This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

Slav 5205.5

Harvard College
Library

THE GIFT OF

Archibald Cary Coolidge

Class of 1887

PROFESSOR OF HISTORY

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

S. Orgelbranda

Encyklopedja Powszechna.

Digitized by Google

WARSZAWA.

DRUK. TOW. S. ORGELBRANDA SYNÓW,

Krakowskie-Przedmieście № 66.

Digitized by Google

S. Orgelbranda

Encyklopedja Powszechna

Z ILUSTRACJAMI I MAPAMI

Tom III.

od Boryszewski do Constable.

Z 645 rysunkami, i z 3 mapami.

WARSZAWA.
WYDAWNICTWO TOWARZYSTWA AKCYJNEGO
ODLEWNI CZCIONEK I DRUKARNI
S. ORGELBRANDA SYNÓW.
1898.

Digitized by Google

Slav 5205.5

HARVARD COLLEGE LIBRARY
THE GIFT OF
ARCHIBALD CARY COOLIDGE

ДОЗВОЛЕНО ЦЕНЗУРОЮ.
Варшава, 2 Декабря 1898 года.

Digitized by Google

B.

Boryszewski, Borzyszewski z Boryszewic Jędrzej Poraj, herbu Róża, * około 1435, † 1510 w Łowiczu, arcybiskup lwowski od 1493 r., a zarazem biskup przemyski od 1498 r., wreszcie arcybiskup gnieźnieński i prymas 1503—1519 roku. Mąż wielkiej biegłości w sprawach publicznych, dla których niejednokrotnie w charakterze posła do Stefana, hospodara wołoskiego 1475 r., do cesarza Fryderyka III 1477 r. i do Macieja króla węgierskiego 1479 r. był używany; w 1503 r. prezydował na sejmie piotrkowskim stanom koronnym podczas nieobecności króla i choroby prymasa. Na synodzie łęczyckim uchwalił dwoje pogłównego na potrzeby kraju. Dochody arcybiskupie podniósł i odbudował zamki i wsi poniszczone. Szpital arcybiskupi uposażył dochodami własnemi i dziesięcinnemi. Był swobód kościelnych gorliwym obrońcą, na sejmie lubelskim 1506 roku stanął za prawem pierwszeństwa stanu duchownego w radzie senatu, tak, że i nadal zasiadali biskupi, jak dawniej, po obu bokach tronu. Po śmierci króla Aleksandra, jako *interrex*, zgromadził sejm w Piotrkowie, na którym Zygmunt, w. ks. lit., obrany został królem i ukoronowany przez prymasa 1507 r. Wiersze Janickiego świadczą o zacnym jego charakterze, Krzycki zaś robi go pijakiem. Por. Korytkowski: „Arcybiskupi gnieźnieńscy" (t. II, str. 543—579).

Borzechowskie Starostwo, niegrodowe. Leżało w województwie Pomorskiem, powiecie Kościerzyńskim; przed r. 1664, powstało z oddzielenia pewnych dóbr starostwa Grudziąskiego, a mianowicie wsi Borzechowa, Osowa, Zblewa, Libichowowa, Bytonia, folwarku Zielona Góra i pustek Zimne Zdroje i Skrzynki. W r. 1771 posiadał je Jakób Przebendowski, kasztelanic elbląski, opłacając z niego kwarty złp. 4,202 gr. 8, a hyberny złp. 1241 gr. 7. Prawem sejmowem z r. 1775, wyznaczona była oddzielna komisja w sporze o granice tego starostwa, które w tym roku posiadała Teofila z Działyńskich Potulicka.

Borzęcin, ob. Bodzentyn.

Borzęcki Teofil, pedagog, * 1801, † 1887 w Warszawie, był nauczycielem w Szczebrzeszynie, następnie w Łukowie, Kielcach i Radomiu; napisał: „Treść logiki popularnej" (Warszawa, 1862).

Borzna, miasto powiatowe w gub. Czernihowskiej, nad rz. t. n., ma 4 cerkwie, garbarnie, warzelnie łoju i mydła, 12,500 miesz.; *Borzneński* powiat obejmuje 2,382 klm. kw. i liczy 147,000 m. uprawa tytuniu.

Borzobohaci, ród litewski, ob. Krasieńscy.

Borzymin, wieś w gub. Płockiej, w pow. Rypińskim. Tu, nad traktem z Rypina do Dobrzynia, znajduje się starożytne słowiańskie horodyszcze, niegdyś oblane dokoła jeziorem, obecnie zupełnie wyschłem.

Borzymowa Dersław (z), z domu Zborowskich, doktor prawa, magister teologji, archidjakon katedry krakowskiej, był posłem na sobór bazylejski od Zbigniewa Oleśnickiego i kapituły krakowskiej, gdzie nauką swoją i obejściem u ojców soboru zjednał sobie powagę tak wielką, że w r. 1439 zaliczono go do grona mających wybierać przyszłego papieża. Pozostałe po nim rękopisy nie były wydane. Por. „Janociana" (II, fol. 68).

Borzymowski Marcin, wydał r. 1662 w Lublinie: „Nawigacja do Lubeka," w której wspomina o początkach kozaczyzny.

Borzymowski Jan, pastor zboru nowowiejskiego, konsenjor żmujdzki, razem z Miniwidem wydał: „Małdas Kriksciomiszkos i t. d., t. j.: Modlitwy nabożne, każdemu czasowi i potrzebom służące" (Kiejdany, 1653).

Borzysław, arcybiskup gnieźnieński, † 1317. Heraldycy wywodzą **B.** z rodu Belinów i uważają go za potomka Żelisława, wojownika z czasów Bolesława Krzywoustego.

Borzywój I, książę czeski. Zawarłszy przymierze ze Świętopełkiem morawskim, oburzył na siebie Ludwika, króla niemieckiego, który wysłał swe wojska do Czech pod dowództwem arcybiskupa Moguckiego 872 r. Za staraniem św. Metodego, arcybiskupa morawskiego, przyjął chrześcijanizm z żoną, św. Ludmiłą, w Welehradzie 874 r., † 890. Por. Wallenbach: „Die slav. Liturgie in Böhmen" (Wrocław, 1857); „Czas. czesk. Mus." (1860, str. 263).—**B.** II, syn króla Władysława, od r. 1100—1124. Wysłany w pomoc Henrykowi IV (1081) do Włoch, zdobył Rzym (1083). W sporze książąt polskich, Bolesława i Zbigniewa, wspierał drugiego. Wygnany z kraju 1107 r. Roku 1109 zdobył Pragę, ale nie na długo. Ro-

Digitized by Google

ku 1117, gdy Władysław dobrowolnie opuścił tron czeski, objął rządy po raz trzeci. W r. 1120 jednak znowu musiał opuścić kraj i † 1124 r. w Węgrzech. Żona: Gerberga austr.; synowie: Jaromir, Spytygniew, Leopold, Bolesław, Albrecht i córka Ryksa.

Borzywój, pseudonim Win. Korotyńskiego.

Borżom, wieś i osada lecznicza w pow. Goryjskim, gub. Tyfliskiej, nad rz. Borżomką, 798 m. nad poz. m., wpadającą do Kury, 1,000 miesz., z dwoma źródłami silnie alkalicznemi.

Bos, rodzaj zwierząt, ob. Wół.

Bos Lambert, filolog holenderski, * 1670 roku w Workum, w Fryzlandji, † 1717 r. we Francker, jako profesor języka greckiego. Pomiędzy innemi ogłosił drukiem: „Vetus Testamentum ex versione septuaginta interpretum (Francker, 1709); „Eclipses graecae“ (tamże, 1702) i „Antiquitatum graecarum descriptio brevis“ (tamże, 1714 r., kilkakrotnych doczekało się wydań, ostatnio Londyn, 1839).

Bosa, miasto na wyspie Sardynji, w prowincji Cagliari, przy ujściu rzeki Temo do zatoki *Bosa*, 6,100 miesz., ma port, gimnazjum, garbarnie, piękne winnice, połów pereł.

Bosak, narzędzie złożone z długiego drąga i osadzonego na nim haka żelaznego, często opatrzonego widełkami; służy do przyciągania i odpychania ciężarów, do chwytania na wodzie uchodzącego drzewa, przy gaszeniu ognia i t. p. Także nazwa wozów, sań i koni niekutych.

Bosak, herb, nadany przez cesarza Mikołaja I w 1826 r. Maurycemu, Józefowi i Ludwikowi braciom Hauke. Na tarczy ściętej, od góry niebieskiej, od dołu złotej, lew w górnej połowie złoty, w dolnej błękitny, trzymający bosak, również w połowie błękitny, a w połowie złoty. Nad hełmem zawój, a nad nim pół lwa złotego z bosakiem złotym.

Bosak.

Bosak Józef, ob. Hauke.

Bosboom-Toussaint Anna Ludwika Gertruda, * 1812 w Alkmar, † 1886 w Hadze, z domu Toussaint, żona malarza Jana Bosbooma, romansopisarka holenderska. Pisała powieści historyczne, między innemi wyróżniają się: „Almagro“(1837); „Het huis Lauernesse“ (1841); „De Delfsche wonder-dokter“ (1870) i t. d. Zbiorowe wydanie wyszło p. t.: „Romantische werken“ (25 t., Arnhem, 1880—88).

Bosboom-Toussaint Anna.

Bosc Ernest, architekt i archeolog francuski, * 1837 w Nîmes; napisał: „Architecture rurale, traité de constructions rurales“ (1875); „Traité complet théoretique et pratique du chauffage et de la ventilation etc.“ (1875); „Dictionnaire raisonné de l'architecture et des sciences et arts qui s'y rattachent“ (1876—80); „Dictionnaire général d'archéologie des antiquités chez les divers peuples“ (1880).

Boscamp, herb: na tarczy dwuściętej w polu I czerwonem—orzeł w locie, w II srebrnem—głowa wołu czarna wprost, w III błękitnem—na murawie rzędem siedem topoli. U szczytu pięć piór strusich: 1 i 5-te czerwone, 2 i 4 białe, 3-e błękitne. Indygenat z r. 1768, nadany Karolowi Boscampowi z przydomkiem Lasopolski.

Boscamp.

Boscamp, ob. Lasopolski Boscamp.

Boscan Almogaver Jan, poeta hiszpański, * około 1495 w Barcelonie, † 1542; był pierwszym twórcą sonetu hiszpańskiego. Niektóre z jego sonetów stawia Bouterwek wyżej nad sonety Petrarki. On także wspólnie z Garcilasem zaczął używać tercyn (w elegjach) i innych form włoskich. Sporządził wyborny bezrymowy przekład Muzajosa „Hero i Leander“ i pisał nadto śliczne poemaciki alegoryczne w oktawach, opiewające miłość i zazdrość. Poezje jego wydane p. t.: „Las obras de Boscan y algunas de Garcilaso de la Vega“ (Lizbona, 1543), dotychczas jeszcze są przez Hiszpanów cenione. Ostatnie wydanie jego utworów wyszło w Madrycie (1875).

Bosch lub **Bos** Hieronim, znakomity malarz holenderski, a jednocześnie miedzio-i drzeworytnik, * 1460 r. w Herzogenbusch, † 1515; przepędził większą część życia w Hiszpanji i szczególne miał upodobanie w tworzeniu obrazów dzikiej fantazji. Treścią ich jest po większej części piekło, albo postaci djabelskie; inne znów mają charakter symboliczny, a inne jeszcze wzięte z życia i męki Chrystusa. Łatwość w nich niezaprzeczona, a koloryt celuje w nich dziwnym ogniem. Malowidła jego znajdują się w Eskurjalu, Berlinie i Wiedniu. Przypisują mu także mnóstwo rycin oznaczonych nazwiskiem *Jer. Bosche* i *Bos.*

Bosch Hieronim, * 1740 r. w Amsterdamie, † 1811 r., jako kurator uniwersytetu w Lejdzie. Był to bez zaprzeczenia najznakomitszy w nowszych czasach poeta łaciński i wszechstronny filolog. Jego „Poemata“ wyszły po raz pierwszy w Lejdzie 1803. Najważniejsze jego dzieło jest „Anthologia Graeca“ (4 t., Utrecht, 1795—1810), do którego van Lennep dodał tom 5-ty (1822). Jego poezje łacińskie wyszły w trzech zbiorach: „Carmina“ (Amsterdam, 1780); „Poëmata“ (Lejda, 1803) i „Poëmatum appendix“ (Utrecht, 1808).

Bosch Jan, hrabia, van den, generał niderlandzki i minister, * 1780 w Herwynen, pod Bommel w Geldrji, † 1844. W r. 1797 w stopniu po-

Digitized by Google

rucznika udał się do Indji, a 1810 w randze pułkownika opuścił służbę, powrócił 1813 r. do Holandji, wystąpił stanowczo w sprawie domu Oranji, zaciągnął się powtórnie do wojska i 1815 r. został generał-majorem. Po zawarciu pokoju zajmował się gorliwie urządzeniem osad wojskowych. Mianowany 1830 r. generał-gubernatorem w niderlandzkich Indjach Wschodnich, powrócił do kraju 1834 jako minister osad. Złożywszy to urzędowanie 1839 r., pozyskał godność hrabiego. Wydał 2 dzieła: „Niderlandsche bezittingen in Azie, America en Africa“ (Amsterdam, 1818) i „Verhandeling over vestingen eener landbouwende Kolonie en armenrichting“ (Amsterdam, 1820).

Bosch van Haag, ob. Haag.

Boscha Herman, * 1755 w Leenwarden, znakomity filolog i poeta holenderski; pełniąc pierwotnie rozmaite obowiązki nauczycielskie, mianowany został 1806 r. profesorem historji w Ateneum, w Amsterdamie, gdzie † 1819 r. Zbiór jego wybornych poezji łacińskich p. t.: „Musa Daventriaca,“ wydany został 1786 roku. Przełożył także na język holenderski Plutarcha „Życiorysy“ i Schillera „Historję rewolucji niderlandzkiej.“ Dla młodzieży wydał 1794 r. p. t.: „Bibliotheca classica,“ doskonały podręcznik do mitologji, starożytności i historji.

Bosco Bartłomiej, słynny magik, * 1793 w Turynie, † 1863, w młodości służył w wojsku francuskim. W roku 1812, jako jeniec wojenny wysłany był do Tobolska, w 1814 uwolniony, rozpoczął wędrówki po Europie i wszędzie budził zachwyt swemi produkcjami magicznemi. Syn jego *Carlo* **B.** również był biegłym magikiem. Opis jego życia wyszedł p. t.: „Satanas“ (1859).

Bosco Jan, ksiądz, opiekun dzieci opuszczonych, * 1815 w Morialdo pod Castelnuovo, † 1888 w Turynie, w r. 1841 otrzymał święcenia kapłańskie, w r. 1842 założył t. zw. *Oratorjum św. Franciszka Salezego*, w którem uczył opuszczonych i zaniedbanych chłopców zasad wiary; w r. 1847 zakład jego liczył 700 chłopców, poparty przez króla i osoby dobroczynne zdołał zebrać fundusz na wzniesienie w roku 1852 kościoła pod wezwaniem św. Franciszka Salezego, a do r. 1863 budynki, w których mieści się dzisiaj przeszło 1,000 chłopców. Obecnie zakład ks. **B.** liczy wiele filji we Włoszech, Francji i Hiszpanji, liczba zaś domów w r. 1883 doszła do 164, nie licząc Ameryki. W r. 1890 sto kilkadziesiąt tysięcy dzieci pobierało naukę w domach salezjańskich, w samym zaś Turynie 1,400, z których 200 oddaje się rzemiosłom, 500 uczy się w gimnazjach. Por. „Ksiądz Jan Bosco, opiekun i nauczyciel sierot,“ nakładem *Przeglądu Katolickiego* (3 wyd., Warszawa, 1886).

Bosco Jan.

Boscoreale, ob. Boscotrecase.

Boscotrecase, miasto we włoskiej prow. Neapolitańskiej, u stóp Wezuwjusza, ma 9,700 miesz., przędzalnie bawełny. Łączy się z sąsiedniem miasteczkiem *Boscoreale*, liczącem 2,000 miesz. W r. 1895 przy odkopywaniu willi, zasypanej wybuchem Wezuwjusza w r. 79 po Chr., znaleziono skarb naczyń srebrnych, ozdobionych napisami i rysunkami, który za 500,000 kupił Rothschild w Paryżu i ofiarował Luwrowi.

Boscovich (*Boszkowić*), Roger Józef, matematyk, astronom i filozof, * 1711 w Dubrowniku (Raguzie), † 1787. Wstąpiwszy do zakonu Jezuitów, udał się do Rzymu i tam 1740 r. został profesorem matematyki i filozofji w *Collegium Romanum*. Wymierzył 1750—53 z polecenia papieża południk w państwie Kościelnem, został 1764 r. profesorem w Pawji, lecz porzucił to miejsce i po rozmaitych kolejach i zwiedzeniu całej Europy przeniósł się do Bassano, celem czuwania nad wydaniem dzieł swoich: „Opera pertinentia ad opticam et astronomiam“ (5 t., 1785). Popadł następnie w melancholję i obłąkanie. System swój filozofji natury wyłożył w dziele „Theoria philosophiae naturalis,“ gdzie za podstawę zjawisk natury uznaje przyciąganie i odpychanie atomów, uważa je wszakże jedynie jako punkty, z których rozchodzi się działanie sił. Podróże swe opisał p. t.: „Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne.“ Zostawił poezje po chorwacku, oraz poemat dydaktyczny „De solis ac lunae defectibus.“ Życiorys jego napisał I. Kukuljewić Sakcinski w dziele: „Glasoviti Hrvati“ (Zagrzeb, 1886).

Bosdsza Ada, wyspa, ob. Tenedos.

Bose Paweł d'Antic, lekarz, naturalista i technik francuski, * 1726, † 1784. Zawdzięczają mu początek huty szklane w Ronelle i Servier (w Owernji); stracił na tem jednak majątek, i wróciwszy do praktyki lekarskiej, został lekarzem przybocznym króla. Prace jego razem zebrane p. t.: „Oeuvres“ wyszły w roku 1780, w 2 tomach.

Bose Ludwik Augustyn Wilhelm, syn pop., naturalista, * 1759, † 1828. W latach 1874—8 redagował *Journal des Savants*, pod ministerjum Rolanda był dyrektorem poczt, za teroryzmu ukrywał się w lasach Montmorency. Roku 1796 wysłany został przez dyrektorjat jako konsul do Ameryki, nie przyjęty jednak przez rząd tameczny, który dyrektorjatu nie uznał, odbywał podróże naukowe po Ameryce płn., skąd wrócił z bogatemi zbiorami. Następnie był inspektorem ogrodów w Wersalu, członkiem akademji nauk, a w końcu profesorem przy ogrodzie królewskim. Najważniejsze prace jego są: „Histoire naturelle des coquilles“ (5 t., 1824); „Histoire des vers et des crustacées“ (2 t., 1829).

Digitized by Google

Bose Julian, von, generał pruski, * 1809 r., wstąpił do armji 1826, jako komisarz ministerjum wojny występował na sesjach sejmowych w obronie rządu, 1864 r. został generał-majorem. Podczas wojny austrjacko-pruskiej odznaczył się w bitwach pod Padołem i Blumenau; w wojnie francusko-niemieckiej 1870 r., jako dowódca 11 korpusu armji, raniony ciężko pod Wörth (16 sierpnia), nie brał udziału w dalszych działaniach. Roku 1879 był mianowany generałem piechoty.

Boselaphus, antylopa łosiowata, ob. Antylopy.

Bosfor (starożyt. *Bosporus*, t. j. *wołowy bród*, turec. *Istambul-Boghasi*), nazwany tak od podania, według którego Io, w krowę przemieniona, przepłynąć go miała; jest to cieśnina, łącząca morze Czarne z Propontydą czyli morzem Marmora, zwana w szczególności **B.** *Trackim*, opatrzona silnemi fortyfikacjami, wzniesionemi dla obrony leżącego nad nią miasta Konstantynopola. **B.** w linji prostej ma długości 28,5 klm., największa szerokość pod Bujukdere 3,3 klm., średnia głębokość, z zatoką zwaną *Złoty Róg*, wynosi 50—70 metrów, lecz w miejscu najszerszem dochodzi 118 m. Brzegi są bardzo malownicze, ożywione zamkami, willami, ruinami. Wciąż prawie istnieje na powierzchni prąd wody, płynący z m. Czarnego do Marmora, gdy prąd dolny, mniejszej szybkości, doprowadza morzu Czarnemu wodę bardziej słoną. —*Bosforem Cymbryjskim* czyli *Cymmeryjskim* nazywali starożytni dzisiejszą cieśninę Kaffę czyli Kerczeńską, łączącą morze Czarne z Azowskiem; kraj zaś, leżący po obu brzegach tej cieśniny, stanowił niegdyś *państwo Bosforu*, założone na 500 lat przed Chr., nad którem kilka dynastji (Archenaaktydy, Leukonidy i t. d.) panowało, i które ujarzmione naprzód przez Scytów, poddało się w końcu królowi Pontu, Mitrydatesowi. W końcu państwo to składało część cesarstwa Wschodniego, aż nareszcie Chazarowie, a później Tatarzy niem owładnęli.

Bosgrawa Jakób, Jezuita, rodem z Anglji, przełożony kolegjum wileńskiego. Wysłany z rozkazu generała zakonu do Anglji, w czasie prześladowania katolików rzymskich, skazany został przez królową Elżbietę wraz z Edmundem Kampjanem na śmierć, lecz na prośbę Stefana Batorego uwolniony, powrócił do Polski i tu życie zakończył. Por. „Skarga i wiek jego" (1 t., 372).

Bösing, miasto, ob. Bazin.

Bosio Franciszek Józef, baron, rzeźbiarz francuski, * r. 1769 w Monaco, † 1845 r., jako dyrektor akademji sztuk pięknych w Paryżu. 20 płaskorzeźb wykonanych na kolumnie Vendôme i mnóstwo innych pięknych utworów zjednały mu sławę znakomitego artysty. Ceniony przez Napoleona, potem przez Ludwika XVIII-go, mianowany został przez Karola X baronen. Prace jego dłuta, już to treści mitologicznej, już też portretowe (biusty familji Bonapartych), Napoleona I, posąg Ludwika XIV, Paryż, 1822 i inne, są bardzo liczne i wszystkie pełne wdzięku i harmonji. Wojciech Gutkowski przełożył jego „Fundamenta początkowe reguł rysunkowych" (Warszawa, 1805).

Bosio Franciszek.

Bosio Astyanax Scaevola, utalentowany rzeźbiarz, * 1793 w Paryżu, † 1876. W r. 1831 wystawiał w salonie w Paryżu prace swoje; do najlepszych należą: „Popiersie Bougainville'a (w Luwrze); „Rycerz rzymski" (1838); „Św. Adela" (w kościele św. Magdaleny); „Rzeczpospolita Francuska" (1851) i „Św. Andrzej" (1863) w kościele św. Trójcy.

Boskowic, stary ród szlachecki morawski, posiadający wielkie dobra w Czechach, na Szląsku i Morawach. Protazy z **B.**, biskup ołomuniecki od 1457, † 1482, w sprawach religijnych umiarkowany, z wyraźnego dopiero rozkazu papieża opuścił króla Jerzego 1467 r. i stanął po stronie jego przeciwników. W roku 1471 był w Polsce w celu skłonienia króla Władysława, aby przyjął koronę czeską. Roku 1466 założył w Ołomuńcu pierszą drukarnię w margr. Morawskiem. Starał się także o polepszenie stanu szkół.—**Boskowic** Ładysław (z), synowiec poprzedniego, proboszcz w Berlinie, uwolniony ze ślubów kapłańskich przez papieża, ożenił się 1493 r. z Magdaleną z Duby. Roku 1516 mianowany był hetmanem naczelnym w Ołomuńcu. Miłośnik nauk i sam wysoce uczony, zebrał w swych podróżach liczne rękopisy i księgi, narzędzia astronomiczne i muzyczne, oraz obrazy i inne osobliwości, † roku 1520.

Boskowice (niem. *Boskowitz*), miasto powiatowe w Morawji, nad rz. Białą, 5,800 mieszkań., przeważnie Czechów. Ruiny zamku dawnego rodu panów z **B.** W okolicy kopalnie grafitu i węgla kamiennego, stary ratusz, kościół katedralny gotycki.

Bosna, rzeka w Bośni, wypływa z planiny Bjelasznicy-Igman na płd. Sarajewa, płynie krętą doliną górzystą, pod Branduk staje się spławną i po przebiegu 200 klm. wpada pod Szamac do Sawy. Główne jej dopływy są: Milaczka, Kriwaja i Sprecza z prawej, oraz Fojnica, Laszwa i Usora z lewej.

Bosna Saraj, miasto, ob. Sarajewo.

Boson, król Arelatu (ob.) albo Prowancji, syn Bouvina, hr. Ardenów, szwagier cesarza Karola Łysego, wykradłszy Hermengardę, jedyną córkę cesarza Ludwika II, ogłosił się królem Prowancji, zostawił koronę swemu synowi Ludwikowi, który później został obrany cesarzem, † r. 887 w Vienne, koronował się w r. 879. Prowadził wojnę z królami francuskimi, Ludwikiem i Karlo-

Digitized by Google

manem. **B.** uciekł, pozostawiwszy wojsko i żonę. Miasto po dwóch latach oblężenia poddało się, ale **B.** wkrótce odzyskał swoje posiadłości, pobiwszy Bernarda, hrabiego Owernji, wysłanego przeciw **B.** przez Karola Otyłego, króla niemieckiego. Por. Dom Plancher „Histoire de Bourgogne" (1 t., str. 463); Dom Vaissette „Histoire de Languedoc" (wyd. 1733); M. Prou w „Gr. Enc. franc." Lamiraulta.

Bosovic, miasteczko w węgierskim komitacie Krasso-Szöreny nad Norą, ma 3,600 miesz., 2 kościoły, kopalnie miedzi.

Bosquet Piotr Franciszek Józef, marszałek francuski, * 1810, † 1861. Od roku 1834 służył w wojsku w Algierze. Odznaczył się w bitwach pod Sidi-Lakhdar (1841), Inkermanem (1854). Był dowódcą armji podczas zdobycia Małachowa, gdzie został raniony. Roku 1856 mianowany senatorem, a następnie marszałkiem. Por. „Lettres du maréchal **B.** à ses amis, 1837—60" (Pau, 1879).

Bosroger le Roy, herb polski, znany tylko z nazwy.

Bossakiewicz Aleksander, † 1898 w Warszawie, urzędnik komisji spraw wewnętrznych, był sekretarzem komitetu warszawskiego wystawy powszechnej w Wiedniu 1873 r. Komitet ten, pod przewodnictwem b. prezydenta m. Warszawy, Kazimierza Woydy, zgromadził okazy i wyroby z Królestwa Polskiego do wysłania na rzeczoną wystawę. Wtedy wydał pracę pod tyt.: „Udział przemysłowców Królestwa Polskiego w wystawie powszechnej w Wiedniu 1873 roku." Nadto ogłosił: „O oświacie i funduszach edukacyjnych w Polsce" (1886).

Bosscha Jan, fizyk, * 1831 r. w Breda w Holandji, w roku 1860 został nauczycielem fizyki w akademji wojskowej w Breda, w 1863 inspektorem szkół, w 1872 nauczycielem szkoły politechnicznej w Delft, w 1878 dyrektorem tejże szkoły. Prowadził badania nad polaryzacją galwaniczną, teorją elektrolizy, szybkością głosu, rozszerzalnością rtęci. R. 1855 wykazał możność współczesnego przesyłania dwu depesz po jednym drucie i zbudował odpowiednie przyrządy.

Bosschaerts albo **Bossaert** Tomasz, malarz flamandzki, * 1613, † 1656 w Antwerpji. R. 1649 został dyrektorem Akademji antwerpskiej. Najlepszem jego dziełem jest „Małżeństwo mistyczne św. Katarzyny" w muzeum w Berlinie.

Bosse Abraham, sztycharz, malarz i literat francuski, * w Tours 1611, † 1678 tamże; uczeń Callot'a, był profesorem perspektywy w królewskiej akademji malarstwa. Oprócz prac artystycznych, zostawił kilka dzieł naukowych w przedmiocie sztuki, której się poświęcał. Do najlepszych należy obraz p. t. „Les femmes folles." Napisał rozprawy: „La pratique du trait à preuves de M. Desarques pour la coupe de pierres en l'architecture" (Paryż, 1643); „Leçons de géometrie et de perspective sur les tableaux et surfaces irrégulières."

Bosse Rudolf Henryk, pisarz i polityk niemiecki, * 1777 w Brunświku, † 1855, radca stanu ks. brunświckiego Karola II; napisał: „Grundzüge des Finanzwesens im röm. Staate" (Brunświk, 1805); „Geschichte Frankreichs, besonders der dortigen Geistesentwickelung" (Lipsk, 1870 r.); „Das Famimilienwesen oder Forschungen über seine Natur, Geschichte und Rechtsverhältnisse" (Sztutgard, 1835).

Bossetti, herb polski, znany tylko z nazwy.

Bossi Józef Karol Aureljusz, baron, de, liryk i dyplomata włoski, * 1758 w Turynie, † 1823 w Paryżu. W młodym wieku był już posłem dworu sardyńskiego (1792) do Petersburga, za czasów Napoleona (1796) zarządzał Pjemontem, potem jako konsul francuski udał się do Jass i Genui; był prefektem departamentu Ain, później La Manche; nareszcie wyniesiony do godności barona, został kawalerem Legji honorowej. Po restauracji znowu wrócił do służby sardyńskiej, lecz uwolniony został w r. 1815. Odzie włoskiej nadał formę dramatyczną w duchu Pindara. Jest także autorem kilku dramatów w pierwszej napisanych młodości, a zalecających się żywem przedstawieniem, ognistą fantazją i dytyrambicznym tonem. Poezje jego wyszły w ogólnym zbiorze w 3 tomach 1799 i 1801 i w Londynie 1816; najcelniejszym z nich jest poemat o rewolucji francuskiej p. t. „Oromasia."

Bossi Ludwik, hrabia, archeolog i historyk włoski, * 1758 w Medjolanie, † 1835 tamże, był naprzód kanonikiem katedry medjolańskiej, później jako stronnik Francuzów, prefektem archiwów królestwa Włoskiego. Pisał w przedmiotach religijnych, lingwistycznych i historji naturalnej; największą sławę zjednały mu jego prace historyczne, a z tych najważniejsze są: „Storia della Spagna" (8 t. Medjolan, 1821) i „Storia d'Italia" (19 tomów, Medjolan, 1819—23). Oprócz tego napisał 80 większych lub mniejszych dzieł, a między temi jeden tom tragedji i kilka komedji; wiele rozpraw i artykułów umieszczał w *Bibliotheca italiana.* Jako estetyk, posiadał więcej uczoności, aniżeli smaku. Mimo to jego „Introduzione alle studio delle arti del disegno" jest książką bardzo szacowną.

Bossi Józef, malarz włoski, jeden ze znakomitszych przedstawicieli szkoły nowo-lombardzkiej, * 1777 w Busto-Arsizio, w Medjolańskiem, † 1816 w Medjolanie, kształcił się w Rzymie na arcydziełach Rafaela; przygotował wyborny rysunek „Wieczerzy" Leonarda da Vinci i napisał o tym utworze szacowne dzieło: „Del Cenacolo di Leonardo da Vinci" (Medjolan, 1810); „Del tipo, dell arte, della pittura."

Bossuet Jakób Benign, biskup Meaux, kaznodzieja, historyk, filozof, teolog, jeden z najznakomitszych mężów Francji, * 1627 w Dijon † 1704.

Digitized by Google

Początkowe nauki pobierał w kolegjum jezuickiem w Dijon, następnie kształcił się w Paryżu, studjując obok ojców kościoła, literaturę klasyczną i filozofję Kartezjusza; 1652 r. został doktorem Sorbony i kanonikiem w Metz, z poleceniem nawracania tamecznych ewangelików, 1661 roku kaznodzieją dworskim, 1669 (w nagrodę nawrócenia marszałka Turenne'a) biskupem w Condom, 1670 ochmistrzem delfina, 1671, złożywszy z powodu nowych zajęć urząd biskupi, członkiem akademji, 1681 biskupem w Meaux. Wymową swoją na zgromadzeniu duchowieństwa francuskiego 1682 roku sprawił tyle, że przyjęto ułożone przezeń 4 artykuły, zabezpieczające swobody kościoła gallikańskiego i prawa króla, wobec roszczeń papieskich.

Bossuet Jakób Benign.

Jako zręczny światowiec, nadawał ton opinjom panującym na dworze Ludwika XII. Wymowa jego, pełna niespodziewanych i świetnych myśli, więcej ma wartości pod względem estetycznym, niż religijnym. Celował szczególnie jako mówca okolicznościowy. Mowy miane przy trumnie księżny Orleańskiej (w polskim przekładzie Pawła Czajkowskiego, Kraków, 1825) i Kondeusza, uchodzą za arcydzieła w tym rodzaju krasomówstwa. Wielką działalność rozwijał także **B.** w zwalczaniu i nawracaniu protestantów. Usiłowania jego wszakże, podejmowane wspólnie z Leibnitzem (1690) w celu połączenia kościoła rzym.-kat. z ewangelickim, były bezowocne. Bo w istocie trudne to było zadanie dla chwalcy odwołania edyktu nanteńskiego. W ostatnich latach życia zwalczał kwietyzm pani Guyon i uwikłał się w namiętną i niezaszczytną dla siebie walkę z jej obrońcą Fénélonem (ob.). Z ogromnej liczby dzieł najważniejsze: „Exposition de la doctrine de l'Église catholique sur les matières de controverse" (Paryż, 1671, na polski tłómaczył Skrzynecki 1781 i ks. M. Korczyński, Lwów, 1827); „Histoire des variations des églises protestantes" (Paryż, 1688, nowe wydanie 1844); „Defensio declarationis celeberrimae, quam de potestate ecclesiae sanxit clerus Gallicus a. 1682" (Luksemburg 1730, nowe wydanie 1745); „Discours sur l'histoire universelle, jusqu'à l'empire de Charlemagne" (Paryż, 1681, z pośmiertnych materjałów doprowadzona do 1661; Paryż, 1805); jest to książka napisana dla nauki Delfina, pierwsza genjalna próba filozoficznego traktowania historji, ale ze stanowiska monarchiczno-ortodoksyjnego; „Politique tirée de l'Écriture-Sainte" (Paryż, 1709); „Introductions à la philosophie" (Paryż, 1722), najcelniejsze z pism jego filozoficznych. „Mowy pogrzebowe" przełożył na polski Cukrowicz (Kraków 1838). Z kompletnych wydań słynne benedyktyńskie (43 tomy, Wersal, 1815—19), z obszerną biografją **B.** przez kardynała Bausset'a, najnowsze 1859—65 (30 t.). Pisali o **B.**, oprócz Bausseta: Feder (4 t., 1820) i Réaume (1869—70). Por. Pauthe „Madame La Vallière. La morale de **B.** à la cour de Louis XVI" (Paryż, 1891); de la Broise „**B.** et la Bible" (Paryż, 1891).

Bossuet Jakób, * 1664, † 1743, siostrzeniec poprzedniego, wydał dzieła wuja p. t. „Elévations sur les mystères" (1727) i „Méditations sur l'Evangile" (1731).

Bossuet Franciszek Antoni, malarz belgijski, * około 1798, † 1889 w Brukseli. Do najlepszych jego obrazów należą: „Widok katedry sewilskiej," „Lwi dziedziniec w Alhambrze," „Rzymski wodociąg w Sewili" i dwa widoki starej Brukseli. Prócz tego napisał: „Cours de perspective pittoresque" (Bruksela, 1836) i „Les académies et écoles des Beaux arts en Belgique."

Bossut Karol, matematyk, * 1730 w Tartaras pod Lionem, † 1814; od 1752 r. był profesorem matematyki w Mezières, od 1768 r. w Metz, lecz stracił to miejsce za rewolucji. Cesarstwo dopiero wydobyło go z zapomnienia, został członkiem instytutu i egzaminatorem w szkole politechnicznej. Pracował nad różnemi działami matematyki, a przedewszystkiem nad hydrodynamiką. Dzieł zostawił wiele; wymienimy tu: „Recherches sur la construction la plus avantageuse des digues" (1764); „Essai sur l'histoire générale des mathématiques" (2 t., 1810). Wydał dzieła Pascala w 5 tomach i dodał do nich rozprawę o jego życiu i pismach.

Bossuta lub **Bodzanta**, był arcybiskupem gnieźnieńskim za czasów Mieczysława i po ucieczce Ryksy, † około 1039 roku. Ocalił przed łupiestwem Czechów zwłoki świętego Wojciecha. Por. Korytkowski: „Arcybiskupi gnieźnieńcy" (I, 166—175).

Bostandżi, t. j. dozorcy ogrodów, turecki oddział wojska, złożony z 600 ludzi, mających sobie poruczoną straż seraju. Dowódca jego, *Bostandżi-Basza*, zarządzał ogrodami i pałacami sułtana, a zarazem był naczelnikiem policji w stolicy. Obecnie oddział ten policji już nie istnieje.

Bostam, miasto w prow. perskiej Szachrud, 8,000 miesz., słynne z żyzności gruntu, wybornych koni i wyrobu tkanin bawełnianych.

Bostel Ferdynand, wybitnych zdolności historyk, * 1860 we Lwowie. Po ukończeniu tamże szkół i uniwersytetu oddał się całkowicie studjom historycznym pod kierunkiem Ksawerego Liskego. Był aplikantem archiwum akt ziemskich i grodzkich we Lwowie, poczem w r. 1887 został profesorem gimnazjum. W 1892 Akademia umiejętności w Krakowie mianowała go członkiem komisji dla historji sztuki i sekretarzem oddziału lwowskiego. Należy do najzdolniejszych z pomiędzy młodych historyków w Galicji. Prace jego: „Prze-

Digitized by Google

niesienie lenna prus. na elekt. brand." (1883); „Zakaz Miechowity" (1884); „Zür gregorianischen Kalenderreform in Polen" (1885); „Z przeszłości Stryja" (1886); „Orzechowski czy Górski?" (1887); „Nieznana konstytucja sejmowa z r. 1501" (1881); „Elekcja Aleksandra Jag." (1888); „Tymczasowa ustawa radomska z r. 1505" (1889); „Sądownictwo oświęć. i zator." (1889); „Ein polnisch. Rechtsdenkmal aus d. 15 Jahrh." (1890); „Die Piotrkower Constitution v. J. 1525" (1890); „Uebersicht der poln. Historiographie" (1892); „Żydzi ziemi Lwowskiej w r. 1765" (1892); „Taryfa cen województwa Krakowskiego z r. 1556" (1892); „Rachunek skarbu koronnego z r. 1629" (8192); „Ostatnia księżna Mazowiecka" (1892); „Przyczynki do dziejów złotnictwa lwowskiego" (1892); „Podróż Polaka z Wenecji do Rzymu w roku 1644" (1892); „Z dziejów malarstwa lwow." (1893); „Tekst konstyt. sejmu krak. 1507" (1893).—Prace powyższe, oraz kilkadziesiąt sprawozdań naukowych i recenzji umieścił w *Przewod. nauk. i lit.*, *Ateneum*, *Kwartal. hist.*, *Muzeum*, *Eos*, *Przegl. powsz.*, *Świecie*, w Sybla Hist. Zeitsch. Göttingische gelehrte Anzeigen, Ungarische Revue, Mittheil. d. Instit. f. öst. Gesch. i w wydawnictwach Krak. Akad. Umiej.

Bostel Ferdynand.

Boston, miasto w angielskiem hrabstwie Lincoln, niedaleko ujścia rz. Witham, z wielu kościołami, z których kościół gotycki św. Botolfa XIV w. ma wieżę wysokości 85 m., liczy 15,000 miesz.; w wiekach średnich było ważnem miastem portowem i handlowem.

Boston, stolica stanu Massachusetts i hrabstwa Suffolk w Ameryce północnej, przy ujściu rzeki Charles od zatoki Boston albo Massachusetts, liczy 450,000 miesz., a po New-Yorku i Filadelfji jest trzeciem, co do bogactw i handlu, miastem w Stanach Zjednoczonych. Właściwe miasto zajmuje półwysep, zwany *Tremont* od trzech wznoszących się na nim pagórków, dokoła zaś leżą przedmieścia *Highland*, *Dorchester*, **B.** *południowy*, *Charlestown* i *Boston wchodni* na *Noddles Island*. Arterją środkową miasta jest Haymarket Street. Park Common i ogrody publiczne zajmują 28 hektarów. Pośród budowli miejskich odznaczają się: pałac rządu stanowego, bazar, w którym najpierwej lud do powstania przeciwko Anglji pobudzono, giełda z gmachem pocztowym, dom sądowy, komora celna, ratusz, muzeum, szpital Massachusetts, więzienie. W Bostonie znajduje się 150 kościołów, liczne szkoły i zakłady naukowe, ateneum, akademja amerykańska sztuk i nauk, kilka bibljotek, z których bibljoteka miejska liczy 400,000 tomów. Instytutów dobroczynnych, jak szpitalów, domów przytułku, poprawy, znajduje się tu tak wiele, że ledwie jakiekolwiek inne miasto na ziemi może być w tym względzie porównywane z **B.** Pod względem naukowym miasto to uważane jest za prawdziwe Ateny Ameryki. Szkoły miejskie liczą 1,400 nauczycieli i 70,000 uczniów, uniwersytet metodystów posiada szkoły prawa, teologji i muzyki, szkoła lekarska dla kobiet, kolegjum prowadzone przez Jezuitów, instytut Lowella, przeznaczony na wykłady publiczne. **B.** posiada 3 teatry i salę muzyczną z olbrzymiemi organami, pomniki: Waszyngtona i Franklina, obelisk 72 m. wys. na pamiątkę bitwy pod Bunker-Hill. Handel Bostonu jest z Europą i wszystkiemi amerykańskiemi portami ogromny, a działalność fabryczna nader ożywiona. Zakładów przemysłowych jest około 8,000, zatrudniających do 100,000 robotników. Zarząd miasta prowadzi corocznie obierany major i 12 aldermanów.—**B.**, założony 1630 roku, ustawę miejską pozyskał dopiero w roku 1821. Tu w miesiącu grudniu 1773 r. wybuchła pamiętna rewolucja amerykańska, i tu urodził się Benjamin Franklin. Por. Lodge „Boston" (1891).

Boston, gra towarzyska w całkowite dwie talje kart francuskich, dla czterech osób; główną zasadą tej gry jest zrobić jak najwięcej lew, albo żadnej. Ilość zrobić się mających lew powinna być zapowiedzianą. Najmniejsza gra jest 5 lew, i to się nazywa *bostonem;* każda lewa nadrobiona lub niedorobiona, tudzież honory, bywają opłacane. Najwyższą grę stanowi *szlem* zapowiedziany, w którym 13 lew zrobić należy. Jeżeli grający chce tylko jedną lewę zrobić lub żadnej (mizerę), i to także zapowiedzieć powinien, a w tym razie najwyższą grą jest *wielka mizera otwarta*, przy której wszyscy karty rozkładają, a grający żadnej lewy zrobić nie powinien. Obrachunek wygranej dosyć jest skomplikowany, zasadę bowiem stanowią w nim kolory podług oddzielnych tabelek. Mnóstwo reguł nadaje tej grze zajmujące urozmaicenie. Gra ta powstała za czasów wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych.

Bostowicki v. *Odyniec* odm., herb: w polu czerwonem krzyż srebrny, u dołu w prawo załamany ku górze. U szczytu trzy pióra strusie.

Bostowicki.

Bostra (*Bosra*), w starożytności wielkie, warowne miasto w Arabji skalistej, stolica Edomitów, niegdyś przez Aleksandra W. i Judę Machabeusza zdobywane (150 pr. Cbr.). Powiększone przez Rzymian, zostało przez Trajana przeznaczone na stolicę prowincji Arabji i nazwane: *Nova Trajana Bostra*. W późniejszych czasach **B.** była rezydencją arcybiskupa, i tu odbył się 244 (247) *sobór bostrański* przeciwko Beryljanom. Obec-

Digitized by Google

nie **B.** albo *Eski Szam* zupełnie podupadła.

Bostrichopus, B. *antiquus*, osobliwe zwierzę kopalne, postaci owalnej, którego cztery pary nóg zakończone były licznemi i długiemi wyrostkami szczecinowatemi. **B.** różni się od wszelkich znanych form zwierzęcych, niektórzy zoologowie zaliczają go do wąsopławów. Znany jest tylko

Bostrichopus.
a całe zwierzę. *b* kadłub. *c* wąs pojedyńczy.

jeden okaz, znaleziony w łupku formacji węglowej w Herborn (Nassau).

Bostrichus, owad, ob. Kornik.

Boswell Jakób, znakomity pisarz angielski, * 1740 w Edymburgu, † 1795. Pierwotnie adwokat, przy pomocy swego przyjaciela Samuela Johnson'a otrzymał w Londynie beletrystyczne wykształcenie i po odbytych w Europie podróżach, ogłosił drukiem: „Account of Corsica with memoirs of general Pasquale di Paoli“ (Glazgow, 1768); „Journal of a tour to the Hebrides with Johnson“ (Londyn, 1791, ostatnie wydanie r. 1888 w New-Yorku), które, podług krytyków angielskich, uchodzi za arcydzieło w literaturze biograficznej. Jego „Letters to W. J. Temple“ wyszły dopiero 1856 r. Por. Roger „Boswelliana“ Londyn, 1876; „B. Commonplace book memoir“ Londyn, 1876; Fitzgerald „Life of I. B.“ (Londyn, 1891).

Boswell Aleksander, starszy syn poprzedniego, * 1775, † 1822, napisał mnóstwo w tonie ludowym pieśni szkockich, zebranych w dziele „Songs, chiefly in the scotish dialect“ (Edymburg, 1803) i powieści obyczajowych w formie djalogu pod tyt. „Edinburgh, or the ancient Royalty“ (Edymburg, 1810). Oprócz tego wydał kilka pomników starożytnej literatury szkockiej. Podniesiony 1821 do godności baroneta. Zbiór jego: „Poetical works“ wydał Smith, Londyn, 1873.

Boswell Jakób, młodszy brat poprzedniego, * 1779, † 1822, zasłużył się pięknem wydaniem dzieł Shakespeare'a (21 t., Londyn, 1821).

Boswellia, *Wonilan*, *Kadzidła*, rodzaj roślin z rodziny Terpentyńcowych, z plemienia Osoczynowych *(Burseraceae)*, drzewa balsamiczne, wschodnio-indyjskie, o liściach nieparzysto-pierzastych i kwiatach zebranych w grona lub kłosy. Pień gatunku **B.** *glabra* używa się na maszty, żywica przezeń wydzielana stanowi kadzidło. **B.** *serrata* wydaje przez nacięcie gumę, która, jak to w ostatnich czasach poznano, jest jednoznaczną z *olibanum* czyli kadzidłem indyjskiem. Podobneż kadzidło wydaje **B.** *papyrifera*, zarastająca wraz z mimozami

Boswellia.

całe lasy w Afryce płn. wsch; kora jej oddziela się łatwo cienkiemi płatami.

Bosworth *(Market-Bosworth)*, miasto w angielskiem hrabstwie Leicester, 1,000 miesz. W pobliżu tego miasta Ryszard III w bitwie, 22 sierpnia 1485 z hrabią Richmondem, późniejszym Henrykiem VII, stoczonej utracił życie i koronę.

Bosworth Józef, * 1789 w Dreźnie, † 1876, lingwista i duchowny anglikański naprzód w Amsterdamie, później w Roterdamie, od 1822 roku żyjący prywatnie, badacz języka anglo-saskiego. W r. 1826 wydał gramatykę, a 1838 r. słownik i kilka starożytnych pomników tego języka.

Boszković Roger, matematyk, ob. Boscovich.

Boszković Piotr, brat matematyka Rogera, poeta chorwacki, lingwista, matematyk, * 1705, † 1727. Między innemi przełożył „Cyda“ na język chorwacki.

Boszkovićowa Anica, poetka chorwacka, siostra poprzedniego, * w Dubrowniku, wydała w r 1758 idyllę p. t. „Rozgovor pastirski“ (2 wyd. w Dubrowniku, 1852 r.) i inne poezje.

Böszörmeny, *Hájdú* **B.**, miasto, w Węgrzech, w komitacie Hajduckim; 21,000 miesz. wyznania ewang.-reform., hodowla bydła, uprawa żyta, tytuniu i melonów, warzelnie sody i saletry.

Bośnia (serb. *Bosna*), dawna prowincja płn.-zachodnia Turcji europejskiej, tworzyła wraz z Hercegowiną i Nowym Bazarem oddzielny wilajet, od roku 1878 zostaje pod zarządem Austro-Węgier. Graniczy na południe z Dalmacją, Czarnogórzem i Albanją, na wschód z Serbją, na północ z Kroacją, na zachód z Dalmacją. **B.** jest krajem górzystym, który przebiegają od płn.-zach. ku płd.-wsch. liczne pasma równoległe (planiny) Alp Dynarskich, które na płd. dochodzą najznaczniejszej wysokości (Maglicz, na granicy z Czarnogórzem, 2,390 metrów); dalej ku płn. ciągną się rozległe planiny Igman, Bjelasznica, Treskawica, Rawna, Romanja, wys. od 1,500 do 2,100 metrów. Równiny ciągną się tylko wzdłuż Sawy; liczniej-

Digitized by Google

sze są natomiast „polja," czyli wyżyny górami zamknięte, a których rzeki giną pod ziemią w wapiennym gruncie.—W rzeki jest **B.** bardzo obfita; przeważnie płyną one do Sawy, jak Unna, Wrbas, Ukrina, Bosna (główna rzeka) i Dryna; do morza Adrjatyckiego uchodzi tylko Narenta (Neretwa). Klimat pod wpływem gór, przez rok cały śniegiem pokrytych, jest umiarkowany w lecie, w zimie wszakże panują silne mrozy.—Co do rozległości kraju, liczby ludności i innych danych statystycznych, ob. Austrjacko-Węgierska Monarchja (t. 1, str. 596). Przeważającą liczbę ludności stanowią Serbowie. Z tych zaś będący mahometanami są arystokracją kraju, dzielącą się na *bejów* i *agów*. Mowa panuje wyłącznie serbska, język turecki nie zdołał się zakorzenić. Pod względem cech fizycznych Bośniacy nie różnią się od Słowian sąsiednich, odzież przyjęli turecką i mają upodobanie w tkaninach barwnych, zwłaszcza czerwonych. Kobiety mahometańskie osłaniają twarz swą aż do oczu, podobnie jak Turczynki, ale zasłoną bardziej przezroczystą. Domy w miastach składają się z belkowania drewnianego ze słabemi ścianami glinianemi i wapiennemi, z małemi otworami na okna, które rzadko tylko opatrzone są w szyby szklane, a w pokojach kobiecych zamknięte są kratami drewnianemi. Schody spadziste prowadzą na piętro, gdzie obok kilku małych i nizkich izb jest większa werenda (diwanhan). Głównym sprzętem jest *mindar*, t. j. nizka ława wzdłuż ściany, pokryta dywanami i matami. — Grunty, w niewielkiej tylko części uprawne, dostarczają wszelkiego rodzaju zboża, kukurydzy, konopi, jarzyn, owoców i wina; hodują się tu głównie: owce, świnie, kozy i wyborny drób. Pszczelnictwo jest w stanie kwitnącym. Handel znajduje się głównie w ręku Greków i Ormian. Przemysł ogranicza się przeważnie przedmiotami miejscowych potrzeb: broń wszelkiego rodzaju, wyroby skórzane i wełniane stanowią najważniejsze jego artykuły. Od czasu jednak okupacji austrjackiej zaczął się rozwijać i przemysł fabryczny, istnieją już browary, papiernia, cukrownia, cztery fabryki tytuniu i in. Rozwija się też górnictwo — saliny, kopalnie węgla, żelaza, miedzi. Szkolnictwo zaczęło się rozwijać dopiero pod rządem austrjackim; obok 700 szkół religijnych mahometańskich (mekteb), istnieje około 300 szkół elementarnych, 2 gimnazja, 11 szkół handlowych, szkoła techniczna.—

Bośniak.

Turcy w Bośni.

Zarząd kraju pozostaje pod kierunkiem ministerjum skarbu w Wiedniu; administracyjnie dzieli się **B.** z Hercegowiną na 6 powiatów (ob. Austro-Węgierska monarchja), stolicą jest Sarajewo. Herb wyobraża na tle złotem wynurzające się z obłoku ramię z szablą; barwy krajowe są niebieska, czerwona i biała. Porów. Strauss „Bosnien, Land und Leute" (2 t., 1881—4); Asboth „**B.** und die Herzegowina" (4 t., 1888); Bełza „Nad brzegami Bosny i Narenty" (*Wędrowiec*, 1898).

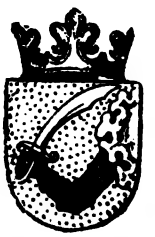

Herb Bosni.

Dzieje **B.** rozpadają się na trzy główne okresy: 1) Niegdyś prowincja Illirji Wielkiej, za panowania Rzymian należała do Panonji Konsularnej; w roku 337 dostała się cesarstwu Wschodniemu. W wieku V i VI była miejscem wojny pomiędzy Gotami, Słowianami i Awarami. Około r. 630 dostała się w posiadanie Słowian. Pierwszy raz Bośnią nazwany był przez Konstantego Porfirogenetę kraj pomiędzy Dryną, Sawą, Uną a morzem Adrjatyckiem.—2) W r. 641 Słowianie oswobodzili się od zwierzchnictwa cesarstwa Wschodniego i uorganizowali państwo federacyjne, złożone z oddzielnych żup, pod zwierzchnictwem wielkiego żupana. Budimir (874 r.), rezydujący w Prewale, utworzył banowiny czyli banaty. Ale wkrótce banowie zaczęli się wybijać z pod władzy wielkiego żupana. Pierwszym samoistnym banem bośniackim był Żelimir (940). Następnie byli Krzeszymir, Szczepan I, Krzeszymirowicz, Leget, syn naturalny poprzedniego, który nie dopuścił do rządów prawego następcy, Wukmira. Dalej panował Krzeszymir II, za którego czasów królowie węgierscy zaczęli rościć prawo do Bośni i Chorwacji z tytułu pokrewieństwa przez żonę Wukmira. Szczepan II mianowany był banem **B.** przez Bodina, króla serbskiego, którego uznał się lennikiem. Twerdko I podobnież uznawał nad sobą zwierzchnictwo serbskie. W 1120 król węgierski, Bela Urosz, nadał Bośnię swemu wnukowi Ładysławowi. Po nim panował Borycz, a potem Kulina (1180—1204). Za panowania tych ostatnich nastały przewroty społeczno-religijne, spowodowane przez Bogomiłów i innych. Następnie panowali Mikołaj i Sobiesław, który walczył z Tatarami na Polu Grobnickiem. Syn jego, Nino-

Digitized by Google

sław (około 1232 — 1250) był wygnany przez Węgrów, i król Bela oddał **B.** swemu bratu Szczepanowi, który znów odstąpił ją królowi Ładysławowi, a ten darował matce jego Elżbiecie. Właściwie w tym czasie panowało tu bezkrólewie. Następnie ci i owi tu władali. W 1322 objął rządy Szczepan III, ożeniony z Elżbietą, córką króla polskiego, Ludwika I. Szczepan IV wojował z Chorwatami i z carem serbskim, Szczepanem Duszanem, który usiłował zjednoczyć wszystkie kraje serbskie. W 1353—91 objął rządy Twerdko II i ogłosił się królem bośniackim pod imieniem Szczepana Twerdki I; rozszerzył granice państwa, zwyciężył Turków i posłał w pomoc królowi serbskiemu 20,000 wojska. Następcą jego był Szczepan Dabisza (1391—95), syn Mirosława, stryja Twerdki; dalej (1396) Szczepan Twerdko II, nieprawy syn Twerdki I, strącony z tronu przez Szczepana Ostoję (1397). Gdy ten znów za swe okrucieństwa pozbawiony był tronu, wybrano syna jego, Szczepana Ostoicza (1399—1418). Wszczęły się spory syna z ojcem i wspólne rządy. Następnie objął tron Szczepan Tomasz Ostoicz i wojował z papieżem rzymskim, oraz z Turkami. Za jego czasów i pod jego przewodnictwem odbywał się sejm w Konicy 1446, zwołany celem potępienia patarenów i manichejczyków, a zarazem ustanowienia praw administracyjnych i sądowych. Król Szczepan był zaduszony przez brata Radisława i syna z nałożnicy Wojaczy. Żona jego, Katarzyna, wezwała na pomoc Turków, za co zobowiązała się płacić haracz, a następnie ustanowiła swym następcą papieża rzymskiego. Pomimo to jednakże tron objął wyżej wspomniany syn i zabójca króla Szczepana, Szczepan Tomaszewicz (1461—63). Polegając na przyrzeczonej pomocy przez papieża, Wenecjan i Węgrów, wszczął wojnę z Turkami, a gdy posiłków nie otrzymał, uległ przemocy i zginął w boju 1466. Takim sposobem Bośnia dostała się pod panowanie tureckie. — 3) Mahomet II-gi obsadził kraj silnem wojskiem; ze szlachty utworzył korpus janczarów (30,000), a zabrawszy 200,000 obojej płci do niewoli, rozsprzedał wszystkich w Azji. Znaczna liczba mieszkańców wyemigrowała do Węgier i innych krajów. Tym, którzy przyjęli mahometanizm, pozostawiono majątki ziemskie. Napróżno kusili się królowie węgierscy o odebranie Bośni, a następnie cesarze niemieccy i inni o wyparcie Turków. Wojny te dawały tylko Turkom możność zaboru sąsiednich ziem, oraz zniewalały sułtanów do wytępiania ludności słowiańskiej i osiedlania na ich miejsce Turków, Greków i innych. Nastała nareszcie chwila, gdy wszyscy Serbowie postanowili wyswobodzić się z pod jarzma tureckiego. W r. 1807 Jerzy Czarny, zdobywszy Białogród, wysłał zbrojny oddział do **B.**, lecz polityka rządu francuskiego przeszkodziła oswobodzeniu tego kraju. Podobnież nie powiodła się druga wyprawa do **B.** w 1809. W 1826 r. wszczął się w **B.** krwawy bój z Turkami, spowodowany rozkazem sułtana co do wytępienia janczarów. Powstali oni pod dowództwem Alego, baszy zwornickiego, lecz wkrótce byli pokonani. W r. 1831 wybuchło w **B.** powstanie; następnie w 1836 i 1837, 1840 i 1846. Od 1853, w którym Churszyd-Mehmed-basza wprowadził pewne reformy, stan **B.** stał się znośniejszym, z wyjątkiem lat 1857 i 1858, w którym Mehmed-Reszyd-basza dał powód do zaburzeń; następca zaś jego, Kiani-basza, zniewolił wielu swem postępowaniem do opuszczenia ojczyzny. W lipcu 1875 wybuchło powstanie, małych w początku rozmiarów, ale agitacja prasy słowiańskiej zwróciła wkrótce na nie uwagę Europy. Jakkolwiek siły powstańców w Bośni i Hercegowinie nie przewyższały podobno nigdy 18,000, nieudolność i brak pieniędzy u Turków nie dozwoliły zgnieść powstania, które wywołało akcję dyplomatyczną mocarstw, następnie sprowadziło wojnę Serbji i Czarnogórza z Turcją, a gdy ta ostatnia wyszła zwycięsko, nastąpiła w dalszym ciągu wojna rosyjsko-turecka. W 1878 powstańcy wysłali generała Despotowicza do Berlina, aby wyjednał na kongresie przyłączenie **B.** do Serbji, kongres wszakże poprzestał na poleceniu Austrji zaprowadzenia ładu w **B.** Wojska austrjackie pod wodzą generała Filipowicza wkroczyły do **B.** dnia 27 lipca 1878, lecz napotkały nader silny opór powstańców, złożonych z tureckich mieszkańców kraju, do których jednak przyłączyły się podobno i żywioły chrześcijańskie. Serajewo, stolica **B.**, zajęte zostało 19 sierpnia t. r., a dowódca powstania Hadži-Loja wpadł w ręce austrjackie. Władze austrjackie dosyć wyraźnie mówią o zatrzymaniu **B.** Układ między Austrją a Turcją, zawarty 1879 roku, zastrzega monarsze prawa sułtana, pozostał jednak czczem słowem, a zarząd objął książę Wilhelm Wirtemberski; w 1881 roku zastąpił go feldmarszałek - porucznik Dahlen - Orlaburg. Wskutek wprowadzenia prawa wojskowego austrjackiego w zimie 1881—2 wybuchło powstanie, w którem udział wzięli głównie mieszkańcy wyznania grecko-katolickiego; wkrótce wszakże uśmierzonem zostało. Rząd austrjacki wskutek tego jednak zaprowadził liczne reformy w administracji, na której czele stanął generał Appel z pomocnikiem do spraw cywilnych—baronem Nikoliczem. Por. Prószyński „Bośnia i Hercogowina“ (Warszawa, 1882); Klaicz „Geschichte Bosniens“ (Lipsk 1885); Roskiewicz „Studien über Bosnien u. Herzegowina“ (Lipsk, 1868); Hörnes „Dinarische Wanderungen, Kultur und Landschaftsbilder aus Bosnien“ (1886); Vicomte de Cairo de Saint-Aymour „Les pays sud slaves de l'Autriche-Hongrie“ (Paryż, 2 wyd., 1888, przekład polski 1884, 2 wyd. 1-go); Strauss „Historisch-geographisch-etnografische Schilderung von Bosnien“ (Wiedeń, 2 t., 1884); O. Antun Knežević „Kratka povjest kralja bosanskih“ (Dubrownik, 1884).

Digitized by Google

Bota, dawna miara do płynów w Hiszpanji, zawierająca 30 cantaras (484 litrów), w Maladze 43 arrobas. Pod nazwą *bot (both)* była też podobna miara różnej wielkości, używana w Holandji, Anglji, Królewcu i Gdańsku.

Botalli Leonard, lekarz przyboczny Henryka III-go, króla francuskiego, * 1530 w Asti w Piemoncie, wprowadził do Francji upust krwi, pisał o ranach postrzałowych, o ranach czaszki, o trepanacji. Od niego nazwany jest *przewód Botalla (ductus Botalli)*, połączenie między aortą a tętnicą płucną, istniejące u płodu, a po urodzeniu zarastające. Za pośrednictwem tego przewodu krew żylna tętnicy płucnej miesza się u płodu z krwią tętniczą czyli arterjalną.— *Otworem Botalla* nazywa się otwór między prawym a lewym przedsionkiem serca, również tylko u płodu istniejący i ginący po urodzeniu.

Botaniczne ogrody, ob. Botanika.

Botaniczne podróże, ob. Botanika.

Botanika (z grec. *botane*, ziele, roślina; *fitologja*), nauka o roślinach. **B.** może się zastanawiać nad zjawiskami życia roślin w ogólności, albo też zajmować się poznawaniem oddzielnych postaci świata roślinnego; stąd wypływa pierwszy podział tej nauki na **B.** *ogólną* i **B.** *szczegółową*. **B.** *ogólna* zajmuje się najpierw opisaniem części rośliny, jej organów, stąd mamy *organografję, morfologję botaniczną*. Jeżeli kształty te badamy co do ich budowy wewnętrznej, pod względem części pierwotnych, z których są złożone, mamy *naukę o tkankach roślinnych, histologję roślin*, pospolicie *anatomją roślin* zwaną. Każda część rośliny, każdy jej organ, przeznaczony jest do właściwej czynności, których ogół stanowi wewnętrzne życie rośliny; zbadanie tych czynności jest przedmiotem *fizjologji roślinnej*. I ta wszakże rozpadać się może na odrębne gałęzie. Jeżeli badamy historję rozwoju rośliny i jej części, od pierwszego zarodka aż do dojrzałości, otrzymujemy *biologję roślin*, gdy poszukiwanie objawów fizyczno-chemicznych życia roślinnego stanowi właściwą *fizjologję roślin*. Badanie chorobliwych zmian w roślinach jest przedmiotem *patologji roślin*. **B.** *szczegółowa* zajmuje się przedewszystkiem opisaniem świata roślinnego, jako *botanika opisowa* czyli *fitografja*. Tu botanik usiłuje odgadnąć prawo zestawienia roślin wedle ich podobieństwa i pokrewieństwa i utworzyć *układ przyrodzony (system naturalny)*. Obok botaniki opisowej, konieczne jest badanie roślin względnie do miejsca i czasu: pierwsze okazuje zależność ich od gruntu i klimatu i stanowi *geografję roślin*, drugie poszukuje początków życia roślinnego przed miljonami lat i prowadzi rozwój jego przez wszystkie epoki geologiczne; jest to *paleontologja roślinna* czyli *paleofitologja*. Jeżeli do tego dodamy zależność wzajemną życia roślinnego i zwierzęcego, będziemy mieli tak zwaną przez Karola Müllera *botanikę kosmiczną*. Powyższe gałęzie **B.** objąć można nazwą **B.** *czystej*, w różnicy od **B.** *stosowanej* czyli *praktycznej*, wynikającej ze stanowiska człowieka pod względem jego potrzeb do świata roślinnego, a która naturalnie rozpada się na kilka gałęzi, jak **B.** *rolniczą* czyli *gospodarską, leśną, ogrodową, lekarską, techniczną*. Jeżeli uwzględnimy stosunek piękna, łączący człowieka ze światem roślinnym, otrzymamy **B.** *estetyczną*, czyli *estetykę świata roślinnego;* do tego zaś przybywa jeszcze wzgląd etyczny, jeżeli badamy naukowo wpływ danej roślinności na umysł człowieka, tak zwana przez Humboldta *fizjognomika roślin*. *Botaniczną synonimiką* zowie się podawanie różnych nazw naukowych lub ludowych rośliny. Od czasów Linneusza nazwa każdej rośliny składa się z dwóch wyrazów, z których jeden jest nazwą rodzajową, drugi, najczęściej przymiotnik, gatunkową. Dla uniknienia zamieszań, dodaje się zwykle w skróceniu nazwisko autora, który tę nazwę wprowadził lub użył; jak np. Lin. (Linneusz), R. Br. (Robert Brown), Syr. (Syrenjusz). Pomoce obserwacji botanicznych stanowią wycieczki (ekskursje), podróże naukowe, zielniki, rysunki, a zwłaszcza *ogrody botaniczne*, t. j. ogrody zakładane w celach naukowych, do czego niezbędne są *cieplarnie*, o różnej temperaturze, jak o 8°, o 15°, 18° C. (cieplarnia ciepła), 25°—35° C. (gorąca). Pierwszy ogród, przeznaczony do celów naukowych, założony był w Pizie 1544 r. przez Kozmę Medyceusza, księcia Florencji; istotne ich jednak rozpowszechnienie datuje się dopiero od XVII wieku. Słynny ogród w Kew założony został w 1567 r., w Rzymie 1568, w Heidelbergu 1597, w Paryżu 1626, w Berlinie 1663, w Petersburgu 1725 r., w Wiedniu 1753 r. W Polsce liczne ogrody na wzór włoski zakładane były za Zygmuntów, za Jana III na wzór francuski; ogród botaniczny krakowski powstał w r. 1774, potem powstały: wileński w 1778, krzemieniecki 1805, z którego w r. 1833 powstał kijowski. W Warszawie królowa Marja Kazimiera założyła dwa ogrody botaniczne, jeden pod zamkiem królewskim, drugi obok pałacu Kazimierowskiego, które atoli zostały zaniedbane. W r. 1810 urządzony został ogród botaniczny przy pałacu Kazimierowskim, następnie dopiero przeniesiony na obszerny plac, należący do Łazienek Królewskich. Obecnie i kolonje zamorskie europejskie posiadają wspaniałe ogrody botaniczne. Dalszą pomocą niezbędną dla botanika jest lupa i mikroskop, a w badaniach życia roślinnego cały zasób wiadomości fizycznych i chemicznych. Nad rozwojem **B.**, oprócz ogólnych akademji naukowych, pracują i oddzielne towarzystwa botaniczne.

W *historji botaniki* rozróżnić możemy 5 okresów, z których pierwszy ciągnie się nie mniej nad 2,000 lat, od Arystotelesa do początków XVI wieku. Arystoteles jest w każdym razie pierwszym umiejętnym badaczem życia roślinnego, pisma jednak jego botaniczne zaginęły; po nim wy-

Digitized by Google

mienić jeszcze należy ucznia jego Teofrasta i Dioskorydesa w I wieku po Chr. Dzieło Dioskorydesa, obejmujące 1,200 roślin, było jedynem źródłem wiadomości botanicznych przez 15 wieków. Cechą drugiego okresu, sięgającego do połowy XVII w., jest początek samodzielnego badania, własnych obserwacji. U wstępu spotykamy tu Ottona Brunfelsa, podającego nowe opisy roślin z rysunkami. Gessner pierwszy wpada na myśl porządkowania roślin wedle organów rozrodczych. Do wieku XVI odnoszą się i pierwsi pisarze o roślinach w Polsce, a mianowicie: Szymon z Łowicza (1532), Falimierz (1534), Hieronim Spyczyński (1542), Marcin Siennik (1568), Wojciech Oczko (1581), a zwłaszcza Marcin z Urzędowa (1595) i Szymon Syreński (1613); wszystkie te prace obejmują spisy przeważnie roślin pożytecznych, głównie lekarskich. W początku XVII wieku Caesalpinus, Alpini, Lobelius, Delechamp i in. doprowadzili liczbę opisanych roślin do 5,500. Okres trzeci dziejów botaniki, dochodzący do Linneusza, rozpoczął się znakomitemi pracami braci Bauhinów, a nacechowany głównie użyciem mikroskopu, przy którego pomocy Grew, Malpighi i Leeuwenhoek (1675) zbadali wewnętrzną budowę roślin. Ray (1703), Morison (1715), Rivinus (1690), Magnol (1689), a zwłaszcza Tournefort (1719), kładą ścisłe podstawy nomenklatury i systematyki. Podróże powiększają liczbę znanych roślin, a pod te czasy przypada i początek chemji roślin. Okres ten przypada na upadek nauk w Polsce, mimo to można chlubnie przytoczyć kilka nazwisk zasłużonych botaników, jak Joannicki (1616), Elhaf (1612), Jonston (1646), Bornic (1651), Rzączyński (1721), Erndtel (1730). Okres czwarty sięga od Linneusza do Jussieu'go. Linneusz wprowadzeniem układu opartego na organach płciowych i ustaleniem nomeklatury botanicznej nadał botanice cechę istotnie umiejętną, i odtąd dopiero rozpoczyna się ścisłe badanie roślinności różnych krajów europejskich i zamorskich. Na schyłek XVIII w. przypadają ważne dla kraju naszego prace Kluka (1780), Giliberta (1782) i Stanisława Jundziłła (1791). Piąty okres, idący od Jussieu'go do ostatnich czasów, może być nazwany okresem rozwoju systemów naturalnych. Materjał, przygotowany poprzednio przez Adansona, Oedera, Gärtnera i Bernarda Jussieu, obrobił dopiero Antoni Wawrzyniec Jussieu i wystawił pierwszy układ naturalny, t. j. układ, w którym rośliny zestawione są nie wedle jednego organu, ale wedle ogólnego podobieństwa swych cech i połączone w rodziny. Po Jussieu'm powstało wiele innych układów, a ich twórcami byli: Oken (1821), Reichenbach (1828), Bartling (1830), Unger i Endlicher (1838), Lindley (1834), Willkom (1854). W tym czasie fizjologja roślin staje się nauką poważną i oddziaływa na powstanie rolnictwa racjonalnego; geografję roślin tworzy Humboldt, a materjał botaniczny tak się powiększa, że przez jednego człowieka w części zaledwie poznanym być może. Liczba pracowników tak wzrosła, że wyliczenie ich na tem miejscu jest niepodobieństwem. Oprócz powyższych do rozwoju botaniki przyczynili się zwłaszcza: Robert Brown, Wildenow, De Candolle, Koch, De Bary, Schleiden, Mulder, Mohl, Naegeli, Schacht, Pringsheim, Sachs, Darwin, który teorją swoją zarówno na zoologję, jak i botanikę oddziałał, Engler, Schwendener, Wiesner, Buillon, Delpino, Fulasne, Kjellmann, Magnus i inni. W bieżącym wieku, z dosyć licznego koła pracowników u nas, jedni ukazywali światu bogactwo flory polskiej, inni zapoznawali ogół ze stanem nauki; poprzestaniemy tu na samem ich wymienieniu, odsyłając co do ich prac pod właściwe nazwiska: Besser, Andrzejowski, Szubert, Górski, Józef Jundziłł, Zawadzki, Herbich, Jakób Waga, Czerwiakowski, Pisulewski, Chałubiński, Warszewicz, Aleksandrowicz, Cieńkowski, Strasburger, Rostafiński, Godlewski, Łapczyński, Prażmowski, Jentys, Berdau, Raciborski, Janczewski, Szyszyłowicz, Nowakowski, Kamieński, Rehman, Eichler, Drymmer i in. *Literatura botaniczna* jest tak bogata, że Pritzel w „Thesaurus literaturae botanicae“ (wyd. 2, 1870) do r. 1850 naliczył 1,500 dzieł botanicznych, wydanych w tym wieku. Odsyłając co do monografji do szczegółowych wyrazów, tu przytoczymy ogólne podręczniki botaniki: Decandolle (1813), Nees v. Esenbeck (1820), Endlicher i Unger (1843), Willkom (1854), Payer (1860), Schacht (1860), Karsten (1865), Hofmeister (1865), Sachs (1871), Baillon „Histoire des plantes“ (od 1866), Richter „Plantae europeae“ (od 1890), Engler i Prantl „Die natürlichen Planzenfamilien“ (od 1877), Frank „Lehrbuch der Pflanzenphysiologie“ (1890). Z popularnych: Schleiden (1858), Rossmässler (1855), Cohn „Die Pflanze“ (1882). Z dzieł polskich: Pisulewski (1845), Chałubiński (według Jussieu'go, 1849), Podymowicz (z Genlis, dla kobiet), Leśniewski (1859), Pacewicz (1867), Pokorny (1858), Berdau (według Schleichera, 1870), J. Waga „Historja roślin“ (według Figuier'a, 3 t., 1872), Rostafiński „Botanika szkolna na klasy niższe“ (1895), oraz „Botanika szkolna na klasy wyższe“ (1886), Zaleska „Obrazy świata roślinnego“ (1875), Heilpern „Tajemnice przyrody“ (cz. II, 1893), Gerardin „Botanika ogólna“ (przekład Kozłowskiego, 1894), Strasburger „Krótki przewodnik do zajęć praktycznych z botaniki mikroskopowej“ (1887), Frank „Wykład fizjologji roślin“ (przekład Kozłowskiego, 1896), J. Natanson „Świat istot najdrobniejszych“ (1885). Do determinowania roślin służyć mogą: J. Waga „Flora polska“ (3 t., 1847—8), Czerwiakowski „Botanika szczególna“ (6 t., 1849—63). — Historję botaniki opracowali: Sprengel, Meyer, Jessen, Sachs (1867). Znaczna też jest liczba pism specjalnych, poświęconych botanice, jak *Botanische Zeitung*, *Botanisches Zen-*

Digitized by Google

tralblatt, *The London Journal of Botany* i in. Znaczną liczbę rozpraw botanicznych podaje *Wszechświat*.

Botanybajska żywica, ob. Akaroidowa żywica.

Botanybajskie drzewo, drewno z drzew australijskich, należących do rodzaju Casuarina, oraz *drzewo czarne (blackwood)*, pochodzące z gatunków Dalbergia latifolia i Acacia melanoxylon. Różne te gatunki drzewa używają się na ozdobne wyroby tokarskie i stolarskie.

Botany-bay, wielka, ale płytka zatoka przy wschodnim brzegu Nowej Holandji, na południe od Sydney, odkryta 1770 r. przez Cook'a i tak nazwana z powodu obfitego tam zbioru okazów botanicznych. Okolice jej przeznaczone zostały 1788 przez rząd angielski na osadę dla przestępców, skazanych na wygnanie; lecz kiedy pierwszy ich transport, wysłany pod nadzorem Artura Philippa, przybył na miejsce, kraina uznaną została za nieodpowiednią swemu przeznaczeniu, obrano zatem na ten cel okolicę dalej ku północy, nad zatoką Port-Jackson.

Botarga, solona i octem zaprawiona ikra sandacza, znana już starożytnym, używana na przekąskę w Europie płd. i na Wschodzie. Wyrabiają ją w Prowancji, Sardynji, Dalmacji i Aleksandrji.

Botas, w Hiszpanji worki ze skóry kozłowej do przechowywania wina.

Botaurus, ptak, ob. Bąk.

Bötcher Daniel, mincarz miasta Torunia, od 1760 do 1762. Do niego się stosują głoski *D. B.*, które znajdujemy na monetach toruńskich Augusta III.

Botelho de Oliveira Emanuel, poeta brazylijski i adwokat, * 1636 w Bahji, † 1711. Zwolennik gongoryzmu (ob. Gongora), pisał poezje p. t.: „Musica do Parnasso“ (Lizbona, 1705) w języku portugalskim, hiszpańskim, włoskim i łacińskim.

Botero Jan, *Benezjuszem* zwany, historyk i geograf włoski, * 1540 w Bene, w Pjemoncie, był sekretarzem kardynała Borromea, † 1617 r. jako opat św. Michała della Chiusa w Turynie. Napisał ważniejsze dzieła: „Della ragione di stato“ (Wenecja, 1589); „Relazioni universali (Rzym, 1592); „Principi christiani“ (2 t., Turyn, 1601—3) i „Dell memorabili de' personagi illustri“ (Brescia, 1610). Drugie z dzieł powyższych: „Relazioni universali,“ było trzykrotnie wydawane w tłómaczeniu polskiem ks. Pawła Lenczyckiego, w latach 1609, 1613 i 1659. Rozdział zaś, w którym opisuje Polskę, wyszedł także osobno w elzewirskich zbiorach 1626 p. t.: „Joan. Boteri Poloniae descriptio.“

Botero Józef, * 1815, † 1885, powieściopisarz i poeta włoski. Napisał: „Ricciorda“ (1854); „Raffaele“ (1858); „Il Galeotto“ (1859); „La Tradita“ (1861); „Amore e Natura“ (1873).

Botev Christo, poeta i patrjota bułgarski, * 1848, † 1876, wychodźca, przebywający w Bukowinie i współpracownik dzienników „Nezavisimost“ i „Zname.“ Roku 1876 zorganizował oddział powstańczy, wziął udział w wojnie i poległ w bitwie. Między innemi napisał „Modlitwę,“ która się stała pieśnią narodową. Por. „Slovansky Sbornik“ (1885); „Bajan“ (Petersburg, 1868).

Botezal, herb polski, znany tylko z nazwy.

Both Andrzej i Jan, bliźnięta, dwaj sławni malarze z Utrechtu, * 1610 roku, uczniowie Bloemarta, udali się do Rzymu, gdzie Andrzej poświęcił się malowaniu portretów, Jan zaś krajobrazów. Pierwszy utonął w Wenecji około 1644, Jan powrócił do Utrechtu i tu † 1652. Obaj wykonywali także doskonałe miedzioryty własnych obrazów. Dzieła swoje wzajemnemi uzupełniali pracami, Andrzej bowiem w krajobrazach swego brata malował figury, obaj zaś potrafili zawsze zachować jak największą zgodność. Pejzaże ich celują pięknością bardziej idealną, wielkiemi formami i miękkością przyrody włoskiej; szczególną zaletę stanowi wrażenie ogólne, niezrównana harmonja całości. W Luwrze w Paryżu jest ich: „Widok morski przy zachodzie słońca.“ Mnichowska galerja posiada „Merkurego, usypiającego Argusa.“

Both de, Gustaw, * 1772, † 1835; wydał w Berlinie 1807 r.: „Relation der Schlacht bei Pultusk, Preussisch-Eylau, Heilzberg, Friedland“ z planami z tłóm. franc.

Bothmer, *Bothmar*, *Bodmar*, ród niemiecki luneburski, osiadły w Hanowerze i Meklemburgu. *Jan Kacper*, * 1656, † 1732, hanowerski mąż stanu. Przyczynił się do osadzenia elektora Jerzego na tronie angielskim. Po śmierci elektorki hanowerskiej Zofji 1714 r., pozbawił Bolingbroka pieczęci kanclerskiej, a po śmierci królowej Anny, stanął na czele rządów. Roku 1715 otrzymał tytuł hrabiowski i został ministrem.

Bothnia *(Botten)*, średniowieczna nazwa krajów, leżących nad zatoką Botnicką, które dzieliły się na **B.** wschodnią i zachodnią, *Osterbotten* i *Westerbotten*.

Bothriocephalus, wnętrzniak, ob. Tasiemiec.

Bothrops, rodzaj wężów jadowitych, z rodziny grzechotników, wyróżniających się ciałem wysmukłem, głową trójkątną, drobnemi łuskami pokrytą, i ogonem ostro zaostrzonym, bez grzechotki. Należy tu kilka gatunków w Ameryce zwrotnikowej i Indjach zacho-

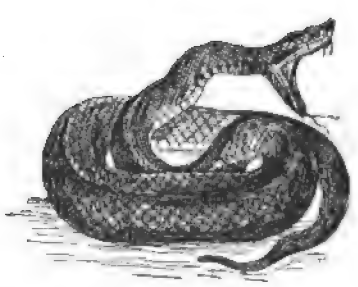

Bothrops lanceolatus.

Digitized by Google

dnich. *Wąż lancetowaty* (**B.** *lanceolatus*), do 2 m. długi, brunatny z odcieniem żółtawym lub czerwonawym; zamieszkuje głównie Antylle. Jest bardzo niebezpieczny, ukąszenie jego sprowadza śmierć w ciągu kilku dni lub kilku godzin, albo przynajmniej powoduje długoletnie choroby. Również jadowite są w Brazylji *jararaka* (**B.** *brasiliensis*) i *labarja* (**B.** *atrox*), od poprzedniego mniejsze.

Bothwell, miasto w Szkocji, w hrabstwie Lanark, nad Clydą, 2,400 miesz.; ruiny zamku, do którego hrabia **B.** uprowadził Marję Stuart. Przez rzekę prowadzi most *Bothwell-Bridge*, od którego nazwane zostało zwycięstwo księcia Monmouth, odniesione 21 czerwca 1679 nad Covenanterami, t. j. powstańcami purytańskimi.

Bothwell, hrabiowie, ród szkocki zwany też *Hepburn*. *James* Hepburn, * około 1536, † 1578, był od r. 1556 strażnikiem Szkocji i lordem-admirałem. Roku 1567 porwał królową Marję Stuart i poślubił ją. Zmuszony przez szlachtę do opuszczenia Szkocji, schronił się do Kopenhagi. Roku 1573 pochwycony został i zamknięty w więzieniu, dostał pomieszania zmysłów i wkrótce umarł. Por. Petrick „Zur Geschichte des Grafen **B.**“ (Petersburg, 1814); Schiern „Hepburn **B.**“ (1875, tłómacz. angiel. 1880).

Botić Luka, wybitny poeta chorwacki, * 1830 w Splicie, † 1863 w Djakowie, gdzie był urzędnikiem i posłem na sejm zagrzebski. Napisał: „Dilber Hasan“ (prozą, 1854); „Pobratimstvo“ (najcelniejszy z poematów, 1854); „Biedna Mara“ (1861); „Petar Bačić“ (1862); trzy ostatnie poematy wydała „Matica Hrvatska“ (1885), z życiorysem autora przez dr. Fr. Markovića.

Botkin Sergjusz, lekarz rosyjski, * 1832 r. w Moskwie, † 1889 r.; studja medyczne odbywał na uniwersytecie moskiewskim, który ukończył w 1855 r., poczem pracował pod przewodnictwem Pirogowa w szpitalu wojskowym w Bakczysaraju. W kilka lat później odbył podróż za granicę, gdzie zajmował się w laboratorjach: Claude-Bernarda w Paryżu, Traubego i Virchowa w Berlinie; po powrocie objął klinikę terapeutyczną w petersburskiej medycznej akademji wojskowej; w 1873 r. został honorowym lekarzem Dworu i prezesem towarzystwa lekarzy rosyjskich. Oprócz wielu rozpraw, pomieszczonych w różnych czasopismach rosyjskich i niemieckich, ogłosił: „Kurs kliniki wnutrennich bolezniej“ (1869—81) i in.

Botkin Sergjusz.

Botkin Michał, malarz rosyjski, akademik, * 1839, namalował: „Bachantka z tamburynem,“ „Płacz Żydów nad rzekami Babilonu,“ „Pogrzeb męczennika,“ „Powrót z Golgoty;“ prócz tego wydał monografję o malarstwie rosyjskiem p. t.: „Aleksander Andrejewicz Iwanowicz, jego życie i korespondencja z r. 1806“ (Petersburg, 1880).

Botnicka odnoga (po fińsku *Tohjan-lahti*) północna część morza Baltyckiego, na północ wysp Alandzkich, pomiędzy Szwecją a Finlandją położona, długa na 668, szeroka na 150 do 240 klm., pokryta mnóstwem wysepek, łożysk piaszczystych, raf i skał, utrudniających żeglugę. Północna jej część zwaną jest przez mieszkańców *Botten-Vicken*, południowa *Botten-Hafvet*. W zimie zamarza zupełnie, tak, że ze Szwecji do Finlandji na saniach przebywać ją można. Pomiary, prowadzone od połowy w. XVIII, wykazały, że wybrzeża odnogi **B.** ulegają powolnemu podnoszeniu, które w Sundsball (62½° szer. płn.), wynosi 1,36 m. na stulecie. Wybrzeże Finlandji podniosło się w ciągu 1755—1882 o 1,93 m.

Botockie starostwo, *niegrodowe*. Leżało w księstwie Żmujdzkiem, powiecie Widuklewskim. Opłacano z niego kwarty od r 1786 złp. 1041 gr. 19. Przed r. 1773 posiadali je Stanisław i Potencjanna z Micewiczów Odachowscy. Konstytucją jednak sejmową z roku 1775 nadano je prawem emfiteutycznem, razem ze starostwem Bracławskiem, Bogusławowi Duninowi Tomaszewiczowi, sędziemu grodzkiemu i posłowi z powiatu Bracławskiego, a to po zejściu obojga małżonków Odachowskich.

Botokudy (*Botocudos*, *Guaymores*), plemię Indjan, w dziewiczych lasach wschodniej Brazylji, pomiędzy rzekami Rio-Doce i Rio-Pardo, w liczbie około 5,000 głów. Sami nazywają się *Engerekmung*, nazwę **B.** nadali im Portugalczycy od wyrazu botoque (czop), a to dla krążka drewnianego, jaki w wardze dolnej i w uszach dźwigają. W tym celu przebijają wargi i uszy dzieciom w wieku lat 7 i przez otwory te przesuwają coraz większe krążki lekkiego drzewa, tak, że wreszcie pomieścić w nich mogą krążki o średnicy 10 cm. i grubości 3 cm. Zwyczaj ten jednak z użycia wychodzi. Z łuków strzelają doskonale; żyją głównie z polowania i łupieży. Są także ludożercami; część ich osiadła uprawia kukurydzę, inni są koczownikami; wierzą w złych duchów i wywodzą prawie wszystkie zjawiska natury od księżyca. Liczba **B.** ciągle się zmniejsza, i blizka jest chwila, gdy znikną zupełnie z powierzchni ziemi; przyczyną tego główną jest tępienie ich przez białych.

Typy Botokudów

Botomaj, rzeka w obwodzie Jakuckim na Syberji, wpada do Leny przy osadzie t. n., długa na 400 klm. Tu Jakuci dobywają rudę żelazną, z której wyrabiają naczynia i narzędzia.

Botoszani (*Botuszany*), miasto powiatowe

Digitized by Google

w Mołdawji nad Szyszką, ma 12 kościołów greckich, 2 armeńskie, 1 katolicki, 2 lipowańskie, kilka synagog, liceum, szkołę przemysłową, 31,000 miesz. Śródmieście źle zabudowane, ale na przedmieściach okazałe pałace bojarów.

Botrychium.

Botrychium, *Gronowiec*, rodzaj paproci z rodziny Ophioglosseae, obejmujący paprocie trwałe o krótkim kłączu podziemnym, z którego wyrasta jeden tylko liść, dzielący się na 2 części; jedna z nich jest płonna i pierzasto-dzielna, druga zaś rozgałęzia się i dźwiga zarodnie. Z 10 należących tu gatunków najpospolitszy jest **B.** *lunaria*, *G. pospolity*, *Podejźrzon*, używany niegdyś w medycynie pod nazwą *herba Lunariae;* słynął też jako środek czarodziejski.

Botryllus, rodzaj mięczaków z grupy ascydji złożonych (ob. Ascidia), które żyją zbiorowo, jako skupienia osobników, otoczonych wspólnym płaszczem. Każde zwierzę pojedyńcze ma oddzielny otwór do przyjmowania pokarmów, ale otwór do wyrzucania odchodów jest wspólny, a osobniki są dokoła tego otworu symetrycznie rozłożone. Kolonje ich pokrywają wszelkie możliwe przedmioty w morzu i często składają się z tysięcy osobników.

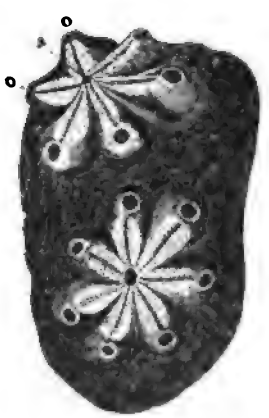
Botryllus.

Botryni Szymon, rodem z Prus, otrzymał w Bolonji stopień doktora i był lekarzem króla Stefana Batorego. Opisał wierszem rozmaite choroby i lekarstwa.

Botryomyces, bakterja napastująca konie; gdy przenika w zranione miejsce skóry, wywołuje nabrzmienia utworzone z tkanki łącznej, które niekiedy dochodzą znacznej wielkości, do 20 kg. wagi, zwane grzybem skórnym.

Botrys, grono, rodzaj kwiatostanu.

Botrytis, rodzaj grzybków z rodziny pleśniaków, cechujący się zarodnią rozgałęzioną, wydającą na końcach gałązek po jednym zarodniku; grzybki te, rozwijając się w różnych organizmach zwierzęcych i roślinnych, żyją ich sokami i sprawiają w nich zgubne choroby. **B.** *bassiana* sprawia chorobę jedwabników, zwaną *muskardyna*. **B.** *infestans (Perenospora infestans)* jest przyczyną zarazy kartofli. Prawdopodobnie wszakże nie są to formy samodzielne, ale tylko pewne stopnie rozwoju, formy konidjalne innych grzybów doskonalszych; tak np. **B.** bassiana przedstawia prawdopodobnie tylko organy rozrodcze rodzaju Cordyceps (ob.).

Botta Karol Józef Wilhelm, poeta i historyk włoski; * 1766 r. w San Giorgio del Caravese, w Pjemoncie, † 1837 w Paryżu. Początkowo studjował w Turynie medycynę. Za sprzyjanie rewolucji francuskiej aresztowany 1792 r., uwolniony 1794, wstąpił do francuskiej armji alpejskiej, jako lekarz wojskowy; po zdobyciu Pjemontu został 1798 członkiem rządu tymczasowego, a po bitwie pod Marengo członkiem konsulty pjemonckiej. Zasiadając w ciele prawodawczem, ściągnął na się niezadowolenie Napoleona, którego uważał ze despotę i 1814 głosował za jego detronizacją. Później był rektorem akademji w Nancy i Rouen do 1822. Z dzieł historycznych **B.** ważniejsze: „Description de l'île de Corfu" (2 t., Paryż, 1799); „Souvenirs d'un voyage en Dalmatie" (Turyn., 1802); „Précis historique de la maison de Savoye" (Paryż, 1803); „Histoire de l'Amérique" (Paryż, 1809); najcelniejsze zaś: „Storia d'Italia dal 1789 al 1814" (Paryż, 1824) i „Storia d'Italia dal 1539 al 1781" (10 t., Paryż, 1832), obejmująca dalszy ciąg dzieła Guiciardiniego (ob.) i wspomnianą „Storia d'Italia." Wielki rozgłos znalazła także jego epopeja „Il Camillo o Vejo conquistata" (1816). Por. „Vita privata di C. **B.**, ragguagli domestici ed anedotici dal suo maggior figlio; Dionisotti" „Vita di C. **B.**" (Turyn, 1868). Pavesio „C. **B.** e le sue opere storiche" (Florencja, 1874).

Botta Paweł Emil, syn poprzedniego, znakomity archeolog i podróżnik francuski, * 1802, † 1870 roku w Achère, pod Poissy. Odbył podróż naokoło świata, przebywał jakiś czas na zachodnich brzegach Ameryki, a w roku 1830 udał się do Egiptu, gdzie, jako lekarz Mehmed-Alego, miał udział w wyprawie do Sennaru. Później mianowany konsulem francuskim w Aleksandrji, podróżował 1837 roku po Arabji i wrażenia swoje opisał w dziele: „Relation d'un voyage dans l'Yemen" (Paryż, 1841). Wysłany potem jako agent konsularny do Mossulu, dokonał (począwszy od 1843) niezmiernie ważnych odkryć, za namową orjentalisty Juljusza de Mohl, w leżącem w pobliżu Chorsabadzie, które pod względem starożytności asyryjskich nadzwyczajne przyniosły rezultaty. Owoce uczonych poszukiwań **B.** zawarte są w przepysznem jego dziele: „Monuments de Ninive, découverts et décrits par Botta, mésurés et dessinés par Flandin" (5 t., Paryż, 1841—50); oprócz tego wydał „Inscriptions découvertes a Khorsabad" (Paryż, 1848). Od 1857 do 1868 był generalnym konsulem w Trypolisie.

Böttcher Chrystjan Edward, malarz, * 1818 w Imgenbroick, † 1888 w Düsseldorfie, malował

Digitized by Google

obrazy obyczajowe z życia dzieci i ludu, z których najlepsze: „Powrót z wakacji," „Letnia noc," „Wyprawa do winnicy" (1866); „Powrót z pola" (1872) i in.

Böttcher Jan Fryderyk, ob. Böttger.

Botten, ob. Bothnia.

Bottesini Giovanni, kompozytor muzyczny, * 1823, † 1889 w Parmie; ukończył konserwatorjum medjolańskie, następnie odbywał wędrówki artystyczne po Europie i Ameryce, był dyrektorem opery włoskiej w Paryżu, później w Barcelonie; napisał opery: „Cristoforo Columbo" (1847); „L'assedio di Firenze" (1859); „Il diavole della notte" (1858); „Marion Delorme" (1862); „Vinciquerra" (1870); „Ali-Baba" (1871); „Ero e Leandro" (1879) i „La regina del Nepal" (1880).

Böttger *(Böttcher* lub *Böttiger)*, Jan Fryderyk, wynalazca porcelany miśnijskiej w Saksonji, * 1681 w Schleiz, † 1719 r.; pierwotnie aptekarz w Berlinie, z powodu przechwałek o posiadaniu kamienia filozoficznego, przymuszony był uciec do Saksonji, gdzie z tej samej przyczyny, gdy posiadany jakoby przez niego sekret wyrabiania złota okazał się szalbierstwem, został uwięziony. Wtedy jednak z gliny brunatnej, znajdującej się pod Meissen, udało mu się wyrobić pierwszą porcelanę. Wskutek tego polecono mu, pod ciągłym nadzorem wojskowym, urządzić laboratorjum w Miśnji, skąd, za wkroczeniem Szwedów, przeniesiony został do Koenigsteinu i dopiero 1707 r. powrócił znowu do Drezna, gdzie założył pierwszą fabrykę. Pierwotnie porcelana jego miała kolor brunatny i dopiero w r. 1709 z gliny wydobywanej pod Aue otrzymał prawdziwy sposób wyrabiania porcelany białej. R. 1710 założono wielką fabrykę porcelany i mianowano **B.** jej dyrektorem; lecz prowadził ją niedbale, a nawet w latach 1716 i 1718 zamierzał sekret fabrykacji sprzedać do Berlina. Odkryto zdradę i pociągnięto go do odpowiedzialności, lecz śmierć jego przerwała dalsze dochodzenie. Był to dobry laborant, ale bez żadnej nauki. Por. Engelhardt „J. F. Böttger" (1837).

Böttger Jan Fryderyk.

Böttger Rudolf Krystjan, chemik, * 1806 w Aschersleben, † 1881, studjował pierwotnie teologję w Halli, następnie oddał się naukom przyrodniczym. Od 1835 był nauczycielem we Frankfurcie. Niezależnie od Schönbeina, odkrył bawełnę strzelniczą i kolodjum, następnie wynalazł zapałki szwedzkie, niklowanie łatwo utleniających się metalów, podał nowe metody otrzymania talu, cezu, indu, oraz znaczną liczbę innych reakcji chemicznych.

Böttger Adolf, poeta niemiecki, syn znanego leksykografa angielskiego i poborcy podatków Fryderyka Augusta Böttgera, * 1815 w Lipsku, † 1870 w Gholis, pod Lipskiem. Ustalił swą sławę poetycką jako wyborny tłómacz lorda Byrona (12 t., 1840), Shakespeare'a, Miltona, Pope'a, Osjana i t. d. Jego własne, po większej części liryczne utwory, odznaczają się udatną formą i wielką delikatnością uczucia. Oprócz poezji „Gedichten" (2 t., 1846), celniejsze są: „Die Pilgerfahrt der Blumengeister" (Lipsk, 1851); „Düstere Sterne" (Lipsk, 1852); „Habana" (Lipsk, 1853); „Der Fall Babylons" (1855); „Das Buch der Sachsen" (Lipsk, 1858); „Goethes Jugendliebe" (Lipsk, 1861); „Heiligen Tage" (Lipsk 1865); „Neue Lieder und Dichtungen" (Lipsk, 1868) i „Das Galgenmännchen" (Lipsk, 1870). Za życia jeszcze sporządził zbiorowe wydanie swych dzieł „Gesammelte Werke" (6 t., Lipsk, 1865–66). Por. Gottschall „A. B." (w *Unsere Zeit*, 1871)

Botticelli Sandro, właściwie *Aleksander Filipepi*, malarz szkoły toskańskiej, * 1447, † 1510, **B.** należy do tak zwanych prerafaelitów, t. j. malarzów poprzedzających wystąpienie Rafaela. Jako artysta odznacza się nadzwyczajną subtelnością wykończenia, oryginalnością rysunku i poetycznością nastroju. Ważniejsze jego dzieła są: „Alegorja Wiosny" (Florencja, Akademja sztuk pięknych); „Wenus" (Florencja, galerja Uffizi); Freski w kaplicy Sykstyńskiej w Rzymie; „Potwarz" (Florencja, galerja Uffizi); „Wypędzona" (galerja Pallavicini w Rzymie); „Madonna del Passeggio" (Florencja, pałac Pitti); „Magnificat" (Florencja, Uffizi) i wiele innych. Wykończył również kilkadziesiąt ilustracji do „Komedji Boskiej" Dantego. Zapomniany przez parę wieków, stał się **B.** przedmiotem kultu w końcu XIX w. i wywarł wielki wpływ na malarstwo nowoczesne. Por. Ignacy Matuszewski „Botticelli" (*Tygodnik Ilustrowany*, № 19 i 20 z r. 1898).

Botticelli Sandro.

Böttticher, herb polski, znany tylko z nazwy.

Böttticher Karol, archeolog, * 1806 w Nordhausen, † 1889, dyrektor akademji budownictwa i dyrektor galerji rzeźb muzeum berlińskiego, napisał: „Tektonik der Hellenen" (2 wyd., 1869); „Baumkultus der Hellenen" (1857); „Untersuchungen der Akropolis in Athen" (1863).

Böttticher Karol Henryk, pruski mąż stanu, * 1833 w Szczecinie, służył naprzód w sądownictwie, w r. 1869 mianowany był przezydentem Szlezwigu i Holsztynu, w 1878 wszedł do rady państwa i stał się gorliwym wyznawcą polityki Bismarcka; w r. 1880 został ministrem i sekretarzem stanu spraw wewnętrznych, występował z obroną polityki kanclerza i jego reform socjal-

Digitized by Google

nych, w r. 1888 został po Puttkamerze wice-prezesem sejmu pruskiego.

Böttticher Adolf, archeolog niemiecki, * 1842 w Blumbergu pod Berlinem, był profesorem archeologji w Królewcu, napisał: „Olympia“ (2 wyd., 1886); „Auf griechischen Landstrassen“ (1883); „Die Akropolis von Athen“ (1888).

Alegorja wiosny. Fragment z obrazu Botticellego.

Böttiger Karol August, uczony archeolog i literat niemiecki, * 1760 w Reichenbachu, w Voitglandzie, † 1835; sprawując poprzednio kilka różnych urzędów, został 1791 r. dyrektorem gimnazjum i nadradcą konsystorza w Wejmarze, gdzie w bliskich stosunkach zostawał z koryfeuszami literatury niemieckiej. W r. 1804 powołany został na dyrektora nauk szkoły paziów w Dreźnie i tu 1814 r. otrzymał przeznaczenie na dyrektora akademji wojskowej i kuratora królewskiego muzeum antyków. Z prac jego literackich celniejsze są: „Sabina oder Morgenscenen einer reichen Römerin“ (2 t., Lipsk, 1803); „Die Kunstmythologie“ (Drezno, 1811); „Amalthea oder Museum der Kunstmythologie und bildenden Alterthumskunde“ (3 t., Lipsk, 1821—25); „Ideen zur Kunstmythologie“ (Drezno i Lipsk, 1826). Drobniejsze pisma jego wydane zostały p. t. „Böttigeri opuscula et carmina latina“ (Drezno, 1837), oraz „Böttigers kleine Schriften archäologischen und antiquarischen Inhalts“ (3 t., Drezno, 1837 i 1838). Z dzieł pośmiertnych **B.** wydał jego syn Karol Wilhelm **B.** (ob). „Literarische Zuständen und Zeitgenossen“ (2 t., Lipsk, 1838) i napisał: „Karl Aug. **B.**, eine biographische Skizze“ (Lipsk, 1837).

Böttiger Karol Wilhelm, syn poprzedniego, popularny historyk niemiecki, * 1790 w Budyszynie, † 1862 w Erlangen; otrzymał stopień naukowy w Lipsku 1819 r., mianowany tu został profesorem historji 1821 r., otrzymał katedrę historji i literatury w Erlangen. Oprócz wielu dzieł szkolnych, napisał: „Geschichte des deutschen Volks und des deutschen Landes“ (8 tomików, Sztutgard, 1845); „Geschich. des Kurstaats im Königreich Sachsen“ (8 t., Hamburg, 1830—31); „Weltgeschichte in Biographien“ (8 t., Berlin, 1839—44) i „Die allgemeinen Geschichte von 1815—50“ (Frankfurt, 1854).

Böttiger Karol Wilhelm, znakomity poeta szwedzki, * 1807 w Westrås, † 1878, otrzymawszy stopień doktora filozofji w Upsali 1833 r., podróżował po Niemczech, Włoszech, Francji i Holandji do 1836 r. i powtórnie kosztem rządu od r. 1839—40; od r. 1845 był profesorem literatury nowszej w uniwersytecie upsalskim, a od r. 1847 członkiem akademji. Celuje głównie w lirykach i baladach, które tchną spokojną tęsknotą, poważną miłością i melodyjnym dźwiękiem; przytataczamy najlepsze: „Ungdomsminnen från sängens stunder“ (1830); „Nyare sänger“ (1833); „Liriska stycken“ (2 cz., 1837—39); „Religiösa sänger“ (4 wyd., 1841); „Söng öfver Carl XII Johan“ (1845). Próbował także sił jako dramaturg w utworze: „En Majdag i Wärend.“ W pracach naukowych zajmuje się językiem i literaturą włoską, jak również badaniem djalektów reto-romańskich, na podstawie gramatyki porównawczej. Studja nad poetami włoskimi nie były bez wpływu i na własne jego utwory. Tłómaczył także „Jerozolimę wyzwoloną“ Tassa i „Boską Komedję“ Dantego. Jego „Samlade skrifter“ wyszły w 5 tomach (Upsala, 1856—74).

Bottini, herb polski, znany tylko z nazwy.

Botto Jan, poeta słowacki, * 1829, † 1881, pisał balady i romanse, osnute na motywach narodowych, i ogłosił piękny poemat „Śmierć Jano-

Digitized by Google

szyka“ (1862); zbiór utworów jego wyszedł pod t. „Spevy“ (Praga, 1880).

Botulismus, toż co *alantjaza*, zatrucie kiełbasą zepsutą, następujące wskutek rozwijania się ptomain (ob.).

Botuszany, miasto, ob. Botoszani.

Botzaris Marko, syn bohaterskiego Krystosa Boczara († 1813) i sam jeden z bohaterów wojny o niepodległość grecką, * ok. 1788 r. w Suli; po śmierci ojca uszedł na wyspy Jońskie, gdzie wstąpił do służby francuskiej, a następnie połączył się z Turkami przeciw zabójcy ojca, Alibaszy, 1814; wkrótce atoli pojednał się z nim, a po jego pokonaniu, gdy wybuchło powstanie greckie, wziął w niem udział. Po nieszczęśliwej wyprawie do Epiru 1820 roku, **B.** zajął się obroną Missolunghi i z kilkuset Suljotami bronił tej pozycji przeciw 12,000 Turków, a po otrzymaniu posiłków, zadał im straszną klęskę 6-go stycznia 1822 r. W kwietniu t. r. mianowany został przez zgromadzenie generałem dowodzącym w Etolji; wkrótce potem zdobył Lepanto i z 2,500 ludźmi wyszedł naprzeciwko 25,000 Turków (1823), a umiejętnie wyzyskawszy rozdzielenie ich sił, pobił dwa oddziały wojska tureckiego, w nocy zaś z 19 na 20 sierpnia, wsunąwszy się z 250 Grekami do obozu tureckiego, sprawił w nim straszną rzeź i zabił własną ręką dowodzącego baszę Mustafę i jego synowca, gdy reszta jego wojska zdobywała obóz z zewnątrz. Zuchwały ten czyn przypłacił jednak **B.** śmiercią. Pamięć jego dotąd żyje w pieśniach ludowych.

Botzaris Marko.

Botzaris Konstanty, brat poprzedniego, pomścił bohatersko śmierć brata, † 1853 w Atenach, jako generał i senator.

Botzaris Dymitr, syn Marka, * 1813, † 1871 w Atenach, był kilkakrotnie ministrem wojny.

Botzen, miasto, ob. Bozen.

Bou-Amema, dowódca Arabów w r. 1881 w prowincji Oranu w Afryce przeciw Francuzom; zamordował delegata francuskiego do spraw arabskich, Weinbrennera (1881), rozbił wojska francuskie pod wodzą pułkownika Innocentego, pod Saidą wymordował kolonję robotników hiszpańskich, wreszcie wyparty z Algieru, uszedł do Maroka.

Bouchain, miasto i twierdza czwartego rzędu we franc. depart. Nord, nad Skaldą, huta szklana, 1,400 miesz. Okolica może być na znacznej rozległości zalana wodą.

Bouchard Ludwik Aleksander, malarz polski, * 1828 w Warszawie, był nauczycielem rysunków tamże i we Włocławku w szkole realnej, od 1859 współpracownikiem *Tygod. ilustr.* i *Bibl. warsz.*, malował krajobrazy i obrazy religijne, napisał: „O znaczeniu i wpływie sztuk plastycznych“ (1860); „O pierwszym zawiązku wystawy Tow. Zach. Szt. P.“ (1861 w *Bibl. Warsz.*); „Wzory sztuki średniowiecznej Przezdzieckiego i Rastawieckiego;“ „Grecja starożytna i jej sztuka, Kremera“ (1868) i inne. Do najlepszych jego obrazów należą: „św. Feliks,“ „św. Stanisław Kostka“ i t. d.

Bouchardon Edmund, rzeźbiarz francuski, * 1698 w Chaumont, † 1762. Za najpiękniejsze jego dzieło uważany jest wspaniały wodotrysk w Grenelle. Jego dłuta posąg Ludwika XV na koniu wzniesiony został 1792 r. Pomnik kardynała Fleury, a w kościele św. Sulpicjusza posągi Chrystusa Pana, N. Panny i ośmiu Apostołów. Por. hr. Caylus „La vie de **B.**“ (Paryż, 1762).

Bouchardon Edmund.

Bouchardy Józef, dramatyczny poeta francuski, * 1810 w Paryżu, † 1870 w Châtenay. Zarzuciwszy miedziorytnictwo, któremu się początkowo oddawał, połączył się z Eug. Deligny i napisał z nim wespół mnóstwo wodewilów i dramatów. Z dramatów, przez niego samego napisanych: „Gaspard le Pêcheur“ (1837); „Le Sonneur de St.-Paul“ (1838) i „Lazare le pâtre (1840), największego doznawały powodzenia na scenach bulwarowych i po kilkusetnych przedstawieniach dziś jeszcze wielu ściągają widzów. W ostatnich czasach napisał: „L'armurier de Santjago“ (1868) i „Philidor“ (1863). Architektonika jego utworów, odznaczających się wielkim efektem i okazałą wystawą, prawie zawsze wyborna; ale ton poetyczny nie stoi na równi z zakrojem scenicznym, charaktery mogłyby być rysowane subtelniej, a djalog traktowany staranniej.

Bouché-Leclercq August, historyk francuski, * 1842 we Francières, w 1879 został profesorem historji starożytnej w Sorbonie, napisał: „Les Pontifes de l'ancienne Rome;“ „Placita Graecorum de origine generis humani“ (Paryż, 1871), oraz „Histoire de la divination dans l'antiquité“ (4 t., Paryż, 1879—83), nagrodzone przez Akademję.

Boucher Jan, * 1551, † 1646, rektor uniwersytetu paryskiego. W r. 1585 był jednym z założycieli tak zwanej *Ligi katolickiej*; gorliwy przeciwnik ewangelików, będąc proboszczem kościoła św. Benedykta, z kazalnicy pochwalał zabójcę Henryka III; przeciwko Henrykowi IV napisał dziewięć traktatów. Jego „Apologie de Jean Châtel“ wyszła w latach 1595 i 1620 wespół z innemi pamfletami.

Boucher Franciszek, * 1703 w Paryżu, † 1770, nadzwyczaj pracowity i płodny malarz francuski. Ogromna liczba jego obrazów i rysunków dochodzi 10,000. Był także biegłym rytownikiem. W r.

Digitized by Google

1765 został członkiem akademji, dyrektorem i pierwszym malarzem królewskim. Dużo jego obrazów znajduje się w Londynie i w Muzeum w Sztokholmie. Malowidła dekoracyjne są w zamku w Fontainebleau i Wielkiem Trianon. Por. Mantz „B., Le Moine et Natoire" (Paryż, 1880); André Michel „F. B." (Paryż, 1886).

Boucher Franciszek.

Boucher Aleksander Jan, sławny skrzypek francuski, * 1770 w Paryżu, † r. 1861 tamże. Będąc dzieckiem, grywał w salach tancerskich; później dostał się do *Théâtre de la Cité*, skąd przeniósł się do *Théâtre Feydeau*. W r. 1766 udał się do Hiszpanji, gdzie Karol IV mianował go pierwszym solistą swej orkiestry. Po kilkunastu latach powrócił znowu z żoną swoją Celestyną Boucher, znakomitą harfistką, do Paryża. W r. 1821 odbył wielką podróż artystyczną.

Boucher Alfred, rzeźbiarz francuski, * 1853, wykonał: „Leda," „Venus Astarte" (1880); „Miłość synowska" (1881); „A la terre" (1890); „Vercingetorix;" „Homer" i in.

Boucher de Crevecoeur de Perthès Jakób, znakomity uczony i literat francuski, * 1788 w Réthel, † 1868 w Amiens, prezydent towarzystwa „Société d'émulation" w Abbeville; napisał kilka dzieł o starożytnościach swojej prowincji, tudzież kilka romansów; nowszemi atoli czasy odznaczył się głównie jako badacz tak zwanych ludzi przedpotopowych. Dotyczące tego przedmiotu celniejsze dzieła jego są: „De la création" (5 tomów, 1839—41); „Antiquités celtiques et antédiluviennes" (3 t., Paryż, 1846, z tablicami) i „De l'homme antédiluvien et de ses oeuvres" (Paryż, 1860). Wydał także kilka opisów podróży po krajach europejskich, a między tymi „Voyage en Russie, retour par la Lithuanie, la Pologne, la Silésie, la Saxe et le Duché Nassau" (Paryż, 1859). Ostatniemi jego dziełami są: „Les masques, biographies sans nom" (5 t., Paryż 1861—64), „Sous dix rois, souvenirs de 1791 à 1860" (8 t., Paryż, 1862—67) i „Des Idées innées de la mémoire et de l'instinct" (Paryż, 1867). Por. Ledieu „B. de C. d. P." (Paryż, 1885).

Bouches du Rhône, departament francuski, ob. Rodanu Ujście.

Bouchet Fryderyk Juljusz, architekt i rysownik francuski, * 1799 w Paryżu, † 1860 tamże. Otrzymawszy nagrodę akademji 1821, odbywał do Włoch podróże artystyczne, których owocem były wydane przezeń dzieła z rycinami: „Maison du poète tragique à Pompéi" (Paryż, 1842); „La villa de Pline" (Paryż, 1850); „Le forum et la basilique de Fano" (Paryż, 1853) i t. d. Akwarele jego, dotyczące tychże przedmiotów, wielce były cenione. Jako rysownik wybornie odwzorowywał styl i charakter antyczny.

Bouchor Maurycy, poeta francuski, * 1855, ogłosił: „Les chansons joyeuses" (1874); „Les poèmes de l'amour et de la mer" (1876); „Le Faust moderne" (1878); „Les contes parisiens" (1880); „L'aurore" (1883); „Les symboles" (1888); „Tobie, légende biblique" (1889); dramat „Dieu le veut" (1888) i in. Jako znawca muzyki napisał: „Israel en Egypte, étude sur Haydn" (1888).

Bouchotte Jan Baptysta Noel, francuski minister wojny, * 1754, † 1840. W chwili zdrady generała Dumouriez'go dowodził załogą w Cambrai i ocalił tę twierdzę. W r. 1793 wskutek niesłusznie uczynionych mu zarzutów niedołęstwa, podał się do dymisji. Po zwinięciu rady wykonawczej, był aresztowany, i dopiero amnestja z 4 Brumaire'a uwolniła go z więzienia. Por. Bucher „Histoire parlementaire," XXXI; Avenel „Lundis revolutionnaires" (Paryż, 1875).

Bouchut Ernest, lekarz, * 1818, został w roku 1872 lekarzem w paryskim szpitalu dziecięcym i prowadził wykłady historji medycyny w praktycznej szkole lekarskiej. Ogłosił znaczną liczbę dzieł i rozpraw, zwłaszcza w dziedzinie pedjatrji, jak: „Traité des maladies des nouveau-nés" (7 wyd., 1879); „Hygiène de la première enfance" (7 wyd. 1879); „Clinique de l'hôpital des enfants malades" (1883); „Dictionnaire de thérapeutique médicale et chirurgicale" (4 wyd. 1883).

Boucicault właściwie *Boursiquot*, aktor i dramaturg angielski, pochodz. francuskiego, * 1822 w Dublinie, † 1890. Wychowany w Londynie pod opieką uczonego Lardnera (ob.), zaniedbywał studja uniwersyteckie, a poświęcał się teatrowi. W r. 1841 wystawił na scenie komedję „London Assurance," która prędko rozsławiła imię autora. Liczbę jego utworów dramatycznych podają na 150. Do najlepszych, ale zawsze mniejszej wartości, aniżeli pierwsza praca, należą: „The Corsican Brothers" (1881); „Janet Pride," „Colleen Bawn" (1868), komedja z życia ludu irlandzkiego, i „The Octoroon" (1861), dramat z życia niewolniczych stanów amerykańskich. Oprócz tego napisał libreto do opery Benedict'a „The Lily of Killarney" (1862).

Boucicaut, le Maingre zwany, Jan II, * 1366 r. W 12 roku życia bił się już w Normandji, jako dzielny żołnierz, później walczył w Węgrzech i odbył pielgrzymkę do Ziemi Świętej. Mając lat 25, mianowany był przez Karola VI marszałkiem Francji. Po wylądowaniu w Normandji Henryka V-go, wzięty do niewoli pod Azincourt (1415), został przewieziony do Anglji i tam † w 1421 r. Za źródło uważać można pracę p. t.: „Livre des faits du bon messire Jean de Maingre dit Boucicault;" rękopis znajduje się w Bibljotece narodowej w w Paryżu. Por. Dellaville le Roux „La France en Orient au XIX siècle;" Juljusz Gautier „Expéditions du maréchal Boucicaut" w „Gr. Enc. fr." Lamirault'a (Paryż, 1886).

Digitized by Google

Boucquoi, ob. Buquoi.

Boudet Jan, hr., generał francuski, * 1769 r. w Bordeaux, † 1809; w r. 1785 rozpoczął służbę wojskową; podczas wojen rzeczypospolitej i cesarstwa posunął się do stopnia generała dywizji (1796). W r. 1806 zdobył Stralsund, za co pozyskał godność hrabiego; r. 1809 odznaczył się pod Esling, a zwycięstwo odniesione pod Aspern było zasługą jego waleczności.

Boudet de Puimaigre Teodor Józef, literat francuski i historyk literatury hiszpańskiej, * r. 1816, napisał: „Les vieux auteurs castillans" (1862, drugie wydanie 1890)); „Chants populaires, recueillis dans le pays messin" (1865 i 1881); „La cour littéraire de Don Juan II, roi de Castille" (1873); „Romanceiro" (1881).

Boudon L., de, pisarz francuski, nauczyciel prywatny w domach polskich, wydał w Wilnie: „Annopolines ou journées mythologiques à l'usage de la princesse Julie de Radzivill" (1809); „Piété filiale ou le retour de la bonne mère, pastoral en 3 actes" (1810); „Lettres lithuaniennes" (Wilno, 1806 i 1809).

Boudry, m. w szwajcarskim kantonie Neufchâtel, nad rz. Areuse, 1,800 m., winnice, miejsce urodzenia Marata. W pobliżu wielka grota stalaktytowa.

Boué Ami, geolog, * 1794 w Hamburgu, † 1881, odbywał liczne podróże, był prezesem towarzystwa geologicznego w Paryżu, wreszcie w Wiedniu. Z licznych pism jego wymienimy: „La Turquie d'Europe" (4 t., 1840); „Récueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe" (1854); „Guide du géologue-voyageur" (1836); „Observation sur les Alpes et les Carpathes" (1830). Ogłosił też znaczną liczbę kart geologicznych i etnograficznych.

Bouet-Willaumez Ludwik Edward, hrabia, marynarz francuski, * 1808 pod Tulonem, † 1871 pod Paryżem; adoptowany przez admirała Willaumez, otrzymał wykształcenie w szkole marynarki, od r. 1844—47 był gubernatorem w Senegalu, potem dowodził kilkakrotnie flotą na morzu Śródziemnem. Mianowany 1854 r. kontradmirałem, udał się jako szef sztabu Hamelina na Wschód, gdzie uorganizował służbę transportową we Francji. Następnie urzędował w wydziale technicznym w ministerjum marynarki. W r. 1859 otrzymał dowództwo nad flotą przeznaczoną do oblężenia Wenecji, w r. 1865 mianowany admirałem. W r. 1870 mianowany został dowódcą floty, która miała działać przeciw wybrzeżom niemieckim, ale flota francuska okazała się do zadania tego nieprzygotowaną. Wydał: „Description nautiqne de côtes comprises entre la Sénégal et l'Equateur" (1849); „Campagne aux côtes occidentales d'Afrique" (1850); „La flotte française et les colonies en 1852" (1855) i „Batailles de terre et de mer" (1855).

Boufarick, miasto w Algierji, w departamencie Algierskim, 8,000 m., ważny posterunek wojskowy, przy kolei żelaznej z Algieru do Oranu.

Bouffał.

Bouffał, *Bohuffał*, v. *Lis* odm., herb: w polu czerwonem, nad trzema poprzecznemi zrębami, zmniejszającemi się ku dołowi, strzała srebrna, bez opierzenia, żeleźcem do góry, dwa razy belką srebrną przekrzyżowana. Nad hełmem w koronie trzy pióra strusie. Z końca XIV wieku.

Boufflers Ludwik Franciszek, książę, de, par i marszałek Francji, jeden z najznakomitszych wodzów swojego czasu, * w 1644. Walcząc zaszczytnie pod rozkazami Kondeusza, Turennjusza i Catinat'a, osiągnął szybko wyższe stopnie wojskowe. Wsławił się szczególnie obroną Namuru (1695) i Lille (1708), a po klęsce pod Malplaquet (1709), wykonany przez niego odwrót poczytywany jest za prawdziwy tryumf sztuki wojennej; † 1711 w Fontainebleau.—Syn jego *Józef Marja* **B.,** * w r. 1706, także marszałek Francji, † 1747. Por. Rousset „Histoire de Louvois" (4 t., 1864); Noorden „Europ. Geschichte" (3 t., Lipsk, 1882); F... „Vie du maréchal de Boufflers" (Lille, 1852).

Boufflers Stanisław Jan, margrabia, de, zwykle zwany kawalerem Boufflers, * 1738 w Luneville, † 1815 w Paryżu, syn margrabiego Boufflers-Remiencourt, chrzestny syn króla Stanisława Leszczyńskiego, kapitan gwardji tegoż króla, przyjął służbę w wojsku francuskiem, był przez pewien czas gubernatorem Senegalu, za powrotem poświęcił się literaturze i był duszą wyższego towarzystwa paryskiego. W początkach rewolucji wybrany został na członka konwencji narodowej (1789), lecz później emigrował i znalazł gościnne przyjęcie u księcia pruskiego Henryka w Rheinsbergu. Wróciwszy do Francji, oddał się znowu wyłącznie literaturze; r. 1800 jako członek akademji wszedł do Instytutu. Ogólny zbiór pism jego wydany został w 8 tomach w Paryżu w 1813 r., „Contes en vers et contes en prose" (Paryż, 1878). — Matka jego, *Marja Franciszka Katarzyna de Beauvau Craon*, margrabina *Boufflers*, † 1787 w Paryżu, była ozdobą dworu króla Stanisława Leszczyńskiego.

Bougainville, największa i najbardziej na płn.-wschód wysunięta wyspa w archipelagu Salomona na oceanie Wielkim, około 10,000 klm. kw. powierzchni, jest gęsto zaludniona, urodzajna, ma dwa czynne wulkany. Od r. 1882 zostaje pod protektoratem niemieckim.

Bougainville Ludwik Antoni, de, żeglarz francuski, * 1759 w Paryżu, † 1811. Pierwotnie był prawnikiem, później wstąpił do służby wojskowej, a w r. 1756, po powrocie z Kanady, przeszedł do służby morskiej. Od r. 1866—69 odbył pierwszą podróż francuską naokoło świata, którą opisał w dziele p. t.: „Description d'un voyage

Digitized by Google

autour du monde" (2 t., 1771, nowe wyd. 1889). W podróży tej poczynił liczne nowe odkrycia. Podczas wojny północno-amerykańskiej dowodził eskadrą i mianowany został 1780 r. marszałkiem armji lądowej. W r. 1791 został wice-admirałem, 1796 członkiem instytutu i biura długości, następnie członkiem senatu.

Boughton Jerzy Henryk, malarz anglo-amerykański, * 1833 w Norfolku w Anglji. Do lepszych jego obrazów należą: „Purytanie w drodze na nabożeństwo," „Śnieg wiosenny," „Tragarze," „Koniec miodowych miesięcy" i wiele innych. Por. Müller „Biographisches Künstler Lexicon."

Bougie *(Budszajah)*, miasto i silna twierdza nadmorska w algierskim depart. Konstantyny, w krańcu zach. zatoki **B.**, na stoku góry Dżebel-Guraya, ma kościół, kilka meczetów, szpital cywilny i wojskowy, 12,400 miesz., trudniących się wyrobem cementu, oraz handlem olejem, korkiem i zbożem. W pobliżu źródła ciepłe żelaziste i solne. Jest to *Saldae* Rzymian, w r. 708 zdobyte przez Arabów, dla swej ważności handlowej zwane było Małą Mekką. W XV w. stało się gniazdem piratów, a zburzone przez Hiszpanów, zupełnie podupadło i dopiero wzniosło się znowu pod panowaniem francuskiem.

Bougie (z franc. świeca), narzędzie chirurgiczne w postaci pręcika, długości około 30 cm., dawniej wyrabiane z wosku, obecnie z gutaperki, tkaniny jedwabnej lub z metalu. **B.** służy do badania lub rozszerzania przełyku lub cewki moczowej, do przepychania ciał obcych w tych kanałach, wprowadzania maści i t. p. czynności.

Bougival, wieś pod Paryżem, na zachód fortu Mont-Valerien, na lewym brzegu Sekwany, 2,500 m., ulubione miejsce wycieczek Paryżan i ich regat. Ma kościół z XII w., łomy kamienia. Podczas oblężenia w r. 1870 była zajęta przez VI-ty korpus wojsk pruskich.

Bouguer Piotr, matematyk i fizyk, * 1698 w Croisic w Bretanji, † 1758 w Paryżu. W młodym wieku otrzymał trzy nagrody za rozprawy naznaczone przez akademję: „O masztowaniu okrętów," „O obserwowaniu na morzu wysokości gwiazd" i „O obserwowaniu tamże zboczenia igły magnesowej." Następnie z Condaminem i innymi wysłany został dla wymierzenia stopnia południka do Ameryki południowej, gdzie przepędził lat 10. Ważniejsze jego prace tyczą rozszerzalności ciał od ciepła, załamania promieni światła, praw zmniejszania się gęstości atmosfery wraz z wysokością; jest też wynalazcą heliometru i dał początek fotometrji. Ważniejsze jego pisma są: „Théorie de la figure de la terre" (1749); „Essai d'optique" (1729); „Traité d'optique sur la gradation de la lumière" (1760); „Traité de la navigation" (1757).

Bougueresu Wiljam Adolf, malarz francuski, * 1825 w La Rochelle; z początku był kupcem, w r. 1843 wstąpił do szkoły sztuk pięknych, od r. 1876 członek akademji sztuk pięknych w Paryżu. Wykonał: „Pogrzeb św. Cecylji w katakumbach" (1855); „Matka smutnych," „Zaślubiny św. Anny," „Święta Rodzina," „Wenus z Amorem" (1859); „Bachantka" (1863); „Narodzenie Wenery" (1879); „Kobieta w kąpieli" (1888); „Święte kobiety przy grobie Chrystusa" (1891).

Bougereau Wiljam Adolf.

Bouilhet Ludwik, liryk i dramaturg francuski, * 1822 w Cany, w dep. Niższej Sekwany, † 1869 r. w Rouen, jako bibljotekarz bibljoteki miejskiej tamże od roku 1865. Dla poezji zaniechał studjów medycznych i przemieszkiwał w Rouen, dając lekcje prywatne; 1854 udał się do Paryża, gdzie ustalił swoją sławę jako poeta liryczny dwoma wielkiemi utworami: „Meloenis, conte romain" (Paryż, 1856, najlepsze jego dzieło), piękny obraz obyczajów rzymskich za Kommoda, i „Les fossiles." Z prac scenicznych najcelniejsze są dramaty: „Madame de Montracy" (1856), piękny utwór, napisany w formie metrycznej, wielkie rozbudził zajęcie dla dramatu wyższego; „Hélène Peyron" (1858); „Faustine" (1864), przedstawiony tylko za pozwoleniem cesarza i „La conjuration d'Amboise" (1866), który doznał największego powodzenia, i wiele innych. **B.** należy do szkoły Wiktora Hugo, zalecającej się szczególnie świetnem obrazowaniem. W poezjach jego znać żywą, bogatą fantazję, niepospolitą łatwość wierszowania, palący styl i wytworność języka. Dramatom pełnym uniesień brak ożywczej akcji. Po śmierci jego wyszły „Dernières chansons" (1872, drugie wydanie 1881). Por. Angot „L. **B.**" (Paryż, 1885); de la Ville de Mormont „L. **B.**" (Paryż, 1888).

Bouillaud *(Bullialdus)* Izmael, astronom, * r. 1605 w Londynie, † 1694, wychowany w wierze kalwińskiej, przeszedł na katolicyzm i został księdzem. Obok teologji i historji, zajmował się astronomją, podróżował po Europie i Wschodzie, a z królową polską Marją Gonzagą utrzymywał korespondencję za pośrednictwem sekretarza jej Desnoyers'a. Ogłosił: „Astronomia philolaica" (1645), w której podał układ świata pośredni między systemami Ptolemeusza a Kopernika, „*De natura lucis*," gdzie światło określa jako wielkość średnio geometrycznie proporcjonalną między rzeczami materjalnemi i niematerjalnemi, „De lineis spiralibus" (1657).

Bouillaud Jan Chrzciciel, lekarz, * 1796 w Angoulême, † 1881, był od 1831 profesorem kliniki medycznej w Paryżu, od r. 1848 dziekanem wydziału lekarskiego, od r. 1868 członkiem akademji nauk; najwięcej pracował nad chorobami serca, a ważniejsze jego dzieła i rozprawy są: „Traité clinique des maladies du coeur;" „De l'in-

Digitized by Google

troduction de l'air dans les veines;" „Traité théorique, pratique et statistique du cholera-morbus," „Récherches expérimentales sur les fonctions du cerveau en général."

Bouillé Franciszek Klaudjusz Amor, margrabia de, wojownik francuski, * 1739 w zamku Cluzel w Owernji. W bardzo młodym wieku (w 14 roku życia) wszedł do służby wojskowej, odznaczył się w wojnie Siedmioletniej, 1768—1771 był gubernatorem wyspy Gwadelupy, podczas wojny z Anglją był naczelnym wodzem wojsk francuskich na wodach zachodnich i generałem-porucznikiem (1777). Po powrocie do Francji zasłużył się wielce jako naczelny dowódca armji nad Mozelą, Saarą i Mass. W czasie rewolucji pozostał wiernym Ludwikowi XVI, i w chwili, kiedy król miał zamiar ratować się ucieczką, postanowił ją zbrojnie ułatwić. Przed zgromadzeniem narodowem przedstawił wyjazd króla, jako rzecz przez siebie ułożoną, wskutek czego wytoczono mu proces, jako zdrajcy kraju. Następnie przyjął służbę u króla szwedzkiego Gustawa III, po którego zamordowaniu przeniósł się do korpusu księcia Kondeusza; tu odmówił przyjęcia naczelnego dowództwa w Wandei i usunął się do Anglji, gdzie † 1800. Jego „Mémoires sur la révolution française" (Londyn, 1797) rzucają wiele światła na ówczesne wypadki. Por. Gabriel „Louis XVI, le marquis de **B.** et Varennes" (Paryż, 1874).

Bouillet Marja Mikołaj, * 1798 r. w Paryżu, † 1864 r.; pierwotnie profesor filozofji w Rouen, później w kilku wyższych zakładach paryskich, zasiadał 1845—48 w królewskiej radzie wychowania, w r. 1850 został członkiem honorowym uniwersytetu, a 1851 inspektorem akademji paryskiej. Z wielu dzieł jego najważniejszemi są: „Dictionnaire universel d'histoire et de géographie" (Paryż, 1842) i „Dictionnaire universel des sciences, des lettres et des arts" (Paryż, 1854), które w całej Francji niezmierną mają wziętość.

Bouillier Franciszek, filozof francuski, * 1813 w Lionie, kształcił się w szkole normalnej, następnie powołany został na katedrę filozofji w kolegjum w Orleanie (1837), później na takie samo stanowisko do Lionu (1839), w r. 1867 został dyrektorem wyższej szkoły normalnej, w r. 1875 członkiem akademji umiejętności, w 1879 wskutek artykułu nieprzychylnego ministrowi Ferry'emu, podał się do dymisji. Napisał: „Théorie de la raison impersonelle" (1844); „Histoire de la philosophie Cartésienne" (Paryż, 1868); „De l'unité de l'âme pensante et du principe vital" (1862); „Le plaisir et la douleur" (1865); „L'université sous M. Ferry;" „Les vraies consciences" (1881); „Etudes familières de psychologie et de morale" (1884).

Bouillon, pierwotnie księstwo niemieckie w Luksemburgu belgijskim, mające około 36 klm. kw. obszaru, tworzyło ono niegdyś część hrabstwa Ardenne i nadane było Gotfrydowi de Bouillon; zastawione przez niego 1095 r. biskupowi w Liège, którego następcy przez kilka wieków je dzierżyli; 1659 stało się zdobyczą Francji i zostało przez Ludwika XIV-go, z tytułem księstwa pod opieką Francji, nadane domowi Latour; postanowieniem kongresu wiedeńskiego przeszło w posiadanie Luksemburga, aż nareszcie wypadki 1830 oderwały je razem z Luksemburgiem od Niderlandów i 1837 wcieliły do Belgji.— **Bouillon** (niem. *Beulen*), miasto stołeczne księstwa, nad rz. Semoy, liczy 4,500 miesz. Jest tu dawny zamek Gotfryda de Bouillon.

Bouillon Gotfryd, ob. Gotfryd de Bouillon.

Bouilly Jan Mikołaj, dramaturg i pedagog francuski, † 1763 w Coudray pod Tours, † 1842 w Paryżu. W początkach rewolucji był żarliwym republikaninem; później urzędnik municypalny i sędzia w Tours, przyczynił się wiele do zaprowadzenia we Francji szkół elementarnych; w końcu usunął się od obowiązków urzędowych i poświęcił się wyłącznie literaturze. Celniejszemi jego utworami są: „L'abbé de l'Epée" (polskie tłóm., Warszawa, 1802); „Les deux journées," polskie tłóm. W. Bogusławskiego); „Fanchon;" „Les deux pères;" „Madame de Sévigné" (1809). Inne jego dzieła są: „Contes offerts aux enfants de France" (1811) i „Conseils à ma fille" (polskie tłóm. Widulińskiej, Warszawa, 1827).

Bouin, wyspa francuska na wybrzeżu Wandei, w zatoce Bourgneuf, niegdyś tylko skała, obecnie skutkiem ustąpienia morza obejmuje 4,500 hektarów, 3,000 miesz., zajmujących się warzeniem soli i połowem ostryg.

Bouinais Albert Marja Arystydes, oficer i pisarz francuski, * 1851, † 1895; brał udział w walkach r. 1870, pod Sedanem był wzięty do niewoli, skąd uratowawszy się ucieczką, ukończył szkołę Saint-Cyr, w r. 1878 został porucznikiem piechoty marynarskiej, 1885 kapitanem, w 1891 pułkownikiem. Napisał: „Guadeloupe physique, politique, économique" (1882); „L'Indo-Chine française contemporaine" (2 t., 1883—86); „Le Royaume de Cambodge" (1884); „La France en Indo-Chine" (1886), wszystkie te cztery dzieła do współki z Paulusem; nadto sam: „De Hanoï à Pekin" (1891).

Boulainvilliers Henryk, hrabia, historyk francuski, * 1658 w St. Saire w Normandji, † 1722. Główne zasługi położył w genealogji starożytnych rodzin francuskich, usiłując wykazać, w przeciwstawieniu do absolutnej monarchji, zasługi dawnej szlachty i wpływ jej na cywilizację i rozwój ustroju państwowego; okazał się nadzwyczaj jednostronnym, uważał bowiem feudalizm za najwyższą kreację ducha ludzkiego. Najważniejsze jego dzieła są: „Histoire de l'ancien gouvernement de France" (3 tomy, Haaga, 1733). Oprócz tego napisał życie Mahometa, historję Arabów, wiele dzieł teologicznych i filozo-

Digitized by Google

ficznych, a między temi: „La vie et l'esprit de Spinoza“ (Amsterdam, 1719). Za życia **B.** nic nie drukował, dzieła jego krążyły tylko w rękopisach i dopiero po śmierci autora były ogłoszone.

Boulanger Mikołaj Antoni, współpracownik „Encyklopedji francuskiej XVIII wieku,“ * 1722, † 1759. Służył pierwotnie wojskowo, lecz rozbudziwszy w sobie zamiłowanie do nauk, wyuczył się języków starożytnych i wschodnich, ciężką pracą zdobył ogromny zasób wiadomości, których owocem były dzieła filozoficzne, wydane dopiero po jego śmierci: „L'Antiquité dévoilée;“ „Recherches sur l'origine du despotisme oriental“ i inne; znać w nich fantazję i poetyczno-melancholijne usposobienie autora, który w zwyczajnych zjawiskach natury dopatrywał przyczyn wstrząśnień świata moralnego. Przedewszystkiem usiłował **B.** dowieść za pomocą symbolów, że potop sprowadził między ludzi przesądy i praktyki religijne, istniejące na całej ziemi. Dzieła jego razem zebrane wyszły w 8 tomach 1792 r.

Boulanger Ludwik, malarz historyczny i litograf francuski, * 1807 w Pjemoncie, † 1867 r. w Dijon, gdzie był dyrektorem muzeum. Był znakomitym przedstawicielem kierunku romantycznego, dążył do wywołania efektów wstrząsających. Główne jego obrazy są: „Mazepa“ (1827); „Judyta,“ „Lukrecja Borgja,“ „Romeo i Julja,“ i t. d. Odznaczył się też jako portrecista. Jako litograf wykonał: „Le feu du ciel“ (1831); „Scène de la Saint-Barthélemy“ (1829); „La dernière heure“ (1845) i t. d.

Boulanger Gustaw Rudolf, malarz francuski, * 1824 w Paryżu, † 1888; kształcił się pod kierunkiem Jolliveta i Delaroche'a, przyjrzawszy się w Rzymie zabytkom starożytności, wybierał tematy ze starożytnej historji Rzymian. Wykonał: „Kąpiele w Pompei,“ „Via Appia za czasów Augusta,“ „Gynaeceum,“ „Cezar nad Rubikonem,“ „Opowiadacz baśni,“ „Lesbia“ i wiele innych. Nadto ozdobił dekoracjami foyer baletu teatru Wielkiej opery w Paryżu i merostwo 13 okręgu paryskiego.

Boulanger Gustaw Rudolf.

Boulanger Jerzy Ernest.

Boulanger Jerzy Ernest Jan Marja, generał francuski, * 1837 w Rennes, † 1891; ukończył szkołę Saint-Cyr, walczył naprzód w Afryce z Kabylami, następnie we Włoszech, w r. 1860 w Kochinchinie, a podczas wojny z Niemcami, jako podpułkownik, był raniony pod Champigny. W r. 1871 tłumił komunę, w 1880 został dowódcą brygady jazdy, 1884 generałem dywizji, zaś w d. 7 stycznia 1886 r. ministrem wojny w gabinecie Freycineta. Uderzając w struny „odwetu,“ zdołał za pomocą swych stronników i żywiołów przewrotu zyskać w kraju wielką popularność, zagrażającą spokojowi publicznemu. Po ustąpieniu z gabinetu w r. 1887, został dowódcą XIII korpusu w Clermont-Ferrand, na którem to stanowisku za niesubordynację skazany był przez ministra Ferrona na miesięczny areszt, a 14 marca 1888 r. prezydent rzeczypospolitej udzielił mu dymisji. Wtedy intrygami pobudził masy ludu przeciwko rządowi republikańskiemu, związał się z bonapartystami i orleanistami, i ostatecznie oskarżony o usiłowanie dokonania zamachu stanu, pozwany przed sąd senatu, ratował się ucieczką do Londynu, skąd udał się do Brukseli i agitując jeszcze czas jakiś, gdy się przekonał, że stracił wszystek urok i stronników, wystrzałem z rewolweru w d. 30 września 1891 r. odebrał sobie życie na grobie swej kochanki, pani Bonnemain. Por. Ruhemann „General **B.**“ (Berlin, 1881); Buguet „Au général **B.**, revues et revuistes“ (Paryż, 1887); Chincholle „Général **B.**“ (1889).

Boulaq, ob. Bulak.

Boulay de la Meurthe, Antoni Jakób Klaudjusz Józef, hrabia, mąż stanu cesarstwa francuskiego; * 1761 w Chamousey w Wogezach, † 1840 w Paryżu; od 1783 adwokat w Nancy, był podczas rewolucji francuskiej duszą umiarkowanego stronnictwa konstytucyjnego, które starało się usilnie o ustalenie rzeczypospolitej. Za Napoleona I zajmował urząd przewodniczącego w sekcji prawodawczej w radzie stanu, był wiernym jego stronnikiem i sługą; oświadczył się później za Napoleonem II. W czasie pierwszej restauracji nie przyjął żadnego urzędu, w ciągu Stu dni wstąpił powtórnie do rady stanu; po drugiej restauracji był naprzód wygnany do Nancy, a następnie wysłany do Niemiec i ostatecznie przebywał we Frankfurcie n. Menem. W 1819 pozwolono mu wrócić do kraju rodzinnego, gdzie usunął się zupełnie od spraw publicznych. Znany jest także jako autor dzieł historycznych: „Essais sur les causes, qui 1649 amenèrent en Angleterre l'établissement de la république“ (Paryż, 1798), które ogromne miało powodzenie i przygotowało umysły do rewolucji 18 Brumaire'a; „Tableau politique des règnes de Charles II et de Jacques II“ (2 t., 1818, Paryż, 1822) i „Bourrienne et ses erreurs volontaires et involontaires“ (2 t., Paryż, 1830), dzieło do historji Napoleona bardzo ważne.

Boulay de la Meurthe Henryk, syn poprz., wice-prezydent rzeczypos. franc., * 1797, † 1858 w Paryżu, z powołania prawnik; od 1800 czynny brał udział we wszystkich ważniejszych wypadkach krajowych, starając się zawsze o polepszenie

Digitized by Google

bytu ludu i robotników (1830). W 1848, jako członek zgromadzenia narodowego, należał do stronnictwa republikanów umiarkowanych; wybrany 1849 na wice-prezydenta rzeczypospolitej, piastował tę godność do 2 grudnia t. r. Po ustanowieniu cesarstwa mianowany został senatorem. Por. Quérard „La France littéraire," A. Delidour w „Gr. Enc. fr." Lamiraulta.

Boulder, miasto główne hrabstwa t. n., w płn.-amer. stanie Colorado, u stóp gór skalistych, uniwersytet, 3,500 mieszk. W sąsiedztwie kopalnie srebra i złota.

Boule Andrzej Karol, * 1642 w Paryżu, † 1732 tamże, był sławnym artystą-stolarzem za panowania Ludwika XIV. Meble, z jego wychodzące warsztatów, uważane były za arcydzieła sztuki stolarskiej, odznaczały się nietylko pięknością kształtów, ale także rysunkiem i kolorytem inkrustacji i mozaik, któremi je przyozdabiał. Król przeznaczył mu pracownię i mieszkanie w Luwrze, a wszystkie znakomitości współczesne w wielkiem miały go poważaniu. Meble jego *(Meubles de Boule)* w nowszych czasach bardzo były poszukiwane.

Boule de neige *(buldeneż)*, odmiana *kaliny pospolitej* (ob.), w której cały kwiatostan przez uprawę przybiera postać kulistą.

Boule-de-neige

Boulenger Hipolit Piotr Emanuel, krajobrazista belgijski, * r. 1837, † 1874; w Brukseli znajduje się jego obraz p. t. „Alea grobowa."

Boulliac, czerwone wino burgundzkie.

Boullée Aimé August, historyk francuski, * 1795 w Bourg, † 1870; urzędnik sądowy, napisał: „Histoire de la France pendant la dernière année de la Restauration" (1839); „Histoire complète des Etats généraux et des autres assemblées de la France 1302—1626" (2 t., 1845) i in.

Bouliiaud Izmael, astronom, ob. Bouillaud.

Boulogne, *Boulogne sur mer*, warowne miasto nadmorskie we francuskim departamencie Pas-de-Calais, przy ujściu rz. Liane do cieśniny Kaletańskiej, ma 47,000 mieszk. i składa się z górnego i dolnego miasta, połączonych ulicą Grande Rue. Jest rezydencją biskupa, posiada słynne i licznie zwiedzane kąpiele morskie, tudzież mnóstwo godnych uwagi budowli, kościół Panny Marji przebudowany r. 1827—66. Oprócz znacznego handlu i nader rozwiniętej działalności fabrycznej, rybołówstwo stanowi jedną z ważniejszych gałęzi przemysłu. Rzeka za pomocą basenów i śluz przeobrażona została w port, dostępny dla okrętów handlowych, jakkolwiek przy odpływie morza większe okręty opierają się już o dno. W handlu międzynarodowym wartość wywozu z portu tego w r. 1895 czyniła 281,8, przywozu 183,4 mil. fr. Przemysł miasta polega na wyrobach żelaznych, piór stalowych, oleju, przetworów chemicznych i in.; istnieje tu kolegjum, bibljoteka (60,000 tomów), muzeum, pomnik Mariette'a, Sauvage'a, Jennera. W historji **B.** pamiętne jest soborem odbytym tutaj 1264 r., na którym Anglja została obłożona klątwą i interdyktem. Było w r. 1544 zdobyte przez Henryka VIII i pozostawało w ręku Anglików do 1550, w którym powróciło w posiadanie Francji. Przed miastem wznosi się kolumna marmurowa, 53 metry wysoka, zwana *Colonne de la grande armée*, postawiona na pamiątkę obozującej tutaj 80,000-nej armji, która w 1804 przeznaczoną była do wkroczenia do Anglji. W r. 1840, 6 sierpnia **B.** było celem chybionej wyprawy Ludwika Napoleona, który tu w cytadeli przez pewien czas był więzionym.

Boulogne, B. *sur Seine*, wielka wieś we franc. depart. Sekwany, o 9 klm. na zachód Paryża, liczy 37,500 mieszk. Tu królowa Izabela założyła w XIII w. klasztor Longchamps, do którego aż do czasów rewolucji zwykle dwór francuski zjeżdżał na odprawianie modłów wielkotygodniowych. **B.** posiada liczne wille, fabryki wyrobów metalowych, mebli, mydła, oleju i in. Obok leży sławny *Lasek Buloński (Bois de Boulogne)*, niegdyś las Ronoray, obecnie zamieniony na park spacerowy, obejmujący 850 hektarów, w 1852 r. przyłączony do Paryża i od dawnych czasów nietylko miejsce rozrywki, ale także i plac pojedynkowy Paryżan. Pomiędzy tym laskiem a Sekwaną urządzony jest sławny plac wyścigów konnych, zwany *Longchamps*. Tu znajduje się też ogród zoologiczny *(Jardin d'acclimatisation)*. Lasek Buloński, przyozdobiony za panowania Napoleona III jeziorami, wysepkami, ogrodem aklimatyzacyjnym, licznemi zakładami dla zabawy Paryżan, podczas ostatnich wojen z Prusakami i Komuną bardzo spustoszony, był widownią wielu krwawych scen.

Boulogne Bonus, malarz francuski, syn również malarza, Ludwika (* 1609, † 1674), * 1649 w Paryżu, † 1714, naśladowca Gwida i Domenichina; wykonał oprócz innych, sławny obraz, wystawiający walkę Herkulesa z Centaurami.— Brat jego *Ludwik*, * 1654 w Paryżu, † 1733, oraz siostry: *Genowefa* i *Magdalena* **B.**, także niepoślednie zajmują miejsce we francuskiej sztuce malarskiej.

Boulogne Stefan Antoni, * 1747 w Avignon, † 1825, prałat i znakomity kaznodzieja francuski; 1807 został cesarskim kapelanem nadwornym, a 1808 biskupem w Troyes. W tym ostatnim charakterze, łącznie z biskupami w Gent i Tournay, objawił zdanie, że rząd tylko za zgodą papieża może mianować biskupów. Z tego powodu Napoleon kazał go razem z dwoma towarzyszami osadzić w twierdzy Vincennes, gdzie zostawał aż do

Digitized by Google

1814 r. Po zwinięciu biskupstwa w Troyes 1822, został arcybiskupem. Pisma jego wyszły w 8 tomach w Paryżu 1826—28; między niemi są 4 tomy mów.

Boulton Maciej, mechanik, * 1728 w Birmingham, † 1809. Po śmierci ojca objął fabrykę stali, którą 1769 r., dokupiwszy część gruntu w Soho, znacznie rozszerzył. Wspólnie z Wattem założył wielką fabrykę machin parowych, która wkrótce wyrobów swoich zaczęła całej dostarczać Europie; machiny z tego pochodzące zakładu znane są na całym świecie. Założył także w Soho wielką giserni żelaza, mennicę i inne fabryki, a większa część ulepszeń w budowie machin parowych tu wzięła swój początek.

Bouman Jan, budowniczy, * 1706, † 1774, był głównym dyrektorem budownictwa w Poczdamie, zbudował kościół francuski, ratusz 1754 r. i bramę berlińską w Poczdamie, kościół św. Jadwigi 1747—73, pałac ks. Henryka 1754—64 i gmach akademji sztuk pięknych.—Syn jego *Grzegorz Fryderyk* **B.** zbudował bibljotekę w Berlinie i teatr w Poczdamie (1775—80).

Bounty, grupa 24 wysp, leżących na oceanie Spokojnym, na południo-wschód od Nowej Zelandji. Są to wysepki skaliste, niezaludnione, obejmujące razem 13 klm. kw., obfitujące w foki.

Bouquet Dom Martin, historyk francuski, * 1685 w Amiens, † 1754, zakonnik reguły Benedyktynów i bibljotekarz opactwa St. Germain de Près, rozpoczął wydawnictwo „Scriptores rerum gallicarum et francicarum“ (ukończone w r. 1865, w 22 tomach).

Bouquet Jan Klaudjusz, matematyk, * 1819 w Morteau, † 1885, był profesorem matematyki w Marsylji i Paryżu, oraz członkiem akademji. Ogłosił znaczną liczbę rozpraw z rachunku całkowego i teorji równań różniczkowych, po części wraz z Briotem, jak „Théorie des fonctions doublement périodiques“ (1859); „Théorie des fonctions elliptiques“ (1875); oraz podręczniki: „Leçons de géometrie analitique“ (1847); „Leçons de trigonometrie“ (1862).

Bourbaki Karol Denis Soter, generał francuski, * 1816 w Pau, † 1897 w Bajonnie, syn walecznego pułkownika pochodzenia greckiego, † 1897. Ukończywszy szkołę wojskową w St.-Cyr, wstąpił do wojska 1836; po przejściu niższych stopni oficerskich został 1851 pułkownikiem. Jako generał brygady od 1854 odznaczył się w wojnie krymskiej, szczególnie nad Almą, pod Inkermanem i przy szturmie Małachowa (1855). W r. 1857 został generałem dywizji. W wojnie włoskiej 1859 r. złożył dowody wielkiej waleczności pod Solferino. W wojnie francusko-niemieckiej otrzymał 1870 tymczasowe dowództwo gwardji, z którą czynny brał udział w bitwach (14, 16 i 18 sierpnia), pod Metz, a potem z całą armją otoczony w obrębie twierdzy. W próbach przebicia linji niemieckich, on głównie kierował bezskutecznemi operacjami 31 sierpnia 1870. W początkach października wydostawszy się z Metzu, pojechał z dyplomatyczną niby misją do eks-cesarzowej Eugenji, przebywającej w Anglji. Za powrotem do Francji otrzymał od delegacji w Tours dowództwo nad armją północną, które wszakże niezadługo złożył i zostawał w bezczynności aż do klęski armji loarskiej (początek grudnia) pod wodzą generała Aurelle de Paladines (ob.). Dekretem z 8 grudnia objął dowództwo nad częścią tej armji i utworzył w krótkim czasie pod Besançon tak zwaną *armję wschodnią* (150,000 ludzi), z którą według planu Gambetty miał w połączeniu z Garibaldim oswobodzić oblężony Belfort, odebrać Alzację i przeciąć komunikację wojsk niemieckich z Renem. Dla wykonania tego planu, jakkolwiek brak mu było odpowiednich zdolności, staczał jednak bohaterskie walki z pruskim generałem Werderem pod Viller-Sexel (9-go stycznia 1871), lecz gdy z jednej strony skutkiem bitew 15, 16 i 17 stycznia, Prusacy utrzymali obronną linję Delle-Monbeliard-Héricourt-Lure, a z drugiej nowe wojska zbliżały się pod gen. Manteuffiem, **B.** rozpoczął odwrót ku Besançon; 25 stycznia odcięty od Lionu, przeniósł operacje na lewy brzeg rz. Doubs, ku granicy szwajcarskiej. Gdy wszakże armja niepowodzeniami, przykrością zimy i brakiem nieodzownych zasobów uległa demoralizacji, zrozpaczony **B.** wystrzałem chciał sobie odebrać życie 27 stycznia, lecz zraniwszy się tylko, zdał dowództwo generałowi Clinchant, który z 80,000 wojskiem przeszedł pod Pontarlier granicę Szwajcarji d. 1 lutego. **B.**, przewieziony także do Szwajcarji, ozdrowiawszy cokolwiek, wrócił do Francji i otrzymał 1873 komendę wojskową w Lionie; w 1879 opuścił to stanowisko, a 1881 przeszedł do kadrów rezerwy. Za drugiego cesarstwa był to generał jeden z najbardziej rycerskich i nieskażonego charakteru. Por. „Le général **B.** par un de ses anciens officiers d'ordonnance“ (Paryż, 1885).

Bourbaki Karol Denis Soter.

Bourbon, nazwa kilku miejscowości we Francji: 1) **B.** *Lancy*, miasto starożytne w departam. Saône-Loire, blizko Loary; ma 3,880 miesz. i licznie zwiedzane kąpiele, zwane *Bellevue-les-bains*, których woda mineralna obfituje w kwas węglany i sól kuchenną. 2) **B.** *l'Archambault*, miasto i kąpiele siarczane *(Bourges-les-Bains)*, w depart. Allier, ma 4,000 mieszk. i zwaliska starożytnego rodzinnego zamku Bourbonów. 3) **B.** *Vendée*, ob. Roche-sur-Yon.

Bourbon, Isle de Bourbon, ob. Réunion.

Bourbon, starożytna rodzina francuska, nazwę swoją wywodzi od zamku i posiadłości dzie-

Digitized by Google

dzicznych w prowincji Bourbonnais, spokrewniona z królewskim domem Kapetyngów (ob.), aż do rewolucji francuskiej panowała nad większą częścią narodów pochodzenia romańskiego. Starszy dom Bourbonów historycznie wywodzi swój rodowód od Adhemara (około 923), którego następcy, jako władcy prowincji Bourbonnais, zwali się Archambauld (Archibald); na osobie Archambauld'a VII (1187) wygasła ta rodzina po mieczu. Przez córkę jego Mahaut, która była zaślubioną (1196) z Gui de Dampierre († 1215), przeszło nazwisko i herby baronów de Bourbon na ich syna Archambauld'a VIII. Syn tego, ostatniego Archambauld X, który podczas wyprawy krzyżowej Ludwika św., umarł w Egipcie, zostawił tylko dwie córki, z tych młodsza, Agnieszka de Bourbon, zostawszy po śmierci starszej ogólną spadkobierczynią, zaślubiła Jana z Burgundji, hrabiego Charolais i była matką Beatrixy, która swemu mężowi Robertowi (młodszemu synowi Ludwika IX) przyniosła w posagu ziemię Bourbonnais. Syn Roberta i Beatrixy, Ludwik I († 1341) pierwszy przyjął tytuł (1327) *księcia Bourbon.* Dwaj jego synowie, Piotr i Jakób, byli założycielami dwu linji.—Linja, założona przez starszego z braci, Piotra I de Bourbon (poległego 1356 pod Poitiers), która tytułowała się linją książęcą, wygasła 1527 r. ze zgonem sławnego konetabla Karola de Bourbon (ob.).—Linja młodsza, założona przez Jakóba I de Bourbon, hrabiego de la Marche († 1362), rozdzieliła się znowu w dwu synach jego prawnuka Jana, na dwie gałęzie; z młodszego syna, Ludwika de Roche-sur-Yon, powstał dom Montpensier (ob.); gdy tymczasem w potomkach starszego, Franciszka († 1495), kwitła dalej główna gałąź książąt Bourbon. Syn Franciszka, książę Karol Bourbon († 1537), pozostawił dwu synów: Antoniego de Bourbon, księcia Vendôme (ob.), i Ludwika, księcia Condé, z których ostatni był przodkiem (wygasłego 1830) domu Condé, pierwszy zaś, zaślubiony z dziedziczką rodowych posiadłości, Joanną d'Albert, wziął w posagu królestwo Nawarry i przy śmierci (1562) synowi swemu Henrykowi przekazał prawa do następstwa tronu francuskiego. Ten ostatni w r. 1589, pod imieniem Henryka IV (ob.), po wygaśnięciu domu Valois, został królem Francji i jednocześnie założycielem nowych dynastji Bourbonów na tronach Hiszpanji, Parmy i Neapolu. We *Francji* panowała główna linja Bourbonów od 1589—1830 r., z wyjątkiem epoki od 1793—1814; do niej należeli, oprócz Henryka IV, królowie: Ludwik XIII (1610—43), Ludwik XIV (1643—1715), Ludwik XV (1715—74), Ludwik XVI (1774—93), Ludwik XVIII (1814—24) i Karol X, który skutkiem rewolucji lipcowej 1830 r. był pozbawiony tronu. Starszym jego synem był książę Angoulême (ob.), młodszym—książę Berri (ob.). Potomkiem tego ostatniego był hrabia Chambord (ob.), na którym wygasła starsza linja domu **B.** (1883) francuskich. Młodszy brat Ludwika XIV, Filip ks. Orleański (ob.), był założ. bocznej linji Orleanów (ob.), która w osobie Ludwika Filipa (ob.), 1830—48 r., tron francuski posiadała.—W *Hiszpanji* Bourbonowie nastąpili po Habsburgach. Pierwszym królem z linji Bourbonów był Filip, książę Anjou (Filip V, ob.), wnuk Ludwika XIV, który panował 1701—46 r.; po nim dwaj jego synowie z pierwszego i drugiego małżeństwa, Ferdynand VI (1746—59) i Karol III (1759—88), a następnie syn tego ostatniego, Karol IV (1788—1808 r.) Po Józefie Bonapartem (1808—14 r.), korona hiszpańska znowu powróciła do domu Bourbonów, którzy panowali do roku 1868, skutkiem bowiem rewolucji wrześniowej t. r. królowa Izabela była wypędzona, a miejsce Bourbonów zajął dom Sabaudzki w osobie Amadeusza I (ob.). Po abdykacji Amadeusza atoli wrócił na tron syn Izabeli, Alfons XII (ob.) (1874), który zmarł, pozostawiając syna pogrobowca, Alfonsa XIII.—W *Parmie* pierwszym księciem z rodu Bourbonów (od 1731 r.) był Karol, syn Filipa V hiszpańskiego, który 1735 r. został królem Neapolu i Sycylji, a księstwo Parmy odstąpił Austrji. W r. 1748 księstwo to dostało się znowu Bourbonom w osobie księcia Filipa, młodszego brata dopiero co wspomnianego Karola, którego syn Ferdynand (od 1756 r.), kraj ten 1801 roku Francji odstąpić był zmuszony. Za to syn jego Ludwik otrzymał t. r. nowo utworzone królestwo *Etrurji*, które odziedziczył po nim (1803 do 1807) jego syn nieletni Karol Ludwik, pod imieniem Karola II. Z mocy traktatu wiedeńskiego (1815 r.) ten ostatni otrzymał księstwo Lucca, które 5 października 1847 r., ustąpił Toskanji, a 17 grudnia 1847 r., po śmierci Marji Ludwiki, małżonki Napoleona, napowrót objął rządy w Parmie. Wypadki 1848 r. skłoniły go do ustąpienia praw swych synowi, który nastąpił po nim pod imieniem Karola III, lecz 17 marca 1854 r. był zamordowany. Następcą jego został nieletni syn Robert I, który z matką (regentką) i trzema siostrami (1859 r.) musiał opuścić Włochy.—Dynastja Bourbonów w *Neapolu* ustaliła się przez wspomnianego wyżej Karola, drugiego syna Filipa V hiszpańskiego, w roku 1735; obejmując koronę hiszpańską (1759), przeznaczył on trzeciego syna swojego Ferdynanda IV na króla Neapolu i Sycylji; ten znowu, połączywszy oba kraje w jedno państwo (12 grudnia 1816 r.), zaczął się mianować królem Obojej Sycylji, pod imieniem Ferdynanda I (1830 r. do 8 maja 1859 r.). Syn jego, Franciszek II, w r. 1860 przez Garibaldego i Wiktora Emanuela był tronu pozbawiony. Bourbonowie francuscy i hiszpańscy, powiększywszy potęgę swego domu władztwem w Neapolu i Parmie, jako przedstawiciele czterech domów panujących, zawarli między sobą 1761 r. sławny układ familijny, mocą którego zobowiązali się do wzajemnej pomocy i obrony wspól-

Digitized by Google

nych interesów. Porównaj pod tym względem dzieła: Coiffier-Demoret „Histoire du Bourbonnais et des Bourbons“ (2 t., Paryż, 1828 r.); Achaintra „Histoire chronologique et généalogique de la maison royale des Bourbons“ (2 tomy, Paryż, 1825); „Genealogja domu królewskiego de Bourbon oraz domów królewskich hiszpańskiego, Obojej Sycylji i książęcego parmeńskiego; z oryginału francuskiego księgi złotej przełożył, uzupełnił i wydał“ L(udwik) V (idal), (Warszawa, roku 1857).

Bourbon Karol, książę de Bourbonnais, konetabl, de, * 1490, † 1527, syn hrabiego Gilberta Montpensier, zjednoczył wskutek sukcesji po swym bracie i małżeństwa z Zuzanną de Bourbon († 1522) wielkie posiadłości domu Bourbonów. Waleczny, skromny, poważny i milczący, w młodym wieku odznaczył się jako dzielny wojownik; w 26 roku życia mianowany został konetablem, odniósł zwycięstwo pod Marignan (1515 r.), zdobył Medjolan, lecz prześladowany i upokorzony przez Marję Ludwikę, królowę wdowę, której ręki przyjąć nie chciał, przeszedł tajemnie na stronę nieprzyjaciół Francji i, nie dawszy się nawet przez króla przebłagać, opuścił kraj rodzinny. Walczył pod Pawją przeciwko Franciszkowi I, a potem opuszczony i przez Karola V, rzucił się 1527 r. na własną rękę z zebranem przez siebie niesfornem żołdactwem na Rzym, gdzie był podczas szturmu raniony śmiertelnie. Por. De Leva „Storia documentata di Carlo V“ (Wenecja, 1863 do 1881, t. II, str. 187, 212, 234); Mignet „Rivalité de François I et de Charles-Quint“ (t. 2, wyd. 3, Paryż, 1886); P. Paris „Etudes sur François I“ (2 t., Paryż, 1885); „Histoire de Bourbon écrite par son secrétaire Marillac;“ Laval „Dessins des professions nobles“ (Paryż, 1605).

Bourbon Karol.

Bourbon Ludwik, * 1493, † 1556, trzeci syn Franciszka de Bourbon, hrabia Vendôme. W roku 1510 został biskupem, a 1516 kardynałem.

Bourbon Karol, kardynał de, syn Karola de Bourbon, czwartego hrabiego Vendôme, * 1520, † 1590, kardynał 1848, arcybiskup w Rouen i legat papieski w Avignon; z rozkazu Henryka III uwięziony w Tours 1588, po śmierci jego ogłoszony został przez księcia Mayenne królem pod imieniem Karola X, jako przeciwnik Henryka IV. Lecz odmówiwszy przyjęcia korony, skutkiem prostej przezorności Henryka IV więziony był przezeń.

Bourbon Ludwik Marja, de, infant hiszpański, * 1777, † 1823, syn infanta Ludwika, brata Karola III, w bardzo młodym wieku kardynał 1800, a później arcybiskup Toledo; był prezydentem regencji w Kadyksie, w 1820 prezesem tymczasowej junty regencyjnej i członkiem rady stanu. Jako gorliwy stronnik konstytucji, doznawał wielu prześladowań.

Bourbonnais, dawna prowincja w środkowej Francji, na północ Owernji, obejmowała około 8,000 klm. kw., obfituje w zboże, owoce, wino i minerały. Od 1327—1523 r. stanowiła księstwo Bourbon, później była oddzielną prowincją, która obecnie rozdzieloną jest między departamenty Allier i Cher.

Bourbonne-les Bains, miasto w francuskim departamencie Wyższej Marny, ma 4,000 miesz. i sławne solanki ciepłe, 50°—59°C, za czasów rzymskich zwane *Aquae Borvonis*. Por. Causard „**B.** et ses eaux minérales (4 wyd. 1891).

Bourboule, *La* **B.**, miasto we franc. depart. Puy-de-Dôme, nad rz. Dordogne, w miejscowości górzystej, 486 m. nad p. m., kąpiele alkaliczno-słone (45°—60°C), zawierające arszenik, stosowane w reumatyzmie i chorobach skórnych.

Bourbourg (**B.** *Ville*), miasto w franc. depart. Nord, w okręgu Dunkierki, nad kanałem t. n., 2,500 miesz., młyny parowe, browary. Obok wieś **B.** *Campagne*.

Bourdaloue Ludwik, kaznodzieja francuski, * 1632 w Bourges, † 1704 w Paryżu; w 16 roku życia wstąpił do Jezuitów, między którymi naprzód na prowincji, a potem w Paryżu, okazał się nader czynnym. Kazania jego p. t. „Sermons“ wydał Bretonneau w 16 t. w Paryżu 1707—43 (2 wyd. w 3 t., 1850). Były tłómaczone na język polski przez rozmaitych pisarzów w końcu zeszłego wieku. Inne jego pisma wyszły 1859 r. w 6 t. Por. Feugère: „**B.**, sa prédication et son temps“ (Paryż, 1874); Lauras (Paryż, 1881); Blampignon: „Etude sur **B.**“ (Paryż, 1886).

Bourdeau Ludwik, filozof francuski, * 1824 w Rochechouart pod Limoge; napisał w kierunku pozytywnym: „Théorie des sciences“ (Paryż, 1882); „L'histoire et les historiens“ (1888, w polskim przekładzie pod tyt. „Historja i historycy“ w „Bibljotece najceln. utw. lit. europ.“ 1893).

Bourdillon Jakób, * 1712, był pastorem w Londynie i wydał w Bazylei dzieło p. t. „Essai sur la dissension des Eglises en Pologne.“

Bourdin Maurycy, antypapież. Około 1095 r. przybył do Portugalji, gdzie został arcybiskupem bragaskim. Cesarz Henryk V, będąc w sporze z papieżem Gelazym II, postarał się o jego wybór 1118 r. pod imieniem Grzegorza VIII. Gdy jednak następca Gelazego, Kalikst II, obległ go w Sutri, poddał się i † w więzieniu około 1125 r.

Bourdon Sebastjan, znakomity malarz francuski, * 1616 w Montpellier, † 1671, wykonał dotąd znajdujące się w Luwrze „Ukrzyżowanie św. Piotra.“ Królowa szwedzka Krystyna mianowała go 1652 r. swoim malarzem nadwornym. Po jej śmierci **B.** powrócił do Paryża. Obok wielu utworów malarskich pozostało po nim przeszło

Digitized by Google

120 rozmaitych miedziorytów. Por. Ponsonailhe „B., sa vie et son oeuvre" (Paryż, 1885).

Bourdon Piotr Ludwik, matematyk, * 1777 w Alençon, † 1854, był profesorem w kilku liceach, a następnie inspektorem uniwersytetu; wydał kilka dzieł elementarnych, z których Wincenty Józefowicz przełożył „Początki algebry" (Płock, 1828). Arytmetyka **B.** jest dotąd jednym z najlepszych podręczników.

Bourdon de la Crosnière Leonard, pedagog i polityk francuski, * 1758, † około 1816, był w początkach rewolucji przełożonym założonego przez siebie zakładu naukowego. Jako członek konwencji, podczas procesu Ludwika XVI, okazywał się nadzwyczajnie zagorzałym. Później był czynnym w radzie pięciuset, a w końcu był wysłany jako agent dyrektorjatu do Hamburga, dla czuwania nad tamecznymi emigrantami francuskimi. Roku 1788 ogłosił „Plan wychowania narodowego." Wydrukowana na rozkaz konwencji narodowej książka p. t.: „Recueil des actions héroiques et civiques des républicains francais" wyszła pod jego redakcją. Por. F. A. Aulard w *Enc.* Lamiraulta.

Bourdon de l'Oise Franciszek Ludwik, sławny terorysta podczas pierwszej rewolucji francuskiej. Jako prokurator parlamentu francuskiego, oddał się całą duszą dążnościom rewolucyjnym; później wszakże zmienił swoje postępowanie, przyczynił się wiele do upadku Dantona i Robespierre'a i został członkiem rady pięciuset; lecz przez dyrektorjat (4 września 1797) skazany na wygnanie do Kajenny, wkrótce potem † w Sinnamory, 1797.

Bourdon Jan Chrzciciel Izydor, lekarz, * 1796, † 1861, w depart. Orne, był lekarzem sanitarnym departamentu Sekwany i ogłosił znaczną liczbę dzieł w przedmiocie fizjologji, jak: „Physiologie medicale," „Physiologie comparée," oraz medycyny praktycznej: „Recherches sur les maladies de l'estomac," „Mémoire sur le vomissement," i in.

Bourdon Eugenjusz, mechanik, * 1808 w Paryżu, † 1884, założył w r. 1835 fabrykę przyrządów technicznych, w której budował słynne aneroidy i manometry metaliczne, następnie zajmował się budową samopiszących przyrządów obserwacyjnych.

Bourdonnete *(burdonet)*, włókna szarpi podłużnie ułożone i nitką związane, służące przy opatrunkach chirurgicznych do wypełniania ran długich i przetok, aby odpływ ropy ułatwić i przedwczesnego zrośnięcia ścian nie dopuścić.

Bourdonnaye, ob. Labourdonnaye.

Bourg, nazwa licznych miejscowosci we Francji: 1) **B.** *Argental*, miasto w departamencie Loary, 4,500 miesz., fabryki papieru. 2) **B.** *d'Oisans*, ob. Oisans. 3) **B.** *de-Péage*, miasto w depar. Drôme, nad Izerą, 5,000 miesz., przędzalnie jedwabiu, fabryki kapeluszów. 4) **B.** *en Bresse*, miasto główne deparam. Ain, położone na rz. Reyssouse, ma piękną katedrę, wspaniały szpital, pomniki Jouberta, Bichata i Quineta, liceum, szkołę normalną i instyt. głuchoniemych, bibljotekę (20,000 t.), muzeum, fabryki wód mineralnych, garncarskie i in. 5) **B.** *la Reine*, miasto w depar. Sekwany, 7 km. na płd. Paryża, nad rz. Bièvre, liczne wille, pomnik Condorceta, 3,000 miesz.; dnia 19 września 1870 krwawa bitwa. 6) **B.** *Saint-Andéol*, miasto w depar. Ardèche nad Rodanem, 4,200 m., uprawa wina, oliwek, jedwabnictwo. 7) **B.** *Saint-Maurice*, miasto w depart. Sabaudji, nad Izerą, 2,700 m., 815 m. nad p. m., kopalnie marmuru, 19,000 m. W bliskości znane łomy kamienne, gdzie dobywają się najlepsze we Francji kamienie litograficzne.

Bourg (du), Leonor Maria du Maine, marszałek francuski, hr., * 1665, † 1739; w r. 1694 był generalnym dyrektorem kawalerji i namiestnikiem Alzacji, 1724 r. został marszałkiem Francji; podczas wojny o tron polski organizował podróż Stanisława Leszczyńskiego do Gdańska. Obszerna korespondencja jego znajduje się w bibljotece arsenału w Paryżu. Wydał: „La révolution de Pologne" (Paryż, 1730).

Bourganeuf, miasto we franc. depar. Creuse, 3,800 miesz., dwa stare kościoły, ruiny zamku, kopalnie węgla kamiennego, fabryki porcelany i papieru.

Bourgelat Klaudjusz, * 1702 w Lionie, † 1789, pierwotnie prawnik, później wojskowy i znakomity jeździec. Poświęcił się poznaniu chorób koni i założył pierwszą w Europie szkołę weterynarji, która otwartą została 1 stycznia 1762; następnie był dyrektorem takiejże szkoły w Alfort. Pozostawił wiele dzieł, jak: „Elements d'hippiatrique" (3 t., 1750—63); „Elements de l'art vétérinaire" (5 cz. w kilku wydaniach, 1765).

Bourgeois *(burżua)*, we Francji obywatel, mieszczanin, osoba cywilna.— W drukarstwie zowią tak (oraz *burgos*, *borgis*, *burgis*) gatunek pisma, pośredni między petitem a korpusem (garmont). Tego rodzaju czcionkami drukuje się niniejsza „Encyklopedja." Nazwa ta ma pochodzić od nazwiska rytownika francuskiego: *Bourgeoise.*

Bourgeois, de, Pierre Franciszek, * 1756 r. w Londynie; pierwotnie wojskowy, potem poświęciwszy się sztuce, został członkiem akademji królewskiej w Londynie i 1791 malarzem gabinetowym Stanisława Augusta. Jednakże wkrótce powrócił do kraju rodzinnego i tu wsławił się jako malarz krajobrazów. Nadane mu przez Stanisława Augusta szlachectwo polskie zostało później potwierdzone przez króla angielskiego.

Bourgeois Ludwik, geolog, * 1819, † 1878. Z zawodu ksiądz, był profesorem filozofji w seminarjum w Blois od 1840 do 1850 r., następnie dyrektorem kolegjum Pontlevoy. Roku 1863 odkrył w depart. Loire-el-Cher krzemienie łupane w pokładach trzeciorzędowych, skąd wniósł, że

Digitized by Google

w owej już epoce geologicznej istniał człowiek, co wywołało w nauce spory dotychczas nierozstrzygnięte. W przedmiocie tym ogłosił: „La question de l'homme tertiaire“ (1877).

Bourgeois Karol Artur, baron, rzeźbiarz francuski, * 1838 w Dijon, † 1887 r. w Paryżu, kształcił się pod kierunkiem Guillaume'a, w 1863 otrzymał premjum rzymskie, wykonał: „Pythia Delficka“ (1870), „Aktor grecki,“ „Czarodziej, ugłaskujący żmiję,“ „Kardynał Mathieu,“ „Religja,“ „Lamartine,“ „Hero i Leander,“ „Sfinks“ i in.

Bourgeois Maksymiljan, rzeźbiarz francuski, * 1839; wykonał: „Djogenes i Platon,“ „Hero“ (1870), „Merkury“ (1877), „Wojna“ (1878) i wiele medaljonów.

Bourgeois Leon Piotr, malarz francuski, * 1842 w Nevers, kształcił się pod kierunkiem Cabanela; wykonał: „Jezus Chrystus“ (1876); „Św. Sebastjan“ (1877); „Artemis“ (1884); „Młodość“ (1887); „Tryumfująca wolność“ (1888) i in.

Bourgeois Leon.

Bourgeois Leon Wiktor, francuski mąż stanu, * 1851 w Paryżu, w r. 1882 został prefektem departamentu Tarn, 1887 prefektem policji w Paryżu, w r. 1888 deputowanym do parlamentu, w 1890 ministrem oświaty, a w r. 1892 ministrem sprawiedliwości i popierał usilnie proces panamski. Roku 1893 ustąpił ze stanowiska razem z całym gabinetem. W roku 1894 obrany na prezydenta izby deputowanych. D. 31 października 1895 r. utworzył ministerjum radykalne, w którem sam objął tekę spraw wewnętrznych, a po ustąpieniu Bertholeta w marcu 1896 zarazem i tekę spraw zagranicznych, ale już w kwietniu t. r. był zmuszony do ustąpienia w skutek starcia z senatem o kredyt na Madagaskar. W r. 1898 wszedł do gabinetu Brissona, jako minister oświaty.

Bourgeois Emil, historyk francuski, * 1857 w Paryżu, w r. 1885 mianowany był profesorem historji w Lionie; ogłosił: „Neufchâtel et la politique prussienne en Franche-Comté, 1702—1713“ (1887); „Sur les lois et la méthode de l'histoire“ (1890) i in.

Bourgeoisie, ob. Mieszczaństwo.

Bourgery Marek Jan, anatom, * 1796 w Orleanie, † 1849 w Paryżu. Ogłosił dokładny atlas anatomiczny „Traité complet de l'anatomie de l'homme“ (8 t., 1832—54). Znaczną liczbę preparatów do tego atlasu odrobił Ludwik Hirszfeld (ob.).

Bourges, miasto stołeczne franc. departam. Cher, przy ujściu rz. Auron do Yèvre, 41,200 m. Rezydencja arcybiskupa, posiada liceum, seminarjum teologiczne i nauczycielskie, szkoły muzyczną i przemysłową, bibljotekę (20,000 t.), muzeum i wielką liczbę dawnych pomników budownictwa, jak stary zamek, wspaniałą gotycką katedrę z XII w., ratusz. Po ostatniej wojnie założono tu arsenał, działolejnię, szkołę artylerji, które utworzyły nową dzielnicę miasta. **B.** jest dawnym galijskim grodem *Avaricum*, stolicą Bi-

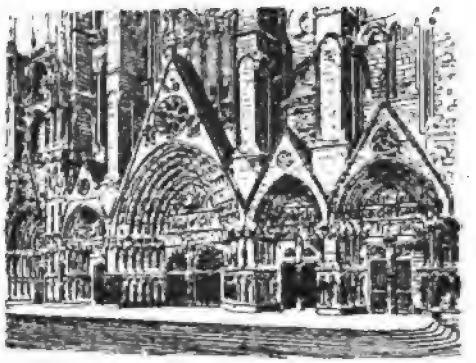

Wejście do katedry w Bourges.

turigów i stąd zwane także *Bituricum;* za czasów Augusta, mocno obwarowane, było głównem miastem prowincji rzymskiej Akwitanji; w średnich wiekach było stolicą krainy Berry. Odbyło się tu siedm soborów, między któremi sobór z r. 1438, mający na celu ograniczenie władzy papieskiej, był nader ważnym.

Bourges Jan Maurycy, krytyk i kompozytor muzyczny francuski. Od r. 1839 został współpracownikiem *Revue et Gazette musicale.*

Bourget (*Lac du* **B.**), jezioro alpejskie w dep. Sabaudji, 232 m. nad p. m., 45 klm. kw. rozległe, za pośrednictwem kanału Savières ma odpływ do Rodanu. Na płd. wybrzeżu jeziora leży wieś *Le* **B.,** z ruinami zamku, rudy cynku, ołowiu i żelaza.

Bourget (*Le* **B.**), wieś we fr. depart. Sekwany, na płn. wsch. Paryża, ma 2,200 miesz., fabryki szkła, hodowla owiec. Podczas wojny 1870 była zajętą przez Prusaków, oblegających Paryż, i dla tego była teatrem kilku wycieczek francuskich, z których najważniejsza 28 października 1870 r. Wtedy Francuzi opanowali Le **B.** i dopiero w d. 30 października byli po zaciętej walce i wielkich obustronnych stratach odparci do Paryża.

Bourget Paweł.

Bourget Paweł, krytyk i powieściopisarz francuski, * 1852 r. w Amiens, ukończył kolegjum Ludwika Wielkiego i kursa w szkole „Des Hautes Etudes.“ Zaczął od poezji i wydał zbiór mniejszych utworów w 1872 i 76, następnie poemat „Edel“ (1875); „Les aveux“ (1882); „Au bord de la mer“ (1885);

Digitized by Google

prace pomieszczane w czasopismach wydał pod tytułem: „Essais de psychologie contemporaine“ (1883); „Nouveaux essais“ (1885); „Études et portraits“ (1888); powieści: „Deuxième amour“ (1884); „Irréparable“ (1884); „Cruelle énigme“ (1885); „Mensonge“ (1888); „Un coeur de femme“ (1890); „Andrzej Cornelis“ (1887); „Le disciple“ (1889); „Terre promise“ (1892); „Cosmopolis“ 1892); „Scrupules“ (1893); nadto: „Physiologie de l'amour moderne“ (1890); „Sensations d'Italie“ (1892) i zbiór nowel p. t.: „Pastels.“ W pols. przekł. posiadamy: „Uczeń“ (1889); „Kłamstwo“ (1887); „Ziemia obiecana“ (1893); „Serce kobiece“ (1891); „Kosmopolis“ (1893); „Zbrodnia i miłość“ (1886). Por. Rzewuski „Études littéraires: P. **B.**“ (1888) i po pol. w dodatku miesięcznym do *Przegl. Tygod.*; Rénard „Les princes de la jeune critique... P. **B.**“ (1890).

Bourgneuf (**B.** *en Rets*), miasto, we franc. depart. Loary dolnej, o 2 klm. oddalone od zatoki t. n. oceanu Atlantyckiego, od której oddzielone zostało przez przyrost lądu, 1,000 miesz.; port zasypany piaskiem, bagna słone, połów ostryg.

Bourgogne, ob. Burgundja.

Bourgogne Ludwik, książę, de, * 1682 r. w Wersalu, syn delfina Ludwika, a po jego śmierci także delfin; w młodości zuchwały i nieposkromiony, dopiero przez Fenélona przywiedziony do rozsądniejszego postępowania, zamienił się później w bigota. Od czasu ożenienia się z Adelajdą Sabaudzką, usunąwszy się od życia publicznego, był tylko tytularnie dowódcą kilku wypraw i umarł nagle 1712. Por. Proyart „Vie du Dauphin, père de Louis XV“ (2 t., 1782, Paryż).

Bourgoin, miasto we franc. departam. Isère, na rz. Bourbre, 7,000 miesz., kolegjum, fabryki tkanin jedwabnych. papieru i maszyn. Od **B.** nad rz. Bourbre aż do Rodanu ciągną się na rozległości 6,500 hektarów bagna **B.**, w części osuszone.

Bourgoing, mnich dominikański w Paryżu. W roku 1589, podczas zdobywania Paryża przez Henryka IV, ujęty z bronią w ręku, oddany został pod sąd parlamentu w Tours za to, że mordercę Henryka III wielbił jako świętego, i sam knuł zdradę przeciwko Henrykowi IV. Skazany na śmierć przez roztarganie czterema końmi. Dominikanie w Waladolidzie pomieścili jego obraz pomiędzy posągami męczenników.

Bourgoing Jan Franciszek, baron, de, dyplomata francuski, * 1748 w Nevers, † 1811 w Karlsbadzie, był od 1799—1811 posłem w Hiszpanji, w Hamburgu i w Dreźnie. Oprócz „Nouveau voyage en Espagne“ (3 t., Paryż, 1789), napisał jeszcze i tłómaczył kilka dzieł historycznych i politycznych, z których ważniejsze: „Mémoires historiques sur Pie VI et son pontificat“ (2 t., Paryż, 1799—1800), i „Tableau de l'Espagne moderne“ (3 t., Paryż, 1805).—**Bourgoing** Paweł, baron, de, syn poprzedniego, * 1791, † 1864; od 1832 do 1849 z kolei poseł w Dreźnie, Monachjum, Petersburgu i Madrycie, został 1853 członkiem senatu. Napisał: „Aperçus nouveaux de politique internationale“ (1852); „La guerre d'idiome et de nationalité“ (Paryż, 1849); „Souvenirs d'histoire contemporaine“ (Paryż, 1864). W romansie swoim: „Le prisonnier en Russie“ (Paryż, 1816), przedstawił dzieje swego własnego brata *Armanda de Bourgoing*, † 1839. Ogłosił także „Itinéraire de Napoléon, de Smorgonie à Paris“ (wyciąg z „Pamiętników“ Wąsowicza, Paryż, 1865) Por. Haussonville „Histoire de la politique extérieure du gouvernement français, 1830—1848“ (2 t., Paryż, 1850).

Bourgoing Jan Franciszek Wilhelm, hr., dyplomata francuski, * 1821, † 1882; w 1847 był sekretarzem ambasady w Rzymie, w r. 1871 objął stanowisko posła na dworze holenderskim, następnie w Rzymie i Konstantynopolu; napisał: „Histoire diplomatique de la Revolution française“ (Paryż, 1865).

Bourgueil, miasto w franc. depart. Indre-et Loire, nad rz. Anthion, kościół z XIII w., uprawa wina i konopi, handel masłem, 2,000 miesz.

Bourguignon Jan Franciszek, prawnik, * na początku XVIII w., † 1784 w Wiedniu. Roku 1779 posłano go do Galicji, dla uorganizowania sądownictwa. Następnie został w Galicji członkiem najwyższego senatu. Od cesarzowej otrzymał tytuł barona w r. 1775.

Bourguignon, ob. Courtois Jakób.

Bourguignons, stronnictwo polityczne ks. burgundzkiego za panowania króla francuskiego Karola VI, walczące z Armagnacami, partją ks. orleańskiego. Ob. Armagnac.

Bourienne Ludwik Antoni Fauvelet, de, sekretarz Napoleona I, * 1769 w Sens, † 1834 roku w Caen. Był jednocześnie z Napoleonem I uczniem szkoły wojskowej w Brienne. W r. 1797 mianowany został sekretarzem Bonapartego, ale 1802 utracił ten urząd i mianowany był pełnomocnikiem cesarskim w Hamburgu, który to urząd sprawował do 1813, chociaż potajemnie sprzyjał ciągle sprawie Bourbonów. Po upadku Napoleona był przez znaczny przeciąg czasu generalnym dyrektorem poczt. Niestały w swoich zasadach, wahał się wiecznie między wszystkiemi stronnictwami. Rewolucja Lipcowa tak nizko go strąciła, że w końcu nawet, po utracie majątku, przywiedziony był do obłąkania. Jego „Mémoires sur Napoléon etc.“ (10 t., Paryż, 1828) zawierają w sobie wiele ważnych wiadomości, mimo to jednak uważane były przez współczesnych za niedokładne. Por. Boulay de la Meurthe „**B.** et ses erreurs volontaires et involontaires“ (2 t., Paryż, 1830).

Bourignon Antonina, słynna marzycielka religijna, * 1616, córka kupca z Lille. Niezmiernie brzydka, lecz utalentowana, przez czytanie dzieł mistycznych przyszła do przekonania, że była od

Digitized by Google

Boga natchnioną osobą. Wygnana z powodu takich urojeń, odbywała dalekie podróże, a wszędzie prześladowana, nigdzie długo bawić nie mogła i † w drodze z Hamburga do Francker 1680 r. Mimo brzydoty, była kilkakrotnie przedmiotem gwałtownej miłości. Z liczby jej wielbicieli godniejszymi wzmianki są: Moels, sekretarz sławnego Jansena, Lacoste i Poiret. Pisma jej, dowodzące ognistej wymowy, wydał tenże Poiret (25 t., Amsterdam, 1679—84, 2-ie wyd. 1717).

Bourmont Ludwik August Wiktor de Ghaisne, hrabia, de, marszałek francuski, * 1773 w Bourmont, w Anjou; opuścił kraj rodzinny w początkach rewolucji, służył pod rozkazami Kondeusza w Wandei, lecz później przeszedł na stronę Napoleona i w jego armji odbywał kampanję w latach 1813—1814 r. Po upadku Napoleona, zeznaniami swemi najwięcej się przyczynił do śmierci Ney'a. Za „stu dni" otrzymał dowództwo dywizji, ale w przeddzień bitwy pod Fleurus (1815) zdradził Napoleona. Po restauracji był mianowany generałem dywizji, parem Francji, ministrem wojny. W r. 1823 pod wodzą ks. Angoulême odbył wyprawę hiszpańską, w której zjednał sobie szacunek mieszkańców karnością wojskową i opozycją przeciw środkom represyjnym; 1830 objął dowództwo nad wyprawą do Algieru, który też w krótkim przeciągu czasu zdobył, zasłużywszy sobie na najpiękniejsze imię wodza. Po rewolucji Lipcowej, ustąpiwszy swego miejsca generałowi Clauzel, poszedł za wygnaną rodziną królewską. W r. 1832, pod kierownictwem księżny Berry, usiłował wzniecić w Wandei powstanie rojalistowskie; lecz gdy przedsięwzięcie to ukończyło się uwięzieniem księcia Berry, uciekł do Portugalji i bronił sprawy legitymizmu, stanąwszy na czele oddziałów Don Miguela. Następnie przebywał z Burbonami w rozmaitych miejscach i wreszcie powrócił do rodzinnej posiadłości w Anjou, gdzie † 1846 r., jako jeden z najgorliwszych przedstawicieli stronnictwa legitymistycznego. W kraju nie znalazł sympatji, i mimo dawniejszych zasług wojennych, był przez lud wyszydzany. Por. Crétneau-Joly: „Histoire de la Vandée militaire" (3 t.); Merson „Notice sur le maréchal Marmont;" de Viel-Castel „Histoire de la Restauration;" Lesur „Annuaire historique" (1829—1834).

Bourne Hugo, założyciel sekty metodystów, * 1772, † 1852; był kaznodzieją, w 1810 uorganizował nową sektę, w 1818 ogłosił „Primitive methodist Magazine," czyli sprawozdanie ze swej działalności. Liczba zwolenników jego wynosi dzisiaj około 200,000 osób.

Bournemouth, miasto w ang. hrabstwie Hampshire, nad kanałem La Manche, 38,000 mieszk. (w 1871 zaledwie 2,200), stacja klimatyczna leśna, kąpiele morskie.

Bournonit, *welchit*, minerał z grupy związków siarkowych, krystalizuje w płyty lub słupy szeregu rombowego, występuje też w skupieniach ziarnistych. Jest barwy szarej lub czarnej, silnego blasku; twardość 2,5—3, c. wł. 5,8. Składa się z siarków ołowiu, miedzi i antymonu; znajduje się w górach kruszczowych, na Harcu, w Karyntji, Czechach, Kornwalji. Gdzie występuje w ilości większej, używa się do wytapiania miedzi i ołowiu.

Bournonville Aleksander Hipolit Baltazar, książę, de, * 1620, † 1690; przyjął służbę 1638 w wojsku westfalskiem i odznaczył się jako jego dowódca w bitwie pod Nordlingen. W 1649 przeszedł do służby hiszpańskiej pod dowództwem Kondeusza, został 1658 księciem, a 1666 generałem kapitanem w Artois. W 1672, wspólnie z wielkim elektorem, dowodził armją rzeszy w Westfalji, mianowany był 1676 r. feldmarszałkiem w Katalonji, zdobył 1677 Sycylję dla Hiszpanów i zmarł jako generał kapitan i zarazem wicekról Katalonji i Nawarry.

Bournonville August, słynny tancerz i kompozytor baletów, * 1805 w Kopenhadze, † 1879 tamże; syn francuskiego emigranta, przebywał w Paryżu od 1823—30, później został dyrektorem baletu w Kopenhadze, gdzie urządził wzorowy *corps de ballet*. Lucylla Grahn i panna Nielsen były jego uczennicami; opisał własne życie w nader zajmującem dziele, p. t. „Moje życie teatralne" (1848) i „Etudes choréographiques" (1861).

Bourqueney Franciszek Adolf, baron, dyplomata francuski, * 1799 w Paryżu, † 1859. Rozpoczął zawód dyplomatyczny za czasów restauracji; przez Karola X mianowany został baronem i przez pewien przeciąg czasu był współredaktorem dziennika *Journal des Débats*. Po rewolucji Lipcowej zajmował przy Sebastianim urząd sekretarza poselstwa i do czasu objęcia ministerjum przez Guizota (w lutym 1840), był sprawującym interesa Francji przy dworze angielskim. W 1844 zajmował stanowisko posła w Konstantynopolu, do miesiąca marca. Później powołany przez Ludwika Napoleona na ten sam urząd, miał udział w konferencjach wiedeńskich; podpisał protokóły wiedeńskie 9 kwietnia i 23 maja, oraz potrójne przymierze pomiędzy Francją, Anglją i Austrją 1854. Następnie uczestniczył przy układach pokoju w Wiedniu i powołany został na podobnez konferencje do Paryża. Mianowany 31 marca 1856 senatorem, od 18 czerwca 1856 aż do wojny włoskiej był posłem w Wiedniu. Po zawarciu pokoju w Villafranca, usunął się do życia prywatnego.

Bourrée (fran., włos. *Borea*), taniec starofrancuski w rodzaju gawota, pochodzi z prowincji Auvergne. Każdy perjod muzyczny **B.** zaczyna się odbitką wartości ćwierci nuty.

Bourret Józef Chrystjan Ernest, kardynał francuski, * 1827 w Labro (Ardèche), † 1896 w Rodez, doktor teologji od 1857, doktor nauk filologicznych 1858, od 1861 do 1871 prof. historji prawa w Sorbonie, w 1871 mianowany biskupem Ro-

Digitized by Google

dezu, kapelusz kardynalski otrzymał 1893. Napisał: „Sur l'origine du pouvoir civil d'après Saint Thomas et Suarèz“ (1857); „L'Ecole chrétienne de Séville sous la monarchie des Visigoth“ (1855); „Des prinicipales raison d'être des ordres religieux“ (1880) i in.

Bourrette, *Bourre de soie*, odpadki jedwabiu z nadpsutych kokonów, a także przędza z tego wyrabiana.

Boursault Edme, * 1638 w Mussy-l'-Eveque w Burgundji, † 1701, pisarz dramatyczny francuski, protegowany przez Ludwika XIV, który mu nawet pensję ze szkatuły królewskiej wyznaczył. Utwory jego dramatyczne, drukowane w „Théâtre de Boursault“ (3 t., Paryż, 1725, 46), miały swojego czasu znakomite powodzenie, dzisiaj są zapomniane. Zajmującą jest jego korespondencja z kochanką: „Lettres de respect, d'obligation et d'amour“ (Paryż, 1666), znana także pod innym tytułem „Lettres à Babet.“ Por. Saint-René Taillandier w „Etudes littéraires;“ „Un poète comique du temps de Molière. **B.** sa vie et ses oeuvres“ (Paryż, 1881); Grewe „E. **B.**, sa vie et ses oeuvres“ (1887).

Bourtange, wioska z fortem w holend. prow. Groningen, na granicy z Hanowerem. Od wioski tej ma nazwę *torfowisko* **B.** *(Bourtanger Moor)*, obecnie przez odwodnienie zamienione na żyzne łąki.

Bouscat *(Le* **B.)**, wioska we franc. depart. Gironde, północne przedmieście miasta Bordeaux, liczne wille, pole wyścigowe, 8,500 mieszk.

Bousquet Jerzy, kompozytor i krytyk francuski, * 1818 w Perpignan, † 1854; od 1847 do 1851 był dyrektorem wielkiej i włoskiej opery w Paryżu, skomponował opery: „L'hotesse de Lyon,“ „Le mousquetaire,“ „Tabarin,“ wiele artykułów pomieścił w czasopisach, poświęconych muzyce.

Boussinesq Walenty Józef, matematyk, * 1842, kształcił się w Montpellier i Paryżu, w 1872 został professorem matematyki w Lille. Ogłosił: „Consiliation du véritable déterminisme mécanique avec l'existance de la vie et de la liberté morale“ (1878); „Etude sur les divers points de la philosophie de sciences“ (1879; „Leçons synthétiques de mécanique“ (1889); „Leçons d'analyse infinitésimales en vue d'aplication mécaniques de physique“ (1887); „Application des potentiales à l'etude de l'equilibre et du mouvement des solides élastiques“ (1885).

Boussingault Jan Baptysta Józef Dieudonné, chemik i agronom, * 1802, † 1887. Po ukończeniu kursów szkoły górniczej otrzymał miejsce w kopalniach w Kolumbji, gdzie prace jego techniczne, oraz badania geologiczne, magnetyczne, chemiczne i botaniczne zwróciły na niego uwagę. Po wybuchu powstania w kolonjach hiszpańskich zaciągnął się **B.** do szeregów walczących za wolność, jako pułkownik pozostawał przy boku Bolivara i w trudnych po całym kraju wycieczkach miał sposobność zbadać pod względem naukowym cały pas północno-zachodni Ameryki płd. Po powrocie do Francji został profesorem w Lionie, dziekanem wydziału, następnie członkiem akademji nauk, a w 1839 prof. rolnictwa w konserwatorjum. Osiadłszy w dalszym czasie nad Renem, został wybrany w r. 1848 do konstytuanty, gdzie głosując ze stronnictwem republikańskiem umiarkowanem, pozostał do 2 grudnia 1851. Odtąd osiadł na wsi, zwracając całą swą usilność ku rolnictwu praktycznemu. Zasługi, położone przez **B.**, dotyczą chemji rolniczej, i w ogóle rolnictwa. Główne jego dzieło „Traité d'économie rurale“ (1844, w drugiem wyd. pod tyt.: „Agronomie“ 7 t., 1860—84, wyd. 3, od 1887), jest jedną z prac najważniejszych w dziedzinie rolnictwa racjonalnego. Oprócz tego ogłosił: „Mémoire de chimie agricole et phisiologique“ (1854) i in. Por. „Mémoires de J. B. **B.**“ (t. 1, 1892).

Boussingoltia, rodzaj roślin komosowatych, zioła o wijących się łodygach i z drobnemi kwiatami, w Ameryce zwrotnikowej. **B.** *baselloides*, w Quito, wydaje główki mączyste, które były polecane na pokarm, ale dla znacznej ilości istot kleistych w użycie nie weszły; łatwo się nadaje do ozdoby okien, jako wijąca się roślina.

Boussu (B.-*lez-Mons*), osada w belgijskiej prowincji Hainaut, w okręgu Mons, kopalnie węgla kamiennego, huty szklane, cukrownie, 10,000 mieszkańców.

Bouszek Kacper Jan, * 1757 w Hosztce w Czechach, † 1829, bibljotekarz księcia Lobkowica w Roudnicy; pierwszy tłómacz na język niemiecki słynnego „Sądu Libuszy.“ Napisał: „Nachrichten v. böhm. Biblioteken, bes. in Prag“ (w Opisie słowiańskich Bibljotek Hirschinga); „Die Lobkowitze“ (w Arch. Hormayera, 1830). Wydał też kilka fragmentów utworów staro-niemieckich, przez siebie odnalezionych.

Bouterwek Fryderyk, estetyk i filozof, * 1766 niedaleko Goslaru, † 1828 w Getyndze. Po ukończeniu studjów prawnych, oddał się poezji; następnie zaś poświęcił się filozofji i historji literatury. Jako filozof należy do szkoły Kanta dziełami: „Ideen zur allgem. Apodiktik“ (Getynga, 1739); „Lehrbuch der philosophischen Wissenschaften“ (Getynga, 1813); „Religion der Vernunft.“ (1824); „Aesthetik“ (1806). Ważniejsze są **B.** zasługi na polu historji literatury. Dzieła jego dotyczące tego przedmiotu: „Geschichte der neuern Poesie und Beredsamkeit“ (Getynga, 1801—9); „Geschichte der spanischen Poesie et Beredsamkeit“ (tłómaczone na hiszpański, Madryt, 1828), zyskały sobie powszechne uznanie. Por. Mejer „Briefe F. H. Jacobis an **B.**“ (1868).

Bouterwek Fryderyk, malarz historyczny, * około 1800 w Tarnowicach, na Szląsku, † 1867 w Paryżu, był uczniem Kolbego, a później Delaroche'a w Paryżu. Od 1834 kształcił się jeszcze we Włoszech, stąd zaś przeniósł się do Francji,

Digitized by Google

a w końcu do Berlina. Sławniejsze jego obrazy są: „Romeo i Julja“ (1830); „Izaak i Rebeka“ (1840); „Jakób i Rachela“ (1844).

Bouteville Franciszek de Montmorency, ob. Montmorency.

Bouthillier Sebastjan, prałat i dyplomata francuski, * 1582, † 1625. W 1622 roku był biskupem w Aire, w 1619 przyczynił się do powrotu Richelieu'go.

Boutmy Emil, publicysta francuski, * 1835 w Paryżu, członek instytutu; napisał: „Philosophie de l'architecture en Grèce“ (1870); „Etudes de droit constitutionel“ (1885) i in.

Bouton d'Alep, *krosta alepska*, ob. Alepska choroba.

Boutroux Stefan, filozof francuski, * 1845, od 1885 profesor historji filozofji w Paryżu; napisał: „La Grèce vaincue et les premiers stoïciens“ (1875); „Socrate, fondateur de la science morale“ (1883); „Le philosophe allemand, Jacob Boehme“ (1888) i in.

Bouvard Aleksy, astronom, * 1767 pod Chamonzy, † 1843. Syn ubogich rodziców, w Paryżu zeszedł się z Laplace'm, który go przyjął za pomocnika i wprowadził do akademji. Opracował tablice planet, a z zakłóceń, jakie dostrzegł w biegu Urana, wniósł, że przyczyną ich być może planeta dotąd nieznana; odkrycie Neptuna potwierdziło ten domysł.

Bouvardia, *Pąsówka*, rodzaj roślin z rodziny marzannowatych, obejmujący drobne, rozgałęzione krzewy o liściach naprzemianległych lub okółkowych i kwiatach rurkowatych, białych lub ponsowych, często silnej woni, zebranych w baldaszkogrony wierzchołkowe. Niektóre gatunki z Meksyku i Ameryki środkowej hodują się jako rośliny ozdobne, w ogrodach lub cieplarniach.

Bouvet Joachim, Jezuita, * 1662 w Mons, odbywał kilkakrotnie podróże misyjne do Chin, gdzie zjednał sobie wielkie zaufanie cesarza Kanghi-i, i tam † 1732. Oprócz opisu swej podróży, ogłosił drukiem „Etat présent de la Chine“ (Paryż, 1697).

Bouvet Piotr Henryk Franciszek Stefan, marynarz francuski, * 1775, † 1860. W r. 1830 był deputowanym z depart. Ille-et-Vilaine. Napisał dzieła p. t. „Précis des campagnes du capitaine de vaisseau Pierre Bouvet“ (1840); „Observations sur la marine“ (1851).

Bouvier Aleksy, poeta i powieściopisarz francuski, * 1836 w Paryżu, † 1892; napisał: „Malheur aux pauvres“ (1870); „Les drames de la forêt“ (1873); „Le mariage d'un forçat“ (1873); „Mademoiselle Beau-Sourir“ (1879); „Iza Lalotte et comp.“ (1880); „Veuve et vierge“ (1884). Z piosnek jego najwięcej miała powodzenia: „La canaille“ dążności radykalnej.

Bouvignes, miasteczko w belg. prow. Namur, nad Mozą, w powabnej okolicy, huty żelazne, 1,200 mieszk. W pobliżu ruiny zamku *Tour de Crèvecoeur*, pamiętnego bohaterską obroną kobiet podczas oblężenia przez Francuzów 1554.

Bouvines *(Bovines, Pont-à-Bouvines)*, wieś wo francuskim depart. Nord, o 13 klm. na wschód od Lille; pamiętna zwycięstwem odniesionem 27 lipca 1214 przez króla francuskiego Filipa II Augusta nad cesarzem Ottonem IV i hrabią Flandrji. W latach 1792—94 okolica tutejsza była świadkiem kilku bitew i utarczek; najważniejsza zaszła 18 maja 1794, w której Austrjacy pod dowództwem Kińskiego ponieśli klęskę w bitwie z francuską armją północną.

Bova, miasteczko we włoskiej prow. Peggio, u stóp góry Aspromonte, w pobliżu morza Jońskiego, 1,500 miesz., z kilku innemi miejscowościami stanowi t. zw. „Paese greco,“ którego mieszkańcy, pochodzenia greckiego, zachowali starożytny zepsuty już język grecki i dawne zwyczaje.

Bovadilla, Bobadilla Franciszek, de. W 1500 wysłany przez Ferdynanda Katolickiego do Hispanjoli, aby śledził Krzysztofa Kolumba i objął zarząd, obchodził się z nim jak ze złoczyńcą, zabrał jego mienie i okutego w kajdany odesłał do Europy. Gdy Kolumb usprawiedliwił się, **B.** w powrocie zginął w morzu podczas burzy 29 czerwca 1502 r.

Boves, miasteczko we włoskiej prow. Cuneo, u stóp Alp, posiada kopalnie marmuru i żelaza, 10,500 miesz.

Bovier Antoni, * 1720 w Polsce, † około 1790, z pochodzenia Francuz, wstąpił do Jezuitów 1735, był kaznodzieją w katedrze lwowskiej. Napisał: „Kazanie, gdy 33 od kks. Trynitarzów, z niewoli tureckiej wykupieni... Panu Bogu dzięki składali“ (1753); „Kazanie na pogrzebie ks. Marjana Pruskiego“ (1758).

Bovines, ob. Bouvines.

Bovino, miasto okręgowe we włos. prow. Foggia, u stoku Apeninów, siedlisko biskupa, dawna katedra, uprawa wina i oliwy, 7,500 mieszk.

Bovio, Bovius Hieronim, biskup z Camerino, nuncjusz w Polsce, mianowany 1585 przez papieża Grzegorza XIII. Był świadkiem śmierci Stefana Batorego i zabiegów trzeciego bezkrólewia. Odwołany został 1587.

Bovista, grzyb, ob. Kurzawka.

Bovy Jan Franciszek Antoni, medaljer szwajcarski, * 1795 w Genewie, † 1877. Rytował wielkie medale: Goethego, Cuviera, Chopina, Napoleona I-go i III-go, cesarzowej Eugenji, Kalwina i Liszta.

Bowdich Tomasz Edward, przyrodnik i podróżnik, * 1793 w Bristolu, † 1824. Miał udział w poselstwie do króla Aszantów 1816—18, a w drugiej swej podróży afrykańskiej zmarł nad ujściem rz. Gambji. Ogłosił: „Mission from cape Coast-Castle“ (1819); „Excursions in Madeira and Porto Santo 1823“ (1825).

Bowdichia, *Krzeplin*, rodzaj roślin z rodziny strąkowych, z plemienia Caesalpinieae, wysokie

Digitized by Google

drzewa z twardem drewnem, o liściach nieparzysto-pierzastych i strąkach podługowatych, równo-wązkich. Należą tu dwa gatunki w Ameryce płd. **B.** *virgilioides*, dostarcza drewna bardzo trwałego, oraz kory *alcorno (chabario, Cortex Sebipira)*, używanej przeciw reumatyzmowi.

Bowditch Nataniel, matematyk i astronom, * 1773 w Jalem, w Massachusetts, † 1838. Był faktorem na okręcie kupieckim, potem prezesem towarzystwa ubezpieczeń od ognia i wypadków na morzu, uorganizował ateneum w Bostonie, następnie został prezydentem American Academy of Sciences. Zostawił wiele rozpraw, a z dzieł ważniejsze: „The new American practical navigator" (1809, 9 wyd. 1837), tudzież tłómaczenie Laplace'a „Mechaniki niebieskiej" (4 t., 1829—39).

Bowen Franciszek, filozof amerykański, * r. 1811, profesor etyki i ekonomji politycznej, oprócz wielu broszur i rozpraw, napisał: „Critical essays in speculative philosophy" (1842); „Principls of political economy" (1856); „American political economy" (1870); „Moderne philosophy from Descartes to Hartmann" (1871) i in.

Bowenit, minerał, przeświecająca odmiana serpentynu.

Bowle (wym. *boole*), ang. naczynie, w szczególności naczynie do ponczu i podobnych napojów, stąd też nazwa samych napojów, które przyrządzają się z wina białego lub czerwonego, a także z porteru i piwa.

Bowles Wiljam Lisle, poeta angielski, * 1762 w Kings-Sutton, w Nothampstonshire, † 1850 r., jako kanonik katedry w Salisbury. Odznaczał się nie tylko jako gorliwy obrońca kościoła biskupiego, lecz także jako poeta liryczny. Zbiór jego poezji „Poems," wydał Gilfillan (2 t., Edymburg, 1855). Najlepszym utworem **B.**, mimo szyderczej krytyki Byron'a, jest: „The Spirit of Discovery by Sea" (Londyn, 1804). Jako pisarz polemiczny, pierwszy powstawał na poetyczną przewagę Pope'a. Prozą pisał liczne kazania i wydał „Life of Thomas Ken" (2 t., Londyn, 1830—31). Wszystkie jego „Poetical works" wydał Gillfilan (Londyn, 1879) i Tirebuck (1887).

Bowlinggreen (wym. *Bolinggrin*): 1) Miasto w północno-amerykańskim stanie Kentucky, nad spławną Barren-River, liczy 8,000 miesz. i prowadzi znaczny handel mięsem wieprzowem i tytuniem. W bliskości znajduje się się słynna *Grota Mamutowa.*—2) Miasto główne hrabstwa Wood w stanie Ohio, huty szklane, 3,500 miesz.

Bowman Wiljam, lekarz, * 1816 w Nantwich w Cheshire. Kształcił się w Birmingham i w Londynie, gdzie został prosektorem i kuratorem muzeum anatomicznego, następnie był prof. fizjologji w King's College w Londynie, wreszcie oddał się praktyce okulistycznej i był pierwszym prezydentem londyńskiego tow. oftalmologicznego. Szczególnie ważne są badania jego nad mięśniami prążkowanemi i nad ciałkami Malpighiego. Ogłosił: „Lectures on the parts concerned in the operations of the eye" (1849); „The physiological anatomy and physiology of man" (1849); „On the molecular motion" (1843).

Bowring John, angielski mąż stanu, podróżnik i literat, * 1792 w Exeter, † 1872 w Claremont. Od r. 1821 zjednał sobie znakomite imię jako tłómacz pieśni wszystkich niemal europejskich narodów. Podróżował po Szwajcarji, Włoszech, Egipcie, Syrji i krajach należących do związku celnego, dla zbierania wiadomości o ich stosunkach handlowych. R. 1835—37 i 1841—49 zasiadał w izbie niższej, gdzie silnie przemawiał za wolnością handlu. Od r. 1849 **B.** był konsulem angielskim, później gubernatorem w Hong-Kong. W r. 1859 powrócił de Europy. W końcu był agentem rządu hawajskiego w Anglji. Z pism jego ważniejsze są: „The kingdom and people of Siam" (2 t., Londyn, 1857); „A visit to the Philippine Islands" (Londyn, 1860) i „Specimens of the polish poets" (wybór poetów polskich, Londyn, 1826); „Esthonian Anthology" (1832). W r. 1873 i 1877 wdowa po nim wydała jego pamiętniki.

Bowskie starostwo niegrodowe. Leżało w księstwie Żmujdzkiem pow. Ejragolskim. Składało się ze wsi Bowki i Poniemunie Stare z przyległościami. W r. 1777 posiadał je Przyałgowski, opłacając z niego kwarty złp. 45 gr. 7. Prawem sejmowem z r. 1775 wyznaczona była oddzielna komisja do ustanowienia granic tego starostwa, które w tym roku posiadał Ferdynand de Pheilizer, zwany Franck.

Boxtel, miasto w holenderskiej prow. Brabancji północnej, nad rz. Dommel, zamek, dwa kościoły, tkalnie adamaszku, 6,000 miesz.

Boy Adolf, malarz gdański z XIII w. Wiele jego portretów i krajobrazów sztychował Hondius (1649) i Jeremiasz Falck; † 1670.

Boyaca, departament płd.-amer. rzeczypospolitej Kolumbijskiej, graniczy na północ z Wenecuelą, i wraz z terytorjum *Casanare* obejmuje 86,300 klm. kw. z ludnością 702,000 m. Przepływają go rzeki Sogomoso i Rio Mesa z licznemi dopływami. Mieszkańcy zajmują się hodowlą bydła, uprawą zboża, oraz górnictwem (miedź i szmaragdy w kopalni Muzo). Miastem głównem jest Tunja, ale największem Chiquinquira. Nazwa pochodzi od miasta **B.** (6,000 miesz.), niedaleko Tunji, przy którem Bolivar zwyciężył w stanowczej bitwie d. 7 sierpnia 1819 r. Hiszpanów.

Boyce Wiljam, organista i kompozytor angielski, * 1710, † 1779, wydał partytury utworów dawnych kompozytorów angielskich p. t. „Cathedral music" (3 t., 1760—78) i ogłosił zbiór własnych kompozycji p. t.: „Lyra britannica," symfonje i sonaty (1744).

Boycott James, kapitan angielski, administrator dóbr hrabiego Erne w hrabstwie Mayo w Irlandji, surowem obchodzeniem się z dzierżawca-

Digitized by Google

mi wywołał powszechną ku sobie niechęć i rozkaz Ligi irlandzkiej, wzbraniający robotnikom udawać się do niego na robotę. Ob. Bojkotowanie.

Boydell John, * 1719 w Dorrington. Naprzód miedziorytnik, później handlarz przedmiotami sztuki. Wielkie jego muzeum w Cheapside było swojego czasu jedną z największych ozdób Londynu. On to urządził sławne „Shakespeare-gallery" i „Houghton-gallery" (1805), wydał „Liber veritatis" (2 t., Londyn, 1777), jako fac-simile kosztownego dzieła, w którem Klaudjusz Lorrain złożył rysunki wszystkich swoich obrazów, i „Collection of prints engrawed after the most capital paintigs in England" (19 t., Londyn, 1772). **B.** † 1804 na urzędzie lorda-majora londyńskiego.

Boye Jan, * 1756 r., rektor szkoły wyższej we Fryderycji, w Jutlandji, † 1830 w Kopenhadze r. Znany jako przeciwnik filozofji Kanta i jako autor znamienitego dzieła: „Statens Ven" (Kopenhaga, 1793—1814).

Boye Kacper Jan, poeta duński, synowiec poprzedniego, * 1791 w Kongsbergu, w Norwegji, † 1853, był profesorem seminarjum w Kopenhadze i autorem mnóstwa prac dramatycznych, które po większej części znakomite miały powodzenie. Najlepszemi są tragedje: „Juta" (1824); „Swend Grathe" (1825); „Kong Sigurd" (1826) i „Erik den Syvende" (1827), oraz poezje liryczne p. t.: „Anandelige digte og sange" (6 t., Kopenhaga, 1833—43).

Boy-Ed Ida, powieściopisarka niemiecka, * r. 1852, napisała: „Malergeschichten" (1892), „Ein Kind" (1892), „Fanny Förster" (1888), „Eine Lüge?" (1886), „Lea und Rachel" (1892).

Boyen, twierdza w regencji gumbińskiej w Prusiech Wschodnich, nad jeziorem Löwentin, wybudowana 1875, nazwana od pruskiego ministra wojny **B.**

Boyen v. *Palma* odm., herb: Na tarczy 5-dzielnej, w polu I błękitnem — z obłoków ręka zbrojna, z mieczem, w II czerwonem—trzy wieże białe o śpiczastych dachach, w III błękitnem — pół dwugłowego orła czarnego, trzymającego w szponach trzy strzały złote, w IV srebrnem — chorągiew z krzyżem złotym czerwona, w V srebrnem—na murawie palma z koroną na środku pnia. W szczycie ręka zbrojna z mieczem. Nadany w r. 1701 i 1705 przez Fryderyka I, króla pruskiego.

Boyen.

Boyen Herman, von, generał pruski, * 1771 w Kreuzburgu, w Prusiech Wschodnich, † 1848. Wstąpił do służby pruskiej 1784, w r. 1812 był szefem sztabu głównego; po pokoju paryskim mianowany został ministrem wojny i na tym urzędzie był głównym założycielem landwery pruskiej. W r. 1719 zażądał uwolnienia i przez lat 21 żył prywatnie, zajmując się pracami naukowemi i autorstwem. Po wstąpieniu na tron Fryderyka Wilhelma IV, powołany napowrót do służby, otrzymał powtórnie ministerjum wojny (1841). Przy uwolnieniu od obowiązków z powodu sędziwego wieku, mianowany został 1847 r. feldmarszałkiem. Por. F. Nippold „Die bedeutsamen Erinnerungen aus dem Leben des General-Feldmarschalls von **B.**" (Lipsk, 1889—1890).

Boyer Wawrzyniec, Jezuita, rodem ze Sztokholmu, poeta uwieńczony, † 1618 w Brunsberdze. Napisał poemat: „Carlomachia, Libri III, seu Victoria auspiciis Sigismundi III R. P. de Carolo Sudermaniae Duce A. 1606, in Livonia relata" (Wilno, 1606, polski przekład Jana Eysmonta (1610), oraz „Poema Casimiriana celebrites qua Imog. Joan. Casimiri ex urbi illata, Carmen Heroicum" (Brunsberga).

Boyer Jan Chrzciciel Mikołaj, lekarz, * 1693, † 1768, uważany był w XVIII wieku za wyrocznię w traktowaniu chorób epidemicznych, brał zwłaszcza czynny udział w walce z epidemją dżumy w Marsylji (1720), a następnie w Paryżu i jego okolicach (1742—1750). Napisał: „Réputations des anciennes opinions touchant la peste" (1720); „Relation historique de la peste à Marseille" (1781).

Boyer Aleksy, baron, chirurg, * 1757, † 1833; był pisarzem u notarjusza, następnie pomocnikiem cyrulika, a wykształcenie lekarskie otrzymał w Charité; w r. 1795 został profesorem chirurgji w Ecole de santé, w r. 1804 chirurgiem Napoleona I-go, który mu nadał godność szlachecką. po restauracji był pierwszym chirurgiem w szpitalu Charité, 1823 r. został chirurgiem królewskim, a r. 1825 członkiem instytutu. Ogłosił: „Traité complet d'anatomie ou description de toutes les parties du corps humain" (4 t., 1797—99) i „Traité des maladies chirurgicales et des opérations qui leur conviennent" (11 t., 1814—22). —Syn jego, *Filip* de **B.,** * 1802, † 1858, był lekarzem przy szpitalu św. Ludwika w Paryżu, ogłosił: „Propositions de chirurgie et de médecine;" „Traité de la syphilis."

Boyer Piotr Franciszek Ksawery, baron, generał francuski, * 1770 w Belforcie, † 1851 w Paryżu. W 20 roku życia wszedł do służby wojskowej, i odznaczywszy się w kilku potyczkach, został adjutantem Kellermanna, a później Bonapartego. W stopniu generała znajdował się na wyspie San-Domingo, skąd wracając, wzięty został przez Anglików do niewoli i odesłany do Londynu. Następnie, odzyskawszy wolność, walczył w Niemczech i Hiszpanji, gdzie srogością względem gerylasów zjednał sobie przydomek *Okrutnego.* W r. 1814 mianowany został generałem dywizji. Po bitwie pod Waterloo skazany był na wygnanie. W dziesięć lat później wszedł do służby wice-króla Egiptu, któremu urządził wojsko na sposób europejski. Po rewolucji Lipcowej wysłany do Algierji, niemałe tam położył

Digitized by Google

zasługi. Odwołany stąd w r. 1839, pomieszczony został w kadrach rezerwy.

Boyer Jan Piotr, prezydent republiki Haiti, * 1776 w Port-au-Prince, mulat. Przybył w bardzo młodym wieku do Francji, wszedł w r. 1792 do służby wojskowej i podczas napadu angielskiego na San-Domingo, miał czynny udział w wojnie kolonjalnej przeciwko Anglikom. Po wstąpieniu na tron Dessalines'a, stanął z Péthion'em na czele Kolorowych i wspierał go przy organizowaniu niepodległej rzeczypospolitej swoim talentem wojskowym i administracyjnym; walczył szczęśliwie przeciwko czarnym hufcom Krzysztofa i przez Péthion'a († 29 marca 1819 r.) zalecony został ludowi na następcę. Jako prezydent rzeczypospolitej połączył także część monarchiczną wyspy z rzecząpospolitą i wyjednał uznanie jej niezawisłości ze strony Francji 1825 r. Od tego czasu zarządzał rzecząpospolitą Haiti przeszło lat 15 śród nieprzerwanego pokoju, lecz sprzyjając Kolorowym, rozdraźnił na siebie Murzynów, z czego wynikły zamieszki, skutkiem których **B.** przymuszony był uciekać. W Jamajce złożył urząd prezydenta i udał się do Paryża, gdzie † 1850 r. **B.** był prawdziwym reprezentantem rasy mulatów; cierpliwy, wytrwały, w obejściu ujmujący, ale podstępny, a dla podwładnych ostry i okrutny. Por. Wallez „Précis historique des négociations entre la France et Saint-Dominique, avec une notice biographique sur le général Boyer" (Paryż, 1826).

Boyer Napoleon, generał francuski, * 1820 r., † 1888. W r. 1870 został generałem brygady przy osobie Bazaine'a. Miał powierzoną misję do rządu niemieckiego w Wersalu i drugą do cesarzowej Eugenji. (Ob. Bazaine). W procesie Bazaine'a poczyniono odkrycia, dla których zawieszono **B.** w służbie w r. 1879.

Boyer-Nioche, przetłómaczył na język francuski w Paryżu 1839 r. niektóre poezje Mickiewicza, Brodzińskiego, Krasickiego i J. U. Niemcewicza p. t.: „La Pologne littéraire."

Boyer-Peyreleau Eugenjusz Edward, baron, * 1776 w Alais, waleczny oficer rzeczypospolitej i pierwszego cesarstwa; uczestniczył we wszystkich kampanjach. Zostawszy naczelnikiem sztabu admirała Villaret-Joyeuse, był z nim na wyspie Martynice, gdzie zdobył sławną *Skałę Djamentową*. W roku 1812 mianowany naczelnikiem sztabu gwardji cesarskiej. W czasie „stu dni," za odstępstwo chorągwi królewskich, był skazany na śmierć, lecz ułaskawiony, po rewolucji Lipcowej, powrócił do służby czynnej w stopniu generała dywizji. W r. 1823 wydał w 3 tomach: „Des Antilles françaises et particulièrement de la Guadeloupe, jusqu'au 1 Novembre" (1816).

Boyesen Hjalmar Hjorth, nowelista amerykański, rodem z Norwegji, * 1848. Pisał prozą i wierszem, między innemi: „Queen Titania (1882); „A daughter of the Philistines" (1883); „Against heavy odds" (1890); „Essays of german literature" (1892) i t. d.

Boyle Roger, syn Ryszarda, angielski mąż stanu, * 1621, † 1679. Od r. 1641 walczył z powstańcami; w r. 1660 mianowany był hrabią „of Orrey" i lordem-sędzią w Irlandji. Niesłusznie obwiniony o zdradę stanu, odsunął się od spraw publicznych i zajął się literaturą; pisał dramaty; do lepszych należy romans p. t.: „Parthenissa" (Londyn, 1665); „Altemira" (1702) i rozprawa „State letters," wydana dopiero w r. 1742, oraz wiele innych.

Boyle Robert, badacz przyrody, brat poprzedniego, * 1626 w Lismore, † 1691. Nauki pobierał w Windsorze i Genewie, a po zwiedzeniu Włoch żył w swych dobrach, lub też w Oksfordzie, Cambridge i Londynie, gdzie był ostatnio prezesem towarzystwa naukowego. Gorliwie pracował nad fizyką, chemją, anatomją, a największe znaczenie miały jego doświadczenia nad sprężystością powietrza, ogłoszone w „New experiments physico-mechanical" (1660); starał się też oznaczyć skład powietrza, a dzieło „Spectical chymist" (1661) zawiera zasady chemji i odparcie pojęć o żywiołach. Rozprawa „A defense of the doctrine touching spring and weight of the air" (1662) zawiera odkrycie zasady zwanej prawem Boyle'go lub Mariotte'a (ob. Gazy). Ogłosił nadto: „Experiments touching colours" (1663); „Hydrostatical paradoxes" (1665).

Boyle Robert.

Boyle'go prawo, toż co Mariotte'a prawo, ob. Gazy.

Boym Benedykt Paweł, * 1630 we Lwowie, † 1670 w Wilnie. Jezuita, zajmował się głównie nawracaniem różnowierców. Wydał: „Stara wiara" (Wilno, 1668); „Teologja chrześcijańska" (1670); „Wóz do nieba" (Warszawa, 1727).

Boym Michał, Jezuita, misjonarz, * we Lwowie, † 1659 w Chinach; wysłany był z Rzymu do Chin, skąd wróciwszy 1652 r., ofiarował Jezuitom wiedeńskim ułożoną przez siebie florę chińską, którą oni wydrukowali w Wiedniu 1656 r. p. t.: „Flora sinensis." W r. 1656 powrócił znowu do Chin i tu napisał dzieło swoje o medycynie chińskiej, wydane przez Couplet'a w rocznikach akademji wiedeńskiej, p. t.: „Clavis Medicina ad Chinarum doctrinam." Oprócz tego wydał „Słownik chiński," napisał „Roczniki chińskie" i „Listy do przyjaciół," mające wielką wartość naukową.

Boyne, rzeka we wschodniej Irlandji, poczyna się w hrabstwie Kildare, i ubiegłszy 104 klm., wpada do morza Irlandzkiego. 1 lipca 1690 r. zaszła tutaj pamiętna bitwa, w której Jakób II-gi pobity został pod Oldridge przez Wilhelma III, księcia Oranji.

Digitized by Google

Boyneburg, starożytna baronowska, a częścią hrabiowska rodzina niemiecka, wywodząca ród swój od zamku Boyne (Boimenburg, Bömelburg), pod Eschwegee, w Hesji, której znakomitszymi członkami są: *Karol* von **B.,** zwany *Małym Heseńczykiem,* * 1487, † 1567 r., głośny jako jeden z najzdolniejszych wodzów XVI w.—*Jan Krystjan* von **B.,** jeden z najzdolniejszych dyplomatów swojego czasu, † 1672, jako tajny radca elektora Palatynatu i Moguncji; w r. 1669 był ambasadorem w Polsce. — *Maurycy Henryk* von **B.,** baron, * 1788, † 1868; przeszedł 1814 r. z armji westfalskiej do austrjackiej, w której posunął się aż do stopnia feldmarszałka-porucznika. W r. 1848 był dowódcą na Węgrzech, a w 1849 roku na Szląsku austrjackim.

Boyton Paweł, kapitan amerykański, * 1848, brał udział w wojnie secesyjnej, następnie 1881 w chilijsko-peruwiańskiej, w której dostał się do

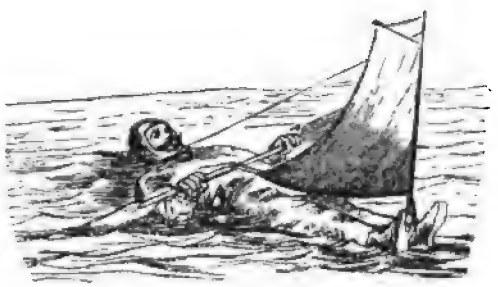

Boyton Paweł.

niewoli; po uwolnieniu założył szkołę pływania w New-Yorku. Wynalazł nieprzemakalną i utrzymującą się na powierzchni wody odzież, w której 1875 przepłynął kanał La Manche, a 1877 cieśninę Mesyńską.

Boz, pseudonim powieściopisarza i humorysty angielskiego, Karola Dickens'a (ob.).

Bozdaszewski Hier., pseudonim Piotra Grzegorzkiewicza.

Bozdiech Emanuel, dramaturg czeski, * 1841 w Pradze, † 1889, słuchał prawa i filozofji, a następnie był przez jakiś czas guwernerem. Pierwsza jego komedja „Z doby kotyljonów," wystawiona 1867, była dobrze przyjętą, a lepiej jeszcze tragedja „Baron Goertz" (1869). Następnie ukazały się komedje: „Svieta pan v županu;" „Zkouszka statnikova" („Próba męża stanu," 1872); „Generał bez wojska" (1889); „Náramek;" „Dobrodruzi;" „Spontani;" „Omyly srdce." Komedje **B.** zalecają się techniką, zręcznym djalogiem, dowcipem i wytwornym stylem. Przełożył też kilka komedji z francuskiego. Dotknięty obłąkaniem, wyszedł z domu i zginął bez wieści. W dzienniku *Politik* pisał fejletony pod psedonimem Rothbart, oraz wydał zbiorek nowel.

Bozdiech Emanuel.

Bozen *(Botzen,* włos. *Bolzano),* miasto w Tyrolu, przy ujściu rzeki Talfer do Eisack, ma 12,000 miesz., po większej części Włochów. Śród budowli tego miasta odznacza się wielki kościół w stylu gotyckim z r. 1400, na placu św. Jana. Od wylewów rzeki miasto bronione jest tamą, która służy też za promenadę. Handel tutejszy, jedwabiem, bawełną, płótnem, owocami i skórami, jest bardzo ożywiony. **B.** posiada gimnazjum, szkołę realną, seminarjum nauczycielskie, szkołę snycerską. **B.** należał do Habsburgów, od których przeszedł r. 1805 w posiadanie Bawarji, a r. 1814 dostał się Austrji. Por. Simeoner „Die Stadt **B.**" (1880).

Boznańska Aleksandra, współczesna malarka polska, * w Krakowie, kształciła się w Monachjum, maluje kwiaty; na wystawie Tow. Zach. Szt. pięk. w Warszawie wystawiła w r. 1893 „Ogrodniczka wśród kwiatów."

Bozzai Paweł, poeta madziarski, * 1832 r., † 1852 w Wesprymie. Patrjotyczne jego poezje, wyszłe w r. 1847, znalazły powszechne uznanie.

Bozze, miara, niegdyś w Wenecji używana do płynów, $^1/_{24}$ barile=2,35 litra czyli kwarty warszawskiej.

Bozzelli Franciszek Paweł, polityk i pisarz włoski, * 1786, † 1864, więziony kilkakrotnie za udział w sprzysiężeniach (1822—1837), przepędził lat kilkanaście na wygnaniu we Francji i Anglji, był w 1848 r. ministrem oświaty w królestwie Neapolitańskiem, przerzucił się na stronę reakcji i zmarł jako par i dożywotni prezydent akademji. Napisał: „Essais sur les rapports primitifs qui lient ensemble la philosophie et la morale" (Paryż, 1825); „Esquisse politique sur l'actions des forces sociales dans les differentes espèces de gouvernement" (1826); „De l'Esprit de la comédie et de l'insuffisance du ridicule pour corriger les travers et les caractères (1832).

Bozzolo, miasto okręgowe we włos. prow. Mantui, ze starym zamkiem Gonzagów, szkoła techniczna, 4,200 miesz., uprawa ryżu i wina, fabryki wyrobów garncarskichi i powozów.

Bożny ob. Woźny.

Boża krówka, owad, ob. Biedrzonka.

Boża łość, Boże sędleszko — postaci mityczne u Serbów łużyckich, dostatecznie niewyjaśnione, ale często w podaniach spotykane i będące zwykle pośrednikami pomiędzy Istotą Najwyższą a człowiekiem. Najbardziej wyczerpująco mówi o nich Adolf Czerny w pracy o „Istotach mitycznych Serbów łużyckich," przełożonej w *Wiśle* (mianowicie od str. 661 tomu VIII). Por. też Máchal „Nakres slov. bájeslovi," 73.

Boża Męka, znaczy mękę Jezusa Chrystusa, dla odkupienia rodu ludzkiego, tudzież krzyż z wyobrażeniem ukrzyżowanego Chrystusa Pana.

Boża wola, herb polski: w polu błękitnem,

Digitized by Google

księżyc złoty rogami do góry, w księżycu srebrna podkowa ocelami o niego oparta; w podkowie jeden krzyż złoty, a na niej podobnyż drugi. Na hełmie 3 pióra strusie.

Boża wola.

Boże Ciało. Jakkolwiek pamiątkę ustanowienia Sakramentu Eucharystji kościół rzymsko-katolicki obchodzi w Wielki Czwartek przed Wielkanocą i odnawia ją codziennie w ofierze Mszy św. i Komunji; dla pomnożenia jednak czci tego Sakramentu, papież Urban IV, bullą z d. 8 września 1263 r., ustanowił osobne święto dla Rzymu pod nazwą *Festum Corporis Domini*, lub *Festum Theophoriae*, na pierwszy czwartek po oktawie Zesłania Ducha św. Następnie dopiero Klemens V rozciągnął je na cały świat. Uroczystość ta obchodzona bywa mszą i nieszporami, powtarzającemi się przez całą oktawę, z wystawieniem Sakramentu i procesjami, odbywanemi po ulicach, rynkach lub placach, gdzie u wystawionych na ten cel czterech ołtarzy śpiewane bywają początki Ewangelji.

Boże drzewko, *Bożydrzew*, ob. Bylica.

Boże Narodzenie. Jezus Chrystus narodził się 25 grudnia, zatem kościół chrześcijański tę pamiątkę uroczyście w tym dniu obchodzi. Jest to jedna z największych uroczystości w świecie chrześcijańskim, który przygotowuje się do niej czterotygodniowym adwentem. Dla pomnożenia tej uroczystości i nabożeństwa, w tym jednym tylko dniu dozwolone jest w kościele rzym.-kat. odprawiać kapłanom trzy msze, podczas których wszelkie śpiewy i hymny kościelne są wesołe. Niegdyś święta Bożego Narodzenia były obchodzone przez oktawę, później zmniejszono je do dni czterech, od roku zaś 1775 ograniczono dwoma dniami.

Bożek Józef, mechanik czeski, * 1782 w Birowie na Szląsku austrjackim, † 1853, mechanikę

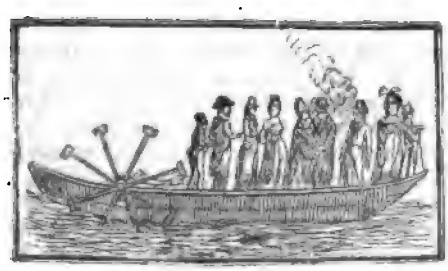

Łódź parowa J. Bozka. (Wedł. ryciny współczesnej.

studjował w Bernie, był nauczycielem prywatnym, następnie mechanikiem szkoły technicznej w Pradze. Zajmował się wyrobem zegarów astronomicznych, wykonał sztuczną rękę dla ks. Ypsylantego zamiast utraconej w bitwie, sztuczne

Wóz parowy J. Bożka. (Wedł. ryciny współczesnej).

nogi dla Danielowskiego, pozbawionego obu nóg w bitwie pod Dreznem. Zbudował pierwszy samochód parowy do jazdy na drogach zwykłych (1815) i łódź parową (1817). Dwaj synowie jego, Franciszek **B.** (* 1811, † 1886) i Romuald (* 1814), byli również biegłymi mechanikami.

Bożena, herb polski: w polu czerwonem nad półksiężycem srebrnym takież trzy 6-promienne gwiazdy. W szczycie między dwoma piórami strusiemi miecz. Nobilitacja z roku 1775. („Księga herbowa" hr. J. Ostrowskiego).

Bożena.

Bożena, podług podania, córka Domorada i Samoborki ze wsi Opuczna, żona księcia czeskiego Oldrzycha, który, polując w okolicy tej wsi, ujrzał ją i tak się w niej rozmiłował, że pojął za żonę 1007 r. Jest ona matką Brzetysława, założyciela dynastji Przemysławców.

Bożeniec, herb: w polu czerwonem, na barku klamry czarnej, którą Niesiecki zowie „bramą obozową," krzyż kawalerski złoty. Nad hełmem 5 piór strusich. Jest to jeden z najdawniejszych herbów ruskich. (Por. „Księgę herbową" hr. J. Ostrowskiego).

Bożeniec.

Bożenna, pseudonim Walewskiej Anieli (ob.).

Bożetiech, ostatni opat klasztoru obrządku słowiańskiego św. Prokopa w Sazawie, w królestwie Czeskiem (1086—92), odznaczał się nauką i wymową. Wielce poważany był przez króla Wratysława, ale za to nie mniej nienawidzony przez biskupa Kosmasa i mnichów niemieckich klasztoru Brzewnowskiego. Ci wszyscy, porozumiawszy się, zaczęli oskarżać **B.** przed Brzety-

Digitized by Google

sławem II o nieprzyjazne zamiary względem niego i państwa. Chociaż nic nie mogli dowieść **B.**, dał się jednak Brzetysław skłonić na stronę nieprzyjaciół jego i kazał wygnać go razem z innymi z klasztoru, a na ich miejsce sprowadzić mnichów brzewnowskich. Rozkaz ten wydany był 1096 r. **B.** udał się do Węgier, gdzie takież klasztory obrządku słowiańskiego istniały jeszcze w w. XIII.

Bożezdarz, herb polski: w polu błękitnem krzyż srebrny, na którego ramionach po lilji czarnej. Nad hełmem w koronie takiż krzyż na 5-u piórach pawich.

Bożezdarz.

Bożęski, herb polski, znany tylko z nazwy.

Bożicz Janez, pisarz słowieński, * r. 1829 w Krainie, † 1884 w Kortach. Już podczas pobytu w seminarjum lublańskiem zaczął pisać do czasopism. W r. 1854 wyświęcony na księdza, był nauczycielem w Rjece, potem udał się Wiednia na studja filologji klasycznej. Dotknięty głuchotą, oddał się polityce w *Novicach*, od r. 1865 redagował *Slovenca*. Przełożył „Chatę wuja Toma“ i parę rozpraw Platona.

Bożje Sedleszko, istota mityczna Łużyczan, ob. Boża łość.

Bożogroboey, w Polsce Krzyżakami lub Miechowitami, od głównego ich klasztoru w Miechowie, zwani, byli właściwie zakonem Kanoników regularnych, reguły św. Augustyna, zowiącym się pierwotnie Templarjuszami szpitalnymi, później Bożogrobcami, czyli stróżami grobu Chrystusa. Powstali oni w pierwszej połowie XII w. i obowiązkiem ich było, oprócz strzeżenia Grobu świętego, usługiwać i doglądać chorych pielgrzymów. Do Polski sprowadzeni byli przez Jaxę, herbu Gryff, który, wracając z Palestyny, oddał im 3 wsie: Miechów, Zagórzyn i Komorów, i wystawił im klasztor i kaplicę w Miechowie 1162 r. **B.** mieli jeszcze swoje kościoły w Krakowie, Gnieźnie, Sieradzu i Sandomierzu; w r. 1819 zgromadzenie to suprymowano.

Bożybyt, roślina, ob. Ambrozja.

Bożyciołkowie, właściwie *Boży-ciałkowie*, nazwa krakowskich Kanoników regularnych lateraneńskich, nadana im od ich kościoła, fundowanego w r. 1347 przez Kazimierza W. pod wezwaniem *Bożego Ciała*, celem odróżnienia od takichże kanoników przy kościele św. Marka, zwanych *Markami*.

Bożydar, roślina, ob. Mikołajek.

Bożydar (czes. *Božidar*, niem. *Gottesgab*, dawniej *Wintersgrün*), miasto w czeskim okręgu Jachimowskim (Joachimsthal) w górach Kruszcowych, blizko granicy saskiej, 1,028 met. nad poz. morza, najwyżej położone miasto w Czechach, fabryki koronek i rękawiczek, 1,300 miesz., Niemców. Dawniej były tu kopalnie srebra.

Bożydar, herb: na tarczy dwudzielnej, w polu I błękitnem nad dwiema krokwiami złotemi, w kształcie W złączonemi—dwie szpady skrzyżowane, pomiędzy rękojeściami i po bokach po lilji srebrnej; w II czerwonem—wspięty lew złoty w koronie złotej, z mieczem w łapie prawej, a lewą oparty na okrągłej tarczy stalowej. U szczytu skrzydło sępie czarne, przeszyte strzałą. Labry z prawej strony czerwone, z lewej błękitne, podbite złotem. Nadany 1847 r. Antoniemu Gautierowi.

Bożydar.

Bożydar, pseudonim Bogdanowicza Edmunda (ob.).

Bożymir, pseudonim Joanny Żurkowskiej.

Boży pokój czyli *Trevga Dei*, średniowieczne prawo przeciwko pojedynkom i walkom, zabraniające odbywania ich od środy wieczorem do poniedziałku z rana w każdym tygodniu, tudzież we wszystkie dni uroczyste, wigilje, podczas adwentu i wielkiego postu.

Boży Sąd, ob. Sądy Boże.

Bożystok, strumień długości 18 klm., wypływa ze Szląska, wchodzi do Królestwa Polskiego w pow. Będzińskim, przepływa przez osadę Koziegłowy i wpada do Warty pod Kuźnicą Starą.

Bób *(Faba)*, rodzaj roślin z rodziny motylkowatych, uważany też często tylko za podrodzaj w rodzaju wyki *(Vicia Faba)*, z jedynym gatunkiem **B.** *zwyczajny (F. vulgaris)*; ma łodygę gładką, grubą i prostą, liście złożone, pierzaste, o listeczkach podłużno-eliptycznych, kwiatki zebrane po 2—5 w grona prawie bezszypułkowe, o koronie wielkiej, białej z czarną plamą na skrzydełkach, strąki o łupinach grubych, delikatnym kutnerem pokryte. Pochodzi z Persji i Egiptu, lecz u nas udaje się dobrze. Nasiona, mniej lub więcej spłaszczone, opatrzone w dolnym końcu czarnym znaczkiem, są pokarmem bardzo pożywnym tak dla ludzi, jako i zwierząt, którym zwykle dają się szrótowane. Hoduje się w licznych odmianach, które dają się zestawić w dwie grupy: **B.** *mniejszy, koński, bobik (F. minor)* o strąkach

Bób: *a* kwiat, *b* strąk, *c* ziarno.

Digitized by Google

3—4-nasiennych, hoduje się na paszę dla bydła, głównie dla koni, świeżo skoszony dla krów mlecznych. **B.** *większy, jadalny*, zwykle *bobrem* zwany, ma strąki 2—5-ziarnowe, o ziarnach większych, hoduje się na polach, między kartoflami, częściej w ogrodach; ziarna, zwłaszcza młode, jadane są jak groch, ulubione są zwłaszcza w Anglji, gdzie uprawiana jest głównie odmiana największa, **B.** *windsorski* (*mazagan*).—**B.** w starożytności uważany był za symbol śmierci, zapewne dla czarnych plam kwiatów. Pytagoras uczniom swoim zakazał jadania bobu, który podawany był na ucztach żałobnych. Białe i czarne ziarna bobu służyły przy głosowaniach. **B.** *św. Ignacego*, **B.** *indyjski*, są to ziarna *Strychnos Ignatia*, **B.** *egipski* ziarna *Nelumbium speciosum*, **B.** *tonko* z. *Dipterix odorata*, **B.** *turecki* z. *Phaseolus multiflorus*, **B.** *ziemny*, z. *Anagyris foetida*.

Bóbr (*Bober*), rzeka poczynająca się na granicy czeskiej w górach Olbrzymich, pod wsią **B.**, a wpadająca do Odry pod miastem Krosnem, długości 255 klm. W lecie uboga w wodę, sprawia podczas roztopów wiosennych często wylewy.

Bóbr (*Castor*), rodzaj zwierząt ssących z rzędu gryzących, którego jedyny gatunek **B.** *pospolity* (*C. Fiber*), długości 75—95 cm., mieszka w północnych krajach Europy, Azji i Ameryki; odznacza się spłaszczonym poziomo ogonem, ja-

Bóbr i jego budowle.

jowatym, łuską pokrytym; nogi ma krótkie, pięciopalczaste, przednie wolne, opatrzone mocnemi pazurami, tylne błoną spięte; uszy krótkie i równie jak nozdrza tak urządzone, że w wodzie szczelnie zamykać się mogą; odzież podwójna, złożona z futra bardzo zbitego, jedwabistego, i sierści twardej, grubej. Pod ogonem ma dwa gruczoły, wydzielające *bobrowy strój* (ob.). Niegdyś bobry znajdowały się u nas obficie nad Narwią, Nidą, Bugiem i Wisłą na Podlasiu i w Litwie dzi-

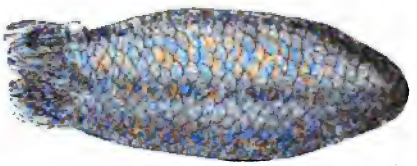

Ogon bobra.

siaj nietylko n nas są osobliwością, lecz także stają się coraz rzadszemi i w innych krajach. Przebywa jeszcze w gub. Mińskiej, obficie nad rzekami uchodzącemi do morza Kaspijskiego, w Syberji, Norwegji, a zwłaszcza w Ameryce płn., nad rzekami św. Wawrzyńca, Mississipi i Delavare w Ameryce półn., ale **B.** tameczne są uważane przez niektórych zoologów za oddzielny gatunek, jako **B.** *kanadyjski* (*C. canadensis*). Są to zwierzęta wodne i przebywają w no-

Łapa przednia bobra.

Łapa tylna bobra.

rach nad brzegiem wód. Gdzie przebywają liczniej, żyją więcej towarzysko i wznoszą szczególnego rodzaju budowle na zimę. W tym celu łączą się w liczne towarzystwa i osiedlają w miejscach, gdzie woda jest tak głęboka, że do samego dna nie zamarza; miejsce to od zalewów zbytecznych zabezpieczają groblą złożoną z gałęzi, kamieni i iłu, długą niekiedy na 200 metr., a na 2—3 m. wysoką, za nią zaś stawiają z tych samych materjałów budowle dwupiętrowe; na dolnem piętrze składają pożywienie, a na górnem, będącem nad powierzchnią wody, same mieszkają. Pokarm ich jest roślinny. Futra **B.** wysoko są cenione (ob. Bobry). Mięso bobrów wchodziło w skład kuchni polskiej; ogon zwłaszcza uchodził za przysmak. Dawniej używany był w medycynie *tłuszcz bobrowy* i *tłuszcz stroju bobrowego*, t. j. żółta, cuchnąca zawartość woreczków odbytniczych, znajdujących się blizko woreczków stroju bobrowego; obecnie tylko ten ostatni używany bywa w medycynie (ob. Bobrowy strój).

Bóbr morski, wydra morska, wydra Kamczacka, ob. Wydrozwierz.

Bóbr, miasteczko w pow. Sieńskim, gub. Mohylowskiej, na rz. t. n., kościół katolicki murowany, 2,000 miesz. Prawo magdeburskie otrzymało 1762 przywilejem Augusta III. Rzeka *Bóbr* poczyna się w pow. Sieńskim pod wsią Owczegą, uchodzi do gub. Mińskiej i wpada do Berezyny pod Niwką; długa na 110 klm.; ma brzegi bagniste i niedostępne.

Digitized by Google

Bóbr I, herb: na tarczy dwudzielnej, srebrem obramowanej, gwoździami złotemi obitej, w polu błękitnem na gałęzi pnia bóbr w lewo; w II czerwonem nad krzakiem kwitnącej melisy 8-promienna gwiazda srebrna. W szczycie trzy pióra strusie. Nadany 1839 r. Antoniemu-Bobrowskiemu przez Mikołaja I.— **B.** II-go różni się od poprzedniego tem, iż w polu II jest strzała, zakończona czarnym orlim ogonem.

Bóbr I.

Bóbrka, miasto powiatowe w Galicji, w dolinie rz. Ług, ma kościół katolicki i unicki, oba parafjalne, szkołę czteroklasową, 4,000 miesz. i liczne warsztaty tkackie. Prawo magdeburskie otrzymało 1569 roku.

Bóg, Istota Najwyższa, Stwórca i opatrznościowy Rządca wszechświata. Poznanie Boga czerpiemy z dwojakiego źródła: przyrodzonego i nadprzyrodzonego. Pierwszem są twory i zjawiska świata, drugiem Objawienie, dane za pośrednictwem proroków i przez Jezusa Chrystusa. Poznanie, jakie otrzymujemy z Objawienia, wyższe jest, szersze, pełniejsze i głębsze: zawiera ono wiele takich prawd, do jakich rozum sam przez się nigdyby nie doszedł. Filozofja, o ile jest rzeczywistym wyrazem rozumu, uznaje tę wyższość nadprzyrodzonego źródła poznania i z niej korzysta dla rozjaśnienia swojego widnokresu. Rozum naturalny może własną siłą, przez wnioskowanie z rzeczy stworzonych, wznieść się do poznania Boga, jako pierwszej przyczyny, t. j. może dowieść bytu Boga i do pewnego stopnia pojąć Jego istotę. Nazywają niektórzy pojęcie Boga wrodzonem umysłowi ludzkiemu. Właściwie jednak nie jest ono wrodzone, lecz wnioski, czerpane z rozważania rzeczy stworzonych, prowadzą do uznania bytu Boga w sposób tak oczywisty, że każdy jako tako rozwinięty człowiek wyprowadza je w rysach zasadniczych odrazu, prawie mimowolnie. Wnioskowanie to naturalne, proste, podejmuje filozofja, rozwija umiejętnie i podaje przeciw ateizmowi naukowo uzasadnione dowody istnienia Boga. Wątpliwości, jakie w nowszych czasach podnoszono przeciwko dowodom bytu Boga, należą do pozostałości po filozofji Kantowskiej, podług której nie podobna nam wiedzieć, czy myśleniu naszemu odpowiada rzeczywistość. Filozofja Kanta straciła wprawdzie wiele ze swej powagi pierwotnej, ale pozostały po niej pewne przesądy, a mianowicie niedowierzanie dowodom rozumowym prawd wyższych. Ponieważ atoli, z wyjątkiem nielicznych skrajnych sceptyków, ogół ludzi naukowych uznaje pewność naszego poznania, opartego na rozumie i zmysłach, przeto dowody istnienia Boga pozostają w całej swej sile. Najważniejsze z tych dowodów są następujące: 1) Dowód *ontologiczny*, wyprowadzający byt Boga z Jego pojęcia. Dowód ten był naszkicowany już przez św. Augustyna, a rozwinięty głównie przez św. Anzelma Kanterburyjskiego; uzupełniali go później Descartes i Leibnitz. Św. Anzelm argumentuje w sposób następujący: Dowodem istnienia Boga jest pojęcie o Nim. Przez Boga rozumiemy to, nad co nic większego pomyśleć nie podobna. Ta Istność największa musi bytować nie tylko w naszym umyśle, lecz i w rzeczywistości, gdyż, gdyby istniała tylko w umyśle, możnaby pomyśleć coś jeszcze większego nad nią („Certe id, quod majus cogitari nequit, non potest esse in intellectu solo. Si enim quo majus cogitari non potest, in solo intellectu foret, utique eo quo majus cogitari non potest, majus cogitari posset. Existit ergo procul dubio aliquid, quo majus cogitari non valet, et in intellectu et in re." S. Anselmi Proslogium c. 2). 2) Dowód *teleologiczny* z celowości, panującej w przyrodzie, wyprowadza wniosek o Istocie rozumnej, która wszystko według pewnego porządku utworzyła. W całym świecie panuje wszędzie cel, plan, prawidłowość; gdzie zaś jest cel, plan i prawidłowość, tam koniecznie uznać należy rozumną i chcącą, a więc osobową przyczynę. Rozum tej przyczyny musi być najdoskonalszy, ponieważ taki tylko jest w stanie ustanowić i przeprowadzić przedziwny ten ład, jaki wszędzie panuje w świecie. 3) Dowód *historyczny*. U wszystkich ludów i we wszystkich czasach uznawano, w sposób mniej lub więcej wyraźny istnienie Bóstwa, czyli Potęgi wyższej od wszystkiego, co istnieje i żyje. Fakt ten stwierdzają: *a)* wszyscy historycy i podróżnicy; *b)* dzieła sztuki i pomniki piśmiennicze z najdawniejszych czasów; *c)* języki, jakiemi ludzkość cała mówi, bo niema żadnego, w którymby nie było wyrazu na oznaczenie Bóstwa. Ta zgodność powszechna opiera się na zdrowym rozsądku wszystkich ludów. Powszechny zaś głos zdrowego rozsądku jest dostatecznym dowodem tego, za czem on świadczy. 4) Dowód *moralny* opiera się na fakcie istnienia praw moralnych u wszystkich narodów. 5) Dowód *kosmologiczny*, rozwinięty między innemi przez św. Anzelma, uzasadnia istnienie Boga jako przyczyny pierwszej (primum movens) wszechrzeczy, które przyczyny swego istnienia nie mają w sobie, lecz po za sobą, a jako takie stały się w czasie i od czegoś pochodzą.—Przymioty czyli atrybuty Boga jako Istoty doskonałej są również doskonałe. Do nich należą: nieskończoność, jedność, niezłożoność, niezmienność, niezmierzoność, świętość, wszechmoc, wszechwiedza, wszechobecność, rozum, wola, wolność, wieczność, sprawiedliwość, miłosierdzie, dobroć, prawdomówność, wierność w obietnicach i groźbach.—Żaden duch stworzony nie jest w stanie pojąć istoty Boga, z tego powodu jest także Bóg *niewypowiedzialny* (u greckich Ojców kościoła: *arrhetos*, *anomastos* u łacińskich *inenarrabilis*). Nazwy Boga, jakie podaje Pismo św. (Jehova, Elohim, Adonai, Jehova Sabaoth) są wyrazami Jego atrybutów, albo symbolicznemi ich określeniami.—Cf. Stoecki.

Digitized by Google

Lehrbuch der Philosophie (1868); Kleutgen, Philosophie der Vorzeit; Perrone, Praelectiones theologicae; J. B. Franzelin, Tractatus de Deo; Carl von Endert, Der Gottesbeweis in der patristischen Zeit; Pesch, Der Gottesbegriff in den heidnischen Religionen; Ulrici, Gott und die Natur; tegoż, Gott und der Mensch. Fichte E. H. (młodszy), Die theistische Weltansicht.

Ból, nieprzyjemne uczucie, wywołane podrażnieniem niektórych nerwów. Siedlisko bólu, świadomość jego, jak zresztą każdego czucia, znajduje się w korze mózgowej, powstaje zaś na zakończeniach nerwowych, obficie rozsianych we wszystkich organach naszego ciała. Wrażenie nieprzyjemne, powstałe pod wpływem jakiegokolwiekbądź bodźca, po pniu nerwowym przechodzi do rdzenia, a stąd przez szlaki rdzeniowe zmierza do odpowiedniej części kory mózgowej, gdzie dopiero świadomość bólu powstaje. Jeżeli jakakolwiebądź część powyższej drogi mniej lub więcej uszkodzoną zostanie, zdolność odczuwania **B.** w odpowiednim stopniu słabnie, albo nawet zupełnie zanika. Bodźce normalne działają tylko na końce nerwów, w organach zawarte; tym sposobem uczymy się każde podrażnienie, przez włókno nerwowe do mózgu sprowadzone, odnosić do pewnego stałego punktu zakończenia nerwowego, i chociażby sam pień nerwu był podrażniony, my **B.** czujemy w ostatecznych jego rozgałęzieniach. W stanach patologicznych najczęstszą przyczyną **B.** jest przekrwienie (stan zapalny) danego nerwu, rzadziej ucisk samego nerwu lub jego pnia ośrodkowego. Istota fizjologiczna **B.** do dziś pozostają niezbadaną. Niezmiernie ważne znaczenie ma **B.** w patologji; często ostrzega on pierwszy o istniejącej chorobie i, jakkolwiek nie ściśle, wskazuje jej siedlisko. Nie wszystkie organy zarówno są bolesne; najżywszy **B.** wywołują choroby organów o bardzo zbitej budowie ścięgien, więzów, okostnej; najlżejsze przekrwienie w tych organach sprowadza **B.** niezmierny. W wielu chorobach **B.** stanowi objaw najważniejszy, jak w reumatyzmie lub kolce nerkowej. Tycze się to przedewszystkiem nerwobólu czyli neuralgii (ob.), gdzie bardzo często żadnych zmian w organach nie widzimy i jedyną przypadłością, która choremu dokucza jest ból. Dla zniweczenia **B.** należy usunąć jego przyczyny, jak np. zapalenie. Można przy istniejącej chorobie znieść **B.**, jeżeli się czułość systematu nerwowego stępi za pomocą środków odurzających, jak morfina. Por. D. Wassercug „O bólu i jego znaczeniu fizjologicznem“ (1896).

Bóle porodowe, perjodyczne skurcze macicy, wydalające płód w czasie porodu i połączone z żywemi bólami. Bliższe warunki i przyczyny tych skurczów nie są jeszcze dokładnie zbadane. Najnowsza hypoteza (Rein) twierdzi, że głównym ośrodkiem inerwacji macicy są rozsiane między jej mięśniami, pod mikroskopem dostrzegalne zwoje; mózg zaś i ośrodek odruchowy w rdzeniu służą jedynie do regulowania skurczów porodowych. **B.** zaczynają się w krzyżu i rozprzestrzeniają ku udom, zrazu słabe, nabierają mocy, potem słabną i znikają, aby po kilku minutach, lub prędzej, zjawić się na nowo; perjodyczność bólów objaśnia się kolejnem zmęczeniem i odpoczynkiem macicy. **B.** zapowiadają na dzień, albo dłużej, zbliżający się poród; w miarę postępu stają się coraz częstsze, coraz silniejsze, macica w czasie bólu ściąga się, twardnieje i płód coraz bardziej wypycha; w ostatnich okresach **B.** dochodzą największego, nieznośnego niemal stopnia, i kończą się dopiero z wyjściem płodu. **B.** mogą być zbyt silne, ciągłe; osłabia się je wtedy przez ciepłe kąpiele, środki odurzające (chloroform); w innych razach **B.** słabe, niedołężne, nie są w stanie płodu z macicy wydalić; wzmacnia je wino i tym podobne środki, jak sporysz, lub wreszcie skurcze macicy zastępują się mechanicznem wyciągnięciem płodu, czy to rękoma, czy za pomocą kleszczy.

Bór, las, złożony z drzew iglastych. **B.** *mchowy*, jest to las iglasty, karłowaty, wzrosły na bagnie mchem pokrytem, zatem najgorszy.

Braa *(Brahe)*, rzeka, ob. Brda.

Brabancja *(Brabant)*, środkowa część niziny holendersko-belgijskiej, niegdyś księstwo samoistne, stało się w r. 1815 prowincją królestwa Holenderskiego, a w r. 1830 podzielone zostało na dwie części, **B.** północny i połud. 1) *Brabant północny*, prowincja holenderska, obejmuje 5,128 klm. kw.; płyną tu rzeki Maas, Diese i Mark (Dintel), z licznych kanałów główne są Breda i kanał Wilhelma. Mieszkańcy (515,000) są przeważnie katolicy. Liczne fabryki sukna, płótna, tkanin bawełnianych, kapeluszów. Prowincja dzieli się na 3 obwody i 21 kantonów; miastem stołecznem jest Herzogenbusch. 2) *Brabant południowy*, prow. belgijska, obejmuje 3,283 klm. kw.; z rzek spławne są tylko Dyle i Senne, kanalizacją jest hojnie skropiona. Grunt bardzo urodzajny; rolnictwo i hodowla bydła są stanie kwitnącym, a przemysł (koronki brabanckie i in.) stoi na wysokim stopniu doskonałości. Mieszkańcy w liczbie 1,110,000 są przeważnie katolicy, w części północnej Flamandczycy, w płd. Walloni. Prowincja dzieli się na 3 okręgi (Bruksela, Leodjum, Nivelles); stolicą jest Bruksela.—Za czasów rzymskich, mieszkańcy jego byli mieszaniną Germanów i Celtów. W roku 870 kraj ten wcielono do Francji. Od r. 954 stanowił część państwa Niemieckiego. Henryk V przy końcu XI wieku nadał kraj ten Godfrydowi Brodatemu, którego potomkowie panowali tu do r. 1355. Potem **B.** dostał się domowi burgundzkiemu. W r. 1477 dom austrjacki pozyskał zwierzchnictwo nad Brabantem. Edykt religijny Filipa przywiódł mieszkańców do zbrojnego oporu, skutkiem którego nastąpiło oderwanie się północnej części **B.** i przyłączenie jej 1648 r. do unji Niderlandzkiej. Południowy **B.** dopiero r. 1714 przeszedł pod panowanie domu nie-

Digitized by Google

miecko-austrjackiego. Za panowania Józefa II, skutkiem gwałcenia narodowej ustawy, znanej w historji pod imieniem *Joyeuse entrée* czyli *Blyde yncomste*, Brabant oderwał się od Austrji 1797, lecz za Leopolda II, gdy mu przyznano dawne przywileje, wrócił pod panowanie Habsburgów. Podczas rewolucji francuskiej Francuzi zdobyli **B.** 1794, traktatem w Campo-Formio wcieliwszy do rzeczypospolitej, i utworzyli tu dwa departamenty. W 1810 Napoleon I przyłączył do Francji i **B.** holenderski. Na mocy traktatów paryskiego i wiedeńskiego (1814) **B.** stanowił główną część królestwa Niderlandzkiego. W r. 1830 południowy **B.** (ze stolicą Bruksela) stał się ogniskiem ruchu rewolucyjnego i wszedł w skład nowego królestwa Belgji, jako najważniejsza jego cząstka. **B.** północny został przy Holandji. Następca tronu belgijskiego nosi tytuł *księcia Brabantu*. Por. Moke et Hubert „Histoire de Belgique“ (1886); Namêche „Cours d'histoire nationale“ (1860—1888); A. Guérard „Le Brabant“ (1865); Sanderus „Brabantia illustrata“ (1642).

Brabancki lew, lew w herbie królestwa Belgji, ob. Belgja.

Brabançonne, śpiew narodowy Belgów, używany przez nich od czasu rewolucji 1830. Autorem jego był młody aktor francuski, nazwiskiem *Jenneval*, melodję zaś ułożył śpiewak *Campenhout*. **B.** ma takie znaczenie dla Belgów, jak Marsyljanka dla Francuzów.

Brabançons, tak w wiekach średnich nazywano awanturników wojennych, którzy, głównie we Francji, służyli każdemu, kto im zapłacił, szukając zawsze własnej korzyści w mordzie, rabunku i wszelkiego rodzaju bezprawiach.

Brabeck, herb polski, znany tylko z nazwy.

Brabeuta (z grec.), w starożytności zawiadujący igrzyskami publicznemi i rozdawca nagród. W wiekach średnich Brabeutą nazywano przewodniczącego na dysputach uniwersyteckich. **B.** inaczej zwali się Agonotetami.

Braça, sążeń portugalski, dzieli się na 2 veras lub 10 palmos=2,2 metra=3,8 łokcia warsz.

Bracara, miasto, ob. Braga.

Bracciano (wym. *Bracczano*), miasto we włoskiej prow. Rzymskiej, nad jeziorem t. n., z wielkim zamkiem, własność rodziny Odescalchi, huty żelazne, 2,200 miesz. Jezioro **B.**, staroż. *Lacus Sabatinus*, 164 m. nad p. m., ma 57 klm. kw. powierzchni i głębokość 292 m.; jest zapadłym kraterem dawnego wulkanu.

Braccio (wym. *braczo* z włosk. ramię), dawny łokieć w północnych Włoszech, w Medjolanie= 59,5, w Genui 58, w państwie Kościelnem 67 ctm.

Bracciolini Franciszek, poeta włoski, * 1566 w Pistoi, † 1646. Ważniejsze jego utwory są: „La Croce racquistata“ (1605 i 1618), poemat bohaterski; „La Scherno degli Dei,“ epopeja komiczna (Florencja, 1618); „Il Monserrato“ (Wenecja, 1629).

Brace Karol Loring, pisarz i filantrop amerykański, * 1826 w Lichffieldzie, † 1890 w St. Moritz. W r 1851 odbył podróż po Europie, na Węgrzech wzięty za agenta rewolucjonistów amerykańskich, był więziony. Powrócił do ojczyzny w r. 1854, założył: „Childrens Aid Society,“ „Newboys lodgind-haus,“ w r. 1855 szkołę przemysłową dla Włochów, a 1856 dla Niemców. Napisał: „Hungary in 1851“ (1852); „Norse Folk“ (1857); „Short sermons for newsboys“ (1872); „The dangerous classes of New York“ (1872) i wiele innych.

Brachelli Hugo Franciszek, statystyk, * 1834 w Bernie (Brünn), † 1892 roku, studjował prawo w Wiedniu i 1857 r. wydał używany podręcznik statystyczny p. t.: „Die Staaten Europas.“ Od 1860 r. był profesorem statystyki w instytucie politechnicznym w Wiedniu, od roku 1863 członkiem centralnej komisji statystycznej, od r. 1891 dyrektorem nowo urządzonego wydziału statystycznego w ministerjum handlu. Główne jego dzieła są: „Deutsche Staatenkunde“ (2 t., 1856); „Statistische Skizze der oesterreichischen Monarchie“ (13 wyd., 1892); „Statistische Skizze der europäischen Staaten“ (6 wyd., 1892).

Brachérium, pasek rupturowy.

Brachet August, lingwista francuski, * 1849 w Tours, od r. 1870 profesor filologji romańskiej w szkole nauk wyższych; napisał: „Grammaire historique de la langue française“ (Paryż, 1867; 35 wyd., 1887); „Dictionnaire éthymologique de la langue française“ (1870, 10 wyd., 1880); „Dictionnaire du patois savoyard“ (1883) i w. in.

Brachetto, wino nieco cierpkie z Turynu i Aleksandrji.

Brachialgja, nerwoból barkowy, cierpienie nerwowego zwoju barkowego.

Brachinus, owad, ob. Strzel.

Brachiopoda, małże, ob. Ramienionogie.

Brachistochrona, linja najkrótszego spadku, linja krzywa poprowadzona między dwoma punktami, po której ciało, pod wpływem swej ciężkości spadające, przebiega drogę między temi punktami w czasie krótszym, aniżeli po jakiejkolwiekbądź innej linji. Jeżeli nie uwzględniamy oporu powietrza, **B**-a jest cykloidą (ob.).

Brachium, ramię, stąd *brachialis*, ramieniowy, jak np. *arteria brachialis*, tętnica ramieniowa.

Brachium, przenośnie: władza, zwłaszcza wykonawcza; **B.** *ecclesiasticum*, władza kościelna: **B.** *saeculare*, władza świecka, przychodząca kościołowi w pomoc przy wykonywaniu jego wyroków.

Brachium militare, lub *saeculare*, władza wykonawcza. W rzeczypospolitej Polskiej sądy duchowne wydawały wyroki i mogły obostrzać je klątwą, ale spełnianie ich do nich nie należało, nie posiadały bowiem władzy wykonawczej. Jeżeli sąd duchowny skazał winowajcę na śmierć lub karę inną, udawał się z żądaniem egzekucji

Digitized by Google

wyroku do miejscowego starosty, jako do władzy wykonawczej, i taka pomoc nazywała się *brachium militare*. Por. L. Czapińskiego „Księga przysłów, sentencji i wyrazów łacińskich, używanych przez pisarzów polskich" (Warszawa, 1892).

Brachmann Ludwika Karolina, poetka niemiecka, * 1777 w Roklicach (Rochlitz), na Łużycach, mieszkała w Weissenfels, † 1822 w Halli, rzuciwszy się rozmyślnie do rzeki Salli z rozpaczy z powodu zawiedzionej miłości. Najwięcej wartości mają jej poezje liryczne „Gedichte" (Lipsk, 1800 i 1808). Jej „Auserlesene Dichtungen" (4 t., Lipsk, 1824) wydał Schütz; do nich zaś Matusal Müller dodał w r. 1825 „Auserlesene Erzählungen und Novellen," jako tom 5 i 6.

Bracht Eugeniusz, malarz niemiecki, * 1842, od 1882 roku profesor malarstwa krajobrazowego w akademji berlińskiej; wykonał: „Idylla;" trzy krajobrazy wybrzeży Rugji, „Świt;" „Morze Martwe;" „Sinai;" z Wernerem malował 1882 panoramę bitwy pod Sedanem.

Brachucki Maciej, profesor uniwersytetu krakowskiego, ogłosił drukiem: „Dies anniversaria conditae universitatis a Casimiro Magno anno 1364" (Kraków, 1782) i broszurkę, p. t.: „Testificatio votorum Andr. Jurkowski."

Brachvogel Albert Emil, dramaturg i romansopisarz niemiecki; * 1824 w Wrocławiu, † 1878. Po ukończeniu gimnazjum porzucił dla teatru początkowe studja w zakresie sztuki plastycznej. Ale gdy w pierwszym występie na scenie wiedeńskiej, jako komik, zrobił fiasco, poświęcił się wyłącznie literaturze. W r. 1847 przeniósł się do Berlina, gdzie po utracie całego majątku przyjął 1854 obowiązki sekretarza w teatrze Krolla. Sławę poety dramatycznego ustalił dopiero tragedją „Narcyz" (1857), upowszechnioną na wszystkich scenach niemieckich i przetłómaczoną na różne języki europejskie (była ona wystawiona i na scenie warszawskiej). Późniejsze jego dramata: „Adalbert von Babenberge" (1858); „Mon de Caus" (1859) i „Der Usurpator" (1860), mniejszej są wartości, zalecają się wszakże wielką znajomością sceny i zręcznem wyprowadzeniem efektów teatralnych. Z romansów **B.** najlepsze: „Friedemann Bach" (1858); „Benoni" (1860); „Der Trödler" (1862); „Ein neuer Falstaff" (1862), i „Schubart und seine Zeitgenossen" (1863). Cenią także wysoko jego „Theatralische Studien" (Lipsk, 1863); „Geschichte des königlichen Theaters in Berlin" (2 t., 1877—8).

Brachvogel Albert Emil.

Brachycephala, krótkoczaszkowe, **ob. Czaszka.**

Brachygrafja, toż co stenografja.

Brachylogja, wyrażenie greckie na oznaczenie zwięzłości w mowie, lub też opuszczeń zdań i wyrazów, których domyślić się łatwo.

Brachylogus juris civilis, dzieło na wzór instytucji Gaja, oparte na źródłach prawa rzymskiego, ułożone w XI wieku.

Brachymetropja, krótkowzroczność.

Brachypodium, *Kłosownica, Kłoć*, rodzaj traw z plemienia kostrzewowych, obejmujący trawy trwałe, o kłoskach wielokwiatych, obłych, z plewką w ość wydłużoną. Pospolita jest u nas **B.** *pinnatum* (*K. pierzasta*) z czołgającym się kłączem, ma źdźbła i liście jasnozielone, kłosy prosto wzniesione, rośnie na brzegach lasów i gajów. Dobra trawa pastewna, ale źdźbła po okwitnięciu twardnieją.

Brachypodium. *a* kłosek.

Brachyptera, krótkoskrzydłe, jak ptaki kurowate i niektóre owady.

Brachys, po grec. *krótki;* stąd utworzono z wyrazu tego terminy zoologiczne, jak *brachyura, brachyptera, krótkoogoniaste, krótkoskrzydłe* i t. d.

Brachyt, *brachyteleskop*, ob. Teleskop.

Brachyura, krótkoogoniaste, ob. Raki.

Braci siedmiu śpiących, świętych (10 maja), umęczonych za Decjusza. Św. Jakób z Sarug († 521) i św. Grzegorz Turoneński († 594) zapisali poetyczną o nich legendę. Mieli oni jakoby ukryć się przed prześladowaniem w jaskini, a gdy poganie zamurowali do niej wejście, zasnęli i obudzili się we 200 lat później, t. j. za panowania Teodozjusza Młodszego. Zdawało im się, że spali jedną tylko noc, i wyszedłszy, zdziwili się, widząc kościoły chrześcijańskie. Wprowadzono ich z wielką uroczystością do Efezu, gdzie zaraz pomarli. Nazywali się: Maksymiljan, Malchus, Martynian, Djonizy, Jan, Serapjon i Konstantyn.

Braci pięciu Polaków, męczenników Benedykt, Jan, Mateusz, Izaak i Chrystjan. Razem ze św. Wojciechem nawracali pogan. Po śmierci św. Wojciecha zostali wygnani, i prześladowani, osiedli na pustyni w okolicach Poznania. Obdarowani przez króla Bolesława, zostali napadnięci przez żołnierzy, którzy chcieli dar królewski im odebrać, i męczeńską śmierć z ich rąk ponieśli 12 listopada r. 1004. Wojciech Kadzidłowski, kasztelan ino-

Digitized by Google

wrocławski, dla uczczenia pamięci ich ufundował na miejscu ich pobytu klasztorek Kamedułów, a w r. 1781 zakonnicy wystawili kościół.

Bracia Apostolscy, ob. Apostolicy, Patarenowie.

Bracia Czescy, ob. Jednota Braci Czeskich.

Bracia Dobrzyńscy (*Fratres milites Christi de Dobrzyń*, albo *Milites Christi de Prussia*, albo *Ritterbrüder von Dobrzyń*), zakon rycerski, założony w Prusiech r. 1228, przez Konrada ks. Mazowieckiego, za radą biskupa Chrystjana. Ubierali się w biały płaszcz z purpurową gwiazdą na piersiach, regułę mieli taką jak Cystersi, organizację jak Kawalerowie Mieczowi. Wyginęli prawie zupełnie w bojach bohaterskich z Prusami.

Bracia Mieczowi, ob. Mieczowi kawalerowie.

Bracia Miłosierdzia czyli *Bonifratrzy* (*Fratres misericordiae*). Założycielem tego zakonu był Portugalczyk, Jan z Ciudadu (ob. Jan Boży św.), * 1495, † 1550, który, chcąc nagrodzić grzechy swej młodości, założył w Grenadzie szpital 1540 r. Pierwotnie było to bractwo świeckie, i dopiero papież Pius V w r. 1572 uznał je za stowarzyszenie kościelne i nadał mu regułę św. Augustyna. Oprócz 3-ch ślubów, wspólnych wszystkim zakonom, Bonifratrzy ślubują pielęgnować chorych bez różnicy wiary, i ta posługa jest wszędzie głównem ich zadaniem, chociaż w Polsce pielęgnowanie chorych obłąkanych tylko ich staraniu i pieczołowitości było powierzone. W Warszawie **B. M.** istnieli pierwotnie na Lesznie od r. 1650, sprowadzeni przez Bogusława Leszczyńskiego; później bracia Morsztynowie wymurowali im kościół i klasztor przy placu Saskim 1664 r., nareszcie August II-gi, zakupiwszy ten plac, przeniósł ich 1725 r. na dzisiejsze miejsce przy ulicy Bonifraterskiej.

Brat Miłosierdzia.

Bracia Morawscy, ob. Jednota Braci Czeskich.

Bracia Mostowi (*Fratres pontifices*), dawne bractwo we Francji południowej, mające za zadanie budowę i naprawę mostów, dróg, i urządzanie wszelkiej komunikacji. Założycielem jego był św. Benezet. W r. 1189 papież Klemens dał im swoje zatwierdzenie. Brat Romain z Gandawy, który wybudował w Paryżu Pont Royal, otrzymał tytuł inżyniera komunikacji i urząd inspektora komunikacji, a odtąd dawne zajęcia bractwa przeszły w ręce inżynierów cywilnych. Por. „Recherches historiques sur les congregations hospitalières des frères pontifs" (Paryż 1881); Hyenne „Legende sur saint Benezet et l'ordre des frères pontifs" (Paryż, 1864).

Bracia Polscy. Gdy już stanowczo uorganizował się był w Polsce kościół ewangelicki (dziś zwany ewangel.-reformowanym), zaczęły się objawiać tak w jego łonie, jak i po za jego obrębem, różne zdania przeciwko dogmatowi Trójcy św., uznające w Bogu, na podobieństwo Arjusza z IV w., jedną tylko osobę. Kto właściwie był pierwszym głosicielem tej nauki—niewiadomo. Domyślają się tylko, że był nim Leljusz Sozzino (Socyn), przybyły z Włoch do Krakowa 1551 r. Inni znów twierdzą, że najpierw głosił ją potajemnie Franciszek Stankar, prof. akademji krakowskiej. Nie zdaje się jednak, aby nauka ta, głoszona tylko przez tych dwóch, mogła się była przyjąć w tak krótkim czasie w tylu umysłach i na tak wielkiej przestrzeni krajów państwa Polskiego. Pojęcia te musiały już istnieć oddawna w umysłach tajemnie, czekając tylko na czas sposobny do wyjawienia się głośno. Pierwszym jawnym opowiadaczem tej nauki był Piotr z Goniądza, który 1556 r. na synodzie ewangelickim secymińskim wystąpił był publicznie z pojęciami antytrynitarskiemi, a następnie poparł je silnie na synodzie brzesko-litewskim 1558 r. Po jego stronie stanęli Grzegorz Pauli, Stankar, Lismanini i Jerzy Blandrata. Nieco później pastorowie: Stanisław Lutomirski, M. Krowicki, P. Stoiński, A. Witrelin, przyjęli dogmat unitarski z całemi swemi gminami, których członkami byli i tacy, jak Mikołaj Oleśnicki, J. Lubomirski, A. Gołuchowski, Bonarowie, Firlejowie, Morsztynowie, Arciszewscy i t. p. Liczba zwolenników antytrynitaryzmu tak się wzmagała, zwłaszcza w Małej Polsce, że już 1562 oświadczyło się wielu na synodzie piotrkowskim, iż oddzielają się od społeczności dotychczasowego swego kościoła i utworzą osobny *Kościół Polski Mniejszy* (*ecclesia pol. minor reformata*). Od tego też czasu zaczęli się oni zwać *Braćmi Polskimi*. Podobnież szybko rozszerzył się unitaryzm i na Litwie, gdzie podobnież wyszedł już był na jaw w r. 1558. Tu na czele tego wyznania stanął Jan Kiszka, hetman litewski. Pierwszy synod antytrinitarski zgromadził się w mieście Mordach (na Podlasiu). Samych księży było tam 42. Kościół Polski Mniejszy wzrastał w liczbę coraz silniej. Przystąpili do niego między innemi i Szymon Budny, Jan Sieniński, wojewoda podolski, oraz wielu innych znakomitych nauką lub godnościami. W Wielkiej Polsce, gdzie już istniał dobrze uorganizowany kościół Braci Czeskich, unitaryzm polski mniej zyskiwał zwolenników. Bracia Polscy wielką czynność okazali w zakładaniu szkół i drukarń. Naprzód Siennicki założył jedną i drugą w Rakowie, a inni w Lusławicach (w Sandeckiem), w Sączu, w Lublinie, w Zasławiu, Wilnie, Lubczu, Łusku, Węgrowie i t. d. W r. 1583 Mikołaj Kazimierski i teścia jego Firlejowa, wojewodzina lubelska, ufundo-

Digitized by Google

wali szkołę wyższą w Lubartowie. Szkoła rakowska zamienioną została 1602 r. na akademję i obsadzona nauczycielami europejskiej sławy, jak Lubieniecki, Stoiński, Smalcius, który wydał 52 dzieła w języku polskim, łacińskim i niemieckim, Wiszowaty, M. Ruarus z Holsztynu, Jan Crellius z Frankonji, autor dzieła „Ethica Aristotelica et Christiana.“ Szkoła ta stała się wkrótce głośną w świecie, i stąd Raków zwano *Rzymem Unitarjuszów*, albo *Atenami Polskiemi*. Uczęszczali do niej uczniowie wszystkich wyznań w liczbie do tysiąca, jak Leszczyńcy, Tarłowie i t. d. Oprócz nauk miano tu także na pieczy zaszczepianie w umysły pojęć o obywatelskich i społecznych obowiązkach. Napróżno przeciwnicy **B. P.**, zowiąc ich w celu zohydzenia *Pinczowianami*, *Trydeistami*, *Arjanami*, *Socynjanami*, a nawet *Nowochrzczeńcami*, *Nurkami* i t. p., wyjednywali zakazy osiadania po miastach królewskich; zwolennicy *Kościoła Polskiego Mniejszego* szerzyli się wszędzie, „z Pińczowa i Rakowa do gór Karpackich i Dniepra,“ a na północ „do morza Baltyckiego.“ Kościół ten uorganizował się na tych samych zasadach, co kościół ewangelicko-reformowany Najwyższą władzą był synod generalny dla wszystkich trzech prowincji kraju. Wyznanie wiary, ogłoszone drukiem dopiero w r. 1574, przekonywa, że **B. P.**, co do Wieczerzy P., nie różnili się od wyznania ewang.-reform. Co się zaś tycze dogmatu Trójcy św., ten właściwie nie był jeszcze stanowczo sformułowany. Nad zjednoczeniem się pod względem dogmatycznym wszystkich gmin pracował głównie Faust Sozzino, zięć Krzysztofa Morsztyna, a synowiec L. Sozzina. Synod z r. 1610 wydał zasady, określające to wszystko, co jest potrzebnem do zbawienia. Za podstawę swej wiary przyjmowali tylko Ewangelję z wykładem, zgodnym z rozumem i nauką; predestynację odrzucali. Wierzyli, że Chrystus P. cierpiał mękę i poniósł śmierć *za ludzi*, lecz nie *dla* ludzi i t. d. W propagowaniu swych pojęć bardzo byli czynni, i tym celem wysyłali umyślnie różne osoby na zagraniczne uniwersytety. Pismo św. przekładu Szym. Budnego wydane zostało 1572 r. Katechizm zaś, ułożony przez H. Moskorzewskiego i W. Smalcjusza, a będący rozwinięciem wyznania wiary z r. 1574, wydany został 1605 r. po polsku i po łacinie. Używany on jest dotąd przez angielskich unitarjuszów i zowie się u nich „*Rakowskim*“ albo „*Catechism of the Churches of Poland.*“ Kościół ten jednak ostać się nie mógł. Jezuici, powołani do życia na obronę teokracji, nie mogli pozwolić na istnienie takiej społeczności. Rozpoczęły się prześladowania **B. P.**, a pierwszą ofiarą był Jan Tyszkowicz, mieszczanin z Bielska, na Podlasiu, spalony w Warszawie 1611 r. za to, że nie chciał wyrzec się kacerstwa i przyjąć wyznania rzym.-katolickiego (Dawna Polska, 1857, t. 2, str. 333). Wskutek zaś znanej *Sprawy Rakowskiej* (tamże, str. 311), szkoły i drukarnia w Rakowie, z mocy wyroku sejmowego zniszczone zostały 1633 r. Wprawdzie otworzyli Czaplicowie inną w Kisielinie na Wołyniu, ale i te wkrótce skasowano z mocy wyroku trybunału lubelskiego. Nareszcie postanowiono położyć koniec istnieniu **B. P.**, za pomocą wygnania z ojczyzny. Stanęły jednak temu na przeszkodzie zasadnicze ustawy państwowe, mianowicie konstytucja sejmu warszawskiego z r. 1573: „*De pace inter dissidentes de religione;*“ sprzeciwiały się temu zaprzysiężone *Pacta Conventa*. Atoli znaleźli się interpretatorowie prawa, którzy dowiedli, że **B. P.**, nie wierząc w bóstwo Jezusa Chr. i Ducha św., nie mają żadnej religji, że zatem nie są *dissidentes de religione*, lecz *dissidentes in religione*, że zatem konstytucja z r. 1573 nie stosuje się do nich. Zapadła więc na sejmie z r. 1658 uchwała („Vol. Leg.“ IV, str. 515), z powodów czysto teologicznych, nie politycznych, jak o tem sama jej osnowa przekonywa (wbrew tym, którzy mieć chcą **B. P.** zdrajcami ojczyzny), nakazująca im przyjąć wyznanie rzym.-katol., lub wydalić się z kraju w ciągu lat trzech pod karą na gardle. Termin ten jednak w następnym roku skrócony został do 10 lipca 1660 r. Większość udała się głównie do Siedmiogrodu, część ich zaś do Węgier, Holandji i t. d., mniejszość przeszła do kościoła ewang.-refom. Wygnańcy zaprotestowali przeciwko takiemu pogwałceniu prawa państwowego aktem datowanym w Kluczborku na Szląsku. Za granicą wsławili się z nich St. Lubieniecki, który wydał 1685 r. w Amsterdamie „Historia reformationis polonicae“ i A. Wiszowaty, wydaniem „Biblioteca Fratrum Polonorum“ (8 t., in fol.).

Bracia Szkół Chrześcijańskich, ob. Ignorantyni.

Bracia ślubni, ob. Pobratymstwo.

Bracia wspólnego życia, stowarzyszenie klasztorne, założone w Niderlandach przez Gerarda Groota, * 1340, † 1384. W 1384 r. członkowie jego obowiązani byli za przykładem Apostołów żyć z pracy własnej i za przykładem swym zachęcać lud i młodzież w duchu Ewangelji do pracowitości i cnotliwego życia. Lubo dążność jego była nieco mistyczną, jednakże jako z gorącego pochodząca uczucia, była umiarkowaną, poważną i praktyczną, i w swoim czasie wyświadczyła znakomite usługi ludzkości. Tomasz a Kempis żył w takim klasztorze. Stowarzyszenie to znikło w XVI w. Były też i żeńskie zakłady tego rodzaju. Głową domu siestrzyńskiego była piastunka, zwana Martą, a wszystkiemi domami sióstr życia wspólnego rządziła Marta naczelna, mieszkająca w Utrechcie.

Bracia i siostry wolnego lub **nowego ducha,** zwani *Duchoborcami* (ob.), zwolennicy panteizmu z XIII w., bardzo liczni w tym czasie nad Renem, we Włoszech, Francji, Szwajcarji i Niemczech. Na podstawie słów św. Pawła: *Duch was oswobodzi*, twierdzili, że tego ducha posiadają, a

Digitized by Google

dalej, że Bogiem jest wszystko, co istnieje; człowiek jest Bogiem bez różnicy, wszelako skutkiem grzechu nastąpił rozdział; nowem zaś połączeniem się z Bogiem jest: przyjście do świadomości tej jedności; stąd człowiek jest tak doskonałym, jak sam Pan Bóg i t. d. Odrzucali wszelką hierarchję i sakramenta. Założycielem tej sekty mienią Amalrycha z Beny, straconego w Paryżu 1210, którego uczniowie rozkrzewili ją po całym kraju i za granicą. W Strasburgu głosił tę naukę Ortlib 1212 r., w Kolonji zaś Ekkard, prowincjał Dominikanów. We Francji północnej zwano ich *Turlupins*, sami zaś w Brukseli na początku XV wieku nazywali się *Ludźmi Rozumu (homines intelligentiae);* w Czechach 1418 r. zjawili się pod nazwą *Pikardów* (z Pikardji) i Adamitów (ob.). W końcu XVI w. przestali istnieć, przynajmniej z nazwy. Por. Standenmaier „Philosophie des Christenthumes“ i „Encykl. Kościelna.“

Brack Antoni Fortunat, generał francuski, * 1789, † 1850 w Evreux; pułkownik strzelców konnych pod Waterloo, komendant szkoły kawaleryjskiej od 1830; napisał cenione wielce: „Avantpostes de cavalerie légère“ (1831); „Manuels d'instructien“ (1834, poradnik dla podoficerów); pomieścił wiele artykułów w dzienniku *Spectateur militaire* (1834—40); na jego pomysłach Francuzi po ostatniej wojnie z Niemcami oparli organizację kawalerji.

Brackel.

Brackel, herb: w polu srebrnem głowa jelenia, z koroną złotą pomiędzy rogami o 5-u odnogach. U szczytu takież rogi. Labry czerwone, podbite srebrem.

Brackel Ferdynanda, powieściopisarka niemiecka, * 1835 w Welda pod Warburgiem; napisała „Die Tochter des Kunstreiters“ (6 wyd., 1889), tłómaczona na polski, francuski i angielski; „Daniella“ (3 wyd., 1891); „Am Heidstock“ (3 wyd., 1889) i in.; nowele i „Gedichte“ (3 wyd., 1889) w polskim przekładzie „Nora“ (1880).

Brackenbury Henryk, generał angielski, * 1837, brał udział w wojnie z powstańcami indyjskimi (1879 i 1880), w 1873 z Aszantami, z Zulami w 1879 i 1880 w Afryce, 1882 dowodził nad Nilem. Napisał „Fanti and Askanti“ (1873); „Narratine of the Ashantimar“ i in.

Brackenheim, miasto powiatowe w prowincji Nekarskiej w Wirtembergji, nad rz. Zaber, zamek starożytny, 2 kościoły ewang., 1,700 mieszk.

Brackwede, wieś przemysłowa pod Bielefeldem w Westfalji, u podnóża Lasu Teutoburskiego, 5,800 miesz., fabryki machin, przędzalnie, blicharnie, fabryki chemiczne; przypuszczalne miejsce klęski legjonów Warrusa.

Bracław, miasto powiatowe w gub. Podolskiej, nad Bohem, założone w XIV w., kościół katolicki parafjalny, 3 cerkwie, 5 synagog, 8,000 mieszk.; pamiętne bitwą Stefana Czarneckiego z Tatarami 1654. Z dawnych fortyfikacji pozostały tylko wały.—**B.** *powiat* obejmuje 2,706 wiorst kw. z ludnością 243,500; główną rzeką jest Boh, z przemysłu rozwinięte jest tylko cukrownictwo.

Bracław, Bracisław, wojewoda korutański, objął rządy po Prywinie. Nieprzyjazny Świętopełkowi morawskiemu, w r. 892, w celu zniszczenia państwa Morawskiego, wszedł w zmowę z cesarzem Arnulfem i pośredniczył w zawarciu przymierza pomiędzy nim i Bulgarami.

Bracławska kasztelanja wchodziła w skład województwa Bracławskiego; ostatnim kasztelanem był ks. Antoni Czetwertyński, mianowany 25 października 1790.

Bracławskie starostwo, *grodowe.* Było położone w województwie i powiecie Bracławskim. W roku 1616 podług lustracji składało się z miast Bracławia, Macochy, Hajsyna, Litynia, oraz ze wsi: Chorodyńcze, Snitynka czyli Samczyńce, Szczurowce, Kutkówka albo Jastrzebińce, Tiutki, Kadutyńce, Skorzyńce, Wytwicze, Karwówka, Stara Litynia, Woniaczyn, Nowosielice, Pułtowcze, Ilikowce, Czortki, Bruślinów, i z 3-ch folwarków. W 1771 było w posiadaniu Michała Jełowickiego, który z niego opłacał kwarty złp. 7,153 gr. 2. W r. 1775 jednak konstytucją sejmową nadane zostało na prawie emfiteutycznem Kalikstowi Ponińskiemu.

Bracławskie województwo zajmowało dawniej południową część Podola i utworzone było w 1569; miało za herb w polu czerwonem krzyż srebrny, w pośrodku tarcza błękitna, a na niej półksiężyc. Do r. 1598 Bracław był stolicą województwa, później przeniesiono ją do Winnicy. Obejmowało trzy powiaty: Bracławski, Winnicki i Żwinogródzki, w r. zaś 1791 utworzono czwarty powiat Nadboski. Obierało 6 posłów na sejm i 2 deputatów na trybunał, od r. 1791 wysyłało 8 posłów, co jednak nie przyszło do skutku. Miało jednego wojewodę, jednego kasztelana i jednego starostę grodowego. Ostatnim wojewodą bracławskim był Michał Kossakowski, mianowany 14 marca 1794.

Bracon, *Nawylotek*, rodzaj owadów błonkoskrzydłych z rodziny gąsieniczników (Ichneumonidae), owady drobne z długiemi różkami i wystającem podkładełkiem do składania jajek. Liczne gatunki żyją pasożytnie w gąsienicach motyli i chrząszczów, słoników i cieśli. Pospolity jest gatunek **B.** *variator*, ciemno-czerwony, połyskujący, długości 3,5 mm. **B.** *initiator*, z czerwo-

Bracon.

Digitized by Google

ną głową i odwłokiem, dorasta 8 mm. długości.

Bractea, ob. Przylistki.

Bractwa religijne, są to stowarzyszenia osób świeckich, zwłaszcza w kościele rzym.-katol., mające na celu spełnianie szczególnych jakich religijnych lub dobroczynnych obowiązków, wedle przyjętej przez siebie ustawy. Różnią się one od zakonów klasztornych, że nie wykonywają żadnych ślubów, krępujących ich na całe życie, że nie rozłączają się ze światem i nie prowadzą życia wspólnego. Rozróżnić je trzeba od tak zwanych Tercjarzy i Tercjarek (ob.). Początek sięga już XIII wieku i wieków średnich. Najpierwsze były **B.** *do grzebania zmarłych, do obsługiwania chorych* i t. p. Mają podobieństwo do cechów rzemieślniczych, z któremi niejako były w pewnym związku. Niektóre **B.** mają przepisany ubiór. Bractwa takie rozmaite miewają nazwiska, stosownie do celu, jaki ich dążnościom przewodniczy. Ob. Archikonfraternia literacka.

Bractwa strzeleckie czyli **Towarzystwa kurkowe**, powstały w wiekach średnich w Niemczech, gdzie znaczniejsze miasta opasywano murami, a do ich obrony obowiązywano zbrojnych mieszczan. Otóż między tymi mieszczanami tworzyły się osobne bractwa, których zadaniem było ćwiczenie się w strzelaniu do celu. Dotąd jeszcze w całych Niemczech, po wszystkich znaczniejszych miastach, a nawet wioskach, utrzymuje się zwyczaj strzelania do ptaka, *do kurka (Vogelschiessen)*, i stanowi jedną z najulubieńszych zabaw ludowych. Tego rodzaju bractwa, zwane u nas *kurkowemi*, istniały także w znaczniejszych miastach Polski, jak: w Krakowie, Warszawie, Lwowie, Poznaniu, Kaljszu i t. d. Do dziś dnia są w Krakowie, Toruniu, Świdnicy i in.

Bractwo męczenników miłości, powstało we Francji w r. 1350 i składało się z mężczyzn i kobiet. Celem jego było dowodzić: jak wielką jest potęga miłości, a to za pomocą wytrwałego znoszenia wszelkich zmian powietrza, niewygód, trudów i t. d. Latem grzali się przy ogniu, a zimą marźli. Gospodarz domu musiał pilnować na dworze konia swojego gościa, który miał wszelką wolność rozporządzania się u niego i używania praw męża. Zazdrość musiała tu być hamowaną, choćby miała śmierć sprowadzić. Umierali nieraz z zimna lub zbytniego gorąca, albo też z zazdrości tłumionej, i ci właśnie otrzymywali nazwę *Męczenników miłości*.

Bractwo różanego krzyża, ob. Różany Krzyż.

Bracz (włos. *Brazza*, w starożytności *Bratia*), największa wyspa w archipelagu Dalmackim, w okręgu Spalato, ma 396 klm. kw. i liczy 23,000 miesz., po większej części Serbów. Obfituje w wino, pszenicę, figi, oliwę, lecz zbywa jej na wodzie. Główne miasto San Pietro, 2,000 miesz.

Bradacice v. *Bratczyce*, herb: w polu czerwonem dwa topory srebrne, skrzyżowane. W szczycie trzy pióra strusie

Bradacice.

Bradacz Wincenty, pisarz duchowny czeski, * r. 1815, † 1874 w Pradze. W r. 1867—70 był posłem na sejm czeski. Pisał poezje, umieszczane w czasopismach, w roku 1853 wydał czeskie „Nieszpory," a w r. 1863 na pamiątkę tysiącolecia św. Cyryla i Metodego monumentalny „Kancjonał," zbiór pieśni religijnych z muzyką organową (Józefa Müllera). Napisał też powiastkę „Modry pondielek," a w r. 1870 założył spółkę drukarską do wydawania broszur dla ludu.

Bradano (w star. *Bradanus*), rzeka we Włoszech, w prow. Potenza, wypływa z Lago di Pesole i uchodzi do zatoki Tarenckiej, 120 klm. długa.

Braddon Marja Elżbieta, powieściopisarka angielska, * 1837 r. w Londynie, zamężna Maxwell, głośne ma imię w t. zw. literaturze sensacyjnej. Pierwsze jej utwory, jak: „Trail of the Serpent" (1860) i „Lady Lisle" (1861), przeszły niepostrzeżone. Większe zajęcie rozbudziły powieści: „Aurora Floyd" (3 t., Londyn, 1862), pełna wytężonych sytuacji, i „Lady Audleys Secret" (3 t., Londyn, 1862), która w 3 miesiące doczekała się 8 wydań. Oprócz tego wydała jeszcze: „Eleanor's Victory" (1863); „John Marchmont's Legacy" (1864); „Henry Dunbar" (1864); „To the bitter end" (1872); „Lucius Davoren" (1874): „Griselda," dramat (1873); „Lost for love" (1874); „Asphadel" (1881); „Mohawks" (1886) i in. Na język polski przełożono: „Gorzkie owoce" (1873); „Czy nie za późno?" (1876); „Nad przepaścią" (1883); „Z krwawych dni" (1884); „Pod czerwonym sztandarem" (1885); „Stary zamek" (1889); „Tajemnica grobu" (1889); „Zwycięstwo Eleonory" (1889). Dar inwencyjny niewielki, intryga nie odznacza się ani nowością, ani prawdopodobieństwem, ale ciekawość czytelnika w ciągłem zostaje naprężeniu; charaktery przeprowadzone wybornie, a stosunki społeczeństwa angielskiego rysowane z natury. Bliższe szczegóły życia autorki dotąd nieznane.

Bradford. 1) Miasto fabryczne w angielskiem hrabstwie **B.**, o 14 klm. od Leeds, nad kanałem tegoż nazwiska, liczy 216,000 miesz., dobrze zabudowane, posiada liczne wille, 50 kościołów, okazały ratusz (townhall), wielką hallę św. Jerzego, giełdę, wielki szpital, seminarjum indepedentów, baptystów, szkołę techniczną, bibljotekę i muzeum. Należy ono do pierwszorzędnych miast przemysłowych Anglji i jest przedewszystkiem

Digitized by Google

głównem siedliskiem fabryk wyrobów wełnianych. Posiada nadto kopalnie węgla, odlewnie żelaza i znaczne fabryki wyrobów żelaznych. Do 1888 r. należało do hrabstwa York. — 2) *Great-Bradford*, miasto w hrabstwie Wilt, nad rz. Avon, ma 5,000 mieszkańców i od dawnych czasów słynie fabrykacją cienkich sukien.—3) Przedmieście Manchestru. — 4) Miasto w hrabstwie Mackean w płn.-amer. stanie Pensylwanji, rafinerje nafty, 11,000 miesz.—5) Miasto w hrabstwie Essex stanu Massachusetts, nad rz. Merrimac, 4,000 miesz.

Bradlaugh Karol, polityk angielski i agitator radykalny, * 1833 w Londynie, † 1891, własną pracą nabrał wykształcenia i został nauczycielem szkoły niedzielnej. W 17 roku życia, wskutek odczytów Savage'a, przeszedł do obozu republikanów i ateistów. Straciwszy wskutek tego posadę, pomimo nędzy, w jakiej pozostawał, kształcił się dalej i często przemawiał na zgromadzeniach publicznych. Z nędzy zaciągnął się nawet do wojska i dopiero szczupły spadek pozwolił mu służbę tę opuścić 1853 r. Następnie był dependentem u adwokata i pod pseudonimem *Iconoclast* ogłaszał liczne broszury, wreszcie wydawał pismo *The national reformer*. Został prezydentem Ligi wolnomyślicieli, podróżował po Anglji i Ameryce, w czasie komuny udał się do Paryża, ale przez rząd został wydalony. Założył księgarnię i drukarnię dla szerzenia pism radykalnych i stanął na czele dwóch stowarzyszeń: *National Secural Society* i *Land Law Reform League*, szeroko rozgałęzionych. W 1880 obrany został w Northampton do parlamentu, ale odmówił złożenia przysięgi, co wywołało głośne sceny gorszące; na wniosek Gladstone'a zaledwo zgodziła się izba na zastąpienie przysięgi przyrzeczeniem, na skutek wyroku sądowego musiał jednak stanowisko swe opuścić, a lubo potem chciał przysięgę złożyć, izba na to się nie zgodziła. Wywołało to długą agitację w kraju, która skończyła się usunięciem obowiązku przysięgi od członków parlamentu. Zbiory pism jego wyszły p. t. „Political essays“ i „Theological essays;“ między niemi są rozprawy p. t. „Czy człowiek ma duszę?“; „O moralności i korzyściach herezji“ (1878); „Oskarżenie domu brunświckiego“ (1893) przeciw panującej dynastji i in. Por. Życiorys przez Annę Besant w *Review of Reviews* (marzec, 1891); „The Autobiography of **B.**“ (Londyn, 1873); Mackay „Life of **B.**“ (1888).

Bradlaugh Karol.

Bradley James, astronom, * 1692 w Shireborn, w Gloucester, † 1762. Poświęcał się pierwotnie teologji, później atoli, otrzymawszy plebanję, oddał się astronomji i w 1721 został profesorem tego przedmiotu w Oksfordzie. Po śmierci Halleya (1742) otrzymał urząd dyrektora obserwatorjum w Greenwich. **B.** był najznakomitszym swego czasu obserwatorem, i jemu to zawdzięcza się odkrycie aberacji (ob.) astronomicznej i nutacji (ob.), czyli kołysania się osi ziemi. Z papierów po nim pozostałych wydał Scoresby: „Astronomical observations made at the observatorium at Greenwich 1750—62“ (2 t., 1798). Następnie wydał Rigaud „Miscellaneous works and correspondence“ (1832).

Bradshaw John, prawnik, * 1662 w Wibersley Hall, † 1659, powołany na prezesa przez komisję ustanowioną przez izbę niższą parlamentu do sądzenia Karola I. W 1659 r. parlament mianował go członkiem rady stanu. Po śmierci jego parlament rozkazał ciała Cromwell'a, Iretona i **B.** powiesić na szubienicy, a głowy królobójców wystawić na pokaz w Westminsterze, co też uczyniono 1661, a majątki **B.** skonfiskowano na rzecz korony.

Bradsky Wacław Teodor, kompozytor muzyczny czeski, * 1833, † 1881, kształcił się w Pradze, napisał opery: „Rosvitka“ (1840); „Jarmila“ (1879); „Der Rattenfänger von Hameln“ (1881) i inne.

Bradstreet Anna, poetka amerykańska, zwana 10 muzą, * 1612, † 1672, córka gubernatora Massachusetts, Dudleya. Por. Campbell „A. **B.** and her time“ (1890).

Bradwardinus Tomasz, teolog angielski i matematyk, zwany *doctor profundus*, * 1290 w Hartfield, † 1349. Profesor teologji w Oksfordzie, później kanclerz katedry w Londynie i spowiednik Edwarda III, od 1349 r. arcybiskup Canterbury. Wydał kilka dzieł matematycznych i „De Causa Dei, contra Pelagium“ (Londyn, 1618).

Bradykardja, zwolnienie ruchów serca, dochodzące nieraz do 20 uderzeń na minutę, zamiast 74—80; objaw ten zależeć może albo od podrażnienia sercowych gałązek nerwu błędnego, fizjologicznie regulującego częstość i siłę skurczów mięśnia sercowego, albo też od wyczerpania lub osłabienia pobudliwości ruchowych nerwów i zwojów sercowych. **B.** wywołuje w większym lub mniejszym stopniu zaburzenia w odżywianiu organizmu.

Bradylalja, *bradyphasia*, trudność mówienia zależna bądź od utrudnionej artykulacji mowy, bądź też od osłabienia zdolności umysłowych i stąd powolnego biegu myśli.

Bradypepsja—powolnie, leniwo odbywające się trawienie, zależne od najrozmaitszych przyczyn patologicznych, najczęściej zaś od osłabienia ruchowej sprawności przewodu pokarmowego.

Bradypus, zwierzę, ob. Leniwiec.

Braekeleer Ferdynand, malarz holenderski, * 1792 w Antwerpji, † 1883, kształcił się w mieście rodzinnem, a następnie w Rzymie, wykonał: „Hiszpanie w Antwerpji r. 1576,“ „Oblężenie

Digitized by Google

Harlemu," „Bombardowanie Antwerpji r. 1830," „Złote swaty," „Rozdanie nagród w szkole miejskiej," „Domowa rozterka," za który otrzymał 250,000 franków, „Chory" i inne.

Braga, miasto okręgowe w prowincji portugalskiej Entre-Minho-e-Duero, położone w powabnej okolicy, posiada 20,000 miesz., kilkanaście wspaniałych budowli, piękne ulice i place, katedrę gotycką, wielki szpital, bibljotekę, teatr, oraz kwitnący handel i przemysł, fabryki kapeluszów, broni, wyrobów złotych i srebrnych. Jest siedliskiem arcybiskupa. W pobliżu słynne miejsce pielgrzymki *Bom Jesus do Monte.* Za czasów rzymskich **B.** zwała się *Bracara Augusta*, później była stolicą Swewów. Pamiętna jest soborami w latach 563, 572 i 675, znanemi pod nazwą *„Brakareńskich soborów."*

Braga, napój Tatarów, wyrabiany z mąki jęczmiennej i chmielu, lub też z prosa i słodu, używa się często zmieszany z mlekiem klaczy.

Braga Gaetano, wiolonczelista włoski, * 1829 w Giulianuova, kształcił się w konserwatorjum w Neapolu; skomponował kilka oper i pieśni bardzo popularnych.

Braga Joachim Teofil, pisarz portugalski, * r. 1834 na wyspie azorskiej San-Miguel, kształcił się 1867 w Koimbrze, od r. 1872 profesor literatury portugalskiej w Lizbonie. Oprócz poezji, od których rozpoczął, ogłosił: „Historia da literatura portugueza" (20 t., 1870—80); „Historia das ideas republicanos" (1880); „Soluçoes positivas da politica portugueza" (5 t., 1881—83); „Systema da sociologia" (1884); „Historia do romantismo em Portugal" (1880); „Historia universal" (1878—82) i wiele innych.

Bragadino Marco Antonio, bohater wenecki, * 1520, † 1571 r.; dowodził załogą w Famaguście na wyspie Cyprze, bronił się do ostatka Turkom, lecz gdy zabrakło żywności i amunicji, poddał się. Podrażnieni długim oporem Turcy odarli go żywcem ze skóry, którą następnie tryumfalnie obwozili po ulicach Konstantynopola.

Bragança, *Braganza*, miasto okręgowe w prowincji portugalskiej Traz-os-Montes, gniazdo rodzinne dynastji panującej w Portugalji i Brazylji; jest rezydencją biskupa, ma 5,000 m. i fabryki jedwabiu.

Braganza, nazwisko dynastji, panującej w Portugalji i Brazylji, wywodzi się od miasta Bragança i jej założyciela, Alfonsa I-go, pierwszego księcia Braganza († 1461), naturalnego syna króla portugalskiego Jana I. Wnuk jego, Ferdynand II-gi, obwiniony o tajemne stosunki z Hiszpanją, był ścięty w 1483 r. Mimo to jednak rodzina ta utrzymała dawne swe znaczenie, tak dalece, że niedołężny książę Jan († 1582), za wpływem swej szlachetnej i odważnej małżonki Katarzyny, wnuczki Emanuela W., mógł występować jako pretendent do korony hiszpańskiej, lubo bezskutecznie. Dopiero jego potomek, także Jan († 1656), pod imieniem Jana IV wstąpił na tron portugalski. Po nim panowali Alfons VI, Piotr I, Jan V (1706—50), Józef I (1750—77) i Marja Franciszka. Syn tej ostatniej, Jan VI, był naprzód regentem; w r. 1807 schronił się przed Francuzami do Brazylji, którą wyniósł 1815 do stopnia oddzielnego, ale zjednoczonego z koroną portugalską, królestwa, i po śmierci swej matki 1816 przyjął tytuł królewski. W r. 1821 powrócił do Portugalji i tu † 1826 r. Żona jego, Karolina, księżniczka hiszpańska († 1775, † 1830), urodziła mu dwu synów: Dom Pedra i Dom Miguela. Pierwszy, * 1798, został 1822 pod imieniem Dom Pedra I-go cesarzem brazylijskim, zrzekł się r. 1826 korony portugalskiej na rzecz swej córki Marji da Gloria, a 1831 i korony brazylijskiej, na rzecz syna Dom Pedra II. Lecz kiedy Dom Miguel, * 1802, kazał się kortezom portugalskim ogłosić królem w r. 1828, przyszło do wojny domowej pomiędzy dwoma braćmi, skutkiem której Donna Marja da Gloria wstąpiła na tron (1833). Ta † 1853, zostawiwszy następcą syna swego Dom Pedra V, który † 1861; w tymże roku zmarli dwaj jego bracia: Dom Fernando i Dom Joano, a tron portugalski objął czwarty brat, Ludwik I (1838). Ob. Brazylja i Portugalja. — Poboczna linja *Alvarez*, pochodząca od drugiego syna Ferdynanda I, wygasła już w r. 1732 na Jakóbie de Mello, księciu Cadaval. Każdy następca tronu portugalskiego nosi tytuł *księcia Braganza.*

Bragi (nowsza forma *Braga*), syn Odyna i Fryggi, w mitologji skandynawskiej, bożek wymowy i poezji. Wyobrażano go starym i długobrodym, podobnie jak Odyna, lecz zawsze z twarzą wesołą i bez zmarszczek. Małżonką jego jest Idhuna.

Braha czyli *wywar*, pozostałość po odpędzeniu wódki, używana na karm głównie dla bydła i trzody chlewnej. Pożywność jej jest w ogólności 4 razy mniejsza, aniżeli siana.

Braha, herb polski, znany tylko z nazwy.

Brahe, dopływ Wisły, ob. Brda.

Brahe, starożytna rodzina szwedzka.—**Brahe** Piotr, zwany *Młodym*, * 1602, † 1680, był towarzyszem wypraw wojennych króla Gustawa II-go Adolfa, a jako gubernator Finlandji, jej dobroczyńcą.—Hrabia **Brahe** Eryk, * 1722, za udział w spisku rojalistowskim został ścięty 1756 r.—Hrabia **Brahe** Magnus Fryderyk, * 1796, † 1844, był ulubieńcem króla Karola IV Jana, równie jak i syn jego, hrabia **Brahe** Magnus, * 1790, który od r. 1826 wywierał wpływ przeważny na sprawy państwa. Mianowany szefem sztabu głównego, marszałkiem państwa, kanclerzem i wielkim koniuszym, pielęgnował troskliwie swego królewskiego przyjaciela w jego ostatniej chorobie i umarł w sześć miesięcy po jego śmierci. Por. Warmholz „Bibl. sweo-goth" (t. XII); Sam. Gyllenstope „De illustri Braheorum prosapia" (Abo, 1671); „Imagines illustriss. familiae Braheae"

Digitized by Google

(Visingsborg, r. 1671); B. J. Ignacius i A. W. Mennender „De vita et meritis Petri Brahe“ (Abo, 1816, in 4-to).

Brahe *Tycho*, właściwie *Tyge de* **B.**, jeden z najsłynniejszych astronomów, * 1545 w Kundstrup, pod Helsingborgiem, † 1601. Pochodził ze starej szlacheckiej rodziny. Gdy zapowiedziane zaćmienie słońca nastąpiło zgodnie z obliczeniami, **B.** postanowił poświęcić się astronomji; ze strony jednak rodziny, która astronomję uważała za rzecz niegodną szlachcica, napotkał takie przeszkody, że zmuszony był nad tą nauką pracować ukradkiem i po nocy. Po długim pobycie w Niemczech, gdzie zwiedzał najważniejsze obserwatorja, powrócił do Kopenhagi. Wskutek postrzeżeń, czynionych nad nową z roku 1572, a w 1574 roku znikłą gwiazdą, król Fryderyk II podarował mu wyspę Hveen, wyznaczył pensję roczną i dostarczył środków do zbudowania obserwatorjum (Uraniburg, 1580), tudzież na sprawienie potrzebnych narzędzi. Po śmierci Fryderyka II, za rządów Krystjana IV-go, przez niechęć szlachty odjęto mu wszystkie jego pensje i dochody. Skutkiem tego **B.** opuścił 1597 r. Danję, do 1599 przebywał u hrabiego Rantzau w Wandsbek pod Hamburgiem, i tegoż roku wszedł do służby cesarza Rudolfa, który mu przeznaczył zamek Benatki pod Pragą na urządzenie obserwatorjum, gdzie zmarł z usprawiedliwionym okrzykiem: „Nie darmo żyłem!“ **B.** udoskonalił wiele narzędzi astronomicznych i był znakomitym obserwatorem; spostrzeżenia jego pod względem ścisłości przewyższały wszystkie, jakie do jego czasów były czynione, i na nich to opierając się, Keppler odkrył prawa ruchu planet. Pomimo to był stronnikiem astrologji i przeciw układowi świata Kopernika wystawił własny, w którym ziemia zajmowała środek świata; dokoła niej krążyć miały księżyc i słońca, dokoła tego ostatniego planety. Z dzieł jego ważniejsze: „Astronomiae instauratae progymnasmata“ (1587—1589); „Opera astronomica“ (1648); „Historia coelestis“ (1666); „Astronomiae instauratae mechanica“ (1566, 1610). Żywot **B.** opisali Gassendi (1756), Helfrecht (1798), Pedersen (1838), Frijs (1870), Dreyer (1890).

Brahe Tycho.

Brahestad (po fińsku *Raahe*), miasto portowe w Finlandji, w gub. Uleaborskiej, nad odnogą Botnicką, 3,400 m., warsztaty okrętowe, fabryki, handel smołą, łojem i drzewem. W r. 1854 port był zniszczony przez flotę angielską.

Brahiłów, miasteczko w pow. Winnickim gub. Podolskiej, przy ujściu Brahy do Rowu, 3,000 m., kościół katolicki parafjalny, cukrownia. Pamiętne jest pobytem Stanisława Augusta w r. 1787, wracającego z podróży do Kaniowa. W okolicy kopalnie wapieni.

Brahin, miasteczko w pow. Rzeczyckim, gub. Mińskiej, nad rz. Brahinką, dopływem Prypeci, 3,000 mieszkańców.

Brahma, Brahmici, ob. Brama, Bramani.

Brahmana, ob. Bramana, księgi święte.

Brahmanospati, bóg indyjski, ob. Bramanospati.

Brahmosomadż, sekta religijna indyjska, ob. Bramosomadż.

Brahms Jan, znakomity kompozytor, * 1833 w Hamburgu, z ojca również muzyka, † 1897 w Wiedniu. Uczeń Marxsena w Altonie, zwrócił na siebie pierwszemi już zaraz kompozycjami podziw Roberta Schumana w r. 1853. Spędziwszy pewien czas u Liszta w Wejmarze, objął posadę dyrektora chóru i muzyki u księcia Lippe-Detmold. W r. 1863 został dyrektorem chóru w „Singacademie“ wiedeńskiej. Od r. 1869 zamieszkał stale w Wiedniu. Uniwersytety w Cambridge (1877) i Wrocławiu (1881) ofiarowały mu godność doktorską *honoris causa*. Z biegiem czasu, w miarę rozwijania się twórczości mistrza, coraz więcej zaszczytów spływało na jego głowę; akademje muzyczne śpieszyły z policzeniem go w poczet s w o i c h członków, panujący z przyozdobieniem jego piersi orderami. Niepodobna wymieniać tutaj szczegółowo kompozycji autora „Requiem niemieckiego;“ historja muzyki zapisze ich około dwustu w swoich rocznikach (sonaty, kwartety, tria, balady, romanse, uwertury, serenady, rapsodje i t. d.). **B.** przerastał siłą, oryginalnością i wielostronnością talenty wszystkich współczesnych sobie kompozytorów, łącząc w sobie harmonijnie żywioły szkoły klasycznej i romantycznej. Posiadał niepożyty zasób melodji w duszy, opartych przeważnie na prostych, szczerych i wdzięcznych motywach ludowych; często bywał namiętnym i patetycznym, zawsze oryginalnym i artystycznym. Niemniej oryginalnemi i szlachetnemi były zawsze rytmika i harmonja u **B.-a.** W organicznem rozwinięciu swoich utworów okazywał się **B.** niedoścignionym kontrapunktystą. Por. B. Vogel „Johannes Brahms“ (Lipsk, 1888), życiorys przez Deitersa (1880), E. Krause „J. **B.** in seinen Werken“ (Hamburg, 1892), Nagel „J. **B.** als Nachfolger Beethovens“ (Lipsk, 1892).

Brahms Jan.

Brahui, *Brahisowie*, lud zamieszkujący Beludżystan (ob.), a który rozprzestrzenił się też w równinie Indu. **B.** należą do plemion Drawida; mają twarz okrągłą, włosy brunatne; są gorliwymi

Digitized by Google

rolnikami, hodują bydło, obyczajów są surowych. Mowę ich zbadał Trumpp (Sprawozdania akad. monachijskiej, 1889).—Góry *Brahui*, ob. Hala.

Braid James, lekarz, * 1795 w hrabstwie Fife w Szkocji, † 1860, był lekarzem w kopalniach Leads Hill, następnie przebywał w Manchester, jako chirurg i lekarz chorób nerwowych. Odkrył on w r. 1841, że wpatrywanie się długotrwałe w przedmioty błyszczące sprowadza pewien stan, zbliżony do snu, nazwany potem hypnozą. Zajął się odtąd zbadaniem tego objawu i zastosowaniem go do leczenia chorób nerwowych. Jemu więc właściwie przypisać należy odkrycie hypnotyzmu, który też niekiedy *braidyzmem* nazywano. Ogłosił: „Neurypnologie“ (1843); „Magic, witchcraft, animal magnetism, hypnotism and electrobiology“ (3 wyd. 1853). Por. Preyer „Die Entdeckung des Hypnotismus“ (1881).

Braidyzm, ob. Braid.

Braille Ludwik, nauczyciel ociemniałych, * r. 1809 w Coupvray, w departamencie Seine-et-Marne, † 1852; utracił wzrok w trzecim roku życia, po ukończeniu instytutu ociemniałych w Paryżu, został tamże nauczycielem (1827) i obmyślił system nauki czytania dla ociemniałych, polegający na kombinacjach punktów (1829), służący zarazem do nauki muzyki, matematyki i stenografji, wprowadzony w wykonanie w r. 1854, następnie system drugi, wyrażający formy liter kropkami wypukłemi (1839). Por. „Congrès universel pour l'amélioration du sort des aveugles et des sourds-muets, № 29 de la Série“ (Paryż, 1879, str. 142, 153, 360, 376).

Braine 1) **B.** *le Comte*, miasto w belgijskiej prowincji Hainaut, w okręgu Soignies, 8,800 m., wyrób koronek; 2) **B.** *l'Allend*, miasto w belg. prow. Brabancji, 7,000 m.; okolica była teatrem bitwy pod Waterloo.

Braintree (wym. *Brentri*): 1) Miasto w ang. hrabstwie Essex, na północo-wschód od Londynu, 5,600 m. 2) Miasto w stanie Norfolk w płn.-amer. stanie Massachusetts, 16 klm. od Bostonu, siedlisko Thayer-Academy, 5,000 m., fabryki tkanin jedwabnych i bawełnianych.

Braith Antoni, malarz zwierząt, * 1836 w Biberachu w Niemczech, mieszka w Monachjum, z płócien jego najlepsze: „Krowy w lesie“ (1865); „Krowy na łące“ (1868); „Stado kóz“ i inne.

Brajeskul, herb polski, znany tylko z nazwy.

Brajłów, rumuń. *Braila*, miasto w Rumunji (w Wołoszczyźnie), nad Dunajem; 47,000 m., port bardzo handlowy, 13 kościołów, 2 synagogi, gimnazjum. Do pokoju adrjanopolskiego forteca, zdobywana przez Rosjan 1770, 1809, 1828 i 1854. W okolicy połów jesiotrów.

Brak, w gatunkowaniu wyrobów nazwa gorszych w ogóle gatunków, nie posiadających należytej dokładności.

Brakarz, *Brakownik*, nazwa trudniącego się gatunkowaniem drzewa przydatnego na handel.

Brake, miasto w W. Ks. Oldenburskiem, nad Wezerą, dawniej główny port Bremy, od r. 1834 port wolny, warsztaty okrętowe, 4,500 miesz.

Brakel, miasto w pruskiej regencji Minden, nad rz. Nethe, 2 kościoły kat., 1 ewang., synagoga, statua Rolanda z XII w., cukrownia, wyrób cygar, 3,200 miesz.

Brakenburg Ryszard, czy też Regnier, malarz holenderski, * 1658 w Harlemie, † 1702 tamże; uczeń A. van Ostade, odznaczył się w wesołych utworach rodzajowych, celujących starannem wykończeniem, zwięzłością i pięknym kolorytem.

Brakna, plemię afrykańskie nad dolnym Senegalem, należy do szczepu arabskiego, zmieszanego z Negrami.

Brakteaty (z łac. *bractea*, blaszka), zowią się pieniądze z cienkiej złotej lub srebrnej blachy,

Brakteaty, znalezione w Ueberlingen w r. 1869.

tylko z jednej strony nieforemnemi figurami stemplowane, a zatem z jednej strony wypukłe, z drugiej zaś wklęsłe. Pierwsze **B.** miały się zjawić w Niemczech, za Ottona I. Bito je przeważnie ze srebra, rzadko ze złota. W dyplomatach społczesnych ich obiegowi mają nazwy: „*denarius*,“ „*moneta*,“ „*obolus*,“ „*panningus*.“ U nas znajdują **B.** w wykopaliskach, sięgających XI (np. trzebuńskie) i XIII w., przy którego końcu ustępują miejsca groszom czeskim. **B.** te nazywano podówczas *denarami*, albo ogólnie monetą krajową. Por. Mader'a „Versuch über die Bracteaten“ (Praga, 1898); Stronczyńskiego „Pieniądze Piastów.“

Brakteaty czeskie króla Otokara II.

Brama, *Brahma*, *Brahmian*, *Braman*, wyraz sanskrycki, oznaczający *najwyższą istotę*, z którym łączy się trzydziestowiekowy rozwój reli-

Digitized by Google

gijny w Indjach Wschodnich i który we wszystkich przejściach tego rozwoju zawsze to obejmuje, co stanowi najwyższy duchowy nabytek Indów. Początkowo **B.** (w rodzaju nijakim) oznaczało zaklęcie, formułę magiczną, modlitwę zniewalającą bogów do ustępstw i łask. Z czasem stało się **B.** synonimem najszlachetniejszego z bóstw, oraz najwyższej substancji bytu, absolutu (ob.). W tej formie utożsamiło się z *Atmanem* (ob.). Jako uosobienie, *Brahma*, *Brama* (rodz. męsk.) jest jednym z oddzielnych bogów indyjskich, który z bogami Wisznu i Sziwa stanowi Trójcę (*Trimurti*) bóstw najwyższych. Jest on stwórcą świata, który ród ludzki do życia powołał i który objawił święte księgi *Wedy* i prawa *Manu*. Wyobrażają go z 4 twarzami, któremi patrzy w 4 strony świata, spoczywającego na łabędziu. Nie odbiera żadnej czci publicznej, a więc nie ma też i żadnych świątyń; żoną jego jest *Saraswati*. U filozofów indyjskich, *Brahman* (rodz. nijakiego) oznacza jestestwo boskie bez żadnej osobistości, i to stało się właśnie powodem, dla którego jest ono przedmiotem religijnej tylko kontemplacji, nie objawiającej się

Brahma i Saraswati na łabędziu.

Brahma i Saraswati.

w oznakach czci zewnętrznej. Jestestwo to jest najpierwszą nieosobistą przyczyną wszech rzeczy, od niego jednego wychodzi prawda bezwzględna; człowiek nie jest w stanie określić go myślami ludzkiemi i ziemskim wyrazem; jest ono nieskończone w przestrzeni i czasie. Zowią się także *Parabrahm*, co odpowiada mniej więcej naszemu „prabyt," „praistnienie," „istnienie bezwzględne," „początek, kres i podścielisko wszelkiego życia i trwania;" to samo, co „Natura naturans" Spinozy, „Wola" Schopenhauera, „Stnienie" Trentowskiego, „Absolut" Schellinga, „Nieświadome" (Das Unbewusste) Hartmanna. Por. Haug „Brahma und die Brahminen" (1871).

Brama v. *Oginiec*, herb: W polu błękitnem na barku czerwonej klamry („bramy," jak w herbie Bożeniec, ob.) krzyż srebrny, rozszczepiony. Tarczę okrywa płaszcz książęcy z mitrą.

Brama.

Bramah Józef, mechanik, * 1749 roku w Stainborough, w ang. hrabstwie York, † 1814 w Londynie, wynalazł 1783 r. waterklozety, w r. 1796 prasę hydrauliczną, następnie prasę do drukowania banknotów i in.

Bramaloka, miejsce pobytu boga Bramy, raj Bramy.

Braman, termin filozoficzno-teologiczny religji Indów, ob. Brama, Bramanizm.

Bramanaspati, albo **Brihaspati**, imię boga indyjskiego z epoki wedyckiej (ob. Wedy). Był to bóg kapłanów, uosobienie modlitwy. (Ob. Braman).

Bramani, Brahmani, Bramini, zowią się uczeni w prawie bożem indyjskiem, składający najwyższą z czterech kast dziedzicznych. Jako stróże religji Bramy, pełniący służbę kapłańską w świątyniach, doradcy książąt i lekarze, poczytywani są za świętych i nietykalnych, i zawsze zostają w największem poszanowaniu u ludu. Życie **B.** dzieli się na 4 okresy: w 1-m nazywa się *Bramaczari* (młodzieniec przyjęty do kasty jako rzeczywisty członek, rozpoczyna naukę ksiąg świętych), w 2-m *Grihastha* (w wieku męskim, żeni się i zakłada własne gospodarstwo), w 3-cim *Wanaprasta* (po spłodzeniu syna, żyje w samotności, poświęcając się kontemplacji), w 4-tym *Sannyasi* (oczyszczony od wszelkiej ziemskości, wraca do pierwotnego źródła swego istnienia). Obecnie wielu **B.** służy w wojsku angielskim.

Bramanizm, Brahmanizm, Braminizm, religja Indów, w drugiej, powedyckiej (ob. Wedy) fazie, rozwoju. Ogniskiem jej jest wiara w bóstwo najwyższe nieosobiste, któremu inne są poddane. Współcześnie z tem wytworzył się podział na kasty, kult ofiarniczy, oraz wysoko rozwinięta spekulacja metafizyczno-teozoficzna. Bogowie wedyccy pozostali, ale tylko jako objawy jednej wielkiej, nieskończonej potęgi, z której

Digitized by Google

wszystko wyszło i do której wszystko powróci. Owo bóstwo absolutne zwało się Atman (ob.), albo Braman (ob.). Prócz tego wierzono w metempsychozę, t. j. stopniowe przechodzenie dusz w coraz to doskonalsze organizmy. Wędrówką to rządziły prawa *Karmy* (ob. Karma, Karman). Ostatecznym jej celem był powrót do spokoju na łonie Brahmana, Nirwany (ob.), *Bramanizm*, pod wpływem reakcji buddystycznej (ob. Budda i Buddaizm), skierowanej przeciwko przewadze braminów, przerodził się w Neobraminizm, czyli *Hinduizm* (ob.), panujący obecnie w Indjach i będący tylko odmianą **B.**

Bramante, właściwie *Donato Lazarri, d'Angnolo*, * 1444 w Monte-Asdroaldo, księstwie Urbino, † 1514 r. w Rzymie, znakomity architekt włoski. On to z rozkazu Juljusza II papieża połączył galerję Watykanu z Belwederem, rozpoczął budowę bazyliki św. Piotra i podniósł ją aż po tablaturę, wystawił pałac Torlonia i wiele innych gmachów. Por. Pungileone „Memorie intorno alla vita ed alle opere di B." (Rzym, 1836). H. Semper „Donato **B.**" w „Kunst und Künstler" (Lipsk, 1877).

Bramantino, rzeczywiście *Bartłomiej Suardi*, * 1455, † 1536, ulubiony uczeń Bramantego, był znakomitym malarzem i budowniczym. Wybudował w Medjolanie kościół św. Satyra. W temże mieście, w galerji Melzi, znajduje się piękny jego pendzla obraz św. Michała.

Bramany, po sanskrycku brâhmanam, rodz. nij., są starożytne komentarze do hymnów Wed, pisane w okresie po-wedyckim, tak zwanym braminskim; zawierają one przepisy obrzędowe, przeplatane mnóstwem legend i objaśnień symbolicznych. Do każdego zbioru (Samhitas) Wed dołączony jest zbiór **B.**: Aitareya **B.** (wydana przez Hauga z przekładem 1863 i przez Aufrechta 1879), Kauszitaki albo Siankhayana **B.** (1887), Tandyamaha albo Pańczawimsia **B.** (1870—74), Samawidhana **B.** ważna dla historji zabobonów i przesądów Taittiriya **B.** (1859—70), Siatapotha **B.**, najważniejsza ze wszystkich, gdyż daje dokładny obraz rozwoju pojęć religijnych w duchu kasty kapłańskiej Braminów (ob.). Por. Weber „Akad. Vorlesungen über indische Literaturgeschichte" (1876, str. 12—17).

Bramapatuam, miasto Brahmy, ma jakoby leżeć na szczycie góry Meru, skąd czterema wielkiemi bramami wypływać mają cztery główne rzeki świata: Sadalam, Sadasson, Patram i Alagnej.

Bramaputra *(Brahmaputra*, t. j. syn Brahmy), jedna z głównych rzek Azji, wypływa ze źródeł położonych na wyżynie Tybetu na wysokości 4,800 metr. i powstaje z połączenia się płynącej z północo-wschodu Lohity i Tybet przerzynającej Dsangpotsu (dług. 1,650 klm.), przechodzi przez Assam, dzieli się w Bengalu na kilka ramion i łącznie z Gangesem tworzy w rozmaite kształty rozpadającą się Deltę. Cała jego długość (uważając Dsangpo za jej początek źródłowy), dochodzi do 2,900 klm. Największa jej szerokość pod Gauhati wynosi 1,509 m., głębokość 24 m. Bramaputra, północnie jak Ganges, uważana jest za rzekę świętą.

Brambach Józef, muzyk niemiecki, * 1833 r., kształcił się w konserwatorjum w Kolonji, od r. 1858 do 1861 był tamże nauczycielem muzyki, następnie do 1869 dyrektorem orkiestry miejskiej w Bonn. Napisał: „Trost in Tünen," „Das eleusische Fest," „Frühlingshymnus" na chór mieszany i orkiestrę, „Die Macht des Gesangs," „Welleda," „Alcestis," „Prometheus" (1880); „Columbus" (1886) i w. in.

Brambeus *Baron*, pseudonim *Józefa Sękowskiego* (ob.).

Bramne, *bronne*, inaczej *odźwiernictwo*, urząd dworski w daw. Polsce, ob. Myto.

Bramosomadż, Brahmosomaj, sekta indyjska, założona w 1830 przez Bramina Ram Mohan Roy'a, * 1774, † 1833 w Bristolu. Dążył on do zbliżenia braminizmu z deizmem w duchu angielskim. Następcy jego, Debendra Nat Tagore i Keszab Chader Sen, prowadzili dzieło reformy dalej. W roku 1876 było 128 gmin **B.** Sekta ta chciała połączyć wszystko, co jest najlepszego w różnych religjach, i czciła zarówno Wedy, jak Awestę, Biblję i Koran.

Brampton. 1) Miasto w ang. hrabstwie Derby, w pobliżu Chesterfield w Anglji 8,400 miesz., kopalnie węgla i huty żelazne. 2) Miasto w hrabstwie Cumberland, na płn.-wschód od Carlisle, 6,000 miesz., kopalnie węgla i fabryki tkanin bawełnianych. 3) Miasto w prow. Ontario w Kanadzie, na zachód od Toronto, 4,000 miesz.

Bramstedt, miasteczko w prow. Szlezwicko-Holsztyńskiej, nad rz. Braman, ma warzelnie kleju, tartaki, kąpiele błotne; znaczna hodowla bydła, 2,000 miesz.

Brancaccio, sławny ród neapolitański, od którego pochodzi francuski dom Brancasów i który dał Kościołowi siedmiu kardynałów w wieku XIV, XV i XVII. Odznaczyli się z pomiędzy nich: Landolfo **B.**, kardynał, od r. 1284, † 1322; Lodovico **B.**, uczony kanonista, † 1411; Nicolo **B.** † 1412, arcybiskup Cosenzy; Rainaldo **B.**, kardynał, † 1427; Tomasso **B.**, przezwany „Kardynałem Kresowatym;" Francesco Marja **B.** i Stefano **B.**, synowiec poprzedniego, kardynał, † 1682.

Brancaccio Carluccio, awanturnik włoski. Dobrze przyjęty w Krakowie przed koronacją Stefana Batorego z Anną Jagiellonką, wkradł się w łaski królowej, której wmówił, że staraniami swemi przyczyni się do odzyskania na korzyść sukcesorów królowej Bony sum neapolitańskich. Wyłudził 3,000 talarów, urządził intrygę, udając się do króla szwedzkiego Jana i namawiając go, aby sam dochodził praw żony swojej do spadku po Bonie i wytoczył królowej polskiej proces. Dopiero poseł króla szwedzkiego, Pontus de la

Digitized by Google

Gardie, poznał się na sprawkach **B.**, i kardynał Hozyusz poinformował o tem w r. 1577 oba dwory. Por. Kantecki „Sumy neapolitańskie" (Warszawa, 1881, str. 162).

Brancaleone Dandolo, hrabia du Casalecchio, senator rzymski z Bolonji, wybrany przez Rzymian 1523 r. podestą, celem uśmierzenia domowych zamieszek i niezgód, przymusił samego papieża Inocentego IV do uznania władzy ludu; lecz z powodu nowego powstania zmuszony był uciekać do Bolonji. Po upływie dwu lat przywołany napowrót, † 1258 r., nienawidzony przez szlachtę, ale wysoko poważany przez lud. Por. Sismondi „Hist. des républiques italiennes" (2 t.).

Brancel, ob. Frencel, ród pisarzów łużyckich.

Branchia, skrzela (ob.).

Branchiobdellidae, ob. Pijawki.

Branchiopoda, *Zadychry*, grupa skorupiaków liścionogich (ob.).

Branchiosaurus, płaz kopalny, ob. Stegocephala.

Branchidowie, ród obsługujący wyrocznię Didymską w Milecie, po przodku *Branchosie* z Delf, synu Smikrosa lub Apollina, który mu udzielił proroczego daru. Podczas najazdu medo-perskiego w r. 480 przed Chr. zmuszeni przez Kserksesa, wydali mu skarby świątyni, za co bojąc się odpowiedzialności, prosili Kserksesa o przesiedlenie w inne miejsce. Przeniesieni zostali do Baktrjany. Według Kurcjusza (VII 5), Kserkses za karę miał ich świątynię zburzyć i kapłanów rozpędzić.

Brancz, ob. Berencs.

Brand, miasto górnicze, w saskim okręgu Freiberskim, nad Münzbach, posiada szkołę koronkarską, kopalnie srebra i ołowiu, fabryki cygar, 3,400 miesz.

Brand Adam, podróżnik, rodem z Lubeki, jako kupiec przybył w młodym wieku do Moskwy i w r. 1692—4 towarzyszył poselstwu do Chin. Resztę życia przepędził w Królewcu. Podróż swą opisał w dziele: „Beschreibung des Chinesischen Reiches" (1698, 1612, 1734).

Brand Enevold, hrabia, * 1738, † 1779 roku, ulubieniec ministra duńskiego Struenseego, był szatnym, a potem nieodstępnym towarzyszem chorego na umyśle króla, mianowany został radcą tajnym i otrzymał tytuł hrabiowski. Po upadku Struenseego, **B.** razem z nim skazany został na śmierć.

Brand Herry Bouverie, mąż stanu angielski, młodszy syn lorda Dacre, * 1814. Był sekretarzem Jerzego Greya, a w r. 1852 wybrany do izby gmin, należał do stronnictwa liberalnego; od 1855—1858 był lordem skarbu, w 1858 kanclerzem księcia Walji i 1866 sekretarzem skarbu. W r. 1872 obrany był mówcą izby gmin. W roku 1884 złożył tę godność i wszedł do izby lordów, jako wice-hrabia Hampden.

Brand Jan Henryk, prezydent rzeczypospolitej Orańskiej, * 1833, † 1888, kształcił się w Anglji, był adwokatem w Kapstadzie, w roku 1866 obrany był prezydentem rzeczypospolitej Orańskiej.

Branda, Brandus Castiglione, kardynał, był nuncjuszem w Polsce w r. 1424, jak wspomina o tem Długosz. W 1434 otrzymał kanonję gnieźnieńską. Por. Korytkowski: „Prałaci i kanonicy katedry metr. gnieźnieńskiej" (I, 69—71).

Brandanus (święty), założyciel i opat klasztoru Cluainfort, w irlandzkiem hrabstwie Galvay, biskup irlandzki, † 577 r.; znany jest z legendy, jako w długoletniej podróży morskiej zwiedzić miał piekło i raj. Por. „De fortunatis insulis" z w. XI, wydane przez Jubinala p. t.: „La légende latine de St. Brandaines" (Paryż, 1836 roku) i Schroedera p. t.: „Sanct Brandan" (Erlangen, 1871); Schirmer „Zur Brandanus-Legende" (Lipsk, 1888).

Brandeis, miasto, ob. Brandys.

Brandeis Jan, malarz czeski, † 1818, † 1872 w Pradze, początkowo malował na porcelanie, odznaczył się jako portrecista. Do najlepszych należy portret hr. Fr. Thuna, w zbiorach Tow. przyjac. sztuk pięknych w Pradze.

Brandel Piotr Jan. (Z własnego portretu).

Brandel lub Brand Piotr Jan, malarz czeski, * 1668 w Pradze, † 1735, wykonał wiele obrazów treści religijnej, z których najlepsze: „Wniebowzięcie N. M. Panny," „Uzdrowienie Tobjasza" w galerji Rudolfinum i własny portret **B.** w zbiorze Przyjaciół nauk.

Brandenburg, *Brandenburgja*, *Brandeburg* prowincja państwa Pruskiego, zajmująca okolicę środkową wschodniej jego części, posiada obszar 39,836 klm. kw. Ustanowioną została w r. 1816 z dawnego margr. **B.**, z wyjątkiem Starej Marchji i kilku drobnych cząstek, które ze względów administracyjnych oddzielone od niej zostały, z powiatu Szwibudzkiego i części powiatu Sagańskiego, dawniejszych niższych Łużyc szląskich, zachodniej części wyższych Łużyc i nareszcie części dawniejszych saskich powiatów Wittenberskiego i Mejseńskiego. Mieszkańców, bez Berlina, liczy 2,822,000, z wyjątkiem Wendów łużyckich (52,000), pochodzenia niemieckiego i wyznania ewangelickiego. Pomijając kilka wzgórzystych pasemek, kraj ten przedstawia niemal jedną tylko nieprzerwaną równinę, z przeważnie piaszczystym i jałowym gruntem. Główne rzeki są: Odra we wschodniej i Elba w zachodniej części. Z rzek bocznych, wpadających do pierwszej, najważniejsze są Warta z Notecią; z wpadających zaś do drugiej Havel i Sprea. Znaczniejsze jeziora:

Digitized by Google

Rupińskie, Schwielow, Scharmützel, Ucker, Grimnitz, Paarstein, Werbellin. Z licznych kanałów ważniejsze są: Finow, łączący rzekę Havel z Odrą, Fryderyka Wilhelma, wiążący Spreę z Odrą; Rupiński, Storkowski, Werbeliński i in. Płody państwa kopalnego ograniczają się na torfie, węglu kamiennym, wapnie, gipsie, ałunie, saletrze i bursztynie. Lasy, obejmujące 32,5 odsetek powierzchni, wydają wszelkiego rodzaju piękne drzewo. Rolnictwo nie wszędzie równe przynosi korzyści; głównemi jego płodami są: jęczmień, żyto i kartofle; tylko w najżyźniejszych okolicach rodzi się pszenica. Ważniejszą jest hodowla inwentarza, a mianowicie bydła rogatego (761,000 sztuk), koni (267,000). owiec (1,200,000). Rybołówstwo prowadzi się na znaczną stopę. Przemysł ma główne siedlisko w Berlinie (ob.); na prowincyi mają znaczenie przędzalnie wełny i sukiennictwo w Łużycach dolnych, płóciennictwo w Sorau, fabryki cukru w Oderbruch, fabryki machin, huty szklane w Baruth, fabryki tytuniu w Schwedt, wyroby optyczne w Rathenow, dalej cegielnie, tartaki, browary, gorzelnie, dostarczające 450,000 hektolitrów alkoholu, głównie z kartofli. Co do handlu, oprócz wielkiego ruchu, którego środkowym punktem jest Berlin, ważny nadają mu popęd wielkie jarmarki we Frankfurcie. Pod względem oświaty poza Berlinem istnieją 24 gimnazjw, 3 progimnazja, 9 gimnazjów realnych, 12 progimn. realnych, 10 seminarjów nauczycielskich, szkoła rolnicza, leśna i in. Administracyjnie prowincja **B.** dzieli się na obwód miasta Berlina, na obwód regencji poczdamskiej z 18 powiatami i na obwód regencji Frankfurt nad Odrą z 20 powiatami. Herbem prowincji jest orzeł czerwony w srebrnem polu; barwy prowincjonalne są czerwona i biała.

Herb Brandeburgji.

Historja. Przed wędrówkami ludów krainę dzisiejszej Brandeburgji dzierżyły pokolenia Swewów; później siedliska ich zajęły narody słowiańskie. Z pod panowania Karola W., pod którego władzę dostały się 789 r., wybiły się one na wolność, a z Saksonami i Turyngami ustawiczne toczyły wojny, skutkiem których Hawolanie i Ratarjowie w Marchji Ukrzańskiej zostali przez króla Henryka I ujarzmieni 928 r. Celem wzmocnienia granic, monarcha ten ustanowił 931 r. margrabstwo północnej Saksonji, czyli Marchję północną (dziś Stara Marchja), a Otton I założył dla popierania chrześcijaństwa 939 i 946 r. biskupstwa brandeburskie i hawelberskie. Marchję wschodnią (dziś Łużyce Dolne), ustanowił wkrótce potem Gero. Marchja północna dostała się 1056 r. w posiadanie hrabiów Stade, a 1134 r. cesarz Lotarjusz nadał ją Albrechtowi Niedźwiedziowi. Nieubłagany ten wróg Słowian, ogniem i mieczem położywszy koniec panowaniu Wendów w tych stronach, otrzymał 1143 r., w dodatku do północnej Saksonji Marchję wschodnią i przyjął tytuł margrabiego brandeburskiego. Następnie podbił Marchję średnią, Pregnitz i Marchję Ukrzańską i utwierdził swoje panowanie przez wygnanie buntujących się Wendów i coraz liczniejsze osiedlanie się w tych stronach niemieckich rodzin rycerskich. Najbliższymi jego następcami byli: 1167—1184 r. Otto I, 1184—1205 roku Otto II, 1205—20 Albrecht II, który pozyskał jeszcze Pomorze zachodnie, i którego synowie Jan I i Otto III 1226—58 r. wspólnie rządzili tym krajem. W r. 1258 podzielili się obaj bracia rządami, skutkiem czego Jan I († 1266) został założycielem starszej linji brandebursko-askańskiej w Stendalu, a Otto III († 1267) założycielem młodszej linji w Salzwedel. Gdy następnie obie linje, młodsza 1317 r., starsza zaś 1320 wygasły, nastały dla krajów brandeburskich czasy zamieszek i zawikłań, aż nareszcie cesarz Zygmunt burgrabiemu norymberskiemu, Fryderykowi VI, z domu Hohenzollern, nadał w r. 1415 Marchię Brandeburską z tytułem elektora i arcypodkomorzego. Ten 18 kwietnia 1417 r. na soborze w Konstancji otrzymał formalne nadanie lenne jako Fryderyk I, elektor brandeburski. On jest założycielem do dziś w Prusiech panującego domu, który z biegiem czasu potrafił około **B.** skupić wiele innych ziem jeszcze, tworząc zwolna dzisiejsze królestwo Pruskie. Fryderyk I († 1431) przeniósł stolicę z Brandenburga do Berlina i do wyższego podniósł znaczenia stan średni. Syn jego *Fryderyk II* (1440—70), zwany *Zęb Żelazny*, rozszerzył elektorstwo przez wykup Nowej Marchji, odzyskanie wielu miast w dolnych Łużycach i zapewnienie sobie i swym następcom prawa następstwa w Magdeburgu i Pomorzu zachodniem. Umierając, zdał rządy bratu swemu *Albertowi*, zwanemu *Achillesem i Ulisesem* (1470—86), który za życia jeszcze zdał godność elektorską najstarszemu synowi *Janowi* (1486—99); ten również, jak i jego następca *Joachim I* (1499—1535), starali się o zaprowadzenie dobrego wewnątrz rządu. *Joachim II* (1535 do 1571), zaprowadził w kraju obrządek luterski; spokrewniony z Zygmuntem Augustem, otrzymał od niego zapewnienie, że w razie wygaśnięcia linji książąt pruskich, dzierżących Prusy jako lenność od Polski, jemu lub jego potomkom udzieloną będzie na księstwo Pruskie inwestytura. To było pierwszem ogniwem przyszłego kiedyś połączenia Prus z elektorstwem Brandeburskiem. (Ob. Prusy, Historja). *Jan Jerzy* (1571—98) powiększył swoje terytorjum trzema biskupstwami (brandeburskie, rabocirskie i lubuskie) i zupełnem przyłączeniem po śmierci brata Nowej Marchji (1571). *Jan Fryderyk* (1598—1608) otrzymał dziedziczne posiadłości domu brandeburskiego we Frankonji, które jednak podzielił między swą rodzinę. *Jan Zygmunt* (1608—19) przyłączył do

Digitized by Google

elektorstwa (na mocy traktatu w Xanten 1614), księstwo Kliwji i hrabstwo Ravensberg. Jak ojciec, tak również i on pełnił regencję w imieniu obłąkanego Alberta Fryderyka nad księstwem Pruskiem, które po jego śmierci 1618 r. przyłączył do Brandeburgji, jako lenność Polski. Elektorstwo za panowania tych książąt wzmagało się nietylko terytorjalnie, ale także i wewnątrz doszło do pewnej świetności przez wyborną administrację, dobre urządzenie sądownictwa, oświatę, przemysł i handel. *Jerzy Wilhelm* (1619—40), chociaż niechętnie, wziął jednak udział w wojnie 30-letniej, połączywszy się z Gustawem Adolfem, skutkiem czego zostawił cały kraj zniszczony i w okropnym nieładzie. Z synem jego następcy, *Fryderyka Wilhelma* (1640—88), który nosił przydomek *Elektora Wielkiego*, zaczyna się właściwa historja dzisiejszej monarchji Pruskiej, albowiem *Fryderyk III* od 1701 r. występuje już jako pierwszy król pruski, tytułując się *Fryderykiem I* (ob. Prusy, Historja). Por. Küster: „Bibliotheca historica Brandenburgensis" (Wrocław, 1743), wraz z „Accessiones" (2 t., Berlin 1768); tegoż „Collectio opusculorum, historiam marchicam illustrantium" (2 t., Berlin, 1731—33); Raumer „Codex diplomaticus Brandenburgensis" (2 t., Berlin, 1831—33); tegoż „Regesta historiae Brandeburgicae" (1 t., Berlin, 1836); Riedl „Codex diplomaticus Brandenburgensis" (część I, t. 1—25, Berlin, 1839—63; część II, t. 1—6, Berlin, 1843—58; część III, t. 1—3, Berlin, 1859—61; część IV, t. 1, Berlin, 1862). Z opracowań najważniejsze: Raumer'a „Ueber die älteste Geschichte und Verfassung der Kurmark **B.**" (Zerbst, 1830); Riedla „Diplomatische Beiträge zur Geschichte der Mark **B.**" (Berlin, 1833); nadto dzieła Zimmermann'a, Bassewitz'a, Voigt'a „Geschichte des brandenb.-preuss. Staates" (Berlin, 1860 roku); Berghaus „Landbuch der Mark **B.**" (3 t., Brandenburg, 1853 — 56); Fontane „Wanderungen durch die Mark **B.**" (1861 — 1882); Trinius „Streifzüge" (1884—1887, t. 3); Heidenmann „Die Reformation in der Mark **B.**" (1889). W 1833 r. utworzyło się towarzystwo dla badania dziejów **B.**, które ogłosiło wiele cennych prac w wydawanych przez się „Märkische Forschungen." Por. Buchholz „Geschichte der Kurmark" (Berlin, 1865—75).

Brandenburg. 1) Dawny *Brennabor*, *Branibor* wendyjski, miasto, od którego marchja Brandenburska swą nazwę otrzymała, w pruskiej regencji Poczdamskiej, po obu stronach rzeki Havel (Hawoli), która go dzieli na stare i nowe miasto, ma 42,690 m. Z rozmaitych budowli tego miasta odznaczają się: piękny, starożytny tum gotycki, kościół św. Katarzyny, dwa ratusze i piękny pomnik Rolanda, wzniesiony na placu targowym. Posiada 7 kościołów ewang., 1 kat., gimnazjum i gimn. realne, fabrykę wyrobów koszykarskich, największą w Niemczech, przędzalnie jedwabiu i kamgarnu, garbarnie i inne.—**B.** był pierwotnie stolicą słowiańskich Stoderanów; po zdobyciu przez króla niemieckiego Henryka I był stolicą biskupa brandeburskiego 949—983, do r. 1142 był znowu w posiadaniu książąt wendyjskich. Biskupstwo przywrócone w r. 1161 przetrwało do roku 1544, gdy biskup Maciej Jagon przeszedł na protestantyzm. Por. Schillmann „Geschichte der Kur-und Hauptstadt **B.**" (1874).— 2) Miasteczko w Prusiech Wschodnich przy ujściu rz. Frisching do Fryskiego hafu, 1,500 miesz., zajmujących się rybołówstwem.

Brandenburg Fryderyk Wilhelm, hrabia, generał i mąż stanu pruski, * 1792 w Berlinie, † 1850; syn króla Fryderyka Wilhelma II, z jego związku morganatycznego z hrabiną Zofją Julianną Fryderyką Doenhoff, został 1795 r. wraz z siostrą swoją Julją, (która jako księżna Anhalt-Köthen, † 1848), wyniesiony do godności hrabiowskiej. W młodszym jeszcze wieku wszedł do służby wojskowej; w r. 1812 był w sztabie generała York, odznaczył się w kampanjach 1813 i 15, a w roku 1848 dowodził jako generał na Szląsku. Dnia 3 listopada t. r. stanął na czele gabinetu, który władzę królewską miał przywrócić na miejsce władzy zgromadzenia narodowego; syn *Fryderyk* † 1892. Trzeci jego syn hr. *Gustaw* von **B.** * 1820 był do r. 1888 posłem w Brukseli.

Brandenburgica, nazwa ordynacji kryminalnej brandeburskiej, ułożonej przez Jana von Schwarzenberg i wydanej 1516 r. za rządów margrabiów Kazimierza i Jerzego. Obejmuje ona kodeks i procedurę karną, jest przeznaczona dla krajów brandeburskich.

Brandenburskie berło, drobny gwiazdozbiór na półkuli płd. nieba, ustanowiony 1688 r. przez Kircha.

Brander (z niem. *statek palny*), statek naładowany prochem i innemi materjałami palnemi, przeznaczony do zapalania i niweczenia tym sposobem okrętów nieprzyjacielskich. Tego rodzaju statki bywały puszczane z wiatrem, albo też kierowane przez załogę, przyczepiane do statków strony przeciwnej i w stosownym czasie podpalane. Statki takie używane były często w starożytności, w nowszych zaś czasach posiłkowali się niemi Grecy w czasie wojny o niepodległość.

Brandes Jan Krystjan, aktor i dramatyczny poeta niemiecki, * 1735 w Szczecinie, † 1799 w Berlinie. Po rozmaitych awanturniczych kolejach życia został aktorem; w r. 1760 przyłączył się do trupy Schucha, grywał potem w Lipsku, Hamburgu, Dreźnie i Manheimie. Od 1788 r., usunąwszy się ze sceny, osiadł w Szczecinie. Skierowany przez Lessinga na drogę poezji dramatycznej, napisał mnóstwo komedji i dramatów, tudzież sztuk okolicznościowych, a nadto pierwszy melodramat niemiecki („Arjadna w Naxos"); wszystkie bez wyjątku wielkie miały powodzenie. Prace jego wyszły p. t. „Dramatische Schriften" (8 tomów, Lipsk, 1790—91). Wydał tamże bardzo

Digitized by Google

pouczającą „Selbstbiographie Brandes“ (3 t., 2 wyd., Berlin, 1802—5). Jego żona, Estera Karolina **B.**, z domu Koch, * 1746 na Litwie, była wyborną artystką, † 1786 w Hamburgu.—Ich córka, Karolina Wilhelmina Franciszka **B.**, * w Berlinie 1765, wystąpiła 1782 r. jako znakomita śpiewaczka, pierwszy raz w Wejmarze, † 1788 w Hamburgu. Własne jej kompozycje wyszły dopiero po jej śmierci.

Brandes Henryk Wilhelm, matematyk i fizyk, * 1777 w Groden, pod Rützenbüttel, † 1834; z początku zajmował się budownictwem wodnem, od r. 1811 był profesorem fizyki we Wrocławiu, od 1826 r. w Lipsku. Wraz z Benzenbergiem obserwował gwiazdy spadające i ogłosił „Beobachtungen und Untersuchungen über Strahlenbrechung“ (1807); „Anmerkungen zu Euler über die Gesetze des Gleichgewichts“ (1806); „Lehrbuch der höheren Geometrie.“ Zdaje się też, że on był autorem dzieła: „Aufsätze über Gegenstände der Astronomie und Physik“ (1835), ogłoszonej pod nazwiskiem jego syna **B.** Karola Teodora. Drugi jego syn **B.** Henryk Bernard Krystjan, * 1819 we Wrocławiu, † 1884, był docentem, a od 1865 prof. nadzwyczajnym w Lipsku, położył pewne zasługi jako historyk dziełami: „Kelten und Germanen“ (1857); „Grundriss der sächsischen Geschichte“ (Lipsk, 1860); „Abhandlugen zur Geschichte des Orients im Altertum“ (1874).

Brandes Rudolf, farmaceuta, * 1795 w Salzuflen, w księstwie Lippe Detmold, † 1842. Od 1819 był aptekarzem w miejscu rodzinnem, założył towarzystwo aptekarzy w północnych Niemczech i zajmował się badaniem wód mineralnych; większa część jego prac chemicznych i farmaceutycznych wydrukowaną została w czasopiśmie specjalnem, przez niego samego redagowanem: *Archiv für Pharmacie.*

Brandes Jerzy Morris Cohen, historyk literatury, * 1842 w Kopenhadze, z rodziców pochodzenia żydowskiego, kształcił się tamże, naprzód docent, zaś od r. 1882 profesor literatury w uniwersytecie miejscowym, podróżował po Europie i w odczytach propagował swoje p o g l ą d y; ogłosił: „Asthetiske studier“ (1868); „K r i t i k e r og Portraiter“ (1870); „Hovedströmminger idet 19 Aarhundredes Literatur“ (1872—75); „Die Romantische Schule“ (1883); „Jungdeutschland“ (1891), biografje: „Sören Kierkegaard“ (1878); „Esajas Tegner“ (1878); „Ferdinand Lassale“ (1877); „Lord Beaconsfield“ (1879); „Ludwig Holberg“ (1885); „Moderne Geister“ (2 wyd. 1887); „Aesthetische Studier“ (1888); „Essays“ (1889); „Menschen und Werke“ (1894); po polsku wyszły: „Odczyty, wypowiedziane w dniach 10, 12 i 13 lutego 1885 roku w sali ratuszowej w Warszawie“ (1885); „O poezji polskiej w XIX wieku“ trzy odczyty (1887); „Główne prądy literatury XIX w.“ (1882—84); „Szkoła romantyczna we Francji“ (1893); „Umysły współczesne, portrety literackie XIX wieku“ przełożyła Malwina Posner-Garfein (Warszawa, 1893—4, t. 2). **B.** odznacza się wielkiemi zdolnościami kompilacyjnemi, brak mu jednak oryginalności w poglądach. Jest to krytyk feljetonista w wielkim stylu, ale nie krytyk-filozof lub artysta, za jakiego zwolennicy przedstawić go chcieli. Dzieła **B.** przepełnione anegdotami i pisane bardzo żywo, czytają się przyjemnie, ale nie wyczerpują i nie ogarniają przedmiotu. We Francji spotkała **B.** ostra, choć zasłużona krytyka, a dzieła jego w ogóle zeszły powoli na plan drugi, zwłaszcza, że liberalna doktryna, którą w nich przeprowadzał, zbankrutowała w Europie.

Brandes Jerzy.

Brandes Karol Edward Cohen, brat Jerzego **B.**, pisarz duński, * 1847 w Kopenhadze, † 1895; poświęcił się filologji porównawczej i ogłosił kilka przekładów z sanskrytu (1865). Z bratem wydaje miesięcznik literacko-krytyczny, *Det nittende Aarhundrede.* Podziela kierunek literacko-realistyczny swego brata. Ogłosił też kilka komedji, dobrze na scenie przyjętych. We wrześniu 1880 obrany do sejmu, przyłączył się do lewicy. Napisał romans p. t. „En Politiker“ (1889).

Brandhof, zamek w Styrji, na południe od Mariazell, na stronie płn. wąwozu Seeberg, 1,070 metr. nad poz. morza, zbudowany przez arcyksięcia austrjackiego Jana, † 1859, z galerją obrazów, rzeźb i pięknym parkiem.

Brandis, miasto w Saksonji, w prow. lipskiej, 2,200 m., kościół ewang., zamek, łomy kamieni, kopalnie węgla brunatnego.

Brandis, ród szlachecki w XII w. rozpadł się na dwie gałęzie: szwajcarską i tyrolską, ostatnia rozpadła się na dwie linje; tyrolską i austrjacką, która wygasła w r. 1790. W r. 1654 ród ten dostał tytuł hrabiowski. Do wybitniejszych należą: *Jakób Andrzej* **B.** baron, * 1569, † 1629 napisał: „Geschichte Tirols.“ Wnuk jego *Franciszek Adam* **B.** historjograf tyrolski. *Henryk Marja* **B.** hrabia * 1821, jeden z założycieli katolickiego stowarzyszenia ludu w Austrji Górnej.

Brandis Joachim Dietrich, lekarz, * 1762 w Hildesheim, † 1845 w Kopenhadze, praktykował w mieście rodzinnem, po otrzymaniu zaś stopnia doktora medycyny w Getyndze objął katedrę w uniwersytecie w Kiel (1803—9). W 1810 został przybocznym lekarzem królowej w Kopenhadze. Napisał: „Pathologie“ (1815); „Ueber psychische Heilmittellehre“ (1818); „Nosologie und Therapie der Cachexien“ (1834—39).

Brandis Krystjan August, * 1790 w Hildesheim, † 1867. Po odbyciu studjów uniwersyteckich w Getyndze i Kielu, osiadł w Kopenhadze,

Digitized by Google

skąd 1815 przeniósł się do Berlina. Rok następny przepędził w Rzymie, w charakterze sekretarza poselstwa, wraz z Niebuhrem, którego wpływowi przypisać należy historyczny kierunek prac **B.** Lata 1817—22 poświęcił **B.** pracom około wydania dzieł Arystotelesa, wezwany do tego przez berlińską akademję, wraz z Emanuelem Beckerem. Od 1822 wykładał filozofję w Getyndze. Dwuletni pobyt **B.** na dworze króla greckiego stanowi przerwę w jego działalności nauczycielskiej i literackiej. Jako filozof, **B.** należy do szkoły Schleiermachera (ob.). Głównie zasłużył się na polu historji filozofji starożytnej („Handbuch der Geschichte der Griechischen Philosophie“ (1862—64); „Mittheilungen über Griechenland“ (1842); „Handbuch der Geschichte der griech. römischen Philosophie“ (1835—65, t. 5); wydawnictwo dzieł Arystotelesa („Methaphysica Scholia Graeca in Aristotelis Methaphysicam, de perditis Aristotelis libris“). Por. Trendelenburg „Zur Erinnerung an Chr. A. **B.**“ (Berlin, 1868).

Brandl Wincenty, historyk czeski, * 1834 r., w 1861 został kustoszem archiwum morawsko-szląskiego, wydał 5 tomów „Kodeksu dyplomatycznego Morawji“ (1874—1890); „Liber citationum et erectionum“ (6 t., 1872 i nast.), oraz napisał wiele studjów i rozpraw historycznych i literackich.

Brandon. 1) Miasto w ang. hrabstwie Durham, kopalnie węgla, huty żelazne, wraz z sąsiednim Byshottles, ma 14,000 miesz. 2) Miasto w Kanadyjskiej prowincji Manitoba, nad rz. Assiniboine, 4,000 mieszk., handel zbożem. 3) Miasto w płn.-amer. stanie Vermont, posiada akademję, 34,000 mieszkańców.

Brandowski Alfred, dr. profesor filologji starożytnej w uniwers. krakowskim, * 1835, † 1888, wydał: „De Stan. Orichovii Annalibus polon.“ (Berlin, 1861); „Zbiór przykładów do tłóm. z łacińskiego na polski“ (Poznań, (1863); „O pomysłach lechickich Bielowskiego“ (Kraków, 1868); „Wykład budowy wierszów Owidego, Wergilego i Horacego“ (Kraków, 1868); „Rozbiór treści ort. ręk. Wincentego bisk. krakow.“ (1869) w *Rocz. Tow. nauk. krak.*, którego autor był członkiem. Prócz tego napisał „Filozofja Seneki pana Kruczkiewicza rozebrał **B.**“ (1875); „O łacinie Mikołaja Kopernika“ (1878); „O różnicy, która zachodziła w złotym wieku literatury rzymskiej między łacińskim językiem gminnym a poprawnym czyli klasycznym“ (1770). Wydał jeszcze ocenę gramatyki łacińskiej Samolewicza (Lwów, 1876), oraz dzieła niemieckiego „Triennium philologicum oder Grundzüge der philologischen Wissenschaften für Jünger Philologie i t. d.“ (Poznań, 1874) i napisał po niemiecku: „Die litterarische Thätigkeit des Dr. Ladislaus Daisenberg“ (Kraków, 1878).

Brandowski Stanisław, syn poprzed., * 1864 w Poznaniu, kształcił się w Krakowie i Wiedniu, napisał: „Poezje“ (2 t., 1887); „Bracia szlachta;“ „W tarapatach“ (po niemiecku) i kilka komedji.

Brandowski Aleksander, proboszcz borecki w W. Ks. Poznańskim, ogłosił: „Encyklopedyzm w dwóch kościołach parafji boreckiej“ (1877); „Trzy obrazy w kościele zdzieskim pod Borkiem“ (1878); „Hrabia Jan Bniński, nieprzyjaciel wiary św. w parafji boreckiej, od r. 1579 do 1591“ (1879); „Maciej Kazimierz Treter, nieznany a wzorowy stylista polski XVII wieku“ (1877); „Baron Maciej Borkowicz, umorzony w r. 1358 wojewoda poznański“ (1879) i „Parafja borecka podczas napadu szwedzkiego 1655—1657“ (Poznań. 1878).

Brandt albo **Brant** Sebastjan, satyryczny poeta niemiecki, * 1458 w Strasburgu, † 1521 tamże; od 1489 profesor prawa w Bazylei, 1503 pisarz miejski w rodzinnem mieście; później powołany przez cesarza Maksymiljana do jego przybocznej rady, mianowany został hrabią. Sławę poetycką nie tyle zapewniły mu jego poezje łacińskie (Bazylea, 1498), ile raczej poemat w języku niemieckim, przełożony na wszystkie niemal języki pod tyt.: „Narrenschrift oder das Schiff von Narragonia“ (Bazylea, 1494), w którym występki i wady swojego wieku chłoszcze dowcipnie i z wielką swobodą. Nowe wydania tego dzieła, razem z biografją poety sporządzili Strobel (Quedlinburg, 1838) i Zarneke (Lipsk, 1854, najlepsze). Por. Besson „De S. **B.** sermone“ (Strasburg, 1890).

Brandt Sebastjan.

Brandt Jan, muzyk i poeta polski XVI wieku, z Poznania, * 1551, † 1601, wstąpił do Jezuitów r. 1571 w Rzymie, penitencjarjusz przy katedrze św. Piotra, po powrocie do kraju nauczyciel w Wilnie, następnie zarządzający swojem zgromadzeniem w Pułtusku i Lwowie. Ogłosił drukiem: „Rozprawę o usprawiedliwieniu przeciw teologom nowym“ (Poznań, 1591) i „Różne łacińskie i polskie pieśni z nutami muzycznemi.“ Por. Siarczyński „Obraz wieku panowania Zygmunta III.“

Brandt, alchemik niemiecki, † 1692, który zajmując się szukaniem sposobu robienia złota, poddał destylacji mieszaninę uryny z węglem i otrzymał tym sposobem fosfor, ale z wynalazku tego skorzystać nie umiał.

Brandt Jerzy, chemik, * 1694 w Szwecji † 1768, był dyrektorem laboratorjum chemicznego w Sztokholmie i członkiem akademji. Okazał on, że kobalt i arsen są ciałami metalicznemi.

Brandt Franciszek, lekarz, * 1777 w Warszawie, † 1837. Z powodu wczesnej śmierci rodziców zmuszony był chwycić się cyrulictwa, lecz znalazłszy opiekuna w dr. Spaeth, profesorze szkoły chirurgicznej, dostał się do szkoły pepi-

Digitized by Google

njerów w Berlinie; po powrocie (1802) został dyrektorem nowozałożonego instytutu położniczego; od r. 1808 był fizykiem m. Warszawy i dyrektorem instytutu szczepienia ospy ochronnej. Wspólnie z dr. Wolffem i Czekierskimi zdołał przeprowadzić założenie w Warszawie szkoły lekarskiej, w której wykładał bezpłatnie anatomję, medycynę sądową, policję lekarską i weterynarję. Jemu też w znacznej części należy się zasługa założenia Towarzystwa lekarskiego 1820, którego był prezesem od 1829 aż do śmierci. Jako autor opracował różne części anatomji (1810—1886), i ogłosił kilka innych prac. Życiorys jego podał Helbich w *Pam. Tow. Lek.* 1837.— Syn jego **B.** Alfons Jan Fryderyk, również lekarz, * 1812 w Warszawie, † 1846, kształcił się w Warszawie i Berlinie; był lekarzem ordynacji hr. Zamojskich, a od 1845 ordynatorem szpitala Dzieciątka Jezus w Warszawie. Napisał: „O ubezpieczeniach na przypadek choroby i śmierci“ (1846); „Postrzeżenia chirurgiczne“ *(Pam. Towarz. Lek. Warsz.*, t. XV).

Brandt Henryk, von, * 1789 w Westfalji, † 1868 w Berlinie, generał pruski i znakomity pisarz w rzeczach wojskowych; od 1806 r. służył w legjach polskich, walczył w Hiszpanji, Rosji, w r. 1812 pod Lipskiem, gdzie dostał się do niewoli rosyjskiej; po uwolnieniu, wszedł do wojska rosyjskiego, a w 1816 do pruskiego i był nauczycielem w wyższej szkole wojskowej. Po rewolucji 1831 odbierał broń, złożoną przez byłe wojska polskie na ziemi pruskiej i eskortował oficerów polskich do Francji. W 1836 został podpułkownikiem i szefem sztabu głównego 2 korpusu armji, później pułkownikiem, a 1848 generał-majorem i komendantem 9 brygady piechoty; od 1862 był prezesem komisji orderów. Z dzieł jego ważniejsze: „Ansichten über die Kriegführung im Geiste der Zeit“ (Berlin, 1824); „Handbuch für den ersten Unterricht in der höheren Kriegskunst“ (Berlin, 1833); „Der Feldzug der Russen und Polen zwischen Bug und Narew“ (Głogowa, 1832); „Geschichte des Kriegswesens“ (wieki średnie i nowsze) w „Handbibliothek für Offiziere“ (Berlin, 1830—35); „Aphorismen über bevortstehende Veränderungen in der Taktik“ (Berlin, 1868) i „Memoiren aus dem Leben des Generals der Infanterie Dr. Heinrich v. **B.**“ (2 t., Berlin, 1870, 2 wyd., 1870); w dziele tem są wiadomości i nas obchodzące.

Brandt Jan Fryderyk, zoolog, * 1802 w Jüterbog, † 1879, studjował medycynę w Berlinie i w 1826 został tam asystentem w teatrze anatomicznym, w 1830 profesorem zoologji i członkiem akademji petersburskiej. Ogłosił: „Darstellung und Beschreibung der Thiere, die in der Arzneimittellehre in Betracht kommen“ (z Ratzeburgiem, 2 t., 1827—34), i „Abbildungen und Beschreibungen der in Deutschland wildwachsenden Giftgewächse“ (1834); „Ueber die Klassifikation der Fische“ (1865); „Beiträge zur nähern Kenntniss der Säugetiere Russlands“ (1855) i w. in. Biografję jego napisał Strauch (1880).

Brandt Aleksander, zoolog, syn poprzedniego, * 1844 roku w Petersburgu, kształcił się w akad. medyko-chirurg. tamże, oraz w Niemczech, w r. 1870 został kustoszem muzeum zoologicznego akademji nauk, w 1880 profesorem zoologji w Charkowie. Ogłosił: „Beiträge sur Entwickelungsgeschichte der Libelluliden und Hemipteren“ (1869); „Ueber fossile Medusen“ i inne rozprawy, głównie w Buletynie petersb. akademji nauk, oraz „Krótki kurs anatomji porównawczej zwierząt kręgowych“ (1877).— Brat jego Roman * 1853, jest profesorem języków słowiańskich w uniwersytecie moskiewskim. W roku 1898 był na zjeździe słowiańskim w Pradze czeskiej, poczem udał się do Krakowa na odsłonienie pomnika Mickiewicza. Wiele prac swych drukował w *Rus. filolog. Wiestniku*; między innemi ogłosił studjum porównawcze o „Lenorze“ (Bürgera), „Ludmile“ Żukowskiego i „Nerynie“ Tomasza Zana.

Brandt Karol, maszynista teatralny, * 1829 w Darmstadt, † 1881. Kształcił się w instytucie politechnicznym w mieście rodzinnem, w 1847 został maszynistą teatru królewskiego w Berlinie, w 1849 w Darmstadzie. Urządził 24 scen, między innemi w Bayreuth i znacznie udoskonalił maszynerję teatralną.—Brat jego **B.** *Fryderyk*, * 1846, wyćwiczył się pod jego kierunkiem, kierował w r. 1864 urządzeniem teatru Wallnera w Berlinie, w 1868 został dyrektorem technicznym w wiedeńskim Carltheater, następnie przeniósł się do Monachjum, gdzie wraz z bratem zaprowadził urządzenia do oper Rheingold, Walküre i in. Miał też ważny udział w budowie osobliwych zamków króla Ludwika. Od 1876 jest naczelnym inspektorem maszynerji teatru królewskiego w Berlinie.

Brandt Kazimierz, inżynier, * 1839 w Warszawie, gdzie ukończył gimnazjum, następnie kształcił się we Francji i pracował tam przy budowie dróg żelaznych. W 1873 został sekretarzem polskiego Towarzystwa nauk ścisłych w Paryżu. Następnie osiadł w Warszawie. Napisał: „Badania analityczne, dotyczące ciężarów przypadkowych, działających na belki proste“ (w 4 t. „Pamiętników“ tego towarzystwa, oraz w „Annales industrielles“).

Brandt Józef, artysta malarz polski, * 1841 w Szczebrzeszynie. Nauki pobierał w Warszawie, gdzie początki sztuki malarskiej, kierunek i gorące zamiłowanie rodzaju bitewnego przejął od Juljusza Kossaka. Ostatecznie wykształcił się w Monachjum pod kierunkiem znakomitego malarza bitew, Franciszka Adama. Rady, nauki i pomoc, pełna serdecznego wylania ze strony tego artysty, sprawiły, iż Brandt bardzo szybko doszedł do wielkiej wytworności i wprawy w tworzeniu obrazków z życia potocznego, w zakresie

Digitized by Google

dziejowym. Jedną z pierwszych prac jego w tym rodzaju był obrazek z piosenki: „Stuk, puk w okieneczko," wykonany 1864 w Monachjum, w drugim roku nauki pod kierunkiem Adama, „Lisowczycy" w podróży, w obozie, na przeprawie strumienia, są ulubionym tematem tego artysty, „Przeprawa Czarnieckiego przez cieśninę morską pod Koldyngą w czasie duńskiej wyprawy w r. 1869" została nabytą do zbiorów wiedeńskiej akademji sztuk pięknych, a za inny obraz na wystawie w Monachjum w tymże roku otrzymał medal złoty. Przedmiotem tego ostatniego jest Strojnowski, pułkownik Lisowczyków, przedstawiający arcyksięciu austrjackiemu, Leopoldowi, konie zdobyte na falcgrafie reńskim Fryderyku. W r. 1867 miał na wystawie powszechnej w Paryżu: „Chodkiewicza pod Chocimem." Jednym z najoryginalniejszych w pomyśle i charakterystyce postaci jest mały obrazek, przedstawiający „Zajazd nocny na Sopliców" z „Pana Tadeusza" Mickiewicza (1868). Brandt nie obiera innych przedmiotów do obrazów tylko takie, w których konie i jazda w ogólności mogą być głównym przedmiotem; celuje w tem tak, iż obrazy jego dla zalet prawdziwie wyższego artyzmu w układzie, kolorycie i sposobie malowania, poszukiwane i wysoko cenione są przez znawców i zagranicznych handlarzów dzieł sztuki. Wielkość jego figur pierwszoplanowych nie przechodzi nigdy 12 cali, a w minimum dochodzi do miniaturowych rozmiarów półtora cala. **B.** przebywa stale w Monachjum, gdzie jest kierownikiem kolonji malarskiej polskiej, podczas lata zaś gości zazwyczaj w majątku własnym Orońsk, pod Radomiem, gdzie przebywają również i jego uczniowie. Z prac jego wymienić jeszcze należy: „Książę Jeremi Wiśniowiecki," „Powrót z pod Wiednia," „Jarmark na Ukrainie," „Ucieczka Tatarów," „Pochód wojsk Tarnowskiego," „Luzaki," „Bitwa pod Martynowem," „Powitanie stepu," „Utarczka z Turkami" i wiele in. Życiorys **B.** mieści się w *Tygod. Illustr.* № 52, 1875 r.

Brandt Józef.

Brandt Marjanna, właściwie Marja Bischof, * 1842 w Wiedniu, śpiewała w operze berlińskiej od 1874 do 1882, z wielkiem powodzeniem w operach wagnerowskich.

Brandys (niem. *Brandeis*). **B.** *nad Orlicą*, miasto w czeskim okręgu Wysokiego Myta (Hohenmauth), 317 metr. nad poz. morza, w malowniczej dolinie Cichej Orlicy, ruiny zamku, browary, młyny, 1,200 mieszk. Czechów. Niegdyś siedlisko Braci Czeskich. — 2) **B.** *nad Elbą*, miasto w czeskim okręgu Karolinenthal, posiada zamek zbudowany w r. 941 przez Bolesława I, odbudowany przez Rudolfa II, obecnie należący do arcyksięcia Ludwika Salwatora z parkiem, kościół dekanatu, kolegjum Pijarów, młyny, browary, 4,000 mieszk. Czechów.

Brandys Iskra, ob. Iskra z Brandysa Jan.

Brandys, herb polski (od XV wieku): w polu czerwonem z korony złotej ręka zbrojna z mieczem, równie jak u szczytu.

Brandys.

Brandywine-Creek (wym. *Brendiuajn-krik*), rzeka w Pensylwanji i Delawarze, w Stanach Zjednoczonych Ameryki płn., wpada pod Wilmingtonem do Christiana-Creek. Nad tą rzeką zaszła d. 11 września 1777 r. pomyślna bitwa Anglików przeciwko Amerykanom.

Branice, wieś o $1^1/_2$ mili od Krakowa, niegdyś własność Branickich Gryfów, ze szczątkami ich zamku.

Branicki (hrabia) v. *Korczak* odm., herb): W polu czerwonem trzy zręby srebrne, ku dołowi zmniejszające się. W koronie hrabiowskiej, hełm z koroną, nad którą w czaszy złotej pół wyżła białego w obroży czerwonej, podbite srebrem. Przyznany w r. 1839, potwierdzony w 1871.

Branicki, hrabia.

Branicki. Tego imienia są dwie rodziny. Jedna herbu Gryf, której protoplastą jest Jaksa, książę serbski, zięć Piotra Włostowicza czyli Włodzimirzowicza Dunina (ob.); do niej należą Gryfowie z Bryszynka v. Brzeźnicy. Drudzy zaś Braniccy pieczętują się herbem Korczak.—**Braniccy** herbu Gryf: **Branicki** Jaksa czyli Jakób, pochodzi z Serbji Łużyckiej, z panującej zdaje się rodziny, bo nosi przezwisko „księcia." Był r. 1117 w Jerozolimie, skąd sprowadzony zakon Bożogrobców osadził w Miechowie. R. 1157 chwilowo zagarnął Branibór, a jako posiadacz Koponicy, bił brakteaty „Jasza v. Jakza Coptnik cne." Jedyny syn jego umarł w Pradze, gdzie zostawał jako zakładnik razem z Kazimierzem Sprawiedliwym. Przed 1173 do współki ze Świętosławem, synem Piotra, namawiał Kazimierza do usunięcia z tronu Kędzierzawego.—**Branicki** Bogusław, on i syn jego ożenieni byli z córkami Mieczysława Starego; pochodził z rodu Gryfów krakowskich, od głowy kaszubskiej, to jest z Serbów; syn podobno Wincentego z Bryszynka v. Brzeźnicy, ustanowiony przez Kazimierza II (oko-

Digitized by Google

ło 1178) wojewodą Pomorza Stołpskiego i Kaszubów.—**Branicki** Jan, w czasie wyprawy 1222 r. Henryka Wrocławskiego, Leszka i Konrada braci Kazimierzowiczów na Prusaków, nagle stchórzywszy, był powodem ucieczki całej armji. Nieprzyjaciele Gryfów: Iwo, bisk. krakowski, i Ostasz, kasztelan wiślicki, nakłonili Leszka do rzucenia infamji na zbiega. Wtedy Marek, wojewoda krakowski, brat Jana, i syn tegoż Jędrzej udali się ze skargą do Henryka Brodatego, wskutek czego ledwo nie przyszło do wojny domowej, którą jednak umorzyła ugoda, zawarta w Dłubni pomiędzy protektorami stron powaśnionych. Jan zmarł w samotności na Podhalu, w Rogoźniku.—**Branicki** Jędrzej, syn Jana, był scholastykiem krakowskim, a później biskupem mazowieckim; sprzedał drugą wieś dziedziczną, Szczyrzyc, za 100 grzywien, żeby je przesłać bratu Sulisławowi.—**Branicki** Stanisław, drugi syn Jana, 1237 r., chcąc okupić hańbę ciążącą na ojcu, został księdzem, by zaś uzyskać na to potrzebne fundusze, sprzedał ojczysty Rogoźnik, a przed 1244 Andrzej sprzedał Szczyrzyc; za otrzymane stąd 100 grzywien skończył Sulisław edukację swą w Padwie i już 1244 r. był kanonikiem krakowskim.—**Branicki** Teodor (czyli z polska Cedro v. Chadro zwany), brat Jana, fundator szczyrzyckich Cystersów (1249) i wsi Ludomir (1234), na darowanych sobie przez Brodatego gruntach zakładał osady różne na prawie teutońskiem i Cystersom odstąpił je przy śmierci (1250); darowiznę tę powiększywszy jeszcze, synowie rodzonego jego brata Marka, Klemens i Marek, potwierdzili 1254. Teodor jest jednym z głównych propagatorów niemczyzny w Chrobacji krakowskiej, tak jak i wielce mu przychylny Brodaty na Szląsku.—**Branicki** Marek, brat Jana, 1222, przez zemstę za brata, Jana Brodatego do wygnania Leszka namówił; 1228, obecny jako wojewoda krak., na sądzie między opatem tynieckim a Żegotą o wieś Grodzice, przyznaną pierwszemu na zasadzie próby ognia. Po śmierci Leszka, skłonił swoją ziemię do uznania Brodatego za opiekuna Bolesława V. Gdy Konrad Mazowiecki porwał go z matką Grzymisławą i w ciasnem więzieniu w Czersku osadził, Marek z Władysławem Odoniczem wyjednali łaskawsze u Konrada dla uwięzionych obejście, których 1230 roku przeniesiono do Sieciechowa.—**Branicki** Sulisław, hetmanił w wyprawie na Halicz za Leszka Białego, zginął pod Lignicą 1241.—**Branicki** Klemens, z Ruszczy, syn poprzedniego, dobył z więzienia Konradowego w Sieciechowie Bolesława V, z pomocą miejscowego opata Mikołaja, i przywrócił do Sandomierza (1232), we dwa lata później, jako kasztelan bytomski, dostał z żoną Racławą wieś Liche od Brodatego, który być może za przyczynienie się do donacji ks. krakowskiego, odwdzięczał się Klemensowi. Po napadzie Tatarów 1241 r., sprowadził zbrojnie z braćmi ukrywającego się na Czorsztynie Bolesława do Krakowa, wygnawszy Konrada Mazowieckiego, a gdy ten poparty wojskami 4-ch książąt, szukał odwetu, Klemens go napadł ze swymi przyjaciółmi i Bolesława rycerstwem u Suchodołu i wypędził 1243. W nagrodę tych usług Bolesław V obdarzył go, wówczas już wojewodę krakowskiego, zupełną *swobodą* od wszystkich ciężarów, podatków i t. p., sądownictwem książęcem, prawem wznoszenia twierdz i miast, a nawet zaciągania się do służby obcych monarchów (1251). Od tej pory prawdopodobnie rodzinny herb Gryf przybrał drugie miano, wiele mówiące: *Swoboda*.—**Branicki** Jan Klemens, po matce prawnuk Czarnieckiego Stefana (ob.), i dziedzic Tykocina, a wnuk hetmana litew. Sapiehy (ob.), * 1689 r., naprzód starosta grodowy w Brańsku, potem chorąży w. k., 1735 był hetmanem poln. koron., 1746 wojew krakow., 1762 wziął kasztelanję krakowską, już 1752 r. zostawszy hetmanem wiel. koron., † 1771. Młodość spędził w wojsku francuskiem. Zerwaniem sejmu 1732 r. pozbawiony buławy polnej, obiecanej przez Augusta II; po jego zgonie nie przystał do konfederacji sejmu konwokacyjnego, lecz do konfederacji Ponińskiego, popierającej nielegalnie obranego Augusta III. Jak był ceniony już wówczas, okazuje wymiana jego osoby za kilku stronników Leszczyńskiego, gdy go z żoną schwytał pod Częstochową Tarło, marszałek konfederacji Dzikowskiej (ob.). W 1745, gdy była obawa, że August zostanie cesarzem, wysłał Mokronowskiego do księcia Conti, ofiarując mu następstwo i odtąd, lubo ożeniony z Poniatowską, idzie drogą odrębną od *familji* (ob.), trzymając z Francją, Szwecją i Turcją. Posła ostatniej 1755 roku B. z Brogliem starali się przekupić i przeprowadzili wysłanie posła od Polski do Porty tego roku. Wobec obojętności Brühla i Mniszcha, rabujących rzeczpospolitą, energicznie protestował 1755 tak przeciw uległości ministrów, jak i samego króla dla ościennych interesów, a gdy 1762 r. nastąpił sojusz Prus z Piotrem III, pisał błagalnie o pomoc Francji, do jej nowego ambasadora Paulmy. Na żądanie króla, by powściągał Prusaków, odpowiedział podobnem żądaniem co do komend rosyjskich; tylko zgon króla zapobiegł zbrojnemu starciu stronnictw Branickiego i familji na trybunale Piotrkowskim. W Białymstoku, zwykłej rezydencji hetmana, będącej wówczas obok Warszawy i Łowicza trzeciem ogniskiem politycznego życia Rzeczpospolitej, zawiązuje się opozycja przeciw dążeniom przeciągniętego na stronę familji prymasa Łubieńskiego i Czartoryskich, zapada uchwała elekcji Sasa lub Branickiego i gromadzenia wojska. Wszakże Austrja i Francja odmówiły poparcia, familja pod opieką wojsk sąsiednich gwałciła sejmiki. Branicki wtedy rozesłał do dworów sąsiednich, Francji i Porty stosowną notę (1764), ale zamiast działać energicznie, poprzestał na daremnem zerwaniu kon-

Digitized by Google

wokacji przez Małachowskiego i publicznie wyznał niedołęstwo oporu ustąpieniem z Warszawy, zostawiając wolne pole do działania Czartoryskim, którzy go chwilowo hetmaństwa pozbawiają, a potem ograniczają komisję wojskową. Ustąpił nawet na Węgry, zupełnie opuściwszy ręce, zrobił 10 września 1764 roku akces do elekcji Stanisława Augusta, przekładając powrót do Białegostoku nad tułanie się z Radziwiłłem po obczyźnie. Mimo przeciwnych pogłosek, przystąpił też i do konfederacji Radomskiej (ob.), warując całość wiary, praw kraju i prerogatyw hetmańskich, a do Barskiej (ob.) należał tylko prywatnie, pomagając pieniędzmi Bierzyńskiemu i hetmanowi Ogińskiemu. Pełen dobrych chęci, moralnie nie zepsuty, jak to okazuje jego wystąpienie przeciw tranzakcji kolbuszowskiej (ob.) roku 1753, lubo właśnie wykazujący tem brak sprytu politycznego—należy do małej liczby niedołężnych konserwatystów, gdy przychodzi w praktyce do wykonania swych ideałów. Kłam im nawet zadawał, czyniąc z hetmaństwa nową władzę spółrzędną królowi i prymasowi, reprezentującą nie siłę zbrojną, lecz opór większości kraju. Był ostatnim z rodu Gryfów. Przez siostry był spowinowacony z Sapiehami, Lubomirskimi i Potockimi, przez 3 żony z Radziwiłłami, Szembekami i Poniatowskimi, do których nienawiść okazał zapisem swych dóbr Joachimowi Potockiemu, osobistemu wrogowi St. Augusta. Wdowa jego bezdzietna zaślubiła tajemnie gener. J. Mokronowskiego; słynęła jako „pani krakowska“ na dworze swego brata; † 1801 roku. Por. Nabielak w „Bibljotece Ossolińskich“ z r. 1863; Waliszewski: „Potoccy i Czartoryscy“ (Kraków, 1887); Bartoszewicz w *Encykl.* Org., t. IV.—**Branicey,** herbu Korczak: **Branicki** Sebastjan, * 1484 r., w r. 1532 kanclerz gnieźnieński i referendarz koronny, 1532 r. po Gamracie biskup kamieniecki, 1538 chełmski, 1539 poznański, † 1544. Według własnych słów prymasa Uchańskiego, tenże Branickiemu „swój ojczysty polor w ojczystem prawie“ był winien. W Poznaniu opiekował się bardzo szkołą Lubrańską; sprowadził do niej matematyka Jana Lanchowja, marszałkiem miał Jana Czaskowskiego, bakałarza akademji krakowskiej. Jako mecenas nauki, zasługuje na pochwałę. Górski między handlującymi biskupstwami wymienia **B.** i Uchańskiego, jego protegowanego. Por. Korytkowski: „Prałaci i kanonicy katedry metr. gnieźnień.“ (t. I, str. 74). — **Branicki** Franciszek Ksawery, syn kasztelana bracławskiego, wychowaniec obczyzny, wojował w wojsku francuskiem, towarzyszył potem ks. Karolowi w wojnie 7-letniej, odznaczając się szaloną odwagą. Przez chwilę myśląc o zamieszkaniu we Francji, spotkał się ze Stanisławem Augustem Poniatowskim, zbliżony obyczajami, raz w Petersburgu, drugi raz w Wilnie; w czasie reasumpcji trybunału, ocala mu życie i odtąd jest nierozdzielnym jego przyjacielem. W kilku dniach nowemi obsypany urzędy, wziął bogate starostwo przemyskie i generalstwo artylerji litewskiej, 1766 zamienił podstolstwo na w. łowiectwo koronne, 1773 hetman polny, 1774 w. k. do 1793, 1744 r. starosta białocerkiewski, w końcu generał rosyjski, † 1819.— 1767 przyjął delegację, mającą *konkludować* przymierze z Rosją i *aprobować* formę rządu. Gdy misja generała Mokronowskiego do Barszczan nie udała się, **B.** z pomocą Apraksina zdobył Bar, a towarzysząc mu, zachęcał go do wzięcia Berdyczowa. Chociaż Kreczetnikow i Nummers stali w pobliżu, **B.** zaś od czerwca bawił na Ukrainie, rzeź humańska jednak szalała bez hamulca do sierpnia 1768 r., potem ze Stępkowskim bawił się **B.** w męczenie hajdamaków. W 1769 i 1770 wojuje z konfederatami w Koronie, po dwakroć biję Sawę (ob.) i po zwycięstwie zjeżdża się w Petersburgu z ks. Henrykiem pruskim, który zawiózł stąd do Berlina aprobatę projektów podziałowych. 1771 próżno oblega Pułaskiego w Częstochowie, a jeneralność napada w Białej. Należy do delegacji prawodawczej 1773 i jeździ do Petersburga, by w interesie króla nie dopuścić ustanowienia Rady Nieustającej. Zadziera z królem; choć nie otrzymał pożądanego tytułu księcia, praktyczniej znaczenie sobie wyjednywa, każąc wojsku sobie, nie Radzie przysięgać; przez Potemkina stara się w Petersburgu 1775 obalić Stackelberga, obrońcę tejże rady; 1776 znów jedzie tamże, żądając przywrócenia dawnych atrybucji hetmaństwa, ograniczenia Rady, w zamian czego ofiarował utworzenie wiernego stronnictwa, a księciu Adamowi Czartoryskiemu koronę. Choć do ugody nie przyszło, **B.** z Czartoryskim i innymi zgodnie agitował na sejmikach 1776 r. przeciw królowi i Radzie. W roku 1782 sprawę Sołtyka wyzyskuje teoretycznie na korzyść osłabionej teraz władzy hetmańskiej, a prześcigając się w obelgach z Rzewuskim, który przypominał królowi los Karola I, mówił w senacie, że w ciągu 6 miesięcy króla z tronu zrzuci, szlachtę zwoła i na koń wsadzi. Oparty na Potemkinie, z którego krewną, Engelhardtówną był się ożenił, na sejmie 4-letnim jego imieniem składa dary na obronę kraju, żeby usunąć niebezpiecznego rywala w Szczęsnym Potockim, oskarża go przez Suchodolskiego o zmowy z obcymi, a jednocześnie prześcigając się w patrjotyczno-niedołężnych manifestacjach sejmowych, z drugiej strony bierze udział w burzeniu Humańszczyzny przez ks. Sadkowskiego. Zasłaniając zaś swą Białocerkiew od zasilania skarbu, projektuje sprzedaż dóbr biskupstwa krakowskiego. Powstawał na zmarłego prymasa Ostrowskiego, zażądał sądu na Adama Ponińskiego za sprawy 1773—75, by zatrzeć własne konszachty. Zniszczył sojusz z Prusami, krzycząc w niebogłosy, że jego ceną miał być Gdańsk, Toruń, udał się do Petersburga po sukcesję Potemkina, skąd 10 maja wywiózł ogłoszoną 14 maja konfedera-

Digitized by Google

cję Targowicką (ob.); 1794 powstańcy Kościuszkowscy niszczą Luboml b. hetmanowi, który żyje w bezczynności, złożywszy 1793 r. urząd. Korespondencję jego ze Stanisławem Poniatowskim wydał Gumplowicz (Kraków, 1872).

Branicki Ksawery, hr., napisał: „Les nationalités slaves, lettres au Reverend P. Gagarin S. J." (Paryż, 1879).

Branicki Konstanty, hr., podróżnik i przyrodnik, † 1884; w r. 1863 razem z profesorem Wagą odbył podróż naukową do Egiptu i Nubji i z zebranych podczas niej okazów ptaków, zwierząt, muszli, owadów i t. d. utworzył w Warszawie muzeum, które następnie zwiększał zdobyczami z krajów innych za pośrednictwem osób, wyprawionych kosztem własnym, jak w 1866 Konstantego Jelskiego do Kajenny, w 1876 Jana Sztolcmana do Peru, Ekwadoru i t. d. Zbiory **B.**, ornitologiczne zwłaszcza, mieszczące się w pałacu Branickich we Frascati, należą do najobfitszych w Europie. Portret i życiorys w *Tygodn. ilustr.*, z r. 1884 w № 84.

Braniczew, nieistniejące już miasto, zamieszkane wraz z okolicą przez *Braniczewców*, plemię bulgarskie *Bodrytów*, żyjące niegdyś na prawym brzegu Dunaju, między rz. Morawą i Timokiem wokoło m. **B.**, gdzie obecnie szczątki grodów Kostolac i Braniczewac. Za czasów rzymskich było tu m. *Viminacium* (Wiminakion). Po upadku carstwa Bulgarskiego 1018 r. kraina ta wspominana jest pod nazwą *ducatus Branitzowa*, *Buranitzowa*, *Brandiz*. W r. 1123 Braniczew zdobyty został przez Węgrów, powtórnie 1183. W r. 1189 zdobył ten kraj car serbski. Ostatni raz o **B.** jest wzmianka 1459 r. w akcie króla Matjasza.

Braniewo, ob. Brunsberga.

Branimir, książę chorwacki, syn Terpimira, od r. 879—882. Objął rządy po zamordowanym Zdesławie, który pozbawił go był tronu. **B.** uznał za głowę kościoła papieża rzymskiego; liturgja jednak słowiańska utrzymaną została do czasów dzisiejszych.

Branisko, rozległa wyniosłość pomiędzy komitatem Spiskim a Szaroskim. Obfituje w miedź od strony zachodniej, zwłaszcza pod Smolnikiem. W tem miejscu była bitwa 5 lutego 1849 r., w której dowódca węgierski Guyon pobił Kiesewetera, dowodzącego wojskami cesarskiemi. Dochodzi wysokości 1,200 metrów, a poniżej wąwozu t. n. wiedzie droga bita.

Braniss Christlieb Juljusz, *1792 we Wrocławiu, † 1874 w Berlinie. Studja uniwersyteckie odbył w Berlinie i Wrocławiu, gdzie 1833 objął katedrę filozofji. System **B.** opiera się na systematach Hegla i Schellinga. Z dzieł jego zasługuje na uwagę: „Geschichte der Philosophie seit Kant" (Wrocław, 1842, właściwie: do wieków średnich). Dzieło to przedstawia w zajmujący sposób dzieje filozofji greckiej. Oprócz tego pisał: „Die Logik in ihrem Verhältniss zur Philosophie geschichtlich betrachtet" (Berlin, 1823); „Ueber Schleiermachers Glaubenslehre" (Berlin, 1824) i inne. Pisał o nim Kletke: „Die Geschicht. philosop. Weltansicht v. **B.**" (Wrocław, 1849).

Branisz Józef, uczony czeski, * 1853 w Bradysie nad Łabą, zajmuje się głównie dziejami sztuki i jej konserwatorstwem. Najważniejszem jego dziełem są „Diejiny strzedoviekého umieni v Czechach."

Brankowan, ob. Bessaraba Matjasz.

Brankowicz, starożytny ród serbski.—*Wuk Brankowicz*, zięć cara Łazarza, wojewoda, zdradził teścia i kraj, przeszedłszy podczas pamiętnej bitwy na Kosowem Polu (1389) do Turków. Podług jednych był wielkorządcą tureckim w części Serbji i przez nich zaduszony, podług drugich zabity przez Balsza, wojewodę Zeckiego (1396). —Syn jego *Jerzy* **B.** † 1457 r., w r. 1427, mając lat 60, został udzielnym władcą Serbji z ramienia sułtana i panował jeszcze przez lat 30. Wojował po stronie Turków z książętami serbskimi, to znów przeciwko Turkom. Po bitwie Nikopolskiej połączył się z Władysławem, ale go zdradził pod Warną (1444). Z trzech jego synów: *Łazarz*, najmłodszy, wypędził braci i otruł matkę Irenę, panował od 1457 –1459 r., i Serbja stała się prowincją turecką.—*Stefan* schronił się do Węgier, gdzie uznany został księciem serbskim. Wnuk Jerzego, imieniem *Wuk*, z przydomkiem *Zmaj* (Smok), obrany księciem Serbów Syrmijskich w roku 1471, walczył pod chorągwiami Węgrów za króla Macieja Korwina, † 1497 r.—Ostatnim księciem czyli despotą Serbów był *Jerzy II Brankowicz Jowanow*, † 1648 w Banacie, podejrzewany o zdradę przez cesarza Leopolda, w r. 1689 więziony był w Szybinie i Wiedniu, a potem w Chebie (Eger) w Czechach do r. 1700, † 1711 r. Napisał w więzieniu „Dzieje narodu serbskiego" aż do Leopolda I, w rękopisie w Bibljotece Patrjarchy w Karłowicach.

Brankowicz Konstanty (Kosta), uczony serbski, * 1814 w Nowym Sadzie, † 1864 r., był profesorem w Szabcu w Serbji, później w liceum białogrodzkiem wykładał filozofję. Napisał: „Zasady filozofji" (1848); „Logika" (1849); „Fizyka" (1850).

Branle, nazwa ogólna dawnych tańców francuskich, podobnych do kotyljona i farandoli. Taniec ten bardzo był rozpowszechniony w XVI w.

Brant I, herb: w polu srebrnem gorejącą czarną pochodnia, w prawo tarczy na ukos od góry nachylona, w szczycie 3 pió-

Brant I

Digitized by Google

ra strusie. — **B.** II: W polu barwy niewiadomej dwa wręby, z górnego dłuższego — trzy płomienie. W szczycie trzy płomienie. Nadany 1512.— **B.** III: W polu barwy niewiadomej na pagórku pochodnia o trzech gorejących ramionach. To samo w szczycie. — **B.** IV: W polu złotem ukośnie pochodnia czarna o trzech ramionach gorejących. U szczytu takaż pochodnia prosto stojąca.— **B.** V: W polu barwy niewiadomej gałąź ukośnie w lewo, z dwoma sękami z prawej, a jednym z lewej strony. Nad hełmem w zaworju pod zielonym krzakiem—płomienie. Labry niewiadomego koloru.—**B.** VI: W polu błękitnem dwie gałęzie skrzyżowane, u góry zapalone, z czterema sękami każda. U szczytu dwa orle skrzydła: błękitno-srebrne z prawej, srebrno-błękitne z lewej strony. Labry błękitne, podbite srebrem.

Brant II.

Brant III.

Brant IV.

Brant V.

Brant VI.

Brantford, miasto w Kanadzie, w prow. Ontario, nad Grand River, posiada kilka fabryk, instytut ociemniałych, szkołę dla dzieci indyjskich, znaczny handel, 13,000 miesz.

Brantka, rurka drewniana, nabita mieszaniną palną z miałkiego prochu i węgla, która się wprowadza w otwór bomby lub granatu dla podania ognia do ładunku, w tych pociskach zawartego. Niektórzy niewłaściwie **B.** zowią: przepalniczek (ob.).

Brantôme Piotr de Bourdeilles, historyk francuski, * około 1540 w Périgord w Gaskonji, podkomorzy Karola IX i Henryka III, † 1614 r. Nazwisko jego, Brantôme, pochodzi od nadanego mu przez króla opactwa tegoż imienia. Jego „Mémoires“ (9 t., Lejda, 1665—66), mimo przechwałek, któremi są przepełnione, jako żywy obraz ówczesnej epoki, dziś jeszcze godnemi są czytania. Oprócz tego napisał: „Vie des hommes illustres et grands capitaines français;“ „Vie des grands capitanes étrangers;“ „Vie des dames illustres.“ Wydanie dzieł jego „Oeuvres“ (ogłoszone w Hadze 1740 i Paryżu 1787), z interesującym wstępem o życiu i pismach **B.** sporządził Montmerqué (8 t., Paryż, 1787; nowsze wydanie Buchet'a w „Panthéon littéraire“ 1858). Napisał jeszcze: „Discours sur les duels.“ Najlepsze wydanie „Oeuvres complètes“ wydał Lalanne w 10 t. (Paryż, 1865—81). Por. Schiller „Allgemeine Sammlung histor. Mémoiren,“ II (t. 11—13, Jena, 1796—97); Pignaud „**B.** historien“ w *Revue des questions historiques* (1876). — Starszy brat jego, *Andrzej de Bourdeilles*, ulubieniec Karola IX, Henryka II i Katarzyny Medicis, odznaczył się w sawodzie dyplomatycznym.

Brańsk, miasteczko w pow. Bielskim, gub. Grodzieńskiej, nad Nurcem, 3,900 m., kościół parafialny. Do r. 1768 miejsce sejmików i sądów ziemskich, które stąd przeniesione zostały do Bielska.

Brańskie starostwo grodowe. Leżało w województwie Podlaskiem, ziemi Bielskiej. Podług lustracji z r. 1664, składało się z miasta Brańska i wsi: Hedyszowo, Ioski, Oleksino, Sielce, Olanki, Klichy, Swirydy, Zanie, Zamianów, Ogrodniki, Chojewo, Mateszew, Patoki, Bujnowo, Szpaki, Bojarowie i folwark Kiersznowski. W r. 1771 posiadał je Maciej Starzyński i opłacał z niego kwarty złp. 3,145 gr. 22, a hyberny złp. 1,527 gr. 28.

Brascassat Jakób Rajmund, malarz krajobrazów i zwierząt, * 1804 w Bordeaux, † 1867 w Paryżu; odznaczał się głęboką znajomością natury i rysunkiem poprawnym. Do najlepszych jego prac należą: „Maleager,“ „Walka byków“ (1837); „Krowa napadnięta przez wilki“ (1845) i t. d.

Brascy Comte de Lyon, Jan Mikołaj, opisał różne anegdoty panowania Augusta II, króla polskiego, które wydał bezimiennie p. t.: „Mémoires politiques, amusants et satiriques“ (Wenecja, 1746, drugie wydanie w Amsterdamie 1753 r.). Dzieło to należy dziś do rzadkości.

Brasidas, znakomity wódz spartański, podczas wojny peloponeskiej kilkakrotny zwycięzca Ateńczyków. Raniony ciężko w bitwie pod Amfipolis umarł w roku 422 przed Chr. Po jego śmierci Spartańczykowie długo obchodzili jego pamięć igrzyskami, odbywanemi w temże mieście, zwanemi *Brasideja*. Por. Tucydydes II, IV; E. Curtius „Griech. Gesch.;“ Grote „Hist. of Greece.“

Brasław lub *Bratysław*, miasto w pow. Nowo-Aleksandrowskim, gub. Kowieńskiej, nad jeziorem Drywiaty, kościół katolicki z XII w., stary zamek, 2,000 miesz. Pamiętne klęskami poniesionemi w czasie zaburzeń za Jana Kazimierza.

Brasławskie starostwo grodowe. Mieściło się w województwie Wileńskiem, pow. Brasław-

Digitized by Google

skim. Podług przywilejów w metryce Litewskiej z r. 1513 i 1541, Helena, królowa polska, i Zygmunt I następujące posiadłości nadali z tego starostwa: 6 służb czyli wybraniectw w Druiskach i Dacewiczach, 3 ziemie: Kasporów, Rahozin, Nawramców, oraz 2 ziemie Kniażyszczowo i Miłowszczyzna, wreszcie Korniłowszczyn, Michałowszczyn, Jeskowszczyznę, Golewszczyn, Downarowszczyznę, Szczypiłowszczyznę, Rostawszczyn, Janowszczyznę i Ulanowszczyznę. W r. 1766 posiadał toż starostwo Hilzen, razem z wójtowstwem Zaliskiem i Druiskiem, opłacając z niego kwarty złp. 8,968 gr. 8; prawem jednak sejmowem z r. 1775 nadane zostało na lat 50 w emfiteuzę, razem ze starostwem Botockiem, Bogusławowi Duninowi Tomaszewiczowi, posłowi powiatu Brasławskiego. W tymże roku ustanowiły także stany Rzplitej oddzielną komisję do rozgraniczenia tego starostwa.

Brasse, dawna miara długości we Francji, odpowiadająca sążniowi i obejmująca 5 stóp=1,62 metra.

Brasseur de Bourbourg Karol Stefan, historyk i etnograf, * 1814 w Bourbourg, w dep. Nord, † 1874. Wyświęcony na księdza 1845 r., udał się z polecenia Propagandy do Ameryki północnej, gdzie będąc profesorem przy seminarjum w Kwebeku, zbierał materjały do swej „Histoire de Canada“ (1851). W dalszej podróży zwiedził Stany Zjednoczone, Meksyk i Amerykę środkową, badając miejscowe języki i zabytki kultury staro-indyjskiej. Ogłosił: „Histoire des nations civilisés du Mexique et de l'Amérique centrale“ (4 t., 1857—59), a w zbiorze „Collection de documents dans les langues indigènes“ wydał: „Popol-Vuh“ w języku Quiche (1861), „Gramatica de la langue Quiche“ (1862); „Relacion de las cosas de Yucatan“ (1864); „Etude sur le système graphique et la langue des Mayas“ (1869).

Brassey Tomasz, angielski przedsiębierca kolejowy, * 1808, † 1870; geometra, zachęcony przez Stephensona, zaczął od r. 1834 budować koleje żelazne w Anglji, następnie we Francji, Holandji, Belgji, Włoszech, w Norwegji, Niemczech, Rosji, Austrji, Rumunji, Danji, w Galicji od Lwowa do Czerniowic, wreszcie w Azji, Ameryce i Australji. Do r. 1864 wybudował 14,000 klm. kolei, kosztem 280 miljonów guldenów.

Brassey Tomasz, polityk i ekonomista angielski, syn poprzedniego, * r. 1836 roku w Stafford; prowadził w dalszym ciągu przedsiębierstwo ojca, od r. 1866 członek parlamentu, od 1880 lord admiralicji, w r. 1886 mianowany był parem. Napisał: „Work and wages practically illustred“ (1872); „British seamen“ (1877); „The british navy“ (5 t., 1882—83); od r. 1886 wydaje *The naval annual.*

Brassey Anna, podróżniczka i autorka, żona poprzedniego, * 1840, † 1887; dokonała podróży naokoło świata, którą opisała p. t.: „A voyage in the Sunbeam.“ Dzieło to wyszło w 8 wydaniach: w r. 1866 podróż do Indji zachodnich i wiele in.

Brassica, rodzaj roślin, ob. Kapusta.

Brasztów, miasto, ob. Kronstadt.

Brat (sanskr. *bratri*, pers. *berader*, niem. *Bruder*, łac. *frater*), tak się nazywa syn względem innych pochodzących od tych samych rodziców. Jeśli pochodzi od tej samej matki i tego samego ojca, zowie się bratem rodzonym; jeżeli od jednego tylko wspólnego pochodzi rodzica, zowie się bratem przyrodnim. Dalej bracia są wujeczni, cioteczni, stryjeczni, jeżeli są synami wujów, ciotek, stryjów. Bracia mleczni są tacy, którzy byli karmieni piersią jednej kobiety (chociażby między sobą zgoła nie krewni). *Braćmi* lub *braciszkami* w zakonach nazywają się mnisi, nie wyświęceni na księży. Niektórzy pisarze przepowiadają i domagają się, aby narody i ludzkość cała rządziły się prawami braterstwa; dlatego też rewolucja francuska z r. 1848 przyjęła wyraz ten do swej dewizy. Prawo mówi o braciach, regulując stosunki majątkowe między braćmi, mianowicie dziedzictwa spadające na braci. Przewiduje ono także wypadek zabójstwa brata przez brata i bratobójstwo karze powszechnie surowiej, niż zwyczajne zabójstwo.

Bratczyce, herb, ob. Bradacice.

Brater Karol Ludwik Teodor, publicysta i przywódca opozycji w izbach bawarskich, * 1819 w Ansbachu, † 1869; poprzednio prawnik, a od r. 1848—50 burmistrz w Nordlingen. Gdy mu zabroniono pełnienia obowiązków adwokata, założył (1851) w Monachjum pismo czasowe p. tyt.: *Blätter für administrative Praxis*, od r. 1856 wspólnie z Bluntschli'm był redaktorem dzieła „Deutsches Staatswörterbuch.“ Po ogłoszeniu przeciwko ministerjum Pfordten-Reigersburg pisma p. t.: „Regierung und Volksvortretung in Baiern“ (Monachjum, 1858), które wielkie wywołało wrażenie, wybrany został w Norymberdze do izby deputowanych, i w tym charakterze działając, przyczynił się wielce do upadku tego ministerjum. W r. 1859 B. był jednym z założycieli zjednoczenia narodowego, i jako organ ówczesnego stronnictwa reformy, założył 1860 znaną w Niemczech gazetę *Süddeutsche Zeitung*, która popierała ideę związkowego państwa Niemieckiego pod przewodnictwem Prus. W r. 1863 był duszą tworzącego się wówczas niemieckiego stronnictwa postępowego w Bawarji, w którego interesach ogłosił kilka dzieł i założył 1869 *Wochenschrift der Fortschrittspartei.* Po wojnie 1866 mało był czynnym. Z prac jego do lepszych zaliczyć można; „Ueber Reform des Erbrechts zu Gunsten der Notleidenden“ (Monachjum, 1848); „Bemerkungen über den Entwurf einer neuen Gemeindeordnung für das Königreich Beyern“ (1850) i t. d.

Braterski, czyli *Czesko-Braterski Kościół*, nazywa się w potocznej mowie w Czechach kościół ewangelicki wyznania helweckiego. Ob. Ewangelicko-reformowany kościół.

Braterskie roty. Dziesięcioletnie przeszło

Digitized by Google

w Czechach ciągłe wojny w pierwszej połowie XV w. spowodowały zmiany i w wojennej sztuce. Stały się one niejako przejściem ze średniowiecznego sposobu wojowania do nowoczesnego systemu. Siłę materjalną zaczęła zastępować przewaga siły duchowej za pomocą wyrozumowanych kombinacji. Wojowanie stało się umiejętnością, wymagającą nowych narzędzi i różnorodnych taktycznych obrotów. Zwyciężać tu zaczął nie ten, kto miał większą liczbę żołnierzy, lecz ten, kto umiał lepiej używać tych narzędzi, zręczniej dzielić i szykować, lub gromadzić i rozstawiać swe wojska. Jednym z pierwszych takich reformatorów był J. Żyżka. On pierwszy zaprowadził różne regulaminy, podług których każdy oddział stanowił specjalną jakąś jednostkę taktyczną i miał swoją sobie właściwą broń. Oddzielne były jednostki jazdy i oddzielne piechoty, działające wedle pewnych zasad i porządku; oddzielną była artylerja i tak zwany tabór *wozów wojennych*. Wszystko to celem działania stosownie do warunków miejsca i czasu. To tłómaczy, dlaczego wódz ten, choć zwykle bywał w mniejszości, zwyciężał znacznie silniejszego liczebnie nieprzyjaciela. Tak zorganizowane i w karności trzymane wojska, na mocy przyjętych przez siebie ustaw, sięgających się i do strony moralnej człowieka, wkrótce też wyrobiły w sobie pojęcie solidarności i braterstwa. Przy boku zaś tego wojownika licznie znajdujący się, zwłaszcza po jego zaniewidzeniu, różni pomocnicy utworzyli pewien rodzaj szkoły strategików. Wojska te rzeczywiście stały się jakiemś stowarzyszeniem, zakonem wojskowym, którego członkowie, uznając się za *braci* i zowiąc się *braćmi*, zwani też byli *Rotami Braterskiemi Wojennemi; żyjąc zaś* podług swoich własnych ustaw, nie uznawali niczyjej zwierzchności, tylko swoich hetmanów. Różnili się oni od innych najemnych i łupieżczych wojsk i tem, że wojowali za pewną ideę (przynajmniej początkowo), za sprawę ojczyzny i wolności sumienia, zowiąc się dlatego *Bojownikowi Zakonu Bożego*. System ten stałego i taktycznie podzielonego wojska przeniesiony został naprzód do Węgier i Polski. Stało się to dwojakim sposobem: albo przez cudzoziemców, z których wielu służyło pod Żyżką i innymi wodzami, jak Prokop Wielki i t. d., albo przez powołanych tam Czechów na organizatorów lub dowódców, skąd poszło, że w Polsce lubiono wyrażać się: „*Co Polak, to pan—co Czech, to hetman.*“ Tak zwani *Taboryci* i *Sierotkowie* stanowili najsilniej zorganizowane takie stowarzyszenie czyli bractwo wojskowe, zwane dlatego zapewne przez Niemców *Bäberei* (zgraja łotrów). Zwycięstwo stronnictwa arystokratycznego pod Lipanami 1434 roku złamało wprawdzie ich siłę, ale nie wytępiło do szczętu, jak zamierzało. Dopiero cesarz Zygmunt, gdy się już utrwalił na tronie czeskim, postanowił był pozbyć się ich z kraju. Wysłał więc ich na obronę chrześcijaństwa przeciwko Turkom 1437 r., pod wodzą Jana Iskry z Brandysa (ob.). Resztę wysłano następnie do Niemiec i Prus. Inni pod dowództwem Mladvanka, Szvehly i t. d., nie widząc możności walczenia za dawną ideę, szli w dalekie kraje w nadziei, że tam zdołają założyć państwo, zgodne z wyznawanemi zasadami demokratycznemi. Podobnież udał się do Węgier ze swemi rotami P. Aksamit z Liderzowic (ob.). — Roty **B.** służyły i w Polsce. Najpierwsze udały się z księciem Zygmuntem Korybutem na Litwę i brały udział w bitwie pod Wiłkomierzem d. 1 września 1435 r. W r. 1457 przyjął służbę w Polsce Oldrzych Czervenka z Ledec. Był także tam w tym czasie Jan Kolda z Żampachu i inni. Liczba tych *Rot* **B.** dochodziła niekiedy tu i owdzie razem do 20,000 ludzi. Były one w pewnym związku z sobą, a króla Jerzego z Podiebrad uważały ze swego zbawcę w przyszłości. Najdłużej utrzymały się one w Węgrzech pod dowództwem Szvehly. Gdy jednak król Maciej zamierzył wypowiedzieć wojnę Jerzemu, postanowił był wprzódy wytępić naturalnych sprzymierzeńców przyszłego swego nieprzyjaciela. Wystąpił więc 1466 r. przeciwko nim z własnem i nadesłanem sobie przez cesarza niemieckiego wojskiem. Roty **B.** zwyciężone zostały 29 stycznia 1467 r. Z zabranych do niewoli 70 powieszono, a najwyżej samego Szvehlę. Inni zamorzeni zostali w więzieniach. Była jeszcze jedna tak zwana *Czarna Rota*, uorganizowana za króla Macieja i stale przez niego utrzymywana. Tę jednak składali w znacznej liczbie i Serbowie; zniesioną zaś została po śmierci Macieja w roku 1491 z powodu zbrojnego domagania się zaległego żołdu. Odznaczała się ona i tem, że obozowała zawsze latem i zimą pod gołem niebem, aby nie przywykać do wygód.

Braterstwo oręża, ob. Adopcja.

Bratianu Jan, rumuński mąż stanu, * 1822 w Pitesci, † 1891 r. we Florica; wychowywał się w Paryżu, gdzie zawiązał stosunki z partją rewolucyjną, mającą na celu zaprowadzić na gruzach monarchji powszechną rzeczpospolitą. Razem z Rosetti'm i braćmi Golesco wywierał w tym kierunku wielki wpływ w swym kraju. Po przytłumieniu ruchu rewolucyjnego 1848 r., osiadł jako wygnaniec w Paryżu, skąd 1857 wrócił do ojczyzny. Przy wyborze Cuzy (1859) działał w interesie unji obu księstw naddunajskich, ale za rządów tego księcia nie doszedł wyższego znaczenia. Dopiero po wstąpieniu na tron ks. Karola Hohenzollera (1866), pozyskawszy jego zaufanie, był prezesem gabinetu od marca 1867 do listopada 1868 r. W narodowym interesie rozszerzenia państwa rumuńskiego, spowodował w kraju tak zwaną *dako-rumuńską* agitację, celem przyłączenia do Rumunji Siedmiogrodu, co było przyczyną poważnych nieporozumień z Austrją i resztą państw opiekuńczych. Prześladowanie Żydów dla zyskania sobie popularności u partji liberal-

Digitized by Google

nej w Mołdawji i udzielenie koncesji na koleje żelazne Stroussbergowi sprowadziły upadek **B.**, który nie był w stanie przeprowadzić swego planu. Później dążył **B.** ze swem stronnictwem do strącenia ks. Karola, co pokazało się wyraźnie po ogłoszeniu rzeczypospolitej francuskiej (1870), w bukareszckich rozruchach (1871), ujawniających nienawiść przeciwko tryumfom niemieckim. Rozruchy te były zapowiedzią uplanowanego przez **B.** powstania, które wszakże nie przyszło do skutku. W r. 1876 stanął znowu na czele gabinetu, w którym zatrzymał dla siebie tekę finansów. Na tem stanowisku zawarł traktat przymierza z Rosją, wskutek którego wojska rumuńskie wkroczyły do Turcji. W r. 1878 objeżdżał stolice europejskie, celem uzyskania współdziałania rządów przeciw żądanemu przez Rosję ustąpieniu Besarabji; występował również jako przedstawiciel Rumunji na kongresie berlińskim 1878, nigdzie wszakże nie znalazł poparcia przeciw żądaniu Rosji. Gdy w roku 1881 ogłoszona została niepodległość Rumunji, **B.** usunął się ze stanowiska prezesa gabinetu, ustępując je bratu Dymitrowi, lecz w czerwcu tegoż roku znowu stanął na czele rządu. W r. 1884 rozwiązał izby, w końcu oskarżony przez stronnictwo oraz prasę o dyktatorstwo i naraziwszy się dwukrotnie (1880 i 1886) na zamach na własne życie i zbrojny opór ludu w Bukareszcie, podał się ostatecznie do dymisji w r. 1888. Napisał: „Lettre sur l'instruction publique," „Réflexions sur l'instruction" (1856); „Mémoire adressé au prince Couza" (1859).

Bratianu Dymitr, brat poprzedniego, * 1818, † 1892 w Bukareszcie; był w jego gabinecie w r. 1867 ministrem wyznań, w 1868 posłem w Konstantynopolu, 1881 pierwszym ministrem.

Bratjan, wieś nad Drwęcą, blizko Nowego-Miasta. Ze czasów krzyżackich był tam zameczek, wzniesiony przez rycerza Brata Jana, któremu według legendy miała się objawić Matka Boska na miejscu, w którem następnie stanął kościół.

Bratjańskie starostwo niegrodowe. Leżało w województwie Chełmińskiem, ziemi Michałowskiej, powiecie Brodnickim. Podług lustracji z r. 1664, składało się z miasta Nowego-Miasta i wsi następujących: Chrośl, Nowydwór, Nawra, Radomno, Jamielnik, Lekarty, Skarlin, Kiełpin, Kuligi, Krotoszyn, Wonna, Szwarcenowa, Wawrowice, Wałycz. Od roku 1742 posiadał je Tomasz Czapski, starosta knyszyński, z małżonką Marją z Czapskich, którzy opłacali z niego kwarty złp. 6,554 gr. 17, a hyberny złp. 2,759 gr. 27.

Bratki, ob. Fijołek.

Bratkowski I, herb polski: w polu czerwonem, na podkowie srebrnej, ocelami na dół, strzała żeleźcem do góry; pod jej opierzenie, przez podkowę przechodzi miecz ostrzem w prawo. Na boku podkowy, po obu stronach strzały po palmie złotej. U szczytu pół lwa złotego z koroną.—**B. II:** w polu czerwonem, na mieczu ostrzem w prawo podkowa srebrna, w niej strzała żeleźcem na dół, a na jej barku dwie złote gałązki palmowe. U szczytu pół lwa złotego w koronie.

Bratkowski II.

Bratkowski Stanisław, publicysta polski, * r. 1791 w województwie Łęczyckiem, † 1871; kształcił się w Piotrkowie, ogłosił drukiem od 1820—1830 wiele drobnych poezji, romansów i komedji, jak: „Ja i on" (1830), „Pan Władysław," romans (Warszawa, 1826), „La famille" w 5 akt. (1855). Oprócz tego: „Teorja pisania listów dla młodych Polek" (Warszawa, 1830 i 1871); „Gmina i szkoła wiejska w Polsce" (Paryż, 1860) i mnóstwo rozpraw treści politycznej lub historycznej. Por. „Rocznik Tow. historyczno-literackiego w Paryżu" (r. 1870—72, str. 584).

Bratranek F. T., * 1815, † 1892; był nauczycielem gimnazjalnym w Berlinie, następnie profesorem języka niemieckiego i rektorem uniwersytetu krakowskiego; drukował wiele dzieł i rozpraw w języku niemieckim, jak: „Beiträge zu einer Aestetik der Planzenwelt" (Lipsk, 1855); „Handbuch der deutschen Literatur-Geschichte" (Brunn, 1850); „Goethes „Egmont" und Schillers „Wallenstein" (1862); „Eine Paralelle der Dichter" (Sztutgard, 1862). Z pism nas obchodzących są: „Die Kirche bei St. Katharina" (Kraków, 1855); „Paralellen der deutschen und polnischen Poesie" (w *Oesterreichische Blätter*, 1853); „Reminiscenzen von **B.** T." (Kraków, 1867); „Vincent Pol's „Mohort" (w *Oester. Blätter*, 1855); „Vincent Pol" (w *Oester. Revue*, 1867); „Die Institute der Krakauer Universität" (w czasopiśmie *Zukunft*, 1865). Tłómaczył także na niemiecki listy Mickiewicza i Odyńca (1870).

Bratranek F. T.

Bratsberg, okrąg (amt) w Norwegji płd., obejmuje wójtostwa (vogtei) Telemarkji dolnej i górnej, oraz Bamble, razem 15,189 klm. kw. Ludność wynosi 92,000 miesz., zajmujących się głównie leśnictwem i hodowlą bydła. Liczne jeziora połączone są kanałami z morzem. Głównem miastem jest Skien.

Bratuszek Ernest, filolog niemiecki, * 1837, † 1883; od r. 1873 był profesorem filozofji w Giessen. Napisał: „Germanische Göttersage" (2 wyd. 1878); „Die Bedeutung der Platonischen Philosophie" (1878); „Die Philosophie Friedrichs d. Grossen" (1880); „Die Erziehung Friedrichs d. Gr." (1885).

Bratyński, herb polski, znany tylko z nazwy.

Digitized by Google

Bratysz, jezioro w Mołdawji płd., na płn.-wsch. Galaczu, odpływa do Prutu.

Brätz, miasto, ob. Brojce.

Braubach, miasto w pruskiej regencji Wiesbaden, nad Renem, kościół kat. i ewang., 2,000 miesz., szmelcarnia srebra i miedzi. Na panującej nad miastem górze dawna warownia Marxburg. W pobliżu jest kilka źródeł mineralnych, a między niemi znane *Dinkholderbrunnen*, zawierające wiele żelaza.

Braula, *Wszolinka*, rodzaj owadów dwuskrzydłych z rodziny Braulidae, z jedynym gatunkiem **B.** *coeca (W. trutniarka)*. Są to owady czerwono-brunatne, długości 1,5 mm., z wielką głową bez oczu i skrzydeł, różki krótkie, tułów szeroki, odwłok jajowaty, szczeciniasty, nogi opatrzone pazurkami grzebyczkowatemi. **B.** żyje pasożytnie na pszczołach, zwłaszcza na królowej; poczwarka rozwija się wewnątrz samicy, po urodzeniu zamienia się szybko w owad, który usiłuje dostać się na pszczołę. Jeżeli występuje w znacznej ilości, sprowadza w ulach spustoszenia.

Braula.

Braule, Braulios lub **Brauljon** (święty), biskup Saragosy, † 650. Pomagał św. Izydorowi, biskupowi sewilskiemu, w napisaniu dzieła: „Origenes seu tractatus etymologicum," pisał także sam żywoty świętych. Pamięć jego kościół rz.-kat. obchodzi 26 marca.

Braun Dawid, uczony bibljograf, rodem z Prus, * 1664 r. w Kroplewie w Prusiech Wschodnich, † 1737 r.; kształcił się w Królewcu, 1687 osiadł w Warszawie, gdzie używany przez Jana III-go i Augusta II-go do posług dyplomatycznych, był burgrabią malborskim, a później w służbie pruskiej intendentem terytorjum elbląskiego do r. 1720, w którym zażądał uwolnienia od tych obowiązków. Z rozmaitych dzieł jego najważniejszem jest: „De scriptorum Poloniae et Prussiae historicorum, politicorum et retorum typis impressorum ac MSS. in Bibliotheca Brauniana collectorum etc." (Coloniae, a rzeczywiście w Elblągu, 1723), wydane powtórnie w Gdańsku 1739 r.; w dziele tem, bardzo ważnem dla historji naszej literatury, ułożywszy książki według formatu, daje o każdej wyborną, aczkolwiek surową i często niesprawiedliwą krytykę. Z innych pism **B.** zasługują jeszcze na uwagę: „De Jurium Regnandi fundamentalium in regno Poloniae, ratione et praxi moderna, etc." (Kolonja, 1722); „Ausführlich historischer Bericht von polnischen und preussichen Münzwesen" (Elbląg, 1722), dzieło bardzo gruntowne; dodatki i poprawki jego umieszczone były w „Erleutertes Preussen" (t. II, str. 592—656). Oprócz tego znajdują się jeszcze ważne rękopisy treści historycznej, heraldycznej i prawnej, dotąd niedrukowane.

Braun z Braunu Maciej, * 1684, † 1738 r. Ozdobił swemi rzeźbami most Karolowy w Pradze, na którym znajdują się: „Św. Ludgarda" i „Św. Iwo," na ulicy zaś Stefańskiej „Św. Trójca." Ostatnią jego pracą był posąg marmurowy Karola VI.

Braun Jan Wilhelm Józef, * 1801 w Gronau pod Düren, † 1863 w Bonn, teolog rz.-kat., pobierał nauki w Bonn. W r. 1825 został księdzem, a 1828 r. profesorem historji kościelnej i egzegezy Nowego Testamentu; lecz jako zwolennik hermezjanizmu, otrzymał 1843 uwolnienie. Pisma jego już w r. 1855 potępione zostały przez papieża. Po powrocie z Rzymu wydał „Meletemata theologica" (Hanower, 1837) i „Acta romana" (Hanower, 1838). W r. 1848 był członkiem zgromadzenia narodowego we Frankfurcie, 1850 członkiem pierwszej izby sejmu pruskiego, oraz izby deputowanych. Oprócz innych wydał: „Die Lehren des sogennanten Hermesianismus über das Verhältniss der Vernunft zur Offenbarung" (Bonn, 1835); „Deutschland und die Nationalversammlung" (Aachen, 1849 i 1850); „Bibliotheca regularum fidei" (2 t., Bonn, 1844); „Rafael's Disputa" (Düsseldorf, 1849).

Braun Aleksander, botanik, * 1805 w Regensburgu, † 1877, studjował medycynę w Heidelbergu, następnie botanikę w Monachjum i Paryżu, w r. 1833 został prof. w politechnice w Karlsruhe, 1846 prof. we Freiburgu, 1851 prof. i dyrektorem ogrodu botanicznego w Berlinie. Starał się nadać morfologji kierunek filozoficzny i poglądy swoje wyłożył w dziele „Betrachtungen über die Erscheinung der Verjüngung in der Natur" (1850), w którem też podał zasady położenia liści w roślinach. Oprócz tego ogłosił: „Algarum unicellularium genera nova" (1855); „Ueber Parthenogenesis bei Pflanzen" (1857) i in. Por. Metteniua „A. Brauns Leben" (1882).

Braun Aleksander Karol Herman, * 1807 r. w Plauen, † 1868 r. tamże; adwokat. Wybrany 1839 do saskiej izby deputowanych, był umiarkowanym członkiem opozycji i odznaczył się szczególnie jako referent w przedmiocie nowej procedury kryminalnej, tudzież jako obrońca jawności i ustnej obrony. W r. 1845 został prezesem izby drugiej, a 1848 król poruczył mu utworzenie nowego ministerjum, w którem objął prezydencję i wydział sprawiedliwości. Zniechęcony atoli postępowaniem radykalizmu, wystąpił z gabinetu w lutym 1849, a wybrany do sejmu 1849—1850, usunął się zupełnie od życia publicznego 1850 r. Dał się także poznać jako autor wielu rozpraw treści prawnej.

Braun August Emil, archeolog niemiecki, * 1809 w Gotha, † 1856 r. Udał się 1833 do Rzymu, gdzie przez 23 lat był sekretarzem instytutu archeologicznego, a następnie urządził zakład galwanoplastyczny, przeznaczony głównie do reprodukcji dzieł sztuki starożytnej. **B.** był je

Digitized by Google

dnym z najgruntowniejszych znawców starożytnego i nowoczesnego Rzymu. Oprócz licznych monografji, celniejsze jego dzieła są: „Antike Marmorwerke“ (Lipsk, 1843); „Vorschule der Kunstmythologie“ (Gotha, 1854); „Griechische Götterlehre“ (Hamburg i Gotha, 1851—54); oraz wyborny przewodnik dla zwiedzających Rzym: „Die Ruinen und Museen Roms“ (Brunświk, 1853).

Braun Karol, jeden z przywódców narodowo-liberalnej partji w Prusiech; * 1822 w Ks. Naszakiem; obrany w r. 1849 członkiem nassauskiego izby deputowanych, zostawszy 1859 r. jej pirjesem, wraz ze stronnictwem liberalnem domagał się od rządu reform wewnątrz i kierowania się polityką wielko-niemiecką zewnątrz. Po przyłączeniu Ks. Nassauskiego do Prus (1866), przeniósł się **B.** do Berlina; w r. 1867 wybrany do sejmu związku północno-niemieckiego, a r. 1871 do sejmu cesarstwa niemieckiego, razem z Laskerem, Beningsenem i innymi zorganizował potężną partję narodowo-liberalną i występuje jako jeden z najgorliwszych popleczników jedności niemieckiej i polityki rządowej. Z prac jego celniejsze: „Bilder aus der deutschen Kleinstaaterei“ (4 t., 1 i 2 Lipsk, 1869, 3 i 4 Berlin, 1881); „Gegen Gervinus“ (Lipsk, 1871) i „Während des Krieges, Erzählungen, Skizzen und Studien“ (Lipsk, 1871); „Eine türkische Reise“ (1876); „Zeitgenossen“ (1877); „Von Friedrich d. G. bis zum Fürsten Bismarck“ (1882); „Die Vagabundenfrage“ (1883); „Die Kolonisationsbestrebungen der modernen europäischen Völker und Staaten“ (1886) i w. in.

Braun Karol.

Braun Juljusz, archeolog niemiecki, * 1825 w Karlsruhe, † 1869, podróżował po Wschodzie, Grecji i Włoszech, następnie studja odbywał w Paryżu i Londynie; był krótki czas w r. 1860 profesorem w Tybindze, poczem poświęcił się wyłącznie pracy literackiej. Napisał: „Studien und Skizzen aus den Ländern der alten Kultur“ (Monachjum, 1854); „Geschichte der Kunst in ihrem Entwickelungsgange durch alle Völker der alten Welt hindurch auf dem Boden der Ortskunde nachgewiesen“ (1856—58); „Naturgeschichte der Sage“ (1863); „Historische Landschaften“ (1867); „Gemalde der mahommedanischen Welt.“

Braun Karol Ludwik, malarz niemiecki, * roku 1836, kształcił się w Monachjum (1855) i Paryżu (1859), wykonał wiele obrazów z wojny duńskiej, austrjackiej i francuskiej, lecz największy rozgłos zyskał panoramami, w których przedstawił szereg bitew: pod Sedanem, Weissenburgiem, St. Privat, Mars-la-Tours, „Ucieczkę Napoleona przez Lipsk“ i t. d.

Braun Adam, inżynier, * 1844, kształcił się w Warszawie, następnie w Gandawie i Wiedniu, pracował na kolejach węgierskich i austrjackich. W r. 1874 przyjął służbę na kolei warszawsko-wiedeńskiej. Należał do założycieli *Przeglądu technicznego*, a od r. 1883 do 1889 był jego redaktorem.

Braun Karol Ferdynad, fizyk, * 1850 w Fulda, kształcił się w Marburgu i Berlinie, w r. 1877 został prof. w Marburgu, 1880 r. w Strasburgu, w 1885 w Tybindze, gdzie kierował budową nowego instytutu fizycznego, w r. 1895 wrócił na katedrę fizyki do Strasburga. Przeprowadził badania nad sprężystością, powstawaniem prądów elektrycznych przez odkształcenie sprężyste, nad odstępstwami od prawa Ohma w ciałach metalicznych, zależnością rozpuszczalności od ciśnienia i in.

Braun Maks, zoolog, * 1850 r. w Mysłowicach, studjował medycynę i nauki przyrodnicze w Greifswaldzie i Würzburgu, w r. 1880 został prosektorem w Dorpacie, 1883 profesorem zoologji tamże, w 1886 w Rostock, a 1890 w Królewcu. Zajmował się głównie badaniem pasożytów i odkrył rozwój tasiemca szerokiego (Bothriocephalus latus). Ogłosił: „Die thierischen Parasiten des Menschen“ (1883); „Das zootomische Praktikum“ (1886).

Braun August, † 1861 w Poznaniu; skrzypek i dyrektor orkiestry teatru lwowskiego, a następnie poznańskiego.

Braunau, miasto okręgowe Wyższej Austrji, na prawym brzegu rz. Inn, 3,600 mesz., kościół farny gotycki, kościół ewang., tartak, lejnia dzwonów. W **B.** rozstrzelany został przez Francuzów 26 sierpnia 1806 r. księgarz norymberski Palm (ob.), któremu w r. 1866 wzniesiono tu pomnik. —**B.** w Czechach, ob. Broumów.

Braune Chrystjan Wilhelm, anatom, * 1831 w Lipsku, † 1892, kształcił się w Lipsku, Getyndze i Würzburgu: w r. 1866 został prof. w Lipsku, gdzie od r. 1872 wykładał anatomję topograficzną. Starał się nadać anatomji kierunek mechaniczno-fizjologiczny, pracował nad ruchami stawów, nad położeniem środka ciężkości ciała ludzkiego, ze względem na uzbrojenie żołnierzy, a do techniki anatomicznej wprowadził sekcje trupów zamrożonych. Ogłosił: „Topographisch-anatomischer Atlas“ (1872, 3 wyd. 1888); „Das Venensystem des menschlichen Körpers“ i in.

Braune Teodor Wilhelm, germanista niemiecki, * 1850, od 1888 profesor uniwersytetu heidelberskiego, napisał: „Gothische Grammatik“ (Halla, 1880); „Althochdeutsche Grammatik“ (1886) Wydaje „Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache nad Litteratur.“

Braunfels, miasto w pruskiej regencji Koblenckiej, w okręgu Wetslar, na wzgórku bazaltowym, posiada zamek z X w. ze zbiorami starożytnemi, należący do hrabiego Solms-**B.**, koś-

Digitized by Google

ciół katolicki i 2 ewang., kopalnie żelaza, 1,690 miesz. Rozwija się obecnie jako stacja klimatyczna.

Braunfels Ludwig, * 1810, † 1885, literat niemiecki, tłómaczył: „Don Quijota" i napisał: „Kritischer Versuch über den Roman Amadis v. Gallien" (1876).

Braunek.

Braunek *(Braunseck)* herb: na tarczy 4-dzielnej, w polu I czerwonem — trzy róże białe, w II i III złotych—dwa pasy czarne ukośno prawe, w IV błękitnem — nad rogami półksiężyca złotego po 6-promiennej gwiaździe złotej. U szczytu ręka zbrojna z mieczem.

Brauner Franciszek August, * 1810 w Litomyślu, † 1880, od r. 1836 doktor prawa. Badając stan rolniczy w Czechach, napisał „Böhmische Bauernzustande" (Wiedeń, 1847) i „O robotie a wykoupeni se z roboty" (Praga, 1848; także i po niemiecku). Dzieła te zjednały mu rozgłos nietylko w kraju. W r. 1848 był więziony Na sejmie w Wiedniu odznaczył się mową w kwestji zniesienia robocizny; należał do komitetu ustawodawczego w Wiedniu; po powrocie do Pragi obrany został członkiem Rady Miejskiej, a następnie burmistrzem tego miasta. Trudnił się potem adwokaturą i pisywał liczne artykuły w języku czeskim i niemieckim.

Braunit, minerał z rzędu bezwodników, występuje w drobnych kryształach układu kwadratowego, barwy ciemno-brunatnej, nieprzezroczysty, blasku tłustego, metalicznego, twardość=6, c. wł. 4,8. Jest to tlennik manganu, zawierający niekiedy barytę i krzemionkę. Znajduje się na Harcu, w Pjemoncie, w Telemarkji i in.

Brauns Juljusz, stenograf, * 1857 w Ludwigslust, jest nauczycielem szkoły realnej w Hamburgu. Podał nowy system stenografji, który wyłożył w dziele „Lehrbuch der Stenographie" (1893).

Braunsberg, miasto, ob. Brunsberga i Brusperk.

Braunschweig, ob. Brunświk.

Braunsfielda cieśnina, cieśnina na oceanie Biegunowym, Południowym, oddziela ziemię Grahama i wyspę Joinville od wysp Południowo-Szetlandzkich.

Braunstein, tlennik manganu, ob. Mangan i Piroluzyt.

Braurona, dzisiejsze Wraona, miasto w Attyce, na południo-wschód Maratonu, założone jakoby przez Kekropsa ze sławną świątynią Artemidy (Djany) Tauryckiej, w której stał jej posąg dłuta Praksytelesa. Na cześć tej bogini (zwanej od tego miasta *Braurońską*), obchodzono tu corocznie uroczystość po nazwiskiem *Brauronia*, na pamiątkę wylądowania Ifigenji za powrotem z Taurydy. Co 5 lat odprawiano tu także Djonizje.

Brauwer lub **Brouwer** Adrjan, * 1606 roku w Harlem, czy Audenarde, † 1638 roku w Antwerpji, malarz holenderski, przebywał najchętniej w szynkowniach, i dlatego też najwięcej malował scen szynkownianych. Najwięcej jego obrazów posiada Pinakoteka monachijska; do lepszych należą: „Palacz tytuniu," „Pijak," „Chłopi jedzący" i w. in.

Brava, jedna z wysp Przylądka Zielonego na oceanie Atlantyckim, należących do Portugalji, 55 klm. kw. obszaru i 9,000 miesz., bardzo urodzajna, posiada port Furna.

Brava, miasto w Afryce, ob. Barawa.

Bravais August, fizyk i matematyk, * 1811 w Annonay, † 1863. Ogłosił prace o różnych zjawiskach optycznych w atmosferze, szczególnie zaś ważne są badania jego krystalograficzne, polegające na wprowadzeniu teorji siatek, która, drogą czysto matematyczną, tłómaczy powstawanie pochodnych form kryształów. Rozprawy te, ogłaszane w Sprawozdaniach akademji nauk w Paryżu, wydane zostały w tłómaczeniu niemieckiem p. t.: „Wielościany foremne" w zbiorze Ostwalda klasyków nauk ścisłych (1892).

Bravalla-Hed (wymaw. *Brow-*), równina w szwedzkiej prowincji Smaland, pamiętna sławną, w podaniach ludu zachowaną bitwą, pomiędzy królem duńskim Haraldem Hildetand a królem szwedzkim Sigurdem Hring.

Bravi (z włosk. *bravo* waleczny); nazywano we Włoszech ludzi, którzy za pieniądze do wszystkiego, nawet do spełnienia morderstwa, chętnie się najmowali.

Bravo, włos. wyraz muzyczny, znaczy: doskonale! używane przez publiczność w teatrze i na różnych przedstawieniach, koncertach i t. d. dla wyrażenia swego zadowolenia. *Bravo*, lub *bravissimo*, stosuje się do jednego artysty, do wielu zaś: *bravi*. Do artystek w liczbie pojed. *brava*, *bravissima*, w liczbie mnogiej: *brave*.

Bravo Mikołaj, * około 1780, † 1864, generał i mąż stanu meksykański. Walczył wraz z synami podczas powstania o niepodległość Meksyku. W r. 1823 po upadku uzurpatora Iturbide (ob.), **B.** stanął na czele władzy wykonawczej razem z generałami Guadalupe i Negrette, a następnie objął sam rządy Meksyku i w r. 1824 został obrany wice-prezydentem, a w r. 1827 prezydentem. Od roku 1834 usunął się od spraw publicznych. **B.** był jednym z twórców niepodległości narodowej.

Bravo-Murillo Juan, hiszpański mąż stanu, * 1803 r. w Frejenal-de-la-Sierra, w prowincji Badajoz, † 1873, adwokat, dziennikarz, od roku 1837 deputowany; jako przeciwnik Espartera przymuszony uciekać; za powrotem, od r. 1847, jako przywódca stronnictwa *Moderados*, sprawował urząd ministra rozmaitych wydziałów. Roku 1851 stanął na czele gabinetu, który upadł już

Digitized by Google

w roku następnym. Przebywając od r. 1854 za granicą, powrócił do Hiszpanji 1856 r. i zajmował rozmaite posady dyplomatyczne, popierając zawsze w duchu reakcyjnym rządy królowej Izabeli. Po śmierci Narvaez'a 1868 r. był prezesem rady ministrów, a najgwałtowniejszemi środkami nie mógł zapobiedz wybuchowi rewolucji wrześniowej 1868 i upadku dynastji Burbonów. Uciekł razem z królową do Bajonny. Por. Hubrard „Histoire contemporaine de l'Espagne" (Paryż, 1883).

Bravura (aria di), znaczy arję, przeznaczoną na okazanie siły i potęgi głosu śpiewaka lub śpiewaczki, zatem arję właściwie popisową, zamieszczaną przez dawniejszych mistrzów włoskich, dla dogodzenia artystom, w każdej niemal operze.

Brawe Joachim Wilhelm, baron, von, poeta dramatyczny, * 1738 w Weissenfels, † 1758. Jego tragedja: „Der Freigeist" (Berlin, 1756), pozyskała drugą nagrodę, a tragedja „Brutus" jest pierwszym dramatem niemieckim, pisanym pięciostopowemi jambami. Obie powyższe tragedje wydał Lessing w Berlinie 1768 roku. Por. Sauer „J. W. von B., der Schüler Lessings" (Strasburg, 1878).

Brawiński, herb polski, znany tylko z nazwy.

Braxatoris Jędrzej, nauczyciel szkoły w m. Krapinie, w Węgrzech, gdzie † 1846 r. Wydał oprócz innych: „Kronikarze krapińscy od najdawniejszych czasów aż do XIX wieku" (Presburg, 1810).

Braxatoris Karol, syn poprzedniego, * 1806 w m. Krapinie, † 1869 r. Sprzykrzywszy sobie kaznodziejstwo niemieckie, pomieniał się na gminę słowacką w Tesarach. Oprócz licznych artykułów, wydał kilka dzieł religijnych w języku słowackim, oraz poemat epicki: „Oleg, wódz ruski" (1838).

Braxatoris Jędrzej, brat poprzedniego, poeta słowacki, p. Sládkovicz.

Bray, okolica w Normandji, obecnie część departamentu Sekwany dolnej.

Bray (wym. *Bre*), miasto nadmorskie w irlandzkiem hrabstwie Wicklow, nad ujściem rz. Dargle, kąpiele morskie, 7,000 miesz.

Bray, albo **Bry** Jan Dietrich, rytownik Rudolfa II, * 1561, † 1623. Założył w Pradze szkołę rytowniczą, z której wyszedł Jakób Hufnagel, a od roku 1615 prowadził drukarnię we Frankfurcie.

Bray Franciszek Gabrjel, hrabia de, bawarski mąż stanu, * 1765 w Rouen, † 1832 w Irlbach pod Straubing, sekretarz legacji francuskiej w Regensburgu, przeszedł do służby bawarskiej i urzędował jako poseł przy rozmaitych dworach. Znany jest jako autor dzieł: „Exposition de la constitution hollandaise jusqu'en 1795" i „Essai critique sur l'histoire de la Livonie" (3 t., Dorpat, 1817).—**Bray** Otto Kamil Hugo, syn poprzedz. v. **B.** Steinburg, hr., bawarski mąż stanu; * 1807 w Berlinie. W r. 1846 został na krótko ministrem spraw zewnętrznych; ten sam urząd piastował 1848—49, trzymając się polityki austrjackiej; po ustąpieniu z gabinetu był posłem w Petersburgu, a od r. 1860—70 w Wiedniu, skąd odwołany, objął znowu ministerjum spraw zewnętrznych i chociaż starał się o utrzymanie niezależności Bawarji, zawarł jednak w Wersalu z Bismarkiem 23 listopada 1870 r. traktat, mocą którego weszła **B.** z zachowaniem pewnej autonomji w skład cesarstwa niemieckiego. Od września 1871 r. jest posłem w Wiedniu. Jego jedyny syn hr. Hipolit Ludwik **B.** * 1842 r. w Atenach, był 1879—91 posłem w Serbji, a od r. 1892 w Portugalji.

Bray Anna Eliza, z domu *Kempe*, autorka i turystka angielska, żona archeologa Karola Stotharda, * 1790 r., † 1883. Zajmowała się głównie w utworach swoich czasami średniowiecznemi. Najlepszem jej dziełem jest: „Courtenay of Walveddon" (Londyn, 1844). Zbiorowe wydanie: „The novels and romances" (10 t., Londyn, 1845—46), obejmuje jej wszystkie historyczne romanse. Prócz tego napisała: „The good St. Louis and his times" (1870); „Rose teague" (1874); „Silver linings, or light and shade" (1879) i t. d. Por. I. A. Kempe „The autobiography of A. E. B." (Londyn, 1884).

Brayera (*Hagenia*) *Krasawa, Tasiemcznik*, rodzaj roślin, z rodziny różowatych, przedstawiany przez jedyny gatunek **B.** *anthelmintica*, drzewo abisyńskie, zwane tam *kosso* czyli *kusso*, ma liście nieparzysto-pierzaste, kwiaty białe i owoce orzeszkowate. Kwiaty słupkowe, przyjęte wewnątrz, są środkiem skutecznym na wypędzenie z jelit tasiemca. Działanie to pochodzi od alkaloidu *kussino*, krysta-

Brayera.

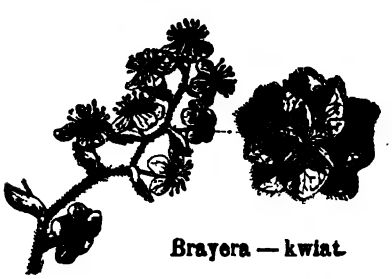

Brayera — kwiat.

Digitized by Google

licznego i topiącego się przy 193°. Nazwa rośliny pochodzi od lekarza francuskiego Brayera, który ją sprowadził z Konstantynopola 1822 r.

Brazier Mikołaj, autor dramatyczny i piosenkarz francuski, * 1785 w Paryżu, † 1838 r., którego śpiewki, szczególnie bachiczne, zachwycały lud francuski i z upodobaniem były powtarzane w zgromadzeniach wesołych. Liczba napisanych przez niego komedji dochodzi 250, z których wiele odznacza się rzadkim dowcipem i humorem. Majeranowski tłómaczył na język polski komedję: „Burmistrz-oberżysta."

Brazos, wielka rzeka w północno-amerykańskim stanie Texas, poczyna się w Llano Estacado, i ubiegłszy 1,046 klm., wpada pod Velasco do zatoki Meksykańskiej.

Brazylijska literatura, początkowo latorośl przeniesionej za ocean literatury portugalskiej, w ostatnich dopiero czasach poczęła się rozwijać tak samodzielnie, że ze wszelką sprawiedliwością zająć może właściwe miejsce w literaturze powszechnej. Pierwsze nasiona kultury literackiej rzucili w Brazylji Jezuici, zaraz po jej zdobyciu. Szereg brazylijskich poetów rozpoczynają w II połowie XVII w. bracia Euzebjusz i Grzegorz Mattos, jako naśladowcy wzorów hiszpańskich i portugalskich. Na dworze wice-króla w Bahia (od 1720) zawiązywały się towarzystwa naukowe, akademje nauk i sztuk, które nadały literaturze kierunek dworsko-akademiki. W epoce tej odznaczyli się poeta Manoel de Santa Maria, † 1704, i historyk Sebastjan da Rocha Pitta (* 1660, † 1738), których utwory noszą już koloryt czysto lokalny. Po przeniesieniu rezydencji wice-króla do Rio de Janeiro (1763), wytworzyło się nowe ognisko kultury, w którem tak zwana *Accademia ultramarina* wywiera wielki wpływ na rozwój literatury. Równocześnie z ruchem dążącym do politycznej samodzielności, rozpoczęła się agitacja, mająca na celu zupełne wyemancypowanie się od metropolji i we względzie literackim. Przywódcy polityczni byli zarazem członkami odrębnej poetycznej szkoły *Poetas mineiros*, której nazwa pochodzi od prowincji Minas-Geraes, skąd pierwszy wyszedł impuls. Trzymano się wprawdzie form portugalskich, ale treść czerpano z natury, historji i obyczajów Brazylji, oraz poczęto uwzględniać mieszkańców pierwotnych. Przychodzącą już do samowiedzy narodowość brazylijską, w różnicy od portugalskiej, widać wyraźnie w dwu epopejach narodowych: *Uruguay* poety José Basilio de Gama (* 1740, † 1795) i *Caramuru* poety José de Santa-Ritta Durao (* 1737, † 1784). Temuż kierunkowi hołdują także poeci liryczni ze szkoły Minas-Geraes, a mianowicie: Manoel da Costa (* 1729, † 1790), Manoel da Silva Alvarenga, (* 1740, † 1814), José de Alvarenga Peiroto (* 1748, † 1793) i wyższy od nich Antonio Gonzaga (* 1744, † 1809). Po wywalczeniu zupełnej samodzielności, poczyna się nowy rozwój literatury; wytwarzają się w poezji 2 kierunki: *religijny*, którego koryfeuszami byli Antonio Pereira de Sausa Caldas (* 1762, † 1814) i Francesco de Sao Carlos (* 1763, † 1829), i *narodowy*, objawiający się głównie w utworach treści politycznej, którego reprezentantami są: znakomity statysta, Bonifacio de Andrada e Silva (* 1763, † 1838), Francesco Vritello Barbosa i Paranagua (* 1780, † 1846); jego *Cantata à Primavera* i elegje są perłami w literaturze brazylijskiej. Z innych poetów tego czasu cenniejsi: dyplomata Boroges de Barros (1783, † 1855) liryk, kanonik da Cunha Barboza (* 1786, † 1846) epik, i dyplomata Alvaro Teixeira de Macedo (* 1847, † 1888), komiczno-satyryczny epik. W prozie odznaczyli się: Francesco do Monte Alverne (* 1784, † 1858), znakomity kaznodzieja, i Antonio de Moraes e Silva (* 1756, † 1820), wyborny tłómacz. Pod rządami Dom Pedro II, literatura występuje jeszcze samodzielniej, dążąc do oswobodzenia się nawet w formie od wzorów portugalskich. Twórcą prawdziwie narodowej szkoły poezji brazylijskiej jest Domingos José Gonçalves de Magelhães (ob.), liryk, epik i dramatyk. Z następców jego celniejsi: Manoel de Araujo Porto-Alegre, poeta opisowy, Antonio Gonçalves Dias, najznakomitszy po Magelhäesie liryk, i Manoel de Macedo, tragedjopisarz i torujący drogę romansista. Największym mistrzem słowa i wierszowania jest Manoel Odorico Mendes. Z innych jeszcze nowszych poetów zasługują na uwagę: Alvares de Azevedo (* 1831), José Junqueira Freire (* 1832 roku), Norberto de Souza Silvo (* 1820), Gonçalves Teixeira e Souza (* 1812), José Teixeira, bajkopis i Carlos Martius Penna, komedjopisarz. Z mówców politycznych celniejsi: bracia Andrada, Lino Coutinho, wicehr. Jequitinhonha i inni. Jako historycy zasłużyli się szczególnie: Pereira de Silva i Adolpho de Varnhagen. Por. Wolf „Le Brésil littéraire" (Berlin, 1863). Około r. 1870 w Brazylji, jak i wszędzie, nastąpił zwrot od romantyzmu do realizmu. Przedstawicielem tego prądu był Silvio Romero („Cantos do fine do seculo" 1878, „Ultimos harpejos," 1883). Obok niego stali pozytywiści: Teixeira Mendes i Annibal Falcao, powieściopisarze: José de Alencar, Sylvio Dinarte, I. Verissimo; poeta: Olavo Bilac; krytycy: Joao Ribeiro Teixeira de Mello, Franklin Tavora, Machado de Assis, Quintino Bocayuva Araripe, Tobias Barreto i in. Organem młodych było pismo: *Revista Brazileira* i *Ephemerides Nacionaes*, *O Americano*. Pintreo: „Resumen de historia littéraria (2 t., Rio de Janeiro, 1872) i Silv. Romero „Hist. da litteratura brazileira" (2 t., Rio de Janeiro, 1888).

Brazylijski kasztan, B. *orzech*, ob. Bertholletia.

Brazylijski szmaragd, B. *szafir*, ob. Turmalin.

Digitized by Google

Brazylijskie drzewo, *brazyljowe drzewo, czerwone drzewo,* materjał farbierski, czerwony lub żółto-brunatny, pochodzący z krajów zwrotnikowych. Główne jego gatunki są: drzewo *fernambukowe* czyli *Wszystkich Świętych,* z zatoki Wszystkich Świętych; drzewo *Św. Marty* czyli Nicaragua, z Brazylji; drzewo *sjamskie, japońskie* czyli *sapanowe,* z Indji Wschodnich, i *B. d.* fałszywe czyli *brazyletowe.* Fernambuk jest najwydatniejszym ze wszystkich drzew czerwonych farbierskich i pochodzi z drzewa *Caesalpinia echinata* (ob Caesalpinia); jest od wody cięższy, zawiera właściwy barwnik *brazylin* (ob.), olejek eteryczny smaku i zapachu przypominających pieprz, kwas octowy wolny, octany i garbnik. Drzewo brazyletowe pochodzi z *Comecladia aculeata* lub *Trichidia spondioides* i daje barwnik brudno czerwony; drzewo sapanowe pochodzi z Caesalpinia sapan i daje barwnik blado-czerwony. **B. d.** przychodzi w klocach różnej wielkości, które się w miastach nadmorskich w młynach rozdrabiają.

Brazylina, *czerwień sapanowa,* $C_{16}H_{14}O_5$, barwnik drzewa brazylijskiego (ob.), otrzymuje się z alkoholowego wyciągu tego drzewa w postaci kryształów bezbarwnych, rozpuszczalnych łatwo w wodzie i alkoholu, które na powietrzu barwią się karminowo, przyczem powstaje *brazyleina* $C_{16}H_{12}O_5$, którą kwas siarkowy odbarwia. Z kwasem azotnym **B.** wydaje kwas pikrynowy.

Brazylja, *Stany Zjednoczone* **B.,** rzeczpospolita federacyjna w Ameryce południ., co do wielkości drugie (po Stanach Zjednoczonych Ameryki płn.) państwo amerykańskie, zajmuje wschodnią połowę Ameryki połud., między 4°23′ szer. płn. a 33°44′ szer. płd., oraz 34°50′ a 73°55′ dług. zach. wzgl. Greenwich, w obszarze 8,361,350 klm. kw. (151,413 mil kw.). Graniczy na północ z Wenecuelą i Gujaną, na wschód z oceanem Atlantyckim, na południe i zachód z Urugwajem, rzecząpospolitą Argentyńską, Paragwajem, Boliwją, Peru i Ekuadorem. Długotrwałe spory graniczne z krajami sąsiedniemi załatwione zostały dopiero układami 1867—1890 r. Pod względem *powierzchni ziemi* **B.** można uważać jako wielką równinę, wysoko po nad poziom morza (średnio na 800 metrów) wzniesioną i przerzniętą wielu łańcuchami gór, które można podzielić na trzy oddziały albo systemy. Właściwe jądro i główną masę stanowi wysoka kraina środkowa, na której trzy wielkie łańcuchy gór rozciągają się w kierunku z południo-zachodu ku północo-wschodowi; góry nadbrzeżne (Serra-do-Mar), kończące się na północy przylądkiem San-Roque, idą równolegle do pobrzeża oceanu Atlantyckiego i dochodzą do wysokości 1,000—1,100 metrów. Końcowa ich część zowie się Serra-do-Santa-Catarina. Drugi oddział stanowią góry Serra-do-Mantiqueira, głównie w prowincji Minas-Geraes, a przechodzące później do prowincji Bahia, w północnej części swojej Serra-do-Espinhaço zwane, z najwyższemi w państwie szczytami: Itatiaya (2,712 m.), Lapa (2,650 m.), Sao Matteo (1,880 m.), Itacolumi (1,750 m.). Na zachód od tego drugiego łańcucha ciągną się jeszcze wewnątrz kraju liczne inne pasma, ogólne miano Serra-das-Vertentes noszące, które przecież w ogóle nie dochodzą linji śnieżnej. *Rzeki* przedstawiają w **B.** sieć obfitszą, aniżeli w którymkolwiek innym kraju na ziemi. Do środkowej krainy górzystej przytykają w stronie północno-zachodniej ziemie zroszone rzeką Amazonką, w stronie zaś południowo-zachodniej ziemie, należące do systematu rzeki La-Plata. Amazonka albo Maranion, największa rzeka na świecie co do masy wody i obszaru skrapianego, stanowi główną rzekę kraju i przepływa w **B.** 3,828 kilometrów. Przyjmuje ona 19 dopływów pierwszego rzędu, z których najważniejsze z prawej strony są: Yakarana czyli Javari, Jurua, Purus, Madeira, Tapajoz; z lewej: Japura, Rio-Negro i inne. Do systematu La-Plata, oprócz tworzących ją rzek Parany i Paragwaju, należy Urugwaj i wiele innych. Trzecią wielką rzeką **B.** jest San-Francisco z wodospadem Paulo-Affonso. Z mniejszych rzek, z których niejedna jest spławną więcej niż na 700 klm., przytaczamy: Itapicuru, Parnahyba, Itajahy, Parahyba-do-Sul, Lagoa Mirim. Pod względem *klimatu,* który wogóle jest zdrowym, można **B.** podzielić na dwie strefy: wilgotno-gorącą zwrotnikową i suchą. Największe gorąco dochodzi +36°C., największe zimno —3°. Pomiędzy dniem a nocą, co do temperatury, zachodzi nieraz różnica 12° C., zwyczajnie jednak nie przechodzi 9° C. Różnica między średnią temperaturą lata i zimy bardzo mała, nie przechodząca 3° C. Pora deszczowa rozpoczyna się zwykle w listopadzie i trwa do czerwca, jednakże z wielu w różnych miejscach zboczeniami. Klimat podzwrotnikowy i nadzwyczajna obfitość wód dodają niesłychanej siły naturze i sprowadzają wielkie bogactwo tak w królestwie roślinnem, jako i zwierzęcem, bogactwo, jakiego nigdzie na kuli ziemskiej napotkać nie można. *Flora* brazylijska, dotąd jeszcze nieznana w swojej całości, jest niewątpliwie najpiękniejszą w świecie; ziemia jest jedną z najpierwszych pod względem urodzajności; z roślin użytkowych, oprócz drzew gumowych i farbierskich (brazylja i inne), oprócz drzew rosnących w dziewiczych lasach, znajdują się: palmy, bawełna, tytuń, trzcina cukrowa, kawa, kakao, ryż, ipekakuana, kauczuk i t. p. Lasy pełne są dzikiego *zwierza:* jelenie, dziki, jaguary, psy dzikie, rozliczne małpy, ptactwo wszelkiego rodzaju i węże zapełniają ich knieje. Europejskie zwierzęta domowe, koń, muł, świnia i koza, chowają się tu doskonale; a obok papug, kolibrów i innych okazałych ptaków leśnych, znajdujemy mnóstwo drobiu domowego, jak: kury, gęsi, gołębie i kaczki. Pszczoła, koszenila i jedwabnik hodują się

Digitized by Google

BRAZYLIA.

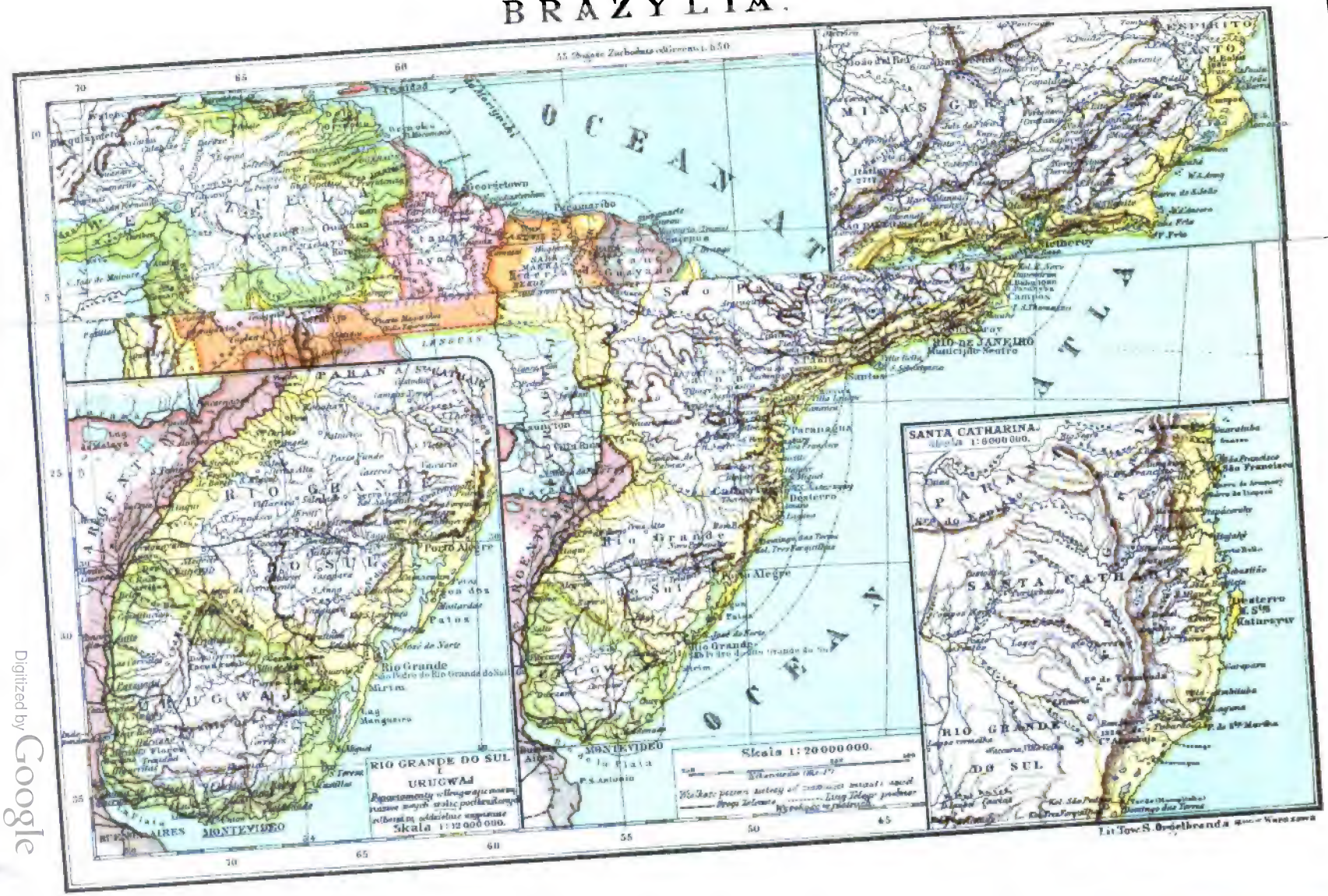

Digitized by Google

Digitized by Google

dobrze i mnożą obficie. Trzody bydła dostarczają skór i rogów na wywóz. *Kopalnie* złota znajdują się w prowincjach San-Paulo i Minas-Geraes, a piasek złoty połyskuje w nurtach wielu rzek brazylijskich. Produkcja złota wszakże od r. 1875 znacznie się zmniejszyła, w r. 1891 wynosiła tylko 1,000 klg. Z innych minerałów kraj ten posiada: ołów, cynę, miedź, żelazo, siarkę, rtęć, węgiel kamienny, sól, wapno, grafit, ałun i inne. W Minas-Geraes trafiają się najpiękniejsze djamenty, a oprócz tych piękne topazy, ametysty, rubiny, jaspisy, agaty, w wielkiej obfitości.

Ludność, według spisu z r. 1890, którego obliczenia dopiero w roku 1897 ukończono, wynosi 14,354,000 głów, skąd na klm. kw. przypada 1,7 miesz.; ludność ta składa się z trzech rozmaitych ras: czerwonej, czarnej i białej. Indjanie, w liczbie około 600,000, którzy według Wardena dzielą się na 387, a według Martiusa na 245 plemion, wyparci zostali z prowincji nadbrzeżnych. Barwa ich jest różna, od czerwonej do brunatno-białej, rysy ich mają pewne cechy mongolskie. Najważniejsze ich plemiona są: Tupi na płn.-wsch., Guarani na płd.-wsch. i Omagua na granicy z Ekuadorem, stanowiące pewną całość etnograficzną; do nich też należą plemiona Gualache, Itatine, Apiaka, Yurumagna i in. Rozmaite plemiona różnią się od powyższych znacznie językiem, jak: Ajmarowie, Botokudy, Kiriri, Tikuna, Miranha, Mura, Parupuru i in. Przeważnie żyją Indjanie w drobnych gromadach, bez związku z życiem państwowem **B.**; zdolności ich umysłowe są bardzo słabe, nawet nawróceni na chrześcijanizm nieznacznie posunęli się w cywilizacji. — Murzyni (przeszło dwa miljony) pochodzą głównie z Angoli i Mozambiku, skąd jako niewolnicy sprowadzani byli od r. 1549; niewola została dopiero zniesioną stanowczo w roku 1888. — Mieszkańcy biali są pochodzenia portugalskiego, ale główne jądro ludności stanowią mieszańcy wszystkich trzech ras; mieszańcy tacy barwy ciemnej nazywają się *caraboca* lub *cafuso; mulaci* są potomkami białych i murzynów; *mestyci* (mestico)—potomkami indjan i białych, oraz indjan i murzynów. Językiem krajowym jest portugalski. — W zaludnieniu kraju ważne znaczenie ma *kolonizacja*, popierana przez rząd od r. 1815; najliczniej rozwinęły się kolonje niemieckie, tak, że liczba Niemców w **B.** wynosi około 250,000. W ostatnich latach do spraw kolonizacji ustanowiono osobne urzędy (delegacias), a kolonistom zaczęto oddawać okolice lesiste po cenie 1,033 rejsów za hektar, właścicielom zaś gruntów, którzy na nich osadzają przynajmniej 50 kolonistów, wyznaczano nagrody; do emigracji zachęcali agenci w różnych państwach europejskich. W ciągu dziesięciolecia 1880—90 przybyło około 500,000 osób, z czego wszakże znaczna część, zwłaszcza Włochów i Polaków, rozczarowana, wróciła do krajów rodzinnych. Osady polskie mieszczą się głównie w stanach Parana i Santa-Catharina.

Religją panującą jest katolicka, jakkolwiek wszystkie wyznania mają jednakie prawo do opieki rządowej. Na czele duchowieństwa stoi arcybiskup z Bahia i jedenastu biskupów. Zakony zostały przez rzeczpospolitą zniesione.

Oświata jest na nizkim jeszcze stopniu, chociaż w ostatnich czasach znaczne poczyniła postępy. Nauczanie elementarne ma być obowiązkowe i bezpłatne, ale z braku szkół i nauczycieli nie daje się to dotąd przeprowadzić; mnożą się tylko szkoły wieczorne w miastach. W każdem większem mieście istnieć ma liceum, wyższe zaś zakłady naukowe są: fakultety prawa w Pernambuco i Sao-Paolo, fakultety lekarskie w Rio-Janeiro i Bahia, szkoła politechniczna w Rio-Janeiro, górnicza w Ouro-Preto, handlowa, przemysłowa, rolnicza, żeglarska, konserwatorjum muzyczne w Rio-Janeiro, gdzie też istnieje obserwatorjum, muzeum, bibljoteka narodowa (140,000 t.). Liczba gazet i pism przechodzi 460; po większej części mają mało prenumeratorów.

Rolnictwo jest głównem zajęciem mieszkańców, najważniejszą zaś jego gałęzią jest uprawa kawy, której produkcja roczna wynosi 3½ do 5½ miljona centnarów; ogólnego zapotrzebowania całej ziemi pokrywa **B.** przeszło 50 odsetek. Dalsze miejsce zajmuje uprawa tytuniu, bawełny, kukurydzy, w okolicach płd. zboża europejskie, dalej kakao, wanilja, banany, ananasy. *Hodowla bydła* nie jest należycie rozwinięta, a *przemysł*, oprócz górnictwa, zaledwie podołać może własnym, najniezbędniejszym potrzebom; najważniejszem jest tkactwo bawełniane, dalej fabryki wyrobów żelaznych i machin, młyny, garbarnie. *Handel* jest stosunkowo dość znaczny, do czego szczęśliwe położenie nadmorskie i znaczna liczba dobrych portów skutecznie się przyczyniają. Handel hurtowy, znajdujący się przeważnie w ręku Anglików, Francuzów, Portugalczyków, Amerykanów północnych, Holendrów i Niemców, skupia się w miastach portowych, z których ważniejsze są: Rio-Janeiro, Bahia, Pernambuco, Para, Sao, Pedro-de-Sul. Wartość wywozu w r. 1890 wynosiła 572, przywozu zaś 479 miljonów marek, flota handlowa **B.** składała się w r. 1890 ze 149 statków żaglowych i 115 parowców. *Drogi* są w zaniedbaniu, szosy istnieją tylko w prowincjach nadmorskich. Długość dróg żelaznych d. 1 stycznia 1891 wynosiła 7,648 klm., ale 15,000 klm. było w budowie; statki parowe na rzekach krążą na długości 19,140 klm. Długość linji telegraficznych czyni 28,046 klm., a długość drutu 43,169 klm. *Miary* od 1862 r. obowiązują metryczne; jednostką monetarną jest milrejs (ob.).

Konstytucja. Od rewolucji 15 listopada 1889 r. jest **B.** rzecząpospolitą federacyjną; każda z poprzednich prowincji utworzyła stan, Rio-Janeiro jest tymczasową stolicą, która ma być przeniesioną do obranego „districto federal“ w stanie Goy-

Digitized by Google

az, gdzie od flot obcych lepiej będzie zabezpieczoną. Władza wykonawcza jest w ręku prezydenta, obieranego na 4 lata, bez prawa obioru powtórnego, który mianuje sześciu ministrów i jest naczelnym dowódcą wojska. Władzę prawodawczą sprawuje senat, złożony z 63, i izba poselska z 205 członków, obieranych na 3 lata. Prezydent senatu jest wice-prezydentem rzeczypospolitej. Konstytucja zniosła szlachtę, ordery i karę śmierci, wprowadziła obowiązkowe małżeństwo cywilne, opiekę dla wszystkich wyznań, wolność prasy. — Pod względem *administracyjnym* dzieli się kraj na obwód związkowy (districto federal) i 20 stanów, pod rządem prezydentów: 1) Para, 2) Maranhao, 3) Pianhy, 4) Rio-Grande-del-Norte, 5) Coara, 6) Parahyba, 7) Pernambuco, 8) Alagoas, 9) Bahia, 10) Sergipe, 11) Espiritu-Santo, 12) Rio-de-Janeiro, 13) Minas-Geraes, 14) Matto-Grosso, 15) Goyaz, 16) San-Paulo, 17) Santa-Catharina, 18) Rio-Grande-do-Sul, 19) Amazonas, 20) Parana. Stany te dzielą się na powiaty (municipios), te na parafje (parochias), a te znów na obwody (districtos).— *Sądownictwo* składa się z najwyższego trybunału związkowego, z 11 trybunałów apelacyjnych i 7 sądów handlowych; sądownictwo niższe stanowią sędziowie pokoju, gminni, cywilni i sędziowie sierot. — *Finanse* wskazują ciągły deficyt, wywołany głównie wydatkami dworu Jana VI, oraz przez wojny z sąsiadami. W r. 1892 dochody państwowe wyno-

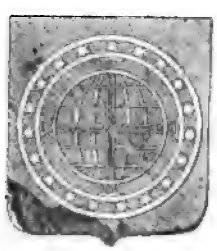

Dawny herb Brazylji.

Nowy herb Brazylji.

siły 180, wydatki 240 miljonów milrejsów, długi zagraniczne 27 miljonów funtów sterlingów, wewnętrzne 392 miljonów milrejsów. — *Armja brazylijska* polega na ogólnym obowiązku służby wojskowej, która trwa 3 lata pod chorągwią i 3 lata w rezerwie; na stopie pokojowej składa się z 1,600 oficerów i 28,877 żołnierzy oprócz 15,000 żandarmerji. *Flota* posiada 10 pancerników i 53 inne statki z 232 armatami, 556 oficerów i 8,923 żołnierzy. Dawny *herb* cesarski wyobrażał kulę niebieską Henryka Żeglarza; nowy jest pięcioramienną gwiazdą złotą, której środek zakrywa tarcza błękitna, otoczona dwoma kołami srebrnemi, między któremi 20 gwiazd srebrnych, wyobrażających stany rzeczypospolitej (ob. fig.). *Orderów*, obecnie zniesionych, było sześć: Order południowego krzyża (ustanowiony 1 grudnia 1822); order Don Pedra I-go (d. 16 kwietnia 1826); order Róży (d. 17 grudnia

Order Kolumba.

Order Róży.

1826); dalej order Chrystusa, świętego Benedykta z Avizu, św. Jakóba i Order Kolumba. Barwy narodowe są zielona i żółta.

Literatura. Macedo „Geographische Beschreibung Brasiliens“ (1873); Fletcher i Kidder „Brazil and the Brasilians“ (9 wyd. 1879); Santa Anna Nery „Le Brésil en 1889,“ tenże „Aux États unis de Brésil“ (1890); M. Schanz „Das heutige Brasilien“ (1893); Steinen „Unter den Naturvölkern Zentralbrasiliens;“ Eye „Die Auswanderer“ (1885); ks. Z. Chełmicki „W Brazylji“ (1892); Sosnowski „Brazylja“ (1892). Od r. 1839 wychodzi „Revista trimensal do Instituto historico, geographico e etnographico de Brazil.“

Historja. Brazylja została odkrytą w r. 1500, przez Portugalczyka Pedro Alvareza Cabrala. Portugalja objęła wprawdzie ten rozległy kraj w swoje posiadanie, ale z początku wysyłała tu rocznie tylko dwa okręty z przestępcami, nierządnicami i Żydami, zabierając drzewo i papugi. Później zasadzono z Madeiry trzcinę cukrową, która odtąd stała się artykułem wywozu. Król Jan III postanowił całą krainę zakolonizować. Tomasz de Sousa założył 1549 miasto Bahia, a Jezuici zaczęli pracować nad cywilizacją krajowców. Wspaniałe i bogate darowizny zachęciły szlachtę do dalszych zdobyczy i uprawy ziemi. W r. 1624 Niderlandczycy zdobyli Bahię, a 1630 i prowincję Bahia z Pernambukiem. Książę Jan Maurycy Nasauski został namiestnikiem i od 1647 podbił z 14 prowincji, składających ówczesną Brazylję, 7 prowincji nadmorskich. Lecz w rok po jego ustąpieniu powstali portugalscy właściciele siem-

Order Pedra I-go.

Order Krzyża południowego.

Order Pedra I-go.

Digitized by Google

scy, i w roku 1654 Niderlandczycy przymuszeni zostali opuścić **B.** W kilkanaście lat potem wszczęły się spory z Hiszpanją, zwłaszcza po założeniu 1679 San-Sacramento, nad rz. La Plata, i urządzeniu tutaj przemytnictwa na wielką stopę. Hiszpanie zdobyli nareszcie to miasto, i w r. 1777 zostało im ostatecznie na zawsze ustąpione. 1698 odkryto w **B.** złoto, a 1728 djamenty; ale administracja portugalska nie tyle dbała o dobry byt i rozwój kraju, ile raczej o wyciąganie wszelkich korzyści z odkrytych płóczkarni i o podnoszenie ceł handlowych. Upośledzenie wobec Portugalczyków, którym oprócz urzędów i ziemie obszerne wyłącznie dawano *(donatarios)*, zawieranie umów z różnymi awanturnikami, którzy kraj na własną rękę podbijali *(conquistadores)*, zwiększanie podatków, niedotrzymywanie obiecywanych przywilejów, budziły w całym narodzie powszechne nieukontentowanie i nienawiść przeciwko metropolji. Stan **B.** podobny był do stanu osad hiszpańskich; kraj pozostawał w zupełnej bezwładności i uwagę powszechną zwrócił nań dopiero rok 1808, kiedy Jan VI założył stolicę w Rio-de-Janeiro, po zdobyciu przez Francuzów Portugalji, król portugalski przymuszony szukać tutaj schronienia, i kiedy ogólny ruch w południowej Ameryce zaczął oddziaływać i na **B.** Wszczęte 1817 w Pernambuco powstanie zostało wkrótce stłumione, ale na wiadomość o zaszłych w kraju macierzystym wypadkach, wojsko (26 lutego 1821) wymogło rozszerzenie konstytucji portugalskiej i na **B.** Żądanie zaprowadzenia konstytucji hiszpańskiej zostało (w kwietniu) siłą zbrojną odparte; 26 kwietnia król odpłynął do Portugalji, zostawiwszy swego syna Dom Pedra jako regenta. Ten, w sporach zaszłych między **B.** a Portugalją, stanął po stronie pierwszej, odesłał wojsko portugalskie, zwołał zgromadzenie narodowe, które 1 sierpnia 1822 wyrzekło stanowcze oddzielenie się od kraju macierzystego, a 18 grudnia regent przybrał tytuł cesarski. Wkrótce atoli z rozwojem zasad republikańskich nowe powstały spory i niezgody między stronnictwami, którym nawet gorliwi o dobro kraju bracia Andrada nie zdołali zapobiedz. Dom Pedro wymógł wprawdzie przemocą wojskową rozwiązanie podzielonego na rozmaite partje kongresu i zwołał nowe zgromadzenie, któremu przedstawił liberalny projekt konstytucji, i ta została zaprzysiężoną w dniu 9 stycznia 1824 r. Nowe powstanie, wszczęte w Pernambuco, skończyło się szturmem tego miasta (17 września 1824). Nareszcie 15 listopada 1825 przyszło do układu, mocą którego Portugalja uznała niezawisłość **B.** Po śmierci króla Jana, Dom Pedro przyjął wprawdzie tytuł króla Portugalji, ale zrzekł się wkrótce tronu portugalskiego (2 maja 1826) na rzecz swej córki Marji da Gloria. Tymczasem w **B.** opłakany stan skarbu, niedołężna administracja, tudzież nieszczęśliwa od r. 1825—28 i niebardzo zaszczytnie ukończona wojna ze stanami La Plata, ciągłą utrzymywały anarchję, której cesarz nie mógł pokonać i gdy, mając zamiar zbrojnie wystąpić w sprawie swej córki przeciwko Portugalji, silnego doznał oporu, zrzekł się tronu 7 kwietnia 1831 r. na rzecz swego syna i w dniu 13 kwietnia odpłynął do Europy. Z powodu małoletności Dom Pedra II izby ustanowiły regencję, na której czele stał Francisco da Lima. Zawichrzenia jednak nie ustawały. W r. 1834 izba deputowanych za zgodą cesarza zaprowadziła nową konstytucję, mającą na celu pogodzenie systemu federacyjnego (każda prowincja otrzymała ciało prawodawcze) z władzą monarchiczną. W następnym r. (1835), wśród ogólnego niepokoju w kraju, zgromadzenie ogłosiło Diega Antonia Feijo regentem cesarstwa federacyjnego. Feijo złożył rządy 1837 r., a gdy następca jego Pedro Aranjo de Lima w r. 1840 rozwiązał izby, te ogłosiły młodego cesarza pełnoletnim. W r. 1842 stronnictwo republikańskie podniosło nowe powstanie w San Paulo, które przecież, podobnie jak w Minas Geraes, tegoż jeszcze roku zostało uśmierzone; ale powstańcy w Rio-Grande-do-Sul, dopiero w r. 1845 przywiedzeni byli do posłuszeństwa. Po uspokojeniu kraju, głównym powodem ruchu politycznego w **B.** były spory z Anglją i Ameryką, szczególnie z pierwszą (1850), względem prawa rewizji okrętów, załatwione jednak na drodze pokojowej, i wojna z republiką Argentyńską, której prezydent Rosas zapragnął przyłączyć do swego kraju Montevideo, Corrientes i Paragwaj. **B.**, stłumiwszy powstanie w Pernambuco (1848), rozpoczęła przeciw Rosasowi w połączeniu z gener. Urquizą, gubernatorem argentyńskiej prowincji Entre-Rios, Paragwajem i Urugwajem wojnę, zakończoną stanowczą klęską Argentyńców pod Monte Caseros (3 lutego 1852 r.) i upadkiem Rosasa. Odtąd nowy poczyna się rozwój spraw wewnętrznych w **B.** Rozszerzał się handel, poprawiały się finanse; rząd rozwinął wielką działalność dla podniesienia ogólnej kultury kraju budowaniem dróg, zakładaniem towarzystw żeglugi parowej na rzece Amazonce, polepszeniem nauczania elementarnego, reorganizacją armji, pieczołowitością o rozwój kolonji i utworzeniem banku brazylijskiego. W r. 1855 za ministerjum Parana zaprowadzono znaczne zmiany w prawie wyborczem, zapewniające przewagę stronnictwu liberalnemu. Gabinet Olinda 1857 r. do grudnia 1885 r. pracował w tym samym duchu, starając się głównie o materjalny i moralny dobrobyt ludu. A chociaż upadł niezadługo, jednak po kilku zmianach gabinetowych przyszedł znowu do władzy 30 maja 1862 r., ale uwikłał się w ciężkie spory z Anglją, skutkiem aresztowania 3 oficerów angielskich i pojmania w odwecie przez angielskiego admirała Warren'a 5-u brazylijskich kupców (1863 r.) w przystani Rio. Gwałt, dokonany przez Anglików, wywołał wielkie w kraju wzburzenie, sprowadził

Digitized by Google

rozwiązanie izb (12 maja 1863 r.), a po nowych wyborach upadek Olindy (styczeń 1864 r.), który, mimo pośrednictwa króla belgijskiego, nie mógł się z Anglją pogodzić, i obustronne zerwanie dyplomatycznych stosunków. Spór ten załatwiony został ostatecznie za pośrednictwem Portugalji 1865 r. Równocześnie z tą kwestją, **B.**, interwenjując w sprawy sąsiedniego Urugwaju, wywołała jesienią 1864 roku uciążliwą z Paragwajem wojnę, która po zawarciu (4 maja 1865 r.) potrójnego przymierza (Brazylja, Urugwaj i konfederacja Argentyńska), mimo słabej pomocy sprzymierzeńców, zakończyła się dla **B.** bardzo pomyślnie, dopiero ze śmiercią paragwajskiego prezydenta Solano Lopeza, bitwą pod Aquidoban 1 marca 1870 r. Podczas tej wojny ogłosił cesarz Don Pedro II (1866 r.) wolność żeglugi dla wszystkich narodów na rzekach: Amazonce, Tocantins i San Francisko. Wewnątrz tymczasem trwały ciągłe parlamentarne zabiegi stronnictw i ponawiają się częste zmiany gabinetowe. We wrześniu 1870 roku objęło władzę ministerjum umiarkowano-zachowawcze Visconde'a de San-Vicent. Podczas wojny z Paragwajem cesarz Dom Pedro II wydał edykt (6 listopada 1866 r.), mocą którego wszyscy niewolnicy z dóbr królewskich, którzy dobrowolnie wstąpili do wojska, otrzymali wolność. Przykład taki znalazł naśladowców. Ogólne udarowanie niewolników państwowych wolnością nastąpiło w 1871 r. Ostatecznie, chociaż przywóz niewolników wzbroniony już był r. 1852, uwolnienie bez żadnego odszkodowania właścicieli zadekretowane zostało dopiero przez regentkę w d. 13 maja 1888 r. Pod mądrym i liberalnym rządem Pedra II **B.** szybko się rozwijała we wszystkich kierunkach życia politycznego i umysłowego. Nietolerancyjne roszczenia duchowieństwa i opór jego przeciw prawom państwowym doprowadziły do starcia w r. 1873. Biskup z Olindo skazany został w 1874 na 4 lata domu poprawczego, kara ta jednak złagodzoną została na proste więzienie, a w r. 1876 ułaskawionym został zupełnie. W r. 1878 kończył się termin zupełnej emancypacji niewolników na zasadzie prawa z r. 1871. Ministerjum konserwatywne ustąpiło miejsca w r. 1878 liberalnemu, które kilkakrotnie się zmieniało. Po wielu walkach przeszła reforma wyborcza, nadająca prawa polityczne niekatolikom, cudzoziemcom naturalizowanym i Negrom. Stronnictwo liberalne, korzystając z nieobecności cesarza Dom Pedra, który wyjechał do Europy, wymogło na regentce księżnie Izabelli uwolnienie Negrów bez żadnego odszkodowania ich właścicieli, którzy, dotknięci w swych interesach, przyłączyli się do stronnictwa liberalnego i wywołali rewolucję i ogłoszenie rzeczypospolitej brazylijskiej d. 15 listopada 1889 r. Cesarz odjechał do Europy, gdzie zmarł w r. 1892. Władzę tymczasową objął marszałek Teodoro da Fonseca, zwołane zaś przez niego na dzień 15 listopada 1890 r. zgromadzenie prawodawcze uchwaliło konstytucję 24 lutego 1891 r. i w d. 25 lutego wybrało go na prezydenta rzeczypospolitej, który przecież w kilka miesięcy zmuszony został ustąpić miejsca nowemu prezydentowi Peixoto. Tymczasem walka w kraju trwała w dalszym ciągu; prowincje wewnętrzne nie chciały uznać nowej formy rządu, stronnictwo zachowawcze domagało się powrotu cesarza. Na mocy konstytucji z dnia 24 lutego 1891 roku, **B.** posiada senat składający się z 63 członków (po 3 z każdego stanu i stolicy), z których jedna część trzecia wybierana jest na lat 9, druga na lat 6, trzecia na 3 lata, stosownie do liczby otrzymanych głosów, i izbę deputowanych, składających się z 205 posłów (1 na 70,000 m.) wybieranych na lat 3. Prezydent i wice-prezydent rzeczypospolitej (muszą mieć najmniej 35 lat życia) wybierani są na 4 lata, wyborcą może być każdy Brazylijczyk, liczący 21 lat życia. W r. 1893 wybuchło przeciw prezydentowi powstanie floty pod dowództwem admirała Mello i przez kilka miesięcy walczyło z powodzeniem, w końcu jednak zostało stłumione. W r. 1894 wybrany został prezydentem *Prudente de Moraes*. Rządy umiarkowanego prezydenta Moraesa nie znalazły sympatji wśród rozhukanych partji. Współcześnie rozruchy wewnętrzne nie ustawały. Fanatyk religijny Conselheiro ogłosił się prorokiem i stawiał czoło wojsku, dopóki nie zginął. 5 listopada r. 1897 jakiś żołnierz strzelił do prezydenta, ale zranił ciężko marszałka Bittencourt'a, który swoją piersią zasłonił Moraesa. Marszałek umarł z ran, ale prezydent ogłosił stan oblężenia i wystąpił energicznie przeciwko partjom rewolucyjnym, w czem go popierała opinja publiczna. Stosunki polityczne pomiędzy Brazylją a Portugalją, zerwane z powodu rewolucji, zostały zawiązane na nowo 1896 r. Por. Soushey'a „History of Brazil“ (3 t., Londyn, 1810—19); de Souza „Memorias historicas do Rio de Janeiro“ (9 t., Rio de Janeiro, 1820—22); da Silva Lisboa „Historia dos principâes successos politicos do imperio do Brazil“ (20 t., Rio de Janeiro, 1826—30); Handelmann'a „Geschichte von B.“ (Berlin, 1860); szacowne materjały zawiera „Revista trimensal de historia o geografia,“ wydawana od r. 1839 przez „Instituto historico-geografico Brasileiro;“ Pereira da Silva „Historia da fundaçao do imperio Brasileiro“ (Rio Janeiro, 1864); Nowakowski i Flechner: „Brasilien unter Dom Pedro II“ (Wiedeń, 1877); Mosse „Dom Pedro II, empéreur de Brésil“ (Paryż, 1889); Larousse „Revue encyclopédique“ (z 8 stycznia 1898 r.).

Brazylja, *Brezylka*, roślina, ob. Caesalpinia.

Brazyljan, minerał, ob. Topaz.

Brazza, wyspa, ob. Bracz.

Brazza Piotr Savorgnan de, hrabia, podróżnik, * 1852 w Rio Janeiro, kształcił się w kolegjum jezuickiem w Paryżu i w szkole marynarki

Digitized by Google

w Brest, w 1870 wstąpił do marynarki francuskiej i udał się do Senegambji. Zasłynął wtedy podróżą 1876—78, w której zbadał rzekę Ogowe, oraz dorzecze Kongo. Po powrocie do Europy otrzymał od rządu francuskiego 2,000,000 fr. na założenie stacji w tamtych okolicach. Udał się tam 1879 r., założył stację Franceville, dotarł do Stanley Pool, gdzie król Makoko ustąpił obszar na założenie stacji Brazzaville; w r. 1880 założył trzecią stację Poste de l'Alima, a w r. 1882 wrócił do Francji. W roku 1883, otrzymawszy znaczny zasiłek rządowy, udał się znowu do Franceville i założył znaczną liczbę stacji, a w 1888 mianowany został gubernatorem generalnym Kongo francuskiego. W r. 1891 kierował wyprawą do rzeki Sangha. Por. Neuville i Bréard „Les voyages de Savorgnan de B." (1884).— Brat jego *Giacomo Savorgnan de* **B.**, * 1859 w Rzymie, † 1888, podróżował 1885 po posiadłościach francuskich w Afryce zachod. i odkrył rzekę Sekoli, wpadającą do Kongo, ale dalszą podróż zatamowało mu murzyńskie plemię Giambi.

Brazza Piotr.

Brazzaville, miasto w Kongo francuskiem, nad Stanley-Pool, niedaleko wypływu z niego rz. Kongo, z misją katolicką, 5,000 miesz. Osada ta założoną została 1888 przez Savorgnana de *Brazza* (ob.).

Brazzo, w Szwajcarji łokieć.

Brażyc Józefat, ksiądz, Bazyljanin, sławny egzorcysta w. XVII.

Brda *(Brahe, Braa)*, rzeka spławna w W. Księstwie Poznańskiem, wypływa z jeziora Krańsko, w obwodzie regencji Kwidzyńskiej, przechodzi przez kilka jezior i pod Bydgoszczą łączy się z tamecznym kanałem, idącym od Nakła do Noteci, następnie, zmieniwszy swój kierunek na wschodni, pod wsią Fordon niemiecki wpada do Wisły; długość jej wynosi 195 klm.

Brdo, okolica górzysta, ob. Berda.

Brdów, osada w gub. Kaliskiej, pow. Kolskim, położona nad brzegiem jeziora t. n., ma 2,000 m. Okazały dawny klasztor tutejszych Paulinów zamieniony został 1819 r. na kościół parafjalny.

Brdy, grzbiet górski w Czechach, ciągnący się w kierunku wschodnim między dolinami rzek Mołdawy i Beroun ze szczytami Trzemszyn (822 metr.) i Tocznik (Tockberg, 853 metr.), jest porosły gęstym lasem.

Break (wym. *brek*), powóz odkryty, czterokołowy, z wysokim kozłem i wielkiem pudłem, w którem ławki ustawione są wzdłuż lub wpoprzek.

Break-Water, ob. Plymouth.

Bréal Michał Juljusz Alfred, filolog francuski, * 1832 r. w Landau w Palatynacie bawarskim, kształcił się w Paryżu i Berlinie, następnie pracował w Bibljotece cesarskiej w Paryżu; w 1864 został profesorem gramatyki porównawczej kolegjum francus., następnie dyrektorem w wydziale filologiczno-historycznego w Paryżu; w 1875 członkiem akademji napisów i literatury, w 1879 inspektorem wychowania publicznego. Napisał: „Mélanges de mythologie et de linguistique" (Paryż, 1877); „Les idées latentes du langage" (1868); „Les tables Eugubines" (1875); przetłómaczył i wydał gramatykę porównawczą języków indo-europejskich Boppa i wiele prac pomieścił w czasopismach specjalnych.

Breccia, ob. Brekcje.

Bréché de Roland *(wyłom Rolanda)*, przesmyk w Pirenejach Zachodnich, na wysokości 2,804 m. nad p. m., 100 m. długi i 12 m. szeroki, utworzony, według legendy, przez rycerza Rolanda, siostrzeńca Karola W., jednem cięciem miecza.

Brechin (wym. *Brekin*), miasto w hrabstwie Forfax w Szkocji przy ujściu rzeki South-Esk do morza Niemieckiego, 9,000 miesz., siedziba biskupa, fabryki płótna i papieru.

Brechler Wojciech, malarz i ilustrator czeski, * 1826 w Pradze, od r. 1854 profesor w Peszcie, od 1871 malarz nadworny. W r. 1885 opuścił służbę rządową pedagogiczną.

Breckenridge John Cabell, mąż stanu amerykański, * 1821, † 1875, adwokat, od r. 1852 członek demokratyczny kongresu, 1857—1861 r. wice-prezydent Unji, następnie jako generał brał udział w wojnie secesyjnej, w 1865 został ministrem wojny.

Breckerfeld, miasto przemysłowe w Westfalji, w regencji Arensberskiej; hamernie, młyny, wyroby stalowe, fabrykacja prochu, 4,000 miesz.

Brecknock, miasto główne hrabstwa t. n., w Walji, w dolinie rz. Usk, posiada stary kościół gotycki, kolegjum teologiczne independentów, fabryki sukna, 6,000 miesz. *Hrabstwo* **B.** obejmuje 1,862 klm. kw. z ludnością 57,000 miesz.

Breda, stolica okręgu i dawniejsza twierdza w holenderskiej prowincji północnego Brabantu, nad rzekami Mark i Aa; ma 23,000 miesz., kilka znakomitych budowli, między któremi wspaniała katedra gotycka z pięknym pomnikiem Engelberta, hrabiego Nasauskiego, oraz starożytny zamek, wzniesiony 1536, obecnie przeznaczony na akademję wojskową. Tutaj 16 lutego 1566 podpisało 16 szlachty holenderskiej tak zwany *kompromis bredzki*, w którym proszono o zniesienie wydanego przez Filipa II obostrzającego edyktu religijnego i o zniesienie inkwizycji. Akt ten, później podpisany przez 400 szlachty holenderskiej, był początkiem sławnego w dziejach związku Żebraków. Odbyły się tu również dwa kongresy: 1575 r. pomiędzy Hiszpanją a odpadłemi prowincjami niderlandzkiemi, tudzież 1748 i 7 r. pomiędzy Francją, Anglją i Holandją, w przedmiocie zawrzeć się mającego między niemi pokoju. Nadto zawarty tu został 31 lipca 1667 ważny traktat pokoju pomiędzy Anglją z jednej, a Ho-

Digitized by Google

landją, Francją i Danją z drugiej strony.

Breda J. P., van, malarz holenderski. W 1711 wezwany był do Czech, gdzie pracował dla Sporka, w r. 1721 malował cesarzównę Elżbietę Krystynę w Pradze. Obrazy jego rytował Fischer i wydał w r. 1721.

Bredasdorp, okrąg w kraju Przylądkowym w Afryce południowej, z przylądkiem Agulhas, 4,074 kil. kw. i 6,000 miesz., z głównem miastem *Bredasdorp*, 900 miesz., trudniących się hodowlą strusi i owiec.

Bredefjord *(Breidi Fjörd)*, zatoka na zachodniem wybrzeżu Islandji, o wybrzeżach górzystych i stromych, pełna wysepek i skał.

Bredenbach Tyleman, kanonik w Kolonji, † tamże 1587 roku. Napisał i wydał dzieło p. t.: „Belli Livonici quod magnus Moscoviae Dux a. 1558 contra Livones gessit, nova et memorabilis historia" (Kolonja, 1558).

Brederode Franciszek, van, * 1465, † 1490, przywódca stronnictwa holenderskiego. Stał na czele partji „Hoecksów" i zebrał flotylę korsarską. Zdobył Roterdam, ale w walce z Maksymiljanem austrjackim, mimo dzielnej obrony, został wzięty do niewoli. Por. E. H. Wagenaer „Vaderl. hist.," Scheltma „Staatkund. Nederl." Arend „Allgem. Gesch. des Vaderl."

Brederode Henryk, br., * 1531 był naprzód stronnikiem króla hiszpańskiego Filipa II, następnie przyłączył się do reformacji i został przywódcą szlachty, sprowadził kompromis 1566 roku w Breda, domagał się zniesienia inkwizycji, przyjął dla swego stronnictwa nazwę Żebraków *(gueux)*; zmarł na wygnaniu w Niemczech, 1568 r.

Brederoo Gerbrand Adriaenson, dramaturg i poeta holenderski, * 1575, † 1618; z początku był malarzem, następnie oddał się literaturze. Pisał dramaty, komedje: „Het Moortje" (1615); „De Spaansche Brabanter" (1618); pieśni p. t.: „Baertigh, Amoreus en aendachtigh groot Liede boeck" (1622). Zbiór dzieł **B.** wydany został w Amsterdamie r. 1885—88. Por. I. ten Brink „Bredero" (Utrecht, 1859 i 1888).

Bredetzky Samuel, * 1772 r. w Jakobianach, na Śpiżu, † 1712, superintendent ewan. lwowski: zajmował się topografją i statystyką. Wydał: „Statystykę Galicji" (po niem., 1812 i 1818); „Topografję Węgier;" „Reise in die Karpaten" (1807); „Reisebemerkungen über Ungarn und Galizien" (1809); „Zwei Gelegenheitspredigten, zu Podgórze und Krakau gehalten" (1805) i inne.

Bredichin Teodor, astronom, * 1831 w Mikołajowie, kształcił się w Moskwie, gdzie w r. 1857 został adjunktem, następnie dyrektorem obserwatorjum i prof. astronomji. W r. 1890 objął dyrektorstwo obserwatorjum w Pułkowie i stanowisko to zajmował do r. 1895, gdy przeszedł na emeryturę. Zajmował się głównie badaniami komet, a zwłaszcza doniosłe znaczenie ma teorja jego powstawania ogonów tych ciał niebieskich. W przedmiocie tym ogłosił: „Recherches sur les queues des comètes" (1880—81; „Sur les oscillations des jets d'émission dans les comètes" (1885); „Révision des valeurs numériques de la force repulsive" (1885) i in.

Bredkrajcz Norbert, mierny rymopis polski, * 1818, † 1858 w Wielkiem Księstwie Poznańskiem. Ogłosił drukiem: „Matka bohaterka" (Wrocław, 1843); dramaty: „Zbigniew Czarło" (1847); „Mieczysław I" (Lwów, 1858) i poezje, zamieszczane w *Tygodniku literackim poznańskim* z lat 1842—43 r. Zapisał 60,000 złp. w tym celu, aby procent w 3,000 złp. dawano corocznie za najlepszy dramat polski. Testament ten dopiero teraz wszedł w wykonanie.

Bredow, wieś w pruskiej regencji Szczecińskiej, nad Odrą, w pobliżu Szczecina, wielka fabryka machin, warsztaty okrętowe, fabryki cukru, asfaltu, 14,000 miesz.

Bredow Godfryd Gabrjel, historyk niemiecki, * 1773, † 1814 we Wrocławiu; profesor historji od 1804 w Helmstadt, od 1709 we Frankfurcie nad Odrą, od 1811 we Wrocławiu, napisał; „Handbuch der alten Geschichte, Geographie und Chronologie" (1703); „Weltgeschichte in Tabellen" (1801); „Chronik des XIX Jahrhunderts" (5 t., 1808—11) i in.

Bredpuch, herb polski, znany tylko z nazwy, (Małecki „Studja heraldyczne," I, 171).

Bree Mateusz Ignacy, van, * 1773 w Antwerpji, † 1839 tamże, historyczny malarz holenderski, odznaczający się głównie kolorytem i kompozycją, jako dyrektor akademji sztuk pięknych. Z prac jego najcelniejsze: ogromnych rozmiarów obraz przedstawiający Van der Werfa, burmistrza m. Lejdy z XVI w.; „Joanna Sebus," „hr. Egmont" i „Rubens," gdy żona Moreta przedstawia go Justusowi Lipsiusowi.—Jego brat i uczeń, **Bree** Filip Jakób, van, również sławny malarz historyczny, * 1786 w Antwerpji, † 1871; od 1818 r. stale przebywał w Paryżu. Później był jednym z konserwatorów muzeum królewskiego w Brukseli. Najlepszemi utworami jego pendzla są: „Orjentalni podróżnicy," „Mniszka hiszpańska," „Królowa Blanka z synem," „Marja Stuart w chwili śmierci," „Petrarka, którego spotyka Laura przy źródle," „Marja Medicis z synem," „Ludwik XIII przed Rubensem" i t. d.

Breege, wieś w pruskiej regencji Stralsundskiej, na Rugji, kąpiele morskie.

Breenborgh Bartłomiej, albo *Bromborg*, malarz i rytownik holenderski * 1600, † 1663, we Francji znany pod nazwiskiem *Bartholomés*. W Luwrze znajdują się niektóre jego obrazy, a w Dreźnie jest „Józef podczas głodu w Egipcie."

Brefeld Oskar, botanik, * 1839 w Telgte w Westfalji, pierwotnie farmaceuta, został 1875 r. docentem w Berlinie, 1878 prof. akademji leśniczej w Eberswalde, 1884 w Münster. Zajmował się głównie grzybami i podał nowe metody ich ho-

Digitized by Google

dowli na żelatynie. Rezultaty swych badań ogłosił p. t. „Untersuchungen aus dem Gesammtgebiet der Mykologie“ (od 1872).

Bregaglia, niem. *Bergell*, dolina w szwajcarskim kantonie Gaubinden, 30 klm. długa, otoczona górami Alp Retyckich, 2,800 m.; tu w skutek osypania się góry były zasypane dwie wsie Plurs i Schilano z 2,500 miesz.

Bregencki las, pasmo Alp Algawskich na południo-wschód od jeziora Bodeńskiego, z najwyższym szczytem *Hoher Ifen*, 2,232 m.

Bregenz, główne miasto okręgu Voralberg w Tyrolu, na południowo-wschodniem wybrzeżu jeziora Bodeńskiego, ma port, liczy 6,800 miesz. O kwadrans drogi od miasta leży niegdyś silnie obwarowany wąwóz Klause, przez który aż do r. 1831 prowadziła droga ze Szwabji do Tyrolu i Vorarlbergu. Za czasów rzymskich nazywało się to miasto *Brigantium* i było jednem z ważniejszych w owych stronach.

Breguet Abraham Ludwik, zegarmistrz i mechanik, * 1748 w Neufchâtel, † 1823. Pracując u segarmistrza, znalazł czas na uczęszczanie na kursa matematyki w kolegjum Mazarin, a następnie założył fabrykę, z której wyszło wiele arcydzieł mechanicznych. **B.** udoskonalił budowę zegarów, zaczął wyrabiać chronometry podwójne, znakomite zegary morskie, termometry metaliczne, ulepszył telegrafy. Następcą jego w zakładzie był syn, a po nim wnuk Ludwik **B.,** * 1804, † 1883; był członkiem akademji nauk, zbudował chronoskop i telegraf wskazówkowy, prowadził doświadczenia nad szybkością głosu i światła, oraz nad indukcją elektryczną.

Breguet'a termometr, termometr metaliczny, ob. Termometr.

Brehat, wyspa na kanale La Manche, należąca do francuskiego depart. Côte-du-Nord, 1,172 miesz.. dwie latarnie morskie.

Brehm Krystjan Ludwik, ornitolog, * 1787 w Schönau, pod Gotha, † 1864, od r. 1813 był plebanem w Reuthendorf pod Neustadt nad Orlą. Prace jego są ważne nietylko dla systematyki zoologicznej: badał też pilnie zwyczaje życia ptasiego i zebrał około 9,000 egzemplarzy ptaków europejskich. Ważniejsze jego dzieła są: „Beiträge zur Vögelkunde“ (3 t., 1821—22); „Lehrbuch der Naturgeschichte aller europäischen Vögel“ (2 t., 1823—24); „Handbuch der Naturgeschichte aller Vögel Deutschlands“ (1831); „Naturgeschichte u. Zucht der Tauben“ (1857).

Brehm Alfred Edmund, syn poprzedniego, naturalista, * 1829, † 1884. Dał się poznać najpierw z podróży po Afryce 1847—52 r., której rezultaty ogłosił w „Reiseskizzen aus Nordafrika“ (3 t.), następnie kształcił się w naukach przyrodniczych w Jenie i Wiedniu. Na wiosnę 1862 r. towarzyszył księciu Sasko-Koburg-Gotajskiemu w wycieczce do kraju Bogos, w Afryce; od r. 1862 był dyrektorem ogrodu zoologicznego w Hamburgu, a w 1867 przeniósł się do Berlina, gdzie założył akwarjum. W 1877 zwiedził Syberję i Turkestan, 1878 z arcyksięciem Rudolfem odbył podróż nad Dunajem, a 1879 po Hiszpanji.

Brehm Alfred Edmund.

Główną pracą **B.,** która jego imię daleko rozniosła, jest: „Illustrirtes Thierleben“ (6 t., 1864—70, 2 wyd. 10 t., 1876—79). Dzieła tego wyszedł w języku polskim skrót W. Niewiadomskiego p. t. „Życie zwierząt“ (Warszawa). Z Rossmässlerem napisał: „Die Thiere des Waldes“ (2 tomy, 1866—7); nadto: „Das Leben der Vögel“ (2 t., 1870—75); „Gefangene Vögel“ (2 tomy, 1870—75); „Vom Nordpol zum Aequator“ (1890). Życiorys **B.** pomieścił *Tyg. ilustr.* 1885 r.

Breining, wieś w pruskiej prowincji Nadreńskiej, w regencji Akwizgrańskiej, słynna z wykopalisk z czasów rzymskich, posiada kopalnie ołowiu, żelaza i galmanu.

Breisach (*Altbreisach*), miasto w okręgu Fryburskim w Wielkiem Ks. Badeńskiem, na prawym brzegu Renu, naprzeciw alzackiej twierdzy Neuf-Brisach; ma 3,100 miesz. i piękny kościół katedralny. Jest to miasto bardzo starożytne; niegdyś było wolnem miastem Rzeszy i, jako ważna twierdza, kluczem do Niemiec; oblegane podczas wojny Trzydziestoletniej przez Bernarda Wejmarskiego i po ośmiu miesiącach zaciętego oporu zdobyte. Nowy **B.,** założony w 1669 r. przez Ludwika XIV, później ufortyfikowany został. W ostatniej wojnie niemiecko-francuskiej opasany i po miesięcznem obleganiu i tygodniowem bombardowaniu wzięty przez Niemców dnia 10 listopada 1870 r Obecnie przyłączony jest do Niemiec.

Breisgau, ob. Bryzgowja

Breislak Scypio, geolog, * 1768 w Rzymie, † 1826; był profesorem fizyki i matematyki w Raguzie, potem prof. Collegium Nazarenum w Rzymie, za rządów Napoleona inspektorem fabrykacji saletry w król. Włoskiem, a nareszcie dyrektorem ałunarni w Solfatara. Jego pisma są: „Topografia fisica della Campania“ (1798); „Introduzione alla geologia“ (2 t., 1811); „Descrizione geologica della Lombardia“ (1822). Zbiór jego minerałów dostała po nim rodzina Borromeo.

Breitenbach, miasto w księstwie Schwarzburg-Sondershausen, w górzystej okolicy Lasu Turyngijskiego, 2,800 miesz., fabryka porcelany.

Breitenfeld, wieś o milę drogi na północ od Lipska, w pobliżu granicy pruskiej, pamiętna w historji trzema stoczonemi w jej okolicach bitwami. W pierwszej (17 września 1631) Szwedzi, pod dowództwem Gustawa Adolfa, pobili wojsko ligi katolickiej, dowodzone przez Tilly'ego, który chciał zmusić elektora Jana Jerzego I do przyjęcia edyktu restytucyjnego. Na najważniejszym

Digitized by Google

punkcie pola bitwy wznosi się obecnie pomnik, przypominający tę bitwę. W drugiej (2 listopada 1642) pobił szwedzki wódz Torstenson cesarskich pod dowództwem arcyksięcia Leopolda i generała Piccolomini. Trzecia (16 października 1813) była ustępem wielkiej bitwy po Lipskiem.

Breithaupt Joachim Justus, * 1658 w Nordheimie, † 1732; od r. 1691 prof. teologji w Halli, superintendent generalny księstwa Magdeburskiego; zwolennik i naśladowca Speunera. Między innemi wydał: „Institutiones theologicae“ (2 t.. Halla, 1694 i 1716—32).

Breithaupt Jan Chrystjan, mechanik, * 1736 pod Darmsztadem, † 1800 w Kassel, gdzie był mechanikiem landgrafa Fryderyka, zbudował wielki kwadrant ścienny i telemetr.—Syn jego *Henryk Karol Wilhelm*, * 1775, † 1856, studjował matematykę i został prof. w Bückeburgu; ogłosił kilka dzieł technologicznych, z których najważniejsze jest „Beschreibung eines neuerfundenen Markscheideninstruments“ (1800).—Młodszy jego brat *Fryderyk Wilhelm* **B.**, * 1780, † 1855, pracował w zakładach ojca, ulepszył stoliki miernicze, przyrządy niwelacyjne, machinę do podziału koła; został konserwatorem działu fizycznego w muzeum kaselskiem i wydał „Magazin neuester mathematischer Instrumente“ (1827—1846).— Syn jego *Jerzy August* **B.**, * 1806, † 1888, objął po ojcu urząd konserwatora muzeum, zbudował machinę do dzielenia pręta na nader drobne części. ulepszył różne przyrządy geodezyjne i miernicze, jak katetometr i teodolit. Wydawał też dalej „Magazin,“ przez ojca jego założony.

Breithaupt Jan August Fryderyk, mineralog, * 1781 w Probstzella, † 1873 został 1813 r. za wpływem Wernera inspektorem zbiorów, pomocnikiem profesora akademji górniczej we Freibergu, zaś 1827 r. profesorem oryktognozyi tamże. Zbadał on pilnie wszystkie prawie minerały, dokończył większą mineralogję Hofmana „Handbuch der Mineralogie“ i pomiędzy innemi wydał: „Vollständige Charakteristik des Mineralsystems“ (1820); „Vollständiges Handbuch der Mineralogie“ (3 t. 1836—47); „Die Paragenesis der Mineralien“ (1849).

Breitinger Jan Jakób, * 1701 w Zurychu, † 1774, jako profesor języka greckiego i hebrajskiego przy tamecznem gimnazjum. Wspólnie z Bodmerem, z którym wydał: „Discourse der Maler,“ wpłynął skutecznie na poprawienie smaku w literaturze niemieckiej. Jego dzieło „Kritische Dichtkunst“ (2 t., Zurych, 1740) dało powód do pamiętnych sporów pomiędzy Gottszedjanami a pisarzami szwajcarskimi. Z innych pism jego godniejszemi wzmianki jest wydanie „Septuaginty“ (Zurych, 1731—32). Nadto czynny brał udział w wydawnictwie dzieła „Thesaurus scriptorum historiae Helvetiae.“ Por. Braitmaier „Geschichte der poet. Theorie und Kritik von dem Diskursen der Maler bis auf Lessing“ (1888).

Breitkopf Jan Gottlob Emanuel, drukarz i wydawca niemiecki, * 1719 w Lipsku, † 1794, syn Bernarda Krzysztofa **B.** (* 1695, † 1777), który w r. 1718 ożenił się z wdową po księgarzu Müllerze i objął jego giserni czcionek, drukarnię i księgarnię. Otrzymał staranne wychowanie, głównie przykładając się do matematyki; po skończeniu nauk zajął się drukarstwem, a niezmordowane jego usiłowania, celem poprawienia głosek niemieckich, uczyniły go wskrzesicielem sztuki typograficznej i jej reformatorem. Jemu należy się zasługa wynalezienia (1775) sposobu drukowania nut muzycznych za pomocą czcionek ruchomych; ulepszył masę metaliczną do odlewania liter, poprawił sposób ich odlewania, tudzież udoskonalił prasy. Ogłosił: „Ueber die Geschichte der Erfindung der Buchdrukerkunst“ (1779); „Ueber Bibliographie und Bibliophilie“ (1793) i in. Zakłady jego: drukarnię z księgarnią i składem nut muzycznych objął syn **B.** Krzysztof Gottlob, * 1750, † 1800 i wspólnie z Gotfrydem Krzysztofem Härtel'em prowadził je pod firmą: *Breitkopf i Härtel*, znacznie je rozwinąwszy. Po jego śmierci sam Härtel objął cały zakład, który po jego śmierci 1827 r. przeszedł na dwóch synów, prowadzących go dalej pod firmą *Breitkopf i Härtel*.

Brek, ob. Break.

Brekcje, *breccia*, *okruchowce*, skały składające się z ułamków, pospolicie kątowatych, połączonych z sobą spoidłem. Wielkość okruchów jest różna, podobnież jak ich natura, spoidło zaś jest najczęściej wapienne, gliniaste lub krzemionkowe. Jeżeli dają się dobrze wygładzać, stanowią piękny materjał budowlany, jak *breccia verde d'Egitto*, oraz **B.** krzemionkowe z Nerczyńska. Gdy okruchy są mniej lub więcej zaokrąglone, **B.** przechodzą w konglomeraty czyli zlepieńce.

Breker Fryderyk Benjamin, notarjusz depart. poznańskiego w rządzie pruskim, wydał w Berlinie 1797 r. „Beiträge zur Kenntniss des polnischen Rechts;“ wydał także w przekładzie niemieckim dzieło Teodora Ostrowskiego p. t. „Civilrecht der polnischen Nation“ (Berlin, 1797 do 1802).

Breksta, *Brek[illegible]*, według Łasickiego, bogini ciemności nocnej [illegible] snów w mitologji litewskiej. W rzeczywistości wyraz ten znaczy tylko: świta, dnieje. Por. „Rocznik Towarzystwa Nauk. Krak.“ t. XLI, 55.

Brelay Ernest, ekonomista francuski, * 1826 w Rochefort, pod pseudonimem Ernesta Jonchère wydał: „Philosophie naïve“ (1864) i „Clovis Bourbon“ (1868), pod własnem nazwiskiem: „Le Malentendu social“ (1873); „Les classes agricoles avant et après la Revolution“ (1882); „Le travail national et le travail étranger“ (1885).

Brelen, herb polski, znany tylko z nazwy.

Brema (*Bremen*), jedno z trzech wolnych, niezawisłych miast niemieckich, ma razem z okręgiem 255,56 klm. kw., leży po obu brzegach niż-

Digitized by Google

szej Wezery, ograniczona prowincją Hanowerską i Oldenburgiem. Ludności liczy 196,404 (1895), z której 141,894 przypada na samo miasto, reszta zaś na dwa miasteczka (Bremerhaven i Vegesack), 12 wsi kościelnych i 45 wiosek. Okrąg Bremeński ma czysty charakter niziny niemieckiej, przerzniętej rzeką Wezerą, która dzieli samo miasto na 2 nierówne części i przyjmuje z prawej strony dopływ Wümme, a z lewej Ochum lub Ochtum. Większa część gruntu składa się z łąk i pastwisk. Zarośli i lasów bardzo tu jest mało, a zboża się niewiele produkuje; za to chów bydła wielce poposunięty. Na czele administracji **B.** stoi senat, złożony z 18 członków pod prezydencją wybieranych na 4 lata dwu burmistrzów. Prawodawstwo i administracja rozdzielone są pomiędzy senatem i mieszczaństwem (Bürgerschaft), składającem się ze 150 wybieranych obywateli. Dla wymierzania sprawiedliwości jest 14 sędziów, wybieranych na całe życie. Najważniejszą instancją sądową jest wyższy sąd apelacyjny w Hamburgu. Sąd przysięgłych składa się z 3 sędziów i 12 przysięgłych. Barwy krajowe są hanzeatyckie, herbem jest klucz srebrny na czerwonem polu. Podług budżetu z r. 1893 — 94, dochody wynosiły 15,316,400 marek, a wydatki 15,940,557 marek. Miasto leży o 14 mil od ujścia Wezery do morza Północnego, po obu brzegach tejże rzeki. Śród budowli miejskich odznaczają się:

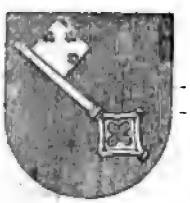

Herb Bremy.

wspaniała katedra (założona 1050, wykończona 1500); kościół Liebfrauen, kościół św. Ansgarego; z wieżą, wysoką stóp 97 m., ratusz ze sławną piwnicą i stara giełda kupiecka. Znakomity przemysł rękodzielniczy kwitnie głównie w fabrykach tytuniu i cygar, budowie statków wodnych i pomocniczych jej rzemiosłach, przędzalniach bawełny, wyrobach chemicznych, odlewach żelaznych, fabrykach mydła i oleju, browarach i gorzelniach. Brema jest jednem z najznaczniejszych targowisk i jednym z najważniejszych portów dla wychodźców europejskich, udających się do Ameryki. Handel zamorski, który dla większych okrętów ułatwiają porty Vegesack, a szczególnie Bremerhaven, zwrócony jest głównie do Ameryki, Europy północnej, Francji i Anglji. Pomiędzy artykułami przywozu, którego wartość w r. 1896 wyniosła przeszło 821 miljonów marek, stoją w pierwszym rzędzie bawełna i tytuń; ważniejszemi artykułami wywozu (w r. 1896 ogółem za sumę 809 mil. marek z górą) są: płótno, wyroby wełniane, tytuń, cygara, cukier, mydło, skóry, nafta i t. d. W r. 1896 przybyło tutaj morzem 4,494 okrętów objętości 2,011,663 ton, wypłynęło zaś 4,781 objętości 1,676,889 ton. Flota handlowa Bremy obejmowała w r. 1896 okrętów morskich 445 objętości 422,029 tonn statków rzecznych 591 objętości 521,876 ton.—Brema była za czasów Karola W., który tu 788 r. założył biskupstwo, ważnem miastem; w następnym wieku podniesioną została do godności stolicy arcybiskupiej. Wszedłszy w XIII w. z większym rozwojem handlu i żeglugi do liczby miast hanzeatyckich, została w XIV w. uznaną za miasto wolne. To prawo jednak dopiero w XVII w. ostatecznie przyznane jej zostało. Podczas reformacji, sama reformowana, w sporach z luterańskimi sąsiadami wielu utraciła z dawnej zamożności. Wskutek pokoju westfalskiego w XVII w., arcybiskupstwo **B.** ostatecznie sekularyzowano i zamieniono na księstwo, Brema przecież pozostała wolnem miastem i miała potwierdzone swe przywileje i swobody. Panowanie Francji, gdyż w r. 1810 przyłączono **B.** do tego państwa i uczyniono miastem głównem departamentu Ujść Wezery, przyniosło wielki uszczerbek, ale w r. 1813 oswobodzona, odzyskała znowu dawną samoistność. Prawdziwa epoka świetnego powodzenia **B.** poczyna się dopiero z r. 1830, to jest z otwarciem portu Bremerhaven. W r. 1867 przystąpiła **B.** do związku Północno-Niemieckiego. Po utworzeniu się w r. 1871 cesarstwa niemieckiego, **B.** stała się częścią tegoż cesarstwa, na mocy zaś konstytucji jego ma prawo wysyłać jednego członka do rady związkowej i jednego do parlamentu Rzeszy.

Brembo, rzeka we włoskiej prow. Bergamo, wypływa z Alp Bergamskich, i po przebiegu 74 klm. wpada do Addy. Przepływa dolinę *Val Brembana*, posiadającą dobre pastwiska.

Bremen, ob. Brema.

Bremeński błękit, *bremeńska zieleń*, błękitnozielona farba malarska, złożona z wodanu tlennika miedzi. Używa się jako farba wodna, wapienna lub olejna, w ostatniej wszakże postaci szybko zielenieje. Jest trująca, od siarkowodoru czernieje.

Bremer, herb polski: Na tarczy dwudzielnej I-sze pole czerwone, w II srebrnem pół koła młyńskiego czerwonego. U szczytu 5 piór strusich, 2-ie i 4-te czerwone, reszta białe. Labry czerwone, podbite złotem. Indygenat z r. 1662.

Bremer.

Bremer Konrad, Szwed, dworzanin Zygmunta III-go przez lat 27 używany był przez tego króla do tajemnych, najpoufniejszych jego zleceń.

Bremer Fryderyka, † 1801 r. w Tuorla pod Abo, w Finlandji, † 1865 r.; znakomita powieściopisarka szwedzka. Przybyła z zamożnymi rodzicami do Szwecji, później przebywała jakiś czas w Norwegji, była nauczycielką w instytucie panien w Sztokholmie, podróżowała po Niemczech,

Digitized by Google

Anglji i Ameryce północnej, a w ostatnich latach po Europie południowej i na Wschodzie. Nowele jej p. t.: „Teckningar ur hvardagslifvet," tłómaczone były na wszystkie niemal języki; „Dom rodzinny w nowym świecie" (9 części); „Hertha" (3 części); „Ojciec i córka;" „Życie w starym świecie," podniosły jeszcze jej sławę. Wiele jej powieści przełożono także na język polski, a mianowicie: „Córki prezesa" (Warszawa, 1853); „W Dalekarlii" (Warszawa, 1858); „Kłótnia i zgoda" (Warszawa, 1857); „Nina" (Warszawa, 1855); „Ognisko domowe" (Warszawa, 1860); „Rodzina" (Warszawa, 1854); „Sąsiedzi" (Warszawa, 1852) i „Podróż do Anglji i Szkocji" (Warszawa, 1860). Po śmierci autorki wydała jej siostra Karolina z Bremerów Quiding: „Fryderyki **B.** biografja i pisma pośmiertne" (tłóm. na niemiecki, Lipsk, 1868 i 1882). W powieściach swych, osnutych zwykle na tle życia familijnego, zajmuje **B.** obfitością pomysłów, prawdziwie niewieścią czystością, zdrowym rozsądkiem, naiwnością, wielkim darem opowiadania, dobrodusznym humorem, wielką znajomością serca ludzkiego. Dzisiaj jednak, wobec nowych prądów, utwory jej poszły w zapomnienie.

Bremerhaven, miasteczko i port, zbudowane w r. 1830 na kawałku gruntu, odstąpionym 1827 r. przez Hanower wolnemu miastu Bremie, przy ujściu rzeki Geesty do Wezery, liczy 16,000 m. i prowadzi bardzo kwitnący handel; posiada wielkie warsztaty okrętowe.

Bremervörde, miasto okręgowe w pruskiej regencji Stade, nad rz. Oste, kościół ewangel., urząd leśny, wielkie młyny, 3,000 miesz. Zamek **B.** był niegdyś siedliskiem arcybiskupów bremeńskich.

Bremiker Karol, matematyk, * 1804 r. w Hagen; miał udział przy pomiarze krajów nadreńskich i Westfalji, później był inspektorem gabinetu planów w pruskiem ministerjum handlu. Oprócz rozmaitych tablic matematycznych i astronomicznych, wydawał *Nautisches Jahrbuch* (od r. 1850).

Bren Henryk I (z Brenu), był przez lat 19 arcybiskupem gnieźnieńskim, † 1219. Kapłan ten wywierał znakomity wpływ nietylko na duchowieństwo, lecz i na książąt polskich, a mianowicie na Mieczysława Starego, ale z tego powodu nie miał w narodzie wielkiej sympatji. Wyrobił nowe przywileje dla duchowieństwa i dla włościan dóbr kościelnych. Dla siebie i następców swoich otrzymał od Innocentego III w 1215 roku godność legata apostolskiego w Polsce *(Legatus natus).*

Bren Henryk II (z Brenu), mianowany był przez papieża Marcina IV w r. 1281 arcybiskupem gnieźnieńskim, ale podobno godności tej nie przyjął.

Brenchley Juljusz, podróżnik angielski, * r. 1817 w Maidstone, † 1873. Podróżował w r. 1849 po Ameryce płn., następnie z J. Remy'm przebywał 4 lata na wyspach Sandwich, poczem obaj zwiedzili różne okolice Ameryki, wdarli się na szczyty Pichincha i Chimborasso i zbadali (1859) bieg Missisippi. W roku 1861 udali się obaj do Azji wschodniej, a gdy Remy zachorował, **B.** sam odbył podróż po Chinach, Japonji, Australji i Nowej Zelandji, oraz wyspach Oceanu Południowego. Podróż tę opisał w dziele „Jottings during the cruis of H. M. S. Curaçao among the South Sea islands" (1873). Bogate jego zbiory wcielono do Muzeum Brytańskiego.

Brencmann lub *Brenkmann* Henryk, prawnik, * 1680 w Roterdamie, † 1738 w Utrechcie; był adwokatem. Ogłosił: „Pandectae juris civilis, auctoribus suis et libris restitutae" (1809); „Historia Pandectarum seu fatum exemplarii florentini" (Utrecht, 1722). Por. Gebauer „Narratio de Henrico Brencmanno" (Getynga, 1764); Savigny „Hugos Civil. Magazin;" Mommsen „Pand."

Brend'amour Franciszek Robert Ryszard, drzeworytnik niemiecki, * 1831. Założył w Düsseldorfie słynną pracownię drzeworytniczą i filje w Berlinie, Lipsku, Sztutgardzie i Brunświku. Wydał: „Bilderkatechismus" (1860); „Der Jäger" (1865); „Wyspa Capri" (1868); „Wyspa Sycylja" z rysunkami Metznera (1870) i w. i.

Brendel Franciszek, * 1811 w Stolbergu pod Harzem, † 1868; pobierał nauki w Lipsku i Berlinie. Przebywając we Fryburgu, poświęcił się literaturze, a szczególnie muzyce. Od roku 1844, osiadłszy w Lipsku, był redaktorem pisma *Neue Zeitschrift für Musik* i w konserwatorjum tamecznem wykładał historję i estetykę muzyki. Z pism jego celniejsze są: „Geschichte der Musik in Deutschland, Italien und Frankreich" (2 t., Lipsk, 1852); „Grundzüge der Geschichte der Musik" (Lipsk, 1855); „Der Musik den Gegenwart" (1855; na polski tłómaczył W. T., 1866); nadto w przekładzie polskim: „Zarysy muzyki" przez W. Tarnowskiego (1866) i „Liszt jako symfonik" (1870).

Brendel Albert, malarz niemiecki, * 1827 r., † 1895; kształcił się od r. 1851 w Paryżu, w r. 1875 mianowany był profesorem, a następnie dyrektorem szkoły sztuk pięknych w Wejmarze, malował wysoko cenione zwierzęta i krajobrazy.

Brenets, wieś w szwajcarskim kantonie Neufchâtel nad rz. Doubs, blizko wodospadu zw. Saut du Doubs, mającego 26 m.; 2,000 miesz., trudniących się wyrobem zegarków.

Brenham, gł. miasto hrabstwa Washington w płn. amer. stanie Texas, ma seminarjum nauczycielskie, kilka fabryk, 5,200 miesz.

Brenn, herb polski, znany tylko z nazwy.

Brennabor, *Brennaburg,* starożytna nazwa Brandenburga.

Brenne, okolica we Francji, w dawnem hrabstwie Berry, obecnie należąca do dep. Indre.

Brenner, jeden ze szczytów Alp tyrolskich, pomiędzy grupą Stubaier a Zillerthal, między do-

Digitized by Google

linami rzek Innu i Adygi, wznoszący się na 2,034 metry. U stóp jego leży przełęcz t. im., wzniesiona na 1,367 metrów nad p. m., przedstawiająca najkrótszą i najwygodniejszą drogę z wyżyny bawarskiej do Lombardji; to też jeszcze Rzymianie budowali tu drogi. Dziś idzie tędy wspaniała szosa, a w r. 1867 zbudowano drogę żelazną, która łączy Bozen z Insbrukiem. Na wysokości przełęczy leży małe jezioro Brennersee, a także miejscowość lecznicza Brennerbad, ze źródłem wody mineralnej.

Brenner Ryszard, podróżnik afrykański, * r. 1833 w Merseburgu, † 1874 r., poświęcał się leśnictwu, a w r. 1863 towarzyszył Deckenowi w podróży po wybrzeżach Afryki wschodniej. W r. 1866—68 odbył podróż powtórną w tamte okolice, zwiedził kraj Witu, Somali i wiele okolic nieznanych, zdjął kartę i wydał pierwszy opis kraju Witu (1867); od r. 1872 był konsulem austrjackim w Adenie. Sprawozdania z jego podróży drukowane były w *Mittheilungen* Petermanna i w piśmie *Globus*.

Brenno, jezioro w W. Ks. Poznańskiem, powiecie Wschowskim.

Brenno, *Blenio*, lewy dopływ Tessynu, 20 klm. długi. Dolina tej rzeki, *Val Blenio*, jakkolwiek należy do wyższych dolin szwajcarskich, zapełniona jest wioskami, podobnie jak i najwyższa jej część *Val Camadra;* dolinę zamieszkuje ludność włoska, 7,000 miesz. w 11 gminach.

Brennus, nazwisko, a prawdopodobnie tytuł kilku książąt galijskich, między którymi najznakomitszym był wódz Gallów Senońskich w Wyższych Włoszech, który 390 r. przed Chr. pokonał Rzymian nad Allią, zdobył Rzym i spalił go, oprócz Kapitolu, przypadkowo ocalonego przez gęsi Junony. Rzymianie jednak, nie mogąc się dłużej utrzymać, kapitulowali. **B.** obowiązał się ustąpić z Rzymu za 1,000 funtów złota, które gdy ważono przy okrzyku zwycięzcy: „*Vae victis!*“ dorzucił swój miecz na szalę. Kamillus napadł go niespodziewanie, pokonał i od stolicy odpędził.— Inny **Brennus** na czele licznego wojska wkroczył 281 r. przed Chr. do Macedonji, odniósł kilka zwycięstw, przez Termopile wkroczył do Grecji, ale odparty z pod Delf, cofnął się do Tracji, gdzie założył potężne państwo, zniszczone później przez Traków. Por. Zeuss „Celtische Grammatik“ (Lipsk, 1853, str. 101, 162, 1,107); Holtzmann „Celten und Germanen“ (Sztutgard, 1855); Am. Thierry „Histoire des Gaulois“ (I, 38—83); Th. Mommsen „Römische Gesch.“ (I, 214—215).

Brene, miasto w prow. włoskiej Brescia, posiada piękny kościół, przedzalnie jedwabiu, oświetlenie elektryczne, 3,000 miesz. W pobliżu groty stalaktytowe.

Brensztejn, *Brenstein*, herb: Na tarczy 4-rodzielnej, w polach I i IV srebrnych — 10 płomyków, w kształt trójkąta ułożonych; w II czerwonem — 3 belki poprzeczne srebrne; w III błękitnem — 8-promienna gwiazda srebrna. U szczytu orzeł czarny. Porów. „Księga herbowa“ hr. J. Ostrowskiego.

Brensztejn.

Brenta (u Rzymian *Medoacus Major*), rzeka w północnych Włoszech; poczyna się w jeziorze Caldonazzo pod Trydentem, przepływa dolinę Sugana, łączy się z kanałami Brentella i Piovego, zaczyna być spławną pod Dolo, i ubiegłszy 170 klm., dosięga laguny weneckiej. **B.** stanowiła dawniej dogodną komunikację między Padwą a Wenecją; w ostatnich czasach Wenecja, zagrożona zamuleniem lagun, skierowała wody **B**-y za pomocą kanału ku Chiogii, i dziś ujście jej jest w samym Adrjatyku pod Brondolo.

Brenta, miara do wina, w Szwajcarji=37,5, w Medjolanie 75,5, w Rzymie 175 litrów.

Brentano Klemens, powieściopisarz i dramaturg niemiecki, brat Bettiny Arnim (ob.), * 1778 we Frankfurcie nad Menem, † 1842 w Aszafenburgu. Po pierwszych pismach swoich „Satiren und poetische Spiele“ (Lipsk, 1800), wydał romans „Godwi, oder das steinerne Bild der Mutter“ (Frankfurt, 1801), w którym charaktery podnosi do szczytu dziwactwa szkoły romantycznej, chociaż pojedyńcze ustępy celują wysoką pięknością i głęboko poetycznem uczuciem. Wydał także kilka prac dramatycznych; najszczęśliwszym atoli był w drobnych nowelach, jak np.: „Geschichte vom braven Kaspar und der schönen Annerl“ (Berlin, 2 wyd. 1851), oraz w powiastce „Göckel, Hinkel und Gackeleia“ (Frankfurt, 1838). Oprócz tego zasłużył się, wydając wspólnie ze szwagrem swoim, Achimem von Arnim, zbiór pieśni ludowych p. t.: „Des Knaben Wunderhorn“ (3 t., Heidelberg, 1806—8).

Brentano Klemens.

Pod koniec życia prowadził życie pustelnicze w Ratyzbonie, Monachjum i Frankfurcie, a swemi sarkazmami stał się niemal postrachem mieszkańców. Powiastki jego ogłosił drukiem Guido Görres (2 t., Sztutg., 1847). Zbiorowe wydanie dzieł **B.** „Gesammelte Schriften“ (9 t., Frankf., 1852—55) sporządził brat jego **Brentano** *Krystjan*, * 1784, † 1851, autor kilku dzieł treści mistyczno-spekulatywnej. Por. Bettina „C. **B**-s Frühlingskranz aus Jugendbriefen ihm geflochten“ (t. I, 1844 i 1891); Diel i Kreiten „C. **B.**“ (1877—78); Heinrich „C. **B.**“ (1878).— **Brentano** Zofja, z domu *Schubart*, żona Klemensa **B.**, * 1761 w Altenburgu, † 1806 w Heidelbergu. Oprócz tłómaczeń i artykułów do rozmaitych roczników, wydała: „Gedichte“ (Berlin, 1801—2) i „Bunte Reihe klei-

Digitized by Google

ner Schriften" (Frankfurt, 1805). Utwory jej zalecają się kwiecistym językiem, bogatą fantazją i noszą na sobie w wysokim stopniu cechy wszystkich właściwości szkoły romantycznej.

Brentano Wawrzyniec, jeden z przywódców rewolucji badeńskiej, * 1813 w Manheimie, † r. 1891 w Chicago; był adwokatem w Manheimie. Należał od r. 1846 w drugiej izbie badeńskiej do najskrajniejszej opozycji, kierując obok tego wszelkiemi agitacjami. Rewolucja badeńska postawiła go na czele komitetu narodowego; tu zajął stanowisko umiarkowane i z tego powodu, po uśmierzeniu powstania, poczytany był przez radykalnych za zdrajcę. Unikając prześladowania własnego stronnictwa, schronił się do Szwajcarji i stąd złożył w odpowiedzi na napaści radykalnych ciężko kompromitujące ich objaśnienia, poczem odpłynął do Ameryki północnej, następnie wrócił do Europy i od r. 1872 przebywał w Dreźnie jako konsul amerykański; w r. 1876 wrócił do Chicago. Był członkiem kongresu amerykańskiego.

Brentano Franciszek, filozof niemiecki, * r. 1838, studja odbył u Dominikanów w Hradcu, od r. 1864 ksiądz, w r. 1866 objął katedrę filozofji w Würzburgu, którą opuścił w r. 1873, nie chciał bowiem uznać dogmatu nieomylności papieża; w 1874 był powołany na profesora filozofji do Wiednia, w 1880 przyjął protestantyzm i zrzekł się katedry. Napisał: „Psychologie des Aristoteles" (1867); „Neue Rätsel" (1878); „Ueber des Aristoteles Kreatianismus" (1882); „Vom Ursprung sittlicher Erkentniss" (1889); „Das Schlechte als Gegenstand dichterscher Darstellung" (1892).

Brentano Lujo, ekonomista niemiecki, * 1844 w Aszafenburgu, studjował stosunki robotnicze w Anglji, od r. 1872 był profesorem w uniwersytetach: wrocławskim, strasburskim, wiedeńskim i lipskim; jest przywódcą t. zw. socjalistów z katedry (Kathedersocialisten); napisał: „Die Arbeitergilden der Gegenwart" (2 t., 1871—72); „Das Industriel Partnerships system" (1868); „Ueber Einigungsämter" (1873); „Die Arbeiterversicherung gemäss der heutigen sozialen Noth" (1889); „Die Stellung der Gebildeten zur soziale Frage" (1890) i wiele innych.

Brentford, starożytne i przemysłowe miasto w angielskiem hrabstwie Middlessex, o 3 godziny drogi w stronie południowo-zachodniej od Londynu, przy ujściu rz. Brent do Tamizy, 12,000 m. W pobliżu Sion-House, wspaniała rezydencja lorda Northumberland, oraz liczne ogrody, sady i parki.

Brentius, właściwie *Brentzen* lub *Brenz* Jan, * 1498 w Weil, † 1570. Wysoce ceniony przez M. Lutra, pod względem nauki był jego zdania, ale co do zarządu kościelnego oświadczył się stronnikiem J. Kalwina; był kaznodzieją w Halli (1522). Z ramienia ks. wirtemberskiego brał udział na soborze trydenckim. Był przeciwnikiem wszelkiego nacisku w sprawach sumienia. Jest on autorem dzieła, przełożonego przez Ostafiego Trepkę p. t.: „Katechizm, to jest zupełna nauka chrześcijańska" (Królewiec, 1556). Oprócz tego wydał: „Libellus aureus, in quo agitur de officio Principum secularium in ecclesia Filii Dei" (1557). Zbiór jego dzieł wyszedł w Amsterdamie r. 1666. Por. Hartmann i Jäger „J. **B.**, nach gedruckten und ungedruckten Quellen" (2 t., Hamburg, 1840); Hartmann „J. **B.** Leben und ausgewählte Schriften" (1862); Pressel „Anecdota Brentiana" (1868); Adamus „Vitae Germanorum theolog." (Norymberga, 1735); Cammerer „J. Brenz, der würtembergische Reformator" (Sztutg., 1840).

Brentwood, miasto w ang. hrabstwie Essex, 23 klm. od Londynu, 16,000 miesz.

Brenz, lewy dopływ Dunaju w Wirtembergji, 60 klm. długości, uchodzi w Bawarji pod Gundelfingen. Osada **B.** nad tą rzeką, w okręgu wirtem. Jagst, ma liczne zabytki rzymskie, Rzymianie bowiem mieli tu zamek przeciw Alemanom.

Bréquigny Ludwik Jerzy Oudart Fendrix, historyk francuski, * 1714, † 1794. Napisał: „Diplomata chartae ... ad res franciscas spect." (wydane w latach 1791 i 1843); „Table chronologique des diplomes ... jusqu'en 1179;" „Histoire des révolutions de Gênes" (1750—52); „Mémoires sur la Chine des P.P. Amyot, Bourgeois etc." (1771—89) i wiele rozpraw historycznych w „Mém. de l'Acad. d. Inscrip."

Brera, ob. Medjolan.

Brereton Henryk, opisał po angielsku bitwę Szujskiego z Żółkiewskim p. t.: „Neuves of the present miseries of Russia" (Londyn, 1614).

Brescello, miasto w depart. włoskim Reggio (Emilja), w starożytności *Brixellum*, pamiętne samobójstwem cesarza rzymskiego Ottona, po przegranej bitwie z Witeljuszem pod Kremoną w d. 15 kwietnia 69 r.

Breschet Gilbert, anatom, * 1784 w Clermont-Ferrand, † 1845; był chirurgiem w szpitalu Hôtel-Dieu, członkiem Instytutu i profesorem w szkole lekarskiej w Paryżu. Zostawił znaczną liczbę dzieł, jak: „Du système lymphatique" (1836); „Etudes sur l'oeuf" (1822); „Sur la structure de peau" (1835); „Sur l'organe de l'audition" (1836); „Sur l'organe de l'ouie" (1836).

Brescia, miasto główne prow. t. n. w Lombardji, we Włoszech, nad Garzą i Mellą, ma 67,000 m. (1891) i wiele wspaniałych budowli, między któremi szczególnie odznaczają się: stara katedra z VII wieku, nowa katedra wzniesiona w latach 1604—1825, kościół San-Afro, z wielu pięknemi obrazami, Museo Patrio, w części starożytna świątynia Herkulesa; Campo-Santo, cmentarz z mnóstwem wspaniałych pomników, ratusz, Broletto, dawny pałac sprawiedliwości, teatr i prześliczne przechadzki. Słynny z dawnych czasów przemysł tutejszy dostarcza głównie towarów metalowych, broni palnej i wyrobów jedwabnych.

Digitized by Google

Z licznych tutejszych zakładów naukowych odznaczają się najwięcej: *Ateneo*, bibljoteka Quiriniana z 70,000 tomów i sławna Academia de Filarmonici. Tu się urodził spalony w Rzymie 1154 r. Arnold z Brescji. Ustanowiona w listopadzie 1860 r. prowincja włoska Brescia zawiera 4,781 klm.kw. i posiada 478,000 mieszk., a dzieli się na pięć następujących okręgów: Brescia, Breno, Chiari, Salvi i Verola nuova.

Breslau, niemiecka nazwa Wrocławia (ob.).

Breslauer Emil, pisarz muzyczny i pedagog, * 1836, muzykę studjował w konserwatorjum berlińskiem, od r. 1883 był dyrektorem chóru synagogi i założył towarzystwo muzyczne w Berlinie (Deutsche Musiklehrer-Verband) i czasopismo *Der Klavierlehrer* (1878). Napisał: „Zur methodischen Uebung des Klavierspiels," „Der entwickelnde Unterricht in der Harmonienlehre" (1886) i inne.

Breslauer Krystjan, malarz krajobrazów, * r. 1805 w Warszawie, † 1882 tamże; kształcił się w mieście rodzinnem, oraz Berlinie i Düsseldorfie. Celem studjowania natury odbywał podróże po Tyrolu, Francji, Szwecji, Norwegji i Włoszech. Powróciwszy do kraju, był profesorem malarstwa krajobrazów w b szkole sztuk pięknych w Warszawie. Liczne jego prace znajdują się nietylko w kraju, lecz i za granicą, w najpierwszych galerjach. Otrzymał medale złote na wystawie 1841 i 1845.

Breslauer Krystjan.

Bresnier Ludwik Jakób, orjentalista francuski, * 1814 w Montarges, † 1869; nauczyciel języka arabskiego w Algierze, napisał podręczniki: „Cours pratique et théorique de la langue arabe" (Algier, 1855); „Anthologie arabe élémentaire" (1852); „Elements de calligraphie arabe" (1865); „Chrestomathie arabe" (1857) i inne.

Bresse, niegdyś hrabstwo w Burgundji, dzisiaj stanowi część departamentu Ain (4,000 klm. kw. powierzchni), z miastem głównem Bourg.

Bresslau Harry, historyk niemiecki, * 1848, profesor historji w uniwersytecie berlińskim od r. 1877, jeden z kierowników wydawnictwa „Monumenta Germaniae historica." Wydał: „Die Kanzlei Kaiser Konrads II" (1869); „Jahrbücher des deutschen Reichs unter Kaiser Konrad II" (1861 i 1884); „Die Kassetbriefe der Königin Maria Stuart" (w *Historisches Taschenbuch*, 1882) i wiele innych.

Bresson Karol, hrabia, dyplomata francuski, * 1798 w Paryżu, † 1847. Wysyłany był w misjach dyplomatycznych do Kolumbji, a po wstąpieniu na tron Ludwika Filipa do Szwajcarji, poczem sprawował urząd pierwszego sekretarza ambasady w Londynie, następnie w Belgji; 1833 r. został posłem w Berlinie i na tem stanowisku wyświadczył swemu rządowi znakomite usługi, wytężając wszystkie usiłowania, w celu osłabienia ścisłego przymierza Prus z Rosją. W następnym roku odmówił przyjęcia ministerjum spraw zagranicznych, a w 1837 r. został parem i hrabią, poczem znowu był posłem w Madrycie, od r. 1847 w Neapolu, gdzie odebrał sobie życie.

Bressuire, miasto okręgowe we francuskim departamencie Deux-Sèvres, na południe od Nantes, węzłowa stacja pięciu dróg żelaznych, 4,800 miesz., fabryki płótna, ruiny wielkiego zamku, pamiętne porażką Wandejczyków w r. 1792.

Brest, miasto okręgowe we francuskim departamencie Finistère, jedno z najważniejszych miast nadmorskich i portów wojennych Francji i Europy, na północnej stronie przystani Bresckiej, do której wpada rzeczka Penfeld. Jest to przystań obszerna, głęboka i bezpieczna, połączona z otwartem morzem wązką szyją, mającą 1,650 metrów szerokości i podzieloną podwodnemi skałami na kilka przejść, a obok tego obwarowana jeszcze silnemi baterjami. Port ten może w sobie pomieścić wygodnie przeszło 500 okrętów. Handel miasta wobec handlu innych portów francuskich zajmuje stanowisko podrzędniejsze, gdyż B. zanadto jest oddalony od wielkich ognisk przemysłowych i od środka Francji. Samo miasto otoczone jest silnemi fortyfikacjami, liczy 74,538 miesz. (1896), ma trybunał handlowy, intendenturę morską i dyrekcję artylerji morskiej. Śród budowli miejskich stoją w pierwszym rzędzie ogromne warsztaty okrętowe, arsenał morski, magazyny, fabryki potrzebne do budowy okrętów, szpitale i wszelkiego rodzaju zakłady pomocnicze do warsztatów morskich. Znane tutejsze galery więzienne zostały zniesione za Napoleona III. Cytadela, położona przy wejściu do portu, była niegdyś rezydencją dawnych książąt Bretanji. Zwycięstwo w bitwie morskiej 1 czerwca 1794 r., odniesione przez Anglików, pod dowództwem Howe'a, nad Francuzami, pod Villaret-Joyeuse'm.

Brest Germain Fabius, malarz francuski, * roku 1823 w Marsylji, wykonał: „Kawiarnia turecka;" „Brzegi Bosforu w Beicos;" „Karawanseraj w Trebizondzie;" „Widok kanału Wielkiego w Wenecji;" „Meczet w Trebizondzie;" „Most Westchnień" i in.

Brestel Rudolf, austrjacki minister skarbu, * 1816 w Wiedniu, * 1881 tamże; od 1844 r. profesor matematyki przy tamecznym uniwersytecie, w 1848, jako członek sejmu, należał do lewicy, po zamachu stanu (6 marca 1849) uwolniony od obowiązków profesorskich, w 1864 r. członek rady państwa, oraz wybrany do izby deputowanych, otrzymał 1868 wydział finansów w ministerjum mieszczańskiem i zmniejszył deficyt Przedlitawji w 1870 do 3—4 mil. guldenów. Dokazał zaś tego redukcją procentów w formie podwyższenia podatku kuponowego z 7 na 10%, zwięk-

Digitized by Google

szeniem zwyczajnych podatków i masową sprzedażą dóbr państwa. Po upadku centralistowskiego ministerjum Hasnera, otrzymał dymisję roku 1870 r., a następnie był wybrany do izby deputowanych.

Brestenberg, zakład hydropatyczny w szwajcarskim kantonie Argowji, nad jeziorem Hallwiller, 478 m. nad poz. morza.

Bretanja (franc. *Bretagne*), północno-zachodni półwysep francuski, obejmujący 33,888 klm. kwadrat., tworzył niegdyś oddzielną prowincję, a teraz podzielony jest między pięć departamentów: Ille-Vilaine, Niższej Loary, Côtes-du-Nord, Morbihan i Finistère. Bretanję dzielą także na *Wyższą* i *Niższą*. Kraj cały zapełniony jest łańcuchami nizkich pagórków i tylko doliny jego i północne wybrzeża są urodzajne. Klimat tu surowy, mgły panują częste, a pszenica nie wszędzie się udaje. Bretończyk *(Breton)*, pochodzenia celtyckiego i mówiący językiem celtyckim, znanym pod nazwą narzecza *bretońskiego* (ob.) lub *Bas-Breton*, skłonny jest do melancholji, ale obok tego żywy, drażliwy, namiętny, dumny ze swego pochodzenia, często nieokrzesany i dziki; żyje ubogo i w nieuctwie, dlatego niezręczny i niezdolny do większych przedsięwzięć przemysłowych, ale zawsze dzielny marynarz i żołnierz. Ważniejsze miasta portowe Bretanji są: Brest i Lorient, jako porty wojenne, tudzież Nantes, Vannes, Quimper, Morlaix, St. Briene i St. Malo, w których jest wielki ruch handlowy.

Historja. Za czasów Cezara stanowiła **B.** zachodnią część Armoryki (ob.); później, pod nazwą *Provincia Lugdunensis tertia*, w nominalnej tylko zostawała zależności od Rzymu; z pod jego panowania oswobodziwszy się zupełnie w IV w., rozdzieliła się na kilka ściśle związanych z sobą rzeczypospolitych, które następnie pod kierunkiem pojedyńczych zwierzchników przyjęły formy monarchiczne i od r. 1250 zostały zjednoczone pod władzą udzielnych książąt Bretanji. Gdy w r. 1488 męska linja książąt **B.** wygasła, kraina ta została 1532 r. wcieloną do Francji, lecz na właściwych sobie prawach i z własnym parlamentem, który utrzymał się aż do rewolucji 1789. Podczas tej rewolucji była **B.** widownią krwawej wojny domowej, podniesionej przez rojalistów przeciwko republikanom; w 1832 r. objawiły się tu także poruszenia w interesie starszej linji Burbonów. (Ob. *Francja*, *historja*). Por. Daru „Histoire de **B.**“ (3 t., Paryż, 1826); Roujoux „Histoire des rois et des ducs de **B.**“ (2 t., Paryż, 1828) i de Courson „La **B.** du V-me au XII-me siècle“ (Paryż, 1863); Black „Normandy and Brittany“ (Londyn, 1884); Joanne „Bretagne“ (1886); B. Girard „La B. maritime“ (1889).

Breteuil. 1) Miasto we franc. dep. Eure, ze szczątkami zamku zbudowanego przez Wilhelma Zdobywcę 1060 r., przemysł żelazny, 1,500 miesz. 2) **B.** *sur Noye*, miasto w dep. Oise, ze starym kościołem z 12 w., 3,200 miesz., wyroby garncarskie, fabryki narzędzi rolniczych.

Breteuil Ludwik August le Tonnelier, baron de, minister francuski, * 1733 w Preuilly, w Touraine, † 1807 r. w Paryżu. Służył naprzód wojskowo; za Ludwika XV był dyplomatą i 1783 r. ministrem. Jako przeciwnik wszelkich reform, zmuszony był ustąpić 1787 r.; po upadku Necker'a (1780), mianowany powtórnie ministrem, doradzał królowi stanowcze użycie siły wojskowej przeciwko rewolucji, a gdy rady jego nie przyjęto, przeniósł się do Szwajcarji i stąd traktował z północnemi dworami zagranicznemi względem przedsięwzięcia środków, mających na celu przywrócenie dawnej powagi królewskiej we Francji. Tu skończyła się jego działalność polityczną, i odtąd nie mieszał się już do spraw publicznych. W roku 1802 otrzymał pozwolenie powrotu do ojczyzny.

Breteuil Gabrjela Emilja, autorka francuska, ob. Châtelet.

Bret-Harte Franciszek, nowelista humorystyczny amerykański, * 1839 w Albany (New-York); w latach 1854—71 przebywał w Kalifornji, od r. 1878 był konsulem amerykańskim w Krefeld (w Prusiech Nadreńskich), później w Glasgowie, a od 1885 r. mieszka w New-Yorku. Ogłosił: „The luck of Roaring Camp“ (1863); „The rose of Tuolumne;“ „Outcasts of Poker flat“ (1869); „Miggles,“ „Brown of Calevaror,“ „The man of no Account,“ „Allis,“ „Gabriel Conroy“ i w. in. Niektóre tłómaczone są na język polski (w *Bibljotece najcelniejszych utworów literatury europejsk.*, 1875).

Bret-Harte Franciszek.

Bretigny, wieś we francuskim departamencie Eure-et-Loire, pod Chartres, pamiętna traktatem pokoju, zawartym pomiędzy Anglją a Francją 8 maja 1360 r.

Bretkunas lub **Bretke** Jan, zwany także *Bretcke*, *Brettchen*, *Bretkius*, rodem Litwin z pod Frydlandu, * 1535, † 1602, pastor i kaznodzieja litewski od r. 1563, ostatnio do śmierci, w Królewcu. Przełożył (1570) na język litewski, dokładniej od późniejszego przekładu, „Nowy Testament,“ następnie Psalmy, a w roku 1590 ukończył przekład całej Biblji. Wydał w 1591 r. „Postyllę,“ która jest pierwszą książką, wydaną w języku litewskim. Psałterz zaś przekładu Bretkuna wydał, ale ze zmianami, Jan Rheza w r. 1625; reszta została w rękopisie. Por. Stankiewicz Maurycy, II. „Bibljografja litewska od 1547 do 1701“ (Kraków, 1889).

Breton Paweł Emiljan, inżynier, * 1814, kształcił się w Paryżu, w r. 1845 został inżynierem naczelnym i pomocnikiem dyrektora zakładu kart niwelacyjnych Francji. Napisał: „Recher-

Digitized by Google

ches nouvelles sur les Porismes d'Euclide" (1855); „Traité du nivellement" (1848); „Traité du lever des plans et de l'arpentage" (1864.

Breton Juljusz Adolf, malarz francuski, * 1827, wykonał wiele pięknych obrazów, do których tematy czerpał z życia miejskiego, między innemi: „Błogosławieństwo pól" (w pałacu Luksemburskim), „Żniwiarki" (i in.). Wydał prócz tego tom poezji p. t.: „Les champs et la mer" (1878).

Breton de los Herreros Don Manuel, bardzo popularny i ulubiony poeta hiszpański, * 1796 w Quel, w prow. Logrofio, † 1873 w Madrycie. Od 1814—22 służył wojskowo, później był urzędnikiem. W 17 roku życia rozpoczął zawód literacki komedją „A la vejez viruelas," która 1824 z wielkiem powodzeniem była wystawioną. Od tej epoki wyszło z pod jego pióra przeszło 150 sztuk dramatycznych oryginalnych, przerobionych, lub tłómaczonych z włoskiego i francuskiego. Oprócz tego ogłosił drukiem: „Poesias sueltas" (Madryt, 1831) i większych rozmiarów poemat satyryczny: „Las Desverguenza" (Madryt, 1858). Ogólny zbiór swych utworów poetycznych wydał w 5 t. (Madryt, 1850—52). Jeden z jego dramatów: „Umrzyj, a ujrzysz" przetłómaczył na polski Estreicher. Wszystkie utwory **B.** celują powabną i silną dykcją, harmonijną, płynną i niezmiernie łatwą wersyfikacją. Komizm i satyra są właściwym jego żywiołem, wytwarzającym oryginalność i narodową samodzielność Por. Margr. de Molins „Breton de los Herreros, recuerdos de su vida y de sus obras" (Madryt, 1883).

Bretońskie narzecze i literatura. Narzecze bretońskie (*Brezonnek*) z półn.-zachod. Francji, należy do rodziny języków celtyckich i, wraz z narzeczem kornijskiem, stanowi odrośl gałęzi *kimryjskiej*. Po celtycku mówiący *Bretonowie (Breiziz)* pochodzą od kymryjskich Bretonów *(Walijczyków)*, którzy *przybywszy* lub *powróciwszy*, zagarnęli Armorykę. Pierwotne narzecze bretońskie, bardzo do kimryjskiego *(Cymraeg)* zbliżone, wciągając w siebie element romański, po wcieleniu Bretanji do Francji (1499) częścią zupełnie sfrancuziało, częścią zostało wyparte z wyższej Bretanji. Ci, którzy mówią narzeczem celtyckiem, zamieszkują przeważnie niższą Bretanję w liczbie 1,000,000 i, w różnicy od mówiących po francusku, nazywają się *Bretons Bretonnants*. Literatura bretońska od V do XII w. jest identyczna z kimryjską. Pieśni bardów kimryjskich z tej epoki, powstawały zarówno z tej, jak i tamtej strony kanału. Od XII w., kiedy poczęli się w Bretanji osiedlać Normanowie, Anglonormanowie i Francuzi, bardowie, jako ludowi śpiewacy, znajdowali poparcie tylko na małych dworach bretońskich naczelników. Mimo to, wpływ ich oddziaływał na literaturę anglo-normańską i francuską (cykl podań o Artusie i t. d.). W późniejszych czasach lud jeno, pielęgnując ojczystą mowę, śpiewał stare pieśni i tworzył nowe. Zbiór takich pi ogłosił Hersart de la Villemarqué p. t. „Bar Breiz" (2 t., Paryż, 1839, 7-me wydanie 18 podania zaś obrobił Souvestre w „Foyer Bret (Paryż, 1844). W XVI w. wystawiano i drukowano przeszło 150 dramatów i mist w narzeczu bretońskim. Le Noblec de Kerod (* 1577, † 1651) i Juljusz Maunoir (* 1 1683), obaj duchowni, wzbudzali w ludzi en zjazm kazaniami i pieśniami religijnemi. Ich dem szli Marzin, Delrio i Lannion. W opraco niu języka bretoń. leksykograficznie i gramaty nie zasłużyli się Grzegorz Rostrennene (17 i Le Pelletier, a przedewszystkiem Le Goni († w roku 1838), który napisał najlepszą gra tykę i najdoskonalsze słowniki, dokonał różn tłómaczeń i narzecze bretońskie uczynił język piśmiennym. Odtąd nietylko zbierano i wyda no dawne zabytki literackie, ale założono na kilka czasopism bretońskich, a poeci i liter poczęli występować, i to w znacznej liczbie, z modzielnemi pracami. Do takich należą: Ric Brizeux, Goësbrand, Laouénou, Abbé Clech i Dla wydobycia na jaw pomników literatury b tońskiej najwięcej w nowszych czasach zdzia *Villemarqué* i *Souvestre*. Por. jeszcze d'Arbois Jubainville „Etudes gramaticales sur les lang celtiques" (Paryż, 1881); Loth, „Chrestomat bretonne (Armoricain, Gallois, Cornique), I, B ton-Armoricain" (1890). W przekładzie pols L. Siemieński wydał pieśni ludowe bretońs w pierwszym zeszycie „Piosennika ludów" (znań, 1842).

Bretschneider Henryk Gotfryd, satyryk i miecki, * 1739 w Gera, † 1810 w Czechach. J rotmistrz pruski popadł w niewolę francuską, tem urzędnik w Nassau-Usingen; do 1773 r. od wał awanturnicze podróże po Francji, Holan i Anglji, wreszcie dostał się do służby austrj kiej w Werszez, w Banacie. W r. 1778 został bljotekarzem w Ofen, później radcą gubernjaln we Lwowie; uzyskał w 1809 r. pensję dożyt tnią. Z pism jego celniejsze są: epopeja komic „Graf Esau" (1768) i „Fabeln, Romanzen Sinngedichte" (1781). Położył zasługę jako n zmordowany przeciwnik fałszu i ciemnoty, cz dowiódł w pismach: „Almanach der Heiligen 1788" i „Waller's Leben und Sitten" (Ber 1793). Jemu przypisują większą część wiado ści o Wiedniu, zawartych w podróżach Nicola go. Por. Linger „Denkwürdigkeiten aus dem ben des k. k. Hofrathes H. G. v. **B.**" (Wied 1892).

Bretschneider Karol Bogumił, * 1776 w Ge dorfie w Saksonji, † 1848 r., teolog ewang., perintendent jeneralny w Gota. W pismach sw był umiarkowanym przedstawicielem racjon zmu, oprócz innych wydał: „Probabiblia de Ev gelii et Epistolarum Joannis indole et origi (Lipsk, 1820); „Lexicon manuale Graeco-Latin

Digitized by Google

in libros Novi Testamenti" (2 t., Lipsk, 1824); „Handbuch der Dogmatik der evangelisch-lutheranischen Kirche" (2 t., Lipsk, 1814—18), wydanie 4-te, tamże, 1838); „Systematische Entwickelung aller in der Dogmatik vorkommenden Begriffe" (Lipsk, 1805, ost. wyd. 1841). Napisał kilka romansów, w których starał się rozwiązywać kwestje sporne pomiędzy kościołem rz.-katolic. a ewangelickim. Rozpoczęte przez niego dzieło p. t.: „Corpus reformatorum" (tom 1—15, Halla, 1834—1848, prowadził dalej Bindseil. Por. autobiografję „Aus meinen Leben" (Gotha, 1851).

Bretschneider Karol Antoni, matematyk, * 1808, † 1878, w 1830—32 był docentem prawa niemieckiego i historji prawa rzymskiego na uniwersytecie lipskim, a od 1836 profesorem matematyki i geografji w gimnazjum w Gotha. Napisał: „System der Arithmetik und Analisis" (1856—57); „Beiträge zur sphärischen Trigonometrie" (1835); „Die Geometrie und die Geometer vor Euklides" (1870), wydał nadto tablicę iloczynów liczb od 1 do 100,000, oprócz wielu rozpraw w pismach matematycznych.

Bretten, miasto w okręgu badeńskim Karlsruhe, nad Saalbach, kościół katolicki, ewang., synagoga, nowy ratusz, fabryki machin, lamp, 40,000 miesz. Miejsce urodzenia Melanchtona, któremu tu wzniesiono pomnik.

Brettner Hans Antoni dr., dyrektor gimn. na Szląsku, potem w Poznańskiem, * 1799, † 1866 r. Kilka dzieł jego szkolnych wyszło w przekł. polskim, jak: „Wykład rachunków praktycznych" (tłóm. Milewskiego, Wrocław, 1846 r., Poznań, 1859 i 1865); „Fizyka dla szkół wyższych" (tłóm. Karwowskiego, Wrocław, 1846); „Geometrja dla szkół wyższych" (tłóm. Ustymowicza, Berlin, 1856); „Wykład arytmetyki i algebry literowej" (tłóm. Milewskiego, 1850 i 1865).

Bretzen, miasto, ob. Bratjan.

Bretzner Krzysztof Fryderyk, * 1748 w Lipsku, kupiec tamtejszy, † 1801; znany w swym czasie komedjopisarz niemiecki, którego utwory (wydane w 2-ch tomach w Lipsku, 1796), długo chętnie były widywane na scenie niemieckiej. Napisał także romans nie bez zalet: „Leben eines Liederlichen, ein moralisch-satirisches Gemälde nach Hogarth und Chodowiecki" (3 t., Lipsk, 1787—88).

Breu *(Brew)*, Grzegorz, malarz i rysownik niemiecki, † 1536 w Ausburgu. Zachowały się do naszych czasów: „Zwycięstwo Scypjona nad Hannibalem pod Zamą," „Madonna" (1512) w Muzeum berlińskiem, „Pokłon trzech królów" (1518).

Breughel Piotr, protoplasta sławnej rodziny malarzy niderlandzkich, od głównej cechy odznaczającej jego obrazy, zwany *Breughel chłopski*. * 1526 we wsi Breughel, pod Bredą, † 1569 roku w Brukseli, był uczniem Piotra Koneck z Aelst. W obrazach swoich najchętniej przedstawiał uroczystości wiejskie, jako to: wesela chłopskie, tańce, uczty i t. p., a przedstawiał je zawsze z humorem i fantazją. Sławne są szczególnie jego utwory: „Walka wielkiego postu z zapustami" i „Budowa wieży babilońskiej." Wiele prac jego jest rytowanych i sam także biegłym był rytownikiem.

Breughel Piotr, *Młodszym* albo *Piekielnym* zwany, z powodu, że najwięcej malował pożary, napady rozbójników i szatanów, * 1564, † 1638.

Breughel Jan, brat poprzedniego, * 1568 r. w Brukseli, † 1625, wyborny malarz krajobrazów, wykonywał szczególnie drobne figury z najskrupulatniejszą ścisłością. Najsławniejszy jego obraz „Raj ziemski" znajduje się w Luwrze; Adam i Ewa dorobione są w nim przez Rubensa. W tym samym rodzaju naśladował go syn jego *Jan*. Inni członkowie tej samej rodziny byli: *Ambroży*, *Abraham*, *Jan Chrzciciel* i *Kacper*, wszyscy znakomici malarze kwiatów i owoców.

Breusch, franc. *Bruche*, rzeka w Alzacji, wypływa z Wogezów i po przebiegu 71 klm. uchodzi pod Strasburgiem do Illu. Z dopływem swoim Mossig ma ważne znaczenie przemysłowe.

Breuzan, herb polski, znany tylko z nazwy.

Breve (z łac. *brevis*=krótki), tak zowie się urzędowe pismo papieskie w przedmiotach mniejszej wagi, wydawane bez poprzedniej narady z kardynałami; pisane na cienkim pergaminie i opatrzone pieczęcią, wyciśniętą na wosku czerwonym lub zielonym, zwaną *Rybitwa (annulus piscatoris)*, wyobrażającą św. Piotra, zapuszczającego z łodzi sieć w morze. Bulle (ob.) posiadają formę bardziej uroczystą.

Breve mortuorum, prośba piśmienna mnichów jednego do mnichów drugiego klasztoru o modły i msze za zmarłego.

Breve testarum (wyr. prawny), krótkie poświadczenie, patent na lenno.

Brevent, góra w Sabaudji, położona na zachód od Mont-Blanc, 2,500 m. wysoka.

Brevet, krótki list albo oznajmienie królewskie we Francji, nadające pewną łaskę, przywilej, odznaczenie. *Acte en brevet* jest to akt notarjalny, co do którego ustawa nie wymaga zachowania oryginalnego tekstu, t. j. minuty. **B.** *d'invention*, list przyznania wynalazku.

Breveté, fran. opatentowane. **B. S. G. D. G.**= *Breveté Sans Garantie du Gouvernement*, opatentowane bez rękojmi państwowej.

Breviarium Alaricianum *v. Aniani.* Zbiór postanowień prawa rzymskiego, sporządzony na rozkaz króla Alaryka II, dla Rzymian, zamieszkałych w jego królestwie Wizygockiem.

Breviarium Aniani, ob. Breviarium Alaricianum.

Brevi manu (łac. *krótką ręką)*, odręcznie, t. j w skróceniu.

Brevipennes, krótkoskrzydłe, ob. Strusiowate ptaki.

Brevis, *Brève*, w muzyce nuta, której czas trwa-

Digitized by Google

nia równy jest $^1/_3$ części poprzedzającej ją nuty. Por. Sikorskiego „Doręcznik muzyczny“ (str. 60).

Brew, dwa łuki z włosów, wklęsłością ku dołowi zwrócone i znajdujące się tuż nad górną powieką, odpowiednio górnym brzegom oczodołów; włosy są krótkie, barwą odpowiadają włosom na głowie, rozmaita gęstość i długość ma dla fizjognomji wielkie znaczenie. Za pomocą oddzielnego mięśnia można brwi zmarszczyć, stąd nazwa *mięśnia brew marszczącego.* W ornitologji **B.** jest to smuga idąca wzdłuż ponad każdem okiem ptaka i z obu końców zwężona.

Brewern Herman, * 1663 w Rydze, gdzie dosłużył się wyższych urzędów i był w r. 1694 nobilitowanym, † 1721 w Petersburgu. Pozostawił kilka ważnych rękopisów, dotyczących głównie historji Inflant.

Brewjarz (z łac. *Breviarium*), tak nazywa się w kościele rzym.-kat. księga, zawierająca psalmy, lekcje wzięte z Pisma Świętego, nauki i zdania Ojców kościoła, krótkie żywoty świętych, pieśni i rozmaite modlitwy, ułożone porządkiem dni roku, do których codziennego odmawiania obowiązani są duchowni czterech mniejszych święceń. Powszechnie przyjętym w tym kościele, z niektóremi odmianami, jest tak zwany *Brewjarz rzymski (Breviarium Romanum),* uporządkowany z rozkazu papieża Urbana VIII. Por. Bouvry w dziele p. t.: „Expositio Rubricorum Breviarii etc.“

Brewster Sir Dawid, fizyk, * 1781 w hrabstwie Roxford, † 1868. Poświęcał się początkowo aptekarstwu, ale następnie zwrócił się ku fizyce, został profesorem fizyki w Edymburgu, sekretarzem i wiceprezesem tamecznego tow. naukowego królewskiego, a wreszcie pryncypałem uniwersytetu. Rozgłos zjednał mu drobny wynalazek kalejdoskopu (ob.), ale zasługa naukowa **B.** opiera się głównie na pracach, dotyczących polaryzacji (ob.) światła, o której nauka w znacznej części jego jest utworem. Jemu też zawdzięczamy pomysł stereoskopu refrakcyjnego, również wiele badań nad temperaturą średnią, nad granicą słuchu, nad fluorescencją i in. Z jego podniety odbyło się zebranie przyrodników w York 1851, które dało początek stowarzyszeniu naukowemu „British Association.“ Ogłosił: „Letters on natural magic“ (1831, 2 wyd., 1883); „Treatise on optics“ (1832—53); „Life of sir Isaac Newton“ (2 t., 1832—60). Liczne rozprawy, zamieszczane w *Transactions,* powtórzone były po większej części w *Annalach* Poggendorffa. W r. 1808 objął redakcję „Edinbourgh Encyclopaedia.“ W poglądach filozoficznych zachował charakter religijny, a nawet mistyczny. Por. „Home life of sir David **B.**“ (wydane przez jego córkę, 3 wyd. 1881).

Breydel Karol, malarz flamandzki, * 1677, † 1744. Odznaczył się jako batalista. Obraz jego: „Utarczka kawalerji“ znajduje się w muzeum brukselskiem.

Breymann Herman Wilhelm Bodo, filolog niemiecki, * 1843, pisał dużo po angielsku i po niemiecku.

Breymann Adolf, rzeźbiarz niemiecki, * 1839, † 1878.

Breyn *(Breyne)* Jan Filip, botanik i lekarz, * 1680 w Gdańsku, † 1764 tamże, syn Jakóba, również botanika (* 1637, † 1690). Ojciec wydał: „Exoticarum plantarum centuria“ (Gdańsk, 1678); syn zaś: „De fungis officinalibus“ (Lejda, 1707); „Historia naturalis cocci“ (Gdańsk, 1732); „Dissertatio de radice gin-seng“ (Lejda, 1700); „Dissertation sur l'agneau végétal de Tartarie, appellé vulgairement Boramez“ (1726).

Breza.

Breza *(Briesen),* herb: na tarczy trzypolowej, I pole czerwone, II błękitne, III srebrne. Nad hełmem korona. Indygenat z r. 1591.— **B.** (hrabia) różni się od poprzedniego koroną hrabiowską nad tarczą, którą dwa lwy podtrzymują. Nadany 1889 r. przez Jana, króla saskiego.

Breza Wojciech Konstanty, w r. 1680 kasztelan poznański, r. 1687 wojewoda kaliski, a 1692 poznański, posłował na wszystkie prawie sejmy i sprawował rozmaite posługi obywatelskie z pożytkiem dla kraju. † 1698.

Breza Bazyli, * 1760 w Krakowie, w Galicji, † 1830 w Świerzu. Był to niepośledniej miary artysta-malarz, który uprawiał dział religijny, rodzajowy i portrety. Był on jednym z pierwszych malarzów polskich, szukających do swoich obrazów tematów z historji. Z rodzaju tego wymienić należy dwa jego znane obrazy, wystawiające „Chrzest Mieczysława“ i „Twardowskiego, wywołującego ducha Barbary.“ **B.** był bardzo płodny, to też płócien jego jest bardzo wiele, trudno je jednak odszukać, gdyż na obrazach nie kładł podpisu. Kilka prac **B.** posiada rodzina w Galicji.

Breza Stanisław, mąż stanu polski, * 1752 w Chorostku, na Wołyniu, † 1847, odbierał późniejsze wychowanie w *Collegium nobilium* w Warszawie, podróżował po Europie w towarzystwie księcia Stanisława Jabłonowskiego. Na sejmie Wielkim (1790) był posłem z powiatu Gnieźnieńskiego, poczem osiadł na wsi. Za wkroczeniem wojsk francuskich 1806, stanął na czele administracji w Poznaniu; później, powołany do Warszawy, urzędował przy rządzie tymczasowym, jako dyrektor skarbu i spraw wewnętrznych. Po utworzeniu Księstwa Warszawskiego, był ministrem sekretarzem stanu i sprawował ten urząd przy królu w Dreźnie. Nareszcie, po następnych zmianach zaszłych w kraju, osiadł w majętności swojej Świątkowie w W. Ks. Poznańskiem. Por. Wójcicki w Enc. Org. (IV, 334); Borkowski „Rocznik szlachty polskiej“ (Lwów, 1883, str. 426).

Breza Eugenjusz, syn Stanisława, literat.

Digitized by Google

* 1802, † 1860 w Warszawie. Uczył się w Poznaniu i uniwersytecie lipskim. Pisał wiele pod imieniem Dziubińskiej i własnem, po franc., niem. i polsku. Z mnóstwa prac jego różnej treści, wymieniamy niektóre, jak: „Bazar“ kom. (Poznań, 1842 r.); „Babie lato P. Dziubińskiej“ (Poznań, 1841 r.); „Medytacje P. Dziubińskiej“ (Poznań, 1841); „Lettre sur le celibat des prêtres“ (Poznań, 1841); „Die Monarchie nach den Ansichten des Grafen Jos. de Maistre“ (Berlin, 1851); „Organizacja pracy“ (Leszno, 1848); „Przyjaciel chłopów,“ pismo rządowe (Szczecin, 1850); „O Towarzystwie Jezusowem“ (z Ravignan); „Dwie powieści“ (1855); „366 zdań na zasadzie Doktorów Kościoła opartych“ (Poznań, 1842); „Jakie są zdolności Niemców i Polaków“ (1852, odbitka z *Dzien. dom.*). Ze Spazierem wydał w Paryżu 1834 „Illustrations israélites“ i t. d.

Breza Adam, literat, * 1850 w W. Ks. Poznańskiem, studja prawne kończył w Lipsku, był współpracownikiem *Kur. Warsz.*, następnie w *Kur. Codz.* pomieszczał recenzje teatralne; napisał pod pseudonimem Adama Goraja: „Tendencyjność i krytyka“ (1881) i podręcznik dla samouków „Literatura polska“ (1892). Posiada zdolności pisarskie, ale brak ścisłości w robocie literackiej pracom jego odejmuje wartość.

Brezanoczy Adam, prawnik węgierski, * 1751, † 1832 w Peszcie. Po skasowaniu zakonu Jezuitów, którego był członkiem, poświęcił się prawoznawstwu; był profesorem akademji w Koszycach, a ostatnio w Peszcie (1807—1826). Wydał kilka dzieł po łacinie o prawie kościelnem i węgierskiem, oraz „Explanatio juris naturae“ (1795, 2 wyd. w Peszcie 1824 r.).

Brezany, herb polski, znany tylko z nazwy.

Breze, *Breže*, miasto, ob. Friesach.

Brézé, dawny ród francuski osiadły w Andegawji od XIII w. Ważniejszymi członkami byli: *Piotr I* de **B.**, † 1427, radca i szambelan królewski; *Piotr II* de **B.**, * około 1410, † 1465, sławny wojownik i mąż stanu. *Jan* de **B.** hr. Maulévrier, † 1531, pierwszy szambelan królewski. Po nim ziemia **B.** przeszła w posiadanie domu Maillé (ob.), a w XVII w. kupił ją Tomasz Dreux, radca parlamentu paryskiego (ob. Dreux-Brézé). Por. Du Fresne de Beaucourt „Histoire de Charles VII,“ E. Cosmeau „Le Connetable de Richemont.“

Brezin Michał, filantrop francuski, * 1758, † 1828, który z ubogiego robotnika ślusarskiego dorobił się podczas rewolucji majątku, wynoszącego 5 miljonów i ofiarował go na założenie pod Garche w dep. Sekwany i Dazy przytułku dla starych i chorych robotników.

Breznobanya, miasto, ob. Bries.

Brezovaczki Tytus, pisarz słowieńsko-chorwacki, Paulin, * 1754, † 1805. Gorliwy obrońca swej narodowości, pisał satyry i komedje: „Mathias Grabanciasz ijak“ (1780); „Sveti Alexi“ (komedja, 1786). Wiele drobnych jego utworów, przeważnie wierszem, jest rozproszonych po wydawnictwach zbiorowych, wiele innych pozostało w rękopisie.

Brezowa *Rymawska*, miasteczko nad Rymawą, w Węgrzech, w komitacie Neutra; garbarstwo, handel skórami i bydłem, 6,000 miesz., głównie Słowaków.

Brezylja, *Brezylka*, roślina, ob. Caesalpinia, *Brezylkowe*, ob. Caesalpinieae.

Brežanie, Brižanie, gałąź słowiańskich Lutyków (Weletów), miała swoje siedliska w XI i XII w. między Glinianami a Stodoranami, na brzegach rzeki Hawli. Por. Lelewel w „Narodach i ziemiach słowiańskich“ (VIII, 21), Szafarzyk „Staroż. słowiań.“ (151, 604); Bogusławski „Dzieje Słowiańszczyzny.“

Brial don Michał Jan Józef, * 1743 w Perpignan, † 1828 w Paryżu, mnich benedyktyński; wspólnie z ks. don Klemensem, wydał 1786 r. XII i XIII tom dziejopisarzów francuskich pod tyt.: „Recueil des hist. des Gaules et de la Fr.“ Po zniesieniu zakonów pracował sam nad ogłoszeniem pięciu następnych tomów. Był także współpracownikiem 4 tomów: „Histoire litt. de la France“ (1833). Pisał różne rozprawy historyczne, znajdujące się w bibljotece narodowej w Paryżu.

Brialmont Henryk Aleksy, pisarz wojskowy, * 1821 w Venloo, został w r. 1843 porucznikiem inżynierji belgijskiej w r. 1864 majorem i dyrektorem w wydziale operacji wojennych, 1874 generałem i inspektorem twierdz, oraz korpusu inżynierji. W 1877 opracował plan obrony Bukaresztu i wschodniej granicy Rumunji; w 1855 wykonał plan obozu ufortyfikowanego pod Antwerpją, od 1870 pracował nad obroną rz. Mozy. Celniejsze jego pisma są: „Eloge de la guerre“ (1849); „Considérations politiques et militaires sur la Belgique“ (3 t., 1851—52); „De la guerre, de l'armée et de la garde civique“ (1849); „Histoire du Duc Wellington“ (3 t., 1856—57), wyborna, na źródłach oparta i wielką bezstronnością zalecająca się biografja; „Etude sur la défense des états et sur la fortification“ (3 t., 1863, z atlasem); „La fabrication improvisée“ (1870); „La fortification du champ de bataille“ (1878); „La fortification du temps présent“ (1885); „La fortification de l'avenir“ (1891) i in.

Brian Houghton-Hodgson, orjentalista angielski, * 1800, zapalony zwolennik buddyzmu, którym się przejął, będąc posłem angielskim u władcy Nepalu. Napisał: „Essays on the languages, literature and religion of Neapol and Tibet“ (Londyn, 1874); „Miscellaneous essays relating indian subjects“ (1880).

Brian, v. Brien, ob. Obrien.

Briançon (starożytne *Brigantium*), miasto warowne we francuskim depart. Alp. Wyższych, przy drodze wiodącej z Grenobli, przez Mont-Genèvre, do Turynu nad rz. Durance. Miasto **B.**, wzniesio-

Digitized by Google

ne 1,326 m. nad morzem, pod względem strategicznym bardzo ważne, bronione jest przez dziewięć fortów i uważane, jako klucz do Pjemontu, za jedną z ważniejszych twierdz Francji. Oprócz załogi znajduje się tu 4,600 mieszkańców, prowadzących handel produktami tamecznej okolicy.

Briansońska kreda, ob. Talk.

Brianza, okolica, odznaczająca się świeżem i zdrowem powietrzem, pięknem położeniem i wielką urodzajnością, zwana rajem Lombardji; leży u stóp Alp, pomiędzy Monza a jeziorem Como, obejmuje około 440 klm. kw. i liczy 200,000 miesz.; otrzymała zaś nazwisko od willi Brianza, gdzie niegdyś królowa Teodolinda przemieszkiwała.

Briare, miasto we franc. depart. Loiret, nad Loarą, z którą schodzi się tutaj najdawniejszy we Francji kanał, łączący Sekwanę z Loarą, zwany *kanałem Briare*. Zwane w starożytności Brivodurum, liczy to miasto 5,600 mieszk.

Briareos, olbrzym w mitologji greckiej, ob. Hekatonchejry.

Bric à brac (franc.), tandeta, rupiecie, zbieranina różnych towarów i przedmiotów.

Brictius Jan, Jezuita, rodem z Prus, † 1710, profesor teologji i prawa kościelnego w Warszawie, Brunsberdze i Wilnie. Napisał: „Filii Mariae eorumque obligatio" (Wilno, 1697); „Servus peccati in Christo representatus" (Brunsberga, 1710) i t. d., nadto życiorys biskupa Ujejskiego: „Vita V. P. Thomae de Rupniew Ujejski, primum Episcopi... dein religiosi S. J." (Brunsberga, 1706) i dziełko p. t. „Arcanum perfidiae judaicae revelatum de excessibus Judaeorum in Polonia" (1727).

Bridge of Allan, stacja klimatyczna w hrab. Stirling w Szkocji, nad rz. Allan, w górach, zasłoniona od wiatrów, kąpiele słone.

Bridgeman Fryderyk A., malarz amerykański, * 1847. W r. 1866 udał się do Paryża, gdzie kształcił się pod kierunkiem Gérome'a. Z obrazów jego najlepsze są: „Pogrzeb mumji" (1877), „Rynek handlarzy w Nubji" (1883), „Na tarasach algierskich" (1888). Na wystawie w Monachjum 1892 znajdował się obraz jego p. t. „Święto murzynów w Blidah."

Bridgend, miasto w ks. Walijskiem w Anglji, w hrab. Glamorgan, 4,500 miesz., kopalnie węgla i żelaza, huty żelazne.

Bridgenorth, miasto angielskie nad rz. Severn, 6,000 miesz., trudniących się wyrobem dywanów.

Bridgeport, miasto portowe w północno-amerykańskim stanie Connecticut, nad ujściem rz. Pequonnock, liczy 49,000 miesz.

Bridgeton (wym. *Bridżten*), miasto w stanie Jersey w Unii północno-amerykańskiej, o 3 mile od zatoki Delaware; 12,000 mieszk.; odlewnie i walcownie żelaza, fabryki gwoździ i igieł.

Bridgetown (wym. *Bridżtaun*), stolica angielskiej wyspy Barbados, należącej do Antylów (ob.), przy zatoce Carlisle, ma 25,000 mieszk. i wygodny port. Rezydencja gubernatora angielskiego i biskupa.

Bridgewater, miasto portowe w angielskiem hrabstwie Somerset, nad rz. Parret, ma 12,500 m.

Bridgewater Franciszek Henryk Egerton, hrabia, * 1756 r., bogaty i uczony dziwak, żył po większej części samotnie w Paryżu, otoczony psami i kotami, gdzie też † 1829. Zostawił po sobie pamięć, zapisawszy testamentem swoje rękopisy i 5,000 funt. ster. Muzeum Brytańskiemu, a 8,000 funt. st. akademji londyńskiej pod warunkiem, ażeby za pomocą konkursu uczonych wydała dzieło popularne, wykazujące mądrość, potęgę i dobroć boską. Wskutek tego zapisu wyszło od 1833—1840 kilka monografji, znanych pod ogólną nazwą *Bridgewater-bocks*, w których Bell, Buckland, Chalmers, Kidd i Whewell opracowali różne działy nauk przyrodzonych, kierując się poglądem teologicznym.

Bridgewaterski kanał, wielki kanał w angielskiem hrabstwie Lancaster, nazwany od księcia Franciszka Egerton *Bridgewater*, który w latach 1758—1771 wykonanie jego poruczył słynnemu Jakóbowi Brindley, a po nim jego następcy Flemshanowi. Kanał ten ciągnie się od bogatych kopalni węgla pod Worsley przez Manchester, Liverpool i przechodzi przez góry, doliny i rzeki, miejscami nawet wykuty jest w skałach, i dlatego jest to jeden z najdawniejszych tunelów. Długość podziemnego biegu wynosi 2 kilometry, całkowita zaś długość 140 klm. Za pomocą wodociągu, 39 stóp wysokiego, przeprowadzony jest przez rzeki Mersey i Irwell. Inny jeszcze kanał t. n., wykonany później przez tegoż księcia Bridgewater, łączy Hull z Liverpoolem, a tem samem morze Północne z Irlandzkiem.

Bridgman Laura, * 1829 w Ameryce, † 1889, była przedmiotem ciekawych spostrzeżeń psychologicznych. Mając dwa lata, straciła wzrok i słuch, a wkrótce potem smak i powonienie, tak, iż pozostała przy jednym tylko zmyśle—dotykania. Pomimo to nauczyła się szyć i robić pończochy, oraz abecadła dla głuchoniemych (palcowego) i ociemniałych (metalowego). Mając lat 11, rozumiała już niektóre zdania i uczyła się czytać i pisać, oraz wygłaszała kilkadziesiąt dźwięków. Do takiego wykształcenia przyczynił się głównie dyrektor zakładu dla ociemniałych w Bostonie, S. G. Hove. Por. J. G. Knie (Wrocław, 1852); K. Kaszewski *(Kłosy*, 1879).

Bridlington, miasto w ang. hrabstwie York, ze starym kościołem, 9,000 miesz. W pobliżu **B.** *Quay*, port i kąpiele morskie, oraz źródła mineralne.

Bridport, miasto nadmorskie w ang. hrabstwie Dorset, przy ujściu rzeki Brit do kanału, 7,000 mieszk., zajmujących się wyrobem płótna żaglowego i sieci.

Bridsza, miasto, ob. Masagan.

Brie, dawne hrabstwo francuskie, rozpadło się

Digitized by Google

na *Brie-Champenoise*, należące do Szampanji, i na *Brie-Française*, należące do Ile-de-France. Pierwsza z nich rozpadała się znowu na *Wyższą Brie* z miastem Meaux, *Niższą Brie* z miastem Propins i *Brie Pouilleuse* z miastem Château-Thierry. Wyższa Brie uważaną była za śpichlerz i karmicielkę Paryża. Cała kraina słynna jest z dobrego sera i złego wina. Dziś stanowi większą część departamentu Seine-et-Marne.

Brie-sur-Marne, wieś francuska na lewym brzegu Marny, w bliskości fortu Nogent. Zacięte walki w wycieczkach 30 listopada i 2 grudnia 1870 r. podczas wojny francusko-niemieckiej.

Brieg, miasto, ob. Brzeg.

Briel *(Brielle)*, miasto warowne w Niderlandzkiej prowincji południowej Holandji, na wyspie Voorne, przy ujściu rz. Maas, ma 4.300 mieszk. i port. Miasto to, niegdyś ważne, uważane jest za kolebkę wolności zjednoczonych prowincji Niderlandzkich, a to z powodu, że było pierwszem miastem, które opanowali Niderlandczycy (1572), uciekający do Anglji przed srogiem prześladowaniem księcia Alby.

Brielle, ob. Briel.

Brienne *(Brienne-le-Château)*, francuskie miasto w depart. Aube, nad rz. Aube; ma 1,700 miesz. i piękny zamek. Do r. 1790 istniała tutaj szkoła wojskowa, w której Napoleon pierwsze pobierał nauki. Pamiętne jest krwawą bitwą, stoczoną tutaj 1814, w której wojska mocarstw sprzymierzonych pod dowództwem Blüchera odniosły zwycięstwo nad Francuzami.

Brienne, znakomita rodzina francuska, której przodek Engelhardt I żył około 990 r. *Jan de Brienne*, syn króla Cypru, Erarda II, został 1210 królem Jerozolimy, a 1229 pozyskał także koronę konstantynopolitańską, † 1237 r. — Brat jego *Gauthier de Brienne*, po śmierci Henryka VI (1197) powołany na tron sycylijski, przez małżeństwo (1201) otrzymał od papieża w lennictwo Tarent i Lecce; przymuszony dwukrotnie zdobywać swoje państwo, poległ przy oblężeniu Sarno (1205). Jego syn *Gautier IV de Brienne*, Wielkim zwany, był 1229 namiestnikiem Jerozolimy, lecz wzięty w bitwie pod Gaza 1244 do niewoli przez Saracenów, został w Egipcie stracony 1251. — Syn jego *Gauthier V de Brienne*, utracił mienie i życie w zabiegach o panowanie nad Grecją; poległ w bitwie pod Cefissus 1311, zostawiając syna *(Gauthier VI de Brienne)*, który jako namiestnik Florencji (1326), w wyprawie podjętej celem odzyskania księstw greckich, skutkiem zarazy całe wojsko utracił; jednakże 1342, usadowiwszy się znowu we Florencji, rządził po tyrańsku. Powstanie narodowe 1343 r. zmusiło go do ustąpienia z kraju, poczem usunął się do Francji, gdzie został konetablem i poległ 1356 w bitwie pod Poitiers. Na nim wygasł ród **B.** Por. E. Georges „Jean de **B.**, empereur de Constantinople et roi de Jérusalem" (Troyes, 1858); Jassenay „Les Brienne de Lecce et d'Athènes, histoire d'une de grandes familles de la féodalité francaise 1200 — 1356" (Paryż, 1870); Perrens „Histoire de Florence" (1879).

Brienne Stefan Karol Loménie, kardynał i minister francuski, ob. Loménie de Brienne.

Brienz, jezioro w kantonie Bern w Szwajcarji, wśród gór, 15 klm. długie, 6 klm. szerokie, 261 metrów głębokie, 566 metr. nad poz. morza, przepływa przez nie rzeka Aar. *Brienz*, wieś nad brzegiem tegoż jeziora, jest stacją klimatyczną, posiada kąpiele i kurację serwatkową.

Brierley-Hill, miasto fabryczne w hrabstwie Stafford w Anglji, 12,000 miesz., fabryki żelaza i machin, huty szklane, kopalnie węgla.

Brierre de Boismont Aleksander, psychjatra, * 1797 w Rouen, † 1884, od 1834 prowadził w Paryżu zakład dla chorych umysłowych. Napisał: „Elements de botanique" (1825); „Observations médico-légales sur la monomanie homicide" (1826); „Relations historiques et médicales du choléra-morbus de Pologne" (1831); „Des hallucinations ou histoire raisonnée des apparitions, des visions etc." (1845, 1852, 1861); „Le fous de l'Angleterre" (1870).

Bries, *Brezno*, węg. *Breznobánya*, miasto w węgierskim komitacie Sohl, liczy 3,800 miesz. głównie Słowaków, trudniących się hodowlą bydła i wyrobem doskonałego sera owczego.

Briesen, ob. Brzeźno.

Brigach, jedna z rzek źródłowych Dunaju.

Brigantes, potężny za czasów rzymskich naród w Brytanji, którego stolicą było miasto *Eboracum* (dzisiejszy York), ujarzmiony przez Cerealisa, wodza Wespazjanowego.

Briganti (włos.) „niespokojni," od *briga* niepokój, dawniej nazwa buntowników, obecnie rozbójników włoskich. Por. Duborry „Le brigandage en Italie" (1875).

Brigantii, starożytny naród w Windelicji, siedzący na wschodnich brzegach jeziora Boden, z m. st. *Brigantia*, dzisiejszem Bregenz. Od niego to jezioro Bodeńskie (ob.) nosiło nazwę *Brigantinus Lacus.*

Brigantium, w starożytnych czasach warownia rzymska w kraju Seguzjanów w Galji Narboneńskiej, obecnie Briançon (ob.).

Brigg, okręt, ob. Bryg.

Briggs *(Briggius)* Henryk, matematyk, * 1556 w Warleywood, w Yorkshire, † 1630, był od 1619 profesorem w Oksfordzie. Gdy w owym czasie Nepper odkrył logarytmy, **B.** zwrócił jego uwagę na to, że liczba przezeń obrana za podstawę prowadzi do rezultatów w praktyce niedogodnych, i zaproponował użycie za podstawę liczby 10. Sam następnie zajął się obliczaniem tych logarytmów, zwanych pospolitemi czyli Briggs'owemi. Jego „Arithmetica logarithmitica" (1624) jest podstawą wszelkich późniejszych tablic logarytmicznych i zawiera logarytmy liczb od 1 do 20,000, oraz od 90,000 do 100,000. Obliczał też tablice

Digitized by Google

trygonometryczne, które po jego śmierci wydał Gellibrand p. t. „Trigonometria britannica“ (1633).

Brigham albo **Brigham Yung,** drugi prorok mormoński, * 1801 w Wittinham, w stanie Vermont, † 1877. Do 32 roku życia zajmował się rolnictwem. Po śmierci Józefa Smith'a (1844), założyciela mormonizmu (ob.), obrany został prorokiem. W r. 1846, unikając prześladowań mieszkańców stanu Illinois, przeniósł się ze swymi spółwyznawcami (15,000) z dotychczasowej siedziby w Nauvoo do doliny jeziora Słonego, gdzie założył miasto pustyni, albo Nowy Syjon. W r. 1850 kolonja mormońska tak wzrosła, że uznaną została za terytorjum Stanów Zjednoczonych pod nazwą *Utah*, a **B.** mianowany jej gubernatorem (1851). Posiadając nieograniczoną prawie władzę, rozpoczął **B.** silną propagandę, wysyłając misjonarzów do wszystkich części świata. W 1856, gdy prezydent Pierce nie chciał przyjąć terytorjum Utah (liczącego 30,000 miesz.) do liczby stanów Unji, wybuchła stąd 1857 wojna, zakończona zdobyciem stolicy **B.**, który ratował się ucieczką. W 1862 mormonowie, zreorganizowawszy swoje terytorjum, obrali **B.** 1863 gubernatorem krainy Utah, która pod jego zarządem wzrastała i okazywała wielkie przywiązanie do Unji amerykańskiej. **B.** był człowiekiem rozumnym, zręcznym, przedsiębierczym i niezłomnej woli. Pozostawił 17 żon, 16 synów, 28 córek i dość znaczny majątek. Najwyższą władzę objął po nim John Taylor. Por. Ch. Mackay „The Mormons“ (Londyn, 1851); W. H. Dixon „New America“ (1869); J. W. Gunnison „The Mormons“ (New-York, 1884); J. H. Kenedy „Early days of Mormonism“ (1888).

Brighella albo *Finochetto*, tak nazywają w ludowej komedji włoskiej rolę dowcipnego a chytrego lokaja, rodem z Bergamo. Odziany biało i zielono, mówi mieszaniną djalektu weneckiego ze słowami słowieńskiemi i nowogreckiemi. Por. Maurice Sand „Masques et Bouffons,“ Ignacy Matuszewski „Bohaterowie Jasełek“ (w zbiorze „Swoi i Obcy“).

Brighella.

Brighouse, miasto fabryczne w ang. hrabstwie York, 10,000 mieszk., fabryki tkackie i żelazne.

Bright Tymoteusz, wynalazca stenografji, * około 1551 pod Sheffieldem, † 1615 w Yorkshire, doktor medycyny, autor wielu dzieł lekarskich, wydał w. r. 1588 „Characterie, an art of short, swift and secrete writing by Characker.“ Jedyny egzemplarz tego dzieła, zawierającego pierwszą próbę pisma stenograficznego, znajduje się w Oksfordzie.

Bright Ryszard, lekarz, * 1788 w Bristolu, † 1858, studjował medycynę w Edymburgu, następnie był lekarzem szpitalnym w Dublinie, w r. 1827 został lekarzem stałym przy Guy's Hospital. Najważniejsze odkrycia jego dotyczą patologji nerek (ob. Bright'a choroba). Ogłosił: „Reports of medical cases selected with a view illustrate the symptomps and cure of diseases by a reference to morbid anatomy“ (1827).

Bright John, znakomity mąż stanu angielski, przywódca partji manczesterskiej i popularny agitator; * 1811 r. w Greenbank pod Rochdale, gdzie jego ojciec, kwakier, posiadał fabrykę kartonów, † 1889. W 15 roku życia począł się już zajmować sprawami kupieckiemi, a szczupły zasób wiadomości szkolnych uzupełnił dopiero później gruntownemi studjami w zakresie historji, ekonomji, spraw państwowych, oraz podróżami na stałym lądzie Europy (1835). Za powrotem czynny brał udział w agitacji przeciwko cłom zbożowym i w blizkie wszedł stosunki ze sławnym Ryszardem Cobdenem (ob.), przywódcą w Manchester tak zw. Anti-Cornlaw-League (1838), w której interesie rozwijał ogromną działalność, a przekonywającą wymową pozyskał dla niej stronników nawet we właścicielach wiejskich i dzierżawcach, naturalnych stronnikach monopolu zbożowego. Od r. 1844 zasiadając po lewicy w izbie niższej, przyczynił się znakomicie do pomyślnego zakończenia walki przeciw prawom zbożowym (1846). Zwycięstwo to było punktem wyjścia do utworzenia nowego stronnictwa politycznego, znanego pod nazwą *partji* albo *szkoły Manczesterskiej*, której najbliższym po Cobdenie naczelnikiem był **B.** i która zapisała na swym sztandarze zaprowadzenie reform ekonomicznych, usunięcie wszelkich praw wyjątkowych, podniesienie stanu robotniczego i bezwarunkowe przeprowadzenie zasady nieinterwencji w sprawach zewnętrznych. Broniąc wolności handlu i emancypacji Żydów, zwalczał w parlamencie wewnętrzną i zewnętrzną politykę lordów Russell'a i Palmerston'a, co przyniosło znaczny uszczerbek jego popularności. Mimo to występował, lubo bezskutecznie, przeciwko wojnie (Krymskiej) z Rosją i Chinami (1857). Wybrany powtórnie 1858 do parlamentu, rozpoczął silną przez mityngi agitację w interesie rozszerzenia powszechnego prawa głosowania, czego wszakże nie dopuścił Palmerston. Dopiero po śmierci tego polityka przyjęto odpowiedni bil reformy 1867 r., a zwycięstwo w tej sprawie wywalczył **B.** W roku 1868 objąwszy ministerjum handlu w liberalnym gabinecie Gladstone'a, występował przeciw parlamentowi w sprawie kościoła irlandzkiego i złożył dowody znakomitego talentu organiza-

Bright John.

Digitized by Google

torskiego. W r. 1870 wystąpił z gabinetu i znowu od 1872, po krótkiej przerwie, począł występować na widowni publicznej. W r. 1873 został znowu członkiem gabinetu, jako kanclerz Lankastru, ale już w 1874 wystąpił wraz z upadkiem liberalnego ministerjum Gladstone'a. Pisał o nim: Smith „Life and speecher of the R. H. John Bright“ (1881); tenże „John Bright, popular sketch, statesman and orator“ (1885). Mowy **B.**, prawdziwe arcydzieła politycznej mądrości i krasomówstwa, wyszły pod tytułem: „Public letters“ (1885).

Bright Karol Tilston, inżynier, * 1832, † 1888, pracował nad elektrotechniką, założył w r. 1853 telegraficzną linę podmorską pomiędzy Anglją a Irlandją, razem z Fieldem zawiązał w 1855 towarzystwo i kierował robotami przy zakładaniu telegrafu pomiędzy Europą a Ameryką, następnie poprowadził liny przez morze Śródziemne, w 1864 połączył Indje z morzem Czerwonem, w 1868 Stany Zjednoczone z wyspą Kuba, w 1851 wyspy Antylskie z międzymorzem Panama. Od r. 1860 do 1865 zasiadał w izbie niższej, w 1881 był komisarzem na wystawie elektrycznej w Paryżu. Ogłosił „Report of the committee on standards of electrical resistance“ (1863).

Brighta choroba, właściwie *zapalenie nerek miąższowe (nephritis parenchymatosa s. morbus Brighti)*, sprawa chorobowa, na którą Ryszard Bright (ob.) pierwszy zwrócił uwagę, była następnie wielekroć badana i opisywana. Jest to proces zapalny, dokonywający się w komórkach nabłonkowych kanalików nerkowych (ob. Zapalenie miąższowe). Odróżniają w tej chorobie formy, a raczej okresy—ostry i przewlekły. Z początku substancja korowa nerek jest mocno powiększona, czerwona i płynem przesiąkła, kanaliki rozszerzone, a nabłonek ich zgrubiały i mętny (okres pierwszy, **B.** ostra, zapalenie nerek krupowe). Następnie, jeżeli okres poprzedni nie zakończył się śmiercią albo wyzdrowieniem, komórki nabłonkowe powiększają się jeszcze bardziej i ulegają stłuszczeniu, kanaliki rozszerzają się mocniej, a zaciśnięte naczynia pozbywają się krwi; nerka więc staje się większą, twardszą, a czerwona dawniej substancja przedstawia się bladą (okres drugi). Wreszcie stłuszczone komórki rozpadają się i zostają wyrzucone lub wessane, ściany kanalików zapadają się w rozmaitych miejscach i obficie rozwija się tkanka łączna. Nerka wtedy mała, powierzchnia jej guzowata i ziarnista, konsystencja twarda (okres trzeci, zanikowy). Często brak pierwszego okresu, i choroba rozwija się daleko wolniej, pojedyńczemi ogniskami. Zmienionej budowie odpowiada zmiana w czynności nerek; w pierwszym okresie, jeżeli takowy istnieje, ból w pasie, mocz powstrzymany, albo w zmniejszonej ilości, zawiera białko i krew, przytem gorączka. W późniejszych okresach niema krwi ani bólu, ale białko ciągle w moczu się znajduje (ob. Albuminurja). Choroba ta ma bardzo ważny wpływ na organizm; pozbawiona białka surowica krwi z łatwością przesiąka przez naczynia, tworząc wodną puchlinę (ob.), czemu sprzyja zmniejszona ilość moczu. Odżywianie mocno upada, przyłącza się zapalenie rozmaitych organów, przerost serca; wreszcie umiera chory przy obrzęku mózgu, w objawach uraemji (ob.), albo wskutek wikłającego chorobę zapalenia. Jest to najczęstsza przyczyna ogólnej wodnej puchliny; wogóle choroba **B.** jest częsta; przyczyną jej bywa zaziębienie, nadużycie trunków, szkarlatyna, cholera, syfilis, gruźlica. Leczenie w pierwszym okresie jest przeciwzapalne, następnie kieruje się głównie do zniesienia puchliny, do polepszenia składu krwi (ob. Puchlina) i do usuwania przypadkowych powikłań.

Brighton, kwitnące miasto portowe w angielskiem hrabstwie t. n., na brzegach południowych Anglji, ma licznie zwiedzane kąpiele morskie i 116,000 mieszkań., do których podczas kąpieli przybywa jeszcze przeszło 50,000 gości. Jerzy IV, który wielce przychylnym był dla tego miasta, ma tutaj wzniesiony pomnik bronzowy. Godnym jest także uwagi most łańcuchowy, zachodzący w morze na 345 metrów i kończący się obszerną salą, zwany Chain Pier. Znajduje się tu też urządzone w 1872 akwarjum, które jest najznakomitszem w świecie, i wiele innych upiększeń, skąd **B.** jest miejscem letniego pobytu kupców londyńskich.

Brigido (hrabia), herb: W polu błękitnem na falującem morzu dwa delfiny tryskające, z ogonami do góry, ku sobie podpływają; nad niemi gwiazda złota 6-promienna. Nad koroną hrabiowską trzy hełmy ukoronowane, nad 1-m i 3-m delfin, jak na tarczy, na środkowym dwugłowy orzeł czarny z koronami złotemi. Labry błękitne, podbite srebrem. Indygenat w Galicji 1786.

Brigido.

Brigien, herb polski, znany tylko z nazwy.

Brignole, herb: W polu błękitnem lew czerwony w koronie złotej trzyma przed sobą drzewo śliwkowe z korzeniem. U szczytu pół lwa czerwonego w koronie złotej. Indygenat z r. 1768.

Brignole.

Brignoles, miasto okręgowe we franc. depar. Var, nad rz. Carami, 4,500 miesz., zajmujących się garbarstwem, hodowlą jedwabników, oraz handlem suszonemi śliwkami *(prunele, brignoles)*.

Brikci z Licska, prawnik, polityk i pisarz czeski, * około 1488, † 1543. Wydał: „Tituláre

Digitized by Google

stavu duchovního a světského zemí českých“ (1534), „Práva městská“ (1536, nowe wyd. 1880), „Nauczeni mudrcuov o spravováni a soudech lidských“ (1540) i inne. Por. J. Czelakovsky „O prawach miejskich mistrza **B.**“ (Praga, 1880).

Bril Maciej i Paweł, dwaj historyczni malarze niderlandzcy, urodzeni w Antwerpji, *Maciej* 1550, *Paweł* 1554 r. Starszy udał się w młodszym wieku do Rzymu, gdzie za Grzegorza XIII ozdobił Watykan freskami, i tu † 1584. Paweł, wykształcony pod okiem brata i sprowadzony przezeń do Rzymu, o wiele przewyższył swego mistrza. Styl jego, szlachetny a prosty, wywarł wielki wpływ na wszystkich pejzażystów wogóle, a na Annibala Caracci w szczególności. W utworach jego panuje jakiś uroczysty spokój, jakieś elegiczne usposobienie; wykonane są ze smakiem i elegancją; najudatniejsze z nich zbliżają się do Claude Lorrain'a, wielkiego naśladowcy Pawła. Największy zbiór krajobrazów jego znajduje się w pałacu Rospigliosi w Rzymie; inne piękne obrazy mieszczą się w galerjach: Monachijskiej, Wiedeńskiej i w Luwrze, „Budowa wieży babilońskiej“ w muzeum berlińskiem, a dwa, podobno najlepsze, w galerji pałacu Pitti we Florencji; † 1626 roku w Rzymie

Brillat-Savarin Anthelme, utalentowany literat francuski, * 1756 w Belley, † 1826. Za czasów rewolucji francuskiej, federalista, przymuszony był schronić się za granicę; później jednak był komisarzem armji w Niemczech, a w końcu członkiem sądu kasacyjnego w Paryżu. Wydał bezimiennie dzieła: „Vues et projets d'économie politique“ (Paryż, 1802); „Essais historique et critique sur le duel“ (Paryż, 1819) i „Physiologie du goût“ (Paryż, 1825); dopiero po jego śmierci dowiedziano się o prawdziwem nazwisku ich autora.

Brilon, miasto okręgowe w pruskiej regencji Arnsberg, nad rz. Ahe, 2 kościoły kat., 1 ewang., gimnazjum katolickie, fabryka chemiczna, kopalnie galmanu, 4,500 miesz.

Brin Benedetto, jeden z wybitniejszych współczesnych mężów stanu we Włoszech, * 1833 w Turynie, † 1897, z uniwersytetu przeszedł do korpusu inżynierskiego marynarki. Po odbyciu podróży naukowych został dyrektorem warsztatów okrętowych w Livornie. Jako inspektor generalny korpusu inżynierskiego marynarki, wypracował plany budowy dwóch wielkich pancerników włoskich: „Duilio“ i „Dandolo.“ W r. 1876 został ministrem marynarki w gabinecie Depretisa, powtórnie tę samą tekę piastował pod sterem Cairolego w 1878, a po raz trzeci w gabinecie Depretisa w 1884. Gdy Crispi przyszedł do władzy, **B.** zatrzymał najwyższe kierownictwo marynarki włoskiej aż do r. 1891, rozwijając je bardziej w kierunku technicznym, niż wojskowym. W roku 1892 został ministrem spraw zewnętrznych w gabinecie Giolittiego; po przyjściu nowem do władzy Rudiniego, powrócił **B.** raz jeszcze do teki marynarki.

Brincken.

Brincken, *Brinken*, herb: w polu błękitnem trzy róże białe w trójkąt, wierzchołkiem na dół zwrócony; w szczycie hełmu dwa skrzydła orle, prawe białe, lewe błękitne, a między niemi róża biała.

Brincken Juljusz, baron, leśnik, * 1792 roku w Brunświku, † 1846. Po ukończeniu uniwersytetu w Getyndze i akademji leśnej w Dreisigaker, był urzędnikiem leśnym w Niemczech, skąd w roku 1818 powołany został do Królestwa Polskiego, gdzie jako naczelny nadleśny do roku 1833, kierował urządzeniem gospodarstwa leśnego, brał czynny udział w wykładach szkoły leśnej i był jednocześnie głównym redaktorem *Sylwana* od 4 do 9 tomu. Zwiedziwszy z rozkazu rządu puszczę białowieską, wydał jej opis p. t.: „Mémoire descriptif sur la forêt de Białowieża“ (1827, w polskim przekładzie Kazimierskiego, w skróceniu w *Dzien. Warsz.* 1827, tłóm. niem. w Brunświku 1833). Ogłosił nadto „Wykład praktyczny węglarstwa“ (Warszawa, 1825) i „Rozprawy o leśnictwie“ (Warszawa, 1821). Zostawił nadto w rękopiśmie po niemiecku powieść p. t.: „Frankiści,“ której część była drukowana w przekładzie polskim, w *Bibl. Warsz.* 1845.

Brinckmann Karol Gustaw, baron, von, mąż stanu i poeta szwedzki, * 1764 w Brannkyrka pod Sztokholmem, † 1847. Od r. 1798 był posłem w Paryżu, Berlinie i Londynie, skąd odwołany 1810, został członkiem kolegjum spraw państwa w Sztokholmie. Pierwsze swoje „Poezje“ (2 t., Lipsk, 1789) wydał pod imieniem Selmara, a „Filozoficzne zdania i poezje“ (Berlin, 1806) bezimiennie. Za poemat „Świat genjuszu“ otrzymał 1822 r. pierwszą nagrodę akademji królewskiej. Przez długi czas uchodził za autora dzieła, napisanego przez Woltmanna, p. t.: „Memoiren des Hern von S-a.“ Bardzo ciekawą jest także jego korespondencja z najznakomitszymi ludźmi owego czasu.

Brindaban, *Bindraban*, miasto w Indostanie w prowincjach Północno-Zachodnich, nad rzeką Dżumną, święte miejsce Hindów i cel pielgrzymek dla obmycia się z grzechów, 22,000 m.

Brindisi, miasto okręgowe i rezydencja arcybiskupa we włoskiej prow. Lecce, nad brzegiem morza Adrjatyckiego, z portem i przystanią, oraz fortem św. Andrzeja, wzniesionym na leżącej w pobliżu wyspie; liczy 15,000 miesz. Jest to starożytne *Brundusium*, założone przez Kreteńczyków, czy też przez Eolczyków w Kalabrji; później było kolonją rzymską, a jako opatrzone wybornym portem, wzrosło do wielkiej pomyślności i znaczenia i liczyło do 100,000 miesz. Tu urodził się tragik Pacuvius i umarł Wirgiljusz.

Digitized by Google

Brindley James, hydraulik, * 1716 w Tunstead w hrabstwie Derby, † 1772. Młodość przepędził u cieśli, stawiającego młyny, a pierwszą jego ważniejszą pracą była machina wodociągowa, zbudowana 1752 dla kopalni węgla kamiennego, wkrótce zaś potem nowa przędzalnia jedwabiu. Kierował następnie budową kanału Bridgewater (ob.), którego wykonanie było przez wielu uważane za niemożliwe, oraz podał plan osuszenia bagien w Lincolnshire i wyszlamowania doków w Liverpoolu. Por. Smiles „James **B.** and the early engineers" (1864).

Bring, herb polski, znany tylko z nazwy.

Brink Jan, literat i powieściopisarz holenderski, * 1834 roku, kształcił się w Utrechcie, w roku 1860 był nauczycielem prywatnym w Batawji, a potem nauczycielem języka holenderskiego w Hadze. Napisał powieści: „Oostindische Dames en Heeren, vier bijdragen tot de kennis van de zeden" (1866—68); „Het verloren kind" (1879); „Emil Zola und seine Werke" (1876); studja o Bulwerze (1873), Hamerlingu (1883), Dickensie (1883); „Kleine Geschiedenis der nederlandsche letterkunde" (1877—91). Od 1891 był współwłaścicielem miesięcznika *Elzeviers geillus-treerd Maandschrift.*

Brink Jan.

Brink Bernard, historyk literatury, * 1841 w Amsterdamie, † 1892 w Strasburgu, od r. 1870 profesor w Marburgu, od 1873 w Strasburgu; napisał: „Geschichte der englischen Litteratur" (2 t., 1877—1889); „Uber die Aufgabe der Litteraturgeschichte" (Strasburg, 1891).

Brinken, herb, ob. Brincken.

Brinkmann Henryk Rudolf, prawnik niemiecki, * 1789, prawo studjował w Getyndze, w roku 1813 został adwokatem przy sądzie okręgowym westfalskim, w 1815 notarjuszem, w 1819 profesorem prawa w Kiel, w 1834 radcą sądu apelacyjnego tamże; napisał: „Ueber den Werth des bürgerlichen Gesetzbuches" (Getynga 1814); „Abriss der Lehre von den Klagen des Römischen Rechts" (1816) i in.

Brinton Daniel Garrison, etnolog, * 1837 w Thornbury (Pensylwanja), z zawodu lekarz, zajął się gorliwie badaniami nad etnologją amerykańską, w r. 1884 został profesorem w Academy of natural sciences, 1886 wice-prezydentem amerykańskiego stowarzyszenia dla postępu nauk. Założył drukarnię w celu wydawania dzieł oryginalnych, tyczących się języka i kultury plemion amerykańskich, i w przedmiocie tym ogłosił: „The Floridian Peninsula" (1859); „The myths of the New World" (1868); „Races and peoples" (1890); „The american race" (1891) i in.

Brinvilliers Marja Magdalena, margrabina, de, sławna truciciełka w XVII w., córka radcy parlamentu Dreux d'Aubray, * 1630, † 1676 w Paryżu. Nauczywszy się sposobu przyrządzania trucizn od swego kochanka, rotmistrza Gaudin de St. Croix, otruła swego ojca, dwu braci i siostrę. Szkatułka, pozostała po śmierci St. Croix, wykryła zbrodnie margrabiny. Przedtem jeszcze wyjechała była do Anglji, po niejakim czasie schwytana w Leodjum, gdzie się zamknęła w klasztorze, została ściętą w Paryżu 16 lipca 1676 r. Od tego to czasu datuje się we Francji znany *sąd trucizn* (cours des poisons). Por. Michelet „Décadence morale du XVII siècle" (w *Revue des deux mondes*, 1860); Dumas w „Crimes célebres;" „L'histoire du procès et l'arrêt de la condamnation de la madame de **B.**" (Paryż, 1676). Blanpain „La marquise de **B.**" (Paryż 1871); Pirot „La marquise de **B.**, récit de ses derniers moments" (1883).

Brinz Aloizy, prawnik niemiecki, * 1820, studja prawne odbył w Monachjum i Berlinie, w 1851 został profesorem prawa rzymskiego w Erlangen, w 1851 w Pradze; w 1861 był wybrany do sejmu czeskiego, w 1866 został profesorem prawa rzymskiego w Tybindze; ogłosił: „Lehrbuch der Pandekten" (1871). W r. 1871 został profesorem uniwersytetu w Monachjum.

Brinzan, herb polski, znany tylko z nazwy.

Brio, włoski wyraz muzyczny, znaczy: żywo, z werwą, pisze się najczęściej: *con brio*, czyli: z ogniem, z życiem.

Brion Gustaw, malarz francuski, * 1824, w Wogezach, † 1877, czerpał tematy rodzajowe z życia Alzatczyków, wykonał: „Wieśniacy Schwarzwaldu przy źródłach uzdrawiających," „Pogrzeb," „Odpoczynek po pracy" (w pałacu Luksemburskim), „Święto Trzech Króli" i in. Ilustrował niektóre dzieła Viktora Hugo.

Brioni, mała grupa wysp na morzu Adrjatyckiem, obok zachodnich brzegów Istrji, słynnych z pięknych drzew mirtowych i laurowych, oraz z wielce cenionego marmuru szarego, posiada kilka fortów należących do twierdzy Pola, dwie latarnie morskie.

Brionne, miasto w depart. francuskim Eure, nad rz. Rille, 3,577 miesz., fabryki sukna; tu w r. 1063 odbyło się koncyljum, które potępiło naukę Berengarjusza.

Brioschi Franciszek, matematyk, * 1824 w Medjolanie, † 1897, był profesorem mechaniki i matematyki w Pawji od r. 1851, dyrektorem instytutu technicznego w Medjolanie, senatorem i prezesem Akademji dei Lincei. Napisał: „Teorję wyznaczników iich zastosowania" oraz znaczną liczbę rozpraw. Od r. 1867 redagował *Annali di Matematica* w Medjolanie.

Brioso, toż co Brio.

Briot Karol August Albert, matematyk, * 1818 * 1882, był profesorem matematyki od r. 1857 w szkole normalnej, od roku 1870 wykładał fizykę

Digitized by Google

matematyczną. Ogłosił: „Essai sur la théorie mathématique de la lumière“ (1864); „Théorie mécanique de la chaleur“ (1869); „Leçons de mécanique“ (1861) i in.

Brioude, miasto okręgowe w dep. francuskim wyższej Loary, nad rz. Allier, 5,000 miesz., fabryki tiulu, winnice, kopalnie antymonu i węgla.

Briquettes (z fran. *cegiełki*), zbite bryły, przyrządzane z okruchów węgla kamiennego, do których jako spoidło służą produkty destylacji węgla. Cegiełki te ubijają się należycie w formach żelaznych i wielu razach zupełnie mogą zastąpić węgiel.

Brisacier, awanturnik francuski, rodem z miasta Blois, żył w XVII w., był sekretarzem królowej Marji Teodory, podał się za syna naturalnego króla Jana Sobieskiego, szantażem usiłował wyzyskać go na 100,000 talarów, lecz oszustwo wydało się, i **B.** został osadzony w Bastylji. Po uwolnieniu przybył do Polski, skąd udał się do Rosji, gdzie zmarł. Por. „Mémoires de l'abbé de Choisy.“

Brisae, nimfy karmicielki Bachusa; stąd jego nazwa *Brisaeus*.

Brisbane, w Australii wschodniej główna rzeka kolonji Queensland, zaczyna się w górach Burnett, przepływa żyzną okolicę i wpada poniżej miasta Brisbane do Oceanu.—**Brisbane,** od 1859 stolica nowo założonej kolonji Queensland, w Australji, nad rz. Brisbane, o 42 klm. od jej ujścia do oceanu, ma 94,000 miesz., dobry port, uniwersytet, flotę handlową ze 150 okrętów, gmach parlamentu i prowadzi ożywiony hotel.

Brisbane Sir Tomasz Magdoougall, astronom, * 1773, † 1860, był generałem angielskim i gubernatorem Nowej Walji Południowej, gdzie założył obserwatorjum astronomiczne w Paramatta, a po powrocie do Europy, podobne obserwatorjum w majętności swej w Makerstown, w Szkocji. Ogłosił w r. 1835 katalog 7,385 gwiazd nieba południowego; od r. 1833 był prezydentem tow. królewskiego w Edynburgu.

Briseis, Bryzeida, właściwie Hipodameja, córka Briseusa, króla Pedazu i arcykapłana w Lirnesie, znana z Iljady branka trojańska, niewolnica Achillesa i przedmiot jego zawziętego sporu z Agamemnonem, gdy ten ostatni zabrał ją Achillesowi w zamian za Chryzeidę, którą ojcu zwrócić musiał, aby zemstę bogów od wojsk swoich oddalić. Por. Iljada, I, 323; XIX, 243. Załączony rysunek wyobraża t. zw. tarczę Scypiona (srebrną), znalezioną w rzece pod Awinjonem 1656 r. Widzimy na niej zwrot Bryzeidy przez Agamemnona Achillesowi, aby go do pomocy przeciwko Trojanom skłonić. Bryzeidę prowadzi Antilochos, Achilles siedzi we środku, między nim a Antilochosem stoi Nestor, za Achillesem—Idomeneus i Odyseusz; Achilles jest zwrócony do Agamemnona, który przysięga, iż Bryzeida pozostała nietkniętą; za Agamemnonem stoi Meriones, dalej

Powrót Bryzeidy.

herold Taltybjos z rogiem. Na ziemi leży Fenika. Wokół rozrzucone dary, przeznaczone przez Agamemnona Achillesowi.

Brissac, starożytna rodzina francuska, pierwotnie zowiąca się *Cossé*, później *Brissac*, od jednej z majętności swych w Anjou. Historja wspomina głównie o sześciu członkach tego rodu, którzy wsławili swe imię. *Karol de Cossé* hr. *Brissac*, * około r. 1505, † 1563, marszałek Francji. Jego brat *Artur de Cossé*, hr. **B.**, * 1512, † 1582, nieprzyjaciel Hugonotów, także marszałek Francji. Syn Karola *Tymoleon de Cossé*, hr. **B.**, * 1543, również wróg Hugonotów, walczył 1565 na wyspie Malcie przeciwko Turkom, † 1569. Brat jego *Karol de Cossé*, hr. **B.**, należał do stronnictwa Gwizjuszów, był 1594 gubernatorem Paryża, który poddał Henrykowi IV i za to był mianowany marszałkiem Francji. W roku 1611, za panowania Ludwika XIII, pozyskał godność para i księcia; † 1621. *Ludwik Herkules Tymoleon de Cossé*, książę **B.**, * 1734, w r. 1792 w Wersalu zamordowany przez lud. Jego syn *Tymoleon de Cossé*, książę **B.**, * 1775, porzucił Napoleona i przeszedł na stronę Bourbonów; Ludwik XVIII mianował go za to parem; † 1848. Por. Marchand, „Charles I-er de Cossé comte de **B.** et maréchal de France“ (Paryż 1889); O. Anselm „Hist. généalogique; “La Chesnaye des Bois „Dict. de la Noblesse;“ Pinard: „Chronologie historique militaire.“

Brissac Albert, de Grillet, wojownik francuski, * 1627, † 1713; podczas Frondy stał po stronie dworu, a w czasie oblężenia Tournai i Douai w 1667 r. był raniony. Brał udział w wyprawie do Franche-Comté (1668) i w wojnie holenderskiej (1673). Został marszałkiem w 1688, a w 1691 gubernatorem Guise.

Brisson Barnaba, * 1531, adwokat generalny i prezes parlamentu; jeden z najpopularniejszych ludzi w Paryżu. Gdy posiadając wielką władzę po wyjeździe króla ze stolicy, niezupełnie szcze-

Digitized by Google

rze wychodził z ludem, został w pamiętnym dniu barykad 1591 r. powieszony. Z rozmaitych dzieł jego ważniejsze są: „De verborum, quae ad jus pertinent, significatione;" „De formulis et solemnibus pop. Romani" (1582); „De regio Persarum principatu" (1580) i t. d. Por. F. K. Conradi w wydaniu dzieła **B-a** „De formulis" (Halla, Lipsk, 1831).

Brisson Maturyn Jakób, przyrodnik * 1723 w Fontenay le Peuple, w Poitou, † 1806. Uczeń i współpracownik Réaumure'a, wykładał następnie fizykę w Paryżu, był członkiem Instytutu i kierował urządzaniem wynalezionych wtedy konduktorów. Główną jego pracą jest „Ornitologja" (6 t., 1760), zawierająca opis 1,500 gatunków ptaków, między temi 320 dawniej nieopisanych. Nadto ogłosił: „Pesanteur spécifique des corps" (1787); „Le règne animal" (1756); „Dictionnaire raisonné de physique" (2 t., 1800). Kurs jego fizyki dla szkół średnich przełożył na język polski Chojnicki (3 t., Wilno, 1800).

Brisson Eugenjusz Henryk, polityk francuski, * 1835 w Bourges, syn adwokata, studjował prawo w Paryżu i wstąpił do tamecznej palestry 1859, zajmując się zarazem dziennikarstwem. Po upadku cesarstwa został adjunktem mera Paryża. Wybrany z tego miasta r. 1871 do zgromadzenia narodowego zasiadł na skrajnej lewicy. Od r. 1876 członek izby deputowanych, przyłączył się do *Union érpublicaine* i został obrany jej na prezesa. W 1879 został wice-prezesem izby, następnie przewodniczącym w komisji budżetowej, a w listopadzie 1881 na miejsce Gambetty prezesem izby, na którem stanowisku pozostawał do 1885; w d. 30 marca t. r. objął po Ferrym (obalonym za wyprawę tonkińską) kierownictwo gabinetu, które złożył w tymże roku w grudniu. Był współzawodnikiem Grévy'ego na prezydenta rzeczypospolitej i otrzymał 68 głosów; przy współubieganiu na to stanowisko z Carnotem w roku 1887 tylko głosów 26; upadł również, współzawodnicząc z Perièrem w roku 1894. W r. 1868 założył czasopismo *Revue politique*. W r. 1892—3 był przewodniczącym w komisji śledczej, wyznaczonej do zbadania sprawy Panamskiej. W grudniu 1894 r. wybrany na prezesa izby deputowanych. W 1898, po nowych wyborach, pomimo silnej agitacji, nie został wybrany na prezesa izby, ale po upadku gabinetu Méline'a, Faure powierzył **B.** misję utworzenia gabinetu, który po objęciu rządów zajął się na nowo sprawą Dreyfussa (ob.).

Brisson Eugenjusz Henryk.

Brissot Jan Piotr, zwany od wioski, w której się urodził 1754 r. *de Varville*, jeden z mężów, którzy najwięcej wpłynęli na początkowy rozwój rewolucji francuskiej. Wcześnie już za liberalne opinje dostał się do Bastylji; uwolniony, wyjechał do Londynu, gdzie był czynnym członkiem stowarzyszenia, mającego na celu usunięcie handlu niewolnikami. Za powrotem do kraju zawiązał podobne stowarzyszenie 1788 r. pod nazwą *Société des amis des noirs*, które prędko wzrosło i wysłało **B.** do Ameryki. Wróciwszy 1789 r. założył po wybuchu rewolucji dziennik *Le patriote français*, który stał się ogniskiem prac przodowników rewolucji; wszystkich stronników reformy zwali reakcjoniści, wielce nienawidzący **B.**, mianem *Brissotin*. Wybrany do zgromadzenia prawodawczego, a później do Konwencji, występował w obronie Ludwika XVI; następnie dokładał wszelkich usiłowań dla wypowiedzenia wojny Anglji i Holandji (1792) i posiadał tak wielki wpływ, że został jednym z naczelników partji Żyrondystów. Obwiniony przez Robespierre'a o federalizm, aresztowany i wespół z 20 swymi przyjaciółmi stracony 31 października 1793 roku. Oprócz wielu pism treści politycznej i prawnej, wydał: „Voyage aux Etats-Unis" (Paryż, 1793). W roku 1830 ogłoszono jego „Mémoires" i „Testament politique" (4 t., Paryż).

Brissot Jan Piotr.

Bristenstock, góra w Alpach Glarneńskich, nad koleją żelazną Gotardzką, 3,074 m. nad p. m.

Bristol, miasto i hrabstwo w południowo-zachodniej Anglji, nad rz. Avon i Frome; sławne wyrobami z mosiądzu i miedzi, oraz tak zwanemi *brystolskiemi djamentami*, które przygotowują ze spatu, znajdowanego w pobliżu. Miasto liczy 220,000 m. i ma wiele starożytnych, jako też i nowoczesnych znakomitych budowli. Zakłady naukowe w **B.** są bardzo liczne. Bristol-Institution (od r. 1823) z muzeum geologicznem i zbiorem dzieł sztuki, bibljoteka, muzeum przyrodnicze, szkoła lekarska, kilka kolegjów, obserwatorjum. Z zakładów dobroczynnych, oprócz szpitali, wymienić należy dom sierot na 2,050 dzieci. W pobliżu miasta, nad Avonem, leży w powabnej okolicy sławny Clifton ze swemi licznie zwiedzanemi *kąpielami bristolskiemi*.

Bristol, nazwa kilku miast w Stanach Zjedn. Ameryki płn. 1) Miasto w hrabstwie Hartford stanu Connecticut, fabryka zegarów ściennych, gisernie, 7,400 miesz. — 2) Miasto w stanie Pensylwanji, hrab. Bucks, nad Delaware, liczne fabryki, źródła mineralne, 7,000 m. — 3) Miasto w hrabstwie t. n., w stanie Rhode-Island, pięknie położone, dobry port, 5,500 m. — 4) Miasto w hr. Sulliwan stanu Tennessee, kolegjum, młyny, 6,500 miesz.

Bristolska zatoka, zatoka, utworzona przez część morza Kamczackiego i wchodząca głęboko

Digitized by Google

w stały ląd Ameryki północnej, a ograniczona z południa przez półwysep Alaskę.

Bristolski kanał, kanał, utworzony przez ocean Atlantycki u ujścia rzeki Severn, pomiędzy księstwem Walji a hrabstwem Cornwall.

Bristolski papier, papier *isabey*, gruby i gładki papier, służący do akwarel i rysunku kredkowego, otrzymuje się ze zwykłego papieru do pisania przez sklejenie 3—12 arkuszy, silne ich ściśnięcie i wygładzenie.

Britannicus, * 41 po Chr., syn cesarza Klaudjusza i Messaliny, przydomek cesarza rzymskiego Klaudjusza, nadany mu wskutek podbicia przez niego Brytanji; ten sam przydomek miał Klaudjusz Tyberjusz Germanicus. Z rozkazu Nerona **B.** był otruty w czasie uczty r. 55. Był on ostatnim z rodu Klaudjuszów. Jego przyjaciel i późniejszy cesarz, Tytus, wystawił mu statuę złotą w Palacjum. Por. Taciti „Annales;" Suetonii „Claudius;" D Cassii „Hist. Rom."

Britannicus.

British Museum, ob. Brytańskie muzeum.

Britomartis („słodka panna"), nimfa z Krety, córka Zeusa i Charmidy, bogini łowów Uciekając przed ścigającym ją Minosem, rzuciła się ze skały Dikte w morze (stąd zwana *Diktynna)*, ale ujęta w sieć przez rybaków, udała się do Eginy, gdzie znikła w lasku, poświęconym Artemidzie. Legendę o niej najszczegółowiej opowiedział Kalimachos. Przymioty, jej przypisywane, czynią ją bardzo podobną do Artemidy.

Britz Wacław, malarz czeski, * około 1680, † około 1740. Malował obrazy historyczne i religijne. Najlepsze z nich są: „Św. Franciszek," „Św. Barbara" i t. d. Por. P. K. Nagler.

Briułow Aleksander, architekt, * 1798 w Petersburgu, † 1877 tamże; kształcił się w akademji sztuk pięknych w Petersburgu, następnie w Rzymie i od r. 1826 w Paryżu; był profesorem architektury w Petersburgu, gdzie wybudował teatr Michajłowski, obserwatorjum astronomiczne, znany pałac Zimowy i kilka cerkwi.

Briułow Karol, brat poprzedniego, malarz, * 1799, † 1852 w Marciano pod Rzymem; kształcił się w akademji sztuk pięknych w Petersburgu, następnie w Rzymie. Wykonał: kopję „Szkoły ateńskiej" Rafaela, „Ostatni dzień Pompei" (w Ermitażu petersburskim); „Śmierć Inezy de Castro" (1834). Jako malarz nadworny wykonał wiele obrazów do soboru Kazańskiego i św. Izaaka w Petersburgu. Por. Gniedycz w „Historji sztuk pięknych; Żeleznow w *Sovremiennika* (1889); E. Dobbert „K. **B.**" (Petersburg, 1871).

Briułow Karol.

Briułow Paweł, syn architekta Aleksandra, malarz, * 1840 w Petersburgu; w r. 1863 skończył wydział fizyko-matematyczny na uniwersytecie miejscowym; wykonał obrazy: „Po robocie" (1870); „Wiosna" (1878); „Przeszłe lato" (1881).

Brive-la-Gaillarde, miasto we francuskim departamencie Corrèze, nad rz. Corrèze, 16,000 miesz., fabryki konserw owocowych, handel drobiem i truflami.

Brixen, włos. *Brissanone*, miasto stołeczne powiatu tegoż nazwiska w Tyrolu, przy ujściu rzeki Rienz do Eisack, liczy 5,000 m. Jest to gród bardzo starożytny, o którym wspominają dokumenty historyczne już z r. 828. Tutejsze źródło mineralne żelazne z kąpielami Marji Ludwiki sprowadza corocznie licznych gości.

Brixenthal, dolina w Tyrolu, ze strumieniem Brixenthaler Ache, wpadającym do rzeki Inn pod Wörgl; mieszkańcy hodują stada bydła rasy tyrolskiej.

Brixham, miasto portowe w hrabstwie Devon w Anglji, nad kanałem La Manche, 7,000 m., kopalnie marmuru i rudy żelaznej.

Brixlegg, wieś w Tyrolu nad rz. Inn, pomiędzy Kufsteinem a Insbruckiem; kopalnie miedzi, srebra, fabryki żelaza, oraz stacja klimatyczna.

Brixton, dzielnica Londynu, w płd. jego stronie, liczne wille i ogrody, dom karny.

Briza, trawa, ob. Drżączka.

Brizeux Juljan August Pelagjusz, poeta francuski, * 1805, † 1858, napisał: „Marie," cenioną wielce sielankę (1831); następnie „Primel et Nola" (1841); „Les Bretons" (1845); „Histoire d'Armorique" (1855) i wiele pieśni w języku bretańskim, wydawanych p. t.: „Telen-Arvor." Komplet jego utworów wydany był w r. 1879 i 1879—84 w 4 tomach w Paryżu. Por. Duplaix „Brizeux" (1888); Luzel „Deux bardes bretons du XIX siècle: A. **B.** et P. Proux" (Quimperlé, 1889).

Brizio *(Bricci)* Franciszek, malarz i miedziorytnik włoski, * 1573 w Bolonji, † 1623; pracował naprzód w rzemiośle szewckiem, następnie poświęcił się malarstwu, naśladując Carracciego, wykonał wiele bardzo pięknych obrazów; z pomiędzy nich wyróżnia się obraz: „Ukoronowanie N. M. P.," znajdujący się w San-Petronio. Por. dr G. K. Nagler.

Brjańsk, miasto powiatowe w gub. Orłowskiej, nad rzeką Desną, 23,520 m. (1897), posiada założony w r. 1873 arsenał, ludwisarnię, warsztaty mechaniczne, w okolicy kopalnie fosforytów i żelaza, szkołę powiatową, 3 szpitale, bank miejski, sobór. — *Brjański powiat* obejmuje 5,970 wiorst kw. obszaru i 205,992 miesz.

Brjanskij Michał, syn Bazylego, portrecista rosyjski, * 1831. W r. 1864 otrzymał w akademji sztuk pięknych w Petersburgu medal srebrny za obraz „Żniwiarka małoruska." Do najlepszych

Digitized by Google

jego obrazów należą: „Wicię wianków w przeddzień Kupały“ (1865); „Dziewczyna ubierająca się po kąpieli“ (1868); „Ciężka choroba“ i w. in.

Brjochowskie wyspy, wyspy położone w ujściu rzeki Jenisej w Syberji, niezaludnione, latem tylko odwiedzane przez rybaków.

Brjus, ob. Bruce.

Brlić *(Berlić)* Ignacy Alojzy, według dawnej pisowni: *Berlich*, * 1795 w m. Brodzie na Pograniczu Wojskowem, † 1855. Poprzednio kupiec, oddał się studjom języka ojczystego, mianowicie poprawie pisowni chorwackiej; długi czas był zwolennikiem grafiki cyrylickiej W. St. Karadzicza, w dwóch jednak ostatnich wydaniach swej gramatyki („Grammatik der illyrischen Sprache,“ Buda, 1833, Zagrzeb, 1842), przyjął abecadło L. Gaja. W r. 1848, będąc na zjeździe słowiańskim w Pradze, wydał swój przekład „Rękopisu Kralodworskiego.“ Napisał także między innemi dzieje miasta rodzinnego (po niemiecku), oraz „Opis zwyczajów narodowych w Sławonji, zbiór pieśni“ i t. d. W sprawie oświaty narodowej położył wielkie zasługi.

Brlić Andrzej Torkwato, syn poprzedniego, * 1826, † 1868, wydał także gramatykę (po niemiecku, Wiedeń, 1854). Jako zwolennik cyrylicy, wydał tem abecadłem w r. 1857 „Izbori srpske poviestnice iz tureckijeh spomenika,“ czyli opis bitwy pod Marycą 1364 r. i na Kosowem polu r. 1389, z tekstem niemieckim i tureckim. Redagował pismo *Koło*. Pisał wiele do pism czasowych swoich i obcych. Używał pseudonimu „Kazimir.“ Zostawił pamiętniki (1844—1865).

Brno, miasto, ob. Berno.

Broach, miasto, ob. Barotsch.

Broadwood and Sons (wym. *Broadwudd*), firma fabryki fortepjanów, założonej w r. 1732 w Londynie przez Szwajcara Burkharda Tschudi i jego zięcia Johna Broadwooda. Zastosowana przy nich mechanika angielska jest wynalazku Holendra Americusa Backers. Po śmierci Johna **B.** († 1812) zarząd fabryki objął Henryk Fowler **B.** († 1893). Obecnie fabryka wyrabia rocznie kilka tysięcy fortepjanów.

Brobdingnag, kraj olbrzymów w podróżach Gulliwera, jak *Liliput* kraj karłów.

Broca Piotr Paweł, antropolog, * 1824 r. w Sainte-Foy-la-Grande (dep. Gironde), † 1880; medycynę studjował w Paryżu, następnie był chirurgiem w różnych szpitalach, a w Pitié prof. kliniki chirurgicznej, oddawał się przytem badaniom antropologicznym i był dyrektorem pracowni antropologicznej w szkole nauk wyższych. Towarzystwo antropologiczne w Paryżu jemu zawdzięcza swe założenie; wynalazł on około 20 narzędzi antropometrycznych, służących do pomiarów, między innemi: kraniograf, goniometr, stereograf i wykonał około 185 tysięcy pomiarów. Ogłosił: „De l'étranglement dans les hernies abdominales“ (2 wyd. 1856); „Traité des tumeurs“ (2 t., 1865—69); „L'étnologie de France“ (1859); „Mémoires sur les caractères physiques de l'homme préhistorique“ (1860); „Mémoires de l'anthropologie“ (2 t., 1871—75); „O przemianie gatunków“ (przekład polski 1872). Wespół z Bonamy i Beau opracował atlas anatomji opisowej, a od r. 1872 wydawał *Revue d'anthropologie*. Por. „Correspondance de Paul **B.**“ (2 t., 1886).

Brocard Henryk, matematyk, * 1845 w Vignot. Prace jego dotyczą głównie nowej geometrji trójkąta, do której rozwoju się przyczynił.

Brocchi Jan Baptysta, naturalista i podróżnik włoski, * 1772 w Bassano, † 1826 w Chartumie. Z początku poświęcał się prawu w Padwie, lecz następnie zwrócił się do nauk przyrodniczych, w których kształcił się w Rzymie. W Wenecji dał się poznać po raz pierwszy z kilku prac, jak: „Sulla sultura egiziaca“ (1792), o roślinach ogrodowych (1796) i z listów o Dantem (1797). W r. 1801 został nauczycielem w Brescia, a praca o kopalniach Mella (1808) zjednała mu posadę inspektora górniczego w Medjolanie, którą zajmował do zajęcia Włoch północnych przez rząd austrjacki; odtąd żył najwięcej w Rzymie, badając naturę Włoch w licznych wycieczkach. W r. 1821 wezwany został do Egiptu, dla objęcia tam zarządu górnictwa. Z innych jego prac wymienimy: „Memoria mineralogica sulla valle di Fossa“ (1811); „Trattato di conchiologia fossile subapennina“ (2 t., 1814); „Delle stato fisico del suolo di Roma“ (1830).

Brocchi Paweł, zoolog francuski, * 1839 r., † 1898; był profesorem instytutu agronomicznego i szkoły dróg i mostów. Napisał: „Traité d'ostreiculture“ (1883); „Traité de zoologie agricole“ (1886); „Les insectes nuisibles aux pommiers“ (1892); „La pisciculture dans les eaux douces“ (1896); „La race bovine“ (1897); „Instruction sur la pisciculture“ (1897).

Broccoli, ob. Brokuły.

Brochoccy vel **Brochowscy,** herbu Prawdzic, rodzina szlachecka mazowiecka ze Szczawina. *Jakób* kasztelan zakroczymski, odznaczył się r. 1618 w wojnie za Dymitra Samozwańca.—Syn jego, *Jan*, † 1647, kasztelan zakroczymski.—Syn Jana, *Adam*, kasztelan sochaczewski (ob. niżej).

Brochocki Jędrzej, herbu Osorja, starosta brzesko-kujawski, znakomity rycerz za czasów Władysława Jagiełły. Walczył pod Grunwaldem (1410), pobił Krzyżaków pod Nieszawą i z Zawiszą Czarnym dobywał zamku Gołubskiego i Kowalewa (1422).

Brochocki lub **Brochowski** Adam, w r. 1655 kasztelan sochaczewski, wysłany był przez Jana Kazimierza do Krakowa do króla szwedzkiego Karola Gustawa, celem skłonienia go do przyjęcia układów i ustąpienia z kraju. Później walczył ze Szwedami i umarł wkrótce po ich wypędzeniu.

Brochocki Walery, malarz polski, * 1849 we Włocławku; kształcił się pod kierunkiem Gerso-

Digitized by Google

Brochocki Walery.

na, następnie w akademji sztuk pięknych w Monachjum, maluje krajobrazy, wykonał: „Powrót z polowania," „Po zachodzie słońca," „Chata rybacka," „Południe," „Wiosna," „Zbiór siana," „Rankiem," „Na przedmieściu," „Wnętrze lasu," „Rekonwalescentka," „Kościołek na wsi," „Powrót z pola," „Przy studni," „Pierwsze śniegi," „Zagroda wiejska," „Zima," „Z życia na wsi," „Wieś podolska," „O zachodzie słońca," „Przed dworkiem," „Niedziela na wsi," „Na łące" i w. i.

Brochwicz, herb polski w kilku odmianach: **B. I** v. *Nialko* — w polu srebrnem

Brochwicz I.

Brochwicz III.

Brochwicz V.

jeleń czerwony w biegu, z koroną na szyi. Nad hełmem korona. — **B. II** v. *Jeleń* v. *Opole*, różni się od **B. I**-go brakiem korony na szyi jelenia i dodaniem ogona pawiego u szczytu. — **B. II** *z odmianą:* Jeleń barwy naturalnej, w koronie pięć piór strusich.—**B. III:** W polu złotem, z półksiężyca złotego barkiem ukośnie z prawo do góry z 6-o-promienną gwiazdą złotą — jeleń złoty. U szczytu na 3-ch piórach pawich półksiężyc złoty barkiem do góry z 6-promienną gwiazdą złotą między rogami. — **B. IV:** W polu czerwonem jeleń leżący. U szczytu pięć piór strusich.—**B. V:** W polu błękitnem z za muru czerwonego ukośno lewego, wyskakuje jeleń widoczny do połowy. U szczytu ogon pawi.

Brochwicz IV.

Brocken, u ludu *Blocksberg* (starożyt. *Mons Bructerus*), najwyższy (1,142 metrów nad p. m.) szczyt gór Harcu, w hrabstwie Stolberg-Wernigerode, tworzący środkowy punkt nazwanych od niego okolicznych wielkich gór granitowych. Na samym jego wierzchołku, zwykle od listopada aż do stycznia pokrytym śniegiem, stoi od r. 1800 wielki dom gościnny z wieżą drewnianą, z której roztacza się wspaniały widok na 60 klm. obwodu. **B.** jest ważnym punktem dla obserwacji meteorologicznych, ku czemu zbudowano tam stację. Podstawa góry ma około 2 mil kw. powierzchni. *Widmem Brockenu (Brockengespenst)* nazywa się zjawisko występujące przy nizkim stanie słońca;

Widmo Brokenu.

mianowicie obserwator, widzi cień swój w kolosalnych wymiarach, rzucający się na tle mgły. Zjawisko to występuje i na innych górach, a nawet i na wysokich wieżach. Por. Heyse „Geschichte der **B.**-reisen" (5 wyd. 1891); Jacobs „Der **B.** in Geschichte und Sage" (1878).

Brockes Bartold Henryk, * 1680 w Hamburgu, prawnik i urzędnik w mieście rodzinnem, † 1747 tamże, znany jako poeta religijny. Utwór jego „Irdisches Vergnügen in Gott" (9 t., Hamburg, 1721—48) obejmuje zbiór religijnych rozmyślań nad przyrodą. Napisał także oratorjum pasyjne: „Śmierć Jezusa;" przełożył Thomsona „Pory roku" (1745). Autobiografję **B.** wydał Lappenberg 1847. Por. Brandl „Barthold Heinrich **B.**" (1878).

Brockhaus Fryderyk Arnold, zasłużony księgarz niemiecki, * 1772 r. w Dortmund, † 1823 r. Pierwiastkowo założył księgarnię niemiecką w Amsterdamie i przeniósł ją następnie do Altenburga pod firmą „*F. A. Brockhaus.*" Wkrótce postawił księgarnię na wysokiej stopie zamożności, i r. 1818 przeniósł ją do Lipska, gdzie urządził przy niej drukarnię. Obok znanej powszechnie encyklopedji „Conversations Lexicon," którego od r. 1808 wyszło dotąd 13 wydań, wydawał wiele dzieł i czasopism, jak: *Deutsche Blätter* (1813—16), *Die Zeitgenossen* (od 1816), *Literarisches Conversationsblatt* (od 1820, teraźniejsze *Blätter für literarische Unterhaltung*), *Hermes* (od 1826), rocznik *Urania* (od 1810) i t. d. Po jego śmierci fir-

Digitized by Google

ma F. A. Brockhaus utrzymywała się daléj pod kierunkiem dwóch jego starszych synów, Karola i Ferdynanda Brockhausów (* 1788, † 1852 w Lipsku).—*Fryderyk* **B.**, * 1800, † 1864, objął kierunek drukarnią; *Henryk* **B.**, * 1804, † 1874 roku, księgarnią. Drukarnia, powiększona, jest jedną z najokazalszych i największych w Niemczech, bo mieści wszystkie inne do sztuki drukarskiej potrzebne zakłady. Oprócz dalszych wydań „Conversations Lexicon'u“ i oprócz dzieła „Kleiners Brockhausisches Conversations-Lexicon“ (w 4 t., 4 wyd. 1860), wydano tu jeszcze kilka dzieł podobnych, jak np.: „Conversations-Lexicon der neusten Zeit und Literatur“ (4 tomy, 1832—34); „Die Gegenwart“ (12 tomy, 1848 — 56); „Unsere Zeit“ (od r. 1857), stanowiące bieżące uzupełnienie encyklopedji; „Systematischer Bilder-Atlas zum Conversations-Lexicon“ przez J. G. Heck'a (1844—51); „Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste“ Erscha i Grubera i wiele innych. Tu między innemi wyszedł znany powszechnie „Illustrirtes Haus- und Familien-Lexicon“ (od r. 1860).— **Brockhaus** Herman, trzeci syn Fryderyka Arnolda, * 1806 w Amsterdamie, † 1877, poświęcił się nauce języków wschodnich, został 1839 r. profesorem nadzwyczajnym w Jenie, w r. 1841 przeniósł się do Lipska, gdzie r. 1848 otrzymał posadę profesora języka staro-indyjskiego i literatury. Z prac jego ważniejsze są: wydanie 5 ksiąg „Katha-sarit sagara“ Somadewy (Lipsk, 1839) i wydanie „Prabodha Chandroduya“ Krishna Misry (Lipsk, 1845); „Vendidad-Sade“ (Lipsk, 1850) i pieśni „Hafis'a“ (Lipsk, 1856). Projekt jego drukowania dzieł sanskryckich literami łacińskiemi (Lipsk, 1841), niemal powszechnie został przyjęty. Od r. 1853 redagował „Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesselschaft,“ a od r. 1856 „Allgemeine Encyklopädie“ (Erscha i Grubera). Por. „Die firma F. A. **B.** in Leipzig“ (1872).

Brockhaus Fryderyk Wilhelm.

Brockhuysen Jan, van, zwany także *Janus Brukhusius*, poeta i filolog holenderski, * 1649 r. w Amsterdamie, † 1707 r. Służąc w wojsku, wysłany był do Indji Wschodnich, a potem na wyspę San-Domingo i tu napisał poemat: „Celadon, albo tęsknota do ojczyzny.“ Oprócz zbioru poezji łacińskich (1684), które sam przetłómaczył na język holenderski, wydał i objaśnił komentarzami Propercjusza (1702) i Tybulla (1708).

Brocki Wawrzyniec, malarz krakowski. W r. 1745 jako mistrz cechu malarskiego podpisał akt reformy tegoż cechu.

Brockton, dawniej North-Bridgewater, miasto w stanie Massachusetts w Unji północno-amerykańskiej, 28,000 miesz.

Brod, nazwa wielu miejscowości słowiańskich. 1) **B.** *czeski* czyli *biskupi* (niem. *Böhmisch* **B.**), miasto powiatowe w Czechach nad rz. Szamberą, 4,000 miesz. Czechów, browar, cukrownia. — 2) **B.** *niemiecki* (*Deutsch*-**B.**), również miasto pow. w Czechach, nad Sazawą, 5,500 miesz., prawie wyłącznie Czechów, kościół gotycki, fabryki.—3) **B.** *wyższy* (*Hohefurt*), miasto w czeskim powiecie Kaplickim, nad Mołdawą, 1,500 miesz., Niemców.—4) **B.** *żelazny* (*Eisenbrod*), miasto w czeskim pow. Semilskim, nad Izerą, 3,000 miesz., niegdyś fryszerki żelazne. — 5) **B.** *węgierski* (*Ungarisch* **B.**), miasto powiatowe w Morawji, nad Olszawą, 4,500 miesz. — 6) Miasto i twierdza w kroacko-sławońskim komitacie Pozsega, nad Sawą, klasztor Franciszkanów, 5,000 miesz., był długo przedmiotem zatargu między Węgrami a Turcją, od której ostatecznie oderwany został r. 1671. — 7) **B.** *bośniacki* albo *turecki* (tur. *Buzuk*), ufortyfikowane miasto w bośniackim okręgu Banialuki, 1,400 miesz.

Broda, najniższa część twarzy, oddzielona rowkiem od wargi dolnej, z dołu dochodzi do podbródka, a na boki do kątów ust się rozszerza; w jej środku znajduje się często zagłębienie. Skóra jej pokrywa małą, płaską, trójkątną powierzchnię szczęki dolnej, *wyniosłość bródkową zewnętrzną*, i niektóre małe mięśnie. U mężczyzn, w czasie dojrzałości, broda zarasta włosami mniej lub więcej gęstemi.

Broda Piotr, malarz i ławnik starej Warszawy, wspominany w aktach miejskich z lat 1508—1509 i 1520.— Synowie jego, *Konstanty* i *Józef*, wstąpili do klasztoru Augustjanów.

Brodaricz Stefan, * 1480, † 1539, biskup wacowski (Weitzen), mąż stanu i dyplomata węgierski. Miał dyplom doktorski i był sekretarzem królewskim. W r. 1521 posłany był do Polski do króla Zygmunta z prośbą o pomoc przeciw Turcji i do papieża Klemensa VII, który obdarował go godnością kanclerza państwa. Napisał „De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohacsium“ (Frankfurt, 1603). W roku 1537 został biskupem wacowskim.

Brodawecznik (*Akodon*), rodzaj ssących z rzędu szczurowatych, żyją w górach peruwiańskich i cechują się uszami słabo rozwiniętemi, ukrytemi we włosach.

Brodawiec, *Słońcokwiat*, *Tomilek* (*Heltotropium*), rodzaj roślin z rodziny Ogórecznikowatych. Kielich pięciodzielny, korona tacowata, pręcików 5, osadzonych i zamkniętych w rurce; owoc pestkowiec suchy. **B.** *właściwy* (*H. europaeum*), ziele roczne, do 1½ stopy wysokie, rośnie w miejscach wystawionych na słońce w Europie południowej, niegdyś używane w medycynie. *H. peruvianum*, *heljotrop*, ulubiony krzew ozdobny, zaleca się miłą wonią waniljową, jednakowoż tak

Digitized by Google

swana pomada heljotropowa i wyciąg heljotropowy otrzymują się sztucznie z wanilji, z dodatkiem innych wonnych przetworów.

Brodawki *(Papillae)*, stożkowate wyniosłości, w ogóle nieznacznej, często mikroskopowej wielkości, jakie się normalnie znajdują na różnych powierzchniach w ciele ludzkiem. Tu należą: brodawka piersiowa, brodawki skórne (ob. Skóra), językowe (ob. Język), nerkowe, łzowe i t. d. **B.** lub *kurzajką (verruca)* nazywają też wytwór chorobowy, powstający na skórze z rozrostu normalnych jej brodawek; pojedyńcze brodaweczki powiększają się i okrywają mocno zgrubiałym naskórkiem; cały utwór, z licznych brodaweczek złożony, dochodzi wielkości grochu do orzecha włoskiego, jest twardy, rogowy, jednostajny, albo w postaci szczoteczki; są to **B.** *twarde*, odróżniają bowiem i **B.** *miękkie*, zwykle obszerniejsze i płaskie, barwy brunatnej i włosami porosłe. Są to nowotwory łagodne, istniejące przez czas mniej albo więcej długi i niekiedy spadają dobrowolnie. Czasami znajdują się na ciele w bardzo wielkiej ilości; są wypadki, w których **B.** dają niewątpliwie początek rakowcom czyli rakom skórnym. Usuwa się je przez odcięcie, podwiązanie, lub wypalanie lapisem.

Brodawnik, roślina, ob. Podróżnik.

Brodeskul, herb polski, znany tylko z nazwy.

Brodnica (niem. *Strasburg)*, miasto powiatowe w Prusiech Zachodnich, w regencji Kwidzyńskiej, nad Drwęcą, ma kościoły katolicki i ewangelicki, gimnazjum, cegielnie, tartak, 7,000 miesz., przeważnie katolików Miasto powstało 1285 r. obok zamku krzyżackiego, założonego w 1268. W 1466 przyłączone zostało stanowczo do Polski, od 1807 —15 należało do Księstwa Warszawskiego.

Brodnici, gałąź Słowian rosyjskich, mieszkających w XII i XIII w. w sąsiedztwie Muromców i Gorodczanów. Brali udział w zatargach książąt ruskich i w najściu na Ruś Tatarów.

Brodnicki Gedeon, arcybiskup połocki, **unicki,** † 1618.

Brodnickie starostwo, *niegrodowe*. Było położone w województwie Chełmińskiem, powiecie Brodnickim. W 1664 składało się z m. Brodnicy, folwarku Fiowo i wsi: Szabda, Góra, Szczuka, Gorczenica, Karwowo, Najmowo, Małki, Zmijowo, Zbiczno, Słoszewa, z folwarków: Dąbrówka, Cieszyny, Wroczki, Kawki, Tylice, Nieżywięcie, Brudzawa z sołtystwem, Krusin, Lembarg, Gorale, Pokrzydowo, Jajkowo, Wielkie i Małe Książki, Skrobacz, Budziszewo, Bukowiec, Nowydwór, Piaskowianie, Gotardowo, Sobiesiernie, 22 włók we wsi Karwowie, oraz cały klucz Licbarski z m. Lautenburg czyli Licbark. W r. 1771 posiadała je wraz z sołtystwami Anna z Fryzów Szmitowa, wdowa po Karolu Szmicie, staroście brodnickim, opłacając z niego kwarty złp. 10,334 gr. 1, a hyerny złp. 5,794 gr. 25.

Brodowicz Maciej Józef, lekarz, * 1790 roku w Grzymałowie, na Podolu, † 1885. Studja lekarskie ukończył 1817 w Wiedniu i został asystentem kliniki terapeutycznej tamże. Po powrocie do Galicji został profesorem patologji, terapji i kliniki lekarskiej w uniwersytecie Jagielońskim i na tym polu największe położył zasługi. W 1840 obrany był rektorem uniwersytetu, 1847 od obowiązków profesorskich się usunął. Był też prezesem towarzystwa naukowego. W 1867 w dowód uznania jego 50-letniej, pełnej zasług działalności lekarskiej, wydział lekarski wręczył mu dyplom honorowy. W *Rozmaitościach naukowych* i *Rocznikach wydziału lekarskiego krakowskiego* drukował: „O instytutach klinicznych;" „Żywot Jędrzeja Badurskiego;" „Rzut oka na stan ogólny Towarzystwa naukowego, z uniwersytetem Jagielońskim połączonego." Oprócz tego wydał: „Anatomia et physiologia dentium humanorum" (Wiedeń, 1817); „Ogólny przegląd mojego lekarskiego i nauczycielskiego zawodu" (Kraków, 1871). Życiorys **B.** pomieścił dr. Szokalski w *Tyg. Illustr.* w r. 1872.

Brodowiczowa (ze Szwejkartów), córka malarza ze Lwowa, żona doktora medycyny i profesora, uczennica Cziczimary, była niepospolitą śpiewaczką i przez długie lata ozdobą sceny krakowskiej i wileńskiej. Powtórnie zaślubiła Skibińskiego, śpiewaka *buffo*, † w Wilnie.

Brodowski.

Brodowski, v. *Łada* I odm., herb polski: w polu czerwonem na barku podkowy srebrnej, krzyż srebrny kawalerski, z prawej strony strzała ostrzem do góry, a z lewej na murawie strzelec leśny trzyma rosochacz czarny. U szczytu pół lwa złotego ukoronowanego z mieczem w łapie. („Księga herbowa" hr. J. Ostrowskiego).

Brodowski Samuel, porucznik i audytor regimentu pieszego, imienia królewicza polskiego, za panowania Augusta III. Przełożył z niemieckiego dzieło Andrzeja Khewenhüller'a o sztuce wojennej „Ars militaris" (Kraków, 1750) i zebrał prawa wojenne polskie p. t. „Corpus juris militaris polonicum etc.," wydane po niemiecku w Elblągu 1753 p. t. „Polnisches Krieges-Recht;" w rękopisie pozostawił pracę p. t. „Buława sławna w obozie i w senacie," którą później Żegota Pauli uzupełnił i wydał p. t. „Żywoty hetmanów Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego" (Lipsk, 1844 i Lwów, 1850).

Brodowski Józef, malarz, profesor akademji sztuk pięknych w Krakowie, * około 1780 w Warszawie, † 1853 w Krakowie. Zostawił po sobie kilkadziesiąt obrazów, najwięcej dotyczących okolic Krakowa, tudzież scen historycznych z końca XVIII wieku, jak: „Sąd ostateczny żydowski," „Chrystus przemawiający do św. Piotra," „Widok zamku krakowskiego," portrety: Stanisława hr.

Digitized by Google

Wodzickiego, kasztelana Ignacego Miączyńskiego, Józefa Maksymiljana hr. Ossolińskiego, Artura hr. Potockiego, Thorwaldsena, śpiewaczki Catalani i in.; utwory jego pendzla były powszechnie poszukiwane. Biografja jego jest w *Rozmaitościach Lwowskich* (№ 32, z 1855).

Brodowski Antoni, herbu Łada, znakomity malarz historyczny, * 1784 w Warszawie, † 1832 tamże. Kształcony pierwotnie w kraju, wyjechał 1805 do Francji, gdzie bawił trzy lata, ucząc się malowania minjatur. Po powrocie jednak do kraju zaniechał tego rodzaju i w 1809 wysłany został kosztem rządu do Paryża, gdzie przez 5 lat pobierał naukę malarstwa historycznego od sławnego mistrza Gérarda. W 1819 r. wystawił wielki obraz „Gniew Saula," za który otrzymał najwyższą nagrodę ówczesnej wystawy. Mianowany profesorem malarstwa przy uniwersytecie warszawskim (1822), pełnił te obowiązki do końca jego istnienia. Pozostawił tylko cztery wielkie obrazy historyczne i wiele portretów znakomitszych osób swojej epoki, jak: ks. Dominika Radziwiłła, Adama Krasińskiego, biskupa kamienieckiego, Tadeusza hr. Mostowskiego, ks. Józefa Poniatowskiego, J. U. Niemcewicza, Ludwika Osińskiego, Jana Pawła Woronicza prymasa i in. Życiorys jego mieści się w Rastawieckiego „Słowniku malarzów polskich" (t. 1-szy), Wójcickiego „Cmentarzu Powązkowskim" (t. 1-y), oraz w *Tygodn. Ilustr.* z r. 1885 w № 137.

Brodowski Antoni.

Brodowski Tadeusz, syn poprzedniego, * 1821 w Warszawie, † 1848; kształcił się pod Blankiem i Kokularem. Wysłany 1841 r. kosztem rządu za granicę, bawił lat dwa w Rzymie, później przeniósł się do Paryża i tu pracował pod okiem Horacego Verneta, w którego rodzaju najwięcej miał upodobania. Kilka jego obrazów, jak: „Oblężenie Wiednia," „Książę Józef Poniatowski nad Elsterą," oraz „Sceny wojenne polskie," świadczą o znakomitych zdolnościach tego artysty.

Brodowski Józef, herbu Łada, artysta-malarz, drugi syn Antoniego, * 1828 roku w Warszawie, nauki gimnazjalne odbył w Warszawie i tu też ukończył szkołę sztuk pięknych w 1851; od r. 1853 do 1856 przebywał na stypendjum skarbu Królestwa w Petersburgu, jako uczeń tamtejszej akademji sztuk pięknych. Odznaczał się zdolnością kompozycyjną w zakresie malarstwa batalijnego, szedł na tej drodze torem ubitym przez Januarego Suchodolskiego i starszego brata swego Tadeusza. Obiera do obrazów przedmioty, w których konie bywają najczęściej głównem zadaniem. Do najudatniejszych prac jego należą: „Kulig," „Zuzula," „Straż egniowa warszawska," „Zosia Strawińska," „Polowanie na sarny" i „Koń faworyt." Stale używany przez niego rozmiar figur około 12 cali; w nim wykonał niemało obrazów, rozrzuconych po kościołach Królestwa, Wielkiego Ks. Poznańskiego i niektórych włoskich. Oprócz tego niemało istnieje pojedyńczych jego ręki wyobrażeń koni i krów, pełnych życia i prawdy naturalnej, którą się malowidła jego odznaczają.

Brodowski Józef.

Brodowski Włodzimierz, lekarz, * 1825 w gub. Mińskiej, nauki lekarskie studjował w Moskwie, gdzie w 1859 otrzymał stopień doktora na zasadzie rozprawy „Quaedam de thrombosis historia, anatomia pathologica atque aethiologia." Następnie był lekarzem w szpitalu Ujazdowskim w Warszawie. Po otwarciu akademji lekarskiej w Warszawie był adjunktem przy katedrze anatomji patologicznej, potem zaś w Szkole Głównej, a następnie od 1864 w uniwersytecie zajmował katedrę tego przedmiotu aż do 1897; kilkakrotnie był obierany dziekanem wydziału lekarskiego. Towarzystwo lekarskie warszawskie dwukrotnie wybierało go na swego prezesa 1868—1874, oraz 1888—1890; w 1892 r. powierzyło mu najwyższą godność sekretarza stałego, a w uznaniu zasług jego na polu naukowem wręczyło mu w r. 1887 dyplom na członka honorowego. Wykład jego zajmujący, jasny i prawdziwie naukowy rozszerzył u nas zamiłowanie do anatomji patologicznej i znajomość tej ważnej nauki. B. ogłosił wiele spostrzeżeń kazuistycznych w *Gazecie Lekarskiej*, a oprócz rozpraw w *Pamiętniku Tow. lek.* wydał „Rys anatomji patologicznej człowieka." W r. 1898 obrany został prezesem warsz. tow. dobroczynności.

Brodowski Włodzimierz.

Brodsky M., pisarz czeski, ob. Fricz Józef Wacław.

Brodsky, pseudonim pisarza czeskiego Zahradnika B. (ob.).

Brodu Andrzej (z), doktor i profesor na uniwersytecie praskim, przeciwnik J. Husa; jeden z sprawców zaboru i zniszczenia pism Wiklefa (1408). W sporze Husa z profesorami Niemcami na uniwersytecie o tak zwane cztery głosy, z początku stał po jego stronie, co do Komunji św. pod obiema postaciami. Podobnież był stronnikiem niemieckich teologów, zwłaszcza po uchwale soboru konstancjeńskiego, potępiającej utrakwizm. Zmuszony opuścić kraj, † 1427.

Brody, miasto wolno-handlowe, w obwodzie Złoczowskim, w Galicji, w pobliżu granicy rosyj-

Digitized by Google

skiej; liczy 20,000 mieszk., po większej części Żydów. Stanowi ono ważny punkt handlowy pomiędzy Niemcami i Austrją z jednej, a Rosją i Wschodem z drugiej strony. Posiada gimnazjum i urząd powiatowy. Miasto to założone zostało w 1684 r. przez Stanisława Żołkiewskiego i zwało się w początku *Lubicz*, później dopiero uzyskało dzisiejsze swe nazwanie. Tu urodził się powieściopisarz Józef Korzeniowski, któremu w 1897 postawiono tu pomnik.

Brodzące *Podkasale, Szczudłowate, Grallae, Grallatores*, rzęd ptaków. Cechami tego rzędu są nogi brodzące, to jest przedłużone, z częścią goleni obnażoną; palce błoną spięte przy nasadzie, a niektóre całkowicie płetwowate. Ciało ich najczęściej jest szczupłe, wysmukłe; dziób różnokształtny, zwykle prawie przedłużony. Żyją na błotach i nad wodami. Należą tu następne rodziny: chróściele, kurodzioby, czaple, bociany, ibisy, żórawie, drobie, siewki i bekasy, oraz czerwonaki.

Brodzic I, herb polski: w polu czerwonem na pierścieniu złotym trzy krzyże złote, jeden ukośnie w prawo, drugi ukośnie w lewo, trzeci na dół. U szczytu 5 piór strusich.—**B.** II: pole czerwone,

Brodzic I.

Brodzic II.

Brodzic III

u szczytu trzy pióra, reszta jak wyżej. — **B.** III: pole czerwone, krzyże się stykają, u szczytu białe pióro strusie, między dwoma czerwonemi.

Brodziec *(Pogostemon)*, rodzaj roślin z rodziny *Wargowych*, zioła w Indjach wschodnich i Japonji o liściach przeciwległych, ogonkowych i kwiatach zebranych w podhaldaszki okółkowe, które razem tworzą postać kłosa. — **B.** *paczula (Patchouly)*, ziele trwałe, rosnące w Indjach wsch. na Cejlonie i na Jawie, dostarcza znanej *paczuli*, używanej do pachnideł i przeciwko mólom. Paczulę stanowią liście, zawierające olejek nader silnej woni, który się składa z terpenu $C_{15}H_{24}$ i kamfory paczulowej $C_{15}H_{26}O$. Arabowie sądzą, że paczula chroni od chorób zaraźliwych.

Brodziński Andrzej, * 1786. Po ukończeniu uniwersytetu lwowskiego, wstąpił do wojsk Księstwa Warszawskiego i poległ 1812 podczas odwrotu wielkiej armji, w przeprawie przez Berezynę. Oprócz kilku prac pozostałych w rękopisie, wyszły jego: „Zabawki wierszem“ (Kraków, 1807) i „Dziewica Orleanu, tragedja Szyllera, przekład z niemieckiego wierszem, z dodaniem różnych poezji tłómacza.“ Pracę tę ogłosił dopiero brat jego Kazimierz w Warszawie 1821.

Brodziński Kazimierz, młodszy brat poprzedniego, * 1791 we wsi Królówce, w obwodzie Bocheńskim, w Galicji. Dlatego na wielu poezjach podpisywał się *Kazimierz z Królówki*. Utraciwszy matkę w dziecinnym wieku, otrzymał w macosze najgorszą opiekunkę. Pierwsze nauki pobierał w szkole elementarnej lipnickiej, gdzie przez 4 lata nauczył się tylko czytać i pisać. Stamtąd towarzyszył bratu do szkół w Tarnowie i w Krakowie, gdzie brat uczęszczał na uniwersytet, on zaś samemu sobie zostawiony, znowu niczego się nie uczył. Odesłany powtórnie do Tarnowa, ukończył tam szkoły 1809 w 18 roku życia i zaciągnął się do pułku artylerji Księstw Warszawskiego; odbył kampanję rosyjską, w której utracił brata Andrzeja, sam był ranny i wzięty do niewoli pod Lipskiem 1813 r. Po otrzymaniu uwolnienia ze służby wojskowej, dawał lekcje literatury polskiej i stylu w konwikcie na Żoliborzu. W 1821 mianowany zastępcą profesora w liceum warszawskiem, 1822 powołany do wykładu literatury w uniwersytecie, został w roku 1826 stałym profesorem i członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W roku 1832 otrzymał pensję emerytalną, † 1835 w Dreźnie i na tamtejszym cmentarzu pochowany. W kościele warszawskim Opieki św. Józefa stoi na prawo posąg Brodzińskiego, dłuta W. Oleszczyńskiego. Estetyk i krytyk znakomity, w rozprawach swoich np. „O klasyczności i romantyczności“ (i innych) pierwszy wykładał jasno zasady nowych w poezji dążności, głosił prawdziwe o poezji wyobrażenia, dowodził potrzeby zastąpienia czemś nowem przeżytego już klasycyzmu i przygotował tym sposobem umysły do przyjęcia nowego zwrotu w literaturze naszej, stworzonego przez Mickiewicza. Z tego powodu przywykliśmy go zwać *Janem Chrzcicielem* poezji polskiej. W ogóle położył B. w literaturze naszej daleko większe zasługi jako głęboki myśliciel i krytyk, aniżeli poeta. Teorje swoje popierał zaraz przykładami; on bowiem pierwszy pieśni ludowe przekładał z innych słowiańskich narzeczy i osnuł „Wiesława“ (1820) na tle czysto narodowem. Jak ta „Sielanka krakowska“ przyjętą została przez ogół, najlepiej poświadcza kilkanaście jej wydań. Inne dzieła jego są: „Templarjusze,“ tragedja Renouard'a, tłóm. (Warszawa, 1819); „Pisma“ (2 t., Warszawa, 1821, obejmujące i „Wiesława“); „Elegje“ Jana Kochanowskiego, przekład z łacińskiego (Warszawa, 1829); „Pisma rozmaite,“ tom 1 (więcej nie wy-

Brodziński Kazimierz.

Digitized by Google

szło); „Dzieje Starego i Nowego Testamentu," według wydania T. Derome (Warszawa, 2 t. z ryc., 1837); „Poselstwo" (1838). Zupełne wydanie pism **B.** p. t. „Dzieła" wyszło w 10 t. w Wilnie, 1842—44, oraz w Poznaniu, staraniem J. I. Kraszewskiego, 8 t., 1872—74. W latach 1822 i 23 był współredaktorem *Pamiętnika Warszawskiego*, a od 1833 redagował przez trzy lata *Magazyn Powszechny*. Wspomnieć należy, że najpiękniejsze jego rozprawy prozą i wiele wzniosłych poezji, pozostało w rękopisach, które zebrał F. S. Dmochowski i przesłał do Drezna, gdzie ich wydaniem zajął się J. I. Kraszewski. Por. Mecherzyński „Charakterystyka i dążność poety" (w *Bibl. Warsz.* 1859); Bełcikowski „K. **B.**" (1886); Zygmunt Hordyński „Brodzińskiego lata szkolne" (1888).

Brodziszewski Wojciech Anzelm, * 1779, † 1866, kanonik, oficjał kapituły katedralnej i surogat konsystorza w Gnieźnie. Mianowany wikarym archidjecezji poznańskiej, odgrywał ważną rolę w sporach arcybiskupa, ks. Dunina, z rządem pruskim w przedmiocie małżeństw mieszanych, jako zręczny obrońca władzy duchownej, za co przez półtora roku był więziony. W 1841 prekonizowany w Rzymie na biskupa temiscyseńskiego i otrzymał sufraganję gnieźnieńską. Por. Korytkowski „Prałaci i kanonicy metropol. gnieźn."

Brodzki Wiktor, artysta rzeźbiarz, * 1825 w gub. Wołyńskiej. Po ukończeniu nauk gimnazjalnych, rozpoczął praktykę sądową, ale okazujące się w młodzieńcu zdolności artystyczne skłoniły go do poświęcenia się rzeźbie. W roku 1855, ukończywszy kurs w akademji sztuk pięknych w Petersburgu, otrzymał złoty medal za posąg Adonisa odpoczywającego, a jednocześnie stypendjum rzymskie przywiązane do medalu. Od tego czasu stale zamieszkał w Rzymie i otworzył pracownię, z której wyszło kilka prac zdobiących znakomite zbiory Europy; do najprzedniejszych należą: „Amor uśpiony w muszli," „Pierwsze poszepty miłości," „Chrystus Pan błogosławiący świat," „Kominek z figurami dzieci," „Zefir," „Ostatni dzień Pompei" w bronzie, „Spoczywający Adonis" w marmurze, „Popiersie Kopernika," „Batorego" i „Sobieskiego." Niezmordowany pracownik, oprócz dzieł wyżej wymienionych, a dla piękności pomysłu i formy, kilkakrotnie dla dworów europejskich i zbiorów magnackich powtórzonych, wykonał niemałą liczbę popiersi portretowych osób współcześnie żyjących.

Brodzki Wiktor.

Broek, wielka wieś w niderlandzkiej prowincji północnej Holandji, o 7 klm. od Amsterdamu, słynna jako wzorowe siedlisko czystości holenderskiej, liczy 1,500, po większej części bardzo bogatych mieszkańców, gdzie wszystko, poczynając od obór aż do mieszkań właścicieli, niby wieśniaków, a rzeczywiście wypoczywających kupców miljonerów, urządzone jest z trudnym do opisania przepychem i zbytkiem.

Brofferio Angelo, * 1802 w Castelnuovo prowincji Asti, † 1866 w Verbanella, nad Lago Maggiore, adwokat w Turynie. Jako poeta, w tragedji „Vitiges" i w pieśniach, pisanych ludowem narzeczem pjemonckiem, oraz jako dziennikarz, występował zawsze w obronie niepodległości włoskiej. Po r. 1843 publicysta i wymowny deputowany, uważany był powszechnie za naczelnika opozycji demokratycznej. Pomiędzy licznemi pismami jego znajduje się także historja Pjemontu (1849—52). „I miei tempi" (20 tom., 1849—61); „Storia del parlamento subalpino" (1865—70); prócz tego pisał dramaty, poezje i zarysy; w r. 1834 wydawał pismo demokratyczne p. t. *Messaggiere torinese*. Por. Pugno „Biografja **B.**" (Turyn, 1868).

Broglie, miasto w depart. Eure we Francji, nad rz. Charentonne, wpadającą do Rille, 1,100 mieszk., z zamkiem rodziny książęcej Broglie; przędzalnie bawełny.

Broglie, właściwie *Broglio* lub *Broglia*, dawna rodzina pjemoncka, od połowy XVII w. osiadła we Francji. *Franciszek Marja*, książę **B.**, * 1671 w Paryżu, † 1745; znakomity wojownik francuski i dyplomata. Podczas austrjackiej wojny sukcesyjnej był naczelnym wodzem armji bawarskiej i czeskiej; w 1752 otrzymał dziedziczną godność książęcą. Starszy jego syn, *Wiktor Franciszek* książę **B.**, * 1718, walczył chlubnie w wojnie Siedmioletniej; w r. 1759 wyniesiony przez cesarza do godności księcia państwa, a przez Ludwika XVI mianowany w początkach rewolucji ministrem wojny 1789. Opuściwszy Francję, przyjął służbę w Anglji, a 1797 w Rosji. W końcu, usunąwszy się od życia publicznego, † 1804 w Münster. Por. Le P. Anselme „Hist. généalogique," La Chesnaye des Bois „Dict. de la noblesse," Pinarg „Chronologie historique militaire." — *Klaudjusz Wiktor* hr. **B.**, syn poprzedniego, * 1757; zespolił się z wyobrażeniami rewolucyjnemi, był członkiem zgromadzenia narodowego, a po jego rozwiązaniu oficerem w armji reńskiej. Gdy atoli wzbraniał się uznać dekret z d. 10 sierpnia 1792, oddany pod sąd, został ścięty 1794. — Jego syn, *Achiles Karol Leon Wiktor* książę **B.**, * 1785 w Paryżu, dyplomata francuski, służył pierwotnie cesarzowi; po restauracji został parem i 1816 zaślubił Albertynę (* 1797, † 1838), córkę pani Staël. Za Ludwika Filipa był dwukrotnie ministrem i w 1835 prezesem rady ministrów. Później odmawiał już stale przyjęcia wszelkich tego rodzaju godności. W maju 1849 wszedł do zgromadzenia narodowego, należał do przywódców prawicy i usilnie popierał wniosek przejrzenia ustawy zasadniczej. Od czasu zamachu 2 grudnia 1851, usunąwszy się od spraw pu-

Digitized by Google

blicznych, † 1870. Ogłosił: „Ecrits et discours“ (3 t., Paryż, 1863). Jego pamiętniki wydał syn Jakób Wiktor Albert, p. t. „Souvenirs du feu duc de **B.**“ (Paryż, 1886—87). Por. Guizot „Le Duc de **B.**“ (Paryż, 1872). Z dwu jego synów, *Jakób Wiktor Albert* książę **B.**, * 1821 w Paryżu, wcześnie już zyskał sobie rozgłos, jako pisarz polityczny, artykułami w *Revue des deux Mondes* i współpracownictwem w *Correspondant*. Przeciwnik naprzemian jednostronnych doktryn średniowiecznego papiestwa i nowoczesnego racjonalizmu, autokracji i demokracji, bronił interesów katolicyzmu i zasad umiarkowanego konstytucyjnego liberalizmu. Głównem jego dziełem jest: „L'Église et l'Empire romain au 4-me siècle“ (2 t., Paryż, 1856), którego dalszym ciągiem są: „Julien L'Apostat“ i „Theodose le Grand;“ „Le secret du roi“ (2 t., Paryż, 1878); „Frédéric II et Marie Thérèse“ (2 t., 1883); „Frédéric II et Louis XV“ (1884); „Marie Thérèse Impératrice“ (2 t., 1888). Po ukończeniu wojny z Prusami mianowany był 1871 posłem Rzeczypospolitej w Londynie, ale z powodu intryg przeciw własnemu rządowi odwołany (1872), występuje w zgromadzeniu narodowem jako jeden z zagorzałych przywódców stronnictwa orleańskiego. Po powrocie z Londynu przeprowadził tak zwane zlanie czyli fuzję monarchistów i intrygami swemi przyczynił się najbardziej do obalenia Thiersa 24 maja 1873, a nazajutrz otrzymał od nowego prezydenta polecenie utworzenia gabinetu. Na tem stanowisku rozwinął gwałtowną działalność przeciw republikanom i nie wahał się rządu swego nazwać rządem walki; zdołał przeprowadzić siedmiolecie Mac-Mahona, ale za działalność swoją tak był znienawidzonym, że gabinet jego upadł 16 maja 1874 wskutek głosowania nad prostym porządkiem dziennym.—Przy wyborach do senatu przepadł w izbie i ledwie przeszedł na wyborach departamentalnych w dep. Eure. 17 maja 1877 roku był znowu powołany do utworzenia gabinetu, w którym zatrzymał sobie tekę sprawiedliwości. Nie wahał się rozwiązać izby, ale gdy nowe wybory nie osłabiły większości republikańskiej, **B.** ustąpił w dniu 20 listopada 1877 roku. **B.** jest prezydentem „Société d'histoire diplomatique“ w Paryżu.

Broglie Karol Franciszek, hrabia, dyplomata i polityk francuski * 1719, † 1781. W 1752 był posłem na dworze Augusta III i został ambasadorem w Warszawie, gdzie miał zapobiedz przymierzu Polski z Rosją i Austrją i przygotować wybór księcia de Conti na króla. Od r. 1767 był ministrem spraw zagranicznych Francji w gabinecie sekretnym. Po upadku Choiseula podejrzany był o współzawodnictwo z d'Aguillonem do jawnego już urzędu min. spr. zagr.; d'Aguillon zwyciężył i wyjednał wygnanie **B.** z dworu. Ludwik XVI uroczyście umorzył wszelkie oskarżenia, ale do rządu już nie powołał; **B.** został tylko namiestnikiem w Trzech Biskupstwach. Por. Boutaric: „Correspondance secrète de Louis XV;“ Duc de Broglie „Le secret du roi;“ Doniol: „Histoire de la participation de la France à la Constitution des États-Unis;“ M. Matuszewicz: „Pamiętniki;“ K. Waliszewski: „Potoccy i Czartoryscy“ (t. I); Rulhière: „Histoire de l'anarchie de Pologne“ (t. I, str. 217—220).

Broglie Maurycy Jan Magdalena, de, biskup gandawski, * 1766, † 1821. Na synodzie biskupów francuskich r. 1811 stawił **B.** opór projektowanemu obsadzeniu biskupstw, i dlatego dostał się do więzienia w Beaune, a potem na wyspę św. Małgorzaty na m. Śródziemnem. Po upadku cesarstwa wrócił **B.** do Gandawy, ale nie chciał poddać się panowaniu holenderskiemu w osobie Wilhelma I, któremu odmówił przysięgi, wszystkich biskupów przeciągnął na swoją stronę i razem z nimi podpisał protestację w r. 1816: „Jugement doctrinal des évêques sur le serment prescrit“ i potem schronił się do Francji. Por. De Pradt: „Les quatre concordats.“

Broglie August Teodor Paweł, książę, profesor i pisarz francuski, * 1834, brat ks. Alberta **B.**, ministra i członka akademji francuskiej, kształcił się w szkole morskiej, 1857 został chorążym, 1862 porucznikiem, 1868 podał się do dymisji, wstąpił do seminarjum, 1870 był jałmużnikiem wojskowym podczas wojny, w końcu został profesorem apologetyki w instytucie katolickim w Paryżu. Był kanonikiem honorowym paryskim i Evreux. Napisał: „Conférences sur la vie surnaturelle“ (3 t., 1878—83); „Conférences Avent 1890“ (1892); „Le positivisme et la science expérimentale“ (2 t., 1881; „Problèmes et conclusions de l'histoire des religions“ (1885); „La morale évolutioniste“ (1886); „La morale sans Dieu“ (1886); „L'histoire religieuse d'Israel et la nouvelle exégèse rationelle“ (1887); „Le nouveaux historiens d'Israel“ (1888); „Le transformisme et la variabilité de l'homme“ (1889); „La réaction contre le positivisme“ (1894); zamordowany został 11 maja 1895 przez byłą szwaczkę, Maxence Amelot, dotkniętą podobno manją prześladowczą.

Broglio Emil, ekonomista włoski, * 1814, † 1892 w Rzymie, był sekretarzem tymczasowego rządu lombardzkiego w 1848; napisał: „Del capitale in Inghilterra e nella Stati Uniti;“ „Delle forme parlamentari“ (1865); od r. 1861 zasiadał w parlamencie, w 1867 został ministrem oświaty. Ogłosił następnie „Vita di Federigo II, re di Prussia“ (4 t., 1874—76); „Il regno di Federigo II di Prussia“ (1879—80).

Brogny Jan Allarmet, de, kardynał, * 1342 we wsi sabaudzkiej, † 1426 w Rzymie. W młodości był pastuchem świń; w Dijon został mnichem kartuzjańskim. Wysłany przez księcia burgundzkiego do Awinjonu, do papieża Klemensa VII, został biskupem w Vivier, a następnie kardy-

Digitized by Google

nałem 1385 i wice-kanclerzem kościoła rzymskiego. Na soborze konstancjeńskim, po złożeniu z papiestwa Jana XXIII, był przewodniczącym aż do obioru nowego papieża, Marcina V, do którego wyboru znacznie się przyczynił. Twierdzą, że to on był owym prałatem, którego Jan Hus zawsze nazywał ojcem, a który odwiedził go w więzieniu (Palacki „Dzieje“ t. III, cz. 1, str. 196) i radził mu, aby odwołał swe zdanie. **B.** pochowany jest w Genewie.

Brohm Karol Fryderyk August, dr. prof. w Poznaniu, a potem w Berlinie, naostatek rektor gimnazjum tarnowsko-mazowieckiego (toruńskiego). Był właścicielem rękopisów z czasów wielkich mistrzów krzyżackich. Prace jego są: „Geschichte von Polen und Lithuanen seit dem Entstehen dieser Reiche bis auf d. neusten Zeiten“ (Poznań, 1810); „Handbuch d. Geschichte d. nichtigl. Völker des Alterthums;“ „Historische Bibliotheck für Jugend;“ „Historja Tarnowa mazowieckiego“ czyli Torunia.

Broich, wieś w pruskiej regencji Düsseldorf, posiada fabryki celulozy, garbarnie, wielkie warsztaty kolejowe, 5,000 miesz,, obok stary zamek **B.**

Brojce (niem. *Brätz*), miasteczko w W. Ks. Poznańskiem, w okręgu Międzyrzeckim, nad Obrą, kościół kat. i ewang., fabryka mączki, znaczne targi na konie, 1,700 miesz.—**B.** założył Władysław Jagiełło

Brok, *Broczek*, *Broczysko*, rzeka, poczynająca się w gub. Łomżyńskiej, na łąkach wsi Brok, płynie w kierunku południowo-zachodnim, przechodzi do powiatu Ostrowskiego i pod miastem Brokiem wpada do Bugu, ubiegłszy 76 klm.; głębokość dosięga 6 stóp, szerokość 5-u sążni.

Brok, przedtem miasto, dziś osada w gub. Łomżyńskiej, pow. Ostrowskim, nad Bugiem, ma 2,500 miesz. Było niegdyś ulubionem mieszkaniem biskupów płockich. Parafjalny kościół tutejszy, pochodzący z połowy XVI w., zasługuje na uwagę badaczów dawnych pomników architektonicznych.

Brokatela, ob. Brokaty i Marmur.

Brokatowe farby, ob. Brokaty.

Brokatowy papier, ob. Brokaty.

Brokaty, ciężkie tkaniny jedwabne, przetkane wzorami z nici złotych lub srebrnych, skąd dzielą się na **B.** złote i srebrne (*drap d'or* i *drap d'argent*). W modach dawniejszych **B.** były niezbędne do wszelkich szat wspaniałych, obecnie pod tą nazwą rozumieją się w ogólności ciężkie, wzorzyste tkaniny jedwabne. *Brokatela*, podobna tkanina z bawełny. *Papier brokatowy*, papier przy wyrobie pomieszany z proszkiem złotym lub srebrnym, a następnie satynowany. Do celu tego służą *farby brokatowe*, stanowiące rodzaj farb bronzowych (ob.). Od niejakiego czasu podobne preparaty wyrabiać poczęto z łyszczyku (ob.). Znalazły one zastosowanie w fabrykacji obić, kwiatów sztucznych, zabawek, oraz w drukowaniu tkanin.

Brokmanowie, szczep niemiecki (do gałęzi Fryzów wschodnich należący) mieszkał w dzisiejszych Prusiech, w okręgu Aurisch, w Brockmer Land. **B.** nie uznawali szlachty, ani panującego, rządzili się przez sędziów obieranych co rok t. z. talemenów i zgromadzenia narodowego (liudawarf); nie płacili podatków i nie znosili żadnych instytucji, ograniczających ich swobodę. Prawa **B**-ów (Küren) z XIII w. wydane są przez Wiardę pod tyt. „Wilküren der Brockmänner“ (Berlin, 1820 r.).

Brokoff Jan, rzeźbiarz czeski, ojciec Ferdynanda, * 1652, † 1718. Jego dłuta jest posąg Jana Nepomucena z drzewa, znajdujący się w kościele pod wezwaniem tegoż świętego na Skałce w Pradze. Z niego to Wolfgang Herold w Norymberdze r. 1682 odlał statuę, będącą na moście Karolowym.

Brokoff Jan Ferdynand, rzeźbiarz czeski, * 1688, † 1731. Od r. 1703—13 pracował nad posągiem św. Trójcy na placu Włoskim w Pradze. Największem i najsławniejszem jego dziełem jest pomnik w kościele św. Jakóba obok ołtarza Najś. Marji Panny w Pradze czeskiej.

Brokuły lub **Brokole,** odmiana kapusty ogrodowej, zbliżona do kalafiorów, odróżniająca się od nich wyższą łodygą, długim liściem i mięsistemi gałązkami gron, osadzonych małemi pąkami.

Brolis, pseud., pod którym ukrywał się do śmierci zdolny nowelista *M. Szołkowski* († 1897 w Petersburgu na stanowisku inżyniera wojskowego). Prace swoje, odznaczające się oryginalnością pomysłów i pogłębieniem treści drukował prawie wyłącznie w fejletonie *Prawdy*: „Z dziennika pesymisty (1886—7); „Złoczyńca“ i „Kapral“ (1887); „Sen filozofa“ (1888); „Ibrahim“ (1890); „Ałtaj“ (1892), „Z notatek starego kawalera“ (1890), wydane w zbiorze p. t. „Marzenia“ (1892).

Brolnicki Gedeon, był arcybiskupem połockim, władyką witebskim i mścisławskim, 1601—1618.

Brom (z grec. *bromos*, przykra woń), pierwiastek chemiczny, w stanie wolnym w przyrodzie się nie znajduje, ale woda morska zawiera w 1 litrze 0,061 grama **B.** w postaci bromku sodu i bromku magnezji; w wodzie morza Martwego związki te są nieco obfitsze; znajdują się też w niektórych solankach. Jest to metaloid jednoatomowy, jak chlor i jod, oznaczany symbolem Br., ciężar atomowy=80 (Dumas); najnowsze poszukiwania Stasa liczbę te zmieniają na 79,751. **B.** odkryty został przez Balarda 1826 r. w ługach pokrystalicznych salin w Montpellier. Otrzymuje się z bromku potasu lub sodu, działaniem dwutlenku manganu i kwasu siarczanego (ob. Chlor). W temperaturze zwykłej **B.** jest cieczą barwy ciemnoczerwonawo-brunatnej, w cienkich warstwach przepuszcza barwę czerwono-hjacyntową. C. wł. w temp. 0° wynosi 3,19, w temp.—7° krzepnie na

Digitized by Google

masę szaro-ołowianej barwy, z odblaskiem półmetalicznym, która nie topi się nawet w 12°. Wre przy 63°. Ulatnia się nawet w temperaturze zwyczajnej; zapach bromu jest w wysokim stopniu odurzający, zresztą podobny jest do chloru. Kilka kropli **B.** wprowadzonych do wnętrza organizmu sprowadza śmierć. Nasycony wodny roztwór **B.** zawiera na 1,000 części wody 31,02 **B.** wolnego. Roztwór wodny, oziębiony do 0°, osadza kryształy związku $Br.5H_2O$. Zastosowania bromu są dotąd bardzo ograniczone. Przemysł fotograficzny i laboratorja chemiczne zużywają dość znaczne ilości **B.** Z wodorem **B.** wydaje *bromowodór* HBr, otrzymujący się działaniem bromku fosforu na wodę, co do własności podobny do chlorowodoru; jest to gaz bezbarwny, skraplający się przy —70° i krzepnący przy —120°. Roztwór jego w wodzie stanowi *kwas bromowodorny*. Z tlenem wydaje *kwas podbromowy* HBrO, i *kwas bromny* $HBrO_3$. *Bromki metaliczne* rozpuszczalne w wodzie dają z azotanem srebra osad biały, podobny do chlorku srebra, trudniej jednak od niego rozpuszczalny w amonji. Niektóre z nich używane są w fotografji. Wolny brom barwi mączkę na kolor pomarańczowy. W ogóle związki **B.** okazują wiele analogji do związków chloru. W medycynie Onazam używał roztworu **B.** (wody bromowej) dla rozpuszczania wysięku krupowego; ale dziś już nie ma naśladowców. Najczęściej używają bromku potasu, którego działanie do odurzających środków lekarskich się zbliża. Używają go mianowicie przy zbyt podnieconym popędzie płciowym, w epilepsji i wprost dla zmniejszenia bólu. W dozie 5 do 50 centygramów na 150 gramów wody, używany bywa jako antydot w otruciach kurarą.

Bromal *(trójbromaldehyd)* CBr_3CHO, związek chemiczny, powstający z alkoholu i bromu, jest cieczą bezbarwną, silnej woni, która z wodą wydaje wodan *bromalu* $CBr_3.CH(OH)$, który tworzy kryształy igiełkowe, rozpuszczalne w wodzie i alkoholu, i używa się jako środek uspokajający nerwy przy epilepsji.

Bromargiryt, minerał, ob. Bromit.

Bromatografja, *Bromatologja*, opis materjałów pokarmowych, nauka o pokarmach.

Bromberg, ob. Bydgoszcz.

Bromelia, *Zapylec*, rodzaj roślin z rodziny *Bromeliaceae*, który, po oddzieleniu od niego rodzajów Ananas i Billbergia, obejmuje jeszcze około 24 gatunków, głównie w Brazylji i Indjach Zachodnich. **B.** *karatas* i **B.** *humilis* wydają owoce jadalne, słodkawo-kwaśne; z liści gatunku pierwszego otrzymują się włókna, zwane *silk*, używane na wyroby powroźnicze. Ostry sok owoców z **B.** *pinguils* używa się przeciw robakom i do czyszczenia zębów.

Bromeliaceae, *Zapylcowate* lub *Ananasowate*, rodzina roślin jednoliściennych, obejmująca rośliny zielne, o liściach w rozetę ułożonych; wązkich, zwykle ciernisto-ząbkowanych; kwiaty mają okwiat 6-dzielny, w dwa okółki ułożony, zebrane w kłos lub grono, rzadziej samotne. **B.** zbliżone są do liljowatych i amarylkowatych, właściwe zaś są lasom zwrotnikowym Ameryki, gdzie rosną obficie na starych pniach drzewnych. Najbardziej znanym ich rodzajem jest ananas (ob.).

Bromiany, *Bromany*, sole kwasu bromnego.

Bromidroza *(bromidrosis)*, wydzielanie potu przykrej woni.

Bromios, przezwisko Bachusa, znaczy: huczący, hałasujący (z powodu hałaśliwości towarzyszącego mu orszaku).

Bromirski Andrzej, Jezuita, napisał „Spór rzeczy przeciwnych już to w istocie samej, już to w zdaniu swojem od siebie wzajemnie różnych, ojczystym rymem wyrażony" (Wilno, 1759).

Bromirski Jan, asesor nadleśny w byłej komisji województwa Płockiego, potem urzędnik do szczególnych poruczeń przy komisji rządowej przychodów i skarbu, napisał: „Spostrzeżenia i uwagi nad bogactwem i charakterem narodowym w Królestwie Polskiem" (Płock, 1817).

Bromit, *bromargiryt*, *bromowe srebro*, minerał z rzędu soli haloidalnych, występuje w drobnych kryształach sześciennych szeregu foremnego, lub w ziarnach krystalicznych, zielony lub żółty, silnego blasku, twardości 1—2, c. wł. 6. Jest to bromek srebra Ag Br.; znajduje się w Meksyku i Chile i przerabia się tam na srebro.

Bromki, związki chemiczne bromu z jakimkolwiek metalem. Najważniejsze z nich są: bromek sodu, potasu, magnezu. Ob. Brom.

Bromley, miasto w hrabstwie Kent w Anglji, 22,000 miesz.

Bromme Karol Rudolf, zwany *Brommy*, kontradmirał niemiecki, * 1804, † 1860. W r. 1828 udał się z admirałem Cochranem do Grecji i jako kapitan fregaty brał udział w powstaniu przeciw Turcji. W r. 1849 powołany był do komisji marynarki przy ministerjum rzeszy niemieckiej we Frankfurcie, i wysłano go do Bremerhaven, aby tam zorganizował flotę niemiecką i urządził arsenał morski. W r. 1857 wstąpił do służby austrjackiej i był szefem wydziału technicznego admiralicji w Medjolanie. Wydał „Die Marine" (Berlin, 1848, 3-e wydanie, Wiedeń, 1878); poprzednio wydał pod pseudonimem „Skizzen aus dem Leben eines Seemannes" (1832).

Bromny kwas, ob. Brom.

Bromoform, *bromek farmylu*, $CHBr_3$, związek pochodny od gazu błotnego (CH_4), przez podstawienie kolejne 3 atomów wodoru trzema atomami bromu. Otrzymywany był pierwotnie, podobnie jak chloroform (ob.), działaniem bromku wapnia na alkohol etylowo-metylowy lub acetan. Berthelot pierwszy otrzymał go drogą bezpośrednią, działaniem bromu na gaz błotny. **B.** jest cieczą bezbarwną, c. wł. 2,83, zapach przyjemny,

Digitized by Google

smak słodkawy, prawdopodobnie działa jako środek anestetyczny, z potażem rozkłada się jak chloroform na bromek i mrówkan potasu.

Bromowe srebro, ob. Bromit.

Bromowodór, *Bromowodorny kwas*, ob. Brom.

Brömsebro, most na rzece Brömsebäck, która była niegdyś granicą między Szwecją a Danją, pamiętny zawartemi tu traktatami w roku 1541 i 1645.

Bromus trawa, ob. Stokłosa.

Brona, narzędzie rolnicze, służące do bronowania (ob.). Składa się zwykle z drewnianych beleczek, na których osadzone są zęby; w dobrej

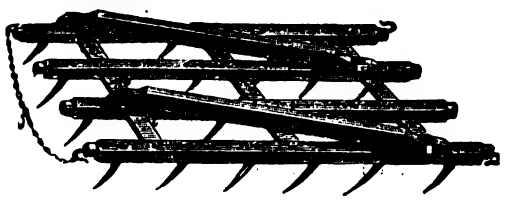

Brona fig. 1.

B. każdy ząb zostawiać powinien na roli osobny po sobie rowek; brony używają się do oczyszczenia z chwastów, lub spulchnienia roli, oraz do

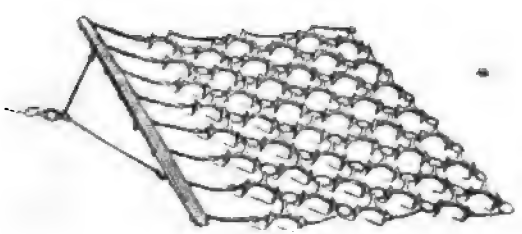

Brona fig. 2.

przykrycia siewu. **B.** bywają drewniane lub żelazne całe, albo drewniane z żelaznemi zębami (fig. 1). Schlipp zaleca bronę brabancką; chwalą

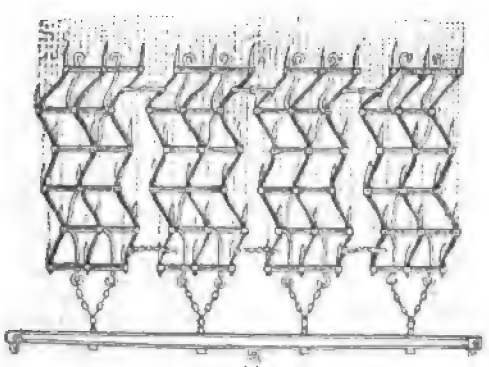

Brona fig. 3.

bronę wirującą, jako dokładnie uprawiającą pole. Używają też bron, w których zęby osadzone są na ruchomych ich częściach składowych (fig. 2). **B.** żelazne służą nadto do wydrapywania mchu i oczyszczania łąk. Fig. 3 przedstawia **B.** żelazną, zygzakowatą. Ob. Bronowanie.

Brona, dawny wyraz polski, oznaczający bramę obronną zamku, twierdzy lub muru miejskiego; stąd strażnik takiej bramy nazywał się *bronny*, a opłata, pobierana niekiedy za przejazd przez bramę—*bronne*. **B.** zwała się także część zwodzona mostu fortecznego, która się w górę podnosi za pomocą łańcuchów.

Brona M., pseudonim Wł. K. Zielińskiego.

Bronchi, Oskrzela (ob.).

Bronchiae, Skrzela (ob.).

Bronchiectasis, *rozszerzenie oskrzeli*, może zajmować całe oskrzele, które wtedy przedstawia się szerokiem, ale jednostajnem (rozszerzenie rozlane cz. cylindryczne); w innych razach oskrzele tylko w jednem miejscu się rozszerza i utworzony z takiego rozdęcia worek ma kształt rozmaity (r. ograniczone cz. workowate). **B.** powstaje najczęściej przy długotrwałym katarze oskrzeli, gdy ścieńczone ściany nie są w stanie oprzeć się ciśnieniu powietrza i ulegają mu.—**B.** ograniczone powstają przez wypełnienie śluzem oskrzeli, przez skurcz tkanki okalającej oskrzele, co światło jego rozszerzyć musi, przez nagromadzające się w pewnych okolicach płuc w czasie kaszlu powietrze i t. d. Pojedyńcze woreczki powiększają się, zlewają między sobą; śluz w nich zalega, rozkłada się, a następnie gryząco działa na ściany i sprowadza ich gangrenę; jest to częsty sposób tworzenia się jam płucnych w czasie suchot. O wyleczeniu **B.** nie może być i mowy; lekarz leczy chorobę, która je sprowadza, stara się powstrzymać postęp choroby i skutki jej ograniczyć.

Bronchitis, zapalenie błony śluzowej oskrzeli, bywa rozmaitego charakteru, jak i na innych błonach śluzowych (ob. Śluzowe błony). *Krupowe* zdarza się rzadko, zwykle wikła tylko takież zapalenie krtani (ob. Krup), albo pęcherzyków płucnych (ob. Pneumonia krupowa). *Dyfterytyczne* zapalenie też mało zasługuje na uwagę, bo napotyka się jako mało znaczny objaw przy gangrenie płuc, albo w chorobach z rozkładem krwi połączonych. Najczęstsze jest zapalenie kataralne, przebiegające w sposób ostry, lub przewlekły. Przy *ostrym katarze* błona śluzowa (gdzie przy sekcji obejrzeć się ją uda) zaczerwieniona, obrzękła, pokryta małą ilością lepkiej, przezroczystej wydzieliny; najważniejszym jego objawem jest kaszel, czasem przyłącza się gorączka. Ostry katar przechodzi w ciągu dni kilku i bywa niebezpiecznym chyba u drobnych dzieci, gdzie wązkie kanały przez obrzęk błony śluzowej w zupełności zamknięte zostają, co może doprowadzić do uduszenia. *Katar przewlekły* jest chorobą nader roz-

Digitized by Google

powszechnioną; błona śluzowa mniej zwykle czerwona, zgrubiała, podłużnie pofałdowana, pokryta wydzieliną mniej albo więcej obfitą, niejednakowych własności. Najważniejszym jego objawem jest kaszel i wyrzucana razem z kaszlem plwocina.—Przy auskultacji (ob.) piersi w czasie kataru słyszymy oddech zaostrzony (ob.), rozliczne rzężenia (ob.).—Obraz choroby u rozmaitych ludzi jest różny; po dłuższem trwaniu kataru oskrzeli następują głębsze zmiany tak w oskrzelach (ob. bronchiectasis), jak i w samym miąższu płucnym (ob. rozedma, suchoty płucne), gdyż na upośledzonej błonie śluzowej oskrzeli łatwo osiąść i korzystnie rozwijać się mogą różne bakterje chorobotwórcze, jak laseczniki gruźlicze i t. p. Przyczyną kataru oskrzeli bywa najczęściej zimne powietrze, kurz, pył, gazy drażniące, choroby ogólne, jak tyfus, szkarlatyna i t. d., choroby samych płuc, wreszcie utrudnione krążenie, np. przy wadach serca (ob. Katar). W ostrych wypadkach stosuje się środki przeciwzapalne (ob. Zapalenie), jak bańki, wcieranie maści drażniących między łopatki, środki wykrztuśne i t. p. Leczenie kataru przewlekłego jest zwykle trudne; używa się tu środków wykrztuśnych, ściągających, odurzających; zalecają wiele wód mineralnych, świeże albo zgęszczone powietrze i t. d. Wybrać z tych środków odpowiednie może tylko lekarz po dokładnem poznaniu danego wypadku.

Bronchophonia. Jeżeli położymy ucho na piersiach zdrowego człowieka i każemy mu mówić, wtedy wyrazy słyszymy bardzo niewyraźnie (ob. Pomruk). Przy zgęszczeniu tkanki płucnej słyszymy natomiast wyrazy głośno i zupełnie wyraźnie — objaw ten auskultacyjny zowie się bronchophonją. Czasami ta **B.** jest szczególnie wyraźna i robi złudzenie, jakby kto szeptał do ucha, zowie się wtedy *pectoriloquia;* inną odmianą **B.** jest *egofonja* (aegophonia)—wyrazy słyszy się wyraźnie, ale ze szczególnem drżeniem, jak beczenie kozy.—**B.** towarzyszy zawsze *oskrzelowemu oddechowi* (ob.).

Bronchopneumonia, zapalenie zajmujące jednocześnie pęcherzyki płucne i oskrzela, a właściwie zapalenie, z błony śluzowej oskrzeli przechodzące na pęcherzyki. W tych ostatnich choroba zachowuje swój kataralny charakter, jaki miała na błonie śluzowej oskrzeli (ob. Bronchitis), a jaki nie jest właściwy dla zapalenia płuc (ob. Pneumonia). Dla tego choroba jest znana pod nazwą kataralnego zapalenia płuc (ob. Pneumonia kataralna). Zdarza się często u dzieci, jako powikłanie przy chorobach zakaźnych, jak odra, tyfus i t. p.; może przebiegać ostro lub przewlekle, często jest przyczyną śmierci. **B.** z przebiegiem długotrwałym, przewlekłym, jest częstą formą suchot płucnych (ob.).

Bronchorrhagia, krwotok oskrzelowy.

Bronchorrhoea, obfite wydzielanie się śluzu lub wydzieliny ropnej z oskrzeli.

Bronchotomja, sztuczne otwarcie dróg powietrznych na szyi, gdy normalna droga dla powietrza powyżej jest zatkana albo zaciśnięta, czy to przez ciała obce, wypadkowo do krtani zapadłe, czy też przez obrzęk lub nowotwory różnego rodzaju. Operacja ta, w starożytności prawdopodobnie znana, w nowszych dopiero czasach została ulepszoną i rozpowszechnioną. Przecięcie robi się albo na krtani (laryngotomia), albo, co częściej, na tchawicy (tracheotomia, ob.), poczem wprowadza się rurkę metalową lub kauczukową, dzięki której chory może swobodnie oddychać. Najczęściej zabieg ten wykonywany bywa na dzieciach przy krupie lub dyfterycie krtani.

Brondolo, wysepka z fortem we włosk. prow. Wenecji, przy ujściu Brenty, była w wiekach średnich przedmiotem sporu między Wenecją a Genuą.

Bröndsted Piotr Olaf, uczony starożytnik duński, * 1780 pod Horsens, w Jutlandji, † 1842 w Kopenhadze. Po długich podróżach został 1818 r. agentem duńskim przy kurji papieskiej, 1832 r. dyrektorem królewskiego gabinetu antyków i profesorem uniwersytetu w Kopenhadze. Oprócz najważniejszego jego dzieła: „Podróże i poszukiwania w Grecji“ (2 t., Paryż, 1826—30), godniejszemi wzmiankami są: „Bronzyn z Siris“ (Kopenhaga, 1837) i „Den Ficonoriske Eista“ (1847).

Brongniart, rodzina francuska, która wydała kilku zasłużonych uczonych. **B.** *Antoni Ludwik,* † 1804, farmaceuta, profesor fizyki i chemji, zostawił: „Tableau analitique des combinaisons etc.“ (1778), miał udział w redakcji *Journal des sciences.* **B.** *Aleksander Teodor,* budowniczy, brat poprz., * 1739, † 1813, wystawił między innemi gmach giełdy paryskiej. **B.** *Aleksander,* syn poprz., geolog, * 1770 w Paryżu, † 1847, był profesorem mineralogji w szkole centralnej, inżynierem naczelnym górnictwa, członkiem akademji, a od roku 1800 dyrektorem fabryki porcelany w Sèvres. Pierwszą jego pracą była klasyfikacja gadów (1797), dokonana z zachęty Cuvier'a. Praca geognostyczna „Sur la colline de Champigny“ (1807) wzbudziła wielkie zajęcie, a w „Traité élément. de mineralogie“ (1807) położył ścisłe podstawy tej nauki. Wraz z Cuvierem zajął się zbadaniem okolic Paryża, a owocem tych prac było „Description géologique et mineralogique des environs de Paris“ (1808), gdzie po raz pierwszy opisane są pokłady trzeciorzędowe. Badał pod względem geologicznym Włochy i Skandynawję, a fabryka sewrska doszła pod nim do znakomitego rozwoju. Z innych prac wymienimy: „Essai d'une classification mineralogique des roches mélangées“ (1813); „Classification et caractères mineralogiques des roches etc.“ (1827); „Tableau des terrains qui composent l'écorce du globe“ (1829).— **B.** *Adolf Teodor,* botanik, syn poprz., * 1801 r., † 1876, był od 1833 profesorem botaniki w Jardin des plantes, od 1852 inspektorem generalnym

Digitized by Google

fakultetów nauk ścisłych we Francji. Ze szczególnem zamiłowaniem zajmował się badaniem roślinności dawnych epok geologicznych i już w 29 roku życia ogłosił próbę ich klasyfikacji; najważniejsze pod tym względem jego dzieło jest „Histoire des végétaux fossiles“ (2 t., 1828—47). Jak fizjolog zbadał nabłonek roślin i naturę pyłku kwiatowego. Dał się też poznać, jako fytograf klasyfikacją grzybów (1823), monografją szakłakowatych (1826) i wykazem roślin uprawianych w muzeum historji naturalnej (1843).

Broni, miasto we włos. prow. Pawji, piękny kościół, wody mineralne, 6,000 miesz.

Bronic (*Bronicz*) I v. *Jelec*: w polu czerwonem dwa jelce złote w końcu skrzyżowane. U szczytu trzy pióra strusie.—**B.** II, v. *Bronicki, Jelec, Łopot:* w polu czerwonem dwa jelce skrzyżowane, na złotym poprzecznym srebrny pionowy. U szczytu trzy pióra strusie. — **B.** II, odm. v. **B.** hrabia, różni się tem, iż nad koroną hrabiowską ma hełm z koroną i 5 piórami strusiemi.

Bronic

Bronic, hrabia.

Labry czerwone podbite srebrem z lewej, a złotem z prawej strony. Przyznany 1824 r.

Broniewski Emiljan, naczelnik kancelarji warszawskiego kantoru Banku państwa, * 1840, † 1891 roku. Po za zajęciami urzędowania poświęcał się historji. Wydał: „Tablice graficzne do dziejów Europy, obejmujące chronologję osiedlenia się narodów, powstawania i upadku państw, kolejno następstwa przedstawicieli rządów państwowych, z uwzględnieniem stosunków genealogicznych domów panujących, w zestawieniu synoptycznem i spółczesnem przez szereg piętnastu wieków.“ Pierwszy zeszyt wyszedł w Warszawie r. 1883, drugi 1884, trzeci 1890. Doprowadził to dzieło zaledwie do w. XIV.

Broniewski Symeon, generał-gubernator Syberji Wschodniej do r. 1857, * 1786, † 1858 r. w Petersburgu. Zaprowadził osadnictwo rosyjskie na ziemiach syberyjskich i sformował miejscową siłę zbrojną. W r. 1823 wydał w Moskwie pracę geograficzno-historyczną o Kaukazie.

Bronikowski, hrabia I v. *Osęk*, odm., herb: na tarczy ściętej w polu górnem dwudzielnem, w I czerwonem—mitra, w II błękitnem — osęk srebrny, hakiem ukośnie w prawo do góry, w polu dolnem srebrnem—hełm czarny z przyłbicą śpiczastą zamkniętą. Nad tarczą korona hrabiowska. Tarczę podtrzymują dwa lwy z głowami odwróconemi. Nadany w r. 1743. — **B.** hr. II v. *Osęk* odm.: na tarczy ściętej w polu górnem dwudzielnem, w I błękitnem—osęk srebrny hakiem ukośnie w lewo do góry, w II złotem—korona błękitna; w dolnem polu srebrnem — hełm stalowy. Nad tarczą korona hrabiowska. Nadany 1835 roku przez Fryderyka Wilhelma III.

Bronikowski, hrabia, I.

Bronikowski Adam Feliks, herbu Osęk, przydomku de Oppeln, * 1758, † 1829. Syn Adama, starosty borzętowskiego, był szambelanem Stanisława Augusta, posłem z województwa gnieźnieńskiego na Sejm czteroletni, po upadku Rzeczypospolitej usunął się od spraw publicznych. Za Królestwa kongresowego był posłem z powiatu Konińskiego, w r. 1822 kasztelanem. Syn jego *Józef* był referendarzem b. Rady stanu Królestwa Polskiego. Por. Cieszkowski: „Senatorowie księstwa warszawskiego“ (Warszawa, 1891).

Bronikowski von Oppeln Aleksander, * 1783 w Dreźnie, † 1834 tamże, syn generał-adjutanta w wojsku saskiem. Po ukończeniu edukacji domowej wszedł do pruskiej służby wojskowej; po rozbiciu armji pruskiej przez Napoleona I, dostał się do niewoli francuskiej; po traktacie tylżyckim wstąpił do służby francuskiej i zostawał w sztabie marszałka Victor'a. Przeszedłszy do wojska polskiego, a mianowicie do pułku ułanów, dosłużył się stopnia majora i, po uwolnieniu się 1825, zamieszkał w Dreźnie Tu wystąpił jako pisarz niemiecki, osnutych na tle polskiem, romansów i powieści; z nich przełożono niektóre na język francuski, angielski i rosyjski. Na język polski tłómaczyli: J. K. Ordyniec, Adr. Krzyżanowski, J. F. Królikowski, E. Machwic i t. d. Poczet ich następny: „Kazimierz Wielki i Esterka“ (2 tomy, Warszawa, 1828, wydanie nowe 1879); „Jana Kazimierza Wazy więzienie we Francji“ (2 tomy, Warszawa, 1829); „Hipolit Boratyński“ (6 t., Warszawa, 1827, nowe wydanie 1877); „Zawieprzyce“ (Wilno i Warszawa, 1828); „Mysza Wieża wśród jeziora Gopła“ (Poznań, 1826 i Wrocław, 1827 i 1873); „Moina“ (Wrocław, 1829); „Elekcja“ (Warszawa, 1829, nowe wydanie 1882); „Pretendenci“ (Warszawa, 1829); „Polska w XVII w., czyli Jan Sobieski i dwór jego“ (5 t., Warszawa, 1830, nowe wydanie Lwów, 1883); „Trzy dni z życia kokietki“ (przerob. Wrocław, 1852);

Bronikowski Aleksander.

Digitized by Google

„Olgierd i Olga czyli Polska w XI wieku“ (Wrocław, 1829—1832). Oprócz wyżej wymienionych pisał także romanse z dziejów węgierskich. Jego „Historja polska“ w 4 tomikach, wydana w Dreźnie 1825 przez Hilschera w *Bibljotece historycznej kieszonkowej*, nie odznacza się wyższemi zaletami. W roku 1830 opuścił Drezno i przemieszkiwał w Halberstadzie, Berlinie i Magdeburgu.

Bronikowski Ksawery, † 1852 r., był współredaktorem: *Gazety Polskiej* 1825—28, *Kurjera Polskiego* do 1831 roku i *Polaka*. Przełożył z Irwinga: „Przygody człowieka osłabionych nerwów“ i „Rozbójników morskich;“ oryginalnie napisał „Pan Unterlejtnant Wojciech“ (Warszawa, 1826); był wydawcą: „Pamiętnika,“ „Dekady,“ „Miscelaneów,“ „Pisma nowego,“ „Revue slave,“ „Pamiętników polskich w 3-ch tomach“ (1844). Nadto 1848 wydał w Berlinie „Gramatykę języka polskiego podług nowego układu,“ „Myśli względem reformy Żydów“ (1819), „Polnische Miscellen“ (Norymberga), „Projet du demembrement de la Turquie“ (Paris, 1833).

Bronikowski Antoni, * 1817 w Golejewku, † 1884 w Ostrowie, nauczyciel gimnazialny w Poznańskiem, znawca literatury klasycznej, tłómacz dzieła Platona o „Rzeczypospolitej,“ Tucydesa „Historji wojny Peloponeskiej,“ Ksenofonta „Ekonomiki,“ Herodota „Dziejów“ i Homera „Odysei.“ We Wrocławiu, 1842 roku wydał rozprawy: „Animadversiones in Trachinias Sophocl. particulae duae,“ „Specimen versionis polonae operum Platonis“ (Poznań, 1860) i „Specimen alterum“ (Ostrów, 1862); „Kwiatek wielkopolski“ (1838); „Moje marzenia (1840); „Mnemonion“ (Ostrów, 1840). Jego portret i życiorys pomieścił *Tygodnik ilustrowany*, z r. 1884, num. 82.

Bronikowski Kazimierz, syn Antoniego, * roku 1860, literat, ogłosił: „Słowo o stosunku Kochanowskiego do Ronsarda“ (Kraków, 1887) i „O Foricoeniach Kochanowskiego“ (1888).

Bronikowski Stanisław, publicysta współczesny w W. Ks. Poznańskiem; napisał „Emancypacja i równouprawnienie kobiety“ (1877).

Broniowski Marcin, dyplomata, geograf i historyk polski XVI w. Był naprzód dworzaninem Zygmunta Augusta, później sekretarzem Stefana Batorego, który go w poselstwie do hana Tatarów perekopskich, Machmed-Gireja, a nawet i do Turcji wysyłał niejednokrotnie. Owocem jego podróży do Tatarów było dzieło p. t. „Martini Broniovii de Biezdzefedea bis in Tartariam, nomine Stephani primi Poloniae regis Legati, Tartariae descriptio... cum tabula geographica ejusdem Chersonesus Tauricae...“ (Kolonja, 1595). Dzieło to, podające pierwszy w literaturze europejskiej opis Tatarji Perekopskiej, wysoko przez spółczesnych cenione, i dziś jeszcze przez podróżników często cytowane, kilkakrotnie było przedrukowane: 1) w Elzewirskim zbiorze p. t. „Russia seu Moscovia itemque Tartaria,“ 2) w „Annales Sultanorum othomanidarum“ i 3) w „Scriptores Rerum Hungaricarum“ (t. 1). Oprócz tego napisał po łacinie broszurkę p. t. „Broniovii Martini ad Stanislaum Carncovium etc. super obitum Stephani I Pol. Reg. Epistola,“ tudzież po polsku „Pogrom Tatarów przez Wielmożnego Hetmana Koronnego Stanisława Żółkiewskiego, których 30,000 legło od 7,000 Rycerstwa polskiego w Wołoskiej ziemi 6 Octobris 1620.“ Przytem „Ordynek wyprawy Tatarskiej na wojnę Marcina Broniowskiego y zaś Edykt Kozaków Niżowych“ b. m. 1620. Ma być inna jeszcze jego broszura p. t. „Pogrom Tatarów albo relacja o zwycięstwie nad nimi (przez Stanisława Koniecpolskiego) 20 czerwca 1624 odniesionem“ (Warszawa, 1624).

Bronisław.

Bronisław, herb: W polu czerwonem między ramionami, zbrojnemi w pałasze, zwróconemi do siebie, półtora krzyża srebrnego, bez lewego dolnego ramienia, nad nim w złotym półksiężycu 6-promienna gwiazda srebrna. Nad hełmem korona. Nadany 1812 przez Fryderyka Augusta, księcia warszawskiego.

Bronisław, herbu Grabie, kanclerz, następnie archidjakon gnieźnieński, † około 1394. W 1387 był archidjakonem, 1389 po śmierci arcybiskupa Bodzantego, administratorem archidjecezji. Król Władysław Jagiełło mianował go arcybiskupem, lecz papież Bonifacy IX chciał naznaczyć arcybiskupem Jana księcia opolskiego. Stąd wynikł spór, który trwał do śmierci papieża, t. j. do 1394 r. B. umarł także w tym czasie, a arcybiskupstwo objął biskup poznański, Dobrogost Nowodworski. Por. Korytkowski „Prałaci i kanonicy katedry metr. gnieźn.“ (I, str. 83—85).

Bronisław, pseudonim Bron. Grabowskiego.

Bronisława (święta), córka Stanisława Prandoty, herbu Odrzywąs (Odrowąż), * 1219, † 1259, mniszka klasztoru Zwierzynieckiego pod Krakowem reguły św. Norberta. Kościół rz.-kat. obchodzi jej pamiątkę 3 września. Miewała widzenia, np. między innemi 15 sierpnia 1257 r. w dzień Wniebowzięcia N. P. Marji o godz. 9-ej z rana, podczas modlitwy miała jej się ukazać nad kościołem św. Trójcy (księży Dominikanów) w Krakowie, w pośród wielkiej jasności, poprzedzana przez chór aniołów Matka Boska, prowadząca za rękę „męża dziwnej urody, w ubiorze zakonu św. Dominika,“ i rzekła do niej, że to jest brat jej, Jacek, którego do chwały wiecznej wprowadza. Okazało się rzeczywiście, że tego dnia i o tej godzinie św. Jacek w owym klasztorze umarł. Oprócz tego podczas modlitwy, w ekstazie, widziano ją unoszącą się ponad ziemią. Modliła się najczęściej około góry Sikornik pod Krakowem, którą następnie nazwano górą św. Bronisławy (ob.) i zbudowano na niej kapliczkę.

Digitized by Google

Bronisława, pseudonim Julji Janiszewskiej.

Bronisława, pseudonim Bron. Połjanowskiej.

Bronisławy św. góra, pod Krakowem, 333 m. nad poz. morza wzniesiona, na której szczycie mogiła T. Kościuszki.

Bronisz Kito Wilhelm, pisarz dolnołużycki, * 1788 w Pricynie, † 1881 w Drjowku, drukował prace, dotyczące języka dolnołużyckiego, oraz był współpracownikiem zbioru pieśni ludowych łużyckich Smolerja.

Broniszowie, herbu Wieniawa, ród szlachecki wielkopolski, pisali się z Paradyża, gdzie fundowali klasztor. Wydali wojewodów: poznańskiego 1242, sandomierskiego 1265, brzesko-kujawskiego 1294—1306, inowłocławskiego 1304; kasztelanów: gnieźnieńskiego 1173—1188, czechowskiego 1230—1240, kieleckiego 1257, kruszwickiego 1300. **B.** *Bronissius Mikołaj*, kanonik gnieźnieński 1408—1433, delegowany był od kapituły na sobór konstancjeński.—**B.** *Piotr Jakób*, † 1719, starosta pyzdrski, znaczną rolę odegrał w zawikłaniach rzeczypospolitej za Augusta II. W 1713 został kasztelanem kaliskim. Por. Jarochowski „Dzieje panowania Augusta II“ (Poznań, 1874); Korytkowski „Prałaci i kanonicy katedry metr. gnieźn.“ (t. 1, str. 85).

Bronn Henryk Jerzy, naturalista, * 1800 w Ziegelhausen pod Heidelbergiem, † 1862; był od 1828 profesorem historji naturalnej i technologji w Heidelbergu. Już przedtem, jako docent, pierwszy wprowadził do uniwersytetów niemieckich nową natenczas naukę o skamieniałościach; pracował początkowo głównie nad paleontologją i i geologją, następnie położył ważne zasługi i w zoologji. Z dzieł jego wymienimy: „Lethaea geognostica oder Beschreibung der für die Gebirgsformationen bezeichnendsten Versteinerungen“ (3 t., 1830); „System der urweltlichen Conchylien und Pflanzenthiere“ (1824—25); „Ergebnisse meiner naturhistorischen und ökonomischen Reisen“ (2 t., 1825—30); „Geschichte der Natur“ (4 t., 1841—49); „Allgemeine Zoologie“ (1850); „Die Klassen und Ordnungen des Thierreichs“ (t. 1—3, Lipsk, 1859 — 61). Do ostatnich prac **B.** należy tłómaczenie dzieła Darwina „O powstawaniu gatunków“ (1860).

Bronnice, miasto powiatowe w gub. Moskiewskiej, w pobliżu rzeki Moskwy i jeziora Białego, 3,837 miesz.—**B.** *powiat* 2,356 klm. kw., a ludności 132,076. Łomy kamienia młyńskiego.

Bronnikow Teodor, malarz rosyjski, * 1825, kształcił się w akademji petersburskiej, następnie w Rzymie; wykonał: „Alcybiades i Aspazja,“ „Wobec rady trzech“ (1867); „Modlitwa Pitagorejczyków“ (1869); „Ostatni pochód męczenników“ (1877); „Dziewczęta wiejskie,“ „Z ulicy“ i in. W r. 1864 został profesorem akademji w Petersburgu.

Bronowanie czyli *włóczka, włóczenie.* Czem są grabie dla ogrodnika, tem dla rolnika brona (ob.), celem przeto bronowania jest rozbić bryły, korzonki zielska, np. perzu, powyciągać, powierzchnię roli spulchnić dla dania przystępu powietrza. Rola mokra bronowaną być nie powinna; częściej zaś bronuje się ciężką rolę, niż lekką i piaszczystą, zwykle między jedną a drugą orką. Drobne nasiona, jak mak, proso, koniczyna, włóczą się broną drewnianą najlepiej z gałęźmi. Przy zasiewie pól, do których nie używano ekstyrpatora, należy przed siewem, nie zaś po siewie, bronować. Rolnicy zwykle włóczą przed zasiewem za mało, a po zasiewie za wiele, mówi Rosenberg-Lipiński. Bronuje się pszenicę i inne zasiewy na wiosnę, jeżeli powierzchnia roli zbyt stwardniała i utworzyła skorupę, nie zważając na powyrywanie niektórych korzonków, stratę bowiem tę obficie wynagrodzi większe rozkrzewienie się rośliny.

Bronsart von Schellendorf Hans, niemiecki kompozytor muzyczny, * 1830 w Berlinie, dawał koncerty w ważniejszych miastach europejskich, w 1864 objął po Bülowie dyrekcję koncertów „Gesellschaft der Musikfreunde,“ obecnie jest prezesem związku stowarzyszeń muzycznych niemieckich. Z wielu jego kompozycji cenione są: Trio G. mol, koncert fortepjanowy Fis mol, „Fantazja wiosenna“ na orkiestrę, kantata „Christnacht“ i sekstet smyczkowy.

Bronsart von Schellendorf Paweł, generał pruski, * 1832 w Gdańsku, † 1891; odbył kampanję austrjacką 1866, podczas wojny francuskiej 1870, jako podpułkownik, prowadził układy o kapitulację Sedanu, w 1870 został generał-majorem, w 1878 generałem brygady, 1881 dowódcą 2-ej dywizji piechoty. Od 1883 do 1889 był ministrem wojny. Napisał: „Ein Rückblick auf die taktischen Rückblicke“ (1870); „Der Dienst des Generalstabes“ (1876—1884) i „Betrachtungen über eine zeitgemässe Fechtweise der Infanterie“ (Berlin, 1891).

Bronsart von Schellendorf Wacław, brat Pawła, * 1833 w Gdańsku, podczas wojny z Francją był szefem sztabu głównego 9-go, następnie 13-go korpusu, w 1890 został komendantem 10-go korpusu w Hanowerze, 1893 ministrem wojny po ustąpieniu hr. Kaltenborn-Stachau.

Bronte, miasto włoskie w prowincji Catania, na wyspie Sycylji, u stóp Etny, liczy 17,000 miesz. Od tego miasta Nelson otrzymał swój tytuł książęcy.

Bronte Karolina, autorka angielska, znana w literaturze pod pseudonimem *Currer Bell;* * 1816 w Thornton, † 1855 w Haworth, córka księdza, od 1854 żona wikarjusza przy ojcu, A. Nicholls'a. Ustaliła swą sławę powieściopisarską (1848) dziełem „Jane Eyre,“ które, odznaczając się wielką śmiałością opinji, energicznem odmalowaniem charakteru bohatera Rochesser'a i głęboką znajomością niewieściego serca, wielkiego w swoim czasie narobiło hałasu i tłómaczone było na wszystkie prawie języki europejskie. W tej, jako też

Digitized by Google

w następnych powieściach: „Shirley“ (1849) i „Villete“ (1853), maluje stosunki społeczne z życia prowincjonalnego. Por. Gaskell'a „Life of Charlotte **B.**“ (2 t., Londyn, 1858); Thackeray w *Cornhill Magazine* (1860); Birrell „Life of C. **B.**“ (1887).—Dwie jej siostry były także autorkami: **Bronte** Emilja Joanna, pseudonim *Ellis Bell*, * 1819, † 1848, wydała nowelę „Weethering hights.“ — **Bronte** Anna, pseudonim *Acton Bell*, * 1822, † 1849, ogłosiła drukiem nowele „Agnes Grey“ (1847) i „The tenant of Wildfeld Hall.“ Por. Robinson „Emily **B.**“ (Londyn, 1883 — 89); Leyland „The **B.** family“ (2 t., Londyn, 1886).

Brontes, jeden z trzech Cyklopów (ob.).

Brontometr, samopiszący przyrząd meteorologiczny, notujący zjawiska zachodzące podczas burzy, zbudowany przez braci Richard 1890 r., a różniący się od zwykłych termografów i barografów (ob.) tem, że walec jego obraca się znacznie prędzej.

Brontosaurus, jaszczurka kopalna, ob. *Dinozaury*.

Brenz, *śpiż*, stop składający się z miedzi i cyny, miedzi, cyny i cynku, albo też miedzi i glinu. Przez dodanie tych metalów miedź staje się po stopieniu płynniejszą, i dlatego lepiej się nadaje do odlewów, staje się dalej twardszą, lepiej nadającą do politury, dźwięczniejszą, a przytem tańszą od czystej miedzi. **B.** bywa rozmaity, stosownie do celu, do jakiego jest przeznaczony. Ciężar właściwy **B.** wynosi od 8,87 do 7,39; przy 90 odsetkach miedzi ma **B.** barwę czerwoną, przy 85 żółtą, która przy 80 staje się jasno-żółtą. **B.** *na dzwony* składa się średnio z 78 części miedzi i 22 cz. cyny; winien łączyć dźwięczność z twardością i wytrzymałością. Jest to metal kruchy, na tokarni obrabiany być nie może, i dzwony muszą być odlewane. Niekiedy dla oszczędzenia cyny dodaje się nieco cynku i ołowiu, co może być szkodliwem. Przesądem jest, że dla nadania dzwonom czystego dźwięku dodawać należy srebra. **B.** *na działa* składa się średnio z 90 części miedzi i 10 cyny i winien być mechanicznie i chemicznie wytrzymałym. Pierwszy warunek wymaga ciągłości, sprężystości i twardości; wytrzymałość zaś chemiczna wymaga, aby metal dostatecznie się opierał działaniu powietrza, oraz produktów gazowych, powstających przy zapalaniu prochu. **B.** ten w odlewaniu nastręcza szczególne trudności, ponieważ stopy płynniejsze, bogate w cynę, łatwo się oddzielają od części uboższych w cynę, trudniej płynnych, cyna zaś łatwiej i wcześniej się spala niż miedź, i śpiż staje się w cynę uboższym. Do tej kategorji należy też **B.** *stalowy*, nabierający przez walcowanie własności stali. **B.** *na statuy, posągi i ozdoby* składa się z miedzi, cyny, ołowiu i cynku, nazywa się też **B.** *nowym* lub *mosiądzem bronzowym*. Winien być tak złożonym, aby w stanie roztopionym dosyć był płynnym dla wypełnienia formy i aby wydał odlew czysty. W bronzach tych ceni się własność szybkiego powlekania jednostajną, zieloną warstwą tlenku (patyna, bronzy starożytne), którą to warstwę zresztą przyśpiesza się działaniem środków chemicznych (ob. Bronzowanie). Monety zdawkowe w różnych krajach biją się z **B.** zawierającego 90—95 na sto miedzi. **B.** *fosforowy* zawiera 0,5—0,75 odsetki fosforu, który redukuje tlenki i podwyższa jednorodność stopu. Słynne są bronzy braci Kellerów z czasów Ludwika XIV; w ich wyrobach znaleziono miedzi 91 do 91,68; cyny 1 do 2,32; cynku 4,93 do 6,09; ołowiu 1,07 do 1,61. **B.** przeznaczony do *złocenia*, obok innych własności, winien posiadać dosyć zbitości, aby nie pochłaniał wiele złota. Korzystny jest skład następujący: miedzi 82,57; cynku 17,481; cyny 0,238; ołowiu 0,024. W starożytności **B.** był używany na broń, nim się nauczono sztuki obrabiania żelaza. Sztuka odlewania posągów była już znacznie rozwinięta na 700 lat przed Chr., a wiele miast greckich było przepełnionych posągami. Nazwa **B.** pochodzi od miasta *Brundusium*, dzisiejszego Brindisi; już Plinjusz przytacza *aes brundusinum*. Por. Bischoff „Das Kupfer und seine Legirungen“ (1865); Müller „Die Bronzefabrikation“ (1877); Uchatius „Ueber Stahlbronze“ (1873); Bibra „Die Bronze und Kupferlegierungen der ältesten Völker“ (1869); Delon „Le cuivre et le bronze“ (1877); Servant „Le bronzes d'art“ (1880).

Bronzino Angelo di Cosimo, malarz włoski, * 1502, † 1572, był uczniem J. de Pontormo i wielbicielem Michała Anioła. Głównem dziełem **B.** jest: „Zstąpienie Chrystusa do otchłani“ w pałacu Uffizzi i „Chrystus Pan jako ogrodnik“ w Luwrze. — Siostrzeniec jego *Alessandro Allori*, * 1535, † 1607, był także malarzem.

Bronzowa choroba, ob. Przynercza.

Bronzowa zieleń, ob. Chromowa zieleń.

Bronzowanie, pokrywanie jakichkolwiek wyrobów powłoką nadającą im wejrzenie bronzu, albo też przeobrażenie powierzchni pewnych metalów, aby je lepiej uchronić od wpływu działaczy atmosferycznych. Do **B.** wyrobów drewnianych i gipsowych używają się tak zwane *farby bronzowe (proszek bronzowy)*, wyrabiane z odpadków metalicznych, z tak zwanej *szawiny*, przez ich sproszkowanie i ogrzewanie z olejem, łojem, parafiną lub woskiem; powierzchnie, pokryte temi farbami, przybierają zwolna piękne barwy naleciałe: fioletową, miedzianą, pomarańczową, żółtą, zieloną. Podobnych farb używa się obecnie w drukarstwie, lakiernictwie, przy wyrobie obić i t. d. Przed poddaniem **B.**, wyroby winny być najpierw do tego stosownie przygotowane. Bronzuje się też miedź dla wywołania na jej powierzchni warstwy tlenku, nadającej jej wejrzenie metalowe i bardzo miłą barwę ciemno-zielonawą. Żelazo zanurza się poprzednio w roztworze siarczanu miedzi, przez co pokrywa się warstewką miedzi; po takiem przygotowaniu naprowadza się na powierzch-

Digitized by Google

nię proszek bronzowy. Dla wywołania patyny (ob. Bronz) na przedmiotach bronzowych, rozpuszcza się 1 część salmjaku, 3 cz. kamienia winnego, 6 cz. soli kuchennej w 12 cz. wody wrzącej i roztwór ten miesza się z 8 cz. roztworu azotanu miedzi, o ciężarze właściwym 1,1. Bejca ta, jeżeli nią kilkakrotnie pociągniemy powierzchnię bronzu, wywołuje trwałą warstwę tlenku, z początku chropawą, która zwolna nabiera gładkości. Jeżeli bronzy wystawione są na działanie siarkowodoru, pokrywają się warstwą brunatną siarku miedzi. Gips bronzować też można tak zwaną czernią żelazną, czyli rozdrobnionym antymonem. Por. Buchner „Die Metallfärbung“ (1891); Haubold „Das Färben des Holzes“ (1888).

Bronzowe farby, *bronzowy proszek*, ob. Bronzowanie.

Bronzowy kamień, ob. Miedź.

Bronzyt, minerał z rzędu krzemianów z grupy augitów, krystalizuje w formy układu rombowego, występuje też w skupieniach ziarnistych, brunatny lub żółtawy, blasku metalicznego lub szklistego, przeświecający, twardość 4—5, c. wł. 3. Składa się z krzemianu magnezji i krzemianu tlenku żelaza, ale zawiera też wapno i glinkę. Znajduje się w Kupferberg pod Bayreuth, w Tyrolu i Styrji. Znaleziono go też w aerolitach.

Broń, w ogólnem znaczeniu każda rzecz służąca do obrony własnej lub rażenia nieprzyjaciela; w znaczeniu zaś wojskowem bronią zowią się wszelkie narzędzia w boju używane, tak zaczepne, jak i odporne. *Broń zaczepna* w szczególności nazywa się *orężem*, odporna zaś *zbroją*. Pierwsza dzieli się zwykle na broń *białą* czyli *zimną* i na broń *palną*. Do *białej* należy broń *sieczna*, to jest pałasz i szabla, tasak, kosa, oraz broń *kolna*, t. j. lanca, pika, bagnet. W broni palnej rozróżniają działa i broń ręczną, jak karabin, sztuciec i pistolet. W języku wojskowym nazywają także **B.** różne rodzaje wojska; takich **B.** powszechnie trzy: bywa piechota, konnica czyli jazda i artylerja.

Brońka, męski kwiat leszczyny.

Broński Krzysztof, aryanin, na żądanie Konstantego, księcia ostroskiego, przeciwnika unji kościoła gr.-katolic. z rzymsko-katolic., napisał książkę przeciw Piotrowi Skardze „Apokrisis albo odpowiedź na książki w synodzie brzeskim imieniem ludzi starożytnej religji greckiej przez Chrystophora Philaletha w porywczą dana“ (in 4° kart 7 i stron 344, r. 1595). To samo w języku ruskim (Wilno, 1595 r., k. 324). Przeciwko temu dziełu wyszła w języku łacińskim odpowiedź p. t. „Antirrhisis“ r. 1597, napisana przez Piotra Arkadjusza Greka, rodem z Korcyry. Obie te książki należą dzisiaj do bardzo rzadkich.

Brooke Henryk, poeta angielski, * 1706 w Irlandji, † 1783; napisał poemat filozoficzny „O piękności powszechnej“ (1735); tragedje „Gustaw Waza“ (1738), która taki w Dublinie wywołała zapał, że parlament zabronił jej wystawiać, i romanse: „Obłąkany szlachcic“ i „Julja Grenville” (1774); † 1783. Zbiór jego dzieł wydała córka w 4-ch tomach r. 1792. Por. Brookiana „Or anecdotes of. H. **B.**” (1804); D'Olier „Mémoirs of. H. **B.**” (1816).

Brooke Jakób, * 1803 w Combe, pod Bath; wszedł do służby kompanji wschodnio-indyjskiej, odznaczył się w wojnie birmańskiej 1825; osiadł 1838 w Serawak, w państwie Bruni v. Borneo, na wyspie Borneo, przybrał tytuł radży Sarawaku 1842 r. i kraj ten urządził porządnie, nadawszy mu stałe ustawy. Działając niejednokrotnie na korzyść Anglików, dopomógł im także do opanowania wyspy Labuan 1847, za co rząd angielski mianował go jej gubernatorem i pełnomocnym agentem swoim w Borneo. Pokonawszy z niemałem wysileniem powstanie Chińczyków w Serawak, powrócił 1858 r. do Anglji, a w 1861 wrócił na Borneo, gdzie czas jakiś przebywał; zmarł w swojej posiadłości Barrator, w hr. Devon r. 1868. Jego dzienniki i korespondencje ogłoszone zostały w następnych dziełach: Keppel'a „Expedition to Borneo for the supression of Piracy, with extracts from the Journal of James **B.** of Sarawak” (2. t., Londyn, 1847); Mundy'ego „Borneo and Celebes“ (2 t., Londyn, 1848) i „Private of sir James **B.**“ (3 t., Londyn, 1853); Ch. Brooke „Tenyears in Sarawak“ (1866); Spencer St. John „Life of sir J. **B.** (Londyn, 1879).

Brookit, minerał, ob. Tytan.

Brooklyn, miasto w północno-amerykańskim stanie Nowego Jorku, na zachodnim krańcu wyspy Long-Island, naprzeciw Nowego Jorku, oddzielone tylko od niego małą zatoką East-Rivel. Posiada wiele pięknych kościołów i stanowi wiel-

Most między Brooklynem a Nowym Jorkiem.

Digitized by Google

ki arsenał morski Nowego Jorku, warsztaty okrętowe Unji, liceum marynarki, fabryki przyborów morskich i t. p. Komunikację tego miasta z Nowym Jorkiem utrzymuje kilkadziesiąt parochodów i most wiszący, długości 1,053 m., ukończony 1885 kosztem 20 milion. dolarów. Założone 1625 przez Holendrów, w r. 1850 liczyło 96,850 miesz., w 1880 roku 566,667, a dziś około 900,000. **B.** z Nowym Jorkiem i przyległemi przedmieściami tworzy jedną ogromną całość, liczącą do 4 miljonów mieszkańców. Sam przez się, **B.** jest czwartem z kolei miastem Unji, tak co do ludności, jak i co do przemysłu. W 10,561 zakładach przemysłowych **B.** pracowało w 1890 r. 103,683 robotników; głównemi produktami były przetwory chemiczne, machiny, cukier, meble etc. **B.** posiada wiele banków, zakładów dobroczynnych i naukowych, mnóstwo wspaniałych willi bogaczów nowojorckich i wspaniały park na przestrzeni 223 hektarów.

Broome Fryderyk Napier, sir, literat angielski, * 1842 w Kanadzie, naprzód dziennikarz, od 1875 sekretarz zarządu kolonji Natal w Afryce, 1877 na takiem samem stanowisku na wyspie św. Maurycego, od 1882 gubernator Australji zachodniej, wydał poezje: „Poems of New Zeelands“ (1868); „The strenger of Seriphas“ (1869).

Broos (węg. *Szaszvaros*), miasto w węgierskim komitacie Hunyad, 3 kościoły, gimnazjum, uprawa wina, ogrodownictwo, 6,000 mieszk. W pobliżu równina *Brodfeld (Kenyermező)*, gdzie Turcy w 1479 roku ponieśli ciężką klęskę od Stefana Batorego.

Brorsen Teodor, astronom, * 1819 w Norbergu na wyspie Alsen, od 1848 był adjunktem obserwatorjum barona Senftenburga w Senftenburgu w Czechach, odkrył 5 komet, z których jedna nosząca jego nazwisko, *Kometa Brorsena*, należy do perjodycznych i obiega drogę swą dokoła słońca w ciągu 5,46 lat. Przy najznaczniejszem swem zbliżeniu do słońca przypada względem niego bliżej niż Venus, przy największem oddaleniu dalej niż Jowisz.

Brorsena kometa, ob. Brorsen.

Brosböll Jan Karol Krystyn, powieściopisarz duński, znany pod pseudonimem *Carit Etlar*, * 1816. Początkowo był malarzem, od r. 1835 zaczął pisać nowelle, a w r. 1846, za rozprawę o „Sakuntali“ otrzymał złoty medal. Od r. 1858 jest inspektorem królewskiej bibljoteki w Kopenhadze. Zbiór jego dzieł wyszedł w r. 1859. Do lepszych powieści należą: „Livets conflicter,“ („Walki życia“ 1844), „Skrifter“ (1859—69), „Salomon Baadsmand“ (1880). Z utworów dramatycznych zasługują na wyróżnienie: „De to studenter“ (Dwaj studenci 1838), „Ayella“ (1847), „Jane Tuyon“ (1849) i wiele innych.

Brosch Maurycy, historyk, * 1829 w Pradze; napisał „Geschichte des Kirchenstaates“ (2 t., 1880—1882); „Olivier Cromwell und die puritanische Revolution“ (1886); „Neuere Geschichte von England“ (1890).

Broschi, ob. Farinelli Carlo.

Broscius, matematyk, ob. Brożek.

Brösen, wieś w pruskiej regencji Gdańskiej, nad zatoką Gdańską, kąpiele morskie.

Brosig Maurycy, znakomity kompozytor muzyczny kościelny, * 1815 w Fuchswinkel pod Nissą na Szląsku, † 1887 we Wrocławiu, kształcił się we Wrocławiu, gdzie następnie (1842) został pierwszym organistą katedry i docentem muzyki na uniwersytecie 1871. Ogłosił liczne kompozycje, jak siedm mszy z towarzyszeniem orkiestry, dwie z towarzyszeniem organów, pieśni i t. d., oraz naukę harmonji; napisał: „Harmonielehre“ i broszurkę: „Ueber die alten Kirchen-Compositionen des XVI und XVII Jahrhunderts“ (Lipsk, 1880)

Broski Jakób, ksiądz ormiański, przeciwnik unji. Przez arcybiskupa ormiańskiego mianowany został oficjałem katedry, którą zajmował aż do przybycia do Lwowa Teatynów w r. 1664: Klemensa Galana i Aloizego Marji Pidou, którzy chcieli połączyć kościół ormiański z rzymskim. **B.** na unię zgodzić się nie chciał, za co ogłoszony został kacerzem, złożony z urzędu roku 1664 i wygnany z kraju. Po dwóch latach powrócił 1666 z listami protekcyjnemi nuncjusza Pignatellego i zgodził się na połączenie z Rzymem. Por. Pawiński „Dzieje zjednoczenia Ormian polskich z kościołem rzymskim.“

Brossard Sebastjan, słynny leksykograf francuski, * 1660, † 1730. Otrzymał święcenia kapłańskie i został prebendarjuszem, potem zaś 1689 kapelmistrzem katedry w Strasburgu. Napisał: „Dictionnaire de musique“ (1703—5); „Lettre en forme de dissertation à Mr. Demotz sur la nouvelle méthode d'écrire le plein-chant et la musique“ (Paryż, 1703). Nadto wydał kilka mszy, motetów, Miserere, pieśni i t. p.

Brossard Amadeusz Hipolit, margr., de, * r. 1784, † 1869. W r. 1795 walczył po stronie Wandejczyków, później przeszedł do armji Kondeusza. Wróciwszy 1806 do Francji, służył także wojskowo; mianowany 1833 generałem brygady i wysłany 1837 do Algieru, przyczynił się niemało do ustalenia panowania Francuzów w Afryce. Oskarżony jednak o zdzierstwa i nadużycia w administracji, stawiony był przed sąd wojenny, który go wprawdzie uniewinnił, ale mimo to stracił **B.** wiele w opinji publicznej i w r. 1839 podał się do emerytury. W r. 1838 wydał: „Mélanges sur l'Afrique.“

Brosses Karol, de, prezydent parlamentu burgundzkiego, * 1709 w Dijon, † 1777. Znakomity historyk francuski, napisał między innemi: „Lettres sur l'état de la ville d'Herculanum“ (Dijon, 1750); „Histoire des navigations aux terres australes“ (2 t., Dijon, 1756); „Traité de la formation mécanique des langues“ (2 t., Paryż, 1765), dzie-

Digitized by Google

ło świadczące o głębokich badaniach autora i zawierające wiele nowych poglądów; „Histoire de la république romaine dans le cours du septième siècle par Salluste" (3 t., Dijon, 1777); oprócz tego napisał **B.** mnóstwo rozpraw, dotyczących sztuk pięknych lub historji starożytnej; wszystkie prawie znajdują się w „Mémoires de l'académie des inscriptions." Por. Foisset „Le président de **B.**, histoires des lettres et des parlements du XVIII siècle" (Paryż, 1842). Po śmierci wydane zostały „Lettres familières, écrites d'Italie" (1858).

Brosset Marja Félicité, znakomity orjentalista francuski, * 1802 w Paryżu, † 1880 w Petersburgu. Po skończonych naukach udał się do Petersburga, gdzie został członkiem akademji, a 1847 bibljotekarzem bibljoteki cesarskiej i konserwatorem gabinetu monet wschodnich w Ermitażu. **B.** był najwyższą powagą w przedmiocie historji, języka i literatury Georgji. Oprócz gramatyki georgijskiej (Paryż, 1834), cenniejsze jego dzieła są: „Description géographique de la Géorgie par Wakhoucht" (Petersburg, 1842); „Histoire ancienne de la Géorgie" (2 t., Petersburg, 1850); do tego: „Additions et éclaircisssements relatifs à l'histoire de la Géorgie" (Petersburg, 1851); „Rapport sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie" (Petersburg 1849—51, z atlasem); „Histoire moderne de la Géorgie" (3 t., Petersburg 1856—58); „La correspondance des rois de Géorgie avec les souverains russes" (Petersburg, 1858); „Les Ruines d'Ani" (2 cz., Petersburg, 1860—61). Z armeńskiego przetłómaczył metropolity Sriphannosa „Histoire de Sionnie" (Petersburg, 1864); nadto umieszczał wiele artykułów w *Bulletins* petersburskiej akademji i wydał: „Dictionnaire triglote, géorgien-russe-français" (Petersburg, 1840). Por. „Bibljographie analitique des ouvrages de M. **B.**," wydana przez jego syna (Petersburg, 1887).

Brossette Klaudjusz, * 1671, † 1743, adwokat, bibljotekarz miasta Lionu i założyciel akademji liońskiej; wsławił się jako wielbiciel i komentator Boileau. Napisał także bardzo drobiazgowe komentarze do Regnier'a (1729); prócz tego napisał „Titres du droit civil et du droit canonique raportés sous le nom français des matières" (1705) „Histoire abrégée ou Eloge historique de la ville de Lyon" (1711). Listy **B.** i Boileau ogłosił Cizeron-Rival p. t. „Lettres familières" (1730). Por. J. B. Dumas „Histoire de l'Académie de Lyon" (1826).

Brossman Karol Fryderyk Gustaw, rzeźbiarz angielski, * 1830, kształcił się w Gotha i w Rzymie, wykonał: „Walka centaurów" (1855); „Bohemia;" „Źródło rusałek;" „Dzieje i budownictwo" (1867); „Psyche wieńcząca Erosa;" „Zraniony Eros" (1868—69); „Złożenie do grobu Chrystusa" (1872) i wiele innych.

Broszkowski Andrzej, pułkownik wojsk Księstwa Warszawskiego; odznaczył się świetnie w kampanji 1812 r.; † w Jarosławiu 1813.

Broszura (franc. *brocher*=zszywać), właściwie książka nieoprawna, tylko lekko zszyta. Ponieważ robi się to zwykle z książkami małych rozmiarów, przeto **B.** oznacza niewielką książeczkę, traktującą wszystkich żywo obchodzące kwestje polityczne, kościelne, społeczne lub naukowe, będące na porządku dziennym. **B.** są po największej części treści polemicznej lub wyrazem opinji pewnego stronnictwa, stąd też bywają częstokroć bezimienne, a liczba ich zostaje w stosunku do mniej lub więcej rozbudzonego życia publicznego. Obok dziennikarstwa, stanowią **B.**, będąc dalszem jego rozgałęzieniem, niezaprzeczoną potęgę przez szybkie oddziaływanie na opinję publiczną. W wielu razach są rzeczywiście wielkiemi dźwigniami do osiągnięcia pewnych celów, dlatego też posługują się niemi i rządy (np. Napoleona III) dla przygotowania umysłów lub obrony swych działań. W Anglji, gdzie prasa swobodna i wybornie prowadzona, literatura broszurowa nie ma żadnego prawie znaczenia. Większy daleko jej zakres we Francji i Niemczech. U nas rozwinęła się szczególnie w XVI i przy końcu XVIII w., a traktując przeważnie sprawy polityczne i religijne, dostarcza ważnego dla historji materjału. **B.** w pogardliwem znaczeniu nazywa się *pamfletem* (ob.).

Brot Karol Alfons, literat francuski, * 1809 w Paryżu, † 1895 tamże. Zajmował się naprzód adwokaturą, następnie był komisantem domu bankowego, na polu literackiem wystąpił 1830, ogłaszając „Chants d'amours," później ogłosił szereg romansów, z których notujemy: „Priez pour elle" (1833); „Jane Grey" (1835); „Carl Sand" (1836); „La nuit terrible" (1840): „La Sirène de Paris" (1844); „Le medecin du coeur" (1846); „La terre promise" (1849); „Les deux pechés" (1857); „La cousine du roi" (1865); „Les espions" (1874); „Miss Million" (1880); „Les Compagnons de l'Arche" (1881), oprócz tego do współki z autorami innymi napisał wiele utworów teatralnych, między innemi: „La Lescombat" (1841) i „La Marnière des Saules" (1858): „Le testament de la reine Elisabeth" (1867); „Le Gendre du colonel" (1872) i in.

Brotterode, miasto w pruskiej prowincji Heskiej w regencji Kaselskiej u podnóża Inselsbergu, 3,000 miesz., fabryki wyrobów żelaznych i mosiężnych, stacja klimatyczna, 590 m. nad p. m.

Brouard Piotr Stefan Eugenjusz, pedagog, pisarz francuski, * 1824, od 1877 inspektor generalny szkół elementarnych; napisał „Manuel de l'instituteur primaire" (1854); „Leçons d'histoire de France" (1876); „Question de pédagogie historique et pratique" (1890) i in.

Brouardel Paweł Kamil Hipolit, lekarz, * roku 1837 w Saint-Quentin (dep. Aisne), od 1879 był profesorem w Paryżu, od r. 1880 członkiem akademji lekarskiej, w 1884 został prezesem ko-

Digitized by Google

mitetu doradczego hygjeny publicznej. Ogłosił „Des causes d'erreur dans les expertises relatives aux attentats à la pudeur" (1883); „De la reforme des expertises médico-légales" (1884); „Le secret médical" (1886).

Brouckère Karol, de, jeden z głównych sprawców rewolucji belgijskiej, * 1796 roku w Brugge, rozpoczął wcześnie służbę administracyjną w Niderlandach i w izbach był głównym przywódcą opozycji belgijskiej. Po wybuchu rewolucji Wrześniowej 1830 zerwał z domem panującym, oświadczył się za rewolucją, a na kongresie narodowym głosował za detronizacją rodziny nassausko-orańskiej. W rządzie tymczasowym był prezesem komitetu finansowego, następnie ministrem finansów, a od 1831—1832 ministrem wojny i na tem stanowisku oddał krajowi wielkie usługi. Później był z kolei dyrektorem mennicy, profesorem uniwersytetu w Brukseli (1834), dyrektorem banku belgijskiego 1835—38, 1840 deputowanym i burmistrzem Brukseli. W r. 1847 znowu czynny brał udział w agitacjach liberalnych, a 1848, jako deputowany i powtórnie burmistrz miejski, odzyskał dawne polityczne znaczenie. W r. 1848, po zwycięstwie stronnictwa katolickiego, przeszedł znowu do opozycji. † 1860. Był po królu Leopoldzie najpopularniejszym mężem stanu w Belgji. Por. Juste „Charles de B." (1867).—**Brouckère** Henryk, brat poprzedniego, * 1801, † 1891, gubernator Antwerpji i Liège; wszedł 12 października 1847 do ministerjum Rogier, w r. 1849 odbył kilka poselstw do Włoch i 1852 stanął na czele utworzonego przez siebie gabinetu, z którego ustąpił w marcu 1855. W r. 1856 został obrany deputowanym.

Brougham and Vaux Henryk, baron, znakomity angielski mąż stanu, * 1778 w Edymburgu, † 1868; biegły tameczny, później londyński adwokat. Wybrany 1810 na członka parlamentu, zjednał sobie znakomitą sławę, jako obrońca królowej Karoliny, i szczególną wziętość, jako gorliwy opiekun oświaty ludowej i zwolennik pożytecznych przedsięwzięć filantropijnych. W 1830 został baronem, lordem, kanclerzem i wielkim strażnikiem pieczęci i na tym urzędzie odznaczył się niezmordowaną działalnością w duchu wszelkiego rodzaju reform. Usunąwszy się w wighami 1834, zajął od tego czasu stanowisko zupełnie odosobnione, nie straciwszy przecież nic z dawnej wziętości. Jako mąż odznaczający się zawsze świetną wymową, miłością prawdy, głęboką znajomością praw krajowych i zasadami liberalnemi, w latach 1823, 48, 59, 63 i 64 występował z gorącą obroną wolności narodów, co wszakże w innym czasie nie przeszkadzało mu wychwalać despotyzmu. W szrankach parlamentarnych taką grzmiał wymową, że mało kto mógł mu sprostać. Należy on do największych prawników, jakich Anglja kiedykolwiek posiadała; obok tego miał ogromny zasób wiedzy z innych gałęzi nauk. Z licznych pism jego ważniejsze są: „Appeal for Poland" (1830); „Opinions an politics theology and law" (Londyn, 1837); „Sketches of statesmen on the time of George III" (Londyn, 1839—43); „Essais an the British Constitution" (Londyn, 1844); „Lives of men, of letters and sciences" (8 t., Londyn, 1845—46); „Contributions to the Edinbourgh review" (3 t., Londyn, 1855); „Tracts mathematical und physical" (1860). Zbiór swoich pism wydał p. t.: „Critical historical and miscellaneous Works" (2 wyd., 11 t., Londyn, 1868). Por. Campbell „Lifes of Lord Lyndhurst and Lord **B.**, Lord Chancellors and Keepers etc." (Londyn, 1869).

Broughton Rhoda, powieściopisarka angiel., * 1840, napisała: „Red as a rose is she" (1870); „Tales for Christmas Eve" (1873); „Not visely but too welt" (1875); „Joan" (1876); „Second taughts" (1880); „Belinda" (1883); „Doctor Cupid" (1887) i „Alas" (1890).

Broughty Ferry, m. w Szkocji nad zatoką Firth of Tay, 9,000 miesz., kąpiele morskie, punkt zborny statków, udających się na połów wielorybów.

Braunow (niem. *Braunau*), dawniej *Brunów*, miasto w pow. Hradeckim (Königgratz), na granicy szląskiej, 7,000 miesz., w dolinie otoczonej wysokiemi górami (Polické Stieny); wielki klasztor Benedyktynów na skale, kwitnący przemysł.

Brouncker, *lord viscount Castle Lyons*, Wiljam, matematyk, * 1620 w Irlandji, † 1684, był kanclerzem królowej i 1662 prezydentem Royal Society. Podał kwadraturę hyperboli przez szeregi i zwrócił uwagę na ułamki ciągłe.

Broussais Franciszek Józef Wiktor, jeden z najznakomitszych lekarzy francuskich, * 1772, † 1838. W czasie rewolucji służył w wojsku; po ukończeniu studjów lekarskich w Paryżu przez kilka lat zajmował się służbą lekarską wojskową; w tym czasie wsławił się dziełem: „Histoire de la phlegmacie et inflammation chronique" (1808), a w kilka lat potem otrzymał katedrę w szpitalu Val-de-Grace, w Paryżu. Tu z katedry i w piśmie swojem (*Annales de médicine physiologique*), wygłaszał teorję, która zaćmiła wszystkie znane podówczas systematy i rozgłosiła się szeroko w Europie i za Europą. Gwiazda **B.** krótko jednakże świeciła, doczekał się on jeszcze zupełnego upadku swoich teorji. Zasada nauki jego, zwanej *Braussaizmem*, jest następująca: Życie utrzymuje się przez wpływ podrażnień; organa żywego zwierzęcia są drażliwe; jeżeli podrażnienie będzie zbyt wielkie, sprowadza napływ krwi i zapalenie; jeżeli podrażnienie zbyt słabe, obieg krwi się zwalnia, ilość jej w chorym organie się powiększa, i następuje zastój. Za pośrednictwem systematu nerwowego, choroba jednego organu udziela się innym (sympatja); w ten sposób do każdego zapalenia przyłącza się podrażnienie (zapalenie) żołądka i kiszek, a następ-

Digitized by Google

nie podrażnienie serca (gorączka). Gorączek esencjalnych, jak tyfus, wysypki, **B.** nie uznaje: początkiem tych chorób jest zapalenie żołądka i kiszek, a inne objawy przyłączają się przez sympatję. Systemat taki ogólny i jednostronny, jakkolwiek ściśle przeprowadzony, nie mógł się długo utrzymać; wszakże przyłożył się wiele do zburzenia dawnych nauk, jakie się właśnie w owym czasie we Francji dokonywało. Najzgubniejszem było u **B.** stosowanie jego nauki do praktyki lekarskiej; podstawą leczenia był upust krwi, którą przy każdej niemal chorobie wszelkiemi sposobami obficie wylewano. Inne jego dzieła: „Examen de la doctrine médicale généralement adoptée" (1816); „Traité de la physiologie appliquée à la pathologie" (1822).

Broussaizm, ob. Broussais.

Broussel, radca parlamentu paryskiego, którego aresztowanie w 1648 było powodem, a raczej pretekstem do Frondy.

Brousson Klaudjusz, pastor protestancki, * 1617 w Nisme, † 1698, początkowo był adwokatem, służył sprawie reformacji, lecz gdy po odwołaniu edyktu nantejskiego r. 1685 zjawił się we Francji i tajemnie zbiegłym, kryjącym się w górach i lasach hugonotom opowiadał ewangelję, został ujęty i łamany kołem w r. 1698. Ogłosił: „Etat des reformes de France" (1685) i „Rémarques sur la traduction du nouveau Testament d'Ametre" (1697).

Broussonnet Piotr Marja August, naturalista, * 1761 w Montpellier, † 1807. W 18 roku życia już otrzymał stopień doktora medycyny. Po powrocie z podróży naukowej do Anglji został pomocnikiem Daubentona w kolegjum francuskiem, a 1784 w szkole weterynarji. Wpłynął na organizację towarzystwa rolniczego w Paryżu, którego był sekretarzem. On pierwszy sprowadził do Francji tryki, merynosy, kozy angorskie i drzewo japońskie, nazwane od niego *Broussonnetia papyracea.* W czasie rewolucji, jako podejrzany o należenie do stronnictwa żyrondystów, szukał schronienia w Hiszpanji i Portugalji, następnie w Maroko. Po rewolucji był konsulem na wyspach Kanaryjskich, skąd go powołano na profesora botaniki w Montpellier. Ogłosił: „Variae propositiones circa respirationem" (1807); „Ichthyologiae decas prima" (1782); „Année rurale ou calendrier à l'usage des cultivateurs" (1787); „Elenchus plantarum horti Monspeliensis" (1805).

Broussonnetia, roślina, ob. Papiernica.

Brouwer Adrjan, malarz, ob. Brauwer.

Browallia, *Podrzeźlina*, rodzaj roślin z rodziny trędownikowatych, nazwany na cześć botanika szwedzkiego Browalla, († 1755), obejmuje gatunki południowo-amerykańskie, dla pięknych kwiatów zebranych w wierzchnotki, hodowane w ogrodach.

Browar, ob. Piwo i Piwowarstwo.

Browarka, drzewo tylko z kory oskrobane, w klocach, na handel zagraniczny lub krajowy przeznaczone, różnej długości i grubości, zwykle sosnowe, świerkowe i olszowe. **B.,** jeżeli nie na opał, lecz do wyborów drzewnych przeznaczona, różni się od drzewa budulcowego tylko mniejszemi wymiarami, długości co najmniej stóp 24, grubości w cienkim końcu 12 cali.

Browicz Tadeusz, lekarz, * 1847 w Lwowie, kształcił się w Czerniowcach, medycyny słuchał w Krakowie, w 1875 r. został docentem anatomji patologicznej, a w 1880 r. profesorem na tejże katedrze w uniwersytecie Jagiellońskim; prace w czasopismach lekarskich polskich i niemieckich ogłosił znaczną liczbę.

Brown, Browne Robert, * około 1549 w Northampton, gorliwy obrońca niezależności kościoła czyli autonomji każdej gminy. Prześladowany, był więziony trzydzieści dwa razy i † w więzieniu 1630 r.

Brown John, * 1722 w Carpow, pod Abernethy, † 1787; od r. 1750 pastor kościoła *Socession Church*, w Haddington; najpopularniejszy pisarz teologiczny szkocki, z którego pism: „The selfinterpreting Bible" (1778) dziś jeszcze w powszechnem jest użyciu.

Brown John, wnuk poprzedniego, * 1784 r. pod Whitburn, w hrabstwie Linlithgow, † 1858; od r. 1822 duchowny w Edymburgu, a od r. 1884 profesor. Był wybornym kaznodzieją, ogłosił drukiem kilka znakomitych prac egzegetycznych.

Brown John, znakomity lekarz, * 1735 roku w Szkocji, † 1788 r. Syn ubogich rodziców, siłą woli przezwyciężył wszelkie przeciwności i w 30 roku życia ukończył studja lekarskie. W dziele „Elementa medicinae" podał podstawę systematu medycyny, który długo potem wyłącznie panował w nauce. Żywot niebardzo budujący: zamiłowanie trunków i opjum były przyczyną ciągłych niepowodzeń w jego życiu. Tracił katedry, kilkakrotnie siedział w więzieniu za długi i umarł w nędzy. Teorja jego, *Brownjanizm*, obejmuje życie normalne, choroby i ich leczenie. Życie jest skutkiem wpływów zewnętrznych (bodźców) na organizm, własność organizmu ulegania tym wpływom zowie się drażliwością cz. pobudzalnością; siedliskiem pobudzalności jest system nerwowy i mięsny; skutkiem wzajemnych działań bodźca na pobudzalność jest pobudzenie; życie więc jest ciągłem pobudzeniem. Osłabione lub powiększone bodźce albo pobudzalność stanowią choroby. Leczyć więc choroby znaczy w każdym wypadku dobierać silniejsze albo słabsze bodźce, stosownie do potrzeby. Jakkolwiek teorja **B.** życia ostatecznie nie tłómaczy wcale i niedługo się utrzymała, ma swoje niezaprzeczone zasługi: życie uważane tylko jako wzajemny wpływ organizmu i świata zewnętrznego; choroby u **B.** to nie istoty odrębne, lecz tylko zmienione objawy życia, wreszcie terapja bardzo prosta, równie jak i cały systemat.—Syn jego **B**

Digitized by Google

William wydał dzieła ojca z biografją (3 t., 1804).

Brown Karol Brockden, powieściopisarz amerykański, * 1771 w Filadelfji, † 1810. Celniejsze jego prace są: „Wieland“ (1798); „Ormond“ (1799); „Arthur Merwyn“ (1800); „Edgar Huntly“ (1801); „Clara Howard“ (1804) i „Jane Talbot“ (1804). Dar inwencji posiadał wielki, fantazję żywą, której jednak nadużywał, wprowadzając ze szczególnem zamiłowaniem sceny pełne przerażających okropności; styl, chociaż niezbyt świetny, odznacza się czystością i prostotą. Kompletne wydanie dzieł **B.** wyszło 1827 w Bostonie (nowe wyd. 6 t., Filadelfja, 1857).

Brown Robert, botanik, * 1773 w Montrose w Anglji, † 1858 roku. W młodym już wieku tak w naukach przyrodzonych postąpił, że przez Banksa polecony został na towarzysza naukowego podróży do Australji, podjętej przez kapitana Flindersa 1801 roku. Gdy wkrótce Flinders, z powodu złego stanu okrętu, zmuszony był wrócić do Europy, **B.** wespół z malarzem Bauerem zapuścił się w głąb lądu australskiego i wrócił stamtąd 1805 r. ze zbiorem 4,000 gatunków roślin, których większość była nieznana. Mianowany bibljotekarzem, zajął się opracowaniem flory australskiej w dziełach: „Prodromus florae Novae Hollandiae“ (1810); „Remarks on the botany of terra Australis“ (1814) i „Supplementum primum florae Novae Hollandiae“ (1830). Wielu podróżników przysyłało mu swe zbiory, skutkiem czego mógł opracować florę jawańską (1838—40), biegunową i inne, a do tych prac zyskał walną pomoc w odziedzicznych po Banksie w 1820 roku bogatych zbiorach. Utworzył wiele nowych rodzin, wielu oznaczył naturalniejsze granice. Dostrzegł ruch molekularny w pyłku kwiatowym i okazał, że pyłek kwiatowy przez tkankę słupka dochodzi do jajeczek. Prace te fizjologiczne zebrane są w zbiorze: „The miscellaneous works of Robert **B.**“ (3 t., 1866—68). Ostatnio zajmował stanowisko kustosza Muzeum Brytańskiego, do którego wcielono jego zbiory.

Brown Robert.

Brown Tomasz, filozof i lekarz, * 1778 roku w Szkocji, † 1820, kształcił się na uniwersytecie edymburskim, był jednym z założycieli czasopisma *Edinburgh Review*, w r. 1804 wydał 2 tomy swych poezji, w 1810 zarzucił praktykę lekarską i objął katedrę filozofji w uniwersytecie edymburskim. Najważniejsze jego dzieła są: „Lekcje filozofji umysłu ludzkiego“ (4 t., 1822, 21 wyd., 1870) i „Zarysy fizjologji umysłu ludzkiego.“ Por. „Współczesna psychologja pozytywna w Anglji,“ przekład Ochorowicza (1877).

Brown Józef, biograf Jezuitów, * na Białorusi, wstąpił do zakonu Jezuitów w Połocku, w 1820 wyjechał do Włoch, po powrocie do kraju mieszkał w Tarnowie, od 1846 we Lwowie. Z zebranych starannie materjałów ułożył spis wszystkich Jezuitów polskich, którzy wystąpili w piśmiennictwie. Dzieło to, pisane po łacinie, przełożył na język polski ks. Wł. Kiejnowski, i wyszło ono, jako odbitka z *Przeglądu poznańskiego* (1861) p. t.: „Bibljoteka pisarzów asystencji polskiej Towarzystwa Jezusowego“ (Poznań, 1862).

Brown Wiljam, * 1784 w Ballymena, w Irlandji, † 1864, założył 1800 w Liverpoolu dom handlowy, należący do najznakomitszych w Anglji. W całem życiu odznaczał się jako liberalny zwolennik reform. Powołany 1846 do parlamentu, pisał wiele w przedmiocie wolności handlu i nalegał usilnie na zaprowadzenie systematu dziesiętnego. W r. 1857 przeznaczył ze swego majątku 30,000 funtów ster. na urządzenie bibljoteki publicznej w Liverpoolu. W r. 1863 został baronetem. Napisał broszurę p. t.: „Decimal Coinage. A Letter from W. **B.** Esq. M. P. to Francis Shand. Esq.“ (1854).

Brown Jerzy, generał angielski, * 1790 roku, † 1862, w r. 1807 był porucznikiem i odznaczył się w wojnie hiszpańskiej. W r. 1814 jako podpułkownik brał udział w wyprawie generała Rossa przeciw Stanom Zjednoczonym, gdzie był raniony w bitwie pod Bladensburgiem. W 1850 został najwyższym adjutantem wojska, a w rok potem wice-marszałkiem. W bitwie pod Inkermanem w wojnie krymskiej r. 1854 był ciężko rannym. Gdy powrócił do zdrowia, dowodził wyprawą na morzu Azowskiem i później brał udział w oblężeniu Sewastopola. W r. 1860 został naczelnym wodzem w Irlandji.

Brown John, z przydomkiem „Ossowatomie,“ * 1800 w Torrington, w Connecticut, żarliwy przeciwnik niewolnictwa. Wyszedł 1855 z synami swymi do Kansas, osiadł w Ossowatomie, występował tutaj przeciwko stronnikom niewoli murzynów. 1859 na czele 15 spiskowych opanował arsenał Harper's-Ferry, ale po walecznej obronie musiał się poddać. Obwiniony o zdradę stanu, został 1859 powieszony. Por. F. B. Sanborn „Life and Letters of J. **B.**“ (Boston, 1888); H. von Holst „Life of John **B.**“ (1888).

Brown Izaak Baker, ginekolog, * 1812, † 1873, wykształcenie lekarskie uzupełnił w Guy's Hospital w Londynie, poświęcił się wyłącznie chorobom kobiecym i założył w 1858 r. dom zdrowia: „The London Surgical Home.“ Napisał: „On ovarian dropsy“ (1862); „On the curability of certain forms of insanity, epilepsy, catalepsy and hysteria in females“ (1866). W 1865 roku był obrany prezesem towarzystwa lekarzy angielskich, ale w 1867 oskarżony o wyzysk chorych, był z towarzystwa położniczego wyłączony.

Brown Henryk Karol, rzeźbiarz amerykański, * 1814 w Lejdzie, w stanie Massachusetts, † 1886

Digitized by Google

w Brooklynie; z malarstwa, któremu się naprzód poświęcał przerzucił się w roku 1837 do sztuki rzeźbiarskiej i wykonał: „Waszyngton na koniu“ (odlany z bronzu), popiersia: gubernatora Clintona de Witt, generała Greena i Abrahama Lincolna.

Brown Jerzy Loring, malarz amerykański, * 1814 w Bostonie, † 1889, sztukę studjował w Paryżu i we Włoszech, wykonał: „Zatoka neapolitańska,“ „Zatoka New-Yorku,“ „Pałac dożów,“ „Canale Grande“ i wiele krajobrazów.

Brown Ford Madox, malarz angielski, * 1821, † 1893, kształcił się w Antwerpji i Paryżu. Do lepszych jego prac należą obrazy: „Chrystus umywający nogi Piotrowi,“ „Król Lear“ (1849); „Romeo i Julja,“ „Don Juan,“ „Śmierć sira Tristama“ i wiele innych. Por. Sizeranne „La peinture angl. contemp.;“ Muther „Gesch. der Malerei im XIX Jh.“

Brown-Séquard Karol Edward, fizjolog, * r. 1818 na wyspie św. Maurycego, † 1894, medycynę studjował w Paryżu, następnie oddał się badaniom fizjologicznym, pracując nad składem krwi, ciepłem zwierzęcem, rdzeniem kręgowym i jego stosunkiem do chorób, oraz układem nerwów sympatycznych. Słynął też jako lekarz chorób nerwowych. W r. 1869 został profesorem na fakultecie lekarskim w Paryżu, w r. 1878 objął po K. Bernardzie katedrę medycyny doświadczalnej w Collège de France. Wielką wrzawę w świecie naukowym wywołał odkryciem płynu odmładzającego, zwanego *sperminą*, który jednakże, jak wykazała krytyka, przypisywanych mu własności nie posiadał. Od r. 1858 do 1863 wydawał *Journal de psychologie;* należał też do założycieli dwutygodnika: *Archives de psychologie normale et pathologique* (od r. 1868). Nadto ogłosił: „Recherches sur l'irritabilité musculaire chez un supplicié treize heures après la mort“ (1847); „Experimental and clinical researches on the physiology and pathology of the spinal cord and some other parts of the nervous centres“ (1855); „Researches on epilepsy“ (1857) i wiele innych. „Wykłady o rozpoznawaniu i leczeniu głównych postaci bezwładów kończyn,“ przekład polski Z. Dobieszewskiego (1875). Por. „Notice sur les travaux scientifiques de Ch. E. **B.-S.**“ (1883).

Browne sir Tomasz, filozof angielski, * 1605 w Londynie, † 1681 r. W r. 1636 osiadł jako lekarz w Norwich i napisał tam „Religio medici“ (1642), rodzaj filozoficznego wyznania wiary, odznaczającego się śmiałością i oryginalnością myśli, głęboką uczonością, poetycznym stylem. Książka ta sprowadziła na autora, mimo jego religijności, zarzuty bezbożności i ateizmu. Oprócz tego napisał bardzo rozpowszechnioną książkę „Pseudodoxia epidemica, on Treatise on vulgars errors“ (1646); „Hydriotaphia, or urn burial“ (1658); „Miscellany tracts“ (1684); „Posthumous works“ (1712), i zbiór aforyzmów „Christian morals“ (1716). Kompletne wydanie prac jego wyszło w 3 tomach, 1852. Biografję napisał Johnson.

Browne Jerzy, Irlandczyk, feldmarszałek rosyjski, * 1698, † 1792. Wszedł do służby rosyjskiej 1730 r. i odznaczył się w poskromieniu rokoszu przeciw cesarzowej Annie. Po kampanji tureckiej, w której dostał się do niewoli, mianowany został generał-majorem. Walczył także w wojnie Siedmioletniej (1762), następnie został gubernatorem Inflant i feldmarszałkiem. Przez cesarza Józefa II był mianowany hrabią państwa, 1779. Por. „Histoire de la vie de George de **B.**“ (Ryga, 1794).

Browne Maksymiljan Ulisses, hrabia, krewny Jerzego, * 1705 w Bazylei, przyjął służbę w wojsku austrjackiem. W wojnie o następstwo austrjackie ważne oddał usługi domowi Habsburskiemu, walcząc zwycięsko w Niemczech i Włoszech. Krwawe zwycięstwo pod Piacenza 1746 r. jego głównie jest dziełem. W r. 1753 pozyskał godność feldmarszałka. Kiedy 1756 Fryderyk II rozpoczął trzecią wojnę szląską, **B.** z niepojętą szybkością uzbroił wojsko i śmiało wystąpił przeciwko królowi. Ponieważ jednak rad jego nie słuchano, nastąpiła fatalna dla Austrjaków bitwa pod Pragą (6 maja 1757), w której **B.** ciężko raniony, † 26 czerwca t. r. Fryderyk W. nazywał go swym nauczycielem w sztuce wojskowej. Por. Zuverlässige „Lebensbeschreibung des Grafen von **B.**“ (Lipsk, 1757).

Browne Wiljam Aleksander Franciszek, psychjatra, * 1806 w Stirling, † 1885 r. Po odbyciu studjów w Edymburgu poświęcił się psychjatrji, którą dobrze przestudjował na licznych klinikach i uniwersytetach za granicą. W r. 1834 został superintendentem domu obłąkanych w Montrose, w r. 1839 mianowano go dyrektorem domu obłąkanych „Crichton Institution“ w Dumfries. Założył wiele przytułków dla obłąkanych, wprowadził liczne ulepszenia w już istniejących, pracował nad udoskonaleniem terapji chorób chorób umysłowych.

Browne John Ross, podróżnik i humorysta angielski, * 1817, † 1875; podróżował po Ameryce, Oceanji, Europie, Azji i Afryce, od r. 1868 był konsulem amerykańskim w Chinach, w 1870 zamieszkał w San-Francisco. Ogłosił: „Yussuf or the Journey of the Frangi, a Crusade in the East“ (1853); „An american familly in Germany“ (1866); „Mineral resources of the United States“ (1869); „Crusoes Island with sketsches in California“ (1864); „The land of Thor;“ „Adventures in the Apache country“ (1869) i inne.

Browne Henrjeta (pseud.), malarka francuska, córka hr. de Saux, * 1829. Do najlepszych jej obrazów należą: „Czytanie Biblji“ (1853); „Szkoła biedaków“ (1855); „Purytanie“ (1857); „Siostry Miłosierdzia“ (1859); „Dziecię tureckie“ (1864) i „Alzacja“

Digitized by Google

Browne Karol Farrar, zwany Artemus Ward (pseudonim), humorysta amerykański, * 1834 r., † 1867. W r. 1861 był głównym redaktorem tygodnika humorystycznego *Vanity Fair*. Napisał: „Artemus Ward his tavels“ (1865); „Artemus Ward among the Mormons.“ Jego „Complete works“ z ilustracjami wyszły w Nowym-Jorku (1870). Por. Hingston „The genial showman“ (1870); Haweis „Artemus Ward.“

Brownea, *Plonilica*, rodzaj roślin motylkowatych, obejmujący małe drzewka w Ameryce płd. Wywar liści **B.** *coccinea* używa się w Indjach jako środek przeczyszczający. **B.** *rosa de monte*, roślina ozdobna, z wielkiemi czerwonemi kwiatami. Nazwa pochodzi od botanika Patricka *Browne'a* (* 1720, † 1790), który opracował florę Jamajki (1756).

Brownhills, miasto w hrabstwie Stafford w Anglji, 14,000 mieszkańców, kopalnie węgla i żelaza.

Browning Robert, jeden z najoryginalniejszych poetów angielskich, * 1812 w Londynie, † 1889 w Wenecji. Wsławił się jako autor dramatu „Paracelsus“ (1835), w którym starał się rehabilitować tego filozofa, dodając przytem kilka postaci głębokich myślicieli, którzy sprowadzili reformację. „Paracelsus“ **B.** ma pewną analogję z Faustem; tylko że jego Mefistofeles, włoski poeta Aprile, nie jest duchem ciemności, lecz światła. W r. 1837 wystawił na scenie tragedję „Strafford,“ w której silnemi rysami odmalował życie i charakter tego ministra. Później ogłosił jeszcze: „Sordello“ (1840); „A Blot in the scutcheon“ (1843); „Pippa Passes;“ „Christmas eve and Easter-day“ (1850). W dziele „Men and Women“ (1855) przedstawia szereg pięknych poetycznych obrazów. Wogóle **B.** odznacza się skłonnością do dziwactw i osobliwości, nie dodających bynajmniej wdzięku utworom, pełnym śmiałych i oryginalnych myśli. Napisał jeszcze poezje: „Dramatis personae“ (1864); „The ring and the book“ (1868 i 1872); „Prince Hohenstiel-Schwangau, Saviour of Society“ (1871); „Asolando“ (1889) i t. d. Por. Furnivall „How the **B.** Society came into being. With some words on **B**-s early and late work“ (1884); H. Jones „**B.** as a philosophical and religious teacher“ (1891); E. Bardoe „The Browning Cyclopaedia. A guide to the Study of the Work of R. **B.**“ (Londyn, 1891). Zbiorowe wydanie dzieł jego wyszło naprzód 1849, a następnie 1863 w Londynie i w r. 1892.— Żona jego, *Elibieta* **B.**, również poetka, * 1806, † 1861 we Florencji; osiadła we Włoszech, gdzie gorliwie zajmowała się sprawami tego kraju podczas agitacji, mających na celu zapewnienie jego wyswobodzenia. Najpiękniejszym jej utworem jest „Aurora Leigh“ (1857), romans poetyczny, w którym wystawia cierpienia niewieściej natury w walce z konwencjonalizmem społeczeństwa. Jej „Poems“ (2 tomy, Londyn, 1870), powtarzały się w wielokrotnych wydaniach. Por. Ingram „Elizabethe Barret **B.**“ (Londyn, 1888).

Browniści, ob. Brown Robert.

Brownjanizm, ob. Brown John.

Brownlow Wiljam Gannaway, publicysta duchowny i polityk amerykański, * 1805, † 1877. W r. 1828—39 należał do sekty metodystów. W r. 1834 był redaktorem dziennika *Knoxville Whig*, w którym polemizował z przeciwnikami i został dlatego przezwany „księdzem wojującym.“ W r. 1865 był gubernatorem w Tennessee, a w r. 1869 zasiadał w senacie federacyjnym. Napisał: „Sketches of the rise progress and decline of Secession“ (1862).

Brownson Orestes August, filozof i teolog amerykański, * 1803, † 1876; był pastorem presbiterjańskim, później unitarjańskim, następnie przyjął katolicyzm i bronił nauki kościoła rzymsko-katolickiego, we własnem piśmie *Brownson's Quarterly Review*. Nadto napisał: romans filozoficzny p. t. „Charles Elwood“ (1840); „The Convert“ (1857); „The American Republik“ (1865). Zbiór jego dzieł wyszedł w r. 1883.

Broye, rzeka w Szwajcarji, wypływa z Alp Bernenskich, przebiega jezioro Murten i wpada do jeziora Neufchâtel; długości ma 80 klm., jest spławna dla statków parowych.

Broz Ivan, pisarz chorwacki, * 1852, tłómaczył wiele z polskiego, redagował zbiór pieśni ludowych, wydanych przez „Maticę Hrvatską,“ napisał ważny przyczynek do składni języka chorwackiego, oparty na wybornej znajomości języka ludowego, oraz „Crtice iz hrvatske književnosti“ (Zagrzeb, t. I, 1886; t. II, 1888).

Brozius albo *Broż* Wacław Gerson, rodem z Czech, † 1686, rektor szkoły św. Piotra i Pawła w Gdańsku. Napisał: „Orthoëpeian graeco-latinam“ i „Gramatykę języka polskiego.“

Brożek.

Brożek, herb polski: w polu błękitnem pod 6-promienną gwiazdą srebrną dwie strzały, żeleźcami na dół ukośnie skrzyżowane. U szczytu trzy pióra strusie. („Księga herbowa“ hr. J. Ostrowskiego).

Brożek Jan *(Broscius)*, niewłaściwie *Brzowski*, matematyk i obrońca akademji krakowskiej przeciwko Jezuitom, * 1581 r. w Kurzelowie, † 1652. Ukończył kursa akademickie w Krakowie, gdzie 1609 otrzymał stopień doktora filozofji i przez lat 15 był profesorem matematyki i astronomji. Jako znakomity już uczony, zapragnął poznać medycynę i w tym celu udał się do Padwy, gdzie bawił od 1620—24 i pozyskał stopień doktora medycyny. Zdaje się, że powodem tego była chęć stosowania prawd matematyki do medycyny, co stanowiło zadanie szkoły jatro-matematyków. Po powrocie do kraju wydał kilka pism obronnych za akademją krakowską przeciwko Je-

Digitized by Google

suitom, mianowicie: „Gratis, albo Discurs I ziemianinina z plebanem," „Przywilej, albo Discurs II," „Consens, albo Discurs III." Czwarty dyskurs p. t. „Varietas" z druku nie wyszedł, z powodu dopuszczenia się gwałtu na drukarzu. **B.** otwarcie i śmiało wykazywał szkodliwe następstwa systemu edukacyjnego Jezuitów i niejednokrotnie za to od nich znosić musiał prześladowania. W r. 1626 otrzymał katedrę profesora wymowy, a zostawszy księdzem, otrzymał 1636 r. probostwo w Międzyrzecu, oraz 1643 drugie w Staszowie. Pod koniec życia mianowany był kanonikiem katedralnym i rektorem akademji krakowskiej. Jednocześnie filozof, matematyk, astronom, medyk, filolog, mówca, rymopis, teolog, a nawet i muzyk, **B.** słusznie za swego czasu był nazywany chodzącą encyklopedją. Był dobroczyńcą ubogich uczniów; księgozbiór swój zapisał akademji. Z licznych prac jego wymienimy: „Geodesia distantiarum sine instrumento etc." (Kraków, 1610); „Dissertatio de cometa etc." (1618); „Disputatio de dierum inaequalitate" (1619); „Arithmetica integrorum" (1720); „Epistolae ad naturam ordinariam figurarum plenius intelligendum" (1615); „De litterarum in Polonia vetustate" (wyszło z rękopisu w Krakowie 1780 r. staraniem Pelzela). Pisał dalej o kalendarzu, zostawił kilka prac lekarskich. Por. N. Franke „Jan Brożek, akademik krakowski" (wydanie akademji umiejętności w Krakowie, 1884).

Brożik Wacław, znakomity malarz historyczny czeski, * 1851 w Trzemesznie pod Pilznem, kształcił się w akademji malarstwa w Pradze, następnie w Dreźnie. Od r. 1876 mieszka w Paryżu, który już w r. 1874 zwiedził razem z Andriollim. Z obrazów jego wymienimy: „Wykonanie wyroku na Białej Górze" (1874); „Zaślubiny księżniczki czeskiej Dagmary z Waldemarem II duńskim" (1875); „Poselstwo Władysława Pogrobowca na dwór Henryka VII;" „Ewa z Lobkowic w odwiedzinach u ojca w więzieniu;" „Św. Jerzy;" „Uroczystość w domu Rubensa" (1881); „Osądzenie Jana Husa" (1883), wystawiony w Warszawie w r. 1885.

Brożik Wacław.

Bród, mielizna wpoprzek rzeki idąca, służąca do jej przebycia bez przewozu.

Bród, jezioro w W. Księstwie Poznańskiem, powiecie Chodzieskim.

Bródka *(Myxa)*, u ptaków koniec żuchwy czyli szczęki dolnej, utworzony z połączenia się obu ramion, składających tę część dzioba.

Bróg, dach lekki słomiany, na czterech prostych, dość wysokich słupach umieszczony w ten sposób, iż się daje podnosić i opuszczać, stosownie do potrzeby. Stawiany bywa na polach lub przy zabudowaniach gospodarskich, dla nakrycia składanego pomiędzy słupami zboża lub siana; znany jest w Polsce oddawna, gdyż wspominają o nim najdawniejsi kronikarze.

Bróżda, płytki rowek, przeorany pługiem pomiędzy zagonami, lub w innym kierunku, w celu ułatwienia spadu wody do rowu, w czem się też i do naturalnego nachylenia powierzchni gruntu stosuje. **B.** nazywają również *przegonami*, i w nowszych czasach zastosowano w tym celu osobny pług, *przegonowym* zwany. Tak zwane *dreny* są tylko krytemi pod ziemią bróżdami, zastąpionemi przez gliniane, dobrze wypalone rury. — Bróżdy na księżycu, ob. Księżyc.

Bróżda, nazwisko rodziny kmiecej, osiadłej od wieków we wsi Łobzowie, pod Krakowem. Za czasów Kazimierza W. jeden z Bróżdów był wójtem łobzowskim, który skargą zaniesioną do króla miał się przyczynić do wygnania jego kochanki, Rokiczany. Postać **B.** mamy w dwu sztukach: w operze Konstantego Majeranowskiego pod tyt.: „Kazimierz W. i Bróżda" (Kraków, 1822) i w libretcie J. Korzeniowskiego do opery Moniuszki „Rokiczana" (Warszawa, 1859).

Brtnicky *(Bertnicki)* Władysław, pisarz czeski, * 1858 w Pradze, wychowaniec uniwersytetu praskiego na wydziale filologicznym, od r. 1889 nauczyciel w Hradcu Królowej, pisze poezje, szczególnie na tematy klasyczne, przekłada z greckiego (Sofoklesa, Alkajosa), oraz zajmuje się archeologją klasyczną.

Bruat Armand Józef, marynarz francuski, * r. 1796 w Kolmarze, † 1855 w Konstantynopolu; dowodził 1830 pod Algierem, od r. 1843 był gubernatorem osad francuskich w Martynice. W roku 1845 dowodził flotą francuską na morzu Czarnem. W r. 1855 był mianowany dowódcą eskadry na morzu Śródziemnem.

Bruce, starożytny ród szkocki, z którego *Robert Bruce* w r. 1290 ubiegał się o tron szkocki, ale zmuszony był ustąpić popieranemu przez Anglję Janowi Balliol, † 1294; atoli wnuk jego *Robert* **B.**, * 1274, rozwinął 1306 sztandar powstania, kazał się 25 marca 1306 r. w Scone ukoronować, wkrótce jednak zniewolony był uciekać przed Edwardem I-ym (1307); opierał się silnie Edwardowi II-mu (1314), gdy tymczasem brat jego *Edward* **B.** oblegał Sterling; poraził na głowę Anglików w walnej bitwie pod Bannockburn 25 czerwca 1314, † 1329. Jego ośmioletni syn *Dawid* **B.**, * 1324, został wprawdzie wygnany, ale w roku 1357 odzyskał wolność i † 1371 bezdzietnie. Potem tron szkocki posiedli Stuartowie. Poboczną linją domu **B.** jest familja hrabiów Elgin (ob.).

Bruce, rodzina szkocka, z której pochodzi Wilhelm **B.**, † 1680 r.; wyemigrował do Rosji, gdzie służył w wojsku cesarza Aleksego Michajłowicza i został generałem. — Syn jego *Roman Wilimowicz*, * 1720, był czynny przy zakładaniu

Digitized by Google

Petersburga.— *Jakób Wilimowicz*, * 1670 w Moskwie, † 1735, był oficerem artylerji za Piotra Wielkiego, a później mianowany generałem-feldmarszałkiem. W r. 1721 otrzymał tytuł hrabiowski. Sporządził mapę Rosji i kalendarz. Ostatnim z tego rodu w Rosji był generał *Jakób Aleksandrowicz*, naczelny komendant Petersburga i Moskwy; w r. 1769—1770 bił się z Turkami.— *Piotr Henryk* **B.**, † 1757 w Szkocji, napisał „Memoirs containing an account of his travels in Germany, Russia, Tartary i t. d." (Londyn, 1782).

Bruce Jakób, podróżnik, * 1730, † 1794; został 1763 konsulem angielskim w Algierze, zwiedził następnie północne brzegi Afryki i Syrję, tudzież zbadał ruiny Baalbeku i Palmiry. Celem odkrycia źródeł Nilu, przebywał 1769—73 w Abisynji i Nubji. Wróciwszy do Szkocji, wydał: „Travels into Abyssinia" (5 t., 1790). Por. Head „Life of **B.**" (Londyn, 1832, 1849).

Bruce Fryderyk Wilhelm Adolf, sir, dyplomata angielski, * 1814, † 1867. Był przy poselstwie w Waszyngtonie, później zaś konsulem generalnym w Boliwji, Urugwaju i Egipcie, a w r. 1861 posłem w Pekinie. Od r. 1865 był ambasadorem w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej.

Bruch Maksymiljan, kompozytor niemiecki, * 1838 w Kolonji, w 11-ym roku życia skomponował uwerturę orkiestrową, a w 14-ym symfonję i kwartet smyczkowy; następnie kształcił się w konserwatorjum frankfurckiem, w r. 1873 został dyrektorem towarzystwa muzycznego Sterna w Berlinie, 1883—90 objął dyrektorstwo koncertów orkiestrowych we Wrocławiu. Oprócz kilku koncertów i symfonji, skomponował: „Sceny z sagi o Frithjofie," „Pieśń tryumfalna Rzymian," „Salamis," „Normannenzug," „Am Rhein," „Odyseusz," „Arminius," „Das Lied von der Glocke," „Schön Ellen," „Römische Leichenfeier," „Achilleus" i w. in. Por. Chop „Zeitgenössische Tondichter" (Lipsk, 1890).

Bruch Maksymiljan.

Bruchnalski Wilhelm Adolf, filolog i historyk literatury polskiej, * r. 1859 we Lwowie, studja uniwersyteckie ukończył tamże 1878, gdzie następnie doktoryzował się i został sekretarzem literackim Zakładu naukowego im. Ossolińskich. Napisał wiele rozpraw, które pomieszczał w Rozprawach wydziału filologicznego Akademji um. i w innych czasopismach; główniejsze z nich: „O źródłach niektórych utworów poetycznych XV i XVI w." (1884); „Legenda Aurea w literaturze polskiej XV wieku" (1885); „O rymie w poezji polskiej do J. Kochanowskiego" (1885); „Studja nad pismami Reja" (1886); „O budowie zwrotek w poezji polskiej do J. Kochanowskiego" (1886); „Reminiscencje w „Panu Tadeuszu" z Homera, Wirgiljusza i Tassa" (1888); „Źródła historyczne Konrada Wallenroda" (1889); „Mickiewicz a Moore" (1892); „Geneza Grażyny" (1891); „Calendarii Cracoviensis Notae historicae" (1892). Do wydawanej przez Akademję krakowską *Bibljoteki pisarzów polskich* opracował przedruki rzadkich dzieł: „Zwierzyńca" Mikołaja Reja, oraz „Setnika przypowieści uciesznych" Marc. Błażowskiego.

Bruchnalski Wilhelm Adolf.

Bruchsal, miasto okręgowe w obwodzie Karlsruhe w W. Ks. Badeńskiem, 12,000 m.; zamek z parkiem, fabryki żelaza, papiernie, niegdyś siedziba biskupa; w d. 2 czerwca 1849 roku zaszła tu potyczka pomiędzy powstańcami badeńskimi a wojskiem pruskiem.

Bruck: 1) Miasto powiatowe w Austrji Dolnej, nad Litawą, na granicy Węgier, 5,000 m., letni obóz wojskowy. — 2) Miasto powiatowe w Styrji, nad rz. Murem, przy drodze żel. z Wiednia do Tryjestu, 5,000 m., szkoła rzeźbiarska, zamek książęcy. — 3) Miasto w Bawarji Wyższej, nad rz. Amper, 3,800 m., fabryka broni siecznej, liczne wille letnie mieszkańców Monachjum.

Bruck Karol Ludwik, baron, von, austrjacki mąż stanu, * 1798 w Elberfeld, uczył się kupiectwa w Bonn i jednocześnie słuchał odczytów nauk kameralnych. W r. 1821 przybył do Tryjestu, ożenił się z córką bogatego kupca Buszka (1828) i był założycielem i dyrektorem „Lloyda" austrjackiego. W r. 1848 wybrany był do zgromadzenia narodowego we Frankfurcie, a wkrótce potem został pełnomocnikiem austrjackim przy arcyksięciu Janie, zawiadowcy państwa. Po doprowadzeniu do skutku traktatu pokoju z Sardynją (6 sierpnia 1849), wszedł do gabinetu Schwarzenberga jako minister handlu, rzemiosł i robót publicznych, ale uwolnił się 23 maja 1851 r. i wrócił do Tryjestu, do poprzednich zatrudnień. Następnie prowadził układy z Prusami względem traktatu handlowego, podpisanego w lutym 1853 roku. W tym samym roku udał się jako internuncjusz do Konstantynopola, gdzie przedstawiał neutralność Austrji podczas wojny Wschodniej i przeprowadził konwencję czerwcową 1854 roku. Mianowany ministrem skarbu 10 marca 1855 r., rozpoczął wielkie operacje finansowe, które miały na celu reorganizację i uporządkowanie skarbowości austrjackiej. Zawikłany w sprawie Eynatt'a o nadużycia i zdzierstwo, uwolniony od obowiązków, odebrał sobie życie w nocy z 22 na 23 kwietnia 1860 r. Po jego śmierci ukazał się memorjał w obronie **B.** p. t.: „Die Aufgaben Osterreichs" (Lipsk, 1860). J. Heller wydał: „Memoiren aus der Zeit des Krimkriegs" (Wiedeń, 1877).

Digitized by Google

Bruck M. R., wydał 1840 i 1848 w Hamburgu: „Geschichte der polnischen Revolution in den Jahren 1830 und 1831."

Brücke Ernest Wilhelm, fizjolog, * 1819 r. w Berlinie, † 1892. Medycynę studjował w Berlinie i Heidelbergu. W r. 1843 został w Berlinie asystentem w muzeum anatomji porównawczej, w r. 1846 nauczycielem anatomji w akademji sztuk plastycznych tamże, w 1848 profesorem fizjologji w Królewcu, a w 1849 w Wiedniu, gdzie wkrótce obrano go na członka akademji. Bardzo liczne prace jego dotykały różnych gałęzi wiedzy medycznej, morfologji, chemji fizjologicznej, optyki fizycznej i fizjologicznej, fizjologji mięśni i nerwów, anatomji opisowej. W r. 1847 ogłosił opis anatomiczny gałki oka. Dzieła jego: „Grundzüge der Physiologie und Systematik der Sprachlaute" (1856) i „Neue Methode der phonetischen Transkription" (1863) stanowią w nauce epokę. Napisał prócz tego: „Physiologie der Farben für die Zwecke der Kunstgewerbe" (1866); „Ueber Ergänzungsfarben und Kontrastfarben" (1865); „Vorlesungen über Physiologie" (1873); „Die psychologischen Grundlagen der neuhochdeutschen Versknnst" (1871); „Bruchstücke aus der Theorie der bildenden Künste" (1877).

Brückego mięsień, mięsień przyczepiający się naokoło do obwodu rogówki, udając się ku tyłowi, cieńczeje i gubi się w naczyniówce; prócz tych włókien podłużnych, znajdują się i koliste, prostopadłe do nich. Przy skurczu mięsień popycha ku przodowi naczyniówkę i ciało szkliste, napina ścięgno Ziuna (ob.) i spłaszcza soczewkę; przy skurczu włókien kolistych soczewka się uwypukla. Skurcz więc jego jest istotną przyczyną akomodacji (ob.); paraliż mięśnia obezwładnia akomodację, zmęczenie zaś upośledza ją chwilowo (ob. Asthenopia).

Brückenau, miasto w Bawarji, nad rz. Sinn, 312 m. nad p. m., fabryki papieru i tektury. O 4 kilometry leży *Bad B.*, zakład kąpielowy wśród lasów, 288 m. nad p. m.

Brückenthal (także *Brukenthal*) Samuel, baron, von, * 1721 r., † 1803, był gubernatorem Siedmiogrodu. Umierając, zapisał 35,000 guldenów, swoją bibljotekę, obrazy, medale i minerały miastu Hermanstadt, z czego założono muzeum jego nazwiska.

Brucker Jan Jakób, * 1696 w Augsburgu, od 1744 pastor w temże mieście, gdzie † 1770. Położył znakomite zasługi na polu historji filozofji, w którym to przedmiocie ogłosił drukiem: „Kurze Fragen aus der philos. Historie" (7 tom., Lipsk, 1731—36); „Historia critica philosophiae, a mundi incunabulis ad nostram usque aetatem deducta" (5 t., Lipsk, 1742—44, nowe wydanie 1766); „Bildersaal jetztlebender Gelehrter" (Augsburg, 1741—55) i „Ehrentempel der deutschen Gelehrsamkeit" (1747—49).

Bruckner Antoni, muzyk niemiecki, * 1824 w Ansfelden w Górnej Austrji, † 1896; kształcił się w Wiedniu, 1855 otrzymał posadę organisty katedralnego w Linzu, 1868 organisty nadwornego, oraz profesurę gry organowej, kontrapunktu i kompozycji w konserwatorjum wiedeńskiem, a 1891 został lektorem muzyki w uniwersytecie. Jako kompozytor B. jest autorem siedmiu symfonji (1885), trzech mszy, „Te Deum," kwintetu smyczkowego, oraz wielu utworów na chór męski.

Brückner Aleksander, znakomity filolog polski, * 1856 w Tarnopolu w Galicji, nauki gimnazjalne i uniwersyteckie (1872—1876) czerpał we Lwowie, w 1876 doktoryzował się w Wiedniu, poczem jako stypendysta wydziału krajowego odbył studja dwuletnie w Lipsku i Berlinie. W r. 1878 został docentem prywatnym gramatyki języków słowiańskich w uniwersytecie lwowskim, w 1881 profesorem nadzwyczajnym, a 1892 zwyczajnym języków i literatur słowiańskich w uniwersytecie berlińskim. W 1888 został członkiem korespondentem, a 1891 czynnym akademji krakowskiej, r. 1890 członkiem korespondentem akademji petersburskiej. W latach 1889 i 1890 z polecenia akademji berlińskiej pracował w bibljotekach w Petersburgu, Warszawie, Krakowie, Lwowie, Gdańsku i Królewcu i zebrał tam wiele ważnych zabytków języka i literatury polskiej, jak np. nieznane utwory Jana Kochanowskiego, Sępa Szarzyńskiego, Morsztynów, a szczególnie wiele Wacława Potockiego. Sprawozdanie o tych zdobyczach ogłosił w *Sitzungsberichte der königl. Preussischen Akad. der Wissensch. zu Berlin* (wydział filol.-histor., 11 grudnia 1890 r.). Materjały, w bibljotekach (szczególnie w Petersburskiej) zebrane, opracowuje gruntownie i krytycznie, przeważnie po polsku, w warszawskich *Pracach filologicznych* („Kazania świętokrzyskie" z w. XIV, „Kazania husyty polskiego," „Średniowieczne słownictwo polskie"), w *Bibljotece Warszawskiej* („Źródła do dziejów literatury i oświaty polskiej," „Mitologja, jej dzieje, metoda i wyniki"), w *Ateneum* (o najstarszym wierszu polskim, „Nowe przyczynki do dzieł Jana Kochanowskiego"), w *Wiśle* („Z przeszłości gwar polskich"), w *Rozprawach wydziału filolog. Akademji* krakowskiej („Średniowieczna poezja łacińska w Polsce," „Kazania średniowieczne"), wreszcie w *Kwartalniku historycznym* lwowskim (przeważnie krytyki). W *Archiv für slavische Philologie* od r. 1878 znajduje się mnóstwo jego rozpraw, dotyczących języka, literatury i mitologji słowiańskiej i litewskiej; od r. 1881 należy do redakcji tego czasopisma. Wymienimy tu jeszcze dwie jego prace niemieckie: „Die slavischen Fremdwörter in Litauischen"

Brückner Aleksander.

Digitized by Google

(Wejmar, 1877), oraz „Die slavischen Ansiedelungen in der Altmark und im Magdeburgischen" (Lipsk, 1879), nagrodzone przez Towarzystwo imienia ks. Jabłonowskiego w Lipsku.

Brucyna *(kanframina)*, $C_{23}H_{26}N_2O_4$, alkaloid organiczny, znajdujący się obok strychniny i innych alkaloidów we wroniem oku (ob.), zwłaszcza w jego nasionach. Oddziela się od strychniny na zasadzie łatwiejszej rozpuszczalności w alkoholu; strychnina opada z roztworu alkoholowego, gdy **B.** w nim pozostaje i otrzymuje się w postaci małych, bezbarwnych pryzmatów, smaku bardzo gorzkiego. Z kwasem azotnym czerwieni się krwisto, za dodaniem chlorku cyjanku przybiera barwę fioletową. Jest trującą, ale działa 12—24 razy słabiej od strychniny. Z kwasami wydaje sole gorzkie, również trujące. Odkrytą została przez Pelletiera i Caventona w r. 1819.

Brucyt *(hydrofillin)*, minerał, co do składu będący wodanem magnezji, MgH_2O_2, bezbarwny lub szarawo i zielonawo biały, blasku perłowomacicznego, prześwieca. Zawiera zwykle nieco tlenku żelaza i kwasu węglanego. Krystalizuje się w układzie trzy a jednoosiowym, najczęściej w postaci blaszkowatej. C. wł. 2,3, twardość 2. Znajduje się w New-Yersey i w okolicach Berezowa w Syberji, Szwecji i Tyrolu.

Brudno, jezioro w Król. Polskiem, gub. Siedleckiej, pow. Radzymińskim, w zlewie rz. Bugu, gminie Stulno położone, 89 morgów rozległe, głębokości 6 sążni.

Brudno, wieś odległa o milę od Warszawy, od strony Pragi, pamiętna stoczoną tu w lipcu 1656 r. bitwą, w której z jednej strony Jan Kazimierz, z drugiej król szwedzki Gustaw Karol i elektor brandeburski Fryderyk Wilhelm, osobiście walczyli, i która skończyła się po trzech dniach klęską Jana Kazimierza. Na gruntach **B.** założono w 1878 dla Warszawy cmentarz i wystawiono kaplicę. **B.** jest już po części przedmieściem Warszawy i jako gmina liczy 22,000 miesz. Nazwa tej miejscowości pochodzi od *brodu*, który tutaj niegdyś przez dawne koryto Wisły prowadził, jak to wykazali profesor A. Pawiński w *Gaz. Warsz.* i St. Klonowski w *Tygodn. Ilustrowanym.*

Brudzew: 1) Osada w pow. Kaliskim. Ma kościół parafjalny i liczy jako gmina 3,700 mieszk. 2) Osada w pow Kolskim, gub. Kaliskiej, 7,000 miesz., razem z gminą.

Brudzewa Jarand (z), herbu Pomian, w 1427 wojewoda inowrocławski, dopełniał rozgraniczenia z Węgrami, a 1432 wysłany był na Litwę, celem uśmierzenia zamieszań, wywołanych tam przez Świdrygiełłę. W r. 1435 wojował z Krzyżakami i wpływał skutecznie na zawarcie z nimi traktatu brzeskiego.— Syn jego, również *Jarand*, zginął przy oblężeniu Chojnic w r. 1433.

Brudzewski Mirosław, herbu Nałęcz, kanonik poznański i proboszcz gnieźnieński, mianowany przez papieża Marcina V biskupem poznańskim, wbrew woli Władysława Jagiełły, który, mimo oporu kapituły, forytował Ciołka. Zdaje się, że biskupstwa nigdy nie objął i † 1427 lub 1428 w Rzymie, gdzie daremnie popierał swą sprawę. Por. Korytkowski „Prałaci i kanonicy katedry metr. gnieźn." (t. 1, str. 86).

Brudzewski Wojciech Blar z Brudzewa, astronom polski, * 1445 we wsi Brudzewo w Sandomierskiem, † 1497. Uczył się pierwotnie w szkołach opoczyńskich, potem w akademji krakowskiej pod Michałem z Wrocławia i Janem z Głogowa, i tu 1470 otrzymał stopień doktora, a następnie i nauczycielstwo. W r. 1476 był przełożonym bursy węgierskiej, 1482 dziekanem, a po roku wezwany do kolegjum mniejszego, uczył matematyki przez lat 11. Wtedy to Brudzewski był nauczycielem Mikołaja Kopernika, Bernarda Wapowskiego, Jakóba z Kobylina i wielu innych mężów, którzy słynęli nauką nietylko w kraju, lecz i za granicą. Według Karlińskiego, w 1492—3, gdy Kopernik był uczniem akademji, **B.** matematyki i astronomji nie wykładał; być jednak może, że Kopernik uczył się u niego prywatnie, Starowolski bowiem twierdzi, że **B.** był jego nauczycielem. W r. 1494 został profesorem teologji i kanonikiem św. Florjana. W końcu był sekretarzem wielkiego księcia Aleksandra Jagielończyka w Wilnie. Dzieła jego są: „Commentaria utilissima in theoreticas planetarum in studio generali Cracoviensi per Albertum de Brudzewo pro introductione juniorum, corrogatum" (1495); dzieło to, będące komentarzem do Jerzego Purbacha rozmyślań nad planetami, używane było do wykładu w akademjach włoskich; „Introductorium Astronomorum Cracoviensium;" „Tabulae resolutae astronomicae pro supputandis motibus corporum coelestium," oba znajdujące się w rękopisie w bibljotece uniwersytetu krakowskiego, są to kalendarze przez **B.** wyrachowane i spisane; „De Constructione Astrolabii;" „Tractatus et Canones ad reducendum motum pro meridiano Cracoviensi;" „Commentaria in sacrum librum Magistri Sententiarum Petri Lombardi."

Brudzieniec, jezioro w Królestwie Polskiem, gub. Siedleckiej, pow. Radzymińskim, w zlewie rzeki Bugu, gm. Stulno położone, na 33 morgach przestrzeni wody swe utrzymujące.

Brudzyński Stefan, herbu Prawdzic, waleczny rycerz za panowania Kazimierza Jagielończyka. W nieszczęśliwej bitwie pod Chojnicami, zabiwszy Balcera, księcia żegańskiego, sam poległ i w jednej z nim pochowany został mogile.

Bruère *Dérivaux*, zwany *Bruerović* Marek, poeta chorwacki. Przybywszy dzieckiem około 1774 r. z ojcem, posłem francuskim, do Dubrownika, wyuczył się języka chorwackiego i tak się przejął duchem narodowym Chorwatów, że pisał tylko w tym języku. Naprzód przekładał klasyków greckich i łacińskich; pisał także satyry („Czupe i Spravljenice," Dubrownik, 1838) i komedje

Digitized by Google

(„Viera nenadana"). Jego drobne poezje wyszły w tomie III *Dubrovnika*. W 1823 mianowany konsulem francuskim w Alepie, † w podróży na wyspie Cyprze.

Brueys Dawid Augustyn, komedjopisarz francuski, * 1640 w Aix, † 1723 w Montpellier, protestant, był adwokatem, pod wpływem Bossueta przeszedł na katolicyzm i został zakonnikiem. Napisał: „Le grondeur" (1691), „Le muet" (1691) i „L'avocat Patelin" (1706). Pisał wiele rzeczy razem z Janem Palaprat. L. S. Auger wydał jego „Oeuvres choisies" (Paryż, 1812).

Brueys Franciszek Paweł, admirał francuski, * 1753, † 1798; został kapitanem okrętu 1792 r., kontradmirałem i dowódcą sił morskich na morzu Adrjatyckiem 1795, wiceadmirałem i dowódcą floty, przeznaczonej do wyprawy egipskiej, w r. 1798; w d. 1 sierpnia zaatakowany przez Nelsona pod Abukirem, poniósł porażkę, utracił całą flotę, i walcząc do ostatka, został zabity. Wydał: „Instructions nautiques sur l'île de Tabago" (1787).

Bruges, (po niem. *Brügge*), murem opasane i cytadelą wzmocnione miasto stołeczne belgijskiej prowincji Flandrji zachodniej, przy zejściu się nawet dla wielkich okrętów przystępnych kanałów: gandawskiego, Heyst, Sluis i ostendzkiego, położone o 14 klm. od morza i liczące 48,000 miesz. Rezydencja biskupa. Celniejsze gmachy miejskie są: bazar z wieżą 107 metr. wysoką i sławną harmonją dzwonów w liczbie 48; ratusz gotycki, kościół Nôtre-Dame z grobowcami Karola Śmiałego i jego córki Marji Burgundzkiej, kościół katedralny, kościół jerozolimski, kościół Kawalerów szpitalnych św. Jana z relikwjami św. Urszuli i wielkiem seminarjum biskupiem. Co do zakładów naukowych, znajdują się tutaj: gimnazjum, szkoła marynarki, szkoła malarstwa, muzeum, bibljoteka publiczna. Przemysł rękodzielniczy dostarcza: koronek, płótna, wyrobów wełnianych i bawełnianych, skór, tytuniów; budowa statków wodnych stanowi także znaczną jego gałąź. Miasto Bruges powstało w VII w. po Chr.; było w XIII w. ważnym punktem handlowym Hanzy i wielkiem targowiskiem Anglji na wełnę; w XIV wieku było siedliskiem handlu całego świata, pełnem bogactwa i przepychu, liczącem 200,000 ludności. Upadek jego spowodowały kłótnie miasta z cesarzem Maksymiljanem; handel przeniósł się do Antwerpji i Amsterdamu. Za rządów francuskich B. było stolicą depart. Lys.

Brügge Jan, van, ob. Eyck Jan, van.

Brüggemann Hans, snycerz niemiecki z pierwszej połowy XVI w. W 1521 wykonał piękny ołtarz do świątyni w Szlezwigu. Por. A. Sach „Hans B." (1865).

Brüggen, herb inflancki: na tarczy ściętej, w polu górnem złotem—orzeł czarny dwugłowy; w dolnem czerwonem — ośm pasów srebrnych, ukośnie poprzeplatanych, tworzy szachownicę. Nad hełmem w zawoju czarno-białym skrzydło orle czarne. Labry czarne, podbite złotem.

Brüggen.

Brugger Fryderyk, rzeźbiarz, * 1815 w Monachjum, † 1870, kształcił się w Monachjum, a potem we Włoszech. Wykonał rzeźby: Glucka, księcia elektora Maksa Emanuela, H. J. Fuggera, marszałka Wrede, generała Woroncowa, „Satyr," „Achilles i Chiron," „Edyp i Antygona," „Bachus" i wiele innych.

Brugmann Fryderyk Karol, lingwista, * 1849 w Wiesbadenie, studjował filologję 1867 w Halli i Lipsku, następnie 1872 był profesorem gimnazjalnym w Wiesbadenie, w 1877 został profesorem gramatyki porównawczej języków indoeuropejskich w uniwersytecie lipskim 1884 we Fryburgu, w r. 1887 powrócił znowu do Lipska. Założył czasopismo *Morphologische Untersuchungen*(5 t., 1878—1890), wiele prac i rozpraw pomieścił w czasopismach specjalnych; osobno ogłosił: „Zum heutigen Stand des Sprachwissenschaft" (1885); „Litauische Volkslieder und Märchen aus dem preuss. und russ. Litauen" (Strasburg, 1882); „Griechische Grammatik" (2 t., 1885); „Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen" (1886). Wydawał jeszcze w Strasburgu pismo pod. tyt. *Indogermanische Forschungen*.

Brugmann Fryderyk Karol.

Brugsch Henryk Karol, * 1827 w Berlinie, † 1894 w Charlottenburgu, znakomity egiptolog. Będąc jeszcze uczniem gimnazjum, wydał gramatykę staro-egipskiego ludowego pisma. Uczył się filologji w Berlinie, potem zwiedzał muzea w Paryżu, Turcji i Lejdzie, podróżował 1853 i 1857 po Egipcie. Jako sekretarz poselstwa udał się w początku r. 1860 do Persji i w czerwcu 1861 powrócił do Berlina. Od 1864 do 68 był konsulem pruskim w Kairze, od 1868 do 70 profesorem w Getyndze, 1870 zaproszony przez wice-króla Egiptu, objął dyrektorstwo nowo-utworzonej „École d'Egyptiologie" w Kairze. Główniejsze jego dzieła są: „Grammaire démotique" (Berlin, 1855); „Reiseberichte aus Aegypten" (Lipsk, 1855); „Geographische Inschriften altägyptischer Denkmäler" (3 t., Lipsk, 1857—1860); „Monuments de

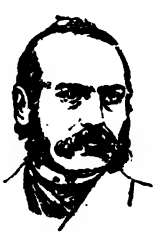

Brugsch Henryk Karol.

Digitized by Google

l'Egypte" (Berlin, 1857); „Histoire d'Egypte" (Lipsk, 1859); „Matériaux pour servir à la reconstruction du Calendrier des anciens Egyptiens" (Lipsk, 1864); „Reise der königlich. preussischen Gesandschaft nach Persien" (2 t., Lipsk, 1862—63); „Hieroglyphisch-demotische Wörterbuch" (4 t., Lipsk, 1867—69), najważniejsza jego praca, fundament dla studjów egiptologji; „Die ägyptische Gräberwelt" (Lipsk, 1867); „Ueber Bildung und Entwickelung der Schrift" (Berlin, 1868), tłómaczone na polski w 10 zeszycie „Wiedzy" (Warszawa, 1870); „Grammaire hieroglyphique à l'usages des étudiants" (1872); „L'exode et les monuments égyptiens" (1875); „Thesaurus inscriptionum aegyptiacarum (4 t., 1881—1884); „Religion und Mythologie der alten Aegypter" (2 t., 1884); „Dictionnaire géographique d'ancienne Egypte" (2 t., 1877—80); „Im Lande der Sonne, Wanderung in Persien" (1886); „Die Aegyptologie" (1890) i in. W r. 1864 założył własny dla swych badań organ: *Zeitschrift für ägypt. Sprach- und Alterthumskunde*, redagowany po odjeździe **B.** przez Lepsiusa.

Brühl, miasto w pruskiej prowincji Nadreńskiej, 4,000 miesz., niegdyś rezydencja biskupów kolońskich, kopalnie węgla, zakład kuracyjny.

Brühl, herb polski: Na tarczy 5-dzielnej, w polach 1 i 4 dwudzielnych, na polach prawem złotem, a lewem czerwonem — dwugłowy orzeł ukoronowany, w prawej połowie czarny, w lewej biały; w 2 i 3 polach błękitnych—krokiew srebrna; w 5-m błękitnem z koroną hrabiowską—podkowa srebrna, a w niej krzyż kawalerski złoty. Nad koroną także orzeł, jak w polach 1 i 4. Labry błękitne, podbite srebrem. Indygenat z 1764 r.

Brühl.

Brühl, szlachecki ród turyngijski, którego trzej członkowie znani są i w naszej historji.— **Brühl** Henryk, minister saski Augusta III, króla polskiego, * 1700, mianowany był przez cesarza Karola VI hrabią (1737). Człowiek ambitny i chciwy, w imieniu króla i pana swojego, bez względu na dobro kraju, w którym tak ważną odgrywał rolę, całe życie ubiegał się tylko o osobiste korzyści, poświęcając dla nich to wszystko, coby pamięć jego w Polsce chlubnie utrwalić mogło. Przy pomocy Czartoryskich, którzy o ważnych w kraju zamyślając reformach, chcieli w **B.** mieć swe narzędzie, otrzymał na podstawie fałszywych dowodów szlachectwo polskie, czem utorował sobie drogę do najwyższych godności. Stanąwszy jako jedyny powiernik króla w rzędzie pierwszych dygnitarzy korony, bogatemi obdarowany starostwy, skoligacony z pierwszemi domami polskiemi (syn jego ożenił się z Potocką), wywierał przeważny wpływ na sprawy krajowe, a wpływu tego używał głównie we własnym interesie. To też wszelkiego rodzaju frymarki doszły za niego do najwyższego stopnia bezwstydu. Od wysokich panów do niższych warstw ówczesnej społeczności polskiej, wszystko opłacało się za urzędy ministrowi, który zbierane w ten sposób skarby marnował w niesłychanych zbytkach, pragnąc przepychem przewyższyć samego monarchę. Później, nie chcąc się dzielić władzą z Czartoryskimi, utworzył własne stronnictwo dworskie, przeciwne *familji*, w którem powolnemi narzędziami w rękach **B.** byli Aug. Mniszech i Kajetan Sołtyk, biskup kijowski, następnie krakowski. Stronnictwo to opierało się także na Potockich i Radziwiłłach, nie chciało reformy rządu, lecz utrwalenia dawnego stanu rzeczy. Jednakże stronnikom narodowym chodziło o zasady, a **B.** i potężnej klice dworskiej o interesa własne, materjalne; wszyscy więc, nawet Czartoryscy, ulegali **B.**, poniżali swą dumę, kalali charakter narodowy, a niecny minister, zniszczywszy Saksonję, bez miłosierdzia łupił Polskę i gromadził do swej kieszeni miljony. W końcu jednak podjęli Czartoryscy walkę przeciw **B.** W r. 1762 zarzucono na sejmie synowi jego nieszlachectwo i wyrzucono go z izby. Nie doczekał **B.** wszakże swego upadku. Mianowany generałem artylerji koronnej 1752 r., przed wyjazdem z Polski (1763) zdał urząd ten na syna swego Fryderyka. Niespodziewana śmierć króla (w Dreźnie 5 października 1762), przerwała także pasmo powodzeń ministra, który, boleśnie dotknięty stratą małodusznego dobroczyńcy i wystawiony na liczne prześladowania, † 1763 r. Istniejący dotąd w Warszawie pałac Brühlowski, wystawiony przez tego ministra, był jego mieszkaniem. Dworak ten, bez serca i rozumu, nie reprezentował żadnej moralnej myśli, żadnej wyższej, dodatniej idei. Żył intrygą, oszustwem, zdzierstwem i przekupstwem. Zrujnował Saksonję, a Polsce swemi szalbierstwy nie dał się dźwignąć z głębokiego upadku. Wystawność jego i przepych przechodziły wszelkie granice. Zebrał także z 62,000 tomów bogatą bibljotekę, która weszła w skład królewskiej bibljoteki drezdeńskiej. Por. Justi „Leben und charakter des Grafen **B.**" (3 t., 1760—64); „Zuverlässige Lebensbeschreibung des Grafen von **B.** und des Cabinetsminister B. J. Fürst Sułkowski" (Frankfurt i Lipsk, 1766); Mik. Malinowskiego bjografja **B.** w „Źródłach do dziejów Polski" (2 t., Wilno, 1844); Bartoszewicz; Waliszewski „Potocey i Czartoryscy" (1887); J. I.

Brühl Henryk.

Digitized by Google

Kraszewski w powieści „Z wojny siedmioletniej." —**B.** Fryderyk Alojzy Józef, hrabia, syn poprzedniego, starosta warszawski i generał artylerji koronnej, * 1739 w Dreźnie. Za wpływem ojca, wszechwładnego ministra za Augusta III, w młodym bardzo wieku (w 12 roku życia) został starostą warszawskim (1750), sięgał po wysoko płatne i intratne dostojeństwa w rzeczypospolitej. Ze śmiercią ojca nastąpiły wprawdzie ciężkie chwile dla niego, ale dawne wpływy i związki familijne postawiły go znowu na nogi. Otrzymawszy indygenat i zatwierdzenie ustąpionego mu przez ojca generalstwa, spokojnie mógł używać świetnego położenia, a nawet przyczyniać się do dobra kraju. Jako generał, dbałym był o służbę i ulepszył ją znakomicie. Jako starosta warszawski, troskliwie zajmował się dobrem miasta, które rzeczywiście coraz więcej się upiększało. Po stracie drugiej żony, także Potockiej (1787), składając kolejno swoje urzędy i godności, wyniósł się 1785 r. do Saksonji i osiadł w Pförden, gdzie sobie urządził teatr i nim z wielką zajmował się gorliwością. Sam nawet pisał sztuki po niemiecku i po polsku, z których wiele było grywanych i drukowanych w Warszawie, jak: „Burmistrz Poznański," kom. 5 akt.; „Podrzutek," komedja 5 akt. (Warszawa, 1782); „Przyjazd Pana" kom. (Warszawa, 1779, pierwej wyszła 1775 po niemiecku); „Figiel za figiel" kom. 3 akt., tłóm. W. Bogusławskiego (Warszawa, 1821). Utwory swoje w języku niemieckim ogłosił p. t. „Theatralische Belustigungen" (5 t., Drezno, 1785—90). Wiadomość o jego życiu mieści się w Bartoszewicza „Panowie niemieccy na dworze Stanisława Augusta" (Warszawa, 1852). **B.** † w drodze do Berlina, 1793. — Brat jego, *Karol Adolf*, hrabia **B.**, * 1742 w Dreźnie, początkowo służył w wojsku pruskiem. W 1762 był pułkownikiem kawalerji saskiej, potem generałem. Mianowany cześnikiem wielkim koronnym, otrzymał po ojcu 1763 starostwo Spiskie i 1764 wspólnie z bratem indygenat polski. W r. 1786 wezwany został przez Fryderyka króla pruskiego do edukacji braci królewskich, † 1802. — **B.** Albert Krystjan Henryk, brat poprzednich, * 1743, szambelan saski i generał-major, mianowany był 1764 łowczym nadwornym litewskim.

Brühl J. W., chemik, * 1850 w Warszawie, kształcił się w Zurychu i Berlinie, w 1879 został profesorem chemji w politechnice lwowskiej, ale dla złego stanu zdrowia katedrę tę opuścił w r. 1884; w 1888 objął katedrę chemji organicznej w uniwersytecie heidelberskim. Liczne prace jego ogłoszone były w „Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft" i w „Zeitschrift für physikalische Chemie." Najważniejsze z nich tyczą się związków, zachodzących między budową chemiczną a własnościami fizycznemi ciał, zwłaszcza ich własnościami optycznemi. Zbudował też kilka nowych przyrządów, jak przyrząd do zamrażania w próżni, do sublimacji, do oznaczania ciężaru właściwego cieczy lepkich, do mierzenia spółczynników załamania światła w wysokiej temperaturze.

Bruhns Karol Krystjan, astronom, * 1830 w Plön w Holsztynji, † 1881; był naprzód mechanikiem, zwrócił się następnie ku astronomji, został adjunktem obserwatorjum berlińskiego i profesorem nadzwyczajnym w tamecznym uniwersytecie. Odkrył 6 komet, obliczył drogi wielu ciał niebieskich i ogłosił: „Die astronomische Strahlenbrechung in ihrer historischer Entwickelung" (1861); „Lehrbuch der Sternkunde in entwickelender Stufenfolge" (1882); „Geschichte und Beschreibung der leipziger Sternwarte" (1861); „Ueber Gradmessung" (1864); „Fortschritte der europäischen Gradmessung" (1880).

Bruit, *szmer, odgłos.* Nauka o szmerach rozwinęła się głównie we Francji, skąd w djagnostyce używa się często terminologji francuskiej. Tak *Bruit de râpe* — szmer piły; **B.** *de soufle* — szmer podmuchowy; **B.** *de lime* — pilnikowy; **B.** *de pot fêlé* — odgłos stłuczonego garnka, jaki usłyszeć można przy opukiwaniu klatki piersiowej, gdy się pod miejscem perkutowanem znajduje jama w płucach.—**B.** *de diable (Nonnengeräusch)*—jest to szmer lekki, jaki usłyszeć można na arterji szyjowej u osobników anemicznych, szczególnie zaś u dotkniętych blednicą. — **B.** *placentaire*— szmer łożyskowy, a właściwie maciczny.

Bruix Eustachy, marynarz francuski, * 1759 na wyspie San Domingo, † 1805, walczył w wojnie amerykańskiej o niepodległość, w 1795 mianowany był kapitanem okrętu; za udział w wyprawie irlandzkiej mianowany był kontr-admirałem, później ministrem marynarki; w 1799 dowodził flotą Brestu, w 1801 zjednoczoną flotą na wodach wyspy Aix, w 1803 miał powierzone dowództwo nad flotą, mającą przewieźć wojska francuskie do Anglji.

Brujewicz, herb polski, znany tylko z nazwy.

Bruk, przestrzeń gruntu wyłożona kamieniem naturalnym lub sztucznym, kostkami drzewnemi, płytami żelaznemi lub asfaltem, dla nadania powierzchni większej wytrzymałości, dla ułatwienia odpływu wód deszczowych i ściekowych, oraz dla utrzymania czystości. Przeznaczenie powierzchni pokrytej brukiem bywa: do jazdy (ulica, droga), do chodzenia (trotuar, chodnik), do zabezpieczenia ziemi od usuwania się, wymycia (oskałowanie), do odprowadzania ścieków (rynsztok). Materjał brukowy nie może być umieszczany wprost na gruncie, lecz na stosownym fundamencie (piasek ubity, gruz, cement). Do bruku kamiennego używa się porfir, granit, głaz, piaskowiec twardy, a nawet wapień. Kamienie polne, zwykle do bruku używane, są to granity narzutowe, które używają się bądź w naturalnym kształcie (**B.** zwyczajny), bądź też nadaje się im postać foremniejszą, rozbijając kamienie na pły-

Digitized by Google

ty i odtrącając ich nieforemności do żądanej wielkości (**B.** *z kamieni łupanych);* albo nakoniec kamienie te łupane obrabiają się na kostki, czyli raczej graniastosłupy jednakich wymiarów (**B.** *kostkowy);* w różnych miastach używane są kostki różnej wielkości, od wymiarów 16×13×10 do 60×30×20 centymentrów. W **B.** zwyczajnym najwłaściwsze jest zestawienie, gdy każdy kamień przytyka do sześciu sąsiednich. **B.** *żelazne* najpierw budowano w Ameryce; bruk taki kładzie się na warstwie szabru ubitego. W Warszawie używane były tafle prostokątne złożone z żeber poprzecznych i podłużnych; bruki te nie zdołały się utrzymać. Na **B.** asfaltowy używa się asfalt naturalny, albo przerobiony na kit ze smołą ziemną, lub ze smołą z węgla kamiennego. Po raz pierwszy **B.** taki urządzony był około 1850 r., przez inżyniera szwajcarskiego Merian. Fundament w Warszawie daje się z betonu ze żwirem, z gruzu ceglanego, szabru, wapna. Pod chodniki, zamiast betonu układają cegłę na płask. (Ob. Asfalt). Rozpowszechniony też jest **B.** *z kamieni sztucznych*, wyrabianych z cementów zmieszanych ze żwirem, lub t. p. materjałami; do tej kategorji należy też **B.** z cegieł twardych, zwanych w Holandji *klinkier*, których fabryka istnieje u nas pod Zamościem.— **B.** *drewniany* wyrabia się z prostokątnych, rzadziej sześciokątnych graniastosłupów sosnowych lub dębowych, napojonych smołą lub solami metalicznemi; szczeliny wypełniają się żwirem, cementem i asfaltem. **B.** taki w ostatnich czasach przyjęty został w wielu miastach. **B.** kauczukowy używa się w Anglji do wykładania stajen i alei w ogrodach. Każdy rodzaj **B.** posiada właściwe sobie zalety, ale też i niedogodności; na wartość ich wpływają względy hygieniczne, trwałość, koszt, oraz silniejszy lub słabszy turkot sprawiany przez wozy.

Brukalski Piotr, budowniczy, * roku 1860, ukończył kurs akademji sztuk pięknych w Petersburgu, a przez czas studjów tamże, otrzymał dwa medale srebrne i jeden złoty. Za plany konkursowe sporządzone w 1898 roku na budowę gmachu dla Towarzystwa ubezpieczeń „Rosja," na placach po szpitalu Dzieciątka Jezus przy ulicy Marszałkowskiej w Warszawie, otrzymał pierwszą nagrodę.

Brukiew, ob. Kapusta.

Brukowe, podatek na utrzymanie bruków miejskich, ob. Myto.

Bruksela (franc. *Bruxelles*, niem. *Brüssel*), stolica królestwa Belgijskiego, jedno z najpiękniejszych miast w Europie, nad rz. Senną i kanałem Skaldy, za którego pośrednictwem utrzymuje się komunikacja z Antwerpją i morzem Północnem; dzieli się na *wyższe*, położone na wzgórzu, wspaniale zabudowane, i *niższe* miasto. Ta ostatnia część Brukseli, licznemi przerznięta kanałami, zamieszkana jest przez przemysłowców i ludność wyrobniczą, pierwsza zaś mieści w sobie świat wykwintny i zamożny. Na miejscu dawnych wałów zaprowadzone teraz zostały prześliczne bulwarki, okalające całe prawie miasto. Pośród wielu pięknych placów, odznaczają się głównie plac królewski z pomnikiem Gotfryda de Bouillon, plac ratuszowy czyli wielki plac mennicy, plac męczenników, na którym stoi pomnik dla poległych w rewolucji 1830, Place du Grand-Sablon, plac barykad z pomnikiem Vesaliusa i plac kongresowy z pomnikiem Leopolda I. Środek miasta ozdabia wielki park publiczny, 13 hektarów zajmujący, ozdobiony mnóstwem posągów marmurowych. Godnemi uwagi budowlami, w które **B.** bardzo jest bogatą, są następujące: wielki i wspaniały kościół katedr. św. Guduli i św. Michała z pięknemi malowaniami naszkle, kościół św Jakóba, kościół Nôtre-Dame-de-la-Chapelle i Nôtre-Dame-de-Finisterre, kościół św. Katarzyny i kościół des Sablon, wreszcie kościół N. Panny (rozpoczęty 1861 r.); z innych zaś budowli zasługują na uwagę: wystawiony w stylu gotyckim 1401—42 ratusz, z wieżą wysoką 114 m., na której szczycie stoi miedziana, 5 m. wysoka statua archanioła Michała; pałac królewski z ogromnemi wewnątrz skarbami sztuki malarskiej; dawny pałac księcia Oranji, dzisiaj własność rządowa; pałac księcia Aremburg, ze znakomitą galerją obrazów; pałac narodowy, w którym się odbywają posiedzenia izby deputowanych; wielki pałac przemysłu, z bibljoteką rządową (300,000 tomów, 23,000 rękopisów) i nieustającą wystawą płodów przemysłu i kunsztów; obserwatorjum, gmach starożytny, pamiętny w historji jako więzienie hrabiów Egmonta i Hoorna i t. d. **B.** bogatą jest w wyższe, po większej części wzorowo urządzone zakłady i zbiory naukowe wszelkiego rodzaju; posiada bowiem tak zwany wolny uniwersytet, akademję medyczną, szkołę weterynarji, wielką bibljotekę miejską, akademję nauk i kunsztów, szkołę wojskową, szkołę rzeźbiarzy, malarzy i budowniczych, galerję obrazów, konserwatorjum muzyczne, szkołę politechniczną. Liczba mieszkańców w roku 1895 wynosiła 190,313, a z przedmieściami 474,739. Handel i przemysł niezmiernie tu jest ożywiony. Ważniejsze wyroby fabryk tutejszych są: koronki, blondyny, towary galanteryjne i pasamoniczne, wyroby złote i srebrne, kapelusze, papier, powozy i meble wykwintne. Handel tutejszy wspiera giełda, wiele banków, między któremi znajduje się Bank narodowy, założony w r. 1850, z kapitałem 50 mil. franków,

Herb Brukseli.

Digitized by Google

i bardzo odwiedzane jarmarki. Miasto oświetlone jest gazem i elektrycznością, posiada telefony i wszelkie inne udogodnienia nowożytne. Budżet miejski w r. 1893 wynosił 29,447,662 fran. w dochodach i 29,310,437 fran. w wydatkach.

Brukterowie *(Bructeri)*, naród germański, żyjący na zachód rz. Ems, 98 po Chr. przybył w okolice między Lipą, Ems i Teutoburskim lasem i przemieszkiwał pośród Swewów i Franków. Później podbili go Frankowie.

Bruljon, pismo będące projektem, przygotowaniem, notatką do pewnej czynności. Ob. Minuta, Buchalterja.

Brüll Ignacy, muzyk i kompozytor niemiecki, * 1846 roku w Prossnitz w Morawji, kształcił się w Wiedniu, napisał opery: „Die Bettler von Samarkand" (1864); „Das goldene Kreuz" (1874); „Der Landfriede" (1876); „Bianca" (1879); „Königin Mariette" (1882) i wiele utworów mniejszych, jak „Gringoire" (1892) i balet „Ein Märchen aus der Champagne" i t. d.

Brulliot Franciszek, * 1780 r. w Düsseldorfie, rytownik, był 1822 konserwatorem zbioru rycin w Monachjum i tu † 1836 roku. Ogłosił drukiem swój: „Dictionnaire des monogrammes" (2 t., Lipsk, 1817), uzupełnił wydaną później: „Table générale des monogrammes" (3 zeszyty, Monachjum, 1820—32—34) i „Catalogue raisonné des estampes du cabinet de feu M. d'Aretin" (Monachjum, 1827—30).

Brülow, ob. Briułow.

Brumaire, w republikańskim kalendarzu francuskim drugi miesiąc roku, od 23 października do 21 listopada. Szczególnie sławnym jest dzień 18 Brumaire'a roku VIII, czyli 9 listopada 1799 r., w którym Napoleon, rozpędziwszy radę pięciuset w Saint-Cloud, obalił dyrektorjat, zaprowadził rząd konsularny i tym sposobem położył koniec rewolucji francuskiej, z czego w dalszem następstwie 1804 powstało cesarstwo. Od zamachu tego powstało we Francji przysłowie: „Faire un 18 Brumaire."

Brumath, miasto w Alzacji, w okręgu Strasburskim, nad rz. Zorn, 5,545 m., handel chmielem, garbarnie. W pobliżu Stephansfeld, z wielkim zakładem dla obłąkanych.

Brumel Antoni, znakomity kontrapunkcista szkoły niderlandzkiej z XV wieku. Był na dworze Alfonsa I księcia Ferrary. Napisał wiele mszy 4-ro-głosowych, motetów i t. p., które drukował Petrucci w r. 1503 w księgach: „Motetti XXXIII" (1502); „Canti CL" (1504); „Motetti C" (1504); „Liber XV missarum" (3 t., 1538). Dzieła te są dziś rzadkością bibljograficzną, jak i msza **B.** na 12 głosów i 3 Credo na 4 głosy, znajdujące się w bibljotece monachijskiéj.

Brumer, herb polski, znany tylko z nazwy.

Brumoy Piotr, Jezuita, * 1688 roku w Rouen, † w Paryżu 1742, nauczyciel księcia Talmont. Oprócz dzieł historycznych: „Histoire des révolutions d'Espagne" i „Histoire de l'Eglise gallicane," które w części tylko jego są pióra; najważniejszą jego pracą jest: „Théâtre des Grecs" (3 tomy), w którym jest całkowite tłómaczenie 7 tragedji greckich.

Brun Jan Nordahl, poeta i kaznodzieja norweski, * 1745 pod Drontheimem, † 1816, od 1804 biskup w Bergem. Wsławił się jako autor dwu dramatów „Zarine" i „Einar Tambeskielver" i wielu poezji lirycznych (Chrystjanja, 1816). Kazania jego odznaczały się zawsze wielkiem uczuciem i życiem.

Brun Fryderyka Zofja Krystyna, literatka i poetka niemiecka, * 1765 w Grafentonna, w księstwie Gota, † 1835, córka Baltazara Müntera, zaślubiona 1783 roku z Konstantym Brun, urzędnikiem w Kopenhadze, utraciwszy nagle słuch, 1788 roku poświęciła się poezji. Odbywane z mężem podróże opisała w rozmaitych dziełach, jak: „Pisma prozą" (Zurych, 1799—1801); „Epizody" (1807—9); „Życie w Rzymie" (2 t., Lipsk, 1833). Ostatnie jej dzieło: „Wahrheit aus Morgenträumen und Ideas ästhetische Entwickelung" (Aarau, 1824), jest po części opisaniem jej młodego wieku.

Brunatna barwa, barwa ciemno-czerwona, rozmaitych odcieni, zależnie od barw pojedyńczych, z jakich się składa. Do *barwników brunatnych* należą: sepia (ob. Atramentnica), rozmaite materje roślinne lub zwierzęce, w różnym stopniu zwęglone, dalej kora kasztanów, wierzchnia łupina orzechów włoskich. Można też **B.** farbę otrzymać z koszenili, karminu. Drzewo bejcuje się na brunatno roztworem ałunu i witrjolu z wywarem drzewa kampeszowego Farby brunatne dalej stanowią: asfalt, bister, ochra brunatna, umbra, mangan; z błękitu berlińskiego otrzymuje się farba brunatna przez wyciągnięcie barwnika błękitnego roztworem ługowym. Malowanie szkła na brunatno ma za podstawę braunsztejn. W cukiernictwie i fabrykacji likierów barwa **B.** otrzymuje się z cukru palonego, czyli karmelu, w perfumerji z kakao, albo wyciągu kory wierzbowej.

Brunatna jura, środkowe ogniwo formacji jurajskiej (ob.).

Brunatna ruda ołowiana, ob. Piromorfit.

Brunatny proch, ob. Proch strzelniczy.

Brunatny spat, ob. Dolomit.

Brunatny węgiel, ob. Węgiel brunatny.

Brunatny żelaziak, *limonit*, ob. Żelazne rudy.

Brunck Ryszard Franciszek Filip, znakomity helenista i genjalny krytyk, * 1729 w Strasburgu, † 1803 r. Uczył się początkowo u Jezuitów w Paryżu, ale wstąpiwszy do wojska, zaniechał nauki. Jako komisarz wojskowy podczas Siedmioletniej wojny, pod wpływem jakiegoś profesora w Giessen, gdzie stał zimową kwaterą, nabrał takiego zamiłowania do studjów klasycznych, że w 30 roku począł się uczyć języka greckiego,

Digitized by Google

a następnie, mimo zarzucanej mu śmiałości i samowoli w poprawie tekstów, niezmierne oddał usługi literaturze greckiej, przyczyniwszy się do jej postępu więcej, niż którykolwiek uczony od czasu odrodzenia nauk. Najwięcej cenione z jego wydań są: „Analecta veterum poëtarum Graecorum" (Strasburg, 1772—76); „Anacreon" (1778 i 1786); „Appollonius Rhodius" (1780); „Aristophanes" (1781—83); „Poëtae gnomici" (1784); „Sophocles" (1786 i 89), uchodzący za jego arcydzieło. Z zapałem przyjął zasady rewolucji, ale podczas teroryzmu uwięziony, uwolniony został dopiero po upadku Robespierre'a.

Bruncvik. Takie imię nosi bohater popularnej powieści bajecznej czeskiej, t. zw. „Kroniki o Bruncviku," zawierającej opis jego przygód bohaterskich, gdy się starał zdobyć lwa do swego herbu. Autor, wzorując się na podobnych utworach obcych, opiewa, jak się zdaje, króla Przemysła II (wiek XIII). Najstarszy (z r. 1472) rękopis tej powieści posiada bibljoteka hr. Baworowskiego we Lwowie. Pisali o tej „Kronice" i jej bohaterze: J. Fejfalik w *Sitzungsberichte* Akademji wiedeńskiej; M. Petrowski „Pamiatniki drewn. piśmien.," Petersburg, 1888; F. Menczik w *Kroku*, t. III; Fr. Prusik w *Kroku*, t. IV; A. Brückner w *Archiv f. sl. Phil.*, t. XI. W Pradze na moście Karolowym znajduje się statua rycerza, nazywana powszechnie „Bruncvikiem."

Statua „Bruncvika" w Pradze czeskiej.

Brunduzjum, ob. Brindisi.

Brune Wilhelm Marja Anna, * 1763, † 1815 w Brives-la-Gaillarde, marszałek z czasów pierwszego cesarstwa francuskiego. Początkowo literat, w pierwszych chwilach rewolucji wszedł do służby wojskowej i 1797 już był generałem brygady. Zdobył 1798 r. Szwajcarję, 1800 r. mianowany został naczelnym wodzem armji włoskiej, a 1804 r. marszałkiem Francji. Przeznaczony 1806 na generalnego gubernatora miast hanzeatyckich, zdobył w 1807 r. Pomorze szwedzkie. Tutaj popadł w niełaskę u Napoleona. W r. 1814 poddał się Ludwikowi XVIII, gdy ten atoli okazał się niechętnym dla niego, w r. 1815, po powrocie Napoleona, znowu przeszedł na jego stronę, mianowany został parem i otrzymał naczelne dowództwo w południowej Francji. Tu długo jeszcze opierał się w Toulonie, nim się poddał Bourbonom. Nienawidzony od ludu, gdy 1815 r. wracał z Toulonu do Paryża, wpadł w Avignonie w ręce wzburzonej tłuszczy, która zamordowawszy go 2 sierpnia, ciało jego utopiła w Rodanie. Por. Vermeil de Conchard „L'assassinat du maréchal **B.**" (Paryż, 1887).

Brune Wilhelm.

Bruneau Mathurin, sławny oszust, samozwaniec, syn szewca, z miasteczka Vezins, * 1784, † 1825, korzystając z podobieństwa rysów twarzy z rodziną Bourbonów, chciał uchodzić za delfina, Ludwika XVII, syna Ludwika XVI. Stawiony przed sądem poprawczym, skazany został 1818 na pięć lat więzienia. W r. 1844 zjawił on się znowu w Gujanie francuskiej, gdzie za tajemny handel niewolnikami powtórnie osadzony został w więzieniu. Por. Leon de la Sicotière „Les faux Louis XVII" w *Revue de Questions historiques* (1882).

Bruneck, miasto powiat. w Tyrolu austrjackim, nad rz. Rienz, 2,300 m., zamek, kilka kościołów i klasztorów, stacja klimatyczna.

Brunehilda, *Brunhilda*, córka Atanagilda, króla Wizygotów hiszpańskich, * 534, † 613, od 566 żona Zygeberta, króla Austrazji. Dążąc do złamania potęgi austrazyjskich możnowładców, okazała wiele rozumu, śmiałości, okrucieństwa i żądzy panowania. Mszcząc się za śmierć swej siostry Galeświnthy, zaślubionej bratu Zygeberta Chilperykowi, kr. Neustrji, zabitej przez Fredegundę (ob.), namówiła męża do wojny przeciw Chilperykowi, w której Zygebert został zamordowany 575, a **B.** uwięziona. Wypuszczona na wolność, toczyła ustawiczne walki to z panami austrazyjskimi, to z Fredegundą i innymi pokrewnymi książęty. Schwytana w końcu przez Klotara II, męczona torturami, przywiązana do ogona dzikiego rumaka i włóczona, zginęła straszną śmiercią. Zarzucane **B.** powszechnie zbrodnie i wyuzdana rozpusta nie we wszystkich spółczesnych źródłach znajdują potwierdzenie. Fortuwat, Grzegorz Turoneński i papież Grzegorz św. są jej przychylni. Por. A. Flobert „Brunehault, étude historique" (Kolmar, 1853); Drapeyron „La reine Brunehilde et la crise sociale du VI siècle sous les Mérovingiens" (Besançon, 1867).

Brunei, księstwo mahometańskie na wyspie Borneo, od 1889 r. zostające pod protektoratem angielskim, na płn.-zach. wybrzeżu wyspy, obejmujące 21,000 klm. kw. z 50,000 miesz., głównie Dujaków. Niegdyś był sułtan **B.** władcą lennym wszystkich radżów na Borneo. Stolica t. n., niedaleko ujścia rz. t. n., na palach zbudowana, obecnie podupadła, ale liczy jeszcze 30,000 m. i prowadzi znaczny handel.

Digitized by Google

Brunel sir Marc Isambard, inżynier, * 1769 w Hacqueville w dep. Eure, † 1849. Służył pierwotnie w marynarce francuskiej, wskutek rewolucji opuścił Francję 1793 i udał się do Nowego Jorku, gdzie wykształcił się na inżyniera cywilnego i kierował urządzeniem fortyfikacji portowych. W r. 1799 przeniósł się do Londynu, gdzie zbudował machinę do wyrabiania krążków potrzebnych dla marynarki, wynalazł machinę do oczyszczania bawełny i in. Najważniejszą atoli pracą było poprowadzenie olbrzymiego tunelu pod rz. Tamizą. Plan do tego wielkiego dzieła przygotował już w r. 1819, budowa jednak rozpoczęła się dopiero 1825, a ukończoną została 1842. W r. 1833 został wice-prezydentem towarzystwa naukowego w Londynie, w r. 1841 baronetem.

Brunel Isambard Kingdom, syn poprz., także inżynier, * 1806 w Portsmouth, † 1859. Po ukończeniu nauk we Francji, od r. 1833 zarządzał budową wielkiej kolei żelaznej Zachodniej i zbudował pierwszy olbrzymi statek parowy, „Great-Western," a wróciwszy z wojny wschodniej, gdzie urządził szpital w Renkioi, wystawił drugi, jeszcze większych rozmiarów, sławny „Great-Eastern." Zbudował też hungerfordzki most wiszący w Londynie, oraz doki w Cardiff i Sunderland. Por. Brunel „Life of **B.** and his son" (1870).

Brunel Paweł Antoni, rewolucjonista francuski, * 1830, opierał się w 1871 zawarciu traktatu z Niemcami, stał na czele ludu podczas powstania w d. 18 marca, był komendantem 10 legjonu i członkiem rządu komuny; ranny w walce z wojskami wersalskiemi, schronił się do Anglji, gdzie został nauczycielem języka i literatury francuskiej w szkole marynarki w Darmouth.

Brunelleschi *(Brunellesco)* Filip, architekt, * 1377 we Florencji, † 1444 r. Pracował najpierw u jubilera, lecz obeznawszy się należycie z matematyką i sztukami plastycznemi, poświęcił się architekturze w Rzymie. Najwspanialszą pracą jego jest ogromna kopuła, łącząca cztery nawy kościoła Marji Panny Kwiecistej we Florencji, którą wykonał wśród przeszkód ze strony zawistnych. Z innych robót **B.** wymienimy pałac Pitti, który Ammanati tylko upiększył. Zwłoki jego złożone są w kościele, który jest wyrazem jego genjuszu i przed którym w r. 1830 wystawiono mu posąg. Życie jego opisał Moreni 1812; por. też Gnasti „La copula de S-ta Maria di Fiore" (1857).

Brunelleschi Filip.

Brunelli, herb polski, znany tylko z nazwy.

Bruner Władysław, lekarz, * 1859 w Warszawie, medycynę studjował na uniwersytecie warszawskim, w 1883 mianowany został asystentem kliniki djagnostycznej; od 1896 jest ordynatorem szpitala na Pradze; w tymże roku za pracę: „Badania nad zachowaniem się zawartości wody i metali alkalicznych we krwi w zapaleniu nerek" (Pam. Tow. Lek.) otrzymał nagrodę na konkursie im. Koczorowskiego. Prócz tego napisał: „Przyczynek do nauki o nerwicach serca;" „O ruchowej czynności żołądka;" „O zapaleniu kiszek błoniastem" i kilka innych prac, umieszczonych w *Gazecie Lekarskiej* i *Medycynie.*

Brunet Jan Chrzciciel Kacper, generał francuski, w r. 1793 wódz armji włoskiej; oskarżony o współdziałanie w wydaniu Tulonu Anglikom, został przez trybunał rewolucyjny skazany na śmierć i gilotynowany 6 listopada 1793.

Brunet Jakób Karol, * 1780 w Paryżu, † 1867 tamże, znakomity bibljograf, głównie ustalił swą sławę dziełem „Manuel du libraire et de l'amateur des livres" (2 t., Paryż, 1810; 6 wydanie 1860—64). Oprócz tego ułożył **B.** kilka wybornych katalogów i dokonał licznych prac monograficznych, jak np.: „Notice sur les différentes éditions des Heures gothiques" (Paryż, 1834) i „Recherches bibliographiques sur les éditions de Rabelais" (Paryż, 1852).

Brunet Piotr Gustaw, * 1807 w Bordeaux, † 1896, odznaczył się licznemi pracami bibljograficznemi, oraz badaniami nad djalektami francuskiemi. Napisał: „Dictionnaire de bibliographie catholique" (1859); „La France littéraire au XV s." (1865); „Imprimeurs imaginairs et libraires supposés" (1866); „Etudes sur la reliure des livres;" „Livres perdus" (1882) i in. Por. Laporte (Paryż, 1884).

Brunet Jan Chrzciciel, polityk francuski, * 1814, w wojsku dosłużył się stopnia kapitana, wykreślony z armji po zamachu stanu 2 grudnia 1851, przez Napoleona; w 1871 wybrany posłem do Zgromadzenia narodowego i występował przeciwko generałowi Trochu. Napisał: „Histoire générale de l'artillerie" (2 t., Paryż, 1842); „Le système penitentiaire de l'armée;" „La question algérienne" (1847).

Brunet de Presle Karol Marja Włodzimierz, filolog francuski, * 1809, † 1875, członek akademji i od r. 1864 profesor nowożytnego języka greckiego w École des langues orientales. Wydał „Les papyrus gras du Musée du Louvre et de la Bibliothèque impériale" (1865); „Recherches sur les établissements des Grecs en Sicile" (1845); „Examen critique de la succession des dynasties égyptiennes" (1850) i in.

Brunet Józef Mateusz * 1829, francuski mąż stanu. W r. 1868 był wice-prezydentem sądu poprawczego. W r. 1876 został senatorem, potem ministrem oświaty. W r. 1889 był komisarzem likwidacyjnym w kompanji uniwersalnej kanału Panamskiego.

Brunetière Ferdynand, literat i krytyk francuski, * 1849 w Toulonie, kształcił się w Marsylji

Digitized by Google

i w Paryżu w liceum Ludwika W-go. W r. 1875 był sekretarzem i współpracownikiem w *Revue de deux mondes*, od r. 1893 członkiem akademji. Napisał „Etudes critiques sur l'histoire de la littérature française" (1880—82); „Histoire et littérature (1884—86); „Evolution des genres dans l'histoire de la littérature (Paryż, 1890); „Essais sur la littérature contemporaine" (1892). W roku 1886 został profesorem języka i literatury francuskiej przy szkole normalnej i odczyty tam miewane drukował p. t. „L'évolution des genres dans l'histoire de la littérature" (1890). Nadto napisał „Conférences de l'Odéon: „Les époques du Théâtre français 1636—1850" (1892). Broszura jego o stosunku wiedzy do religji wywołała żywe polemiki. **B.** należy do najpoważniejszych krytyków francuskich.

Brunetière Ferdynand.

Brunett, herb polski, znany tylko z nazwy.

Brunetti Angello, zwany *Ciceruachio*, * 1802 w Trastevere, woźnica tamże, wsławił się podczas rewolucji rzymskiej 1848—49 r. wrodzonemi zdolnościami i ognistą wymową. W początkach odwracał tłumy powstańcze od nadużyć i nakłaniał je na stronę przychylnego reformom papieża; ale gdy ten odmówił wypowiedzenia wojny Austrji, **B.** stanął na stronie powstania i podczas krótkiego trwania rzeczypospolitej rzymskiej znakomitą odgrywał rolę. Wszakże był on tylko narzędziem stronnictwa Mazziniego, które, nie potrzebując go już więcej, strąciło z wysokości. Po zajęciu Rzymu przez Francuzów, **B.** uszedł do Francji, a stąd na Wschód.

Brunetto Latini, poeta włoski, * 1210 we Florencji, † 1294, był 1260 posłem gwelfów do króla kastylskiego Alfonsa X-go, a po upadku swego stronnictwa schronił się do Francji; w r. 1269 został sekretarzem rzeczypospolitej, napisał: „Livres don trésor" (wyd. 1863) i był nauczycielem Dantego.

Brunfels *(Brunsfels)* Otto, botanik, * 1488 w Moguncji, † w Bernie; wstąpił do zakonu Kartuzów, ale następnie przeszedł na protestantyzm, był kaznodzieją i nauczycielem. Poróżniwszy się z Lutrem i Zwingljuszem, zwrócił się do medycyny i jako lekarz osiadł w Bernie. Oprócz dzieł teologicznych, ogłosił też pisma o pedagogice i języku arabskim. Najważniejszem jego dziełem botanicznem jest „Herbarum vivae icones" (3 cz. 1530—36), dla którego Linneusz nazwał go ojcem botaniki.

Brunhilda, ob. Brunehilda i Nibelungi.

Bruni, wyspa na południowo-wschodnim brzegu Tasmanji, ma 385 kil. kw. przestrzeni i 215 mieszkańców; pokłady węgla kamiennego, latarnia morska.

Bruni Leonard, zwany także *Bruno* lub *Brunus* * 1369 w Arezzo i stąd inaczej jeszcze nazywany *Aretino*, sprawował od 1405 r. rozmaite urzędy przy kurji rzymskiej, następnie pozyskał prawo obywatelstwa we Florencji, był sekretarzem stanu rzeczypospolitej, † 1444. Z licznych pism jego, oprócz „Historiae Florentinae" (Wenecja, 1610), kilku łacińskich tłómaczeń autorów greckich, „Commentarius rerum suo tempore gestarum" (Wenecja, 1476) i „Epistolae familiares" (1472), oraz włoskie biografje Dantego i Petrarki (Perugia, 1671), są godniejszemi wzmianki. Sławna jego nowella: „De amore Guistardi et Sigismundae filiae Tancredi" niejednokrotnie była tłómaczoną i przekładaną na języki włoski i francuski. Por. Klette „Beiträge zur Geschichte und Litteratur der italianischen Gelehrtenrenaissance" (1889).

Bruniaceae *(Pogłowiczkowe)*, rodzina roślin dwuliścieniowych, obejmująca około 50 gatunków właściwych ziemi Przylądkowej w Afryce; są to krzewy do wrzosów podobne, o liściach iglastych i kwiatach drobnych, zebranych w kłosy lub w główki. Niektórzy wliczają ją do rodziny łomikamieniowatych *(Saxifragaceae)*.

Brunialti Attilio, uczony włoski, * 1849 w Vicenzy, profesor prawa w uniwersytecie turyńskim, ogłosił: „Libertà et democrazia, studii sulla raprezentanza della minoranze" (Medjolan, 1871); „Le moderne evoluzioni del governo constituzionale" (1880); „La constituzione d'Italia" (1881); „Gli eredi di Turchia" (1881); „Algeria, Tunisia e Tripolitama" (1881) i in.; w r. 1894 został członkiem Akademji.

Brünig, przełęcz w Alpach szwajcarskich między kantonem Bern a Unterwalden, prowadząca z nad jeziora 4 Kantonów do Häsli, 1,035 m. wysokości; przechodzi przez nią kolej żelazna z Brienz do Luzerny.

Brünings Krystjan, hydraulik, * 1736 w Neckarau, w Palatynacie, † 1805; od 1769 był generalnym inspektorem grobel w Holandji. Pod jego kierunkiem poprawiono ogroblowanie jeziora Haarlemskiego, zbudowano kanały Wahalski i Ponnerdeński. Życie jego opisał Conrad (1807).

Brunn.

Brunn, herb: W polu czerwonem na pasie srebrnym ukośno prawym rzędem trzy głowy niedźwiedzie czarne, z obrożami złotemi. U szczytu pół niedźwiedzia czarnego z obrożą złotą. Nadany 1848 roku przez cesarza Mikołaja I.

Brunn Henryk, zasłużony archeolog niemiecki, * 1822 w Wörlitz, † 1894. W kilku podróżach do Włoch zajmował się zbieraniem starożytnych napisów i badaniami etruskich starożytności; czas

Digitized by Google

jakiś był sekretarzem instytutu archeologicznego w Rzymie 1856, a od r. 1865 był profesorem przy uniwersytecie i konserwatorem gabinetu monet w Monachjum. Z uczonych prac jego najważniejsze: „Geschichte der griechischen Künstler" (2 t., Sztutgard, 1853—59) i „I relievi delle urne etrusche" (1 t., Rzym, 1870). Oprócz wielu mniejszych umieszcza liczne rozprawy w „Annali" instytutu archeologicznego i innych czasopismach. Wydał jeszcze „Denkmäler griech. und röm. Skulptur in histor. Anordnung" (1887); „Griech. Götterideale in ihren Formen erläutert" (1893) i t. d.

Brünn, ob. Berno.

Brunnen, wieś z portem w szwajcarskim kantonie Schwytz, przy ujściu Muotty do jeziora Czterech Kantonów, ma łącznie z gminą Ingenbohl 1600 m. Tu w r. 1291 powstał pierwszy związek kantonów Schwytz, Uri i Unterwalden, celem oswobodzenia się od panowania austrjackiego, pierwotnie zawarty na lat 10, a 9 grudnia 1315 potwierdzony na wieczne czasy. Słynie z uroczego położenia i jest stacją dla turystów.

Brunner Sebastjan, ksiądz, * 1814, † 1893, od r. 1853 kaznodzieja przy kościele uniwersyteckim w Wiedniu, od 1865 domowy prałat papieski i protonotarjusz; napisał: „Kanzel und Politik" (1850); „Paulus in Athen" (1856); „Die Mysterien der Aufklärung" (1869); „Das Buch der Natur zur Beleuchtung der Darwinslehre" (Wiedeń, 1879); „Friedrich Schiller" (1887); „Die Hofschranzen der Dichterfürsten. Der Goethecult und dessen Tempeldiener" (1889—91); „Lessingiasis und Nathanologie" (Paderborn, 1890); „Zwei Buschmänner, Börne und Heine (1891) Por. J. Scheicher „Biografie" (Wiedeń, 1888).

Brunner Mikołaj Ludwik, lekarz, syn lekarza *Ignacego* **B.** (* 1813, † 1878), * 1840 w Warszawie, kształcił się w gimnazjum realnem i w akad. med.-chir. w Warszawie, oraz w Berlinie, następnie założył pierwszy w Warszawie instytut leczniczy chorób nerwowych. Na wystawie powszechnej w Wiedniu 1873 przedstawił swego pomysłu aparat elektroterapeutyczny. Od. r. 1884 jest lekarzem naczelnym szpitala ewangelickiego w Warszawie. Zamieścił w różnych pismach lekarskich znaczną liczbę rozpraw, zwłaszcza z zakresu elektroterapji, oraz rozprawę „O t. z. magnetyzmie zwierzęcym czyli o hypnotyzmie" (1882). Przełożył na język polski dzieło Müllera „Zasady krystalografji" (Warszawa, 1858) i Willa „Tablica do chemicznych jakościowych rozbiorów" (1859). Pierwszy w kraju zastosował promienie Röntgena w djagnostyce lekarskiej, a w 1898 r. został zarządzającym pracownią szpitalów warszawskich do prześwietlań i zdjęć fotograficznych za pomocą tych promieni.

Brunner Henryk, prawnik niemiecki, * 1840 w Welsie (Austrja), od 1868 był profesorem prawa we Lwowie, od 1870 w Pradze, od 1872 w Strasburgu, od 1873 w Berlinie, ogłosił „Das gerichtliche Exemptionsrecht der Babenberger" (1864); „Die Entstehung der Schwurzgerichte" (Berlin, 1872); Rechtsgeschichte d. röm. und germ. Urkunde" (1890); w Encyklopedji Holtzendorfa opracował „Deutsche Rechtsgeschichte" (1877); od r. 1886 redagował dział prawa w Pertza „Monumenta germ. hist."

Brunnow v. *Trzy belki*, herb polski z XVI w.: W polu czerwonem trzy belki srebrne ukośno lewe. U szczytu trzy pióra strusie, białe między czerwonemi. Labry czerwone, podbite srebrem.

Brunnow.

Brünnow Franciszek Fryderyk, astronom, * r. 1821 w Berlinie, † 1891, od r. 1847 był dyrektorem obserwatorjum w Bilk, od 1851 asystentem w obserwatorjum berlińskiem, od 1859 do 1866 dyrektorem w Ann-Arbor w Michigan w Stanach Zjednoczonych. Ogłosił spostrzeżenia nad kometą Vico i tablice drobnych planet, oraz wyborny podręcznik „Lerhbuch der sphärischen Astronomie" (1851).

Brunnow Ernest Jerzy, * 1796 w Dreźnie, przez krótki przeciąg czasu asesor tamecznej regencji, † 1845. Jako nowelista i liryk, ogłosił drukiem: „Dichtungen" (Drezno, 1833); „Die neue Psyche" (Bunzlau, 1837); „Der Troubadour (2 t., Drezno, 1839) i „Ulrych von Huten" (3 t., Lipsk, 1842—43). Był gorliwym zwolennikiem Hannemana i pisał wiele w przedmiocie homeopatji. Jego „Wykład reformy sztuki lekarskiej" wyszedł po polsku 1826 w Warszawie.

Brunnow Ernest Filip, baron von, brat poprzedniego, dyplomata rosyjski, * 1797 w Dreźnie, † 1875 w Darmsztadzie. Znajdował się na kongresach w Opawie, Lubawie i Weronie, od r. 1840 był posłem przy związku Niemieckim i w Londynie, a 1856 r. znajdował się z hrabią Orłowem na kongresie w Paryżu. Od r. 1857 był posłem przy dworze pruskim, a od r. 1858 do 1874 ambasadorem w Londynie, z krótką przerwą 1870—71, przez który to czas zajmował stanowisko ambasadora w Paryżu.

Brunnthal, zakład leczniczy w Bawarji Wyższej w bliskości Monachjum, kąpiele parowe, igliwiowe, gimnastyka, masaż.

Bruno *Wielki*, arcybiskup koloński, książę Lotaryński, trzeci syn Henryka I, króla niemieckiego, * 925, † 965 w Rheims. Mąż uczony, był jednym z najgodniejszych przedstawicieli kościoła rz.-kat. za panowania swego brata cesarza Ottona W., któremu jako arcykanclerz towarzyszył 951 r. w pierwszej wyprawie do Włoch. W r. 953 nadał mu Otton godność księcia Lotaryngji, na miejsce buntowniczego zięcia Konrada. Porów.

Digitized by Google

Ruetgera „Vita Brunonis“ w dziele Pertz'a „Monumenta historica“ (t. 4); Pheiffer „Hist.-kritische Beiträge Brunos I“ (Kolonja, 1870); Pipper „Zeugen der Wahrheit“ (2 t., Lipsk, 1874).

Bruno (święty), albo *Brun*, *Bruns*, zwany apostołem Prusaków, * w połowie X wieku (około r. 970) w Querfurcie, kanonik magdeburski, założyciel kościoła w Querfurcie, towarzyszył cesarzowi Ottonowi III-mu 996 r. do Rzymu. Po śmierci św. Wojciecha udał się do Polski, a następnie r. 1008 do ludów pogańskich, gdzie w pobliżu granicy litewskiej został zabity roku 1009 razem z 18-tu swymi towarzyszami. Uznano go za świętego, pamiątkę jego kościół obchodzi 15 września, Wiadomość o nim mieści się w Bielowskiego „Monumenta Poloniae historica“ (t. 1), gdzie jest także zamieszczona biografja św. Wojciecha, napisana przez **B.** Por. Giesebrecht w „Neuen Preuss. Provinzialblättern“ (1859); Heine „Der heilige **B.** von Querfurt“ (1877); Karwowski „Św. Bruno z Kwerfurtu“ (Poznań, 1891); Abraham „Organizacja kościoła polskiego“ (Lwów, 1893).

Bruno (święty), założyciel zakonu Kartuzów, * około 1040 w Kolonji, rektor szkoły katedralnej i kanclerz w Rheims. Zgorszony nieprzyzwoitem życiem swojego arcybiskupa, usunął się z kilku przyjaciółmi w okolicę górzystą pod Grenoblą, zwaną *la Chartreuse* (1084). Jego dawny uczeń, papież Urban II, ofiarował mu biskupstwo w Reggio 1089 r., ale **B.** odmówiwszy jego przyjęcia, prosił o pozwolenie założenia nowego klasztoru Kartuzów w Kalabrji, w pustyni zwanej della Torre. Otrzymawszy na to żądane pozwolenie, wykonał powzięty zamiar i tutaj † 1101 r. Kanonizacja jego nastąpiła dopiero w r. 1628. Pisma jego wyszły w Kolonji 1611 r. Kazania wydane pod jego imieniem, mają być św. Brunona z Segni. Pamięć jego obchodzi kościół dnia 6 września. Por. Tappert „Der heilige **B.**“ (Luksemburg, 1872); Lefebvre „**B.** et l'ordre des Chartreuse“ (Paryż, 1884); Capello „Vita di S. Brunone“ (Neuville, 1886); De Tracy „Vie de St. Brunon, fondateur de Chartreux etc.“ (Paryż, 1785).

Bruno, zakonnik w jednym z klasztorów saksońskich, jest autorem dzieła ważnego pod względem historycznym, pod tytułem: „Historia belli Saxonici,“ zamieszczonego we Freher'a „Scriptores rerum Germanorum“ (tom 1, Hanower, 1844).

Bruno, biskup ołomuniecki od r. 1245—1281, z rodu hrabiów Schauenburg-Holsztyńskich. Ur. w pierwszej połowie XIII w. Wbrew woli króla Wacława papież Innocenty zamianował go biskupem ołomunieckim, ale dopiero r. 1247 król Wacław uznał **B.** biskupem. W r. 1255 brał udział w wyprawie na Prusaków, poczem został namiestnikiem w Styrji. Napisał sprawozdanie, złożone papieżowi Grzegorzowi X. o ogólnym stanie politycznym i religijnym Europy, które drukował r. 1846 Höffler w „Abhandlungen der baier. Academie.“ Por. „Ottuv Slovnik naucný“ i „Encyklopedja kościelna.“

Bruno Giordano, filozof, * 1548 w Noli, w Neapolitańskiem, † 17 lutego 1600. W Neapolu odebrał wykształcenie naukowe, następnie wstąpił do zakonu dominikańskiego. Tu niedługo trwał jego pobyt; różnica jego poglądów z dogmatami religijnemi zniewoliła go do tajemnego opuszczenia zakonu. W ciągu lat kilkunastu przebywał już to we Włoszech, już to we Francji, Anglji i Niemczech. W czasie pobytu w Londynie przypada napisanie komedji „Il Candelajo,“ oraz innych pism, których wpływ okazuje się w utworach Shakespeare'a, mianowicie w „Hamlecie.“ W r. 1592 przybył do Wenecji, gdzie uwiadomiona o jego pobycie inkwizycja w więzieniu go zamknąć, a następnie do Rzymu odstawić kazała. Po kilkoletniem więzieniu poniósł śmierć męczeńską na stosie, ponieważ nie chciał odwołać swej nauki. Połączone Włochy uczciły pamięć **B.** pomnikiem w Neapolu, przed którym 7 stycznia 1865 roku studenci spalili encyklikę papieską. W roku 1889 wzniesiono mu też pomnik na Campo dei Fiori w Rzymie, na tem samem miejscu, gdzie spłonął na stosie. Pogląd **B.** na świat jest następujący: Świat jest nieskończony pod względem czasu w przestrzeni, nasz system słoneczny stanowi tylko małą jego cząstkę. Przyczyną świata jest Bóg, którego przymiotami są: wszechmoc, mądrość i miłość. **B.** znosi dualizm między formą a materją, która już w sobie ma zarodki formy. Pierwiastkami wszechrzeczy są monady, dusza jest także monadą, jest wieczną, podobnie jak i ciała co do swej substancji. Bóg jest początkiem wszechrzeczy i wszystko w sobie obejmuje. Jakkolwiek wiele z tych zdań **B.** później dopiero przez naukę zostało stwierdzonych, nadmienić należy, że nie doszedł on do nich drogą ścisłego metodycznego badania. Wyobraźnia jego uzupełniała szczęśliwie pierwsze odkrycia naukowe, na początku nowożytnych czasów czynione. Z dzieł jego ważniejsze: „Della causa principio ed uno“ (1584); „Del infinito universo e modi,“ „De compendiosa architectura et complemento artis Lullii“ i inne pisma włoskie wydane zostały przez Ad. Wagner'a (1829); część zaś łacińskich przez Gfroeser'a (1839). Por. Hartung „Grundlinien einer Ethik bei G. **B.**“ (Tybinga, 1880); Hermann Brunhofer „G. **B**-s Weltanschauung und Verhängniss“ (1883); Plumptree „Life and works of G. **B.**“ (1884); Polizzari „G. **B.** vita e opere“ (1889) i inne.

Brun-Rollet Antoni, podróżnik francuski, * r. 1810 w Saint-Jean de Maurienze, † 1858 w Chartumie. W r. 1831 zwiedził Egipt, 1832 Abisynję, następnie osiadł w Chartumie, skąd przedsiębrał liczne i dalekie wycieczki do ludów arabskich i murzyńskich, pod nazwiskiem kupca Jakóba. Za jego staraniem wice-król Egiptu ogłosił zupełną swobodę handlu i żeglugi w Sudanie wschodnim.

Digitized by Google

W podróżach swych zajmował się głównie poszukiwaniem źródeł Nilu. W r. 1855 przybył do Paryża i ogłosił: „Le Nil Blanc et le Soudan, études sur l'Afrique centrale; moeurs et coutumes des sauvages.“ W r. 1855 został sardyńskim wicekonsulem w Sudanie wschodnim.

Bruns Karol Jerzy, prawnik niemiecki, * 1816, był naprzód adwokatem w Brunświku, następnie od r. 1844 profesorem prawa rzymskiego w Tybindze, od r. 1849 w Rostocku, od 1851 w Halli, od 1859 ponownie w Tybindze, od 1861 w Berlinie, do zgonu 1880. Napisał: „Das Wesen der *bona fides* bei der Ersitzung“ (Berlin, 1872); „Syrisch-römisches Rechtsbuch aus dem 5 Jahrh.“ (1880). W „Encyklopedji“ Holtzendorfa opracował historję prawa rzymskiego i t. d. Por. Degenkolb „Karl Georg **B.**“ (Fryburg, 1881).

Bruns Paweł Wiktor, chirurg, * 1812 w Helmstedt, † 1883, po ukończeniu w Tybindze nauk lekarskich, zwiedził wiele klinik, następnie wykładał anatomję i chirurgję w kolegjum anatomo-chirurgicznem w Brunświku; od r. 1848 prowadził klinikę chirurgiczną w Tybindze. Napisał: „Handbuch der praktischen Chirurgie“ (2 tomy, 1854—60); „Chirurgische Atlas“ (1853); „Lehrbuch der allgemeinen Anatomie des Menschen“ (1841); „Die chirurgische Pathologie und Therapie des Kau- und Geschmackorganes“ (1859); „Die Galvano-Chirurgie“ (1870). Pierwszy wykonywał operacje w krtani pod laryngoskopem z najlepszym skutkiem.

Bruns Paweł, syn poprzedniego, również lekarz, * 1846; kształcił się w Tybindze i Berlinie, podczas wojny francusko-niemieckiej był naczelnym lekarzem szpitala polowego wojsk wirtemberskich, w r. 1875 został docentem, a 1877 profesorem chirurgji i profesorem kliniki w Tybindze. Ogłosił: „Die Laryngotomie zur Entfernung intralaryngealer Neubildungen“ (1877); „Die allgemeine Lehre von den Knochenbrüchen“ (1881); nadto redaguje *Beiträge zur Klinischen Chirurgie.*

Bruns Ernest Henryk, astronom, * 1848 r. w Berlinie, studjował tam matematykę i astronomję, w r. 1872 został rachmistrzem w Pulkowie, 1873 obserwatorem i docentem w Dorpacie, 1876 profesorem matematyki w Berlinie, 1882 prof. i dyrektorem obserwatorjum w Lipsku. Napisał: „Die Figur der Erde,“ „Ueber die Perioden der elliptischen Integrale 1 und 2 Gattung“ (1875); „Ueber die Integrale des Vielkörperproblems“ (1887).

Brunsberga, *Braunsberg, Braniewo,* miasto w dawnej Warmji, dziś w pruskiej regencji Królewieckiej, nad Passargą, o 7 klm. od jej ujścia do zatoki Frisshaff, gdzie tworzy port mały, liczy 12,000 m., cztery kościoły katol. i 1 ewang. W starym zamku tutejszym znajduje się seminarjum nauczycieli elementarnych katolickich, połączone z fakultetem teologji katolickiej i filozofji, od kardynała Stanisława Hozjusza nazwane *Lyceum Hosianum.* Posiada nadto gimnazjum, fabrykę machin, mydła, wyrobów pilśniowych, była niegdyś stolicą Warmji i miastem hanzeatyckiem; w r. 1461 dostała się Polsce, od r. 1626—35 była zajęta przez Szwedów, poczem pozostawała przy Polsce aż do pierwszego podziału kraju.

Brunstein (baronów Brunickich), herb: W polu błękitnem lew biały wspięty o rozdwojonym ogonie, w prawej łapie gałązka z różą białą i dwoma listkami. Nad koroną baronowską dwa hełmy ukoronowane, nad pierwszym takiż lew, jak na tarczy, ale w lewo zwrócony; nad drugim — skrzydło orle biało - błękitne, podbite srebrem. Nadany 1813 r. Ignacemu Brunsteinowi przez Maksymiljana Józefa bawarskiego, potwierdzony 1852 przez cesarza Franciszka Józefa.

Brunstein.

Brunswick: 1) Miasto w hrab. Cumberland w płn.-amer. stanie Maine, nad rz. Androscoggin, ma wyższe kolegjum „Bowdoin-College“ ze szkołą lekarską i bibljoteką, liczne fabryki, 6,000 m. 2) Główne miasto hrab. Glynne w stanie Georgji, port handlowy; 8,500 miesz.

Brunswick albo *Lherie,* właściwie *Levy* Leon, pisarz dramatyczny francuski, * 1805, † 1859 r. Pracował w kilku dziennikach i napisał znaczną liczbę sztuk teatralnych, z których kilka przetłómaczono i dla sceny naszej, a mianowicie: „Piwowar z Preston“ (libreto), „Pocztyljon z Lonjoumeau“ (libreto), przez Jasińskiego; „Synowie Hajmona“ (libreto), przez Anczyca; „Zaręczyny przed frontem,“ przez Aśnikowskiego; „Oberża pod koszem kwiatów“ (libreto), przez Krzesińskiego; „Dom nadleśnego,“ przez Halperta; „Pomysł nowy,“ przez Sygietyńskiego; „Siddons, aktorka angielska,“ przez Pawłowskiego i t. d.

Brunswick Benoit, mąż stanu francuski, * r. 1830, od r. 1852 sekretarz poselstwa w Konstantynopolu. Napisał: „Etudes pratiques sur la question d'Orient“ (1869); „La succesion au thron de Turquie“ (1872); „La Turquie, ses créanciers et la diplomatie“ (1875); „Recueil de documents diplomatiques relatifs au Monténégro 1699—1876“ (1876); „Recueil de documents diplomatiques relatifs à la Serbie 1812—1876“ (1876); „L'Egypte et le Congrès“ (1878); „Le traité de Berlin annoté et commenté“ (1878); „L'Eglise et l'Etat“ (1880); „Dictionnaire pour le correspondance télégraphique secrète“ (1868, wyd. 5-te 1878); „La verité sur Midhat-Pacha“ (1877).

Brunswigia, roślina, ob. Haemanthus.

Brunświk *(Braunschweig),* księstwo w Niemczech północnych, należące do cesarstwa Nie-

Digitized by Google

mieckiego, obejmujące 3,672 klm. kw. Składa się z dwu głównych części, a mianowicie księstw: Wolfenbüttel i Blankenburg, oraz kilku małych cząstek; ograniczone jest prawie ze wszech stron Prusami, a głównie prowincjami Saską i Hanowerską. Cały kraj podzielony jest na 6 obwodów, z których samo księstwo Wolfenbüttel zawiera 5, szósty obwód tworzy księstwo Blankenburg. Północna część kraju należy pod względem *ustroju pionowego* do niziny północno-niemieckiej, która tu jest wzniesiona 50—70 m. nad poziom morza i przerznięta kilku łańcuchami pagórków, dochodzących niekiedy do 250—400 metrów wysokości. W południowej części przechodzi Harz i należące do niego wzgórza. Najwyższy wierzchołek Harzu stanowi tu góra Wurmberg (968 m.). *Rzeki* w **B.** po większej części należą do systematu Wezery, która, dotknąwszy zachodniej części kraju, przepływa w księstwie kilka mil i przyjmuje Aller z jego dopływami: Oker i Lejną. *Klimat* tu przeważnie zależny od wzniesienia, dlatego część przerznięta Harzem jest zimniejsza i klimat ma surowszy, aniżeli nizina północna, w której średnia temperatura wynosi prawie $+7\frac{1}{2}^0$ R. *Grunt*, z wyjątkiem kilku okolic w Harzu, bardzo urodzajny; uprawiają wiele zboża, kartofli, lnu i chmielu. Harz jest bogaty we wspaniałe lasy, złożone z drzew iglastych i prześlicznych buków. Chów bydła wysoko tu rozwinięty, a w strumieniach Harzu znajdują się pstrągi. Z ogólnej powierzchni gruntu przypada 31 procent na lasy, 50,18 na grunta uprawne, 3,12 na pastwiska, 9,7 na łąki, reszta na nieużytki. Z produktów górnictwa znajdują się: żelazo, ołów, miedź, srebro, marmur i sól. Górnictwo, którego główne siedlisko znajduje się w Harcu, jest w stanie kwitnącym i zatrudniało w 1892 r. 1,560 robotników. Również wysoko stoi hutnictwo; wartość produktów tej gałęzi przemysłu wyniosła w r. 1892-im 5,7 miljonów marek. Z innych gałęzi przemysłu zasługują na uwagę: wyrób cukru, cykorji, tytuniu, papieru, mydła, machin, przetworów chemicznych, maszyn do szycia, cementu, asfaltu, szkła, porcelany, wyrobów drewnianych. Stosunki handlowe Brunświku nie są wprawdzie bardzo obszerne, wszelako uważać je można za nader pomyślne dla kraju. Miasto Brunświk jest ważnym punktem handlowym. Holzminden zajmuje pod tym względem drugie miejsce. *Handel* ma na posługi dobre komunikacje, szczególnie koleje żelazne w północnej części kraju. Mieszkańcy w liczbie 434,213 (1895) są po większej części wyznania augsburskiego (98%), $\frac{1}{2}$% stanowią reformowani, 1% katolicy, resztę Żydzi. Na prowincji mówią djalektem zwanym *plattdeutsch*, w miastach zaś i mieszkańcy oświeceńsi używają bardzo czystej niemczyzny. Co do *oświaty*, wyborne wyższe zakłady naukowe i szkoły ludowe są tutaj doskonałym do niej bodźcem i środkiem, mianowicie też urządzenie szkół wiejskich jest rzeczywiście wzorowe; znajduje się tu bowiem 460 szkół ludowych. Zamiast istniejącego do 1809 r. w Helmstedt uniwersytetu krajowego, mieszkańcy księstwa Brunświckiego korzystają z sąsiedniego uniwersytetu w Getyndze. Z wyższych zakładów naukowych, pomiędzy innemi, znajduje się tutaj: Collegium Carolinum w Brunświku, to jest szkoła politechniczna, sześć gimnazjów, szkoła górnicza w Holzminden, szkoła agronomiczna w Schöppenstedt. Ważne i bogate materjały naukowe mieszczą się w wielkiej bibljotece w Wolfenbüttel. *Forma rządu* w księstwie Brunświckiem jest monarchiczno-konstytucyjna. Zasadniczą ustawą państwa są rozporządzenia stanów z 12 października 1832 r., tudzież prawa z 22 i 23 listopada 1851 r. Zgromadzenie narodowe składa się z 46 deputowanych (to jest 10 z miast, 12 z gmin wiejskich, 21 z najwyżej opodatkowanych i 3 z kościoła ewangelickiego), wybieranych na lat 4. Tron jest podług prawa starszeństwa sukcesyjny w prostej linji męskiej domu Brunświk-Wolfenbüttel. Najwyższą władzą administracyjną jest odpowiedzialne ministerjum stanu, a obok niego rada stanu, złożona z ministrów, z przedstawicieli najwyższych urzędów państwowych i z członków, wybranych przez koronę. **B.** ma dwa głosy w radzie związkowej i wysyła trzech deputowanych do parlamentu niemieckiego. Najwyższą instancją sądowniczą jest najwyższy sąd apelacyjny i kasacyjny w Brunświku, oprócz tego jest sąd okręgowy w Brunświku i 24 sądy niższe. Sprawami kościoła ewangelickiego zawiaduje konsystorz, istniejący w Wolfenbüttel, tudzież 6 generalnych superintendentów w tyluż generalnych inspekcjach. Księstwo Brunświckie posiada jeden tylko order Henryka Lwa, ustanowiony w r. 1834. Dwuletni budżet na lata 1896—98 wynosił 26,260,000 marek w dochodach i 28,424,855 marek w wydatkach. Dług krajowy doszedł w r. 1886 do sumy 62,360,740 marek Herbem państwa jest koń srebrny w skoku, na czerwonem polu (herb dolno-saski), do tego dodaje się herb **B**-cki, t. j. dwa ponad sobą kroczące złote lamparty na czerwonem polu, z wywieszonemi niebieskiemi językami. Wojska brunświckie zaliczają się do X-go korpusu hanowerskiego armji cesarstwa Niemieckiego i składają się z jednego pułku piechoty, jednego pułku huzarów, dwu bataljonów landwery i jednej baterji artylerji.

Herb Brunświku.

Historja. Brunświk powstał z alodjalnych posiadłości książąt saskich domu Welfów, które Henryk Lew, utraciwszy księstwo, napowrót od-

Digitized by Google

zyskał w r. 1194. Jego synowie podzielili się krajem 1203 w ten sposób, że Henryk otrzymał Ditmar, Hadeln, Warsten, Stade i posiadłości w Bremie i Verden, Hannower aż do Getyngi, zachodnią część Lüneburskiego, Eimbeck i Eichsfeld; Otto, późniejszy cesarz Otto IV, pozyskał właściwy Brunświk z Dolnym Harzem; Wilhelm, prowincje nad Elbą, wschodnie Limburskie i wyższy Harz. Tylko syn Wilhelma, Otto Dziecię (1227), poprowadził tę linję w dalszych potomkach i po długich sporach dostał od cesarza 1235 w lenność księstwo Brunświckie. Po jego śmierci (1252) panowali jego synowie: Albrecht (Longus) i Jan, naprzód wspólnie, potem w r. 1267 rozdzielili między siebie te kraje. Albrecht założył starszą linję Wolfenbüttel i umierając (1279) zostawił trzech synów, którzy początkowo także wspólnie rządzili, ale w r. 1286 nowy pomiędzy sobą zrobili podział: a) Henryk (Cudowny) założył linję *Grubenhagen*, która w r. 1596 wygasła. Do niej należeli: *Filip I*, który 1534 zaprowadził reformację, i jego syn, *Ernest III* (1551—67), który okazywał wielkie przywiązanie do reformacji i odznaczał się mądrym rządem; b) linja *Getyngeńska* poczyna się z jej założycielem Albrechtem II, a kończy na Ottonie Jednookim; c) linja *Wolfenbüttelska*, założoną została przez Wilhelma, trzeciego syna Albrechta, ale kiedy ten już 1292 umarł bezdzietnie, kraj dostał się Albrechtowi II-mu (Tłustemu) z Getyngi, po nim Ottonowi Łagodnemu, a gdy po jego śmierci (1344) bracia do nowych przystąpili działów, Wolfenbüttel przeszedł w posiadanie Magnusa, który linję tę odnowił. Jego syn i następca Magnus II (Torquatus) odziedziczył (1369) po bracie swoim Ludwiku prawo następstwa w krajach *starszego domu Lüneburskiego*, który 1267 założony został przez Jana, młodszego brata Albrechta I-go (Longusa), ale w r. 1369 także wygasł. Wtedy wynikła lüneburska wojna sukcesyjna, podczas której Magnus poległ w bitwie pod Leveste (1373). Jego synowie założyli *średnią linję Brunświcką* i *Lüneburską*, a mianowicie: Henryk, dom Brunświcki, Bernard zaś dom Lüneburski. Średni dom Brunświcki podzielił się na linje: *Kalenburską*, wygasłą 1584, i *Wolfenbüttelską*, wygasłą 1643. Z niej to pochodził pyszny Henryk Młodszy (* r. 1489, † 1568), gwałtowny przeciwnik reformacji, jego syn Juljusz, gorliwy jej zwolennik i założyciel uniwersytetu w Helmstedt, i syn jego, uczony Henryk Juljusz (* 1565, † 1613). W średnim domu Lüneburskim potworzyły się wprawdzie także linje poboczne *Brunświk-Harburg* i *Brunświk-Gifhorn*, lecz te wkrótce wygasły, tak, że Ernest Wyznawca († 1546) cały kraj zjednoczył. Z jego synów, młodszy Wilhelm, był założycielem *nowej linji Brunświk-Lüneburg*, która do r. 1866 dzierżyła królestwo Hanowerskie, Henryk zaś założył dzisiejszy dom *Brunświcko-Wolfenbüttelski* i † r. 1598. Po nim nastąpił jego syn, Juljusz Ernest († 1636), a potem brat jego August, którego nazywano *Senex divinus*, † 1666. Z jego synów panowali: Rudolf August i od r. 1685 Antoni Ulryk w Wolfenbüttel (* 1633, † 1714). Gdy atoli synowie tego ostatniego pomierali bez potomstwa męskiego, nastąpiła po nich linja trzeciego brata, Ferdynanda Albrechta, * 1721, † 1792 (stąd linja *Brunświk-Bevern*). Wnuk tego ostatniego, Karol, panował wprawdzie świetnie, lecz nieoględnie, bo niesłychanie był rozrzutnym, a szkodliwe następstwa jego rządów odwrócił szczęśliwie syn jego, Karol Wilhelm Ferdynand (* 1735, † 1806), panujący od r. 1780, zmarły po bitwie pod Jeną. Wtedy to Brunświk wszedł w skład królestwa Westfalskiego, aż nareszcie w r. 1813 Fryderyk Wilhelm, który także i księstwo Oleśnickie na Szląsku odziedziczył, powrócił do jego posiadania na krótki tylko przeciąg czasu, bo niezadługo potem zginął w bitwie pod Quatrebras (1815). W imieniu jego małoletniego syna sprawował regencję książę-regent Wielkiej Brytanji, w ciągu której r. 1820 przyszło do skutku przysięgłe zgromadzenie stanów narodowych. W r. 1823 książę Karol (* 1804, † 1873) sam objął rządy, gdy tymczasem brat jego Wilhelm otrzymał Oleśnicę. Karol popadł w niezgodę z dawnym swym opiekunem, z ówczesnymi ministrami i ze stanami, postępował za zdaniem fałszywych doradców i 7 września 1830 r. ściągnął na siebie formalne wygnanie. Rządy objął zrazu tylko zastępczo, później atoli z przyzwoleniem stanów i magnatów stanowczo, książę Wilhelm (* 1806, † 1884). Za niego to ustanowioną została 1832 r. ustawa zasadnicza Brunświku, która w r. 1848 chwilowym, a 1851 stalszym, dotąd jeszcze obowiązującym, uległa zmianom. W r. 1849 Brunświk przystąpił także do Związku Celnego. Podczas wojny pruskoaustrjackiej 1866, jakkolwiek B. za późno dostarczył Prusom swego kontyngensu, zachował przecież samodzielność polityczną, wszedł do Związku Północno-Niemieckiego, a 1871 r. w skład cesarstwa Niemieckiego, mając w radzie związkowej 2 głosy, a w sejmie 3 deputowanych. Panujący książę Wilhelm był nieżonaty, więc podług prawa familijnego, księstwo powinno przejść do familji domu Hanowerskiego, przeciw czemu zawczasu agitował rząd pruski. Dnia 14 października 1884 umarł książe Wilhelm i na nim wygasła starsza linja Welfów. Następstwo tronu należało do księcia kumberlandzkiego Ernesta Augusta, syna ostatniego króla Hanoweru, ponieważ jednak książę kumberlandzki nie uznawał stosunków państwowych cesarstwa niemieckiego, utworzono tedy radę regencyjną i prawa spadkowe przekazano na najbliższego agnata, ks. Cambridge, który jednak korzystać z nich nie chciał. Regentem obrano ks. Albrechta pruskiego, który w d. 2 listopada 1885 objął rządy kraju, do czasu uregulowania praw spadkowych domu brunświckiego. Por. Hanemann „Geschichte der Lan-

Digitized by Google

de B. und Lüneburg" (3 t., Getynga, 1855—57); Schaumann „Handbuch der Geschichte der Lande Hannover und B." (Hannower, 1864); Sudendorf „Urkundenbuch zur Geschichte der Herzöge von Braunschweig und Lüneburg" (Hanower, 1859—1880); Lambrecht „Das Herzogthum Braunschweig-Wolfenbüttel" (1863); Kroll i Bode „D. Herzogthum B." (Brunświk, 1881).

Brunświk (po niem. *Braunschweig*), stolica księstwa Bruświckiego, nad rz. Oker, ma 115,138 m. (1895); wogóle nosi jeszcze na sobie piętno starożytności. Ważniejsze budowle miasta są: zamek rezydencjonalny książęcy, zbudowany przez Ottmera; katedra, czyli kościół św. Błażeja, wzniesiony 1173 r. pod panowaniem Henryka Lwa, w pobliżu którego na placu zwanym Burgplatz stoi lew bronzowy, wzniesiony 1166 przez tegoż księcia; gotycki ratusz (odnowiony 1852); kościoły: św. Andrzeja i św. Katarzyny; pałac książęcy, wybudowany w 1831—36 roku; wspaniały dworzec kolejowy, posąg Lessinga, kolumna żelazna (64 st. wysoka), na pamiątkę książąt Karola Wilhelma Ferdynanda i Fryderyka Wilhelma. Oprócz władz rządowych znajdują się w Brunświku: wyższa szkoła politechniczna o 5 wydziałach, 2 gimnazja, 2 szkoły realne i wiele innych zakładów naukowych i dobroczynnych; muzeum książęce, posiadające bogaty zbiór zabytków starożytności, monet i obrazów, muzeum narodowe, miejskie i bibljoteka. Przemysł fabryczny miasta jest znamienity; na szczególną wzmiankę zasługują tak zwane Mumme (silne piwo), pierniki, miód i kiełbasy. Znaczny handel tutejszy wspierają głównie dwa jarmarki, wiele instytucji kredytowych. Miasto leży w bardzo przyjemnem położeniu. Brunświk, o którym starożytne dokumenty już w roku 1031 wspominają, otrzymał od Henryka Lwa prawa miejskie; później podnoszące się coraz więcej miasto przystąpiło do związku Hanzeatyckiego i zakwitło szczególnie pod koniec XIV w. Skutkiem Trzydziestoletniej wojny podupadło znacznie, i wszczęły się niezgody pomiędzy jego radą a mieszczaństwem, tak, że z łatwością przyszło księciu Rudolfowi Augustowi 1671 r. opanować całe miasto. Od tego czasu podźwignęło się ono nadzwyczajnie, mianowicie też od roku 1753, kiedy książę Karol wybrał je na swoją rezydencję. Za czasów królestwa Westfalskiego Brunświk był drugą stolicą kraju od r. 1807 do 1813.

Brunswicki.

Brunświcki, herb polski: Na tarczy ściętej, w polu górnem czerwonem—lew srebrny z głową wprost, w dolnem srebrnem—trzy gwiazdy złote. U szczytu trzy pióra strusie. Labry czerwone, podbite z prawej strony srebrem, z lewej złotem. Indygenat z roku 1570.

Brus, w handlu drzewnym kloc sosnowy, 16 do 18 stóp długi, do ostrego kantu obrobiony.

Brus Antoni, * 1518 w Mohelnicy, w margr. Morawskiem, † 1580 roku; pierwszy arcybiskup rzym.-katol. praski, po czasach husyckich od roku 1561. Będąc spowiednikiem cesarza Ferdynanda, został biskupem wiedeńskim. Jako arcybiskup praski starał się zjednoczyć utrakwistów z kościołem rz.-kat. Na soborze trydenckim on pierwszy doradził, aby laikom dozwolić Komunji pod dwiema postaciami. Gorliwie starał się o zaprowadzenie dawnej karności pomiędzy duchowieństwem; względem innowierców zachowywał się umiarkowanie. Usiłował odbyć synod prowincjonalny, ale na to cesarz Maksymiljan nie pozwolił. Pisywał różne poezje po łacinie.

Brusiłów, miasteczko w pow. Radomyskim, w gub. Kijowskiej, nad rz. Zdwiżą, założone 1574 ma 5,500 miesz. Pałac Czackich, w którym Feliks Czacki, podczaszy wielki koronny, † 1790 r.

Brusko, herb polski, znany tylko z nazwy.

Bruspork (niem. *Braunsberg*), miasto w Morawji, w okręgu Mistek, nad Ondrzejnicą, stary kościół parafjalny, fabryki sukna, 3,100 miesz., wyłącznie Czechów.

Brussa (po turecku *Bursa*, w starożytności *Prusa* w Bitynji), miasto w tureckim wilajecie Chodawendikjar w Azji Mniejszej, u stóp Olimpu, liczy 36,000, a z obwodem 103,000 mieszkańców, jest stolicą metropolity grecko-katolic., arcybiskupa ormiańskiego, i gubernatora tureckiego. Nader ożywionego handlu i przemysłu tutejszego głównym przedmiotem są towary jedwabne. Domy i ulice są w lepszym stanie, aniżeli w innych miastach Azji Mniejszej; posiada około 200 meczetów, choć niektóre z nich są już tylko ruinami, a najwspanialszy z nich jest „Oli dżami" z 20 kopułami; ma też kilka kościołów chrześcijańskich.—Ze stoków Olimpu wytryskają słynne źródła ciepłe, z tych jedno, o temp. 82°C, polecane jest w reumatyzmie. **B.** miała być założoną przez Hannibala; przez długi przeciąg czasu była stolicą Bitynji, a dla Turków ważne ma znaczenie jako gniazdo państwa Osmanów, którego założyciel Osman tu się naprzód utwierdził. Była ona stolicą sześciu sułtanów przed zdobyciem Konstantynopola. Pomniki budowlane z onej epoki ucierpiały bardzo z powodu gwałtownego trzęsienia ziemi, w roku 1855. Abd-el-Kader przebywał tutaj w latach 1853—55.

Brüsterort, osada nad morzem Baltyckiem w Prusiech Wschodnich, w okręgu Królewieckim, kąpiele, latarnia morska, połów bursztynu.

Brusznica, roślina, ob. Borówka.

Bruśnik, wioska w Galicji, w ziemi Sandeckiej, koło Bobowej i Bukowca. Są tu obszerne pieczary, w których przed wiekami ukrywać się mieli zbójcy z wielkiemi skarbami. W kościele

Digitized by Google

tutejszym pokazują drzwi żelazne, niegdyś wyjęte podobno z tych pieczar.

Bruta, zwierzęta, ob. Bezzębne.

Bruttium lub **Brattia,** południowy cypel Włoch, dzisiejsza *Calabria ulteriore*, kraina pierwotnie zamieszkana przez Lukanów (Brutjów), których później Grecy w środek kraju wyparli, a na ich miejsce założyli kwitnące osady, jak: Krotona, Lokri, Regium i t. d., i niezależność swoją względem Rzymian aż do drugiej wojny punickiej utrzymać zdołali.

Brutto (z włosk. *nieczysty*), wyraz używany w handlu na oznaczenie cyfr ogółowych nierozsegregowanych. Waga **B.** znaczy wagę towaru razem z opakowaniem. Dochód **B.**, dochód całkowity bez potrącenia z niego poniesionych wydatków. Sam dochód stanowi dochód *netto*.

Brutto Jan Michał, historyk włoski, XVI w., * 1515 w Wenecji, † 1592 r. Stefan Batory, sprowadziwszy go do Polski 1575, mianował swoim historjografem, i uważając za domownika, przestawał z nim poufale. Po śmierci Stefana, Brutto opuścił Polskę. Oprócz innych dzieł historycznych, napisał pod nazwiskiem Flaminiusa *(Nobilis Flaminius Italus)*: „De rebus gestis Stephani Regis Poloniae contra M. Moschorum Ducem narratio" (Rzym, 1582), oraz „Philippi Callimachii vitae brevis descriptio" (1529), co później wydał pod zmienionym tytułem: „De rebus gestis a Vladislao, Polonorum atque Hungarorum Rege." (Kraków, 1582). (Rzecz przełożona na język polski przez Michała Gliszczyńskiego w Warszawie). Opracował także kronikę Węgier od 1490 do 1552, którą wydano dopiero w r. 1863—77 w Peszcie p. t.: „Monumenta Hungaricae historiae."

Brutus Lucjusz Junjusz, syn Marka Juljusza i córki króla rzymskiego Tarkwinjusza Starego. Zmyślonem obłąkaniem (dlatego nazwany Brutus, *głupi*) ocaliwszy się od śmierci, jaką cała jego rodzina z rozkazu Tarkwinjusza Pysznego, obawiającego się jej roszczeń do tronu, poniosła, po tragicznej śmierci siostry swojej Lukrecji, pomścił jej zgon wygnaniem królewskiego domu Tarkwinjuszów i nadał Rzymowi, którego zarazem pierwszym został konsulem, ustawę republikańską. Niezłomny w zasadach swoich i woli, czego dał dowód skazaniem na śmierć własnych dwu synów, spiskujących przeciwko rzeczypospolitej, odznaczył się także i w wojnie jako waleczny rycerz. Podczas wojny, wznieconej przez Tarkwinjusza, spotkawszy się z synem jego Arnusem, dopóty obaj walczyli, aż polegli na miejscu 509 prz. Chryst. Por. Drumann: „Geschichte Roms" (IV).

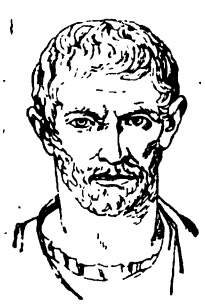

Brutus Lucjusz Junjusz.

Brutus Marek Junjusz, naczelnik sprzysiężenia przeciw Juljuszowi Cezarowi, * 85 albo 79 przed Chr., syn Marka Junjusza Brutusa i siostry Katona z Utyki, przysposobiony przez brata swej matki z imieniem *Caepio*, w r. 45 ożenił się z Porcją, córką swego adoptowanego ojca. Lubo był stronnikiem partji oligarchicznej, Cezar był mu jednak bardzo przychylnym, mianował go namiestnikiem Galji Cyzalpińskiej, a następnie pretorem rzymskim. Z tem wszystkiem Brutus, ujęty przez swego szwagra Kasjusza, stanął na czele spisku przeciwko zmierzającemu do nieograniczonego samowładztwa Cezarowi. Gdy nareszcie Cezar zginął, Brutus razem z innymi spiskowymi uszedł z Rzymu, trzymał się przez pewien przeciąg czasu z armją swoją, wzmocnioną przez Pompejanów w Macedonji, aż nareszcie został pokonany w bitwie pod Pharsalus 48 roku przed Chr. przez legjony Oktawjana i Antonjusza. Zwątpiwszy o swej sprawie, mając 40 lat wieku, życie sobie odebrał. Por. Drumann „Geschichte Roms" (IV); G. Boissier „Ciceron et ses amis;" Plutarch „Brutus;" „Dzieła Cycerona," mianowicie listy.

Brutus Marek Junjusz.

Moneta Brutusa.

Brutus Decjusz Junius, powiernik Cezara, * około 84, należał także do wyżej wspomnianego sprzysiężenia, a nawet on nakłonił Cezara do pójścia przed śmiercią na posiedzenie senatu. Po zamordowaniu dyktatora trzymał się jeszcze czas jakiś w Galji, ale w końcu zabity został przez jednego z miejscowych książąt. Por. Drumann „Geschichte Roms" (IV).

Brutus M., pseudonim Michała Wołowskiego.

Brüx, miasto w Czechach, ob. Most.

Bruyn Korneli, de, znakomity malarz holenderski, * 1652 w Haadze, † 1726 w Utrechcie, uczył się malarstwa w Rzymie, podróżował po Włoszech, Azji Mniejszej, Egipcie i Archipelagu greckim; później żył w Wenecji, nareszcie 1693 powrócił do Niemiec. W latach 1701—8 zwiedził Rosję, Persję, Indję, Cejlon i inne wyspy azjatyckie. Opisy tych jego podróży ozdobione pięknemi rysunkami, wydane są w Hadze, 1698—1714. Rysował widoki okolic Neapolu, Rzymu, rośliny, owady i muszle.

Bruyn Kops Jakob Leonard, * 1822 w Haarlem w Holandji, † 1887; w r. 1864 był profesorem ekonomji politycznej w politechnice w Delft.

Digitized by Google

a w r. 1852 założył pismo *De Economist*. Od roku 1881—83 wydawał rocznik statystyczny p. t.: „Jaarcijfers." Rocznik ten został przetłómaczony na francuski p. t.: „Resumé statistique du royaume du Pays-Bas." Prócz tego należy wymienić dzieło **B.** wydane w roku 1850 p. t.: „Beginselen van staatshuis-houdkunde," „Handelcijfers" (1857); „Beknopte hondleiding tot de kennis der spoorwagen" (1863). Por. „Bulletin international de Statistique" (III, 1 liv., 1888) „Handwörterbuch der Staatswissenschaften" (t. II, str. 740).

Bruys, *Bruis* albo *Brusius*, Piotr, de, ksiądz rzymsk.-katolicki. Stanąwszy na czele Manichejczyków, wypędzonych z Azji, działał zbrojnie przeciwko księżom w Lombardji i Francji przez lat 25. Palił krzyże i obrazy, a schwytany w Langwedocji, został spalony 1147 r. w m. St. Cyll. Około roku 1120 napisał dzieło: „L'Antechrist." Potępiał chrzest dzieci i dogmat co do obecności Chrystusa w Eucharystji. Jego zwolennicy nazywali się *Brusjanani* lub *Petrobrusjanami*. Por. Opat Piotr Kluniacki „Adversus Petrobrusianos hereticos" („Bibl. P. P. max. Lugd." XXII, p. p., 1023), oraz „Introductio in theologiam" Abelarda.

Bruys Amadeusz, polityk francuski, * 1817, † 1878. W r. 1836 wmieszany w sprawę tajemnego stowarzyszenia „Les Familles" skazany został na cztery miesiące więzienia, a r. 1838 z tego samego powodu skazano go na 18 miesięcy więzienia. Po rewolucji r. 1848 wyborcy wysłali go do konstytuanty; podpisał prośbę o oddanie pod sąd księcia-prezydenta Ludwika Napoleona Bonapartego, z powodu wyprawy rzymskiej. Po zamachu stanu dnia 2 grudnia 1851 r. wygnany, schronił się do Belgji.

Bry Dirk, de, złotnik i rytownik, * 1528 w Liège, † 1598. Założył około 1570 r. we Frankfurcie handel utworów sztuki i księgarnię, z której wyszło wiele pięknych miedziorytów, a między niemi „Collectio peregrinationum in Indiam orientalem et occidentalem" (25 t., 1590—1634). Zakład ten utrzymywali dalej jego synowie *Jan Teodor* († 1623) i *Jan Izrael* wspólnie z Maciejem Marianem.

Bry lub Bray Jan Detrich, de, rytownik na dworze cesarza Rudolfa II, * 1561 we Frankfurcie, † 1623. Syn złotnika i rytownika z Liège prowadził założoną przez ojca księgarnię, w której wydawał dzieła ozdobione rycinami. W zbiorach cesarskich w Wiedniu znajduje się dużo rycin **B.**

Bry Jan Antoni, mąż stanu francuski, * 1760, † 1834; adwokat, obrany do zgromadzenia prawodawczego, należał do krańcowych. Wybrany do konwencji, głosował za śmiercią króla. W roku 1794 wstąpił do komitetu bezpieczeństwa publicznego, w roku 1798 jako pełnomocny minister w Rostądt wpadł w zasadzkę. Ciężko ranny zdołał jednak ujść i zdać o tem raport do rady Pięciuset. Następnie został członkiem trybunału, a w r. 1801—14 prefektem w Douba. Za drugiej Restauracji wygnany, jako królobójca, schronił się do Belgji, skąd wrócił dopiero r. 1830. Napisał: „Essai sur l'éducation nationale" (1790); „Eloge funèbre de Mirabeau" (Laon, 1791).

Brya *(Odrsyn)*, rodzaj roślin motylkowatych, obejmujący drzewa w Ameryce zwrotnikowej, o strąkach dwuczłonkowych, jednonasiennych. *B. ebanus*, drzewo wysokie na 6—12 m., ale tylko 18 cm. grubości mające, o kwiatach żółtych, wonnych, wydaje drewno ciemne i mocne, wysoko cenione w Europie na wyroby, zwane w handlu *hebanem zielonym*.

Bryaceae, *prątnikowate*, rodzina mchów, ob. Mchy i Bryum.

Bryanici, czyli chrześcijanie biblijni, sekta religijna, założona w r. 1815 przez mówcę Wiljama O'Bryan. **B.** najbardziej rozpowszechnieni w Kornwalis i Devonshire. Teraz sekta ta liczy 33,000 wyznawców i ma 1,300 mówców.

Bryant Jakób, * 1715 w Plymouth, † 1804; od 1756 sekretarz księcia Malborough, znakomity uczony angielski, którego celniejsze pisma są: „A new system of ancient mythology" (1774—76) i „Treatise on the authenticity of the scriptures" (1792).

Bryant Wiliam Cullen, * 1794 w Hampshire, w Massachusetts, † 1878 w New-Yorku, pierwotnie adwokat w Nowym Jorku, jeden z celniejszych poetów amerykańskich. Z utworów jego godniejszymi wzmianki są: „The embargo" (1808); „Thenatopsis" (1821); „The ages" (1825); „The fonntain" (1842); „The white footed deer" (1844). Podróże swoje po Europie opisał **B.** w „Letters of a traveller in Europa and America" (1854). W 1871 przetłómaczył Odyseję Homera. W roku 1826 objął redakcję gazety nowo-jorckiej *Eveningpost*, rozpoczął z Gayem wydawnictwo „History of the United States" (ed 1876). Por. Curtis „Homes of American Authors" (1853); „The **B.** Homestead Book" (1870); Parke Godwin „Life of W. C. **B.**" (1883); I. G. Wilson, „**B.** and his friends" (1886); John Bigelow „W. C. **B.**" (Boston, 1889).

Bryaxis Ateńczyk, rzeźbiarz grecki. Żył około 312 r. przed Chr. Wraz ze Skopusem i Leocharesem, zdaniem Plinjusza, wykonał posągi do Mauzoleum Halikarnaskiego. Nadto jemu przypisują wykonanie posągów Apolina, Djonisosa, Asklepjosa, Higiei i Seleuka Nikatora.

Bryce James, historyk angielski, * 1838 w Belfaście, od r. 1870 profesor prawa w Oksfordzie, od 1880 r. członek izby gmin; napisał: „The holy Roman Empire" (8 wyd., 1888); „American commonwealth" (2 wyd., 2 t., 1890) i in.

Bryennios Nicefor, historyk bizantyński, * około 1062, † 1137, mąż Anny Komneny, zięć cesarza Aleksego I, napisał pamiętniki doprowadzone do r. 1081, wydane w Paryżu 1661, w Wenecji 1729 i w Bonn 1836.

Digitized by Google

Bryennios, grecki pisarz muzyczny żyjący około r. 1320, napisał: „Harmonikę," w której pomieścił wiele szczegółów o starożytnej muzyce greckiej. Dzieło to wydał Wallis w r. 1699.

Bryg, *brigg* (z ang.), dwumasztowy statek kupiecki lub wojenny, opatrzony podobnie jak trzymasztowe okręty, ale mniejszych rozmiarów, mieszczący na sobie około 250 beczek ładunku. **B.** wojenne uzbrojone były 10—20 działami; obecnie,

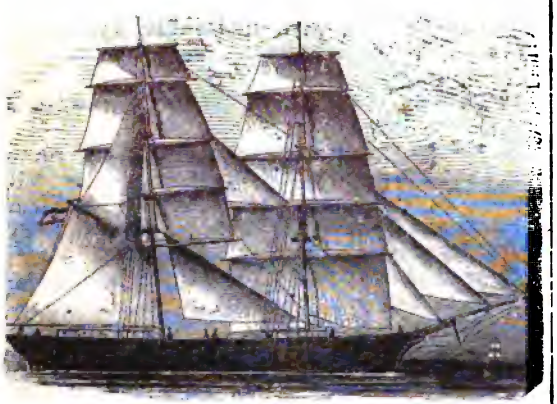

Bryg.

gdy statki żaglowe ustąpiły z marynarki wojennej, **B.** takie używane są tylko jako okręty szkolne; jednak i parowce opatrzone są niekiedy w masztowanie brygów. Odmianą **B.** były *Brygantyny*, statki wojenne, mające z każdej strony po 10—15 wioseł; mieściły na sobie około 100 żołnierzy, którzy zarazem i służbę wojskową pełnili; używane były głównie na morzu Śródziemnem.

Brygada, wogóle pewien oddział wojska w stałą jedność połączony, dla taktycznego, administracyjnego lub technicznego celu. Obecnie dwa pułki pieszę tworzą zwykle jedną **B.** piechoty, 2 lub 3 pułki jazdy—**B.** kawalerji. **B.** zowią się także mniejsze oddziały wojska, używanego do jednego celu, jak np. **B.** żandarmerji, saperów, grenadjerów lub **B.** robocza.—*Brygadjerem*, czyli naczelnikiem brygady, jest dowódca brygady i może nim być albo generał, albo też, jak np. w armji francuskiej, podoficer, dowodzący małym oddziałem.

Brygadjer, ob. Brygada.

Brygantyna, koszula pancerna ze skóry lub grubego płótna, opatrzona łuskami żelaznemi, używana w XV i XVI w. przez żołnierzy, a we Włoszech także dla ochrony od sztyletu brygantów. Ob. też Bryg.

Brygida (święta), cudotwórczyni, rodem z Irlandji, * 453, † około 518 r. Chcąc uniknąć małżeństwa, uprosiła sobie u Pana Boga brzydotę i poświęciła się wychowywaniu dziewcząt. Zbudowała ona pod wielkim dębem domek, nazwany później Kill-dara i była założycielką kilku klasztorów, które w XI w. przyjęły regułę św. Augustyna i rozpowszechniły się w innych krajach. Kościół rz.-kat. obchodzi jej pamiątkę 1 lutego. W r. 1185 zwłoki jej znaleziono w Down-Patrick i złożono je w katedrze; za Henryka VIII grób jej został zburzony; głowa jej znajduje się w kościele jezuickim w Lizbonie.

Brygida albo **Brigitta, Birgitta** (święta), księżniczka szwedzka, * około 1301, † 1373 w Rzymie; małżonka Ulfa z Nerycji. Po śmierci męża założyła dwa klasztory dla 60 zakonnic i 12 zakonników. Po dwuletnim pobycie w klasztorze udała się w pielgrzymkę do Jerozolimy. Kanonizowana 1391 r. Kościół rz.-kat. obchodzi jej pamiątkę 8 października.— *Zakon św. Brygidy* od niej wziął nazwę; zatwierdzony 1370 r. przez Urbana V, rozszerzył się ze Szwecji i po innych krajach Europy, chociaż nie wszędzie łączono klasztor żeński z męskim. W Polsce znajdował się w Gdańsku, we Lwowie, Brześciu Litewskim, skąd później przeniesiony został do Łucka, w Grodnie, Lublinie założony 1426, Warszawie 1622 r., Habit Brygidek jest ciemnowiśniowy z czarną płócienną na głowie zasłoną i długim do ziemi płaszczem, także ciemno-wiśniowym. Por. „Vita seu Chronikon de S. Brigitta, auctore Margaretha abbatisa Vastenae" około 1430 i 1730; „Bollandystów Acta S. S." (tom IV, październik); L. Clarus „Das Leben d. h. Brigitta" (Ratyzbona, 1856).

Brygidka polska.

Bryk Antoni, chirurg polski, * 1819 w Dubiecku, † 1881 w Krakowie; medycynę studjował w Wiedniu, od r. 1852 był w Krakowie prof. medycyny sądowej, następnie od r. 1860 chirurgji i dyrektorem kliniki chirurgicznej. Ogłosił „Galwanokaustyka w zastosowaniu do chirurgji" (1862) i inne rozprawy, głównie w *Przeglądzie lek.* i w pismach wiedeńskich.

Brykczyński Józef, literat polski, * w końcu zeszłego wieku w Opoczyńskiem, † około 1830 w Paryżu; syn Antoniego **B.**, szambelana Stanisława Augusta i posła na sejm 1818 r., pobierał nauki u Pijarów w Warszawie. Działalność literacką rozpoczął 1818 w *Gazecie codziennej*, którą wydawał z Kicińskim i Morawskim; następnie wydał *Wandę*, a potem *Kronikę*; zamieszczał też (1819) artykuły w *Orle Białym*. Oddzielnie ogłosił „Kantatę na uroczystość przez wielki Wschód polski obchodzoną;" „Pieniacze" (1820), komedję z Rasyna, oraz przekład francuski „Barbary Radziwiłłówny." W rękopisie pozostawił przekład niektó-

Digitized by Google

rych pieśni Ossjana. Ówczesny ruch literacki znajdował w nim zawsze poparcie. W roku 1820 wyjechał do Włoch i już do kraju nie wrócił. Życiorys jego mieści się w *Tygod. powsz.*, № 52 r. 1877, oraz 1 i 2 1878.

Brykczyński Antoni, ksiądz, * 1843, kształcił się w Białej podlaskiej i w gimnazjum realnem w Warszawie, od r. 1861 w seminarjum kieleckiem, następnie w akademji duchownej w Petersburgu. Do r. 1880 był profesorem seminarjum w Płocku, poczem proboszczem w Pałukach i Goworowie. Pisał dla ludu: „Żywot Boga Rodzicy“ (1879); „Opowiadania pana Jacentego“ (Płock 1880); „Legendy“ (1881); „Gawędy ogrodnicze“ (1882); „O obowiązkach panów i sług“ (1885); „Dom Boży“ i in.; nadto pomieszcza swe prace w wielu czasopismach i jest członkiem komisji archeologicznej akademji krakowskiej. **B.** pisze także sprawozdania z archeologji do akad. umiejętności. Używa pseudonimu Gwiaździc.

Brylant (z franc. *brillant*, błyszczący), kamień drogi, oszlifowany w postaci dwu ostrosłupów ściętych, podstawami z sobą złączonych. Sposób ten szlifowania stosuje się głównie do djamentów (ob.).

Brylantowa zieleń, *zieleń etylowa, szmaragdowa*, $C_{27}H_{34}N_2O_4S$, tworzy kryształki zielone, dające farbę podobną do zieleni malachitowej, ale z odcieniem żółtym.

Brylantowe barwniki żółte, nazwa pewnych barwników azowych, a także siarku kadmu.

Brylantowe szkło, wyroby szklane szlifowane w pryzmaty, łamiące wielokrotnie promienie światła, a stąd zalecające się połyskiem.

Brylantowy ogień, ob. Ognie sztuczne.

Bryła, w mowie potocznej odłam ciała stałego, jak lodu, złota, żelaza; oznacza też często to samo, co ciało, t. j. pewną ograniczoną część materji, jak np. **B.** niebieskie. W geometrji **B.** zowie się część przestrzeni, ograniczona płaszczyznami lub powierzchniami krzywemi. W bryle granice płaskie zowią się *ścianami*, linje z przecięć ścian powstałe, *krawędziami*. Przestrzeń, zawarta między schodzącemi się ścianami w jednym punkcie, ma nazwę *kąta bryłowego*, a przestrzeń między dwiema przecinającemi się ścianami *kąta dwuściennego*. **B.**, ograniczone ścianami płaskiemi, nazywają się wielościanami, których główne rodzaje są graniastosłupy, ostrosłupy i wielościany foremne. Kula, elipsoida, paraboloida dają przykład **B.** zamkniętych powierzchniami krzywemi; walec i stożek ograniczone są powierzchniami krzywemi i płaskiemi.

Bryłowatość *(objętość, miąższość)*, liczba miar sześciennych zawartych w bryle; sposoby dochodzenia bryłowatości są podane pod właściwą nazwą każdej bryły. Jako własność fizyczna, **B.** znaczy to samo co rozciągłość.

Bryndza, ser stłoczony, mniej więcej zgliwiały, wyrabiany w Tatrach i Węgrzech z mleka owczego i kozięgo. **B.** ubita, postawiona na słońcu pokrywa się tłuszczem, wytapiającym się z sera, i nabiera cechującej ją ostrości, trzymana zaś w cieniu bywa łagodniejszą.

Bryndza Aleksander

Bryndza Aleksander, mecenas w Warszawie, * 1807 w Kobryńskiem, † 1863 r. Był członkiem kom. kodyfikacyjnej i Tow. Kr. Ziem. Trawestował „Cyda,“ granego w Tow. Dobr. Inne sztuki jego są: „Klara warjatka“ dramat oryg., „Taraban, Rataplan“ komedja tłóm. W *Kurjerze Polskim* drukował szereg artykułów: „O wyższości systematu obu izb w sejmie.“ Por. *Kłosy* r. 1888. Niemirowski „Hipotekarjusze.“

Brynica, rzeka w pow. Będzińskim gub. Piotrkowskiej, ma źródło w błotach pod wsiami Pińczyce i Mysłów, stanowi granicę od Śląska pruskiego, długa 62 klm.

Brynk Ludwik Bartłomiej, biskup, * 1805 w gub. Wileńskiej, kształcił się w liceum połockiem i seminarjum wileńskiem, w 1829 otrzymał święcenia kapłańskie; był proboszczem i dziekanem w Humaniu, od 1836 kanonikiem archikatedry mohylowskiej, od 1853 prałatem dziekanem kapituły, od 1843 proboszczem kijowskim i prefektem w korpusie kadetów. W r. 1866 mianowany był przez biskupa Kacpra Borowskiego oficjałem konsystorza łucko-żytomierskiego i wikarjuszem generalnym; od 1870 był administratorem dyecezji łucko-żytomierskiej, w r. 1871 został wyświęcony na biskupa amateńskiego, sufragana łucko-żytomierskiego. Zmarł 1874 w Warszawie. Życiorys znajduje się w *Tyg. Ilustr.* 1874, w nrze 361.

Bryologja, część botaniki, zajmująca się mchami.

Bryonia, roślina, ob. Przestęp.

Bryozoa, dział zwierząt, ob. Mszywioły.

Brysle Dawid (z), rytownik drogich kamieni, pochodził z Brukseli, a w r. 1581 przeniósł się do Pragi czeskiej. Był nadwornym cesarza Rudolfa II i do jego zbiorów wykonał dużo pięknych rzeźb.

Brytanja (łac. *Britannia*), starożytna nazwa dzisiejszej Anglji i Szkocji.

Brytanja Wielka, ob. Wielka Brytanja.

Brytańska Birma, ob. Birma.

Brytańska Guayana, ob. Guayana.

Brytańska Kafrerja, ob. Kafrerja.

Brytańska Kolumbja, ob. Kolumbja.

Brytański Honduras, ob. Honduras.

Brytański metal, *metal britannia, minofor*, stop białej barwy, z wejrzenia podobny do srebra, złożony z cyny, antymonu i miedzi, zwykle z przeważającą ilością cyny i mniej niż 5 odsetkami miedzi, niekiedy z dodatkiem cynku i ołowiu. Należące tu stopy różnych metalów mają skład nieco ró-

Digitized by Google

ny; *metal algierski* zawiera 5 odsetek miedzi, 94 cyny, 1 antymonu; *metal Ashberrego* 2,8 miedzi, 77,8 cyny, 19,4 antymonu; metal *Landscheidta* 4 miedzi, 72 cyny, 24 antymonu; *spiauter* 4,4 miedzi, 82,3 cyny, 1,5 cynku, 11,8 ołowiu; *spiauter twardy* ołowiu nie zawiera; stopy zwane *pewter*, *tutanja*, mają skład różny. **M. b.** niklowany nazywa się *alboid*, pokryty tombakiem *similor*. Od cyny twardszy, doskonale się na wyroby nadaje, i na przybory stołowe bardzo jest rozpowszechniony. Por. Bischoff „Das Kupfer und seine Legierungen" (1865).

Brytańskie Muzeum *(British Museum)* w Londynie, jeden z największych i niewątpliwie najbogatszych zakładów naukowych publicznych angielskich. Początek jego był następujący: Sir Hans Sloane, doktor medycyny, antykwarjusz i uczony badacz natury, posiadał znakomity zbiór rozmaitych starożytności, ciekawości i około 50,000 książek, rękopisów, map i t. d. Zbiór ten, na którego urządzaniu przepędził znaczną część swego życia i który go kosztował 50,000 funt. ster., testamentem z d. 20 lipca 1749 r. przekazał rządowi angielskiemu na użytek publiczny za sumę 20,000 funt. ster.; w przypadku odmowy miał on być ofiarowany pod temi samemi warunkami Akademjom w Petersburgu, Paryżu, Berlinie i Madrycie, z zastrzeżeniem, że gdyby żadna z owych akademji nie chciała go kupić, wtenczas miał on być sprzedany przez publiczną licytację na pożytek sukcesorów. Szczęśliwie rząd angielski z pozwoleniem parlamentu zakupił ten zbiór, do którego dodawszy bibljotekę rękopisów Cotton'a i Harley'a, utworzył z niego zakład naukowy pod nazwiskiem „British Museum." Zakład ten, powiększany ciągle tak przez kupno, jako też i przez podarunki, pomiędzy któremi na największą zasługują wzmiankę bibljoteka Jerzego III, króla angielskiego, darowana przez (utrzymują, że była kupiona od) Jerzego IV, składająca się z blizko 70,000 książek, rękopisów, map i t. d., która kosztowała 130,000 funt. st., i bibljoteka Tomasza Grenville, składająca się z 20,240 tomów bardzo rzadkich, ślicznie zachowanych i kosztownie oprawnych książek, która kosztowała 104,000 fun. st.—doszedł obecnie do olbrzymiego bogactwa i znaczenia; niewątpliwie jest on teraz najpierwszym w świecie. Składa się z następujących wydziałów: 1) książek; 2) rękopisów; 3) map i planów; 4) starożytności wschodnich; 5) starożytności greckich i rzymskich; 6) starożytności brytańskich i wieków średnich; 7) medalów, numizmatów i kosztowności srebrnych i złotych; 8) zoologji; 9) geologji; 10) mineralogji; 11) botaniki i 12) sztychów. Każdy z tych wydziałów jest pod kierunkiem naczelnika (Keeper), całe zaś British Museum jest pod zarządem urzędnika, mającego tytuł głównego bibljotekarza i sekretarza *(The Principal Librarian and Secretary)*. Utrzymanie całego British Museum razem z pensjami urzędników i sumami, przeznaczonemi na kupno książek, starożytności i t. d, wynosi przeszło 100,000 funt. ster. rocznie. Z początku sumy, wotowane przez parlament na zakupowanie książek, były bardzo małe, później podwyższono je do 2,500 fun. st., a w końcu do 10,000 funt. ster. rocznie. Oprócz tego aktem parlamentu z d. 1 lipca 1842 wydawcy książek, map, nut muzycznych, gazet i t. d. są obowiązani do złożenia jednego egzemplarza na użytek bibljoteki. Tym sposobem bibljoteka wkrótce się zapełniła i dla braku miejsca książki leżały stosami po pokojach. Nie było ani ładu, ani składu. Nareszcie w r. 1854, na usilne i ciągłe przedstawienia A. Panizzi'ego, rodem z Włoch, * 1857, † 1876, człowieka nadzwyczajnych zdolności, wówczas naczelnika bibljoteki, parlament zawotował sumę 150,000 funt. ster. na wybudowanie nowej bibljoteki z czytelnią. Budynek ten długości 258 i szerokości 184 stóp, został nazwany nową albo żelazną biblioteką *(The New or Iron Library)* z powodu, że materjały użyte do budowy jego składały się tylko z żelaza, cegły i szkła; tym sposobem jest on ogniotrwały. Skończony był w r. 1857, a 18 maja t. r. czytelnia, która stoi w środku, została otwartą dla publiczności. Czytelnia jest to okrągła sala z kopułą; długość średnicy sali wynosi 140, a wysokość od środka sali do czubka kopuły 106 stóp. Oświetloną jest przez okrągłe okno na czubku kopuły, 40 stóp średnicy, i 20 okien na około sali, wysokości 27 i szerokości 12 stóp. W środku na maleńkiem wzniesieniu siedzi superintendent czytelni, jego asystent i 3 posługaczów; na około niego w dwóch rzędach stoją wzniesienia (gatunek stołu z półkami). z przecięciami dla przejścia, w których są umieszczone katalogi książek, rękopisów, map i t. d.; w promieniach zaś do łuku sali stoją stoły dla czytelników. Takich stołów jest 35: 19 długich i 16 krótkich, są one oznaczone literami alfabetu, a siedzenia liczbami. Siedzenia są 4 stóp 2½ cali długości i 2 stopy 1 cal szerokości; jest ich 300. Dwa stoły stojące najbliżej superintendenta są przeznaczone dla dam. Czytelnia zajmuje 1,250,000, a bibljoteka wokoło niej 750,000 stóp sześciennych. Nowa czyli żelazna bibljoteka jest podzielona na 5,280 przedziałów, wysokości 8 i szerokości 3 stóp, do przechowywania książek półki w tych przedziałach spoczywają na mosiężnych goździkach, wsadzonych w dziurki w czterech rogach przedziałów; dziurki te są w odległości ¾ cala jedna od drugiej, tym sposobem przestrzeń pomiędzy półkami można albo powiększyć albo zmniejszyć o ¾ cala, stosownie do wielkości książek; takich dziurek jest przeszło 2,500,000. Katalog książek jest ułożony alfabetycznie pod nazwiskami autorów; książki, które nie mają nazwiska autora, są katalogowane stosownie do reguł na to przepisanych. Każdy przedział w biljotece jest oznaczony numerem, a pół-

Digitized by Google

ki, w nim literami alfabetu *a*, *b*, *c*, i t. d., zaczynając od góry. Czytelnik życzący sobie np. czytać „Klechdy" K. W. Wojcickiego, otwiera tom katalogu, gdzie nazwisko Wójcickiego jest zapisane i gdzie, pomiędzy innemi dziełami tegoż autora, znajdzie następujący tytuł: Wójcicki, Kazimierz Władysław. № 1459, *c*. — „Klechdy, staro-żytne podania i powieści ludu polskiego i Rusi," 2 tomy, Warszawa, 1837, 12º. № 1459 na lewej stronie tytułu, oznacza przedział, a litera *c* półkę, na której książka spoczywa. Tytuł ten czytelnik dosłownie przepisuje na kartkę w tym celu przygotowaną, na której zanotowawszy także literę stołu i numer miejsca, gdzie sobie wybrał siedzenie, oddaje ją posługaczowi i w kilka minut książka jest mu przyniesioną. Katalog był pisany; później zaczęto go drukować w 1882 i do r. 1892 wydrukowano 175 tomów, po 4,800 tytułów; oprócz niego istnieją katalogi szczególne przedmiotowe z pojedyńczych działów. Pod nazwiskami William Shakespeare jest 1,861, a John Milton 631 tytułów. Bibljoteka posiada 72 edycje angielskie „Raju Utraconego" i 52 edycje w innych językach; 74 edycje angielskie „Robinsona Kruzoe" i 26 edycji w innych językach. Liczba urzędników w bibljotece jest następująca: 1 naczelnik (Keeper), 3 pod-naczelników (Assistant-Keepers), 28 starszych i 16 młodszych asystentów (Senior and Junior Assistant Librarians). Starsi asystenci zajęci są katalogowaniem książek, ale podług zasad, które wymagają obszernych wiadomości ligwistycznych, historycznych i bibljograficznych; asystenci młodsi trudnią się przepisywaniem tytułów i układaniem katalogu. Bibljoteka posiadała w 1890 r. 1,600,000 egzemp. drukowanych i 50,000 rękopisów, pamfletów i wszelkich innych mniejszych publikacji, ze wszystkich krajów i we wszystkich językach całego świata. Zbiór książek polskich, rosyjskich i innych słowiańskich jest największy i najbardziej wyborowy, z wyjątkiem ma się rozumieć bibljotek w krajach, do których książki te należą. Bibljoteka **M. B.** jest także bardzo bogatą w dzieła z XV wieku, drukowane na pergaminie. Książki w językach polskim, rosyjskim i innych słowiańskich katalogował Bogumił Jan Naake, rodem z Warszawy, który w r. 1860 otrzymał posadę asystenta młodszego, a od 1870 jest asystentem starszym. W r. 1871 zwiedziło **M. B.** 542,532 osób, pomiędzy temi było 105,130 czytelników. Czytelnia była otwartą przez 291 dni; w ciągu tego czasu czytelnicy użyli 1,302,859 tomów, czyli około 4,477 tomów dziennie. W 1888 wydano do czytelni 1,950,000 tomów. Całe **M. B.** otwarte jest dla publiczności latem we środy i piątki od 10—6, a w poniedziałki i soboty od 12 rano do 8 po południu, w zimie zaś od 10—4. Czytelnia jest otwartą każdego dnia od 9 rano do 6 popołudniu w lecie, do 5 na wiosnę i w jesieni, a w zimie do 4 po południu. Trzy razy jednak do roku, nie licząc niedzieli i świąt, zamkniętą bywa po tygodniu w celu oczyszczenia. Obszerne wiadomości o bibljotece, jako też i o całem **M. B.** znajdują się w następujących dziełach: R. Cowtan „Memoires of the British Museum" (Londyn, 1871); F. Nichols „A Handbook for Readers at the British Museum" (Londyn, 1866); „A Handy-Book of the British Museum," przez tegoż (Londyn, 1870); Langlois w „Grande Encyclop. française;" „Preussische Jahrbücher" (1881); B. Fagan „An easy walk through the British Museum" (Londyn, 1891); Vaux „Guide to the antiquites of the British Museum" (1851); Sims „Handbook to the library of the British Museum" (1854); Edwards „Lives of the founders of the British Museum" (1870) i w wielu innych.

Brytańskie posiadłości, ob. Wielka Brytanja.

Brytańskie Wyspy, toż co Wielka Brytanja.

Bryum, *prątnik*, rodzaj mchów z rodziny *Bryaceae*, cechujący się torebkami gruszkowatemi z czepcem kapturowatym, o koło-otworzu (peristoma) podwójnem, z których zewnętrzne składa się z 16 zębów. Liczne gatunki wyrastają na gruncie, na skałach i murach; należą do pospolitych u nas mchów; przyczyniają się do umacniania dachów słomianych.

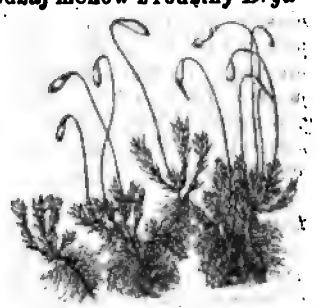

Bryum.

Bryzach, ob. Breisach.

Bryzeis, *Bryseida*, postać homeryczna, ob. Briseis.

Bryzgowja, *Breisgau*, okolica w Niemczech, leżąca po większej części w okręgu Fryburskim, w Wielkiem Księstwie Badeńskiem, jedna z najbogatszych, najurodzajniejszych krain niemieckich; obejmowała 1,650 klm. kw. w wyższej części Czarnego Lasu, pośród urodzajnych wzgórz, przeplatanych dolinami, zniżającemi się stopniowo ku brzegom Renu. Doliny, należące do Bryzgowji, obficie zroszone mniejszemi rzekami, wpadającemi do Renu, bardzo są urodzajne; równiny, obsiane wszelkiego rodzaju zbożem, zasadzone na pagórkach winem i drzewem owocowem, a góry, obrosłe lasem iglastym, czynią tutaj każdą piędź ziemi miłą i pożyteczną. Mieszkańcy, oprócz uprawy roli, hodowli bydła, wyrobów drewnianych, górnictwa, dostarczającego żelaza, ołowiu, miedzi i srebra, trudnią się jeszcze wyrobem daleko słynnych zegarów czarneleskich. Pierwotnie należała do książąt Zähringen, 1367 sprzedana Austrji, oddana została 1803 księciu Modeny, a od 1805 r. stoi w posiadaniu Badenu.

Bryźdżelina, roślina, ob. Trzmielin.

Digitized by Google

Brzana, ryba, ob. Boleń.

Brzanka *(Phleum)*, rodzaj traw z plemienia wyczyńcowatych *(Alopecurineae)*, z kłosem obłym, o kłoskach jednokwiatowych. **B.** *łąkowa (P. pratense)*, zwana powszechnie *trawą św. Tymoteusza* lub *tymotką*, ma korzeń trwały, włóknisty, słomę do metra wysokości, walcowatą i gładką; wiecha kłosowata, zbita, walcowata. Rośnie zwykle po łąkach suchych i dostarcza wybornego siana. *P. Boehmeri* napotyka się na wzgórkach piaszczystych.

Brzanka. *a* kwiat.

Brzanka, ryba, ob. Boleń.

Brzazy, osada fabryczna pod Radnicami w Królestwie Czeskiem, w pow. Pilzeńskim. Znakomite kopalnie węgla kamiennego, dobywanego już w r. 1619, a znanego w handlu pod nazwą „*Radnickiego.*" Walcownie żelaza, huty szklane, fabryki witrjolu i wiele innych.

Brzecław, *Brzecisław*, niemiec. *Lundenburg*, miasto w Morawji, nad rz. Dyją, na granicy arcyksięstwa Austrjackiego, 5,600 miesz., stacja węzłowa kolei żelaznych, handel zbożem i drzewem.

Brzeczka, ob. Słód.

Brzeg, *wybrzeże*, skrajna granica lądu, dotykającego wody. **B.**, jako rezultat pierwotnego ustroju lądów i bezustannego działania wód, w zarysach swoich poziomych i pionowych przedstawiają ogromną rozmaitość. **B.** morskie wogóle rozróżniają się na *skaliste*, *spadziste* i *płaskie*. W pobliżu **B.** spadzistych morze ma wszędzie jednostajną i znaczną głębokość, do żeglugi są przeto najdogodniejsze. **B.** skaliste otoczone są skałami prawdziwemi, lub też ławami koralowemi; te ostatnie są dla żeglugi najniebezpieczniejsze, dlatego, że ławy koralowe dochodzą niemal do powierzchni morza. Najpospolitsze są **B.** płaskie, gdy ląd stopniowo się zniża ku powierzchni morza, i tenże kierunek zachowuje na znaczną jeszcze odległość; żegluga nadbrzeżna zawsze tu jest utrudniona, a sam ląd dla ochrony od zasypów piaskowych winien być zabezpieczony za pomocą grobli i śluz, jak w Holandji. Na stosunek rozległości brzegów do powierzchni kraju lub części świata i związek jego ze stanem cywilizacji, zwrócił uwagę pierwszy Humboldt. I tak: jeden kilometr brzegu przypada w Europie na 288 klm. kw. powierzchni, w Azji na 734, w Ameryce płn. na 426, płd. na 698, w Afryce na 1128, w Australji na 539. Europa przeto znajduje się pod tym względem w najkorzystniejszych, Afryka w najgorszych warunkach, i to, w części przynajmniej, tłómaczy różnice w rozwoju umysłowym i społecznym różnych części świata. Postać wybrzeży ulega ciągłej zmianie, jakkolwiek dokonywa się to bardzo powolnie. Działa tu wpływ fal i czynników meteorologicznych, oraz podnoszenie się i zniżanie lądu, w wielu okolicach niewątpliwie stwierdzone.

Brzeg (po niem. *Brieg*), miasto powiatowe w obwodzie pruskiej regencji Wrocławskiej, nad Odrą, ma 20,000 miesz., dawny zamek Piastowski (niegdyś rezydencja książąt lignickich), gimnazjum, dom obłąkanych, zakład poprawczy i liczne fabryki.

Brzegowe, opłata pobierana za złożenie przy brzegu rzeki drzewa spławnego.

Brzegowiec *(Manatus Lamantin)*, rodzaj ssących wielorybowych z rzędu bezpryskawkowych (Sirenia). Mają ciało podługowate, ku tyłowi zwężone i zakończone płetwą owalną; nogi przednie

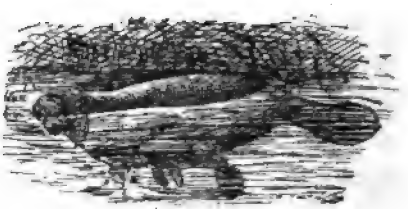

Brzegowiec.

niewyraźne, płetwowate; żyją na brzegach mórz, wychodzą na ląd i pełzają za pomocą płetw przednich. Są to zwierzęta łagodne, spokojne, towarzyskie, żywiące się roślinami. Jeden gatunek żyje na pobrzeżach afrykańskich, inny w wielkich rzekach Ameryki południowej. Mięso jego jadalne, skóra używa się na wyroby, stąd w Ameryce chciwie nań polują, i stał się tam już dosyć rzadkim.

Brzekinia, roślina, ob. Jarzębina.

Brzemienność, ob. Ciąża.

Brzemię, *spadek*, *miodunka* albo *padź miodowa*, rosa miodowa, występująca w niektórych latach na liściach roślin, którą pszczoły starannie na miód zbierają.

Brzeński, herb polski, znany tylko z nazwy.

Brzeski Feliks, herbu Prawdzic, wojewoda mazowiecki, po przyłączeniu Mazowsza do Korony, mianowany był 1526 r. namiestnikiem królewskim w tej ziemi. W 1528 r. otrzymał od króla starostwo Ciechanowskie. Por. Leopold Hubert w „Encyklop." Orgelbranda.

Brzeski Marceli, nauczyciel przy instytucie głuchoniemych w Poznaniu; napisał: „Zbiór zadań, pytań i ćwiczeń elementarno-stylistycznych dla uczących się języka polskiego, zwłaszcza głuchoniemych" (Warszawa, 1879).

Brzeski Mikołaj, finansista, * w gub. Mińskiej, dyrektor departamentu poborów stałych. Napisał

Digitized by Google

ważne dzieło na konkurs z r. 1884 p. t. „Gosudarstwiennyje dołgi Rossii," za które otrzymał premjum z zapisu profesora Tebczybaszewa.

Brzeski Franciszek, prałat, * 1835 w Pułtusku. Kształcił się w mieście rodzinnem, w Płocku i Warszawie. Wyświęcony 1858, został nauczycielem, w r. 1859 vice-regensem i profesorem seminarjum w Warszawie, obowiązki vice-regensa, a zastępczo i regensa, pełnił do 1865, profesorskie zaś do 1878; wykładał studjum biblijne i homiletykę. Zostawszy proboszczem parafji św. Trójcy na Solcu w 1878, kościół tameczny powiększył. W roku 1883 **B.** przeniesiony na proboszcza do parafji św. Andrzeja, również kościół parafjalny odnowił i ozdobił. Nauczycielem religji w gimnazjum 5-em był do 1895 r., a po wysłużeniu 30 lat, otrzymał emeryturę. W r. 1879 otrzymał kanonję honorową katedry sandomierskiej, w 1886 został kanonikiem kapituły łowickiej, a w 1896 prałatem archidjakonem tejże kapituły.

Brzeski Franciszek, ksiądz.

Brzesko *Nowe* (**B.** *słomiane*), osada w gub. Kieleckiej, pow. Miechowskim, nad Wisłą, niegdyś własność zgromadzenia Norbertanów hebdowskich, liczy 900 miesz. W sąsiedztwie wieś **B.** *stare*.

Brzesko, miasto powiatowe w Galicji nad Uszwicą, siedziba starostwa i rady powiatowej, kościół parafjalny był przez pewien czas arjańskim; liczy 3,300 miesz. — **B.** *powiat* ma 826 klm. kw., 83,000 miesz.

Brzesko-Kujawska kasztelanja, ustanowioną została w pierwszej połowie XII wieku, a pierwszym brzeskim kasztelanem był Maurycy, herbu Doliwa, 1222 r., ostatnim Djonizy Mniewski od 1790.

Brzesko-Kujawskie starostwo, *grodowe*. Mieściło się w województ. Brzesko-Kujawskiem, pow. Brzeskim. W r. 1662 podług lustracji składało się z miasta Brześcia i wsi: Juślino, Pilchułtowo, Staromieście z 2 sołtystwami, Sokołów z wójtostwem, Gołębino, Mnichowice, Lekarzowice, Kalinowice, Gawronki i Ostrówek między jeziorem Gopłem. W r. 1771 było w posiadaniu Teodora Moszczyńskiego, który opłacał z niego kwarty złp. 1,073 gr. 22, a hyberny złp. 1,518 gr. 25. W roku jednak 1775 stany sejmujące nadały toż starostwo w 50-letnią emfiteuzę Korytowskiemu, chorążemu wschowskiemu.

Brzesko-Kujawskie województwo. Kujawy tworzyły pierwotnie, po włączeniu do Korony, jedno województwo, które następnie, zdaje się na początku XV w., zostało podzielone na dwa: Brzeskie i Inowrocławskie. Pierwszym wojewodą brzeskim był Maciej z Labiszyna, po nim Jan z Lychina 1432, który jako wojewoda figuruje na sejmie horodelskim w 1413. Województwo Brzeskie graniczyło z województwami: Rawskiem, Płockiem, Gnieźnieńskiem, Kaliskiem, Łęczyckiem i ziemią Dobrzyńską, i dzieliło się na powiaty: Brzeski, Radziejowski, Przedecki, Kowalski i Kruszwicki. Wysyłało z województwem Inowrocławskiem 4 posłów na sejm, a dwu deputatów na trybunał koronny. Senatorów posiadało większych trzech: biskupa, wojewodę i kasztelana i mniejszych trzech. Ostatnim wojewodą był Stanisław Dąbski od 1783.

Brzesko-Litewska kasztelanja, utworzoną została na sejmie lubelskim r. 1566. Pierwszym kasztelanem był Jan Hajko, ostatnim Józef Niemirowicz Szczytt od 1783.

Brzesko-Litewskie albo **Brześcianskie starostwo** *grodowe*. Leżało w województwie i powiecie Brzesko-Litewskim. Posiadłość ta wraz ze starostwem Kobryńskiem była ekonomją, należącą do dóbr stołowych królewskich. Podług lustracji z r. 1682 składało się: z klucza Rzeczyckiego z 5 wójtostwami, klucza Poleskiego z miastem Dywina z 4 wójtostwami, klucza Krzywowierzbskiego, Łomaskiego z m. Łomazy i wójtostwem Ortelskiem, klucza Wohińskiego z m. Wohin i 3 wójtostwami. — Przed r. 1781 było w posiadaniu Platera.

Brzesko-Litewskie województwo, zajmowało szeroką płaszczyznę od wschodu ku zachodowi, w większej połowie lasami i bagnami pokrytą, a w drugiej z puszcz wytrzebioną i od tego Polesiem nazwaną. Zachodnią stronę województwa od granic między Koroną a Litwą przerywa rz. Bug, jednak ziemia ta za czasów Piastowskich należała do Polski. Brześć z okolicznym krajem należał w XV i XVI w. do województwa Trockiego, dopiero z powodu wielkiej niedogodności i rozległości, na sejmie Unji 1569 r. odłączono go od Trok i podzielono na dwa województwa: Brzesko-Litewskie i Podlaskie. Graniczyło wtedy województwo Brzesko-Litewskie na wschód z województwem Mińskiem i Kijowskiem, na południe z Wołyńskiem i ziemią Chełmską, na zachód z Lubelskiem i Podlaskiem, które oddzielała rz. Bug, a na północ z Nowogrodzkiem i Trockiem. Miało dwa powiaty: Brzesko-Litewski i Piński. Sejmiki województwa odbywały się w Brześciu-Litewskim i Pińsku, z których wysyłano 4-ch posłów na sejm i 4-ch deputatów na Trybunał. Miało wojewodę, kasztelana i dwu starostów grodowych: brzeskiego i pińskiego. Województwo to, dla odróżnienia od Brzesko-Kujawskiego, nazywano *Brześcianskiem*. Pierwszym wojewodą był Jerzy Tyszkiewicz w r. 1566, ostatnim wojewodą był Jan Tadeusz Zyberg od 1778.

Brzestan, roślina, ob. Bluszczyk.

Brzeszcze, wieś galicyjska w obwodzie Wa-

Digitized by Google

dowickim nad Wisłą i granicą pruską, ma 1,400 mieszkańców.

Brzeszczot, to samo co *ostrze, żelazo,* to jest przedniejsza część miecza, korda, szabli lub noża, bez żadnych okładzin czyli oprawy, to, co dzisiaj nazywają klingą.

Brześć Kujawski, niegdyś stolica Kujaw, teraz miasto w gub. Warszawskiej, pow. Włocławskim, nad jeziorem Zgłowiączką. Pamiętne jest w historji z wielu ważnych wydarzeń, i tak: tu Konrad, książę mazowiecki i kujawski, nadał 1228 Krzyżakom ziemię Chełmińską; tu w latach 1311 i 1320 wyznaczone było miejsce na układy z Krzyżakami, które przecież nie doszły do skutku. W r. 1322 Krzyżacy opanowali to miasto i złupili je, a zamek wzmocnili wałami i przykopami. Za Władysława Jagiełły 1426 złożono tu sejm w sprawie o następstwo tronu, a 1435 zawarty był korzystny pokój z Krzyżakami. Podczas wojny szwedzkiej miasto, mocnym opasane murem, stawiało silny opór nieprzyjacielowi, chociaż od tego czasu, podobnie jak wiele innych miast polskich, zniszczonych podczas wojny, upadać zaczęło. Obecnie miasto Brześć Kujawski posiada 3 kościoły, z których farny, w stylu gotyckim, wystawiony był 1240 r. przez księcia Kazimierza I. Mieszkańców liczy 2,100.

Brześć Litewski, pierwszorzędna forteca i miasto powiatowe w gub. Grodzieńskiej, przy ujściu rzeki Muchawca do Buga, 46,542 mieszk. (1897); istniało już w XI w. Tutaj w r. 1409 d. 17 października zjechał Władysław Jagiełło dla tajemnej narady z Witoldem i Saladynem, sułtanem Kapczaku, celem ułożenia owej pamiętnej wyprawy na Krzyżaków, która w następnym roku skończyła się wielkiem zwycięstwem pod Grunwaldem. Ten sam król założył tu kościół farny, którego fundację odnowił Witold 1412 r. Kazimierz Jagielończyk odbył tu 1446 zjazd z senatorami koronnymi, dla wyjednania od nich Wołynia i Podola dla Litwy; a król Aleksander 1505 roku przyjmował na sejmie z wielką uroczystością Szacha-Achmeta, chana tatarskiego. Radziwiłł Czarny, starosta brzeski, założył tu zbór ewang.-reformowany i drukarnię, z której wyszła sławna Biblja, zwana Radziwiłłowską, 1563 r. W latach 1590—94 i—96 odbywały się sobory, na których dokonaną została unja kościoła grecko-kat. z kościołem łacińskim. Za Jana Kazimierza 1653, odbył się w Brześciu sejm walny, a 1657 Rakoczy wspólnie z Karolem Gustawem opanowali to miasto. Od dawnych czasów **B.** uważany był za ważny punkt pod względem strategicznym, i z tego też powodu zaczęto od r. 1831 wznosić tu twierdzę pierwszorzędną, która obecnie zaległa całe dawne miasto, a nowe przeniesiono na przedmieście Kobryńskie. Handel, przeważnie tranzytowy, mało oddziaływa na rozwój miasta; znajduje się tu tylko kilku znaczniejszych komisantów handlu wołami; z większych zakładów przemysłowych są 4 fabryki tytuniu i jeden browar. **B.** jest środkowym punktem 6-ciu kolei żelaznych (Warszawsko-Teresp., Mosk.-Brzeskiej, Brz.-Kijowskiej, Żabińsko-Pińskiej, Grajewskiej, Brzesko-Chełmskiej i Brz.-Brańskiej), i tędy odbywa się cały handel gub. Zachodnich z Królestwem i Królestwa z Cesarstwem. **B.** jest także węzłem komunikacji wodnej Wisły i Dniepru; kanał Królewski łączy Muchawiec z Piną, t. j. morze Bałtyckie z Czarnem. W 1894 **B.** padł ofiarą strasznego pożaru, który zniszczył prawie całe miasto; ale dziś zaczyna się nanowo odbudowywać. — **B.** *powiat* zajmuje 4,228 wiorst kw. i liczy 219,763 mieszkańców.

Brzetysław, *Bracisław,* imię kilku monarchów czeskich. **Brzetysław I,** książę czeski od 1037 do 1055, syn Oldrzycha i Bożeny (ob.). W r. 1028, zdobywszy na Węgrach Morawję, został wojewodą morawskim. W następnym roku upamiętnił się pochwyceniem i uwięzieniem pięknej Judyty, siostry Ottona, margrabiego frankońskiego, gdy ta wychodziła z kościoła, i stąd zwany *Achillesem Czeskim.* Mianują go także wskrzesicielem podupadłej ojczyzny. W r. 1038 zdobył Kraków, Wrocław i Gniezno, skąd zabrał zwłoki św. Wojciecha (1039), a jak utrzymują pisarze polscy, podsunięte tylko innego niebosszczyka; trudno jednak uwierzyć, aby **B.** czy jego pełnomocnicy, przy tak ważnym odbiorze, mogli dać się tak podejść. W 1040 zwyciężył pod Szumawami wojska cesarza niemieckiego, Henryka III, który posiłkował Polaków; ale następnego już roku zmuszonym został do opłacania dawnego haraczu. Ustanowił prawo następstwa tronu w osobie najstarszego z rodu.—**Brzetysław II** (1091—1100), syn Wracisława II, drugi król czeski, skasował klasztor obrządku słowiańskiego w Sazawie (1097); zamordowany zdradziecko przez niejakiego Lorka d. 22 grudnia 1100 r. — **Brzetysław III** Henryk (1193—1197). W r. 1182 został biskupem praskim; gorliwy stronnik cesarza niemieckiego, uważając się za jego wazala i księcia rzeszy Niemieckiej, zaprzeczył prawa pobierania podatków z posiadłości kościelnych; następnie gdy Wacław II objął rządy, proklamował Przemysła, syna Władysława, a gdy ten odmówił zapłacenia za to cesarzowi niemieckiemu 6,000 grzywien, cesarz osadził na tronie biskupa. — Był jeszcze **B.** syn Otty III (Ołomunieckiego), książę Brzecławski na Morawach (1185—1201), oraz **B.,** syn Brzetysława II, pretendent do tronu za Sobiesława I, więziony od r. 1126, ostatnio w Dieczynie, gdzie 1130 został oślepiony.

Brzetysław, pseudonim Franc. Matejki.

Brzewnów, wieś i najdawniejszy w pobliżu Pragi czeskiej klasztor Benedyktynów, założony przez księcia Bolesława II i św. Wojciecha 993 r., zburzony w r. 1420. Ostatnio z gruntu odbudowany w latach 1701—1736. Znajdują się w nim pamiątki po św. Wojciechu.

Digitized by Google

Brzezan Wacław, dziejopis i genealog czeski, żył w drugiej połowie XVI i pierwszej XVII w. Prace jego odznaczają się krytycznem obrobieniem. Nic w nich nie zamieszczał z podania, tylko to, co sprawdził z dokumentami. Uporządkował ogromne archiwum Trzebońskie.

Brzezia Zbigniew (z), † 1425, herbu Zadora, marszałek wielki koronny, jeden z pierwszych dygnitarzy Władysława Jagiełły, wpływający do wszystkich ważniejszych dyplomatycznych i wojennych spraw tego króla, w r. 1403 towarzyszył królowi na zjazd z Wacławem IV czeskim we Wrocławiu, w r. 1408 dowodził podczas wojny tysiącem przysłanych na pomoc Litwie kopijników. W r. 1412 brał udział w zjeździe króla węgierskiego Zygmunta z Jagiełłą, w Lubomli roku 1413 podpisał akt unji horodelskiej, w r. 1422 był wyznaczony do zawarcia traktatu z Krzyżakami nad jeziorem Melnem.

Brzezia Jan Lutek (z), herbu Doliwa, jako sekretarz króla Władysława Jagiełły, używany był w dyplomatycznych sprawach z Krzyżakami i do rozmaitych poselstw zagranicznych, a między innemi i na sobór do Bazylei. W r. 1457 mianowany scholastykiem kujawskim, a następnie biskupem. W r. 1460 przeniesiony został na biskupstwo krakowskie, na którem zostawał do śmierci 24 maja 1471. Por. Korytkowski „Prałaci i kanonicy katedry metr. gnieźn." (1 t., str. 93—99).

Brzezicki v. *Tępa podkowa* odm., herb polski: W polu błękitnem na barku podkowy srebrnej krzyż złoty kawalerski. U szczytu orle skrzydło.

Brzezicki.

Brzeziczno, jezioro w Król. Polsk., gub. Lubelskiej, pow. Lubartowskim, nad zlewem rzeki Wieprza w dobrach Łęczna, wśród bagien, trzęsawisk położone, ma rozległości morgów 27½, głębokości st. 13.

Brzezina M., ob. Sadowska M.

Brzeziny, miasto powiatowe w gub. Piotrkowskiej, nad rz. Mrożycą. Ma kościół parafjalny i trzy inne, sąd pokoju, stację pocztową, szkołę początkową i liczy 7,669 mieszk. (1897). *Powiat Brzeziński* obejmuje 981,6 wiorst kw. i liczy 100,117 mieszkań. (1897); odznacza się rozwojem przemysłu fabrycznego, koncentrującego się głównie w Tomaszowie.

Brzezińska kasztelanja, leżała w dawnem województwie Łęczyckiem; ostatnim kasztelanem był Jan Duklan Przyłuski od r. 1782.

Brzezińska Filipina z Szymanowskich, wdowa po mecenasie, utalentowana i popularna kompozytorka, autorka pieśni „Nie opuszczaj nas" (1859, do słów ks. Antoniewicza); „Pieśń do św. Wiktora," „Czaty," „Dwa słowa," kilka duetów i in. † 1886 w Warszawie; żyła lat 86.

Brzeziński powiat. Razem z Łęczyckim i Orłowskim stanowił województwo Łęczyckie. Miał rozległości 23,82 mil kw.; w wieku XVI liczył 19 parafji, 6 miast, 167 wsi. Por. Pawiński „Źródła dziejowe". (t. XII i XIII).

Brzoziński Szymon, syn Macieja, ojciec sławnego poety Szymonowicza, * w mieście Brzezinach, na Mazowszu, osiadł we Lwowie, gdzie † około 1584 r. W r. 1533 zapisał się do Akademji krakowskiej, gdzie 1537 otrzymał stopień bakałarza, a potem magistra filozofji. 1547 uzyskał obywatelstwo lwowskie, a w 1552 był rajcą miejskim. Słynął ze znajomości łaciny i greczyzny; zwano go „mistrzem Szymonem."

Brzeziński Antoni, ksiądz Filipin, * 1820 r. w Poznaniu, † 1898, kształcił się w Bonn i Gnieźnie, był profesorem seminarjum w Poznaniu. Wydał: „Rys dziejów soboru Trydenckiego" (1863); „Żywot ks. A. Kidaszewskiego" (1864) i in.; nadto przełożył z łacińskiego języka „Szkołę doskonałości" ks. Drużbickiego.

Brzeziński Jan, * 1850 r., doktor medycyny i zwolennik teatru, pisywał pod pseudonimem *Incognitusa* recenzje teatralne w *Gazecie polskiej* (1884—87).

Brzeziński Józef, prawnik, * 1854 w Krakowie, gdzie odbył studja gimnazjalne i uniwersyteckie, członek c.-k. komisji rządowej egzaminacyjnej oddziału historyczno-prawnego; ogłosił: „O przysiędze" (Kraków, 1886); „Kilka uwag o wpływie kościoła na ustawodawstwo świeckie;" „O majątku kościelnym i tegoż aljenacji w stosunku do papieża" (1888); „Kilka uwag o dekretach i reskryptach cesarzy rzymskich pod względem ich wpływu na rozwój rzymskiego procesu cywilnego" (1890).

Brzeziński Mieczysław, pisarz polski, * roku 1858, kształcił się w uniwersytecie warszawskim. Prace jego należą do zakresu piśmiennictwa ludowego i tyczą się głównie popularazacji nauk przyrodniczych, jak: „Opowiadania o ciekawych i pożytecznych rzeczach" (1883); „Podarunek dla młodzieży;" „O wnętrzu ziemi;" „Przygody myśliwca wśród śniegów Północy i lasów Południa," „Maszyny parowe i koleje żelazne;" „Najważniejsze i najciekawsze zwierzęta ssące, ich życie i obyczaje;" „Pogadanki o owadach," „Bajki i nie bajki;" „Z dziedziny przyrody i przemysłu" (Warszawa, 1892); „Jak zbudowane jest ciało człowieka" i in. Używał niekiedy pseudonimu Wiktora Olszewskiego. Jest współredaktorem pisma ludowego *Zorza*. Położył wielkie zasługi w dziedzinie literatury dla ludu.

Brzezowa, m. w komitacie Nitrańskim, w Węgrzech, 6,500 mieszk., sami Słowacy, wyznania ewangelickiego, wielki handel kożuchami tu wyrabianemi. Pamiętne początkiem powstania Słowaków przeciwko Madziarom d. 20—25 września 1848, a mianowicie bitwą w d. 22 t. m., w której gwardja madziarska odparta, a w części i rozbrojona została, kirasjerzy zaś Walmodena umknęli

Digitized by Google

Brzezowa Hora albo *Brzesowe Hory*, po niem. *Birkenberg*, miasteczko górnicze w pobliżu m. Przybrama w królestwie Czeskiem, położone na stokach góry, która zawiera w sobie kopalnię srebra, zwane *Przybramskiemi*. Ob. Przybram.

Brzezowy Wawrzyniec (z), mylnie zwany *z Brzeziny* lub *Bysinius*, kronikarz czeski, * 1370. W 21 roku życia został proboszczem w Lounach z dozwolenia papieża, a na żądanie królowej Zofji. Następnie, porzuciwszy stan duchowny, poświęcił się nauce prawa. Napisał: „Przegląd dziejów świata do r. 678 po Chr.," oraz „Dzieje czeskie spółczesne" (1414—1422). Dzieło to odznacza się wyższością nad zwykłe kroniki. Pisał także i inne lub tłómaczył. Por. „Geschichtsschreiber der Hussitischen Bewegung in Böhmen" dr. K. Hoefiera w dziele: „Fontes Rerum Austriacarum" (1 t., zeszyt 2, z r. 1856).

Brzeźnica, nazwa kilku małych rzeczek w Królestwie Polskiem, z których: 1) stanowi dopływ Zagwoździanki; 2) dopływ Prosny; 3) dopływ Wisły pod Winiarami; 4) dopływ Tutki, w pow. Biłgorajskim; 5) dopływ Nidy, przepływa przez Jędrzejów.

Brzeźnica, osada rządowa, w gub. Piotrkowskiej, pow. Noworadomskim, nad Pichną, pamiętna urodzeniem 1415 r., kronikarza Jana Długosza; ma kościół parafjalny z XIV-go wieku, 6,000 miesz. razem z gminą.

Brzeźnicki.

Brzeźnicki, herb polski: W polu srebrnem na wzgórzu zielonem wieża z bramą otwartą. U szczytu mąż zbrojny, w prawej ręce trzyma trzy skrzyżowane kopje, a w lewej samopał. Nadany 1581.

Brzeźnicki Jakób, herbu Szreniawa, * 1540, † 1600 r.; pobierał nauki w Poznaniu, następnie w akademji krakowskiej, a w końcu na uniwersytetach włoskich. W r. 1571, jako kanonik poznański, wysłany był od powszechnego synodu gnieźnieńskiego do papieża Grzegorza XIII z doniesieniem o uchwałach, na temże zgromadzeniu zapadłych. W r. 1594 jednomyślnie wybrany został na administratora djecezji poznańskiej. Dalsze szczegóły jego życia nie są wiadome, oprócz że 1585 r. wydał dzieło p. t.: „Postulata ordinis ecclesiastici Universi in Regno Poloniae, coram S. M. Regia, Ordine Senatorio et equestri in Comitiis Varsaviensibus Generalibus A. D. 1585 habitis, proposita" (Poznań, 1585). Treterowi dostarczył 14 biografji biskupów poznańskich, począwszy od Uriela Górki, aż do Wawrzyńca Goślickiego. Por. Korytkowski „Prałaci i kanonicy katedry metr. gnieźnieńskiej" (I, str. 100).

Brzeźnickie starostwo *niegrodowe*. Powstało z odłączenia pewnych dóbr z dawniejszego starostwa Piotrkowskiego. Wedle lustracji z r. 1662, składało się z dwu miast: Brzeźnicy i Łajęczna, oraz ze wsi: Staremiasto, Kruplin, Wąsosze, Gajęczyce z wójtostwem, wybraniectwem i folwarkiem, Dupice z wójtost. i folw., Dworzyszowice, Bądków, Dylów i Siedlec z wójtostwem. Od roku 1718 było w posiadaniu księży Paulinów z Jasnej Góry, którzy opłacali z niego kwarty złp. 1,285 gr. 18, a hyberny złp. 3,668 gr. 9.

Brzeźno, jeziorko w Królestwie Polskiem, gub. Warszawskiej, pow. Włocławskiem położone.

Brzeżany, miasto powiatowe w Galicji austr., nad Złotą Lipą i małem jeziorem, liczy 11,000 miesz.; wieś do 1530 r., w którym Mikołaj Sieniawski, wojewoda ruski, erygował miasto, wybudował zamek i obwarował go tak, że kilkakrotnie oparł się zwycięsko napadom Tatarów. Kaplica zamkowa, odrestaurowana w r. 1878, należy, razem z pomnikami Sieniawskich, do najpiękniejszych zabytków sztuki w Galicji; reszta zamku obrócona na koszary i browar. Dziś **B.** należą do hr. Potockich, są siedzibą starostwa, rady powiatowej, sądu obwodowego i powiatowego, posiadają gimnazjum i kilka szkół ludowych. — Powiat *Brzeżański* ma 87,000 miesz.

Brzeżecki.

Brzeżecki, herb polski: Na tarczy ściętej w polu górnem błękitnem trzy lilje srebrne, w dolnem czerwonem trzy berła srebrne, skrzyżowane w gwiazdę. U szczytu korona królewska Labry błękitne, podbite czerwonem. Nadany r. 1581.

Brzeżewski, herb polski: W polu błękitnem nad barkiem podkowy srebrnej półksiężyc złoty, rogami w prawo, między 4-ma 6-promiennemi gwiazdami srebrnemi. Nad tarczą korona.

Brzeżewski.

Brzęk, *Bereka*, nazwa gruszy klonowej.

Brzoska Stanisław, herbu Nowina, w r. 1621 miał sobie, po śmierci hetmana Żółkiewskiego pod Cecorą, zlecone prowadzenie pospolitego ruszenia na wojnę turecką.

Brzoska Jan, cześnik bracławski, głośny ze sprawy Kazimierza Łyszczyńskiego, podsędka brzesko-litewskiego, którego zadenuncjował władzy duchownej za zrobienie na marginesie teologicznej książki kalwińskiej dopisku: „Ergo non est Deus." Łyszczyński w d. 4 marca 1689 spalony został na stosie. Por. Adrjana Krzyżanowskiego „Dawna Polska" (t. II, str. 256 i nast.). Ob. Łyszczyński.

Brzoski Mikołaj, profesor astronomji i geometrji w uniwersytecie krakowskim i dziekan fakultetu artystycznego, † 1676 r. Ogłosił: „Gra-

Digitized by Google

titudo" (Kraków, 1658), wiersz na cześć Adama Młynkowicza, swego dobroczyńcy, oraz „Quaestio astronomica de octava sphaera" (1668). Od 1667 do 1670 wydawał „Kalendarze" w Krakowie.

Brzoski Jan, matematyk, ob. Brożek.

Brzoskiew, *Crambe*, rodzaj roślin z rodziny krzyżowych, zioła lub podkrzewy, z łodygą grubą, o liściach pierzasto-siecznych, niebieskawo-zielonych; kwiaty drobne, białe, zebrane w grona; owoce skórkowate, o dwu członkach, z których tylko górny zawiera nasiono. Należy tu około 16 gatunków w Europie i Azji zachodniej. **B.** *nadmorska, kapusta morska, jarmuż morski, (C. maritima)*, ziele trwałe, o korzeniu grubym, gałęzistym, wysokie na 30 — 60 cm., rośnie na wybrzeżach morskich w Europie i uprawia się jako jarzyna, młode bowiem pędy, zbielałe pod pokryciem, używają się jak szparagi. *C. tatarica*, korzeń mięsisty, słodki, również jadalny.

Brzoskiew.

Brzoskwinia, roślina z rodziny różowatych, z plemienia migdałowych, niegdyś zaliczana do rodzaju migdała, jako *Amygdalus persica;* z powodu jednak budowy owocu, którego miękisz jest ścisły, mięsisty i soczysty, oddzielona obecnie i stanowi podrodzaj *Persica* w rodzaju śliwy *(Prunus)*. Jedyny gatunek, *P. vulgaris*, drzewo różnej wysokości, pochodzące z Persji; kwiaty koloru różowego, rozwijają się przed liśćmi. Liście lancetowate, zaostrzone, gładkie, piłkowane, z krótkim ogonkiem. Owoc kulisty, kutnerowaty lub nagi, opatrzony rowkiem, zawiera pestkę silnie perytą; smaczny i chłodzący, znany już był starożytnym. **B.** ma liczne odmiany: **B.** *właściwa*, z owocem mającym skórkę pokrytą kutnerem i mięso delikatne, od skórki i pestki odstające; **B.** *pawijska* lub *Alberges*, ze skórką omszoną, mięsem złocistem, do pestki przyrosłem; **B.** *fijoletowa*, że skórką gładką fijoletową; równie gładką skórkę mają *brunjony*. U nas **B.** potrzebują starannego pielęgnowania. Kwiat, liście i pestki zawierają kwas pruski. W medycynie używane były kwiaty i nasiona, rzadziej liście. Nasiona przepędzane ze spirytusem wydają likier, zwany *persico*. Z pnia i gałęzi wycieka guma, zawierająca basorynę. Drewno nadaje się do robót tokarskich. Podobny do **B.** owoc daje morela *(Armeniaca)*.

Brzoskwinia.

a, b gałązki, *c* kwiat, *d* płatek, *e, f*, pręcik, *g, h* słupek, *i* owoc, *k, l* pestka.

Brzost, drzewo, ob. Wiąz.

Brzosta, brunatna tkanka komórkowata kory brzozowej, leżąca pod białym naskórkiem. Z niej otrzymuje się dziegieć.

Brzostek, miasteczko w pow. Pilzeńskim w Galicji, ma sąd powiatowy i 1,500 miesz. **B.** jest miejscem urodzenia malarza **A.** Gryglewskiego.

Brzostowica Wielka, miasteczko w gub. i pow. Grodzieńskim, około 2,000 miesz., przeważnie Żydów.

Brzostowski v. *Strzemię* odm., hrabia, herb nadany 1798 r. przez Fryderyka Wilhelma III, króla pruskiego. Na tarczy czerwonej ze skrajem złotym, strzemię srebrne, przez które u góry i u dołu przewleczone są pierścienie złote. Nad tarczą korona hrabiowska, w której 5 piór strusich. Tarczę podtrzymują dwaj nadzy olbrzymi, z wieńcami na głowach i biodrach, oparci na maczugach.

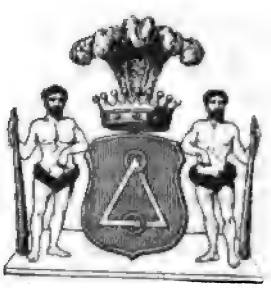

Brzostowski.

Brzostowski Cyprjan Paweł z Brzostowa, herbu Strzemię, dyplomata polski, syn wojewody trockiego Jana, * 1612 w Michaliszkach, województwie Wileńskiem, pobierał nauki w akademji wileńskiej. Mianowany referendarzem litewskim, wpływał czynnie na zawarcie pokoju Andruszowskiego (1667) i używany był niejednokrotnie przez Jana Kazimierza do rozmaitych spraw dyplomatycznych, równie jak i przez króla Michała, szczególnie w poselstwach do cara, za co wynagrodzony był kilku starostwami. Król Jan III dał mu kasztelanję trocką 1680 i w r. 1683 wyprawił go do nowych rokowań, poczem mianowany został wojewodą trockim, † 1688 w Warszawie. Był to człowiek jeden z najbardziej krajo-

Digitized by Google

wi zasłużonych i od ogółu poważanych. **B.** utrzymywał djarjusze wszystkich swoich poselstw, zbierał listy, dowody, negocjacje, co wszystko bardzo cenny dla historji stanowiło materjał. Papiery te, pozostałe po nim w 13 tomach arkuszowych, zabrał ze Szczors Stanisław August. Co się z niemi stało, niewiadomo. Por. Wolff „Senatorowie i dygnitarze w. ks. lit." **B.** Konstanty Kazimierz, biskup wileński, syn poprzedniego, * 1644, mianowany został kanonikiem wileńskim 1661; w r. 1665 wyjechał do Rzymu, dla ćwiczenia się w teologji, skąd powrócił do kraju 1669 i otrzymał probostwo trockie; 1684 r. biskupstwo smoleńskie, a 1687 wileńskie, gdzie utrwalił swą pamięć zawziętemi spory w Sapiehami, które wynikały li tylko z prywatnych stosunków. Spory te niemałe zgorszenie wywołały i długo spokojność kraju burzyły. Jako kapłan odznaczał się jednak wielką gorliwością, pobożnością, czego dowodem są liczne jego fundacje kościołów i dokumenta. † 1722 roku. Biografję **B.** zob. w Osińskiego: „Żywoty biskupów wileńskich" (2 t., 1856). — **B.** Jan Władysław, kasztelan trocki, * 1646, † 1710 r., drugi syn Cyprjana. — **B.** Konstanty Benedykt, syn poprzedn., * 1682, † 1722, kasztelan mścisławski. Od niego pochodzi *Szydłowicka* linja Brzostowskich, por. Kossakowski „Monografje," Wolff „Senatorowie i dygnitarze w Wielkiem Księstwie Lit. — **B.** Adam, syn poprzedniego, kasztelan połocki, * 1722, † po 1790 r. Przed elekcją Poniatowskiego trzymał z partją staro-szlachecką, wkrótce jednak pogodził się z królem i ciągle już był po jego stronie. Mimo słabych zdolności, należał 1767 do delegacji, która układała się z Repninem. Przeciw Konfederacji Barskiej występował nieprzyjaźnie; za to żona jego Genowefa, z domu Ogińska, wojewodzianka trocka, siostra Michała Ogińskiego, wielkie oddawała Barżanom przysługi. — **B.** Aleksander, syn poprzedniego, † 1820, kasztelan mazowiecki i poseł na sejmy 1776 i 1788. — **B.** Michał, podskarbi wielki litewski od 1764, syn Konstantego Benedykta. * 1722, † 1784; po powrocie z za granicy był naprzód pułkownikiem i szambelanem królewskim, potem posłem na sejm oszmiański 1758, nareszcie generał-lejtnantem, pułkownikiem regimentu infanterji buławy polnej i marszałkiem konfederacji, zawiązanej przez Czartoryskich w Wilnie 1764, na którym to ostatnim urzędzie krzyczących dopuszczał się gwałtów i nadużyć, srożąc się głównie nad majątkiem Radziwiłła „Panie kochanku," z którego ściągnął 200,000 talarów bitych; pieniądze te, równie jak i własne wielkie dochody, trwonił na zbytki i swawolę. Człowiek ten bez moralności publicznej, głośny z licznych nieprawości, † 1784. — **B.** Józef, pisarz wielki litewski, syn młodszy Jana Władysława, kasztelana trockiego, * 1692, † 1745; od niego pochodzi *Michalicka* linja Brzostowskich, a mianowicie: **B.** Stanisław, syn poprzedniego, * 1733 r. Był w r. 1762 pułkownikiem, a ożeniwszy się z Radziwiłłówną, był wiernym stronnikiem tego domu i blizkim przyjacielem Radziwiłła „Panie kochanku." Obrany marszałkiem konfederacji uważany był, nie tylko przez swoich, lecz i przez stronnictwo przeciwne, za męża wielkiej prawości; † 1769 r. — **B.** Paweł Ksawery, herbu Strzemię, ksiądz, referendarz litewski, syn Józefa, * 1739 r. W 13 roku życia wstąpił do stanu duchownego i otrzymał kanonję wileńską 1755 r., poczem wyjechał do Rzymu dla nauk teologicznych. Po powrocie mianowany został 1774 referendarzem. Uczony, był gorliwym opiekunem nauk i zajmował się piśmiennictwem. Przełożył z włoskiego: „Nauka dla nowych spowiedników" (2 t., Wilno, 1765), i wydał: „Dzieło o rolnictwie przez pana Duhamel du Monceau, na polski język przetłómaczone;" „Człowiek uniwersalny" Baltazara Gracjana; „Zabawki przystojnego człeka;" „Kościoły i malowania znaczniejsze w Rzymie" (Wilno, 1811); „Wiadomość genealogiczna o Brzostowskich" (Wilno, 1776 i 1818). Znany ze szlachetnych dążności, jeden z pierwszych w Rzeczypospolitej, zwrócił uwagę na stan materjalny i moralny ludu, pragnąc go podźwignąć z nędzy i upodlenia. W tym to celu w dobrach swoich Mereczu, które przezwał *Pawłowem*, aktem urzędowym nadał włościanom wolność osobistą, całą władzę prawodawczą przelał na gminę, zostawiając jej samej całą administrację wewnętrzną, a sobie tylko dożywotnie w niej prezydenctwo; słowem gminę Pawłowską uczynił małą rzecząpospolitą, której konstytucja zatwierdzona została przez ówczesny rząd 4 kwietnia 1791 r. Mieszkańcy tej rzeczypospolitej największą dla **B.** okazywali zawsze cześć i wdzięczność. Opis jej znajduje się w dziełku: „Pawłów od 1767—1795 r., od jednego domowego przyjaciela opisany" (Wilno, 1811). Późniejsze wypadki krajowe pozbawiły go mienia; przemieszkiwał w Dreźnie i Rzymie, następnie w Turgielach, o ćwierć mili od dawnej swojej majętności Pawłowa; † 1827 r. w Rukojniach, jako archidjakon wileński. — **B.** Robert, kasztelan połocki, trzeci syn Józefa, * 1743 r. — **B.** Michał Hieronim, syn Stanisława, * 1762 roku w Niemczech, był posłem trockim na sejmie czteroletnim. — **B.** Karol, hrabia, syn poprzedniego, * 1796, kapitan za czasów księstwa Warszawskiego i b. wojska polskiego. Po uwolnieniu się ze służby wojskowej, osiadł w gub. Augustowskiej, w majętności swojej Sztabinie, którą długą pracą i staraniem urządził wzorowo. Zniósłszy w r. 1820 pańszczyznę, dbały o poprawę materjalnego i moralnego bytu włościan, pozakładał szkółki wiejskie, zaprowadzając w nich nauczanie przymusowe, i urządził liczne fabryki, jak: miodu, porteru, araku, odlewów żelaznych, machin rolniczych, hutę szklaną, gorzelnie, browary, dystylarnie, w których ludność miejscowa

Digitized by Google

stale miała zajęcie. Założył składy sukna, płótna i innych do codziennego użytku potrzebnych przedmiotów, sprzedając je wieśniakom bez żadnego zysku. Utworzył lombard wiejski, z którego bez zastawu udzielał mieszkańcom pożyczki. Tu był urządzony pierwszy w kraju telegraf elektryczny, idący z fabryki do folwarku. Umierając 25 lipca 1854 r., testamentem (drukowanym w Warsz. 1855 r. z jego portretem) zapisał całe dobra Sztabin na wyłączną własność swoich włościan. Instytucja ta, jakkolwiek zupełnie dziś upadła, na długo zachowa w pamięci imię **B.** Por. Ks. Stanisław Mazurek „Kto był Karol Brzostowski" (Warszawa, 1883); Jenike w *Tygodn. ilustr.* z r. 1860; L. Pietrusiński „Krasnybór czyli Sztabin" w *Przeglądzie europejskim* (t. I).

Brzostowski Karol.

Brzostowski Jan Cyprjan, herbu Strzemię, † 1638, pułkownik wojsk litewskich. Podpisywał się „na Brzostowie." Z Korony przeniósł się na Litwę. Pod komendą Chodkiewicza bił się ze Szwedami w Inflantach. Ożenił się z Katarzyną Czernicką w r. 1609, pozostawił trzech synów i dwie córki, z których jedna wyszła za kasztelana smoleńskiego, Stefana Kędzierzawskiego, druga za podstolego słonimskiego, Jędrzeja Przecławskiego. Umarł, mając lat 67, pochowany jest z żoną w kościele św. Jana w Wilnie. Jest on protoplastą Brzostowskich na Litwie.

Brzostowski Michał, * 1782, † 1852, herbu Strzemię, hrabia. Syn Aleksandra, kasztelana mazowieckiego, kształcił się pod kierunkiem wuja, generała Wodzińskiego, w korpusie kadetów w Warszawie. W r. 1805 przedstawił go książę Adam Czartoryski cesarzowi Aleksandrowi I w Puławach. Został wtedy oficerem i adjutantem feldmarszałka Michelsena, z którym odbył kampanję przeciwko Turkom w 1806—1807. Odznaczył się pod Dżurdżewem i Sylistrją, za co dostał złotą szpadę i order. W r. 1820 po śmierci ojca objął klucz Białozorski na Wołyniu. Umarł w Białozorce. Por. Żychliński: „Złota księga szlachty polskiej" (III, 18).

Brzostowski Michał, profesor matematyki, * około 1800, † 1867, był nauczycielem w Wilnie, potem w szkołach warszawskich. W r. 1862 został profesorem w instytucie politechnicznym w Nowej Aleksandrji, a po rychłem jego zamknięciu wykładał rachunek różniczkowy i całkowy w Szkole Głównej. Wydał w Wilnie „Arytmetykę" 1833 i 1839.

Brzostowski Aleksander Bolesław, literat, * 1848 w Ostrogu wołyńskim, kształcił się w uniwersytecie lwowskim i krakowskim na wydziale filozoficznym, następnie r. 1871—72 pracował w bibljotece Ossolińskich. W r. 1879 był konserwatorem zbiorów J. I. Kraszewskiego w Dreźnie, następnie osiadł w Warszawie, gdzie pomieszczał swe prace w wielu czasopismach i w r. 1889 był sekretarzem „Wielkiej Encyklopedji powszechnej illustrowanej." W r. 1892 rozpoczął wydawnictwo „Przewodnika encyklopedycznego życia praktycznego." Drukował wspomnienia o Kraszewskim.

Brzowski Józef, kompozytor i fortepjanista, nauczyciel i inspektor warszawskiego konserwatorjum muzycznego od r. 1851, * 1805 w Warszawie, † 1888. Oprócz kilku dzieł większych rozmiarów, jak np. opera „Hrabia Weseliński" i „Requiem," napisał mnóstwo drobniejszych utworów, mianowicie arji, duetów, krakowiaków, warjacji, walców i mazurów, cenionych wielce przez znawców muzyki. Wydał pamiętnik w dwóch tomach p. t.: „Wrażenia artystyczne w podróży po Niemczech i Francji." — Córka jego **B.** *Jadwiga*, znakomita fortepjanistka, znana z talentu w znaczniejszych miastach Europy, była nauczycielką muzyki w Nowym Orleanie, w Stanach Zjednoczonych, gdzie w 1860 poślubiła konsula francuskiego de Mejan i osiadła w Brukseli.

Brzowski Józef.

Brzoza (*Betula*), rodzaj roślin z rodziny brzozowatych. Drzewa lub krzewy, mające kwiaty oddzielno-płciowe; w baziach męskich przysadki tarczowate, 3-kwiatowe, pręcików 4 jednoworeczkowych; w żeńskich przysadki 3-łatkowe, dachówkowate; orzeszki soczewkowate, dwuskrzydłe. Gatunków obejmuje przeszło 30. **B.** *biała* albo *pospolita* (*B. alba*) o liściach trójkątnych, dwa razy piłkowanych, jasnozielonych; kora biała, z wiekiem rozpadająca się i korkowata; bazie męskie najczęściej parzyste, 2-calowe, brunatne; żeńskie krótsze, zielone, ze znamionami wystającemi, szkarłatnemi. Drzewo to, jedno z najpospolitszych w lasach środkowej i północnej Europy, dochodzi najdalej na północ (do 71° szer. płn.), żyje do 100 lat i dochodzi 60—80 stóp wysokości. Kora i liście należały do leków pospolitych; li-

Brzoza.

Digitized by Google

ście zwłaszcza używają się dotąd u nas, w Rosji i Szwecji jako moczopędne, przeciwrobacze, zewnętrznie w wyrzutach skórnych. Odwar liści za dodaniem kredy i ałunu daje osad żółty, znany w farbiarstwie pod nazwą *Schüttgelb*. Soku wytoczonego z pnia na wiosnę (zwanego *oskołą*) używają na północy do wiosennych kuracji; otrzymują też z niego piwo, ocet i rodzaj wina musującego; sok ten zawiera cukier, istotę wyciągową, chlorek i dwuwinian potasu. Z kory pędzi się *dziegieć (Balsamum lithuanicum, Oleum moscoviticum)*, używany w Rosji do wyprawy juchtów i w medycynie domowej. Drewno nadaje się w tokarstwie, kołodziejstwie i t. d.; na budulec rzadko się używa; jako opałowe, należy do drzew twardych. Odmiany tego gatunku są: **B.** *biała płacząca* (**B.** *alba pendula*), **B.** *biała drobnolistna* (**B.** *alba microphylla*), **B.** *czeczotka*, o pniu nizkim, węzłowatym. Inne gatunki wogóle wydają te same użytki, co **B.** biała, jak: **B.** *omszona* (**B.** *pubescens*), **B.** *karpacka* (**B.** *carpatica*); **B.** *karłowata* (**B.** *nana*) jest krzewem 2—4 stóp, w krainach podalpejskich i na północy; **B.** *Ojcowska* (**B.** *ojcoviensis*) również krzew niewysoki, na północnych spadzistościach wzgórz Ojcowskich. Soku **B.** *czarnej* (**B.** *nigra*) w Ameryce używa się do wyrabiania cuku.

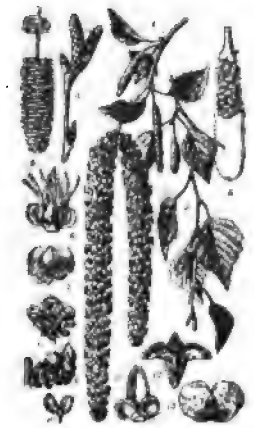

Brzoza.
1, 2. Gałązka z baziami; bazie większe — męskie, mniejsze żeńskie. 3. Pąki. 4, 5. Bazia żeńska. 6. Słupki. 7, 8, 9. Kwiat męski. 10. Pręciki. 11, 12. Łuski z bazi żeńskiej. 13. Owoc dwuskrzydły.

Brzoza, pseudonim Ludwika Brzozowskiego.

Brzoza Bol, pseudonim Raczkiewicza.

Brzozowa Walenty (z), konsenjor kościoła ewangelickiego i pastor w Krakowie, † 1570 r. Wydał w Królewcu 1554 r. „Cantionał albo księgi chwał boskich, to jest pieśni duchowne Kościoła świętego podług Ewangelji i prawdziwego pisma świętego złożone," z czeskiego języka na polski przełożone, drugie wydanie 1569 r., dedykowane królowi Zygmuntowi Augustowi.

Brzozowate *(Betulaceae)*, rodzina roślin dwuliścieniowych, należąca do większej grupy *kotkowych (amentaceae)*. Obejmuje drzewa i krzewy z kwiatami oddzielno-płciowemi, w baziach kończowych lub bocznych; owoc stanowią orzeszki, pospajane z przysadkami w gatunek szyszeczki, 1-komorowe i 1-nasienne; liście pojedyńcze, naprzeciwległe, z przylistkami wolnemi i odpadającemi. Należą tu rodzaje brzozy i olszy.

Brzozownik, *Oskoła*, sok otrzymywany z brzozy na początku wiosny.

Brzozowski v. *Jastrzębiec* odm herb polski: W polu błękitnem w podkowie złotej krzyż kawalerski złoty, na nim jastrząb czarny z podniesionemi skrzydłami i pierścieniem złotym w dziobie. U szczytu trzy pióra strusie.

Brzozowski.

Brzozowski Tadeusz, od r. 1802 generał zakonu Jezuitów, obrany nim dnia 2 września 1805 roku, po przywróceniu ich w Rosji razem cesarza Pawła I-go z dnia 10 października 1801 roku i założeniu kolegjum w Petersburgu, † 1820. Po jego śmierci stolica Jezuitów przeniesioną została z Połocka do Rzymu. D. 13 marca 1820 cesarz Aleksander I wydał ukaz, wydalający ostatecznie Jezuitów z granic Cesarstwa; tegoż roku przyjęła ich Austrja.

Brzozowski Rajmund, Jezuita i teolog, * 1763, † 1848. Mieszkał w Połocku i należał do wyd. czasopisma *Miesięcznik*. Doktoryzował się w Rzymie i napisał rozprawę „De origine religionis christianae in Russia." Miał zostawić w 5 t. „Słownik pisarzów polskich," którego rękopis zaginął w Neapolu. „Rozbiór sztuki rymotwórczej Horacjusza," „Uwagi krytyczne nad artykułami w *Gazecie francuskiej* dnia 22 kwietnia 1839" (Paryż, 1840).

Brzozowski Karol, poeta, * 1821 w Warszawie, kształcił się w Sejnach i w szkole marymonckiej, w 1842 wyjechał za granicę. W Azji Mniejszej 1855 budował telegrafy, był przy Midhacie baszy, następnie konsulem hiszpańskim w Latakie. W r. 1883 osiadł we Lwowie, następnie został dyrektorem zakładu w Drohowyżu. Poeta wysokich zdolności, uganianiem się jednak za nadzwyczajnemi żywiołami osłabia wartość swych utworów; tematy wschodnie mają dla **B.** największy powab. Z utworów jego wymienimy: „Noc strzelców w Anatolji" (1856); „Ognisty lew" (Lwów, 1857); „Deli Petko" (Lwów, 1876); „Sen w Bałkanach" (1877); dramat wschodni „Malek;" „Oblężenie Lwowa;" „Eryk XIV."

Brzozowski Karol.

Nadto pomieszczał artykuły treści etnograficznej, ekonomicznej i społecznej w wielu czasopismach, zwłaszcza w *Dzienniku literackim*. Jeden z nich p. t. „Wzdłuż Eufratu," drukowany w *Wędrowcu* 1885. Portret jego znajduje się w *Tygod. ilustr.* w № 105 z r. 1885.

Digitized by Google

Brzozowski Karol M., zbieracz i tłómacz pieśni ludowych litewskich. Napisał „Pieśni ludu nadniemeńskiego z okolic Aleksoty, z dołączeniem do niektórych melodji" (Poznań, 1844, str. 129, muzyka str. 13).

Brzozowski Marjan, porucznik artylerji b. wojska polskiego, kawaler krzyża *Virtuti militari*, po 1831 r. emigrował do Francji i tam wygotował opis ubiegłej wojny. Opis ten wydał w 1833 roku w Lipsku. Późniejsi pisarze na tym opisie opierali się, a mapy i plany poprostu kopjowali; tak np. Fryderyk Schmit w swej trzytomowej historji mapy te bez ceremonji przerysował i wydał za swoje. **B.** † w Paryżu.

Brzozowski Ludwik, urzędnik niegdyś w Warszawie, spółczesny pisarz i redaktor, wydawał w Paryżu 1862 r. *Baczność*, napisał powieść „Astry," drukował artykuły w *Pszczole* A. Niewiarowskiego r. 1861. Był także współpracownikiem *Tyg. ilustr.*

Brzozowski Feliks, artysta malarz, * 1836 w Warszawie, † 1892, kształcił się w szkole sztuk pięknych tamże. Wykonał: „Wnętrze lasu," „Burza," „Las bukowy" w Tatrach," „Noc w Tatrach," „Wodospad Kolbacha w Tatrach," „Pałac w Łazienkach." „Pustkowie," „Teatr w Łazienkach," „Zadymka," „Wnętrze lasu sosnowego," „Zatoka Ałupska w Krymie," „Zborów," „Ogrodzieniec," „Ciechanów," „Bolesław," „Bochotnica," „Kazimierz," „Czorsztyn" i wiele in.; nadto obficie zasilał swemi rysunkami czasopisma ilustrowane.

Brzozowski Feliks.

Brzozów, miasteczko powiatowe galicyjskie w obwodzie Sanockim nad rz. Stobnicą, wpadającą do Wisłoki, ma 4,000 miesz. i fabryki płótna. Powiat Brzozowski obejmuje 716 klm. kw. i liczy 73,000 miesz. Stanowi od XIV w. aż po dziś klucz biskupów Przemyskich.

Brzuch *(abdomen)*, dolna część tułowia, znajdująca się pod klatką piersiową, a nad miednicą. Ku tyłowi jej leży część kręgosłupa, zresztą ściany brzuszne wyłącznie z części miękkich się składają, dlatego, stosownie do stanu organów wewnętrznych (trzewiów brzusznych), wielkość i kształt brzucha zmienia się rozmaicie, tak podczas zdrowia, jak w chorobach. **B.** się powiększa przy zebraniu płynu w jamie jego (ob. ascites), w czasie ciąży (ob.), z powodu nagromadzenia w przewodzie pokarmowym wielkiej ilości pokarmów, ich resztek i gazów, przy nowotworach w brzuchu i t. d. Przy opukiwaniu słychać odgłos tympaniczny (ob.), ponieważ pod powłokami brzucha leżą wypełnione powietrzem żołądek i kiszki; w czasie zebrania kału w kiszkach, przy napełnianiu pęcherza moczowego i t. d. odgłos ulega zmianie. Przednia ściana brzucha podzielona jest przez 2 linje poprzeczne i 2 podłużne na 9 okolic, z których 3 pojedyńcze w środku, 3 inne parzyste i symetryczne z boków; środkowe są od góry: *nadżołądkowa* cz. *dołek podsercowy*, *pępkowa* i *nadłonowa*. Odpowiednie im boczne okolice są po 2: *podżebrowe*, *biodrowe* i *łonowe*. Od tyłu znajdują się 2 symetryczne okolice *lędźwiowe* czyli *nerkowe;* skóra pokrywa *mięśnie brzuszne proste*, *ukośne* i *poprzeczne*; od góry jamę brzuszną od *piersiowej* odgranicza mięsień cienki i szeroki, *przepona*. Wszystkie tę mięśnie razem wzięte stanowią *tłocznię brzuszną;* gdy się jednocześnie kurczą pod wpływem woli albo odruchowo, zmniejszają objętość jamy brzusznej i zawartość jej organów przez naturalne otwory na zewnątrz wydalają (wymioty, oddawanie kału i moczu, poród). Wewnątrz brzucha znajduje się *jama brzuszna*, zawierająca liczne trzewia. Wewnętrzna strona ścian brzusznych i trzewia obleczone są błoną surowiczą, otrzewną. Nerki, nadnercza i duże pnie tętnicze znajdują się po za otrzewną. Trzewia brzuszne stanowią: od góry ze strony prawej wątroba, z lewej żołądek, a za nim śledziona; poniżej leżą kiszki cienkie i grube, za kiszkami znajdują się nerki. Wzdłuż kręgosłupa przebiega *brzuszna aorta* (ob. Aorta). Powłoki brzuszne otwierają się czasem na drodze operacyjnej; operacja taka nosi nazwę *laparotomji* (ob.). Ptaki, gady i płazy nie posiadają przepony, oddzielającej jamę brzuszną od piersiowej; ryby nie mają ani jamy piersiowej, ani miednicy, jest tylko jedyna jama brzuszna.

Brzuchojeż *(Tetrodon)*, rodzaj ryb z rzędu wrytoszczękich *(Plectognathi)*, z rodziny nagozębych *(Gymnodontes)*, jakoby z wyszczerzonemi zębami. Szczęki ich nie są pokryte mięsistą wargą, ani nawet skórą, lecz samą krawędź otworu gęby stanowią i mają na sobie bezpośrednio nałożoną warstwę emalji, pokrywającą u innych zwierząt tylko korony zębów. Obok tego szczęka górna, zwykle u innych ryb ruchomo do dalszych kości głowy przytwierdzona, tutaj, jak i w całym tym rzędzie, jest nieruchomo przyrosłą. Nadto, ryby te mają szparę oddechową pokrytą, na skrzelu nieruchomem. Szkielet ich, niezupełnie skostniały, stawia je na granicy ryb kościstych i chrząstkowatych. Jedne z nich są zamknięte w puszkę jakby skostniałą, albo też są pokryte grubemi kościanemi tarczami, podobnemi do jesiotrowych, długim ostrym końcem uzbrojonemi, co

Brzuchojeż.

Digitized by Google

dało im nazwę *jeżów morskich*. Zamieszkują one morza i rzeki gorącego pasa ziemi; mięsa prawie nie mają i nie są jadalne. Niektóre mają własność nadymania ciała, jak pęcherze. *T. lineatus (Faḥaka* Arabów) żyje w Nilu, ma 30—40 cm. długości; mięso jego jest jadalne, dzieci używają go zamiast piłki, a podróżnicy sprowadzają go często jako osobliwość egipską. *T. lagocephalus* i *T. electricus* w morzach Indyjskich.

Brzuchomówca, człowiek zdolny tak wymawiać wyrazy, że otaczający łudzą się co do kierunku i odległości głosu. Sztuka ta znaną była już w najodleglejszej starożytności. Fizjologiczne jej warunki nie są dostatecznie znane. Zwykle **B.** wdycha powietrze jak najgłębiej, krtań jego mocno się zniża, ściana brzucha rozszerza, a wydech następuje więcej przy pomocy mięśni brzusznych niż piersiowych; przyczem zwolna tylko i małym prądem powietrza wprawiają się w drganie struny głosowe. Według niektórych fizjologów, głos nie tworzy się tu przy wydechu, jak zwykle, lecz przy wdechu. Zresztą **B.** używają różnych sztuczek dla odwrócenia uwagi słuchających od miejsca, z którego głos pochodzi. Sławni **B.** byli: Grek Eurykles, Ludwik Brabant, pokojowiec króla francuskiego Franciszka I, Barbara Jacobi, Saint-Gilles, który przed akademją francuską objaśniał sposoby, jakiemi się posługiwał; Karol Comte. Z Polaków wielkiego rozgłosu w swoim czasie używał Stefan Kosiński, oficer b. wojsk polskich i właściciel dóbr Husiaka w pow. Bialskim gub. Siedleckiej, † około 1867 r. Por. De Chapelle „Le Ventriloque ou l' Engastromythe" (1872).

Brzuchopełzy, *Brzuchonogie ślimaki (Gastropoda)*, gromada mięczaków (ob.), pełzających za pomocą tarczy mięsistej, umieszczonej pod brzuchem. Głowa ich widoczna, na przodzie ciała umieszczona, opatrzona jest różkami wysuwalnemi, po dwa lub po cztery; różki te służą im za narzędzia dotykania, a może i do węchu. Przy czterech różkach, oczy pojedyńcze, drobne, osadzone są w końcu przedniej pary; przy jej braku, umieszczone są przy podstawach par tylnych. Największa ich liczba opatrzona jest skorupą, z której zwierz dowolnie wysuwać, lub w nią wsuwać się może. Skorupy te są albo pojedyńcze, niesymetryczne, to jest spiralnie zwinięte, albo pojedyńcze symetrycznie złożone. Niektóre są zupełnie nagie, inne mają cząstkową skorupę ukrytą. Jedne z nich są jednopłciowe, inne dwupłciowe; z tych ostatnich niektóre sobie wystarczają do zapłodnienia. Jedne usposobione są do życia lądowego, i te oddychają rodzajem płuc; inne wodne, oddychają skrzelami, rozmaicie rozłożonemi. Opisanych jest około 30,000 gatunków, z czego 7,000 jest wymarłych. Rozmaitość ta w budowie przyrządów oddechowych bierze się w systematyce za podstawę ich podziału na trzy rzędy: *ślimaków* właściwych, *skrzydłopławów (Pteropoda)* i *brzuchopławów (Heteropoda)*. Ob. te nazwy.

Brzuchopławy, rząd ślimaków, ob. Heteropoda.

Brzuchopłetwe *(Abdominales)*, skupienie ryb w rzędzie miękkopłetwych. Ryby te mają obie pary płetw parzystych nizko przy spodzie ciała tak ustawione, że para przednia (płetwy piersiowe) znajduje się blizko głowy, tylna zaś (płetwy brzuchowe) daleko na tył ciała odsunięta. Prawie wszystkie **B.** mają promienie w płetwach składane. Tu należy większa część ryb wód słodkich: rodziny łososi, karpi, szczupaków i sumów.

Brzuchoskrzelec, ryba, inaczej zwana Bezeczek (ob.).

Brzuchowiecki.

Brzuchowiecki, herb polski: W polu czerwonem obnażona ręka, zgięta w łokciu, trzyma dwie strzały, ukośnie skrzyżowane, a pomiędzy ich opierzeniem pięć 6-promiennych gwiazd srebrnych. U szczytu trzy pióra strusie.

Brzuchowiecki Jan, od r. 1663 hetman małorosyjski, pierwotnie sługa hetmana Bogdana Chmielnickiego, ogłoszony został 1663 roku przez Zaporożców hetmanem i zatwierdzony przez cara Aleksego Michałowicza w roku następnym. Będąc w ciągłej niezgodzie z hetmanem Doroszenką, z którym cały prawie naród trzymał, pojmany został przez tego ostatniego pod Oposzną i † 1668 r. Por. Kostomarow „Historja hetmana **B.**" (Petersburg, 1881).

Brzuska.

Brzuska, herb polski: W polu czerwonem krzyż srebrny, u spodu rozdarty; pomiędzy to rozdarcie położone jest drzewo poprzeczne, połamane w końcach i schodzące się z końcami krzyża. Jeden z najstarszych herbów.

Brzuska Jan, * 1757 w Czarnej Wodzie, w Cieszyńskiem, ksiądz rzym.-kat. w m. Cieszynie. Zajmował się fizyką i robił doświadczenia, celem przekonania się o wpływie elektryczności na zdrowie ludzkie. Zbudował także organy z papierowemi piszczałkami.

Brzusznia, *Brzuśnia*, rzeka w Królestwie Polskiem, poczyna się w pobliżu wsi Kuźmy i Zajrzew, w pow. Łowickim, gub. Warszawskiej, przechodzi do powiatu Rawskiego i tu za m. Głównem wpada do rz. Mrogi, ubiegłszy 11 klm.

Brzuśce *(Hypodactyli)*, u ptaków nabrzmiałości podeszwowe, znajdujące się pod stawami palców.

Bua (Cziowo), wysepka na m. Adrjatyckiem, przy wybrzeżu Dalmacji, połączona mostem z miastem Trau, leżącem na stałym lądzie; górzysta, urodzajna, wydaje owoce południowe.

Digitized by Google

Buache Filip, geograf francuski, * 1700 w Paryżu, † 1773; był od r. 1729 geografem królewskim, a od r. 1730 członkiem akademji. Wprowadził nowy system geografji fizycznej, w którym lądy uporządkował według kierunków pasm górskich i biegu rzek, morza zaś według gór biegnących pod ich powierzchnią. Celniejsze jego dzieła są: „Considérations géographiques et physiques sur les nouvelles découvertes de la grande mer" (1753) i „Atlas physique" (1754).—Jego synowiec, **B.** Jan Mikołaj, * 1741 w Neuville-au-Pont, † 1825, znany także pod imieniem *Buache de la Neuville*, również geograf, ceniony był wielce przez Napoleona. Najważniejszą jego pracą jest: „Géographie élémentaire ancienne et moderne" (2 t., 1769—72).

Bubak Alojzy, jeden z celniejszych malarzy czeskich, * 1824 w Kosmonosach, gdzie ojciec jego był rzeźbiarzem, † 1870 w Pradze. Porzuciwszy nauki teologiczne, wbrew woli ojca udał się do akademji malarskiej, gdzie wkrótce okazał pewną samodzielność. Jego krajobrazy zjednały mu rozgłos, mianowicie „Stawy Holnawskie pod Indrzychowym Hradcem," zakupione przez Ferdynanda V. Podobnież cenione są jego akwarele. „Jezioro Plökenstein" i „Z okolic Bezdieza" należą do najlepszych jego utworów. Od roku 1858 był profesorem w akademji praskiej i w szkole wyższej żeńskiej.

Bubalis, antylopa *Kama*, ob. Antylopy.

Bubalus, ob. Bawół.

Bubastos v. **Bubastis,** miasto nazwane od bogini tegoż imienia w Egipcie. Zwaliska jego leżą o 2 mile od Belbeis i znane są pod nazwą *Tell-Bast*.

Bubastydzi, dwudziesta druga dynastja egipska, zwana od miasta Bubastos, ojczyzny jej założyciela, Sezonchisa III-go, panującego około r. 976 przed Chr.

Bube Adolf, poeta niemiecki, * 1802 w Gotha, † 1873; od r. 1842 dyrektor książęcego gabinetu sztuk pięknych, w r. 1853 i zbiorów chińskich. Z lirycznych jego poezji celniejsze są: „Gedichte" (2 wyd. Gotha, 1836); „Neue Gedichte" (Jena, 1840); „Naturbilder" (Gotha, 1848 i 59); „Thüringischer Sagenschatz" (Gotha, 1851); „Balladen und Romanzen" (Gotha, 1853). Oprócz tego wydał: „Gothas Erinnerungen" (Gotha, 1842) i „Das herzogliche Kunstcabinet zu Gotha" (Gotha, 1846).

Bubenecz lub *Ovenec*, ob. Obora.

Bubi, ang. *Booby*, wysepka w cieśninie Torres, między Australją a Nową Gwineją; od r. 1845 zbudowaną jest tu chata, gdzie znajduje się dziennik, w którym okręty przypływające zapisują swe nazwy, a zarazem pozostawiają zapasy żywności dla rozbitków, szukających tu schronienia.

Bublitz, *Bublice*, *Bubacz*, miasto powiatowe na Pomorzu, w regencji Koźlińskiej, 5,000 miesz. — *Bublicki powiat* obejmuje 705 kilom. kw. i liczy 22,000 miesz.

Bubna i Litic (z), ród hrabiowski od r. 1644, pochodzi od *Warlichów* z **B.** (w Pilzeńskiem, w królestwie Czeskiem), z których *Jan* z **B.** wsławił się w bitwie Białogórskiej i opuścił ojczyznę z królem Fryderykiem, a następnie został generałem holenderskim; z hrabiów zaś odznaczył się *Ferdynand* hr. v. **B.** *und Littitz*, feldmarszałek porucznik austrjacki, * 1768 w Zamersku. W 16 roku życia wstąpił do wojska i był przy oblężeniu Białogrodu Serbskiego. Wsławił się w bitwie pod Enerfeldem. W r. 1796 był adjutantem przy arcyksięciu Karolu, który wysłał go był do Suwarowa do Włoch. W latach 1805—13 używany był kilkakrotnie do spraw dyplomatycznych, ostatnio w Paryżu. W bitwie pod Lipskiem dowodził dywizją; w Szwajcarji zdobył Genewę. Po skończonej wojnie mianowany został generał-gubernatorem Sabaudji, Pjemontu i Nicei. Po powrocie Napoleona z wyspy Elby (1815), wkroczył do Francji i zajął Lion. Po zawarciu pokoju w r. 1818, był głównym komendantem w Lombardji, a w r. 1821 stłumił powstanie w Sardynji i otrzymał główne dowództwo nad wojskiem austrjackiem; † 1825. Por. Kodousek „Doudleb nad Orlici" (1877).

Bubna-Littitz, herb polski: Na tarczy dwudzielnej, w polu I złotem — bęben ze srebrnemi obręczami, ukośnie w prawo; dno bębna i pierwsze pole międzyścięgu złote, drugie błękitne, trzecie czerwone; w polu II błękitnem, pół lwa złotego w koronie. U szczytu dwa hełmy ukoronowane, nad pierwszym trzy pióra strusie: błękitne, złote i czerwone, a nad drugim pół lwa złotego. Labry z prawej strony czerwone, podbite srebrem, z lewej błękitne, podbite złotem. Indygenat z roku 1790.

Bubna-Littetz.

Bubna (z) Warlichowie, stary ród czeski, posiadający z rodem **B.** i Litic jeden wspólny herb. Wyróżnili się: *Wacław*, *Racek* i *Dzierżykraj* **B.**, przeznaczając w r. 1415 na kościół wolenicki w Czechach, roczną płacę w ilości sześciu kóp groszy. Syn Wacława, *Racek W.* z **B.**, był w służbie króla węgierskiego Macieja. Bracia jego, *Jan* i *Stanisław*, otrzymali od króla kilka majątków.—*Franciszek W.* z **B.**, * 1794, † 1875, brał udział we wszystkich wojnach austrjackich z pierwszej połowy bieżącego wieku. W r. 1850 podał się do dymisji, będąc generał-majorem i kawalerem orderu Leopolda. W r. 1860 został baronem i porucznikiem cesarskiej gwardji lejbdrabantów. Miał dwóch synów: *Franciszka*, który był c.-k. komisarzem w Kremży, a potem naczelnikiem okręgowym w namiestnictwie pra-

Digitized by Google

skiem, i *Józefa*, sekretarza w ministerjum rolnictwa w Wiedniu.

Bubnik Karol, autor czeski, * 1847 † 1887 r., był nauczycielem, oraz współpracownikiem kilku czasopism czeskich; napisał powieści: „Demon vieku“ (1875); „V temnotách bludu“ (1884); „Pro lásku a viru“ (1888).

Bubo, puhacz, ob. Sowa.

Bubo (łac. *Sowa*), pseudonim Leonarda Sowińskiego.

Bubon, *dymienica*, niewłaściwie *bąbon*, zapalenie gruczołów limfatycznych czyli chłonnych, zajmuje gruczoły limfatyczne pachwinowe, pachowe, szyjowe, podszczękowe i inne; towarzyszy procesom chorobowym w rozmaitych organach, gdzie zmieniona limfa, przepływając przez gruczoły limfatyczne, drażni je i przywodzi do stanu zapalnego (ob. Limfa i Limfatyczne gruczoły). Przy niektórych ogólnych chorobach gruczoły limfatyczne z wielką łatwością, często bez żadnego widocznego powodu, ulegają zapaleniu, jak w skrufułach lub syfilisie. Gruczoł, w stanie zapalenia będący, powiększa się, zaczerwienia; jeżeli nie wraca do normy, ropieje, albo zmienia się w masę serowatą; przy chronicznym przebiegu często rozwija się tkanka łączna, pierwiastki gruczołu do zaniku prowadzi i pozostawia bliznę. Poznaje się **B.** jako twarde, pod skórą w odpowiednich okolicach wyczuwalne, w ostrym stanie bolesne guziki. Najczęściej nazwę **B.** nadaje się gruczołom limfatycznym pachwinowym, uległym zapaleniu w skutek chorób wenerycznych. Dla wyleczenia **B.** trzeba usunąć wywołujące go procesy, tak miejscowe, jak ogólne, i stosować metodę przeciwzapalną (ob. Zapalenie, Ropień).

Bubona, bogini rzymska, opiekunka stad wołów.

Buccari, miasteczko wolno-portowe z warownym zamkiem, w Chorwacji, nad zatoką tegoż nazwiska, ma 2,000 m. Na brzegu zatoki Istrji leży zamek *Buccarizza*, również z małym portem.

Buccella Mikołaj, lekarz Stefana Batorego i Zygmunta III, rodem z Padwy, † 1610 w Krakowie, znany jest z zatargów swoich z Simonjuszem, drugim lekarzem królewskim, wszczętych z powodu choroby i śmierci króla Stefana. W tej kwestji spornej wydał trzy pisma po łacinie w r. 1588. Szczegóły o nim mieszczą się w „Wizerunkach i roztrząsaniach naukowych“ (Wilno, t. 5 i 9).

Buccellati Antoni, prawnik włoski, * 1831 r. w Medjolanie, † 1890, profesor prawa kanonicznego w uniwersytecie w Pawji. Napisał: „Sommi principi del Diritto penale“ (1865); „Il codice penale per l'esercito“ (1870); „L'ideale in letteratura“ (1875); „La libertà di stampa“ (1880); „Progatto del codice penale libro I“ (Medjolan, 1887) i inne.

Buccinarskie wyspy, inaczej wyspy św. Magdaleny, ogólna nazwa grupy małych wysp skalistych, przy północno-wschodnich brzegach Sardynji, między któremi wyspy św. Magdaleny i Caprera są najznaczniejsze. Mieszkańcy, znani jako wyborni żeglarze, mówią djalektem korsykańskim i trudnią się kontrabandą.

Buccino, miasto w depart. Salerno we Włoszech, w Kampanji neapolitańskiej, 6,000 mieszk., łomy marmuru.

Bucefał (gr. *Bukephalos*, t. j. wołowa głowa), ulubiony rumak Aleksandra W. Dziki i nieprzystępny dla wszystkich, ujeżdżony został przez 15-letniego młodzieńca, któremu wiernie służył przez czas wszystkich wypraw Macedończyka, aż do bitwy z Porusem na brzegach Hydaspu w Indjach, gdzie śmiertelnie raniony, odniósł pana swojego z pola bitwy w szeregi macedońskie i tu dopiero żyć przestał. Na tem miejscu Aleksander wzniósł na jego pamiątkę miasto *Bucefalia*, podobno dzisiejsze Lahore.

Bucentaur albo *Buccentoro*, nazwa wspaniałej galery, na której doża Wenecji, od r. 1311 corocznie w dzień Wniebowstąpienia, z wielką ceremonją, wypływał na morze Adrjatyckie i jako symbol władztwa rzeczypospolitej nad tem morzem, wrzucał w nie pierścień, jakby się z niem zaślubiał. W Wenecji pokazują jeszcze szczątki tej sławnej galery. Ostatni **B.**, zbudowany między r. 1722 a 1729, został zniszczony przez Francuzów w r. 1797.

Bucer, właściwie *Kuhhorn* albo *Butzer*, Marcin, jeden z główniejszych reformatorów kościelnych w Niemczech, * 1491 w Schlettstadt w Alzacji, † 1551; w 15 roku życia został Dominikaninem. Od czasu dysputy Heidelberskiej (1518), poznawszy się osobiście z M. Lutrem, został jego zwolennikiem. W r. 1521 falcgraf Fryderyk mianował go kaznodzieją nadwornym; następnie ożenił się z byłą mniszką Elżbietą Pallasówną. Jako kaznodzieja przy kościele św. Tomasza w Strasburgu (1523), silnie popierał sprawę reformacji, mianowicie przez zakładanie szkół. Głównem jego staraniem było sprowadzić porozumienie między Lutrem a Zwinglim. W Augsburgu ułożył on 1530 r. wespół z Capitonem wyznanie wiary, zwane *Confessio tetrapolitana*, dlatego, że podpisały ją cztery miasta: Strasburg, Kostnica, Memmingen i Lindau. Dla zgody jednak, skłonił swoich stronników do przyjęcia 1532 r. wyznania augsburskiego. W r. 1549, na wezwanie arcybiskupa Tomasza Cranmera, udał się do Anglji i tam został profesorem przy uniwersytecie w Cambridge. Za panowania królowej Marji kości **B.** wydobyto z grobu i spalono publicznie 6 lutego 1556 r., za królowej zaś Elżbiety przywrócono znowu jego grobowiec. Z prac piśmiennych odznacza się szczególnie jego tłómaczenie i wykład Psalmów, wydane pod nazwiskiem Aretius Felinus (Strasburg, 1529). Część jego pism (tom 1) wyszła w Bazylei 1577. Por. Baum „Capito und Butzer, Strasburgs Reformatoren“ (1860); „Zur 400-jährigen Geburtsfeier Martin Butzers“ (Stras-

Digitized by Google

burg, 1891).

Bucernis, przydomek dawany Bachusowi, wyobrażanemu niekiedy z rogiem turzym w ręku.

Buceros, ptak, ob. Dzioborożec.

Buch Chrystjan Leopold, baron *Gelmersdorf*, geolog, * 1774 w Stolpe, w Brandeburgji, † 1853. Nauki pobierał wspólnie z Humboldtem w akademji górniczej we Freibergu, następnie odbywał liczne podróże w celu badań geologicznych. W r. 1797 ogłosił opis mineralogiczny Landecku, a wkrótce potem Zalcburga. Owocem podróży po Niemczech i Włoszech było: „Geognostische Beobachtungen auf Reisen durch Deutschland u. Italien“ (2 t., 1802—9). We Włoszech zbadał wulkany i znacznie zmodyfikował pogląd neptuniczny, jaki wyniósł z Freiberga. Zwiedził następnie Skandynawję („Reise durch Norwegen und Lappland,“ 2 tomy, 1810), i poznał, że ląd skandynawski wciąż się podnosi, potem wyspy Kanaryjskie („Physikalische Beschreibung der Kanarischen Inseln,“ 1825), zbadał wyspy Hebrydzkie i Alpy i już przy schyłku życia zwiedził powtórnie Norwegję. Paleontologji nadał taki kierunek, że możliwem jest ze szczątków życia zwierzęcego wyprowadzić najważniejsze wnioski o procesach tworzenia się skorupy ziemskiej. Oprócz prac powyższych, ważniejsze są: „Beiträge zur Bestimmung der Bergformation in Russland“ (1840); „Ueber die Verbreitung und Grenzen der Kreidebildungen“ (1849). Prace paleontologiczne zawierają się w monografjach: „Ueber Ammoniten“ (1832); „Ueber Terebrateln“ (1834) i w. in. Nakoniec jest autorem wybornej karty geognostycznej Niemiec i ościennych krajów (wyd. 2-ie 1832 w 42 sekcjach). Zupełny zbiór prac jego wyszedł w 4 t. (1876—85). Por. Życiorys **B.** w „Fortschritte der Naturwissenschaften“ (1857).

Buch Chrystjan Leopold.

Buchalterja, z niem. *Buchhaltung*, *księgowanie*, sztuka utrzymywania ksiąg handlowych, dokładnego w nich zapisywania wszelkich czynności, które kupiec dopełnia, aby w każdym czasie, tak samemu sobie, jak i innym, z postępu tych czynności mógł zdać rachunek i ich stan wykazać. Rozróżnia się **B.** *pojedyńczą* i *podwójną*, zwaną też *włoską*, została bowiem zaprowadzoną najpierw w miastach handlowych włoskich w XV w. **B.** *pojedyńcza* zapisuje każdy wypadek handlowy tylko raz i zaciąga tylko bezwzględne powiększenie się lub zmniejszenie ilości przedmiotów, posiadających wartość, tak, że dla każdej pozycji wyszukuje tylko jednego dłużnika czyli debitora, albo jednego tylko wierzyciela czyli kredytora. **B.** *podwójna* natomiast uważa w każdym wypadku zarazem powiększenie i zmniejszenie i każdą pozycję zaciąga dwa razy, wyszukując dla każdej zarazem wierzyciela i dłużnika. **B.** pojedyńcza przedstawia tylko stosunek, w jakim posiadłość nasza zostaje względem innych osób, ale nie okazuje zmian, zachodzących między oddzielnemi częściami naszej posiadłości; **B.** zaś podwójna prowadzi rachunek nie tylko z osobami, lecz i z przedmiotami, uosabiając je niejako. Tak np. kupiec zakupujący cukier za gotówkę, biorący więc na ten cel pieniądze, zakredytuje kasę, czyli pozycję tę zapisze *na dobro* kasy, natomiast *obciąży* rachunek cukru; kasa przedstawia tu wierzyciela, rachunek cukru dłużnika; wypadek ten zatem handlowy zapisany będzie w rachunku kasy w rubryce *kredyt* czyli *ma* (z prawej strony karty), w rachunku zaś cukru po stronie *debet* czyli *winien* (z lewej strony karty). Księgi handlowe rozdzielić można na *księgi źródłowe*, *główne* i *pomocnicze*. Księgi źródłowe są te, w których się notuje wypadki handlowe, t. j. tworzy się pozycje; tu należy brulljon czyli kladda, memorjał czyli prymanota, księga zakupu towarów czyli księga faktur, księga sprzedaży towarów czyli strazza. Do ksiąg głównych należy przedewszystkiem *dziennik* czyli *żurnal*, wykazujący wszystkie interesa, kolejno po sobie idące, i *księga wielka*, zaciągająca te interesy na właściwych rachunkach. W *księdze wielkiej* otwierają się rachunki dla wszystkich osób, z któremi handel jest w stosunkach, w **B.** zaś podwójnej oprócz tego i rachunki reprezentujące samego kupca; tych jest głównie 5, t. j. ogół towarów, kasa, papiery do zapłacenia, papiery do odebrania, strata lub zysk; księga zresztą wielka dzieli się na trzy: księgę kasową, księgę towarów i księgę główną do utrzymywania rachunków dłużników i wierzycieli. *Księgi bilansowe* (ob. Bilans) są dwojakie: jedne obejmują *bilans probierczy*, służący do przekonania się, czy nie zaszła pomyłka w przenoszeniu pozycji z dziennika do księgi wielkiej, drugie do zapisywania *bilansów zamknięcia*, które wypadają z corocznego zamykania rachunków księgi wielkiej. Bilansy te mogą się szczegółowo zapisywać w *księdze inwentarzy*, która w odstępach, zwykle rocznych, podaje stan posiadłości. Księgi pomocnicze mogą być bardzo rozmaite i zależą od natury handlu. Porównywanie ksiąg zowie się *kolacjonowaniem*, znoszenie fałszywie zaciągniętej pozycji, przez jej przeciwną — *stornowaniem*. Różnica między sumą strony *ma* a sumą strony *winien*, zowie się *saldo*. W szczególnem zastosowaniu **B.** być może bankową, kupiecką, przemysłową, rolniczą; rzeczą *buchaltera* jest stosować ogólne zasady do właściwych przypadków. Tak zwana **B.** *amerykańska* polega na tem, że dziennik jest poniekąd księgą główną i mieści w sobie cały obszar rachunków w kilku lub kilkunastu grupach zbiorowych. Korzyść księgowania tego polega na możności codziennego orjentowania się w wynikach ważniejszych operacji.

Digitized by Google

Podobna do niej jest *logismografja*, wprowadzona przez Cerboniego i zastosowana we włoskiem ministerjum skarbu. Najdawniejszym pisarzem o **B.** ma być zakonnik włoski Lucas Paciolo, któremu przypisują też wynalezienie **B.** podwójnej w dziele „Summa de arithmetia“ (1494). Z nowszych dzieł przytoczymy: Schiebe „Die Lehre von der Buchhaltung“ (13 wyd. 1891); Degranges „La tenue des livres“ (częste wydania); Rotschild „Taschenbuch für Kaufleute (32 wyd. 1890); Reischle „Die einfache und doppelte **B.**“ (17 wyd. 1890); Salomon „Gewerbliche **B.**“ (11 wyd. 1884); Goltz „Die landwirtschaftliche **B.**“ (7 wyd. 1892). Piśmiennictwo polskie ubogie jest jeszcze w podręczniki **B**-ji: Budny „**B.** ułatwiona“ (Wilno, 1826); Barciński „O rachunkowości kupieckiej“ (3 t., Warszawa, 1835); Kątkowski „Rachunek podwójny dla gospodarzy“ (Wilno, 1850); Pietrzycki „Nauka rachunkowości“ (Lwów, 1872); Dreziński „Teoretyczna i praktyczna nauka rachunkowości dla rękodzielników“ (Rzeszów, 1872); Nowicki „**B.** podwójna;“ Danilewicz „Nauka **B.** podwójnej“ (1887); Chwat „Wykład popularny **B.** podwójnej;“ K. Sękowski „**B.** podwójna“ (1888), oraz „Podręczna encyklopedja handlowa.“

Buchan Elżbieta, * 1738 r. w północnej Szkocji, † 1791; była założycielką sekty zwanej *Buchanistami* (1779), której członkowie wyrzekali się małżeństwa i wszelkich rozkoszy zmysłowych i wierzyli w blizki koniec świata. Żyli we wspólności i bardzo wstrzemięźliwie. Z jej śmiercią rozprzęgło się całe to stowarzyszenie. Por. Train „The Buchanites“ (Edymburg, 1846).

Buchan Aleksander, meteorolog, * 1829 r. w Kinneswood, kształcił się w Edymburgu, był tam następnie nauczycielem, a w r. 1860 został sekretarzem towarzystwa meteorologicznego szkockiego. Szczególnie ważne są badania jego nad rozkładem ciśnienia atmosferycznego i wiatrów na powierzchni ziemi; nad biegiem dziennym ciśnienia; nad przepowiadaniem przymrozków nocnych. Ogłosił: „Handy book of meteorology“ (2 wyd. 1868); „Introductory text book of meteorology“ (1871).

Buchanan Jerzy, poeta i historyk, * 1506 r. w Kilearn, w Szkocji, w hrabst. Stirling, † 1582; pierwotnie (1526) przebywał w Paryżu, gdzie był zwolennikiem reformacji. W roku 1534 przeniósłszy się do Szkocji, zjednał sobie względy Jakóba V i napisał kilka gorzkich satyr przeciwko mnichom, z których najgłośniejszą była p. t.: „Franciscanus.“ Uwięziony mimo protekcji króla, następnie uszedł do Francji, stąd do Portugalji 1547 r., w r. 1560 powrócił do Szkocji i przystąpił jawnie do nieprzyjaciół Marji Stuart; był potem nauczycielem Jakóba VI (późniejszego Jakóba I, króla Anglji), a po wstąpieniu jego na tron, członkiem rady stanu i kanclerzem pieczęci. Dzieło jego: „De jure regni apud Scotos“ (1579), zjednało mu znakomite imię między obrońcami ludu. Ostatnie lata żywota poświęcił pracy p. t.: „Rerum Scoticarum historia“ (1582). Śród nowszych poetów łacińskich zajmuje także wybitne stanowisko. Do lepszych jego prac należy dzieło poetyczne p. t.: „Epithalamium.“ Pisma jego wydali: Ruddman (2 t., Edymburg, 1715) i Piotr Burman (Lejda, 1725). Por. D. Irwing „Memoirs of the life and writings of George **B.**“ (2 wyd., Edymburg, 1817) i P. Hume Browne „G. **B.**, humanist and reformer“ (1890).

Buchanan Klaudjusz, teolog ewangelicki, * r. 1766 w Kambuslang, pod Glasgowem, † 1815 r.; znakomity misjonarz angielski w Indjach Wschodnich, głównie przyczynił się niezmordowaną pracą, wytrwałością i poświęceniem do podniesienia posłannictwa Anglji w Indjach pod względem religijnym. Napisał: „Christian Researches.“ Pracował nad wydaniem Pisma św. w jęz. syryjskim.

Buchanan Jakób, prezydent Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej, * 1791 w Stony-Batter, w Pensylwanji, † 1868 w Wheatland; adwokat, potem członek zgromadzenia prawodawczego, był wybrany po raz pierwszy w grudniu 1820 do kongresu waszyngtońskiego. W r. 1831 był wysłany jako poseł do Petersburga. Wróciwszy 1833 r. do kraju, wszedł jako reprezentant Pensylwanji do senatu. Pod prezydencją Polk'a (1845), sekretarz stanu do spraw zagranicznych, występował po stronie Anglji w kwestji granicy północno-zachodniej i przyczynił się wielce do przyłączenia Kalifornji po wojnie meksykańskiej. Pod prezydencją Pierce'a (1853) mianowany posłem przy dworze angielskim, nie zdołał wprawdzie doprowadzić do skutku układu co do spraw Ameryki środkowej, jednakże w manifeście ostendzkim z Madonem i Soulé był za koniecznością zdobycia Kuby (1854). Popierany przez stronnictwo demokratów, obrany został prezydentem Unji 4 marca 1857 r. Rządy jego jako prezydenta (1857—61) były niedołężne i dla państwa szkodliwe. Protegując bowiem niewolnictwo i chcąc je uczynić zasadą prawa państwowego, przygotował materjały palne do wojny domowej, która wnet po jego ustąpieniu wybuchła. Jakkolwiek nie mieszał się do niej czynnie, sprzyjał jednak secesjonistom. W stosunkach zewnętrznych trzymał się polityki słabej i chwiejnej. Por. J. Horton „Life of J. **B.**“ (New-York, 1856); Curtis „Life of J. **B.**“ (1883).

Buchanan Andrzej, mąż stanu angielski, * r. 1807, † 1882; od roku 1831 był sekretarzem sir Stratforda Caninga, ambasadora w Konstantynopolu, następnie attaché ambasady w Waszyngtonie, sekretarzem poselstwa we Florencji 1842 r., od r. 1844 w Petersburgu, od r. 1852 posłem w Szwajcarji, od 1853 takież stanowisko zajmował w Danji, od 1858 w Madrycie i Hawanie, od 1862 ambasadorem nadzwyczajnym w Berlinie, od 1866 w Petersburgu, od 1871 w Wiedniu. Wycofał się do życia prywatnego w r. 1878.

Digitized by Google

Buchanan Robert Wiljam, poeta i powieściopisarz angielski, * 1841, kształcił się w uniwersytecie w Glasgowie. Ogłosił: „Idyls and legends of Inverburn“ (1865); „London poems“ (1866); „White, rose and red“ (1870); „Master spirits“ (1873); „The city of dream“ (1888); dramaty: „Napoleon fallen“ (1871); „The witchfinder“ (1872); „A Madcap prince“ (1874); „The fleshly school of poetry“ (1872); powieści: „The shadow of the sword“ (1876, w przekł. polskim K. Dalewskiej „Cień miecza,“ 1890); „A child of nature“ (1879); „God and the man“ (1881); „New Abelard“ (1884); „Maxwell“ (1885); „That winter night“ (1886); „The moment after“ (1890) i inne.

Buchaniści, sekta fanatyków religijnych, założona w r. 1783 przez żonę garncarza z Glasgowa, Elżbietę Buchan (* 1738, † 1791) i mówcę White'a. Za rozpustę wygnano ich z miasta, i osiedli ze swymi wyznawcami w okolicach Thornhielu (na zachodzie Szkocji), gdzie razem mieszkali, wierzyli, że żywcem wzięci będą do nieba, w którem czekał ich ostatni wyraz rozkoszy zmysłowych. Małżeństwa nie uznawali, a dzieci mordowali. Założyli wioskę Crocketford, w której powoli wymarli. Ostatni z **B.** żył jeszcze w r. 1846 i przechowywał w swojem mieszkaniu kości Buchanowej. Por. Józef Train „Buchanites from First to Last“ (Edymburg, 1846).

Buchara, niegdyś najznaczniejsze państwo mahometańskie w Azji Środkowej, którego granice sięgały morza Kaspijskiego, Mongolji i Tybetu, dziś zajmuje tylko 205,000 klm. kw. i między Turkestanem, Afganistanem, Chiwą i rosyjskim krajem Zakaspijskim jest zawarte. Północno-zachodnią część kraju wypełniają stepy i pustynie, wschodnia zaś jest górzysta. Główną rzeką jest Amu-Darja, która stanowi południową granicę państwa. Ludność, której liczbę podają dziś na 1,800,000 głów, składa się z Uzbeków (200,000), którzy dzierżą tu władzę, koczujących Turkmenów, Tadżyków, którzy trudnią się rolnictwem, rękodzielnictwem i handlem, Kirgizów, Arabów, zajmujących się hodowlą koni i bydła, Persów i Żydów; wszyscy prawie wyznają islam sunicki; kler mahometański posiada wielką władzę. Pod względem oświaty **B.** przewyższa inne państwa mahometańskie. Władza absolutna znajduje się w ręku emira, który rządzi przy pomocy rozgałęzionej hierarchji urzędniczej. W stolicy znajduje się agent dyplomatyczny rosyjski. Rolnictwo wydaje zboża, tytuń, bawełnę, wino, owoce; hodują tu głównie owce, konie i wielbłądy. Na czele przemysłu stoi jedwabnictwo, wyrób bawełny, dywanów i przedmiotów metalowych. Handel wzmógł się bardzo w ostatnich latach; odbywa on się albo drogą karawanową do Orenburga, albo wybudowaną w 1888 r. koleją żelazną Zakaspijską. Towary rosyjskie znajdują ogromny zbyt na rynkach tutejszych. Armja w r. 1890 liczyła 12,000 ludzi i 200 armat i w ostatnich czasach została uorganizowaną na sposób rosyjski.

Buchara, główne miasto państwa t. n. nad odnogą rz. Serafszanu i przy drodze żelaznej Zakaspijskiej, rezydencja chana, 70,000 miesz., posiada wielką liczbę meczetów, szkół i bazarów; dla handlu jest **B.** środkowym punktem kraju.

Buchari v. Bochari (zwany także *Dżufi*) Abu Abdallah, * 810 w Bucharze, † 870 pod Samarkandą. Zwiedził Medynę i Mekkę, przewędrował Egipt i Azję, zbierając podania o życiu i czynach Mahometa. Kiedy zebrał 600,000 tradycji, wybrał z nich 7,275, które dziś uważane są za autentyczne i napisał z nich księgę p. t. „El-dżami es sahih“ czyli zbiór praw, którą mahometanie stawiają na równi z Koranem. Castellanie napisał do tego dzieła komentarze, które wydał w Lejdzie L. Krehl p. t. „Le recueil de traditions Mahometanes par El-Bochari“ (3 t., 1862—68).

Bucharski Andrzej, poeta i dramaturg rosyjski, * 1770, † 1833 w Wilnie. Służył początkowo w wojsku, od 1811—32 r. był dyrektorem poczt w Wilnie. Znał gruntownie literaturę polską. Oprócz wielu utworów lirycznych, napisał kilka komedji, jak „Lubownaja ssora“ (1806); „Płata tojuże monetoju.“ która miała powodzenie.

Buchau, ob. Bochów.

Buchau Daniel, * 1546 we Lwowie, † 1628 we Wrocławiu. Z ubogiej pochodząc rodziny, dosłużył się wysokich godności, był bowiem radcą cesarskim, palatynem, asesorem sądu praskiego, a w końcu baronem. Dwukrotnie wysłany w poselstwie do Moskwy, wydał ważne dzieło: „De ortu et progressu Moscoviae“ (1570), które wyszło także pod zmienionym tytułem: „Magni Moscoviae Ducis Genealogiae etc.“ (Frankfurt, 1600). Pomieszczone jest w zbiorze Starczewskiego „Ruthenicae Historiae Scriptores“ (t. 1, Berlin, 1841).

Buchbinder Józef, artysta malarz historyczno-religijny, * 1839 w Radzyniu w gub. Siedleckiej, syn malarza dekoracyjnego. W r. 1857 **B.** wstąpił do b. Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie, gdzie między innemi wymalował portrety: biskupa Benjamina Szymańskiego Kapucyna w Janowie, i pułkownika Michała Zembrzuskiego, swego opiekuna. W r. 1861 **B.** udał się za granicę, skąd przysłał do Warszawy na wystawę obraz św. Anny. W Rzymie wymalował obraz naturalnej wielkości i 12 mniejszych, na zamówienie ks. Dąbrowskiego. Od r. 1867 osiadł w Warszawie, zajmując się wyłącznie malowaniem obrazów religijnych. Obrazy jego znajdują się w całym kraju; w Warszawie posiadają — kościół Wszystkich Świętych: Ustanowienie Najświętszego Sakramentu, św. Stanisła-

Buchbinder Józef.

Digitized by Google

wa Kostki, przyjmującego św. Komunję, św. Jadwigi wyprawiającej syna pod Lignicę i portret ks. biskupa Hollaka, proboszcza tegoż kościoła; Św. Karola Boromeusza: Przemienienia Pańskiego, św. Marcina biskupa, Serca Pana Jezusa z klęczącym św. Franciszkiem Salezym, św. Matyldy, i św. Andrzeja apostoła; Narodzenia N. M. P. na Lesznie: św. Walentego, św. Antoniego Padewskiego i Serca Pana Jezusa; SS. Piotra i Pawła na Koszykach: trzy obrazy św. Franciszka; Św. Trójcy na Solcu: obraz św. Trójcy w ołtarzu wielkim. Nadto **B.** rysował na drzewie portrety i reprodukcje rodzajowe, do pism ilustrowanych w Warszawie, a przez lat 9 był kierownikiem działu artystycznego *Tygodn. Ilustr.*

Buchbinder Szymon, artysta malarz, brat Józefa, * 1852 również w Radzyniu. Uczęszczał do Szkoły Rysunkowej w Warszawie, po trzech latach udał się do akademji w Wiedniu, a po jej skończeniu do Krakowa, pod kierunek Jana Matejki. Tam wiele obrazów historyczno-rodzajowych wykonał, między któremi i obraz większych rozmiarów: „Zygmunt III w pracowni złotniczej." Z Krakowa wyjechał do Monachjum, skąd obrazy wysyłał na różne wystawy, przeważnie w małym formacie, i otrzymywał za nie medale srebrne i złote.

Buchbinder Szymon.

Bücheler Franciszek, filolog niemiecki, * 1837, od 1870 profesor uniwersytetu w Bonn, ogłosił: „Interpretatio tabulae Iguvinae" (Bonn, 1878—81); „Oskische Bleitafel" (Frankfurt, 1878); „Lexicon italicum" (1881) i „Umbrica" (1883). Redaguje *Reinisches Muzeum* od r. 1876.

Büchelt Karol Edward, miedziorytnik niemiecki, * 1835; wykonał z drezdeńskiej galerji obrazów wysoko cenione reprodukcje: „Madonna" Tycjana, „Jan Rodriguez" Murilla, „Magdalena" Franceschina, „Madonna Sykstyńska" Rafaela, Holbeina i inne.

Bucher Antoni, von, * 1746 w Monachjum, † 1817. Po rozmaitych kolejach losu był ostatecznie od r. 1778 plebanem w Engelbrechtsmünster. Znany jest powszechnie jako satyryk i przeciwnik Jezuitów. Celniejsze jego pisma są: „Charfreitagsprocession," „Faustenexempel," „Portiunkulabüchlein," „Christenlehre auf dem Lande," „Die Jesuiten auf dem Lande," „Allerneuster Jesuitenspiegel." Ogólny zbiór pism jego wydał J. Klössing młodszy, p. t. „Die Jesuiten in Baiern vor und nach Aufhebung" (6 t., Monachjum, 1819—20).

Bucher Lothar, radca legacyjny pruski, * 1817 w Neustettin, † 1892 w Glion nad jeziorem Genewskiem; z powołania prawnik, był w 1848 członkiem zgromadzenia narodowego w Berlinie, a w r. 1850, z powodu uchwały o odmowie podatków, uciekł do Londynu, gdzie do 1859 był dziennikarzem. W 1864 powołanym został przez Bismarcka na stanowisko pierwszego konsyljarza w ministerjum spraw zagranicznych i stał się prawą ręką kanclerza. Podczas wojny z Francją był przy Bismarcku w Wersalu. W r. 1876 został rzeczywistym tajnym radcą legacyjnym, na kongresie berlińskim był sekretarzem archiwistą. Ustąpił wraz z Bismarckiem d. 20 marca 1892 r. Por. Poschinger „Ein Acht und vierziger B.-s Leben und Werke" (Berlin, 1890—94); Busch M. „Graf Bismarck und seine Leute" (1879).

Bucher Bruno, brat Lothara, * 1826, kustosz muzeum sztuki i przemysłu w Wiedniu, napisał: „Die Kunst im Handwerk" (3 wyd., 1889); „Geschichte der techn. Künste" (t. 3, 1875—1892); „Katechismus der Kunstgeschichte" (3 w., 1890); „Reallexikon der Kunstgewerbe" (1884); „Die alten Zunft und Verkehrsordnungen der Stadt Krakau" (1889).

Buchez Filip Józef Benjamin, lekarz, filozof i historyk francuski, * 1796 w Matagne la Petite, w Ardenach, † 1865. W stowarzyszenia polityczne przeciw Bourbonom kilkakrotnie zawikłany i szczęśliwym wypadkiem od kary ułaskawiony, był w 1820 jednym z założycieli karbonaryzmu francuskiego; następnie stronnik Saint-Simonizmu, zerwał 1830 wszelkie stosunki z rewolucjonistami, oddał się wyłącznie naukom i założył pismo perjodyczne *Journal des progrès des sciences et institutions médicals* i *L'Européen* (1831). Główniejsze jego prace literackie są: „Introduction à la science d'histoire" (Paryż, 1833), oraz „Traité complet de philosophie au point de vue du catholicisme" (3 t., 1833—39). Wspólnie z Roux-Lavergne wydał także: „Histoire parlamentaire de la révolution française ou Journal des Assemblées nationales depuis 1789 jusqu'en 1815" (40 t., Paryż, 1833—38), zbiór niezmiernie ważnych materjałów historycznych do owej epoki. Po rewolucji lutowej wybrany był reprezentantem z departamentu Sekwany i został nawet prezesem zgromadzenia narodowego, lecz nie umiejąc odpowiedzieć temu stanowisku, usunął się po wypadkach 18 maja 1848. Zajął się znowu ulubionemi studjami i wydał jeszcze kilka dzieł, z których najważniejsze: „Histoire de la formation de la nationalité française" (2 t., Paryż, 1859). Por. „Ein Schüler Saint-Simon's" w „Unsere Zeit" (r. 1868, t. 4, cz. 2). Por. Geoffroy St. Hilaire „Notes sur Buchez" w „Revue encyclopédique" (1833); Bourquelot et Louandre „Littérature française" (Paryż, 1846).

Buchheim Rudolf, farmakolog, * 1820, † 1870; studja medyczne odbył w Dreźnie i Lipsku, od r. 1846 był profesorem farmakologji i historji medycyny w Dorpacie, od 1867 w Giessen. Oprócz rozpraw w „Journal für Pharmacodynamik" i w „Archiv für experimentelle Pathologie," ogłosił

Digitized by Google

„Lehrbuch der Arzneimittellehre" (3 wyd., 1878).

Buchholtz Teodor, wydał r. 1716 „Djarjusz traktatu rawskiego," zawartego w tymże roku między wojskiem saskiem i skonfederowanem.

Buchholtz był rezydentem pruskim w Warszawie za Stanisława Poniatowskiego od r. 1776, lecz z powodu nieudolności miał dodanych do pomocy naprzód Goltza, następnie Włocha Lucchesiniego; czynnym był do chwil ostatnich i opuścił Warszawę d. 26 kwietnia 1794. Por. Kalinka W. „Sejm czteroletni."

Buchholtz Paweł Ferdynand Fryderyk, historyk niemiecki, * 1768 w Altrupin, † 1843 w Berlinie; profesor akademji wojskowej w Brandenburgu, później mieszkał prywatnie w Berlinie. Rozpoczął zawód pisarski dziełem: „Darstellung eines neuen Gravitationsgesetze für die moralische Welt" (Berlin, 1802). Oprócz mnóstwa innych pism podobnego rodzaju wydał jeszcze: „Historisches Taschenbuch oder Geschichte der europäischen Staaten seit dem Wiener Frieden" (2 t., Berlin, 1814—37); „Journal für Deutschland" (Berlin, 1815—19), zamieniony później na pismo perjodyczne *Neue Monatschrift für Deutschland* (48 t., Berlin, 1820—35); „Geschichte Napoleon Bonapartes" (3 t., Berlin, 1817—30), po polsku wyszła „Odpowiedź na artykuł" umieszczony w jego dzienniku 1817 r.

Buchholtz Reinhold, zoolog i podróżnik, * 1837 we Frankfurcie nad Odrą, † 1876 w Greifswaldzie, poświęcił się naukom przyrodniczym i w 1869 r. odbył podróż podbiegunową na okręcie Hansa. Gdy statek ten uległ rozbiciu, załoga przez 200 dni tułała się po lodach i wreszcie dobiła do wybrzeży Grenlandji. W r. 1872 został profesorem zoologji w Greifswaldzie, w 1873-5 podróżował po Afryce zachodniej. Oprócz rozpraw, głównie entomologicznych, ogłosił: „Erlebnisse der Mannschaft des Schiffes Hansa bei der zweiten deutschen Nordpolfahrt" (1871). Por. Reinhold **B.** „Reisen in Westafrika" (1880).

Buchholtz (herb), ob. Bucholc.

Buchholz Jerzy, rektor szkoły, członek akademji *Nat. Curiosorum*, * 1688 r. w Keżmarku, * 1737; badał Karpaty pod względem geologicznym, o czem napisał kilka rozpraw.

Buchich, pisarz chorwacki, ob. Buczić.

Buchit, piaskowiec zeszklony przez zetknięcie z bazaltem.

Buchloe, rodzaj traw z jedynym gatunkiem **B.** *dactyloides*, zwanym *trawą Buffalo;* jest to nizka trawa, o 2—4 jednostronnych kłosach, stanowiąca najlepszą trawę prerji płn.-amerykańskich. W Texas pozostaje przez zimę zieloną, a gdy podczas skwaru letniego wysycha, deszcz kilkugodzinny wystarcza do ożywienia jej zieloności.

Buchman, herb polski, znany tylko z nazwy.

Buchmann, zwany *Bibliander* Teodor, * w Bischofzelu, w Szwajcarji, uczony teolog w Zurychu. Podzielając zdania Erazma z Roterdamu co do wolnej woli i predestynacji, wiódł spór naukowy z Wermigljuszem, który popierał w tym względzie zdanie J. Kalwina, oraz pisał przeciwko temu drugiemu. Wydał też „Alkoran" z życiorysem Mahometa.

Büchmann Jerzy, literat niemiecki, * 1822 w Berlinie, † 1884 tamże; wydał w 1864 „Geflügelte Worte," czyli zbiór sentencji, przysłów i cytat w różnych językach, i „Citaten-Schatz des deutschen Volkes" (1864). Por. **B.**-s Aufsatz „Sechshundert Korrespondenten" w *Gegenwart* z d. 27 września 1879.

Buchner Jan Andrzej, farmaceuta, * 1783 w Monachjum, † 1852, był profesorem farmacji w Landshut i prezesem instytutu farmaceutycznego w Monachjum. Wpłynął znacznie na rozwój farmacji, odkrył salicynę i między innemi napisał: „Lehrbuch der analytischen Chemie und Stöchiometrie" (1836), opracował toksykologję, farmację, fizykę i chemję w dziele zbiorowem „Inbegriff der Pharmacie" (Norymberga, 1827—36). Od r. 1815 redagował rozpoczęte przez Gehlena *Repertorium der Pharmacie;* pismo to prowadził dalej do 1875 syn jego *Ludwik Andrzej* **B.**, * 1813, † 1897, profesor farmacji w Monachjum. W 1871 powołany został do komisji berlińskiej, redagującej nową farmakopeę niemiecką, do której napisał komentarz (2 tomy, 1872—83), oraz dodatek (1887).

Buchner Józef Andrzej, historyk bawarski, * 1776 w Altenheimie, † 1854 w Monachjum. Będąc profesorem w Monachjum, wydał źródłowe dzieło: „Geschichte von Baiern," w 10-u księgach, od r. 600 do 1825 (Monachjum, 1820—1855).

Buchner Abraham, * 1789, † 1869, nauczyciel języka hebrajskiego b. Szkoły Rabinów w Warszawie. Ogłosił: „Katechizm dla młodzieży izraelskiej" w języku hebrajskim (Warszawa, 1825, przekład polski Rosenbluma, 1836); „Ocar luszon hakodesz," dzieło gramatyczne (Warszawa, 1830); „Moreh licdokoh" komentarz do sławnego dzieła Majmonidesa: „Przewodnik obłąkanych" (Warszawa, 1830), i „Kwiaty wschodnie," zbiór nauk moralnych i apoftegmatów z Talmudu i Midraszów (Warszawa, 1841), oraz „Der Talmud in seiner Wichtigkeit" i „Der Talmud in seiner Nichtigkeit" (1848).

Buchner Maks, podróżnik, * 1846 w Monachjum, studjował medycynę, w r. 1875 odbył podróż naokoło świata, 1878 wysłany był przez Towarzystwo afrykańskie do Afryki, przepędził pół roku w rezydencji Muata Jampo. W r. 1880 wrócił do Europy, a 1884 r. udał się z Nachtigalem znowu do Afryki i był konsulem niemieckim w Kamerunie. Po powrocie został dyrektorem muzeum etnograficznego w Monachjum. Ogłosił: „Reise durch den Stillen Ocean" (1878); „Kamerun" (1887).

Buchner Władysław, humorysta i satyryk, piszący pod pseudonimem Ner Buch, * 1860 roku

Digitized by Google

w Birkenhead w Anglji, uczył się w gimnazjum w Warszawie, 1872—1880. W r. 1887 objął redakcję pisma *Muchy;* od 1882—1887 współpracownik warszawskich pism humorystycznych. Roku 1885 napisał farsę p. t.: „Wesoła Warszawa" w 5 aktach grywaną w teatrzykach; 11 roczników kalendarzyka „Facet," wydawnictwo humorystyczne „Liliput" (1893) i „Dzidzia" (1895).

Büchner Jerzy, poeta niemiecki, * 1813 roku w Goddelau pod Darmstadem, † 1837 w Zürichu; będąc jeszcze studentem, miał udział w ruchach politycznych w Hesji. Z powodu wydanego przez siebie pisma ulotnego 1834: „Der hessiche Landbote" z dewizą: „Pokój chatom, wojna pałacom," przymuszony był uciekać. Krótko przed ucieczką napisał genjalny poemat: „Danton's Tod, dramatische Bilder aus der Schreckenszeit" (Frankfurt, 1835). Tłómaczył Wiktora Hugo „Lukrecję Borgję" i „Marję Tudor" i pozostawił w manuskrypcie komedję humorystyczną „Leonte i Lena." Pisma jego wyszły we Frankfurcie nad Menem, 1879 roku.

Büchner Ludwik, brat poprzed., pisarz przyrodniczy, * 1824 w Darmstadzie, poświęcał się najpierw studjom filozoficznym, następnie zwrócił się ku medycynie, i pozyskawszy stopień naukowy 1848 roku, osiadł jako lekarz praktyczny w Würzburgu. W r. 1854 został docentem w Tybindze, lecz po wydaniu rozgłośnego dzieła „Kraft und Stoff" (Frankfurt, 1855, 17 wyd. 1892, tłóm. polskie Mulskiego we Lwowie, 1869), w którem rozwinął pogląd skrajnie materjalistyczny, zmuszony był miejsce to opuścić i osiadł jako lekarz praktykujący w mieście rodzinnem. Z innych prac jego, oprócz artykułów zamieszczanych w pismach perjodycznych, wymienimy: „Natur und Geist" (1857); „Physiologische Bilder" (1861); „Aus Natur und Wissenschaft" (1862); „Die Darwinische Theorie" (5 wyd., 1890, streszczenie polskie B. Reichmana, 1869); „Der Mensch und seine Stellung in der Natur" (3 wyd., 1889); „Der Gottesbegriff und seine Bedeutung in der Gegenwart"(2 wyd., 1874); „Aus dem Geistesleben der Tiere" (3 wyd., 1880); „Liebe und Liebesleben in Tierwelt" (2 wyd., 1885); „Macht des Vererbung" (1882); „Thatsachen und Theorien" (1887); „Das künftige Leben und die moderne Wissenschaft" (2 wyd., 1891); „Das goldene Zeitalter" (1891). Pod względem naukowym zasłużył się głównie na polu medycyny sądowej; jako pisarz zaleca się siłą i zręcznością.

Büchner Ludwik.

Büchner Aleksander, młodszy brat poprzedniego, † 1827 roku, był docentem filozofji w Zürichu, w roku 1852 został prof. literatur obcych w Caen. Ogłosił: „Geschichte der englischen Poesie" (2 t., 1855) i „Französiche Literaturbilder" (2 t., 1858); „L'école romantique et la jeune Allemagne," „Kryloff et ses fables" (1877); „Essai sur Heine" i in.

Büchner Ludwika, siostra poprzedniego, * 1821 w Darmsztadzie, † 1877, autorka niemiecka. Napisała: „Die Frauen und ihr Beruf" (Lipsk, 1884); „Praktische Versuche zur Lösung der Frauenfrage" (Berlin, 1870). Pisała poezje i powieści, nadto redagowała od r. 1870 *Der Frauenanwalt.*

Buchola.

Bucholc *(Buchholtz)*, herb: W polu czerwonem trzy srebrne podkowy, ocelami do góry. U szczytu czajka w lewo („Księga herbowa" hr. J. Ostrowskiego).

Buchon Jan Aleksander, historyk francuski, * 1791 w Menetou-Salon, depart. Cher, † 1846 w Paryżu. Prócz niezmiernie ważnego dzieła: „Collection des chroniques nationales françaises" (47 t., 1824—29), zajmował się wydawnictwem wielu kronik i źródeł historycznych dla *„Panteonu literackiego*, a pomiędzy niemi ogłosił także „Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le 13-e siècle" (Paryż, 1840). Obok powyższych dzieł pracował gorliwie nad historją wypraw francuskich w wiekach średnich do Grecji, w którym to przedmiocie dzieła jego: „Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée" (2 t., Paryż, 1843—44) i „Histoire des conquêtes et de l'établissement des Français dans les états de l'ancienne Gréce sous les Ville-Hardouin" (Paryż, 1846), obejmują wiele ważnych i ciekawych objaśnień.

Buchonit, skała bazaltowa, odmiana bazaltu nefelinowego, ob. Bazalt.

Buchowiecki v. *Drogosław* odm., herb: W polu czerwonem nad barkiem półksiężyca złotego, strzała srebrna żeleźcem do góry. U szczytu 5 piór strusich.

Buchowiecki v. *Giejsztor* odm., herb: W polu czerwonem nad trzema poprzecznemi wrębami srebrnemi, ku dołowi zmniejszającemi się, dwie strzały bez opierzenia, wzdłuż przepołowione i ukośnie skrzyżowane. U szczytu trzy pióra strusie. Herb pochodzi z końca XVI wieku.

Buchowiecki v. Drogosław.

Buchowiecki v. Giejsztor.

Buchowiecki Leon, wysłany przez Stefana Batorego 1576 r. w poselstwie do Jana Groźnego, napisał „Doniesienie" o tem poselstwie, wydru-

Digitized by Google

kowane 1838 w № 10 Zbiornika księcia Oboleńskiego.

Buchowski Andrzej napisał wierszem historję Jana Sobieskiego, p. t.: „Prodigia scuti regalis," „Praesidium publicae felicatatis," wydany 1691 roku.

Buchowski Benigny, mnich benedyktyński, z XVII i XVIII w., kanclerz opactwa tynieckiego, poeta uwieńczony i autor wielu dzieł muzycznych; napisał wiele pieśni pobożnych p. t. „Cantus et fuctus," i w roku 1712 wydał w Krakowie: „Benigni Buchowski Benedictini Tynici Lyricorum Epigrammatum et Rythmorum Poemata."

Buchowski Kazimierz, matematyk, * 1783 w Giełczowie, pod Opocznem, † 1842, pobierał pierwsze nauki w Kielcach, wyższe w Wiedniu i Królewcu, 1805 był nauczycielem w Magdeburgu. Po utworzeniu Księstwa Warszawskiego był oficerem artylerji, a następnie, powróciwszy do dawnego zawodu, pracował jako nauczyciel w Płocku i Poznaniu, gdzie został dyrektorem gimnazjum. Ogłosił: „Początki wyższej analizy, czyli zasady rachunku różniczkowego i całkowego, z zastosowaniem do najważniejszych materji z matematyki czystej" (Poznań, 1822); „De logistica" (Poznań, 1828).

Buchoz Piotr Józef, lekarz, * 1731, † 1807, był lekarzem nadwornym króla Stanisława Leszczyńskiego, wówczas księcia na Lotaryngji. Napisał: „Médicine rurale et pratique, tirée des plantes usuelles de France" (1768); „Traité de phtisie pulmonaire" (1769) i w. in.; w polskim przekładzie istnieje „Krótka wiadomość o kawie" (Kraków, 1795).

Buchsbaum (Puchsbaum) Hans, † 1454. Był jednym z budowniczych katedry św. Stefana w Wiedniu. W r. 1451—52 wybudował przedzalnię w Kreuz przy Wienerbergu.

Buchsbaum Jan H., ob. Bucksbaum.

Buchta, z niem. zatoka; w mowie orylów, **B.** *pierwsza* znaczy trzecią *plenicę*, czyli trzeci rząd drzew, składających jeden tak zwany *pas;* czwarty zaś rząd zowie się *drugą buchtą* lub *przedcalem*. Myśliwi nazywają *buchtą* miejsce poryte przez dzików.

Buchta.

Buchta v. *Odrowąż* odm., herb: W polu czerwonem z klamry srebrnej ku dołowi ostremi, wykręconemi wąsami zakończonej — strzała srebrna bez opierzenia. U szczytu 5 piór pawich między dwiema trąbami srebrnemi.

Buchta Ryszard, podróżnik afrykański, * 1845 w Radłowie w Galicji, † 1894 w Wiedniu; w roku 1878—80 odbył podróż po Białym Nilu do Ugandy i wrócił przez kraj Niam-Niam i Dar-Fertit. Ogłosił: „Die Oberen Nilländer" (1881); „Der Sudan und der Mahdi" (1884); „Der Sudan unter aegiptischen Herrschaft" (1888).

Buchtarma, *Buchterma* lub *Bukterma*, rzeka w Syberji zachodniej; powstaje z dwóch strumieni, z których jeden wypływa z małego Ałtaju, drugi z gór Chołzuńskich. Ubiegłszy 380 klm., wpada do Irtysza 4 odnogami pod fortecą *Buchtarmińską*. Okolice jej obfitują w kopalnie miedzi, złota i srebra.

Bucień, u Jundziłła nazwa rodzaju roślin, *okrzyn* (ob.); jest też nazwą gatunku Ammi visnaga. (Ob. Aminek).

Buckau, miasteczko w prowincji Saskiej, o 2 klm. od Magdeburga; ma 17,000 miesz., wielkie odlewnie żelaza, fabryki machin, porcelany i t. d. W r. 1887 włączone zostało do Magdeburga i odtąd stanowi część składową tego miasta.

Bückeburg, stolica księstwa Schaumburg-Lippe, rezydencja władz krajowych; ma 5,620 miesz. (1895), zamek, 3 kościoły i synagogę. W poblizkim lesie—pałac, zwany *Zum Baum*, z grobowcem feld-marszałka hr. Wilhelma **B.** Herder był tu od r. 1771—76 kaznodzieją nadwornym.

Bucki, herb polski, znany tylko z nazwy.

Bucki Tomasz, * w Wielkopolsce, w połowie XVI w., pobierał początkowe nauki u Jezuitów w Poznaniu; później proboszcz pacanowski i kustosz kolegjaty św. Michała w Krakowie, † 1615, wydał po łacinie: „Pochwały sławnych i znakomitych wieku XVI Polaków;" tudzież „Oratio in anniversario Illmi ac Reveren. D. Hieronimi Comitis a Rozrażów olim Episc. Vladislav. et Pomer," (Kraków, 1601). Por. F. M. Sobieszczański. *Encykl.* S. Orgelbr.

Buckingham, hrabstwo w południowej Anglji, obejmujące 1,925 klm. kwadr., z ludnością 185,284, z miastem *Buckingham* nad rz. Ouse, 3,500 m.; o godzinę drogi od tego miasta leży sławny park Stowe, ze wspaniałym zamkiem, niegdyś rezydencją księcia Buckingham. Mieszkańcy zajmują się głównie rolnictwem i chowem bydła i wysyłają wiele kaczek do Londynu. Stolicą hrabstwa jest m. Aylesbury.

Buckingham, hrabiowie i książęta, wiodący swę nazwę od miasta Buckingham. Imię to służyło kilku rodzinom angielskim. W r. 1377 król Ryszard II nadał tytuł hrabiego **B.** swemu wujowi Tomaszowi, księciu Gloucester, od którego przeszedł 1455 na zięcia jego hrabiego Edmunda Stafford, 1403 poległ w bitwie pod Schrewsbury 1444 r.; syn jego Humphore, mianowany przez Henryka VI księciem **B.**, poległ 1460 pod Northampton. Jego wnuk, Henryk, stronnik Lankastrów, został 1483 ścięty. Henryk VII powrócił znowu starszemu jego synowi Edwardowi tytuły i majątek, i ten pod panowaniem Henryka VIII był wielkim konetablem, ale strącony przez kardynała Wolsey'a, został ścięty 1521. Jego syn odziedziczył tylko tytuł hrabiego Stafford. Dopiero Jakób I mianował osławionego swego fa-

Digitized by Google

woryta Jerzego Villiers (* 1592), naprzód 1617 margrabią, a potem 1623 księciem **B.** Ten, poróżniwszy króla z Hiszpanją, a jego następcę Karola I z Francją i z własnym narodem, został zamordowany 27 sierpnia 1628 przez uwolnionego od służby porucznika Feltona. Por. Gardiner „History of England from the accession of James I" (Londyn, 1884). Syn jego i następca Jerzy Villiers, książę **B.**, * 1627, walczył podczas wojen rewolucyjnych pod sztandarami króla, schronił się potem do Francji 1651 i powrócił do kraju jeszcze za protektoratu Kromwella. Zostawszy po restauracji ulubieńcem Karola II. mianowany był członkiem ministerjum Cabala 1669 roku, ale wkrótce 1675 popadł w niełaskę; † 1688 bezdzietnie. Z licznych pism jego, znaną jest komedja „The rehearsel." Zbiór jego pism wydany w Londynie 1704—1764. W r. 1703 został John Sheffield księciem Buckingham. * 1649, † 1720, jako wielki dygnitarz państwa. Lecz i ta rodzina wygasła 1735. W r. 1784 Jerzy hrabia Temple (* 1753, † 1813), z rodu Grenville, został margrabią **B.**, a syn jego Ryszard (* 1776, † 1839),

Buckingham Jerzy Villiers.

który 1796 r. zaślubił Annę Elizę, córkę księcia Chandos, z rodu Plantagenetów, mianowany był 1822 r. księciem **B.** i Chandos. Jedyny syn tego ostatniego, Ryszard Plantagenet, książę **B.** i Chandos, * 1797, † 1861 r., należał do stronnictwa torysów, do którego jeszcze ojciec jego był przeszedł; bronił praw zbożowych i podczas bilu reformy przeprowadził prawo wyborcze dzierżawców. Posiadał wielką popularność wśród ludu i zwany był powszechnie: *The farmers friend* („Przyjaciel dzierżawców"). Powołany 1839 roku do izby wyższej, mianowany został w roku 1841 wielkim pieczętarzem państwa, ale w r. 1845 usunął się z powodu kwestji zbożowej. Nie mogąc podźwignąć nadwerężonego przez ojca majątku rodzinnego, ogłosił się 1848 bankrutem, skutkiem czego wszystkie skarby sztuki, kosztowne meble i piękne stadniny zostały sprzedane w książęcej rezydencji Stowe, a wspaniały pałac wynajęty; sam zaś przymuszony był ograniczyć się szczupłą rentą, którą mu syn jego Ryszard Plantagenet, margr. Chandos, wypłacał; * 1823, † 1889 w Londynie. Wydał „Mémoirs of the court of George IV" (Londyn, 1859); „Memoirs of the court and cabinets of William IV and Victoria" (1861). Po śmierci wyszły jeszcze „The private diary of Richard, first duke of **B.**" (Londyn, 1862). Ten ostatni zasiadał 1846—57 w parlamencie i był 1852 w gabinecie Derby ministrem skarbu. Ojciec ostatniego wydał przechowywane w familijnem archiwum dokumenty i korespondencje, p. t.: „Memoirs of the Court of George III" (Londyn, 1855); „Courts and Cabinets of William and Victoria" (Londyn, 1861), które wiele rzucają światła na historję Anglji, zwłaszcza na intrygi stronnictwa dworskiego w bieżącem stuleciu. Por. Stern „Geschichte der Revolution in England" (Berlin, 1881, w „Universal Geschichte" Onckena); Rawson Gardiner „History of England from the accession of James I" (Londyn, 1803).

Buckinghamshire John Sheffield, książę, wojownik, mąż stanu i pisarz angielski; * 1649 roku, † 1721. Wychowywał się w Paryżu, podczas wojny holenderskiej służył w marynarce, następnie dla wykształcenia się w sztuce wojennej zaciągnął się do armji Turenne'a. Za Jakóba II był jego szambelanem i ulubieńcem. Za królowej Anny, z którą w ścisłych zostawał przedtem stosunkach, został wielkim pieczętarzem, ale z nienawiści ku ks. Marlburough wystąpił z ministerjum. Po upadku swego przeciwnika wrócił do dworu i, piastując wysokie urzędy, wywierał nieograniczony wpływ na wszystkie czynności rządu. Po śmierci Anny stanowił z kilku innymi regencję aż do przybycia Jerzego I, za którego jako torys przeszedł do opozycji. Poezje jego, szczególnie: „The vision," „Essay an Poetry" i „Essay an Satire," wielce w swoim czasie cenione, zdradzają dobry smak i wiele dowcipu, ale brak im oryginalnej twórczości; tragedje nic nie warte; „Memoires" za to bogatą treść zawierają; kompletne wydanie dzieł jego wyszło w Londynie 1723 i 1729 (2 t.).

Buckland Wiljam, geolog, * 1784 w Tiverton w Devonshire, † 1856, od 1813 był profesor mineralogji, a od 1818 i geologji w Oksfordzie, później dziekanem opactwa westminsterskiego w Londynie. Główne jego dzieła są: „Reliquiae diluvianae" (1824) i „Geology and Mineralogy, considered with reference to natural theology" (2 t., 1836, 4 wyd., 1869). Oba te dzieła weszły w skład książek Bridgewatera (ob.), a lubo pisane są ze stanowiska teologiczno-teleologicznego, były przedmiotem silnych napaści ze strony duchowieństwa angielskiego, co wszakże nie przeszkodziło ich znacznemu rozpowszechnieniu się. Wiele jego prac rozrzuconych jest po pismach naukowych. „Description of the South-Western coal districts of England" dotąd ma znaczenie.

Buckland Franciszek Travelyon, ichtyolog, syn poprz., * 1826, † 1880, był od 1854 do 1863 lekarzem wojskowym, następnie poświęcił się hodowli ryb i własnym kosztem założył w South Kessington wzorowe akwarjum; 1867 został inspektorem hodowli pstrągów w Anglji i Szkocji. Ogłosił: „Familiar history of british fishes" (1873); „Fish-hatching" (1863); „Log-book of a fisherman and zoologist" (1875); „Notes and jottings from animal life" (1882).

Digitized by Google

Bucklandiaceae, rodzina roślin, ob. Hamamelidaceae.

Buckle Henryk Tomasz, genjalny historyk angielski; * 1823 w Lee, † 1862, na tyfus w Damaszku. Otrzymawszy staranne wychowanie, pracował początkowo w kantorze. Dopiero po śmierci ojca (1848), bogatego kupca, odziedziczywszy znaczny majątek, mógł się zająć ulubionemi studjami naukowemi, których owocem, oprócz szkiców „On Liberty" i „On the Influence of Women," jest znakomite dzieło: „History of Civilisation in England" (4 wyd., Londyn, 1866); polski przekład dał Zawadzki (3 t., Lwów, 1862—68); w dziele tem nie tylko Anglja, lecz i inne narody europejskie są przedmiotem badań. Praca ta, celująca niezmiernym ogromem wiedzy, wielkiem bogactwem nowych poglądów i swobodą myślenia, postawiła **B.** w rzędzie najznakomitszych historyków i, mimo wielu czynionych jej zarzutów, nie przestaje być dziełem pierwszorzędnej wartości i płodem genjalnego umysłu. **B.** stworzył metodę nowego zupełnie, zgodniejszego z czasem i faktami, traktowania historji; wskazał drogę, którą postępować należy, aby dojść do rzeczywistych filozoficznych i cywilizacyjno-historycznych rezultatów, jakich dotąd jeszcze nie osiągnięto. Oprócz powyższego dzieła mamy jeszcze w tłómacz. polskiem St. Czarnowskiego „Wpływ kobiet na postęp wiedzy" (Warszawa, 1867). Biografję **B.** napisał Asher 1867 i Huth w 2 tomach w r. 1880. Po śmierci **B.** wydane zostały jego pisma pośmiertne p. t.: „Miscellaneous and posthumous Works" (1872). Por. Glennie „Pilgrim memoires, or travels and discussions in the birth countries of christianity, with the late H. T. **B.**" (Londyn, 1875 i 1880).

Bucksbaum *(Buxbaum)* Jan Henryk, botanik, * 1694 w Merseburgu, † 1730 r. Po ukończeniu nauk uniwersyteckich, udał się do Petersburga i po długich podróżach po Rosji i Syberji, mianowany został członkiem akademji nauk i profesorem gimnazjum. Ogłosił: „Enumeratio plantarum accuratior in agro Halensi vicinisque locis crescentium una cum earum characteribus et viribus" (1726); oraz „Plantarum minus cognitarum circa Bysantium et in Oriente observatarum, centur. V" (1728). Od niego nazwany został rodzaj mchów *Bucksbaumia.*

Bucsecs *(Buczecz)*, najwyższa góra w Karpatach siedmiogrodzkich, w okręgu Fogaraskim.

Bucsum (Butsum), wieś w Siedmiogrodzie, 3,500 miesz., kopalnie złota. W pobliżu góra *Tunata Goala* (piorunowy pocisk), składająca się z wysokich bazaltowych słupów pryzmatycznych, z których dolne stoją, a górne leżą.

Buczacki Michał, herbu Abdank, † 1438 r., w czasie zaburzeń na Litwie, za panowania Władysława Jagiełły, zajął Kamieniec, wyparłszy z niego Dowgirda, wojewodę wileńskiego, i utrzymał całe Podole dla Polski. Walczył często i szczęśliwie z Tatarami, ale w r. 1438 napadnięty przez nich niespodzianie, poległ w bitwie.— Z tego samego rodu **Buczacki** *Jan*, około r. 1462 był wojewodą podolskim; *Michał*, brat jego, w tymże czasie był kasztelanem kamienieckim, *Jakób*, w r. 1479 wojewodą podolskim; **Buczacka** była żoną Stanisława Reja, ojca Mikołaja, pisarza. Por. Anatol Lewicki „Powstanie Świdrygiełły" (Kraków, 1892, str. 202); Niesieckiego „Herbarz;" Kniaziołuckiego „Materjały do biografji Mikołaja Reja" (Kraków, 1892).

Buczacki Jakób, herbu Abdank, biskup kamieniecki 1518, później chełmski, a 1538 r. płocki; † 1541. Mąż szanowany w kościele i opiekujący się naukami, zostawił po sobie najpochlebniejsze wspomnienie. Por. Krzyżanowski „Katedra płocka" (Płock, str. 38).

Buczacz, miasto galicyjskie w obwodzie Stanisławowskim, nad rz. Strypą, 11,000 miesz. Pamiętne jest nieszczęśliwym traktatem, zawartym 18 października 1672 pomiędzy Turcją a Polską, na mocy którego Kamieniec z województwem Podolskiem pozostał w ręku Turków, Ukraina została oddaną Kozakom, a Polska obowiązała się płacić Turcji corocznie po 22,000 dukatów. Obecnie miasto posiada kościół i klasztor księży Bazyljanów, tudzież szkołę normalną i gimnazjum; piękny ratusz tutejszy stał się w r. 1859 pastwą płomieni; z dawnych zabytków są wspaniałe ruiny dwu zamków, jednego pod miastem, niegdyś rezydencji starosty kaniowskiego, Mikołaja Potockiego, drugiego w pobliżu, zwanego Podzameczek.

Buczar Piotr, * 1815, ksiądz chorwacki, pisał wiele artykułów treści teologicznej i filozoficznej i wydał zbiorek nowel p. t.: „Opowiadania wiejskie" (1875), tudzież opis podróży do Rzymu „Put u Rim" (1877).

Buczek Józef Ignacy, prawnik austrjacki, * r. 1741 w Przyborzu na Morawach, † 1821 w Pradze. Odbywał studja filozoficzne w Ołomuńcu, prawo w Wiedniu, podczas wojny Siedmioletniej służył w wojsku. W r. 1774 był profesorem ekonomji i cenzorem pism politycznych w Pradze. W roku 1810 wyniesiony został do dziedzicznego stanu rycerskiego. Napisał: „Versuch über d. Absichten d. Landesregierung bei Leitung der Landwirtschaft" (1766); „Abhandlung von d. Polizei" (1788); „Geschichte und Betrachtungen über d. böhm. alte und neue Finanzwesen" i wiele innych.

Buczicz *(Buchich)* Michał, proboszcz z Belicy, w Chorwacji. Za czasów reformacji gorliwie rozkrzewiał ewangelicyzm i w tym celu pierwszy zaczął pisać książki dla ludu w języku narodowym, które drukował w Nedelicach pod Warażdynem, w drukarni założonej przez Jerzego hr. Zryńskiego. Oprócz innych tłómaczeń przełożył cały Nowy Testament, z którego jednak nie ocalał ani jeden egzemplarz. Prócz tego: „Katechizm chorwacki dla luteranów" i po łacinie dzieło p. t. „Contra praesentiam Corporis et Sanguinis Chri-

Digitized by Google

sti Domini in Sacramento Eucharistiae," ok. 1573.

Buczniowce, wieś, ob. Podole.

Buczniowskie starostwo niegrodowe. Mieściło się w województwie Ruskiem, ziemi Halickiej, powiecie Trębowelskim. Podług lustracji z r. 1628 powstało z dawnego starostwa Trębowelskiego i składało się z miasta Buczniowa i wsi: Poczapińce czyli Tenałniki, Chodaczków, Zabójki, Domameryńce, Dłużanka, Łośniów, Osłalice, Hleszczowa i Iławce. Pozostałe do r. 1771 wsi z tego starostwa, były w posiadaniu Elżbiety z Potockich Rudzińskiej, wojewodziny mazowieckiej, która z nich opłacała kwarty złp. 8,566 gr. 15, a hyberny złp. 121 gr. 16. Po zajęciu tego starostwa przez rząd austrjacki, wedle kontraktu zamiany z r. 1798, posiadłość tę oddano jako częściowe wynagrodzenie za dobra Ułoróp i inne wsie spadkobiercom hrabiego Antoniego Bilskiego, w wartości złotych reńskich 118,300.

Buczowice (*Budczowice* lub *Budźowice*), miasto okręgowe w marg. Morawskiem, nad Litawą, 3,000 miesz., znakomity zamek księcia Lichtensteina, wybudowany w latach 1567—1581 w stylu Odrodzenia, z krużgankiem z trzech stron w stylu jońskim, rzymskim i korynckim. W r. 1645 był oblegany przez Szwedów, którzy zostali odparci przez załogę, złożoną z 200 ludzi.

Bucsy Emil, pisarz i poeta madziarski, * w r. 1784 w Koloszy, † 1839. Wystąpiwszy z zakonu pijarskiego, został 1821 r. prof. teologji w Białogrodzie siedmiogrodzkim. Pisał liczne poematy i rozprawy estetyczne, które znamionują w nim głębokiego myśliciela i znawcę literatury klasycznej. Przełożył na język madziarski Platona.

Buczyna, owoce buku (ob.).

Buczyna, herb polski, znany tylko z nazwy.

Buczyński (z Olszyny) Stanisław, herbu Strzemię, posiadał wielkie względy u cara Dymitra Samozwańca, przez którego, po wstąpieniu jego na tron, mianowany był kanclerzem, a nawet wysyłanym był w poselstwie do Anglji. Dalsze jego losy, jako i brata jego, *Jana*, który był sekretarzem Dymitra Samozwańca, nie są wiadome.

Buczyński Wincenty, Jezuita, * 1789 na Białej Rusi, † 1853; kształcił się w Połocku; między innemi napisał: „Rozprawa historyczna o słuszności wyroku, którym zakon Templarjuszów był zniesiony" (1818); „Institutiones doctrinae religionis, in quibus principia philosophica ad veritatem religionis applicantur" (Wiedeń, 1842); „Institutiones philosophiae" (3 t., 1843(.

Buczyński Roman, urzędnik i dziennikarz, * 1839, kształcił się w uniwersytecie charkowskim, od r. 1862 był nauczycielem gimnazjum w Kielcach, od r. 1873 pracował w b. Komisji Sprawiedliwości. Prace swe pomieszczał w wielu czasopismach warszawskich, od r. 1862 oddzielnie wydał: „O jurysdykcji karnej w stosunkach międzynarodowych" (Warszawa, 1872); „Stan moralny naszego społeczeństwa" (Warszawa, 1874); „Nasza własność ziemska" (1887); „Zarysy stanu moralnego naszego społeczeństwa" (2 tomy, 1884 i 1886).

Buckienniki starostwo niegrodowe. Było położone w województwie i pow. Trockim. Od r. 1766 składało się z wsi i dóbr: Głośniki, Pryga, Barcie, Bobrowniki, Gaje i Morgelowka. Od roku 1766 było w posiadaniu Wiktorji Konarskiej, która opłacała z niego kwarty złp. 464, a hyberny złp. 160.

Buda, brat Atylli i jego zastępca, podług podania założył miasto Budę.

Budaeus, właściwie **Budé** Wilhelm, jeden z największych uczonych francuskich swego czasu, * 1467 w Paryżu, † 1540 tamże, na urzędzie bibljotekarza królewskiego. Z dzieł jego najwyżej były cenione: „De asse et partibus ejus" (1514), oraz „Commentarii linguae graecae" (1529). Podczas Nocy św. Bartłomieja rodzina Bude przymuszoną była uciekać z Francji; część jej znalazła schronienie w Szwajcarji, część zaś pod nazwiskiem Budde, osiadła na Pomorzu, gdzie zmieniła nazwisko na *Buddeus* (ob.). Z innych prac W. **B.** wymienić należy: „Adnotationes in Pandectas priores" (Paryż, 1508); „De transito hellenismi in Christianismum" (1535); „De l'institution du prince" (1547); „Forensia" (1548). „Opera omnia" wydał C. S. Curio (Bazylea, 1557).

Budaeus (Budé) Wilhelm.

Budaeus, *Buddeus* Bogumił Krystjan J., historyk łużycki, był lekarzem w Kamieńcu na Łużycach, † 1770. Oprócz ważnego dzieła „Singularia historico-literaria Lusatiae," pisał liczne artykuły do *Dresdner Anzeiger*.

Budal Hans, rzeźbiarz norweski, * 1830, † r. 1879. Z prac jego wyróżniają się: „Dziecię, bawiące się z kotkiem," „Dziewczę z ptaszkiem nieżywym," „Chrystus Pan na krzyżu," popiersia króla Karola XV, królowej Ludwiki i t. d.

Budapeszt, stolica królestwa Węgierskiego i główne miasto komitatu Peszteńskiego, po obu stronach Dunaju. **B.** składa się z położonej na prawym brzegu Budy (niem. *Ofen*) i z leżącego na lewym brzegu Pesztu razem z wyspą św. Małgorzaty; oba te miasta połączone zostały w jedno w r. 1872 na zasadzie uchwały sejmowej. **B.** składa się z 10 odrębnych części, z których trzy leżą na prawym brzegu Dunaju, a pozostałe 7 na lewym. Obubrzeżne części **B.** połączone są z sobą przez trzy mosty: Małgorzaty, żelazny, na filarach zbudowany, dalej most łańcuchowy, zbudowany w r. 1842—49, długi 390 m., szeroki 12,6 m., i nakoniec most kolei żelaznej. Najpiękniejsze

Digitized by Google

ulice i place znajdują się we właściwym Peszcie, zwłaszcza w dzielnicy Leopoldyńskiej, Józefińskiej i Terezjańskiej: Królewska, Andrassego ze 150 pałacami w stylu Odrodzenia; Waitzener Ring, wspaniały bulwar, oddzielający dzielnicę Józefińską od Terezjańskiej; dalej ulice: Akademicka, Dorotejska, Palatyńska, Kerepesi, Ullo. Z placów zasługują na uwagę: ratuszowy, uniwersytecki, Franciszka Józefa, sejmowy, Petőfiego i inne. Szczególnie wspaniale wygląda miasto od strony Dunaju, gdzie wzdłuż brzegów ciągną się piękne bulwary Franciszka Józefa i Rudolfa. Wogóle rząd i naród wytrwale dążą do tego, aby **B.** uczynić jednem z najpiękniejszych i najozdobniejszych miast Europy. Z pomiędzy mnóstwa wspaniałych gmachów wyróżniają się: kościoły katolickie, jak: parafialny, pochodzący z r. 1500, uniwersytecki z r. 1698, św. Macieja z czasów Beli IV, bazylika, której budowę rozpoczęto w r. 1851; najwspanialszym pomnikiem architektury świeckiej jest zamek królewski, wzniesiony w Budzie przez Marję Teresę w r. 1749—1771, ze zwróconym do Dunaju 180 m. długim frontem, z kościołem św. Zygmunta i skarbcem królewskim. Dalej olbrzymi gmach parlamentu, niedawno w stylu gotyckim wykończony, którego front, zwrócony do Dunaju, ma 265 metrów długości, a kopuła 98 m. wysokości; pałac ministra honwedów, pałace prezesa ministrów, akademji, poszczególnych ministerjów, pałac redut z olbrzymią salą, muzeum narodowe, stary i nowy ratusz, gmach opery, teatr narodowy, ogromne koszary, dworce dróg żelaznych i inne. Miasto zdobi mnóstwo ogrodów, skwerów i bulwarów, a na placach znajduje się wiele pomników znakomitych ludzi. W r. 1890 miasto liczyło 486,671 miesz., z garnizonem zaś 500,818. Z ogólnej liczby ludności przypada na Węgrów 67%, na Słowian 5,6%, na Niemców 23,7%; według religji było w r. 1880-m: 316,057 rzymskich katolików, 103,317 izraelitów, 37,895 reformowanych, 28,018 wyznania ewang.-augsburskiego. Najznakomitszą gałąź przemysłu stanowią młyny parowe, zatrudniające przeszło 3,000 robotników; dalej fabryki machin, wyrobów żelaznych, statków rzecznych, wielkie browary, dystylarnie, drukarnie, fabryki wyrobów szklanych i porcelanowych, instrumentów muzycznych, przetworów chemicznych, mebli, ubiorów, obuwia. Głównemi przedmiotami handlu są: zboże, mąka, materjały palne, skóry, wełna, wino, owoce, bydło rogate etc. Na Dunaju krąży mnóstwo statków parowych, a ze wszystkich stron dążą do **B.** linje dróg żelaznych. Pomoc handlowi przynoszą także giełdy, mnóstwo banków i towarzystw akcyjnych. Wśród zakładów naukowych pierwsze miejsce zajmuje uniwersytet królewski, założony w r. 1635 przez prymasa Pasmany'ego w Tyrnawie, 1777 przeniesiony do Budy, 1783 do Pesztu; składa się z czterech fakultetów (teologja katolicka, prawo, medycyna i filozofja) i liczył w r. 1891-ym 3,502 słuchaczów; przy uniwersytecie znajduje się bibljoteka z 210,000 tomów i mnóstwem rękopisów i wiele gabinetów, laboratorjów, klinik i t. d.; dalej idą: politechnika, akademja weterynaryjna, szkoła dla oficerów honwedów, 8 gimnazjów, 8 szkół realnych wyższych, szkoła kadetów, akademja handlowa, seminarjum duchowne katolickie, akademja muzyczna, różne zakłady naukowe specjalne i mnóstwo szkół niższych. **B.** posiada bogate muzeum Narodowe, akademję umiejętności i różne stowarzyszenia naukowe i literackie. Znajduje się tu wielki zakład dla obłąkanych, 27 szpitali, królewski zakład dla ociemniałych i inne zakłady dobroczynne. Osobliwością **B.**, prócz winnic na Górze Winniczej przy Starej Budzie, są źródła mineralne i kąpiele siarczane. **B.** jest siedliskiem parlamentu węgierskiego, ministerjów i wszystkich centralnych władz i wyższych urzędów krajowych; jest rezydencją księcia-prymasa Węgier,

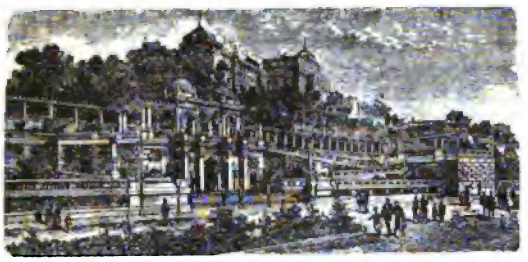

Wejście do pałacu królewskiego w Budapeszcie.

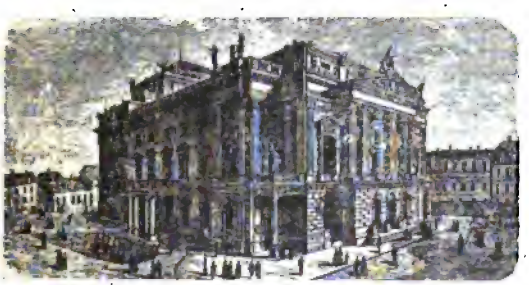

Teatr w Budapeszcie.

Dworzec w Budapeszcie.

Digitized by Google

biskupa obrządku wschodniego, superintendentów kościołów ewangelickich i komisji centralnej izraelickiej. Obywatele wybierają burmistrza i 400 reprezentantów; oprócz burmistrza jest nadburmistrz, mianowany przez monarchę. Burmistrz z magistratem prowadzi gospodarstwo. Stara Buda była niegdyś kolonją rzymską Acineum, następnie miał tu przemieszkiwać Attyla. Właściwie powstała **B.** dopiero za św. Stefana. Peszt był również osadą rzymską. Za podboju tureckiego od r. 1541—1688 była Buda rezydencją baszy. W XVIII w. zaczyna się rozwój miasta, który w drugiej połowie XIX stulecia stał się szczególnie szybkim. Por. Hevesi „**B.** und seine Umgebungen" (Budapeszt, 1873); Kőrösi „Die Hauptstadt **B.** im Jahr 1881" (2 t., Berlin, 1882).

Budberg von Boennigshausen, herb: Na tarczy 5-dzielnej, w polach I i IV błękitnych — lew złoty w koronie z gałązką palmową w łapie; w II i III srebrnych — między dwoma wązkiemi pasami błękitnemi — pas błękitny, ukośne prawy, z trzema złotemi kółkami od ostróg o 6-iu kolcach; w V-m czerwonem — poprzeczny łańcuch złoty. Na francuskiej baronowskiej koronie dwa hełmy w koronach baronowskich, nad pierwszym złoty łańcuch łączy pióro strusie błękitne ze złotem, a nad drugiem osiem chorągiewek: 1-a i 6-ta złote, 2-a, 5-a i 8-a błękitne, 3-a i 7-a czerwone, 4-a srebrna. Labry z prawej strony błękitne, podbite złotem, a z lewej czerwone, podbite srebrem. Herb w Polsce od XVI wieku.

Budberg.

Budczowice, ob. Buczowice.

Budda, Buddha, obudzony, oświecony; przydomek Sakja-Muniego, reformatora religji w Indjach. Urodzony w Kapilawastu z króla Suddohodany i królewny Maji, która umarła w siedm dni po jego narodzeniu. Pierwotne imię **B.** było *Siddhattha;* ród, z którego pochodził, zwał się *Sakja*, z gałęzi tego rodu najbliższa mu krwią nosiła miano *Gotama*, stąd te wszystkie nazwy łączą się z imieniem reformatora. Wychowany w bogactwach, ożenił się młodo i miał syna Rahulę, ale w 29 r. życia zapragnął szukać prawdy i ruszył w świat, jako żebrak. Po wielu przejściach doszedł do równowagi wewnętrznej i rozpoczął nauczać innych (ob. Buddaizm). Liczba jego zwolenników rosła z dniem każdym. Najulubieńszymi uczniami mistrza byli: Sariputta i Moggalana, oraz król Magady Bimbisara. **B.** umarł w 80 roku życia (około 480 r. przed Chr.) we wsi Weluwa. Później z życiem **B.** złączono mnóstwo legend i bajek, a jego samego zaczęto czcić jako istotę boską, czego sam nie wymagał. (Por. Sennart „Essais sur la legende de **B.**" (1882). Ostatecznie **B.** był jednym z wielu reformatorów, występujących przeciwko nadużyciom braminizmu i podziałowi na kasty w Indjach. **B.** przyćmił swoich towarzyszów i wywarł głęboki wpływ na losy swojej ojczyzny, oraz całej Azji. Ostatecznie jednak **B.** stał na tym samym gruncie, co i filozofowie indyjscy, odrzucał tylko wiarę w Wedy, w dziedziczność kapłaństwa i wogóle występował przeciwko kastom, czyli przeciwko społecznemu ustrojowi społeczeństwa indyjskiego, pod względem filozoficznym atoli był i pozostał Hindusem czystej krwi, to jest idealistą krańcowym i bezwzględnym, negującym świat i życie realne. Prócz tego, **B.** wykładał swoje doktryny wszystkim bez różnicy i w języku dla wszystkich dostępnym. Braminizm pod wpływem Buddyzmu uległ znacznym zmianom, ale ostatecznie wyparł herezję, która utrzymała się tylko na Cejlonie i w krajach mongolskich, gdzie uległa znacznemu skażeniu. Por. Taranathas „Geschichte des **B.** in Indien," przekł. niemiecki Schiefnera (1869); Was-

Budda, pojęty jako awatar Wisznu (ob.) z atrybutami tego boga w ręku.

Budda na łonie matki Maji. (Podł. panteonu Moore'a).

Digitized by Google

siliew „Der Budismus seine Dogmen Geschichte und Litteratur“ (1870); Oldenberg „Buddha sein Leben.“

Buddaizm *(Buddyzm)*, jest to religja wyznawana na Cejlonie, w Sjamie, Laos, Anamie, Birmie, Tybecie, w Mongolji, Chinach i Japonji, założona przez *Gotamę* albo *Sakja-muniego* (t. j. nauczyciela z familji Sakja), z przydomkiem *Buddha* (ob.), syna Suddhodany, króla Meghady w VI w.

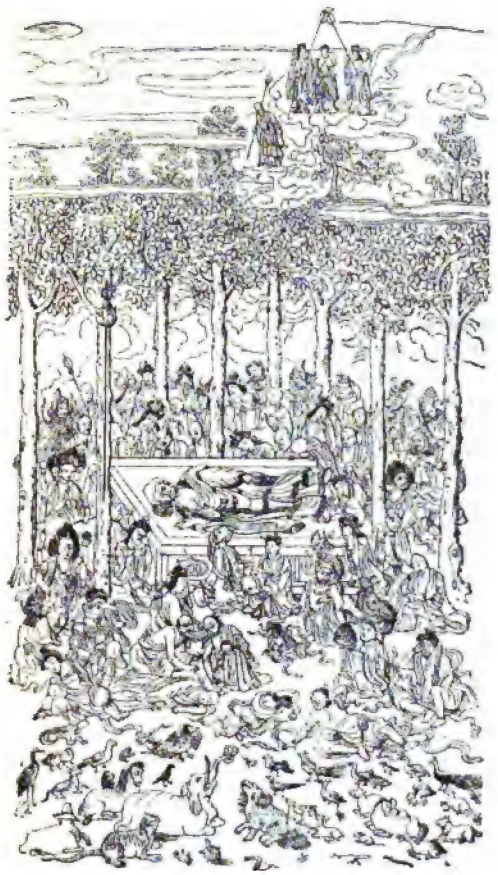

Nirwana Sakja-Muniego. (Podług obrazu Tung sufeu w Japonji).

przed Chr. Nauka buddystów sprowadza się do następujących czterech „prawd świętych:“ cierpienie, powstawanie cierpienia, unicestwienie cierpienia i droga do unicestwienia cierpienia czyli innemi słowy: wszystko co istnieje, podlega cierpieniu, źródłem cierpienia są namiętności; oswobodzenie się od namiętności uwalnia od cierpienia, drogą do tego jest „ośmioraka święta ścieżka.“ Człowiek tylko przez cnotę dochodzi do szczęśliwości wiecznej. Kto swoje obowiązki wypełnia doskonale, dostępuje już na ziemi godności Buddhy czyli mędrca, a po śmierci otrzymuje zjednoczenie z najwyższą nieosobistą substancją bytu *Nirvana* (ob.), to jest spokój. Dusze ludzkie, które źle na ziemi postępowały, odradzają się po kilka razy. Kapłani Buddhy strzygą głowy, żyją bezżennie i często łączą się w zgromadzenia klasztorne. Ponieważ B. nie zna, a przynajmniej nie mówi nic o bóstwie osobistem, przeto niema tam kultu. Później rozwinął się kult relikwji Buddy. Buddyzm dzieli się na dwa odłamy: północny, zogniskowany w Tybecie, i południowy, którego stolicą jest Cejlon. Buddhaizm rozkrzewił się naprzód w Indjach, i jeszcze w III w. prz. Chr. z jednej strony doszedł do Tybetu, z drugiej na wyspy Cejlon i Jawę. Już przed narodzeniem Chrystusa gwałtowne prześladowanie ze strony Brahmanów wyparło Buddhystów z całych Indji Zagangesowych, skutkiem czego ci ostatni zapanowali w Indjach Przedgangesowych i rozszerzyli się nawet do Chin, gdzie ich religja otrzymała nazwę *Fo*, potem do Japonji, do Mongołów, Kałmuków i innych pokrewnych im ludów Azji północnej. Księgi święte Buddhystów, pierwotnie w sanskrycie pisane, przełożone zostały na języki: pali, tybetański, chiński, mongolski i kałmucki, opatrzone niezliczonemi komentarzami tak w tych, jako i w innych językach azjatyckich. Ostatni patrjarchowie Buddhystów żyli w Chinach, gdzie najpóźniejszy z nich (trzydziesty trzeci) † 713 po Chr. W XIV wieku rezydencja ich naczelnika przeniesioną została do Tybetu, gdzie tenże naczelnik otrzymał tybetańskie nazwisko *Lama* (t. j. kapłan), a w XVI w. nazwisko *Dalai-Lama* (t. j. kapłan morski). U Mongołów kapłani Buddhy zowią się *Lamami*, w Japonji *Bonzami*, w Sjamie *Talapoinami*. Por. w tym względzie Burnoufa „Introduction à l'histoire du Buddhisme indien“ (Paryż, 1841); Köppen'a „Die Religion des Buddha“ (2 t., Berlin, 1857); Hardy'ego „Manuel ef Budhism“ (Londyn, 1858); Barthelemy-St.-Hilaire „Le Bouddha et sa religion“ (Paryż, 1860); Wassiliewa „Der Buddhismus, seine Dogmen und seine Litteratur“ (Petersburg, 1860); Schlagintweit'a „Buddhism in Tibet“ (Lipsk, 1863). Oprócz wymienionych pisali jeszcze o Buddhaizmie, czerpiąc wiadomości w oryginalnych źródłach azjatyckich: Hodgson, Wilson, Turnour, Fausböll, W. Humboldt, San Germano, Buchan, Abel Réanmusat, Klaproth, St.-Julien, Schott, Csoma Körösi, J. J. Schmidt, Józef Kowalewski (ob.), Faucaux, Schiefner, Max Müller „Sacred books of the East“ (do 1885 r., 25 tomów); Oldenberg „Buddha, sein Leben, seine Lehre, seine Gemeinde“ (Berlin, 1881); Rockhill „The life of the Buddha“ (Londyn, 1884); ks. Wł. M. Dębicki „Filozofja nicości.“ W ostatnich czasach B. odegrał dużą rolę w Europie, dzięki temu, że wielu uczonych, filozofów i mistyków współczesnych skłaniało się do jego doktryn, a nawet propagowało je gorąco. (Ob. Budda, Neobuddyzm, Teozofja).

Buddeus Jan Franciszek, potomek francuskie-

Digitized by Google

go Budaeusa, * 1667 w Anklam, był z kolei prof. w Wittenberdze (1693), Halli (1705), Jenie, a od r. 1713 radcą kościelnym w Gotha, gdzie † 1729. Jest autorem znacznej liczby dzieł treści filozoficznej i teologicznej, które w XVIII wieku bardzo były cenione. Do lepszych zaliczają się: „Historia juris naturalis“ (Halla, 1695); „Synopsis juris naturae et gentium“ (1695); „Elementa philosophiae instrumentalis“ (1705); „Institutiones theologiae dogmaticae“ (Lipsk, 1728).

Buddeus Karol Franciszek, syn poprzedniego, * 1695 w Halli, † 1753 jako wice-kanclerz w Gotha. Napisał między innemi: „Untersuchung des wahren Grundes der höchsten Gewalt des Fürsten über die Kirche“ (Halla, 1719).—Z dwu jego wnuków, młodszy *(Ernest)*, umarł jako nadradca medyczny 1861 r. w Gotha, starszy zaś *(Karol Emanuel)*, * 1780 w Buffleben, † 1844 w Lipsku, był urzędnikiem w Gotha i Altenburgu. Celniejsze jego pisma są: „Die Ministerverantwortlichkeit“ (Lipsk, 1833); „Repertorien zur sächsischen Verfassungsurkunde und Städteordnung“ (Lipsk, 1834). Rozpoczęte przez niego dzieło: „Deutsches Anwaltbuch“ (Lipsk, 1847), dokończone i wydane zostało przez jego syna *Artura* **B.**, * 1811, † 1847 w Lipsku, gdzie był jednym z najlepszych adwokatów.—**Buddeus** Aureljusz, brat poprzedniego, * 1817 r. w Altemburgu, zwiedził większą część Europy i głównie poświęcił się dziennikarstwu. Z samodzielnych prac jego celniejsze są: „Petersburg im kranken Leben“ (Sztutgard, 1846); „Halbrussischer“ (Lipsk, 1847); „Das Schweizerland“ (2 t., Lipsk, 1853); „Europ. Chronik“ (Frankfurt, 1855—56); „Europ. Jahrbuch 1856“ (Gotha, 1857); „Russland unter Alexander II Nikolajewitsch“ (Lipsk, 1860); „Russlands sociale Gegenwart und der Aufstand in Polen“ (Lipsk, 1863) i inne.

Budenz Józef, filolog węgierski, * w r. 1836, † 1892; kształcił się w Marburgu i Getyndze, profesor języków ałtajskich w uniwersytecie w Budapeszcie od r. 1872; oprócz wielu rozpraw, pomieszczonych w czasopismach naukowych, ogłosił: „Magyar és finn-ugor szóegyzesek“ (Budapeszt, 1867—68, próba słownika porównawczego madziarsko-ugryjskiego); „Ugrische Sprachstudien“ (Peszt, 1870); „Finn nyelvtan,“ gramatyka fińska (Peszt, 2 wyd., 1880); „Szarvas Szilady,“ zabytki języka staro-ugryjskiego (Peszt, 1874—78); „Moksa-és szamorwin nyelvton,“ gramatyka moksza i erza-mordwińskiego (Peszt, 1876); „Ueber die Verzweigung der ugrischen Sprahe“ (Getynga, 1879); „Magyar-ugor összehasonlito szótar“ (Budapeszt, 1873—81), słownik porównawczy języka madziarskiego i ugro-fińskiego; „Ugor Alagtan,“ morfologja czyli nauka o formach języka ugryjskiego.

Budge Juljusz Ludwik, anatom i fizjolog, * r. 1811, † 1888; kształcił się w Marburgu i Berlinie, był profesorem anatomji w Bonn, a od r. 1856 w Greifswaldzie. Badania jego tyczą się głównie związku nerwowego między częściami mózgu a organami moczopłciowemi. Ogłosił „Bewegung der Iris“ (1865); „Anleitung zu Präparirübungen“ (przekł. polski Meyzla p. t.: „Anatomja praktyczna,“ 1871); „Kompendium der Physiologie“ (1864, 3 wyd. 1875) i in.

Budiejowice Czeskie (niem. *Budweis)*, miasto w okręgu tegoż nazwiska, w królestwie Czeskiem, przy ujściu rzeki Malszy do Wełtawy, 28,000 m., rezydencja biskupa rz.-kat., seminarjum, gimnazjum czeskie i niemieckie, szkoła realna czeska i niemiecka, szkoła handlowa i inne; wielki arsenał, koszary, szpital, przytułek dla ubogich, taatr miejski, dworzec kolei żelaznej, warsztaty budowy statków wodnych i liczne różne fabryki. W pobliżu miejsce kąpielowe Gutwasser ze zdrojami żelazistemi.

Budiejowice Morawskie (niem. *Mährisch Budwitz)*, miasto okręgowe na Morawach, nad rz. Rokitną, 3,000 miesz., były niegdyś siedliskiem Braci Czeskich, zamek hr. Wallisa.

Budik Piotr, * 1792 w Budczowicach, margr. Morawskiem, † 1858; był urzędnikiem bibljoteki cesarskiej w Wiedniu, potem bibljotekarzem liceum w Klagenfurcie (Celowcu). Wydał: „Leben und Wirken der vorzüglichsten lateinischen Dichter des XV—XVIII Jahrhunderts“ (3 t., Wiedeń, 1827,— tu jest o Sarbiewskim); „Vorbereitungsstudien für den angehanden Bibliothekar“ (Wiedeń, 1853); „Vorschule für bibliothekarisches Geschäftsleben“ (Monachjum, 1848).

Budiłowicz Antoni, slawista rosyjski, * 1846 w gub. Grodzieńskiej, studja uniwersyteckie kończył w Petersburgu, od r. 1881 do 1892 był profesorem języka rosyjskiego i cerkiewno-słowiańskiego w uniwersytecie warszawskim, następnie rektorem uniw. dorpackiego. Napisał: „Analiz sostawnych czastiej sławianskawo słowa s morfołogiczeskoj toczki zrenia“ (Kijów, 1877); „Pierwobytnyje Sławianie w ich jazykie, bytie i poniatjach, po dannym leksikalnym“ (Kijów, 1878—82); „Naczertanje cerkowno-sławianskoj grammatiki“ (Warszawa, 1883); „Uczebnik cerk.-sławian. jazyka“ (Warszawa, 1883); „Obszczesławianskij jazyk w rjadu drugich obszczich jazykow drewniej i nowoj Jewropy“ (Warszawa, 1892).

Budin, *Budzin, Budzyn*, ob. Buda.

Büdinger Maksymiljan, historyk niemiecki, * 1828 w Kassel; od r. 1851 prywatny docent w Marburgu, powołany został 1861 r. na profesora historji do Zurychu, w r. 1872 do Wiednia. Celniejsze jego prace są: „Österreichische Geschichte bis zum Ausgange des XIII Jahrhunderts“ (Lipsk, 1858), oraz pisma polemiczne co do autentyczności Rękopisu Królodworskiego, jak również inne artykuły historyczne wysokiej wartości, które zamieszczał i zamieszcza w Sybla *Historische Zeitschrift*. Bardzo także cenią pracę jego: „Von dem Bewusstsein der Culturübertragung“ (Zurych, 1864); „Vorlesungen über englische Verfas-

Digitized by Google

sungsgeschichte“ (1880); „Cicero und der Patrizial“ (1881) i w. in., po łacinie zaś: „Ueber den Zusammenhang einiger phönikischer Colonialgründungen mit der Exodus der Hebräer“ (1891).

Budkowski.

Budkowski, herb, przyniesiony z Czech w w. XIII: w polu błękitnem poprzeczny pas złoty. U szczytu dwa skrzydła orle, prawe złote, lewe błękitne.

Budkowski Gustaw Daniel, artysta-malarz, * 1813 r. w Rydze, † 1884 w Rzymie; ukończywszy wykształcenie szkolne wstąpił do wojska. Dosłużywszy się stopnia oficerskiego w wyprawach kaukaskich, oddał się z zamiłowaniem sztuce malarskiej; początkowo kształcił się w akademji sztuk pięknych w Petersburgu, następnie w Paryżu, gdzie w roku 1857 miał na wystawie obrazek, wystawiający „Włoszkę z dzieckiem.“ Obierał zazwyczaj do swych obrazów przedmioty z życia potocznego dawniejszego i współczesnego. Dwa obrazy **B.** „Zaloty“ i „Wdowa,“ znajdują się w zbiorach Tow. sztuk pięknych w Warszawie, dwa inne z życia górali Tatrzańskich: „Zła wróżba“ i „Strzelec,“ znajdowały się na wystawie tegoż Towarzystwa. Postaci w obrazach **B.** są wielkości od 8 do 20 cali.

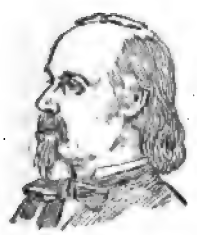

Budkowski Gustaw Daniel.

Budmani Piotr, lingwista chorwacki, * 1835 w Dubrowniku. Przełożył z sanskrytu „Panczatantrę“ i „Sakuntalę;“ przekładał też z polskiego. Sam napisał: „Grammatica della lingua serbocroata (illirica),“ Wiedeń, 1866—7; o metryce chorwackiej (1876); „Dubrovaczki dijalekat“ (1882); „Pogled na istoriju nasze gramatike i leksikografije.“ Pracował nad akademickim słownikiem chorwacko-serbskim po śmierci Daniczića, oraz sporządził wydanie kilku dawnych pisarzów chorwackich w zbiorze „Stari pisci hrvatski.“

Budnik, właściwie: mieszkaniec budy; nazwa włościan lub szlachty zagonowej, osiadłej na prawie czynszowem, zwykle w lasach, wziętych pod karczunek.

Budnik Stefan, pseudonim Antoniego Wiśniewskiego.

Budny, z łacińska *Budnaeus* Szymon, rodem z Mazowsza czy z Litwy, pobierał nauki w akademji krakowskiej. Jako zwolennik reformacji, powołany został przez księcia Mikołaja Radziwiłła Czarnego około r. 1562 na pastora do Kleck, gdzie od r. 1562 wydawał swoje pisma w narzeczu białoruskiem (litewsko-ruskiem), a następnie przełożył na język polski Pismo św. Przeszedłszy później z kościoła ewangelicko-reformowanego do kościoła Braci Polskich, przeniósł się na pastorat do Łoska, majętności Jana Kiszki, gdzie zaczął znowu wydawać pisma w języku polskim i łacińskim, w których dowodził: że Duch św. nie jest Bogiem i że Jezus Chrystus nie tylko, że nie jest Bogiem, lecz i w narodzeniu jego żadnej niema tajemnicy, i t. p. Potępiony na synodzie w Łucławicach 1582 r., usunięty został od sprawowania obowiązków duchownych; później jednak, wyrzekłszy się zdań sprzecznych z nauką Braci Polskich, powrócił do ich społeczności. Kiedy i gdzie umarł, niewiadomo. Dzieła Budnego, niezmiernie dziś rzadkie, są następujące: „O oprawdanii hriesznaho czełowieka pred Bohom, knyszka I. B.“ (Nieśwież, 1562); „Katychizis, to jest nauka starodawnaja Chrystianskaja od Swiatoho Pisma dla prostych ludiej jazyka ruśkoho w pytaniach i otkazkach sobrana“ (tamże, 1562); „Biblia, to jest Księgi Starego i Nowego Przymierza znowu z języka ebrajskiego, greckiego y łacińskiego na polski przełożone i t. d.“ (Nieśwież, 1570 i 1572); „Nowy Testament znowu przełożony i na wielu miejscach za pewnemi dowodami od przysad przez Simona Budnego oczyszczony i krótkiemi przypiskami po krajach objaśniony i t. d.“ (Łosk, 1574); „Refutatio argumentorum Martinii Czechovicii, quae pro sententia sua quod homini Christiano non liceat magistratum politicum gerere in dialogis suis proposuit Auctore Simone Budnaeo“ (Łosk, 1574); „Simoni Budnaei de duabus naturis in Christo“ (1574), „O przedniejszych wiary christiańskiej Artykułach, to jest o Bogu jedynym, o Synu jego i o Duchu świętym i t. d.“ (Łosk, 1576); „O furyiach albo o szaleństwach francuskich, to jest o strasznem a niesłusznem Admirała Kastyllońskiego i innych zacnych mężów zamordowaniu,“ przekład (Łosk, 1576); „O urzędzie miecza używającym wyznanie Zboru Pana Chrystusowego, który w Litwie, z Pisma świętego krótko spisane“ (1583). **B.** odznaczał się bystrością umysłu, wielką nauką, wymową i niepospolitym talentem pisarskim. O pismach jego czyt. Sanda w „Bibliotheca“ i Boka „Historia antitrinitariorum.“

Budny Bieniasz, brat poprzedniego, również uczony i wyborny tłómacz ksiąg Cycerona „O starości i przyjaźni“ (Wilno, 1603 i 1616), oraz autor wielce onego czasu wziętego dzieła; „Krótkich a węzłowatych powieści, które po grecku zowią Apophtegmata, ksiąg czworo, przez Bieniasza Budnego z rozmaitych przedniejszych autorów zebrane i teraz znowu z przyczynieniem innych różnych powieści i nauk tychże filozofów wydane i wydrukowane za dozwoleniem starszych“ (Kraków, bez daty, in 4-o). Oprócz wiadomości, że służył na dworze księcia Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego, dalsze szczegóły jego życia nie są wiadome.

Budny Stanisław, * 1797, † 1853 w Warsza-

Digitized by Google

wie, po ukończeniu nauk w uniwersytecie wileńskim ze stopniem magistra prawa, wszedł do służby cywilnej 1816 r. w Wilnie, następnie przeniósł się do Warszawy i był w końcu naczelnikiem kancelarji komisji rządowej przychodów i skarbu. Wydał: „Prawo cywilne prywatne Państwa Rosyjskiego przez B. Kukolnika, przekład z rosyjskiego z przydatkiem łacińskiej terminologji i procesem“ (2 t., Wilno, 1818); „Buchalterja ułatwiona, czyli sposób utrzymywania ksiąg kupieckich“ (Wilno, 1826); „O towarach jako przedmiocie handlu i o handlu towarami w powszechności“ *(Dzien. Wil.* 1826); „O wpływie gospodarstwa narodowego na stan przemysłowy narodów“ (tamże 1829); „Listy J. Chr. Say'a do P. Malthus pisane w rozmaitych materjach ekonomji politycznej, a mianowicie o przyczynach powszechnego zatamowania handlu“ (Wilno, 1829 i w *Dz. Wil.* z r. 1825—26); „Nauka handlu krótko zebrana“ (Wilno, 1829).

Büdös, góra, w komitacie Haromseck w Siedmiogrodzie, 1,054 m. wysoka, z licznemi jaskiniami, których ściany okryte są osadem siarki, i ze źródłem wody gorzkiej.

Budowec z Budowa Wacław, baron, * 1547 w Pradze, † 1621. Zwiedziwszy Niemcy. Anglję, Francję, Włochy i Turcję, wszedł do służby rządowej, i wysłany był do Konstantynopola przy poselstwie za cesarza Rudolfa II-go; sprawował wyższe urzędy i uważany był za najbieglejszego prawnika i męża stanu swojego czasu. Gorliwy zwolennik i opiekun Braci Czeskich, wyjednał dla nich 1609 r. wolność wyznania. Jakkolwiek nie brał czynnego udziału w wojnie narodowej przeciwko cesarzowi Ferdynandowi II, po bitwie Białogórskiej został uwięziony i d. 21 czerwca 1621 r. z wielu innymi ścięty w Pradze. Pozostałe po nim liczne dzieła w językach łacińskim i czeskim są treści historycznej i religijnej, nieprzyjaznej kościołowi rzymsko-katolic. Napisał także, jak się zdaje za czasów pobytu w Konstantynopolu, „Antialkoran,“ potem „Historia rerum a Poloniae rege in Moscovia superiori anno fortiter et feliciter gestarum. Item ex litteris Constantinopoli a. 1581 datis“ (1609); „Gnomon apologeticus circuli horologii historici“ (1616).

Budowlane towarzystwa, stowarzyszenia mające na celu budowę, wynajem lub sprzedaż na raty mieszkań. Jedne z nich należą do kategorji stowarzyszeń wzajemnej pomocy, inne mają na uwadze dostarczanie tanich i hygjenicznych mieszkań ludności robotniczej i niezamożnej. Te ostatnie szczególnie liczne są w Anglji pod nazwą *Benefit bullding societies* (ob.), które budują w miastach zwykle wielkie domy koszarowe, *model dwellings*. Inne znów stowarzyszenia w różnych krajach Europy budują drobne domy **mieszkalne**, które na dogodnych warunkach spłaty stają się własnością mieszkańców.

Budowle żelazne, ob. Żelazne konstrukcje.

Budownictwo (po grecku: *Architektonike*, po łacinie: *Architectura*), sztuka wznoszenia wszelkiego rodzaju budowli trwałych, wygodnych i powabnych dla oka, odpowiednio do celu i potrzeby. Pomijając budownictwo wojenne, wodne, mostowe, drogowe i okrętowe, co podciągnięto pod inżynierję, **B.** cywilne obejmuje w sobie to wszystko, co należy do bezpieczeństwa, wygody i upiększenia życia i stosunków w miastach i na wsi pod względem budowli, przeznaczonych do różnych celów. **B.**, jako nauka, jest nauką stosowaną, opierającą się na podstawie nauk matematycznych, mechanicznych, przyrodzonych; z drugiej znów strony wchodzi w zakres sztuk pięknych, zajmując między niemi stanowisko poważne. Stosownie do celu, jakiemu odpowiadać ma stawiana budowla, to jest: czy ona ma wyłączne jakieś przeznaczenie, czy też dzieło budowniczego ma nosić na sobie piętno jego genjuszu i być wyrazem jakiejś idei czyli myśli,—budownictwo dzieli się na **B.** *piękne*, należące do dziedziny estetyki, obejmujące w sobie budowle pomnikowe, i na **B.** *praktyczne*, zajmujące się budowlami przeznaczonemi do celów zwyczajnego życia. **B.** jest najdawniejszą sztuką, a dzieje jego są wiernym obrazem cywilizacji narodów. Stąd też pomniki starożytnych czasów noszą na sobie charakter największej prostoty; są to zwyczajne nasypy ziemne, kamienie ustawiane w kształcie piramid, kół lub mas skalistych. Wyżej już od nich stoją, podlegające pewnym rozmiarom i mające na sobie niejakie ozdoby, pomniki znajdowane na wyspach mórz południowych, w Peru, a mianowicie też w Ameryce środkowej. Najpowszechniejsza tutaj forma zasadnicza jest piramidalna. Kunsztowniejsze kształty architektoniczne napotykamy naprzód w Egipcie i w Indjach. W budownictwie egipskiem podstawą formy jest także piramida, ale tu łączy się już z nią słup czworokątny lub okrągły, z ozdobą malarską lub rzeźbiarską, a wogóle przeważa ogrom masy, surowego, ponurego charakteru. Takie szczątki budownictwa egipskiego przedstawiają zwaliska olbrzymich świątyń i pałaców, oraz kolosalne piramidy pod Memfis, Gizeh i t. d. (Patrz rysunki przy artykułach o poszczególnych stylach i sztukach pięknych u różnych narodów). Podobnież i w **B.** *indyjskiem*, a mianowicie w pagodach, powtarza się zasadnicza forma piramidy, chociaż ta przedstawia się w linjach wyginanych i przeciążona rozmaitemi ozdobami. Przeciwieństwo z temi piramidalnemi gmachami tworzą tutaj ogromnych rozmiarów w skałach wykute gmachy i świątynie; a jakkolwiek do dźwigania pokrycia służy tu jeszcze bogato ozdobny słup czworograniasty, jednakże widzieć się już dają ślady więcej wykształconej budowy kolumnowej. Doskonałem i w ścisłe przepisy ujętem występuje dopiero **B.** *greckie*, a mianowicie w stylu doryckim i jońskim. U Doryjczyków znajduje się bu-

Digitized by Google

dowa kolumn z prostolinijnem pokryciem, widocznie przypominająca systematycznie ulepszone pierwotne budowle drewniane. Surowa powaga doryckich kolumnad w epoce Peryklesa, epoce najświetniejszej dla architektury, zyskała wiele na piękności, wdzięku, i Rzymianie dopiero ją skazili. Obok stylu doryckiego, rozwinął się na brzegach Azji styl joński, który był powabniejszym i trącił nieco stylem indyjskim. Przeniesiony potem do właściwej Grecji, i on także za czasów Peryklesa stanął na najwyższym szczeblu swojej świetności. Do tych dołączył się jeszcze później smak koryncki, jako odmiana jońskiego, który w miejsce kapitelu jońskiego wprowadził kapitel wznioślejszy, bogaciej ozdobny. Właściwy także rodzaj **B.**, również oparty na podstawie kolumnowej z prostolinijnem przykryciem, wykształcił się jednocześnie we Włoszech wyższych, u Etrusków; ten wszakże nie wzniósł się do wzorowej doskonałości. Rzymianie w architekturze swojej połączyli kolumny ze sklepieniami i głównie trzymali się wzorów greckich, podnosząc wielce świetność i przepych, skutkiem czego nastąpiło przeładowanie ozdobami. Najczęściej używali oni kolumn korynckich, z których pomieszania z jońskiemi wyrodził się nowy styl rzymski, czyli mieszany. Wprawdzie znajdują się u Rzymian formy doryckie i jońskie, ale zmienione na niekorzyść i pozbawione powabnej, logicznej symetryczności. Najświetniejsze czasy architektury rzymskiej przypadają w pierwszym wieku cesarstwa, poczem nastąpił szybki i głęboki jej upadek. Rozwój chrystjanizmu, jak w cywilizacji narodów, tak i w sztuce budowniczej, nową sprowadził epokę. Naprzód zjawiają się skażone formy rzymskie w naśladownictwie Bazyliki rzymskiej i w zastosowaniu jej do budowli na chwałę bożą przeznaczonych. Samoistniej rozwinęło się budownictwo bizantyńskie. Tutaj formy sklepienia mniejsze mają znaczenia, niż kolumny, lecz wykończenie części pojedyńczych więcej jest naśladowaniem starożytnego wschodniego żywiołu. Najważniejszym pomnikiem tego rodzaju, pochodzącym z najświetniejszej jego epoki, jest kościół św. Zofji, zbudowany w Konstantynopolu za czasów Justynjana. Jeszcze bliższe podobieństwo do wschodniej architektury ma budownictwo *maurytańsko-arabskie*. I ono także opiera się na podstawie starożytnej, lecz tu występują głównie łuki więcej, niż pół okręgu koła zajmujące, obok usilnej dążności do wdzięków fantastycznych i przeładowania ozdobami. Architektura zachodnia przedstawia w X wieku styl nowy, tak zwany *romański*, który obiera wprawdzie za główny wzór swoich utworów bazylikę, ale śmiało przeprowadza sklepienie i całość razem ze szczegółami stosuje do celów tegoż sklepienia, które teraz występuje w całej swojej charakterystycznej ważności. *Architektura ostrolukowa*, powszechnie *gotycką* nazywana, jest dalszym stopniem rozwoju budownictwa romańskiego. Z kolumnami chrześcijańskiej bazyliki i sklepieniami rzymskiej architektury, połączył się teraz strzelisty łuk ostry; formy stały się lżejszemi i wynioślejszemi; kolumny i sklepienia mogły w lżejszem, harmonijnem wystąpić połączeniu; masa murów została zmniejszoną, a inne sztuki plastyczne przyszły jej w pomoc, by budowlę ozdobić i wspanialszą uczynić. Tak powstały owe przepyszne pomniki architektury, jak najwspanialsza między niemi katedra w Kolonji, wielka całość systematycznie wykonana, w której wszystko, poczynając od największego do najdrobniejszego szczegółu, jednym ożywione jest duchem i przedstawia jakoby wyraz podniesienia się myśli człowieka od ziemi do nieba. Rodzaj ten kwitł najświetniej w XIII i XIV wiekach. *Nowsza architektura* powstała we Włoszech, gdzie styl gotycki nigdy nie znalazł wyłącznego zastosowania. Tutaj, w epoce kiedy sztuki na nowo kwitnąć zaczynały, zwrócono się naprzód do pomników starożytnych, ale tylko do rzymskich, nie zaś do greckich typów pierwotnych, i dlatego też w początkach nowszego budownictwa przeważają po części zepsute formy stylu rzymskiego. Tutaj napotykamy rozmaite szkoły architektoniczne, jak *Florencka*, której założycielem był Brunelleschi. Jego arcydziełem jest kopuła i wschodnia część katedry florenckiej; forma zamkowa, jaką nadał pałacowi Pitti, była na długi przeciąg czasu wzorem dla wszystkich pałaców włoskich. *Szkoła wenecka*, od założyciela swego Lombardi, *lombardzką* zwana, posiada więcej lekkości i elegancji. Z początkiem XVI w. nastaje ściślejsze przestrzeganie starożytnych form architektonicznych. W tym kierunku odznaczyli się szczególnie Bramante i Rafael; najznakomitszem dziełem owej epoki jest niezrównany kościół św. Piotra w Rzymie. Atoli w dążności do pewnego rodzaju malowniczości, już Michał Anioł i późniejsi po nim budowniczowie wstąpili na drogę zboczeń, tak, że dzieła Berniniego i Borrominiego w XVII wieku przedstawiają styl zupełnie już skażony (baroco.) Na sto lat jeszcze pierwej znajdujemy w architekturze wszystkich krajów Europy wierne naśladowanie budownictwa włoskiego, i z zetknięcia się z Włochami powstał na Północy tak zwany *styl odrodzenia*, styl igraszek dekoracyjnych, który mianowicie zakwitł we Francji pod panowaniem Franciszka I, ale z końcem XVI w. poszedł już w zapomnienie. To samo nastąpiło i w Hiszpanji. W Anglji nowszą architekturę wprowadził Inigo Jones, którego godnym następcą był Krzysztof Wren, budowniczy kościoła św. Pawła w Londynie, ukończonego w 1710. W Niderlandach znajdujemy początkowo jakiś styl przechodni, objawiający się w budowlach w Liège, Bruges i Antwerpji. Kościół św. Karola, wzniesiony w Antwerpji przez Rubensa, jest nie-

Digitized by Google

mal czystą bazyliką Von Campen, architekt ratusza, należy już do nowszej szkoły. W Niemczech powstały już w połowie XVI wieku wielkie budowle w stylu włoskim, a w połowie XVII i na początku XVIII stulecia wzniesiono w Wiedniu, Berlinie i innych miejscach znakomite budowle, świadczące o dobrym smaku i stylu ich architektów. Wiek XIX nie wytworzył właściwego stylu architektonicznego, chociaż wprowadzenie nowych materjałów, a specjalnie żelaza i szkła zmieniło znacznie warunki techniczne, pozwalając na wznoszenie budowli wysokich i lekkich (Wieża Eiffel, dworce kolejowe, mosty etc.). Z dzieł, traktujących historję budownictwa, wymienimy: Hirts'a „Geschichte der Baukunst bei den Alten" (1827); Lübke'go „Geschichte der Architektur," Kuglera „Handbuch der Kunstgeschichte" (1848). Z podręczników: Raynaud'a „Traité d'architecture" (1852—6). Matlakowskiego o budownictwie tatrzańskiem; *Przegląd techniczny* od roku 1865; *Inżynierja i Budownictwo* (1879—1886). Bogate zbiory rysunkowe w tym przedmiocie mnożą się corocznie; należą tu zbiory Schwinkela, Seroux d'Agincourt, Gauilhabaud'a, Heideloffa i w. in. Najdawniejsze dzieło polskie o budownictwie jest: „Architekt polski" ks. Solskiego (Kraków, 1690). Z nowszych wymienimy Sierakowskiego „Architektura, obejmująca wszelki gatunek murowania i budowania" (Kraków, 1812); Podczaszyńskiego „Początki architektury, dla użytku młodzi akademickiej" (Wilno, 1828); Marconi'ego „O porządkach architektonicznych" (Warszawa, 1837); tegoż „Zbiór projektów architektonicznych" (Warsz., 1838 do 1843 z 296 tab.); Mitterera „Zasady budownictwa cywilnego" (tłóm. Wagnera, Warszawa, 1846); Zabierzowskiego „Praktyczne budownictwo wiejskie" (Warszawa, 1858—60); tegoż „Przewodnik praktyczny dla budujących" (Warszawa, 1857). O budownictwie wiejskiem obszerny artykuł Martina zawiera *Encykl. rolnicza* (t. 1, str. 189—256).

Budowniczy, z grec. *architekt*, technik uzdolniony zarazem do podawania planu budowli i kierowania jej wystawieniem, tak, ażeby ona, odpowiadając obowiązującym przepisom, jednocześnie czyniła zadosyć warunkom estetyki i celowi, na jaki jest przeznaczona. Z rozwojem inżynierji zakres zajęć B-ego znacznie się ograniczył, budownictwo bowiem wojenne, wodne, drogowe stało się przedmiotem oddzielnych gałęzi techniki. Zakłady szkolne, do kształcenia **B.** przeznaczone, stanowią bądź oddzielne szkoły i akademje budownicze, bądź też wydziały w ogólnych instytutach technicznych; w Król. Pols. do 1863 istniał wydział budownictwa w Szkole sztuk pięknych. Studja architektoniczne obejmują nauki specjalne, jak sama konstrukcja gmachów wraz z urządzeniami oświetlania, ogrzewania, doprowadzania wody i t. d., historja architektury, ornamentyka, rysunek i in., oraz nauki pomocnicze, jak matematyka, mechanika, fizyka, chemja, geometrja wykreślna. Stosownie do charakteru swych zajęć, **B.** są prywatni albo rządowi, którzy istnieli już w dawnych urządzeniach państwowych. W Wielkiem Księstwie Litewskiem **B.** był to urzędnik mający dozór nad wszystkiemi budowlami publicznemi; liczono go do urzędników ziemskich. W Królestwie Polskiem ustanowioną była od r. 1818 przy komisji rządowej spraw wewnętrznych i duchownych *Rada budownicza*, która, czuwając nad stawianiem i restauracją gmachów publicznych i prywatnych, wydawała też stopnie budowniczego klasy 1, 2 i 3; czynności te w 1844 przeszły do zarządu komunikacji.

Budrum albo **Bodrum,** miasto portowe w tureckim wilajecie Aidin, w Azji Mniejszej, nad zatoką Koską, naprzeciwko wyspy t. n., ma 5—6 tys. miesz. i cytadelę. Stoi na miejscu dawnego Halikarnasu. Pokazują tu jeszcze ruiny sławnego mauzoleum, które królowa Artemizja kazała wystawić swemu mężowi w 352 r. przed Chr.

Budulec, wszelkie drzewo przydatne do budowli. Drzewo takie winno być proste, nie sękate, zdrowe, o cienkich słojach, mocne, trwałe i nie zbyt ciężkie. Najwięcej w tym celu są poszukiwane: sosna, modrzew, dąb i wiąz; w braku ich posługują się świerkiem, jodłą, topolą, jesionem, klonem, a nawet osiną. Aby należycie było suchem, ścinane być winno w porze, kiedy soki nie krążą, najlepiej w końcu grudnia i początku stycznia (ob. Drzewo).

Budutino lub **Budiatyno,** wieś dziś nieistniejąca; znajdowała się na uroczysku, zwanem Budienik, przy ujściu rz. Kieby do Czerechy, o 10 wiorst od Pskowa; miała być miejscem urodzenia ks. Włodzimierza Świętosławowicza świętego.

Budweis, ob. Budiejowice Czeskie.

Budwicz, herb, ob. Blacha.

Budwiński (baron), herb: Na tarczy przedzielonej linją ukośno lewą, na polach 1 błękitnem a 2 czerwonem gryf złoty trzyma w łapach pęk liktorski, wstęgą czerwoną przewiązany. Nad koroną baronowską w ukoronowanym hełmie dwa skrzydła orle, w górnej połowie złote, w dolnej—prawe błękitne, lewe czerwone. Labry z prawej strony błękitne, z lewej czerwone, podbite złotem. Tarczę podtrzymują dwa gryfy złote. Godło: *Per ardua ad alta* (stromą drogą na szczyty). Nadany 1865 przez cesarza Franciszka Józefa.

Budwiński, barrn.

Budwitz, ob. Budiejowice morawskie.

Digitized by Google

Budyni (Boudeni) czyli Wendowie, za Herodota mieszkali między dwiema rzekami Tanais (Notesz i Don). U Dniestru sąsiadowali z *Neurami*, u Donu z *Sarmatami*. Miasto ich główne było Gelonos. Plinjusz i Ptolemeusz za ich ojczyznę uważali Galicję Wschodnią i Wołyń. Potem uważano **B**-ów za Germanów. Dopiero Ossoliński i Bandtke pierwsi domyślili się w nich Słowian. Por. Szafarzyk (I, 219), Vogt („Jahresbericht d. kön. Realsschule zu Berlin" (1854, 11, 12).

Budyszyn, herb, bardzo dawny: W polu srebrnem 10 płomyków, tworzących trójkąt równoramienny. Nad hełmem tylko korona.

Budyszyn.

Budyszyn lub **Budiszyn,** po niem. *Budissin* lub *Bautzen*, miasto główne Górnych Łużyc, nad rzeką Sprewą; siedlisko władz powiatowych, 22,000 miesz., a między tymi 2,500 Łużyczan; dwa kościoły parafjalne łużyckie (rzym.-katol. i ewang.); gimnazjum i dwa seminarja nauczycielskie (rz.-katol. od 1815 i ewang. od 1817), 3 papiernie, 3 fabryki prochu, fabryka machin, młyn parowy. Na lewym brzegu Szprewy przedmieście Żydów (Seidau), 2,900 m., w większej części Łużyczan. **B.** jest ogniskiem narodowego ruchu Łużyczan, którzy mają tu instytucje, zwane „Maćica" i „Besjada." Miasto to miało powstać w r. 807. Tu zawarty został pokój pomiędzy Bolesławem Chrobrym a cesarzem Henrykiem II. W r. 1346 przystąpiło do związku sześciu miast łużyckich. W r. 1635 dostało się w posiadanie Sasów razem z całym krajem. W 1813 zaszła tu bitwa 20 i 21 maja pomiędzy armją rosyjsko-pruską a wojskami francuskiemi pod dowództwem samego Napoleona, który został zwycięzcą.

Budzanów, miasto w galicyjskim obwodzie Czortkowskim; ma 5,300 mieszk., dawny zamek i klasztor Siostr Miłosierdzia.

Budziak lub **Budżak,** równina pomiędzy Dniestrem a morzem Czarnem, od Akermanu do Kilji, stanowiąca południową część Besarabji. W XVI wieku osiadła tu część hordy Nogajskiej, która, pod nazwą *Budżaków* czyli *Tatarów budziackich*, była przez długie lata postrachem Podola i Ukrainy. Obecnie Budziak obejmuje 3 powiaty: Benderski, Izmaiłowski i Akermański.

Budziańskie albo **Bułczańskie starostwo,** *niegrodowe*. Leżało w województwie Mścisławskiem. Składało się w r. 1766 z miasta Bułczino i wsi Gulcza z przyległościami. W 1766 opłacano z niego kwarty złp. 38, a hyberny złp. 160.

Budziński Stanisław, pisarz, sekretarz Jana Łaskiego i F. Lismanina, a potem J. Filipowskiego. Wespół z Szymonem Budnym potępiony był przez synod lucławicki 1582 za zdania przeciwko bóstwu Jezusa Chrystusa. Pozostawił rękopis p. t. „Historja kościelna, co w rzeczach religji w Polsce i sąsiednich krainach od początku reformacji do r. 1590 zaszła."

Budziński Stanisław, * 1824 w Warszawie, † 1895 tamże; w 1859 wykładał prawo w Instytucie gospodarstwa wiejskiego i leśnictwa w Marymoncie, od 1859 prof. w uniwersytecie petersburskim, następnie od r. 1864 w Szkole Głównej warszawskiej, a od 1869 do 1892 profesor prawa karnego i dziekan wydz. prawnego uniwersytetu warsz., oraz pomocnik naczelnego prokuratora przy X depart. senatu, wydał: „Polska Jana Krasińskiego" (przekład z łaciń., Warszawa, 1852); „Kilka uwag o poszukiwaniu stanu dziecka prawego i wypieraniu się dzieci nieprawych" (1858); „Zarysy ekonomji politycznej Ellisa"(1859); „Wykład porównawczy prawa karnego. Część I: Teorja prawa karnego" (1868); „O powtarzaniu przestępstw wedle kodeksu karnego obowiązującego" (1875); „O kradzieży i pokrewnych jej przestępstwach" (1876); „O przestępstwach w szczególności" (1883) i in. Pod pseudonimem *Bolesława Wiktora*, drukował w pismach perjodycznych poezje, rozbiory krytyczne i rozmaite rozprawy, z których celniejsza: „O dramacie niemieckim i hiszpańskim." Tłómaczył także dramat Oehlenschlaegera „Corregio" i Halma: „Gladiator Raweński." Wydał lekcję publiczną „O pojedynkach" (1866).

Budziński Stanisław.

Budzisław, herb: W polu zielonem mur z trzema wieżami; na środkowej większej, na księdze otwartej miecz ostrzem do góry i pióro gęsie złote, obsadą na dół, ukośnie skrzyżowane; nad wieżami bocznemi po 6-o-promiennej gwieździe złotej. U szczytu trzy pióra strusie. Nadany 1847 przez cesarza Mikołaja I.

Budzisław.

Budzisławskie jezioro, w pow. Słupskim, niedaleko od granicy pruskiej, ma obszar 2 wiorst kw., 308 sążni szerokości.

Budzisz, herb, inaczej *Paparona*, ob. Gąska.

Budziszewo, jezioro w W. Ks. Poznańskiem, pow. Obornickim.

Budziszewskie starostwo, *niegrodowe*. Powstało przez oddzielenie niektórych dóbr z dawniejszego starostwa Rawskiego, w którem też leżało. Wedle lustracji z r. 1673, składało się z m. Budziszewice i wsi tegoż nazwania, oraz z dóbr Regny, Miezna, Zalesie, Radzyn i Rawica. W r. 1771 posiadał je Stefan Dunin Wąsowicz, opłacając z niego kwarty złp. 862 gr. 15, a hyberny złp. 345 gr. 10. W r. 1775 stany rzeczypospolitej na-

Digitized by Google

dały je na 50-letnią emfiteuzę Piekarskiemu, staroście korabiowskiemu, razem z dobrami Korabiowice.

Budzyński Michał, * 1811, † 1864, uczeń szkoły krzemienieckiej, tłómaczył i wydał: „Dzieła dramatyczne Fryderyka Szyllera" (Lipsk, 4 t., 1850); „Poezje lorda Byrona" (t. 1); „Wędrówki Childa Harolda" (Petersburg, 1859). Wiele także jego prac było ogłoszonych w *Bibliotece Warsz.*, ogłosił nadto „Cztery lata w Galicji" (1838); „Wspomnienia z mojego życia, spisane w r. 1860" (2 t., Poznań, 1880).

Budzyński Wincenty, powieściopisarz i literat polski, * 1815, † 1866; pisał pod pseudonimem Paul de Saint-Vincent. Wydał: „Jan Jakimowicz," romans historyczny; „Partje," powieść historyczna (1841); „Wacław Rzewuski," fantazja (1841); „Rewucha," powieść; tłómaczenie polskie „Don Carlosa;" „Biała Kniehini" (Lipsk, 1844); „Joanna," powieść z francuskiego (Lipsk, 1845); „Joryka," przekład z angielskiego W. Sterne (Lipsk, 1835); „Lechja w IX wieku," powieść historyczna (Lipsk, 1858); w *Revue Contemporaine* umieszczał artykuły treści literacko-krytycznej, jak: „Ecrivains et poëtes modernes de la Pologne" (z sierpnia 1859). Z artykułów krytycznych wyróżnia się „Kilka słów o poezji" z powodu utworów Olizarowskiego (1846).

Budzyński Włodzimierz, poeta i podróżopisarz, wydał poemat p. t. „Koń biały" (Warszawa, 1862); „Litti z Helgoland" (Wilno, 1857); „Niemcy" (Poznań, 1850); „Niemcy i Szwajcarja" (Wilno, 1856); tłómacz. Byrona „Wędrówki" (1857).

Budzyńskie starostwo, *niegrodowe.* Było położone w województwie i pow. Poznańskim. Powstało z oddzielenia niektórych dóbr dawniejszego starostwa Rogozińskiego. Podług lustracji z 1662, składało się z dawniejszego miasteczka Budzynia z przyległościami. W r. 1771 było w posiadaniu Jana Chłapowskiego, podsędka ziemskiego poznańskiego, który z niego opłacał kwarty złp. 1,000, a hyberny złp. 1,146 gr. 2.

Budżet, wyraz angielski *(budget)*, pochodzący ze staro-francuskiego *boulgette* (sakwa, worek) i oznaczający pierwotnie worek skórzany, w którym angielski kanclerz państwa przynosił do parlamentu papiery, tyczące się dochodów i wydatków; dziś używa się na oznaczenie wykazu wydatków i dochodów państwowych. Taki wykaz w każdem porządnem gospodarstwie jest nieuchronny, a tem więcej konieczny w skomplikowanem gospodarstwie państwa. Układa się on w ministerjum skarbu i następnie bywa zatwierdzany przez władzę państwową. Przy dobrym stanie finansów, dochody powinny przewyższać, lub przynajmniej równoważyć się z wydatkami. Zły stan finansów oznacza przewyżka rozchodów nad dochodami, czyli deficyt. Przy układaniu budżetu zwyczajnie oznaczają naprzód konieczną ilość wydatków, a następnie obmyślają środki na ich pokrycie. Budżet ułożony z góry, nazywa się *preliminarzem.* Por. v. Czörnig „Das österreichische **B.** für 1862 in Vergleichung mit jenen der vorzüglichern andern europ. Staaten" (Wiedeń, 1862); Gneist „**B.** und Gesetz" (1867); „Gesetz und **B.**" (1879); Seidler „**B.** und Budgetrecht" (Wiedeń, 1885); Jellinek „Gesetz und Verordnung" (1887); Hänel „Das Gesetz im formellen und materiellen Sinne" (Lipsk, 1888).

Budzia, ob. Bougie.

Buen-Retiro, była królewska rezydencja letnia, leżąca na wschód Madrytu, zbudowana w początkach XVII wieku przez księcia Olivarez. Jako ważny punkt strategiczny była zdobyta przez Francuzów 8 grudnia 1808 r., a wskutek tego nastąpiła niewłocznie kapitulacja Madrytu.

Buenos Ayres, prowincja w rzeczypospolitej Argentyńskiej, w Ameryce południowej, stanowiła najważniejszą część konfederacji Argentyńskiej, od której odłączyła się 1853 i traktatem z d. 11 listopada 1860 napowrót do tejże konfederacji przystąpiła. Kraj ten leży pomiędzy La Pla-

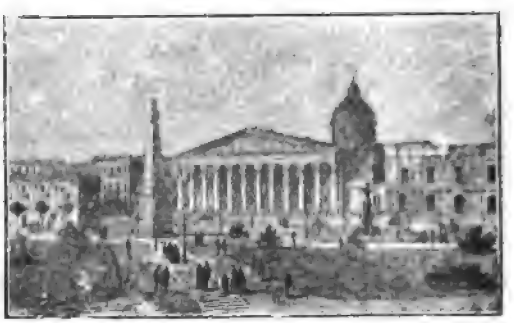

Plac Victoria i katedra w Buenos-Ayres.

ta, oceanem Atlantyckim i Rio-Negro; obejmuje 311,196 klm. kw. i 921,255 mieszk., trudniących się głównie rolnictwem i hodowlą bydła.—Rolnictwo, przy niewielkiem wyzyskaniu gleby, rozwija się bardzo wolno; za to wysoko stoi hodowla bydła. W 1895 liczono tu 1,675,385 koni, 31,058 mułów i osłów, 8,724,683 sztuki bydła rogatego, 52,630,451 owiec, 248,720 świń i 154,022 strusie; w tym samym roku pod uprawą znajdowało się tylko 3 proc. ogólnej przestrzeni; sieją głównie kukurydzę i pszenicę. Co do przemysłu, liczono tu 102 młyny, 20 wielkich rzeźni, 3 zakłady do zamrażania mięsa, 42 garbarnie, dalej browary, dystylarnie, fabryki mydła, krochmalu, łomy kamienia i marmuru. Prowincja ma wyższą szkołę w La-Plata (od 1884 główne miasto prow.), 4 seminarja nauczycielskie, 2 szkoły rzemiosł, kilka szkół specjalnych, trzydzieści kilka bibljotek, znaczną liczbę szkół ludowych i 17 szpitalów. Prowincja dzieli się na 84 departamenty; długość linji kolejowych wynosi 3,120 klm., długość telegrafów 6,000 klm. **B.-A.** rozwija się bardzo szyb-

Digitized by Google

ko, dzięki powstawaniu coraz nowych kolonji rolniczych, zakładanych przez przybyszów z Rosji, Francji, Włoch i Szwajcarji. — **B.-A.**, stolica rzeczypospolitej Argentyńskiej, a do roku 1880 także główne miasto prowincji tegoż im., leży na prawym brzegu rzeki La-Plata. Liczy 690,768 (1896) miesz., między którymi blizko połowa cudzoziemców; jest rezydencją arcybiskupa; ma uniwersytet założony 1821, kilka towarzystw naukowych i liczne zakłady naukowe. Lubo okręty większych rozmiarów przymuszone są zatrzymywać się w pewnej od miasta odległości, mimo to jednak miasto prowadzi żywy i obszerny handel i jest jednem z najznakomitszych targowisk Nowego Świata. **B.-A.** jest miastem zabudowanem pięknie i regularnie, ale tylko piąta część ulic jest brukowana. Oświetlenie gazowe i naftowe, miejscami elektryczne. Z budowli odznaczają się: katedra z fasadą z białego marmuru i portykiem o 12 kolumnach, pałac rządu, opera, uniwersytet. **B.-A.** było założone 1535 r. przez Don-Pedra de Mendoza i podniosło się niezmiernie szybko. W r. 1776 było stolicą hiszpańskiego wice-króla w La Plata.

Buet Karol, dramaturg i historyk francuski, * 1846 w Chambéry; napisał powieści: „Le crime de Maltauerne" (1876); „Philippe Monsieur" (1882); „Madame la Connétable" (1885); dramaty: „Le pretre," „Le juge," „Tatiana" (1878); prace historyczne: „La papesse Jeanne" (1878); „Louis XI et l'unité française (1883); „L'amiral de Coligny et les guerres de réligion au XVI s." (1884) i inne.

Bufalini Maurycy, słynny patolog włoski, * 1787, † 1875 we Florencji, założyciel t. zw. nowej szkoły toskańskiej. Wydał: „Saggio sulla dottrina della vita;" „Fondamenti di patologia analitica;" „Patologia generale;" „Delle più essenziali ragioni del metodo scientifico."

Buff Karolina.

Buff Karolina Zofja Henrjeta, pierwowzór Lotty w „Cierpieniach młodego Werthera" Goethego, * 1753 w Wetzlarze; wyszła za mąż za Kestnera (Albert w „Werterze"), † 1828 r. w Hanowerze. Por. „Goethe und Werther," wydane przez Kestnera w 1855, oraz Herbst „Goethe in Wetzlar," 1881 r.

Buff Henryk, fizyk i chemik, * 1805, † 1878, kształcił się u Liebiga i Gay Lussaca, od 1838 był profesorem fizyki w Giessen. Ogłosił: „Grundzüge des chemischen Theiles der Naturlehre" (1832); „Lehrbuch der physischen und theoretischen Chemie" (1857, 3 wyd. 1885); „Lehrbuch der Physikalischen Mechanik" (1871—1874).

Buffalo, trawa, ob. Buchloe.

Buffalo, bawół amerykański, ob. Bizon.

Buffalo, miasto w półn.-ameryk. stanie Nowego Jorku, stolica hrabstwa Erie, na północnym krańcu jeziora Erie i nad brzegiem poczynającej się tutaj Niagary, w pobliżu sławnego wodospadu; liczy obecnie 260,000 miesz. i posiada wielki port. Miasto to wzrosło ogromnie w przeciągu dziesięciolecia 1880 — 1890. Pod względem zewnętrznym wygląda okazale: posiada regularne, ładnie zabudowane ulice, wspaniały ratusz, dwie katedry, trzy parki. Dalej posiada uniwersytet ze szkołą lekarską, seminarjum nauczycielskie, bibljotekę publiczną, szkołę sztuk pięknych i wiele innych zakładów naukowych. Wyrazem przemysłu są: fabryki machin, obuwia, mydła, browary, garbarnie, rzeźnie i fabryki konserwów mięsnych. **B.** stanowi, dzięki doskonałej komunikacji wodnej, ważny punkt dla handlu zbożem; prowadzi także ożywiony handel węglem, drzewem i bydłem. **B.** założone zostało w r. 1801 przez kompanję holenderską pod nazwą N. Amsterdamu, zmienioną w 1810 na dzisiejszą. W r. 1813 Anglicy spalili miasto do szczętu, a w 1815 z funduszów związkowych zostało odbudowane. Od r. 1825 datuje się niezwykły rozwój tego miasta, skutkiem otwarcia kanału Erie.

Buffalora, *sopra Ticino*, miasteczko w prowincji Medjolańskiej, we Włoszech, nad rz. Noviglio-Grande, w pobliżu Ticino; ma 1,600 miesz. i wspaniały most. Miasto ważne pod względem strategicznym, było niejednokrotnie wspominane w kampanjach 1848 i 1859 r.

Buffenoir Franciszek Filip Hipolit, literat francuski, * 1847, od 1875 redaktor pisma *Revue littéraire et artistique*. Ogłosił poezje: „Premiers baisers" (1876); „Les allures viriles" (1877); „Cris d'amour et d'orgueil" (1887) i in.; romans: „Les drames de la place de Grève" (1867); nadto: „La roche Tarpeïenne" (1878); „Gambetta devant la justice du peuple" (1881); „Sensations politiques" (1889).

Buffet Ludwik Józef, mąż stanu francuski, * 1818 w Mirecourt depart. Wogezów, † 1898; po ukończeniu studjów prawnych w Paryżu, został adwokatem w Nancy. W r. 1848 wybrany do konstytuanty, zasiadał po prawicy i w 1849 r. został ministrem handlu, ale w tymże roku usunął się, a w 1851 r. na nowo przyjął tę samą tekę, którą znów piastował krótko, jako przeciwnik głosowania powszechnego. Do ciała prawodawczego wszedł dopiero 1863 r., gdzie zajął stanowisko pośród opozycji dynastycznej. Za ministerjum Olliviera przyjął tekę skarbu, ale już pierwsze jego kroki wywołały niezadowolenie, i **B.** wkrótce wystąpił z ministerjum. Wybrany do zgromadzenia narodowe-

Buffet Ludwik Józef.

Digitized by Google

go w roku 1871, zasiadł w środku prawym i przybrał postawę nieprzyjazną Thiersowi. W r. 1873 obrany został prezesem zgromadzenia i na tem stanowisku pozostał do 1875, gdy został mianowany wice-prezesem rady ministrów i objął tekę spraw wewnętrznych. Nienawiść jego do rzeczypospolitej okazała się tu zupełnie wyraźnie, a jawne nieporozumienie z Say'em, także członkiem gabinetu, zachwiało jego stanowiskiem, które opuścił po wyborach w lutym 1876. W czerwcu 1876 obrany został przez senat członkiem dożywotnim, gdy wskutek śmierci Ricarda miejsce jedno się opróżniło, większością zaledwie dwu głosów. W senacie popierał sprawę monarchizmu w kierunku katolickim. Por. Vapereau „Diction. des contemp." (Paryż, 1892); Schulthess „Geschichts-kalender."

Buffo, Buffone (z włosk.), śpiewak, zwykle basista, mający w operze rolę komiczną.

Buffon Jerzy Ludwik Leclerc, hrabia, naturalista, * 1707 w Montbard, w Burgundji, † 1788. Syn radcy parlamentarnego Benjamina Leclerc, **B.** odebrał staranne wychowanie i dał się najpierw poznać przekładami: „Statyki roślin" Harlesa (1735) i „Teorji fluksji" Newtona (1740).

Buffon Jerzy Ludwik.

W r. 1739 mianowany intendentem ogrodu królewskiego, rozszerzył go znacznie, założył gabinet historji naturalnej i cieplarnie. Wtedy też powziął plan opracowania obszernej historji naturalnej. Pierwsze tomy „Histoire naturelle générale et particulière" wyszły w 1749 r., a do 1767 wyszło jeszcze 14 tomów; obejmują one zwierzęta ssące. Część anatomiczną opracował w nich Daubenton, ogólne teorje i opis życia zwierząt są pióra **B.** Następne 9 tomów obejmujące ptaki, pisane są bez pomocy Daubentona; od 1783 — 88 wyszło 5 tomów o minerałach. Po jego śmierci wyszło jeszcze 7 tomów dodatkowych, z których tom o epokach natury jest najsławniejszy; mamy go w tłómaczeniu polskiem Staszyca, z dodaniem jego myśli i uwag (2 wyd., Warszawa, 1786). **B.** został wyniesiony do godności hrabiowskiej i za życia ustawiono biust jego u wejścia do gabinetu historji naturalnej; po śmierci wystawiono mu pomnik w mieście rodzinnem i w Paryżu 1856 r. Różni pisarze zajęli się opracowaniem dopełnień do dzieł **B.**, które miały liczne wydania; najpiękniejsze z nich jest „Oeuvres complètes de **B.**" (1825—8), prowadzone przez Richarda. **B.** jako pisarz jest nieporównany, brak mu jednak ścisłej metody naukowej, a chociaż teorji jego wiele się nie utrzymało, ma tę zasługę, że niesłychanie wpłynął na zamiłowanie do nauk przyrodniczych.—Syn jego *Henryk Leclerc hr.* **B.** ścięty został w czasie rewolucji. Buffona „Correspondance" (2 t., 1860) wydał prawnuk jego *Henryk de* **B.**, który też ogłosił „**B.**, sa famille etc." (1863). Inną biografję **B.** ogłosił Lebasteur (1889).

Bufo, ob. Ropucha.

Bufonity (z łac. *bufo*, ropucha), zęby kopalne ryb z grupy Pycnodonti, z formacji jurajskiej, o których dawniej mniemano, że tworzą się w mózgu ropuchy.

Buftalmja *(Buphtalmia)*, wołowe oczy, oczy wysadzone, nadmierne powiększenie gałki ocznej.

Bug (staroż. *Hypanis*), ob. Boh. — **Bug,** rzeka zwana *zachodnim* **B.**, po Wiśle największa w Królestwie Polskiem. Wypływa z królestwa Galicji pod wsią Werchobużem, w obw. Złoczowskim, a dalej wstępuje do Królestwa Polskiego, płynie około miast Buska, Kamionki, Krystynopola i Sokala; pod wsią Żdżary wchodzi do cesarstwa Rosyjskiego i odtąd, dotykając prawym brzegiem gub. Wołyńskiej, oddziela ją od królestwa Galicji, a następnie przyjąwszy w siebie z lewej strony rzeczkę Szychtę, zwaną Nuśmiczką albo Urynówką, opuszcza zupełnie Galicję, oddziela gub. Lubelską od Wołyńskiej i Grodzieńskiej; pod wsią Kamieńczykiem zaś złączywszy się z rzeką Nurcem, wchodzi w głąb Królestwa Polskiego, i połączywszy się pod Serockiem z Narwią, wpada pod Nowogeorgiewskiem do Wisły. Od samej granicy królestwa Galicji jest **B.** spławny dla tratw; dla galarów zaś i innych statków dopiero od Uściługa, choć z powodu nizkiej wody, spław na nim dla statków większych nie w każdą porę jest możebny. Ogólna długość **B.** wynosi 819 klm.; szerokość rzeki w środkowym jej biegu wzrasta w miarę zbliżania się do ujścia; wynosi ona w stanie normalnym od 20 do 50 sążni. Dopływy obustronne **B.** są bardzo liczne, lecz nieznaczne; najważniejsze z nich z prawej strony: Muchawiec, Kamionka, Nurzec i Wkra, z lewej— Huczwa, Włodawka, Krzna i Liwiec. **B.**, połączony kanałami z Dnieprem i Niemnem, jest ogniwem między temi rzekami a Wisłą. Głównemi artykułami przewozu jest dziś drzewo i zboże, a obok tego kamienie wapienne, cegła, łój i t. p. Prócz tratew chodzą głównie galary i berlinki. Por. Z. Gloger „Dziennik podróży po Bugu" w *Kronice Rodzinnej* z 1875 r.; Wutzke „Beschreibung des Bugflusses" (1820).

Bugajew Mikołaj, matematyk, * 1837, kształcił się w uniwersytecie moskiewskim i w akademji inżynierskiej, 1866 został prof. matematyki w uniwersytecie moskiewskim, od 1887 do 1891 był dziekanem tegoż fakultetu. Oprócz rozpraw, zamieszczonych w pismach matematycznych i sprawozdaniach akademji nauk w Paryżu, ogłosił podręczniki arytmetyki, algebry i geometrji.

Bugallal Saturnin Alwarez, minister hiszpański, * 1824 był prawnikiem, odznaczał się świetną wymową. Pracował w redakcjach pism *Diario Espagnol* i *Epoca*. Obrany do kortezów w r. 1859.

Digitized by Google

stał po stronie konserwatystów i popierał politykę Canovasa del Castillo, w którego gabinecie był ministrem skarbu od 1879—81.

Bugarowie, przezwisko obelżywe *Bogomiłów* w zachodniej Europie (ob.), pochodzące od franc. wyrazu *bougre*—łotr.

Bugeaud Tomasz Robert, de, margrabia de la Piconnerie, książę Isly, marszałek francuski, * 1784 w Limoges, dep. Wyższej Vienny, † 1849 na cholerę w Paryżu. Krótko przed upadkiem Napoleona mianowany był pułkownikiem, po restauracji zaś zajmował się gospodarstwem wiejskiem. W r. 1830 poświęcił swoje usługi Ludwikowi Filipowi; 1836 r. odbył pierwszą wyprawę do Algieru i 1837 r. zawarł traktat z Abd-el-Kaderem nad Tafną. Mianowany 1840 generał-gubernatorem Algieru, zaczął tak energicznie działać, że wyparł Abd-el-Kadera do Maroka i stanowczą bitwą pod Isly 14 sierpnia 1844 r. zmusił Marokańczyków do zawarcia pokoju. Czyn ten zjednał mu buławę marszałkowską i godność księcia Isly. W roku 1847 był odwołany do Francji. Podczas rewolucji lutowej 1848 r. był jednym z ludzi otaczających Ludwika Filipa, co nie stracił odwagi i przytomności; mimo to cała jego energja okazała się bezowocną. Po ogłoszeniu rzeczypospolitej usunął się do swej posiadłości w Exideuil, a wybrany do zgromadzenia narodowego, w interesie spokojności publicznej popierał rząd Ludwika Bonapartego. Napisał: „Essai sur quelques manoeuvres d'infanterie" (1815); „De l'organisation unitaire de l'armée" (1835); „De l'établissement des troupes à cheval dans les grandes fermes" (1841); „L'Algérie" (1841). Zbiór jego dzieł wyszedł w Paryżu 1883 r. Por. D'Ideville „Le Maréchal B." (1881—82); Rousset „L'Algérie de 1830 à 1840" (1887) i tegoż „La conquête de l'Algérie" (1889).

Bugenbagen Jan, zwany *Pomeranus*, znakomity reformator kościelny północnych Niemiec, Danji i Norwegji, * 1485 w Wolinie na Pomorzu, † 1558. W r. 1503 został rektorem szkół w Treptowie; od 1517 był profesorem teologji *Collegium Presbyterorum*. Na żądanie księcia Fryderyka Mądrego zbadał archiwa pomorskie i napisał wielkiej wartości dzieło historyczne, krytycznie opracowane „Pomerania in IV libr. divisa" (1728). W roku 1520, przeczytawszy pismo M. Lutra „De captiv. babyl.," stał się jego zwolennikiem i postanowił go naśladować. W tym celu w roku następnym przybył do Witembergi, gdzie został nauczycielem, a później (1523) pastorem, w roku zaś 1536 superintendentem generalnym. Był wielkim przyjacielem M. Lutra, on też pobłogosławił jego związek małżeński. Uczestniczył także w układzie *wyenania augsburskiego* i pomagał M. Lutrowi w przekładzie Pisma św. i t. p. Brał udział w różnych naradach teologicznych, jak w Szmalkaldzie 1540 r. Uorganizował kościoły w Brunświku, Hamburgu, Lubece i innych miastach, oraz na Pomorzu i w Danji, gdzie przebywał od 1537—42 i koronował króla i królowę. W Kopenhadze zreorganizował uniwersytet i napisał dla niego nową ustawę (1539). Resztę życia przepędził w Witemberdze, której nigdy nie chciał opuścić, pomimo ofiarowanych sobie świetnych urzędów. Oprócz wielu innych pism wydał: „Confessio publica de sacramento" (1528); „Ordinatio ecclesiastica regnorum Daniae et Norvegiae i t. d." (1537); „Interpretatio in librum Psalmorum" (1524). Jego listy znajdują się w zbiorze: „Briefe gelehrter Männer i t. d." (1758). Przetłómaczył też Pismo św. na narzecze ludowe dolno-saskie (Lubeka, 1533). Por. Melanchthon „Oratio de vita rev. viri i t. d." „Corpus Reformatorum" (v. XII, str. 295); Vogt „Bugenhagen's Leben u. Schriften" (1867); Hering „Doktor Pomeranus, J. B." (Halla, 1888).

Bugge Tomasz, astronom i matematyk, * 1740 w Kopenhadze, † 1815, od r. 1768 był naczelnikiem pomiarów w Danji, od r. 1777 profesorem matematyki i astronomji w uniwersytecie w Kopenhadze. Ogłosił: „Erste Gründe der sphärischen und theoretischen Astronomie" (1798 i 1816); „Erste Gründe der reinen und abstrakten Mathematik" (3 t., 1797 i 1814), oraz opracował wyborne mapy Danji.

Bugge Sophus, lingwista norweski, * 1833, studja kończył w Chrystjanji, Kopenhadze i Berlinie, od 1866 był prof. lingwistyki porównawczej w uniwersytecie w Chrystjanji; oprócz prac pomieszczanych w czasopismach specjalnych ogłosił: „Altitalische Studien" (Chrystjanja, 1878); „Der Ursprung der Etrusker" (1885), kilka rozpraw o piśmie runicznem, zbiór starodawnych podań i pieśni ludowych i „Studien über die Entstehung des nordischen Götter- und Heldensagen" (Monachjum, 1882—89) i „Etruskisch und Armenisch" (Chrystjanja, 1890).

Bugiel Włodzimierz, literat polski, * 1872 w Maścieczku, w Galicji; kurs gimnazjalny ukończył w IV gimnazjum lwowskiem r. 1890, następnie słuchał wykładu literatur słowiańskich i romańskich w Wiedniu i Paryżu. W r. 1894 zapisał się nadto na medycynę. Oddzielnie wydał: przekład „Mozaiki" Mérimée'go (Lwów, 1898, bibljoteka „Mrówki"), oraz „Wybór nowel" Maupassant'a. Prócz tego drukował poezje: „Viola tricolor," „Dziś," „Cicho wkoło" i inne; studja literackie: „Zorrilla" (*Ateneum*, 1893), „J. Makowej" (lit. rusińska, tamże, 1896), „Dramat nowogrecki" (tamże, 1897); liczne artykuły i studja krytyczne z literatury francuskiej, polskiej, rusińskiej, niemieckiej, prowansalskiej, szwedzkiej i norweskiej w *Prawdzie*, *Przeglądzie Tygodniowym*, *Głosie*, *Słowie Polskiem* (Lwów), *Myśli* i *Życiu* (Kraków); w *Wiśle:* „Tło ludowe „Balladyny;" „Aus dem rutenischen Volksglauben" (w *Zeitschrift für österr. Volkskunde*, 1895); „Die Frau in Ferghana" (*Mitth. d. anthrop. Gesch. in Wien*, 1891); „Die Frau im polnischen Volkslied" (tamże, 1895);

Digitized by Google

„Les forêts“ *(Revue des traditions popul.*, 1897 i 8). Ogłaszał też prace o kwestjach społecznych w czasopismach polskich.

Bugień, herb polski, znany tylko z nazwy.

Bugla (fran. *bugle*), instrument muzyczny dęty, używany w fanfarach wojskowych. Jest on z miedzi i wydaje tylko kilka nut z akordu C-major. Nowszemi czasy, przez dodanie mu kilku klapek czyli wentylów, został znacznie ulepszony.

Bugnerowicz.

Bugnerowicz v. *Pomian* odm., herb: W polu złotem głowa żubra czarna, przebita mieczem. U szczytu ręka zbrojna z dzidą. Początek tej odmiany herbu Pomian pochodzi z r. 1595.

Bugno M., dyrektor szkoły ludowej w Rzeszowie w Galicji; napisał: „Przewodnik w praktycznej nauce stylu dla szkół ludowych,“ według dzieła Mezlera (Rzeszów, 1879).

Bugowie *(Bugińczowie)*, naród malajski na półwyspie Celebes, posiadający swój własny język piśmienny i własną, dotąd jeszcze mało znaną literaturę. Sami nazywają się *To-Wugi* i mają cerę mniej ciemną, aniżeli Malaje właściwi. Jako wyborni żeglarze (niegdy rozbójnicy morscy), rozkrzewili się na całym archipelagu Wschodnio-Indyjskim i mają liczne osady we wszystkich ważniejszych portach, zwłaszcza na wschodniem wybrzeżu Borneo. Por. Matthes „Boeginesche spraakkunst“ (1875).

Buguldeicha, rzeka nadzwyczaj bystra w gubernji Irkuckiej w Syberji; wypływa z gór Bajkalskich, i ubiegłszy w. 50, wpada z północnej strony do Bajkału.

Bugulma, miasto pow. w gub. Samarskiej, nad rzeką Bugulminką, 7,577 m. Sławne są tutejsze jarmarki na konie.—**B.** *powiat* obejmuje 11,401 w. kw., a ludności 303,214.

Bugur-kale, ob. Anapa.

Bugurusłan, miasto pow. w gub. Samarskiej, nad rzeką Kinel Wielki, 12,141 m., wielki jarmark 1—8 września na konie, bydło i owce, licznie odwiedzany przez kupców z Symbirska i Saratowa, z obrotem na rs. 400,000.—**B.** *powiat*, 15,905 w. kw., a ludności 408,800.

Buhl Ludwik, lekarz, * 1816 w **Monachjum**, † 1880 roku, kształcił się w Monachjum, Wiedniu i Paryżu, w roku 1847 został docentem w Monachjum, 1850 profesorem patologji ogólnej i anatomji patologicznej, 1875 r. dyrektorem instytutu patologicznego. Badał cholerę, odkrył grzyb dyfterytu, przeprowadził badania nad tyfusem i in. Ogłosił: „Lungenentzündung, Tuberkulose und Schwindsucht“ (2 wyd., 1874). W 1884 roku wzniesiono mu pomnik w Monachjum.

Buhle Jan Bogumił, filozof niemiecki, * 1763 w Brunświku, † 1821 tamże; od r. 1787 był prof. uniwersytetu w Getyndze, od 1804 w **Moskwie**, od 1814 w Brunświku. Napisał: „Lehrbuch der Geschichte der Philosophie und einer kritischen Litteratur desselben“ (t. 8, 1796—1804); „Geschichte der neueren Philosophie seit der Epoche der Wiederherstellung der Wissenschaften“ (6 t., 1800—1805).

Bühler Jan Jerzy, orjentalista niemiecki, * roku 1837. Studja odbywał w Getyndze i Londynie, od r. 1863 był profesorem lingwistyki porównawczej i języków wschodnich w Elphinston College w Bombaju 1863, od 1868 inspektorem okręgu naukowego północnego (w Gedżeracie), od 1881 profesorem sanskrytu i archeologji indyjskiej w uniwersytecie wiedeńskim. Ogłosił zabytki literatury sanskryckiej: „Panćatantra“ (4 wyd., 1891); „Apastambły Dharmasutra“ (1868—1892); „Dasakumaracarita“ (2 wyd., 1889); „A Digest of Hindulaw“ (3 wyd., 1884); „Leitfaden des Sanskrit“ (1883); „Die ind. Inschriften und das Alter der ind. Kunstpoesie“ (1890); „Glossaire prâcrit“ (1878); „Catalogue des manuscrits Sanscrits de Guzarate“ (1871—1873); „La loi d'héréditè dans le Digeste hindou“ (1867). Utonął w r. 1898 w jeziorze Bodeńskiem.

Buijs-Ballot, meteorolog, ob. Buys-Ballot.

Buil, Buell, Buellius, mnich benedyktyński, ulubieniec króla hiszpańskiego Ferdynanda Katolickiego, wysłany jako misjonarz do Indji Zachodnich z 12 mnichami 1493 r. Wkrótce jednak poróżnił się z Kolumbem i rzucił na niego klątwę kościelną; powróciwszy zaś do Europy, wielce się przyczynił do późniejszych niepowodzeń Kolumba, † 1520 r.

Buińsk, m. powiat. w gub. Symbirskiej, nad rzeczką Karłą, 4,216 m.—**B.** *powiat*, liczy ludności 185,208 i zajmuje 3,505¼ w. kw.

Buisson Jan Chrzciciel, Gayot du **B.**, malarz francuski, uczeń Jana Chrzciciela Monnoyer. Odznaczył się w malowaniu kwiatów i owoców. Nadto wykonał cztery pory roku, które przedstawione zostały Augustowi II, królowi polskiemu. **B.** zamieszkał w Warszawie, gdzie wydał za mąż swoje córki i sam pozostał do śmierci. Portret **B.** znajdował się w zbiorze obrazów Ign. Krasickiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego (spisu drukowanego № 223).

Buisson Ferdynand Edward, pedagog franc., * 1841 w Paryżu, i kształcił się w filologji i pedagogice. Od 1866—70 był prof. akademji w Lozannie, po r. 1870 przybył do Paryża, gdzie przy pomocy członków stronnictwa liberalnego założył dom sierot, niezależny od duchowieństwa. Wskutek nacisku biskupa Dupanloup, złożony został z posady inspektora szkół ludowych, jaką zajmował za ministerjum Simona. Od 1879 jest dyrektorem wydziału szkół ludowych, w ministerjum oświaty. Oprócz sprawozdań z kilku wystaw pedagogicznych ogłosił: „Le christianisme liberal“ (1864); „Principe du christianisme libe-

Digitized by Google

ral“ (1869); „Sebastien Castellion“ (Paryż, 1892); „De l'enseignement de l'histoire sainte dans les écoles primaires“ (1869) i „Dictionnaire de pédagogie et d'instruction primaire“ (1882—86).

Buitzenorg, miasteczko na wyspie Jawie w posiadłościach holenderskich, położone u podnóża wulkanu Sulak, 270 m. nad p. m., posiada wspaniały ogród botaniczny i szkołę ogrodniczą.

Buj, rzeka na granicy gub. Permskiej i Orenburskiej, wpada do rzeki Kamy, przepłynąwszy 140 klm.—*Buińcy,* o których Karamzin w swojej historji wspomina, mieli mieszkać nad jej brzegami w wieku XVI.

Buj, miasto pow. w gub. Kostromskiej, nad rz. Kostromą, założone 1536 r., 2,622 m.—**B.** *powiat,* ma ludności 73,302 i obejmuje 2,771 wiorst kw.

Bujah Imad-Eddaulah, naprzód rybak potem żołnierz. Około 920 dobił się tronu perskiego i był założycielem dynastji, zwanej *Bujidami* albo *Dilemitami,* panującej do r. 1058.

Bujakowski, herb: Na tarczy dwudzielnej na polach I-m błękitnem, a II-m srebrnem wspięty kozieł. U szczytu pół takiegoż kozła. Labry błękitne, podbite srebrem.

Bujakowski.

Bujakovsky *(Bojakovsky),* z Knurowa, arystokratyczny ród morawski. — *Krysztof* **B.** otrzymał od kardynała Dietrichsteina posiadłość biskupią Malhotice, został zabity w r. 1626 przez ewangelików. — Prawnuk jego *Franciszek Karol* **B.,** * 1682, † r. 1753, otrzymał od Karola VI w roku 1728 tytuł barona.—*Ferdynand* **B.,** * 1832, agronom, pełnomocnik generalny z tytułem książęcego radcy dworu, arcybiskupa ołomunieckiego. Był posłem na sejmie morawskim, a w r. 1884 burmistrzem miasta Kromierzyża.

Bujanka *(Bombylius),* rodzaj owadów dwuskrzydłych, podobny do trzmieli, ma ciało grube, pękate, włosami porosłe; skrzydła podczas spoczynku i lotu rozpostarte. Zlatują szybko na kwiaty, bujają nad niemi i wysysają miód. **B.** *major,* czarnobrunatna, pospolita na wiosnę. Rodzina *bujankowatych (Bombylidae)* obejmuje liczne rodzaje, głównie w krajach cieplejszych; oprócz **B.** ważniejsze są: drogosz *(Anthrax),* żałobnica *(Hemipeuthes).* Gąsienice ich żyją pasożytnie w gniazdach owadów błonkoskrzydłych.

Bujanka.

Bujnicki Kazimierz, obywatel w gub. Witebskiej, marszałek powiatu Dynaburskiego, † 1788, † 1878 r., wydawał *Rubon* pismo zbiorowe (8 t., Wilno, 1842—49); „Komedje“ wierszem i prozą (tamże, 1851). Powieści: „Stara Panna“ (1854); „Siostra Gertruda“ (1842); „Pamiętniki ks. Jordana“ (1852); „Biurko“ (1862); „Wędrówki“ i „Nowa wędrówka po małych drogach,“ szkice obyczajowe (w 4 t., 1841 i 1852). Wszystko wydane w Wilnie. Jako pisarz, malujący życie prowincji białoruskich w ostatnich 40 latach, jest nieporównany; jako badacz serc ludzkich, nie ustępuje wielu lepszym pisarzom spółczesnym; jako zbieracz prac dziejowych w swej okolicy, położył także pewne zasługi w piśmiennictwie polskiem. Ostatnią pracą jego był „Psałterz“ Dawidowy, wydany r. 1878.

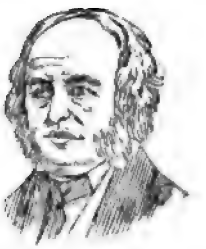

Bujnicki Kazimierz.

Bujuk-Dereh (po turecku: *Wielka dolina),* miasteczko w rozkosznem położeniu na zachód od Bosforu, o 3 mile od Konstantynopola, zwane także *Libadia,* jest zwykłą letnią rezydencją zagranicznych poselstw.

Bujwid Odo, lekarz, * 1857 w Wilnie, gimnazjum i wydział lekarski ukończył w Warszawie. Za pracę: „Chemia śliny ludzkiej“ (1882) otrzymał medal srebrny, a za „Mikroskopowe badania plwociny“ (1884) medal złoty. Następnie kształcił się u Kocha w Berlinie i Pasteur'a w Paryżu; po powrocie założył pracownię bakteryologiczną w Warszawie, a w r. 1890 stację miejską badania produktów spożywczych, oraz instytut szczepienia wścieklizny. W r. 1893 został profesorem hygjeny w Krakowie, a w roku 1897 dyrektorem zakładu państwowego badania środków spożywczych; założył tam również stację szczepienia wścieklizny i zakład wytwarzania surowic leczniczych (1894): w r. 1896 wybrany został radcą m. Krakowa, w roku 1897 członkiem rady naukowej przy ministerjum spraw wewnętrznych w Wiedniu. Prace jego tyczą się głównie bakterjologji i hygjeny, jak: „Pięć odczytów o bakterjach“ (Warszawa, 1887); „Rys zasad bakterjologji,“ „Wścieklizna u ludzi i leczenie zapobiegawcze według metody Pasteur'a“ (1892); „O zarazku cholery“ (1892).

Bujwid Odo.

Buk *(Fagus),* rodzaj drzew z rodziny miseczkowatych. Kwiaty, oddzielnopłciowe, wyrastają jednocześnie z liśćmi lub zaraz po nich, męskie zebrane są w kotki kuliste, długoszypułkowe, z małemi łuskami przysadkowemi, opadającemi, pręcików 8—12; żeńskie mieszczą się w pokry-

Digitized by Google

wie wspólnej, miękkiemi kolcami najeżonej, w liczbie 2—3, zawiązek trójkątny i trójkomorowy, komory jednozalążkowe. Owoc torebkowaty, otoczony jest okrywą drzewiastą, obejmującą 2 orzeszki, ostrotrójścienne, jednonasieniowe, uwieńczone krajem włosistym okwiatu. Zarodek bezbiałkowy, liścienie grube, oleisto-mięsiste. Rodzaj ten obejmuje drzewa piękne, wysokie, właściwe lądowi Staremu i Nowemu. **B.** *pospolity (F. sylvatica)* jest jednem z najpiękniejszych drzew europejskich, u nas przytrafia się głównie w okolicach południowo-zachodnich kraju, na Karpatach granicę jego stanowi wysokość 1,200 m. Drzewo to dorasta do 30 m., a 1,25 m. grubości, żyć może 300—400 lat. Liście ma eliptyczne, ze spodu bledsze, z brzegiem lekko-falistym. **B.** jest drzewem bardzo użytecznem. Orzeszki, zwane *bukwią* czyli *buczyną*, są jadalne, lubo w większej ilości mają sprawiać zawrót głowy, stanowią dobry pokarm dla trzody chlewnej, choć gorszy niż żołądź. *Olej bukwiowy* wyciśnięty z nasion, c. wł. 0,922, krzepnie przy—170, nie wysycha i może zastąpić oliwę. Drewno przydatne do budowli wodnych i na wyroby stolarskie i tokarskie, na instrumenty muzyczne i t. p. Na opał wyborne, wydaje również dobre węgle, popiół dostarcza najlepszego potażu. Przez suchą destylację wydaje wiele wyskoku drzewnego i smołę, zawierającą kreozot. Kora używa się do garbowania, a liście nadają się do wyścielania materaców. Odmianą **B.** pospolitego jest **B.** *krwisty (F. syl. purpurea)*, z liśćmi ciemno-czerwonemi, hoduje się w ogrodach. Inne gatunki **B.** w różnych częściach świata wydają podobne użytki.

Buk.

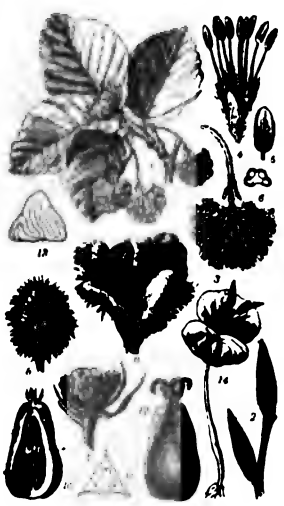

Buk. 1. Gałązka.—2. Pąki.—3. Kotka męska.—4. Pręciki. — 5. Pylnik. — 6. Przecięcie pylników. — 7. 8. 9. Kwiat żeński.—10. 11. 12. Owoc.—13. Budowa nasienia. — 14. Młody pęd.

Buk, miasto w okręgu regencji Poznańskiej, ma 3,348 miesz. i rozwinięty przemysł szewcki.

Buk Michał, pisarz łużycki, * 1804, † 1865, kształcił się w Pradze, a wyświęcony na kapłana w Budyszynie. W wydawnictwach „Macierzy serbskiej“ drukował swoje prace literackie i opowiadanie dla ludu p. t.: „Mądry książę,“ oraz zbiór powiastek p. t. „Podarek dla wieśniaków.“ Był rektorem szkoły w Budyszynie i położył zasługi w sprawie rozbudzenia poczucia narodowości wśród Łużyczan i rozwoju szkolnictwa.

Buk Jakób, autor i poeta łużycki, * 1825 r. w Zywicach (na Łużycach Saskich), od r. 1846 nauczyciel języka łużyckiego w seminarjum łużyckiem w Pradze Czeskiej, w której założył kółko uczniów łużyckich pod nazwą „Serbowka,“ dotychczas istniejące; w roku 1850 powrócił do kraju i został księdzem rz.-katolickim, a później nauczycielem w seminarjum nauczycielskiem, nowo-założonem w Budyszynie, oraz bibljotekarzem tak zwanej „Maćicy.“ W roku 1854 przyjął redaktorstwo jej pisma i założył towarzystwo do badania języka łużyckiego. W roku 1860 został dyrektorem gimnazjum w Dreźnie. Do większych jego prac należy dzieło „Zynki serbskeje rycze,“ które wpłynęło na ustalenie ortografji analogicznej, oraz „Zbierka serbskich przysłowow,“ wydana 1858 i 1862. Jego utwory poetyczne odznaczają się wielu zaletami; podobnież przekłady z rękopisu Królodworskiego.

Bukańskie starostwo niegrodowe leżało w województwie Wileńskiem, powiecie Wiłkomierskim; składało się ze wsi kościelnej Bukańce, Rukuże i Polankiese z przyległościami. Przed r. 1781 posiadał je Zyberk, opłacając z niego kwarty złp. 364 gr. 5, a hyberny złp. 192.

Bukar Adam (z Jańcza), * 1739, † 1793. Rozpoczął zawód publiczny przy trybunale lwowskim, gdzie został jednym z celniejszych mecenasów. Później osiadł w Kijowskiem i zebrał bardzo znaczny majątek. Mieszkał w Januszpolu na Ukrainie i tu prowadził dom na pańską stopę. W r. 1776 jako sędzia ziemski żytomierski, a następnie jako poseł kijowski, nabył politycznego znaczenia, odznaczając się nauką, bezstronnością i niepospolitą wymową. Por. „Pamiętniki“ Seweryna Bukara.

Bukar Seweryn, syn poprzedniego, * 1773 r., † 1853; jako kapitan artylerji odznaczył się w bitwie pod Dubienką. Zostawił ciekawe pamiętniki, których część drukował Kraszewski w 4 t. „Pa-

Digitized by Google

miętników Ochockiego," a następnie ogłosił je w całości (Drezno, 1871), w 5-ym tomie wydawanej przez siebie „Bibljoteki pamiętników i podróży po dawnej Polsce."

Bukar Teofil, syn poprzedniego, obywatel gub. Podolskiej, * 1814, † 1847, kończył nauki w liceum krzemienieckiem; był współpracownikiem redakcji *Tygodnika Petersburskiego* i *Bałamuta*, w którym przez lat 10 przeszło zamieszczał artykuły krytyczne, recenzje i t. d. Nadto ogłosił: „Refutation de la Physiologie du mariage de Balzac" (Wilno, 1838) i „Pieśni" (Wilno, 1848).

Bukareszt (rum. *Bucuresci*), stolica królestwa rumuńskiego i rezydencja króla, leży na urodzajnej, ale bezleśnej nizinie wołoskiej, po obu brzegach rzeki Dymbowica, w oddaleniu 280 klm. na zachód od morza Czarnego. Ze swojemi 21,000 pstrych domów i 138 kościołami, **B.** w otoczeniu ogrodów przedstawia się nader malowniczo. W ostatnich dwudziestu latach **B.** stał się miastem europejskiem i dziś posiada już brukowane i gazem oświetlone, acz wązkie i kręte ulice, piękne place i okazałe gmachy publiczne. Z mnóstwa kościołów niektóre tylko odznaczają się wielkością i artystyczną budową, jak np. kościół metropolitalny, wystawiony w r. 1656 na wzgórzu; ma obok siebie pałac arcybiskupa i gmach izby deputowanych, kościół Radu-Voda (1572 r.), kościół Michail-Voda (1594 r.), którego klasztor służy obecnie za archiwum państwowe; kościół św. Spirydjona z oryginalnemi dzwonnicami, bazylika Sarindar z 1592 r. Główną ozdobą miasta jest nowa katedra katolicka, ukończona w 1884 r. Z gmachów świeckich zasługują na uwagę: nowy pałac królewski, uniwersytet, dawny szpital Coltza z wieżą, wybudowaną przez żołnierzy króla szwedzkiego Karola XII, teatr narodowy, gmach banku, łazienki parowe, halle targowe, szkoła wojskowa, pałac sprawiedliwości. Jest tu także wiele pięknych pałaców arystokratycznych rodzin rumuńskich. **B.** posiada źródła mineralne żelaziste z odwiedzanemi licznie kąpielami. Liczba mieszkańców wynosiła w r. 1891-ym 194,633. Przemysł bardzo mało rozwinięty i ogranicza się wytwarzaniem produktów na potrzeby miejscowe. Handel zasadza się głównie na przywozie towarów zbytkownych. **B.** posiada 5 banków i dwa dworce dróg żelaznych. Z zakładów naukowych istnieją tu: uniwersytet, założony w r. 1864, trzy licea, dwa gimnazja, trzy seminarja duchowne, wyższa szkoła wojskowa, dwie szkoły dla niższych nauczycieli, szkoła rolnicza, dróg i mostów, handlowa, sztuk pięknych, rzemieślnicza i kilkadziesiąt szkół niższych. W **B.** znajduje się rumuńska akademja nauk, posiadająca muzeum i bibljotekę. Budżet w r. 1891 wynosił 9,641,425 franków. **B.** po raz pierwszy wspominany jest w kronikach w XIV w.; w ciągu następnych stuleci niejednokrotnie zdobywany był przez Turków, Serbów i Rosjan, nawiedzany przez trzęsienia ziemi, pożary i epidemje; dopiero od r. 1859 datuje się jego stopniowy rozwój.

Bukaty v. *Pomian* odm., herb: W polu złotem głowa żubrza czarna, z prawem uchem strzałą przeszytem. U szczytu 5 piór strusich.

Bukaty.

Bukaty Józef Tadeusz, herbu Pomian, kanonik katedralny żmujdzki i oficjał generalny, następnie biskup sufragan żmujdzki, † 1795. Ogłosił drukiem: „Objaśnienie o Bractwie albo kongregacji nazwanej Doctrinae Christianae etc." (Wilno, 1772). — Brat jego, *Antoni*, kanclerz wileński, proboszcz radoszkowski, ogłosił drukiem: „Kazania o tajemnicach Męki Pańskiej" (Wilno, 1761); „Kazanie na pogrzebie JP. Świętorzeckiego, kapitana regimentu konnego wojsk wielkiego księstwa litewskiego" (1786); „Uwagi o Najświętszym Sakramencie Ołtarza na każdy tydzień roku," z francuskiego, i „Kazanie na pogrzebie Katarzyny z Ogińskich Przezdzięckiej, miane w Zasławiu" (1764).

Bukaty Franciszek, dyplomata polski, * 1747, † 1797, szambelan króla Stanisława Augusta, był przez lat 23, aż do r. 1794 rezydentem rzeczypospolitej Polskiej w Anglji. Po swoim powrocie z Londynu w r. 1794 osiadł w gub. Mińskiej. Korespondencję **B.** z królem wydał Kalinka w dziele „Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta."

Bukaty Franciszek.

Bukaty Tadeusz, syn Michała i brat stryjeczny Franciszka **B.**, ostatniego posła Rzeczypospolitej do Anglji. Był sekretarzem poselstwa w Londynie. Potomkowie jego mieszkają w gub. Wileńskiej.

Bukaty Adam, filozof polski, * w Augustowskiem, kształcił się w uniwersytecie warszawskim i w szkole dróg i mostów w Paryżu, gdzie osiadł zupełnie. Napisał: „Hoene-Wroński i jego udział w ogarnięciu ostatecznem wiedzy ludzkiej" (Paryż, 1844); „Déduction et démonstration de trois lois primordiales de la congruence des nombres constituant la troisième loi de l'algorithmie donnée par H. Wroński" (Paryż, 1873); „Demonstration de la loi fondamentale de la méthode téléologique de H. Wroński pour la résolution générale des équations algébraique de tous les degrés" (Paryż, 1878). Nekrolog jego, napisany przez Leonarda Niedźwiedzkiego, pomieszczony jest w „Roczniku Towarzystwa historyczno-literackiego w Paryżu," 1873—78.

Bukiejewska albo *wewnętrzna* horda Kirgi-

Digitized by Google

zów, leży w gub. Astrachańskiej, między lewym brzegiem Wołgi a prawym Uralu. Według Strelbickiego, przestrzeń ta zajmuje 92,414 klm. kw. Horda liczy 216,850 głów (1890), podzielonych na 46.214 kibitek. Główną osadą jest Chańska Stawka.

Bukiet (z fran. *bouquet*), sztucznie związany zbiór kwiatów, różnej postaci i wielkości. Obecnie kwiaty ścinają się zwykle krótko i wiążą drutami, co zmniejsza wprawdzie trwałość **B.**, ale nadaje większą swobodę w układaniu materjału. Często też wiążą się obecnie **B.** z materjału wysuszonego, do których należą **B.** *trawiaste*, z różnych traw, bielonych lub zabarwionych, **B.** *Maequarta*, głównie z trawy Gynerium argenteum, liści palmowych i in. Por. Riss „Die Blumenbindekunst“ (1893).

Bukiet, właściwy smak i woń wina, cecha jego dobroci. Naśladowanie **B.** naturalnego jest główną sztuką w fabrykacji win sztucznych. Ob. Wino.

Bukko, liście, ob. Barosma.

Buklandyt, minerał bliski epidotu, a właściwie tylko czarna jego odmiana, znajduje się w drobnych kryształkach w hornblendzie i utworach wulkanicznych w Norwegji i nad Renem.

Bukolika (z grec.), ob. Idyla i Sielanka.

Bukomancja (*Buccomantia*), sztuka odgadywania losów człowieka ze składu ust jego. Wystąpił z nią po raz pierwszy 1850 r., jako z nowym systematem fizjognomiki, dentysta paryski Wiljam Rogers.

Bukowac Vlaho, malarz południowo-słowiański, * 1855 pod Dubrownikiem; był uczniem Cabanela. Do najlepszych jego obrazów należą: „Dafnis i Chloe,“ „Zwierzenie,“ „Krajobrazy dalmackie,“ „Zorza poranna, umierająca w objęciach dnia“ (1889).

Bukowczyk, herb: Na tarczy ściętej, w polu górnem niebieskiem ręka zbrojna z szablą, w dolnem — pół szachownicy srebrno-czerwonej. W szczycie, ukośnie w prawo chorągiew biała o dwu końcach zakończonych złotemi chwastami, na niej litera L czerwona. Nadany 1794 przez Stanisława Augusta.

Bukowczyk.

Bukowiecka Zofja, autorka pism dla dzieci; ogłosiła: „Bohater Tebański,“ „Historję o Janku górniku“ (Warszawa, 1896), „Rok życia, dziennik Wandzi i Józi“ (Warszawa, 1896).

Bukowiecki Juljan, publicysta, * w W. Ks. Poznańskiem; napisał: „Obmyślanie środków, któremi najlepiej i najskuteczniej działać można na podniesienie gospodarstw włościańskich i umiejętność gospodarowania pomiędzy włościanami“ (1868) i inne.

Bukowina, rzeka, poczyna się pod wsią Bukowa w pow. Chełmskim, gub. Lubelskiej, stanowi część granicy Królestwa od Galicji i wpada za posterunkiem Bąk w Galicji, do rz. Sanu.

Bukowina, księstwo, kraj koronny austrjacki, obejmuje 10,441 klm. kw.; graniczy na północ i północo-zachód z Galicją, na północo-wschód z Rosją, na wschód i południe z Rumunją, na zachód z Węgrami i Siedmiogrodem. Pod względem politycznym dzieli się **B.** na dziewięć następujących okręgów: Czerniowce miasto, Czerniowce okrąg, Wyżnice, Dołhopole, Kocman, Radowce, Seret, Storożyniec, Suczawa. Ludność ogólna wynosi 646,591 (1890) i składa się z Rusinów (42%), Rumunów (32%), Niemców (21%), Polaków (3¾%), Węgrów (1¼%), wyznawców po większej części kościoła grecko-wschodniego i stojących na niskim stopniu wykształcenia. Jest to kraj lesisty i górzysty, mający klimat surowy, ale zdrowy, grunta bardzo urodzajne, wiele bydła i płody kopalne, jak miedź, żelazo, ołów, srebro, węgiel kamienny i sól. **B.** prowadzi znaczny handel zbożem i bydłem, który wielce ułatwiają rzeki spławne: Dniestr, Prut, Seret, Suczawa, Mołdawa i Bystrzyca. **B.**, tak nazwana od rozległych lasów bukowych, leżących między Prutem a Dniestrem, pierwotnie należała do Siedmiogrodu w 1482 r. przeszła w posiadanie Mołdawji i podzielała wszystkie losy tego kraju, aż nareszcie w r. 1786 utworzony z niej został obwód Czerniowiecki i wcielony do Galicji, w r. 1849 zamieniona na księstwo, ma dziś osobny sejm, składający się z 31 deputowanych.

Herb Bukowiny.

Bukowina. Tego nazwiska jest kilka osad w Słowiańszczyźnie: 1) **Bukowina**, na Szląsku Pruskim, w powiecie Sycowskim (niem. *Annathal*), o milę od miasteczka Twardogóry; posiada trzy źródła ałunowo-żelaziste, używane głównie do kąpieli w słabościach tkanek i śluzotokach u niewiast.—2) **Bukowina** (wieś), z sąsiedniemi wsiami Białką i Brzegami, stanowi ostatnie stałe mieszkanie ludzi na Podhalu, przypierające na pograniczu Węgier do ścian Tatrzańskich. Wieś ta, wzniesiona na 3,600 stóp nad poziom morza, leży na drodze do najwyższej w Tatrach doliny, na której południowym końcu znajduje się sławne jezioro *Morskie Oko*.

Bukowiński Władysław (pseudonim: *Selim*), publicysta i poeta, * 1871 we wsi Święcica w pow. Sandomierskim. Kurs nauk gimnazjalnych ukończył w Radomiu, gdzie w miejscowej gazecie ogłaszał od r. 1887 pierwsze swoje utwory poetyckie. Wstąpiwszy na wydział prawny uniwersytetu warszawskiego, rozpoczął zarazem współpracownictwo w *Gazecie Polskiej*, *Bibljotece Warszawskiej*, *Prawdzie*, *Głosie*, *Tygodniku ilustrowanym*, *Bluszczu* i innych czasopismach warszaw-

Digitized by Google

skich, w których drukuje poezje, szkice literacko-krytyczne, artykuły publicystyczne, recenzje literackie i teatralne. Uniwersytet ukończył w r. 1897. W r. 1898 ogłosił zbiór poezji p. t. „Z marzeń i życia."

Bukowski, herb polski, znany tylko z nazwy.

Bukowski (hrabia) v. *Osorja* odm., herb: W polu czerwonem $^3/_4$ koła złotego ze szprychami srebrnemi; w brakującej od góry części koła krzyż srebrny, stojący na piaście. Nad koroną hrabiowską trzy pióra strusie. Nadany w 1783 r. przez cesarza Józefa II.

Bukowski (hrabia).

Bukowski Juljan, ksiądz, * r. 1837 w Krakowie; w r. 1862 otrzymał święcenia kapłańskie, był początkowo katechetą szkoły żeńskiej tamże, następnie prefektem w gimnazjum św. Jacka, r. 1878 proboszczem kolegjaty i kościoła św. Anny. W r. 1880 otrzymał stopień doktora teologji we Lwowie. Ogłosił: „Słowo o ankiecie gimnazjalnej zwołanej do Wiednia" (Kraków, 1870); „Kazania pasyjne" (1879); „Porównanie języka łacińskiego pod względem składni, budowy zdań etc." (1880); „Dzieje reformacji w Polsce" (1883); „O dacie narodzenia św. Jana Kantego" (1889) i inne.

Bukowsky Wilhelm, inżynier czeski, * 1831, kształcił się w Pradze, jako inżynier kolejowy wystawił kilka wielkich mostów, w 1865 został profesorem politechniki praskiej. Ogłosił: „O pevnosti českého kamene" (1870); „Vypozet zkruži pro mosty klenuté" (1870); „O mierzeni na Labi u Podiebrad" (1873); „O vzpieradlech a vieszadlech" (1879); „Grafické urcseni deformace przi konstrukcich przihradovych" (1880) i inne.

Bukraba v. *Szeliga* odm., herb: W polu czerwonem nad półksiężycem złotym złoty krzyż kawalerski. U szczytu trzy pióra strusie.

Bukraba.

Buksicki Henryk, lekarz, * r. 1829 w Warszawie, † 1858 r.; służył jako lekarz w marynarce francuskiej dwa lata od r. 1854; doktoryzował się w Montpellier. Wrócił do Warszawy 1857 i czynił na sobie doświadczenia z belladoną, zażywając od małej dozy, aż do otrucia, co mu śmierć przyśpieszyło. Napisał: „O belladonie wogóle i o jej wpływie na ciała organiczne, a szczególnie na człowieka."

Buksiński, herb polski, znany tylko z nazwy.

Buksszpan *(Buxus)*, rodzaj roślin z rodziny ostromleczowatych, obejmujący małe drzewka o liściach przeciwległych, całobrzegich, skórzastych, o kwiatach oddzielno-płciowych. **B.** *zwyczajny* (*B. sempervirens*), o liściach zawsze zielonych, prawie eliptycznych, gładkich, kwiatach drobnych, żółto-zielonych. Torebki, opatrzone szczątkami szyjek, składają się z trzech dwuziarnowych guzików. Pospolity jest w południowej Europie i Azji, pod okryciem dobrze u nas wytrzymuje zimę. Drzewo bukszpanowe najcięższe z europejskich, żółtawe i twarde, używa się w wyrobach rzeźbiarskich i tokarskich, na forniery, grzebienie, narzędzia muzyczne dęte, a zwłaszcza w drzeworytnictwie. Kwasem azotowym bejcowane nabiera wejrzenia mahoniu. Drzewa tego zraszplowanego *(lignum buxi)* używano dawniej zamiast gwajaku w febrach i reumatyzmie. Fauré znalazł w niem alkaloid krystaliczny, który nazwał *buksyną*. Liście posiadają własności przeczyszczające i mają wzmacniać włosy; używają się jako surogat chmielu. Odmiana karłowata **B.** hoduje się w ogrodach do osadzania grządek kwiatowych. Niektóre drzewa używane są jako surogat **B.**, jak: **B.** *zachodnio-indyjski* z Apidosperma Vergasii, **B.** *chiński* z Murraya exotica, należącej do pomarańczowych, **B.** *australijski*, z kilku gatunków Pittosporum.

Buksszpryt (niem. *Bugspriet*), maszt na przodzie okrętu pochyło ustawiony, ob. **Maszt.**

Buksztele, w budownictwie rusztowanie tymczasowe przy budowie sklepienia, podtrzymujące je aż do założenia klucza (ob. Sklepienie).— W dawnej sztuce wojennej **B.** były to wieże na walcach lub kołach, które podsuwano pod mury twierdzy celem rzucania z nich pocisków lub robienia w murach wyłomu za pomocą taranów.

Bukwia, owoce buku (ob.).

Bukwica *(Betonica)*, rodzaj roślin z rodziny wargowych; cechuje się kielichem szczecinowatym, wszystkie 5 zębów równe i ościsto zakończone, warga górna przypłaszczona i podniesiona, dolna zwisła. W gajach i lasach u nas pospolita. **B.** *lekarska* (*B. officinalis*), o liściach podłużnosercowatych, piłkowato-karbowanych, kwiatach czerwonych, rzadko białych, zebranych w kłos przerywany. Korzeń miał niegdyś w medycynie niesłychane wzięcie, dziś liście używają się tylko do ziółek piersiowych, w medycynie ludowej i weterynarji. Niektóre gatunki hodują się jako ozdobne.

Bukwica (od staro-słowiańskiego *buky*=litera), starożytna nazwa głagolicy (ob.), używanej od początku w. XIII w księgach kościelnych przez Chorwatów i Dalmatyńców wyznania rzymsko-katolickiego. Por. Cyrylica.

Bukwiowy olej, ob. Buk.

Bülach, miasteczko w kantonie Zuryskim w Szwajcarji, 1,900 miesz., posiada wodospad, użytkowany na wytwarzanie siły elektrycznej, przesyłanej do Zurychu.

Bulak, portowe przedmieście Kairu (ob.), oddzielone od niego kanałem Izmailia, a połączone koleją żelazną i trzema mostami, na prawym

Digitized by Google

brzegu Nilu, posiada arsenał, fabrykę broni, papieru i drukarnię państwową. Od roku 1864—69 znajdowało się tutaj słynne muzeum starożytności egipskich, przeniesione następnie do Gizeh.

Bulanżyzm, stronnictwo generała Boulangera, dążące do obalenia trzeciej rzeczypospolitej francuskiej w r. 1887—9. Ob. Boulanger Jerzy Ernest Jan Marja.

Bularni Wawrzyniec Jan Kanty, ksiądz, dozorca archiwum akademji krakowskiej, należał do układu dzieła wydanego przez Kołłątaja: 1) „Zbiór prawa szkolnego dla akademji krakowskiej;“ „Quaestio juridica de optione Canonica“ (Kraków, 1773).

Bulat Gajo, polityczny działacz dalmacki, w r. 1836, kształcił się w Zadrze (Zara) i w Padwie, gdzie otrzymał stopień doktora praw. Dążył do połączenia Dalmacji z Chorwacją. W r. 1875 był obrany posłem do sejmu od gmin wiejskich okręgu spljeckiego, a w r. 1879 posłem do rady państwa. W 1885 **B.** obrany był burmistrzem w Spljecie. Nadto jest prezesem Banku narodowego dalmackiego i rady zarządzającej kolei państwowej.

Bülau Fryderyk, * 1805 we Freibergu, † 1859; od r. 1833 profesor filozofji praktycznej i polityki w Lipsku. Czynny i pracowity dziennikarz, redagował między innemi: 1838—49 *Neue Jahrbücher für Geschichte und Politik* (1843—48); *Deutsches Allgemeine Zeitung* (1851—54); *Leipziger Zeitung*. Z pism samodzielnych są godniejszemi wzmianki: „Geschichte des europäischen Staatensystems“ (3 t., Lipsk, 1837—39); „Allgemeine Geschichte der Jahre 1830—38“ (Lipsk, 1838); „Geheime Geschichten und räthselhafte Menschen“ (12 t., Lipsk, 1850—60); „Encyklopädie der Staatswissenschaften“ (1855) i wiele innych. Po śmierci wydane „Die luth. Geistlichkeit Sachsens vom 16 bis ins 18 Jahrh.“ (Lipsk, 1874).

Bulbillus, ob. Cebulka.

Bulbus, ob. Cebula.

Buldog, ang. *bull-dog*, ob. Pies.

Buletyn (fran. *bulletin*, z łac. *bulla*), wogóle wszelkie obwieszczenie, ogłoszenie, lub krótkie urzędowe sprawozdanie o zdarzeniu lub wypadku, mogącym cały kraj obchodzić. **B.** *(bulletin des lois)* nazywa się we Francji zbiór urzędowy wszystkich czynności rządowych, jak praw, postanowień, dekretów i t. p., rozsyłany władzom i urzędnikom publicznym; wydrukowanie w **B.** jest środkiem prawnym ogłoszenia tych praw, od którego datuje się ich moc obowiązująca. Sprawozdania niektórych towarzystw naukowych, akademji, noszą też nazwę **B.**, jak **B.** akademji krakowskiej, obejmujący treść jej prac w języku francuskim lub niemieckim. **B.** *pogody* obejmują przewidywany stan pogody na dzień lub dwa dni z góry, na podstawie dostrzeżeń meteorologicznych, zwłaszcza barometrycznych.

Bułgar, Bułgar, nieistniejące obecnie miasto stołeczne podobnież nieistniejącego już państwa i narodu, zwanego przez historyków *Bołgarami Uralskimi* lub *Bulgarami, Bułgarami Nadwołżańskimi* (ob.). O miejscowości, w której miało istnieć, pisali historycy arabscy: Jakut, Abulfeda i inni. Nowsi badacze naznaczają jego istnienie w miejscu, gdzie znajdują się dzisiaj szczątki zwalisk, a wśród nich wieś *Bołgary* czyli *Bogorodsko-Uspeńsk*, o 9 wiorst na wschód od Wołgi, poniżej ujścia rz. Kamy (w pow. Spaskim, gub. Kazańskiej). Kronikarze ruscy wspominają o niem pod r. 1360 i nazywają je *Wielkim Grodem;* niema jednak wątpliwości, że powstało pomiędzy 922 a 976 r. Pieniądze tutaj bite, pochodzą z czasu od X do XV wieku. O tem mieście pisali: Frähn, Klaproth, Saint-Martin, „Notices et explications des inscriptions arméniennes et arabes de Bulgari“ (Paryż, 1839), Erdmann „Die Ruinen Bulgars“ (w „Beiträge zur Kenntniss des Innern von Russland“) i Kupfer. Por. Szpilewskij „Drewnije goroda i drugije bołgarsko-tatarskije pamiatniki w Kazanskoj gub.“ (Kazań, 1877).

Bulgaris Dymitr, mąż stanu grecki, * 1803 na wyspie Hydra, której gubernatorem był jego ojciec, † 1878 w Atenach. Miał udział w wojnie o niepodległość, w 1831 wszedł do służby cywilnej, w r. 1848 został ministrem skarbu, 1855—57 był prezesem gabinetu. Był stałym nieprzyjacielem dynastji bawarskiej i po upadku króla Ottona był regentem, a w latach 1874—5 znowu prezesem gabinetu, ale lekceważeniem izby i konstytucji naraził się tak dalece opozycji, iż po ustąpieniu oddany był pod sąd za sprzedajność; proces ten wszelako później umorzono. Należał zawsze do stronnictwa konstytucyjno-zachowawczego.

Bulgarja, samodzielne, ale hołdownicze względem Turcji księstwo na półwyspie Bałkańskim, utworzone traktatem z 13 lipca 1878, a od września 1885 r. faktycznie połączone z poprzednią Rumelją wschodnią (ob.), graniczy na zachód z Serbją, na północ z Rumunją, na wschód z morzem Czarnem, na południe z Turcją, i obejmuje obszar 99,276 klm. kw. Głównem *pasmem gór* jest Bałkan (ob.), do którego równolegle w stronie południowej biegnie Średna gora. Na płd.-zach. wznoszą się góry Rodopskie, ze szczytem Musala (2,930 metr.). *Rzeki* **B.** należą w części do obszaru Dunaju, jak Timok, Łom, Isker, Wid, Jantra, w części wpadają bezpośrednio do morza Czarnego, jak Kamcza, lub do morza Egejskiego, jak Maryca. Kraj jest w ogólności górzysty, równiny stanowią tylko dolina Marycy, kotlina Sofji, oraz taras ciągnący się od Dunaju aż do Bałkanu. *Klimat* cechuje się latem krótkiem, gorącem i bezdżdżystem, również suchą zimą, ale obfitemi deszczami na wiosnę i w jesieni, oraz znacznym odskokiem między najwyższą temperaturą lata (30°), a najniższą zimy (—19°C). W Rumelji wschodniej lato jest dosyć ciepłe do uprawy bawełny. — *Podział.* **B.**

Digitized by Google

dzieli się na 17 okręgów: Zofja, Trn, Kistendil, Widyn, Łom, Rachowo, Wraca, Plewna, Łowec, Sewiljew, Świsztów, Trnowo, Ruszczuk, Razgrad, Sylistrja, Szumen, Warna; Rumelja wschodnia obejmuje 6 okręgów: Płowdiw (Filipopol), Tatar-Bazardżik, Chaskowo, Stara-Zagora, Śliwna, Burgas. Okręgi te dalej dzielą się na 83 okolja.—*Ludność* wynosząca 3,310,000 mieszk. (33 na 1 klm. kw.), składa się przeważnie z Bulgarów (73,74 odsetek), dalej z Turków (19,25 odset.), Greków (1,85), oraz innych Słowian, Żydów hiszpańskich i Cyganów.—*Religja* panująca jest prawosławna, ale przeszło 21 ods. ludności wyznaje religję mahometańską. — *Oświata.* Do 1878 istniały tylko szkoły prywatne; obecnie, oprócz licznych szkół elementarnych, istnieją 124 trzyklasowe „szkoły główne," 2 gimnazja, 6 gimnazjów realnych, 5 gimnazjów dla dziewcząt, szkoła handlowa, 2 szkoły rolnicze, 4 przemysłowe, wyższa szkoła historji, filologji i nauk przyrodniczych, która w r. 1892 otrzymała i wydział prawny. Na lekarzy i inżynierów kształci się znaczna liczba młodzieży za granicą. Przy gimnazjum w Sofji istnieje „wyższy kurs pedagogiczny." Bibljoteki publiczne są w Zofji (20,000 tomów), Filipopolu i Warnie; od r. 1889 istnieje „Towarzystwo literackie bulgarskie." — *Rolnictwo* jest głównem zajęciem Bulgarów i polega na stosunkach demokratycznych, posiadłości większych bowiem nigdy nie było. Płody rolnicze stanowią 72 odsetki wywozu, płody hodowli bydła 23 odsetki. Uprawianą jest głównie pszenica, dalej kukurydza, żyto, jęczmień, owies, proso, wyka, groch. W niektórych okolicach kwitnie ogrodnictwo. Górnictwo jest w zupełnym upadku.— *Przemysł* jest dopiero w zarodku; powstały już drobne fabryki sukna, mydła, piwa, alkoholu, ale przeważa przemysł domowy, polegający głównie na wyrobie tkanin wełnianych i dywanów.—*Handel* czynił w 1896 roku 76 miljonów franków w przywozie i 108 mil. fr. w wywozie. Długość dróg *żelaznych* w 1896 wynosiła 963 klm., w budowie było 476 klm., długość linji telegraficznych 5,100 klm.—*Miary i monety* wprowadzone są metryczne; *lew* czyli frank dzieli się na 100 stotynek. — *Konstytucja.* **B.** jest dziedziczną monarchją konstytucyjną z jednem tylko zgromadzeniem prawodawczem. Stolicą kraju jest Zofja (Sofja); księciem panującym jest od 7 lipca 1887 Ferdynand (Koburg-Kohary), ministrów jest sześciu.— *Budżet* na 1897 wyrównywa się w dochodach i wydatkach, wynoszących po 83 miljony franków. — *Armja* polega na ogólnej służbie obowiązkowej, mahometanie jednak mogą się od niej wykupować; służba czynna trwa dwa lata, a 8 lat w rezerwie. Kraj dzieli się na sześć okręgów dywizyjnych, a każdy z nich na 4 okręgi pułkowe. Ogólna liczba wojska na stopie pokojowej wynosi 39,000, na stopie wojennej zaś 179,000 żołnierzy różnej broni. — *Herbem* państwa jest lew złoty na polu ciemnoczerwonem; barwy narodowe są biała, zielona i czerwona. **B.** posiada 3 ordery: order św. Aleksandra (od 1881), order zasługi wojskowej (od 1879) i order zasługi cywilnej (od 1891).

Herb Bulgarji.

Typy bulgarskie.

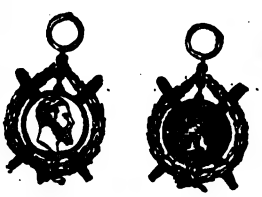

Order Zasługi.

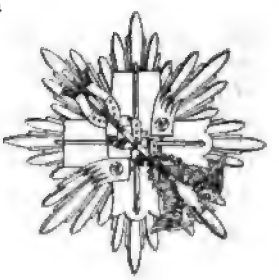

Order Aleksandra.

Dzieje. Założycielem państwa Bulgarskiego (słowiańskiego) był *Borys I* Michał († 896), który zdawszy rządy synowi Włodzimierzowi, został mnichem. Gdy jednak ten okazał się niezdolnym, objął sam rządy na nowo, a następnie oddał je drugiemu synowi *Symeonowi* (około 888), który rządził w myśl swego ojca; przyjął on tytuł *cara*, wojował długie lata z cesarstwem Bizantyjskiem i Madziarami, zdobył Adrjanopol (914 i 922). Następca jego *Piotr* († 868) wiódł wojnę odporną przeciwko Madziarom. Stan jednak państwa pogorszał się coraz bardziej, tak pod względem politycznym, jak i moralnym. Za jego czasów powstali tak zwani Bogomiłowie (ob.), pragnący poprawy społecznego bytu. Cesarz Nicefor Fokas wezwał przeciwko **B.** w pomoc księcia ruskiego Światosława, który na pewien czas zdobył 80 miast i stolicę Presław. Za synów Piotrowych, *Borysa* i *Romana*, była wojna domowa ze stronnikami rodu Szyszmanowiczów, oraz z księciem Światosławem i cesarzem Janem. Samuel założył stolicę w Prespie, a potem w Ochrydzie (981). Wskutek trzydziestoletniej wojny z Bzantyjczy-

Digitized by Google

kami (981—1011), w której cesarz Bazyli II, nazwany *Bulgarobijcą*, upamiętnił się strasznemi okrucieństwami i mordami, carstwo Bulgarskie wcielone zostało do cesarstwa Bizantyjskiego. — Wprawdzie pewien stopień samorządu pozostawiony był B., pomimo to dalszy rozwój narodowy wstrzymany został, namiestnicy bowiem cesarscy często gwałcili te prawa Bulgarów. Nareszcie zdzierstwa podatkowe stały się przyczyną powstania. Król serbski Szczepan Nemania, usiłując dopomódz B., zwołał bojarów na sejm do Pryzrena, gdzie syn jego *Bodin* wybrany został księciem. Ostatecznie jednak Bizantyjczycy zwyciężyli, a przytem wtargnęli do Bulgarji i Pieczeniegi, oraz Połowcy (Uzy, Komany). Nastały ciągłe wojny. Nareszcie w r. 1186 B. razem z Rumunami, pod dowództwem braci *Piotra* i *Asenia*, zwyciężyli cesarza bizantyjskiego, który uznał niepodległość carstwa Bulgarskiego 1196 r. Brat ich Jan (Kilijan, † 1206) powstrzymał byt swego państwa za pomocą wpływu papieża Inocentego III, który w nagrodę za przystąpienie do jedności z kościołem rzymskim nadał Janowi tytuł króla, oraz prawo bicia pieniędzy. Po nim objął rządy nieprawnie jego siostrzeniec *Borys*. Wojował on z cesarzem Henrykiem i na żądanie Rzymu prześladował Bogumiłów. Jan Asen († 1241), syn Asenia, wystąpił był 1218 r. przeciwko niemu i strącił go z tronu. Wskrzesił on potęgę państwa i rozszerzył jego granice przez przyłączenie Albanji i Tesalji; zniósł związek z Rzymem, ogłosiwszy arcybiskupa ternowskiego niezależnym patrjarchą bulgarskim. Następnie panował Kaliman, a potem Michał Asen (1245—1258); po nim Kaliman II (Koloman), dalej znów Michał, szwagier Asenia; po jego wypędzeniu wstąpił na tron Konstanty (Tiech), syn króla serbskiego Władysława, zmarły 1278. Dało to początek wojnom z cesarstwem Greckiem aż do czasu przybycia Osmanów, oraz z pretendentami, Światosławem i jakimś Wołochem Kordokubasem, który ożeniwszy się z Marją, wdową Konstantego, koronował się na króla. W roku 1280 objął rządy Jan Asen II, zięć cesarza greckiego. Zmuszony był jednak umknąć do Konstantynopola przed Terterem, który zwyciężywszy Kordokubasa, ogłosił się carem. Jan Asen i Kordokubas wezwali na pomoc Chana Nogaja. Bulgarowie ulegli Mongołom. W dziesięć atoli lat Świetisław, syn Tertera, zdobył Bulgarję (1296). Bojarowie jednak wezwali na tron Michała, syna Konstantego. Większość atoli narodu nie zgodziła się, pokonawszy swych przeciwników i wojska cesarskie 1298 r. Po krótkiem panowaniu syna jego Jerzego (1322—1323), nastał zupełny bezrząd. Następnie obrany był carem Michał Szymanowicz. Przywrócił on ład w kraju, ale poległ w wojnie z królem serbskim (1330), który na tronie bulgarskim osadził Szyszmana. Ten jednak wkrótce był wygnany, a na jego miejsce obrany Jan Aleksander († 1356). Ostatni car B. Szyszman był niedołężnym: możnowładztwo wzięło górę i carstwo Bulgarskie rozpadło się na pewną liczbę prawie niezawisłych księstw. W tym czasie Turcy wzrośli w potęgę a zwycięstwo ich (1389) na *Kosowem Polu* (ob.), zapewniło im panowanie na całym półwyspie Bałkańskim. Poddanie się Bulgarów było miejscami warunkowe. Miejscowości dobyte uległy ciężkim daninom; te zaś, które poddały się dobrowolnie, obowiązane były tylko dawać żołnierza. Dopiero później rząd turecki zaczął obdarzać swoich *gaziler* (rycerzy) posiadłościami ziemskiemi. Ci Turcy, zowiący się później *spahami* (szlachetnymi), poczęli się dopuszczać wszelkich bezprawi na bulgarskich włościanach, znaglając ich do ciężkich robót, wymagając od nich coraz większych danin, dopuszczając się rozmaitych swawoli, jak porywanie dziewcząt i t. p., w ogólności obchodząc się z nimi, jak z niewolnikami. Następnie i służba wojskowa zamienioną została w pańszczyznę, odrabianą co rok aż w Konstantynopolu. Ucisk ten ze strony Turków zwiększała jeszcze stara nienawiść Greków względem Bulgarów. Nienawiść ta objawiała się na polu kościelnem. Duchowieństwo greckie nie mogło znieść samorządu kościoła bulgarskiego; starało się ono przekonać rząd w Stambule, że niezawisłość Bulgarów od patrjarchy konstantynopolskiego jest przyczyną buntów. Za sułtana Solimana II (1566—1574) patrjarchat ternowski został skasowany. Na miejsce ściętych biskupów i powieszonych księży narodowych, przysłani zostali greccy (fanarjoci), ulubieńcy patrjarchy konstantynopolskiego. Ci, nie znając języka bulgarskiego, nietylko że nabożeństwo odprawiali w języku greckim, lecz i w szkołach po grecku nauki wykładać zaczęli, wpajając zarazem w umysły młodzieży nienawiść i pogardę wszystkiego, co było bulgarskie, na tej zasadzie, że Bulgarowie są narodem niezdolnym do przyjęcia wyższej kultury z powodu swego barbarzyńskiego języka. Z drugiej zaś strony zapewniali rząd, że tylko duchowieństwo greckie jest w możności utrzymać B. w karbach posłuszeństwa. Przy tem wszystkiem ubożyli naród za pośrednictwem licznych opłat i dziesięcin kościelnych, ściąganych pod rozmaitemi pozorami. Taki stan zmuszał B. do chwytania się ostatecznego środka: zbrojnego powstania. W nowszych czasach przypadły one w r. 1821, drugie w 1836 pod naczelnictwem Jerzego Sofeli, który, zdradzony przed czasem przez metropolitę ternowskiego, z wielu innymi powieszony został; następnie w r. 1841 pod wodzą Jerzego Rakowskiego, autora i poety bulgarskiego, oraz w r. 1849, i przypadkowe (w 1857). Liczne skargi B. nareszcie zwróciły uwagę sułtana, zwłaszcza po wojnie krymskiej, i część złego usuniętą została, nie w takiej jednak mierze, aby naród ten mógł swobodnie rozwijać się wedle własnej przyrodzonej potrzeby. Główną przeszkodą w tym względzie było nienarodowe ducho-

Digitized by Google

wieństwo greckie czyli fanarjockie, to jest zawisłość kościoła bulgarskiego od patrjarchy konstantynopolskiego. Dopiero 1872 r. zależność ta została zniesioną i egzarchą bulgarskim mianowano Antyma. Współcześnie rozpoczął się ruch narodowy. Za podnietą zewnętrzną i wskutek agitacji serbskiej w r. 1876 w Bulgarji wystąpiły objawy przygotowań do powstania; zaledwie jednak rozwinięte powstanie krwawo stłumionem zostało przez nieregularne wojska tureckie; kilkanaście tysięcy, po większej części niewinnych mieszkańców, wymordowanych zostało z okrucieństwem. Spowodowało to akcję dyplomatyczną i konferencje w Konstantynopolu (grudzień 1876), ale odrzucenie przez Turcję propozycji europejskich co do gubernatorów chrześcijańskich wywołało wojnę Rosji z Turcją, zakończoną traktatem zawartym w San-Stefano 3 marca 1878. Na mocy tego traktatu wyzwolona Bulgarja miała stanowić księstwo, rozciągające się aż do bram Adrjanopola i morza Egejskiego. Na kongresie jednak berlińskim Rosja zgodziła się ograniczyć B. do Bałkanów, tak, że obejmuje ona około 1,150 mil kw. z $1^3/_4$ do 2 miljonów miesz. Rządzoną miała być przez wybranego przez mieszkańców księcia, pod zwierzchnią władzą sułtana. Na stolicę wyznaczono Sofję. Wyższa administracja pozostała w ręku Rosjan, wielkorządcą mianowany był książę Dondukow-Korsakow. Część kraju za Bałkanami pozostała w rękach tureckich, ale zyskała autonomję pod nazwą Rumelji wschodniej. Pierwsze zgromadzenie narodowe otworzył książę Dondukow (1879) i przedstawił projekt konstytucji, przyjęty bez istotnej zmiany. Po oświadczeniu Dondukowa, że cesarz Aleksander nie życzy sobie na tronie księstwa poddanego rosyjskiego, obranym został książę Battenberg, który przyjął imię *Aleksandra I* (ob.). Pierwsze *sobranje* obrało na prezydenta jednego z głównych agitatorów stronnictwa radykalnego, Karawełowa, i w pierwszym adresie wyraziło skargę na niekonstytucyjne postępowanie ministerjum (Bałabanow—Burow), które zastąpione było przez inne, również konserwatywne. Wybory 1880 r. wydały silną większość radykalną, a nowe ministerjum Zankow—Karawełow okazywało również kierunek radykalny. Mieszkańcy mahometańscy byli narażeni na prześladowania, a agitacja wielko-bulgarska, dążąca do połączenia B. z Rumelją, popierana przez komitet słowiański w Moskwie, rozszerzyła się po całym kraju i wzmogła się jeszcze, gdy Zankow, wskutek dwuznacznego postępowania względem Austrji i Rumunji w komisji dunajskiej, otrzymał dymisję, a Karawełow objął prezydencję gabinetu. Wskutek tego książę Aleksander, zapewniwszy sobie zgodę Rosji i Austrji, proklamacją 9 maja 1881 r. zawiesił konstytucję na 7 lat, a utworzenie nowego gabinetu powierzył generałowi rosyjskiemu Ehrenrothowi. Pod zagrożeniem sądów wojennych wybory do zgromadzenia narodowego, zwołanego jedynie dla wysłuchania projektów rządowych, wypadły w duchu rządowym. Książę przyrzekł corocznie zwoływać zgromadzenie dla uchwalania budżetu i sam objął prezydencję gabinetu, a nadto ustanowioną została rada stanu. Dymisja, udzielona pułkownikowi rosyjskiemu Remlingenowi ze stanowiska ministra spraw wewnętrznych, wywołała — w kwietniu 1882 — nieporozumienia księcia z konsulem generalnym rosyjskim Chitrowo, co spowodowało podróż księcia do Petersburga, odwołanie Chitrowa i wydelegowanie do Bulgarji generałów rosyjskich Sobolewa i bar. Kaulbarsa, z których pierwszy został ministrem spraw wewnętrznych i prezesem gabinetu, drugi ministrem wojny, a wskutek nowego rozporządzenia, głoszącego, że oficerem bulgarskim zostać może ten tylko, kto dwa lata przesłużył w armji rosyjskiej, miejsce Chitrowa zajął pułkownik Jonin. Nieporozumienie między generałem Sobolewem a ministrem spraw zagranicznych Wulkowiczem sprowadziło dalsze zawikłania 1883, które o mało nie zakończyły się abdykacją księcia. Skończyło się na tem, że książę zgodził się na przywrócenie pierwotnej konstytucji z pewnemi zmianami, a ministerjum pod prezydencją Zankowa złożyło się z żywiołów liberalnych i konserwatywnych. Wskutek układów z rządem rosyjskim minister wojny miał być nadal mianowany na zasadzie porozumienia obu rządów, a w grudniu 1883 stanowisko to zajął generał-major rosyjski Kantakuzen. W 1884 po objęciu rządów przez Karawełowa nastąpiła agitacja w celu przyłączenia Rumelji wschodniej, a w roku następnym we wrześniu wybuchła w Filipopolu rewolucja i ogłoszona została unja z Bulgarją. Niezadowolona z tak znacznego powiększenia sąsiedniego państwa Serbja, wypowiedziała Bulgarji wojnę w r. 1885, ale po doznanej porażce pod Śliwnicą, zawarła pokój w Bukareszcie (1886). Wreszcie i Porta, nie uzyskawszy poparcia u mocarstw zachodnich, zgodziła się na przyłączenie Rumelji do Bulgarji. W tymże roku rząd rosyjski odwołał swych oficerów, służących w armji bulgarskiej; zaś w nocy 20 sierpnia wybuchła w Sofji rewolucja, ks. Aleksander został aresztowany i wywieziony do Reni, skąd udał się do Lwowa, a chociaż powołany przez kontr-rewolucję, wkrótce powrócił do Sofji, przecież wskutek nieprzychylnej postawy rządu rosyjskiego, zrzekł się władzy dobrowolnie i opuścił Bulgarję na zawsze. Rządy utworzonej przez księcia regencji, złożonej ze Stambułowa, Karawełowa i Mutkurowa doprowadziły do ostatecznego zerwania stosunków z Rosją i odwołania jej przedstawiciela, generała Kaulbarsa. W d. 7 lipca 1887 zgromadzenie narodowe jednogłośnie powołało na księcia bulgarskiego ks. Ferdynanda Koburskiego, który wykonał przysięgę na konstytucję w dniu 14 sierpnia 1887, pod nazwiskiem Ferdynanda I objął w Tyrnowie rządy, i chociaż nie uznany

Digitized by Google

przez swego suwerena-Portę i państwa traktatowe, 10 lat je sprawował. Wykonywana od r. 1887 w imieniu ks. Ferdynanda dyktatura Stambułowa do 1894 nie doznawała opozycji. Polityk ten posiadał w sobranju znaczną większość, cieszył się absolutnem zaufaniem księcia, nieprzyjaciele zaś jego, jedni rozstrzelani, uwięzieni lub wygnani, drudzy pogodzeni lub zrezygnowani, poważniejszego oporu nie stawiali. Książę Ferdynand podczas wizyty swej w Anglji w czerwcu 1894 r. doznał tam bardzo życzliwego przyjęcia. Państwo to, zarówno jak Włochy i Austrja, okazywało ciągle wielką życzliwość rządowi księcia koburskiego. Niemcy i Francja trzymały się w rezerwie; stanowisko generalnego konsula francuskiego i agenta dyplomat. w Bułgarji od r. 1886—do 1895 było nieobsadzone. W końcu listop. 1893 odkryty został spisek, uknuty przeciw ks. Ferdynandowi, co wywołało w narodzie manifestacje wierności dla księcia, powtórzone jeszcze w większych rozmiarach z powodu urodzin (30 stycznia 1894) następcy tronu Borysa. Książę Ferdynand, poczuwszy wtedy silniejszy grunt pod nogami, zapragnął pozbyć się opieki Stambułowa, i skorzystawszy ze skandalu w domowem życiu jego, udzielił mu dymisj. Szefem gabinetu został Stoiłow (29 maja 1894), który rozpoczął swe rządy od usiłowań zbliżenia się do Rosji. Zostało to doprowadzone do skutku po wstąpieniu na tron Najjaśniejszego Pana Cesarza Mikołaja II. Książę Ferdynand syna swego Borysa, następcę tronu, ochrzcił w kościele prawosławnym, a później złożył wizytę w Petersburgu i został uznany przez Rosję za legalnego władcę Bułgarji. Wobec tego położenie państwowe **B.** zostało ze stanowiska prawa międzynarodowego uregulowane. Książę Ferdynand złożył wizytę sułtanowi, jako suzerenowi, w Konstantynopolu i doczekał się uznania przez całą Europę. W lipcu 1898 przybył książę Ferdynand wraz z żoną i ks. Borysem, chrzestniakiem Najjaśniejszego Pana Cesarza Mikołaja II, po raz wtóry do Rosji i był przyjmowany z wielką ostentacją i serdecznością. Por. Laveleye „La péninsule de Balkans“ (Bruksela, 1886); Erdie „En Bulgarie et Rumelie“ (Paryż, 1885); Iireczek „Diejiny naroda bulharského“ (Praga, 1876); Bath „Observation on Bulgarian affairs“(Londyn, 1880); B. Grabowski „Bułgarja i Bułgarowie“ (Warszawa, 1879); Léger „La Bulgarie“ (Paryż, 1886); Matwiejew „Bołgarja posle Berlinskago kongressa“ (Petersburg, 1887).

Bułgarowie a właściwie **Bołgarowie**, nazwa jednego z narodów słowiańskich, zasiedlającego znaczną część Turcji Europejskiej (ob. Bułgarja), którego przodkowie, uległszy podbojowi przybyłych z nad Donu *Bułgarów Nadwołżańskich* (ob.), zdołali w ciągu kilku pokoleń (między 678 a 861) wynarodowić swych zwycięzców przez zmieszanie się z nimi, i ocaliwszy w ten sposób swoje istnienie, przywłaszczyli sobie jednak ich nazwisko.

Bułgarowie, Bułgarowie, nazwa dwóch wymarłych, jednoplemiennych narodów, z których jeden zamieszkiwał nad Wołgą, i dla tego zwany jest **B.** *Nadwołżańskimi* (ob.), a drugi, będący jego częścią, osiadł nad morzem Czarnem i Dunajem, i stąd nazywany bywa **B.** *Naddunajskimi* (ob.), oraz trzeciego, dotychczas istniejącego, który powstał z pomieszania się poprzedniego z Serbami, zawojowanymi przezeń, zachował z pewnemi zmianami język słowiański i zatrzymał nazwisko swoich zwycięzców. *Bułgarami* zwano także w zachodniej Europie Bogomiłów, oraz Manichejczyków. Gdy zaś jeden odcień tych ostatnich we Francji z powodu swych sprośnych czynów popadł w pogardę, francuska ich nazwa *Bugar*, *Bougre*, stała się obelżywem przezwiskiem. — Nazywano także później **B.** Paulljanów, Patarenów, Katarów, Albigensów, Jowinjanów i innych.

Bułgarowie Naddunajscy. Zdezorganizowany stan państwa Bizantyjskiego ściągał do prowincji naddunajskich Bułgarów Nadwołżańskich, z których wielu już dawniej służyło w wojsku tego cesarstwa. W roku zaś 487 wezwani nawet byli przez cesarza Zenona na pomoc przeciwko Gotom, zostali jednak pobici przez Teodoryka, króla Ostrogockiego i wyparci na wschód. Atoli w r. 493 wtargnęli znowu do Tracji, a powtórnie w sześć lat później. Cesarstwo Bizantyjskie oprzeć się im nie mogło. Około roku 558 dostali się pod zwierzchnictwo Awarów. Gdy Chorwaci i Serbowie zaniweczyli potęgę Awarów (634—640), poszli za ich przykładem i **B.** pod wodzą swego księcia Kubrata. Następnie rozdzielili się na kilka hord; z tych jedna udała się w okolice rzek Cisy i Maroszy, gdzie uległa Awarom, druga zaszła aż do Włoch; inne (trzy) zwróciły się na północo-wschód, za Dniestr i Dniepr, ale wkrótce jedna z nich pod dowództwem *Asparucha*, syna Kubrata, powróciła i osadowiła się w okolicy Warny, dosięgając aż do Dobruczy, gdzie daremnie cesarz Konstantyn IV (678) usiłował ją powstrzymać. Tu **B.** ujarzmili siedm pokoleń słowiańskich i dali początek nowemu państwu, które rozszerzyło się następnie (687) między Bałkanem a Dunajem, aż do rzeki Morawy, która stała się granicą między niem a Serbją. Później zajęli i dzisiejszą Wołoszczyznę, oraz część południowo-wschodnią Węgier. Z późniejszych monarchów znani są: *Terbel* (704), *Asan Wielki*, *Kormesy*, *Telecy*, *Sabina*, *Bojan*, *Paganus*, *Tokta* († 765), oraz *Ceryg* (777). Następca jego *Kardam* wymógł na cesarzu Bizantyjskim roczny haracz. Na początku IX wieku zasłynął *Krumus* († 815). Za niego granice państwa dosięgły Pesztu i Tatrów, zwyciężył w Bałkanach cesarza Nicefora (811), a następnie oblegał Konstantynopol (813). Znani są także *Mortagon* (829) i *Presjam* (843), oraz *Borys*, który za wpływem św. Metodego z większością swych poddanych przyjął chrześcijaństwo

Digitized by Google

i imię Michał (861). Mocarstwo to zatem składało się z dwóch żywiołów: z wojowniczych i koczowniczych Bulgarów i ze Słowian, rolników i rzemieślników. Pierwsi stanowili znaczną mniejszość. Większość przeto, posiadająca przytem wyższą kulturę, musiała niekorzystnie oddziałać na **B.** Żwolna język bulgarski zaczął znikać, i **B.** w przeciągu następnego stulecia zesłowiańszczyli się zupełnie. Od tego też czasu rozpoczynają się dzieje słowiańskiego już państwa i narodu *Bulgarskiego*.

Bulgarowie Nadwołżańscy, naród, nie istniejący już w XV wieku, zamieszkiwał ponad Wołgą od gór Uralskich do rz. Sury i Oki, a od Wiatki do Donu, miejscami wśród innych, i tworzył państwo, składające się z licznych księstw, rządzonych przez *chanów* lub *terchanów*, podległych jednemu samowładcy. Nie pozostawili ani po sobie żadnych piśmienniczych pomników, a tylko pewną liczbę napisów grobowych, pieniędzy i zwalisk. Podług „Hist. Armeniaca“ (Londyn, 1736), żyli w wymienionej miejscowości już w II w. przed Chr., a przynajmniej stąd napadali przez Kaukaz na Armenję. Arabscy historycy mówią, że w X wieku byli potężnym narodem, posiadali miasta, prowadzili obszerny handel z Europą i Azją; że *kadi* stolicy państwa **B.**, *Jakubibn-Noman*, żyjący w drugiej połowie XII w. napisał był *Dzieje* tego grodu (ob. Bulgar). Podług innych znowu badaczów, stanowili oni już w V w. naród politycznie uorganizowany, znany także i cesarstwu Bizantyjskiemu, któremu przybyli w pomoc przeciwko Gotom 487 r. (ob. Bulgarowie Naddunajscy). Do jakiego zaś należeli plemienia, pytanie to dotąd nieroztrzygnięte; zdaje się atoli, że do ugorskiego czyli uralsko-czudzkiego. Pomiędzy **B. N.** chrystjanizm zaczął się upowszechniać przed X wiekiem. W roku jednak 922, za panowania *Almasa* czyli *Dżafura*, stanowczo wziął przewagę mahometanizm, i od tego czasu datują się pewne o nich wiadomości. Oprócz *Sylki*, ojca Almasa, znani są jeszcze trzej inni monarchowie: *Achmed*, *Taleb* i *Mumena*, z którym wojował Włodzimierz Wielki 989 r. Z późniejszych zaś, *Ajdar*, *Irchan* i inni, panowali udzielnie aż do czasu najazdu Mongołów, którzy w 1236 pod wodzą Subutaja zdobyli stolicę. Wkrótce jednak, celem wyzwolenia się z pod narzuconego sobie zwierzchnictwa, wystąpili zbrojno przeciwko Subutajowi, który, zwyciężywszy, odebrał im i dotychczasowy samorząd. Odtąd zaczęli stanowić część władztwa Hordy Kipczackiej, a podzielając jej losy aż do upadku tego mocarstwa, zleli się nareszcie ze swemi zwycięzcami, tak, że znikli z widowni świata.

Bulgarski język. Mówimy tu o języku jednego z południowych szczepów słowiańskich, chociaż ta sama nazwa należy się też językowi dzikiego szczepu uralsko-fińskiego, który z nad środkowego porzecza Wołgi przenosił się nad Don, Dniepr, wreszcie Dunaj; ów język ludu fińskiego zaginął, wsiąkłszy i zmieszawszy się z innemi. Istniejącym dotychczas językiem bulgarskim mówią Słowianie, którzy zamieszkali dawną Mezję i krainy przyległe, otrzymali nazwę swoich zdobywców, wyżej wymienionych Bulgarów, chociaż ich z czasem zesłowianili. Język bulgarski dawny, *staro-bulgarski*, zwany też bywa: staro-słowiańskim, staro-cerkiewno-słowiańskim, albo wprost cerkiewno-słowiańskim, ponieważ jest używany w księgach i obrzędach kościoła wschodniego. Miklosich uważa go za język dawnych Słowieńców i nazywa „staro-słowieńskim“ lub „panońsko-słowieńskim.“ Posiadał on dźwięki nosowe *ę* i *ą*, samogłoski: *ъ* (=krótkie *i* albo *e*) i *ь* (=krótkie *u* albo *o*); z *tj* powstaje w jęz. staro-bulgarskim *szt* (odpowiadające w tym wypadku polskiemu *c*, rosyjskiemu *cz*, np.: svieszta—świeca—sviecza, moszti—módz (powinno być: móc)—moczь; *dj* zmienia się w *żd* (pols. dz, ros. ż): meżda—miedza—meża. Deklinacja przymiotników była dwojaka: nieokreślna czyli rzeczownikowa (dobr—dobra—dobro), i określna czyli zaimkowa (dobryj, dobraja, dobroje). Konjugacja była w formy słowne zasobniejsza, niż w innych językach słowiańskich współczesnych; między innemi posiadała formy liczby podwójnej, aorysty i t. d. Jest dotychczas używany (z pewnemi zmianami) w kościele obrządku wschodniego, u Rosjan, Serbów i Bulgarów. — Dzisiejszy język bulgarski, *nowo-bulgarski*, którym mówią mieszkańcy ks. Bulgarskiego, części Serbji wschodniej i znacznej części Macedonji, wskutek wpływów obcych uległ znacznym zmianom pod względem budowy. Istnieje w nim głucha, krótka samogłoska *ъ*, zastępująca samogłoskę czystą innych języków słowiańskich; samogłoski nosowe zaginęły (utrzymały się wszakże w niektórych gwarach, np. w Macedonji) Akcent na wschodzie przypada na końcu wyrazów, w zachodnich zaś stronach na początku Deklinacja prawie całkiem zaginęła, co różni język **B.** od innych słowiańskich, zakończenia przypadkowe są zastąpione przez dodawanie na końcu wyrazów artykułów: tъ, to, te, ta, oraz przyimka *na* na początku wyrazu. Pod względem leksykalnym jest to język bogaty; nadto przyswoił wiele wyrazów greckich i tureckich. Są jego trzy główne narzecza: wschodnie, na prawej stronie Dunaju i w Tracji (z niego powstał język piśmienny, literacki); południowe albo rodopskie; zachodnie (okolice Widynia, Sofji i Macedonji). Pismo jest używane cyrylickie. Por.: Leskien „Handbuch der alt-bulgar. Sprache“ (2 wyd., Wejmar, 1886); Geitler „Starobulharská fonologie“ (Praga, 1873); Miklosich „Vergleich. Grammatik der slav. Sprachen“ (4 t., Wiedeń, 1868—1879); Antoni Kalina „Studja nad historją języka bulgarskiego“ (Kraków, 1891).

Bulgarskie piśmiennictwo poczęło się a

Digitized by Google

przyjęciem chrześcijaństwa. Były to przekłady i przeróbki z literatury bizantyjskiej, głównie treści religijnej. Najstarszym pomnikiem jest spis książąt bulgarskich do r. 765, pochodzący zapewne z w. VIII. Następnie św. Cyryl i Metody przełożyli Nowy Testament i księgi liturgiczne. Jednym z najdawniejszych zabytków jest tak zwany *Rękopis Rejmski*, przepisany przed r. 1053, oraz *Ostromirski*, przepisany w r. 1056—57. Najwięcej pism pozostało po św. Klemensie, który miał poprawić abecadło, utworzone przez św. Cyryla. Pozostały jeszcze i inne, jak św. Gorazda, Konstantego biskupa, Jana, egzarchy bulgarskiego (wykład biblijny, rozprawa „gramatyczna i inne), Grygora, cara Symeona (135 mów św. Jana Złotoustego i t. d. Z XI i XII w. znajduje się wiele rękopisów po różnych bibljotekach Europy. O piśmiennictwie staro-bulgarskiem pisali: Kołajdowicz, Pałauzow, Wostokow, Bodiański, Górski, Grygorowicz, Sreznewski i inni. — Piśmiennictwo nowo-bulgarskie datuje się od mnicha Paisja, który napisał (1762) kronikę bulgarską, oraz jego ucznia, biskupa Sofronjusza (właściwie: Stojko Władysławow), † około 1815. Dr. Berowicz wydał pierwszą książkę szkolną po bulgarsku (1824), Fotinow założył pierwsze czasopismo (1844), a Bogorow (1846) pierwszą gazetę polityczną (w Lipsku). Wskutek ucisku cenzury tureckiej, drukowano książki tylko w Konstantynopolu, lub za granicą. Obecna literatura bulgarska liczy już około 4,000 dzieł. Beletrystykę stworzyli: Gerow, Sławejkow, Żiazifow, Rakowski, L. Karawełow. Dramaty pisali: Vojnikow, Drumow, Danew, Stanczew. Najwybitniejszym poetą jest Wazow; po nim idą: Michajłowski, Weliczkow, Sayazmanow, dwaj Kesiakowowie. Ożywiony ruch panuje w zakresie ludoznawstwa i zbierania pieśni ludowych. Jako historycy odznaczyli się: Drinow, Stojanow, Zaimow; statystycy i ekonomiści: Geszow, Sarafow, Iljew; Z pomiędzy wydawnictw perjodycznych wyróżniają się: wydawany od r. 1890 przez ministerjum oświecenia *Sbornik za narodni umotworenija, nauka i kniżnina; Dannica* — pismo beletrystyczne; popularna *Bibljoteka św. Klemensa*. W r. 1890 liczono w Księstwie 41 czasopism, w tem 38 bulgarskich, a z nich 16 politycznych. W Konstantynopolu wychodzi dotychczas *Zornica* (licząca przeszło 30 lat istnienia).

Bulhao Poto Rajmund Antoni, * 1829 w Bilbao, poeta portugalski, pochodził z Hiszpanji, w r. 1837 osiadł w Portugalji. Poezje jego wychodziły w zbiorach p. t.: „Versos“ (1850); „Conçoes da turde“ (Pieśni wieczorne, 1867); „Cantose satiras“ (1873); „Sob os cipressos“ (Pod cyprysami, 1877). Prócz tego napisał kilka dramatów i nowel. Jest członkiem akademji nauk i wydaje „Mônumentos ineditos.“

Bulimja, nienasycona żądza jedzenia; zdarza się najczęściej przy rozdrażnieniu nerwowem, u histeryczek, w czasie ciąży, towarzyszy pewnym chorobom żołądka, mlecza pacierzowego lub mózgu; często spotykamy ją u obłąkanych. U chorych, przypadłością tą dotkniętych, olbrzymie nawet ilości pokarmów nie mogą zaspokoić głodu, którego wciąż doświadczają. Bywa też u zwierząt, którym przez przetokę żółć odprowadzono na zewnątrz. Ob. Akorja.

Buliński Melchior, kanonik sandomierski i warszawski, b. prof. akad. duch. w Warszawie, proboszcz mikułowski, * 1810, † 1877, napisał; „Opis historyczno-statystyczny Sandomierza“ 1843 r. w *Pamiętniku relig.-moral.*; wydał nadto: „Historję kościoła powszechnego“ (8 t., Warszawa, 1860—66); „Historję kościoła polskiego“ (3 t., Kraków, 1873); w rękopisie pozostawił monografję Sandomierza, wydaną w Warszawie 1879, oraz dalsze tomy „Historji kościoła powszechnego,“ „Historji kościoła polskiego,“ „Opis podróży naukowych, odbytych 1843—1857,“ „Alkoran,“ w tłómaczeniu z języka francuskiego. Por. ks. Kukliński we wstępie do „Monografji Sandomierza.“

Buliński Stanisław, * 1813, † 1854, artysta dramatyczny, odznaczał się w rolach charakterystycznych jako Dyndalski w „Zemście,“ Łapka w „Nikt mnie nie zna“ i t. p.

Buljon (z franc. *bouillon*), w ogóle toż, co rosół (ob.), w szczególności jednak **B.** nazywają się *tafelki buljonowe*, służące do otrzymywania każdej chwili rosołu przez rozpuszczenie w wodzie. Najczęściej pod tą nazwą znajdują się tafelki bez żadnej wartości pożywnej, złożone głównie z kleju, któremu się nadaje słaba woń aromatem mięsnym, powstającym przy pieczeniu mięsa. Przez doskonałe odparowanie rosołu otrzymuje się masa gęstości syropu, zawierająca główne części pożywne, jakie woda z mięsa (ob.) wyciąga; masa taka znajduje się w handlu pod nazwą ekstraktu mięsnego. Znajdują się też przetwory stałe, sucharki lub biszkokty mięsne, powstające przez pomieszanie ekstraktu mięsnego z pewną ilością mąki pszennej.

Buljony, frendzle wyrabiane z wełny, jedwabiu, srebra lub złota, używane dawniej do ozdoby sukien. W wojsku polskiem zwano **B.** szlify generalskie, zdobione grubemi skrętami ze złota i srebra.

Bull John, kontrapunkcista angielski, * 1653 w hrabstwie Somerset, † 1628 roku w Antwerpji. W r. 1582 był organistą katedralnym w Hereford, w r. 1592 został doktorem muzyki, a następnie profesorem przy kolegjum Greshama w Londynie. W roku 1617 był organistą w Antwerpji. Skomponował około 200 utworów muzycznych, z których jednak drukowano niewiele.

Bull (Ole Bernemann), znakomity skrzypek norweski, * 1810 w Bergen, † 1880. Pobierał nauki naprzód w Chrystjanji, potem przez krótki przeciąg czasu w Getyndze, głównie atoli odda-

Digitized by Google

wał się muzyce, a mianowicie skrzypcom. Wystąpiwszy publicznie w r. 1831 w Paryżu, podróżował po Szwajcarji i Włoszech, gdzie oryginalna gra jego według szkoły Paganiniego świetne zjednała mu powodzenie. Następnie zwiedził Anglję, Rosję i Amerykę. W r. 1848 powrócił do Europy, wkrótce atoli po raz drugi popłynął do Ameryki, gdzie zebrał znaczne sumy, które jednak utracił w nieszczęśliwych spekulacjach. Skutkiem tego podróżował znowu po Europie i 1860 r. występował w Sztokholmie, ale z mniejszem już powodzeniem. Warszawę odwiedził 1867 roku.

Bull (Ole Bornemann).

Bull, ob. John Bull.

Bulla, *baniecska*, rodzaj mięczaków z gromady brzuchopełzów, z rzędu tyłoskrzelnych, cechujący się skorupą wypukłą, kulistą i gładką. Liczne gatunki żyją w morzach ciepłych; muszle ich są bardzo pospolite, zwłaszcza muszla gatunku **B.** *ampulla*, żółtawa, brunatno-plamista.

Bulla. Nazwa urzędowego pisma papieskiego, wydawanego w rzeczach większej wagi, a napisanego jak najpoważniejszym stylem i w najuroczystszej formie. Głównym znakiem tej formy jest wielka pieczęć ołowiana, wisząca na białym lub żółtym sznurku, zwana dawniej *bulla*, mająca na jednej stronie wizerunek apostołów Piotra i Pawła, na drugiej zaś papieża, lub jego imię i herb. Jeżeli papież nie jest jeszcze koronowany, to na pieczęci niema ani wizerunku, ani imienia, ani herbu, i **B.** taka nazywa się *dividiata*, *blanca*, *defectiva*. Pozbawiona pieczęci, traci swe znaczenie. **B.** pisane są na pergaminie ciemnym i grubym, głoskami starogreckiemi. Na początku kładzie się imię papieża i tytuł: *Episcopus, servus servorum Dei;* dalej formuła *ad perpetuam rei memoriam*, lub pozdrowienie *in Domino salutem et apostolicam benedictionem*. Od pierwszych wyrazów samej bulli przybiera ona nazwisko, pod którem później bywa przytaczaną, np. *In Coena Domini*, wyklinająca kacerzy; *Unigenitus*, przeciw jansenistom; *Dominus ac redemptor noster*, znosząca Jezuitów i t. d.

Bulla złota, nazwa pieczęci cesarstwa Niemieckiego, przedstawiająca z jednej strony cesarza, siedzącego na tronie, z drugiej Kapitol rzymski. *Bullą złotą* zowie się konstytucja, ustanowiona na sejmach w Norymberdze i Metzu 1356 przez cesarza Karola IV, składająca się z 30 artykułów, której głównym przedmiotem jest uregulowanie prawa, dotyczącego elekcji cesarzów, zapobieżenie wszelkim wojnom niesprawiedliwym, pożarom, spustoszeniom i rabunkom, oraz nieupoważnionym stowarzyszeniom i konfederacjom. **B.** ta reguluje zarazem i stosunek królestwa Czeskiego do Rzeszy Niemieckiej, na podstawie dawnych umów międzynarodowych, które często były gwałcone ze strony niemieckiej; potwier-

Muszla bulli, widziana z góry i z dołu.

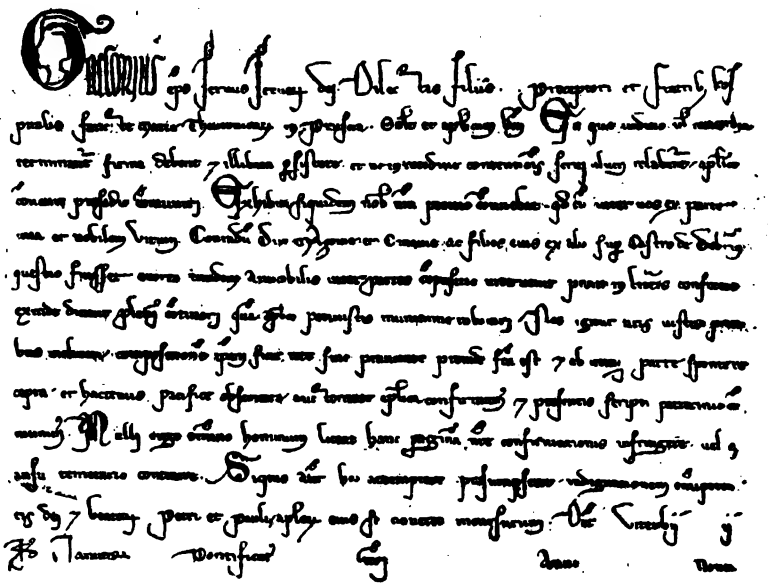

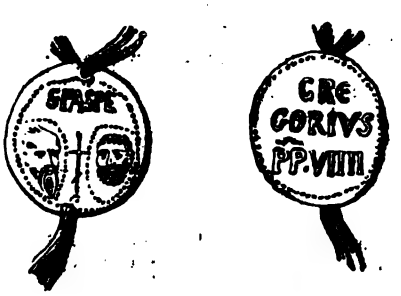

Bulla Grzegorza IX-go z r. 1234.

Digitized by Google

dza także prawo stanów czeskich do wybrania króla po wymarciu rodu królewskiego, i między innemi stanowi, aby synowie elektorów niemieckich uczyli się języka łacińskiego, włoskiego i słowiańskiego. Inne konstytucje, noszące nazwę bulli złotej, są: *Bulla złota czeska*, nadana 1348 roku; *Bulla złota brabancka* 1339 r., *Bulla złota medjolańska* 1549 r. Por. Nergel: „Die goldene Bulle“ (1879).

Bullant, znakomity architekt francuski, roku 1510, † 1578. Wybudował 1545 roku pałac w Ecouen, uważany za arcydzieło, i 1564 wspólnie z Filibertem Delorme położył fundamenta pałacu Tuileries. Prace jego piśmienne są: „Règle générale d'architecture des cinq manières“ (Paryż, 1568), oraz „Recueil d'horlogiographie, contenant la description, fabrication et usages des herloges solaires“ (1561); „Traité de géometrie“ (Paryż, 1562).

Bullarjusz, *Bullarium Magnum Romanum*, jest to księga obejmująca zbiór bul, brew, konstytucji, dyplomatów i t. p. postanowień papieskich, poczynając od Leona I. Zbiór ten powstawać zaczął w XVI w. Właściwym urzędowym zbiorem jest „Bullarium privilegiorum ac diplomatum Romanorum Pontificum usque ad Clementem XII“ (13 t., w 28 części, Rzym, 1739—44), którego dalszym ciągiem, doprowadzonym aż do najnowszych czasów, są: „Bullarium Papae Benedicti XIV (4 t., Rzym, 1746—57); „Bullarii Romani Continuatio“ przez Barberisego (18 t., Rzym, 1835—57) i uzupełnione bullami Grzegorza XVI (Rzym, 1857—59). Od 1857 wychodzi w Turynie „Magnum Bullarium Romanum.“ Por. Eisenschmidt „Röm. Bullarium, oder Auszüge der merkwürdigsten päpstlichen Bullen“ (2 t., Neust. nad Orlą, 1831); A. Thiel „Epistolae Romanorum pontificum“ (1868); Loewenfeld „Acta Romanorum pontificum inedita“ (Lipsk, 1885), Jaffé „Regesta pontificum Romanorum ad an. 1198“ (Lipsk, 1885—1889).

Bulle Konstanty, historyk, * 1844 w Minden, od 1879 dyrektor gimnazjum w Bremie, 1887—1890 poseł w sejmie niemieckim; napisał: „Geschichte der neuesten Zeit 1815—1885“ (6 t., 2 wyd., 1886); „Geschichte des zweiten Kaiserreichs und des Königreichs Italien“ (1889); „Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen“ (Berlin, 1890).

Bullet Piotr, budowniczy, * 1639, † 1716 r., architekt bramy św. Marcina w Paryżu. Celniejsze jego prace naukowe są: „Traité de l'usage du pantomètre“ (Paryż, 1675); „Traité de nivellement“ (1688); „Observations sur la mauvaise odeur des lieux d'aisance (1676), i „Architecture pratique“ (1690).

Bullet Jan Chrzciciel, historyk i teolog francuski, * 1699 w Besançon, † 1775 roku tamże. Ogłosił drukiem: „Histoire de l' établissement du christianisme,“ „Existence de Dieu démontrée par la nature,“ „Mémoires sur la langue celtique“ (3 t., 1754—60); „Recherches historiques sur les cartes à jouer;“ „Dissertations sur l'histoire de France.“

Bullinger Jan Henryk, * 1504 w Bremgarten w Szwajcarji, † 1575 r. Był synem księdza rz.-kat. i Anny Widerkehrowej, którzy dopiero w r. 1519 związek małżeński ulegalizowali. Był nauczycielem szkoły klasztornej w Kappelu, w roku 1527 przyjął wyznanie ewangelicko-helweckie, w roku 1529 został pastorem i ożenił się z b. zakonnicą; 1532 r. objął pastorat po Zwinglim w Zurychu. W sporach co do Komunji i innych religijnych, pomiędzy Genewą a Bernem, występował w charakterze pośrednika. Połączył się z Kalwinem, z którym łącznie wpłynął, że przyjęty został „Consensus Tigurinus“ (1549). Jego dziełem jest „Konfesja druga“ czyli *większa* z r. 1564, która stała się zasadniczą dla kościoła ewang.-reform. W r. 1543 wydał pisma Zwinglego i ogłosił drukiem mnóstwo pism własnych. Korespondował z Zygmuntem Augustem i innymi. W rękopisie pozostawił „Historję Reformacji“ wydaną w Zurychu 1838 roku przez Hotlingera i Vögeli; „Merkwürdige Züge aus dem Leben Büllingers“ (Bern, 1828); „Biographie und ausgewählte Schriften von Pestalozzi“ (Elberfeld, 1858). Por. H. R. Zieglera „M. U. Zwinglis u. M. H. Bullinger“ (1719); Christoffel, „H. B. und seine Gattin“ (1875); Simmler „Narratio de ortu, vita et obitu H. B-i“ (1575); Zimmerman „Die Zürcher Kirche und ihre Antistes“ (1877).

Bullion (ang.), złoto i srebro w sztabach.

Bullocka maszyna, ob. Drukarstwo.

Bull-Run, strumień w północno-wschodniej Wirginji w Stanach Zjednoczonych; odbyły się tam dwie bitwy d. 21 lipca 1861 i 29—30 sierpnia 1862 r., podczas domowej wojny amerykańskiej, w których skonfederowani odnieśli najważniejsze w całej kampanji zwycięstwa.

Bulmer Wiljam, * 1756 w Newcastle, pod Tyne, † 1830 w Londynie, drukarz tameczny. Miniaturowemi edycjami poetów angielskich, tudzież wydaniem Persjusza (1790), zjednał sobie taką sławę, że król Jerzy III poruczył mu znaną powszechnie wspaniałą edycję dzieł Shakespeare'a (9 tomów, 1797—1802) skutkiem czego drukarnia jego przybrała firmę „*Shakespeare-press.*“ Równie pięknie i starannie wydrukował: „Poetical Works of John Milton“ (3 t., 1793—97). „Museum Wolseyanum;“ Murphyeg'o „Antiquites of the Arabs in Spain“ (1816) i t. p. On to zajmował się drukiem większej części wydawnictw klubu Roxburgh, oraz licznych dzieł słynnego bibljografa Dibdina.

Bulmerincq August, prawnik, * 1822 w Rydze, † 1890; kształcił się w Dorpacie, gdzie w roku 1853 został docentem, w r. 1858 profesorem, a w 1881 po śmierci Bluntschlego objął katedrę prawa państwowego i polityki w uniwersytecie

Digitized by Google

heidelberskim; ogłosił: „Das Asylrecht in seiner geschichtlichen Entwicklung“ (Dorpat, 1853); „Völkerrecht“ (1884); „Die Sistematik des Völkerrechts“ (Dorpat, 1858) i „Handbuch des Völkerrechts“ (1889).

Bülow, rodzina niemiecka, pochodząca w Meklemburga, o której pierwsza wzmianka znajduje się w kronikach XIII w. Znakomitszymi jej członkami są: **B.** Fryderyk Wilhelm, baron, hrabia Dennewitz, generał pruski, jeden z bohaterów wojen Napoleońskich; * 1755 r. w Falkenbergu, w Starej Marchji, † 1816, wszedł w młodym wieku do służby wojskowej, został 1793 guwernerem Ludwika, księcia pruskiego, a w r. 1812 gubernatorem Prus wschodnich i zachodnich. Na początku wojny 1813 pierwszy **B.** stoczył pomyślną bitwę pod Möckern 15 kwietnia; wkrótce potem (4 czerwca) pobił Oudinot'a pod Luckau i stoczył pomyślne walki pod Grossbeeren i Dennewitz, przez co ocalił Berlin. Po oblężeniu Wittenbergi miał udział w bitwie pod Lipskiem i pierwszy przez Paunsdorf i Reudnitz wszedł szturmem do miasta. Stąd wysłany został do północnych Niemiec i Niderlandów, które w krótkim przeciągu czasu prawie zupełnie od nieprzyjaciół oswobodził; potem pod dowództwem Blüchera zdobył 1814 w Szampanji Lafère i Soissons, odniósł zwycięstwo pod Laon, wziął Compiègne i obsadził Montmartre. Mianowany komendantem wschodnich i zachodnich Prus, dowodził 1815 r. czwartym korpusem armji, który z pośpiechem przywiódł Blücherowi w pomoc i z którym przyczynił się stanowczo do zwycięstwa pod Waterloo. Wróciwszy 1816 r. na swoje stanowisko do Królewca, † tegoż r. **B.** nietylko był znakomitym generałem, lecz posiadał także wszechstronne wiadomości naukowe i skomponował kilka utworów muzycznych, między innymi 50 i 100 psalm. W Berlinie wzniesiono mu bardzo piękny pomnik. Por. Varnhagen von Ense „Leben des General's Graten **B.** von Dennewitz“. (Berlin, 1854).—**B.** Adam Henryk Dytrych, baron, krytyczny pisarz wojskowy, brat poprzedniego, * 1757 w Altenbergu, w Starej Marchji. Naprzód wojskowy, później poświęcił się naukom; zajmował się gorliwie teatrem, a z jednym ze swoich braci prowadzili interesa handlowe w Ameryce. Wróciwszy do Niemiec, poświęcił się pracom literackim. Dzieło „Geschichte des Feldzugs 1805“ (2 t., Berlin, 1805), zaprowadziło go do więzienia naprzód w Kolbergu, potem w Królewcu i nareszcie w Rydze, gdzie † 1807. Jego pisma wojskowe (wydane przez E. Bülowa i W. Rüstow'a, Lipsk, 1853) rzuciły nowe światło na ówczesny sposób prowadzenia wojny; najgłówniejszem jego dziełem jest „Geist des neuen Kriegssystems“ (Hamburg, 1798 i 1835). Por. Dietrich „Von **B**-s militär und vermisch. Schriften von Karl Ed. von **B.**“ (Lipsk, 1853).—**B.** Ludwik Fryderyk Wiktor Hans, hrabia, mąż stanu pruski, * 1774 w Essenroda, pod Brunświkiem, † 1825, był 1804 prezesem sądu w Magdeburgu, 1807 r. członkiem rady stanu, a wkrótce potem westfalskim ministrem skarbu i handlu, na którem to urzędowaniu, mimo bardzo krytycznego położenia, tyle wyświadczył usług, że król Hieronim wyniósł go do godności hrabiowskiej. Lecz popadłszy w podejrzenie u króla, uwolniony został od służby 1811 i przeniósł się do dziedzicznej posiadłości ziemskiej. W roku 1813 król pruski mianował go ministrem stanu i skarbu. Później objął ministerjum handlu i rzemiosł z wydziałem robót publicznych. W końcu mianowany nadprezydentem prowincji Szląskiej.—**B.** Ulryk Henryk Wilhelm, baron, pruski mąż stanu, * 1792 w Szwerynie, † 1846 r. w Berlinie, towarzyszył 1817 swemu teściowi Wilhelmowi Humboldtowi, jako sekretarz legacji, w poselstwie do Londynu, gdzie nawet po wyjeździe Humboldta jeszcze pozostał i jako zdolny dyplomata znakomite swemu krajowi wyświadczył usługi. Po kilku atoli latach wszedł, jako tajny radca legacji, do ministerjum spraw zagranicznych w Berlinie, od roku zaś 1827, będąc posłem w Londynie, miał czynny udział w konferencjach do spraw holendersko-belgijskich, tudzież w traktacie handlowym pomiędzy Anglją a Celnym Związkiem Niemieckim. W roku 1842 mianowany ministrem spraw zagranicznych, po trzech latach urzędowania opuścił służbę.

Bülow Fryderyk Wilhelm.

Bülow Levinus, wydał: „Consilium Sigismundo III in Comitiis exhibitum de societate belli adversus Turcas cum Caesare Rudolpho ineundo, ac ejusdem consilium, eidem tempore coronationis in Regno Sveciae datum“ (Rostochii, 1595).

Bülow Fryderyk Gotard, wydał w Warszawie 1726: „Synopsis actorum in negotio Curlandiae et Semigaliae.“

Bülow Fryderyk Rudbek Henryk, generał duński, * 1791, † 1858. Odznaczył się w wojnie w Prusami 1848—49. W r. 1849 został dowódcą wojsk duńskich we Fryderycji. W r. 1855 był posłem duńskim w Londynie.

Bülow Karol Edward, poeta niemiecki, * 1803 w Berg, pod Eilenburgiem, † 1853 w Turgowji. Pierwotnie przeznaczony był do stanu kupieckiego, później atoli pobierał nauki w uniwersytecie lipskim, skąd udał się 1828 do Drezna, zaprzyjaźnił się z Beck'iem i Tieck'iem i wyłącznie poświęcił się literaturze i poezji. Jako literat znany jest głównie z dzieł swoich: „Novellenbuch“ (4 t., Lipsk, 1834—36); „Neues Novellenbuch“ (Brunświk, 1841); „Novellen“ (3 t., Sztutgard (1846—48); „Simplicissimus“ (Lipsk, 1836). Oprócz powyższych pism, ogłosił także kilka tó-

Digitized by Google

maczeń z obcych języków; autobiografję wydano r. 1852.

Bülow Hans Guido, syn poprzedzającego, znakomity fortepjanista, * 1830 w Dreźnie, † 1894 w Kairze. Obok studjów prawnych w Lipsku i Berlinie pracował ustawicznie nad muzyką, i doszedł w niej do wysokiego ukształcenia pod takimi mistrzami, jak Wagner i Liszt (od 1857 zięć ostatniego). Sława jego datuje się od 1852 roku. Osiadłszy 1854 r. w Berlinie, został profesorem gry fortepjanowej w tamecznem konserwatorjum, 1858 r. nadwornym królewsko-pruskim fortepjanistą, w końcu r. 1864 nadwornym fortepjanistą w Monachjum, a 1867 dyrektorem szkoły muzycznej tamże. Od 1869 usunąwszy się od tych obowiązków, mieszkał w Lipsku; 1872 dawał koncert w Warszawie. W 1875—6 r. koncertował w Ameryce, po powrocie objął dyrekcję orkiestry teatru królewskiego w Hanowerze, a 1885 kapeli meiningeńskiej. Gra **B.** budziła podziw zarówno niepospolitą brawurą, szydzącą ze wszystkich trudności, jako też nadzwyczajną pamięcią, obejmującą najobszerniejsze sztuki. Jako kompozytor kilku utworów orkiestrowych, fortepjanowych i wokalnych, należy do szkoły Wagnerowsko-Lisztowskiej. Z zasadami tejże szkoły wystąpił jako autor wielu artykułów w *Neue Zeitschrift für Musik*, ogłosił poemat symfoniczny „Nirwana," balladę „Przekleństwo śpiewaka," muzykę do Szekspirowskiego „Cezara," wiele utworów na fortepjan, pieśni i t. d. Por. Vogel „Hans von **B.**" (Lipsk, 1887).

Bülow Hans Guido.

Bülow-Cummerow Ernest Gotfryd Jerzy, publicysta pruski, * 1775 w Pritzau, w księstwie Meklemburgsko-Szweryńskiem, † 1851. Właściciel ziemski na Pomorzu, był 1812 r. członkiem tak zwanej tymczasowej reprezentacji narodowej i od tego czasu, jako zapalony poplecznik arystokracji i jawny przeciwnik konstytucjonalizmu i biurokracji, wykładał swoje zasady w licznych broszurach politycznych. Po wypadkach marcowych 1848 r., gdy nowy porządek rzeczy obalił dawne stanowe zebrania i zagroził przywilejom posiadaczów dóbr szlacheckich, **B.** zgromadził wkoło siebie szczątki arystokracji i zawiązał towarzystwo dla obrony własności, nazwane przez lud *Junkerparlament* (sejm szlachetek), którego dążności objawiły się później w jawnych zabiegach restauracji dawnego stanu. Ważniejsze jego pisma są: „Preussen und Deutschland" (2 t., Berlin, 1843); „Das Bankwesen" (1846); „Die Grundsteuer und ihre Ausgleichung" (1849); „Die Revolution, ihre Früchte u. s. w." (1850). Por. „Allgemeine Deutsche Biographie" (t. 3, 517).

Buloz Franciszek, dziennikarz francuski, * roku 1803 w Szwajcarji, † 1877 w Paryżu; od roku 1831 był redaktorem *Revue des deux mondes*, które, mające wówczas około 350 prenumeratorów, podniósł wkrótce do dzisiejszego znaczenia. Po nim prowadził to pismo syn jego, który ustąpił miejsca Brunetière'owi (ob.).

Bulwa, gatunek słonecznika *(Helianthus tuberosus)*, dostarczającego bulw jadalnych (ob. Słonecznik). Wogóle **B.** *(tuber)* nazywają się narośle mięsiste, gładkie, tworzące się na podziemnych rozgałęzieniach łodygi. Składają się one z tkanki komórkowatej, napełnionej mączką, i mają na powierzchni jedno lub więcej oczek, z których wyrastają łodygi. **B.** służą do rozmnażania roślin, jak tego przykład widzimy na ziemniakach.

Bulwar (franc. *boulevard*, wał), wały przerobione na drogi, osadzone drzewami i zamienione na promenady publiczne, w Paryżu zaś w ogólności nazwa ulic wysadzonych drzewami, jak **B.** *des Italiens*, *Boulevard du Temple*.

Bulwark (z niem. *Bohlwerk*), ściana drewniana, żelazna, lub ułożona z płyt kamiennych, zwłaszcza granitowych, służąca do zabezpieczenia brzegów rzeki od osypania lub podmycia wodą.

Bulwer Sir Henry Lytton, lord Dalling, * roku 1801, † 1872 roku w Neapolu, dyplomata. Był 1843—1848 r. posłem angielskim w Madrycie, w r. 1849 udał się jako minister pełnomocny do Waszyngtonu, gdzie 1850 zawarł znany powszechnie traktat Bulwer-Clayton. W latach 1852—55 posłował w Toskanji, później był członkiem komisji do urządzenia stosunków księstw Naddunajskich, 1859 został posłem w Konstantynopolu. Znany jest chlubnie jako autor dzieł: „France social, literatury, political" (2 t., Londyn, 1833); „The monarchy of the Middle classes" (2 t., Londyn, 1834); „Polish experiences during the insurection" (Londyn, 1863—1864). Jego kom. „Pieniądze" przetłómaczył na polski Stolzmann.

Bulwer-Lytton Sir Edward Geoffrey Carle Lytton, brat poprz., romansopisarz angiel., * 1803 w Londynie, † 1873 w Tarquay. Otrzymał staranne wychowanie i wykształcił się potem w bardzo licznych podróżach. Od 1851—54 zasiadał jako stronnik whigów w izbie niższej, ale bez żadnego wpływu; 1838 został wyniesiony do godności baroneta; przy wyborach 1852 przeszedł do partji konserwatywnej i jako gorliwy torys był w gabinecie Derby 1858—59 sekretarzem stanu do spraw korony. Zawód literacki rozpoczął liryeznemi poematami i poetycznem opowiadaniem „O'Neil the rebel" (Londyn, 1827). Sławę powieściopisarską zyskał romansem „Pelham, or the adventures of a gentleman" (3 t., Londyn, 1828). Po nim nastąpił liczny szereg powieści i romansów, z których najcelniejsze: „Paul Clifford" (Londyn, 1830); „Ernest Maltravers" (Londyn, 1837); „Alice, or the mysteries" (Londyn,

Digitized by Google

1837); „Night and Morning" (Londyn, 1841); „Caxton" (Londyn, 1850) i „What will he do whit it?" (Londyn, 1858). Wogóle najlepsze utwory **B.** są te, których treść opiera się na motywach filozoficznych. Szczególnemi jego zaletami są: bystry rozum, dowcip, wielka znajomość ludzi, przenikliwy dar obserwacji, psychologiczny pogłębienie, bogactwo inwencji, znakomite grupowanie i jędrna a harmonijna dykcja; głównemi zaś wadami: chętka do filozofowania i moralizowania, monotonność charakterystyki i brak prawdy w kreśleniu życia realnego. Dobre są także jego romanse historyczne: „The last days of Pompeii" (Londyn, 1834); „Rienzi" (Londyn, 1835, przekład polski, Warszawa, 1883 w dodatku do *Biesiady literackiej*); „The last of the Barons" (Londyn 1843) i „Herold" (1848). Dramata jego, po większej części historyczne, chociaż dobrego doznawały na scenie przyjęcia, nie mają wielkiej wartości. **B.** zasłużył się znakomicie i literaturze etnograficznej dziełami: „England and the English" (Londyn, 1833) i „Athens, its rise and fall" (Londyn, 1837). Polskie przekłady: Paprockiego „Ostatnie dni Pompei" (Warszawa, 1840), M. Gawalewicza (Warszawa, 1883); Dmochowskiego „Eug. Aram" (Warsz., 1837) i „Dziewczyna z Malines" (Warsz, 1835); Sygietyńskiego „Noc i poranek" (Warsz., 1844); Kaweckiego „Zanoni," romans na tle mistycznym, ceniony bardzo przez dzisiejszych okultystów (Wilno, 1849); „Cóż teraz zrobi?" (w *Gazecie Warsz.*, 1868). Por. „The life, letters and literary romains of E. **B.** lord Lytton, by his son" (2 t., New York, 1883). I. ten Brink „Lord Edward **B.** L." (1882). — Żona jego *Rosina Lady* **B.**, * 1802, zaślubiona 1827, a następnie rozwiedziona, † 1882, odznaczyła się także jako romansistka. Najlepsze jej utwory są: „Miriam Sedley" (Londyn, 1849); „Behind the scenes" (1854) i „The world and his Wife" (1858), w których z niepowściągnioną satyrą maluje stosunki wyższego towarzystwa angielskiego. Por. Louisa Devey „Life of Rosina, Lady L." (Londyn, 1887). Syn ich *Edward Robert* **B. L.**, * 1831, poświęcił się dyplomacji, i od 1874 był posłem w Atenach, od 1865 w Lizbonie, od 1872 w Wiedniu, następnie w Paryżu. W r. 1876 mianowany został wice-królem Indji, w 1878 wysłańcem ambasady do Afganistanu, która przez granicę przepuszczoną nie została, sprowadził nieporozumienie między Anglją a Emirem, które doprowadziło do wojny z Afganistanem. W r. 1880 opuścił stanowisko wice-króla i wyniesiony został do godności hrabiowskiej; † 1891 w Paryżu, gdzie od 1888 był posłem angielskim. Znany jest także w literaturze jako autor poematów: „Clytemnestra, the Earl's Daughter" (1855); „The Wanderer" (1859); powieści: „The Ring of Amasis" (1863) i jako tłómacz serbskich ludowych pieśni, które wydał pod tyt.: „Serbski Pesne" (Londyn, 1861). Napisał życiorys ojca. W r. 1877 wyszły jego „Poetical works," oraz „After paradise, or Legends of exil" (1887) i po śmierci tom poezji „Marah" (Londyn, 1892).

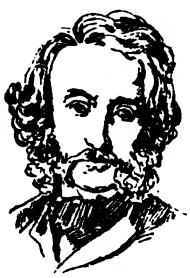

Bulwer-Lytton Edward.

Bulwiczka *(Bulbina)*, rodzaj roślin, należący do rodziny liljowatych w Australji i Ziemi Przylądkowej; gatunek **B.** *cebulowa* (**B.** *bulbosa)*, w Nowej Holandji, podobny do wielkiej cebuli, wydaje bulwy jadalne.

Bułakowski Benedykt, pierwszy sprowadził do Polski zgromadzenie zakonu św. Franciszka ściślejszej reguły. Mieszkał długo w Kaliszu.

Bułany, z tatarskiego: bułan *koń*, koń maści płowej.

Bułat, herb: Na tarczy, obramowanej złotem, w polu błękitnem, na bułacie z rękojeścią złotą dwa półksiężyce złote. Nad tarczą tylko korona.

Bułat.

Bułat (z persk. *pulad* stal), dawna nazwa szabli tureckiej, albo miecza perskiego z główną albo klingą coraz szerszą ku końcowi.

Buława (z tatarskiego, oznacza w polskim języku maczugę). Była to krótka laska żelazna lub ze szlachetnego kruszcu, w jednym końcu pękata, wyrobiona ozdobnie, w głowie nasadzana drogiemi kamieniami, i wyobrażała godło władzy hetmańskiej (ob. Hetmaństwo). Innego kształtu buławy, do buzdyganów wojskowych podobne, jako godła starszych panów i mistrzów w cechach rzemieślniczych, noszone były przez nich przy uroczystych obrzędach i wystąpieniach. W myśliwstwie nazwa laski z gałką, którą ludzie rozstawieni wokoło ostępu, bezustannie jedni drugim podają, dla przekonania, że czuwają, aby zwierz, spędzony do ostępu, nie uszedł. Cztery buławy hetmańskie, których rysunki podajemy, znajdują się w skarbcu częstochowskim. Pierwsza z nich, turkusami sadzona, należała podobno do Stanisława Jabłonowskiego, wojewody ruskiego, hetmana polnego (od 1676 do 1682); drugą, drogiemi kamieniami wysadzaną, Marcin Kalinowski, wojewoda czernihowski, hetman polny koronny, zawiesił przy obrazie cudownym w roku 1651, po uwolnieniu z niewoli kozackiej; trzecia pstro-złocista, bez kamieni, w jaszczur oprawna, była własnością Pawła Tetery, zięcia Bohdana Chmielnickiego, naprzód wrogiego naczelnika kozackiego, a potem (od r. 1663) hetmana zaporoskiego z ramienia Rzeczypospolitej; ostatnią, wielką, złocistą, turkusami sadzoną, złożył w Częstochowie Stanisław Rewera Potocki, wo-

Digitized by Google

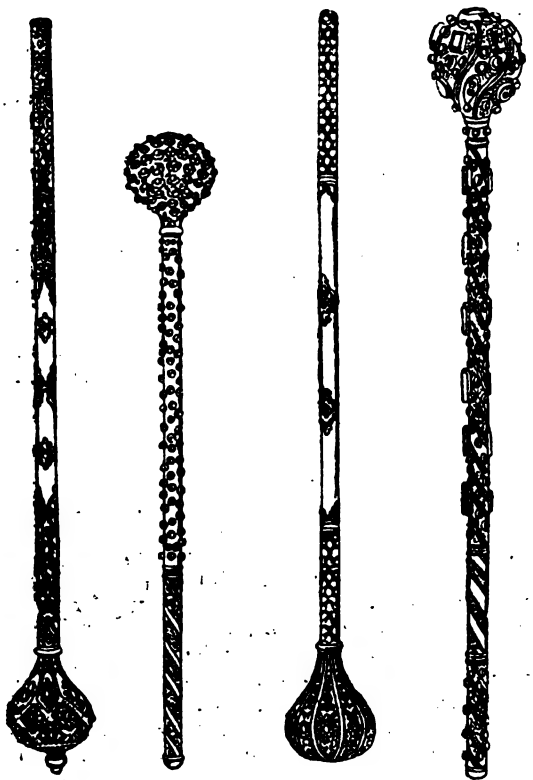

Buławy hetmańskie.

jewoda krakowski, hetman wielki koronny, * roku 1579, † 1667.

Buława Ernest, pseudonim Władysława hr. Tarnowskiego.

Buławin Kondrat, kozak doński, spólnik Masepy. Skorzystawszy z buntu Kozaków przeciwko pułkownikowi ks. Dołgorukowowi, który zbiegłych z Rosji (około 3,000) wysłał na powrót, napadł na niego nocną porą (1707 r.) i zabił go, wyrznąwszy przytem do tysiąca oficerów i żołnierzy. Wstrzymany jednak w swym pochodzie przez atamana Maksymowa, polecił przeprawić się swoim podkomendnym przez Doniec, a sam z 12 kozakami udał się na Zaporoże o pomoc. Pobił 20-tysięczny korpus, będący pod dowództwem ks. Dołgorukowa, brata zabitego, i zajął Czerkask. Gdy jednak Kozacy pod wodzą Chochła i innych rozbici zostali, mieszkańcy Czerkaska napadli **B.** w mieszkaniu, celem wydania go Rosjanom. **B.**, widząc niemożność wyswobodzenia się, odebrał sobie życie wystrzałem 1708 r.

Bułhak.

Bułhak v. *Syrokomla* odm., herb: W polu czerwonem na dwóch krokwiach srebrnych, połączonych w kształt litery **W**, półtora krzyża srebrnego. U szczytu trzy pióra strusie. (Por. „Księga herbowa“ hr. J. Ostrowskiego).

Bułhak Jerzy, biskup piński i turowski, * w końcu XVII, † 1769 r.; wszedł do zgromadzenia Bazyljanów 1713 r., wyższe studja teologiczne odbywał w Rzymie, skąd wróciwszy, wykładał filozofję i retorykę w Żyrowicach i Włodzimierzu. Następnie sprawując rozmaite urzędy duchowne, został 1730 roku władyką pińskim i turowskim. Wydał we Lwowie 1735 r. własnym kosztem dzieło: „Missa sancti Joannis Chrisostomi juxta usum orientalis ecclesiae ex sclavonica idiomate in latinum translata,“ tudzież wydrukował 1743 r. w Supraślu „Biblję“ (ruska) przy pomocy dwóch zakonników bazyljańskich: Wincentego Chanckiewicza i Teofila Lacewicza.

Bułhak Józafat, ostatni z czasów rzeczypospolitej biskup turowski, prezes II departamentu spraw unickich w kolegjum petersburskiem, keadjutor piński i brzeski, † 1835 r. Wydał mszał podług Cyprjana Zachowskiego z r. 1695, Kiszki 1727 i Szeptyckiego 1790.

Bułhakow, ród szlachecki rosyjski. Są dwie linje: rjazańska, od hana tatarskiego Szaja, który przyjął chrześcijaństwo r. 1342 i moskiewska, z której najznakomitszym był Jakób, mąż stanu, * 1743, † 1809. W r. 1763 był sekretarzem i radcą poselstwa w Warszawie. W r. 1774 był marszałkiem ambasady przy ks. Repninie, jeździł do sułtana Abdul-Hamida. Cesarzowa Katarzyna mianowała go posłem w Warszawie. Paweł I zrobił go gubernatorem wileńskim i grodzieńskim. Przetłómaczył dzieło De la Porta „Le Voyageur universal“ i Boyarda „Roland rozkochany,“ Bourdona „Powstanie narodów starożytnych.“ Por. Bartenjew w *Mosk. Wiedom.* z 1855 i ks. Wiaziemski „Wspomnienia o **B.**“ (*Rus. Archiw*, 1868).

Bułhakow Makary, jeromonach, ogłosił drukiem: „Istorja Kijewskoj akademji so wremieni osnowanija jeja do nastojaszczaho wremieni“ (Petersburg, 1843).

Bułharyn vel *Bułat* odm., herb: W polu błękitnem, na mieczu z rękojeścią złotą dwa półksiężyce złote. Tarczę okrywa płaszcz książęcy z mitrą. („Księga herbowa“ hr. J. Ostrowskiego).

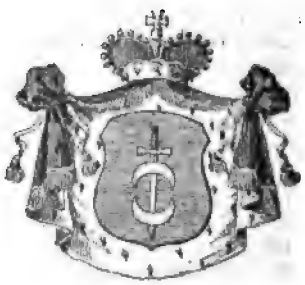

Bułharyn.

Bułharyn Tadeusz, powieściopisarz rosyjski i literat polski, * 1789 na Litwie, † 1859 r. w Petersburgu, kształcił się w korpusie kadetów w Petersburgu i w r. 1805 wszedł do jednego z puł-

Digitized by Google

ków ułańskich. W r. 1810 przybył do Warszawy, skąd udał się do Francji i wstąpił do wojska francuskiego. Po upadku Napoleona porzucił służbę wojskową i wrócił do Wilna, gdzie poświęcił się wyłącznie literaturze; prace swe po polsku drukował w ówczesnych pismach czasowych, najwięcej w *Tygodniku Wileńskim*. W roku 1819 przeniósł się do Petersburga i tu, nauczywszy się języka rosyjskiego, zaczął pisać w nim, zamieszczając artykuły swoje w piśmie *Syn Ojczyzny*. W roku 1823 wydawał *Archiwum Północne*, pismo poświęcone historji, geografji i statystyce; w r. 1825 wspólnie z Greczem założył gazetę *Pszczoła Północna*. Z późniejszych licznych prac jego godniejsze wzmianki są: „Obraz wojny tureckiej 1828 roku“ (Petersburg, 1828); „Jan Wyżygin“ (4 t., Petersburg, 1830) i dalszy ciąg jego: „Piotr Wyżygin“ (1830); „Dymitr Samozwaniec“ (4 tomy); „Rosja pod względem historycz., statystycz., geograf. i literackim“ (4 t., Petersburg, 1837) i „Pamiętniki,“ które stanowią pierwsze tego rodzaju pismo w języku rosyjskim. Wiele jego powieści przełożono na język niemiecki, francuski, włoski, czeski i polski. „Jan Wyżygin“ miał aż 3 tłómaczenia w Wilnie i Warszawie przez Radeckiego, Mackiewicza i redakcji *Motyla*, „Dymitr Samozwaniec“ liczył 3 wyd. w Wilnie, Warszawie i Sanoku; inne powieści: „Piotr Iw. Wyżygin“ (tłóm. Prokopowicza 1835); „Mazepa“ (tłómacz. Korwella 1834) i „Esterka“ (w Warszawie, 1829).

Bułharyn Tadeusz.

Bułharyn Jerzy, major jazdy augustowskiej b. wojska polskiego i generał wojsk węgierskich z r. 1849, * 1798 r. ze starej rodziny litewskiej w pow. Wołkowyskim, gub. Grodzieńskiej; po rozwiązaniu wojsk polskich, wstąpił w randze majora do armji francuskiej, lecz wkrótce wrócił do Galicji i osiadł na wsi, w 1848 r. wziął udział w wypadkach węgierskich, po poddaniu się Girgeja odpłynął z Kossutem do Anglji, gdzie oddał się pracy literackiej, między innemi wydał „Historję kampanji węgierskiej,“ dzieło wysoko cenione w swoim czasie i na obce języki tłómaczone. Następnie osiadł na wyspie Jersey, gdzie † 1885. Wezwania do Ameryki w 1862 na generała instruktora wojsk północnych nie przyjął. Życiorys jego pomieścił *Wieniec*, wychodzący w Rapperswylu w r. 1881 i *Tygodn. ilustr.* (1886, 1 t., str. 259).

Bu-Maza (t. j. Ojciec z kozą), właściwie Mohammed-Ben-Abdallah. Kabyl, * 1820, pomiędzy Tlemsem i Maskarą, wyznawca jednej z najsurowszych sekt mahometańskich. Powstał 1841 r. przeciwko Francuzom; w roku 1845 przedsiębrał bezowocną wyprawę na Orleansville, a w następnym roku połączył się z Abd-el-Kaderem, ale zmuszony był poddać się 13 kwietnia 1847 r. Pierwotnie żył w Paryżu, podczas rewolucji lutowej umknął, jednak schwytany był w Brest i osadzony w twierdzy Ham. Uwolniony w roku 1849, udał się do Turcji, gdzie przyjął służbę w stopniu generała-majora i tam zmarł.

Bumerang, pocisk drewniany krajowców Australji, mający postać pręta zgiętego *(fig. 1)*; rzucony pod kątem 30—45° do poziomu, wznosi się w górę, kołując, dosięga zamierzonego celu i wraca do punktu, z którego rzucony został. Ruch ten polega na zasadzie prawa śruby. Podobny B. używany jest też w Madras, Gutszarat i przez Indjan Aryzony. Ruch ten okazać można łatwem doświadczeniem; jeżeli skrawek tektury, wycięty w postać głoski

Fig. 1.
1—2. Bumerangi Australczyków, 3—4. Bumerangi z Gutszarat.

Fig. 2. Doświadczenie okazujące działanie bumerangów.

C, zatkniemy między palec a paznogieć *(fig. 2)*, tak, by płaszczyzna papieru pochylona była do poziomu pod kątem 45°, i trąceniem nagłem rzucimy w powietrze, wybiega on w górę po drodze ukośnej, szybko się obracając, następnie zatrzymuje się i wraca tą samą drogą.

Bumicile, wieszczbiarze i zaklinacze duchów, w Afryce północnej i w Egipcie. Jest to zakon derwiszów, mający za zadanie walkę ze złymi duchami. W dniu narodzin proroka Mahometa i męczennika Husseina odbywają w meczetach publiczne z duchami złymi zapasy.

Bünau Henryk, historyk niemiecki, * 1697, † 1762, kształcił się w Lipsku. Pierwszy mini-

Digitized by Google

ster Hoym podtrzymywał jego politykę, chcąc odciągnąć kurfirsta Augusta II od Polski i zapobiedz bankructwu skarbu. Potem **B.** przeszedł do służby Karola VI, był posłem do różnych dworów. Za zasługi otrzymał tytuł hrabiowski. Napisał „Genaue und umständliche teutsche Keiser und Reichshistorie“ (1728), której nie dokończył. Nadto „Historie des Krieges zwischen Frankreich, England und Teutschland“ (1763). Por. Burscher „Leben **B.**“ (Lipsk, 1769); Sahre von Sahr „Biographie **B.**“ (Drezno, 1869).

Buncak, w dokumentach ruskich *Monczak*, władca kałmucki, w r. 1667 złożył deklarację na wieczne poddaństwo Rosji.

Buńczuk (perski *mendiuk*, rumuński *bunczuk*), sztandar turecki, zrobiony z ogona końskiego i noszony przed wyższymi dygnitarzami, jako oznaka ich godności. Jest to drzewce podobne jak u lancy, opatrzone u góry złotą gałką lub półksiężycem, pod którą zawieszony jest jeden, dwa, lub więcej ogonów. Liczba tych ogonów zależy od dostojeństwa tego, przed którym buńczuk jest noszony. Sułtan używa siedmiu, wielki wezyr trzech; stąd pochodzi wyrażenie: basza trzytulny, dwutulny (z tur. *tugłu*, ogon). Przed dawnymi hetmanami polskimi noszono także w czasie wypraw **B.**: przed hetmanem wielkim dwu, a przed polnym jednoogonowe. Rysunek nasz wyobraża buńczuk turecki, zdobyty pod Wiedniem 1683 r. i złożony w skarbcu katedry krakowskiej

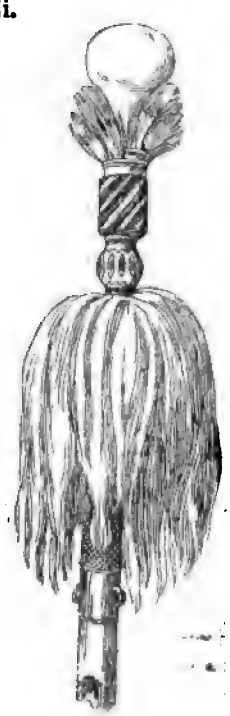

Buńczuk.

Bundehesz, księga religijna Persów, stanowiąca obok „Zendawesty“ źródło do poznania nauki Zoroastra. W przekładzie niemieckim wydana została przez Windischmana w roku 1863, w angielskim przez Justiego w 1868.

Bundelkund *(Bandelkhand)*, albo kraj *Bundelahów*, ziemia górzysta w południowej części angielskiego prezydenctwa Allahabad, w Indjach Wschodnich, obejmująca 58,328 klm. kw. Mieszkańcy tego kraju, w liczbie półczwarta miljona, zwani Radżputowie, są charakteru zmiennego, lecz wojowniczego. Od r. 1804, kiedy władza rządzących tutaj Maharattów została złamaną, **B.** podlega Anglji; przytem dzieli się na dwie części, z których jedna należy bezpośrednio do Anglików, drugą stanowi 31 państewek hołdowniczych.

Bundschuh, wielki i wysoki, w górze sznurowany trzewik chłopów szwabskich, niegdyś godło stanu chłopskiego (szlachta nosiła buty). Z tego powodu chłopi podczas zaburzeń XVI w., mianowicie w powstaniu, które 1502 r. we wsi Untergrünbach, w biskupstwie spirskiem, wzniecili, przyjęli taki **B.** za swój sztandar, który potem i inni w pamiętnej wojnie chłopskiej naśladowali.

Bunge Fryderyk Jerzy, von, historyk prawa, * 1802 w Kijowie, profesor prawa w Dorpacie; od r. 1842 burmistrz i syndyk w Rewlu. W r. 1865 podał się do dymisji i osiadł w Wiesbadenie 1870. Ogłosił wiele szacownych dzieł w przedmiocie historji prawa i prawodawstwa w rosyjskich prowincjach nadbałtyckich, między któremi najważniejsze: „Das liv. und esthländ. Privatrecht“ (1838); „Das kurland. Privatrecht“ (1851); „Die Einleitung in die liv.-esth. und kurland. Rechtsgeschichte“ (1849); „Liv. esth. und. kurländ. Urkundenbuch“ (1853). Nadto „Historję organizacji sądowej w Inflantach, Estonji i Kurlandji“ (1874); „Księstwo Estońskie pod królami duńskimi“ (Gotha, 1877); „Miasto Ryga w XIII i XIV wieku“ (Lipsk, 1878); „Studja historyczne bałtyckie“ (Lipsk, 1875) i in. Oprócz tego był redaktorem *Dorpater Jahrbücher*. **B.** jest jednym z najpierwszych i najuczeńszych badaczów historji i prawa prowincji Nadbałtyckich. Por. Greiffenhagen „Dr. jur. Friedr. Georg von **B.**“ (Rewel, 1891).

Bunge Aleksander, brat poprzedniego, botanik i podróżnik, * 1803 w Kijowie, † 1890. Po ukończeniu nauk lekarskich w Dorpacie podróżował po Syberji; w czasie zwiedzania gór Ałtajskich poznał się z Humboldtem i na jego zlecenie przeznaczony był do uczestniczenia w misji duchownej do Chin 1830. Wrócił stamtąd z bogatym zbiorem roślin, które opisał w „Enumeratio plantarum, quas in China boreali collegit...“ (1834) i „Plantarum Mongolico-Chinensium Decas I“ (1835). W r. 1832 zwiedził Ałtaj i rośliny tamecznego opisał w r. 1836. W r. 1834 objął katedrę botaniki w Kazaniu, w r. 1836 w Dorpacie. W latach 1857—9 zwiedził Kaukaz, Persję i kraje sąsiednie. Z innych prac wymienimy: „Tamaricum species“ (1852); „Anabasearum revisio“ (1862); „Labiatae persicae“ (1873).

Bunge Mikołaj, mąż stanu rosyjski, * 1823 w Kijowie, † 1895 w Carskiem Siole; uniwersytet ukończył w Kijowie, w r. 1850 został profesorem tamecznego uniwersytetu, 1859 rektorem, 1880 r. ustąpił z uniwersytetu i mianowany był naprzód towarzyszem ministra skarbu, a 1881 roku ministrem, obowiązki te pełnił do r. 1887, w którym został prezesem komitetu ministrów. Ogłosił: „Teorija kredita“ (1852); „Policejskoje prawo“ (1873); „Błagoustrojstwo;“ „Kurs statistiki“ (1865); „Polityka bankowa;“ „Składy towarów i warranty;“ „Wskrzeszenie waluty metalicznej w Rosji;“ „Zarysy ekonomji politycznej“ (1870).

Digitized by Google

Bungener Wawrzyniec Ludwik Feliks, kaznodzieja ewangelicki i pisarz w rzeczach teologji, * 1814 w Marsylji z rodziców niemieckich, † 1874; od r. 1832 uczył się teologji w Genewie, po otrzymaniu stopnia naukowego został dyrektorem gimnazjum 1834, ale z powodu zmiany systematu polityki, przymuszony był usunąć się w r. 1848, i odtąd poświęcił się pracom literackim. Pismami jego godniejszemi wzmianki są: „Un sermon sous Louis XIV" (Genewa, 1844); „Trois sermons sous Louis XV" (1849); „Voltaire et son temps" (1850); „Julien ou la fin d'un siècle" (1853); „Rome et la Bible" (1859); „Calvin, sa vie, son oeuvre et ses écrits" (1862); „Trois jours de la vie d'un père" (1863). Oprócz tego ogłosił mnóstwo kazań, oraz pism ulotnych i okolicznościowych.

Buniakowski Wiktor, matematyk, * 1804 w Barze, gub. Podolskiej, † 1889; matematykę studjował głównie w Paryżu, w r. 1826 został nauczycielem w szkole kadetów, r. 1846 profesorem matematyki w uniwersytecie petersburskim, 1864 wice-prezesem akademji nauk w Petersburgu. Oprócz wielu rozpraw, ogłosił: „Leksikon czistoj i prikładnoj matematiki" i „Matematiczeskaja teorija wierojatnostej." Nadto, z polecenia ministra oświecenia narodowego napisał „Arytmetykę," przeznaczoną do wykładu w zakładach naukowych. Zbudował też nowy planimetr i pantograf.

Bunias, roślina, ob. Rukiewnik.

Bunić (z włoska *Bono),* stary ród dubrownicki, z którego między innymi odznaczyli się: *Serafin,* profesor teologji w Padwie 1468 roku; ostatnio radca króla Macieja Korwina, † 1488 r. Napisał: „Comment. sulla teologia scolastica." — *Jakób,* poeta i filolog, poseł do papieża Leona X, † 1534. — *Jan,* poeta włoski, † 1584. — *Iwan* (Buniczević), poeta chorwacki, † 1658. Jego „Mandaljena Pokornica" drukowana 1630, 1638, 1705 i 1849. Poezje drobne wyszły w piśmie *Dubrovnik* z r. 1849. — *Mikołaj,* autor chorwacki, zwany *Ojcem ojczyzny,* w nagrodę zasług za odbudowanie Dubrownika, zburzonego przez trzęsienie ziemi. Jego „Praxis judiciaria" i t. d. (1671) była prawidłem w postępowaniu sądowem. Jako poseł rzeczypospolitej Dubrownickiej wysłany z M. Gucetićem do wielkiego wezyra Kara-Mustafy, celem ułożenia się co do pretensji pieniężnych, wymaganych przez sułtana, został tam uwięziony i odwieziony do Sylistrji, gdzie † 1678. Wydał w r. 1667 „O trzęsieniu ziemi w Dubrowniku," poemat „Erodiada," dramat „Fenicze." — *Iwan* (młodszy), poeta, muzyk i prawnik, † 1712 r. — *Jarolim,* dyplomata, zarządzał patrjarchatem w Konstantynopolu, † 1750 r. Oprócz innych napisał: „Synodus Dioecesana Tribun." — *Łukasz,* głośny prawnik i opiekun piśmiennictwa słowiańskiego, † 1778. Przełożył „Satyry" Horacjusza, część „Eneidy," oraz różne poezje z włoskiego i hiszpańskiego; komentował Grotiusa „De jure pacis et belli." — *Piotr,* dramaturg, † 1846, walczył 1808 i 1813 z Francuzami, napisał: „Stranoljublje Crnogoraca," „Mohamed II u Bosni," „Vriedna domaćica," „Dalmatinski ribar," „Murat pod Biogradom" i inne.

Bunium, *Rzepnik, Orzechownik,* rodzaj roślin z rodziny baldaszkowych, blizki kminku, zioła trwałe w Europie płd. i Azji zach., mają korzeń bulwiasty, łodygę okrągłą i liście wielokrotnie wcięte. **B.** *ferulaefolium,* o łodydze widlastodzielnej i białych kwiatach, roślina na wyspach greckich; korzeń ma smak kasztanów i jadany jest przez Turków pod nazwą *topana.*

Bunjewcy, zowią się Serbowie wyznania rzymsko-katolickiego w Baczce i na pomorzu Dalmackiem, którzy tam się osiedlili, przybywszy z Hercegowiny z nad rz. Buny (1463), gdy Turcy opanowali tamte kraje w XV w. Por. Ivan Antonovich; „Zabrawa o podunawskih a potisanskich Bunjevcih i Sokcih" (Wiedeń, 1882).

Bunkers-Hill, wzgórze na półwyspie Charlestown, pod Bostonem, pamiętne zwycięstwem Amerykanów, odniesionem 17 czerwca 1775 nad Anglikami. Wzniesiony tutaj obelisk (70 m. wys.) przypomina to zdarzenie.

Bunraj, włókna, ob. Bauhinia.

Bunsen Krystjan Karol Jozjasz, mąż stanu i pisarz niemiecki, * 1791, † 1860 w Bonn. Nauki teologiczne pobierał w Marburgu, w r. 1809—13 kształcił się filologicznie w Getyndze. W r. 1813 drukował rozprawkę „De jure Atheniensium hereditario." W r. 1816 był w Paryżu i studjował język perski i arabski. W r. 1818 był sekretarzem poselstwa pruskiego w Rzymie. W r. 1827 został ministrem-rezydentem w Rzymie, na miejscu Niebuhra, swego przyjaciela i protektora, od r. 1822 zajmował się kwestjami liturgicznemi, badaniami filologiczno-religijnemi i filozoficznemi, oraz starożytniczo-topograficznemi, których rezultaty opisał w dziełach: „Beschreibung der Stadt Rom" (3 t., Sztutgard, 1830—34); „Die Basiliken des christlichen Rom" (Monchjum, 1843). Jako dyplomata, zajęty bardzo kwestją małżeństw mieszanych, opuścił Rzym 1838 roku w skutek zaburzeń wszczętych w Kolonji. W roku 1839 został posłem pruskim przy związku Szwajcarskim w Bernie, a w roku 1841—54 w Londynie. Podczas wojny Krymskiej występował przeciw Rosji. Wydał prócz wymienionych, następne ważniejsze prace naukowe: „Ignatius von Antiochien und seine Zeit" (1847); „Die drei echten und vier unechten Briefe des Ignatius von Antiochien" (1847); „Aegiptens Stelle in der Weltgeschichte" (5 t., 1845—57); „Die Zeichen der Zeit"

Bunsen Krystjan Karol.

Digitized by Google

(2 t., 1855—6); „Christianity and mankind“ (2 t., Londyn, 1854); „Analecta Ante-Nicaena“ (3 t., Londyn, 1854—5); „Hippolitos and his age“ (Londyn, 1851); „Die Verfassung der Kirche der Zukunft“ (1845); „Gott in der Geschichte oder der Fortschrift des Glaubens an eine sittliche Weltordnung“ (Lipsk, 1857—58); „Bibelwerk für die Gemeinde“ (Lipsk, 1858). — Żona jego napisała biografję „A memoir of Baron **B.**“ (Londyn, 1867). Por. Bachring „**B.** Lebensbild eines deutschchristl. Staatsmannes“ (1892).

Bunsen Robert Wilhelm, chemik, * 1811 r. w Getyndze, gdzie ojciec jego był profesorem literatur wschodnich, † 1896 r. Studjował chemję, zoologję i fizykę w Getyndze, następnie w Paryżu, Wiedniu i Berlinie; habilitował się w Getyndze, w r. 1836 objął katedrę chemji po Wöhlerze w politechnice kaselskiej, w 1838 w uniwersytecie w Marburgu, w 1851 we Wrocławiu, gdzie podał plan budowy tamecznego instytutu chemicznego, a w r. 1855 w Heidelbergu. Prace naukowe **B.** są nadzwyczaj liczne; do ważniejszych należą badania nad cyankami podwójnemi, nad szeregiem kakodylowym, powinowactwem chemicznem i prochem strzelniczym. W wodanie tlenku żelaza odkrył odtrutkę przeciw kwasowi arsenowemu. W roku 1846 zwiedził Islandję, gdzie badania jego chemiczno-geologiczne przyczyniły się wiele do rozjaśnienia zjawisk wulkanicznych; tam też się przekonał, że woda w grubszych warstwach posiada barwę błękitną. W zakres fizyki wchodzą prace jego nad ciężarami właściwemi, pochłanianiem i dyfuzją gazów, chemicznem działaniem światła, i rozległe badania elektro- i foto-chemiczne. Najbardziej jednak wsławiło **B.** odkrycie wespół z Kirchoffem analizy spektralnej (ob.). Wszystkie te prace ogłaszane były po pismach specjalnych. Z dzieł oddzielnych wymienimy: „Gasometrische Methoden“ (1857, 2 wyd. 1877); „Anleitung zur Analyse der Aschen und Mineralwässer“ (1874, 2 wyd. 1887); „Flammenreaktionen“ (1880, 2 wyd. 1886).

Bunsen Robert Wilhelm.

Bunsena lampka, palnik gazowy, za pomocą którego do prądu gazu oświetlającego dowolnie można dopuszczać powietrze atmosferyczne, przez co płomień staje się bledszym, ale natomiast silniej grzejącym (ob. Palenie). Urządzenie l. **B.** wyobraża fig. 1; przez *a* doprowadza się gaz za pośrednictwem rury gumowej, przy *d* gaz płonie płomieniem jasnym; w pierścieniu *b* znajduje się otwór, otwierający się za pokręceniem pierścienia, a wtedy powietrze znajduje dostęp, miesza się z gazem, płomień staje się natychmiast bladym, ale temperatura jego znacznie wzrasta. Na fig. 2 wyobrażona jest lampka **B.** w przecięciu. Jeżeli trzeba osiągnąć żar znaczniejszy,

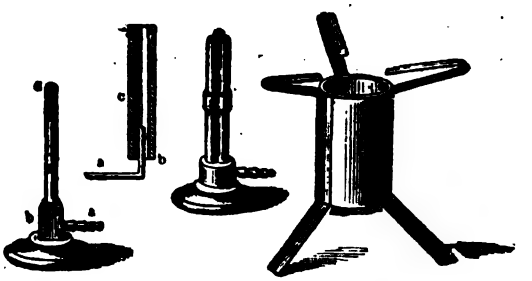

Lampka Bunsena.

przez spalenie większej ilości gazu, połączyć można kilka lampek (fig. 3) i otoczyć je walcem (fig. 4), służącym za podstawę do naczynia, które ma być ogrzane.

Bunsena stos, ob. Stos galwaniczny.

Bunt, powstanie przeciwko władzy, zwykle skutkiem zmowy lub spisku jawnie wybuchające. Jeżeli **B.** jest skierowany przeciw rządowi krajowemu i uwieńczony powodzeniem, wówczas nazywa się rewolucją.

Bunya-bunya, miejscowa nazwa drzewa australijskiego *Araucaria Bidwilli* (ob. Araucaria), którego wielkie nasiona przez krajowców chciwie są zbierane i jadane.

Bunyan John, * 1628 w Elston pod Bedfordem, † 1688 w Londynie; kaznodzieja anglikański. W r. 1653 zostawszy anabaptystą, więziony był przez lat 12; następnie został pastorem w Bedfordzie. Z rozmaitych pism jego największej wziętości dostąpiło dzieło: „The pilgrims progress“ (1678, nowe wydanie 1892). Jego „Autobiography“ wydano w r. 1873 w Londynie. Por. Philip „Life and times of **J. B.**“ (1839); Offor „**J. B.**“ (1862); Weingarten „Baxter und **B.**“ (Berlin, 1864); Froude „**J. B.**“ (Londyn, 1880); Tourberville „Types of the saintly life“ (1891); J. Brown „Biographie **B.**“ (1888).

Bunzlau, miasto, ob. Bolesław.

Buochs, jedna z najstarszych wsi kościelnych w Szwajcarji, w kantonie Unterwalden, na połud. brzegu jeziora Czterech Kantonów, liczy 1,500 miesz., trudniących się chowem bydła i jedwabnictwem; jest to odwiedzana licznie stacja klimatyczna, również jak i sąsiednia miejscowość nadbrzeżna Beckenried ze stacjami kuracyjnemi: Schöneck i Seelisberg.

Buol-Schauenstein Karol Ferdynand, hr., von, austrjacki mąż stanu, * 1797, † 1865 w Wiedniu. Jako urzędnik poselstw austrjackich przebywał we wszystkich niemal stolicach Europy i od r. 1828 sam sprawował rozmaite poselstwa. Po śmierci księcia Schwarzenberga 15 kwietnia 1852, mianowany posłem spraw zagranicznych, podpisał traktat pokoju paryskiego d. 30 marca 1856,

Digitized by Google

lecz na początku wojny włoskiej 1859 roku, złożył urzędowanie.—Ojciec jego *Jan Rudolf* **Buol-Schauenstein,** * 1763, † 1834, był również posłem przy dworach zagranicznych, od 1815—23 prezesem sejmu niemieckiego, później austrjackim ministrem sekretarzem stanu.

Buon albo *Bon*, rodzina budowniczych i rzeźbiarzy weneckich. **B.** przyczynili się do utworzenia w Wenecji stylu Odrodzenia. *Jan* **B.,** robił w r. 1423 dekoracje w pięknym budynku gotyckim „Cà d'oro" nad kanałem Wielkim.—Syn jego, *Bartłomiej*, robił wspaniałe drzwi do pałacu książęcego od strony placu św. Marka; drzwi te zowią się „Porta della Carta."— Syn Bartłomieja, *Piotr* **B.,** zdobił pałac książęcy w r. 1496—98.

Buonacorsi, malarz włoski, ob. Vaga (Perina del).

Buonacorsi Filip, ob. Kallimach.

Buonarotti Filippo, potomek słynnego artysty, * 1761 w Pizie, † 1837; jako gorliwy zwolennik rewolucji francuskiej, urzędował naprzód w Korsyce, później przeniósł się do Paryża, gdzie 1793 konwencja narodowa nadała mu prawo obywatelstwa. Po upadku Robespierre'a, którego był bliskim przyjacielem, został uwięziony; wprawdzie uwolniono go wkrótce, lecz z powodu udziału w rozmaitych knowaniach, a mianowicie w spisku Baboeuf'a (ob.), skazany był na deportację, pozostał jednak we Francji, tylko pod dozorem policyjnym. Podczas konsulatu, cesarstwa i restauracji przebywał w Genewie; 1815 przeniósł się do Brukseli i tam ogłosił drukiem swoje dzieło: „Conspiration de Baboeuf" (1828). Rewolucja lipcowa sprowadziła go napowrót do Paryża, gdzie pod nazwiskiem *Rémond* utrzymywał się jako prywatny nauczyciel muzyki. Por. Trélat „Notice biographique sur F. **B.**" (Paryż, 1838).

Buonarotti, ob. Michał Anioł.

Buoncomagni Baltazar, erudyta i matematyk, * 1821 w Rzymie, † 1896, potomek rodziny książęcej, studjował matematykę i fizykę, w r. 1847 został członkiem i bibljotekarzem akademji Nuovi Lincei. Ogłosił życiorysy Calandrellego, Gwidona Bonattego, Gerarda z Kremony, rozprawy o Cauchy'm, Vitellonie, Galileuszu, Leonardzie z Pizy, którego też wydał dzieła (4 t., 1854 do 62). Od roku 1868 wydawał „Bolletino delle scienze matematiche e fisiche."

Buoncompagni Karol, ob. Boncompagni.

Buonfigli Benedykt, malarz włoski z Perugji, † 1496. W r. 1454 malował freski w Palazzo Publico w Perugji, nadto obrazy: „Zwiastowanie," „Madonna" i t. d.

Buoninsegna, malarz włoski, ob. Duccio.

Buonaparte, ob. Bonaparte.

Buono, herb polski, znany tylko z nazwy.

Buononcini, znakomita rodzina artystów włoskich, ob. Bononcini.

Buontalenti Bernard, z przydomkiem *delle Girandole*, * 1536 we Florencji, † 1608, był malarzem, rzeźbiarzem i budowniczym fortecznym. Niemniej także odznaczał się jako wyborny dekorator teatralny. Według niektórych ma być wynalazcą granatów. W Pizie budował pałac Wielkiego Księcia, w Siennie Palazzo Reale.

Buonvisi Franciszek, arcybiskup tesalonicki, nuncjusz papieski w Polsce za panowania Michała Korybuta. Przyjechał do Polski 27 stycznia 1673 r. Za przybyciem zastał w kraju konfederację Gołąbską (ob.), i narzuciwszy się na pośrednika, rozpoczął układy z Sobieskim i przyprowadził zgodę do skutku. Po śmierci króla Michała sprawował jeszcze swój urząd za panowania Jana III-go do r. 1676, poczem udał się do Wiednia. Pobyt jego w Polsce pamiętny jest ustawicznemi sporami z duchowieństwem, a mianowicie z prymasem Olszewskim, o pierwszeństwo jednego przed drugim. Nuncjatura jego w Polsce acz krótka, była bardzo burzliwą. Czyt. o nim w Niemcewicza „Zbiorze pamiętników o dawnej Polsce" (t. IV) i w Kraszewskiego *Athenaeum* (1841, tom V).

Bupalus i **Athenis,** snycerze z wyspy Chios, żyjący w VI w. pr. Chr. Wskutek uszczypliwej satyry Hiponaa **B.** powiesił się z rozpaczy. Wykonali posągi bogini Artemidy w Lasos i w Chios, w świątyni Nemezys w Smirnie i Pergamie.

Bupalus, *Miernica sosnowa*, motyl, ob. Miernica.

Buphtalmum, *Wołowe oko*, *Wołook*, *Kołotocznik*, rodzaj roślin z rodziny złożonych, zioła włochate o koszyczkach kwiatowych dosyć wielkich, osadzonych pojedyńczo na szczytach gałęzi. Liście gatunku **B.** *salicifolium*, rosnącego dziko w w Europie południowej, a u nas hodowanego w ogrodach, mają być skuteczne przeciw ukąszeniu węży i wściekłych psów.

Bupleurum *(Przewiercień, Zajęcze uszko)*, rodzaj roślin baldaszkowych, zioła roczne lub trwałe, albo też krzewy, o baldachach złożonych, opatrzonych w okrywy. U nas i w całej Europie na gruntach wapiennych pospolity jest gatunek **B.** *rotundifolium*, roślina zielna, której liście, nasiona i wyciśnięty z nich olej używane były w medycynie. W Europie płd. rośnie gatunek krzewiasty **B.** *fruticosum*, którego korzenie i liście używają się przeciw chronicznemu kaszlowi, oraz w chorobach dróg moczowych.

Buprestes *(Bogatek)*, rodzaj owadów tęgopokrywych, pięcio-stawnych, piłkorożnych *(Coleoptera pentamera, serricornia)*, obejmujący owady najpiękniejsze, zalecające się świetnością ubarwienia. Ciało mają podłużne, ku tyłowi zwężone, głowę małą, różki i nóżki krótkie. Znanych jest około 1,200 gatunków, głównie w krajach gorących; u nas żyje kilkadziesiąt gatunków, jak **B.** *rustica*, niebiesko-zielony, z żółtemi plamami. Ga-

Buprestes Argilus.

Digitized by Google

tunek największy jest **B.** *gigas* (**B.** *olbrzymi*), w Kajennie, dochodzący 6 centymetrów. Do rodziny *Buprestidae* należą liczne rodzaje, około 4,000 gatunków, jak *Chalcophora*, *Euchroma*, *Agrilus*, którego gatunek *Agrilus viridis*, 4—8 mm. długi, najczęściej zielony, na pokrywach skrzydłowych kropkowany, składa jaja na brzozach i olchach, a gąsienica jest dla drzew tych szkodliwa.

Buquoy, *Bucquoy* v. *Boucquoi*, ród francuski, przesiedlony do Belgji, a stąd do Austrji i Czech. Znakomitszymi jego członkami są: *Karol Bonawentura de Longueval*, hrabia de **B.,** * 1571 w Niderlandach; zostawał naprzód w służbie hiszpańskiej, potem cesarskiej. Mianowany przez cesarza Macieja generał-feldcechmistrzem, był w początku wojny Trzydziestoletniej 1618 roku głównym dowódcą wojsk cesarskich w Czechach, 1619 r. odniósł pamiętne zwycięstwo nad Mansfeldem pod Nadelitz. W bitwie Białogórskiej dowodził prawem skrzydłem i rozstrzygnął zwycięstwo. Później walczył szczęśliwie przeciwko Bethlen-Gaborowi w Węgrzech i poległ d. 10 lipca 1621 r. podczas oblężenia Neuhäusel (Érsekujvár, Nowe Zamki). Por. vom Weyhe-Eimke „**B.,** biograf. Skizze" (Wiedeń, 1876). — *Jerzy Franciszek August de Longueval* hr., de **B.,** * 1781 r. w Brukseli, † 1851 w Pradze; zostawszy drogą dziedzictwa właścicielem znacznych włości fideikomisowych w Czechach, poświęcał się matematyce, fizyce i chemji i zajmował się głównie kierownictwem wielkich fabryk czeskich, dostarczających najpiękniejszych wyrobów, między innemi wynalezionego przezeń *hialitu*. Za udział w powstaniu czerwcowem w Pradze, więziony był w Hradczynie. Z dzieł jego wymienimy: „Analytische Bestimmung des Gesetzes der virtuellen Geschwindigkeiten" (1812); „Theorie der Nationalwirtschaft" (1815—19); „Skizzen zu einem Gesetzbuche der Natur" (1826). Jest on wogóle stronnikiem filozofji natury Schellinga.

Burak, ob. Ćwikła.

Burakiewicz, pseudonim Aleksandra Świętochowskiego.

Burano, miasto na wysepce t. im. pośród lagun weneckich, o 8 klm. na północo-wschód od Wenecji, liczy 5,000 miesz.

Burany (*burjany*), zimne i suche zawieje śnieżne w bezleśnych okolicach Azji płn. i płn.-wschodniej, wieją zwykle tylko przez jeden dzień, ale dla wielkich mas unoszonego śniegu sprowadzają często znaczne spustoszenia, niszczące całe trzody.

Burba, herb: Na tarczy w polu czerwonem hak postawiony prostopadle, u góry zagięty w prawo, u dołu w lewo, pośrodku belka poprzeczna. Hak i belka złote. U szczytu trzy strusie pióra. (Wł. K. Zieliński w „Wiel. Enc. powsz. ilustr.").

Burba.

Burbach, wieś w prowincji Westfalskiej, w regencji Arnsberg, kopalnie żelaza, ołowiu, cynku i miedzi, 890 miesz.

Burbon, ob. Bourbon.

Burbonista, zwolennik dynastji Burbonów we Francji, Włoszech lub Hiszpanji.

Burchan, wyrazem tym buddyści mongolscy, zwłaszcza Burjaci syberyjscy nazywają wszelkie wyobrażenie Buddy, bądź posągi wyrobione z metalów, drzewa, gliny i t. p., bądź rysunki i malowidła na płótnie, skórze i t. p. *Burchany* dzielą się na dobre i złe i na podstawie mają napis w języku tybetańskim lub tunguskim. Bóstwa te wyobrażane są zwykle w postawie siedzącej, z berłem w ręku i dzwonkiem, dobre z obliczem wdzięcznem i uśmiechniętem, złe zaś z twarzą zagniewaną, oczyma wykrzywionemi i odrażającemi. Por. Ostroumow „Burchany, swiaszczennyja izobrażenija buddistow Mongołow" (Kazań, 1886).

Burchard (święty), pierwszy biskup würzburski od r. 741, pochodził ze szlacheckiego rodu angielskiego, rozszerzał wiarę chrześcijańską w Niemczech, † 753. Pamiątkę jego kościół obchodzi 14 października.

Burchard, biskup halbersztadzki od r. 1059, człowiek kłótliwy i niespokojny, nieprzyjaciel Henryka IV, zabity przez wzburzony tłum w d. 6 kwietnia 1088 r.

Burchard von Schwenden lub **Schwanden-Hornhausen,** dziesiąty mistrz krzyżacki od r. 1261—1266, zbudował fortecę na górze św. Jerzego w Kurlandji pod Doblenem. † 1290 na wyspie Rodos.

Burchardi Jerzy Krystjan, prawnik niemiecki, * 1795 na wyspie Alsen, † 1882; profesor prawa w Bonn od r. 1819, w Kielu od r. 1822, członek najwyższego sądu apelacyjnego tamże od r. 1845. Ogłosił: „Grundzüge des Rechtssystems der Römer" (Bonn, 1822); „System des römische Rechts im Grundrisse" (1823); „Geschichte und Institutionen des römischen Rechts" (Sztutgard, 1841—54); „Die Wissenschaft und Kunst der Rechtsfindung" (Kiel, 1869).

Burchiello Dominik, cyrulik florencki i genjalny satyryczny poeta włoski, którego zjadliwe satyry w narzeczu ludowem i sonety, bardzo były swojego czasu cenione; † 1448 w Rzymie. Najlepsze wydania jego sonetów wyszły w Bolonji (1472); Florencji (1568) i Londynie (1757). Por. E. Mazzi „H. **B.** im „Propugnatore" IX i X (Bolonja, 1878).

Burchla, jajko zniesione przez kurę bez twardej skorupy.

Burckhardt Jan Ludwik, słynny podróżnik, * 1734 w Lozannie, † 1817. Po ukończeniu nauk w Lipsku i Getyndze, udał się do Anglji, gdzie

Digitized by Google

1806 r. przyjął służbę w towarzystwie afrykańskiem i z jego polecenia udał się 1809 na Wschód, zwiedził Syrję, Egipt i Nubję aż do Dongoli, był w Mekce, w Kairze i na górze Sinai. Swoje rękopisy wschodnie, składające się z 350 tomów, zapisał bibljotece w Cambridge. Z licznych prac jego wydane zostały opisy Nubji (Londyn, 1819), Syrji, Palestyny i Sinai (1822), tudzież Arabji (1829). Znakomite są też jego dzieła: „Notes on the Bedouins and Wahabys" (1830) i „Arabic proverbs" (1831).

Burckhardt Jan Karol, astronom, * 1773 w Lipsku, † 1825; został 1799 w Paryżu adjunktem w biurze długości, a po śmierci Lalanda 1807 mianowany był astronomem w obserwatorjum szkoły wojskowej. Był on niezmordowanym rachmistrzem, biegłym w teorji zboczeń planetarnych. Znacznie ulepszył tablice księżyca (1812). Tłómaczył także dwa pierwsze tomy „Mechaniki niebieskiej" Laplace'a na język niemiecki (1800—2).

Burckhardt Henryk, leśnik, * 1811 w Adelebsen, † 1879, kształcił się w Getyndze, następnie zajmował wyższe urzędy leśnicze w Hanowerze. Główne jego dzieło „Säen und Pflanzen" (1855, 6 wyd. 1892) wpłynęło znacznie na rozwój leśnictwa. W r. 1833 wzniesiono mu pomnik w Eilerriede pod Hanowerem.

Burckhardt Jakób, znakomity historyk niemiecki, * 1818 w Bazylei, † 1897, profesor dziejów i historji sztuki tamże, ogłosił: „Die Zeit Konstantin des Grossen" (2-gie wyd 1880); „Die Kultur der Renaissance" (3-e wyd., Lipsk, 1885; przekład polski, Kraków, 1897); „Cicerone, Anleitung zum Genuss der Kunstwerke Italiens" (przewodnik, 5-te wyd., Lipsk, 1893) i in.

Burcow Bazyli, korektor drukarni moskiewskiej, wydał w Moskwie Abecadlnik, który przez długi czas uważano za pierwszą tego rodzaju książkę rosyjską. Oprócz tego wydał jeszcze: „Wykład Ewangelji," „Dzieje Apostolskie" i inne, w języku cerkiewnym.

Burcow Jan, syn Grzegorza, generał-major, * 1794, † 1829 z ran otrzymanych w bitwie pod Bajburtem; walczył razem z hr. Paskiewiczem w wojnie tureckiej 1829, pierwej odznaczył się 1812 i 1814, w 1829 uwolnił od oblężenia Achalcyk, z Murawjewem zwyciężył chana na wzgórzach Adżarskich.

Burczewicze, nazwa dawnych Połowców, od imienia ich księcia czy dowódcy.

Burczymucha Jacek, pseudonim Wojnitłowicza (ob.).

Burda (arab. *borda*), płaszcz Mahometa, ofiarowany (631) poecie Kab-ben-Zachairowi, przechowywany w Konstantynopolu.—*Burda*, arabski poemat z XIII wieku, napisany przez poetę szeika Busiri na cześć Mahometa.

Burdach Karel Fryderyk, fizjolog, * 1786 w Lipsku, † 1847, był z kolei profesorem w Lipsku, Dorpacie, a od 1814 w Królewcu. Wykształcony zarówno w naukach lekarskich, jak i w filozofji, wydał bardzo wiele dzieł, odznaczających się jasnością, rozległym poglądem i wytwornym językiem, jak: „Vom Baue und Leben des Gehirns und Rückenmarks" (2 t., 1819—25); „Physiologie als Erfahrungswissenschaft" (6 t., 1842—48); „Blicke ins Leben" (4 t., 1842—48).

Burdach Ernest, syn poprz., * 1801, † 1876, był profesorem anatomji w Królewcu, przerobił dzieło swego ojca: „Der Mensch nach den verschiedenen Seiten seiner Natur" (1836), w drugiem wydaniu p. t. „Anthropologie für das gebildete Publicum" (1846—7).

Burde v. *Burdel* Jan Karol, rytownik, pieczętarz i medalier, * 1744 w Czechach, † 1815.—Syn jego *Jan Ignacy*, * 1770, był także rytownikiem, drugi młodszy *Józef Karol*, * 1779, † 1848, był od r. 1804 pierwszym kustoszem zbioru obrazów Towarzystwa przyjaciół nauk w Pradze.

Burdeau August Laurent, mąż stanu francuski, * 1851 w Lionie, † 1894; brał udział w wojnie z Niemcami 1870—71, następnie profesor filozofji, 1881 szef gabinetu i minister oświaty, 1890 delegat na konferencji berlińskiej w kwestji robotniczej, 1892 został ministrem marynarki w gabinecie Loubeta, organizował wyprawę do Dahomeju, ustąpił z ministerjum 1893. Następnie w gabinecie Casimir Periera był ministrem skarbu, ustąpił 1894, poczem był prezesem izby deputowanych. Ogłosił wiele prac w *Revue de deux mondes* „Revue philosophique," a nadto „Instruction morale à l'école," „Devoir et Patrie" (1883); „Notions élementaires d'économie politique" (1883); „Une famille republicaine: les Carnot" (1888); „Manuel d'économie civique" (1893); „Manuel d'économie morale" (1893); tłómaczył dzieła Spencera i Schopenhauera.

Burdekin, rzeka w Queenslandzie w Australji, odkryta 1845 r., 600 klm. długości.

Burdett sir Franciszek, * 1770, † 1844 w Londynie. Jako członek parlamentu od 1796, należąc początkowo do stronnictwa radykalnych, posiadał nadzwyczajną u ludu wziętość, która w 1810 do najwyższego doszła stopnia. Występując ze skrajną opozycją, zwalczał ministrów: Pitta i Addingtona, popierał gabinet Foxa, żądał prawdziwej reprezentacji ludu i powszechnego prawa głosowania; potępiał politykę rządu, korzystną dla Burbonów, po powrocie Napoleona z Elby, 1819 występował przeciw środkom Castlereagh'a, dążącym do ograniczenia prasy, 1828 r. popierał emancypację katolików irlandzkich i reformę parlamentarną 1832. W takim kierunku działając, dwa razy był więziony: 1810 i 1819 r. Później jednak, występując przeciw O'Connell'owi 1837, przeszedł stanowczo do stronnictwa torysów, którym pozostał już wierny aż do śmierci 1844, utraciwszy dawne znaczenie i sympatję ludu. Tytuły jego i majątek odziedziczył syn *Sir Robert* **Burdett**. Jego córka *Aniela*, * 1814, odziedziczyła

Digitized by Google

1837 po księżnie St. Albans, poprzednio zamężnej Coutts (macosze swej matki) ogromny, do stu miljonów wynoszący majątek, którego hojnie używa na cele dobroczynne. Z powodu tej sukcesji zwaną jest powszechnie miss Burdett Coutts. W r. 1872 została obywatelką honorową Londynu, a w 1874 Edynburga.

Burdigala, starożytna nazwa miasta francuskiego Bordeaux.

Burdo Adolf, podróżnik belgijski, * 1849 w Leodjum, w dwukrotnych podróżach po Afryce, odbytych 1878 i 1880, zwiedził Senegal, Niger, Ugandę, okolice jeziora Tanganika i opis tych krajów ogłosił w dziełach „Les Belges dans l'Afrique centrale" (1884); „Les Arabes dans l'Afrique centrale" (1885); „De Zanzibar à la region des grands lacs" (1886).

Burdon (z fr. *bourdon*, bąk), nazwa głosu w organach, których piszczałki dla braku miejsca są zmniejszone do połowy i u góry zamknięte (ob. Fujarki).—Także nazwa najdłuższej piszczałki w kobzie czyli dudach.

Burdwan *(Bardwan)*, obwód w prow. Dolnobengalskiej, w Indjach Przedgangesowych, obejmujący 35,883 klm. kw. i 7,393,954 miesz., jedna z najżyźniejszych i najlepiej uprawnych części kraju, w której właściciele ziemscy ogromne posiadają majątki. Miasto stołeczne *Burdwan*, nad Damudą, liczy 34,000 miesz.

Bureau des Longitudes *(Biuro długości)*, urząd astronomiczny, ustanowiony w Paryżu 1795, składa się z pewnej liczby biegłych matematyków i astronomów i ogłasza rocznik *Connaissance des temps, ou des mouvements célestes à l'usage des astronomes et des navigateurs*, który zawiera wszelkie dane astronomiczne, niezbędne dla żeglarzy i do układania kalendarzy. Oprócz tego wydaje mniejszy kalendarz astronomiczny p. t. „Annuaire."

Bureaux Arabes (biura arabskie), władze ustanowione w Algierji przez rząd francuski, których głównem przeznaczeniem było załatwianie sporów pomiędzy zwaśnionemi stronami. Biura te, oddawszy Francji wielkie usługi, zostały zwinięte w r. 1854, z mocy jednak rozporządzenia generalnego gubernatora 1870 przy każdym generale dowodzącym prowincją, powinno być biuro administracyjne, złożone z pewnej liczby urzędników, dla załatwiania spraw cywilnych, tak więc chociaż B-a zostały *de jure* zniesione, *de facto* istnieją jednak pod nazwą Bureaux administratifs.

Bureja, lewy dopływ Amuru, w kraju Nadamurskim, zaczyna się w górach tegoż im.; przepłynąwszy 771 klm., wpada do Amuru; z dopływów najważniejszy Tyrma.

Burejskie góry, inaczej Chingan, towarzyszą lewemu brzegowi rzeki t. im. i stanowią część systematu gór Stanowych; wysokość ich dosięga 1,500 metrów.

Buren, Maksymiljan d'Egmond, hrabia de, znakomity generał, potomek książąt Geldrji; dowodził kilkakrotnie wojskami Karola V w wojnie z Franciszkiem I. Znany jest z okrutnego obchodzenia się ze zwyciężonymi; † w Brukseli 1548. Córka jego, z małżeństwa z Marją de Lannoy, wyszła za Wilhelma Nassauskiego, księcia Oranji, zwanego *Milczącym*.

Buren Marcin, van, ósmy prezydent Stanów Zjednocz. Ameryki płn., od 1837—41; pochodził z rodziny holenderskiej, * 1782 w Kinderhook, w stanie New York, † 1862 w swym majątku Lindenwald, początkowo adwokat. Został 1821 senatorem, członkiem kongresu w Waszyngtonie, 1828 roku gubernatorem Nowego Jorku, wkrótce potem sekretarzem stanu, 1831 posłem w Londynie; 1832 wybrany przez stronnictwo demokratyczne wiceprezydentem, a wreszcie prezydentem Stanów Zjednoczonych 1837, na którem to stanowisku jednak w kwestji banku i finansów stanowczą poniósł klęskę i przy wyborze 1841 usunięty został. Późniejsze jego kandydatury do prezydentowstwa w 1844 i 1848 nie powiodły się, głównie z nienawiści stanów niewolniczych, które widziały w **B.** abolicjonistę. Odbywszy podróż po Europie 1853, usunął się zupełnie od życia publicznego. Z trzech jego synów *John van Buren* odznaczył się w kilku kwestjach politycznych.

Buremin Wiktor, powieściopisarz i poeta rosyjski, * 1841 w Moskwie, współpracownik gazety *Nowoje Wremia*. Prace swe ogłosił w zbiorowych wydaniach: „Oczerki i Parodii" (Petersburg, 1874); „Kriticzeskije etiudy" (1888); powieści: „Miortwaja noga" i „Roman w Kisłowodskie" (1889) i in.

Bureszić, *Boreszić* Marcin, poeta cherwacki, * około 1510, † 1562 w Dubrowniku. Upamiętnił się poezjami opiewającemi miłość. Później pisał pieśni nabożne i przełożył Katona (Wenecja, 1562). Dwa niedrukowane przedtem jego utwory wydał J. Kukuljević Sakcinski w „Starich piscach hrvatskich" (Zagrzeb, 1858).

Burette *(biureta)*, rura szklana, opatrzona w podziałki, służąca do odlewania oznaczonych ilości cieczy. U dołu dźwiga rurę gumową, która z kolei kończy się wązką rurką szklaną; do otwierania i zamykania służy kurek druciany, naciskający rurę gumową. **B.** często używa się w pracowniach chemicznych i aptekach.

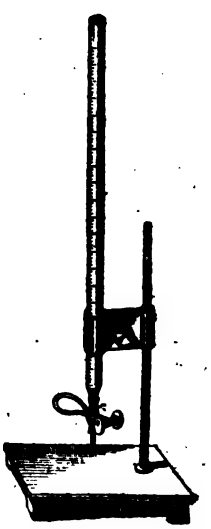

Burette Mohra.

Burg, starogockie *baúrgs*, szwed. *borg*, franc. *bourg*, włoskie *borgo*, wyraz niemiecki, pochodzący od słowa

Digitized by Google

bergen = kryć, chronić. Oznaczał w Niemczech w wiekach średnich każdy warowny zamek szlachecki (gród), stąd *Burger*, *Burgermeister*, dalej *Burggraf*, *Burgfried* v. *Burgfreiheit*.

Burg. 1) Miasto fabryczne w pruskiej regencji Magdeburskiej, pow. Jerichow I, nad rz. Ihle leżące; 19,397 miesz., w pewnej części pochodzenia francuskiego i włoskiego, przybyłych tu w czasach emigracji religijnych. Ma gimnazjum, sąd powiatowy, wysoko rozwinięty przemysł sukienny, dalej fabryki żelaza, machin, wyrobów wełnianych, garbarnie, młyny parowe. — 2) Miasto w pruskiej prowincji Nadreńskiej, w regencji Düsseldorfskiej, nad rz. Wupper; fabryki żelazne, stali, machin, papiernie i przędzalnie.

Burg Adam, von, matematyk i technolog, * 1797 w Wiedniu, † 1882 w Wiedniu, gdzie od 1849 był dyrektorem tamecznego instytutu politechnicznego, profesorem mechaniki i nauki o machinach. Dla Wiednia położył znaczne zasługi przez ulepszenie wodociągów i oświetlenia; od r. 1870 był prezydentem stowarzyszenia do rozpowszechniania wiedzy przyrodniczej. Ogłosił: „Ausführliches Lehrbuch der höhern Mathematik“ (3 t., 1833); „Compendium der höhern Mathematik“ (3 wyd. Wiedeń, 1859); „Compendium der populären Mechanik und Maschinenlehre“ (Wiedeń, 1846); „Lehrbuch der Maschinenlehre“ (1857).

Burgas lub **Borgas**, miasto w Rumelji Wschodniej, nad morzem Czarnem, 5,800 miesz., ważny port; w pobliżu znajduje się wyborna glina, z której wyrabiają sławne fajki, zwane stambułkami, oraz obszerne warzelnie soli z wody morskiej. Pamiętne z wojny w r. 1828 i 1829.

Burgau, miasto w Szwabji Bawarskiej, nad rz. Mindel i przy drodze żelaznej Ulm-Monachjum-Simbach, posiada warowny niegdyś zamek, kościół, fabryki tkanin wełnianych i 2,046 miesz.

Burgdorf. 1) Miasto okręgowe w szwajcarskim kantonie Berneńskim, nad rz. Emmą, 7,000 miesz., posiada gimnazjum, szkołę techniczną, przemysł jedwabny i wełniany, prowadzi handel serem ementalskim. W zamku tutejszym urządził Pestalozzi 1798 r. sławny swój zakład naukowy, który istniał do r. 1804. Niegdyś B. było rezydencją książąt Zähringen, a później współzawodniczyło z Bernem. — 2) Miasto okręgowe w pruskiej prowincji Hanowerskiej, regencji Lüneburskiej, nad rz. Aue; olejarnie, gorzelnie, fabrykacja wag decymalnych, 3,663 mieszk. — 3) Wieś w pruskiej prowincji Hanowerskiej, regencji Hildesheimskiej, 824 miesz. Przebywali w niej cesarze niemieccy od Henryka I do Konrada III (niegdyś cesarski palatynat Werle).

Bürgel Karol, prawnik czeski, * 1841, † 1875. Został w r. 1865 doktorem praw, w 1871 adwokatem, a w 1872 członkiem izby obrończej. Od 1869—79 redagował czasopismo czeskie *Prawnik*. Pisywał także do czasopisma *Politik*. Por. Czasopismo *Prawnik* (XIV, 790).

Bürgenstock, szczyt alpejski, w kantonie Unterwalden, nad jeziorem Czterech Kantonów, 1,134 metry wysoki, na stoku jego stacja klimatyczna.

Bürger Gotfryd August, poeta niemiecki, * 1747 w Molmerswende, w hr. Falkenstein, gdzie ojciec jego był proboszczem. W Halli poświęcał się naprzód naukom teologicznym, a potem prawnym i od 1768 przebywał w Getyndze, gdzie stał się bożyszczem życzliwego mu kółka poetów (*getyngeńska szkoła*). Od 1772 urzędnik sądowy w Allengleichen. W pożyciu małżeńskiem (trzy razy żonaty) był nieszczęśliwy. Straciwszy drugą ubóstwianą żonę (1786) i majątek, osiadł w Getyndze, jako prywatny docent; wprawdzie w r. 1789 został mianowany profesorem nadzwyczajnym, ale bez płacy, i dlatego ciężką pracą literacką przymuszony był zarabiać na liche utrzymanie. Boleśnie dotknięty surową recenzją swoich poezji przez Szyllera, znękany na ciele i umyśle, † 1794. Jako poeta zajmuje B. wysokie stanowisko, na którem postawiły go wskrzeszone przezeń w Niemczech, bardzo lubiane ballady. Arcydziełami z pomiędzy nich są: „Lenora“ (tłómaczył Odyniec), „Pieśń o odważnym człowieku“ i „Dziki łowiec.“ Jego pieśni miłosne, sonety, ody i epigramaty odznaczają się dziwną świeżością uczucia, bogactwem wyobraźni i rzadką dźwięcznością. Pierwszy zbiór jego poezji „Gedichte“ wyszedł z rycinami Chodowieckiego w Getyndze 1778 r. Oprócz prac powyższych wydawał od 1779 aż do śmierci „Göthinger Muzenalmanach“ i „Akademie der Schönen Redekünste“ (1790—91); jego także pióra są jakoby tłómaczone z angielskiego „Wunderbare Reisen und Abenteuer des Freiherrn von Münchhausen“ (Getynga, 1787). Cały zbiór pism jego „Sämmtliche Werke“ (1835), tudzież jego „Lehrbuch der Aesthetik“ (Berlin, 1825) i „Aesthetische Schriften“ (Berlin, 1832), wydał pierwszy Karol von Reinhardt (4 t., Getynga, 1796—98). Inne wydanie Bohtza „Gesammtausgabe“ w jednym tomie (Getynga, 1835), obejmuje także wszystkie listy i przez Althoffa wybornie napisaną biografję poety. Są również godnemi wzmianki: „Bürgers Briefe an Mariane Ehrmann“ (Wejmar, 1802); „Bürgers Ehestandsgeschichte“ i t. d. Por. Pröhle „G. A. Bürger. Sein Leben und seine Dichtungen“ (Lipsk, 1856); Strodtmann „Briefe von und an B.“ (Berlin, 1874). Na polski tłómaczyli jego utwory: Jaworski, Kiciński, Mickiewicz, Odyniec i Zan.— Jego trzecia żona *Eliza Hahn*, * 1769 w Sztutgardzie, † 1833 we Frankfurcie; zaślubiona z nim 1790, po rozwodzie (1792) była aktorką i deklamatorką we Frankfurcie. Napisała: „Gedichte“ (Hamburg, 1812); „Gräfin von Teck“ (Hamburg,

Bürger Gotfryd August.

Digitized by Google

1799) i romans „Irrgänge des weiblichen Herzens“ (Altona, 1798).

Burger Ludwik, malarz, * 1825 w Krakowie, † 1884 r. Mieszkał od roku 1844 w Berlinie, gdzie był członkiem akademji; znanym jest zwłaszcza jako ilustrator dzieł, dotyczących historji wojen: „Schleswig-holsteinsche Krieg“ (1866) i „Der Deutsche Krieg von 1866—70—71.“ Nadto wydał cykl „Die Kanone.“

Burgerstein Józef, autor czeski, * 1813, † 1873 w Wiedniu. Oprócz „Zbiorów pieśni i deklamacji“ (Praga, 1846) i innych, w r. 1854 zaczął wydawać w Wiedniu pismo satyryczno-humorystyczne p. t. *Swingulant*, bardzo wzięte w swym czasie. Wydał także „Zapiski z życia starych studentów“ (Wiedeń, 1860).

Burggraf, ob. Burgrabia.

Burghard, herb polski: W polu błękitnem, nad pasem poprzecznym srebrnym, orzeł czarny z głową w lewo; pod pasem — ręka z monetą złotą w palcach. U szczytu trzy strusie pióra.

Burkhard.

Bürgi Joost, ob. Byrgius.

Burgkmair Hans, sławny malarz i drzeworytnik niemiecki * 1473 w Augsburgu, † 1537 tamże, syn malarza Tomasza Burgkmair'a i szwagier Holbeina starszego. Był początkowo uczniem swego ojca, później Dürera; pracował głównie w mieście rodzinnem. Tworzył dzieła architektoniczne, obrazy świętych i portrety. Jako rytownik, wykończył mnóstwo drzeworytów. Dla cesarza Maksymiljana utworzył znany powszechnie „Weisskunig,“ album złożone z 240 rycin, przy pomocy kilku innych artystów. Wspólnie z Dürerem wydał także „Teurdank,“ przypisywany przez niektórych H. Scheufellinowi. Por. Alfred Schmid „Forschungen über H. B.“ (Monachjum, 1888).

Bürglen, wieś w kantonie szwajcarskim Uri, w dolinie potoku Schächen; według podania, miejsce urodzenia, pobytu i śmierci Wilhelma Tella; jest tu kaplica jego pamięci poświęcona.

Burgos, hiszpańska prowincja w Starej Kastylji, obejmuje obszar 14,196 klm. kw. z 340,000 miesz. Grunt górzysty, przytem góry nie posiadają lasów, ale za to doskonałe pastwiska i bogate pokłady kruszczów i węgla. Głównemi produktami są zboża, wino i owoce; hodowla bydła wysoko rozwinięta; przemysł w upadku.

Burgos, stolica hiszpańskiej prowincji tegoż nazwiska, nad rzeką Arlanzon, u stóp góry Sierra-d'Oca; jest rezydencją arcybiskupa i ma 32,000 miesz. Posiada wiele wspaniałych gmachów, między któremi katedra, jedna z najpiękniejszych w Europie; fabryki sukna, wyrobów wełnianych i pończoszniczych; prowadzi także znakomity handel wełną. B. ma wielki arsenał; jest miejscem urodzenia Cyda i sławnego wodza Fernanda Gonzaleza, na którego pamiątkę wzniesiono tu wspaniały łuk tryumfalny. Dnia 10 listopada 1808 r. była stoczona pod **B.** krwawa bitwa, w której Francuzi pod dowództwem Soult'a pobili na głowę wojsko hiszpańskie pod rozkazami margrabiego Belvedere. W r. 1812 napróżno oblegał i kusił się zdobyć **B.** Wellington.

Burgos Franciszek Ksawery, hiszpański mąż stanu, * 1778, † 1845. Wydawał pismo *Miscelanea de commercio artes y literatura*, potem redagował *Imparcial*, w r. 1835 został ministrem spraw wewnętrznych, po roku złożył tekę, skutkiem napadów partji liberalnej. Napisał: „Esposicion sobre los males que aquejan à España“ (1826) i komedje: „Las tres ignales“ (1817); „El baile de Mascara;“ „El optimista y el pesimista,“ oraz dzieje Izabeli II-ej („Anales del reinado de Isabel II“).

Burgoyne John, generał i pisarz angielski, * 1722, † 1792. Z początku zasiadał w parlamencie (1761—1768). W r. 1777 był dowódcą wojsk angielskich w Kanadzie i pobił Amerykanów pod Ticonderoga, ale nie mając dostatecznej żywności dla wojska, zmuszony był zawrzeć pokój z generałem Gates i złożyć broń pod Saratogą r. 1777. Napisał pamiętniki p. t.: „State of the Expedition from Canada“ (1780) i zbiór poezji i sztuk teatralnych p. t. „The dord of the Manor.“ Zbiór jego poezji z biografją autora wydano w dwóch tomach w r. 1808. Por. Fonblanque „Episodes and Correspondence of Burgoyne“ (1876).

Burgoyne sir John Fox, angielski generał inżynierji, * 1782, † 1871, wszedł 1798 r. do kurpusu inżynierów w armji angielskiej i do r. 1814 miał udział we wszystkich oblężeniach w Hiszpanji. W r. 1830 mianowany dyrektorem robót publicznych w Irlandji, oddał temu krajowi ważne usługi, gdy w latach 1846—7 przeprowadził organizację środków dla ulżenia nędzy ubogich warstw ludności. Od r. 1845 był generalnym inspektorem fortyfikacji, w r. 1868 został generał-feldmarszałkiem. W czasie oblężenia Sewastopola wskazał Małachow za główny punkt działań. Jego „Military Opinions“ (1859) rozbiera kwestję obrony kraju na przypadek obcego napadu.

Burgrabia (z niem. *Burggraf*), w wiekach średnich zwany *Burgravius*, *Praefectus*, *Comes urbis* lub *civitatis*, tytuł przełożonego nad zamkiem, który dowodził załogą, wybierał dochody i w imieniu panującego, do którego zamek należał, sprawował władzę sądowniczą. Ze wzrostem miast niektóre rodziny burgrabiów czyli burgrafów doszły także do wielkiego znaczenia, chociaż wogóle położenie ich nie odpowiadało ówczesnym okolicznościom. Z wielu innych, burgrabiowie Norymbergi w Niemczech doszli nawet do władzy książęcej, ale to nie w samem mieście, lecz w zdobytej przez nich sąsiedniej okolicy. W Polsce **B.** miał podrzędne znaczenie; stał niżej od kasztelana i starosty; był albo jego podwładnym (jak

Digitized by Google

w grodach: Kaliskim od r. 1305, Czchowskim od 1356 i Wieluńskim od 1386), albo zastępcą w tych grodach, gdzie nie było kasztelana. **B.** grodowy *(burgravius capitanei)* należał do urzędników grodzkich i czuwał nad wykonaniem wyroków sądowych, miał dozór nad naprawą zamków w czasie pokoju, używany też był przez starostów grodowych do strzeżenia bezpieczeństwa publicznego. Innego rodzaju byli **B.** w Krakowie, Gdańsku i Rydze. **B.** zamku krakowskiego, ustanowieni przez Kazimierza W. (w XV wieku 10, w XVIII w. 12), mianowani byli przez króla. Zostawali pod zwierzchnictwem starosty krakowskiego, pilnowali zamku i należeli do urzędników ziemskich województwa Krakowskiego.— **B.** królewski m. Gdańska oznaczał królewskiego sędziego miejskiego lub zamkowego, wybierany był corocznie z grona członków rady miejskiej i potwierdzany przez króla; sądził bez apelacji wszystkie sprawy o pobicie i gwałty w obrębie miasta; bez jego zezwolenia nie można było brać na tortury, ani wydawać wyroków śmierci; zależał tylko od króla. Takąż władzę miał **B.** królewski w Rydze od r. 1561. W miastach pruskich **B.** czuwali nad dobrami kaducznemi, nad rzeczami wyratowanemi z rozbitych okrętów i odbywali niektóre sądy. W Czechach **B.** grodu Praskiego dziś jeszcze jest najwyższym dygnitarzem królestwa, znacząc tyle, co w dawnej Polsce od r. 1250 kasztelan krakowski. Dziś tytuł **B.** zamieniony na *murgrabiego*, nadaje się rządcom domów i nadzorcom budowli, tak publicznych, jak i prywatnych.

Burgrawy, *Burgraf, Burgrevius*, ob. Burgrabia.

Burgschmiet Jakób Daniel, * 1796 w Norymberdze, † 1858; naprzód tokarz i fabrykant zabawek dziecinnych, poświęcił się od r. 1822 snycerstwu i został 1822 nauczycielem plastyki w szkole politechnicznej swego rodzinnego miasta. W r. 1827 kształcił się przez rok w Paryżu, w pracowni Crossatièr'a, w sztuce odlewów śpiżowych, i po powrocie do kraju, zasłynął z tych robót. Celniejszemi jego utworami są posągi: Dürer'a (1837—40); Beethowena w Bonn (1845); Karola IV w Pradze (1851); Lutra w Möhra (1858); Radeckiego w Pradze (1858) pozostał niedokończony. Zięć jego Lenz, odziedziczywszy zakład, wykończył ten posąg.

Burgsdorff Fryderyk August Ludwik, leśnik, * 1747 w Lipsku, † 1802 w Berlinie; był ostatnio głównym nadleśnym w Kurmarchji i profesorem leśnictwa w Berlinie. Głównem jego dziełem jest „Forsthandbuch“ (2 t., 1800—5), w którem nauki leśnictwa pierwszy raz traktowane są systematycznie; przekład polski p. t. „Umiejętność lasowa“ wyszedł w Przemyślu (3 t., 1809—1819).

Burgstädt, miasto w królestwie Saskiem, w okręgu Lipskim, 6,495 m., fabryki machin do szycia, drutów pończoszniczych, pasów transmisyjnych i inne.

Burgundja *(Burgogne)*, dawna prowincja francuska, leżąca na południu Szampanji, a przez Franche-Comté oddzielona od Szwajcarji, obejmowała 25,714 kilom. kw. i przeszło 2 miljony mieszkańców; składa obecnie departamenty: Ain, Aube, Saône-Loire, Côte d'Or, Yonne. Kraj ten, należący do systematu rzecznego Sekwany, Loary i Rodanu, zawiera w swojej części północno-wschodniej kilkakrotnie rozdzielone pasma Wyższej Burgundji, gdy tymczasem jego równina południowo-wschodnia, stanowiąca Niższą Burgundję, przytyka do zachodnich wzgórz pasma gór Jura. Najwięcej wzniesiona **B.** jest na południe, gdzie wyżyny Macou d'Charolais dosięgają 1,000 metrów, a szczyty Jura 1,500 metrów wysokości. Dwa kanały: Burgundzki i Centralny, łączą pomiędzy sobą rzeki Rodan i Sekwanę. Klimat jest zdrowy, umiarkowany i łagodny, a płody tej części Francji stanowią głównie: żelazo, węgiel, zboże, wino, owoce ogrodowe, bydło i owce. Wyroby fabryczne mieszkańców są: płótna, tkaniny wełniane i towary żelazne, które obok wielkiego bogactwa produktów surowych, mianowicie win (burgundzkich), są przedmiotem bardzo rozległego handlu. Znaczniejsze miasta Burgundji: Auxerre, Autun, Auroune, Châlons-sur-Saône, Dijon, Macon i Bourg. — *Historja.* Dawni *Burgundowie (Burgundi* lub *Burgundiones)* występują naprzód na brzegach Wisły i Odry, jako plemię germańskie; później walczyli z Alemanami o źródła słone nad Saalą, następnie w liczbie 80,000 ludzi około r. 407, pod dowództwem króla Gundicara, wkroczyli do Galji, osiedli pomiędzy rzekami Aar i Rodanem i przyjęli arjanizm. Starożytne państwo Burgundji istniało od 407—534 pod władzą królów, często prowadzących wojny, rezydujących w Ljonie, Genewie, Besançon i Vienne. Król Gundicar wystąpił 451 przeciwko Attyli na czele 10,000 wojska, i jego upadek opiewa pieśń Nibelungów. Król Gundebald († 516) ułożył prawo *„Lex Gundebalda.“* Następca jego Zygmunt, przeszedł na wiarę katolicką. Frankowie zabili 534 króla Godemara i zamienili Burgundję w prowincję frankońską (534—843). Pod późniejszymi Karolingami, hrabia Bozo de Vienne, r. 889 przybrał tytuł króla Prowancji, szwagier Karola Łysego, wybił się na wolność i założył (880) na ziemi dawnych Burgundów państwo Arelackie (ob.), które rozpadłszy się w XIV w. na drobne państewka, przeszło z czasem, prócz Sabaudji i Mömpelgard, pod panowanie Francji. *Księstwo Burgundji*, zwane *Burgundją Niższą*, potem *Burgundją*, wreszcie *Bourgogne*, założył Ryszard, hr. z Autun, brat Bozona i pozostawił je swemu synowi, Rudolfowi, który † w 936 r. bez potomków płci męskiej. Wnuczka jego, Luidgarda, wniosła je w posagu Ottonowi, bratu Hugona Kapeta, którego ród wygasł 1361 r. na księciu Filipie, poczem król francuski Jan († 1404) zajął Burgundję i oddał ją w lenność swemu młodszemu sy-

Digitized by Google

nowi Filipowi Śmiałemu 1363. Ten, zaślubiając Małgorzatę Flandryjską, przyłączył do swojej posiadłości Flandrję, Mecheln, Antwerpję i Franche-Comté. W r. 1405 nastąpił po nim syn jego, książę Jan, * 1371, który kazał zamordować księcia Orleańskiego, i sam też w r. 1419 zamordowany został. Po nim nastąpił Filip Łaskawy Dobry (* 1396, † 1467), który nabył Holandję, Hennegawję, Seelandję, Namur, Brabant i Limburg, później 1441 r. Luksemburg, a 1435 i znaczniejsze części Francji. Po nim nastąpił 1467 Karol Zuchwały, który 1473 r. przyłączył do swych posiadłości Geldrję i Zütphen, lecz 1477 r. poległ w bitwie przeciwko Szwajcarji, pod Nancy Francja zajęła wtedy miasta Pikardji i księstwo Burgundji (1477—1789); resztę zaś Marja Burgundzka (córka Karola) wniosła w posagu swemu mężowi Maksymiljanowi Austrjackiemu, od którego posiadłości te przeszły do Filipa Pięknego, a od tego do Karola V, hiszpańskiego. Teraz już historja tego kraju jednoczy się z historją Niderlandów i Francji. Burgundja i Franche-Comté, pierwsza od pokoju w Cambray (1529), ostatnia od traktatu w Nimwedze (1678), pozostały bezspornie przy Francji. Por. Darischweiler „Geschichte der Burgunden“ (Münster, 1863); Barante „Histoire des ducs de Bourgogne de la maison de Valois“ (10 t., Paryż, 1858); Dubois „La Bourgogne depuis son origine jusqu'à son entière réunion à la Couronne de France“ (Rouen, 1867); M. Prou w „La grande Encyclopédie“ Lamirault'a; Petit „Histoire des ducs de B., de la race Capétienne“ (4 t., Paryż, 1886—92); Garnier „La Bourgogne“ (1892).

Burgundzki kanał, kanał we Francji, łączy Saonę i Yonnę, a tem samem Rodan i Sekwanę, czyli morze Śródziemne z oceanem Atlantyckim. Długość jego wynosi 242 klm.

Burgundzkie wina, wina z departamentów: Yonne, Côte d'Or, Saony i Loary. Są to wina po większej części czerwone, rzadko białe, z wybornym smakiem i nader esencjonalne. Dzielą się na wina wyższej Burgundji, niższej Burgundji i Mâcon. Czerwone pomiędzy innemi są: Nuits, Chambertin, Château-Premaux, Volnay, Romané-Conti; białe: Mont-Rachet, Goûte-d'or, Mersault i in. Wina Burgundji Niższej są słabsze i smaku ostrzejszego. Między czerwonemi stoi na czele Olivotes, między białemi Chablis. Mâcon obejmuje wina pośledniejsze, przerabiane w znacznej części na musujące. Zawartość alkoholu w winach burgundzkich wynosi przy 15° C. 11,06 do 13,34 objętości. Do wywozu służą tylko szlachetne gatunki, nie wymagające żadnej przyprawy, choć bukiet swój rozwijają dopiero po 2—4 latach. Por. Danguy i Aubertin „Les grands vins de Bourgogne“ (1892).

Burgundzkie prawo, ob. Barbarorum leges.

Burhanpur *(Barhampor)*, miasto w Indostanie, w Prowincjach środkowych, dywizji Narbadda, 31,000 miesz. Miasto to leży przy drodze żel. Bombaj-Allahabad; wyrób tkanin jedwabnych i bawełnianych.

Buri czyli *Bure*, w mitologji skandynawskiej zowie się człowiek, którego krowa Audhuwila (ob.) wylizała ze słonego bałwana lodu. Pierwszego dnia zjawiły się na nim ludzkie włosy, drugiego głowa, trzeciego cały człowiek.—Syn jego nazywa się *Bör*, jest ojcem bogów władających niebem i ziemią, którymi są: Odin, Wili i We. Por. Simrock „Handbuch der deut. Mithologie“ (str. 186).

Burian Tomasz, autor czeski, * 1802 w Pradze, † 1874 pod Wiedniem. Służył w wojsku i był profesorem w szkołach wojskowych, ostatnio przez lat 26 w akademji wojskowej w Neustadt pod Wiedniem. Wykładał język i literaturę czeską. Znawca rzeczy wojskowych w ich rozwoju dziejowym, pióro swe głównie temu przedmiotowi poświęcał; wydał też po niemiecku gramatykę czeską.

Buriánek *(Doksansky)* Wacław, autor czeski, * 1861, redaktor *Vožiczana*, autor kilku utworów dramatycznych, poematu „Stary dub,“ oraz współpracownik czasopism beletrystycznych i naukowych.

Buridan Jan, filozof scholastyczny szkoły nominalistów XIV w. w Paryżu, skąd udał się do Wiednia i przyczynił się wiele do założenia tamecznego uniwersytetu. Był on jednym z najlepszych komentatorów Arystotelesa, † po r. 1358. W logice swojej starał się szczególnie o łatwiejsze wynajdowanie pojęć pośrednich w sylogizmach. Sławny jest pod tym względem *Osieł Buridana*, to jest przykład, którym dowodzi, że każdy czyn jest skutkiem woli, zdeterminowanej czem bądź do działania. I tak, zapytany podobno: co uczyni głodny osieł, leżący pomiędzy dwoma jednakowej dobroci i wielkości wiązkami siana, które go zarówno do siebie nęcą?—miał odpowiedzieć: „Zdechnie z głodu.“ Po wynalezieniu druku wydano prace jego p. t.: „Questiones in X libros Ethicorum Aristotelis“ (Paryż, 1489 i Oksford, 1627); „Compendium logicae“ (Wenecja, 1499); „Questiones in VIII libros Physicorum Arist. et in parva naturalia“ (Paryż, 1516); „Questiones in Arist. metaphysica“ (Paryż, 1518), Por. Leibnitz „Théodicée;“ Prantl „Geschichte der Logik im Abendlande“ (Lipsk, 1855—70); Stöckl „Geschichte d. Phil. d. Mitteralters“ (Moguncja. 1864—7).

Burjaci, koczownicze plemię mongolskie, liczące około 270,000 ludności, w południowej części guberuji Irkuckiej, między granicą chińską, grzbietem gór Jabłonnych i rzekami: Leną, Agą i Oką, oraz nad brzegiem Bajkału. Podobni są do Kałmuków, gościnni, stateczni i wytrwali na trudy, doskonale jeżdżą konno i dobrze strzelają z łuków. Wyznają dalajlamanizm lub szamanizm, oraz chrześcijanizm (35,000). Dostarczają około

Digitized by Google

20,000 jeźdźców, używanych nakształt kozaków do strzeżenia granic od strony Chin. Zwierzchników swoich czyli książąt, zwanych *tajszami*, sami wybierają, a gubernator Syberji Wschodniej zatwierdza. Zajmują się hodowlą koni i bydła, polowaniem i rybołówstwem, są też kowalami. Por. Castren „Ethnologische Vorlesungen“ (Petersburg, 1859); Radde „Berichte über Reisen in Süden von Ostsibirien“ (1861); Zagoskin „Irkutsk i Irkutskaja gubernja“ (1870); Waszkiewicz „Łamaity w Wostocznoj Sibiri“ (1855). Gramatykę języka **B.** opracowali Castren (1857), oraz Orłow (1878).

Burkard-Waldis, sławny bajkopisarz niemiecki, * około 1490 w Allendorfie, nad Werrą, † po r. 1554. Mnich i spowiednik landgrafini Małgorzaty Heskiej; przyjąwszy wyznanie ewangelickie, został pastorem w Abterode. Wydał: „Esopus, ganz neu gemacht und in Reimen gefast,“ obejmujące 400 bajek, gadek i t. p., głównie wymierzonych przeciwko księżom (Frankfurt nad M., 1548, wyd. 6 w r. 1584). Wybór jego bajek wydał Eschenburg w Brunświku 1777 r. Najlepsi nowsi bajkopisarze niejednokrotnie zasilali się jego pracą. Nowe wydanie z komentarzami sporządził Kurz (2 t., Lipsk, 1862).

Burke Edmund, jeden z największych mówców angielskich, znakomity mąż stanu, biegły prawoznawca i publicysta, * 1729 w Dublinie, † 1797 w Beaconsfield; od r. 1750 studjował prawo w Londynie i wcześnie rzucił się na pole literackie. W r. 1765 został członkiem parlamentu, a występując 1766 r. podczas sporów z Ameryką przeciw opłacie stemplowej, którą skutkiem jego zabiegów zniesiono, zyskał przyjaźń Pitta (ob.); energicznie zwalczał gwałcenie prawa wyborczego, występował w obronie wolności pracy, sądów przysięgłych, tolerancji religijnej i wszelkich dokładał usiłowań, by zapobiedz zerwaniu z Ameryką; 1774 r. przyłączył się do niego i Fox (ob.); 1775 r. przedstawił 13 sławnych projektów do pojednania się z Ameryką, wojnie jednak zapobiedz nie był w stanie. Bronił Irlandczyków i katolików; zwalczał projekt Pitta reformy parlamentarnej, jakoby wiodącej do rewolucji. Za gabinetu Buckingham'a (1782) był generalnym płatnikiem armji i członkiem rady tajnej. Następnie gromił gabinet Pitt'a i wystąpił jako oskarżyciel Worrena Hastings'a (ob.). Po wybuchu rewolucji francuskiej działał jako najzaciętszy jej nieprzyjaciel i opierał się wszelkim reformom, niby zapowietrzonym zasadami francuskiemi. Z Foxem, pragnącym utrzymać dobre stosunki z nowym rządem francuskim, zerwał nawet przyjaźń, a pismami swemi podniecał w Anglji opinię publiczną przeciw rewolucyjnej Francji i przeszedł w r. 1793 z opozycji do stronnictwa rządowego; w r. 1794 opuścił jednak parlament. Z dzieł jego najważniejsze: „Philosophical Inquiry into the origin of our ideas of the Sublime and Beautiful“ (Londyn, 1757), które wpłynęło na estetyczne badania Kanta; „Thoughts an the cause of the present discontents“ (1773); „Reflections an the Revolution in France“ (1793) i „Troughts an a regicide peace“ (1796). Kompletne wydanie jego dzieł „Works and Correspondence of **B.**“ (20 t., Londyn, 1826—44) sporządzili lord Fitzwilliam i sir R. Bourke. Por. James Prior „Memoir of the life and character of **B.**“ (2 t., Londyn, 1824 i 54); Mackinght „Life and times of **B.**“ (3 t., Londyn, 1861); Morley „Edmund **B.** A historical study“ (1867) i w „English man of letters“ (1879); Leckys i Mahons „History of England;“ von Sybel „Kleine histor. Schriften“ (1880).

Burke Edmund.

Burke Wiljam, szewc, Irlandczyk, * 1792 r., † 1829, osiadły w Edymburgu, głośny z licznych morderstw, które popełnił z sąsiadem swoim O'Harem, celem sprzedawania trupów lekarzom. Oskarżony 1828 r., wyznał, że w tym celu zadusił 15 osób. Dawniejsze przepisy, co do dostarczania szkołom anatomicznym ciał zmarłych, zostały z powodu zbrodni Burkego znacznie obostrzone. Od tego czasu powstało w Anglji słowo *burken*, znaczące zamordować tajemnie. **B.** został powieszony 1829 r. Por. Mac-Gregor „History of **B.** and Hare“ (1884).

Burke John Bernard, heraldyk angielski, * r. 1815, adwokat, założył 1831 rocznik genealogiczny „Dictionary of the Peerage and Baronnetage of the British Empire“ (53 wydanie 1891), oraz „Genealogical and heraldic Dictionary of the landed gentry“ (6 wyd. 1882). Nadto wydał: „Encyclopedia of Heraldy, or General Armoury“ (1844); „The Book of Orders Knighthood and Decorations of Honour of all Nations“ (1858); „Book of precedence“ (1881); „Reminiscences“ (1883) i w. in.

Burke Robert O'Hara, podróżnik angielski, * 1821 w St.-Clerans, w irlandzkiem hrabstwie Galway, † 1861 r. Początkowo służył w wojsku austrjackiem, po 1848 w policji londyńskiej, a r. 1853 jako inspektor policji udał się do Australji. Od r. 1858 organizował wielką wyprawę dla zbadania Australji od doliny rz. Cooper aż do odnogi Karpentarskiej, wśród niesłychanych trudów, tak, że wyruszył dopiero w r. 1860 z lekarzem Wills'em, botanikiem Beckerem i 12 innymi białymi i 3 Indjanami, a podczas odwrotnej podróży, skutkiem zbytnich wysiłków i osłabienia, głodu i braku wody zmarł Wills, a następnie i **B.** Na cześć jego nazwano południowe wybrzeże odnogi Karpentarskiej *Ziemią Burke'a*.

Bürkel Henryk, znakomity malarz niemiecki, * 1802 w Pirmasens, † 1869 r. Odbywał studja w akademji monachijskiej, następnie podróżował

Digitized by Google

Włoszech, gdzie przedstawiał sceny z życia lowego w wybornych obrazach. Później, osiadł w Monachjum, poświęcił się wyłącznie maraniu krajobrazów. Utwory jego pędzla odiczają się wielkiem życiem, silnym kolorytem atwością kompozycji. Do najlepszych jego razów zaliczają się „Bandyci w wiosce włoej," wiele scen z Alp i Tyrolu, tudzież krajozy zimowe.

Bürkner Hugo, rytownik i rysownik niemiec- * 1818 w Dessau. Kształcił się w Düsseldorw roku 1846 był nauczycielem w akademji Dreźnie. Rytował z rysunków Schnorra iluacje do Biblji (1875, 3-cie wyd.), z Hübnera „Nibelungów" i wiele innych. Do oryginalch jego prac należą pomysły do „Pawła i Wirji" w stylu staro-niemieckim. Nadto ilustrował powieści dla dzieci.

Burlamaqui Jan Jakób, * 1694 w Genewie, amże 1748 r., jak członek rady kantonu. Postawił trzy znakomite dzieła: „Les principes droit naturel" (1750); „Les éléments du droit urel;" „Les Principes du droit politique" (1751). rwsze z tych dzieł, mówiące o prawie w ogólci i o prawie natury, służy za podstawę wydu praw w uniwersytetach angielskich. Najsze wydanie jego dzieł jest Dupin'a starszeo w Paryżu 1820.

Burleigh Walter, miał przydomek „Doctor nus et perspicuus" (rów- t. j. jasny i przezorny), * r. 5, † 1357 r., filozof scholaczny i przeciwnik Occama, nauczycielem w Anglji i ryżu. Oprócz komentarzy ystotelesa, pozostawił dzieo. t.: „De vita et moribus i l o s o p h o r u m" (Kolonja, 2). Wydał nadto komentanad fizyką i logiką Arytelesa.

Burleigh Walter.

Burleigh, lord, ob. Cecil Wiljam.

Burlesk (z włosk. *burla*, *żart*, franc. *burlesque*), acza rodzaj płaskiej, nizkiej komiki. Poezje o rodzaju głównie znajdują się w literaturze skiej, gdzie je szczególnie uprawiał Carlo zzi. Francja posiada takiego autora w Scarie, Niemcy w Abrahamie a Santa-Clara, Setjanie Sailer, Blumauerze i innych. Są także tuki teatralne zwane *burleskami*. Nasza litera mało posiada podobnych utworów, bo arakter narodowy do bufonerji naginać się daje; były jednak niegdyś w modzie tak zwa- *burleszki*, zazwyczaj nieprzyzwoite powiastki, o humorystyczne komedyjki, w rodzaju dziszych krotochwil. Można zaliczyć do **B.** „Fi- ki" Reja, „Fraszki" Kochanowskiego, „Jovia- tes" Wacława Potockiego i t. p. Por. Flögel schichte der Burlesken" (Lipsk, 1794).

Burlingame Anson, * 1822, † 1880, dyplomata amerykański, początkowo adwokat w Bostonie, w r. 1852 był członkiem senatu w Massachusetts, w roku 1861 posłem nadzwyczajnym w Wiedniu, a później posłem w Chinach, gdzie pozyskał wielkie uznanie. W r. 1868 na koszt rządu chińskiego wysłany został do Europy, dla zawarcia traktatów handlowych ze Stanami Zjednoczonemi, Francją, Anglją, Prusami i Rosją. Umarł w Petersburgu.

Burlington, nazwa kilku miejscowości w Stanach Zjednoczonych, z tych ważniejsze: 1) **B.** w stanie Jowa, nad rz. Mississipi, posiada uniwersytet Baptystów, ożywiony handel i przemysł, liczy 22,565 mieszk. (1890). — 2) Najważniejsze miasto stanu Vermont, malowniczo położone nad jeziorem Champlein, węzeł dróg żelaznych, uniwersytet, szkoła rolnicza i 14,590 miesz. — 3) Miasto w stanie New-Jersey, nad rz. Delaware, o 16 klm. od Filadelfji, kolegjum biskupie i 7,264 m.

Burlińskie, jezioro solne na stepie Kułundyńskim, w gub. Tomskiej; sól zbiera się od miesiąca sierpnia do października. Z tego jeziora wypływa rzeka Burła, wpadająca do jeziora Gorzkiego, dł. 300 w., a głęboka do 2 arszynów.

Burłak, na Rusi, Podolu i Pokuciu parobek bezżenny, trudniący się czasową służbą u osiadłych gospodarzy. Są także śpiewki *(dumki burłackie)* i taniec tego nazwiska. Na pobrzeżu Wołgi pracujący przy spławie nazywają się także **B.**

Burma, *Barma*, ob. Birma.

Burmann Piotr, * 1668 w Utrechcie, † 1741 w Lejdzie, profesor historji i języka greckiego 1715 w Lejdzie. Wydał znaczną liczbę umiejętnie i naukowo opracowanych autorów rzymskich; znane powszechnie dzieło: „Sylloge epistolarum" (5 t., Lejda, 1727), oraz mnóstwo rozpraw, z których najcelniejsza: „De vectigalibus populi Romani" (Utrecht, 1694) i t. d.

Burmann Jan, siostrzeniec poprzedn., * 1706 w Amsterdamie, † 1779, tamże, jako profesor botaniki. W „Thesaurus Zeilanicus" (1737) i innych dziełach opisał wiele roślin zwrotnikowych.

Burmann Mikołaj Wawrzyniec, syn poprz., * 1734, † 1793, był następcą ojca na katedrze botaniki; główną jego pracą jest: „Flora Indiae" (1768).

Burmann Piotr, zwany *Młodszym* (Secundus), * 1714 w Amsterdamie, † 1778. Od r. 1742 był profesorem języków klasycznych, historji i poezji w Amsterdamie. Wydał Wirgiljusza (Amsterdam, 1746); Lotychiusza (tamże, 1754); „Anthologia veterum Latinorum epigrammatum" (1759 do 1773) i t. d.

Burmanniaceae, rodzina roślin jednoliścieniowych, obejmująca drobne zioła w zwrotnikowych okolicach Ameryki i Azji; mają liście łuskowate, różniące się od storczyków kwiatami prawidłowemi.

Burmeister Herman, naturalista, * 1807 r. w Stralsundzie, † 1892; poświęcał się z początku

Digitized by Google

medycyne w Greifswaldzie i Halli, następnie zwrócił się do zoologji, a głównie do entomologji. Po ogłoszeniu „Lehrbuch der Naturgeschichte" (1860) udał się do Hamburga dla uporządkowania wielkiego zbioru owadów Sommera, następnie został nauczycielem w liceum w Berlinie, a od 1842 profesorem zoologji w Halli. Wysłany w roku 1848 do zgromadzenia narodowego w Halli, a następnie z Lignicy do pierwszej izby pruskiej, głosował z lewicą, a niezadowolony z biegu spraw w Niemczech, udał się w roku 1850 do Ameryki, skąd wrócił w r. 1852. W r. przeniósł się stale do Buenos-Ayres, gdzie był profesorem i dyrektorem założonego przez siebie muzeum historji naturalnej. **B.** należy do najznakomitszych systematyków w zoologji. Ogłosił kilka podręczników: „Grundriss der Naturgeschichte" (wyd. 9, 1857); „Zoologischer Handatlas" (1835—43); „Handbuch der Entomologie" (1832—44); „Genera insectorum" (1833—46). Ważne są jego liczne monografje, jak o rodzaju Calandra (1837), o Trylobitach (1843), o rodzaju Tarsius (1847), o Labirintodontach (1849—50) i w. i. Owocem jego podróży są: „Reise nach Brasilien" (1853); „Systematische Uebersicht der Thiere Brasiliens" (3 t., 1856); „Reise durch Laplatastaaten" (2 t., 1861); „Ueber das Klima der Argentinischen Republik" (1861); „Annales del museo nacional de Buenos Ayres" (3 t., do 1890).

Burmistrz (z niemiec. *Bürgermeister*), nazwa pierwszego urzędnika w miastach, w Królestwie Polskiem przodkującego we wszystkich czynnościach z urzędu przedsiębranych. Obecnie nazwa ta służy tylko urzędnikowi w miastach mniejszych, w większych bowiem urzędnik ten zowie się prezydentem. Znaczy on toż samo co w Anglji *Mayor*, a we Francji *Maire*. Ob. Kwestor, Mayor, Mer, Prezydent, Syndyk.

Burmow Teodor Stojanowicz, mąż stanu bulgarski, * 1824, ukończył wydział filologiczny w Moskwie. W roku 1861 założył w Konstantynopolu pismo *Wreme*, w którem bronił obrządku wschodniego przed stronnikami katolicyzmu. Podczas ostatniej wojny tureckiej był przy księciu Czerkaskim, następnie został wice-gubernatorem w Płowdiwie (Filipopol), a potem w Sofji. Za księcia Aleksandra był prezesem ministrów bulgarskich i ministem spraw wewnętrznych.

Burnasz Jałyczew, ataman kozaków syberyjskich. W r. 1567 wspólnie z atamanem Iwanem Petrowem podróżował po Chinach i Mongolji, i za powrotem opisał swą podróż. Szczegóły tego opisu zamieścił Karamzin w t. IX (nota 648) swojej „Historji państwa Rosyjskiego."

Burnatius Maciej, Jezuita, rodem ze Szląska. Wstąpił do zakonu (1607) w 25 roku życia, gdzie odznaczył się znajomością języka polskiego, czeskiego i niemieckiego. Był profesorem w Celowcu, a potem w Lezynie. Odznaczał się gorliwością w nawracaniu ewangelików tak wielką, że aż w m. Roweńsku stawili mu zbrojny opór; pomimo przyzwania siły wojskowej, nie mógł tu mieć kazania, a nawet oblężony w kościele, gdy chciał umknąć, został widłami zabity ze swym famulusem (9 sierpnia 1629 r.).

Burne Jones Edward, znakomity malarz angielski, * 1833, † 1898, po ukończeniu uniwersyt. w Oksfordzie poświęcał się sztuce, którą studjował naprzód w Anglji, następnie we Włoszech, rozwijał się pod wpływem Rosettiego (ob.); należy do szkoły t. zw. prerafaelitów (ob.). Wykonał: „Amor i Psyche" (1867); „Sześć dni stworzenia świata," „Cztery pory roku," „Laus Veneris," „Merlin i Viviana," „Pan i Psyche," „Zwiastowanie," „Pigmaljon i Galatea" i inne. Był członkiem Akademji sztuk pięknych, na wystawie paryskiej w r. 1889 otrzymał wielki medal złoty. Por. Sizeranne „La peinture anglaise contemporaine;" Rod „Le préraphaelites."

Burnell Artur Coke, orjentalista angielski, * 1840, † 1882; był urzędnikiem sądowym w Indjach, napisał: „Elements of South-Indian Paleography" (1874); „Text and translation of a brief Summary of tlindoo Lav of Inheritance and Partition" (1875); „A classified index to the Sanskrit manuskripts in the palace at Tanjore" (Londyn, 1880).

Burnes sir Aleksander, podróżnik, * 1805 r. w Montrose, † 1841 roku, wszedł do służby w wojsku indo-angielskiem; z polecenia rządu zwiedził 1831—32 Indus aż do Azji środkowej; zyskawszy stopień kapitana, używany był 1831—32 w misjach dyplomatycznych do książąt w krajach nad Indusem i w Kabulistanie; następnie, będąc podpułkownikiem, posyłany był jako ajent polityczny rządu angielskiego do Kabulu, gdzie w czasie powstania mieszkańców został zamordowany. Ważniejsze jego dzieła są: „Travels into Bokhara" (1834) i „Cabool, being a personal narrative of a journey to and residence in that city" (1842).

Burnet Gilbert, * 1643 r. w Edymburgu, † roku 1715 r. w Londynie, biskup anglikański. W 14 roku życia ukończył nauki uniwersyteckie; powołany na profesora teologji do Glasgowa, zalecał tolerancję względem prezbiterjanów; był zawziętym nieprzyjacielem katolików rzymskich, za co znienawidzony przez Karola II, udał się w podróż do krajów zagranicznych. Powróciwszy z Wilhelmem, ks. Oranji, 1688 r. mianowany został biskupem w Salisbury. Ważnem jest pod względem historycznym z jego dzieł: „History of the reformation of the church of England", (2 t., Londyn, 1715—24); „History of his own time" (2 t., 1724—34).

Burnet John, malarz i rytownik szkocki, * roku 1784, † 1868. Do najlepszych jego prac rytowniczych należą kartony Rafaela na kobierce i reprodukcje obrazów Dawida Wilkie. Prócz tego napisał znakomite książki z techniki malar-

Digitized by Google

skiej i z historji sztuki.

Burnett, rzeka w australijskiej prowincji Queensland, uchodząca do zatoki Harvey, na południowem wybrzeżu Australji, 380 klm. długa.

Burnetyzowanie drzewa, postępowanie wskazane przez Burneta, celem ochronienia drzewa od wilgoci i innych szkodliwych wpływów; polega na napojeniu drzewa roztworem chlorku cynku za pomocą stosownych przyrządów.

Burney Karol, Anglik, kompozytor i historyk muzyki, * 1726 w Shrewsbury, † 1814 r., jako organista w Chelsea-Hospital, w Londynie. Nie zyskawszy wielkiego powodzenia pierwszemi kompozycjami, opuścił Londyn i podróżował po Europie, gromadząc materjały do historji muzyki. Za powrotem do Londynu (1760), gdy lepiej oceniono jego talent kompozytorski, mianowany został przez uniwersytet oksfordzki doktorem muzyki i powtórnie odbywał podróże po Francji, Niderlandach, Niemczech i Włoszech. Z dzieł jego najcelniejsze: „Present state of music in France and Italy" i t. d. (2 t., Londyn, 1771) i „General history of music from the carliest ages to the present period" (4 t., Londyn, 1776—89). Jego młodsza córka *Franciszka* **B.**, * 1752, której romanse pod imieniem *Mis Burney* w swoim czasie były bardzo w modzie, zaślubiona w powtórnym związku z Francuzem d'Arbley (1802), † 1840 r. Jej powieść „Ewelina" spolszczył Hołonkiewicz (Wilno, 1830 roku). Opisała życie swego ojca p. t.: „Memoire of dr. **B.**" (Londyn, 1830) i wydała tragedję „Edwin and Elgitha" (1795).

Burnham (wym. *Bornem*), Sherburne Wesley, astronom, * 1840 w Thetford (Vermont), z zawodu stenograf, zajął się astronomją i przy pomocy niezbyt wielkiej lunety odkrył w ciągu 2 lat około 1000 nowych gwiazd podwójnych. Jest astronomem w obserwatorjum Licka i zajmuje się też gorliwie fotografją nieba.

Burnley, miasto fabryczne i hrabstwo w północno-zachodniej Anglji, nad rz. Burn (Brun), liczy 88,000 mieszk.

Burnouf Jan Ludwik, filolog francuski, * 1775 w Urville, w depart. Manche, † 1844. Był generalnym inspektorem szkół w Paryżu, 1826 członkiem akademji napisów, a od r. 1840 bibljotekarzem uniwersytetu. Oprócz wielu cennych książek do nauki języka greckiego i łacińskiego, uskutecznił najlepsze dotąd we Francji tłómaczenie Tacyta (6 t., Paryż, 1827, 1833 i 1881). Jego „Gramatykę grecką" tłóm. Jeżowski, Pijar (3 t., Warszawa, 1828—9).

Burnouf Eugenjusz, syn poprzedniego, jeden z najznakomitszych orjentalistów czasów naszych, * 1801 w Paryżu, † 1852. Początkowo zajmował się nauką prawa, później zaś wyłącznie się poświęcił studjom nad językami wschodniemi, a zwłaszcza perskim i indyjskim. W r. 1832 został członkiem akademji napisów i profesorem sanskrytu w Collège de France, † na tem stanowisku 1852. Najważniejsze zasługi położył w badaniu zendzkich i sanskryckich pomników języka i literatury. Celniejsze jego prace są: „Commentaire sur la Yaçna" (Paryż, 1835); „Essais sur les textes Zends" (1845); „Mémoires sur deux inscriptions cunéiformes" (1836); „Essais sur le Pali" (1836); „Introduction à l'histoire du buddhisme indien" (2 t., Paryż, 1844—52), oraz wydawnictwa: „Bhâgavat-Purâna" (3 t., Paryż, 1840—49) i „Lalita-Vistara" (Paryż, 1853).

Burnouf Emil Ludwik, brat stryjeczny Eugenjusza, * 1821, był profesorem literatury starożytnej w Nancy 1854, następnie 1867 dyrektorem Ecole française w Atenach; napisał: „Methode pour etudier la langue sanscrite" (3 wyd., 1885); „Essai sur le Veda" (1863); „Dictionnaire classique sanscrit-français" (1863—65); „Histoire de la littérature grecque" (2 t., 1869); „La science des religions" (4 wyd., 1885); „La mythologie des Japonais" (1875); „La ville et l'Acropole d'Athènes aux diverses époques" (1877) i „La vie et la pensée; élements réels de philosophie" (1886).

Burns Robert, największy liryk szkocki, * roku 1759, niedaleko Ayr, w Szkocji; syn ubogiego dzierżawcy, bez żadnego wykształcenia, krajał własną ręką skibę i tworzył za pługiem pieśni w narzeczu ludowem, które sławę jego rozniosły daleko. To było powodem, że wszedł do towarzystw, w których charakter jego uległ pewnym zboczeniom i słabościom. Doznawszy niepowodzenia na dzierżawie, chciał się udać do Ameryki, i dla zebrania funduszu na podróż ogłosił 1786 pierwszy zbiór swych poezji. To zaprowadziło go do Edymburga, skąd jednak 1788 roku wrócił do ojczyzny i pozostał na małej dzierżawie aż do śmierci, 1796 roku w Dumfries. **B.** urodził się poetą, i to poetą natury; poezja była żywiołem jego szlachetnej piersi; nędza i ubóstwo nie przeszkadzały mu wznieść się w niebiańskie sfery poezji. Świat i namiętności drażniły go i wywołały w jego duszy walki wewnętrzne. W pieśniach jednak występuje zawsze jako potężny duch, żadnemi niezłamany przeciwnościami. W utworach swoich jest najoryginalniejszym ze wszystkich poetów; wykarmiony romantycznemi podaniami swej ojczyzny, podniósł poezję ludową i obudził do niej zapał w licznych naśladowcach. **B.** stworzył narodową literaturę szkocką i wywarł znaczny wpływ na angielską. Porywająca siła jego pieśni leży w prostocie głębokiego uczucia naturalności, w prawdzie i świeżości płynącej z życia. Obok

Burns Robert.

Digitized by Google

wrodzonej łagodności i rzewności, widać w nich bezprzesadną gwałtowność, głęboką powagę i namiętny ogień męskości. Zbiór pism **B.** wydał Currie (4 t., Liwerpol, 1800), a dokompletował je niedrukowanemi poezjami Cromeu „Relicts of Robert **B.**" (Londyn, 1808). Odtąd do 1840 r. naliczono przeszło 40 wydań. Z mnóstwa biografji najlepsze: Lockhardt'a „Life of Rob. **B.**" (Edymburg, 1828, 5 ed., 1853) i Chambers'a „Life and Works of **B.**" (4 t., Edymburg, 1857). Por. Carlyle „Essays;" Hartung „R. **B.** poet. Episteln" (Wittstock, 1868); Corrodi „R. **B.** und P. Hebel" (Berlin, 1873); James Mc Kie „Bibliography of **B.**" (Kilmarnock, 1881).

Burnside Ambroży Everett, generał amerykański, * 1824 w Liberty, w stanie Indjana, † 1881. W r. 1847 skończył jako oficer artylerji akademję wojskową w Westpoint; po sześcioletniej służbie opuścił armję 1853 r. i założył w Bristol fabrykę broni własnego wynalazku; doznawszy jednak niepowodzenia, został urzędnikiem przy dr. żel. Illinois. Po wybuchu wojny domowej zgromadził 1861 r. pułk ochotników, z którymi pośpieszył do Washingtonu; po bitwie pod Bul-Run 1861 r. mianowany generałem brygady, pomagał M'Clellan'owi w reorganizacji armji; 1862 zdobył wyspę Roanokę i Newbern; następnie mianowany generał-majorem, brał udział we wszystkich bitwach, których rezultatem było wyparowanie generał Leas z Marylandu. W bitwie pod Antietam (17 września, 1862), najwięcej przyłożył się do zwycięstwa. W listopadzie t. r. naznaczony naczelnym wodzem w miejsce M'Clellana, zawiódł oczekiwania rządu bezmyślnym i nieszczęśliwym napadem na Friedrichsburg. W styczniu 1863 r. złożył naczelne dowództwo. Jako podkomendny Granta, zdobył 1863 Knoxville i zaszczytnie uczestniczył we wszystkich bitwach 1864 r. stoczonych w Wirginji. W roku 1866 był gubernatorem Rhode-Islandu. Por. Wood-bury „Major-general Ambrose E. **B.**" (1867); Poore „Life and public services of Ambrose E. **B.**" (1882).

Burntisland, miasto w Szkocji w hrabstwie Fife, nad zatoką Firt of Forth, 5,000 m., port, połów ostryg i śledzi, handel węglem kamiennym.

Burnus, płaszcz z kapturem i bez rękawów, używany przez ludność arabską w Afryce północnej, najczęściej koloru białego, przyswojony przez Hiszpanów i Francuzów, a następnie i w innych krajach Europy.

Buro, wyspa, ob. Buru.

Burow Julja, powieściopisarka i literatka niemiecka, * 1806 w Kydullen, w Prusiech wschodnich, † 1868 w Bydgoszczy; żona od 1830 budowniczego Pfaueuschmidta w Gdańsku, później w Bydgoszczy. Oprócz znacznej liczby romansów, jak: „Frauenloos" (2 t., Królewiec, 1850); „Ein Arzt in einer kleinen Stadt" (2 t., Lipsk, 1855, na polski tłómaczył W. R., Warszawa, 1859); „Bilder aus dem Leben" (Lipsk, 1854); „Erinnerungen eines Grossmutter" (2 t., Praga, 1856); „Künstlerliebe" (Praga, 1859, 1-a część); „Der Armuth Leid und Glük" (3 części), dzieł rozmaitej treści; np. „An der polnischen Grenze, Ein Lebensbild" (Wiedeń, 1862); „Aus der letzten polnischen Revolution. Ein Lebensbild" (Wiedeń, 1863); o wychowaniu dziewcząt (Lipsk, 1857); „Johannes Kepler" (3 tomy, Praga, 1857, 1-sza część, 3 tomy, Praga, d857); „Die Preussen in Praga" (Forst, 1867), wydała mnóstwo innych, jak: „Ueber die Erziehung des weiblichen Geschlechts" (2 t., Bydgoszcz, 1875); „Herzensworte" (Berlin, 1861); „Das Buch der Erziehung" (2 t., Lipsk, 1855) i t. d.

Burow Karol August, chirurg, * 1809 w Elblągu, † 1874, kształcił się w Królewcu, gdzie 1844 został profesorem; w r. 1870 był lekarzem w armji księcia Fryderyka Karola. Udoskonalił metody operacji zezowatości, leczenia ran, operacji plastycznych i zbudował nowy oftalmometr.— Syn jego Ernest **B.**, również chirurg, * 1838, † 1885, medycynę studjował w Królewcu i Berlinie, w r. 1876 został prof. chirurgji w Królewcu. Wydał „Laryngoskopischer Atlas" (1877).

Burowie, ob. Boers.

Burq Wiktor lekarz francuski, * 1823, † 1884. Badając stan zdrowia robotników w kopalniach miedzi, wpadł na błędny pogląd o skuteczności tego metalu przeciw cholerze i dał tem początek metaloterapji, która przez pewien czas miała rozgłos. Ogłosił: „Note pour servir à l'histoire des effets physiologiques et thérapeutiques des armatures métalliques ou de l'influence de certains métaux sur la paralysie du sentiment;" „Métalothérapie, nouveau traitement par les applications métalliques" (1853).

Burrhus Afranjusz, dowódca kohort pretorjańskich w r. 56 po Chr., za panowania Klaudjusza i Nerona. Jako stronnik Agrypiny, dopomagał jej do wyniesienia Nerona, z pogwałceniem praw Brytanika i wspólnie z Seneką kierował wychowaniem młodego cesarza. Miał to być człowiek bardzo zacny i powszechnie ceniony przez mistrzów sztuki wojennej. Umarł podobno otruty 62 roku po Chr.

Burriana, miasto hiszpańskie w prowincji Walencji, przy ujściu rz. Seco do morza Śródziemnego; 10,000 miesz.; handel cytrynami i pomarańczami.

Burrit Elihu, filantrop amerykański, przezwany *Apostołem pokoju*, * 1810 w New-Britain, w Massachusetts, † 1879 r. Z rzemiosła był kowalem, lecz wszystkie chwile wolne od pracy poświęcał nauce języków starożytnych i nowoczesnych. W ulubionem czytaniu Biblji zaczerpnął gorącą miłość pokoju, i podróżując po Stanach Zjednoczonych, organizował zgromadzenia, miewał mowy, w których z Biblją w ręku głosił zasady zgody powszechnej. W tym samym celu popłynął

Digitized by Google

1846 do Anglji, miał czynny udział w tak zwanych kongresach przyjaciół pokoju w Brukseli, Paryżu, Frankfurcie, Londynie i Edymburgu. Ogłosił w Anglji broszurę p. t. „Sparks from the anvil“ (1848, „Skry z kowadła“) i wydał jeszcze drugie pismo: „Olive leaves“ („Liście oliwne,“ 1853), które niemal na wszystkie języki było tłómaczone i rozeszło się po Europie w miljonach egzemplarzy. Napisał jeszcze „A Walks from London to John O'Groats“ (Londyn, 1864), opisuje po większej części pieszo odbyte podróże w Anglji i Szkocji; nadto: „Lectures and speeches“ (1869), „Ten minutes' talks on all sorts of topics“ (1873), „Chips from many blocks“ (1878) i t. d. Por. Northend „Life of E. B.“ (New York, (1879).

Bursa (*bourse*, *Börse*, dosł.: sakwa, kieszeń): 1) w wiek. śred. wspólna kasa jakiegoś stowarzyszenia, instytucji, bractwa; 2) konwikt młodzieży uczącej się. Oznacza też bursę kupiecką, ob. Giełda.—**Bursy**, po łac. *contubernia*, t. j. wspólne mieszkania, w dawnej Polsce. Były to domy, w których mieszkała uczęszczająca do szkół młodzież razem ze swymi nauczycielami. Domy te były kupowane, lub na placach przez fundatorów nabytych z gruntu wystawione. Tego rodzaju zakłady w guście dzisiejszych pensjonatów, czyli internatów, znajdowały się przy akademjach: krakowskiej i zamojskiej, oraz przy ważniejszych kolegjach jezuickich. Bura tych w Krakowie było sześć i dziesięć domów przy szkołach parafjalnych, które utrzymywały się wspólnie, z dochodów i procentów od kapitałów zakładowych zaopatrywane. **B.** przy akademji krakowskiej zwały się: 1) *Jagiellońska* czyli ubogich, 2) *Jerozolimska* fundacji Oleśnickich, 3) *Długosza* czyli prawników, 4) *Filozofów* fundacji Noskowskiego, 5) *Staryngielska*, 6) *Śmieszkowicza*. Doktor teologji Kazimierz Stęplowski przerobił **B**-ę Sisinjusza na seminarjum djecezjalne przy akademji, którą Załuski, biskup krakowski, odpowiednim zasilił funduszem. **B.** utrzymywały się do końca istnienia rzeczypospolitej. Prócz wyżej wymienionych były jeszcze następujące **B**-y: Majętnych, Węgierska, Niemiecka, Czeska i Grochowa (bursa pisarum). Por. bezimiennie wydana: „Bursa Garvasciana, albo fundacja na trzydziestu studentów szlacheckiey krwie, przy zacnej Akademiey krakowskiey przez X. Stanisława Garwaskiego, dziekana płockiego, sekretarza J. K. M. uczyniona“ (w Krakowie u Andrz. Piotrk., 1637 r. in 4-to). Po pewnym czasie fundusze burs przepadły, a z gmachów pozostały ruiny; dwie tylko pozostały w Krakowie: *Jerozolimska* i *Filozofów*, które w r. 1851 stały się pastwą płomieni; następnie na bursę obrócono gmach przy kościele św. Barbary, w którym pod dozorem senjora zamieszkuje uboga młodzież. Przy akademji zamojskiej były dwie bursy: jedna *Indigentium* zwana, murowana za życia Jana Zamojskiego, kanclerza wielkiego koronnego, stała przy akademji, drugą założył i uposażył Wawrzyniec Staringel, doktor filozofji, dziekan kolegjaty zamojskiej, i dlatego nazywała się Staringeliana. Przy akademji wileńskiej istniały trzy bursy: *Walerjańska*, *Bejnartowska* albo *Ambrożyńska* i *Korsakowska*. Mieszkańców burs zwano bursakami. Por. Józef Muczkowski „Mieszkanie i postępowanie uczniów krakowskich w wiekach dawniejszych“ (Kraków, 1842) i „Zakłady uniwersyteckie w Krakowie, przyczynek do dziejów oświaty krajowej, podany i pamięci pięciuset-letniego istnienia uniwersytetu krakowskiego poświęcony przez C. K. Towarzystwo naukowe krakowskie“ (Kraków, 1864, ob. str. 518—530).

Rzeźba z bursy jerozolimskiej w Krakowie.

Burschenschaft, ob. Bursz.

Bursera, *Osoczyn*, rodzaj roślin z rodziny *Burseraceae*, drzewa podobne do brzozy, o liściach naprzemianległych, kwiatach zebranych w grona i pestczakach kulistych 1 lub 3-nasiennych. Właściwe są okolicom cieplejszym Ameryki płd. **B.** *tomentosa*, z liśćmi nieparzysto-pierzastemi, pilśniowemi, wydaje *takamahak* zachodnio-indyjski. **B.** *gummifera*, na Martynice i Gwadelupie, drzewo 8—9 metr. wysokości, z kwiatami żółtawemi i owocami jagodowatemi, zawiera w korze sok balsamiczny, który po wysuszeniu znajduje się w handlu pod nazwą *chibu*, *gomart* lub *elemi amerykańskiego;* ma woń terpentyny i używa się na wyrób werniksów. **B.** *acuminata* dostarcza żywicy *koranna*.

Burseraceae, *Osoczynowate*, rodzina roślin dwuliścieniowych, drzewa o liściach naprzemianległych, nieparzysto-pierzastych, rzadziej pojedyńczych, i kwiatach drobnych, zwykle jednopłciowych, które rozwijają się w pestczaki lub torebki. Drzewiasta ich tkanka zawiera przewody, z których wydziela się balsam, znajdujący zastosowanie jako żywica *myrra* (z Balsamodendron), *elemi* (z Bursera gummifera), *żywica kanaryjska* (z Canarium commune), *balsam twiński* (z Hedwigia balsamifera) i in.

Bursfeldzka kongregacja, zakon Benedyk-

Digitized by Google

tynów. **B.** był to klasztor benedyktyński, fundowany 1093 r. przez hr. Henryka Otyłego z Nordheimu i żonę jego Gertrudę na cześć św. Tomasza i Mikołaja. Opat tego klasztoru Jan z Hagenu 1439—1469 założył kongregację bursfeldzką Benedyktynów, która z czasem liczyła 142 klasztory. Pius II zatwierdził ją w r. 1458, ostatecznie 1561. Ostatnim przełożonym kongregacji był Bernard Bierbaum, opat werdeński, † 1798.

Bursian Konrad, archeolog niemiecki, * 1830, † 1883, był profesorem w Lipsku (1858), Tybindze od 1861, Zurychu od 1864, Jenie od 1869, Monachjum od 1874. Napisał: „Geographie von Griechenland" (2 t., 1862—67); „Geschichte der klassischen Philologie in Deutschland" (1883) i in.

Burski Adam, zwany po łacinie *Bursius*, jeden z najuczeńszych filozofów i mówców XVII wieku, * około r. 1560 w m. Brzezinach na Mazowszu, † 1612, pobierał nauki we Lwowie, a później w akademji krakowskiej, gdzie został profesorem filozofji, a następnie profesorem tegoż przedmiotu w akademji zamojskiej (1595), gdzie zyskał głośne imię z biegłości w językach klasycznych. Oprócz rękopisów, znajdujących się w bibljotece ordynacji Zamojskich, dzieła jego drukowane są: „Dialectica Ciceronis etc." (Zamość, 1604), dzieło dowodzące wielkiej erudycji filozofa-eklektyka, wysoko w swoim czasie przez uczonych cenione; dziś bardzo rzadkie; „Oratio funebris in anniversario depositionis Illustrissimi Joannis Zamoscii i t. d." (Zamość, 1605). Wreszcie na rozkaz króla Zygmunta III wydał po łacinie „Zwierciadło Sasów czyli zbiór prawa miejskiego" (Zamość, 1602). Mowy greckie **B.** znajdowały się w rękopisach bibljoteki Załuskich.

Burslem, miasto w hrabstwie Stafford w Anglji, 32,000 miesz., wielkie fabryki porcelany, fajansu, rur sztajngutowych, szkoła rzemiosł i sztuk pięknych.

Bürstenbinder Elżbieta, autorka niemiecka, znana pod pseudonimem *E. Werner*, * 1838 w Berlinie. Córka kupca, jako autorka wystąpiła z kilku drobniejszemi powiastkami w jednem z pism południowo-niemieckich, ale powszechną uwagę zwróciły na nią dopiero romanse w *Gartenlaube*, zalecające się żywem opowiadaniem i zręcznem powiązaniem szczegółów. Ogłosiła tam: „Zerwane więzy" (2 t., 1875); „Glück auf" (1874); „Vineta" (1877); „Za wysoką cenę" (1878); „Am Altar" (1872, pols. przekł. „Przy ołtarzu," 1875); „Frühlingsboten" (1880); „Der Egoist" (1882); „Gebannt und erlöst" (1884, przekł. pols. „Zaklęty i odczarowany"); „Ein Gottesurteil" (1885); „Sankt-Michael" (1886, prz. pols. 1887); „Flammenzeichen" (1890, przekł. pols. „Błędny ognik" 1891) i in. Przekłady powyższe pomieszczane były w różnych czasopismach.

Bursztyn Jan, malarz krakowski. W r. 1583 był starszym cechu malarzów w Krakowie; w r. 1594 razem z Kacprem Kurczem ozdabiał bramę tryumfalną i piramidy na wjazd do Krakowa króla Zygmunta III, za co obaj otrzymali nagrodę. Por. A. Grabowski „Skarbniczka" (str. 43 i 126).

Bursz (wyraz niemiecki *Bursch*, chłopiec), oznacza każdego ucznia jednego z uniwersytetów niemieckich, których stowarzyszenia zawiązane 1815 w Jena, a 1816 i 1817 w Tybindze, Heidelbergu, Halli i Giessen, w celach naprzód podniesienia moralności i zapału do nauk w młodzieży akademickiej, jednocześnie zaś także w celach politycznych, a mianowicie jedności Niemiec, pod nazwą **Burszenszaftów** (*Burschenschaft*), w krótkim czasie wielkiego dostąpiły znaczenia. Atoli zamordowanie Kotzebuego przez Sanda dało powód rządom niemieckim do wystąpienia przeciwko tym stowarzyszeniom; chociaż kilka późniejszych wypadków, a szczególnie zamach frankfurcki 1833 r. przekonały, że one jeszcze istnieją. W wypadkach 1848 uniwersytety niemieckie nie miały prawie żadnego bliższego udziału. Por. Haupt „Landsmannschaften und **B.**" (Lipsk, 1820); Keil „Geschichte des jenaischen Studentenlebens von der Gründung der Uniwersität bis zur Gegenwart" (Lipsk, 1858); Schmid „D. Wesen d. Burschenschaft" (1880); Bayer „D. Entstehung d. deutschen Burschenschaften" (Berlin, 1883).

Bursztówka, ob. Grusza.

Bursztyn (*ambra żółta, jantar, sukcynit*, niem. *Bernstein*, star. *elektron*), minerał z rzędu żywic, jest niezawodnie pochodzenia organicznego, żywica kopalna daw. sosny, *Pinus succinifera*, która zarastała wielkie lasy. Jest to ciało stałe, żółte, z różnemi odcieniami, przezroczyste lub przeświecające. Płonąc, wywiązuje woń żywiczną, przyjemną. Topi się przy 287°, c. wł.—1,08. Łatwo daje się polerować. Skład zbliżony do składu innych żywic, zawiera kwas bursztynowy (ob.), olejek eteryczny, dwojaką żywicę i ciało bitumiczne nierozpuszczalne. Przedstawia się w postaci kawałków niewielkich, albo też w proszku, tworząc gniazda, rozrzucone głównie w dolnych warstwach pokładów trzeciorzędowych. Bardzo często napotykają się w nim szczątki roślinne, owady, zwłaszcza dwuskrzydłe i chrząszcze z gatunków przeważnie już wymarłych, pająki, mięczaki. Znajduje się w wielu okolicach Ameryki północnej, Syberji, Anglji, Hiszpanji i Francji. Główną jednak okolicą **B.** jest równina nadbałtycka, a najpiękniejsze kawały wyrzucane bywają przez morze Bałtyckie; obfity bardzo w Prusiech, w Poznańskiem, w okolicach Ostrołęki, Białegostoku, na Żmujdzi. W okolicach Lwowa znajduje się w pokładach kredowych w dużych kawałach, piękniejszy jeszcze od pruskiego. U nas eksploatacją **B.** zajmują się głównie Kurpie, a siedliskiem handlu **B.** i wyrobów bursztynowych jest Ostrołęka. Znane są też niektóre inne żywice kopalne, do **B.** bardzo zbliżone, jak *symentyt, gedanit, glessyt* i in. W kawałach znajdowany używany bywa na wyroby tokarskie, a przed rozpo-

Digitized by Google

wszechnieniem djamentów i drogich kamieni był niesłychanie ceniony. Używa się dalej na kadzidło, a za pomocą kwasu azotnego otrzymuje się z niego piżmo sztuczne *(Moschus artificialis)*; wyrabiają też z niego *pokost bursztynowy* (ob.); niegdyś był używany w medycynie. **B.** fałszywe wyrabiają się z tańszych żywic, zwłaszcza z kopalu, oraz ze szkła. *Ambroid* wyrabia się z odpadków **B.** z gorącym siarkiem węgla i eterem; **B.** wszakże z drobniejszych części złożony rozpada się we wrzącej wodzie. Por. Klebs „Der Bernstein und seine Geschichte" (1889); Conwentz „Monographie der baltischen Bernsteinbäume" (1890).

Bursztyn, miasteczko w Galicji, w pow. Rohatyńskim, nad rz. Gniłą Lipą, ma 4,400 miesz., porządny ratusz, pałac, park, farę i cerkiew unicką. W pobliżu znajdują się znaczne łomy alabastru.

Bursztyn.

Bursztyn *(Burstini)*, v. *Polota* odm., herb: W polu błękitnem ręka zbrojna z wieńcem wawrzynowym na mieczu. Nad hełmem w koronie, między dwoma skrzydłami orlemi błękitnemi, 6-promienna gwiazda złota. Labry błękitne, podbite srebrem. Potwierdzony w r. 1789 przez Stanisława Augusta.

Bursztynowa kolofonja *(Colofonium succini)*, masa żywiczna, powstająca przy topieniu bursztynu, po ujściu kwasu i olejku bursztynowego. Jest to masa ciemniejsza od bursztynu, rozpuszczająca się w olejach tłustych i terpentynie i służąca do wyrabiania pokostu bursztynowego.

Bursztynowiec, ob. Styrakowiec (Liquidambar).

Bursztynowy kwas, kwas *sukcynitowy*, $C_4H_6O_4$, otrzymuje się drogą suchej destylacji bursztynu; produkty destylacji wyciska się w bibule i gotuje z kwasem azotnym, który, nie naruszając kwasu bursztynowego, niszczy inne ciała, przy nim będące; pozostałość, rozpuszczona w wodzie, po odparowaniu daje kryształy kwasu **B.** Kwas ten, pierwotnie znaleziony w bursztynie, znajduje się także w niektórych roślinach, jak Lactuca virosa, niekiedy w węglach kamiennych brunatnych, a nawet w śledzionie bydła rogatego, w gruczole tarczowym cielęcia; jest także produktem utlenienia kwasów palmitowego i stearowego, tworzy się przez fermentację jabłkanu wapna. Jest to kwas dwuzasadowy. W wodzie rozpuszczalny, krystalizuje się w słupy bezbarwne, w wyższej temperaturze przechodzi w bezwodnik kwasu bursztynowego $C_4H_4O_3$. Kekule wykazał ścisły związek między tym kwasem a jabłkowym i winnym, kwas jabłkowy bowiem przy fermentacji rozszczepia się na kwas **B.**, kwas octowy, kwas węglany i wodę. W analizie chemicznej używa się niekiedy dla oddzielenia manganu od żelaza, bursztynian bowiem manganu łatwo jest rozpuszczalny w wodzie, żelaza zaś nierozpuszczalny.

Bursztynowy olejek, produkt rozkładu bursztynu, wywiązujący się z niego razem z innemi ciałami za ogrzaniem. Zawiera olejek palny, żywicę palną i ciało krystaliczne bezwonne *(kamforę bursztynową)*. Najczystszy nazywał się dawniej *olejkiem ambrowym*. Otrzymuje się z niego sztuczne piżmo (ob. Bursztyn). Używany był niegdyś w medycynie, dziś w perfumerji.

Bursztynowy pokost, werniks otrzymywany przez rozpuszczenie kolofonji bursztynowej (ob.) w olejku terpentynowym lub alkoholu; używa się do lakierowania przedmiotów drewnianych lub metalowych; nadaje im piękny połysk, oraz zaleca się trwałością.

Burtasowie, po arabsku *Burtas* albo *Burdas*, naród wspominany między IX a połową XIII w., zamieszkiwał w dzisiejszej guber. Saratowskiej. Prowadzili handel futrem lisiem (czarnem), którego cena tylko monarchom była dostępna. Pisał o nich szczegółowo pisarz arabski z X wieku, którego rękopism znaleziono w muzeum Brytańskiem 1866. Kraj ich, jak on twierdzi, leży pomiędzy krajem Chazarów i Bulgarów. Pochodzenie ich dotąd nie jest wiadome.

Burtininkas, czarodziej na Litwie; dotychczas istnieją tam ludzie, noszący to miano. Por. *Wisła*, t. XI (1897), str. 99.

Burtnek, wieś kościelna z zamkiem, wystawionym 1284 r. w Inflantach, nad rz. Salis, która tutaj tworzy jezioro Burtnek, 15 klm. długie, 6 klm. szerokie.

Burton John Hill, historyk i prawnik szkocki, * 1809, † 1881. W r. 1831 był adwokatem, od r. 1854 sekretarzem zarządu więzień, a od 1868 naczelnikiem biura statystyki sądowej. Napisał: „Manual of the law of Scotland" (Edymburg, 1839); „Life and correspondence of David Hume" (1846); „Political and social Economy" (1849); „History of Scotland from the revolution of the last Jacobite insurrection" (8 t., 1853); „History of the reign of Queen Anne" (3 t., 1880).

Burton Ryszard Franciszek, podróżnik, * r. 1821 w Aberdeen, † 1891. Od r. 1842 służąc w armji Kompanji Wschodnio-Indyjskiej, odznaczył się pod Napier'em w Sindh, o której to krainie napisał: „Sindh and the races that inhabit the valley of the Indus" (1851). Dzieło to zwróciło na niego uwagę londyńskiego Towarzystwa geograficznego, któremu przedłożył plan zbadania Arabji środkowej. Jakoż w r. 1853 opuścił Europę i w odzieży afgańskiego szeika dostał się do Mekki i Medyny. **B.** jest jednym z niewielu Europejczyków, którym udało się przestąpić bramy świętego miasta; że taka zuchwałość powiodła mu się, zawdzięczał tylko niepospolitej znajomo-

Digitized by Google

ści języków i obyczajów wschodnich. Podróż tę opisał w dziełach: „Personal narrative of a pilgrimage to El-Medînâh and Meccah“ (3 t., 1855—56, 3 wyd. 1879), które jest pierwszorzędnej wagi dla historji kultury Islamu; „First footsteps in East Africa“ (1856). Następnie zwiedził ze Speke'm południowo-wschodnią Afrykę, a rezultaty swej wyprawy złożył w „The Lake Regions of Central-Africa“ (1 t., 1860). Potem zbadał ziemię i obyczaje Mormonów w Ameryce północnej i opisał je w „City of the Saints“ (Londyn, 1861). Za powrotem, jako konsul angielski, udał się w r. 1861 na wyspę Fernando-Po, zwiedzał krainy Afryki zachodniej i przyczynił się tem wielce do rozszerzenia handlu i nauki geografji. Badania tych okolic mamy w dziełach: „Abeokuta and the Cameroon Mountains“ (1864) i „A mission to Dahomey“ (1864). Od r. 1864 zwiedzał źródła Nigru. Następnie podróżował po Brazylji, czego owocem są: „Explorations of the Highlands Brasil“ (1864). W r. 1869 zwiedził Syrję, 1872 Islandję, a następnie znowu Afrykę zachodnią i osiadł w Tryjeście jako konsul brytański. Potem napisał „Unexplored Syria“ (2 t., 1872); „Ultima Thule“ (2 t., 1875). W r. 1876—7 zwiedził Egipt i odkrył zwaliska wielu miast, a sprawozdanie o tem złożył w dziełach; „The gold mines of Midian and the ruined Midianite cities“ (2 t., 1878); „The land of Midian revisited“ (2 t., 1879). Nadto jeszcze ogłosił: „Proverbia communia syriaca“ (1872); „Book of the sword,“ historja miecza (1872) i in. Przełożył „Luizjady“ Kamoensa i „Tysiąc i jedną noc“ z oryginału arabskiego (6 tomów, 1886—8). Całkowity zbiór jego dzieł wychodzi od r. 1893. Życiorys jego napisał Hitchman (1887), oraz jego żona *Izabela* († 1896), która mu towarzyszyła w późniejszych podróżach i nadto ogłosiła: „Arabia, Egypt, India“ (1879) i „The inner life of Syria, Palestine and the Holy Land“ (1884).

Burton upon Trent, miasto w angielskiem hrabstwie Stafford, nad rz. Trent, ma 46,000 m. i sławne browary piwa *ale*, rozsyłanego stąd na całą Europę, w ilości 5 miljonów hektol. rocznie.

Burtscheid, starożytne *Purcetum*, miasto fabryczne w Prusiech Nadreńskich, o kwadrans drogi od Akwisgranu, 6,611 m. (1895) i kąpiele mineralne. Źródła tutejsze są częścią siarczane, zwane Cieplice dolne (60° C.), częścią zaś alkaliczno-słone, Cieplice górne (60—74° C.), i używane są tak do picia, jak i do kąpieli.

Burtynikas Władysław, pseudonim Wład. Rozrażewskiego.

Buru lub *Buro*, jedna z wysp w archipelagu Mołuckim, na zachód od wyspy Ceram, należąca do holenderskiej prezydentury Amboina, 8,771 klm. kw. i 20,000 m. Wznoszący się wewnątrz kraju szczyt Tomaku ma 3,148 m. nad p. m.

Buruchin Iwan Daniłowicz, malarz historyczny i portrecista rosyjski, członek akademji sztuk pięknych w Petersburgu, * 1827, † 1886 r. Najlepszemi jego pracami są obrazy mozaikowe w soborze św. Izaaka w Petersburgu: „Chrystus Pan wśród dziatek,“ „Św. Anastazja,“ „Chrystus Pan na tronie,“ „Św. Jan Ewangelista“ i inne.

Burudżird, miasto w prowincji Luristome w Persji, u podnóża góry Silachor, 20,000 miesz.

Burunduk (*Sciurus striatus*, *Tamias striatus*), gatunek wiewiórki, odznaczający się ogonem mniej porosłym niż u wiewiórki pospolitej, uszami prawie nagiemi, futrem brunatno-żółtem, z 5 pręgami czarnemi z wierzchu, a 2 białemi pod brzuchem. **B.** dorasta długości 15 cm., z ogonem 10 cm., żyje w lasach sosnowych Syberji i Ameryki północnej i karmi się nasionami sosny sybirskiej, które na zimę zachowuje w wykopanych przez siebie norach. Futra, choć mają włos krótki, dosyć są cenione, zwłaszcza w Chinach.

Burutowie, ob. Kirgizi.

Bury v. *Syrokomla* odm., herb: W polu czerwonem na środku dwóch krokwi srebrnych w kształcie litery *W*, pal srebrny, do którego z prawej strony przylegają jakby żeleźce od strzały, a z lewej dwa pierścienie srebrne. U szczytu trzy pióra strusie.

Bury.

Bury, miasto fabr. i hrabstwo w północno-zachodniej Anglji, nad rz. Irwel, 57,212 m. (1891).— **Bury St. Edmunds**, miasto angielskie w hrab. Suffolk, 16,630 miesz. Ma wiele starych kościołów i prowadzi znaczny handel.

Bury Henryk, ob. Blaze de Bury.

Burza, każde silne zakłócenie atmosfery, ujawniające się wichrami i piorunami. **B.** nazywać można wiatr, gdy szybkość jego przechodzi 15 metrów na sekundę, lubo na morzu za **B.** uważa się dopiero wiatr o szybkości przewyższającej 25 m. Wiatry te mają charakter *cyklonów* (ob.) czyli wirów wiejących dokoła minimum ciśnienia atmosferycznego. **B.** wiejące w okolicach zwrotnikowych nazywają się *uraganami* czyli *orkanami* (ob.); gdy obejmują obszar mniejszy, stanowią *tornady* (ob.) i *trąby* (ob.). Najczęściej **B.** połączone są z gwałtownem wyładowaniem chmur naelektryzowanych, w towarzystwie ulewnego deszczu i gradu. Chmury wywołujące burze powstają wskutek nagłego skroplenia się pary zawartej w powietrzu, co znów jest następstwem jej gwałtownego oziębienia; zdarza się to albo przy wznoszeniu się w górę prądu powietrza ciepłego i wilgotnego, albo przy spotkaniu się dwóch wiatrów, jak północno-wschodniego — suchego i zimnego i południowo-zachodniego—ciepłego i wilgotnego. Skupianie się elektryczności w chmurze jest następstwem jej skroplenia i zagęszczenia. Tworząca się bowiem chmura stanowi przewodnik, złożony z naelektryzowanych kropelek wody; skoro kropelki te skupiają się w

Digitized by Google

chmurze, elektryczność ich odpływa na zewnętrzną granicę chmury i gromadzi się na powierzchni mniejszej, skąd napięcie jej wzrasta tak dalece, że powodować może skutki potężne.— **B.** są albo miejscowe, i wybuchają w tem samem miejscu, gdzie się tworzą, albo też przesuwają się na pewnej przestrzeni, wogóle dość wązkiej. **B.** są tam i wtedy najczęstsze, gdzie i kiedy jest najgoręcej, zatem: 1) liczba **B.** maleje w miarę oddalania się od równika; 2) na lądzie są burze częstsze, niż na morzu; 3) **B.** są najczęstsze w lecie; 4) co do dziennego przebiegu liczba **B.** dochodzi największości w czasie najwyższego upału dziennego. Obserwacje wskazują dalej, że liczba **B.** rośnie w miarę oddalania się od brzegów morskich. Liczba **B.** zresztą w wysokim stopniu zależy od warunków czysto miejscowych, tak, że dwa miejsca blizko położone, mogą mieć bardzo różną średnią liczbę roczną burz. Fałszywem jest mniemanie, jakoby okolice podbiegunowe zupełnie od **B.** były wolne. W ogólności prawa, tyczące się rozkładu i przebiegu **B.**, nie są dostatecznie znane; co do szczegółowych ich objawów ob. Deszcz, Grad, Elektryczność atmosferyczna, Piorun. Powiększenie liczby obserwatorjów meteorologicznych ma nie tylko ważność teoretyczną, lecz i praktyczną; wiadomości bowiem telegraficzne, w jednem miejscu zbierane, pozwalają wnosić o zbliżaniu się burzy i ostrzegać okręty, będące w pobliżu lądu. Co do literatury, ob. Meteorologja.

Burzany, na Podolu i Ukrainie wielkie krzaki ziela, które podczas lata kwiatem osypane, wznosząc się na rozległych płaszczyznach i stepach, stanowią piękny widok. Roślinność **B.** stanowią głównie łopiany i osty, a nazwa pono powstała od węgierskiego wyrazu *burján*, chwast.

Burzące proszki, proszki dwuwęglanu sodu i kwasu winnego; przy rozpuszczeniu ich w wodzie tworzy się winian sodu, a oswobodzony kwas węglany w postaci licznych pęcherzyków, wydziela się z szumem. Jest to jedna z postaci, w jakiej się przepisuje chorym kwas węglany; częściej jeszcze używają ich dla przyrządzania przyjemnego, chłodzącego i orzeźwiającego napoju, zamiast wody sodowej.

Burze magnetyczne, ob. Magnetyzm ziemski.

Burzenic Wacław (z), biskup administrator ołomuniecki i patrjarcha antjocheński, † 1416 r. Będąc kanclerzem i powiernikiem króla czeskiego Wacława IV, zwany był przez lud *Królikiem*. Był na soborze pizańskim (1409). Za jego staraniem w r. 1412 zebrany został synod w Wyszkowie, na którym wprowadzono niektóre poprawy w zarządzie kościelnym. Oskarżany był na soborze konstancjeńskim o przychylność dla Husa.

Burzenin, osada w gub. Kaliskiej, pow. Sieradzkim, nad rz. Wartą, pamiętna synodem, odbytym tutaj przez Braci Czeskich 16 czerwca r. 1651. Liczy około tysiąca mieszk., trudniących się rolnictwem i przemysłem.

Burzenland, nazywa się w Siedmiogrodzie część obwodu Braszowskiego (Kronstadt), zaludniona przez Niemców, zwanych *die Burzen*, mówiących właściwem sobie narzeczem, mało zrozumiałem dla innych Niemców. Kraik ten obejmuje 1,652 klm. kw.

Burzyk, ptak, ob. Petrele.

Burzyński, herb polski, znany tylko z nazwy.

Burzyński *z Burzyna* Stanisław Antoni, był skarbnikiem smoleńskim, w r. 1731 został instygatorem litewskim. Wybierany kilkakrotnie na posła, został kasztelanem brzeskim, a 1754 smoleńskim; na sejmie r. 1740 należał do układania konstytucji; w r. 1763 złożył urząd senatorski i wstąpił do Jezuitów. Napisał dzieło p. t. „Zebranie wszystkich sejmów i praw polskich ad statum ściągających się, które od początku sejmowania aż do naszych czasów są postanowione," wydane przez syna jego Tadeusza w Warszawie 1765 r. i dedykowane królowi.

Burzyński Tadeusz, syn poprzedniego, był starostą krasnosielskim i rotmistrzem wojska litewskiego, 1763 r. kasztelanem smoleńskim. Gorliwy stronnik króla Stanisława Augusta, mąż światły i pragnący dobra kraju, odznaczał się na wysokich urzędach rozumem i szlachetnemi dążnościami. W r. 1767 wyznaczony był do układów z posłem rosyjskim Repninem, a później z Prusami, jako członek delegacji (1767—68), która przepisała nowe prawa Rzeczypospolitej. W roku 1769 mianowany wojewodą mińskim, wyprawiony był w poselstwie do Holandji i Anglji, skąd wyjechał do Włoch. Wracając z tego poselstwa do kraju, † 1773 we Florencji. Sukcesorom jego konstytucja litewska przeznaczyła 100,000 złp. nagrody za zasługi ojca.

Burzyński Adam Prosper, biskup sandomierski, † 1830. W młodym wieku wstąpił do zakonu Reformatów i został w nim lektorem filozofji. W 1790 pozyskał pozwolenie udania się do Rzymu, i tam wyuczywszy się prędko jęz. wschodnich, udał się dla nawracania niewiernych do Azji i Afryki, gdzie w ubiorze muzułmańskim, uchodząc wszędzie za doktora medycyny, powszechną cześć umiał sobie zjednać. Po bitwie Napoleona pod Piramidami, opatrując rannych, spotkał się z generałem Zajączkiem i odtąd zostawał ciągle przy armji francuskiej, po której powrocie do Europy, już to w Egipcie, już w innych okolicach Wschodu przebywał jeszcze do roku 1815. Przybywszy do kraju rodzinnego, pomimo zamiaru powrócenia jeszcze na Wschód, skłoniony został przez namiestnika Zajączka, który go wielce poważał i cenił, do pozostania w ojczyźnie. Sprawując od r. 1815 obowiązki gwardjana klasztora w Sandomierzu, za pośrednictwem swego protektora mianowany był 1821 r. przez papieża Piusa VII biskupem sandomierskim i piastował tę

Digitized by Google

godność aż do śmierci, z prawdziwym pożytkiem dla kraju, jako gorliwy i wzorowy pasterz swojej dyecezji.

Burzyński Piotr, prof. prawa w uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, * 1818 w ziemi Sanockiej, † 1879; w r. 1860 objął katedrę prawa polskiego i jego historji, oraz prawa cywilnego francuskiego. Nadto był sędzią trybunału krakowskiego. Wydał: „Prawo prywatne polskie“ (1864); „O stosunkach majątkowych między osobami różnokrajowemi“ (1844); „Wykład prawa cywilnego francuskiego“ (1852) i „O prawie bliskości w dawnej Polsce.“

Burzyński Kazimierz (Sachin bej), przez długi czas przebywał na Wschodzie, zaś po powrocie do kraju pomieszczał od r. 1875 wspomnienia i artykuły w czasopiśmie *Niwa*, między innemi: „Wojskowe położenie Turcji;“ „Południowa Słowiańszczyzna;“ „Wojna Słowian w Turcji;“ „Zmiany i kierunki polityki tureckiej w latach ostatnich;“ „Kilka słów o Rumunji;“ „Azjatyckie pole wojny;“ „Tahir bej“ (powieść, 1886).

Burzysław *(Burislif)*, w sagach skandynawskich przekręcone imię *Bolesława* (ob.). Ma on 3 córki, jak Bolesław I (ob.) i *Jarosław* I (ob.), stary jest *Mieszko-Lambert* I (ob.). Stosunki jego polityczne należą do dziejów *Jomsburga* (ob.) i *Dagona* (ob.).

Burzywój, książę słowiański; podług kroniki Joakima, panował nad Bjarmją, do rz. Kumenia, i prowadził krwawą wojnę z Waragami, przez których pobity, schronił się do warowanego grodu Bjarmy, a Nowogrodzianom dał na rządcę syna swego Bohomyła.

Burzywój, wnuk Henryka Brodatego, księcia wrocławskiego, sprawował od r. 1129 najwyższą władzę nad Wielkopolską, która, unikając ciemiężkich rządów Odonicza, dobrowolnie go wezwała. Rządy jego atoli nie były lepsze od poprzednich, za co Paweł, biskup poznański, uciekłszy z więzienia, rzucił nań klątwę. Wtedy Odonicz 1238 r. opanował Szrem, a Burzywój zginął wśród szturmu tego miasta. — Brat jego, *Bolesław*, padł w bitwie z Mongołami pod Lignicą.

Burżuazja, obywatelstwo miejskie, mieszczaństwo, stan miejski, stronnictwo polityczne, w znaczeniu ujemnem. Ob. Mieszczaństwo.

Busada *(Bu-Saadah)*, miasto w algierskim dep. Algieru, posiada 1,300 palm daktylowych, źródło, fort, koszary i liczy 5,453 mieszk.

Busbeck, Busbeke lub **Bousbecques** Augier Ghislain, de, mąż stanu i uczony francuski, * 1522 w Comines we Flandrji, † 1592 w Maillot pod Rouen; wszedł do służby cesarza Ferdynanda I. Pod jego, jako też Maksymiljana II i Rudolfa II panowaniem, sprawował kilka ważnych posad poselskich. Jego „Itineraria Constantinopolitanum et Amasianum“ (Antwerpja, 1582), które później wyszły p. t.: „Legationis Turcicae epistolae quatuor“ (Paryż, 1589), oraz „Epistolae ad Rudolphum II e Gallia scriptae“ (Bruksela, 1661), są nader ważnemi materjałami do historji owego czasu. W „Bibljografji XV i XVI stulecia“ (Kraków, 1876), pod nazwiskiem Busbequius Augen znajdujemy tytuł polski: „Drogi trzy,“ tłóm. Namysłovius dr Karcana“ (Wilno, 159?); jest to tłómaczenie „Itiner.“ Jeden egzemplarz tej książki znajduje się w bibljotece Jagiellońskiej, drugi w zakładzie Ossolińskich.

Busca, miasto włoskie w depart. Cuneo w Pjemoncie, 3,000 m.; jedwabnictwo, łomy alabastru.

Busch Dytrych Wilhelm Henryk, lekarz, * r. 1783 w Marburgu, † 1858, był generalnym sztabslekarzem heskim, od r. 1816 profesorem w Marburgu, od r. 1829 profesorem akuszerji w Berlinie. Położył wielkie zasługi w akuszerji i ginekologji, zwłaszcza przez ulepszenie operacji położniczych i podanie odpowiednich ku temu narzędzi (kleszcze porodowe Buscha). Ogłosił: „Lehrbuch der Geburtskunde“ (5 wyd., 1849); „Das Geschlechtsleben des Weibes“ (5 t., 1840—44); „Atlas geburtshülflicher Abbildungen“ (2 wyd. 1851).

Busch Emil, fabrykant narzędzi optycznych, * 1820, † 1888 r.; był wnukiem pastora Dunckera († 1843), który w Rathenow założył fabrykę okularów, zakład ten objął **B.** w r. 1845 i rozwinął go znacznie, tak, że obecnie wyrabia mikroskopy, lunety, a zwłaszcza wyborne przyrządy fotograficzne, lunety i lornetki. Różne przyrządy optyczne **B.** znacznie udoskonalił.

Busch Wilhelm, chirurg, * 1825, † 1881; od r. 1855 był profesorem chirurgji w Bonn. Prace jego tyczą się głównie mechaniki chorób chirurgicznych, jak wpływu mechanizmu stawów przy zapaleniach. Ogłosił: „Chirurgische Beobachtungen“ (1854) i „Lehrbuch der Chirurgie“ (1857).

Busch Juljusz Herman Maurycy, publicysta niemiecki, * 1821 w Dreźnie, od r. 1857 redaktor dziennika *Grenzboten*, w r. 1870 otrzymał od Bismarcka misję czuwania nad prasą i opinją w Niemczech i kierował prasą tak zwaną gadzinową. Następnie został redaktorem *Hannoverschen Courrier*, podsekretarzem stanu w ministerjum spraw zagranicznych do r. 1885. Sługa Bismarcka, pochlebca i apostoł jego kultu, napisał: „Graf Bismarck und seine Leute während des Krieges mit Frankreich“ (Lipsk, 1878—89); „Schleswig-Holsteinische Briefe“ (2 t., Lipsk, 1856); „Zur Geschichte der Internationale“ (1872); „Wanderungen zwischen Hundson und Mississipi“ (Sztutgard, 1853); „Aegypten“ (Tryjest, 1858); „Griechenland“ (1859) i in. Ostatnio wydał: „Neue Tagebuchsblätter“ (Lipsk, 1879); „Unser Reichskanzler“ (1884—1888). W r. 1898 nazajutrz po śmierci Bismarcka opublikował rzekomy tekst jego podania o dymisję, gdzie b. kanclerz wyszedł jako obrońca konstytucji i ofiara autokratycznych dążeń Wilhelma II. Publikacja ta, nazwana „frondą z za grobu,“ narobiła wiele hałasu. Tekst o-

Digitized by Google

głoszono za sfałszowany; przeciwko czemu Busch protestował.

Busch Wilhelm, rysownik humorystyczny i ilustrator niemiecki, * 1833. Początkowo rysował do *Fliegende Blätter*, następnie rysował karykatury i z tekstem wydał jako bajki p. t.: „Max und Moritz," „Hans Huckebein, der Unglücksrabe," „Die fromme Helene," „Eduards Traum" i t. d. Zbiór dzieł jego wyszedł w r. 1887 p. t. „Humoristischer Hausschatz."

Büsch Jan Jerzy, pisarz w przedmiotach handlowych, * 1728 w Altenmedingen, w księstwie Luneburskiem, † 1800; początkowo był profesorem matematyki w gimnazjum hamburskiem, założył tam akademję handlową (1767), której przewodniczył, dał główny popęd do założenia szkoły przemysłowej, żeglarskiej, do zawiązania towarzystwa sztuk i przemysłu, oraz spółki hypotecznej; zaprowadził ulepszenia w urządzeniach miejskich i zakładach dobroczynnych. Z licznych pism jego przytoczymy: „Handlungsbibliothek" (z Ebelingiem, 3 t., 1784—97); „Lehrbuch der gesammten Handelswissenschaft" (3 t., 1596—98); „Versuch einer Mathematik zum Nutzen und Vergnügen des bürgerlichen Lebens" (1790—1802); „Encyklopädie der mathematischen Wissenschaften" (1795). Pisma jego zbiorowe wyszły w 16 tomach w Zwickau (1813—16). W Hamburgu wystawiono mu pomnik. Por. Nolding „Johann Georg **B.**" (1801).

Buschbad, kąpiele mineralne alkaliczno-żelaziste, pod Meissen w Saksonji.

Buschetto *da Dulichio*, rzeźbiarz i budowniczy włoski z wieku XI, troskliwy zbieracz starożytnego rzeźbiarstwa, rozbudził zamiłowanie do prawdziwego piękna i był niejako założycielem szkoły, w której znajdowano wzory do odrodzenia budownictwa i rzeźby. Kościół katedralny w Pizie ma być jego dziełem.

Büsching Antoni Fryderyk, geograf, uważany za twórcę nowego jej kierunku, * 1724 w Stadthagen, † 1793. Poświęcał się teologji, był profesorem filozofji w Getyndze, następnie pastorem w Petersburgu; doznawał zawsze wielu przykrości od przeciwników swych zasad religijnych. Ostatnio był radcą konsystorza i dyrektorem gimnazjum w Berlinie. Najważniejszą jego pracą jest: „Die Erdbeschreibung" (10 t., Hamburg, 1754—92); jest to pierwsze dzieło geograficzne, nacechowane dość ściśle naukowem i gruntownem obrobieniem. Z dzieła tego przełożono na język polski: „Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie" (Warsz., 1775). Z innych dzieł jego wymienimy: „Neueste Geschichte der evangelischen Brüderconfessionen in Polen und Lithauen von 1768 bis 1782, nebst der besonderen Geschichte der evangelisch-lutherischen Gemeinde zu Warschau" (3 t., Halla 1784—7).

Büsching Jan Gustaw Bogumił, syn sławnego geografa, publicysty i historyka XVIII w., starożytnik niemiecki, * 1783, † 1829. W r. 1811 otrzymał miejsce archiwisty we Wrocławiu do 1825, w r. 1817 katedrę starożytnictwa w uniwersytecie. Założył towarzystwo naukowe pod nazwą: „Verein für schlesische Geschichte und Alterthümer." Cenniejsze jego prace są: „Litterar. Grundriss zur Geschichte der deutschen Poesie" (Berlin, 1812); „Des deutschen Leben, Kunst und Wissen im Mittelalter" (Wrocław, 1816—18); „Ritterzeit und Ritterwesen" (1823) i w. in.

Buschmann Jan Karol Edward, znakomity lingwista niemiecki; * 1805 roku w Magdeburgu, † 1880 w Berlinie. Po ukończeniu studjów w uniwersytetach berlińskim i getyngeńskim, udał się jako nauczyciel prywatny do Meksyku 1827 r.; zwiedziwszy kraj w różnych kierunkach, wrócił 1827 roku do Europy i brał udział w pracach obu Humboldtów; pomagał mianowicie Aleksandrowi H. przy wypracowaniu *Kosmosa*. Od 1851 był członkiem berlińskiej akademji nauk, a od 1853 bibljotekarzem bibljoteki królewskiej. Europejską sławę zyskał filologiczno-porównawczemi badaniami języków malajsko-polinezyjskich, jako też średnio i północno-amerykańskich. Pierwsze mieszczą się w 3-im dziale Wilhelma Humboldt'a „Die Kawisprache auf der Insel Java" (3 t., Berlin, 1836—39) i w „Aperçu de la langue des îles Marquises et de langue Taïtienne" (Berlin, 1843); drugie w licznych rozprawach, z których najważniejsze: „Die aztekischen Ortsnamen" (Berlin, 1853); „Die Spuren aztekischen Sprache im nördlichen Mexico und höher. Amerikan. Norden" (Berlin, 1859); „Das Aprache und der Athapaskische Sprachstamm" (3 części, Berlin, 1856—63); „Grammatik der Sonorischen Sprachen" (Berlin, 1864—9. **B.** jest także gruntownym znawcą nowszych języków europejskich, czego dowody złożył także w kilku dziełach, jak: „Conjugation des französischen Verbums" (Berlin, 1831) i innych.

Busenbaum Herman, Jezuita, * 1600 w Nottelen w Westfalji, † 1668 r., jako rektor kolegjum jezuickiego w Münsterze. Sławny jest jako autor dzieła: „Medulla theologiae moralis," (Münster, 1645), które używane było do wykładu moralności w seminarjach jezuickich i doczekało się przeszło 50 wydań. Dzieło powyższe przerabiane i rozszerzane było przez Jezuitów: Lacroix 1707, Montausan i św. Alfonsa Liguori. Gdy później dopatrzono się w niem zasad przeciwnych władzy monarchicznej, a nawet niejakie usprawiedliwienie królobójstwa, parlament tuluski za Ludwika XV skazał je na spalenie.

Busento (po grec *Pyxous*, po łacinie *Busentius*), mała rzeka w starożytnej Lukanji, w obecnej włoskiej prowincji Cosenza, wpadająca do rzeki Crati, mającej ujście w zatoce Tarenckiej; pamiętna jest pochowaniem w jej korycie r. 412 króla Gotów Alaryka.

Buseo (*Buseo*, *Buzeu*), miasto okręgowe w Ru-

Digitized by Google

munji, rezydencja biskupa, trybunał, 6 kościołów, seminarjum, gimnazjum i 17,307 mesz.

Bushel, ob. Buszel.

Busiris, mityczna postać egipska, przechowana w tradycji klasycznej. Ojcem jego miał być Posejdon, a matką Libja czy Anippa, córka Nilu. Podług Diodora, Strabona i Plutarcha, był to król nieludzki, oddający na ofiarę bogom mścicielom wszelkich cudzoziemców. Herakles, znalazłszy się w liczbie skazanych na ofiarę, zerwał swoje pęta i zabił króla i dwóch jego synów. W historji egipskiej króla tego niema. Por. G. Bénédite w *Encykl. Lamirault'a*.

Busk, miasto w Galicji, w pow. Kamioneckim, przy ujściu Pełtwi do Bugu; ma 6,400 mesz., trudniących się w znacznej części rybołówstwem. Miasto posiada zamek, było niegdyś obmurowane, a ruiny dwóch zamków dziś jeszcze się dają widzieć. Do miasta należy 6 przedmieść, które połączone są z niem 30 mostami, co było powodem, że **B.** nazywano galicyjską Wenecją. **B.** należał niegdyś do książąt mazowieckich, później otrzymał prawo magdeburskie. W r. 1516 i 1672 zburzony był przez Tatarów. Dziś **B.** stanowi prywatną własność byłego prezesa gabinetu austrjackiego, Kazimierza hr. Badeniego. Ob. Busko.

Buska kasztelanja, położona była w województwie Bełskiem, utworzona dopiero 1764 na sejmie koronacyjnym; pierwszym kasztelanem był Ewaryst Jerzy Kuropatnicki, ostatnim zaś Aleksander Gurowski.

Buska, herb polski, znany tylko z nazwy.

Buskerund, okrąg (amt) w norweskiej prow. Chrystjanji, obejmujący 14,860 kil. kw. ze 104,723 mesz.; jest to kraj górzysty i prawie pustynny.

Buskie starostwo, *grodowe*. Było położone w województwie Bełskiem, powiecie Buskim. Według lustracji z r. 1765, składało się z zamku i miasta Buska z 4 przedmieściami i wsi: Rokobuły, Pobużany, Sokola, Wolica Derewlańska, Jabłonówka, Humniszcze, Werblany, Grabowa, Nieznanów, Połoniczna, Czanyż. W r. 1771 posiadał toż starostwo Józef Mier, opłacając z niego kwarty złp. 7810 gr. 21, a hyberny złp. 875 gr. 7. Po zajęciu przez rząd austrjacki, sprzedane zostało w r. 1787 Józefowi hr. Mierowi za złotych reńskich 3,498 kr. 30.

Busko, osada rządowa w pow. Stopnickim, gub. Kieleckiej. Poczynając od wieku XII niejednokrotnie już było wspominane w dziejach polskich. Zniszczone zupełnie pożarem 1820 r., odbudowane na nowo po odkryciu 1824 źródeł mineralnych siarczano-słonych, których w wielu cierpieniach doświadczona skuteczność coraz liczniejszych sprowadza tu gości. **B.** posiada 2,000 mesz., kościół parafjalny murowany, urząd gminny, dom schronienia, szpital letni św. Mikołaja; źródła mineralne, w liczbie trzech, zwane *Rotundą*, *Maszynową* i *Grotą*, znajdują się o pół mili od miasta w stronie jego południowej; wody ich zawierają: sól kuchenną, sól gorzką i gips; z gazów zaś znajdujących się w nich pierwsze co do ilości trzyma miejsce gaz siarkowodorowy. Temperatura wody + 11°C. Jako środki lecznicze, prócz wód mineralnych, stosowane bywają w **B.** jeszcze: szlam mineralny buski, ług buski i sól buska. Używają się w reumatyzmie, podagrze, długotrwałych wysypkach skórnych, przy chorobie skrofulicznej, syfilitycznej, chronicznem otruciu metalami. Zakład leczniczy obecnie eksploatuje rząd. Por. Werner „Rozbiór chemiczny" (1832); Berents (1845); Grygorowicz (1849); Dymnicki (1860); Heinrich, Telakowski, Dietl, Pawlewski; Majkowski: „Busko, wody siarczano-słono-wapienne, sód i sól glauberską zawierające" (Warszawa, 1890).

Busłajew Bazyli (Wasyl, zdrobniale Waśka), legendowy bohater nowogrodzki, wyobrażający ideał dzielności junackiej. Waśka robi co mu przyjdzie do głowy. Młodzieńcem będąc, bawił się urywaniem rąk, nóg, a nawet głów swoim spółziomkom, zebrał wielu podobnych sobie zuchów i dokazywał z nimi; jedynie matka ma nad nim cokolwiek władzy i pragnie go odwieść od zamiaru walki na moście Wołchowskim ze wszystkimi chłopami. Na starość postanowił odbyć pielgrzymkę do Jerozolimy, aby wyjednać sobie odpuszczenie grzechów, ale i w Ziemi Świętej nie potrafił okiełzać rozbujałej swej natury, czem ściągnął na siebie karę śmierci. Inne podanie mówi, że pomodliwszy się w Jerozolimie i wykąpawszy w Jordanie, zmarł na górze Soroczyńskiej, jak mu to przepowiedziała czaszka ludzka. Pieśń o **B.** wydał Jakubowicz roku 1801, potem Kałajdowicz 1818 i Sacharow 1841; utwór ten przypisują Kirszowi Daniłowowi, który żył w Nowogrodzie w końcu w. XVII.

Busłajew Teodor, * 1818, profesor języka i gramatyki porów. w uniwersyt. moskiewskim, od r. 1847, a od 1857 i hist. lit. st. ruskiej. Studjował starożyt. we Włoszech. W pracach swych piśmiennych odznaczył się samodzielnością. Pisał także „O sposobie nauczania ojczystego języka." Wydał 1861 r. w 2 t. „Istor. oczerki rus. narod. słow. i iskusstwa" i wiele innych z zakresu filologji i mitologji słowiańskiej.

Busola (z włos. *bussolo* pudełko), ogólna nazwa przyrządów, służących do celów różnych, ale polegających na zastosowaniu igły magnesowej. W szczególności **B.** *zboczeń* i **B.** *nachyleń* służą do ścisłych pomiarów zboczenia i nachylenia magnetycznego (ob. Magnetyzm ziemski). **B.** *styczne* i **B.** *wstawne* do pomiarów elektrycznych (ob. Galwanometry). Prostszej konstrukcji jest **B.** *miernicza*, zwana też *kompasem*, używana do mierzenia kątów przy zdejmowaniu planów topograficznych. Składa się ona z płaskiego pudła okrągłego (fig. 1), zakrytego szkłem, opatrzonego w pośrodku ostrzem, na którem osadzona jest igła magnesowa, tak, że obracać się może swobod-

Digitized by Google

nie w płaszczyźnie poziomej, w kole opatrzonem podziałką na stopnie. Z boku utwierdzona jest luneta, której oś ma kierunek równoległy do linji idącej od 0° do 180° podziałki. Luneta osadzona też być może w kierunku samej tej linji 0°—180°, a przy urządzeniu prostszem zastąpiona jest alidadą (ob.). Jeżeli przez

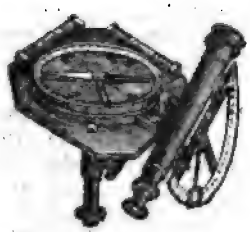

Fig. 1. Busola miernicza czyli kompas.

Fig. 2. Busola morska.

lunetę obserwować chcemy pewien oznaczony przedmiot, jak np. tykę ustawioną na gruncie, trzeba **B.** odpowiednio obrócić, a igła wskazuje wtedy pewien punkt podziałki, dajmy 15°; gdy znów lunetę zwrócimy na inny punkt, dajmy 50°, to igła względnie do koła obróciła się o 35°; ponieważ wszakże w rzeczywistości zwraca się statecznie ku jednemu i temu samemu punktowi horyzontu, nie igła więc, lecz koło z lunetą obróciło się o 35°, kąt przeto zawarty między kierunkami, w jakich obserwowaliśmy, wynosi 35°. **B.** więc taka, dogodna w użyciu i łatwo dająca się przenosić, użyteczna jest w miernictwie przy zdejmowaniu planów. **B.** *morska* czyli *kompas morski* (fig. 2) służy do utrzymywania żądanego kierunku w biegu okrętu; różni się ona od **B.** poprzedniej tem, że podziałka mieści się na brzegu koła z grubego papieru, które utwierdzone jest na igle magnesowej, tak, że razem z nią się obraca. Ponieważ igła magnesowa przypada zawsze w kierunku południka magnetycznego, oznaczyć przeto można w każdej chwili kąt, jaki oś okrętu z południkiem tym czyni, a tem samem utrzymywać go w biegu należytym. Wpływ na igłę żelaza, znajdującego się na okręcie, usuwa się za pomocą kompensatora Barlowa (ob. Barlow).

Busola lub *Kompas morski*, drobna konstelacja, leżąca między konstelacjami Węża Wodnego i Okrętu na półkuli południowej nieba, blizko zwrotnika Koziorożca.

Busolt Jerzy, historyk niemiecki, * 1850, od 1879 profesor historji starożytnej w Kielu; napisał: „Griechische Geschichte bis zur Schlacht bei Chaironeia" (3 t., 1885—88—92); „Griechische Staats-und Rechtsalterthümer" (1892).

Buss Franciszek Józef, przywódca stronnictwa ultramontańskiego w Badeńskiem, * 1803 w Zell; nad Harmersbach, † 1878; od 1833 roku profesor prawa i polityki we Fryburgu. Gorliwy katolik, w kościele tym widząc jedyną możność odrodzenia Niemiec pod względem naukowym, społecznym i politycznym, występował zawzięcie przeciw zjednoczeniu Niemiec pod hegemenją pruską. W tym kierunku działał niezmiennie jako deputowany, jako nauczyciel i jako autor. Z wielkiej liczby pism **B.**, po większej części treści polemicznej, celniejsze są: „Ueber den Einfluss des Christenthums auf Recht und Staat" (Fryburg, 1841); „Die Methodologie des Kirchenrechts" (Fryburg, 1842); „Die Gesellschaft Jesu etc." (2 t., Moguncja 1853—54). Przetłómaczył także Maciejowskiego „Historję prawodawstw słowiańskich" (4 t., Sztutgard, 1835—1839). Po śmierci **B.** wydano jego „Winfried Bonifacius" (1880).

Bussaco, góra w Portugalji w prowincji Beira, 547 m. nad p. m., na szczycie klasztor zbudowany w 1268, stacja kuracyjna, źródła szczawy żelazistej.

Bussang, osada w okręgu Remiremont w departamencie Wogezów we Francji, nad Mozelą, 1,304 mieszk., osada lecznicza, zdroje szczawy żelazistej.

Bussang, m. w Sudanie zachodnim, w dzielnicy Boragung, mało ożywiony ruch handlowy i 12,000 mieszk. Tu zginął słynny podróżnik Mungo Park w 1805 r.

Busse, v. *Abdank* odm., herb: Na tarczy ściętej w polu górnem złotem—orzeł czarny; w dolnem czerwonem—dwie srebrne krokwie w kształcie **W.** U szczytu 5 piór strusich. Labry czerwone, podbite srebrem. Nadany 1791 r. przez Fryderyka Wilhelma II.

Busse.

Busse, Jan Henryk, * 1763 r. w Hardeleben, † w Grabowie, pod Szczecinem 1835 r.; kaznodzieja przy kościele ewangelicko-augsburskim w Petersburgu od 1785 do 1819 r. Wydawał pismo perjodyczne: *Journal von Russland* (1794—96) i wspólnie z innymi ogłosił drukiem: „Erinnerungen an das Jahr 1801" i t. d. (Ryga, 1802).

Busse Karol Henryk, historyk i beletrysta niemiecki, † 1861 r., w 63. roku życia, w Galle. Był członkiem towarzystw uczonych i współpracownikiem różnych pism w krajach Nadbałtyckich. Wydał między innemi: „Fürst Wladimir u. dessen Tafelrunde, altrussische Heldenlieder" (Lipsk, 1819); „Kriegszüge der Nowgoroder 1267 i 1289" (Ryga, 1848). Pisywał pod pseudonimem: *Henryk Blindner*. Poetyczne utwory umieszczał w gazecie *Inland*.

Bussler Ludwik, muzyk niemiecki, * 1838 w Berlinie, od 1879 profesor teorji muzyki w berlińskiem konserwatorjum Sterna. Ogłosił: „Musikalische Elementarlehre" (3. wyd. 1882); „Praktische

Digitized by Google

tische Harmonielehre in Aufgaben" (2 wyd. 1885); „Harmonische Uebungen am Klavier," „Kontrapunkt und Fuge im freien Tonsatz" (1878); „Musikalische Formenlehre" (1878); „Elementarmelodik" (1879); „Geschichte der Musik" (1882) i in.

Bussmeyer Hugo, kompozytor muzyczny niemiecki, * 1842 w Brunświku, oprócz wielu kompozycji salonowych napisał broszurkę „Das Heidenthum in der Musik" (1871).

Bussone Franciszek, ob. Carmagnola.

Bussow Konrad, stronnik Dymitra I Samozwańca; pozostawił pamiętnik o tych czasach: „Rerum Russic. scriptores" (1851).

Bussy d'Amboise Ludwik de Clermont, de, * 1549, † 1579, wsławił się okrucieństwami popełnionemi podczas Nocy św. Bartłomieja (1572). Jako gubernator zamku Angers, zasłużył także na powszechną nienawiść. Wszedłszy w stosunki miłosne z hrabiną de Montsereau, był zabity przez jej męża, ku wielkiej radości całej prowincji. Jeden z bohaterów romansu Al. Dumasa „La Dame de Monsereau," gdzie go przedstawiono w bardzo idealnem oświetleniu. Ob. L. Martel „Bussy d'Amboise" (Paryż, 1888); Ludwik Farges w „La Gr. Enc." Lamirault'a.

Bussy Roger de Rabutin, hrabia, de, * 1618 w Epirze, pułkownik wojsk francuskich. Odznaczył się świetnie 1658 w bitwie pod Danes, lecz obraziwszy króla i cały dwór ubliżającemi im piosenkami, został wygnany do dóbr swoich w Burgundji, gdzie pogorszył jeszcze położenie swoje napisaniem skandalicznej książki: „L'histoire amoureuse des Gaules" (1665, nowe wydanie Paryż, 1876). Uwięziony za to w Bastylji, ułaskawiony dopiero został krótko przed śmiercią, zaszłą w Autun 1693 r. Pozostawił nadto: „Mémoires" (2 t., Paryż, 1696); „L'histoire de Louis XIII, roi de France et de Navarre" (w rękopisie); „L'histoire abrégée de Louis XIV" (pełną nizkich pochlebstw) i „Discours sur le bon usage des adversités" (1644); „Diverses histoires amoureuses;" „Cartes géographiques de la cour et autres galanteries" (Kolonja, 1668). Zbiór jego korespondencji wydany został w Paryżu w 5 tomach, 1709 i 1858.

Bussy-Leclerc Jan, początkowo fechtmistrz, później prokurator parlamentu paryskiego, jeden z naczelników stronnictwa Szesnastu w czasach Ligi. Mianowany gubernatorem Bastylji, odznaczył się wielką surowością dla uwięzionych w niej członków parlamentu. Poddawszy Bastylję księciu Mayenne (1591), przeniósł się do Brukseli i tu, utrzymując się z dawnego rzemiesła, zakończył życie w niedostatku.

Bustamente Anastazy, generał meksykański, * 1780, † 1853; zjednawszy sobie znakomite imię w wojnie o oswobodzenie południowych osad Ameryki, został 26 stycznia 1829 r. prezydentem rzeczypospolitej Meksykańskiej, ale w roku 1832 przymuszony był miejsca swego ustąpić Santa-Annie. Wyniesiony powtórnie 1837 na tęż godność, znowu 30 września 1841 r. ujrzał swoim następcą tego samego Santa-Annę. Był to człowiek światły, odważny, ale za mało posiadał energji, by skutecznie działać w kraju szarpanym anarchją. Por. La Renaudière: „Mexique" (Paryż, 1847); Alaman „Historia de Mejico" (Meksyk, 1849—52); G. Pawłowski w „Gr. Enc. Franç." Lamirault'a.

Busti Agostino, zwany **Bombaja**, rzeźbiarz włoski, * około 1480. Był jednym z najlepszych rzeźbiarzy lombardzkich. Najsławniejszą jego pracą jest posąg „Gastona de Foix." Posąg został rozbity, ocalał tylko tułów, który znajduje się w Medjolanie; tamże jest nagrobek „Lancina Curzia" i inne mniejsze prace.

Bustrofedon, zowie się sposób pisania na najdawniejszych napisach i pomnikach greckich, w którym wiersze następują po sobie niejednostajnie od strony lewej ku prawej, lecz po skończeniu wiersza pierwszego, drugi idzie od prawej ku lewej, trzeci znowu od lewej ku prawej i tak dalej. Nazwisko to pochodzi od zwrotu wołów, które takimże sposobem, idąc w pługu, postępują. Tak były wyryte na miedzianych tablicach prawa Solona, których szczątki widział jeszcze Plutarch. Widzieć je można w sigejskim napisie, zamieszczonym w Böckha *Corpus inscriptionum* № 8.

Bustuarii (z łac. *bustum*, stos), rzymska nazwa gladjatorów walczących na cześć zmarłego przy stosie, na którym zwłoki jego palono.

Busz, herb polski, znany tylko z nazwy.

Busz S., pseudonim Buszczyńskiego Stefana.

Busza, wioska w gub. Podolskiej, w pow. Jampolskim, przy ujściu Buszy do Morachwy, 947 mieszk., niegdyś warowne miasto, liczące około 16,000 mieszk. Tutaj w r. 1617 hetman koronny Stanisław Żółkiewski, stojąc naprzeciwko wojsk tureckich, dowodzonych przez Skinder-baszę, zawarł pamiętny układ, mocą którego Polska zrzekła się wszelkiego wpływu w Multanach i Wołoszczyźnie. Miasto to z powodu powstania ukraińskiego zostało zburzone r. 1654, w czasie szturmu przypuszczonego przez Stefana Czarnieckiego, przez samych mieszkańców.

Buszatjowie, ród dziedzicznych paszów skutarskich, panujący od r. 1490—1831. Założycielem jego był *Stanko* czyli Stanisza (właściwie Szczepan), syn księcia czarnogórskiego, Iwana I Cernojewicza (Iwanbega) i Marji, córki Szczepana, bana bośniackiego. Umknąwszy do Konstantynopola, przyjął islamizm i imię *Skenderbeg II.* Osiadł w m. Buszati (Barbeluk) w Albanji. Potomek jego dopiero *Mehmet* **B.** przeniósł się do Skadru. Z tego rodu pochodzi *Kara Mahmut-basza*, który walczył nawet przeciwko samemu sułtanowi i poległ 1796 roku w bitwie z Czarnogórcami. Ostatnim był *Mustafa-basza*, pozbawiony przez sułtana rządów i wysłany na wygnanie do Azji; potem od r. 1853 był wezyrem w Hercegowinie.

Digitized by Google

i kajmakanem w Smirnie, gdzie † 1860.—Syn jego, *Mahmud*, był powiernikiem sułtana Abdul-Medżyda.

Buszczyński Stefan, literat polski, * 1821 na Podolu, † 1892 w Krakowie; kształcił się na uniwersytecie kijowskim. Ogłosił kilka monografji, tyczących się literatury polskiej, jak: „Mało znany poeta“ (Apollo Korzeniowski, Kraków, 1870); „Pol i jego pisma“ (tamże, 1873); „J. I. Kraszewski w życiu i w pismach“ (w *Kłosach* 1876). Oprócz tego wydał: „Demokraci i arystokraci“ (dramat w 5 aktach, Poznań, 1858); „Poezje“ (1858); „Podole, Wołyń, Ukraina“ (Lwów, 1862); „Obraz europejskiego społeczeństwa w drugiej połowie XIX wieku“ (2 t., Lwów, 1869); „La décadence de l'Europe“ (Paryż, 1867); „La Pologne et les provinces méridionales“ (tamże, 1863); „Znaczenie dziejów Polski i walk o niepodległość“ (Poznań, 1883); „Obrona spotwarzonego narodu“ (Kraków, 1888); „Upadek Europy“ (t. 1, Kraków, 1895) i inne.

Buszel *(Bushel)*, miara angielska do zboża, stanowiąca ósmą część kwartera i zawierająca ośm galonów = 36,25 litrom, czyli kwartom warszawskim. W Nowym Jorku=35,24 litra. Ob. Angielskie miary.

Buszir *(Abuscer)*, miasto portowe w Persji, w prowincji Farsistan, nad odnogą Perską, liczy 15,000 mieszk.

Buszmani (po holend. *Bosiemans*, t. j. mieszkańcy krzaków), naród w płd.-zach. Afryce, zowiący się we własnym języku *Saari* lub *Sagua*. Należą do plemienia Hotentotów, zamieszkują wyższe brzegi rzeki Oranje i okolice gór Śnieżnych, pomiędzy osadą Przylądka Dobrej Nadziei a krainą Kafrów. Łupieżcy, brzydaty odrażającej, dzikości zwierzęcej i leniwi, dopóki ich głód z kryjówek, jam, lub krzaków na szukanie zdobyczy nie wyprowadzi. Zawzięta, wytępiająca wojna, którą osadnicy holenderscy, angielscy i sami nawet Kafrowie przeciwko nim prowadzą, zmniejszyła znacznie ich liczbę, a wkrótce zapewne zupełnie znikną z tej okolicy. Żyją z polowania, a w braku zwierząt karmią się jajami mrówczemi, szarańczą, miodem pszczół dzikich i drobnemi cebulami kosaćca. Przy napadach używają łuków i strzał zatrutych. Liczą tylko do 3, formy gramatyczne ich języka są nader ograniczone, w mowie używają pewnych brzmień wdechowych, klaskających. Trudno pozyskać ich zaufanie, ale misjonarze wywarli na nich wpływ dobroczynny i potrafili nakłonić wielu do chrześcijaństwa. Por. Ratzel „Völkerkunde“ (t. 1, 1885); Fritsch „Die Eingebornen Südafrikas“ (1872); Holub „Sieben Jahre in Südafrika“ (1881); Rehman „Echa z Afryki południowej“ (Lwów, 1885).

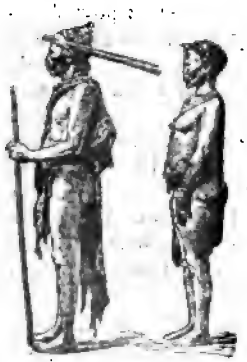

Buszmani.

Buszyński Ignacy, historyk, * 1807 we wsi Szawkotach na Żmujdzi, † 1873; kształcił się w Wilnie, poczem urzędował w Petersburgu, ostatnio w ministerjum spraw wewnętrznych. Oprócz prac zamieszczanych w czasopismach, ogłosił monografję „Opisanie historyczne kościoła Szydłowskiego na Żmujdzi“ (Wilno, 1869); „Dubissa, główna rzeka w dawnem księstwie Żmujdzkiem“ (1871); „Kroże, ich przeszłość i stan obecny“ (1872); „Opis historyczno-statystyczny powiatu Rosieńskiego“ (1874).

Buta albo *Budziwój*, w kronikach *Buthue*, *Bitti*, *Batue*, syn księcia Obotrytów, Gotszalka i żony jego Słowianki. Zamordował on ojca w r. 1066, młodszego brata, a później macochę, księżniczkę duńską, został przez wzburzony lud wygnany, uciekł do Sasów, i tam błagał o pomoc księcia Ordulfa i Magnusa; uzyskawszy ją, z licznem wojskiem zwrócił się przeciw własnej ojczyźnie. Zastawszy miasto Plön bezbronnem, postanowił w niem nocować z 600 żołnierzami, ale osaczony przez Słowian, poległ wespół z Niemcami w 1071. Por. Helmold „Chronica Slavorum“ (L. I, c. 25, 26); Szafarzyk „Starożytności słowiańskie.“

Butades z Sycjonu w Koryncie, garncarz, żył podobno przed 30 olimpjadą. Według legendy zachowanej przez Pliniusa Starszego (35, 151), był wynalazcą rzeźby z gliny. Córka jego, pragnąc mieć portret swego kochanka, nakreśliła kontur jego cienia przy świetle lampy węglem na ścianie. Ojciec jej wykonał sylwetkę z gliny i w piecu ją wypalił. Ten najstarszy portret z gliny był w Koryncie aż do zburzenia miasta przez Mummjusza.

Butakow Aleksy, syn Iwana, kontr-admirał, † 1869, odbył podróż naokoło świata na statku „Abo,“ w 1848 r. był wysłany na morze Aralskie, aby je opisać. W r. 1867 mianowany kontr-admirałem, przeniesiony został do Petersburga jako członek morskiego komitetu technicznego. Za opis morza Aralskiego został na wniosek Humboldta w r. 1853 wybrany członkiem honorowym Towarzystwa geograficznego w Berlinie; za pracę tę otrzymał również medal od Towarzystwa geograficznego w Londynie.

Butakow Grzegorz, admirał rosyjski, * 1820, † 1882; od roku 1847 kapitan okrętu, brał udział w wojnie krymskiej, w 1856 mianowany kontr-admirałem i gubernatorem wojennym Nikołajewa i Sewastopola, w 1860 przeniesiony na morze Bałtyckie, od 1863 agent wojskowy marynarki w Anglji i Francji. W r. 1868 mianowany admirałem, w 1881 członkiem rady państwa. Napisał: „Parochodnyja ewolucii,“ „Swod morskich wojennych signałow,“ „Kniga ewolucionnych signałow.“

Digitized by Google

Butan, inaczej *Bhotan* albo *Bhutan*, państwo niezależne w Indjach Wschodnich, ograniczone Tybetem, Assamem, Beharem i Sikkim, zajmuje 34,000 klm. kw. i ma 200,000 miesz. Północna część kraju zajętą jest przez Himalaje, z których tu najwyższą jest góra Czarnastari, a południowa, w części bagnista, jest okryta przepyszną roślinnością. Klimat przedstawia dwie ostateczności: największy upał w południowej części i lodowate zimno w górach. Mieszkańcy Bhotyja, Butańczykowie, są pochodzenia mongolskiego, wyznają lamaizm i zajmują się głównie rolnictwem i chowem bydła, dalej wyrabianiem bożków metalowych i papieru z kory drzewnej. Handel prowadzą dość znaczny z Tybetem. Stolicą kraju i rezydencją władzy jest miasto Tassidon w lecie i Panatha w zimie.

Butan, C_4H_{10}, węglowodór z szeregu metanu. **B.** *normalny*, *dwuetyl*, znajduje się w oleju skalnym i powstaje działaniem cynku na jodek etylu przy 150°. *Izobutan*, **B.** *wtórny*, *trójmetylometan*, $CH(CH_3)_3$, powstaje działaniem chlorku glinu na jodek izobutylu przy 120°. Obu te **B.** są gazami bezbarwnemi.

Butarga, gatunek kawioru, ob. Botarga.

Bute, hrabstwo w Szkocji, złożone z samych wysp w zatoce Clyde, 582 klm. kw. i 18,408 miesz. (1891). — *Bute*, wyspa, należąca do grupy powyższej, 125 klm. kw. i 11,000 miesz., port, miejsce rodzinne Stuartów.

Bute Jan Stuart, hrabia, angielski mąż stanu, * 1713, † 1792. Posiadając nieograniczone zaufanie króla Jerzego III, stał na czele jego rządu. Zawarciem 1763 roku pokoju z Francją, tudzież sprzyjaniem torysom zjednał sobie nieprzyjaciół, nareszcie w 1772 r. usunął się zupełnie od spraw publicznych. W działaniach swoich niejednokrotnie przedsiębrał słabe lub nieodpowiednie środki, które zamieszanie i niezgodę wywołały w narodzie; między innemi uważany jest także za pierwszego promotora aktu stemplowego, który stał się przyczyną oderwania Ameryki. Najmilszem jego zajęciem była botanika i napisał dla królowej angielskiej pyszne, tylko w 12-tu egzemplarzach wspaniale wydane dzieło „Botanical tables" (9 t., Londyn, 1785).

Bute John Patrick Crichton Stuart, margrabia, * 1847 w Mount Stuart na wyspie Bute, par Anglji, jeden z najbogatszych właścicieli ziemskich. W r. 1868 przeszedł na katolicyzm, co wywarło wielkie wrażenie w Anglji. Napisał: „The early days of sir William Wallace" (1876); „Altus of S. Columba" (1882) i t. d.

Butea, *Barwognia*, rodzaj roślin z rodziny motylkowatych, drobne drzewo lub wijące się krzewy w Indjach, mają liście trójlistkowe, wielkie kwiaty czerwone, zebrane w grona i strąki jednonasienne, błoniaste i płaskie. **B.** *frondosa*, drzewo wysokości 12—15 metr., w Indjach wsch. i Birmie, wydaje sok czerwony, wypływający z kory, który po stwardnieniu tworzy *gumę butea (kino wsch. indyjskie, pulaskino)*; z nasion otrzymuje się *olej moodooga*, z kory włókna, używane na liny. Podobnież użytki wydaje i **B.** *superba*, okazały, wijący się krzew indyjski.

Butelka, naczynie walcowe ze zwężoną szyjką. Sposób fabrykacji **B.** jest w zasadzie prosty: robotnik zanurza koniec rurki żelaznej (fig. 1) w stopioną masę szklistą (ob. Szkło), przez co na końcu rurki osiada masa szkła wielkości pięści, i wprowadziwszy ją do stosownej formy, wydyma przez wdmuchiwanie powietrza, gdzie **B.** nabiera postaci formy; wyjęta stąd jest jeszcze w stanie ciastowatym i można jej nadać w dnie wklęsłość; około szyi okręca się nić szklana, która służy do mocniejszego trzymania **B.** w ręku, i powyżej tej obrączki przesuwa się zimne ciało, skutkiem czego **B.** się oddziela. Aby **B.** nie była kruchą, należy ją oziębiać zwolna przez umieszczenie w piecu ogrzanym. Przed wypuszczeniem **B.** się próbują, przez poddanie ich stosownemu ciśnieniu. **B.** do wina szampańskiego winny znosić 12 atmosfer ciśnienia wewnętrznego. Do przechowywania gazów skroplonych, a zwłaszcza ciekłego kwasu węglowego, służą **B.** stalowe, nader wytrzymałe, mogące znosić ciśnienie kilkuset atmosfer. Do napełniania **B.** używane są często odpowiednie przyrządy, jak przyrządy fig. 2 i 3; w tym ostatnim środkowe naczynie łączy się z beczką, a **B.** próżne osadzają się na naczyniach boczn-

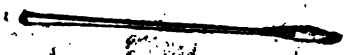

Fig. 1. Rurka do wydymania butelek.

Fig. 2. Przyrząd do napełniania butelek.

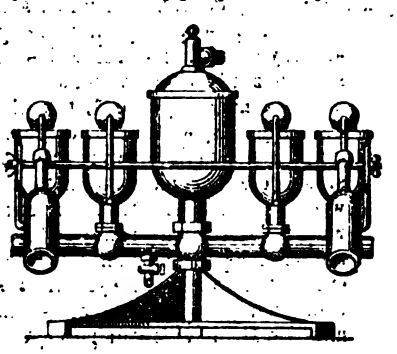

Fig. 3. Przyrząd do napełniania butelek.

nych, do których ciecz dopływa przez rurę dolną i natychmiast napełnia cztery **B.** Zamiast korków zaopatrują się obecnie **B.** w zamknięcie mechaniczne, złożone z pierścienia gumowego i zatycz-

Digitized by Google

ki porcelanowej. **B.** czyszczą się przez przepłókiwanie ze skorupami jajek lub szrutem; służą też do tego maszyny, wprawiające w ruch pionowo osadzone szczotki.

Butelka lejdejska (**B.** *elektryczna*), przyrząd fizyczny, służący do gromadzenia większej ilości elektryczności, niż może się zebrać na konduktorze machiny elektrycznej. Składa się z walca szklanego (fig. 1), powleczonego zewnątrz i wewnątrz do $^2/_3$ wysokości cynfolją (zbroja zewnętrzna i wewnętrzna), a w pozostałej części

Fig. 1.

Fig. 2.

Butelki lejdejskie.

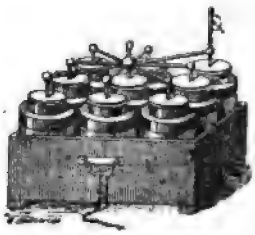

Fig. 3.

Bateria elektryczna.

powleczonego wernikiem. Walec zamyka się pokrywą z suchego drzewa, przez którą przechodzi pręcik mosiężny, zakończony u góry kulką, a u dołu łańcuszkiem, spoczywającym na dnie naczynia. Zamiast walca służyć może butelka, zewnątrz powleczona cynfolją, a wewnątrz wypełniona opiłkami metalicznemi (fig. 2). Dla naładowania butalki łączy się zbroję zewnętrzną z ziemią, trzymając np. butelkę w ręku, albo stawiając ją na przewodniku, a kulkę zbroi wewnętrznej łączy się z konduktorem machiny elektrycznej, albo też dotyka się jej raz po raz pokrywą elektroforu (ob.). **B. l.** przedstawia więc rodzaj kondensatora (ob.); elektryczność dodatnia, spływająca z konduktora machiny na zbroję wewnętrzną, odpycha do ziemi elektr. dod. zbroi zewnętrznej, a przyciąga i wiąże jej elektr. odjemną i sama jest przez nią wiązaną, tak, że gęstość elektryczności na kulce jest małą i stąd przepływ elektryczności z konduktora machiny do **B.** tak długo będzie się odbywał, dopóki gęstość na guziku nie będzie wyrównywała gęstości elektr. na konduktorze, ale wtedy gęstość elektryczna zbroi wewnętrznej i zewnętrznej będzie znacznie większą niż na konduktorze, a stosunek ten zależy od wymiarów **B.** (ob. Kondensator). Nie można jednak wymiarów **B.** i jej zbroi powiększać bez granic; dla powiększenia przeto działania **B.** łączy się ich kilka, przez ustawienie ich zbrojami zewnętrznemi na wspólnej podstawie metalicznej i przez połączenie kulek pręcikami, co tworzy *baterję elektryczną* (fig. 3). Je-

Fig. 4.

Butelka lejdejska, rozłożona na części.

żeli teraz połączymy przewodnikiem (ekscytatorem albo ciałem naszem) kulkę idącą od zbroi wewnętrznej ze zbroją zewnętrzną, następuje szybkie łączenie się elektryczności, bardzo szybko przebiegający prąd elektryczny, czyli *wyładowanie elektryczne*, ujawniające się przebiegiem iskry. Jedna iskra nie sprowadza zwykle zupełnego wyładowania butelki, co stąd pocho-

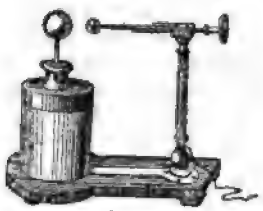

Fig. 5.

Butelka Lane'a.

Fig. 6. Butelka iskrząca.

dzi, że ładunki elektryczne opuszczają zbroję i przechodzą na powierzchnię szkła, o czem przekonać się można za pomocą butelki, która daje się rozłożyć na oddzielne swe części (fig. 4). Co do skutków wyładowania elektrycznego, ob. Elektryczność. **B. L.** wynalezioną została przez Kleista 1745 i Cunenusa w Lejdzie 1746 r. Do mierzenia stopnia naładowania służy Butelka Lane'a (1757). Jest to **B.** lejdejska (fig. 5), u której naprzeciwko jej kulki znajduje się pręcik mosiężny, przesuwalny, zakończony od strony tej kulki również kulką, a z drugiej pierścieniem, w który wchodzi drut łączący go ze zbroją zewnętrzną butelki. Aby ocenić ładunek elektryczny **B.** badanej, łączy się jej zbroję zewnętrzną z kulką butelki Lane'a; elektryczność z tej zbroi spływa na **B.** Lane'a, ładuje ją i przy danym stopniu naładowania wywołuje iskrę między jej kulką a kulką pręcika; liczba tych iskier pozwala wnosić o stopniu naładowania **B.** badanej. Jeżeli zbroja zewnętrzna **B.** złożona jest z opiłek, przytwierdzonych do szkła wernikiem, przy ładowaniu jej przeskakują iskry (fig. 6).

Butenjew Apolinary, jeden ze znakomitszych dyplomatów rosyjskich, * 1787, † 1866; był pełnomocnym ministrem od 1830 do końca 1842 roku w Konstantynopolu. W latach 1843 — 56 posłem w Rzymie, gdzie między innemi zawarł 1847 konkordat. W r. 1856 był powtórnie posłem w Konstantynopolu, w 1858 r. powrócił do Rosji. Napisał: „Wospominanija," pomieszczone w *Russkim Archiwie*.

Buteo, ptak, ob. Myszołów.

Butes, syn króla ateńskiego z czasów przedhistorycznych, Pandjona, brat Erechtensa. Został on kapłanem Posejdona Erychtonjosa i kapłanami byli jego potomkowie, zwani *Butagai* albo *Eteobutodai*.

Buteshire, hrabstwo ang., ob. Bute.

Digitized by Google

Buthus, owad, ob. Niedźwiadek.

Butkiewicz, herb polski, znany tylko z nazwy.

Butkow Jakób, pisarz rosyjski, samouk, † r. 1856. Napisał powieści pod tyt.: „Nowyj god;" „Strannaja istorija:" „Peterburgskija werszyny" i wiele innych.

Butkow Włodzimierz, * około 1826, † 1881; kształcił się w Petersburgu; po wstąpieniu na tron cesarza Aleksandra II-go przekształcił całkowicie skład kancelarji państwowej, obsadził ją ludźmi z wyższem wykształceniem i wyróżniał Zarudnego, który później stał się jego głównym pomocnikiem w komisji, która opracowała projekt reformy sądowej z r. 1864.

Butkowski Piotr, lekarz, * 1801, † 1844, był profesorem chirurgji i psychjatrji w uniwersytecie charkowskim. Ważniejsze jego dzieła są: „De vitae psychicae anomalia generatim;" „Choroby duszy wyłożone zgodnie z zasadami dzisiejszej nauki psychjatrji" (1824); „Rys patologji i terapji chorób ludzkich, jako przewodnik do wykładu" (2 t., 1841).

Butler, herb: W polu barwy niewiadomej kosz z kwiatami. Nad hełmem korona.

Butler.

Butler, rodzina niemiecka, przybyła z Hesji do Inflant, a stąd do Polski, osiadła na Podlasiu. Najznakomitszym jej przedstawicielem jest: **B.** *Gothard Wilhelm*, * 1600 w Goldyndze, † r. 1660; dworzanin królewicza Jana Kazimierza, należał do jego orszaku w podróży do Hiszpanji i razem z nim podzielał więzienie w zamku Cisteron; po powrocie królewicza, do którego uwolnienia **B.** gorliwością swoją niemało się przyczynił, pozyskał w nagrodę starostwo prenskie; później mianowany został podkomorzym koronnym i generałem straży przybocznej królewskiej. Czterej jego synowie: *Teodor*, kanonik warszawski, *Marek*, *Aleksander* i *Jan*, sprawowali rozmaite urzędy i godności w Rzeczypospolitej.

Butler de Clenomore-Clonebuch Ryszard Walter, rodem z Irlandji, przybył do Czech jako oficer oddziału angielskiego, przysłanego przez króla Jakóba w pomoc Fryderykowi. Będąc gorliwym monarchistą, poddał się bez walki prawie w czasie bitwy białogórskiej i wstąpił do służby cesarskiej. W r. 1634 miał udział w zamordowaniu A. Wallensteina, przyczem raniony został w rękę przez hr. A. Terczkę. Cesarz Ferdynand II-gi nadał mu tytuł hrabiego i liczne dobra ziemskie w Czechach, † 1634. Por. Carve „Itinerarium cum historia facti Butleri, Gordoni, Lesly et aliorum" (1646).

Butler Samuel, poeta angielski, * 1612 r. w Strenham w hr. Worcester, † 1680 w Londynie; zjednał sobie sławę jako autor narodowego poematu satyrycznego „Hudibras" (Londyn, 1663, 2 wyd. 1678, ostatnie 1845), w którym wyszydza marzycielstwo i dzikie wyuzdanie religijnych sekt i politycznych stronnictw podczas powstania angielskiego przeciw Karolowi I-mu. Wybornie maluje obyczaje, charakter i śmieszności Anglików. Po śmierci **B.** wydane zostało inne jego dzieło „Genuine remains" (2 t., Londyn, 1759), oraz prozą „The Elephant in the Moon" i „Characters." Por. Johnson „Lives of the English poets" (Londyn, 1872).

Butler Samuel.

Butler Dawid, Holender, kapitan pierwszego wojennego okrętu rosyjskiego „Orzeł," zbudowanego z rozkazu cara Aleksego Michałowicza w siole Diedinowie. Przybywszy z pomienionym okrętem 1670 r. do Astrachanu, w czasie napadu Steńki Razina, nie tylko, że powierzony sobie statek haniebnie opuścił, ale nawet wielu swoich podwładnych namówił do ucieczki do Persji.

Butler Andrew-Pickens, polityk amerykański, * 1796 w Karolinie południowej, † 1857. W r. 1831 prowadził propagandę polityki „nulifikacyjnej." W senacie bronił praw i interesów Południa; raz na posiedzeniu miał mowę, na którą odpowiadając Summer zgromił **B.**, a siostrzeniec gromionego, Preston Brooks, rzucił się na Summera i o mało go nie zabił uderzeniem kija r. 1856.

Butler Benjamin Franklin, generał amerykański, * 1818 w Deerfield w New-Hampshire, † r. 1893; w r. 1841 adwokat w Lowell, został 1852 członkiem izby reprezentantów z Massachusetts; należąc do stronnictwa demokratycznego mimo oporu większości starał się usilnie za utrzymaniem zgody ze Stanami Południowemi. Ale kiedy wybuchła wojna, okazał się jednym z najenergiczniejszych ludzi na północy, a oceniając wielkość niebezpieczeństwa, żądał od prezydenta użycia wszystkich środków militarnych dla zapobieżenia nieszczęściom. W kwietniu 1861 r. jako generał brygady objął dowództwo nad wojskiem zgromadzonem w Marylandzie, osaczył Annapolis i przywrócił porządek w Baltimore. W czerwcu mianowany komendantem Monroe, stoczył z separatystami kilka utarczek z rozmaitem szczęściem, a 27 sierpnia na czele 4,000 oddziału przedsięwziął wyprawę przeciw warowni Hatteras w północnej Karolinie i zdobył to ważne stanowisko; 1 maja 1862 r. zdobył Nowy Orlean, którego był gubernatorem aż do grudnia t. r. Okazaną tu energją rozbudził ku sobie wielką nienawiść plantatorów; w r. 1864 posłany do Monroe, zajął przy ujściu Appomatoxu pozycję, która służyła gen. Grantowi (ob.) za podstawę działań przeciw m. Richmond. W r. 1866 obrany członkiem kongresu, przyłączył się do stronnictwa radykałów republikańskich, ale wkrótce je opuścił. W r.

Digitized by Google

1882 obrany gubernatorem stanu Massachusetts. Por. Bland „Life of general B." (Boston, 1879); A. Moireau w „Grande Encycl." Lamirault'a.

Butlerow Aleksander, chemik, * 1828 w Czystopolu w gub. Kazańskiej, † 1886 w Biarritz; kształcił się w Kazaniu, i w 23 roku życia rozpoczął tam wykłady chemji. W roku 1854 został prof. w Moskwie, w r. 1857—8 pracował w Paryżu, w r. 1868 został prof. chemji organicznej w w Petersburgu. Prace **B.** tyczą się głównie węglowodorów i alkoholów, ważnem jest zwłaszcza odkrycie trójmetylkarbinolu, pierwszego alkoholu trzeciorzędowego, którego związek z innemi alkoholami należycie wyjaśnił. Teorja budowy związków organicznych w znacznej części opiera się na jego badaniach. Ogłosił: „Wykład chemji organicznej" (1864, przekł. niem. 1868), oraz kilka pism ulotnych w sprawie medjumizmu, którego był stronnikiem. W Kazaniu wzniesiono mu pomnik.

Butner, herb polski, znany tylko z nazwy.

Buto, Bouto, miasto w starożytnym Egipcie, po egipsku *Pa-Utit*, czyli dom Utity, bogini nocy, karmicielki Horusa. Niektórzy łączą ją z boginią Athor, czyli Hathor, inni z Izydą. Symbolem jej była ślepa mysz egipska o bardzo małych oczach. Na jej cześć odprawiano coroczne pielgrzymki do jej świątyni i wyroczni w Butos, na południowym brzegu nazwanego od jej imienia jeziora, przy sebennetyckiem ujściu Nilu. Grecy poczytywali ją za swoją *Leto* (Latonę).

Butomus, roślina, ob. Sitowiec.

Buton *(Butung)*, grupa wysp holenderskich przy południowo-wschodnich brzegach półwyspu Celebes, o obszarze 8,800 klm. kw. ze 100,000 m., śród których główna wyspa, zajmująca przestrzeń 4,405 klm. kw. z 50,000 miesz., nosi nazwę Buton. Mieszkańcy należą do rasy malajskiej i przeważnie wyznają islam; są jeszcze bardzo mało cywilizowani.

Bütow lub **Bytow**, miasto powiatowe w okręgu pruskiej regencji Koźlińskiej. Długi czas należało do Polski, w r. 1526 nadane w lenność Prusom, ustąpione im zostało 1773 r., ma 5,370 m. Blizko miasta leży zamek, otoczony murem i wałem, z czasów krzyżackich.

Butowt, ob. Andrzejkowiczówna.

Butrym lub **Butrymowicz**, herbu Starża, jeden z najdawniejszych domów na Litwie i Żmujdzi.—**Butrym** lub **Butrymowicz** Mateusz, herbu Topór v. Starża, znakomity finansista i statysta polski XVIII w., dziedzic na Łopatynie i Krystynowie pod Pińskiem, porucznik petyhorski, został kapitanem 1776 r., a 1781 był deputatem na trybunał litewski, jako miecznik piński. Dbały o pomyślność swojej prowincji i umiejętny doradca hetmana wielkiego litewskiego Michała Ogińskiego, przyczynił się najskuteczniej do przeprowadzenia sławnej drogi przez nieprzystępne dotąd błota i bagna pińskie, wiodącej z Pińska ku Wołyniowi, oraz do wybudowania kanału Muchawieckiego. W r. 1788 obrany był posłem pińskim na sejm czteroletni, na którym należał do najświatlejszych i najgorliwszych o dobro kraju mężów, działając tak czynem, jako i zdrową, a zawsze pożyteczną radą, mianowicie w kwestjach finansowych. W r. 1789 wyznaczony był przez sejm na komisarza deputacji śledczej, względem spraw ukraińskich; 1790 do deputacji, która miała ułożyć projekt zakładania fabryk i banku krajowego. Należąc do deputacji egzaminującej komisję skarbową litewską, projektował (1791) rozległe a zbawienne reformy finansowo-ekonomiczne. W r. 1789 ogłosił drukiem broszurę: „Sposób uformowania Żydów polskich w pożytecznych krajowi obywatelów" (Warszawa). W r. 1771 został łowczym pińskim. Por. Korzon „Dzieje wewnętrzne," materjały rękopiśmienne.

Butrymowicz Mateusz.

Büttschli Otto, zoolog, * 1848 r. we Frankfurcie nad M., kształcił się w politechnice w Karlsruhe, następnie oddał się zoologji, pracował pod kierunkiem Leuckarta i 1878 został prof. zoologji w Heidelbergu. Badał rozwój owadów, robaków i brzuchopełzów, oraz dzielenie się komórki i jej jądra. Protoplazmie przypisuje budowę piany, z mikroskopowych części złożonej. Ogłosił „Protozoa" (1880—89); „Untersuchungen über mikroskopische Schäume und Protoplasma" (1892).

Butt, herb polski, znany tylko z nazwy.

Butt Izaak, patrjota irlandzki, * 1813, † 1879; kształcił się w Dublinie, w r. 1838 został adwokatem, 1852 członkiem parlamentu angielskiego, twórca wyrażenia *Homerule*, które stało się następnie hasłem politycznej działalności Irlandczyków. Napisał: „History of Italy" (1860) i „Practical treatise on new law of compensation to tenants in Ireland" (Londyn, 1871).

Buttelstedt, miasto w W. Ks. Sasko-Wejmarskiem, w okręgu Apolda, posiada zakład leczniczy wyłącznie dla kobiet, podległych epilepsji i chorobom nerwowym; liczy 879 miesz.

Buttlar Ewa, * 1670 w Eschwegu, z matki liczącej 52 lata, z tego powodu **B.** twierdziła, że się urodziła nie z ciała, lecz z Ducha św. Wychowana na dworze książęcym wśród uciech i żyjąc wśród zbytków, nagle w r. 1697 porzuciła światowe życie, wymówiła mężowi posłuszeństwo małżeńskie i przestała uczęszczać do kościoła, za co znienawidzona, udała się do Eschwegu, gdzie uznaną została za świątobliwą. W r. 1702 założyła w Allendorfie związek filadelficzny i ogłosiła się przełożoną. Odtąd sektarka ta przewrotnemi zasadami swemi i niemoralnem życiem zawracała głowy swoim ofiarom, z któremi nareszcie dosta-

Digitized by Google

ła się do więzienia. † 1711 w Altonie. Sześć razy wchodziła w związki małżeńskie ze swymi współwyznawcami, twierdząc, że małżeństwo, będące w zwyczaju, jest związkiem zmysłowym, a zawarte z nią jest święte. Liczba jej zwolenników i zwolenniczek dochodziła do 40. Ogłosiła się prorokinią i przedstawicielką Ducha św. Por. Keller „Die Buttlarische Rotte" (1845); L. Christiany „Ewa von Buttlar" (Sztutgart, 1870).

Buttler I, *Butlar*, herb: W polu czerwonem kosz srebrny ze złotemi obręczami i uchem, napełniony owocami. U szczytu, na trzech piórach strusich, białem między czerwonemi, trąbka myśliwska srebrna z nawiązaniami złotemi. Labry czerwone, podbite srebrem.—**B. II** *(Le Boutelier)*;

Buttler I

Buttler II.

W polu czerwonem srebrny kosz ze złotemi obręczami i uchem (we Francji *hatte*—do noszenia na plecach). Nad hełmem w zawoju czerwono-srebrnym kolumna czerwona, zakończona trzema piórami strusiemi, białem między czerwonemi, z zawieszoną trąbką srebrną z nawiązaniami złotemi. Labry czerwone, podbite srebrem. — **B. III:** Na tarczy 5-dzielnej, w polu I czarnem — 4 stopnie złote, zmniejszające się ku górze; w II i III czerwonych — dwoje wideł o trzech zębach, ukośnie skrzyżowanych; w IV czarnem — zwierciadło srebrne; w V złotem — ukoronowany orzeł czarny z tarczą na piersiach, na której w polu czerwonem kosz srebrny. Nad tarczą trzy ukoronowane hełmy: nad pierwszym pół psa czarnego, w obroży srebrnej, że źwierciadłem srebrnem na piersiach, i zamiast łap ze skrzydłami srebrnemi; nad drugim na dwóch stopniach srebrnych kolumna czerwona, zakończona trzema piórami strusiemi, czerwonem między białemi, z trąbką srebrną, zawieszoną na kolumnie; nad trzecim dwa orle skrzydła, prawe złote, lewe czarne. Labry czarne, podbite z prawej srebrem, z lewej złotem. — Wszystkie przybyły do Polski w XVII w.

Buttler III.

Buttmann Filip Karol, znakomity filolog niemiecki, * 1764 we Frankfurcie nad Menem, † r. 1829, jako generalny bibljotekarz królewskiej bibljoteki w Berlinie; znany jest głównie jako autor „Gramatyki greckiej" (Berlin, 1792) w mniejszem i obszerniejszem wydaniu (1819). Inne pisma swoje w przedmiocie literatury, historji i geografji starożytnej, zebrał w dziele p. t.: „Mythologus" (2 t., Berlin, 1828—29). Jego gramatykę wydał Groddeck w Wilnie 1817 r. Z tego skrócenia tłómaczył na polski Hryniewicz i wydał tamże 1823.

Büttneriaceae, rośliny, ob. Sterculiaceae.

Butucza, herb polski, znany tylko z nazwy.

Buturlin, starożytny ród szlachecki rosyjski, pochodzący od *Budzy*, przybyłego do Rosji w XIII w. z Siedmiogrodu.—**Buturlin** Dymitr, * 1790 r. w Petersburgu † 1849, senator i dyrektor bibljoteki cesarskiej w Petersburgu, ogłosił drukiem: „Relation de la campagne en Italie 1799" (Petersburg, 1810); „Tableau de la campagne de 1813 en Allemagne" (Paryż 1815); „Historja wtargnięcia Napoleona do Rosji" (Petersburg, 1820); „Historja wypraw wojennych Rosjan w XVIII wieku" (4 t., Petersburg, 1820) i „Historja burzliwych czasów w Rosji na początku XVII w." (2 t., 1839).

Buturlin Wasilij, † 1656 w Kijowie, w r. 1640 był stolnikiem cara Aleksego Michajłowicza. W r. 1655 w Białej Cerkwi połączył się z kozakami i odniósł zwycięztwo nad Polakami pod Słonigrodkiem i razem z Chmielnickim wziął okup od miasta Lwowa i Zamościa.

Buturlin Aleksander, syn Borysa, feldmarszałek, * 1694, † 1769, w r. 1720 należał do dworu Piotra I i z nim razem brał udział w wyprawach przeciwko Szwedom i Persom. Za Katarzyny I **B.** był szambelanem cesarzówny Elżbiety, za Piotra II został generał-majorem. W r. 1742 został senatorem, a zaraz potem generał-gubernatorem Moskwy. Dowodził w r. 1760 wojskiem podczas Siedmioletniej wojny po Sałtykowie. Piotr III w r. 1762 odwołał **B.** i mianował generał-gubernatorem Moskwy.

Buturlin S., pułkownik, wydał w Warszawie 1844 r. „Carte du théâtre de la guerre dans le pays Caucasien, l. Perse et l. Turquie asiatique en 1826—1829."

Buturlinówka, słoboda w gub. Woroneskiej, w pow. Bobrowskim, nad rz Osieredem, 22,000 m.; posiada gorzelnie, fabryki karuku i garbarnie.

Butuzja. Uroczystość obchodzona na wyspie Tenos, o której nic bliżej nie wiadomo; nazwa tylko wskazuje, że święcono tam woły.

Butwienie, rozkład ciał organicznych, następujący wskutek powolnego ich utleniania; odby-

Digitized by Google

wać się one przeto może jedynie przy dostępie powietrza, wymaga nadto wody i oznaczonej, pospolicie średniej, temperatury. Ostatecznemi utworami tego procesu są: woda i kwas węglany. Z ciał zawierających azot ten ostatni występuje sam, albo też jako amonjak. **B.** często uważa się za jednoznaczne z gniciem, pod tym ostatnim atoli wyrazem rozumieć należy rozkład istot organicznych bez dostępu tlenu. **B.** sprowadzają mikroby powietrzne czyli aeroby (ob. Bakterje), wymagające do utrzymania życia dostatecznego dopływu tlenu. W ogólnej ekonomji przyrody **B.**, zarówno jak i gnicie, uwalniając pierwiastki z jednych związków, umożebnia im wchodzenie w nowe, a tem samem ustala bezustanny obieg materji. (Ob. Gnicie i Fermentacja).

Butwiłł Daniel, pedagog i poeta jezuicki, rodem ze Żmujdzi, † 1682 r. w Nowogródku. Do zakonu wstąpił w r. 1600, rządził kolegjami w Wilnie i w Krożach. Był profesorem poezji i wymowy w akademji wileńskiej. Napisał „Oratio in laudem primorum decem patrum S. J." w dziele „Gratiae saeculares" wydanem w Wilnie 1640 r.

Butyl, C_4H_9 (*tetryl*), — węglowodór uważany za rodnik całego szeregu związków, stanowiących *grupę butylową*; w stanie wolnym jako C_8H_{18} wydzielony został przez Eisenstucka z nafty galicyjskiej, jest wtedy identyczny lub izomeryczny z kaprylowodorem (ob. Kapryl). Ze związków jego najważniejszy jest *alkohol butylowy*, $C_4H_{10}O = C_4H_9HO$, znajdujący się w olejku niedogonowym spirytusu, otrzymanego przez fermentację melasów buraczanych, i wydzielony być może z tej części olejku, która przechodzi między 105°—115° (Wurtz 1852). Jest to ciecz bezbarwna, c. wł. 0,803, zapach podobny do zapachu alkoholu amylowego, ale przyjemniejszy. Płonie jasnym płomieniem. Znane są też związki izomeryczne: alkohol butylowy drugorzędowy, alkohol izobutylowy i alkohol butylowy trzeciorzędowy (trójmetylkarbinol). *Eter butylowy* C_4H_9O z innemi rodnikami alkoholowemi lub kwasami wydaje etery (ob.) złożone, są one wogóle wonne i znajdują zastosowanie w perfumerji. Z amonjaków **B.** znamy tylko jeden *butyljak* $C_4H_9H.H.N$. W ogóle własności związków **B.** nie przedstawiają nic charakterystycznego, a zachowanie ich odpowiada zupełnie związkom etylu (ob.).

Butylen, C_4H_8, węglowodór dwuatomowy, otrzymany przez Luynes'a, w zwykłej temperaturze lotny, w niższej skrapla się na ciecz wrzącą przy 3°C. Z bromem tworzy związek bezpośrednio.

Butyljak, ob. Butyl.

Butylowy alkohol, ob. Butyl.

Butyrum, masło. W dawnej chemji nazwa związków miękkich, masistych, jak **B.** *antimonii, masło antymonowe*, chlorek antymonu, **B.** *zinci, m. cynkowe*, chlorek cynku.

Butyryl C_4H_7O, rodnik *kwasu masłowego* i ciał od niego pochodnych, jak *eterów masłowych, butyrynów, butyralu* i t. d. (ob. Masłowy kwas).

Butzau Jerzy Henryk, Meklemburczyk, hajduk króla Stanisława Augusta, który zginął 3 listopada 1771 r. w Warszawie, zasłaniając króla, w czasie porwania go przez konfederatów bar-

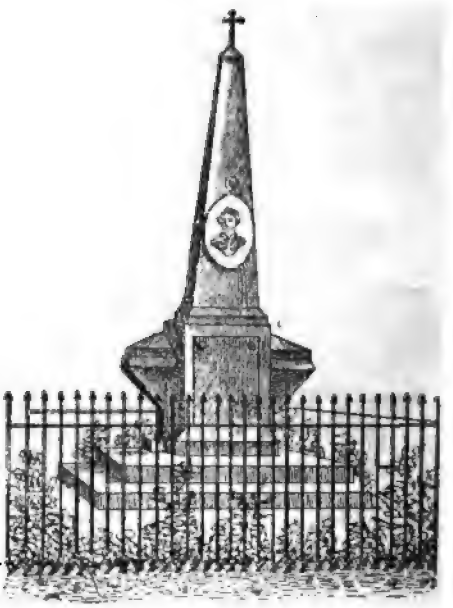

Pomnik Henryka Butzaua, na dziedzińcu szpitala Ewangelickiego w Warszawie.

skich. Wdzięczny król wniósł mu na cmentarzu ewangelickim (wówczas przy ulicy Leszno), okazały pomnik z kamienia piaskowego. Nagrobek ten znajduje się na dziedzińcu szpitala ewangelickiego, wzniesionego na dawniejszym cmentarzu. Por. pracę dra Antoniego J. o porwaniu króla.

Bützow, *Byców*, miasto w księstwie Meklemburgsko-Szwerynskiem, nad jeziorem t. n. i rzeką Wranawą, 5,589 m.. Istniało już 1224 r., wtedy w kraju zaludnionym przez Słowian. Od r. 1232 stanowiło własność biskupów szwerynskich, którzy rezydowali w tutejszym zamku. Jest tu piękny ratusz, starożytny kościół, gimnazjum realne, więzienie centralne, fabryki papieru. Od r. 1760 do 1780 był tu uniwersytet.

Butzura, herb polski, znany tylko z nazwy.

Buxbaum, botanik, ob. Bucksbaum.

Buxhövden ród niemiecki z Bremy. **B.** był jednym z pierwszych Krzyżowców, przybyłych do Inflant, którzy założyli Zakon Kawalerów Inflanckich czyli Mieczowych. *Albert v. Buxhövden*, kanonik bremeński, przybył w r. 1198, a w r. 1200 założył Rygę i był pierwszym biskupem ryskim. Od trzeciego brata Jana pochodzą hra-

Digitized by Google

biowie i szlachta tego nazwiska. **B.** Fiodor, syn Fiodora, generał rosyjski, * 1750, † 1811. W r. 1789 odznaczył się w wojnie ze Szwedami pod Rochensalm i mianowany generał-majorem. W r. 1793—94 działał w Polsce pod komendą Suworowa, jako komendant dywizji. Po szturmie Pragi był mianowany przez Suworowa komendantem Warszawy. W r. 1803 mianowany wojennym gubernatorem Rygi. W r. 1805 brał udział w bitwie pod Austerlitz. W r. 1806—7 dowodził korpusem. W wojnie ze Szwedami r. 1808 był naczelnym wodzem zmusił do poddania się Sweaborg i zajął całą Finlandję. W r. 1809 złożył dowództwo i osiadł w Estonji.

Buxhövden Fryderyk Wilhelm, hr., von, * w r. 1750 w Magnusvaal na wyspie Moon, generał rosyjski; walczył od 1770 r. przeciwko Turcji, Polsce i Francji. W r. 1805 w bitwie pod Austerlicem dowodził lewem skrzydłem, a w 1808 zdobył Finlandję, opuścił służbę 1809, † 1811.

Buxtehude, starożytne miasto w pruskiej regencji Stade, pow. Jork, nad rz. Este i przy drodze żel. Harburg—Kuxhaven, ożywiony handel i przemysł, 3,635 miesz.

Buxtehude Dietrich, organista niemiecki i kompozytor, * 1637, † 1707 roku. W r. 1668 objął posadę organisty przy kościele Panny Marji w Lubece i urządzał koncerty religijne „Abendmusiken," co rok w ciągu ostatnich pięciu niedziel przed Bożem Narodzeniem; na te koncerty zjeżdżali się muzycy z całych Niemiec. Z jego kompozycji niewiele doszło do naszych czasów. Opracowania chórałów i niektóre utwory organowe zostały wydane niedawno przez Dehna, Commera i Spitte. „Abendmusiken" były drukowane podobno w r. 1678—87.

Buxton, miasteczko w angielskiem hrabstwie Derby, nad rz. Wye, w pięknej dolinie gór Peaks; liczy 7,540 miesz. i sławne jest ze swoich gorących źródeł słonych i siarczanych. W pobliżu góra Diamond-Hill, obfituje w kwarc krystaliczny.

Buxton sir Tomasz Fowell, filantrop angielski, * 1786 r. w hrabstwie Norfolk, współwłaściciel wielkiego browaru w Londynie, obrał sobie za główny cel życia zniesienie handlu niewolnikami; w r. 1824 objął w izbie gmin kierunek rozpraw nad tą kwestją po Wilberforce (ob.) i zajmował się nią aż do r. 1840, w którym z tytułem baroneta opuścił zawód parlamentarny. Przed śmiercią, zaszłą 1845, widział szlachetnych swych usiłowań zbawienne skutki w osadach angielskich. Głównem jego dziełem jest „The African slave trade" (Lond., 1839). Pozostałe po nim pamiętniki wydał w Londynie 1848 (nowe wydanie 1872) syn jego **B.** Karol, * 1823 † 1871 r. znany w literaturze angielskiej jako współpracownik „Saturday Review" i „Cambridge Essays." Nadto napisał: „Slavery and freedom in the British West Indies" (Londyn, 1860) i „The ideas of the day on policy" (Londyn, 1868).

Buxtorf Jan, Starszy, profesor języka hebrajskiego w uniwersytecie bazylejskim, * 1564 r. w Westfalji, † 1629 r. w Bazylei. Był on pierwszym po Reuchlinie chrześcijaninem, zajmującym się uprawą języka hebrajskiego i starającym się go rozpowszechnić w uczonym świecie. Prowadził obszerną korespondencję w tym języku z uczonymi Żydami w Amsterdamie, Niemczech, Polsce i Konstantynopolu dla gruntowniejszego poznania jego ducha. Z licznych dzieł **B.** zasługują na uwagę: „Synagoga Judaica lat. redd. a Germberg" (Hanau, 1604); „Thes. gram. ling. sanctae hebr." (Bazylea, 1620); „Institutio epistolaris hebraica" (Bazylea, 1629), jest to zbiór listów okolicznościowych w hebr. jęz.; „Concordantiae Bibliorum hebraicae et chaldaicae" (Bazylea, 1632); „Lexicon chaldaicum, talmudicum et rabbinicum" (Bazylea, 1640).

Buxtorf Jan, syn poprz., * 1599, † 1664 r., pisał również wiele dzieł o języku hebrajskim, z których najważniejsze „Tractatus de punctis, vocalibus et accentis in libris vet. test. hebraica" (Bazylea, 1648) i „Concordantiae bibliorum hebraicorum" (Bazylea, 1632).

Buy *(Andrault de)* Franciszek, przybył z Francyi z Janem Kazimierzem, jako jego marszałek nadworny, następnie jako dowódca wojsk cudzoziemskiego autoramentu, zostających na żołdzie Rzeczypospolitej, otrzymał indygenat 1658 r. z przydomkiem Antonowicz (ob. Andrault de Buy, herb). Wskutek rozterek, panujących w Polsce, przeszedł do obozu kozackiego, gdzie dowodził piechotą i artylerją. Tu wyrzekł się obrządku łacińskiego, a chcąc się przypodobać Małorusinom, zmienił nazwisko z Antonowicza na Antonowskiego. Czytamy o tem w pamiętnikach Michała Iwanowicza Antonowskiego, zmarłego w pierwszej ćwierci w. b., podającego się za prawnuka Rozandy, córki hospodara wołoskiego Lupuła, wdowy po Tymoszku Chmielnickim, którą jakoby brat jego Juraś, zostawszy hetmanem, wydał za Iwana Antonowskiego około r. 1660. Synem ich był Piotr, pradziad autora „Pamiętników." Por. Antoni J. „Kobiety na dworze Czehryńskim" *(Bibljoteka Warszawska,* 1883, zeszyt wrześniowy).

Buys-Ballot (wym. *Bajs)* Krzysztof Henryk, meteorolog, * 1817 w Klötiagen w Zelandji, † 1890, kształcił się w Utrechcie, od r. 1847 był profesorem fizyki i matematyki tamże, od 1854 dyrektorem instytutu meteorologicznego, w r. 1887 przeszedł na emeryturę. Przyczynił się znacznie do rozwoju metody synoptycznej w meteorologji, t. j. zestawiania na kartach geograficznych współczesnego stanu w różnych punktach ziemi objawów meteorologicznych, jak ciśnienia atmosferycznego, temperatury, wilgotności, kierunku wiatrów, w celu wyprowadzania wniosków o stanie pogody w najbliższej przyszłości; obmyślił aeroklinoskop i sformułował prawo uza-

Digitized by Google

sadniające zależność kierunku wiatru od rozkładu ciśnienia atmosferycznego (ob. Wiatr i Cyklon). Ogłosił: „Schets eener Physiologie" (1849); „Changements périodiques de la température" (1847). Wydawał nadto roczniki instytutu meteorologicznego (40 t.), oraz „Archives Néerlandaises exactes et naturelles."

Buzań, odnoga rzeki Wołgi; odłącza się od tej rzeki o 45 klm. powyżej Astrachania, i złączywszy się z Achtubą, wpada do morza Kaspijskiego. Obfituje w sterlety.

Buzdygan (z tureck.), broń na drzewcu przeszło na metr długiem osadzona, formy podługowatej, ze stali damascenowanej. Broń tę nosili tylko rotmistrzowie, poruczniczy i chorążowie. **B.** żelazne o kilku piórach, jako znamiona lub godła wojskowe, nosili regimentarze i pułkownicy niższego stopnia.

Buzenval, zamek pod Paryżem w pobliżu Saint-Cloud, pamiętny stoczoną w d. 19 stycznia 1871 r. bitwą wojsk francuskich pod wodzą generała Trochu z Niemcami, w której legło 4,000 Francuzów. Francuzi, nie przełamawszy pierścienia oblegających, cofnąć się musieli pod osłonę swych fortyfikacji.

Buzeo, miasto, ob. Buseo.

Buziasz, miasteczko w komitacie Temeskim, 2,700 miesz., źródła i kąpiele mineralne (kwaśne żelaziste), znane już za czasów rzymkich pod nazwą *Centum putei*, a obecnie licznie nawiedzane.

Buzicowie, stary ród czeski znany już w XII w. 1) Jetrzych **B.** poległ w bohaterskiej walce przeciw Polakom na Szląsku w 1110 r. 2) Jerzy **B.**, marszałek króla Władysława w r. 1147 brał udział w wyprawie do Azji, gdzie został zabity. Ród ten miał kilka gałęzi, wygasł w XVI w.

Buzlai: 1) **B.** Blasius, stronnik Zygmunta Luksemburskiego, któremu towarzyszył w podróżach i był przez niego w r. 1415 podniesiony do stanu magnatów węgierskich. 2) **B.** Władysław, najwyższy łowczy króla Władysława Pogrobowca i przeciwnik Hunyadych, w. r. 1459 wykonał przysięgę wierności Maciejowi. 3) **B.** *Mojżesz de Gergelylak*, † 1526 r. hetman przy królu Władysławie II Jagielończyku, w r. 1518 mianowany był wielkim żupanem żupanji tolniańskiej. Majątek swój zapisał Dominikanom w Simontornyi.

Buzłuki, rodzaj łyżew, które się do nóg przywiązują, dla przejścia przez Bajkał po pierwszym lodzie.

Buzolić Stefan * 1830 w Zadrze, pisarz chorwacki, ksiądz. Był stałym współpracownikiem *Gazety Narodowej (Narodni List)* chorwackiej, w której drukował artykuły polityczne, tyczące się kwestji umysłowego i politycznego odrodzenia współziomków. Prócz tego wydał zbiorek wierszy p. t. „Bóg, rod i svet" (1871), a także tłómaczenia poetów francuskich, niemieckich i włoskich.

Buzot Franciszek Mikołaj Leonard, * 1760 r., znakomity adwokat w Evreux, wybrany na deputowanego do stanów generalnych, następnie do zgromadzenia narodowego, 1789 r. był jednym z najgorliwszych republikanów. Występując przeciw Robesbierre'owi, został uwięziony 1793 r., zdołał przecież uciec i chronił się po lasach departamentu Girondy, gdzie podobno od wilków został pożarty, r. 1794. Napisał „Mémoires sur la révolution française" wydane zostały przez Guadeta (Paryż, 1823 i 1866). Por. Dauban „Etude sur M-me Roland et son temps" (Paryż, 1864); Vatel „Charlotte de Corday et les Girondins" (1872).

Buzukowe jezioro w Syberji, często wspominane w dziejach zawojowania tego kraju przez Jermaka. Nazwa ta dzisiaj zapomniana; przypuszczają, że znajdowało się powyżej osady Tatmyckiej.

Buzułuk, rzeka w gub. Samarskiej, uchodząca do rz. Samary (lewego dopływu Wołgi), 170 klm. długa. *Buzułuk*, rzeka w Ziemi Wojska Dońskiego, uchodząca pod stanicą Ust-Buzułucką do Chopra (lewego dopływu Donu), 200 klm. ga. *Buzuluk* lub *Bozowluk*, rzeka uchodząca do dolnego Dniepru, poniżej Nikopolu, 70 klm. długa.

Buzułuk, miasto powiatowe w gub. Samarskiej, 14,471 miesz. Tu w r. 1775 generał Mansurow odparł oblegającego miasto Pugaczewa. Powiat *Buzułucki* obejmuje obszar 19,523 w. kw. i liczy 495,241 miesz.

Buzun, sól kuchenna, osiadająca na powierzchni ziemi w stepach około Aralu i morza Kaspijskiego.

Buzycy, ród czy pokolenie słowiańskie *(de tribu quae Buzici dicitur)*, z którego podług Dytmara Merseburskiego („Chronicon" wyd. Wagnera, str. 168), pochodzili hr. z *Witina* (Wettina), od których pochodzi dzisiejszy ród królewsko-saski.

Buzzard Bay, zatoka na amerykańskiem wybrzeżu oceanu Atlantyckiego w stanie Massachusetts, z przystanią Bedford.

Bużanie, Bożanie (później *Wołynianie*, t. j. Wołynianie), dawne nazwisko Słowian, osiadłych u źródeł rzeki Buga. Por. Szafarzyk „Starożytności."

Bużeński Hieronim, żupnik i burgrabia krakowski, mianowany został 1569 podskarbim koronnym, a 1578 kasztelanem sieradzkim, † 1596.

Bużeński Stanisław, herbu Poraj, dziekan warmiński, kanonik gnieźnieński i krakowski, * 1692 roku, był autorem kilku dzieł łacińskich, a mianowicie: „Vita Servi Dei B. Raphaelis Proszoviani etc." (Poznań, 1686). W rękopisie zostawił „Żywoty arcybiskupów gnieźnieńskich, prymasów Korony Polskiej i W. Ks. Litewskiego od Willibalda do Andrzeja Olszewskiego włącznie," przełożone przez Michała Bohusza Szyszkę (4 t., Wilno, 1852—60). Wydał także dzieło ks. Stanisława Reszki p. t. „Vita Stanislai Hosii" (Oliwa,

Digitized by Google

1690). Por. Korytkowski: „Prałaci i kanonicy katedry metr. gnieźnieńskiej“ (t. I, str. 114—119).

Bużyn, wieś w gub. Kijowskiej, pow. Czehryńskim, w bliskości Dniepru, pamiętna zwycięstwem, odniesionem 1678 r. przez ks. Romodanowskiego i hetmana małoruskiego Samojłowicza nad wielkim wezyrem Kara-Mustafą, skutkiem którego było zrzeczenie się Turcji roszczeń swoich do Ukrainy i pokój zawarty z Rosją.

Bużyna Ludwik, wyd. 1848 we Lwowie broszurę p. t.: „Przegląd gwardji na placu św. Jerzego.“

Bworana *(Borani)*, plemię murzyńskie ze szczepu Galla, żyjące nad rzeką Dzub; jedna ich część *(Ya)* zajmuje się hodowlą bydła, druga *(Yul)* rolnictwem, głównie wszakże żyją z łupiestwa.

Bybel.

Bybel v. *Bibel*, herb: W polu czerwonem, między rogami półksiężyca srebrnego, krzyż srebrny kawalerski, a nad tem dwie kosy końcami do góry, ostrzami ukośnie skrzyżowane. Nad hełmem korona.

Byblis, córka Mileta, zakochała się w swoim bracie Kaunosie i wreszcie wyznała mu swą miłość, a gdy on uciekł przed nią z ojczyzny, ona powiesiła się na dębie, a z łez jej powstał strumień **B.** Według innego podania, **B.** z rozpaczy chciała skoczyć ze skały w przepaść, ale powstrzymały ją Nimfy, i **B.** zmieniła się w Dryjadę. Mówią także, że to Kaunos zakochał się w siostrze, a nie mogąc zwalczyć namiętności, uciekł z kraju. Owidjusz w „Metamorfozach“ opowiada, jak **B.** błądzi po świecie, szukając brata, aż z wysilenia pada i we łzach w strumień się rozpływa. Rzeźbiarz francuski Suchet wykonał podług tego tematu fontannę z marmuru, nagrodzoną w Salonie paryskim w r. 1883.

Tablica kamienna w Byblos.

Byblos (po hebrajsku *Gebal*), starożytne miasto w Fenicji, pomiędzy Tripolis i Berytus, ze wspaniałą świątynią Adonisa; istniało pod rządem własnych królów aż do czasów Pompejusza.

Bychawa, przedtem miasteczko, dziś osada w gub. Lubelskiej, pow. Lubelskim, nad rzeką Bychawką, odległa od Lublina o mil 4. Odbyły się tutaj dwa synody kalwińskie w roku 1560, dnia 14 stycznia i 24 kwietnia. Liczy 1,600 m.

Bychowiec v. *Mogiła* odm., herb: W polu czarnem, w mogiłę białą, u góry i u dołu, utkwiony krzyż złoty. Nad hełmem w koronie siedzi lis między trąbami srebrnemi.

Bychowiec.

Bychowiec Józef Władysław, oficer i literat polski, * 1778 r. w Chmielnicy w powiecie Słonimskim, † 1845. Skończywszy uniwersytet wileński 1794 r., służył wojskowo, później udał się do Niemiec, gdzie zwiedzał uniwersytety we Frankfurcie nad Odrą, w Getyndze i Królewcu. Przełożył trzy dzieła Kanta na język polski: „Wyobrażenie do historji powszechnej we względzie kosmopolitycznym“ (Królewiec, 1832); „Do pokoju wiecznego“ (1796); „Spór filozofji z teologją, prawoznawstwem i medycyną.“ W r. 1806 wszedł do wojska francuskiego i służył w niem do 1809. W 1810, pracując w Warszawie w ministerjum sprawiedliwości, zajmował się przekładem „Procedury cywilnej i motywów do kodeksu Napoleona“ (5 t.). W r. 1812 był znowu adjutantem przy Muracie, królu neapolitańskim. Nareszcie osiadł w Wilnie i wydał „Obraz niniejszego społecznego stanu Europy“ (tłóm. z Brosego, Warszawa, 1816); „Słówko o filozofji“ (tamże, 1818); „Rzut oka na Rosję pod względem historyczno-statystycznym, politycznym, moralnym, naukowym i estetycznym“ (Warszawa, 1817); „List do ks. Pradta, arcybiskupa mechlińskiego, z powodu rękopisu z wyspy św Heleny“ (Warszawa, 1818); „Galerja obrazów życia ludzkiego czyli charaktery,“ przez Waszyngtona Irvinga (4 t., Wilno, 1818); „Wiadomość i prawidła dla młodzieży, bez doświadczenia na świat wychodzącej“ (wyjątek z dzieł Kampego, Wilno, 1818); „Dobroć i dowcip kobiet w miłości“ (tłóm. z Lafontena, Wilno, 1820); „Rady dla dobrej matki“ (Wilno, 1829); „Pomysły do filozofji dziejów rodu ludzkiego“ (tłóm. z Herdera, 3 t., Wilno, 1838); „Sztuka zapobiegania chorobom,“ z przydaniem rozprawy filozoficznej o mocy umysłu przez Kanta.

Bychowski v. *Zadora* odm., herb: W polu srebrnem lwia głowa czerwona. Nad hełmem, nad 3 piórami koguciemi, gwiazda złota 6-promienna. Labry czerwone, podbite złotem.

Bychowski.

Digitized by Google

Bychów. 1) **B.** *Stary*, miasto powiat. w gub. Mohylowskiej nad Dnieprem, odległe od Mohylowa o 58 wiorst. Są tu trzy cerkwie, jeden kościół katolicki i bóżnica. Założone przez króla Zygmunta III r. 1590. Prowadzi handel zbożem, drzewem, konopiami, lnem i miodem, wyrabia rogoże i maty i liczy 6,354 miesz. *Powiat* **B.** obejmuje przestrzeń 4,105 w. kw. i liczy 125,585 m. 2) **B.** *Nowy*, miasteczko w pow. Bychowskim, gub. Mohylowskiej, o 3 mile od **B**-a Starego, ma 6,000 miesz.

Bycza skała, jedna z jaskiń w okolicy na północ od Berna, w Morawji. Są tu pieczary przeszło 60 stóp wysokie i liczne krużganki do 500 stóp długie. Znaleziono tu wykopaliska z różnych epok.

Byczańskie starostwo, w województwie Mińskiem, pow. Rzeczyckim. (Obecnie gub. Mińska, pow. Rzeczycki).

Byczek, ryba, ob. Głowacz.

Byczek, w języku orylów drążek, używany do przymocowywania krótszych sztuk drzewa do dłuższych, ażeby krótsze się nie zatapiały.

Byczewski, właściwie **Byczek** Paweł Wojciech, * 1790 r. we wsi Rosku, w W. Ks. Poznańskiem, † 1866 w Warszawie. W r. 1807 wstąpił do wojska Księstwa Warszawskiego; w r. 1816 przeniesiony w stopniu porucznika do komisji wojny, a 1832 do komisji przych. i skarbu. Jako emeryt (od r. 1843) oddał się studjom języka hebrajskiego i przetłómaczył cały „Stary Testament“ (rękopis w bibl. kolegjum ewan.-reform. warsz.), wydał zaś drukiem „Psalmy Dawida, przełożone dosłownie i t. d.“ (Warszawa, 1854). Wykonał także przekład „Nowego Testamentu“ przy pomocy różnych przekładów w językach: łacińskim, włoskim, francuskim i niemieckim, które to języki znał dokładnie. (Rękopis w tejże bibljotece). Nadto ogłosił „Psalmy, przełożone dosłownie z osnowy języka hebrajskiego“ (Warszawa, 1854).

Byczkow Atanazy, archeolog i bibljograf rosyjski, * 1818 w Finlandji, kształcił się w Moskwie i tu za rozprawę „O wlijanii wnieszniej prirody na narod i gosudarstwo,“ dostał srebrny medal. Od r. 1854 redaguje *Roczniki* komisji archeologicznej, której jest członkiem. Od r. 1882 jest dyrektorem cesarskiej bibljoteki w Petersburgu. W r. 1866 został członkiem zwyczajnym petersburskiej akademji nauk. Wydał „Słownik białoruski“ Notowicza i „Słownik bibljograficzny“ Strojewa, swoją oryginalną pracę „Opisanije cerkowno-sławianskich i russkich rukopisnych sbornikow w Imperatorskoj publ. bibliotekie“ (Petersburg, 1882).

Byczkowski, malarz warszawski, z drugiej połowy XVIII w., uczeń Tombarego i Brenny, a później Bellotiego. Robił arabeski, kwiaty i malował alfresco. Niektóre jego obrazy olejne zdobiły korytarze klasztoru oo. Kapucynów warszawskich. W r. 1815 żył jeszcze. Por. „Kalendarz domowy“ E. Gałęzowskiego, na rok 1832 (Warszawa, str. 27).

Byczkowski Tytus, malarz polski, uczeń Rustema w Wilnie; w późnym już wieku rozpoczął gruntowną naukę malarstwa w akademji w Monachjum w roku 1836. Za powrotem do Drezna, gdzie poprzednio przebywał, wyjechał 1842 roku do Wenecji i tam w następnym roku życie sobie odebrał w 1843 roku. Celniejsze jego obrazy są: „Druidki, wróżące straszną przyszłość;“ „Święta Wiktorja, zbierająca jałmużnę dla ubogich;“ „Żniwiarz szwajcarski, ostrzący kosę;“ „Dziewczyna z potłuczonym dzbankiem przed druciarzem;“ „Muzyk, strojący wiolonczelę.“

Byczyna, także *Bycin*, a w starych dokumentach *Picin* (Pitschen), miasteczko na Szląsku Pruskim w regencji Opolskiej; 3,000 miesz.; pamiętne bitwą stoczoną tutaj 24 stycznia 1588 r. przez Jana Zamojskiego z pretendentem do korony polskiej po śmierci króla Stefana, arcyksięciem austrjackim Maksymiljanem, który, na głowę tu pobity, wzięty został do niewoli.

Bydant I, v. *Gordon I*, herb: W polu błękitnem pas poprzeczny w szachownicę czarno-srebrną, nad nim dwie, a pod nim jedna głowa dzicza

Bydant I.

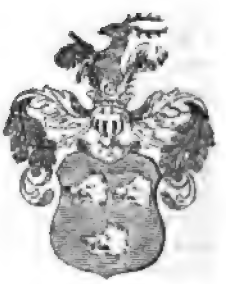

Bydant II.

złota. U szczytu głowa jelenia z szyją.—**B.** II, v. *Gordon II:* W polu błękitnem trzy złote głowy dzicze. U szczytu między dwoma piórami strusiemi, błękitnem i złotem, pół jelenia.—**B.** III, v. *Gordon III:* W polu błękitnem pas poprzeczny w szachownicę czarno-srebrną, nad nim dwie, pod

Bydant III.

Bydant IV.

Digitized by Google

nim jedna złota głowa dzicza. U szczytu złota głowa dzicza. Labry błękitne, podbite złotem.— **B.** IV, v. *Gordon IV:* Na tarczy, przedzielonej pasem czarnym, w polu górnem błękitnem—trzy złote głowy dzicze, w dolnem srebrnem—dwa pasy czarne ukośnie skrzyżowane, w tych skrzyżowaniach po 6-promiennej gwieździe, w 4-em dolnem półksiężyc. Labry błękitne, podbite srebrem. — **B.** V., v. *Gordon V:* Na tarczy 4-dzielnej, w polu I błękitnem trzy złote głowy dzicze, w II złotem trzy czerwone lwie głowy, w III złotem — w czerwonej, w lilje zdobnej trójkątnej obwódce, trzy półksiężyce czerwone, w IV błękitnem — 5 róż białych. — **B.** VI, v. *Gordon VI:* Na tarczy 4-dzielnej w polach I i IV czerwonych—trzy 6-promienne gwiazdy złote, w II i III błękitnych—złota głowa dzicza.

Bydant V.

Bydant VI.

Bydgoska kasztelanja, jedna z najstarszych, istniała już w końcu XII wieku, położona w województwie Inowrocławskiem; ostatnim kasztelanem był Ignacy Zakrzewski, starosta radziejowski, mianowany 1792.

Bydgoski kanał, w W. Ks. Poznańskiem, wykopany w latach 1773—4 przez Fryderyka II, łączy rzekę Noteć z Brdą, a tem samem port gdański ze szczecińskim i poczyna się w samem m. Bydgoszczy.

Bydgoski okrąg regencyjny, stanowiący północną część W. Ks. Poznańskiego, graniczy na północ z Prusami zachodniemi, na wschód z Królestwem Polskiem, na zachód z Brandeburgją, na południe z regencją Poznańską, obejmuje 11,450 klm. kw., z ludnością 655,500 mesz. Dzieli się na 14 powiatów: Bydgoski miejski, Bydgoski wiejski, Chodzieski, Czarnkowski, Gnieźnieński, Inowrocławski, Mogilnicki, Szubiński, Wągrowiecki, Wyrzyski, Witkowski, Wieleński, Strzelnieński i Żniński.

Bydgoskie starostwo *grodowe* mieściło się w województwie Inowrocławskiem, powiecie Bydgoskim. W r. 1765 podług lustracji składało się z miast Bydgoszczy i Fordona, oraz wsi: Ołorów, Łęgnów, Makowiska, Szyszkówka, Działy, Zimnowoda, Małe i Wielkie Bartodzieje, Wielkie i Małe Kapuściska, Grodztwo, Bielice, Prątka, Drzewianowo, Zielonka, Wielka i Mała Dąbrowa, Łochowo, Nowa erekcja, Chwała Bogu, Łochowiec, Nowa wieś, Lesice, Krosna, Łazyń, Dębinka, Blusdorf, Bielawy, Brzoza, Fordonek, Ujście, Optawiec, Pieczysk, Stary zamek, Stryczek i Mała Nowa wieś. W tymże roku posiadał to starostwo Ignacy Gałęcki, opłacając z niego kwarty złp. 3,000. Po pierwszym rozbiorze Rzeczypospolitej przeszło pod panowanie pruskie.

Bydgoszcz lub **Bydgoszcza** *(Bromberg)*, miasto niegdyś w województw. Inowrocławskiem, obecnie stolica okręgu regencyjnego i powiatu Bydgoskiego; pamiętne zaprzysiężeniem i podpisaniem 6 listopada 1657 r. uciążliwego dla Polski welawskiego traktatu. Obecnie liczy 46,500 m., w tem czwarta część Polaków. Ma gimnazjum, szkołę realną, seminarjum nauczycielskie, zakład dla ociemniałych i kilka szkół niższych, 2 klasztory, liczne fabryki i znaczny handel. **B.** jest węzłem dróg żelaznych do Warszawy, Berlina, Gdańska i Inowrocławia.

Bydgoszczy Jakób (z), Dominikanin, znakomity teolog XV w., na którego żądanie zdaniem Radymińskiego i A. Bzowskiego, w r. 1450 akademja krakowska przyjęła i wcieliła do swego grona Dominikanów, posiadających wyższe stopnie naukowe. Wiszniewski zauważył, że w liście członków akademji, spisanej r. 1441, znajdują się już nazwiska Dominikanów. Zatem **B.** w r. 1450 prawdopodobnie starał się o potwierdzenie dawniejszych przywilejów.

Bydło, ogólna nazwa ras wołu, u Belkego nazwa całego rzędu zwierząt przeżuwających, ob. Wół.

Bydżowski Paweł, * na początku XVI wieku w Bydżowie, teolog rz.-katol. Pisał bardzo wiele przeciwko wszelkim zmianom kościelnym, a mianowicie przeciwko Braciom Czeskim.

Bydżowski *z Aventinu* **Maciej,** * 1520 w Nowym Bydżowie, † 1590 roku, od r. 1545 do 1558 prof. uniwers. praskiego, potem senator miasta Pragi. Odznaczał się znajomością literatury klasycznej, praw i ustaw krajowych, oraz wielką czynnością w sprawach kraju i za to wysoce ceniony przez Ferdynanda I. Był opiekunem ojczystego piśmiennictwa i oświaty, jak o tem świadczy M. D. z Welesławina w przedmowie do dzieła „Historia politica."

Bydżowski, zwany *Bydżovinus*, z Florentina Marek, * 1540, † 1612 r. prymas miasta Nowego Bydżowa, od r. 1569 prof. uniwersytetu praskiego, ostatnio rektor (1602). Z pism jego ocalały: „Żywot cesarza Maksymiljana II" (Praga, 1589) i „Przibiehy za cisarze Rudolfa II" i t. d. (1575 do 1599).

Bydżowski Jerzy, Kezeliua, pisarz czeski, * 1576, † 1654, napisał „Kronikę miasta Bolesław Mlada."

Bydżów nowy, niem. *Neubidschow*, miasto okręgowe w Czechach północno-wschodnich, nad rz. Cydliną (prawym dopływem Elby), 7,300 m.

Byk, v, *Bykul*, dopływ Dniestru, długości 130 klm. Nad nim leży stolica Besarabji, Kiszyniów.

Byk, ob. Wół.

Byk *(Taurus)*, gwiazdozbiór zwierzyńcowy na półkuli północnej nieba, leży na południe względem Perseusza i Woźnicy, na północ względem Erydanu i Orjona; zawiera 121 gwiazd widzialnych okiem nieuzbrojonem, z których: 1 pierwszej

Digitized by Google

(Aldebaran czyli *Oko byka)*, 1 drugiej *(Natik)*, 3 trzeciej, 4 czwartej wielkości. Grupa gwiazd w głowie **B.** zwana jest *Hyadami*, inna grupa na karku stanowi *Plejady*, u ludu zwane *Babami*. Z powodu poprzedzania punktów równonocnych znak *Byka* ♉ przypada w gwiazdozbiorze Barana; przez znak ten przechodzi słońce w drugim miesiącu wiosny. Gwiazdozbiór **B.** widziany jest na niebie w miesiącach zimowych, w lecie bowiem przypada na niebie za dnia.

Byk, grubsza sztuka browarki, mająca 20—30 cali w cieńszym końcu. **B.** zowią też stos drzewa niełupanego, przeznaczonego do wypalenia na węgle, stąd *bykiem tlić* znaczy w węglarstwie sposób palenia węgli z okrągłych, niełupanych kloców drzewa; postępowanie to prowadzi za sobą stratę węgla.

Bykow Mikołaj, syn Dymitra, bogaty mieszczanin petersburski, dobroczyńca szkół rosyjskich, * 1812, † 1884. Zebrał wiele dzieł sztuki i urządził w domu swoim na Wasiljewskim Ostrowie „Galerję malarską szkoły rosyjskiej." Za zasługi oddane sztuce został członkiem honorowym akademji sztuk pięknych w Petersburgu.

Bykowski Stanisław (z Kosowa), herbu Gryf, * 1540, † 1624; kasztelan konarsko-sieradzki, a 1596 łęczycki, wyznaczany był przez sejmy do rozmaitych ważniejszych posług obywatelskich, w których zawsze okazywał się mężem zdolnym i prawym. W r. 1587 wysłany był do Maksymiljana austrjackiego z oświadczeniem, że szlachta nie zgadza się na obiór jego, za co go arcyksiążę uwięził i dopiero za wdaniem się Jana Zamojskiego uwolnił, w 1593 towarzyszył Zygmuntowi III w podróży do Sztokholmu, a w 1620 był deputowanym od króla do rady wojennej przy hetmanach.

Bykowski Ignacy, porucznik wojsk rosyjskich, z końca XVIII i początku XIX w., długo przebywający w domu Czartoryskich, osiadł na starość w okolicach Polesia i stamtąd zasilał *Dziennik Wileński*, oraz przełożył wiele utworów literackich, z których ważniejsze są: „Mścisław," tragedja w 5 aktach, przekład z Sumarokowa (Warszawa, 1788); „Nanina, czyli uprzedzenie zwyciężone," komedja (z Woltera, w 3 akt., Wilno, 1799); „Fonros i Adelajda," powieść sabaudzka (Warszawa, 1799); „Kościół sławy," poemat oryginalny (Wilno, 1799); „Wenera z piany morskiej rodząca się," wiersz oryginalny, w operze 2-aktowej (Wilno, 1808). Wszystkich jego przekładów, po większej części z francuskiego jest 25.

Bykowski Piotr Jaksa, literat, * 1823 na Podolu, † 1889 w Warszawie; kształcił się w uniwersytecie kijowskim (do 1843), w 1858 zarządzał sceną w Kamieńcu Podolskim, w r. 1866 zamieszkał w Warszawie. Ogłosił: „Urodzenie" dramat w 3 aktach (Poznań, 1860); „Pamiętniki włóczęgi" (1872); „Jelowiczowie Bukojemscy" (1876); „Trzy epizody z życia dawnego szlacheckiego" (1879); „Chorągwie Kmitów" (1880); „Faktor hetmański" (1881); „Mulik, niehistoryczny hetman Ukrainy" (1882); „Sądy podkomorskie" (1882); „Szlachetczyzna" (1883); „Słoboda" (1883); „Lepsze dobre imię niźli maście drogie" (1883); nowy ciąg „Pamiętników włóczęgi" (1884); „Dwór królewski w Grodnie" (1884); „Czeczotka" (1885); „Memorjalik palestranta trybunalskiego" (1885); „Ostatni sejmik województwa bracławskiego" (1885); „Teresa Rusanowska" (1885); „Konkurenci kasztelanki" (1886); „Glinkowie" (1887); „Ostatni czumak," „Pojedynek," „Justka," „Beniowski," „Jaśni" (1889); „Nomina sunt odiosa" powieść (Odesa, 1872); „Sejmikowicze" (Warszawa, 1876); „Skarby prababki" (2 t., 1873); „Syn znajdy" (2 t., Lwów, 1875). Życiorys i portret **B.** pomieszczony w *Tygod. Illustr.* z r. 1889 (t. 1, str. 359). Był nadto spółpracownikiem pism warszawskich, w których zamieszczał wiele prac, głównie szkiców powieściowych humorystycznych.

Bykowski Piotr Jaksa.

Bykowskij Mikołaj Michajłowicz, malarz historyczny rosyjski. Do najlepszych jego obrazów należą: „Scena rodzinna z XVII wieku," „Wdowa," „Scena z życia rodzinnego artysty z wieku XVII."

Byków walka, narodowa rozrywka Hiszpanów, do której występują zwykle trzy rodzaje zapaśników: 1) *Pikador*, konno, w dawnym stroju hiszpańskim, zbrojny twardym pancerzem i bardzo długą dzidą, zadający pierwsze, lekkie rany zwierzęciu; 2) *Chulos* albo *banderilleros*, piesi szermierz, odziany w różnobarwne wstęgi, drażniący wołu wszelkiemi środkami aż do wściekłości, i nareszcie 3) *Matador*, ubrany biało i uzbrojony dzirytem, który ostatnie ciosy zadaje bykowi.

Bylandt-Rheidt Artur Maksymiljan Adrjan, minister wojny austrjacki, * 1821, † 1891 w Wiedniu, brał udział w wojnach: węgierskiej, włoskiej, pruskiej, od 1870 generał-major, od r. 1874 wice-marszałek polny, a od 1876 minister wojny; na tem stanowisku wprowadził działa nowego systemu, zorganizował i powiększył armję; w 1888 podał się do dymisji i został dożywotnim członkiem izby panów.

Bylica *(Artemisia)*, rodzaj roślin z rodziny złożonych, z podrodziny *rurkokwiatowych*, odznaczający się koszyczkami kilku lub wielokwiatowemi, z których promieniowe są żeńskie, środkowe zaś obupłciowe; siarnoszki przewrotnie jajowate, z małym krążkiem szczytowym, bez puchu. Obejmuje zioła i krzewy, rozrzucone po całej ziemi; jedne z nich są lekarskie, inne stanowią przyprawy kuchenne. Ważniejsze gatunki są: **B.** *glu-*

Digitized by Google

pich (A. dracunculus), dawniej zwana *zielem pieczystem, torhunem i draganikiem*, a pospolicie *estragonem*, rośnie dziko w Azji północnej, a uprawianą jest w całej Europie, przyjemnego po roztarciu zapachu i smaku podobnego do anyżu, używa się do octu zwanego estragonowym. **B.** *piołun (A. absinthium)* odznacza się niezwykłą goryczą, pochodzącą od istoty wyciągowej (absyntyny), działa rozgrzewająco, w medycynie używa się przy słabem trawieniu. **B.** *polna (A. arvensis)*, ziele trwałe, nagie, z kwiatkami blado-żółtemi z czerwonym brzegiem, rośnie przy drogach i miedzach w całej Europie. **B.** *pomorska (A. maritima)*, ziele trwałe, całe pokryta śnieżną pilśnią, z kwiatkami środkowemi żółtemi, rośnie na brzegach morza Baltyckiego i Śródziemnego. Oprócz tych, są jeszcze gatunki: **B.** *szwajcarska (A. vallesiaca)*, **B.** *boże drzewko (A. abrothanum)*, wyróżniająca się liśćmi, podzielonemi na bardzo cienkie, prawie włoskowate wcięcia, **B.** *roczna (A. annua)*, **B.** *chińska (A. chinensis)*, **B.** *glistnik (A. contra)*, dawniej zwana piołunem glistnym, gliśnikiem i cytwarem; **B.** *pospolita (A. vulgaris)*, zwana *bylnikiem*, której włókna korzeniowe używane są w medycynie przeciw padaczce. O użyciu **B.** w czasie Sobótki, ob. Sobótka.

Bylica, a kwiat.

Bylicki Franciszek, literat, * 1846 w Krakowie, uniwersytet ukończył w Berlinie, następnie został profesorem gimnazjum w Krakowie. Napisał: „Charakter i rządy Marka Aureljusza" (Kraków, 1877); „Antoni Rubinsztejn" (studjum, 1879); „Stanisław Moniuszko" (studjum, 1880); „Ryszard Wagner" (studjum, 1887); „Szkice: Esipow, d'Albert, Bülow, Teresina Tua, Aleksander Michałowski, Bianca Bianchi, Materna" (1888); „Podróż po oceanie Lodowatym, odbyta w r. 1887" (Warszawa, w *Biesiadzie Literackiej*, 1887—8).

Bylina (wyraz rosyjski, znaczący to, co było, „byłość"), jest to nazwa wielkoruskich pieśni bohaterskich, opiewających zdarzenia historyczne. **B.** dzielą się zwykle na kilka cyklów: opiewające dzieje bohaterów starszych, dalej poświęcone bohaterom kijowskim czyli młodszym, i te, w których występują bohaterowie nowogrodzcy. Do ważniejszych zbiorów bylin należą: Kirszy Danilowa „Drewnija ruskija stichotworenia" (1804—18 i 74); Kirejewskiego dziesięć serji wydanych w Moskwie (1860—1867); Hilferdinga wydane przez Hiltebrandta p. t.: „Onežskija byliny" (Petersburg, 1873), Chałańskiego (1885), Kostomarow, Barsow, Rybnikow i Jekimenko (1878). O **B.** pisali studja Aksakow, Busłajew, Majkow, Stasow, Miller, Wiesiełowskij, Rozow, Jagics, Rambeau, Zdanow, Chałańskij i inni.

Bylnik, Bylica pospolita, ob. Bylica.

Byng, Jerzy, wice-hrabia Torrington, admirał angielski, * 1663, † 1733; zasłużył się w hiszpańskiej wojnie sukcesyjnej 1703, szczególnie przy zdobyciu Gibraltaru (1704). Przeszkodziwszy zamachom Karola XII na Anglję i admirała Alberoniego na Sycylję i Neapol, mianowany został parem i szefem admiralicji 1727.

Byng Jan, syn poprzed., * 1704, również admirał angielski, wysłany był 1756 do Minorki, celem wygnania Francuzów, którzy tu wylądowali; gdy atoli w bitwie morskiej z mniejszym co do liczby nieprzyjacielem cofnął się haniebnie, stawiony został przed sąd wojenny i wskutek zapadłego wyroku rozstrzelany 1757 r. Por. „Defence as presented by Byng and read in te court" (Londyn, 1758); Ch. Fearne „Trial of Byng" (Londyn, 1756); Pajol „Les guerres sous Louis XV, la Prise de Mahon" (t. 6, Paryż, 1888).

Byngowskie fabryki żelazne, huty w gubernji Permskiej, nad rz. Cyngą i Nejwą, założone w 1718 przez Demidowa, eksploatowane były do 1873 r.

Byr Robert, pseudonim Karola Emeryka Roberta von Bayer, * 1835 w Bregencji, powieściopisarz niemiecki. Z lepszych jego powieści są: „Kantonnierungsbilder" (Praga, 1860); „Oesterreichische Garnisonen" (Hamburg, 1865); „Nomaden" (Lipsk, 1872); „Sesam" (1881); „Andor" (1883). Na język polski przetłómaczony jest „Andor" (Warszawa, 1885).

Byrgius Justus, właściwie *Joost Bürgi*, * 1552 w Lichtensteig w Szwajcarji, † 1632, pierwotnie nadworny zegarmistrz landgrafa heskiego Wilhelma IV, a od 1604 cesarza Rudolfa II, powrócił 1622 do Kasselu. Znany jest jako wynalazca instrumentu tryangulacyjnego i jako konstruktor globusa niebieskiego, na którym gwiazdy według własnych dostrzeżeń oznaczył. Niezależnie od Nepera wynalazł logarytmy i ułożył „Arithmetische und geometrische Progress-Tabulen" (1620). Por. Wolf „Johannes Kepler und Joost Bürgi" (1872).

Byrład lub **Berład**, miasto w Mołdawji, nad rz. t. n., dopływem Seretu, jest głównem miastem pow. Byrładskiego, ma 30,000 miesz. i prowadzi dość rozległy handel; posiada gimnazjum, seminarjum nauczycielskie i teatr.

Byrom Jan, lekarz, poeta i stenograf angielski, * 1691, † 1763; zasłużył się głównie udoskonaleniem systemu stenografji, którą wykładał w Londynie i Cambridge; założył pierwsze Towarzystwo stenograficzne w Anglji. Jego „The universal english Shorthand" wyszło po raz pierwszy w r. 1767, a poezje w 1773 r.

Byron Jan, admirał angielski, * 1722 w Newstead-Abbey, w hrabstwie Nottingham, † 1786 w Londynie; z familji szlacheckiej, sięgającej

Digitized by Google

czasów Wilhelma Zdobywcy, której naczelnik 1643 otrzymał tytuł lorda **B.** *de Rochdale*, odbył z Ansonem 1740 podróż na około świata. Po rozbiciu okrętu 1741 na brzegach Patagonji, pojmany przez Indjan, trzymany był w niewoli do 1745, w którym to roku powrócił do Europy. Będąc komandorem flotyli, odznaczył się w wojnie przeciwko Francji. W latach 1764—66 podczas nowej podróży naokoło świata, odkrył kilka wysp pomniejszych na oceanie Południowym. Mianowany admirałem, otrzymał podczas wojny amerykańskiej dowództwo w Indjach Zachodnich. Podróże i doznane w nich wypadki opisał w dziełach: „Narrative of John Byron" (Londyn, 1848) i „Voyage round the World" (Londyn, 1767). Podróż jego na około kuli ziemskiej w latach 1764, 65 i 66 w 2-ch tomach wyszła w Warszawie 1805 w „Wyborze Podróży."

Byron Jerzy Noel-Gordon, lord, wnuk poprz., największy po Szekspirze poeta angielski i najgenjalniejszy ze wszystkich poetów XIX w.; *1788 w Londynie, † 1824, syn kapitana, awanturnika i marnotrawcy, * 1791; pierwsze lata przepędził z matką (z domu Gordon), kobietą wykształconą, ale nienormalną, w romantycznych okolicach górzystej Szkocji. Otrzymawszy po śmierci stryjecznego dziada (1798) jego majątek i godności, przeniósł się do rodzinnego zamku Newstead-Abbey. Wychował się pod nadzorem opiekuna, hr. Carlisle. W szkole (w Harrow) 1801 okazywał mało pilności, ale już błyskał talentem. W 1803 r. przypada nieszczęśliwa jego miłość dla Marji Chaworth, która silnie na umysł **B.** wywarła wrażenie. W r. 1805 udał się na uniwersytet w Cambridge, gdzie wydał 1-y zbiór swoich poezji „Hours of Idleness;" (1807), surowo skrytykowany w *Edinburgh Review*, **B.** odpowiedział na to satyrą „English bards and Scotch reviewers," w której piorunującym dowcipem chłostał ówczesne literackie stosunki Wielkiej Brytanji. W r. 1809 wszedł do izby wyższej, ale gdy mowy młodego lorda chłodno przyjmowano, wrócił do rodzinnego zamku, gdzie w wesołem towarzystwie poetycznie zmysłowo-roskoszne prowadził życie, co i majątek i zdrowie jego rujnowało. Latem 1809 r. przedsięwziął podróż po Hiszpanji, Portugalji, Azji Mniejszej, gdzie przepłynął Helespont, do Grecji. W r. 1811 wróciwszy do Anglji, ogłosił dwie pierwsze pieśni „Childe Harold's Pilgrimage" (1812, napisane w podróży); potem ukazały się epickie poematy: „The Giaur," „The Bride of Abydos," „The Corsair," „Lara," „Parisina," „The Siege of Corinth" i inne (1812—15). Znalazły one zasłużony rozgłos. Przeciwko bowiem fatalizmowi i indyferentyzmowi, które zapanowały nad znużoną wojennemi burzami Europą, wystąpił znowu potężny indywidualizm, kruszący z gigantyczną siłą podstawy istniejącego porządku, wyszydzający owoczesne stosunki, wyrywający spółczesnych z bezmyślnego ich spokoju. Zdumiona krytyka zamilkła, wyższe towarzystwa składały hołdy poecie, kobiety za nim szalały. W r. 1815 ożenił się z Anną Izabelą Milbank Noel, z którą jednak rozwiódł się 1816. Lady **B.** mimo próśb męża odjechała go z niewiadomych dotąd rzeczywiście powodów, zabrawszy córeczkę, Adę. Wypadek ten powszechną w Anglji ku **B.** rozbudził nienawiść. Oburzony poeta opuścił ojczyznę na zawsze 1816. Przez Belgję udał się do Szwajcarji, gdzie zaprzyjaźniwszy się z Shelley'em (ob.), bawił czas jakiś nad jeziorem Genewskiem. Tu i we Włoszech, dokąd następnie wyjechał, powstały (w latach 1816—18) dwie ostatnie pieśni „Childe Harold'a," dramatyczny poemat „Manfred," poetyczne powieści; „The Prisoner of Chillon," „Beppo," „Mazepa." W Wenecji 1819 zapoznał się z piękną hr. Teresą Guiccioli (z domu hr. Gamba), która umiała go przywiązać do siebie. Por. Rabbe „Les maîtresses authentiques de lord **B.**" (1870).

Byron Gordon Jerzy.

Następnie skutkiem prześladowań politycznych opuścił z hrabiną, jej bratem i ojcem Ravennę i udał się do Pizy 1821, a 1822 do Genui. Z Kefalonji 1824 wysłał na pomoc wybijającym się Grekom znaczne sumy i sam w sierpniu t. r. mimo słabości udał się do Missolunghi, gdzie wystawił brygadę Suljotów i 500 ludzi na własnym utrzymywał koszcie. Przyjęty z nieopisanym zapałem przez Greków, miał zamiar przedsięwziąć wyprawę przeciw Lepanto, gdy wtem zaskoczyła go febra i śmierć, zaszła 19 kwietnia 1824 r. w Missolunghi, nie pozwoliła mu dokończyć świętej służby w bohaterskiej obronie Grecji. Piotr Gamba przewiózł zwłoki przyjaciela do Anglji i pochował je w wiejskim kościele w Hucknallt pod Newstead-Abbey. Rodacy odmówili mu pomnika w Westminsterze. Oprócz dzieł wymienionych ogłosił **B.** jeszcze następujące: niedokończoną epopeję w 16 pieśniach: „Don Juan" (1821—23), dramatyczne poemata: „Marino Falieri," „Sardanapalus," „The two Foscari," „Cain," „Heaven and Earth" i „Werner," dalej „The Island, or Christian and his camerades" (1820—22) i poezje drobniejsze. Najznakomitszemi utworami **B.** są: „Manfred," por. Rötscher „Über **B.** Manfred" (1844), Anton „**B.** Manfred" (Erfurt, 1875); „Childe Harold" i „Don Juan," korona jego twórczości. Wpływ **B.** na nowoczesną poezję ma uniwersalne znaczenie. On pierwszy potężnemi dźwięki odźwierciedlił dysharmonję między naturą i życiem, co wzięły sobie za przedmiot późniejsze tłumy poetów. Nieuleczona boleść, zwątpienie, nienawiść ludzi, dowcip, żart, sarkazm, trująca satyra, złorzeczenie i szyderstwo piekielnym z jego utworów buchają ogniem; obok tego jaśnieje płomienna mi-

Digitized by Google

łość dla wszystkiego co piękne, wzniosłe, szlachetne a nieszczęśliwe. W bohaterach odźwierciedla zwykle samego siebie. W bohaterkach ucieleśnia rzewliwą, namiętną miłość. **B.** jest wielkim, prawdziwym naszych czasów poetą, bo jego utwory są ich wcieleniem, bo z tytaniczną siłą wypowiada to wszystko, co ludzkość udręcza. Prócz tego można go uważać za pierwszego prawdziwie współczesnego poetę, gdyż poezje jego nietylko tętnią życiem i prawdą, lecz treść ich opiera się na nowoczesnej zupełnie idei indywidualizmu. Najdokładniejsze wydanie dzieł **B.** „Poetical Works," tłómaczonych na wszystkie prawie żyjące języki, wyszło w 71 tom., Londyn, 1832—33. Autobiograficzne pamiętniki **B.** spalił, ze względu na autora, jego przyjaciel Moore. Por. Medwinn „Conversations of Lord **B.**" (Londyn, 1824); „Lord **B.** private Correspondence etc." (Londyn, 1824); Piotr Gamba „Narrative of Lord **B.** last journey to Greece" (Londyn, 1825); Leigh Hunt „Lord **B.** and some of his Contemporaries etc." (Londyn, 1828); Moore „Memoirs of the Life of Lord **B.**" (Londyn, 1829); Wedigen „Lord **B.** Einfluss auf die europ. Litteraturen der Neuzeit" (1884); Schmidt „**B.** im Lichte unserer Zeit" (Hamburg, 1888); R. B. W. Noel „Life of Lord **B.**" (1890); Durdik „Über **B.** Poesie und Charakter" (Praga, 1890); Dalois „Etudes morales et littéraires à propos de Lord **B.**" (Paryż, 1891); Eberty „Lord **B.**, eine Biographie" (Lipsk, 1862); Else „Lord **B.**" (Lipsk, 1870); Bleibtreu „Geschichte der engl. Litteratur;" Taine „Histoire de la littér. angl.," IV; Brandes „Główne prądy literatury europejskiej," IV. Beecher Stowe, znana autorka amerykańska, ogłosiła 1869 w *Macmillan Magazine* opowiadanie o powodach rozwodu **B.** Wykrycie to, hańbiące szlachetny charakter poety, jest bez żadnej uzasadnionej podstawy. Córka **B.** Augusta Ada wyszła za mąż 1835 za hr. Lovelace, † 1852. Po polsku oryginalnie pisali o **B.**: Spasowicz „Byron i niektórzy jego poprzednicy," Porębowicz, Ignacy Matuszewski „Lord Byron i wpływ jego na literaturę polską" (w zbiorze „Swoi i Obcy" 1898); „Byron po polsku" *Bibl. War.* (1896); Piotr Chmielowski „O przekładach utworów Byrona" (Wstęp do poematów, 1895); Zdziechowski „Byron i jego wiek" (Kraków, 1897); „Byron i literatury słowiańskie" (Kraków, 1898). Na język polski tłómaczyli **B.**: Ostrowski „Dziewica z Abydos" (1828), „Giaur" (1830); Mickiewicz „Giaur" (1834), „Pożegnanie Czajld Harolda" i „Sen Euthanasia" (1832); Baworowski (1-sza pieśń „Don Juana" 1863) i „Pielgrzymki Czajld Harolda" (1856); Odyniec „Korsarz," „Niebo i Ziemia" (1841), „Narzeczona z Abydos" (1838); „Mazepa" (1843); Kiciński „Oblężenie Koryntu" i „Korsarz" (1820); Dzierżykraj Morawski „Manfred," „Mazepa," „Oblężenie Koryntu," „Paryzyna," „Więzień Czyllonu" (1853); J. Korsak „Lara" (1838), „Więzień Czyllonu" (1832); M. Budzyński „Wędrówki Czajld Harolda;" M. Chodźko „Manfred," „Mazepa" (1820); Bojanowski „Manfred" (1835); Ant. Zawadzki „Żale Tassa," „Werner," „Narzeczona z Abydos," „Wyspa czyli Chrystjan i jego towarzysze" (1846); Ig. Szydłowski „Paryzyna," „Kalmar" i „Orla" (1834); Pajgert „Wyspa czyli Chrystjan" (1859), „Kain" (1868); Paszkowski „Manfred," „Kain" (1842); Krauze „Pielgrzymki Harolda" (w *Kłosach*, 1870) i „Sardanapal" (1871); E. Porębowicz „Don Juan" (1885); F. Jezierski „Marino Faliero," „Dwaj Foscarowie" (1888). „Poematа" 1895 (Zbiór tłómaczeń dawnych i nowych w „Bibl. Najcel. Utworów."); „Wędrówki Childe Harolda" przez Kasprowicza i wielu innych częściowo. Por. Estreicher „Bibljografja Polska" t. 1, str. 174.

Byron Henryk Jakób, dramaturg angielski, * 1834, † 1884; napisał kilkadziesiąt komedji i fars, z których „Our boys" (1880), wystawiona była 1,400 razy w teatrze Adelphi w Londynie. Cieszyły się również powodzeniem: „A fool and his money," „The light fantastic," „Daisy Farm," „Weak woman," „Fra Diavolo" (1858), „Cyrill's succes" (1868) i inne.

Byrsonima, *Obłoka*, rodzaj roślin z rodziny Malpighiaceae, drzewa i krzewy w Ameryce zwrotnikowej, o liściach pojedyńczych, przeciwległych i pięknych gronach kwiatowych. **B.** *verbascifolia*, w Brazylji i Guajanie, ma kwiaty żółte i jagody zielonawe, omszone, zawierające orzechy trójgraniaste. W medycynie używane jest drewno i kora, podobnie jak gatunku **B.** *spicata*; używają się też w garbarstwie i farbiarstwie.

Byssolit, toż co azbest.

Byssus *(Bisior)*, osobliwy utwór znajdujący się w muszlach wielu małż i składający się w wiązki nitek utworzonych z materji rogowej, rozmaitej siły i delikatności. Wiązka ta wychodzi na zewnątrz i służy mięczakom do przyczepiania się do przedmiotów podmorskich. Jest to utwór gruczołka, z którego wychodzącą materję kleistą zwierzę za pomocą nogi i znajdującego się w niej rowka przędzie nici, które nawet mogą odrastać po odcięciu. Najpiękniejsze i najdłuższe takie nici brunatne lub zielonawe przedstawia *Szołdra (Pinna)*, zwłaszcza *S. przednia (P. nobilis)*; przypominają one zupełnie jedwab i na Malcie, w Sycylji i Kalabrji przerabiane bywają na tkaniny, z których wyrabiają się rękawiczki, woreczki i t. p., ale z powodu rzadkości materjału są tylko przedmiotem ciekawości. Niektórych małż **B.** jest tak tęgi, że można go przecinać jedynie siekierą. Wątpliwem jest, czy **B.** starożytnych był tą samą materją; prawdopodobnie był to rodzaj bawełny, albo też pochodził

Małża i jej bysus.

Digitized by Google

z innej rośliny, dziś nieznanej (ob. Bisior), jak wykazał Réaumure. Inny rodzaj jedwabiu morskiego składa się z włókien, któremi rekiny przyczepiają torebki swe do roślin podwodnych; jest to substancja bardzo rzadka i stąd wysoko ceniona.—**B.** jest także rodzaj grzybów pleśniowatych, umieszczony przez niektórych wśród porostów, a utworzony po prostu z nitek gałęzistych, bardzo cienkich, rozwijających się w miejscach wilgotnych i ciemnych, jak na ścianach piwnic.

Bystrica, *Bystryca*, ob. Bystrzyca.

Bystrŏm Jan Mikołaj, znakomity i niezmiernie płodny rzeźbiarz szwedzki, * 1783 w Philippstad w Szwecji, † 1848; początkowo kupiec, od r. 1803 rzeźbiarz w Sztokholmie, odbywał kilkakrotne podróże do Rzymu 1810, nareszcie został profesorem akademji sztokholmskiej. Celniejsze jego dzieła są: „Pijana bachantka," „Kolosalne posągi marmurowe królów: Karola X, XI, XII i XIII, Gustawa Adolfa i Karola XIV," tudzież znaczna liczba mitologicznych i chrześcijańskich grup i figur, oraz piękna statua Lineusza dla uniwersytetu w Upsali. Najlepiej mu się udawały pełne świeżości i powabu postacie niewieście i dziecięce; figurom męskim zbywa na potędze charakterystyki. Utwory jego w ogóle, dalekie od efektownej naiwności, dyszące prawdziwem życiem, odznaczają się artystycznem ugrupowaniem i czystem, wzorowem wykonaniem.

Bystroń Jan, filolog polski, * 1860 w Datyniach Dolnych, w pow. Cieszyńskim na Szląsku; filologję studjował w uniwersytecie krakowskim i w Lipsku, poczem został nauczycielem gimnazjalnym w Krakowie. Liczne prace jego z dziedziny filologji słowiańskiej pomieszczane są w Sprawozd. komisji językowej akad. umiejętności w Krakowie i Pracach filologicznych warszawsk.; „Polskie podania ludowe, spokrewnione ze średniowieczną legendą o św. Grzegorzu" w *Wiśle* z r. 1888; życiorys Miklosicza w *Ateneum* z 1891; „Z Cieszyńskiego, szkic podróży po kraju rodzinnym" (1884) i in. W r. 1894 ogłosił w „Bibljotece pisarzów polskich, wydawanej przez Akademję umiejętności w Krakowie, „Historje rzymskie" (Gesta Romanorum).

Bystry Józef, kasztelan brzeski, rozpoczął swój zawód w pałestrze trybunału piotrkowskiego, z której za obrazę, wyrządzoną publicznie 1749 r. deputatowi płockiemu, przymuszony był ustąpić, a nawet osadzony został w wieży; uciekłszy, dostał się do podskarbiego Flemminga, a ten uczynił go generalnym komisarzem dóbr swoich. Tu zbogaciwszy się znacznie, przy protekcji Czartoryskich, za usługi oddane ich rodzinie, otrzymał starostwo butowskie, następnie za panowania już Stanisława Augusta został nadwornym łowczym litewskim, a 1769 r. kasztelanem brzeskim i na wszystkich sejmach wybierany był do rozmaitych ważnych posług obywatelskich. † 1783, zostawiwszy synowi swemu i córce, wydanej za Niepokojczyckiego, bardzo znaczny majątek. Obszerny życiorys **B.** podał J. Bartoszewicz w „Wieńcu" Jachowicza (t. 1).

Bystry Karol, pedagog, * 1792 w Podlaskiem, † 1861 w Warszawie, ukończywszy uniwersytet warszawski, był nauczycielem w Białej i rektorem szkół w Łęczycy; drukował „Nauki pomocnicze do historji" (1823); „Krytyka historyczna, czyli dochodzenie prawdy historycznej" (1827).

Bystrzanowski (hrabia).

Bystrzanowski, hrabia, v. *Stary koń* odm., herb: W polu czerwonem koń biały z czarnym popręgiem. Nad tarczą w koronie hrabiowskiej utkwiony topór srebrny. Nadany 1801 r. przez Franciszka II-go, potwierdzony w Królestwie Polskiem 1824 roku.

Bystrzonowski Wojciech, pedagog, Jezuita, od r. 1713, * 1699, † około 1780 r., ogłosił drukiem: „Polak, sensat w liście, w komplemencie polityk, humanista w dyskursie, w mowach statysta, na przykład dany szkolnej młodzi" (Wilno, 1732); „Honor Najświętszej Marji, historycznie wyrażony w opisaniu tajemnic początku i czci Swiąt Jej w każdym miesiącu i t. d. 1740. Przytem kalendarz osobliwy na rok 1741, po przestępnym pierwszy i t. d." (Kalisz). „Informacja matematyczna rozumnie ciekawego Polaka, świat cały, niebo i ziemię, co na nich jest ułatwiająca, do druku podana 1743" (Lublin); nadto „Elementa architektury domowej" (1749). (Por. Piotr Chmielowski w *Encyklopedji wychowawczej*, t. II, str. 396—402).

Bystrzonowski *Szafraniec*, Ludwik Tadeusz, hr., oficer i publicysta polski, * 1797 w Krakowie, † 1876 w Paryżu; syn Kazimierza, posła na Sejm Czteroletni, uczył się w uniwersytecie krakowskim, w roku 1831 z generałem Dembińskim udał się do Egiptu, kawaler legji honorowej za waleczność w Algierji 1839 r., gdzie otrzymał stopień majora jazdy, w r. 1853 wszedł do armji tureckiej pod nazwiskiem Arslan baszy, następnie zaliczony był do ambasady tureckiej w Paryżu, 1857 jako attaché wojskowy, które to obowiązki pełnił do 1872; wydał: „O Algierji" (3 t., Lipsk. 1846, to samo w Brukseli 1862 r., tylko tytuł nowy dodany); „Resumé des principes de la guerre" (Paryż, 1846); „Sur la Serbie dans les rapports européens avec la question d'Orient" (Paryż, 1845); „Notice sur la raiseau stratégique" (Paryż, 1849); „Rewolucja w Serbji" (Paryż, 1845); „Notice sur le genéral Gustave de Montebelli" (Paryż, 1877).

Bystrzyca, nazwa rzek: 1) Rzeka w Król. Polskiem, poczyna się pod wsią Sulowem w pow. Zamojskim gub. Lubelskiej i w pow. Lubelskim, pod wsią Spużynem, wpada z lewej strony do rzeki Wieprza, przepłynąwszy 70 klm. 2) Rzeka

Digitized by Google

również w Królestwie Polsk., wypływa z błot pod wsią Lisikierzem, w pow. Łukowskim gub. Lubelskiej, i w pow. Radzyńskim, pod wsią Tchórzewem, wpada do Tyśmienicy, a z nią do Wieprza, przepłynąwszy 95 klm. 3) Rzeka w Galicji, ma źródła w pow. Drohobyskim, pod wsią Bystrzycą, i uchodzi do Dniestru, pomiędzy wsiami Terszakowem a Kołodrubami, długości ma 75 klm. 4) Również prawy dopływ Dniestru, powstaje na stokach Karpat Lesistych; zwana jest *Jezupolską*, ponieważ poniżej Jezupola wpada do Dniestru, powstaje zaś z połączenia **B.** *Nadworniańskiej* z **B.** *Solotwińską*, z których pierwsza ma długości 86 klm., druga 77 klm.; łączą się na wysokości 239 m. nad p. m., i ubiegłszy razem 16 klm, wpadają do Dniestru na wysokości 213 m. nad p. m. 5) Dopływ Seretu, ma źródło w górach Rodneńskich, na granicy Węgier i Siedmiogrodu, i poniżej Bakowa wpada do Seretu, długości 268 klm. 6) **B.** *Siedmiogrodzka* wypływa z góry Bistricicara, przepływa obok m. Bystrzycy, stolicy komitatu Bystrzycko-Neszadzkiego, i pod Szeretfalwa wpada do rz. Sajo, a z nią razem do Szamosu Wielkiego; ogólna jej długość wynosi 102 klm. 7) **B.** *Kładzka*, na Szląsku Pruskim, wypływa z lasów pod wsią Grunwaldem na granicy Czech i Szląska i poniżej Kładzka wpada do Nissy szląskiej. 8) Lewy dopływ Morawy, uchodzi do niej pod Ołomuńcem, długości 38 klm. 9) Rzeka w Macedonji, grec. *Haliakmon*, ma źródła na wyniosłości Nereczka Planina i wpada do zatoki Salonickiej, przebiegłszy 285 klm. 10) Rzeka w gub. Witebskiej, poczyna się w bagnistych lasach pow. Orłowskiego, i upłynąwszy w. 125, wpada do Wiatki.

Bystrzyca, nazwa miast: 1) **B.** *(Bystryca)*, nad rzeką Wiljąw guberuji Wileńskiej, o 5½ mili od Wilna. Podług kronik, pierwotna stolica w. ks. litewskich, przed założeniem Trok i Wilna. 2) **B.**, niem. *Habelschwerdt*, m. powiatowe na Szląsku pruskim, w regencji Wrocławskiej, 6,000 miesz. 3) **B.** *nowa*, niem. *Neubistritz*, miasto powiatowe w Czechach południowych, w okręgu Neuhaus, 4.000 miesz. 4) **B.**, miasto powiatowe na Morawach, w okręgu Nowomiejskim *(Neustadt)*, 3,000 miesz. 5) **B.**, miasto powiatowe na Morawach w okręgu Holeszowskim, 6,000 miesz. 6) **B.** *wielka*, niem. *Gross Wisteritz*, miasto na Morawach w okręgu Ołomunieckim, nad rzeką Bystrzycą, 2,300 miesz. 7) *Bystrzyca Bańska*, starożytne i bogate miasto górnicze, zwane po madz. *Besztercze Banya*, po niem. *Neusohl* (łac. *Neosolium*), w Węgrzech, w komitacie Zwoleńskim, przy zlewie rzeczki t. n. z rzeką Hronem, w uroczem położeniu. Istniało już w r. 1255. Tu w roku 1620 Betlen obrany został królem; w r. 1640 poddało się Rakoczemu. Stolica biskupa rz.-kat. i seminarjum, gimnazjum, seminarjum ewangel. i inne szkoły, 6 kościołów rz.-katol. i 1 ewang., szpital, 7,500 miesz., prawie samych Słowaków (w połowie ewangelików wyzn. augsb.). Znakomity handel i przemysł fabr. Kopalnie wydają obecnie tylko miedź i rudę żelazną. W pobliżu są jaskinie z kośćmi niedźwiedzia przedpotopowego. Są i źródła mineralne kwaśne. 8) **B.** *Siedmiogrodzka*, węg. *Besztercze*, stolica komitatu Bistritz-Naszod (ob.). 9) **B.** nad Wagiem, węg. *Vag Besztercze*, miasto w komitacie Trenczyńskim, 2,500 miesz., Słowaków, trudniących się garncarstwem.

Bystrzycki Marcin, Jezuita, profesor prawa kanonicznego w akademji wileńskiej, napisał: „Geometrję gospodarską dla mierników," którą przyłączono do „Ekonomji gospodarskiej" Haura, wydanej w Warszawie 1757 roku.

Bystrzycki Jowin Fryderyk, astronom, * roku 1737 w dziedzicznej wsi Wypychach, † 1821, pobierał nauki w Drohiczynie i wstąpił do zgromadzenia Jezuitów 1758 r. Matematyki uczył się w Warszawie, następnie słuchał teologji w Wilnie i astronomji pod Poczobutem. Wróciwszy 1772 do Warszawy, nauczał w kolegjum jezuickiem matematyki. Po rozwiązaniu zakonu 1773 zostawał przy królu Stanisławie Auguście, jako astronom, i przewodniczył ówczesnej szkole geometrów, oraz uczył matematyki ks. Józefa Poniatowskiego. Po 12-letnim pobycie przy boku królewskim został archidjakonem katedry płockiej, kustoszem sandomierskiej, kanonikiem kolegjaty, a w końcu archikatedry warszawskiej i proboszczem w Stężycy. Rękopis jego dostrzeżeń meteorologicznych od r. 1779—1799 znajduje się w obserwatorjum warszawskiem.

Bystrzycki Bazyli, * 1739, † 1804 r., wstąpił 1760 r. do zgromadzenia Pijarów w Międzyrzecu, u których uczył retoryki i filozofji. Sekularyzowany 1784 r., otrzymał probostwo w Wereszczynie, djecezji chełmskiej. W roku 1769 wydał w Warszawie: „Geometrję albo łatwe sposoby wymierzania wysokości, długości i szerokości, z francuskiego na język polski przerobiona."

Bystrzycki Jan Gwalbert, profesor fizyki, * 1772 we wsi Buczynie na Wołyniu, † 1835 r.; wstąpił 1789 r. do zgromadzenia Pijarów, a 1794 przybył do Warszawy i tu do końca życia pozostał. Sprawując ciągle obowiązki nauczycielskie, wykładał historję, matematykę, fizykę i mineralogję aż do r. 1825. W roku 1803 został członkiem warszawskiego Towarzystwa przyjaciół nauk, od 1809—1823 był członkiem Towarzystwa do ksiąg elementarnych, od 1817—1822 r. rektorem kolegjum warszawskiego przy ulicy Długiej, a od 1825 do 1828 prowincjałem zgromadzenia. Jako nauczyciel, odznaczał się zdolnościami pedagogicznemi. Prace jego są: „Filozofja chemiczna czyli fundamentalne prawdy teraźniejszej chemji, przez A. Fourcroy," z franc. (Warszawa, 1808); „Fizyka dla szkół wydziałowych na klasę II i III" (Warszawa, 1820); po śmierci Józefa Osińskiego wydał drugi tom jego „Fizyki," prze-

Digitized by Google

robiony i pomnożony wielu odkryciami (Warszawa, 1813); „Rozprawa o fizyce," w programacie szkoły wojewódzkiej warszawskiej księży Pijarów na rok 1818; „O wzroście nauk fizycznych w Polsce" (w 12-tym tomie *Rocz. Towarz. Przyj. Nauk*); „O życiu i pismach księdza Przeczytańskiego" (tamże, tom 13); „Instrukcja o założeniu saletralni" (Warszawa, 1811). Zostawił też wiele prac w rękopisach.

Bystrzyckie starostwo *niegrodowe*. Leżało w województwie i powiecie Wileńskim, o pięć i pół mili od Wilna. Składało się z miasteczka Bystrzycy z przyległościami. W r. 1766 posiadał je Stanisław Brzostowski, marszałek konfederacji generalnej W. Ks. Lit., opłacając z niego kwarty złp. 1,785, gr. 22, a hyberny złp. 2,800. Konstytucją sejmową z r. 1768 na temże województwie ubezpieczono sumę złp. 200,000 z warunkiem, iż następny po Brzostowskim posiadacz tego starostwa miał ją w zupełności wypłacić spadkobiercom jego.

Bystrzykowa Michał (z), nazywany *Parisiensis*, doktor nauk wyzwolonych i teologji, z końca XV w., w akademji krakowskiej, był prof. filozofji scholastycznej, w roku 1513 rektorem tejże akademji. Umarł podobno w Paryżu. Z dzieł jego wyszły z druku: „Questiones Magistri Michaelis Parisiensis etc." (Kraków, 1507), oraz „Questiones veteris ac novae logicae etc." (Kraków, 1507)

Byszewski Arnold, generał za czasów Stanisława Augusta, służył za pokojowca u Józefa Puchały Cywińskiego, podczaszego poznańskiego, który go polecił ówczesnemu stolnikowi Wiel. Ks. Litewskiego. Pełniąc u niego obowiązki koniuszego, umiał sobie zjednać względy i zaufanie pana, który zostawszy królem, nie zapomniał o wiernym słudze. Jakoż Stanisław August mianował go od razu pułkownikiem, w r. 1775 generał-majorem, a 1790 roku generałem-lejtenantem i dowódcą dywizji wielkopolskiej. Będąc zawsze przy boku króla, którego prawdziwym był ulubieńcem, B. nigdy niczem się nie odznaczył, chyba tylko cnotą wdzięczności dla swego dobroczyńcy, w którego myśl całe kierował życie, pamiętając jednak zawsze i o własnej wygodzie. W wojnie z Targowiczanami dowodząc oddzielnym korpusem (5,000 ludzi), powolny rozkazom króla, zamiast walczyć, jak chcieli podkomendni, zawsze się cofał. Po abdykacji króla i podziale kraju, osiadł w dobrach żony swojej Katarzyny ze Skórzewskich, podkomorzanki poznańskiej i † 1800 r. w Komorzu pod Pyzdrami. Obszerny życiorys B. mieści się w dziele „Znakomici mężowie polscy w XVIII w." (t. II).

Byszów, *Byszew*, miasteczko w gub. i pow. Kijowskim, między rzekami Łupą i Lesienką, ma cerkiew, kościół katolicki i synagogę i liczy 3,000 miesz. Według podania, B. miał być niegdyś osadą grecką, później grodem warownym, w wojnach kozackich zniszczonym.

Byt, słowo oznaczające samo tylko istnienie. W terminologji filozoficznej oznacza istnienie *rzeczy samej w sobie* w różnicy od jej objawów, które podpadają pod nasze zmysły. Ob. Metafizyka.

Bytom Niższy *(Niederbeuthen)*, miasto w regencji Lignickiej nad Odrą, 4 mile od Głogowa. Obecnie liczy 3,271 miesz., posiada piękny zamek księcia Carolath-Beuthen, dwa kościoły, winnice i kopalnie węgla brunatnego.

Bytom Wyższy, po niem. Beuthen, miasto powiatowe na Szląsku, w regencji Opolskiej, w pobliżu rzeki Odry; o 4 klm. od granicy Król. Polskiego; 42,343 miesz.; pamiętne jest traktatem między Kazimierzem Jagielończykiem a Jerzym z Podiebradu, królem czeskim, zawartym 1460 r., tudzież ugodą w r. 1589 na polu między tem miastem a Będzinem. Bogactwa mineralne, zawarte w ogromnych pokładach wybornego węgla kamiennego, galmanu i rudy żelaznej, wywołały szybki wzrost górnictwa, hutnictwa i związanego z tem przemysłu i spowodowały rozwój miasta, tak, że dziś B. należy do najbogatszych i najważniejszych miast Szląska. B. jest miastem pięknie zabudowanem, oświetlonem gazem i bardzo ożywionem. Posiada 3 kościoły katolickie, zbór ewangelicki, synagogę, gimnazjum miejskie, dom sierot, wielki szpital, 2 banki, jest siedliskiem różnych władz powiatowych. Ludność przeważnie polska i katolicka; to też B. jest ogniskiem spraw polskich; wychodzą tu dwa pisma polskie i istnieje stowarzyszenie gospodarsko-ekonomiczne. Powiat B. obejmuje 126,61 klm. kw. i jest ogniskiem najważniejszej w całych Niemczech produkcji cynku, oraz wielce rozległego przemysłu żelaznego i węglowego. Powiat B. liczy przeszło 150,000 miesz.

Bytomskie księstwo (po niem. *Beuthen*), w Szląsku Górnym, znane już w roku 1289, gdy Władysław I Opolski rozdzielił kraj pomiędzy czterech synów, Kaźmierz II otrzymał Bytom i inne. W r. 1289 stało się lennictwem korony czeskiej. Około r. 1360 dostało się w części do dzielnicy Cieszyńskiej i Oleśnickiej. W r. 1476 zaś przeszło na Macieja Korwina, który dał je w zastaw Janowi z Żerocina. W podobny sposób dostało się księstwu Opolskiemu i margr. Brandeburskiemu. Od r. 1630 jest własnością hr. Henkel v. Donnersmarka. Obejmuje 14 m. kw. Roku 1741 miasto B. i kraj cały opanowały Prusy.

Bytońskie starostwo niegrodowe. Mieściło się w województwie Brzesko-Kujawskiem, w powiecie Radziejowskim. Powstało z oddzielenia pewnych dóbr z dawniejszego starostwa Radziejowskiego. Wedle lustracji z roku 1662 następujące posiadłości składały toż starostwo: wieś Bytoń z sołtysowstwem Złotowo, Bodzanowo z folw. Bieganowo z sołtysowstwem i wieś Śróżewo. W 1770 było w posiadaniu Barbary z Rudnickich

Digitized by Google

Gąsiorowskiej, kasztelanowej bydgoskiej, w roku jednak następnym wedle Voluminów Legum dzierżył je Wincenty Modliński, chorąży brzeski, opłacając z niego kwarty złp. 1,273 gr. 14, a hyberny złp. 213 gr. 15.

Bytów (niem. *Bütow*), miasto powiatowe na Pomorzu Zachodniem, w regencji Kōslin, 5,000 miesz., znakomity przemysł; **B.** jest jedną ze starożytnych osad słowiańskich na Pomorzu; w roku 1310 zdobyty przez Krzyżaków wraca do Polski r. 1466; w r. 1526 wypuszczony został w lenną dzierżawę książętom pomorskim.

Bytyń, jezioro w Wiel. Ks. Poznańskiem, powiecie Szamotulskim.

Byzancjum, ob. Bizancjum.

Byzanmaszt, *spis*, *szpir* lub *szwaja*, w marynarce trzeci maszt na tyle okrętu, mający 20 do 25 metrów wysokości.

Byzant, *Faustus Byzantyński*, historyk armeński (zwany *Puzanteran*), * w Konstantynopolu, żył w XI w., biskup Sbanthunu. Napisał „Historję Armenji," wydana 1730 w Konstantynopolu, a 1837 w Wiedniu.

Byzantyjscy pisarze, ob. Bizantyjscy pisarze.

Byzantyjska sztuka, ob. Bizantyjska sztuka.

Byzantyjskie cesarstwo, ob. Bizantyjskie cesarstwo.

Byzantynizm, ob. Bizantynizm.

Bzenec, po niem. *Bisenz*, starożytne miasto na Morawach, w pow Hradyskim, w okolicy malowniczej, przeszło 4,000 miesz., piękny kościół i okazały zamek. Pod miastem winnice, wydające najlepsze wino w tym kraju.

Bzicki Jędrzej, herbu Ciołek, mianowany był kasztelanem chełmskim w 1555, a na sejmie warszawskim 1557 przeznaczony został na posła do Turcji, celem wyjednania zatwierdzenia pięcioletniego rozejmu. Poselstwo to odbył pomyślnie, i wyjechawszy w miesiącu lipcu, we wrześniu już powrócił do kraju. Dalsze szczegóły jego życia nie są wiadome. W r. 1559 zasiadał na sejmie piotrkowskim. Pisał o **B.** Jan Kochanowski w swoich *Fraszkach*: „Nagrobek" (księga II).

Bzik, stan umysłowy, w którym brak zdrowego rozsądku, obok pretensji do rozumu i dowcipu, spostrzegać się daje. Wada ta, większe przybierając rozmiary, stoi na granicy chorób umysłowych.

Bzin, osada w gub. Radomskiej, pow. Konieckim, liczy 3,000 miesz. i posiada kopalnię rudy, hutę żelazną, wielki piec i dwie kuźnice. **B.** jest stacją węzłową kolei iwangrodzko-dąbrowskiej i linji idącej do Koluszek, w r. 1897 przemianowaną na *Skarżysko*; w **B.** zbiegają się również gościńce bite do Radomia, Kielc, Końskich i Zawichosta.

Bzowski, zwany *Bzovius*, Abraham, znakomity historyk kościelny, teolog i mówca; * 1567 roku w Proszowicach pod Miechowem, † 1637 w Rzymie; pobierał nauki w mieście rodzinnem, w Secyminie i w Krakowie. Wstąpił do Dominikanów i po wyświęceniu na kapłana udał się do Włoch, na dalsze studja. Po powrocie do kraju był nauczycielem teologji w Krakowie, potem sprawował różne klasztorne urzędy w Poznaniu, Płocku, Wrocławiu, Krakowie, a w Warszawie był pierwszym przeorem i założycielem kościoła księży Dominikanów na Nowem Mieście, od 1603—10. Wysyłany kilka razy w sprawach zgromadzenia swego do Rzymu, pozostał tam ostatecznie i z rozkazu papieża Urbana VIII pisał dalszy ciąg rozpoczętej historji kościelnej od t. XIII do XXI. Podejmowany kosztem papieża i hojnie za pracę wynagrodzony, uzbierał znaczne fundusze, które obracał dla dobra swego zakonu. Mąż ten ogromnej nauki, zostawił po sobie 33 dzieła w językach łacińskim i polskim, 20 rękopisów i wiele wierszy łacińskich i polskich. Celniejsze jego prace są: „Historiae Ecclesiasticae et Caes. Baronii... Annalibus aliorumque virorum illustrium Ecclesiasticis historicisque monumentis" (2 t., Romae, 1616). „Thaumaturgus Polonus" (Wenecja, 1606); „Historia inquisitionis haereticae pravitatis in orthodoxo regno Poloniae;" „De vita rebusque praeclarae gentis B. Ceslai Odrovonsii O. P. commentarius" (Cracoviae 1608, Vratislaviae 1703); 3 wyd. tamże 1862 przez kanon. Mosbacha i t. d. Oprócz wyżej wymienionych napisał jeszcze „Romanus Pontifex seu de praestantia, officio, autoritate, virtutibus i t. d." (Kolonja, 1619); „Silvester II Caesius Aquitanus Pont. Max. a calumniis vindicatus" (Rzym, 1629); „Paulus Borghesius P. O. M." (1624). Por. Ossolińskiego „Wiadomości historyczno-krytyczne" (1 tom, str. 1—114).

Bzura, lewy dopływ Wisły w Król. Polskiem, bierze początek w pow. Łódzkim, na wyżynie Zgierskiej, pod wsiami: Modrzewie, Moskule i Rodogoszcz, płynie od wschodu ku północy, potem zwraca się ku wschodowi i w powiecie Łowickim, pod wsią Kamionem, ubiegłszy 162 wiorsty, wpada do Wisły. Szerokość koryta **B.** wielce zmienna, średnio wynosi od 40 do 60 stóp, głębokość od 2 do 4 stóp.

Bzura, nazwisko herbu polskiego *Lis* (ob.).

Bżeduchowie, plemię góralskie (około 17,000 głów), zamieszkałe w przedgórzach Kaukazu, od strony Kubania, wpośród Abadzechów, Ademów i Szapsuchów.

Digitized by Google

C.

C, trzecia z kolei głoska alfabetu łacińskiego i większej części języków dziś żyjących, odpowiada pod względem miejsca głosce *g* w alfabetach fenickim i greckim. Rzymianie wymawiali pierwotnie *c* jak *g*, później dźwięk ten zmienił się w *k*; w językach nowszych, powstałych z łacińskiego, przed *a*, *o*, *u* brzmi *c* jak *k*; przed *e* i *i* we francuskim i angielskim jak *s*, w hiszpańskim i włoskim jak *cz*; w niemieckim nasze *c*, będąc zastąpione przez *z*, używa się tylko w wyrazach obcych, a we właściwych niemieckich w połączeniu z *k*; *ch* we włoskim wymawia się jak *k*, we francuskim jak *sz*, w hiszpańskim lub angielskim jak *cz*, w niemieckim brzmi jako aspirowany dźwięk gardłowy. W języku polskim jest spółgłoską *miękką syczącą mocną* i zawsze właściwe zachowuje brzmienie. Powstaje ze zmiękczenia zębowej twardej spółgłoski *t* (przed dwugłoskami jotowemi) lub gardłowej *k* (przed *i* w deklinacji i *e* pierwotnem także w deklinacji). Oprócz *c* mamy jeszcze dwie miękkie spółgłoski: *cz*, która powstaje ze zmiękczenia *k* (przed dwugłoskami jotowemi, *e* rodzimem i miękkiem *ę*, we wszystkich razach, tudzież przed *i* oraz *e*, zastępczem tylko w słowotworzie i konjugacji) i *ć*, które powstaje z *t* (przed miękkiemi samogłoskami: *i*, *e*, *ę*); jeżeli *ć* stoi przed spółgłoską lub na końcu wyrazu, to na oznaczenie jej miękkości kładziemy nad nią kreseczkę (´), jeżeli zaś przed samogłoską, to się w tym celu stawia *i*.—W muzyce *C* uważa się za podstawę czyli ton zasadniczy systematu tonowego, pierwszy ton gamy czyli skali; francuskie *ut*; oznacza ono także klucz nutowy, dla niższej części tonów systemu tonowego, czyli klucz basowy; nadto, na początku kompozycji muzycznej, znaczy takt czterowierciowy czyli cały, przekreślone zaś z góry na dół takt dwuwierciowy. Jako skrócenie *c* ma różne znaczenia: u dawnych Rzymian na tablicach głosowania w sprawach kryminalnych, *c* znaczyło: *condemno*, to jest skazuję, potępiam (dlatego Cicero nazywał je *Litera tristis*); *C* w rzymskich napisach, rękopisach i t. p. = *Caesar*, *Casius*, *Claudius* lub *Consul*, *Censor*, *Comitia* i t. d. *C* jako liczba rzymska wyrażało sto (centum), *CC*—200, *CCC*—300, *CCCC* albo *CD* oznaczało 400; *XC*—90. Odwrócone z poprzedzającem *I*, t. j. *IↃ*, znaczyło to samo co *D* czyli 500; *CIↃ*—1,000, $\overline{\text{C}}$ z linijką nad niem poziomą 100,000, dwa C z taką nad niemi linijką — 200,000 i t. d. Ↄ odwrócone = *Caja* lub = *Semis* pół asa; w księgach handlowych *C* znaczy niekiedy kapitał, kurant, konto i t. d.; *C* na monetach francuskich oznacza ich pochodzenie z menniey w Loo, na austrjackich z Pragi, na pruskich z Klewe. Przy podawaniu temperatury *C* oznacza podziałkę termometru stustopniową, czyli Celsjusza. W chemji *C* symbol węgla, *Ca* wapnia, *Cd* kadmu, *Ce* ceru, *Cl* chloru, *Co* kobaltu, *Cr* chromu, *Cs* cezu, *Cu* miedzi. Przy użyciu miar metrycznych znaczy *cg*—centygram, *cl*—centylitr, *cm*—centymetr, C. wł. — ciężar właściwy. *CGS* — centymetr, gram, sekunda; układ miar *CGS*—układ miar bezwzględny, ob. Bezwzględny.

Ca, skrócenie *circa*, około, blizko.

Caacati, stolica departamentu t. im. w argentyńskiej prowincji Corrientes, ożywiony handel nierogacizną, wódką, tytuniem; 8,000 mieszk.

Cabacal, rzeka w stanie Matto-Grosso w Brazylji, uchodząca do Paragwaju; przepływa przez lasy, w których obficie rośnie roślina Ipecacuana, stanowiąca ważny przedmiot handlu.

Cabagan, miasto na wyspie Luzon, należącej do grupy wysp Filipińskich, liczy 12,000 mieszkańców.

Cabal lub *Cabala*, tak zwano ministerjum angielskie od inicjałów 5-iu nazwisk: *Clifford*, *Arlington*, *Buckingham*, *Ashley* (Anthony Cooper, lord) i *Lauderdale*; złożony z tych inicjałów wyraz **C.** oznaczał intrygę, przewrotność, kabały. Ministerjum to rządziło od r. 1669 do 1673 za Karola II Stuarta, przekupując członków parlamentu dla swoich osobistych celów, mianowicie zmierzających ku wzmocnieniu katolicyzmu, ku nadaniu królowi władzy absolutnej, ku przymierzu z Francją przeciw Holandji. Najwybitniejszym jego członkiem był Anthony Ashley Cooper, obdarzony r. 1672 tytułem lorda Schaftesbury. Por. Macaulay „History of England;" Ranke „Englische Geschichte im XVI and XVII Jahrhundert" (Lipsk, 1877—79).

Cabal, * 1779 w Buga, † 1816; był generałem kolumbijskim w czasie wojny o niepodległość, w r. 1816 walczył w Nowej Grenadzie. Dostał się do niewoli w bitwie pod Antilla del Tambo i ska-

Digitized by Google

zany na rozstrzelanie przez hiszpańskiego dowódcę, generała Morillo.

Cabaletta, w muzyce włoskiej krótki pomysł w ruchu żywym, jakby perjodycznie powracający. Zdarza się często ku końcowi arji w coraz żywszem tempie, rozmaicie urabiany czyli wargowany.

Caballero Fernan, pseudonim autorki *Cecylji de Arrom*, z rodziny niemieckiej Böhl von Faber, * 1797 w Morges w Szwajcarji, † 1877 w Sewili, Dwukrotnie była zamężna w Hiszpanji. Od r. 1849 ogłaszała w feljetonie pisma *España* mnóstwo nowel, osnuwanych na obyczajach ludu andaluzyjskiego, które to prace postawiły ją w rzędzie najznakomitszych romansopisarzów hiszpańskich. Z pism jej, wydanych pod ogólnym tytułem: „Obras completas" (13 t., Madryt, 1860—82), celniejsze są: „La Gaviota;" „Una en Otra;" „La Familia de Alvaredo" (tłómaczona na polski przez J. Miłkowskiego, Warszawa, 1868); „Simon Verde;" „Elia;" „Clemencia" (tłómaczył na polski Ajo, Lwów, 1869); „Lagrimas;" „Un verano en Bornos." Literatura hiszpańska zawdzięcza jej także pierwszy zbiór ludowych podań i pieśni, które ogłosiła p. t.: „Cuentos y poesias populares andaluces" (Sewilla, 1859). Z pism jej pośmiertnych wyszły: „Cuentos adivinos, orationes y refranes populares é infantiles" (1877); „Cuadros de costumbres" (1878) i „Ultimas producciones" (1878).

Caballero don Firmin, członek kortezów hiszpańskich, * 1800 w Barajos-de-Melo, w prowincji Cuença, † 1876 w Madrycie; wybrany za Estatuto-real do izby prokuratorów (deputowanych), należał jawnie do opozycji, a później do stronnictwa Mendizabal i konstytucji z r. 1812. W r. 1838 obrany członkiem rady prowincjonalnej Madrytu, wywierał znakomity wpływ na średnie klasy narodu. Z licznych pism jego historycznych i statystycznych celniejsze są: „Fisonomia natural y politica de los diputados à cortes en 1834, 5, 6" (Madryt, 1836); „El gobierno y las cortes del estutate, materiales para su historia" (1837) i „Manual geografico-administrativo de la monarquia española" (1844).

Caballero Bernardino, generał i prezydent rzeczypospolitej Paragwajskiej, * 1831; podczas wojny z Brazylją 1868 i 1869 odznaczył się w wielu bitwach, 1871 był ministrem wojny i jeździł z misją do Europy, 1880 obrany prezydentem rzeczypospolitej Paragwajskiej, pozostawał na tem stanowisku do r. 1885. Por. Rio-Branco w „Gr. Enc. fr." Lamirault'a.

Caban, owca wołoska, z wełną długą, szorstką, ogonem trójgraniastym, szerokim, ważącym około 10 funtów. — *Czubanem* nazywają czasem roślejsze woły, jak np. podolskie.

Caban Andrzej, pisarz i patrjota słowieński, * 1813 w Selcach, † 1860, proboszcz w Komiatyczach, za swą działalność patrjotyczną przez Węgrów z probostwa wydalony 1848 r., ale po roku wrócił. Pisał do czasopism, wydał przekład „Prostonarodni vychovoslovi" (1847).

Caban, miara ryżu na Filipinach=98,28 litra, dla pszenicy=150, dla kakao=83, dla kawy=52 funtom kastylskim.

Cabanel Aleksander, malarz francuski, * 1823 w Montpellier, † 1889 w Paryżu. Jako uczeń Picot'a, w pierwszych swych obrazach treści religijnej hołdował kierunkowi klasycznemu. Później zarzucił ten rodzaj i oddał się wyłącznie przedmiotom, obchodzącym bliżej dzisiejsze społeczeństwo. Najlepszym jego utworem jest „Poeta florencki" z r. 1861, następnie „Pogrzeb Mojżesza" (1852); „Św. Ludwik" (1855); „Aglaja" (1857); „Wdowa po zakrystjanie;" „Raj utracony:" „Zgon Franceski Rimini;" „Faun i Nimfa" (1861); „Narodziny Wenery" (1863). C. jest przeważnie malarzem rodzajowym, jednakże nie w guście niderlandzkim, lecz z charakterem przeważnie historycznym. Jako portrecista, celuje więcej w postaciach niewieścich, aniżeli męskich; od r. 1864 był profesorem w nowo zorganizowanej szkole sztuk pięknych w Paryżu i członkiem instytutu. Por. Meyer's „Künstl. Lexicon."

Cabanis Piotr Jan Jerzy, lekarz i filozof, * r. 1757 w Cosnac, † 1808. W młodości był sekretarzem pewnego magnata polskiego w Warszawie, od r. 1775 poświęcił się medycynie i jako lekarz osiadł w Auteuil, gdzie dokończył rozpoczętego poprzednio tłómaczenia „Iljady." Był namiętnym stronnikiem rewolucji, wielbicielem zwłaszcza Mirabeau, który na jego ręku skonał i którego chorobę opisał. Podczas teroryzmu żył w odosobnieniu, następnie był profesorem kliniki w Paryżu, członkiem instytutu, rady pięciuset i senatu zachowawczego. Podał zasady organizacji szkół lekarskich, które są dotąd jej podstawą. Głównem jego dziełem jest „Traité du physique et du moral de l'homme" (1802). Zbiór zupełny dzieł jego wyszedł w Paryżu 1813—5. Pierwiastek życia (dusza), według niego, jest to substancja, łącząca pierwiastki organów i przy śmierci od nich się oddziela.

Cabanis Jan Ludwik, ornitolog, * 1816 w Berlinie. W r. 1839—41 podróżował po Karolinie, skąd sprowadził bogate zbiory; w r. 1849 został kustoszem działu ornitologicznego w muzeum zoologicznem berlińskiem. Prace jego dały podstawę do układu naturalnego w ornitologji, który opracował głównie w „Museum Heineanum" (4 t., 1855—73). W r. 1853 założył „Journal für Ornithologie;" w r. 1886 został sekretarzem nowo-założonego towarzystwa ornitologicznego berlińskiego.

Cabantous Ludwik Piotr Franciszek, * 1812 w Limoges, † 1872 w Aix. W r. 1841 został profesorem prawa administracyjnego w Dijon, a od roku 1843 w Aix. Najlepszem jego dziełem jest „Repetitions écrites sur le droit administratif,"

Digitized by Google

wydane ostatnio przez profesora J. Liégois w Nancy r. 1881. Por. „La grande enc.“ (str. 576).

Cabarrus Franciszek, hrabia, minister i poseł hiszpański, * 1752 w Bajonnie, † 1810 w Sewili. Był pierwotnie mydlarzem, odznaczył się za panowania Karola III wielkim talentem finansowym i był mianowany 1782 dyrektorem otworzonego przez siebie banku rządowego. Pod Karolem IV popadł w niełaskę i był uwięziony; w r. 1795 uniewinniony, nagrodzony tytułem hrabiego, został bankierem nadwornym, dyrektorem generalnym dróg i kanałów i głównym intendentem fabryk królewskich. Książę pokoju, chcąc się go pozbyć z Madrytu, używał go do rozmaitych poselstw, ale Ferdynand VII odwołał go napowrót i mianował ministrem skarbu, który to urząd sprawował i za rządów Józefa Bonapartego. Praca jego p. t.: „Cartas sobre la felicitad publica“ drukowaną była po jego śmierci w r. 1813 i miała kilka wydań. Por. Lafuente „Historia de España“ (t. XXI); Baumgarten „Geschichte Spaniens zur Zeit der französischen Revolution“ w „Gr. Enc. fr.“ Lamirault'a.

Cabasson Wilhelm Alfons, malarz i rytownik francuski, * 1814, † 1884; wykonał: „Nawrócenie Roberta Djabła“(1841), „Chrystus zmarły“ (1849), „Żniwo na brzegu rzeki“ (1859), „Św. Ludwik w niewoli“ (1864), „Powrót Napoleona z wyspy Elby“ (1866), „Dante i Wirgiljusz w piekle“ (1870), „Wspomnienie Normandji“ (1882) i inne. W r. 1878 otrzymał order Legji honorowej.

Cabat Ludwik Mikołaj, malarz francuski, * r. 1812, † 1893; od r. 1877 do 1885 był dyrektorem akademji francuskiej w Rzymie, od 1867 członkiem Instytutu. Wykonał wiele pejzażów z okolic Paryża, a za „Karczmę w Montsouris“ (1835) nagrodzony został medalem. Z innych prac jego ważniejsze: „Ogród Beaujon,“ „Wilcza jama,“ „Droga przez dolinę Narni“ (1838), „Młody Tobjasz,“ „Dobry Samarytanin“ (1840), „Uczniowie z Emaus“ (1851), „Poranek,“ „Zmierzch,“ „Wieczór“ i wiele innych.

Cabatuan, miasto na wyspie Luzon, należącej do grupy wysp Filipińskich, liczy 20,000 mieszk.

Cabazilas Nilus, arcybiskup saloniccki, żył w XIV w. Napisał w duchu nieprzyjaznym kościołowi rzymsko-katolickiemu „O przyczynie odszczepieństwa pomiędzy kościołami łacińskim i greckim,“ oraz „O prymacie papieskim“ (po grecku w Londynie, a 1544 w Bazylei, w przekładzie zaś łacińskim r. 1595 w Lejdzie).

Cabecilla, nazwa dowódców wojsk powstańczych w Hiszpanji i w Ameryce południowej.

Cabestan także **Cabestaing** Wilhelm, de, sławny trubadur prowansalski z XII wieku, żył jeszcze w r. 1212; koniuszy Małgorzaty, żony Rajmunda, hrabiego de Castel Roussillon, znany z tragicznie zakończonej miłości dla swojej pani. Rajmund bowiem, odkrywszy tajemne stosunki żony swojej z młodym i nadobnym poetą, zdradziecko zamordował go i serce jego kazał przygotować na stół Małgorzaty, pod postacią potrawy. Uwiadomiona później Małgorzata o tem, co zaszło, wyskoczyła z wysokiego balkonu i zabiła się, a krewni jej i Cobestang'a, po uwięzieniu Rajmunda z rozkazu króla Aragonji, Alfonsa II, z ziemią zrównali zamek i spustoszyli jego posiadłości. Pięć jego utworów mieści się w 2 tomie dzieła: „Choix de poésies originales des Troubadours,“ wydanego przez Raynouard'a, który podał i życiorys poety, i Hüffera (Berlin, 1869). Por. Beschnitt „Die Biographie des Trobadors C. und ihr. histor. Wert“ (Marburg, 1879).

Cabet Stefan, komunista paryski, * 1788 w Dijon, gdzie był adwokatem, † 1856 w St. Louis w stanie Missouri; miał udział w rozmaitych tajnych towarzystwach w Paryżu i był członkiem najwyższego komitetu Karbonarów. Po rewolucji Lipcowej przez krótki przeciąg czasu prokurator generalny na Korsyce, 1831 wszedł do izby jako deputowany i zasiadał na krańcowej lewicy. W skutek przewinienia względem prasy, uszedł z kraju i przebywał w Londynie 1834—39 i tu napisał: „Histoire populaire de la révolution française de 1789 à 1830“ (4 t., Paryż, 1840) w duchu radykalnym. Dziełom: „Voyage en Icarie, roman philosophique et social“ (Paryż, 1842—48) i nowym kierunkiem pisma tygodniowego *Populaire*, poróżnił się z radykalistami i ze znakomitszymi komunistami. Rewolucja Lutowa nie spełniła jego życzeń i nadziei; po walce czerwcowej 1848, popłynął z 44 swymi stronnikami do Texas, a gdy wyprawa ta nie powiodła się, następnie do Nauvoo, w stanie Illinois, gdzie z 400 zwolennikami swych zasad założył kolonję komunistyczną. W r. 1849 niektórzy z jego współtowarzyszów, niezadowoleni z jego despotycznych rządów, oskarżyli go o oszustwo, ale wyrok zapadły, po powrocie do Francji, został unieważniony. Po ostatnim zamachu stanu Napoleona III, wyjechał powtórnie do Texas, ale był przymuszony uciekać stamtąd, z założonej bowiem przez siebie kolonji został ze swymi 180 stronnikami wydalony. Ci ostatni po śmierci C. założyli nową kolonję w Cheltenham; istniała ona tylko do r. 1864. Tymczasem kolonja pierwotna z Nauvoo przeniosła się do Adams County w stanie Jowa i przetrwała do ostatnich czasów, a chociaż zmieniła ustawę, z każdym dniem jednak chyliła się coraz więcej do upadku. Według ustawy C., każdy kolonista, mężczyzna od 18, kobieta od 17 roku powinien był pracować od 6 do 7 godzin dziennie, jedni do 65, inni do 50 roku życia, według sił i stanu zdrowia. Wszyscy mieli udawać się na spoczynek o 10 wieczorem. Wybór religji był dozwolony, małżeństwo było przestrzegane. Napisał także: „La revolution polonaise“ (Paryż, 1833); „Le vrai Christianisme suivant Jesus Christ“ (1846); „La colonié Icarienne aux Etats-Unis“ (1856); „Procès et acquittement du

Digitized by Google

citoyen Cabet" (1849); „Réfutation de tous les écrits contre la communauté" i in.

Cabet Jan Chrzciciel Paweł, rzeźbiarz francuski. * 1815, † 1876 w Paryżu. Wykonał: „Młody podróżnik na grobie w Termopilach" (1844), ośm płaskorzeźb do soboru św. Izaaka w Petersburgu, fontannę do pałacu w. ks. Marji, Leuchtenberskiej, wodotrysk z pięciu figurami dla Odesy, „Głowę Chrystusa," „Hebe igrającą z orłem," „Amora zwycięskiego," „Djanę odpoczywającą," „Handel morski," posąg w trybunale handlowym w Paryżu i wiele innych.

Cabeza del Buey, miasto w hiszpańskim departamencie Badajoz w Estramadurze, 8,000 m., fabryki tkanin wełnianych.

Cabillaud, stronnictwo powstałe w Holandji w połowie XIV w. z powodu współzawodnictwa pomiędzy Małgorzatą, wdową po cesarzu Ludwiku V-ym, a synem jej hrabią Ostrevant. Szlachta trzymała za synem, lud za matką. Stronnicy hrabiego przybrali nazwę *kabeliaus (cabillaud)*, rybasztokfisz, obrońcy zaś cesarzowej przyjęli za swoje godło *wędkę (hoek)*. Pierwsi nosili kapelusze szare, drudzy białe, a walka ich toczyła się przez lat 42 z nieubłaganą zaciętością.

Cabinda, miasto w Afryce na wybrzeżu Atlantyckiem, na północ od ujścia Kongo, należące do portugalskiej kolonji Loanda, liczy 10,000 m.

Cable Jerzy Washington, popularny powieściopisarz amerykański, * 1844 w Nowym Orleanie; napisał: „Grandissimes" (1880); „Madame Delphine" (1881); „The Creols of Louisiana" (1889); „Life of W. Gilmore Simms" (1890); „The busy man's Bible" (1891).

Cabo, portugalska nazwa przylądków wyniosłych i skalistych, np. *Cabo verde*, przylądek Zielony, *Cabo blanco*, przylądek Biały i t. d.

Caboche, Cabochiens, banda, biorąca nazwę od Szymona Caboche Leconstelle, czeladnika rzeźniczego za Karola VI. Podczas obłąkania króla przywodziły w Paryżu dwa stronnictwa: *Burginionów* i *Armaniaków*. W r. 1411 hrabia Saint-Paul, gubernator Paryża, przychylny księciu Burgundji, pozwolił czeladzi rzeźnickiej na zawiązanie towarzystwa z 500 członków, których zaopatrzył w broń i poruczył im straż miasta. Banda ta pod dowództwem dwu braci: Legoix i Szymona albo Jana Caboche, doszła niesłychanej potęgi i była postrachem całego miasta. W 1413 po wielu gwałtach zmusiła Delfina do nadania ustawy, zwanej „Ordonnance cabochienne." Nareszcie po nastąpionej zgodzie między zwaśnionymi książęty, banda ta rozpierzchła się, a C. i inni hersztowie w ucieczce szukali ocalenia. Od 1415 ślad ich zaginął. Por. Coville „Les C." (Par., 1888); P. Cochon „Chronique normande" (Rouen, 1870); Longnon „Paris sous la domination anglaise" (Paryż, 1879); Le Roux de Lincy et Tisserand „Paris et ses historiens" (Paryż, 1868).

Cabochon (z fr.), kamień szlachetny oszlifowany bez poprzedniego rznięcia, a według swej naturalnej postaci, stąd często krzywy lub owalny. Najczęściej bywa to u rubinów.

Caboga Bernard, generał austrjacki, * 1785, † 1855. Odznaczył się w r. 1809 podczas wojny przeciw Francuzom i Bawarczykom. Potem był posłem na wyspach Jońskich, w Czarnogórzu i Albanji, następnie należał w Wenecji do wyprawy wojsk austrjackich do Neapolu, a w r. 1828 do 1831 wydelegowany został do obozu wojsk rosyjskich. W r. 1836 wychowywał synów arcyksięcia Franciszka d'Este. W r. 1846 został wice-marszałkiem polnym, a w r. 1849 był wysłany z misją dyplomatyczną do Warszawy.

Cabot lub Caboto, ojciec i syn, żeglarze, weneccy. **C.** Jan, * 1429 w Genui, † 1498, wysłany 5 marca 1495 r. przez Henryka VII, króla angielskiego, w podróż morską na zachód, odkrył 24 czerwca t. r. Newfundland. **C.** Sebastjan, * 1477, † 1557, wszedł 1512 r. do hiszpańskiej, a 1516 po śmierci Ferdynanda Katolickiego do angielskiej służby, gdzie 1517 r. udał się na czele flotyli do Labradoru. Wróciwszy znowu do służby hiszpańskiej, odbył wyprawę do wysp Moluckich. W r. 1553 dowodził wyprawą zwaną *merchants adventurers*, która zawiązała stosunki handlowe Anglji z Rosją. Jednocześnie prawie z Kolumbem spostrzegł zmiany w zboczeniu igły magnesowej. Od jego nazwiska zowie się część kraju pomiędzy zatoką Hudsońską, Kanadą, Nową Walją i Labradorem, *Kabotja* (Cabotia). Por. Warden „Memoir of Sebastian Cabot" (Londyn, 1831); Harrisse „Jean et Sebastian Cabot" (1882).

Cabot Sebastjan.

Cabotage, wyraz francuski, pochodzący od hiszpańskiego *cabo*, oznacza żeglugę wzdłuż brzegów; *caboteur*, nazwa człowieka lub statku, przeznaczonego do objazdu brzegów.

Cabra, miasto okręgowe w hiszpańskim departamencie Korduby w Andaluzji, posiada szkołę wyższą i 14,000 miesz., trudniących się uprawą wina, zwanego *Cabra*.

Cabral albo **Cabreral** Pedro Alvarez, żeglarz, * około 1460, † 1526 r., wysłany został 9 marca 1500 przez króla portugalskiego Emanuela do Indji Wschodnich, gdzie atoli wpadłszy na prąd południowo-amerykański, odkrył Brazylję, którą 24 kwietnia 1500 objął w posiadanie Portugalji; później dopiero po nader burzliwej podróży zawarł pierwsze dla Portugalji układy handlowe. W r. 1501 odpłynął napowrót do Portugalji. Opisy jego podróży znajdują się w zbiorze Ramusio'a: „Navigationi e viaggi" (3 t., 1563, nowe wydanie 1835).

Digitized by Google

Cabral, portugalski mąż stanu, ob. Costa-Cabral Antonio Bernardo, da.

Cabral Bejarano Antonio, współczesny malarz hiszpański. Do sławniejszych jego prac należą: „Portret królowej Izabeli," „Rimonete y Cortadillo," „Widok Torreblanca," „Terevo," „Maja" i wiele innych.

Cabral y Aquado Manuel, malarz hiszpański, wykonał: „Boże Ciało w Sewili" (1858); „Wielki Piątek" (1862); „Upadek Murilla z rusztowania w kościele oo. Kapucynów w Kadyksie" (w muzeum sewilskiem). C. odznaczył się także w malowaniu portretów.

Cabrera *(Kozia wyspa)*, wyspa należąca do grupy wysp Balearskich, 20 klm. kw., 42 miesz., górzysta, obfituje w dzikie kozy, miejsce zesłania przestępców.

Cabrera D. Jan Tomasz Henriques, de, książę de Medina del Rio Seco, † 1705 w Lizbonie, mąż stanu hiszpański, pochodził od królów Kastylji, nazywał się pierwotnie margrabią de Malgar. W r. 1693 był pierwszym ministrem w Madrycie. Wywierał ogromny wpływ na Karola II, tak, że rozeszła się pogłoska, jakoby z hrabią Oropezem, prezesem Rady kastylskiej, zaczarował króla; stąd przyszło w r. 1699 do rozruchów ludowych, i Karol II zmuszony był obydwóch oddalić. C. uszedł do Portugalji.

Cabrera don Ramon, hrabia Morella, generał hiszpański i przywódca partji Karlistów, * 1810 w Torlosa w Katalonji, † 1877, odznaczał się od 1833 na czele hufca gerylasów, walczących za sprawę Don Carlosa. W Aragonji pokonany i ciężko raniony, po wyzdrowieniu zebrał oddział ludzi, przerzucił się do Walencji, odniósł zwycięstwo 18 lutego 1837 r. pod Bunol i 19 marca pod Burjasot, pobity pod Torre-Blanca, zdobył wiele miejsc warownych (jak Morellę) i mianowany został gubernatorem Aragonji, Walencji i Murcji. Tu utrzymywał się, dopóki Espartero 6 lipca 1840 r. nie wyparł go do Francji. We wrześniu 1846 uszedł z hrabią Montemolin do Londynu. W czerwcu 1848 r. znowu w Katalonji rozwinął sztandar karlistowski, został pobity 27 stycznia 1849 i wtedy udał się do Francji, następnie do Anglji, gdzie zaślubił bogatą mis Richards. W roku 1850 starał się dwór neapolitański ująć dla sprawy swojego stronnictwa, ale 1851 r. został wydalony z Neapolu. W 1860 wspierał powstanie hiszpańskie generała Ortega, ale roztropnie uniknął losu innych przywódców. W powstaniu karlistowskiem 1872 udziału nie brał. Por. „Vida y hechos de Ramon Cabrera" (Walencja, 1839); Pastor Diaz „Obras" (1867, G.); Hubbard „Histoire contemporaine de l'Espagne," von Rahden „Aus Spaniens Bürgerkrieg" (Berlin, 1851).

Cabreral Pedro Alvarez, ob. Cabral.

Cabrit Fryderyk, bankier warszawski z epoki Stanisławowskiej, właściciel ogrodu Foksału, w którym urządzał rozmaite widowiska publiczne; sławnym był ze zbytków i niesłychanego przepychu, z jakim dom swój prowadził. Wypadki krajowe 1793 i 1794 zniszczyły zupełnie jego kredyt. Ob. „Pamiętniki Ochockiego," oraz Korzona „Dzieje wewnętrzne" (t. II i III).

Cabuya, włókna trwałe z liści *Agave tuberosa*, używane do wyrobów powroźniczych, pasów i t. p.

Caçadores, strzelcy piesi w Portugalji, wojsko narodowe.

Cacalia, *Miłośna*, rodzaj roślin z rodziny złożonych; liści C. *procumbens* używają Chińczycy jako jarzyn; niektóre gatunki dla kwiatów hodowane są w ogrodach.

Cacama Cacamatsin, * 1495, † 1520 r. w Meksyku, ostatni niepodległy król w Tezcuco, obrany r. 1516, za wpływem Montezumy II. Przyjął on z honorami Corteza, myśląc, iż on jest Quetralcoatlą, oczekiwanym przez Meksykanów Mesjaszem. Ale gdy Cortez kazał zamordować jego brata Nezahualquentzina, C. uciekł do Tezcuco, chąc zebrać poddanych i przybyć na pomoc uwięzionemu. Montezuma jednak kazał go schwytać i wydać w ręce Corteza, który kazał go wziąć na tortury i udusić. Po C. panował brat jego Cuicuitzatl, lecz jako lennik Hiszpanji.

Cacapava Franciszek Józef, de, Souza Soares, Andrea, baron, generał brazylijski, * 1781 roku w Lizbonie, † 1858, odznaczył się w kampanjach w Rio-Grande-do-Sul, w r. 1827 i 1828. W 1836 został prezydentem prowincji Para i naczelnym wodzem wojsk cesarskich. W r. 1839 na wyspie św. Katarzyny wypędził republikanów przybyłych z Rio-Grande-do-Sul.

Cacapon, prawy dopływ rzeki Potomaku w Unji północno-amerykańskiej, wypływa z gór Allegańskich, 235 klm. długi.

Cacatum non est pictum (łac.), nabazgrane nie jest namalowane.

Caccamo, miasto w departamencie Palermo na wyspie Sycylji, twierdza z czasów normandzkich, 8,000 miesz., kopalnie jaspisu, berylu, agatu i porfiru.

Caccia Hieronim, Włoch z Bergamo, znakomity rusznikarz, sprowadzony do Polski za Zygmunta III, wyrabiał wyborną broń w Samsonowie, dobrach biskupa krakowskiego.

Cacciamiga Antoni, powieściopisarz włoski, * 1823 w Trenise, napisał wiele powieści, z których lepsze: „Il dolce farniente" (1869); Il baccio della contessa Savina" (1875); „Villa Orteasia" (1877); „Il convento" (1883); „Boccolo di Sant Alipio" (1881); „La famiglia Bonifazio" (1886).

Cacciatore Mikołaj, astronom włoski, * 1780, † 1841, zajmował się głównie oznaczaniem położenia gwiazd, brał udział w opracowaniu katalogu gwiazd Piazzego z roku 1814, napisał: „Sull' origine del sistema solare" (1817).

Cacciatore Gaetano, syn poprzedniego, również astronom, * 1814, od 1841 zarządzał obser-

Digitized by Google

watorjum i wykładał astronomję w Palermo; z powodu udziału w powstaniu 1848 roku musiał kraj opuścić, lecz wrócił z Garibaldim roku 1860 i objął poprzednie stanowisko, został nadto dziekanem wydziału nauk ścisłych i dyrektorem szkoły inżynierskiej; wydawał rocznik obserwatorjum (1842—1849), napisał: życiorys Angelego Secchiego, o przejściu Wenery przez tarczę słońca d. 6 grudnia 1882, i in.

Caccini Giulio, zwany *Giulio Romano*, śpiewak i kompozytor muzyczny, * około 1550 roku w Rzymie, † 1615 we Florencji. On to pierwszy wprowadził formę muzyczną, zwaną recitativem. Napisał opery: „Il combattimento d'Apolline col serpente" (1590); „Dafne" (1594); „Euridice" (1600); „Il rapimento di Cefalo" (1597) i w. in.

Caceres, hiszpańska prowincja w północnej części Estremadury, obejmuje 19,863 klm. kw., 340,000 miesz. Grunta, po większej części, urodzajne, ale niewyzyskane dostatecznie; znajdują się tu przeważnie wielkie posiadłości ziemskie. Główne miasto **C.** nad rzeką t. n. przy drodze żelaznej Arroyo-Merida, liczy 15,000 miesz.

Caceres Andrzej, prezydent rzeczypospolitej peruwjańskiej, * 1831, studja prawne ukończył w Limie, w 1852 brał udział w powstaniu Castillasa, który mianował go *attaché* przy poselstwie w Paryżu, gdzie pozostawał 1857—1860. Po powrocie do kraju był adjutantem Pradosa podczas wojny z Hiszpanją w roku 1866 i zdobył Pierotę. W wojnie z rzecząpospolitą Chilijską, odznaczył się w bitwie pod Dolores i Taena, ale pobity w 1881 pod Limą, udał się do Arequipa, walczył dalej z wojskami chilijskiemi i generałem Iglesiusem. Jako zwycięzca wszedł w marcu r. 1885 do Limy i w grudniu t. r. został wybrany prezydentem rzeczypospolitej, którego obowiązki objął w czerwcu r. 1886.

Cacheo, fort i faktorja handlowa portugalska w Senegambji, nad rz. t. im., ma 15,000 miesz.

Cacheux Franciszek Józef Emil, inżynier, * 1854 w Milhuzie, zajmował się specjalnie obmyśleniem najlepszego pod względem zdrowotnym i ekonomicznym typu osad i domów robotniczych; za memorjał p. t.: „Amélioration des logements d'ouvriers dans ses rapports avec l'esprit de famille" otrzymał nagrodę Bordina od akademji nauk moralnych i politycznych; jest autorem wielu rozpraw oddzielnie wydanych, oraz drukowanych w *Journal d'hygiène*, *l'Economiste français* i in.; obecnie jest administratorem francuskiego towarzystwa hygjenicznego.

Cachoeira, miasto w Brazylji, w prowincji Bahia, nad rz. Paraguassu, 15,000 miesz., trudniących się handlem tytuniem, bawełną i kawą.

Cachucha, nazwa tańca hiszpańskiego, wykonywanego najczęściej przez dwie osoby, z mimiką, kastanietami i śpiewem, w takcie $^3/_4$. Według podań hiszpańskich, **C.** wzięła początek w Granadzie za czasów maurytańskich.

Caconda, miasto w zachodnio-afrykańskich posiadłościach portugalskich, 420 klm. na południo-wschód od Bengueli, stolica okręgu t. n., położone w pięknej i zdrowej miejscowości, służącej za stację klimatyczną dla Portugalczyków; posiada port i faktorje.

Cactaceae, *Cacteae*, ob. Kaktus.

Cactzotzin, *Catzotzin*, *Caltzotzin* albo *Cazoci*, tytuł ostatniego niepodległego króla Mechoacanu, Zinzicha albo Tangaxoana II. Był on starszym synem króla Zuangi. W r. 1522 udał się do Meksyku, do Korteza, i poddał się sam królowi hiszpańskiemu. Ochrzczony został pod imieniem Franciszka i sprowadził do swego kraju Misjonarzy. Współzawodnik Korteza Nuno de Guzman, chcąc podbić Nową Galicję, zażądał od niego 10,000 Tarasków, wydarł mu bogactwa, męczył torturami, oskarżył o zdradę i okrutne obchodzenie się z Hiszpanami, za co skazał go na śmierć i kazał udusić i spalić r. 1530.

Cacus, w mitol. rzymskiej, ob. Kakus.

Cadalous Piotr, antypapież. Ob. Honorjusz II.

Cadalso don José, de, * 1741 w Kadyksie, poeta i oficer hiszpański, poległy 1782 pod Gibraltarem, należy do liczby znakomitszych hiszpańskich poetów XVIII w. Z dzieł jego, wydanych przez Navarrete (3 t., Madryt, 1818), znaną jest powszechnie tragedja: „Sancho Garcia" (1771), tudzież „Los eruditos a la violeta," dowcipna satyra prozą napisana (1772); „Los ocios de usi juventud" i „Poesias" (1773). Jako liryk, wsławił się **C.** szczególnie swemi odami anakreontycznemi. Tragedje pisał pod pseudonimem Juan del Vallé, używał także pseudonimu José Vasquez. Poezje jego drukowano w 13 zeszycie w „Biblioteca de autores españoles."

Cada-Mosto lub **Ca-da-Mosto** Aloizy, albo Ludwik da, * 1432 r. w Wenecji, † 1480, żeglarz w służbie infanta portugalskiego Dom Henrico, odkrył 1455 r. Gambję, a następnego roku około Zielonego przylądka gromadę wysp t. n. Opis jego podróży: „El libro de la prima navigazione per oceano a la terre de Nigri de la Bassa Aethiopia per infanto Dom Henrico de Portogallo" wydany został w r. 1507 i 1519.

Cadaval, książęcy ród portugalski, pochodzi od Alvareza Portugalskiego († około 1500), trzeciego syna Ferdynanda I ks. Braganza (ob.) i Joanny Castro-Cadaval. Prawnuk jego *Franciszek Pereira de Portugal-Melo*, margrabia Ferreira († 1645 w Lizbonie), wprowadził na tron dom Braganza, był r. 1641 ambasadorem na dworze francuskim i generałem jazdy królestwa. Syn jego *Nunho-Alvarez Perreira de Portugal-Mello* († roku 1712), był pierwszym księciem **C.** i jako pierwszy minister miał pełnomocnictwo do zawarcia pokoju z Hiszpanją 1667-68. *Nunho-Caetano Alvarez Pereira de Mello* **C.**, * 1799, † 1838, w Paryżu. W r. 1828 mianowany prezesem rady ministrów starał się obalić konstytucję.

Digitized by Google

Cade John, Irlandczyk, przywódca powstania ludowego w hrabstwie Kent w Anglji, w r. 1450, który, gdy skarga jego na nadużycia urzędników nie została przez króla Henryka VI przyjętą, rozbił wojska królewskie i na czele 20,000 ludzi zawładnął Londynem, gdzie kazał ściąć niepopularnego ministra lorda Saya. Zmuszony następnie do wycofania się ze stolicy, rozpoczął negocjacje, i uzyskawszy przebaczenie dla powstańców, rozpuścił ich, lecz został schwytany i ścięty 11 lipca 1450, głowę zaś jego wystawiono na tyce na moście londyńskim. Por Green „History of the english people" (Londyn, 1878).

Cadell, królowie walijscy z IX i X w., pierwszy z nich † około r. 909, bronił Powrs od napadów piratów saksońskich, duńskich i irlandzkich. Inny był obrońcą niepodległości Morganwgu po śmierci króla angielskiego Etelstana. W XII w. żył w Walji południowej rycerz **C.**, który wstrzymał pochód Normandów na dolicę Towy i zdobył Carmarthen, * 1175.

Cadenabbia, wieś we włoskiej prowincji Como, pięknie położona nad jeziorem Como, zwiedzana stacja klimatyczna. W pobliżu Villa Carlotta, własność księcia Sasko-Meiningeńskiego, ze wspaniałym parkiem i zbiorami dzieł sztuki.

Cadet, malarka francuska, * XVIII w., † 1810, z domu Joly, była nadworną Marji Antoniny, malowała świetnie minjatury. Z portretów jej wyróżnia się portret Neckera z r. 1791.

Cadet de Gassicourt Ludwik Klaudjusz, chirurg i farmaceuta francuski, * 1731 roku w Paryżu, † 1799 roku, był członkiem akademji i kierował pracami chemicznemi w fabryce porcelany w Sèvres. Ważniejsze jego dzieła są: „Mémoire sur la terre de tartre" (Paryż, 1764); „Catologue des rémédes de Cadet, apothicaire" (1765).

Cadet de Gassicourt Karol Ludwik, syn poprzedniego, * 1769 w Paryżu, † 1821 r., również farmaceuta i wytworny pisarz. Z wielkiej liczby pism po nim pozostałych celniejsze są: „Observations sur les peines infamantes;" „Le tombeau de Jacques Molay, ou Histoire sécrète des templiers, francs-maçons, illuminés;" „Le souper de Molière;" „Chimie domestique;" „Dictionnaire de chimie."

Cadet de Vaux Antoni Aleksy Franciszek, brat Cadet de Gassicourt, Ludwika Klaudjusza, chemik i agronom, * 1743 w Paryżu, † 1828 r., z początku aptekarz, zyskał byt niezależny przez założenie *Journal de Paris*, i odtąd, przebywając głównie na wsi, zajmował się ulepszeniem różnych gałęzi gospodarstwa. Był jednym z redaktorów dzieła: „Cours complet d'agriculture pratique." Z dosyć znacznej liczby dzieł jego, mamy w tłómaczeniu polskiem: „O wygubianiu kretów na łąkach i w ogrodach" (Lublin, 1804 i 1814). Jest on wynalazcą galaktometru czyli mlekomierza.

Cadillac. 1) Miasto we franc. depar. Żyrondy, okręgu Bordeaux, nad rz. Garonną, winnice, starożytny zamek, 1,800 miesz. 2) Miasto w półn. amerykańskim stanie Michigan, 4,500 miesz.

Cadioli Jan, malarz i budowniczy włoski, * 1710, † 1762 r., najlepiej malował krajobrazy. Założył szkołę rysunku w Mantui i opisał dzieła sztuki tam się znajdujące, wydane p. t.: „Descrizione, delle pitture, sculture ed architetture di Mantova e suoi contorni" (Mantua, 1763).

Cadix, ob. Kadyks.

Cadogan, rodzina angielska, z której wyróżnili się: *Wiljam*, * 1675, † 1726 r., brał udział w wojnie o sukcesję hiszpańską, w r. 1716 otrzymał tytuł barona Reading barona Ooakley, wicehrabiego Cavesham i hrabiego **C.** W r. 1718 został naczelnym dowódcą piechoty i gubernatorem wyspy Wight.—*Jerzy Henryk*, piąty hrabia **C.**, wice-hrabia Chelsea, * 1840 w Durham, w roku 1875 został podsekretarzem stanu w ministerjum wojny, a w r. 1886 lordem pieczęci tajnej w gabinecie Salisburego.

Cadol Wiktor Edward, komedjopisarz i beletrysta francuski, * 1831 w Paryżu. Napisał komedje: „La germaine" (1863); „Les ambitions de M. Fauvel" (1867); „Les inutils" (1868); „La belle affaire" (1869); „La grand'Maman" (1875); „La comtesse Berthe" (1880); „Nos fils" (1881) i in.; oraz powieści: „Contes gais" (1867); „Le monde galant" (1873); „La grande vie" (1879); „Son Altesse" (1883); „Hortense Maillot" (1885); „La chère Madame" (1889) i in.

Cadore Jan Chrzciciel Rompère de *Champagny*, książę, * 1756 w Roanne, † 1834; kapitan okrętowy, w zgromadzeniu narodowem wolnomyślny członek stronnictwa szlacheckiego, używanym był przez Napoleona w sprawach dyplomatycznych. W r. 1807 kierował ministerjum spraw zagranicznych i był czynnym w osławionych układach o abdykację Karola IV i Ferdynanda VII, królów hiszpańskich. Mianowany 1808 księciem Cadore, prowadził układy o małżeństwo cesarza z Marją Ludwiką. W r. 1811 został intendentem dóbr korony, podczas kampanji rosyjskiej był sekretarzem stanu cesarzowej, za którą w r. 1814 wyjechał do Blois. Po upadku Napoleona powrócił do życia prywatnego i dopiero 1819 mianowany został parem.

Cadore Franciszek Józef Marja Teresa Rompère de *Champagny*, hrabia, de, syn poprzedniego, * 1804, † 1882 w Paryżu, znakomity publicysta i historyk francuski. Najważniejszą jego pracą jest: „Histoire des Césars" (4 t., 1841—53). Nadto napisał: „Les Antonins" (3 t., Paryż, 1863); „Les Césars du III siècle" (3 t., 1870); „Du projet de loi sur la liberté de l'enseignement" (1847); „De la proprieté" (1849); „Du Germanisme et du Christianisme" (1850); „Les premiers siècles de la charité" (1854); „Rome et Judée au temps de la chute de Neron" (1858); „Le père Lacordaire" (1870); „De la loi électorale" (1873); „La reli-

Digitized by Google

gion romaine d'Auguste aux Antonins" (1874) i inne.

Cadore, ob. Pieve di Cadore.

Cadorna Karol, hr., mąż stanu włoski, * 1809, † 1891 w Rzymie, kształcił się w Turynie, od r. 1830 był adwokatem, r. 1848 posłem w parlamencie sardyńskim i w tymże roku ministrem oświaty w gabinecie Giobertiego. W r. 1849 po porażce pod Novara zawarł rozejm; następnie wystąpił z gabinetu i popierał w izbie politykę Cavoura. 1857—58 prezydent izby poselskiej, 1858 senator, 1859 powtórnie minister oświaty, który to urząd złożył po zawarciu pokoju w Villafranca. 1869—75 był posłem w Londynie. Pod koniec życia był honorowym prezesem „Towarzystwa pokoju." Pod pseudonimem *Un ex-ministro* pomieścił wiele prac w *Nuova Antologia* o polityce kościelnej, przedsięwzięciach kolonjalnych i t. p.

Cadorna Rafaele, generał włoski, * 1815 r. w Medjolanie; jako prosty żołnierz wstąpił do wojska sardyńskiego; po nieszczęśliwej bitwie pod Novara walczył w Algierji, w Krymie, w wojnach włoskich 1859 i 60. Po przyłączeniu południowych Włoch był komendantem Sycylji. W r. 1870 na czele 4 korpusu armji zdobył 20 września Rzym i pełnił jakiś czas obowiązki rządcy nowo nabytej prowincji. W 1871 r. został generał-porucznikiem i senatorem, 1873 gubernatorem Turynu, 1877 podał się do emerytury. Napisał: „La liberazione di Roma nel 1870" (1889).

Cadoudal Jerzy, twórca Szuanów (ob.), * 1771 w Brech, dawnym Morbihanie, podczas rewolucji francuskiej był partyzantem rojalistowskim w wojnie wandejskiej, tudzież założycielem i dowódcą Szuanów. Naciśnięty ze wszystkich stron 1795, przymuszony był oddział swój rozpuścić i 1800 roku szukać schronienia w Anglji, gdzie chlubnie przyjęty przez ministerjum, mianowany był przez hr. Artois (Karola X), generałem lejtenantem. Zachęcony takiem powodzeniem 1799, za powrotem do Francji, zamierzył wzniecić nowe powstanie; z generałem Pichegru uknuł spisek na życie Napoleona, został 9 marca uwięziony, a 10 czerwca 1804 stracony. Rodzina jego otrzymała za restauracji godność szlachecką.— Brat jego, *Józef Cadoudal*, * 1784, † 1852; był pod nazwiskiem *Joyon* przywódcą Szuanów. Por. Crètineau Joly „Histoire de la Vendée militaire;" Th. Muret „Procès de Georges, Moreau et Pichegru" (Paryż, 1804).

Cadoudal Jerzy.

Cadroy Paweł, mąż stanu francuski, * 1735, † 1813, prawnik, deputowany do konwencji narodowej, miał gwałtowną mowę przeciw Jakobinom, i w skutek tego został głową reakcji. Należał do rady Pięciuset i był gorliwym stronnikiem partji „Clichien," potem skazany został na wygnanie. Powrócił do Francji za konsulatu, ale nie mieszając się do spraw politycznych, zajmował się adwokaturą.

Caduceus, po grecku *kerykejon*, laurowa lub oliwna laska, owinięta dwiema w postaci wężów przepaskami; godło pokoju, noszone przez herolda *(caduceator)*. Podług mitu, podarował **C.** Apollo Merkuremu za ustąpienie wynalazku liry. **C.** jest właściwem godłem Merkurego, który prowadzi niem cienie zmarłych do podziemi i nazywa się z tego powodu *Caducifer;* na starożytnych monetach *(caduceati nummi)* znajdują go także w ręku Bachusa, Herkulesa, Cerery, Wenery, Koncordji i Anubisa. Dziś, jako atrybut Merkurego, jest **C.** symbolem handlu.

Cadyk, ob. Chasydzi.

Cadyk Jakób, autor tablic chronologicznych do historji żydowskiej. Żył w Palestynie na początku XVII wieku. Oprócz notatek historycznych, zawierają jego tablice także opisy miast, gór, rzek i t. d. w języku łacińskim. Drukowane były po raz pierwszy w Amsterdamie 1631 r.

Caecina gens, ród rzymski, pochodzący z etruskiego miasta Volaterrae. Najznakomitszymi jego członkami byli: 1) *Aulus* **C.** *Severus*, doświadczony i biegły wojownik, walczył w 40 przeszło wyprawach; między innemi pokonał 6 r. po Chr. Dalmatów i Panończyków pod wodzą dwu naczelników imieniem Bato (ob.); 2) *Aulus* **C.** *Alienus*, wódz cesarza Galby; obrażony przezeń, przeszedł na stronę Vitteliusa; pokonał cesarza Othona pod Bedriacum, a następnie poddał się Wespazjanowi. Tytus kazał go ściąć (75 r. po Chr.) za udział w jakiemś sprzysiężeniu przeciw ojcu.

Caeculus, nazwany tak od małych oczu, bohater mityczny rzymski, założyciel miasta Praeneste, na miejscu, gdzie żyli pasterze, zwani „divi fratres Depidii." Od niego wywodzi ród swój „gens Caecilia." Por. Schwegler „Römische Geschichte" (str. 348); Preller „Röm. Myth." (str. 692).

Caedmon, Cedmon, mnich benedyktyński i poeta anglo-saski, † około 680 r. Będąc pasterzem zaczął układać swój poemat „O stworzeniu świata" i t. d., który dokończył, jako mnich. Rękopis znajduje się w Oksfordzie, dopiero wydany po raz pierwszy p. t. „Caedmonis monachi Paraphrasis i t. d." w Amsterdamie, 1655. Por. Ebert „Allgemeine Gesch. der Litter. des Abendlandes im Mittelalter" (t. 3, Lipsk, 1887); Götzinger „Über die Dichtungen **C.**" (Gött, 1860); Watson „**C.** the first English poet" (Londyn, 1875); Taine „Hist. de littér. angl." (I); Ed. Grabowski „Literatura wieków średnich;" Ig. Matuszewski „Djabeł w poezji."

Caedwalla, bohater i wódz księstwa Walji. Walczył o niepodległość bretońską, a pobity 613 roku pod Chester i Morpeth, uciekł do Irlandji.

Digitized by Google

W r. 634 został zabity pod Hevenfeldt. **C.** zowie się również pretendent saksoński do tronu Wessexu.

Caelius Mons, jeden z siedmiu pagórków, na których Rzym zbudowano. Według Tacyta, pagórek ten nazywano Querquetulanus od rosnących na nim dębów (quercus—dąb). Teraz nazywa się **C.** od wodza etruskiego Caeliusa Vitennusa, który osiadł na nim ze swoim ludem w epoce królów. Por. Gibert „Geschichte und Topographie der Stadt Rom im Alterthum" (Lipsk, 1885); De Rossi „Il Monastero di S. Erasmo... sul Celio" (Rzym, 1886).

Caelum, non animum, mutant, qui trans mare currunt = Niebo, nie duszę, zmieniają ci, którzy przepływają przez morze (cytata z Horacego).

Caelus, w późniejszej mitologji rzymskiej, uosobienie sklepienia niebieskiego; przeniesiono nań legendy greckie o Uranosie. Był wyobrażany, jako mąż wąsaty, z szatą powiewającą nakształt obłoku nad głową, niekiedy razem z bóstwem Terra.

Caen (po łac. *Cadomum*), stolica departamentu francuskiego Calvados (Normandja), przy ujściu rz. Odon do Orny, a o 14 klm. od ujścia tej ostatniej do kanału La Manche, ma 33,732 miesz., kilka znakomitych budowli, jak kościół św. Stefana (1066 — 1077), założony przez Wilhelma Zdobywcę, kościół św. Piotra, zamek z XI-go wieku. Ogrody okolicy tutejszej słyną ze staranej hodowli kwiatów. Miasto zaś samo posiada uniwersytet o trzech wydziałach, założony przez króla angielskiego Henryka VI w r. 1431, bibljotekę ze 100,000 tomów, piękną galerję obrazów i liczne fabryki.

Caeoma, *C. pinitorquum*, grzybek opisany przez de Bary'go w r. 1870, a który jest przyczyną chorób jodeł; rozwija się głównie na młodych drzewkach, między drugim a dziesiątym rokiem ich życia.

Caere (u Greków *Agylla*, dziś *Cerveteri*, gdzie znajdują się groby starożytne), jedno z 12 miast etruskich, kwitnące i potężne. Przez długi czas z Rzymianami bardzo zaprzyjaźnione, podczas napadu Gallów przyjęło zbiegłych kapłanów i westalki, za co otrzymało prawo obywatelstwa rzymskiego; później jednak utraciło swą municypalność, połowę posiadłości, własne sądownictwo, zostało prefekturą i kolonją wojskową. Z tego powodu nazwiskiem jego mieszkańców *Caerites* oznaczono wszystkich obywateli rzymskich, nie posiadających *jus suffragii* (ob.).

Caerleon, starożytne miasto w angielskiem hrabstwie Monmouth, w ks. Walji, nad rz. Usk i kanałem Brystolskim, liczy 1,400 miesz. i posiada wiele starożytności rzymskich. Według podania ludowego, była tu niegdyś rezydencja króla Artusa.

Caermarthen, miasto, ob. Carmarthen.

Caernarvon, miasto, ob. Carnarvon.

Caerwys, starożytna osada w angiel. hrabstwie Flint (Walja), niegdyś sławne, jako miejsce pochodzenia harfiarzy i śpiewaków brytańskich; konkursowe ich uroczystości w ostatnich czasach zostały wznowione.

Caesalpini, botanik, ob. Cesalpini.

Caesalpinia *(Brezylja)*, rodzaj roślin z rodziny Caesalpinieae, nazwany na cześć Andrzeja Caesalpiniego czyli Cesalpinusa. Rodzaj ten obejmuje drzewa cierniste i krzewy właściwe głównie okolicom gorącym Ameryki, w ogrodach europejskich uprawiają się niektóre i sprawiają miły widok żółtemi kwiatami, zebranemi w grona wierzchołkowe; niektóre zawierają wyborne barwniki (ob. Brazylijskie drzewo), inne dostarczają leków. **C.** *coriaria* wydaje strąki zwane *libidibi*, bogate w garbnik i używane w garbarstwie. **C.** *pulcherrima*, zwana drzewem rajskiem lub pawiem, z powodu długich czerwonych pręcików, przypominających piórka na głowie pawia; kwiaty używają się w Ameryce przeciw katarom chronicznym. Jedynym gatunkiem starego lądu jest **C.** *sappan*, dostarczająca pięknego czerwonego barwnika (drzewo sapanowe); drzewo to już w XIV wieku znane było pod nazwą *lignum presillum*; gdy więc w Ameryce południowej odkrytem zostało podobne drzewo farbierskie, nadano całej okolicy nazwę *Brezylji*.

Caesalpinia.

Caesalpinieae *(Brezyljowe)*, rodzina roślin dwuliściennych, a właściwie podrodzina strąkowych; kwiaty już to motylkowate, już różowate, o płatkach wolnych, niezrosłych; pręciki zwykle nierówne, kołozawiązkowe. Należy tu najwięcej drzew, gorącej strefie właściwych, wyniosłych, i krzewów różnej postaci, dostarczających lekarstw, balsamów, żywic wonnych i barwników; gatunków zielnych mało. Typem ich jest Caesalpinia (ob.).

Caesar, (podług jednych pochodzi od maurytańskiego wyrazu znaczącego lew, podług drugich od gęstych włosów nowonarodzonego *(Caesaries)*, lub niebieskich oczu), nazwisko familijne jednej gałęzi starorzymskiego patrycjuszowskiego rodu Juljuszów. Cesarz Oktawjan August nosił to imię jako adoptowany syn Juljusza Caesara; po nim imieniem *Caesares* nazywali panujący cesarzowie swoich synów lub wyznaczonych przez się następców. Od czasów Nerona nazwisko **C.**

Digitized by Google

należało także do tytułu cesarza i stawiano je przed imieniem osobistem, np. *Imperator Caesar Vespasianus Augustus*, a zaś u następców tronu stawiano je po imieniu.

Caesar Cajus Juljus, ob. Cezar.

Caesar ad Rubiconem (łac.), Cezar nad Rubikonem, przysłowie oznaczające moment, w którym należy się decydować na coś ważnego.

Caesar citra Rubiconem, Cezar z tej strony Rubikonu=powzięcie ważnej decyzji.

Caesar non supra grammaticos (łac.), Cezar nie ma władzy nad gramatykami. Przysłowie utworzone z powodu rozkazu niemieckiego cesarza Zygmunta, aby używać słowa *schisma* jako rzeczownika rodzaju żeńskiego.

Caesarea, nazwa wielu miast w dawnem państwie Rzymskiem, które otrzymały ten przydomek na cześć jakiegoś cesarza rzymskiego. Najsławniejsze: 1) **C.** stolica Kapadocji, dawniej *Mazaca* lub *Eusebeia*, nad rz. Argaeos w błotnistej, nieurodzajnej okolicy. Z przyłączeniem Kapadocji 118 r. po Chr. otrzymała Masaca nazwisko **C.** Była w **C.** jedna z głównych mennic państwa Rzymskiego w Azji; za Bizantynów główny punkt w Azji Mniejszej we względzie politycznym i wojskowym. Ruiny trzęsieniem ziemi zburzonej **C.** leżą w pobliżu dzisiejszej *Kaizariye;* 2) **C.** *in Palaestina*, dawniej *Stratonis Arx*, nad morzem, na pograniczu Galilei i Samarji. Herodes nazwał je na cześć Augusta, powiększył, obwiódł murem, przyozdobił wielu wspaniałemi pałacami i zbudował port, jeden z najlepszych w starożytności; rezydencja namiestnika i stolica prowincji. Wespazjan i Tytus nadali **C.** wiele swobód. Dziś kupa rozwalin pod nazwą *Kaizariye*.

Caesarius Jan, filozof i lekarz, * około 1460, † 1550; kształcił się w Paryżu, potem mieszkał w Kolonji, posądzony o sprzyjanie luteranizmowi, musiał stamtąd uciekać r. 1543. Napisał po łacinie retorykę i djalektykę, wykładaną w akademji krakowskiej w miejsce podręczników Piotra Hiszpana. Retoryka wyszła w Krakowie 1538.

Caeteris paribus (łac.), przy innych równych warunkach.

Caffa Melchjor, rzeźbiarz włoski, * w połowie XVII wieku na Malcie. Z prac jego wymienić należy posąg św. Rozalji w Sima i dwa ołtarze. Zginął zgnieciony masą metalu podczas odlewania posągu.

Caffarel Ludwik Karol, generał francuski, * 1829; w r. 1887 został przez generała Boulangera, ministra wojny, powołany na stanowisko podszefa generalnego sztabu głównego, ale niezadługo skompromitowany w sprawie handlu orderami, został wykreślony z armji.

Caffarelli, tak nazwany od swego nauczyciela Caffaro, właściwie *Kajetan Majerano*, sławny sopranista włoski, * 1703 w neapolitańskiej prowincji Bari, † 1783. W r. 1720 doznawał bardzo świetnego powodzenia w Anglji, i zebrawszy znaczny majątek, za powrotem do kraju rodzinnego zakupił majętność San-Donato i od niej przybrał tytuł Duca (księcia). Na frontonie zbudowanego przez siebie pałacu umieścił napis: „Amphion Thebas, ego domum." On to pierwszy rozkrzewił w Europie zamiłowanie do śpiewu włoskiego.

Caffarelli du Falga Ludwik Marja Józef Maksymiljan, generał francuski, * 1756 w Falga, w wyższej Langwedocji, będąc już kapitanem w początku rewolucji, podczas wyprawy egipskiej był generałem brygady, dowodzącym inżynierją, † 1799 z rany pod St.-Jean-d'Acre.

Caffarelli du Falga August, hrabia, brat poprzedniego, par i generał francuski, * 1766, † 1849 w Lachelle; odbył wszystkie kampanje podczas rewolucji; w r. 1806—10 był ministrem wojny Królestwa Włoskiego, potem generałem dywizji wojsk włoskich w Hiszpanji, gdzie 1811 roku pokonał pod Saragosą generałów Mina i Mendizabal; w r. 1813 walczył zwycięsko na czele armji północnej przeciw Anglikom; w r. 1814 towarzyszył cesarzowej Marji Ludwice do Wiednia; po restauracji żył czas jakiś na uboczu, aż nareszcie Ludwik Filip w r. 1834 zamianował go parem.

Caffarelli du Falga Eugenjusz August, hrabia, * 1806, † 1878, syn poprzedniego, mąż stanu francuski, w r. 1848 mianowany był przez księcia Ludwika Napoleona prefektem departamentu Ille-et-Vilaine.

Caffaro Pasquale albo *Cafaro*, kompozytor muzyczny, * 1706 w San-Pietro, † 1787 w Neapolu. W r. 1785 był kapelmistrzem i profesorem w konserwatorjum neapolitańskiem. Napisał opery: „Ariadna e Teseo," „Ipermnestra," „Antigona," „Olimpiade," „La Betulia liberata," piękne „Stabat Mater," kilka psalmów, motetów i t. p.

Caffi Franciszek, pisarz muzyczny włoski, * 1786, † 1874; napisał: „Storia della musica sacra nella già capella ducale di San-Marco in Venezia dal 1318 al 1797" (2 t., 1854—55); nadto ogłosił kilka dobrych monografji: „Zarlino"(1836); „Giammates Asola" (1862) i inne.

Caffi Hipolit, malarz i budowniczy włoski, * 1814; kształcił się w Wenecji, następnie wiele podróżował. W roku 1848 za udział w rewolucji, skazany przez Austrjaków na śmierć, uratował się ucieczką do Pjemontu. Został zabity w bitwie morskiej pod Lissa 1866, będąc na statku wojennym dla studjów, chcąc wymalować tę bitwę. Wykonał: „Karnawał Wenecki na Piazetta," „Rzym z Monte Maria," „Karnawał w Rzymie," „Suez" i inne.

Caffieri Filip, rzeźbiarz włoski, * 1634 w Rzymie, † 1716 w Paryżu. W r. 1660 wezwany przez Mazariniego przybył do Francji i tu robił modele na kominki w Tuileries, w Wersalu, w Saint-Germain, kapitele, kolumnady do Luwru, schody w Wersalu i wiele innych prac.

Caffieri Franciszek Karol, rzeźbiarz francuski, syn Filipa, * 1667, † 1729, objął po ojcu w r.

Digitized by Google

1713 miejsce rzeźbiarza, inżyniera i rysownika okrętów w Dunkierce i Breście.

Caffieri Jakób, brat Franciszka, rzeźbiarz, odlewnik i cyzeler francuski, * 1678, † 1755 r., był najlepszym ornamencistą za czasów Ludwika XV. Wykonał w bronzie piękny zegar, popiersia i t. d.

Zegar bronzowy Jakóba Caffieri'ego.

Caffieri Filip, syn Jakóba, * 1714, † 1777, bronzownik i cyzeler francuski, wykonał wiele świeczników kościelnych, skrzyń na relikwje św. Germana i t. p.

Caffieri Jan Jakób, rzeźbiarz francuski, * r. 1725, w Paryżu, † 1792, syn Jakóba, a brat Filipa. Wsławił się popiersiami w Théâtre-Français, grupami religijnemi i mitologicznemi, popiersiami Corneille'a, Voltaire'a, Lafontaine'a, Molière'a i wielu innych.

Caffieri Jan Jakób.

Cafiso, stara sycylijska miara oliwy.

Cafra, *Saflor*, preparat kobaltowy, używany w fabrykach porcelany, fajansu i szkła do wytwarzania barw niebieskich i służący zarazem do wyrabiania czystych preparatów kobaltu. **C.** dostarczają głównie czeskie i saskie fabryki smalty, a główną ich część stanowi tlenek kobaltu.

Cagliari, jeden z dwóch departamentów, na które dzieli się należąca do Włoch wyspa Sardynja, ma 13,683 klm. kw. i 448,000 miesz.; kopalnie ołowiu, cynku i żelaza.

Cagliari, miasto główne departamentu t. n. (ob. wyżej), przy południowym brzegu zatoki Cagliari. Jest rezydencją arcybiskupa, ma 36,000 miesz., cytadelę i port. Pośród 38 tutejszych kościołów odznaczają się głównie: wspaniała katedra i kościół Jezuitów. Oprócz tego znajduje się tu wiele pięknych pałaców i starożytności rzymskich (amfiteatr, wodociągi i t. p.). Z zakładów naukowych najważniejszym jest uniwersytet, założony 1596, i bibljoteka.

Cagliari, słynny malarz szkoły weneckiej, ob. Veronese Paweł.

Cagliostro Aleksander, hr., przybrane nazwisko słynnego awanturnika *Józefa Balsamo* z Palermo, * 1743; od aptekarza klasztornego nabył nieco wiadomości medycznych; wygnany z klasztoru, udał się do Palermo, skąd, obwiniony o rozmaite oszustwa, ratował się ucieczką i podróżował po Wschodzie. Wróciwszy 1770 do Europy, ożenił się w Wenecji z piękną Lorenzą Feliciani, którą uczynił narzędziem swych intryg. We Włoszech, później w Niemczech, Polsce, Francji, Anglji i t. d. występował jako lekarz, naturalista, alchemik, marzyciel religijny, mason i wywoływacz duchów; sprzedawał eliksir życia i wodę piękności; mianował się założycielem tajemnej sekty i jako wskrzesiciel dawnego egipskiego wolno-mularstwa tytułował się wielkim kofta, znajdując wszędzie łatwowiernych zwolenników. W Paryżu, gdzie przestawał z najznakomitszemi osobami dworu, uwikłany 1785 w słynną sprawę naszyjnika królowej, więziony był w Bastylji. Uniewinniony, udał się do Anglji, a później do Rzymu, gdzie jako wolno-mularz, skazany został na dożywotnie więzienie i † w zamku św. Leona 1795 r. „Mémoires authentiques," wydane później pod imieniem **C.** w Paryżu, są zmyślone. Por. Thory „Annales originis Magni Galliarum Orientis" (Paryż, 1812); „Acta Latomorum" (Paryż, 1815); Borowski „Cagliostro ect." (Królewiec, 1786); „Compendio della vita e delle gesti di G. Balsamo denominato il conte **C.**" (Rzym, 1791); Bülau „Geheime Geschichten und rätselhafte Menschen" (Lipsk, 1863); Sierke „Schwärmer und Schwindler zu Ende des XVIII Jahrh." (Lipsk, 1874); Schiller pisał o nim w „Geisterzeher" (1789), Goethe w „Grosskophta" (1791), Dumas (ojciec) w „Naszyjniku królowej;" Carlyle „Cagliostro."

Cagliostro Aleksander.

Cagnat René Ludwik Wiktor, archeolog francuski, * 1852 w Paryżu, kształcił się tamże; wysłany przez rząd dla zbadania starożytności w Tunetanji, przebywał tam 1882—84, w r. 1888 mianowany był profesorem w Collège de France, napisał: „Explorations géographiques et archéologiques en Tunisie" (3 t., 1882—1885); „Cours d'épigraphie latine" (1885) i inne.

Cagniard de la Tour Karol, fizyk, * 1777 w Paryżu, † 1859; w r. 1818 otrzymał tytuł barona, w r. 1851 wszedł do akademji w miejsce Gay-Lussac'a. Z bardzo licznych jego wynalazków wymienimy: *kaniardela (cagniardelle)*, rodzaj szruby Archimedesa, służący do wprowadzania gazu pod jakąkolwiek ciecz (1809); lekki młyn do użytku wojskowego (1815); przyrządy do oświetlania gazem szpitala św. Ludwika i warsztatów królewskich (1818 i 19); akwedukt zawieszony w Crouzol, długi na 200 metrów, bez środkowej pod-

Digitized by Google

pory (1826); pyrometr akustyczny (1837); machinę do badania lotu ptaków, i inną, do wznoszenia się w górę za pomocą 8 par skrzydeł (1839). Największy jednak rozgłos zjednała mu syrena (ob.). O rurkach **C.**, służących do demonstrowania zjawisk w bliskości temperatury krytycznej, pisał u nas Biernacki. Por. „Ueber die Cagniard de la Tour'schen Röhren" w „Zeitschrift f. d. physik u. chem. Unterricht" (1896), oraz „Wiadomości matematyczne" (1898).

Cagniardelle, *kaniardela*, ob. Cagniard de la Tour.

Cagnola Ludwik, margrabia, budowniczy i architekt włoski, * 1762 w Medjolanie, † 1833, wystawił sławny łuk pokoju (Arco della pace) w Medjolanie na bramie Tyczyńskiej i dzwonnicę w Urgano r. 1824. Oprócz tego wybudował w Kremonie willę braci Zuola i kaplicę św. Marceliny w kościele św. Ambrożego w Medjolanie.

Cagnoli Antoni, astronom włoski, * 1780 r. na wyspie Zante, † 1816. W r. 1780, będąc sekretarzem ambasady w Paryżu, zaczął się uczyć astronomji u Lalanda, a po powrocie do Włoch został profesorem tej nauki w szkole wojskowej w Modenie; później przeniósł się do Werony, gdzie poprzednio jeszcze założył obserwatorjum. Z dzieł jego odznaczają się szczególnie: o najlepszej metodzie oznaczania położeń geograficznych, uwieńczone przez akademję nauk w Kopenhadze, uwieńczony katalog gwiazd północnych *(catalogo di stelle boreali)*; „Trigonometria plana e spherica" (1786); „Seccione coniche" (1802).

Cagnoni Antoni, kompozytor muzyczny włoski, * 1828 w Godiasca, oprócz wielu kompozycji religijnych i należących do muzyki świeckiej, napisał opery: „Don Bucefalo" (1847); „Il testamento di Figaro" (1848); „Amori e Trappole" (1850); „La fioraia" (1853); „Michele Perrin" (1864); „Claudia" (1866); „Il duca di Tapigliana" (1874); „I duc Savoiardi;" „La valle d'Andorra;" „Giralda;" „Papa Martin" i in.

Cagots, szczep, osiadły w Pirenejach zachodnich, uważany przez wielu za kretynów, gdy w rzeczywistości są to ludzie dobrze rozwinięci, zdrowi, muskularni, o prawidłowej czaszce, z rysami twarzy wyrazistemi, o oczach błękitnych i włosach koloru blond. Sąsiednia ludność unika ich i usuwa ich nawet z kościołów. Żyją odosobnieni i oddają się przeważnie ciesiołce. Nazwę *cagots* wyprowadzają od *canis gethus* (pies gocki) i uważają ich za szczątki narodu Gotów. Nazywa ich także: *caqueus*, *oacoas* lub *caquins*. Por. Michel „Histoire des races maudites de la France et de l'Espagne" (2 t., Paryż, 1847); Rohas „Le parias de France et d'Espagne, **C.** et Bohemiens" (tamże. 1877).

Caguare, ob. Mrówkojad.

Cahawba, rzeka w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, wypływa z gór Allegańskich, i ubiegłszy 200 klm., wpada do Alabamy ze strony prawej, pod miastem Cahawba.

Cahen Izydor, orjentalista i badacz hebraizmu francuski, * 1826 w Paryżu, kształcił się tamże, w r. 1850 został profesorem filozofji i współpracownikiem kilku czasopism. Napisał: „Deux libertés pour une" (1848); „Esquisse sur la philosophie du poème de Job" (1851) i wiele rozpraw, dotyczących literatury hebrajskiej.

Cahiz, stara hiszpańska miara zbożowa.

Cahman, herb polski, znany tylko z nazwy.

Cahors, stolica depart. francuskiego Lot, nad rz. Lot, przy drodze żel. Orleańskiej, ma 13,500 miesz., jest rezydencją biskupa, posiada liceum, seminarjum duchowne, 2 nauczycielskie, bibljotekę, i jest środkowym punktem ważnej we Francji uprawy wina, zwanej winem Cahors. Pamiętne jako miejsce urodzenia papieża Jana XXII-go, Joachima Murata i Leona Gambetty. Od r. 1321 do 1751 istniał tu uniwersytet, założony przez papieża Jana XXII.

Cahours August Andrzej Tomasz, chemik, * 1813, † 1891 w Paryżu. Do r. 1836 służył w wojsku, potem był profesorem w szkole centralnej sztuk i rękodzieł, egzaminatorem w szkole politechnicznej, członkiem akademji i probierzem przy mennicy. Liczne swe prace tyczące się chemji organicznej, ogłaszał w „Comptes rendus" akademji nauk. Oprócz tego napisał: „Chimie organique" (3 t., 3 wyd. 1874); „Chimie inorganique" (3 t., 4 wyd. 1878). Jego: „Traité de chimie générale élémentaire" przełożył na język polski Karol Jurkiewicz, 1862.

Cahu Juljusz Mikołaj Teodor, znany w literaturze pod nazwą *Théo-Critt*, pisarz francuski, * r. 1854 w Beaugency, początkowo służył w wojsku, następnie w ministerjum wojny do r. 1884. Napisał: „La colonelle Durantin" (1884), „Le regiment où l'on s'amuse" (1886); „Chez les Allemands" (1887), „Une Jeune Marquise" (1889); „Pardonnée?" (1890) i inne.

Cahun Dawid Leopold, pisarz francuski, * r. 1841, urzędnik w bibljotece Mazzarini'ego od r. 1876, podróżował po Wschodzie, napisał: „Voyage dans la montagne des Ansariés" (1879); „Excursions sur les bord de l'Euphrate" (1882); „Les aventures du capitaine Magon" (1875); „La bannière bleue" (1876); „Voyage aux iles Ferroë" (1879); „Les mercénaires" (1882); „Les rois de mer" (1887) i inne.

Caicedo Domingo, * 1783, † 1843, generał kolumbijski i wice-prezydent rzeczypospolitej Kolumbijskiej.

Caïcos, grupa wysp położonych na wschód od archipelagu Bahamskiego, 550 klm. kw. i 2,000 m., należy do Anglji i podlega władzy gubernatora Jamaiki.

Cail Jan Franciszek, słynny fabrykant machin, w Paryżu, * 1804, † 1872; niezamożny, przybył w 18 roku życia do Paryża, gdzie poznał uczonego Derosne'a, który ocenił jego zdolności tech-

Digitized by Google

nieżne i z nim się połączył. Początek zamożności spółki dał przyrząd destylacyjny, który wszedł w powszechne użycie; następnie pracował C. nad udoskonaleniem fabrykacji cukru. W czasie oblężenia Paryża pracowało w jego warsztatach na przedmieściu Grenelle 300 młynów, gdy współcześnie dostarczał rządowi dział i kartaczownic. Zatrudniał 2,500 robotników, agentury miał w najodleglejszych okolicach świata.

Caillard Antoni Bernard, dyplomata francuski, * 1737, † 1807 w Paryżu. W r. 1769 był sekretarzem legacji w Parmie, potem w Kopenhadze w r. 1780, a 1784 w Petersburgu. W r. 1792 był ministrem pełnomocnym na sejmie niemieckim w Ratyzbonie. W r. 1801 był tymczasowym ministrem spraw zagranicznych i podpisał pokój z Bawarją. Napisał memorjał p. tyt.: „Mémoire sur la Revolution de Hollande." Por. F. Masson „Le Département des affaires étrangères pendant la Revolution" (Paryż, 1877).

Caillaux Aleksander Eugenjusz, inżynier i mąż stanu francuski, * 1822. W r. 1871 wszedł do zgromadzenia narodowego, a w r. 1874 otrzymał tekę robót publicznych i pracował na tem stanowisku do r. 1876, w tymże roku został obrany senatorem, a w r. 1877 otrzymał w gabinecie Broglie-Fourtou tekę finansów, którą wkrótce złożył. W r. 1881 miano mu wytoczyć sprawę o nieprawne otwarcie i użycie kredytów w latach 1880—81. Por. A. Debidour w „Gr. Enc." Lamirault'a.

Caillo Józef Michał, rzeźbiarz francuski, * r. 1836, † 1881, wykonał: „Bachantkę bawiącą się z panterą," „Elegję," model do posągu Mirabeau i posąg Woltera, znajdujący się na wybrzeżu Malaquais w Paryżu.

Caillemer Exupère, prawnik francuski, * r. 1837 w Saint-Lô, studjował prawo w Paryżu, w r. 1875 został dziekanem fakultetu prawnego w Lionie. Napisał: „Des Institutions commerciales d'Athènes au siècle de Demosthène" (1865); „Lettres de change et contrats d'assurance" (1865); „Le Contrat de prêt" (1870); „Le droit civil dans les provinces anglo-normandes au XII siècle" (1864) i in.

Caillet N..., dyplomata francuski z XVII w. Agitował razem z królową Marją Ludwiką w Warszawie na korzyść kandydatury księcia d'Enghien do tronu polskiego, ale w r. 1661—62, kiedy kandydatura księcia została odrzuconą na sejmach, C., nie mogąc się utrzymać w żadnym charakterze w Polsce, został przez ministra Lionne odwołany z Warszawy i polecił zawiązać układy o małżeństwo księcia d'Enghien z siostrzenicą Ludwiki Marji, Anną; projekt ten do skutku C. doprowadził. Korespondencja C. przechowaną jest w dziale polskim paryskiego archiwum spraw zagranicznych, a kopje w bibljotece im. Ossolińskich we Lwowie, w „Tekach Stanisława Lukasa." Por. Farges „Recueil des instructions aux ambassadeurs de France en Pologne" (Paryż, 1888).

Caillet-et Ludwik Paweł, fizyk, * 1832 w Chatillon-sur-Seine w depart. Côte d'Or; kształcił się w szkole górniczej, następnie zarządzał zakładami hutniczemi swego ojca; wydał kilka prac z dziedziny metalurgji, w r. 1877 zdołał skroplić niektóre gazy, jak: tlen, azot i wodór, za pomocą ciśnienia, a następnie ochłodzenia, w r. 1884 otrzymał tytuł „académicien libre." W roku 1891 zbudował manometr wysokości 300 m. do badań nad prężnością pary wodnej i ściśliwością gazów.

Cailleux Franciszek Marja, spiskowiec francuski, * 1761, † 1796; początkowo handlarz wstążek, wstąpił do klubu Jakobinów, mianowany oficerem municypalnym, pilnował Ludwika XVI i jego rodziny w więzieniu w Temple. Za udział w spisku, zwanym „ducamp de Grenelle," został skazany na śmierć.

Cailliaud Fryderyk, podróżnik, naturalista i archeolog, * 1787 w Nantes, † 1869. Syn ubogich rodziców, własną pracą wyuczył się mineralogji i jako komisant handlujący drogiemi kamieniami przebiegł Europę południową, część Azji i Egipt, gdzie odkrył kopalnię szmaragdów i wiele zabytków starożytnych. Owoce swoich spostrzeżeń ogłosił w dziełach: „Voyages à l'oasis de Thèbes et dans les déserts" (2 t., Paryż, 1822); „Voyage à Méroé" (4 t., 1826—26); „Recherches sur les arts et métiers, les usages etc. des anciens peuples de l'Egypte, de la Nubie et de l'Ethiopie" (2 t., 1831—37).

Caillié René August, podróżnik, * 1799 w Mauzé, w Poitou, † 1838 pod Paryżem. Od r. 1816 przebywał we francuskich posiadłościach nad Senegalem, skąd w charakterze kupca odbywał 2-letnią podróż (1824—26) po krainie maurytańskiego ludu Brancas. Zachęcony wyznaczoną przez paryskie towarzystwo geograficzne nagrodą 10,000 franków, odbył wśród niezmiernych trudności uciążliwą podróż do Timbuktu (1827—28), skąd przez Marokko wrócił do Francji. Oprócz pomienionej nagrody, udzielono mu 1,000 franków rocznej pensji i order Legji honorowéj. Spostrzeżenia C. uporządkował geograf Jomard, i opatrzywszy je swemi uwagami, wydał p. t.: „Journal d'un voyage à Tembouctou et à Jenné dans l'Afrique centrale" (3 t., Paryż, 1830). Nie posiadając żadnej prawie nauki, opowiada C. wszystko, co widział, lub od innych słyszał, z wielką prostotą, bez żadnych ozdób i własnych dodatków.

Caillier Wilhelm, ob. Jacquerie.

Caillouette Ludwik Djonizy, rzeźbiarz francuski, * 1791, † 1868, wykonał popiersie Ruisdael'a (1822), posągi „Wiary" i „Sokratesa," przeznaczone na schody w Luwrze, oraz modele kilku płaskorzeźb. W Luwrze znajduje się też wielka jego płaskorzeźba p. t.: „Architektura."

Caïman, grupa wysepek w archipelagu Antyl-

Digitized by Google

skim, na południe od wyspy Kuby, należąca do Anglji, liczy 2,500 mieszk.

Caïn August Mikołaj, rzeźbiarz francuski, * r. 1822 w Paryżu, świetnie wykonywa zwierzęta, jest twórcą posągu konnego księcia Karola brunświckiego w Genewie.

Cainberg Eryk, rzeźbiarz szwedzki, * 1771 w Nederweil, † 1816 w Abo. Wykonał płaskorzeźbę w gmachu uniwersytetu w Abo, wyobrażającą sześć scen legendowych i medaljon portretowy „Caloniusa."

Caine Tomasz Henry Hull, powieściopisarz angielski, * 1853; napisał: „Recollections" (1881); „The shadom of a crime" (1885); „A son of Hagar" (1887); „The Deemster, a romance from the isle of Man" (1887); „Boudman, a new saga" (1890); „The Scape-goat" (1891); nadto: „Sonnets of three centuries" (1882); „Christian" (przekład polski Niewiadomskiej) i inne.

Ça ira! (franc.: *Jakoś to będzie!*). Są to pierwsze wyrazy śpiewki jakobińskiej: *„Ah! ça ira, ça ira, ça ira! Les aristocrates à la lanterne!"*,—która podczas pierwszej rewolucji francuskiej z początku zapalała do boju, a później wyrodziła się w hasło do rzezi. We Francji zwano także tę śpiewkę: *„Le Carillon national"* (narodową grą dzwonów). Melodja jej, skomponowana przez Bécourt'a, bębnistę wielkiej opery paryskiej, przeznaczona pierwotnie do innego utworu, była podobno ulubioną królowej Marji Antoniny. Słowa napisał śpiewak uliczny Ladré.

Caird James, sir, agronom i polityk angielski, * 1816 w Szkocji, † 1892; w r. 1850 powołany był przez Roberta Peela do przeprowadzenia reform ekonomicznych w Irlandji, od r. 1857 do 1865 zasiadał jako poseł w izbie gmin. Napisał: „English agriculture" (1854, przekład francuski wyszedł p. t.: „Agriculture anglaise") i wiele rozpraw ekonomicznych. W r. 1878 napisał cenny raport o rolnictwie angielskiem, p. t.: „The Land interest."

Caird Mona, córka Jana Alisona, autorka angielska, podróżowała po Europie, gdzie badała kwestję kobiecą. Jej pierwsze dwie książki: „Whom nature leadeth" i „One that wins," nie zwróciły na siebie uwagi, ale wrażenie wywołały następne: „Mariage" (1888). Nadto ogłosiła romans: „The wing of Azrael" (1890); nowelę „A romance of the Moors" (1891); studjum „The morality of motherhood."

Cairnes John Elliot, ekonomista angielski, * 1823 w Irlandji, † 1875; kształcił się w Dublinie, w r. 1856 został profesorem ekonomji politycznej w kolegjum tamże, w r. 1866 w University College w Londynie. Napisał: „The Slave Power" (1862); „Same Leading Principles of Political Economy" (1874); „The southern confederacy and the slave trade" (1863); „University education in England" (1866) i wiele rozpraw mniejszych.

Cairngorm, część gór Grampjańskich w Szkocji północnej, ze szczytem Ben-Machui, 1,309 m. nad p. m.

Cairns Hugh Mac-Calmont, hr., mąż stanu stronnictwa konserwatywnego, * 1819 w Cultra, w Irlandji, † 1885. Wydział prawny kończył w Dublinie. W r. 1858 za lorda Derby mianowany był adwokatem korony (Solicitor general), a w r. 1866 Attorney-general, wreszcie Lord justice of appeal. W r. 1867 za zasługi został parem i otrzymał tytuł barona Cairns of Garmoyle, a w r. 1874 lordem kanclerzem.

Cairo, miasto w stanie Illinois w Unji północno-amerykańskiej, przy połączeniu się rz. Ohio z Mississipi, liczy 10,320 mieszk.

Cairoli Karol, chirurg włoski, * 1775, † 1849; od r. 1806 był profesorem chirurgji teoretycznej w Pawji, od r. 1836 dyrektorem kliniki i wydziału lekarskiego tamże; czterech synów stracił na placu boju pod sztandarem Garibaldiego, piąty zaś, Benedykt, był w końcu prezesem ministerjum.

Cairoli Benedykt, mąż stanu włoski, syn chirurga Karola, * 1825 r. w Pawji, wziął udział w powstaniu medjolańskiem 1848 i w wojnie z Austrją (czterech braci jego zginęło w walkach o niepodległość); w r. 1859 walczył pod Garibaldim, następnie należał do oddziału „tysiąca z Marsali" w wyprawie do Sycylji, był ranny pod Catalafimi, a pod Palermo kula strzaskała mu nogę; w r. 1866 był naczelnikiem sztabu Garibaldiego w Trentino, w r. 1876 bił się pod Mentoną, 1860 był wybrany do parlamentu, w r. 1868 powtórnie wszedł do izby deputowanych i jako przywódca skrajnej lewicy był obrany prezesem izby w marcu 1878, a gdy wybór ten spowodował podanie się do dymisji gabinetu Depretisa, król polecił C. utworzenie nowego ministerjum i powierzył mu tekę spraw zagranicznych. Przy zamachu na króla Humberta, dokonanym przez Giovanniego Passamante d. 17 listopada 1878 r., C., zasłaniając króla swoją osobą, był lekko raniony w nogę. Dnia 7 kwietnia 1881 r. podał się do dymisji i jako poseł w parlamencie przyłączył się do grupy zwanej „pentarchją." W r. 1883 czterem braciom jego wzniesiono pomnik na Monte-Pincio w Rzymie. Matka ich Adelajda, przezwana „matką Grakchów," † r. 1872 w Pawji. C. † r. 1889 pod Neapolem, pochowany został w Grosselo pod Pawją na koszt króla.

Caithness, północno-wschod. hrabstwo Szkocji, oddzielone cieśniną Portland-Firth od położonych na północ wysp Orkadzkich, obejmuje 1,844 klm. kw. powierzchni i 38,000 m., z miastem głównem Wick. Okolica ta w ogólności nieżyzna, strony urodzajne znajdują się głównie na pobrzeżach. Skały dostarczają materjału na budowle i szyfru. Mieszkańcy zajmują się rolnictwem i rybołówstwem, a w zachodniej części kraju mówią językiem Gallów.

Caithness, stara szkocka rodzina, licząca się

Digitized by Google

od Dungaldusa, hr. **C.**, żyjącego w roku 875. Odznaczyli się: *Harald* hr. **C.** i *d'Orkney*. W r. 1197 zbuntował się przeciw królowi Wilhelmowi Lwu, pobity pod Inverness i uwięziony w zamku Roxburgh. — Sir *Jerzy de Crichton*, wielki admirał Szkocji, w r. 1452 był mianowany hrabią **C.**, † 1455 r. bezdzietnie. Po nim nazwisko i tytuł przeszły na *Wiljama Sinclaira*, wielkiego kanclerza Szkocji.— Szósty hrabia **C.**, *Jerzy*, † 1676 r., sprzedał wszystkie swoje tytuły r. 1672 sir Johnowi Campbell i ten r. 1677 dostał pozwolenie na przyjęcie nazwiska hr. **C.** Trzynasty hr. **C.** *Aleksander Campbell Sinclair*, lord Berriedale, * 1790, † 1858, był lordem namiestnikiem hrabstwa **C.**— Następnie hr. **C.** *James Sinclair*, lord Berriedale, baron Barrogill, * 1821, † 1881, był wynalazcą lokomotywy dróżniczej i busuli, której używa marynarka angielska.—Piętnasty hr. **C.** *Jerzy Filip Aleksander Sinclair*, * 1858, † 1889, zasiadał w izbie lordów i należał do stronnictwa liberalnego.

Caithness Marja Mariategui, teozofistka i prezydentka Towarzystwa teozoficznego Wschodu i Zachodu w Paryżu, urodzona w Londynie z ojca Hiszpana i matki Angielki, wyszła za ks. Pomar, a po jego śmierci za hr. Caithness, † 1896. W Paryżu założyła pisma: *Aurorę* i *Zwiastuna vokoju*, ogłosiła: „Une visite nocturne à Holyrood" (Paryż, 1884); „Fragments glanés dans la théosophie occulte d'Orient" (1885); „La Théosophie buddhiste;" „The mystery of the ages;" „Old truth in new light" i inne, nadto powieści: „The Honey moon;" „Fashion and Passion;" „A secret marriage;" „Amour immortel" i inne.

Caivano, miasto włoskie w prowincji Neapolitańskiej, 12,000 miesz.

Caix Napoleon, lingwista włoski, * 1845 r., † 1882; od r. 1873 profesor języków romańskich i lingwistyki porównawczej w uniwersytecie florenckim, ogłosił: „Saggio sulla storia della lingua e dei dialetti d'Italia" (Parma, 1872) i „Le alterazioni generali della lingua italiana" (Rzym, 1875); „Le origini della lingua poetica italiana" (1880) i inne.

Caix de Saint-Aymour Amadeusz, wice-hrabia, de, pisarz francuski, * 1843 w Senlis; 1869 podróżował po Bośni i Hercegowinie w celach archeologicznych, członek komisji pomników historycznych; napisał: „La langue latine, etudiée dans l'unité indo-européenne" (1867); „Les Pay sud-slaves de l'Austro-Hongrie" (1883); „Histoire des relations de la France avec l'Abissynie chrétienne sous les règnes de Louis XIII et Louis XIV" (1886) i inne.

Cajabamba, miasto główne prow. Chimborazo, w rzeczypospolitej Ecuador, liczy 16,000 m.

Cajamarca, departament w rzeczypospolitej Peruwjańskiej, na granicy z Ecuadorem, obejmuje 30,525 klm. kw. i liczy 220,000 miesz. Rolnictwo wydaje ryż, pszenicę, kartofle, tytuń; prócz tego górnictwo i chów bydła. **C.**, miasto główne departamentu t. n., liczy 12,000 miesz. i posiada zabytki staro-peruwjańskie.

Cajanus *(Nikla)*, rodzaj roślin z rodziny motylkowatych. **C.** *bicolor* i **C.** *flavus*, drzewka w Indjach Wschodnich, zawierają w strąkach po 4 nasiona jadalne i wszędzie w Indjach sprzedawane; liście i korzenie tych gatunków stanowią tamże pospolite lekarstwo.

Cajazzo, miasto w Kampanji Neapolitańskiej we Włoszech, rezydencja biskupa, 7,000 miesz., trudniących się uprawą winnic.

Cajeput, *Cajaput*, ob. Kajeputa.

Cajeput oleum, ob. Kajeputowy olejek.

Cajetano Gaetano Henryk, * 1550 w Rzymie, † 1599, kardynał włoski, poddany króla hiszpańskiego. Po śmierci Sykstusa V odwołany z Francji, wysłany został jako legat do Polski, dla doprowadzenia do koalicji między królem polskim a cesarzem przeciwko Turcji. **C.** umarł w Polsce.

Cajetanus albo *Gaetano* Jakób de Vio, później Tomasz, ku czci św. Tomasza z Akwinu, * 1469 w Gaëta, † 1534. W r. 1484 wstąpił do zakonu Dominikanów, a w r. 1517 został kardynałem. Jako legat papieski był na sejmie w Augsburgu, aby zmusić Lutra do odwołania tez, ale Luter nie uląkł się go wcale. Powrócił do Rzymu w r. 1519 i został biskupem w Gaëta. Studjował Pismo Święte i próbował poprawiać Wulgatę. Dzieła **C.** wyszły w Lionie 1639. Por. Schilbach „De vita ac scriptis Thomae de Vio Cajetani" (Wejmar, 1881).

Cajophora, rodzaj roślin, włączany przez niektórych do rodzaju *Blumenbachia*; cechuje się torebką owocową spiralnie skręconą i mocno wystającemi wewnątrz torebki łożyskami nasiennemi; w ogrodach hodują **C.** *lateritia*, mającą łodygę okrytą włoskami parzącemi.

Cajus, lub *Gajus*, bardzo upowszechnione u Rzymian imię, którem, jak również imionami Titius, Sempronius, Maevius oznaczano osoby zmyślone, zupełnie tak samo, jak my oznaczamy zgłoskami N. N. Używańszą jest zresztą forma *Gajus* (ob.).

Cajus *(Kajus)* święty, biskup rzymski, dwudziesty dziewiąty papież, od 16 grudnia 283 do 22 kwietnia 296, * w Salonie w Dalmacji i był krewnym cesarza Djoklecjana. „Martyrologium" Besy i „Liber pontificalis" są jedynemi dokumentami, które podają **C.** za męczennika. Był on ostatnim z 12 papieży, pochowanych w krypcie Sykstusa na cmentarzu Kaliksta. Por. W. Smith i H. Wace „Dictionary of christian biography, litterature, sects and doctrine" (Londyn, 1877).

Cakile, *Rukwiel* albo *Dziobak*, rodzaj roślin, z rodziny *Krzyżowych*, zioła mięsiste, jednoroczne; znajdują się na wybrzeżach morskich Azji, Afryki i Europy; cechują się liśćmi mięsistemi, podłużnemi, oraz kwiatami fjoletowemi lub białemi, rozłożonemi w kształcie gron. **C.** *maritima*

Digitized by Google

używano dawniej przy szkorbucie, oraz jako środek przeczyszczający i pędzący mocz; **C.** *americana* w tym samym celu jest w użyciu dotąd.

Cal, miara długości. **C.** warszawski jest dwunastą częścią stopy, zawiera w sobie 12 linji i= 24 milimetrom. **C.** rosyjski, *diujm*, dzieli się na 10 linji i=calowi angielskiemu=1,06 cala warszawskiego.—**C.** berliński=1,0909, **C.** wiedeński=1,0987 cala warszawskiego. – *Calem* nazywają oryle w pasie drzewa spławianego, składającego się z kilku rzędów czyli plenic, ostatnią z tych plenic.

Calaber Quintus, ob. Quintus.

Calabozo, miasto w stanie Guzman Blanco w południowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Wenecueli, nad rzeką Guarico, liczy 6,000 miesz. Pamiętne jest zwycięstwem, odniesionem dnia 24 czerwca 1821, w którem Bolivar pokonał hiszpańskiego generała La Torre i tym sposobem zmusił Hiszpanów do opuszczenia Kolumbji.

Calabrese albo *Maciej Pretti*, znany pod imieniem *il cavaliere Calabrese*, malarz włoski, * 1613 w Taverna w Kalabrji, † 1699. Niespokojnego z natury charakteru, liczne odbywał podróże. Kształcił się w Rzymie, Bolonji, Wenecji i Paryżu na wzorach Veronesa i Corregia. Utwory **C.** noszą charakter owego dzikiego, awanturniczego kierunku, którego właściwem ogniskiem wulkaniczna przyroda Neapolu. Czarne cienie, samowola w kompozycji, rażące kontrasty, są wyrazem ponurej treści. Freski i obrazy olejne **C.** znajdują się w Rzymie, Neapolu i na Malcie.

Caladium (*Obraźnica* lub *Popłan*), rodzaj roślin z rodziny obrazkowych, obejmuje rośliny krajów zwrotnikowych, używane na pokarm i na lekarstwa. Wszystkie gatunki posiadają główki przykorzeniowe. **C.** *esculentum* wydaje główki jadalne, pomimo ostrego smaku; liście, używane na jarzynę pod nazwą kapusty karaibskiej, używane są też do okładania ran i wrzodów. **C.** *seguinum* wydaje ostry sok, którym można znaczyć bieliznę. Wywar tej rośliny używa się do kąpieli w różnych chorobach. **C.** *arborescens* krzew w Brazylji; ostre korzenie przez gotowanie stają się słodkiemi i są jadalne. Liście są tak palące, że wywołują wrzody, i często za karę nakładają się murzynom na usta. Jedyny gatunek, który się u nas w cieplarniach udaje, jest **C.** *bicolor*.

Caladium bicolor.

Calages Marja de Pech, de, poetka francuska z początku XVII w. Głównem jej dziełem jest „Judith, ou la délivrance de Béthulie," poemat bohaterski w VIII pieśniach, odznaczający się wzniosłym polotem myśli i wielką poprawnością języka (1660). Wielką ma zasługę, że samodzielnie wykształciła język poetyczny, jeszcze przed zjawieniem się „Cyda" Corneille'a.

Calagius Andrzej, filozof, poeta i słownikarz XVI w., pochodził z Wrocławia. Dzieła jego gramatyczno-słownikowe używane były w szkołach polskich w XVI i XVII w. Lepsze z nich są: „Vocabularium variarum et utilium sententiarum etc." (1571) i „Synonyma latina vocum phrasium-que orationis ex classicis etc." (1579, drugie wyd. 1595).

Calaguala, korzeń nieznanej rośliny z Ameryki południowej; czerwonawy, gorzko słodki; poczytywany jest przez lekarzy hiszpańskich za środek silnie pobudzający poty. Ma pochodzić według Ruiza z pewnego gatunku Polypodium.

Calahorra, miasto okręgowe w departamencie Logrono w Hiszpanji nad rz. Cidacos, rezidencja biskupa, katedra, 8,200 miesz.

Calais, port i silna warownia we francuskim departamencie Pas de-Calais nad kanałem Kaletańskim; ma 52,360 miesz., piękny kościół Notre-Dame, stary ratusz, ożywiony przemysł bawełniany i jedwabny (roczna produkcja: 120 miljonów fran.) i licznie zwiedzane kąpiele morskie. Z tego portu jest najkrótsza droga do Anglji. To też tędy odbywa się komunikacja z Londynem i Dover; średnio przejeżdża tędy do Anglji i odwrotnie 250,000 podróżnych rocznie. W r. 1895 przybiło do portu tutejszego 1896 ładownych okrętów o objętości 523,191 ton; ogólna wartość towarów przywiezionych wyniosła 89,6, wywiezionych—172,4 mil. fran.

Calais, miasto w stanie Maine w Unji północno-amerykańskiej, 8,000 miesz.

Calamagrostis, ob. Trzcinnik.

Calamahue, pień górski w południowej części półwyspu Kalifornijskiego, wzniesiony na 2,783 metrów nad poz. morza.

Calamatta Ludwik, miedziorytnik włoski, * 1802 w Civitavecchia, † 1869 w Medjolanie, sławny ze znakomitych reprodukcji obrazów Rafaela, Paganiniego, Leonarda da Vinci, G. Reni i Rubensa. Za reprodukcję, wykonaną według Ingresa p. t.: „Ślub Ludwika XIII," dostał krzyż Legji honorowej. W r. 1866 został profesorem akademji w Medjolanie.— Żona jego *Józefina Calamatta*, córka archeologa Rochetta, malowała z powodzeniem portrety i obrazy religijne.

Calame Aleksander, jeden z najgenjalniejszych pejzażystów w nowszych czasach, * r. 1810 w Vevay, † 1864 r. w Mentone nad odnogą Genueńską; najważniejsze studja odbywał praktycznie w Alpach, a od r. 1845 we Włoszech, i obie tak odmienne natury umiał w mistrzowskich dziełach zawsze

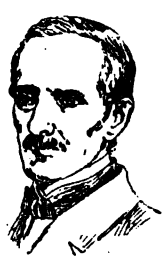

Calame Aleksander.

Digitized by Google

dokładnie i w pełni życia przedstawiać. Celniejsze utwory jego pendzla są: „Montblanc," „Panna," „Jezioro Brienz," „Łańcuch śnieżysty," „Monte Rosa," „Monte Cervin," „Wodospad Handeck," „Oberland Berneński," „Burza w lesie," „Ruiny Paestum" i inne miejscowości szwajcarskie; arcydziełem zaś jego są: „Pory dnia i roku." Utwory **C.** odznaczają się niepospolitą siłą, pełną życia i energji, naturalnością, taką głębokością i soczystością barw w ekspozycji, że na każdym nieopisane wywierają wrażenia. Życiorys jego napisał Rambert „A. **C.**, sa vie et son oeuvre" (Paryż, 1884).

Calamian, grupa wysp w archipelagu Filipińskim, pomiędzy Mindoro a Palaman, 45 klm. kw. przestrzeni i 14,290 miesz.

Calamintha, *Miętka*, rodzaj roślin z rodziny Wargowych; z gatunków jej ważniejsze: **C.** *officinalis, Miętka lekarska*, dawniej *polną* lub *skalną*, oraz *Lebiodką polną, skalną* albo *kamienną* zwana, używana w celach leczniczych, oraz **C.** *alpina, Miętka alpejska.*

Calamus, trzcina, której starożytni zamiast pióra do pisania używali; był to pewien gatunek

Kałamarz i pióro trzcinowe (calamus), według rysunku pompejańskiego.

trzciny, pochodzący głównie z Egiptu i Knidos. Jeszcze teraz większa część narodów wschodnich pisze trzciną, zwaną Kalam. Stąd nazwa *kałamarz.*—*Calamus* rodzaj palm, ob. Rotang.

Calanda, pasmo górskie w Alpach Glarneńskich, w stronie północno-zachodniej od Chur, wzniesione na 2,808 m. nad p. m.

Calando (z włosk.), w muzyce, wyraz używany na oznaczenie zwolnienia tempa, lub stopniowego uciszania głosu, albo tonu. Pisze się w skróceniu: *cal.*

Calandra, ob. Wołek.

Calandrelli Aleksander, rzeźbiarz, * 1834 w Berlinie, od r. 1847 kształcił się w berlińskiej akademji sztuk pięknych, wykonał posąg konny króla Wilhelma I, figurę generała Yorka do pomnika Fryderyka Wilhelma III dla Kolonji, płaskorzeźby na pomniku Zwycięstwa w wojnie duńskiej, wzniesionym w Berlinie, kolosalny posąg Fryderyka Wilhelma IV dla galerji narodowej w Berlinie, posąg Piotra Korneljusza i in.

Calao, ob. Dzioborożec.

Calas Jan, ofiara lekkomyślnego wymiaru sprawiedliwości, * 1698 r. w Lacaparède, w Langwedocji, kupiec w Tuluzie; obwiniony z powodu powieszenia się obłąkanego starszego swego syna Marka Antoniego o zamordowanie tegoż, został skutkiem posądzenia o to, że jakoby przeszkadzał zamiarowi syna przejścia na łono kościoła rzymsko-katolic., przez parlament w Tuluzie, po srogich męczarniach, na śmierć skazany, i wyrok ten wykonano 9 marca 1762 r. Majątek jego został skonfiskowany, a dzieci pozamykane w klasztorach. Wolter poznał nieszczęśliwą jego wdowę w Genewie, wyjednał powtórne przejrzenie sprawy Calasa, skutkiem czego parlament paryski w 1765 r. ogłosił wyrok uniewinniający go w zupełności. Daniel Chodowiecki wymalował wielki obraz: „Pożegnanie Calasa z rodziną" i zrobił z niego sztych. Por. Coquerel: „Jean **C.** et sa famille" (Paryż, 1858) i w dziele Woltera „Essai sur la tolerance;" nadto „Causes célebres" (4 t.); Hertz „Voltaire und die franz. Strafrechtspflege in 18 Jahrh" (Sztutgard, 1887) i „Mémoire de Donat Calas pour son père, sa mère et son frère," w dziełach Woltera.

Calasanza Józef, de, założyciel zgromadzenia Pijarów, ob. Kalasanty św. Józef.

Calascibetta, miasto w departamencie Caltanisetta w Sycylji, 782 m. nad p. m., 7,000 miesz., trudniących się hodowlą jedwabników i uprawą oliwek; w pobliżu kopalnie siarki.

Calatafimi, miasto w sycylijskiej prowincji Trapani, mające 10,000 ludności, pamiętne zwycięstwem. odniesionem w r. 1860 przez Garibaldego nad wojskiem neapolitańskiem.

Calatayud, miasto okręgowe w hiszpańskiej prowincji Saragossy, przy złączeniu się Jalonu z dopływem swym Jiloca, posiada 12,000 miesz., kilka kościołów, teatr, ruiny zamku maurytańskiego.

Calatrava, warowny niegdyś zamek (dziś ruiny) w hiszpańskiej prowincji Ciudad-Real, pamiętny założeniem tutaj 1158 zakonu rycerskiego, Calatrava. Nazwę **C.** stosują także do okolicznej wyżyny.

Calatrava, zakon rycerski, założony 1158 przez opata Rajmunda, podług reguły Cystersów, w chwili kiedy król Kastylji Sancho III, odebrane Saracenom, a przez Templarjuszów źle bronione miasto **C.** oddał mu w posiadanie. W roku 1164 rycerze pod dowództwem Don Garciasa de Redon oddzielili się od mnichów i zostali zatwierdzeni przez papieża Aleksandra III. W epoce, kiedy Saraceni zdobyte później miasto Calatrava posiadali (1197), rycerze zgromadzenia zwali się *Salvatierra.* Po śmierci 29-go z kolei wielkiego mistrza de Padilla (1486), wybór padł na

Digitized by Google

samego króla i w r. 1523 papież Adrjan VI uczynił wielkie mistrzowstwo korony dziedzicznem i pozwolił rycerzom zawierać śluby małżeńskie. Po tem wszystkiem zakon utracił wiele ze swych posiadłości, a godło jego od 1808 stało się tylko orderową nagrodą zasługi. Król hiszpański nosi jeszcze tytuł wielkiego mistrza C-y. Zakon zniesiony w r. 1872, powołany został na nowo do życia *de jure* d. 13 stycznia 1874 roku przez Alfonsa XII. Oznakami orderu są: Biały płaszcz z czerwonym wieńcem liljowym na lewym boku. Był także i zakon żeński Calatrava, reguły Cystersek, który nowszemi czasy został sekularyzowanym. Por. Mariana „Historia general de España" (Madryt, 1794); L. Dollfus w *Grande. Encycl.*" Lamirault'a.

Calatrava don Józef Marja, mąż stanu hiszpański, * 1781 w Madrycie, † 1846 r.; adwokat w Badajoz, od 1808—14 członek kortezów, wygnany na pewien przeciąg czasu do Afryki, był po powrocie 1820 r. przeciwnikiem stronnictwa umiarkowanych, a szczególnie Martineza de la Rosa, 1823 został ministrem sprawiedliwości. Po restauracji udał się do Anglji, zaś po rewolucji Lipcowej był członkiem junty bajońskiej, bawił czas niejaki w Bordeaux, powrócił 1834 do Hiszpanji, gdzie stanąwszy 1836 r. na czele ministerjum, przymuszony był w 1837 r. ustąpić z niego. Następnie urzędował jako senator.

Calcar Jan Stefan, malarz, * 1500 w Calcar, księstwie Kliwil, gdzie istniała znakomita szkoła malarstwa w kierunku staro-flamandzkim. On jednakże poszedł za szkołą włoską, kształcił się w Wenecji pod Tycjanem, później w Rzymie, gdzie † 1546. Oprócz obrazów olejnych z historji świętej, wykonał wiele drzeworytów do anatomicznych rycin dzieła Vesalinsa „De humani corporis fabrica" (Bazylea, 1548).

Calceolaria *(Babikęs, Pantofelnik)*, rodzaj roślin z rodziny trędownikowatych, nazwany tak częścią na cześć botanika werońskiego, Calceolari, częścią z powodu podobieństwa torebkowatych kwiatów do trzewika *(calceolus)*. Obejmuje liczne gatunki zielne lub krzewiaste, pochodzące z Ameryki południowej i Nowej Zelandji, o kwiatach żółtawych, białych lub purpurowych. Stanowią one rośliny ozdobne, a niektóre gatunki używane są w celach lekarskich.

Calculus Minervae, kamień Minerwy, kamień biały, rzucony przez Palladę do urny, kiedy liczba głosów, mających rozstrzygnąć o losach Orestesa, była równą za i przeciw (Eschilos „Eumenidy"). Bogini rozstrzygnęła równość na korzyść oskarżonego. Przenośnie **C. M.** oznacza wyrok zależny od przypadku, losu, a także sąd boży.

Caldani Leopold Marek Antoni, anatom, * r. 1725 w Bolonji, † 1813. Był profesorem medycyny w Padwie i wsławił się przez pierwsze swe dzieło „O przyczynach drażliwości" (1757 r.). Głównem atoli jego dziełem są wydane wspólnie z synowcem *Florjanem* **C.** († 1836) „Icones anatomicae" (4 t., Wenecja, 1801—14), po których wydał jeszcze „Explicatio iconum anatomicarum." Jego podręczniki anatomji, fizjologji, patologji i semiotyki służyły długo (1772—1808) za wzór do wykładów uniwersyteckich.

Caldara Polidor, od miejsca urodzenia (1495) *Polidoro da Caravagio* zwany, malarz włoski, pracował początkowo pod kierunkiem Rafaela i za jego poradą kształcił się u Maturina. Po śmierci tego ostatniego przeniósł się 1527 r. z Rzymu do Neapolu, a później do Mesyny, gdzie wykończył znaczną liczbę obrazów ołtarzowych, znajdujących się po większej części w Muzeum neapolitańskiem. Prace jego przedstawiają, jako szczególne zboczenie od szkoły rzymskiej, dążność do naturalności materjalnej, właściwej szkole holenderskiej. **C.** został zamordowany przez służącego w r. 1543 w Messynie.

Caldara Antonio, kompozytor włoski, * 1678 w Wenecji, † 1763 tamże; od 1718—38 przebywał w Wiedniu, potem w Wenecji. Napisał 66 oper i 29 oratorjów, tudzież wielkie mnóstwo mszy i innych utworów muzyki kościelnej. Do najlepszych utworów jego należą psalmy.

Caldas (po hiszpań. i portugal. ciepłe źródła), ogólna nazwa wielu źródeł mineralnych w Hiszpanji i Portugalji, z których ważniejsze są: *Caldas de Mombuy*, w hiszpańskiej prowincji Barcelony, 3,500 miesz. ze źródłem mineralnem 50—60°C. i najlepiej w całem państwie urządzonemi kąpielami. *Caldas de Estrach (Caldetas)* w tejże prow., źródła mineralne o temp. 40°C. *Caldas de Reyes* w hiszpańskiej prowincji Pontevedra, nad Umią, źródła mineralne o temp. 36°—40°, ożywiony handel, 5,200 miesz. *Caldas de Reinha*, w portugalskiej prowincji Estremadura (2,600 miesz.), sławne źródło mineralne, wytwornie urządzone dla chorych i wielki szpital; źródła te są siarczane, 30°C., zawierają wiele jodków i chlorków; zalecane przeciw skrofułom, reumatyzmowi i t. p. cierpieniom. W portugalskiej prowincji Minho znajdują się także znane powszechnie wody mineralne: *Caldas de Gerez* i *Caldas de S. Miguel.*

Caldelari, rzeźbiarz włoski, na początku bieżącego wieku przybył do Francji. Wykonał popiersie Napoleona I (1810), generała Beclera, posąg generała Moreau i in. W Luwrze znajduje się jego „Narcyz."

Caldera, miasto w prowincji Atacama w rzeczypospolitej Chili, ma 3,200 miesz. i ważny port, połączony koleją żelazną z miastem Copiapo. Wywóz miedzi i rudy srebrnej.

Calderari (włosk., t. j. *Kotlarze)*, jedno z mnóstwa tajemnych towarzystw politycznych, mających na celu zjednoczenie i wolność Włoch, rozgałęzione głównie w Neapolitańskiem; utworzyło się podobno w końcu 1813 r. (w Neapolu, czy też w Palermo) z towarzystwa Karbanarów (ob. Kar-

Digitized by Google

banaryzm) i jako tamtemu nieprzyjazne przez policję neapolitańską energicznie było wspierane. W następnych czasach znikło bez śladu. Por. Hr. Orłow „Mémoires sur le royaume de Naples“ (1819); „I pifferi de Montagna“ (bezimienna broszura księcia Canosa, policmajstra Neapolu (1820) i Tonelli „Breve idea della Carbonaria etc... e causa che fé nascere la setta di Calderari“ (Neapol, 1820).

Calderilla, tak w Hiszpanji nazywają monetę miedzianą, dla odróżnienia jej od monet srebrnych i złotych.

Calderon don Pedro, *de la Barca Henao y Riano*, znakomity poeta hiszpański, * 1600 r. w Madrycie, gdzie u Jezuitów początkową pobierał edukację, w Salamance następnie studjował historję, filozofję i prawo. W 13 roku okazał już znakomity talent w komedji „El carro der cielo,“ która wielu mu zjednała przyjaciół. W 1635 powołał go do dworu Filip IV, nałożywszy obowiązek pisania dla teatru dworskiego sztuk dramatycznych, które z wielkiem wystawiano przepychem. W 1651, wstąpiwszy do stanu duchownego, był kapelanem przy kościele arcybiskupim w Toledo, a następnie przy królewskiej dworskiej kaplicy; † 1681 w Madrycie. Hiszpanie zaliczają **C.** do największych poetów swojego narodu. Istotnie jest to wielki poeta. W szczególności największy poetyczny genjusz katolicyzmu, poeta katolicki *par excellence*. W nim bowiem skojarzyła się i doszła szczytu cała najkwieciistsza fantazja chrystjanizmu, a utwory jego, obok blasku obrazów i myśli, najwierniej przedstawiają surowość smutnego dogmatu religijnego o nicości ziemskiej; na wszystko patrzy **C.** nie okiem ludzkiem, lecz przez szkła religji chrześcijańskiej; stąd widzimy u niego owe nadludzkie, aż do nieba sięgające cnoty, aż do piekła spadające występki. W autosie „El santo rey don Fernando“ z zapałem wychwala prześladowanie i palenie Albigensów. Z rąk Lopeza (ob.) przejął **C.** panowanie nad teatrem hiszpańskim i pracę tę prowadził w duchu swego poprzednika. Sławę swoją zawdzięcza nie oryginalnym nowościom, lecz udoskonaleniu i doprowadzeniu aż do artyzmu tego, co naród już wprzód polubił. Forma, która jest taka sama, co i u Lopeza, dochodzi w **C.** do szczytu doskonałości artystycznej. Napisał przeszło 100 autosów (ob.), 120 komedji, 100 saynet (ob.), 100 loi (ob.), mnóstwo kanzon, ottaw, romanc i sonetów, z których większa część (oprócz „Poesias de **C.**“ Kadyks, 1848), jak również kilka większych poematów i rozpraw estetycznych, zaginęła. Najlepsze z autosów jest: „La cena de Baltasar.“ Znakomite są także dramata duchowne i symboliczne, z których najcelniejsze: „El magico prodigioso“ (przełożył Stanisław Buduiński) „Los dios amantes del cielo“ (przekład Karola Balińskiego), „Il principe constante“ („Książę niezłomny,“ mistrzowski przekład J. Słowackiego) i „Hija del Ayre.“ Z dramatów historycznych najlepsze: „El mayor monstruo los Zelo,“ „La grans Zenobia,“ „El medico de su honra“ (przekład J. N. Kamińskiego i Porębowicza (1887); „El Alcade de Zalomea“ Chłopickiego (1873) i Porębowicza (1887); nadto: „Życie snem,“ przekład Szujskiego (1882); „Uwielbienie krzyża;“ „Dwoje bram—trudna straż;“ „Miłość za grobem“ E. Porębowicza (1887); „Tajna krzywda—skryta zemsta“ tegoż i inne. Z mitologicznych sztuk świątecznych najznakomitsza „Leonido y Morfisa;“ z romantycznych „El pintor de su deshonra,“ a z intrygowych bardzo dowcipna: „La manos blancas no ofenden,“ „Un castigo en tres vanganzas“ i inne. Najlepszy zbiór sporządził Hartzenbusch (4 t., Matryt, 1848—50). Najlepsze przekłady niemieckie są A. W. Schlegla i Griesa. Najlepszą krytyczną pracę o **C.** napisał Schmidt „Die Schauspiele **C**-s.“ (Elberfeld, 1857). W języku polskim mamy studjum J. A. Święcickiego „Don Pedro **C.** de la Barca“ (Warszawa, 1881), Por. jeszcze Menendez Pelayo, „**C.** y su teatro“ (Madryt, 1881); Morel-Fatio „Calderon“ (Paryż, 1881); Moguel „El Magico prodigioso“ (1881); Rubio y Lluch „El sentimento del honor en el teatro de **C.**“ (1881); Schäfer „Geschichte des span. Nationaldramas“ (Lipsk, 1890).

Calderon.

Calderon don Serann, nowoczesny poeta hiszpański, * 1801 w Maladze, † 1867 w Madrycie; był adwokatem w mieście rodzinnem i do 1838 sprawował rozmaite urzędy publiczne, poczem usunął się do życia prywatnego. Jako gruntowny znawca języka arabskiego, napisał wiele szacownych rzeczy o literaturze maurytańskiej. Jako liryk, wsławił się utworami zebranemi p. t. „Poesias del solitario“ (2 t., Madryt, 1833—40), jako nowelista piękną nowelą „Christianos y Moriscos.“ Pełnemi prawdy i humoru są jego „Escenas Andaluzas“ (Madryt, 1847). Nadto napisał dzieło historyczne: „De la conquista y perdida de Portugal“ (1885).

Calderon Filip Hermogenes, malarz angielski, * 1833 w Poitiers, † 1898; syn hiszpańskiego wychodźcy, w 1850 udał się do Anglji, gdzie studjował malarstwo, następnie do Paryża 1851 dla dokończenia studjów. Wykonał: „Córka klucznika“ (1858); „Powrót z Moskwy“ (1861); „Pogrzeb Hampdena“ (1864); „Powrót zwycięzców“ (1868); „Lato na brzegach Tamizy“ (1872); „Joanna d'Arc“ i in. W r. 1867 został członkiem akademji londyńskiej.

Calderwood Dawid, sławny teolog szkocki, * 1575, † 1631. W r. 1604 oświadczył się jawnie przeciwko episkopatowi, skutkiem czego został

Digitized by Google

przymuszony do opuszczenia kraju rodzinnego i przemieszkiwał w Holandji, gdzie napisał dzieło p. t. „Altare damascenum," opisujące kłótnie episkopalnych z prezbyterjanami. Ważniejsze jego pisma są: „De regiminae Ecclesiae scoticanae brevis relatio," „Vindiciae contra calumnias Joannis Spotwodis," „Różnica pomiędzy pastorem a prałatem" i t. d.

Caldiero, osada lecznicza we włoskiej prowincji Werony, na południowym stoku tyrolskich Alp granicznych; ma 2,500 miesz. i gorące źródło siarczane. 12 listopada 1796 r. zaszła tutaj zwycięska bitwa Austrjaków przeciwko Bonapartemu, a potem wielka, trzydniowa bitwa 29, 30 i 31 października 1805 r. pomiędzy arcyksięciem Karolem a francuskim marszałkiem Masseną, skutkiem której Francuzi mogli się naprzód posunąć, przechodząc przez Brentę, Piawę i Tagliamento.

Calec, *calina* w architekturze nazwa gruntu stałego i twardego, na którym zakładają się fundamenty.

Calemard de la Fayette Karol, agronom i literat francuski, * 1815 w Puy, w r. 1871 wybrany był do zgromadzenia narodowego, napisał studja: „Dante," „Michel-Ange," „Machiavel" (1852); „Le poème de Champs" (1861); tragedję „Attila" (1867); z dziedziny agronomji: „Petit Pierre" (1859); „L'agriculture progressive à la portée de tout le monde" (1867) i in.

Calembour (franc.), gra słów, ob. Kalambur.

Calendae, nazywał się u Rzymian każdy pierwszy dzień miesiąca, obchodzony ofiarami i wesołą uroczystością. Z powodu zaś, że w tym dniu przypadała wypłata pożyczonych kapitałów i procentów, przeto nazwano go także przez wzgląd na tę okoliczność „Calendae tristes" (kalendy smutne). Przeciwnie zaś datę, niemającą być nigdy urzeczywistnioną, oznaczono przez szyderstwo wyrażeniem: *Ad calendas graecas.*

Calendula, roślina, ob. Nogietek.

Calentura, gorączka połączona z przekrwieniem mózgu i zapaleniem opon mózgowych, sprowadzająca silny przestrach i niepokój chorego, napada niekiedy żeglarzy w okolicach zwrotnikowych. **C.** *amarilla,* toż co żółta febra.

Calenzoli Józef, komedjopisarz włoski, * 1815 we Florencji, † 1883; napisał: „Ricesca d'un marito" (1852); „Due padri all'antica" (1853); „Commedia e tragedia" (1854); „Il vecchie celibe e la serva" (1856); „Il sottoscala" (1863); „La spada di Damocle" (1876); „Un ricatto" (1878); „La via di mezzo" (1879); „Le confidenze innocenti" (1879) i inne, oraz „Dialoghi e commedine per fanciulli" (1874).

Calepina, *Dowrzan,* rodzaj roślin z rodziny *krzyżowych (Cruciferae);* znany jest tylko jeden gatunek **C.** *Corvini,* ziele w Europie południowej i w części północnej Azji Mniejszej.

Calepino, albo **Da Calepio** Ambroży, mnich augustjański, * 1435 w Bergamo, † 1511, autor słownika łacińskiego, włoskiego i innych dziewięciu języków, znanego pod nazwą *Calepin* (pierwsze wydanie w Reggio 1502). W XVI i XVII w. niejednokrotnie przerabiany. Oprócz wielkich, są też i mniejsze skrócone słowniki np. „Dictionarium parvum" (wyd. w Wenecji 1655). Por. A. Salvini „Di Ambrogio Calepino e del suo dizionario" (Bergamo, 1839); Iwan Müller „Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft Nördlinger" t. II, wyd. 2 rozdz. C. „Lexicographie."

Cales, starożytna nazwa miasta Calvi Risorta.

Calewaert Liewin, pastor protestancki i mąż stanu w Niderlandach w XVI wieku. Wyrokiem Rady Zaburzeń (Conseil des troubles) skazany na wygnanie, został pisarzem rady stanu zjednoczonych prowincji. W r. 1583—86 był ambasadorem na dworze Henryka IV. Napisał raport o działalności swojej we Francji, wydany później przez Bora (Ned Hist. 759—783). Por. Rahlenbeck „Notice sur Calewaert."

Calfa, zwany także Nar-Bey Lusignan, książę, literat, * 1831 w Konstantynopolu, kształcił się w Paryżu, gdzie w 1856 założył szkołę ormiańską. Napisał: „Histoire universelle" (t. 6, Wenecja, 1856); „Guide de conversation" w języku ormiańskim; „Calligraphie armenienne" (Paryż, 3 wyd., 1859); „Dictionnaire armenien-français;" „Dictionnaire français-turc," „Dictionnaire armenien-turc" (1863) i kilka dzieł francuskich przetłómaczył na język ormiański. Nadto od 1857 do 1859 wydawał przegląd ormiańsko-francuski „La Colombe du Massis."

Calfa Djivan-Korene, książę de Lusignan, brat poprzed., * 1835 w Konstantynopolu, kształcił się w Paryżu, następnie wstąpił do stanu duchownego. Po powrocie do Konstantynopola został członkiem centr. rady kościoła ormiańskiego, później jej prezesem i arcybiskupem konstantynopolitańskim. Bywał kilkakrotnie delegatem Ormian do dworów europejskich i brał udział w kongresie berlińskim 1878 r., jako delegat upoważniony przez Portę. Oprócz wielu kazań, mów pogrzebowych i listów politycznych, ogłosił kilka dzieł lingwistycznych, religijnych i politycznych, jak gramatykę ormiańską (1860), „Historję Armenji" (1860); „Dictionnaire armenien-français" (1860); „Cours de religion" (1877) i in.

Calhoun Jan Caldwell, mąż stanu północnoamerykański, * 1782 w dystrykcie Abbeville, w południowej Karolinie. Wybrany 1810 do kongresu, znany jest jako przywódca stronnictwa usposobionego wojowniczo względem Anglji i jako przeciwnik banków. Od r. 1817 był przez 7 lat ministrem wojny, a za prezydentury Adams'a i Jackson'a, wiceprezydentem. Po ogłoszeniu w r. 1828 taryfy celnej, obowiązującej dla całej Unji, której był przeciwnym, udał się do Stanów Południowych, głosząc tam zasadę *nulifikacji,* na mocy której każdy stan miał prawo unieważniania w swym obrębie uchwał kongresu, o ileby te

Digitized by Google

nie zgadzały się z życzeniem lub interesem obywateli. Od tego czasu nie miał żadnego poparcia w senacie, chociaż zawsze jeszcze silny wpływ wywierał na opozycję. Za prezydencji Tylera był ministrem spraw wewnętrznych 1844. W r. 1850 stawiał już wyraźne żądanie odłączenia się Stanów Południowych od Unji, lecz umarł tegoż roku 31 marca. **C.** jest ojcem politycznej myśli odłączenia Stanów Południowych i teoretycznym sprawcą późniejszej wojny domowej (1861 roku). Dzieła jego wydał Crallé (1853—4), życiorys napisał Holst, „John C. **C.**“ (Boston, 1883). Por. Bates „The private life of J. C. **C.**“ (Charleston, 1852); Jenkins „Life of J. C. **C.**“ (Auburn, 1850).

Cali, miasto w stanie Cauca w rzeczypospolitej Kolumbijskiejw Ameryce południowej, 16,000 mieszkańców.

Caliari, malarz, ob. Paoli Veronese.

Caliban, wymyślony przez Shakspeare'a (w komedji „Burza“), potwór w pół ludzki, którym ogółowo wyraża dzikość zwierzęcą w człowieku.

Caliban, pseudonim Aug. Emila Bergerat.

Caliche (wym. *kalicze*), minerał, z którego się otrzymuje saletra chilijska.

Calicut, miasto portowe w angielsko-indyjskiem prezydencie Madras, przy brzegach Malabaru nad oceanem Indyjskim, liczy około 66,000 miesz. Jest to pierwszy port indyjski, w którym Vasco de Gama 18 maja 1498 r., opłynąwszy przylądek Dobrej Nadziei, wylądował.

Calidius Marcus, sławny mówca, † 47 przed Chr., syn trybuna Quintusa **C.**, był w r. 57 prz. Chr. pretorem, wyjednał odwołanie z wygnania Cycerona i później przeszedł na stronę Cezara, który mu powierzył zarząd prowincji Gallia Togata. Jego mowy zebrał H. Meyer w „Oratorum Romanorum fragmenta“ (1842).

Caliga, trzewik używany przez żołnierzy rzymskich i setników. Por. Rich „Słownik star.“ Szewc wyrabiający tego rodzaju obuwie zwał się Caligarius, a żołnierz noszący takowe Caligatus.

Caligario Jan Jędrzej, nuncjusz w Polsce, za panowania Stefana Batorego, zwany także u nas *Kaligarjusz*, biskup miasta Bertinoro. Bawił tu około trzech lat do roku 1581, znany był jako zawzięty nieprzyjaciel inowierców. W układach prowadzonych przez Possevina z Iwanem Groźnym, okazał wiele przenikliwości, nie ufając wcale zapewnieniom Iwana co do unji z kościołem rzymskim.

Caligula, ob. Kaligula.

Calissius Albertus, ob. z Kalisza Wojciech.

Calistoga, wieś w hrabstwie Rapa w Kalifornji, z gorącemi źródłami siarczanemi. W pobliżu las skamieniały.

Calixt Fryderyk Ulrych, syn jego i następca w Helmstaedt, * 1622, † 1701, miał podobnie jak ojciec udział w sporach synkretystycznych.

Calixtus, właściwie **Callisen** Jerzy, * 1586 w Medelbye w Szlezwigu, † 1656; profesor teologji ewangelickiej w Helmstaedt. Ważniejsze jego pisma są: „De praecipuis religionis christianae capitibus“ (Helmstaedt, 1613); „Epitome teologiae moralis“ (1619); „De tolerantia reformatorum etc.“ Por. Henke „G. **C.** und seine Zeit“ (Halla, 1853 do 1856).

Calla, roślina, ob. Czermień.

Callado Jan Chryzostom, generał brazylijski, * 1780 w Portugalji, † 1857 w Rio de Janeiro. Podczas wojny między Brazylją a rzeczpospolitą Argentyńską 1825 — 1828 r. dowodził dywizją w Montevideo i Rio-Grande. W 1837 mianowany został naczelnym wodzem armji cesarskiej.

Callao, zwany także *Callao de Lima* lub *San-Felipe-del Callao*, główny port rzeczypospolitej Peru, odległy o 14 klm. na zachód od miasta Lima, przy ujściu rz. Ximac do oceanu Spokojnego, liczy 35,000 miesz. i jest połączony z miastem Lima koleją żelazną. Miasto składa się z krętych i ciasnych uliczek i posiada dominującą nad niem fortecę. Port jest jednym z najważniejszych portów handlowych na całem wybrzeżu zachodniem Ameryki południowej. Dzisiejsze miasto **C.** wzniesione obok dawnego t. n., które 28 października 1746 przez trzęsienie ziemi zburzone zostało, było ostatniem miejscem, które Hiszpanie aż do 19 stycznia 1826 mieli w swojem posiadaniu. Podczas wojny chilijsko-peruwjańskiej Chilijczycy po upadku Limy zdobyli **C.** dnia 17 stycznia 1881 r. i zburzyli twierdzę.

Calle-Calle, rzeka w prowincji Valdivia w rzeczypospolitej Peruwjańskiej w Ameryce południowej; w górnym swym biegu łączy jeziora Calafquen, Panguipulli i Rinihue i jako rzeka Valdivia uchodzi do oceanu Spokojnego.

Calleja del Rey, don Feliks Marja, hr. Calderon, generał meksykański, * 1750, † 1820, słynny z okrucieństw popełnianych podczas uśmierzania powstania w Meksyku 1810 i 1812 i z tego powodu przezwany *Rzeźnikiem ludzi*. Po powrocie do Hiszpanji mianowany został hrabią Calderon, a w r. 1813 wice-królem i otrzymał dowództwo nad armją, mającą odpłynąć do Ameryki południowej przeciwko zbuntowanym kolonjom (1819), ale przed samym wyjazdem z Kadyksu był ze swym sztabem zaaresztowany przez własnych żołnierzy.

Callenberg, herb pol., znany tylko z nazwy.

Callet Jan Franciszek, matematyk, * 1744, † 1798. Mianowany roku 1788 profesorem hydrografji w Vannes, potem w Dunkierce, został 1792 roku w Paryżu profesorem matematyki w szkole wojskowej inżynierów-geografów. Ogłosił: „Tables portatives des logarithmes, publiées à Londres par Gardiner, augmentées et perfectionnées dans leur disposition par **M.** Callet et corrigées avec la plus scrupuleuse exactitude“ (1783, wydanie powiększone w 1795). W r. 1797 wydał dziełko p. t. „Supplément à la trigonometrie sphérique et à la navigation de Bézout.“

Calliandra, *Stroicsub*, rodzaj roślin z rodzi-

Digitized by Google

ny *Czułkowych (Mimoseae)*, plemienia *Akacjowych (Acacieae)*, mający kwiaty obupłciowe lub mieszanopłciowe i 5—6 liczebne; są to drzewa lub krzewy, rosnące w strefie gorącej Ameryki, z wyjątkiem **C.** *umbrosa*, żyjącej w Indjach wschodnich; z wielu (około 80) znanych gatunków ważniejsze: **C.** *tetragona* oraz **C.** *grandiflora*, używana jako środek lekarski przy krwotokach i cierpieniach piersiowych, ze względu na zawarty w niej pierwiastek ściągający.

Calliano, wieś w pobliżu wąwozu Castel-della-Pietra, na lewym brzegu Adygi w Tyrolu. Pamiętna jest zwycięstwem Austrjaków nad Wenecjanami 9 sierpnia 1487 r. i zwycięstwem Bonapartego nad Austrjakami, pod dowództwem Wurmsera, 4 września 1796 r.

Callier Edmund, geograf polski, * 1833 w Szamotułach w W. Ks. Poznańskiem, † 1893 w Poznaniu. Służył naprzód w wojsku pruskiem i brał udział w wojnie z Danją, następnie w legji cudzoziemskiej w Algierze. Po powrocie do Poznania założył księgarnię antykwarską i rozpoczął wydawnictwo „Encyklopedji imion własnych“ (1870), której wyszedł tylko jeden zeszyt, od 1870 do 1873 wydawał *Tygodnik Wielkopolski*, następnie ogłosił szereg monografji geograficznych i został współpracownikiem wydawanego w Warszawie „Słownika Geograficznego.“ Opracował: „Powiat Kościański w XVI wieku“ (1885), „Powiat Nakielski,“ „Powiat Wałecki,“ „Powiat Kaliski,“ „Powiat Obornicki,“ „Powiat Poznański“ i inne; „Szkice geograficzno-historyczne“ (1886 — 88); „Wojny Bolesława Chrobrego z Henrykiem II pod względem geograficznym“ (1887); napisał razem z Kozłowskim „Bitwy i potyczki stoczone przez wojsko polskie w r. 1831, w porządku chronologicznym“ (Poznań, 1887); „Powiat Pyzdrski“ (1891); „Akta grodzkie poznańskie z lat 1386—1399 pod względem geograficznym“ (1889); „Ostroróg“ (1891) i wiele artykułów w *Ateneum*, *Bibl. Warsz.* i czasopismach innych. Pracował nad geografią rodzin szlacheckich, osiadłych w Wielkopolsce. Por. Teodor Żychliński „Wspomnienia,“

Callières albo *Caillières de l'Etang*, polityk francuski, * 1723, † 1795; początkowo adwokat, utworzył roku 1789 w Paryżu bataljon starców, z których najmłodszy musiał mieć najmniej lat 60. Bataljon ten zwano „Regiment de Royal-Pituite.“ W r. 1792 był sędzią przysięgłym trybunału rewolucyjnego.

Callières Franciszek, * 1645 w Thorigny w Niższej Normandji, † 1717 w Paryżu; był ministrem pełnomocnym na kongresie w Ryswick; w Polsce popierał kandydaturę do tronu naprzód ks. de Longueville, a następnie Jana Sobieskiego 1674. W r. 1689 **C.** został członkiem akademji francuskiej, a w r. 1698 mianowany sekretarzem gabinetu, jeździł z misją do Lotaryngji r. 1700 i 1702. Ogłosił drukiem: „Traité de la manière de négocier avec les souverains“ 1715; „De la science du monde et des cónnaissences utiles à la conduite de la vie“ i t. d. Por. E. de Barthelemy „La marquise d'Huxelles et ses amis“ (1880); „Correspondance diplomatique de Callières“ (Arch. aff. etr. Bibl. Nat.).

Callierowa Aleksandra, * 1854 w Augustowie, wychowana w klasztorze Urszulanek w Poznaniu, zaślubiona w końcu r. 1870 Edmundowi Callier, przez kilka lat następnych od 1872 zajmowała się współredakcją *Tygodnika Wielkopolskiego*, w 1883 współpracowniczka *Kurjera Lwowskiego*, odtąd przez czas niejaki korespondentka dzienników zakordonowych, od 1890 współpracowniczka *Przeglądu Tygod.* Przetłómaczyła Jokaja: „Złoty człowiek“ (1876); „Czarne djamenty“ (1878); „Moja, twoja, jego“ (1877); „Nowy dziedzic“ (1881); „Serce kamienne“ (1882); „Poruszymy z posad ziemię“ (1887); „Kobieta z morskiemi oczyma“ (1888); Zoli: „Dzieło“ (1886); „Odprawa“ (1895); Spielhagena: „Qui si sana“ (1882); „Sfinx“ (1885); Sudermanna: „Kuma troski“ (1891); Garborga „U mamy;“ Turgeniewa „Helena“ (W przededniu), (1872); D'Annunzio „Dziecko rozkoszy“ i „Tryumf śmierci“ (1897) i w. in.

Callimaco Filip Buonacorsi, ob. Kallimach.

Callimorpha, *Krasa*, rodzaj motyli z rodziny *Arcidae;* gatunki **C.** są nieliczne, z nich **C.** *dominula* należy do najpiękniejszych motyli krajowych; skrzydła przednie czarno-zielonawe z plamami żółtemi, tylne czerwone z plamami czarnemi.

Calliopsis, roślina, ob. Coreopsis.

Callipsitacus, ob. Papugi.

Callisen Henryk, * 1740 w Preetz w Holsztynie, † 1824, chirurg, był od r. 1794—1812 dyrektorem akademji chirurgicznej w Kopenhadze. Jego: „Institutiones chirurgiae hodiernae“ (Kopenhaga, 1777), później pod tytułem „Systema chirurgiae hodiernae“ wydawane kilkakrotnie, było przez długi czas jedynem dziełem, używanem do wykładu w Niemczech.

Callisen Adolf Karol Piotr, synowiec poprzedniego, * 1786 w Glückstadt, † 1866 r.; był do r. 1843 profesorem w Kopenhadze i wydał pracowite dzieło: „Medicinisches Schriftstellerlexicon“ (w 26 tomach, Kopenhaga, 1838—45).

Callistemon, rodzaj roślin z rodziny mirtowatych, z Nowej Holandji, odznaczający się pręcikami mniej więcej wolnemi, zaledwie tylko przy podstawie połączonemi w wiązki; niektóre gatunki **C.** dla piękności kwiatów są hodowane w szklarniach i mieszkaniach.

Callistephus, roślina, ob. Aster.

Callithrix, małpa, ob. Skomlik.

Callitriche, ob. Rzęśl.

Callitris *(Żywiczlin)*, rodzaj roślin szyszkowych, obejmujący drzewa afrykańskie i nowoholandzkie, z których **C.** *quadrivalvis*, małe drzewko w Afryce północnej, ważne jest z powodu żywicy sączącej się z kory (ob. Sandaraka).

Callot Jakób, genjalny rysownik i miedzioryt-

Digitized by Google

nik; * 1592 w Nancy, † 1635 r. Po wielkich trudnościach, stawianych mu przez bogatą rodzinę, wykształcił się w rysunku i rytownictwie w Rzymie i Florencji. Działalność **C.** była ogromna; w jednej tylko galerji rycin w Dreźnie znajduje się przeszło 1,800 prac jego rylca. Najsłynniejszym z jego utworów, niezmiernie ważnych pod względem historji ówczesnych obyczajów, stosunków i wypadków, jest szereg kompozycji pod tyt.: „Les misères de la guerre" (1033). Obdarzony bujną fantazją, lubował się w przedstawianiu przedmiotów śmiesznych, dziwacznych, dominujących bezprzykładnym humorem i wesołością. Mimo całej oryginalności, nie utworzył własnej szkoły, bo żaden z jego licznych uczniów i naśladowców nie wzniósł się do stopnia mistrzostwa. **Por.** Meaume „Recherches sur la vie et les ouvrages de Jacques **C.**" (2 t., Paryż, 1860); Thausing wydał „Livre d'esquisses de J. **C.**" (Wiedeń, 1880); Dumast „Jacques **C.**" (Wiedeń, 1875); Buchot „Biografja" (1890).

Calluna, roślina, ob. Wrzosik.

Callus, w botanice, narośl twarda na liściach, nasionach, jagodach i innych częściach rośliny, także tkanka gąbczasta, wyrastająca z łyka na przecięciu szczepionek, ukazująca się przed wytworzeniem korzeni.

Callus, *zlep kostny, blizna kostna.* Po złamaniu kości oba jej odłamki zostają wkrótce spojone masą oblewającą je wkoło; masa ta coraz bardziej twardnieje i cieńczeje, wreszcie przestaje się ją wyczuwać. Doświadczenia na zwierzętach pozwoliły bliżej wejrzeć w tę sprawę. Wkrótce po złamaniu części miękkie otaczające bywają nasiąknięte, obrzmiewają i otaczają miejsce złamane szerokim wrzecionowatym pierścieniem; pierścień, twardniejąc, przybiera konsystencję chrząstki, następnie zaczyna kostnieć, w kanale szpikowym i nazewnątrz kości w około miejsca złamania powstaje kość gąbczasta—tymczasowy zlep kostny *(callus provisorius)*; po długim czasie rozwija się kość twarda pomiędzy samemi powierzchniami złamania, a zlep dawniejszy znika; kanał szpikowy odtwarza się na nowo, powierzchnia kości wygładza, a jeżeli odłamki kostne dobrze były nastawione, to po złamaniu żaden ślad nie zostaje. Czas trwania tego procesu dla rozmaitych kości jest różny. To łączenie się kostnych odłamków naśladuje tylko w istocie fizjologiczny proces tworzenia się kości.

Calm Marja, powieściopisarka niemiecka, * roku 1832 w Arolsei, † 1887 r. w Kassel, jako nauczycielka mieszkała przez trzy lata w Anglji, następnie w Moskwie. Oprócz nowel pomieszczonych w różnych czasopismach, ogłosiła: „Bilder und Klänge" (Kassel, 1871); „Leo" (powieść 3 t., 1876); „Wilde Blumen" (1880); „Bellas Blaubuch" (1883); „Echter Adel" (1883); jako propagatorka rozwoju pracy kobiecej, napisała: „Weibliches Wirken in Küche, Wohnzimmer und Salon" (1882); „Ein Blick ins Leben" (1877); „Die Sitten der guten Gesellschaft" (1886). Pierwsze swoje powieści pisywała pod pseudonimem M. Ruhland.

Calmels Anatol Celestyn, rzeźbiarz francuski, * 1822 w Paryżu. Wykonał: „Gutenberg" (1840); „Denis Papin" (1850, pomieszczony na ratuszu w Paryżu); „Przemysł," „Droga krzyżowa" i in.

Calmet Augustyn, * 1672 w Mesnil-la-Horgne, † 1757 r. w Paryżu, mnich benedyktyński, autor egzegetyczny i historyczny, od 1728 opat w Senones w Lotaryngji. Ważniejsze jego dzieła są: „Commentaire sur tous les livres de l'ancien et de nouveau Testament" (23 t., Paryż, 1707—16); „Dictionnaire historique et critique de la Bible" (4 t., Paryż, 1722—28); „Histoire ecclesiastique et civile de la Lorraine" (4 t., Nancy, 1728 i póź.). Prawie wszystkie jego dzieła tłómaczone są na języki europejskie. Por. Digot „Notice biographique et littéraire sur A. **C.**" (Nancy, 1861); Fangé „Vie de **C.**" (Senones, 1762).

Calmon Dupin z Almeida Michał, margrabia d'Abrantes, mąż stanu brazylijski, * 1794, † 1865 w Rio de Janeiro. W r. 1827 został ministrem finansów, a w r. 1829 ministrem spraw zagranicznych. W r. 1846 **C.** otrzymał tutuł margrabiego Abrantes. Napisał kilka broszur w kwestjach kolonizacji i rolnictwa. Korespondencję jego wydano w Rio de Janeiro r. 1853.

Calmon Marek Antoni, polityk francuski. * roku 1815, † 1890 w Paryżu; studjował prawo w Paryżu, w 1836 r. został audytorem w radzie stanu, w 1842 *maître des requêtes*, lecz złożył ten urząd po zamachu stanu, aby nie wykonywać przysięgi na wierność cesarzowi, 1846—48 był członkiem izby deputowanych. Napisał: „Les impôts avant 1789" (1865); „Wiliam Pitt" (1865); „Histoire parlementaire" (1868—70); „Histoire parlementaire des finances de la Restauration" (2 t., 1868 do 1870); za prace te został 1872 roku wybrany członkiem akademji. W r. 1871 Thiers mianował go podsekretarzem stanu w ministerjum spraw wewnętrznych, następnie był prefektem departamentu Sekwany. Ustąpił po upadku Thiersa 1873 i był członkiem Zgromadzenia narodowego, gdzie brał udział w opracowaniu konstytucji; następnie został senatorem dożywotnim.

Calomarde don Franciszek Tadeusz, hrabia, mąż stanu hiszpański, * 1775 w Villel w Aragonji, † 1842 w Tuluzie. Od 1810—14 był urzędnikiem w ministerjum sprawiedliwości centralnej junty w Sewili i Kadyksie, a w r. 1814 przeszedł na stronę króla Ferdynanda VII i udał się do Walencji, za co szczodrze nagrodzony, ale przekonany o przekupstwo, wydalony został z Madrytu. Po zwycięstwie liberalnych, chciał znowu do nich się przyłączyć, ale nie miano w nim zaufania. Z upadkiem kortezów został roku 1824 ministrem sprawiedliwości i srogim w duchu absolutyzmu reakcjonistą. W r. 1832 przy-

Digitized by Google

gotował za wpływem karlistów dekret, znoszący prawo salickie, który jednak król wkrótce odwołał, a skutkiem tego C. z innymi ministrami został uwolniony i wygnany do dóbr swoich. Lękając się uwięzienia, uszedł do Francji. Por. Don Francisco de Cardenas i Pastor Diaz w 4-m tomie zbioru „Galeria de Españoles celebres contemporaneos" (Madryt, 1841—1849).

Calonne Karol Aleksander, de, * 1734 w Douai, † 1802, prawnik, po upadku Neckera 1785 generalny kontroler finansów za Ludwika XVI, pozornie niby to uporządkował budżet królestwa, ale w rzeczy samej pogrążył go w jeszcze większy nieład. Skłoniwszy króla 2 lutego 1787 do zwołania zgromadzenia notablów, zgromadzenie to ani słuchać nie chciało o zamierzonem ogólnem opodatkowaniu. Gdy i dwór nie sprzeciwiał się jego upadkowi, C. schronił się do Anglji, gdzie pismami swemi ustawicznie napadał na Neckera. Wrócił 1802 roku do kraju. Pisma jego, między któremi „Tableau de l'Europe en Novembre 1795," budzi dużo zajęcia, pisane są wytwornie i przekonywają o wyższych jego zdolnościach. Por. Chérest „La chute de l'ancien régime" (Paryż, 1884); Rocquain „L'esprit révolutionnaire avant la révolution" (Paryż, 1878).

Calonne Alfons Bernard, wicehrabia, de, publicysta francuski, * 1818 w Bethune. Po rewolucji 1848 r. wystąpił w obronie zasady legitymistyczno-klerykalnej w okolicznościowych broszurach, z których ważniejsze: „Les trois journées du Février" i „Le gouvernement provisoire, histoire anecdotique et politique de ses membres" (Paryż, 1848). W 1850 r. począł wydawać tygodnik: *Les quatre Henri, journal de la reconciliation*, w którym starał się przyprowadzić do skutku zjednoczenie stronnictw. W 1865 zostawszy właścicielem *Revue Contemporaine*, pisma reakcyjnego, zmienił jego charakter i własne opinje i przeszedł do stronnictwa bonapartystowskiego. Z prac jego najcelniejsze: „Berangère," nowela (Paryż, 1852); „Voyage au pays de Bohème" (1852); „Mendiants et flibustiers littéraires" (1852); „De la défense des côtes en Angleterre" (1859); „La Pologne devant les conséquences des traités de Vienne" (Paryż, 1861); „La politique de la France dans les affaires de l'Allemagne et d'Italie" (Paryż, 1866); „Le rôle de la Prusse et de l'Allemagne du Nord dans l'équilibre européen" (Paryż, 1866); „Vie municipale au XII siècle dans le Nord de France" (1880).

Calonne Ernest, autor dramatyczny i poeta francuski, * 1822 w Paryżu, w r. 1850 został profesorem retoryki w Algierze, napisał komedje: „Docteur amoureux" (1844); „L'oncle Sommerville" (1865); „L'amour et l'argent" (1877); „Gentilhomme citoyen" (1878); „La dispensé" (1879) i in.

Calopeltis, Wąż Eskulapa, ob. Węże.

Calophyllum *(Gumiak)*, rodzaj roślin z rodziny Soczn ych *(Guttiferae)*, obejmuje drzewa zwrotnikowe o liściach skórzastych. C. *inophyllum (G. indyjski)*, piękne drzewo w Indjach wschodnich, wydaje z przeciętych owoców sok żółtawy, zwany olejem *takamahaka*, używany jako środek nawymiotny i na maść przeciw wyrzutom skórnym. Z kory otrzymuje się sok balsamiczny, *takamahaka wschodnia*, używany niegdyś jako środek napotny. Drewno wyborne na wyroby. C. *tacamohaca*, drzewo na Madagaskarze, wydaje sok zwany *balsamem zielonym*, *balsamem Marji*, albo *takamahaką burbońską*, w ojczyźnie swej używa się przeciw ranom. C. *calaba* na Antylach, drzewko niewysokie, wypuszczające gałęzie tuż nad ziemią, wydaje sok zbliżony do kopaiwy.

Caloptenus, ob. Szarańcza.

Calosoma, owad, ob. Tęcznik.

Calothamnus, *Krasnokłos*, rodzaj roślin z rodziny Mirtowatych krzewy, o wązkich, sztywnych, zawsze zielonych liściach i szkarłatnie czerwonych kwiatach; z 20 australskich gatunków niektóre hodowane są i u nas w szklarniach, jako rośliny ozdobne.

Calotropis *(Mudaryna)*, rodzaj roślin z rodziny trojeściowatych, oddzielony od rodzaju *Asclepias*. Najwięcej znany gatunek C. *gigantea*, krzew dochodzący 5 metr., pospolity w Indjach wschodnich, przejęty jest w wszystkich częściach ostrym i gorzkim sokiem mlecznym, stanowiącym dawne lekarstwo w Indjach. Kora korzeni, znana w Europie jako *radix Mudarii*, używaną jest przeciw wyrzutom skórnym, syfilisowi i t. d. Włosieniem otaczającym nasiona wypełniają się poduszki. Owoce żółte, wielkości cytryn, łatwo pękają i rozsypują suchy pył, który według legendy przypominać ma popiół spalonej Sodomy, skąd owoce te nazywają się *jabłkami sodomskiemi*.

Calotte, wyraz franc., oznaczający, dawniej siatkę, do której przytwierdzano beret, a dziś małą czapeczkę czyli krymkę, przystającą zupełnie do głowy i używaną przez księży w mieszkaniu lub kościele. Za Ludwika nazywano od tego wyrazu *Calottystami* albo *Le Régiment de la Calotte* towarzystwo, złożone z ludzi dawniejszych i żartowniśiów, uorganizowane na sposób wojskowy, rozdające patenta i nominacje każdemu, jakiem kto się głupstwem lub śmiesznością odznaczył. Towarzystwo to zostało zniesione przez ministra Fleury; za Restauracji oznaczano tym wyrazem zbyt wielką władzę księży. Ciekawych odsyłamy do broszury, „Mémoires pour servir à l'histoire de la Calotte" (Bazylea, 1725).

Calotte.

Calovius Abraham, teolog ewang., * 1612 r.

Digitized by Google

w Morągu (Molirungen), † 1686 r. jako superintendent generalny i profesor w Wittenbergu, znany jest szczególnie jako żarliwy na *Colloquium* Toruńskiem przeciwnik Calixtusa, którego dążności unistyczne nazwał synkretyzmem. Z pism jego celniejsze są: „Historia syncretistica" (Wittenberg, 1682), z powodu swojej ostrości zakazana, oraz „Systema locorum theologicorum" (12 t., 1665—77) i „Biblia illustrata" (4 t., Frankfurt, 1672 i nowe wydanie Drezno, 1719). Por. Tholuck w „Die Wittenberger Teologen" (1852).

Calpe, starożytna nazwa przylądka, na którym zbudowany jest Gibraltar, naprzeciw skały zwanej *Abila.* W miejscu tem, według legendy greckiej, Hiszpania z Afryką połączona była lądem stałym, dopiero Herkules rozerwał to międzymorze, przez co utworzyła się cieśnina Gibraltarska.

Caltabellotta, miasto w departamencie Girgenti na wyspie Sycylji, z twierdzą na skale 650 m. nad p. m., 7,000 miesz., uprawa owoców i handel figami; osada założona w IX w. przez Arabów.

Caltagirone, m. główne obwodu t. n. w prowincji Catania, na wyspie Sycylji, ma 29,000 m.; znaczny przemysł, rezydencja biskupa, gimnazjum, liceum, szkoła techniczna.

Caltanisetta, *Calatanisetta,* stolica prowincji t. n. (3,769 klm. kw. i 288,000 miesz.), na wyspie Sycylji, w pobliżu Salso; ma 35,000 miesz. i jest silnie obwarowana, rezydencja biskupa i rządu górniczego, w pobliżu kopalnie siarki, 588 metr. nad p. m.

Caltha, roślina, ob. Kaczyniec.

Calthorpe sir Henry, * 1586 w Cockthope w hrabstwie Norfolk, † 1637, Karol I mianował go adwokatem (Solicitor) królowej Henrjety Marji. W r. 1635, został wybrany archiwistą (recorder) miasta Londynu, a w r. 1636 był mianowany attorneyem sądu „of ward and liveries." Niedługo potem otrzymał tytuł rycerza „Knight."

Caltowie z Kamiennej Góry, stary ród czeski, do połowy XIV wieku pisał się „z Wilkaszewa." Znaczniejszemi z nich byli: *Jan* **C.** z K. G. przyjaciel króla Jerzego Podiebrada. Wysyłany był do Wiednia dla przeprowadzenia ugody między cesarzem Fryderykiem a królem Władysławem. Umarł w roku 1465 jako mincmistrz królestwa Czeskiego, nie pozostawiwszy syna.

Caluire-et-Cuire, osada we franc. depart. Rodanu, w okręgu Lionu, nad Saoną, z fabrykami wyrobów metalowych i garncarskich, 9,000 m.

Calumnia *(oszczerstwo),* **Calumniatores** *(oszczercy, potwarcy),* w prawie polskiem mają specjalne znaczenie ludzi posądzających, że ktoś nie należy do stanu szlacheckiego. Pierwszy ślad o karceniu kalumnji, przez wypiekanie znaku na czole winowajcy, znajdujemy w kronice Wincentego Kadłubka. W roku 1227 Henryk Brodaty na radzie (concilio) złożonej z biskupa *(krakowskiego)* i baronów „wytępił złoczyńców i oszczerców" *(viros calumniosos),* miano to ostatnie stosując do kalumnjatorów *jus militare* (ob.). Przysięga dwu mężów tego samego rodu po ojcu, co poszlakowany, i po dwu z 2 innych rodów, odpierała taki zarzut, tem ważniejszy, że w tej epoce zaczęła wyrabiać się różnica między majątkami kmiecemi i rycerskiemi, a tem samem powstawać i szlachta (ob.), kalumnje przeto są objawem opozycji przeciw tworzeniu się tego uprzywilejowanego stanu. Za Bolesława V, kalumnja przybrała znaczenie przestępstwa politycznego, bądź jako bunt wyraźny, bądź jako odmówienie regalji, co już w końcu XII wieku dało początek nazwaniu *psami* urzędników wielkoksiążęcych. (Być może ślad tu średniowiecznej kary na rycerzy: noszenia psa na ramieniu). W statucie dopiero wiślickim kalumnja rzucona na czystość kobiecą pociąga za sobą karę 60 groszy (praskich? więc za Wacława) i wyznanie: „skłamałem, jak pies." Przepis ten zastosowany do Gniewosza z Dalewic roku 1387, wynikł ze spółczesnego, nowopowstałego pojęcia o rodowości szlacheckiej, na wspólnem pochodzeniu i klejnocie opartej.

Calumnia audacter, semper aliquid haeret — śmiało rzucaj oszczerstwa, zawsze coś z nich zostanie; myśl Plutarcha (O pochlebcach, cap. 35), wyrażona w tej formie przez Bakona z Werulamu (De dignit. et augment. scient. B. 8. c. 2. Parab. 34).

Calvados, departament w północno-zachodniej Francji, obejmujący 5,692 klm. kw. i 428,945 (1891) ludności; dzieli się na sześć okręgów (Caen, Bayeux, Falaise, Lisieux, Pont l'Evêque, Vire), z miastem st. Caen (ob.). Tylko 50% ogólnej przestrzeni znajduje się pod uprawą, 30% zajmują łąki, a 7% na lasy. Głównem zajęciem ludności jest rolnictwo (pszenica, owies, len), hodowla koni i bydła (konie rasy normandzkiej) i po części przemysł (fabryki koronek, papieru, wyrobów wełnianych).

Calvaert Djonizy, zwany *Dionisio Flammingo* sławny malarz, przybył do Antwerpji 1556, kształcił się we Włoszech i otworzył w Bolonji własną szkołę, z której wyszli tak znakomici artyści, jak: Albano, Guido Reni i Domenichino; † 1619 w Bolonji. **C.** należy do tych malarzów, co poprzedzili Carraciów w odrodzeniu sztuki włoskiej. W muzeum w Lukce znajduje się **C**-a „Danae," w galerji Drezdeńskiej „Objawienie się N. Panny świętym Franciszkowi i Dominikowi." W Bolonji, Placencji i Reggio jest wiele jego prac.

Calvert Leonard, † 1647 r. gubernator Marylandu w Ameryce, syn Jerzego **C.** W roku 1633 emigrował z dwustu osobami wyznania katolic. i przybył r. 1634 do portu Comfort w Wirginji, gdzie objęli w posiadanie opuszczoną indyjską wieś St. Mary.

Calvert Jerzy Henryk, poeta amerykański,

Digitized by Google

* 1803 w Baltimore, † 1889, w New Yorku, kształcił się w kolegjum Harwarda w Cambridge i Getyndze, po powrocie do kraju ogłosił: „Cabiro“ (wiersz, 1840—60, cz. 2); „Scenes and thoughts in Europe“ (1846—52); „Poems“ (1847); „Comedies“ (1856); „The gentleman“ (1863); „First year in Europe“ (1866); „Anyta, and other poems“ (1863); dramaty: „The maid of New Orlean“ (1873); „Arnold and André“ (1867); „Mirabeau“ (1883); „Essays aesthetical“ (1875); „A nations birth, and other national poems“ (1876), nadto biografje Goethego, Rubensa, Karoliny Stein, Wordswortha, Szekspira i in.

Calvert Gracjan, chemik angielski, * 1819 w Londynie, † 1873 r., kształcił się we Francji, gdzie był następnie asystentem Cheuvreula. W roku 1846 osiadł w Manchester i otrzymał wkrótce katedrę chemji w królewskim instytucie tamże, później był profesorem w szkole medycznej. Zasługą jego jest wprowadzenie do handlu taniego kwasu karbolowego w celach dezynfekcyjnych. **C.** był znakomitym analitykiem i ulepszył wiele procesów chemiczno-technicznych; napisał: „Lectures on coal-tar colours“ (1863) i „Dyeing and calico printing“ (1875).

Calvi: 1) Miasto na płn.-zach. wybrzeżu Korsyki, posiada fort Muzello, dobry port, kolegjum, 2,200 miesz., zajmujących się rybołówstwem. Było przez czas długi siedliskiem władzy genueńskiej.—2) **C.** *Risorta*, star. *Cales*, miasto w prow. włoskiej Caserta, siedlisko biskupa, 3,000 miesz.

Calvi Lazzaro, malarz włoski, * 1502 w Genui, † 1607, syn Augustyna. Z prac jego wyróżniają się „Wspaniałomyślność Scypjona“ w pałacu Palaviccinich w Zerbino i „Narodzenie św. Jana“ w Genui.

Calvi Feliks, hr., historyk włoski, * 1822; napisał: „Il patriziato milanese“ (1876); „Curiosità storiche e diplomatiche del sec. XVII“ (1878); „Bianca Maria Sforza Visconti, regina dei Romani“ (1888) i dzieło genealogiczne „Famiglie notabili milanesi“ (4 t., 1875—85) i in. W r. 1871 **C.** założył lombardzkie towarzystwo historyczne.

Calvinia, okrąg w zachodniej części ang. kolonji Przylądkowej, w Afryce, 61,598 klm. kw. z 12,000 miesz., z których prawie połowa białych; kraj jest w części górzysty, w części stepowy. Główna osada **C.**, na południu, 700 miesz.

Calvinus Jan, ob. Kalwin.

Calvisius, *Kallwitz* Sethus, * 1556 w Gorschleben w Turyngji, † 1615 r., jako kantor przy szkole św. Tomasza w Lipsku; znakomity chronolog i muzyk, który oprócz kompozycji kościelnych, napisał kilka dzieł teoretycznych o muzyce. Najcelniejszą jego pracą jest „Opus chronologicum“ (Lipsk, 1605). Prócz tego wydał: „Musicae artis praecepta nova et facillima“ (Lipsk, 1612); „Au serlesene teutsche Lieder“ (1603); „Biciniorum libri duo“ (1599), psalm 150 na 12 głosów (1615), psałterz Dawida na 4 głosy i t. p.

Calvo Baltazar, ksiądz, kanonik, w 1808, dowodził w Walencji oddziałem powstańców i kazał wymordować 800 jeńców francuskich, zamkniętych w cytadeli. Stronnictwo umiarkowane skazało go na wygnanie na wyspę Majorkę, ale wyrok ten następnie zmieniono, i Calvo został ścięty w d. 13 lipca 1808 r.

Calvo Karol, dyplomata argentyński, * 1824 w Buenos Ajres, † 1893, był posłem rzeczypospolitej przy kilku dworach europejskich i członkiem korespondentem instytutu historycznego i akademji nauk moralnych i politycznych. Ogłosił: „Recueil complet des traités, conventions etc. de l'Amerique latine“ (1862—69); „Annales historiques de la revolution de l'Amerique latine“ (5 t., 1864—75); „Le droit international théorique et pratique“ (1887—88); „Manuel de droit international“ (1881—82); „Dictionnaire manuel de diplomatie et de droit international“ (1885); „Manuel de droit international public et privé“ (Paryż, 1892) i in.

Calycanthus, *Kielichowiec*, albo *Wonlal*, rodzaj roślin, z rodziny Polencowatych (*Moniniaceae*), gęste krzewy, z liśćmi naprzeciwległemi i oddzielnie stojącemi, dużemi, ciemnobrunatnemi kwiatami, które podczas dni upalnych, szczególnie wieczorami, wydają nader przyjemny zapach; dwa gatunki amerykańskie **C.** *floridus* i **C.** *occidentalis* hodowane są w Europie, jako krzewy ozdobne.

Calymene, rodzaj skorupiaków kopalnych, ob. Trylobity.

Calyptra, *czepek*, czasowe okrycie zarodni mchów; okrycie to posiada budowę bardzo rozmaitą, dla wielu rodzajów charakterystyczną; jest ono częścią rozerwanej rodni, podniesionej przez rozwijającą się zarodnię. Ob. Mchy.

Calystegia, rodzaj roślin z rodziny Powojowatych, ob. Powój.

Calzamiglia, herb pol., znany tylko z nazwy.

Całka, *Całkowy rachunek*, ob. Różniczkowy i Całkowy rachunek.

Całkowita, ob. Liczba i Całość.

Całkowite odbicie, ob. Załamanie światła.

Całkowski, herb polski, znany tylko z nazwy.

Całopalenie (po hebr. *Olak*), oznacza ofiarę ze zwierząt domowych, która całkowicie spaloną być musiała. Dawniejsi pisarze polscy używali tej nazwy na oznaczenie tak pogańskich, jak i staro-żydowskich ofiar.

Całość zowie się to, co obejmuje wszystkie swe części. W arytmetyce **C.** albo *całkowita* jest liczba, która ani części nie wyraża, ani niema obok siebie należącego do niej ułamku.

Całowanie polega na tem, że przykłada się usta do ciała; przez wciągnięcie powietrza przyłożone usta silnie przylegają i przy ich oderwaniu tworzy się dźwięk właściwy, fizjologiczne wytłómaczenie tej czynności jest więc bardzo proste—trudniej za to zrozumieć, dlaczego ruch

Digitized by Google

ten stał się powszechnie przyjętym symbolem dla wyrażenia rozmaitych dodatnich uczuć między ludźmi: miłości, szacunku, przyjaźni i t. d.

Camajore, miasto włoskie w prow. Lucca w Toskanji, 17,000 m., trudniących się hodowlą jedwabników; brama tryumfalna z XVI wieku.

Camaldoli, miejscowość w górach Apenińskich w Toskanji, podarowana Romualdowi, zakonnikowi reguły św. Benedykta, przez hrabiego Maldolo. Od miejscowości tej, nazwanej w nadaniu wyrazem Campus i połączonego nazwiska ofiarodawcy — campus Maldoli — utworzył się przez skrócenie wyraz Camaldoli, po polsku Kameduli. Romuald założył tam klasztor, przy którym następnie powstała pustelnia, złożona z wielu domków oddzielnych z ogródkami. Ob. Kameduli.

Camana, miasto w dep. Arequipa w rzeczypospolitej Peruwjańskiej, nad rz. Mages, 6,000 m.

Camara Józef Antoni, Corre'a, da, wice-hrabia de Pelotas, generał brazylijski, * około 1820 w Rio-Grande-do-Sul. Odznaczył się w wielu bitwach, w r. 1868 za zwycięstwo w bitwie pod Avahy został generałem brygady, nadto odniósł zwycięstwa pod Tupium, Naranjay, Tupitangua i Lamarugua, 1869—70 i rozproszył wojska Lopeza. W r. 1880 został generał-porucznikiem i ministrem wojny w gabinecie liberalnym Saralva.

Camaracum, starożytna nazwa miasta Cambrai (ob.).

Camargo, miasto w stanie Tamaulipas rzeczypospolitej Meksykańskiej, na granicy ze Stanami Zjednoczonemi Ameryki półn., nad rz. Rio del Norte, 6,000 m., pokłady rudy miedzianej i węgla kamiennego.

Camargo, miasto w departamencie Chuquisaca w rzeczypospolitej Boliwijskiej, w Ameryce południowej, nad rz. t. n., 3,500 m.

Camargue, największa wyspa w delcie Rodanu we francuskim depart. Ujść Rodanu w Prowancji, obejmuje 750 klm. kw., posiada liczne stada małych, na pół dzikich koni, bydło i owce, które stanowią główne jej bogactwo. Główne miasteczko S-tes Maries de la Mer.

Camarina, w starożytności miasto na południowym brzegu Sycylji, założone 599 prz. Chr. przez Syrakuzanów i przez nich w r. 552 zburzone, z powodu, że mieszkańcy jego wbrew woli wyroczni osuszyli pobliskie bagno (dziś *Logodic*) i tym sposobem miasto wystawili na łup napadów nieprzyjacielskich. Stąd powstało łacińskie przysłowie: *Camarinam ne moveas*, to jest: Nie tykaj rzeczy niebezpiecznej. Miasto C. odbudowane przez Rzymian 495 prz. Chr., zostało znowu zburzone podczas pierwszej wojny punickiej i istniało już tylko jako małoznacząca miejscowość, aż do początku wieków średnich. Dziś istnieją tylko zwaliska baszty nad rzeką Camarana, blizko rzeki Santa-Croce

Cambacérès Jan Jakób Régis, książę Parmy, arcykanclerz cesarstwa francuskiego pod Napoleonem I, * 1753 w Montpellier, † 1824; był podobnie jak ojciec jego radcą skarbowym, następnie, jako stronnik rewolucji, był przez czas niejaki prezesem konwencji, komitetu bezpieczeństwa publicznego i członkiem rady Pięciuset, a w ostatnich czasach dyrektorjatu ministrem sprawiedliwości (1799); po 18 Brumaire'a drugim konsulem. W r. 1804, po wstąpieniu Napoleona na tron cesarski, mianowany został arcykanclerzem państwa, 1808 księciem Parmy, 1813 prezesem rady regencji, podczas Stu dni ministrem sprawiedliwości i prezesem izby parów. W r. 1816 jako królobójca wygnany był do Niderlandów, lecz ułaskawiony 1818, powrócił do Francji i żył na uboczu aż do śmierci, zaszłej w Paryżu. Przez czas swego urzędowania wywierał przeważny wpływ na reorganizację sądownictwa i wewnętrznego zarządu Francji, w czem leży ogromna jego zasługa. Napisał „Projet de Code civil et discours préliminaire" (1794—96) i razem z Dudot'em „Constitution de la République française" (1798). Por. Aubriet „Vie de C." (Paryż, 1825).

Cambacérès Szczepan Hubert, de, kardynał, * 1756 w Montpellier, † 1828, brat Jana Jakóba. W r. 1802 mianowany był kardynałem arcybiskupem w Rouen. Wielbiciel Napoleona, opisywał jego zwycięstwa w listach, ale do polityki nie mieszał się.

Cambacérès Marja Jan Piotr Hubert, książę, synowiec poprzednich, * 1798 w Solingen, † 1881 w Paryżu. W r. 1835 wstąpił do izby parów i był jej sekretarzem, Napoleon III mianował go senatorem, wielkim oficerem Legji honorowej i wielkim mistrzem ceremonji.

Cambay, stolica państwa lennego t. n. w Indjach wschodnich (906 klm. kw. i 89,722 miesz.), położonego w prezydenctwie Bombaj, w prow. Gudszarat. Miasto leży na prawym brzegu rz. Mahi, w pobliżu jej ujścia do zatoki C., i ma 31,390 miesz. Niegdyś liczyło 200,000 ludności i było ogniskiem handlu; dziś podupadło. Godnym uwagi jest pałac nababa i kilka meczetów. Ludność trudni się handlem i szlifowaniem agatu, karniolu i onyksu.

Cambert Robert, francuski kompozytor, * r 1628 w Paryżu, † 1677 r. w Londynie. Napisał pierwszą operę francuską p. t.: „La pastorale," wystawioną w Issy r. 1659; „Ariane ou le mariage de Bacchus," „Pomone." C. był twórcą opery francuskiej. Por. Thoinan i Nuitter „Les origines de l'opera français" (Paryż, 1885).

Camberwell, dawniej przedmieście, obecnie dzielnica Londynu, licząca 200,000 m.

Cambiasio Łukasz, zwany *Luchetto da Genova*, albo *Cangiage*, malarz włoski, * 1527 w Maneglia, † 1582 w Madrycie; kształcił się w Rzymie na wzorach Rafaela i Michała Anioła i wkrótce doszedł do nadzwyczajnej biegłości. Wielce był

Digitized by Google

płodny i pełen fantazji; malował obiema rękoma i nie cofał się przed żadnemi trudnościami. Nie mogąc otrzymać dyspensy do ożenienia się z siostrą pierwszej swej żony, popadł w melancholję, co wielce zaszkodziło jego twórczości. Celniejsze jego prace rozpowszechnione są w miedziorytach. Bardzo wiele obrazów jego znajduje się w Madrycie w Eskurjalu, na sklepieniu duży fresk, wyobrażający wszystkich świętych i błogosławionych.

Cambier Ernest, podróżnik belgijski, * 1844, poświęcał się naprzód służbie wojskowej, następnie 1877 r. jako geograf brał udział w wyprawie kapitana Crespela do Afryki; po śmierci ostatniego sam objął dowództwo i dotarł do brzegów wschodnich jeziora Tanganyiki, gdzie w r. 1879 założył pierwszą stację naukową międzynarodowego Towarzystwa afrykańskiego i pozostawał do r. 1882, w którym powrócił do Europy. Ogłosił: „Rapports sur les marches de la première expédition de l'Association internationale“ (1879). Por. Wautier „Le Capitaine Cambier“ (1880).

Cambing, najdalej na wschód w archipelagu Sundzkim wysunięta wyspa pomiędzy Ombai a Wetter, 20 klm. długa, razem z północną częścią wyspy Timor należy do Portugalji.

Cambio, wyraz włoski, znaczący weksel, używany w kupiectwie w niektórych wyrazach złożonych, np. *Cambio conto. Kambistami* nazywają niekiedy bankierów i wekslarzy, zajmujących się głównie arbitrażami.

Cambium *(miazga)*, w drzewach pokład komórek między korą a drewnem, utworzony z komórek delikatnych, na wiosnę przesiąkły płynem obfitym, powstającym z soku zstępującego. Pokład ten stanowi *sferę płodzącą (zona genetrix);* skutkiem przemiany subtelnych żywiołów tej tkanki tworzą się na zewnątrz warstwy kory, na wewnątrz zaś warstwy drzewne.

Camblak Grzegorz, metropolita kijowski, ob. Camwlak.

Cambo, wieś i osada lecznicza we francuskim departamencie Niższych Pirenejów, ma 1,400 m. i zdroje wody siarczanej.

Cambon Józef, członek konwencji, znakomity finansista, szczery republikanin, * 1754 w Montpellier, † 1820 w Brukseli; poprzednio kupiec, wybrany 1791 do zgromadzenia prawodawczego, urzędował w wydziale skarbowym, w konwencji głosował za śmiercią króla. Upadek Robespierre'a był po części jego dziełem. Gdy następnie Billaud, Collot i inni mieli być pociągnięci do odpowiedzialności, ujął się za nimi, skutkiem czego zmuszony był uciekać, a później usunąwszy się od spraw publicznych, przemieszkiwał w swojej majętności pod Montpellier. Oskarżony jako królobójca, w r. 1816 uszedł znowu do Brukseli. Niektóre urządzenia jego, pod względem publicznego długu Francji, utrzymały się jeszcze do dzisiejszych czasów w ministerjum skarbu.

Cambon Henryk Józef Armand, malarz, * r. 1819 w Montauban, kształcił się pod kierunkiem Ingresa. Wykonał: „Poezja miłości,“ „Wschód słońca,“ „Poezja sławy,“ „Chrystus w ogrodzie Oliwnym,“ „Św. Agnieszka,“ „Roland“ i inne, malował nadto portrety i obrazy religijne.

Cambon Piotr Paweł, dyplomata francuski, * 1842 r., kształcił się w Paryżu, gdzie został adwokatem. W r. 1872 był prefektem dep. Aube, w 1876 dep. Doubs i in., 1882 ministrem-rezydentem w Tunisie, a 1886 posłem w Madrycie, 1891 w Konstantynopolu.

Cambon Juljusz, dyplomata francuski, * 1845, Z początku adwokat, kapitan gwardji ruchomej podczas wojny r. 1870—71, po wojnie wstąpił do administracji, służył w Algierji, w r. 1879 był sekretarzem głównym prefektury policji, w r. 1891 gubernatorem Algierji. Od r. 1897 mianowany ambasadorem Francji w Stanach Zjednoczonych. W r. 1898 w sierpniu prowadził na prośbę rządu hiszpańskiego negocjacje pokojowe pomiędzy Stanami Zjednoczonemi a zwyciężoną Hiszpanią (ob. Kuba).

Cambon Juljusz.

Cambon Juljusz Maksym, młodszy brat poprzedniego, * 1846, był w 1882 r. prefektem dep. Nord, 1887 dep. Rodanu, w r. 1891 został generalnym gubernatorem Algierji.

Camborne, miasto w hrabstwie Kornwalji w Anglji, 15,000 m.; kopalnie cyny i miedzi.

Cambos Jan Juljusz, rzeźbiarz francuski, * r. 1828; wykonał: „Andromeda“ (1861); „Konik polny“ (1865); „Młody wódz Gallów,“ „Ewa,“ „Lidia“ (1877); „Pokój,“ „Powrót wiosny,“ „Ezechjel,“ „Alfred de Vigny,“ „Boleść“ (1859), „Muzyka wokalna“ (1887) i w. in.

Cambrai, miasto i twierdza I-ej klasy we francuskim departamencie Nord, nad Skaldą, liczy 17,359 m. (1891). Jest rezydencją arcybiskupa, posiada silne forty i cytadelę, wspaniały kościół katedralny z pomnikiem Fenelona i znaczną liczbę fabryk wyrobów lnianych, a mianowicie batystów. Miasto Cambrai, *Camaracum* za Rzymian, było w wiekach średnich stolicą hrabstwa t. n., należącego do państwa niemieckiego, a po wygaśnięciu linji hrabiowskiej nadane zostało 1510 r. biskupowi Cambrai z tytułem księstwa. Następnie zostawało ono od 1595 pod zwierzchnictwem Hiszpanji, lecz na mocy pokoju zawartego w Nimwedze 1668 wcielono je ostatecznie do Francji. Tutaj w d. 10 grudnia 1508 zawarte zostało przymierze pomiędzy cesarzem Maksymiljanem I-ym, królem francuskim Ludwikiem XII i Ferdynandem Katolickim hiszpańskim przeciwko Wenecji, jak równie w r. 1529 tak zwany pokój damski pomiędzy Francją a Hiszpanją.

Digitized by Google

Cambray Jan Jakób, de, dyplomata francuski, kanonik, * około 1500, † 1586 w Bourges. W r. 1554—55 był w Polsce dla układów z Janem Zygmuntem Zapolyą i jego matką Izabelą, córką Zygmunta I, króla polskiego, a wdową po Janie Zapolyi. Po powrocie do Konstantynopola, ambasador Codignac oskarżył go o zdradę stanu i kazał uwięzić. W r. 1556 Henryk III kazał go wypuścić z więzienia i wezwał do Francji. Por. A. Ubicini „Le Berry en Orien, Jaques de Cambray" (Paryż, 1860—61); Charrié „Negociations de la France dans le Levant."

Cambray-Digny Ludwik Wilhelm, hrabia, polityk włoski, * 1820 we Florencji. W r. 1860 został senatorem, w r. 1867 generał Manabrea powierzył mu tekę finansów, wprowadził on monopol solny i tabaczny. W r. 1853 wydał „Ricordi della Commisione governativa toscana del 1849."

Cambridge, hrabstwo w Anglji, obejmujące 2,225 klm. kw. i 188,961 miesz., których głównem zatrudnieniem jest rolnictwo i chów bydła.— **Cambridge,** miasto stołeczne hrabstwa, nad rz. Cam, posiada 36,980 m. (1891), kilkanaście znakomitych budowli. Znajduje się tu sławny uniwersytet, do którego założenia i uposażenia przyczynili się głównie Henryk I i Edward I. Instytucja ta składa się z 17 kolegjów i czterech wydziałów. Ogólna liczba słuchaczów wynosiła około 8,000. Własność ogólną tego zakładu składają: ogromna bibljoteka (400,000 dzieł i 6,500 rękopisów 1892), obserwatorjum i rozmaite zbiory. Uniwersytet posiada autonomję zupełną, zarządza swym majątkiem samodzielnie, wysyła dwóch przedstawicieli do parlamentu, sam mianuje swych profesorów i urzędników, układa programy i t. p. Personel naukowy składa się obecnie z 42 profesorów i 80 docentów urzędowych. Majątek uniwersytetu w r. 1890 wynosił 145,899 fun. st., jest więc dość ubogim, gdy tymczasem niektóre jego kolegja posiadają więcej niż po 100,000 fun. st. Koszt utrzymania studenta wynosi przez ciąg roku akademickiego (5—6 miesięcy) od 150—200 funtów sterlingów.

Cambridge, miasto w północno-amerykańskim stanie Massachusetts, nad Charles-River, naprzeciwko miast Bostonu i Charlestown, założone 1631 r., posiada 70,028 (1890) m., jest siedliskiem najdawniejszego i najlepszego uniwersytetu w Unji, założonego przez Harwarda. Prócz właściwego uniwersytetu są tu jeszcze: 3 kolegja—prawne, teologiczne i medyczne, szkoła dentystyczna, weterynaryjna, politechniczna, rolnicza i trzy kolegja damskie. Do uniwersytetu należą muzea zoologiczne i biologiczne, ogród botaniczny, gabinet mineralogiczny i bibljoteka o 360,000 tomów. W r. 1893 ciało profesorskie składało się z 294 osób, a liczba studjujących wynosiła 2,970 osób.

Cambridge Adolf Fryderyk, książę, hrabia Tipperary, baron Culloden, feldmarszałek angielski, * 1774 w Londynie, najmłodszy syn króla Jerzego III, wysłany został 24 października 1816 roku na generalnego gubernatora do Hanoweru, gdzie w 1831, podczas zamieszek getyngeńskich, z rozległem pełnomocnictwem mianowany był wice-królem. W r. 1837, gdy umarł brat jego, król angielski, a książę Cumberland (Ernest August) wstąpił na tron hanowerski, złożył urzędowanie i powrócił do Anglji, gdzie † 1850. Z małżeństwa swego z księżniczką Augustą Hessen-Kasselską (* 1797, † 1889, zaślubioną 1818), zostają przy życiu: syn *Jerzy Fryderyk Wilhelm Karol*, książę **C.**, * 1819, generał w wojnie krymskiej, jako dowódca dywizji odznaczył się szczególnie nad Almą i pod Inkermanem. Od r. 1856 naczelny dowódca, a od 1862 feldmarszałek wojsk angielskich, został w r. 1887 w 50-letni jubileusz służby mianowany „Commander-in-chef," tudzież dwie córki: *Augusta*, * r. 1822, zaślubiona 1843 r. z wielkim księciem Meklemburg-Strelickim, i *Marja*, * 1833.

Cambronne Piotr Jakób Stefan, hrabia, de, generał francuski, * 1770 w St. Sebastien pod Nantes, † 1828, walczył za Napoleona we wszystkich wojnach, udał się z nim na wyspę Elbę, skąd powróciwszy, dowodził w bitwie pod Waterloo, jako generał dywizji starej gwardji, otoczony chmarą nieprzyjaciół, na wezwanie do poddania się wyrzekł jedno energiczne *słówko*, które przerobiono później na piękny frazes: „*Le garde meurt, mais elle ne se rend pas.*" Tu dostał się do niewoli angielskiej. Ludwik XVIII mianował go 1820 marszałkiem polnym, ale z powodu słabości zdrowia złożył tę godność 1824 i † 1826. Miasto Nantes wystawiło mu pomnik z bronzu. Por. Fournier „L'Esprit dans l'histoire," „Procès du général Cambronne" (Paryż, 1816); Viel-Castel „Histoire de la Restauration."

Cambuslang, miasto w hrabstwie Lanark, w Szkocji, o 5 klm. na południo-wschód od Glazgowa, składa się z wielu wiosek i posiada kopalnie węgla i 8,323 miesz.

Camden: 1) Miasto w północno-amerykańskim stanie New-Jersey, nad rzeką Delaware, naprzeciwko Filadelfji, ma 58,000 m. i dobry port.— 2) Miasto w półn.-amerykańskim stanie Południowej Karoliny, 3,533 mieszk.; pamiętne zwycięstwem Anglików pod Cornwalisem nad Amerykanami pod generałem Gatesem, odniesionem d. 11 sierpnia 1760 r. — 3) Miasto w półn.-amerykańskim stanie Maine, 4,621 miesz.

Camden Wilhelm, * 1551 w Londynie, rektor szkoły w Westminster, † 1623, zostawiwszy po sobie pamięć znakomitego historyka i badacza starożytności. Z dzieł jego najważniejszemi są: „Britannia" (2 t., Londyn, 1586) i „Annales rerum anglicarum et hibernicarum regnante Elisabetha" (1615—25, nowe wyd. 3 t., 1717). Od nie-

Digitized by Google

gu bierze nazwę towarzystwo „*Camden Society*," zajmujące się wydawaniem dzieł starożytnych, dotyczących dziejów Anglji. W domu **C.** w Chislehurst mieszkał po detronizacji i umarł Napoleon III.

Camelina, roślina, ob. Lnianka.

Camelopardalis, ob. Girafa.

Camera clara, ob. Camera obscura.

Camera lucida, *widnia optyczna, izba widna,* przyrząd optyczny, wynaleziony przez Wollastona 1809 r., ale niewłaściwie noszący nazwę izby, bo niema tu przestrzeni odgraniczonej. Jest to pryzmat prostokątny (*abcd* fig. 1), którego ściana przeciwległa kątowi prostemu zastąpiona jest dwiema ścianami przecinającemi się pod kątem 135°. Jeżeli więc promienie *xd* od przedmiotu zewnętrznego padają prostopadle na jedną ze ścian obejmujących kąt rozwarty, od tej odbijają się jak od zwierciadła, padają na drugą i od tej znów odbite wychodzą w kierunku prostopadłym przez drugą ze ścian, obejmujących kąt prosty. Obraz powstający w skutek tego dwukrotnego odbicia jest nieodwrócony. Dla odrysowania tego obrazu, umieszcza się oko tak, aby promienie wychodzące z pryzmatu zajmowały tylko połowę źrenicy, a na drugą jej część aby padały promienie idące bezpośrednio od białego papieru, umieszczonego niżej pryzmatu. W ten sposób oko dostrzega współcześnie obraz, papier i ołówek trzymany w ręce, co umożebnia zdejmowanie rysunku, różne zaś części dodatkowe ułatwiają nastrojenie się oka na dwa różne przedmioty. **C. l.** nadaje się dobrze do szybkiego zdejmowania panoram, a zwłaszcza do przedmiotów architektonicznych. Udoskonaloną została przez Amici'ego, Chevaliera, Lauseda. Nobert zastosował ją do zdejmowania rysunków przedmiotów powiększonych za pomocą mikroskopów. Składa się ona (fig. 2) z rury ściętej pod kątem 45°, która osadza się na okularze mikroskopu; rura zakryta jest płytą szklaną *ab*, a naprzeciwko niej znajduje się pryzmat szklany *cdf*, dający się obracać na osi. Obok pryzmatu umieszcza się kartkę papieru, a promienie od niej idące dostają się do oka drogą wskazaną przez załamaną strzałę. Oko więc widzi zarazem przedmiot pod mikroskopem będący i w temże miejscu papier i ołówek, przedmiot więc łatwo odrysować można. Do tegoż celu służy **C. l.** Nacheta.

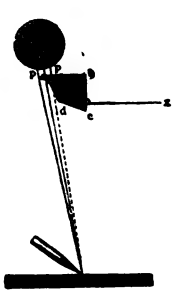

Fig. 1. Camera lucida Wollastona.

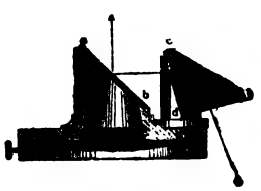

Fig. 2. Camera lucida Noberta.

Camera obscura, *ciemnia optyczna,* przyrząd optyczny, wynaleziony przez Portę 1558 r., służący do otrzymania na płaszczyźnie rzeczywistych obrazów przedmiotów zewnętrznych. Właściwie jednak sława wynalazku należy się Erazmowi Reinholdowi, który jeszcze w r. 1540 zastosował ją do obserwacji zaćmienia słonecznego w Wittembergu. W najprostszej postaci składa się ona z przestrzeni ciemnej, zamkniętej, do której promienie światła, pochodzące od przedmiotów zewnętrznych, dostać się mogą jedynie przez wązki otwór. Promienie, krzyżując się w otworze, rysują na ścianie przeciwległej obraz przedmiotu odwrócony, w barwach jego właściwych. Obrazy te występują wyraźnie tylko przy dostatecznie wązkim otworze, są jednak niejasne z powodu małej ilości światła; dla usunięcia tej przeszkody Porta umieścił w otworze soczewkę dwuwypukłą, która, jak wiadomo, tworzy w pobliżu swego ogniska obrazy rzetelne, zmniejszone i odwrócone przedmiotów odległych. Jeżeli więc taka soczewka umieszczoną jest w otworze skrzyni i w pobliżu jej ogniska znajduje się zasłona, np. tafla szkła matowego, to powstają na niej obrazy przedmiotów zewnętrznych. Wnętrze skrzyni winno być sczernione dla pochłaniania światła rozproszonego. Gdy, według praw załamania się światła w soczewkach, odległość obrazów zmienia się razem z odległością przedmiotów, ciemnia winna być zaopatrzona przyrządem do wysuwania tak soczewki, jak i tafli służącej do przyjmowania obrazów. Otrzymujemy w ten sposób obrazy na ścianie pionowej; aby je otrzymać na ścianie górnej, poziomej skrzyni, umieszcza się w ciemni zwierciadło pod kątem 45°, które odbija promienie ku górze, gdzie na tafli szkła matowego tworzą się obrazy widziane z zewnątrz

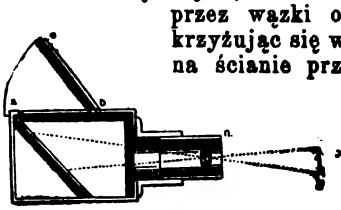

Fig. 1. Ciemnia optyczna.

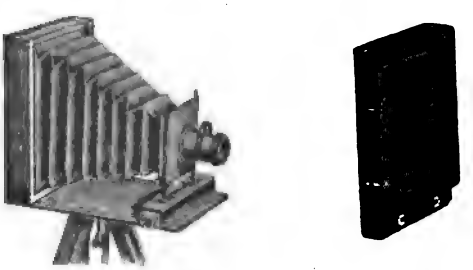

Fig. 2 i 3. Ciemnia optyczna składana.

Digitized by Google

(camera clara). Urządzenie to wyobraża fig. 1. Od przedmiotu *ed* wychodzące promienie światła, zebrane przez soczewkę, odbijają się od zwierciadła pochylonego i na płycie szkła matowego *ab* rysują obraz przedmiotu. Pokrywa *bc* chroni od dostępu światła postronnego. Podobnież urządzenie zastosować można do otrzymania obrazu na dolnej ścianie ciemni. Utrwalenie obrazu otrzymanego za pomocą ciemni optycznej jest przedmiotem fotografji. Do tego celu zbudowano ciemnie optyczne znacznie udoskonalone. Fig. 2 wyobraża służącą do podróży taką ciemnię, która daje się zamknąć, tworząc płaskie pudło (fig. 3). Ob. Fotografja.

Cameralia, ob. Kameralne umiejętności.

Camerarius, ob. Komornik.

Camerarius Joachim, właściwie *Liebhard*, humanista niemiecki, * 1500 r. w Bambergu, † 1574 w Lipsku; był 1526 r. nauczycielem języków klasycznych w Norymberdze, a 1530 wysłany został przez senat tameczny jako deputowany na sejm w Augsburgu, gdzie z Melanchtonem miał udział znakomity w traktowanych przedmiotach. Gdy następnie 1535 wezwany został do uniwersytetu w Tybindze, zaprosili go do siebie książęta Henryk i Maurycy i poruczyli mu 1541 nową organizację uniwersytetu w Lipsku. W r. 1555 był powtórnie deputowanym na sejm augsburski, skąd z Melanchtonem udał się do Norymbergi, a w roku następnym do Regensburga. Z licznych pism jego ważniejsze są: „Biografja Melanchtona i zbiór jego listów," tudzież „Commentarii linguae Graecae et Latinae" (Bazylea, 1556)), oraz „Epistolae familiares" (3 t., Frankfurt, 1583—95). Wydaniami, tłómaczeniami i komentarzami wielu greckich i łacińskich autorów i własnemi dziełami przyczynił się znakomicie do postępu nauk i sztuk w Niemczech w w. XVI.

Camerarius Joachim, syn poprzedniego, ur. 1534 r. w Norymberdze, † 1598, lekarz i botanik, skłonił magistrat w Norymberdze do założenia kolegjum lekarskiego i był jego dziekanem.

Camerarius Ludwik, syn Joachima, dyplomata niemiecki w Szwecji, ur. 1598 w Norymberdze, † 1651 w Heidelbergu. Mianowany przez Gustawa Adolfa rezydentem szwedzkim na dworze w Hadze. Listy jego stanowią ważne źródło do historyi wojny Trzydziestoletniej, wydał je G. Schybergson w „Sveriges och Hollands dipomatiska faerbindelser 1621—1630" (Helsingfors 1881). Por. B. Korser „Der Kansleienstreit" (Halla, 1874); Ed. Strickstrach „L. Camerarius" (Halla, 1881).

Camerarius Rudolf Jakób, * 1665, † 1721, profesor botaniki w Tybindze, pierwszy opisał dobrze przyrządy płciowe roślin w piśmie „Epistolae de sexu plantarum" (1694).

Camerata, hrabia, ob. Bacciochi.

Camerino, miasto okręgowe we włoskiej prow. Macerata, starożytne Camerinum, rezydencja arcybiskupa; posiada katedrę, wzniesioną na ruinach dawnej świątyni Jowisza, uniwersytet, założony w r. 1721, o 2 fakultetach i 100 tylko słuchaczach, liceum, gimnazjum i 4,500 miesz.

Camerlengo, szambelan, intendent skarbu papieskiego. Początkowo obowiązkiem C. było czuwanie nad całą administracją miasta, opiekowanie się wojskiem, sprawy polityczne i zarząd skarbu, od czasu Piusa VII tylko zarząd skarbu i przewodniczenie w Kamerze.

Cameron Ryszard czy Archibald † 1680, szkocki duchowny presbiterjański, łącznie z Cargillem (straconym) i innymi opierał się narzucanemu Szkotom przez Karola II prelatyzmowi i z tego powodu domagał się detronizacyi tego króla. W dniu 20 lipca 1680 r. poległ w bitwie z nasłanem na niego i jego zwolenników wojskiem królewskiem. Stronnicy jego, zwani „Kameronjanami," utworzyli oddzielną społeczność kościelną i pozostawali ciągle w opozycji. W r. 1709 byli przeciwko zjednoczeniu Szkocji z Anglją. W roku 1860 liczyli 45 kongregacji i 6 prezbiterjów.

Cameron: 1) Sir *Alan*, generał angielski, * 1753, † 1828. W r. 1793 zorganizował korpus highlanderów (górali), zwany oddziałem „Camerona," i należał z nim w r. 1799 do wyprawy holenderskiej. 2) Sir *John*, generał szkocki, * 1773 † 1847. W r. 1816 dowodził brygadą okupacyjną we Francji. 3) **C.** sir *Aleksander* * 1781 w Szkocji, † 1850, generał angielski, za wojen Napoleońskich był oficerem lekkiej piechoty w armji Wellingtona. 4) **C.** Karol Duncan, ur. około 1825 w Genewie, † 1870, konsul angielski. W r. 1860 został konsulem w Abisynji, ale pod zarzutem spiskowania, Teodoros wtrącił go do więzienia; z tego powodu wybuchła wojna między Anglją a Abisynją, i Teodoros został zrzucony z tronu.

Cameron Verney Lovett, podróżnik angielski * 1844, † 1894, w r. 1872 wysłany był do Afryki dla odszukania Livingstona, ale ponieważ ten już nie żył, zwiedził kraj Udżydży, opłynął jezioro Tanganjika, Kasali, Kikondża, przeszedł wpoprzek całą Afrykę (w ogóle 4,750 klm.) i zdobyte w podróży swej spostrzeżenia opisał w dziełach: „Across Africa" (1876 r., 2 t., polski przekład w *Wędrowcu* 1878), „Examination of the southern half of the lake Tanganijka." Opis podróży odbytych 1878 — 9 do Azji Mniejszej i w 1880 do wybrzeża Złotego w Gwinei Górnej ogłosił p. t.: „Our futur highway" (2 t., 1880).

Camerun, Cameroons, ob. Kamerun.

Cameta, miasto w brazylijskiej prowincyi Para, nad rz. Tocantins, liczy 5,000 miesz. i prowadzi handel kakao, kauczukiem i orzechami.

Camillus Marcus Furius, dyktator rzymski, ob. Kamillus.

Camilo Franciszek, malarz hiszpański, * 1610 w Madrycie, † 1671. W Toledo znajdują się je-

Digitized by Google

go obrazy z życia św. Leokadji, a w Muzeum w Madrycie „św. Marja Egipcyanka, otrzymująca Komunję," „św. Hieronim na puszczy" i wiele innych.

Camilowa Jadwiga, śpiewaczka, z domu baronówna Kanne, * 1867, studjowała muzykę pod kierunkiem Souvestre'a i Paschalisa, następnie Lampertiego w Dreźnie i Paryżu, pierwszy raz wystąpiła 1890 r. w Warszawie w „Traviacie," „Łucji z Lammermoru" i „Romeo i Julji," następnie występowała we Lwowie, Poszcie, Dreźnie i Krakowie. Posiada piękny głos koloraturowy.

Caminha, *Caminia*, miasto w portug. prow. Entre Douro-e-Minho, okręgu Vianna, przy ujściu rz. Minho, przystań rzeczna i 3000 miesz. W pobliżu, na wysepce Insua, silny fort pograniczny.

Camisards, Kamisardowie, nazwa hugonotów w górach Ceweńskich, którzy jako potomkowie waldeńczyków, przyłączyli się do reformacyi w w. XVI. Wyraz camisard oznacza człowieka noszącego bluzę, pochodzi zaś od camise, czyli chemise (koszula, bluza), a stąd camisade tyle co napad nocny. Gdy Ludwik XIV odwołał 1685 edykt nantejski (ob. Hugonoci), kamizardowie powstali w obronie swej wiary i po długoletniej uporczywej walce, zostali 1704 przez marszałka Montrevel częścią wytępieni, zaś 1705 przez Villarsa ostatecznie podbici. Rezultatem tej walki, prowadzonej przez obie strony z niesłychanem okrucieństwem, było prawie doszczętne opustoszenie prowincji, obejmującej góry Cevenny. Por. Court. de Gébelins „Histoire des troubles des Cevennes ou de la guerre des Camisards" (1760, t. 3); Hofmann „Geschichte des Aufstandes in den Cevennen" (1837), oraz dzieła Lamothe'a (3 t., 1868) i Bonnemère'a (1869). E. Sue napisał powieść: „Jean Cavalier, ou les fanatiques des Cevennes."

Cammarata, osada we włoskiej prow. Girgenti (Sycylja), u stóp góry t. n., 6,000 miesz.

Camoes Luiz, de, największy poeta portugalski, * 1524 w Lizbonie, ze szlacheckich, ale niezamożnych rodziców. Kształcił się w Koimbrze; wypędzony z Lizbony za miłość dla dworskiej damy Katarzyny de Athaide, zaciągnął się z ubóstwa i patrjotyzmu do wojska. W walce z Marokańczykami utracił prawe oko. W 1553 udał się do Indji, skąd brał udział w morskich wyprawach wicekróla; 1556 napisał w Goa satyrę „Disparates na India," w której wytykając nadużycia rządu, wyszydził wicekróla i tamecznych matadorów. Poszedł za to na wygnanie do Makao. Po trzech latach spędzonych w najcięższej nędzy, uwolniony od banicji przez nowego wicekróla, tamże skromny otrzymał urząd. W roku 1561 wrócił do Goa, w drodze ledwo nie zginął skutkiem rozbicia się okrętu. Tu fałszywie oskarżony o przeniewierstwo, wtrącony został do więzienia. Oswobodzony przez wice-króla, wrócił w ubóstwie do Lizbony 1569. Chwilę wygnania w Macao osładzał sobie pracą nad bohaterskim w 10 pieśniach poematem „Os Lusiades" (Lizbona 1572), za który otrzymał od króla Sebastjana 15,000 rejsów rocznej pensji. Szlachetny poeta, złamany losem nieszczęśliwej ojczyzny, przepędził ostatnie lata w największej nędzy i umarł w szpitalu lizbońskim 1580 r. — C. cieszy się zasłużoną sławą jako liryk i jako epik. Liryczne jego utwory: kancony, eklogi, sonety (300), sestiny, redondille, ody i t. d., w stylu włoskim pisane, zalecają się bogatą treścią i szlachetną formą. Cała jednak sława C. spoczywa na wzmiankowanej epopei, pisanej 8-wierszowemi strofami, w której opiewa poeta opłynięcie Afryki przez Vasco de Gama i wylądowanie Portugalczyków. W licznych jednak epizodach opowiada dawniejszą historję Portugalji i w formie proroctw późniejsze czyny wojenne w Indjach. To właśnie wybija na jego dziele oryginalne i jemu tylko właściwe piętno. Zmysł historyczny i gorący patrjotyzm stawiają „Luzjady" wyżej od rycerskich epopei włoskich.

Kamoens Ludwik.

Cały utwór jest produktem rzeczywistego natchnienia, pełen żywej, kwiecistej fantazji. W malowaniu cudów natury, zwłaszcza zjawisk morskich, jest C. niezrównanym mistrzem. Dlatego też „Luzjady" nazywają epopeją morską. Próbował sił i w dramacie, ale bez powodzenia. Najlepsze wydanie „Luzjad," dał Souza-Botelho (Paryż, 1817), z kompletnych zaś zbiorowych edycji najlepszą sporządził Juromenha z biografją, 4 t., Lizbona, 1860—63. Na polski przełożył „Luzjady" Jacek Przybylski (Kraków 1790) i M-ski („Luzjady," Warsz., 1890). Por. Mordani „Elogio Storico di Luigi C." (Bolonja 1841) i Adamson „Memoirs of the life and writings of Luis de C." 2 t. Londyn 1820; T. Braga „Historia de C." (Oporto, 1873); C. Lamarre „C. et les Luisiades" (Paryż, 1878); Burton „C. his life and his Lusiads" (2 t., Londyn, 1880); Storck „L. C. Leben" (Poderborn, 1890); E. Grabowski w „*Ateneum*" 1880 i K. Kaszewski w „*Bibl. Warsz.*" 1880. Almeida Garret przedstawił C. w pięknym poemacie „Camoes," a Tieck w ślicznej noweli „Tod des Dichters."

Camoghé, góra w szwajcarskim kantonie Tessin, na południe od Bellinzony, wzniesiona na 2,226 m. nad p. m.

Camogli, miasteczko we włoskiej prowin. Genui, na skalistem wybrzeżu Riviera di Levante, posiada piękny kościół i 6000 miesz., trudniących się żeglugą i rybołówstwem.

Camonica, *Val Camonica*, dolina w północno-

Digitized by Google

wschodniej części Lombardji, w prowincji włoskiej Brescia, ścieśniona odnogami Alp Retyjskich i w całej swojej długości przerznięta rzeką Oglio; liczy 58,000 miesz., ma kopalnie żelaza, huty żelazne i łomy marmuru.

Camorra, w dawnem królestwie Neapolitańskiem dobrze zorganizowane tajemne stowarzyszenie, którego członkowie, zwani *Camorristi*, utrzymują się z przywileju prawa mocniejszego. Pod panowaniem Burbonów występowali jawnie na placach, mieszali się do sporów jako rozjemcy, przy przedażach, najmach, zabawach i t. p. okolicznościach gwałtem na stronach interesowanych wyciskali pieniądze, trudnili się przemytnictwem i wynajmowali się do najcięższych zbrodni. Nowo wstępujący musieli dowieść, że nie dopuścili się nigdy ani szpiegostwa, ani złodziejstwa, że ich żony lub siostry nie są prostytutkami; następnie składali straszną rotę przysięgi, i nim zupełnej doszli kwalifikacji, ciężkie przenosili próby. Garibaldi'emu wiele pomogli do wypędzenia Burbonów. Po zjednoczeniu Włoch, nie znajdując dla swego przemysłu tolerancji, utrzymują się z rabunków i rozbojów. Por. Monnier „La Camorra, notizie storiche" (Florencja, 1863); Umilta „C. et Mafia" (Neufchâtel, 1878); Trede?„Das Heidentum in der röm. Kirche" (Gotha, 1889).

Camozzi Gabrjel, patrjota włoski, * 1824, † 1869, pomimo arystokratycznego pochodzenia, oddany sprawie demokratycznej. W 1848 uzbroił własnym kosztem oddział gwardji narodowej. W r. 1849 stoczył bohaterskie walki z Austrjakami. W r. 1859 C. jako podporucznik pułku strzelców został adjutantem pułkownika Cosenza. Po bitwie pod Varese i San-Fermo, Garibaldi dał mu nominację na majora. W r. 1866 zorganizował z polecenia rządu gwardję narodową w Palermo i został jej komendantem.

Campagna, miasto okręgowe we włoskiej prowincji Salerno, rezydencja biskupa, 7,000 miesz.

Campagna di Roma, kraina nadbrzeżna we Włoszech środkowych, w prowincji Rzymskiej, z powodu bagien pontyńskich niezdrowemi zarażona wyziewami, mało jest zaludniona i pusta, 150 klm. długości i 50 klm. szerokości, zajmuje przestrzeń 3,000 klm. kw. Niegdyś stanowiła ona jedną z najpiękniejszych okolic, ozdobioną wspaniałemi willami bogatych Rzymian. Por. Didier „La Campagne de Rome" (Paryż, 1842); Mantovani „Descrizione geologica della C." (2 wyd., Turyn, 1884).

Campan, miasteczko we francuskim departam. Wyższych Pirenejów, na południo-wschód od Bagnères-en-Biggorre, ma 800 miesz., pracujących po większej części w poblizkich łomach białego i zielonego marmuru. Leży ono w uroczej dolinie Campan, przez którą przechodzi rz. Adour, i którą Jean Paul w pięknym poemacie „Dolina Campan" zachwycająco wysławił.

Campan Joanna Ludwika Henryka, córka ministra sekretarza stanu *Genest*, * 1752 w Paryżu, † 1822 w Nantes u jednej z dawnych uczennic. Dostała się r. 1767 jako lektorka córek Ludwika XV do dworu, później jako żona de Campan'a, tajnego sekretarza królowej Marji Antoniny, została pierwszą pokojową, a po jej śmierci założyła pensję panien. Napoleon mianował ją przełożoną instytutu dla córek i krewnych członków Legji honorowej w Ecouen. Z upadkiem cesarstwa upadł i instytut. Jej: „Mémoires sur la vie privée de la reine Marie Antoinette" (4 t., Paryż, 1823), mają niepospolitą wartość historyczną dla ówczesnej epoki, a jej „Journal anecdotique" (Paryż, 1824) i „Correspondance inédite avec la reine Hortense" (Paryż, 1835), zawierają wiele szczegółów z życia Napoleona I i Aleksandra I. Z jej pism pedagogicznych cenią szczególnie „Conseils aux jeunes filles" (Paryż, 1825); przekład polski Wandy Maleckiej p. t. „Rady dla młodych dziewcząt" (1827); „O moralności kobiet," przekład Dziekońskiego (1828); wydała także kilka komedji. Por. Bonneville de Marsangy „Madame C. à Ecouen" (Paryż, 1879); Flammermont „Etudes critiques sur les sources de l'histoire du XVIII siècle. Les Memoires de M-e C." (Poitiers, 1886); Carette „Madame C." (Paryż, 1891).

Campana, miasto okręgowe w argentyńskiej prowincji Buenos-Ayres, ma 5,000 miesz.

Campana Jacenty, * około 1600, † około 1650 w Warszawie, pochodził z Bononji, był nadwornym malarzem króla polskiego Władysława IV i używał rozgłośnej sławy w rzeczypospolitej.

Campana Jan Piotr, margrabia de Cavelli, antykwarjusz rzymski z początku XIX wieku. Namiętny zbieracz zabytków średniowiecznych i z epoki Odrodzenia, gromadził meble, majoliki, klejnoty, obrazy i stracił na to cały majątek, a nawet skutkiem tej namiętności, oskarżony o przeniewierstwo na urzędzie dyrektora Mons pietatis r. 1858 został skazany na galery. Papież Pius IX nie dopuścił do wysłania C., przebaczono mu pod warunkiem, że zbiory jego staną się własnością państwa. Wiele rzeczy zakupił rząd rosyjski, znajdują się one w Ermitażu w Petersburgu. Część zbioru C. przeniesiona do Luwru 1861 roku, stanowi główną podstawę zbiorów tameczsnego muzeum.

Campana Fabio, kompozytor włoski, * 1819 w Livorno, † 1882 w Londynie. Po ukończeniu studjów przeniósł się do Londynu, gdzie był nauczycielem śpiewu. Napisał opery: „Caterina di Guisa" (Livorno, 1838); „Giulio d'Este" (Wenecja, 1841); „Almina" (Londyn, 1860); „Esmeralda o Nostra Donna di Porigi" (Petersburg, 1869). Nadto pisał wiele pieśni, romansów, canzonet i t. p.

Campana von Splügen Antoni, inżynier, * 1776, † 1841 w Wiedniu, zbudował sławną drogę przez górę Splügen, za co wyniesiony został do godności szlacheckiej; był później dyrektorem

Digitized by Google

instytutu wojskowo-topograficznego.

Campanella *(Punta della C.)*, w starożytności *Promontorium Minervae*, stromy i skalisty przylądek, kończący półwysep Sorrento na wybrzeżu zatoki Neapolitańskiej, wprost wyspy Capri; jest tu latarnia morska i ślady starorzymskiej świątyni.

Campanella Tomasz (właściwie *Gionan Domenico*), zakonnik, filozof, * 1568 w Stilo w Kalabrji, † 1639. Za pismo „Philosophia sensibus demonstrata" (Neapol, 1571), w którem bronił krytyków Arystotelesa, został tak znienawidzony przez zwolenników tego ostatniego, iż musiał ratować się ucieczką. Oskarżony o czary i porozumiewanie się z Turkami, został przez rząd hiszpański osadzony w więzieniu, w którem przesiedział 27 lat i wielokrotnie męczony był na torturach. W więzieniu napisał około 40 rozpraw filozoficznych, po większej części zaginionych. Uwolniony 1629 r., przez trzy lata był jeszcze więziony przez inkwizycję. Napisał: „De sensu rerum et magia" (Frankfurt, 1620); „Astrologicorum libri VII;" „Philosophia rationalis et realis" (1638); „Civitas solis," „Monarchia Messiae" (1633); „Scelta d'alcune poesie filosofiche de Settimontana Squilla" (1622) i w. in. Zbiorowe wydanie prac jego „Opere" wyszło w Turynie 1854 r. Pisali o nim: Baldachini „Vita di Tomasso C." (Neapol, 1840 — 43); Berti „La vita e le opere di T. C." (Rzym, 1878); Amabile „Fra T. C. a la sua congiura, i suoi processi etc." (3 t., Neapol, 1882); Kiesewetter „Gesch. des Occultismus."

Campanula, roślina, ob. Dzwonek.

Campanularia, rodzaj zwierząt jamochłonnych z gromady stułbio-chełbji (ob.).

Campanus Jan, teolog ewangelicki, * na początku XVI wieku w księstwie Juliskiem, † około 1574. Studjował w Kolonji, skąd wypędzony 1520 z powodu swego chiljazmu, miewał w 1528 prywatne odczyty w Wittenbergu, lecz poróżnił się z M. Lutrem w kwestji co do Trójcy św. i Komunji. Z tego powodu wygnany z Saksonji, powrócił 1531 r. do ojczyzny i tu wydał (1532) dzisiaj niezmiernie rzadkie pismo w duchu anabaptystów o Trójcy św. Znane są i inne, w których powstaje przeciwko poglądom niemieckich reformatorów. W 1555 był więziony przez duchowieństwo rzymsko-katolickie. Zwolenników jego nauki zwano powszechnie *Kampanistami*. Por. „Die protest. Antitrinitarier vor Faustus Socin" (Heidelberg, 1839).

Campanus Jan z Wodzian, humanista czeski, * około 1550, † 1622, rektor uniwersytetu praskiego, sławny w swym czasie w całej Europie jako poeta łaciński. Gdy po bitwie białogórskiej uniwersytet dostał się w ręce Jezuitów, przyjął wyznanie rzymsko-katolickie (1622). W języku czeskim napisał dramat „Brzetislav a Jitka," który miał być wystawiony 1604 r., lecz ówczesny kanclerz najwyższy, Zdeniek z Lobkowic, wystawienia tej sztuki zakazał, jako niepochlebnej dla książąt czeskich i cesarza rzymskiego. C. musiał w oczach kanclerza dzieło swe spalić. Por. Jireczek „Staroceské divadelni hry."

Campardon Emil, historyk francuski, * 1834 w Paryżu, archiwista tamże, ogłosił: „Histoire du tribunal révolutionnaire de Paris" (2 t., 1861, 2 wyd., 1866); „Marie Antoinette et le procès de collier" (1863); „Madame de Pompadour et la cour de Louis XV" (1867); „Documents inédits sur J. B. Poquelin Molière" (1871); Nouvelles pièces sur Molière" (1876); „Les spectacles de la faire" (2 t., 1877); „Les comédiens du roi de la troupe italienne" (2 t., 1880); „Le comédiens du roi de la troupe française" (1879); „L'académie royale de la musique au XVIII" (2 t., 1884). Razem z Boutarikiem wydał C. „Mémoires de Frédéric II" (1866).

Campbell, wyspa na oceanie Wielkim, na południe od Nowej Zelandji, górzysta, niezaludniona, 184 klm. kw. powierzchni.

Campbell Jakób, syn drugiego hr. Loudoun, generał angielski, * około 1667, † 1745; odznaczył się r. 1709 w bitwie pod Malplaquet. W r. 1743 brał udział w bitwie pod Dettingen, zginął pod Fontenoy 11 maja 1745.

Campbell Aleksander, drugi earl of Marchmont, lord Cessnock, * 1675, † 1740. W r. 1706 obrany członkiem parlamentu z hrabstwa Berwick, zasiadał w ostatnim parlamencie szkockim i był zwolennikiem unji Szkocji z Anglją. W r. 1715 został lordem namiestnikiem w hrabstwie Berwick. Do 1721 r. był posłem angielskim w Kopenhadze. W r. 1726 mianowany członkiem Privy Council (Rady tajnej), a w 1727 parem szkockim. Por. G. Rose „Marchmont papers" (Londyn, 1831); Douglas „Peerage of Scotland" (1813).

Campbell Duncan, sławny szalbierz angielski, * 1680, † 1730. Choć głuchoniemy, zarabiał wróżąc; król Jerzy I dowiadywał się u niego swej przyszłości. Napisał: „The friendly demon or the generous apparition" (Londyn, 1726) i pamiętniki „Secret memoirs of the late Mr. Duncan Campbell the famous deaf and dumb gentleman" (1732). Por. De Foe „The history of the life and adventures of C." (Londyn, 1720); „Mr. Campbell's Pacquet for the entertainment of ladies and gentlemen" (Londyn, 1720).

Campbell Archibald, biskup w Aberdeen, * w drugiej połowie XVII wieku, † 1744 w Londynie. W r. 1711 został biskupem w Dundee, a w 1721 w Aberdeen. Wszelkiemi siłami dążył do unji z kościołem Wschodnim r. 1717. Zabrał z Edynburga akta urzędowe do dziejów wyznań religijnych w Szkocji od reformacji i przechował w kolegjum Sjońskiem w Londynie. Później akta te przeniesiono do archiwum parlamentu angielskiego; razem z gmachem spłonęły one w 1834 r.

Campbell Jan, pisarz angielski, * 1708 w Edymburgu, † 1775. Napisał: „The lives of the admi-

Digitized by Google

rals" (Londyn, 1742—44); „Present state of Europa" (1750); „A political survey of Britania" (1774).

Campbell Archibald, generał angielski, * 1739, † 1791 w Londynie. W 1755—60 bił się z Francuzami, a od r. 1775 walczył przeciwko osadom amerykańskim. W roku 1789 był gubernatorem w Madras.

Campbell Aleksander, poeta i literat angielski, * 1764, † 1824. Początkowo zajmował się śpiewem i muzyką kościelną, później studjował medycynę, wreszcie obrał zawód literacki. Napisał: „Odes and miscellaneous poems" (Edynburg, 1796); „The Grampians desolate" (1804); „An introduction to the history of poetry in Scotland" (1798) i „Albyns anthology or a select collection of the melodies and vocal poetry of Scotland" (1816—18).

Campbell Jan, filantrop, teolog i misjonarz szkocki, * 1766, † 1840. W r. 1793 założył towarzystwo wydawnictw teologicznych, popierał instytucję szkół ludowych niedzielnych (Sunday-Schools). Starał się zaprowadzić misje protestanckie w Afryce, dokąd jeździł w r. 1812—19. W r. 1802 był pastorem independentów w Londynie i założycielem Towarzystwa Biblijnego „The British and foreign Bible Society." Opis podróży **C.** wyszedł p. t. „Travels in South Africa" (1814 i i 1822). Por. Robert Philip „Life, time and missionary enterprises of Reverend John **C.**" (Londyn, 1841).

Campbell, z przydomkiem *d'Ava*, Archibald, generał angielski, * 1769, † 1843 w Edymburgu. Do r. 1804 służył ciągle w Indjach, a od 1808 r. walczył w Hiszpanji. W 1814 został adjutantem Jana VI portugalskiego i generał-majorem wojsk portugalskich, w r. 1821 wysłany znów do Indji. Bił się z Birmanją, w 1824 opanował Rangun, pokój podpisał 1825 w Jandabu. **C.** zarządzał przez lat 3 zyskanemi krainami. Po powrocie r. 1831 Wilhelm IV ofiarował mu baronję d'Ava. W 1838 generał-lejtenant, otrzymał 1839 dowództwo naczelne w Bombaju. Por. Wilson „Documents illustrative of the Burmese war" (Kalkuta, 1827); Havelock „Memoir of the three Compaigns of sir A. Campbell's Army in Ava" (Serampor, 1828).

Campbell Neil, sir, * 1776, † 1827 w Sierra-Leone. W r. 1812 towarzyszył Cathcartowi do Rosji, odbył wszystkie bitwy w pochodzie na Francję i kampanję 1814 r. przed poddaniem się Napoleona. Potem posłany był na Elbę. **C.** mężnie walczył pod Waterloo i w Cambrai, wziął szturmem bramę de Valenciennes. W 1826 został gubernatorem w Sierra-Leone.

Campbell Tomasz, znakomity poeta angielski * 1777 w Glazgowie, † 1844 w Boulogne, poświęcał się od 1801 wyłącznie literaturze i przemieszkiwał stale w Londynie. W r. 1825 ułożył plan uniwersytetu londyńskiego, był 1827—29 lordem rektorem uniwersytetu glazgowskiego. Z utworów **C.** najcelniejsze: „The pleasures of Hope" (Edymburg, 1799); „Gertrude of Wyoming" (Londyn, 1809); „Theodoric" (dwa ostatnie poematy epiczne) i „The Pilgrim of Glencoe" (Londyn, 1842). Nadto umieszczał mnóstwo artykułów literackich w pismach czasowych, założył czasopismo *Metropolitan Magazine*, ogłosił jeden z najlepszych podręczników poezji angielskiej p. t. „Specimens of the British poets" (7 t., Londyn, 1819—21). Ostatnie ze zbiorowych wydań prac **C.** sporządził Turner (Londyn, 1851, z ilustracjami). Na polski tłómaczyli Piotrowski odę „Ostatni człowiek" (Warszawa, 1830) i Lach Szyrma „Dziecię Okonora" (w dodatku do *Czasu*, 1858). Por. Redding „Memoire of **C.**" (Londyn, 1860) i Beattie „Life and letters of T. **C.**" (Londyn, 1849).

Campbell Jan, lord, lord-kanclerz angielski, * 1779 pod Cupar, w szkockiem hrabstwie Fife, † 1861; pierwotnie adwokat w Londynie; zaślubiwszy córkę Jakóba Scarlett, późniejszego lorda Abinger, wszedł do parlamentu, gdzie trzymał ze stroną whigów. Za gabinetu Caninga, był członkiem rady królewskiej, 1832 za gabinetu Greya, prokuratorem generalnym, a w roku 1834 adwokatem generalnym. W roku 1841 został lordem kanclerzem Irlandji i parem połączonych królestw; 1846 jako kanclerz księstwa Lancaster wszedł do gabinetu. W r. 1850 mianowany był lordem najwyższym sędzią, 1859 kanclerzem Anglji i strażnikiem wielkiej pieczęci. Lord **C.** uchodził za jednego z najuczeńszych prawników Wielkiej Brytanji i zostawił po sobie dzieła: „Lives of the Lord Chancellors of England" (7 t., Londyn, 1845—47, 5 wyd. 1857, t. 10) i „Lives of the Chief-Justices of England" (1849, 3 wyd., 1874, t. 4). Prócz tego wydał zbiór swoich odczytów: „Speeches at the Bar and in the House of Commons" (Londyn, 1842). Por. Mrs. Hardcastle (córka **C.**) „Lord Chancellor **C.**, his life and letters" (Londyn, 1881).

Campbell Wilhelm Fryderyk, najstarszy syn poprz., * 1824, nastąpił po swej matce (1860) jako lord Stratheden i odziedziczył baronję Campbell po swoim ojcu. Jako członek parlamentu występował w izbie wyższej 1863 i 64 z wnioskami przychylnemi dla sprawy duńskiej i północno-amerykańskiej.

Campbell Aleksander, założyciel sekty Baptystów Campbellistów, * 1788 w Irlandji, † 1866; teologję studjował w Glazgowie, w 1809 udał się do Ameryki, gdzie rozpoczął propagandę czystego objawienia i praktyki pierwszych apostołów. Zasady swe głosił w założonem w r. 1823 czasopiśmie *Christian Baptist* i w książce „Christian System" i in. Dokonany w r. 1880 spis zwolenników jego wykazał około 2 miljonów ludzi i 3,777 kaznodziejów kapłanów, 2 uniwersytety, 20 kolegjów, 30 dzienników i t. d. Por. Richardson Robert „Memoirs of A. **C.** i t. d." (Filadelfja, 1868); Jeter „Campbellism examined."

Digitized by Google

Campbell Sir Colin, *lord Clyde*, jeden z największych wodzów angielskich, * 1792 w Glazgowie, poczynając od r. 1808 dowiódł niejednokrotnie znakomitych zdolności wojskowych, a później odznaczył się głównie podczas wojny krymskiej w bitwach nad Almą i Bałakławą. Mianowany generał-majorem, został następnie generalnym inspektorem piechoty. Podczas wybuchu powstania indyjskiego w r. 1857, otrzymał naczelne dowództwo nad całą siłą zbrojną angielską i po wielu świetnych zwycięstwach powstanie to uśmierzył. W r. 1858 otrzymał godność para, stopień generała pełnego i tytuł *lorda Clyde*. Położywszy tak ważne zasługi w Indjach, powrócił, przyjmowany z entuzjastyczną radością od ludu, 1860 do Anglji, w 1862 został feldmarszałkiem. † 1863 r. w Chatham, pochowany, wbrew swej woli, z niezmierną okazałością w opactwie Westminsterskiem. Por. Shadwell „The life, diary and correspondanee of Lord Clyde" (Londyn, 1881).

Campbell John, drugi margrabia of Breadalbane, * 1796 w Dundee, † 1862 r. Od r. 1832, był członkiem parlamentu z hrabstwa Perth, a od roku 1853—58 lordem-szambelanem.

Campbell Jerzy, polityk angielski, * 1824, † 1892 r. w Kairze, był gubernatorem Bombaju, w r. 1875 członkiem izby gmin, gdzie bronił praw Irlandji, napisał: „Modern India" (1852); „India as it maye be" (1873); „Handy Book of the Eastern Question" (1876) i opis podróży „White and Black in the United States."

Campbell Lewis, filolog angielski, * 1830 r., w r. 1857 wstąpił do stanu duchownego i został profesorem języka i literatury greckiej w uniwersytecie szkockim w St. Andrew. Ogłosił wiele prac, między innemi: „The Sophistry and politics of Plato" (1867); „Sophoeles, the plays and fragments" (2 t., 1871—1881); „A guide to greck tragedy for english readers" (1891); „The Christian Ideal" (1877).

Campbell-Bonnerman Henryk, współczesny polityk angielski ze stronnictwa gladstońskiego, * 1836. Od r. 1871 był sekretarzem ministerjum wojny do 1884, w r. 1884 sekretarzem stanu dla Irlandji. W r. 1892 Gladstone dał mu wydział wojny. **C.** jest zwolennikiem Home-rule'u irlandzkiego.

Campbeltown, miasto w Szkocji zachodniej, w hrabstwie Argyle, port, 8,000 miesz., kąpiele morskie, dystylarnie whisky.

Camp du drap d'or, ob. Ardres.

Campe Joachim Henryk, sławny pedagog i pisarz niemiecki, * 1746 w Brunświckiem, † 1818. Obrawszy sobie stan duchowny, **C.** został w roku 1773 kapelanem wojskowym. Przykład jednak Basedowa nadał działalności **C.** inny kierunek: sprawy wychowania stały się głównym przedmiotem jego zajęcia. Od r. 1777 pełnił on przez lat kilka obowiązki nauczycielskie przy desauskim „Philantropinie," a następnie utrzymywał własny zakład naukowy w Trittow pod Hamburgiem. Zmuszony dla słabości zdrowia porzucić zajęcia nauczycielskie, z polecenia władzy zorganizował system szkolny w Brunświckiem, oraz zajmował się pracami literackiemi. Na tem polu ważne są mianowicie jego pisma dla młodocianego wieku, wydane 1817 w Brunświku w 30 tomikach: „Sämmtliche Jugend- und Kinderschriften." Z pomiędzy nich niektóre, jak „Robinson Crusoe," (przekład Lacha Szyrmy p. t.: „Robinson młodszy," 1830); „Odkrycie Ameryki" (przekład polski, 1809), doczekały się licznych wydań w różnych językach. Celem prac literackich **C.** było zaszczepienie w młodzieży pojęć utylitaryzmu, oraz ufności we własne siły i odstręczenie od tego, co nie przynosi bezpośredniego pożytku („Theophron Vaterliches Rath an meine Tochter" 1783, przekład polski 1830, potępiają sztuki piękne i poezję). Nadto napisał liczne dzieła treści pedagogicznej: „Pedagogische Unterhaltungen" (36 t., Brunświk, 1807), napisane w duchu filozofji Lokka i Rousseau'a „Revision des gesammten Erziehungswesens" 15 t., oraz filozoficznej „Kleine Seelenlehre für Kinder, die Empfindungs und Erkenntnisskraft der menschlichen Selle," „Moritz ein Beitrag zur Erfahrungsseelenkunde" i inne. **C.** położył także wielkie zasługi około języka niemieckiego: „Wörterbuch der deutschen Sprache" (2 t., 1807—11); „Verdeutschungswörterbuch (1815). Por. Hallier „J. H. **C**-s Leben und Werke" (Soest, 1862); Leyser „J. H. **C.**" (Brunświk, 1877).

Campe Joachim Henryk.

Campeador (hiszp.), rycerz waleczny, tytuł nadawany Cydowi.

Campeche, stan w rzeczypospolitej Meksykańskiej, nad zatoką Meksykańską, na zachodniej części półwyspu Yucatan, obejmuje 46,855 klm. kw. przestrzeni i liczy 88,121 miesz. (1895).

Campeche, właściwie *San Francisco de* **C.,** miasto główne stanu t. im., leży nad zatoką **C.,** ma cytadelę, uniwersytet, muzeum, szpital, teatr, liceum i 19,000 miesz.

Campeggi Lorenzo, * 1474 w Bolonji, † 1539 w Rzymie, kardynał włoski. Początkowo był profesorem prawa w Padwie, po śmierci żony został duchownym, a w r. 1517 Leon X mianował go kardynałem. W r. 1534 przyczynił się do zbioru Pawła III. Zbiór jego listów wyszedł w „Epistolarum miscellan. libri X" (Bazylea, 1550).

Campegius, ob. Champier.

Campello Pompejusz, hr., włoski mąż stanu, * 1803 w Spoletto, † 1884, w r. 1831 głosował przeciwko władzy świeckiej papieża, w r. 1848 wstąpił do parlamentu rzymskiego i był mini-

Digitized by Google

strem wojny. W r. 1860 mianowany został komisarzem królewskim w Spoleto i wstąpił do senatu. C. napisał dramata: „Beatrice Cenci," „Guicciardini" i „Ladislao di Durazzo."

Campen, miasto, ob. Kampen.

Campen, zwany także *Coomans*, Jakób, von, * w Ysschminden, był starszym nowochrzczeńców, w r. 1534 przybył do Amsterdamu, gdzie 10 lipca 1535 został skazany na śmierć.

Campen van Jakób, malarz i architekt holenderski, * w końcu XV wieku w Harlemie, † 1657. Wykonał „Pomnik admirała Gallena," „Ratusz w Amsterdamie" i in.

Campenhout Franciszek, śpiewak i kompozytor muzyczny, * 1779 w Brukseli, † 1848; jest twórcą sławnej rewolucyjnej pieśni belgijskiej „Brabançonne."

Campenon Franciszek Mikołaj Wincenty, poeta francuski, * 1772 r. na wyspie Gwadalupie, † 1843, napisał: „Voyage à Chambery;" „Epitre aux femmes;" poemat dydaktyczny „La maison des champs" i poemat p. t.: „Enfant prodigue." Za cesarstwa był naczelnikiem wydziału teatrów w ministerjum spraw wewnętrznych, a po powrocie cenzorem królewskim i sekretarzem gabinetu królewskiego. Napisał także życiorysy: *pani de Sévigné, hrabiego de Tressan, Gressata, Ducisa, Leonarda* i *Klemensa Marot.*

Campenon Jan Baptysta Marja Edward, generał francuski, * 1819 w Tonnerre, † 1891 w Paryżu; kształcił się w szkole wojskowej w Saint-Cyr, w 1846 został jako kapitan przyłączony do sztabu generalnego. Z powodu przekonań republikańskich aresztowany podczas zamachu stanu w d. 2 grudnia 1851 r., został wysłany do Tunisu do pomocy bejowi w organizacji armji. Po wejściu napowrót do armji francuskiej, brał udział w kampanji krymskiej i włoskiej w r. 1859, następnie towarzyszył generałowi Cousin-Montauban do Chin. W roku 1870 został mianowany pułkownikiem i wice-szefem sztabu generalnego dywizji jazdy generała Legranda, w bitwie pod Vionville, w d. 16 sierpnia, ciężko raniony. Po kapitulacji Metzu, jako jeniec przebywał w Akwizgranie. W r. 1875 mianowany był generałem brygady, w 1880 generałem dywizji i komendantem Paryża. Od listopada 1881 do stycznia 1882, od października 1883 do stycznia 1885 i znowu od kwietnia 1885 do 6 stycznia 1886 był ministrem wojny.

Campensis lub *van der Campen*, Jan, rodem z Holandji; od r. 1534 profesor akademji krakowskiej, później przeniósł się do Lwowa, gdzie był kanonikiem i tu † 1538 r. Wydał: „Psalmorum omnium juxta hebraica veritatem paraphrastica interpretatio" (Kraków, 1532); „Commentariolus in duas divi Pauli epistolas" (Kraków, 1534); „Precationes" (tamże, 1534); „De natura Litterarum et Punctorum Hebraicorum aliisque ad exactam grammatices necessariis" (1534); „Enchiridion Psalmorum" (Lugdun, 1537).

Camper Piotr, anatom i chirurg, * 1722 roku w Lejdzie, † 1789 roku, był z kolei profesorem w Franeker, w Amsterdamie i w Gröningen. Zasłużony jest oprócz chirurgji w różnych gałęziach nauk przyrodniczych, a nawet sztuk pięknych. Piękność twarzy ludzkiej starał się oprzeć na podstawie kąta twarzowego. Ogłosił „Demonstrationes anatomo-pathologicae" (2 t., 1760—2), „Description d'un élephante mâle" (1802). Ogólny zbiór pism jego wyszedł p. t.: „Oeuvres, qui ont pour objet l'histoire naturelle, la physiologie et l'anatomie comparée" (3 t., 1803, z atlasem).

Camperio Manfred, podróżnik i geograf, * r. 1826 w Medjolanie, brał udział w wojnie z Austrją 1847 i 1848; opuściwszy szeregi z powodu rany, podróżował po Turcji, stamtąd przez Londyn udał się do Australji, gdzie poszukiwał złota; w r. 1859 wrócił do ojczyzny i znów walczył przeciw Austrjakom w 1859 i 1866; w 1867 zwiedził Egipt i był delegatem włoskich izb handlowych przy otwarciu kanału Sueskiego; następnie popłynął Nilem do Asuanu, zwiedził Indje Wschodnie, Cejlon i Jawę; po powrocie został wybrany do parlamentu; w r. 1878—1880 założone przezeń Towarzystwo handlowe afrykańskie wysłało go do Tunisu i Trypolisu, a w 1881 do Bengazi. Sprawozdanie z podróży drukował w „Perseveranza," „Petermann's Mittheilungen," oraz w założonem przez siebie w 1876 r. czasopiśmie geograficznem *Esploratore;* wydał osobno: „Da Assab a Dogali" (1887) i in.

Camperius, ob. Champier.

Camphausen Ludolf, mąż stanu pruski, * roku 1803 w Hünshoven w regencji akwizgrańskiej, † 1890 w Kolonji, bankier koloński i założyciel kolońskiego towarzystwa żeglugi parowej. Mianowany 29 marca 1848 prezesem rady ministrów, usunął się 20 czerwca, nie odpowiedziawszy należycie swemu położeniu, przeznaczony z tytułem rzeczywistego tajnego radcy na pełnomocnika pruskiego przy niemieckim rządzie centralnym we Frankfurcie, reprezentując politykę Prus anty-austrjackich i występując przeciwko demokratycznemu projektowi do ustawy związkowej niemieckiej, wywołał znaną powszechną reklamację 31 rządów niemieckich. Główny motor noty cyrkularnej z 23 stycznia 1848, w której Prusy wystąpiły jawnie z myślą unji niemieckiej. Gdy atoli pod wielu innemi względami nie podzielał zdania gabinetu pruskiego, przeto w końcu kwietnia 1849 wziął uwolnienie i powrócił do dawnego zawodu bankierskiego. Jako członek izby pierwszej, w latach 1849—50 działał pojednawczo, a w izbie deputowanych w Erfurcie był referentem komitetu, wyznaczonego do rozbioru konstytucji, głosując za bezwarunkowem jej przyjęciem. Później przeszedł znowu do opozycji.

Camphausen Otto, młodszy brat poprzednie-

Digitized by Google

go, pruski minister finansów, * 1812 w Hünshoven, † 1896 w Berlinie. W r. 1845 został tajnym radcą finansów w Berlinie, ułożył 1847 projekt do prawa o podatkach od dochodów; od 1849 był członkiem izb pruskich i sejmu erfurckiego, należąc zawsze do stronnictwa umiarkowanych; 1854—69 był tajnym nadradcą finansów i prezesem departamentu handlu morskiego, od 1869 jest ministrem finansów, wziął dymisję 1878 r.

Camphausen Wilhelm, niemiecki malarz bitew szkoły düsseldorfskiej, * 1818 w Düsseldorfie, † 1885. Wykształciwszy się w tamecznej akademji, poświęcał się studjowaniu koni i wojskowości, wystawił kilka wielkich obrazów w tym rodzaju. Następnie odbył podróż artystyczną po Holandji, Belgji, Szwajcarji, Włoszech wyższych i Niemczech. Od 1859 był profesorem malarstwa historycznego i członkiem akademji w Düsseldorfie. Uczestniczył w wojnach: duńskiej (1864), austrjacko-pruskiej (1866) i francusko-niemieckiej (1870 do 71), kreśląc swe obrazy z natury: „Blücher przechodzący Ren," „Napad na Alsen," „Zdobycie Düppel," „Spotkanie się następcy tronu pruskiego z ks. Karolem pod Chlumem," „Król Wilhelm w Królowym Hradcu," „Cesarz Napoleon III-ci pod Sedanem," „Wjazd cesarza Wilhelma do Paryża" i in. Obok tego wspólnie z Henrykiem Ritterem wydał ilustrowaną edycję wyborowych pism Washingtona Irvinga (po niemiecku i angielsku, Londyn, 1864). Jako pisarz, znany jest z dzieła „Der Maler auf dem Kriegsfelde" (Bielefeld, 1865).

Camphausen Wilhelm.

Camphora, ob. Kamfora, Kamforowe drzewo.

Camphorosma, roślina, ob. Kamforatka.

Camphuysen Dirk Rafael, jeden z twórców poezji holenderskiej, * 1586 w Gorkum, † 1627 r. w Dokkum, naprzód malarz, potem teolog i kaznodzieja, lecz jako zwolennik nauki Arminjusza, usunięty od tych obowiązków. Poezje **C.,** po większej części treści pobożnej, niejednokrotnie drukowane p. t.: „Stichtelijke Rijmen," wyszły w r. 1625 i miały 30 wydań, odznaczają się oryginalnością i głębokiem uczuciem, które to zalety są rzadkością u ówczesnych poetów. Por. Kindermann „Het beeld van **C.**" (1853).

Campi, znakomita rodzina malarzy, która równocześnie obok Carraci'ch (ob.), utworzyła *szkołę eklektyczną* w Kremonie. Pierwszym znakomitszym jej członkiem był **C.** *Galeazzo* (* 1475 r., † 1536). Sławniejszymi byli jednak trzej jego synowie: Juljusz, Antoni i Wincenty.—**C.** *Juljusz* (* 1500, † 1572), był także rzeźbiarzem i budowniczym; zaprawiając się na wzorach starożytnych, na wzorach Rafaela, Tycjana i Pordenonego, poszedł oddzielną drogą.— **C.** *Antoni* (* 1536, † po roku 1591), uczeń starszego brata, obrał sobie za wzór Correggia. Zajmował się także miedziorytnictwem i literaturą, wydał kronikę miasta rodzinnego.—Za jego przykładem **C.** *Wincenty* (* około 1532, † 1591), szczęśliwszy w utworach mniejszych rozmiarów, szczególnie jako portrecista i malarz owoców.—**C.** *Bernard,* * 1522 roku, † około 1590, krewny poprzednich, naśladował trafnie Romano, Tycjana i Correggia. Był także portrecistą i dobrym miedziorytnikiem.

Campi Antonia, najsławniejsza w swym czasie śpiewaczka, * 1773 w Lublinie, † 1822 w Monachjum, córka muzyka *Miklasiewicza.* W r. 1788 była nadworną śpiewaczką króla Stanisława Augusta. Dla niej miał Mozart, w czasie jej pobytu w Pradze, napisać rolę Donny Anny w „Don Juanie," nie zaś dla Teresy Saporiti. Od r. 1801 do 1820 bawiła w Wiedniu. Ostatni raz wystąpiła w Warszawie 1821 r.

Campiglia Marittima, osada we włoskiej prowincji Pizańskiej, kopalnie ołowiu, żelaza, miedzi i marmuru, 3,600 miesz.

Campina, po hiszpańsku: step, równina.

Campinas, miasto w prowincji Sao Paulo w Brazylji, stacja węzłowa trzech kolei żelaz.; 12,000 miesz.

Campine *(Kempenland),* płaszczyzna w północnej części belgijskich prowincji Antwerpskiej i Limburskiej i w południowej części holenderskiej prow. Brabancji, obejmuje przestrzeń 3,900 klm. kw., jest to równina piaszczysta i bagnista; gdzieniegdzie tylko udało się sztucznie użyźnić grunta. Ludność pochodzenia flamandzkiego.

Campineau Jan, polityk na Wołoszczyźnie, * 1798, † 1860 r. Założył wspólnie z Radulesco i Aristio „Towarzystwo filharmoniczne" dla rozbudzenia narodowości rumuńskiej. W roku 1840 udał się do Francji i Anglji, aby wyjednać opiekę wszystkich mocarstw europejskich. Po powrocie do kraju został aresztowany i osadzony w klasztorze Margineano. Podczas rewolucji r. 1848 **C.** utworzył rząd tymczasowy. Napisał romans p. t.: „Intryga i miłość" i pozostawił wiele mów politycznych. Por. A. Densusianu „Istoria de limbei si literatura Române" (Jassy, 1885); „Univers pittoresque" (Paryż, 1840).

Campistron Jan Gwalbert, poeta francuski, * 1656 w Tuluzie, † 1723 r. Z kompletnego zbioru dzieł jego: „Oeuvres" (3 t., Paryż, 1756 i 1810), niektóre tragedje np. „Tiridate" (1691); „Andronic" (1685) i inne mają rzeczywistą wartość.

Campistron Ludwik, brat poprzedniego, * 1660, † 1737, pierwotnie Jezuita, zostawił kilka dobrych łacińskich i francuskich poezji.

Campius, pseudonim, ob. Wadowita Marcin.

Campoamor don Ramon, de, poeta hiszpański, * 1817, zręczny mówca w Kartezach i członek akademji. Z utworów jego poetycznych, powszechnie w Hiszpanji lubionych, najcelniejsze: „Ayes del alma" (Madryt, 1842); „Folulas ory-

Digitized by Google

ginales" (1842) i „Doloras" (Madryt, 1756), zbiór czułych, pełnych fantazji trenów. Jego „Obras poetical" wyszły w Madrycie, 3-cie wydanie 1861. Z prac prozaicznych najlepsze: „La filosofia de las leyes" (1842); „Polemicas con la democracia" (1862) i „Lo absoluto" (1865, nowe wyd. 1872); „Los buenos y los sabios" (Sevilla, 1881); „Elamor y el rio Piedra," „Los amores de Juana" (Sevilla, 1882); „Humoradas" (1891). Wybór dzieł jego wyszedł w Lipsku w „Coleccion de autores espańoles" w 44 i 46 tomie, 1885—86 r.

Campo-Basso, główne miasto prow. włoskiej t. n., ma 14,500 miesz. i sławne fabryki wyrobów nożowniczych i broni. Prowincja **C.** obejmuje 4,416 klm. kw. i 400,000 miesz.

Campo-Basso Mikołaj, hr., kondotjer włoski z XV wieku. Dla księcia burgundzkiego, Karola Zuchwałego, zaciągnął oddział najmitów włoskich i dalmackich, ale znieważony, a nawet spoliczkowany przez księcia, **C.** zdradził go pod Nancy r. 1477.

Campo-Chiaro, książę, mąż stanu neapolitański, służył w gwardji Ferdynanda IV, a w r. 1806 przez Józefa Bonapartego został mianowany radcą stanu i ministrem dworu. Następca Józefa Bonapartego, Murat nadał mu wielką wstęgę orderu Obojga Sycylji r. 1808 i mianował ministrem policji. W r. 1814 **C.** przyczynił się do zawarcia tajnego traktatu, utrwalającego Murata na tronie neapolitańskim. Na kongresie wiedeńskim **C.** występował w obronie praw swojego króla. W roku 1820 został mianowany ministrem spraw zagranicznych.

Campo-Formio, wieś we włoskiej prowincji Udine, ma 800 miesz. i zamek; sławna jest pokojem zawartym 17 października 1797 pomiędzy Austrją a rzecząpospolitą francuską, mocą którego pierwsza wyrzekła się prowincji belgijskich, Medjolanu i Mantuy, tudzież lewego brzegu Renu, a za to pozyskała Wenecję i część Lombardji po rzekę Adygę.

Campo Maior, miasto w portug. prowin. Alemtejo, w okręgu Portalegre, forteca 2-go rzędu, obserwatorjum meteorologiczne i 5,000 miesz., trudniących się uprawą wina i handlem wełną.

Campo Santo, „pole święte," włoska nazwa cmentarza. Typowy cmentarz włoski posiada w pośrodku kaplicę i otoczony jest murem, którego stronę wewnętrzną obiega dokoła szereg arkad, mieszczących w sobie grobowce zamożniejszych rodzin, częstokroć wysokiej artystycznej wartości. Najsławniejszy z nich znajduje się w Pizie obok katedry; wykończony został w wieku XIII. Są też podobnie Campi Santi w Bolonji, Genui, Medjolanie.

Campobello: 1) **C.** *di Licata* miasto we włoskiej prow. Girgenti (Sycylja), przy drodze żel. Canicatti-Licata, uprawa wina i oliwek, kopalnie siarki, 8,000 miesz. 2) **C.** *di Mazzara*, osada we włoskiej prow. Trapani (Sycylja), przy drodze żel. Palermo-Trapani, łomy kamienia, wyzyskiwane jeszcze w starożytności, 7,000 miesz.

Campomanes Piotr Rodryg, hrabia, statysta i znakomity publicysta hiszpański, * 1723 w Austrji, † 1802; 1788 prezes przybocznej rady królewskiej, radca stanu, dyrektor królewskiej akademji historycznej w Madrycie. Wspierał gorliwie hrabiego Aranda we wszystkich jego reformach, a mianowicie w zamiarze wypędzenia Jezuitów. Oddalony był z urzędowania przez hrabiego Florida Blanca. Z licznych pism jego, w których występował śmiało przeciw nadużyciom duchowieństwa, przeciw własności ziemskiej, zostającej w posiadaniu stowarzyszeń duchownych, i przeciw przywilejom kastowym, celniejsze są „Discurso sobre et fomento de la industria popular" (1774); „Discurso sobre la educacion popular de los artisanos y su fomento" (z dodatkiem, 6 tomów, Madryt, 1775 — 77); z dzieł ekonomicznych najwięcej cenią: „Tratado de la regalia de amortizacion" (nowe wyd. Gerona, 1821) i pozostałe w rękopisie: „Tratado de la regalia de Espańa" wydał Salva (Paryż, 1830). W r. 1878 wyszła w Madrycie praca **C.** p. t.: „Cartas economicas" z biografią autora, napisaną przez A. Rodryga Villa.

Camponotus, *Gmachówka*, rodzaj zwierząt z rodziny Mrówek (ob.).

Campori Józef, margrabia, archeolog, literat i historyk włoski, * 1821 w Modenie, † 1887. Z gruntownością odznaczających się dzieł jego, najznakomitsze są: „Delle opere di pittori modenesi" (1844 — 1845); „Gli artisti italiani e stranieri negli stati Estensi (1855)," „Della vita e delle avventure del Marchese Alessandro Malaspina" (1868); „Notizie per la vita di Lodovico Ariosto" (1871); „Memorie biografiche degli scultori, architetti, pittori nativi di Carrara etc." (1873); „Centotre lettere inedite di Sommi Pontefici" (1878); „Carteggio galileiano inedito" (1881); „Torquato Tasso e gli Estensi" (1883).

Campos 1) Miasto na wyspie Malorce (wyspy Balearskie), 4,000 m., źródła siarczane i słone. 2) Miasto w stanie Rio de Janeiro w Brazylji, nad rz. Rio Parahyba, 18,000 m.

Campos (hiszp. i portul. *pola*), południowoamerykańskie Sawanny.

Campos Marcin, mąż stanu brazylijski, * 1815, † 1887; w r. 1857 został deputowanym do izby niższej, potem był senatorem i należał do stronnictwa liberalnego. W r. 1880 został przywódcą i prezesem koła liberalnego.

Campos, don, Arsenio Martinez, ob. Martinez Campos.

Campra Andrzej, muzyk, kompozytor francuski, * 1660 w Aix, † 1744, dyrektor muzyki przy kościele Notre-Dame w Paryżu. Napisał opery: „L'Europe galante" (1697); Le carnaval de Venise (1699); „Hesione" (1700)"; „Aréthuse" (1701); „Tancred" (1702); „Les Muses" (1703); Iphi-

Digitized by Google

génie en Tauride" (1704); „Télémaque;" „Alcine" (1705); Le triomphe de „l'amour"; „Hippodamie." (1708); „Les fêtes vénitiennes;" „Idoménée" (1712) „Les amours de Mars et Venus;" „Télephe" (1713); „Camille" (1717); „Les âges" (1718); „Achille et Deidamie" (1735), 3 tomy kantat i 5 zeszytów motetów.

Camprodon don Francisco, * 1816, † 1870 na okręcie w podróży do Kuby, spółczesny dramatyczny poeta hiszpański, obrabia zwykle przedmioty nie narodowe, lecz francuskie. Talent **C.** celuje głównie w szorstko-komicznych *jarruses*, t. j. krotochwilach z muzyką; najlepsze z nich są: „Los diamantes de la corona," „Una vieja" (Madryt, 1866); „El diablo las carga" (1860), „Los dos mellizos" (1862), „Los suicidas" (1864) i „El Relampago" (1865). Wyższy dar poetyczny okazał w niezrównanym pod względem pięknego wierszowania dramacie „Flor de una dia" 1851, i w drugiej jego części „Espinas de una flor" (1852).

Campus Martius, pole Marsowe, przeznaczone w starożytnym Rzymie do ćwiczeń wojskowych, leżało na Monte-Pincio.

Camuccini Wincenty, * 1775 w Rzymie, † 1844 tamże, jeden z najznakomitszych tegoczesnych malarzy historycznych włoskich; francuską szkołę Davida przeniósł do Rzymu i tu sprawował obowiązki generalnego inspektora papieskich galerji obrazów, długi czas był prezesem akademji w San-Luca i członkiem instytutu francuskiego. Jest uważany za prawdziwego mistrza w rysunku i w kompozycji. Był to uczony artysta i człowiek nieposzlakowanego charakteru. Do najlepszych jego utworów należą: „Zamordowanie Cezara," „Śmierć Wirgiljusza," „Śmierć Marji Magdaleny," „Złożenie do grobu Chrystusa" i „Nawrócenie Saula." Był także wybornym portrecistą.—Jego brat, *Piotr* **Camuccini**, † 1833, pomagał mu głównie w odnawianiu starych obrazów.

Camus Jan Piotr, biskup djecezji Arras, * 1582, † 1652, w r. 1608 był przez św. Franciszka Salezego wyświęcony na biskupa w Belley, której to godności zrzekł się w 1628 i osiadł w opactwie Aulnay, przed śmiercią zaś został biskupem w Arras. Potępiał zakony żebrzące i ogłosił przeciwko nim: „Le rabat-joie du triomphe monacal et sa suite" (Lèsle. 1634); „La pauvreté évangélique et la désapropriation claustrale" (Becançon, 1634); nadto powieści religijne: „Dorothée" (1627); „Alcime" (1625); „Hyacinthe" (1627); „Alexis" (1832); „Hermianthe" (1639).

Camus Karol Stefan Ludwik, matematyk * 1699, † 1768, członek akademji nauk w Paryżu; oprócz wielu rozpraw ogłosił wielce swojego czasu ceniony: „Cours de methématiques" 4 t., 1866, miał też udział w wyprawie do Laponji dla oznaczenia kształtu ziemi.

Camus Armand Gaston, * w Paryżu 1740 r. † 1804 r. adwokat duchowieństwa rz.-kat., we Francji; oświadczył się stanowczo za rewolucją, głosował za śmiercią Ludwika XVI i dopomagał do wydania dekretu, zaprowadzającego konwencję narodową, której sam został członkiem. Odebrawszy w marcu 1793 r. polecenie aresztowania obwinionego o zdradę generała Dumourier, uprzedzony został przez niego i wydany Austryi. Po dwuletniej przeszło niewoli wymieniony za księżniczkę Angoulême, córkę Ludwika XVI, a za powrotem do Paryża został prezesem rady Pięciuset. Wierny swoim zasadom, głosował 1802 r. przeciw dożywotniemu konsulatowi Napoleona. Z dzieł **C.** najważniejsze: „Lettres sur la profession d'avocat," „Bibliothèque choisie de livres de droit" (2 t. Paryż 1772—77), „Histoire des animaux d'Aristôte" (Paryż 1783); „Voyage dans les départements nouvellement réunis" (2 t., Paryż, 1803).

Camvlak *(Camblak, Samblak, Szemiwlach, Cemivlakus, Cemiwlak, Czamvlak, Zimblak)* Grzegorz, metropolita kijowski w XV w., pochodzenia bulgarskiego. Przebywał na górze Atos, potem w Serbji w Deczanach, na Bukowinie, wreszcie na Rusi. Gdy Focjusz, metropolita kijowski, zamiast mieszkać w Kijowie, przebywał w Moskwie, duchowieństwo litewsko-ruskie za wpływem Witolda obrało 1414 r. metropolitą **C.**, którego wbrew patrjarsze czarogrodzkiemu, trzymającemu stronę Focjusza, wyświęcili władykowie na soborze w Nowogródku 1415. Uznany przez wszystkich biskupów na Rusi, starał się C. o unję z kościołem rzymskim, jeździł w tym celu na sobór konstancjeński, do Rzymu i do Carogrodu. Słynął z wymowy i uczoności; zostawił znaczną liczbę kazań, † 1419 r. (według innych 1432). Pisał po rusku, bulgarsku i serbsku. Między innemi napisał po serbsku życiorys cara Stefana Deczańskiego.

Cam-wood (angielsk.), drewno gatunku *Baphia nitida*, sprowadzane z Sierra-Leone do Anglji, gdzie służy do farbowania jak fernambuk i przerabia się na oprawy do nożów. Ob. Baphia.

Cana, dawna miara hiszpańska długości, w Barcelonie = 1.55 metra, na wyspie Minorce = 1.604 metra, na Majorce=1.564 metra.

Canada, dawna miara portugalska do cieczy; w Lizbonie i Rio de Janeiro=1.396 litra, w Oporto=2.113 litra, w Bahji=7.57 litra.

Canadian River, rzeka w Stanach Zjednoczonych, mająca źródło w stanie Nowego Meksyku, w górach Skalistych, zrasząjąca stan Texas i wpadająca do rz. Arkanzas (dopływu Mississipi), 1,400 klm. długa.

Canal du Midi, ob. Midi.

Canale, ob. Canaletto.

Canale Michał Józef, historyk włoski, * 1803, † 1890; profesor historji i geografji w technicznym instytucie genueńskim. Ogłosił: „Storia civile, commerciale e letteraria dei Genovezi" (9 t., Genua, 1844), i to samo p. t., „Storia della

Digitized by Google

republica di Genova. (4 t, 1862—64, Florencja). „Storia del commercio, dei viaggi, delle scoperte e carte nautiche degl' Italiani" (Genua, 1867); „Storia della monarchia sabauda" (1868); nadto napisał kilka dramatów i romansów historycznych.

Canalejas Franciszek, * 1830 † 1883, literat hiszpański, był profesorem literatury w Waladolidzie i redaktorem *Revista iberica*. Ogłosił: „De la poesia heroico — popular castellana" (1876); „La poesia moderna" (1877); „Los poemas caballerescos y los libros de caballerias" (1878). Nadto napisał romans p. t.: „Don Alfonso el Sabio" (1856).

Canaletto albo *Canale*, przezwisko dwóch malarzy weneckich, którzy się odznaczyli jako malarze krajobrazów i miast. — **C.** Antoni, * 1697, † 1768 w Londynie, wypracował mnóstwo prześlicznych widoków Wenecji. Wszystkie jego utwory odznaczają się świeżością, siłą, wiernością i szczęśliwą inwencją w akcesorjach. Bratanic jego i uczeń zwany *Canaletto*, * 1720 r., † 1780, ob. Bernard Bellotto.

Canandaigua, miasto w półn.-amerykańskim stanie New-York, na północnym końcu jeziora t. n., ma wyższą szkołę, seminarjum dla nauczycielek, dom obłąkanych i 6,000 miesz.

Cananéa, miasto portowe w brazyl. prow. Sao Paulo, na wyspie; w pobliżu kolonja t. n., założona w r. 1862 przez Szwajcarów, do których później przyłączyli się Włosi i Irlandczycy.

Cananore, miasto, ob. Kananor.

Canar, miasto w prow. Cuenca, w rzeczypospolitej Ecuador; w pobliżu wąwóz Azuay, w wysokości 4,424 metrów, oraz mnóstwo zabytków z epoki Inkasów.

Canara, ob. Kanara.

Canard Mikołaj Franciszek, matematyk i ekonomista francuski, * 1750, † 1833. W dziełach swych: „Principes d'économie politique" (Paryż an X) i „Moyens perfectionner Jury" usiłował formułami algebraicznemi rozwiązywać zadania ekonomiczne.

Canarium, *Kanarecznik*, *Kanarkowe drzewo*, rodzaj roślin z rodziny *osoczynowych* (Burseraceae), obejmujący drzewa indyjskie balsamiczne, z liśćmi nieparzysto-pierzastemi i kwiatami zebranemi w grona wierzchołkowe. Najużyteczniejszy gatunek jest **C.** *commune*, wysokie i piękne drzewo, dostarcza orzechów, stanowiących zwykły pokarm w Indjach, gdzie wyrabiają też z nich chleb, zwany *baggea* czyli *mungea*, i wyciskają olej; drzewo wydaje żywicę bardzo wonną, zwaną w handlu *żywicą z Nowej Gwinei*, podobną do elemi. **C.** *bengalense* wydaje żywicę, stanowiącą część składową kopalu wschodnio-indyjskiego. Inne gatunki dostarczają również żywic lub owoców; drewno w ogóle nadaje się na wyroby.

Canaye de Filip, sieur de Fresne, mąż stanu i prawnik, * 1531 w Paryżu, † 1610. Za Henryka III był członkiem rady stanu, a za Henryka IV ambasadorem w Anglji, Niemczech i Wenecji. Pamiętniki jego z poselstw wydano p. t.: „Ambassades" (1635).

Cancale, m. we francuskim depart. Ille et Vilaine, nad zatoką t. n., ma 3,800 miesz. i słynie wybornemi ostrygami, licznie poławianemi na skale zwanej *Rocher de Cancale* w zatoce t. n. Posiada port, kąpiele morskie i fort na pobliskiej skale.

Cancan (franc.), plotka, bajka, komeraże.— *Kankan*—pochodzący z Algierji taniec francuski z nieprzyzwoitemi gestami.

Cancer, rak, w szczególności rodzaj Kieszeniec, ob. Kraby.—**C.** gwiazdozbiór, ob. Rak.

Cancer Hieronim, dworzanin Filipa IV, słynął talentem komiki i bogactwem dowcipu. Jego krotochwile: „Mocedades de Cid;" „La Muerte de Boldevinos," wydane 1651 r. w „Obras poeticas," należą do najznakomitszych komedji.

Canche, rzeka w depart. Pas de Calais we Francji, uchodząca do kanału La Manche, 80 klm. długa.

Cancionero po hisz., *Cancioneiro* po portug., t. j. książka do śpiewu, *kantyczki;* wogóle zbiór poezji lirycznych, bądź jednego, bądź kilku autorów, oznaczała pierwotnie tylko książki dworskie do śpiewu, ułożone przez towarzystwo poetyczne pewnego dworu. Początek **C.** sięga epoki trubadurów; z tego czasu przechowało się **C.** galicyjsko-portugalskie ze dworu króla Diniza, zawierające prawdziwie rycersko-dworskie śpiewy miłosne w duchu i na wzór poezji trubadurów. Część tego **C.** (przypisywaną samemu królowi Dinizowi) wydał de Moura p. t.: „Cancioneiro d'el rei Dom Diniz" (Paryż, 1847); inne z dworu Jana II i Emanuela portugalskiego wydał Resende p. t.: „Cancioneiro general de Resende" (Almeirim, 1516; przedrukował Kaussler w Sztutgardzie1 850 do 1851). Znane jest także kastylskie **C.** *de Baena*, wydane przez Gayangos i Pidola (Madryt, 1851). Później jednak za przykładem tego rodzaju książek dworskich układano podobne zbiory, w których bez względu na czas i miejsce pomieszczano wszystko, co układającemu zdawało się być odpowiedniem temu celowi. Z takich **C.** najważniejszem jest „**C.** *general*" od końca XV w., często przedrukowywane, a przez Fernando de Castillo znacznie pomnożone (Walencja, 1511), obejmuje różnorodne zbiory sztucznej poezji kastylskiej od Jana II do Karola V. Niekiedy dają także tę nazwę zbiorom sztucznych pieśni wielu autorów o jednym pewnym przedmiocie, jak „**C.** de Ramon Dellavia" (Saragosa, 1489). Niewłaściwie jednak tak się nazywa jeden z najdawniejszych zbiorów romanc: „**C.** de romances." Por. Diez „Ueber die erste portugal. Kunst- und Hofpoesie" (Bona, 1863); Bellermann „Die alten Liederbücher der Portugiesen" (Berlin, 1840); Wolf

Digitized by Google

„Über die Liederbücher der Spanier“ (Lipsk, 1852).

Cancrin, hr., ekonomista rosyjs., ob. Kankrin.

Cancroma, rodzaj ptaków z rodziny czaplowatych, wyróżniający się bardzo silnym i szerokim dziobem. Jedyny gatunek, **C.** *cochlearis*, w lesistych okolicach Brazylji, zwany tam *sawaku*, dochodzi 58 cm. długości; karmi się rybami.

Cancroma.

Candeille Piotr Józef, kompozytor muzyczny, * 1744 r. w Estaire, † 1817 w Chantilly, napisał kilka oper, które jednak nie miały powodzenia. Córka jego, *Amelja Julja* **C.**, * 1767 w Paryżu, † 1834, w młodym wieku oddawała się muzyce, później została aktorką i pisała komedje i powieści.

Candeish *(Kandesz)*, prowincja w angielskiem prezydencie Bombaj, obejmująca środkową kotlinę rzeki Tapti; ma 25,754 klm. kw. i 1,460,851 ludności; tworzyła od 1370 państwo niepodległe, następnie była cząstką państwa W. Mogoła, w przeszłem stuleciu wpadła w ręce Maratów, a od 1818 r. zamieniona w prowincję angielską. Główne miasto Dhulia ma stary fort i 21,880 m.

Candela: 1) Miasto we włos. prow. Foggia, uprawa wina i oliwy, 6,200 miesz. 2) Miasto w stanie meksykańskim Coahuila, 4,000 miesz.; w pobliżu kopalnie miedzi.

Candiano, słynny ród wenecki, wyróżnili się *Pietro* **C.** I, obrany dożą r. 887, † tegoż roku w wojnie ze Słowieńcami.—*Pietro* **C.** II obrany dożą r. 932, † 939, prowadził szczęśliwe wojny i zdobył Comacchio.—*Pietro* **C.** III 942—959 odebrał piratom z Tryjestu 12 porwanych dziewic, na pamiątkę tego faktu Wenecja ustanowiła święto doroczne.—*Pietro* **C.** IV, gnębiąc poddanych wywołał bunt, skutkiem którego podpalili Wenecjanie pałac i kościół św. Marka i spaliło się 300 domów. **C.** razem z małoletnim synem został w chwili ucieczki zamordowany 976. — *Witalis* **C.** V, brat poprzedniego, † 979.

Candidus Veronensis, zmyślone nazwisko autora (Szczuckiego czy Skrzetuskiego) dzieła p. t.: „Eclypsis Poloniae, orbi publico demonstrata“ (1709). Według Niesieckiego, autorem tego dzieła miał być Antoni Stanisław Szczuka, podkanclerzy litewski.

Candolle, botanik, ob. Decandolle.

Candy, ob. Cejlon.

Canea, miasto, ob. Chanja.

Canella *(Korzybiel)*, rodzaj roślin z rodziny soczn ych (Guttiferae), obejmujący drzewa korzenne Ameryki połud. Gatunku **C.** *alba (Winterona canella)* kora znana jest pod nazwą *kory kanelowej* lub *cynamonu białego*, zawiera olejo ostre aromatyczne i właściwą istotę cukrową *kaneling*; zalecaną jest przez lekarzy angielskich w chorobach żołądkowych, w Ameryce jest przyprawą kuchenną.

Canello Hugo Anioł, literat włoski, * 1848, † 1883, w roku 1872 został docentem w Padwie, 1875 w Medjolanie, potem profesorem literatur romańskich w Padwie. Napisał: „Sulla storia della lingua italiana“ (1872); „Storia literaria italiana nel secolo XVI“ (1880); „La vita e le opere del trovatore Arnaldo Daniele“ (1883).

Canelones, departament w rzeczypospolitej Urugwajskiej, nad zatoką Rio de la Plata, 4,752 klm. kw. i 74,000 miesz.

Canete, miasto główne okręgu t. n. w departamencie Arauco w Chili. Okrąg **C.** ma 4,500 klm. kw. i liczy 30,000 miesz.

Canete don Manuel, poeta hiszpański, * 1822 w Sewilli, † 1891 w Madrycie; kształcił się w Kadyksie, był urzędnikiem w ministerjum spraw wewnętrznych. 1858 r. został członkiem akademji unii hiszpańskiej, 1880 członkiem akademji sztuk w San Fernando. Ogłosił wiele prac treści religijnej, politycznej, filozoficznej i dramatów, jak: „Un rebato en Grenada;“ „El duque de Alba;“ „La esperanza de la patria:“ „Farsas y eglagos de Lucas Fernandez“ (1867); „La tragedia llamada Josefina“ (1870); „Escritores espanoles e hispano-americanos“ (1884) „Teatre español del siglo XVI“ (1885).

Canevesi Hieronim, rzeźbiarz z rodziny włoskiej, osiadłej w Krakowie za czasów Zygmunta III. Wyciosał z kamienia 12 apostołów kolosalnej wielkości, znajdujących się dotąd przy kościele św. Piotra w Krakowie. Wykonał 50 posągów do kościoła Jezuitów w Jarosławiu, z których dotąd jeszcze kilka, po nadaniu temu kościołowi innego przeznaczenia, ocalało. — Jego wnuk, *Tomasz*, † 1657 r., proboszcz kolegjaty jarosławskiej, był nauczycielem filozofji i astronomji w Krakowie.

Canga-Arguelles don Jose, mąż stanu hiszpański, * w Asturji około 1770, † 1843. Objął w r. 1820 kierunek nad ministerjum skarbu i wydał pamiętnik p. t.: „Sobre el credito publico“ (Madryt, 1820). Po zniesieniu konstytucji, udał się do Anglji, gdzie ogłosił drukiem znakomite dzieło: „Diccionairio de hacienda“ (3 t., Londyn, 1827—28). W roku 1829 powrócił do Hiszpanji i był członkiem kortezów, trzymając jak poprzednio ze stronnictwem umiarkowanych. Por. Hubrard „Histoire contemporaine de l'Espagne,“ Soreno „Mémoires.“

Cangas, miasto w depart. Pontevedra (Galicja) w Hiszpanji, nad zatoką Vigo, 8,700 miesz.

Cangas de Tineo, miasto w depart. Oviedo (Asturja) w Hiszpanji, nad rz. Narcea, 22,500 m.

Cangiamila Franciszek Emanuel, kanonik palermitański, inkwizytor Sycylji, * 1702, † 1763; napisał: „Embriologia sacra ovvero dell'ufficio

Digitized by Google

de'sacerdoti, medici e superiori, circa l'eterna salute dei bambini" (Medjolan, 1751). W dziele tem podane są przepisy, tyczące się chrztu noworodków, nawet w czasie samego aktu rodzenia. Autor żąda, aby księża w razie gwałtownej potrzeby, w braku lekarza, sami dokonywali operacji cięcia cesarskiego.

Canicatti, miasto na wyspie Sycylji, w prowincji Girgenti, nad rz. Naro, 20,000 miesz.

Canicula (po łacinie suczka), jedna z nazw gwiazdy Syrjusz (ob.), stąd *Caniculares dies*, czas kanikuły, ferje.

Canigon, wierzchołek w Pirenejach wschodnich, po stronie francuskiej położony, ma 2,785 metrów wysokości.

Canina Ludwik, kawaler, de, architekt i starożytnik włoski, * 1795 w Casale, † 1856 r. we Florencji, profesor architektury w Turynie, następnie przebywając w Rzymie miał sobie kilkakrotnie polecane kierowanie wielkiemi wykopaliskami. Dzieła jego są: „L'architectura antica descritta e dimostrata coi monumenti" (9 tomów tekstu i 3 t. rycin, Rzym, 1844); „Indicazione topografica di Roma antica" (Rzym, 1831); „Esposizione storica e topografica del foro Romano" (1834); „Descrizione dell'antico Tusculo" (1841); „Sull' architettura piu propria dei tempi cristiani" (Rzym, 1843 r., ze 145 rycinami); „L'antica citta de Veji" (1847, z 44 rycinami); „Sull' Etruria maritima" (2 t., 1847—50); „Gli edifici di Roma" (2 tomy tekstu i 2 t. rycin, 1849—52); „La prima parte della via Appia della porta Capena a Boville" (1851—53). Por. Raggi „Della vita e delle opere di Luigi C." (Casal-Monferrato, 1857).

Canini Marek Antoni, rzeźbiarz i rytownik włoski XVII w., prowadził ikonografję znakomitych ludzi i bogów pogańskich. Tłómaczył Chevrieres p. t.: „Images des héros et des grands hommes de l'antiquité."

Canini Jan Anioł, malarz i rytownik, * 1617 w Rzymie, † 1666, syn Marka. Miał tytuł „malarza król. szwedzkiej." Poświęcał się rytownictwu i badaniu starożytności. Po jego śmierci wydał ojciec jego „Iconographia, cioe disegni d'imagini de famosissimi Monarchi, Regi, Filosofi, Poeti ed Oratori dell'antichità" (Rzym, 1669).

Canini Marek Antoni, poeta, filolog i agitator włoski, * 1822 w Wenecji, † 1891. W r. 1848—49 walczył w szeregach powstańczych i w obronie świeżo ogłoszonej rzeczypospolitej w Rzymie. W r. 1859 mieszkając w Rumunji, został z niej wydalony na żądanie Napoleona III, którego obraził, jako publicysta. W r. 1866 był w wojsku Garibaldiego, a w 1876 pojechał na Wschód i tam był korespondentem z placu boju przy armji rosyjskiej. Napisał ostatnio: „Giorgio il monaco e Leila" (Turyn, 1872); „La questione dell'Epiro" (Rzym, 1879); „La verità sulla questione degli Israeliti in Rumania" (1879). Zbiór jego poezji wyszedł w r. 1880 w Turcji: „Il libro dell'amore" (Wenecja, 1886).

Canino, miasteczko we włoskiej prow. rzymskiej, podniesione 1815 r. wraz z sąsiedniem Musignano do godności księstwa, nadane zostało Lucjanowi Bonaparte: ma 2,200 miesz.

Canino Karol Lucjan Juljusz Bonaparte, książę Canino i Musignano, * 1803, † 1857; najstarszy syn Lucjana Bonaparte, naturalista. Zwiedził kilka uniwersytetów włoskich, następnie zajmował się w Ameryce północnej studjami nad historją naturalną, a w końcu przeniósł się do Rzymu. Na kongresach naukowych włoskich zajmował najczęściej krzesło prezesowskie, lecz w r. 1847 z powodu pewnych aluzji politycznych, wtrąconych do mowy, został wydalony z Wenecji. Początkowo stronnik i wielbiciel papieża Piusa IX, przeszedł potem na stronę radykalnych i w listopadzie 1848 r. stanął na czele stronnictwa republikańskiego. Był członkiem konstytuanty rzymskiej i kilkakrotnie jej wice-prezesem. Przymuszony do opuszczenia kraju i nie otrzymawszy pozwolenia na zamieszkanie we Francji, udał się do Anglji i dopiero następnie zdołał się przenieść do Paryża. Z licznych prac jego, dotyczących historji naturalnej, ważniejsze są: „American Ornithology" (3 t., 1825); „Iconografia della fauna italica" (3 t., 1833—41); „Conspectus generum avium" (2 t., 1850).

Canis a non canendo (łac.), pies nazywa się *Canis*, ponieważ nie śpiewa (non canit). Etymologja żartobliwa. Analogicznem jest zdanie: *Lucus a non lucendo*, t. j.: Las — ponieważ w nim ciemno. Używa się jako przykład bezsensownego i nielogicznego rozumowania.

Canisius, właściwie *de Hordt* albo *Hund* Piotr, * 1521 w Nimwedze, † 1597 w Szwajcarji, pierwszy Jezuita niemiecki, od r. 1543. W 1549 był profesorem teologji w Ingolsztadzie, później rektorem kolegjum jezuickiego w Wiedniu, następnie prowincjałem niemieckim, założył kolegja: w Pradze, Augsburgu, Dillingen i Fryburgu w Szwajcarji i t. d. Potężny wpływ jego utrudniał bardzo postępy reformacji w państwie austrjackiem i w południowych Niemczech. Oprócz innych jego: „Summa doctrinae christianae, sive catechismus major" (Wiedeń, 1554), tudzież „Institutiones christianae pietatis, sive parvus catechismus catholicorum" (1566), były aż do najnowszych czasów w licznych powtarzane edycjach. Por. Riess, „Der selige C." (Berlin, 1865); Marcour „Der selige P. C." (Berlin, 1881); Reiser „P. C. als Katechet" (1882).—Synowiec jego **C. Henryk,** prof. prawa kanonicznego w Ingolsztadzie, * 1525 w Nimwedze, † 1610 r.; napisał między innemi: „Antiquae lectiones ad historiam mediae aetatis illustrandam" (6 t., Ingolstadt 1602—4); „Summa juris canonici" (Ingolstadt, 1599).

Canitz Fryderyk Ludwik, baron von, poeta niemiecki i dyplomata w służbie brandeburskiej,

Digitized by Google

* 1654 w Berlinie, † 1699 tamże, był zwolennikiem literatury francuskiej i trzymał się kierunku Boileau. Satyry jego, wolne od panującej wówczas przesady i napuszoności, niezaprzeczoną mają wartość. Poezje **C.** wyszły dopiero po jego śmierci, p. t.: „Nebenstunden unterschiedener Gedichte“ (1760 i 1765). Por. Varnhagen v. Ense „Biogr. Denkmale“ (4 t., Lutz, 1887).

Canitz und Dallwitz Karol, baron, generał i mąż stanu pruski, * 1787 r., zostawał naprzód w heskiej, od r. 1806 w pruskiej, a od r. 1812 w rosyjskiej służbie wojskowej, powrócił 1813 r. do armji pruskiej i rozpoczął zawód dyplomatyczny misją do Konstantynopola w roku 1828; w r. 1831 podczas powstania polskiego znajdował się jako komisarz pruski w głównej kwaterze feldmarszałka Dybicza. Dopełniwszy jeszcze kilku poselstw dyplomatycznych, został 1845 r. ministrem spraw zagranicznych, ale usunął się od spraw publicznych 1848 i † 1850. Niektórzy przypisują mu wydanie dzieła, p. t.: „Betrachtungen eines Laien über das Leben Jesu von Strauss“ (Getynga, 1837). Por. „Das Freiherrn Carl Ernst Wilh. von C. u. D. Denkschriften. Aus dem Nachlass hg. von seinen Kindern. (Berlin, 1888).

Canivet Karol Alfred, publicysta i powieściopisarz francuski, * 1839 w Valognes (Manche), współpracownik dziennika *Soleil*, w którym pod pseudonimem Jean de Nivelle pomieszcza artykuły polityczne; nadto napisał romanse: „Jean Dagaury (1877); „Constance Girandel“ (1880); „La nièce de l'organiste“ (1885); „L'amant de Rebecca“ (1890) i in.

Canizares Józef, * 1676, † 1750, dramaturg hiszpański. Napisał „El amor de Fernando Cortez,“ „El picarillo en Espańa,“ „El anillo de Giges“ i in. Zbiór dzieł wyszedł p. t.: „Comedias escogidas“ (Madryt, 1829—33) i „Dramaticos posteriores à Lope de Vega,“ tom 49 Bibljoteki Rivadeneiry.

Cankow Dragan, mąż stanu bulgarski, * 1830 w Sistowie, z zawodu kupiec, następnie dziennikarz w Konstantynopolu, gdzie propagował unję z Rzymem, służył w wojsku tureckiem, był nauczycielem w Ruszczuku, od r. 1873 profesorem w liceum w Stambule i cenzorem pism bulgarskich. Po stłumieniu powstania bulgarskiego w r. 1876 objeżdżał dwory europejskie, starając się o przyznanie niezależności Bulgarji, podczas wojny r. 1877 był gubernatorem naprzód w Sistowie, następnie w Tyrnowie, w końcu przedstawicielem Bulgarji w Konstantynopolu. W r. 1880 został prezesem gabinetu i ministrem spraw zagranicznych, i powtórnie 1883, a po ustąpieniu, przywódcą opozycji przeciwko rządowi i księciu Aleksandrowi, po którego upadku osiadł w Petersburgu. Po uzyskaniu amnestji r. 1894 powrócił do Sofji.

Canna, wyspa bazaltowa w grupie Hebrydów, u zachodniego wybrzeża Szkocji, obejmuje 15 klm. kw. obszaru i liczy 60 m. Posiadą t. zw. *górę Kompasową*, która odchyla na zachód igłę magnesową o $^1/_4$ okręgu koła.

Canna (*Paciorecznik*, *Trzcina kwiatoma*), rodzaj roślin z rodziny Źdźbłowatych (*Scitamineae*), plemienia Paciorecznikowatych (*Cannaceae*), właściwy Ameryce zwrotnikowej; kwiaty obupłciowe są postaci wargowej, świetnie ubarwione; owoce są torebkami z nasieniem okrągłem, groszkowem. Długo znano tylko jeden rodzaj **C.** *indica*, z którem mieszano wszystkie inne, obecnie znanych jest ich kilkadziesiąt. Niektóre wydają w główkowatych korzeniach rodzaj mączki (*arrow-root*), jak **C.** *augustifolia* w Brazylji, **C.** *edulis* w Peru i inne. Kwiaty niektórych używają się jak szafran, jak **C.** *indica* w Indjach Zachod. Nasiona innych zawierają barwniki, **C.** *coccinea*, **C.** *lutea*, w Indjach Wsch., dostarczają barwnika purpurowego. Rodzaj ten należy do rzadkich roślin posiadających jeden pręcik; jeżeli ich jest kilka, inne płonieją. Wiele zresztą gatunków hoduje się w Europie, jak **C.** *gigantea*, **C.** *Warszewiczii* i in. Budowę kwiatu wyjaśnił botanik francuski Payer. Ob. Cannaceae.

Canna. *a* kwiat, *b* owoc.

Canna, dawna miara długości we Włoszech, odpowiadająca sążniowi. W Rzymie była **C.** trojaka: **C.** *mercantile*, t. j. handlowa=8 palmom= 1.99263 metra; **C.** *architectonica*=10 palmom= 2.23190 metra; **C.** *d'ara*, t. j. **C.** ołtarzowa= 1.125 metra. W Neapolu **C.**=10 palmom wynosiła 2.64550 metra, ale obok niej używana była i **C.** dawna=$^4/_5$ **C.** nowej=2,1164 metra. Miary te ustąpiły miejsca metrycznym.

Cannabich Jan Günther Fryderyk, geograf niemiecki, * 1777 w Sonderhausen, † 1859; był pastorem w Niederbösa, a od r. 1836—48 w Bendeleben. Z prac jego wymieniamy: „Lehrbuch der Geographie“ (kilkanaście przedruków); „Kleine Schulgeographie“ (17 wydanie, 1851); „Statist.-geograph. Beschreibung des Königreich Preussen“ (6 t., Drezno, 1827); „Neustes Gemälde von Frankreich“ (2 t., 1831—32); „Neustes Gemalde des europ. Russland und des Königreichs Polen“ (2 t., 1833, przekład polski Dziekońskiego); w dziele „Neuste Länder und Völkerkunde“ opracował tom 6, obejmujący Niderlandy, wyspy Joń-

Digitized by Google

skie i Kraków (Wejmar, 1821). T. Dziekoński do pierwszego wydania „Obrazu świata“ (Warszawa, 1843) czerpał obficie wiadomości z dzieł C.

Cannabis, ob. Konopie.

Cannaceae *(Paciorecznikowate)*, niewielka rodzina roślin jednoliścieniowych, włączana przez niektórych do rodziny źdźbłowatych, zawiera rośliny okazałe, trwałe, o łodydze pełzającej, mięsistej i korzeniu włóknistym. Spokrewnione są z imbierowatemi, ale nie zawierają pierwiastków aromatycznych. Typem ich jest rodzaj Canna (ob.).

Cannae *(Canne)*, wieś w dawniejszej neapolitańskiej prowincji Terra-di-Bari, we Włoszech, za czasów rzymskich miasto na południowym krańcu równiny apulskiej, w pobliżu ujścia rzeki Aufidus (Ofanto). Miejsce to pamiętne jest krwawą i wielką bitwą, stoczoną 2 sierpnia 216 przed Chr., w której Rzymianie pobici zostali na głowę przez Kartagińczyków pod dowództwem Hannibala.

Cannes, dawne *Castrum Marcellinum*, miasto we francuskim departamencie Alp Morskich, nad morzem Śródziemnem, ma 19,983 m. i mały port. W pobliskiej zatoce St.-Jean wylądował Napoleon 1 marca 1815 po swoim powrocie z wyspy Elby; na pamiątkę tego wypadku wzniesiono tam skromny pomnik. W samem Cannes jest pomnik lorda Brougham, który przyczynił się wiele do rozwoju miasta. Z przyczyny zdrowego i łagodnego klimatu, miejsce to bywa licznie odwiedzane, szczególnie podczas zimy, przez leczących się. Przemysł rozwinięty, szczególnie fabrykacja perfum, oraz wyrobów glinianych z wyborowej glinki z pobliskiego Vallauris *(Vallis aurea)*.

Cannel coal (ang.), ob. Węgiel kamienny.

Canning Jerzy, jeden z największych dyplomatów angielskich, * 1770 w Londynie, † 1827; został 1793 r. członkiem parlamentu, a 1796 podsekretarzem stanu. Popierając ministerjum Pitta i politykę antyrewolucyjną, po śmierci Pitta przeszedł do opozycji przeciwko Foxowi. W tym czasie (1797) dla popierania swych opinji założył z kilku innymi czasopismo *The Anti-Jacobin, or Weekly Examiner*, które walczyło z pismami republikańskiemi. Za gabinetu Percival'a był ministrem spraw zagranicznych, nakazał bombardowanie Kopenhagi (1807), a w r. 1809 zawarł przymierze z juntą hiszpańską. Z powodu wyprawy na wyspę Walcheren, pojedynkował się z ówczesnym ministrem wojny Castelereagh'em, poczem przymuszony był ustąpić mu swego miejsca, mimo to jednak, jako deputowany z Liverpoolu, w r. 1812 nie przeszedł do opozycji. W latach 1813—16 był posłem w Lizbonie, 1816 prezesem izby kontroli indyjskiej, następnie do 1820 posłem w Szwajcarji, a 1822 po śmierci lorda Londonderry (Castlereagh), ministrem spraw zagranicznych. Zgon hrabiego Liverpool (1827) postawił go na czele gabinetu. Teraz uważał za właściwe i korzystne dla Anglji wspierać ruchy liberalne za granicą i działał tem gorliwiej, im nieprzyjaźniej występowała przeciw niemu arystokracja. W polityce wewnętrznej i zewnętrznej kierował się zawsze bezstronną sprawiedliwością. Starał się, aczkolwiek bezskutecznie, o zniszczenie zadawnionych nadużyć, ulżenie nędzy ludu, nadanie większego popędu handlowi, przez usunięcie systemu prohibicyjnego, o zniesienie prawa zbożowego i zapewnienie wszystkim obywatelom wolności religijnej. Przyczynił się znakomicie do zniesienia handlu niewolnikami i pierwszy w Europie uznał 1825 r. niepodległość, wybijającej się z pod jarzma hiszpańskiego Ameryki południowej. W ciągu ostatnich lat zjednał sobie współczucie wszystkich stronnictw liberalnych w rozmaitych krajach Europy. Mowy C. wyszły wraz z jego biografją w R. Thery'ego „Speeches of C. with a memoir of hislife“ (6 t., Londyn, 1828), poezje zaś w r. 1823. Por. Bell „Life of George C.“ (Londyn, 1846); Stapleton „C. and his times“ (Lond., 1859); Pauli „Aufsätze zur engl. Gesch.“ (Lipsk, 1869); Hill „Life for George C.“ (Londyn, 1887).—Najstarszy syn jego, *Wilhelm* C., kapitan okrętu, utonął w kąpieli na wyspie Maderze; drugi syn, *Karol Jan* C., * 1812, † 1862, wszedł 1837 jako wice-hrabia C. do izby wyższej i za gabinetu Peela był podsekretarzem stanu do spraw zagranicznych, potem nadkomisarzem lasów. Za lorda Aberdeen'a wszedł do gabinetu jako generalny dyrektor poczt. Od r. 1856 sprawował urząd generała-gubernatora, a od roku 1858 wice-króla w Indjach wschodnich, gdzie swoją energją, stanowczością i pojednawczem usposobieniem, przyczynił się znakomicie do uśmierzenia groźnego powstania.

Canning Jerzy.

Canning Samuel, inżynier, * 1823, od r. 1852 zajmował się założeniem liny telegraficznej przez ocean Atlantycki, następnie w 1865 i 1866 ulepszył odpowiednie przyrządy telegraficzne.

Canning sir Stratford, ob. Redcliffe lord, de.

Cannizzaro Stanisław, chemik, * 1820 w Palermo, studjował tamże medycynę i nauki przyrodnicze, następnie w Pizie chemję, w r. 1847 został asystentem Rafaela Pivia, w 1848 wybrany do parlamentu sycylijskiego, z powodu reakcji politycznej wyjechał następnie do Paryża, w r. 1852 został profesorem w Aleksandrji, w r. 1857 w Genui, 1860 w Palermo, 1870 w Rzymie; od r. 1871 jest senatorem. W r. 1857 śród ogólnego zamętu pojęć teoretycznych w chemji, spowodowanego przez pośpieszsie wprowadzane reformy, C. poddał krytycznej ocenie metody, używane do oznaczania ciężarów atomowych pierwiastków i dowiódł, że wartość rozstrzygającą mają dane,

Digitized by Google

wyprowadzone z oznaczenia gęstości pary; wykazał, jakie znaczenie dla ciężarów atomowych pierwiastków metalicznych ma znajomość ich ciepła właściwego; **C.** pozyskał uznanie ogólne, głównie skutkiem przyjęcia jego poglądów za podstawę teorji związków węglowych; oprócz tego odkrył i zbadał alkohol benzylowy, oraz wspólnie z Cloëzem wprowadził użycie cyanamidu do syntezy związków organicznych. Z prac **C.** ważniejsze są: „L'emancipazione della ragione ed il nesso fra tutti i rami dello scribile quali effetti del metodo delle science fisiche“ (1865); „Sunto di un corso di filosofia chimica, e nota sulle' condensazioni di vaporo“ (1880).

Cannizzaro Tomasz, poeta włoski, * 1838 w Mesynie, studjował literaturę i filozofję 1854—58, po odbyciu podróży po Europie, osiadł w mieście rodzinnem. Ogłosił: „In solitudine“ (2 tomy, 1877—80).

Cannock, miasto w hrabstwie Stafiord w Anglji, 20,000 m., kopalnie węgla kamiennego.

Cannstadt, miasto powiatowe w Wittembergji, nad Nekarą, na północ od Sztutgardu, 18,000 miesz. Pamiętne zwycięstwem Moreau nad arcyksięciem Karolem 21 lipca 1796. Posiada zakład zdrojowo-kąpielowy.

Cano Alonzo, malarz, rzeźbiarz i budowniczy hiszpański, * 1601 w Grenadzie, † 1667 tamże; założyciel oddzielnej, własnej szkoły, był od r. 1638 nadwornym malarzem króla, posądzony o zabójstwo swej żony, wycierpiał straszne męki na torturach, nie wydawszy ani jednego jęku; przywrócony znowu przez króla do łask, został później księdzem i przełożonym zakonów w Grenadzie. Obrazy jego, odznaczające się szczególnym wdziękiem i kolorytem, znajdują się po większej części w Grenadzie, Sewilli i Madrycie. Z rzeźb wyróżniają się popiersia Adama i Ewy. Własny jego portret jest w Ermitażu w Petersburgu.

Canobbio, miasto w prow. włoskiej Novara, okr. Pallanza, przy ujściu rzeczki Cannobina do Lago Maggiore, stacja żeglugi parowej, piękny kościół Madonna della Pietà, fabryki papieru, garbarnie, zakład wodoleczniczy i 3,000 m.

Canoli Teofil, Pijar, * 1739, † 1825, pisywał wiersze łacińskie i polskie, z tych ważniejsze: „Odpowiedź chrześcijańskiego prostaka na zarzuty wiersza bluźnierskiego“ (Warszawa, 1801 i 1804); „Kazania na obchodzenie hr. J. Ossolińskiej“ (1816) i „W dzień świętego Antoniego“ (Warszawa, 1804).

Canon, ob. Kanon.

Canon Jan, malarz czeski, * 1829 w Wiedniu, † 1885; służył w wojsku, odbył liczne podróże po Europie i Wschodzie, wykonał: „Kromwel przy zwłokach króla Karola“ (1866); „Ze wspomnień wschodnich,“ „Bajadera,“ „Paź,“ „Rybaczka,“ „Nowożytny Diogenes,“ „Owocarka;“ bardzo dobrze malował portrety kobiet.

Canons (wym. *kanjons*), w Ameryce hiszpańskiej i na zachodzie Stanów Zjednoczonych głębokie koryta wyżłobione przez rzeki, ze stromemi, niemal prostopadłemi ścianami. Największe z nich przytrafiają się w Texas, szczególnie w Nowym-Meksyku, nad wschodniem Colorado i jego dopływami, na wyżynach pomiędzy górami Skalistemi i Sierra-Nevada. Największy **C.** *Colorado* ma 383 klm. długości i ściany wysokie na 800 do 1,300 m. Por. Bell „New tracks in North-America“ (Londyn, 1869).

Canosa, miasteczko w prowincji włoskiej Modena, ma 1,200 m. i zwaliska sławnego w wiekach średnich zamku, w którym Adelajda, wdowa po królu włoskim Lotarze, była obleganą przez Berengara II, a wyswobodzoną przez Ottona I. cesarza. Cesarz Henryk IV odbywał tu pamiętną w dziejach pokutę przed papieżem Grzegorzem VII (1077).

Canosa di Puglia, miasto wo włoskiej prowincji Bari (Apulja). nad rz. Ofanto, liczy 19,000 miesz. Jest to starożytne *Canusium* w Apulji, założone podobno przez jednego z bohaterów greckich z pod Troi, Diomedesa. Tu Marcellus odniósł w r. 209 prz. Chr. zwycięstwo nad Hannibalem.

Canova Antoni, jeden z najznakomitszych rzeźbiarzy nowoczesnych, * 1757 w Possagno w Weneckiem. Kształcił się w Wenecji i Rzymie; w młodości już był uważany jako znakomity artysta. W r. 1792 wykonał grobowiec papieża Klemensa XIII dla kościoła św. Piotra w Rzymie, a później arcyksiężny Marji Krystyny (do kościoła Augustjanów w Wiedniu). W latach 1798 i 1799 przebywał w Niemczech, 1802 w Paryżu, gdzie wykończył znany posąg Bonapartego. W r. 1815 przybył powtórnie do Paryża, z poleceniem papieża odebrania arcydzieł sztuki, zabranych przez Francuzów z Rzymu. Z Paryża wyjechał 1816 do Rzymu, gdzie obok innych zaszczytów, otrzymał tytuł margrabiego Ischia. † 1822 w Wenecji, pochowany w pięknym, przez siebie zbudowanym kościele, w miejscu swego urodzenia. **C.** jest założycielem własnej szkoły i nowej epoki rzeźbiarstwa we Włoszech. Z ogromnej liczby dzieł, wyszłych z jego pracowni, celniejsze są: „Perseusz, trzymający głowę Meduzy,“ „Statuy Hebe“ (szczególnie znajdująca się w pałacu Albrizzi w Wenecji), „Wenus wychodząca z kąpieli,“ „Wenus i Parys,“ „Trzy gracje“ (w pałacu Leuchtenberskim w Monachjum), „Amor i Psyche“ (w Luwrze), „Tezeusz zabijający Minotaura,“ „Herkules rzucający w morze Lichosa“ (kolosalna grupa), „Posąg Ferdynanda, króla neapolitańskiego,“ nagrobek Alfierego“ w kościele San-

Canova Antoni.

Digitized by Google

ta-Croce we Florencji i wiele innych. Zasadniczym tonem wszystkich prac **C.** jest sentymentalność, która jest wyrazem spółczesnej epoki i która zapewniała artyście wielkie powodzenie. Stąd wszakże pochodzą i różne błędy, a najgłówniejszym jest brak owej objektywności, tak niezbędnej w dziełach dłuta. Zresztą utwory jego

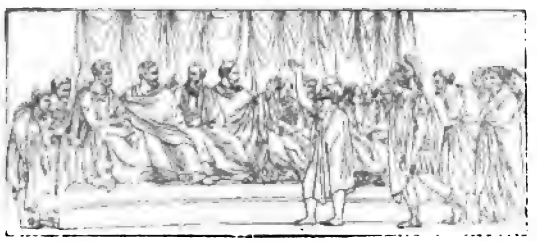

Sokrates przed sądem. Rzeźba A. Canovy.

odznaczają się wdziękiem postaci i prostotą układu, połączoną z doskonałem wykończeniem szczegółów. W wolnych od zatrudnień chwilach zajmował się **C.** malarstwem, w którem doszedł znakomitej biegłości. Dzieło jego p. t.: „Opere di sculture," wydała hrabina Albrizzi (36 zeszytów, Rzym, 1836). Biografje **C.** pisali Mistrini (1827), Cicognara (1823), Rosini (1825) i d'Este (Florencja, 1864). Nadto por, Albrizzi „Descrizione delle opere di **C.**" (5 t., Piza, 1821—25) i Quatrmère de Quincy „**C.** et ses ouvrages" (Paryż, 1834); Fernows „Röm. Studien" (Zurych, 1806); H. de Latouche et Reveil „L'oeuvre de Canova" (1828); Tipaldo „Biografie degli Italiani Maëstri."

Canovai Stanisław, filozof włoski, * 1740, † r. 1811 we Florencji; profesor filozofji, teologji i matematyki w szkołach pijarskich, pierwszy dowiódł, że na rok przed Kolumbem, Amerykę odkrył Amerigo Vespucci i napisał w tym przedmiocie wiele rozpraw, jak: „Elogio di Amerigo Vespucci" (1788); „Monumenti relativi al judizio pronunciato dall'Academia Etrusca di Cortona di un elogio d'Amerigo Vespucci" (Florencja, 1787); „Dissertazione sobra primo Viaggio di Amerigo Vespucci alle Indie occidentali" (1809) i w. in.

Canovas del Castillo Antoni, polityk hiszpański, * 1828 w Maladze, † 1897; studjował filozotję i prawo w Madrycie, następnie poświęcił się literaturze i był redaktorem dziennika *Patria*, w którym bronił zasad liberalizmu umiarkowanego; w r. 1852 został deputowanym w sejmie. 1855 gubernatorem Kadyksu, 1864 r. ministrem spraw wewnętrznych, 1865 ministrem finansów i kolonji. Po rewolucji 1868 r., która obaliła tron Izabeli, zwalczał w kortezach dążności demokratyczne, a zmuszony opuścić kraj, udał się do Paryża, gdzie kierował edukacją syna wygnanej królowej, Alfonsa, stanął na czele jego stronnictwa i wywołał upadek rzeczypospolitej. Po wstąpieniu na tron Alfonsa XII (1874) został prezesem ministrów, z którego to stanowiska ustępował kilka razy i obejmował napowrót, ostatni raz 1895 r., zamordowany w Santa Agueda 8 sierpnia 1897 r. przez anarchistę. Oprócz licznych artykułów, pomieszczanych w czasopismach, ogłosił jeden tom poezji (1851), „Historję upadku Hiszpanji od Filipa III do śmierci Karola II," „Historję dynastji austrjackiej;" „La campana de Huesne" (1852—54); „Problemas contemporaneos" (1884); „Estudios del reinado de Felipe IV" (1888—90) i „Historia general de Espana" (1890). Por. Cherbuliez „L'Espagne politique" (1874); P. Hubbard „Regne d'Isabelle II" (1882—83); D. Manuel Casado Sanches de Castilla „Canovas apuntes biograficos" (Malaga, 1887); Fr. Canamaque „Los Oradores de 1869" (Madryt, 1887).

Canow Eljasz, polityk bulgarski, w r. 1876 bronił przed sądem tureckim w Ruszczuku uwięzionych legjonistów Botiowa. Podczas wojny z Serbją, był ministrem spraw zagranicznych roku 1884—86.

Canrobert Franciszek, Certain, marszałek francuski, * 1809 w St.-Céré, † 1895; służył od 1835 w Algierze, skąd w r. 1850 odwołany został do Francji, gdzie tak w zamachu stanu jako i walce ulicznej 4 grudnia 1852 r. czynny miał udział; w r. 1853 mianowany generałem porucznikiem. Podczas wojny krymskiej jako generał dywizji odznaczył się nad Almą (24 września 1854); a wkrótce potem objął po generale Armand naczelne dowództwo, kierował oblężeniem Sewastopola i po niejakim czasie ustąpił miejsca generałowi Pelissier, 1856 r. nagrodzony buławą marszałkowską. W kampanji włoskiej (1859) dowodził naczelnie trzecim korpusem armji i odznaczył się szczególnie w bitwach pod Magenta i Solferino. W 1865 r. objął dowództwo i korpusu armji w Paryżu. Podczas wojny francusko-niemieckiej 1870—71 r. dowodził 6 korpusem armji; po klęskach pod Spichern i Wörth wraz z Bazaine'm cofnął się do Metz, gdzie brał udział w krwawych bitwach 14, 16 i 18 sierpnia 1870 r., skutkiem których oblężony w Metzu poszedł po kapitulacji (27 października) w niewolę niemiecką. Po zawarciu pokoju wrócił do Francji, ale stanowiska w armji nie otrzymał, a mianowany został członkiem wyższej rady wojennej, w 1876 senatorem i zasiadł na prawicy, w 1878 r. reprezentował Francję na pogrzebie króla Wiktora Emanuela.

Canso, cieśnina łącząca ocean Atlantycki z zatoką św. Wawrzyńca, pomiędzy Nową Szkocją a wyspą Cape Breton, szeroka 1,6 klm.

Canstatt Karol Fryderyk, lekarz, * 1807 w Regensburgu, † 1850 w Erlangen; studja medyczne odbywał w Wiedniu, Würzburgu i Heidelbergu, w 1843 powołany został na stanowisko profesora kliniki w Erlangen. Prócz kilku monografij o cholerze, chorobie Brigth'a i cierpieniach zgrzybiałego wieku, napisał: „Die specialle Pathologie und Therapie vom klinischen Standpunkte" (4 t.,

Digitized by Google

Erlangen, 1841—42). Dzieło to, w swoim czasie bardzo sławne, dziś jeszcze nie jest bez znaczenia.

Canstein Karol Hildebrandt, baron, von, * 1667 w Lindenbergu, † 1719. Od r. 1692 służył w wojsku brandeburskiem. Powróciwszy do Berlina i zaprzyjaźniwszy się ze Spenerem i Franckem, poświęcił się celom dobroczynnym. Uważając zaś rozszerzanie Biblji pomiędzy ludem za rzecz konieczną i zbawienną, ogłosił 1710 składkę powszechną na wydanie Biblji stereotypowej i 1712 wydał Nowy Testament, sprzedawany po dwa gr., a 1715 całą Biblję w mniejszym, zaś 1717 w większym formacie, skutkiem czego w Halli powstał znany skład zwany „Instytutem Biblijnym Cansteina," mający własną drukarnię i przytułek sierot. Z pism jego godniejszemi wzmianki są: „Harmonie u. Auslegung derh. vier Evangelisten" (Halla, 1727); „Życie Spenera" (tamże, 1729). Por. **Plath** „K. H. Freih. von **C.**" (Halla, 1861).

Cant (ang.) gwara, mowa obłudna, hypokryzja.

Cantabile (z włosk. *śpiewnie*), wyraz używany jako napis na początku ustępu muzycznego, wskazujący, że ustęp ten wykonany być winien powolnie, melodyjnie i z wielką wyrazistością.

Cantabit vacuus coram latrone viator (łac.), ubogi podróżny będzie śpiewał przed rozbójnikiem. Słowa Juvenalisa, odpowiadające przysłowiu polskiemu: Nie straszny nagiemu rózbój; Goły rozboju się nie boi.

Cantacuzen, ob. Kantakuzen.

Cantagrel Franciszek Józef, publicysta, * 1810 w Amboise, † 1887 w Paryżu. W r. 1834 i 1838 pisywał o sztukach pięknych do dziennika *L'Artiste*. **C.** był także współpracownikiem i kierownikiem dziennika *Phalange*, który w r. 1843 zmienił się na *Démocratie pacifique*. W 1841 napisał „Le Fou du Palais Royal," a między 1843—8 broszury „Mettray et Ostval," „l'Organisation des travaux publics." W r. 1857 wydał „Comment les dogmes commencent," w 1858 „Nécessité d'un nouveau symbole" i „D'où nous venons, où nous allons, où nous sommes." W 1858 kierował w Neufchatel dziennikiem *Indépendant*, a w 1870 wydawał w Nantes dziennik *l'Union démocratique*. W r. 1876, 1877, 1881 i 1885 obierano go deputowanym, a następnie wiceprezydentem skrajnej lewicy. Prócz wymienionych dzieł napisał: „Reforme des ponts et chaussées" (1847); „Quinze millions à gagner sur le bord de la Cisse" (1848) i „Vote au bulletin de ralliement" (1874).

Cantal, wulkaniczna odnoga gór leżących w Auvergne, w południowej Francji, wznosząca się wierzchołkiem Plomb du Cantal do wysokości 1,858 metrów nad p. m. Od niej bierze nazwisko francuski departament *Cantal*, obejmujący 5,740 klm. kw. z ludnością 239,600 (1891), podzielony na 4 okręgi: Aurillac, Murat, St.-Flour i Mauriac, z m. st. Aurillac.

Cantanduanes, jedna z wysp w grupie Luçon, w archipelagu Filipińskim, należąca do Hiszpanji.

Cantani Arnold, lekarz, * 1837 w Hainsbach w Czechach, † 1893 w Neapolu; studja medyczne odbywał w Pradze, 1864 r. został profesorem farmakologji i toksykologji w Pawji, 1867 dyrektorem kliniki w Medjolanie, 1868 w Neapolu. Pracował głównie nad chorobami zakaźnemi i cierpieniami od zaburzeń w przemianie materji zależnemi. Napisał: „Manuale di materia medica e terapeutica" (2 t., 1865—77); „Manuale di farmacologia clinica" (5 t., 1885—90); „Spezielle Pathologie und Therapie der Stoffwechselkrankheiten" (4 t., 1873—84); „Zur Behandlung des Choleraanfalls" (Lipsk, 3 wyd., 1884).

Cantarini Szymon, zwany *Il Pesarese* albo *Simone dà Pesaro*, * 1612 pod Pesaro, † 1648 w Weronie, malarz włoski, uczeń Gwido Reni'ego, którego aż do złudzenia naśladować umiał. Zwyczaj jego, zakrywania zbyt śmiałych miejsc w obrazach swoich szarym kolorem, zjednał mu szyderskie przezwisko malarza popielnego. Kilka znakomitszych utworów **C.** posiada Bolonja, w galerji Drezdeńskiej znajduje się obraz **C.** p. t. „Józef i żona Putyfara."

Cantaro (*Kantar*), we Włoszech, Turcji i Afryce północnej nazwa wagi, w Hiszpanji miary do do cieczy. Jako waga odpowiada centnarowi = w Genui 117,18 funta, w Rzymie = 83,64 funta, w Sycylji 195,66. **C.** jako miara do cieczy, inaczej arroba większa = w Aragonji 16,14, w Walencji 11,48, w Katalonji 9,96 litra, czyli kwarty warszawskioj.

Cantelmi Jakób, arcybiskup cezarejski, * 1640, † 1702, był nuncjuszem w Polsce od r. 1688 do 1690 i występował w ciągu swego pobytu jako stronnik domu rakuskiego, a w sprawie o niedoszłe małżeństwo królewicza Jakóba stał nawet po stronie elektora brandeburskiego. Przyczynił się też wielce swym wpływem do niepomyślnego obrotu sprawy nieszczęśliwego Łyszczyńskiego, którego na tortury oddać doradzał. Por. Rykaczewski „Relacje nuncjuszów apostolskich" (t. II, str. 457—603, 1688—90).

Cantemir, ob. Kantemir.

Canterbury, miasto stołeczne angielskiego hrabstwa t. n., nad rz. Star, ma 23,062 mieszk., wspaniałą z XII stulecia katedrę, w której znajdują się pomniki Czarnego księcia, Henryka IV i arcybiskupa Tomasza Becket, tudzież licznie zwiedzane kąpiele mineralne. Miasto **C.** jest pochodzenia rzymskiego i miało być założone na 900 lat prz. Chr. Przez znaczny przeciąg czasu było rezydencją anglo-saskich królów z Kent. W VI wieku założono tu pierwsze biskupstwo angielskie, które później zamieniono na arcybiskupstwo i prymaturę. Obecnie arcybiskup tutejszy jest zarazem prymasem Wielkiej Brytanji i pierwszym parem królestwa; ma prawo koronowania króla i jest zwierzchnikiem 20 djecezji biskupich.

Digitized by Google

Por. Stanley „Historica memoriale of C." (Londyn, 10 wyd.. 1883).

Canterbury, jedna z sześciu kolonjalnych prowincji w Nowej Zelandji, we wschodnio-południowej części wyspy, ma 36,362 klm. kw. i 130,000 miesz.

Canterbury tales, „Opowiadania kanterberyjskie, tytuł słynnego dzieła G. Chaucera, poety angielskiego (ob.).— Podobny tytuł nosi i zbiór nowel siostr Lee (ob.).

Cantharellus, *Pieprznik*, rodzaj grzybów z rodziny Bedłkowatych, z rzędu *Hymenomycetes;* odwrotnie stożkowaty trion przechodzi ku górze w kapelusz, zwykle na wierzchu wklęsły; na spodniej stronie od krawędzi kapelusza zbiegają po trzonie fałdy. **C.** *cibarus (P. jadalny)*, barwy pomarańczowo-żółtej, bardzo pospolity w lasach iglastych, zwany przez lud *lisicą*, dający się trudno pomieszać z jakimkolwiek trującym; do trujących podobnym jest nieco tylko *Cantharellus aurantiacus (P. pomarańczowy)*, ale ma kapelusz ciemniejszy, pomarańczowej barwy, matowy i włóknisty.

Cantharellus.

Canticum, śpiew, pieśń. *Canticum canticorum*, Pieśń nad pieśniami.

Cantilena, nazwa używana dawniej we Włoszech na oznaczenie w muzyce śpiewów świeckich, a dziś wszelkich wesołych pieśni. W większych rozmiarów utworze muzykalnym nazywają tym wyrazem miejsca, odznaczające się prostotą śpiewu, w przeciwstawieniu do miejsc figurowanych i skomplikowanie ułożonych. W dawniejszych dziełach spotyka się **C.** zamiast *Cantatilla* albo *Cantalina*, oznaczając głos solowy w towarzystwie jednego lub kilku instrumentów.

Cantillon Ryszard, * w końcu XVII wieku, kupiec i bankier londyński, zamordowany i ograbiony przez swego kucharza 1734 r.; napisał: „Essai sur la nature du commerce en général" (Londyn, 1755), uważane za pierwsze dzieło traktujące o ekonomji politycznej. Jest w niem wyłożona cała późniejsza teorja Malthusa (podług zdania Jevons'a); można go również nazwać duchowym protoplastą fizjokratów, gdyż uważa ziemię za jedyne źródło bogactw.

Cantire, *Kintyre*, półwysep na zachodniem wybrzeżu Szkocji, stanowiący południową część hrabstwa Argyll, 90 klm. długi, latarnia morska.

Cantius Jan, ob. Kanty Jan św.

Canton. 1) Miasto w stanie Ohio w Unji północno-amerykańskiej, węzeł ośmiu kolei żel., fabryki i kopalnie węgla, 30,000 miesz.—2) Miasto w stanie New-York tamże, 9,000 miesz.—3) Miasto w stanie Massachusetts, tamże, 6,000 miesz. Ob. Kanton.

Canton John, naturalista angielski, * 1718 w Stroud, † 1772; znakomity zegar słoneczny, przez niego urządzony, zwrócił nań uwagę uczonych i otworzył mu drogę do prac naukowych; pracował zwłaszcza wiele nad elektrycznością, wynalazł elektrometr, podał sposoby magnesowania żelaza, poznał, że jedne chmury są dodatnie, inne odjemnie elektryczne; poznał, że woda jest ściśliwą; ogłosił wiele rozpraw: o przejściu Wenery przez tarczę słoneczną, o zaćmieniach księżyca, o termometrze i w. in.

Cantonade (franc.), część sceny za kulisami: *Parler à la cantonade*, mówić, zwracając się za scenę.

Cantoni Karol, filozof włoski, * 1840, od 1878 profesor filozofji w Pawji. Napisał: „Corso elementare di filosofia" (Medjolan, 1870, 3 t., 5 wyd., 1887); „Appunti sulla filosofia di Kant" (tamże, 1873); „La questione universitaria" (1874); „Emanuele Kant" (t. 4, 1879—1884); „La riforma universitaria" (1881); „Professori e studenti nella università italiane e tedesche" (Pawja, 1887); „Letture sul'intelligenza umana" (1870—71) i in. Por. K. Werner „Die ital. Philosophie des XIX Jahrh." (Wiedeń, 1886).

Cantor Maurycy, matematyk, * 1829 w Mannheimie, kształcił się w Hejdelbergu, Getyndze i Berlinie; od 1863 profesor matematyki w uniwersytecie hejdelberskim, współredaktor czasopisma *Zeitschrift für Mathematik und Physik;* napisał: „Mathematische Beiträge zum Kulturleben der Völker" (Halla, 1863); „Die römischen Agrimensoren" (Lipsk, 1876); „Vorlesungen über die Geschichte der Mathematik" (Lipsk, 1880—92) i in.; ostatnia praca, na głębokich studjach oparta, zyskała mu rozgłos szczególny.

Cantor Grzegorz (Georg), matematyk, * 1845 w Petersburgu, od 1879 jest profesorem zwyczajnym w Halli; podał zasady nauki o „mnogości punktów" („Grundlagen einer allgemeinen Mannigfaltigkeitslehre," Lipsk, 1883); jest również twórcą teorji liczb „nadskończonych." Ob. jego „Gesammelte Abhandlungen" (Halla, 1890), oraz rozprawy w „Acta Mathematica."

Cantu Cezar, * 1807 w Brivio w Medjolańskiem, † 1895, historyk włoski i jeden z najuczeńszych ludzi we Włoszech. Za wydanie dzieła „Ragionamenti della storia Lombarda nel secolo XVII" (Medjolan, 1842—44), skazany był na jednoroczne więzienie, którego cierpienia opisał w historyczno-politycznym romansie „Margherita Pusterla" (Florencja, 1841). Prześladowany przez Austrjaków, ratował się 1848 r. ucieczką do Pjemontu. Główne jego dzieła są: „Storia universale" (35 t., Turyn, 1837, Getynga, 1864), tłómaczona na wszystkie języki europejskie (na polski, przez Leona Rogalskiego, Warszawa, 1852—58); skracał ją także F. S. Dmochowski, ale wydał tylko tom 1-szy, Warszawa, 1860; odznacza się naukową jasnością, gruntownością i bystrością sądu; autor występuje w niej jako zwolennik i obrońca

Digitized by Google

papiestwa, a przeciwnik wolnomyślności; tudzież „Storia degli Italiani“ (6 t., Turyn, 1854), wielce cenione. Dzieło zaś „Letture giovanili,“ nadzwyczajnie we Włoszech upowszechnione, doczekało się aż 30 wydań. Z innych prac **C.** zaznaczamy: „Beccaria et il diritto penale“ (Florencja, 1800); „Del diritto nella storia“ (Turyn, 1861); „Storia della letteratura greca“ (Florencja, 1863); „Storia della letteratura italiana“ (1864); „Disertazione sull origine della lingua italiana“ (Neapol, 1865); „Ezzelino da Romano“ (1879); „Gli ultimi trentanni“ (1879, t. 3); „Monti e l'età che fu sua“ (2 wyd., 1882); „Alessandro Manzoni“ (2 t., 2 wyd. 1885) i in., jego „Poesie“ wydane zostały we Florencji 1870. **C.** był członkiem akademji francuskiej, belgijskiej i wielu innych. We Włoszech nie miał wielkiej sympatji. W 1874 został dyrektorem archiwum medjolańskiego. Po pokoju w Villafranca wybrany do parlamentu, opuścił go zaraz po aneksji Marchi i Umbrji.

Cantu Ignacy, brat poprz., * 1810, guwerner dzieci arcyksięcia Rejnera, zajmuje się także badaniami historycznemi, dotyczącemi Lombardji, a zwłaszcza Medjolanu.

Cantus (łac. włos. *Canto*), znaczy śpiew, melodja, głos prowadzący główną melodję w utworach chóralnych. W XV i XVI wieku zwano tak tenora prowadzącego główną melodję.

Cantus Ambrosianus, rodzaj śpiewu kościelnego, którego twórcą był św. Ambroży, biskup medjolański (ob.). Śpiew ten odznacza się melodyjnym układem, rytmiczną tonacją i bogatą modulacją tonów, a przytem i prostotą. Za podstawę służyć mu miały melodje, używane na Wschodzie (ob. Antyfona). Upowszechnił się on wkrótce na całym prawie Zachodzie; był zaś w użyciu aż do r. 600; w którym papież Grzegorz Wielki (ob.) wprowadził nowy, zwany stąd *Gregorjańskim* albo *Rzymskim* (ob. Cantus firmus).— **Cantus A.** zowie się także *Officium ambrosianum* albo *Ritus ambrosianus* i używany jest dotąd z pewnemi zmianami w Medjolanie.

Cantus figuralis, figuratus, śpiew kościelny kształtowany, będący w przeciwieństwie ze śpiewem, zwanym *Cantus firmus, choralis*, którego twórcą był papież Grzegorz W., a zależy na śpiewaniu jednym głosem, wolno, jednostajnie, bez taktu i rytmu. Śpiew *Gregorjański* więcej się zbliża do używanego przed ambrozjańskim. Jest on wprawdzie więcej udoskonalonym, ale stał się nieprzystępnym dla ludu w czasie nabożeństwa, zwłaszcza odtąd, gdy Grzegorz urządził chóry z kleru. Obecnie pod tą nazwą rozumieją chóralny śpiew, wspierany w kontrapunkcie przez inne głosy.

Cantus Gregorianus, ob. Cantus Ambrosianus i Cantus firmus.

Cantus mollis (łac.), tak nazywano w dawnej muzyce mensuralnej śpiew, w którym nasz dzisiejszy siódmy stopień gamy (od *C*) był używany jako *B* molle (nasz dźwięk *B*). nie zaś jako *B* durum (nasze *H*).

Cantus planus (franc. Plaint-chant), śpiew równy, zwano tak w wiekach średnich chóraly gregorjańskie, z powodu, że wszystkie nuty każdego z nich jednakowej były wartości; gdy przeciwnie w Cantus figuralis nuty różną miały wartość.

Canuel Szymon, baron, generał francuski, * 1769 w prowincji Poitou, † 1841. Nikczemnego charakteru, odznaczył się okrucieństwem podczas rewolucji w Wandei. Początkowo prześladował rojalistów. Kiedy Bonaparte odebrał mu daną poprzednio dywizję w kraju, **C.** w r. 1814 stał się stronnikiem Ludwika XVIII, przywrócony został do służby czynnej i dostał jeszcze order i baronostwo. Dopuszczał się wielu nikczemności, między innemi uknuł on spisek ze starych żołnierzy, włościan i mieszczan, a potem rzucił się na spiskowców i kazał rozstrzelać na miejscu 28 więźniów. Dopiero wtedy przerażony rząd wysłał do Lugdunu marszałka Marmonta, który wyjednał dymisję **C.** Por. Viel-Castel i Vaulabelle „Marmont,“ „Mémoires Lesur,“ „Annuaire historique“ (1817—19); Fabvier „Lyon en 1817“ (Paryż, 1818); Lamarque „Réponse à M. le lieutenant général **C.**“ (Paryż, 1818); Charrier de Sainneville „Compte rendu des evénements... (Paryż, 1818).

Canzio, patrjota włoski, * 1837, początkowo zajmował się handlem, następnie brał udział w wyprawach Garibaldiego, uorganizował 1859 oddział karabinjerów genewskich przeciw Austrjakom i w kilku potyczkach zwyciężył ich; należał do słynnego „Tysiąca,“ który wojnę o zjednoczenie Włoch rozpoczął w Sycylji i był ciężko ranny pod Palermo; 1870—71 walczył we Francji przeciwko Niemcom, 1879 występował w agitacji irredentystów, jak również 1891 podczas odsłonienia pomnika Garibaldiego w Nicei.

Canzona, *Canzonetta*, rodzaj wiersza lirycznego czy pieśni w języku prowansalskim, używanego już przez włoskich poetów w w. XIII. We Włoszech wykształcił go najpierwszy Petrarka, i stąd pochodzi jego nazwa *Canzona Petrarchesca* albo *Toscana*. Dzieli się **C.** na zwrotki (*stanza*), w których miara wierszy 11 i 7 zgłoskowych, tudzież położenie rymów zawsze muszą być jednostajne. Zwykle kończy się zwrotką krótszą od innych, zwaną *ripresa*, która bywa apostrofą poety do jego canzony.— *Canzona anacreontica*, najwięcej była używaną w XV w. i składała się z mniejszych zwrotek i krótszych wierszy; opiewano w niej radość, miłość, żarty i inne lekkie przedmioty. *Canzona pindarica*, *v. alla greca*, używana w poezjach wyższego stylu w XVI w., wprowadzona przez Ludwika Alamanni, różni się od **C.** Petrarchesca śmiałością myśli i wyrażenia, oraz większą swobodą w układzie wierszy i kształtem zwrotek, podobnym do dawnych

Digitized by Google

chórów greckich.—*Canzone a ballo*, czyli *ballata*, przeznaczoną była początkowo do śpiewania przy tańcu, stąd poszło później nazwanie *balady* (ob.). Por. Antonius da Tempo „Summa arthis rithmici“ (nowe wydanie, Bolonja, 1869); Giclino da Sommacampagna „Trattato dei ritmi volgari (nowe wyd. Bolonja, 1870); Blanc „Grammatik der ital Sprache“ (Halla, 1844).

Caonabo, kacyk okręgu Magnana na Haiti. W r. 1493 zniszczył fort i twierdzę św. Tomasza Natividad wzniesioną przez Krysztofa Kolumba. Kolumb kazał go ścigać przez Hojedę, który znał język krajowców. Hojeda w charakterze posła stawił się przed kacykiem, ofiarował mu podarki, a potem podstępnie chwycił na swego konia i uprowadził do Izabeli. Kolumb odesłał go do Hiszpanji, C. jednak zmarł w podróży.

Cap, ob. Koza.

Cap (po ang. *Cape*, po hiszp. i portug. *Cabo*, po włosku *Capo*, od wyrazu łacińskiego *caput*, głowa), przylądek, zowie się w ogóle każdy głęboko w morze zachodzący pas lądu, będący bardzo często początkiem pasma górzystego.

Cap-Blanc, po hiszp. i portug. *Cabo Blanco* (przylądek Biały), także *Cabo Branco*, zowie się najbardziej na zachód wysunięty kraniec brzegu Sahary pod 20°46'55" północnej szerokości i 0°37' wschodniej długości leżący.

Cap-Haïtien, dawniej *Cap-Français* i *Cap-Henri*, miasto portowe na północnym brzegu wyspy Haiti, 30,000 miesz. W 1842 r. zniszczone całkowicie przez trzęsienie ziemi. Wywóz kawy i kakao.

Cap-Hatteras, najbardziej na wschód posunięty kraniec Północnej Karoliny, z małą warownią, zdobytą 28 sierpnia 1861 r. przez generała Butlera, jest nader niebezpiecznym dla żeglugi.

Cap-Martin, pagórkowaty przylądek we franc. depart. Alp Morskich, nad morzem Śródziemnem, między Mentoną a Monaco; niedawno powstała tu stacja klimatyczna zimowa.

Capaccio, miasto w prow. włoskiej Salerno, siedlisko biskupa, 4,000 miesz.

Capduell lub **Capduelh** Pons, de, sławny trubadur XII wieku. Szukając pociechy po śmierci swej kochanki Azalaidy, hrabiny d'Auvergne, zaciągnął się pod sztandary trzeciej krucjaty i poległ w Azji 1190 r. Poezje jego wydał von Napolski w monografji „Leben und Werke des Troubadours P. de C.“ (Halla, 1880).

Cape-Breton, wyspa angielska w Ameryce północnej, przed zatoką św Wawrzyńca, oddzielona cieśniną Canso od Nowej Szkocji. Obejmuje 8,094 klm. kw. i liczy 84,500 miesz., po większej części pochodzenia francuskiego; jest bardzo bogatą w węgiel kamienny. Wyspa ta dostała się 1763 r. Anglji i w r. 1824 przyłączona została do Nowej Szkocji. Miasto stołeczne Sidney. Od 1712 do 1758 r. Cap-Breton pod nazwą *Ile Royale* należała do Francji. Por. Browne „Coal Fields of C. B.“ (1870).

Cape-Coast-Castle, silny fort i stolica angielskich osad na wybrzeżu Złotem, w zachodniej Afryce, liczy 25,000 miesz., po większej części Murzynów. Miasto założone 1652 r. przez Holendrów, w 12 lat później przeszło w posiadanie Anglików.

Cape Cod, półwysep na oceanie Atlantyckim, w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, w stanie Massachusetts, kończy się przylądkiem t. im. z wielką latarnią morską, i ogranicza sobą zatokę t. im.

Cape-Division, prowincja w kraju Przylądkowym na południowo-zachodnim krańcu Afryki, 1,717 klm. kw. i 97,114 miesz. Miasto główne Kapstadt (Cape Town).

Cape Fear River, rzeka w stanie Karoliny Północnej w Unji północno-amerykańskiej, uchodząca do Atlantyku pod Wilmington, 500 klm. długa.

Cape Girardeau, miasto w północno-amerykańskim stanie Missouri, nad rz. Mississipi; kolegjum katolickie, ożywiony handel i 7,000 m., przeważnie niemców.

Cape Town, ob. Capstadt.

Capefigue (Jan Chrzciciel Honorjusz Rajmund, historyk i publicysta francuski, * 1802 r. w Marsylji, † 1872 roku w Paryżu. Ukończywszy nauki historyczne i prawne w Paryżu, pracował w dziennikarstwie. Obok niestrudzonej działalności publicystycznej wydał przeszło 80 tomów dzieł historycznych, traktujących najróżniejsze wypadki ze wszystkich perjodów historji francuskiej. Taka płodność nadmierna dowodzi roboty fabrycznej. Jakoż pracom jego brak najniezbędniejszych studjów; pełno w nich bystrych poglądów i sądów powierzchownych, głębokich prawd i śmiesznych paradoksów, spokoju i namiętności, a wszystko pomieszane z sobą w sposób najdziwaczniejszy. Przenika je wszakże pewna jednolitość zasad, które umiał zresztą stosować do rojalizmu, legitymizmu, orleanizmu i bonapartyzmu, w czem przeważa zawsze odcień absolutyzmu. Z drugiej strony tyle w dziełach jego niedokładności, że polegać na nich żadną miarą nie można. Do najlepszych zaliczają: „Histoire de la restauration et des causes, qui ont amené la chute de la branche aînée des Bourbons“ (10 t., Paryż, 1831—42); „Histoire de la Réforme, de la Ligue et du règne de Henri IV“ (8 t., 1834—35); „Histoire de Philippe Auguste“ (1829); „L'Europe pendant le consulat et l'empire de Napoleon“ (10 t., 1839—41); „Histoire des grandes opérations financiers“ (4 t., 1855—58). W dziełach „Les Reines de la main gauche“ (1858—64) i „Les Reines de la main droite“ (1856—64) kreśli historję rządów kobiecych. Tłómaczenie „Życia Wellingtona i ostatnich chwil Talleyranda.“ wyszło 1840 r. w Wilnie; „Le Congrès de Vienne“ (1847, w Paryżu).

Digitized by Google

Capel, sir Tomasz Bladen, * 1776, † 1853 r., admirał angielski, syn czwartego hr. Essex, w r. 1782 wstąpił do marynarki, dowodził statkiem we flocie, która sforsowała cieśninę Dardanelską. W r. 1811 brał udział w wojnie przeciwko Stanom Zjednoczonym Ameryki Północnej. W r. 1834 otrzymał naczelne dowództwo w Indjach, a w r. 1847 został admirałem.

Capel of Hadham, lord Arthur, * 1610, † r. 1649, przywódca rojalistów angielskich. W roku 1641 mianowany lordem, jeździł z Korolem do Yorku i brał udział w wojnie domowej, pojechał z królową do Paryża, w r. 1648 zamknięty w więzieniu, zginął na rusztowaniu.—Syn jego *Arthur*, * 1631, † 1683, dostał tytuł hrabiego Essex, założył linję hrabiowską, żyjącą dotąd w Anglji (ob. Essex).—Drugi syn *Henry*, otrzymał tytuł lorda, Capel de Tewkesbury. Nienawidził katolików i za panowania Wilhelma III był lordem namiestnikiem Irlandji.

Capella, gwiazda, ob. Koza.

Capella Marcianus Mineus Feliks, z Madaura w Afryce, prokonsul rzymski; napisał około 470 przed Chr. „Satiricon," w wiekach średnich bardzo używaną i licznie czytaną encyklopedję, składająca się z 9 ksiąg, z których dwie pierwsze: „De nuptiis philologiae et Mercurii," zawierają alegoryczną historję zaślubin Merkurego z filologją, pozostałe zaś 7 traktują o sztukach wyzwolonych. Najlepszą edycję tego dzieła uskutecznił Kopp (Frankfurt, 1836).

Capelle, Marja, ob. Lafarge.

Capellen Godard Gerard Aleksander Filip, baron, von, * 1778, † 1846 w Vellenhoven, mąż stanu holenderski, syn przywódcy partji antiorańskiej. Król Ludwik Bonaparte mianował **C.** ministrem spraw wewnętrznych i radcą stanu. W r. 1810 **C.** podał się do dymisji. W 1819 **C.** został generalnym gubernatorem Indji holenderskich, które wzorowo zorganizował. W r. 1825 wrócił do kraju, a w r. 1828 został kuratorem uniwersytetu w Utrechcie.

Capellini Jan, geolog i paleontolog, * 1833 r. w Spezzii, studjował nauki przyrodnicze w Pizie, 1860 r. został profesorem w Genui, następie w Bolonji, gdzie założył muzeum geologiczne. W 1865 był prezesem zjazdu przyrodników włoskich w Spezzii i założył instytucję kongresów międzynarodowych dla antropologji i archeologji przedhistorycznej.

Capello *(Cappello)* Bianca, patrycjuszka wenecka, kochanka, później żona Franciszka I de Medici, * około 1548. W r. 1563 uprowadził ją do Florencji młody kupiec florencki, Piotr Bonaventuri. Zawiązała tam miłosny stosunek z Franciszkiem Medyceuszem, który po śmierci żony swojej Joanny poślubił w tajemnicy Blankę. W r. 1579 Franciszek postanowił związek swój jawnym uczynić, i zyskawszy na to zezwolenie króla hiszpańskiego Filipa, odbył z nią uroczyste zaślubiny 12 października 1579 r. Wkrótce potem oboje zmarli w zamku Poggio di Cajano, gdzie mieli się pojednać z kardynałem Ferdynandem Medyceuszem. Przypuszczenie, że on to kazał ich otruć, nie jest dowiedzione. Por. Siebenkees „Bianka **C.**" (Gotha, 1789); Ticozzi „Memorie di B. **C.**" (Florencja, 1827); Saltini „Della morte di Francesco de Medici e di Bianca **C.**" (Florencja, 1863).

Capello Hermenegildo Augusto de Brito, podróżnik portugalski, * 1839 w Lizbonie. W 1877 z Ivensem i Serpa-Pinto przedsięwziął z polecenia rządu wyprawę do Afryki i zbadał dolinę rzeki Kwango. W 1884 odbył wyprawę drugą, przeszedłszy wpoprzek Afrykę od Mossamedes do Kwilimany, zbadał okolicę rz. Zambezi, Lualaby i Luapuli i opis tych podróży ogłosił w dziełach: „De Benguela à sterras de Jacca de 1877 à 1880" (1881); „De Angela a Contra Costo" (1886); w 1887 został komisarzem rządowym w sprawie ustanowienia granic między sułtanatem a kolonją Mozambicką, następnie gubernatorem prowincji Loanda. Por. G. Gravier „Voyage d'explor. de Brito Capello et R. Ivens en 1877—79" (Rouen, 1881).

Capellus, ob. Cappel Ludwik.

Caper Flawiusz, gramatyk rzymski, żyjący na początku II w. po Chr. Z pism jego dochowały się dwie rozprawy: „De verbis dubiis" i „De orthographia." Por. Teuffel-Schwabe „Geschichte der römischen Literatur" (5-te wyd., str. 862).

Capern Edward, poeta ludowy angielski, * r. 1819 w Tiverton, początkowo był listonoszem w Bideford, potem zamieszkał w Harbourne pod Birminghamem. W roku 1856 wyszedł pierwszy zbiór jego „Poems." Potem wydał jeszcze „Ballads and songs" (1858); „Wayside warbles" (1865 i 1870); „Sungleams and shadows" (1881); „The dinner bell," „Rosa Bright;" „My Barton home" i in. Por. Ormond „Recollections of E. **C.**" (Bristol, 1860).

Capet *(Kapetowie)*, nazwisko trzeciej dynastji, która w osobie Hugona Capet'a (987) wstąpiła na tron francuski. Nazwisko to ma pochodzić od *Cappetus*, kaptura, ponieważ Hugon i syn jego byli poprzednio opatami w St.-Martin de Tours. Protoplastą ich jest Robert Mocny, książę Francji i hrabia Anjou, który (866) poległ w bitwie z Normandami. Potomkowie jego walczyli już to jawnie przeciwko Karolingom o coraz słabszą w ich posiadaniu władzę królewską, już też podstępnemi środkami zdążali do potęgi, która z rąk tamtych coraz bardziej się usuwała. Jeżeli Hugo Wielki, Biały, czyli Opat, zięć króla niemieckiego Henryka I, dwukrotnie odrzucił ofiarowaną koronę, za to syn jego *Hugo Capet* 3 lipca 987 na wyborach, odbytych w Noyon, przyjął ją i utrzymał mimo oporu Karolingów. On to Paryż uczynił stolicą państwa. Po nim nastąpił 996 jego niedołężny syn Robert Pobożny († 1031), od którego drugiego syna Roberta po-

Digitized by Google

chodzi starszy dom burgundzki. Starszy syn, Henryk I (1031, † 1060), panował dalej we Francji i przez Hugona został przodkiem hrabiów Vermandois, gdy tymczasem Filip I (* 1060, † 1108), wstąpił na tron francuski. Dzielniejszy od niego był jego syn, Ludwik VI Gruby (* 1108, † 1137), który naprzód lenników przywiódł do posłuszeństwa, a potem miasta i włościan uwolnił od gniotącego ucisku. Po nim nastąpił Ludwik VII (* 1132, † 1180), który z ręką Eleonory z Guyenne bogate nabył posiadłości, później atoli niewierną małżonkę wygnał, a ta zaślubiła Henryka Plantageneta. Syn jego z trzeciego małżeństwa, Filip August (* 1180), był największym królem ze swego rodu († 1223). Następcą jego był Ludwik VIII 1223 († 1226), a później Ludwik IX Święty (* 1226, † 1270). Po tym ostatnim, którego najmłodszy syn założył dynastję Bourbonów (ob.), wstąpił na tron Filip III Śmiały († 1270), odziedziczył on Poitou, Auvergne i Tuluzę († 1285). Z jego synów Karol był założycielem rodu Walezjuszów, a Filip IV Piękny jego następcą (1285). Ten walczył z Anglją i z papieżami; przeniósł tych ostatnich do Avignonu i zniósł zakon Templarjuszów († 1314); następowali po nim z kolei trzej jego synowie: Ludwik X Kłótliwy († 1316), Filip V Długi († r. 1322) i Karol IV Piękny († 1328), którzy pozostawili same tylko córki. Po nich opanował tron Filip Walezjusz, * 1328, † 1350 i na nim zaczęła się nowa dynastja Walezjuszów (ob.). Por. Kalkstein: „Robert der Tapfere" (Berlin, 1871); „Geschichte des französischen Königthums unter den ersten Capetingern" (Lipsk, 1877); Mourin „Les Comtes de Paris" (Paryż, 1872); A de Barthélemy „Les origines de la Maison de France" w „Revue des questions historiques" (t. XIII, 1872); A. Luchaire „Histoire des institutions monarchiques sous les premiers Capétiens" (Paryż, 1883).

Capilupi Kamil, ur. w Mantui w końcu XV w., znany jest jako apologiczny historyk „Rzezi św. Bartłomieja." Dzieło to, zwane „Stratagemes," nosi datę 18 września 1572, wydane zostało w Rzymie, staraniem kardynała de Lorraine.

Capistran, ob. Kapistran Jan św.

Capita aut navia, gra rzymska, polegająca na rzucaniu monety, z wizerunkiem po jednej stronie głowy Wenery, po drugiej okrętu, i stosownie do tego, na którą stronę padł pieniądz, ktoś według poprzedniej umowy wygrywał lub przegrywał. Ta sama gra znana jest dzisiaj pod nazwą: *orzeł* lub *reszka*. Owidjusz „Fasti" (I, 39); Macrob: „Sat." (I, 7,22).

Capitanata, prowincja włoska. Ob. Foggia.

Capitaneus, ob. Starosta.

Capitaneus mellicidorum, zwał się w dawnem księstwie Mazowieckiem starosta bartników, to jest zwierzchnik pszczelarzy.

Capite censi, w starożytnym Rzymie, według konstytucji Serwiljusza Tuljusza, obywatele 6-ej klasy, albo raczej stojący po za klasami, którzy jako pozbawieni wszelkiego mienia, oprócz własnych osób, nic innego nie mieli do opodatkowania. „Capite censi" i „Proletarii" tworzyli osobne setnictwo (centuria), dostarczali wojsku rzemieślników i odwodowych, którzy bez broni szli za wojskiem, a gdy w bitwie szyki się przerzedziły, oni z bronią poległych wstępowali w szeregi. (Cic. „De rep" 2, 22; Gell. 16, 10; 19, 8, 15; Liv. I. 43; Dion. Hal. 4,18. 7,59).

Capitis deminutio, ob. Status.

Capito, właściwie Köpfel, Wolfgang Fabrycy, * 1488 r. w Hagenau, † 1541. Od r. 1513 profesor teologji w Bazylei, następnie kaznodzieja i kanclerz arcybiskupa moguckiego. Osiadłszy w Strasburgu 1523 r. stał się zwolennikiem reformacji i został pastorem przy kościele św. Tomasza. Łącznie z Bucerem wypracował „*Konfesję czterech miast*," opracowane zaś przez niego (1532) uchwały pierwszego synodu berneńskiego otrzymały nazwę konfesji berneńskiej. Oprócz innych napisał: „De reformando a puero theologo" i „Vita Oekolompadii" i t. d. Napisał także kilkanaście pieśni religijnych. Por. Baum „C. und Bucer, Strassburgs Reformatoren" (1860).

Capitolinus Aelius, jeden z pisarzy, zwanych *Scriptores historiae Augustuae*, żyjący za czasów Djoklecjana i Konstantyna, któremu w pomienionym wyżej zbiorze przypisują ostatnie dzieje cesarzów. Capitolinus Mons, jeden z siedmiu pagórków Rzymu.

Capitolium, ob. Kapitol.

Capitosaurus, rodzaj gadów kopalnych z rzędu paleontologicznego *Labyrinthodontia*.

Capitularia, ob. Kapitularze.

Capmany y de Montpalace don Antonio, de, uczony hiszpański, * 1742 roku w Barcelonie, † 1813 w Kadyksie; podczas wojny o oswobodzenie Hiszpanji odgrywał znakomitą rolę. Oprócz dzieł historycznych, z których najważniejsze: „Memorial historicas sobre la Marina, Comercio gartes de la antiqua ciudad de Barcelona" (4 t., 1779—92), głównie znane są jego prace filozoficzno-literackie, jak np. „Filozofia de la elocuencia" (Madryt, 1777); „Teatro historico-critico de la elocuencia castelana" (5 tom., Madryt, 1786—94); „Arte de traducir del idioma trances al castellano" (1776). „Codigo de las castumbres maritimas de Barcelona" (1791); „Cuestiones criticas sobre varios puntos de historia economica, politica y militar" (1807).

Capo (włos) wyraz muzyczny, znaczy: głowa, początek (w skróceniu d. c.), od początku. Umieszczone w utworze muzycznym wskazuje ono wykonawcy, że musi powtórzyć cały ustęp muzyczny od początku, aż do miejsca, gdzie się znajduje wyrażenie *fine* (koniec).

Capo d'Istria, Capodistra (słow. *Koper*), miasto portowe w Istrji, nad zatoką Vale-Sta-

Digitized by Google

gnon, odległe o 2 mile na połud. od Tryjestu; ma 10,000 m. i jest rezydencją kapituły djeczezji tryjesteńskiej. Godnym uwagi jest wodociąg tutejszy, opatrujący miasto w wodę do picia. Ma 30 kościołów, gimnazjum, teatr i liczne fabryki. Po zrzuceniu jarzma rzymskiego do r. 932 niepodległe, w tym roku zdobyte przez Wenecjan i posiadane przez nich przeszło cztery wieki, było w r. 1388 zdobyte przez Genueńczyków. Oswobodzone 1487, zostało stolicą Istrji i razem z tą prowincją 1815 r. przeszło w posiadanie Austryi.

Capo d'Istria Jan Antoni, hr., dyplomata grecki, * 1776 na wyspie Korfu, † 1831 r., kształcił się w Padwie i Wenecji, od 1800—1807 członek rządu republikańskiego wysp Jońskich. 1807 r. urzędnik w rosyjskiem ministerjum spraw zagranicznych 1814—1815 pełnomocnik podczas układów w Wiedniu i Paryżu, gdzie bronił interesów Szwajcarji z polecenia cesarza Aleksandra; w końcu r. 1815 został sekretarzem stanu i towarzyszem ministra spraw zagranicznych Nesselrodego; r. 1822 uwolniony ze służby rosyjskiej wyjechał do Grecji, gdzie organizował powstanie. Po przyznaniu konstytucyi, wybrany był w 1827 na prezydenta na lat 7 i objął rządy w lutym 1828, ale naraziwszy się despotycznem postępowaniem i zdradziwszy chęć przyswojenia sobie władzy królewskiej, wywołał zbrojne powstanie i w d. 9 paźd. 1831 r. był zabity przez Konstantego i Jerzego Maoromichalisów w Neapolu. Por. Papodopulos Vretos „Memoires biographiques et historiques sur le président de la Grèce" (t. 2 Paryż, 1838 r.) Mendelson-Bartholdy „Graf Johann K." (Berlin 1864). Metaxas C. „Souvenirs de la guerre de l'indépendance" (Paryż 1888).

Capo d'Istria Viere, starszy brat poprzedniego * 1770, będąc na stanowisku ministra wojny i usunąwszy się 1831 od władzy, osiadł na wyspie Korfu, gdzie umarł 1842 r. Capo d'Istria *Augustyn*, młodszy brat Jana Antoniego, * 1778, przez kilka miesięcy po jego śmierci zajmował stanowisko prezydenta, zrzekłszy się rządów 10 kwietnia 1832 i † 1857 na Korfu.

Capocci Ernest, astronom, * 1798 r., † 1864 w Capodimonte, po ojcu swym Zacharjaszu C. został w r. 1833 dyrektorem obserwatorjum w Capodimonte, opuścił ten urząd po zniesieniu konstytucji w królestwie Neapolitańskiem, znów go objął w r. 1860 i został senatorem; obserwował i obliczał komety, opracował dla zbioru berlińskiego kartę nieba, obejmującą XVIII godzinę wznoszenia prostego; napisał: „Dialoghi sulle comete," „Sur un photomètre," oraz komentarz do szczegółów astronomicznych, zawartych w „Komedyi Boskiej" Dantego.

Capoul Józef Amadeusz Wiktor, * 1839 w Tuluzie, słynny tenor, uczeń konserwatorjum paryskiego. Od 1861—71 występował w paryskiej operze komicznej, potem śpiewał kolejno w Londynie, New-Yorku, Wiedniu, Petersburgu i t. d.

Capozzoli Domenico, Patrizio i Donato, patryoci włoscy, trzej bracia, zamożni właściciele w Neapolitańskiem; po stłumieniu powstania w roku 1820, w którem brali udział, schronili się w góry, gdzie przebywali lat kilka. W 1828 wywołali powstanie i opanowali część prowincyi Cilento, ale zwyciężeni, ratowali się ucieczką na Korsykę. Dowiedziawszy się atoli, że władze francuskie zamierzają ich aresztować, powrócili do Cilento, gdzie zdradzeni przez gospodarza domu, u którego szukali przytułku, zostali po bohaterskiej walce ujęci 17 czerwca 1829 r. i ścięci w Palimero, a głowy ich obnoszone były po wsiach na postrach mieszkańców. Por. Atto Vanucci „I Martiri della libertà italiana dal 1794 al 1848" (Florencja, 1860).

Capparidaceae ob. Kaparowate.

Capparis ob. Kapar.

Cappel *Cappelus*, właśc. *Chapelle* Ludwik, * 1585 w St.-Eier, † 1658, prof. teol. i jęz. hebr. w Saumur, znakom. franc. teolog. ewang.-refor. Z pism jego szczególnie „Arcanum punctationis revelatum" (Lejda, 1624) i „Critica sacra" (Paryż, 1650) ważne miały znaczenie w swoim czasie. Por. Vigné, artykuł w „Encyclopédie des sciences religieuses;" Bertheau w „Encyklopedji niemieckiej" Herzoga.

Cappelletti Likurg, literat włoski, profesor historji w szkole technicznej w Livorno, * 1842 w Piombino. Napisał kilka gruntownych literackich studjów: „Studii sul Decamerone" (1879); „Nuovi studii sul Decamerone (1880); „Bibliografia Leopardiana" (1882); „Osservazioni e notizie sulle fonti dialcune novelle del Decamerone" (1891) i in.

Cappello Bianca, ob. Capello.

Capponi Gino, margrabia, uczony włoski. * 1792 r. w Florencji, † 1876 tamże, potomek starożytnej rodziny, która podczas wojen domowych w XIV w. znakomitą we Florencji odgrywała rolę. Jako szambelan wielkiego księcia toskańskiego, Leopolda II, wywierał przeważny nań wpływ, ale gdy ten zwrócił się do środków reakcyjnych, usunął się z jego dworu. Podczas ruchów liberalnych 1847 r., znowu wziął udział w sprawach publicznych; od 19 sierpnia do 13 paźdz. był prezesem ministrów, a 12 kwietnia 1849 aż do powrotu wielkiego księcia, członkiem komisji rządzącej; następnie oddał się wyłącznie studjom naukowym; został senatorem, członkiem akademji Crusca i prezesem komisji historycznej dla Toskanji, Umbrji i Marchji. Oprócz wydawnictwa ważnych „Documenti di storia italiana" (Flor. 1836—1837) dostarczał wiele prac cennych do „Archivio storico italiano" napisał „Storia della republica di Firenze" (Florencja, 1876—1888). Por. Tabarrini „G. C." (1879); A von Reumont, „G. C. (Gotha, 1880).

Capra Baltazar, astronom; † 1626 w Medjolanie, jednocześnie lekarz, znany jedynie jako

Digitized by Google

przeciwnik Galileusza; w r. 1604, gdy się ukazała nowa gwiazda w gwiazdozbiorze Wężownika, uważana przez Galileusza za istotną, C. napisał przeciw temu poglądowi traktat p. t. „Considerazione astronomica sopra la nuova stella;“ chciał sobie przywłaszczyć wynalazek Galileuszowego cyrkla proporcjonalnego, co mu się zresztą nie udało.

Capraja, w starożytności *Aigilion* albo *Caprara*, mała wyspa wulkanicznego pochodzenia na morzu Śródziemnem, należąca do Włoch: o 4 mile na północ od Korsyki, a $4^1/_2$ na północ wschód od Elby, mająca 16,5 klm. kw. obszaru i 3,660 m. Główne jej miasto t. n., położone na wschodnim brzegu wyspy, posiada port warowny.

Caprella *(Kozlatka)*, rodzaj zwierząt z rodziny *Caprellidae* z rzędu skorupiaków obunogich

Caprella.

(Amphipoda); ciało ma smukłe, pręcikowate, w przecięciu poprzecznem — okrągłe; różki zewnętrzne dłuższe od wewnętrznych; dość liczne gatunki C. mieszkają w morzach europejskich; najlepiej znany jest C. *linearis*, mieszkający w morzu Północnem.

Caprera, wysepka, położona przy północno-wschodniem wybrzeżu Sardynji, 16 klm. kwadr. przestrzeni, skalista i nieurodzajna, od r. 1854 miejsce zamieszkania Garibaldego, oraz jego śmierci w d. 2 czerwca 1882.

Capri, wyspa u wejścia do zatoki Neapolitańskiej, skalista, 6 klm. kw. długa, mająca 10.4 klm. kwadr. powierzchni i około 4,000, m. z dwoma miastami *Capri i Anacapri*. Posiada piękne groty i wspaniałe swą dzikością widoki, klimat zdrowy. W starożytności była miejscem pobytu Oktawjusza Augusta i Tyberjusza, następnie wysyłano na nią przestępców. Por. Gregorovius „Die Insel Capri“ (Lipsk, 1880); Canale „Storia della republica di Genova“ (1890).

Capriccio, kaprys, rodzaj kompozycji muzycznej, odznaczający się oryginalnością motywów, albo upornem trzymaniem się jednej wyłącznie figury. Częstokroć miano to dają także tak zwanym etiudom.— *A capriccio*, w skróceniu *a. c.* oznacza to samo co: ad libitum czyli wykonanie utworu muzycznego według upodobania wykonawcy.

Capricornus, ob. Koziorożec.

Caprifoliaceae, ob. Przewiercieniowate.

Caprifolium ob. Przewiercień.

Caprimulgidae, ob. Lelaki.

Caprinidae, rodzina mięczaków kopalnych z gromady *Małż (Lamellibranchiata)*; należą do niej rodzaje: *Plagioptychus* i *Caprina*, występujące wyłącznie w pokładach górnego ogniwa kredowego w Europie i Ameryce Północnej.

Caprina.

Caprivi, rodzina niemiecka nosząca to nazwisko, pochodzi z Krainy, gdzie nosiła nazwisko Kopriwa (pokrzywa). Jeden K. otrzymał 1653 od cesarza Ferdynanda III-go szlachectwo, inny baronostwo. Formy *Caprivi* zaczęli używać w XVIII w.

Caprivi Jerzy Leon hr. de Caprara de Montecucoli, kanclerz niemiecki, ur. 24 lutego 1831 r. Do wojska wstąpił w r. 1849 i przebiegając wszystkie stopnie karjery wojskowej, w wojnie prusko-austrjackiej 1866 r. uczestniczył jako major generalnego sztabu przy głównym komendancie 1-go korpusu, w wojnie francuskiej 1870—1871 był podpułkownikiem i szefem sztabu V korpusu. W r. 1877 został mianowany generałem, a w 1882 komendantem 30-ej dywizji w Metz. Stąd w roku 1883 powołany został na szefa admiralicji czyli ministra marynarki niemieckiej. Na tem stanowisku zastało go przesilenie Bismarckowskie, po którem całkiem niespodziewanie został kanclerzem 20 marca 1890. Nominację tę przyjęto ze zdziwieniem bo hr. Caprivi, jakkolwiek dotąd tylko wojskowy, niezaprzeczenie wykazał wcale poważne zdolności jako mąż stanu i długo opierał się frondzie Bismarckowskiej. Z początku piastował też stanowisko prezesa ministrów pruskich, ale godność tę złożył 24 marca 1892. Odnowienie trójprzymierza, reforma wojskowa i traktaty handlowe z Austro-Węgrami, Włochami, Belgją, Szwajcarją, Rumunją i Rosją, za które w dniu 18 grudnia 1891 roku wyniesiony został do godności hrabiowskiej, są wybitniejszemi punktami jego działalności politycznej. Za jego rządów, stosowanie prawa przeciwko socjalistom zostało złagodzone, prawo z d. 4 maja 1874 roku o karach za odprawianie nabożeństw, uchylone w r. 1890, w Poznańskiem, oraz w Alzacji i Lotaryngji, zaniechany system bezwzględnego niemczenia, zniesiono dokuczliwe przepisy paszportowe i t. d. Powodem ustąpienia C. w d. 26 października 1894 r. był zbyt łagodny projekt ustawy przeciwko żywiołom wywrotu, w rzeczywistości zaś upadek jego był uwieńczeniem długiej i wytrwałej kampanji, jaką prowadzili przeciw niemu junkrowie i stronnictwo agrarne pod protektoratem ks. Bismarcka.

Caprivi Jerzy.

Capromys. *Kapromys*, rodzaj zwierząt z ro-

Digitized by Google

dziny *Octodontidae* rzędu szczurowatych (Glires); obejmuje zwierzęta o ciele niezgrabnem, nogach krótkich, mające zęby trzonowe po cztery w każdej szczęce i z każdej strony, prawie równe; warga górna prawie rozdzielona; nogi 5-palcowe, zakończone dużemi pazurami; uszy krótkie, często nagie; ogon długi, pokryty łuskami i skąpo porosły włosem; pokrycie ciała miękkie i gęste. Znane są dwa gatunki, zamieszkujące lasy i zarośla; chodzą dobrze po drzewach, pomagając sobie ogonem: **C.** *pilozides*, pokryty sierścią szaro-żółtawą, z brunatnym odcieniem, na grzbiecie czerwono-brunatny, od spodu jaśniejszy, mieszka na Kubie; **C.** *prehensilis*, ciało ma szare z wierzchu, z czerwonym odcieniem, okolice oczu, pyszczek, podgardle i cały spód ciała żółtawo-biały, ogon długości ciała, mieszka również na Kubie i staje się coraz rzadszy.

Capromys.

Capronnier Jan Chrzciciel, malarz belgijski, * w Brukseli. On to odrodził sztukę malowania na szkle. W kaplicy Przenajświętszego Sakramentu u św. Guduli w Brukseli, są jego roboty okna malowane, jako też i w kaplicy w Bruges, w Liége, Antwerpji i Gandawie i wielu innych. W r. 1855 otrzymał on za malowidła na szkle medal na wystawie paryskiej.

Caprotina (źródł. *caper*, kozieł), przydomek Junony, który podług anegdoty Plutarcha (Camil. 33) powstał wskutek tego, że Latynowie zażądali od Rzymian żon, w których liczbie udała się i niewolnica Tutula v. Philotis, która zapaliła podczas snu Latynów ukryte w odzieży łuczywko z dzikiej figi—Caprificus, jako znak, na który przybiegli Rzymianie i śpiących Latynów wyrznęli. Udanie się tego podstępu przypisywano Junonie, i stąd dostał się jej ten przydomek.

Capsella, *Tasznik*, rodzaj roślin z rodziny *krzyżowych*, cechuje się strączkami trójkątnemi, płaskiemi; gatunek typowy, **C.** *bursa pastoris (T. pospolity)* jest zielem jednorocznem, kwitnie drobnemi białemi kwiatkami; forma owocu dała powód do nazwy łacińskiej: worek pasterza.

Capsicum, roślina, ob. Pieprznik.

Capsidae *(Taśznikowate)*, ob. Capsus.

Capstadt, miasto, ob. Kapstadt.

Capstrzyk (z niem. *Zapfenstreich)*, znak do wieczornego spoczynku, dawany żołnierzom przez uderzenie w bęben lub przez odgłos trąby, po którym nie powinni już wychodzić ze swych kwater, a w obozie ze swoich namiotów. **C.** po raz pierwszy wprowadzony był przez Wallensteina podczas wojny Trzydziestoletniej, w celu ukrócenia nocnego pijaństwa w obozie. O oznaczonej godzinie, na dany znak przez bębny, markietanie obowiązani byli uprzątać beczułki z trunkami i zamykać handel. Naczelnik rontu pilnował wypełnienia tego rozkazu i sam młotkiem dawał ostatni sygnał. W wyjątkowych razach sygnału nie dawano, i żołnierze mieli prawo zabawiać się do samego rana.

Capsus, *Tasznik*, przedstawiciel rodziny *Capsidae (Taśznikowatych)* owadów lądowych półtęgopokrywych *(Hemiptera)*, przebywających przeważnie na roślinach; ciało jajowate lub podłużnie jajowate, głowa trójkątna, oczy kuliste bez przyoczek, różki szczecinowate o 4 członkach, z których drugi najdłuższy, u końca zgrubiały; pokrywy skrzydłowe z wydatną przysadką w ich części rogowej, z dwiema nierównemi komórkami w części błoniastej, pozbawionej żyłek; gatunki główne są: **C.** *trafasciatus*, pospolity w Niemczech, Szwajcarji i Francji; **C.** *capillaris*, pospolity w całej Europie.

Capsus.

Captatio benevolentiae (łac.), zjednywanie sobie względów.

Capua, ob. Kapua.

Capuana Ludwik, powieściopisarz włoski, * 1839, z początku oddał się dziennikarstwu i oprócz wielu prac mniejszych, napisał: „Il teatro italiano contemporaneo“ 2 t., 1879—82); „Profili di donne“ (1877); „Studii sulla letteratura contemporanea“ (2 t., 1880—82); „Homo“ (1882—88); „Parodie“ (1884); „Spiritismo“ (1884); „Garibaldi,“ poemat; „Vanitas vanitatum,“ sonety; „Un baccio“ (1881); „Giacinta,“ powieść naturalistyczna (1879); „Cera una volta,“ zbiór bajek (1882); „I paralipomeni de Lucifero di M. Rapisardi,“ satyra (1883).

Capuccino, przydomek malarza Strozzi (ob.).

Caput mortuum, u dawnych chemików ciało nielotne, pozostałe w retorcie po dokonanej destylacji. **C. m.** *vitrioli* nazywał się nieczysty tlenek żelaza (kolkoltar), pozostający przy otrzy-

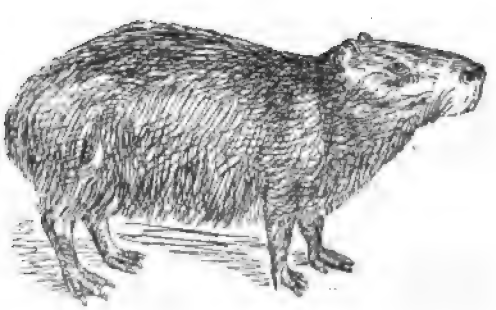

Capybara. (Art. na str. 308).

Digitized by Google

mywaniu kwasu siarczanego nordhauzeńskiego, po wyprażeniu siarczanu żelaza, używany do ostrzenia i szlifowania narzędzi metalowych, szczególnie stalowych.

Capybara *(Hydrochoerus capybara)*, kapybara, gatunek zwierząt z rzędu szczurowatych *(Glires)*, z rodziny kopytkowatych *(Subungulata)*, długości przeszło metra; budowa ciała ciężka, szyja, uszy, nogi krótkie; zęby trzonowe potężne, ogona brak; mieszka w Ameryce południowej nad brzegami jezior i rzek; mięso jadalne.

Caque (fran.) beczka, mieszcząca w sobie 500 śledzi lub 1,000 sardeli.

Car, skrócenie z *Caesar (cezar, cesarz)*. W Rosji Wielki Książę Włodzimierz Monomach pierwszy był obwołany *Carem* (1119). Por. Djakonow „Wlast moskowskich gosudarej" (Petersb., 1889).

Car, *cart* (ang.), wóz, wagon.

Car Lazar, przyrodnik chorwacki, * 1860 pod Zagrzebiem, uczył się w Zagrzebiu, Wiedniu i Jenie, gdzie został doktorem filozofji w r. 1881 i zaraz był mianowany adjunktem przy muzeum zoologicznem w Zagrzebiu, a 1888 zaczął wykładać zoologję w uniwersytecie tamecznym. Napisał: „Die Sauropsidentheorie" (rozprawa doktorska), oraz kilka rozpraw o faunie morza Adrjatyckiego.

Car ziele, nazwa ludowa na Litwie lepiężnika (ob.) pospolitego *(Petasites)*.

Carabaya, szczyt górski w Andach pod Turapaca, w rzeczypospolitej Boliwijskiej, w Ameryce południowej, wzniesiony na 5,486 m. nad p. m.

Carabobo, stan w południowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Venezuela, obejmujący 7,732 klm. kw. i 198,021 miesz., z miastem st. Valencia. Nazwany tak został od leżącej o 2 mile stąd w stronie południowo-zachodniej wioski Carabobo, w której Bolivar 28 maja 1874 pobił hiszpańskiego generała Salomona i 24 czerwca 1821 wygrał stanowczą bitwę przeciwko generałom La Torre i Morales.

Carabus, owad, ob. Szczypawka.

Caracalla, ob. Karakala.

Caracas, stolica południowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Venezuela i prowincji t. n. (117 klm. kw. i 89,133 miesz.), leży o 10 klm. od portu La-Guayra, nad rz. Guayra; ma 73,000 m., jest rezydencją rządu i władz najwyższych, tudzież arcybiskupa; posiada uniwersytet, ustanowiony w r. 1778, akademję sztuk pięknych, kilka kolegjów, szkołę politechniczną i rękodzielniczą, seminarjum duchowne i nauczycielskie, wiele szkół niższych, dwa teatry, muzeum narodowe, wychodzi tu 21 czasopism. Handel morski wysoko rozwinięty, głównie z Hamburgiem. Miasto **C.** zostało założone w r. 1567 przez Diego Losada; w krótkim przeciągu czasu doszło do pewnej zamożności, było pod rządem hiszpańskim stolicą generał-kapitanatu; 26 marca 1812 r. było tutaj straszne trzęsienie ziemi, podczas którego zginęło 12,000 osób.

Caraccena don Luiz de Benavides Carillo y Toledo, margrabia Fromista, † 1663 w Madrycie. Od r. 1659 był po don Juanie wielkorządcą Niderlandów. W r. 1664 objął to stanowisko margrabia Castel-Rodrigo.

Carac-charo, pasmo gór w gubernji Tyfliskiej, idące od gór Achałcyckich, szerokim leśnym pasem po prawym brzegu rzeki Kury.

Caracci albo **Carracci,** sławna rodzina malarzy włoskich. **C.** *Ludwik*, * 1555 r. w Bolonji, był głową swej rodziny, założył w mieście Bolonji akademję, zwaną „Academia degli incamminati" (akademja sprowadzonych na prawdziwą drogę), która wkrótce zjednała sobie powszechną wziętość. Najlepsze utwory tego artysty znajdują się w jego mieście rodzinnem, gdzie † 1619. — **C.** *Augustyn*, jego brataniec; * 1558 r., † 1602 r.; pierwotnie więcej znany jako miedziorytnik, niż jako malarz, a obok tego naukowo wysoko ukształcony, kierował teoretycznym wykładem w akademji, Najznakomitszem jego dziełem jest „Komunja św. Hieronima" (w Pinakotece w Bolonji). Jako rytownik uważany jest za najbieglejszego mistrza włoskiego swojego czasu.— **C.** *Hannibal*, brat Augustyna, * 1560 w Bolonji, † 1609 w Rzymie, kształcił się na antykach i na Rafaelu. Z całej rodziny najznakomitszy artysta i najlepszy ze wszystkich naśladowców Correggia; w kompozycji stanął najbliżej Rafaela. Niektóre utwory jego (np. „Św. Roch," „Genjusz Sławy"), znajdują się w galerji drezdeńskiej; wykonał także piękne malowidła (z mitologji greckiej) w galerji pałacu Farnese. — **C.** *Antoni*, naturalny syn Augustyna, * 1583 w Wenecji, † 1618, wykonał także kilka dzieł znakomitych. — **C.** *Franciszek* albo *Franceschini*, synowiec Augustyna i Hannibala, * 1595, † 1622, odznaczał się również wielkim talentem malarskim. Familja **C.**, stanowiąc odrębną szkołę w malarstwie, zaprowadziła znaczną reformę w sztuce malarskiej pod koniec XVI w. Powierzchowną manjerę, panującą wówczas powszechnie, zastąpili **C.** usilnemi studjami. Nie ulegali bezwarunkowo żadnemu mistrzowi; starali się bowiem zalety antyczne zjednoczyć z przymiotami nowszych artystów. Stali się przeto założycielami kierunku *eklektycznego* i twórcami metody uczenia dotąd jeszcze używanej na akademjach. Kompozycji nadali większą prostotę, rysunkowi poprawność i zaprowadzili lepszą w układzie budowę.

Caracci Hannibal.

Caraccioli, bogata, pierwotnie z Grecji pochodząca rodzina neapolitańska.—**C.** *Giani*, od r.

Digitized by Google

1415 sekretarz królowej neapolitańskiej Joanny II, z jej łaski obsypany dostojeństwy i zaszczytami, z powodu niesłychanej dumy był zamordowany 1432.— **C.** *Marino*, * 1459, protonotarjusz papieża Leona X, w r. 1519 był wysłany do Niemiec, aby wyjednać wydanie Lutra. Ozdobiony przez Pawła III kapeluszem kardynalskim, † 1538 jako namiestnik w Medjolanie. Listy jego wyszły r. 1574.— **C.** *Dominik*, * 1715, dyplomata neapolitański, od r. 1770 poseł w Paryżu, gdzie śród wykształconego towarzystwa odznaczał się nauką i zdolnościami, w r. 1781 był mianowany wice-królem Sycylji, 1786 ministrem spraw zagranicznych; † 1789. Napisał „Riflessioni sull'economia e l'estrazione dei frumenti della Sicilia" (1784—85).— **C.** *Ludwik Antoni, de*, * 1721 r. w Mons, † 1803 w Paryżu; ogłosił, długo przez Europę poczytywane za prawdziwe: „Lettres intéressantes du pape Clément XIV" (4 t., Paryż, 1777). Z innych pism jego, które po większej części wydane zostały w ogólnym zbiorze (10 t., Paryż, 1761), godniejszemi wzmianki są: „Le livre à la mode" (1760) i „Dictionnaire pittoresque et sententieux" (3 t., Paryż, 1768).— **C.** *Franciszek*, * 1752, admirał neapolitański, zostawał następnie w służbie angielskiej i odznaczył się 1796 r. pod Tulonem, jako dowódca okrętów neapolitańskich. W r. 1798 przyjąwszy służbę w rzeczypospolitej Partenopejskiej, odparł flotę sycylijsko-angielską, usiłującą tutaj wylądować w r. 1799; gdy Ruffo zajął Neapol, **C.** wbrew kapitulacji został pojmany i z rozkazu Nelsona za zdradę stanu powieszony na maszcie okrętowym 28 czerwca 1799. Por. Alto Vanucci „I Martiri della libertà italiana dal 1794 al 1848" (Florencja, 1860); Maresca „Ricordi autografi del amaniraglio F. C." (w „Archivio storico napolitano," 1885).

Caradoc, najwyższe piętro dolnego pokładu sylwru w Anglji.

Caradoc sir John Hobart, drugi lord Howdon, * 1799 w Dublinie, † 1873 w Bajonie. W r. 1824 został attaché poselstwa w Berlinie. W r. 1825 należał do ambasady angielskiej w Paryżu, a w 1827 jeździł do Egiptu z misją powstrzymania Mehmeda Alego od wmieszania się do walki między Turcją a Grekami. W r. 1830 został członkiem parlamentu. Podczas oblężenia Antwerpji **C.** był raniony. W r. 1847 został ministrem pełnomocnym w Rio de Janeiro, a w 1850 w Hiszpanji. Umarł bezdzietnie, i w skutek tego baronja Howden angielska i irlandzka wygasła.

Carafa lub **Caraffa** Antoni, pochodzący ze starożytnego rodu neapolitańskiego, feldmarszałek austrjacki, który w czasie oblężenia Wiednia przez Turków 1683 r. wysłany był przez cesarza Leopolda do Jana Sobieskiego, z pokorną prośbą o ratunek. Po oswobodzeniu Wiednia, bił się przeciwko Turkom w Węgrzech i 1686 zająwszy Ofen, odznaczył się dziką srogością i łupiestwem przeciwko stronnikom Tekelego. Znienawidzony powszechnie, utracił wprawdzie dowództwo 1687, ale od cesarza otrzymał łańcuch Złotego Runa i gubernatorstwo Siedmiogrodu, † 1693 w Wiedniu. Do tej rodziny należał także papież Paweł VI (ob.).

Carafa de Ruvo Ettore, hrabia, patrjota neapolitański, * 1767, † 1799. W r. 1795 prowadził propagandę republikańską podczas rewolucji francuskiej i w szeregach francuskich wrócił do kraju. Rzeczpospolita Partenopejska wysłała go do Apulji, gdzie się odznaczył wielkiem męstwem, następnie zdobył Andrję. Por. B. Maresca „Ettore **C.**, conte di Ruvo" (w „Archivio storico napolitano" 1885); R. Caraffa d'Andria „Ettore **C.**, conte di Ruvo" (Rzym, 1886).

Carafa de Colobrano Michał, płodny kompozytor oper, * 1785 w Neapolu, † 1872 roku w Paryżu; oddawał się naprzód muzyce, później wstąpił do wojska, był koniuszym Murata, następnie, przybywszy 1814 do Paryża, powrócił znowu do muzyki i od 1821 r. skomponował mnóstwo oper w duchu Rossiniego, z których „Le Solitaire" (1822), a szczególnie „Masaniello" (1828), wielkie miały powodzenie.

Caragana, roślina, ob. Grochownik.

Caraghen (Karagen), ob. Chrząśnica.

Caralio, herb, ob. Karalio.

Caraman, ob. Riquet i Chimay.

Caramuros, przydomek stronnictwa monarchicznego w Brazylji, zwanego poprzednio *Carcondos*, garbaci, ułomni.

Caranie, stan włościański w Besarabji. Włościanie ci mieszkają w części na własnym gruncie, w części na ziemi skarbowej, głównie zaś na ziemi należącej do obywateli miejskich, albo do klasztorów i kościołów należącej. Wyraz *cara* znaczy w języku rumuńskim ziemia, rola, stąd *Cara-Sos* = dolny kraj, *Cara-Sus* = górny kraj, czyli Mołdawja dolna i górna.

Carapa *(Posuchnik)*, rodzaj roślin z rodziny miedlinowatych (Meliaceae), obejmujący drzewa zwrotnikowe z liśćmi parzysto-pierzastemi. **C.** *guyanensis* dostarcza słynnej kory carapa, używanej w Ameryce jako przeciwfebrycznej; zawarty w niej alkaloid, *karapina*, zbliżony jest do chininy. Z nasienia wyrabiają Indjanie olej, którego używają przeciwko robakom, chroni też on wyroby żelazne od rdzewienia. **C.** *procera* dostarcza wybornego drzewa na meble, które przybiera politurę atłasową.

Carapanos Konstanty, polityk i archeolog grecki, * 1840 w Arta Epiros, w r. 1864 założył w Paryżu bank, który zlikwidował 1876. Zajmując poprzednio stanowisko dyplomatyczne w ambasadzie tureckiej w Paryżu, zdołał 1878 wpływami swemi wyjednać przyłączenie Epiru i Tesalji do Grecji. Po powrocie do kraju wybrany był posłem do parlamentu. Jako archeolog odkrył ruiny starożytnej Dodony i wiele innych zabytków; napisał: „Dodone et ses ruines" (2 t., 1878).

Carascosa Michał, baron, * 1780 w Sycylji,

Digitized by Google

generał neapolitański; należał do stronnictwa, które w r. 1798 ogłosiło rzeczpospolitą Partenopejską, walczył pod Józefem Napoleonem w Hiszpanji, a następnie pod dowództwem Murata. W r. 1814 bił się z Austrjakami przeciwko Francji, a 1815 dowodził znowu dywizją wojska neapolitańskiego przeciwko Austrji i podpisał w Casalanza pamiętną konwencję. W r. 1820 będąc ministrem wojny, stanął po stronie rewolucji. Potem skazany zaocznie na karę śmierci, uszedł do Hiszpanji, a stąd do Anglji, gdzie też umarł. Zostawił bardzo szacowne: „Mémoires sur la révolution du royaume de Naples en 1820“ (Londyn, 1823).

Caraud Józef, malarz francuski, * 1821 w Cluny, kształcił się w Paryżu, maluje obrazy rodzajowe, wykonał: „Przebudzenie“ (1849); „Ludwik XVI w pracowni“ (1865); „Dziewczę z kotkiem“ (1872); „Śniadanie“ (1873); „Zaspana służąca“ (1880); „Lekcja tańca“ (1889); „Wiosna“ (1890); „Generał Castanier“ (1891) i inne.

Carausius Marcus Aurelius Valerius, * w Galji belgijskiej; odznaczył się 285 po Chr. w wojnach przeciw zbuntowanym chłopom galijskim (Bagaudom, ob.). Następnie miał sobie polecone wystawienie floty w Boulogne, dla uwolnienia brzegów oceanu od rozbójników morskich i obrony Belgji i Akwitanji przeciw Sasom i Frankom. Tu zbuntowawszy się przeciwko cesarzowi, zdobył na czele swej floty Bretanję, i przybrawszy (287) tytuł Augusta, utrzymał się przy tej godności aż do śmierci. Został zamordowany r. 293 po Chr. przez jednego z dowódców, Allectusa. Potem Rzymianie odebrali Bretanję. (Eutrop. 9, 22; Aurel. Viet. Caes. 39).

Caravaca, miasto okręgowe w prowincji hiszpańskiej Murcia, nad rzeką t. n., fabryka tkanin wełnianych i uprawa wina.

Caravaggio, miasto we włoskiej prowincji Bergamo, ma 7,000 miesz. i wspaniały kościół, do którego tysiące Włochów corocznie pobożne odbywają pielgrzymki. Pamiętne jako miejsce urodzenia malarzy Polidora Caldara, znanego pod nazwiskiem Caravaggio, oraz Michała Anioła.

Caravaggio Michał Anioł, *Amerighi* lub *Merighi, da,* malarz włoski, niezrównany mistrz w naśladowaniu nagiej natury, * 1569 w Caravaggio. Wykształcony w Medjolanie i Wenecji na prawdziwych arcydziełach sztuki, występował w Rzymie przeciwko idealnemu kierunkowi malarzy, zmierzając namiętnie do wiernego, chociażby rażącego przedstawiania prawdy w całej surowości. W najświętszych nawet przedmiotach nie odstępował nigdy od przyjętej zasady. Popędliwy i namiętny, podlegał rozmaitym w życiu przygodom. Zmuszony opuścić Rzym, udał się do Neapolu, stąd na Maltę, gdzie za namalowanie obrazu „Ścięcie św. Jana,“ pasowany był na rycerza św. Jana.“ Ale i stąd, uwikławszy się w nowe zatargi, uciekł z więzienia, z zamiarem udania się do Rzymu. Napadnięty w drodze i ciężko raniony, † w skutek tego 1609. Najznakomitszym utworem C. jest „Złożenie Chrystusa do grobu“ w galerji watykańskiej. Największych zaś rozmiarów malowidła wykonał na ścianach kaplicy San Luigi de' Francesi w Rzymie.— Malarz *Polidoro Caldara* (ob.) nosi także od miejsca swego urodzenia nazwisko *Caravaggio.*

Caravellas, miasto portowe w brazyl. prow. Bahia, nad rz. t. n., połączone kanałem naturalnym z portami Villa Viçosa i Sao José, wywóz kawy, orzechów kokosowych, ryb; 4,000 mieszkańców.

Caravellas Józef Joachim Carneiro de Campos, margrabia, * 1768, † 1836, mąż stanu brazylijski, główny redaktor konstytucji brazylijskiej. Od r. 1826—27 był ministrem sprawiedliwości, a od 1829—30 ministrem spraw wewnętrznych. Po abdykacji cesarza, był członkiem tymczasowej regencji. — Synowiec jego, *Karol Corneiro de Campos,* drugi wice-hrabia de C., * 1805, † 1878, był deputowanym, senatorem i ministrem skarbu i spraw zagranicznych.

Caravellas Manoel Aives Branco, wice-hrabia, * 1797, † 1855, mąż stanu i poeta brazylijski. W r. 1830 obrany deputowanym, napisał projekt kodeksu karnego, który parlament wprowadził w życie r. 1832. C. był ministrem sprawiedliwości i spraw zagranicznych za regencji Feijo, podpisał w Rio-Janeiro dodatkową konwencję do traktatu z r. 1826, znoszącego handel Murzynami r. 1835. W r. 1837 został senatorem i ministrem skarbu. W r. 1848 był prezesem rady ministrów. Z poezji jego najlepszą jest „Oda do wolności,“ napisana r. 1820.

Carballo, miasto okręgowe w hiszp. prow. Coruna, 11,500 miesz., gorące źródła mineralne.

Carbo ligni, C. *ossium*, C. *spongiae*, ob. Węgiel.

Carbonado, *Karbonat, Djament czarny,* pewien gatunek czarnego djamentu, dobywany w Brazylji i używany do szlifowania drogich kamieni, a nawet i samego djamentu (ob.).

Carbonari, ob. Karbonaryzm.

Carbondale, miasto w stanie Pensylwanji, w Unji północno-amerykańskiej, 12,000 miesz., w okolicy kopalnie węgla kamiennego.

Carbone Dominik, poeta i patrjota włoski, * 1823 w Carbonara Scrivia, † 1883 we Florencji. Studjował w Turynie medycynę, a w r. 1848 wstąpił do wojska sardyńskiego. Po skończonej kampanji był nadzorcą szkolnym w Rzymie, a później prezesem liceum Dantego. Do lepszych jego poezji zaliczamy: „Re Tentenna“ (1847); „La carabina del bersagliere“ (1851). Po śmierci C. syn jego wydał jeszcze tom jego poezji pod tyt.: „Poesie“ (Florencja, 1885).

Carbonel Bertrand, trubadur prowansalski z drugiej połowy XIII w. Poezje jego wydał K. Bartsch w „Denkmäler der provensalischen Litteratur“ (Sztutgard, 1856) i P. Meyer w „Les

Digitized by Google

derniers troubadours de la Provence" (Paryż, 1871).

Carborundum, materjał, odznaczający się nadzwyczajną twardością, wynaleziony r. 1892 przez Achesona w Ameryce; jest to związek węgla z krzemem, pod względem twardości bardzo zbliżony do djamentu, używany do szlifowania drogocennych kamieni; koła szlifierskie, zrobione z **C.**, przecinają z łatwością najtwardsze piły angielskie, mało się przytem rozgrzewając i krusząc; w Chicago r. 1893 był **C.** jedną z najciekawszych nowości wystawy powszechnej.

Carbunculus, ob. Karbunkuł.

Carcagente, miasto w prowincji Valencia w Hiszpanji, 12,500 miesz.

Corcano Juljusz, poeta i powieściopisarz włoski, * 1812 w Medjolanie, † 1884, kursa prawne ukończył w Pawji, sekretarz rządu tymczasowego w Medjolanie w r. 1848; napisał: „Ida della Torre" (1834); „Damiano" (1851); „Dadici novelle" (1856); „Racconti campagnuoli" (1869); „Gabrio Camilla" (1874); „Carlo Barbiano di Belgiojoso" (1882); dramaty: „Spartaco," „Arduino," „Valentina," „Poesie edite ed inedite" (1869—70), „Memorie di grandi" (2 t., 1870); „Racconti popolari" i inne. W r. 1859 **C.** został profesorem estetyki przy akademji sztuk pięknych w Medjolanie, później członkiem ministerjum oświaty, r. 1876 senatorem. Jego „Opere complete" wydane zostały w Medjolanie r. 1892. Na polski przełożono „Angiola Maria" (Lwów, 1874). Por. Prina „Giulo **C.**" (Florencja, 1884).

Carcassonne, stolica francuskiego depart. Aude, nad rz. Aude i odnogą kanału Langwedockiego; liczy 25,306 miesz., jest rezydencją biskupa i posiada sławne fabryki sukna. W starożytności miasto zwało się *Carcaso*, później przechodziło kolejno w ręce Rzymian, Gotów, Arabów i Franków.

Carcela lampa, ob. Lampa.

Carcer (po łac.), ob. Więzienie.

Carcharias, ryba, ob. Żarłacze.

Carcharodon, ryba, ob. Żarłacze.

Carchosius Marcin, pisarz czeski, ob. Kraus z Krausenthalu.

Carcinoma, wrzód rakowaty, ob. Rak.

Carcinus, rodzaj krabów (ob.).

Cardamine, roślina, ob. Rzeżucha.

Cardana wzór, wzór podany przez Cardanusa (ob.) na rozwiązanie równań stopnia trzeciego: $x^3+px+q=0$, ma on kształt:

$$x=\sqrt[3]{-q/2+\sqrt{(q/2)^2+(p/3)^3}}+\sqrt[3]{-q/2-\sqrt{(q/2)^2-p/3)^3}}$$

Cardanowe zawieszenie, sposób podany przez Cardanusa zawieszania przedmiotu na dwóch pierścieniach, w skutek czego ten nie bierze udziału w wahaniach się podstawy, ma to zastosowanie u kompasów na okrętach, u lamp i t. p. Berthelot wykazał, że sposób ten znany już był w wiekach średnich i opis jego znajduje się w traktacie o złotnictwie „Mappa clavicula," ogłoszonym w t. 32 zbioru „Archaeologia," wydawanego przez londyńskie towarzystwo archeologiczne.

Cardanus albo *Cardano* Hieronim, matematyk, lekarz i filozof włoski, zarazem jeden z najdziwaczniejszych ludzi XVI w., * 1501 w Pawji, † 1576 w Rzymie. Zostawszy profesorem matematyki w Medjolanie, następnie w Pawji i Bolonji, zasłynął zarazem jako znakomity lekarz, tak że dla wyleczenia arcybiskupa Hamiltona był wezwany do Londynu i przepędził tam 10 miesięcy. W r. 1570 wtrącony został w skutek nieuzasadnionego oskarżenia do więzienia, poczem żył prywatnie w Rzymie. Zmarł, jak powiadają, w skutek dobrowolnego zagłodzenia się ze wstydu, sam sobie bowiem na ten rok przepowiedział śmierć, a już dwie podobne poprzednio stawiane przepowiednie się nie ziściły. W matematyce zasłynął z podania sposobu rozwiązania równania stopnia 3-go (ob. Cardana wzór), jakkolwiek wzór ten miał być poznany przez Tartaglia, od którego go **C.** podstępem wyłudził, rozwinął i ogłosił w najsławniejszem swem dziele: „Ars magna" (1545). Wzór ten z powodu pewnych niejasności był przedmiotem długich sporów i rozjaśniony dopiero przez Büchnera (Por. tegoż „**C.** Formel" etc., Hildburghausen 1857). Badania swoje filozoficzne i z nauk przyrodniczych ogłosił **C.** w dziełach „De subtilitate" i „De rerum varietate," które są jednak zbiorem sprzeczności, niektóre tylko spostrzeżenia, jak co do złudzeń optycznych, dobrze są uchwycone. Ważniejsze są jego prace lekarskie. Zbiorowe wydanie dzieł **C.** wyszło w Lionie 1663 w 10-ciu tomach. — Najstarszy syn jego *Jan Baptysta*, także lekarz, ścięty został w 26 roku życia za zamiar otrucia swej niewiernej żony. Prace literackie, po nim pozostałe, ojciec spalił, oprócz dwóch „De fulgure" i „Abstinencia ciborum foetidorum," które przyjął do zbioru własnych dzieł. Por. Kiesewetter „Geschichte des modernen Occultismus," gdzie podany jest życiorys, oraz obszerne streszczenie dzieł **C.**, jako też opis przypadłości nerwowo-hypnotycznych, jakim podlegał i w jaki sposób je sobie tłómaczył.

Cardel Paweł du Noyer, † 1694 na wyspach św. Małgorzaty, pastor z Groménil, niedaleko m. Rouen, syn adwokata. Zmuszony opuścić Francję po odwołaniu edyktu Nantejskiego pojechał do Anglji i Holandji. Po powrocie do Francji, policja go aresztowała 1688 i osadziła w Bastylji, a 1689 wywieziony na wyspę św. Małgorzaty. Por. El. Benoit „Histoire de l'Édit de Nantes" (tom 3); „Bulletin de la société d'Histoire du Protestantisme français" (tom 11); „La France protestante" (tom 3).

Cardenas, miasto na północnym brzegu wyspy Kuby; ma 24,000 miesz. i wygodny port, on-

Digitized by Google

dalone o 120 klm. na wschód od Hawany. Było zrabowane w 1850 r. przez łupieżców północnoamerykańskich pod dowództwem Lopeza, który następnie został schwytany i stracony. Znaczny wywóz cukru.

Cardi Ludwik, artysta malarz włoski, ob. Cigoli.

Cardiff, miasto i hrabstwo w południowej Walji, nad r. Taff, w pobliżu jej ujścia. Jest to szybko wzrastające miasto nadmorskie, ma 129,000 miesz. (w początku XIX stulecia **C.** liczyło tylko 2,000 m.) i jest jednym z ważniejszych portów wywozowych wyrobów żelaznych i węgla, wydobywanego z kopalń, leżących w wyższej części doliny Taff. Do portu tutejszego przybiły w 1896 r. 14,954 okręty o objętości 8,259,355 ton, odpłynęło zaś 15,396 okrętów o 8,451,050 tonach; wartość wywiezionych produktów wyniosła w 1896 r. 6,165,726 mil. funt. st.

Cardigan, hrabstwo w południowej części Walji, obejmujące 1,794 klm. kw. i 63,000 mieszk. Miasto stołeczne Cardigan, nad rz. Teifi, ma 3,500 miesz. i mały port.

Cardigan Jakób Tomasz *Brudenell*, hrabia, generał i par angielski, * 1797 w Londynie, † 1868 tamże; odznaczył się podczas wojny wschodniej 1854 jako dowódca lekkiej jazdy, mianowicie pod Bałakławą, gdzie odbił działa porzucone przez Turków i z 600 ludźmi oparł się przemagającej liczbie 5,000 jazdy nieprzyjacielskiej. Za powrotem do Anglji, mianowany został naczelnym inspektorem jazdy.

Cardinal Piotr, trubadur prowansalski z XIII wieku, rodem z Puy de Notre Dame, syn znakomitego rycerza. Najwięcej tworzył pomiędzy r. 1210 a 30. Poezje jego wydał C. A. F. Mahn w „Gedichte der Troubadours" (4 t., Berlin, 1856—73. Kilka z nich przełożył E. Porębowicz w „Antologji prowansalskiej" (Warszawa, 1887).

Cardinal *von Widdern* Jerzy, pisarz w sprawach wojskowych, * 1841 w Wolstein w Ks. Poznańskiem, w 1859 wstąpił do wojska, był nauczycielem w szkole wojskowej w Metz, 1871 został kapitanem, 1881 majorem i dyrektorem szkoły wojskowej w Neisse 1882—87. Napisał: „Der Rhein und die Rheinsfeldzüge" (Berlin, 1869); „Belgien, Nordfrankreich, der Niederrhein und Holland als Kriegsfeld," „Militärgeographische und historische Studie" (1870); „Strategische Kavalleriemanöver" (2 wyd., 1881); „Die russischen Kavalleriedivisionen und die Armeeoperationen im Balkanfeldzug 1877—78" (1878); „Handbuch für Truppenführung und Befehlsabfassung" (1881); „Marsch-Vorposten-und Gefechtstaktik" (1881); „Die Infanterie im Gefecht allein sowie mit andern Waffen und im kleinen Kriege" (1892) i w. in.

Cardinalis, ob. Kardynał.

Cardiospermum *(Serdusznik)*, rodzaj roślin z rodziny zapianowatych (Sapindaceae), obejmujące rośliny zielne; gatunek najbardziej znany jest **C.** *halicacabum* w Indjach wschodnich, którego korzeń klejowaty i cierpki uchodzi za środek przeczyszczający i skuteczny na kamień; okrągłe czarne nasiona, z dziobkiem sercowatym, używają się jako paciorki, niekiedy i w Europie.

Cardium, *Sercówka*, rodzaj małż czyli mięczaków bezgłowych *(Acephala)*, wyłącznie morskich, o skorupach równych, wypukłych, kształtu mniej

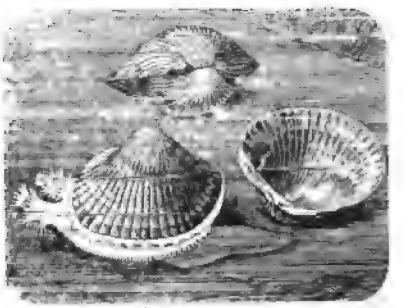

Cardium.

lub więcej sercowego; z gatunków **C.** ważniejszy: **C.** *edule*, *sercówka jadalna*, z morza Niemieckiego i Śródziemnego.

Cardona, miasto w hiszp. prow. Barcelona, na prawym brzegu rz. Cardoner, posiada zamek warowny i 4,000 miesz. O 2 klm. od miasta wielkie kopalnie soli kamiennej, wydobywanej ze skał solnych, któremi pokrytą jest cała okolica.

Cardona lub *Cardonne*, don Ramon, de, wicekról hiszpański w Neapolu, przypuszczalny syn naturalny Ferdynanda katolickiego. W r. 1511 był naczelnym wodzem wojsk świętej ligi.

Carducci Josue (pseudonim: Enotrio Romano), poeta włoski, * 1836 w Toskańskiem, kształcił się w uniwersytecie pizańskim, w 1867 został profesorem literatury włoskiej w uniwersytecie bolońskim, 1890 senatorem. Wydał utwory kilku średniowiecznych i nowszych poetów i długi szereg prac krytyczno-literackich. Z własnych prac ogłosił: „Rime" (1857); „Juvenilia," „Levia gravia," „Docennalia," „Odi barbare" (1877), w których występuje przeciw chrystjanizmowi. „Inno a Satana" (1863); „Bozzetti critici" (1876); „Vite e ritratti" (1885); „Il libro delle prefazioni" (1888); wydanie zbiorowe „Opere" (t. 20, 1888); „Poesie" (1871); „Nuove poesie" (1873); „Nuove odi barbare" (1882); „Giambi ed epedi" (1882); „Rime nuove" (1887). Pogańsko-sensualistyczne stanowisko **C.** wywołało bardzo ożywioną polemikę. Por. Allou „Un poète italien, G. **C.**,

Carducci Josue.

Digitized by Google

(Paryż, 1883); Pozza „C. nelle odi etc.“ (Florencja, 1892); „Per la guerra di G. **C.**“ (Rzym, 1892).

Carduus, roślina, ob. Oset.

Cardwell Edward, mąż stanu angielski, * 1813 w Liwerpool, gdzie ojciec jego był kupcem, † 1886. Za radą Sir Roberta Peel'a, który po swej śmierci zrobił go egzekutorem testamentu, dla karjery politycznej porzucił prawniczą. W ministerjach Peel'a, Aberden'a i Palmerstona zajmował wysokie urzędy, w ostatniem od 1864—66 minister do spraw kolonji. Od 1866 był w liberalnym gabinecie Gladstone ministrem wojny, reprezentując żywioł konserwatywno-liberalny. W lutym 1871 r. przedstawił w izbie gmin bil o reorganizacji armji, zadowalający wymagania stronnictw politycznych i zaprowadzający znakomite w wojsku ulepszenia. Z polecenia Peel'a ogłosił wraz ze Stanhopem „Memoires of the Right Hon. Sir Robert Peel“ (2 t., Londyn, 1856—57).

Care of (ang.), na listach: dla wręczenia.

Carême Marja Antoni, kuchmistrz francuski, * 1784 w Paryżu, † 1833; zarządzał kuchniami Talleyranda, regenta, późniejszego króla angielskiego Jerzego IV, cesarza Aleksandra I, księcia Wirtemberskiego i nakoniec Rotszylda paryskiego. Studjował dawną kuchnię Rzymian i przedmiot swój znał naukowo. Pisma jego ważniejsze: „Le pâtissier pitoresque“ (Paryż, 1815); „Maître d'hôtel français ou parallèle de la cuisine ancienne et moderne“ (Paryż, wyd. 2, 2 t., 1842); „Cuisinier parisien ou l'art de la cuisine française au XIX siècle“ (Paryż, 1828); „Les déjeuners de l'empereur Napoléon.“ **C.** odgrywał ważną rolę na kongresie wiedeńskim.

Carentan, miasto w dep. franc. Manche, leży w głębi płytkiej zatoki, ma starożytny kościół i 3,046 miesz.

Carentia, ob. Annus carentia.

Carew, miasto powiatowe w gub. Astrachańskiej, nad rz. Achtubą, 8,895 miesz. **C.** leży na miejscu Saraju, stolicy Złotej Ordy, o czem świadczą liczne wykopaliska.—**C.** *powiat* 22,262 w. kw. i 198,202 ludności. Liczne jeziora słone. Kraj płaski, przeważnie stepowy.

Carew Jan, * około 1800, rzeźbiarz angielski, odznaczający się szczególnie w popiersiach i statuach. Jego dłuta jest sławny pomnik Kean'a w galerji westminsterskiej.

Carew-Lazz, miejscowość, na której Czarnogórcy d. 29 lipca 1712 r. zwyciężyli Turków, położona w nahji Leszańskiej, w księstwie Czarnogórskiem. Turkami dowodził Achmet-basza, a Czarnogórcami sam władyka, Daniel Pietrowicz Niegosz, oraz Janko Gjuraszkowicz i Wuk Miczunowicz. Turcy stracili 86 chorągwi i 20,000 głów.

Carewo-Aleksandrowska kopalnia złota i platyny od 1824 r., w okręgu Górobłagodackim, gub. Orenburskiej, pow. Wierchoturskim, odległa o 2 mile od zakładu Barańczyńskiego, a o 4 mile od Kuszewy, nad rzeczką Uralichą, wpadającą do Barańczy.

Carewo-Gorodyszcze, wzgórze w Syberji, w gub. Tobolskiej, na południe od rz. Irtysza, 10 sążni wysokości. Ma ono być jakimś pomnikiem, usypanym przez dziewice na mieszkanie królewskie. W miejscu tem znajduje się dziś miasto powiatowe Kurhan (ob.). **C.-G.** na wschodnim brzegu rz. Irtysza, grób jakiejś chańskiej córki.

Carewo-Kokszajsk, miasto powiatowe w gub. Kazańskiej, nad rz. Kokszagą Małą, wpadającą do Wołgi, 1,654 miesz. Założone 1174 r. — **C.-K.** *powiat*, 7,118 w. kw., a ludności 113,241 (1897), Tatarzy, Czeremisy i Rosjanie.

Carewo-Mikołajewsk, rządowa kopalnia złota na Syberji, w gub. Tomskiej, pow. Kuźnieckim, otworzona w 1836 r.; pod względem ilości zawartego w rozsypisku złota należy do najbogatszych. Znajdowano bryły rodzimego złota, ważące po kilka funtów.

Carewo-Zajmiszcze, wieś w gub. Smoleńskiej, wspominana niejednokrotnie w historji starożytnej i nowoczesnej Rosji, mianowicie pamiętne z powodu bitwy 1610 r. pomiędzy Wałujewem a Żółkiewskim, a 1812 cofnięciem się Barklaja de Tolli, leży na drodze pomiędzy miastami Możajskiem i Wiaźmą, na trakcie do Moskwy.

Carex, roślina, ob. Turzyca.

Carey Wilhelm, * 1761 w Paulersbury, w angielskiem hrabstwie Northampton, † 1834 w Kalkucie; początkowo szewc, a potem kaznodzieja baptystów, od 1793 misjonarz w Indjach wschodnich; od 1800 — 30 profesor kolegjum Fort-William w Kalkucie. Był nadzwyczajnie czynnym i położył rzeczywiste zasługi jako autor wielu gramatyk, słowników oraz tłómacz Biblji na rozmaite języki indyjskie. Z dzieł jego ważniejsze: „Bengali grammar“ (1805); „Bengali Lexicon“ (t. 3, 1825—27) i in. Por. Smith „Life of Wilti and **C.**“ (Londyn, 1834); E. Carey „Memoir of W. **C.**“ (Londyn, 1836).

Carey Henryk Karol, ekonomista amerykański, * 1793 w Filadelfji, † 1879 tamże; zrobił znaczny majątek na księgarstwie, który mu dozwolił od 1835 poświęcić się prawie wyłącznie nauce ekonomji politycznej. Pierwsze jego dziełko: „Essay on the rate of wages“ (Filadelfja, 1835), zawiera już zasady jego systemu, które następnie rozwinął w późniejszem 3-tomowem dziele: „Principles of political economy“ (Filadelfja, 1837—1840). Współcześnie ogłosił wyborne pismo „O kredycie we Francji, Anglji i Stanach Zjednoczonych.“ Dalej następowały prace: „The past, the present and the future“ (Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość, 1848); „The harmony of interests agricultures, manufacturing and commercial“ (1850). Najgruntowniej wyłożył swe zasady w wyczerpująco opracowanem dziele „Principles of social science“ (3 t., Filadelfja, 1858—1859), które przełożone na niemiecki przez Adle-

Digitized by Google

ra, wyszło w Monachjum, 1863—4 p. t.: „Grundlagen der Socialwissenschaft.“ Z dzieła tego krótko i popularnie opracowane wyciągi wydał p. t. „Manual of political economy and social science“ (1865), które przełożone na niemiecki przez Adlera, wyszło p. t. „Lehrbuch der Socialwissenschaft und Volkswirtschaftslehre“ (1865 i 1870). Pogląd Carey'a jest o wiele moralniejszy i szlachetniejszy, aniżeli zapatrywanie się na społeczeństwo angielskich ekonomistów Malthusa, Smitha i innych, których opinje zwalcza. Nie twierdzi, że w społeczeństwie panuje „wojna wszystkich przeciwko wszystkim, lecz dowodzi, że panuje tam ogólna harmonja interesów, i że jednostka tem lepiej rozwinąć się może, im społeczeństwo, wśród którego ona żyje, jest większe i liczniejsze. Większe zaludnienie ułatwia według **C.** wzajemne stosunki i wymianę produktów, a obawa o przeludnienie jest płonną z przyczyny wzrastającej ze wzrostem kultury i zdolności produkcyjnej ziemi. Wybór dzieł jego wyszedł w Filadelfji, p. t. „Miscellaneous works of **C.**“ (1869). Por. Held „**C.** Socialwissenschaft und das Merkantilsystem“ (Würzburg, 1866); Elder „A memoir of **C.**“ (Filadelfja, 1880); Jenks „H Ch. **C.** als Nationalökonom“ (Jena, 1885).

Carga, hiszpańska miara do płynów, w Katalonji = 120,56 litra czyli kwarty.

Cargados *(Garayos)*, grupa koralowych bezludnych wysp na północo-wschód od wyspy św. Maurycego.

Cargo (włosk.), znaczy całkowity ładunek okrętu; stąd *Supercargo* lub *Cardagor*, komisant i pełnomocnik armatora, dozorujący wysłanych przez niego towarów i rozporządzający niemi na miejscu przeznaczenia.

Carhaix, miasto w depar. Finisterre we Francji, 3,000 miesz., pamiętne porażką Ryszarda III w r. 1197, miejsce urodzenia „pierwszego francuskiego grenadjera“ Latour'a d'Auvergne, któremu wzniesiono tamże pomnik.

Caribert, *Charibert*, syn Klotara I, po którym 562 r. panował nad jedną dzielnicą; odznaczał się nauką i łagodnością, ale i surowością względem duchowieństwa, Biskup paryski wyklął go za to, że żył w dwużeństwie. † 567 w Bordeaux.

Caribert, *Charobert*, ob. Karol Robert.

Cariboo, okolica w Kolumbji brytańskiej, w angielskich posiadłościach Ameryki północnej, w dorzeczu rzeki Fraser, około 10,000 klm. kw. przestrzeni i 9,000 miesz., obfituje w złoto, miedź i węgiel kamienny. Kraj górzysty, klimat surowy.

Carica *(Melonowiec, Melonowe drzewo)*, rodzaj roślin z niewielkiej rodziny zwrotnikowej melonowcowatych (Papayaceae), oddzielonej od dyniowatych. Najsłynniejszym gatunkiem jest **C.** *papaya*, pochodząca z Ameryki południowej, obecnie rozpowszechniona wszędzie w okolicach zwrotnikowych pod nazwą *papaw*. Jest to drzewo o pniu pojedyńczym, walcowym, napiętnowanym bliznami po opadłych liściach; liście skupione u wierzchołka pnia, wielkie ogonkowe kwiaty rozdzielno płciowe, blado-żółte; owoc kształtu melona, 5—8 cali długi, brózdowany; niedojrzały zawiera sok mleczny, służący jako środek przeciw robakom, dojrzały zaś jest jadalny i stanowi pokarm orzeźwiający. Sok mleczny niektórych gatunków jest trujący.

Carica.

Carić Jerzy, pisarz chorwacki, * 1854 r. w Sfirczy. Uczył się w szkole morskiej w Spljecie, poczem podróżował po Europie i Ameryce. Wykładał nauki ścisłe w Hradcu, Trjeście i Baksze. Prócz artykułów naukowych i politycznych, po chorwacku i po włosku, pisze też utwory beletrystyczne. Wydał: „Slike iz pomorskoga života“ (2 t., 1884/5); „Nieszto o mjesecznim distancima“ (1883); „Nautika;“ „Pripoviedke iz narodnog života na dalmatinskich otocih;“ „Matematiczna geografija ili uvod u nauticzku astronomiju.“

Caries, próchnienie kości, ob. Kość.

Carignan, panująca obecnie we Włoszech młodsza linja hrabiów Sabaudzkich, wywodząca swoje nazwisko od miasteczka Carignano w Pjemoncie i pochodząca od Tomasza Franciszka (1596—1656) trzeciego syna Karola Emanuela I, księcia sabaudzkiego i Katarzyny Michaliny austrjackiej, córka Filipa króla Hiszpanji. Po śmierci (27 kwietnia 1831) ostatniego potomka starszej linji domu Sabaudzkiego, króla sardyńskiego Karola Feliksa, korona prawem spadku przeszła na najbliższego krewnego, Karola Alberta, ks. Carignano, * 1798, † 1849, którego syn Wiktor Emanuel został królem połączonych Włoch.

Carignano, miasto włoskie w depart. Turyńskim, na południe od Turynu, nad rz. Po, 7,500 miesz. Od niego wywodzi swą nazwę obecnie panujący królewski dom we Włoszech.

Carillon, instrument muzyczny, złożony z dzwonów stosownie dobranych i poruszanych za pomocą klawiszów lub sprężyn (ob. Dzwon), rozpowszechniony niegdyś szczególnie w Holandji. Także nazwa utworu, zwłaszcza fortepjanowego, naśladującego dzwonki.

Carinatae, grupa w gromadzie ptaków, obejmująca wszystkie ptaki, oprócz strusiów i niektórych innych.

Carini, miasto w departamencie włoskim Palermo na wyspie Sycylji, 12,000 miesz.

Digitized by Google

Carini Izydor, ksiądz, historyk i paleograf włoski, był profesorem paleografji w Palermo i pomocnikiem archiwarjusza w Watykanie. Napisał: „La Sicilia e gli studii orientali" (1871); „Sulle materie scrittorie adoperate in Sicilia" (1879); „Manuale di sigle ed abbreviazioni dell'epigrafia classica" (1886); „Sommario di paleografia" (1889). Był też współredaktorem pisma „Archivio storico italiano" (1872—73).

Carinus Marcus Aurelius, starszy syn cesarza rzymskiego Carusa. W r. 282 po Chr. ojciec mianował go cezarem. Po śmierci ojca 283 obrany był cesarzem razem z bratem Numerjanem. W następnym roku Numerianus został zabity, a na jego miejsce ogłoszono Djoklecjana. **C.** wystąpił przeciw niemu i poległ w bitwie przy rzece Margus, zabity przez własnego oficera, mszczącego się za honor swej żony.

Carissa, *Szczegota*, rodzaj roślin z rodziny Toinowatych, krzewy o gałęziach widlasto rozdzielonych, kolczastych. **C.** *carandas*, w Indjach wschodnich, wydaje jagody czarne, jadalne.

Carissimi Jan Jakób, * około 1604 r. w Wenecji, † 1674 roku, sławny kompozytor włoski, dyrektor kaplicy przy Collegium Germanicum w Rzymie. Napisał pierwszy mnóstwo kantat duchownych (*Sąd Salomona*, najsłynniejsza), oratorjów, motetów i t. d. Za główną jego zasługę poczytują poprawienie recitatívów, tudzież swobodniejszy układ muzyczny. Praca teoretyczna **C.** p. t.: „Ars cantandi" istnieje w przekładzie niemieckim, dołączonym do „Vermehrter Wegweiser" (Augsburg, u Knoppmayera, 1692—96).

Carius Jerzy, chemik niemiecki, * 1829, † r. 1875, profesor w Marburgu; badania jego tyczą się rozkładu kwasu azotnego pod wpływem ciepła, działania bromu na dwuchlorohidrynę i in.; prócz tego poczynił ulepszenia w metodzie oznaczania gęstości pary, oraz oznaczania siarki w związkach organicznych.

Carl Filip, astronom i fizyk, * 1837, † 1891, studjował matematykę, astronomję, magnetyzm ziemski, oraz meteorologję w Monachjum, w 1861 został docentem tamże, oraz założył 1865 instytut fizyczno-techniczny, którym kierował do 1875; od 1869 roku był profesorem fizyki w bawarskich szkołach wojskowych. Ogłosił: „Die Principien der astronomischen Instrumentenkunde" (1863); „Repertorium der Kometenastronomie" (1864); „Die Sonne" (1864, 2 wyd. 1868); „Die elektrischen Naturkräfte" (1878) i in. **C.** obliczył drogę jednej z planet małych, redagował 1864—1866 „Repertorium für Experimentalphysik" i pierwsze dwa roczniki 1879—1880 „Zeitschrift für angewandte Elektrizitätslehre."

Carlen Emilja, płodna literatka szwedzka, znana także pod imieniem *Flygare*, **C.** * 1807 r. w Strömstad, † 1892 r. w Sztokholmie, z domu Schmidt, zaślubiona w roku 1827 z A. Flygare, lekarzem praktykującym w Smalandzie; po jego śmierci 1833 r. wróciła do rodzinnego miasta i tu rozpoczęła zawód literacki nowelami: „Waldemar Klein" (Sztokholm, 1838); „Professoren och hans Skyddslingar" (2 t., 1840). Później wyszedłszy powtórnie za mąż (1841), za Jana Gabrjela *Carlen*, urzędnika wydziału sprawiedliwości i również autora, ogłosiła drukiem cały szereg noweli i powieści, tłómaczonych na rozmaite języki europejskie. Z późniejszych jej utworów zalecają się szczególnie: „Skuggspel" (1861); „Stockholmbakom kulisserna" (1862) i „Berättelser fran Landsorten" (1863). **C.** zajmuje jedno z najwybitniejszych miejsc między spółczesnemi literatkami w Europie.

Carlen Róża, powieściopisarka szwedzka, córka poprzedniej, * 1836, † 1883, w r. 1856 zaślubiła sędziego okręgowego R. Carlena. Napisała: „Agnes Tele" (1861); „Tura" (1862); „Bröllget in Brånna" (1863); „Helene, die Geschichte einer Frau" (1863); „Drei Jahre und drei Tage" (1864); „Der Sohn der Zigeuners" (1866); „Das Leben im Landstädtchen" (1866); powieści te i nowele prawie wszystkie przełożone były na język niemiecki.

Carleton Wilhelm, * 1794 albo 1798 w Prillisk, hrabstwie Tyrone, † 1869 roku; rozpoczął w Dublinie zawód pisarski i należy do najpopularniejszych pisarzów obyczajowych w Irlandji. Jego: „Traits and stories of the Irisch peasantry" (2 t., Dublin, 1830—druga serja), zjednały sobie powszechne uwielbienie. Z późniejszych prac jego godniejszemi wzmianki są: „Valentine M. Clutchy" (3 t., Dublin, 1845); „Rody the rover" (Dublin, 1846); „The black prophet" (1847); „Tithe Proctor" (1849); „Red Hall" (3 t., Londyn, 1852); „Willed Reilly" (3. t., 1855); „The Evil Eye" (1860); Redmond „Count O'Hanlon, an historical tale" (Dublin, 1862) i „The Tair of Emyvale and the Master and Scholar Tales" (Londyn, 1870). **C.** jest prawdziwym historykiem ludu irlandzkiego, Urodzony w chacie wieśniaczej, wybornie maluje cierpienia i przyjemności swych braci. Por. „Stories from **C.** withan introduction by Yeats." (Londyn, 1889).

Carli Jan Rinaldo, hrabia, uczony i pisarz włoski, niekiedy od nazwiska swej żony zwany *Carli Rubbi*, * 1720 w Capo d'Istria, † 1795 roku profesor astronomji i żeglugi w Wenecji, później prezes kolegjum finansowego w Medjolanie. Napisał pomiędzy innemi: „Dell'Antichità italiche" (15 t., 1788—91). Wydanie zupełne dzieł jego wyszło w Medjolanie 1784—94 w 15 tomach.

Carlier Emil Józef Nestor, rzeźbiarz francuski, * 1849 r. w Cambrai. Z prac jego ważniejsze są: popiersie „d'Enguerranda de Monstrelet" (1876); „Czasy przeddziejowe" grupa (1881) i z bronzu „Braterstwo, czyli kulawy i ślepy," za którą otrzymał medal 1-ej klasy Salonu paryskiego w r. 1883.

Carlina, roślina, ob. Dziewięćsił.

Carlini Franciszek, astronom włoski, * 1783

Digitized by Google

† 1862, był dyrektorem obserwatorjum medjolańskiego; oznaczył, lubo niezupełnie dokładnie, gęstość ziemi przez porównanie ruchów wahadła u stóp i na szczycie góry Cenis w r. 1848; pisał o komecie Bieli, o świetle zodjakalnem.

Carlino, właściwie *Carlo Antonio Poertinazzi* zwany, sławny arlekin włoski, * 1713 w Turynie, † 1783 w Paryżu, którego imię dotąd popularnem jest we Włoszech, z powodu niewyczerpanego dowcipu, zadziwiającej zręczności, ruchliwości twarzy i żywości ruchów pełnych śmieszności.

Carlisle, miasto stołeczne angielskiego hrabstwa Cumberland, nad rz. Eden, ma 40,000 miesz. i jest rezydencją biskupa. Znajduje się tu pamiętny historycznie zamek, w którym Marja Stuart 1568 r. była więzioną. Posiada także piękny kościół katedralny, wystawiony 1091, a odnowiony 1853.

Carlisle, miasto w stanie Pensylwanji w Unji północno-amerykańskiej, 10,000 miesz.; w bliskości licznie nawiedzane źródła mineralne.

Carlisle Fryderyk Howard, * 1748, † 1825 r., mąż stanu angielski; w 1778 r. prezes komisji do zawarcia pokoju z powstańczemi kolonjami amerykańskiemi; nie dokonawszy jednak tego, wrócił do kraju; 1780—82 wice-król Irlandji; początkowo należał do opozycji przeciw Pittowi, ale po wybuchu rewolucji francuskiej gorący jego stronnik. Zbiór jego poetycznych prób pod tyt.: „Tragedies and Poems" (Londyn, 1801), niesłusznie był wyszydzony przez Byron'a w jego „English Bards and Scotch Reviewers."

Carlisle Jerzy Howard, hrabia, de, syn poprzedniego, * 1773, † 1848 r., od młodości przeznaczony był przez ojca do zawodu dyplomatycznego. W roku 1827 wszedł do ministerjum Canninga i do roku 1828 był strażnikiem wielkiej pieczęci.

Carlisle Jerzy Wilhelm Fryderyk, hrabia, de, najstarszy syn poprzedniego, * 1802, † 1864 r., pierwotnie pod nazwiskiem *Howard*, później jako *Lord Morpeth* znany, był za gabinetu Russela 1846—52 generalnym komisarzem lasów; w 1850 kanclerzem księstwa Lancaster, a w latach 1855 do 1858 i 1859 lordem namiestnikiem Irlandji; łączył z głęboką nauką najzacniejszy charakter. Oprócz poetycznej parafrazy „The Second Vision of Daniel" (Londyn, 1858) umieszczał w czasopismach mnóstwo poezji, wydał zbiór odczytów, mianych w stowarzyszeniach rzemieślniczych i ogłosił „Diary in Turkish and Greek waters" (Londyn, 1854). Po śmierci jego wydał Gaskin jego „Vice-regal Speeches and addresses, lectures and poems" (Dublin, 1866).

Carloman, ob. Karloman.

Carlopago, miasto, ob. Bag.

Carlos Don Carlos Marja Isidro de Bourbon, ob. Karlos.

Carlos Don Carlos Louis Marja Fernando de Bourbon hrabia de Montemolin, ob. Karlos.

Carlos Don Carlos Marja de las Dolores Juan Isidro José Francisco Quirino Antonio Miguel Gabryel Rafael de Bourbon, ob. Karlos.

Carlos I, II, III, IV, ob. Karol I, IV hiszpańscy.

Carlow, hrabstwo w irlandzkiej prowincji Leicester, obejmuje 896 klm. kw. i 41,000 miesz. Miasto główne **C.,** przy ujściu rzeki Burrin do Barrow, liczy 6,700 miesz., posiada piękny kościół katedralny i jest rezydencją biskupa katolickiego.

Carlowitz Albert, von, mąż stanu niemiecki, * 1802 we Frejbergu w Saksonji, † 1874; odznaczył się na sejmie 1831 jako gorący obrońca arystokracji, 1832 przeszedł do służby sasko-koburskiej. W latach 1833—41 czynnym był na sejmach saskich. Powołany 1845 r. do izby pierwszej i mianowany jej prezesem, został 1846 ministrem sprawiedliwości, ale w r. 1846 razem z innymi ministrami wystąpił z gabinetu. Wybrany w jesieni 1849 na sejm prowincjonalny, popierał w kwestji niemieckiej politykę unji pruskiej, ale porzucił sejm i wybrany został przez rząd pruski na komisarza pruskiego w czasie zebrania się reprezentantów unji w Erfurcie. Powołany 1852 do pruskiej izby drugiej, przyłączył się do tak zwanego stronnictwa staro-pruskiego; w 1863 roku swemi interpelacjami zmusił Bismarcka do wyjaśnienia konwencji, zawartej z Rosją z okazji powstania polskiego; w 1864 roku występował z Schultze-Delitsch'em przeciw polityce prusko-austrjackiej w kwestji Szlezwicko-Holsztyńskiej, w r. 1867 członek parlamentu. Jako autor ogłosił rymowany przekład „Iljady" Homera (2 t., Lipsk, 1844).

Carlsen Hans Rasmussen, mąż stanu duński, * 1810, † 1887. Założył r. 1845 fideikomis Gammel-Kjoegegard. W r. 1854 król powołał go do Rigsraadu; w Landsthingu 1859—66 należał do stronnictwa chłopów, a w Folkenthingu 1866—69 był przywódcą lewicy narodowej. W r. 1864 był ministrem spraw wewnętrznych.

Carlson Fryderyk Ferdynand, historyk szwedzki, * 1811 w Upland, † 1887; od 1837 r. nauczyciel następcy tronu, od 1849 po śmierci Geijera (ob.), profesor historji na uniwersytecie upsalskim do 1863, następnie minister oświecenia 1863—1878. Na wszystkich sejmach brał udział jako deputowany uniwersytetu. Z licznych dzieł **C.** najcenniejsze: „Sveriges historia under konungarne of Pfalziska huset" (2 t., Sztokholm, 1855—56), które jako dalszy ciąg Geijera wyszło w zbiorze Heeren'a i Ukert'a „Geschichte der europäischen Staaten" p. t.: „Geschichte Schwedens" (Hamburg, 1855—74) i „Om fredsunderhandligarne åren 1709—18" (Sztokholm, 1857). Od 1858 członek akademji nauk.

Carlstadt, ob. Karlstadt.

Carludovica, rodzaj palm, którego gatunek **C.** *palmata*, zwany *Bombonaxa* lub *Iipjapa*, dostarcza

Digitized by Google

liści służących do wyplatania kapeluszy *panama*. Liście te, długie na $^2/_3$, a szerokie na $^1/_6$ metra, posiadają wielką liczbę żeberek, otoczonych włóknami bardzo sprężystemi. Po zniszczeniu tkanki komórkowatej i zieleni liść nadaje się do wyplatania. Kapelusze te zachowują trwałość i sprężystość niesłychaną, atoli wyrób dobrego kapelusza wymaga znacznego czasu, stąd lepsze gatunki dochodzą w cenie do 200 dolarów. **C.** rośnie w Ameryce płd. od Ekwadoru do Chili, hoduje się i w naszych cieplarniach.

Carlyle Tomasz, oryginalny, ale przytem paradoksalny pisarz angielski, * 1795 w Ecclesacham w szkockiem hrabstwie Dumfries; † 1881 w Londynie; poświęcał się przez lat kilka nauce literat. i języka niemiec., czego owocem było jego dzieło: „Life of Schiller" (Londyn, 1825), oraz: „German romances" (4 t., Edymburg, 1827). Z oryginalnych prac jego odznaczają się: „Sartor Resartus" (Londyn, 1836); przekład Sygurda Wiśniowskiego (w *Bibljotece najcel. utworów*, Warszawa, 1882); „Bohaterowie, cześć dla bohaterów i pierwiastek bohaterski w historji" (przekład polski, Warsz., 1892); „French-revolution" (3 tomy, Londyn, 1837); „On hero worship" (Londyn, 1841); „The past and the present" (Londyn, 1843); „Latter day pamphlets" (Londyn, 1850); „The life of John Sterting" (1851). Znakomitej wartości są także dzieła: „Letters and speeches of Oliver Cromwell" (2 t., Lond., 1845, *Suplement* 1846) i „The history of Friedrich II called Frederick the Great" (6 t., Lond., 1858—65); w 1867 wystąpił z broszurą „Schooting Niagara—and after," przeciwko nowemu demokratycznemu prawu wyborczemu. W 1868—70 sporządził zbiorowe wydanie swych dzieł p. t.: „Library Edition" (18 t.). Zbiór dzieł jego wyszedł 1872—74 w l. 37. Podczas wojny francusko-niemieckiej (1870—71) występował w prasie jako wielki przyjaciel Niemiec 1881 w Londynie. Po śmierci wydano „Reminiscences" (1881). Listy (1886); po polsku drobne szkice („Bohaterowie" 1892). Por. Wiśniowski (*Ateneum*, 1882); H. Taine w V tomie „Dziejów literatury angielskiej; St. Krzemiński w „Bibljotece najceln. utworów." Froude „Th C. a history of his life in (Londyn, 1834—81); Larkin C. and the opensecret of hist. life" (1886); Flügel „Th. C. s. religiose und sittliche Entwickelung und Weltanschauung" (Lipsk, 1887). Carlyle propagował w swoich dziełach kult bohaterów jako głównych działaczów historji.

Carlyle Tomasz.

Carlyle Tomasz, prawnik szkocki, zajmował się także literaturą niemiecką i ogłosił drukiem: „Moral phenomena of Germany" (Edymb., 1845).

Carmagnola, miasto w departamencie turyńskim we Włoszech, na południe od Turynu, 12,800 miesz., dawniej stolica udzielnego hrabstwa, należącego do rodziny Saluzzo.

Carmagnola, generał wenecki, właściwie zowiący się *Francesco Bussone*, syn wyrobnika z Carmagnola, * 1390, w nagrodę rzadkiej waleczności został w krótkim przeciągu czasu, pod dowództwem księcia Filipa Visconti z Medjolanu, generałem. Oczerniony przed księciem, przeszedł do służby weneckiej; jako naczelny wódz armji weneckiej odebrał w jednej kampanji 1426 księciu Visconti silną twierdzę Brescia, ale w następnych kampanjach przeciwko Medjolanowi, mniej już był szczęśliwy. Podejrzany o zdradę, został ścięty w Wenecji 5 marca 1832 r. Manzoni przedstawił jego losy w tragedji „Il conte di Carmagnola" (1830); Barlen „Il conte Francesco C." (Florencja, 1855). Por. Battistella „Il conte C., studio storico" (Genua, 1889); Sanuto w „Vite de duchi di Venezia;" Sismondi w „Hist. des républ. italiennes," t. VIII.

Carmagnole, francuski śpiew rewolucyjny z tańcami, powstały 1792 r. i pierwotnie zwrócony przeciwko królowej Marji Antoninie, stąd jego początek: „*Madame Veto avait promis.*" *Carmagnole* zwał się także obszerny kaftan rewolucjonistów, który wszyscy ówcześni patrjoci nosić byli obowiązani. Nareszcie *Carmagnole* zwano także kłamliwe raporta komitetu bespieczeństwa o zwycięstwach armji francuskiej. Zwano tak jeszcze proklamacje, odezwy, mowy rewolucyjne i t. p.

Carmarthen, *Caermarthen*, zatoka na południowem wybrzeżu księstwa Walji, stanowiąca północną część zatoki Brystolskiej.

Carmarthen, *Caermarthen*, hrabstwo w południowej części angielskiego księstwa Walji, obejmuje 2,379 klm. kw. i 130,566 miesz. (1891). Jest to kraina górzysta i przerznięta kilku rybnemi rzekami. Mieszkańcy zajmują się rolnictwem, chowem bydła i górnictwem, które dostarcza żelaza, siarki, ołowiu, srebra i węgla kamiennego. Stolica tego hrabstwa *Carmarthen*, nad rz. Towy, posiada 10,000 m. Od niej książę Leeds ma tytuł hrabiego Carmarthen.

Carmaux, miasto we franc. departam. Tarn, nad rz. Cérou, kopalnie węgla kamiennego, huty szklane, 8,000 mieszkańców.

Carmel, góra w Palestynie, ob. Karmel.

Carmen, miasto okręgowe w stanie Campeche w Meksyku, 8,000 m., na wyspie t. n. w odnodze Meksykańskiej.

Carmen Silva, ob. Elżbieta, królowa rumuńska, która pod tym pseudonimem wydawała swoje utwory literackie.

Carmenta, nimfa, ob. Euander.

Carmichael Ryszard, chirurg, * 1779, † 1849, który głównie badania swoje zwrócił na choroby zakaźne, pisał o karbunkule, o raku, o gruźlicy;

Digitized by Google

zajmował się chorobą syfilityczną. W 1826 r. założył w Dublinie szkołę lekarską, która nosi jego imię. Ogłosił: „An essay on the venereal diseases which have been confounded with syphilis etc." (1814); „Clinical lectures on venereal diseases (1842)."

Carmoly Eliasz, znakomity współczesny badacz historji żydowskiej w Brukseli. Z prac jego wymienimy: „Revue orientele" (3 t. Bruksela); „Relation d'Eldad le Danite voyageur du X siècle" (Bruks. 1834); „Lettre du ministre d'Abd-al Rahman au roi des Khozars, et la reponse de ce prince," „Essai sur l'histoire de Juifs en Belgique;" „Hist. des médecins Juifs anciens et moderns," „Des Khozars au X-e siècle" i t. d.

Carmona, miasto hiszpańskie, w prowincji Sewilla, nad rz. Carbones, 17,500 m., leży w bardzo pięknem położeniu; w bliskości źródła siarczane i kąpiele.

Carmontelle Ludwik, płodny poeta francuski, * 1717 w Paryżu, † 1806, lektor i „Ordonateur des fêtes" przy księciu Orleańskim, znany jest szczególnie jako autor „Proverbes dramatiques" (10 t., Paryż, 1768—81). Oprócz tego wydał: „Théâtre de Campagne" (4 t., Paryż, 1775) i miał zostawić około 100 tomów w rękopisie. Był także malarzem portretowym i malował wszystkie niemal znakomitsze osoby swojego czasu. Nadto pisał romanse: „Le triomphe de l'amour" (1773); „Le duc d'Arnay" (1776), „Les femmes" (1825) i in.

Carna, bogini rzymska, chroniąca i wzmacniająca wnętrzności. Miała świątynię w Rzymie.

Carnac, wielka wieś we francuskim departamencie Morbihan, leżąca w południowo-wschodniej stronie od Lorient, blizko brzegu oceanu Atlantyckiego; ma 2,900 miesz. i dawne wielkie pomniki druidów. W 1862 znaleziono tu pod jednym wzgórkiem rodzaj krypty z kośćmi ludzkiemi i mnóstwem przedmiotów celtyckich starożytności, wyrobionych z nefrytu i tremolitu.

Carnarvon *(Caernarvon)*, hrabstwo w południowej części angielskiego księstwa Walji, obejmuje 1,461 klm. kw. z ludnością 118,200, przerznięte jest górami, które tu są najwyższe w całej Walji, i posiada mnóstwo jezior. **Carnarvon**, warowne miasto w pobliżu ujścia spławnej rzeki Seiont, liczy 10,000 m., ma port i licznie zwiedzane kąpiele morskie. Leżący w pobliżu zamek Edwarda I niedawno został odbudowany z ruin.

Carnarvon, ród angielski, pochodzący od Henryka Herberta, lorda Porchester, zamianowanego hrabią **C.** w r. 1793, * 1741, † 1811. Z potomków jego Henryk John Jerzy hr. **C.** * 1772, † 1833, członek lordów, napisał poemat „The Moor" (1827); „Portugal and Gallicia, the social and political state of the Basque provinces" (1836) i dramat „Don Pedro the Cruel." Henryk Howard Molyneux Herbert hr. **C.** * 1831, † 1890 w Londynie; członek izby lordów od roku 1852, podsekretarz stanu w ministerjum kolonji od 1859, w 1866 został sekretarzem stanu dla kolonji w gabinecie Derby'ego. W r. 1874 ministrem kolonji, w 1885 namiestnikiem Irlandji w gabinecie Salisburego. 3-ci hrabia **C.** *Henryk John Jerzy* * 1800 w Londynie, † 1849, syn poprzedniego. Por. Burke „Peerage and Baronetage of the British Empire;" Mac-Carthy „History of our quon Times" (Londyn, 1882).

Carnavalet, ród bretoński, którego nazwisko Kernevenoy zmieniono w w. XVI na **C.** i nazwano tak jeden z gmachów w Paryżu, należący do tejże rodziny od r. 1578. Gmach ten, zwany obecnie Muzeum **C.** przy ulicy Sévigné, zbudował r. 1150 Piotr Lescot. Pani de Sévigné mieszkała w tym domu do śmierci w r. 1696. W r. 1866 miasto Paryż kupiło ten gmach i urządzono w nim bibljotekę i muzeum historyczne. Bibljoteka posiada 80,000 tomów i 600 rękopisów. Por. Cousin: „Notice sommaire des monuments et objets divers... exposés au Musée Carnavalet."

Carné Ludwik Maciej, publicysta francuski, * 1804 w Quimper, † 1876 tamże; 1839 poseł w Izbie deputowanych, po rewolucji lutowej wycofał się do życia prywatnego, 1863 został członkiem akademji. Z licznych prac tego wymieniamy: „Du gouvernement représentatif en France et en Angleterre" (1841); „Études sur l'histoire des gouvernement représentatif en France 1789—1848 2 t., (1855); „Etudes sur les fondateurs de l'unité française" (2 tomy, 2 wyd. 1856); „Un drame sous la Terreur" (1856); „Les états de Bretagne et l'administration jusqu'au, 1789" (2 t., 2 wyd. 1875); „Souvenirs de ma jeunesse au temps de la Restauration" (1873).

Carné Juljusz, synowiec poprzedniego, literat francuski, * 1835 w Mériel, napisał „Pêcheurs et pêcheresses" (1862); „Un jeune homme chauve" (1863); „Coeurs et sens" (1868);" „Charlotte Duval" (1874); „Marguerite de Keradec" (1876), „Après la faute" (1880).

Carneiro Leão Honorio Herneto, margrabia de Parana, mąż stanu brazylijski, * 1801, † w Rio de Janeiro 1856. W r. 1832 stronnictwo umiarkowanie liberalne, do którego **C.** należał, chciało zamienić, za pomocą zamachu, izbę deputowanych na zgromadzenie narodowe, w celu wprowadzenia zmian w konstytucji, bez udziału senatu. **C.**, nie godząc się na to, wystąpił ze stronnictwa i działał tak energicznie, że większość Izby rozpadła się i zaniechano całego planu. W r. 1841 **C.** wstąpił do senatu, a r. 1843 został prezydentem gabinetu. W r. 1851 mianowany ministrem pełnomocnym w La Plata, podpisał traktat przymierza pomiędzy Brazylją i Urugwajem a stanami Argentyńskiemi, **C.** utworzył w r. 1851 nowe ministerjum koalicyjne, przeprowadził, mimo opozycji, reformę wyborczą z podziałem całej Brazylji na okręgi z jednym posłem dla każdego o-

Digitized by Google

kręgu.

Carnicer Don Ramon, * 1789 w Tarrega, † 1855; nadworny kapelmistrz w Madrycie; jako kompozytor usiłował głównie utworzyć narodową operę hiszpańską. Jego opery były zawsze przyjmowane w Hiszpanji z największym zapałem. Najlepsze z nich następujące: „Adela de Lusignano:“ „El Eufemio de Messina;“ „El Calon;“ „Elena e Malvina:“ „Ismalia;“ „Ipermnestra.“

Carnivora, ob. Drapieżne.

Carnot Łazarz Mikołaj Małgorzata, hr. * 1753 w Nolay w Burgundji. † 1823 w Magdeburgu. Na początku rewolucji kapitan korpusu inżynierów, przeszedłszy na jej stronę, był członkiem zgromadzenia prawodawczego i w konwencji głosował za śmiercią Ludwika XVI. Organizował armje rewolucyjne i w szczęśliwem powodzeniu 1794 miał najczynniejszy udział. Podejrzany o rojalizm, skazany 1797 na deportację, został wkrótce napowrót przywołany. W r. 1880 służąc przez krótki przeciąg czasu Napoleonowi, jako minister wojny, wierny zawsze zasadom republikańskim, był w opozycji. W roku 1814 główny dowódca w Antwerpji, bronił miasta walecznie aż do kapitulacji paryskiej. Podczas Stu dni mianował go Napoleon hrabią, parem i ministrem skarbu. Po abdykacji pozostał członkiem rządu tymczasowego, ale 24 lipca 1814 r. skazany był na wygnanie. Udał się do Warszawy, a stąd do Magdeburga. Pozostawił po sobie pamięć męża zacnego i w niczem nieposzlakowanego. W r. 1882 wzniesiono mu pomnik w Nolay, dłuta Roulleau, a w roku 1889 na mocy uchwały izby deputowanych zabrano zwłoki jego z Magdeburga i d. 4 sierp. t. r. złożono w Panteonie paryskim. Z licznych dzieł jego treści historyczno-politycznej, oraz matematycznej i wojskowej, najważniejsze: „Essai sur les machines en général“ (Paryż, 1786) „Reflexions sur la métaphysique du calcul infinitesimal“ (Paryż, 1797), „Géometrie de position“ (Paryż, 1813), „De la défense des places fortes“ (3 t., 1809, tłómaczone na język polski, 1812); „Exposé de la conduite politique de C. depuis le 1-er Juillet 1814“ (Paryż, 1815); nawet w poezji miał powodzenie, czego dowodem komiczno-bohaterski poemat „Don Quichotte“ (Lipsk, 1820); Jego „Mémoires“ wydał syn jego (2 t., Paryż, 1862—64). Porów. Arago „Biographie de C.“ (Paryż, 1850). Carnot H. „Memoires sur C.“ (2 t. Paryż, 1863); Picaud „C. l'organisateur de la victoire“ (2 wyd. 1887); Bonnal „C. d'après les archives nationales etc“ (Paryż, 1888).

Carnot Łazarz Mikołaj.

Carnot *Józef Franciszek Klemens)*, zwany *de la Côte d'Or*, brat poprzedniego, znakomity prawnik francuski, * 1752 w Nolai, † 1835, radca sądu kasacyjnego, napisał sławne dzieło; „L'instruction criminalle considérée dans ses rapports généraux et particuliers avec les lois nouvelles et la jurisprudence de la cour de cassation“ (3 tomy, Paryż, 1812 — 17), tudzież dopełnienie jego: „Commentaires sur le code pénal“ (2 tomy, 1824).

Carnot de, Feliks Klaudjusz. Marja, młodszy brat Łazarza C. * 1755 w Nolay, † 1836, inżynier, służył z bratem w jednym pułku, razem z nim też wszedł do zgromadzenia prawodawczego i następnie pomagał mu w pracach nad organizacją armji. W r. 1796 został generałem brygady, w r. 1800 inspektorem fortec. Ustąpił z widowni publicznej i osiadł w zaciszu domowem z chwilą zarządzenia przez konsula Bonapartego wyprawy do San Domingo.

Carnot Sadi Mikołaj Leonard, syn Łazarza C-a, fizyk i matematyk francuski, * ur. w Paryżu 1796, † 1832; kształcił się w szkole politechnicznej, następnie wstąpił do szeregów; pomijany w awansach, jako syn konwencjonalisty, ze stopniem porucznika wystąpił z wojska w r. 1828. Ogłosił jedną tylko rozprawę: „Reflexions sur la puissance motrice du feu et les machines propres à developper cette puissance (1824), która unieśmiertelniła imię autora i stała się podstawą dzisiejszej termodynamiki czyli nauki o cieple. W rozprawie tej C. dowiódł przedewszystkiem, że praca wykonana przez maszynę parową jest proporcjonalna do ciepła zużytego przez maszynę; okazał mianowicie C., że wszelka maszyna termodynamiczna czyli cieplikowa musi po pewnym okresie działania wrócić do stanu pierwotnego, by działanie swe znów rozpocząć mogła, gdyż temperatura jej nie może obniżać się bez granic; musi przeto przebiegać „proces kołowy“ (cykl Carnota), czyli być t. zw. „maszyną kołową;“ przy podobnym „procesie kołowym“ praca może być wykonaną tylko kosztem ciepła, przechodzącego z ciała bardziej ogrzanego do mniej ogrzanego, nigdy odwrotnie. Ta ostatnia zasada w formie ogólniejszej nosi nazwę „*zasady Clausiusa*“ (czasem—Carnota) i jest t. zw. „drugą zasadą termodynamiki.“ Maszyna kołowa, opisana przez C-a, jest „maszyną idealną,“ gdyż wykonywa pracę bez utraty ciepła nazewnątrz, zbudowaną jednak być nie może. W rozumowaniach C-a tkwi pewien błąd podstawowy, polegający na tem, że ilość ciepła pomimo wykonania pracy pozostaje niezmienną; nie przyjmuje więc on pod uwagę zasady równoważności pracy i ciepła,

Carnot Sadi Mikołaj.

Digitized by Google

wprowadzonej do nauki ostatecznie przez Meyera i Joule'a, zasady, która stała się ,podstawą fizyki nowoczesnej. Wprawdzie później zrozumiał C. błąd swój, lecz naprawić go już nie zdołał.

Carnot Łazarz Hipolit, syn Łazarza, * roku 1801 w St. Omer, † 1888, towarzyszył ojcu na wygnaniu, a za powrotem do Paryża, rozpoczął zawód i działał jako zwolennik teorji saint-simonizmu, który jednak niezadługo porzucił dla zasad umiarkowańszych, głoszonych w „Revue encyclopédique." Od r. 1839 członek izby deputowanych, zasiadł na krańcowej lewicy i wyznawał jawnie republikanizm. Po rewolucji Lutowej, był ministrem oświecenia publicznego i wyznań, lecz tylko do 1 lipca 1847. W zgromadzeniu narodowem i prawodawczem należał do stronnictwa góry. Zamach 2 grudnia 1751 zwrócił do życia prywatnego. W 1852 i 57 wybierany do ciała prawodawczego, nie chcąc składać przysięgi, stracił prawo zasiadania. Dopiero 1863, wygnany z Paryża, złożył przysięgę i należał do opozycji. W roku 1876 obrany dożywotnim członkiem senatu, prócz wielu rozpraw w dziennikach socyalistowskich i przeglądach demokratycznych, napisał: „Exposé de la doctrine Saint-Simonienne" (Paryż, 1830) i wydał: „Mèmoires de Henri Gregoire, ancien évêque de Blois" (2 t., Paryż, 1837) i „Mémoires de Bertrand Barrère" przy współudziale rzeźbiarza Davida d'Angers (4 t., Paryż, 1842—43). Ustępy z historji wojen o oswobodzenie Niemiec drukował: w „Revue indépendante (1849)" i „Liberté de penser" (1853).

Carnot Marja Franciszek Sadi, inżynier i mąż stanu franc., syn Hipolita, a wnuk wielkiego Carnota, * 1837 r. w Limoges. Ukończywszy jako pierwszy uczeń, szkołę politechniczną 1857, został inżynierem w Annecy. W r. 1871 był prefektem Sekwany Dolnej i organizował obronę narodową w tym i w sąsiednich departamentach. Obrany 1871 do izby, należał do lewicy i był sekretarzem izby, a od 1878 podsekretarzem stanu w ministerjum robót publicznych. W roku 1880 zastał w gabinecie Juljusza Ferry'ego, ministra robót publicznych, i na tem stanowisku pozostawał do 10 listopada 1881 r. Od kwietnia r. 1885 do grudnia 1886 był w gabinecie Brissona ministrem skarbu. Po upadku Grévy'ego wybrany w dniu 3 grudnia 1887 na prezydenta rzeczypospolitej. Przez czas pozostawania na tem stanowisku C. odpowiedział zaufaniu narodu, obowiązki swoje spełniał gorliwie i z godnością trzymał się ściśle konstytucji, usiłował godzić walczące z sobą stronnictwa i odbywał częste podróże po kraju. Był powszechnie lubionym i poważanym. Pół roku pozostawało już tylko do końca jego władzy, gdy nagle w dniu 24 czerwca 1894 roku o g. pół do dziesiątej wieczorem, ku wielkiemu zdumieniu i boleści całego narodu, został zamordowany przez anarchistę włocha Caserio sztyletem w chwili, gdy z przed pałacu giełdy w Lionie udawał się do teatru. Por. Burdeau „Une famille des patriotes" (Paryż, 1888); Hubbard „Une famille républicaine les C." (1888); M. Dreyfous „Les trois C." (1888); Barbon „Les grands citoyens de la France;" S. Carnot: „Histoire de sa vie" (1888); Py „Sadi C., sa vie, ses oeuvres, sa politique 1837—87" (1888).

Carnot Marja Franciszek Sadi.

Carnot Marja Adolf, geolog, młodszy brat Sadi Carnota, prezydenta rzeczypospolitej, * 1839, po ukończeniu szkoły politechnicznej i górniczej pełnił obowiązki inżyniera w Limoges, 1869 r. został profesorem chemji w szkole górniczej, 1876 objął katedrę mineralogji i geologji w instytucie agronomicznym, następnie był inspektorem i dyrektorem tegoż zakładu. Ogłosił znaczną liczbę memorjałów z zoologji i mineralogji.

Carnota Zasada, ob. Carnot Sadi Mikołaj.

Carnuntum, pierwotnie miasto celtyckie, potem kwitnąca osada rzymska nad Dunajem, która naprzemian z Sabarją bywała rezydencją pretora Wyższej Panonji, lecz w roku 251 po Chr. przez Kwadów zburzona. Szczątki jej istnieją jeszcze w pobliżu miasteczka Petronell w Niższej Austrji.

Caro Annibal, jeden z najznakomitszych pisarzów włoskich XVI wieku, * 1507 w Cittanuova w Marchji Ankońskiej. Przybył do Rzymu jako sekretarz biskupa Guidiccioni'ego gubernatora Romanji; w r. 1543 wszedł na dwór Piotra Ludwika Farnese, a po jego zamordowaniu był sekretarzem kardynałów Ranuccio i 1548 Aleksandra Farnese, przy którego boku zostawał aż do śmierci, roku 1566. Pisma jego (6 t., Wenecja, 1757), były po większej części dopiero po jego śmierci drukowane i tak: sławne jego tłómaczenie „Enejdy" (Wenecja, 1581); „Rime" (1569); „Lettere familiari" (2 t., 1572—75); „Lettere inedite" (2 t., Medjolan, 1829) i t. d. Jego listy uważane są powszechnie za wzór prozy włoskiej. Jego „Prose inedite" wydał Cugnoni Imola (1872). Por. Carboni „Licerche sulla vita del Comm. A. C." (Ascoli, 1858).

Caro Elme Marie, filozof francuski, * 1826 w Poitiers, gdzie ojciec jego był profesorem filozofji, † 1887; w r. 1869 został profesorem w szkole normalnej w Paryżu, w 1874 członkiem akademji. Ogłosił: „Études morales sur le temps présent" (4 wyd., 1879); „L'idée de Dieu dans la critique contemporaine" (5 wyd., 1872); „Le pessimisme au XIX siècle" (1878); „Philosophie et philosophes" (1888); „Mélanges et portraits" (1888); „Variétés littéraires" (1889). Por. Paweł Janet w *Revue bleue* z r. 1887.

Caro Paulina, z domu Cassin, żona poprzedn.,

Digitized by Google

* 1835, napisała: „La péché de Madeleine“ (2 wyd., 1872); „Flamen“ (1866); „L'histoire de Souci“ (1868); „Nouvelles amours de Herman et Dorothée,“ „Propos d'un franc-tireur“ (1873). Z początku pisywała pod pseudonimem Pauliny Albane. W polskim przekładzie mamy „Gorzkie owoce“ (1892).

Caro Jakób, syn rabina z Włocławka, * 1836, kształcił się w uniwersytecie berlińskim i lipskim, profesor uniwersytetu w Jenie, wydał „Das Interregnum Polens im J. 1587“ (Gotha, 1881); prowadzi dalej historję Roepell'a: „Geschichte Polens“ którą dociągnął do 1506 r. Dzieło to nie dorównywa pracy Roepellowskiej, ani metodą badań, ani bezstronnością i bystrością sądu. Był umyślnie w Warszawie dla korzystania ze źródeł, znajdujących się w Bibljotece i Archiwum głównem. R. 1865 przeglądał archiwum ministerjum spraw zagranicznych. W r. 1869 został profesorem historji w uniwersytecie wrocławskim, w r. 1881 został członkiem czynnym akademji umiejętności w Krakowie. Oprócz tego ogłosił: „Joannes Longinus“ i „Liber cancellarius Jani Olbrachti,“ „Lessing and Swift, Studien über Nathan den Weisen“ (Jena, 1869); „Aus der Kanzlei Kaiser Siegmunds“ (Wiedeń, 1879); „Das Bündniss zu Canterbury“ (Gotha, 1880); „Beta und Halszka“ (Wrocław, 1886); „O Janie Ostrorogu“ (1882). Do prac tych rozpatrywał źródła w bibljotekach i archiwach w Warszawie, Krakowie, Poznaniu, Gdańsku, Rzymie, Petersburgu, oraz korzystał z rękopisów znajdujących się w zbiorach Działyńskich; ogłosił jeszcze „Liber cancellariae Stanislai Ciołek“ (1874); czwarty tom jego „Geschichte Polens (1430—55“) wyszedł 1875, przekł. pol. Mieczyńskiego.

Caro Jakób.

Caro Józef Leopold, publicysta, * 1864 we Lwowie, 1881—87 kształcił się tamże, następnie w Lipsku; oprócz wielu artykułów napisał: „Die Judenfrage“ (patrz przekład 1893); „Die Wucher“ (1893, polski przekład „Lichwa“ 1893); „O Auguście Cieszkowskim“ (1893). Pisuje pod pseudonimem *Atut* i *Skierka*.

Carogród, ob. Konstantynopol.

Carolath-Beuthen *(Bytom)*, księstwo medjatyzowane na Szląsku Pruskim nad Odrą, 250 klm. kw. i 15,000 mieszk.

Caroli Teofil, * 1739, † 1825, ksiądz z zakonu Pijarów, rektor szkół w Drohiczynie i proboszcz tamże, poeta i polemista teologiczny, walczący z libertynizmem XVIII w. Napisał: „Vetus et constans in ecclesia de sacerdotum coelibatu doctrina“ (Warsz., 1801); „Ad Alexandrum Imperatorem Rossiae, pacificatorem Europae“ (1814); „Ad Alexandrum Imperatorem totius Rossiae, Regem Poloniae“ (1816) i t. d.

Carolides, ob. Kalsperka Jerzy z.

Carolina, tak się zwie przez skrócenie *Constitutio criminalis Carolina*, czyli kodeks karny cesarza Karola V, wydany dla św. państwa rzymskiego w 1532 r. i składający się z 219 artykułów. Kodeks ten, jakkolwiek zapewniał oddzielnym stanom państwa utrzymanie ich właściwych partykularnych zwyczajów, jednakże co do kary śmierci, kar cielesnych i postępowania sądowego miał moc obowiązującą dla całego państwa. Prawo to stanowi już znaczny postęp w porównaniu do nadużyć, jakie się przed jego wydaniem działy, ma jednakże i wiele wad, z których największą jest okrutna surowość kar, jak np. tracenie kołem, palenie żywcem, ucinanie rąk, języka, kara śmierci za kradzież, za uwiedzenie, za czary i t. p. Prawo to było obowiązujące do połowy XVIII wieku, a tylko w Bremie, Lauenburgu, Schaumburg-Lippe i obydwóch Meklemburgjach do r. 1871. Por. Stobbe „Geschichte der deutschen Rechtsquellen“ (Braunschweig, 1860—64); Stintzing „Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft“ (Monachjum, 1880—84); Berner „Lehrbuch des deutschen Strafrechts“ (Lipsk, 1891).

Carolinea *(Chelpian)*, rodzaj roślin z rodziny serecznikowatych (Bombaceae), obejmujący wysokie drzewa z liśćmi dłoniastemi, kwiaty o kielichu trwałym, owoc torebka skórzasta, wielonasienna. Drzewo to ma wiele wspólnego z baobabem; liście **C.** *insignis* i **C.** *macrocarpa* w Ameryce południowej używają się na jarzynę, nawet kwiaty są jadalne, a owoc używa się jak kasztany, podobnie jak gatunku **C.** *princeps* w Gujanie.

Carolus Ludwik Antoni, malarz belgijski, * 1814 w Antwerpji. Najlepszy jego obraz „Partja bilardu za Ludwika XV“ znajduje się w ratuszu w Ypres.

Carolus-Duran, ob. Duran.

Caron Adolf Aleksander Józef, rytownik francuski, * 1797 w Lille, † 1867 w Clarmart. Celniejsze jego prace są: „Narodzenie Pańskie,“ „Karol Wielki,“ „Chrystus na górze Oliwnej,“ portret pani de Sévigné i w. in. Za ryciny otrzymał w r. 1846 medal złoty Salonu paryskiego.

Caroni, rzeka w rzeczypospolitej Wenezueli, wypływa z gór Sierra Pacaraima na granicy Brazylji i uchodzi do Orinoko, 600 klm. długa.

Carosi, herb nadany rodzinie tego nazwiska w r. 1790: Tarcza dwudzielna; w prawej ściętej: w górnem polu czarnem pół lwa czerwonego, w dolnem trzy pasy złote, naprzemian z niebieskiemi, poziomo położone. W lewej połowie tarczy niebieskiej od środka, skośnie, ku dolnemu kątowi, wstęga czerwona, pod nią druga złota. U szczytu lew jak na tarczy.

Carosi Jan Filip, dyrektor górnictwa za rzeczypospolitej polskiej, kształcił się w Lipsku, sprowadzony przez Perthées'a do Polski, gdzie

Digitized by Google

użyty był od 1780 do poszukiwań soli, wydał następujące dzieła: „Reisen durch verschiedene polnische Provinzen, mineralischen und anderen Inhalts" (Lipsk, 1781, w tłóm. polskiem zamieszczone w *Magazynie*, Warszawa, 1784 i 5); „Sur la génération du silex et du quarz en partic. observations faites en Pologne" (Kraków, 1783) i „Essai d'une litographie de Młocin écrit à Varsovie en 1777, imprimé à Dresde, 1777." To ostatnie obejmuje opisy skamieniałości w Polsce znalezionych (Szczegóły o **C.** w *Bibl. Warsz.* z r. 1843, tom 5, str. 193).

Carotis, tętnica szyjowa, ob. Szyja.

Carotto Jan Franciszek, * 1470 w Weronie, † około 1546; jeden z tych mistrzów, co złoty wiek sztuki włoskiej uświetnili na początku XVI stulecia. Najlepsze jego utwory znajdują się w kościele św. Eufemji w Weronie. Odznaczał się szczególnie wybornym rysunkiem i miękkością kolorytu.

Carotto Jan, brat i uczeń poprzedn., * 1488 w Weronie, † 1548, był głównie malarzem architektonicznym, a także architektem.

Carové Fryderyk Wilhelm, * 1789 w Koblenz, † 1852 w Heidelbergu, docent prywatny w Berlinie i Wrocławiu; następnie mieszkał we Frankfurcie nad Menem, a od 1847 roku w Heidelbergu. Nadzwyczajnie płodny publicysta i autor filozoficzny, w licznych pismach ulotnych obrabiał kwestje polityczne, religijne, filozoficzne i socjalne. Najważniejsze z nich: „Ueber die alleinseligmachende Kirche" (Frankfurt, 1806); „Was ist rom.-kat. Kirche?" (Altenburg, 1847); „Die Buchdruckerkunst in ihrer weltgeschichtlichen Bedeutung" (Siegen i Weibl., 1843). Tłómaczył także niektóre dzieła Mickiewicza (1825).

Carpaccio Wiktor, jeden z najlepszych malarzów dawniejszej szkoły weneckiej, * około 1460, † około 1519, współzawodniczył szczęśliwie z Bellinim i Vivarinim; znaczną liczbę prac swoich pozostawił w Wenecji; odznaczał się bogatą fantazją i szerokiem traktowaniem przedmiotu, którego treści dostarczało mu po większej części Pismo święte. Najcelniejsze utwory **C.** są: „Historja św. Urszuli" (zdobi akademję wenecką) i „Historja św. Stefana" w 5 obrazach (w Paryżu, Medjolanie i Berlinie). Najcelniejszem jego dziełem jest „Najświętsza Panna wstępująca do świątyni" i „Chrystus w Emaus" w Wenecji. Por. Molmenti „Il. **C.**, e il Tiepolo" (Medjolan, 1885).

Carpani Józef, poeta dramatyczny włoski, * 1752 w Vilialbese, † w Wiedniu, przyjaciel Haydn'a, którego życie opisał p. t. „Haydine ovvero lettero intorno alla vita e le opere del celebre maëstro Giuseppe Haydn" (Medjolan, 1812). Beyle, z lekka przerobiwszy to dzieło, wydał je jako pracę własną p. t. „Lettres écrites de Vienne en Autriche sur le célèbre compositeur J. Haydn i t. d." (Paryż, 1814). Carpani z tego powodu narobił wiele hałasu i Beyle-Stendhal-Bombet musiał się przyznać do plagjatu, rozgłaszając tym sposobem imię **C.** we Francji. Por. Tipald „Biografia degli Italiani."

Carpe diem, korzystaj z chwili bieżącej. Słowa Horacego.

Carpeaux Jan Chrzciciel, znakomity rzeźbiarz francuski, * 1827 w Valenciennes, † 1875 w Paryżu. Jakkolwiek kształcił się w akademji paryskiej pod Duret'em i Ablem de Pujol, wyzwolił się przecież z pod reguł akademicznych i własną oryginalną poszedł drogą. Hołduje nawskroś kierunkowi realnemu. Sławę znakomitego artysty zyskał grupą „Ugolino i jego dzieci" (1863) w ogrodzie Tuileryjskim. W r. 1869 wykonał do fasady nowej opery grupę, wyobrażającą „Taniec," która narobiła wielkiej wrzawy w świecie artystycznym; „Cztery części świata," posągi portretowe i popiersia. Życiorys jego napisał Claretie (1875) i Chesneau (1880) p. t. „Le statuaire **C.**"

Carpeaux Jan.

Carpentaria, zatoka, ob. Karpentaria.

Carpenter Małgorzata-Sarah, malarka angielska, * 1793 w Salisbury, † 1872 w Londynie. Celowała w portretach, z pomiędzy których najlepsze są: lorda Folkestone, H. Bunbury, lady Dembigh, lady King i Gibsona.

Carpenter Ryszard Kromwell, budowniczy angielski, * 1812, † 1855 w Londynie. Budował kościoły: św. Andrzeja w Birmingham i św. Marji Magdaleny w Londynie, w stylu angielskim XIV wieku.

Carpenter Wiljam Benjamin, fizjolog angielski, * 1813 w Brystolu, † 1885; od 1843 profesor w Londynie. Od 1868 prowadził badania głębokości morza z Whywille Thomsonem, a poszukiwania te posunęły znacznie naszą znajomość stosunków fizycznych i biologicznych dna morskiego. Ogłosił: „Microscope and its revelations" (4 wyd., 1868); „Zoology and instincts of animals" (2 t., 1857); „Manual of psychology" (4 wyd., 1865); „Physiology of temperance and total abstinens" (1871); „Principles of human physiology" (9 wyd., 1882); „Principles of mental physiology" (1854); „Nature and man" (1888). Jako przeciwnik spirytyzmu napisał: „Mesmerism and spiritualism historically considered" (1877).

Carpenter miss Mary, siostra poprz., * 1807 w Brystolu, † 1877, znana filantropka i agitatorka w sprawie kobiet i młodych więźniów, założyła w mieście rodzinnem towarzystwo „Redhege Girls Reformatory," którem stale kierowała. Ogłosiła: „Reformatory schools for childeren" (1861); „Juvenille deliquents," „Morning and evening meditations" (5 wyd., 1869); „Our convicts" (1864, 2 t.); „Six months in India" (2 t., 1868) i in. Odby-

Digitized by Google

ła kilka podróży do Indji, celem podniesienia tam oświaty kobiet. Broniła w ogóle zasady pracy domowej dla kobiet. Por. W. E. Carpenter „The life and morte of M. C." (Londyn, 1879); Ph. Brown „The world's workers M-rs Somerville and Mary C." (1887).

Carpentier Jan Chrzciciel, zwany Le C., * 1760, † 1828, członek Konwencji francuskiej. W r. 1793 przez Konwencję wysłany z misją nadzwyczajną do departamentów la Manche i Côtes du Nord, ścigał księży i szlachtę. W r. 1793 prowadził obronę miasta Grandville i po krwawej walce odparł Wandejczyków. Jako królobójca, skazany na wygnanie r. 1816, pojechał na wyspę Jersey. Kiedy potajemnie wrócił do Francji, schwytany, umarł w więzieniu na górze Saint-Michel.

Carpentras, miasto okręgowe w depart. francuskim Vaucluse, nad rz. Auzon, u stóp góry Mont-Ventoux, liczy 7,694 miesz. Jest to starożytne rzymskie *Carpentoracte*, niegdyś bardzo ważne miasto; później było ono stolicą, aż do czasu rewolucji, zostającego pod zwierzchnictwem papieskim hrabstwa Venaissin i stolicą bardzo dawnego biskupstwa.

Carpi, miasto z obronnym zamkiem we włoskiej prowincji Modeny, nad kanałem Secchia, ma 6,000 miesz., jest rezydencją biskupa, ma katedrę, kilka pięknych pałaców, seminarjum, gimnazjum i szkołę techniczną.

Carpi, wieś w weneckiej prowincji Werony nad Adygą, ma 1,500 miesz., pamiętna jest zwycięstwem księcia Eugenjusza, odniesionem 1701 nad wojskiem francuskiem.

Carpi Hugo, malarz i sztycharz włoski, * około 1455, † 1523 w Rzymie, uczeń Rafaela, odznaczający się głównie w sztycharstwie. Z rycin wyróżnia się głównie praca, odbita z czterech płyt podług obrazu Parmegianina: „Diogenes."

Carpini Jan de Plano, Franciszkanin włoski, * około 1200, pamiętny z podróży swojej do chana Mongołów, odbytej 1245 r. z polecenia papieża Innocentego IV. Łacińskie jego sprawozdanie z tej podróży znajduje się w „Speculum historicum" Wincentego Beauvais. C. napisał „Liber Tartarorum," „Historia Mongolorum, quos nos Tartaros appellamus," wydał d'Avezac w „Recueil des voyages et des memoires" (Paryż, 1839). Por. Wiszniewski w „Historji literatury" (tom 2, 1840 r. od str. 208 do 223); L. Tatomir „Jan de Plano Carpino i wiek jego," *Dziennik literacki* z 1866, № 8—18; Deotyma w powieści „Branki w jasyrze."

Carpinus, drzewo, ob. Grab.

Carpocapsa, rodzaj motyli drobnych *(Microlepidoptera)*, z rodziny zwojek *(Tortricidae)*; gąsienice tego rodzaju o ciele wysmukłem, rożkach nitkowatych, żyją wewnątrz owoców mięsistych, których nasionami się karmią. Z gatunków C. ważniejszy *C. pomonella*, *Zwojka jabłkówka*, motyl z ciemno-popielatemi skrzydłami, dochodzi do

Carpocapsa, gąsienica i owad.

2 cm. szerokości; gąsienice dorosłe ukrywają się w ziemi lub w szparach kory drzewnej, tworząc delikatny oprzęd; gąsienice młode wgryzają się w owoce i wyżerają nasiona.

Carptor (od *carpere*), krajczy, niewolnik rzymski, służący do krajania podczas uczty kęsów, przed podaniem ich na stół.

Carpzow Benedykt, radca apelacyjny w Dreźnie, * 1595 w Wittenburgu, † 1666 r. w Lipsku. Wywarł bardzo ważny wpływ na jurysprudencję niemiecką dziełami: „Komentarz konstytucji Augusta I, z r. 1572" („Definitiones forenses") w Lipsku 1638 i 1721 r.; „Practica nova rerum criminalium" (5 t., Wittenberg, 1635); „Opus decisionum illustrium Saxoniae" (Lipsk. 1646) i „Processus juris" (Jena, 1657). Powiadają o nim, że podpisał 20,000 wyroków śmierci i przeczytał 52 razy Biblję. Wielu z jego rodziny odznaczyło się w XVII w. w Niemczech tak na polu nauki, jako też życia publicznego.

Carra Jan Ludwik, * 1743 w departamencie Sekwany i Loary, członek zgromadzenia prawodawczego i konwencji narodowej, jeden z najgorliwszych stronników rewolucji, głosował za karą śmierci Ludwika XVI, i sam obwiniony o sprzyjanie Żyrondystom, których organ p. t.: *Annales patriotiques et littéraires* redagował r. 1791, zginął pod gilotyną 1793 r. Wydawał pismo perjodyczne: *Annales politiques* i napisał oprócz tego: „Mémoire sur la Bastille;" „Système de la raison humaine;" „Histoire de la Moldavie et de la Valachie;" „Histoire de l'ancienne Grèce et de ses colonies."

Carracci, rodzina malarzów włosk., ob. Caracci.

Carracioli Franciszek święty, ob. Franciszek Carracioli święty.

Carrara, miasto warowne w prowincji Massa-Carrara w Toskanji we Włoszech, na lewym brzegu rz. Avenza, otoczone dokoła kopalniami marmuru, liczy 30,000 miesz. Całe prawie zbudowane ze zwyczajnego marmuru białego, ma kilka znakomitych budowli i szkołę rzeźbiarską, założoną r. 1769. Wielu znakomitych artystów ma tutaj swoje pracownie. Sławny biały i delikatny *marmur kararyjski*, używany głównie na statuy, wydobywany jest z sześciu kopalń, leżących w bliskości wioski Avenza. Wywóz tego nieocenionego produktu odbywa się za pośrednictwem portu Avenza. Rzymianie znali już tutejsze łomy pod nazwą *Lapidicinae Lunenses*. W łomach C. pracuje około 3,600 robotników i 150 pił. Cena marmuru białego, używanego

Digitized by Google

na posągi, dosięga 1,800 fr. za metr sześcienny. Roczny wywóz za granicę wynosi około 200,000 centnarów, zaś wartość ogólna wydobytego marmuru dochodzi do 18 milionów franków.

Carrara Franciszek, prawnik włoski, * 1805, † 1888, profesor w Pizie. W r. 1876 został senatorem. Napisał: „Programma del corso di diritto criminale" (1863—70); „Opusculi di diritto crim." (1874—77); „Linea menti di pratica legislativa penale" (1874) i in.

Carrasco, *Conception*, z domu Arenal, znana z filantropijnej działalności Hiszpanka, * 1820 w Ferreol, † 1893, kilka lat w ubraniu męskiem słuchała odczytów uniwersyteckich. W r. 1847 zaślubiła adwokata Carrasco, redaktora dziennika *Iberia*, którego została współpracowniczką. Pisała zrazu utwory beletrystyczne, między innemi poemat „Escavalado." W zakresie dobroczynności publicznej wiele praktycznie zrobiła dobrego, a teorje swoje rozwijała z niepospolitą siłą, zręcznością i prawdziwą miłością. Na konkursie, wyznaczonym przez akademję madrycką 1860 roku z pośród wielu pism otrzymało pierwszeństwo dzieło C. p. t.: „La beneficencia, la filantropia y la caridad" (Madryt, 1861), które wielkiego w Hiszpanji narobiło hałasu. Oprócz tego ogłosiła: „Manual del visatacion del probre" (Madryt, 1863); „Cartas à los delincuentes" (1865); „El reo, el pueblo y el verdugo ò la ejucucion pubaca de la pena de muerte" (Madryt, 1867); „Kolonie karne deportacyjne," „Wychowanie ludu," „Pamiętnik badacza nędzy" (1863), tłómaczony na język francuski, niemiecki, angielski i polski, „Głos wołający na puszczy" (1868); „Zarys praw ludzkich" (1879). Założyła przegląd *Głos miłosierdzia*, który wywołał większą część dzieł filantropijnych i ulepszeń socjalnych w Hiszpanji. Będąc niezmordowanie czynną na polu filantropji, otrzymała stanowisko generalnej inspektorki więzień, które odwiedzała bardzo często. Brała czynny udział w międzynarodowych kongresach, obradujących nad sprawami więziennemi. Naród hiszpański wzniósł jej pięć pomników.

Carrau Ludwik, filozof francuski, żarliwy zwolennik kierunku spirytualistycznego, * 1842 w Paryżu, kształcił się w szkole normalnej, następnie był profesorem filozofji w Alençon, Caen i Strasburgu, † 1889 r. w Paryżu. Ogłosił: „Le morale utilitaire" (1875); „Etudes sur la théorie de l'évolution" (1878); „Etude historique et critique sur les arguments du Phédon de Platon en faveur de l'immortalité de l'âme" (1877); „La conscience psychologique et morale dans l'individu et dans l'histoire" (1877); „La philosophie religieuse en Angleterre depuis Locke jusqu'à nos jours" (1888). Tłómaczył dzieło Flinta i drukował artykuły w *Revue de deux Mondes*, *Revue politique et littéraire*, *Revue philosophique* i *Journal des Débats*.

Carré Ludwik, matematyk francuski, * 1663 w Clofontaine, † 1711 r., członek akademji paryskiej, z którego licznych prac najważniejszem jest dzieło: „Méthode pour la mésure des surfaces, la dimension des solides, leur centre de pesanteur, de percussion, d'oscillation, par l'application du calcul intégral" (Paryż, 1700).

Carré Michał, komedjopisarz francuski, * roku 1819 w Paryżu, † 1872 w Argeatenil pod Paryżem; kształcił się w kolegjum Karola W., w r. 1842 ogłosił tom poezji: „Les folles rimes," następnie napisał dla Odeonu dramat wierszem „La jeunesse de Luther" (1843); ogłosił jeszcze: „Scaramouche et Pascariel" (1847); „Faust et Marguerite (1850)," zaś do współki z Juljuszem Barbier szereg dramatów, wodewilów i libret, z których głośniejsze: „Un drame de famille" (1849); „Les saisons" (1855); „La statue" (1861); „Peines d'amour" (1863); „Van Dyck à Londres" (z Narrayem, 1848); „Jobin et Nanette" (z Battu, 1849); „Henriette Deschamps" (z Dumesnilem, 1850); „Le tourbillon" (z Deslandesem, 1867).

Carrel Mikołaj Armand, * 1800 r. w Rouen, public. franc. i naczelnik partji republikańskiej, † 1836; był naprzód żołnierzem, później zajmował się studjami historycznemi w Paryżu, których owocem było kilka wydanych przez niego epizodów z historji rewolucji angielskiej. W roku 1830 założył wspólnie z Thiers'em i Mignet'em dziennik *National*, na którego czele sam stanął wkrótce i 26 lipca wywołał pamiętną protestację dziennikarzy, od której rozpoczęła się rewolucja Lipcowa. Dziennik jego pozostał organem republikanów umiarkowanych i ważnem a skutecznem pismem opozycyjnem. Z tego powodu wystawiony na częste napaści, występował w procesach przed izbą parów jako żarliwy obrońca wyznawanych przez swoje stronnictwo zasad. Raniony śmiertelnie w pojedynku z Emilem Girardin. Zbiór jego artykułów wydali Littré i Paulin p. t.: „Oeuvres politiques et littéraires" (Paryż, 1854).

Carreno Teresa, * 1853 r. w Caracas w Wenecueli, znakomita fortepjanistka, uczennica Gottschalka. Z powodzeniem koncertowała we wszystkich znaczniejszych miastach Europy i w r. 1891 dwa razy w Warszawie. W r. 1892 ożenił się z nią pianista d'Albert. Z kompozycji jej wyróżnia się hymn narodowy Wenecueli.

Carrer Ludwik, poeta włoski, * 1801 w Wenecji, † 1850 tamże; prof. filozofji w Padwie, następnie od r. 1830 profesor szkoły technicznej i dyrektor muzeum w Wenecji, gdzie redagował w latach 1833—42 dziennik literacki *Il Gondoliere*. Wielce cenione są jego: „Poesie" (Padwa, 1831); „Prose et poesie" (4 t., Wenecja, 1837); niemniej ważnemi są jego dzieła: „L'anello di sette gemme" (Wenecja, 1838); „Dizionario di conversazione e della letteratura" (Wenecja, 1837); „Saggio sulla vita e sulle opere di C. Gol-

Digitized by Google

doni" (3 t., Wenecja, 1824). Szacowne są także jego wydania kilku dzieł z literatury starożytnej. Por. Veludo „Dell'ingegno e degli scritti di Luigi **C.** (1851); Vonanzio, „Della vita e delle opere di Luigi **C.**" (1854).

Carrera Walenty, poeta i komedjopisarz włoski, * 1834 w Turynie, przez długi czas był urzędnikiem celnym, w 1878 usunął się do życia domowego i osiadł w mieście rodzinnem. Jest dramatykiem oryginalnym, utwory jego miały wielkie powodzenie. Napisał dramat: „Il Lotto," „Don Gisella" (1862); „L'incubo," „Il conte Orazio," przysłowie „Chi s'aiuta Deo, l'aiuta, "alegoryczną komedję „Concordia," farsę „Una notta passa presto;" dramat społeczny „O l'una, o l'altra," komedja „La dete," „La quaderna (1870); „La guardia borghese fiamminga" (1871); „Il capitale e la mano d'opera" (1872); „La strage degli innocenti," *A. B. C.* (1873); „Un avvocato dell'avvenire" (1874); „Galateo nuovissimo" (1875); „Scarabocchio" (1876); „Il danaro del comune" (1879) i in. Z historycznych: „Cronaca della difera del Lago Maggiore nel 1859;" opis podróży „Per laghi od Alpi. Peregrinazioni d'uno Zingaro" (1861).—Brat jego *Quintino* **Carrera**, * roku 1842 w Turynie, urzędnik tamże i również autor dramatyczny, napisał: „I pensionarj d'monsii Neirol," „El lunes," „Gl'impegnus" i in. w djalekcie pjemonckim.

Carrickfergus, miasto w irlandzkiem hrabstwie Antrim, na północo-wschód od Belfastu, ze starożytnym zamkiem, zbudowanym 1178 r., port, kąpiele morskie, 10,000 miesz., fabryki.

Carrier Jan Chrzciciel, * 1756 w Yolai pod Aurillac w Owernji, jeden z najgłówniejszych członków francuskiej konwencji narodowej. Na początku rewolucji był prokuratorem; wybrany 1792 na deputowanego, przyczynił się najwięcej 1793 do urządzenia trybunału rewolucyjnego i wykonania najgwałtowniejszych przedsiębranych podówczas środków, nie szczędząc krwi współbraci, mianowicie w Nantes, gdzie przebywał od października 1793 jako komisarz konwencji, dla działania przeciw federalistom. Sam Robespierre, zniechęcony temi okrucieństwy, odwołał **C.** do Paryża, który opierając się na służącem sobie prawie, usprawiedliwił się z czynów swoich przed konwencją. Oskarżony publicznie po upadku Robespierre'a, został skazany na śmierć i wyrok wykonano 16 grudnia 1794 r. Por. Lallié „Etudes sur la Terreur. Les noyades de Nante" (1879).

Carrier-Belleuse Albert Ernest, rzeźbiarz francuski, * 1824, † 1883; kształcił się pod kierunkiem Davida d'Angers, dyrektor fabryki porcelany w Sèvres. Wykonał wiele biustów z marmuru i terrakoty, oraz grupy w wielkim stylu, jak: „Bachantka" (1863); „Angelika" (1866); „Matka Boska" (1867); „Hebe," „Opuszczona Psyche" (1872); „Smierć generała Desaix," „Westalka," „Mesjasz" i in.

Carriera Rosalba, malarka włoska, * 1675 w Wenecji, † 1757 tamże. Odznaczyła się jako pastelistka i minjaturzystka już w r. 1706. Robiła portrety króla duńskiego i Augusta III, króla polskiego. Prace jej znajdują się w Luwrze, w Dreźnie jest ich 78. Tworzyła w stylu rokoko, a prace jej odznaczają się nadzwyczajnym wdziękiem i miękkością; zowią ją niekiedy wprost Rosalba.

Carrière Maurycy, filozof niemiecki, * 1817 w wielk. księstwie Heskiem, † 1895. Po odbyciu studjów uniwersyteckich, r. 1849 został profesorem filozofji w Giessen, a następnie w Monachjum r. 1853. Należy on do szkoły Hegla, w którego duchu jednak napisał tylko dzieło: „Die Religion in ihrem Begriff, ihrer weltgeschichtlichen Entwickelung und Vollendung" (Weilburg, 1841). W innych pracach religijno-filozoficznych i tyczących się estetyki różni się od Hegla przez uznawanie indywidualności. Oprócz wzmiankowanego dzieła, ważnem jest także „Die Kunst im Zusammenhange der Cultur Entwickelung und die Idee der Menschheit" (Lipsk, 1863—86); w polskim przekładzie „Sztuka i literatura w XVIII i XIX w." (Warszawa, 1877); „Gott, Gemüth und Welt" (Sztutgard, 1860); „Die sittliche Weltordnung" (Monach., 1877); „Jesus Christus und die moderne Weltanschauung" (Lipsk, 1888); „Das Wesen und die Formen der Poesie" (Lipsk, 1854); „Aesthetik" (1884); „Geschmak und Gewissen" (Wrocław, 1882). Poezje jego wyszły p. t.: „Agnes-Liebeslieder und Gedankendichtungen" (Lipsk, 1883); „Lebensbilder" (Lipsk, 1890). Zbiór dzieł **C.** wyszedł w Lipsku r. 1886.

Carrière Maurycy.

Carrière Eugenjusz, malarz francuski, * 1849 w Gournay-sur-Marne, kształcił się pod kierunkiem Cabanela, maluje portrety i obrazy rodzajowe, jak: „Młoda matka" (1879); „Pocałunek niewinności" (1882); „Ulubieniec" (1885); „Sen," „Śniadanie" (1890); „Portret Verlaine'a" i in.

Carrington Ryszard Krzysztof, astronom angielski, * 1826 w Chelsea, † 1875, studjował naprzód teologję, następnie astronomję w Cambridge. W r. 1852 własnym kosztem wybudował obserwatorjum w Redhill, gdzie badał przeważnie gwiazdy biegunowe i plamy słoneczne. Napisał: „Observations of the solar spots" (1864); „Catalogue of 3,735 circumpolar stars" (1857).

Carro Jan, kawaler de, lekarz zasłużony w rozpowszechnieniu szczepienia krowianki, * r. 1770 w Genewie, był od 1825 lekarzem zakładu wód mineralnych w Karlsbadzie i tu † 1857 roku. Oprócz wielu prac ściągających się do Karlsbadu, zostawił „Observations et expériences sur la vac-

Digitized by Google

sination" (1801); „Observations médicales sur la Galicie" (1840, tłóm. polskie Torosiewicza).

Carroll *of Carrollton* Karol, * 1737 w Maryland zie, † 1832; patrjota amerykański, po śmierci Johna Adamsa i Tomasza Jeffersona 1824 r. był jednym z mężów, którzy podpisali deklarację niepodległości z r. 1776.

Carron, wieś w szkockiem hrabstwie Stirling, nad rz. Carron; ma największe w Szkocji huty żelazne, założone 1760 przez braci Carron. Rzeka *Carron* poczyna się w górach Campsie i wpada pod Grangemouth do Forth. Za czasów rzymskich stanowiła granicę pomiędzy posiadłościami Rzymian a niezawisłymi Kaledończykami.

Carska duma, nazywała się za czasów cara Iwana Groźnego, rada czyli duma bojarska (ob.), która tem była dla państwa, czem stany generalne albo sejmy w zachodniej Europie. Istniała ona i dawniej i później, mniej więcej w tem samem znaczeniu; zwała się także *Zołotaja* lub *Bolszaja Palata.*

Carskie sioło, miasto powiat. w gub. Petersburskiej, założone w 1710. Wspaniała rezydencja letnia cesarzów rosyjskich, 22,353 miesz. **C. S.** składa się z właściwego miasta i dzielnicy cesarskiej. Właściwe miasto posiada szerokie ulice, domy luźno rozstawione, a przed niemi ogrody i sady; domów tych jest do 1,000, większość ich stanowi pomieszkania letnie (dacze). **C. S.** posiada 10 cerkwi, w tej liczbie 2 sobory, kościół katolicki, zbór ewangelicki, gimnazjum męskie i żeńskie, szkołę duchowną żeńską, kilka szkół miejskich, szpital wojskowy i cywilny, przytułki dla starców i dzieci. Ludność utrzymuje się z wynajmu mieszkań. Dzielnica cesarska zajmuje przestrzeń 1,200 morgów i składa się ze starego i wyższego sadu, starego parku i nowego albo Babołowskiego parku. Stary sad jest najprzedniejszą częścią, tak pod względem wspaniałego urządzenia, jak i liczby godnych uwagi budowli i pamiątek. Najwspanialszym jest Stary Pałac, którego fundamenty położyła cesarzowa Katarzyna I i który zawiera wiele arcydzieł sztuki. Wyższy sad mieści w sobie pałac Aleksandrowski, założony przez Katarzynę II, oranżerje, teatr, mnóstwo stawów, mostów i kwietników. Stary park zawiera pośrodku budowlę „arsenału," ze zbiorem rzadkich i cennych pamiątek historycznych. Park nowy nie zawiera w sobie nic osobliwego—*Carskosielski Powiat* ma 3,790 w. kw. i 151,070 ludności; część południowa bagnista.

Carskie wrota, zowią się główne drzwi ikonostasu w kościołach wyznania grecko-katolickich i prawosławnych w Rosji i innych krajach, któremi tylko biskupi, kapłani i djakonowie przechodzić mogą. U Greków drzwi te nazywają się *świętemi.*

Carson City, główne miasto półn.-amerykańskiego stanu Nevada, leży w pobliżu rzeki t. im., ma kopalnie srebra i ołowiu. 4,000 miesz.

Carstens *(Asmus)* Jakób, znakomity malarz niemiecki, * 1754 w St.-Jürgen pod Szlezwigiem, † 1798 r. w Rzymie, początkowo tylko portretował, później atoli oddał się malarstwu historycznemu, przeniósł się z Lubeki do Berlina, gdzie wystawiwszy wielki obraz: „Upadek Aniołów," został profesorem akademji. W r. 1792 udał się do Rzymu, gdzie wykończył kilka znakomitych dzieł. Znakomite prace **C.** dopiero w nowszych czasach zostały należycie ocenione. Jego kartony (z objaśnieniami Schuchardt'a) wydał Müller w miedziorytach (Wejmar, od r. 1849). Treść do swych obrazów brał **C.** po większej części z poetów klasycznych, także z Osjana, Dantego i Szekspira. Słynne są jego kompozycje: „Noc," „Czas," „Przestrzeń," „Narodziny światła," „Bitwa centaurów i lapitów," „Barka Charona," „Parki," „Uczta Platona," „Argonauci." Celniejsze jego dzieła rytował Müller. Największą liczbę prac **C.** stanowią freski i akwarele. Żaden malarz w czasie upadku sztuki nie przestrzegał silniej czystości i wzniosłości stylu. Por. Fernow „Leben des Künstlers J. C." (nowe wyd., 1867); Schöne „Beiträge zur Lebensgeschichte des Malers **C.**" (Lipsk, 1866); A. Sahs „**C.** Jugend und Lehrjahre" (Halla, 1881).

Carstens Jakób.

Cartagena, miasto okręgowe w hiszpańskiej prowincji Murcji, 85,000 miesz.; w bardzo malowniczem położeniu, ma piękny i przestronny port, arsenał, kilkanaście fortów lądowych i baterji nadbrzeżnych, doki i warsztaty okrętowe, prowadzi znaczny handel produktami górnictwa, wydobywanemi z gór Sierra Cartagena. Wewnątrz miasto jest prawidłowo zabudowane; posiada piękną katedrę, ratusz, wiele kościołów i klasztorów, teatr, szkołę marynarki, obserwatorjum astronomiczne, kolegjum, seminarjum duchowne, jest nadto siedliskiem biskupa.—**C.** została założoną przez Hazdrubala, wodza Kartagińskiego, w 228 przed Chr.; Scypjon młodszy zdobył ją 210 przed Chr., za czasów Cezara była bardzo kwitnącą. Zburzona przez Wandalów 425 po Chr., podniosła się znowu za Filipa II. Francuzi odnieśli tu zwycięstwo morskie nad Hiszpanami 1643. Była jeszcze zdobywaną w r. 1823 i 1844. Radykalni federaliści opanowali **C.** 12 lipca 1873 roku i zabrali flotę tutejszą, z pomocą której bombardowali Alicante i Almarję, aby je zmusić do przyłączenia się; ówczesny rząd republikański wysłał generała Campos, który rozpoczął bombardowanie i oblężenie miasta, lecz dopiero generałowie Ceballos i Lopez Dominguez z pomocą floty angielskiej zmusili je do

Digitized by Google

poddania 12 stycznia 1874 r.

Cartagena de las Indias, stolica stanu Boliwar, w rzeczypospolitej Kolumbijskiej, nad odnogą Darien, na cyplu piaszczystym położona, ma 10,000 miesz. Miasto to, niegdyś bardzo handlowe i potężne, dziś wraz z okolicą podupadło. Posiada piękną katedrę, kilka kościołów i klasztorów, kolegjum z 3-ma fakultetami i szkołą żeglarską, teatr i szpital.

Cartago: 1) Główne miasto departamentu t. n. w środkowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Costarica, 14,000 miesz., wzniesione na 1,200 m. nad p. m. 2) Miasto w departamencie Cauca w rzeczypospolitej Kolumbijskiej, nad rzeką Rio Viejo, wzniesione na 1,000 m. nad p. m., 8,000 m.

Cartellier Piotr, rzeźbiarz francuski, * roku 1757 w Paryżu, † 1831. W r. 1796 wystawił w Salonie w Paryżu po raz pierwszy „Przyjaźń," grupę alegoryczną w r. 1801 „Wstydliwość." Nadto wykonał posągi króla holenderskiego, Ludwika Bonapartego, do Panteonu paryskiego, „Siłę" i „Roztropność" na fronton Luwru „Sławę rozdającą wieńce." Dla szkoły prawa w Paryżu „Napoleon I w r. 1811" i wiele innych. Por. Emeric Dawid „Notice historique sur **C.** statuaire" (Paryż, 1836).

Carteret, grupa 9 wysp w Australji, w archipelagu Salomona, odkryta 1767 przez żeglarza angielskiego Filipa *Carteret*, który należał do wyprawy kapitana Wallis.

Carteret Filip, żeglarz angielski, w r. 1766, udał się z Wallisem dla zbadania krajów leżących pod biegunem południowym, lecz rozłączywszy się z nim w cieśninie Magellana, żeglował już sam, odkrył 2 lipca 1767 wyspy Pitcairn, Carteret, Goer, kanał Jerzego i wyspy Admiralskie (1767). † 1796 w Anglji.

Carteret Antoine Desiré, * 1813, † 1889, polityk i poeta szwajcarski, urodzony w Genewie, gdzie zajmował stanowisko prezydenta wielkiej rady. Należał do partji radykalnej i prowadził walkę z klerykalizmem. Był dobrym mówcą.

Cartesius (Kartezjusz), ob. Descarte.

Carthago, ob. Kartagina.

Carthamus, roślina, ob. Krokosz.

Cartier Jakób, żeglarz francuski, * 1491 r. w Saint-Malo, † 1557; wysłany w r. 1534 przez króla francuskiego Franciszka I dla zbadania brzegów Ameryki północnej, dotarł do Labradoru i Kanady, której wybrzeża były odkryte przez Cabota w r. 1497; odkrył rzekę św. Wawrzyńca i nadał jej tę nazwę, zwiedził wzgórze, któremu dał nazwę Mont-royal (dzisiejsze Montréal) i objął te kraje w posiadanie Francji. Opis odbytych podróży wydany był w r. 1589 w Paryżu. Kanadyjczycy francuscy wznieśli mu pomnik nad rz. Saint-Charles w miejscu, gdzie **C.** przepędził zimę podczas swej pierwszej wyprawy.

Cartouche Ludwik Dominik, * 1693 w Paryżu, sławny złodziej i rozbójnik, wygnany ze szkół za popełniane u współtowarzyszów kradzieże, stanął na czele licznej bandy złoczyńców, rabującej w Paryżu i jego okolicach. Pojmany 1721, skazany został na śmierć 27 listopada t. r. Jeszcze podczas procesu, Legrand i Riccoboni wystawili go na scenie. Grandval napisał obszerny, lecz mierny poemat p. t.: „Cartouche ou le vice puni" (Paryż, 1723). Por. „Histoire de la vie et du proces du fameux **C.**" (Paryż, 1767); Descartes „Procés fameux avant et depuis la Révolution" (Paryż, 1790); Pitaval (Lipsk, 1848).

Cartwright Edmund, mechanik angielski, * r. 1743 w Mornham, w hrabstwie Nottingham, † r. 1823; naprzód duchowny, potem poeta, wsławił się głównie jako wynalazca maszyny tkackiej (1786) i maszyny do gremplowania wełny (1790); zajmował się też stosowaniem pary do poruszania wozów i statków.

Cartwright Jan, starszy brat poprzedniego, * 1740, † 1824; pierwotnie marynarz, od r. 1770 począł działać jako pisarz polityczny w interesie prawdziwej wolności. Pisma **C.**, z których najcelniejsze: „American independence the glory and interest of Great-Britain," oddychają miłością wolności, a choć grzeszą nieraz pod względem formy, nie zbywa im przecież na sile i gruntowności. Por. „Life and correspondence of **C.**" (wydane przez jego synowicę, 2 tomy, Londyn, 1826). W skutek radykalnych zasad utracił 1793 stopień majora milicji, ale występował gorliwie w kwestji reformy parlamentarnej, domagając się powszechnego prawa głosowania przeciwko handlowi niewolnikami.

Caruba di Giudea, narosty na liściach pistacji, powstające wskutek nakłucia liści przez owady. Narosty te używane są przeciwko astmie, bólowi zębów i t. p. Ponieważ przed dojrzeniem używają się także do farbowania jedwabiu, przeto na Wschodzie są dosyć ważnym przedmiotem handlu. Por. Hofman v. Hoffmannsthal „Die C. d. G." (1843).

Carum, roślina, ob. Kminek.

Carupano, miasto portowe, w południowo-amerykańskiej rzeczypospol. Wenezueli, w stanie Bermudez, 12,000 miesz., kopalnie miedzi, siarki i ołowiu.

Carus M. Aurelius, cesarz rzymski, urodzony w Ilirji, po śmierci Probusa obwołany przez wojsko cesarzem 282 r., zginął następnego roku podczas burzy w Mezopotamji, gdzie prowadził wojnę z Persami.

Carus Karol Gustaw, * 1789 w Lipsku, † 1869 w Dreźnie, fizjolog i zdolny malarz, lekarz królewski w Dreźnie. Wykładał w Lipsku i w Dreźnie anatomję porównawczą, akuszerję i psychologję. Za odkrycie krążenia krwi u owadów i badania embrjologiczne otrzymał nagrodę od akademji francuskiej. Z licznych jego dzieł godniejszemi wzmianki są: „Lehrbuch der Zootomie" (Lipsk, 1818); „System der Physiologie" (3 tomy,

Digitized by Google

1838—40): „Grundzüge einer neuen Kranioskopie“ (1841); „Psyche. Zur Entwickelungsgeschichte der Seele“ (1846); „Physis, zur Geschichte des leiblichen Lebens“ (1851); „Symbolik der menschlichen Gestalt“ (1853): „Die Proportionslehre der menschlichen Gestalt“ (1854, tłóm. polskie Sartyniego we Lwowie r. 1862, p. t.: „Pomiar ciała ludzkiego z zasad morfologji“); „Ueber Lebensmagnetismus“ (1856); „Organon der Erkenntniss der Natur und des Geistes“ (1856); „Natur und Idee“ (1861).

Carus Wiktor Juljusz, zoolog, * 1823 roku w Lipsku, syn profesora chirurgji w Dorpacie, Ernesta Augusta **C.** († 1854), początkowo poświęcał się medycynie, od r. 1849 był konserwatorem muzeum anatomji porównawczej w Oksfordzie, od 1851 docentem, a od 1853 profesorem anatomji porównawczej w Lipsku, w r. 1873 i 1874 w Edymburgu. Napisał: „Zur nähern Kenntniss des Generationswechsels“ (1849); „System der thierischen Morphologie“ (1853); „Icones zootomicae“ (1857); „Handbuch der Zoologie“ (1872); „Prodromus faunae mediterraneae“ (1889—1893). W r. 1878 rozpoczął wydawać „Zoologischer Anzeiger.“ Z Engelmannem wydał „Bibliotheca zoologica“ (2 t., 1865), tłómaczył na niemiecki dzieła Darwina i Lewesa „Fizjologję.“

Carutti di Cantogno Dominik, mąż stanu, publicysta i poeta włoski, * 1821 r. w Cumiana. W uniwersytecie poświęcał się studjom prawnym i literaturze. Od r. 1849 służył w ministerjum spraw zagranicznych, pod Cavour'em od r. 1859 generalny sekretarz tego ministerjum, od 1862—69 poseł w Haadze, obecnie członek rady stanu; brał udział we wszystkich sprawach polityki zewnętrznej swego kraju. Oprócz mnóstwa rozpraw i artykułów, umieszczanych w czasopismach politycznych i literackich, ogłosił dwie powieści: „Massimo“ i „Altieri Edorado,“ tragedję: „Velinda,“ osnutą w eleganckiej formie na tle narodowem, tom poezji „Addio“ (1849); „Dei principi del governo libero“ (1861); „Storia del regno di Vittorio Amadeo II“ (1856); „Storia della diplomazia della casa di Savoia“ (4 t., 1875—1880); „Il conte Umberto I (Biancamano) ed il re Ardoino“ (1884). Od r. 1857 jest członkiem akademji turyńskiej.

Carvajal Tomasz Józef Gonzalez, * 1753 w Sewili, hiszpański mąż stanu i uczony, † 1834 r. Podczas wojny narodowej przeciw Napoleonowi, energiczną działalnością powszechny zjednał sobie szacunek. W r. 1813 był sekretarzem ministerjum skarbu. Za restauracji, choć pełnił wyższe urzędy, nie miał jednak u wstecznków sympatji; 1823 skazany był na wygnanie, z którego wrócił 1829, w r. 1834 został członkiem najwyższej rady do spraw wojennych Hiszpanji i Indji. Sławę literacką ustalił poetycznym przekładem ksiąg Biblji („Los Salmos,“ 5 t., Walencja, 1819 i „Los libros poeticos de la Santa Biblia,“ 6 t., Walencja, 1827). Jego oryginalne utwory poetyczne zawarte są w dziele: „Opusculos ineditos“ (13 tomów, Madryt, 1847).

Carvalho Paes de Andrade, de, Manoel, polityk brazylijski, * około 1774 r., † 1855 w Rio de Janeiro. W r. 1824, kiedy miała odpłynąć do Lizbony wyprawa, mająca zwalczyć niepodległość brazylijską, objął prezydenturę prowincji Pernambuco, ogłosił rzeczpospolitą i wezwał północne prowincje Brazylji do utworzenia konfederacji Ecuadoru. Kiedy wojska dom Pedra I zajęły wyspę św. Antoniego, **C.**, opuściwszy stronników, odpłynął do Anglji, skąd wrócił dopiero po abdykacji dom Pedra, w r. 1830. W r. 1834 został senatorem i prezydentem prowincji Pernambuco.

Carvalho José da Silva, * 1782 w Castelbranco, † 1845, portugalski mąż stanu; miał czynny udział w rewolucji w Oporto (1820), był członkiem tymczasowego rządu regencji i w latach 1821—23 ministrem sprawiedliwości. Wygnany przez dom Miguela, zajmował się w Anglji sprawą dom Pedra; wróciwszy do kraju, był od roku 1832—36 ministrem skarbu i bronił z zapałem konstytucji dom Pedra. Następnie znowu przebywał w Anglji, aż nareszcie, gdy skutkiem powstania w Porto 1842, przywrócono kartę dom Pedra, powołany został do rady stanu.

Carvalho Marja Karolina, z domu Miolan, znakomita śpiewaczka francuska, * 1827 w Marsylji, † 1895 w Puys pod Dieppe, córka oboisty i profesora konserwatorjum paryskiego, Feliksa Miolan, kształciła się od r. 1843 w konserwatorjum paryskiem, następnie występowała w Operze i od r. 1850 w Operze komicznej, gdzie zachwycała publiczność czarem swego głosu. W r. 1853 zaślubiła śpiewaka Leona Carvaille, zwanego Carvalho, dyrektora Teatru lirycznego od r. 1856. Występowała w „Weselu Figara,“ „Flecie zaczarowanym,“ „Don Juanie,“ „Romeo i Julji,“ „Filemonie i Baucydzie,“ „Hugonotach“ i in. Jako śpiewaczka Opery pobierała 60,000 fr. gaży, nadto corocznie odwiedzała inne miasta europejskie; ustąpiła ze sceny dopiero w r. 1885. Por. Spoll „Madame **C.**, notes et souvenirs“ (Paryż, 1885).

Carvin-Epinay, miasto we franc. departamencie Pas-de-Calais, kopalnie węgla, odlewnie żelaza, cukrownie, 8,000 miasz.

Cary Alicja, poetka amerykańska, * 1820 pod Cincinnati, od r. 1850 mieszkała w New-Yorku, gdzie † 1871. Napisała: „Clovernook papers“ (2 cz., 1851—53); „The clovernook children“ (1854); „Hagar, a story of to day“ (1852); „Lyric, and other poems“ (2 wyd. 1853); „Pictures of country life“ (1859); „Lyrics and hymns“ (1866). — Siostra jej *Phöbe* **C.**, * 1824, † 1871 r. w Nowport (Rhode Island), również zyskała pewien rozgłos, jako poetka. Napisała: „Poems of faith hop and love“ (1869). „Poetical works“ obu sióstr wyszły w New-Yorku 1882. Por. Ames „Memorial of Alice and Phöbe **C.**“ (New-York, 1873).

Digitized by Google

Carya *(Orzesznik)*, rodzaj roślin z rodziny Orzechowatych, obejmujący drzewa w północnej Ameryce, gdzie są znane pod nazwą hikory. Obejmuje około 10 gatunków. **C.** *porcina* dostarcza drewna wybornego na powozy, owoce wyborne na paszę dle trzody chlewnej. Również użyteczne drewno wydają **C.** *alba* i **C.** *amara*. Owoce **C.** *nigra* i **C.** *tomentosa* stanowią ulubiony pokarm dzieci i wiewiórek, najlepsze zaś są owoce gatunku **C.** *olivaeformis*, które pod nazwą orzechów *pekanowych*, stanowią ważny przedmiot handlu.

Carycy ług, czyli *pole Marsowe* w Petersburgu, między ulicami Miljonową a kanałem Łabędziowym, gdzie się odbywają parady wojskowe i przeglądy korpusu gwardyjskiego.

Carycyn, miasto pow. w gub. Saratowskiej, przy ujściu rz. Carycy do Wołgi, 55,967 miesz. W czasie przyłączenia carstwa Astrachańskiego do cesarstwa Rosyjskiego było fortecą. W 1670 opanował je Razin, a w r. 1774 oblegał Pugaczew.—**C.** jest ważną przystanią Wołgi i ujściem dwóch wielce handlowych dróg żelaznych: Wołgo-Dońskiej i Grjasko-Carycyńskiej, posiada 7 cerkwi, 3,000 domów, przeważnie drewnianych, progimnazjum 6-klasowe męskie, 4-klasowe żeńskie, kilka szkół niższych, szpital, dwie drukarnie, bank miejski. Przemysł małoznaczny, za to handel bardzo ożywiony, głównie drzewem, bydłem, zbożem, owocami i naftą. — *Carycyński powiat*, 6,795 w. kw. i 161,025 ludności, składa się głównie ze stepów. Głównemi zajęciami mieszkańców są hodowla bydła, rolnictwo i rybołówstwo.

Carycyno, wieś o 17 wiorst od Moskwy. W r. 1774 Katarzyna II-ga kupiła je od Kantemira i wybudowała zamek w stylu gotyckim, obecnie opustoszały.— **C.** słynie na całą Rosję ogrodami i oranżerjami.

Caryczanka lub **Carycynka,** miasteczko w gub. Półtawskiej, nad rz. Orłą, 3,000 m.; dawniej warowne; pamiętne jako punkt zborny armji rosyjskiej pod dowództwem hr. Münicha w r. 1736 na wyprawę przeciw Turkom i Tatarom.

Caryk, kozak, który ogłosiwszy się samowolnie hetmanem kozaków prawego brzegu Dniepru, był pojmany przez Doroszenkę w r. 1665 i wydany królowi Janowi Kazimierzowi, a następnie stracony pod Radomskiem.

Caryocar *(Drzewipest)*, rodzaj drzew z rodziny cistronowatych *(Ternstroemiaceae)*, obejmuje drzewa w Ameryce południowej. **C.** *butyrosum* (klon masłowy) w Gujanie i Brazylji, żółty miąższ owoców stanowi rodzaj masła. **C.** *amygdaliferum* w Santa-Fe-de-Bogota wydaje wyborne orzechy, stanowiące poszukiwany przedmiot handlu, ale drogie z powodu rzadkości drzewa.

Caryophyllus, *Caryophyllaceae*, rośliny, ob. Gwoździkowiec, Gwoździkowate.

Caryota *(palma parząca)*, rodzaj palm, obejmujący palmy średniej wielkości. **C.** *urens*, ma liście podwójnie pierzaste, dochodzące 20 stóp długości; z ich włókien *(kittul)* wyrabiają się sznury, miotły, kapelusze i t. d. Mączysty rdzeń trzonów wydaje rodzaj saga, używanego na chleb i kaszę. Otrzymują z nich także rodzaj wina palmowego *(toddy)* i cukier. Młode pędy liści używają się jak kapusta, owoce zaś mają sok ostry, palący, skąd nazwa.

Caryota i jej owoc.

Casa Jan, della, * 1503 w Mugello pod Florencją, arcybiskup Benewentu w r. 1544, sekretarz stanu papieża Pawła IV, † 1556 w Rzymie; jeden z najlepszych ówczesnych prozaików włoskich. Z dzieł jego, wydanych w trzech tomach w Wenecji 1752, najbardziej znane jest „Galateo overo de costumi," (1558, nowe wyd. 1892), pewien rodzaj traktatu o grzeczności. Najlepsze wydanie dzieł jego wyszło w Wenecji w 3 t., 1752 r. Por. Casotti „Vita del **C.**" (Florencja, 1707, Medjolan, 1806).

Casablanca, arab. *Dar-el-Beida*, miasto w cesarstwie Marokańskiem, na wybrzeżu oceanu Atlantyckiego, 9,000 miesz.

Casado del Alisal José, malarz hiszpański, * w Palencji. W r. 1855 otrzymał w Rzymie stypendjum za „Śmierć Łazarza." Jedna z najlepszych prac jego „Przysięga Kortezów w Kadyksie z r. 1810," znajduje się w pałacu Kortezów w Madrycie. Nadto wykonał: „Kapitulację w Baylen" i wielką liczbę portretów.

Casafranca, herb, zatwierdzony w r. 1836 w b. heroldji Królestwa Polskiego: Na tarczy 4-dzielnej, w polu I i IV złotych — krzyż czerwony, w II i III srebrnych — krokiew czerwona między trzema różami. Nad tarczą tylko korona szlachecka; tarczę podtrzymują dwa lwy złote z mieczami.

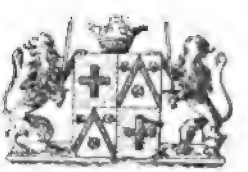

Casafranca.

Casale Monferrato, miasto okręgowe w prowincji włoskiej Alessandria, po prawej stronie

Digitized by Google

rzeki Po, liczy 28,000 m., posiada wspaniałą katedrę i kilka pięknych pałaców; było niegdyś jedną z najsilniejszych twierdz włoskich i rezydencją margrabiów Montferratu.

Casalmaggiore, miasto okręgowe we włoskiej prow. Cremona, nad rz. Po, ma piękny plac ratuszowy, gimnazjum, bibljotekę i 3,700 miesz.

Casamanze, rzeka na zachodnim wybrzeżu Afryki w Senegambji francuskiej, 400 klm. długa.

Casamicciola, wieś na wyspie Ischja, należącej do departamentu neapolitańskiego we Włoszech, gorące źródła mineralne i zakład kąpielowy u stóp wulkanu, zniszczone w 1883 r. przez trzęsienie ziemi.

Casanare, wschodnia część depart. Boyaca, w połud.-amerykańskiej rzeczypospolitej Kolumbji, położona na wschód Kordyljerów; kraina ta, przecięta licznemi strumieniami, obejmuje 53,000 klm. kw i 30,000 miesz., dostarcza bananów, kakao i kukurydzy.

Casanova de Seingalt Jan Jakób, utalentowany pisarz, jak również oryginalny awanturnik, znany ze swych podróży, miłostek, pojedynków, kolei życia i przeróżnych znajomości, * 1725 w Wenecji. Ukończywszy kursa prawne w Padwie, wstąpił do stanu duchownego w Wenecji, lecz z powodu miłostek został stąd wygnany i śród tysiącznych przygód zwiedzał główniejsze miasta Europy, utrzymując się niekiedy z gry w karty i cudownego leczenia. Wróciwszy do Wenecji 1755, został osadzony w więzieniu, z którego uszedłszy, przebywał w Amsterdamie, Paryżu, Londynie, Hiszpanji, Polsce, Rosji i t. d., wracając kilkakrotnie do Wenecji i znów uciekając stamtąd. Nareszcie w r. 1785 przyjął obowiązek bibljotekarza u hr. Waldsteina w Duchcowie w Czechach, gdzie trudniąc się naukami, pozostał aż do śmierci 1798. Był to człowiek niepospolitych zdolności; posiadał nadzwyczajny dar obserwacji, wielką znajomość ludzi, wymowę, żywy i wesoły dowcip. Udając pozory za prawdę, tyle okazywał zręczności, że wszędzie gościnne znajdował przyjęcie i każdego ująć sobie potrafił. Napisał sławne pamiętniki: „Mémoires écrits par lui même“ (12 t., Lipsk, 1826—38, nowe wydanie 1859, t. 6, Paryż, 1880), niezmiernie ciekawy i ważny przyczynek do poznania ówczesnych obyczajów, a nawet i historji. Odznaczają się one wielkim powabem i łatwością opowiadania. Osobistość autora, genjalna swawola i niezliczona ilość przygód miłosnych, zapewniły pamiętnikom tym ogromne rozpowszechnienie. Z innych dzieł jego celniejsze: „La confutazione della storia del governo veneto d'Amelot de la Houssaie“ (Amsterdam, 1769); „Istoria delle turbulenze della Polonia dalla morte di Elisabeth Petrowna fino alla pace fra la Russia e la Porta Ottomana“ (3 t., Grätz, 1774); „Icosameron, ou histoire d'Edouard et d'Elisabeth“ (5 tomy, Praga, 1788—1790); „Histoire de ma fuite des prisons de la république de Venise, qu'on apelle les plombs“ (Praga, 1788, przekład niem. Halla, 1823). Por. Barthold „Die Geschichtlichen Persönlichkeiten in C-s Memoiren“ (2 t., Berlin, 1845); Baschet „Le Livre“ (Paryż, 1881); D'Ancona „Un avventuriere del secolo XVIII“ (w „Nuova Antologia,“ 1882).

Casanova de Seingalt Franciszek, brat poprzedniego, * 1727 w Londynie, malarz pejzażów i bitew. Przebywał głównie w Dreźnie i Wiedniu, † 1805 w Brühl pod Wiedniem. W obrazach jego żywość kolorytu i wykończenie są niezrównane.

Casanova de Seingalt Jan, brat poprzedniego, * 1722 w Wenecji, † 1795 r. w Dreźnie, gdzie był dyrektorem akademji sztuk pięknych, ogłosił drukiem: „Abhandlungen über alte Kunstdenkmäler“ (Lipsk, 1771).

Casanova Arrighii di, ob. Arrighii di Casanova.

Casas Bartłomiej de las, ob. Las Casas.

Casati Gabrio, hrabia, znany z powstania lombardzkiego 1848 r. patrjota włoski; * 1798 w Medjolanie. Od r. 1837 do rewolucji piastując w duchu narodowym urząd podesty Medjolanu, nalegał na rząd, ale bezskutecznie, o zaprowadzenie reform administracyjnych. W dniach 2 i 3 stycznia 1848 r. narażał się na wszystkie niebezpieczeństwa, by powściągnąć wojsko od krwi przelewu. Po wybuchu rewolucji 18 marca na czele tłumów ludu wyjednał u rządu ograniczenie samowoli policji i zaprowadzenie gwardji narodowej, mimo to jednak nie mógł zapobiedz 5-dniowej walce ulicznej, która się skończyła ustąpieniem wojska. Następnie stanął na czele rządu tymczasowego i dla wspólnego działania udał się do Turynu, gdzie z gen. Collegno utworzył nowe ministerjum. Po zdobyciu Lombardji przez Austrjaków, był prezesem uorganizowanej w Turynie lombardzkiej Konsulty aż do klęski pod Nowarą. W końcu, mianowany senatorem sardyńskim osiadł w Turynie 1853 r. Po zawarciu pokoju w Villafranca otrzymał tekę ministra oświaty (1859—1860), następnie był prezesem senatu. † 1873.—Syn jego, *Luigi* **C.**, jest od r. 1872 senatorem.

Casati Gaetano, podróżnik włoski, * 1838, odbył kampanję 1866 w stopniu kapitana i opuściszy służbę wojskową, był 1879 przez medjolańskie towarzystwo geograficzne wysłany do Afryki, gdzie do r. 1889 badał okolice górnego Nilu. W r. 1881 spotkał się z podróżnikiem niemieckim Junkerem, w r. 1886 z Eminem-baszą, który go w r. 1886 wysłał do Kabregi, króla kraju Unyaro; wzięty przez niego do niewoli, ledwo z życiem ujść zdołał. Po powrocie do kraju ogłosił: „Dieci anni in Equatoria e ritorno con Emin-Pascha“ (2 t., 1891).

Casaubon, zwany też *Casaubonus* Izaak, de, znakomity uczony i wyborny krytyk, * 1559 r. w Genewie, † 1614 w Londynie; profesor języka greckiego w Genewie, Montpellier i Paryżu. Po śmierci Henryka IV-go udał się do Anglji. Jego

Digitized by Google

wzorowe wydania pisarzy greckich i rzymskich, zjednały mu niepożytą zasługę. Z prac **C.** najważniejsze: „De satirica Graecorum poësi et Romanorum satira" (Paryż, 1605); „De libertate ecclesiastica" (Genewa, 1607) i „Exercitationes Baronianae." Por. Wolf „Causaboniana" (Hamburg, 1710); Russel „Ephemerides Is. Causauboni" (1850); Jacobi „Aus dem Leben des J. **C.**" (Berlin, 1854); „Vial „J. **C.**" (1866); Pattison „Casaubon" (Londyn, 1875, drugie wydanie 1892); Gaulot „L'illustre **C.**" (Paryż, 1886).

Casaubon Meryk, syn poprzedniego, * 1599, † 1671, profesor teologji w Oksfordzie. Odznaczył się także jako wydawca autorów klasycznych, a mianowicie dziełem „De enthusiasmo" (Londyn, 1655).

Cascara, kora, ob. Chinowiec i Szakłak.

Cascarilla, kora, ob. Kaskaryla.

Cascellius Aulus, uczeń Volcatiusa, współczesny Cyceronowi, znakomity prawnik swego czasu, występował przeciw Cezarowi i tryumwirom. Napisał: „Liber benedictorum." Por. Dirksena „Schriften," II, str. 435.

Caselli Jan, fizyk włoski, * 1815 w Sienie, † r. 1891 we Florencji; fizykę studjował pod Nobilim we Florencji, w r. 1836 przyjął stan duchowny. Od r. 1841 był nauczycielem w Parmie, w r. 1848 głosował za przyłączeniem do Pjemontu, za co był wygnany po powrocie księcia. Osiadł wtedy we Florencji, gdzie redagował pismo przyrodnicze *La recreazione*. Z kilku jego wynalazków elektrycznych najsłynniejszym jest *pantelegraf*, t. j. przyrząd, za pomocą którego pismo może być wiernie skopiowane przez prąd galwaniczny na odległej stacji. (Ob. Telegraf).

Casentino, *Val* **C.,** dolina rzeki Arno (ob.).

Caserta. 1) **C.,** przedtem *Terra di Lavoro*, departament włoski w Kampanji Neapolitańskiej, obejmuje przestrzeń 5,974 klm. kw. Część północna tego departamentu jest górzysta, południowa zaś przedstawia żyzną i bardzo gęsto zaludnioną równinę. — 2) Miasto gł. dep. t. im. przy drodze żel. z Rzymu do Neapolu, siedlisko biskupa, szkoła techniczna, gimnazjum i 17,000 miesz. (jako gmina 31,000). Znajduje się tu wspaniały zamek królewski, drugi w Europie co do wielkości po Eskurjalu hiszpańskim, wzniesiony z marmuru według planu Vanvitellego w r. 1750.

Cases Emanuel August, margrabia de Las, ob. Las Cases.

Cash (ang.), kasa, gotówka.

Cashel, miasto w irlandzkiem hrabstwie Tipperary, nad rzeką Suir, 4,000 miesz. W pobliżu zwaliska zamku królów Munsteru.

Casino, Cassino, dawniej *San Germano*, miasto w dep. włoskim Caserta, nad rz. Rapido, posiada piękną katedrę, liczne zabytki budownictwa rzymskiego i 12,600 miesz. O 5 klm. na zachód od **C.** znajduje się stroma góra *Monte Casino*, znana powszechnie jako siedlisko założonego tutaj 528 r. przez św. Benedykta opactwa Benedyktynów Monte-Casino, słynnego niegdyś ze wspaniałych budowli, wielkich bogactw, archiwów i bibljoteki, liczącej przeszło 30,000 tomów, wiele atlasów i 500 inkunabułów, a późniejszemi czasy z naukowych prac tutejszych zakonników.

Casiri Michał, uczony orjentalista i ksiądz syryjsko-maronicki, * 1710 w Tripoli, wyświęcony w Rzymie 1734, † 1791 w Madrycie. Napisał ważne dzieło „Bibliotheca Arabico-Hispana" (2 t., Madryt, 1760—70).

Casorati Feliks, matematyk, * 1835 w Pawji, † 1890, od r. 1859 był profesorem analizy algebraicznej i geometrji w uniwersytecie w Pawji, r. 1863 objął tamże katedrę rachunku wyższego. Ogłosił: „Teoria delle funzioni di variabile complesse" (1868); „Nuova definizione della curvatura etc." (1889), gdzie podał nowe określenie miary krzywizny powierzchni.

Caspari Karol Paweł, * 1814 w Dessau, † r. 1892; od r. 1847 profesor w Chrystjanji, znany jako uczony egzegeta Starego Testamentu. Godniejsze wzmianki pisma jego są: „Grammatica arabica" (Lipsk, 1848); „Ueber den syrisch-ephraemitischen Krieg unter Jotham und Ahas" (Chrystjanja, 1849); „Ueber Micha und seine prophetische Schrift" (1852). Oprócz tego wydał jeszcze wspólnie z Delitzschem „Exegetisches Handbuch zu den Propheten des alten Bundes," oraz „Biblisch-theologische und apologetisch-kritische Studien."

Caspari Otto, filozof niemiecki, * 1841, od r. 1877 profesor filozofji w Heidelbergu; napisał: „Die Urgeschichte der Menschheit" (Lipsk, 2 wyd. 1877); „Grundprobleme der Erkenntnissthätigkeit" (Berlin, 2 t., 1876—79); „ Der Zusammenhang der Dinge" (Wrocław, 1881); „Drei Essais über Grund- uno Lebensfragen d. philos. Wissenschaft" (1887).

Casper Jan Ludwik, lekarz, * 1796 w Berlinie, † 1864, był od r. 1839 w Berlinie profesorem medycyny sądowej, dla której jako praktyk i autor bardzo wielkie położył zasługi. Wydał pomiędzy innemi: „Beiträge zur medicinischen Statistik und Staatsarzneikunde" (2 t., 1825 — 1837); „Denkwürdigkeiten zur medicinischen Statistik" (1846); „Gerichtliche Leichenöffnungen" (1850); „Praktisches Handbuch der gerichtlichen Medicin" (2 t., 1860).

Cass Lewis, mąż stanu i generał północnoamerykański, * 1782 w Exeter hr. New-Hampshire, † 1866; wyniósł się z rodziną swoją do Ohio, został 1802 adwokatem i w 1806 wszedł do komitetu prawodawczego. W r. 1813 przyłączył się jako pułkownik oddziału ochotników z Ohio do nieszczęśliwej wyprawy generała Hull; później odznaczył się chlubnie w innych okolicznościach. Jako gorliwy demokrata, został 1831 r. ministrem wojny Jacksona, a 1836 — 43 posłem w Paryżu. Następnie uorganizowawszy Michigan, wszedł ja-

Digitized by Google

ko jego reprezentant do senatu; 1848 był kandydatem stronnictwa demokratycznego na prezydenta, godności tej nie dostąpił jednak. Od 1857—61 był sekretarzem stanu w gabinecie Buchanan'a. Chociaż występował zawsze jako stronnik Stanów Południowych, gdy jednak przyszło do wojny domowej, okazał się wielkim patrjotą i rozwinął niepospolitą działalność, by niedopuścić rozerwania Unji. Napisał: „Inquiries respecting the history, traditions, languages etc." (Detroit, 1823). Por. W. L. G. Smith „Life and Times of L. **C.**" (Neujork, 1856); Mac Laughlin, „L. **C.**" (Boston, 1891).

Cassagnac, ob. Granier de Cassagnac.

Cassana Jan Franciszek, * 1611 w Genueńskiem, † 1691 w Mirandola; malarz włoski, uczeń Bernarda Strozzi, odznaczał się pięknym kolorytem i poprawnością rysunku; trzej jego synowie i córka również celowali w malarstwie.

Cassano all'Jonio, miasto w prowincji włoskiej Cosenza, siedlisko biskupa, dawny zamek, źródła siarczane i 10,600 miesz.

Cassano-di-Adda, miasto we włoskiej prowincji Medjolańskiej, nad rz. Adygą, 7,500 miesz. Pamiętne jest zwycięstwem, odniesionem tutaj 16 sierpnia 1705 przez Austrjaków pod dowództwem księcia Eugenjusza nad armją francuską, dowodzoną przez Vendôme'a; tudzież zwycięztwem wojsk austrjackich i rosyjskich pod rozkazami Suworowa 27 kwietnia 1799 nad wojskiem francuskiem pod dowództwem generała Moreau.

Cassanova, herb polski, znany tylko z nazwy.

Cassas Ludwik Franciszek, pejzażysta i architekt, * 1756 w Azay-le-Ferron, † 1827 w Wersalu; podróżował 1772 r. na Wschodzie, gdzie zdejmował plany i wymiary tamecznych szczątków budownictwa. Założony przez niego zbiór korkowych modelów architektonicznych, zakupiony został do szkoły sztuk pięknych w Paryżu. Owocem jego podróży są następujące dzieła: „Voyage pittoresque de la Syrie, de la Phénice, de la Paléstine et de la Basse Egypte" (Paryż, 1799); „Voyage pittoresque de l'Istrie et de la Dalmatie" (1802); „Grandes vues pittoresque des sites et monuments de la Grèce" (Londyn, 1813).

Cassel Dawid, uczony żydowski, * 1818 w Głogowie, kształcił się we Wrocławiu i Berlinie, gdzie studjował teologję hebrajską, następnie był nauczycielem religji w kilku szkołach. Oprócz prac mniejszych, pomieszczanych w czasopismach żydowskich, ogłosił: „Hebräisch-deutsches Wörterbuch" (Berlin, 1871); „Geschichte der jüdischen Litteratur" (2 t., 1872—74); „Leitfaden für den Unterricht in der jüdischen Geschichte und Litteratur" (1882); „Lehrbuch der jüdischen Geschichte und Litteratur" (1879).

Cassel Paweł Stefan Zelig, uczony niemiecki pochodzenia żydowskiego, * 1821 w Głogowie na Szląsku. Do 1856 r. pracował głównie w dziennikarstwie, mianowicie jako redaktor *Erfurter Zeitung,* następnie bibljotekarz i profesor akademji erfurckiej do 1859; od 1859 mieszkał w Berlinie; 1855 przyjął wyznanie ewangelickie, 1866 poseł do pruskiej izby deputowanych, od 1868 kaznodzieje w Berlinie, gdzie jego „Deutsche Reden" (Berlin, 1877 i sq.), miewane po wybuchu wojny francusko - niemieckiej wielki miały rozgłos. Z dzieł historycznych **C.** najważniejsze: „Magyar. Alterthümer" (Berlin, 1848) i „Geschichte der Juden" w „Encyklopedji" Ersch'a i Gruber'a, (Sek. II, t. 27, Lipsk, 1851); z literacko-historycznych: „Eddische Studien" (Wejmar, 1857); „Ueber Schamir" (Erfurt, 1856); „Drachen Kampfe" (Berlin, 1868); z teologicznych mają wartość naukową: „Weihnachten, Ursprung, Bräuche und Aberglauben" (Berlin, 1862); „Sunam. Ein alttestamentliches Archiv" (Berlin, 1869); „Rose und Nachtigall" (1860); „Der Schwan" (3 wyd., 1872); „Die Schwalbe" (1867); „Symbola Renati" (1872); „Ueber den Goldenen Thron Salomonis" (1867); „Der Chezarische Königshof aus dem X Jahrshundert" (1876); „Vom Nil zum Ganges" (1880); „Vom Weg nach Damaskus" (1872); „Die Hochzeit zu Kana" (1883); „Aus Litteratur und Symbolik" (1884). Wiele w swoim czasie narobiło hałasu pismo treści politycznej „Von Warschau bis Olmütz" (Berlin, 1851). — Z książek dla dzieci ogromne ma powodzenie „Briefwechsel Hosiannas mit ihrem Bruder."

Casselmanna zieleń, farba zielona, wydzielająca się przez zmieszanie wrzących roztworów siarczanu miedzi i octanu sodu, zastępować może korzystnie zieleń szwejnfurcką.

Cassia, roślina, ob. Kasja.

Cassianus, ob. Kasjan.

Cassida, owad, ob. Tarczyk.

Cassière Jan l'Evesque, de la, * 1502 w Owernji, † 1581 w Rzymie, pięćdziesiąty z kolei wielki mistrz zakonu Maltańskiego. W r. 1580 kawalerowie uknuli przeciw niemu spisek, złożyli go z urzędu i mianowali namiestnikiem zakonu Maurycego de l'Esco, zwanego *Romegasem.* Sprawa wniesioną została do Rzymu, Grzegorz XIII wezwał **C.** i Romegasa przed trybunał watykański, w tym czasie umarł Romegas 1581 r., i papież utrzymał nadal **C.** na stanowisku wielkiego mistrza.

Cassini Jan Dominik, astronom, najznakomitszy obserwator swego czasu, * 1625 w Perinaldo pod Niceą, † 1712; w r. 1650 został profesorem astronomji w Bolonji i obserwował tam kometę 1652. Rząd papieski poruczył mu uregulowanie rzeki Chiana; przy tej pracy **C.** bardzo gorliwie prowadził obserwacje, obserwował komety z 1664 i 1665 r., poznał spłaszczenie Jowisza i oznaczył czas jego obrotu, jako też Wenery i Marsa. Obok tych zajęć znalazł czas na obserwacje owadów i doświadczenia przelewu krwi. Jego „Efemerydy trabantów Jowisza" (1668) skłoniły rząd francuski do zaproszenia **C.** do Paryża, dla objęcia

Digitized by Google

zarządu nowo wystawionego obserwatorjum. Przyjęty był tak zaszczytnie, że w 1673 naturalizował się we Francji. Na życzenie jego sprowadzono od Campaniego lunety olbrzymiej wielkości, za pomocą których odkrył 1671 — 84 cztery księżyce Saturna; czynił spostrzeżenia nad światłem zodjakalnem, oznaczył paralaksę słońca z obserwacji Marsa na 9,5″ i poprowadził dalej rozpoczęty przez Picarda pomiar południka. Przy schyłku życia stracił wzrok. Z licznych pism wymienimy: „Opera astronomica" (Rzym, 1668); „Mundi siderei interpres," „Cosmographia," które to dwa ostatnie pozostały w rękopisie.

Cassini Jakób, syn poprzed., * 1677 w Paryżu, † 1756. Po śmierci ojca został dyrektorem obserwatorjum paryskiego. Z wymiarów stopni południka chciał wyprowadzić dowód przedłużenia kuli ziemskiej pod biegunami i z tego powodu ogłosił dzieło: „De la grandeur et de la figure de la terre" (Paryż, 1720), które wywołały słynne pomiary południka pod biegunem, równikiem i we Francji. Był on wybornym obserwatorem, ale teorji Kopernika nie uznawał i nie był obeznany z nauką Newtona.

Cassini de Thury Cezar Franciszek, syn Jakóba, * 1714 w Paryżu, † 1784, po ojcu objął dyrektorstwo obserwatorjum. Główną jego zasługą jest wielki topograficzny atlas Francji, wydany 1744—93, według skali $^1/_{86400}$. Napisał: „Description géometrique de la terre" (1775); „Description géometrique de la France" (1784).

Cassini Jan Dominik, hrabia, syn poprzedniego, * 1748 w Paryżu, † 1845, nastąpił po ojcu w obserwatorjum i dokończył wydania rozpoczętego przez swego ojca atlasu, składającego się ze 180 kart. W r. 1793 uwięziony, po uwolnieniu usunął się z obserwatorjum, następnie został członkiem instytutu i osiadł w swym zamku *Thury-sous-Clermont*.

Cassini Aleksander Henryk Gabrjel, wicehrabia, syn poprz., * 1781 w Paryżu, † 1832 na cholerę, nie okazywał już usposobienia do astronomji, poświęcił się prawu i dał się też poznać jako botanik. W r. 1826 ogłosił dzieło „Opuscules phytologiques," w 2 tomach, za które obrany został członkiem akademji nauk. Na cześć jego nazwał Brown krzew z Nowej Holandji *Cassinia*, należący do rodziny złożonych.

Cassiniego krzywa, *kasynoida*, linja krzywa płaska czwartego stopnia, w której iloczyn z długości dwu linij prostych, poprowadzony z jednego punktu P krzywej do jej ognisk F i G jest wielkością stałą (ob. fig.). Linja ta ma nazwę od Jana Dominika Cassiniego, który, powątpiewając o słuszności praw Keplera, uważał ją, zamiast elipsy, za drogę planet. Linja prosta, przechodząca przez punkty F i G, oraz prosta, do niej prostopadła i dzieląca $FG = 2e$ na dwie połowy, dzielą krzywą C. na 4 części symetryczne. Kształt krzywej może być rozmaity: jeśli w iloczynie $FP.GP = k^2$ wielkość k mniejszą jest niż e, wówczas składa się krzywa C z dwu owali aa do około ognisk; gdy $k=a$, tworzy ona tak zw. *lemniskatę Bernoulliego* (b); jeśli k jest większe niż a, lecz mniejsze niż $a\sqrt{2}$, ma krzywa kształt c, i wreszcie gdy k jest większe niż $a\sqrt{2}$ — kształt d. Te ostatnie krzywe spotykają się w t. zw. *pierścieniach barwnych* Newtona, które dają kryształy dwuosiowe w przyrządach polaryzacyjnych. Lemniskata jest ważną przez jej stosunek de funkcji eliptycznych.

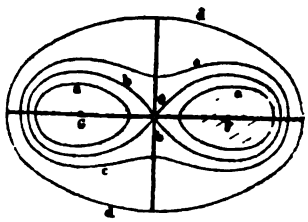

Krzywa Cassiniego, czyli Kasynoida.

Cassiodorus Magnus, ob. Kasjodor.

Cassis, likier wyrabiany z owoców porzeczki czarnej czyli smrodyni *(Ribes nigrum)*, używany jest we Francji głównie przez kobiety.

Cassis, mięczak, ob. Przyłbica.

Cassiterides insulae, ob. Cynowe wyspy.

Cassius Jan Ludwik, filolog z drugiej połowy XVIII wieku, kaznodzieja kalwiński w Lesznie w Wielkopolsce i członek towarzystwa naukowego we Frankfurcie nad Odrą. Napisał dla Niemców gramatykę języka polskiego (Berlin, 1797), p. t. „Lehrgebäude der polnischen Sprachlehre, mit acht Tabellen der Declinationen und Conjugationen zum Unterricht für Deutsche."

Cassotis, herb polski, znany tylko z nazwy.

Castagno Andrea, del, malarz włoski, * 1390 w Mugello pod Florencją, † 1457 we Florencji. W dzieciństwie był pastuszkiem. W Santa Croce we Florencji znajduje się jego „Św. Jan Chrzciciel ze św. Franciszkiem," w kościele dei Angeli „Ukrzyżowanie z N. Panną, św. Janem, Magdaleną, św. Benedyktem i Romualdem." Prócz tego wykonał „Wieczerzę Pańską," „Madonnę otoczoną świętymi," „Esterę," „Sybillę" i wiele innych. Jest on bohaterem dramatu St. Kozłowskiego p. t. „Turniej."

Castaldi Pamfilo, przypuszczalny wynalazca druku za pomocą czcionek ruchomych, * 1398 w Feltre w Lombardji, † około 1475; założył w mieście rodzinnem szkołę nauk wyzwolonych, która ściągała wielu cudzoziemców, a tą drogą o wynalazku C-ego miał się dowiedzieć Faust. Szczegół ten podany jest w historji miasta Feltre, napisanej przez księdza Cambruzzi w końcu XVII wieku. W r. 1868 wzniesiono mu pomnik w Feltre. Por. Fumagalli „La questione di P. C." (1891).

Castanea, ob. Kasztanowiec.

Castanet Andrzej, * około 1674 w Montpelier, † 1705, przywódca Camisardów; w r. 1703 utworzył w Cewennach zbrojną bandę i zniszczył wieś

Digitized by Google

katolicką Fraissinet-de Fourgues. W r. 1704 pojechał do Genewy. Po powrocie do Langwedocji chciał uzyskać ułaskawienie, lecz został aresztowany, razem z prorokami Boyer'em i Vallettem poszedł na tortury i umarł w ośm dni potem. Por. Eug. i Em. Haag „La France protestante" (t. 3, str. 242); H. Monin w „Gr. Enc." Lamirault'a.

Castanheda Ferdynand Lopez, historyk portugalski, † 1559 w Coimbrze. Lat 20 spędził w Indjach wschodnich, po powrocie do kraju był bedelem przy uniwersytecie w Coimbrze. Napisał: „Historia do discobrimento e con quista da India pelos Portuguezes" (Coimbra, 1551—61). Całkowite wydanie wyszło w Lizbonie 1833 r.

Castanopsis, *Kasztan dębowy*, rodzaj roślin z rodziny miseczkowatych, drzewa o liściach całobrzegich i kwiatach słupkowych zebranych w kotki. **C.** *chrysophyla*, drzewo wysokości 50 m., rośnie od Oregonu do Kalifornji i wydaje owoce jadalne, podobnie jak **C.** *argentea* i **C.** *indica* w Indjach.

Castanos y Aragones don Franciszek Ksawery, de, *książę de Baylen* — generał hiszpański, * 1756 w Biskai, † 1852; w r. 1808 na czele oddziału patrjotów w Andaluzji zmusił korpus francuski pod dowództwem generała Dupont, do kapitulacji w Baylen, od której pochodzi jego tytuł książęcy. W 1811 mianowany dowodził czwartą armją hiszpańską, następnie przeznaczony został na generała kapitana Kalabrji, a w 1815 na dowódcę armji, uzbrojonej przeciwko Francji, W r. 1823 powtórnie był mianowany generałem kapitanem, w roku zaś 1835 wszedł do rady stanu. Wreszcie w 1845 r. został opiekunem królowej, a 1845 senatorem.

Castanospermum, *Ściluga*, *Kasisko*, rodzaj roślin z rodziny motylkowatych, z jedynym gatunkiem **C.** *australe*, w Nowej Walji płd.; jest to drzewo wysokie o liściach pierzastych; strąk drzewiasty, walcowy, 16—20 cm. długi, zawiera wielkie nasiona, które przez krajowców są jadane po słabem wyprażeniu na gorących kamieniach.

Castelar Emil, jeden z obecnych przywódców stronnictwa republikańskiego w Hiszpanji, *1832 w Kadyksie. Od 1857 r. był profesorem filozofji i historji w Madrycie. Oprócz wydania nowel: „Ernesto," „La Hermana de la curidad" i „Alonso el Sabio," zasilał poważnemi pracami czasopisma demokratyczne, w których, jak również w ognistych mowach i broszurze „Formulo del progresso," bronił z wielkiem powodzeniem zasad republikańskich. Od 1864—66 redagował dziennik *La Democracia*. Po niepomyślnem powstaniu 22 lipca 1866 uciekł przed wyrokiem śmierci do Francji. Odbywszy wiele podróży wrócił po rewolucji wrześniowej 1868 r. do Madrytu, gdzie z niezmiernym zapałem przyjęty, rozpoczął w przejażdżkach na prowincji propagandę federalnej rzeczypospolitej. Wybrany do prawodawczych Kortezów, zasłynął jako najznakomitszy mówca parlamentarny i najwięcej się przyczynił do postanowienia prawa, zapewniającego zupełną swobodę sumienia. Bronią nieubłaganej ironji i satyry zwalczał wszystkie ówczesne kandydatury do tronu i niemiłosiernie chłostał politykę generała Prima, pracując gorliwie dla sprawy republikańskiej. Dokazał przynajmniej tyle, że zorganizował partję republikańską i zjednał jej u wszystkich stronnictw szacunek. Po upadku króla Amadeusza i ogłoszeniu rzeczypospolitej został ministrem spraw zagranicznych w lutym 1873 r. W sierpniu został obrany prezydentem Kortezów, a we wrześniu naczelnikiem władzy wykonawczej. Mając w rękach władzę dyktatorską, zgniótł powstanie socjalistyczne w Kartaginie i zreorganizował armję, ale nie zyskawszy votum zaufania Kortezów, złożył władzę 2 stycznia 1874 r. Po pronunciamento Alfonsowskiem, w styczniu 1875 r., udał się do Genewy, a po powrocie znowu wybrany został do Kortezów 1876. Domagał się powrotu do zasad konstytucji z 1869 r., wolności wyznań, prasy, nauczania i stowarzyszeń. W 1878 wystąpił z żądaniem zwrotu Gibraltaru Hiszpanji. Jako wydawca *El Globo*, zajmuje **C.** wpływowe stanowisko. Jest zwolennikiem związku ludów romańskich (panromanizmu), a przeciwnikiem Niemiec. Był współpracownikiem wielu gazet i oddzielnie wydał: „Roma vieja y nueva Italia," „Vida de lord Byron," „Historia de un corazon" romans; „Historia del movimiento republicano en Europa" (9 t., Madryt, 1875); „Estudios histoiros sobre la edad media" (1875); „La Bedension del esclavo" (4 t., 1875); „Perfides de personajes y bocetos de ideas" (1875); „La cuestion de Oriento" (1876); „El ocaso de la libertad, obra literaria e historica" (1877); „Ensayos literarias" (1880); „Annales politicos" (1881); „Historia del anno 1883" (1884); „Galeria historica de mujeres celebres" (4 t., 1886—1888); „Recuerdas de Italia" (3 wyd., 1884); „Cortas sobre politica europea" (2 t., 1875); „Recueados le Italia" (przekład niem. „Erinnerungen an Italien" (Lipsk, 1876); „El acaso de la libertad" (1877); „La Rusia contemporanea" (1881); „Tragedias de la historia" (1883). Por. Sandeval „Emilio **C.** coup d'oeil sur sa vie" (Paryż, 1887); Sanchez de Real „Emilio **C.**, su vida, su coracter, sus costumbres" (1874).

Castelbuono, miasto w departamencie Palermo, na wyspie Sycylji, ze starożytnym zamkiem, 10.000 miesz.

Castelcicala don Fabricio Ruffo, książę, mąż stanu neapolitański, * 1755 r. w Paryżu, † 1832 tamże; adwokat w Palermo, później stronnik ministra Acton'a, któremu towarzyszył do Anglji i po którym następnie w r. 1798 stanął na czele wielkiej junty. W r. 1814 był posłem w Londynie, 1815 wysłany został w takimże charakterze do Paryża.

Digitized by Google

Castelfidardo, miejscowość we włoskiej prowincji Ankonie, znana ze zwycięstwa, które tu odniósł Cialdini (ob.) nad wojskami papieskiemi, d. 18 września 1860 r.

Castel-Gandolfo, miasto odległe o 3 mile drogi od Rzymu, na zachodnim brzegu jeziora Albano; posiada piękny letni pałac papieski, skąd jest rozległy widok na Rzym, Tyber, Kampanję i morze; w pobliżu znajduje się sławna willa Barberini i inne.

Castell, albo **Castle, Castellus** Edmund, orjentalista angielski, * 1606 w Hatley, w hrabstwie Cambridge, † 1683 w Higham Gobion w hr. Bedford. Razem z Waltonem Brian wydał „Biblje poliglotę," czyli wielojęzykową, w 6-ciu tomach (Londyn, 1657) **C.** ułożył jako dopełnienie „Lexicon heptaglotton," czyli słownik siedmiojęzykowy (Londyn, 1669). Słownik ten wydał po raz drugi Jan Dawid Michaelis w Getyndze 1788. Prócz tego wydał **C.** tom poezji w 9-ciu językach p. t.: „Sol Angliae oriens auspiciis Caroli II regum gloriosissimi" (Londyn, 1660). Por. Rosenmüller Ernest „Handbuch für die Literatur der biblischen Kritik und Exegese" (Getynga, 1800, w t. III, str. 341). Wolf Jan (Wolfius) „Historia lexicorum hebraicorum" (Wittenb., 1705, str. 164).

Castellamare. 1) **C.,** odnoga na północnem wybrzeżu Sycylji, na zachód od Palermo. 2) **C.,** miasto nad powyższą odnogą, w departam. włoskim Trapani (Sycylja), 15,000 miesz., rozległy handel zbożem, winem i sardelami.

Castellamare, miasto nad zatoką Neapolitańską, wzniesione na gruzach starożytnego miasta Stabiae, wzmocnione murami i dwoma zamkami; ma 33,000 miesz., doskonały port, warsztaty okrętów, galery, letni pałac królewski, mnóstwo pięknych willi bogatszych Neapolitańczyków i sławne we Włoszech źródła mineralne, z których najważniejsze: Acqua media, prima e secunda, Acqua solfurea ferrata, Acqua ferrata nuova, Acqua acidula acetosella. Źródła te należą do zimnych szczawów alkalicznych, zawierają kwas węglany, swobodne dwuwęglany i siarczany alkaljów i ziem, siarkowodór, krzemionkę; w niektórych źródłach znajduje się nieco żelaza. Tu 1799 Macdonald, generał francuski, pobił połączone wojska angielsko-neapolitańskie.

Castellan Antoni Wawrzyniec, malarz i literat francuski, * 1772 w Montpellier, † 1838 roku w Paryżu. Krajobrazy i obrazy historyczne wystawiał w Salonie paryskim między 1791 a 1808 rokiem. **C.** był współpracownikiem *Monitora* i napisał: „Lettres sur la Morée" (1808); „La Grèce, l'Hellespont et Constantinople" (Paryż, 1811); „Lettres sur l'Italie" (1819) i in. Po śmierci jego wyszło dzieło „Le château de Fontainebleau" w r. 1840.

Castellane Esprit Wiktor Elżbieta Bonifacy, hrabia, de, * 1788 w Paryżu, † 1862, marszałek Francji. Wszedł 1804 do armji francuskiej, walczył w Hiszpanji, pod Wagram i w Rosji, a za Restauracji odznaczył się jako pułkownik w Hiszpanji. Od roku 1848 dowodził dywizją w Tours, a krótko przed zamachem stanu mianowany komendantem w Lionie, silną postawą wojska zdołał utrzymać spokojność w tem mieście; 1852 r. otrzymał godność senatora, buławę marszałkowską i po zamachu Orsiniego został komendantem wojskowej prowincji lyońskiej.

Castellaneta, miasto we włoskiej prowincji Lecce, w okręgu Tarenckim, przy kolei z Bari do Tarentu, 8,000 m. W r. 1080 zdobyte było przez hr. normandzkiego Roberta Guiscarda i podniesione do godności biskupstwa, które istnieje dotychczas.

Castellax, herb polski, znany tylko z nazwy.

Castellanosa proch, mieszanina wybuchająca, jest mieszaniną nitrogliceryny, saletry, pikrynjanu potasu, siarki, oraz substancji niepalnej, która ma osłabiać nagłość wybuchu.

Castelli Benedykt, mechanik i matematyk, jeden z najznakomitszych uczniów Gellileusza i najwytrwalszy jego obrońca, * 1557 w Brescii, † r. 1664, opat klasztoru Benedyktynów na Monte-Cassino, profesor matematyki w uniwersytecie pizańskim, a potem w kolegjum della Sapienza w Rzymie. Najznakomitszem jego dziełem jest „Della misura dell'acque correnti (1638).

Castelli Daniel, Lwowianin, poeta wieku XVII, profesor w gimnazjum stanisławowskiem, ogłosił drukiem następujące wiersze łacińskie: „Lacrymae parentales" (Kraków, 1667); „Imago virtutum Nicolai Sulikowski" (1670); „Vox gratae mentis" i „Famae theatrum 35 virorum." Pisał także i wiersze polskie, ale z tych żaden nie doszedł do naszych czasów.

Castelli Ignacy Fryderyk, * 1781 r. w Wiedniu, † 1862, poeta dramatyczny. Ustalił swą sławę jako autor komedji p. t.: „Todt und Lebendig" (1803), po której wkrótce nastąpiła inna komedja „Die Schweizerfamilie." W długim zawodzie literackim napisał przeszło 100 rozmaitych utworów dramatycznych, odznaczających się humorem i dowcipem. Obok tego uważany jest za jednego z najznakomitszych poetów ludowych austrjackich. Ogólny zbiór pism jego: „Sämmtliche Werke," wyszedł w 3-m wydaniu w Wiedniu w 22 tomach (1861). Wydał także swoje pamiętniki „Memoiren meines Lebens (3 t., Praga, 1861—62).

Castelli Michel Angelo, polityk włoski, * 1808, † 1875 w Turynie. W r. 1846 należał do stronnictwa „reformy" i wydał broszurę p. t.: „Saggio di un opinione moderate in Italia," w r. 1847 został redaktorem dziennika *Risorgimento.* W roku 1854 mianowano go dyrektorem generalnym archiwum państwowego, w r. 1860 był senatorem a w r. 1870 pierwszym sekretarzem orderu św. Maurycego. Luigi Chiala wydał jego pamiętniki

Digitized by Google

r. 1888 p. t.: „Ricordi di Michel-Angelo Castelli, 1847—1875."

Castello, Gwido, ob. Celestyn II papież.

Castello Branco, obwód w portugalskiej prowincji Beiry, 6,621 klm. kwadr. i 178,000 miesz. **C. B.** główne miasto tegoż departamentu, 7,500 m., stolica biskupa i starożytna twierdza.

Castello-Branco Kamil, powieściopisarz portugalski, * 1826 w Lizbonie, † 1890, był jednym z najpopularniejszych autorów w Portugalji. Napisał przeszło 100 tomów różnych prac, z których główniejsze: „Onde esta a feliciade (1857); „Scenas contemporaneas" (1866); „Avanturas dum boticario d'aldea" (1866); „Queda d'um anjo" (1866); „O marquer de Torres Novas;" „No bom Jesus do monte;" „O juden;" „A bruxa do monte Cordora;" „Umlioro," poezje (1854); dramaty: „Espinhose flores (1857); „Aboncoadas lagrimas;" „O morgado de Fafe" (1858); „Roman d'um homem rico" (1861); „Amor de perdicao" (1862); „Eusebio Macario" (1880); „Maria da Fonte" (1885). Por. Serpa Pimentel „O Romance de um Romancista" (1890 — 92); Romero Ortiz, „La literatura portuguesa en el siglo XIX" (Madryt, 1870).

Castellon: 1) Prowincja hiszpańska, obejmująca 6,465 klm. kw. i 299,000 miesz. Kraj przeważnie górzysty; niziny zajmują część nieznaczną, ale odznaczają się urodzajnością. Głównem zajęciem mieszkańców jest rolnictwo; handel i przemysł mało rozwinięte. 2) **C.** *de la Plana,* główne miasto tej prow., w pobliżu lewego brzegu rzeki Mijares, przy drodze żelaz. Barcelona-Walencja, jedno z piękniejszych miast hiszpańskich, 25,000 miesz.

Castelnau Piotr, de, mnich z Fontfroide, † r. 1208. Papież Inocenty III wysłał go jako legata na poskromienie mieczem i ogniem Albigensów. Gdy zaś po raz drugi wyklął Rajmunda VI, hrabiego Tuluzańskiego, jeden z jego dworzan wdawszy się z **C.** w teologiczną rozprawę, zabił go. Ob. Albingesowie. Por. Dom Waissète: „Hist. général de Languedoc" (4 t., wyd. Privat); De la Bouillerie, „Le Bienheureux," „Pierre de Castelnau et les Albigeois au XIII siècle" (Paryż, 1887); K. V. Langlois w „Gr. Enc." Lamirault'a.

Castelnau Michał, de, * 1520 roku w okolicy Tours we Francji, † 1592; towarzyszył jako dworzanin francuski Marji Stuart w czasie jej wyjazdu do Szkocji. Za Henryka III był przez lat 10 ambasadorem francuskim przy dworze królowej angielskiej Elżbiety i starał się wszelkiemi siłami odwlec egzekucję Marji; zostawił ciekawe pamiętniki od 1559—70 r., wydane w Paryżu, po raz pierwszy 1621. Por. Ojciec Anzelm, „Histoire générale" (t. VII); Teulet „Relat polit. de la France et de l'Espagne avec l'Ecosse" (Paryż, 1862); de la Ferrière „Les Projets de mariage d'Elisabeth."

Castelnau Jakób, wnuk poprzedniego, * 1620 znakomity generał francuski. Raniony niebezpiecznie 1658 pod Dunkierką, gdzie pokonał jazdę hiszpańską i zdobył fort Leon, otrzymał na polu bitwy buławę marszałkowską, w kilka dni potem umarł.

Castelnau Franciszek, hr., podróżnik francuski, * 1812 w Londynie, † 1880 w Melbourne, 1837—41 r. zwiedził mało wówczas znane wody kanadyjskie północnej Ameryki, następnie Meksyk, 1843—47 Amerykę podrównikową i południową, poczem był konsulem francuskim w Bahji, w Kapstadzie, podróżował po Arabji, 1862 był generalnym konsulem w Melbourne. Rezultaty swych podróży opisał w dziele: „Expéditions dans les parties centrales de l'Amérique du Sud, etc." (z atlasem, 6 t., 1850—52).

Castelnaudary, miasto okręgowe we francuskim departamencie Aude, nad kanałem Langwedockim; liczy 9,800 miesz. i posiada dobry port przy kanale. Jest to ważne miasto handlowe.

Castelnaut Henryk Nompar de Caumont, margrabia, de, syn marszałka *La Force,* * 1582, jeden z najczynniejszych i bardzo szczęśliwych wodzów protestanckich za Ludwika XIII; pogodziwszy się później z królem, został 1638 r. marszałkiem polnym. Zostawił ciekawe pamiętniki, wydane 1843, obejmujące wiele szczegółów z czasu wojen religijnych, prowadzonych w latach 1621 i 1622.

Castel-nuovo (słow. *Erceg Novi),* warowne miasto portowe w Dalmacji, w obwodzie Cattaro, w prefekturze Cattaro, przy wejściu do zatoki Kotorskiej, ma 1,200 m. i źródła mineralne.

Castelnuovo Leon, dramaturg włoski, * 1835 w Weronie, kapitan jazdy, napisał: poezje „Arpa e chitarra" (1866); powieść „I morti tornano" (1867), komedje: „Il quanto della regina," „Un enormerto," „Impara l'arte," „Bere affogare," „Fuochi di paglia," „Spirito e forma."

Castelnuovo Henryk, powieściopisarz włoski, * 1839 we Florencji, nauczyciel szkoły handlowej w Wenecji, napisał powieści: „Il quaderno della zia" (1872); „La cara bianca" (1873); „Vittorina" (1874); „Lauretta" (1876); „Il professor Romualdo" (1878); „Nuovi racconti" (1878); „Alla finestra (1878); „La contessima" (1881); „Lorriae a lagrime" (1882); „Dal primo amore alla soffilta" (1883); „Reminiscenze e fantasie" (1886); „Listreone" (1888) i in.

Castel-San-Giovanni, miasteczko w depart. włoskim Piacenzy, 5,000 miesz.; pamiętne zwycięstwem, odniesionem 17 czerwca 1799 r. przez Austrjaków i Rosjan, pod dowództwem Melasa i Suworowa, nad wojskiem francuskiem i polskiem, dowodzonem przez Macdonalda, Victora i Dąbrowskiego.

Castel San Petro, miasto w departamencie włoskim Bolonji, przy kolei żelaznej Bolonja-Rimini, 12,000 miesz.

Castel Sardo, twierdza nad zatoką Asinara

Digitized by Google

na północnem wybrzeżu wyspy Sardynji, siedlisko biskupa, połów korali.

Casteltermini, miasto w departamencie Girgenti na wyspie Sycylji, 10,000 miesz., kopalnie soli i siarki.

Castel-Vetrano, miasto w sycylijskiej prowincji Trapani, liczy 23,000 m. i słynie z pięknych wyrobów koralowych i alabastrowych. Niedaleko od miasta, w kierunku południowowschodnim, znajdują się szczątki starożytnego miasta Selinuntu ze wspaniałemi zwaliskami starożytnych świątyń.

Casti Jan Chrzciciel, * 1721 w Prato, nadworny poeta cesarza Józéfa II-go od r. 1782, po jego śmierci mieszkał we Florencji, a od 1793 r. w Paryżu, gdzie † 1803 r. Najcelniejszem jego dziełem jest wielki dydaktyczno-satyryczny poemat „Gli animali parlanti" (5 t., Medjolan, 1802). Gorszące i nieobyczajne są jego „Novelle galanti" (3 t., Paryż, 1821), nader powabne „Rime Anacreontiche," a nadzwyczaj oryginalne libreta do oper komicznych „La grotta di Trofonia;" „Il re Tedoro in Venezia," obiedwie z muzyką Salieri'ego.

Castigat ridendo mores, śmiechem poprawia obyczaje (komedja). Dewiza, utworzona przez francuskiego poetę Santeuila, * 1630, † 1695, dla komicznego teatru włoskiego w Paryżu, poczerpnięta z satyry Horacego (1,28).

Castiglione, herb polski, znany tylko z nazwy.

Castiglione Baltazar, jeden z najpowabniejszych dawniejszych pisarzów włoskich, * 1478 w Casatico w Mantuańskiem, † 1529 w Toledo, naprzód wojskowy, potem ambasador ks. Urbino przy rozmaitych dworach, naturalizowany w Hiszpanji przez Karola V i mianowany biskupem w Avila. Najsławniejszą jego pracę: „Il libro del Cortegiano" (Wenecja, 1528), naśladował u nas Ł. Górnicki w „Dworzaninie." Włoskie i łacińskie poezje są prawdziwym wzorem dobrego smaku i elegancji, a „Lettere" (2 t., Padwa, 1769—71), ważne są pod względem historycznym. Jego „Poesie volgari e latine" wydał Serassi (Rzym, 1760). Por. Tobler „C. und sein Hofmann" (Bern, 1864); Bottari „B. da C., e il suo libro Cortegiano" (Piza 1877); Cochin „Boccacc. Etudes italiennes" (Paryż, 1890); Martinati „Notizie storico-biografiche intorno al conte B. C." (Florencja, 1891).

Castiglione Jan Benedykt, we Francji zwany *il Grechetto*, malarz i rytownik, * 1616 w Genui, uczeń Paggi'ego, Ferrari'ego i van Dycka; wszedł do służby księcia Mantui, gdzie też † 1670. Celniejsze prace jego penzla są obrazy zwierząt, tudzież portrety. W pałacu Brignole w Genui w ołtarzu „Żłobek," oraz „Circe i towarzysze Ulisesa" i in.

Castiglione Karol Oktawjusz, hr., znakomity lingwista włoski, * 1784 w Medjolanie, † 1849 w Genui; ogłosił kilka szacownych prac o monetach wschodnich, mianowicie kufickich; głównie atoli wsławił się za granicą jako wydawca wespół z kardynałem Mai wynalezionego przez się w Ambrozjańskich palimpsestach gotyckiego przekładu Biblji Ulfilasa, listów św. Pawła i kalendarza gockiego, które wydał w 5 poszytach 1819—1839. Życiorys jego napisał Biondelli (Medjolan, 1856).

Castiglione Henryk, hr., feldmarszałek austrjacki, * 1790 r. w Dukli, w król. Galicji; miał udział w bitwie pod Lipskiem, w r. 1846 został komendantem Krakowa, gdzie upamiętnił się bombardowaniem tego miasta w r. 1848.

Castiglione Jan, feldmarszałek austrjacki, * 1803, † 1871 r. Odznaczył się podczas wojny włoskiej r. 1848 w bitwach pod Goito, Curtatone, Sommacampagna i Custozza, a w roku 1859 pod Solferino. W roku 1863 został feldmarszałkiem, a w r. 1866 otrzymał tytuł radcy tajnego i order korony żelaznej pierwszej klasy.

Castiglione, książę, de, ob. Augereau.

Castiglione-delle-Stiviere, miasto w dep. włoskim Mantuańskim, 5,300 miesz. Pamiętne jest zwycięstwem, odniesionem tutaj 5 sierpnia 1796 przez Bonapartego nad Austrjakami. Zwycięstwo to zjednało marszałkowi Augereau tytuł księcia Castiglione. Niedaleko stąd leży Solferino (ob.).

Castiglione di Sicilia, miasto w depart. Katanji, na wyspie Sycylji, u podnóża Etny, 9,000 miesz., twierdza starożytna, wykuta w skale.

Castil-Blaze, ob. Blaze.

Castilho Antonio Feliciano, de, jeden z najlepszych nowszych poetów portugalskich, * 1800 w Lizbonie, † 1875 r.; ukończył studja prawne w Koimbrze, ustalił swą sławę dziełami: „Cartas de Echo e Narcisso" (Koimbra, 1836) i „A Primavera, colleçao de poematos" (Lizbona, 1822). Pierwszy z tych utworów (napisanych jeszcze w uniwersytecie) zyskał mu miłość pewnej damy, którą jednak utracił niezadługo po ożenieniu. Następnie wydał: „Amor e melancolia" (Koimbra, 1828); „A noite de Castello" (1836), tudzież „Camoes" (1849). Ogólny zbiór pism jego „Obras" wyszedł 1855—59 w 20 tomach w Lizbonie. Zasłużył się także C. ulepszeniem nauczania elementarnego i reformą szkół ludowych, do których, jako generalny komisarz oświaty ludowej, nową zaprowadził metodę *(Methodo-Portuguez* C.), tłómaczył na język portugalski Wirgiljusza „Georgiki" (1865); Owidjusza „Metamorfozy" (1841); „Fastes" (1859); „Fausta" Goethego „Duch chrześcijaństwa" Chateaubrianda i komedje Molière'a. Por. Ortiz „La literatura portuguesa en el siglo XIX" (Madryt, 1870); Teophilo Braga „Historia do romantismo em Portugal" (1880).

Castilho August Fryderyk, brat poprzedniego, † 1841, pleban w djecezji Aveiro, przełożył Lucana „Farsalję" i wydał ze starszym bratem „Quadros historicos de Portugal" (8 zeszyt. Lizbona, 1831—41).

Digitized by Google

Castilho Józef Felicjan, brat poprzednich, * 1810 w Lizbonie, przeniósł się do Paryża, gdzie z czwartym bratem *Aleksandrem* ogłosił kilka prac mnemotechnicznych.

Castilho Juljusz, poeta portugalski, * 1840 w Lizbonie, napisał: „Primeiros versos" (1867); „Oermiterio" (1876); dramat „Ignez de Castro" (1880); studjum literackie „Antonio Ferreira" (1872); dzieła historyczne „Lizboa antiga" i „Memorias de C." (1881).

Castilla don Ramon, * 1797 w Javapaca, w południowem Peru, † 1867; odznaczył się w wojnach o wolność, jako generał miał udział w wewnętrznych sporach kraju i dnia 20 stycznia 1839 w bitwie pod Jungay dowodził kawalerją, poczem został ministrem skarbu. Będąc w latach 1841—1844 na wygnaniu, strącił dyktatora Vivanco i 1845 wybrany został na prezydenta w Peru. W r. 1854 stanął na czele powstania przeciwko Echenique i został powtórnie prezydentem, a roku 1864 po raz trzeci na tę godność powrócił.

Castille Karol Hipolit, powieściopisarz i historyk francuski, * 1820, † 1886 w Luc-sur-Mer, był współpracownikiem wielu dzienników, pomieszczał w nich rozprawy naukowe i powieści fantastyczne, nadto ogłosił: „Les oiseaux de proie" (1852—48); „L'Ascalante" (1852); „Les ambitieux" (4 t., 1852—53); „Histoire de ménage" (1855); „La chasse aux chimères" (1872); „Parallèle entre César, Charlemagne et Napoléon" (1858); „Les hommes et les moeurs sous le règne de Louis-Philippe" (1853); „Histoire de la seconde république française" (1 t., 1854—1856); „Portraits historiques au XIX" (1856—1860, tomików 80); „Histoire de soixante ans" (4 t., 1859—1863).

Castillejo Krzysztof, * około 1492 w Ciudad-Rodrigo, † 1556 w Wiedniu, poeta hiszpański, ostatni przedstawiciel staro-hiszpańskiej poezji dworskiej; zostawał w służbie cesarza Ferdynanda I. Utwory jego wyszły w zbiorze Fernandesa (12 i 13 t., Madryt, 1792); **C.** zajmuje odrębne miejsce, w historji poezji hiszpańskiej; działalność jego poetyczna przypada bowiem w okresie przejściowym od stylu czysto narodowego, do klasyczno-włoskiego, wprowadzonego przez Boscan'a i Garcilaso. Bronią dowcipu i szyderstwa zwalczał **C.** ten kierunek antynarodowy. Utwory jego świadczą o niepospolitej łatwości władania językiem i technicznej zręczności wierszowania, a odznaczają się naturalnością, żywością i tryskającym humorem. Żart i satyra są właściwym **C.** żywiołem.

Castillo Alonzo Salerzano de, † 1640, jest autorem romansów obyczajowych: „El bachiller Trapaza" (1633) i „Garduna de Sevilla" (1634), których w latach 1846—1848, w Madrycie wyszły ilustrowane edycje. Napisał także mnóstwo nowel, najlepsze z nich wyszły pod tyt: „Quinta de Laura" (1625) i kilka komedji (najlepsza „El Mayorazgo").

Castillo don Fernando de Leon y, mąż stanu hiszpański, * 1842 r. na jednej z wysp Kanaryjskich, studja prawne ukończył w Madrycie. Odznaczywszy się podczas rewolucji 1868 zdolnościami i wymową, został w r. 1871 wybrany do kortezów, w r. 1872 mianowany podsekretarzem w ministerjum kolonji. Podczas republiki występował energicznie przeciw stronnictwu radykalnemu w parlamencie i jako liberalny monarchista bronił zasad konstytucyjnych przeciw Canovasowi. W r. 1886 został ministrem spraw wewnętrznych w gabinecie Sagasty, w r. 1887 posłem w Paryżu.

Castilloa, *Szatnia*, rodzaj roślin z rodziny wiązowatych, wysokie drzewa, dające sok mleczny, w Ameryce środkowej; **C.** *elastica (Hollwakitl)*, drzewo leśne, o pniu wysokim, wielkich, poziomo rosnących gałęziach, rośnie w Nicaragua, Meksyku i w innych krajach Ameryki podzwrotnikowej, dostarcza kauczuku.

Castillon, miasto we francuskim depart. Gironde, nad rz. Dordogne, 3,600 miesz. Pamiętne jest zwycięstwem Karola VII, króla francuskiego, nad Anglikami w r. 1451.

Castitis, postać bajeczna litewska: młody rybak, który mieszkał przy ujściu rz. Swenty do morza Baltyckiego. *Jurata*, królowa tego morza, pokochała go i odwiedzała co wieczór na górze, zwanej później przez lud **C.** Rozgniewany tem Perkun zabił piorunem Juratę w jej podmorskim pałacu bursztynowym i pałac sam zburzył, a **C.** kazał Pramżymasowi przykuć do skały na dnie morza i położyć przed nim trupa pięknej jego kochanki. Lud litewski uważa podobno wyrzucany przez morze bursztyn za szczątki pałacu Juraty.

Castleford, miasto w hrabstwie York w Anglji, nad rz. Aire, 11,000 miesz., huty szklane.

Castlereagh Henryk Robert Stewart, margrabia Londonderry, wicehrabia, angielski mąż stanu, * 1769 r. w Mount-Stewart, w hrabstwie irlandzkiem Down; wszedł do parlamentu irlandzkiego w bardzo młodym wieku, wkrótce przeszedł z opozycji na stronę rządu, r. 1797 został pierwszym sekretarzem wice-króla lorda Camden i najwięcej się przyłożył do wykrycia i stłumienia knowań francusko-irlandzkich, a następnie sprowadzenia unji. Niezadługo potem był wybrany do połączonego parlamentu i mianowany prezesem kontroli wschodnio-indyjskiej. W r. 1805 objął ministerjum wojny, które po chwilowem istnieniu gabinetu whigów, odzyskał napowrót 1807. Z powodu wyprawy na wyspę Walcheren, pojedynkował się 21 września 1809 r. z Canningiem, i obaj złożyli swoje urzędy, ale **C.** jeszcze tego samego roku powrócił do urzędowania, jako minister spraw zagranicznych, i od r. 1812 był faktycznie pierwszym ministrem. Główną jego zasługą wówczas było gorliwe, niezmordowane dążenie do sprowadzenia upadku Napoleona. W tym

Digitized by Google

kierunku rozwijał niesłychaną działalność i był duszą koalicji europejskiej. Po wywiezieniu Napoleona na wyspę Elbę, zaszczycony niezwyczajnemi względami mocarzów, zasiadał na kongresie wiedeńskim 1814, gdzie odgrywał bardzo usłużną dla obcych rolę, wbrew stanowisku Anglji i powszechnym interesom narodów. Po drugim upadku Napoleona, podpisał drugi pokój paryski i wystąpił na jaw z polityką w najwyższym stopniu nieprzyjazną wolności i systemowi konstytucyjnemu, przez co znacznie się zmniejszyła jego zasługa w oswobodzeniu Europy, a miejsce dawnego szacunku zajęła nienawiść ludu. Wiedząc o tem, popadł C. w pewnego rodzaju szaleństwo i w chwili nerwowego rozdrażnienia odebrał sobie życie 12 sierpnia 1822 r., otworzywszy jedną z żył pulsowych. Pozostałe po nim „Correspondence, despatches and other papers," wydał jego brat, Karol Wilhelm Vane-Stewart, margrabia Londonderry (8 tomów, Londyn, 1847—51). Alison usiłował rehabilitować jego charakter w „Lives of Lord C., and Sir C. Stewart" (3 t., Londyn, 1862).

Castleton, miasto w hrabstwie Derby, w górach High-Peak w Anglji, 1,000 miesz.; w okolicy słynna grota stalaktytowa, 747 m. długa i 204 m. głęboka; kopalnie ołowiu.

Castor, Bóbr (ob.).

Castoreum, Bobrowy strój (ob.).

Castren Mateusz Aleksander, lingwista i podróżnik finlandzki, * 1813 w Tervola, w finlandzkiej prowincji Uleaborg, † 1852. Od r. 1838 odbywał dalekie podróże, w r. 1851 został profesorem języka fińskiego i literatury w Helsingforsie. Celniejsze jego dzieła są: „Elementa grammaticae Syrienae" (1844); „Elementa grammaticae Tscheremissae" (1845); „O akcencie w narzeczu lapońskiem" (1845); „De affixis personalibus linguarum Altaicarum" (1850); „Gramatyka ostiacka" (1849). Z opisów podróży najważniejsze: „Nordiska Resor ach Forokningar" (2 t., 1852—55) i „Föreläsningar om Finsk Mythologi" (1853). Z prac lingwistycznych wydał po jego śmierci Schiefner badania nad językami Samojedów, Tunguzów, Koibołów, Karagasów, Ostiaków, Burjatów i Kattów; nadto „Etnologiczne odczyty o ludach ałtajskich" (1857) i „Pisma pomniejsze" (1862).—Syn jego, *Robert* C. (* 1851, † 1883), ogłosił kilka rozpraw, tyczących się historji fińskiej, w r. 1877 redagował gazetę helsingforską *Dagblad.* Napisał „O obowiązującej służbie wojskowej" (1880); „Sejm finlandzki w r. 1808—9" (Helsingfors, 1879).

Castres, miasto we francuskim departamencie Tarne, nad rzeką Agout, liczy 27,000 miesz. i posiada piękny pałac biskupi. Fabryki sukna, płótna, papiernie, farbiarnie i t. d. W pobliżu znajduje się drżąca skała, która, jakkolwiek waży przeszło 60,000 funtów, jednak siła jednego człowieka wystarcza, aby ją wprawić w drganie; są tu także olbrzymie jaskinie.

Castro, departament rzeczypospolitej Chili, stanowiący część prowincji Chiloe, 35,000 m. — *Castro,* główne miasto tegoż departamentu.

Castro Inez, de, kochanka infanta dom Pedra portugalskiego, dama dworska jego żony, Konstancji kastylskiej, po której śmierci (1345) dom Pedro zaślubił ją potajemnie. Zamordowana 1355 na rozkaz króla Alfonsa IV, przez doradców królewskich. Po śmierci ojca, uznana za małżonkę przez króla Pedra, który kazał stracić jej morderców, a ciało żony wydobyte z grobu, kazał posadzić na tronie, ukoronować i składać mu hołdy królewskie; przedmiot wielu poematów i romansów, między innemi p. Genlis (przekł. pol. 1823). Por. Schäfer „Gesch. v. Portugal;" Raumer „Drei Portugiesinnen."

Castro Alfons, mnich franciszkański, spowiednik Karola V, * 1495, † 1558. Dzieła jego treści dogmatycznej i egzegetycznej wyszły w Paryżu w r. 1771—78.

Castro Adolf, historyk hiszpański, * 1823 w Kadyksie, napisał: „Historia de la ciudad de Cadiz" (Kadyks, 1845); „Historia de los Judios en Espana" (1847); „Historia de los protestantes espagnoles" (1851); „Los espagnoles et tempo de Calderon" (1881) i in.

Castro del Rio, miasto okręgowe w prowincji Kordubie w Hiszpanji, nad rzeką Guadajos, 11,000 miesz.

Castro Giovanni, miasto w prowincji Sycylijskiej Caltanisetta, ma 20,000 miesz. i cytadelę. Wznosi się na miejscu słynnego w starożytności miasta Enna, poświęconego czci Cerery. W pobliżu jezioro Pergusa, z którem łączy się znane powszechnie podanie o porwaniu Prozerpiny przez Plutona.

Castro-Marim, miasto nad rzeką Gwadjaną w okręgu Faro (Algarvia) w Portugalji, liczy 4,000 miesz.

Castro y Belvis Wilhelm, poeta dramatyczny hiszpański, * 1596 w Walencji; jeden z najczynniejszych członków tamecznej akademji *De los Nocturnos,* przyjaciel i rywal Lopeza de Vega, † w Madrycie 1631 w zupełnej nędzy. Z dramatów C. wydanych w liczbie 24 (Walencja, 1621—25, najsłynniejszy jest: „Las Mocedades de Cid;" na polski przełożył Rettel ustęp, drukowany w *Dzienniku domowym* (1842), przerobiony przez Corneille'a pod tyt.: „Rodryg Cyd." Na scenie hiszpańskiej utwory C. miały wielkie powodzenie. Por. Krenkel „Klassische Bühnendichtungen der Spanier" (II, 94, Lipsk, 1885); Schäffer „Ocho comedias desconocidas" (1887); Mérimée „Toulouse" (1890).

Castrovillari, miasto okręgowe w prowincji Cosenza (Kalabrja) we Włoszech, nad rz. Coscile, 11,000 miesz.

Castruccio-Castracani, potomek szlachetnej rodziny lukieskiej, * 1281, † 1328, sławny wódz

Digitized by Google

Gibelinów, zostając pod rozkazami Ugucciane de la Fagginola, przyczynił się wielce do zwycięstwa odniesionego nad Florentczykami pod Montecatini. Neri, syn Ugoccione'go, rządzący w Lukce, obawiając się zbytniego jego wpływu, kazał go uwięzić r. 1316 i chciał śmiercią ukarać, ale na tę wiadomość lud powstał, uwolnił z więzienia i mianował go swoim rządcą z władzą nieograniczoną. W r. 1327 cesarz Ludwik bawarski podniósł jego ziemie do godności księstwa. Z jego śmiercią upadło i księstwo Lukieskie, którem wzbogaciła się Florencja. Por. **Machiavelli** „Vita di C." (Florencja, 1532); **Wieland** „Dissertatio de C.-C." (Lipsk, 1779); **Dreux du Radier** „Vie de C.-C." (Paryż, 1753); **Negrini** (Modena, 1496). **Aldo Manuzzio** (Rzym, 1590); **Mazzarosa** „Storia di Lucca" (1883); **Tommasi** „Sommario della storia di Lucca" (Florencja, 1847).

Castrum doloris. Ceremonja żałobna, składająca się z właściwych pieni, modlitw i aparatu, urządzana w kościele, lub w domu na cześć jakiejkolwiek zmarłej dostojnej osoby. Wystawiany bywa wtedy katafalk wysoki, otoczony wielką liczbą świec i kwiatów, ściany obite kirem ze srebrnemi ozdobami i herbami zmarłego, na taboretach złożone insygnia, szpady, ordery lub inne znaki godności nieboszczyka, baldachim nad katafalkiem i t. p. Zwyczaj takiej bogatej wystawy istniał już w pierwszych wiekach chrześcijaństwa i był stosowany przy zwłokach papieży, królów, dygnitarzy duchownych, świeckich i wogóle osób, zajmujących w społeczeństwie wysokie stanowiska. W znaczeniu kościelnem **C. d.** jest to kondukt czyli absolucja, albo ostatnie modły w kościele, przed wyprowadzeniem zwłok zmarłego; odprawia je biskup, w asystencji czterech mitratów, albo prałat i kanonicy w asystencji kapłanów, mających jakąś godność i wyższe znaczenie w kościele.

Casuarina *(Rzewnia)*, jedyny rodzaj rodziny roślin *Rzewniowatych (Casuarineae)*, obejmuje drzewa lub krzewy gałęziste, osobliwe tem, że nie mają wcale liścia, a miejsce ich zastępują pochewki, otaczające wstawy gałązek. Kwiaty oddzielnopłciowe, już to męskie i żeńskie na jednym, już na oddzielnych pniach; okwiat żaden, owoc szyszkowaty. Pozór ich jest różny od wszystkich dwuliścieniowych, z wejrzenia podobne są do skrzypów. Ojczyzną ich jest Nowa Holandja, gdzie wiele znajduje się w stanie kopalnym. Drzewo twarde i ciężkie, używane przez krajowców na wyrób broni, zwane jest *drzewem mięsnem* z powodu barwy czerwonej. W ogrodach europejskich hodują gatunek **C.** *equisetifolia (R. skrzypolistna)*, z pozoru do wielkiego skrzypu podobny. Kora, zwana *filoa*, ma własności ściągające; drzewo dla twardości nazywa się *drzewem żelaznem*.

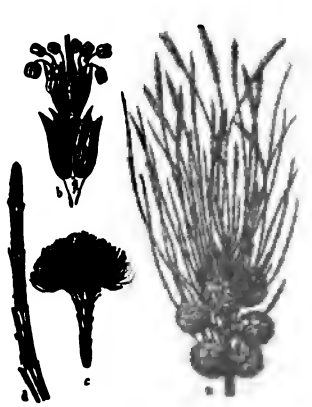

Casuarina: *a* gałązka z kwiatami męskiemi i owocami. *b* część kwiatostanu męskiego, *c* kwiatostan żeński, *d* odłamek gałązki.

Casus (łac.), przypadek, zdarzenie.

Casus belli, w języku dyplomatycznym tak nazywają wypadek, który pociąga za sobą wypowiedzenie wojny, np. gdy jedno państwo napadnie na posiadłości drugiego, gdy nie dotrzymuje traktatu zawartego i t. p. Por. **Bibl. Calvo** „Dict. du dr. intern." (t. I); **Milovanovich** „Des traités de garantie" (1888).

Casus conscientiae, kwestja sumienia (ob. Kazuistyka).

Casus dabilis, dany wypadek.

Casus emergens, wypadek, okoliczność, nadająca procesowi inny bieg.

Casus foederis, wypadek polityczny, uprawniający na zasadzie przymierza, do wezwania pomocy sprzymierzeńca.

Casus fortuitus, albo **C.** *improvisus*, wypadek nieprzewidziany.

Casus in terminis, wyrażenie prawne, oznaczające, że się ma do czynienia z wypadkiem, podobnym do osądzonego już poprzednio.

Casus merus, czysty, bezwzględny przypadek.

Casus reservatus, wypadek zastrzeżony (jeżeli idzie o absolucję grzechów).

Casu substrato, w danym wypadku; *In praesenti casu*, w obecnym wypadku; *In hoc casu*, w tym wypadku; *In nostro casu*, w naszym wypadku.

Caswall Edward, pisarz i poeta religijny angielski, * 1814, † 1878. Początkowo był księdzem anglikańskim w Stratford pod Castle. W r. 184[illegible], przyjął katolicyzm i po śmierci żony wstąpił do zgromadzenia Oratorjanów z Neri. Mowy jego wyszły p. t.: „On the seen and unisseen" (1846); hymny p. tyt.: „Lyra catholica" (Londyn, 1849 i 1884); inne jego utwory wyszły p. t.: „The mask of Mary and other poems" (Londyn, 1858); „A may pageant and other poems" (1865).

Catalan Eugenjusz Karol, matematyk, * 1814 w Bruges; od r. 1865 jest profesorem matematyki w uniwersytecie w Liège. Ogłosił: „Eléments de géométrie" (1843, 1860); „Théorèmes et problèmes de géométrie élémentaire" (6 wydań); „Traité élémentaire de géométrie descriptive" (2 t., pięć wydań); „Traité élémentaire des séries" (1860); „Cours d'analyse d'Université de Liège" (2 wyd. 1880); „Manuel du baccalauréat ès sciences" (12 wydań), oprócz wielu rozpraw w czasopismach matematycznych.

Catalani Angelica, * 1779 r. w Sinigaglia, w

Digitized by Google

państwie Kościelnem, słynna w świecie śpiewaczka. Będąc dzieckiem, okazywała już nadzwyczajny talent i w młodym wieku zaczęła występować naprzód w Wenecji, potem we wszystkich większych miastach włoskich. W roku 1799 wstąpiła do opery w Lizbonie, później w Madrycie, a nareszcie w Paryżu, gdzie oczarowała wszystkich. Po ośmioletnim pobycie w Londynie, objęła 1814 r. dyrekcję opery włoskiej w Paryżu, którą przyprowadziła do upadku. W latach 1818—28 odbywała podróż tryumfalną po Europie. Od r. 1830 przebywała we własnej willi pod Florencją, skąd w r. 1849 udała się do Paryża i tu zmarła t. r. na cholerę, zostawiwszy ogromny majątek (około 2,000,000 rubli).

Catalani Angelica.

Catalpa, *Katalpa*, rodzaj roślin z rodziny trąbkowatych *(Bignoniaceae)*, drzewa lub krzewy o liściach długoogonkowych, sercowatych lub jajowatych, o kwiatach białych, żółtawych lub ciemno-czerwonych, tworzących nieraz wielkie, złożone kwiatostany; owoc—torebka dwuklapowa, zawierająca nasiona skrzydlate; sześć gatunków w Azji Wschodniej, Ameryce Północnej oraz Indjach Zachodnich; z nich ważniejsze są: **C.** *bignonioides (drzewo cygarowe)* z Georgji, Florydy i Japonji, drzewo piękne, szybko rosnące, dosięga 16 m. wysokości; liście duże, sercowate, kwiaty wielkie, białe z ponsowemi punktami; korzeń, o zapachu przykrym i smaku gorzkim, jest podobno trucizną; sadzą je dla ozdoby ogrodów, odznacza się wytrzymałością drzewa. **C.** *longissima (dąb antylski)*, rośnie w Indjach Zachodnich; kora jej dostarcza cennego materjału garbarskiego.

Catamarca, prowincja, położona w południowo-zachodniej stronie amerykańskiej rzeczypospolitej Argentyńskiej, bardzo górzysta, uboga w wodę, ale bogata w ciała kopalne; obejmuje 109,247 klm. kw. i liczy 92,000 miesz, mówiących po hiszpańsku i trudniących się po większej części rolnictwem i hodowlą bydła. Przemysł jest tu małoznaczący, a przywóz towarów europejskich idzie wyłącznie z Buenos-Ayres. Miasto stołeczne Catamarca, właściwie San-Farnando-de-Catamarca, ma 10,000 ludności.

Cataneo lub **Catanno** Danese, rzeźbiarz kararyjski, * 1509, † 1573 w Padwie; znakomite utwory jego dłuta znajdują się w Wenecji i Weronie. Był zarazem architektem i poetą. Napisał: „L'Amor di Marfisa," wyd. w Wenecji w r. 1562.

Catania lub **Catanea,** stolica prowincji t. n. (5,102 klm. kw. i 580,000 m.) na wyspie Sycylji, na południowo-zachodniem podnóżu góry Etny i przy ujściu rzeki Giaretta do morza Jońskiego, liczy 100,000 m., jest rezydencją arcybiskupa, posiada uniwersytet i uchodzi za jedno z najpiękniejszych miast Włoch, ozdobione jest wielu okazałemi budowlami i zawiera liczne starożytności rzymskie. Port, zawalony strumieniami lawy, nie może już dzisiaj przyjmować większych okrętów. **C.** stoi na zwaliskach starożytnej *Catany*, która była w r. 730 przed Chr. założona przez greckich osadników i szybko wzrosła. W wojnie Peloponeskiej zdobyta przez Ateńczyków, podczas drugiej wojny Punickiej opuszczona przez Rzymian, za cesarstwa doszła wysokiego stopnia znaczenia i bogactw, w r. 1169 zburzył ją strumień lawy, a w 1693 była ofiarą trzęsienia ziemi. W r. 1848 odbywały się tu krwawe walki.

Catanzaro. 1) Prowincja włoska w Kalabrji, do r. 1871 zwana *Calabria Ulteriore II*, obejmuje 5,975 klm. kw. i liczy 460,000 miesz. — 2) Stolica tej prowincji, o dwie godziny drogi od odnogi Squillaze, rezydencja biskupa, liczy 29,000 miesz., ma akademję nauk, liceum i inne zakłady naukowe; prowadzi handel serem, winem i tkaninami jedwabnemi.

Catargiu Barbice, mąż stanu rumuński, * 1807, † 1862; od r. 1842 do 1848 był dyrektorem w ministerjum sprawiedliwości, po wybuchu rewolucji 1848 r. opuścił Wołoszczyznę i wrócił razem z wojskiem rosyjskiem, które wtargnęło w celu obalenia rządu tymczasowego; 1862 prezes gabinetu i minister spraw wewnętrznych. Opierał się wszelkim reformom liberalnym, w d. 20 czerwca 1862, gdy wychodził z izby deputowanych, został zasztyletowany. Ogłosił: „L'état social des provinces danubiennes."

Catargiu Laskar, mąż stanu rumuński, * 1823, prefekt policji w Jasach za panowania ks. Grzegorza Ghiki, w r. 1859 kandydat do tronu rumuńskiego, a następnie przywódca opozycji przeciw księciu Cuzie, uporczywy przeciwnik uwłaszczenia włościan. Po abdykacji księcia Cuzy w lutym 1866 r., członek namiestnictwa książęcego, po wstąpieniu na tron ks. Karola prezes gabinetu, na którego czele stał przez lat pięć; stanowisko to objął powtórnie 1889, ale w końcu tegoż roku podał się do dymisji, zaś r. 1891 zajął je po raz trzeci.

Catarrhini, *wązkonose*, rodzina małp (ob.).

Catawba, rzeka w stanie Karolina w Unji północno-amerykańskiej, po złączeniu się z rz. Cangaree, nosi nazwę Santee, 400 klm. długa.

Catch (ang.), znaczy: chwytaj, trzymaj! — tak zowie się pewien rodzaj kompozycji wielogłosowej angielskiej z tekstem humorystycznym. Dawniejsze *Catches* miały często teksty nieprzyzwoite; znajdują się w zbiorach; „Pammelia" (1609), „Deuteromelia" (1609), „Melismata" (1611). W Londynie istnieje od r. 1761 klub, którego członkowie, składający się z wielu książąt domu królewskiego, lordów, baronetów i t. p., starają się rozpowszechniać ten rodzaj kompozycji humory-

Digitized by Google

stycznych. W tym celu urządzano konkursy, na których między innymi otrzymali nagrody: Arne, Hayes, Webbe, Cooke, Aicock, Calcott i inni.

Cateau-Cambresis albo **Château-Cambresis**, miasto we francuskim departam. Nord, nad rz. Selles, 10,000 m. Pamiętne jest traktatem, zawartym 1559 pomiędzy Henrykiem II-im, królem francuskim, a Filipem II, królem hiszpańskim.

Catechu, roślina, ob. Akacja.

Catel Karol Szymon, * 1773 r. w Aigle, kompozytor chórów muzycznych w gwardji narodowej paryskiej, † 1830; pisał wiele dzieł muzyczno-teoretycznych, z których jego „Traktat o harmonji“ (Paryż, 1802) największą zjednał mu sławę. Oprócz rozmaitych utworów dla muzyki wojskowej, napisał także kilka oper: „Semiramide“ (1802), „Les Bajadères“ (1810) i operę komiczną p. t.: „Les aubergistes de qualité“ (1812).

Catel Franciszek, malarz niemiecki, * 1778 r. w Berlinie, † 1856; występował naprzód jako ilustrator roczników i t. p. dzieł; w r. 1807 udał się z bratem do Paryża, gdzie wyuczywszy się wyższej sztuki, malował olejno. Od r. 1811 przebywał w Rzymie, pracując w kierunku Carstens'a i poświęcał się głównie pejzażom, które chętnie ozdabiał widokami architektonicznemi. Do najlepszych jego prac zaliczają: „Wybuch Etny,“ „Klasztor Kamedułów w Salerno,“ „Via Appia,“ „Wnętrze Panteonu,“ „Monte Pincio,“ „Zwaliska Paestum,“ „Zatoka Neapolitańska,“ „Widok Palermo,“ „Austerja hiszpańska w Rzymie“ i in.

Catena, a właściwie *Vincenzo da Biagio*, malarz wenecki, * 1470 w Treviso, † 1531 w Wenecji, zwany w r. 1495 *Vincenzo da Treviso*. Z obrazów jego, znajdujących się w Padwie, Wenecji, Liverpoolu, Dreźnie i Pradze czeskiej, celniejsze są: „N. Panna z klęczącym rycerzem,“ „Św. Hieronim,“ „Św. Rodzina,“ „Biczowanie,“ „Madonna“ i portrety.

Catenae ecclesiae albo **patrum**, zowią się po łacinie zbiory wykładów Pisma św. lub pism Ojców Kościoła.—*Catena*, znaczy łańcuch, a czem są spojone ogniwa w łańcuchu, tem powiązane zdania Ojców i Pisarzy Kościoła w tłómaczeniu tekstu Biblji. Kateny nie tylko wyjaśniły wiele miejsc trudnych w Piśmie św., ale jeszcze przechowały mnóstwo zdań autorów, których dzieła dawno zaginęły. Przypuszczają, że tego sposobu użył pierwszy Olimpjodor, djakon Aleksandryjski 500 r., albo Prokopjusz z Gazy, żyjący w VI wieku. Tomasz św. z Akwinu używał tego sposobu, i jego układ zdań Ojców i Pisarzy Kościoła zwie się: *Catenae aureae* „Opus in quatuor Evang.“ (Wenecja, 1494).

Catesby Robert, spiskowiec angielski, * 1573, za udział w sprzysiężeniu hr. Essexa 1601 roku, skazany był na śmierć, ale wykupił się sumą 30,000 funt. st. W r. 1603 uorganizował spisek tak zwany „prochowy,“ mający na celu wysadzenie w powietrze parlament, i wywołanie powstania. Po wykryciu przez policję, uciekł z towarzyszami z Londynu i zginął w walce z żołnierzami 5 listopada 1605 r. Por. Gardiner „History of England 1603—1642“ (Londyn, 1883).

Catgut, nici z kiszek rozmaitych zwierząt, zwłaszcza z owiec, używane jako środek antyseptyczny do zszywania ran, nie wywołują bowiem ropienia, jak jedwab i metale, i nie wymagają wyciągania, gdyż rozpuszczają się w sokach organizmu.

Catha, roślina, ob. Celastrus.

Cathcart Wilhelm Shaw, hrabia, generał i dyplomata angielski, * 1755 w Szkocji, † 1843 r. w Castide pod Głasgowem. Wszedł 1777 do armji; w r. 1803 był naczelnym dowódcą w Irlandji, r. 1807 pomyślnie kierował operacjami lądowemi przeciwko Kopenhadze, za co 1808 był mianowany parem. Jako poseł w Petersburgu towarzyszył cesarzowi Aleksandrowi podczas kampanji 1813 i 14 i znajdował się na kongresach w Chatillon i Wiedniu. — Najstarszy syn jego, *Karol Murray*, lord **C.**, poprzednio znany jako lord Greenock, * 1783; od r. 1851 generał porucznik i główny dowódca w Kanadzie, później komendant zachodniego okręgu wojskowego w Anglji, † 1859. Napisał: „On the phenomena in the neighbourhood of Edinburg of the Igneous Rocks in their relation“ i „The coal Formation of the Scottish Lowlands.—Młodszy brat jego, *Jerzy*, * 1794 r., wydał bardzo zajmujące: „Commentaries on the war in Russia and Germany in 1812 and 1813“ (Londyn, 1850), w r. 1852 jako generał-porucznik, gubernator i dowódca na przylądku Dobrej Nadziei, ukończył wojnę z Kaframi, następnie dowodził w wojnie krymskiej pod rozkazami Raglana i poległ 1854 r. w bitwie pod Inkermanem. Po jego śmierci ogłoszono „Correspondence relative to his military operations in Kaffraria“ (Londyn, 1856).

Cathelineau Jakób, generał Wandejczyków, * 1759 w miasteczku Pin-en-Mauge; na początku rewolucji francuskiej ubogi handlarz płótna; w marcu 1793 r. powołał sprzyjających królowi Wandejczyków do zbrojnego oporu, walczył naprzód pod rozkazami Bonchamp i Elbée, a w czerwcu t. r., wybrany głównym dowódcą, na czele 80,000 oddziału, uderzył na miasto Nantes; atoli wyprawa ta skończyła się rozproszeniem powstańców. Raniony śmiertelnie kulą karabinową, † 1793 w St.-Florent. Por. Anne Marie hr. Hautefeuille „Vie de **C.**“ (Paryż, 1821); Muret „Vie populaire de **C.**“ (1845).

Cathelineau Henryk, de, * 1813 w departamencie Maine-et-Loire, francuski wódz oddziałów ochotniczych podczas wojny w r. 1870. Generał d'Aurelles de Paladines mianował go pułkownikiem i dowódcą wszystkich oddziałów wolnych strzelców 15 korpusu. Odznaczył się w bitwach pod Vibraye i Montfort.

Catilina, ob. Katylina.

Catinat Mikołaj, de, marszałek francuski, * r.

Digitized by Google

1637 w Paryżu, po wielu innych świetnych czynach, 1681 zdobył Casale, 1686 pokonał Waldensów; w wojnie pomiędzy Francją a Hiszpanją odznaczył się nadzwyczajnem męstwem, odniósł stanowcze zwycięstwa pod Laours i Stafarda (1690) nad ks. Sabaudzkim we Włoszech, a 1692 na czele szczupłych sił odparł jego wyprawę do Delfinatu. Podczas wojny sukcesyjnej hiszpańskiej w r. 1701 walczył we Włoszech przeciwko księciu Eugenjuszowi, pobity przez niego pod Carpi, otrzymał naczelne dowództwo w Alzacji, ale złożył je dobrowolnie i † 1712, ciesząc się niezmierną popularnością u ludu i wojska. Por. Créqni „Mémoires pour servir à la vie de Nicolas de **C.**“ (Paryż, 1775); C. Rouisset „Histoire de Louvois;“ generał Pelet „Mémoirs militaires rélatifs à la succession d'Espagne;“ M. Topin „l'Homme au Masque de fer;“ De Rochas d'Aiglun „Les Vallées vaudoises“ (1881).

Cat-Island, należąca do Anglji wyspa w archipelagu Bahama, w Ameryce północnej, 556 klm. kw.

Catley Henryk, wydał r. 1841 w Londynie przekład „Konrada Wallenroda“ na język angielski, których oceniono pochwalnie w *Court Journal* z r. 1841, gdzie jednocześnie zamieszczono długą rozprawę o piśmiennictwie słowiańskiem i polskiem.

Catlin (wym. *Kettlin*) Jerzy, podróżnik amerykański, * 1796 w Pansylwanji, † 1872. Był adwokatem, następnie oddał się malarstwu, od roku 1832 odbywał liczne podróże wśród Indjan amerykańskich i zasłynął, jako wyborny ich znawca. Ogłosił „Letters and notes on the manners, customs and conditions of the North America Indians“ (2 t., 1841, z 300 stalorytami), „The North America Indian hunting portfolio“ (z 25 tablicami, 1844), „Last rambles in the Rocky Mountains and Andes (1867, 1878). Obrazy jego z życia Indjan tworzą osobny dział muzeum narodowego w Waszyngtonie.

Cato, ob Kato.

Catoblepas, *gnu*, ob. Antylopy.

Catocala, motyl, ob. Mora.

Catonis disticha, dwuwiersze Katonowe. Jest to zbiór zdań i przypowiastek łacińskich, oddawanych dwoma wierszami heksametrowemi (np. „Czyń każdy w swojem kółku“....). Pochodzą one z III lub IV wieku po Chryst. ułożone były pewnie w celu wychowawczym w wiekach średnich, i później często tłómaczone. Dotąd nie wiadomo, dlaczego podciągnięto je pod imię Katona.

Catorche (Mineral de), górnicze i główne miasto okręgu górniczego w stanie Luis Potosi w Meksyku, 20,000 m.; kopalnie rudy srebrnej, wydające dawniej do 4 milionów pesos.

Catrou Franciszek, * w Paryżu 1659 r., † 1737 r., głośny kaznodzieja jezuicki, od r. 1677. Z kilku jego dzieł historycznych ważniejsze są: „Histoire général du Mogol“ (5 t., 1715); „Histoire du fanatisme dans la religion protestante“ (3 t., 1735); „Histoire romaine“ (21 t., 1737).

Cats Jakób, * 1577 r. w Brouwershaven w Zeelandji, uczony prawnik holenderski, mąż stanu i poeta, † 1660; jeden z założycieli nowszej literatury holenderskiej. Z licznych dzieł jego celniejsze są poezje alegoryczne i wesołe opowiadania. Jego „Het book van Vader Cats“ poczytywaną była przez przeszło sto lat za jedyną książkę podręczną w mieszczańskich rodzinach; nowe wydanie wyszło 1888, t. 2. Pisał poezje; z których lepsze są: „Houwelijk“ (1625); „Spiegel van den ouden en nieuwen tyd“ (1632) i „Trou-ringh“ (1637).

Catskill, łańcuch boczny gór Allegańskich, po prawej stronie Hudsonu za szczytem High Penk, wzniesionym na 1,169 m. nad p. m.

Catskill, miasto w północno-amerykańskim stanie New-York, nad Hudsonem, o 160 klm. od New-Yorku, położone w okolicy malowniczej, 5,000 m.

Catt Henryk Aleksander, * 1725 w Morges w Szwajcarji, † 1795 w Poczdamie, w r. 1758 powołany był na lektora Fryderyka III-go, pozostawał przy nim przez czas wojny Siedmioletniej do lipca 1760, prowadząc dziennik uwag króla i swoje z nim rozmowy. Był lektorem do 1780, wreszcie utracił łaski. Na podstawie tego dziennika opracował **C.** po śmierci króla „Memoires,“ ogłoszone w jęz. niemieckim w 1884 (Lipsk). „Gespräche Friedrichs d. Gr. mit H. de **C.** und dem Marchese Luchesini“ wydał Bischoff (Lipsk, 1885 r.).

Cattaro, po chorwacku *Kotor*, port wojenny i warowne miasto, główne w obwodzie t. n. w Dalmacji, leżące na brzegu zatoki zwanej *Bocca-di-Cattaro*, na morzu Adrjatyckiem; jest rezydencją biskupów wschodniego i zachodniego obrządków, 3600 m. *Cattaro* (niegdyś rzeczpospolita niezawisła) przyłączyło się 1420 r., dla obrony przeciwko Turkom, dobrowolnie, do rzeczypospolitej Weneckiej, a w 1797, na mocy pokoju zawartego w Campo-Formio, przeszło w posiadanie Austrji, 1807 r. przyłączone do Francji, stanowi od 1841 wskutek pokoju wiedeńskiego część nierozdzielną państwa Węgiersko-Austrjackiego.

Cattermole Jerzy, malarz angielski, * 1800 w Dikleboroogh, † 1868. „Historical annual,“ wydawany przez jego brata, pomieszczał jego rysunki. **C.** ilustrował także dzieła Walter-Scotta (Londyn, 1835). Do najcelniejszych prac jego należą akwarele: „Pielgrzymi u drzwi kościoła,“ „Sir Walter Raleigh,“ „Czytanie Biblji,“ „Shakespeare czytający odę“ i dużych rozmiarów obraz p. t.: „Luter na sejmie w Spirze.“

Cattleya, rodzaj roślin z rodziny storczykowatych (ob); rośnie na drzewach i skałach Ameryki zwrotnikowej o liściach trwałych i wielkich, jaskrawo-zabarwionych kwiatach; gatunki naj-

Digitized by Google

piękniejsze: **C.** *crispa*, **C.** *cabiata*, **C.** *Skinneri*; **C.** hoduje się łatwo w pokoju.

Catullus Cajus, ob. Katullus.

Cauca, największy stan rzeczypospolitej Kolumbji, obejmuje dawne prowincje: Choco, Buenawentura, Cauca, Popayan, Pasto, część Neiry i ziemię Cagueta, t. j. 666,800 klm. kw. z ludnością 468,000. Grunt tu w części górzysty, w części płaski, i dlatego klimat umiarkowany i gorący; najważniejsza rzeka jest Cauca, wpadająca do św. Magdaleny i długa przeszło 1,090 klm. Z roślin najwięcej uprawiają kukurydzę, kawę, trzcinę cukrową i kakao. Wybrzeża dostarczają pereł, a góry szlachetnych kruszców. Przemysł tu nie jest rozwinięty. Ludność, złożona głównie z Negrów, Mulatów i Indyan, zajmuje się po większej części uprawą ziemi. Miasto główne Popayan.

Cauchois-Lemaire Ludwik Augustyn Franciszek, * 1789 w Paryżu, † 1861 r.; publicysta francuski, znany od r. 1815 przeciwnik rządów restauracji, która go za to z kraju wygnała, za gabinetu Decazes (1819) powrócił do Paryża i pracował w dziennikarstwie. W r. 1830 należał do liczby dziennikarzy protestujących, w 1838 został przełożonym jednej części archiwum państwa, porzucił dziennikarstwo, i wydał w roku 1840 „Historję rewolucji roku 1830.“ Napisał nadto „De la declaration de Laibach“ 1821; „Lettres à M. Thiers“ (1830); „Lettres politiques, religieuses et historiques“ i inne.

Cauchon Piotr, biskup w Beauvais, † 1442 r. sławny w dziejach Francji, wróg Joanny d'Arc, który jako jej sędzia, począwszy od świętokradztwa popełnionego przy spowiedzi, nie wahał się najczelniejszych używać sposobów, aby ją zgubić. Dziewica bohaterka zginęła na stosie, Kalikst IV papież wyklął biskupa, a lud, mszcząc się na zmarłym, wydarł ciało jego z grobu i utopił w kloace. Por. Quicherat „Procès de condamnation et de rehabilitation de Joanne d'Arc“ (Paryż, 5 t., 1840—49); i Fabre „Procès de condamnation de Joanne d'Arc“ (Paryż, 1884); Lanery d'Arc „Bibliogr. des ouvrages relatifs à Joanne d'Arc“ (Paryż, 1888).

Cauchy Augustyn Ludwik, matematyk francuski, syn poety Ludwika Franciszka **C.**, * 1789, † 1857. Po ukończeniu szkoły politechnicznej poświęcił się inżynierji. Uwieńczona rozprawa „Théorie des ondes“ (1815), która znakomicie rozwinęła teorję światła, zjednała mu miejsce w akademji nauk. Następnie został profesorem szkoły politechnicznej, ale jako gorliwy legitymista, udał się za Karolem X do Pragi, gdzie był nauczycielem hr. Chambord. Po powrocie do Paryża wykładał matematykę w zakonie Jezuitów; w r. 1848 objął katedrę astronomji matematycznej w Sorbonie, którą jednak opuścił w r. 1852, gdy nie chciał złożyć przysięgi Napoleonowi III. Rozprawy **C.** niesłychanie liczne ściągają się do różnych części matematyki i fizyki matematycznej. W r. 1826 rozpoczął wydanie swych „Exercices de mathématiques,“ zapełnione oryginalnemi i zupełnie nowemi metodami. Pamiętniki i sprawozdania Akademji mieszczą (1838—1857) około 500 jego rozpraw; z innych prac jego wymienimy: „Leçons sur les applications du calcul infinitésimal à la géometrie“ (2 t., 1826—8); „Leçons sur le calcul differentiel“ (1829); „Mémoire sur la dispersion de la lumière“ (1836). **C.** dał również podstawy teorji funkcji, opierając ją na zasadach geometrycznych; pomysły **C.** rozwinął w dobie spółczesnej Weierstrass (ob.) na drodze czysto analitycznej. Ogólny zbiór dzieł **C.** wychodzi w 26 tomach od roku 1882. Por. Valson „La vie et les travaux du baron **C.**“ (12 t., 1868).

Cauchy Eugenjusz Franciszek, brat poprzedniego, prawnik, * 1802 r., sekretarz archiwum izby parów i audytor rady stanu do 1848; napisał: „Le droit maritime international“ (Paryż, 1862); „Du respect de la propriété privée dans la guerre maritime“(1866); „Le duet consideré dans ses origines et dans l'état actuel des moeurs“ 2 wyd., 1863) i in.

Caucus, wyraz używany w Ameryce północnej na oznaczenie zgromadzeń politycznych danej partji, w celu porozumienia się co do tego, jak postępować i głosować w danym wypadku. Decyzje tych zgromadzeń mają moc obowiązującą dla całej partji. Por. Calkius, „American Caucus system“ (1884). Whitredye „The Caucus system.“

Caudebec. 1) **C.-en-Caux**, miasto we franc. dep. Sekwany Dolnej, w okręgu Yvetot, ma piękny kościół gotycki, muzeum, garbarnie, przemysł bawełniany, 25,000 miesz. — 2) **C.-lès-Elboeuf**, miasto w tymże departamencie, w okręgu Rouen, nad Sekwaną, przedmieście przemysłowe miasta Elboeuf, 11,000 miesz.

Caudéran, miasto we franc. depart. Gironde, przedmieście zachodnie miasta Bordeaux, fabryki czekolady i chemiczne, 9,000 miesz.

Caudium, (dziś *Maria di Coti* w blizkości *Forchia Caudina*), m. w starożytnem *Samnium* przy drodze Apijskiej, niedaleko od tak zwanych *Furculae caudinae* (wąwozy Kaudyńskie) w sąsiednich górach Taburnijskich; tu ponieśli Rzymianie od Samnitów 321 haniebną klęskę, gdyż cała armja rzymska, unikając zupełnego wytępienia lub niewoli, zmuszoną była poddać się i przejść przez tak zwane „jarzmo Kaudyńskie.“

Cauer Emil, rzeźbiarz niemiecki, * 1800 r. w Dreźnie, uczeń Raucha, od r. 1832 zamieszkały w Kreuznach, † 1867 tamże. Główne jego prace są: „Sickingen,“ „Hutten,“ „Karol V,“ „Melanchton.“—Również i synowie jego: Karol (* 1828, † 1885) i Robert (* 1831) odznaczyli się jako rzeźbiarze. Celniejsze ich prace zostały ogłoszone w albumach fotograficznych: „Cauer-Album“ (Kas-

Digitized by Google

sel, 1868) i „Karl und Robert's C. plastische Werke (Kreuznach, 1863).

Caulaincourt Armand Augustyn Ludwik, de, książę Vicenzy, mąż stanu francuski, * 1773 r. w Caulaincourt, depart. Somme, † 1827 w Paryżu, w pierwszej chwili rewolucji kapitan, podczas kampanji włoskiej 1791 adjutant Bonapartego. Mianowany księciem Vicenzy, towarzyszył cesarzowi w kampanjach 1805 i 1806. W latach 1807—11 był posłem w Rosji, następnie odbył kampanję rosyjską i został 1813 ministrem spraw zagranicznych. Po powrocie Napoleona z wyspy Elby, objął to samo ministerjum i mianowany był parem. Ze wstąpieniem na tron Ludwika XVIII opuścił służbę. Por. Cilleraux (pseudonim Karoliny de Sov.) „Souvenirs du duc de Vicence" (Paryż, 1837).

Caulaincourt Augustyn Jan Gabrjel hr., de, brat poprzedn., * 1777 r., wszedł 1792 do służby wojskowej i odznaczył się we wszystkich kampanjach, a zwłaszcza w r. 1809, dokonawszy przeprawy przez rzekę Tag. W czasie kampanji rosyjskiej był generałem dywizji i przyczynił się skutecznie do zwycięstwa pod Moskwą, gdzie poległ 7 września 1812.

Caulopteris, rodzaj drzewiastej paproci kopalnej, która w kilku gatunkach występuje w pokładach dewońskich i kredowych.

Caument Arcisse, archeolog francuski, * 1807 r., † 1873 r., oprócz wielu mniejszych rozpraw, pomieszczonych w czasopismach specjalnych, ogłosił: „Cours des antiquités monumentales" (6 t., 1830 r.); „Abécédaire ou rudiments d'archéologie," obejmujące: „Architecture religieuse" (5 wyd., 1867), „Architecture civile et militaire" (3 wyd. 1869) i „Ere galle-romaine" (1862). Por. C. de Robillard de Beauregaire „De C., sa vie et ses oeuvres" (Caen, 1874).

Caus Salomon, de, inżynier francuski, * 1576, † 1626 (prawdopodobnie); przebywał w Anglji, ozdobił ogrody w Richemond wspaniałemi wodotryskami, uczył rysunków księżnę Elżbietę, córkę Jakóba II, a gdy ta wyszła za palatyna Fryderyka V., C. przeszedł do służby tego księcia, jako jego architekt i inżynier i znacznie upiększył rezydencję jego, Heidelberg. Około 1620 r. wrócił do Francji, gdzie, zdaje się, był inżynierem Ludwika XIII i podał projekt oczyszczania ulic Paryża, który niewiadomo czy wszedł w wykonanie. Z kilku dzieł jego wymienimy „La raison des forces mouvantes etc." (Frankfurt, 1615, Paryż, 1624), w którem traktuje o wodotryskach. Mówiąc o sposobach podniesienia wody, wspomina między innemi siłę ognia; na tej zasadzie Arago, niewłaściwie zresztą, przypisuje mu pierwszy pomysł użycia pary do poruszania machin. Istotny atoli rozgłos C. datuje od 1834, gdy dla zamieszczenia w piśmie *Musée des familles* drzeworytu, wyobrażającego warjata za kratą, podano pod nim nowelę w postaci listu słynnej Marion Delorme, według którego, zwiedzając razem z margrabią Worcesterem dom warjatów, znalazła w nim człowieka głoszącego, że za pomocą pary może zbogacić kraj. Był to C., wtrącony tam przez kardynała Richelieu, któremu się swem odkryciem naprzykrzał, a Worcester od niego powziął pomysł stosowania siły sprężystości pary. Cała ta rzecz jest wymyśloną przez literata Henryka Berthoud, który się do tego sam przyznał w 1850 r.; bajka ta jednakowoż obiegła całą Europę i dotychczas znajduje wielu łatwowiernych.

Caus Salomon.

Causa (łac.), przyczyna, powód.

Causa cognita, po zbadaniu rzeczy.

Causa efficiens, przyczyna działająca.

Causa incognita=bez zbadania rzeczy.

Causa justa, przyczyna sprawiedliwa.

Causa movens, przyczyna poruszająca.

Causa proxima, przyczyna najbliższa.

Causa sui (łac.), przyczyna samego siebie, to samo co absolut (ob.), Bóg (ob.).

Cause célèbre (franc.), proces budzący sensację, zajęcie.

Causerie, rozmowa towarzyska, salonowa, pogawędka.

Causis Michał, de, syn górnika z Niemieckiego Brodu w królestwie Czeskiem, główny przeciwnik Husa, proboszcz u św. Wojciecha w Pradze. Gdy król Wacław IV powierzył mu znaczne pieniądze na poprawę kopalni złota w Ilowie, wypożyczył także i inne sumy i umknął do Rzymu, gdzie papież Jan XXIII dał mu urząd prokuratora *de causis fidei*, stąd otrzymał nazwisko C. (a u Czechów *Sudny*). W r. 1412 podał był papieżowi skargę w imieniu księży praskich na Husa, w skutek której ten razem z Janem z Jesenic został wyklęty. Gdy zaś Hus przybył do Konstancji, wystąpił i tu C. z oskarżeniem, w którem domagał się jego uwięzienia. On także uwięził Krystyna z Prachalic, przyjaciela Husa, a później był głównym świadkiem przeciwko Hieronimowi z Pragi. † w Bazylei podczas soboru.

Caussidière Marek, * około 1809 w Lionie, † 1861, demagog francuski, miał udział we wszystkich spiskach i działaniach stronnictwa republikańskiego. Podczas rewolucji Lutowej utworzył sobie własny oddział, zwany *Garde du peuple*, złożony z barykadzistów, i przy jego pomocy objął prefekturę policji. Po wypadkach 15 maja złożył ten urząd, a na początku września uciekł do Anglji. Następnie przebywał w Ameryce, skąd powrócił znowu do Anglji, a z początkiem 1861 do Francji. Ogłosił: „Mémoires de Caussidière" (Paryż, 1848).

Digitized by Google

Caussin de Perceval Jan Jakób Antoni, orjentalista francuski, * 1759 w Montdidier, † 1835; od 1782 profesor języka arabskiego w Collège de France, 1787—90 konserwator rękopisów bibljoteki królewskiej, 1809 członek Instytutu, 1816 akademji napisów. Napisał: „Histoire de la Sicile sous la domination des Musulmans" (1802); „Suite de Mille et une nuits (2 t., 1806); „Tables astronomiques" El Yunisa; przetłómaczył „Argonautica" Apolonjusza i in.

Caussin de Perceval Armand Piotr, orjentalista francuski, * 1795, † 1871, naprzód dragoman przy konsulacie francuskim w Aleppo, od 1822 r. profesor języka arabskiego w szkole języków wschodnich i w kolegjum francuskiem w Paryżu; napisał: „Essais sur l'histoire des Arabes avant Islamisme, pendant l'époque de Mahomet et jusqu'à la reduction de toutes les tribus sur la loi musulmane" (3 t., Paryż, 1847); „Grammaire arabe vulgaire" (Paryż, 1824 i 1833); przełożył z języka tureckiego Wasif-Effendiego historję wojny turecko-rosyjskiej p. t.: „Précis historique de la guerre des Turces contre les Russes de 1769—1774" (Paryż, 1822), oraz dzieło Es-Seid Mahommeda Essada „Précis historique de la destruction du corps des Janissaires" (Paryż, 1833) i in. Po śmierci jego wydano: „Notices anecdotiques sur les principaux musiciens arabes des trois premiers siècles de l'Islamisme" (Paryż, 1874).

Caustica, środki gryzące (ob.). *Causticum lunare*, dawna nazwa kamienia piekielnego.

Cauterets, wieś i zdrojowisko mineralne we francuskim departamencie Wyższych Pirenejów, w okręgu Argelès, w romantycznej dolinie t. n., liczy 1,700 mieszk. Znajdujące się w pobliżu dziesięć źródeł gorących siarczanych, bardzo rozcieńczonych, używane bywają głównie w reumatyzmach i sprowadzają latem do 15,000 gości. Por. Moinet „Les eaux thermales de **C.**" (5 wyd., 1878).

Cautio Muciana. Jeżeli komu zapisany legat pod warunkami pewnemi, a ich nie dopełnił, wtedy nie mógł otrzymać legatu. Dla pewności zatem spełnienia warunków Mucius Scaevola zaproponował stawienie poręczenia, i to nazywano *Cautio Muciana*.

Cauvain Juljusz Antoni, powieściopisarz francuski, * 1829; napisał: „L'école des loups" (1865); „Les proscrits de Quatre-vingt-treize" (1866); „Les trois chevaux-légers" (1869); „Les prisonniers du Mont-Saint-Michel" (1872); „La revanche de Margueritte" (1879) i in.

Cauvain Henryk, powieściopisarz francuski, * 1847; napisał: „Maximilien Heller" (1871); „Le chariot d'or" (1875); „Les amours bizzares" (1879); „La mort d'Eva" (1881); „Madame Gobert" (1884); „La main sanglante (1886) i in.

Cauvet Jerzy Paweł, budowniczy, rzeźbiarz i modelator, * 1731 w Aix-en-Provence, † 1788 w Paryżu. Wydał: „Recueil d'ornement à l'usage de jeunes artistes qui se destinent à la decoration des bâtimets" (Paryż, 1777). Budował katedrę w Rouen, w Paryżu Hôtel de Nivernais i Hôtel de Kinsky i ornamentacje drzwi fasady wewnętrznej w Palais-Royal.

Cava, miasto w depart. włoskim Salerno, przy drodze żelaznej Neapol-Salerno, w górzystej okolicy, 6,500 miesz. (gmina 21,000). Tuż pod miastem leży sławne opactwo Benedyktynów Santa Trinita di Cava, z cenną bibljoteką i archiwum.

Cavagnari Piotr Ludwik Napoleon, dyplomata i oficer angielski, * 1841 we Francji, † 1879; w r. 1857 naturalizował się jako poddany angielski, 1858—59 odbył kampanję przeciw Sipojom, następnie jako pełnomocnik Anglji zawarł traktat z Jakóbem chanem Afganistanu w 1879, ale w kilka dni po przyjeździe do Kabulu, napadnięty przez Afgańczyków, został z całą świtą zamordowany. Wypadek ten stał się powodem wojny Anglji z Afganistanem w r. 1880. Por. L. Bougier w „Gr. Enc." Lamirault'a.

Cavaignac Jan Chrzciciel, * 1762 w Gordon, w depart. Lot, członek francuskiej konwencji narodowej i generał, głosował za śmiercią króla, dowodził siłą zbrojną przeciwko powstaniu 20 maja 1795, z Bonapartem i Barrasem stał na czele wojska konwencji 5 października, za czasów dyrektorjatu, członek rady pięciuset. Od r. 1806 był w Neapolu naprzód administratorem dóbr koronnych, potem radcą stanu, a w 1815 r. mianowany został przez Napoleona prefektem depart. Sekwany. Wygnany za Ludwika XVIII, † 1829 w Brukseli.

Cavaignac Godefroy, najstarszy syn poprz., * 1801 w Paryżu, † 1845. W młodym już wieku brał udział w knowaniach politycznych; walczył odważnie w dniach rewolucji Lipcowej 1830, lecz w klubach politycznych występował śmiało przeciwko nowemu porządkowi rzeczy, jako obrońca pogwałconych praw ludowych. Podczas ruchów kwietniowych 1834 aresztowany, uszedł 17 lipca 1835 do Anglji, skąd powrócił 1841 r. do Paryża i tu założył dziennik republikański. Republikanie stracili w nim za wcześnie znakomitego i dzielnego przywódcę. Szczęśliwie próbował **C.** sił w beletrystyce: ogłosił bardzo interesujące opowieści: „Cardinal Dubois, ou tout chemin mène à Rome" (1867) i „Une tuerie de Cosaque, scène d'invasion" (Paryż, 1831). Por. L. Blanc „Histoire de dix ans;" Guizot „Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps;" Thureau-Dangin „Histoire de la monarchie de Juillet."

Cavaignac Eugenjusz Ludwik, młodszy brat poprz., * 1802 w Paryżu, jako kapitan należał 1828 do wyprawy do Morei, stojąc garnizonem w Arras, oświadczył się pierwszy za rewolucją Lipcową, ale zaraz w 1831 jawnie wypowiedział swoje z niej niezadowolenie. Znany z zasad republikańskich, przeniesiony został do Algieru, gdzie jako dzielny wojownik posunął się do step-

Digitized by Google

nia generała brygady. Z chwilą wybuchu rewolucji Lutowej (1848), pozyskał stopień generała dywizji i mianowany został gubernatorem Algieru, następnie wezwany był do zgromadzenia narodowego i przeznaczony na ministra wojny. Uśmierzywszy jako dyktator wojskowy powstanie 23 czerwca, został prezesem rady ministrów, t. j. naczelnikiem rzeczypospolitej. W czasie wyboru prezydenta był kandydatem stronnictwa umiarkowanie republikańskiego i konserwatywnych przeciwników Ludwika Napoleona. W ciele prawodawczem przywodził lewemu środkowi republikańskiemu. Po zamachu 2 grudnia 1851 r., został uwięziony i wysłany do Ham, lecz wkrótce potem odzyskawszy wolność, nie mieszał się już do spraw politycznych i † 1857 w majętności swej Ournes. C. posiadał rzadkie cnoty obywatelskie i nieskazitelny charakter. Napisał: „De la régence d'Alger, note sur l'occupation" (Paryż, 1839). Por. Deschamps „Eugène C." (Paryż, 1870); T. Delord „Histoire du second Empire;" De Montrond „Histoire de la conquête de l'Algerie."

Cavaignac Eugenjusz Ludwik.

Cavaignac Godefroy.

Cavaignac Godefroy, polityk francuski, * 1853, syn słynnego generała C., zwrócił na siebie uwagę będąc jeszcze uczniem, gdy w r. 1867 odmówił na popisie szkolnym przyjęcia nagrody z rąk księcia Napoleona. W r. 1870, jako ochotnik, wziął udział w wojnie z Niemcami, poczem kształcił się w szkole politechnicznej i studjował nauki prawne. W 1882 był wybrany do izby deputowanych, w 1885 w gabinecie Brissona został podsekretarzem w ministerjum wojny. C. należy do stronnictwa republikanów umiarkowanych i poświęca się sprawom ekonomicznym. W 1892 objął w gabinecie Loubet'a, tekę ministra marynarki, a w 1895 roku ministra wojny. W roku 1898 (w lipcu) został znowu ministrem wojny w gabinecie Brissona (ob.) i znalazł silne poparcie u przeciwników rewizji procesu Dreyfusa (ob.). Zaraz po objęciu urzędu oświadczył w odpowiedzi na interpelację, że zbadawszy akta procesu, doszedł do przekonania, że Dreyfus jest winien i że został sprawiedliwie osądzony. Mowę tę izba poleciła prawie jednogłośnie rozlepić w całej Francji. Potem jednak, badając pilnie akta procesu, doszedł do przekonania, że jeden z dokumentów został sfałszowany przez pułkownika sztabu generalnego, Henry'ego, i kazał sprawcę aresztować. Henry zarznął się w więzieniu brzytwą (31 sierpień 1898), i agitacja na rzecz rewizji procesu wzrosła tak, że ministerjum zdecydowało się rozpocząć kroki w tym kierunku. Cavaignac jednak twierdził, że dokument sfałszowany nie zmienia w niczem stanu sprawy, i nie mogąc się pogodzić z kolegami, ustąpił z ministerjum, protestując przeciwko rewizji (3 września 1898). Miejsce C. zajął jenerał Zurlinden, który zbadawszy akta, głosował również przeciw rewizji i ustąpił z gabinetu Brissona.

Cavaillé-Col Arystydes, fabrykant organów, * 1811; zbudował organy do kościoła Saint-Denis, Madelaine i St.-Sulpicie w Paryżu, oraz wiele za granicę; napisał: „Etudes expérimentales sur les tuyaux d'orgue;" „De l'orgue et de son architecture" (1856); „Projet d'orgue monumental pour la basilique de St. Pierre de Rome" (1875).

Cavalcanti Guido, jeden z najdawniejszych poetów włoskich, * 1259, † około 1300. Wszystkie jego poezje są liryczne, pochodzą z czasu młodości poety. Przedmiotem ich jest młoda i nadobna „Mandeta." Najwięcej do rozpowszechnienia sławy autora przyczynił się utwór „Donna mi prega etc.," na nowo wydany przez F. Pasqualigo (Wenecja, 1890), który dla swej metafizycznej treści miał licznych komentatorów. Poezje C. wydane są w zbiorze: „Rime antiche." Całkowite ich wydanie (nie zupełne jednak) wyszło staraniem Cicciapori we Floreneji (1813). Por. Capasso „Le rime di G. C." (Piza, 1879); Ercole „Guido C. e le sue rime" (Medjolan, 1885); „Lettere di B. C." (Bolonja, 1869).

Cavalcanti Jan, znany jest głównie jako autor „Istorice fiorentine" (2 t., Florencja, 1838), obejmującej epokę od 1420—52.

Cavalcanti Bartłomiej, * 1503, † 1562 w Padwie; przeciwnik Medyceuszów, zostawał w służbie francuskiej, a potem papieskiej. Oprócz wielce cenionego dzieła: „Tratti sopra gli ottimi reggimenti" (Wenecja, 1574, Medjolan, 1805), zasługuje na uwagę jego „Rettorica" (Wenecja, 1559).

Cavalcaselle Jan Chrzciciel, malarz włoski, * 1820, brał udział w powstaniu przeciw Austrjakom 1848, skazany na śmierć uciekł z więzienia, w 1849 emigrował za granicę i przebywał w Londynie, gdzie ogłosił: „The early flemish painters" (2 wyd., 1879); „A new history of painting in Italy" (5 t., Londyn, 1864 — 71); „Life of Titian, (1877); „Raffaelo, la sua vita et le sue opere" (Florencja, 1884), dzieła te pisał wespół z Crowem. Napisał sam: „Sulla conservazione dei monumenti ed oggetti di belle arti e sulle riforme dell'insegnamento academico" (Rzym, 1875). Mieszka w Rzymie jako inspektor wydziału sztuk pięknych w ministerjum oświaty.

Cavalier Jan, chłop, dowódca Camisardów

Digitized by Google

w wojnie Ceweńskiej, * 1679 we wsi Ribaute w Langwedocji. Gdy Ludwik XIV rozpoczął prześladować mieszkańców Cawenn, C. stanął na czele powstałych ziomków i takie rozwinął talenta wojskowe, że marszałek Villars uznał za stosowniejsze pojednać się z nim, niż niepewne toczyć boje. Jakoż poddał się C. i mianowany był przez króla pułkownikiem. Nie ufając jednak, uciekł do Anglji, gdzie wstąpił do służby wojskowej i na czele pułku, utworzonego z resztek Camisardów, odznaczył się znakomicie w wojnie o sukcesję hiszpańską pod Almanza 1707. † 1740 w Chelsea jako generał angielski i gubernator Jersey. C. za życia wydał swoje pamiętniki. Por. Misson „Théâtre sacré des Cevennes" (1705); Bruyes „Histoire du fanatisme" (1709); Cavalier „Memoirs of the war of the Cevennes" (1726); Weiss „Histoire des réfugiés protestants" (1853); Puaux „Vie de J. C." (Paryż, 1868).

Cavaliere servente, kawaler oddany na usługi damy.

Cavalieri Emil, de, * 1550 w Rzymie, † około 1600; od 1570 kapelmistrz we Florencji, gdzie około 1590 napisał trzy sceny pasterskie, mianowicie: „Disperazione de Fileno," „Satiro" (1590); „Giuoco della cieca" (1595) i „Rappresentazione di anima e di corpo" (Rzym, 1600), należące do pierwszych utworów w kształcie oper ułożonych.

Cavalieri Bonawentura, matematyk włoski, * 1598 w Bolonji, † 1647, od 1629 profesor matematyki tamże. Jest on twórcą tak zwanej „metody ilości niepodzielnych," bliskiej metodzie ilości nieskończenie małych; na jej zasadzie uważał linje jako złożone z szeregu punktów, a powierzchnie z szeregu linji; metodę tę szczęśliwie stosował do geometrji. Z dzieł wymienimy: „Geometria indivisibilium continuorum" (1635—53); „Rota planetaria" (1640); „Trigonometria" (1635); „Exercitationes geometriae" (1647), w którem podaje metody oznaczania odległości ogniskowej soczewek.

Cavalli Giovanni, artylerzysta włoski, * roku 1808 w Novara, † 1879, wstąpił do armji pjemonckiej i w r. 1847 udał się do Szwecji dla czuwania nad odlewem armat artylerji pjemonckiej, gdzie powziął pomysł budowy armat gwintowanych. W r. 1865 został komendantem akademji wojskowej w Turynie. Ogłosił: „Mémoire sur les canons se chargeant par la culasse, sur les canons rayés etc." (1849), „Mémoires sur divers perfectionnements militaires" (1856), „Mémoire sur la théorie de la resistance statique et dynamique des solides" (1863) i in.

Cavallini Piotr, malarz rzymski, * około 1320, uczeń sławnego Giotta, podług jego wzorów wykonał wielką mozaikę do dawnego kościoła św. Piotra, która obecnie wielokrotnie odnawiana, znajduje się w portyku dzisiejszego kościoła św. Piotra w Rzymie. W r. 1308 pracował na dworze króla Roberta w Neapolu.

Cavallotti Feliks Karol Emanuel, poeta włoski, * 1842 w Medjolanie, † 1898. Już na ławce szkolnej 1860 r. pisał pieśni przeciw Niemcom, miał udział w wojnie z Austrją, a następnie w różnych pismach występował z opozycją przeciw rządowi i nieraz z tego powodu był aresztowany. Ogłosił dramaty: „Guido" (1872); Agnese di Gonzaga" (1872); „Alcibiade" (1872); „I Messeni" (1876); „Il cantico dei cantici" (1882); „Nicarete" (1885); „Le rose bianche" (1886); „Storia della insurrezione di Roma nel 1867" (1870); „Manzoni" i in. Zbiór jego pieśni wyszedł p. t.: „Anticaglie" (1879). Wybrany do izby 1873, został wezwany przez prawicę do odwołania proklamacji zamieszczonej w dziennikach, co wywołało burzę i ściągnęło nań liczne pojedynki. Wybierany w następnych latach kilkakrotnie do parlamentu, występował przeciw rządowi jako republikanin. Organem jego był *Secolo*, najpoczytniejszy dziennik włoski, wychodzący w Medjolanie. Był namiętnym irredentystą (ob.). Zginął w pojedynku, wywołanym dyskusją polityczną.

Cavallotti Feliks Karol Emanuel.

Cavan, hrabstwo w południowej części Irlandji, w prowincji Ulster, obejmuje 1,931 klm. kw. z ludnością 110,000. Kraj wogóle pagórkowaty, miejscami bagnisty i mało urodzajny. Główne produkty: węgle kamienne, miedź, ołów i żelazo. Ludność skutkiem emigracji stale się zmniejsza. Główne miasto Cavan, 3,000 miesz.

Cavanilles Antoni Józef, botanik, * 1745 r. w Walencji, † 1804, był dyrektorem ogrodu botanicznego w Madrycie. Ogłosił: „Monadelphiae classis dissertationes decem" (2 t., 1785 i 1790); „Icones et descriptiones plantarum, quae aut sponte in Hispania crescunt, aut in hortis hospitantar" (6 t., 1791—99). Zwiedził i opisał Walencję (1795—7). Od r. 1800 wydawał z Proustem w Madrycie „Annales de las ciencias naturales." Odczyty jego wyszły 1802.

Cavanilles y Centi don Antonio, jeden z najznakomitszych nowoczesnych historyków hiszpańskich, * 1805 w Coruna; po ukończeniu studjów prawnych w Alcala 1825 r., adwokat w Madrycie; od 1841 członek akademji nauk. Oprócz cennych prac jak: „El libro de mes hijos;" „Fuero de Madrid" i „Dialogos politicos y literarios" (1858), najznakomitszem jego dziełem jest: „Historia de España" (5 t., Madryt, 1860—64); śmierć 1864 nie dozwoliła mu jej dokończyć.

Cavanis, herb polski, znany tylko z nazwy.

Cavatina, zowie się w muzyce lżejszy gatunek arji; mniej wykończona, niż arja właściwa, charakteru łagodniejszego i mniej namiętnego. Składa się z jednej części, używana często w daw-

Digitized by Google

nych operach włoskich i francuskich.

Cavazzere, miasto w okręgu Chioggia w departamencie Wenecji we Włoszech, nad rz. Adygą, 17,000 mieszk.

Cave Stefan, polityk, * 1820 w Clifton, † 1880 w Chambery. W r. 1846 otrzymał w Baltiol College w Oksfordzie stopień magistra filozofji. W r. 1866 został członkiem rady tajnej i wice-prezydentem ministerjum handlu aż do grudnia 1868. W r. 1875 lord Beaconsfield wysłał go do Egiptu, w celu zbadania stanu finansów tego kraju. C. napisał „A few words on the encouragement given to slavery and the slave trade by recent measures, and chiefly by the Sugar Bill of 1846“ (1846—49); „Prevention and reformation the duty of the state or of individuals“ (1856); „Papers relating to free labour and the slave trade“ (1861).

Cavé Marja Elżbieta, malarka francuska, z domu Blavot, * 1819 w Paryżu, żona pisarza dramatycznego i naczelnika wydziału sztuk pięknych. Z prac jej wyróżniają się akwarele: „J. J. Rousseau i mali Sabaudczycy,“ „Bitwa pod Ivry,“ „Rekonwalescencja Ludwika XIII,“ „Turniej,“ „Król,“ „N. Panna po śmierci Chrystusa.“ Nadto C. napisała teorję sztuki p. t.: „Le dessein sans maître, méthode C.“ i „l'Aquarelle sans maître.“

Cave me, Domine, ab amico, ab inimico vero me ipse cavebo (łac.), ustrzeż mnie, Boże, od przyjaciół, od nieprzyjaciół bowiem ja sam się obronię. Żartobliwe przeniesowanie słów 139—90 psalmu Dawida: *Eripe me, Domine, ab homine malo, a viro iniquo eripe me.*

Cave ne cadas, strzeż się, byś nie upadł. Formuła, którą w państwie rzymskiem, zwycięskiemu wodzowi podczas wyprawianego mu przez senat tryumfu, stojący za nim niewolnik co czas jakiś powtarzał, a która w formie pełnej brzmiała: *Respiciens post te, hominem memento te; cave, ne cadas* (oglądając się za siebie, pomnij, iż jesteś człowiekiem; strzeż się, byś nie upadł). Wyrażała ona myśl, iż oddawana tryumfatorowi cześć nie powinna wbijać w dumę i skłaniać go do lekceważenia swych obowiązków lub praw współobywateli, że powinien wytrwać na drodze zasług, gdyż naród, który umie je nagradzać, potrafi również i strącić w nicość.

Caveant consules (łac.), niech konsulowie czuwają. W starożytnym Rzymie w razie grożącego państwu niebezpieczeństwa, większej wojny, lub rozruchów wewnętrznych, senat nadawał konsulom władzę dyktatorską, przyczem wypowiadał zwykle formułę: *Caveant consules, ne quid detrimenti respublica capiat*, niech konsulowie czuwają, aby rzeczpospolita nie była na szwank narażoną (Cicero in Catil. 1. 2; pro Milone 26.70). Na mocy tego prawa konsulowie mogli bez sądu skazywać na śmierć wichrzącego obywatela.

Cavedone Jakób, malarz włoski ze szkoły Caraccich, * 1577 w Sassuolo, † 1660. Z rozpaczy po stracie syna porzucił malarstwo i z nędzy przymuszony był żebrać. Dwa znakomite jego obrazy znajdują się: św. Stefana w Imola i św. Cecylji w Luwrze.

Cavedoni don Celestino, archeolog i numizmatyk włoski; * 1795 w Levizzano Rangone w b. ks. Modeńskiem, † 1865 w Modenie. Uniwersytet skończył w Bolonji, od 1847 do śmierci bibljotekarz w Modenie. Oprócz wielu cennych rozpraw, umieszczanych w czasopismach archeologicznych, ogłosił: „Saggio di observazioni sulle medaglie di famiglie Romane“ (Modena, 1829) i „Numismatica Biblica“ (Modena, 1850), która zjednała mu rozgłos i za granicą. Wydał także Caselli'ego „Nummorum Italiae veteris tabulae“ (Lipsk, 1830). Z pism teologicznych najcelniejsze: „Confutazione dei principali errori di Ernesto Renan nella sua Vie de Jésus“ (Modena, 1863).

Cavelier Piotr Juljusz, * 1814 r., rzeźbiarz francuski, z którego prac najsławniejszą jest „Penelopa“ (1849). Oprócz tego znakomitej są wartości „Śpiąca Greczynka“ i „Kornelja, matka Grackhów“ (1861), grupa marmurowa; „Prawda,“ „Napoleon I prawodawcą,“ „Posąg Franciszka I.“

Cavendish Fryderyk, lord, feldmarszałek, * r. 1729, † 1803 w Twickenham, syn Wiljama księcia Devonshire. W r. 1758 został pułkownikiem. W r. 1757 adjutantem ks. Cumberland i z nim udał się na wojnę do Niemiec. W r. 1757 w St. Malo pod St. Cas wzięty do niewoli, uwolniony dopiero w r. 1760. W r. 1782 mianowany był generałem, a w 1796 feldmarszałkiem.

Cavendish Henryk, fizyk i chemik angielski, * 1731 w Londynie, † 1810, syn księcia Devonshire. Zbadał własności kwasu węglanego i wodoru, poznał skład wody i kwasu azotnego, oznaczył średnią gęstość ziemi na $5^1/_2$, urządził *wagę skręcenia* dla dochodzenia praw przyciągań elektrycznych i magnetycznych. Olbrzymi spadek 1773 r., który uczynił go „najbogatszym z uczonych i najuczeńszym z bogatych,“ obracał głównie na cele naukowe. Prace swe zamieszczał w *Philosophical Transactions* (1766 — 1809). Por. Wilson „Life of Henry C.“ (1852).

Cavendish Fryderyk Karol, lord, mąż stanu angielski, * 1836, drugi syn księcia Devonshire i młodszy brat margr. Hartington, kształcił się w Cambridge, był członkiem izby niższej 1859—64, od 1872—73 prywatnym sekretarzem Gladstone'a, następnie do 1880 sekretarzem w ministerjum skarbu, 1882 r. mianowany nadsekretarzem dla Irlandji, udał się z wice-królem lordem Spencerem w d. 5 maja do Dublina, gdzie zaraz dnia następnego podczas spaceru w parku został zabity. Morderca, który zgładził go przez nienawiść do Anglji, został w r. 1883 wydany przez wspólnika swego, Carey'a, i stracony.

Caventon Józef Bienaimé, farmaceuta, * 1795

Digitized by Google

w Saint-Omer, † 1877, sławny z bardzo ważnego odkrycia 1820 (wspólnie z Pelletierem) chininy i cynchoniny, był profesorem toksykologji w wyższej szkole farmacji w Paryżu. Ważniejsze jego dzieła są: „Nouvelle nomenclature chimique" (1816); „Traité élémentaire de pharmacie théorique" (1819); „Manuel du pharmacien et du droguiste" (2 t., 1821).

Cavia, zwierzę, ob. Świnka.

Caviar to the general (ang., cytata z Hamleta Szekspirowskiego), kawior dla ogółu, dla ludu, czyli coś zbyt mądrego, subtelnego dla pospolitych ludzi.

Cavolini, zoolog, * 1756, † 1810 w Neapolu, gdzie był profesorem. Ogłosił: „Memorie per servire alla storia de' polipi marini" (1785); „Memoria sulla generazione dei pesci e dei granchi" (1787); „Zoosterae oceanicae" (1792) i in.

Cavour, starożytne *Caburrum*, miasto w departamencie Turynu, u podnóża Alp, niegdyś własność rodziny Bense di Chieri, z której pochodził znakomity włoski mąż stanu, Kamil Cavour; liczy 7,000 miesz.

Cavour hr. Kamil Benso, di, najznakomitszy nowoczesny mąż stanu włoski, * 1810, † 1861 w Turynie, z dawnej szlacheckiej rodziny pjemonckiej, syn bar. Michała Antoniego Benso di **C.** Służył naprzód wojskowo. Jako porucznik inżynierji opuścił po rewolucji Lipcowej wojskowość, oddał się z zapałem rolnictwu w majątku rodzinnym i jednocześnie zajmował się ważnemi kwestjami ekonomji politycznej. Znany już poprzednio jako człowiek zasad liberalnych, miał udział od 1842 roku, po swoim powrocie do Turynu, we wszystkich ówczesnych dążeniach do reformy. Jako redaktor dziennika *Risorgimento* głosił zasady postępu, wolności i zjednoczenia państw włoskich. Wybrany 1848 na członka izby drugiej, znajdował się na stanowisku podrzędnem, jako prześcigniony przez stronnictwo republikańskie, i dlatego też upadł przy nowych wyborach w styczniu 1849. Atoli w grudniu t. r. za gabinetu Azeglia został wybrany na nowo, zjednał sobie znakomity wpływ i popularność i po śmierci hrabiego Santa-Rosa mianowany został ministrem rolnictwa i handlu, wkrótce potem ministrem marynarki, a w kwietniu 1851 ministrem skarbu. Na tem stanowisku przeprowadził bardzo pożyteczne prawa, mające na celu ulżenie własności i pracy, zawarł szereg handlowych i nawigacyjnych traktatów, by zniszczyć polityczne odosobnienie Sardynji i ożywić przemysł i handel, a kraj wprowadzić na drogę wolności handlowej. Usiłując zbliżyć ministerjum reakcyjne do lewicy, wywołał w jego łonie niezgodę, skutkiem której opuścił (maj, 1852) swój urząd, wyjechał do Paryża, gdzie się widział z Napoleonem III; d. 4 listop. tegoż roku stanął na czele własnego gabinetu; obok prezesostwa objął w nim zarząd finansów, handlu i rolnictwa. Mimo następnych zmian w ministerjum, **C.** kierował także sprawami wewnętrznemi i zewnętrznemi, torując mozolną pracą na drodze liberalnej wielką dla Pjemontu i całych Włoch przyszłość. Z Rzymem zostawał w stosunkach nieprzyjaznych, a z Austrją jaką taką utrzymywał zgodę. Po wybuchu wojny Wschodniej, na mocy traktatu zawartego 26 stycznia 1855 r., przyłączył się do mocarstw zachodnich i wysłał na plac boju wojska sardyńskie, które zmyły plamę nowarską. Na kongresie paryskim ważną odgrywając rolę, wniósł kwestję włoską i ogłosił sławne o niej memorandum, jak również okólnik do wszystkich dworów. Odtąd został najpopularniejszym mężem w całych Włoszech. Po widzeniu się z Napoleonem III w Plombières (lipiec 1858), polityka jego dążyła wyraźnie do usunięcia z Włoch Austrji, z którą dyplomatyczne stosunki zerwały się już 1857. W styczniu 1859 podpisane zostało przymierze francusko-włoskie, a w maju rozpoczęła się wojna z Austrją. Po pokoju w Villafranca (ob.), który zniszczył jego nadzieje względem całkowitego wypędzenia z Włoch Austrji, podał się do dymisji. W styczniu 1860 r. objął znowu naczelną władzę z programem zupełnego zjednoczenia półwyspu. Jakoż w tymże roku przyłączył Toskanję i Emilję, opłaciwszy nowe nabytki ustąpieniem Francuzom Sabaudji i Nizzy. Ofiarowanego przez Neapol przymierza nie przyjął, owszem wspierał czynnie wyprawę Garibaldi'ego w r. 1860 do Sycylji. We wrześniu 1860 wysłał ultimatum do dworu papieskiego, gdy ten odmówił zaprzestania organizacji wojsk swoich, zajął **C.** Umbrję i Marchję. To oziębiło stosunki z Francją. Zachęcony wszakże przez Anglję, wysłał wojsko w Neapolitańskie, a po złożeniu przez Garibaldi'ego dyktatury, przyłączył nowo zdobyte ziemie do król. Włoskiego i 18 lutego 1861 otworzył pierwszy zjednoczonego państwa parlament. Co do stosunków kościelnych, niszcząc świecką władzę papieża, dążył do utworzenia *wolnego kościoła w wolnem państwie;* śmierć, zaszła 1861 r., nie dozwoliła mu zupełnego ukonstytuowania zjednoczonej ojczyzny. Jako autor, wydał w Cuneo 1855 „Opere politiche ed economiche." Biografję jego ogłosili 6 czerwca Bonghi „Camillo Benso di Cavour" (Turyn, 1860); De la Rive „Le Comte de **C.**, Récis et souvenirs" (Paryż, 1863). Bianchi „La politique du comte C. de Cavour" (Turyn, 1885); D. Berti „Il conte di **C.** avanti il 1848" (Rzym, 1886); A. von Reumont „Charakterbilder aus der neuern Geschichte Italiens" (Lipsk, 1886); F. Bertolini „Memorie storico-critiche del risorgimento italiano" (Medjolan, 1889).

Cavour Kamil.

Digitized by Google

Cavoura kanał, kanał zbudowany w 1863—65, kosztem 45 mil. fr. i nazwany tak na cześć wielkiego męża stanu włoskiego, poczyna się w miasteczku Chivasso, na lewym brzegu rzeki Po, kończy się pod m. Galliate w rzece Ticino; ogólna długość wynosi 82 klm.

Cavriana, wieś we włoskim departam. Mantui, pow. Castiglione-delle-Stiviere, ma 2,200 miesz., jeden z najważniejszych punktów bitwy pod Solferino, 24 czerwca 1859 r.; w dniu tym była tu główna kwatera Napoleona III.

Cawdor, wioska w szkockiem hrabstwie Nairn, z ruinami zamku, w którym Makbet zamordować miał Dunkana, znana z tragedji Szekspira.

Cawnpore, ob. Khanpur.

Caxias: 1) **C.** *(Aldeas Altas)*, miasto w Brazylji, w stanie Maranhao, nad rzeką Itapicuru, plantacje bawełny, 10,000 miesz.— 2) Osada w brazyl. stanie Rio Grande de Sul, założona w r. 1875 przez wychodźców włoskich, 15,000 miesz., uprawa fasoli, kukurydzy, owsa, żyta i wina.

Caxias Luis Alves de Lima, książę, marszałek brazylijski, * 1803 w Rio de Janeiro, † 1880; kształcił się w miejscowej szkole wojskowej, był prezydentem kilku prowincji, 1851 r. głównodowodzącym armją brazylijską w wojnie z argentyńskim dyktatorem Rosasem. Uwolnił od oblężenia Montevideo, odniósł zwycięstwo pod Monto-Caseras i zmusił Rosasa do ucieczki. W nagrodę otrzymał od cesarza godność marszałka i tytuł margrabiego. Następnie był dwukrotnie ministrem wojny i prezesem ministrów, dowodził wojskiem w wojnie z Paragwajem 1867, zmusił do kapitulacji fortu Humaita (5 sierpnia 1868), Angasturo i obległ Asuncion. Pomimo takiego powodzenia, odebrano mu dowództwo, które oddano hrabiemu Eu, zaś **C.** za zasługi swe nagrodzony został tytułem księcia. Od 1875 do 1878 był prezesem gabinetu. Por. Ouro-Preto „Reflexoes sobre o generalato do conde de **C.**" (1844); Pinço de Campos „Vido do duque de **C.**" (Lizbona, 1878).

Caxton Wilhelm, pierwszy drukarz angielski, * w Weald w hrabstwie Kent około 1412 r., † 1491 r., nauczył się w czasie pobytu swojego w Niderlandach 1464 r. sztuki drukarskiej i przywiózł ją z sobą do Anglji. Pierwszą jego pracą było dzieło: „Recueil des histoires de Troyes" przez Raula le Fevre, które naprzód po francusku, a potem temi samemi czcionkami po angielsku, prawdopodobnie 1471 wydrukował (pierwsza drukowana książka w języku angielskim). Por. Blade, „The life and typography of Caxton" (2 t., Londyn, 1862).

Cayambe szczyt górski w Kordyljerach w rzeczypospolitej Equador, pod równikiem, na granicy Kolumbji, wzniesiony na 5,850 m. nad p. m.

Cayambe, miasto u stóp powyższej góry, wzniesione na 2,850 m. nad p. m.

Cayenne, *Kajenna*, warowne i główne miasto Gujany w Ameryce południowej, przy ujściu rzeki **C.** do Oceanu Atlantyckiego, położone na wyspie t. n., liczy około 4000 m., z powodu zabójczego klimatu groźne miejsce wysyłki dla francuskich deportowanych. Wysyłani tutaj za przewinienia Francuzi osiedlani bywają na 3 małych wysepkach w pobliżu miasta. Każda z tych wysepek ma inne właściwe przeznaczenie: na Ile-royale umieszczają największych zbrodniarzy, na wyspie św. Józefa powtórnie skazanych, na wyspie Djablej więźniów politycznych. Ta ostatnia zyskała znaczny rozgłos, jako miejsce uwięzienia Dreyfusa Często Kajenną nazywają całą francuską Gujanę.

Cayes, właściwie **Aux C.,** miasto portowe na południowem wybrzeżu wyspy Haiti; 25,000 mieszkańców.

Cayeux sur Mer, miasto portowe w departamencie Somme we Francji, nad kanałem La Manche, licznie nawiedzane kąpiele, dwie latarnie morskie, 3,500 m.

Cayla Zoé, hrabina, du, * 1784, † 1850, córka adwokata Talon'a, który powróciwszy potajemnie 1802 r. do Paryża jako emisarjusz Burbonów, został uwięziony i tylko w skutek usilnych starań córki, oswobodzony. Zaślubiła hrabiego du Cayla, a zostając na dworze Ludwika XVIII, tak owładnęła umysłem króla, że wszystkie ważniejsze sprawy państwa tylko za jej pośrednictwem były załatwiane, wszystkie łaski przez jej ręce, jako faworyty królewskiej, przechodzić musiały. Po śmierci Ludwika XVIII osiadła w pałacu wiejskim Saint-Ouen, darowanym jej przez króla, zajmując się gospodarstwem.

Cayla Jan Mamert, publicysta i pisarz francuzki, * 1812 w departamencie Lot, † 1887; kończył nauki w Cahors, poczem od r. 1837 poświęcił się literaturze; pracował początkowo przy czasopiśmie „L'Emancipation" w Tuluzie do 1843, poczem przeniósł się do Paryża, gdzie był współpracownikiem wielu pism perjodycznych. Oprócz licznych broszur politycznych, wydał między innemi: „Toulouse monumentale et pittoresque;" „Etude sur les dialectes méridionaux," „Les célébrités contemporaines (1855); „Histoire de Coustantinople;" „Histoire des arts et métiers et des corporation ouvrières de la ville de Paris (1853); „Histoire de la carricature politique sous la Revolution" (1850) i in.

Cayley Artur, matematyk, * 1821, † 1895, profesor matematyki w Cambrigde, ogłosił kilkaset rozpraw w czasopismach matematycznych, stworzył nowoczesną teorję form i niezmienników. w geometrji uzasadnił teorję oznaczeń miarowych, pisał o funkcjach eliptycznych, całkach Abelowych, o wyznacznikach, funkcjach symetrycznych, o teorji liczb, zwrócił uwagę na prace Hoene-Wrońskiego o przedstawianiu funkcji za

Digitized by Google

pomocą szeregów nieskończonych i t. d. Praca jego w tym ostatnim przedmiocie, p. t.: „On Wrońskis' Theorem," w „Qurterly Journal of pure and applied mathematics" (1872) pomieszczoną została w przekładzie polskim w t. IV „Pamiętnika Towarzystwa nauk ścisłych w Paryżu" (1874). Wydanie wszystkich prac **C.**, obliczone na 18 tomów, rozpoczęte zostało w r. 1889 p. t.: „The collected mathematical papers of A. **C.**"

Caylus Anna Klaudjusz Filip de Tubières, hr. de, * 1692 r. w Paryżu, sławny archeolog, † 1765 tamże. Najważniejsze jego dzieło jest: „Recueil d'antiquités égyptiennes" (7 t., Paryż, 1752—67). Pisał on także romanse i powieści, z których szczególnie znane są „Powieści wschodnie (Haaga, 1743). **C.** był również rytownikiem i wydał około 200 rycin, wykonanych podług najpiękniejszych wzorów gabinetu królewskiego. Drobniejsze jego utwory wydał Uzanne p. t. „Facéties du c. de **C.**" (Paryż, 1879. Porów. „Correspondance inédite du comte de **C.** avec le P. Paciandi, Théatin (1877 r).; Nisard „Le comte de **C.** d'après sa correspondance" (Paryż, 1877;) Rocheblave „Essai sur le comte de **C.**" (1890). Jego matka, *Marta Małgorzata de Vilette*, margrabina de **C.**, * 1673, 1729, jedna z ozdób dworu Ludwika XIV, znaną jest jako autorka wielce zajmującego dziełka: „Mes souvenirs" (Genewa, 1770, nowe wydanie 1881).

Cayman, grupa wysp na morzu Karybskiem na południe od Kuby, 584 klm. kw. obszaru i 2,400 m, należąca do Anglji i zostająca pod zarządem gubernatora Jamajki.

Cayuga, hrabstwo w stanie Nowego-Jorku w Ameryce-północnej, położone nad jeziorem Ontario.—**C.,** jezioro także w stanie Nowego-Jorku, 60 klm. dł. a 3—5 klm. szerokie i bardzo głębokie.

Cazales Jakób Antoni Marja, * 1788 w Grenade sur Garonne; wybrany 1789 do zgromadzenia narodowego, występował jako znakomity mówca i gorący obrońca interesów monarchicznych; napadał zarówno na demokratów, jak i na demokratycznych menarchistów; zachowując jednak w każdej sprawie niepodległość zdania, nie miał sympatji ani u dworu, ani u ludu; w r. 1792 emigrował do Koblencji, 1801 wrócił do Francji, gdzie † w Engalin, depart. Gers, 1805 r. Napisał „Défense de Louis XVI, discussion de toutes les charges communes à l'époque du 2 Novem. 1792" (Londyn, 1792). Por. Chare „Notice sur la vie de **C.**" (Paryż, 1821); Aulard „L'Eloquence parlamentaire pendant la revolution française, Les orateurs de l'assamblée constituante" (1882).

Calazes Edmund, de, syn poprzedniego, * 1804 w Grenade, naprzód profesor przy uniwersytecie katolickim w Leodjum, a od 1845 generalny wikarjusz i dyrektor seminarjum w Montauban. Pisał mnóstwo artykułów dziennikarskich, a oprócz pism religijno-moralnych, znane jest jeszcze jego dzieło: „Etude historique et critique sur „l'Allemagne contemporaine" (Lipsk, 1853).

Cazalis Henryk, poeta francuski, * 1840, studjował prawo, medycynę i filozofję, utwory swe ogłaszał pod pseudonimem Jana Caselli, później Jana Lahori; napisał: „Vita tristis" (1865); „Melancholia" (1868); „Le livre du néant" (1872); „L'illusion" (1875); „Cantique des cantiques" (1885); „Les grands poèmes religieux et philosophiques" (1888) i ogłosił w przekładzie francuskim „Chants populaires de l'Italie" (1865).

Cazalla de la Sierra, miasto okręgowe w prowincji Sewilla (Andaluzja) w Hiszpanji, u południowego stoku Sierra Morena, 8,500 m., trudniących się uprawą oliwek i winnic; kopalnie srebra, ołowiu i miedzi.

Caze Robert, powieściopisarz francuski, * 1853, † 1886 z rany otrzymanej w pojedynku, jako urzędnik spraw zagranicznych, uratował podczas Komuny 1871 od zniszczenia archiwum dyplomatyczne, był redaktorem dzienników: „Globe," „Intransigeant," „Réveil," „Voltaire," „XIX Siècle," „République française." Ogłosił: „Les poèmes de la chair" (1873); „Ritournelles" (1879); „Poèmes rustiques" (1880); „Les parfums et les mots" (1886) i powieści: „Le martyr d'Anil" (1883); „Femmes à soldats" (1884); „La semaine d'Ursule" (1885), Paris vivant" (1885) i in.

Cazelles Mateusz Brutus * 1793, † 1880, polityk francuski, syn republikanina zwanego „Dupont de l'Eure de l'Hérault." **C.** za Ludwika Filipa należał do opozycji, a do r. 1848 pracował nad przygotowaniem powstania. W r. 1849 został inspektorem policji w Lille. Od r. 1869 zasiadał w ciele prawodawczem.

Cazelles Emil, * 1831 w Nîmes, filolog i polityk francuski, z zawodu lekarz. W r. 1878 był prefektem departamentu Creuse, a w r. 1884 departamentu Bouches-du-Rhône. W r. 1887 został radcą stanu.

Cazenove de Pradine Edward, polityk francuski, * 1838 w Marmande, † 1896, wszedł w stosunki z hr. Chambordem i był długi czas jego sekretarzem, oraz wiernym i bezinteresownym stronnikiem. Brał udział w wojnie 1870 i był ciężko ranny. W r. 1871, wybrany do Zgromadzenia narodowego, zasiadał na skrajnej prawicy, pracował gorliwie nad przywróceniem monarchji, 1884 wybrany został posłem do izby deputowanych, ale odrzucił związek z Boulangerem.

Cazères, miasto główne kantonu, w dep. fran. Wyższej Garonny, okręgu Muret, nad Garonną, fabryki gwoździ, wyrób płótna, 3,000 m.

Cazes Roman, malarz francuski, uczeń Ingresa, * 1810 w Saint-Béat, † 1881 r., w Saint-Gaudens. Wykonał: „Chrystus Pan na górze." „Koronowanie N. Panny," „Anioł śmierci," „Anioł zmartwychwstania," „Św. Maciej," „Św. Jan" i wiele innych.

Digitized by Google

Cazin Achilles, fizyk, * 1832, † 1877, był nauczycielem w Dijon, następnie profesorem w liceum Condorceta w Paryżu; ogłosił: „La chaleur" (3 wyd., 1881); „Forces physiques" (2 wyd. z rys.)," „L'étincelle électrique" (1876).

Cazin Jan Karol, malarz francuski, * 1850 w departam. Pas-de-Calais, kształcił się w Akademji sztuk pięknych w Paryżu, maluje obrazy treści religijnej i rodzajowe, z których główniejsze: „Ucieczka do Egiptu" (1877), „Hagar i Izmael," „Tobjasz," „Judyta," „Lato," „Zima," „Wieczór."

Cazin Marja z domu Guillier, żona Jana Karola **C.**, malowała krajobrazy: „Wioska rybaków;" „Smutek;" „Powracająca do zdrowia." W późniejszym wieku oddała się z powodzeniem rzeźbie; z tych prac wyróżniają się: „Dawid," „Fortuna," „Żal," „Młode dziewczę" i in. W roku 1889 wystawiła obraz p. t.: „Djana."

Cazorla, miasto okręgowe w hiszp. dep. Jaen (Andaluzja), malowniczo położone wśród wyniosłości Sierra de **C.**, dwa starożytne zamki, 7000 mieszkańców.

Cazot Teodor Józef Juljusz, polityk francuski, * 1821 w Alais. W r. 1870 był generalnym sekretarzem w ministerjum spraw wewnętrznych, 1871 członek republikańskiego Zgromadzenia narodowego, 1876 senator, 1879—1882 minister sprawiedliwości, 1883—84 prezydent najwyższego trybunału. W roku 1890 został kwestorem senatu.

Cazotte Jakób, * 1719 r. w Dijon, pisarz francuski, namiętny przeciwnik rewolucji francuskiej, i z tego powodu ukarany śmiercią 1792. Pisma Cazotte'a: „Oeuvres complètes" (wydane przez Bastien'a w 4 tomach w Paryżu, 1816), odznaczają się szczególną łatwością stylu. Znany jest także jako tłómacz wielu opowieści arabskich. Mamy po polsku przekład jego pięknej nowelli p. t.: „Djabeł rozkochany" (Warsz. 1783 i 1806), gdzie przepowiedział okropności rewolucji, oraz śmierć wielu ze współczesnych. Wybór jego dzieł wyszedł w Paryżu r. 1847.

Cąber, ob. Comber.

Cążki, ob. Cęgi.

Cbm, w Niemczech używany skrót na oznaczenie metra kubicznego czyli sześciennego, co wszakże lepiej wyraża się przez m^3.

C. C. C., Constitutio criminalis Carolina.

Cchennis-Cchali *(Ts-chenists-chali)*, rzeka w gub. Kutaiskiej, poczyna się w górach Miaczych-Por, a wpada do rz. Rjonu; długa w. 150, spławna tylko 7 w. od ujścia.

Ccm., w Niemczech używany skrót na oznaczenie centymetra sześciennego, inaczej cm^3.

Cd, symbol chemiczny kadmu.

C-dur, *do maggiore, ut majeur, C major*, też co *C* z wielką tercją. *Akord c dur*=c e g.

C. E., Civil Engineer (ang.), inżynier cywilny.

Ce, symbol chemiczny ceru.

Cean Bermudez Jan Augustyn, archeolog hiszpański, * 1749 w Gijon w Asturji, założył w Sewili akademję sztuk pięknych, † 1829 w Madrycie. Celniejsze jego pisma są: „Diccionario historico de los mos illustres profesores de las bellas artes en Espana" (6 t., Madryt, 1800); „Carta sobre el estilo y gusto én la pintura de la escuela Sevillana" (Kadyks, 1806); „Sumario de las antiguedades romanas que hay en España" (Madryt, 1832). Pozostała nieskończona „Historja powszechna malarstwa," znajduje się w bibljotece akademji sztuk pięknych w Madrycie. Artykuły **C.** zebrał i wydał Zarco del Valle p. t.: „Ocios de don Juan Augustin Bermudez" (Madryt, 1870).

Ceanothus *(Puzyrnik)*, rodzaj roślin z rodziny szakłakowatych, cierniste drzewa i krzewy z pięknemi kwiatami, głównie w Ameryce północnej. **C.** *americanus (P. amerykański)*, podkrzew gałęzisty o kwiatach białych; gruby, czerwony korzeń służy do farbowania na czerwono, w Ameryce używa się przeciw chorobom syfilitycznym. Odwar liści pije się pod nazwą herbaty new-jersejskiej. Ten i inne gatunki hodują się jako ozdobne.

Ceara, prowincja w północnej Brazylji, pomiędzy oceanem Atlantyckim a prowincjami Rio-Grande-do-Norte, Pernambuko, Parahyba i Piauhy, obejmująca 104,250 klm. kw. i 962,625 miesz., zajmujących się przeważnie rolnictwem. Przemysł ogranicza się tu do wyrobu świec, mydła i mat. Warowne miasto główne t. n., liczące 25,000 miesz., leży o 2 godziny drogi od rzeki.

Cebes (Tebańczyk), uczeń Sokratesa, napisał trzy djalogi filozoficzno-alegoryczne: „Hebdome," „Phrynikos" i „Pinax" (t. j. Obraz, *Cebetis tabula*), z których jednak tylko ostatni doszedł naszych czasów. Najnowsze jego wydania są: Drosihna (Llpsk, 1871) i Praechtera (Lipsk, 1893). Na język polski przełożył go ks. Hołowiński z doręcznikiem Epikteta (Wilno, 1845). Mrongowius, pastor gdański, wydał 1845 z greckiego „Obraz życia ludzkiego." Por. Schaber „Ueber das Gemälde des **C.**" (Konstan., 1862); Drosihn „Die Zeit des Pinax" (Neustettin, 1873); C. Prächter „Cebetis tabula quanam aetate conscripta esse videatur" (Marburg, 1885).

Cebrikow Mikołaj, porucznik pułku finlandzkiego, za udział w buncie r. 1825 zdegradowany na szeregowca do korpusu-syberyjskiego, przeniesiony na Kaukaz, gdzie dosłużywszy się stopnia chorążego, wziął uwolnienie i zajął się pisaniem pamiętników, z których wyjątki były drukowane, † 1862 r.

Cebrikowowa M. K., publicystka rosyjska, w duchu liberalnym. Pisze w sprawach społecznych, pedagogicznych, oraz krytyki literackie z kierunkiem realistycznym. Ogłosiła między innemi: „Dietskije razskazy" (Petersburg, 1875).

Digitized by Google

„Razskazy o pogibszich dietiach“ (tamże, 1872).

Cebu, wyspa, ob. Zebu.

Cebula *(bulbus)*, odmiana łodygi, pospolita bardzo u roślin jednoliścieniowych. Składa się ona z tarczy mięsistej, mającej u góry postać mniej więcej stożkową, u dołu zaś ściętej tarczą, która przedstawia rodzaj łodygi podziemnej. Z górnej powierzchni tego krągu wyrastają łuski mięsiste (liście zmodyfikowane), przylegające ściśle do siebie, tudzież wypustek centralny, utworzony z zawiązków liści i kwiatów. Z dolnej zaś wychodzą włókna korzeniowe. Niekiedy wyrastają pąki kątowe między łuskami, zwane *pasierbami;* gdy C. wydają takie pąki, zowią się *maciorkami.* Zadaniem C. jest wydawać corocznie gałąź nadziemną na łodydze trwałej, podziemnej i zredukowanej do tarczy. Co do budowy łusk, rozróżniają się C. *pochwiaste* (hjacynt, czosnek, fig. 1), *dachówkowate* (lilja, fig. 2) i *pełne* (szafran, fig. 3). Fizjologiczne znaczenie C. polega na tem, że przechowują one materjały pokarmowe podczas zimy, podobnie jak bulwy lub korzenie mięsiste. Por. Irmisch „Zur Morphologie der monokotyledonischen Knollen- und Zwiebelgewächse“ (1850).

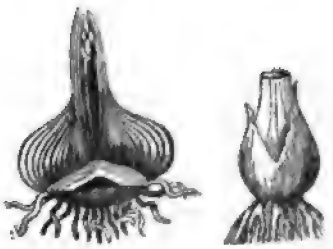

Fig. 1. Cebula hjacyntu (w przecięciu) i cebula czosnku.

Fig. 2. Cebula lilji.

Fig. 3. Cebula szafranu.

Cebula, roślina, ob. Czosnek.

Cebula morska, ob. Ćwiklica.

Cebulka, *Cebuleczka (bulbillus)*, pąk (ob.) tak uorganizowany, że może się rozwijać niezależnie od łodygi macierzystej i wydawać w ten sposób nie pojedyńczą gałąź, lecz oddzielną roślinę. Wogóle pąki te przedstawiają dosyć podobieństwa do cebul, skąd ich nazwa. Są to pąki mięsiste, o łuskach nielicznych, lecz gęstych, często zrosłych w jedną masę. Słabo przyrosłe do ogonków liści, łatwo się od nich oddzielają i mogą być przeszczepione dla wydania nowej rośliny. Przykłady roślin, tak się rozmnażających, przedstawia Lilja żółta *(Lilium bulbiferum)* i Łomikamień cebulkowaty *(Saxifraga granulata).* — **C. włosów,** ob. Włosy.

Cebulka lilji żółtej.

Cebulkowate rośliny, rośliny z rodzin liljowatych i amarylkowatych, posiadające cebule trwałe, które corocznie pędzą nowe liście i kwiaty. Wiele z nich, jak hjacynty, tulipany, lilje, należy do roślin ozdobnych, a handel ich cebulami ma ważne znaczenie. Por. Brinkmeyer „Die Zwiebelzierpflanzen“ (2 wyd. 1889).

Cebus, ob. Małpy.

Ceccano, miasto we włoskiej prowincji Rzymu, okręgu Frosinone, nad rz. Sacco i przy drodze żel. Rzym-Neapol, ma 6,000 miesz., trudniących się uprawą wina i oliwek.

Cecchi Giammaria, komedjopisarz włoski, * r. 1518, † 1587. Napisał wielką ilość komedji wierszem i prozą, farsy i tak zwanych „Rappresentazieni.“ Zbiór jego „Comedie“ wyszedł w Medjolanie 1850 r.; jedną z lepszych jego komedji jest „L'assinolo,“ wydana w Medjolanie r. 1863 w „Biblioteca Rara.“

Cecchi Antoni, podróżnik włoski, * 1849, † r. 1896, miał udział 1876 w wyprawie Antinorisa do Szoa, skąd z Chiarinim udał się do Ukerewe, ale w kraju Gera był zatrzymany w niewoli, z której wydobył się po kilku miesiącach. W r. 1885 wysłany przez rząd włoski do Massawy, zbadał wybrzeże Suaheli-Benadir, zawarł traktat handlowy z sułtanem Bargaszem-ben-Said, w tymże r. mianowany został generalnym konsulem włoskim w Adenie. W r. 1894 stanął na czele nowej wyprawy, w której d. 26 listopada został zamordowany przez Somalów na wybrzeżu Benadir. Ogłosił: „Da Zeila alle frontiere del Caffa“ (3 tomy, 1887); „L'Abissinia settentrionale“ (1887).

Cecenlewski.

Ceceniewski, herb polski: W polu barwy niewiadomej, klamra okrągła, u spodu wgięta wewnątrz i żeleźcem od strzały zakończona. Nad hełmem korona.

Cecha, znak, charakter, także nazwa narzędzi do cechowania czyli znaczenia drzewa i bydła.

Cechy, są to stowarzyszenia wielu członków, zajmujących się w pewnem miejscu tem samem rzemiosłem i podległych pewnym ustawom, określającym już to przywileje, już to ciężary, leżące na stowarzyszonych. W Europie cechy zaczęły się ukazywać w X wieku, jak świadczą dokumenty związku rybaków w Rawennie z r. 943; do najstarszych należą cechy z r. 1152 w Hamburgu, r. 1153 w Magdeburgu, r. 1240 w Bazylei; cech

Digitized by Google

rzeźniczy w Paryżu istnieje od r. 1282. W Niemczech cesarz Rudolf potwierdził cechy w r. 1270. **C.**, czyli bractwa cechowe, pierwotnie zawiązywały się w celu walki z bezprawiami feudalizmu; ludność miejska, rzemieślnicza lub przemysłowa, organizując **C.**, miała pierwotnie na celu obronę praw swoich przed samowolą i gwałtem klasy uprzywilejowanej. Jakkolwiek później cechy się wyrodziły, tamowały swobodę pracy, przesiąkły samolubstwem i dzisiaj są już instytucją przeżytą i przez naukę ekonomji politycznej potępioną, jednakże niegdyś, a szczególnie w XIV i XV w. przyczyniły się one znacznie do wzrostu miast, wytworzenia zamożnego i pracowitego mieszczaństwa i powiększenia dobrobytu ogólnego. W Polsce początek cechów przypada na drugą połowę XIII wieku; przed tym czasem przemysł i handel znajdowały się prawie wyłącznie w ręku Żydów, którzy przywilejem Leszka gnieźnieńskiego z r. 893 w ucieczce przed prześladowaniami religijnemi z Niemiec, Czech i Moraw, tłumnie do nas przybywali. Poparci przywilejem 905 r. uzyskali szeroką swobodę zajmowania się handlem, a nawet

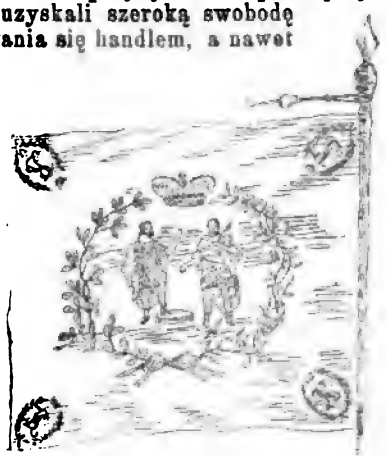

Chorągiew majstrów szewckich w Warszawie.

rzemiosłami, które też wkrótce zagarnęli. W roku 1260 potęga Żydów zachwiała się; książęta ówcześni, chcąc poprzeć przemysł upadający, otworzyli granice kraju dla cudzoziemców, którzy zaczęli tu ściągać, głównie z Saksonji i ze zniemczałego Szląska; w celu zachęcenia oświeceńszych przybyszów, panujący nadawali im urządzenia ich krajów, stąd też do grodów, w których się osiedlali Niemcy, zaczęto wprowadzać prawa magdeburskie lub niewiele odmienne chełmińskie, a z niemi przywilej własnej gospodarki miejskiej, sądownictwo cywilne i kryminalne, prawo własności domów, gruntów i t. d. Cechy istniały u nas i w miastach nie rządzących się jeszcze prawem magdeburskiem, że przytoczymy **C.** rzeźniczy w Warszawie, istniejący od r. 1315, szewcki z r. 1318 i inne. W po-

Lada majstrów krawieckich w Warszawie.

czątkach **C.** oparte na wspólności religijnej i samoobronie nie cieszyły się poparciem monarchów, podżeganych przez szlachtę. Dopiero na schyłku XIV wieku natrafiamy na ślady przywilejów rozleglejszych, a następnie w r. 1418 na *Concordia germanica*. Ufne we własną potęgę i wspierane przez rządy, cechy dopuszczają się wszelkiego rodzaju zdzierstwa, co sprowadza pierwszy cios pod postacią uchwały z roku 1420. Władysław Jagiełło, usiłując zgładzić **C.**, nakłada 70 grzywien kary na miasta, w którychby się znajdowały; w r. 1451 zapada uchwała, określająca ceny towarów; w r. 1496 zabroniono mieszczanom nabywać dobra ziemskie; w r. 1505 ustanowiono, iż szlachta, trudniąca się po miastach rzemiosłem, „klejnot utraca;“ w r. 1543 ogłoszono nakaz rozwiązania **C.**, w r. 1550 prawo znoszące cechy pozwala im wyłącznie istnieć dla obrzędów religijnych; w r. 1543 wydano prawo, nakazujące wojewodom pilnować, żeby bractwa nie rozwijały się „*in detrimentum libertatis terrestris.*“ Jeszcze w r. 1766 wydano prawo dla Litwy, znoszące tam wszystkie cechy, którego moc w r. 1778 rozciągnięto co do cechu piwowarów i winiarzy na Koronę. Królowie nasi, jak: Zygmunt II, Zygmunt III, Jan Kazimierz, Jan Sobieski, dawali cechom niektóre przywileje i starali się o wzrost mieszczaństwa. Od r. 1609 zaczyna się zwrot ku lepszemu; uchwała z roku 1611 w obronie praw **C.** nakazuje wypędzić z miast „fuszerów;“ statut z r. 1756 zatwierdza istnienie **C.** Komisja z ostatniego dziesiątka XVIII w. zajęła

Inicjał z przywileju cechu ślusarskiego w Warszawie.

Digitized by Google

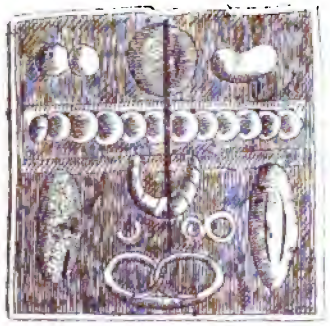

Obrusek cechowy piekarzy w Warszawie.

się rewizją nadań cechowych i uporządkowaniem ustaw. Andrzej hr. Zamojski w „Zbiorze praw sądowych“ z roku 1778 (część I, rozdział XXXI, § 6) zamieszcza zmiany w podziale **C.** Epoką rozkwitu **C.** był początek XVI w., w miastach polskich istniały wówczas **C.**: iglarzy, kobierników, złotników, haftarzy, aptekarzy, jubilerów, malarzów, muzyków, cyrulików, krawców jedwabnych i pospolitych, kuśnierzy drogich futer i pospolitych, szmuklerzy, pasamoników, zegarmistrzów, kotlarzy, puszkarzy, ludwisarzy, płatnerzy, snycerzy, rymarzy, mieczników, miechowników, bajtlerów, sukienników, robiących falendysze i karazje, sukienników pospolitych, piekarzy, rzeźników, mydlarzy, konwisarzy, kurdybanników, białoskórników, czerwonogarbarzy, garncarzy, zamecznikow, roztruchanzy (handlujących końmi), szewców pospolitych, „robiących safjanem i kurdybanem,“ farynarzów, introligatorów, księgarzy, kowali, siodlarzy, mularzy, rynkmacherów, stolarzy, paśników, blacharzy, barchanników, kaletników, czapników, kapeluszników, tokarzy, bednarzy, cieśli, powroźników, nożowników, tkaczów, kołodziejów, stelmachów, grzebienników, kartowników, iglarzy, wendatarzów, zdunów i t. p. W r. 1781 w Warszawie istniały 33 cechy. Dziś **C.** u nas istnieją, ale na podstawie postanowienia Ks. Namiestnika z 1816 r. i późniejszych przepisów, wolność zarobkowania i sprzedaży wyrobów nikomu nie jest tamowaną. Co do literatury, por. Böhmert „Beiträge zur Geschichte des Zunftwesens“ (Lipsk, 1862); M. Arnold „Das Aufkommen des Handwerksstandes in Mittelalter“ (Basch., 1861); Böhmert „Freiheit der Arbeit. Beiträge zur Reform der Gewerbegesetze“ (Brema, 1858); Pickford „Zunftwesen, Gewerbeordnungs und Gewerbefreiheit;“ Bernoilli „Ueber den nachtheiligen Einfluss der Zunftverfassung auf der Industrie“ (Bazylea, 1822); Surowiecki „O upadku przemysłu i miast w Polsce“ (1810); Węgrzecki „Rozprawa o profesjach“ (1810); Gąsiorowski „Cechy krakowskie, ich dzieje, ordynacje i t. d.“ (1860); Bruno Buchner „Die alten Zunft- und Verkehrsordnungen der Stadt Krakau“ (Wiedeń, 1889); Kołaczkowski „Wiadomości, tyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce“ (Warszawa, 1888); tenże „Wiadomości o fabrykach i rękodziełach w dawnej Polsce“ (Warszawa, 1881); A. Makowiecki „Przemysł i rzemiosła u nas za dawnych czasów“ (Warszawa, 1871); Wł. Łoziński „Lwów starożytny“ (Lwów, 1889); F. Reinstein „Cechy rzemieślnicze w Warszawie“ (w *Tyg. ilustr.* z r. 1892 i 1893); F. Olszewski „Cechy rzemieślnicze“ (Warszawa, 1880); *Wisła*, XI: „Z życia cechowego.“

Pieczęć cechu szklarzy w Warszawie.

Szyldtalary z gospody szklarzy w Warszawie.

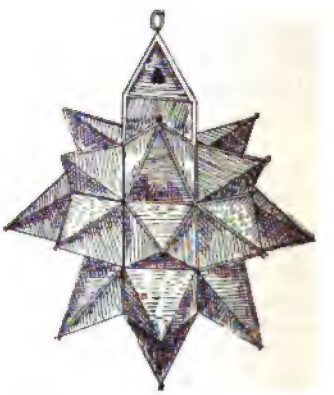

Latarnia z przed dawnej gospody szklarskiej.

Cecidomyia, *mucha heska*, ob. Pryszczarek.

Cecil Wilhelm, lord Burleigh albo **Burghley**, znakomity mąż stanu angielski, * 1520 r. w Bourne, w hrabstwie Lincoln, † 1598 r. Po upadku protektora Somerset'a (1549), który go 1548 mianował sekretarzem stanu, wtrącony do więzienia, po 3 miesiącach odzyskał wolność, a przezornością w sprawie Joanny Grey, ocalił sobie przy wstąpieniu na tron królowej Marji wolność i życie. Jednakże, jako gorliwy protestant.

Cecil Wilhelm, lord Burleigh.

Digitized by Google

był stronnikiem księżny Elżbiety, a po objęciu przez nią rządów, najzaufańszym jej doradcą i pierwszym ministrem Anglji przez lat 40 (1558—1598). Na tem stanowisku złożył dowody wielkiej działalności i politycznej mądrości. Najważniejszemi czynami C. są: utwierdzenie kościoła protestanckiego w Anglji, zawarcie korzystnego traktatu z Hiszpanją i śmierć Marji Stuart, której był głównym sprawcą. Por. Nares „Memoirs of the life and administration of Wiliam C., lord Burghley" (Londyn, 1828—32); Macaulay „Burleigh and his times."

Cecil Robert, hr. Salisbury, syn poprzedniego, * około 1563, od r. 1596 sekretarz stanu, † w tejże godności 1612. Jest założycielem dzisiejszego domu hrabiów Salisbury.

Cecilia, *Coecilia, Marszczelec*, rodzaj płazów z rzędu bezNogich, o ciele wydłużonem, robakowatem, oczy słabo rozwinięte, głównie w Ameryce. C. *lumbricoides*, ubarwienia ciemnego, 55 cm. długości, w Ameryce płd., gdzie przebywa w ziemi wilgotnej, jak dżdżownica.

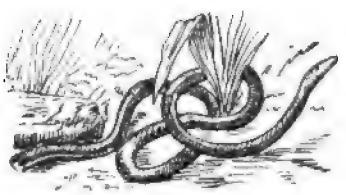

Cecilia.

Cecina (wym. *Czecsina*), rzeka we Włoszech środkowych, wytryska w górach Le Cornate, w prow. Grosseto i wpada do morza Liguryjskiego, ubiegłszy 74 klm., poniżej miasteczka C.

Cecora, *Czeczora*, miasteczko i rozległa równina na Wołoszczyźnie, położona o dwie mile od Jass, na prawym brzegu Prutu, pamiętna straszną klęską, poniesioną w nocy z 6 na 7 października 1620 r. przez wojsko polskie, pod dowództwem hetmana wielkiego koronnego, Stanisława Żółkiewskiego, w której 7,000 rycerstwa, otoczone przez 100,000 Turków i Tatarów, pod wodzą Iskiendera-baszy, nie śmiejąc walczyć z przemagającym nieprzyjacielem, opuściło sędziwego hetmana, który z pozostałą garstką walecznych wojowników poległ na polu bitwy.

Cecropia (*Armatnica, Rurnica, Trzcina dudkowata*), rodzaj roślin z rodziny chlebowcowatych, obejmujący drzewa południowo-amerykańskie, o łodydze wewnątrz pustej i kwiatach rozdzielno-płciowych. Stanowią rośliny ozdobne, hodowane po cieplarniach, niektóre lekarskie. C. *palmata*, w Brazylji, zwana *Ambauba*, służy tamecznym Indjanom do wzniecania ognia przez tarcie. C. *peltata* zawiera sok wodnisty, prędko na powietrzu czerniejący i stanowiący w Ameryce środek łagodzący i lekko ściągający; z niego też pochodzi część kauczuku, sprowadzanego z Ameryki. Owoce kwaskowate są jadalne.

Cecura Tymoteusz, pułkownik perejasławski, początkowo stronnik Wyhowskiego, następnie połączył się z ks. Trubeckim; w r. 1660 wojował z Polakami; po wybraniu jednak na hetmana J. Chmielnickiego, stanął po jego stronie.

Cecylja (święta), piękna i bogata Rzymianka, poślubiwszy żyć w dziewictwie, skłoniła do tego i narzeczonego swego Walerjana. Poniosła śmierć męczeńską około 230 roku. Zwykle wyobrażaną bywa przy arfie lub organach, słuchająca z zachwytem dźwięków spływających z nieba, a to dlatego, że lubiła muzykę i śpiewała psalmy Dawida, wtórując sobie na arfie lub psalterjonie. Kościół rzymsko-katolicki obchodzi jej pamiątkę 22 listopada.

Cecylja Renata, córka cesarza niemieckiego, Ferdynanda II, pierwsza żona Władysława IV-go, niezbyt chętnie z początku przyjmowana przez króla, bo młody Władysław kochał się w pięknej palatynównie Renu, a C. mu tylko senat narzucił. Poselstwo o jej rękę w r. 1637 sprawował Maksymiljan Przerębski, kasztelan sieradzki, ślub zaś zawarł w imieniu króla, brat jego, Jan Kazimierz. Jako posag przeznaczono jej dobra w Czechach, ale posagu tego nie widziała Rzplita zupełnie. Pożycie między parą królewską, rozpoczęte w złych warunkach, z czasem zaczęło się stawać zgodniejsze i drobne tylko nieporozumienia wywoływane były intrygami i zabiegami panów, starających się o starostwa i urzędy. Władysław IV z żony tej miał dwoje dzieci: najpierwszy syn Zygmunt Kazimierz (* 1640 r.) i córka Marjanna (* 1642). Trzeciego syna urodziła w r. 1844 nieżywego i w kilka dni po rozwiązaniu (24 marca) umarła, pochowana w Krakowie. — C. R. odznaczała się charakterem łagodnym i cichym, nie odegrała też żadnej politycznej roli na polskim tronie; Radziwiłł tylko, którego pamiętnik (Poznań, 1839) jest najobfitszem do życia jej źródłem, zarzuca jej zbytnią chciwość, co jednak wydaje się zbyt stronnem twierdzeniem, kanclerz bowiem był srodze rozżalony na królowę, kiedy mu na oprawę swej córki chciała odjąć starostwo Tucholskie. Porów. Kubala „Jerzy Ossoliński" (Lwów, 1883).

Cecyniowskie starostwo niegrodowe. Powstało około roku 1628 z dawniejszego starostwa krzemienieckiego w województwie Wołyńskiem. Składało się w t. r. ze wsi Cecyniówka ze stawem i folwarkiem, na 4 włókach bojarskich nowo założonym. W r. 1771 posiadali je Jan Czosnowski z żoną Teresą z Garczyńskich, którzy opłacali z niego kwarty złp. 636 gr. 27, a hyberny złp. 69 gr. 25.

Cedant arma togae (łac.), niech zbroja ustąpi przed togą. Słowa Cycerona, wyrzeczone na pamiątkę jego konsulatu, podczas którego nie zdejmował z siebie togi, t. j. szaty, jaką noszono podczas trwania pokoju, i oznaczające: Niech władza wojskowa, której wyrazem jest broń, ustąpi przed władzą cywilną. W czasie wojennym

Digitized by Google

konsulowie zdejmowali togę i przebierali się w *sagum*.

Cedar-Creek, rzeka w północno-amerykańskim stanie Wirginja, wpadająca do Shenandoah-River, nad którą w dniu 18 października 1864 r. wojska Stanów południowych pobite zostały przez generała Sheridana.

Cedar-Falls, miasto w stanie Jowa, w Unji północno-amerykańskiej, nad rzeką Red-Cedar, 10,000 miesz., węzeł kilku kolei żelaznych, przemysł młynarski.

Cedar-Rapids, miasto w stanie Jowa, w Unji północno-amerykańskiej, nad rzeką Red-Cedar, 30,000 miesz., odlewnie żelaza, fabryki machin, młyny, handel.

Cededa, ksiądz dalmacki z XI w., znany w sporach kościelnych z powodu języka kościelnego. Gdy na synodzie Splickim, za wpływem opata Mainarda, język słowiański uznany został za kacerski, Chorwaci zebrani na walny wiec na polu Seńskiem, postanowili wyprawić poselstwo do papieża. Jednym z dwóch tych posłów był **C.**, tłómaczem zaś był Niemiec Ulfus, który tak umiał przedstawić żądania posłów, że papież Aleksander II, rozgniewawszy się, własną ręką ustrzygł **C.** wąsy. Po powrocie do ojczyzny **C.** dalej trzymał się dawnego obrządku. Synod jednak Saloński wyklął go i powtórnie potępił obrządek słowiański. Spór ten językowy załagodzony został dopiero za pomocą głagolicy.

Cedergreen Wilhelm, malarz szwedzki, * r. 1823 w Sztokholmie; celuje w widokach morskich, z pomiędzy których odznaczają się: „Okręty szwedzkie po walce" (1861), „Okręt przy świetle księżyca" i „Poranek zimowy."

Cederstroem Gustaw Olof, malarz szwedzki, synowiec admirała, * 1845 w Krusenberg. Początkowo służył w wojsku, w r. 1870 porzucił służbę. W r. 1887 został profesorem w akademji sztuk pięknych w Sztokholmie. W r. 1878 otrzymał medal za wystawiony w Paryżu obraz p. t.: „Karol XII;" prócz tego wystawił „Armję zbawienia," „Sektę baptystów" i t. d.

Cedmon, poeta anglo-saski, ob. Caedmon.

Cedr *(Cedrus)*, rodzaj drzew z rodziny iglastych, plemienia jodłowych, różniący się od modrzewia łuskami szyszek z wierzchu zgrubiałemi, z czasem zamykającemi owoc, tudzież liśćmi trwałemi, nieopadającemi w jesieni. **C.** *libański* (**C.** *Libani)* znany jest ze swej piękności, trwałości i wielkości, dorasta do 40 metrów wysokości, a pień miewa do 4 metrów średnicy. Kora szaro-brunatna, gładka, gałęzie grube i długie; liście około 30 cm. długie. Szyszki wzniesione, eliptyczne, 8—10 cm. długie, a 6—7 cm. w średnicy mające. Żyje przeszło tysiąc lat. Ojczyzną jego jest Syrja i Azja Mniejsza; na Libanie zarastał olbrzymie lasy, obecnie wszakże jest tam prawie zupełnie wytępiony, a święty gaj Salomona na Libanie posiada tylko około 100 drzew, z których kilkanaście liczyć mają po kilka tysięcy lat. W Europie hodowany gdzieniegdzie w ogrodach. Drewno na budulec niegdyś niesłychanie ceniono, z niego miał być zbudowany kościół Salomona; uważano je za nieulegające zniszczeniu, i dlatego robiono z niego skrzynki do przechowywania kosztowności i pism (stąd przysłowie: „*cedro digna opera*"). Starożytni przypisywali własności lekarskie *żywicy cedrowej*, *olejkowi cedrowemu (cedricum)*, oraz *mannie cedrowej*, ciału słodkiemu, wysiąkającemu z liści. Jest wszakże rzeczą wątpliwą, czy dzisiejszy **C.** libański jest drzewem sławnem w starożytności, drewno jego bowiem jest lekkie i miękkie, a nie posiada trwałości, przypisywanej niegdyś drzewu cedrowemu. Za inny gatunek uważa się **C.** *himalajski* (**C.** *deodora)*, dorastający 50 m., o gałęziach rozłożonych poziomo, uważany przez Hindusów za drzewo święte; utrzymuje się dobrze w parkach Europy zachodniej. Nazwę **C.** nadaje się też wielu innym drzewom, zwłaszcza niektórym gatunkom jałowca *(Juniperus)*. **C.** *barbadoski* jest to Juniperus barbadensis lub Cedrela odorata, **C.** *bermudzki* — J. bermudiana, **C.** *guajański* — Icica altissima, **C.** *japoński*—Cryptomeria japonica, **C.** *czerwony*—Juniperus virginiana, **C.** *biały*—Cupressus thujoides, **C.** *hiszpański* — Juniperus oxycedrus, **C.** *kubański* — Cedrela odorata. Drzewo cedrowe starożytnych pochodziło też zapewne z różnych gatunków jałowca lub tui.

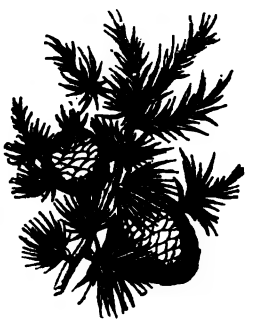

Cedr—gałązka z szyszkami.

Cedrat, ob. Cytryna.

Cedratowy olejek, ob. Cytrynowy olejek.

Cedrela *(Cedrówka)*, rodzaj roślin z plemienia *Cedrelae*, rodziny *Miedlinowatych (Melioceae)*, obejmujący wysokie drzewa w Indjach Wschod. i Zachod., o liściach trwałych, kwiatach małych, białych, zebranych w kłos końcowy. **C.** *wonna* (**C.** *odorata)* w Ameryce płd., drzewo dorastające 25 m., drewno wonne, zwane *cedrem hiszpańskim*, używa się na meble i skrzynie do cygar, liście zaś mają woń przykrą, odstręczającą owady. **C.** *przeciwfebrowa* (**C.** *febrifuga)*, której kora w Indjach używa się zamiast chiny, a co do składu zbliża się bardzo do korzenia *ratanhia*, w Europie jednak nie jest jeszcze rozpowszechniona. **C.** *toana* wydaje drewno podobne do mahoniu.

Cedricum, starożytna nazwa cedrowego olejku (ob.).

Cedron, strumień płynący ciasnym i głębokim wąwozem między Jerozolimą a górą Oliwną, wpadający do morza Martwego. Dolina, przez

Digitized by Google

którą on płynie, nazwaną została doliną Józafatową.

Cedronowy olejek *(Oleum de Cedro)*, olejek eteryczny, otrzymywany z żółtych skórek owoców cytryny (ob.).

Cedrowski, herb polski, znany tylko z nazwy.

Cedrowski Jan, pamiętnikarz, * 1617 w Podkościu pod Słuckiem, kształcił się w Królewcu i w akademji krakowskiej, 1637 odbył podróż za granicę z księciem Bogusławem Radziwiłłem, 1656 był posłem od województwa mińskiego do cara Aleksego; pozostawił pamiętnik doprowadzony do 1682, ogłoszony przez M. Balińskiego p. t. „Pamiętniki historyczne" (Wilno, 1859).

Cedrowy olejek, *olejek drzewa cedrowego*, olej eteryczny, otrzymywany z drewna cedru libańskiego przez destylację z wodą. Olejek ten nie znajduje się w handlu i zastępuje się olejkiem cedru wirginijskiego *(Juniperus virginiana)*, otrzymywanym z trocin tego drzewa, odpadających przy wyrobie ołówków. Jest to olejek woni przyjemnej, wrzący przy 285°; składa się z *cedronu* $C_{16}H_{26}$ i *kamfory cedrowej* $C_{16}H_{26}O$. Używa się w perfumerji, a z dodatkiem olejku różanego używa się do nadawania woni mydłu, oraz drzewom używanym na pudełka do cygar. Wchodzi też w skład tynktur od bólu zębów i francuskiej *Eau-Botot*.

Cedrówka, drzewo, ob. Cedrela.

Ceduła, *cedulka*, niegdyś kartka pisana, toś co kwitek; obecnie **C.** *giełdy* zwie się codzienne sprawozdanie giełdy o kursie papierów publicznych i weksli. Sposób notowania tych wartości w różnych giełdach jest różny; wyjaśnienie podają podręczniki rachunkowości handlowej.

Cedzyny, osada w gub. Kutaiskiej, na prawym brzegu rzeki Dżedżury. Mieszkańcy trudnią się przetapianiem żelaza z kamienia żelaznego i żelaznej ochry, znajdujących się w pobliskiej górze wapiennej.

Cedzenie, ob. Filtrowanie.

Cedzeniec, piaskowiec dziurkowaty, używany do oczyszczania wody mulistej, ob. Filtrowanie.

Cefalometr, przyrząd używany w antropometrji (ob.) do pomiaru głowy ludzkiej. Głównie używane są **C.** Antelme'a (1838) i Lhuysa (1886). Budowa ich przypomina w ogólności miarę używaną przez kapeluszników.

Cefalonja, po Korfu największa i najważniejsza z wysp Jońskich, leżąca przy wejściu do zatoki Patras; obejmuje 664 klm. kw. i 81,000 ludności. Prowadzi obszerny handel oliwą, winem i drobnemi rodzenkami, które się tu doskonale udają. Mieszkańcy tutejsi, po większej części wyznania greckiego, uchodzą za najbieglejszych żeglarzy i posiadają przeszło 400 okrętów. Stolica wyspy jest w Argostoli, 9,000 miesz. Rzymsko-katolicki biskup Cefalonji i Zante zamieszkuje w Lixuri. Por. Unger „Wissenschaftliche Ergebnisse einer Reise nach Griechenland" (Wiedeń, 1852); Wiebel „Die Insel Kephalonia und die Meermühlen von Argostoli" (Hamburg, 1878).

Cefalonji (hrabiowie), władcy pochodzenia francuskiego na wyspach Cefalonji, Itace, Zante i Leukadzie.—*Ryszard*, hrabia palatyn Cefalonji, wielki hrabia królestwa Achai, wspominany w kronikach 1288 r., został zabity w Klarentra w Morei przez swego dworzanina.—Jego syn *Jan*, był ożeniony z Marją, córką Nicefora Komnena. Następca jego *Tomasz*, zaślubił Annę Paleologównę, córkę cesarza Michała III, lecz został zabity przez swego brata *Jana II*, który został otruty przez żonę Annę Paleologównę, córkę Andronika (1335). Następnie Cefalonja przeszła w posiadanie Neapolitańczyka *Leonarda de Tocco* († 1375), którego syn *Karol I*, zdobył Artę i otrzymał Korynt 1396; po nim nastąpił jego synowiec *Karol II* († 1452). Syn tego ostatniego *Leonard II*, † 1494, pobity przez Wenecjan, utracił Cefalonję, która przeszła w posiadanie Turków.

Cefalu, starożytne Kephaloedis lub Cephalodium, miasto portowe w sycylijskiej prowincji Palermo; jest rezydencją biskupa i ma 13,000 m.

Cefalus, w mitologji greckiej, ob. Kefalos.

Cefas *(Cephas)*, właściwie w języku syryjskim *Kefa*, *Keifa* = skała, opoka. Tak nazwał Jezus Chrystus apostoła Symona (Ew. Mat. 16, 18; Jan 1, 43. Wyraz ten Grecy przetłómaczyli na *Petros*, a łacinnicy na *Petrus*. Zatrzymanie w nowszych językach tego wyrazu łacińsko-greckiego w mniej lub więcej zmienionej formie (polskie Piotr) sprawia zaciemnienie znaczenia słów: *„Tyś jest Piotr"* i *„Co się wykłada Piotr."*

Cefeusz, gwiazdozbiór na półkuli północnej nieba, między Niedźwiedzicą małą, Kasjopeą i Smokiem, obejmujący 159 gwiazd widzialnych okiem nieuzbrojonem, między któremi jest pięć wielkości 3—4, oraz najczerwieńsza gwiazda nieba, zwana *gwiazdą granatową*. Nazwę swą ma od **C.**, ojca Andromedy.

Cefeusz, w mitol. greckiej, ob. Kefeus.

Cefizodor *(Kefisodoros)*, komedjopisarz ateński; pozostały do nim resztki komedji i kilka tytułów, jak: „Amazonki," „Antilais," „Trofonios" itd. Por. Fabricius „Bibl. graeca" II, str. 427.

Cyrene i Plutus. Rzeźba Cefizodotosa. (Art. str. 360).

Digitized by Google

Cefizodotos, rzeźbiarz grecki, krewny Praksytelesa. Do arcydzieł jego dłuta należy „Cyrene z Plutosem" (Leukatea), wykonane na pamiątkę zwycięstwa Tymoteusza pod Leukas, r. 375 przed Chr.; znajduje się teraz w Monachjum.

Cefizofon *(Kefisofons)*, Ateńczyk, przyjaciel i współpracownik Eurypidesa.

Cefizus, rzeka w Atyce, nad której brzegiem Tezeusz zabił sławnego zbójcę Prokusta i nad którą rosło owo drzewo figowe, w pobliżu którego Pluton z porwaną Prozerpiną zstępować miał do piekła. — Druga rzeka *Cefizus* wypływa z gór pomiędzy Focydą a Tesalją i miała być ulubionem miejscem kąpieli dla Gracji.

Cegielnia, ob. Cegła.

Cegielski Hipolit, znakomity filolog i zasłużony obywatel w Wielkiem Księstwie Poznańskiem, * 1815, † 1868. Ukończył uniwersytet w Berlinie i pozyskawszy stopień doktora filozofji 1840, był nauczycielem języków starożytnych i literatury polskiej w gimnazjum poznańskiem; w r. 1846 porzucił zawód nauczycielski i został kupcem; potem w Poznaniu założył fabrykę machin i narzędzi rolniczych, która wkrótce wielkie zyskała sobie powodzenie. Obok zatrudnień kupieckich i przemysłowych, oddawał się gorliwie pracy naukowej i wydawał w Poznaniu 1848—50 *Gazetę Polską;* w r. 1849 był posłem na sejm pruski w Berlinie, później został wiceprezesem głównej dyrekcji poznańskiego Tow. naukowej pomocy i wiceprezesem rady reprezentantów miasta Poznania. Ważniejsze jego prace naukowe są: „Gramatyka grecka podług Kühnera" (1843 i 1862); „Nauka poezji" (1845, 5 wyd., 1879); „O słowie polskiem i konjugacjach" (1852); „Machiny i narzędzia rolnicze" (1858); „De negatione" (Berlin, 1840); „O pisowni Rzepeckiego i towarzyszów" (Poznań, 1868); „Praktyczna mechanika rolnicza" (Warszawa, 1863), właściwie jest to przedruk katalogu machin, szumnie ochrzczony, nie przez autora, ale wydawcę. „Życie D-ra Marcinkowskiego" (Poznań, 1866); „Teorję poezji i jej rodzajów" uzupełnił Nehring 1869 r. Oprócz tego zasilał swemi pracami *Orędownika naukowego* i *Przyjaciela Ludu.*

Cegielski Hipolit.

Cegielski Stefan, przemysłowiec i właściciel fabryki machin w Poznaniu, * 1852 w Poznaniu, skończył tamże gimnazjum realne, następnie akademję przemysłową w Berlinie. Podróżował wiele. Wybrany 1884 posłem do parlamentu, wielekroć zabierał głos w kwestji ustalenia losu robotników. Był nadto członkiem izby handlowej w Poznaniu.

Cegiarka, roślina, *Lychnis chalcedonica*, ob. Firbetka.

Ceglie-Messapico, miasto w depart. Lecce, w okręgu Brindisi we Włoszech, na północo-wschód od Tarentu, 15,000 mieszk., uprawa oliwek i wina.

Cegliński Juljusz, malarz polski, * 1827 r., kształcił się w szkole sztuk pięknych w Warszawie. Do r. 1865 był współpracownikiem *Tygodn. Ilustr.* Do lepszych jego obrazów należy „Refektarz Dominikanów w Krakowie" i piękne akwarelą malowane owoce i krajobrazy z Ojcowa. W r. 1858 — 61 był jednym z założycieli Tow. sztuk pięknych, i za jego to staraniem fundusz pozostały po Wystawie Krajowej stał się kasą pożyczkową artystów. Wydał z Matuszkiewiczem „Album widoków i okolic Warszawy" (1860, widoków 20). Wiele jego prac mieści się w naszych czasopismach ilustrowanych, oraz wiele jest widoków litografowanych osobno.

Cegliński Juljan.

Cegła sztuczne kamienie budowlane, wyrabiane z gliny wypalanej. Wyrób **C.** obejmuje szereg czynności, a zwłaszcza urobienie materjału, formowanie, suszenie i wypalanie. Przygotowanie gliny wymaga najpierw należytego jej oczyszczenia od krzemieni i innych domieszek. Jeżeli jest zbyt tłusta, wymaga domieszki piasku lub wapieni sproszkowanych; jeżeli zaś jest zbyt chuda, dodaje się do niej wapna. Zwykle zostawia się glina przez czas dosyć długi na wpływ atmosfery, przez co bryły jej kruszeją, a części organiczne w niej będące ulegają rozkładowi, przyczem rozdrobnienie jej sprowadza się przez deptanie nogami. Uciążliwe i długotrwałe to postępowanie dokonywa się wszakże obecnie szybko działaniem machin, złożonych z walców (fig. 1 i 2), w których noże osadzone są na wałach według linji szrubowej, tak że krając glinę, zarazem ją przesuwają. Następnie glina zarabia się wodą na gęste ciasto i formuje się albo ręcznie, napełniając formy gliną, albo za pomocą stosownych machin. Do formowania ręcznego służy rama (fig. 3), w którą *strychars* wciska glinę, usuwając nadmiar jej za pomocą noża drewnianego, zwanego *strychulcem.* Przy formowaniu maszynowem glina wyciska się w postaci pasa ciągłego, który w odpowiednich odstępach przecina się drutem; najwięcej używane są do celu tego machiny Sachsenberga i Schlickeysena (fig. 4). Często też **C.**, dla ściślejszego zagęszczenia lub dla wyciśnięcia na nich pewnych znaków, poddaje się jeszcze stłoczeniu dodatkowemu za pomocą pras ręcznych, lub parowych (fig. 6). **C.** tak uformowane suszą się w odpowiednich szopach i stanowią wtedy *surówkę*, czyli **C.** *surowe*, rzadko używane. Dla nadania im większej twardości uwolnić je należy od wody przez wypalenie w piecach, w których

Digitized by Google

następnie zwolna stygną: nagle ostudzone uległyby łatwemu pękaniu. W *piecu kaselskim* (fig. 5), ognisko pokryte jest sklepieniem płaskiem, nad którem rozkładają się cegły; wypalanie wymaga tu 12, stygnięcie 6 dni. Większą oszczędność materjału opałowego zapewnia *piec pierścieniowy* Hoffmanna, w ulepszonej formie Eschericha, służący do opalania gazem.—Najpospolitsza **C.** ma kształt równoległościanów prostokątnych, których krawędzie są w stosunku 4:2: 1, dla różnych celów wyrabia się jednak i w innych kształtach. Do budowli lekkich i na przegrody używają się **C.** wydrążone czyli dęte (fig. 7), na kominy **C.** zaokrąglone.— Wartość **C.** zależy od jej twardości i wytrzymałości. Barwa zawisła głównie od domieszek zawartych w glinie, a także od przebiegu wypalania i od temperatury. Glina czysta wydaje **C.** białe; zawartość tlennika żelaza barwi je na żółto lub czerwono. W nizkiej jednak temperaturze i pod działaniem gazów redukujących, tlennik żelaza przechodzi w bezbarwny tlenek, można więc pomimo zawartości żelaza otrzymać **C.** żółte, a nawet białe. Dobre cegły wydają za uderzeniem dźwięk, powinny być dziurkowate, a wody pochłaniać mają tylko około 7 odsetek.—**C.** *ogniotrwała*, używana do budowy pieców i obmurowywania kotłów parowych, wyrabia się z gliny niezawierającej wapna, a także z krzemionki, grafitu i magnezji. *Klinkier* jest to silnie wypalona **C.** zwyczajna, albo **C.** wyrabiana z gliny z dodatkiem materjałów trudno topliwych; używa się niekiedy na bruk (ob.).—Wypalanie **C.** znane już było w Egipcie starożytnym, Grecy i Rzymianie również używali **C.**, następnie jednak wyrób ich podupadł i rozwinął się dopiero w XII wieku, o czem świadczą budowle gotyckie. W XVII wieku technika ceglarstwa stała znowu na nizkim stopniu, z którego wzniosła się dopiero po wprowadzeniu machin i udoskonalonych pieców. Pierwszą machinę, która naśladowała robotę ręczną, zbudował Kinsley w Ameryce płn. 1799, pierwsze zaś machiny, urabiające glinę w postać ciągłych pasów, zbudowali Hattenberg w Petersburgu 1807 i Deyerlein w Londynie 1810, stosowanie wszakże machin rozpowszechniło się dopiero w ostatnich czasach. Por. Kochański „Wyrób cegieł" (1843), „Nauka o wyrobie cegieł" (1846), Schaller „Ceglarz doskonały" (1858), Wilkoński „Ceglarstwo" (1892), Sporny „Hydraulika agronomiczna," „Przewodnik dla mularzy," artykuły „Cegła," „Cegielnia" w „Enc. Rolniczej," Olszewski „Katechismus der Ziegelfabrikation" (1880), Heusinger i Waldegg „Die Ziegelbrennerei" (4 wyd., 1891).

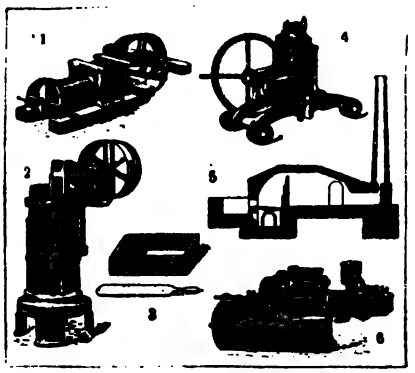

Fig. 7. Formy cegieł.

Cegła. Fig. 1 i 2. Maszyny do kruszenia gliny. Fig. 3. Forma do cegieł i strychulec. — Fig. 4. Maszyna Schlickeysona do formowania.—Fig. 5. Piec do wypalania cegieł.— Fig. 6. Prasa do stłaczania dodatkowego.

Cegłów, dawniej miasto, obecnie osada i przystanek kolei Warsz.-Teresp. w gub. Warszawskiej, pow. Nowomińskim, odległe 6½ mili od Warszawy, jest siedliskiem urzędu gminy t. im., która w r. 1890 liczyła 4,050 miesz.

Cegnar Franciszek, poeta słowiński, * 1826 w Górnej Krainie. Od roku 1850 redaktor pisma polit.-lit. *Sloveniji*, a nast. innego *Ljubljański Czasnik*. W r. 1854 został także redaktorem wydawnictwa „Dziennik Praw" *(Slovenski deželni Zakonik)*. Zbiór jego poezji wydany 1860 w Celowcu, p. t.: „Pesmi." Miał udział w układzie wielkiego słownika niemiecko-słowińskiego (1860).

Cehegin, miasto w hiszpańskiem depart. Murcji, okręgu Caravaca; uprawa wina czerwonego i 10,000 miesz.

Cehliński Grzegorz, dramaturg i beletrysta rusiński, * 1853 w Kałuszu w Galicji, kształcił się w Wiedniu, następnie był nauczycielem filologji w gimnazjum ruskiem we Lwowie; napisał pod pseudonimem Hryhory Hryhorjewicza: „Sokoliki" (1886); „Zły dzień" (1886); „Szlachta chodaczkowa" (1888); „Przygody w małżeństwie;" „Na cele dobroczynne" (1884) i in.

Ceiba, drzewo, ob. Bombax.

Ceiks, w mitol. greckiej, ob. Keiks.

Ceillier Remigjusz, Benedyktyn, przeor we Flavigny, * 1688 w Bar-le-Duc, † 1761. Wsławił się wielkiem i ważnem dziełem p. t. „Histoire générale des auteurs sacrés et ecclésiastique" (Paryż, 1729—63, t. 23 i 2 tablic). Obejmuje ono żywoty pisarzów kościelnych, rozbiór ich dzieł, oraz opis ich wydań. Napisał jeszcze dzieło p. t. „Apologie de la morale des Pères de l'Eglise contre les injustes accusations du sieur Barbeyrac" (Paryż, 1718).

Cejbińska pieczara, w gub. Permskiej, w powiecie Solikamskim, na Białej Górze, nad rz. Cej-

Digitized by Google

ną. Miała ona służyć za świątynię Woguliczów. Znajdują się tu szczątki różnych bałwanów z drzewa, oraz liczne kości jelenie.

Cejlanit, *pleonast*, minerał, ciemno-zielona albo czarna odmiana spinelu (ob.), krystalizuje w ośmiościany foremne, nieprzezroczyste; twardość= 8, c. wł. = 3,65. Najważniejsze jego miejscowości są: Amity blizko Nowego Jorku, Cejlon, Wezuwjusz.

Cejlon, u starożytych *Taprobane*, w sanskrycie *Lanka Diwa* lub *Singhala*, u Arabów *Serendib* lub *Selendib*, wielka wyspa na oceanie Indyjskim, oddzielona od południowo-wschodnich brzegów półwyspu indyjskiego szeroką na 93 klm. cieśniną Palka, która rozszerzając się ku południowi, przybiera nazwę odnogi Manaar. **C.** obejmuje 63,976 klm. kw. Wyspa ta jest w środkowej części i na południu górzystą; najznaczniejszą rzeką jest Mahavali Ganga, 330 klm. długa. Klimat jest gorący, jednostajny, roślinność bujna, płody właściwe strefie Indji południowych. W r. 1893 liczono tu 3,174,950 miesz., śród których Singalezowie (2,041,158) główną część ludności stanowią. Po nich idą Tamilowie (przeszło 700,000), dalej na pobrzeżach Arabowie (130,000), Persowie (4,000), Malajczycy i przeszło 28,000 Europejczyków. Znajdują się tu także resztki dzikich Weddów, mieszkających we wnętrzu wyspy, którzy stanowią pierwotną ludność tutejszą. Najwięcej mieszkańców wyznaje bramanizm, znajduje się także około 900,009 buddystów, 212,000 mahometan i 300,000 chrześcijan. Pod względem przyrody **C.** należy do rzędu najbogatszych i najpiękniejszych krain na ziemi. Ze skarbów mineralnych są tu drogie kamienie, perły, doskonały grafit, antracyt, żelazo i glinka porcelanowa. Głównem zajęciem mieszkańców jest rolnictwo. Z 819,965 hektarów gruntu, które w r. 1893 były pod uprawą, na ryż przypadało 271,118, na palmy kokosowe—314,365, na herbatę—129,952, na cynamon—16,014, na kawę—13,371, na kakao—9,821, na tytuń—4,329. Herbata staje się obecnie głównem bogactwem wyspy i wywóz jej wzrasta z każdym rokiem (obecnie do 40 mil. klgr.). Wysoko stoi też rolnictwo; pastwiska w r. 1893 zajmowały 367,502 hektary. Przemysł nieznaczny, za to handel ciągle wzrasta. W r. 1891 ogólna długość linji dróg żelaznych wynosiła 308 klm., a telegrafów 1,382 klm. Dochody kolonji wynosiły w 1891 r.: 1,309,781 funt. sterl., wydatki zaś 1,198,391; dług dochodził sumy 2,535,247 fun. st. Pod względem administracyjnym wyspa Cejlon tak samo jest rządzoną, jak i inne posiadłości angielskie w Indjach. Na czele zarządu stoi gubernator, przy którego boku jest rada wykonawcza i prawodawcza. Dla wymiaru sprawiedliwości jest jeden sąd wyższy z 3 członków złożony i bardzo wiele sądów niższych, oraz sądy przysięgłych.—Od r. 543 przed Chr. aż do 1815 r. miał **C.** nieprzerwany szereg swoich własnych królów. Najpierwsze stosunki handlowe zawiązali z nim w początku XVI wieku Portugalczycy; w r. 1656 usadowili się tutaj Holendrzy, lecz 1795 zajęli go Anglicy, a 1802 na mocy pokoju w Amiens został im już formalnie ustąpiony. Po złożeniu z tronu 170-go króla Cejlonu Vikrama Singha i zdobyciu jego stolicy Candy, w lutym 1815, cała ta wyspa stała się własnością angielską. Por. Lassen „Indische Altertumskunde" (2 wyd., Lipsk, 1867); Ransonnet „**C.**" (Brunświk, 1868); Dixon „The rocks and minerals of **C.**" (Kolombo, 1881); Hackel „Indische Reisebriefe" (2 wyd., Berlin, 1884); Ferguson „**C.** in 1884" (Londyn, 1884).

Cejloński mech, ob. Spaerococcus.

Cejnowa Stanisław Florjan, pisarz kaszubski, ob. Cenowa.

Cekaus (z niem. *Zeughaus*), właściwie zbrojownia, w dawnej wojskowości budynek przeznaczony na skład broni i wszelkiego rodzaju przyrządów i przyborów wojennych, zatem też, co obecnie arsenał. Pierwszy **C.** w Polsce był założony przez Kazimierza Wielkiego w Wysokim Zamku we Lwowie.

Ceki Jan Chrzciciel, podżupnik wielicki, wydał w Krakowie 1598 r.: „Capitula y condiciae wiecznego pokoiu i contaederáciiey, postanowionej między najjaśniejszemi królmi: Henrykiem III królem francuskim i nawarskim, a Filipem II, królem hiszpańskim." W r. 1600 był już żupnikiem krakowskim.

Cekin (włos. *zecchino*), dawna moneta złota, bita w Wenecji i innych krajach włoskich, od XIII w. **C.** w Państwie Kościelnem miał wartości około 3-ch rubli. Nazwę **C.** nadawano też u nas różnym złotym monetom tureckim.

Cekinówka, miasteczko w pow. Jampolskim, gub. Podolskiej, 3,600 miesz. Od r. 1798 do 1804 była miastem powiatowem, niegdyś była własnością książąt Lubomirskich.

Cekropidy, Cekropja, Cekrops, ob. Kekrops.

Cel, prążek wypukły, metalowy, na końcu lufy u strzelby osadzony, który z *blizną*, t. j. rowkiem znajdującym się przy zamku, stanowi jedną linję dla kierunku strzału. W tarczy strzelniczej nazywają celem jej punkt środkowy.

Cela, z łac. komórka, drobna izba: **C.** klasztorna, więzienna.

Celadon, oznacza rycerza salonowego, czułego na wdzięki kobiet, wzdychającego do ich serca i względów. **C.** jest bohaterem romansu „Astrea," napisanego przez Honorjusza d'Urfé (ob.).

Celano, niegdyś jezioro, w starożytności Lacus Fucinus, utworzone w skutek trzęsienia ziemi. Dla zapobieżenia częstym jego wylewom cesarz Klaudjusz kazał tu 44—54 przed Chr. wykopać wielki podziemny kanał do rzeki Liris, nad którym w ciągu 10 lat pracowało 30,000 robotników. Kanał ten, zasypany z czasem pia-

Digitized by Google

skiem, został 1855—1875 r. odnowiony przez ks. Torlonia kosztem 30 miljonów franków, i tym sposobem dawne błotniste i zarażające febrą jezioro, po osuszeniu go, obrócone zostało pod łąki i grunty orne.

Celano, miasto we włoskiej prowincji Aquila, w okr. Avezzano, nad jeziorem t. n., 8,500 miesz.

Celano Tomasz, de, * w końcu XII w., prawdopodobny autor hymnu „Dies irae, dies illa" (ob.), używanego w kościele rzymsko-kat. podczas uroczystości żałobnych. Na żądanie papieża Grzegorza IX napisał żywot św. Franciszka z Asyżu, † między 1250 a 1255 r. Podobno jest autorem: „Fregit victor virtualis" i „Sanctitatis nova signa."

Celantes, ob. Sylogizm.

Celarent, ob. Sylogizm.

Celastrineae *(Dławoroślowate, Dławiszowate)*, niewielka rodzina roślin dwuliścieniowych, zbliżona do szakłakowatych, różniąca się od nich głównie tem, że pręciki są tu naprzemianległe z płatkami, oraz owocem 2—5 komórkowym, już niepękającym, już torebkowym, komórkowo-pękającym. Główne rodzaje są: *Celastrus* i *Trzmielina (Evonymus)*.

Kwiat trzmieliny (Celastrinaeae).

Celastrus *(Dławorośl, Dławisz, Zimosz)*, rodzaj roślin z rodziny *Celastrineae*, o liściach naprzemianległych, pojedyńczych, kwiatach białych, **C.** *scandens* w Amer. półn., krzew wijący się, gładki, zwany jest *katem drzewnym*, gdyż zwojami swemi często je dusi; kora wznieca wymioty. **C.** *edulis (Catha edulis)*, drzewko arabskie, hodowane głównie w Jemenie, gdzie liście jego są jadalne i uważane za prezerwatywę przeciw cholerze.

Celaya albo Zelaya, miasto w meksykańskiem stanie Guanajuato, 21,000 miesz. Posiada wspaniały kościół Karmelitów.

Cele, miasto, ob. Cyleja.

Celebes, jedna z większych wysp Sundzkich w archipelagu indyjskim, obejmuje razem z grupą okolicznych wysepek 200,132 klm. kw., leży na wschód względem wyspy Borneo. Dzieli się ona na cztery półwyspy, odłączone zatokami: Tomini, Solo i Boni; przerznięta jest czterema pasmami gór natury wulkanicznej, których wysokość dochodzi do 3,000 m. Z licznych rzek nadbrzeżnych największa jest Salang. Grunt tu bardzo urodzajny, roślinność zbliżona do australskiej i indyjskiej. Niema tu wielkich zwierząt drapieżnych, mimo to fauna bardzo jest bogata. Zatoki morskie pełne są ryb najrozmaitszych gatunków. Ludność wyspy, wynosząca około miljona głów, składa się, oprócz niewielkiej liczby Europejczyków i Chińczyków, z należących do plemienia malajskiego Bugisów, na południowym półwyspie i w środku Celebes, Makasarów na zachodzie, oraz Alfurów w północno-wschodniej części wyspy osiadłych, uważanych za pierwotną ludność tutejszą. Bugisowie i Makasarowie wyznają religję mahometańską, Alfurowie zaś są poganami. Cała wyspa w większej swojej części podległa jest rządowi holenderskiemu, bądź pośrednio, bądź bezpośrednio. Posiadłości holenderskie bezpośrednie są rozdzielone między obwód Makasar i rezydencję Menado. Resztę wyspy zajmują państewka Boni, Makasar, Waden i Lubu, zostające pod opieką i wpływem Holendrów. Głównemi przedmiotami wywozu są: kawa, orzechy kokosowe, ryż, orzechy muskatowe, bawełna, kakao, guano. Z Europejczyków usadowili się tu pierwsi Portugalczycy 1525, których atoli wyparli Holendrzy w r. 1660. Por. Friedmann „Die ostasiatische Inselwelt" (2 t., Lipsk, 1869); Lahure „Indes orientales. L'île de Celebes" (Paryż, 1879).

Celebes albo *Sulu*, morze, część oceanu pomiędzy wyspami Celebes, Borneo, Sulu i Sangir.

Celebra, *celebrowanie*, uroczyste odprawienie jakiego obrzędu mianowicie w kościele rzymsko-katolick., np. mszy. Stąd *celebrant* odprawiający obrząd.

Celebret, „może celebrować," świadectwo wydane przez biskupa kapłanowi i upoważniające go do celebrowania obrządków kościelnych.

Celejowicz Mateusz Paweł, doktor filozofji, profesor w szkole Nowodworskiej w Krakowie, wydał: „Questiones Theologicae de Sacramentis in genere" (Kraków, 1694); „Ecclipsis funesta lunae Andreae Chełmski" (1698); „Obeliscus virtutum Sim. Fran. Plucieński inter festa natalium" (1699); „Clangor tubarum Franc. Przewoski" (1701); „Laurus elphica in funere Martini Tidetowicz" (1701).

Celejów, wieś w pow. Nowoaleksandryjskim, gub. Lubelskiej, o pół mili od Wisły, pomiędzy Nową Aleksandrją a Kazimierzem, z pięknym ogrodem angielskiem, założonym przez Seweryną z Sapiehów Potocką; wybudowany przez nią pałac uległ pożarowi i odbudowany nie został. Dziś **C.** należy do Klemensowskich.

Celejów.

Celejów, herb: W polu błękitnem na dwóch kotwicach żelaznych kruk wzlatający. U szczytu trzy pióra strusie z krzyżem kawalerskim złotym. Labry błękitne, podbite złotem. Nadany 1851 r. Marcinowi Klemensowskiemu przez cesarza Mikołaja I.

Celeres *(celer*, po łac. prędki), nazwa oddziału konnicy, złożonego z 300 ludzi, stanowiącego rodzaj przybocznej gwardji Romulusa i wybranego przezeń z 30 kurji, w 3 centurjach, które

Digitized by Google

później od nazwy 3 gmin przybrały nazwiska: Ramnes, Tities i Luceres, i składały się z 30, w powiększonej liczbie, oddziałów, zwanych *turmae;* dowódca ich, *tribunus celerum*, posiadał prawo zwoływać *comitia*. Por. Niebuhr „Römische Geschichte“ (1 t., str. 344, z roku 1827); Belot „Hist. des chevaliers romains” (1 t., str. 136).

Celestat, *celstat* (z niem.), strzelnica, tak się nazywa dotąd w Krakowie miejsce około dawniejszej Mikołajowskiej bramy, gdzie Bractwo Kurkowe miało swoją strzelnicę.

Celestin Franciszek, autor słowiński, * 1843 w Krainie. Uczył się w Wiedniu, w r. 1869 został doktorem filozofji, przez trzy lata był nauczycielem w gimnazjach rosyjskich we Włodzimierzu i Charkowie. W r. 1873 wrócił do Austrji, w r. 1876 został nauczycielem gimnazjum w Zagrzebiu, a 1876 profesorem języków słowiańskich w uniwersytecie tamecznym. Tłómaczył „Iljadę,” pisał do „Slovenskiej Vili,“ „Glasnika,“ „Venca,“ „Slovana“ i innych czasopism. Napisał dramat „Roza.“ W r. 1875 wydał w Lublanie: „Russland seit Aufhebung der Leibeigenschaft.“

Celestjusz, żył w V w., pisał przeciwko dogmatowi grzechu pierworodnego; potępiony przez sobór efeski 430 r. Zwolennicy jego połączyli się z Pelagjanami. Por. Rivaux (1 t., str. 475) „Epistola tractatoria” (Alzog, 2 t., str. 84).

Celestyn, minerał będący siarczanem stroncjany. Postać kryst. pierwotna—słup rombowy, kryształy bezbarwne lub niebieskie, czasem białe, mleczne, twardość=3,6, c. wł.=3, 85 do 3,95. Rozróżniają odmiany **C.** *włóknistą, blaszkową i zbitą;* pierwsza jest najpospolitsza, barwy niebieskiej. Sławne **C.** sycylijskie leżą w pokładach gipsowych razem z siarką, w której **C.** tworzy geody. Najobficiej występuje w Girgenti, u nas znajduje się pod Staszowem. Używa się do wyrabiania stroncjany (ob.) i jej związków.

Celestyn, imię pięciu papieżów: **Celestyn I** (św.), od r. 423—432, przemógł antypapieża Eulaljusza i załagodził spór z kościołem Afrykańskim o prymat rzymski. Na soborze w Rzymie (430) potępił Nestorjusza.— **Celestyn II** Guido Castelli, od 1143 do 1144, uczeń Abelarda, zerwał interdykt rzucony na Francję. Pamiątkę jego obchodzą dnia 6 kwietnia.— **Celestyn III** Hjacynt Bobocardi, od 1191—1198 roku, potwierdził zakon Krzyżaków, założony pierwotnie w Ziemi Świętej. Zostawił 17 ważnych listów.—**Celestyn IV,** wybrany 1241 roku, zmarł w ośmnaście dni po wyborze i przed koronacją.— **Celestyn V** (św.), * 1215, † 1296. Będąc księdzem, osiadł na górze *Murrone*, a po pięciu latach pustelniczego życia przeniósł się na górę Majella razem z kilku innymi i tu założył klasztor. Po śmierci Mikołaja V obrany papieżem 1294 przy pomocy Karola II, króla Apulijskiego, który następnie wywierał na niego wielki wpływ. Z tej też przyczyny, oraz, że zatwierdził rozporządzenia Grzegorza X *o konklawie*, zmuszony został przez kardynałów zrzec się papiestwa t. r. 1294. Następca jego, Bonifacy VIII, trzymał go w więzieniu aż do śmierci. Papież Klemens V zaliczył go w poczet świętych 1313 r., a pamiątkę jego kościół rzymsko-katol. obchodzi 19 maja. Pozostało po nim kilka dzieł: „Relatio vitae suae:” „De virtutibus;” „De vitiis;“ „De hominis vanitate;” „De exemplis;” „De sententiis Patrum.” Por, Jakób kardynał; Piotr d'Ailly i Leliusz Marini.

Celestyni, zakon założony przez Piotra de Moron (Murrone), późniejszego papieża Celestyna V, pierwotnie na górze Murrone czyli Muron (1254), pod regułą św. Benedykta, następnie rozszerzył się szybko we Francji, Niemczech i Niderlandach. Członkowie jego nosili habit biały ze szkaplerzem i kapturem czarnym, a w chórze lub wychodząc, używali płaszcza czarnego. Wstawali o północy, mięsa nie jadali nigdy. Każdy klasztor miał swego przeora.

Celesyrja czyli *Syrja zapadła,* kraina leżąca pomiędzy Libanem a Antylibanem, w środku właściwej Syrji, skrapiana jest rzeką Leont, z miastem stołecznem Damaszek; stanowi część Syrji tureckiej. Mieszkańcy jej, Druzowie i Maronici, w ustawicznej żyjący między sobą nienawiści, od dawnych czasów krwawe między sobą staczają boje, czego dowodzą wypadki, zaszłe tutaj w 1860, skutkiem których ziemia ta, piękna i urodzajna, zamieniła się w straszną pustynię.

Celewicz Juljan, pisarz historyczny małoruski, * 1843 pod Stanisławowem. Kształcił się we Lwowie i Wiedniu, poczem był nauczycielem we Lwowie i Stanisławowie. W *Prawdzie* galicyjskiej 1867 r. umieścił pracę: „Pro uniju ruskouhorskoji cerkvy z Rymom;” w *Dile* pisał o opryszku Doboszu (przełożono tę pracę na język polski). W r. 1887 wydał monografję klasztoru „Skit Maniawski.“

Celibat (z łac. *coelibat*), oznacza niemałżeński stan osób obojej płci, t. j. mężczyzny nieżonatego i niezamężnej niewiasty. Stan taki, z powodu, że małżeństwo, jako zawiązek rodziny, jest podstawą społeczeństwa ludzkiego, w wielu państwach bywał zakazywany lub ograniczany, mianowicie za pomocą podatku na bezżennych. Propagowanie zatem **C.** na wielką skalę, w celach sekciarsko-mistycznych lub ekonomicznych jest błędem, sprowadzającym smutne skutki (prostytucja, dzieciobójstwo, podrzutki i t. p.). **C.** więc jeżeli tego wymaga gdzie jaka konieczność (np. w kościele rzymsko-katolickim (ob. Bezżeństwo), oraz w wojsku, powinien być ograniczony do jak najmniejszej liczby osób, albo do jak najkrótszego czasu, oraz pozostawać pod ścisłym dozorem, aby się nie stał pozornym tylko **C.**, którego państwo we własnym interesie cierpieć nie powinno. Ob. Małżeństwo.

Celichowski Antoni, pedagog, * 1818 w Borzykowie, pow. Wrzesiński, kształcił się w Ber-

Digitized by Google

linie. W r. 1857 nauczyciel miejski w Poznaniu, 1860 w Warszawie, otworzył w r. 1877 zakład prywatny, w końcu 1879—91 nauczyciel języka niemieckiego w Sandomierzu. Wydał „Naukę czytania i pisania" (1894); „Pierwsza nauka z małemi dziećmi" (1882); „Elementarz niemiecki" (1894). Pisywał często artykuły treści pedagogicznej do *Opiekuna Domowego*, a później do *Niwy*.

Celichowski Zygmunt, syn Antoniego, filolog, historyk spółczesny, * 1845 w Poznańskiem, odbył studja uniwersyteckie w Lipsku, 1869 został bibljotekarzem bibljoteki hr. Działyńskich w Kórniku. Oprócz artykułów pomieszczanych w czasopismach, głównie w *Gazecie Toruńskiej*, wydał: „De fontibus qui ad abdicationem Joannis Casimiri et electionem Michaelis Wiśniowiecki pertinent 1666—1669" (Drezno, 1871); „Pamiętnik podróży odbytej 1661—63 po Austrji, Włoszech i Francji" (Toruń, 1874); „Dwa kalendarze polskie na r. 1528 i 1829" Poznań, 1874); „Słowniczek łacińsko-polski wyrazów prawa magdeburskiego z wieku XV" (Poznań, 1875); „Marchołt" (1876); „Acta Tomiciana" (9 t., Poznań, 1876); „Korespondencja Joachima Lelewela z Tytusem hr. Działyńskim" (Poznań, 1884); „Spory i sprawy pomiędzy Polakami a Zakonem krzyżackim" (wyd. 2, 2 t., 1890—1892); „Przyczynek do życiorysu M. Kwiatkowskiego w „Arch. do dziejów literatury i oświaty w Polsce" (Kraków, 1890) i in. W r. 1875 wydawał pismo p. t.: *Kórniczanin* w Poznaniu; napisał nadto „Kawiarnie ludowe" (1890); do „Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce" (Kraków, 1890) i w. in.

Celidonja, roślina, ob. Glistnik.

Celijska góra *(mons Coelius)*, jeden z siedmiu pagórków dawnego Rzymu, ze wszystkich największy, położony na wschód góry Palatyńskiej. Obecnie ma około pół mili obwodu i oddzielony jest od góry Palatyńskiej ulicą św. Jerzego, a od Eskwilińskiej przez Via Labicana.

Celiński Józef, farmaceuta, * 1779 w Warszawie, † 1832 r. Należał do liczby założycieli szkoły lekarskiej w Warszawie, gdzie wykładał, równie jak później w uniwersytecie warszawskim, farmację, farmokologję i chemję prawną, był asesorem farmacji w radzie ogólnej lekarskiej i członkiem Towarzystwa warszawskiego przyjaciół nauk. Wydał: „Farmacja czyli nauka doskonałego przygotowania lekarstw" (2 t., 1811); „Rozbiór wód mineralnych nałęczowskich" (roku 1817); „O rozbiorze wody w studni wykopanej we wsi Siekierki;" „Opis rozbioru nasion wilczego łyka."— **C.** Józef, syn poprzedniego, napisał komedje: „Ucieczka," „Niech i tak będzie," oraz tłómaczył: „Spis wojskowy," „Piotr i Paweł," „Sierota."

Celiński Sławomir, rzeźbiarz, * roku 1852 w Warszawie, kształcił się w szkole sztuk pięknych w Krakowie; wykonał: popiersie ks. Jerzego Lubomirskiego, medaljon Kraszewskiego, Wita Stwosza, figurkę z bronzu, popiersie p. Sobańskiej, grupę „Miłość macierzyńska;" „Głowa kobiety," model na pomnik Mickiewicza, za który otrzymał drugą nagrodę na konkursie krakowskim i in.

Celiński Sławomir.

Cellamare Antoni Judycjusz, książę Giovenazzo, ks., de, * 1657 w Neapolu, służył zaszczytnie w wojsku hiszpańskiem i odznaczył się głównie wielką gorliwością w spisku, uknutym podług planu Filipa V hiszpańskiego, skutkiem którego książę Orleański, podczas małoletności Ludwika XIV regent Francji, miał być strąconym, a Filip postawionym na jego miejsce (1715). Spisek ten został odkryty, a **C.** podówczas poseł we Francji, z tego kraju haniebnie wygnany; † 1733 w Sewili. Por. Vatout „La conspiration de C., épisode de la régence" (2 t., Paryż, 1833); Martens „Causes célèbres du droit des gens" (2 wyd. Lipsk, 1858); Lementey „Histoire de la Régence" (Paryż, 1832); Jobez „La France sous Louis XV" (Paryż, 1864).

Cellari hr., v. *Sulima* odm., herb polski, znany tylko z nazwy.

Cellari Paweł, Włoch z arystokratycznej rodziny medjolańskiej, poznawszy się z Polakami bawiącymi we Włoszech przybył z nimi do Polski i otrzymawszy indygenat 1593 r., nabył dobra w ziemi krakowskiej.—Syn jego **C.** Paweł, służył wojskowo pod Czarnieckim i odznaczył się w wielu bitwach ze Szwedami i Kozakami. Por. Siarczyński „Obraz wieku panowania Zygmunta III" (1 t., str. 60).

Cellarjusz Krzysztof, * 1638 r. w Szmalkaldzie, od 1693 profesor w Halli, † 1707 r. tamże. Jego wydania łacińskich klasyków, jak również ułożone przez niego „Ćwiczenia," były w swoim czasie bardzo pożyteczne dla uczących się literatury łacińskiej. Inne jego prace są: „Notitia orbis antiqui" (Lipsk, 1701—6, nowe wyd. 1773) i „Ortographia latina" (Altenburg, 1768); „Geographia antiqua" (Jena, 1691 i późn.); „Grammatica hebraea" (1699); „Glossarium syro-latinum" (1683). Por. Jak Burckhard „De obitu Cellarii" (Halla, 1707); Keil „Oratio de Chr. Cellari vita et studiis" (1875).

Cellarjusz Andrzej, właściwie *Kehler*, uczony holenderski XVII wieku, rektor gimnazjum hornańskiego, ogłosił drukiem: „Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae regionum, jari Poloniae subjectarum, novissima descriptio" (Amsterdam, 1659), przedrukowane także w Wilnie 1730 i w zbiorze Miclera „Magn. Coll. Hist. Polon" (I t., 497—660).

Celle, miasto w pruskiej prowincji Hanowerskiej, w regencji Lüneburskiej, w okręgu t. n., przy ujściu rzeki Fuzy do Aller, liczy 19,438 m.,

Digitized by Google

posiada liczne fabryki i prowadzi znaczny handel. Pośród budowli tutejszych odznacza się starożytny zamek książąt Celle i kościół parafjalny z grobami książąt Brunświcko-Lüneburskich.

Cellici, ob. Aleksjanie.

Cellini Benwenuto, sławny rzeźbiarz, sztycharz, złotnik i medaljer, * 1500 w Florencji, † 1571. Za papieża Klemensa VII był w mennicy rzymskiej medaljerem; następnie, po rozmaitych, awanturniczych przygodach, udał się do Florencji, gdzie wykonał największe arcydzieła z marmuru i śpiżu, a mianowicie znanego powszechnie „Perseusza z głową Meduzy w ręku." Z licznych jego robót ozdobnych na szczególną uwagę zasługują: „Solniczka" w wiedeńskim cesarskim gabinecie sztuk pięknych i prześliczna „Tarcza," znajdująca się w zamku windsorskim w Anglji. We wszystkich utworach **C.** przedstawia się jako umiejętny naśladowca Michała Anioła. Napisał on własną biografję, która była tłómaczona na rozmaite języki, a między innymi przełożył ją na niemiecki Goethe, a na polski Feldmanowski „Życie Benvenuta Cellini" (2 t., Poznań, 1868). Oprócz dzieł dłuta i tworów sztuki złotniczej, zostawił także kilka pism w przedmiocie rozmaitych kunsztów. Znane są szczególnie jego dwa traktaty: „O ośmiu głównych sztukach kunsztu złotniczego;" „O snycerstwie." Choulant wydał wszystkie dzieła „Opere" (3 t., Lipsk, 1833) razem z autobiografją, dostarczoną przez Tassi'ego z oryginalnego rękopisu. Por. Reumont „Beiträge zur ital. Geschichte" (4 t., Berlin, 1855); Arneth „Studien über B. C." (Wiedeń, 1859); Plon „B. C. Orfévre, médailleur, sculpteur" (Paryż, 1882); Mabellini „Delle rime di B. C." (1885).

Cellini Benvenuto.

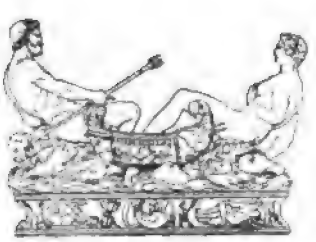

Solniczka, rzeźba B. Celliniego.

Cellula, komórka (ob.).

Celluloida, *Celluloza*, ob. Celuloida, Celuloza.

Celman Miguel Juarez, mąż stanu argentyński, * w roku 1844, w roku 1874 poseł do parlamentu, 1877 roku minister, 1886 roku był wybrany na prezydenta rzeczypospolitej, lecz w roku 1890 r. ustąpił pod naciskiem rewolucji, wywołanej jego rządami dyktatorskiemi i marnotrawstwem. Ob. Argentyńska rzeczpospolita.

Celni strzelcy, ob. Strzelcy.

Celnictwo, ob. Cło.

Celny Związek Niemiecki, ob. Niemcy.

Celosia, *Grzebionatka*, rodzaj roślin z rodziny szarłatowatych (Amarantaceae), zioła lub krzewy z drobnemi kwiatami, w krajach gorących, zwłaszcza w Indjach Wschodnich. Jako roślina ozdobna najwięcej jest znana **C.** *cristata*, której kwiatostany podobne są do grzebieni kogucich.

Celowiec (niem. *Klagenfurt*), stolica Korutan (Koryntji) w ces. Austrjackiem, przeszło 20,000 m. siedlisko władz rządowych oraz wyższego sądu krajowego dla Karyntji i Krainy, rezydencja biskupa, zarządu górniczego i t. d.; leży w malowniczej dolinie nad dwiema rzeczkami: Glan i Glanfurt o 1 godzinę drogi od jeziora Klagenfurckiego, zwanego inaczej Würther See, połączonego z miastem kanałem. Okolica miasta i jeziora słynie z uroczego położenia wśród piętrzących się dokoła Alp; dokoła znajduje się mnóstwo willi i pałaców. **C.** tworzy prawie regularny czworobok, z prostemi szerokiemi ulicami; mało ożywione. Z budowli celniejsze są: wieża kościoła św. Egidjusza (100 m.), dom stanowy, pałac biskupi, posąg cesarzowej Marji Teresy na Nowym Placu, tudzież obelisk wzniesiony na pamiątkę pokoju Presburskiego na placu książęcym, ogród botaniczny, szpital miejski, gimnazjum wyższe i niższe z bibljoteką publiczną, zakład teologiczny i seminarjum duchowne, szkoła realna, instytut dla głuchoniemych i t. d. Handel przeważnie tranzytowy oraz wywozowy produktów górniczych prowincji. Na leżącej w pobliżu miasta równinie, zwanej *polem Celskiem* lub *Gospesweckiem*, znajdują się ślady rzymskiego Virumen; tutaj także lud korutański składał hołd swym wojewodom, zasiadającym na kamiennym stołku książęcym, zachowanym do dziś dnia.

Celownik, jest to przyrząd w kierownicy mierniczej i innych podobnych narzędziach, za którego pomocą nadaje się promieniowi ocznemu żądany kierunek. Ob. Alidada. W broni palnej toż co cel (ob.).

Celscy hrabiowie i książęta, ob. Cylejscy hrabiowie.

Celskie pole, ob. Celowiec.

Celskie starostwo niegrodowe. Było położone w województwie i powiecie Mińskim. Wedle sufragjów elekcyjnych z r. 1764, posiadał w tym roku owo starostwo Florjan z Jaksów Bykowski, stołnik i rotmistrz województwa mińskiego, który opłacał z niego kwarty złp. 325 gr. 17, a hyberny złp. 80.

Celsius, rodzina szwedzka, która wydała kilku uczonych. **C.** Magnus Mikołaj, * 1621 w Alfta-Socken w Helsinglandzie, † 1679, był profesorem astronomji. — **C.** Olaf, syn jego, * 1670 r., † 1756, profesor teologji w Upsali, w dziele swo-

Digitized by Google

jem: „Hierobotanicon“ (1745—47) dowiódł rozległych wiadomości botanicznych. — **C.** Andrzej, astronom, syn Nilsa, brata poprzedniego, profesora matematyki, * 1701, † 1744 r., od r. 1730 był profesorem astronomji w Upsali, następnie zwiedził ważniejsze obserwatorja w Europie; on to zwrócił uwagę na ważność wymierzenia długości stopnia południka w okolicach biegunów dla oznaczenia kształtu ziemi i został do tej czynności wydelegowany przez rząd francuski razem z astronomami paryskimi; pomiar ten ukończony był w r. 1736 między Torneo i Pello. W r. 1740 założył obserwatorjum w Upsali. Ogłosił wiele rozpraw, a w jednej z nich „O mierzeniu ciepła“ (1742) pierwszy zalecił podział skali termometrycznej na 100 stopni, i stąd termometry z taką podziałką zowią się termometrami Celsiusa, lubo w pierwotnem urządzeniu **C**-a punt wrzenia wody oznaczony był przez 0°, a punkt topliwości lodu przez 100°. — **C.** Olof, historyk szwedzki, * r. 1716 w Upsali, † 1794 w Lund. Od r. 1747 był profesorem historji na uniwersytecie w Upsali, w r. 1756 otrzymał szlachectwo, a w 1777 został biskupem w Lund, w r. 1786 członkiem akademji. **C.** w r. 1742 założył pierwsze w Szwecji pismo krytyczno-literackie *Tidningar om the Lärdes arbeten.* Napisał: „Historję Gustawa I“ (1746—53); „Historję Eryka XIV“ (1795, przekład niemiecki Flensburg, 1777) i niedokończoną „Svea rikes kyrko historia“ (1767).

Celsus Aulus Cornelius, wielostronny uczony rzymski, największe jednak znaczenie mający dla medycyny, stąd zwany Hipokratesem rzymskim, żył za panowania Augusta, † około 48 r. po Chr. Z pism jego ocalało tylko 8 ksiąg zupełnych „De medicina.“ Zasługą **C.** jest zebranie systematyczne wszystkich dawniejszych, dziś zaginionych, pism lekarskich z ich krytyczną oceną; najbardziej znakomity jest rozdział o chirurgji. Najlepsze wydanie jest Daremberga (Lipsk, 1859), przekład niemiecki Rittera (1840) i Schellera (1846). Dwie pierwsze księgi wyszły w Wilnie (1834); skrócony przekład polski wydał Łuczkiewicz „A. L. Celsa o lecznictwie ksiąg ośmioro“ (1889, nakład kasy Mianowskiego).

Celsus, filozof, przeciwnik chrześcijaństwa, żył za panowania cesarza Adrjana. Napisał p. t.: „Przemowa prawdziwa“ („Sermo verus“), dzieło przeciwko chrześcijanom i Żydom, na które odpowiedział Orygenes („Contra Celsum“). Dzieła te razem wydał Keim w Zurychu r. 1873 p. tyt.: „**C.** wahres Wort.“

Celtes, Celtis Konrad, właściwie *Pickel*, zwał się także *Protucius*, jeden z najczynniejszych krzewicieli studjów klasycznych w XV-m wieku, * 1459 w Wipfelde pod Würzburgiem, † 1508 r. Przeznaczony do stanu duchownego i wydalony za poezje z akademji lipskiej, kształcił się od 1583 r. w Hejdelbergu, pod sławnym Rudolfem Agricolą; odbywszy podróż po Niemczech i Włoszech, przybył do Krakowa, gdzie bawiąc przez dwa lata (od 1490), słuchał astronomji pod Brudzewskim i wyuczył się po polsku. Należał tu do naukowego towarzystwa, założonego przez Kallimacha, którego członkiem był także Agricola. W Norymberdze należał do zawiązania pierwszego niemieckiego towarzystwa uczonych: „Sodalitas literaria per universam Germaniam.“ Od roku 1497 przebywał stale w Wiedniu, gdzie wpływał na rozszerzenie studjów klasycznych między szlachtą, wzbogacił cesarską bibljotekę wielu rzadkiemi dziełami. W r. 1501 założył sam „Collegium poëtarum“ dla krzewienia poezji, wymowy i nauk matematycznych, w r. 1502 został jego prezesem. Wydał 20 dzieł, po większej części poezje, w których szczęśliwie naśladował Tybulla i Horacego. Następujące poezje tyczą się Polski: „**C.** Celtis Protucii. Quatuor libri Amorum“ (Wiedeń, 1502) napisane z okazji ku jakiejś Halszce w Krakowie; „**C.** C. libri odarum quatuor“ (Argentorati, 1513); „Ad Vistulam fluvium Carmen“ (w Pistorjusza „Polon. histor. Corp.,“ I, 168), „Salinaria ad I. Terinum“ (tamże, I, 170). Przed innymi filologami **C.** odznaczał się tem, że naukę języków uważał nie za cel, lecz środek do uprawy nauk realnych, z których najwyżej cenił historję, statystykę i topografję. Bliższe wiadomości o **C.** podają Juszyński „Dykcjonarz poetów polskich“ (I, 41—42), Jocher „Obraz Bibl.“ (I, 318, 456—67); *Czasopismo Naukowe* (1830, zeszyt 1). Porów. także Klüpfel „De vita et scriptis Conr. **C.**“ (2 t., Fryburg, 1827); Aschbach „Die frühern Wanderjahre des C. **C.**“ (Wiedeń, 1869); Hartmann „Konrad **C.** in Nürnberg“ (1889); Zeissberg „Dziejopisarstwo polskie wieków średnich“ (II, 270—75)

Celtidae, *Obrostnicowate*, ob. Celtis.

Celtis *(Obrostnicn, Lotusowe drzewo)*, rodzaj roślin z rodziny *Obrostnicowatych (Caltidae)*, włączanej obecnie do Wiązowatych, obejmujący drzewa w cieplejszych okolicach strefy umiarkowanej północnej, z których gatunek najbardziej znany jest **C.** *australis* nad morzem Śródziemnem, piękne drzewo, dochodzące 20 metrów wysokości. Owoce, podobne do małej czarnej wiśni, są słodkie; nasiona zawierają olejek podobny do migdałowego; drzewo twarde, zwane *drzewem tryjesteńskiem*, nadaje się na wyroby.

Celtowie, *Keltowie*, naród szczepu indo-europejskiego, niegdyś bardzo rozgałęziony, obecnie zaś istniejący już tylko na zachodnich kończynach Europy i blizki zupełnego wygaśnięcia. Pomijając bardzo niepewne ślady ludności celtyckiej na północy Niemiec, znajdujemy w czasach historycznych Galję transalpińską i wyspy Brytańskie, jako główne siedliska Celtów. Pomiędzy nimi odróżnić można cztery odrębne gałęzie, a mianowicie: właściwych *Celtów* czyli *Gallów* i *Belgów* w Galji; *Bretonów (Britones)*, na nazwanych od ich imienia wyspach, *Kaledończyków* i *Hibernów*. Z Galji Celtowie przenieśli się do Hisz-

Digitized by Google

panji, gdzie z pierwotnymi mieszkańcami iberyjskimi, wzrośli w oddzielny naród *Celtyberów;* w IV czy V w. prz. Chr. naród celtycki rozsiadł się w całych północnych Włoszech, gdy jednocześnie inna jego gałąź przeszła Ren do Niemiec południowych. Przy końcu IV-go wieku przed Chrystusem zjawiają się Celtowie *(Skordiskowie)* w okolicach dzisiejszej Serbji, skąd przedsiębrali łupieskie wyprawy aż do Grecji (r. 280 przed Chr. do Delf), i nieco później usadowili się w Galicji. W krajach celtyckich, podbitych przez Rzymian, Celtowie przedstawiają się tylko jako jeden z żywiołów zasadniczych, z których zlania się z innemi plemionami powstały nowe narody, jak np. Francuzi. Głównemi bóstwami **C.** były: *Teutates* (Merkury), *Herus* (Mars), *Taranis* (Jowisz) i *Belemes* (Apollon); ich cześć *bogiń matek (deae matronae)* dała początek wierze w czarodziejki i rusałki. Boginie matki były to opie-

Celtycki typ.

Celtycki typ z sarkofagu.

kunki drobnej dziatwy, wyobrażane z dziećmi na kolanach i one to jako spadek po celtyzmie, pozostawiły wyobrażenia nimf-czarodziejek. Por. Ignacy Matuszewski „Djabeł w poezji“ (wyd. I, str. 46—7); Roger de Belloguet „Ethnogénie gauloise“ (II, str. 391); Hefner „Das Römische Bayern“ (str. 85). Kapłani **C.** zwali się *Druidami* (ob.); znali pismo, zbliżone do alfabetu greckiego, a nadto tajemnicze hieroglify czyli *runy* (ob.). W dzisiejszych czasach język ich utrzymał się tylko w Bretanji, Górnej Szkocji, księstwie Walji, na wyspie Man i w Irlandji. Te ich szczątki rozpadają się pod względem językowym na dwa główne działy: 1) *gadhelicki*, obejmujący narzecza iryjskie, gaelickie, w górnej Szkocji i *mank* na wyspie Man, i 2) *kymbrycki*, obejmujący narzecza walijskie (franc. *Gallois)*; wygasłe od lat 50 *kornickie* (w Cornwallis) i *armorykańskie* czyli *dolnobretońskie* (Bas-Breton); narzecza: iryjskie i kymryckie posiadają starożytne i godne uwagi literatury. Por. Zeuss „Die Deutschen und die Nachbarstämme“ (Monachjum, 1837); tenże „Grammatica Celtica“ (2 t., Lipsk, 1853); Dieffenbach „Celtika“ (2 t., Sztutgard, 1840); tenże „Origines Europaeae“ (Frankfurt, 1861); Brandes „Kelten und Germanen“ (Lipsk, 1857); Mone „Celt. Forschungen zur Geschichte Mitteleuropas“ (Fryburg, 1854); Contzen „Die Wanderungen der Celten“ (Lipsk, 1861); Pictet „De l'affinité des langues celtiques avec le sanscrit“ (Paryż, 1837), jedno z najgruntowniejszych dzieł w tym rodzaju; Bopp „Die Keltischen Sprachen vom Geschichtspunkte der vergleichenden Philologie“ (Berlin, 1839); Arbois de Jubainville „Les premiers habitants de l'Europe“ (Paryż, 1888). O powinowactwie **C.** z niektóremi gałęziami szczepu słowiańskiego, mianowicie z Polakami, czyt. Lewestama „Pierwotne dzieje Polski“ (Warszawa, 1841) i Bielowskiego „Pierwotne dzieje Polski“ (Lwów, 1857).

Celtyberowie, starożytny potężny i waleczny naród w Hiszpanji; prawdopodobnie powstał z połączenia się Iberów z przybyłymi Celtami; z Rzymianami wielokrotnie krwawe prowadził wojny, zamieszkiwał głównie dzisiejszą południowo-zachodnią Aragonję, Cuença, Soria i część prowincji Burgos; głównem miastem było Segobriga.

Celtycka sztuka odznaczyła się jedynie ornamentyką, która wywarła wpływ na średniowieczną sztukę europejską. Charakter ornamentyki **C.**, jakkolwiek zbliżony pierwotnością jednej z zasadniczych form swoich, do wszystkich początkowych, a wykreślnością geometryczną do arabskich, jest zupełnie oryginalny. Formą tą jest plecionka rozmaicie przeplatana. Od IX i X wieku przez zetknięcie się z ornamentyką romańską, zaczynają się w niej pokazywać ozdoby roślinne, liście. Zabytki ornamentyki celtyckiej spotykają się w Irlandji, Walji, Szkocji, Danji, Norwegji, Islandji, aż do środkowej Europy. Ozdoby tego stylu noszą nazwę irlandzkiego, Irish, i widzieć je można na wykopanych naczyniach bronzowych, narzędziach, na drzewie i t. p. Por. J. O. Westwood „Miniatures et ornements de manuscrits Anglo-Saxons et Irlandais“ i „Grammaire de l'ornement d'Owen Jones.“

Celtyckie języki pochodzą od jednej gałęzi szczepu indo-europejskiego czyli aryjskiego. Żyjące dotąd języki celtyckie dzielą się na dwie główne odmiany: galijską i brytyjską. Galijska obejmuje: język iryjski czyli język Irlandczyków, język ersyjski jakim mówią w Szkocji i język mank, istniejący na wyspie Man. Brytyjska obejmuje: język cymryjski albo walijski w księstwie Walji, język kornijski, żyjący jeszcze na początku XIX w. w Kornwalji, i język bretoński albo armorycki. Z pomiędzy języków indo-europejskich języki celtyckie w najbliższem zostają pokrewieństwie z grupą języków italskich. Por. J. K. Zeuss „Gramatica celtica“ (1871); „Die Deutschen und ihre Nachbarstämme“ (1837); Diefenbach „Origines Europaeae, Die alten Völker Europas“ (Frankfurt, 1861); J. Kelly „A practical Grammar of the ancient Gaelic or language of the Isle of Man, usually called Manks“ (1870); E. Windisch „Keltische Sprachen“ w „Encyklopedji“ Erscha i Grubera. W Paryżu od r. 1870 wychodzi pismo *Revue celtique.* Pismo angielskie *The Philological Society,* drukowało o językach

Digitized by Google

celtyckich prace: W. Stokes'a, J. A. Murray'a i J. Rhysa.

Celularna patologja, dział anatomji patologicznej (ob.), traktujący o zmianach w komórkach poszczególnych organów ciała ludzkiego, przy różnego rodzaju chorobach.

Celuloida, materjał wyrabiany z bawełny strzelniczej kolodjonowej i kamfory. Bawełna kolodjonowa w gatunku rozpuszczalnym (ob. Bawełna strzelnicza) miesza się w stanie wilgotnym z 50 odsetkami kamfory oraz z barwnikami i w prasie hydraulicznej, pod silnem ciśnieniem, ogrzewa do 130°, poczem wyrób poddaje się suszeniu w przestrzeni pustej, nie zawierającej powietrza. Przez walcowanie urabia się masa w płyty. **C.** jest to substancja rogowata, przeświecająca, bezwonna, sprężysta, ogrzewana pod ciśnieniem szwejsuje się, daje się spłaszczać w listki grubości 0,5 milimetra. W temp. 125° staje się tak plastyczną, że daje się w każdą formę wciskać. Jest łatwo zapalna i płonie płomieniem kopcącym, wywiązując woń kamfory. W temp. 140° rozkłada się nagle, wydając dym czerwonawy, ale nie ulega wybuchowi. **C.** posiada liczne zastosowania, a wyrabiane z niej przedmioty zalecają się lekkością i wytwornością, jak grzebienie, bile bilardowe, rękojeści do noży i parasoli, kliszе, imitacje korali, bursztynu, szyldkretu, zabawki, wyroby galanteryjne. Łatwą palność **C.** zmniejsza się przez napojenie bawełny strzelniczej roztworem krzemianu sodu, z dodatkiem boranu ołowiu lub fosforanu sodu. Roztwór **C.** w acetonie wydaje werniks, zwany *zapon*, przylegający dobrze do drzewa i metali i pokrywający je powłoką twardą i przezroczystą.— **C.** wynaleziona została r. 1869 przez braci Hyatt w Newarck, w stanie New-Jersey, ale obecnie wyrabia się także i w Europie. Por. Böckmann „Das Celluloid" (1880).

Celuloza *(błonnik, drzewnik)*, $C_6H_{10}O_5$, związek organiczny, złożony z węgla, wodoru i tlenu, a nie zawierający azotu, należący do grupy wodanów węgla obojętnych. **C.** tworzy ściany komórek wszystkich roślin; w komórkach starszych, zwłaszcza we włóknach drzewnych, przejęty jest materjami obcemi, które tkance nadają większą grubość i sztywność; do tych materji należą ciała azotowe, żywiczne, barwiące, albo też ciała mineralne, pozostające po spaleniu tkanki w popiele. Rdzeń bzowy, bawełna, stare płótno, papier, zwłaszcza bibuła szwedzka — złożone są prawie z czystej **C.**, i z tych też materji otrzymuje się **C.** w stanie czystości chemicznej, przez traktowanie ich kolejne słabym roztworem alkalicznym, chlorem, kwasem octowym, alkoholem, eterem, wodą, które to czynniki rozpuszczają lub niszczą wszystkie obce części. Jest to ciało stałe, przezroczyste, c. wł.=1,25 do 1,45, nierozpuszczalne w zwykłych rozczynnikach, rozpuszcza się w tak zwanej cieczy miedziano-amonjakalnej. Poddana suchej destylacji wydaje liczne produkty lotne i ciekłe; między ostatniemi znajdujemy kwas octowy, wyskok drzewny, aceton. Pod wpływem kwasu siarczanego, oprócz związku tego kwasu z **C.** (kwas drzewno-siarczany), tworzy, zależnie od stężenia kwasu i czasu działania, istotę analogiczną z mączką lub gumą (Béchamp). Jeżeli papier napoimy kwasem siarczanym rozcieńczonym i po starannem opłókaniu osuszymy, powstaje materja wpółprzezroczysta, obdarzona pewną sztywnością — tak zwany *pergamin roślinny* (Figuier i Pouramède, Hofmann). Pod działaniem kwasu azotnego **C.** przechodzi w *bawełnę strzelniczą* (ob.). Przez traktowanie słabym kwasem przechodzi **C.** w *hydrocelulozę* $C_{12}H_{22}O_{11}$, która się wyróżnia większą łamliwością i łatwiejszem pochłanianiem barwników.

Cema Achacy, herbu Wczele, mąż stanu, † r. 1564, odznaczył się w wielu sprawach politycznych za rządów ostatnich Jagielonów w Polsce. W r. 1524 był podkomorzym pomorskim, później kasztelanem gdańskim, a w r. 1546 został wojewodą malborskim. W ówczesnych sporach religijnych **C.** grał ważną rolę jako pojednawca między różnowiercami.

Cema Fabjan, syn poprzedniego, kasztelan gdański, a od r. 1556 wojewoda pomorski, przyjmował czynny udział w wichrzeniach panów pruskich przeciw ścisłemu zjednoczeniu Prus z Polską, † 1606. — Brat jego, *Achacy* († 1576), i syn jego, także *Fabjan* († 1629), kasztelan chełmiński (nie miał dzieci i był ostatnim z Cemów), współuczestniczyli również w ważniejszych wypadkach politycznych pomienionej epoki.

Cembal d'amour, rodzaj klawicymbału, zbudowany przez Silbermanna w w. XVIII, o strunach przedzielonych w połowie podstawkami, tak, że obie połowy jednaki ton wydawały.

Cembalo, cymbałki, także skrócona nazwa klawicymbału.

Cembra, *Cembrowina*, drzewo obrobione w kształcie bali, używane do wykładania ścian studni i szybów w kopalniach górniczych. — **C.** jest też gatunkiem sosny (ob.).

Cement (łac. *caementum*), w ogólności każda materja, spajająca mniejsze lub większe części ciał, tak np. w piaskowcu ziarnka piasku mogą być spojone **C.** krzemionkowym, wapiennym, żelaznym. W szczególności nazywają się obecnie **C.** materje mineralne, które, zmieszane ze zwykłą zaprawą wapienną, zamieniają ją na *wapno hydrauliczne*, posiadające własność twardnienia w wodzie. Szybkie twardnienie zapraw wapiennych zależy, jak to okazał Fuchs, od obecności w nich krzemionki galaretowatej, zdolnej do wchodzenia w związki chemiczne z wapnem i innemi zasadami na drodze mokrej i tworzenia krzemianów złożonych; materjały zatem do wyrobu **C.** używane zawierać winny tego rodzaju krzemionkę. Co do powstawania **C.** dzielą się na naturalne i sztucz-

Digitized by Google

ne. **C.** *naturalne* są te, które nie potrzebują być wypalane i mogą być użyte w tym stanie, w jakim się znajdują; należą tu: *puzzolana* (ob.), *santoryn* (ob.), *trass* (ob.), wogóle produkty działań wulkanicznych. **C.** *sztuczne* były naprzód wyrabiane w Anglji. **C.** *angielski* albo *rzymski* wypalany jest z gliny, znajdującej się w masach nerkowych ponad kredą, nad brzegami Tamizy, na wyspach Sheppey, Wight i in. **C.** *portlandzki*, wyrabiany najpierw przez Aspdina w Leeds r. 1824, wypala się z mieszaniny wapna, alkaljów i gliny, w takim stosunku, aby na 3—4 równoważników zasady (wapno, alkalja) przypadał 1 równoważnik kwasu (krzemionka, glinka, tlennik żelaza). **C.** portlandzki zaczyna twardnieć już po kilku godzinach, a po pewnym czasie dochodzi do znacznej twardości. Podobnie jak gips, daje się odlewać w formy i nadaje się na ozdoby architektoniczne, pomieszany z piaskiem do fabrykacji *kamieni sztucznych*. Inne **C.** sztuczne są: **C.** *magnezjowy*, **C.** *magnezjowy Sorela*, **C.** *Scotta* (przez działanie kwasu siarczanego na wapno gryzące), *albolit*, **C.** *medyński*, wyrabiany z dolomitu, **C.** *Keana (marmurowy, alabastrowy)*, gips palony, przejęty roztworem ałunu. W Królestwie Polskiem fabryki **C.** istnieją w Grodźcu, w Wysokiej, obie w pow. Będzińskim, i Firleju pod Lublinem. Por. Kutcher „O wapnie i cementach" (1856); „O cementach i ich użyciu" (1860); Ertel „O użyciu cementów" (1871); Lipowitz „Die Portlandcementfabrication" (1869); Tarnowski „Kalk, Gips, Cementkalk und Portlandcement" (Wiedeń, 1887); „Der Portlandcement" (wyd. przez fabrykantów niemieckich, 1892). Ob. Wapno hydrauliczne.

Cementacja, działanie, w skutek którego dwa ciała stałe się przenikają pod wpływem temperatury; jedno z tych ciał jest w stanie proszku *(proszek cementowy)*. Dzieje się to głównie przy fabrykacji *stali cementowej* (ob.); cementuje się też miedź rudami cynkowemi, jak galmanem, dla otrzymania mosiądzu. W hutnictwie **C.** bywa przy oddzielaniu srebra od złota, przez żarzenie bowiem rudy ze związkami chlorowemi pierwsze przechodzi w chlorek srebra. Odmiennem zupełnie działaniem jest tak zwana **C.** *miedzi*, t. j. wydzielanie metalicznej miedzi przez wprowadzenie żelaza do roztworu siarczanu miedzi.

Cementowy marmur, kamień sztuczny, wyrabiany z cementu i okruchów marmuru, używany do ozdób architektonicznych.

Cemianka, rodzaj cementu, który nadaje wapnu tłustemu własność twardnienia pod wodą, choć w ten sposób nie działa na zwykłą zaprawę wapienną. Otrzymuje się z gliny garncarskiej, zawierającej dostateczną ilość kwasu krzemnego. Używa się do robót hydraulicznych.

Cena, oznacza sumę przedmiotów lub usług, które ktoś w zamian za inną ilość przedmiotów lub usług otrzymać może; ustanawia się zawsze w drodze ugody, a zależy od trzech warunków: 1) wartości rzeczy, 2) kosztów produkcji, 3) żądania i zaofiarowania. Ceny mogą być *bieżące, targowe (prixcourant)*, t. j. takie, po których zwyczajnie w pewnym czasie towar się sprzedaje lub kupuje, dalej *naturalne*, będące właściwie kosztami produkcji, *konkurencyjne* i *monopolizowane*.

Cénacle, le, (z łacińsk. Coenaculum—jadalnia), albo izba biesiadna w Piśmie św. wieczernik.

Cenci Beatrice, piękna córka bogatego szlachcica rzymskiego, która zmuszoną była uledz żądzy własnego ojca, hrabiego Franciszka Cenci. Po gwałtownej śmierci ojca, skutkiem zeznania 2-ch bandytów, oskarżona o ojcobójstwo została z macochą swoją i bratem stracona w Rzymie, 10-go września 1599 r. Krążyła podówczas w Rzymie opinja, jakoby niewinnie została ukaraną. Przedmiot ten był przez kilku autorów w rozmaitych formach obrabiany; i tak: Shelley 1819 przedstawił go w dramacie, Guerazzi w romansie, przełożonym na język niemiecki (2 t., Hamburg, 1858), a J. Słowacki w pięknej tragedji „Beatryx Cenci," zamieszczonej w pośmiertnem wydaniu Małeckiego. W najnowszych czasach rzecz tę badali ze stanowiska historycznego Scolari (Medjolan, 1856) i Dal-Bono (Neapol, 1864); Bertolotti „Francesco Cenci e la sua famiglia" (Florencja, 2 wyd., 1879); De Stendhal „Chroniques italiennes" (Paryż, 1855); Torigiani „Clemente VIII e il processo criminale della B. C." (Florencja, 1872); H. del'Epinoy „La famille de Beatrice C." w „Revue des quest. hist.;" Bruzzone „Il testamento di B. C." (Rzym, 1884); Hösick „Beatryka Cenci" Słowackiego; Ign. Matuszewski „Słowacki i Shelley, Beatrix Cenci" („Swoi i Obcy" 1898). Piękny obraz **C.** pendzla Guido Reni'ego znajduje się w pałacu Barberinich w Rzymie.

Cenci Beatrice.

Cendalja, roślina, ob. Glistnik.

Cengler Faustyn Juljusz, rzeźbiarz polski, * 1828 roku, kształcił się w Krakowie i Wiedniu 1849 r., wykonał popiersie Januarego Suchodolskiego, ks. A. Jakubowskiego, Orłowskiego, Mickiewicza, Z. Krasińskiego, „Chrystusa na krzyżu" (1874), „Chrystusa błogosławiącego," popiersie Leopolda Kronenberga (1879) i inne. Odebrał sobie życie 1886 r.

Cengler Faustyn.

Digitized by Google

Cenhak, herb, jakoby nadany 1663 r. przez Jana Kazimierza mincarzowi Tomaszowi Tymph lub Tynf: 5 kostek do gry, w pośrodku belka srebrna. W szczycie hełmu dwa rogi bawole, na każdym z nich po 3 dzwonki, a pomiędzy rogami narzędzie mincarskie, zwane cenhak. Hr. Juljusz Ostrowski w swej „Księdze herbowej" powątpiewa o autentyczności tego herbu, tembardziej, że w r. 1663 żadnego sejmu nie było.

Cenhak.

Cenis, *Mont-, Monte Cenisio,* góra w Alpach Grajskich, pomiędzy Turynem a Chambery w Sabaudji, przez którą, na wys. 2,098 m. przechodzi wspaniała droga, arcydzieło sztuki inżynierskiej, w latach 1802—5 z rozkazu Napoleona I wybudowana. W latach 1857—1871 przeprowadzono przez górę **M. C.** tunel 13 klm. długi, 1,335 metr. nad poz. morza wzniesiony, przez który przechodzi kolej żelazna króla Wiktora Emanuela. Linja ta jest główną arterją, łączącą Francję z Włochami; koszt budowy tej kolei wyniósł 75,000,000 franków.

Cennino-cennini, * około 1360, † 1440, jeden z najdawniejszych malarzy florenckich, wydał piękny naiwnością swoją traktat „Tratatto de la pittura" (Rzym, 1821), 2 wyd., 1859, tłómaczone na niemiecki i francuski. Do lepszych jego prac należy fresk: „N. Panna z wielu Świętymi" w szpitalu Bonifacego Lupi we Florencji.

Cenobici (gr.), „żyjący wspólnie," mnisi w IV wieku w Egipcie, żyjący w miastach lub na wsi wspólnie w budynkach, dla odróżnienia od *anachoretów,* t. j. samotnie i pojedyńczo żyjących w pustyni.

Cenomańskie piętro, w geologji, najniższe piętro górnej formacji kredowej.

Cenotaf (z grec.), nazwa u starożytnych grobowca wznoszonego obywatelom, zmarłym w odległych krajach, których zwłoki nie dostąpiły zaszczytu pogrzebu. Najsławniejsze cenotafy były w Pizie, opisane 1681 r. przez kardynała Noris, a także mauzolea Augusta na polu Marsowem, Adrjana i innych.

Cenowa *(Cejnowa)* Florjan Stanisław, pisarz kaszubski, * 1817 w Sławoszynie w pow. Puckim, † 1881 r., kształcił się w gimnazjum w Chojnicach, następnie w uniwersytecie wrocławskim. Za udział w wypadkach 1846 skazany na śmierć, uwolniony przez lud 1848 r., w dalszym ciągu studjował medycynę w Królewcu, a po uzyskaniu stopnia doktora w 1851, był lekarzem praktykującym w Bukowcu. Napisał: „Rozmòwa Kaszébé s Pòlòchę" (1868); elementarze, podręczniki lekarskie, satyrę „Rozmòva Pòlocha s Kaszebą" (1856); z dziedziny etnografji: „Pół kòpe szętopork;" „Sto frantóvek z ziemi Svjeckjej" (1866); „Zbiór pieśni światowych" (1878); „Kile słov wó Kaszebach" (1850); „Dzieje Sviatopełka" (1851); „Skòrb kaszébsko-słovjnskje mòvé" (1866); „Zarés do grammatikj kaszébsko-słovinskje mòvé" (1879); „De terrae Pucensis incolarum superstitione in re medica" (Berlin, 1850, rozprawa doktorska). Por. A. A. Kryński w *Pracach filolog.,* I, 2.

Cenowa Florjan.

Censor, ob. Cenzor.

Censorinus, gramatyk rzymski, żyjący w III wieku po Chr. r. 238, który p. t. „De die natali" (najlepsze wydanie O. Jahna, w Berlinie 1845, nowsze Hultsch'a, Lipsk, 1867, i Cholodniak, Petersburg, 1889), napisał zbiór zdań o astronomji, chronologji i matematyce.

Census, tak się nazywało w Rzymie dopełniane co 5 lat przez cenzorów szacowanie majątku obywateli i rozdzielanie ich według tego między 6-u klasami. Podział ten, mający na celu nadanie bogatszym większych praw i obowiązków, ustanowiony został jeszcze w 577 przed Chr. za Serwjusza Tuljusza, który policzył do 1-ej klasy obywateli, mających 100,000 asów (12,780 złp.); w 2-ej dość było posiadać 75,000, w 3-ej 50,000, w 4-ej 25,000, w 5-ej 12,500 asów, w 6-ej klasie, tak zwanych *capite censi,* nakoniec byli umieszczeni obywatele, którzy niższy majątek albo też nic zgoła nie posiadali. Wszystkie klasy, z wyjątkiem ostatniej, dzieliły się jeszcze na poddziały, albo centurje. W państwach nowożytnych czasem jeszcze prawo wyborcze złączone jest z odpowiednim **C.,** to jest majątkiem, chociaż w najnowszych czasach przeważa dążność do udzielania prawa wybierania i innych praw politycznych każdemu obywatelowi bez względu na jego majątek (ob. Powszechne głosowanie). W prawodawstwie Solona istniało podobnież uwzględnienie majątku w wykonywaniu przez obywateli praw politycznych. We Francji rewolucja 1789 zniosła *census* i wymagała tylko pewnych oznaczonych lat, konstytucje z lat 1814 i 1831 oznaczyło go od 300 do 200 fran., w 1848 zniesiono go powtórnie. W Anglji na mocy prawa z r. 1852 **C.** wyborczy dla mieszkańców miast stanowi opłata podatków 10 funt. st., dla mieszkańców zaś wsi posiadanie własności ziemskiej. W Belgji 42 fr. 32 cent. podatków bezpośrednich. W rzeczypospolitej Polskiej *censusu* nie było, i prawo głosowania na sejmikach powiatowych lub wojewódzkich posiadał każdy szlachcic osiadły, mający dobra dziedziczne, zastawne, dożywotnie lub emfiteutyczne i lat 18 skończonych (Vol. leg. VII, 293). Wreszcie *Censusem* nazywają także w niektórych krajach czynność spisywania ogólnej ich ludności. Por. Lange „Röm. Alterthümer"

Digitized by Google

(Berlin, 1863); Merivale „History of the Romans under the empire" (Londyn, 1862); Bouché Leclerq „Manuel des institutions romaines" (str. 26 do 28, 55—67); Marquardt „Röm. Staatsverwaltung."

Cent, nazywał się w dawnej Germanji okrąg, obejmujący około 100 rodzin wolnych, zwany inaczej *Centena* lub *Hundreda*, Huntare, na którego czele stał *Centenarius* czyli *Centgraf*, jak na czele całej prowincji czyli Gau, stał *Comes* czyli *Gaugraf*. Każdy taki C. miał swoje własne sądownictwo co do karania mniej ważnych przestępstw, gdyż ważniejsze zbrodnie podlegały wyrokom comes'a. Zwyczaj taki sądzenia utrzymał się do XII wieku. Później bowiem nie cała gmina, lecz tylko pewni jej członkowie (Schöffen) pod przewodnictwém grafa, Centenofa lub kogo innego wyrokowali.

Cent (z łac. *centum* sto, setna część), moneta zdawkowa w niektórych krajach. W Holandji C. $=^1/_{100}$ części guldena; w Ameryce północnej $=$ $^1/_{100}$ dolara. Kraje amerykańskie, które liczą na piastry, dzielą piastr (peso) także na 100 części, zwane *centavos*. Także w Austrji nazywają się setne części guldena centami lub krajcarami, setne zaś części korony *halerzami (Haller)*. We Włoszech setna część lira nazywaną jest *centesimo*. We Francji i Belgji *centym (centime)* jest setną częścią franka, podobnież i w Szwajcarji, gdzie w niemieckich kantonach nosi nazwę *rapp*. W Hiszpanji *centimo* jest $^1/_{100}$ częścią reala. W Niemczech *cent* oznacza drobną wagę, wyrównywającą $^1/_{10}$ kwintki, czyli $^1/_6$ grama.

Central (wym. *sentel*), centnar amerykański $=$ 100 angiel. funtom handlowym $=$ $^{25}/_{28}$ ang. hundredweighta $=$ 45,359 kilograma.

Centaur, gwiazdozbiór na południowej półkuli nieba, między 30° a 65° zboczenia, opisany przez Ptolomeusza. Droga mleczna dzieli się tu na dwie gałęzie, łączące się z sobą w konstelacji Łabędzia. C. zawiera 389 gwiazd widzialnych okiem nieuzbrojonem, z których dwie są 1-ej, a pięć 2-ej wielkości. Najjaśniejsza z nich, α Centaura, jest ze wszystkich gwiazd stałych najbliższą naszego układu słonecznego, paralaksa roczna jej bowiem wynosi 0,75″. Jest to gwiazda podwójna; ogólna jej masa wynosi 0,8 masy słońca, odległość obu części składowych przechodzi 27 razy promień drogi ziemskiej, a czas ich obiegu dokoła wspólnego środka ciężkości wynosi 87 lat.

Centaur, herb, ob. Hipocentaurus.

Centaurea, roślina, ob. Chaber.

Centaurowie, w mitol. greckiej, ob. Kentaurowie.

Centesimo, ob. Cent.

Centetes, rodzaj zwierząt z rzędu gryzących, zbliżony do jeża, ma ciało pokryte kolcami krótkiemi i miękkiemi. C. *ecaudatus*, *tanrek*, *jeż szczeciniasty*, na Madagaskarze, dorasta 27 cm. długości, przebywa w jamach podziemnych i zapada w sen letni.

Centezymalny, nazwa rachunku, w którym liczba sto stanowi podstawę; centezymalna podziałka skali termometru jest to skala podzielona na 100 części. — *Waga centezymalna* jest to waga tak urządzona, że dany ciężar zważyć można setną częścią gwichtów.

Cent-gardes, stu gwardzistów, nazwa przybocznej straży królów francuskich, utworzonej przez Ludwika XI w r. 1474, składającej się ze stu ludzi pochodzenia szlacheckiego, uzbrojonych w halebardy, i skasowanej przez Ludwika XV w r. 1727. Napoleon III wznowił C. w r. 1854, a w 1856—7 liczbę ich powiększył do 200. Nosili oni kołnierze błękitne, kirysy, hełmy stalowe, pałasze i karabiny. Zniknęli z upadkiem cesarstwa w 1870 r.

Centimani, łacińska nazwa Hekatonchejrów (ob.).

Centime, ob. Cent.

Centimo, ob. Cent.

Centinajo, nazwa centnara w krajach włoskich, dzielącego się na 100 libbra czyli funtów. Dawny C. ankoński $=$ 81,4, rzymski $=$ 82,64, wenecki $=$ 117,6 funt. polskich. Obecnie C. *metrico*, t. j. centnar metryczny albo *cantarello*$=$100 kilogramów.

Centlivre Zuzanna, z domu Freeman, autorka dramatyczna angielska, * około 1678 w Irlandji, † 1723. Pierwszy swój dramat „The perjured husband" napisała 1700; później przeniosła się na scenę, którą obdarzyła licznemi własnego utworu komedjami. Niektóre z nich jak np. „The Busy-body" jeszcze dotąd mile są widziane na scenach angielskiej i niemieckiej. Zbiór jej komedji wyszedł w 3 tomach (Londyn, 1761, nowe wydanie 1872).

Centnar (z łacińsk. *Centum* sto), waga w ogólności zawierająca 100 funtów. W układzie miar nowopolskich C. obejmuje 4 kamienie czyli 100 funtów, chociaż dla niektórych przedmiotów waga ta liczyła się więcej niż sto funtów, np. C. świec zawierał 120 funtów. C. niemiecki, C. metryczny, czyli dawny C. związku celnego niemieckiego zawiera 100 funtów $=$ 50 kilogramów $=$ czyli 123,43 funt. polsk. W Anglji i Ameryce północnej waga odpowiadająca centnarowi zowie się *Hundredweight*, albo *Centweight*, w Hiszpanji i Portugalji *Quintal*, we Włoszech *Centinajo*, na Wschodzie *Kantar*.

Centner Gottfryd, nauczyciel gimnazjum toruńskiego, ogłosił drukiem: „Geehrte und Gelehrte Thorner, ausser ihrer Vaterstadt nebst Stammtafeln und Nachrichten von alten Thornischen Familien" (1763); „De Philosophia exemplari" (1753); „De Dodwelii sententia de paucitate Martyrum" (1753); „De statu scholarum Thoruniensium et Gymnasii antiquis temporibus" (Królewiec, 1766); „Versuch, ob nicht aus der Geschichte älterer Zeiten der wahre Ursprung des nach und nach entstandenen Ansehens des Polnischen

Digitized by Google

Reichstände und der Bürgermeister in den Städten" (Toruń, bez daty).

Centnerszwer Jakób, matematyk, * 1798 w Warszawie, † 1888; studjował matematykę w Berlinie, od r. 1825 do 1862 był nauczycielem matematyki w warszawskiej szkole rabinów, a od 1852 do 1864 nadto w szkole handlowej niedzielnej; ogłosił: „Nowe tablice zamiany monety polskiej na rosyjską i odwrotnie," „Tablicę ruchomą" do tegoż celu" (1842), oraz „Tablicę ułatwiającą mnożenie i wyciąganie pierwiastków z liczb pięciocyfrowych" (Berlin, 1825).

Cento, miasto okręgowe we włoskiej prow. Ferrary, nad rz. Reno, rezydencja biskupa, szkoła techniczna, piękna katedra i starożytny ratusz gotycki. Tu urodził się malarz Barbieri, zwany Guercino da **C.,** 5,000 miesz.

Cento, łatanina, rzecz z różnych kawałków pozszywana. W literaturze *centonami* nazywają wiersze, przez igraszkę dowcipu tak pozbierane z rozmaitych poetów, szczególnie Homera i Wirgiljusza, że zlepione, stanowiły całość, zwykle epigram, epithalamium, lub podobnego gatunku drobniejsze poezje. Sławniejsze z takich **C.** są „Homerocentones" (wyd. przez Teuchera, Lipsk, 1793) z epoki upadku poezji w Grecji i „Cento Virgilianus" (wydał Kromayer, Lipsk, 1749), w którym Proba Foltonia w końcu IV w. po Chr. zawarła historję biblijną.

Cento novelle antiche (Il Centonovelle), słynny zbiór nowel starowłoskich z XIII i XIV w., których pierwsze wydanie wyszło z druku 1525 w Bolonji. Autor i wydawca nieznani. Tematem ich są różne strony ówczesnego życia, nieraz dość drastyczne. Najlepsze wydanie sporządził Viaggi we Florencji 1888 roku. Por. Louandre „Chefs d'oeuvre des conteurs français" (Paryż, 1873 – 1874); D. Ancona „Del Novellino e delle sue fonti" w „Studii di critica e storia letteraria" (Bolonja, 1880); Biagi „Le C. n. a. dei codici panciatichiano-palatino 138 e laurenziano-goddiano" (Florencja, 1880).

Contofanti Sylwester, poeta, filolog i filozof włoski, * 1794 w Pizie, † 1880 r. W r. 1829 wydał tragedję p. t.: „Oedipo re." Do odczytów swoich o „Boskiej komedji" Dantego, napisał wstęp p. t.: „Preludio al corso di lezioni intorno a Dante Alighieri" (Florencja, 1838). W r. 1841 objął katedrę historji filozofji w Athenaeum w Pizie. Napisał nadto „Sulla vita e sulle opere di V. Alfieri" (1842); „Sopra il diritto della nazionalità," „La letteratura greca delle sue origini e studio critico sopra Pitagora" (Florencja, 1870); „Storia dei sistemi della filosofia;" „Il Platonismo in Italia;" „Raccolta dei poeti greci tradotti." Poezje jego p. t.: „Vita poetica" wydano po śmierci w r. 1881 we Florencji.

Centralizacja, tak nazywamy system rządzenia, w którym rząd wszystkie kierunki życia publicznego, całe prawodawstwo i administrację, w swych ręku skupia, jednoczy, usuwa wszystko, co od niego nie pochodzi.—*Decentralizacja,* systemat rządzenia, który pozostawia podrzędnym organizmom politycznym, jak np. prowincjom, gminom i t. d., najzupełniejsze prawo stanowienia o wszystkiem, co się ich dotycze, bez względu na interesy ogólne państwa, również jak centralizacja, nie może być uważana za ideał rządu, posunięta bowiem do ostatnich granic, jak to np. było w wiekach średnich, pozbawia państwo jedności i siły i rozdziela je na wiele drobnych cząstek, nie złączonych w jedną organiczną całość. Złagodzenie i zjednoczenie dwóch tych kierunków jest dążeniem XIX w., usiłowaniem nadania jak największych swobód pojedyńczym organom państwowym, obok najmniejszego naruszenia potęgi i jedności państwa. Por. J. St. Mill „Essay on liberty" (1859); C. Dietzel „Die Volkswirthschaft und ihr Verhältniss zu Gesellschaft und Staat" (1864); Rentzsch „Der Staat und die Volkswirthschaft;" Tocqueville „L'ancien régime et la révolution" (Paryż, 1856); Geneist „Englischer Verwaltungsrecht" (1867); H. Spencer „The Man versus the State," Leroy-Beaulieu „L'état moderne et ses fonctions" (1890); Avenel „La reforme administrative" (1891); Makay „Aplea for liberty, consisting of an introduction by H. Spencer and essays by various writers" (1892).

Centranthus, *Biedrzynek,* rodzaj roślin z rodziny kozłkowatych, zioła lub podkrzewy w okolicach morza Śródziemnego, o kwiatach białych lub czerwonych. **C.** *ruber* i **C.** *angustifolius* hodują się jako ozdobne rośliny ogrodowe.

Centreville, wioska w płn.-amerykań. stanie Wirginji, pamiętna szeregiem bitw i potyczek w r. 1862, w których wojska Unji walczyły zwycięsko przeciw federalistom.

Centrobaryczne prawo, *reguła Guldina,* prawidło służące do obliczenia wielkości powierzchni i brył obrotowych. Jest ono następujące: 1) Powierzchnia utworzona obrotem jakiejkolwiek linji krzywej około stałej osi jest równa iloczynowi z długości linji tworzącej przez drogę opisaną środkiem ciężkości tej linji. 2) Objętość bryły utworzonej obrotem jakiejkolwiek powierzchni około stałej osi jest równa iloczynowi z wielkości tej powierzchni przez drogę opisaną jej środkiem ciężkości.—Prawo to ma ważne i obszerne zastosowanie w sztukach i przemyśle, a mianowicie przy obliczaniu objętości kamieni, drzewa, lub żelaza używanego do budowy schodów kręconych, sklepień pierścieniowych i rozmaitego rodzaju ozdób architektonicznych; przy obrachowaniu wysypów i nasypów w budowie kanałów i grobli, przy obliczaniu budulcu, potrzebnego na zbudowanie okrętu i t. p. Twierdzenie to jednak nie jest podane przez Guldina, bo znajdujemy je już w dziele Pappusa.

Centronotus, rodzaj ryb ciernioptetwych

Digitized by Google

z rodziny śluzowatych (ob. Blennius), cechujący się ciałem wydłużonem i bardzo drobnemi łuskami. **C.** *genellus*, *ryba maślana*, żyje w morzu Bałtyckiem i Północnem; rybacy używają go na przynętę przy połowie ryb.

Centrotus, *Zgarb*, rodzaj owadów z rodziny koników (ob.).

Centrum, łac. środek (ob.).

Centrum, łac. *środek* w polityce stronnictwo wyobrażające umiarkowanie kierunków czy to zachowawczych, czy postępowych, a więc zbliżonych i często się z sobą stykających; w Niemczech specjalne stronnictwo katolickie w parlamencie. Por. Rohmer „Lehre von den politischen Parteien" (Zurych, 1844); Minghetti „I partiti politici e la ingerenza loro nella giustizia e nella amministrazione" (1880); Bluntschli „Charakter und Geist der Politischen Parteien" (1869); Nicol „Political Life of our Time" (1889); Stahl „Parteien in Staat und Kirche" (1885); Wiliams „Party and Patriotism, or Degeneracy of Politics" (1886).

Centryfuga, ob. Odśrodkowiec.

Centryfugalna siła, ob. Odśrodkowa siła i Obrotowy ruch.

Centrypetalna siła, ob. Odśrodkowa siła.

Centrypetalne i **Centryfugalne nerwy,** prawie toż, co czuciowe i ruchowe nerwy, ob. Nerwy.

Centum bovum (łac. sto wołów), nazwa twierdzenia Pitagorasa o kwadracie z przeciwprostokątni, ob. Przeciw prostokątnia.

Centumwirowie (*Centum viri*, stu mężów), starożytne, przez Serwjusza Tuljusza ustanowione, pierwotnie z 105, później za cesarstwa z 180 mężów składające się kolegjum sądowe w Rzymie, rozstrzygające prawomocnie w sprawach cywilnych. Sądy te istniały jeszcze za czasów cesarstwa i znikły dopiero 395 po Chr. Por. Schneider „De origine centumviralis judicii" (Rostock, 1855).

Canturipe (*Centorbi*, star. *Kentoripa*), miasto w prowincji włoskiej Catania, na Sycylji, na wyniosłości nad doliną Salso, na płd. zach. Etny, z kopalniami siarki, 9,000 miesz. W **C.** urodził się lekarz Celsus.

Centurja, nazywała się właściwie u Rzymian każda część, składająca się ze 100 przedmiotów lub osób, a w wojskowości oddział liczący 100 żołnierzy pod dowództwem tak zwanego *Centurjona* (ob.). Głównie atoli oznaczano w Rzymie Centurjami podzieloną przez Serwjusza Tuljusza na sześć klas ludność rzymską, mieszczącą w sobie 193 centurji, z których centurja mogła nie zawierać 100 osób, lecz mniejszą lub większą ich liczbę. 1-a klasa najbogatszych stanowiła 80 centurji, do których dodać należy 18 secin rycerstwa, trzy następne klasy miały każda po 20 centurji, piąta 30, a ostatnia tworzyła tylko jedną klasę oprócz tego były 4 centurje cieśli i muzyków. Każda centurja miała na zgromadzeniach ludowych (komicje centurjalne) jeden głos. Por. Breda „Die Centurien-Verfassung des Servius Tulius" (1848); Schwegler „Römische Geschichte" (1 t., str. 738).

Centurja, roślina, ob. Tysiącznik.

Centurje magdeburskie, zowie się wielkie dzieło Ecclesiastica Historia, podzielone na stulecia, a obejmujące czas od narodzenia Chrystusa Pana do 1300 r. Wyszło ono w Bazylei w 13 t. fol. (1559—74). Zwane tak dlatego, że pierwotnie było wypracowane w Magdeburgu. Współpracownikami byli: Mateusz Flacius (1552), Jan Wigand, Mateusz Judex, A. Korwin i in. Ma na celu obronę nauki kościoła ewangelickiego. Obecnie z powodu odkrycia nowych źródłowych dokumentów, nie jest już dostatecznem. Jako przeciwstawienie temu ze strony rzymsko-katolickiej, wydał Baronius: „Annales Ecclesiastici." Por. „Historja Kościoła."

Centurjon, właściwie *Setnik*, był stopień oficerski w legjach rzymskich, odpowiadający mniej więcej dzisiejszemu stopniowi kapitańskiemu. Por. Ferrero „L'ordinamento delle armate romane."

Centyar, setna część ara.

Centyfolja, ob. Róża.

Centygram, setna część grama.

Centylitr, setna część litra czyli kwarty nowopolskiej.

Centym, ob. Cent.

Centymetr, setna część metra, wyrównywająca 5 linjom nowo-polskim.

Cenzor, tak się nazywali dwaj wyżsi urzędnicy państwowi w Rzymie, wybierani na lat 5 z pomiędzy b. konsulów, i których urząd utworzony w 443 r. przetrwał do 22 r. przed Chr. **C.** obowiązkiem było układanie list obywateli, wybór senatorów i rycerzy, oznaczanie wysokości podatków, wydzierżawianie dochodów państwowych, prócz tego czuwanie nad obyczajami ludu i karanie wykraczających w tym względzie obywateli. Dlatego urząd ten był jednym z najważniejszych, i można powiedzieć, że pierwszym po dyktaturze, gdyż cenzor miał władzę wykreślić z listy senatorów, zmniejszyć prawa obywatelskie, a wyrokowi jego, opartemu na wewnętrznem przekonaniu, najznakomitsi obywatele ulegać musieli. W 22 roku po Chryst. atrybucje cenzorów przeszły pod nazwą *praefectura morum* na cesarzów. **C.** dzisiaj nazywają w niektórych krajach urzędników, mających za zadanie roztrząsanie wydawanych na widok publiczny płodów umysłowych, dozwalanie ich lub zabranianie a to stosownie do przepisów przez rząd postanowionych.

Cenzura, z jednej strony może być uważana jako ustawa, określająca środki, jakiemi państwo dąży do usunięcia niebezpieczeństw pochodzących ze swobody prasy; z drugiej zaś jako organ,

Digitized by Google

czuwający nad stosowaniem tych ustaw w praktyce. Początek cenzury w dzisiejszem znaczeniu datuje się od XVIII w., jednak znaną ona była i w starożytności, tylko w innem znaczeniu. W Rzymie była władza Cenzora, nie mająca nic wspólnego z władzą sądową, czuwająca nad moralnością i obyczajami narodu rzymskiego; takie samo znaczenie miał u Ateńczyków Areopag i Archontowie, a w Sparcie urząd Eforów. W średnich wiekach czuwanie nad moralnością i obyczajami przeszło w ręce duchowieństwa, państwo występuje tam tylko, gdzie czyny niemoralne są zbyt rażące ogół. W XVI wieku ze wzmocnieniem władzy monarchicznej, a zarazem z rozwojem nauk, cenzura przybrała inne znaczenie. Państwo uważało piśmiennictwo, jako osobny rodzaj przemysłu, i wedle panującego zwyczaju, potworzone były osobne cechy księgarskie. Książki dzielono na pożyteczne i niebezpieczne dla państwa, i do tych ostatnich stosowano przepisy cenzuralne z całą surowością. W historji prasy spotykamy dwa głównie systemy, to jest prewencyjny (uprzedzający) i represyjny, karzący; różnica między niemi ta, że w pierwszym systemie, książka nim wyszła na widok publiczny, winna być oddaną do przejrzenia właściwym organom rządowym, w drugim systemie jest zupełna swoboda prasy, i odpowiedzialnym jest jedynie autor, jeżeli dopuścił się ważnego przekroczenia prasowego, obrazy władzy najwyższej. W Rosji obowiązuje prawo o cenzurze z r. 1857, które w części rozciągnięte zostało i na Królestwo Polskie, oraz Ukaz z r. 1865. Ostatnie wydanie Ustawy o cenzurze wyszło r. 1890. Por. Andrejewskij „Policejskoje Prawo“ (1872); Notowicz „Istoriczeskij oczerk naszego zakonodatelstwa o peczati,“ Beckmann „Geschichte der Erfindungen“ (1786—1800); Hatin „Manuel théorique et pratique de la liberté de la presse“ (Paryż, 1868); Cucheval-Clarigny „Hist. de la presse en Angleterre et aux Etats-Unis“ (Paryż, 1857); Duboc „Geschichte der englischen Presse,“ Homersham Cox „Die Staatseinrichtungen Englands,“ A. Ravelet „Code manuel de la presse“ (Paryż, 1872); Dutruc „Explication pratique de la loi de 29 Juillet 1881 sur la presse“ (1883); Barbier „Code expliqué de la presse” (1887); Schletter „Handbuch der deutschen Pressgesetzes“ (Wiedeń, 1863); Thilo „Das Pressgesetz für das deutsche Reich“ (Berlin, 1874); Starkie „Treatise on the Law of Newspaper Libel” (Londyn, 1889); Bonasi „Sulla legge della stampa“ (Bolonia, 1881); A. Okolski „Wykład prawa administracyjnego“ (1880); Dzierożyński „Rzecz o wolności druku pod względem prawnym“ (Warszawa, 1831); J. Czarnomski „Rys historji księgarstwa“ (Warszawa, 1880); J. Bednarski „Dodatek do książeczki z r. 1888 p. t.: „Materjały do historji o drukarniach w Polsce“ (Lwów, 1890).

Cenzura kościelna (duchowna) ksiąg i wszelkich druków, powstała właściwie w kościele rzymsko-kat. celem zapobieżenia rozpowszechnianiu się zdań i pojęć, niezgodnych z nauką tego kościoła. Pierwsze rozporządzenie w tym względzie wydane zostało za papieża Sykstusa IV. 1480 r., obostrzone następnie w r. 1490 przez Aleksandra VI. Stanowcze zaś uorganizowanie **C.** nastąpiło przez bulę papieża Leona X z d. 4 maja 1515 r. Instytucja ta przegląda książki, drukowane we wszystkich językach, potępione zaś ogłasza światu, przez zamieszczenie tytułów i autorów w wykazie, zwanym *Index librorum prohibitorum*. Początkowo **C.** ta była instytucją kościelną i zajmowała się księgami religijnemi, następnie władza biskupów, jako cenzorów, rozciągniętą została i do innej treści druków, ale zarazem zaczęła przechodzić i w ręce rządów (naprzód w Niemczech 1524). U nas cenzura rządowa żadnego rękopisu dzieła religijnego nie pozwoli drukować, dopóki władza duchowna swego zezwolenia nie udzieli.

Cenzury kościelne (*Censurae ecclesiasticae*), są to środki duchowne, używane przez kościół rzymsko-kat. celem nakłonienia grzesznika do uznania swej winy i poprawy. Do kar takich należą: *wielka i mała ekskommunika* czyli *klątwa*, *interdykt i suspensa*. Stanowią one karę duchowną, spadającą na duszę, nie na ciało, pozbawiającą używania sakramentów i t. p.

Cenzus, ob. Census.

Ceo Violanta, poetka portugalska, * 1601 r. w Lizbonie, † 1693. Wstąpiła do zakonu św. Dominika i na uroczystości klasztorne pisywała po hiszp. sztuki sceniczne: „Santa Engracia“ (1619) i „Rimas varias“ (Rouen, 1643). W języku ojczystym wydała zbiór poezji p. t.: „Parnaso lusitano de divinos e humanos versos” (Lizbona, 1733).

Ceolity, grupa minerałów, ob. Zeolity.

Ceorisy, tak nazywano za rządów anglo-saskich w Brytanji, trzecią warstwę czyli kastę ludności angielskiej, stanowiącą ludzi wolnych, zrodzonych z ojców wolnych, trzymających środek pomiędzy chłopami a rzemieślnikami, mogących mieniać miejsce pobytu i wybierać dowolnie rodzaj zajęcia, chociaż głównie trudnili się rolnictwem, dzierżawiąc majątki ziemskie znakomitszej szlachty; na każdej drodze mogli zyskać przywilej szlachectwa.

Ceos albo *Keos*, jedna z wysp Cyklad na morzu Egejskiem, słynna z nadzwyczajnej żyzności, liczy przeszło 5,000 m. Miasto stołeczne Tsija stoi na miejscu starożytnej *Julis* czyli *Julice* i pamiętne jest odkopaniem tu sławnej kroniki „Marmurów z Paros.“

Cep, narzędzie do wymłacania zboża, składa się z *dzierżaka* czyli trzonka, i zasadzonego na nim, na skórze surowcowej, *bijaka*, wystruganego z drzewa dębowego lub grabowego. Cepy żelazne u Czechów za Żyżki stanowiły straszną broń.

Cephaëlis (*Wymiotnia*, *Skwarnia*), rodzaj ro-

Digitized by Google

ślin z rodziny marzanowatych, obejmujący zioła i krzewy w Ameryce i Afryce zwrotnikowej, o kwiatkach drobnych, zebranych w grona lub główki i owocach suchych lub mięsistych, 2—5 pestkowych, niektóre lekarskie. **C.** *ipecacuanha*, mały krzew brazylijski, ma liście podłużno-owalne, kwiaty białe i jagody niebieskie, korzeń znany w medycynie pod nazwą *ipekakuany* (ob).

Cephaelis.

Cephalalgia, *Cephalea*, *ból głowy*, w swych odmianach do nieskończoności rozlicznych, stanowi nader częstą przypadłość chorobową; bywa on chwilowy, napadowy lub trwały, powierzchowny lub głęboki, zajmuje całą głowę albo niektóre tylko okolice, bywa tępy, kłójący, przeszywający i t. d. Najczęściej nie można oznaczyć anatomicznego siedliska tego bólu. Towarzyszy on wszystkim niemal chorobom wnętrza jamy czaszkowej, jak przekrwieniom, bezkrwistości, zapaleniom, nowotworom i t. d. mózgu albo jego opon, a to jest przyczyną **C.** w rozlicznych chorobach, jak: syfilis, tyfus i inne gorączkowe choroby. Zapalne lub reumatyczne cierpienia kości czaszkowych, zajęcie części miękkich okrywających je, także ból głowy wywołują. Często jest to wyraźny nerwoból gałązek nerwu trójdzielnego (migrena) z punktami bolesnemi, zmianą w ukrwieniu skóry i t. d. (ob. Nerwoból). Migrena napada często perjodycznie, i zdarza się, że zarazek zimniczy czasem, zamiast rzeczywistych napadów zimniczych, tylko perjodyczny nerwoból głowy wywołuje (zimnica zamaskowana). Często wreszcie głowa żadnych zboczeń nie przedstawia, a **C.** jest wyraźnie odbiciem chorobowego procesu, jaki się odbywa w odległym jakim organie: w żołądku, w kiszce grubej, macicy; ból taki jest zwykle umiejscowiony, a choroby jednego organu sprowadzają ból zawsze prawie w tem samem miejscu (ból z żołądka w czole, hemoroidalny w tyle głowy). **C.** ma więc bardzo rozliczne przyczyny, stanowi symptom bardzo ważny, ale który ściśle wybadać należy. Leczenie musi być także bardzo rozmaite i stosować się do danego wypadku; w jednym wypadku trzeba będzie krew pijawkami odciągnąć, w innym leczyć przeciwsyfilitycznie, w innym jeszcze uporządkować trawienie i t. d. W bólach samodzielnych, nerwowych, bez wyraźnych podstaw anatomicznych, trzeba działać narkotykami, jak morfiną. W perjodycznych **C.**, jak i w innych chorobach z tym charakterem, wybornie działa chinina. Wreszcie jest wiele innych środków, jako specyficzne podawanych, których skuteczność jest mniej albo więcej wątpliwą: tu należą kofeina i kefalgina.

Cephalanthus, *Puchowicznik*, rodzaj roślin z rodziny marzanowatych, krzewy w Azji i Ameryce. **C.** *occidentalis*, krzew z kwiatami żółtawemi, hoduje się w ogrodach europejskich.

Cephalea, ob. Cephalalgia.

Cephalocele, *przepuklina czaszkowa*, guz wychodzący z jamy czaszkowej przez nieprawidłowy otwór w kości; zawartość jego stanowią albo tylko opony mózgowe *(meningocele)*, albo te ostatnie i części mózgu *(encephalocele)*, albo wreszcie płyn mniej lub więcej klarowny. Przepukliny czaszkowe są to cierpienia wrodzone, od pewnych nieprawidłowości w rozwoju płodu zależne. Leczenie tylko na drodze operacyjnej, jakkolwiek często i ta pożądanego celu osiągnąć nie może.

Cephalophora, *mięczaki jawnogłowe*, ob. Mięczaki.

Cephalopoda, gromada mięczaków, ob. Głowonogi.

Caphalopterus, ptak, ob. Kruczyna.

Caphalotaxus, rodzaj roślin z rodziny cisowatych, niewielkie drzewa w Chinach i Japonji, o liściach trwałych, wązkich, dwurzędowych; owoce, pestkowce, dojrzewają dopiero w drugim roku. **C.** *pedunculata* i inne gatunki hodują się w Europie, ale wyrastają tylko w krzewy.

Caphalothorax, ob. Głowotułów.

Caphalotomia, *kraniotomja*, *perforacja*, operacja położnicza tegoż rodzaju, co *cephalotripsia* (ob.)

Cephalotripsia, *Kephalotrypsia*, *Skruszenie czaszki*, operacja położnicza, używana przy porodach utrudnionych w skutek zbytniej wielkości główki płodu, albo nadmiernie wązkiej miednicy; polega na skruszeniu kości czaszkowych za pomocą *cephalotryba;* jest to rodzaj kleszczy porodowych, ciężkich, o pełnych łyżkach i z przyrządem ściskającym. Operację tę poprzedza zwykle wydobycie mózgu płodu.

Cephus, rodzaj os, ob. Zdzieblarz.

Cepiga, Cepiha, *czepiga*, części sochy czyli pługa, służące do podnoszenia płużycy, także rzemień ze skóry surowcowej, przytwierdzający w cepie bijak do trzonka.

Cer *(Cerium)*, *Ce*, pierwiastek chemiczny dwuatomowy, bardzo rzadki, występuje z lantanem i dydymem w cerycie (ob.), odkryty został współcześnie 1803 r. przez Klaprotha oraz Hisingera i Berzeliusa; c. at.=140,2. Oprócz cerytu, znajduje się **C.** w kilku innych rzadkich minerałach norweskich i grenlandzkich, jak: gadolinit, ortyt, lantanit. Wydziela się ze związku chlorowego działaniem sodu, jest szary, połyskujący, prawie tak miękki jak ołów. Z tlenem wydaje kilka związków i tworzy kilka szeregów soli, wogóle bez ważności. *Szczawian ceru* używa się jako środek lekarski w chorobach żołądkowych. Związki

Digitized by Google

cerowe należą do mieszaniny soli rzadkich metali, używanych do napajania siatek w lampach żarowych Auera.

Cera, bogini śmierci u dawnych Greków, ob. Ker.

Ceracchi Józef, * 1751 w Rzymie, rzeźbiarz, w r. 1799 jeden z najzagorzalszych demagogów. Po przywróceniu rządów papieskich schronił się do Paryża, gdzie miał sobie poruczone wykonanie popiersia Bonapartego (1796), ale jako współuczestnik spisku przeciw pierwszemu konsulowi, stracony został 1802. Wykonał nadto popiersia Masseny, Moreau'a i Bernadotte'a.

Ceradini Giulio, fizjolog, * 1844 w Medjolanie, * 1894; w 16 roku życia miał udział w walkach Garibaldiego w Sycylji; medycynę studjował w Pawji, fizjologję w Niemczech i w r. 1873 został profesorem w Genui; w r. 1802 przeniósł się do Medjolanu, gdzie zajął się wyłącznie swemi badaniami. Ogłosił ważne prace o czynnościach serca, o śmierci przez utopienie i o przedostawaniu się krwi do żył. Ogłosił: „Ricerche critiche ed esperimentali intorno al mecanismo della circolazione del sangue“ (1876) i inne.

Cerafonje, *cerofonje*, obrazy przeświecające z wosku, wyrabiają się przez rozprowadzenie warstwy stopionego wosku na płycie szklanej, tak, by utworzył powłokę około 2 milimetrów grubości, poczem rylcami kościanemi różnych form nadaje się powłoce woskowej, odpowiednio do rysunku, rozmaitą grubość; gdzie warstwa wosku cieńsza, tam obraz jest bardziej przeświecający. Wykończonego obrazu zdjąć można odlew gipsowy, który służy za formę dla dalszych odlewów woskowych.

Ceram (właściwie *Serang*), największa wyspa z gromady Amboina, należącej do wysp Moluckich; obejmuje 18,198 klm. kw. z ludn. 100,000; przecięta jest pasmem gór, dochodzących 3,000 m. wysokości, i posiada kilka wygodnych portów. Składa się ona z właściwej wyspy **C.** i wysepki zwanej Huwamohel. Mieszkańcy nadbrzeżni są Malajczykami; wewnątrz wyspy zamieszkują napół dzicy jeszcze Alfurowie. Wyspa ta z miastem stołecznem Karin należy do holenderskiego zarządu wysp Mołuckich.

Cerambyx, owad, ob. Kozioróg.

Ceramiczne wyroby (z grec. *keramos*, glina garncarska), wszelkie wogóle wyroby garncarskie, fajans, porcelana i t. p. Ob. Garncarstwo.

Ceraski Witold Michał Henryk, astronom, * 1849 w Słucku, studjował matematykę i astronomję w Potersburgu i Moskwie, w r. 1871 został obserwatorem w obserwatorjum moskiewskim, w r. 1888 profesorem nadzwyczajnym astronomji, w r. 1891 dyrektorem obserwatorjum moskiewskiego. W r. 1874 i 1882 obserwował przejście Wenery przez tarczę słoneczną, wykrył zmienność blasku kilku gwiazd, udoskonalił astrofotometr i ogłosił znaczną liczbę rozpraw.

Cerastes, *Żmija rogata*, ob. Żmija.

Cerastium, roślina, ob. Kościeniec.

Cerasus, ob. Wiśnia.

Cerata, tkanina lniana, konopna, bawełniana lub jedwabna, z jednej strony werniksem powleczona dla nadania jej nieprzemakalności, często ozdobnie malowana, używaną bywa do pokrycia mebli. **C.** używana do obicia foteli, krzeseł, sof i t. p., zwykle mniej gładka, znaną jest pod nazwiskiem *skóry amerykańskiej*. — **C.** w medycynie są to maście zbitej, łojowej konsystencji, używane dla łagodnych, osłaniających opatrunków. Tu należą: **C.** *simplex* czyli *album*, maść z wosku i oliwy; **C.** *rubrum*, czerwona pomadka do warg, zabarwiona alkanną na czerwono. **C.** *resinae burgundicae*, żółty plaster, zrobiony z wosku, żywicy sosnowej i terpentyny.

Ceratino (róg, wniosek rogaty), tak przez retorów łacińskich nazwany został głośny sofizmat: „Czegoś nie zgubił, to masz, rogów nie zgubiłeś, zatem masz rogi“ (Aul. Gellius, 18, 2).

Ceratity (z grec. *Keras*, róg), rodzaj amonitów (ob.). Link nazwał **C.** jeden z grzybów, a Serville rodzaj owadów z rzędu tęgopokrywych.

Ceratodus, rodzaj ryb z rzędu *Dwudysznych* (Dipnoi), którego gatunek **C.** *Forsteri* odkryty został przez Kreffta w rzece Burnett w Australji w r. 1870. Odkrycie to wywarło niesłychane wrażenie w świecie zoologicznym, ryba ta stanowi bowiem istotny łącznik między płazami a rybami. **C.** ma największe podobieństwo do rodzaju *Lepidosiren* (ob.), który już stoi na przejściu od płazów do ryb. **C.** znów zbliżony bardzo do działu ryb *ganoidei*, rzuca jasne światło na pochodzenie płazów od ryb. U krajowców **C.** zwany jest *Barramuda;* jest to ryba postaci węgorza, ale krótsza i grubsza, pokryta wielkiemi łuskami. Dwie kończyny przednie i dwie tylne, między sobą podobne, różnią się bardzo od zwykłych płetw rybich. Ma 2 m. długości, oddycha głównie płucami, a w czasie suszy zagrzebuje się w mule. Znany jest jeszcze jeden gatunek żyjący, oraz gatunek kopalny **C.** *Palmeri*.

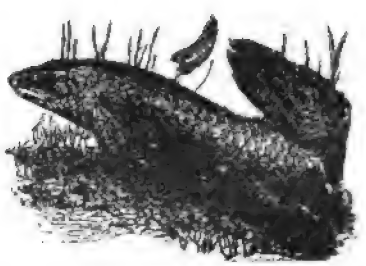

Ceratodus.

Ceratomja (*Keratomia*), przecięcie rogówki i wypuszczenie zawartości przedniej komory oka, przedsiębierze się przy niektórych chorobach rogówki, gdy komora przednia zawiera krew albo ropę, wreszcie jest często wstępem do następnych operacji, wycięcia tęczy lub wydobycia ka-

Digitized by Google

tarakty; sama przez się jest to operacja niewinna i zostawia rankę zabliźniającą się prędko.

Ceratonia, Chleb świętojański, ob. Szarańczyn.

Ceratophrys, *Żaba rogata*, ob. Żaby.

Ceratophyllum, roślina, ob. Rogatek.

Ceratopsidae, ob. Dinozaury.

Ceratospongia, *Gąbki rogowe*, ob. Gąbki.

Cerazyn Jan, z przydomkiem *Kirsztein*, znakomity prawnik polski XVI w., * 1507 we Lwowie, † 1561 w Krakowie. Ogłosił drukiem dwa bardzo dzisiaj rzadkie dzieła: „Enchiridion aliquot locorum communium Juris Magdeburgensis per Joannem Kirsteyn Cerasinum, ejusdem juris in arce Cracov. Advocatum, obiter explicatorum Cracoviae etc." (1556); „O prawach i fołdrowaniu" (upominaniu się) (Kraków, 1529).

Cerazyn Jerzy, kapelan królowej polskiej. Napisał dziełko p. t.: „Przyczyn kilkadziesiąt, które katolika każdego w powszechnej kościoła chrześcijańskiego wierze zatrzymać mają, a jeśliby z niej wypadł, do niej go za łaską Bożą zaś przywrócić mogą," wydane w Krakowie u Wojciecha Kobylińskiego 1612 r.

Cerazyna, $C_6H_{10}O_5$, nierozpuszczalna w wodzie część gumy wypływającej z drzew wiśniowych, pestkowych i migdałów, prowdopodobnie identyczna z basoryną i salepem.— **C.** jest także barwnik czerwony, zwany inaczej *rokcelinq* lub *czerwienią prawdziwą (Echtroth);* należy do kategorji barwników azowych.

Cerber, w mitol. greckiej, ob. Kerberos.

Cerbera, *Cebrzyca, Kozdrubia, Brzęczownik*, rodzaj roślin z rodziny toinowatych, obejmujący krzewy zwrotnikowe, których większa część jest w różnych swych częściach jadowita, u niektórych jednak sok mleczny jest łagodny i jadalny. **C.** *manghas, drzewo mleczne*, na wyspach Moluckich, ma gałęzie zwieszające; kora i liście używają się jako środek przeczyszczający, podobnie jak gatunku **C.** *odollan*. Trujące owoce **C.** *tanghin* stanowią na Madagaskarze środek pewnego rodzaju sądu bożego. **C.** *ahovai*, krzew brazylijski o owocu bardzo trującym; dym nawet powstający przy paleniu tego drzewa ma być zabójczy.

Cerboli, ob. Monte-Cerboli.

Cercaria, ob. Motylica.

Cercis *(Grojecznik, Drzewo Judaszowe)*, rodzaj roślin z rodziny strąkowych, drzewa o liściach pojedyńczych, sercowatych i kwiatach białych lub czerwonych, w Europie płd., Kanadzie i Chinach. **C.** *siliquastrum* w Europie płd., drzewo dochodzące 8 m., wydaje drewno żyłkowane zielono i czarno, bardzo poszukiwane przez stolarzy; pęki kwiatowe używają się jak kapary. Turcy hodują je na cmentarzach. Na drzewie tem miał się powiesić Judasz Iskarjota.

Cercjon, w mitol. greckiej, ob. Kerkjon.

Cercle (fran.), koło, klub, a także towarzystwo, które podczas uroczystości dworskich otacza monarchę i jest przez niego zaszczycane rozmową.

Cercolabes, zwierzę, ob. Jeżatka *(Hystrix)*.

Cercoleptes, *Widławiec*, ob. Niedźwiedź.

Cercopithecus, małpa, ob. Koczkodan.

Cercottes, wioska w dep. franc. Loiret, o 4 klm. na północ od Orleanu, pamiętna gwałtowną utarczką, stoczoną tu 4 grudnia 1870 r. przez 1 korpus niemiecki z częścią francuskiej armji Loary.

Cercydas z Megalopolis, wsławił się w VI w. przed Chr. jako prawodawca rodzinnego grodu, popularyzator poezji Homera. Swojemi *melijambami*, czyli zwrotkami żartobliwemi, zamyka on szereg dawnych poetów melijskich. Resztki jego utworów znajdują się w zbiorze Bergka Poetów lir. gr. (II, str. 513, wyd. 4).

Cercyna, mała wysepka przy północnym brzegu Afryki, przy wejściu do Małej Syrty, pamiętna pobytem Marjusza, wygnanego z Rzymu *przez* Sullę, dziś Kerkena.

Cerda (de la), ród hiszpański, którego protoplastą był Fernando, najstarszy syn Alfonsa X, króla Kastylji i Leonu, * 1256.

Cerdagne, hiszp. *Cerdaña*, dzielnica w Pirenejach wschodnich, częścią do Francji, częścią do Hiszpanji należąca. W starożytności była to kraina ludu Cerretanów.

Cerdon, Syryjczyk, żyjący za czasów cesarza Antonina Pobożnego, rozszerzał (139) w Rzymie zasady gnostyków. Nauczał, że są dwie istoty najwyższe: dobra i zła. Pierwsza stworzyła Chrystusa, który nie miał natury ludzkiej, a tylko postać, druga zaś stworzyła świat widzialny i nadała zakon Mojżesza. Zwolennicy jego zwani są *Cerdonjanami*. Por. „Historja gnostycyzmu" przez Mattera.

Cerdyk (Cerdicus), jeden z wodzów saskich z końca V i początku IV w., który naszedł Wielką Brytanję i założył 519 królestwo Wessex czyli West saksońskie, † 534, zostawiwszy rządy swemu synowi Cynrykowi albo Chinrikowi.

Cerea, wosk roślinny, ob. Copernicia.

Cerealja (od Cerery), wszelkie rośliny zbożowe, należące do rodziny trawiastych, których nasiona bywają używane na pokarm dla ludzi i zwierząt. — **C.,** uroczystość na cześć Cerery, ob. Cerera.

Cerebrum, łac. mózg (ob.), stąd *cerebralny*, tyczący się mózgu. *Cerebellum*—móżdżek (ob.).

Cerebryna. Według Frémy'ego substancja mózgowa zawiera dwa kwasy, które w niej połączone są z sodą, stanowią zatem mydła; nazwał je kwasem *oleofosfornym* i *cerebrynowym;* drugi znajduje się też w rdzeniu kręgowym, nerwach, w krwi żylnej. Tworzy drobne kryształki, rozpuszczalne w alkoholu i eterze; co do składu zbliża się najwięcej do kwasu żółciowego. Cabley

Digitized by Google

znalazł w żółtku dwa tłuszcze, z których jeden jest związkiem kwasu oleofosfornego, drugi zaś, *cerebryna*, $C_{80}H_{100}N_2IO_{10}$, kwasu cerebrynowego. **C.** tworzy drobne kulki bezbarwne, nierozpuszczalne w wodzie i alkoholu.

Cereghetti lub *Cergetti* Józef, malarz czeski, * 1722 w Chrudimie, † 1799. Odznaczył się głównie jako portrecista, lepsze z nich są: księżny Auersperg, cesarzowej Marji Teresy i in. Obrazy religijne znajdują się w Trzebicy w Chrudimie i w Litomyślu. **C.** napisał swój życiorys i historję miasta Chrudima.

Ceremonja, wyraz mający u nas wielorakie znaczenie, i tak: 1) Obrządek uroczysty kościelny, ob. Obrzędy kościelne. 2) W rzeczach cywilnych znaki poszanowania, obrządki, zwyczaje uroczyste, pogrzebów, recepcji i t. p. z pewnemi uroczystemi obrządkami. 3) W użyciu potocznem, albo oznaka czci i poszanowania dla pewnych osób, albo też tylko pozorne komplementa i grzeczności.

Ceremonjał, w prawie międzynarodowem jest to zbiór form, obrzędów i honorów, zachowywanych wzajemnie w stosunkach między przedstawicielami państw. Przepisy dotyczące międzynarodowych ceremonij weszły w skład międzynarodowego prawa europejskiego, gdyż przyjęte zostały na kongresie wiedeńskim protokółem z 19 marca 1815 r. Postanowiono tam, aby nie wszystkie państwa miały prawo do jednakowego w tym względzie odznaczenia, lecz podzielono je na pewne klasy, stosownie do potęgi przedstawianego mocarstwa i tytułu jego naczelnika. Do pierwszej klasy należą wszystkie państwa używające tytułu królewskiego (tu także należą cesarstwa i potężne rzeczypospolite), do innych kategorji należą księstwa, wielkie księstwa i t. d. Dawniej ceremonje i honory były bardziej niż dziś obserwowane, i nieraz spory o nie zagrażały pokojowi Europy. Obecnie ustaliło się przekonanie, że formy stosunków międzynarodowych powinny służyć do ułatwienia, nie zaś do utrudnienia tych stosunków, i że one nie powinny być przedmiotem prawa, lecz obyczaju. Por. Mosheim „Ueber den Rang der europäischen Mächte" (1819); Bluntschli „Modernes Volkerrecht," Martens „Guide diplomatique." — **C.** zowie się także każdy zbiór, księga i t. p. obejmujące szczegółowe opisanie obrzędów czyli ceremonji, jakie mają być i w jaki sposób wykonane przy jakiej uroczystości kościelnej, dworskiej i t. d. — **C.** w kościele rzymsko-katolickim obejmuje opis ceremonji, które biskup lub kapłan powinien zachowywać przy administrowaniu Sakramentów, przy konsekracjach, poświęceniach i t. d. Por. König „Theatrum ceremoniale historico-politicum" (Lipsk, 1719—20); Moser „Deutsches Hofrecht" (Frankfurt, 1754); Rousset „Cérémonial diplomatique des cours de l'Europe" (Amsterdam, 1739); Calvo „Dictionnaire de droit international" (1885, t. 1 Cérémonial); Pradier-Foderé „Cours de droit diplomatique" (1881); Meisel „Cours de style diplomatique."—W kościele ewangelickim nazywa się to *Forma Usługiwania* lub podobnie; stanowi część Agendy.

Ceremonje kościelne, ob. Obrzędy kościelne.

Cereopsis, gęś australijska, ob. Gęś.

Cerera, Ceres (grec. *Demeter*, matka ziemi), córka Saturna i Rei, siostra Jowisza, matka Prozerpiny, której porwanie przez Plutona główną rolę stanowi w jej micie. Cześć Cerery, jako bogini rolnictwa, porządku społecznego i praw, przybyła do Rzymu z Grecji, była powszechną i ściśle przestrzeganą. Uroczystości na jej cześć zwano w Rzymie *Cerealjami* i obchodzono w kwietniu. Ob. Demeter.

Cererą.

Ceres, jedna z czterech najpierw odkrytych drobnych planet, dostrzeżona przypadkowo przez Piazzi'ego w Palermo 1 stycznia 1801 r.; obserwacje jej przez krótki czas robione nie mogły wystarczyć do obliczenia jej drogi, wtedy to Gauss wystąpił z metodą, która dozwala poznać wszystkie pierwiastki drogi planety z obserwacji, dokonanych w ciągu bardzo krótkiego czasu, i metodę tę szczęśliwie zastosowano do planety za obserwowanej. Odległość jej średnia od słońca jest 2,7769 (biorąc odległość ziemi za 1), przebiega zaś swą orbitę w ciągu dni 1680,75. Ustrój jej fizyczny nie jest znany, średnica wynosi około 400 kilometrów.

Cérésole Alfred, pisarz szwajcarski, * 1842 we Friedrichsdorf, pastor w Beguins, Ormonts Dessus, a później w Vevey. Napisał: „Scènes vaudoises" (1883); „Les orgues du temple de S. Martin à Vevey" (1884); „Montreux" (1884); „Légendes diverses" (1885); „A la veillé" (1890); „Chansonnier de la société de Belles-lettres" (1884) i „Les chants populaires de la Suisse romande" (1885).

Céret, miasto okręgowe we francuskim depart. Pirenejów Wschodnich, nad rz. Tech, przez którą wiedzie most, rzucony w 30-metrowej wysokości; posiada kościół z pięknym portalem; uprawa wina i owoców, garbarnie, 3,000 miesz. Tu Hiszpanie pod wodzą Ricardosa porazili Francuzów 20 kwietnia 1793 r., a Francuzi pod wodzą Du-

Digitized by Google

gomier'a Hiszpanów 30 kwietnia 1794 r.

Cerezyna, wosk ziemny, ob. Ozokeryt.

Cereus, *Otąg,* rodzaj roślin opuncjowatych *(Cacteae)*, oddzielony od rodzaju Cactus. Otągi mają łodygę ciągłą, kańciastą, o kantach wiązkami cierni opatrzonych. Kwiaty piękne, dochodzące niekiedy 20 cm., wyrastają z pomiędzy wiązek ciernistych, lub z karbów na kantach. Owoc jajowaty, najczęściej kulisty, wewnątrz wypełniony miazgą soczystą, w której się znajdują liczne nasiona. Są kształtów najrozmaitszych, pochodzą głównie z Ameryki południowej. Liczne ich gatunki należą do najulubieńszych roślin ozdobnych, zwłaszcza że łatwo się do uprawy nadają. **C.** *giganteus (O. olbrzymi)*, w Meksyku, dochodzi do 6 metr. wysokości, a łodyga, osadzona potężnemi gałęziami, ma wejrzenie kolosalnego kandelabra. **C.** *grandiflorus, Królowa nocy,* ma kwiaty o 16—20 cm. średnicy, o kielichu złocistym i koronie białej, która otwiera się w nocy; owoce czerwone, wielkości jaja gęsiego, są jadane w Indjach zachodnich. Również często hodowane są **C.** *triangularis*, **C.** *flagelliformis (O. biczowaty).* **C.** *speciosissimus* i in.

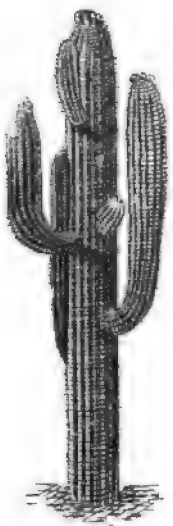

Cereus giganteus.

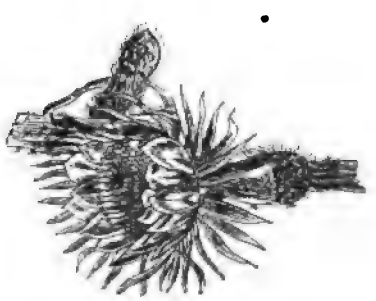

Cereus grandiflorus.

Cerig *(Telerig)*, han bulgarski, walczył szczęśliwie z cesarzem Konstantynem V, a w roku 774 zmusił go do zawarcia przymierza w Warnie. W r. 777 **C.** przyjął chrzest; ożenił się z krewną cesarza Leona IV i dostał tytuł patrycjusza.

Cerignola, miasto we włoskiej prow. Foggia, rezydencja biskupa, liczy 23,000 miesz., trudniących się głównie uprawą drzewa migdałowego i bawełny. **C.** pamiętna jest z bitwy, jaką stoczyli Hiszpanie z Francuzami 28 kwietnia 1503 roku, w której ci ostatni pobici zostali na głowę, a Hiszpanie opanowali Neapol.

Cerigo, starożytna *Cythera*, najwięcej na południe położona jedna z siedmiu wysp Jońskich, leży na południe Morei, przy wejściu do zatoki Lakonji; zajmuje 277 klm. kw. przestrzeni i liczy 13,300 miesz., jest bardzo górzysta, wydaje wino, oliwę, rodzenki korynckie i t. p., i temi artykułami prowadzi ożywiony handel; ma bardzo zdrowy i przyjemny klimat. Wyspa ta wraz z Cerigotto stanowi oddzielną prowincję, której stolicą jest rezydencja biskupa Kapsali. Cerigo była w starożytności poświęcona Afrodycie; z początku była tu kolonja fenicka, następnie wyspa przeszła, po krótkiem jej posiadaniu przez Argiwów, w ręce Spartan, od nich odebrali ją Ateńczycy, następnie mieli ją Rzymianie, a później Grecy z Bizancjum, 1571 spustoszona przez Turków, przeszła w ich posiadanie 1715, w r. 1718 już była w ręku Wenecjan. W początku bieżącego stulecia należała jakiś czas do Francji, w 1809 przeszła do Anglji, a 1814 weszła w skład rzeczypospolitej wysp Jońskich, z któremi razem 1863 r. przyłączoną została do Grecji.

Cerigotto, wyspa na morzu Śródziemnem, położona w stronie południowo-wschodniej od wyspy Cerigo, górzysta, 10 klm. kw. obszaru, 2,000 m.; główna osada Potamos.

Cerinthe, *Ośmiał*, rodzaj roślin z rodziny Szorstkolistnych, zioła niebiesko-zielone w Europie płd. i Afryce płn., o liściach sercowatych lub strzałkowatych, pokrytych białemi brodawkami. **C.** *maculata* o kwiatach żółtych, brunatno-kropkowanych, i **C.** *major*, o kwiatach purpurowych, hodują się jako ozdobne.

Ceriornis, rodzaj ptaków z rodziny bażantów, wyróżniający się mięsistemi wyrostkami na głowie. **C.** *satyra, satyr*, w okolicach lesistych Himalajów, długości 75 cm., należy do najpiękniejszych ptaków.

Cerithium, ob. Ślimaki.

Cerkiewno-słowiański język. Tak nazywają zwykle narzecze słowiańskie, na które w drugiej połowie IX wieku po Chr. przełożono Pismo święte i księgi kościelne przez braci śśw. Cyryla i Metodjusza. Trudno rozstrzygnąć obecnie, czy był to dawny język bulgarski, czy też słowieński. Por. dzieła Miklosicza „Lautlehre der altslovenischen Sprache" (Wiedeń, 1850); „Vergleichende Grammatik das slavischen Sprachen" (Wiedeń, 1852—1875), „Lexicon linguae slovenicae veteris dialecti" (1850); Schleicher „Die Formenlehre der kirchenslavischen Sprache" (Bonn, 1852); Al. Chodźko „Grammaire paléoslave" (Paryż, 1869).

Cerkopowie, w mitol. greckiej, ob. Kerkopowie.

Cerkwina, *Cerkwiny*, ob. Jezerski Werch.

Cermania, ob. Zermagna.

Cernojewicz Arsenjusz, * w Baice na Czarnogórzu, † 1706 w Wiedniu, patrjarcha gr.-katol.-serbski w Peczu (Ipek). Cesarz Leopold I postanowił sobie był wyswobodzić narody chrześcijańskie z pod władztwa tureckiego. W tym celu

Digitized by Google

wszedł w porozumienie i z Arsenjuszem **C.** Gdy jednak wojska cesarskie zmuszone zostały cofać się, cesarz wezwał Serbów, aby przesiedlili się do Szremu i w okolicę pomiędzy Dunajem a Cisą. Na czele tych wychodźców (40,000) stanął Arsenjusz (1690). Gdy F. Rakoczy zbierał w Polsce wojsko (1704), wezwał go, aby się z nim połączył przeciwko cesarzowi. **C.** jednak, łudzony ciągle obietnicami cesarza co do nadania tym osiedleńcom różnych przywilejów, wysłał swych Serbów przeciwko powstańcom pod dowództwem Monastyrlego.

Cernojewiczowie, dynastja czarnogórska, panująca od r. 1422 do 1516. Założycielem jej był *Szczepan*, krewny ostatniego władcy Zety, Balsza III. Wybudował twierdzę Żabljak nad rz. Moraczą. Wojował z Turkami (brał udział w 63 bitwach).—Po nim nastąpił najstarszy syn *Iwan*, który pokonany przez Turków 1482 r. osiedlił się na równinie Cetyńskiej, gdzie wybudował warowny klasztor i dom dla siebie. Ustanowił też metropolitę i zbudował warownię Obod, † 1490. Pamięć jego żyje w licznych narodowych pieśniach, w których nazywał się Iwan Beg.—Następcą jego był syn *Jerzy*, który założył drukarnię w Obodzie. Będąc bezdzietnym, odstąpił rządy swemu bratankowi *Szczepanowi* w r. 1497, a sam udał się do Włoch, gdzie posiadał majątek ziemski. Po Szczepanie nastąpił starszy jego syn, *Iwan II*, a potem syn jego *Jerzy*, który za namową żony, Wenecjanki, osiedlił się w Wenecji 1516, przelawszy swą władzę świecką na ówczesnego metropolitę cetyńskiego, Germana.

Cernunnos, bożek galijski znaleziony w uszkodzonej części ołtarza galo-rzymsk. pod chórem kościoła Notre-Dame w Paryżu 1875. Ołtarz ten był wystawiony za panowania Tyberjusza przez stowarzyszenie przewoźników paryskich, ku czci czterech bóstw, dwóch rzymskich Kastora i Poluksa, i dwóch celtyckich. **C.** jest rodzajem Herkulesa galijskiego. Movat uważa go za Jowisza piekielnego, za Dis Pater. Według D'Arbois de Jubainville, **C.** jest bóstwem księżycowem, bóstwem nocy i śmierci. Teutates, Esus i Taranis to jego synowie, albo sobowtóry. Por. E. Dejardins „Géographie de la Gaule romaine" (III, 266—267); Jollois „Antiquités romaines et gallo-romaines."

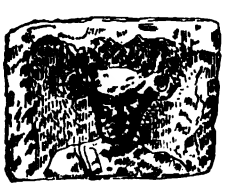

Cernunnos.

Cernuschi Henryk, ekonomista włoski, * 1821 w Medjolanie, † 1876 w Mentonie; brał udział w walkach rewolucyjnych 1848 r. w Medjolanie i Rzymie, był więźniem, poczem osiedlił się w Paryżu, gdzie został jednym z trzech dyrektorów banku francuskiego. Napisał: „Mécanique de l'échange" (1865); „Contre le billet de banque; depositions et notes" (1866); „Illusions des sociétées coopératives" (1866); „Or et argent" (1874); „La monnaie bimétalique" (1876); „Silver vindicated" (1876); „La diplomatie monétaire en 1878" (1878); „Bimétalisme en Angleterre" (1879); „Anatomie de la monnaie" (1888); „L'al pair bimétallique" (1888).

Cernuus (łac.), skoczek, hecarz, ob. Cybister.

Cerograf, Cyrograf (gr.-łac. *Chirographum*), własnoręczny zapis, skrypt, karta. Pomiędzy ludem naszym istnieje przesąd, że człowiek zaprzedający djabłu swą duszę, wystawia mu cerograf, napisany krwią, z serdecznego palca dobytą. W dawnej polszczyznie nazywano cerografem wszelki rewers, wystawiony na zaciągniętą pożyczkę pieniężną, z oznaczeniem terminu jej wypłaty.

Ceropegia, *Oświetla*, rodzaj roślin z rodziny Trojeściowatych, wijące się krzewy z liśćmi przeciwległemi lub okółkowemi i pięknemi kwiatami lejkowatemi. **C.** *candelabrum*, w Indjach wschod., wije się dokoła drzew i przerzuca z jednych na drugie, tworząc girlandy; kwiaty zebrane są w baldachy, zgięte ku górze, co daje im podobieństwo do świec w kandelabrach.

Ceroplastyka (z grec.), sztuka modelowania z wosku, stosowana głównie do wyrobu owoców, preparatów anatomicznych, sztucznych pereł, główek do lalek i tak zwanych figur woskowych. W tych ostatnich zwykle tylko głowa, szyja i ręce są z wosku, części zaś ciała, zakryte odzieżą, są z drzewa. **C.** znaną już była starożytnym, dotąd wszakże przechowały się tylko wyroby woskowe z okresu odrodzenia, gdy **C.** była bardzo ulubiona. Obecnie wyrabiają się też z wosku modele do odlewów drobniejszych dzieł sztuki. Najsłynniejsze gabinety figur woskowych w XIX wieku są gabinety pani Tussaud w Paryżu (1780—1802), w Londynie, oraz w panopticum berlińskiem. Wosk do modelowania składa się z 4 części wosku, 3 części terpentyny, pewnej ilości tłuszczu, i barwi się zwykle czerwono miniją lub cynobrem. Na lalki woskowe, zamiast wosku, używa się obecnie parafiny lub cerezyny. Do odlewów woskowych formy wyrabiają się z drzewa lub gipsu. Por. Meisl „Die Kunst der Wachsarbeit" (1837).

Cerotyl $C_{27}H_{53}O$, rodnik kwasowy, odpowiadający cerylowi (ob.). *Kwas cerotynowy* $C_{27}H_{54}O_2 = (C_{27}H_{53}O.H)O$, stanowi część wosku pszczelego rozpuszczalną w alkoholu, zwaną *cerynq*, gdy część nierozpuszczalna zowie się *myrycyną*; znajduje się też w wosku chińskim, połączony z tlenkiem cerylu. Jest to ciało stałe, krystaliczne, topiące się przy 78°, z tlenkami metalicznemi i eterami tworzy sole.

Cerotynowy kwas, ob. Cerotyl.

Cerozyna, też co cerezyna, ob. Ozokeryt.

Cerowić Nevica, wojownik i senator czarnogórski, * 1812, odznaczył się w bitwie na Gocku,

Digitized by Google

gdzie pokonał Turków, później zaś w bitwach pod Moroczem, Drobniaczami i t. d. Por. Mažuranić „Smail-Czengić-aga" (przekład Wład. Syrokomli).

Ceroxylon, drzewo, ob. Woskopalm.

Cerquetti Alfons, filolog włoski, * 1830 w Montecesare. W r. 1877 był profesorem w Osimo. Napisał „Studii lessicografici e filologici" (Forli, 1868); „Osservazioni sui modi scelti della lingua italiana" (1869); „Bibliografia e lessicografia" 1871); „Osservazioni sugli errori di lingua italiana, che sono piu in uso" (Bolonja, 1872); „Pietro Fanfani e le sue opere" (Florencja, 1879) i wiele innych.

Cerquozzi Michał Anioł, znakomity malarz szkoły rzymskiej, * 1602 w Rzymie, † 1660. Jako wyborny malarz bitew, otrzymał przydomek *delle bataglie.* Gdy później oddał się innemu rodzajowi, a mianowicie scenom z życia codziennego, przezwano go *delle bambocciate.*

Cerreto (C.-*Sannita*), miasto okręgowe w prowincji włoskiej Benewentu, między rzekami Tiferno a Cervillo, siedlisko biskupa, katedra, seminarjum duchowne, uprawa wina, 6,000 miesz.

Cerro-de-Pasco, miasto główne w departamencie Junin, w Peru, wzniesione 4,352 metry nad powierzchnię morza, liczy 14,000 miesz. i posiada w bliskości najbogatsze w Peru kopalnie srebra, które tu się znajduje częścią w stanie rodzimym, częścią jako ruda, zawierająca 25—80 proc. czystego kruszcu. Miasto jest brudne i bezładnie stawiane; klimat niezdrowy; ludność ma mieszaną, różnych ras i narodowości.

Cerro-Gordo, wyniosła płaszczyzna w Meksyku, pomiędzy Veracruz i stolicą państwa, Meksykiem, pamiętna jest zwycięstwem odniesionem tutaj 18 kwietnia 1847 roku przez Amerykanów północnych, pod dowództwem generała Scott'a, nad Meksykanami dowodzonymi przez Santa Annę.

Cerro Largo, departament w rzeczypospolitej Urugwajskiej w Ameryce południowej, na granicy z Brazylją, 14,904 klm. kw. i 30,000 m. *Cerro Largo,* stolica tegoż depart., zwana take *Villa de Melo,* 5,000 miesz.

Cerroni Jan Piotr Marja, badacz dziejów i starożytności czeskich, * 1753 r. w Hradyszczu Uherskim w margr. Morawskiem, † 1826 roku. Nauki filozoficzne i teologiczne stujował w Ołomuńcu, a prawne w Wiedniu. W r. 1774 wstąpił do służby rządowej. Z powodu licznych sprzedaży ksiąg, rękopisów, obrazów i różnych starożytności po skasowanych klasztorach zebrał znakomitą bibljotekę, zbiór obrazów i t. p. zabytków historycznych, z niemałym uszczerbkiem ojczystego mienia. W r. 1799 został cenzorem i dozorcą archiwów poklasztornych. Był w naukowej korespondencji z podobnymi sobie uczonymi badaczami w Węgrzech i innych prowincjach cesarstwa austrjackiego. Drukiem niewiele ogłaszał prac, zostawił jednak liczne rękopisy, a przytem samych wyciągów różnych dokumentów 119 woluminów, a własną ręką pisanych 100, z tych 24 „Bohemia literata," 4 „Mor. lit." i t. d. Por. d'Elverta „Hist. Literaturgeschichte Mährens" (str. 285); Homayr „Archiv für Geschichte etc." (1827); V. Brandl „Vzpominky."

Certa (*Abramis rimba*), gatunek ryb z rodziny karpiowatych, z grupy leszczów; dochodzi 0,4 m długości, ma boki głowy śniade, ze złocistą plamą na pokrywie skrzelowej i pomarańczową smugą przez policzek; płetwy pomarańczowe. Zamieszkuje morze Baltyckie, a wchodzi do rzek dla tarcia. W Wiśle poławia się obficie na wiosnę i w jesieni. Mięso ma białe i smaczne.

Certa res (łac.), rzecz pewna, coś określonego. *Heres ex certa re*=sukcesor pewnej określonej części majątku.

Certaldo, miasteczko we włoskiej prow. Florencji, okręgu San Miniato, ma stary zamek, dom, w którym mieszkał Boccaccio, 3,000 miesz.

Certelew Mikołaj, książę, † 1869, autor rosyjski wielu dzieł historycznych, z których godniejszemi wzmianki są: „O utworach starożytnej poezji rosyjskiej" (1820); „Prawidła ogólne wierszowania," „Pogląd na pieśni i klechdy rosyjskie" (1820). On pierwszy zwrócił uwagę na epos małoruski dziełem: „Opyt sobranija starinnych małoros. piesen" (Petersburg, 1819).

Cartosa, polsk. *Kartuzy,* franc. *Chartreuse,* w języku włoskim oznacza miejscowość z klasztorem Kartuzów; nazwa ta jednak dla niektórych klasztorów z rzeczownika pospolitego stała się imieniem własnem. Tu należy słynna **C.** *di Pavia* pod Pawją, którą założył w r. 1396 Giovanni Galeazzo Visconti, a w r. 1402 obsadzili Kartuzi; w r. 1782 klasztor został zniesiony, ale w r. 1843 nanowo przywrócony. Klasztor ten należy do pomników narodowych i jest jednym z najwspanialszych wzorów stylu Odrodzenia; szczególnie słynną jest fasada kościelna, wzniesiona w latach 1473—99. Por. Durelli „La Certosa di Pavia" (1823—1830); Burckhardt „Der Cicerone;" Schnaase „Geschichte der bildenden Künste;" Lübke „Geschichte der Architektur" i „Geschichte der Plastik;" Rio „Histoire de l'art chretienne." Inne Certozy są: **C.** *di Bologna,* założona około V w. przed Chr., dziś cmentarz na gru-

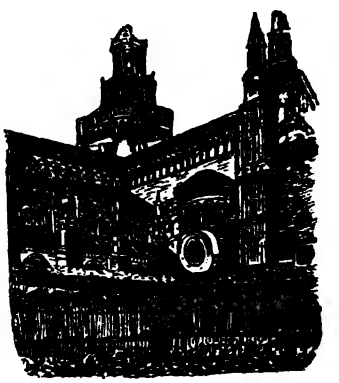

Certosa pod Pawją.

Digitized by Google

zach klasztoru. Por. Zannoni „La Certosa di Bologna.“ Pod Florencją **C.** *di Val d'Ema*, gdzie był więziony papież Pius VI-ty; pod Medjolanem **C.** *di Caregnano*; w Pjemoncie **C.** *di Val Pesio*, **C.** *di Pisa*, klasztor już zburzony.

Certus, pseudonim Artura Gruszeckiego.

Certyfikat, zowie się w ogólności pismo, wydane podług pewnych form, zapewniające komuś pewną należność pieniężną, lub świadczące o tożsamości pewnej osoby lub rzeczy. W Królestwie Polskiem nazywano urzędownie **C.** świadectwa b. komisji likwidacyjnej Księstwa Warszawskiego, wydane na pretensje przyznane do rządu tegoż Księstwa, za zniesione 1807 roku zabudowania na przedmieś. Pradze, świadectwa wydawane przez Bank Polski: na składane w jego depozycie listy zastawne, tudzież papiery wydane przez tenże Bank w zamian za obligacje skarbowe cząstkowe, pochodzące z pożyczki rządowej rs. 22,500,000; było ich wydawanych na jedną obligację dwa—jeden 5-cio procentowy oznaczony lit. *A.* na złp. 300, drugi bezprocentowy, lit. *B.* na złp. 200, mający prawo do wygrania premjum. Oprócz tego nazywają jeszcze w mowie potocznej **C.** różne papiery, wychodzące od władz rządowych, a obejmujące w sobie przyznanie od rządu jakowych należności dla osób prywatnych, chociaż nawet papiery takie mają inne urzędowe nazwisko.

Cerularius, *Caerularius* Michał, patrjarcha konstantynopolski od r. 1043 do r. 1459, za którego nastąpił ostateczny rozdział kościoła chrześcijańskiego na Wschodni i Zachodni. Posty sobotnie i używanie niekwaszonego chleba przy Wieczerzy P. dały przyczynę do nowych sporów. Cesarz Konstantyn powołał delegatów z Rzymu, celem ich załagodzenia, ale kardynał Humbert dodał jeszcze i inne różne dogmatyczne i dyscyplinarne, jak małżeństwo księży, twierdząc zarazem, że kościół grecki w rozwoju dogmatycznym pozostał w tyle. Atoli to właśnie było główną kwestją, że Grecy tego rozwoju znać nie chcieli, utrzymując, że to jest odstąpieniem od nauki pierwotnego kościoła. Po wyjeździe delegatów rzymskich **C.** utwierdzał swą władzę na całym Wschodzie, ale cesarz Izaak pozbawił go urzędu patrjarchy i wysłał na wygnanie, gdzie umarł.

Cerun, przyrząd górniczy, inaczej *czop*, w którym warzą solankę na sól twardą, stąd nazwa *cerunów*, pewnych miar soli warzonej, czyli *warów*.

Cerusa, ob. Ołowiana biel.

Ceruszyt, *Węglan ołowiu*, *Biała ruda ołowiana*, *Ołów biały*, *Spat ołowiany*, *Cerusa*, minerał odznaczający się blaskiem djamentowym i białą barwą, znajduje się zwykle w kryształach mniej lub więcej wykończonych, których postacią pierwotną jest słup rombowy. Niektóre jednak okazy jego bywają czarne, co pochodzi od wpływu siarki. C. wł.=6,4—6,7, twardość=3,5. Najpiękniejsze okazy pochodzą z Harcu i z Kornwalji. Ruda ta, używana do wytapiania ołowiu, jest dosyć pospolitą. U nas, w postaci mas zbitych, w części kulistych, lub też jako powłoka lub nalot, znajduje się w Olkuszu.

Cerutti Józef Antoni Joachim, * 1738 w Turynie, † 1792 w Paryżu. Jezuita, dziełem swojem p. t.: „Apologie de l'institut des Jésuites“ (1762, t. 3, nowe wyd., 1846), zwrócił na siebie powszechną uwagę, był profesorem kolegjum Jezuitów w Lionie; po skasowaniu zakonu jezuickiego przebywał pod m. Nancy, u księżny de Brancas, a podczas rewolucji francuskiej występował w Paryżu jako obrońca nowych wyobrażeń w różnych broszurkach (1789) i w piśmie tygodniowem, przez siebie wydawanem pod tyt.: *La feuille Villageoise*. Na pogrzebie Mirabeau miał mowę. W r. 1791 został członkiem zgromadzenia ustawodawczego. Jego „Oeuvres diverses“ wyszły w Paryżu 1793.

Cervantes Miguel de Saavedra, słynny poeta hiszpański, * 1547 w Alcala de Henares w Nowej Kastylji; przez rodzinę przeznaczony na księdza, oparł się temu, i skończywszy uniwersytet w Salamance, udał się do Rzymu, gdzie wstąpił do służby u kardynała Aquaviva (1569). Zależność jednak wkrótce mu się sprzykrzyła, zaciągnął się więc do wojska i w czasie wojny Turcji z Wenecją uczestniczył w słynnej bitwie pod Lepantem (1571), gdzie był po trzykroć ranny. W r. 1575, wracającego do kraju, schwytali korsarze afrykańscy i w ich niewoli **C.** przez lat 6 przebywał, usiłując napróżno uciekać i narażając się przez to tylko na tortury i męki. W r. 1580 wykupiony z niewoli zaciągnął się znowu do wojska, a w r. 1584 wystąpiwszy z niego, zaślubił Katarzynę de Palacios Selaza y Vozmediano († 1626).

Cervantes Miguel de Saavedra.

Był przez pewien czas urzędnikiem w Sewili (1588—93) i w całem życiu doświadczał niezmiernego ubóstwa i nędzy; † w roku 1614. Najpierwszym literackim utworem **C.**, pomijając mnóstwo drobnych wierszyków i piosnek, jest pasterski romans „Galatea“ (1584), naśladowanie z Monte Mayora; później, hołdując modzie, zaczął pisywać dramaty, których, jak sam powiada napisał 30, zachowało się z nich tylko dwa: „Los tratos de Argel“ i „Numancia“ (Madryt, 1784), i z nich sądzić można o słabym jeszcze bardzo rozwoju dramatu; daleko większą wartość mają jego próby komedji, pod ogólnym tytułem „Entremezes,“ gdzie dowcip i komiczność sytuacji zdradzają wrodzony poecie humor. Niepożytem jednak arcydziełem **C.** jego jest:

Digitized by Google

„Vida y bachos del ingenioso Hidalgo Don Quixote de la Mancha“ (1605), utwór znany całemu światu i czytany przez wszystkich. Pierwsze kompletne wydanie dzieł **C.** wyszło w 16 tomach (Madryt, 1803—5). „Don Kiszotem“ swoim należy **C.** do wielkich genjuszów, przygotowujących nowy zwrot w postępie ludzkości, pod względem społecznym zadaje stanowczy cios średniowiecznemu rycerstwu, pod względem literackim stawia nowy wzór zupełnie nowożytnej powieści, pod względem zaś artystycznym, zestawiając niedościgłe idealne dążenia w Don Kiszocie, z pełzającą po ziemi prozą w Sanszo-Panszy, znakomity osiąga efekt, a wyborne wystudjowanie i przedstawienie charakterów, namiętny południowy koloryt i niewyczerpany, świeży zawsze dowcip, stawiają go może na równi pod względem znaczenia i zasług z Szekspirem. Don Kiszota tłómaczono na wszystkie języki europejskie, skracano go i przerabiano w najrozmaitszy sposób. U nas oprócz wydań dla dzieci, całego przekładu dokonali: Podoski (1786). Klimaszewski, Wołowski, Zakrzewski (1855). Por. Chasles „Michel de **C.**, sa vie, son temps, son oeuvre“ (2 wyd., Paryż, 1766); R. Ramon Mainez „Vida de **C.**“ (Kadyks, 1878); Dorer „**C.** und seine Werke nach deutschen Urteilen“ (Lipsk, 1881); Biart „Cervantes“ (Paryż, 1890); Watts „Life of M. de **C.**“ (Londyn, 1891); Cat „M. **C.**“ (1892).

Cervera, nazwa kilku miast hiszpańskich: 1) Miasto okręgowe w prowincji Lerida, nad rz. t. imienia; kościół gotycki, 4,000 miesz. 2) **C.** *del Maëstre*, w prow. Castellon, kopalnie marmuru i 2,500 miesz. 3) **C.** *de Pisuerga*, miasto w prow. Palencji, kopalnie węgla kamiennego, 1,500 m. 4) **C.** *del Rio Alhama*, m. okręgowe w prow. Lagrono, 5,000 miesz.

Cervia, miasto w prow. włoskiej Rawenny, nad Adrjatykiem, siedlisko biskupa, warzelnie soli z wody morskiej, 4,000 miesz.

Cervicapra, ob. Antylopy.

Cervulus, *muntjak*, ob. Jeleń.

Cervus, ob. Jeleń.

Cervus, ob. Tucholczyk.

Cerwena *(Kriwina)*, wieś bulgarska, przy ujściu rzeki Jantry do Dunaju, pamiętna zwycięstwem Rosjan nad Turkami 7 września 1810 r.

Ceryks, herold, ob. Keryks.

Ceryl, $C_{27}H_{55}$, rodnik alkoholowy grupy cerylowej. Materjałem do otrzymywania związków **C.** jest *wosk chiński*, rodzaj wosku żółtawego, krystalicznego, sprowadzonego z Chin; jest on cerotynjanem cerylu (cerylo-eterem cerotylowym) i działaniem potażu przechodzi w cerotynjan potasu i *alkohol cerylowy* ($C_{27}H_{55}$.H.) O; ten ostatni stanowi masę białą krystaliczną, do wosku podobną, topi się w 79°. Przez destylację też wosku chińskiego otrzymuje się *ceroten*, węglowodór stały, odpowiadający etylenowi w grupie etylu.

Ceryn, minerał, toż co allanit, ob. Ortyt.

Ceryna, część składowa korka, alkohol felilowy, ob. Korek. Także rozpuszczalna w alkoholu część wosku, ob Cerotyl.

Cerynt *(Cerinth)*, pierwszy znany gnostyk, żyjący za czasów św. Jana apostoła w Azji Mniejszej. Nauczał on, że Jezus był tylko człowiekiem, synem Józefa i Marji, ale przy chrzcie zstąpiła nań moc niebieska, i odtąd poświęcony przez Ducha św. stał się Chrystusem (dlatego tylko wtedy nazywa Jezusa *Logos=słowo*), że w czasie ukrzyżowania Chrystus odszedł do nieba, a cierpiał tylko Jezus, który też potem zmartwychwstał. Również utrzymywał, że nie Bóg świat stworzył, lecz duchy podrzędne; że Bóg Hebrajczyków był tylko aniołem, że należy łączyć judaizm z Ewangelją, zachować obrzezanie i t. d. Uczniowie jego zwani byli *Cerynjanami*, a niekiedy *Meryntjanami*, przyjmowali Ewangelję św. Mateusza, lecz odrzucali z niej rodowód Jezusa Chrystusa i nie uznawali Listów św. Pawła.

Ceryt, *Kamień cerytowy*, minerał, z grupy krzemianów, krzemian ceru, z zawartością tlenków lantanu i dydymu, znajdowany zwykle w zbitych drobnoziarnistych masach, rzadko w kryształach—nizkich słupach sześciokątnych. **C.** wł. 4,9, tw. 5,5, blask djamentowy lub tłusty, barwy ciemno-goździkowej i ciemnej szaro-czerwonawej. Znajduje się w kopalniach miedzi w gnejsie, blisko Ridarhytta w Szwecji.

Ces, w muzyce, ton *C* przez bemol *(b)* o pół tonu zniżony.

Cesalpini, *Caesalpinus*, Andrzej, filozof, botanik i fizjolog włoski, * w Arezzo 1519, † 1603; był profesorem ogrodu botanicznego w Pizie, a w późnym wieku lekarzem papieża Klemensa VIII. Najsłynniejszem jego dziełem jest „De plantis libri XVI“ (1583), gdzie podał pierwszą próbę klasyfikacji roślin. Również słynnym jest jego opis obiegu krwi, zwłaszcza uwagi nad obiegiem krwi małym przez płuca; o tem traktują jego „Questionum medicarum libri II“ (1598, 1604). Por. Fuchs „A. Cesalpinus“ (1798).

Cesar Józef, rzeźbiarz i rytownik, * 1814 r. w Hernalsie, † 1876 w Wiedniu. Najlepszą jego pracą są okładki do „Nibelungów“ ze srebra, złota i kości słoniowej, ofiarowane w r. 1852 królowej Wiktorji. Wykonał prócz tego srebrną tarczę O'Donnela, złotą księgę miasta Wiednia, posąg św. Heleny (1854), Kolumba, Adama Smitha i innych.

Cesare Józef, kawaler de, historyk włoski, * około 1783 r. w Neapolu, † 1856 tamże; był do 1827 generalnym dyrektorem ceł, a w czasie rządu konstytucyjnego 1848 generalnym intendentem prowincji Bari. Napisał ważne dzieło „Storia di Manfredi“ (2 t., Neapol, 1837). Oprócz tego wydał sławny romans „Arrigo di Abbate“ i „Lettere Romane.“

Cesareo Jan Alfred, poeta włoski, * 1861 r.

Digitized by Google

w Mesynie. Poezje jego p. t.: „Canto di primavera“ wyszły już w r. 1872. W roku 1883 napisał „Gli amori,“ będące pierwszą częścią poematu „Don Juan.“ W r. 1888 wyszedł drugi zbiór poezji p. t.: „Le occidentali“ i nowele „Avventure eroiche e galanti.“

Cesari Aleksander, znakomity medaljer, żył około 1550 i właściwie nazywał się *Cesatti*, a z powodu rzadkiej biegłości w swej sztuce, porównywany z greckimi mistrzami, nazywany był także *Greccho*. Jedną z najpiękniejszych jego prac jest portret króla francuskiego Henryka II, rznięty na kornelinie. Drogie kamienie przez niego obrabiane mają bardzo wysoką wartość.

Cesari Józef, zwany *Josepin* albo *il Cavaliere d'Arpino*, sławny malarz, utworzył własną szkołę, najświetniejsze zjawisko z tak zwanych *manjerzystów*, * 1570 roku w Rzymie, † 1640 roku tamże. Reformatorskie dążności Caravagia i Caracci'ch przeważyły jednak wpływ jego szkoły. W Rzymie są jego freski w San-Silvestro na Monte Cavallo, „Bitwa Rzymska“ w Galerji Drezdeńskiej i „Madonna“ w Pinakotece w Monachjum.

Cesari Antoni, pisarz włoski, * około 1760 w Weronie, † 1828 w Rawennie. Z wielu prac jego najznakomitsze są: „Vocabolario della Crusca“ (Werona, 1806), „Disertazione sopra lo stato presente della lingua italiana“ (Werona, 1810); oraz tłómaczenia Terencjusza (Werona, 1806); „Od Horacego“ (1817) i „Listów Cycerona“ (Medjolan, 1845); wydał wielu dawniejszych pisarzów włoskich i napisał „Bellezze di Dante“ (4 t., Wenecja, 1824—26), wyczerpujące roztrząsanie piękności Dantego. Biografję jego napisał między innymi Mortani (Rawenna, 1842); Manuzzi (Florencja, 1829); Bonfanti (Werona, 1832); Vilardi (Padwa, 1832).

Cesarini Juljan, kardynał św. Anioła, nuncjusz w Węgrzech i Polsce za Władysława Warneńczyka, * 1398 r. On to głównie namową swoją przyczynił się do zerwania pokoju z Turkami i rozpoczęcia nieszczęśliwej wojny, którą życiem przypłacił, uciekając albowiem po bitwie, zabity został przez Wołochów 1444.

Cesarotti Melchjor, * 1730 r. w Padwie, był tamże profesorem i † 1808 r. Znakomity prozaik i poeta, z którego dzieł (42 t., Piza, 1805—13), celniejsze są: „Saggio sulla filosofia delle lingue“ (Padwa, 1785); tłómaczenia: „Osjana“ (Medjolan, 1826—27); „Iljady“ Homera (1794); „Życiorysów“ Plutarcha (Padwa, 1763). Wybór dzieł jego wydano w Medjolanie 1820, t. 4, i w Bolonji 1882, 1 t.

Cesarz *(Imperator, Augustus)*, z łac. imienia *Caesar*, wymawianego przez Greków *Kajsar*, skąd niemiecki: *Kaiser*. Tytuł ten w ostatnich czasach monarchji rzymskiej nosili tylko następcy tronu za życia panującego imperatora czyli Augusta. Po upadku zaś tego państwa pierwszy Karol W. odnowił tytuł cesarza w zachodniej Europie. Później Otto I (962) przywiązał go do korony królów niemieckich, a stąd przeszedł on na monarchów austrjackich, którzy nazywali się cesarzami niemieckimi aż do utworzenia 1804 r. związku Reńskiego; od tej zaś pory godność cesarska pozostała przy monarchji austrackiej. W r. 1871 tytuł cesarza niemieckiego przybrał król pruski. We Francji utworzył godność cesarską Napoleon I, którą 1853 wznowił Napoleon III, detronizowany 1870. Tytuły cesarzów noszą także niektórzy władcy wschodni, jak: Turcji, Marokka, Chin i Japonji, a w Ameryce monarcha brazylijski od 1821 do 1892 r. Godność ta, uważana za najwyższą, nadawała noszącym ją nietylko zupełną niezależność od innych krajów, lecz nadto, zwierzchnictwo nad niemi. W Rosji Piotr W. zaprowadził godność cesarską. Por. Döllinger „Das Kaiserthum Karls des Grossen und seiner Nachfolger“ (1864); Sybel „Die deutsche Nation und das Kaiserreich;“ Waitz „Deut. Verfassungsgeschichte“ (1873); Demonbynes „Constitutions européennes“ (1883).

Cesarzewicz, tytuł nadawany następcy tronu rosyjskiego na zasadzie ustawy co do familji cesarskiej z d. 5 kwietnia 1795 r. — *Cesarzówna*, tytuł nadawany wielkim księżnom i księżniczkom rosyjskim. Następnie (1841 r.) nadany został i małżonce Następcy Tronu.

Cesena, miasto okręgowe i rezydencja biskupia we włoskiej prow. Forli nad rz. Savio, liczy 18,000 m., posiada mnóstwo rzadkich pomników sztuki i bogaty w rękopisy księgozbiór, zwany *Biblioteca Malatestiana*. Wino tutaj uprawiane było sławne już za czasów rzymskich. Konopie tutejsze słyną na całe Włochy. Znajduje się tu liceum, gimnazjum, szkoła techniczna i seminarjum; kopalnie siarki.

Cesinge Jan, ob. Janus Panonius.

Cesja albo *przelew*, jest to ustąpienie komuś trzeciemu swych praw, pretensji prawnych, lub wierzytelności. Osoba ustępująca swe prawa zwie się *cedentem*, osoba nabywająca je *cesjonarjuszem*. Przeniesienie prawa z cedenta na nabywcę następuje przez zawarcie umowy i oddanie tytułów, na których prawo polega; w stosunku jednak do każdego trzeciego, a tem samem i dłużnika, koniecznem jest jeszcze wręczenie dłużnikowi przelewu. Co się zaś tycze wierzytelności hypotecznych, to tych własność przenosi się nie przez wręczenie, lecz przez przepisanie w księdze urzędowej hypotecznej tytułu własności. Położenie dłużnika przez **C.** pogorszyć się nie może, bo nabywca nie może mieć większych praw od swego cedenta. Por. art. 845, 631, 634, 1689 do 1701 Kodeksu C. F. i inne. *Cessio bonorum*, odstąpienie majątku; kiedy dłużnik nie może zaspokoić swoich długów, może mu być dozwolone odstąpienie majątku na rzecz wierzycieli, którzy są upoważnieni do sprzedaży publicznej od-

Digitized by Google

stąpionego im majątku. **C.** taka może być dobrowolna, zależna od porozumienia się wierzyciela z dłużnikiem, lub sądowa, gdy sąd do tego dobrodziejstwa dłużnika dobrej wiary dopuszcza, nie uwalniając go bynajmniej od zapłacenia reszty długów, jaka się okaże po zaspokojeniu ich części z odstąpionego majątku. Por. art. 1265 i następne K. C. F.

Cesnola Luigi Palma di, hr., archeolog włoski * 1832 w Turynie, służył w wojsku, brał udział w kampanji krymskiej, w 1860 wstąpił do służby amerykańskiej i walczył przeciwko Stanom południowym. W 1869 został konsulem amerykańskim na wyspie Cyprze, gdzie oddał się studjom archeologicznym, odkrył bardzo wiele posążków i figur, lamp, waz, napisów i rozmaitych przedmiotów złotych, szklanych i bronzowych, z których urządził 1872 wystawę w New Yorku. Rezultaty badań swych ogłosił w dziele: „Cyprus its ancient cities, tombs and temples“ (1877, przekład niemiecki, Jena 1879), do którego wydany został trzytomowy atlas w 1884 roku w New Yorku. Por. Newton „The antiquities of Cyprus, discovered by L. Palma di C.“ (Londyn, 1873).

Cespedes Paweł, sławny malarz, architekt, rzeźbiarz i poeta, * w Kordubie 1538 r., † tamże 1608; kształcił się w Rzymie głównie na wzorach Michała Anioła i był głową ówczesnej szkoły malarzy andaluzyjskich. **C.** znany jest także jako pisarz w przedmiocie sztuki i jako poeta; ułamki jego poematu dydaktycznego o sztuce malarskiej podał Franciszek Pacheco w dziele „Arte de la pintura“ (1649) i Cean-Bermudez w 5-ym tomie „Diccionario historico de los mas ilustres profesores de las bellas artes en España“ (Madryt, 1800). Por. Turino „Pablo de **C.**“ (Madryt, 1868).

Cessante causa cessat effectus (łac.), z ustaniem przyczyny ustaje skutek.

Cessart Ludwik Aleksander inżynier francuski, * 1719 r. w Paryżu, † 1806 r., zjednał sobie sławę planem przystani w Cherbourgu. Pozostałe po nim pisma wydał Dubois d'Arnonville, p. t. „Description des travaux hydrauliques“ (2 t., 1806—9).

Cestum Veneris, *Taśmia*, zwierzę, ob Grzebienice.

Cestjusz Kajus, sławny bogacz w Rzymie za czasów Cycerona, wystawił pyszny grobowiec za znaczną sumę, testamentem na ten cel przeznaczoną. Jest to piramida murowana z cegły, 34 metry wysoka, pokryta cała grubemi płytami marmurowemi. Ściany jej wewnętrzne powleczone są grubą warstwą stiuku, a na suficie były niegdyś bardzo piękne malowidła. Por. Platner „Beschreibung der Stadt Rom“ (Sztutgard, 1842).

Cestjusza piramida, tak się nazywa grobowiec w Rzymie, przy bramie św. Pawła, na dawnej Via Ostiensis. Grobowiec ten wzniesiony w ciągu 330 dni prawdopodobnie w r. 719 od założenia Rzymu, 35 prz. Chr.

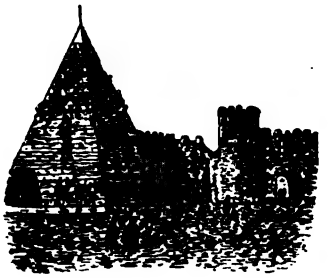

Piramida Cestjusza.

Cestrum, *Mrzechlina*, rodzaj roślin z rodziny psiankowatych, krzewy i drobne drzewa w Ameryce zwrotnikowej i Afryce płd. Liście **C.** *laurifolium* są jadowite i używają się przez krajowców do zatruwania strzał. Sok jagód **C.** *tinctorium* daje trwały atrament niebieski. **C.** *aurantianum* hoduje się, jako roślina ozdobna.

Cestrus, *Cestrophendonus*, rodzaj drobnej i lekkiej strzały, wynalezionej przez Macedończyków, a później używanej przez Rzymian. Otoczona piórami lub wiórami nakształt piór, miała długości ćwierć łokcia, a grubość dochodziła małego palca. Łuk do puszczania takich strzał, stosunkowo wielki i sztucznej budowy, zwał się *spendona*.

Cestus łaciń., greck. *kestos*, t. j. haftowany; por. „Iljada“ 14, 214, Martialis „Epigr.“ VI. 13; XIV, 206 i 207) nazywał się pas, który greckie i rzymskie kobiety pod samemi nosiły piersiami. Por. Rich „Dic. of Antiquities.“ U Homera Cestus oznacza pas Wenery, któremu swe wdzięki zawdzięczała, i stąd powstało łacińskie wyrażenie: „Cestum habent Veneris“ (mają pas Wenery) o kobietach odznaczających się pięknością; u Rzymian **C.** pasek, który w dzień ślubu narzeczona swemu małżonkowi oddawała, jako godło cielesnego i duchownego ich zjednoczenia. **C.** zwała się także u Rzymian ochrona ręki, z którą szermierz *(pugil)* do walki występował, a która późniejszemi mianowicie czasy bywała opatrzona ołowianemi kulami i żelaznemi kolcami.

Cetacea, ob. Wieloryby.

Cetaceum, ob. Olbrot.

Ceten, ob. Cetyl.

Ceteris paribus (łac.) przy reszcie równych warunków, jeżeli inne okoliczności były takie same.

Ceterum censeo (łac.) nakoniec uważam. Pierwsze wyrazy epilogu każdej mowy cenzora Marcusa Porciusa Katona, zwanego *Starszym*, który, obawiając się wzrostu i potęgi Kartaginy, jako państwa współzawodniczącego z Rzymem, używał całej swej wymowy, by skłonić współobywateli do wypowiedzenia wojny i zupełnego zniszczenia nienawistnego mu grodu. Por. *Delenda est Carthago.*

Cetewayo, ob. Keczewajo.

Digitized by Google

Cetina, rzeka pobrzeżna w Dalmacji, wypływa z pod góry *Dinary* obok osady t. im., a wpada do morza Adrjatyckiego; ma trzy wodospady; długa 98 klm.

Cetner

Cetner hr., v. *Przerowa* odm., herb: W polu czerwonem proporzec złoty, na drzewcu złamanem. Nad koroną hrabiowską hełm z koroną szlachecką i trzy pióra strusie, złote między czerwonemi. Labry czerwone, podbite złotem. Nadany 1780 przez cesarza Józefa II-go.

Cetner Balcer, hr. Przerowa, rodem Szlązak, walcząc pod dowództwem Zamojskiego w wojnie moskiewskiej, tak się odznaczył czynami wojennemi, że na przedstawienie hetmana otrzymał od Zygmunta III 1601 indygenat polski. Por. Siarczyński „Obraz wieku panowania Zygmunta III" (t. I, str. 61).

Cetner Aleksander, syn poprzed.. służył wojskowo. Ranny pod Cecorą, dostał się do niewoli, z której za drogim uwolnił się okupem. Następnie był chorążym podolskim i rotmistrzem w wojsku królewskiem, a 1652 mianowany został kasztelanem halickim. Wierny stronnik dworu, używany był przez króla do rozmaitych posług publicznych. W dobrach swoich Podkamieniu na Wołyniu wzniósł wspaniały kościół i klasztor dominikański † około 1666.

Cetner Józef, syn Aleksandra, był kasztelanem wołyńskim, † 1722.

Cetner Franciszek, brat poprzedniego, wojewoda smoleński † 1732 w Gdańsku, bezdzietnie. Por. Wolff „Senatorowie i dygnitarze W. Ks. Lit." (str. 54),

Cetner Ignacy Aleksander z Certwji, h. Przerowa, syn Antoniego i Anny z Krasickich, * 1728 r. Był posłem halickim na sejm 1758. Mianowany 1762 oboźnym wielkim koronnym, wnet został wojewodą bełskim (1763—1787). W zawodzie politycznym był gorliwym stronnikiem Stanisława Augusta, gdy tymczasem żona jego Ludwika z Potockich, żyjąca w ustawicznej niezgodzie z mężem, wszelkiemi siłami sprzyjała konfederacji barskiej i pomiędzy jej dowódcami niejednokrotnie rej wodziła, będąc po większej części narzędziem Wessla. Po podziale kraju osiadł w dobrach w Galicji, gdzie głośnym był ze swego zamiłowania w ogrodnictwie i tam życie zakończył 1798. Por. Waliszewski „Listy Katarzyny z Potockich Kossakowskiej" (Kraków, 1882, str. 240).

Cetner Jan, † 1735, herbu Przerowa, kuchmistrz wielki koronny, syn Franciszka, wojewody smoleńskiego. W r. 1731 został kuchmistrzem wielkim koronnym. Podczas bezkrólewia po śmierci Augusta II był posłem w Saksonji. Ożenił się ze Szczuczanką, podkanclerzanką koronną, wdową po generale Kąckim.

Cetonia, owad, ob. Złotawiec.

Cetra, mała, skórzana tarcza, używana w boju przez starożytnych Rzymian. Używali jej także Afrykanie, Hiszpanie i dawni Bretonowie. (Tacyt „Agryppa," 36).

Cetraria, rodzaj porostów, ob. Płucnica.

Cetraryna, *kwas cetrarowy*, $C_{16}H_{16}O_8$, znajduje się w mchu islandzkim *(Cetraria islandica)* i daje się z niego wyciągnąć alkoholem wrzącym z dodatkiem potażu. Tworzy kryształy, smaku bardzo gorzkiego. Używano jej przeciw febrze.

Cette, miasto warowne w południowej Francji, depart. Hérault, zbudowane na wązkim klinie, zachodzącym w morze Śródziemne, przy ujściu kanału tegoż nazwiska, połączonego z kanałem południowym. **C.** jest po Marsylji najważniejszym portem handlowym na francuskiem wybrzeżu morza Śródziemnego; wzrost jego datuje się od Ludwika XIV. Głównym artykułem przywozu i wywozu jest wino, dalej idą: drzewo, owoce, zboże, mąka, sól, żelazo. Mieszkańcy, w liczbie 37,000, zajmują się, oprócz handlu i żeglugi, przemysłem, mianowicie fabrykacją win, cukru, szkła, tytuniu, spirytusu. W r. 1890 przybiło tu 2,123 okręty, a odpłynęło 2,128. **C.** posiada urząd handlowy i morski, giełdę, konsulaty zagraniczne, szkołę marynarki, kolegjum, muzea i licznie odwiedzane kąpiele morskie. **C.** jest również punktem składowym wszelkich produktów okolicy i ogniskiem znacznego rybołówstwa.

Cetyl, $C_{16}H_{33}$, rodnik alkoholowy grupy cetylowej; materjałem, służącym do otrzymywania jego związków, jest olbrot (ob.), który, chemicznie czysty, jest *palmitanem cetylu*, zwanym *cetyną*; działaniem potażu otrzymuje się *alkohol cetylowy* $C_{16}H_{34}O$, masa biała, krystaliczna, topiąca się w 50°, rozpuszczalna w alkoholu i eterze, płonąca jasnym płomieniem. Działaniem bezwodnika fosfornego rozkłada się na wodę i *ceten* czyli *cetylen* $C_{16}H_{32}$, olej bezbarwny, wrzący w 275°. **C.** z tlenem wydaje *tlenek cetylu* czyli *eter cetylowy*; znanym jest *trzycetyljak* i kilka innych związków.

Cetylen, ob. Cetyl.

Cetylowy alkohol, ob. Cetyl.

Cetyna, ob. Cetyl i Olbrot.

Cetynja, rzeczka poczynajaca się pod miastem Sokołowem w gub. Siedleckiej, wpada do Buga powyżej wsi Białobrzegów, długość jej wynosi 34 wiorsty. Nad jej brzegami, przy wsi Niewiadoma, jest wielki okop, razem z cmentarzyskiem pogańskiem, podobno po dawnych Jadźwingach.

Cetynja lub *Cetinje*, stolica księstwa Czarnogórskiego, leży wśród równiny, zwanej *Polem Ce-*

Digitized by Google

tyńskiem, wzniesionej na 638 m. nad morze. Srodkową część miasta, liczącego zaledwie 2,000 miesz., zajmuje klasztor z niewielkim kościołem, założony w 1485 r.; obok klasztoru pałac książęcy i około stu domów, zamieszkiwanych przez osoby wybitniejsze. Jako rezydencja księcia i stolica państwa, jest **C.** siedliskiem senatu, ministerjów, posłów zagranicznych, sądu wyższego i metropolity; posiada gimnazjum, szkołę żeńską i duchowną, szpital, bibljotekę, teatr.

Ceulen *(Collen)* Ludolf, matematyk, * 1540 w Hildesheim, † 1610 w Lejdzie, gdzie był profesorem matematyki i budownictwa wojennego, W dziele „Van der circkel" (1596) podał obliczeczenie liczby π, czyli stosunku okręgu koła do średnicy, które doprowadził do 35 cyfr dziesiętnych (*ludolfina*, *liczba Ludolfa*).

Ceuta, silne ufortyfikowane hiszpańskie miasto portowe w Marokko, na północnym brzegu Afryki, nawprost Gibraltaru; jest rezydencją biskupa, ma 10,000 miesz. i jest kolonją karną dla przestępców. Miasto to, w 1415 r. odebrane Arabom przez Portugalczyków, wskutek zjednoczenia Portugalji z Hiszpanją przeszło w ręce tej ostatniej i dotąd w nich pozostaje. W starożytności stała na tem miejscu kartagińska osada Abila, która za czasów rzymskich nosiła nazwę *Septa*, u Maurów później *Sebtah*.

Ceutorhynchus, owad, ob. Chowacz.

Ceva Tomasz, matematyk i poeta, * w Medjolanie 1648 r., † 1736, wstąpił do zakonu Jezuitów i nauczał w kilku ich kolegjach. Wynalazł przyrząd do podziału kąta na trzy równe części i napisał „De natura gravium" (1669); „Opuscula mathematica" (1699). Jego poemat łaciński „Puer Jesus" w 9 księgach wydany przez Broxnera (1842), a na niemiecki przełożony przez Müllera (1822), świadczy o rzeczywistych poetyckich zdolnościach **C.**

Ceva Jan, matematyk, żył w XVII i XVIII w., ogłosił: „Opuscula mathematica" (1682), „De mundi fabrica" (1715), „Hydrostatica" (1728) i in. Oznaczone nazwiskiem jego twierdzenie podaje warunki, w których trzy linje, wychodzące z wierzchołków trójkąta, schodzą się w jednym punkcie.

Cevallos Piotr, * 1761 r. w Santander, † 1838 w Bajonnie, hiszpański mąż stanu. Ożenił się z siostrzenicą Księcia Pokoju i wkrótce potem został ministrem spraw zagranicznych. Stronnik księcia Austrji, wyjechał z nim do Bajonny, później wszedł jako radca stanu do służby Józefa Napoleona, ale wkrótce związał się przeciwko niemu z juntą hiszpańską i w charakterze jej agenta udał się do Londynu, gdzie w pismach swoich silnie występował przeciwko Napoleonowi. Podczas wojny o wyswobodzenie Hiszpanji sprawował kilka bardzo ważnych urzędów, ale popadł w niełaskę Ferdynanda VII i usunął się do Bajonny. Napisał: „Exposition des faits et des trames, qui ont préparé l'occupation de la couronne d'Espagne, et des moyens dont l'empereur des Français s'est servi pour la réaliser" (Madryt, 1808).

Cevedale, niem. *Zufallsspitze*, szczyt alpejski w górach Ortlerskich, na granicy Tyrolu austrjackiego i Włoch, 3,774 m. nad p. m., z przełęczą t. n., 3,258 m. nad p. m., wiążącą dolinę Adygi z doliną Addy.

Cewa, ob. Cewka.

Cewczyniec *(Solenostemma)* rodzaj roślin z rodziny trojeściowatych; z jedynym gatunkiem *S. argel*; jest to krzew o liściach lancetowatych, w Egipcie i Arabji, którego liście mają własności przeczyszczające i bywają mieszane z senesem aleksandryjskim.

Cewenny, w starożytności *Cebenna*, *Gebenna* albo *Cemmenus Mons*, wielkie pasmo gór, leżące w południowej Francji, tworzy zachodnią grupę systematu alpejskiego i zajmuje środek pomiędzy Alpami i Pyrenejami. Tworzy ono na długości przeszło 500 klm. przy średniej wysokości 1,200 m. (najwyższy wierzchołek Mont-Mezin 1754 m.), wraz ze swemi odnogami, linję graniczną pomiędzy korytami Garonny i Loary a Rodanu i Saony, to jest pomiędzy wodami, wpadającemi do oceanu, i wodami spływającemi do morza Śródziemnego.

Cewie, w mechanice praktycznej rodzaj koła zębatego, złożonego z dwóch krążków nasadzonych na osi, równoległe jeden od drugiego i połączonych z sobą w bliskości obwodów pewną liczbą okrągłych kołków. Używa się **C.** do przesłania ruchu z jednej osi do osi równoległej lub też prostopadłej; w pierwszym razie zęby koła prowadzącego są umieszczone w kierunku promieni w drugim zaś są one prostopadłe do płaszczyzny wieńca, czyli równoległe do osi. **C.** takie, zwykle z drzewa, napotyka się najczęściej w maneżach, młynach wodnych, wiatrakach i robotach zegarmistrzowskich; w tych ostatnich wyrabia się z mosiądzu, żelaza lub stali. Ob. Koła zębate.

Cewka, rurka rdzenna w drzewie, a u tkacza przyrząd zwykle z drzewa brzozowego do nawijania przędzy. W fizyce rura otoczona zwojami drutu, w szczególności **C.** *Ruhmkorffa*, ob. Elektro-Indukcyjne przyrządy. Myśliwi nazywają cewką nogę sarny, tudzież samołówkę, w której za odprostowaniem się zgiętego drzewa zwierz w górę zostaje podniesiony. Ob. Cewki.

Cewka moczowa *(Urethra)*, wązki kanał wychodzący z pęcherza moczowego i otwierający się na zewnątrz, służy dla przeprowadzenia moczu; u kobiety jest krótki i prosty, u mężczyzny daleko dłuższy i podwójnie zgięty: zrazu idzie ku dołowi, po części w gruczole krokowym, następnie podnosi się pod łuk łonowy i razem z ciałami jamistemi wchodzi w skład członka męskiego, opuszczając się znowu ku dołowi; odróżniają też

Digitized by Google

w niej części krokową, błoniastą i jamistą. **C.** składa się z błony śluzowej, otoczonej warstwami mięsnemi. Błona śluzowa ulega tu zapaleniom, jak i w innych miejscach, zapalenia te są najczęściej specyficzne, zaraźliwe (ob. Tryper). Jako częste następstwo tego zapalenia, zwłaszcza u mężczyzn, występuje *zwężenie cewki*.

Cewki *(tracheae)*, naczynia roślinne, zawierające w ścianie nitkę ciągłą zwiniętą spiralnie, rozwijającą się, gdy przerywamy tkankę, której część stanowi; należy je odróżniać od cewek rzekomych, które są naczyniami prążkowanemi lub siatkowemi. **C.** znajdują się zwykle u roślin dwuliścieniowych w kanale rdzennym, w nerwach liści, w kwiatach; u jednoliścieniowych napotykamy je w wewnętrznej części włókien drzewnych. Niektórzy autorowie cewkami nazywają w ogólności naczynia roślinne (ob.).

Cewka roślinna.

Cewkował, sztuka drzewa dębowego, używana w foluszach, 30—40 cali gruba a 18 stóp długa.

Cewków, wieś w Galicji, obwodzie Żółkiewskim, powiecie Lubaczowskim, mająca 2,230 ludności i wielką fabrykę terpentyny.

Cewło, jezioro w gub. Pskowskiej, pow. Chołmskim, ma 6,5 klm. kw. powierzchni. Z 77 znajdujących się na nim wysp dwie są zaludnione.

Cewnik, ob. Kateter.

Ceysinger Helena, powieściopisarka polska, * 1868 r. w Krakowie, napisała „Ze znalezionych kartek“ (w „Bluszczu“ 1891); dramat „Zwalczeni“ (1892); szkic „Maniak“ (1892). Prace **C.** wyszły w osobnej książce p. t. „Ze znalezionych kartek“ (Warszawa, 1894).

Cez *(Caesium)*, pierwiastek chemiczny odkryty w 1860 przez Kirchhoffa i Bunsena za pomocą analizy spektralnej (ob.). Należy do grupy metalów alkalicznych i występuje zawsze z rubidem (ob.). Ciężar atomowy cezu = 132,7. W stanie metalicznym otrzymuje się przez elektrolizę cyjanku cezu; jest srebrno-biały, bardzo miękki, c. wł. 1,88, topi się przy 26,5°. Sole jego towarzyszą w małej ilości związkom potażu, sody i lityny i są z niemi izomorficzne; płomieniowi nadają zabarwienie fijoletowe; widmo zawiera dwie cechujące linje niebieskie.

Cezar. *(Cajus Julius Caesar)*, jeden z najznakomitszych ludzi w całej starożytności, a z Rzymian bezsprzecznie najznakomitszy. Pochodził ze staropatrycjuszowskiego rodu Juljuszów (*gens Julia*), wywodzącego swój początek od Eneasza, a ten samem od bogini Wenery. * 100 r. przed Chr. z ojca Kajusa Juljusza **C.** i matki Aurelji. W dzieciństwie niepospolite już okazywał zdolności. Jakkolwiek krewny Marjusza i ożeniony z Kornelją, córką Cynny (ob.) 83 r., nie przyłączył się jednak do stronnictwa Marjańskiego. Sulla na prośby przyjaciół wykreślił go z listy proskrypcyjnej, ale **C.**, nie ufając mu, wyjechał na Wschód. Po śmierci Sulli wrócił 78 r. do Rzymu; w 74 r. wypędził wojsko Mitrydatesa z Azji Mniejszej. W Rzymie, gdy Pompejusz 70 r. zbliżył się do stronnictwa demokratycznego, wszedł z nim **C.** w bliższe stosunki i popierał go w przywróceniu władzy trybuńskiej; 68 r. był kwestorem w Hiszpanji. Za powrotem już, chociaż nie otwierała mu się droga do wyższej karjery, położył sobie za cel życia stanąć na czele władzy. Wrogami ambitnych jego zamysłów byli *optymaci* (ob.), stanowiący stronnictwo arystokratyczno-republikańskie, uosobione w podupadłym już teraz senacie; podporą zaś było stronnictwo demokratyczne i Pompejusz, dopóki trzymał z ludem. Popierając Pompejusza (ob.), któremu się zdawało, że znalazł w **C.** narzędzie dla swoich zamiarów, ten ostatni pracował jednak w widokach własnych, zwłaszcza po odjeździe tamtego na wojnę Mitrydacką. W epoce tej prowadził **C.** życie wielkoświatowe; w gronie złotej młodzieży pierwszy elegant, rozkoszniś, rozpustnik i marnotrawca; jako edyl kurulny 65 r. zjednywał wziętość ludu najwspanialszemi igrzyskami i wykwintnemi ucztami; w długi brnął po uszy. Pomimo znanej wszystkim bezbożności, otrzymał 63 r. godność najwyższego kapłana, a 62 preturę. Tymczasem nie spuszczając z oka postawionego sobie celu, wraz z przyjacielem swym Krassusem (ob.), łączył się z najrewolucyjniejszą frakcją partji demokratycznej, dążącej do obalenia istniejącej władzy. Nie ulega wątpliwości, że należał do spisku Katyliny (ob.), ale jako przezorny gracz polityczny nie narażał się na ostateczne niebezpieczeństwo. Pomimo tryumfu arystokratów, skutkiem zgniecenia spisku, **C.** nie tracił ducha. Na r. 61 wyjechał jako propretor do Hiszpanji, gdzie uśmierzeniem zbuntowanych ludów i dobrą administracją zebrał ogromny majątek, przewyższający nawet jego kolosalne długi. W 60 r. wraca do Rzymu i zastaje Pompejusza poważnionego z senatem. Korzystając z tej okoliczności, godzi Pompejusza z nieprzyjaznym mu dotąd Krassusem, zawiera z nimi potrójne przymierze, czyli tak zwany pierwszy *tryumwirat* (ob.), 60 r. i zrzeka się przynależnego tryumfu, by otrzymać konsulat, w czem zobowiązali się go popierać dwaj towarzysze. Jakoż został konsulem na rok 59. Teraz zmienia się stanowisko **C.** Znika demagog i spiskowiec, a występuje przywódca partji demokratycznej, nieugięty wróg optymatów. Mimo oporu arystokratów i drugiego konsula Bibulusa (ob.), przeprowadził niedopuszczane od lat 60 prawo rolne, którem zjednawszy sobie lud, przeciągnął na swą stronę stan rycerski zmniejszeniem o ½ ceny dzierżawy w Azji i wyjednał

Digitized by Google

zatwierdzenie czynności Pompejusza z czasu wojny Mitrydackiej. Na mocy uchwały ludowej otrzymał po skończonym konsulacie rządy Galji Cyzalpińskiej z 3 legjonami na lat 5, a pokorny senat dodał mu jeszcze czwartą legję i Galję Tranzalpińską. W ciągu 7 ciężkich kampanji (58—61) pokonał ludy celtyckie, wziął w niewolę ich bohatera Wercyngetoryksa (ob.), podbił całą Galję, przeprawił się nawet za Ren przeciw Germanom i do celtyckiej Brytanji. W Galji zgromadził ogromne bogactwa, a wielkiemi zwycięstwy przywiązał do siebie wojsko: zyskał więc dwie dźwignie dla swych celów nieodbicie potrzebne. Podbicie Galji stanowi najpiękniejszą może w życiu **C.** kartę i ma wysokie znaczenie historyczne. Podbojem tym tamował drogę grożącym Italji Germanom, a cywilizację rzymsko-helleńską na dalszy przenosząc zachód, nową dla swych współobywateli stwarzał ojczyznę i odradzał państwo, na rozleglejszej je gruntując podstawie. Jeszcze podczas wyprawy galijskiej na zjeździe tryumwirów w Lukce 56 r. ściślejsze wznowiono przymierze; Krassus otrzymał Syrję, a Pompejusz Hiszpanję. Jednakże ze śmiercią Julji, żony Cezara, a córki Pompejusza (54), i śmiercią Krassusa (53) związek począł słabnąć. W Rzymie niedołęstwo Pompejusza uzuchwaliło stronnictwo demokratyczne i osłabiło resztę dawnej powagi senatu, a lud ubóstwiał roztropnie działającego **C.** Kiedy więc z końcem 49 r. **C.** postanowił nanowo ubiegać się o konsulat, Pompejusz złączył się ze stronnictwem arystokratyczno-republikańskiem, a senat powierzywszy mu nieograniczoną prawie władzę, wydał postanowienie, że jeżeli **C.** natychmiast nie rozpuści wojska, uważanym będzie za nieprzyjaciela ojczyzny. **C.** nie usłuchał. Przeszedł Rubikon i rozpoczął wojnę domową (49—45). W 49 roku zdobył Galję, Hiszpanję i Massylję; ogłoszony w roku 48 konsulem, został legalnym panem Rzeczypospolitej. W 48 r., ścigając Pompejusza, przeprawił się do Epiru, skąd po niepomyślnych walkach pociągnął za nim do Tessalji i tu pod Pharsalus (18 sierpnia 48 r.) stanowcze odniósł zwycięstwo. Pompejusz uciekł do Egiptu, gdzie z rozkazu rządu egipskiego został zabity pod Peluzjum. **C.** w kilka dni przybył do Aleksandrji, gdzie wyszedłszy zwycięsko z tak zwanej *wojny Aleksandryjskiej* (ob.) 48—47, pokonał w 47 r. w Azji Farnacesa (ob.), króla Bosforu, i wrócił t. r. do Rzymu. Tu objąwszy dyktaturę i konsulat, został samowładnym panem Rzymu. Urządzając sprawy Galji, wynagradzał swych stronników i przebaczał uległym Pompejanom. W 46 r. udał się do Afryki, gdzie jeszcze pod bronią stały z Katonem (ob.) i Jubą (ob.) na czele resztky republikanów. Zwycięska bitwa pod Thapsus 46 r. (*Afrykańska wojna*) oddała w ręce **C.** Afrykę, a bitwa pod Mundą 45 r. Hiszpanję. Teraz ulegał mu świat cały. Zamyślał więc o założeniu umiarkowanego rządu monarchicznego. Dla nowej władzy nie wynajdował nowych nazwisk. Pozostały dawne instytucje i urzędy, tylko on ześrodkował w sobie jednym całą działalność publiczną, zagarniając w swe ręce urzędy republikańskie. Otrzymał od senatu dożywotnią dyktaturę i cenzurę, zmienioną na tak zwaną prefekturę obyczajów; konsulat na lat 10; dodożywotni tytuł *imperatora*, t. j. najwyższą władzę wojskową, sądowniczą i administracyjną; godność arcykapłana, czyli zwierzchnictwo nad religją. Jednem słowem: skarb, wojsko, religja, władza wykonawcza, sądownicza i prawodawcza, zostały skupione w jego ręku. Obok tego poniewierał instytucje republikańskie, a zaostrzał prawa przeciw obrazie majestatu. Senat mianował go *bogiem*. Nie dostawało **C.** tylko tak serdecznie nienawidzonego przez Rzymian tytułu *króla*, którego nawet odmówił, gdy Antonjusz ofiarował mu djadem. We wszechstronnej reorganizacji państwa nie zapomniał nawet o poprawie kalendarza. Tymczasem w starych republikanach wzrastała nienawiść ku nowej formie rządu i ku zatracicielowi dawnej rzeczypospolitej. Pod przewodnictwem Kajusa Kasjusza (ob.) i Marka Brutusa (ob.) uknuł się spisek, przez którego uczestników został **C.** zamordowany 15 marca 44 r. przed Chr. Będąc bezdzietnym, naznaczył w testamencie spadkobiercą wnuka swej siostry Kajusa Oktawjusza (ob. *August*). — W **C.** podziwiać trzeba ową harmonję w zespoleniu tych przymiotów, co są zadatkiem wszechstronnego genjuszu. Wielki mówca, wielki pisarz, wielki wojownik, ale przedewszystkiem wielki mąż stanu. Jasny, zawsze trzeźwy pogląd na ludzi i stosunki, samodzielność w planach i przedsięwzięciach, energja i bezwzględna stanowczość w czynach, nawskroś realny, a pełen genjalności rozsądek, wstręt do ideologji, zdumiewający talent organizacyjny, nieubłagana w myślach i działaniu konsekwencja, uprzejmość wreszcie i miłe obejście — oto przymioty, co urobiły z niego jednego z największych w historji mężów stanu. Uniwersalno-historyczne znaczenie **C.** polega na tem, że zdławiwszy arystokratyczny republikanizm, postawił za cel odrodzenie polityczne, wojskowe, umysłowe i moralne własnego i pokrewnego mu narodu heleńskiego; że stworzył nową formę rządu, monarchję, w której naród miał być reprezentowany przez męża zaufania; że został ojcem późniejszego cezarjanizmu, który jednak zadał kłam jego mniemanej monarchji demokratycznej. Z prac literackich **C.** pozostały pamiętniki „De

Juljusz Cezar.

Digitized by Google

bello Gallico" (7 ks.; 8-ma Hirtiusa) i „De bello Civili," (3 ks.), do której jako ciąg dalszy należą o wojnie aleksandryjskiej Hirtiusa i nieznanych autorów; o wojnie afrykańskiej i hiszpańskiej. Pisma **C.** odznaczają się żywością i naturalnością opowiadania, prostotą i poprawnością stylu. Z mnóstwa wydań najlepsze u Niemców Nipperdey'a (Lipsk, 1847), a u nas Sobieskiego (Warszawa, 1856). Biografję **C.** w starożytności napisał Swetonjusz, wydał ją z tłómaczeniem Doergens (Lipsk, 1864), w nowszych zaś czasach Petrarka „Vita Julii Caesaris," wyd. Schneidera (1827). Mommsen ze szczególnem zamiłowaniem opowiada dzieje **C.** w 3 t. swej „Römische Geschichte" (1885, w przekładzie polsk. t. 4-ty). Napoleon III napisał (chociaż zaprzeczają mu autorstwa) „Histoire de Jules César" (2 t., Paryż, 1865—66). Por. Ihne „Römische Geschichte" (Lipsk, 1890). Warde Fowler „Julius Caesar and the foundation of the Roman Imperial System" (Londyn, 1892); Victor Duruy „Histoire des Romains" (1890). Na polski tłómaczyli **C.** Wargocki (Kraków, 1608, Warszawa, 1803), Jerzykowski i Palicki. J. K. Plebański „O dziejowem znaczeniu Jul. **C.**" (w *Bibl. Warszawskiej*, 1865).

Cezarjon, syn Kleopatry i Juljusza Cezara, * 47 przed Chr., z zezwolenia ojca zmienił pierwotnie swe nazwisko Ptolemeusz na **C.**, tytuł królewski uzyskał od tryumwirów w 42 r., a w 43 Antonjusz uznał go królem Epiptu, Libji i Cypru. Po śmierci Kleopatry został z rozkazu Oktawjana Augusta zamordowany w roku 31 przed Chr.

Cezarjusz (święty), djakon w Terracine, w Kampanji, * około 160 po Chr. Nie chcąc ofiarować bogom w świątyni Apollina, utopiony w morzu. Podług tradycji, ciało jego zostało wydobyte z wody przez aniołów. Kościół rzymsko-kat. obchodzi jego pamiątkę 1 listopada.

Cezarjusz (święty), zwany *Arelatyński*, * 470 r. w Châlons nad Saong, † 542. W r. 502 wybrany biskupem w Arles. Podejrzany przez Alaryka, króla Wizygotów, o zamiar wydania m. Arlesu Burgundom, wygnany był dwa razy, gdy niewinność jego wykryto, powrócony. Napisał regułę, która w wielu klasztorach uważaną była za obowiązującą. Pamiątkę jego kościół rzymsko-kat. obchodzi 27 sierpnia. Napisał: „Homiliae XIV," „Sermones," „Epistolae," „Regula ad Monachos et ad Virgines," „Exhortationes." Zbiór dzieł **C.** wydał ks. Migne: „Patrologia latina" t. 67. Por. Djakon Cyprjan, Firmin i Wiwencjusz biskupi, kapłan Messjan i djakon Stefan około r. 549.

Cezary Franciszek, drukarz i księgarz krakowski, * 1583 r., który przez lat 35 (1616—51) wydawał najlepsze dzieła, † 1654 w Krakowie. Sam także ogłosił drukiem: „Ordo et judicium causarum civitatis," oraz „Poprawa niektórych obyczajów polskich potocznych" (Kraków, 1625); „Żywot św. Franciszki Rzymianki" (1617—1635); „Pielgrzym włoski albo krótkie Rzymu i miast przedniejszych włoskich opisanie i t. d." (Kraków, 1614).

Cezary Jan Paweł, najstarszy syn poprzedn., także drukarz. Napisał przedmowę do dzieła St. Orzechowskiego „Fidelis subditus" (Kraków, 1639).

Cezary Franciszek Józef, brat poprzedniego, autor kilku panegiryków i wiersza p. t.: „Heco, albo Zajączek pod borem Zastrzańskim, to jest poema o polowaniu zajęcy" (Kraków, 1650) i „Melodja krzykliwego słowika przy akcie weselnym Jana Pawła Cezarego i Cecylji Pipanówny" (Kraków, 1652).

Cezary Franciszek, wnuk Franciszka **C.**, objął drukarnię 1675 i wydał: 1) „Omen gratulatorium felix novi anni auspicium representans excel. Dno Augustino Cyrzyckowicz" (Kraków, 1678); 2) Historja o Argenidzie, królewnie sycylijskiej z łac. ksiąg J. Barklajusza" (Kraków, 1704), † 1724.

Cezary, pseudonim Emanuela Glücksberga.

Cezary Jellenta, pseudonim Napoleona Hirszbanda.

Cezonia, Caesonia Milonia, kochanka, a potem żona cesarza Kaliguli, kobieta rozpustna, która jakoby zadała mężowi napój miłosny. Kiedy doprowadzono do skutku spisek uknuty na życie Kaliguli, **C.** została zabitą razem z nim i z córką, Julją Drusillą (Sueton. Calig, 25, 33, 38, 50, 59, Dio Cass. 59).

Cezura, w poezji, ob. Średniówka.

Cęgi, narzędzie do ujmowania, przytrzymywania, rozdzielania i gięcia. **C.** drobne, *cążki*, *pensety*, składają się z drutu zgiętego w postać głoski V lub wązkich prążków z końcami sprężystemi. Większe (fig. 1 i 2), zbudowane są na wzór nożyc, stanowią więc podwójny drąg dwuramienny *ss*, obracający się dokoła osi *c*. Jeżeli idzie

Fig. 1.

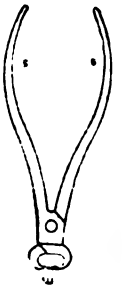

Fig. 2.

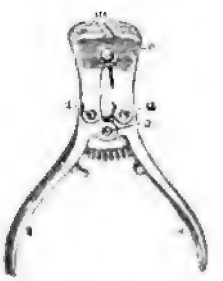

Fig. 3.

tylko o ujmowanie przedmiotów, część cęgów *m*, ma powierzchnie płaskie (fig. 1): gdy **C.** służą do przecinania drutu, obie odnogi *m* zakończone są ostrzami, ku sobie zwróconemi. Bardziej złożone urządzenie mają **C.** przedstawione na fig. 3; ramiona *ss* obracają się dokoła osi *e* i zawiasami *nn* działają na drążek obracający się dokoła osi *c*, przez co nożyce ściślej się zamykają i silniej da-

Digitized by Google

ny przedmiot przytrzymują. Zależnie zresztą od przeznaczenia swego mogą mieć **C.** różną postać.

Chabaszewski, herb polski, znany tylko z nazwy.

Chabaneau Jan Eugenjusz Kamil, lingwista francuski, * 1831 w Nontron. W r. 1879 został profesorem w Montpellier, od r. 1886 członek korespondent akademji napisów. Napisał: „Histoire et théorie de la conjugaisen française“ (1868 i 1879); „Grammaire limousine phonetique“ (1876); „Poésies inedites des troubadours du Périgord“ (Montpellier, 1885); „Sainte Marie Madeleine dans la littér. provençale“ (Paryż, 1888); „Le roman d'Arles“ (1889); „La langue et la littérature limousine“ (1892).

Chabarowsk (dawniej *Chabarowka*), miasto główne obwodu Nadmorskiego w Syberji Wschodniej i rezydencja generał-gubernatora kraju Nadamurskiego, na prawym brzegu Amuru, przy ujściu dopływu jego Usuri. Posiada 3 cerkwie, meczet, ogród miejski z pomnikiem Murawjewa-Amurskiego, szkołę kadetów, gimnazjum żeńskie, szkołę kolejową, szkołę niższą męską i żeńską, muzeum etnograficzne, oddział Banku Państwa, fabrykę żelazną, 3 drukarnie i browary, młyn parowy, cegielnie; 14,933 miesz. (1897), w tem 4,000 Chińczyków. **C.** jest ważnym punktem handlowym, szczególnie dla handlu futrami. Z chwilą otwarcia tu drogi żelaznej syberyjskiej, łączącej **C.** z Władywostokiem, miasto to zyskało jeszcze większe znaczenie dla handlu tranzytowego.

Chabas Franciszek Józef, uczony egiptolog francuski, * 1817 w Briançon, † 1882 w Wersalu, wydał między innemi: „Une inscription historique du régne de Séti I“ (1856); „Le papyrus magique de Harris“ (1861); „Mélanges égyptologiques“ (1862); „Les papyrus hieratiques de Berlin“ (1864); „L'inscription hieroglyphique de Rosetthe“ (1867); „Recherches pour servir à l'histoire de la XIX dynastie“ (1873); „Les pasteurs en Egypte“ (1868); „Etudes sur l'antiquité historique d'aprés les sources égyptiennes“ (2 wyd., 1873); „Voyage d'un Egyptien en Syrie, en Phénicie etc. au quatorzième siècle avant notre ère“ (1866).

Chabaud-Latour Franciszek Ernest Henryk, baron de, generał i polityk francuski, * 1804 roku w Nîmes, † 1885. W 1870 był komendantem korpusu inżynierów w Paryżu. W r. 1837 obrany posłem do izby deputowanych należał do stronnictwa zachowawczego. W r. 1871 należał do zgromadzenia narodowego. W r. 1874 Mac-Mahon mianował go ministrem spraw wewnętrznych, a w r. 1877 został senatorem.

Chabe, herb, ob. Wukry.

Chaber *(Centaurea)*, rodzaj roślin z rodziny złożonych, z podrodziny rurko-kwiatowych ostowych *(tubuliflorae cardanaceae)*; koszyczek o kwiatkach niby promieniowych, kwiatki nadbrzeżne obszerniejsze od środkowych, lejkowate i płonne, łuski pokrywy pospolicie suche, nasiona puchem szczecinowatym opatrzone. Rodzaj ten obejmuje około 250 gatunków, w ogóle zioła suche z liśćmi często ciernistemi, bardzo pospolite. U nas najczęstsze są: **C.** *łąkowy* **C.** *(jacea)* z kwiatem jasno-purpurowym, **C.** *wielkokwietny* (**C.** *scabiosa*) z kwiatem ciemnoczerwonym, **C.** *pierzasty* (**C.** *phrygia*) z kwiatem czerwonym. Najbardziej jest znany **C.** *zbożowy* (**C.** *cyanus*), zwany *modrakiem*, *chabrkiem* lub *bławatkiem*, kwitnie wszędzie między zbożem. **C.** żółte są przeważnie gatunkami podolskiemi. Niektóre gatunki hodują się jako ozdobne po ogrodach; korzeń *Centaurea behen*, nad Eufratem, używany był na wschodzie jako odtrutka i środek pobudzający.

Chaber łąkowy.

Chabert Józef Bernard, margrabia de, * 1724 w Tulonie, † 1807 w Paryżu, oficer marynarki francuskiej, odznaczył się w wojnach 1746—48, tudzież w wojnie północno-amerykańskiej. Znany jest także jako autor wybornych map morskich. W początkach rewolucji francuskiej usunął się do Anglji, skąd powrócił do kraju rodzinnego 1802. W r. 1753 wydał: „Voyage sur les côtés de l'Amérique Septentrionale,“

Chabielski z Chabielic Mikołaj, autor polski, żyjący w XVII w. Służąc wojskowo, dostał się w Węgrzech do niewoli tureckiej, z której wróciwszy, ogłosił drukiem pisemko p. t.: „Sposób rządu koronnego i gotowości obrony Rzeczypospolitej, jakaby miała być, wydana przez Mikołaja Chabielskiego z Chabielic, więźnia tureckiego“ (Kraków, 1615). Broszura ta wydaną została powtórnie 1675 w Krakowie, ze zmienionym tytułem: „Pobudka narodów chrześcijańskich na podniesienie wojny przeciwko nieprzyjacielowi krzyża świętego i t. d.“

Chablais, okolica w departam. francuskim Wyższej Sabaudji, obejmująca 914 klm. kw. i 64,000 miesz. Jest to najprodukcyjniejsza część Sabaudji. Za czasów rzymskich kraina ta była ogniskiem hodowli koni i zwała się *pagus caballicus*. **C.** należała do książąt sabaudzkich, w roku 1860 przyłączona została do Francji.

Chablis, miasto okręgowe w depart. Yonne we Francji, słynne z białego wina burgundzkiego, 2,318 miesz.

Chabot, rodzina szlachecka, pochodząca z prowincji Poitou, znana od r. 1040, ród ten rozpadł

Digitized by Google

się na 3 gałęzie: panów na Brion, z której wyszedł admirał **C.**, margrabiów de Mirebeau i panów na Jarnac. Jeden z nich Henryk ożenił się w r. 1645 z Małgorzatą, córką księcia de Rohan, i przybrał to nazwisko, wcielił swój herb do tarczy Rohanów i utworzył nową linję książąt: de Rohan, de Léon i t. d. Tytuły obu rodzin należą teraz do młodych synów domu Rohan-Chabot.

Chabot Franciszek, ex-Kapucyn, jeden z najzagorzalszych konwencjonistów, * 1757 r. w St.-Geniez w Rouergue, wybrany został z departam. Loir-Cher, do zgromadzenia narodowego, przeszedł później do konwencji, jako żarliwy Jakóbin miał czynny udział we wszystkich działaniach rewolucji i zwykle nazywany był *wściekłym mnichem*. Podejrzany przez Robespierre'a o nieprzychylność względem niego zginął pod gilotyną 5 kwietnia 1794 r. Por. Dr. Robinet „Le Proces des Dantonistes" (Paryż, 1879); T. A. Aulard „Les orateurs de la Legislative et de la Convention" (2 t., str. 294).

Chabrek, roślina, ob. Chaber.

Chabrjas, znakomity wódz ateński, poczynając od 388 przed Chr. dowodził szczęśliwie flotą i wojskiem lądowem rodzinnego miasta w wojnach przeciwko Sparcie i innym państwom; nad Spartanami przy wyspie Naksos znaczne 376 odniósł zwycięstwo. W 360 r. razem z Ageszylaosem wspierał egipskiego Tachosa przeciw Persom. Poległ w bitwie na początku wojny sprzymierzeńców, dowodząc wspólnie z Charesem flotą ateńską 357 przy zdobywaniu Chios. Podług Demostenesa zdobył **C.** 17 miast, 70 okrętów, wziął 3,000 niewolnika, wniósł do skarbu 110 talentów, zbogacił kraj mnóstwem trofeów, gdy nieprzyjaciel nie mógł się nigdy żadną nad nim poszczycić zdobyczą. Por. w starożytności: Cornelius Nepos, biografja **C.** w „De viris illustribus;" z ostatnich czasów C. Rehdantz „Vitae Iphicratis, Chabriae et Timothei" (Berlin, 1845).

Chabrier Aleksy Emanuel, francuski kompozytor muzyczny, * 1842, od 1862 urzędnik w ministerjum spraw wewnętrznych, od 1877 oddał się wyłącznie muzyce; napisał opery: „L'Etoile," rapsodję „Espania" (1884); „La Solamite" (1888); „Le roi malgré lui," „Guendoline" (1886); nadto wiele utworów na fortepjan i dla chóru.

Chabrillan Celestyna Vénard hr. de Moreton, literatka francuska, * 1824 w Paryżu, od 1862 r. aktorka występująca w kilku teatrach paryskich, napisała: „Les voleurs d'or" (1857); „La Saphpo" (1858); „Est-il fou" (1860); „Une méchante femme" (1877); „Marie Baude" (1883); „Un drame sur le Tage" (1885) i in.

Chabrillat Henryk, dramaturg francuski, * r. 1842 w Marsylji, † 1893; w 1866 założył dziennik *Le gamin de Paris*,; 1878 objął dyrekcję teatru Ambigu, którą odstąpił Sarze Bernhardt. Z prac jego główniejsze: „Dans le mouvement," wodewil (1872); „Les mirlitons" (1876, do współki z Daru); libretta operetkowe: „La belle Bourbonnaise," „Le roi d'Yvetot," „Les trois Margots" i in.; powieści „Les amours d'un millionnaire" (1883); „Frignet," „L'amour en quinze leçons" (1887) i in.

Chabrol, jedna z najstarożytniejszych rodzin francuskich, pochodząca z Antwerpji. Znakomitszymi jej członkami są: **C. de Crousol** *Krzysztof Jan Andrzej*, * 1771, † 1839, przeznaczony do stanu duchownego, za niewykonanie przysięgi konstytucyjnej więziony był od 1791—1895. Napoleon mianował go członkiem rady stanu, a 1811 prezesem sądu cesarskiego w Paryżu. Za Ludwidwika XVIII był prefektem departamentu Rodanu, a 1823 parem Francji. Karol X poruczył mu utworzenie ministerjum, w którem **C.** zachował dla siebie wydział marynarki; później jeszcze był ministrem skarbu, ale złożył ten urząd 1830.—**C. de Nolvic** Gilbert Józef Kacper, * 1773 w Riom, † 1843, po wyjściu ze służby wojskowej, był podprefektem, następnie prefektem w Montenotte, a 1812 prefektem Paryża, i na tym urzędzie zjednawszy sobie powszechny szacunek, pozostał do 1830. Dbały o pomyślność miasta i mieszkańców, zostawił po sobie najchlubniejsze wspomnienie.

Chabroud Karol, * 1750, † 1816; deputowany do stanów generalnych, później do zgromadzenia prawodawczego, posiadając głęboką znajomość prawa, wypracował projekt reorganizacji sądownictwa francuskiego, który został przyjęty. Po ustanowieniu konsulatu przeszedł na linję obrończą i był jednym z najznakomitszych adwokatów paryskich. Por. A. Rochas „Biographie du Dauphiné" (1856).

Chabur, w starożytności *Chaboras* (u Ksenofonta *Araxes)*, najznaczniejszy lewy dopływ Eufratu w Mezopotamji, powstaje z połączenia kilku strumieni, wytryskujących na wyniosłościach Mons Masius (Tur Abdin).

Chacham (po heb. *mędrzec)*, tytuł duchownych izraelskich u Izarartów i Sefardów, odpowiadający *rabinowi* u talmudystów.

Chachan, ob. Chan.

Chaco właściwie *Gran Chaco*, rozległa przestrzeń kraju na wschodnim stoku Andów Ameryki Południowej, obejmująca północną część Argentyny, zachodnią Paragwaju i południową Boliwji, tworzy wielką równinę, 540,000 klm. kw., przez trzy spławne rzeki Rio-Salado, Bermejo i Pilcomayo przerzniętą, pokrytą w części północnej ogromnemi lasami i najbujniejszą roślinnością, w części zaś południowej nieurodzajną i dziką pustynię. Z wyjątkiem niewielu osad, istniejących nad brzegami rzek, cały ten kraj zaludniony jest tylko koczującemi hordami wolnych Indjan. 2) **Ch.**, część poprzedniego, należąca do Argentyny, tworzy departament t. n., obejmujący 124,834 klm. kw., z głównem miastem Resistencia.

Digitized by Google

Chacornac Jan, astronom, * 1823 w Lionie, † 1873, był do r. 1854 adjunktem obserwatorjum w Marsylji, gdzie 7 kwietnia 1853 odkrył małą planetę Focęę, przybył następnie do obserwatorjum paryskiego, gdzie odkrył w 1854 planetę Polihymnję, w 1855 Circe, w 1856 Ledę i Letycję, w 1860 r. Elpis. Wydał: „Atlas écliptique" (1854—63, 36 kart); „Atlas des annales de l'observatoire impérial de Paris" (1860—63).

Chadidża, pierwsza żona Mahometa, wdowa po bogatym kupcu Atiku ben Aid, matka Fatymy, małżonki Alego, † 619.

Chadźkiewicz Wł., błędnie zam. Chodźkiewicz (ob.).

Chaferinas, grupa wysepek na wybrzeżu marokańskiem morza Śródziemnego, na południowschód od Melilli, należy od r. 1848 do Hiszpanji.

Chafra czyli *Chawra*, po grecku: *Chefren*, *Chebren*, faraon egipski z IV-ej dynastji memfiskiej, zbudował jedną z najwyższych piramid pod Giseh. Według Lepsius'a panował między 3032 a 2966 r. przed Chr., a według Bunsena, o lat 683 później. Por. Lepsius „Königsbuch des alten Aegypter" (Berlin, 1858); Bunsen „Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte" (Gotha, 1856); Maspero „Histoire ancienne des peuples de l'Orient" (Paryż, 1890). Rysunki por. Perrot et Chipiez „Histoire de l'art" (1 t., „L'Egypte," str. 673).

Chagan, ob. Chan.

Chagny, miasto w departam. franc. Saône et Loire, okręgu Châlons, posiada dobre winnice, fabryki butelek i machin rolniczych, łomy kamienia, 5,000 miesz.

Chagos, archipelag na oceanie Indyjskim, leżący na południe wyspy Cejlon, pod 8° południowej szerokości. Składa się z głównej wyspy Diego Garcia i 26 wysepek. Od r. 1784 osiedli tam pojedyńczy koloniści z Ile-de-France, zajmujący się rolnictwem i chowembydła. Obecnie należy do Anglji.

Chagres, rzeka na międzymorzu Panamskiem w Ameryce środkowej, uchodząca do m. Karybskiego, 100 klm. długa, miała wchodzić do systemu kanału Panamskiego.

Chaignet Anselmo, filozof francuski, * 1819, od 1863 r. prof. literatury starożytnej na fakultecie w Poitcers; napisał: „Principes de la science du beau" (1860); „De la psychologie de Platon (1861); „Sur les formes diverses du choeurs dans la tragédie grecque" (1861); „La vie de Socrate" (1869); „La vie et les écrits de Platon" (1871); „Théorie de la déclinaison des noms en grec et en latin" (1874); „La philosophie de la science du langage" (1875); „La tragédie grecque" (1877); „Essaie sur la psychologie d'Aristôte" (1884); „Histoire de la psychologie des Grecs" (1887—1890).

Chaillu Paweł Belloni, podróżnik, * 1835 r. w Paryżu, wychowywał się w Afryce i przyjął poddaństwo Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej. W roku 1855 przedsięwziął wyprawę do Afryki środkowej, odkrył źródła Nilu, Zambezi i Kongo, w r. 1872 podróżował po Szwecji, Laponji i Finlandji. Ogłosił: „Explorations et aventures" (1861); „L'Afrique occidentale" (1874, przekład polski, 1879); „Wild life under the Equador" (1869); „My Apingli Kingdom" (1870); „The Vicking age" (1889) i in.

Chaix d'Est-Ange Gustaw Karol Wiktor, * 1800 w Rheims, † 1876 w Paryżu, sławny od 1820 z nadzwyczajnej wymowny adwokat paryski, odznaczał się jako dzielny obrońca w najważniejszych procesach kryminalnych. W r. 1857 mianowany został adwokatem generalnym przy cesarskim sądzie w Paryżu, wkrótce potem radcą stanu, a 1861 r. senatorem. Znakomite mowy C. zebrane są po większej części w *Annales du Barreau français*. Por. Rousse „Discours et plaidoyers" (1862, 2 t., 2 wyd., 1877, t. 3); O. Pinard „Le Barreau au XIX siècle" (Paryż, 1864).

Chajder, ob. Cheder.

Chajug Jehuda ibn Dawid, ojciec gramatyki hebrajskiej, żył w XI wieku w Fetz w Afryce, napisał trzy bardzo ważne rozprawy, które są fundamentem mownictwa hebrajskiego: „Sefer-ha-Nuach" o źródłosłowach hebrajskich, których głoską przybierającą jest pół-samogłoska (semivocales-quiescentes), „Sefer-ha-Kefel," o źródłosłowach, których ostatnie dwie litery są jednakowe (geminata) i „Sefer-ha-Nikud" o punktuacji i samogłoskach hebrajskich. Renan podaje jego nazwisko „Hayyoudji Juda" („Histoire général et syst. comparé des langues sémitiques" (Paryż, 1864, str. 173).

Chalatenango, departament rzeczypospolitej San-Salvador w środkowej Ameryce, tworzący wysokie płaskowzgórze, bogaty w szlachetne kruszce i liczący 54,000 miesz. z miastem głównem t. n.

Chalazion, *Guzik pojęczmienny*, twardy niewielki guzik, jaki pozostaje czasem na powiece po przebytym jęczmieniu; jest to torbiel gęstą masą wypełniona, powstaje z zatkanych gruczołków Meiboma i usunąć się daje tylko na drodze operacyjnej.

Chalcedon, minerał, odmiana bezkształtnej krzemionki, według Rosego i Rammelsberga składa się najczęściej z krzemionki drobnokrystalicznej (z domieszką bezkształtnej), której odmiany skrytokrystaliczne tem łatwiej rozpuszczają się w potażu gryzącym, im bardziej są zbite; nazwę otrzymał od miasta **C.** w Azji Mniejszej; przedstawia się zwykle w postaciach kulistych, gronowych, nerkowatych, stalaktytowych, zbitych i okrągławych. Wypełnia muszle skamieniałe, a niekiedy przytrafia się i w kryształach pseudomorficznych. Bywa wpół przezroczysty lub przeświecający, z małym blaskiem, biały, jasno-szary, niebieski, zielony, żółty, brunatny, czarny, nakra-

Digitized by Google

piany. Jego odmiany są: **C.** *pospolity, oniks, karniol, krwawnik, sardoniks, heliotrop, plazma, chryzopraz.* Piękniejsze sztuki używają się na wyroby ozdobne.

Chalcedon *(Chalkedon, Kalchedon)*, starożytne miasto w Bitynji, naprzeciw Konstantynopola, założone przez Megarejczyków około 685 r. przed Chr., zburzone podczas wędrówek narodów; na jego miejscu istnieje dzisiaj wieś Kadikŏi. **C.** za cesarsów bizantyńskich było stolicą prowincji *Pontica prima*, i pod nim cesarz Konstantyn W. w 323 r. odniósł zwycięstwo nad Licynjuszem.

Chalcedoński Sobór (powszechny IV), zwołany został w 451 r. w powyższem mieście w celu zagodzenia sporów monofizytycznych. Potępiono na nim zdanie Eutychesa o jednej naturze Chrystusa Pana, oraz naukę Nestorjusza (ob.), a przyjęto za dogmat, że w osobie Chrystusa są dwie natury: boska i ludzka, zjednoczone nierozdzielnie. Było na tym soborze 630 biskupów. To *chalcedońskie wyznanie wiary* utrzymało się aż do dzisiejszych czasów w kościołach greckim, łacińskim i ewangelickim.

Chalcis, dawna stolica wyspy Eubei (ob.), oddzielona od leżącego naprzeciwko stałego lądu (Attyki) wązką, i dlatego pokrytą mostem, cieśniną (Euripus), niegdyś miasto bogate i silne, podległe sąsiednim Atenom. Dzisiaj zowie się *Chalkis* lub *Egripos*, po włosku *Negroponte;* liczy 10,000 miesz. Tu zmarł 322 przed Chr. Arystoteles. Było jeszcze więcej miast tej nazwy w dzielnicach starej Hellady; ważniejsze z nich: jedno w Etolji, przy ujściu rz. Kuenos, u stóp góry Chalkis, drugie w Epirze u źródeł rzeki Acheloos, w górach Pindu, dziś Khaliki.

Chalcydyjski półwysep, w starożytności Χαλκιδική, nazywa się od miasta Chalcis, 7 mil długi, a 3 mile szeroki, bujną roślinnością pokryty półwysep w Turcji europejskiej, który trzema palczastemi końcami: Cassandra, Longos i Hagios-Oros lub Atos, w starożytności Akte, Sitonja i Pallene, głęboko w morze Egejskie zachodzi i od zachodu oblany jest zatoką Salonicką. Półwysep **C.** był zaludniony przez Greków i ma ważne znaczenie w historji tego narodu. Tu leżały bogate miasta.

Chaldea, w obszerniejszem znaczeniu Babilonja, zowie się właściwie południowo-zachodnia część tej ostatniej, na wschodniej stronie Eufratu, przytykająca do pustyni arabskiej. Chaldea otrzymała nazwę swoją od *Chaldejczyków* (w starym Testamencie *Chasdiin*), narodu walecznego, wojowniczego plemienia semickiego, który według powszechnego podania w VII w. przed Chr. z północy, dzisiejszego Kurdystanu, przybył do środkowej Babilonji, gdzie złączyli się ściśle z Babilończykami, a od czasu Nebukadnezora zleli się z nimi zupełnie, tak, że wyrazy Chaldejski i Babiloński stały się prawie jednoznaczne. Chaldejczykowie słynęli z rozległych wiadomości astronomicznych. Im to przypisują wynalezienie tak zwanego perjodu Saros (od syryjskiego wyrazu Sahros, księżyc), który zwykle *perjodem chaldejskim*, a w nowszych czasach *perjodem Haleya* nazywają, a który obejmuje przeciąg czasu 6585$^1/_3$ dni, w którym księżyc dopełnia 223 obrotów synodycznych. Głównem obserwatorjum astronomicznem Chaldejczyków była wielka i sławna świątynia Belusa czyli Baala w Babilonji. W skutek zajęcia się **Ch.** astronomją, wyraz Chaldejczyk stał się synonimem astrologa, wieszczką, maga. Chaldejskie państwo upadło około XXIII wieku przed Chr.; zdobyli je Elamici, a potem Asyryjczycy.

Chaldejczycy, ob. Chaldea.

Chaldejscy chrześcijanie, ob. Chaldejski kościół.

Chaldejski język. Do niedawna nazywano tak niewłaściwie język babilońsko-asyryjski. Najnowsze zdobycze naukowe w tym kierunku przekonywają, że pod tą nazwą kryje się język aramejski, którego używały różne ludy semickie, zamieszkujące kraj Aram, na wschód i zachód od Palestyny.

Chaldejski kościół. Na początku V wieku niejaki ksiądz Anastazjusz z Konstantynopola począł głosić, że nazwa *Bogarodzica* (Theotokos), nadawana matce Chrystusa Pana, jest niewłaściwą, będąc bowiem człowiekiem, nie mogła porodzić Boga, że zatem nazywaną być może tylko *Christotokos*. W rozpoczętych stąd sporach, stanął po stronie Anastazjusza patrjarcha Konstantynopolski, Nestorjusz (ob.). Przeciwko temu zdaniu i wynikłym z niego konsekwencjom, wystąpił głównie patrjarcha Aleksandryjski, Cyryl (ob. Cyryl św.). Nie mogąc jednak odwieść od tej nauki Nestorjusza, ani też skłonić cesarza Teodozjusza II do potępienia go, a przynajmniej do nakazania mu milczenia, przedstawił tę sporną kwestję pod sąd biskupa (papieża) rzymskiego, Celestyna, który w tym celu zwołał 430 r. sobór do Rzymu. Nauka Nestorjusza została potępioną, a zarazem postanowiono wyłączyć go ze społeczności kościoła, jeżeli nie odwoła swoich przekonań; wykonanie zaś tego wyroku powierzono Cyrylowi. Nestorjusz odmówił odwołania. Zwołano zatem sobór do Aleksandrji, ale tu Nestorjusz oskarżył Cyryla o monofizytyzm. Nastąpiło rozdwojenie: za Nestorjuszem oświadczył się patrjarcha Antjocheński Jan i Teodorotus, biskup cyruski, oraz wielu innych biskupów i kapłanów. Cesarz Teodozjusz, widząc to, zgromadził sobór powszechny do Efezu 431 roku. Cyryl przybył z przychylnymi sobie biskupami, i nie czekając na Nestorjusza i innych swoich przeciwników, ani nawet na patrjarchę Jana, któremu należało się przewodniczenie na soborze, sam je objął i zaraz na pierwszem posiedzeniu Nestorjusz został złożony z godności patrjarszej. Atoli przybył wkrótce i patrjarcha Jan ze swymi

Digitized by Google

stronnikami, biskupami i prałatami, mianowicie syryjskimi, którzy, zebrawszy się na posiedzenie, nawzajem wyklęli Cyryla razem z jego doradcą, biskupem Memnonem z Efezu, ogłosiwszy zarazem pierwsze posiedzenie soborowe za kacerskie, a postanowienia jego za nieważne. Stało się to przyczyną, że oba stronnictwa chwyciły się oręża. Dwór cesarski wziął stronę Nestorjusza. Za wpływem jednak siostry cesarskiej Pulcherji (ob.), patrjarcha Cyryl uznany został niewinnym, a Nestorjusz skazany na wygnanie. Spór pomimo to nie ukończył się, podtrzymywany był bowiem przez patrjarchę Jana. W tym czasie wybuchły zaburzenia w Konstantynopolu, jakoby z poduszczenia Nestorjusza. Zatrwożony cesarz wszedł w układy z Cyrylem i zniewolił patrjarchę antjocheńskiego do złagodzenia *dwunastu anatematów*, wydanych przeciwko Cyrylowi. Nastąpiło prześladowanie wszystkich stronników Nestorjusza; przychylni mu biskupi zostali pozbawieni swych biskupstw. Taki stan, a zwłaszcza ustępstwo patrjarchy antjocheńskiego, spowodowało oderwanie się dziewięciu prowincji od dotychczasowej jedności kościelnej, mianowicie w Syrji i Persji. Dało to początek do uorganizowania się nowego kościoła, który w następstwie czasu przybrał od liturgicznego swego języka *chaldejskiego*, pokrewnego *syryjskiemu*, nazwę *Kościoła Chaldejskiego*. Zwany on jest także, ale niewłaściwie kościołem *Syryjskim* (ob. Syryjski kościół). Przeciwnicy jednak, uważając jego członków za kacerzy, zwali i zowią ich zwykle *Nestorjanami*. Z zaprowadzeniem nowej organizacji tego kościoła założony został patrjarchat w Seleucji, następnie przeniesiony do Mosulu. Zasady tego kościoła długi czas nauczane były w Efezie, w Nisybisie zaś kształciła się młodzież na kapłanów. Pisma Ibbasa, biskupa edeskiego, i szkoła w Edesie (zwłaszcza w V wieku), silnie rozkrzewiały naukę kościoła **Ch.** w Mezopotomji, Syrji, Egipcie, Arabji, Indjach, Tartarji i Chinach. Ze wzmocnieniem się atoli potęgi państw mahometańskich, a zatem i mahometanizmu, kościół ten bardzo podupadł; następnie zaś w skutek propagandy kościoła rzymsko-katolickiego znakomicie zmalał w liczbie swych członków, obecnie znowu zmniejszając się coraz bardziej z powodu propagandy kościoła ewangelickiego, ma liczyć tylko około 70,000 wiernych. Kościół **Ch.** uznaje trzy sakramenty: Chrzest, Wieczerzę Pańską i Kapłaństwo; księża mogą się żenić.

Chaldejski okres lub *Saros*, okres astronomiczny pochodzenia chaldejskiego, obejmuje 6585$^1/_3$ dni, t. j. 18 lat juljańskich (po 365$^1/_4$ dnia) i 11 dni; w tym przeciągu czasu wykonywa księżyc 223 obroty synodyczne; okres ten służył do określania dat zaćmień słońca i księżyca, które po upływie **Ch.** okresu powtarzają się w tym samym porządku.

Chaldejsko-unicki kościół. W XIII już stuleciu papieże rzymscy silną rozpoczęli propagandę pomiędzy wyznawcami kościoła chaldejskiego, celem doprowadzenia tego kościoła do zjednoczenia z kościołem rzymsko-katolickim. Sprawiło to naprzód zamieszanie i spory w łonie kościoła **Ch.**, następnie jego osłabienie, a w końcu i pomyślne dla kościoła rzymskiego odszczepieństwo. Znaczna część biskupstw kościoła **Ch.** mianowicie po soborze florenckim (1445), oraz w r. 1591 przyjęła unję, tworząc tym sposobem nowy drugi *Kościół Chaldejsko-unicki* z patrjarchą w Mosulu, następnie Diarbekirze, a ostatnio w Bagdadzie. Znaczniejsze zwiększenie się tego kościoła przypadło w roku 1616, w którym patrjarcha kościoła chaldejskiego razem w pięciu arcybiskupami i jednym biskupem przystąpił do unji. Obecnie w skutek uchwał ostatniego soboru rzymskiego nastąpiło już częściowe odłączenie się od tej unji. Językiem liturgicznym jest język chaldejski, dlatego też członków tego kościoła zowią *Chrześcjanami Chaldejskimi* lub *Chaldejczykami asyryjskimi* (syryjskimi), albo wprost *Chaldejczykami*.

Chalecki I.

Chalecki I, v. *Abdank* odm., herb. W polu czerwonem dwie krokwie srebrne w kształcie litery W, z której środka wychodzi strzała srebrna bez opierzenia, ostrzem do góry. W szczycie hełmu czarne skrzydło orle, strzałą srebrną przeszyte.

Chalecki II, herb polski, znany tylko z nazwy.

Chalecki Dymitr, herbu Chalecki, w r. 1580 miecznik litewski, później podskarbi wielki litewski, był 1596 jednym z posłów królewskich na soborze brzeskim, † 1598. Por. Siarczyński „Obraz wieku panowania Zygmunta III" (t. 1, str. 63); Wolff „Senatorowie i dygnitarze W. Ks. Lit."

Chalecki Aleksander, her. Abdank, marszałek lidzki, był na sejmie warszawskim 1627, na którym uchwalono pospolite ruszenie przeciw Szwedom, marszałkiem koła rycerskiego. Z sejmu 1629 r. wybrany został na deputata do trybunału skarbowego wileńskiego.

Chalecki Mikołaj Krzysztof, wojewoda nowogrodzki, † 1653; w r. 1615 był miecznikiem litewskim, a po śmierci Chreptowicza w 1650, wojewodą nowogrodzkim. Por. Wolff „Senatorowie i dygnitarze W. Ks. Lit."

Chaled czyli *Kaled ben-al-Walid*, przezwany *Saif-allach*, czyli „miecz Boga," wódz arabski, początkowo przeciwnik Mahometa, po zwycięskiej bitwie nad rz. Jarmukiem 634 r. za panowania Omara zdobył Syrję, a potem Persję, w późniejszym wieku nawrócił się na Islam. † 642 roku w Emesie.

Chalicah (po hebr. *zdjęcie obuwia*), obrządek przepisany przez Mojżesza (ks. V, r. 25, w. 5—10).

Digitized by Google

Gdy brat zmarłego nie chce poślubić pozostałej po nim bezdzietnej wdowy, wtedy ta wzywa swojego szwagra *(lewir)* przed sąd, który przedstawia mu konieczność zaślubienia tejże wdowy dla utrzymania imienia zmarłego bezpotomnie, a gdy ten wzbrania się zadosyć uczynić temu obowiązkowi, wdowa zdejmuje mu trzewik z nogi, pluje przed nim, a obecny temu lud, nadaje mu przezwisko *bosaka*. Obrządek ten w dzisiejszych czasach, pomimo zakazu, utrzymuje się, i w danych przypadkach daje powód do zdzierstwa, wdowa bowiem, nie dopełniwszy go, nie może wyjść za mąż powtórnie.

Chalif, ob. Kalif.

Chalilit, minerał, będący krzemianem glinki, wapna, żelaza i sody. Dwie są jego odmiany, jedna zbita, z odłamem muszlowym, brunatno-czerwonawa, podobna do krzemienia rogowca, druga z blaskiem szklistym, barwy mięsnej. Twardość jego 4,5; cz. wł. 2,25. Znajduje się w Irlandji, w hrabstwie Antrim.

Chalkantyt, rodzimy koperwas miedziany czyli siarczan miedzi; zwykle bywa w postaci naciekowej, nerkowatej, tworząc masy zbite ziarnistego złożenia; odłam muszlowy; krystalizuje w słup równoległobokowy ukośny, kryształy małe i rzadkie. Tw. 2,5; c. wł. 2,10 — 2,3. Ciemno lub jasno niebieski, przechodzący w zielony. Znajduje się na Harcu, w Węgrzech, Siedmiogrodzie, Syberji i t. d. Używa się w farbierstwie, drukowaniu tkanin, oraz przy wyrobie papieru.

Chalkeja, uroczystość w dawnych Atenach na cześć Ateny Ergany i Hefajstosa.

Chalkofilit, mika miedziana, ob. Mika.

Chalkografja, miedziorytnictwo (ob.). **C.** nazywają także większy zbiór czyli muzeum miedziorytów i wogóle rycin.

Chalkolit, mika uranowa, ob. Mika.

Chalkondylas Demetrjusz, gramatyk grecki, * około 1424 w Atenach; przybył jako nauczyciel języka greckiego do Włoch, gdzie † 1511 r. w Medjolanie. Oprócz gramatyki języka starogreckiego „Erotemata" (Medjolan, 1493 i później), uskutecznił pierwsze wydania Homera (1488), Isokratesa (1493) i Suidasa (1499).

Chalkondylas Laonik, brat poprzedniego, historyk bizantyński, po upadku Aten w roku 1460 schronił się do Włoch. Napisał: „Apodeixeis historion" (Genewa, 1615). W 1843 wydał je Bekker po raz drugi w „Corpus scriptorum byzant."

Chalkopiryt, *Piryt miedziany*, minerał układu kwadratowego, występujący w formach połowicznych; rzadko spotyka się w kryształach pojedyńczych, częściej w bliźniaczych, najpospoliciej w postaci zbitej; tw. 3,5 do 4, c. wł. 4,1 do 4,3, jest siarkiem podwójnym miedzi i żelaza; znajduje się we Fryburgu, wielu miejscowościach Czech, Węgier, Szkocji i in., najobficiej na Uralu; jest to najpospolitsza ruda miedziana, dostarczająca większej części miedzi metalicznej,

Chalkozyn, *Chalkocyt*, *Błyszcz miedzi*, *Miedź szklista*, minerał układu rombowego, częstszy w formie zbitej lub wkropionej; tw. 2,5, c. wł. 5,5. Jest to siarek miedzi i stanowi ważną rudę miedzianą.

Challamel Jan Chrzciciel Marja Augustyn, prawnik francuski, * 1818, był bibljotekarzem księgozbioru św. Genowefy w Paryżu, napisał: „Histoire populaire de la France" (1851); „Histoire populaires des papes" (2 wyd., 1851); „Mémoires du peuple français" (8 t., 1865 — 1873); „Histoire de la mode en France" (1874); „La France et les Français à travers les siècles" (2 t., 1883); „Histoire de la liberté en France" (1886); „Histoire anegdotique de la Fronde" (1860); „Histoire du Piémont et de la maison de Savoie" (1860); „La regence galante" (1861) i in.

Challans, miasto w depart. franc. Wandei, razem z gminą ma 5,274 miesz. Pamiętne zwycięstwem republikanów nad Wandejczykami pod Charette'm 12 kwietnia 1793 r.

Challemel-Lacour Paweł Armand, mąż stanu francuski, * 1827, † 1895; kształcił się w szkole normalnej, 1851 profesor liceum w Limoges, po zamachu stanu 1851 emigrował do Zurichu, gdzie w szkole politechnicznej wykładał literaturę francuską, a po uzyskaniu amnestji wrócił do Paryża, gdzie był współpracownikiem dzienników *Temps*, *Revue nationale*, *Revue des deux mondes* i in. W r. 1870 został prefektem departamentu Rodanu, w 1872 wybrany był do zgromadzenia narodowego, gdzie zasiadł na lewicy i odznaczył się wymową, w 1876 został senatorem. W 1879 był posłem w Bernie, 1880 w Londynie, w 1883 ministrem spraw zagranicznych w gabinecie Ferry'ego, w 1885 ponownie był wybrany do senatu, którego w r. 1890 został wice-prezesem. Napisał: „La philosophie individualiste" (Paryż, 1864). 1896 r. wybrany na miejsce Renana do akademji francuskiej, a wkrótce potem na prezesa senatu. Urząd ten złożył w 1896 i w tymże roku zmarł w Paryżu.

Challenger, nazwa okrętu, który odbył angielską wyprawę naukową morską w ciągu lat 1872—76.

Challis James, astronom, * 1803, † 1882, od r. 1836 profesor astronomji i dyrektor obserwatorjum w Cambridge, pracował nad wyjaśnieniem teorji perturbacji, zajmował się obserwacją komet Bieli i Donatego, obmyślił kilka przyrządów astronomicznych. Obserwacje swe ogłosił w 12-tu tomach (1832—1864) i napisał około 300 rozpraw naukowych.

Chalmers Jerzy, * 1742 w Fochabers w Szkocji, historyk angielski, żył do początku rewolucji amerykańskiej w Ameryce północnej jako prawnik, następnie przeniósł się do Londynu, został urzędnikiem w ministerjum handlu i tu † 1825 r. Najważniejszem jego dziełem jest „Caledonia or a topografical history of North-Britain" (4 t.,

Digitized by Google

Edymburg, 1807—24); wydał także kilka bibljografji, między innemi „Daniela de Foë" (Londyn, 1790), „Tomasza Payne" (Londyn, 1790) i „Life of Mary, queen of Scots" (1822).

Chalmers Aleksander, znakomity biograf i krytyk angielski, * 1759 w Aberdeen, † 1838; po ukończeniu studjów klasycznych i medycznych, oddał się pracy dziennikarskiej i na tem polu stał się jednym z najbardziej wpływowych publicystów. Oddzielnie napisał ogromne dzieło „General biografical dictionary" (32 tomy, Londyn, 1812—17), mieszczące w sobie przeszło 9,000 artykułów, i ogłosił wiele prac innych, z których ważniejsze: „The British essayists with prefaces historical and biographical" (45 t., 1803); „History of university of Oxford" (2 t., 1810); „British poets from Chaucer to Cowper" (21 t., 1810).

Chalmers Tomasz, mówca i teolog, oraz założyciel wolnego kościoła prezbiterjańskiego w Szkocji, * 1780 w Anstruther, † 1847 roku. Był naprzód proboszczem od roku 1803 i odznaczał się miłością bliźnich, mianowicie ubogich, w r. 1823 profesorem filozofji moralnej w St.-Andrews, a 1828 profesorem teologji w Edymburgu. W r. 1843 złożywszy urząd, wystąpił z kościoła panującego i stanął na czele stronnictwa, zwanego *evangelical party*. Jako pastor prymarjusz nowo powstałego kościoła, pracował niezmordowanie nad jego pomyślnością, aż do śmierci. Z rozmaitych dzieł jego odznaczają się mianowicie: „Evidences of the christian revelation" (Edymburg, 1817, nowe wyd. 1879); „The christ. and civil economy of our large towns" (2 t., Edymburg, 1823). Jego zięć, W. Hanna, wydał „Posthumous works" (9 t., Edymburg, 1847); tudzież „Mémoirs of the life and caritings of Chalmers" (2 t., Edymburg, 1849—50). Por. Dodds (New-York, 1870); Watson „Life of Th. **C.**" (1881); Fraser „Th. Chalmers" (Londyn, 1881); A. Sydow „Die schott. Kirchenfrage" (1844—45).

Chalno, wieś nad rz. Zgłowiączką i jeziorem Chalnem w gub. Warszawskiej, powiecie Nieszawskim, ma ruiny kościoła, jednego z najdawniejszych w kraju naszym, założył go bowiem w r. 1151 Piotr Duńczyk, pierwotnie dla Norbertanek, które później przeniesione zostały stąd do Strzelna, a kościół zamieniony na parafjalny. Skutkiem pogorzeli w końcu zeszłego wieku kościół ten został opuszczony, a parafja rozdzielona pomiędzy trzy sąsiednie. Dziś kościół jest odnowiony i pozostaje filjalnym.

Chalonnes-sur-Loire, miasto w dep. franc. Maine-et-Loire, okręgu Angers, przy ujściu Layon do Loary; kopalnie węgla, zabytki z epoki gallo-rzymskiej; liczy razem z gminą 4,600 m.

Châlons-sur-Marne, stolica departamentu francuskiego Marne, nad Marną, w pięknej okolicy Szampanji, jest rezydencją biskupa, ma 25,863 m., wspaniały kościół katedralny św. Stefana, starożytny ratusz i wiele innych budowli; przemysł i handel w stanie kwitnącym: są tu fabryki obuwia i wyrobów skórzanych, dalej machin, ale przedewszystkiem wielkie zakłady, wytwarzające naturalne wina szampańskie. Równiny otaczające służyły nieraz za dogodne pola bitwy (Katalaúńskie pola), z których najważniejszą była stoczoną przez Aecjusza z Attylą 451. Tu był zwyczajnie wielki obóz francuski, który podczas ostatniej wojny opuszczony i w części spalony przez Francuzów, dnia następnego 22 sierpnia 1870 r. zajęty został razem z miastem przez Niemców.

Châlons-sur-Saône, w starożytności *Cabillonum*, miasto okręgowe we franc. depart. Saône-et-Loire, na prawym brzegu Saony i przy końcu kanału Srodkowego (du Centre); 25,000 m. Posiada wiele pięknych budowli, z których odznaczają się: kościół św. Wincentego, zbudowany 1386—1440; pałac sądowy, most z XVI w. o 5 arkadach. Przemysł obejmuje fabryki wyrobów żelaznych, miedzianych, szklanych, przetworów chemicznych. Handel, bardzo ożywiony, głównie winem, octem, zbożem, drzewem, węglem, skórami i żelazem. Miasto to razem z okręgiem składało w X w. hrabstwo lenne Chalonnais.

Chalupa Franciszek, poeta i pisarz czeski, * 1857, † 1890 w Pradze. Wśród ciężkiej walki o byt, której w końcu uległ, kształcił się w uniwersytecie praskim, a jednocześnie tworzył poezje i powieści. Znał dobrze literaturę polską. Prace jego są przeważnie rozproszone po czasopismach i książkach zbiorowych. Osobno wydał: „Zavisz" (1883), „Zpievy bohatyrské" (1889).

Chalupka Jan, autor słowieński, * 1791 w Górnej Miczynie w Węgrzech, † 1871, od r. 1818 profesor wymowy w Keżmarku, a od 1824 kaznodzieja gminy ewang. Brzeźniańskiej. Ojciec jego *Adam* był też autorem prac historycznych. Jan **Ch.** pisywał powieści i utwory dramatyczne. — Brat jego, **Ch.** Samo, pastor w Górnej Lehocie, * 1812 tamże, † 1883; w 1843 r. wystąpił z pomyślnym skutkiem przeciwko pijaństwu między ludem słowackim. Znany jest jako poeta słowacki, oraz badacz starożytności i historyk. Jego prace literackie drukowane były po wszystkich pismach słowackich. W r. 1868 wyszedł zbiór jego poezji p. t. „Spevy." Cenną swą bibljotekę przekazał „Domowi narodowemu" w Św. Marcinie Turczańskim.

Chalybäus Henryk Maurycy, filozof, * 1796 w Pfaffroda w Saksonji, † 1862 w Dreźnie. Pełniąc poprzednio rozmaite obowiązki nauczycielskie, został 1839 r. profesorem filozofji w Kiel, uwolniony 1852 przez rząd duński, został znowu 1854 napowrót przywrócony. Z pism jego godniejsze wzmianki są: „Historische Entwickelung der speculativen Philosophie von Kant bis Hegel" (Drezno, 1837, 5 wyd. 1860); „System der speculativen Ethik, oder Philosophie der Familie

Digitized by Google

des Staats und der religiösen Sitte" (2 t., Lipsk, 1850); „Fundamental Philosophie" (Kiel, 1861); „Die moderne Sophistik" (1843); „Philosophie und Christenthum" (1853).

Chalybäus Karol Teodor, brat poprzedniego, * 1803; od r. 1853 był drugim dyrektorem muzeum drezdeńskiego „Das Grüne Gewölbe."

Chałaim, herb polski, znany tylko z nazwy.

Chałgasiewicz, herb polski, znany tylko z nazwy.

Chałubiński Tytus, lekarz polski i profesor kliniczny, * 1820 r. we wsi Chociwku pod Radomiem, † 1889 w Zakopanem; w r. 1838 wstąpił do wileńskiej akademji lekarskiej, po której zamknięciu przeniósł się do Dorpatu, nauki uniwersyteckie ukończył w Würzburgu 1844; zrazu studjował nauki przyrodnicze, szczególnie botanikę, następnie medycynę. W r. 1846, po otrzymaniu od rady lekarskiej stopnia doktorskiego, osiadł w Warszawie, gdzie wkrótce został bardzo wziętym lekarzem. W r. 1859 został profesorem kliniki w akademji lekarskiej, w r. 1871 usunął się od tego wykładu już w uniwersytecie warszawskim. Napisał: „Ueber den Harn in physiologischer und pathologischer Hinsicht" (1844); „O mchach tatrzańskich" (w „Pamiętniku fizjograficznym" 1882); „Rzut oka na dzieje botaniki" *(Bibljoteka Warszawska,* 1846) i inne; niektóre artykuły umieszczał w „Pamiętniku Towarzystwa lekarskiego warszawskiego." Największe zasługi położył jako profesor kliniczny; oparty na długoletniej praktyce, z bystrym i jasnym poglądem na każdy wypadek, umiał wzbudzać zajęcie i zapał w swoich słuchaczach. Klinika jego miała za zadanie wyrabiać samodzielność w przyszłych lekarzach, a to przez najszczegółowsze zbadanie danego wypadku, ułożenie wszystkich objawów w jedną całość spójną i wyprowadzenie z samego wypadku wskazań do postępowania lekarskiego, wyczerpujących wszystkie szczegóły. Uczył, że nie chorobę leczyć należy, lecz chorego, gdyż w rozmaitych organizmach zjawia się ona w odmiennej postaci; duże znaczenie przypisywał również medycynie ludowej. Był wielkim wielbicielem Zakopanego, w którem corocznie spędzał lato; jemu głównie zawdzięcza ono swój rozwój.

Chałubiński Tytus

Chałupczyński Adam, lekarz, * 1822 w Piotrkowie, † 1893, wydział lekarski ukończył w Moskwie w r. 1849, był lekarzem w kilku miastach prowincjonalnych, w końcu od r. 1876 ordynatorem szpitala we Włocławku. Napisał: „Pomysły do wiedzy dziejów życia świata" (Warszawa, 1860); „Kilka słów o pokątnem leczeniu" (w *Tygodn. lekarskim,* 1867); „O niektórych błędach w teorji Darwina" (Warszawa, 1880); „Gawędy ekonomiczno-społeczne" (1887).

Cham, miasto pow. w Bawarji, we wschodniej części Palatynatu Wyższego, na brzegu rz. Regen; tartaki parowe, obrabianie granitu, znaczny handel drzewem i bydłem; 3,889 miesz.

Cham, drugi syn Noego, przeklęty przez ojca za naigrawanie się z odurzonego winem. Potomkowie jego, podług Genezy, zaludnili ziemię Chanaan, Egipt i całą Afrykę; stąd nowsi badacze języków rozumieją pod nazwą języków chamityckich, języki starożytnych i nowszych mieszkańców krajów, leżących nad Dolnym Nilem.—U nas **C.** jest wzgardliwą nazwą chłopa (ob.), gbura, człowieka nizkiego urodzenia.

Cham Amadeusz de Noé, francuski rysownik karykatur, * 1819 w Paryżu, † 1879 tamże. Początkowo kształcił się pod Delaroche'm, potem w zakładzie Charlet'a, pod którego wpływem rozwinął znakomity talent w rysunku humorystycznym. Pierwsze karykatury wydał 1842. Następnie wiele ich dostarczał do *Almanach prophétique, Musée Philipon,* a zwłaszcza do *Charivari.* Rysunki **C.** wyobrażają kąsającą, ale wesołą satyrę na wszystkie śmieszności w modzie, literaturze, sztuce i stosunkach społecznych naszych czasów.

Chamaecyparis, ob. Cyprys.

Chamaedorea, *palma koralowa, palma górska,* rodzaj rodziny palm; jest to roślina, mająca trzon gładki, obrączkowaty, liście pierzaste, rzadko całkowite, kwiaty dwudomowe, w gronach słabo rozgałęzionych, często aromatyczne, oraz czerwone lub czarne jagody. Znanych jest około 60 rodzajów **C.** w Meksyku i Ameryce środkowej; tworzą one zazwyczaj po lasach zbity gąszcz. Kwiatów **C.** używają w Meksyku, jako jarzyn. Wiele rodzajów hoduje się w oranżerjach, jak np. **C.** *elatior,* **C.** *lunata.*

Chamaedorea.

Chamaerops, *Karłatka,* rodzaj roślin z rodziny palm, są to drzewa o pniu nizkim, często pełzającym, rzadko wysokim, o ogonkach liściowych kolczastych i sztywnych, wachlarzowatych liściach, kiścienie kwiatowe znajdują się w kątach liści; kwiaty dwudomowe, żółte; owoce—jagody jednonasienne w kształcie oliwek. Rosną w klimacie niezbyt gorącym. **C.** *humilis,* jedyny rodzaj palm europejskich, dosięga w Nicei granicy rozpowszechnienia palm, znajduje się prawie we wszystkich krajach nad morzem Śródziemnem. Z liści jej robią miotły, siedzenia do

Digitized by Google

krzeseł i t. p.; z włókien liściowych — powrozy; pod nazwą włosów roślinnych zastępują nieraz w handlu włos koński, używają się również do fabrykacji papieru. Inne gatunki **C.** rosną w Gruzji, Afganistanie Beludżystanie, na Himalajach.

Chamaerops, część trzonu i liść.

Chamar-Daban (Nos-góra), najwyższa góra w pasmie Bajkalskiem, 2,100 m. wysoka, przez którą prowadzi droga pocztowa, ale od stacji Kułtuka tylko dla koni wierzchowych przystępna. Szczyt jej, podobny kształtem do nosa ludzkiego, zjednał jej powyższą nazwę, którą stosują też i do całego pasma.

Chamawowie, naród germański, zamieszkiwał w południowym Hanowerze; po zwycięzeniu Brukterów (98 po Chr.) zajął także część ich posiadłości. Zjawiali się także **C.** i nad dolnym Renem, ale nazwa ich w końcu IV w. zatarła się zupełnie pośród ludności Franków.

Chamba-Lama, naczelny lama burjacki, wielce był czczony z powodu swej otyłości; ważył blizko 40 pudów; † 1861.

Chamberlain Józef, mąż stanu angielski, * r. 1836 w Londynie, kształcił się w uniwersytecie tamże, prowadził fabrykę wyrobów żelaznych w Birminghamie, następnie oddał się polityce i wycofał się z handlu; w 1876 wybrany został do izby gmin, w r. 1880 objął w gabinecie Gladstone'a tekę ministra handlu, w r. 1885 wybrany ponownie do izby, wrócił w r. 1886 do nowego ministerjum Gladstone'a, ale będąc przeciwnym irlandzkiej polityce rządu, wystąpił po kilku tygodniach i razem z Randolphem Churchillem zorganizował nawet stronnictwo torysowskie do walki z Gladstonem. W r. 1887 był mianowany komisarzem do załatwienia ze Stanami Zjednoczonemi sporu o rybołówstwo na angielskich wybrzeżach Ameryki północnej i zawarł traktat, który wszelako przez senat amerykański został odrzucony. Mowy jego p. tyt.: „Speeches on the Irish Question“ wyszły w Londynie 1891 r.

Chamberlen sir, Neville Bowles, generał angielski, * 1820 w Rio-de-Janeiro. W r. 1848 był adjutantem lorda Dalhouse i przyczynił się do stłumienia powstania w Indjach. W r. 1856 mianowany generałem-adjutantem armji bengalskiej, 1857 adjutantem królowej, w r. 1872 generałem-porucznikiem, w r. 1875 naczelnym wodzem armji w Madras, a w r. 1878 posłem w Kabulu.

Chambers, herb polski, znany tylko z nazwy.

Chambers Wilhelm i Robert, angielscy księgarze, wydawcy i pisarze, * w Peebles, *Wilhelm* 1800, † 1883, *Robert* 1802, † 1871; prowadzili w Edymburgu od r. 1819 bardzo rozległe interesa księgarskie. Obok handlowych zatrudnień odznaczyli się obaj i na polu pisarskiem, i tak: Robert od r. 1824 ogłosił drukiem: „Traditions of Edinburgh“ (nowe wyd. 1868); „Popular rhymes of Scotland“ (1826, nowe wyd. 1870); „Picture of Scotland“ (1827); „History of the rebellion of 1745“ (6 t., 1828—30). Wilhelm zaś: „Book of Scotland“ (1830); „Gazetteer of Scotland“ (1833). Wspólną nadto pracą i staraniem założyli 1832 popularne pismo tygodniowe *Chambers Edinbourgh Journal*, które dotąd nadzwyczajnem cieszy się powodzeniem. Bracia **C.**, posiadając największy zakład typograficzny w Edymburgu, zajmowali się ciągle wydawnictwem dzieł naukowych i beletrystycznych, których redakcja po większej części pod ich własnym zostawała kierunkiem. Pomiędzy innemi publikacjami wydali także: „Chambers's Encyclopaedia“ (1860). Robert **C.** ostatniemi czasy poświęcał się wiele badaniom geologicznym, których owocem jest dzieło: „On ancient seamargins“ (Edymburg, 1848). Wydał także dzieła Roberta Burnsa (1857), potem „Domestic annals of Scotland“ (3 t., 1858—61, wybór swoich prac historycznych“ („Select writtings,“ 7 t., 1860—61) i „Book of days“ (2 t., 1862—63). Po śmierci Roberta wydał Wilhelm „Memoir of Robert **C.**“ (1872) i „Story of a long and busy life“ (1882).

Chambertin, okolica w okręgu Dijon w dep. Côte-d'Or, słynna z winnic, dostarczających wielce cenionego czerwonego wina burgundzkiego.

Chambery, po włosku *Ciamberu*, niegdyś stolica sardyńskiej prowincji i księstwa Sabaudji, a teraz francuskiego departamentu sabaudzkiego, nad rzekami Laisse i Albana. Jest rezydencją arcybiskupa i liczy 20,000 m. W pięknej malowniczej okolicy tego miasta znajduje się kilka źródeł mineralnych i wystawiony przez Jana Jakóba Rousseau dom wiejski, Les Charmettes.

Chambord, wieś nad rz. Cosson, mająca 500 miesz. i piękny, za panowania Franciszka I-go w czystym stylu Odrodzenia zbudowany (1530) zamek w pobliżu Blois, we francuskim departamencie Loir-Cher, leżący pośród ogromnego parku, obejmującego 5,500 hektarów, należący dawniej do dziedzicznych posiadłości książąt Orleańskich. Za Ludwika XII został wcielony do dóbr koronnych; później zmieniał niejednokrotnie właścicieli, tak za Ludwika XV mieszkał w nim 9 lat Stanisław Leszczyński, potem przeszedł w posiadanie marszałka Maurycego Saskiego; w r. 1770 dostał się familji Polignac'ów, aż nareszcie w d. 5 marca 1821 stronnicy restauracji za składkową sumę 1,749,677 franków nabywszy go, w imieniu Francji ofiarowali nowo-narodzonemu księciu Bordeaux, który przybrał od niego tytuł hrabiego Chambord. W r. 1883, po śmierci br. Chamborda,

Digitized by Google

zamek przeszedł drogą spadku do książąt Parmy. W r. 1870 zdobyły zamek wojska heskie i wielkie szkody w nim poczyniły.

Chambord Henryk Karol Ferdynand Marja Dieudonné d'Artois, książę Bordeaux, hrabia, de tak nazywany od zamku Chambord. Ostatni ze starszej linji Burbonów francuskich, * 29 września 1820 w Paryżu, † 24 sierpnia 1883 roku we Frohsdorfie, syn zamordowanego 1820 r. księcia Berry (ob.). Jakkolwiek podczas rewolucji Lipcowej Karol X złożył koronę (1830) na rzecz wnuka, a ks. Angoulême jako stryj na rzecz synowca zrzekł się następstwa tronu, naród przecież nie myślał o księciu, który też razem z całą rodziną przymuszony był 16 sierpnia 1830 ustąpić do Anglji, gdzie zamieszkał w zamku Holyrood. Stąd przeniósł się 1832 do Pragi, a od 1836 zamieszkiwał razem z rodziną w Gorycji. Od śmierci księcia Angoulême (1838) był jedynym przedstawicielem starszej linji Burbonów; r. 1846 zaślubił bogatą siostrę księcia Modeny, księżniczkę Marję Teresę Beatryxę Gaëtanę (* 1817 r., † 25 marca 1886 r. w Gorycji). Odtąd przemieszkiwał głównie w Wenecji lub we wspaniałej posiadłości Frohsdorf pod Wiedniem. Legitymiści, uważający hr. C. za jedynie prawowitego dziedzica korony francuskiej, odbywali do niego tak zwane „pielgrzymki" i przy każdej sposobności gorliwie pracowali w interesie wprowadzenia go na tron francuski. Po kongresie legitymistewskim 1850 r. w Wiesbaden, powstała myśl *fuzji* dynastycznej, t. j. połączenia starszej linji Burbonów z Orleanami, z którą jakkolwiek robiono próby i po ogłoszeniu trzeciej rzeczypospolitej (1871), do zgody wszakże nie przyszło, i żadna z obu stron praktycznych nie odniosła korzyści. Po upadku Napoleona III hr. C. występuje jako pretendent (Henryk V) do tronu; ogłosił 3 manifesty, ostatni w październiku 1877, które żadnej sympatji nie znalazły w narodzie. W r. 1873 stronnictwo monarchiczne, zyskawszy wielu zwolenników w wojsku i rządzie, ułatwiało mu objęcie tronu, ale hr. C. nie przyjął proponowanych mu warunków, i listem z d. 24 maja odmówił rękojmi utrzymania konstytucji. Odtąd znaczenie pretendenta we Francji upadło. Na nim wygasła starsza linja Burbonów. Por. Nouvion et Landradie „Le Comte de Chambord" (1886); Pene „Henri de France" (1884); Chateaubriand „Mémoires d'outre-tombe" (1888); Comte de Falloux „Mémoires d'un royaliste" (1888); Dubosc du Pesquidoux „Le comte de Chambord" (1887); Prince de Metternich „Mémoires, documents et écrits divers." Manifest hr. C. z d. 27 października 1873 r. znajduje się w „Karl Schlosser's Neuester Geschichtskalender 1873" (str. 209).

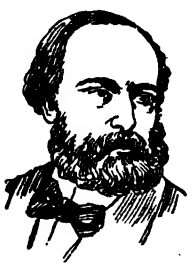

Chambord Henryk.

Chambre ardente *(Izba gorejąca)*, tak nazywał się we Francji, ustanowiony 1535 r. celem wytępienia kacerzy, znany z okrucieństw sąd nadzwyczajny, wznowiony 1679 r. przez Ludwika XIV przeciwko trucicielom (ob. Brievillers). Nazywają także w ten sposób we Francji izbę wybitą kirem i oświeconą pochodniami, w której składają ciało zmarłego, aż do pogrzebu. Por. Loiseleur „Trois énigmes historiques" (Paryż, 1882); Ravaisson „Archives de la Bastille" (I—V, Paryż, 1866).

Chambre étoilée *(Izba gwiaździsta)*, tak nazywano w Anglji trybunały prerogatyw nadzwyczajnych, posługujące głównie despotycznym widokom monarchów angielskich i zniesione przez parlament 1644 r.

Chambre Introuvable *(Izba niepodobna do wynalezienia)*, tak nazwano we Francji przez szyderstwo izbę deputowanych, utworzoną z pierwszych nowych wyborów po drugim powrocie Ludwika XVIII, a która przez swój fanatyzm reakcyjny nabawiła rząd wielkiego kłopotu i została rozwiązaną 5 kwietnia 1816 r. Szyderczą tę nazwę miał dać izbie sam Ludwik XVIII.

Chambre-mi-partie *(Izba obu stron, sąd mixti fori)*, nazywała się w układzie króla francuskiego Henryka IV z protestantami 1598 instytucja, w której w sprawach kryminalnych przeciwko protestantom i w sprawach cywilnych katolików przeciwko protestantom, izby sądzące w wyższych instancjach obsadzane były w połowie przez protestantów. Instytucje te istniały do r. 1685. Zniesione z odwołaniem edyktu Nantejskiego za Ludwika XIV.

Chambres garnies, pokoje umeblowane do wynajęcia.

Chambrez Ignacy, * 1752 w Holeszowie na Morawach, † 1811 we Lwowie. Podróżował wiele, studjując dzieła architektury i sztuki; opis tych podróży pozostał w rękopisie. W r. 1793 został nauczycielem rysunków w Cieszynie, a w 1807 r. profesorem architektury w uniwersytecie krakowskim, następnie we lwowskim. Pisał po czesku, francusku i niemiecku; między innemi: „Betrachtungen über den Charakter der Gebäude" (Wiedeń, 1807), oraz zarys historyczny początków rewolucji francuskiej.

Chameleon, *Kameleon*, konstelacja około koła biegunowego południowego, zawierająca 5 gwiazd 5-ej i 2 gwiazdy 6-ej wielkości.

Chameleon, *Kameleon (Chameleo)*, rodzaj gadów z rzędu jaszczurkowatych, opisany dokładnie już przez Arystotelesa. Zwierzę dziwacznego kształtu: głowa wielka, opatrzona często wyrostkami podobnemi do rogów, osadzona bezpośrednio na tułowiu; pysk szeroko rozcięty, język przedłużony, w końcu nabrzmiały, którym szybko porusza; gałki oczne wielkie, lecz zakry-

Digitized by Google

te skórą, każde oko może się poruszać niezależnie od drugiego, tak, że C. może patrzeć w strony przeciwne. Tułów ściśnięty, w grzbiecie łukowato zgięty, ogon chwytny. Nogi, też szczególnie zbudowane, usposabiają te zwierzęta do łażenia; każdy palec opatrzony pazurem. Osobliwą jest zwłaszcza w C. zmiana barw, rozmaicie tłómaczona; zdaje się, że zależy ona od wielkości płuc, tak, że gdy są nadęte, ciało nabiera pewnej przezroczystości; krew, odpływająca ku skórze, ulega pewnym zmianom barwy, w miarę większej lub mniejszej ilości powietrza w płucach; rozwój ten płuc pozwala im na pewien czas zawiesić oddychanie i pozostają nieruchome w dziwnej postaci. Podług innych, zależy ta zmiana barw od zmian rozszerzenia i położenia dwu warstw pigmentu pod cienką wierzchnią barwą skóry; górna warstwa jest jasno-żółta, dolna ciemno-bronzowa lub czarna. Zwykła ich barwa jest blado-żółta, zmienia się, ale w granicach nie tak rozległych, jak sądzono. C. były przedmiotem licznych bajek. Są one łagodne i niewinne, żywią się owadami, które chwytają językiem. Gatunki dosyć liczne, jak C. *vulgaris*, C. *africanus* i in., żyją w najgorętszych okolicach Afryki i Azji.

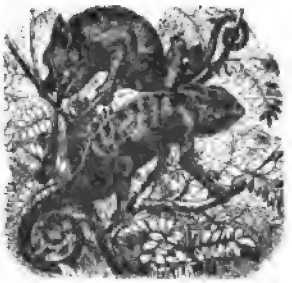

Chameleon.

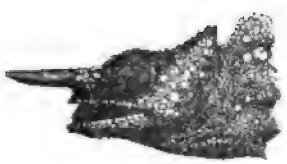

Głowa chameleona.

Chameleon mineralny, nazwa nadana przez alchemików manganianowi potasu, który rozpuszczony w małej ilości wody jest zielony, a przechodzi w barwę fjoletową i czerwoną, gdy jest rozcieńczony znaczną ilością wody lub zagotowany, albo też za dodaniem kwasu; alkalja wracają mu kolor zielony. Zmiany te pochodzą stąd, że zielony manganian patasu łatwo może przejść w czerwony nadmanganian.

Chamfort Sebastjan Roch Mikołaj, * 1740 r. w Owernji. Napisał dwie piękne komedje: „La jeune Indienne“ (1764) i „Marchand de Smyrne“ (1770), tudzież dzieło p. t.: „L'epître d'un père à son fils“ (1764) i znakomitą pochwałę Molière'a i Lafontaine'a, uwieńczone przez akademję. Jako przyjaciel Mirabeau, był stronnikiem rewolucji, lecz starał się hamować środki zbyt gwałtowne. Oskarżony przed komitetem bezpieczeństwa publicznego i uwięziony, odebrał sobie życie w r. 1794. Sławne jego dowcipy wydane zostały w Paryżu w r. 1800 p. t.: „Chamfortiana.“ Ginguené wydał „Maximes, Charactères et Anecdotes,“ „Oeuvres de Chamfort, récueillies et publiés par un de ses amis;“ Auguis (Paryż, 1824 do 25); Houssaye (1852), Por. Sainte-Beuve „Causerie de lundi;“ Roth „C. Stellung in Litteraturgeschichte des XVIII Jahrh.“ (Mülhuza, 1872).

Chamiec Abraham, h. Gryf, z rodziny Jaksyców Sandomierskich, miał od Władysława Jagiełły za wojenne i obywatelskie zasługi nadane dobra Międzyrzec i Stołpno w wojew. Podlaskiem.

Chamiec Jaksa Antoni, zastępca marszałka krajowego w Galicji, * 1840 roku w Andrychowie (pow. Łucki), kształcił się w uniwersytecie kijowskim, lwowskim i wiedeńskim. W r. 1868 był w ministerjum rolnictwa w Wiedniu, r. 1879 przeniósł się do Galicji i został starostą i sekretarzem ministra hr. Alfreda Potockiego, w r. 1883 obrany posłem do rady państwa i członkiem sejmu galicyjskiego. W r. 1890—94 został członkiem wydziału krajowego i zastępcą marszałka krajowego.

Chamiec Józef, poeta polski, * 1841 w gub. Wołyńskiej, kształcił się w uniwersytecie kijowskim i Hejdelbergu, w r. 1865 osiadł w Paryżu. Napisał: „Próby rymotwórcze“ (2 tomy, 1869); „Książka sonetów“ (1872); „Dąsy starego“ (1874); „Czem chata bogata“ (1878); „Która?“ (1878).

Chamiec Ksawery, * 1848 r. w Pustowarni, pow. Skwirskim, gub. Kijowskiej. W r. 1866 ukończył gimnazjum w Żytomierzu, poczem wstąpił na wydział prawny uniwersytetu kijowskiego. Studja prawne ukończył w r. 1870. W r. 1872 osiadł w miejscu urodzenia. Po 15 latach gospodarowania na roli, zapisał się w r. 1890 do rzędu obrońców sądowych w Kijowie, następnie pracował czas jakiś w wydziale hypotecznym sądu okręgowego w Warszawie. W r. 1894 drukował w *Bibljotece Warszawskiej* pierwsze swoje studjum chronologiczno - historyczne o Ukrainie, które w zbiorze całkowitym nosi tytuł „Wśród stepów i jarów.“ W r. 1897 w tejże *Bibljotece* drukował studjum etnologiczno-historyczne o Baskach p. t. „Tajemnica Pireneów.“ W r. 1894 opracował 12 map graficznych rozwoju górnictwa w Królestwie Polskiem w ciągu stu lat ostatnich, które złożył jako dar warszawskiemu Muzeum przemysłu. W r. 1896 został członkiem-sekretarzem Towarzystwa przeciwżebraczego w Warszawie.

Chamier Daniel, * 1565 r. pastor ewang.-ref. w Montélimar, odznaczał się gorliwością na wszystkich synodach. Edykt nantejski ułożony został za jego staraniem. Poległ na wałach przy oblężeniu Montauban 17 paźdz. 1621 r. Oprócz innych napisał „Panstratiae catholicae“ i t. d. (4 t. 1626), oraz „Corpus theolog.“ (1653).

Chamier Fryderyk, * 1796 r. † 1870 w Londynie, od 1833 sędzia w Watham Hill, hrabstwie Essex, angielski romansopisarz i naśladowca Mar-

Digitized by Google

ryata. Jako naoczny świadek paryskich wypadków lutowych 1848, opisał je w dziele p. t. „Review of the French revolution of 1848“ (Londyn, 1849). Nadto ogłosił: „Life of a sailor“ (1832); „The Arethusa“ (1837); „Jack Adams“ (1838); „Tom Bowline“ (1839); „Trezor Hastings“ (1841); „The perils of beauty“ (1843): „Count Königsmark“ (1845); „Review of the French Revolution of 1848“ (1849); „My travels or an unsentimental journey trough France, Switzerland and Italy“ (1855).

Chamillart Michał, ostatni i najnieudolniejszy minister Ludwika XIV, * 1651 r., † 1721, zjednawszy sobie względy królewskie wyborną grą w bilard, którą ten monarcha lubił namiętnie, został naprzód 1689 r. intendentem w Rouen, 1699 ministrem skarbu, a później i wojny. Mimo nieposzlakowanej prawości, nie umiał zarządzać poruczonemi sobie wydziałami, od których uwolniony 1708, zostawił 36 miljonów franków długu, należnego wojsku i 650 miljonów franków długu narodowego. Por. Esnault „Michel de **C.** Correspondance et papiers inédits“ (Paryż, 1884); De Brislisle „Corresp. des controleurs géner. des fin“ (Paryż, 1889).

Chamisso Adalbert, von, właściwie: Ludwik Karol Adelajda de Chamisso de Boncourt, znakomity poeta niemiecki i naturalista, * 1781 w Boncourt w Szampanji; † 1838; przybył 1790 z rodzicami do Berlina, należał w latach 1815—18 do wysłanej przez hrabiego Rumiancowa wyprawy naukowej naokoło świata pod kierunkiem Ottona Kotzebue po powrocie został kustoszem przy berlińskim ogrodzie botanicznym i członkiem akademji nauk. Jako naturalista dał się poznać z dzieł: „Bemerkungen und Ansichten auf einer Endeckungsreise unter Kotzebue“ (Wejmar 1821); „Reise um die Welt“ (2 tomy). Dla językoznawstwa ważnem jest jego dzieło: „Ueber die hawaiische Sprache“ (Lipsk, 1837). Większą atoli sławę zjednał sobie swemi utworami poetycznemi, mianowicie powiastką „Peter Schlemihl“ (1814), tłómaczoną na wiele języków europejskich (w przekładzie polskim „Dziwna historja Piotra Schlemihla“ (Warszawa, 1880), tudzież zbiorem przeważnie lirycznych poezji: „Gedichte“ (17 wyd. Lipsk, 1831). Ogólny zbiór pism jego: „Gesammelte Werke“ (6 wyd. Hitzig, 4 tom., Berlin, 1874). Niektóre z balad i romansów **Ch.** uważają Niemcy za arcydzieła w swoim rodzaju. Wysoko także stawiają tercynami pisany poemat „Salaz y Gomez.“ Jego „Fausta“ przepolszczył Miron. Por. Hitzig „Leben und Briefe von Adalbert v. **Ch.**“ (2 wyd. 1842); Fulda „**Ch.** und seine Zeit“ (Lipsk, 1884); G. Hofmeister „A. von **Ch.**“ (Berlin, 1884); C. du Bois-Reymond, „A. von **Ch.**“ (Lipsk, 1889); Varnhagen „Briefe von **Ch.**“ (Lipsk, 1867); Sentzner „**Ch.** a sketch of bis life and work“ (Londyn, 1893). W 1888 r. wystawiono mu pomnik w Berlinie.

Chamisso Adalbert.

Chamonix (*Chamouny*), romantyczna dolina alpejska w Sabaudji, 22 klm. długa, a 1,5 klm. przeciętnie szeroka, przerznięta rzeką Arwą, leżąca na wysokości 1,050 m. nad p. m. pomiędzy grajskiemi i pennińskiemi Alpami, służy za podstawę góry Montblanc, na którą stąd przepyszny, sprowadzający tłumy cudzoziemców jest widok. Roślinność doliny właściwa jest tylko tej ziemi i rzeczywiście ze wszech miar godna uwagi. Sławnym jest tutejszy biały miód, nadzwyczajnie aromatyczny. W nowszych czasach przemysł mieszkańców doliny Chamonix zwrócił się głównie do zegarmistrzowstwa. Najważniejszą miejscowością jest wieś *Chamouny* lub *La Prieuré de Chamouny*, niegdyś sławny klaszt. benedyktyń., zbudowany w 1099 r., leżąca w środku doliny nad rz. Arwą i mająca 2,300 m., których utrzymanie stanowią przeważnie dochody osiągane z pobytu przebywających tutaj licznie cudzoziemców.

Chamozyt, *szamozyt*, odmiana rudy żelaznej, zmieszanej z wapieniem, znajduje się w dolinie Chamoson kantonu Wallis w Szwajcarji; **C.** jest zbity lub drobno ikrowcowy, o ziarnkach w części płaskich i nieforemnych; barwy zielonawo-czarnej, matowej lub zlekka połyskującej; tw. 3, c. wł. 3—3,4, na igłę magnesową działa słabo.

Champagne, ob. Szampanja.

Champagne, wioska we francuskim departamencie Darthe, 10 klm. na wschód od Le-Mans, pamiętna zwycięską potyczką Niemców z Francuzami 21 stycznia 1871 r.

Champagne Filip, znakomity malarz, * 1602 r. w Brukseli; od r. 1621 pracował w Paryżu pod kierunkiem Poussin'a, gdzie został profesorem, a następnie dyrektorem akademji, i tam † 1674 r. Utwory **C.** zapewniają mu jedno z najpierwszych miejsc w szeregu malarzów francuskich. Do najcelniejszych należą „Krucyfiks“ na sklepieniu kościoła Karmelitów w Paryżu, uważany za arcydzieło perspektywy, „Kopuła Sorbonny,“ „Adam i Ewa opłakujący śmierć Abla,“ oraz „Cudowne uzdrowienie własnej córki artysty.“ Inne celniejsze jego prace znajdują się w muzeum paryskiem: Portret jego samego znajduje się w Luwrze.

Champagny Franciszek Józef Marja Teresa Nompère, hr. de Franz, * 1804 r., † 1882, publicysta klerykalny, należał do redakcji *Correspondant*, *L'ami de la religion* i *Revue contemporaine*. Głównem jego dziełem jest: „Les Césars, Tableau du monde romain sous les premiers empereurs“ (4 t., 1841—43—53); „Les Antonius“

Digitized by Google

(1863—66) i „Les Césars du III siècle“ (1870). W r. 1869 został członkiem akademji. Napisał jeszcze „L'Apologétique d'aujourd'hui“ (1873). „La religion romaine d'Auguste aux Antonius“ (1874); „Une famille d'autrefois“ (1874); „La Francmaçonnerie“ (1875) i in.

Champagny Jan Chrzciciel Nompére, książę, ob. Cadore.

Champeaubert, wioska francuska w depart. Marny o 20 klm. od Epernay, pamiętna zwycięską bitwą marszałków: Mormonta i Neya, 10-go lutego 1814 r., przeciwko wojskom sprzymierzonym.

Champeaux Wilhelm, filozof scholastyczny, z końca XI w., w C. w departamencie Sekwany i Marny, † 1121 r.; w walce, jaka się toczyła w wiekach średnich pomiędzy realizmem i nominalizmem, stał po stronie realizmu. W r. 1113 założył opactwo św. Wiktora, wkrótce potem został biskupem w Châlons. Napisał dwa traktaty: „Moralia abbreviata“ i „De origine animae.“ Por. B. Haureau „De la philosophie scholastique“ (Paryż, 1850); Cousin „Fragments de philosophie scholastique“ (Paryż, 1865 — 66); Michaud „Guillaume de C. et les écoles de Paris an XII siecle” (Paryż, 1867—68).

Champel-sur-Arve, zakład wodoleczniczy pod Genewą w Szwajcarji.

Champery, stacja klimatyczna w Alpach, w kantonie Wallis w Szwajcarji, 1,049 m. nad p. m., u stóp góry Dent du Midi, wzniesionej na 3,267 m. nad. p. m.

Champfleury, właściwie *Juljusz Fleury*, Husson, jeden z najlepszych spółczesnych pisarzów francuskich, * 1821 roku w Laon, † w r. 1889; początkowo komisant księgarski; wcześnie już rzucił się na pole literackie i umieszczał w różnych dziennikach, a najwięcej w *Corsaire* i *l'Artiste* drobne nowele, które zebrane, wyszły p. t. „Contes domestiques;“ „Contes d'été;“ „Contes de printemps;“ „Contes d'Automne“ i „Contes vieux et nouveaux“ (1848—54); „Chien-Caillou“ (1849), zyskała nawet pochwałę W. Hugo, co było wielką dla młodego autora zachętą. Dla teatru między innemi napisał: „Pierrot valet de la mort” (1846); „La reine des Carottes;“ „Les trois filles à Cassandre“ (1849) i „Trois Pierrots“ (1851). Z innych prac jego najlepsze: „Les excentriques“ (1852); „Les aventures de M-lle Mariette“ (1853); „Les Bourgeois de Molinchart“ (1854), które wraz z wielu innemi zebrano w „Oeuvres complètes“ (Paryż, 1851), postawiły go na czele *szkoły realistycznej*, której właściwą cechą: bezwzględna dokładność i fotograficzna niemal reprodukcja rzeczywistości. Z późniejszych utworów C. celniejsze: „L'usurier Blaizat“ (1858); „De la littérature populaire en France“ (1861); „Grandes figures d'hier et d'aujourd'hui“ (1861); „Le violon de Faience,“ romans (1862); „Les demoiselles Tourangeau“ (1864); „La Pasquette“ (1876); „La petite rose“ (1877); „Histoire générale de la caricature“ (1865—80, t. 5) i dodatek „Musée secret de la caricature“ (1885). Studja i szkice literackie C. wyszły p. t. „Grandes figures d'hier et d'aujourd'hui (1861) i „Vignettes romantiques“ (1883). Nadto opracował: „Histoire de la caricature antique“ (1865); „Histoire de la caricature moderne“ (1865); „Histoire des faïences patriotique sous la revolution“ (3 wyd. 1875); „Histoire de l'imagerie populaire“ (1869); „Histoire de la caricature au moyen âge et sous la renaissanse“ (2 wyd. 1875); „Histoire de la caricature sous la reforme et la Ligue“ (1880); „Bibliographie céramique“ (1882). W r. 1872 C. został kustoszem zbiorów muzealnych w Sevres.

Champigny, wieś we francuskim departamencie Sekwany, odległa prawie o 15 klm. od Paryża, była widownią dwu daremnych wycieczek w d. 30 listopada i 2 grudnia 1870 r. oblężonych Francuzów przeciwko Niemcom.

Champion-Hill, miejscowość w stanie Missisipi w Unji północno-amerykańskiej, pamiętna zwycięstwem, odniesionem w d. 16 maja 1865 r. przez wojska Unji nad stanami południowemi.

Championnet Jan Stefan, generał francuski, * 1762 r. w depart. Drôme, naturalny syn adwokata Legrand i pewnej wieśniaczki; przepędziwszy pierwsze lata młodości w zupełnem zaniedbaniu, wstąpił do wojska, gdzie własną pracą wysoce się wykształcił i dosłużył wyższych stopni. W 1783 r. znakomicie się odznaczył jako generał dywizji w armji Sambry i Mozy. W r. 1798 dyrektorjat poruczył mu naczelne dowództwo nad armją rzymską, z którą uśmierzył powstanie, uorganizował sobie wojsko, zdobył 1799 powstały Neapol i ogłosił tu rzeczpospolitą. Niesłusznie oskarżony o nadużycia, przesiedział czas jakiś w więzieniu. Otrzymawszy po śmierci Joubert'a dowództwo nad armją włoską, pobity przez Rosjan i Austrjaków we wrześniu 1799 r. pod Fossano i Savigliano, † na tyfus, grasujący w armji, 1800 r. w Antibes. W 1891 wystawiono mu pomnik w Antibes. Por. „Châteauneuf, Vie de C.“ (Paryż, 1806).

Champlain, wielkie jezioro w Stanach Zjednoczonych północnej Ameryki, odkryte przez Samuela Champlain (* 1567, † 1635 r. w Quebec), leży pomiędzy Vermont, Nowym Jorkiem i Niższą Kanadą, ma 177 klm. długości, a niekiedy do 24 klm. szerok., 1982 klm. kw. powierzchni. Z powodu znacznej głębokości i połączenia z innemi wodami jest ważną drogą komunikacyjną. Na jego brzegach znajdują się miasta handlowe: Burlington, St. Albans, Plattsburgh i Champlain.

Champollion-Figeac Jan Jakób, zasłużony archeolog francuski, * 1778 r. w Figeac, † 1867 r. w Fontainebleau. Naprzód profesor w Grenobli, 1828—48 konserwator rękopisów francuskich w wielkiej bibljotece paryskiej, a od 1849 bibljo-

Digitized by Google

tekarz w Fontainebleau. Oprócz dzieł o starożytnym Egipcie „Annales des Lagides“ (2 t. Paryż, 1819) i „Égypte ancienne“ (Paryż, 1839), na szczególną zasługują uwagę: „Traité élémentaire d'archéologie“ (2 t. Paryż, 1843); „Chartes latines sur papyrus du VI siècle“ (Paryż, 1837), tekst do znakomitego dzieła Silvestre'a „Paléographie universelle“ (4 t. Paryż, 1839—41 z 600 miedziorytami); „Documents inédits tirés des collections manuscrites de la bibliothèque royale“ (4 t., Paryż, 1841 — 50) i „Documents palèographiques relatifs à l'histoire des beaux-arts et les belles lettres pendant le moyen âge“ (Paryż, 1868).

Champollion Aimé, syn poprzedniego, * 1806 r. w Grenobli, odznaczył się zaszczytnie jako wydawca wielu starożytnych źródeł, dotyczących historji francuskiej. Oprócz dzieł p. t. „Paléographie des classiques latins“ (Paryż, 1837—39), wydał także kilka dzieł treści historycznej.

Champollion Jan Franciszek, brat Jana Jakóba, genjalny twórca egiptologji, a w szczególności badań hieroglificznych; * 1790 r. w Figeac, † 1832 w Paryżu. Początkowo pod kierunkiem brata kształcił się w Grenobli, a od 1807 w Paryżu, gdzie po krótkiej profesurze w Grenobli, poświęcił się wyłącznie badaniom starożytności egipskich. W tymże celu podróżował po Włoszech 1824—26, a w r. 1828 w towarzystwie rysowników i architektów wysłany był do Egiptu, który zwiedzał wspólnie z wyprawą Rosellini'ego. Sprawozdanie o tej podróży „Lettres écrites d'Égypte et de Nubie“ wyszło w Paryżu 1833 r., nowe wyd. 1867 r. W r. 1830 został członkiem akademji napisów, a w 1831 profesorem egiptologji w Collége de France. Główna zasługa **C.** polega na tem, że hipotezę Young'a o naturze hieroglifów z jednej strony usprawiedliwił i uzupełnił, z drugiej zaś genjalnie zastosował do odczytywania staroegipskich napisów (ob. Hieroglify). Pierwsze, ale stanowcze swe odkrycia złożył w słynnym liście „Lettre à Monsieur Dacier“ (Paryż, 1822); wyczerpujący zaś wykład swego systematu umieścił w „Précis du système hiéroglyphique“ (2 t., Paryż, 1821, 2 wyd. 1828); również ważnemi są dziełami: „Grammaire égyptienne“ (Paryż, 1836 — 41 t. 3) i „Dictionaire égyptien“ (Paryż, 1842—44). Z innych prac **C.** przytaczamy: „L'Égypte sous les Pharaons“ (2 t., Paryż, 1814); „De l'ecriture hiératique des anciens Égyptiens“ (Grenob., 1821); „Pantheon égyptien“ z rysunkami Dubois (zeszyt 1—15, Paryż, 1823—31); „Monuments de l'Egypte et de la Nubie“ (4 t., Paryż, 1835—47); „Mémoires sur les signes, employés par les anciens Égyptiens à la notation des divisions du temps“ (Paryż, 1841). Por. Aimé **Ch.** „Les deux Champollion, leur vie et leurs oeuvres“ (Grenobla, 1888).

Champseix z domu Béra, powieściopisarka francuska, znana pod pseudonimem André Leo, * 1829 w Lusignan, w 1848 zaślubiła dziennikarza **C.**, który umarł 1861. Napisała: „Un mariage scandaleux“ (1861); „Les deux filles de M. Plichon“ (1864); „Jacques Galleron“ (1865); „L'idéal au village“ (1867); „Double histoire“ (1868); „Marianne“ (1877). Po wojnie niemieckiej zaślubiła członka rządu rewolucyjnego Malona, i została współpracowniczką dziennika rewolucyjnego *La Sociale*.

Chamsin, duszący wiatr południowo-zachodni, wiejący w Afryce północnej, od końca kwietnia aż do wezbrania Nilu. Nazwa oznacza w języku koptyjskim 50, stąd, że trwanie jego wynosić ma 50 dni. Przebywa on m. Śródziemne i przybiera w Europie nazwę *sirocco* we Włoszech, *solano* w Hiszpanji, *fen (föhn)* w Alpach. Rozpoczyna się o wschodzie słońca i ustaje przed zachodem; jest suchy, gorący i bardzo gwałtowny, towarzyszą mu trąby powietrzne i inne zaburzenia atmosferyczne; gdy wieje, temperatura podnosi się o kilkanaście stopni.

Chamski Tadeusz, poeta i publicysta XIX w. Wydał w języku francuskim: „L'univers dévoilé ou observations sur la nature et le système des corps célestes“ (Paryż, 1862).

Chamski M. D., pseudonim, ob. Dzikowski Mieczysław.

Chamykow Mikołaj, orjentalista rosyjski, * 1819, † 1878 r., brał udział 1839—1840 w wyprawie Perowskiego przeciw Chiwie, następnie był konsulem w Persji. Wydał opis Buchary (1845); „Mémoire sur la partie méridionale de l'Asie centrale“ (Paryż, 1863); „Mémoire sur l'ethnographie de la Perse“ (1866), nadto opracował bardzo dobre mapy Afganistanu i Chorosanu.

Chan (Khan), wyraz turecko-mongolski, znaczy to samo co perski szah = naczelnik, monarcha, król. Następcy Czyngis-chana używali tytułu Cha-Chan *(Cha-gan, Khakhan,* t. j. *Chan-Chanów.*— W języku tureckim i perskim *Chan* (han) oznacza wielki dom zajezdny dla kupców podróżnych.

Chanaan lub **Kanaan,** syn Chama, wnuk Noego, od niego Palestyna przed wejściem do niej Izraelitów, nazywała się ziemią *Chanaejską*, zamieszkaną przez Chanaanitów, którzy później na rozmaite, od jedenastu jego synów nazwane narody, byli podzieleni.

Chananejska ziemia, ob. Kanaan.

Chanaral (wym. *czanj*=), miasto główne dep. t. n. (25,864 klm. kw. i 55,583 m.) w czilijskiej prow. Atakama, nad zatoką **Ch.**, port handlowy, kopalnie miedzi i 2,700 m.

Chanat, ob. Han.

Chancellorsville, wieś w półn.-ameryk. stanie, Wirginji, o 20 klm. na zachód od Frederichsburga, pamiętna odniesionem w dd. 2—4 maja 1863 zwycięstwem wojsk skonfederowanych stanów południowych, pod dowództwem generała Lee, nad unjonistami, dowodzonymi przez gen. Hookera, oraz bitwą drugą, stoczoną w d. 6 maja 1864

Digitized by Google

r. pomiędzy generałem Grantem a tymże generałem Lee, w której unjoniści, choć nie byli pobici, lecz nie odnieśli żadnej korzyści.

Chanderkona, miasto w Bengalji, w stronie północno-zachodniej Kalkuty; liczy 24,000 m. zajmujących się wyrobami bawełnianemi i jedwabnemi.

Chandernagore (w sanskrycie *Czandranagara*), miasto i terytorjum w Bengalji, nad rz. Hougly, dopływem Gangesu, o 4½ mili angielskiej na północ Kalkuty; obejmuje 9.4 klm. kw., ma 32,700 m. i od 1676 r. należy do posiadłości francuskich.

Chandler Ryszard, archeolog angielski * 1738 r. w Elson, † 1810; studjował starożytności w Oksfordzie. Wysłany przez towarzystwo archeologiczne na wschód w celach naukowych, zwiedzał w 1764 r. Attykę, Argolidę i Elidę, przywiózł bogate zbiory do Anglji, naukowe zaś rezultaty podróży opisał w dziełach: „Jonian antiquities" (2 t., Londyn 1769 — 1800); „Inscriptiones antiquae pleraeque nondum editae, in Asia Minori et Graecia praesertim Athenis collectae" (Oksford, 1774); „History of Ilium" (1802); „Travels in Asia Minor" (1775); „Travels in Greece (2 t., 2 wyd. 1776).

Chandless William, podróżnik, * 1829 w Londynie, † 1896 r., kształcił się w Cambridge, w r. 1854 udał się do Ameryki płn., gdzie odbywał liczne podróże i dotarł do wielkiego jeziora Słonego. Od r. 1858 podróżował po Ameryce płd., w r. 1864—5 przejechał rzekę Purus aż do źródeł, za co otrzymał medal tow. geograficznego w Londynie. W r. 1868—9 zbadał Maderę i Tapajos. Sprawozdania swe ogłaszał w Dzienniku tow. geogr. londyńskiego, a prócz tego napisał: „A visit to Salt Lake and the Mormones of Utah" (1857).

Chandos Jan, sławny wódz angielski z XIV w., za panowania Edwarda III, walcząc w czasie wyprawy do Francji, przyczynił się do zwycięstwa Anglików pod Poitiers. W bitwie pod Auray (1364), przyjął miecz od oddającego się w niewolę sławnego Dugueslin'a, którego powtórnie zwyciężył pod Navarette. W r. 1369 walcząc ze zbuntowanymi baronami gaskońskimi, poległ w potyczce na moście Lussac pod Poitiers 1370.

Chandoszkin Jan, wirtuoz i kompozytor rosyjski za czasów Katarzyny II, † 1804 r. Był synem krawca w Petersburgu. Po powrocie z Włoch, gdzie był wysłany dla wykształcenia się w muzyce przez Lwa Naryszkina, napisał mnóstwo sonat i symfonji, a nadto ułożył piękne warjacje na temat pieśni ludowych ruskich, wydane w 2-ch tomach.

Chaneńko. Ob. Haneńko Michał.

Changarnier Mikołaj Anna Teodor, generał francuski, * 1793 r. w Autun, † w 1887; poczynając od 1830, niejednokrotnie odznaczył się w Algierze. Mianowany 1848 r. generał-gubernatorem Algieru, wybrany został wkrótce (4 czerwca) do zgromadzenia narodowego i przez pewien przeciąg czasu był naczelnym dowódcą załogi paryskiej i gwardji narodowej. W tym charakterze występował bardzo energicznie w pamiętnych dniach 29 stycznia i 13 czerwca 1849 r. Jawny zwolennik Orleanizmu, oświadczył się stanowczo 9 stycznia 1851 r. przeciwko polityce Ludwika Napoleona i z tego powodu pozbawiony został naczelnego dowództwa. Podczas zamachu stanu 2 grudnia 1851 więziony, a w styczniu 1852 r. skazany na wygnanie, przebywał stale w Belgji. Po ogłoszeniu amnestji wrócił do Francji. W ostatniej wojnie francusko-niemieckiej (1870—71), jakkolwiek na ofiarowane usługi nie otrzymał od Napoleona III żadnego dowództwa, udał się w sierpniu 1870 r. do armji Bazaine'a, przy którego boku przebywając podczas oblężenia Metzu, zawarł z jego polecenia znaną kapitulację 24 października. Od 1871 do 1876 r. zasiadał w zgromadzeniu narodowem, jako żarliwy stronnik Orleanów, następnie został senatorem.

Chanja, miasto, ob. Kanea.

Chanka, jezioro, położone na granicy Mandżurji i syberyjskiego obwodu Nadamurskiego, 3,792 klm. kw. powierzchni, z których 1,490 należy do Chin, a 2,302 do Rosji.

Channing Wilhelm Ellery, zwany *apostołem Unitarjuszów*, * 1780 r. w Newport, w Rhode-Irland, † 1842 w Bennington w stanie Vermont; od r. 1803 kaznodzieja w Bostonie. Jego mowy „Sermons" (Boston, 1812) rozpowszechniły jego nazwisko. Późniejsze pisma, jak „Essays" o Miltonie, Napoleonie i t. d. ustaliły jego sławę autorską w Europie. Jako filozof moralny i polityk, obrabiał z siłą znakomitego talentu wiele najważniejszych kwestji. Dzieło: „On slavery" (Boston, 1835) było nadzwyczajnem zjawiskiem politycznem w Ameryce północnej. Z kazań jego i drobniejszych pism, mnóstwo było drukowanych w Anglji pojedyńczo i w ogólnych zbiorach. Mowa: „O wolności duchowej" drukowana 1869 we Lwowie. Zbiór jego pism w Bostonie 1848 r. w 6 t., niemiecki zaś przekład Sydowa i Schulzego w Berlinie 1850—51.

Channing Wilhelm Henryk, syn poprzedniego, * 1810 r., kaznodzieja Unitarjuszów w Liverpoolu wydał „Memoir of W. E. C." (3 t., Londyn, 1843). Por. Rémusat „C. sa vie et ses oeuvres" (Paryż, 2 wyd. 1861); Lavollée „C. sa vie et sa doctrine" (Paryż, 1876).

Chanoine Karol Sulpicjusz Juljusz.

Chanoine Karol Sulpicjusz Juljusz, generał francuski, * 1835, ukoń-

Digitized by Google

czył szkołę w Saint-Cyr. W r. 1870 był mianowany dowódcą bataljonu, 1875 r. podpułkownikiem, później attaché ambasady w Petersburgu (1878—80), pułkownikiem 1880, generałem brygady 1885, generałem dywizji w Lille 1893. W r. 1898, po ustąpieniu Cavaignaca i Zunderlindena, którzy nie chcieli zgodzić się na rewizję procesu Dreyfusa, został ministrem wojny w gabinecie Brissona.

Chanowski-Legendorff, herb polski, znany tylko z nazwy.

Chantage, szantaż, wyzyskanie na swą korzyść osoby, obawiającej się rozgłoszenia jakiegokolwiek popełnionego przez nią czynu hańbiącego. Wyraz nowy, którego źródłem jest wyrażenie francuskie: *faire chanter quelqu'un*, to jest zmuszać kogoś do uczynienia tego, czego zrobić nie chce. Wyrażenie zaś to stosuje się do starego obyczaju francuskiego, śpiewania przy stole podczas deseru.

Chantal Joanna Franciszka *Fremiot, de*, * 1572 w Dijon, † 1641 r. Po śmierci męża poświęciła się wychowaniu dzieci i pielęgnowaniu chorych, a w 1610 podług planu swego doradcy Franciszka Salezjusza (później świętego), założyła zgromadzenie *Sióstr Nawiedzenia N. M. P.* (Salezjanek albo Wizytek). Za papieża Benedykta XIV uznana za błogosławioną, kanonizowaną zaś została przez Klemensa XIII (1767). Kościół rzymsko-katolicki obchodzi jej pamiątkę dnia 21 sierpnia. Do Warszawy sprowadziła Wizytki Marja Ludwika, żona Władysława IV. Por. Bougaud „Histoire de la sainte **C.**" (10 wyd., 1884, 2 t.), tłómaczone z francuskiego „Życie **C.**" wydał ks. Józef Chojnacki (Warszawa, 1693).

Chantelauze Jan Klaudjusz Baltazar Wiktor, de, * 1787 w Montbrison, † 1859, został 1814 r. prokuratorem królewskim i odtąd sprawując rozmaite wyższe urzędy, należał 1830 do ministerjum Polignac'a, jako wielki strażnik pieczęci. Po wybuchu Lipcowym, oskarżony o nadużycie władzy, stawiony został przed sądem i uznany winnym zdrady stanu, skazany na śmierć cywilną i wieczne więzienie, z którego uwolniono go dopiero za ministerjum Molé, r. 1837.

Chantelauze Regis, historyk francuski, * roku 1821 w Monbrisson, † 1888 w Paryżu, napisał: „Le père de la Chaise, confesseur de Louis XIV" (1859); „Marie Stuart, son procès et son exécution" (1876, dzieło nagrodzone przez akademję); „Le cardinal de Retz et l'affaire du chapeau" (2 t., 1878); „Le cardinal de Retz et ses missions diplomatiques à Rome" (1879); oba dzieła również nagrodzone przez akademję); „Louis XIV et Marie Mancini" (1880); „Louis XVII, son enfance, sa prison et sa mort au Temple" (1884); „Portraits historiques" (2 wyd., 1886) i wydał pamiętniki Comines'a (1881).

Chantenay, miasto we franc. depart. Loary dolnej, nad Loarą, stanowi zachodnie przedmieście Nantes, 13,000 miesz., posiada fabryki żelaza i łomy kamieni.

Chantilly, miasteczko we francuskim depart. Oise, ma 4,200 m.: sławne jest odbywającemi się tutaj wyścigami konnemi i wyrobem koronek. Wielki zamek tutejszy z parkiem, rezydencja książąt Kondeuszów, został częścią zburzony 1793, ale w r. 1876—85 odrestaurowany przez księcia d'Aumale i zapisany przez niego Instytutowi francuskiemu, razem z cenną bibljoteką i bogatemi zbiorami dzieł sztuki.

Chantrey Franciszek, * 1781 w Jordanthorpe, hrabstwie Derby, † 1841 w Londynie; znakomity rzeźbiarz angielski. Najpiękniejszem jego dziełem jest grupa *śpiących dzieci* w kościele katedralnym w Lichfield. Głównie poświęcił się statuom portretowym, i tego rodzaju prace są niezrównane w Anglji. Na rozwój sztuk pięknych w swym kraju wywarł wpływ ogromny. Był członkiem akademji: londyńskiej, rzymskiej i florenckiej. Por. Jones „Sir Francis **Ch.**, recollections of his life, practice and opinions" (Londyn, 1849); Holland „Memorials of **C.**" (Londyn, 1851).

Chanuka, święto żydowskie, przypadające w grudniu 25 miesiąca Kislew, obchodzone jako rocznica oswobodzenia od prześladowania królów syryjskich powstaniem Machabeuszów, a zarazem pamiątka poświęcenia drugiej świątyni jerozolimskiej. Trwa ono dni 8 i tem się głównie obchodzi, że w wigilję pierwszego dnia zapalają jedną tylko świeczkę, drugiego dwie i tak następnie aż do 8. W czasie tej uroczystości wolno jest zajmować się wszelkiemi zatrudnieniami.

Chanykow Piotr, * 1743 r. Od r. 1790 kontradmirał, walczył ze Szwedami na morzu Baltyckiem; był dowódcą portu Kronsztadzkiego, a w r. 1806 został naczelnikiem floty baltyckiej; zdegradowany na majtka, przed wykonaniem tego wyroku zmarł nagle 1812 r.

Chanykow Józef, geograf, † 1862; był członkiem tow. geograf. w Petersburgu i jego sekretarzem od roku 1851. Wypracował mapy: morza Aralskiego, chańatwa Chiwańskiego i jeziora Issyk-Kuń. Jego prace zamieszczone są w Pamiętniku tego Towarzystwa (1 t.).

Chanzy Antoni Eugenjusz Alfred, generał francuski, * 1823 w depart. Ardenne, † 1883 roku w Châlons; służył w Afryce, w wojnie włoskiej 1859 odznaczył się jako dowódca bataljonu; mianowany wkrótce podpułkownikiem, udał się znowu do Afryki, gdzie 1868 otrzymał stopień generała brygady. Podczas wojny francusko-niemieckiej 1870 r. wezwany przez Gambettę w październiku do Francji i mianowany generałem dywizji, objął dowództwo nad 16 korpusem armji i odznaczył się pod Coulmiers (9 listopada) i Patay (1 grudnia). Po wzięciu przez Niemców Orleanu otrzymał 9 grudnia naczelne dowództwo nad zachodnią armją loarską. Na tem stanowisku okazał znakomite wojskowe zdolności. Jednakże

Digitized by Google

mimo bohaterskich wysileń odparty został do Le Mans (17 grudnia). Przy końcu 1870 wystąpił zaczepnie; odparł Niemców pod Vendôme (6 stycznia 1871), ale skutkiem następnych walk niepomyślnych musiał się znowu cofać do Le Mans, w okolicach którego zaszły stanowcze bitwy (11 i 12 stycznia) dla Francuzów nieszczęśliwe. Na linji rz. Sarthe począł reorganizować swą armję, gdy nastąpiło zawieszenie broni. Na radzie wojennej w Paryżu oświadczył się za niemożnością dalszego prowadzenia wojny. Wybrany deputowanym do zgromadzenia narodowego, dostał się w Paryżu w niewolę Komuny (26 marca), ale wkrótce został oswobodzony. W zgromadzeniu narodowem występował (1872) jako przywódca republikanów umiarkowanych; w tymże roku mianowany został dowódcą 7 korpusu w Tours, 1873 r. generalnym gubernatorem Algierji; 1876 wybrany senatorem dożywotnim, pozostał wierny swym przekonaniom republikańskim, 1879 r. odwołany z gubernatorstwa Algierji, był posłem w Petersburgu do 1881. Por. Chuguet „Le Général **C.**" (Paryż, 1884); Ch. de Freycinet „La guerre en province pendant le siège de Paris;" Ch. de Mazade „La guerre de France" (1870—71); Villefranche „Histoire du géneral **C.**" (Paryż, 1890).

Chaonja, w starożytności północna część Epiru pomiędzy górami Akrokeraunijskiemi i rzeką Tyąmis, zamieszkana przez pelazgijskie plemię *Chanów.*

Chaos (grec. otchłań), u większej liczby starożytnych poetów oznacza pierwotną, bezkształtną materję, z której świat miał powstać, a o której różne były mniemania. Podług Orfików, jest to pochłonienie wszech rzeczy w jedną całość; podług filozofów jońskich, zasadnicza materja, pełna sił żywotnych; podług Demokryta i Epikura, próżna przestrzeń; podług późniejszych pojęć, mieszanina wszystkich elementów i surowa, nieforemna masa. Podług Hezjoda, były 4 zasadnicze pierwiastki, z których wszystko powstało: **C.**, Gea (ziemia), Tartaros (otchłań) i Eros (miłość). Niektórzy znowu poeci utrzymują, że z **C.** powstały Ziemia i Niebo, a resztę dokonał Eros. Podług Hezjoda, **C.** sam z siebie stworzył Erebos (ciemną otchłań) i Noc, a te wydały z siebie Eter i Dzień. W przenośnem znaczeniu oznacza **C.** wszystko, co bezładne, pomieszane i nieuporządkowane.

Chapadas, albo *Itá baba*, t. j. góry płaskie, także *Sertaos*, t. j. pustynie, w Brazylji nazwa wyniosłości, niewiele wznoszących się ponad poziom rozległych wyżyn.

Chapala, jezioro w Meksyku, położone pomiędzy stanami Michoacan a Jalisco, 1,600 klm. kw. powierzchni, wzniesione na 1,200 m. nad p. m.

Chapelain Jan, poeta francuski, * 1595 w Paryżu, † 1674; przyjaciel Richelieu'go, był jednym z pierwszych członków akademji, której miał sobie poruczoną organizację. Najcelniejsze jego dzieło „Pucelle" („Dziewica Orleańska"), 1630, nad którem 20 lat pracował, stało się przedmiotem gorzkich szyderstw nowszej szkoły francuskiej, a zwłaszcza Voltaire'a, i podało imię niefortunnego epika w zapomnienie. Napisał nadto „De la lecture des vieux romans," wydane w Paryżu r. 1870. Por. Lettres de Jean **C.**" wydał Tamizey de Larroques (Paryż, 1880—83); Fabre „Les ennemis de **C.**" (Paryż, 1888) i „**C.** et nos deux premieres académies" (Paryż, 1890); Mühlan „J. **Ch.** Eine biographisch-kritische Studie" (Lipsk, 1893).

Chapelier Izaak Irenensz Gwidon, adwokat i polityk francuski, * 1754 w Rennes, † 1794 w Paryżu. W roku 1789 obrany prezydującym w konstytuancie, przewodniczył sławnej sesji z 4 i 8 stycznia 1790 r. i wystąpił przeciw parlamentowi miasta Rennes, który dążył do oderwania Bretanji od Francji. W r. 1791 został umiarkowanym, w 1792 pojechał do Anglji, a po powrocie oskarżony o spiskowanie z emigrantami został aresztowany i skazany przez trybunał rewolucyjny, na śmierć. **Ch.** był współpracownikiem „Bibliothèque de l'homme public." Por. F. A. Aulard „Les Orateurs de l'Assemblée constituante" (Paryż, 1882).

Chapelle Klaudjusz Emanuel, właściwie *Lhuillier*, * 1626 w La-Chapelle pod Paryżem, † roku 1686, napisał mnóstwo wesołych pieśni, sonetów i listów. Jego „Oeuvres" były kilkakrotnie wydawane (np. 1755 w Paryżu), ostatnio przez Tenant de Latour (Paryż, 1854), łącznie z pismami Bachaumont'a. Dzieło jego „Relation d'un voyage fait en France" (1663), które wspólnie z Bachaumont'em napisał, jest wzorem lekkiej i dowcipnej poezji.

Chapetones (wym. *czep-*), w krajach hiszpańskich Ameryki przybysze europejscy, w różnicy od kreolów, zrodzonych w Ameryce, potomków dawnych osadników europejskich.

Chaplin Karol, malarz i rytownik, * 1825 roku w Andelys, † 1891 w Paryżu, początkowo był rytownikiem, z prac jego w tym kierunku wyróżnia się akwaforta „Wylądowanie na Cyterze." W późniejszym wieku oddał się malarstwu i początkowo prace jego uważane były za utwory J. F. Millet'a. **Ch.** nie pozwolił na fałszowanie podpisów i dał się poznać szeregiem znakomitych portretów, zwłaszcza kobiecych. W r. 1851—52 i 65 otrzymał na dorocznych wystawach medal. Znany jest z licznych reprodukcji portret młodej dziewczyny p. t.: „Róże amerykańskie," „Poranek" (1855); „Djana" (1864); „Narodziny Venus" i wiele innych.

Chaplin Karol.

Digitized by Google

Chapman Jerzy, poeta angielski, przyjaciel i współczesny Shakespeare'a, Johnson'a i Spenser'a, * 1557, † 1634. Z prac jego, oprócz przekładu „Iljady" i „Odysei," ważniejsze: „Bussy d'Amboise" (1613); „All fouls" (1605); „The conspiracy of the duke of Byron" „The blind beggar of Alexandris" (1596); „The revenge of Bussy d'Amboise" (1613); „May day" (1611); „Caesar and Pompey" (1631). Zbiorowe wydanie dzieł **Ch.** wyszło w r. 1873 w Londynie, p. t.: „Comedies and tragedies of G. **Ch**" i in. Życiorys **Ch.** napisał Swinburne „G. **C.**, a critical essay" (1875).

Chapman Jakób, podróżnik, od r. 1840 zwiedził Afrykę środkową, zbadał jezioro Ngami, dotarł do wodospadów Victoria na Zambezi, † r. 1872; napisał: „Travels in the interior of South Africa" (2 t., Londyn, 1868).

Chappe d'Auteroche Jan, astronom, * 1722 w Owernji, † 1769, obserwował 1761 w Tobolsku przejście Wenery przez tarczę słoneczną i ogłosił: „Voyage en Sibérie fait en 1761" (2 t., 1768); na nieprzychylny jego o Rosji sąd z rozkazu Katarzyny II odpowiedział Szuwałow w dziele „Antidote ou examen du mauvais livre intitulé *Voyage en Sibérie*" (2 t., 1771). Przy schyłku życia odbył podróż w celach astronomicznych do Kalifornji. Jego „Voyage en Californie" wydał Cassini (1772).

Chappe Klaudjusz, synowiec poprzed., wynalazca telegrafu optycznego, * 1763 w Mans, † roku 1805; w r. 1792 został członkiem towarzystwa filomatycznego i w czasie wrzenia rewolucyjnego wpadł na myśl udzielania szybkich wiadomości swym przyjaciołom; do celu tego obmyślił system znaków, przesyłanych za pomocą telegrafu optycznego. Z rozporządzenia konwentu urządził linję między Paryżem a Lille. Pierwszą wiadomością, jaką przesłał rządowi przy pomocy swego telegrafu, była wieść o zwycięstwie pod Jemappes. Nieuznanie jego zasług wprawiło go w melancholję i utopił się w studni. W roku 1893 postawiono mu w Paryżu na bulwarze Saint-Germain pomnik.—Brat jego **C.** Ignacy Urban Jan, * 1760, † 1829, był członkiem zgromadzenia prawodawczego, miał udział w pracach brata i po jego śmierci objął dyrektorstwo telegrafów, które utracił pod ministerjum Villèle'a. Ogłosił: „Histoire de la télégraphie" (1824).

Chappe Klaudjusz.

Chapsal Karol Piotr, zasłużony we Francji lingwista, * 1788, † 1858. Napisał między innemi: „Nouveau dictionnaire grammatical" (2 t., Paryż, 1808) i wspólnie z *Noël'em* „Nouvelle grammaire française," znaną i u nas pod imieniem obu autorów; książka ta w latach 1823—1858 miała 44 wydania.

Chaptal Jan Antoni Klaudjusz, hrabia de *Chanteloup*, chemik i mąż stanu, * 1756 w Nogaret, depart. Lozère, † 1832, początkowo lekarz i profesor w Montpellier, od 1793 był dyrektorem fabryki prochu w Grenelle, został 1799 r. radcą stanu, 1800 ministrem spraw wewnętrznych, roku 1805 członkiem senatu zachowawczego, a 1811 hrabią. Podczas Stu Dni był ministrem stanu i dyrektorem handlu i przemysłu. Ludwik XVIII mianował go parem. Główne jego dzieła są: „Chimie appliquée aux arts" (4 t., 1807) i „Chimie appliquée à l'agriculture" (2 t., 1829). Od jego nazwiska pochodzi wyraz *szaptalizacja (chaptalisation)*, oznaczający postępowanie, za pomocą którego wina czynią się zasobniejszemi w alkohol przez dodanie do soku jagód winnych cukru, który podczas fermentacji wytwarza alkohol.

Chapu Henryk Michał Antoni, rzeźbiarz francuski, * 1833, † 1891 w Paryżu, wykonał: „Bezpieczeństwo," posąg ustawiony przed prefekturą policji w Paryżu; „Wcielenie nieśmiertelnego geniuszu," posąg Berryera przed pałacem Sprawiedliwości, posąg Henryka Regnault'a przed szkołą sztuk pięknych; księżny Orleańskiej; grobowiec arcybiskupa Dupanloup, Joannę d'Arc i in.

Chapultepec, skała porfirowa położona o 4 klm. na południo-zachód od Meksyku, na której szczycie wznosił się niegdyś pałac Montezumy, a od 1785 zamek wice-gubernatora.

Chara, wodorost, ob. Characeae.

Characeae, *Ramienice*, grupa wodorostów, zielone rośliny wodne o łodydze delikatnej, wątłej, łatwo łamiącej się, mają liście ułożone na węzłach okółkami. Łodygi składają się ze zwykłego szeregu komórek rurkowatych, oddzielonych krótkiemi komórkami węzłowemi. Rozgałęzienia tworzą się w kątach; pędy boczne nie różnią się od głównego. Liście składają się również z komórek długich rurkowatych i krótkich węzłowych naprzemian. Zamiast korzeni mają zwykłe wężowatego kształtu komórki bez chlorofilu, które wychodzą z najniższych komórek węzłowych pędu, i przy których pomocy rośliny te utrzymują się w mule wodnym. Powierzchnia **C.** nieraz bywa pokryta wapieniem,

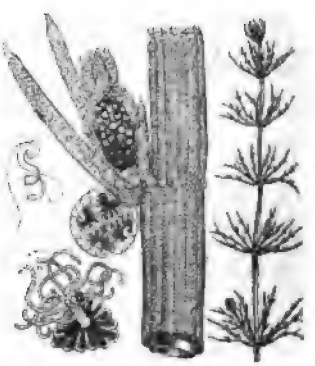

Chara fragilis. *a*—część liścia z organami rozrodczemi, *b*—woreczki z ciałami nasiennemi, *c*—ciałka nasienne, *d*—gałązka

Digitized by Google

skąd pochodzi ich łamliwość; z resztek obumarłych łodyg tworzą się z czasem warstwy wapienia (wapień wód słodkich). Organy rozmnażania męskie i żeńskie znajdują się już to na jednym osobniku, już to na różnych. Ramienice są rozpowszechnione na całej powierzchni ziemi, zwłaszcza rodzaje: *Chara*, *Nitellopsis*, *Nitella*.

Charak, wyspa w zatoce Perskiej, naprzeciw ujścia rzeki Šefid-Rud, przystań, połów pereł, 1,000 mieszk.

Charakter (z greck.), właściwie znaczy to co jest *wybitne*, *wydatne*, a w ogólniejszem znaczeniu całość oznak i przymiotów, odróżniających jednę rzecz od drugiej, jedną osobę od drugiej, i stąd *charakterystyka* jest szczegółowem wykazaniem tych przymiotów. W ściślejszem zaś znaczeniu *charakterem* zowiemy właściwy, pewny, wybitny, z całą świadomością utrzymany kierunek woli człowieka, stąd więc *brakiem charakteru* jest sprzeczność czynów jego z wolą i postanowieniem, wahanie się, słabość moralna, nie umiejąca utrzymać się w pierwotnym zamiarze. — *Role charakterystyczne* w sztuce scenicznej są takie, w których chodzi o oddanie całej właściwości indywidualnej osób przedstawianych. Por. A. Bain „Study of charakter" (Londyn, 1861); Dr. Azam „Charakter w zdrowiu i chorobie," przełożone z francuskiego (Warszawa, 1888); Queyrat „L'imagination et ses variétés chez l'enfant" (Paryż, 1892); B. Perez „Charakter od dzieciństwa do wieku dojrzałego" (Warszawa, 1893); Th. Ribot „Sur les diverses formes du caractère" (1892); F. Paulhan „Les caractères" (Paryż, 1894); Le Bon „Le rôle du caractère dans la vie des peuples" (*Rev. Scientific* 1894); Smiles „O charakterze."

Charakterystyka, ob. Charakter.

Charakteryzacja, znaczy w sztuce aktorskiej uwydatnienie na twarzy cech wieku, stanu, właściwych osobnikowi, którego aktor przedstawia. W tym celu jako środków pomocniczych używa się przypinanych włosów, bród, wąsów, brwi, bakenbardów i t. p., nadto szminki, czyli farb tłustych, dla nadania różnych odcieni koloru twarzy. **Ch.** w rozwoju sztuki aktorskiej staje się prawie drugą sztuką, którą u nas do doskonałości doprowadził artysta dramatyczny Rapacki.

Charbicki Jan, herbu Jastrzębiec, kawaler jerozolimski, dzielny wojownik, na Podolu skutecznie bronił granic dawnej Polski przeciwko napadającej Wołoszy. Zwiedziwszy następnie większą część Europy, używany był za powrotem do kraju w najtrudniejszych sprawach do rady, † 1632.

Charcas (*Sta-Maria de las*), miasteczko w meksykańskim stanie San-Luis Potosi, 5,000 mieszk.

Charcot Jan Marcin, lekarz, * 1825, † 1893 r., studjował medycynę w Paryżu, w r. 1848 został asystentem, 1853 ordynatorem kliniki, 1856 lekarzem biura centralnego szpitalów paryskich, 1866 profesorem nadzwyczajnym, w 1862 lekarzem oddziału w szpitalu Salpétrière, i na tem stanowisku pozostawał do śmierci. Na jego wykłady chorób nerwowych przybywali lekarze z całej Europy; pracował głównie nad histerją i stworzył anatomję patalogiczną chorób nerwowych, zajmował się również hypnotyzmem gorliwie. Z bardzo wielkiej liczby prac jego wymieniamy: „De l'expectoration en médecine" (Paryż, 1857); „Leçons sur les maladies du foie, des voies biliaires et des reins" (1877); „Leçons cliniques sur les maladies des vieillards et les maladies chroniques" (1868); „Leçons sur les localisations dans les maladies du cerveau et de la moelle épinière" (1876—1880); „Leçons du Mardi" (1887—89); „Clinique des maladies du système nerveux" (1889—91). W polskim przekładzie posiadamy: „Lekcja o migrenie ocznej" (*Gaz. Lek.* 1884); „O odosobnieniu w leczeniu macinnicy" (w *Przeglądzie lek.* 1885); „O szczególnych napadach t. zw. Tic" (*Medycyna*, 1889); „O leczeniu sugestją" (tamże, 1889).

Charcot Jan Marcin.

Charczewski hr. v. *Cholewa* odm., herb: W polu czerwonem między dwiema klamrami srebrnemi — miecz. Nad koroną hrabiowską hełm, w którego koronie pięć piór strusich, dwa złote między trzema czerwonemi. Labry czerwone, podbite złotem. Nadany w r. 1783 przez Józefa II.

Charczewski, hrabia.

Chard, starożytne miasteczko w ang. hrabstwie Somerset, 2,575 m., dwie duże fabryki żelaza, wyrób koronek.

Chardin Jan, podróżnik, * 1643 w Paryżu, † 1713 r.; jako jubiler podróżował 1664—70 po Persji, następnie zwiedził powtórnie Azję i od r. 1681 przebywał w Anglji, skąd był kilkakrotnie wysyłany w poselstwie do Niderlandów. Wybornie władając językami wschodniemi, bystry dostrzegacz i nieustraszony podróżnik, zapoznał Europę z życiem Wschodu. Jego „Voyage en Perse et autres lieux d'Orient" wydał Langlès (10 t., 1811).

Chardin Jan Chrzciciel Szymon, malarz francuski, * 1699, † 1779; od 1775 r. podskarbi akademji, 1765 członek akademji umiejętności i sztuk pięknych w Rouen; wykonał bardzo wiele prac, z których ważniejsze: „Wnętrze kuchni" (1728), „Chemik w laboratorjum," „Chłopak puszczający

Digitized by Google

bańki mydlane," „Kobieta ciągnąca wodę ze studni," „Praczka," „Dziewczynka z wiśniami," „Pomywaczka," „Dziewczynka z lalką," „Guwernantka," „Matka pracowita," „Benedicite" i in. Por. Haillet de Couronne „Eloge de **C.**" w „Mémoires inédits sur la vie et les ouvrages des membres de l'Académie royale de peinture et de sculpture" (Paryż, 1854, t. II, str. 428—441).

Chardon Jakób, drukował w r. 1866 w Wersalu: „Etude sur A. Mickiewicz." Odbitka z „Mémoirs de la Société des sciences morales, des lettres et des arts de Seine et Oise."

Chardonne, stacja klimatyczna w kantonie Vaud, nad brzegiem jeziora Genewskiego w Szwajcarji, wzniesiona na 582 m. nad p. m.

Charente, rzeka w zachodniej Francji, poczyna się pod Cheronac w depart. Wyższej Vienne, pod Montignac staje się spławną, i ubiegłszy 375 klm., naprzeciwko wyspy Oleron, pod Soubise, wpada do zatoki Gaskońskiej. —Departament *Charente*, utworzony z części prowincji Angoumois, Saintonge, Poitou i Lamarche, liczy na 5,972 klm. kw. powierzchni 360,259 m. (1891) i dzieli się na 5 okręgów (Angoulême, Barbezieux, Cognac, Confolens i Ruffec) z miastem głównem Angoulême.—Departament *Niższej Charente* (**C.** Inférieure), składający się z dawnych prowincji Saintonge, Aunis i małej cząstki Poitou, obejmuje 7,230 klm. kw. z ludnością 456,202 i dzieli się na 6 okręgów (La Rochelle, Marennes, Rochefort, Saintes, St. Jean d'Angely, Jonzac), z miastem głównem La-Rochelle.

Charenton, miasteczko w dep. Sekwany pod Paryżem, 15,306 m., składa się z dwóch gmin: *Charenton-le-Pont i Charenton-St.-Maurice*, leży nad Sekwaną, w pobliżu lasu Vincennes i sławne jest z synodów, jakie tutaj protestanci za Henryka IV i Ludwika XIII odbywali. Obecnie znajduje się tu wielki szpital obłąkanych i fabryki porcelany.

Chares, wódz ateński, który przegrawszy bitwę pod Cheroneą (338), wydał całą Grecję w ręce Filipa Macedońskiego, † 324 przed Chr. Por. Cassianus „De Charis rebus gestis et moribus" (Marburg, 1849); E. Cutus „Griech. Gesch." (t. III), Xenoph. „Hellen.;" Diodor „Bibl. Hist."

Chares, rzeźbiarz z Lindos, na wyspie Rodos, uczeń Lizyppa, około 300 prz. Chr., uważany jest za twórcę Kolosu rodyjskiego. Statua ta runęła w r. 222 przed Chr. wskutek trzęsienia ziemi.

Chareton Jan Józef Veye, generał i mąż stanu francuski, * 1813 w Montélimar † 1878, nauki odbywał w szkole politechnicznej i w szkole aplikacyjnej, poczem służył jako oficer inżynierji w Algierji; podczas wojny Wschodniej, był dwukrotnie raniony pod Sewastopolem; w wojnie francusko-niemieckiej, jako pułkownik inżynierji, dostał się do niewoli przy kapitulacji Sedanu, poczem, wróciwszy do kraju, wybrany 1871 r. deputowanym, został jednym z wiceprezydentów lewicy republikańskiej; od 1875 generał dywizji, został 1876 r. senatorem dożywotnim. Położył wielkie zasługi przy reorganizacji armji. Wydał: „Projet motivé de réorganisation militaire de la France" (1871).

Charette de la Contrie Franciszek Atanazy * w Couffé pod Ancenis 1763, służył do 1790 w marynarce, później złączył się z emigrantami w Koblencji, ale powrócił wkrótce do Francji i był jednym z najśmielszych i najniebezpieczniejszych przywódców w wojnie wandejskiej przeciw Rzeczypospolitej. Otoczony przez armję republikańską pod dowództwem Hoche'a, opuszczony od swoich, po morderczej bitwie pod St. Cyr, schronił się w lasach Aizenay i Chabotière, gdzie go znaleziono okrytego ranami i nurzającego się we krwi własnej; sprowadzony do Nantes, został tutaj 1796 rozstrzelany. Por. Le Bouviers „Vie du général **C.**" (Nantes, 1823); Sylvanecte „Profils vendéens" (Paryż, 1887).

Charette de la Contrie Atanazy, synowiec poprzedniego, * 1796, † 1848; po powrocie Napoleona z wyspy Elby organizował powstanie w Wandei, w 1823 został parem Francji; po wybuchu rewolucji 1830 odprowadził rodzinę Karola X do Anglji, poczem 1831 wrócił potajemnie do Francji i przygotował kontrrewolucję, na której czele miała stanąć księżna Berry. Na czele 600 ludzi stoczył bitwę w d. 6 czerwca 1832 r., ale rozbity, uszedł do Szwajcarji i powrócił do ojczyzny wskutek amnestji w r. 1837. Napisał: „Quelques mots sur les événements de la Vendée en 1832" (Paryż, 1840); „Journal militaire d'un chef de l'Ouest, contenant la vie de Madame la duchesse de Barry en Vendée" (Paryż, 1842).

Charette de la Contrie Atanazy, baron, generał francuski, * 1832, na czele pułku żuawów papieskich brał udział w bitwach pod Castelfidordo (1860), Mentoną (1867) i Rzymem (1870), następnie walczył z Niemcami i za odznaczenie się w bitwie pod Patay został generałem brygady; wybrany w 1871 do zgromadzenia narodowego, mandatu nie przyjął. Ogłosił: „Souvenir du regiment des zouaves pontificaux. Notes et récits" (Paryż, 1876—1878).

Chargé d'affaires, sprawujący interesa, agent dyplomatyczny, uwierzytelniony nie u samego króla, lecz tylko u ministra spraw zagranicznych i posiadający pełnomocnictwa tylko od swego ministra. Por. Calvo „Dict. de droit intern. pub. et privé;" Pradier-Fodéré „Cours de dr. dipl."

Chargeh, *El* (t. j. wielka oaza), grupa oaz, położona pod 30°40′ dług. zach. Gr., pomiędzy 25°30′ a 26°30′ szer. półn. w pustyni Libijskiej, w 1874 zbadana przez Schweinfurtha, w 1875 zwiedzona przez Brugscha. Obfitują one w wodę, zwłaszcza w studnie w liczbie 220, z których użytecz-

Digitized by Google

nemi jest tylko 70, w lasy palmowe. Ziemi pod uprawę znajduje się dzisiaj około 900 hektarów; dawniej było znacznie więcej, jak dowodzą tego ślady kultury starożytnej, ruiny świątyń, zamków, grobowców i klasztorów. Liczba mieszkańców, według Schweinfurtha, wynosi 5,740 du z (1874).

Charidemus, sławny wiarołomstwem wódz najemników z Oreos na wyspie Eubei, który od 360 prz. Chr. przechodził to na stronę Ateńczyków, to na stronę króla Tracji Kotysa. Zginął w wojnie perskiej.

Charilaos, król Sparty z familji Eurypontydów, * w IX w. przed Chr. już po śmierci swego ojca, i zaraz przez swego stryja, prawodawcę Likurga, królem obwołany i nazwany **Ch.,** co znaczy: radość ludu. **Ch.** odznaczył się w wojnach z mieszkańcami Arkadji i Argosu. Por. E. Curtius „Griech. Gesch." (t. I); Pauly „Real-Encycl."

Charileje, uroczystości delfickie, odbywane dla uspokojenia cieniów sieroty, zwanej *Charila*, która w czasie głodu w Delfach, przyszedłszy do króla błagać o żywność, była przezeń pokrzywdzoną i udusiła się, skutkiem czego głód i choroby jeszcze bardziej szerzyć się zaczęły. Wyrocznia pytyjska nakazała przebłaganie cieniów Charili, uroczystością, odbywającą się co lat ośm.

Charisi Jehuda ben Salomon al, sławny hebrajski poeta i tłómacz makamów (ob.) arabskich, * w końcu XII w. w Xeres w Hiszpanji, † 1235 r. Dzieło jego Tachkemoni, pisane częścią w prozie rymowanej, częścią w wierszach (ostatnie wydanie przez Lagarde, Getynga, 1883), jest sławne nietylko pod względem językowym, ale też jest ono ważnym bardzo przyczynkiem do historji kultury powszechnej, a w szczególności żydowskiej, gdyż bardzo dosadnie w niem mają być opisane zwyczaje i obyczaje ówczesnych Żydów w Hiszpanji. Oprócz tego jest on tłómaczem wielu dzieł treści filozoficznej i lekarskiej z arabskiego na hebrajski.

Charisterium, danina, jaką biskupi kościoła rzymsko-kat. w pewnych przypadkach od zamożniejszych księży swojej djecezji za zezwoleniem kapituły mogli wybierać. Nazywa się ona też *Subsidium charitativum* (pomoc z łaski). Sobór lateraneński III (1179 r.) *c. 6. X de censib*, (3,39), dał na to pozwolenie, a papież Benedykt XII ograniczył jej wysokość; papież zaś Inocenty postanowił co do Włoch tylko, że biskup może jej żądać jeno raz, a mianowicie przy objęciu biskupstwa, powtórnie zaś tylko za pozwoleniem papieskiem. „Devoti Instit. can. lib. II tit. XV § 4."

Charitativum, *(subsidium ch.)* nadzwyczajna ofiara, jaką niegdyś szlachta niemiecka płaciła cesarzowi. U nas pierwszy Zygmunt I w r. 1520 zażądał na sejmie bydgoskim na obronę kraju dani ny od wszystkich stanów. W r. 1578 subsydjum to zmieniło się na stały podatek. Ukazem z d. 21 kwietnia 1839 zniesionem zostało.

Charité, *La*, miasto w dep. franc. Nièvre, okr. Cosne, nad rz. Loire, znaczny handel drzewem i żelazem, zakład dla obłąkanych i 5,077 m. W XVI wieku stanowiła punkt oparcia protestantów.

Charites, *Gracje*, ob. Charyty.

Charitius Jędrzej, rodem z Gdańska, archidjakon witemberski, wydał: „Commentatio historico-litteraria de viris eruditis Gedani ortis, speciatim in iis, qui scriptis inclaruerunt" (Witemberga, 1715).

Charitius Krystjan Fryderyk, syn poprzedzającego, ogłosił drukiem: „Spicilegii ad A. Chariti Commentationem de viris eruditis Gedani ortis" (pars I, Gedani, 1729, więcej nie wyszło).

Charíton, grecki romansopisarz, żyjący prawdopodobnie w końcu V w. po Chr., rodem z Afrodisias w Karji, napisał romans, opiewający dzieje miłosne Chaereasa i Kalirrhoë; pierwsze wyd. sporządził d'Orville (3 t., Amsterdam, 1750); poprawniejsze zaś, z łacińskiem tłómaczeniem Reiske'go dał Beck (Lipsk, 1783), Hirschig (1856 i 1859). Na niemiecki tłómaczył Heyne (1753 i Schneider (1807).

Charivari, wyraz niewiadomego pochodzenia, oznacza nieharmonijny hałas i zgiełk, powstający z bicia w kotły, bębny, z gwizdania, krzyku, huku, wycia i t. p., nazywany pospolicie kocią muzyką, za pomocą której okazuje się osobie, taką muzyką obdarzonej, niezadowolenie publiczne.

Charivari, także nazwa niektórych pism perjodycznych satyrycznych.

Charkiewicz Michał, Pijar, żyjący od 1740—1801, wydał „Compendium institutionum Oratoriarum ad usum juventutis" (Wilno, 1782).

Charkiewicz (Juwenalis), Bernardyn, profesor konwentu w Wilnie i Nieświeżu, kustosz prowincji litewskiej, drukował: „Wybór najprzedniejszych w metropolii wileńskiej kaznodziejów" (Wilno, 1761); „Przewodnik do ojczyzny niebieskiej, zawierający w sobie reguły trzeciego zakonu św. Franciszka Braci pokutujących i t. d." (Wilno, 1772); „Djarjusz podróży hiszpańskiej z Wilna do Walencji, później do Włoch i napowrót do Wilna" w „Dziejach Dobroczynności" (1822—1824).

Charkowska gubernja stanowi część małorosyjskiego pasa czarnoziemnego, który na południo-wschodzie przechodzi już w krainę stepową. Powierzchnia jej wynosi 54,495 klm. kw. z ludnością 2,509,800, głównym żywiołem etnograficznym są Małorusini; ludność miast stanowi tylko 15% ogólnej liczby. Mineralne bogactwa nieobfite; głównem zajęciem mieszkańców jest rolnictwo (zboża, kartofle, len, konopie, tytuń, buraki cukrowe); dość wysoko stoi hodowla bydła, głównie koni i owiec. Przemysł opiera się przeważnie na rolnictwie; w r. 1892 było wszyst-

Digitized by Google

kich fabryk 795, a głównie: cukrownie, garbarnie, młyny parowe, olejarnie, gorzelnie, fabryki tytuniu, browary. Handel prowadzi się głównie na jarmarkach, których odbywa się w gub. około 600 rocznie.

Charków, m. główne gub. Charkowskiej, nad rzekami: Charkowem, Łopanią i Nieczetą. Miasto posiada 2 klasztory prawosławne, 18 cerkwi (między niemi piękny sobór), dwa teatry, giełdę, uniwersytet (założony 1803 r.), instytut technologiczny, instytut weterynaryjny, trzy gimnazja klasyczne, szkołę realną, szkołę handlową, progimnazjum, 6 gimnazjów żeńskich, instytut panien, seminarjum duchowne, szkołę muzyczną i kilkanaście szkół niższych. Jest tu kilka stowarzyszeń naukowych, liczne instytucje dobroczynne, muzeum sztuk pięknych i przemysłu; z gmachów zasługują na uwagę: gmach instytutu technologicznego, szkoły realnej, ratusz i kilka innych; są tu dwa ogrody publiczne, kilka skwerów. W r. 1892 było tu 121 zakładów fabrycznych z produkcją roczną 5,4 mil. rs. (głównie cukier i tytuń). Pod względem handlowym **C.** oddawna zajmuje wybitne miejsce pośród wewnętrznych miast Rosji; jarmarki tutejsze, w liczbie pięciu, trwają razem 80 dni i mają obrotu około 50 mil. rubli, głównemi przedmiotami handlu są tkaniny i wełna. **C.** jest węzłem kolei żelaznych do Rostowa, Półtawy i Kurska, ogniskiem administracyjnem władz powiatowych i gubernjalnych, jest stolicą okręgu sądowego i naukowego t. n., pod względem wojskowym należy do okręgu kijowskiego, pod względem kościelnym jest rezydencją arcybiskupa prawosławnego; w r. 1897 miał 174,846 miesz. — *Charkowski powiat* obejmuje 2,905 wiorst kw. i liczy 343,981 mieszkańców.

Charlemagne, ob. Karol Wielki.

Charleroi, miasto okręgowe w belgijskiej prowincji Hainaut (Hennegau), nad spławną rzeką Sambrą, o kwadrans drogi od kanału t. n., ma 21,000 m. Znaczenie miasta polega na kopalniach węgla kamiennego i nadzwyczaj rozwiniętym przemyśle żelaznym. Słynne są zakłady metalurgiczne w pobliskiem Couillet; wiele innych, pomniejszych, rozrzuconych jest dokoła. Obok tego godne są uwagi cukrownie, huty szklane, fabryki igieł, a także handel bydłem i płodami rolnictwa. Miasto składa się z górnego miasta, dolnego i śródmieścia, posiada izbę handlową, kolegjum, szkołę przemysłową i piękne spacery na miejscu dawnych wałów. W XIII w. była tu silna twierdza.

Charles Jakób Aleksander Cezar, fizyk, * 1746, † 1825, służył początkowo w ministerjum skarbu, a po otrzymaniu dymisji zajął się doświadczeniami fizycznemi i miewał odczyty publiczne o fizyce. Gdy Montgolfierowie wystąpili 1783 z balonem, **C.** wpadł natychmiast na myśl użyć do napełnienia baloru wodoru, i od jego nazwiska balony te zowią się *szarlierami*. Pierwszy jego balon wzniósł się 27 sierpnia 1783, a 1 grudnia t. r. wzbił się **C.** wraz z Robertem do wysokości 7,000 stóp. **C.** został następnie członkiem akademji nauk i otrzymał od Ludwika XVI mieszkanie w Luwrze, gdzie urządził swój gabinet fizyczny, wówczas jeden z najlepszych w Europie. Ostatnio był bibljotekarzem Instytutu. Jest on też wynalazcą *megaskopu* (ob.), prowadził doświadczenia nad utrwaleniem obrazów w ciemni optycznej i poznał, że objętość gazów wzrasta proporcjonalnie do temperatury, dlatego też niektórzy uczeni zasadę tę, która zwykle nazywa się prawem Gay-Lussac'a, nazywają prawem Charles'a.

Charles Edmond, pseudonim Chojeckiego Edmunda (ob.).

Charles de Noire-Isle, pseudonim Lachnickiego Ignacego.

Charles d'Orléans, poeta francuski, ob. Orléans.

Charleski, Charliński Jan herbu Bończa, kasztelan bracławski † 1625; był deputowanym z sejmu 1601 do lustracji dóbr królewskich na Mazowszu i Podlasiu.

Charleston. 1) Miasto i główny punkt handlowy w północno-amerykańskim stanie południowej Karoliny, pomiędzy ujściami rzek Ashley i Cooper, nad oceanem Atlantyckim; ma 56,000 m. i port obwarowany. Jest to główny punkt wywozu bawełny i ryżu, dwóch najważniejszych produktów południowej Karoliny. Przemysł nieznaczny. Miasto posiada akademję medyczną i sztuk pięknych, szkołę prawa, wspaniały ogród botaniczny, bibljotekę i wiele innych zakładów naukowych, społecznych i dobroczynnych; zabudowane jest porządnie i prawidłowo i należy do najpiękniejszych na południo-wschodzie państwa. 2) Główne miasto półn.-amerykań. stanu Wirginji Zachodniej; kopalnie węgla, żelaza i soli, 7,000 miesz.

Charlestown, miasto w północno-amerykańskim stanie Massachusetts, przedtem samodzielne, zaś od r. 1874 część składowa Bostonu i najważniejsze jego przedmieście, z wielkiem więzieniem stanu, dokami i warsztatami okrętowemi; około 35,000 miesz.

Charlet Mikołaj Toussaint, malarz, rysownik i litograf francuski, ur. w Paryżu 1792, † 1845 r.; zwyczaje i obyczaje francuskie z wielkim przedstawiał dowcipem i talentem, opatrując swoje utwory trafnemi, charakterystycznemi podpisami. Głównie w tego rodzaju pracach udawali mu się żołnierze i dzieci. Rysunki jego i litografje w niezliczonej ilości rozrzucone po całym świecie, pełne fantazji, życia i prawdy, stawiają go w rzędzie najznakomitszych nowoczesnych mistrzów. Epopeja pierwszego cesarstwa znalazła w nim niezrównanego ilustratora. Oprócz tego wykonał kilka obrazów historycznych wojen-

Digitized by Google

nych, z których: „Przejście Renu" i „Odwrót z Moskwy" (1836) kładą go na równi z najlepszymi malarzami bitew. Por. Lacombe „C. sa vie, ses lettres, suivi d'une description raisonnée de son oeuvre lithographique" (Paryż, 1858).

Charleville, miasto we francuskim depart. Ardennes, naprzeciwko Mézières, nad Mozą; ma 17,400 m. i dobry port rzeczny.

Charlevoix Piotr Franciszek Ksawery, misjonarz i historyk francuski, * 1682, † 1761 r., Jezuita, w celach misjonarskich przebywał w Kanadzie, nad rz. Mississipi, w San Domingo. Napisał: „Histoire du Japon" (3 t. 1715, 3 wyd. 1754); „Histoire de Saint Dominique" (2 t. 1730); „Histoireet description générale de la Nouvelle France" (3 tomy, 1744); „Histoire du Paraguay" (3 tomy, 1756).

Charlier Ludwik Józef, polityk francuski, * w Châlons sur Marne † 1797 r., w Paryżu. Podczas rewolucji stał zawsze po stronie rewolucjonistów, gorąco bronił Marata i należał do rady Pięciuset. Wreszcie wskutek obłędu odebrał sobie życie.

Charlier Jan, ob. Gerson Jan.

Charlotte Amalie, położona na wyspie św. Tomasza, stolica posiadłości duńskich w Małych Antylach, 12,000 m., port, składy towarów i węgla. W r. 1867 prawie wszystkie osady na wyspie zniszczone były przez orkan, następnie przez trzęsienie ziemi i w końcu przez żółtą febrę.

Charlottenbrunn, osada lecznicza na Szląsku pruskim w regencji Wrocławskiej, w górach Sudeckich, 469 m. nad p. m.; zdroje wody żelazistej, kąpiele.

Charlottenburg, miasto w pruskiej regencji Poczdamskiej, nad Sprewą, o 1½ godziny drogi na zachód od Berlina, z którym zrósł się już obecnie i od którego rozwoju i pomyślności zależy, ma 132,377 m. (1895) i piękny królewski pałac, zbudowany w 1694 r. przez architekta Schlütera dla Zofii Karoliny, żony króla Fryderyka I; w parku tamecznym wznosi się wspaniałe mauzoleum (utwór Schinkla), w którem spoczywają zwłoki Fryderyka Wilhelma III i królowej Ludwiki, a także cesarza Wilhelma I i żony jego Augusty. Rozszerzający się Berlin wpłynął bezpośrednio na rozwój **C.,** z którym łączy się za pomocą kolei miejskiej (Stadtbahn); znajduje się tu wiele zakładów fabrycznych, jak odlewnia żelaza, fabryki machin, zakłady elektrotechniczne, fabryki porcelany, szkła, przetworów chemicznych, powozów i t. d. Z zakładów naukowych znajduje się tu wyższa szkoła techniczna, należąca do najpierwszych w państwie, dwa gimnazja, szkoła realna i niższa szkoła wojskowa. Jest tu także kilka zakładów leczniczych.

Charlottesville, miasto w półn. ameryk. stanie Wirginji, 5,600 m. W odległości 1,6 klm. na zachód znajduje się uniwersytet stanu Wirginji, założony przez Jeffersona w r. 1822.

Charlottetown, główne miasto należącej do Kanady wyspy księcia Edwarda, przystań, warsztaty okrętowe, rezydencja biskupa, 12,000 mieszkańców.

Charłactwo czyli *cherlactwo (cachexia),* w wysokim stopniu podupadłe odżywianie organizmu skutkiem złych warunków życia, chorób organów trawienia, nowotworów, syfilisu, zatrucia przewlekłego metalami i t. d. Każdy z tych rodzajów **C.** przedstawia pewne cechy, i stąd odróżniają **C.** rakowe, syfilityczne, ołowiane i t. d. Leczenie usiłuje nietylko oddalić powód **C.,** ale przez odpowiednie warunki hygjeniczne odżywiania, o ile można, poprawić.

Charmes Gabrjel, pisarz francuski, * 1850 w Aurillac, od r. 1872 współpracownik dziennika *Journal des Débats,* w którym pomieszczał artykuły o kwestji wschodniej. Napisał: „Cinq mois au Caire et dans la Basse-Egypte" (1880); „L'avenir de la Turquie" (1882); „La Tunisie et la Tripolitaine" (1883); „Voyage en Paléstine" (1884); „Politique extérieure de coloniale" (1885); „Les stations d'hiver de la Méditerranée" (1885); „La réforme de la marine" (1886); „Une ambassade au Maroc" (1887); „Nos fautes" (1886) i in.

Charmides, syn Glaukona, synowiec Platona, był uczniem Sokratesa, a później jednym z 30 t. zw. Tyranów. W roku 404 przed Chr. zginął w bitwie nad rzeką Cefizem. Porów. Ksenefont „Uczta."

Charmoy Franciszek Bernard, orjentalista francuski, * 1793 w Alzacji, † 1869; studjował języki wschodnie w Paryżu, w 1817 r. powołany był do Petersburga dla uorganizowania wykładów tychże języków, przyczem objął katedrę języka perskiego i tureckiego. Jednocześnie pracował nad historją Mongołów i ogłosił w „Pamiętniku akademji petersburskiej" między innemi epizod z epopei perskiej „Iskender Nameh" (1828), o domniemanej wyprawie Aleksandra W. przeciw Słowianom. W roku 1835 powrócił do Francji, gdzie w dalszym ciągu pracował nad historją Kurdów i przekładem dziejów tego ludu przez Cherefeddina, których pierwszy tom, ważny pod względem etnograficznym i geograficznym, ogłosił p. t.: „Chéref-Nameh, ou Fastes de la nation kourde" Petersburg, 1868).

Charnay Dezyderjusz, podróżnik, * 1828, był profesorem w Nowym Orleanie w Stanach Zjednoczonych, a w 1857 wysłany został przez ministerjum oświaty do Meksyku w celach naukowych, w 1863 w takiej samej misji na wyspę Madagaskar, 1867—1870 zwiedził Amerykę północną, 1875 r. Amerykę południową, w r. 1878 Australję. W 1880 stanął na czele ekspedycji, mającej na celu zwiedzenie ruin starożytnych miast Meksyku. Ogłosił: „Le Méxique, souvenirs" (1863), „Les anciennes villes du nouveau monde" (1885); „Une princesse indienne avant la conquête" (1888); „A travers les forêts vierges" (1890).

Digitized by Google

Charnex, stacja klimatyczna w kantonie Vaud, na północo-zachód od Montreux, w Szwajcarji, 626 m. nad p. m.

Charnock Job, legendowy założyciel Kalkuty, służył w kompanji angielskiej. W roku 1690 otrzymał przywilej na terytorjum nadbrzeżne, gdzie rozpoczął budowę miasta. W r. 1679 ożenił się z Indjanką; † 1693.

Charolais, niegdyś hrabstwo położone w Burgundji, w r. 1659 opanowane przez Hiszpanów i następnie ustąpione Kondeuszowi; stolica *Charolles*, dziś miasto okręgowe w depart. Saône i Loire, nad rz. Arconce, ma 3,600 miesz.

Charon, w mitologji greckiej, syn Ereba i Nocy, miał sobie poruczone przewożenie cieniów zmarłych przez rzeki państwa podziemnego, za co pobierał opłatę drobnej monety (obola), którą nieboszczykom w usta kładziono; zmarli, którzy pieniążka tego nie posiadali, przymuszeni byli błąkać się nad brzegami Acherontu, dopóki C. nie ulitował się nad ich losem. Zwykle wyobrażano go jako ponurego starca, z brodą rozczochraną i postacią odrażającą. Por. Krüger „Ch. und Thanatos" (Berlin, 1866).

Charon.

Charondas, prawodawca sycylijski z m. Katany, żył w środku VII w. przed Chr., nadał rodzinnemu miastu prawa, odznaczające się obok praw Zaleukosa, z którym go mieszają, surowością etyczną i jurystyczną. Wszelkiej zmianie swego prawodawstwa zapobiegł przez to, że twórca nowego projektu wystąpić winien z powrozem na szyi, aby w razie przyjęcia prawa, był uduszony. Gdy wbrew swemu prawu przez zapomnienie przybył na zgromadzenie uzbrojony i spostrzegł to, sam się zabił.

Charost Armand Józef de Béthune, książę, de, potomek Sully'ego, * 1728 w Wersalu, pierwotnie żołnierz, później osiadłszy w dobrach swoich, zajmował się wyłącznie szczęściem i pomyślnością poddanych, i tak: zniósł pańszczyznę, starał się o poprawienie rolnictwa, zakładał szkoły i instytucje dobroczynne, wspierające nieszczęśliwych, w zgromadzeniu narodowem przemawiał za równym rozdziałem podatków i t. p. Będąc merem 10 okręgu Paryża, przy zwiedzaniu szpitala zaraził się ospą i † 1800 z zaszczytnym przydomkiem *ojca cierpiącej ludzkości*. Pamiętniki jego wyszły p. t.: „Vues générales sur l'organisation rurale" (Paryż, 1795) i „Résumé des vues et des premiers travaux de la société d'agriculture etc." (Paryż, 1799).

Charpentier Marek Antoni, kompozytor francuski, * 1634 r. w Paryżu, uczeń Carissimego w Rzymie; przebywając jeszcze we Włoszech, otrzymał przezwisko Feniksa muzyki francuskiej. Po powrocie do kraju rodzinnego, pozyskał miejsce przy dworze, i umierając 1702, pozostawił znaczną liczbę oper, baletów, pieśni wesołych p. t. „Tragédies spirituelles" i tym podobnych utworów, tudzież wielką liczbę mszy i motetów.

Charpentier Franciszek Filip, mechanik, * r. 1734 w Blois, † 1817, wynalazł nowy sposób rytowania na miedzi, którego sekret sprzedał hrabiemu Caylus. Oprócz tego wsławił się kilku innemi wynalazkami.

Charpentier Jan Fryderyk Wilhelm, geolog i górnik, * 1738 w Dreźnie, † 1805, był 1766—85 profesorem akademji górniczej, a później dyrektorem zakładów górniczych we Freibergu. Kilka gałęzi górnictwa zawdzięcza mu istotne ulepszenia. Z dzieł jego przytoczymy: „Mineralogische Geographie der kursächsischen Lande" (1778); „Beobachtungen über die Lagerstätten der Erze" (1799).

Charpentier (Toussaint von), syn pop., * 1799 we Freibergu, † 1847 w Brzegu, jako dyrektor górnictwa szląskiego. Obok górnictwa zajmował się entomologją. Napisał: „Darstellung der Höhe verschiedener Berge, Flüsse und Orte Schlesiens" (1812); „Horae entomologicae" (1825); „Libellulinae europeae" (1840); „Orthoptera" (1841—3). Brat jego **C.** Jan, * 1786 we Freibergu, † 1855, był dyrektorem warzelni soli w Bex i profesorem w Lozannie; z prac jego naukowych ważne są badania nad budową geologiczną Pireneów, nad lodnikami i nad muszlami.

Charpentier Ludwik Eugeniusz, malarz francuski, * 1811 w Paryżu, † 1890, kształcił się tamże, tematy do obrazów swych czerpał ze scen wojennych, lecz malował i obrazy rodzajowe.

Charpentier Feliks Maurycy, rzeźbiarz francuski, * 1858 w Bollène (Vaucluse), wykonał: „Spoczynek," „Młody Faun," „Piosenka" i in.

Charput, miasto główne wilajetu Ma'amuret el Aziz (37,000 klm. kw. i 5 mil. miesz.) w Turcji azjatyckiej, leży na wzgórzu śród urodzajnej równiny, posiada stary kościół i klasztor jakobitów z bardzo dawnemi rękopisami, kolegjum armeńskie, 18,000 miesz. Jest ufortyfikowane i posiada silną załogę wojskową.

Charras Jan Chrzciciel Adolf, oficer i republikanin francuski, * 1810 w Pfalzburgu w Lotaryngji, † 1865 roku w Bazylei; pobierał nauki w szkole politechnicznej paryskiej i w r. 1833 został oficerem artylerji. Naraziwszy się rządowi artykułami dziennikarskimi, wykomenderowany był do Algieru, gdzie bardzo powolnie posuwał się w wyższych stopniach. Dopiero rząd tymczasowy 1848 mianował go podpułkownikiem, poczem 7 kwietnia mianowany został podsekretarzem stanu i jednocześnie miał sobie poruczony zarząd ministerjum wojny, i ten urząd sprawował zastępczo aż do przybycia Cavaignaca,

Digitized by Google

któremu potem przydany został jako sekretarz i szef sztabu generalnego. Przyczynił on się wiele do stłumienia powstania Czerwcowego. Jako żarliwy republikanin, a później jako reprezentant ludu w zgromadzeniu prawodawczem, występował zawzięcie w opozycji przeciwko wewnętrznej i zagranicznej polityce prezydenta i z tego powodu został uwięziony 2 grudnia 1851 i wysłany do Ham, a następnie do Belgji. W miesiącu sierpniu 1854 wskutek nalegań rządu francuskiego wydalony stamtąd, udał się do Haagi, a potem do Szwajcarji. Najważniejszą jego pracą jest „Histoire de la campagne de 1815," „Waterloo" (2 t., Bruksela, 1858, 6 wyd. 1869), dzieło z wielką napisane bystrością. Po śmierci wydano „Histoire de la guerre de 1813 en Allemagne" (ostatnie wyd., Paryż, 1870).

Charrière Izabela Agnieszka de St. Hyacinthe, de, z domu Tuyll, jako autorka znana pod nazwiskiem *Abbé de la Tour*, * 1746, z bogatej rodziny holenderskiej, † 1805, w majętności swojej w pobliżu Neufchâtel, napisała kilka romansów i mnóstwo komedji, mających swojego czasu wielkie powodzenie. Ogólny zbiór jej pism wyszedł w Lipsku 1798 i w Genewie 1801 t. s. Do lepszych należą: „Caliste, on lettres de Lausanne" (1786); „Aiglonette et Insinuante" (1791) i dramata: „Le Toi et le Vous," „L'enfant gâté" etc. Por. Sainte-Beuve „Portraits de femmes," „Portraits littéraires;" E. H. Gaullieur „Etude sur l'histoire littéraire de la Suisse française" (1856).

Charrière Ernest, * 1805 w Grenobli, † 1865, autor francuski, oprócz poezji lirycznych „Sainte Héléne" (1826), dramatu „Chute de l'Empire" i „Considérations sur l'avenir de l'Europe" (1836), wydał liczne przekłady z języka rosyjskiego, oraz „La politique de l'histoire" (2 t., 1841); „Négociations de la France dans le Levant, ou Correspondance des ambassadeurs de France" (3 t., 1848—53). Za dzieło to (w którem są ciekawe wiadomości o narodach słowiańskich), otrzymał nagrodę *Goberta*. Nadto wydał „Chronique de Bertrand du Guesclin" Cuvelier'a.

Charron Piotr, * 1541 w Paryżu, † 1603 tamże, adwokat parlamentu, później znakomity kaznodzieja rzymsko-katol. Od roku 1588 przemieszkiwał w Bordeaux, żyjąc w stosunkach najściślejszej przyjaźni z Montaignem. W dziele swojem „Traité des trois vérités" (Bordeaux, 1594), występował przeciwko ateistom, niechrześcijanom i kacerzom. W innem zaś dziele: „Traité de la sagesse" (Bordeaux, 1601), najlepsze wydanie Duvala (4 t., Paryż, 1821), starał się naśladować Montaigne'a. Z powodu tej pracy prześladowany był przez Jezuitów. Por. Liebscher „C. und sein Werk" (Lipsk, 1890).

Chart, pies myśliwski, odznaczający się między wszystkiemi rasami największą szybkością biegu; zwykle węch ma słabszy, chociaż znajdują się **C.**, które węchem poszukują zająca, i takie zowią się *tropowemi*. Przymioty dobrego **C.** są: głowa podługowata, koścista, nos cienki, śpiczasty, uszy wzdłuż szyi spadające, lub małe wiszące, szczeka dolna niewiele krótsza od górnej,

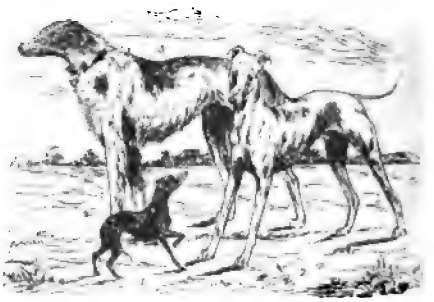

1. Chart włoski.—2. Chart o gładkiej sierści.—3. Chart długowłosy.

szyja długa, grzbiet długi i szeroki, piersi mocne, szerokie, ogon długi, zakręcony, gęstym włosem pokryty, nogi suche, żylaste, palce i pazury ścieśnione. Najsławniejszemi są **C.** irlandzkie, a siłą i odwagą odznaczają się kurlandzkie. **C.** o gładkiej sierści nazywają się w Rosji **C.** polskiemi. Zając i lis są głównie przedmiotami do polowania z chartami, ale używane są one także na wilki i na dziki.

Charta, nazywała się u Rzymian naprzód ćwiartka egipskiego papieru, potem wogóle wszystko, na czem cokolwiek było pisanego lub rysowanego. W średnich wiekach **C.** oznaczała wszelki dyplomat królewski, lub ustawę nadaną przez panującego narodowi. Najsławniejszą tego rodzaju jest *Magna charta* (ob.) angielska. Ustawa nadana Francuzom przez Ludwika XVIII nazywała się także *Charte constitutionelle*. W Portugalji *Charta* jest godłem umiarkowanego stronnictwa konstytucyjnego. W Anglji naodwrót, *chartyści* są zwolennikami programu radykalnego, tak zwanej **C.** ludowej, to jest dążności zmienienia ustawy narodowej i zapewnienia klasom pracującym większego udziału w rządzie. *Chartyzm* takowy wystąpił najjawniej 1838, ale celu swojego nie dopiął. Największy cios poniósł on 10 kwietnia 1848, gdy wielka demonstracja jego w Londynie rozbiła się o jednozgodną stałość i siłę stanów średnich. Od tego czasu robocza ludność angielska stara się więcej o bezpośrednie pozyskanie materjalnego polepszenia, niż o poprawę bytu swojego na drodze zwodniczych politycznych agitacji. Por. Carlyle „On chartism" (Londyn, 1839); L. Faucher „Etude sur l'Angleterre" (2 t., Paryż, 1845); Ludlow i Jones „Progress of the working Class 1832—37" (Londyn, 1867); Brentano „Die englische Chartistenbewegung" (w „Preussische Jahrbücher" 33 t., 1874); Rud. Gneist „Das englische Parlament in tausen-

Digitized by Google

jährigen Wandlungen" (Berlin, 1886); Glasson „Histoire du droit et des institutions politiques de l'Angleterre" (1882).

Chartier Alain, * około 1390 w Normandji, notarjusz i sekretarz Karola VI i Karola VII, † 1430 albo 1433. Słynął jako mówca i poeta; napisał także historję swojego czasu. Zbiór jego dzieł, zawierający także poezje łacińskie i francuskie, wydał Duchesne, 1617. Por. Delaunay „Etude sur **C.**" (1876); Joret-Desclosières „Un écrivain national au XV siècle A. **C.**" (Paryż, 1876).

Chartier Jan, brat poprzedniego, mnich z St. Denis, historjograf Karola VII, wydał: „Les grandes chroniques de France," zamieszczone wraz z historją tego króla w „Zbiorze historyków francuskich" Bonquet'a.

Charton Edward, literat i polityk francuski, * 1807 w Sens, † 1890 w Wersalu; zajmował się adwokaturą w Paryżu, w 1829 r. został redaktorem *Bulletin de la Société pour l'instruction élémentaire* i *Journal de la morale chrétienne*, w 1833 założył *Magasin pittoresque*. Po rewolucji 1848 był sekretarzem generalnym w ministerjum oświaty i członkiem zgromadzenia prawodawczego, po upadku Napoleona III krótki czas prefektem departamentu Sekwany i Oazy, wreszcie został senatorem. **C.** oprócz wyżej wymienionych założył jeszcze czasopisma: *Illustration* (1843), *Tour du monde*, i *Bibliothèque des merveilles*, nadto napisał: „Dictionnaire des professions" (1842); „Doute d'un pauvre citoyen" (1847); „Voyageurs anciens et modernes" (4 t., 1855—57), nagrodzone przez akademję; „Histoire de France d'après les documents originaux et les monuments de l'art de chaque époque" (2 t., 1863).

Chartran Teobald, malarz francuski, * 1849 w Besançon, kształcił się w Paryżu, tematy do swych obrazów czerpie z historji, z prac jego ważniejsze: „Joanna d'Arc" (1874); „Wzięcie Rzymu przez Gallów," „Męczeństwo w katakumbach," „Szlachcic dworu Henryka II." Z portretów wyróżnia się szczególnie znakomity portret papieża Leona XIII (1891).

Chartre, masteczko w depart. Sarthe, 1583 m., bitwy 27 grudnia 1870 i 7 stycznia 1871 r., między francuską armją Loarską a Niemcami.

Chartres, stolica francuskiego departamentu Eure-Loire, nad rz. Eure. Oprócz innych godnych uwagi budowli, posiada wspaniały kościół katedralny gotycki z XIII w. i liczy 23,108 mieszk. W wiekach średnich było to miasto stolicą prowincji Beauce, później utworzyło ono wraz z okolicą *hrabstwo Chartres*, zwane także *Chartrain*, które Franciszek I podniósł do godności księstwa, będącego posiadłością dziedziczną książąt Orleańskich, dlaczego też najstarszy syn księcia Orleańskiego tytułował się zawsze księciem Chartres (ob. Orléans).

Chartres Robert Filip Ludwik Eugenjusz Ferdynand d'Orléans, duc, de, * 1840, syn księcia Orleańskiego († 1842) i ks. Heleny Meklemburgsko-szweryńskiej, brat młodszy hrabiego Paryża i wnuk Ludwika Filipa; opuścił Francję po 1848, skończył szkołę wojskową w Turynie, brał udział w wojnie z Austrją w 1859, w wojnie domowej Stanów Zjednoczonych 1865; w r. 1870 przybył do Francji, lecz usług jego Napoleon III nie przyjął i dopiero po upadku cesarstwa wstąpił do armji generała Chanzy, za rządów Thiersa walczył w Afryce, gdzie został pułkownikiem 1878, w r. 1886 razem z innymi członkami rodzin dawniej panujących we Francji, został z niej wydalony, od roku 1863 żonaty z Franciszką Marją Amelją, starszą córką ks. Joinville. Ogłosił: „Souvenirs de voyage" (1869), napisał przedmowę do dzieła swego ojca „Campagnes de l'armée d'Afrique de 1835 à 1839" (1870); i „Histoire de la guerre civil en Amérique" (Paryż, 1874). Por. Yriarte „Les princes d'Orléans" (Paryż, 1872); Gazeau de Vantibault „Les d'Orléans au tribunal de l'histoire" (Paryż, 1887—89). Książę **C.** pozostawił dzieci: Roberta, * 1866, † 1885, Henryka, * 1867, Johana, * 1874, księżniczkę Marję, * 1865, wyszła 1885 za Waldemara księcia Duńskiego, i Małgorzatę, * 1869.

Chartreuse, wieś we francuskim depart. Isère, o 20 klm. na północ Grenobli u stóp góry Mont-Granson; tu między niebotycznemi skałami i szumiącemi strumieniami leży wielki klasztor Kartuzów, *La grande Chartreuse*, założony 1084 przez św. Brunona i zamieszkiwany przez 60 zakonników; klasztor ten, zniesiony 1793, przywrócony został 1816 r. Zakonnicy z ziół alpejskich wyrabiają słynny likier *Chartreuse*, którego produkcja roczna wynosi pół miliona franków.

Chartularia, także *Chartaria*, *Diplomatoria*, zowią się w nowszej łacinie księgi klasztorne lub kościelne, obejmujące kopje nadań, przywilejów, fundacji i wszelkiego rodzaju dokumentów, dotyczących uposażenia kościoła lub klasztoru. Układanie takich zbiorów było polecone przez papieża w X w. Dokumenty takie poczytywane są za prawne dowody, stanowią bardzo ważne materjały historyczne. Sławne są tego rodzaju zbiory w opactwie benedyktyńskiem na górze Kassynu.

Chartum albo *Khartum*, stolica dawnego egipskiego Sudanu, przy zbiegu Białego i Błękitnego Nilu. Przed zdobyciem go przez Mahdystów (1884) był **C.** środowiskiem całego handlu północno-wschodniej Afryki; miasto składało się z wązkich, lepiankami zabudowanych ulic, ale posiadało też murowany dom gubernatora, urzędy, meczet i kościół katolicki, konsulaty austrjacki i niemiecki, telegraf, pocztę i garnizon; ludności liczył **C.** do 50,000. **C.** powstał z obozu generała Mehameda-Alego (1823) i za czasów Izmaela-baszy był stolicą Sudanu i rezydencją generał-gubernatora. W dniu 26 stycznia 1885 **C.** wpadł w ręce Mahdystów, po bohaterskiej

Digitized by Google

obronie angielskiego generała Gordona, który sam tutaj poległ. W r. 1898, we wrześniu, wojska angielskie, wysłane z Egiptu pod wodzą Kitchenera-baszy, rozbiły bandy derwiszów i opanowały napowrót Chartum.

Chartyzm. Tak zwie się ruch demokratyczny robotniczy i radykalny w 4-m i 5-m dziesiątku XIX w., dążący do przeprowadzenia gruntownej reformy w angielskim ustroju państwowym i społecznym. Ruch ten rozpoczął się r. 1838, trwał do 1848, a potem znikł bez śladu. Nazwę swą otrzymał od dokumentu People's Charter, w którym wypowiedziane były główne jego cele. Por. Carlyle „Chartism" (1839); Raumer „England" (1842); Wenedey „England" (1845); Ludlow and Jones „Progress of the Working Class" (1867); Schäfle „Kapitalismus und Socialismus" (1870); Brentano „Die Arbeitergilden der Gegenwart" (1871); Schultze-Gaewernitz „Zum Socialen Frieden" (Vol. I, 1890).

Charybda, *Charybdis*, córka Neptuna i Gei (Ziemi), kobieta niesłychanie żarłoczna, zabita piorunem przez Jowisza i wtrącona do morza, gdzie w postaci odmętu każdy zbliżający się do niej okręt i statek pochłaniała w swych nurtach. Podanie to powstało z powodu wiru wodnego, znajdującego się w sycylijskiej cieśninie Calofaro. Nieświadomi żeglarze często bardzo, unikając tego niebezpiecznego odmętu, rozbijali się o skały Scylli, zwane dzisiaj La-Rema, a stąd powstało przysłowie: *Chcąc uniknąć Charybdy, wpadł na Scyllę* (Incidit in Scyllam, qui vult vitare Charibdim), odpowiadający naszemu przysłowiu: „Z deszczu pod rynnę."

Charybert albo Haribert I, hr. Paryża, †567, syn Klotarjusza I i Ingundy. Po śmierci brata Klotara I, otrzymał Paryż. **C.**, znany z licznych swoich małżeństw, nie pozostawił jednak męskiego potomka. Por. Longnon „Géogr. de la Gaule au IV siècle" (1878); C. Bayet w „Grande Enc." Lamiraulta; G. Richter „Annalen der deutschen Geschichte in Mittelalter" (część I, Hala, 1873).

Charydemos, dowódca wojsk najemnych greckich w IV wieku przed Chr., pochodził z m. Oreos na wyspie Eubei. Niezmiernie przebiegły i śmiały, sprzedawał swoje usługi więcej dającemu. Naprzód służył w wojsku ateńskiem, później u króla Tracji, Kotysa, w r. 349 dowodził wyprawą wysłaną przez Ateńczyków na pomoc mieszkańcom Olinta, a po bitwie pod Cheronją 338 r., Ateńczycy wybrali go na wodza. Por. Curtius „De rebus gestis Alexandri Magni;" E. Curtius „Griech. Gesch."

Charyton.

Charyton, *Charytan, Charytonowice*, herb: W polu czerwonem złoty monogram z liter H i E. U szczytu pięć piór strusich. Przybył z Grecji około r. 1416.

Charyty u Greków, u Rzymian *Gratiae*, córki Zeusa i Hery, czy Okeanidy Eurynomy, albo Heliosa i Aigle, boginie wdzięku i wesołości. Hezjod wylicza trzy **C.**: *Euphrosyne, Aglaia* i *Thalia;* mieszkały wraz z Muzami na Olimpie. Przedstawiano je zazwyczaj razem w postaci smagłych i pięknych dziewic; ich atrybuty: instrumenta muzyczne, mirty, róże. Por. Krause „Die Musen, Grazien, Horen" (Hala, 1871).

Charyty.

Charzykowo (niem. *Müskendorfersee*), jezioro wielkie, 10 klm. długie, 2½ klm. szerokie, w pruskiej prowincji Prus zachodnich. Przepływa przez nie rzeka Brda.

Chase Salomon Portland, statysta amerykański; * 1808 w Cornish, stanie New-Hampshire, † 1873; od 1829 roku zamieszkał w Cincinati, gdzie jako znakomity prawnik był jednym z najlepszych adwokatów. Występując z wymowną i gorącą obroną niewolników i żądając dla nich wolności, stał się jednym z pierwszych założycieli późniejszego stronnictwa republikańskiego. W r. 1851 wybrany senatorem, a 1855 i 1857 gubernatorem stanu Ohio; 1861—64 otrzymał jedyny w Unji dożywotni urząd najwyższego sędziego *(Chief Justice)* przy najwyższym trybunale *(Supreme Court)* Stanów Zjednoczonych, w 1861 został ministrem finansów. Por. J. W. Schucker „Life and public services of S. P. Chase" (New-York, 1874).

Chase Wiljam, malarz amerykański, * 1849 we Franklin-Township w stanie Indjany. Kształcił się w 1869 w akademji w New-Yorku, w 1872 w Monachjum. Odznaczył się jako malarz rodzajowy i portrecista. Do najlepszych prac jego należą: Portrety dzieci nauczyciela jego Pilotego, „Znakomita wdowa," „Targ ryb w Wenecji," „Stłuczony dzban" i i. d.

Chasin, pseudonim Buszczyńskiego Stefana.

Chasles Michał, matematyk, * 1793 w Epernon, † 1880, kształcił się w szkole politechnicznej, od r. 1841 był profesorem geodezji w szkole politechnicznej, od 1846 prof. geometrji wyższej przy fakultecie nauk w Paryżu i członkiem akademji. Z licznych prac jego, drukowanych w rozmaitych czasopismach, ważną jest rozprawa „O przyciąganiu się elipsoid," tudzież dzieła: „Traité de géometrie superieure" (1852); „Aperçu historique sur l'origine et le développement des méthodes en géometrie" (2 wyd., 1876); „Traité des sections coniques" (1865); „Rapport sur les progrès de la géométrie" (1871). W roku 1867 przedstawił akademji nauk autografy Pascala, z których się okazywało, że nie Newton, lecz

Digitized by Google

Pascal odkrył pierwszy prawa ciążenia powszechnego; rzecz ta wywołała liczne i gwałtowne spory, i okazało się nakoniec, że C. dał się zwieść zręcznemu oszustowi.

Chasles Wiktor Eufemjon Filaret, krytyk francuski, * 1798 w Mainviller pod Chartres, † 1873 w Wenecji. Pierwotnie drukarz we Francji i w Londynie. Za powrotem do kraju, dał się poznać z rozmaitych prac literackich i jako autor kilku dzieł historycznych. Następnie, będąc współredaktorem *Journal des Débats*, wielką rozwinął działalność, w 1841 został profesorem w Collége de France. Wybór pism jego znajduje się w „Etudes de littérature comparée" (11 t., 1847 — 54). Mamy po polsku jego: „Obyczaje i podróże, opowiadania o nowym świecie" (Wilno, 1864). Pisał studja literackie, powieści, szkice z podróży, fejletony, które wydawał pod zbiorowemi tytułami: „L'Antiquité" (1847); „Le XVI siècle en France" (1848); „L'Allemagne ancienne et moderne" (1854); „Portraits contemporains" (1867); „Mémoires" (wydane 1878) i w. in.

Chasles Emil, * 1827 w Paryżu, syn Filareta, literat francuski, profesor literatury obcej w Nancy, później w Sorbonie. Napisał: „Rapport sur l'enseignement secondaire" (1878); „La comédie en France au XVI siècle" (1862); „M. de Cervantes, sa vie, son temps, son oeuvre" (1866); „Etude sur la comédie au XVI siècle" (1856); „Histoire nationale de la littér. franç. Origines" (1870).

Chassaignac Karol Marja Edward, chirurg, * 1805 w Nantes, † 1879, był od r. 1835 prosektorem i profesorem w fakultecie lekarskim w Paryżu. Jest wynalazcą metody operacyjnej za pomocą odgniatania, oraz rozpowszechnił użycie sączków czyli drenów. Ogłosił: „Etudes d'anatomie et de pathologie chirurgicale" (2 t., 1851), „Traité de l'écrasement linéaire" (1856); „Traité clinique et pratique des opérations chirurgicales" (2 t., 1861), „De l'empoisonnement du sang par les matières organiques" (1873).

Chassé Dawid Henryk, baron, de, generał holenderski, * 1765 w Tiel w Geldri, † 1849 w Bredzie. W czasie rewolucji stanął po stronie patrjotów, a po ich upadku uszedł do Francji, gdzie wstąpił do wojska i za odznaczenie się w wojnie hiszpańskiej mianowany został 1808 generałem brygady. W r. 1811 król Ludwik Napoleon nadał mu tytuł barona. W 1814 powrócił do ojczyzny. W bitwie pod Waterloo okrył się sławą jako generał armji sprzymierzonych i został komendantem Antwerpji, której cytadeli podczas wybuchu rewolucji belgijskiej od 29 listopada do 27 grudnia 1832 r. z heroicznem bronił męstwem. Jeszcze w czasie oblężenia król mianował go generałem piechoty. Po poddaniu się cytadeli, wzięty został przez Francuzów jako zakładnik i wysłany do Dunkierki, skąd w r. 1833 powrócił do ojczyzny.

Chasseki, Asseki, właściwie *Chasseki-Sultana*, tytuł pierwszej sułtanki, matki następcy tronu tureckiego.

Chasseloup Laubat Franciszek, margrabia, de, generał francuski, * 1754, † 1833, odznaczywszy się chlubnie w początkach rewolucji, w 1793 r. oblegał Medjolan i Mantuę, należał czynnie do wszystkich wojen we Włoszech i do oblężenia Gdańska 1806 r. W 1814 r. przeszedł na stronę Bourbonów, został parem Francji. Napisał: „Essais sur quelques parties de l'artillerie des fortifications" (Paryż, 1811).

Chasseloup-Laubat Justyn Napoleon Samuel Prosper, hrabia, de, minister francuski, * 1805 w Alessandrji, † 1873 w Wersalu. Konserwatysta, w 1859 został ministrem marynarki i kolonji, w 1864 prezesem paryskiego Towarzystwa geograficznego, a w 1871 członkiem Zgromadzenia narodowego. Pomnik jego postawiono w 1874 r. w Marennes.

Chassepot Antoni Alfons, mechanik, * 1833, był naprzód robotnikiem w fabryce wyrobów platynowych w Chatellerault, a od 1853 w warsztatach modeli broni głównego składu artylerji, gdzie ojciec jego zajmował posadę kontrolera. W roku 1858 został kontrolerem broni w fabryce Saint-Etienne, w 1864 naczelnym kontrolerem szkoły normalnej strzelców w Vincennes. W 1857 zbudował karabin, nazwany od nazwiska jego *szaspot*, wprowadzony do armji francuskiej (ob. Karabin). Za karabin ten otrzymał krzyż kawalerski Legji honorowej i 30,000 franków gratyfikacji. Po wprowadzeniu broni systemu ulepszonego osiadł w Nicei.

Chasseurs, ob. Strzelcy.

Chassin Karol Ludwik, pisarz francuski, * 1831 w Nantes, po ukończeniu nauk w Paryżu poświęcił się literaturze i pisywał do rozmaitych czasopism. Oddzielnie wydał między innemi: „La Hongrie, son génie et sa mission" (1855); „Edgar Quinet" (1858); „Manin et l'Italie" (1859); „Histoire politique de la révolution de Hongrie 1847—49," spólnie z Iranyi'm (2 t., 1859—60); „Ladislas Teleki" (1861); „La génie de la révolution française" (2 t., 1863—69); „L'armée et la révolution" (1867); „Le parlement républicain" (1879) i in. W czasie komuny redagował *Journal Officiel* i in.

Chastel Stefan Ludwik, teolog szwajcarski, * 1801 w Genewie, † 1886. Napisał: „Conférences sur l'histoire du Christianisme" (Genewa, 1839—47); „Histoire de la destruction du paganisme dans l'Empire d'Orient" (1850); „L'église romaine considérée dans ses rapports avec le développement de l'humanité" (1856); „Histoire du Christianisme depuis son origine jusqu'à nos jours" (1881—84).

Chastel, ob. Châtel Jan.

Chasteler Jan Gabrjel Józef Albert, margrabia, * 1763, † 1825 w Wenecji. Jako inżynier

Digitized by Google

pracował przy budowie fortec Josefstadt i Theresienstadt, później brał udział w wojnie z Turcją, odznaczył się pod Chocimem i pod Wattignies. W r. 1797 był pełnomocnikiem austrjackim, delegowanym do sprostowania granic weneckich. Brał udział w kampanji włoskiej i przyczynił się do zwycięstwa nad Trebbią. Potem został feldmarszałkiem, należał do kampanji przeciwko Napoleonowi I, w 1815 rozbił małą armję Murata i został komendantem Wenecji.

Chasteler Albert Franciszek, margrabia, generał belgijski, * 1794, † 1836. W czasie rewolucji 1830 własnym kosztem utworzył w Brukseli korpus ochotników i zwyciężył w bitwie pod Waelhem. Później został generałem i zorganizował kawalerję belgijską.

Chastellain Jerzy, historyk i poeta francuski, * 1404 w Gent, † 1474. Z polecenia ks. burgundzkiego Filipa Dobrego odbył wiele podróży po Francji, Bretanji i Burgundji. Karol Zuchwały w nagrodę zasług pasował go na rycerza 1470 r. Najważniejszem jego dziełem są Kroniki „Chronique des ducs de Bourgogne 1461—69," „Recollections des mérveilleuses avenues en nostre temps" (Paryż, 1531); „Le temple de Boccace," „Le livre de paix" i in. Poezje wychodziły p. t. „L'outre d'amour," „La complainte d'Hector," „Le miroir des nobles hommes de France," „Le prince" i w. in. Jego „Oeuvres" wydał Kervyn de Lettenhove (Bruksela, 1863—65).

Chasydim, t. j. pobożni. Tak nazywa się pewna sekta pietystów żydowskich, powstała w połowie XVIII wieku w Polsce, i która stąd na całą Rosję, Węgry, Księstwa Naddunajskie i daleko na Wschód się rozrosła. Za założyciela tej sekty uchodzi niejaki Izrael z Podola, przezwany Baal Szem Tob (w skróceniu Beszt), który około 1740 w Galicji wystąpił, jako święty i cudotwórca, zgromadził naokoło siebie liczny zastęp zwolenników, którzy się sami mianować poczęli *chasydami*, a przewodnika *cadykiem* nazywali. Beszt wielką zaprowadził zmianę w zasadach i obowiązkach **C.**, uwalniając ich od wszelkich ascetycznych ćwiczeń i zachęcając ich do czynnego społecznego życia, a nawet do podniesienia ducha wesołemi zabawami i schadzkami, twierdząc, iż ten tylko szczerze Bogu służyć może, który przy wesołem jest humorze. Twierdzeniem tem pozyskał bardzo wielu zwolenników, zwabionych dotąd niepraktykowaną nowością, że można być pobożnym, czyli chasydem przy użyciu wszelkich dozwolonych uciech światowych. Posada cadyka jest dynastyczna, t. j. przechodzi z ojca na syna, w braku zaś potomka płci męskiej przechodzi na jednego z adeptów, przez samego cadyka jeszcze za życia mianowanego. Cadyk taki, powszechnie Rabi zwany, przemieszkuje zwykle z licznym dworem, t. j. z sekretarzem (gabbaj) i posługaczami (szamaszym), w małem miasteczku, do którego ze wszech stron pielgrzymują chasydzi lub chorzy, proszący o wstawiennictwo cadyka u siebie przed tronem Przedwiecznego; nikt wszakże z wizytujących go nie może być do niego dopuszczonym, bez poprzedniego składania na ręce gabbaj datku, stosownie do zamożności proszącego. Rabi nosi białe jedwabne suknie i zajmuje się po większej części czytaniem mistycznej księgi Zohar (ob.). Za poprzedników **C.** można uważać sektę założoną w XVII wieku przez pseudomesjasza Sabbataj Cebi (ob.).—W czasach starożytnych, t. j. w czasie powstania Talmudu, mianem tym oznaczano tych Żydów, którzy w wykładzie Pisma św. przyjęli rozmaite tradycyjne objaśnienia (Faryzeusze, ob.) w przeciwstawieniu do Saduceuszów, przywiązanych do martwej litery prawa. Znakomitszymi z pomiędzy naczelników chasydowskich w nowszych czasach byli: Rabi Izaak z Warki (umarł 1848), Rabi Mendel z Kocka (um. 1859) i Rabin Asaak Alter z Warszawy (um. 1866).

Chatanga, rzeka w gub. Jenisejskiej, poczyna się w bagnistem jeziorze, i ubiegłszy 740 klm. wśród moczarów, wpada do morza Lodowatego w odnodze t. im.

Château, toż samo co *Castel*, z łacińskiego *Castellum*, zamek, miejsce obronne, nazwa często używana na oznaczenie rozmaitych miejscowości francuskich.

Château-Cambresis, właściwie Cateau-Cambresis, miasto we francuskim departamencie Nord, nad rzeką Selle, liczy 10,000 miesz. i pamiętne jest pokojem zawartym 3 kwietnia 1559 roku pomiędzy Francją a Hiszpanją, na mocy którego pierwsza z nich odzyskała Metz, Toul i Verdun.

Château-Chinon, miasto główne kantonu w departamencie francuskim Nièvre, ruiny zamku, 2,673 m.

Château-d'Oléron, ob. Oléron.

Château-du-Loir, miasto w depart. francuskim Sarthe, kantonie St.-Calais, piękny kościół, handel winem i owocami, 3,500 miesz.

Château-Gaillard, dziś w ruinach będący starożytny zamek w depart. Eure we Francji, zbudowany przez króla Ryszarda Lwie Serce.

Château-Gontier, miasto główne kantonu w depart. francuskim Mayenne, nad rz. Mayenne; kościół z XI wieku, fabrykacja płótna, źródła mineralne szczawy żelazistej, 7,300 miesz. Tu Wandejczycy pokonali republikanów 26 października 1793 r.

Château-Lafitte, zamek we francuskim departamencie Żyrondy, własność Rotschilda; od niego pochodzi nazwa znanej marki wina.

Château-Margaux, słynne winnice w gminie Margaux, w depart. Gironde we Francji, odległe o 22 klm. na północ od m. Bordeaux, produkujące jeden z najlepszych gatunków czerwonego wina Bordeaux (ob.).

Digitized by Google

Château-Renard, 1) Miasto w depart. francuskim Ujść Rodanu, okr. Arles, uprawa morwy i wina, 2,400 miesz. — 2) Miasto w dep. francuskim Loiret, okr. Montargis, przemysł sukienny, 1,400 miesz.

Château-Salins, miasto powiatowe w Lotaryngji niemieckiej, fabryki szkła, źródła solanki, 2,084 miesz.

Château-Thierry, miasto okr. w dep. franc. Aisne, nad rz. Marną; wyrób instrumentów muzycznych i ścisłych, ożywiony handel, 6,500 m. Pamiętne jest urodzeniem Lafontaine'a, któremu postawiono tu pomnik. **C.** sięga początkiem swoim bardzo odległych czasów; w X w. był tu więziony Karol Łysy. D. 12 lutego 1814 r. Napoleon pobił tu Rosjan i Prusaków.

Châteaubriand Franciszek René, wicehrabia, de, poeta i mąż stanu francuski, * w St.-Malo, nie 1763, jak dotąd utrzymywano, lecz 1768, jak sam podaje w swoich pamiętnikach, † w 1848 roku; pierwotnie służył wojskowo, później podróżował po Ameryce północnej; po usunięciu Ludwika XVI-go, walczył w szeregach emigracji, ale w r. 1797, kiedy już zwątpił o możliwości restauracji Burbonów, ogłosił „Essai sur les révolutions anciennes et modernes" (2 t., Londyn); po 18 Brumaire'a został współwłaścicielem dziennika *Mercure de la France*, w którym po raz pierwszy wydrukowana jego praca p. t.: „Atala" 1801 (dwakroć tłóm. na polski przez Skimborowicza 1858 i prof. Czajkowskiego 1817); „Génie du Christianisme" (1802), zjednało mu pochwałę Bonapartego, skutkiem czego sprawował kilka zagranicznych poselstw, ale po skazaniu na śmierć księcia d'Enghien, złożył urzędowanie.

Chataaubriand Franciszek René.

W latach 1806—7 podróżował do Jerozolimy. Następnie przebywając w kraju, ogłaszał co czas niejaki artykuły nieprzyjazne Napoleonowi. Po zdobyciu Paryża 1814 r., występował w interesie Burbonów, został w Gandawie ministrem Ludwika XVIII, ale z powodu dążności liberalnych popadł w niełaskę u króla. Jako zagorzały rojalista, posłował od 1840 w Berlinie, od 1822 w Londynie, następnie był pełnomocnikiem na kongresie werońskim i nareszcie ministrem spraw zagranicznych. Po dymisji 1824 r. przeniósł się znowu w szeregi opozycji, w której był najgłówniejszą podporą stronnictwa liberalnego. Na wiadomość o rewolucji Lipcowej 1830 roku, pośpieszył z Dieppe do Paryża, przyjęty był od ludu z zapałem, ale w kilka dni potem ogłosił się jawnie stronnikiem Burbonów, którym już odtąd wiernym pozostał. Odmówiwszy złożenia przysięgi Ludwikowi Filipowi, wystąpił z izby parów i złożył wyznanie wiary w piśmie; „De la restauration et de la monarchie élective" (Paryż, 1821). Oprócz kilku pism w duchu legitymistycznym, wydał „Congrès de Verone" (2 t., Paryż, 1838) i „La vie de Rance" (Paryż, 1844. Najlepsze wydanie wszystkich dzieł **C.** sporządził S.-Beuve (12 t., Paryż, 1859—60). Jego „Mémoires d'outretombe" (2 t., Paryż, 1849—50), przełożył na polski Oskar Stanisławski (11 t., Warszawa, 1849) i Leon Rogalski powtórnie p. tyt.: „Pamiętniki pogrobowe." Prócz wymienionych, mamy jeszcze przekład polski „Duch wiary" (2 tomy, 1816); „Wspomnienia Włoch, Anglji i Ameryki" (przekład Wandy Maleckiej 1827); „Podróż z Paryża do Jerozolimy" (przekł. F. S. Dmochowskiego, 1853); „Ostatni z Abenseragów" (przekł. Zakrzewskiego, 1828 i 1853); „René" prekład Zakrzewskiego, 1853); „Atale" (przekład Czajkowskiego 1817, Skimborowicza 1853). Oprócz tego jest wydanie ilustrowane, do którego przekłady dokonali: Dmochowski, Zakrzewski i Skimborowicz w Warszawie. Por. Willemain „**C.**, sa vie, ses écrits, son influence littéraire et politique" (Paryż, 1858); Saint-Beuve „**C.** et son groupe littéraire sous l'Empire" (1860); Carné „Etude sur la vie et les ouvrages de **C.**" (Paryż, 1874); de Bena „**C.**, sa vie et ses écrits" (Lille, 1886); de Lescure „Chateaubriand" (Paryż, 1892).

Châteaudun, miasto we franc. depart. Eure-et-Loire, na lewym brzegu Loary, fabryki machin, handel bydłem, wełną i zbożem, 6,500 m., 18 października 1870 r. zdobyte przez Niemców, 9 listopada odebrane przez Francuzów, później znowu zajęte.

Châteaulin, miasto kantonowe w dep. franc. Finistère, nad rz. Aulne, ma port, dostępny dla statków morskich i 2,500 miesz.; w pobliżu łomy łupkowe i źródła żelaziste.

Châteauneuf, nazwa wielu miejscowości we Francji, z tych ważniejsze: 1) **C.**-*sur*-*Charente*, miasto w dep. Charente, okr. Cognac, wyrób tkanin wełnianych i kapeluszy, łomy kamienia, 2,000 m. — 2) Miasto w dep. Finistère, okr. Châteaulin, 1,300 miesz.— 3) **C.**-*sur*-*Loire*, miasto w dep. Loiret, okr. Orléans, fabryki sukna i octu, 3,000 m.—4) Miejscowość kąpielowa w dep. Puy-de-Dôme, okr. Riom; 22 źródła wody alkaliczno-żelazistej, o temperaturze 16—36° C.

Châteaurenault, miasto w dep. franc. Indre-et-Loire, okr. Tours; garbarnie, handel zbożem, 4,000 miesz.

Châteauroux, miasto główne franc. depart. Indre, nad rz. Indre, ma 23,000 m. i sławne fabryki sukna i wyrobów tytuniowych; miejsce urodzenia marszałka Bertrand, któremu 1854 r. postawiono tu pomnik.

Châtel, Chastel Jan, syn bogatego kupca portugalskiego, * 1575, uczeń Jezuitów w Clermont, podmówiony przez swoich nauczycieli, w

Digitized by Google

19 roku życia, 27 grudnia 1594 r. godząc na życie Henryka IV-go, króla francuskiego, zranił go sztyletem w szczękę, za co we trzy dni potem był skazany na rozszarpanie przez cztery konie, wspólnik zaś jego, Jezuita Guignard, na powieszenie. Czyn ten spowodował wygnanie Jezuitów z Francji.

Châtel Ferdynand Toussaint Franciszek, ksiądz rz.-kat., * 1795 w Gannat, dep. Allier, † 1857 r.; od r. 1823 kapitan gwardji królewskiej, przed samą rewolucją Lipcową zaczął wydawać „Le Réformateur ou l'écho de la religion et du siècle." W r. zaś 1831 zebrał pewną liczbę wolnomyślnych księży i założył nowy kościół francusko-katolicki, który nazywany był: „Eglise catholique française," „Eglise unitaire française" lub „Eglise primatiale française." Wielki mistrz Templarjuszów konsekrował go na biskupa, a sam reformator przybrał tytuł „Prymasa Galji." Nowy ten kościół odrzucał dogmat Trójcy św., wyznawał jednego tylko Boga, Chrystusa P. zaś uważał za nadzwyczajnego człowieka, odrzucał posty, spowiedź, bezżeństwo księży i za język liturgiczny przyjął francuski. Liczył on przeszło 10,000 wyznawców. W r. 1842 kościół ten został skasowany przez rząd, **C.** zaś wstąpił do służby rządowej. Po rewolucji Lutowej starał się na nowo zorganizować ten kościół, ale w r. 1850 rząd powtórnie go skasował. Znaczniejsze dzieła jego są: „Le Code de l'humanité ou l'humanité ramenée à la connaisance du vrai Dieu et au véritable socialisme" (Paryż, 1838); „Profession de foi de l'Église catholique française" (Paryż, 1831); „Cathéchisme à l'usage de l'Église catholique française;" „En cologne" i t. d. Oprócz tego wydał wiele kazań, nauk i listów pasterskich w duchu naturalistycznym, jak np.: „Sur les abus de la confession;" „Contre le célibat des prêtres;" „Sur la vocation de la femme" i t. p.

Châtelet (właściwie zameczek), tak się nazywały w Paryżu dwa zamki warowne, leżące po obu brzegach Sekwany, służące dawniej za więzienia stanu. Mniejszy z nich nazywano *Petit-Châtelet*, większy *Grand-Châtelet*. Ostatni z nich był później mieszkaniem hrabiego Paryża i mieścił w sobie wszystkie władze sądowe (aż do Rewolucji), dlatego też sąd tutaj rezydujący nazywano też *Châtelet*. Sąd ten rozstrzygał w sprawach cywilnych i kryminalnych, a jednocześnie zawiadował policją.

Châtelet, miasto przemysłowe w belgijskiej prow. Hennegawji, okręgu Charleroi, na prawym brzegu Sambry; liczne fabryki igieł, noży, sukna, 12,000 miesz.

Châtelet-Lomont Gabrjela Emilja, margrabina, du, z domu baronówna de Letonnelier de Breteuil, * 1706, † 1749 w Luneville, przyjaciółka Woltera i filozofa Wolfa, napisała traktat o systemacie Leibnitza. Rozprawa jej p. t.: „Traité de la nature du feu," pozyskała nagrodę akademji. Później przełożyła na język francuski Newtona „Principia" (1756). Por. Asse „Notice sur la marquise du Châtelet;" Desnoires-Serre „Voltaire au château de Cirey" (Paryż, 1868); Capefigue „La marquise du **C.**" (1868).

Châtelineau, osada w belgijskiej prow. Hennegawji, okr. Charleroi, na lewym brz. Sambry, naprzeciwko miasta Châtelet, kopalnie węgla kamiennego i wielkie zakłady metalurgiczne, 10,188 miesz.

Châtellerault, miasto we franc. dep. Vienne, nad spławną rzeką Vienne; ma 22,522 m.; bardzo przemysłowe, dostarcza skór, noży i innych wyrobów stalowych. Wielka państwowa fabryka broni,

Chateński von Hatten Jędrzej Stanisław, * 1763 r. w Prusiech polskich, pobierał nauki w Brunsberdze, później w Warszawie u św. Krzyża, następnie w Rzymie, skąd wróciwszy 1786 r. do Warmji, był naprzód kapelanem biskupa Krasickiego, potem kanonikiem katedralnym. W r. 1837 mianowany został, mając lat 74, biskupem warmińskim, r. 1841 został zamordowany przez własnego sługę.

Chatham. 1) Miasto w angielskiem hrabstwie Kent, nad Medway, tuż pod Rochester, o 7 mil drogi od Londynu; liczy 36,800 miesz., jest to po Portsmouth najsilniejsza twierdza Anglji. Jako główna stacja floty angielskiej, posiada największy w kraju arsenał i wygodny port. Doki tutejsze zajmują 200 hektarów powierzchni wodnej i mogą pomieścić pancerniki największych rozmiarów. **C.** posiada szkołę pjonierów, wielkie koszary, kilka szpitali wojskowych, wielkie więzienie. —2) **Ch.,** miasto w prow. Ontario, w Kanadzie, nad Tamizą, ma ożywiony handel i 10,000 m. — 3) **Ch.,** miasto portowe w Kanadyjskiej prowincji Nowego Brunświku, przy ujściu rz. Miramichi do zatoki t. n., siedlisko biskupa katolickiego, ożywiony handel, 5,000 miesz.

Chatham, grupa wysp, położona na oceanie Wielkim, o 660 klm. na wschód od Nowej Zelandji, złożona z trzech wysp: Warekauri, Pitt i Rangatira, obejmująca 971 klm. kw. i licząca zaledwie 250 m., zajmujących się hodowlą bydła, owiec i rybołówstwem. Wyspy **C.** odkryte były r. 1791 przez Broughtona i nazwane jego imieniem.

Chatham Wilhelm Pitt, hrabia, ob. Pitt.

Chatib, duchowny w Turcji. Ma on obowiązek co piątek przed nabożeństwem południowem w meczecie, z mimberu czyli ambony odprawiać modlitwę za sułtana. Por. Lane „An account of the manners and customs of the modern Eygptians" (Londyn, 1871); Sell „Faith of Islam" (Londyn, 1880); Ibn-Nubata „Kairo 1286 der Hidschra."

Chatillon, nazwa wielu miejscowości francuskich, z tych ważniejsze: 1) **C.-sur-Seine,** miasto okr. w dep. Côte d'Or, nad Sekwaną; posiada starożytne kościoły, ruiny zamku książąt burgundzkich, zamek marszałka Marmonta, który się tu

Digitized by Google

urodził, wiele fabryk i 5,000 m. Pamiętne kongresem delegatów Napoleona i państw sprzymierzonych w r. 1814. W r. 1870, 19 listop., Ricciotti Garibaldi napadł tu na wojska niemieckie i wypędził je z miasta. — 2) **C.-sur-Indre**, miasto w dep. Indre, okr. Châteauroux, 2,200 miesz.: stary kościół z XI w. i przemysł metalowy.—3) **C.-sur-Loing**, miasto w dep. Loiret, okr. Montargis, ma kościół z pięknemi malowidłami i pomniki admirała Coligny i fizyka Becquerela, którzy się tu urodzili.—4) **C.-lès-Bagneux**, wieś w dep. Sekwany, okręgu Sceaux, o 4 klm. od Paryża; dnia 19 września 1870 r. była celem wycieczki wojsk paryskich pod gen. Ducrot'em, odpartej przez Niemców pod gen. Hartmannem.

Chatow Aleksander, * 1780, † 1846, generał rosyjski, kwatermistrz głównego sztabu. Wydał: „Obsz. opyt taktiki“ (1811); „Opisanie Zimn. Pochoda na Alandsk. Ostrowa“ (1818); „O wojen. disciplinie, Wojen. Istorija Pochod. Rossijan w XVIII st.,“ oraz kilka przekładów z francuskiego i map różnych części państwa Rosyjskiego.

Châtre (*La* **C.**), miasto okr. w depart. franc. Indre, nad rz. Indre, kolegjum, stary zamek, pomnik George Sand, przemysł wełniany, handel końmi, 4,300 miesz.

Chatrian, ob. Erckmann-Chatrian.

Chatsworth, posiadłość księcia Devonshire, położona w hrabstwie Derby, nad rz. Dervent, w Angiji, z zamkiem, w którym przez lat 13 była więziona Marja Stuart.

Chattahoochee, rzeka w Ameryce północnej, wypływa z północo-zachodniej części stanu Georgja, i ubiegłszy 880 klm., łączy się z rzeką Flint, przybiera nazwę Apalachi i wpada do zatoki Meksykańskiej.

Chattanooga, miasto w stanie Tenesee w Unji północno-amerykańskiej, na granicy z Georgją, 30,000 m., w okolicy kopalnie węgla i żelaza, pamiętne zwycięską bitwą wojsk stanów północnych ze stanami południowemi w d. 13 i 25 listopada 1863 r.

Chatterton Tomasz, poeta angielski, * 1752 w Bristol, był współredaktorem dzienników opozycyjnych londyńskich, lecz przez próżność popadł w ostatnią nędzę i 1770 odebrał sobie życie trucizną. Dzieła jego wyszły w 3 tomach w Londynie 1803 i w Cambridge 1842 i 1871, ostatnio 1892; odznaczają się świetną fantazją, szczęśliwą inwencją i głębokiem uczuciem; najlepsze są satyry. Puttman wydał je w tłómaczeniu niemieckiem p. t.: „C-s Leben und Dichtungen“ (Barmen, 1840). Życie jego opisał J. Dix (Londyn, 1851). Por. Wilson „C., a biographical study“ (Londyn, 1869); Püttmann (Barmen, 1840). De Vigny napisał na tle życia C-a piękną tragedję (przekład polski Apolla Korzeniowskiego).

Chattrjasy albo *Kszatryasy*, kasta wojowników w Indjach Wschodnich, z której zwykle pochodzą książęta panujący.

Chaucer Geofroy, najdawniejszy poeta angielski, * 1328 w Londynie; dał się już poznać w 18 roku życia utworem „Court of Love,“ sprawował rozmaite urzędy, lecz z powodu przywiązania swego do nauki Wiklefa, na wielkie wystawiony straty, żył samotnie w zamku Donnington i † 1400 w Londynie. Oprócz „Troilus and Cressida,“ „The House of Fame,“ „Testament of Love“ (naśladowanie Boecjusza „De Consolatione“) najznakomitszem dziełem **C.** są „Canterbury Tales,“ napisane wierszem w formie „Decamerona“ Bokacjuszowego. Wielka zasługa **C.** leży w tem, że pierwszy począł pisać w języku ojczystym i tym sposobem przyczynił się bardzo wiele do wykształcenia języka angielskiego. Jego „Poetical works“ wydał Nicolas (6 t., 1844; 8 t., 1870) i R. Bell (4 t., 1878). Por. Godwin „History of the life und age of Geofr. **C.**“ (2 t., Londyn, 1803); Gomont „Godeffr. **C.**, poète anglais du XIV siècle“ (Paryż, 1847); T. R. Lounsbury „Studies in **C.** his life and writings“ (Londyn, 1891); Ballerstedt „Ueber **C**-s Naturschilderungen“ (Göttingen, 1892).

Chaucer Geofrey.

Chaudes-Aigues, miasto i licznie zwiedzane kąpiele mineralne we francuskim departamencie Cantal; ma 1,146 m. i gorące źródła mineralne, których temperatura wynosi od 57—81,6° C., i które zawierają nieco związków arsenowych, jodowych i bromowych; przebywa tu rocznie nie więcej nad 1,000 gości; mieszkańcy tutejsi korzystają z temperatury wody i używają jej do gotowania i ogrzewania mieszkań.

Chaudet Antoni Djonizy, malarz i rzeźbiarz francuski, * 1763 w Paryżu, † 1810, jako profesor akademji paryskiej; wykonał mnóstwo dzieł znakomitych, w których umiał tak przedstawiać prawdę i prostotę grecką, jak żaden z nowszych artystów. Najcelniejszą jego pracą jest figura z bronzu Napoleona I, umieszczona na kolumnie Wielkiej armji r. 1810, z innych wyróżniają się: „Amor,“ „Pasterz Phorbas,“ „Spokój“ i wiele innych. Portret **C.** malował Boilly, znajduje się on w muzeum w Lille.

Chaudière, prawy dopływ rzeki św. Wawrzyńca w prow. kanadyjskiej Quebec; ogólna jego długość wynosi 200 klm. Blizko ujścia tworzy słynne wodospady, 30 metrów wysokości, które noszą tę samą nazwę.

Chaudoir baron, herb: Na tarczy ściętej, w polu górnem błękitnem—koń czarny w biegu, w dolnem dwa pasy, złote i błękitne naprzemian. Nad francuską koroną baronowską dwa ukoronowane hełmy; nad pierwszym syrena ze wzniesionym mieczem w prawej ręce, lewa oparta o biodro; nad drugim między dwiema trąbami złotemi

Digitized by Google

pół konia czarnego. Labry błękitne, podbite złotem. Na podstawie po bokach tarczy, dwa konie czarne. Herb pochodzenia francuskiego, uznany w Królestwie Polskiem 1819 r.

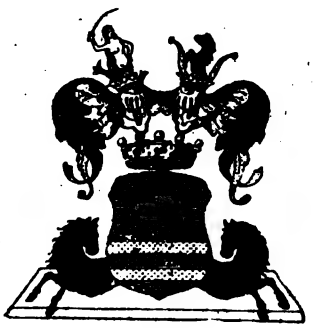

Chaudoir, baron.

Chaudoir Stanisław, uczony numizmatyk, * r. 1790 w Warszawie, † 1858 w Iwnicach pod Żytomierzem; posiadał cenny zbiór rzadkich monet i medali polskich i rosyjskich. Oprócz rozpraw, pomieszczanych w „Pamiętniku Towarzystwa archeologicznego rosyjskiego," którego był członkiem, wydał: „Aperçu sur les monnaies russes et qui ont eu cours en Russie" (3 t., Petersburg, 1836); to samo po rosyjsku (2 t., 1837).

Chaudordy Jan Chrzciciel Aleksander Damazy, hr., de, dyplomata francuski, * 1826. W roku 1854 został sekretarzem nadzwyczajnego poselstwa w Wiedniu, później jako poseł jeździł do Londynu, Wejmaru 1856, Madrytu 1858, Karlsruhe 1862; w r. 1868 był dyrektorem w ministerjum spraw wewnętrznych, 1870—71 członkiem delegacji w Tours, 1871 członkiem zgromadzenia narodowego, 1873 posłem w Bernie. W r. 1875 bronił interesów Francji na kongresie w Konstantynopolu. W r. 1881 Gambetta powierzył mu poselstwo przy dworze rosyjskim. Napisał: „La France à la suite de la guerre 1870;" „Intérieur et extérieur" (1887); „La France en 1889." Porów. „Annuaires diplomatiques;" Sorel „Hist. diplom. de la guerre fr.-allem." (1872); Waltrey „Hist. de la dipl." (1872).

Chaufepié Jakób Jerzy, de, * 1702 w Leuwarden, † 1786 w Amsterdamie, kaznodzieja ewangelicko-reformowany, wydał ważne dzieło: „Nouveau dictionnaire historique et critique, pour servir de supplement ou de continuation au dictionnaire historique de Bayle" (Amsterdam i Haga, 1750—56).

Chaukowie *(Chauci)*, naród germański, zamieszkały niegdyś między rzekami Ems i Elbą, a przez rzekę Wezerę podzielony na *Wielkich* i *Małych Chauków;* w latach 47 i 71 po Chr. walczył z Rzymianami, w III wieku spustoszył Galję i wszedł w skład związku saksońskiego. Por. Lübker „Reallex. des class. Alterth."

Chauliac Guy *(Guido de Cauliaco)*, chirurg, * około 1300 w Cauliaco w Owernji, † 1370 r.; kształcił się w Tuluzie, Montpellier, Bononji i Paryżu, następnie był lekarzem w Lionie i u papieży w Awinojnie. Dzieła jego: „Formulare" (zwane też „Chirurgia parva"), oraz „Inventarium" („Chirurgia magna"), zawierają mnóstwo ważnych dostrzeżeń i przez kilkaset lat były w wielkiem poważaniu. Pod względem historycznym ważny jest opis „czarnej śmierci" z r. 1348, oraz uwaga o stosowaniu środków narkotycznych do oddychania przy bolesnych operacjach.

Chaulieu Wilhelm Amfrye, de, ksiądz rz.-katolicki, zwany *Anakreontem francuskim*, * 1639 w Fontenay, † 1720; spędził całe życie na używaniu rozkoszy świata i opiewaniu ich w gronie podobnych sobie epikurejczyków. Najlepsze wydanie jego utworów poetycznych uskutecznili Lounay (2 t., Amsterdam, 1733) i Lémontey (Paryż, 1825), najlepsze zaś z r. 1570 Fouquet (Paryż, 1774). Wybór jego utworów wydał Poitevin „Petits poètes français" (Paryż, 1864).

Chaumette Piotr Kacper, zwany *Anaksagorasem*, jeden z najzagorzalszych stronników rewolucji francuskiej, * 1763 r. w Nevers. W pierwszych chwilach zaburzeń był dependentem u adwokata paryskiego i współpracownikiem gazety Prudhomme'a *Les Revolutions de Paris;* zasady rewolucyjne wyprowadziły go prędko z tego ukrycia. Wkrótce tak urósł w znaczenie, że został prokuratorem gminy paryskiej. On to między innymi wpłynął głównie na zaprowadzenie znanej „uroczystości rozumu." Następnie jako jeden z przywódców *herberystów*, zginął pod gilotyną 1794 r.

Chaumont, rozległy grzbiet górski w systemacie Jury Szwajcarskiej, 1,175 metr. wysoki; rozciąga się stąd wspaniała panorama na Alpy Szwajcarskie.

Chaumont-en-Bassigny, miasto i forteca w depart. wyższej Marny we Francji, wzniesione 312 m. nad p. m., 13,280 m., zajmujących się przeważnie wyrobem rękawiczek i noży, pamiętne zawartym w d. 1 marca 1814 traktatem pomiędzy Austrją, Rosją, Anglją i Prusami w celu uwolnienia Europy od przewagi Napoleona na przypadek, gdyby układy toczące się jednocześnie w Chatillon-sur-Seine (ob.) żadnego nie osiągnęły skutku. Bitwa 21 stycznia 1871 r. pomiędzy Francją a Niemcami.

Chauny, przemysłowe miasto we franc. dep. Aisne, okr. Laon, nad spławną rz. Oise i nad jej bocznym kanałem, fabryki luster i szkła taflowego, wyrób płótna, odlewnie żelaza i miedzi, do 10,000 miesz.

Chaurirari, pseud. Ignacego Lachnickiego.

Chausey, grupa wysp skalistych, położonych u wybrzeży północnych Francji, należąca do depart. Manche, na północo-zachód od Granville; forteca, latarnia morska.

Chaussard Piotr Jan Chrzciciel, poeta i literat francuski, * 1766 w Paryżu. Wysłany w 1792 r. jako komisarz rady wykonawczej do Belgji; działał skutecznie dla rozkrzewienia tam opinji republikańskich i przywiódł do skutku zjedno-

Digitized by Google

czenie Belgji z Francją; wydalony w 1793 roku, za wpływem Dumouriez'go, powrócił do Francji, gdzie sprawował rozmaite urzędy. Usunięty za restauracji, † 1823. Z licznych pism jego ważniejsze są: „Théorie de lois criminelles" (1789); „De l'Allemagne et de la maison d'Autriche" (1792)" „Mémoires historiques et politiques sur la révolution de la Belgique" (1793) „Les Antenors modernes (Paris, 1806); „Le nouveau Diable boiteux" (2 t., 1798); „Fêtes et courtisanes de la Grèce" (4 wyd. 1870); „Heliogabale" (1803); „Poétique secondaire on essai didactique" (1817). Najlepszą jednak pracą **C.** jest poemat dydaktyczny „Epître sur quelque genre, dont Boileau n'a pas fait mention" (1811).

Chaussée Piotr Klaudjusz Nivelle, de la, poeta dramatyczny francuski, * w Paryżu 1692 r., † 1754. Niektóre z jego komedji, jak: „Modny przesąd," „Szkoła matek i guwernantek," dotąd jeszcze bywają grywane. Zabłocki tłum. na język polski jego komedję „Małżonkowie pojednani."

Chaussier Franciszek, lekarz i chemik, * 1746 w Dijon, † 1828 r., zreorganizował szkoły lekarskie we Francji i był profesorem anatomji i fizjologji w Paryżu. Celniejsze jego dzieła są: „Méthode de traiter les morsures des animaux enragés et de la vipère" (1785); „Exposition sommaire des muscles" (1797); „Considération sur les convulsions qui attaquent les femmes enceintes" (1823); „Mémoires sur la viabilité de l'enfant naissant" (Paryż, 1826).

Chautauqua, jezioro w zachodniej części stanu New-York w Ameryce północnej, 28 klm. długie, do 5 klm. szerokie, 394 m. nad p. m., w pobliżu jeziora Erie, z odpływem przez rzekę Alleghany do Ohio.

Chautury, (*Chawtury*), nazwa *Dziadów* (ob.) na Białej i Małej Rusi. Nazwa pochodzi od wyrazu *chartularium*, t. j. spis zmarłych, który duchowny odczytuje, polecając modłom ich dusze. W niektórych okolicach nazwa ta brzmi: *Chapturу*, *Chapturki*.

Chauveau Adolf, prawnik francuski * 1802, † 1868; był adwokatem rady stanu i sądu kasacyjnego, od r. 1838 profesorem w Tuluzie. Wydał: „Théorie du code pénal" (8 t., 1834—43); „Code forrestier expliqué" (1827); „Commentaire du tarif en matière civile" (2 t., 1831); „Principes de competence et de juridiction administratives" (3 t., 1841); „Code forrestier expliqué" (1827); „Commentaire tarif en matière civile" (2 t., 1831); „Principes de compétence et de juridiction administratives" (3 t., 1841); „Essai sur le régime des eaux navigables et non-navigables" (1859); „Questions résolues" (1868) i in.

Chauveau-Lagarde Klaudjusz Franciszek, de, adwokat, * 1756 w Chartres, † 1841 w Paryżu. Z powodu liberalnej obrony ciężko obwinionych osób, jak królowej Maryi Antoniny, Karoliny Corday i Brissol'a, wtrącony do więzienia, z którego wyszedł dopiero w d. 9 Termidora. Za Napoleona był adwokatem przy radzie stanu (1806), po powrocie Bourbonów mianowany był kawalerem legji honorowej. Napisał: „Note historique sur le procès de Marie Antoinette et de M-me Elisabeth" (Paryż, 1846) i „Expose simple et fidèle de la conduite du général Bonnaire" (1816). Por. Martin „Quelques esquisses sur la vie judiciaire" (1841); Pascalet „Chaveau-Lagarde" („Revue génér. histor." rok 9, serja 2, str. 162); „Annales du barreau français" (1847, tom XVII).

Chauvin August, malarz belgijski, * 1810 w Liège, był nauczycielem akademji tamże, następnie jej dyrektorem. Wykonał: „Modlitwa Mojżesza," „Ucieczka do Egiptu," „Hagar na puszczy," „Pokłon Trzech Króli;" „Trzy Marje u grobu Chrystusa," „Nawrócenie św. Pawła," „Uczta Pepina Herystala."

Chauvin Marja, przyrodniczka, * 1848 w Berlinie, córka dyrektora telegrafów pruskich, oddała się badaniom zoologicznym i przebywa obecnie we Freiburgu. Badała przemiany owadów grupy Phryganidae i odkryła znaczną liczbę ich gatunków, dotąd nieznanych w Niemczech. Oprócz teho zbadała przeobrażenia aksolota.

Chauvinisme, wyraz francuski, utworzony od nazwiska napoleońskiego żołnierza Chauvin'a, znanego w Paryżu ze swego uwielbienia dla cesarza. Nazwę jego nadali bracia Cognac w komedji „La cocarde tricolore" i Scribe w „Le soldat laboureux" dzielnemu rębaczowi, marzącemu o sławie i potędze Francji. Wogóle wyraz *Chauvinisme* oznacza przesadny patrjotyzm.

Chaux-de-Fonds, miasto w szwajcarskim kantonie Neufchâtel, w pobliżu granicy francuskiej, liczy 26,000 m. i jest głównem siedliskiem zegarmistrzów szwajcarskich, którzy stąd swe wyroby rozsyłają po całej Europie. W samem **C.** i w okolicy wyrabiają rocznie do 300,000 sztuk zegarków, reprezentujących wartość 32—36 mil. fr. Miasto jest pięknie zabudowane, ma wiele kościołów i odznacza się wielką zamożnością. Wyrobom zegarów dał początek w r. 1705 Jan Richard, kowal z wioski La Sogne, następnie zaś przemysł ten rozwinął Piotr Dros, znany z wyrobu automatów. Obecny rozkwit polega na podziale pracy, w której biorą udział i dzieci. Kolej górska, której spadzistość wynosi 28 : 1,000, zwana „Jura industriel," łączy **C.** z miastami Neuchâtel i La Socle.

Chavagnac Gaspard, szlachcic francuski w służbie austrjackiej, * 1624, † 1695 r. Przysłany był przez cesarza Leopolda do Polski w r. 1668 po złożeniu korony przez Jana Kazimierza, celem wyjednania obioru na króla polskiego Karola, księcia Lotaryńskiego. O pobycie swoim w Polsce i czynionych zabiegach zostawił pamiętnik w języku francuskim, z którego obszerne wypisy umieścił J. U. Niemcewicz w

Digitized by Google

„Zbiorze Pamiętników." Por. Gaspard de **C.** „Mémoires" (Amsterdam, 1700); L. Fargesu „Gr. Enc." Lam.

Chavanne Józef, podróżnik i geograf, * 1846 r. w Hradcu, kształcił się tamże i w Pradze, od r. 1867 — 69 zwiedził Amerykę i Afrykę północną, następnie był asystentem w obserwatorjum meteorologicznem w Wiedniu. Ogłosił: „Die Temperaturverhältnisse von Oesterreich - Ungarn, dargestellt durch Isothermen" (1871); „Beiträge zur Klimatologie von Oesterreich-Ungarn" (1872); „Die Sahara" (1878); „Afghanistan" (1879); „Afrika im Lichte unserer Tage" (1881); „Afrikas Ströme und Flüsse" (1883); „Jan Mayen und die oesterreichische arktische Beobachtungsstation" (1884); „Physikalische Wandkarte von Afrika" (w 4 ark., 2 wyd. 1882), oraz opracował 7-me wydanie Balbiego geografji powszechnej.

Chavée Honorjusz Józef, lingwista francuski, * 1815 w Namur, † 1877, po ukończeniu nauk w seminarjum duchownem we Floreffe, został 1838 wyświęcony na księdza, był czas jakiś wikarjuszem w Namur, następnie profesorem sanskrytu w Louvain, a od 1844 profesorem kolegjum Stanisława w Paryżu. Wydał: „Essai d'étimologie philosophique" (1841); „Lexicologie indo-européenne" (1849); „Moise et les langues" (1855); „Français et vallon" (1857); „Les langues et les races" (1862) i in. Nadto był współpracownikiem czasopism: *Revue de linguistique*, (1867), *Revue du XIX siècle*, *Revue positiviste* i *Revue des deux mondes*. Do późniejszych jego prac wydanych po śmierci, należą: „Idéologie lexicologique des langues indo-européennes" (Paryż, 1878); „La science des religions" (Paryż, 1879). Por. Potvin „Histoire des lettres en Belgique" (Bruksela, 1882); Scheler „Notice sur l'Idéologie lexicologique des langues indo-européennes par H. **C.**" „Bullet de l'Acad. roy. de Belgique" (ser. 2-ga, tom 45, Bruksela, 1878).

Chaves, miasto w portugal, prowincji Trazos-Montes, obwodzie Villa-Real, w urodzajnej dolinie rzeki Tamega, przez którą prowadzi stary rzymski z czasów Trajana most; ma stare mury obronne i 5,600 m., trudniących się jedwabnictwem i wyrobem tkanin lnianych. Tutejsze słone źródła gorące znane były już Rzymianom (Aquae Flaviae).

Chaves Emanuel de Silveyra, hrabia d'Amaranthe, margrabia, de, * 1780 r. w Villa-Real, stronnik Dom Miguela w Portugalji, znany powszechnie jako pierwszy sprawca powstania 23 lutego 1823 r. w Villa-Real przeciwko konstytucji. Zamach nie powiódł się, gdy jednak Dom Miguel ogłoszony został królem, **C.** powtórnie przymuszony ustąpić stronnictwu konstytucyjnemu, nowe uorganizował powstanie i wszedł do Lizbony w chwili, kiedy Dom Pedro brata Dom Miguela naznaczył swoim zastępcą. Wynagrodzony niewdzięcznością, usunął się z widowni politycznej, dostał pomieszania zmysłów i † w 1830 r. w Lizbonie.

Chavett Eugenjusz, właściwie *Vachette*, powieściopisarz francuski, * 1827 w Paryżu, oprócz wielu utworów pomieszczanych w *Figaro* i *Evénement*, ogłosił: „Le remonteur" (2 t., 1873); „La chiffard" (1874); „La chasse à l'oncle" (2 t., 1876); „Si j'étais riche" (1886) i w. in.

Chavigny Teodor, hr., de, znakomity dyplomata francuski, * 1678 w Beaune, † 1771 tamże; jego staraniem zawarty został sławny traktat we Frankfurcie, mocą którego Karol VII uznany został cesarzem niemieckim. W r. 1744 **C.** został ministrem spraw zewnętrznych.

Chawasy lub *Kawasy*, nazwa służby policyjnej w Turcji, stanowiącej żandarmerję pieszą.

Chazal Piotr Emanuel Felix, baron, generał i mąż stanu belgijski, * 1808 w Tarbes, † 1892; uniesiony prądem rewolucyjnym, wszedł 1830 do służby wojskowej, gdzie w krótkim przeciągu czasu doszedł do stopnia generała-porucznika. Gruntowne i rozległe wiadomości militarne zjednały mu w r. 1847 urząd ministra wojny, który złożył w 1850. W sześć lat potem wysłany był jako poseł do Petersburga. Od 1859 pełnił powtórnie obowiązki ministra wojny do 1866 roku. Podczas wojny francusko-niemieckiej 1870 objął naczelne dowództwo nad armję dla zabezpieczenia neutralności Belgji.

Chazan, kantor synagogalny, odprawia modlitwy w miejscu zwanem *Amud* (t. j. stanowisko), albo na estradzie zwanej *Almemor*.

Cházár Jędrzej, * 1745 w Jolesznu w Węgrzech, † 1816. Wsławiwszy się jako prawnik, wybrany został na notarjusza komitatu Gemerskiego, a następnie na prezesa sądu komitackiego. Jego staraniem założony w Wacowie instytut głuchoniemych i bibljoteka publiczna, dla której przekazał w testamencie własną, złożoną z kilku tysięcy dzieł. Wydał: „De libertate preli" (przetłómaczone na kilka języków); „Origines juraque hospitum Teutonum" (1789); „A Magyar Nemzethey" (Ternawa, 1806) i inne.

Chazary, *Kozary*, *Akazyry*, jak się zdaje potomkowie Turko-Scytów, zamieszkali początkowo (w III i nast. wiekach) pomiędzy Kaukazem a morzem Kaspijskiem; w IV i nast. wiekach byli poddanymi Hunów i Bulgarów. W VII w. opanowali kraje nad morzem Azowskiem, a z początkiem VIII stulecia rozszerzyła się ich władza i na półwyspie Tauryckim, a nawet aż do Dniepru i Oki. Pomagali cesarzom greckim w wojnie z Persami i Bulgarami. W państwie Chazarów wszystkie religje były cierpiane. Władca ich *Chakan* i przedniejsi panowie przyjęli judaizm, a później islamizm. Stolicą było *Balangiar*, dzisiejszy Astrachań, później przeniesioną ona została do *Sarkalu* nad Donem czyli Białego Miasta, które jednak w 1300 już w gruzach leżało. Podług podania, św. Cyryli (Konstanty) miał **C.** nawrócić na

Digitized by Google

chrystjanizm. Władca Rusi Swiatosław złamał potęgę Chazarów 965, a ostatnie ich szczątki uległy 1016 r. Grekom i księciu Tmutarakańskiemu, Mścisławowi. Nad morzem Kaspijskiem jednak istniało państwo **C.** jeszcze w 1140 r. Karaici czyli Karaimy mają być potomkami Chazarów, co chyba jest tylko w części prawdą. Por. Frähn „Excerpta de Chasaris" (Petersburg, 1821); „Ibn Foszlan" (Petersburg, 1823); Cassel „Magyar Alterthümer" (Berlin, 1848). Czyt. P. Suma „Istoricz. Razsuždenije o **C.**" (Moskwa, 1846); Kraushar „Historja Żydów."

Chazna, ob. Villafior.

Chądzyński Jan Nepomucen, wydał 1851 r. w Warszawie: „Wspomnienia Sandomierskie" (1850); „Histor.-statyst. opisy miast w ziemi Sandomierskiej" (3 t., 1856).

Chądzyński Jan, lekarz, * 1824 w Kole, przeniósł się w r. 1831 wraz z rodzicami do Francji, gdzie przebył blizko 30 lat, medycynę studjował w Paryżu, tam też do 1857 był lekarzem w szpitalu wojskowym; w 1858 przeniósł się do Galicji, gdzie początkowo był lekarzem zdrojowym w Lubieniu, następnie zaś osiadł we Lwowie, jako prymarjusz w szpitalu powszechnym w oddziale chorób kiłowych i skórnych. Ogłosił: „Cholera, jej etymologja i t. d." (Lwów, 1865, wyd. 2 1873); „Dławiec podług najświeższych badań sztuki lekarskiej" (1868); przełożył na język polski dzieło Langleberta „Aforyzmy o chorobach wenerycznych" (Lwów, 1876).

Chcącka, ob. Pseudoreksja.

Cheb, miasto, ob. Eger.

Chebd, *Hebd,* gatunek bzu (ob.).

Chebrah (hebr.), towarzystwo, bractwo, zawiązane w celach dobroczynnych, którego przełożeni zowią się *Gabbaj*; najbardziej rozpowszechnione są t. zw. **C.** *Kadisza,* bractwa święte, zajmujące się pielęgnowaniem chorych, oraz grzebaniem zmarłych według rytuału żydowskiego.

Cheder (po hebr. *cheder,* pokój), szkółka żydowska początkowa, zostająca pod kierunkiem *melameda.*

Chedyw, *kedyw* (pers.), urzędowy tytuł wicekrólów egipskich, nadany 1845 r. przez sułtana Mehmedowi-Alemu, na miejsce dawnego tytułu *Wali,* który go jednak nie używał i dopiero przyjął go pierwszy Izmael-pasza 1867. **C.** oznacza: *potężny pan, władca.*

Cheilangioskopja, metoda mikroskopowego badania obiegu krwi w błonie śluzowej wargi człowieka.

Cheilitis, zapalenie wargi.

Cheiloplastyka, *chiloplastyka,* formowanie nowej wargi.

Cheirantus, roślina, ob. Lak.

Cheiroptera, zwierzęta, ob. Latające.

Chejron, w mitologji greckiej, „najsprawiedliwszy z Kentaurów," syn Chronosa i najady Filiry, nauczyciel Asklepjosa, Achillesa i innych, sławny z głębokiej znajomości sztuki lekarskiej. Podczas walki Hnrkulesa z Centanrami, raniony zatrutą strzałą, jakkolwiek nieśmiertelny, wyprosił sobie śmierć u Zeusa i został przez niego umieszczony pośród gwiazd. Oddawano mu cześć boską w Magnezji tesalskiej.

Chelard Andrzej Hipolit Jan Chrzciciel, kompozytor francuski, * 1789 w Paryżu, † 1861 w Wejmarze; od r. 1816 członek orkiestry wielkiej opery, w 1817 przedstawił pierwszą operetkę „La casa da vendere." Dyrektor orkiestry w Monachjum od 1828, w Londynie od 1831, w Augsburgu 1832—37, a od 1839 dyrektor muzyki i kapelmistrz w Wejmarze. **C.** tworzył w duchu Spontiniego, przechylając się więcej do szkoły niemieckiej. Celniejszemi z prac jego są opery: „Die Hermannschlacht" (1824); „Minuit" (1859) i „Scheibentoni" (1841); „Macbeth" (1828); „Die Seekadethen" i „L'étudiant" i in.

Chalat, miasto, toż co Achlat (ob.).

Chelczicky Piotr, pisarz filozoficzny czeski, * około 1390, † około 1460. Nie ukończywszy studjów uniwersyteckich, osiadł we wsi Chelczycach pod Wodnianami, i dlatego nazwany **Ch.** Pod wpływem ruchu kościelno-społecznego, wszczętego w owym czasie w Czechach przez J. Husa, oddał się badaniom „spraw ludzkich i boskich," przyrody i dziejów, stanu kościoła i państwa, obyczajów i praw społecznych. W studjach tych pomagali mu *Jakoubek, Marcin z Wołynia,* a zwłaszcza *Piotr Payne,* Anglik, wygnany z Pragi 1437. Wszystkie jego pisma (pisał po czesku) zdają się być pisane w latach 1433 do 1443, jak „Rzecz o zakładu zakonów lidskych," „Sieć wiary," „Postylla," „O szelmie a obrazu jejiem" i w. i. **C.** był wrogiem hypokryzji i wszelkich czczych form, oraz kary śmierci, twierdząc, że do jej spełniania nikt nie ma prawa. Zwolenników jego zdań zwano *Braćmi Chelczyckimi.* Uważany on jest za duchowego rodzica *Braci Czeskich.* Liczne wskazówki bibljograficzne, dotyczące tego wybitnego pisarza, znajdują się w „Ottovym slovniku naučnym" (t. XII, 1897).

Chelererytryna, ob. Chelidonina.

Chelidon, ob. Jaskółka.

Chelidonina, $C_{19}H_{17}NO_3$ alkaloid krystaliczny trudno rozpuszczalny w alkoholu, a nierozpuszczalny w wodzie i eterze, nie jest trujący; znajduje się razem z trującym *kwasem chelidonowym* ($C_7H_4O_6$) i *chelidoksatyną,* w roślinie *Jaskółczem zielu (Chelidonium majus);* w tejże roślinie znajduje się nadto pokrewna im *cheleretryna (chelina, sangwinaryna)* $C_{17}H_{15}NO_4$, tworząca kryształy rozpuszczalne w alkoholu i eterze, smaku palącego.

Chelidonium, roślina, ob. Jaskółcze ziele.

Chelidońskie wyspy, t. j. *Jaskółcze wyspy (Chelidoniae Insulae),* w starożytności nazwa grupy pięciu wysepek na południowem wybrzeżu

Digitized by Google

Azji Mniejszej, u wejścia do odnogi Adalia i wprost dzisiejszego przylądka Chelidonia.

Chelifer, *Kleszczotek, Żaleszczotek*, rodzaj *pająków rzekomych* z rzędu *niedźwiadków*, zwierzęta drobne, o odwłoku zaokrąglonym, głowotułowiu małym, przysadki gębowe ma szczypcowate, długie, na przodzie głowy dwoje oczu. **C.** należy do zwierząt nocnych, dzień spędza w ukryciu, pod opadłemi liśćmi, pod korą drzew, również w starych księgach i zielnikach. Z gatunków **C.** najbardziej znany jest *Skorpion książkowy* (**C.** *cancroides*), karmiący się owadami, niszczącemi książki, a stąd pożyteczny.

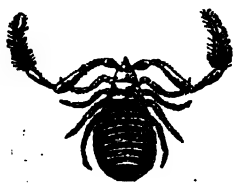
Chelifer.

Chelius Maksymiljan Józef, lekarz, * 1794 w Manheim, † 1876 w Heidelbergu. Kształcił się w Heidelbergu, w r. 1813 został lekarzem szpitala wojskowego; brał kilkakrotnie udział w wyprawach wojennych (1814, 1815). W 1817 roku powołany został na katedrę chirurgji w Heidelbergu, gdzie wkrótce założył klinikę chirurgiczno-oftalmiczną; katedrę piastował przez 45 lat, szeroko zasłynął jako świetny profesor i znakomity praktyk. Ogłosił: „Handbuch der Chirurgie" (1822, 8 wyd., 2 t., 1857); „Handbuch der Augenheilkunde" (2 t., 1839); „Ueber die Heilung der Blasenscheidenfisteln durch Cauterisation" (1845) i in.

Chelius Franciszek, syn poprzedniego, * 1822 w Heidelbergu, również chirurg, do 1873 był profesorem, od 1877 prowadzi w Heidelbergu klinikę prywatną chorób chirurgicznych i kobiecych. Ogłosił: „Ueber die Amputation im Fussgelenk" (1846); „Ueber das Staphyloma der Hornhaut" (1847).

Chelles, osada w depart. francuskim Seine-et-Marne, okręgu Meaux, nad Marną; ruiny słynnego niegdyś opactwa, 2,700 mieszk. Pamiętne zamordowaniem Chilperyka I w 584 r. i zwycięską utarczką korpusu saskiego przeciwko generałowi Trochu, 21 grudnia 1870 r.

Chelmsford, stolica hrabstwa Essex w Anglji, o 4 mile w stronie północno-wschodniej od Londynu, nad rz. Chelmer, 10,000 mieszk.

Chelmsford Fryderyk Thesiger, lord angielski, prawnik i mąż stanu, * 1794 w Londynie, † 1878 tamże. W r. 1845 był generalnym prokuratorem, w 1858 został lordem-kanclerzem, a w r. 1868 złożył urząd i nie zajmował się więcej sprawami publicznemi.

Chelmsford Fryderyk August Thesiger, lord, * 1827, służył w wojsku, był generał-adjutantem armji bengalskiej w Indjach, 1878 r. mianowany gubernatorem ziemi Kapskiej, objął dowództwo nad wojskiem w wojnie z Kaframi, ale pobity, został pozbawiony naczelnej komendy i zastąpiony przez generała Wolseley'a (1879). Jako dowódca korpusu, odniósł w tymże roku d. 3 lipca zwycięstwo nad wodzem Zulów Cetewayo i ułatwił zawarcie z nimi pokoju. W r. 1888 został generałem.

Chelone, żółw morski, ob. Żółw.

Chelone (po grecku żółw), nimfa grecka, za niestawienie się na wesele Jowisza z Herą wrzucona w głąb rzeki i skazana na wieczne dźwiganie swego mieszkania na grzbiecie.

Chelone, *Żółwik, Czołwik, Tarcznik*, rodzaj roślin z rodziny trędownikowatych; są to zioła trwałe, właściwe Ameryce północnej, z liśćmi naprzemianległemi, kwiatami ułożonemi w kłosy lub kity, a torebkami wielonasiennemi; **C.** *barbata* z Meksyku, o kwiatach czerwonych, bywa hodowana, jako roślina ozdobna.

Chelonia, ob. Żółwie.

Chelsea. 1) Przedmieście Londynu, na lewym brzegu Tamizy, ma 96,272 ludności, wspaniały dom inwalidów dla wojsk lądowych angielskich, dom sierot żołnierskich, szkołę marynarzy, dwa seminarja nauczycielskie, olbrzymią machinę hydrauliczną, zaopatrującą większą część stolicy w wodę, tudzież sławny w Europie, założony 1673 ogród botaniczny. — 2) Miasto w północno-amer. stanie Massachusetts, fabryki wyrobów gumowych i maszyn do szycia; 28,000 mieszk.

Cheltenham, miasto w angielskiem hrabstwie Gloucester, nad rz. Chelt; liczy 48,000 mieszk. i posiada kąpiele mineralne zimne, zawierające głównie sól kuchenną i glauberską, nieco żelaza. Zakład kąpielowy wspaniale urządzony, zwiedzany przez 15,000 osób rocznie; mnóstwo pięknych willi i pałaców. Jest tu nadto słynne kolegjum dla chłopców, seminarjum dla nauczycieli i nauczycielek i inne zakłady naukowe.

Chelva, miasto okręgowe w hiszpańskiej prowincji Walencji, ma 5,000 mieszk., trudniących się uprawą wina i oliwek. W pobliżu ruiny wodociągu rzymskiego.

Chełbotanie, ob. Fluktuacja.

Chełchowski Henryk, * w Rudkach w połowie XVII wieku, proboszcz grudziądzki, sekretarz królewski; ogłosił: „Uciecha bogiń parnaskich" (Kraków, 1630); „Gwar leśny opisany r. 1630;" „Wiersz na pochwałę króla Władysława" (Lublin, 1635); „Poprzysiężony pokój Moskwie z Polakami" (Lublin, 1635); „Bóg oczłowieczony" (1635); „Hejnał narodzenia Jezusowi" (1645); „Wolność złota Korony Polskiej" (Kraków).

Chełchowski Tomasz, aktor i dyrektor teatrów prowincjonalnych, * 1807, † 1861 w Kownie, kształcił się w Radomiu, a następnie w szkole dramatycznej pod Kudliczem, w 1829 objął teatr lubelski, w 1840 występował ze swą trupą w Krakowie, następnie we Lwowie i w większych miastach prowincjonalnych. W trupie jego występowali i pod jego kierunkiem kształcili się Rychter, Królikowski, bracia Chomińscy, Pal-

Digitized by Google

czewska, Tomaszewicz, Ładnowski, Trapszo, Miłaszewski, Benda, Komorowski, Leszczyński, Piasecki i inni.

Chełchowski Kazimierz, lekarz, * 1858; studjował medycynę w Warszawie, od 1891 jest ordynatorem szpitala Dzieciątka Jezus. Liczne prace pomieszczał w *Gazecie Lekarskiej* i *Zdrowiu*, w 1897 r. pod jego redakcją wyszła ważna praca zbiorowa „Wykaz oryginalnych prac lekarskich polskich za czas od 1831 do 1890 r. włącznie."

Chełchowski Stanisław, przyrodnik, brat pop., * 1866 w Chojnowie (w Przasnyskiem), kształcił się w uniwersytecie warszawskim (1884—88), poczem jako rolnik osiadł w majątku rodzinnym. Ogłosił: „Powieści i opowiadania z okolic Przasnysza" (2 t., 1889—1890); „Materjały do etnografji ludu polskiego z okolic Przasnysza" (w „Wiśle," 1889); „Stosunki etnograficzne w gub. Płockiej" w „Kalendarzu płockim," na r. 1891; „Przyczynek do znajomości krajowych grzybów, gnojowych" (w *Pamięt. Fizjogr.*, 1893); „Materjały do flory kwiatowej Przasnyskiego" (1886), oprócz wielu prac w *Encyklopedji rolniczej*, *Wszechświecie* i innych pismach.

Chełm, nazwa niektórych gór w Polsce, z których znaczniejsze są: w gub. Lubelskiej, pod miastem Chełmem, od której powstało nazwisko miasta i ziemi Chełmskiej, tudzież w gub. Piotrkowskiej, pow. Noworadomskim, góra skalista, wznosząca się nad wsią Chełmo. Wyraz *chełm* oznacza pagórek, wzgórze, starosław. *chołm*, czesk. *chlum*, łuż. *kholm*, *holm*.

Chełm, miasto powiatowe w gub. Lubelskiej, nad Uherką, w XIII w. stolica udzielnych książąt, z których Daniel, król halicki, założył tu biskupstwo obrządku wschodniego. Spalone podczas wojen kozackich, nie podniosło się już nigdy do pierwotnego stanu. Z dawnych budowli nie pozostało nic godniejszego uwagi; dziś **Ch.** posiada katedrę prawosławną z cudownym obrazem Matki Boskiej, kilka cerkwi, parafję katolicką i dekanat. Z zakładów naukowych: gimnazjum męskie, seminarjum nauczycielskie, seminarjum duchowne prawosławne, kilka szkół niższych; dalej jest tu sąd pokoju, stacja drogi żelaznej Nadwiślańskiej, poczta, telegraf, zarząd akcyzy, magistrat, zarząd powiatu. Przemysł i handel mało rozwinięte. Po przyłączeniu unitów, djecezja prawosławna warszawska przemianowaną została w r. 1875 na chełmsko-warszawską i w r. 1880 dzieliła się na 12 dekanatów. Miasto Chełm liczyło w 1897 r. 19,236 miesz. *Chełmski powiat* zajmuje 2,127 klm. kw. i liczy 137,758 miesz.

Chełmicki Zygmunt, ksiądz, literat, * 1851 w Warszawie, kształcił się w seminarjum duchownem w Płocku i w uniwersytecie monasterskim w Westfalji. Święcenia kapłańskie przyjął w 1870, był naprzód wikarjuszem przy katedrze płockiej, 1877 r. został rektorem kościoła św. Ducha (po-paulińskiego) w Warszawie, w którym dla członków bractwa niemieckiego miewa kazania w języku niemieckim. W r. 1891 razem z Mikołajem Glinką odbył podróż do Brazylji, w celu ułatwienia powrotu emigrantom polskim, którą to podróż opisał w książce p. tyt.: „Brazylja" (2 tomy, Kraków, 1892). Wiele prac pomieścił w *Słowie*, którego od r. 1882 jest stałym współpracownikiem, a nadto ogłosił: „Nad zwłokami ś. p. A. E. Odyńca" (1885); „Obowiązki rodzinne, rozebrane w siedmiu kazaniach pasyjnych," „Nasi nowi biskupi" (Warszawa, 1883); „Kara św. Benedykta," „Benti-vi," „Wspomnienia" (w *Kurjerze Warszawskim*), „W Brazylji, notatki z podróży." Portret **Ch.** pomieścił *Tygodnik ilustrowany* z r. 1886 t. 1, str. 17).

Chełmicki Zygmunt, ksiądz.

Chełmińska kasztelanja, ustanowiona została r. 1466 po poddaniu się Prus Kazimierzowi Jagielończykowi. Pierwszym kasztelanem był Ludwik Martejski, ostatnim Konstanty Bniński, mianowany 11 czerwca 1772.

Chełmiński Wincenty, pseudonim: *Korwin*, * 1851, † 1887, publicysta i humorysta, urodzony i wykształcony w gub. Wileńskiej. Pierwszy jego utwór p. t.: „Listki opadłe" wyszedł r. 1873 w Warszawie, druga serja roku 1877. Urządzał księgarnię E. Orzeszkowej, pisywał do rozmaitych czasopism, stale pracował w administracji *Wędrowca*. Wydał jeszcze kilka zbiorków poezji p. t. „Z życia" (1887), „Strofy oderwane," „Z księgi pamiątek," „Daniło," „Zbyteczny" i satyry: „Żałoba," „Kabała" i „Przedostatnie posługi."

Chełmiński Jan, malarz polski, * 1851 roku, kształcił się w Warszawie i Monachjum, od 1884 do 1887 przebywał w Ameryce, następnie osiadł w Londynie. Maluje konie, sceny z polowania i wyścigów. Wykonał: „Przejażdżka po Hyde-Parku," „Powrót Napoleona z pod Moskwy," „Hrabina Cosel na polowaniu," „Spacer nad morzem" i in.

Chełmiński Jan.

Chełmińskie miary. Ziemia chełmińska miała oddzielne swoje miary, stare i nowe. Łokieć chełmiński starej miary=576,2350 milimetra, czyli 1,0004 łokcia nowopolsk.; łokieć zaś nowej miary=584,4312 milimetra, czyli 1,0146 łokcia nowopolsk. Pręt chełmiński=7½ łokcia chełm. Mórg chełm. zawiera 300 prętów kw., a 30 morgów czyli 1 włókę. Mórg chełmiński stary= 1 morgowi i 24,49 pręcika kw. nowopols.; mórg zaś chełmiński nowy czyni 1 mórg, 9 prętów kw.

Digitized by Google

i 69,3 pręcików kw. nowopols. Stara miara chełmińska była używana w całej Polsce do mierzenia ziemi; łokieć tej miary oznaczony jest w Chełmnie na kościele P. Marji dwoma sztyftami żelaznemi w murze osadzonymi.

Chełmińskie województwo, niegdyś ziemia Chełmińska, przez Konrada, księcia mazowieckiego, Krzyżakom nadana (23 kwiet. 1228), po poddaniu się Prus zamienioną została 1454 na województwo Chełmińskie, które graniczyło na północ i wschód z Prusami, na południe z województwem Inowrocławskiem, na zachód zaś Wisła oddzielała je od województwa Pomorskiego. Dzieliło się ono na ziemie: Chełmińską i Michałowską, i składało się z 7 powiatów: Chełmińskiego, Toruńskiego, Grudziądzkiego, Radzyńskiego, Kowalewskiego, Brodnickiego i Nowomiejskiego. Sejmiki województwa odbywały się naprzemian w Radzyniu i w Kowalewie, gdzie obierano 14 posłów na sejm i 2 deputatów na trybunał. Herb województwa był orzeł biały w polu czerwonem z koroną na szyi; wyżej prawego skrzydła wychodziła ręka, zbrojna dobytym mieczem. W roku 1772 województwo Chełmińskie przeszło pod panowanie Prus i dzisiaj stanowi większą część regencji Marienwerder. Ostatnim wojewodą chełmińskim był Franciszek Czapski, mianowany 25 czerwca 1766.

Chełmno (po niem. *Kulm*), niegdyś stolica województwa Chełmińskiego, dzisiaj miasto powiatowe pruskiej regencji Kwidzyńskiej, na prawym brzegu Wisły, bardzo starożytne, podzieliło losy województwa **Ch.** i jego ziemi, wielokrotnie zmieniało swoich panów, aż nareszcie w r. 1772 przeszło pod panowanie pruskie. Obecnie posiada szkołę wyższą realną, szkołę kadetów i gimnazjum; liczy 11,000 miesz. Miasto jest malowniczo położone i porządnie zabudowane; z gmachów świeckich wyróżnia się ratusz z piękną wieżą, pochodzący z XVII w., z kościelnych zaś— fara w stylu gotyckim, z cegły palonej. Przemysł i handel dość ożywione. **Ch.** było dawnemi czasy ogniskiem udzielnego prawa chełmińskiego *(Jus Culmense)*, które powstało na podstawie prawa magdeburskiego, przerobionego i połączonego z polskiem, już tu dawniej znajomem a dozwolonem przez Krzyżaków, kiedy ci byli jeszcze posiadaczami ziemi *Chełmińskiej* w wieku XIII. Prawo to, rozciągnięte na całe Prusy, w r. 1456 wprowadzone także było do niektórych miast sąsiednich Mazowsza i Podlasia.

Kościół w Chełmnie.

Chełmońska Marja, z domu Korwin-Szymanowska, * 1859 w Czechowicach pod Warszawą. W r. 1878 wyszła za mąż za artystę-malarza Józefa Chełmońskiego. Od r. 1891 pracowała samodzielnie jako nauczycielka, przełożona szkoły freblowskiej, a zarazem współpracowniczka wielu pism warszawskich. Nadto ogłosiła drukiem kilka nowelek pod pseudonimem Stefana Orszy; nakładem M. Arcta wyszedł jej zbiór 24 piosenek dla dzieci p. t.: „Młody pieśniarz." Od roku 1895 redaktorka i wydawczyni *Kurjera Niedzielnego*, przekształconego później na *Tygodnik Polski*, przy których to pismach wydaje „Album biograficzne zasłużonych Polaków i Polek XIX wieku."

Chełmoński Józef, znakomity malarz polski, * 1849 we wsi Boczki, w ks. Łowickiem, kształcił się w Warszawie i Monachjum, otrzymał medale honorowe 1889 w Paryżu i 1891 w Berlinie. Wykonał: „Babie lato" (1874); „Zadymka," „Przed odjazdem gości," „Wieczór letni," „Jesień," „Odpoczynek kozaków" (1889); „Wieczór z żabami," „Czajki," „Polowanie na głuszce," „Cisza nocna" (1889); „Powrót z kościoła," „Księżyc," „Jezioro w lesie," „Napad wilków," „Sprawa u wójta," „Powrót z balu," „Roztopy," „Osty z zającami," „Wielki piątek," „Staw w nocy," „Droga przez las," „Droga w nocy," „Dziewczyna uciekająca przed biegnącem stadem," „Rozpłata robotników," „Wnętrze stajni," „Posłaniec w bidce," „Zmierzch przed karczmą," „Jarmark na konie," „Dziady przed karczmą," „Wieczór" (1893). **Ch.** jest najznakomitszym dziś pejzażystą polskim i malarzem nawskroś oryginalnym, samoistnym, przemawiającym do widzów charakterystyką, formą i kolorem, zaczerpniętemi z czy-

Chełmoński Józef.

Digitized by Google

ato subjektywnych zapatrywań, krajobrazy jego wyróżniają się prawdą i tryskają poezją w każdym szczególe. Portret i życiorys **Ch.** pomieścił *Tygodnik ilustr.* (1 t., 1889, str. 33).

Chełmska kasztelanja, w b. województwie Ruskiem, postanowiona około 1470 r. Pierwszym jej kasztelanem był Mikołaj Chrząstowski, herbu Zadora, ostatnim Wojciech Poletyło, mianowany 27 września 1786 r.

Chełmska ziemia, niegdyś część księstwa Włodzimierskiego, została przyłączona do dawnej Polski 1377 i weszła w skład województwa Ruskiego, ustanowionego na początku XV wieku. Składa się z dwóch powiatów: Chełmskiego i Krasnostawskiego. Herb jej wyobrażał białego niedźwiedzia między 3 drzewami w zielonem polu. Sejmiki jej odbywały się w Chełmie, gdzie obierała 2 posłów na sejm i 1 deputata na trybunał.

Chełmski Piotr, herbu Ostoja, znakomity rycerz za Władysława Jagiełły, odznaczył się w bitwie pod Grünwaldem i przy zdobyciu Radzyna. Jako kasztelan połaniecki (1436) podpisał pokój brzeski.

Chełmski Scibor, podkomorzy poznański, odznaczał się 1453 r. w wojnie Kazimierza Jagiellończyka z zakonem krzyżackim.

Chełmski Jan, herbu Ostoja, głośny podczas sporów między szlachtą a duchowieństwem 1550. Za namową Górki i Zborowskiego, oddał księdzu Orzechowskiemu córkę swoją Magdalenę w małżeństwo.

Chełmski Remigjan, brat poprzedniego, wyprawił w swej wsi wesele ks. Orzechowskiemu i założył cmentarz dla ewangelików krakowskich. Jemu przypisują niektórzy trzy pisma, których podług innych jest autorem Marcjan.

Chełmski Marcjan, chorąży województwa Krakowskiego, ma być autorem następujących dzieł: „Epistola scripta Locini d. 19 Novembris 1559, synodoque Pinczoviensi die 22 Novem. nano eodem oblata.“ „Epistola ad Petrum Statorium de eadem materia scripta Locini, d. 25 Januaria 1561.“ „List przez Chełmskiego chorążego Krakowskiego, do księdza Brzechwy, mnicha na Tyńcu 1560.“ Niektórzy przypisują te dzieła Remigjanowi.

Chełmski Marcjan, † 1681 roku, służył w wojsku hiszpańskiem, potem w Węgrzech, walczył w wojsku cesarza Rudolfa przeciw sułtanowi Amuratowi. Po powrocie do ojczyzny, został około 1612 po śmierci ojca chorążym krakowskim, a 1640 r. podkomorzym krakowskim. Bibljotekę swą zapisał akademji krakowskiej.

Chełmski Andrzej, chorąży sandomierski, pułkownik hetmana Jabłonowskiego; walczył przeciwko Kozakom, następnie pod Chocimem, Wiedniem, Żórawnem, Strygoniem, a pod Niedoborem zadał Tatarom pamiętną klęskę.

Chełmskie starostwo *grodowe.* Mieściło się w województwie Ruskiem, Ziemi Chełmskiej. Podług lustracji z roku 1628 składało się z miasta Chełma z zamkiem i wsi: Błonie, Strupin, Rożdziatów, Strachosłów Szerebrysce, Wereszce, Żołtanice, Dryszczów, Żmujdź, Wyższa i Niższa Ruda, oraz Krzywice. W r. 1771, posiadał je Antoni Węgliński, opłacając z niego kwarty złp. 4,471 gr. 9, a hyberny złp. 1,753 gr. 18. Prawem jednak oddzielnem na sejmie z r. 1773—1775, w nagrodę zasług dla kraju położonych, stany Rzeczypospolitej nadały wieczyście w emfiteuzę to starostwo Antoniemu Czapskiemu, generał-majorowi i podkomorzemu chełmińskiemu.

Chełmskie wieże, szczątki dwóch szczególnych budowli w okolicy Chełma, niegdyś służących do obrony tego miasta. Pierwsza z nich stoi pod wsią Bielawinem, śród błotnistej płaszczyzny o pół mili od Chełma, druga zaś, nierównie lepiej dochowana, we wsi Stołpi. Opis szczegółowy i rysunek jest w „Albumie Lubelskiem“ Lerue'go, wyd. w Warszawie.

Chełmża lub **Chełmżyca** *(Kulmsee),* miasto w pruskiej regencji Kwidzyńskiej, nad jeziorem t. im. Była to pierwotnie wieś Łozia, zamieniona 1235 r. przez Krzyżaków na miasto. Katedra tutejsza liczyła się w XVII w. do najpiękniejszych świątyń w Prusiech Polskich. W r. 1824 stolica biskupia przeniesioną stąd została do Pelplina. **C.** liczy 2,400 m., posiada dom duchowny karny, zamek biskupów, 3 kościoły, fabryki płótna i farbiernie.

Chemiczna analiza, ob. Analiza chemiczna.

Chemiczna harmonika, ob. Płomienie śpiewające.

Chemiczna pracownia, *chemiczne laboratorjum,* ob. Pracownia chemiczna.

Chemiczne fabryki, ob. Chemiczny przemysł.

Chemiczne formuły, ob. Chemja.

Chemiczne krzesiwko, *gazopyrjon,* przyrząd do wzniecania ognia; składa się z naczynia szklanego lub porcelanowego, napełnionego do $^3/_4$ kwasem siarczanym rozcieńczonym, w którym zanurzony jest walec cynkowy, osadzony w dzwonie szklanym *A*, przytwierdzonym do pokrywy naczynia. W naczyniu więc wywiązuje się wodór, który za otwarciem kurka *B* uchodzi i napotyka gąbkę platynową (ob. Platyna), zawartą w pochewce *C*, gąbka ta pochłania wodór, zagęszcza go, w skutek tego się rozżarza, skąd zapala się lampka *D*. Przyrządy te wyszły z użycia po wynalezieniu zapałek i są dziś tylko przedmiotem ciekawości.

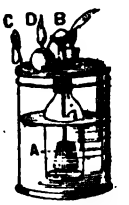

Chemiczne krzesiwko

Chemiczne pierwiastki, ob. Chemja.

Chemiczne powinowactwo, ob. Chemja i Termochemja.

Chemiczne przetwory, Ch. *preparaty,* w

Digitized by Google

ogóle wszystkie utwory otrzymywane z procesów chemicznych, głównie zaś wyroby, otrzymywane w fabrykach chemicznych.

Chemiczne symbole, C. *znaki*, ob. Chemja.

Chemiczne typy, ob. Chemja.

Chemiczne związki, ob. Chemja.

Chemiczny aparat albo **C.** *piec*, konstelacja oznaczona przez La Caille'a na południowej półkuli nieba między Erydanem, Wielorybem i Przyrządami rzeźbiarza.

Chemiczny przemysł, dział przemysłu, w którym fabrykaty są otrzymywane drogą procesów chemicznych. Można tu zaliczyć fabrykację szkła, piwa, mydła i t. d. W zwykłem jednak, ciaśniejszem słowa znaczeniu przez **Ch.** *przemysł* rozumiemy fabrykację materjałów chemicznych, jak oto: kwasu siarczanego, solnego, octowego, potażu, fosforu, ałunu, farb i t. d. Rozwój przemysłu **Ch.**, zależny dotąd przeważnie od szczęśliwego wyniku doświadczeń przypadkowych, znajduje się obecnie w ścisłym związku z postępem nauki; odkrycia chemiczne, dokonywane w laboratorjach uczonych, powołują do życia nowe gałęzie przemysłu. W ten sposób np. powstała fabrykacja barwników ze smoły i in.

Chemiczny tusz, toż, co tusz litograficzny, ob. Litografja.

Chemigrafja, ob. Cynkografja.

Chemijatrja, teorja wprowadzona do medycyny przez Boerhave'go, według której wszystkie czynności organizmu zwierzęcego są objawami działań chemicznych. Soki ciała dzielono na kwaśne i alkaliczne, prawidłowa ich równowaga warunkowała zdrowie. Przyczyną każdej choroby było naruszenie zwykłego składu chemicznego w organizmie; zadaniem leczenia przywrócić stosunki normalne. Stronnicy tej teorji zwani są *jatrochemikami*, w przeciwieństwie do *jatrofizyków*, czyli przedstawicieli szkoły jatromechanicznej.

Chemikalja, toż co Chemiczne przetwory.

Chemitropizm, ob. Chemotaksa.

Chemitypja, sposób podany przez Piila z Kopenhagi otrzymywania rysunków wypukłych na cynku lub miedzi, służących jako płyty drukarskie. Na tafli cynkowej lub miedzianej przygotowuje się zwykłym sposobem rysunek wklęsły, który zalewa się łatwo topliwym metalem (mieszaniną ołowiu, cyny i blizmutu), i metal ten odejmuje się aż do powierzchni cynku, tak, że zajmuje tylko wyryte miejsca rysunku. Tak przygotowaną płytę wytrawia się kwasem azotnym rozcieńczonym, który nie narusza metalu zalewającego rysunek, i w ten sposób rysunek występuje wypukło. **C.** z drzeworytnictwem dotąd rywalizować nie może, natomiast korzystnie się nadaje do otrzymywania kart geograficznych.

Chemja, nauka o różnych rodzajach materji i o przemianach, jakim ona ulega, uczy z jakich materjałów pierwiastkowych dane ciało się składa, jak się na nie rozkłada i jak z nich złożone być może; *zjawisko chemiczne* jest to zjawisko, przy którem występuje zmiana w budowie wewnętrznej ciał. Wyraz **C.** wyprowadzają niektórzy z arabskiego, inni z greckiego *chymos*, sok; według Humboldta **C.** pochodzi od dawnej nazwy Egiptu *Chemi*, *Chami*, t. j. kraju czarnej ziemi, zatem **C.**—nauka egipska. — *Pojęcia zasadnicze.* Ciała, które jakiemikolwiek sposobami mogą być rozdzielone przynajmniej na dwa ciała, różniące się budową wewnętrzną, zowią się *ciałami złożonemi*, *związkami chemicznemi*, akt ich rozdzielenia *rozkładem chemicznym;* ciała zaś, powstające z podobnych rozkładów i które już żadnym sposobem na inne rozłożone być nie mogą, zowią się *ciałami prostemi*, *pierwiastkami.* Liczba pierwiastków chemicznych znanych zależy od stanu nauki: obecnie wynosi 75. Przedmiotem **C.** jest znajomość pierwiastków i ich związków, t. j. ich własności fizycznych i chemicznych, zostających między sobą w ścisłej łączności. Przyczynę powstawania i istnienia związków chemicznych zowiemy *powinowactwem chemicznem.* Objawy powinowactwa starano się tłómaczyć przeciwną elektrycznością ciał, oraz siłami międzycząsteczkowemi, ruchami, jakie ożywiają najdrobniejsze cząstki ciał (Deville—1864, Pfaundler—1867, Schröder van der Kalk—1867). Obecnie zyskała **C.** nawet możność mierzenia powinowactwa różnych ciał objawami cieplikowemi, zachodzącemi przy działaniach chemicznych (ob. Termochemja). Łączenie się ciał w związki chemiczne następuje na zasadzie następnych praw zasadniczych: *prawa stosunków stałych* i *prawa prostych objętości gazowych.* W jakikolwiek sposób związek powstaje, stosunek ciężarów jego części składowych jest zawsze niezmienny: w wodzie na 1 wagę wodoru idzie zawsze 8 tlenu, w kwasie chlorowodornym na 1 wagę wodoru 35,5 chloru; doświadczenie wskazuje dalej, że w kwasie podchlorowym, związku chloru z tlenem, ciała te łączą się w stosunku 35,5:8, t. j. w stosunku tych samych liczb, według których te ciała łączą się z wodorem. W ogólności stosunek wag, według których różne ciała łączą się z jedną i tą samą ilością danego ciała, jest zarazem stosunkiem wag, według których łączą się między sobą. Jeżeli dwa ciała na siebie działają, to wymiana ich części składowych następuje zawsze w stosunku owych liczb,— są to zatem liczby wskazujące wagi, według których ciała łączą się z sobą, *wagi związkowe;* nazywano je dawniej *równoważnikami*, jako ilości ciał, które się nawzajem w związkach zastępować mogą, równoważności jednak obecnie odmienne przypisuje się znaczenie. Z prawem powyższem łączy się drugie: *prawo stosunków wielokrotnych.* Często dwa pierwiastki wydają kilka związków, ale wtedy zawsze przy jednej i tej samej ilości jednego ciała, ilości ciała drugiego w różnych związkach są między sobą w stosunkach prostych. Tak np. 7 części azotu+4 tlenu wydają

Digitized by Google

tlenek azotu, 7 azotu+2×4 tlenu=tlennik azotu, 7 azotu+3×4 tlenu=kwas azotowy, 7 azotu+4×4 tlenu=kwas podazotny, 7 azotu+5×4 tlenu=kwas azotny. Tych faktów doświadczalnych wytłómaczenie podała *teorja atomistyczna* (Dalton). Przyjmując, że ciała złożone są z cząstek niepodzielnych, *atomów*, pojmujemy rzeczywiście, że ciała łączyć się mogą tylko w stosunkach stałych, że te ilości stosunkowe, wagi związkowe, t. zw. równoważniki, są proporcjonalne do ciężarów wag czyli *ciężarów atomowych*, i że gdy ciała łączą się między sobą w kilku stosunkach, może jeden atom jednego ciała łączyć się z jednym, dwoma lub trzema atomami ciała drugiego—stąd wyjaśnienie prawa stosunków wielokrotnych. Jednakowoż, tak określone pojęcie równoważnika nie jest dostateczne do oznaczenia stosunkowej wielkości wagi atomowej; zwłaszcza w razach, gdy pierwiastek jaki wydaje więcej niż jeden związek z wodorem, rzecz staje się wątpliwą, w którym z tych związków przyjąć należy jeden atom tego pierwiastku na jeden atom wodoru. Nauka nowsza stara się wątpliwości te usunąć, podając różne kryterja do oznaczenia wag atomowych; okazało się stąd koniecznem podwojenie przyjmowanej pierwotnie wagi atomowej niektórych pierwiastków. Na czele powodów tu pociąganych stoi prawo prostych objętości gazowych. Wiele ciał łączy się między sobą w stanie gazowym, bezpośrednio lub pośrednio, i tworzą związki gazowe, które stan swój gazowy zachowują przy zwykłej temperaturze, albo też zagęszczają się na ciało ciekłe. Otóż *ciała gazowe łączą się w stosunkach prostych na objętość.* I tak: 1 objętość chloru z 1 objętością wodoru wydaje chlorowodór, 1 obj. tlenu+2 obj. wodoru—wodę, 1 obj. azotu+3 obj. wodoru—amonjak,— tak, że 1 objętość jednego gazu łączy się z 1, 2, 3 objętościami drugiego. Ale, jeżeli znamy ciężary równych objętości gazów, *ciężary objętościowe*, to skład objętościowy danego ciała daje nam zarazem stosunek wag, według których łączą się pierwiastki, składające owo ciało. Jeżeli ciężar 1 objętości wodoru=1, to ciężar 1 obj. chloru=35,5, tlenu=16, azotu=14. (Są to ciężary właściwe tych ciał, w stosunku do wodoru, wziętego za jedność). Zatem znajduje się w chlorowodorze 1 waga wodoru+35,5 chloru, w kwasie azotowym 24 tlenu+14 azotu, w wodzie 2 wodoru+16 tlenu, w amonjaku 3 wodoru+14 azotu. Ciężary zatem objętościowe pierwiastków gazowych są zarazem ich ciężarami, czyli wagami związkowemi. Jeżeli pierwiastki gazowe łączą się z sobą, to objętość związku powstałego stąd gazu (lub pary — jeżeli związek utworzony jest cieczą), albo jest równa sumie objętości swych części składowych, t. j. 1 obj.+1 obj.=2 obj. (chlorowodór), albo też jest od tej sumy mniejszą; w tym razie następuje zagęszczenie 2 obj. + 1 obj.=2 ob. (woda), 1 obj.+3 obj.=2 obj. (amonjak).—Powyższe prawdy, osiągnięte z doświadczenia, pozwoliły nadać teorji atomistycznej podstawy ściślejsze. Wszystkie gazy mają pewne własności wspólne, mianowicie pod wpływem jednakich zmian temperatury i ciśnienia ulegają jednakim zmianom swej objętości. To prowadzi do wniosku, że jednakie objętości gazów zawierają jednaką ilość cząstek materjalnych (Avogardo, 1811). Najmniejsze, jednorodne części ciał, istnieć mogące w stanie wolnym, zowią się *cząsteczkami (molekułami)*, zatem: *równe objętości wszystkich gazów zawierają równą ilość cząsteczek.* Za tem idzie, że ciężar objętościowy gazów jest zarazem ich *ciężarem* czyli *wagą cząsteczkową (molekularną)*. To, co tu nazywamy ciężarem objętościowym gazów (ciężarem jednakich objętości), jest ich ciężarem właściwym, ale gdy ciężary cząsteczkowe odnosimy do wodoru, dla uzyskania jednostajności należy i ciężary objętościowe odnosić do wodoru (nie zaś do powietrza, jak zwykle). Jeżeli ciężary objętościowe wodoru, azotu, tlenu, chloru, mają się jak 1:14:16:35,5, to i ciężary cząsteczkowe tych ciał są w stosunku tychże liczb, tak samo, gdy ciężary objętościowe chlorowodoru, wody, amonjaku mają się jak 36,5:18:17, podobnyż jest stosunek ciężarów cząsteczki każdego z tych ciał. Cząsteczka chlorowodoru, wody, amonjaku, jest najmniejszą ilością każdego z tych ciał, ale ponieważ zawiera w sobie pierwiastki, musi się koniecznie składać z mniejszych jeszcze cząstek. Najmniejsze ilości pierwiastków, jakie w związku istnieć mogą, zowią się *atomami*. Cząsteczka gazu złożonego zawiera przynajmniej 2 atomy, ale może ich zawierać więcej: 1 cząsteczka chlorowodoru=2 atomom, 1 cz. wody=3 at., 1 cz. amonjaku=4 at. Widzieliśmy, że 1 objętość+1 obj.=2 obj., 1 obj.+2 obj.=2 obj., 1 obj +3 objętości = 2 objętościom. W ogólności zatem cząsteczka związku gazowego równa się dwom objętościom; ciężar zatem tych dwóch objętości, ciężar cząsteczkowy, jest tą ilością ciała, która w stanie gazowym zawiera przestrzeń dwóch objętości wodoru (chloru i t. d.). Przypuśćmy, że 1 objętość chlorowodoru zawiera 100 cząsteczek, to 1 obj. wodoru zawiera także 100 i 1 obj. chloru podobnież 100 cząsteczek. Jeżeli więc 1 cz. chlorowodoru składa się z 1 atomu chloru i 1 at. wodoru, a 1 obj. chlorowodoru powstała z ½ obj. chloru i ½ obj. wodoru, to ½ obj. chloru zawierać musi 100 at. i ½ obj. wodoru także 100 at., t. j. 1 obj. wodoru=100 cz.=200 at. i podobnież 1 obj. chloru=100 cz.=200 at. Zatem 1 cząsteczka wodoru = 2 atomom, 1 cząsteczka chloru=2 at. Z podobnych i innych zasad okazuje się, że 1 cząsteczka pierwiastku składa się z dwu atomów. Te atomy są to najmniejsze ilości ciał, istniejące w związku. A więc cząsteczka (molekuła) jest to najmniejsza ilość ciała w stanie wolnym; atom jest to najmniejsza ilość pierwiastku w cząsteczce jego związków. Ponieważ równe objęto-

Digitized by Google

ści gazów zawierają jednaką ilość cząsteczek, przeto ich ciężary objętościowe wyrażają zarazem stosunek ich ciężarów cząsteczkowych, a że 1 cząsteczka=2 at., przedstawiają też stosunek ciężarów (wag) atomowych. Że zaś, jakeśmy wyżej widzieli, ciężary objętościowe pierwiastków gazowych są zarazem ich ciężarami związkowemi (ciężarami, w stosunku których ciała się ze sobą łączą), to przyjmuje się, że ciężary związkowe równają się ciężarom (wagom) atomowym; jeżeli wodór przyjmiemy za jedność tak ciężarów objętościowych, jak i ciężarów atomowych, to 1 at wodoru=1, azotu=14, tlenu=16, siarki=32, chloru 35,5, gdy 1 cz. tychże ciał=2, 28, 32, 64, 71. Atomy pierwiastków oznacza się przez *symbole*, t j. początkowe głoski ich nazwisk łacińskich. Tak 1 at. wodoru (hydrogenium)=H=1, 1 at. tlenu (oxygenium) = O = 16; 1 cz. wodoru =2H=H_2=2, 1 cz. tlenu=O_2=32 i t. d. Połączenie symbolów wydaje *formułę chemiczną (wzór ch.)* cząsteczki związku: HCl=1 cz.=36.5 wag chlorowodoru, H_2O=1 cz.=18 wag wody; H_3N= 1 cz.=17 wag amonjaku i t. d. Za pomocą tych formuł każdy proces chemiczny wyrazić się daje *równaniem*, np. $2H_2O+2Cl_2=4HCl,O_2$. Jeżeli ciało otrzymane być może w stanie gazowym, ciężar jego objętościowy (ciężar właściwy pary odniesiony do wodoru) daje się wyznaczyć doświadczeniem—jest on połową ciężaru cząsteczkowego. Dla wszystkich innych ciał ciężar cząsteczkowy wyznaczony być może jedynie za pomocą ciężaru atomowego. Jakeśmy widzieli, ciężar związkowy ciał gazowych jest zarazem ciężarem atomowym. W przypuszczeniu, że prawo to służy dla wszystkich ciał, przyjęto i tam ciężar związkowy za ciężar atomowy. Z dokładnych doświadczeń wiadomo, że 35,5 części chloru łączą się z 1 częścią wodoru, 23 sodu, 39 potasu, 108 srebra; przeto Na=sód (natrium)=23, Ka=potas (kalium)=39, Ag=srebro (argentum)=108,—wyrażają nam ciężary atomowe tych ciał; to zawiera w sobie przypuszczenie, że gdybyśmy te ciała otrzymać mogli w stanie gazowym, to 1 obj. gazu sodowego byłaby cięższą 23 razy, gazu potasowego 39 razy od wodoru. Ważną kontrolę wag atomowych podaje nam ciepło właściwe pierwiastków stałych. Ich ciepło właściwe bowiem jest w stosunku odwrotnym wag atomowych, czyli, iloczyn obu jest liczbą stałą; co znaczy, że pierwiastki stałe, brane w stosunku swych wag atomowych, potrzebują do jednakich zmian temperatury, jednakich ilości ciepła (prawo Dulong'a i Petit'a—ob. Ciepło).— Niektóre pierwiastki łączą się między sobą zawsze po jednym atomie, jak. wodór, chlor, sód, srebro (KCl=chlorek potasu, AgCl=chlorek srebra). Inne mają własność, że jeden ich atom łączy się z dwoma atomami tamtych, jak: tlen, siarka, ołów (H_2O=woda, H_2S=siarkowodór). Innych znów atom łączy się z 3 at. pierwszych: azot, fosfor (H_3N=amonjak, H_3P=fosforowodór), a innych atom z czterema atomami pierwszych: węgiel, krzem (H_4C=gaz błotny). Badanie pierwiastków uczy, że są i takie, których atom wymaga 5 lub 6 at. pierwszej kategorji. Według tego pierwiastki te nazywają się jedno,-dwu,-trój,-cztero-atomowe, co można oznaczyć, gdy potrzeba, kreskami: Cl′, O″, N‴. Za miarę atomowości służą pierwiastki pierwszej kategorji, i mówimy, że atom wodoru, chloru i t. d. przedstawia *jedność powinowactwa*, gdy atom pierwiastku dwuatomowego dwie, trójatomowego trzy takie jedności. Często grupy atomów odgrywać mogą rolę atomów pierwiastków i przy procesach chemicznych za nie się podstawiać; grupy takie zowiemy *rodnikami* (ob.), które mogą być także jedno- lub kilkuatomowe. Każdy związek chemiczny trwały jest nasycony, t. j. powinowactwa pojedyńczych atomów w cząsteczkach są zaspokojone, są w równowadze. Aby stan ten trwałości utrzymał się przy rozkładach, to atomy wychodzące muszą być zastąpione przez inne w ten sposób, aby liczba jedności powinowactwa pozostała tąż samą: atom jednoatomowy może być zastąpiony przez jednoatomowy, *n*-atomowy przez *n*-atomowy, albo też atom dwuatomowy przez dwa jednoatomowe, trójatomowy przez trzy jednoatomowe, lub jeden dwu- i jeden jednoatomowy. Przy chemicznych przeto rozkładach i związkach części składowe zastępują się w stosunku równych pominowactw, — w tem pojęciu są one *równoważne:* jeden atom siarki, tlenu lub ołowiu równoważny jest dwom atomom wodoru, potasu lub chloru.—Chemja dawniejsza tłómaczyła powstawanie związków na zasadzie *dualizmu:* dwa pierwiastki, łącząc się z sobą, wydawały związek rzędu pierwszego, dwa pierwiastki rzędu pierwszego—związek rzędu drugiego. Pogląd ten atoli w miarę rozwoju nauki nie mógł starczyć dla objęcia całego ogółu związków. Nie szukając już owej podwójności, chemja stara się obecnie ugrupować wszystkie związki wedle pewnych zasadniczych *typów*. Najprostsze, zatem najczęstsze kombinacje atomów są to związki 1 at. z 1 at., 1 z 2, 1 z 3 i 1 z 4 atomami. Do najważniejszych należą związki wodorne: HCl=chlorowodór, H_2O=woda, H_3N=amonjak, H_4C=gaz błotny. Są to związki 1 at. 1, 2, 3, 4-atomowego pierwiastku z 1, 2, 3, 4 atomami wodoru; mogą one być uważane za pierwowzory wszystkich innych związków, zowią się przeto typami, związkami typowemi. *Typ chlorowodoru* obejmuje wszystkie związki, których cząsteczka składa się z dwóch at. pierwiastków jednoatomowych; można go też nazwać typem wodoru lub chloru, bo 1 cz. wodoru=HH, 1 cz. chloru=ClCl. *Typ wody* oznacza związki, których cząsteczka składa się z jednego atomu pierwiastku dwuatomowego i 2 at. jednoatomowego lub 1 at. dwuatomowego pierwiastku: H_2S,Na_2O, NaHO,CaO. *Typ amonjaku* przedstawia związki, których czą-

Digitized by Google

steczka składa się z 1 at. pierwiastku trójatomowego i 3 at. jednoatomowego, albo 1 dwu i 2 jednoatomowego H_3P,K_3N. *Typ gazu błotnego* obejmuje związki, których cząstka zawiera 1 at. pierwiastku 4-atomowego i 4 jedno- albo dwa dwuatomowego i t. d. $SiCl_4,SiO_2$.— Ciała tego samego typu mogą posiadać różne własności fizyczne, ale okazują podobne reakcje chemiczne. Jeżeli na wodę, lub związek typu wody, działa rodnik dwuatomowy, to bardzo często w działanie wejść mogą dwie jej cząsteczki, z których z każdej 1 at. wodoru wyrugowany zostaje przez rodnik:

$$\left.\begin{matrix} H \\ H \end{matrix}\right\} O \quad \left.\begin{matrix} H \\ (\overline{SO_2}) \\ H \end{matrix}\right\} O_2 = H_2 \quad \left.\begin{matrix} \\ (\overline{SO_2}) \end{matrix}\right\} O_2$$

2 cz. wody. 1 cz. kwasu siarczanego.

Mówimy przeto, że kwas siarczany jest związkiem podwójnego typu wody: 1 cz. kwasu siarczanego=2 cz. wody, których wodór w połowie jest zastąpiony przez rodnik SO^2. W podobny sposób rodnik trójatomowy skupiać może trzy cząsteczki wody, to samo może mieć miejsce przy przy typie amonjaku i t. d.—Podział pierwiastków na niemetale i metale istotnej podstawy nie ma, stosowniejszą zasadą jest ich atomowość; według tego pierwiastki rozpadają się na: *Jednoatomowe:* Fluor, Chlor, Brom, Jod, Lit, Potas, Sód, Rubid, Cez, Srebro. *Dwuatomowe:* Tlen, Siarka, Selen, Tellur, Rtęć, Miedź, Cynk, Mangan, Żelazo, Nikiel, Kobalt, Kadm, Ołów, Uran, Chrom, Glin, Beryl, Cer, Lantan, Dydym, Magnez, Wapń, Stront, Bar. *Trójatlmowe:* Bor, Azot, Fosfór, Arsen, Antymon, Bizmut. Złoto. *Czteroatomowe;* Węgiel, Krzem, Cyrkon, Tytan, Tor, Cyna, Platyna, Pallad, Iryd, Rod, Osm, Ruten. *Pięcioatomowe:* Tantal, Niob. *Sześcioatomowe:* Molibden, Wolfram, Wanad. Należy tu dodać jednak, że atomowość niektórych pierwiastków jest jeszcze wątpliwą. Prawdziwie wszakże *naturalny układ pierwiastków* otrzymujemy jedynie na podstawie ich ciężarów atomowych, w nich bowiem dostrzedz się daje pewna prawidłowość. Jeżeli mianowicie zestawimy pierwiastki w grupy według ich własności chemicznych, ciężary ich atomowe tworzą prawie postęp arytmetyczny. Tak np. ciężar atomowy chloru jest 35,5. bromu 80, jodu 127; różnica między dwoma pierwszemi wynosi 44,5, między drugim a trzecim 127—80—47. Podobnież ciężary atomowe litu, sodu i potasu są kolejno 7, 23, 39. a różnice 23—7=16 i 39—22=16. Podobna prawidłowość występuje i w wielu grupach związków organicznych, jak np. w grupie alkoholów (ob.); cząsteczka następna każdego alkoholu zawiera o 1 atom węgla i o 2 atomy wodoru więcej i waży o 14 więcej niż poprzednia; stąd wnieść można, że i różnice jednakowe między ciężarami atomowemi pierwiastków zdradzają zgodność w ich budowie, czyli w składzie tak zwanych atomów. Według tego atomy nie byłyby już cząstkami niepodzielnemi, lecz w dalszym ciągu związkami wyższego rzędu. W r. 1815 rzeczywiście już przyjmował Prout, że materją pierwotną wszystkich pierwiastków jest wodór; opierał się na spostrzeżeniu, że ciężary atomowe wszystkich pierwiastków są wielokrotnościami ciężaru atomowego wodoru, że zatem, gdy ciężar atomowy tego ciała oznaczymy przez 1, ciężar atomowy wszystkich pierwiastków wyrażą się przez liczby całkowite; możnaby więc przypuścić, że atomy wszystkich innych pierwiasków złożone są z atomów wodoru, tak np. tlen, którego atom jest 16 razy cięższy niż atom wodoru, składa się z 16 atomów wodoru. Dokładniejsze oznaczenie ciężaru atomowego różnych pierwiastków nie potwierdziło poglądu Prouta, ale na tej zasadzie dokonane badania dozwoliły ściślej przeprowadzić klasyfikację pierwiastków. Dla przykładu rozpatrzmy trzy naturalne szeregi: fosfor, antymon, arsen; siarka, selen, telur; chlor, brom, jod. Naczelne ogniwa tych grup, t. j. fosfor, siarka, chlor, dają się znowu zestawić w pewien szereg, tak ze względu na ich ciężary atomowe, jak i ze względy na ich własności, a kolejność ta przedstawia się jasno, gdy pierwiastki te wespół z ich ciężarami atomowemi ugrupujemy w sposób następny:

fosfor 21	siarka 32	chlor 35
arsen 75	selen 78	brom 80
antymon 122	telur 128 (?)	jod 127

Widzimy tu, jak ciężary atomowe wzrastają, postępując stopniowo zarówno w szeregach pionowych, jak i poziomych (pomijając pewną wątpliwość co do teluru), a razem z tem ulegają stopniowej też zmianie własności fizyczne i chemiczne pierwiastków, ich topliwość, lotność, rozszerzalność, ciepło właściwe i t. d. Układ taki wszystkich pierwiastków zestawił po raz pierwszy Mendelejew (1869), a rozwinął go dokładniej Lothar Meyer. W układzie tym okazuje się, że własności pierwiastków zależą wprawdzie od ich ciężarów atomowych, ale pierwiastki pokrewne nie znajdują się tuż obok siebie, choć są rozmieszczone według pewnego statecznego porządku i występują w pewnej perjodyczności, która zależy, jak to okazał Lothar Meyer, od objętości atomowej pierwiastków, czyli od objętości, jaką atom danego pierwiastku zajmuje. Cały taki układ perjodyczny pierwiastków rozpada się na ośm grup, oprócz wodoru, który stanowi pierwsze ogniwo i niema pierwiastku pokrewnego. Na-

Digitized by Google

następnie występuje lit, którego najistotniejsze własności odźwierciedla sód, stojący na miejscu 9-em, i znowu potas, zajmujący miejsce 16-te, a dalej rubid i cez. Po każdym z tych metalów alkalicznych występuje bezpośrednio jeden z metalów ziem alkalicznych, obok litu beryl, obok sodu magnez, obok potasu wapń. Obok tych ostatnich znów zajmują miejsca metale ziem właściwych i t. d. W tabeli tej występują wszakże i przerwy, dozwalające domyślać się istnienia pewnych pierwiastków nieodkrytych, a to dało możność przewidywania własności takich nieznanych jeszcze pierwiastków; w kilku razach nawet odkrycia następne, jak galu, skandu i germanu, potwierdziły słuszność tych przewidywań.— Z pomiędzy związków najważniejsze są kwasy, zasady i sole (ob. te wyrazy). Związki węgla, oprócz kwasu węglanego, noszą ogólną nazwę *związków organicznych*. Różne związki, posiadające jednakowy skład procentowy, okazują często własności bardzo różne (ob. Izomerja); sama przeto znajomość składu danego związku nie jest jeszcze dostateczna, ale przypuszczać należy, że rozmaitość własności zawisła od sposobu ugrupowania atomów, a badania te, obecnie żywo zaprzątające chemików, stanowią przedmiot *stereochemji* (ob.). Te i podobne spekulacje dały podnietę do sztucznego odtwarzania wielu związków organicznych, o których sądzono niegdyś, że jedynie pod wpływem życia w naturze powstawać mogą. Po raz pierwszy Wöhler złożył w ten sposób mocznik z substancji nieorganicznych, a w ostatnich czasach na drodze sztucznego otrzymywania ciał roślinnych i zwierzęcych drogą syntezy otrzymała chemja rezultaty niespodziane i zdumiewające.— *Podział chemji.* Przedewszystkiem odróżnić należy **C.** *teoretyczną* i *stosowaną*, do której zaliczyć można **C.** rolniczą, techniczną, farmaceutyczną, lekarską, fizjologiczną, hutniczą i t. d. **C.** teoretyczną podzielić można na *ogólną* i *analityczną* czyli *analizę chemiczną* (ob.). **C.** ogólną znów zwykło się dzielić na *mineralną* i *organiczną*, a jakkolwiek obecnie znaczna liczba tak zwanych związków organicznych została otrzymana drogą sztuczną z ciał pochodzenia czysto nieorganicznego, i pomiędzy związkami nieorganicznemi a organicznemi nie dopatrujemy różnicy jakościowej, podział ten utrzymuje się głównie dla powodów praktyczno-pedagogicznych. **C.** organiczną nazywać się często zwykło **C.** związków węgla. W nowszych też czasach, jako oddzielna gałąź wiedzy, wytworzyła się *chemja fizykalna* czyli *fizyko-chemja*, stanowiąca ogniwo pośrednie między fizyką a chemją i mająca na celu ujęcie łączności między fizycznemi i chemicznemi własnościami ciał.— *Rozwój historyczny* **C.** Pierwsze wskazówki wiadomości chemicznych znajdujemy już w głębokiej starożytności. Egipcjanie bowiem znali już sposoby otrzymywania wielu przetworów, otrzymywali z rud metale, znali szkło, farby, środki powstrzymujące zgniliznę i t. p.; po za takie jednak wiadomości **C.** u starożytnych nie wystąpiła. Od IV wieku po Chr. rozpoczyna się okres alchemji (ob.), ciągnący się aż do końca XVII wieku. Prace alchemików (ob. Alchemja) uważać można jako przygotowanie obszernego materjału i wyrobienie metod doświadczalnych w **C.** Od połowy w. XV, z Bazylim Valentinem rozpoczyna się okres **C.** lekarskiej (jatrochemji), w którym stosowanie **C.** do medycyny coraz jawniej występuje; najznakomitszymi z owych czasów chemikami byli: Teofrastus Paracelsus Bombastus, Agricola, Libavius i inni. W pierwszej połowie XVII w. występują już badacze, traktujący **C.** samą w sobie, a cele lekarskie uważający za poboczne, jak Glauber. Z Sylwjuszem († 1672) kończy się okres lekarski; w pierwszej połowie wieku XVIII spotykamy teorję flogistonu (ob.) Stahla, pierwsze usiłowanie ujęcia teoretycznego zjawisk. Prace dalsze Blacka, Cavendisha, Pristleya, Scheelego, Bergmanna zapoznały z własnościami gazów i rozpoczęły walkę z teorją flogistyczną, której cios ostateczny zadał Lavoisier, twórca nowej teorji palenia się ciał; odtąd datować można początek istotnie naukowej **C.** i odtąd też rozpoczyna się ogólne użycie wagi i występują badania ilościowe. Klaproth i Vauquelin ogłosili mnóstwo rozbiorów ciał mineralnych. Richter rozpoczyna uważanie stosunków, w jakich ciała się łączą, a teorję tę rozwija Dalton (1803) i inni. Wielkie dalej znaczenie miał rozkład alkaljów przez Davy'ego, oraz prace nad gazami Gay-Lussac'a. Niezmordowany Berzelius, twórca teorji elektro-chemicznej, wprowadził do nauki niesłychaną liczbę faktów i odkryć, a za nim poszedł długi szereg, w znacznej części żyjących dotąd chemików, którzy nauce, tak pod względem teoretycznym, jak i stosowanym, nadali wspaniały współczesny rozwój, że tylko wymienimy nazwiska powszechnie znane: Faraday, Liebig, Wöhler, Mitscherlich, Rose, Kolbe, Frankland, Fresenius, Dumas, Laurent, Gerhardt, Pasteur, Kekule, Wurtz, Roscoe, Berthelot, Hofmann i inni. Odkrycie analizy spektralnej (ob.) Kirchoffa i Bunsena (1860) rozszerzyło zakres **C.** po za granice ziemi i dało jej możność badania składu ciał niebieskich. Dalszy rozwój **C.** polega niewątpliwie na ściślejszem jej zjednoczeniu z fizyką, co już obecnie ujawnia się w termochemji i niektórych innych działach nauki. Skroplenie gazów najoporniejszych przez Cailleteta, Picteta, Wróblewskiego i Olszewskiego stanowi tryumf zarówno chemji, jak i fizyki doświadczalnej.

Literatura. Ważniejsze *podręczniki ogólne:* Berzeliusa (1808, 5 wyd. 1848); Gmelina, Graham-Otto, Roscoe i Schorlemmera, Gorup-Besanesa, Hofmana (6 wyd. 1877), Pelouze i Fremy. *Chemji nieorganicznej:* Rammelsberg (5 wyd. 1881); Dam-

Digitized by Google

mer (3 t., 1894); Richter (7 wyd. 1893). *Chemji organicznej:* Beilstein (3 wyd. 1892); Richter (6 wyd. 1891); Bernthsen (3 wyd. 1891). *Chemji teoretycznej:* Mendelejew (1891); Lothar Meyer „Die modernen Theorien der Chemie" (5 wyd. 1884), oraz „Grundzüge der theoretischen Chemie" (2 wyd. 1893), dalej dzieła Naumanna, Nernsta, van 't Hoffa. *Przewodniki doświadczalne:* Emsmann i Dammer (5 wyd. 1890); Arendt (2 wyd. 1891). *Słowniki chemiczne:* Ladenburga (11 t., 1883—96); Fehlinga (od 1871); Wurtza, Frémy'ego (10 t., 1881—91). — *Historję* **C.** opracowali: Gmelin, Kopp, Wagner, Kekule, Wurtz, Bertholot, Poggendorff. *Pisma:* „Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft" (Berlin); „Chemisches Zentralblatt" (Lipsk); „Chemical News" (Londyn); „Bulletin de la société chimique de Paris," „American Journal of chemistry." *Literatura chemiczna polska* rozpoczyna się tłómaczeniem Spielmana przez Krumłowskiego (1791), poczem idzie Jędrzeja Śniadeckiego „Początki **C.**" (1800, 3 wyd. w 2 t. 1811). Z dalszych wspomnimy dzieła: Chodkiewicza (1816), Krzyżanowskiego (1827), Fonberga (1827), Bełzy „Chemja policyjno-prawna" (1844); Zdzitowieckiego „Wykład początków **C.**" (2 t., 1851), Czyrniańskiego „Wykład **C.** nieorganicznej" (1857); Cahours'a „Wykład początkowy **C.**" (tłóm. Jurkiewicza), Natansona „Krótki rys **C.** organicznej" (1866), dzieło nieukończone. Podręczniki nowsze: Roscoe „Chemja" (1893, dzieło krótkie, elementarne), Znatowicz „Zasady **C.** ogólnej" (1884); Zeisel „Chemja" (przekład Flauma, 1894), Hoffman „Wstęp do nowoczesnej **C.**" (przekł. Masłowskiego, 1875), Cook „Odczyty popularne o **C.** nowoczesnej" (1875), Bandrowski „Wykład **C.** ogólnej" (2 cz. 1893, 1895), Schorlemer „Wykład **C.** organicznej" (przekład Boguskiego i Znatowicza, 1874), Hager „Wykład **C.** farmaceutycznej" (przekład Flauma, 1889), Bunge „Wykład **C.** fizjologicznej i patologicznej" (przekł. Mayzla i Flauma, 1892); Wagner „Podręcznik technologji chemicznej" (przekład Grabowskiego, 1897), „Encyklopedja techniczna" (1893). Co do podręczników **C.** analitycznej, ob. Analiza chemiczna. Znaczną liczbę rozpraw chemicznych zamieszczają pamiętniki Akademji umiejętności, oraz pisma *Wszechświat* (Warszawa) i *Kosmos* (Lwów). Dotkliwą jest rzeczą brak jednostajności w słownictwie chemicznem, różna bowiem jest nomenklatura, używana w Warszawie i Galicji, a porozumienie dotąd, pomimo wielu usiłowań, przeprowadzić się nie dało.

Chemmis, na napisach *Khem*, jeden z 8 pierwszorzędnych bożków egipskich, uosobienie siły płodzącej, wyobrażane pod postacią kozła. Głównemi siedliskami czci jego były miasta *Mendes* i *Chemmis* lub *Chemmo*; to ostatnie od Pana, którego Grecy w Egipcie znaleźli, zwane także *Panopolis*. Ruiny tego miasta znajdują się w pobliżu Akmyn.

Chemnicer Jan, bajkopisarz rosyjski, * w Petersburgu 1745 r., † 1784 r., pierwotnie poświęcał się medycynie, później wstąpił do wojska, następnie 1769 roku został urzędnikiem górniczym do 1784 r. w którym mianowany był konsulem generalnym w Smirnie. Z licznych wydań jego bajek (pierwsze 1775 r.) najlepsze są: Ponomarewa (z biografją, Moskwa, 1836), Smirdina (Petersburg, 1847). J. Grota. Dzieła razem z biografją i korespondencją (Petersburg, 1873). Por. Max de Beguelin „J. J. **C.**" (Berlin, 1888).

Chemnitz (po łużycku *Kamienica*), największe fabryczne miasto w królestwie Saskiem, stolica okręgu Cwikawskiego (Zwickau), nad rzeką t. n., liczy 161,017 mieszkańców i posiada szkołę rzemiosł, szkołę handlową i inne zakłady naukowe, oraz 7 kościołów ewangelickich i 2 katolickie. Główna siła tutejszego przemysłu spoczywa w przędzalniach i tkalniach wszelkich materji bawełnianych, wełnianych, lnianych, jutowych, jedwabnych, a także w ich farbowaniu; dzięki bogatym kopalniom węgla kamiennego w pobliżu, **Ch.** dźwignęło się na jeden z najwyższych szczebli w Europie i zjednało sobie miano „Saskiego Manczesteru." Przemysł **Ch.** jest jednak nadzwyczaj różnorodny. Są tu ogromne fabryki machin wszelkiego rodzaju, rękawiczek, trykotaży, narzędzi rzemieślniczych, kwiatów sztucznych, tektury, cygar, atramentu, wielkie browary, odlewnie żelaza, kotlarnie. Fabryczną działalność miasta uzupełnia nader ożywiony handel, znajdujący ułatwienie w tutejszych instytucjach i w drogach żelaznych, za pomocą których **Ch.** pozostaje w bezpośredniej komunikacji ze wszystkiemi ważniejszemi miastami Niemiec. Miasto posiada mnóstwo szkół specjalnych, bibljotekę, muzea, teatr; ozdobione jest wielu pięknemi budynkami, jak gmach szkolny, wzniesiony w r. 1860, ratusz i inne; posiada wiele towarzystw naukowych, przemysłowych i zakładów dobroczynnych. **Ch.** otoczone jest przedmieściami i bardzo gęsto zaludnionemi osadami fabrycznemi (gęstość zaludnienia wynosi w okolicy **Ch.** 400 głów na kilometr kw.). Założone w głębokiej starożytności przez Serbów Łużyckich, otrzymało w XII w. od Lotarjusza II prawa miejskie; za cesarza Rudolfa Habsburskiego zostało miastem Rzeszy Niemieckiej i od najdawniejszych czasów odznaczało się wielką działalnością przemysłową.

Chemnitz Marcin, * 1522 r. w Treuenbrietzen, † 1586 r., teolog ewangelicki, kaznodzieja w Brunświku, został 1567 r. superintendentem tamże. Jeden z główniejszych krzewicieli ewangelicyzmu, jako pisarz teologiczny, nauką i bystrością rozumu po śmierci Melanchtona przewyższył wszystkich współczesnych sobie autorów. Z 32 dzieł jego ważniejsze są: „Loci theologici" (wydanie Leyser'a, Frankfurt, 1591) i krytyczny rozbiór ustaw Soboru Trydenckiego pod tytułem: „Examen con-

Digitized by Google

cilii Tridentini" (4 t., Lipsk, 1565 — 1573, wyd. 1707) kompletne wydanie frankfurckie „De coena Domini" z r. 1560 (ma i dziś swą wartość). Por. „Hist. eccl. urb. Brunsvigae" (t. III); Lentz „Dr. Martin Kemnitz, Ein Lebensbild aus dem 16 Jahrh. (Gotha, 1866); Hachfeld „Martin **C.** nach seinem Leben und Wirken" (Lipsk, 1867).

Chemnitz Filip Bogusław, wnuk poprzedniego, ur. 1605 r. w Szczecinie, wszedł do służby wojskowej szwedzkiej, mianowany został przez królowę Krystynę radcą i historjografem państwa, † 1678 r. w majętności swojej Hallstadt w Szwecji. Pod nazwiskiem *Hipolitus a Lapide* ogłosił drukiem dzieło:, „De ratione status in imperio nostro Romano Germanico" (1640, 2 wyd. 1647), w którem wykazał potrzebę ukrócenia nadużyć władzy cesarsko-rzymsko-niemieckiej. Oprócz tego napisał: „Der Königlich schwedische in Deutschland geführte Krieg" (6 t., Sztokholm, 1855—59).

Chemosis, wał otaczający rogówkę oka, utworzony skutkiem chorobliwego podniesienia łącznicy przez płyn; jest to najczęściej płyn surowiczy, zbierający się przy silnych zapaleniach łącznicy albo obrzęku (**C.** *serosa*); może nim być krew wylana przez uderzenie (**C.** *sanguinea*). Jeżeli wału pozbyć się potrzeba, można go przez nacięcie wypróżnić.

Chemotaksa, *Chemitropizm (Chemitaxis)*, ruch pewnych organizmów jednokomórkowych lub komórek nasiennych, wywołany przez działania chemiczne. Roztwory różnych związków chemicznych wywierają na komórki organiczne działanie przyciągające lub odpychające; tak np. nitki nasienne paproci ulegają przyciąganiu przez sole kwasu jabłkowego, mchów zaś przez roztwory cukru. Podobnej podniecie ulegają też białe ciałka krwi, co ma prawdopodobnie związek z tworzeniem się ropy przy zapaleniu (ob.).

Chemulpo *(Ningseng)*, ważne miasto portowe na zachodniem wybrzeżu Korei, położone o 40 klm. na zachód od stolicy państwa Koreańskiego Seulu. W r. 1892 liczono tu 3,135 cudzoziemców, w tem 2,541 Japończyków i 563 Chińczyków. Przystań niezupełnie dogodna, gdyż dostęp do niej utrudniają rafy podwodne. W r. 1891 przywóz wynosił 3,147,000 dolarów, a wywóz — 1,541,000 dol. (głównie ryż, złoto, ryby, zboże). **C.** połączone jest telegrafem z miastami: Seul, Piongyang, Uidju, Mukden i Tientsin. W r. 1883 przystań ta została otwarta dla cudzoziemców.

Chenavard Paweł Józef, malarz francuski, * 1808 w Londynie, † 1895 w Paryżu; kształcił się w Paryżu u Hersenta i Ingresa, poczem przez lat kilka studjował we Włoszech dawnych mistrzów. Po powrocie wystawił, między innemi, dwa znakomite płótna: „Sąd Ludwika XVI" (1833) i „Odpowiedź Mirabeau, dana margr. de Dreux-Brézé." Po rewolucji lipcowej powołany do ozdobienia Panteonu, obrał za przedmiot historję cywilizacji od stworzenia świata do rewolucji francuskiej. Zwrót Panteonu obrządkowi katolickiemu przerwał jego pracę, mimo to jednak wystawiał celniejsze kartony i szkice w salonach 1853 i 1869. Jeden z jego obrazów, zatytułowany „Koniec religji," narobił wiele hałasu i cofniętym został z miejsca honorowego na wystawie. Oprócz powyższych wykonał: „Męczeństwo św. Polikarpa" (1841), „Ogólne odrodzenie" (1848); „Boska Komedja" (1869), „Potop," „Śmierć Zoroastra," „Wojna Trojańska," „Śmierć Sokratesa," „Przejście przez Rubikon," „Poezja włoska," „August zamykający drzwi świątyni Janusa," „Attyla przed Rzymem," „Piekło," „Czyściec," „Raj," „Junius Brutus," „Koniec rzeczypospolitej Rzymskiej," „Czasy Augusta," „Narodzenie Chrystusa," „Chrześcijanie w katakumbach," „Czasy Attyli," „Luter w Wittembergu," „Czasy Ludwika XIV."

Chene *(du Chene)*, herb polski, znany tylko z nazwy.

Chénier Marja Józef, de, poeta i krytyk francuski, * 1764 w Konstantynopolu, gdzie ojciec jego, znany autor kilku dzieł o Marokku i Turcji, *Ludwik de Chénier* (* 1723 w Montfort, † 1796) był konsulem generalnym; Józef **C.** zostając krótki czas w służbie wojskowej, poświęcił się następnie literaturze i napisał kilka dobrze przyjętych tragedji, jak „Charles IX" (1789), utwór prawdziwie rewolucyjny, „Cajus Gracchus" (1793), „Fénélon" (1793, polski przekład Czyżowskiego, Warszawa 1803), „Timoléon" (1795) i inne, któremi rozbudził nienawiść przeciw nadużyciom rządu i tyraństwu duchowieństwa; jako członek konwencji był głównymi inspektorem nauczania powszechnego (1803) i członkiem instytutu narodowego. Za Napoleona napisał sławny swój „Chant du départ" i inne jeszcze hymny. Cenią wysoko jego „Tableau historique des progrès de littérature française depuis 1789" (6 wyd. Paryż 1834), † 1811. Jego prace dramatyczne wyszły w zbiorze p. t. „Théâtre" (3 t., Paryż, 1818), cały zaś zbiór wszystkich prac jego w 8 t. wydał Lemercier (Paryż, 1823—26). „Oeuvres posthumes" wydał Daunou (1824). Por. Labitte „M. J **C.**" w *Revue des deux Mondes* (1844).

Chénier Marja Andrzéj, de, starszy brat poprzedniego, * w Konstantynopolu 1762, założył dziennik *Journal de Paris*, w którym występował jako obrońca wolności, następnie jednak za działalność dziennikarską w duchu rojalistowskim został uwięziony i 1794 śmiercią ukarany. Piękne szczególnie elegje **C.**, rokowały w nim jednego może z największych poetów francuskich. Z licznych wydań dzieł **C.** najlepsze sporządzili: Becq de Fougières „Poésies" (Paryż, 1862, 1872, 1882); Joubert 1883, Moland 1883, Manuel 1884. Hütsen „A **C.** Die Ueberlieferung seiner Oeuvres poétiques" (Berlin, 1885); Todeschini „Etude sur André **C.**" (Neapol, 1891). Na język polski tłomaczył L. Osiński „Dzieła."

Chenonceaux, wieś we franc. dep. Indre-et-

Digitized by Google

Loire, nad rz. Cher i drogą żelazną Orleańską, ma słynny zamek z parkiem. Zamek w stylu Odrodzenia zbudowany został przez Tomasza Bohier, przez Djanę de Poitiers i Katarzynę Medycejską powiększony, w r. 1870 — 88 odrestaurowany. Posiada piękną kaplicę, galerję i mnóstwo sal ozdobionych malowidłami.

Chenopodiaceae, ob. Komosowate.

Chenopodium, roślina, ob Komosa.

Chenu Jan Karol, lekarz i naturalista, * 1808 w Metz, † 1879 w Paryżu, studjował medycynę w Paryżu, poczem służył jako lekarz wojskowy; podczas oblężenia Paryża (1870—71) był dyrektorem generalnym ambulansów. Z prac jego ważniejsze „Essai sur les eaux minérales" (1840); „Illustrations conchyliologiques" (1842—7), „Leçons élémentaires d' histoire naturelle" (1846); „Manuel de conchyliologie et de paléontologie conchyliologique" (2 t., 1862); „L' Italie en 1859 et 1860, statistique médico-chirurgicale de la campagne" (2 t., 1869); „Encyclopédie d' histoire naturelle" (31 t., 1850—61); „Recrutement de l'armée et population de la France" (1867), „Rapport sur le service médico-chirurgical etc. pendant la guerre de 1870 — 1871" (2 t., 1874), „Aperçu sur les expéditions de Chine" (1877), „Ornithologie du chasseur" (1870) i in. Nadto redagował pismo: *Trois régnes de la nature*" (1864—66).

Cheops, *Kheops*, *Sufis*, *Ku-Fu*, król egipski z IV dynastyi memfickiej, panujący około 2700 prz. Chr., wybudował olbrzymią piramidę i pozostawił u narodu sławę tyrana i bezbożnika, który samknął świątynie, zmuszał poddanych do pracy przy piramidzie i sprzedawał własną córkę przechodniom, żeby zgromadzić pieniądze potrzebne dla ukończenia budynku. Panował podobno lat 50, pozostawiając tron Chefrenowi (Khefrens, Cha-Fra, Ka-Fra) bratu, który rządził lat 56 tyranizując Egipt. Po nich został Faraonem Menkery, syn Cheopsa, monarcha dobry i sprawiedliwy, który rządził krótko. Wszystko to są legendy, zebrane przez Herodota. Cheops nie był wcale bezbożnikiem, przeciwnie czcił bogów i nie uciskał ludu bardziej od wszystkich Faraonów. Por. Maspero „Histoire ancienne des peuples de l'Orient.

Chepera, bóstwo egipskie, ob. Scarabeus.

Chephren, król egipski, ob. Chafra i Cheops.

Chepstow, miasto w angielskiem hrabstwie Monmouth, przy ujściu rzeki Wye, odlewnia żelaza, fabryka szpilek, cegielnie, ożywiony handel i 3,400 m.

Cher, rzeka we Francji, poczyna się w górach Owernji, a ubiegłszy 335 klm. wpada poniżej Tours do Loary, spławną jest od Vierzon. Nazwany od niej departament franc *Cher*, obejmujący 7,302 klm. kw. i 347,725 miesz. (1896), dzieli się na 3 okręgi, ma grunt żyzny i jest bogatym w lasy.

Cherasco, miasto w prow. włoskiej Cuneo, o 2 klm. od złączenia się rzek Stura i Tanaro, ma wiele kościołów i pałaców, gimnazjum, szkołę techniczną, okolicę obfitującą w wina, trufle, zboża, 3400 miesz. W w XIII **Ch.** było wolnem miastem, a w XVI dostało się Sabaudji.

Cheraskow Michał, * 1733 r., † 1807 r. w Moskwie, kurator uniwersytetu moskiewskiego od. r. 1778. Znany jest głównie jako autor pierwszej epopei w języku rosyjskim pod tyt.: „Rosjada" (1799) i drugiej „Włodzimierz," które tylko co do formy odpowiadają warunkom poematu bohaterskiego i są naśladowaniem „Henrjady" Woltera. Podobnież słabem naśladowaniem Florjana jest romans „Kadm i Garmania" i in. Dzieła jego wyszły w Moskwie r. 1796 w 12 tomach.

Cherbourg, najpierwszy port wojenny Francji i po Breście największy jej arsenał morski, leży w dep. Manche, przy ujściu rz. Duvette do kanału La Manche; ukończony w r. 1858, po 60-letniej przeszło budowie, kosztem 200 mil. fr., jest jednem z arcydzieł nowożytnej hydrotechniki i zalicza się do najsilniejszych twierdz na świecie. Miasto **Ch.** składa się z dwóch części: nowego, wojskowego, obejmującego port wojenny i otoczonego szeregiem fortów potężnych i baterji nadbrzeżnych, i starego, w którem ogniskuje się życie administracyjne i handlowe. W tem ostatniem jest siedlisko władz okrętowych, giełda, sąd morski i handlowy, liceum, szkoła marynarki, kilka bibljotek, ratusz, posąg konny Napoleona I, teatr, wielki szpital marynarki, muzeum Przemysł miasta, liczącego 40,750 miesz., nie ma wielkiego znaczenia, handel również, chociaż **Ch.** ma swój port handlowy; godne są uwagi wielkie warsztaty okrętowe i inne do budowy okrętów służące zakłady fabryczne, jak odlewnie, kuźnie, walcownie i t. p.

Cherbuliez, rodzina genewska, posiadająca w gronie swojem kilku znanych uczonych i literatów. — **C.** *Abraham*, księgarz w Genewie, był ojcem trzech braci i trzech siostr. — **C.** *Andrzej*, syn najstarszy, * 1795 r., † 1874 r., profesor teologji i języka hebrajskiego w Genewie, napisał pomiędzy innemi: „De libro Job" (Genewa, 1820); „Essai sur la satire latine" (Genewa, 1829) i „La ville de Smyrne et son orateur Aristide" (Genewa, 1865). — **C.** *Antoni Elizeusz*, * 1797 r., † 1869 r. w Zurychu; profesor prawa i ekonomji politycznej w Genewie 1833, był autorem kilku znakomitych dzieł ekonomicznych. W r. 1846 przeniósł się do Paryża, gdzie jako publicysta występował silnie w dziennikach przeciwko socjalizmowi Proudhon'a, owoc prac swoich złożył w znakomitej wartości dziele: „Précis de la science économique" (2 t., Paryż, 1862); zasługuje także na uwagę „De la Démocratie en Suisse" (2 t., Paryż, 1843).—**C.** *Joel*, * 1806 r., † 1870 r.; objął księgarnię ojca i znany był powszechnie, jako wydawca pisma: *Revue critique des livres nouveaux* (Paryż, 1831). Z prac jego literackich najcelniejszą jest: „Genève, ses institutions, ses moeurs, son développement intellectuel et morale" (Gene-

Digitized by Google

wa, 1867). Siostry wyżej wymienionych: *Andrjanna Karolina*, * 1804 i pani *Tourte*-**Ch.** (* 1793 r., † 1863 r.), pracowały także na polu literackiem, tłómacząc lub pisząc romanse i powieści, między innemi „Le journal d'Amélie."—**C.** *Wiktor*, syn Andrzeja, * 1829 r.; początkowo kształcił się w Genewie, studja uniwersyteckie kończył w Bonn i Berlinie. Mieszka w Genewie; ogłosił „A propos d'un cheval, causeries athéniennes" (Genewa, 1860); romanse: „Le comte Kostia" (Paryż, 1863); „Le prince Vitale" (Paryż, 1863); „Paule Méré" (Paryż, 1864), bardzo dobrze przyjęte: „Le Comte Bolski" (1869) w *Revue des deux Mondes*; „Meta Holdenis" (1873); „Miss Rovel" (1875); „Samuel Brohl et Comp." (1877); „Noirs et rouges" (1881); „Olivier Maugant" (1885). Pisywał do *Revue des deux Mondes* pod pseudonimem G. Valbert. W r. 1881 został członkiem akademji franc. W polskiem tłómaczeniu mamy „Romans uczciwej kobiety" przez L. Rycharskiego i Belejowską w *Tygodniku Mód.*

Cherem lub **Chajrem**, anatema, klątwa, niegdyś u Hebrajczyków używana przeciwko przywłaszczającym sobie rzeczy Bogu poświęcone.

Chereskul.

Chereskul, baron, herb: W polu czerwonem na chorągwi bez proporca, naokoło ząbkowanej, w górnej połowie złotej, a dolnej czarnej—orzeł pół czarny a pół złoty. Nadany 1788 przez Józefa II.

Chérest Aimé, historyk francuski, * 1826 w Auxerre, † 1885; kształcił się w Paryżu, był następnie adwokatem w Auxerre i poświęcał się pracom historycznym. Oprócz dzieł dotyczących dziejów lokalnych departamentu Yonne, ogłosił: „La vie et les oeuvres de A. Th. Marie, membre du gouvernement provisoire de 1848" (1873); „L'archiprêtre, épisode de la guerre de cent ans au XIV siècle" (1880, dzieło nagrodzone przez Akademję) i „La chute de l'ancien règime (2 t., 1885—86).

Cheribon, rezydentura holenderska na Jawie i jej stolica, ob. Tjeribon.

Cherimolia, gatunek drzew rodzaju *Anona* (ob.) w Kolumbji i Peru, wydający owoce bardzo smaczne.

Cherlactwo, toż co Charłactwo (ob.).

Cherokezy, *Czirokowie*, jedno z najcywilizowańszych północno-amerykańskich plemion indyjskich, należące do grupy Apalachów. Zamieszkiwało niegdyś przestrzeń, obejmującą 5,000 mil. kw. w stanach Georgji, Alabama, Mississipi, Tennessee i Florydzie, zostawało w przyjaznych stosunkach z osadnikami europejskimi, a nawet uznało w r. 1730 nad sobą zwierzchnictwo angielskie. Później atoli zaszły między nimi a Anglikami nieporozumienia, które wywołały wiele zajść krwawych. 1785 poddali się zwierzchnictwu Unji, a 1819 r. część z nich przeszła do Arkansas, reszta zaś pozostała w Georgji; wszakże i ci ostatni przymuszeni zostali wynieść się 1838 do posiadłości indyjskich na zachód Mississipi, gdzie otrzymawszy w posiadanie ogromną przestrzeń kraju, los swój polepszyli pod wielu względami. Obecnie trudnią się rolnictwem, hodowlą bydła i rzemiosłami, posiadają własny rząd, szkoły, a nawet drukarnię. Indjanin Guess wynalazł dla nich oddzielne pismo w roku 1826; posiadają własną gazetę. Liczba **C.** wynosi około 25,000. Por. T. Cyrus „The Cherokees in pre-columbian times" (1890). Stany Zjednoczone płacą im 38,692 dolarów rocznie.

Cheronea, niegdyś Arne, miasto warowne w Beocji nad Kefisem, w pobliżu Focydy, miejsce urodzenia Plutarcha, pamiętne zwycięstwem odniesionem przez Filipa Macedońskiego 338 przed Chr., nad Grekami, dowodzonymi przez lekkomyślnego i nieudolnego Charesa. W tej bitwie poległ święty oddział Tebańczyków, którzy bohatersko walcząc, wszyscy zginęli i pochowani zostali w jednym wspólnym grobie, na którym późniejsze pokolenie postawiło kolosalny posąg lwa. Szczątki tego posągu zostały przeniesione do muzeum w Atenach r. 1880. Pod **Ch.** odniósł zwycięstwo Sulla nad Archelaosem, wodzem Mitrydata, 86 r. przed Chr.

Cherrier Karol Józef, historyk, * 1785 roku w Neufchâteau (Wogezy), † 1872 r.; studjował nauki przyrodnicze, jako szef szwadronu brał udział w wojnach Napoleońskich we Włoszech, Niemczech i pod Waterloo. Gdy po wybuchu rewolucji lipcowej odmówił przysięgi nowej dynastji, został z wojska usunięty i wtedy poświęcił się wyłącznie studjom historycznym. Napisał: „Histoire de la lutte des papes et des empéreurs de la maison de Souabe" (4 t., Paryż, 1841—1845, nowe wyd., 1858) i „Histoire de Charles VIII, roi de France" (2 wyd., 1870, 2 t.); od r. 1854 był członkiem akademji.

Cherrier Mikołaj Jan, teolog rzymsko-kat., * 1790 w Nagy-Osze w Węgrzech, syn wychodźcy francuskiego, † 1862 r.; profesor historji kościelnej i prawa kanonicznego w Ostrzygomiu. W r. 1841 i 1842 podróżował po Anglji, Szwajcarji i t. d. w celach pedagogicznych. W r. 1848 był na sejmie węgierskim jako poseł kapituły. Wydał mnóstwo dzieł po łacinie, madziarsku i niemiecku, tyczących się spraw kościelnych i szkolnych, jak „Enchiridion Juris Ecclesiastici cum singulari ad alienas confessiones attentione" (2 t., Peszt, 1837 i 1838, Preszburg, 1847 i 1855, a przekład madziarski 1843); „Institutiones Historiae Ecclesiasticae Novi Foederis" (4 t., Peszt, 1840 i Wiedeń, 1854), które wywołały liczne spory, oraz „Christkatholisches Erbauungsbuch" (Peszt, 1856) i t. d. Pisał także mnóstwo artykułów do pism czasowych, zwłaszcza do „Religio és Neveles."

Digitized by Google

Chersiphron, *Chresiphon, Chesiphron,* architekt grecki, Kreteńczyk, żył około 650 przed Chr. Zaczął budowę świątyni Djany w Efezie w stylu jońskim, która dopiero w 120 lat później wykończoną została. Herostrat spalił ją na 356 lat przed Chr. Anglicy szczątki tej świątyni odnaleźli i umieścili w Muzeum Brytańskiem.

Cherso, wyspa, ob. Czres.

Cherson, miasto główne gubernji tegoż im. w Rosji południowej, z portem i warsztatem statków rzecznych, na prawym brzegu Dniepru, ma 69,219 mieszk., cerkiew Zbawiciela, założoną przez Katarzynę II, w którym grób ks. Potemkina, innych cerkwi prawosławnych jest tu 11, cerkwi jednowierców 2, 1 kościół katolicki i 1 ewangelicki, 2 synagogi i 10 żydowskich domów modlitwy, 2 gimnazja, 2 progimnazja, szkoła realna, szkoła duchowna, szkoła felczerska i kilka szkół miejskich i początkowych. Przemysł miasta nieznaczny; są tu tylko pralnie wełny, fabryki mydeł i łoju, fabryki tabaczne, młyny i tartaki parowe. Większe znaczenie ma handel, ale i ten, krępowany sąsiedztwem Nikołajewa i Odesy, nie dosięga wyższych obrotów; głównemi artykułami handlu są drzewo i wełna. Założone 1778, pamiętne jest przymierzem, zawartem 1787 pomiędzy Katarzyną II a Józefem II przeciwko Porcie Ottomańskiej. Twierdza tutejsza została zniesiona w r. 1835.

Chersonez (greck. *Chersonesos*, t. j. półwysep), u Greków i Rzymian nazwa wielu przylądków i miast, między któremi ważniejsze są: wielki półwysep *Chersonesus Thracica* pomiędzy zatoką Meles i Helespontem, obecnie Gallipoli; *Chersonesus Taurica, Scythica* lub *Cimmeria* (**Ch.** cymeryjski), pomiędzy Pontem Euksynem a Meotydą, teraźniejszy Krym; *Chersonesus aurea* w Indjach, z tej strony Gangesu, teraz Malaka; *Chersonesus cimbrica*, **Ch.** cymbryjski, dzisiejszy Holsztyn, Szlezwig i Jutlandja, uważane jako półwysep.

Chersońska gubernja, założona 1793 r. pod nazwą Woźnieseńskiej, dzisiejszą nazwę otrzymała w roku 1803, graniczy na północ i zachód z Podolską i Kijowską, na północ i wschód z Połtawską, na południe z Taurycką i morzem Czarnem, na zachód z Besarabją. Ogólna przestrzeń gubernji wynosi 71,287 klm. kw., ludność zaś liczy 2,732,832 (1897). Kraj ma charakter po większej części stepowy i mało urodzajny; z rzek przepływają przez gubernję: Dniepr, Boh, Dniestr i nadbrzeżne rzeki stepowe. Klimat czysto lądowy—w lecie suchy i gorący, w zimie mroźny i wietrzny; średnia temperatura wynosi 7,5—10°C. W ogólnej liczbie ludności znajduje się około 83% prawosławnych, 8% żydów, 3½% protestantów, 3% katolików, 2½% innych wyznań. Pod względem etnograficznym przeważną część stanowią Mało i Wielkorusini, dalej idą Rumunowie, Niemcy, Żydzi, Bulgarowie, Serbowie, Polacy, Grecy, Szwedzi, Cygani, Ormianie. Rolnictwo i chów bydła stanowią najważniejsze zajęcie mieszkańców. Sieją tu zboża wszelkiego gatunku, kukurydzę, uprawiają tytuń. Ogrodownictwo, uprawiane szczególnie przez niemieckich kolonistów, stoi dość wysoko. Przemysł, słabo rozwinięty, opiera się głównie na rolnictwie; są tu młyny parowe, gorzelnie, browary, fabryki tabaczne, garbarnie, pralnie wełny; jest też kilkanaście fabryk machin i powozów. Handel w stanie kwitnącym, głównie przez Odesę, Nikołajew, Cherson, Elizawetgrad, Olwjopol, Tyraspol. Mineralne bogactwo nieznaczne. Administracyjnie dzieli się gubernja na 6 powiatów, te zaś na 41 okręgów policyjnych i 230 gmin; miast jest tu 18 z ludnością, 795,377 głów liczącą. — *Chersoński powiat* obejmuje 16,849 wiorst kw. i liczy 585,857 mieszk.

Cherubini Marja Ludwik Karol Zenobjusz Salvador, sławny kompozytor muzyczny, * 1760 w Florencji, † 1842 r., jako dyrektor konserwatorjum paryskiego. Sławę ustalił operą „Demophoon" (1788). Późniejsze jego celniejsze dzieła są: „Woziwoda paryski," albo „Les deux journées" (1800), dalej „Medea" (1797, najlepszy jego utwór) „Eliza" (1795) i „Lodoiska" (1791). Ostatnią z nich dał poznać scenie naszej Wojciech Bogusławski 1820 r. Niemniejszą sławę zjednał sobie jako autor wielu dzieł poważnych w stylu kościelnym. Jako dyrektor konserwatorjum położył również znakomite zasługi, które postawiły go w rzędzie pierwszych znakomitości muzycznych francuskich. Muzyka **C.** pełna jest znaczenia, siły, energji i ognia; obok nie tyle wdzięcznych, ile szlachetnych i patetycznych motywów, widzimy u niego głęboką znajomość środków, jakie dać może orkiestra. Por. Miel „Notice sur la vie et les ouvrages de **C.**" (Paryż, 1842); Picchianti „Notizie sulla vita e sulle opere di L. **C.**" (Florencja, 1844). Bellasis „**C.** Memorials illustrative of his life" (Londyn, 1874). Pomnik **Ch.** wystawiono we Florencji r. 1869.

Cherubini Marja Ludwik Karol.

Cherubowie (z hebr. *cherub*, w liczbie mnogiej: *cherubim*), aniołowie, żyjący w otoczeniu Jehowy, podtrzymujący tron jego i spełniający jego rozkazy. W I księdze Mojżesza 3, 24 **Ch.** jest stróżem raju; w widzeniach proroka Ezechjela (1, 5—14 i 10, 20—22) są skrzydlaci i mają postać człowieka (także w *Exod.* 25, 18—22), 26, 11—36, 8, *Paralip.* 3, 10—13, byka, lwa i orła, co dało powód do usymbolizowania Ewangelistów: Mateusza, jako człowieka, Marka, jako lwa, Łukasza, jako wołu, Jana, jako orła. Jest jeszcze mowa o **Ch.** w Psal. 18 czyli 17 w. 11 i w Objaw. św. Jana 4, 6. Żydzi, a po nich Ojco-

Digitized by Google

wie Kościoła, uważają Cherubinów za aniołów.

Cheruel Piotr Adolf, historyk francuski, * r. 1809, † 1891 w Paryżu; profesor historji w Rouen, od 1874 roku rektor akademji w Poitiers. Ogłosił: „Histoire de l'administration monarchique en France depuis Philippe Auguste jusqu'à la mort de Louis XIV" (1855); „Dictionnaire historique des institutions, moeurs et coutumes de la France" (2 t., 6 wyd., 1884); „Histoire de France pendant la minorité de Louis XIV" (4 t., 1879 do 1880); „Histoire de France sous le ministère de Mazarin" (3 t., 1882—83) i w in.

Cheruskowie, naród szczepu germańskiego, osiadły w północno-wschodnich okolicach gór Hercyńskich, na rozległej przestrzeni krajów niemieckich; niejednokrotnie świetnie potykał się z Rzymianami. Z ich to plemienia pochodził sławny Arminjusz czyli Herman (ob.), który 9 r. po Chr. straszną w lesie Teutoburskim zadał klęskę Rzymianom, wytępiwszy legjony Warrusa (ob.) Atoli niepokoje domowe, wojny z sąsiadami i napady Longobardów przywiodły go do upadku, tak, że w końcu III w. weszli **C.** w skład wielkiego związku Saksonów. Wspominają ich jeszcze pod dawnem nazwiskiem w rzędzie ludów sprzymierzonych przeciw Konstantynowi W. Nazwę **C.** filologowie wyprowadzają od słowa *hairu*, miecz. Por. Tacyt (ob. s. v. artykuł w Lübkera „Reallexicon des klass. Alterthums").

Cherven *(Czerwień)* Tomasz, * 1793 w osadzie Chyżnem w komitacie Orawskim, na Węgrzech, † 1874 w Brańskiej Bystrzycy, zasłużony patrjota słowacki, wyświęcony 1816 roku na księdza. W 1847 r. został wikarym biskupa dyecezji bańsko-bystrzyckiej, posłem na sejm od kapituły i t. d. Założył szkoły dla dziewcząt z własnych funduszów i uposażył gimnazjum w Bystrzycy Bańskiej w stypendja i fundusz na książki słowackie dla uczniów i t. p. Ustanowił fundusz dla wdów po nauczycielach tego gimnazjum. Oprócz innych założył stowarzyszenie literackie słowackie pod nazwą *Św. Wojciecha*, oraz uposażył *Maticę Slovenskú* (1862).

Cherville Kacper Jerzy, margr., de, pisarz francuski, * 1821 w Chartres, naprzód służył w wojsku, był współpracownikiem *Journal de chasseurs* i redaktorem miesięcznika *La vie à la campagne* (Paryż, 1879—85). Oddzielnie ogłosił: „Les aventures d'un chien de chasse" (1862); „L'histoire naturelle en action" (1873); „Bêtes en robe de chambre" (1882)); „Contes de chasse ou de pêche" (1878); „Muguette" (1875—1877); „Lettres de mon jardin" (1881); „Contes d'un coureur des bois" (1884); „Le gibier plume-Le gibier poil" (1885); „Mois au champs et au village" (1885—86) i ilustrowane przez Lamberta wydanie zbytkowne „Les chiens et les chats" (1888).

Chervin Mikołaj, lekarz, * 1783 w Saint-Laurent-Points, † 1843, zajmował się głównie badaniem febry żółtej i w tym przedmiocie napisał mnóstwo rozpraw. Za te prace instytut przyznał mu nagrodę Montyon'a 10,000 franków.

Chesapeake, największa i najważniejsza zatoka oceanu Atlantyckiego na wschodnich brzegach Stanów Zjednoczonych Północnej Ameryki, 320 klm. głęboka, 10—55 klm. szeroka. Ogólna powierzchnia zatoki wynosi około 9,000 klm. kw., oświetlona przez 40 latarń morskich. Z miast przytykających do niej celniejsze są: Baltimore, Annapolis, Waszyngton.

Cheshire, hrabstwo w Anglji:, ob. Chester.

Chesneau Ernest, literat francuski, * 1833 w Rouen, † 1890; napisał: „L'art et les artistes modernes en France et en Angleterre" (1863); „La peinture française au XIX siècle (1862); „Les nations rivales dans l'art" (1868); „L'education de l'artiste" (1881); „La peinture anglaise" (1882) i in.

Chesnelong Piotr Karol, mąż stanu francuski, * 1820 w Orthez, kończył nauki w Pau, poczem był czas jakiś dyrektorem domu handlowego. Wybrany był do ciała prawodawczego, jako kandydat rządowy, 1859, 1863 i 1869; od 1872 członek zgromadzenia narodowego, zasiadł na prawicy i został jednym z najżarliwszych intrygantów partji monarchicznej. 1876 wybrany był powtórnie do zgromadzenia, przy sprawdzaniu jednak wyboru został usuniętym. 1876 został członkiem senatu.

Chesney Jerzy Tomkyns, generał i pisarz angielski, * 1829, † 1895, ukończył szkołę inżynierji, służył w wojsku w armji indyjskiej, walczył z powstaniem Sipajów i brał udział w zdobyciu Birmanji. Następnie był prezesem królewskiego indyjskiego kolegjum inżynierów, radcą zarządu indyjskiego, deputowanym do izby gmin, generałem został 1892 r. Napisał: „Polityka indyjska" (1870); romanse: „Dilemma" (1876); „Nowa próba" (1879); zdobył sobie głównie rozgłos dziełem „Bitwa pod Dorking," opowiadanie o fantazyjnej bitwie morskiej pomiędzy Anglikami a Francuzami 1895.

Chester lub **Cheshire,** hrabstwo na zachodnich brzegach Anglji, obejmuje 2,659 klm. kw., z ludnością 730,058, skropione wodami rzek Dee, Weaver, Dane, Tame i Mersey. Ser, wyrabiany w tutejszych stronach, sławny jest w całej Europie. Okolica tutejsza ma także najbogatsze w Anglji pokłady soli, są nadto kopalnie węgla, żelaza i ołowiu. Starożytne miasto stołeczne hrabstwa *Chester*, nad rz. Dee, jest rezydencją biskupa, ma 38,000 m. i port; prowadzi znaczny handel solą, serem i płótnem. **C.** za czasów rzymskich nosiło nazwę *Deva* i było główną twierdzą przeciw Walji. Wilhelm Zdobywca zbudował tu obronny zamek, który dziś służy za więzienie.

Chester, miasto w stanie Pensylwanji w Stanach Zjednoczonych północnej Ameryki, nad rz. Delawar, założone w r. 1643, posiada 20,000 m.,

Digitized by Google

fabryki machin i tkanin bawełnianych.

Chesterfield, grupa wysp na oceanie Wielkim, która razem z Nową Kaledonją, wyspami Wallis, Futana, Loyalty i Alosi, stanowi okrąg kolonjalny, pozostający pod zarządem gubernatora francuskiego; należy do Francji od 1878.

Chesterfield, miasto w hrabstwie Derby w Anglji, 14,500 m., kopalnie węgla i huty żelazne.

Chesterfield Filip Dormer Stanhope, hrabia, mąż stanu i literat angielski, * w Londynie 1694, † 1773. Wstąpiwszy w młodym wieku do parlamentu, już wtedy powszechną zwrócił na siebie uwagę. Wysyłany w misjach dyplomatycznych do rozmaitych dworów, mianowany został za Jerzego II wice-królem Irlandji i sekretarzem stanu. Pragnąc wyłącznie poświęcić się naukom, porzucił służbę publiczną 1748. Z licznych pism jego największą zjednały mu wziętość listy pisane do syna „Letters to his son" (2 t., Londyn, 1774), w których zamiast moralności chrześcijańskiej występuje pewna filozofja dworska, zaprawiona niepospolitym dowcipem. Z dzieł **C.** zasługują jeszcze na uwagę: „Miscellaneous works" (2 t., Londyn, 1777) i „Posthumous pieces" (Londyn, 1778). Najlepszą edycję jego listów i pism mieszanych sporządził lord Mahon (5 t., Londyn, 1845—53). Por. Browning „Wit and wisdom of Lord **C.**" (Londyn, 1874).

Chessylit, minerał, ob. Azuryt.

Chevalier, herb polski, znany tylko z nazwy.

Chevalier Piotr, wyd. w Paryżu 1663 r., „Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne." Nowe wyd. 1850 tamże.

Chevalier Jan Chrzciciel Alfons, farmaceuta i chemik, * 1793 w Langres, † 1879 w Paryżu, był naprzód aptekarzem w Paryżu, później profesorem chemji w szkole farmaceutycznej. Napisał: „Traité des réactifs chimiques" (3 wyd., 1829—30); „Dictionnaire des drogues simples et composées" (3 t., 1826—29); „Dictionnaire des alterations et falsifications des substances alimentaires, médicamenteuses et commerciales" (2 t., 6 wyd. 1883); „Recherches sur les moyens appliqués à la conservation des substances alimentaires (1858); „Du café, son histoire, son usage etc." (1862); „Traité des infectants sous le rapport de l'hygiène publique" (1862). Redagował od 1825 *Journal de chimie médicale.*

Chevalier Michał, ekonomista francuski, * r. 1806 w Limoges, † 1879 w Montpellier; inżynier i gorliwy socjalista, pracował wiele w dziennikarstwie. W latach 1833 do 35 z polecenia rządu podróżował w północnej Ameryce. i Anglji, o których to podróżach ogłosił dzieło: „Lettres sur l'Amérique du Nord" (2 t., Paryż. 4 wyd., 1842), oraz „Des interéts matériels en France" (7 wyd., 1843). Mianowany 1836 r. radcą stanu i profesorem w Collège de France, jako deputowany przemawiał gorąco za wolnością handlu; wskutek rewolucji Lutowej utracił miejsce, które jednak po zamachu stanu odzyskał. Ważniejsze jego dzieła są: „Lettres sur l'organisation du travail" (Paryż, 1848), ustęp z tego przełożył Garbiński 1854. „Cours d'économie politique" (3 t., 1842—50); „L'isthme de Panama" (1844); „Question de l'or" (1853); „Questions politiques et sociales" (1852); „Le Méxique ancien et moderne" (1863); „La guerre et la crise européenne" (1866); „Wpływ swobód ekonomicznych na postęp społeczeństwa," tłómaczenie S. Czarnowskiego (Warszawa, 1868).

Chevalier Paweł, francuski rysownik, ob. Gavarni.

Chevandier de Valdrôme Jan Piotr Eugenjusz, francuski mąż stanu, * 1810 w Saint-Quirin, † 1878 r. W r. 1859, 1863 i 1869, był posłem do ciała prawodawczego z programem umiarkowanych Bonapartystów. W r. 1869 był wice-prezesem, a r. 1870 ministrem spraw wewnętrznych. Napisał: „Recherches sur la composition élémentaire des differents bois et sur le rendement annuel d'un héctare des forêts" (1844); „Experiences sur la production des futaies" (1845); „Mémoires sur les propriétés mécaniques du bois" (1848).

Chevaux-légers, ob. Szwoleżery.

Chevé Karol Franciszek, publicysta francuski, jeden z najbardziej krańcowych socjalistów, * 1813; w dziełach swych i broszurach, ogłaszanych od 1839 r., usiłował zjednoczyć katolicyzm z socjalizmem; 1848 przyjął zasady Proudhona i rozwijał je gorliwie w redagowanych przez się czasopismach, później jednak wrócił do swych poprzednich teorji. Między innemi wydał: „La Pologne, sa constitution, son histoire" (1861); „Histoire complète de la Pologne" (2 t., 1863—1864).

Cheville, *Pas de Ch.*, droga górska w Alpach Berneńskich, wiodąca z Bex do Sion nad Rodanem, między szczytami Diablerets i Haut de Cry; wysokość jej sięga 2,036 metrów.

Chevilly, dwie wsie t. n. pamiętne z wypadków wojny 1870 roku; jedna leży w depart. Sekwany o $^3/_4$ mili na południe Paryża i była widownią walk w d. 30 września i 29 listopada, przy drugiej, położonej w depart. Loiret, 2 mile na północ Orleanu, zwyciężył Francuzów w. książę Meklemburski d. 3 grudnia t. r.

Cheviot, tkanina, ob. Szewiot.

Cheviot-Hills, pasmo gór w południowej Szkocji i w części na granicy Anglji, dochodzące w szczycie Cheviot do wysokości 814 metrów.

Chevreau Juljan Henryk, mąż stanu francuski, * 1823 w Paryżu; w 1841—42 odbył ze swym przyjacielem Laurent-Pichat podróż po Włoszech, Grecji, Egipcie i Syrji. Za powrotem ogłosili obaj tom wspólnych poezji „Les Voyageuses" (Paryż, 1844). W 1849 za prezydentostwa Ludwika Napoleona został **C.** prefektem Ardèche i popierał zamach 2 grudnia; następnie pełnił

Digitized by Google

różne wysokie urzędy; jako prefekt depart. Niższej Loary wiele się przyczynił do podniesienia materjalnego dobrobytu. W 1870 został za ministerjum Olliviera prefektem Sekwany, a w ostatnim gabinecie bonapartystowskim Palikao (ob.) ministrem spraw wewnętrznych. W r. 1876 był posłem z depart. Ardèche. Po upadku drugiego cesarstwa, którego był wiernym sługą, usunął się do życia prywatnego.

Chevremont Jan, sekretarz Karola V, księcia Lotaryngji, † w Paryżu 1702, wydał w Kolonji 1702 r. dzieło p. t. „Pologne monarchique," które później wyszło powtórnie p. t. „Etat actuel de la Pologne."

Chevreul Michał Eugenjusz, chemik, * 1786 w Angers, † 1889; od 1824—30 był dyrektorem farbiarni w fabryce gobelinów w Paryżu, następnie profesorem chemji w Collège de France, od 1826 członkiem akademji. Najważniejsze z jego badań tyczą się tłuszczów i farbierstwa; z dzieł wymienimy: „Recherches chimiques sur les corps gras d'origine animale" (Paryż, 1823); „Leçons sur la chimie appliquée à la teinture" (2 t., 1831); „Théorie des effets optiques, que présentent les étoffes de soie" (Lion, 1846); „De la loi du contraste simultané etc." (wyd. nowe, 1890); „Résumé d'une histoire de la matière" (1878) i wiele in. Jeszcze jako stuletni starzec nie opuszczał swojej pracowni. Por. Malloizel „Oeuvres scientifiques de M. C." (1887).

Chevreul Michał Eugenjesz.

Chevreuse, miasto w dep. francuskim Seine-et-Oise, okr. Rambouillet, nad rz. Yvette; ruiny zamku, stary kościół, garbarnie, 1,600 miesz.

Chevreuse Karol Honorjusz d'Albert, książę de Luynes, * 1646, † 1712, syn Ludwika Karola. W r. 1688 przybrał tytuł para Francji i księcia de Luynes. Należał on do ścisłego i poufałego kółka otaczającego Ludwika XIV, od którego dostał w r. 1698 gubernatorstwo Gwianny. Tytuł księcia **C.** przeszedł w 1854 na Karola d'Albert, a w 1870 na jego syna, Honorjusza, * 1868.

Chevreuse Franciszka Marja Rajmunda de Narbonne-Pelet-Fritzlar, księżna, de, * 1785, † 1813 w Lugdunie, żona Pawła de **C.** W r. 1805 za kilka niebacznie wypowiedzianych słów przeciwko cesarzowi Napoleonowi I, o mało co nie została wygnaną z Francji. W r. 1808 dostała tytuł hrabiny i mianowana była damą dworu królowej Marji Ludwiki, ale księżna urzędu tego nie przyjęła, za co skazaną była na dwuletnie wygnanie. Napisała powieść p. t. „François de Mentel" (1807). Por. Pani de Rémusat „Memoires" (II, 315).

Chevron, ob. Szewron.

Chewsurja, nieprzystępna przestrzeń ziemi w górach Kaukazu; zamieszkana przez 3,600 mieszkańców w 40 wioskach. Znaczniejsze rzeki tutaj są: Argun i Aragwa Chewsurska. Mieszkańcy, wyznania grecko-katol., mówią zepsutym językiem gruzyjskim, zajmują się hodowlą bydła i pszczelnictwem, są obyczajów napół dzikich i chodzą zawsze uzbrojeni od stóp do głów.

Cheyenne City, miasto główne północno-amerykańskiego stanu Wyoming, wielkie warsztaty kolejowe drogi żel. Union-Pacific, siedlisko 36 towarzystw akcyjnych dla hodowli bydła, 12,000 mieszkańców.

Chézy Antoni, inżynier, dyrektor szkoły dróg i mostów w Paryżu, oraz naczelny inspektor bruków w temże mieście, * 1718 w Châlons, † 1798; położył znakomite zasługi w ojczyźnie wykonaniem wielkich i ważnych robót, wybudował kanał burgundzki, Ivette-canal, mosty: w Neuilly, Nantes i Tréport. Napisał także wiele rozpraw o konstrukcjach inżynierskich i wynalazł wagę czyli niwelę, służącą do mierzenia pochyłości gruntu, która dotąd jest używana przez francuskich inżynierów pod nazwą *Niveau de Chézy.*

Chézy Antoni Leonard, de, orjentalista francuski, * 1773, † 1832 na cholerę. Języków wschodnich uczył się pod kierunkiem Sacy i Langlès, od 1799 konserwator rękopisów wschodnich, w bibljotece narodowej. Pierwszy we Francji poświęcił się badaniom języka i literatury staroindyjskiej. W 1815 objął utworzoną dla niego katedrę języka sanskryckiego. Wydał przekład perskiego poematu „Medżnun i Leila" (1807), oraz „Sakuntala" (1838), oryginał sanskrycki z tłómaczeniem i objaśnieniami (Paryż, 1830), oraz kilka ustępów z opopei staroindyjskich „Mahabharaty" i „Ramajany." Żona jego *Wilhelmina Krystyna de* **C.** z domu Klencke, * 1783 w Berlinie, † 1856 w Monachjum, zajmowała się literaturą i w szkole romantycznej zajęła znakomite miejsce przez swe „Gedichte" (2 t., Aschafenburg, 1812) i „Herzenstöne auf Pilgerwegen." Z pomiędzy jej romansów odznaczają się szczególnie „Emma's Prüfungen" (Heidelberg, 1817); ogłosiła nadto „Erzählungen und Novellen" (2 t., Lipsk, 1822); „Stundeblumen" (4 t., Wieden, 1824—27) i t. d. Głośne imię zyskała także tekstem do opery Webera „Euryanthe" (Wiedeń, 1824). Pamiętniki jej wyszły p. t. „Unvergessenes" (2 t., Lipsk, 1858). Syn ich *Wilhelm de* **C.** * 1806, † 1865 r. zajmował się dziennikarstwem i powieściopisarstwem, pisząc w języku niemieckim. Z utworów jego celniejsze: „Der fahrende Schüler" (1835); „Der fromme Jude" (1845); „Das grosse Malefizbuch" (1847); „Der letzte Janitschar" (1853) i t. d. Z innych prac **C.**, oprócz heraldycznych, zasługują na uwagę „Erinnerungen" (2 t., Schafhaus, 1863—64).

Chęciny, miasto w gub. Kieleckiej, pow. Kieleckim, przy drodze żel. Iwangrodzko-Dąbrow-

Digitized by Google

skiej, oraz drodze bitej Warszawsko-Krakowskiej, o 2 mile od Kielc, 26 od Warszawy odległe, 6,180 miesz.; posiadało zamek warowny, na szczycie marmurowej skały zbudowany, dziś leżący w gruzach, uważany za niezdobyty, w którym zwykle w chwilach niebezpieczeństwa przechowywano skarby koronne. Tu Władysław Łokietek zwołał w r. 1331 powszechne wielkie wiece czyli sejm, na którym stanęły ważne ustawy, stanowiące pierwszą podstawę dawnego prawodawstwa polskiego. Tu Jan Olbracht, przywilejem 1494 urządził prawa górnicze na sposób olkuskich, a Zygmunt I 1525 prawo to szczegółowo określił. W r. 1764 C. przeznaczono na drugie miejsce sądów ziemskich radomskich dla powiatów: Radomskiego, Opoczyńskiego i Chęcińskiego. Zamek Chęciński był często mieszkaniem królów i książąt polskich; najdłużej gościła tutaj Elżbieta, matka króla Ludwika, kiedy rządy państwa sprawowała. W końcu XIV w. był przeznaczony na więzienie stanu, następnie na mieszkanie starostów grodowych, mieścił w sobie sądy i kancelarję grodzką. Zniszczony w latach 1657 i 1707 przez Szwedów, przestał być mieszkalnym i odtąd coraz bardziej upadał. Z budowli tutejszych zasługuje na uwagę starożytny kościołek parafjalny, zbudowany w XIV w. lub na początku XV wieku w stylu gotyckim, w którym znajduje się piękny marmurowy ołtarz ukrzyżowanego Chrystusa; gmach więzienny, przerobiony z dawnego klasztoru Franciszkanów, ratusz i dom modlitwy starozakonnych.

Chęciński zjazd *(colloquium*, wiec) r. 1331. odbył się za czasów Władysława Łokietka zjazd w Chęcinach r. 1330, w którym brali udział Spicimir, kasztelan krakowski, Mszczuj, sandomierski, Mikołaj, krakowski, Wojciech brzeski—wojewodowie, Adam, kasztelan wiślicki, Piotr, kanclerz wielkopolski, Piotr, wice-kanclerz krakowski i wielu innych podpisanych na akcie, przechowanym przez Nakielskiego („Miechovia," str. 257). Por. Lelewel „Początkowe prawodawstwo polskie cywilne i kryminalne" (Warszawa, 1828); Helcel „Starodawne prawa polskiego pomniki" (t. 1, Warszawa, 1856); Długosza „Historja" pod r. 1331).

Chęciński Jan, autor i artysta dramatyczny, * 1824 w Warszawie, † 1874. Głównie odznaczał się autorskiemi pracami dla sceny polskiej, z których najcelniejsze są: komedja pięcioaktowa „Porządni ludzie" (1861) i 3-aktowa pod tyt.: „Szlachectwo duszy" wierszem, oraz „Przysłowia dramatyczne." Inne jego prace są poemata: „Jałmużna," „Anioł i Czart" (1855 i 1857); „Mniejsze poemata i strofy ulotne" (1859); „W niełasce," „Krytycy" (1875), kilka dodatkowych dziełek dla dzieci; „Kurs języka włoskiego dla Polaków" (przekł. z Vimercati'ego) i znaczna liczba przekładów z języka włosk. i francuski., mianowicie oper, podłożonych pod muzykę dla sceny warszawskiej, jak „Verbum nobile," „Straszny dwór" i t. d. W r. 1865 był reżyserem i nauczycielem szkoły dramatycznej w Warszawie.

Chęciński Jan.

Chęcińskie kopalnie, należały niegdyś do dóbr królewskich i istniały już w XIV w., jak tego dowodzi statut Kazimierza Wielkiego, normujący produkcję; zawierały w sobie znaczne bogactwa, wydobywano z nich zieleniec (malachit), lazuryt, srebro, miedź, ołów i marmury; później zaniedbano je zupełnie, i dzisiaj wydostają z nich samtylko marmur, zwany częściej kieleckim. Góry zawierające marmur są: *Zamkowa*, której marmur jest bardzo twardy, w dwóch odmianach: jedna koloru wiśniowo-różowego, druga barwy nieco jaśniejszej, przechodzącej w popielato-wiśniowo-brunatną; *Podzamcze*, posiada marmur podobny do poprzedniego, lecz barwy więcej w różową wpadającej; *Sosnówka*, pod Chęcinami, daje marmur popielato-wiśniowy, z żyłkami białemi i ciemnemi; *Zelejowska* albo *Zelejowa* w obrębie miasta Chęcin, o 2 mile od Kielc, posiada trzy łomy, z których południowy daje marmur ciemny z białemi pasami i żyłkami koloru różowego i białego; wschodni na tle cielistem ma pasy i żyłki czerwonawe i białe, zachodni zaś na tle jasno-popielatem ma plamki różowe i szare; *Okrągłica*, góra w obrębie miasta Chęcin, posiada marmur, który na tle ciemno-popielatem ma plamy ciemniejsze tegoż koloru i jakby muszelki białawe; *Dobrzańska*, obok powyższej, z marmurem koloru lila z ciemniejszemi plamkami; *Szewce*, wieś o dwie mile na zachód od Kielc, posiada 3 kopalnie: południowa daje marmur koloru ciemno-brunatnego, na którym narzucone są skamieniałości pierścienie, a mianowicie nereid i rurówek; zachodnia, daje marmur koloru popielato-różowego, na którym są podobneż plamy muszelkowe; północna ma marmur różowo-popielaty z żyłkami białemi i znaczkami muszelkowemi; *Zygmuntowska*, pół mili od Chęcin, zawiera marmur kolorów rozmaitych, zawsze mniej więcej na tle ciemno-wiśniowem z żyłkami krwawemi i białemi; *Starochęciny*, z marmurem podobnym do poprzedniego; *Rzepka*, w obrębie Chęcin, której marmur jest koloru ciemno-popielatego z plamami wiśniowemi i żyłkami białemi; *Sitkówka*, wioska pod Chęcinami na zachód, ma 3 kopalnie: w północnej znajduje się marmur koloru plamistego, orzechowo-różowego, południowa posiada marmur barwy jaśniejszej; zachodnia daje marmur ciemniejszy od dwóch poprzednich; *Skiby*, wieś, pół mili od Chęcin, posiada marmur popielaty, z białemi, różowemi i ciemno-czerwonemi żyłkami; *Miedzianka*, w pobliżu Chęcin, mieści w sobie marmur koloru jasnego, białawego, z czerwono-

Digitized by Google

brunatnemi żyłkami, przerosły częściami malachitu, lazuru miedzi, który po oszlifowaniu w kształcie gwiazdek się wydobywa. Jest to marmur prześliczny, wydobywany tylko w małych kawałkach; *Dębska Wola*, wieś o 2 mile od Chęcin leżąca, mieści marmur koloru orzechowo-wiśniowego z białemi żyłkami; *Korzecko*, wieś o ¾ mili od Chęcin, której marmur jest koloru kawowego, narzucony białemi punkcikami; *Morawica*, wieś nad Nidą, o 2 mile ku południowi od Kielc, daje marmur koloru kawowego, naznaczony ciemniejszemi lub jaśniejszemi centkami; *Małogoszcz*, miasto o 4 mile od Kielc odległe, posiada marmur zupełnie do korzeckiego podobny; *Brody*, wieś 2½ mili od Kielc oddalona, daje marmur koloru ciemno-kawowego, niekiedy w jasno-orzechowy przechodzącego, po którym są jaśniejsze i bladsze napryśnienia; *Jaworznia*, wieś prywatna o milę na zachód Kielc położona, posiada dwojaki marmur, w wyższej części, białawy, przezroczysty, pomiędzy kolorami blado-różowym a żółtawym, w części zaś dolnej, blado-różowy, z żyłkami buraczkowemi; *Słopiec*, wieś o 2 mile na wschód Kielc położona, daje marmur koloru czerwono-orzechowego, czasem w różowy przechodzącego, żyłkowany spatem; *Kajetanów*, wieś o 2 mile od Kielc odległa, posiada marmur czarny, wpadający w kolor stalowy. — W r. 1878 zawiązało się „przedsiębierstwo kopalni marmurów kieleckich," posiadające fabrykę w Kielcach. O kopalniach Chęcińskich pisali: Kromer, Starowolski, Cellarjusz, Opaliński, Gwagnin, Łubieński, Rzączyński, Carossi, Sobieszczański.

Chęcińskie starostwo *grodowe*. Leżało w województwie Sandomierskiem, pow. Chęcińskim. Wedle lustracji z r. 1629 składało się: z miasta Chęcin z zamkiem i wsi następujących: Polikno, Stare Chęciny, Korzeczek, Gałęzice, Wola Murowana, Bolechowice, Radkowice, Zajączków, Wesoła Góra, Gnieździska, Falisławice, Ruda Zajączkowska, Brzegi, Brzezno, Zerniki, Zawada albo Skałka, Szewce, Drugnia, Wierzbie i Podstole. W r. 1771 posiadał je Ignacy Załuski, opłacając z niego kwarty złp. 2,806 gr. 25, a hyberny złp. 1,894 gr. 20. Prawem sejmowem z r. 1775 nadane zostało w emfiteuzę Bogumiłowi Załuskiemu, wieś zaś Brzegi na tych samych prawach udzielono Wojciechowi Kluszewskiemu, kasztelanowi Bieckiemu.

Chiabrera Gabrjel, poeta włoski, * 1552 w Savona w Genueńskiem, † 1637; naśladując Pindara i Anakreonta, utworzył właściwy sobie rodzaj poezji, który mu zjednał przezwisko Pindara włoskiego. On to pierwszy wprowadził do literatury włoskiej w swych „Lettere famigliari" listy poetyckie. Jego „Canzoni i Canzonette" zachwycają wdziękiem, prostotą i elegancją. Cały zbiór pism jego „Opere," w których oprócz poezji lirycznych mieszczą się poemata epiczne; „Delle guerre de Goti" i „Amadeida," wyszedł w Wenecji w 5 tomach, 1782, w Medjolanie 1832—33.

Chiala Ludwik, publicysta i polityk **włoski**, * 1834 w Ivrea, w depart. Turyńskim. Brał udział w walkach o niepodległość, w r. 1882 był przedstawicielem Turynu w izbie deputowanych. Założył pismo *Rivista contemporanea* (1853). Napisał: „Une page d'histoire du gouvernement parlamentaire en Piémont" (1858); „Le général La Marmora et l'alliance prussienne" (Paryż, 1868); „L'alleanza di Crimeo" (Rzym, 1879); „Ricord, della giovinezza di Alfonso La Marmora" (Rzymi 1881); „Lettere edite ed inedite di Camillo Cavour" (Turyn, 1882—87) i in.

Chialli Wincenty, malarz włoski, * 1787, † 1840 w Cortonie. Najlepsze z jego obrazów są: „Chór Kapucynów," „Refektarz," „Cmentarz Kapucynów" i „Msza Kapucynów." Dwa ostatnie obrazy znajdują się w pałacu Pittich. W ostatnich latach życia ofiarowano mu miejsce dyrektora akademji w Cortonie, ale obowiązku tego nie przyjął.

Chiana (starożytna *Clanis*), rzeka włoska w Toskanji i Umbrji, utworzona z kilkunastu źródeł apenińskich, została skutkiem wielkich konstrukcji wodnych rozdzieloną w swoim biegu; jedno jej ramię, *Chiana Romana*, uchodzi do Tybru, drugie zaś, *Chiana Toscana*, skanalizowane, poczynające się poniżej jeziora Chiusi i spławne, płynie w kierunku północno-zachodnim od Arezzo i wpada do Arno. Dolina Chiana jest jedną z najurodzajniejszych i najwięcej zaludnionych okolic włoskich.

Chianti, okolica pagórkowata we włoskiej prowincji Sjeny, pokryta plantacjami drzew oliwnych i winnicami, które wydają lekkie wino czerwone, zwane *Chianti*.

Chiapa, albo **Las Chiapas**, stan rzeczypospolitej Meksykańskiej, pomiędzy Tabasco, Yukatanem, Gwatemalą, Veracruz i Oaxaka, obejmuje 70,524 klm. kw., z ludnością 375,120, tworzy po większej części wielkie płaskowzgórze, licznemi opatrzone wodami, pokryte dziewiczemi jeszcze lasami, zdrowe i bardzo urodzajne. Pomimo bardzo przyjaznych warunków, rolnictwo i hodowla bydła mało rozwinięte, górnictwo prawie nie istnieje; przeważną część ludności stanowią Indjanie. Główne miasto jest San-Cristobal.

Chiaramonte Gulfi, miasto w prowincji włoskiej Syrakuzy, na wyspie Sycylji, stary zamek, uprawa wina, 10,000 miesz.

Chiaramonti, nazwisko rodziny papieża Piusa VII, * 1742, † 1823 roku. Zasługi tego znakomitego męża, jakiemi przez zbieranie i urządzenie arcydzieł sztuki powiększył wspaniałość i bogactwo Watykanu, sprawiły, że wszystkie muzea przez niego, lub za jego panowania w Watykanie założone, przezwane zostały od jego imienia *Chiaramonti*. Najważniejszem z tych muzeów jest „Museo (Chiaramonti) delle inscrizioni C.," obejmujące napisy greckie i rzymskie, jakiego żadne

Digitized by Google

miasto w Europie nie posiada. Muzea te opisane są przez Viscontiego 1818 i Pischolerego 1829 r.

Chiari, pięknie zabudowane miasto we włoskiej prowincji Brescia, nad Oglio, 10,000 miesz., przędzalnie jedwabiu i garbarnie, gimnazjum, szkoła techniczna, bibljoteka. Tu 1 września 1701 r. Francuzi zostali pobici przez Eugenjusza Sabaudzkiego.

Chiari Piotr, * 1700 w Brescia, † 1788 tamże. Jako nadworny poeta księcia Modeny, przebywał w Wenecji, gdzie w ciągu lat 12 napisał przeszło 60 komedji dla tamecznego teatru. Napisał nadto kilka powieści i dzieło treści filozoficznej „L'uomo" (Wenecja, 1755).

Chiarini Ludwik Aloizy, ksiądz (z), * 1789, † 1832, profesor historji i języków wschodnich w uniwersytecie warszawskim, członek warszawskiego Towarzystwa przyjaciół nauk, ogłosił po francusku drukiem: „Teorja judaizmu z zastosowaniem do reformy Żydów;" „Przekład z arabskiego proklamacji tureckiej w 1812" (w rękopisie); „Opis i rozbiór pisma chińskiego, znalezionego w Warszawskiej publicznej biblijotece" (w rękopisie); „Gramatyka hebrajska;" „Słownik hebrajski;" oba ostatnie dzieła w języku łacińskim, przełożył na polski Piotr Chlebowski (Warszawa, 1826 i 1829); „Le Talmud de Babilonie" (Paryż, 1830); „Observations" (Paryż, 1829); „De Fume roli degli Ebrei Polacchi" (Bolonja, 1826).

Chiasma, skrzyżowanie wiązek włókien nerwowych, ob. Oko.

Chiastolit, odmiana andaluzytu, minerał w kryształach słupowatych, długich, barwy żółtawo-szarej, rzadziej czerwonawej, ze słabym blaskiem szklistym, albo matowym. C. wł. 2, 9— 3,1, tw. 5 — 5,5; skład chemiczny andaluzytu (krzemian glinu), lecz stosunek krzemionki znaczniejszy. Znajduje się w Saksonji, Pirenejach i Brytanji.

Chiavari, miasto okręgowe w prow. włoskiej Genui, na wybrzeżu odnogi Genueńskiej, posiada wiele pięknych kościołów i pałaców, liceum, szkołę techniczną i marynarki, port; 10,000 m., którzy zajmują się rybołówstwem, uprawą wina, oliwek i handlem.

Chiavenna, miasto w prow. włoskiej Sondrio, na północ od jeziora Como, w urodzajnej, górami otoczonej dolinie, posiada piękny kościół św. Wawrzyńca i 3,000 miesz. **Ch.** jest ważnym punktem strategicznym. **Ch.** już w r. 1038 zjawia się jako stolica hrabstwa, później dostała się Medjolanowi; w r. 1859 od Austrji przeszła do Włoch.

Chibu, żywica, ob. Bursera.

Chica *(Karajuru)*, $C_8H_8O_3$, barwnik czerwony z liści Bignonia chica, który Indjanie mieszają z tłuszczem do smarowania ciała. W Ameryce półn. służy do farbowania wełny na czerwono i żółto.

Chicago, największe miasto w północno-amerykańskim stanie Illinois, drugie co do wielkości w Stanach Zjednoczonych po New-Yorku, przy ujściu rzeki t. n. do południowo-zachodniej części jeziora Michigan. **Ch.** powstało w miejscu, gdzie w r. 1804 rząd Stanów wystawił fort drewniany; jeszcze w r. 1830 znajdowało się tu tylko 13 domków; od roku 1840 zaczyna się tak olbrzymi wzrost miasta, że podobnego przykładu nie wykazują dzieje: w r. 1840 było 4,853 miesz., w 1850 r. 29,963, 1870—298, 977, 1892—1,375,335. W r. 1871 nawiedził miasto straszliwy pożar, który zniszczył wszystkie prawie gmachy publiczne, 20,000 domów, kosztował życie kilkuset ofiar i zrujnował przeszło 100,000 ludzi; pożar ten jednak nie wpłynął na rozwój dalszy miasta, które dziś zajmuje obszar 449 klm. kw., oświetlone jest 25,000 lamp gazowych i 422 elektrycznemi; szerokie, pięknie zabudowane ulice mają długość ogółem 3,277 klm. Miasto posiada kilka olbrzymich parków, wspaniałe bulwary; gmachy przepychem i ogromem przewyższają gmachy stolic europejskich; odznaczają się z nich: ratusz, pałac sądowy, wielka opera, izba handlowa, centralna hala muzyczna; niektóre gmachy dochodzą do 16—20 piątr wysokości, zwłaszcza tak zwany *dom wolnomularski (Massonic Temple)*, olbrzymi gmach o 20 piętrach, mieszczący w sobie liczne magazyny i instytucje. Jest tu 315 kościołów różnych wyznań, z których odznaczają się: wspaniała świątynia prezbyterjańska i katedra rzymsko-katolicka. Na uwagę zasługują także olbrzymie wodociągi miejskie, dla których zbudowano trzy-

Dom wolnomularski („Massonic Temple") w Chicago

Digitized by Google

kilometrowy tunel podwodny. Ludność miasta należy do różnych narodowości; w roku 1892 było tu 450,666 miesz., którzy urodzili się za granicą; najwięcej jest tu Niemców; liczba Polaków dochodzi 50.000. Głównem źródłem dobrobytu jest handel; **Ch.** jest najpierwszym rynkiem na świecie dla handlu zbożem, mięsem i drzewem. Godne uwagi są tutejsze elewatory zbożowe w liczbie 26, które pomieścić mogą 30 mil. buszli, oraz olbrzymie rzeźnie i obory dla bydła. W r. 1891 przywieziono tu towarów za 844,916,196 dolarów, a wywieziono towarów krajowych za 872,279,283, dol.; handel tranzytowy wyniósł 57,497,917 dol. Miasto posiada 8 wielkich dworców, do których dochodzi 35 linji dróg żelaznych, a tysiące statków przybijają do portu na jeziorze Michigan. Jest tu 79 banków, których kapitały wynosiły w r. 1891 ogółem 4,457 mil. dol. Przemysł w ostatnich latach również doszedł do olbrzymich rozmiarów; 1890 r. liczono tu 9,959 zakładów przemysłowych, które zatrudniały 203,108 robotników i dostarczały wyrobów na sumę 632,184,140 dol. Pierwsze miejsce zajmowały tu rzeźnie i zakłady do pakowania mięsa, dalej było 212 odlewni i fabryk machin, 186 fabryk odzieży męskiej, 157 fabryk mebli, 7 fabryk wagonów, 116 tartaków, dalej fabryki świec i mydła, fortepjanów, narzędzi i t. d. **Ch.** odznacza się również ogromną liczbą zakładów dobroczynnych i naukowych. Jest tu 11 szpitali, uniwersytet, kilka szkół medycznych, akademja, kilka seminarjów duchownych, wielkie bibljoteki, różne szkoły specjalne, cztery instytuty dla głuchoniemych i ociemniałych, gimnazja i inne zakłady naukowe średnie, mnóstwo szkół niższych, do których uczęszcza około 200,000 dzieci, znaczna liczba różnych stowarzyszeń naukowych i dobroczynnych. Jest tu 25 teatrów, prócz tego wiele sal koncertowych; wychodzą tu 24 dzienniki i kilkaset innych czasopism w różnych językach; są i polskie. W r. 1893 urządzono tu wystawę wszechświatową, która zgromadziła owoce pracy 55 państw i 37 kolonji.

Chichen-Itza, wieś w meksykańskim stanie Yukatan, w której się znajdują cenne ruiny budowli Azteków.

Chichester, stolica angielskiego hrabstwa Sussex, nad rz. Levant, na południowych brzegach morza; jest rezydencją biskupa anglikańskiego, ma gotycki kościół katedralny, seminarjum duchowne i nauczycielskie, pomnik poety Collinsa, 7,830 m. i mały port.

Chickahominy, rzeka w północno-ameryk. stanie Wirginji, dopływ rzeki York-River. Nad jej brzegami w 1862 r. Mac-Clellan dwukrotnie walczył z separatystami, bez powodzenia.

Chickamanga, nieznaczny dopływ rz. Tennessee, w północno-ameryk. stanie Georgji, pamiętny zwycięstwem południowców nad wojskami Unji d. 19 i 20 września 1863 r.

Chickazawy, *Czykazawy*, pokolenie indyjskie w północnej Ameryce, spokrewnione z Chocktawami, żyjące w północnych okolicach stanów Mississippi i Tennessee; prowadziło 1736—40 wojnę z Francuzami, lecz w r. 1786 zawarło przymierze z Unją. W latach 1837 i 1838 wynieśli się łącznie z Chocktawami do właściwych posiadłości indyjskich i tam zajmują część kraju południowo-zachodnią. Liczba ich wynosi obecnie około 3,500. Posiadają własny senat i ciało prawodawcze, dobre szkoły i w ogóle są dosyć w cywilizacji posunięci.

Chiclana *de la Frontera*, miasto w hiszpańskiej prowincji Kadyksu, ma 12,500 m., oraz źródła mineralne żelazne i siarczane.

Chiclayo, miasto w departamencie Lambayaque w południowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Peru, 12,000 m.

Chicontepec, miasto w stanie Veracruz w Meksyku, położone o 150 klm. na południe od Tampico, a 90 od zatoki Meksykańskiej, 9,000 m., kopalnie węgla.

Chicopee, miasto w półn.-ameryk. stanie Massachusetts, nad rz. Connecticut, 14,050 miesz., przemysł bawełniany i metalurgiczny.

Chiem, jezioro, zwane inaczej morzem Bawarskiem, położone w Wyższej Bawarji u stóp Alp, w powabnej okolicy pomiędzy Inn i Salzbach, długie 18,5 klm. szerokie 11 klm., ma głębokość do 80 metr., powierzchnia jego ma 192 klm. kw. Zasilane rzekami Prien, Achen i Roth, uchodzi rzeką Alzą. Znajdują się na niem 3 wyspy, Herrenchiemsee, 11 klm. obwodu, ze wspaniałym pałacem, zbudowanym w r. 1878—1884 przez Ludwika II w stylu wersalskim i z bajecznym przepychem urządzonym; Frauenchiemsee, z klasztorem Benedyktynek i wioską rybacką, oraz Krautinsel, z ogrodami warzywnemi.

Chienti, rzeka w prow. włoskiej Macerata, wypływa z Monte-Cavallo w Apeninach Rzymskich i wpada do Adrjatyku, długa 74 klm.

Chieri, starożytne miasto we włoskiej prowincji Turynu nad rz. Tepice, 10,500 m.

Chiers, prawy dopływ Mozy, we Francji, ma początek w Luksemburgu, długi 142 klm., z których 10 spławnych.

Chiese, rzeka w południowym Tyrolu, ma źródła w grupie górskiej Adamello, i ubiegłszy 140 klm., wpada do Oglio (systemat Po).

Chieti, stolica włoskiej prowincji t. n., nad Pescarą, silna warownia i rezydencja arcybiskupa, liczy 14,000 m.; posiada liczne zabytki z czasów rzymskich i normandzkich, piękny kościół katedralny, kilka innych znakomitych budowli i placów; ma liceum, szkołę normalną i techniczną, izbę handlową, seminarjum, teatr.—**Chieti,** prowincja włoska, do r. 1871 Abruzzo citeriore zwana, obejmuje 3,092 klm. kw. i 350,000 miesz. Dzieli się na wewnętrzną część górzystą i pobrzeżną płaską; główne produkty: pszenica, kukury-

Digitized by Google

dza, kartofle, len, oliwki, wino.

Chièvres, przemysłowe i handlowe m. w belgijskiej prow. Hennegawji, okr. Ath; przędzalnie bawełny, browary, handel końmi, 3,383 m.

Chigi Augustyn, sławny bankier włoski i miłośnik sztuk pięknych, † 1512 w Rzymie. Mając miljonowy majątek, zawiązywał stosunki ze znakomitymi artystami. Peruzzi wybudował mu willę „Farnesini," w której Rafael wymalował „Tryumf Galatei," „Historję Psychy" i inne, za które to dzieła ich hojnie wynagradzał. Życiorys **Ch.** napisał papież Aleksander VII. Por. Cugnoni „**C.** il magnifico" (Rzym, 1881). W rodzinie **Ch.** było pięciu kardynałów i papież Fabio (1652), który założył „Libraria Chigiana."

Chigi Flawjusz, kardynał i dyplomata papieski, * 1810 w Rzymie, † 1885 tamże, arcybiskup Miry; 1855 legat Piusa IX na koronację cesarza Aleksandra II, bawił w przejeździe w Warszawie, następnie był nuncjuszem w Monachjum, a od 1861 w Paryżu, skąd odwołany 1873 r., otrzymał kapelusz kardynalski i został marszałkiem kościoła rzymskiego.

Chigich pałac, w Rzymie, stanowi część piazza di Colonna. Giacomo della Porta zaczął go budować, a ukończył Feliks della Graeca. W pałacu tym znajdują się obrazy: Salvatora Rosy „Satyr rozprawiający z filozofem," Caravaggia „św. Jan," Guida „św. Cecylja" i wiele innych. Bibljoteka zawiera wielkiej wartości rękopisy, kroniki św. Dyonizjusza, św. Andrzeja i bogaty mszał z r. 1450, kompozycje muzyczne francuskie i flamandskie z XV w., sonety Tassa, listy Melanchtona, dokumenty traktatu Westfalskiego 1648 i wiele in.

Chihuahua, stan w północno-wschodnim Meksyku, obejmujący 228,946 klm. kw., jest krajem górzystym, przerzniętym łańcuchem gór Sierra-Madre i rzekami Rio del Norte, Conchos i Pecos. Klimat tu w ogólności łagodny i zdrowy, roślinność bardzo bogata, w lasach wiele dzikiego zwierza; przemysł kraju głównie stanowi górnictwo, a przedewszystkiem dobywanie srebra. Ludność stanu wynosi 266,831, po większej części pochodzenia indyjskiego, trudni się hodowlą bydła i górnictwem; rolnictwo rozwinięte bardzo mało. Główne miasto *Chihuahua*, ma 19,000 m., posiada piękną katedrę, kolegjum Jezuitów, szpital, pałac rządu, mennicę, szkołę prawa, seminarjum, wspaniały wodociąg i jest jednem z piękniejszych miast Meksyku.

Chilandarec Sawa, właściwie *Slavibor Breüer*, mnich klasztoru chilanderskiego, pisarz, * 1837 w Kutnej Horze, wychowanie otrzymał niemieckie, i dopiero mając lat 20 i gospodarując w Galicji u swego wuja, wśród ludu małoruskiego i inteligencji polskiej, uczuł się Słowianinem. Wróciwszy do Czech, uporządkował archiwum Kutnohorskie, a następnie poświęcił się wychowaniu sierot i dzieci opuszczonych; później w tymże celu wyjechał do Serbji. W r. 1882 wstąpił do klasztoru chilanderskiego na górze Atos. W r. 1895 polecono mu uporządkowanie bibljoteki klasztornej. Zwolennik wegetarjanizmu, pisywał w tym duchu do pism wegetarjańskich, niemieckich. W *Vesmírze* drukował pracę o roślinności na górze Atos, od r. 1884 ogłasza w *Osviecie* obrazki z życia i dziejów klasztornych. Monografja klasztoru wyszła w r. 1894 po serbsku w Białogrodzie.

Chilchen Dawid, niewłaściwie pisany *Hilchen*, znakomity prawnik inflancki, * w Rydze 1554 r. † 1609 tamże, naprzód sekretarz magistratu Ryskiego, potem syndyk, zebrał porządnie prawo inflanckie i ogłosił je drukiem. Z powodu prześladowania w kraju rodzinnym, przybył do Polski, gdzie za protekcją Zamojskiego został zaliczony 1591 do szlachty koronnej i mianowany sekretarzem Zygmunta III. Odprawiał dyplomatyczne poselstwa do elektorów i książąt niemieckich. Następnie powróciwszy znowu do Inflant, wyznaczony komisarzem do urządzenia kraju, używał sławy znakomitego prawnika i najzacniejszego człowieka aż do śmierci. Prace jego drukiem ogłoszone są: „Jus Livonicum;" „Luctus in obitum Joan. Zamojski" (Zamość, 1605); „Clypeus innocentiae et veritatis Zamosci" (1604); „Rhodemanologia manibus Mag. Zamosci graece et latine soluta ac legata oratione per Chilcheni fratres Zamosci" (1608); „Vita Georgii Farensbach quam David Chilchen descripsit" (Zamość, 1609). W Rydze założył bibljotekę, drukarnię i pierwszą księgarnię.

Child Josiah, sir, finansista angielski, * 1630 w Londynie, † 1699; w młodości był posługaczem, później bogatym kupcem i burmistrzem w Portsmouth. Następnie został prezesem kompanji Indyjskiej i doszedł do tak olbrzymiego majątku, że królom Karolowi II i Jakóbowi II dawał po 10,000 funt. sterl. w podarunku. Napisał: „A New Discourse of Trade" (Londyn, 1668, 70, 90, 93, 1775). Por. Macaulay „History of England" Tauchnitz edition VI, str. 242—259, VII, str. 125, 237 do 240.

Child John, sir, † 1690 w Bombaju, brat poprzedniego, administrator kompanji Indyjskiej angielskiej, w r. 1684 został admirałem, 1685 baronetem i naczelnym wodzem wojsk. Miał zatarg z wielkim mogołem Aurangzeben, za co Kompanja zapłaciła 150,000 rupji.

Child Francis, sir, * 1642, † 1713, lord-major Londynu, najbogatszy bankier w Anglji. W 1702 i 1710 został obrany posłem do izby gmin. Dawał wielkie sumy na szpitale londyńskie i na ubogich.

Child Francis, syn poprz., * 1684, † 1740, był w r. 1731 także lordem-majorem Londynu, a 1731 do 1732 dyrektorem kompanji Indyjskiej.

Child Lidja Marja, z domu Francis, autorka amerykańska, * 1802 w Madford w stanie Massachusetts, † 1880; w r. 1828 zaślubiła Dawida Lee **C.** († 1874). Napisała: „Hobomok an Indian sto-

Digitized by Google

ry" (1824); „Philothea" (1836); „Looking towards sunset" (1864); „Romance of the republic" (1867); „History of the condition of women" (1832); „The progress of religious ideas through successive ages" (3 t., nowe wydanie, 1870) i in. J. G. Whittier i Wendel Phillips wydali jej korrespondencje (Boston, 1882, nowe wydanie 1891).

Childebert I, król Franków, syn Klodoweusza W., † 511, otrzymał przy podziale kraju dzielnicę między rz. Ligierą a morzem, z miastem stołecznem Paryż. Walczył pomyślnie przeciw Almarykowi, królowi Wizygotów i przeciw Burgundom; z bratem Klotarjuszem podzielił państwo drugiego brata Klodomira (524), którego synów kazał pomordować, † 558 w Paryżu. Por. Longnon „Géographie de la Gaule au VI siècle" (1878, str. 107—115); C. Bayet w „Gr. Encycl." Lamiraulta. — **C. II,** syn króla Austrazji Ziberga I, * 570, walczył z rozmaitem powodzeniem przeciwko Longobardom, † 596. Por. Digot „Hist. du royaume d'Astrasie" (1863, t. II, str. 5—102). — **C. III,** król Austrazji, panował od 695, † 711, monarcha niedołężny, w którego imieniu samowładnie rządził państwem Pipin Heristal. Por. G. Richter „Annalen der deutschen Geschichte im Mittelalter" (Halla, 1873).

Childers Hugh Culling Gardley, liberalny angielski mąż stanu, * 1827 w Londynie. W r. 1865 został sekretarzem skarbu, w 1872 kanclerzem księstwa Lankaster, a w 1886 ministrem spraw wewnętrznych, w trzecim gabinecie Gladstone'a. Napisał kilka broszur o kolejach żelaznych, nauczaniu publicznem i wolnym handlu.

Childers Robert Cezar, orjentalista, * 1838, † 1870; kształcił się w Oksfordzie, następnie udał się do Indji 1860 r. Podczas długoletniego pobytu na wyspie Cejlon, obeznał się z językiem *pali*, starożytnem, świętem pismem buddystów i po powrocie do Londynu (1864), gdzie w 1872 r. został podbibljotekarzem w bibljotece ministerjum spraw indyjskich, ogłosił w wydawnictwach Towarzystwa Azjatyckiego wiele tekstów i przekładów z tego języka. Nadto napisał: „Dictionary of the Pali language," obejmujący przeszło 13,000 wyrazów i około 40,000 cytat (Londyn, 1875). Był następnie profes. literatury buddyjskiej w Londynie.

Childeryk I, syn Meroweusza, objął rządy po swym ojcu 457. Panowanie jego po większej części bajecznemi zapełnione jest podaniami. Ożeniwszy się z Baziną, królową turyngijską, był ojcem Klodoweusza, † 481 r. Grobowiec, odkryty w Tournay 1653, ma być podobno jego grobem. Por. Junghans „Geschichte der frank. Könige **C.** und Chlodoweh" (Getynga, 1857); Chifflet „Anastasis Childerici I" (Antwerpja, 1655); Cochet „Le tombeau de Childeric" (Paryż, 1859).— **C. II,** syn Klodoweusza II i św. Batyldy, król Austrazji od 656 r.; z powodu surowego postępowania ze swymi wasalami, zamordowany razem z żoną swoją Bilihildą (673) przez szlachcica Bodilo. — **C. III,** syn Teodoryka III, czy też Chilperyka III, ostatni król Franków z dynastji Merowingów. Pozbawiony tronu przez Pepina Łagodnego, zakończył życie w klasztorze 754 r. Por. Hahn „Jahrbücher des Frankischen Reichs 741—752" (Berlin, 1863).

Childrey Jozua, astronom angielski, * 1623, † 1670 w Upway, w hrabstwie Dorset, gdzie był ostatecznie proboszczem. W dziele „Britania Baconica" podał pierwsze ścisłe wiadomości o świetle zodjakalnem.

Chili, albo Chile, rzeczpospolita, ciągnąca się wązkim a długim pasem na południo-zachód. wybrzeżu Ameryki południowej, pomiędzy 17°47′ i 55°59′ szer. płd., ze wschodu na zachód od 110 do 400 klm. szeroka, graniczy na północ z Peru, na wschód z Boliwją i Argentyną. Według umów, zawartych z Argentyną (23 lipca 1881), z Boliwją (4 kwietnia 1884) i z Peru (20 października 1883), należą do **C.**: Ziemia Ognista na zachód od 68°34′ dług. zach. od Gr., z drobnemi wysepkami i przylądkiem Horn, cała cieśnina Magelhaes i Patagonja na południe od 52° szer. płd. i na zachód od grzbietu Kordyljerów; te ostatnie stanowią granicę między **C.** a Argentyną, poczynając zaś od 23°8′ szer. płd. między **C.** a Boliwją i Peru. Zachodnią granicę stanowi ocean Wielki. Pobrzeże jest po większej części jednostajne z niewielkiemi zagłębieniami, z których ważniejsze są zatoki: Salado, Coquimbo, Valparaiso, Concepcion, Valdivia i Ancud. Powierzchnia **C.** jest różnie podawaną, z przyczyny spornych terytorjów z Boliwją i rzeczpospolitą Argentyńską; jedni podają ją na 753,216 klm. kw., drudzy (Perthes) na 776,000 klm. kw. **C.** jest krajem górzystym, położonym na zachodnim stoku Andów, które, idąc z północy ku południowi, stopniowo się zniżają. W łańcuchu Andów posiada **C.** przeszło 50 wierzchołków, dochodzących wysokości od 2,000 do 6,000 metrów; najwyższym jest Cerro del Mercenario (6,797 metr.); Aconcagua, sięgający 6,834 metr., należy do Argentyny. W Kordyljerach nadbrzeżnych znajduje się 17 wierzchołków, przewyższających 1,000 metr.; najwyższym jest Cerro des Limon Verde (3,470 metr.). Między głównym łańcuchem gór a nadbrzeżnym ciągnie się równina, poprzerzynana dość znacznemi wzgórzami. Główny łańcuch Andów jest natury wysoce wulkanicznej; trzęsienia ziemi zdarzają się bardzo często i sprowadzają straszne katastrofy. Podczas gdy północna część **C.** nawodniona jest bardzo słabo, południowa posiada bardzo wiele rzek, z których żadna nie dosięga 400 klm. długości, ale wszystkie razem przedstawiają drogę wodną, zdatną do żeglugi na przestrzeni 1,400 klm.; do najważniejszych należą: Rio Loa, Chuapa, Maipú, Máule, Biobio, Cauten, Valdivia, Rio Bueno i Maullin. Z jezior największe są: Layuna del Ranco i Layuna di Lianquihue. *Klimat* **C.** wskutek wia-

Digitized by Google

CHILE, ARGENTYNA i PATAGONIA

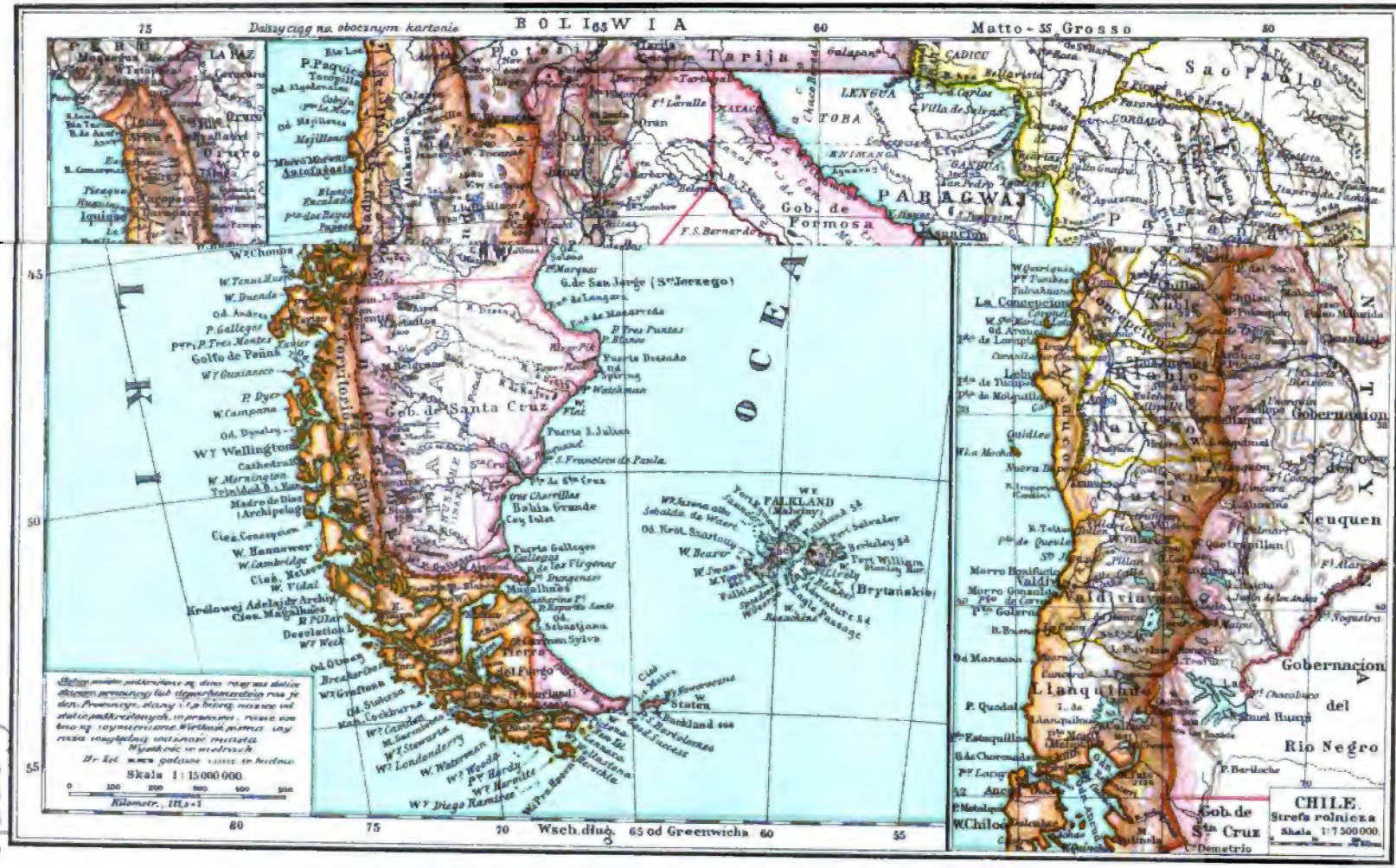

Digitized by Google

lit. Tow. S. Orgelbranda Sy

Digitized by Google

trów i znacznego, a niejednakowego wyniesienia nad poziom morza jest bardzo różny, chociaż w ogólności zdrów i łagodny. Część północna ma klimat suchy, prawie bez deszczów, część południowa przeciwnie ma klimat niejednostajny i bardzo wiele deszczu. Linja śnieżna przypada na północy w wysokości 4,500, a na południu 9,000 metrów. *Roślinność*, nader obfita w części południowej kraju, jest nader skąpą na północy. Są tu olbrzymie dziewicze lasy, a z krajowych roślin najważniejsze kartofle, wiele ziół lekarskich, roślin farbierskich, aromatycznych, drzew budulcowych. *Ze zwierząt* spotykamy lamy, konie 2-kopytne, szakale, lisy, papugi, dzięcioły, patagońskie strusie, czarnoszyje łabędzie i t. d. Płazów prawie niema; ryb i owadów jest bardzo wiele. **C.** jest niezwykle bogate w *minerały;* w górach tutejszych znajdują się złoto i srebro, miedź, kobalt, nikiel, żelazo, saletra, sól, węgiel i t. d. *Ludność.* Pierwotnymi mieszkańcami kraju byli Indjanie plemienia Araukańskiego, których teraz ledwie szczątki ocalały; główną ludność **C.** stanowią biali, głównie Hiszpanie, metysowie, niewiele od białych się różniący. Religja państwa jest rzymsko-katolicka, ale inne wyznania są tolerowane. Ogólna liczba ludności wynosi około 3,434,000 głów; w r. 1895 liczono tu 87,077 cudzoziemców i 50,000 Indjan. Uprawa roli ograniczona jest do nieznacznych stosunkowo przestrzeni; uprawiają tu z powodzeniem pszenicę i inne zboża europejskie, kukurydzę, kartofle, buraki, tytuń, wino, drzewa owocowe. Wysoko stoi hodowla bydła. Najważniejsze bogactwo kraju spoczywa w przemyśle górniczym. Pierwsze miejsce zajmuje tu dobywanie saletry chilijskiej; od r. 1878 do 1889 wywieziono stąd 4,992 mil. klgr., a w r. 1890—10,627,207 centn.; w związku z dobywaniem saletry znajduje się otrzymywanie jodu, którego w r. 1890 wywieziono 440,410 klgr., wartości 4,197,000 pesos. Ogromne pokłady miedzi znajdują się w prow. Atacama. **C.** pod względem ilości wydobywanej miedzi zajmowało dawniej pierwsze miejsce w świecie, dziś zaś zajmuje trzecie; w r. 1890 wywieziono 265,154 centnarów wartości 7,619,000 pesos (1 peso=4 marki). Produkcja złota, bardzo znaczna w początkach bieżącego stulecia, zmniejszyła się znacznie. Daleko ważniejszą jest produkcja srebra: w r. 1890 wywieziono go stąd za 5,262,000 pesos. Żelazo znajduje się w ilości znacznej, ale mało jest wydobywane; są też bogate pokłady węgla kamiennego i guano Przemysł reprezentują jedynie zakłady hutnicze, browary, fabryki skór, cukru, mydła. *Handel*, bardzo ożywiony, prowadzi się drogą morską Główne artykuły przywozu: żelazo, wyroby manufakturowe, węgiel kamienny, budulec, cukier, bydło rogate; wywozu — metale w stanie surowym, saletra, jod, zboże, guano, wełna i t. d. W r. 1891 ogólna wartość towarów przywiezionych wynosiła 63,684,737 pesos, wywiezionych zaś — 64,926,528 pesos. Długość linji dróg żel. państwowych wynosiła w r. 1894: 1,106 klm., prywatnych—1,765 klm. — Na *wychowanie* publiczne rząd zwraca baczną uwagę, nauka jest wszędzie bezpłatna. „Instituto nazional" w Sant-Jago obejmuje uniwersytet i akademję nauk; dla średniego wychowania jest 18 szkół średnich czyli liceów, dla początkowego było w 1888 r. 1,029 szkół państwowych i 480 prywatnych, w których kształciło się 110,436 uczniów i uczenic. Są prócz tego szkoły specjalne i instytut dla nauczycieli. *Konstytucja.* **C.** jest rzeczą-pospolitą i władza prawodawcza spoczywa w ręku kongresu, złożonego z 2 izb: izby deputowanych (94 członków) i senatu (32 członków); na czele władzy wykonawczej stoi prezydent obierany na 5 lat i który do pomocy w zarządzie ma 6 ministrów. Pod względem administracyjnym kraj rozdzielony jest na 23 prowincje. Budżet za rok 1896 wykazywał 87,023,607 pesos w wydatkach; dług państwowy wewnętrzny wynosił 36,648,816 pes. papierowych, dług zewnętrzny—18,903,760 funt. sterl. Armja składa się z wojska stałego (liczącego na stopie pokojowej 9,000 głów) i z gwardji narodowej, w której służyć musi każdy obywatel do noszenia broni zdolny. Flota składa się obecnie z 28 okrętów o objętości 44,070 ton, marynarka liczy 4,570 głów Stolicą państwa jest Sant-Jago. Herb państwa stanowi tarcza ścięta, u góry błękitna, u dołu czerwona, w środku gwiazda srebrna pięcioramienna, tarczę podtrzymują huamul (rodzaj sarny) i kondor.

Herb Chili.

Por. Ochsenius „Chile, Land und Leute" (Lipsk, 1884); Child „The Spanish - American Republics" (New-York, 1891); Morant „Chili and the river Plate in 1891" (Londyn, 1892). Mapy: Pissisa 1 : 250,000 (13 kart), oraz Polakowskiego i Opitza 1 : 2,500,000 (2 wyd. 1891, 4 karty).

Historja. Inkasowie peruwjańscy usiłowali kraj ten podbić, lecz nigdy nie ujarzmili mieszkańców południowej części. Hiszpanie wkroczyli tu po raz pierwszy pod dowództwem Diego Almagro i w r. 1550 dotarli aż do rz. Biobio, która uznaną została za granicę ich posiadłości. **C.** stanowiło generalny kapitanat hiszpański. Idąc za przykładem Venezueli i La Plata, **C.** podniosło także 18 września 1810 chorągiew powstania, ale dopiero nieszczęśliwa dla Hiszpanów bitwa na równinach Maypu, stoczona 5 kwietnia 1818, zapewniła krajowi zupełną niepodległość. Skutkiem tego generał Freyre postawiony został 1820 na czele władzy wykonawczej, która w d. 2 marca 1828 przeszła na wice-prezydenta Pinto. Tymczasem kongres, zgromadzony w Valparaiso, ukończył układy co do ustawy związkowej (sierpień 1828), podług której rzeczpospolita składać

Digitized by Google

się miała z trzech samoistnych prowincji: Coquimbo, Sant-Jago, Concepcion i krainy Chiloë, z których każda posiadała oddzielny zarząd prowincjonalny, a do wspólnego kongresu należała władza zwierzchnicza. W dniu 5 kwietnia 1831 objął władzę prezydent Prieto. Zamach, dokonany w 1836 przez Freyre przy pomocy Obregoso, sprowadził 1837 r. wojnę z Peru i Boliwją, która dopiero 1839 była ukończoną. Odtąd spokojność kraju została zabezpieczoną, a rzeczpospolita postępować zaczęła coraz energiczniej na drodze wewnętrznego rozwoju. W r. 1844 przez Hiszpanję stanowczo uznana za niezawisłą. W ostatnich czasach handel podniósł się tu nadzwyczajnie, mianowicie po zajęciu Kalifornji przez Stany Zjednoczone północnej Ameryki i po ustaleniu żeglugi na oceanie Spokojnym do Australji i Azji wschodniej; żegluga, rolnictwo i górnictwo, dla podniesienia którego wielkie w C. położył zasługi nasz ziomek Ignacy Domejko, wzmogły się także znakomicie. Głównie sprzyjały temu rozwojowi rządy prezydentów: generał Bulnes (1841—51), który zawarciem korzystnych traktatów i swobodniejszem prawodawstwem celnem ożywił handel i polepszył stan finansów, Don Manoel'a Montt (od 18 października 1851 do 1861), za którego rządów wybuchło 1859 powstanie, szczęśliwie przez wojska rządowe 29 kwietnia pod Serena stłumione, i Joachima Perez, jego następcy od r. 1861. Po długich bezowocnych układach z Boliwją, o bogate pokłady guana na spornem terytorjum (głównie na wyspach Mejillones), nastąpiło 1 marca 1865 r. obustronne zerwanie stosunków dyplomatycznych. W tymże roku wszczęły się zawikłania z Hiszpanją o bezprawne jakoby postępowanie C. przeciw baskijskiej kolonji w Peru. Eskadra hiszpańska zajęła w zakład żądanej satysfakcji wyspy Chincha, admirał hiszpański Pareja ogłosił wypowiedzenie wojny 25 września 1865, a 1866 admirał Mendez Nunez blokował porty Valparaiso i Caldera, 21 zaś marca t. r. bombardował miasto Valparaiso. Tymczasem rzeczypospolite: Peru, Ecuador i Boliwja wzięły stronę C. i wypowiedziały wojnę Hiszpanji, której eskadra musiała skutkiem tego opuścić wody amerykańskie i zaprzestać kroków nieprzyjacielskich. Za pośrednictwem Stanów Zjednoczonych zawarto w lipcu 1869 dwuletni rozejm, który w kwietniu 1871 r. przedłużono na lat trzy i rozpoczęto równocześnie układy o trwały pokój. Hiszpanja wynagrodziła szkody zrządzone bombardowaniem. Niewielkiego znaczenia, ale szkodliwego wpływu na rozwój południowych prowincji, były napady Araukanów, którzy chociaż pokonani (1868 — 69), zawarli w styczniu 1870 pokój, jednakże pod powtórnie obranym królem Orelim Antonim I (ob.) na nowo rozpoczęli kroki nieprzyjacielskie. W 1874 r. nastąpiło starcie między państwem a kościołem, biskupi rzucili klątwę na prezydenta, ministrów i wielu deputowanych za uchwalenie prawa, nie dozwalającego ogłaszania niektórych bul papieskich; rząd jednak zachował stałość wobec tych roszczeń. W r. 1876 obrany został prezydentem Hannibal Pinto; Od r. 1876 kobiety korzystają z prawa wyborczego. Wskutek sporu tyczącego się posiadłości chilijskich na wybrzeżu Atacama wszczęła się 1879 r. wojna między C. a Boliwją, skąd wywiązała się dalej wojna z Peru, które zawiązało przymierze z Boliwją, a z C. pozostawało w nieporozumieniu z powodu wzajemnych utrudnień w stosunkach handlowych. Wojna początkowo toczyła się na morzu i Peruwjanie mieli przewagę, dopóki pancernik ich „Huascar" nie został zdobyty przez flotę chilijską 8 października 1879. Odtąd powodzenie przeszło na stronę C., które zajęło w listopadzie prowincję peruwjańską Tarapaca, a flota zapanowała nad całem wybrzeżem zachodniem Ameryki południowej. Z powodu bezrządu w Peru i Boliwji pokój zawartym nie został, a wojna trwała dalej w r. 1880. Chilijczycy odnieśli świetne zwycięstwo pod Tacna 25 maja, zdobyli Arica 7 czerwca, zbombardowali Callao 31 sierpnia i nakoniec po zaciętym oporze zajęli Limę i Callao 17 stycznia 1881. W czasie całej wojny, trwającej 21 miesięcy, Chilijczycy stracili w zabitych 3,276, Peruwjanie 9,672, a Boliwjanie 920,—różnica ta tłómaczy się silną artylerją, jaką pierwsi rozporządzali. W lipcu 1881 obrany został prezydentem C. generał Domingo Santa-Maria, który przy pośrednictwie Stanów Zjednoczonych zawarł układ z rzecząpospolitą Argentyńską, którym zakończył się dawny spór graniczny. Stany Zjednoczone pośredniczyły także w układach o pokój między C. a Peru, ale z powodu wygórowanych żądań zwycięzców i nieustalonego rządu w Peru pokój zawarty został ostatecznie dopiero w październiku 1883 z prezydentem peruwjańskim Iglesiasem. Peru odstąpiło prowincję Tarapaca na zawsze, obwody Tacna i Arica na lat 10, po których upływie ludność plebiscytem wybierze między C. a Peru, dochody zaś guana mają być dzielone między C. a wierzycieli rzeczypospolitej Peruwjańskiej. Chilijczycy opuścili Limę 23 października, ale jeszcze generał Montero w stronach południowych kraju stawiał opór, pokonany jednak ustąpił, a Chilijczycy ustanowili władzę Iglesiasa w całym kraju. Pokój zawarty został 21 maja 1884. Prezydent Balmaceda dyktatorskiemi rządami swemi wywołał w r. 1891 wojnę domową, ale zwyciężony przez wojska kongresowe, ratował się ucieczką i wreszcie odebrał sobie życie d. 19 września, w domu posła argentyńskiego, Uribusu (ob. Balmaceda). Następcą jego na stanowisku prezydenta został Montt. Nieporozumienia graniczne z Peru trwały ciągle. Z Boliwją zawarto w 1895 traktat handlowy i pokój ostateczny. Z Argentyną traktowano o wytknięcie granicy i oddano spór pod rozstrzygnięcie królowej angielskiej. W 1896 w sierpniu wy-

Digitized by Google

brano liberała Frederica Errazuriz, który objął urząd 18 września 1896 r. Niezależnie od powyższych zdobyczy, **C.** bez oporu zajęło jeszcze Araukanję. Oprócz opisów podróży Pöppig'a, Hall'a, Miers'a, Tschudi, Bibra i t. d. Por. Molin „Geographical, natural and civil History of **C.**" (2 t., Middletown, 1808); Gay „Historia fisica y politica de Chili" (12 t., Paryż, 1844—49); Gillis „Report of the U. S. naval expedition to Southern hemisphere" (6 t., Waszyngton, 1855—58). Szacowne materjały do poznania kraju i mieszkańców zawierają „Annales," wydawane od 1843 przez uniwersytet w Santjago.

Chilijska saletra, azotan sodu, ob. Sód, saletra.

Chiljada (z greck.), liczba złożona z tysiąca, np. tysiąc lat.

Chiljarchos (z greck.), oficer starożytnej milicji greckiej, którego kompanja liczyła 1,024 głów i zwała się *chiljarchja*, a stanowiła połowę *merarchji* i dzieliła się na dwie *pentakozjarchje*. W wielkiej falandze było 16 chiliarchji. W stosunku do Persów nazywali **Ch.** pisarze grecey kanclerza państwa, pierwszego ministra króla Persów, a jednocześnie wodza gwardji przybocznej i całej armji.

Chiljazm (z greck. *chilias*=tysiąc), nazywa się nauka o tysiącletniem państwie Mesjasza na ziemi, któremu królować ma sam Chrystus Pan. **Ch.** miał pierwszą swoją podstawę w nadziejach i oczekiwaniach Żydów, którzy spodziewali się zawsze ziemskiego królestwa Mesjasza; spełnienia tych nadziei wyglądali także i chrześcijanie mianowicie nawróceni z judaizmu. Nadzieję tę ukrzepiało Objawienie św. Jana i Psalm 89, oraz Ewang. Mat. w rozdz. 24, pisma z I i II stulecia, np. testament dwunastu patrjarchów, objawienie św. Piotra, księgi chrześcijańsko-sybilijskie i list Barnaby. Najznakomitsi nauczyciele kościoła II wieku, a mianowicie św. Justyn, św. Ireneusz, Tertuljan i inni również dawali wiarę tej nauce. Przyjście tysiącletniego państwa miała poprzedzić powszechna nędza duchowa i fizyczna pod przywództwem Antychrysta; po nich dopiero miał się zjawić Mesjasz, skrępować okowami szatana na lat tysiąc i wtedy dopiero łącznie ze zmartwychwstałymi pobożnymi, w wybranej przez Boga Jerozolimie zarządzać światem w rajskiem szczęściu i niewinności. Oprócz Gnostyków, wyznawcy tej wiary, zwani *Chiljastami*, znajdowali silnych przeciwników w Orygenesie i jego uczniach, mianowicie w III w. **Ch.**; w IV i V w. uważany już jest tylko jako bajeczny wymysł. Odżył jednak znów w czasie wojen krzyżowych i później w różnych miejscowościach, mianowicie u Anabaptystów, oraz u rozmaitych mistyków, kwietystów i pietystów. W nowszych czasach głównie Bengel zajmował się apokalipsą i początek państwa Chrystusowego obrachował na rok 1836. W Ameryce północnej w r. 1840 wskrzesili **Ch.** Mormonowie. Por. Caswall „The prophet of the 19 the century" (Londyn, 1842) i bezimienne dzieło w języku niemieckim pod tyt. „Sześć perjodów kościoła chrześcijańskiego" (Heilbrun, 1851), którego autor uznaje w wypadkach 1848 r. działanie szatana i oczekuje ostatniej walki stanowczej pomiędzy latami 1879 a 1887. Najważniejsze w tym przedmiocie dzieło jest Corrodi'ego „Kritische Geschichte des Chiliasmus" (4 t., Zurych, 1794, wyd. 2); Lescoeur „Le règne temporel de J. Chr." (Paryż, 1868); Corrodi „Kritische Geschichte des **C.**" (Zurych, 1794); I. v. Döllinger „Kleinere Schriften" (Sztutgard, 1890).

Chillan (San Bartolomeo de **Ch.**), główne miasto prowincji Nuble w rzeczypospolitej Chilijskiej, położone o 5 klm. od rzeki Noble, 214 m. nad poz., 21,000 m., zburzone trzęsieniem ziemi 1751 i narażane na częste zalewy.

Chillicothe, miasto w stanie Ohio, hrabstwie Ross w Unji północno-amerykańskiej w pobliżu kopalni węgla i rudy żelaznej, 11,288 miesz., założone 1796 r.

Chillon, zamek w kantonie Waadt, na wschodnim brzegu jeziora genewskiego, w którym Franciszek Bonivard, przeor klasztoru św. Wiktora w Genewie, nieustraszony obrońca swobód wiejskich przeciwko książęcemu sabaudzkiemu i biskupiemu uciskowi, był więziony od 1530—36 przez Piotra Sabaudzkiego. Imię tego męczennika zostało unieśmiertelnione sławnym poematem Byrona p. t.: „The prisoner of Chillon."

Chiloe. 1) Prowincja rzeczypospolitej Chilijskiej, składa się z wyspy **Ch.**, mnóstwa wysp nadbrzeżnych i z części lądowej z półwyspem Tayatao; powierzchnia jej wynosi 10,348 klm. kw. z 79,514 miesz. Jest to kraj górzysty, pełen wygasłych i czynnych wulkanów i głębokiemi fjordami porozdzierany. Ludność prawie wyłącznie mieszka na wyspie **Ch.** 2) **Ch.** wyspa, stanowiąca najważniejszą część poprzedniej prowincji, ma 8,570 klm. kw. i 79,000 m.; grunt górzysty, w znacznej części gęstym lasem pokryty. Mieszkańcy, przeważnie indjanie chrześcijańscy, trudnią się rolnictwem, hodowlą bydła, myśliwstwem, rybołówstwem i wyrąbywaniem lasów. Stolicą jest Ancud.

Chilon, Chejlon, jeden z t. zw. siedmiu mędrców Grecji, rodem z Lakedemonu; przypisują mu znane zdania moralne: „Znaj siebie samego i „Nigdy za wiele." Zbiór jego zdań znajduje się w Orelli'ego „Opuscula Graecorum sententiosa" (Lipsk, 1819). Por. Diogenes Laercjusz (I, 68); Menard „La Morale avant les philosophes" (Paryż, 1860).

Chilopoda, ob. Krocionogi.

Chilpancingo, miasto główne stanu meksykańskiego Guerrero, ma 5,500 miesz.

Chilperyk I, syn Klotarjusza I, został 561 królem części Neustrji, której stolicą było Soia-

Digitized by Google

sons, a 567 królem całej Neustrji. W r. 584 został zamordowany pod Chelles. Z namiętnej miłości dla Fredegundy, wygnał pierwszą swoją żonę Audowerę, a drugą, Galaswindę, kazał zamordować, by zaślubić Fredegundę. Z tego powodu wszczęły się krwawe walki z Brunehildą (ob.), siostrą zabitej Galaswindy. Por. Kaufmann „Deutsche Geschichte bis auf Karl d. Gr." (Lipsk, 1880—81).

Chilperyk II, syn Childeryka II, króla Franków, pobity przez Karola Martela pod Viniac 717 r., † w niewoli 720 r. Por. Breysig „Die Zeit Karl Martells" (Lipsk, 1869).

Chiłkow Dymitr, książę i wojewoda, † 1603 r. z rozkazu Jana IV opustoszał Kurlandję 1579 r. W r. 1580 wytrzymał oblężenie w Toropcy i pobity został w pobliżu tego miasta przez Stefana Batorego.

Chiłkow Andrzej, książę, historyk rosyjski, używany był za cara Aleksego Michałowicza do rozmaitych poselstw zagranicznych, † w niewoli szwedzkiej 1718 r. Wydał: „Jądro historji rosyjskiej od najdawniejszych czasów do Piotra Wielkiego" (Moskwa, 1770), która przez długi przeciąg czasu używaną była w szkołach jako dzieło elementarne.

Chiłkow Michał Iwanowicz, książę, rosyjski minister komunikacji, od r. 1895, * 1843, kształcił się w korpusie paziów, potem podróżował po Ameryce, gdzie pracował przy kolei jako prosty robotnik i maszynista. Następnie udał się do Liwerpoolu i pracował w fabryce lokomotyw. Wezwany przez generała Annenkowa był czynny przy budowie kolei Kisil-Arcont. Od 1882—1884 był w Bulgarji dyrektorem robót publicznych. Od roku 1892 dyrektorem różnych kolei, 1894 r. głównym inspektorem dróg żelaznych rosyjskich, a od 1895 ministrem komunikacji.

Chiłok, rzeka w Syberji, poczyna się w jeziorze Rachlej, a ubiegłszy 470 klm., wpada do Selengi. Obfituje w ryby.

Chimay, miasto w belgijskiej prowincji Hennegawji nad rz. Blanche, ma 3,600 miesz., zamek książąt Chimay, liczne fabryki żelazne, huty i sławne kopalnie marmuru. Miasto **C.** zostało w r. 1486 wyniesione do godności księstwa i nadane Karolowi de Croy; następnie przez małżeństwo przeszło w posiadanie książąt Aershot, 1587 stało się własnością Karola de Ligne, a od jego potomków dostało się 1686 hrabiemu de Bossu. Gdy ks. Filip Gabrjel Maurycy de Chimay † 1804 bezdzietnie, zapisał miasto **C.** synowi swej siostry *Franciszkowi Józefowi Filipowi de Riquet hrabiemu de Caraman* (* 1771 r.), który 1824 r. wyniesiony został do godności książęcej i † 1843.

Chimay de Riquet de Caraman, ród szlachecki belgijski. Z rodu tego pochodził Józef de Riquet książę de Chimay i Caraman, * 1836, † 1892. Był on członkiem belgijskiej izby reprezentantów i od 1884 ministrem spraw zagranicznych. Por. „Almanach royal de Belgique" (1824—56); De Steind Altenstein „Annuaire de la noblesse de Belgique" (Bruksela, 1847—87).

Chimay, księżna, bogata Amerykanka, małżonka jednego z książąt **Ch.**, z którym się rozwiodła, by zaślubić Cygana skrzypka i produkować się w pozach plastycznych na scenie teatrzyków bulwarowych. Postępowanie jej narobiło dużo hałasu w Europie i Ameryce.

Chimborazo, prowincja w rzeczypospolitej Ekwador w Ameryce południowej, obejmująca południową część wyżyny, leżącej między łańcuchami Kordyljerów, 14,360 klm. kw. powierzchni, 90,782 m., trudniących się uprawą roli i hodowlą bydła; obfituje w ałun i siarkę; miasto główne Riobamba.

Chimborazo, jeden z najważniejszych wierzchołków Kordyljerów, w południowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Ekwador, przez długi przeciąg czasu uważany za najwyższą górę na

Chimborazo.

świecie, tworzy on potężny ostrosłup, mający wysokości 6,310 metr. nad powierzchnią morza. Do wysokości 4,100 metrów rosną na nim wszelkie zioła alpejskie, zaś od 4,800 m. zaczyna się granica odwiecznych śniegów. **C.** był zwiedzany przez La Condamine'a, Humboldta, Boussingaulta i innych. Do samego szczytu dotarł dopiero Edward Whymper w r. 1880.

Chimera (greck. *Chimajra*), potwór w mitologji grec., ziejący ogniem, zwykle przodem lew, kadłubem koza, a tylną częścią ciała smok. Czasem miała głowę lwią i kozią. Przebywa w Licji, z rozkazu króla tamecznego zabity został przez Bellerofonta. Był uosobieniem mo-

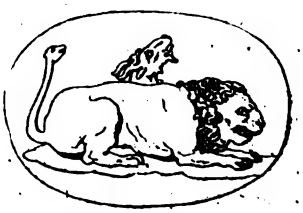

Chimera.

Digitized by Google

cy wulkanicznych. Często go wyobrażano na wazach, gemach, monetach. W muzeum florenckiem znajduje się wielka bronzowa **C.** Z powodu nieprawdopodobnych kształtów **C.** mitycznej, zowią jej imieniem wszelki pomysł nieprawdopodobny, wylęgły z urojenia.

Chimera, góra w Azji Mniejszej (Licji), znana pod tą nazwą w odległej już starożytności, obecnie Yanartach, na 300 m. wysoka. Na szczycie jej znajduje się otwór, z którego wydobywa się bez przerwy, 3—4 stóp wys., kolumna płonących gazów. Ogień **Ch.** znany już był Herodotowi, a nawet u Homera spotykamy o nim wzmianki.

Chimera, *Przeraza*, kot morski, rodzaj ryb z rzędu *strasznic* (Holocephala), z działu *chrząstkowatych;* ciało płaskie, wydłużone, kręgosłup, niepodzielony na kręgi; otwór skrzelowy pojedyńczy z każdej strony, podniebienie i szczęki górne połączone z czaszką nieruchomo; płetwy grzbietowe dwie; piersiowe i brzuszne silnie rozwinięte; ogon wydłużony, szczupły, opatrzony płetwą ogonową i podogonową. Z trzech gatunków bardziej znana **C.** *monstruosa* (**C.** *pospolita*), zamieszkująca wybrzeża Europy. Tłuszcz wątroby używa się jako środek leczniczy.

Chimera.

Chimonanthus, *Omłoda*, rodzaj roślin z rodziny polencowatych (*Monimiaceae*), z jednym gatunkiem znanym **C.** *fragrans* (*Calycanthus praecox*); jest to krzew 3 m. wysoki z liśćmi lancetowatemi, przeciwległemi i oddzielnie stojącemi żółtawo-białemi, wonnemi kwiatami; rośnie w Japonji i hoduje się również, jako roślina ozdobna, u nas w odmianie **C.** *grandiflorus*.

China, czyli *Chinowa kora*, ob. Chinowiec.

Chinaldyna (*Metylchinolina*) $C_{10}H_9N$, powstaje działaniem acetonu i ługu sodowego na aldehyd ortoamidobenzolowy, wydaje sole krystaliczne.

Chincha, trzy małe wyspy, należące do Peru, pod 13½ st. szer. połud., na oceanie Wielkim położone, 150 klm. kw. obszaru; nie mają żadnej roślinności, są skaliste, bezwodne; miały bogate pokłady najlepszego guana (ob.), które wydobywane przez kompanję angielską przynosiło rządowi ogromne dochody. Dziś prawie wyczerpane.

Chincha, plemię, ob. Peru.

Chinchilla, zwierzę, ob. Szynszylla.

Chinchilla, futro, ob. Szynszylla.

Chinetum, przetwór otrzymywany w Indjach wsch. z kory Cinchona succirubra, zawiera około 20 odsetek chininy i używa się tamże jako środek lekarski.

Chingan, długi i wązki łańcuch gór, oddzielający pustynię Gobi od Mandżurji, nie przenoszący 2,500 m. nad poz. m. i dzielący się na kilka gałęzi, jak: Yakszan, Dażitu, Ukhana, natury wulkanicznej. Ostatni wybuch zdarzył się w roku 1720—21.

Chinidyna (*konchinina*), $C_{20}H_{24}N_2O_2$, alkaloid znajdujący się w chinie, zwłaszcza w korze pitajo. Tworzy kryształy berbarwne, bardzo gorzkie, topiące się przy 168°, łatwo rozpuszczalne w alkoholu.

Chinina, $C_{20}H_{24}N_2O_2$, alkaloid znajdujący się w korze chinowca, zawsze w towarzystwie innych alkaloidów, otrzymuje się z kory sproszkowanej przez wyciągnięcie wodą zakwaszoną, ługiem sodowym i alkoholem. Tworzy kryształy bezbarwne, smaku nader gorzkiego, trudno rozpuszczalne w wodzie, łatwo w alkoholu i eterze, topiące się przy 177°. Z chlorowodorem i amonjakiem wydaje osad ciemno-zielony, zwany *talejochiną* lub *zielenią chinową*, używaną w farbiarstwie. Z kwasami wydaje dwa szeregi soli, smaku bardzo gorzkiego, których roztwory fluoryzują niebiesko. Najwięcej używaną z tych soli jest *siarczan chininy*, *chininum sulfuricum* $(C_{20}H_{24}N_2O_2)_2 H_2SO_4+8H_2O$, łatwo rozpuszczalny w wodzie gorącej. Roztwór tej soli w kwasie octowym wydaje z jodem kryształy zielone, bardzo silnie polaryzujące światło i używane pod nazwą *herapatylu* do przyrządów polaryzacyjnych. O znaczeniu lekarskim **C.** ob. Chinowiec; roczne jej spotrzebowanie wynosi około 200,000 klg.

Chinogarbnikowy kwas, kwas znajdujący się w korze chinowej, w części połączony z alkaloidami, jest niekrystaliczny, jasno żółty, smaku cierpko-kwaśnego, łatwo rozpuszczalny.

Chinoidyna, *chinioidyna*, substancja brunatna, żywiczna, otrzymywana z odpadków pozostających po wyrobie chininy, jest mieszaniną alkaloidów chinowych i służy jako tańszy środek lekarski przeciw febrze. Roztwór jej alkoholowy stanowi *tynkturę chinową*.

Chinolina, ob. Leukolina.

Chinon, miasto okręgowe w depart. franc. Indre-et-Loire, nad rz. Vienne, posiada ruiny warownego zamku, kolegjum i 4,300 mieszk.

Chinony, grupa związków chemicznych, powstająca z węglowodorów aromatycznych, przez zastąpienie dwu atomów wodoru atomami tlenu; powstawanie ich z benzolu (ob.) okazuje się z układów:

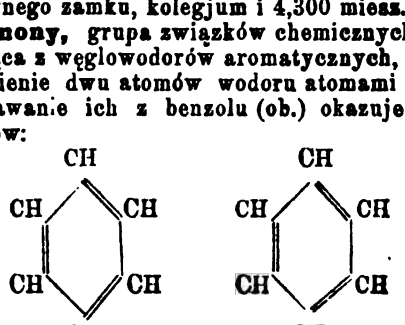

Benzol. *Chinon.*

Digitized by Google

Są to ciała żółte lub czerwone, woni gryzącej, działają silnie utleniająco. Pod wpływem środków redukujących przybierają 2 atomy wodoru i tworzą wtedy *hydrochinony*. Niektóre tworzą ważne barwniki, jak alizaryna (ob.). Najprostszy chinon jest *benzochinon* czyli *chinon benzolowy*. $C_6H_4O_2$, wyżej wskazany; tworzy kryształy podobne do jodu.

Chinowa kora, ob. Chinowiec.

Chinowe alkaloidy, ob. Chinowiec.

Chinowe drzewo, ob. Chinowiec.

Chinowe wino, wyciąg kory chinowej, otrzymywany za pomocą wina; w handlu pod tą nazwą znajdują się różne przetwory.

Chinowiec (*Cinchona*), rodzaj roślin z rodziny marzanowatych, obejmujący krzewy i drzewa wyrastające na Andach między 12° szer. płd. i 4° szer. pn., o kwiatach foremnych, dwupłciowych, białych lub czerwonych, owoc—torebka podłużna, liście całe, przeciwległe; obejmuje kilkaset gatunków dotychczas poznanych. Obecnie zaczęto drzewa te hodować i w innych miejscach. Kory ich ususzone rozwożą się po całym świecie, jako jeden z najcenniejszych środków lekarskich; przedstawiają się one w postaci kawałków barwy szarej, żółtej lub brunatnej, rozmaitej grubości i stosownie do tego zwinięte w postać rurki, rynienkowato zagięte lub proste. Różnice te zależą nie tyle od gatunku drzewa, ile od kalibru i wieku pnia lub gałęzi, z których korę zdjęto. Badania chemiczne wykazały w korze chinowej znaczną ilość ciał, mianowicie alkaloidy: *chininę*, *cynchoninę*, *chinidynę*, *cynchonidynę* i *chinowinę*; mieszanina tych alkaloidów sprzedaje się w handlu pod nazwą *chinoidyny*; znajduje się tu kwas *chinowy*, kwas garbnikowy i podobny do niego własnościami kwas *chino-garbnikowy*; produktem utlenienia tego ostatniego jest właściwy barwnik kory chinowej, czerwień chinowa (ob. te nazwy). Najważniejsza z tych części składowych jest chinina. W handlu odróżniają mnóstwo odmian kory chinowej, różniących się własnościami i znaczeniem leczniczem. *Kory brunatne* (*Cortices Chinae Fusci*) pochodzą z młodych gałęzi chinowca, tu należą *China Huanuco*, *loxa* i t. d. *Kory żółte* (*cortices flavi*) i *czerwone* (*rubri*) pochodzą z grubszych gałęzi i pni. Do żółtych należą najlepsze gatunki: *China regia Calisaja* (z Cinchona Calisaya) w licznych odmianach: *China Cusco*, *Pitaya* i in. Największą ilość alkoloidów mają chiny żółte, poślednejsze są gatunki brunatne, a przedewszystkiem czerwone. Co do ilości kwasu garbnikowego rzecz się ma naodwrót. Z powodu swego kwasu garbnikowego i goryczy china działa na tkanki ściągająco, polepsza trawienie i tą drogą wpływa na odżywianie, powstrzymuje fermentację i gnicie. W większych ilościach zażyta wpływa bezpośrednio na system nerwowy i sprowadza ból głowy, szum w uszach i bóle po stawach. Wpływowi na nerwy bez wątpienia zawdzięcza ona najważniejsze swoje działanie przeciwtypowe: wszelkie zboczenia chorobowe, zjawiające się perjodycznie i typowo ustępują pod jej wpływem; tycze się to mianowicie zimnicy (ob.) czyli febry, napady zimnicze pod wpływem chiny stają się słabsze i rzadsze, a obrzmiała śledziona się ściąga. Tak samo china ściąga śledzionę obrzmiałą z innego powodu i wogóle na cały układ naczyniowy wpływa w ten sam sposób. Na tych własnościach opiera się terapeutyczne użycie chiny; należy ona do leków najczęściej używanych i bez wątpienia do najdzielniejszych. Stosuje się ją przy wszelkiego rodzaju osłabieniach, w upośledzonem trawieniu, w chorobach polegających na rozkładzie krwi (ropnica, posocznica) i połączonych z perjodycznemi dreszczami (zimnica, gorączka trawiąca) i w innych chorobach typowych. Przy cierpieniu nerwów, mianowicie w nerwobólach, zwłaszcza napadających perjodycznie, w obrzmieniu śledziony, np. po tyfusie, w chorobach gorączkowych i zapalnych. Działanie chiny zależy głównie od chininy, to też obecnie najczęściej używają tego alkaloidu; ilość lekarstwa jest przytem mniejsza, skutek pewniejszy i przy zajęciu żołądka można ją wstrzyknąć pod skórę. Inne alkoloidy posiadają te własności w daleko niższym stopniu. Nazwa *Cinchona* pochodzi od nazwiska hrabiny *Chinchon*, żony wicekróla Peru, którą lekarz Juan de Vega tym środkiem wyleczył. Lecznicze własności chiny poznane zostały w pierwszej połowie XVII stulecia, odtąd była ona pod rozmaitemi względami badana przez wielu znakomitych uczonych; żaden środek lekarski nie może się poszczycić taką literaturą. Por. Phoebus „Die Chinarinden" (1864); Kuntze „Cinchona" (1878); Flückiger „Die Chinarinden in pharmakognostischer Hinsicht dargestellt" (1882).

Chinowiec.

Chinowina, $C_{30}H_{48}O_8$, znajduje się w korze chinowej, tworzy kryształy gorzkie, rozpuszcza się w alkoholu, a działaniem kwasów rozszczepia się na *chinowit* i *kwas chinowowy*.

Chinowy kwas, $C_7H_{12}O_6$, kwas znajdujący się w korze chinowej, gdzie jest połączony z wapnem i alkoloidami w ilości 5 do 8 odsetek, także w ziarnach kawy i innych roślinach, tworzy kryształy bezbarwne, smaku kwaśnego, topiące się przy 162°.

Chiny, cesarstwo, drugie co do rozległości państwo Azji, zajmuje środkową część wschodniej Azyi, leży między 18°9, i 52° szer.-półn., oraz między 74° i 135° dług. wsch. od Gr. Na północ gra-

Digitized by Google

90
95
135
140
145
150
45
40
35
30
25
20
SACHALIN
Odn.
Tatarska
JESSO (HOKKAIDO)
Hakodate
MORZE JAPOŃSKIE
OCEAN WIELKI
HONDO (NIPPON)
Nicata
TOKIO
Jokohama
SZIKOKU
KIUSZIU
Bonin
Volcano
Objaśnienia.
Państwo Chińskie
Chiny Właściwe (18 Prowincyj)
STOLICA Prowincyi
Stolica okręgu pierwszego Rzędu - fu
Stolica " " drugiego " - czou
Stolica " " trzeciego " - hien
Porty dla cudzoziemców otwarte są podkreślone
Skrócenia: cz - czou, K - Kiang (rzeka), cz - znajdący
Drożdżaz: ——— gotowe ——— w bud. ——— Projekt
Skala 1 : 18000000.
1897.
100
130
135
140
Lit. Tow. S. Orgelbranda S-ów Warszawa

Digitized by Google

Wicekról.

niczy z Syberją, na zachód ze Stepowem generał-gubernatorstwem, z Turkestanem, Bucharą i Afganistanem, na południe z Indjami wschodniemi, na wschód z Oceanem Wielkim. Największa ich rozległość ze wschodu na zachód wynosi 5,000 klm., a z półn. na połud. 3,700 kilomet. Powierzchnia tego olbrzymiego państwa wynosi 11,115,650 klm. kw., z czego na Chiny właściwe przypada 5,430,650 klm. kw. Brzegi Chin są szczególnie w części północnej mocno wycinane i przedstawiają linję 5,570 kilometrów długą. — *Układ pionowy.* W Chinach, jak w Azji wogóle, przeważają wyżyny, tylko Chiny właściwe są niziną. Wielka wyżyna chińska ograniczona jest z półn. górami Sajańskiemi i Ałtajskiemi, z zachodu Bolor-Dagiem, z południa Himalajami, ze wschodu górami Chinggan, Pe-ling, Ivn-ling i jest przerznięta dwoma wielkiemi, równolegle prawie do siebie idącemi, łańcuchami gór: Tian-Szan, Karakorum, Kuen-lun. — *Rzeki.* W Chinach poczynają się Ob i Jenisej, ale te dla kraju są prawie bez znaczenia, również małoznaczącym jest Amur, z przyczyny, iż jeden brzeg jego i część dolna wraz z ujściem jest w posiadaniu Rosji. Ważne za to są Hoang-ho albo rzeka Żółta, 4,150 klm., i Jang-tse-Kiang, albo rz. Niebieska, 6080 klm., oraz Si-kiang, albo rz. Perłowa, połączone z sobą gęstą siecią kanałów, które co do wielkości i liczby nie mają sobie równych. Największy z tych kanałów, służących zarówno dla potrzeb rolnictwa, jak i komunikacji, jest kanał Cesarski albo Jun-ho, 1,100 klm. długi. Z rzek wewnętrznych zasługują na uwagę: Ili, uchodząca do jeziora Bałkasz i Tarim, wpadająca do jeziora Lob-Noor. *Jezior* w Chinach jest znaczna liczba, ale nie są dostatecznie zbadane; najważniejsze z nich są: Tengri-Noor, Khuku-Noor, Lob-Noor i inne.

Chinka.

Most pod Wan-Szan Szan.

Klimat tak rozległego państwa musi być rozmaity, jednak w ogóle jest suchy i umiarkowany. Już pod 35° półn. sz. zdarzają się mrozy i śniegi, a pod 50° zima jest tak ciężką, że rzeki od października do marca lodem są pokryte. Jedynie część południowa Chin właściwych ma klimat zwrotnikowy. — *Płody.* Ciała kopalne znajdują się w Chinach w wielkiej ilości i w różnych gatunkach. Najważniejsze są: złoto, srebro, miedź, ołów, cyna, żelazo, galman, arszenik, rtęć; dalej: rubiny, szafiry, topazy, granaty, opale, ametysty, glinka porcelanowa, węgiel kamienny, sól, saletra, pianka morska i t. d. Również bogatą jest roślinność, składająca się z wielu rodzajów drzew, zbóż, krzewów, roślin warzywnych i t. d. Najważniejsze jednak dla Chin rośliny są herbata, ryż, bawełna, bambus, trzcina cukrowa i inne płody południowych okolic. Zwierzęta dzikie, jak: tygrysy, konie, bawoły, nosorożce, nie są rzadkie w okolicach południowych. W całych zaś prawie Chinach znajdują się: rysie, dzikie psy, jelenie, wilki, antylopy, bażanty, żórawie, bociany, czaple, łabędzie, kaczki różnego rodzaju, ryby, owady i t. d. — *Ludność.* Według obliczeń Popowa liczba mieszk. Chin, bez Mongolji i Tybetu, wyno-

Mandaryn.

Chinka.

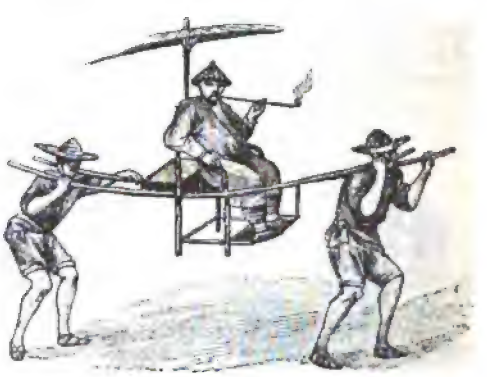

Palankin z bambusu.

Digitized by Google

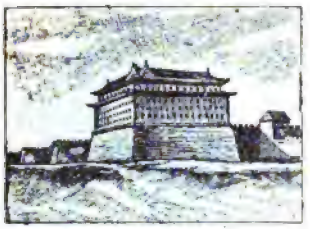

Południowo wschodnia część fortyfikacji Pekinu.

siła w r. 1894-ym 428,908,206; na Mongolję i Tybet można liczyć około 3,500,000 m. Chińczycy należą do rasy mongolskiej i są jej najwykształceńszym i najbardziej ucywilizowanym szczepem. Dumni ze swej starożytnej kultury, są oni przezorni, oględni, a nawet zdolni, przytem jednak podstępni, oszukujący i tchórzliwi. Oprócz Chińczyków mieszkają tu Mandżurowie, Mongołowie, Korejczycy, Tybetańczycy i in. — *Religja* państwowa jest w gruncie rzeczy panteizmem i zasadza się na starych tradycjach i obrzędach, zebranych około 550 prz. Chr. przez Konfucjusza (Kon-fu-ce). Oprócz tego wielu wyznawców liczy Buddaizm, oraz religja pierwotnego rozumu (Tao-sse), której założycielem był Lao-tse, filozof chiński, żyjący w VII prz. Chr. wieku. Wszystkie te religje są równouprawnione, inne wyznania są tolerowane. Mahometan jest tu około 20 mil., liczba chrześcijan wynosi 1,150,000, głównie katolików.

Środki zarobkowania. Głównem i najbardziej poważanem zatrudnieniem **Ch.** jest *rolnictwo;* kraj cały jest starannie uprawiany, mierzwiony i zraszany wodą licznych źródeł i kanałów. Często szerokie przestrzenie podobne są do ogrodów starannie utrzymywanych. W każdej prowincji są wielkie, zawsze napełnione magazyny zbożowe dla zapobiegania nędzy i głodowi tak gęstej ludności. Głównym produktem rolnictwa w **Ch.** południowych i środkowych jest ryż. Północne i północno-zachodnie prowincje wydają w obfitości: pszenicę, jęczmień, proso, kartofle, wino, bawełnę, rabarbarum, indygo, opjum, konopie, t. zw. trawę chińską, len, korzenie i inne. Tytuń sieją prawie wszędzie; tego ostatniego wywieziono w roku 1891 za 1,052,358 taelów. Aż do r. 1870 **Ch.** były jedynem dla Europy źródłem herbaty, ale od tego czasu znaczną czynią im konkurencję Japonja i Indje Brytańskie; w r. 1891 wywóz herbaty wynosił 31,515,794 taelów. Wysoko stoi uprawa warzyw i owoców, za to lasy prawie nie istnieją; chów bydła w braku łąk jest bez znaczenia. Wielką wagę posiada jedwabnictwo, stojące na wysokim stopniu rozwoju, szczególnie w okolicach Kantonu. — *Rybołówstwo* zatrudnia bardzo wielu mieszkańców; sztuczna hodowla ryb była już w starożytności znana Chińczykom. — *Górnictwo* stoi nizko i wielkie mineralne bogactwa kraju mało są jeszcze eksploatowane. Dobywają tu: złoto, srebro, żelazo, ołów, cynę, miedź, nikiel, kamienie drogocenne. Ogromne przestrzenie zajmują w **Ch.** pokłady węgla kamiennego (około 495,600 klm. kw.). — *Przemysł* Chin stoi dziś niżej od japońskiego, który rozwinął się znacznie później. Niegdyś sławna tu sztuka obrabiania metalów znacznie dziś upadła. Najwięcej znane są wyroby jedwabne, bawełniane, porcelanowe, fabrykacja różnych gatunków papieru i bibuły, świetną jest także emalja chińska i wyroby z laku.

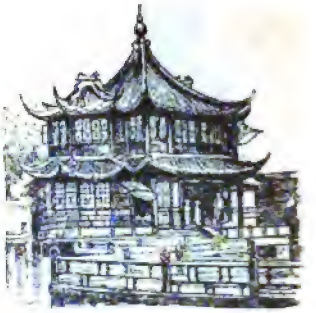

Stary dom przy bramie Szanghaj.

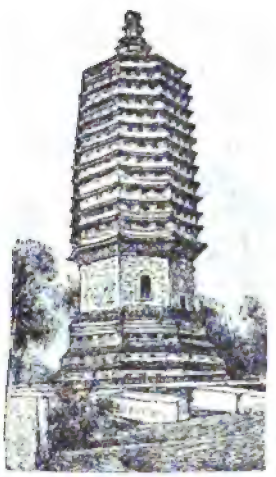

Pagoda Tien-Ning-Sun pod Pekinem.

Handel, Porty chińskie otwarte zostały dla handlu zagranicznego dopiero w r. 1842, i dziś jest ich 21, a najważniejsze: Szanghai, Kaulun, Kanton, Tientsin, Amoy, Lappa, Swatau i Fuczu. W tych 21 portach znajdowało się w r. 1891-ym 547 firm zagranicznych. Ogólna wartość wywozu wyniosła w 1896 r.: 131,081,421, przywozu zaś — 211,623,419 taelów (tael=4$^3/_4$ marki). Głównemi artykułami wywozu są: herbata, jedwab surowy i wyroby jedwabne, bawełna, papier, cukier, makaty, słoma pleciona, ognie sztuczne; przywozu: wyroby bawełniane, opjum,

Dżonka

Siekiera i dwa pałasze w jednej pochwie.

Digitized by Google

ryż, nafta, wyroby z wełny, żelaza, drzewo, ryby, cyna,

Trzewiki na nogę normalną i ściśniętą.

zapałki. **Ch.** są nader ubogie w środki komunikacyjne; handel wewnętrzny odbywa się po rzekach i kanałach, będących przeważnie w złym stanie. W ostatnich czasach dopiero cudzoziemcy zaczynają otrzymywać koncesje na budowę dróg żelaznych. Pierwszą drogę żel. otwarto w r. 1876 na przestrzeni 6 klm. od Szanghai do Kangwan; od tego czasu zrobiono bardzo niewiele. Pierwszą linję telegraficzną przeprowadzono w r. 1881 od Szanghai do Tientsinu; dziś liczba stacji telegrafu nie przewyższa 170.

Obyczaje. Etykietalna powaga, pełna godności milcząca postawa, są według Chińczyka oznakami dobrego wychowania i głębokiej mądrości. Wszystkie czynności Chińczyka odbywają się według prawideł uświęconych tysiącoletniemi obyczajami. Dlatego naród chiński jest tak konserwatywnym i tak niechętnie przyjmuje wszelkie nowości. Strój chiński jest taki, jakim był od kilkunastu wieków. Stanowią go u znakomitszych suknie koloru jasnego (żółty kolor służy jedynie cesarzowi i książętom krwi), bogato haftowane złotem w smoki i inne fantastyczne postaci zwierząt. Czas, w którym należy zmieniać odzież zimową na letnią, oznacza naczelnik prowincji, gdy on bowiem suknie zmieni, wszyscy powinni to samo robić. Mężczyzni mają kapelusze śpiczaste z bambusu lub plecionej słomy z guzikiem na wierzchu, który oznacza rangę noszącej go osoby. Włosy golą, zostawiając tylko jeden, jak można najdłuższy, warkocz, który troskliwie pielęgnują, a w razie koniecznym nawet sztucznym zastępują. Dziewczętom znakomitszych rodzin starają się zmniejszyć nogi i przez ściskanie ich niemiłosiernie je kalecza. Życie familijne jest patrjarchalne, a

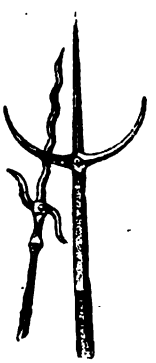

Halabardy.

Fajki do opjum.

głowa rodziny jest nieograniczonym jej panem. Kobiety, wyjąwszy matrony, obdarzonych synami, bywają lekceważone. Kuchnia chińska jest bardzo oryginalna i przyrządza wiele pokarmów, o których my nie mamy wyobrażenia, lub nawet p. zejmujących nas wstrętem. Chińczycy lubią namiętnie gry, widowiska, uroczystości, procesje i t. d. Z powodu niemożności wychowania, często porzucają dzieci, a nawet topią je, szczególnie dziewczęta. Żałobę u nich stanowi kolor biały, a kiwnięcie głową oznacza przeczenie, gdy potrząśnięcie znaczy potwierdzenie. — *Forma rządu* w Chinach jest monarchiczno-nieograniczona, chociaż nie może być nazwana despotyczną, bo obyczaj, prawo i opinja publiczna stoją na straży samowoli monarchy. Monarcha nosi tytuł cesarza, syna nieba. Godność cesarska jest dziedziczną w familji obecnie panującej, ale nie według prawa pierworodztwa, lecz według woli panującego monarchy, który jednemu ze swych synów, stosownie do swego uznania, tron zapewnić może. Na czele centralnego zarządu stoi gabinet, który, jak i wszystkie inne urzędy, składa się w połowie z Chińczyków, w połowie z Mandżurów, i jest głównym organem władzy wykonawczej; oprócz gabinetu jest ministerjum z 6 ministrów złożone i zarząd centralny, czuwający nad wszystkiemi innemi urzędami, a nawet nad cesarzem; jest więc rodzajem cenzury dostępnej dla każdego, nawet najuboższego Chińczyka. Całe państwo podzielone jest na 18 prowincji, dzielących się znowu na obwody. Dostęp do urzędów dla każdego jest wolny, i Chińczycy są pod tym względem wyżsi od Europejczyków, że nie mają szlachty rodowej; arystokrację tworzą urzędnicy, to jest uczeni, bo tam nauka, udowodniona egzaminami, nie zaś protekcja, daje prawo do urzędu. Stąd wykształcenie bardzo jest w Chinach rozpowszechnione;

Skrzynka do herbaty z ozdobami z laku.

Włócznia.

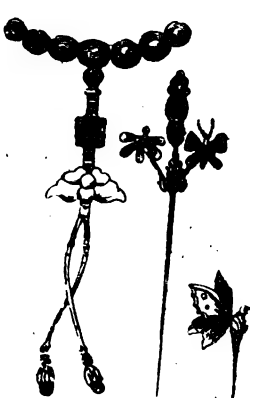

Naszyjnik i igły złote.

Digitized by Google

system ten jednak ma i swoje niedogodności, wykształcił on bowiem silną biurokrację, pomimo której państwo w nienajlepszym, co do policji, sądownictwa i administracji zostaje stanie. Chiny dzielą się na **Ch. właściwe**, obejmujące 96% ogólnej ludności państwa, i kraje zależne, a mianowicie Mandżurję, Mongolję i Tybet. Dochody państwa składają się z podatków monopolowych i ceł, a w roku 1889 wyniosły 78,5 mil. taelów.— *Armja* nominalnie składa się z 1,038,000 ludzi, z których jednakże tylko 387,000 jest zdatnych do boju; jądro armji tworzą Mandżury. Flota składa się z 104 okrętów o objętości 156,926 ton z 636 działami. *Herbem* państwa i rodziny cesarskiej jest żółty smok z pięciu szponami u nóg i kula płomienista. Barwa narodowa żółta. *Ordery* istnieją cztery: order smoka w 4 klasach, order podwójnego smoka w 5 kl., order cennej gwiazdy w 3 kl. i order zasługi cywilnej w 3 kl. Stolicą państwa jest m. Pekin. Por. Hue „Wspomnienia z podróży po Tartarji, Tybecie i Chinach" (Warszawa, 1858); Hippisley: „C., geographical, statistical and political sketch" (Szanghai, 1876); „Reise der oesterreichischen Fregatte Novara" (1861—68), „Die preussische Expedition nach Ostasien" (4 tomy, 1864—1873); Exner „China" (1889); Richthofen „China" (dotąd t. 1, 2 i 4, 1877—84).

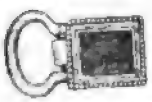

Klamra do pasa mandaryńskiego.

Kolczyk ze szkła i korali z kitą jedwabną.

Order Smoka.

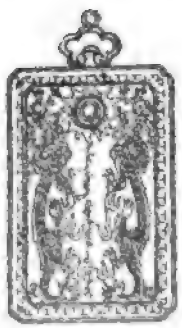

Order podwójnego Smoka.

Historja. Najdawniejsze dzieje Chin są całkowicie bajeczne. Według podania ludowego rządzili tu najprzód bogowie, później od bogów pochodzący władcy, pośród których Fo-hi i uwielbiany od narodu Yao, 2356 do 2254 przed Chr. byli najznakomitszymi. Epoka historyczna Chin rozpoczyna się dopiero z dynastją Hia (od 2205—1766 prz. Chr.), której dzieje wszakże równie jak i następnej dynastji Szang albo In (od 1766 do 1122) zawierają jeszcze wiele rzeczy ciemnych i bajecznych. Znakomitą w dziejach socjalnego i politycznego rozwoju Chin postacią jest Wuwang, założyciel dynastyi Czeu (od 1121—249 prz. Chr.). Po tej nastąpiły dynastje Csin (247—206 przed Chr.) i Han (206 prz. Chr. do 221 po Chr.); w 221 po Chr. Chiny rozpadły się na trzy państwa, które atoli w r. 280 po Chr. Wu-ti, założyciel dynastji Tcin (265—420) (od której cały kraj nazwany został), znowu w jedną połączył monarchję. W r. 386 Tatarzy zdobyli północną część Chin i założyli tu własne państwo; zjednoczenie powstałych w ten sposób dwu państw, północnego i południowego, dokonanem zostało 581 przez Yang-kien, założyciela dynastji Sui; po niej nastąpiły: dynastja Tang (618—907) i kilka innych słabszych, pod których panowaniem Tatarzy coraz większy wywierali wpływ na skołatane państwo. Wreszcie Mongołowie, połączywszy plemiona tatarskie, zdobyli 1215 Chiny pod wodzą Kubilaj-chana, który (zwany później Szicu) stał się założycielem obcej mongolskiej dynastji, panującej nad całem państwem do 1368 r. Zwycięzcy ulegli jednak wpływom cywilizacji zwyciężonych i przyjęli ich narodowość. Zakwitły nauki i sztuki piękne, a Chiny zostały otwarte dla cudzoziemców (Marco Polo, ob.). Panowanie Mongołów obalił 1368 Tszu, później Taitsong przezwany, założyciel dynastyi Ming (1368 — 1644), pod której rządem pierwszy raz Europejczycy (1516, Portugalczycy z Macao) weszli w bliższe stosunki z Chinami. Po tej dopiero nastąpiła dzisiaj panująca dynastja Mandżu, Taicing albo Cing, (1573—1619) której założycielem był Szun-czi. Kang-hi, syn tego ostatniego, znamienity monarcha, zwyciężył Mongołów, zdobył Formozę i Tybet i dozwolił chrześcijanom, których się tu już wielu znajdowało od czasów Jezuity Macieja Ricci (1583), wolnego wyznawania ich religji. Atoli już syn jego Yong-Czing (1722 do 1735) wygnał ich znowu z kraju, a jego następca Kien-long (1736—1796), zdobywca

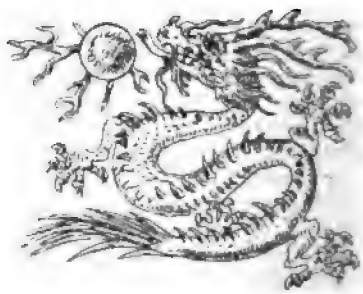

Herb chiński.

Wstęga orderu podwójnego Smoka.

Digitized by Google

Kaszgaru, Jarkandu, Małej Bucharji, krainy Dżungarów, Tybetu i Miao Ce, ciężkiem dotykał prześladowaniem. Pod jego następcami Kia-King'iem (1796 — 1820) i Mianming'iem (1820—1850), który przyjął honorowe nazwisko Tao-kuang, niecierpiani katolicy zostali zupełnie z kraju wygnani. Najważniejszym wypadkiem za panowania Mian-ning'a, a może i w całej historji chińskiej jest wojna z Anglją, skutkiem której żywioł europejski znalazł przystęp do państwa Niebieskiego. Anglicy już od końca XVII w. korzystny z Chinami prowadzili handel. Ale kiedy zniesiono monopol angielskiej kompanji i ustanowiono w Kantonie z ramienia rządu angielskiego 1833 naczelnego w stosunkach handlowych nadzorcę, zaszłe z tego powodu zmiany wywołały między obu stronami groźne zawikłania, początkowo obopólnemi koncesjami łagodzone. Sprawa jednak wprowadzanego do Chin przez Anglików opjum wbrew zakazom rządu chińskiego (1837—39) bardziej jeszcze jątrzyła wzajemne nieporozumienia. Po drobnych potyczkach rozpoczęte 1840 r. układy nie osiągnęły pożądanego rezultatu; rozpoczęła się więc wojna (1841—42), w której pokonani Chińczycy zawarli w Nankinie 26 sierpnia 1842 pokój, ustępujący Anglikom na własność Hong-kong, regulujący stosunki celne i dozwalający w 5 chińskich portach (Kanton, Amoy, Fu-cze-fu, Ning-po i Szang-hai) przebywania konsulom zagranicznym. Nadto poddanych obu krajów zobowiązano się traktować na stopie zupełnej równości, a Anglicy otrzymali 21 milijonów dolarów kosztów wojennych. Tym sposobem Chiny po tylowiekowym bycie historycznym ujrzały się po raz pierwszy zniewolone wyrzec się swojej bezwarunkowej odrębności, uznać naród chrześcijański za równy sobie i wejść z nim w układy. Idąc za tym przykładem, Stany Zjednoczone groźbą i postrachem wymogły 3 lipca 1844 traktat handlowy z Chinami, po którym 24 paźdz. 1844 r. nastąpiło znowu uroczyste przymierze z Francją. Pod panowaniem następnego cesarza Hien-fonga (właściwie Inszu 1851—61) dwa ważne wypadki: rewolucja Taipingów i nowa wojna angielsko-francuska, silnie wstrząsnęły Chinami, przyczyniły się znakomicie do wydobycia ich z dotychczasowego zastoju i odosobnienia i do wprowadzenia na powszechną widownię dziejów. Opozycja przeciwko panującej dynastji nigdy nie ustawała w Chinach. Nieprzyjazne żywioły, a mianowicie z jednej strony „Bractwo Nieba i Ziemi" i „Związek trójcy," reprezentujące ideje socjalne, postępowe, zachodnio-chrześcijańskie, a z drugiej stronnictwa polityczne, przyjazne upadłej dynastji Ming, dążąc do obalenia dynastji Mandżu, połączyły się w jedno i wywołały 1849 groźne powstanie, któremu na czele Taipingów w południowych prowincjach przywodził Hung-siu-ciuen (* 1813 r.), dotychczasowy naczelnik stowarzyszenia „Czcicieli Boga." Po zwycięskich walkach 1851 śmiały reformator ogłoszony został cesarzem, a 1852 uorganizowano nowe państwo, którego stolicą został świeżo zdobyty Nankin. W następnych latach powodzenie Taipingów było najzupełniejsze. W r. 1860 zajęły ważne miasto Hang-czeu, posiadali ogromną przestrzeń kraju, ale kiedy poczęli zagrażać interesom Anglji i Francji, wojska tych mocarstw dały pomoc cesarzowi chińskiemu i potęga powstańców została ostatecznie złamaną (1862—64). Tymczasem handel z Europą podnosił się znakomicie, stosunki stawały się coraz żywszemi, gdy młody cesarz, opanowany wpływami stronnictwa starochińskiego, lekceważeniem warunków traktatu Nankińskiego (1842), uciskiem cudzoziemców i misjonarzy wywołał nową wojnę ze sprzymierzonymi Anglikami i Francuzami, którzy zdobywszy 28 grudnia 1857 Kanton, zająwszy warownie przy ujściu rzeki Pei-ho (20 maja 1858), zagrozili Pekinowi i 26 czerwca 1858 zawarli z Chinami nowy traktat, mocą którego tak Francuzi, jako i Anglicy pozyskali wolny wstęp do innych portów chińskich, wyjednali opiekę rządu chińskiego dla religji chrześcijańskiej i zniewolili go do przyjęcia stałych poselstw rządu angielskiego i francuskiego w Pekinie. Jednakże wykonanie tego traktatu nastąpiło dopiero po powtórnej wojnie, w ciągu której 21 sierpnia 1860, Europejczycy zajęli warownię Ta-ku, 18 i 21 września pobili Chińczyków najzupełniej pod Czang-kia-wan i Pali-kiao, a 13 października zdobyli Pekin; 24 i 25 października zawarto pokój. Chiny zapłaciły sprzymierzeńcom 16 milijonów talarów kosztów wojennych, 600,000 talarów rodzinom pomordowanych jeńców, za które to okrucieństwo spalili Anglicy letni pałac cesarza, nadto zniesiono dawniejsze traktaty, a nowemi obwarowaniami ułatwiono wszelki przystęp Europejczykom; w Pekinie osiedli posłowie angielski, francuski i północno-amerykański. Po śmierci Hien-fonga (1861) nastąpił małoletni syn jego Ki-ciang (* 1855), w którego imieniu po pewnych zmianach objął regencję stryj, książę Kong, który wbrew zabiegom partji staro-chińskiej okazywał wiele względności dla mocarstw europejskich. Jednakże nienawiść ludu przeciw cudzoziemcom i czynne obelgi, wyrządzone misjonarzom zmusiły Anglików do bombardowania Amping'u, portu m. Tai-waa-fu (1870), poczem Chiny dały żądane zadośćuczynienie. Nieprzyjaźń Staro-Chińczyków mimo to nie zmniejsza się wcale. Rząd wszakże chiński w nowszych traktatach z zachodniemi mocarstwy europejskiemi i Ameryką (1868—69) gwarantuje obniżenie ceł tranzytowych, otwarcie dwu nowych portów, dobywanie węgla, prawo żeglugi na wodach wewnętrznych, prawo dozwalające osiadać cudzoziemcom na każdym punkcie cesarstwa i zabezpieczające wolność religijną. W 1870 znowu wymordowano wielu Francuzów i chiń-

Digitized by Google

skich katolików, co odpowiedniem załatwiono wynagrodzeniem. Wogóle mimo całej nienawiści Chińczyków, ideje europejskie coraz więcej znajdują uznania w państwie Niebieskiem. Jednocześnie kiedy od strony morza zachodnie państwa europejskie dobijały się do wnętrza Chin, Rosja, która od dawnego już czasu utrzymywała w Pekinie swoją tak zwaną misję religijną, przysuwała się do tego państwa z niezmordowaną wytrwałością od strony lądowej. Na tej drodze pozyskała znaczną część Mandżurji czyli krainy Nad-Amurskiej, która na mocy traktatu zawartego w Ajgun (28 maja 1858) zupełnie ustąpioną jej została; a nadto późniejszy traktat Rosji z Chinami (14 listopada 1860) zawarował Rosji utrzymywanie stałego poselstwa w Chinach (od 1863) i zabezpieczał wzajemnie stosunki handlowe. Podobnież inne państwa zachodnie korzystne pozawierały z Chinami traktaty: Prusy i Związek Niemiecki 1861 Hiszpanja, Belgja i Portugalja 1862, Danja 1863. Po stłumieniu powstania Taipingów wybuchały jeszcze w różnych prowincjach inne (1864, 1865, 1868, 1870), jednak szczęśliwie stłumione. Groźna rewolucja mahometan w Jünnan, zwanych Pansi (1857—68), pod dowództwem Tu-uen-sie, który 1867 ogłosił się niezależnym królem, przyprawiła Chiny o utratę 3,000 m. kw. i 4 miljonów m., a skutkiem powstania mahometańskich Dungenów pod wodzą Sochunszana (1862 — 64) i przebiegłego Jakóba Kuszbegi (1863—70) odpadł wschodni Turkestan (28,000 m. kw. i miljon miesz.). Resztki powstańców rozproszyły się po prowincjach i z postępem czasu wzrosła opozycja Staro-Chińczyków przeciwko cudzoziemcom; lud dopuścił się wielokrotnie nadużyć względem obcych i chrześcijan, i rząd tylko pod naciskiem zmuszony był dać zadośćuczynienie. Wpływ księcia Kongo ciągle się zmniejszał. 1873 objął samodzielnie władzę Ki-ciang, nazwany później Czung-czi, wkrótce jednakże † 1875 w 19 r. życia. Po nim nastąpił książe Tsai-tien (* 1872), pod nazwiskiem Kuangsu. 1875 groziła wojna z Japonją o Formozę, spór jednak na drodze pokojowej został załatwiony. Poważniejsze zawikłania groziły z Anglją. Rząd indyjski wysłał wyprawę do **Ch.** dla zbadania stosunków handlowych; wyprawa ta jednak została na granicy odparta bronią, a inż. Margary z towarzyszami zabity. Rząd chiński nie był z razu skłonny do zadośćuczynienia żądaniom posła angielskiego, i dopiero manifestacja zbrojna skłoniła go do ustępstw: uregulowania stosunków handlowych, ogłoszenia stałej taryfy celnej, ukarania zabójców Margarego i t. d. Traktatem zawartym w Tszyfu (wrzesień 1876 r.) rząd chiński dozwolił cudzoziemcom podróże wewnątrz kraju i na przystanie dla obcych statków przeznaczył sześć miast nad rzeką Yantse-kiang. We wrześniu 1875 nastąpiło znów zawikłanie z Niemcami wskutek zrabowania przez nadbrzeżnych mieszkańców statku niemieckiego i wymordowania oficerów, i tu rząd chiński spełnił żądania Niemiec, poparte ukazaniem się floty europejskiej na brzegach chińskich.—Innego rodzaju trudności powstają wskutek emigracji Chińczyków do Ameryki, która się rozpoczęła od 1848; z jednej strony agenci wywołują istny rabunek ludzi, t. z. handel kulisów, przypominający całą grozę handlu niewolników, z drugiej Chińczycy osiadający w Ameryce ściągają niechęć ludności miejscowej, wpływając na obniżenie wszędzie ceny pracy, oraz zagarniając w swe ręce liczne gałęzie przemysłu i handlu. — Stosunki **Ch.** z innemi krajami są teraz bardziej ułatwione, odkąd (1876) **Ch.** zaczęły wysyłać ambasady do rządów europejskich i Stanów Zjednoczonych, a podróż Anglika Gilla z Yantsekiang przez Junnan do Birmy okazała możliwość podróżowania i po najodleglejszych prowincjach. Pierwszą kolej zbudowało towarzystwo angielskie z portu Woosung do poblizkiego Szanghai 1876 r., ale wkrótce rząd chiński drogę tę zakupił i zniszczył; telegrafy (od 1877 r.) rozwijają się pomyślniej. Wielkie znaczenie dla przyszłości kraju przedstawia wysyłanie młodych krajowców dla kształcenia się zagranicą. W 1875 r. rząd ustanowił 120 stypendjów dla Chińczyków, kształcących się w kolegjum Yale w Stanach Zjednoczonych,—Wewnętrzne zaburzenia także kłóciły spokój kraju w ostatnich latach. W skutek nieurodzajów od 1876 panował w prowincjach płn. straszny głód, któremu rząd zaradzić nie był w możności. W ostatnich czasach nieznani sprawcy tajemniczo zaczęli obcinać warkocze; cele tego spisku są nieznane, ale wzburzyło to silnie umysły. W płd. zach. Mandżurji powstanie trwa bezustannie, lubo od 1875 r. ograniczyło się do drobnych starć z wojskiem. Natomiast powstanie mahometan na granicy zach., na południu Mongolji, zostało krwawo stłumione 1876. Wtedy wodzowie chińscy postanowili odzyskać miasta na połud. Tianszanu, które się poddały władcy Turkestanu, Jakób-Begowi, rezydującemu w Kaszgarze. Jakób-Beg sam wyszedł przeciw Chińczykom, ale zamordowany został przez swych podwładnych 1877. Z zamieszania stąd powstałego skorzystali Chińczycy i w końcu 1877 wtargnęli do Kaszgaru. Stronnicy Jakób-Bega, którzy nie zdołali schronić się na terytorjum rosyjskie, zostali wymordowani; w samym Kaszkadrze 1,100 mahometan poniosło śmierć; rządcą odzyskanych prowincji został generał Tsontuntan. W walkach tych rozwinęły **Ch.** energję, co razem z zawiązaniem stosunków z Europą znamionuje pewną dążność do wycofania się z długiego zastoju i zbliżenia do cywilizacyi zachodniej. W r. 1879 wywiązało się nieporozumienie między **Ch.** a Japonją, z powodu, że ta ostatnia przyłączyła stanowczo do swych posiadłości wyspy Liu-Kiu i owładnęła handlem Korei; **Ch.** poprzestały jednak na wyjaśnieniach

Digitized by Google

złożonych przez rząd japoński, niebezpieczniejsze bowiem zawikłanie groziło ze strony Rosji, a to z powodu sporu o posiadanie Kuldży. Nadzwyczajny poseł chiński Czung-Han przeprowadził układ z Rosją, mocą którego **Ch.** otrzymały znaczną część Kuldży, Rosja jednak zachowała żyzną dolinę Teke, oraz wszystkie przejścia przez góry Tian-Szan, nadto **Ch.** zobowiązały się wypłacić 5 miljonów rubli, a kupcom rosyjskim przyznały prawo handlu na wszystkich targach chińskich. Rząd chiński nie potwierdził jednak tych układów i polecił zawiązać je na nowo posłowi swemu w Paryżu margrabiemu Tseng, który doprowadził je do celu. Rząd rosyjski zezwolił na przywrócenie władzy **Ch.** w obszarze Ili, który był czasowo zajęty przez wojska rosyjskie, zachodnia jednak część tego obszaru pozostaje przy Rosji; za koszta administracji **Ch.** wypłaciły Rossji 9 mil. rubli i uczyniły ważne ustępstwa handlowe. Wogóle **Ch.** przez ustanowienie poselstw przy różnych rządach weszły w bliższe stosunki z innemi krajami; bliższego porozumienia wymagają mianowicie dwie sprawy — jurysdykcja poddanych obcych państw, przebywających w **Ch.**, oraz kwestja tak zwanych cła likin, t. j. cła pobieranego przy przewozie towarów wewnątrz kraju. Poparcie, jakie Anam znajdował w **Ch.** w wojnie z Francją, groził w początkach 1884 wojną z tem ostatniem państwem, i na granicy chińskiej stoczono już kilka potyczek, wojska francuskie zajęły część wyspy Formozy, ale dzięki wpływowi Anglji zawarty został układ (9 czerwca 1885), na mocy którego Chiny zrzekły się praw swoich do Anamu i przyznały władzę Francji w Tonkinie. Wojna ta przekonała ostatecznie rząd chiński o potrzebie ulepszenia komunikacji wewnętrznej, zwłaszcza w celach strategicznych. Nie posiadając jednak środków, przeprowadzono na początek kolej żelazną (1888) od Tientsinu i Taku do kopalni węgla w Kaiping, w 1891 zaciągnięto pożyczkę w wysokości 150 milionów marek na budowę kolei innych, w 1891 otwarto kolej na wyspie Formozie, mającą 8 mil długości. Budowę telegrafów rozpoczęto już wcześniej, mianowicie w r. 1881. W końcu 1889 objawił się wśród ludu nieprzyjazny ruch przeciw misjom chrześcijańskim, w d. 10 marca 1890 rozlepiono w Wuczang plakaty wzywające do tępienia cudzoziemców, w maju 1891 tłumy zniszczyły w Wuku misje katolickie, zburzyły konsulat angielski i wiele domów prywatnych. Powodem zaburzeń miały być wieści, jakoby misjonarze europejscy wykradali dzieci chińskie i zabijali je dla celów lekarskich, w rzeczywistości jednak była to taktyka tajnych towarzystw, które pragnęły wywołać kolizję państw europejskich z rządem, osłabić jego siłę i powagę, aby następnie łatwiej strącić z tronu panującą dynastję mandżurską i na jej miejsce osadzić chińską. Nota Anglji, Francji, Rosji, Niemiec i Ameryki, oraz groźba wysłania floty wojennej na wody chińskie powstrzymała dalszy rozwój rozruchów i wymogła edykt cesarski, przyrzekający odszkodowanie poniesionych strat. Do demonstracji floty jednak nie doszło, postępy bowiem Rosji w Pamirze wydały się państwom europejskim rzeczą ważniejszą, niż potrzeba zachowania uroku Europy w Chinach, a tym sposobem dyplomacja chińska otrzymała zwycięstwo i (1892) sprawcy rozruchów nie zostali ukarani i straty nie wynagrodzone. W 1894 rozruchy w Korei (ob.) wywołały wojnę Chińsko-Japońską, ponieważ oba państwa rościły sobie prawo do protektoratu nad Koreą. Armja japońska, wyćwiczona po europejsku, zgniotła Chińczyków w bardzo krótkim czasie, i w r. 1895 wice-król Li-Kung-Czang zawarł w Simonoseki rozejm, po którym wkrótce podpisano pokój. Chiny uznały niepodległość Korei i zgodziły się na odstąpienie Japonji półwyspu Liang-Tung, wyspy Formozy, oraz wysp Pescadores, i zawarły traktat, otwierający Japonii 4 porty. Interwencja Rosji, Niemiec i Francji nie pozwoliła na odstąpienie Japonji półwyspu Sian-Tung, za który miano wypłacić 30 miljonów taelów odszkodowania. Od tej chwili wpływ rosyjski wzrastał w Chinach bez przerwy. W roku 1897 ustąpiły Chiny Rosji port Artur, Niemcom, Kiau-Czau i Wei-ha-Wei, Anglikom Talien-Wan. Był to niejako początek rozbioru Chin, które chciały ratować się reformami wewnętrznemi. Wpływy angielskie i rosyjskie ścierały się z sobą, uosabiając się w dwóch mężach stanu: konserwatyście Li-Hung-Czang (ob) i zwolenniku reform Kangu, któremu sprzyjał młody cesarz Kuang-Hsi. Postęp reform popierała Japonja, której przedstawiciel hrabia Ito przybył do Pekinu, by namówić Cesarza do zawarcia przymierza z Japonją. Pod wpływem tych narad Cesarz wydał proklamację do ludu, zapowiadającą głęboko sięgające reformy, tymczasem

Kueng-Hsi, cesarz chiński.

Tsu-Hsi, cesarzowa chińska.

partja konserwatywna zrobiła rewolucję. Li-Hung-Czang obsadził wojskiem pałac i zniewolił cesarza do oddania władzy ciotce, cesarzowej wdowie Tsu-Hsi. Książę Kang został ogło-

Digitized by Google

szony za zdrajcę (wrzesień 1898). Była to porażka polityki angielskiej, a zwycięstwo polityki rosyjskiej. O łaskach cesarza różne krążyły wieści; faktem jest, że przestał panować i że zwolenników jego surowo karano. Mimo to rozkład Chin zdaje się nieuchronny.— Porównaj: Güzlaff „Geschichte des chinesischen Reichs" (Sztutgard 1841); Kauffer „Geschichte von Ostasien" (3 t., Lipsk, 1858—60); Plath „Ueber die lange Dauer und Entwickelung des chinesischen Reichs" (Monachjum 1861); Neumann „Geschichte des engl.-chines. Kriegs" (Lipsk, 1855); tegoż „Ostasiat. Geschichte vom ersten chines. Kriege bis zu den Verträgen" (Lipsk, 1861); o rewolucji Taipingów dzieła Callery i Yvan'a (Londyn, 1854), Meadows'a (Londyn 1856), Brine'go (Londyn 1862) i Sykes'a (Londyn 1863). O ostatnich wojnach z Anglją i Francją: dzieła Bazancourt'a (2 t., Paryż, 1861—62), de Montrecy'ego (2 t., Paryż, 1861), Wolseley'a (Londyn 1862) i Pallu (Paryż, 1863). O późniejszych wypadkach czyt. „Unsere Zeit" (8 t., 1864); Piton „La Chine, sa religion ses moeurs, ses missions" (Tuluza, 1880); Playfair „Cities and towns of **Ch.**" (Londyn, 1880), Douglas „China" (Londyn, 1882); Piasecki (Londyn, 1880—1884); Hirth, „**Ch.** and the Roman Orient" (Monachjum (1885—1890); De Groot, The religions system of **Ch.**" (Leid, 1892).

Chińska cieśnina, na oceanie Wielkim, między południowo-wschodnim krańcem Nowej Gwinei a archipelagiem Luizjady, odkryta w r. 1873 przez Moresby'ego, skraca drogę z Australji do Chin o 300 mil morskich.

Chińska literatura jest niezaprzeczenie najobszerniejszą, a pod wielu względami i najważniejszą na całym Wschodzie; przytem tak samodzielna w wielu gałęziach, jak żadna z literatur całego świata. Druk wynaleźli Chińczycy w r. 593 po Chr., a zatem na 860 lat wcześniej niż w Europie, udoskonalili zaś pod dynastją Sung (960—1278); ruchome czcionki *(ho-pan)* z gliny wynalazł pewien kowal (1041—49), mimo to jednak drukują powszechnie na tablicach drewnianych, chociaż używają i czcionek miedzianych. Cena książek jest nawet niższa, aniżeli w Niemczech. Papier, wynaleziony 95 r. po Chr., wyrabiają głównie z bambusu, a także z włókien bawełnianych i jedwabnych. Wielkie bibljoteki znajdują się wszędzie, a szczególnie w Pekinie i Nankinie. Liczba książek niepodobna do obliczenia. Drukowany katalog bibljoteki cesarza Kianlong składa się ze 122 tomów, wybór dzieł klasycznych tejże bibljoteki liczy 163,000 tomów. Cały skarb swej literatury układają Chińczycy w 4 grupy: 1) *literatura kanoniczna*, 2) *historyczna*, 3) *nauczająca*, 4) *beletrystyczna*. Najdawniejsze pomniki chińskiej poezji, historji, filozofji i prawodawstwa zawarte są w tak zwanych *Kingach*, t. j. pięciu kanonicznych księgach, które *Kong-fu-ceu* (Konfucjusz, ob.) zebrał w VI wieku prz. Chr. Księgi te są: 1) *Y-king*, czyli księga przemian (wydana po łacinie przez Mohl'a, 2 t., Sztutgard, 1834—39), 2) *Szu-king*, księga roczników, w ułamkach tylko istniejąca (po chińsku i angielsku przez Medhursta, Szanghai, 1846); 2) 3) *Szi-king*, księga pieśni (wydana po łacinie przez Mohl'a, Sztutgard, 1830, po niemiecku przez Rückert'a, Altona, 1833); 4) *Czyn-cseu*, historja pojedyńczych królestw od r. 770 do czasów Konfucjusza; 5) *Li-ki*, księga obrządków, czyli zwierciadło moralności po francusku przez Callery, Turyn, 1853); „The Liki in the sacred books of the East" (Oksford, 1885). Pewnym rodzajem książki politycznej czyli formularza urzędowego dawnego państwa chińskiego, jest *Czeu-li* (po francusku przez Biot'a, 3 t., Paryż, 1851). Po Kingach idą co do znaczenia i wartości: *See-szu*, czyli cztery księgi, ułożone przez Konfucjusza i jego uczniów, nazywane zwykle na zachodzie pismami Konfucjusza; 1) *księgi Ta-hio* (po franc. przez Pauthier'a, Paryż, 1837); 2) *księgi Czung-yung* (po chińsku, łacinie i francusku przez Rémusat'a, Paryż, 1817); 3) *księgi Lun-yu* (po chińsku i angielsku przez Marshmana, Serampore, 1809); 4) księgi, przypisywane najznakomitszemu uczniowi Konfucjusza, Meng-tse, żyjącemu około roku 350 prz. Chr. (po chińsku i angielsku przez Legge, Hong-Kong, 1862); Faber „Eine Staatslehre auf ethischer Grundlage oder Lehrbegriff des chinesischen Philosophen Mencius" (Elberfeld, 1877). Spółcześnie prawie z Konfucjuszem żył Lao-tse (* 604 prz. Chr.), twórca bardzo licznej szkoły filozoficznej i autor dzieła „Tao-te-king" (po chińsku i francusku przez Juliena, Paryż, 1841); Legge „The sacred books of China the texts of Tâvism in den Sacred books of the East" (Londyn, 1891); najznakomitszym uczniem jego był Czuang-cse (w IV w. pr. Chr.), zaliczany do najlepszych pisarzów chińskich, autor sławnego dzieła „Nanhoa-king." Z tą literaturą praktyczno-filozoficzną w ścisłym związku pozostaje prawodawstwo, w którem najgodniejszemi uwagi księgami są; ogólny zbiór praw i kodeks kryminalny panującej obecnie w Chinach dynastji (po angielsku przez Stauntona, Londyn, 1810). Niezmiernie bogatą jest literatura chińska w dzieła dotyczące sztuki lekarskiej, historji naturalnej, astronomji, geografji, geometrji, rolnictwa, sztuki wojennej, muzyki i wszelkich gałęzi techniki i mechaniki. W filologji celują nad innemi dziełami słowniki, z pośród których godniejszymi wzmianki są: „Szue-wen" przez Hiu-Szin (100 r. po Chr.), „Sse-szu-ku," z XIII wieku, „Czing-se-tcung" i słownik cesarza Kang-hi. W literaturze encyklopedycznej zasługuje na uwagę „Wen-hien-tong-khao," dzieło Ma-tuan-lin'a (1300 po Chr.), zawierające niewyczerpaną kopalnię wybornych materjałów do najgruntowniejszego poznania Chin i sąsiednich ludów. Najszacowniejszą atoli część literatury chińskiej

Digitized by Google

stanowią dzieła *historyczne* i *geograficzne*. Około r. 122 prz. Chr. Sse-ma-thsian, ułożył z troskliwie zbieranych wiadomości wielkie swoje dzieło „Sse-ki," sięgające od r. 2637 prz. Chr. aż do początku dynastji Han; prowadzone dalej przez wszystkie następne dynastje, przedstawia najzupełniejszy zbiór roczników państwa chińskiego aż do r. 1643 po Chr. Zawarty w 3,705 tomach chronologiczny przegląd dziejów chińskich dał sławny w Chinach filozof i polihistor Czu-hi we francuskiem opracowaniu Mailla „Histoire générale de la Chine" (2 t., Paryż, 1777—85). W najnowszych czasach dziejopisarstwo chińskie weszło na drogę krytycyzmu, który się objawił szczególnie w badaniach nad kanonicznemi kingami i w poszukiwaniach paleograficznych. Bogatą jest także w Chinach literatura biograficzna. Z dzieł geograficznych i statystycznych odznaczają się: ogólna geografja państwa chińskiego za dynastji Ming, zbiór statystyki prowincjonalnej w 260 tomach, a przedewszystkiem zbiór „Tai-cing-i-tang-czi" z 1744, obejmujący 108 tomów. I poezja była gorliwie uprawianą w Chinach. Oprócz autora dzieła „Szi-king," w którem mieszczą się i pieśni ludowe, wspominają zaszczytnie liryków: Tu-Fu, Li-tai-pe z VII w. i Wang-wei z IX wieku. Por. d'Hervey St.-Denis „Poésies de l'époque des Thang, traduites du chinois" (Paryż, 1862); Davis „On, the poetry of the Chinese" (Londyn, 1830). Daleko bogatszą jest literatura romansów i powieści, które, pozbawione wszelkiej poezji, malują wiernie uczucia, myśli, czynności i obyczaje narodu; dzielą się na: historyczne, fantastyczne i społeczne, właściwiej familijne. Por. Davis „Chines novels" (Londyn, 1816); Pavie „Choix de contes nouvelles" (Paryż, 1839) i St.-Julien „Les avadanas, Contes et apologues indiennes" (3 t., Paryż, 1859). Poezja dramatyczna, trzymająca się właściwych sobie prawideł, przedstawia liczne utwory wszelkiego rodzaju. Wszystkie znane dotąd w Europie dramaty, a pomiędzy niemi i Bazin'a „Théâtre chinois" (Paryż, 1838), wyjęte są ze zbioru „Juan-dzin-peczong," t. j. 100 dramatów za dynastji mongolskiej. Por. Gottschall „Das Theater und Drama der Chinesen" (Wrocław, 1887). Najbogatsze księgozbiory chińskie znajdują się w Paryżu, Londynie, Berlinie, Monachjum i Petersburgu. Historji literatury chińskiej nie posiadamy jeszcze dotąd, chociaż sami Chińczycy pracowali już wiele na tem polu. Najważniejsze co do tej gałęzi literatury prace są: Schott'a „Entwurf einer Beschreibung der chinesischen Litteratur (Berlin, 1854); Bazin'a „Le siècle des Youen" (2 t., Paryż, 1853); Wylie „Notes on Chinese litterature Shang-haiu" (Londyn, 1867); Wasiljewa „Allgemeine Litteraturgeschichte" (Petersburg, 1880). Po polsku: „Historja literatury chińskiej" przez J. A. Święcickiego.

Chińska róża, ob. Hibiscus.

Chińska trawa, *Chińskie konopie*, ogólna nazwa roślin, dostarczających w Chinach włókien na rozmaite tkaniny, podobne do płótna, zwane *batiste de Canton*. Należą do nich rozmaite rośliny pokrzywowate, jak *Urtica nivea*, *U. utilis*, dalej gatunki rodzajów *Corchorus* i *Sida*. Włókna te, zdaje się, przędą się tylko przez skręcenie ich końcami. Tkaniny te przychodzą po większej części do Europy, używają się na chustki do nosa, pięknej białości, przyjemnego połysku i właściwej przezroczystości. Na szczególną uwagę zasługują włókna rośliny Boehmeria (ob.).

Chińska zieleń, *lokao*, barwnik, otrzymywany z kory gatunków szakłaku *Rhamnus utilis R. chloraphorus*, znajduje się w handlu w postaci drobnych płytek. Używa się do barwienia bawełny i jedwabiu.

Chiński język i pismo. Język chiński jest najważniejszy ze wszystkich w Azji Wschodniej rozgałęzionych, tak zwanych języków *jednozgłoskowych*. Każdy wyraz chiński obejmuje w sobie jedno pojęcie skończone lub jedną rzecz i kończy się samogłoską, dyftongiem lub brzmieniem nosowem. Ilość zasadniczych brzmień jednosylabowych, służących do utworzenia całego bogactwa mowy, nie przechodzi 487. Wiele atoli wyrazów wymawia się z rozmaitemi akcentami (których odróżniają cztery do pięciu), a te akcenty zmieniają zupełnie znaczenie wyrazów. Tym sposobem liczba zasadniczych wyrazów, czyli pierwiastków podnosi się do 1,203 (podług innych do 1,445 albo 1,774). Są znowu i takie wyrazy, które posiadają jeden i ten sam akcent, a znaczenia mają zupełnie różne (nieraz 30 do 40). Stąd właśnie wynika ogromna trudność przyswojenia sobie języka chińskiego. Cała deklinacja i konjugacja odbywa się za pomocą przyrostków, stawianych na początku lub końcu wyrazów. To więc, co w językach indo-europejskich nazywa się morfologją, jest w chińszczyźnie rodzajem nauki o przyrostkach. Obecnie język chiński ukazuje się w dwu formach: jako język żyjący, ustny i język piśmienny. W języku ustnym obok mnóstwa wytworzonych w nim narzeczy ludowych *język powszechny* (Kuan-hua) jest zwany przez Europejczyków *językiem mandarynów*. Język zaś piśmienny jest to dawny Kuan-hua, nie mogący ulegać żadnym zmianom i ulepszeniom. Por. Abla Rémusat „Essais sur la langue et littérature chinoise" (Paryż, 1842); Stendhal „Charakteristik der hauptsächlichen Typen des Sprachbaues" (Berlin, 1860); Lepsius „Ueber chines. und tibet. Lautverhältnisse" (Berlin, 1861) i Plath „Die Tonsprache der Chinesen" (Monach., 1862). Składnia podlega bardzo ścisłym prawidłom, ponieważ tylko z szyku wyrazów poznać można ich stosunek gramatyczny. Gramatyki **Ch.** wydali między innymi: Abel Rémusat (Par., 1822), Medhurst (Batawja, 1842), Marschman (Serampore, 1814), Endlicher (Wiedeń, 1845), Shott (Berlin. 1857), Sum-

Digitized by Google

mers (Londyn, 1863); słowniki zaś: Basilius de Glemona (Paryż, 1813), Morrison (6 t., Macao, 1815—22), de Rosny „Dictionnaire des signes idéographiques de la Chine“ (Paryż, 1864); język mandarynów najlepiej opracowali: Bazin „Grammaire mandarine“ (Paryż, 1856) i Medhurst „Chinese dialogues“ (Szanghaj, 1860).— *Chińskie pismo* nie ozna za brzmienia wyrazów, lecz każdy wyraz oddaje osobnym obrazem, malującym przedmiot lub pojęcie, stąd tyle jest w nim obrazów czyli charakterów, t. j. znaków, ile wyrazów w mowie; ponieważ zaś wiele jednobrzmiących wyrazów oznaczają rozmaite pojęcia, a w piśmie każde pojęcie inaczej się oznacza, przeto ilość wyrazów piśmiennych jest blizko 20 razy większą od liczby wyrazów, dających się odróżnić uchem. Ogólna liczba charakterów, zawartych w słownikach chińskich, dochodzi 40,000, chociaż zaledwie dziesiąta część onych jest w częstem użyciu, i dlatego też po wyuczeniu się 2,500 charakterów, znajdujących się w księgach Konfucjusza i jego uczniów, można zrozumieć wszystkie niemal dzieła, dotyczące historji i filozofji. Dla łatwiejszego uszykowania charakterów słownikarskich, wybrano pewną ich liczbę, obecnie około 214, które nazwano kluczami, a które mniej więcej zastępują alfabetyczny porządek naszych liter. Dla zwyczajnego użycia istnieją rozmaite rodzaje pisma kursywnego, które rozpowszechniło się i w Japonji, a najlepiej przedstawione przez Saint-Aulaire'a i Grōneveldt'a w „Manual of Chinese runnig handwriting“ (Amsterdam, 1861), por. także Hager „Monument de Yii“ (Paryż, 1802), Rémusat „Mémoires sur l'écriture Chinoise“ w „Mémoires de l'Académie des inscriptions“ (tom 8); Dennys „Handbook of the Canton vernacular of the Chinese language“ (Hongkong, 1874); Edkins „Grammar of colloquial Chinese“ (Schang-hai, 1867); Fielde „First lessons in the Swatow dialect“ (Schaton, 1878); Eitel „Chinese dictionary in the Cantonese dialect“ (Hongkong, 1877—87); Grube „Die sprachgeschichtliche Stellung des Chinesischen“ (Lipsk, 1881).

Pismo nowego stylu.

Chiński łój, *tłuszcz roślinny*, tłuszcz, pochodzący z nasion drzewa *Stillingia (Croton) sebifera*, należącego do rodziny ostromleczowatych, rosnącego w Chinach, ale które się przyjmuje i w wielu innych okolicach. Jest to tłuszcz matowo-biały, bez woni i smaku, topi się przy 40°C. i papieru nie plami. Tłuszcz ten używa się w Chinach na świece; próby, robione w Europie, wydały pomyślny rezultat.

Chiński mur, wielki mur, wzniesiony celem zabezpieczenia się od napadów tatarskich; obecnie po części leży już w gruzach; poczyna się w pustyni Gobi, pod Je-ho, gdzieniegdzie przerwany wysokiemi górami, ciągnie się w stronę północno-wschodnią ku brzegom morza Wschodniego, na długości około 2,450 klm. Mur ten, zbudowany z kamienia, cegieł i brył skalnych, dochodzi 11 metrów wysokości i 7,5 metr. grubości, opatrzony jest licznemi strażnicami, wysokiemi na 15 metr. Prowadzą przez niego liczne bramy, po większej części z żelaza ukute. W niektórych miejscach jest podwójny, a nawet potrójny; w tym ostatnim razie mur środkowy jest wyższy od skrajnych. Odkąd dynastja mandżurska objęła tron (1644), mur stał się bezużytecznym i coraz bardziej rozpada się w gruzy. Por. Möllendorfa „Die Grosse Mauer von China“ (w „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft,“ t. 32).

Część muru chińskiego obok Nan-Kan.

Chiński ogień, ogień sztuczny, otrzymywany z mieszaniny 9 części sproszkowanego prochu, 6 części saletry, 1 części siarki, 1½ części proszku węglowego i 5 części bardzo drobnego proszku żelaznego. Odznacza się iskrami długiemi i świetnemi; używa się do urządzania młynów ognistych i innych ogni sztucznych. W Chinach używane są inne podobne mieszaniny od r. 200 po Chr.

Chińskie konopie, ob. Chińska trawa.

Chińskie morze, część oceanu Wielkiego, która jako *morze wschodnio-chińskie* albo *Tonghai* oblewa Chiny na wschodzie, sięga do Japonji i przez cieśninę Fukian łączy się z *południowem morzem Chińskiem* czyli Nan-hai. To ostatnie zawarte jest pomiędzy Chinami, Indjami zagangesowemi, Borneo i wyspami Filipińskiemi i obejmuje dwie wielkie zatoki: Tong-king i Sjam. Największa głębokość m. **Ch.** ciągnie się wzdłuż wysp Riu-Kiu (Lu-czu), lecz nigdzie 1,000 m. nie dochodzi, w części zaś południowej, między wyspą Hainan a wyspą Luzon (Filipiny) głębokość dosięga 4,300 m.

Chińskie srebro. Pod tą nazwą ukazały się w handlu wyroby z argentanu (ob.) galwanicznie srebrzonego. Mają one tę wyższość nad wyrobami platerowanemi (miedź platerowana srebrem), że przez starcie nie czerwienieją. Wyroby te noszą też nazwę *elektroplaterowanych;* głównie pochodzą z Sheffield. Metrer znalazł w **C. s.** 65,44 miedzi, 19,5 cynku, 13 niklu i 2 srebra.

Chio, starożytna *Chios*, nowogrecka *Skio*.

Digitized by Google

przez Turków zwana *Sakis-Adassi*, wyspa turecka na morzu Egejskiem, pomiędzy Samos i Lesbos, zajmuje 827 klm. kw. i liczy 60,000 miesz., Greków i Turków; pokryta jest wyniosłemi górami, między któremi najznaczniejszą jest góra Eljasza. Nadzwyczajnie żyzna, obfituje w wino, oliwę, bawełnę, figi, cytryny, pomarańcze, mastyks i zboże; jedwab jest jednym z najważniejszych jej płodów. Miasto stołeczne *Chios* (tur. *Kastron*), portowe, na wschodniem wybrzeżu wyspy, 13,000 miesz., rezydencja biskupa. Wyspa ta stanowiła w starożytności część jońskiej Dodekapolis i miała ustawę demokratyczną. Za rządów Darjusza Histaspesa dostała się pod władzę perską, potem dwakroć pod hegemonję Aten (477—404 i 376—358), a następnie od 358 podzielała losy innych państw jońskich. W 1822 została straszliwie spustoszoną przez Turków, którzy się tutaj najohydniejszych dopuszczali zbrodni, i od tego czasu podźwignąć się już nie może. **Ch.** razem z kilku innemi miejscowościami ubiega się o zaszczyt wydania Homera. **Ch.** podlega częstym trzęsieniom ziemi; w czasie trzęsienia d. 3 kwietnia 1881 r. straciło życie kilka tysięcy ludzi, a szkody wynosiły 90 mil. fran.

Chiococca *(Sięzygron)*, rodzaj roślin z rodziny marzanowatych, obejmujący krzewy w Ameryce południ. i Australji, którego niektóre gatunki wydają korzeń, uważany przez krajowców za skuteczny przeciw ukąszeniu wężów jadowitych; w Europie korzeń ten pod nazwą *Kainsa* używa się jako środek dyuretyczny i przeczyszczający w przypadkach wodnej puchliny. Zawiera on *kainsynę* $C_{46}H_{64}O_{18}$, która mu nadaje smak gorzki.

Chioggia, miasto okręgowe na wyspie laguanowej w prowincji włoskiej Wenecji, o 26 klm. od Wenecji, na morzu Adrjatyckiem; jest rezydencją biskupa i posiada 27,000 miesz.; ma port, seminarjum duchowne, gimnazjum, piękną katedrę; mieszkańcy trudnią się żeglugą, handlem, rybołówstwem i budową statków.

Chionanthus, *Śniegowiec*, *Śnieżne drzewo*, rodzaj roślin z rodziny oliwowatych; krzewy lub drzewka z liśćmi całemi, całobrzegiemi, przeciwległemi, dość wielkiemi, kwiatami śnieżno-białemi w gronach prostych lub złożonych; owoce—pestkowce jednonasienne. Gatunki: **C.** *virginica* ze wschodniego brzegu Ameryki Północnej i **C.** *retusa* z Chin i Japonji; ostatnia bywa hodowana, jako roślina ozdobna.

Chipolina, powerniksowana powłoka farb wodnych na drzewie, nadająca mu wejrzenie porcelany.

Chippenham, miasto w angiel. hrabstwie Wilts, nad rz. Avon, kościół z XII wieku, handel serem, 4,618 miesz.

Chippewa, rzeka w północno-amerykańskim stanie Wisconsin, ma źródło w pobliżu jeziora Wyższego, wpada do Mississipi, 400 klm. długa.

Chippewa-Falls, miasto w półn.-ameryk. stanie Wisconsin, nad rz. t. n., handel drzewem i 8.670 miesz.

Chippeways, *Czypewaje*, *Odszybwaje*, *Ojfbways*, północno-amerykańskie plemię Indjan, dla cywilizacji nieprzystępne, zamieszkałe w ziemi Wisconsin i Jowa, oraz w Kanadzie, poczynając od wschodnich brzegów jeziora Wyższego do rz. Czerwonej i jeziora Winipeg. Liczba ich wynosi około 15,000; żyją z polowania i rybołówstwa.

Chiquimula, miasto główne departamentu t. n. (65,000 miesz.) w środkowo-ameryk. rzeczypospol. Gwatemali, ma wielki kościół i 3,800 m.

Chiquinquira, miasto w stanie Boyaca w rzeczypospolitej Kolumbijskiej, wzniesione na 2,614 m. nad p. m., 13,116 miesz.

Chiquitos, wielka przestrzeń kraju w boliwijskim okręgu Santa-Cruz, na wschód gór andyjskich, obejmująca około 5,000 mil. kw. i zamieszkana przez samych prawie Indjan. Kraj ten, przerznięty wielu łańcuchami gór i kilku rzekami, należącemi do systematu Amazonki i Rio de la Plata, jest żyzny, klimat ma zdrowy. Mieszkańcy **Ch.** są wzrostu średniego, szerocy w ramionach, silnie zbudowani, barwy bronzowej. Są weseli, gościnni, lubią muzykę i tańce, ale pozostają na nizkim stopniu moralności; w ilości około 20,000 zamieszkują wsie, niegdyś założone przez Jezuitów. Prócz właściwych **C.** zaliczają do tego samego szczepu około 10 innych narodowości. Nazwę **C.** jedni wyprowadzają od hiszp. *chiquito*—mały, gdyż drzwi ich domostw są zazwyczaj niskie, inni znów od często spotykanej u nich nazwy narodowości *Chucu*. Gramatykę ich bogatego w formy języka wydali Henry i Adam (1880).

Chiragon (z grec. *prowadziciel ręki*), przyrząd, ułatwiający ociemniałym pisanie w prostej linji i w jednakiej odległości wierszy.

Chiragra, artrytyzm (ob.), mający siedlisko swoje w rękach.

Chiriqui, departament w rzeczypospolitej Kolumbijskiej w Ameryce środkowej, w stanie Panama, na granicy z rzecząpos. Costarica, 17,070 klm. kw. i 40,000 m.; przerznięty jest rzeką t. n., wpadającą do zatoki **C.**, w której się znajduje dosyć liczna grupa wysp **C.** Stolicą jest David. *Chiriqui*, wulkan, 3,433 m. nad p. n.

Chirognomja, ob. Chiromancja.

Chirograf, ob. Cyrograf.

Chirogrammatomancja, ob. Grafologja.

Chirologja, sztuka rozmawiania gestami, za pomocą rąk i palców, używana przez głuchoniemych.

Chiromancja (z greckiego), przepowiadanie z ręki, to jest sztuka i nauka poznawania charakteru i odgadywania losu człowieka z układu dłoni, z linji na niej przebiegających, jako też z właściwości palców. W **C.** uważają się przedewszystkiem trzy linje główne, przerzynające dłoń; pierwsza, najbliższa wielkiego palca, zo-

Digitized by Google

wie się *linją życia*, druga *linją głowy* czyli *naturalną*, trzecia *ogólną* albo *serca*; inne linje noszą nazwy: *linji wątrobowej*, *rascety*, *Saturna*, *pasa Wenery* i t. p. Ślady **C.** dostrzegać się dają u Arystotelesa, w średnich wiekach połączono ją z astrologją i utworzono jej istny systemat; najwyższego rozwoju doszła ona w XVI i XVII wieku i jeszcze w początkach w. XVIII była wykładaną w niektórych uniwersytetach. Literatura też **C.** z owych czasów jest bardzo bogatą. Ma ona i obecnie zwolenników między ukształconymi ludźmi. Dziwny zwrot ku cudowności, jaki się w naszych czasach objawił, nadał jej nowe ożywienie. Por. Bolesławski „Die Chiromanzie" (1849); Landberg „Der Handteller"(1861); „Chiromancja czyli sztuka wróżenia z ręki J. F. Pierera, tłómaczona z niemieckiego" (Warszawa, 1829); „Hejromancja egipska czyli sztuka przepowiadaniaz linji na ręce" (Cieszyn, 1886); Desbarolles „Les mystères de la main révélés" (Paryż, 1859, 20 wyd.); S. d'Argentigny „Chirognomie" (Paryż, 1843); „La Chiromancie médicinale," par Treusches, et Mag. i A. Bosc. (1895); „Grammar of Palmistry by K. St. Hill" (1893); „Indian Palmistry by Mrs I. B. Diele," „Tajemnice ręki i głowy" zebrał A. W. W." (Warszawa, 1896). W Anglji wychodzą pisma perjodyczne, poświęcone **Ch.** W Ameryce również wiele się zajmują **Ch-ą**.

a—linja życia, *b*—linja głowy, *c*—linja serca, *d*—linja losu.

Chiromys, *Cheiromys*, ob. Palczak.

Chironectes, *Pletwonóg*, rodzaj zwierząt z rodziny *dydelfów*. Jedyny gatunek, **C.** *variegatus*, podobny jest do szczura wędrownego; ogon długi, łuskowaty, przy nasadzie krótką sierścią porosły; grzbiet brunatny, reszta ciała jaśniejsza; zamieszkuje lesiste brzegi wód na wschodzie Ameryki południowej, pływa dobrze, żywi się rybami i zwierzętami wodnemi.

Chironomja (z grec.), poruszenia ciała, a mianowicie rąk, używane przez starożytnych mówców i aktorów; jest to więc gestykulacja, mająca dziś zastosowanie głównie w wymowie sądowej.

Chironomus, *Ochotka*, rodzaj dwuskrzydłych, ob. Komar.

Chiroplastr, narzędzie wynalezione przez Logiera 1814 r. do prawidłowego trzymania rąk grającego na fortepianie, które przecież w użyciu nie okazało się dosyć praktycznem.

Chiroptera, zwierzęta, ob. Latające.

Chirotheca, w chirugji opatrunek taśmowy nakładany na rękę, formy rękawiczki; także nazwa rękawiczki, należącej do insygnjów koronacyjnych cesarzów niemieckich, oraz do ornatu biskupów. **C.** nazywała się także żelazna rękawica z ostremi hakami, używana jako narzędzie tortury.

Chirotherium, ob. Stegocephala.

Chirotonja, z grec., dosłownie: podniesienie rąk na znak potakujący; sposób ten używany był nieraz na publicznych zebraniach greckich zamiast rzucania gałek.

Chirurgja, część sztuki lekarskiej, która zajmuje się leczeniem chorób zewnętrznych (rany, złamania kości lub ich uszkodzenia, nowotwory i t. p.) i głównie używa środków mechanicznych, jak ręki ludzkiej samej przez się, lub uzbrojonej narzędziami. O ile trudno postawić ścisłą granicę pomiędzy cierpieniami zewnętrznemi a wewnętrznemi, o tyle również nie jesteśmy w stanie znaleźć należytego podziału między medycyną wewnętrzną a chirurgją. Wiadomo, że dzisiaj ręka chirurga sięga do takich narządów i jam ciała ludzkiego, jakie przed kilkudziesięciu jeszcze laty należały wyłącznie do medycyny wewnętrznej: mózg, jama brzuszna i t. p. W miarę postępu nauk medycznych obie te gałęzi sztuki lekarskiej nabierają coraz większej łączności i spójni, wzajemnie się dopełniają. Jedynie względy praktyczne, wymagające, że tak powiemy, mechanicznej wprawy i biegłości, odłączyły **C.** od medycyny wewnętrznej, jak to zresztą się dzieje i z innemi specjalnościami; podobnie jak wszystkie nauki lekarskie, opiera się **C.** na anatomji, fizjologji i patologji. Lekarz, który posiada biegłość w leczeniu chorób chirurgicznych, to jest wymagających użycia instrumentów chirurgicznych, nazywa się *chirurgiem;* wszakże biegłość ta nie uwalnia go wcale od znajomości całej medycyny. **C.** opisuje pod wszystkiemi względami choroby, należące do jej zakresu, ma swoją patologję i terapję, jak medycyna wewnętrzna. Jest to **C.** teoryczna, ogólna i szczegółowa, rozpatrująca istotę choroby, stanowisko jej w szeregu innych, etjologja, sposób rozpoznawania, wskazania do leczenia i operacji i ogólne zasady wykonywania tych ostatnich. Choroby chirurgiczne są mniej liczne i rozmaite, po większej części bezpośrednio oku dostępne i stąd do rozpoznania łatwiejsze. Postępowanie chirurga będzie zawsze pewniejsze, niż lekarza terapeuty, a środki, jakiemi rozporządza, bez porównania potężniejsze. Do zakresu chirurgji teoretycznej należą rany, złamania, wszelkie choroby miejscowe kości, stawów i innych organów zewnętrznych, więc zapalenia, wrzody, nowotwory, gangrena i t. p. Chirurg najczęściej używa do leczenia narzędzi, czyli wykonywa operacje, i dlatego sposób wykonywania operacji ujęto w oddzielną naukę—**C.** operacyjną; opisuje ona operacyjne narzędzia *(akologja)*, następnie same operacje krwawe czy niekrwawe, jakie się na wszystkich kolejno organach dokonywają *(akiurgja)*, a nareszcie opa-

Digitized by Google

trunki, jakie nakładać trzeba *(desmurgja)*. Najważniejszą rolę w nauce **C.** operacyjnej gra znajomość anatomji opisowej i ćwiczenia praktyczne. W ostatnich czasach bardzo się rozwinęła **C.** *plastyczna;* za jej pomocą ułomności ciała (pewne tylko), brak pojedyńczych jego części, nabyty czy wrodzony, może być zastąpiony innemi przez przeniesienie części żywego ciała z jednego miejsca na drugie, skutkiem czego brak ich (nos) lub uszkodzenia stają się mniej rażącemi dla oka. Materjałem, jakim posiłkuje się chirurg tutaj, jest skóra, błona śluzowa lub okostna *(osteoplastyka)*. Osobny także dział nauk chirurgicznych stanowi **C.** *polowa*, omawiająca zastosowanie ogólnych zasad do cierpień zależnych od pocisków wojennych i innych szkodliwości z wojną związanych.—**C.**, nie jako nauka, lecz dążenie gojenia ran, usuwania obcych ciał, tamowania krwotoków i t. p., sięga bardzo dawnych czasów i nadługo wyprzedziła pierwsze przebłyski nauk medycznych. W *Indjach* spotykamy o niej wskazówki już w bardzo zamierzchłych czasach; więcej szczegółowe wiadomości znajdujemy w sanskryckiem dziele „Susruty" (około VI wieku prz. Chr.). U *Egipcjan* **C.** zawsze stała na nizkim poziomie, *Żydzi* również posiadali bardzo skąpe wiadomości z tej gałęzi wiedzy medycznej; księgi talmudyczne prawie nic o niej nie wspominają, pomimo dość obszernego traktowania sztuki lekarskiej w ogóle i położnictwa w szczególe. *Grecy* za czasów Homera posiadali już pewne wiadomości z **C.**, o czem świadczą liczne opisy w „Iljadzie;" potem stała się ona, jak i całe lecznictwo, udziałem *asklepjadów*, którzy byli zarazem kapłanami i lekarzami. Uczniem ich był znakomity Hippokrates, którego dzieła służą za dowód rozkwitu ówczesnej chirurgji greckiej. Wielką doniosłość w rozwoju **C.** posiada szkoła *Aleksandryjska* (od III wieku przed Chr.), której badania anatomiczne posłużyły za podstawę chirurgji, już jako nauki. U *Rzymian*, pomimo tylu wojen, **C.** stała na bardzo nizkim stopniu, pozostawiona w znacznej części ludziom bez wykształcenia naukowego, felczerom; zajęcie lekarza uważano nawet za ubliżające. Dopiero od czasów Korneljusza Celsa datuje się rozwój w tej dziedzinie wiedzy lekarskiej rzymskiej; po przeszło wiekowej przerwie zjawiają się dzieła znakomitego Galena, którego wpływ górował w nauce przez długie lata. Z uczonych okresu starożytnego wspomnieć jeszcze należy o Pawle z Eginy, który do przedniejszych chirurgów świata zaliczonym być powinien. *Arabowie* mieli religijny wstręt do noża, operacyjną więc chirurgją nie zajmowali się wcale, ale dla teoretycznej mają niemałe zasługi (Avicenna, † 1037, Abulkazem, † 1006); unikając noża, operowali za pomocą rozpalonego żelaza. W średnich wiekach dla postępu medycyny wogóle nic nie zrobiono; chirurgja przeszła w ręce ludzi nieobeznanych z dawniejszemi naukami, po większej części w ręce szarlatanów; chirurgowie składali cech oddzielny i byli postawieni na równi niemal z felczerami; byli wszakże między nimi, jakkolwiek mała garotka, ludzie naukowo wykształceni, którzy wiedzę swą czerpali w szkołach. Najdawniejsza ze znanych szkół lekarskich świeckich była w Salernie, która do największego rozkwitu doszła w IX wieku; nauczali w niej także Arabowie i Żydzi. Poza tem cała medycyna praktyczna spoczywała przeważnie w rękach duchowieństwa. W wieku XII i XIII budzi się ruch w medycynie w ogóle, w chirurgji zaś w szczególności; powstają liczne uniwersytety we Włoszech i Francji, gdzie adepci zdobywają wiedzę chirurgiczną teoretyczną; chirurgja praktyczna pozostaje jednakże w dalszym ciągu udziałem cyrulików lub szarlatanów. Zjawia się w tych czasach sporo prac chirurgicznych, które, omawiając tylko teorję, niczem prawie się niestety do dźwignięcia chirurgji praktycznej nie przyczyniły. W pierwszym szeregu wspomnieć tu należy o Ypermanie (Niderlandczyk), Janie Ardernie (Anglik), Wilhelmie de Saliceto (Włoch), Arnoldzie de Villeneuve (Francuz), Henryku de Mondeville (Francuz), pomijając liczny poczet mniej sławnych, jakkolwiek dobrze zasłużonych. Chirurgja w Niemczech do XV w. stała bardzo nizko; w tym wieku powstało najstarsze dzieło chirurgiczne niemieckie, napisane przez Henryka von Pfolspeundt; w uniwersytetach niemieckich w owe czasy chirurgji nie wykładano wcale, szkół zaś specjalnych również nie było. Dopiero w XVI w. szybkie i świetne postępy anatomji położyły podstawę nowszej chirurgji. Prawdziwym reformatorem był początkowo członek felczerskiego cechu, Francuz Ambroise Paré (1517—1590); wykształcił się on następnie teoretycznie, oparł całą **C.** na ścisłych spostrzeżeniach, a przez znakomite ulepszenie, jak podwiązywanie tętnic, naprzód ją posunął. Odtąd Francja na czas długi zatrzymała pierwszeństwo w rzeczach chirurgji przez uczonych, jak: Jean Louis Petit (1677 — 1766), Dessault (1744 — 1795). Wkrótce potem wsławili się we *Włoszech* Scarpa, w *Anglji* B. Bell (1749 — 1806), Monro (1696 — 1767), a przedewszystkiem Hunter (1788 — 1793), w *Niemczech* Siebold (1756 — 1807), Richter (1742 — 1811). W XIX wieku na początku prym jeszcze trzymają chirurgowie francuscy: Boyer, Dupuytrain, Larey, Malgaigne, Velpeau i inni, jednocześnie żywy ruch obudził się w Niemczech z wystąpieniem Rusta, C. F. Graefego, C. F. M. Langenbecka, Diffenbacha. W Rosji chirurgja poczęła się rozwijać dopiero za rządów Piotra Wielkiego, który założeniem szkoły wyższej dla felczerów wojskowych starał się ją rozpowszechniać; profesorowie sprowadzani byli z za granicy. Uniwersytet moskiewski (za panowania Elżbiety) i akademja medyko-chirurgiczna (za panowania Katarzyny II) były pierwszemi ogniskami, skąd wie-

Digitized by Google

dza chirurgiczna rozwijać i rozpowszechniać się poczęła. Do niezmiernie szybkiego rozwoju chirurgji w drugiej połowie bieżącego stulecia przyczyniło się wynalezienie środków znieczulających (eter, chloroform), a głównie najznakomitsza zdobycz wiedzy medycznej: antyseptyka (ob.) Listera i aseptyka; wywołały one formalny przewrót w chirurgji, znosząc śmiertelność przy operacjach do niebywałego minimum. Wymieniamy wreszcie sławniejszych chirurgów nowszych czasów: *Francuzi:* Lallemend, Lisfranc, N. Heurteloup, Vidal, Nelaton (ulepszenia w dziedzinie chirurgji kiszek i narządów moczopłciowych), Pravaz (wynalazca wstrzykiwań podskórnych), Guyon (chirurgja dróg moczowych), Tillaux i w. in.; *Anglicy:* Liston, Thomson, Lawrence, Carpue, a przedewszystkiem najsławniejszy po wsze czasy Lister; *Niemcy:* Diffenbach, Billroth, Bardeleben, Thiersch, Bruns, Esmarch, Bergman i wielu innych; *Rosjanie*: Pirogow, Sklifassowskij i inni. Do *Polski* wiedza medyczna spływała z Zachodu, a głównie z Niemiec; początkowo praktyka chirurgiczna spoczywała w rękach duchowieństwa (Benedyktyni), w XVII wieku uprawiali ją t. zw. łaziebnicy, t. j. utrzymujący łaźnie, poczem stała się ona udziałem cyrulików, którzy długie lata byli jedynymi chirurgami. Literatury chirurgicznej w owe czasy prawie wcale nie było. W Polsce pierwsza szkoła anatomiczna była w akademji Zamojskiej, założonej 1593 r., gdzie wykładał anatomję Leoncena; w 1775 założoną została szkoła medyko-chirurgiczna w Grodnie, w 1781 przeniesiona do Wilna; w 1779 przy uniwersytecie krakowskim powstała pierwsza klinika chirurgiczna polska; w 1789 otworzono w Warszawie szkołę chirurgiczną, która krótko trwała; w 1809 r. utworzono w Warszawie wydział medyko-chirurgiczny, złączony w r. 1817 z uniwersytetem, istniejącym do 1831 r.; istniała katedra i klinika chirurgji w uniwersytecie wileńskim (1803), zmienionym potem na akademję medyko-chirurgiczną (1832—1840); w nowszych czasach w Warszawie akademja medyko-chirurgiczna (od 1857) wcielona została do Szkoły Głównej. Chirurgję u nas wykładali: w Krakowie — Rafał Czerwiakowski, Bierkowski, Mikulicz, Obaliński, Rydygier; w Warszawie—Józef Czekierski, Franciszek Dybek, Emiljan Nowicki, Andrzej Janikowski, Le Brun, P. Girsztowt, H. Korzeniowski, J. Kosiński; w Wilnie—Fryderyk Niszkowski, Wacław Pelikan i K. Porcyanko.—Literatura chirurgiczna nasza obecnie jest w rozkwicie. Od kilku lat wychodzi specjalnie chirurgji poświęcony kwartalnik *Przegląd chirurgiczny*. Wiele prac chirurgicznych ukazuje się we wszystkich czasopismach lekarskich. Literatura chirurgiczna jest bardzo bogata; wymienić możemy bardzo drobną jej część: Billroth „Die allgemeine chirurgische Pathologie und Therapie" (Berlin, 1869); Billroth i Pitha „Die specielle Chirurgie;" Bardeleben „Lenrbuch der Chirurgie und Operationslehre" (1872); Vidal „Traité de pathologie externe" (Paryż, 1852); Wenzel Luchart „Compendium der chirurgischen Operationslehre;" Bardeleben „Rückblick auf d. Fortschritte der Chirurgie in der zweiten Hälfte dieses Jahrhunderts" (Berlin, 1876); Jakób Szymkiewicz „Nauka chirurgji teoretycznej i praktycznej" (Wilno, 1806); Girsztowt „Chirurgja teoretyczna" (wydana przez „Bibl. Um. Lek."); wyszła też w „Bibl. Um. Lek." „Chirurgja operacyjna" Kwaśnickiego, Stankiewicza i Wszebora; „Djagnostyka chirurgiczna" R. Jasińskiego.

Chislehurst, wieś w angielskiem hrabstwie Kent, 19 kilometrów na południo-zachód od Londynu odległa, z zamkiem, zwanym *Camden-House*, zamieszkanym od 22 września 1870 roku przez eks-cesarzową Eugenję z synem, a następnie i przez b. cesarza Napoleona III, który tu † 1873 i został w miejscowym kościele pochowany.

Chiswick, przedmieście Londynu położone w hrabstwie Middlesex, nad Tamizą, posiada piękne wille i ogrody, między innemi willę Burlingtona, w której † Fox (1806) i Canning (1827); na cmentarzu miejscowym znajdują się zwłoki Hogartha († 1764), a do r. 1871 spoczywały zwłoki patrjoty włoskiego Ugo Foscolo, zanim przewiezione zostały do Florencji. **C.** liczy 21,960 m.

Chiton, rodzaj żupana u starożytnych Greków, *tunica* u Rzymian, a także szeroka z rękawami spodnia suknia jońskich, a mianowicie ateńskich kobiet. Zdaje się, że od tej sukni dano przydomek *Chitone* Djanie, która ubierała się w nią na polowanie.

Chitony.

Chiton, rodzaj ślimaków z rodziny *Chitonidae*, wyróżniającej się ciałem wydłużonem, płaskiem, które zamiast skorupy pokryte jest ośmiu wzdłuż ułożonemi płytkami

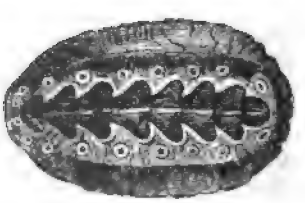

Chiton.

Digitized by Google

wapiennemi, co dozwala zwierzęciu zwijać się w kółko. **C.** nie posiada oczu, które istnieją jednak u zarodków. Żyją we wszystkich morzach, a niektórzy uważają je za formę przejściową od robaków stawowatych do mięczaków.

Chitry.

Chitry, herb: Na tarczy 4-dzielnej w polach I i IV srebrnych — lis czerwony, w II-m i III-m czerwonych—pas srebrny ukośno-prawy. Nad hełmem w koronie pół orła czarnego. Labry czerwone, podbite srebrem. Nadany 1814 przez Franciszka II.

Chityna $C_{18}H_{30}N_2O_{12}$, substancja azotowa, tworząca błoniaste części różnych organów robaków, raków, pająków i owadów, często połączona z innemi ciałami, jak np. z wapnem w skorupie raków. Jest bezbarwna i przeświecająca. U zwierząt kręgowych znalezioną została jedynie u ryb chrząstkowatych.

Chiusa, włoska nazwa przejścia czyli wąwozu w górach, od której pochodzą nazwy niektórych miejscowości we Włoszech.

Chiusi, miasto w prow. włoskiej Sieny, w pobliżu rzeki Chiany i jeziora **Ch.**; siedlisko biskupa, piękna katedra, muzeum starożytności etruskich i 2,000 miesz. **C.** jest jedną z najstarszych osad na półwyspie; znane było Etruskom pod nazwą Camars, a Rzymianom pod nazwą Clusium.

Chivasso, miasto w prow. włoskiej Turynu, nad rz. Po, gimnazjum, szkoła techniczna, handel zbożem i bydłem, 5,000 miesz.

Chivot Henryk Karol, dramaturg francuski, * 1839, † 1897. Był urzędnikiem kolei żelaznych do r. 1881, jednocześnie poświęcał się literaturze; ogłosił dziewięćdziesiąt pięć wodewilów, komedji i operetek, napisanych po większej części z innymi autorami, a najwięcej z Duru. Głośniejsze z nich: „La femme de Jephte" (1859); „Le songe d'une nuit d'avril" (1861); „Les mères terribles" (1864): „Les chevaliers de la Table Ronde" (1866); „L'île de Tulipatan" (1868); „Les cent vierges" (1872); „Pompon" (1876); „Madame Favart" (1879); „Les braconniers" (1879); „La fille du tambour-major" (1879); „La Mascotte" (1880); „Boccace" (1882); „La princesse de Canaries" (1883); „Le Grande Mogol" (1884); „Surcouf" (1887); „La clef du paradis" (1890); „Les samedis de Madame" (1875) i wiele innych.

Chiwa, chanat w Turkestanie, od roku 1873 hołdujący Rosji, obejmujący około 60,000 klm. kw. (1,090 mil kw.), graniczy na północ z Aralem, z trzech zaś innych stron otoczona wielką pustynią Turanu; leży po lewej stronie rzeki Amu (Dżygon). **C.** składa się przeważnie z pustyń piaszczystych; jedynie w delcie Amu-Darji rozciąga się dość szeroki pas ziemi urodzajnej; wogóle najwyżej trzecia część kraju zdatną jest do uprawy. Mieszkańcy uprawiają pszenicę, jęczmień, proso, ryż, kukurydzę, owoce (słynne melony), len, bawełnę, wino. Najwięcej hodują tu dromaderów i owiec, osły są rzadkie, bydło małe, koń jest wysoko ceniony; step obfituje w dzikie zwierzęta, jak wilki, szakale, lisy, antylopy, jelenie. Ludność wynosi około 500,000 głów i składa się z plemion koczujących i osiadłych. Do pierwszych należy 10.000 Kirgizów, głównie w okolicach jeziora Dankary, 50,000 Karakałpaków i 170,000 Turkomanów. Ludność osiadła liczy po 100,000 Uzbeków i Sartów, oraz kilka tysięcy Persów. Uzbekowie stanowią plemię panujące (z niego pochodzi chan), zajmują się uprawą roli; mówiący po turecku Sartowie—handlem; Persowie są tu jako niewolnicy. Przemysł jest małoważny; głównemi artykułami handlu są: bawełna, jedwab, skóry owcze i zboże; handel odbywa się drogą karawanową i wodną. Władza chana jest dziedziczną i despotyczną; przedstawicielstwo dyplomatyczne i prawo zawierania układów ustąpił on rządowi rosyjskiemu. Stolica, *Chiwa*, leży pod 41°23′ szerok. półn. nad kanałem Czyrdżeli. Miasto jest otoczone nizkim murem glinianym, wewnątrz którego znajduje się drugi, otaczający cytadelę, pałac chana i domy wyższych urzędników; ma 30 meczetów, medresy (szkoły), karawanseraje, grób patrona Palwana, wogóle składa się z lepianek. Mieszkańcy, w liczbie 10—15,000, trudnią się wyrobem pięknych kobierców i tkanin, oraz handlem.

Chizerots i **Burins,** dwa plemiona, zamieszkujące w departamencie francuskim Ain, okręgu Bourg-en-Bresse, gminy Sermoyer, Arbigny, Boz i Ozan. Uważani przez sąsiadów za potomków Saracenów, nienawidzeni są przez nich i wzgardliwie odpychani od wszelkich stosunków familijnych, chociaż pracowici i zamożni. Por. Michel „Histoire des races maudites de la France et de l'Espagne" (1847).

Chladek Eljasz, teolog czeski, * 1743 w Pradze, † 1806; od r. 1778 profesor teologji w uniwersytecie praskim, w r. 1792 i 1793 dziekan wydziału, 1794 rektor uniwersytetu. Gorliwie się starał, aby wszyscy jego słuchacze doskonalili się w języku czeskim, z tej zasady, że nauczać należy w języku ojczystym. W tym celu wydał „Naukę, jak należy dobrze mówić i pisać po czesku" (Praga, 1795). Oprócz dzieł czysto religijnych (po czesku, łacinie i niemiecku), wydał: „Bemerkungen über wichtigere Gegenstände der Pastoral für kath. Geistliche" (6 t., Praga, 1801—1804), mające i dziś jeszcze swoją wartość, oraz „Philosophia ad mentem Is. Newton et Rogerii Boskovich" (Praga, 1773).

Chladek Franciszek, poeta czeski. * 1829 r.

Digitized by Google

w Hrzedlach pod Rakownikiem, † 1861 w Senomatach. Porzuciwszy tkactwo, wziął się do rzeźbiarstwa, z którego utrzymując się, czas jakiś pracował gorliwie nad wykształceniem naukowem. Następnie oddał się zawodowi literackiemu. Utwory jego poetyckie, drukowane po różnych pismach, a w r. 1884 wydane zbiorowo, odznaczają się obrazowością, głębszą myślą, pewną właściwą mu oryginalnością i duchem czysto narodowym.

Chladni Ernest Florens Fryderyk, twórca akustyki, jako nauki systematycznej, * 1756 w Wittenbergu, † 1827. Początkowo studjował prawo, następnie zajął się naukami przyrodniczemi, a jako muzyk zwrócił się w szczególności do akustyki. Podał teorję dźwięku opartą na podstawach fizyki i matematyki i wynalazł wiele nowych przyrządów; w podróżach po całej Europie rozpowszechnił zasady akustyki. Zbudował dwa nowe przyrządy muzyczne: *euphon* i *klawicylinder*; zbadał drganie akustyczne płyt, dzwonów, kamertonów i t. d. i odkrył linje węzłowe, zwane figurami Chladniego. Z dzieł jego akustycznych wymienimy „Entdeckungen über die Theorie des Klanges“ (1787); „Akustik“ (1803); „Beiträge zur praktischen Akustik“ (1822); „Beiträge zur praktischen Akustik und zur Lehre vom Instrumentenbau“ (1822). Pisał też o gwiazdach spadających i meteorytach „Ueber Feuermeteore“ (1819). Por. Melde „Chladni's Leben und Wirken“ (Marburg, 1866).

Chlamyda.

Chladniego figury, ob. Węzły, Węzłowe linje.

Chlamyda, Chlamys, suknia wierzchnia, rodzaj płaszcza i suknia wojenna starożytnych Greków.

Chleb, pokarm najpowszechniejszy i niezbędny, przygotowywany z mąki zbożowej, zarobionej z wodą na ciasto i wysuszonej prędko dla uniknięcia fermentacji. Cel fabrykacji **C.** polega na tem, aby przez zmianę własności chemicznych i fizycznych uczynić mąkę łatwiejszą do trawienia. Z tego względu ciasto, idące na chleb, rozpulchnia się, a następnie ogrzewa tak silnie, że mączka przechodzi w klej, a powierzchnia chleba (skórka) staje się brunatną, błyszczącą i twardą, co pozwala stosunkowo długo przechowywać **C.** bez zmiany jego własności. Osiągnięcie wspomnianego celu jest w znacznej mierze zależnem od składu chemicznego mąki, a więc od tego, z jakiego gatunku zboża ona pochodzi; najlepszy **C.** otrzymuje się z pszenicy i żyta, gorszy znacznie—z owsa, jęczmienia, kukurydzy i t. p. Rozpulchnienie **C.** odbywa się przez fermentację przy pomocy *zakwasu*, t. j. ciasta mocno fermentującego, pozostałego z poprzedniego wypieku, lub też drożdży; obecnie używa się w tym celu również proszków burzących (proszek piekarski). Przy zetknięciu się mąki z wodą część mączki przechodzi w dekstrynę i cukier, który—pod

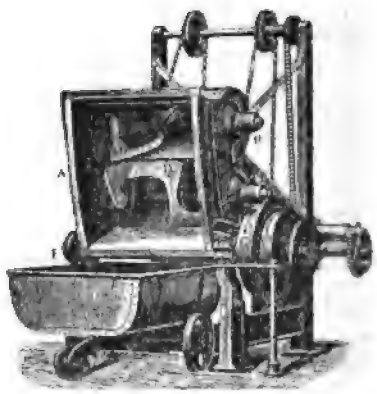

Fig. 1. Machina Wernera i Pfleidera do wygniatania chleba.

działaniem fermentu—rozkłada się na alkohol i kwas węglany. Temu rozkładowi ulega około 1—2% mąki (Liebig obliczył, że strata przez fermentowanie wynosi rocznie w Niemczech około 100,000 kg. **C.**). Kwas węglany rozpulchnia ciasto, co, razem z wytwarzającym się również przy fermentowaniu kwasem mlecznym, rozpuszczającym klej, czyni **C.** łatwiej strawnym. Przy wypieku zwykle się dodaje do **C.** soli kuchennej i mało znaczących dodatków, jak kminku i t. p.; w pewnych okolicach—krwi lub proszku kości; przedniejsze gatunki **C.** zawierają masło, cukier, soki owocowe. Techniczna strona wypieku chleba została w ostatnich czasach przez zastosowanie maszyn znakomicie ulepszona. Wygniatanie, niezupełnie hygjeniczne, ciasta rękoma zastąpiono pracą maszyny (fig. 1); składa się ona z dzieży *A*, której wierzchnia część jest lejkowata, dolna zaś składa się z dwu półcylindrów, tworzących ostrze. W środku każdego z nich leży oś B,B′ przyrządu ugniatającego. Machina wprawia się w ruch za pomocą dwu kół C,C′, osadzonych na walcu EE, oraz kół zębatych. Kształt szufel D,D′ zastosowany jest do celu maszyny; one właśnie mają za zadanie wygniatanie ciasta. Największe z tych machin przerabiają dziennie około 20,000 bochenków, t. j. około 850 kilogr. ciasta. Dzielenie ciasta na jednakowe bułki u-

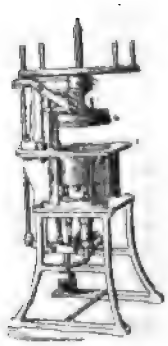

Fig. 2. Machina Brünninga do dzielenia ciasta.

Digitized by Google

skutecznia się również za pomocą machiny (fig. 2), która za lekkiem naciśnięciem wydaje około 30—50 sztuk. Główne jej części są: spód *a*, mieszczący ciasto, i cylinder do dzielenia *b*. Znaczne również ulepszenia techniczne wprowadzono do budowy pieców. Fig. 3 przedstawia przekrój podłużny pieca Doberszyńskiego z ciągiem dolnym i dwoma ogniskami, ogrzewający się od tyłu. Piec taki opala się wieczorem w ciągu 1—2 godzin, następnie zasuwa się szyber, a w nocy i na-

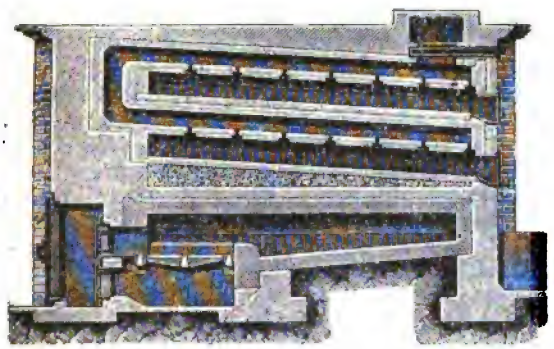

Fig. 3. Piec Doberszyńskiego.

stępnego dnia można już w nim piec chleb. W piecach nowszej konstrukcji ogrzewanie odbywa się za pomocą pary lub gazu.—Przy wypiekaniu **C.** odrzuca się zazwyczaj otręby, w skutek czego, jak zauważył również Liebig, powstaje strata, gdyż w ten sposób ginie największa część t. zw. soli pożywnych; gdy jednak chleb czarny upowszechnia się z trudnością, Liebig zaproponował sztuczne dodanie owych soli; wedle tych zasad powstały w handlu proszki Horsforda, Zimmermana i ,Marquarta, które, wywiązując zarazem kwas węglany, usuwają potrzebę drożdży. Stratę wspomnianą uwidocznia następujące zestawienie części składowych mąki i zwykłego chleba pytlowego:

zawiera	mąka	chleb pytlowy
materji białkowych .	11%	6,3%
węglowodanów . .	69,7%	50,8%
tłuszczu	2,0%	0,2%
drzewnika	1,6%	0,6%
popiołu.	1,5%	1,1%

W powyższem zestawieniu pomijamy już stratę, jaką ponosimy przy mieleniu ziarna na mąkę. Niedbałe przygotowanie **C.** powoduje jego szkodliwość, nieraz wprost trującą; powodem bywa tu niedostateczne wypieczenie, zawartość pewnych grzybków (sporysz), tlenków metalicznych i t. p.—Umiejętność mielenia mąki i wypieku **C.** sięga czasów bardzo odległych. W głębokiej starożytności mielono ziarna przy pomocy gładkich kamieni; już Homer jednak opisuje młynki ręczne; w czasach późniejszych zastąpił je wiatrak i młyn wodny, w dobie ostatniej—parowy. Wypiekanie **C.** również ulegało w ciągu wieków ciągłym zmianom i powolnej ewolucji; zastosowanie maszyn zaczęło się jeszcze w XVIII wieku. Por. Bataillard „Histoire de la boulangerie" (1870); Uhland „Die Brotbäckerei" (1885); K. Schmidt „Das Brot" (1892); M. Heilpern „O chlebie" (1890).

Chleb przaśny, ob. Azymus, Azymici.

Chleb pszczelny, gęsta, słodka, mączna masa, znajdowana w komórkach pszczelnych i służąca za pokarm dla liszek pszczelnych; ma to być miodem zarobiony pyłek kwiatowy, który pszczoły na nóżkach znoszą do ula w małych gałeczkach, zwanych *obnożą*.

Chleb świętojański, ob. Szarańczyn.

Chlebnikowska, albo *Chlebnikowo-Awczuryńska Bibljoteka*, jedna ze znaczniejszych bibljotek rosyjskich, znajdująca się we wsi Awczurynie (12 w. od Kaługi), założona przez Piotra Chlebnikowa, gorliwego bibljofila (* 1735, † 1777), będąca obecnie w posiadaniu wnuka jego z linji żeńskiej Połtorackiego, głośnego w Rosji literata i bibljofila. Księgozbiór ten obfituje w rzadkie druki i rękopisy. W niej znaleziony został przez Karamzina rękopis z XV czy XVI w., nazwany stąd *Kroniką* **C.**

Chlebowcowate, ob. Artocarpeae.

Chlebowicz, herbu Leliwa, dom litewski, wywodzący ród swój od jednego z synów Gedymina.—**Chlebowicz** Jerzy, syn Chleba, 1490 r. dworzanin królewski 1499, wojewoda smoleński, był w 1506 posłem od króla Aleksandra do Moskwy.—**Chlebowicz** Stanisław, w r. 1504 wojewoda połocki, posłował kilkakrotnie od króla Aleksandra do wielk. książąt Moskiew. — **Chlebowicz** Jan, wojewoda witebski, 1539 połocki, 1542 wileński, stojąc na czele wojska litewskiego, 1535 zawarł pięcioletni rozejm z Carem Iwanem, na mocy którego Homel wrócił do Litwy a Siewierz i Zawołocz przy Moskwie pozostały.—**Chlebowicz Jan,** syn poprzedniego, * 1544 r., † 1591, wojował z Moskwą i przy zdobywaniu Połocka 25 lutego 1563 dostał się do niewoli, z której powrócił dopiero 1566. W r. 1573 kasztelan miński i podskarbi wielki litewski, walczył znowu za Stefana Batorego przeciw Iwanowi Groźnemu i odznaczył się pod Sokołem; 1585 kasztelan trocki, a 1586 wojewoda trocki. Po elekcji Zygmunta III, z Kiszką, Sapiehami i Talwoszem znajdował się na czele poselstwa litewskiego, żalącego się na wybór króla bez współudziału Litwy, i wyjednał ugodę, mocą której Infanty w połowie tylko miały być uważane za część Polski, tudzież przedłużenie przymierza z Moskwą. Jako orędownik wyznania helweckiego w dziedzicznym Zasławiu litewskim oddał współwyznawcom kościół farny tameczny i założył im drukarnię, z której wyszedł 1574 przekład Biblji Szymona Budnego.—**Chlebowicz** Mikołaj, syn poprzedniego, 1557 chorąży drohicki, 1607 pod-

Digitized by Google

stoli litewski, 1610 wojewoda smoleński, walczył z Chodkiewiczem przeciw Szwedom, † 1632 roku. Wróciwszy do wyznania rzymskiego, oddał katolikom kościół farny w Zasławiu, nadany przez ojca protestantom; 1630 fundował w Dubrownie w województwie witebskiem klasztor i kościół Bernardynów.—**Chlebowicz** Jerzy Karol, syn poprzedniego, 1642 r. wojewoda smoleński, walczył 1651 r. przeciw Chmielnickiemu, następnie miał czynny udział w wojnie z w. ks. Moskiewskiem 1667 r. mianowany wojewodą wileńskim, wysłany był do zawarcia pokoju Andruszowskiego w d. 30 stycznia 1667, † 1679.

Chlebowiec *(Artocarpus)*, rodzaj roślin z rodziny chlebowcowatych. Kwiaty osobnopłciowe, męskie baziowato skupione, żeńskie główkowate zbite. Liczne zawiązki dojrzewają, zrastając się z sobą, razem z kielichami mięsistemi i tworzą owoc zbiorowy, jagodowaty, na powierzchni małemi brodawkami okryty. Z pospolitych gatunków tego rodzaju powszechnym jest **C.** *właściwy* lub *wcinano-listny* (*A. incisa*), zwykle *drzewem chlebowem* zwany, z pniem średnio-grubym i liśćmi podługowatemi. Rośnie na Molukkach i innych wyspach oceanu Południowego, uprawiany w różnych odmianach. Owoc jego dojrzały jest wielkości głowy dziecięcia, wagi około 2 kilogramów, z wierzchu zielonawy, wewnątrz biały, mączysty, później żółtawy i soczysty. Owoc ten jadany bywa surowy, lub rozmaicie przyprawny. Liście i drzewo mają przymioty lekarskie, mleko służy za lep na ptaki, a łyko na tkaniny. **C.** *całkolistny (A. integrifolia)*, pospolity w Indjach wschodnich i na wyspach indyjskich, wydaje owoce, ważące do 15 kilogr., zwane *jaka*, tak samo używane jak poprzedniego gatunku; różne odmiany wydają owoce smaku winogron, poziomek, lub melonów.

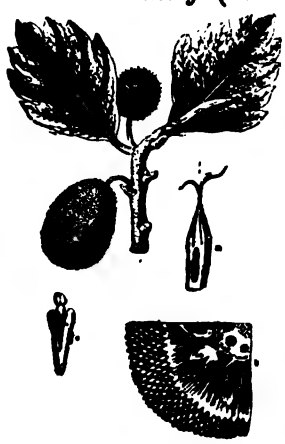

Chlebowiec. A. Kwiat pręcikowy i słupkowy, oraz przekrój owocu.

Chlebowska Marja, żona Stanisława, malarka polska, * 1864 w Rzeszowie w Galicji, kształciła się w Krakowie i Paryżu, wykonała: „Arabka z pomarańczami," „Tancerka smirneńska," „Przed meczetem," „Strażnik meczetu" i in. Po śmierci pierwszego męża, Chlebowskiego, wyszła powtórnie za mąż za Madejskiego.

Chlebowski Wawrzyniec, naśladowca Stryjkowskiego, Paprockiego i Kochanowskiego, pisał i wydawał rozmaite wiersze, i tak: „Chronologja o wywodzie cesarzów tureckich" (Kraków, 1704); „Trąbka pobutki (sic) ziemi perskiej wszystkich narodów chrześcijańskich przeciwko Mahometanom" (1608); „Wolność prawdziwa Korony polskiej" (1611); Historje y wywód narodu cesarzów tureckich y walka ich z Chrześcijany" (1609); „Zwycięstwo najjaśniejszego Zygmunta III" (1611); „Tryumph radosny wszystkich obywatelów z sławnego zwycięstwa Zygmunta III, wzięcia Smoleńska" (1611); „Wizerunek wiecznej sławy Sauromatów starych (1614); „Krwawa ofiara Jezusa Chrystusa etc." (1621 i t. d. i t. d. Por. „Piśmiennictwo" Maciejowskiego (3 t., 534—538).

Chlebowski Paweł, Pijar, żyjący od 1739 — 1821, ogłosił: „Zdania o przyczynach upadku państw" (Wilno, 1771) i „Gramatykę dla pożytku młodzi szlachetnej" (tamże, 1778).

Chlebowski, herbu Praj, generał wojsk pruskich. Jako adjutant króla pruskiego, brał udział w bitwie pod Szczekocinami; za zasługi otrzymał 1796 Nowy Dwór, Starą Rawę, Stare Regno, Podskarbiec i Komarów, wydrukował w *Pamiętniku naukowym* 1819 rozprawę „O dobroczynnym wpływie nauk na sztuki wojenne".—Por. Smoleńskiego „Rządy pruskie na ziemiach polskich" (Warszawa, 1886) i „Pamiętnik warszawski" z r. 1810, t. 1, 324.

Chlebowski Piotr, pedagog, kształcił się w liceum krzemienieckiem, następnie był urzędnikiem komisji rządowej spraw wewnętrznych i duchownych; ogłosił: „Gramatyka hebrajska przełożona z łacińskiego dzieła Chiarini'ego" (Warszawa, 1826); „Słownik hebrajski z pokrewnemi djalektami: arabskim, chaldejskim i syryjskim, objaśniony przez Chiarini'ego" (z łac., Warszawa, 1829); „Geometrja i mechanika sztuk i rzemiosł, B. K. Dupin z francuskiego" (3 t., Warsz. 1827).

Chlebowski Aleksander, * 1766 w Węgrzynowie, w województwie Kaliskiem; † 1848, herbu Poraj, pułkownik b. wojsk polskich. Por. Żychliński „Złota księga szlachty polskiej" (2 t., str. 52).

Chlebowski Stanisław, fizyk, † 1872 r., był profesorem w gimnazjum tarnopolskiem, następnie dyrektorem szkoły realnej i przemysłowej lwowskiej, wydał „Action des electrischen Stromes auf einen magnetischen Punkt" (Tarnopol, 1856), oraz „Fizykę dla szkół" (Lwów, 1870).

Chlebowski Stanisław.

Chlebowski Stanisław, herbu Poraj, artysta malarz, * 1835 r. w gubernji Wołyńskiej, kształcił się w akademji szkoły pol. w Petersburgu, gdzie w latach młodzieńczych już odznaczał się niemałą zdolnością do kompozycji, w 1859 r. wyjechał do

Digitized by Google

Paryża dla dokończenia wykształcenia w sztuce malarskiej, tam wykonał w roku 1860 obraz, wystawiający „Wita Stwosza, przebaczającego mieszczanom norymberskim krzywdy od nich doznane," „Dziewicę Orleańską w więzieniu angielskiem;" w parę lat później pojechawszy do Konstantynopola, został nadwornym malarzem sułtana tureckiego, w 1876 przeniósł się do Paryża, 1881 powrócił do kraju i † 1884. W Konstantynopolu wykonał bardzo wiele portretów, a nadto: „Sprzedaż niewolnicy," „Wjazd Mahometa II do Konstantynopola," „Tamerlan," „Uduszenie sułtanki" i in.

Chlebowski Bronisław, badacz dziejów literatury ojczystej, * 1846 w Warszawie, nauki odbywał w gimnazjum realnem w Warszawie od r. 1857, następnie w szkole przygotowawczej, a od 1864 do 1868 w Szkole Głównej na wydziale historyczno-filologicznym, gdzie za rozprawę „Rozbiór Monumentum Ostroroga" otrzymał stopień magistra. Już jako student Szkoły Głównej napisał rozprawę: „O życiu i pismach Samuela ze Skrzypny Twardowskiego" na konkurs ogłoszony 1866 z funduszu ks. Ad. Jakubowskiego; praca ta, uwieńczona nagrodą, była częściowo drukowana w *Tyg. ilustr.* w r. 1873. Poświęciwszy się wyłącznie badaniom literatury narodowej, ogłosił cały szereg prac, świadczących zarówno o talencie pisarskim, jak i o gruntownej znajomości przedmiotu. Zajmuje go przeważnie wiek XVII, najmniej dotąd stosunkowo poznany. Oto spis prac jego: „Jan Chryzostom Pasek i jego Pamiętniki" *(Tyg. ilustr.* 1879); „Wacław Potocki jako autor Wojny Chocimskiej" *(Ateneum*, 1882), „Daphnis Samuela Twardowskiego" *(Tyg. ilustr.* 1882); „Feliks Bentkowski" *(Przegląd pedagogiczny*, 1882); „Pamiętniki husarza" (Samuel Maszkiewicz, *Ateneum*, 1883); „Irydjon i Nieboska" *(Ateneum*, 1884); „Jan Kochanowski w świetle własnych utworów" *(Gazeta Polska*, 1883, osobno Warszawa, 1884), studjum napisane z okazji 300 rocznicy śmierci poety; „Grażyna i jej stosunek do „Jerozolimy" Tassa;" „Zadanie historji literatury polskiej wobec warunków i czynników jej dzisiejszego rozwoju" *(Ateneum*, 1885); „Fryderyk Chopin" (tamże, 1891); „Początki Warszawy" (tamże, 1892); „Świeżo odnalezione utwory Reja" (tamże, 1893), „Rej w świetle nowych świadectw" (tamże, 1893). Był redaktorem głównym „Słownika Geograficznego," który doprowadził do końca. Jako krytyk odznaczał się nietylko gruntownością, lecz śmiałością i oryginalnością poglądów. Prace drobniejsze pomieszczał nadto w *Tyg. ilustr.*, *Bluszczu*, *Przegl. pedagogicznym.* Był współpracownikiem „Encyklopedji" Orgelbranda (mniejszej).

Chlebowski Bronisław.

Chlewaski Franciszek, pseudonim Emanuela Glücksberga, † 1871 w Warsz., tłómacza i autora dzieł następujących: „Sceny małżeńskie," powieść w 2 tomach (Warszawa, 1842); „Żywot i podróże Krzysztofa Kolumba przez Washingtona Irwinga" (z ang. 1843); „Tajemnice Paryża przez Eugenjusza Sue" (10 t., Warszawa, 1844).

Chlewiński Antoni, generał b. wojsk polskich, * na Żmujdzi w połowie XVIII wieku; początkowo służył w armji pruskiej.

Chlibkiewicz *I*, herb polski: W polu błękitnem, na wieńcu wawrzynowym — miecz ostrzem do góry i wąż zielony ogonem na dół, ukośnie skrzyżowane. U szczytu orzeł biały z wieńcem wawrzynu w dziobie. Labry błękitne, podbite srebrem. Nadany w r. 1786 przez Józefa II-go.—

Chlibkiewicz I.

Chlibkiewicz II.

Ch. *II:* W polu błękitnem, na murawie, kotwica srebrna, na niej gołąb biały z gałązką oliwną w dziobie. Nad tarczą dwa hełmy ukoronowane, na pierwszym ręka w błękitnym rękawie trzyma wagi złote, na drugim kotwica i gołąb, jak na tarczy. Labry błękitne, podbite srebrem. Nadany 1843 przez Ferdynanda I.

Chlodomer czyli Klodomir, ob. Klodomir.

Chlodwig, ob. Klodwig. Klodoweusz.

Chloe, przydomek Demetry (Cerery), pod której opieką wzrastały nasiona. Na cześć jej obchodzono w Atenach w dniu 6 miesiąca Targeljon (od połowy kwietnia do połowy maja) święto wiosenne *Chloeja.*

Chlor (po gr. *chloros*, żółto-zielony), pierwiastek chemiczny jednoatomowy, symbol Cl, ciężar atomowy=35,5 (ciężar 1 objętości), gęstość odniesiona do powietrza=2,47. Otrzymuje się przez ogrzewanie nadtlenku manganu z kwasem chlorowodornym, albo przez ogrzewanie nadtlenku manganu, chlorku sodu (soli kuchennej) i kwasu siarczanego rozprowadzonego wodą. Jest to gaz żółto-zielonej barwy, właściwej woni i silnego działania na organizm. Ściśnięty do $^1/_4$ swej objętości, albo wystawiony na temperaturę -40^0 C., zamienia się w ciecz żółtą, cięższą od wody. Woda przy temperaturze 8^0 rozpuszcza potrójną ob-

Digitized by Google

jętość C., przy 50° tylko 1,2 obj. Dlatego też C. zbiera się nad wodą ciepłą, albo też można go zbierać w naczyniach otwartych, z których dla większej gęstości usuwa się powietrze; rtęć się tu nie nadaje, gdyż się łączy z C. Roztwór C., *woda chlorowa*, zachowuje barwę i woń gazu, w świetle się rozkłada, powstaje chlorowodór i jeden z kwasów chloru, przy wywiązywaniu (w świetle słonecznem) tlenu. Jeżeli woda chlorowa zostanie oziębioną do 0°, wydziela się stały krystaliczny związek chloru z wodą, *wodan chloru*. C. łączy się bezpośrednio z przeważną liczbą pierwiastków, często już w zwykłej temperaturze i niekiedy przy wywoływaniu zjawiska ognia, tak np. fosfor, antymon, arsen, zapalają się za wsypaniem ich do chloru. C. rozkłada wiele ciał organicznych, przyczem w ogólności 1 lub *n* atomów C. wchodzi za tyleż atomów wodoru, przyczem powstaje *chlorowodór*. Barwniki organiczne ulegają powyższemu działaniu C. i rozkładają się; na tej zasadzie C. ma zastosowanie do bielenia (ob.) tkanin i masy papierowej. Jest również silnym środkiem odwaniającym, niszczy ciała gnijące i miazmaty unoszące się w powietrzu. W tych celach używa się głównie w postaci *chlorku wapna*. — *Związki chloru*. Z wodorem C. tworzy *chlorowodór (kwas chlorowodorny, solny)*, HCl; chlor i wodór łączą się pod wpływem światła bezpośrednio w równych objętościach, a związek ten w świetle słonecznem następuje z gwałtownym wybuchem. Otrzymuje się też przez ogrzanie chlorku sodu z kwasem siarczanym. Jest to gaz woni silnie drażniącej, od powietrza cięższy około $^5/_4$ razy, skrapla się pod ciśnieniem 40 atmosfer. Gaz kwasu chlorowodornego tworzy w powietrzu białe dymy, przyciąga bowiem chciwie parę wodną i tworzy z nią związek mniej lotny. W wodzie rozpuszcza się w znacznej ilości przy wywiązywaniu ciepła: 1 objętość wody w temperaturze 0° i pod ciśnieniem normalnem rozpuszcza 525 objętości tego gazu. Roztwór ten stanowi zwykły kwas solny, dymiący na powietrzu i zachowujący woń gazu. Ogrzewany traci zwolna gaz, wre przy temperaturze 110°, a kwas przedystylowany przy tej temperaturze zawiera tylko 20% chlorowodoru i nie dymi. Kwas solny kupny otrzymuje się pospolicie jako produkt uboczny przy fabrykacji sody, jest żółtawy i zawiera chlor i żelazo. Ma on liczne zastosowania: jako odczynnik chemiczny, do robienia chloru i związków bielących, do otrzymywania galarety z kości i t. p. W medycynie C., jako środek lekko gryzący, używa się w odmrożeniach i t. p., wewnątrz, w należytem rozcieńczeniu, używa się w niestrawności.—Z tlenem wydaje C. cztery *kwasy tlenochlorowe*, są to wogóle związki łatwo się rozkładające, niekiedy z wybuchem. *Kwas podchlorowy* HClO i *chlorowy* $HClO^2$, a raczej bezwodniki tych kwasów Cl^2O i Cl^2O^3 są gazami łatwo skraplającemi się i wybuchającemi; bielą barwniki organiczne, działając obu pierwiastkami: chlorem i tlenem. *Kwas chlorny*, $HClO^3$, otrzymany być może działaniem kwasu siarczanego na jego sole, *chlorany*, te zaś powstają działaniem C. na niektóre zasady. Jest to ciecz silnie kwaśna, łatwo się rozkładająca, silnie utleniająca; po ogrzaniu rozpada się na C., tlen i kwas nadchlorny; z soli jego najważniejszym jest chloran potasu (ob. Potas). Bezwodnik tego kwasu Cl^2O^5 nie jest znany. *Kwas nadchlorny*, $HClO_4$, jest najtrwalszy z kwasów tleno-chlorowych; ciecz bezbarwna, zapala związki organiczne palne, jak papier, alkohol. Bezwodnik jego Cl_2O_7 także nie jest znany. Związki C. z innemi pierwiastkami, *chlorki*, noszą nazwę *soli haloidalnych*, mogą się często jednak łączyć i między sobą, przyczem występują jako chlorokwasy i chlorozasady. Najważniejszy z nich jest *chlorek sodu*, stanowiący sól kuchenną (ob.). Dwa jego związki z rtęcią stanowią *kalomel* i *sublimat*. Z azotem C. wydaje *trójchlorek azotu*, związki jego z siarką odpowiadają związkom tlenowym. — *Chlorek wapna* jest to przetwór techniczny, otrzymywany działaniem wilgotnego C. na wodan wapna i jest mieszaniną **podchloronu wapna**, chlorku wapnia i wodanu wapna. Przetwór ten silnie wywiązuje C., i dlatego ważny jest, jako środek bielący, odwaniający i do niszczenia miazmatów. Co do różnych chlorków ob. nazwę pierwiastku z chlorem połączonego. C. został odkryty w r. 1774 przez Scheelego i nazwany *kwasem solnym zdeflogistowanym*, za pierwiastek uznany został po doświadczeniach Davy'ego w r. 1810.

Chloral, *aldehyd trójchloracetalowy*, C_2Cl_3HO, powstaje przez działanie chloru na alkohol; jest to ciecz bezbarwna, ruchliwa, właściwego zapachu, wre w 99°. Długo przechowywany, lub pod działaniem kwasu siarczanego przechodzi w *metachloral*, który jest ciałem stałem, bezbarwnem. Z wodą wydaje *wodan chloralu*, tworzący kryształy bezbarwne, woni aromatycznej. W medycynie C. jako lek usypiający zastępuje opjum, zwłaszcza u pijaków i obłąkanych. Na skórze naciąga pęcherze, jak kantaryda. W technice używa się do konserwacji białka i żółtka jajek.— C. odkryty został w roku 1832 przez Liebiga, w medycynie używany jest od r. 1769. Por. Liebreich „Das Chloralhydrat" (3 wyd. 1871).

Chloranthaceae, drobna rodzina roślin dwuliścieniowych, w okolicach zwrotnikowych, obejmująca około 40 gatunków; niektórzy włączają je do rodziny Piperaceae.

Chloranthus, *Zielonokwiat*, rodzaj roślin z rodziny *Chloranthaceae*, zioła trwałe lub krzewy o liściach przeciwległych, kwiatach drobnych, ułożonych w kłosy w kątach przysadek, owoc—pestkowiec o jednem siarnie. Gatunek **Ch.** *officinalis* rośnie na Jawie; korzeń o zapachu kamfory używa się jako środek podniecający; **Ch.** *inconspicuus* pochodzi z Azji południowo-wschodniej,

Digitized by Google

hodowany w cieplarniach w Europie; Chińczycy dodają go do herbaty dla wzmocnienia woni.

Chlorany, sole kwasu chlornego, jak chloran potasu, ob. Chlor.

Chlorek, nazwa związków chloru z innemi pierwiastkami; w związkach tych chlor jest ciałem bardziej elektro-ujemnem. Gdy chlor z danym pierwiastkiem wydaje kilka związków, związek bogatszy w tlen nazywa się chlornikiem.

Chloris, grecka nazwa bogini Flory (ob.).— W mitologji greckiej nosiła to miano także córka Amfjona i Nioby (ob.), żona Neleusa, matka Nestora, uległa losowi innych dzieci Nioby.

Chlorofan, nazwa fluspatów (ob.), które po ogrzaniu fosforyzują światłem zielonem.

Chlorofil, ob. Zieleń.

Chloroform, *trójchlormetan*, $CHCl_3$, ciecz bezbarwna, przezroczysta, gęstawa, odczynu obojętnego, przenikającego, odurzającego zapachu, smaku orzeźwiającego, słodkawego, c. wł.=1,48; wre w temperaturze 60°, a pali się z trudnością płomieniem zielonawym; w alkoholu rozpuszcza się łatwo, w wodzie daleko trudniej. Przy dostępie powietrza, a głównie przy działaniu światła przyjmuje odczyn kwaśny i zawiera wtedy kwas solny, chlor i chlorkarbonil; od podobnego rozkładu chroni go nieznaczna domieszka alkoholu. Otrzymuje się przez przepędzenie mieszaniny chlorku wapna, wody i alkoholu. Odkryty został 1831 r. przez Soubeirana i Liebiga, który przy jego produkcji alkohol zastąpił przez aceton dwumetylowy. **Ch.** działa antyseptycznie, rozpuszcza w sobie tłuszcze, jod, siarkę, żywicę, fosfor, kauczuk i niektóre alkaloidy, służy przeto do odkrycia i wydzielania tych ostatnich. **C.** zażyty w małej ilości, 10—12 kropel, sprawia uczucie ciepła w żołądku i podnieca ruch jelit; lecz większa jego ilość, wprowadzona do żołądka, przyśpiesza ruch serca i tętnic, wywołuje uczucie przyjemnego ciepła w całem ciele, a w końcu odurza i usypia. Daleko wyraźniej występuje ostatnie to działanie **C.**, gdy w postaci pary jest wdychany w płuca, albowiem wtedy, po krótkotrwałem podnieceniu, osłabia czynności całego układu nerwowego, obniża temperaturę, zwalnia tętno i oddech, stłumia czucie, sprawia więc odurzenie, znieczulenie. Używa się rzadko w małych ilościach dla złagodzenia wymiotów, nerwowego bólu żołądka lub innego organu, dla usunięcia światłowstrętu, przeciw bólowi zębów. Najważniejsze znaczenie ma **C.** wtedy, gdy potrzeba osiągnąć na czas choćby krótki stanowcze, ogólne znieczulenie. Przedewszystkiem więc stosuje się go przed wykonaniem ważniejszych operacji, w sztuce położniczej, gdy skurczona stale macica stoi na zawadzie postępowi porodu i przy gwałtownych, grożących życiu kurczach ogólnych i t. p.; używany też bywa jako środek rozpoznawczy, gdy się podejrzewa symulację w skurczach. **C.** wszakże nie jest wcale środkiem nieszkodliwym, bardzo oględnie i ostrożnie zadawany być winien. Jako środek znieczulający **C.** zastąpił używany przedtem eter dopiero od czasu Simpsona w Edymburgu 1849 roku. Por. Berend „Zur Chloroformcasuistik“ (Hanower, 1850); Stanelli „Was ist der Chloroformtod“ (Berlin, 1850).

Chloromelan, ob. Kronstedtyt.

Chlorometrja, oznaczenie wartości przetworów chlorowych bielących, jak chlorku wapna, zatem dochodzenie tej ilości chloru, jaka z danego przetworu może być wywiązaną i użytą do celu, do jakiego ten przetwór jest przeznaczony. Metody tego dochodzenia są rozmaite; najczęściej używana polega na tej zasadzie, że kwas arsenowy pod wpływem chloru i wody przechodzi w kwas arsenny; do oznaczonej przeto ilości kwasu arsenowego dopuszcza się kroplami roztwór chlorku wapna, dopóki cała ilość kwasu nie zostanie utlenioną, z tego obliczyć można łatwo ilość chloru, w użytej ilości chlorku wapna zawartą. Moc chlorku wapna wyraża się stopniami, które odpowiadają odsetkom wywiązującego się z substancji tej chloru. Wykład **C.** mieści się w traktatach chemji analitycznej i technicznej.

Chlorophyllaceae, ob. Zielenice.

Chloroplasty, ob, Zieleń.

Chlorosis, ob. Blednica.

Chlorowe kwasy, ob. Chlor.

Chlorowodór, *kwas solny*, ob. Chlor.

Chloryt *(Ripidolit)*, minerał, którego postacią pierwotną jest słup sześciokątny, a barwa zielona w rozmaitych odcieniach. Jest to podwójny krzemian magnezji, glinki i żelaza, twardość 1,0—1,5; c. wł. 2,78—2,96. Tworzy oddzielną skałę, *łupek chlorytowy*, w Szwajcarji, Tyrolu i w i. W stanie ziemistym zowie się *ziemią chlorytową*.

Chlorytoid *(Chlorytowy spat, Barytofillit)*, minerał z klasy krzemianów, zbity, z budową gruboziarnistą lub krzywo-łuszczkowatą, bardzo kruchy, c. wł. 5,5—6,0, nieprzezroczysty, barwy ciemno-zielonej. Jest to podwójny krzemian glinki i żelaza. Znajduje się w łupku chlorytowym na Uralu i w szmirglu w Azji Mniejszej.

Chlorytowy łupek, ob. Chloryt.

Chlotar, ob. Klotarjusz.

Chluba, u orylów wici, umyślnie przyrządzane do wiązania spławianego przez nich drzewa.

Chlubownica, ob. Biegun.

Chludziński v. *Cholewa* odm., herb polski: W polu czerwonem między dwiema klamrami srebrnemi — miecz. U szczytu trzy pióra strusie.

Chludziński.

Chlum, wieś w król. Czeskiem pod m. Königraetz (Kralowy Hradec), której zdobycie i utrzymanie przez Prusaków w czasie bitwy pod Sadową przyczyniło się znacznie do przegranej Au-

Digitized by Google

strjaków. Wieś ta została zdobytą przez pierwszą dywizję gwardji, której dowódca Hiller von Gärtringen tu poległ.

Chlumczan Maciej (z), ob. Louda Maciej.

Chlumec, nazwa wsi i miast w król. Czeskiem. 1) Miasto w okręgu Nowy Bydżów, nad rz. Cydliną, 3,600 m., zamek hr. Kińskich, browar, cukrownia, fabryka machin, sąd okręgowy.—2) **Ch.** *Wysoki*, miasto w pow. Taborskim, ze starożytnym zamkiem na skale granitowej, 220 met. nad poziomem morza; 700 miesz.

Chlumecky Piotr, historyk morawski, * 1825 w Tryjeście, † 1863 w Bernie. Głównem jego dziełem jest: „Die öffentliche u. Privatcorrespondenz, die Tagebücher u. Urkundensammlungen Karls des ältern, Herrn von Zierotin;“ prócz tego ogłosił wiele prac, dotyczących dziejów morawskich.

Chlumecky Jan, baron, mąż stanu austrjacki, * 1834 w Dalmacji; kształcił się w Wiedniu. W r. 1865 wybrany do sejmu morawskiego, przyłączył się do partji centrum. Później wysłany do rady państwa, kierował grupą umiarkowanej lewicy, złożoną z wielkich właścicieli. W gabinecie Auersperga był ministrem rolnictwa (1871), później handlu (1875). W r. 1879 ustąpił z urzędu. W r. 1880 wybrany do izby, został 1885 r. drugim, a 1888 i 1891 pierwszym wiceprezydentem izby; w r. 1893 po ustąpieniu Franciszka Smolki obrano go prezydentem izby.

Chlumecky Adam, poeta czeski, ob. Kużela Franciszek.

Chlupp Jan Maurycy, * 1801 w Chlumcu Wysokim; od r. 1837 profesor statystyki i innych na uniwersytecie lwowskim, w r. 1848 i 1849 był dziekanem wydziału prawnego; od roku zaś 1850 profesorem uniwersytetu praskiego, a 1857 rektorem. Wydał: „Systemat. Handbuch der direkten Steuern im Kaisert. Oestrr.“ (3 wyd. Praga, 1854, 1856 i 1862); rozprawy w piśmie *Juridische Zeitschrift*.

Chłapowski baron v. *Drya* odm., herb polski: W polu błękitnem, na ukośno prawym pasie srebrnym—trzy kamienie czarne; w lewym rogu tarczy—mała tarcza czerwona z mieczem. Nad tarczą czapka baronowska napoleońska z trzema piórami strusiemi. Pod tarczą na wstędze godło: „Bonum adipisci.“ Labry srebrne. Nadany 1809 r. Dezyderemu Chłapowskiemu. Obecnie baronowie Chłapowscy używają nad tarczą zamiast czapki napoleońskiej — korony baronowskiej niemiec. z trzema piórami.

Chłapowski baron.

Chłapowski Dezyderjusz, zasłużony agronom i generał polski, * 1789 w W. Ks. Poznańskiem, 1807 wstąpił do nowoutworzonej armji polskiej; 1812 odbył wyprawę rosyjską; lubiony przez Napoleona, był oficerem ordynansowym: 1813 roku wziąwszy dymisję, osiadł w Poznańskiem, w majątku swoim, który znakomicie ulepszył wzorowemi urządzeniami. W roku 1821 ożenił się z Antoniną Grudzińską († 1857), siostrą Joanny, księżny Łowickiej. W powstaniu 1831 r. dowodził brygadą pod Grochowem, następnie dywizją. W maju udał się na Litwę, gdzie zebrawszy 5,600 ludzi, połączył się dla wspólnego działania z Giełgudem, ale po nieszczęśliwym napadzie na Wilno, musiał przejść do Prus i odsiedzieć tam długie więzienie, po wyjściu z niego osiadł w swym majątku i † 1879. Napisał: „Lettres sur les événements militaires en Pologne et en Lithuanie“ (Paryż, 1832) i „O rolnictwie“ (Poznań, 1852).—Brat jego *Stanisław* brał również udział w wypadkach na Litwie.

Chłapowski Dezyderjusz.

Chłapowski Kazimierz, syn generała Dezyderego, * 1832 w Turwi, kończył szkoły w Poznaniu, a uniwersytet w Berlinie, poseł w parlamencie niemieckim.

Chłapowski Franciszek, hrabia, lekarz, * 1847 w Czerwonej wsi, w Poznańskiem, kształcił się w Metzu i Poznaniu, medycynę studjował w Berlinie i Heidelbergu. Czas jakiś był lekarzem w Hucie Królewskiej na Szląsku, gdzie występował w obronie ludu polskiego. Od r. 1877 jest członkiem izby panów w Berlinie, obecnie mieszka w Poznaniu. Ogłosił: „O wydzielaniu śliny“ (w „Archiv. Pflügera“ 1873); „O wykładach popularnych“ (Poznań, 1872); „O stosunku nauk przyrodniczych do innych nauk“ (1873); od 1889 r. jest założycielem i bardzo czynnym współpracownikiem tygodnika poznańskiego *Nowiny lekarskie*. Podczas pobytu na Szląsku wygłosił szereg odczytów, dotyczących hygjeny ludowej.

Chłędowska Stefanja z Tabęckich, żona Kazimierza, * 1850 w Dłótowie, w Królestwie Polskiem, † 1884; pierwszą swą pracę p. t. „Pamiętnik Ewuni“ ogłosiła w r. 1873, następnie po kilku latach ogłosiła szereg nowel, z których wymieniamy: „Zuzanna między starcami,“ „Z historji nie bohaterów,“ „Niewydane arcydzieło,“ „Świetne alianse,“ „Dziecię Madonny,“ „Nienapisana powieść,“ „Marysia,“ „Panna Ludwika,“ „Babie lato;“ studja literackie: „Nowe i dawne kierunki romansu,“ „Noweliści,“ „Numa Roumestan,“ „Ostatnie romanse naturalistyczne,“ „Poezja współczesna,“ „Naturalizm w sztuce współczesnej,“ „O portretach na wystawie wiedeńskiej“

Digitized by Google

i in. Zbiorowe prace **C.** wydane były we Lwowie i Warszawie w 4 tomach, p. t. „Nowelle i szkice literackie" (1885). Biografję i charakterystykę **C.** napisał Władysław Łoziński.

Chłędowski, baron.

Chłędowski baron v. *Bończa* odm. herb polski: Na tarczy 4-dzielnej w polach I i II błękitnych — jednorożec biały, w III i IV złotych—mnich w sukni czarnej, z głową odkrytą, w prawej ręce trzyma książkę srebrną, lewą na piersiach. Nad koroną baronowską dwa hełmy ukoronowane, nad pierwszym pół jednorożca białego, nad drugim pół mnicha takiego, jak na tarczy. Nadany 1885 Kazimierzowi Chłędowskiemu przez Franciszka Józefa.

Chłędowski Adam Tomasz, * 1790 w Galicji, założył z Marjańskim, Karolem Łopuszańskim i Wildem *Pamiętnik Lwowski*, wychodzący od 1816—19, w którym wszystkie poważniejsze artykuły prozą z historji literatury polskiej były jego pióra; ogłosił także spis dzieł opuszczonych przez Bentkowskiego; praca ta wyszła także w osobnej odbitce (Lwów, 1818). W r. 1819 przybywszy do Warszawy, został sekretarzem generalnym ówczesnej dyrekcji dróg i mostów. W r. 1821 przeniósł się na bibljotekarza bibljoteki publicznej w stolicy, z obowiązkiem objęcia katedry w uniwersytecie warszawskim do wykładu bibljografji, której jednak nie wykładał, bo wkrótce uwolniony od tych obowiązków, powrócił wyłącznie do zajęć literackich; redagował pisma perjodyczne: *Gazetę Literacką*, *Monitora Warszawskiego*, z którego powstał *Dziennik powszechny krajowy* (1830), a jednocześnie był dyrektorem drukarni szkolnej. W r. 1831 opuścił kraj, przeniósł się do Paryża, gdzie z Ksawerym Bronikowskim, Deforge i T. Januszewiczem założył księgarnię francusko-polską, na której straciwszy mienie, wzrok i zdrowie, przeniósł się do Oberwerth, majątku swego syna nad Renem, gdzie † 1855.

Chłędowski Walenty.

Chłędowski Walenty, * r, 1798., † 1846 w Wietrznie, w obwodzie Jasielskim, brat poprzed., również redaktor, tłómacz i wydawca rozmaitych pism perjodycznych, r. 1819 po wyjeździe brata, objął redakcję *Pamiętnika Lwowskiego*, 1820 założył nowe pismo p. t. *Pszczoła Polska*, które po 12 numerach byt swój zakończyło; należał do redakcji *Rozmaitości* przy *Gazecie Lwowskiej*, 1830 rozpoczął wydawnictwo czasopisma *Haliczanin*, którego wyszły 2 tomy; 1841 r. należał do redakcji *Dziennika mód paryskich*, wydawanego we Lwowie i r. 1844 do pisma zbiorowego p. t. „Album na korzyść pogorzeiców." Obok prac wyżej wymienionych, napisał: „Rozbiór uwag Philipolskiego nad Janem z Tęczyna" (Lwów, 1825) i tłómaczył kilka romansów Klaurena (Karola Henne).

Chłędowski Ludwik, syn Adama, właściciel Oberwerth nad Renem, znakomity skrzypek i kompozytor.

Chłędowski Kazimierz, literat polski, adjunkt przy namiestnictwie we Lwowie, * 1843 w Równem (w Jasielskiem). W *Bibl. Warsz.* wydrukował 1864 szkic historyczny „Zygmunt Korybut," od 1867 r. pisał do *Przeglądu Polskiego* rozprawy z ekonomji politycznej, z których jedna „O kredycie rolniczym" wyszła osobno (Kraków, 1868). Nadto ogłosił jeszcze „Album fotograficzne" w 2 częściach (Kraków, 1870—71), które dla wybornej charakterystyki wybitniejszych postaci galicyjskich doznało dobrego przyjęcia. „Dwie wizyty w Anglji" (Lwów, 1887); „Siła w historji" (1866); „Alpy" (1876); „Zwierciadło głupstwa" (1878); „Królowa Bona" (1876). Mniejszą mają wartość powieści: „Skrupuły" (Kraków, 1871); „Ella" (Kraków, 1872) i „Po nitce do kłębka" (Kraków, 1872).

Chłoniaki, ob. Naczyniaki.

Chłonice, *naczynia chłonne*, inaczej *limfatyczne* (ob.).

Chłonne gruczoły, ob. Limfatyczne naczynia.

Chłop. Obelżywe miano powszechnie zastosowywane do oznaczenia nie szlachty; rozpoczyna się jednocześnie z rozwojem kastowym narodu i zatarciem wspólnego im do XV i XVI w. tytułu *kmiecia* (ob.). Od XIV w. torował drogę wyrazowi chłop *cham* biblijny, który w historjografji wydał błąd gruby różnicy etnograficznej stanów, popierany od czasów Naruszewicza w różnych formach przez Lelewela, Maciejowskiego, Szajnochę, Lewestama i innych, a będący wynikiem rozwoju stosunków historyczno-społecznych. Od perjodu reform konstytucyjnych, kończącego wiek XVIII, obok wyrazu chłop, Konstytucja 3 Maja wprowadziła do techniki prawnej pojęcie *włościanina* (ob.), nowy zwrot w dziejach nieszlachty znamionujący.—Wyraz chłop (etymologicznie połączony z czeskim *holek*), służył pierwotnie za synonim mężczyzny. Późniejsze ograniczenia społeczne i polityczne dały mu za źródłosłów *uchopić*, złapać, albo też *gleba* (kloben), do której został przykuty.—Co do praw chłopów, są ślady (1145, 1120, 1150), że byli obowiązani do 4 dni na rok roboczizny, gdy tymczasem już 1388 jeden dzień na tydzień mają pracować—oprócz dwu kos na żniwa letnie i zimowe, zresztą pracować *jak*

Digitized by Google

inni chłopi, nie więcej jednak, niż dzień jeden. Na Mazowszu 1421 i 1531 od każdego łanu jeden, a za poł łana pół dnia tygodniowej robocizny, w Koronie 1522 to samo do konstytucji sejmowych przyjęto. W XIII wieku duchowieństwo, w XIV w. pojedyńcze rody, a potem ogół szlachty, uzyskują sądownictwo nad chłopami bez wdawania się króla. Echo zaburzeń ludowych na Węgrzech i Czechach wywołało reakcję kmieci miejscową w XV wieku (Albert krakowski), opuszczanie wsi tłumami. Dygesty Kazimierza Wielkiego znane pod nazwą *Statutu Wiślickiego*, ograniczyły to do 3 przypadków prawnych,—jeszcze 1419 po złożeniu czynszu i kary 3 grzywien ruszano się, gdzie i kiedy chciano, zwłaszcza jeżeli gruntów im umniejszano. W laudach krakowskich 1499 zaznaczono fakt wywłaszczania chłopów z *ich dziedzictwa* przez szlachtę, 1540 niedozwalają ustawy więzienia chłopów, 1573 już tego dopuszczono. Rękojemstwo chłopów 1431 w statutach zastrzeżone, 1531 r. potwierdzone w celu obrony chłopów gwałtem zatrzymywanych. Ale jednocześnie Przyłuski świadczy, że (1553) spory ziemskie przez chłopów nie mogą być toczone, Kromer (1578) i Herburt, że „wedle fikcji prawa rustici za nic są miani," za Górnickiego (1566) uboga bez ziemi szlachta „w chłopa się obraca," a Mazury, znosząc rękojemstwo, „przyjęli polskie prawo, żeby poddani byli wieczni," „ich własne majętności zabierają." Modrzewski (1554) przywtarza, zaznaczając z innymi zabieranie własności poddanych, oraz jako ich „sprzedają niby zwierzęta" (I 19), a „kto chłopa zabije, ten tylko psa zabił" (II 15). Istotnie też ustawy 1423, po 4-krotnem wezwaniu zbiegłego chłopa, dozwalają dziedzictwo jego oddać innemu. Ustawy 1496, 1503, 1511, 1532, 1592, 1593 i 1633 chłopów takich każą chwytać, więzić, zmuszać do roboty samowolnie, zowią ich zbiegami, hultajami—wszystko dlatego, „że uchodzenie przed uciskiem mało sprawiedliwe i wolności pospolitej przeciwne" i „aby szlachta nie cierpiała przez niedostatek sług i niewolników;" 1538 r. taksą za chłopa było 500, 1661 już 1,000 złp.; w latach 1430, 1496, 1510, 1538 i 1550 zabroniono bądź uczyć się chłopom, bądź wstępu do wyższych godności kościelnych, aby zapobiedz niebezpieczeństwom niezgód i powstań wewnętrznych." Z rycerstwa chłopów powstawanie jest źródłem wojen kozackich, odjęciem prawa obrony kraju i dźwigania oręża. Już dygesty Kazimierzowe zabraniają szlachcie kupować sołtysostwa, a 1421 dozwolono je za każdym razem wykupić, skoro tylko sołtys był nieuległym i opierał się łamaniu praw gminnych przez szlachcica. Przestano mianować dziedzicznych, tylko rocznych tych obrońców gminy, zabraniano im odwoływania się w jej interesie do królewskiego pośrednictwa, co Zygmunt I r. 1546 przyznał uroczyście. Tym sposobem pozbawiono kmieci i ich obrońcy jedynej drogi do osiągnięcia szlachectwa, przez piastowanie sołtystwa, oraz posiadłości ziemskiej (ob. Włościanin).

Chłop z powiatu Marjampolskiego, pseudonim Akielewicza Mikołaja.

Chłopicki baron v. *Nieczuja* odm., herb: Na tarczy ściętej, w polu górnem czarnem mała tarcza srebrna owalna, na której pień sękaty czarny z krzyżem czarnym u góry, a nad tą tarczą podobny pień srebrny z krzyżem srebrnym pomiędzy białemi skrzydłami; w lewym rogu pola górnego na małej tarczy czerwonej—miecz. W polu dolnem błękitnem — piorun złoty ukośnie w lewo. Nad tarczą czapka baronowska napoleońska. Labry srebrne. Nadany 1810 przez Napoleona I generałowi dywizji Józefowi Grzegorzowi Chłopickiemu, potwierdzony w Królestwie Polskiem 1824 r.

Chłopicki, baron.

Chłopicki Grzegorz Józef, jeden ze znakomitszych gen. polskich, * 24 marca 1772 r. na Podolu, † 1854. Pierwsze nauki pobierał w szkołach Bazyljanów w Szarogrodzie, które opuściwszy potajemnie, zaciągnął się do wojska rzeczypospolitej 1787 i walczył we wszystkich prawie bitwach 1792—94. Mianowany adjutantem generała Rymkiewicza, zostawał pod jego rozkazami aż do czasu tworzenia się legjonów włoskich, do których wszedł już jako major 2-go bataljonu 1-ej legji. Przy szturmie Peschiery okazał się jednym z najwaleczniejszych, za co generał Oudinot publiczną oddał mu pochwałę. Również odznaczył się w bitwach pod Modeną, Busano, Casabianca i Ponti. W r. 1807 dowodził 1-ym pułkiem Nadwiślańskim i położył znakomite zasługi w bitwach pod Ejlau i Friedlanden. Następnie walczył w Hiszpanji, gdzie za dowody zadziwiającego męstwa, okazanego szczególnie w bitwie pod Epila i w szturmie Saragossy, ozdobiony był krzyżem Legji honorowej i mianowany baronem państwa francuskiego. W r. 1809 mianowany generałem brygady, dowodził 4-m pułkiem linjowym i 2-m Nadwiślańskim. W skutek rozkazu Napoleona 1812 roku opuścił z Polakami Hiszpanję, udając się na pamiętną kampanję rosyjską. Raniony pod Smoleńskiem, wrócił 1814 do kraju i w nowej organizacji wojska polskiego otrzymał stopień generała dywizji. Po wybuchu rewolucji

Chłopicki Grzegorz Józef.

Digitized by Google

29 listopada 1830, nie brał początkowo w ruchu ówczesnym żadnego udziału; na ogólne jednak żądanie objął 5 grudnia dyktaturę, którą już złożył 23 stycznia 1831 roku. Następnie wstąpił do wojska jako prosty żołnierz i odznaczył się szczególnie pod Wawrem (19 lutego) i Grochowem (20 lutego), gdzie w krwawej bitwie o Olszynę ciężko raniony, przeniósł się 10 marca do Krakowa i tu umarł w odosobnieniu 30 września 1854 roku; pochowany w Krzeszowicach. Oprócz opisu jego życia i czynów wojennych (Warszawa, 1830), por. J. Mrozińskiego „Oblężenie Saragosy" (w *Pamiętniku Warszawskim* F. Bentkowskiego); R. Załuskiego „Chłopicki w Hiszpanji," wyjątek z obszernej biografji „Żywot generała Józefa Chłopickiego" (dodatek do *Czasu*, t. 1, 1856); J. Mączyńskiego „Życie i śmierć J. C. w Krakowie" (w temże piśmie, t. 9, 1858) i K. Wł. Wójcickiego „Cmentarz Powązkowski" (Warszawa, 1858); Puzyrewski „Wojna polsko-rosyjska 1831" przekład P. J. Bykowskiego (Warszawa, 1887). Odezwy jego z d. 6 i 18 grudnia drukowano w Warszawie 1830 r.

Chłopicki Jan, synowiec poprzedniego, rodem z Litwy, pow. Upickiego; opuściwszy 1807 potajemnie dom rodzicielski, zaciągnął się w Warszawie do pułku gwardji polsko-francuskiej pod dowództwem Wincentego hr. Krasińskiego i odbył wszystkie ówczesne kampanje do 1813. W Hiszpanji należał do sławnego szwadronu szefa Kozietulskiego, który zdobył wąwóz Somo-Sierra. W 1814 powróciwszy w strony rodzinne, osiadł w majętności swej Krożach, na starość przeniósł się do Wilna, gdzie † 1866. W roku 1849 wydał w Wilnie Romuald Podbereski „Pamiętniki Jana Chłopickiego, porucznika 7-go pułku ułanów wojsk francuskich z czasów kampanji Napoleona, spisane z ustnych opowiadań przez jego syna," z portretem autora.

Chłopicki Edward, syn Jana, pedagog i etnograf, * 1830 roku w Mazuryszkach pod Wilnem, † 1894 w Warszawie, kształcił się w Paryżu, następnie poświęcił się zawodowi nauczyciela prywatnego. Obok pedagogji oddawał się studjom etnograficznym i archeologicznym i prace swoje z tej dziedziny pomieszczał w różnych czasopismach, przeważnie w *Tygod. Ilustr.* i *Kłosach*. Oddzielnie wydał „Notatki z różnoczasowych podróży po kraju" (1863); „Dzieje jedynaka" (1872). Ciężka nieuleczalna choroba doprowadziła go do niedostatku; zmarł w szpitalu.

Chłopiec, drążek spłaszczony, około 4 stóp długi, opatrzony w końcu kołeczkami, używany przez orylów do podważania sztuk drzewa na wodzie, gdy je przymocowują do poprzecznych ramion, dla związania w tak zwaną *plenicę*.

Chłopko (Kosołap), dowódca zbrojnych oddziałów, plondrujących w r. 1604 pod samą Moskwą. C. w bitwie z wojskiem pod dowództwem wojewody Basmanowa, wzięty został do niewoli.

Chłopska wojna, tak się nazywa wielkie powstanie chłopów niemieckich 1525 r., spowodowane niezmiernym uciskiem panów świeckich i duchownych. Przykład Szwajcarów, którzy wywalczyli sobie wolność i zwycięstwa Dytmarszów (ob.), już dawniej zachęcały do walki. Cząstkowe powstania od 1476 — 1517, jako też poruszenia chłopów 1522 i 1523, zagrzewanych przez anabaptystów szczęśliwie potłumiła szlachta. Reformacja, głosząc zasady wolności, nowe w lud tchnęła nadzieje. Ale gdy szlachta nie myślała bynajmniej o polepszeniu losu swych poddanych, wrzenie nie ustawało; pierwszy wybuch nastąpił 1 stycznia 1525 r. w Kempten, a ogólne powstanie rozszerzyło się w ciągu kilku dni od jeziora Boden do Dunaju. Stołnik von Waldburg, człowiek srogi i niemiłosierny, otrzymał rozkaz uśmierzyć powstanie. Okrutny w dwóch bitwach zwycięzca (4 kwietnia pod Leipheim i 14 kwietnia pod Wurzach), poniósł w trzeciej zupełną klęskę i zawarł ugodę, której nie myślał dotrzymać. Powstanie rozszerzyło się od Czech do Lotaryngji, od Tyrolu do Harcu; brakło mu jednak organizacji. Chłopi sformułowali w 12-tu artykułach manifest, w którym między innemi żądali: wolnego obioru proboszczów, zmniejszenia dziesięcin, zniesienia pańszczyzny, niewoli, kary śmierci, samowolnych danin, przywilejów szlachty, pod względem polowania i rybołówstwa i zaprowadzenia bezstronnego wymiaru sprawiedliwości. Żądania te nie znalazły u panów uznania. Chłopi rozpoczęli walkę, dopuszczając się nieraz nadużyć i okrucieństw. Niektórzy ze szlachty, jak Flor. Geyer i Götz von Berlichingen, stanęli na czele ludu (1525). Południowe Niemcy w okrutny sposób przywiódł do posłuszeństwa von Waldburg przy pomocy elektorów trewirskiego i palatyńskiego. W północnych Niemczech (w Turyngji połączyli się chłopi z anabaptystami pod wodzą F. Müntzera) również srogo tępił walczących powstańczy Filip, landgraf heski. Strasznej zemsty nad nieszczęśliwymi niedobitkami bez upamiętania dozwalali sobie panowie. Wogóle zginęło 150,000 ludzi; najpiękniejsze niwy w ciągu kilku miesięcy zmieniły się w pustynie. Los chłopów stał się odtąd jeszcze nieznośniejszy. Por. Waschmuth „Der deutscher Bauernkrieg" (Lipsk, 1834); Bensen „Geschichte des B. in Ostfranken" (Erlangen, 1840); Zimmermann „Allgemeine Geschichte des grossen B." (3 t., Sztutgard, 1841—43); Cornelius „Studien zur Geschichte des B." (Monachjum, 1862); Schreiber „Der deutsche B." (Freiburg, 1864); Janssen „Geschichte des deutschen Volkes" (Freiburg, 1879). Podobna wojna wybuchła w Anglji 1381 r. w czasie małoletności króla Ryszarda II pod wrażeniem kazań, jakie wygłaszali „księża ubodzy," Lollardowie, zwolennicy nauki Wiklefa. Co się tycze chłopskiej wojny we Francji, ob. Jacquerie.

Chłopusza Atanazy, rozbójnik, ulubieniec Pu-

Digitized by Google

gaczewa. W r. 1773 będąc więźniem w Orenburgu, otrzymał polecenie od gubernatora, aby zawiózł do obozu powstańczego manifest, obejmujący różne obietnice. **Ch.** oddał go samemu Pugaczewowi, który za to mianował go dowódcą oddziału i polecił zająć zakłady uralskie, czego też dokonał, a nadto skłonił Baszkirów i innych do wzięcia udziału w powstaniu. Ujęty jednak przez Tatarów i odstawiony do Orenburga, tamże został ścięty w 1774 r. Por. A. Pusskin „Istorija pugaczewskago bunta."

Chłusowicz, baron.

Chłusowicz v. *Gozdawa* odm., herb: W polu czerwonem pojedyńcza lilja srebrna. U szczytu trzy pióra strusie. — **Ch. baron** różni się od poprzedniego francuską koroną baronowską. Nadany 1812 r. pułkownikowi wojsk polskich Józefowi Chłusowiczowi przez Napoleona I.

Chłynów, dawna nazwa miasta, które w roku 1780 przezwane zostało Wiatką (ob).

Chłystowszczyzna, sekta religijna w Rosji, zwana także *Chrystowsecżyna*, ma pochodzić z Bizancjum. **Ch.** odrzucają kapłaństwo i sakramenta, oraz twierdzą, że każdy może stać się Chrystusem. — *Chłystami* zowią także i innych sekciarzy, którzy mniemają, że za pomocą różnych udręczeń ciała, jak: biczowanie, skakanie i kręcenie się aż do upadłego, dostępują anielskiej doskonałości i proroczej zdolności. Wszyscy oni pozornie są członkami kościoła panującego. Por. Kutiepow „Sekta chłystow i skopcow" (Kazań, 1882).

Chmara Adam, herbu Krzywda, urodzony na Litwie r. 1720, † 1810, zasługą osobistą doszedł wysokich dostojeństw w Rzeczypospolitej. Stronnik domu Sapiehów, za ich protekcją dochodził wszystkiego w życiu. Poseł z Mińskiego na sejm elekcyjny po śmierci Augusta III, podpisał elekcję w Warszawie i mianowany został 1766 instygatorem litewskim, następnie komisarzem do komisji Radziwiłłowskiej w Litwie ze strony księcia wojewody wileńskiego. W r. 1779 postąpił na kasztelana mińskiego, a 1784 na wojewodę mińskiego. Mowy sejmowe **Ch.** wydano r. 1786 w Wilnie. Por. Marcin Matuszewicz „Pamiętniki;" Rzewuski w „Pamiętnikach Bartłomieja Michałowskiego" i Wolff „Senatorowie i dygnitarze W. Ks. Lit."

Chmara Adam, syn Hilarego, bratanic poprzedniego, * w Siemkowie, † 1888, literat i publicysta. Pisał do „Słownika Geograficznego," w *Wędrowcu* pomieścił studjum historyczne p. t. „O Masce Żelaznej" (w r. 1882, str. 202 i 218).

Chmel Józef, * 1798 w Ołomuńcu, † 1858 w Wiedniu, od r. 1846, wice-dyrektor archiwum państwa w Wiedniu. Był jednym z najpracowitszych historyków austrjackich. Z licznych prac jego, oprócz redagowanych przez niego pism perjodycznych i zbiorów źródłowych, godniejszemi wzmianki są: „Geschichte Kaiser Friedrich's IV" i t. d. (2 t., Hamburg, 1840—43); „Die Handschriften der K.-K. Hofbibliothek zu Wien i t. d." (2 t., Wiedeń, 1840—41); „Materialen zur oesterreichischen Geschichte" (5 t. Wiedeń, 1832—40); „Regesten König Ruprechts" (Frankfurt, 1834); „R. Kaiser Friedrich's III" (2 t., Wiedeń, 1838—40); „Der österreichische Geschichtsforscher" (3 t., Wiedeń, 1838—42): „Das Habsburg, Archiv" (2 t., Wiedeń, 1846). Por. „Almanah der Akademie der Wissenschaften" (Wiedeń, 1851).

Chmela Józef, pisarz czeski, * 1793 w Trzebnicy na Morawach; † 1847 w Pradze. Otrzymawszy pomoc od stryja, porzucił zawód tkacki i wstąpił do gimnazjum 1808 r. Po ukończeniu uniwersytetu w Pradze został aktorem i pisywał różne artykuły ulotne do pism czasowych, oraz „Bajki dla dzieci" (Praga, 2 części, 1818 i 1821). W r. 1818 został profesorem języka łacińskiego i greckiego w Iczynie, a następnie w Hradcu Królowej. Od r. 1820 do 1827 wydał mnóstwo przekładów, zwłaszcza utworów dramatycznych. Następnie oddał się pracom lingwistycznym i w r. 1830 wydał: „Lat.-böhm.-deutsch. Wörterbuch" (w r. 1834 Dodatek); w r. 1833—A. Komeńskiego „Orbis Pictus" w językach: łacińskim, niemieckim, czeskim, polskim i francuskim, niektórych klasyków rzymskich w przekładzie czeskim, oraz kilka ważnych rozpraw z zakresu języka czeskiego. Od r. 1842 był profesorem w Pradze. Jako profesor gorliwie zajmował się ułatwianiem uczniom nauki języka ojczystego.

Chmelensky Józef Krasosław, pisarz czeski, * 1800 w Baworowie, † 1839 w Pradze. Ukończywszy wydział filozoficzny, a następnie prawny w Pradze 1825, wstąpił do służby publicznej. W r. 1828 otrzymał stopień doktorski. Prace jego literackie drukowane były po różnych pismach, lub oddzielnie, jak „Poezje" (1823). Napisał także tekst do oper: „Dratenik," „Oldrzych a Bożena," oraz „Libuszyn Sniatek." W r. 1836—1838 wydawał almanach „Kytka," oraz „Wieniec śpiewów narodowych" (przy pomocy Fr. Szkroupa, który układał muzykę). Wielbiciel Mickiewicza i Kochanowskiego, pierwszy przekładał na język czeski poezje Mickiewicza.

Chmelicżek Józef, pisarz i kompozytor czeski, * 1823 w Namieszti na Morawach, † 1891 w Bernie. Teologję studjował w Bernie, poczem pełniąc obowiązki kapłańskie, doktoryzował się w Hradcu. Opisał dwie swoje podróże: do Ziemi Świętej, oraz do Francji i Hiszpanji. Skomponował przeszło 30 mszy, przeszło 600 fug, wiele ofertorjów i t. p. Od roku 1866 był profesorem w Bernie.

Chmiel (*Humulus*), rodzaj roślin z rodziny konopiowatych (oddzielonej od pokrzywowatych),

Digitized by Google

cechujący się kwiatami oddzielno-płciowemi, męzkie zebrane w gronka zwisłe, z okwiatem 5-działkowym i 5 pręcikami, żeńskie z okwiatem łuskowatym. Jedynie ważny rodzaj jest **Ch.** pospolity (*H. lupulus*). Odmiana żeńska uprawianą jest dla otrzymania szypułek chmielowych, do wyrobu piwa potrzebnych. Do uprawy najlepszy jest gatunek **Ch.** później dojrzewającego, który ma główki zielonawe. Dojrzałe szyszki mają zapach nieco odurzający i silnie aromatyczny, pochodzący od istoty gorzkiej *lupuliny*, która jako drobne ziareczka żółtawe na szyszkach **Ch.** spostrzegać się daje. Na uprawę **Ch.** wybiera się miejsce otwarte i słoneczne, grunt, miernie gliniasty, niezbyt wilgotny, który $1^1/_2$ do 2 stóp powinien być uregulowany, wymieszany i dobrze znawożony; między wysadkami dają się odstępy 6-cio stopowe w rzędach 4-ry stopy oddalonych od siebie. Tym sposobem na 820 sążniach, zasadza się do 1,300 karp chmielowych; jest to obszar jednego gospodarskiego morga. Pielęgnowanie chmielnika, obrywanie i suszenie chmielu, wiele starania i zachodu wymaga. Plon chmielu bywa bardzo zmienny, w najlepszych do uprawy jego warunkach w ciągu lat 12 liczy 2 zbiory bardzo dobre, 6 miernych, a 4 złe, a otrzymać można z morga od 4 do 37 pudów szyszek chmielowych. Działanie lekarskie szyszek **Ch.** zależy od *lupuliny* (ob.). Por. C. Fruwirth „Chmiel jego uprawa i użycie," przekład polski St. Rewieńskiego (1889). Z pism poświęconych chmielarstwu wymieniamy „Allgemeine Brauer- und Hopfenzeitung" (Norymberga).

Chmiel. Gałązka z szyszkami. *a* kwiatostan męski, *b* kwiat męski, *c* gałązka z kwiatami żeńskiemi. *d* kwiat żeński, *e* łuska kwiatowa, *f* owoc.

Chmielecius, M., ob. z Chmielnik Marcin.

Chmielecki Stefan, herbu Bończa, sławny pogromca Tatarów na granicach Ukrainy, której bacznem okiem z gotowym zawsze mieczem w ręku, troskliwie pilnował. Za Zygmunta III walczył w wyprawie Moskiewskiej, potem występował w Siedmiogrodzie, znajdował się na polach Cecory, a w r. 1621 przyjął służbę u Tomasza Zamojskiego, syna wielkiego Jana, i dokazywał cudów waleczności przeciw Tatarom. W r. 1623 dowodząc, był ciężko raniony, ale zaraz w następnym roku dzielnie się za to pomścił. W r. 1626 pod Białocerkwią uderzył na hordę pod sułtanem Nureddynem i Kantemirem i położył na placu 11,000 Tatarów. Późniejsze jeszcze zwycięstwa uczyniły jego imię tak strasznem między pohańcami, że niem Tatarki dzieci swoje straszyły w Krymie. Ostatnim tryumfem **Ch.** była bitwa pod Bursztynem, skutkiem której uwolnił z jasyru 10,000 mężczyzn, a dwa razy tyle niewiast. W nagrodę tak świetnych czynów i zasług mianowany wojewodą kijowskim, ale niedługo się cieszył tym zaszczytem, gdyż † 1630 **Ch.** wielkie krajowi oddał usługi. Jako prawdziwy rycerz kresowy, dzielnie bronił granic od Tatarów, posiadał zaufanie kozaków i miłosierny był dla ludu wiejskiego, którego płaczu znieść nie mógł. Dokładną bibljografję **Ch.** napisał Seweryn Gołębiowski w *Bibljotece Warszawskiej*, (t. II, r. 1853).

Chmielecki Krzysztof, brat poprzedniego i nieodstępny towarzysz we wszystkich jego wyprawach, odznaczył się niejednokrotnie w bitwach z nieprzyjacielem, a mianowicie w wyprawie przeciwko kozakom 1625.

Chmielewski lub **Chmielowski** Prokop, ur. na Mazowszu, w młodości poświęcił się służbie Boga w cerkwi unickiej. W r. 1639 mianowany został archimandrytą dubieńskim św. Spasa, potem koadjutorem władyki przemyskiego. Nareszcie 1661 posunięty został na biskupstwo przemyskie, na którem † 1664.

Chmielewski Józef, nauczyciel, literat piszący pod im. *Józefa z Bochni*, * 1842, kształcił się w Krakowie i Lwowie; następnie był nauczycielem prywatnym, później inspektorem szkół ludowych i nauczycielem w seminarjum męskiem w Krakowie, redagował „Włościanina" i „Zagrodę," wydał: „Dziwne spotkanie;" „Wdzięczność sieroty"(2 powieści,Kraków, 1871); „Książeczka do nabożeństwa" (Kraków, 1868) i „Zagadki dla dzieci" (Kraków, 1871); „Zbiór pieśni, powinszowań i t. d."

Chmieliński Józef, artysta-dramatyczny, * r. 1862 w Warszawie. Już w młodzieńczych latach laury Królikowskiego i Żółkowskiego i odezwany bezwiednie talent, ciągnęły go do sceny, to też w 19 r. życia wstąpił do szkoły dramatycznej ś. p. Derynga, poczem zajął się nim z niezwykłem zainteresowaniem ś. p. Jan Królikowski. Gdy ciężka choroba nie pozwoliła znakomitemu artyście pracować, **Ch.** udał się do Józefa Kotarbińskiego, pod którego kierunkiem pracował do r. 1885. Jemu też, jak sam twierdzi, wiele bardzo zawdzięcza. W lipcu r. 1885 wystąpił po raz pierwszy na scenie warszawskiej w roli Hansa Jurgi. Publiczność przyjęła debiut bardzo gorąco, a prasa oceniła w nader pochlebnych wyrazach, pomimo tego jednak zaangażowany nie został. Udał się więc do Łodzi, gdzie pod Tekslem pracował do 1890, w którem przeniósł się na scenę lwowską. Tu w bardzo krótkim czasie zajął pierwszorzędne stanowisko

Digitized by Google

i jest dziś bezsprzecznie najlepszym artystą tamtejszego teatru. Specjalnością jego są role charakterystyczne szlachetnych starców, „raisonerów“ i t. p. Twarz ruchliwa, oddająca wewnętrzne uczucia i doskonale nadająca się do charakteryzacji, głos dźwięczny i doniosły, odpowiednia postawa, inteligencja, doskonała deklamacja i niepospolity talent przy bezustannej pracy nad sobą pozwalają artyście wróżyć wielką przyszłość w aktorskim świecie scen polskich. Do rozwinięcia zupełnego skrzydeł jego wolności brak mu większej sceny. Jak dotychczas, dał się poznać jako doskonały wykonawca postaci szekspirowskich i molierowskich, z fredrowskich udał mu się rejent Milczek, silne zainteresowanie budzi jako Franciszek Moor, w ostatnich czasach stworzył świetnie Andrzeja Kata w „Turnieju“ Kozłowskiego.

Chmielisztа Jan (z), duchowny Braci Czeskich w Rychnowie, w skutek prześladowania w kraju rodzinnym 1547 r. udał się do Polski na czele 25 rodzin, oraz wielu innych okolicznych wygnańców.

Chmielnicki Michał, ojciec hetmana Kozaczyzny, był podobno rodem z Mazowsza, Litwy, czy Ukrainy, i jako banita tułał się po rozmaitych okolicach, aż nareszcie przybywszy do Żółkwi, przyjął służbę u hetmana Żółkiewskiego, od którego przeszedł do Jana Daniłowicza, który wysłał go na Ukrainę, w okolice Czehrynia, gdzie Michał założył futor, a potem wieś Subotowo. Tu ożenił się z córką kozaka Teodora czy Bohdana i, szukając szczęścia, zaciągnął się w szeregi regestrowych. Następnie w wyprawie Żółkiewskiego do Multan, idącej na wsparcie hospodora Gracjana, dowodził jako setnik kozacki i dowódca pułku daniłowskiego. Poległ 1620.

Chmielnicki Bohdan, * 1593, hetman kozaczyzny, syn poprzedniego, miał pierwsze imię Zenon czy Zenobjusz. Starannie wychowany, uczył się początkowo w Kijowie; wyższe nauki pobierał w Jarosławiu u Jezuitów. Następnie będąc z ojcem pod Cecorą, dostał się tam do niewoli i zostawał w niej przez dwa lata; tu nauczył się po turecku i po tatarsku. Za powrotem do kraju osiadł w Subotowie i poświęcił się gospodarstwu. Sąsiadując z Czaplińskim, podstarościm czehryńskim, pierwsze rozpoczął z nim zwady o uciski i zdzierstwa, jakich tamten miał się dopuszczać na ludzie ukraińskim. Zjednawszy sobie zaufanie ludu, stanął na jego czele, jako mściciel doznawanych krzywd, nie już od pojedyńczych osób, ale od wszystkich przedstawicieli rządu rzeczypospolitej. Jakoż, sprowadziwszy Tatarów, rozpoczął wojnę z rzecząpospolitą i zadał jej ciężkie klęski pod Żółtemi Wodami i Korsuniem 1648. Tem pierwszem powodzeniem ośmielony posuwał się coraz dalej, nie składał oręża i wszędzie potykał się z wysyłanem przeciwko sobie wojskiem koronnem; nareszcie 8 października t. r. stanął pod Lipowem, a gdy to miasto się okupiło, poszedł aż pod Zamość, gdzie doczekał się końca bezkróléwia po śmierci Władysława IV. Gdy Jana Kazimierza obrano królem, powrócił z kozactwem i chłopstwem swojem na Ukrainę. Król przysłał mu do Perejasławia w lutym 1649 r. buławę hetmańską i wyznaczył jednocześnie komisję, mającą załagodzić wszelkie dotychczasowe spory z kozactwem. Zamyślał udzielne stworzyć księstwo: wybuchła więc nowa wojna, w której oblężenie przez kozaków i Tatarów dwu armji polskich (1649) pod Zbarażem i Zborowem, gdzie sam król się znajdował, sprowadziło ugodę Zborowską 17 sierpnia t. r., bardzo dla **Ch.** korzystną, ale nietrwałą; jakoż w czerwcu 1651 r. odnieśli Polacy zupełne zwycięstwo pod Beresteczkiem, ale ono nie odniosło żadnego skutku, bo król powrócił do Warszawy, a tymczasem **Ch.** na nowo się pokrzepił. Ugoda pod Białą Cerkwią 28 września 1651 ograniczyła nieco działania **Ch.**, ale świeża jego wyprawa do Wołoch i rozbicie hetmana Kalinowskiego pod Batowem (w czerwcu 1651), wzmogły go go w taką siłę, że już prawie na równi traktował ze stanami dawnej rzeczypospolitej. Nareszcie, porozumiewając się z królem, Portą, Szwecją, hospodarami i z Siedmiogrodem, w styczniu 1654 poddał się carowi Aleksemu Michajłowiczowi i na tem zakończył zawód polityczny. Wprawdzie w następnym roku, podczas wojny szwedzkiej, jeszcze raz na czele kozactwa wpadł na Ruś polską, a nawet zagony swe posunął aż na Mazowsze, lecz w odwrocie, zaskoczony przez sprzymierzeńca rzeczypospolitej, chana krymskiego, przymuszony był powrócić zabrane łupy i obiecywał zerwać z carem i poddać się napowrót Polsce; było to wszakże już za późno i szkody wyrządzone przezeń Polsce nigdy i niczem nagrodzić się nie dały. Po tych wypadkach żył jeszcze półczwarta roku, † 1657 r. w Czehryniu i pochowany w cerkwi własnej fundacji w Subotowie. Por. „Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego“ (Wrocław, 1840, 2 wyd. tamże, 1842); Czarnowskiego „Ukraina;“ Grabianki G. „Diejstwija 1648;“ Kostomarowa „Bohdan Chmielnicki“ (2 t., Petersburg, 1854); Krasińskiego H.; „Pamiętniki Komisji archeol. Kijow.“ (t. 1, odcz. 3.), obfite materjały mieszczą się także we współczesnych pamiętnikach i pismach historycznych. Korzon „O Chmielnickim sądy pp. Kulisza i Karpowa“ w *Kwartalniku hist.* (1892); Dr. Antoni J. „Kobiety na dworze czehryńskim“ (w *Bibl. warsz.*, 1893).

Chmielnicki Tymofij, Tymoszko, Tymosz, Tymoteusz, starszy syn Bohdana i Anny Somkówny, * około 1635 r. Był pierwszym podobno powodem śmiertelnej nienawiści ojca do podstarościego czehryńskiego, Czaplińskiego, który za obelgi miotane nań publicznie, kazał chłopca okrutnie czeladzi swej ćwiczyć. Zarzucają mu powieszenie z rozkazu ojca własnej macochy i sześciu

Digitized by Google

innych osób, wmieszanych w sprawę jej podobno małżeńskiego sprzeniewierzenia się. Ojciec zamierzał pierworodnego syna ożenić z hospodarówną multańską, córką Wasila Lupulego w nadziei, że przy pomocy Turków potrafi z czasem osadzić go na hospodarstwie. Liczne ku temu były przeszkody ze strony przyszłego teścia, córki i ze strony przemożnych panów polskich, spokrewnionych z hospodarem. **Ch.** atoli starał się zawady przemocą usunąć, wojska jego wpadły do Multan, a przywiedziony do ostateczności Lupuli przymuszony był w końcu dla ocalenia siebie i kraju, oddać córkę temu zięciowi (1652). Tymoszko Chmielnicki, wierny towarzysz ojca, równie jak on nieprzyjaciel Polski, zginął w jesieni 1653 r. w Soczawie, przy boku swego teścia Lupulego, oblężonego przez hospodara wołoskiego.

Chmielnicki Jerzy, Jurko, Juryszko, młodszy brat poprzedniego, * 1641; po śmierci Tymoszka, jedyna i ostatnia nadzieja ambitnego ojca, który, umierając, pozostawił syna w młodym jeszcze wieku. Poruczywszy go na łożu śmiertelnem następcy swemu Wyhowskiemu, spodziewał się wywieść go na pierwsze stanowisko w kozaczyźnie. Jakoż, kiedy Wyhowski, sprzyjający myśli powrócenia pod zwierzchnictwo Polski, obudził nieufność przeciwnego stronnictwa, to chciało mieć swoim hetmanem Juryszkę, a stąd skutkiem intryg wywiązały się zatargi wojenne pomiędzy dwoma współzawodnikami, w których Wyhowski odniósł ważne zwycięstwo pod Konotopem (1658), przeciwnik zaś podszedł pod Czehryń i zdobywszy go 1659, wziął do niewoli żonę Wyhowskiego. Następnie poddał się rzeczypospolitej i 1661 na sejmie przypuszczony był do prerogatywy szlachectwa. Wkrótce jednak potem (1662), powstał przeciw niemu Samczenko, a Juryszko, nie umiejąc sobie radzić w dalszych wypadkach, w październiku t. r. złożył buławę w ręce starszyzny i został mnichem monasteru śmiłańskiego pod imieniem Gedeona. Tu wszakże nie zaniechał nowych knowań, skutkiem których dostał się do niewoli tatarskiej, a następnie tureckiej. Wydobywszy się stąd intrygą, mianowany został przez sułtana hetmanem kozackim (1685) z tytułem księcia Sarmacji, rezydować miał w Niemirowie. Tytuły: hetmański i książęcy, podniosły pychę szalonego człowieka, w której żadnych nie znając granic, najstraszliwszych dopuszczał się nadużyć i gwałtów. Te bezprawia ściągnęły nań karę. W skutek rozkazu, przysłanego ze Stambułu, powołany do tłómaczenia się w Kamieńcu, został tamże na mocy wyroku 3 baszów tureckich zaduszony 1685. Por. Antonowicz W. i Bec W. „Działacze historyczni Rosji południowo-zachodniej" (Kijów, 1883, str. 31—34).

Chmielnicki Paweł Jan czyli Janienko, krewny Bohdana, pułkownik kijowski. Był doradcą Jurka, syna Bohdana, w r. 1678. Por. Antonowicz i Bec, op. cit. (str. 32, 33, 81).

Chmielnicki Mikołaj, * 1789 w Petersburgu, † tamże 1846 r., od r. 1824 gubernator smoleński, a 1837 archangielski. Zajmował się z upodobaniem dramaturgją, tłómacząc i naśladując autorów francuskich. Celniejsze jego prace oryginalne są: „Bohdan Chmielnicki;" „Faust rosyjski;" „Słowo Carskie," wydane pod tyt. „Teatr **Ch.**" (1829). Zbiór prac **Ch.** wyszedł z życiorysem autora w Petersburgu 1849. Por. Sawinow „Biografja **Ch.**" w r. 1859.

Chmielnickie starostwo niegrodowe. Mieściło się w województwie Podolskiem, powiecie Latyczowskim. Podług lustracji z r. 1616, składało się z miasta Chmielnika, miasteczek Ulanowa, Szalińca i z 47 wsi. W r. 1771 posiadał je Józef Ossoliński, starosta sandomierski, opłacając z niego kwarty złp. 24,050 gr. 6. Kiedy jednak w skutek zmian terytorjalnych w r. 1772 znaczna ilość ekonomji królewskich odpadła do Rosji, stany sejmujące w r. 1783, wynagradzając królowi ten ubytek, udzieliły Poniatowskiemu przez osobną konstytucję też starostwo na własność. Król atoli darował je Józefowi ks. Poniatowskiemu, synowcowi swemu, pozostawiwszy dożywocie Ossolińskiemu. W r. 1775 wyznaczyły stany sejmujące oddzielną komisję do załatwienia wszelkich sporów, dotyczących tego starostwa. Por. Aleksander Jabłonowski „Źródła dziejowe" (Warszawa, 1877, t. V, str. 43).

Chmielnik, m., w gub. Kieleckiej, pow. Stopnickim, 6,943 m. pamiętne walną bitwą stoczoną z Tatarami 1241 r. W XVI i XVII w. istniał tu kościół i szkoła ewang.-ref.; pamiętne jest synodami tego wyznania, jakie się tutaj odbywały w r. 1644, 1650, 1663, 1666 i 1676. Kościół parafjalny rzymsko-kat., założony 1732 r., posiada kilka pięknych nagrobków.

Chmielnik, miasto w pow. Lityńskim, gub. Podolskiej, nad rz. Bohem, niegdyś własność Józefa Poniatowskiego, 11,215 miesz., trudniących się rolnictwem i wyrobem obuwia. Rozwaliny starożytnego zamku, kościół wzniesiony kosztem Iwanowskich, 5 cerkwi prawosławnych i synagoga. Znany był już w XV wieku.

Chmielec *(Hepialus)*, rodzaj owadów z rzędu motyli nocnych; różki paciorkowate, krótsze od gorsetu, głaszczki kosmate, trąbka drobna, skrzydła mierne zaokrąglone, w spoczynku dasz-

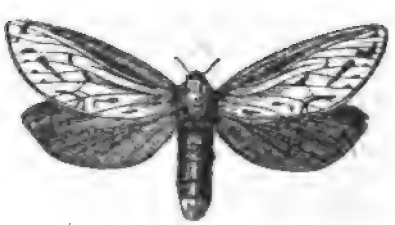

Chmielowiec.

Digitized by Google

kowato składane. Gatunek najpospolitszy *H. humuli*, ciało glinkowato-żółte, skrzydła u samca srebrzysto-białe, czerwonawo obwiedzione, u samicy glinkowato-żółte z brzegami czerwonawemi. Gąsienica gładka, biaława, żyje w ziemi, a karmi się korzeniami chmielu, który uszkadza.

Chmielowski Benedykt, dziekan rohatyński, proboszcz firlejowski i podkamieniecki, wydał dzieło pod tytułem: „Nowe Ateny, albo akademja wszelkiej sciencji pełna, na różne tytuły, jak na classes podzielona, mądrym dla memorjału, idjotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki erygowana“ (4 t., 2 wyd., Lwów, 1753—56). Jest to rodzaj pierwszej w Polsce encyklopedji powszechnej. Ogłosił także: „Zbiór krótki herbów polskich“ etc. (Warszawa, 1763).

Chmielowski Adam, malarz polski, wykonał: „Ogród miłości,“ „Kwaterunek,“ „Polowanie,“ „Widzenie św. Małgorzaty,“ „Kameduła,“ „Pogrzeb samobójcy.“ W r. 1888 porzucił sztukę i osiadł w Krakowie.

Chmielowski Antoni, ksiądz, * 1841 r., od r. 1855 uczęszczał do progimnazjum w Warszawie. R. 1862 wstąpił do seminarjum duchownego u św. Krzyża w Warszawie i 1864 r. przyjął święcenia mniejsze. Studja akademickie rozpoczął r. 1864 w Warszawie, a ukończył 1868 w Petersburgu ze stopniem magistra św. teologji. Powróciwszy do Warszawy, spełniał przez lat 10 obowiązki wikarjusza parafji św. Trójcy, a następnie u św. Krzyża, 1878—1888 był wikarjuszem przy kolegjacie Łowickiej, gdzie odnowił kaplicę Przenajśw. Sakramentu, Pana Jezusa, św. Wiktorji, i uporządkował bibljotekę kapitulną, a z rękopisów wydał życiorysy niektórych znakomitych osób, jak Stanisława Karnkowskiego, arcyb. gnieźnieńskiego, Andrzeja Załuskiego, biskupa płockiego. Od roku 1888—1898 był rektorem kościoła po-Bernardyńskiego w Łęczycy i przyprowadził tę świątynię do należytego porządku, obecnie jest kapelanem Panien Wizytek w Warszawie. Obok obowiązków swojego stanu wytrwale zajmuje się jako autor i wydawca ogłaszaniem dzieł treści religijnej. Napisał: „Kazanie o rzeczach ostatecznych“ (dwa wydania 1877 i 1894); „Kazania o dobrych uczynkach“ (Warszawa, 1880); „Kazania na niedziele i święta całego roku“ (2 t., Kraków, 1880 i 1882); „Nauki na niedziele i święta całego roku“ (3 t., 1887, 92 i 93); „Życiorys Stanisława Karnkowskiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego, i listy tegoż arcybiskupa do różnych znacznych osób pisane“ (Warszawa, 1885); „Życiorys Jana Dymitra Solikowskiego, arcybiskupa lwowskiego“ (1891); „Życiorys Andrzeja Załuskiego, biskupa płockiego“ (1883); „Żywot św. Ignacego,“ „Żywoty św. Leonarda, Antoniego, Aleksandra, Józefa, Kazimierza, Stanisława, Wiktora, Emilji i Natalji,“ „Życie według wiary i rozumu“ (Warszawa, rok 1890); „Maksymy św. Ignacego“ (1886); „Rekolekcje ks. Tomasza Młodzianowskiego“ (1889); „Pamiątka rekolekcji“ (Częstochowa, 1883); „Żywot Małgorzaty Bono“ (1893); „O prawdziwej skrusze serca Tomasza a Kempis“ (1891); „Zachęta do doskonałości“ (1890); „Konferencje o rzeczach ostatecznych,“ F. R. R. Belarmina kardynała (1888); „Kwiateczki duchowne Ludwika Blozjusza“ (1888); „Konferencje o sprawie zbawienia“ (1894); „Kazania Wielkopostne Andrzeja Załuskiego, biskupa płockiego,“ „Kazania o chwalebnej Eucharystji, Stanisława Karnkowskiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego“ (Warszawa, 1885); „Kazanie o dwojakim kościele Stanisława Karnkowskiego, arcyb. gnieźnieńskiego“ (1884); „Historja Starego Testamentu“ (Częstochowa, 1884); „Historja Nowego Testamentu“ (Częstochowa, 1884); „Homilje na niedziele i święta całego roku“ (Warszawa, 1895); „Kazania na uroczystości św. Apostołów i Ewangelistów“ (Warszawa, 1895); „Skarb duszy,“ książka do nabożeństwa (Warszawa, 1897); „Wobec Boga,“ książka do nabożeństwa (Kraków, 1896); „Manna niebieska“ dla młodzieży katolickiej (Warszawa, 1897).

Chmielowski Antoni. ksiądz.

Chmielowski Piotr, wybitny i zasłużony literat i krytyk, brat poprzedniego, * w roku 1848 w Zawadyńcach na Podolu; kształcił się w Warszawie, gdzie studjował nauki filologiczno-historyczne, poczem doktoryzował się w Lipsku. W pismach warszawskich drukował wiele krytyk, zwłaszcza w *Niwie*, *Gazecie polskiej*, *Tyg. ilustr.*, *Ateneum* i w *Nowinach*, między innemi rozbiór dzieł Libelta *(Gazeta polska*, 1875 do 1876); „O listach Odyńca“ (1878). Oddzielnie wydał: „Genezę fantazji,“ szkic psychologiczny (1872); „Kobiety Mickiewicza, Słowackiego i Krasińskiego“ (1873); „Rousseau“ (1878); „Goethe, zarys biograficzno-literacki“ (1878); „Studja i szkice“ (Kraków, 1886); „Nasi powieściopisarze“ (Kraków, 1881 i 1887); „Józef Ignacy Kraszewski“ (Kraków, 1886); „Autorki polskie“ (Warszawa, 1885); „Adam Mickiewicz, zarys biograficzno-literacki“ (2 tomy, 1886, drugie wydanie, 1898); „Liberalizm i obskurantyzm na Litwie i Rusi“ (Wilno, 1882); „O literaturze polskiej z ostatnich lat dwudziestu“

Chmielowski Piotr.

Digitized by Google

(1880), razem z E. Grabowskim: „Obraz literatury powszechnej w streszczeniach i przykładach" (Warszawa, 1894); „Nasi powieściopisarze" (2 t., 1895); „Współcześni poeci polscy" (Petersburg, 1895); „Nasza literatura dramatyczna" (1897), oraz bardzo długi szereg niepospolitej wartości studjów, w rozmaitych czasopismach polskich. Mianowany profesorem literatury polskiej w uniwersytecie warszawskim, katedrytej ostatecznie nie przyjął; od lat kilkunastu był redaktorem *Bibljotcki najcelniejszych utworów*, oraz miesięcznika *Ateneum*," ustąpił 1897 r. Obecnie z powodu słabości zdrowia przebywa stale w Zakopanem, nieprzestając pracować. Napisał: „Estetyka Mickiewicza," „Filozoficzne Poglądy Mickiewicza" (1898); przygotowuje do druku obszerną „Historję literatury polskiej." **Ch.** był u nas jednym z pierwszych, którzy zaczęli traktować krytykę w sposób naukowy, nie fejletonowy. Prace jego są wzorowe pod względem sumienności i opracowania źródłowego.

Chmury, zbiorowiska pary skroplonej, są mgłą wzniesioną na pewną wysokość. Howard rozróżnił trzy rodzaje chmur: 1) **C.** *pierzaste (cirrus)*, lekkie, białawe, jakby z pasm bawełny ułożone, zjawiają się one zazwyczaj w jasne poranki letnie i rozpływają się koło południa; 2) *kłębiaste (cumulus)*, podobne do narzuconych brył okrągławych, najczęstsze w lecie; 3) *warstwowe (stratus)*, mające wejrzenie długich pasów, formują się zwykle wieczorem i rozchodzą przed wschodem słońca (ob. tablicę barwną chmur). Typy te **C.** zresztą występują najczęściej w połączeniu. **C.** kłębiaste, nagromadzając się i tracąc przezroczystość, tworzą *cumulo-stratus*, a jeżeli ta nowa **C.** staje się czarną, tworzy **C.** *deszczową (nimbus)*. Niektórzy autorowie przyjmują bardziej złożoną klasyfikację **Ch.**, która się wszakże nie rozpowszechniła. Grubość **C.** bardzo jest zmienną. **C.** warstwowe unoszą się najniżej, najwyżej zaś pierzaste, obserwowano je na wysokości 6,500 metrów; zdaje się, że są wtedy utworzone z kryształków lodu. Barwa **C.** jest zmienną, są zazwyczaj białe, stają się czarnemi, gdy silniej pochłaniają promienie światła. Powstawanie **C.** może mieć różne przyczyny. Dwa wiatry prawie nasycone, różnej temperatury, mieszając się ze sobą, wydają wiatr temperatury średniej; prężność pary w nich zawartej także przechodzi w średnią, ale ta prężność średnia jest zwykle większa, niż największość prężności, odpowiadająca owej temperaturze średniej: następuje zatem częściowe skroplenie. Albo też wiatr przejęty parą, wznosząc się w górę, rozszerza się, a tem samem oziębia (ob. Ciepło), para w nim zatem zawarta nie może się już utrzymać jako taka, i częściowo się skrapla. Unoszenie **C.** w atmosferze tłómaczono dawniej budową pęcherzykowatą kropel wody napełnionych powietrzem, przypominających bańki mydlane. Obecnie poznano, że chmurki nie są złożone pęcherzyków, ale z drobnych kropelek, które pod wpływem ciężkości wciąż opadają, a napotykając warstwy powietrza cieplejsze, ulatniają się, gdy natomiast **C.** narasta w górze przez skraplanie nowych ilości pary, w ten sposób **C.** wciąż się niszczą u dołu, odradzają się zaś u góry, co też w znacznej części tłómaczy bezustanną zmianę ich postaci. Bliższy wykład teorji **C.** mieści się w traktatach meteorologji. Por. Weihrauch „Sur les formes des nuages" (1881); Ley „Note on a proposed scheme ot the upper clouds" (1882) i tegoż „Wolken und Wetterzeichen" (przekł. niemiecki w „Moderne Meteorologie" 1882).

Chnum, bóg egipski u Greków Chnubis, Knuphis, Kneph, zastępca Ra w czasie przebiegu słońca przez piekło, władca wylewów Nilu, czczony głównie w okolicach wodospadów i w oazach pustyni libijskiej, przedstawiany z głową barana, często bywa mieszany z Ammonem. Por. Dümmichen „Gesch. des alten Aegyptens" w Oncken'a „Allg. Gesch." (Berlin, 1878, t. I, str. 22, 32, 53, 55, 177).

Chobienickie jezioro, w wielkiem Księst. Poznańskiem, pow. Babimojskim.

Chobółtowski, herb; W polu barwy niewiadomej krzyż z końcem dolnym rozdartym, osadzony w środku jak gdyby liry.

Chobółtowski.

Chocenice, wieś pod miastem Kolinem. Tutaj 18 czerwca 1757 hr. Daun zwyciężył Fryderyka II-go.

Choceń, w Król. Polskiem, gub. Warszawskiej, pow. Włocławskim, w zlewie rzeki Zgłowiączki, na gruntach wsi Choceń położone jezioro, którego rozlew wód zajmuje 14 morgów przestrzeni.

Choceń (po niem. *Chotzen)*, m. w król. Czeskiem, w okręgu Hohenmauth (Wysokie Myto), nad rzeką Cichą Orlicą, 3,800 miesz. Zamek z r. 1562 i ratusz z r. 1723. Na początku XIV w. było siedzibą rozbójniczego szlachcica, *Mikołaja z Potsztejna*.

Chochlik, w podaniach ludu białoruskiego nazwa psotnego, wesołego djabełka, lubiącego wyrządzać ludziom rozmaite figle, w rodzaju latawca, skrzatka, gospodarczyka.

Chochlik, pseudonim Włodzimierza Zagórskiego.

Chochłowski Stanisław, gwardjan Franciszkanów wileńskich, przyjąwszy wyznanie ewangelickie uszedł do Rygi, gdzie wydał „Epistola de Episcopo litigioso et seditionem in Ecclesia Dei et in Republica concitatore Constantino Brzostowski episc. Wiln." (1695), oraz satyrę na duchowieństwo rzymsko-katol. p. t.: „Nova Babilon in Polonia fundata" (1695). Jocher przypisuje mu także dzieło: „Enucleatio nullitatis etc." (1695).

Digitized by Google

Chocholousxek Prokop, popularny powieściopisarz czeski, * 1819 w Sedlcu, † 1864. Używał pseudonimu Sedlecky. Podróżował pieszo po Dalmacji, Czarnogórzu i Włoszech, gdzie w Padwie studjował chirurgję. Wróciwszy do Pragi, w dalszym ciągu kształcił się w tym kierunku, ale wkrótce tego zaniechał i oddał się piśmiennictwu. Pierwszą jego pracą była powieść „Wanda" (z podań polskich, 1841). Następnie wydał opis swych podróży, „Irzyna" (z dziejów czeskich), „Templarjusze w Czechach" i „Smok Notjajaki," „Dogaresska" (z dziejów weneckich), „Czarnogórcy," „Agapja" (z dziejów bułgarskich), „Harambasza," „Kosowe pole" i wiele innych. Od r. 1848 był więziony kilka razy, a w r. 1854 internowany do król. Galicji, skąd wrócił w r. 1859. Był czynnym współpracownikiem najważniejszych współczesnych czasopism czeskich.

Chochuł *(Myogale)*, rodzaj zwierząt ssących owadożernych, zbliżony do kretomyszy *(Soreæ)*. Pyszczek ryjkowato przedłużony, chrząstkowaty i ruchomy, nogi 5-palcowe, nastopne, ogon ścieśniony zupełnie na boki, z ostremi nożowatemi krawędziami. Ciało, jak na wydrach i norkach, okryte nabitem jedwabistem futrem, przerośniętem dłuższym gęstym włosem. Zwierzątka te, nawpół wodne, pływają i nurzają się doskonale, szukając w wodzie owadów i robaków. Nory kopią zwykle nad brzegami wód. **M.** *moschata*, w Rosji południowej, większy znacznie od szczura, ma piękne futerko; **M.** *pyrenaica*, mało większy od kreta, przebywa w dolinach gór pirenejskich, nad wodami.

Chochuł.

Chociebor, *Chotiebor*, stolica obwodu t. im. w Czechach, przy drodze żelaznej Pardubice-Bród Niemiecki, browar, gorzelnia, zamek i 3,700 miesz., Czechów.

Chociebuż (z niem. *Kottbus)*, miasto powiatowe w pruskiej regencji frankfurckiej, nad Szprewą, przeszło 34,000 miesz. Oznacza się ruchem przemysłowym. Posiada 29 wielkich fabryk sukna i 50 drobnych, dalej są tu fabryki kapeluszy, dywanów, maszyn, przędzalnie wełny, odlewnie żelaza, garbarnie, browar i inne. Handel w stanie kwitnącym. W Ch. schodzą się drogi żelazne do Berlina, Zgorzelca, Frankfurtu nad O., Poznania, Wrocławia, Drezna i Lipska. Jest to największe miasto na Dolnych Łużycach; posiada gimnazjum, szkołę realną, handlową i inne, izbę handlową, trzy kościoły protestanckie, jeden katolicki i reformowany, synagogę, różne stowarzyszenia, więzienie centralne, urzędy okręgowe. Serbowie łużyccy stanowią zaledwie dziesiątą część ludności, mają jednak swe własne pismo i pilnie krzątają się około spraw oświaty.

Chocim (po tur. *Chutin)*, m. pow. w gub. Besarabskiej, na prawym brzegu Dniestru, 18,126 m., według traktatu w Bukareszcie 1812 razem z Besarabją ustąpione Rosji. Posiada 5 cerkwi,

Zamek w Chocimiu.

2 kościoły katolickie, jeden ormiański i kilkanaście bóżnic żydowskich; 2,000 domów drewnianych, kilka szkół niższych, fabrykę tytuniu, młyn parowy, kilka olejarni, browarów i cegielni. Gród ten pamiętny jest w dziejach Polski dwoma zwycięstwami, odniesionemi nad Turkami: 1621 r. przez Jana Karola Chodkiewicza i 1658 przez Jana Sobieskiego. Warownia tutejsza skasowana w roku 1856.—*Chocimski powiat* obejmuje 3,572 w. kw., z ludnością 307,959.

Chocimierz, miasto w Galicji, w obwodzie Kołomyjskim, pow. Obertyńskim; 2,200 miesz., starożytny zamek, otoczony pięknemi ogrodami.

Chocimirski, herb: Troje siedmiozębnych grabi srebrnych, stykających się rękojeściami na tarczy złotej. U szczytu 5 piór strusich.

Chocimirski.

Chocimowski Jan, senior zborów ewang.-refor. na Rusi i Podolu, żył w końcu XVI i na początku XVII w. Wydrukował w Paniowcach, 1609 r. dziełko p. t.: „Discurs krótki o donacyey Konstantyna cesarza, w której papieżowie wszystkę moc dostoyności swojej i królowania ziemskiego niezmiernego założyli. Jeśli jest prawdziwa, czyli czym inszym trąci," w któ-

Digitized by Google

rem dowódzi, że świeckie prawa papieży na żadnej nie są oparte zasadzie.

Chociń *(Chocień)*, wieś w pow. Kowieńskim nad Horyniem, ma dawne zamczysko, pod którem ciągną się rozległe pieczary.

Chociszowski Józef, spółczesny autor ludowy i dziecinny, piszący pod pseudonimem *Tworzymir*, * i wychowany w Poznańskiem, od 1862 redagował w Chełmie *Nadwiślanina*, 1866—67 tamże, a roku 1868 w Pelplinie *Przyjaciela dzieci i młodzieży*, 1868 r. w Chełmie *Katolika*, pismo obrazkowe dla ludu. Wydał wiele dzieł dla ludu i dzieci, wyliczonych w „Bibljografji" Estreichera, z których celniejsze: „Dzieje narodu polskiego" (Poznań, 4 wyd. 1878); „Powieści i podania ludowe" (Chełmno, 1869); „Książka dla ludu" (Leszno, 3 t., 1862—64) i w. in. „Listownik, książka podręczna, zawierająca naukę pisania listów i wzory najużywańszych listów zachodzących w życiu" (Toruń, 2 wyd., 1878); „Bukiet powinszowań dla dzieci i młodzieży" (Poznań, 1882); „Piśmiennictwo polskie w życiorysach naszych najznakomitszych pisarzy" (Poznań, 1882); „Pielgrzymka do ważniejszych miejsc w ziemiach polskich, wsławionych cudownemi obrazami N. M. Panny" etc. (Poznań, 1882); „Bogarodzica na Jasnej Górze, krótka historja cudownego obrazu" etc. (Poznań, 1882); „Skarbczyk poezji polskiej dla ludu i młodzieży" (Poznań, 1883); „Bukiet pieśni światowych" (Poznań, 1883); „Sobieski pod Wiedniem" (1883); „Ilustrowane dzieje po rozbiorze Polski, od roku 1791—1864" (Kraków, 1887); „Piśmiennictwo polskie w życiorysach naszych znakomitszych pisarzy przedstawione" (Poznań, 1893); „Czarodziejska lampa w afrykańskiej jaskini," „Humorysta polski" (1894); „Księga Sybilijska o przyszłości" (Inowrocław, 1895).

Choctaw, ob. Czoktawowie.

Chocz, *Chocs*, góra w Tatrach, na granicy komitatu Liptowskiego i Orawskiego, wysoka 1,613 metrów.

Chocz, osada w gub. Kaliskiej, pow. Kaliskim, nad rz. Prosną, w punkcie stanowiącym granicę pomiędzy Królestwem Polskiem a W. Księstwem Poznańskiem; liczy 1,271 m. Kościół farny tutejszy był od 1555 do 1620 r. w posiadaniu Braci Czeskich, którzy w nim zbór swój mieli.

Chodaki, rodzaj prostego obuwia, ze skóry lub kory lipowej, sięgający najodleglejszych czasów. Obuwie to w lasach mazowieckich nazywa się *kurpie*, w Rusi podlaskiej nad Bugiem *postoły* (także niegdyś i w Czechach), u Górali podhalan *kierpce*. Dawna zagonowa, uboga szlachta, nosząca częstokroć zamiast butów chodaki z kory lipowej, była także od nich nazywana *szlachtą chodaczkową*.

Chodakowski Józef, śpiewak, * 1850 w Rawie, był naprzód urzędnikiem asekuracyjnym, w śpiewie kształcił się pod kierunkiem Quattriniego, od r. 1876 występuje w operze warszawskiej, od 1890 do 1892 występował na scenie lwowskiej, następnie został reżyserem opery warszawskiej.

Chodakowski Zorjan Dołęga, pseudonim Czarnockiego Adama (ob.).

Chodani Jan Kanty, kanonik katedralny wileński, profesor teologji, oraz dziekan nauk moralnych i politycznych w uniwersytecie wileńskim, * 1769 r. w Krakowie, z ubogiej rodziny włoskiej, † 1823. W młodości wstąpił do zgromadzenia Kanoników regularnych lateraneńskich tamże, gdzie wsławił się wymową kaznodziejską; wykładał teologję dogmatyczną i pismo św. w akademji krakowskiej. W r. 1805 wezwany na kaznodzieję uniwersytetu wileńskiego, od 1808 był tamże profesorem przez lat 15. Pisma jego drukiem ogłoszone są: wiersz „O Człowieku, tłomaczenie z Woltera" (Kraków, 1795); „Sielanki z Gesnera" (Kraków, 1800); „Henrjada" przekład z Woltera (1803); „Teologja pasterska podług X. F. Gilschütza" (Wilno, 1824); „Etyka chrześcijańska czyli Teologja moralna do użycia szkolnego," zastosowana przez A. K. Reybergera, z łacińskiego (3 t., Wilno, 1821—22); „Nauka chrześcijańskiej katolickiej religji" (3 cz. Wilno, 1823); „Stworzenie świata," przez J. Haydna, z niemieckiego (Wilno, 1809); „Kazania ks. J. Chodaniego z pozostałych po śmierci rękopisów wydane" (2 t., Wilno, 1828 i 1832); „Rozprawa okazująca dążenia nauki Jezusa Chrystusa do dobra narodu ludzkiego" (2 t., *Dzien. Wil.*, 1815).

Chodcza Stanisław (z), herba Poraj, starosta halicki, 1496 kasztelan lwowski, mianowany 1507 marszałkiem wielkim koronnym, posłował w latach 1507 i 1510 do Multan i Wołoszczyzny. Jego staraniem zawarto z hospodarami traktat w Kamieńcu, † 1529.

Chodecz, dziś osada, dawniej miasteczko, w gub. Warszawskiej, pow. Włocławskim, nad jeziorem Chodeckiem; siedlisko urzędu gminnego, dwa kościoły katolickie, jeden ewangelicki, bóżnica, 1,300 miesz.

Chodel, prawy dopływ Wisły w gub. Lubelskiej, powstaje w pow. Lubelskim z dwóch strumieni, we wsi Chrzanowie; wpada do Wisły powyżej Kazimierza, ubiegłszy około 45 wiorst.

Chodel, osada w gub. i pow. Lubelskim, nad rzeczką Chodel, ma 766 miesz. Jest tu piękny kościół parafjalny, fundowany około 1530 przez kasztelana lubelskiego Bernarda Maciejowskiego, budowy gotyckiej, dosyć wysoki i obszerny, z wieżą o pięciu kondygnacjach, zakończoną starożytnemi kolosami na szczycie, stawianą, równie jak i kościół, z cegły na czerwono.

Chodkiewicz I v. *Kościesza* odm., herb: Na tarczy dwudzielnej, w polach czerwonych, w I— strzała srebrna bez opierzenia, u dołu rozdarta i

Digitized by Google

przez środek belką poprzeczną przekrzyżowana; w II—gryf srebrny wspięty z mieczem. Nad hełmem i koroną szlachecką pół takiegoż gryfa.— **Ch. II:** Na tarczy trzydzielnej w polu I czer-

Chodkiewicz I-szy.

Chodkiewicz, hrabia.

wonem ściętem, w górnem — strzała, jak wyżej, w dolnem — Pogoń I (ob.); w II-m czerwonem — gryf, jak wyżej; w III-m ściętem, w górnem błękitnem — łabędź biały, w dolnem czerwonem — trzy srebrne wręby. Nad tarczą korona szlachecka i 5 piór strusich. — **Ch. hrabia** różni się od poprzedniego koroną hrabiowską, nad którą są trzy hełmy ukoronowane, a nad niemi: nad pierwszym 5 piór, nad drugim pół gryfa, nad trzecim pół łabędzia z koroną na szyi.

Chodkiewicz Jan, herbu Kościesza, † około 1483, protoplasta zasłużonej i znakomitej rodziny polskiej Chodkiewiczów, miał być synem Jana Borejkowicza, od szybkiego chodu przezwanego *Chodźką*. Jako marszałek litewski wysłany był 1453 od stanów litewskich na sejm w Parczowie, z żądaniem poprawy unji i zwrotu Podola i Wołynia. W r. 1458 przywiódł królowi Kazimierzowi na wojnę pruską 8 tysięcy Litwinów i przyczynił się do klęski Krzyżaków; r. 1466 odznaczył się przy oblężeniu Chojnic; 1474 towarzyszył temuż królowi na czele Litwy w nieszczęśliwej wyprawie szląskiej; 1476 przystąpił do unji z kościołem rzymsko-katolickim, Nareszcie w r. 1480 był wojewodą kijowskim i starostą łuckim.

Chodkiewicz Aleksander, syn poprzedniego, podpisał 150z innymi litewskimi panami unję Litwy z Koroną w Krakowie, † wojewodą nowogródzkim 1549.

Chodkiewicz Hieronim, najstarszy syn poprzedniego, † 1561 r.; w r. 1542 mianowany był podczaszym litewskim, we dwa lata później kasztelanem trockim, a około 1555 kasztelanem wileńskim i podobno hetmanem litewskim. Jako poseł do papieża Pawła IV i cesarza Ferdynanda, piękną wymową tak sobie ujął tego ostatniego, że jemu i wszystkim Chodkiewiczom nadał tytuł hrabiów św. Państwa rzymskiego, co dało powód przydania do dawnego herbu Kościeszy, gryfa białego. Od niego idą *Chodkiewicze*, którzy się pisali hrabiami na Szkłowie i Myszy. Por. Kossakowski „Monografje historyczno-genealogiczne;“ Wolff „Senatorowie i dygnitarze.“

Chodkiewicz Jan Hieronim, syn poprzedniego, hrabia na Szkłowie, Myszy, Bychowie i Hłusku. Mianowany 1564 wielkorządcą Inflant, pracował usilnie nad połączeniem tej prowincji z Litwą i Koroną, oraz nad porządnem jej uorganizowaniem, broniąc zarazem pilnie przeciwko Szwedom, których porazil niejednokrotnie. Podobnież bronił skutecznie Inflant przeciwko carowi Iwanowi Groźnemu. Godności jego urzędowe były: kasztelan wileński (1574), starosta żmujdzki (1563), marszałek wielki litewski, wielkorządca i hetman inflancki i t. d. W młodości swojej sprzyjał nauce Kalwina, lecz 1572 przeszedł na łono kościoła katolickiego, † 1579.

Chodkiewicz Jan Karol, hetman wielki litewski, wojewoda wileński, jeden z najznakomitszych wodzów polskich, syn Hieronima, kasztelana wileńskiego, * około 1560 r., nauki pobierał w akademji wileńskiej. Po skończeniu nauk, pierwszą młodość spędził za granicą, walcząc w sprawie rozmaitych krajów pod kierunkiem najznakomitszych ówczesnych wodzów. W roku 1593 ożenił się z Zofją Mielecką, wojewodzianką podolską, wdową po księciu Olelkowiczu Słuckim. Pierwszą wyprawę wojenną w kraju rodzinnym odbył na czele pułku hetmana Żółkiewskiego przeciw buntom chłopskim Nalewajki. Później z rotą swą towarzyszył księciu kardynałowi Batoremu do Siedmiogrodu, a następnie miał udział w wyprawie Zamojskiego do Multan. Odtąd dostojeństwa sypały się gradem na niego; od 1599 starosta żmujdzki, r. 1600 hetman polny litewski, starosta wieloński i luboszański; głównem polem jego zapasów z nieprzyjacielem były wówczas Inflanty: ucierał się pod Kokenhauzem, wziął Trejden i Zygwult; poszedł pod Rygę i odparł księcia Sudermańskiego, a po ustąpieniu Zamojskiego, objął po nim wielkorządztwo tej prowincji. Po dwuletniej spokojności, gdy książę Sudermański ponownie wkroczył do Inflant (1604), **C.** z niesłychaną natarczywością nastawał na Szwedów; zdobył Dorpat, pod Białym Kamieniem dwukrotnie pobił generałów szwedzkich i otrzymał wtedy wielką buławę litewską. Ze szczupłemi siłami, których powiększenia nie mogł się doprosić u króla, wszędzie śmiało stawiał czoło nieprzyjacielowi i wszędzie zaszczytnie wychodził z bitwy. Koroną jego waleczności i rozumu była

Chodkiewicz Jan Karol.

Digitized by Google

wiekopomna bitwa 27 września 1605 r. pod Kirchołmem, która jednak mimo ogromnej klęski nieprzyjaciela, Polsce żadnej stanowczej korzyści nie przyniosła, z powodu niebezpiecznego rokoszu Zebrzydowskiego. Niepłatne wojsko skonfederowało się i odeszło do Brześcia, a hetman pozostał w Inflantach, ze szczupłą tylko liczbą ludzi i nadwornemi rotami kilku przyjaciół. Nareszcie i sam został wezwany do Korony, zawarłszy rozejm ze Szwedami. Za przybyciem bił się z rokoszanami pod Guzowem, lecz nowe, wiarołomne wtargnięcie Szwedów do Inflant, zmusiło go do śpiesznego powrotu tamże; wkrótce zdobył Parnawę i uwolnił Rygę od oblężenia. Tymczasem wszczęła się wojna z W. ks. Moskiewskiem, na którą przyzwany C. stanął pod murami Moskwy z garstką 2,000 wojska. Próżne były wysilenia wodza, by coś stanowczego uczynić; niepłatne wojsko całemi chorągwiami odchodziło na Litwę, ustąpił więc hetman do Wiazmy, a następnie wyznaczony został do układów, które zerwane w 1615 r., sprowadziły nowe oblężenie Smoleńska. Gdy w rok potem królewicz Władysław przybył do wojska, wojna inny przybrała charakter i C. rozpoczął ją 1617 oblężeniem Drohobuża. Po zawarciu pokoju deulińskiego 1618 r., przymuszony był znowu zasłaniać granice Polski od Turków po ciężkiej klęsce cecorskiej. Sułtan Osman zbierał ogromne siły na Polskę, wypadało więc postawić przeciwko niemu dzielnego wodza; jednomyślnie obrany został Chodkiewicz, z tytułem hetmana wyprawy, dowódcy wojsk koronnych i litewskich. Przed udaniem się na tę wyprawę, pragnąc serdecznie dziedzica płci męskiej, po stracie pierwszej żony, zaślubił powtórnie Annę Aloizę, księżniczkę Ostrogską, 27 listopada 1620 r. Nareszcie w lutym 1621 ruszył na Wołoszczyznę. W sierpniu 1621 r. przeszedł Dniestr i rozłożył obóz pod Chocimem. Tu stawał przez cały miesiąc prawdziwie bohaterskie boje z tłumami nieprzyjaciół, wychodząc ze wszystkich bitew z tryumfem i chwałą. Ciężkie trudy i znoje osłabiły zdrowie sędziwego wodza i po krótkiej chorobie † w dniu 24 września 1621 roku w zamku chocimskim. Rozpoczętego przez niego zwycięstwa dokonał Lubomirski. Por. Naruszewicza „Żywot Jana Karola Chodkiewicza" (1 wyd. Warszawa, 1781; 2-e Bobrowicza, Lipsk; 3-e Turowskiego, Kraków, 1858) i Seweryna Gołębiowskiego „Strona moralna J. K. Ch., wyczytana z jego listów" (w *Bibl. Warsz.*, 1854, t. 3).

Chodkiewicz Aleksander, hrabia na Szkłowie i Myszy, brat rodzony Jana Karola, hetmana, * około 1565, pobierał nauki w akademji ingolstadzkiej, zwiedził Włochy. Jako dzielny dowódca podkomendny, odznaczał się we wszystkich wojnach, prowadzonych za Zygmunta III, poczynając od sławnej bitwy pod Kircholmem, w której przywodził 150 kopijnikom prawego skrzydła. W r. 1606, jako wojewoda trocki, podpisał w imieniu króla pamiętny układ z Zebrzydowskim pod Janowem; † 1626. Por. Kossakowski „Monografje historyczno-genealogiczne" (t. I); „Bibl. ord. Krasińskich" (t. IX—XII, str. 330).

Chodkiewicz Grzegorz, Hrehory, hetman wielki litewski i kasztelan wileński, syn Aleksandra, wojewody nowogródzkiego, podkomorzy królewski w 1544 roku, hetman polny litewski, walczył 1558 r. na Podolu przeciwko Tatarom. Wielkim hetmanem litewskim został 1564—6, a kasztelanem wileńskim 1564—70. Odtąd więcej już zajmował się wewnętrznemi sprawami, niż buławą, więcej intrygami, niż pracami dla pożytku kraju, opierając się długo i uporczywie ściślejszej unji W. Ks. Litewskiego z Koroną, postanowionej na sejmie w Lublinie; † 1572.

Chodkiewicz Jerzy, najmłodszy syn Aleksandra, wojewody nowogródzkiego, kasztelan trocki 1565, posłował do Moskwy bezskutecznie w latach 1562 i 1565; † 1569.

Chodkiewicz Jerzy, starszy syn poprzedniego, krajczy litewski w r. 1538, był marszałkiem trybunału litewskiego 1594 r. i starostą generalnym żmujdzkim 1590; † 1595.

Chodkiewicz Hieronim albo Jarosz, brat poprzedniego, dworzanin Stefana Batorego, kasztelan wileński. Wyświadczył Zygmuntowi III ważne usługi, tak podczas wojny inflanckiej, na którą wystawił własnym kosztem 100 husarzów, jako też podczas rokoszu Zebrzydowskiego; † 1617.

Chodkiewicz Aleksander Krzysztof, najstarszy syn Krzysztofa, wojewody wileńskiego, stryjecznego brata hetmana, zwycięzcy pod Kircholmem; w młodym wieku wszedł do stanu duchownego i wcześnie został kanonikiem wileńskim r. 1634. W r. 1649 mianował go Jan Kazimierz biskupem wendeńskim, którym był aż do śmierci, przez lat 27, chociaż z Wilna do djecezji swojej nigdy nie wyjeżdżał.

Chodkiewicz Jan Kazimierz, młodszy syn poprzedniego, * 1616. Pobierał nauki w Hradcu i Wiedniu, następnie kończył nauki w Bolonji, gdzie mu Władysław IV przysłał nominację na koniuszego W. Ks. litewskiego. Po powrocie do kraju był w wielkich względach u króla Jana Kazimierza, który w r. 1651 mianował go wojewodą wileńskim; † 1660.

Chodkiewicz Krzysztof, młodszy syn Hieronima, kasztelana wileńskiego, dzielny współtowarzysz wypraw wojennych hetmana Jana Karola. Mianowany był 1633 kasztelanem trockim, 1636 wileńskim, a 1642 r. wojewodą wileńskim. W Nowogródku litewskim wzniósł kościół z klasztorem ks. Dominikanów i wprowadził do Mińska zakonne panny św. Benedykta; † 1652.

Chodkiewicz Jan Karol, syn Jerzego Karola, obożnego litewskiego, pułkownik wojsk litewskich, † 1712.

Chodkiewicz Adam Tadeusz, syn poprzedniego, wychowywał się na dworze wuja swego,

Digitized by Google

Jana Fryderyka Sapiehy, którego dzieło łacińskie tłómaczył na język polski i wydał pod tyt.: „Annotacje historyczne początku dawności i t. d. orderu Orła Białego.“ Gorliwy stronnik saski, mianowany został 1734 wojewodą brzeskim; † r. 1745. Por. Boniecki „Poczet rodów.“

Chodkiewicz Jan Mikołaj Ksawery, syn poprzedniego, * 1738 na Pomorzu. Kończył nauki w akademji wileńskiej. Mianowany pułkownikiem królewskim 1757 r., a generałem-adjutantem r. 1762, był szczerze oddany familji Czartoryskich. W czasie bezkrólewia należał do konfederacji litewskiej, zawiązanej w Grodnie 16 kwietnia 1764, następnie był w tymże roku posłem żmujdzkim na sejm konwokacyjny; 1765 ozdobiony orderem św. Stanisława, mianowany kasztelanem żmujdzkim, otrzymał starostwo żmujdzkie. Podczas konfederacji barskiej na radach senatu często występował przeciwko królowi, to niezadowolenie i w późniejszych jeszcze objawiał wypadkach; wreszcie zniechęcony, porzucił kraj i przeszedł do służby rosyjskiej, † 1781 w Czarnobylu.

Chodkiewicz Aleksander, syn poprzedniego, * 1776 w Czarnobylu, w gub. Kijowskiej, kształcił się w Warszawie, w zakładzie Marcina Nicuty; wszedł do wojska i był mianowany przez Kościuszkę dwutysiącznikiem. W r. 1811 przybył do Warszawy i w r. 1812 dowodził 18 pułkiem piechoty, sformowanym przez siebie. Przy organizacji wojska polskiego otrzymał stopień pułkownika i szefa sztabu dywizji gwardji. Uwolniony 1818 r. w stopniu generała brygady, został senatorem-kasztelanem. Otrzymawszy 1819 r. uwolnienie, osiadł w dobrach dziedzicznych Młynowie i tu † 1838. Oprócz zasług wojskowych, poświęcał się gorliwie naukom i literaturze i był członkiem kilku towarzystw naukowych, a będąc członkiem uniwersytetu wileńskiego, przez czas jakiś wykładał w nim chemję. Prace jego, ogłoszone drukiem, są następujące: „Nauka robienia piwa“ (Warszawa, 1811); „Tablice stosunku dawnych miar i wag francuskich i koronno-litewskich“ (1811); „Chemja“ (7 t., Warszawa, 1816—20); „Rozprawa o gazie kwasu sodowego ukwaszonego, czyli chlorynie“ (1819): „Portrety wsławionych Polaków z ich opisaniem“ (1820); „Mowa miana imieniem zgromadzenia warszawskiego Przyjaciół Nauk przy otwarciu wołyńskiego gimnazjum 1 października 1805 r.;“ „Hiszpanie w Peru, czyli śmierć wodza Rolli,“ przekład 5-aktowej tragedji Kotzebue'go (Warszawa, 1797); oryginalna tragedja w 5-aktach „Kato“ (Wilno, 1809 i Warszawa, 1817); „Pisma wierszem i prozą“ (Warszawa, 1817). Oprócz wyżej wymienionych; ogłosił wiele rozpraw, drukowanych w rozmaitych pismach czasowych; w rękopisie pozostawił powieść 6-tomową p. t. „Paulina.“

Chodkiewiczowa Anna Aloiza, córka Aleksandra, księcia Ostrogskiego, wojewody wołyńskiego i Anny ze Sztembergu Kostczanki. W roku 1621 wyszła za hetmana Jana Karola **Ch.**, który w 10 lat później umarł. Odtąd zajmowała się tylko sprawami bliźnich i ogromne dochody ze swego majątku obracała na czyny filantropijne. W zamku swym otworzyła szkołę w celu nawracania i wychowywania dzieci żydowskich i tatarskich. W r. 1624 fundowała kolegjum jezuickie w Ostrogu i Jarosławiu, wstawiała się za więźniami, opiekowała szpitalami i t. p. † 1654. Por. „Życie ku podziwieniu chwalebne j. o. ks. Ostrogskiej Anny Alojzy Chodkiewiczowej i t. d.“ (Kraków, 1698, w drukarni M. Schela) i „Encyklopedja kościelna.“

Chodniew Aleksy, chemik rosyjski, * 1818 w Petersburgu, † 1871 tamże; po ukończeniu nauk w mieście rodzinnem był profesorem chemji w uniwersytecie charkowskim. Oprócz licznych rozpraw, drukowanych w czasopismach niemieckich i rosyjskich, wydał: „Kurs fiziołogicz. chimii“ (Charków, 1847); „Techniczeskij kurs chimii“ (2 wyd., 2 tomy, Petersburg, 1856); „Chimiczeskaja czast' towarowiedienija“ (2 t., 1859—61) i inne.

Chodnik, w górnictwie wszelka droga podziemna w kopalni, bez względu kierunku, w jakim idzie, i celu, do jakiego jest przeznaczona. Winny one mieć takie przynajmniej rozmiary, aby dozwalały przejścia i przejazdu z urobkiem. Postać ich jest rozmaita, w kopalniach rud kruszcowych są to pieczary o wyciosanych w skale ścianach, gdzie rudy te w skałach się ciągną i z nich są wykuwane; gdzie się idzie wśród iłów i ziem miękkich, poboki okrywa się drzewną oprawą dla zabezpieczenia; w kopalniach solnych **C.** dają się regularnie prowadzić. Długość **C.** bywa rozmaitą, najdłuższe wielickie dochodzą wiorstowej długości. O chodnikach zwyczajnych ob. Bruk.

Chodoręski Józef, napisał rozprawę pod tyt.: „Rys historyczno - biograficzny prawodawstwa cywilnego i kryminalnego w dawniejszych Prusach południowych i teraźniejszych W. Ks. Poznańskiego“ (Poznań, 1869).

Chodorków, miasteczko w pow. Skwirskim, gub. Kijowskiej, nad rz. Irpieniem, niegdyś własność Konstantego Swidzińskiego, który gromadził tam słynne swe zbiory.

Chodorlahomor, król Elamitów, pochodzących od Elama, pierworodnego syna Sema, którego Abraham, broniąc wziętego do niewoli synowca swego Lota, na czele 318 niewolników poraził na głowę r. św. 2093. Por. Rawlinson „The five great monarchies“ (str. 161—163); Maspero „Histoire ancienne des peuples de l'Orient“ (1886, str. 188).

Chodorowicz Ignacy, literat, * 1839 w miasteczku Sokółce, gub. Grodzieńskiej, kształcił się w gimnazjum lubelskiem i Szkole Głównej warszawskiej; pomieszczał swe prace w *Kurjerze warszawskim*, *Echu*, *Nowinach*, 1886—1887 redagował *Kurjer Codzienny*, w którym prowadził nadto dział ekonomiczny. W r. 1873 razem z Fryzem

Digitized by Google

wydał „Przewodnik po Warszawie i jej okolicach.“ W r. 1877 podróżował po ziemiach słowiańskich na półwyspie Bałkańskim i spostrzeżenia swe drukował w *Kurjerze Warszawskim* i w *Echu*. Jest urzędnikiem w zarządzie kolei warszawsko-wiedeńskiej.

Chodorowicz Juljusz, literat, * 1843 w Białej Radziwiłłowskiej na Podlasiu, kształcił się w gimnazjum lubelskiem, w uniwersytecie kijowskim i w Szkole Głównej w Warszawie, następnie poświęcał się pedagogji i był urzędnikiem na kolei warszawsko-wiedeńskiej, od r. 1883—1887 brał czynny udział w redagowaniu *Przeglądu Pedagogicznego*. Oprócz artykułów w sprawach bieżących, pomieszczanych w czasopismach warszawskich, napisał nowele: „Szlachetna zemsta,“ „Sielanka,“ „Trafiła kosa na kamień,“ „Ostatnia partyjka,“ „Na stepie,“ „Opowiadanie plebana,“ „Pan Euzebjusz,“ „Wieczorek dla Liszta,“ „Nie żal sercu, czego oczy nie widzą,“ „Natura ciągnie wilka do lasu,“ „Kto był Mahomet,“ „Z wycieczki nad Wisłę,“ „Z wycieczki do Ojcowa,“ „Z gór i dolin,“ „Wieliczka,“ „Z wędrówki po małych drogach“ i t. d. Od r. 1879—1886, będąc delegatem na zgromadzeniu galicyjskiego Towarzystwa pedagogicznego, drukował cały szereg sprawozdań z tychże zjazdów, wystaw pedagogicznych i t. p.

Chodorów. 1) Miasteczko w gubernji Kijowskiej, pow. Kaniowskim, nad Dnieprem, wspominane już w XVI wieku; cerkiew, synagoga; 1,000 miesz.—2) Miasteczko w Galicji, w powiecie Bobreckim, 2,000 miesz.

Chodowie, nazwa mieszkańców kilkunastu wsi w okolicy Domażlic (po niem. *Taugsi*, *Taus*), w królestwie Czeskiem, którzy na początku XI w. zabrani zostali z Polski (mianowicie z m. Giecza, Gdecza, dziś wsi o milę od Środy, w W. Ks. Poznańskiem); przez księcia Brzetysława I i osadzeni w tem miejscu dla strzeżenia od napadów niemieckich. Rządzili się własnem prawem polskiem do 1325 r. W r. 1623 sądownie dochodzili swych praw. Gdy jednak nic nie wskórali, zbrojnie powstali w liczbie 400 ludzi 1693 r. Pokonani przez wojska cesarskie, a jeden z ich przywódców, Jan Kozina, został stracony. — Czy wszyscy **Ch.** są pochodzenia polskiego, trudno dzisiaj powiedzieć; nie ulega przecież wątpliwości, że mieszkańcy okolicy Żdic są potomkami Polaków. Odznaczają się oni ubiorem, oraz narzeczem. Dlatego też, że zamiast *był*, mówią *buł*, zwani są *Bułacy*.

Chodowiecka Zofja Zuzanna, córka Daniela, żona pastora Henry, jako znakomita malarka, była członkiem berlińskiej akademji sztuk pięknych, a utwory jej pendzla bardzo były poszukiwane przez prawdziwych znawców. † 1819.

Chodowiecki Daniel Mikołaj, * 1726 w Gdańsku, z rodziny wielkopolskiej, † 1801, jako dyrektor akademji sztuk pięknych w Berlinie; znakomity malarz, rysownik i rytownik; odznaczał się nadzwyczajną płodnością, tak dalece, że nie było prawie książki, któraby nie była ozdobioną jego rycinami. Liczba tego rodzaju rycin wynosi przeszło 3,000. Ilustrował między innemi Basedow'a „Elementarwerk,“ Salzmann'a „Elementarbuch“ i Lavater'a „Physionomische Fragmente.“ Do obrazów większych rozmiarów brakło mu czasu, chociaż i z tych niektóre są rzeczywistej piękności, np. „Pożegnanie Jana Calas'a,“ „Ślepa babka,“ „Gra w nurka“ i t. d. Najzupełniejszy zbiór rycin **C.** jest w Medyce (w Galicji) po Pawlikowskim. Wybór rycin jego w reprodukcji fotograficznej wyszedł w Berlinie 1885 r. Biografję jego podał Rastawiecki w „Słowniku malarzów polskich“ (t. I). Por. Ferd. Meyer „Daniel **Ch.** der Peintre-Graveur“ (1887). Waagen „Handbuch der deutschen Kunst;“ Görling „Geschichte der Malerei.“

Chodowiecki Daniel Mikołaj.

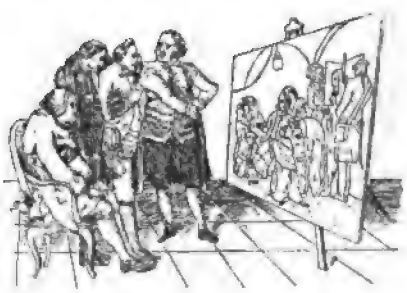

Cztery temperamenty, rysunek D. Chodowieckiego do dzieła Lavatera „O fizjognomji.“

Chodowiecki Bogumił, brat poprzedniego, * 1728, † 1781 r., rytował wiele podług własnych i brata swego rysunków. Był także znakomitym minjaturzystą; malował łowy, bitwy, konie.

Chodowiecki Wilhelm, syn Daniela, * 1765, † 1805; pracował gorliwie w kierunku ojca, który często podpisywał jego prace własnem imieniem.

Chodykiewicz Klemens, Dominikanin, * 1715, † 1797 we Lwowie, wydał: „Dissertationes historico-criticae de Archiepiscopatu Metropolitano Kijoviensi et Haliciensi“ (w którem wiele błędów historycznych, 1770); oraz „Quaestiones Graeco-Ruthenicae studio alicujus orthodoxi presbiteri L.“ (tłómaczone na polski i rosyjski). Został także po nim rękopis p. t.: „Historja klasztorów dominikańskich Ruskiej prowincji“ i wiele innych.

Chodynicki Ignacy, Karmelita lwowski, historyk, * 1786, † 1847, ogłosił „Dzieje historyczno-polityczne Europy i innych części świata na

Digitized by Google

początku XIX w." (6 t., Lwów, 1817—20); „Historja miasta Lwowa" (1729); „Dykcjonarz uczonych Polaków, zawierający krótkie rysy ich życia, szczególnie wiadomości o pismach i krytyczny rozbiór ważniejszych dzieł niektórych" (3 t., Lwów, 1833—4); „Wiadomość historyczna o fundacjach klasztoru zakonu karmelitańskiego niegdyś w Polsce i Litwie" (Lwów, 1849). Por. J. Piszel „Uwagi krytyczne nad historją Lwowa" (Lwów, 1833).

Chodyński Zenon, historyk kościelny, * 1836, po ukończeniu nauk w akademji duchownej w Warszawie, wyświęcony został na kapłana 1868; następnie był dyrektorem seminarjum we Włocławku, † 1887. Wydał: „Decretales Sum. Pontif. pro Regn. Polon. et Constitutiones Synodorum provincialium et dioecesanarum Regni ejusdem ad summam collectae" (Poznań, 1869); „Synodus Archidioecesana Gnesnensis A. D. 1583 celebrata" (Warszawa. 1872). Nadto pomieszczał cenne artykuły, dotyczące dziejów kościoła polskiego w „Encyklopedji kościelnej."

Chodyński Adam Antoni, starszy brat poprzedzającego, piszący pod pseudonimem Adam Porój, * 1832, nauki pobierał w Kaliszu, gdzie następnie był patronem trybunału. Założył i redagował czas jakiś czasopismo *Kaliszanin* (1870). Wydał: „Obrazek dziejów literatury polskiej" (Warszawa, 1860); „Żywot bł. Rafała z Bronowic" (Łęczyca, 1862); „Poezje" (Drezno, 1872); „Stefan Damalewicz" (Poznań, 1874); „Dawne ustawy m. Kalisza" (Warszawa, 1875); „Bł. Bogumił, arcybiskup gnieźnieński" (Warszawa, 1879); „Józefie św., módl się za nami" (Kalisz, 1885) i wiele innych. Był także współpracownikiem „Encyklopedji "Orgelbranda (większej).

Chodyńskie pole, pole pod Moskwą, na którem w dniu koronacji Najjaśniejszego Pana Mikołaja II, dnia 26 kwietnia 1896 r., były urządzone przyjęcia i zabawy dla ludu, i na którem w tymże dniu kilka tysięcy ludzi poniosło ciężkie obrażenia, w skutek gwałtownego ścisku. Wielu ze zgniecionych zmarło.

Chodzież (*Chodziessen*), miasto główne pow. Chodzieskiego w W. Ks. Poznańskiem, w regencji Bydgoskiej, nad jeziorem Ratajskiem; 3,430 m., po większej części rozmaitych fabrykantów, posiada starożytny zamek.

Chodziński Kazimierz.

Chodziński Kazimierz, rzeźbiarz, * 1861 w Łańcucie w Galicji, kształcił się w Krakowie i Wiedniu; wykonał: „Starzec," „Chłopczyk," „Faun tańczący," „Roskoszne życie," „Pan świata," „Cześnik i regent," „Toaleta balowa," „Więzień modlący się" i in.

Chodzkiewicz Władysław, inżynier, powieściopisarz i orjentalista, błędnie zwany Chadźkiewiczem, * 1820 na Podolu, † 1898 w Neuilly pod Paryżem, przebywał przeważnie za granicą. Ogłosił tragedję „Haman" (Lipsk, 1846); „Trzy lilje" (2 t., Wilno, 1852); „Zamek w Czarnokoźińcach" (2 t., wyd. 2, Wilno, 1852); „Nasza ziemia" (Petersburg, 1859); „Canal et port St. Louis et jonction du Rhône à la Mediterranée" (Paryż, 1870); „Wiersz setny z komedji Arystofanesa Acharneńczycy" (1879); „Une inscription cunéiforme de Persépolis, nouvelle interprétation" (1885) i to samo po polsku w „Rozprawach Ak. krak.," i in. Pisywał pod pseudonimem Józefa Szczygielskiego i Maxa Berthaud. W r. 1885 drukował „Archéologie scandinave, Fers de lance avec inscription runique." W r. 1878 napisał do *Bluszczu* rozprawę o Antonim Malczewskim.

Chodźko Borejko Jan, * 1776 w Zahorzu w Oszmiańskiem, syn Józefa i Konstancji Bujnickiej, † 1851 w Mińsku. Obok licznych zajęć urzędowo-obywatelskich, trudnił się literaturą i ogłosił drukiem: „Pan Jan ze Świsłoczy, kramarz wędrujący" (1821); „Pisma" (w 12 tomikach, Wilno, 1837), obejmujące powieści narodowe i przekłady komedji Scribe'go. Pisarz umiejący dokładnie i z talentem przedstawiać naszą przeszłość.

Chodźko Aleksander, syn poprzedniego, * 1804 w Krzywiczach, † 1891; uczeń uniwersytetu wileńskiego i szkoły języków wschodnich w Petersburgu, następnie konsul rosyjski w Persji, 1857 profesor literatur słowiańskich w Paryżu aż do 1884. Z ogłoszonych drukiem ważniejsze prace są: „Specimens of the popular poetry of Persia" (Londyn, 1848); „Le Ghilan ou le marais Caspien" (1851); „Poezje koronne" w *Parnasie Polskim* (Poznań, 1833), pierwotnie zaś wydane w Petersburgu, 1829); „Legendes slaves" (Paryż, 1869); przekład powieści perskich p. t. „Padyszach i czterech derwiszów" (w dodatku do *Czasu*, 1859); „Grammaire persanne" (Paryż, 1852); „Etudes bulgares" (1875); „Théâtre persan" (1878), obejmujący przekład pięciu poetów perskich i jeszcze 10 dzieł innych, między któremi ważną jest: „Grammaire Paléoslave" (Paryż, 1869); „Dokładny słownik angielsko-polski" (Berlin, 1874). Po wysłużeniu emerytury jako profesor kolegjum francuskiego, pozostał we Francji aż do zgonu. Por. J. A. Święcicki „Najnowsze prace orjentali-

Chodźko Leonard.

Digitized by Google

stów polskich za granicą" (*Atheneum*, 1879).

Chodźko Stanisław, brat poprzedniego, uczony chemik, profesor we Fryburgu, obecnie w Paryżu zamieszkały, używający głośnego imienia, jako wynalazca nowego sposobu użyźniania roli *(engrais atmosphérique)*.

Chodźko Borejko Ignacy, * 1794 w Dziewiętniach, † 1861, ukończywszy w 1814 uniwersytet wileński, osiadł na wsi i poświęcił się z wielkiem zamiłowaniem piśmiennictwu krajowemu, głównie jako powieściopisarz, malujący wspomnienia ubiegłych czasów i postaci. Prace jego są: „Domek mojego dziadka" (Wilno, 1840; wyszedł w Paryżu po francusku 1857); „Brzegi Wilji" (1842); „Pamiętniki kwestarza" (1844); „Jubileusz," „Duch opiekuńczy," „Autor swatem," „Panna respektowa" (1845); „Dworki na Antokolu" (1850); „Podania litewskie" (1852); „Żegota z Milanowa Milanowski" (1854); „Pustelnik w Proniunach" (1858); „Dwie konwersacje z przeszłości" (1857). Całkowite wydanie pism jego wyszło w Wilnie 1881 w 3 t. i w tyluż tomach w 1885. Życiorys **C.** napisała Wilhelmina Zyndram Kościałkowska w *Ateneum* z r. 1884, w t. 1 i 2; Kondratowicz „Życie i pisma" (Wilno, 1862) i Klaczko.

Chodźko Ignacy.

Chodźko Borejko Leonard, syn Ludwika i Walerji Deberkówny, * 1800 we wsi Oborku nad rz. Berezyną, † 1871 w Poitiers; kształcił się w uniwersytecie wileńskim, od 1826 osiadł w Paryżu, gdzie był podbibljotekarzem w bibljotece św. Genowefy i bibljotekarzem ministerjum oświecenia. Wprzódy pełnił obowiązki sekretarza przy księciu Michale Kleofasie Ogińskim. Niezmordowany szperacz, ogłosił własnych prac i badań 22; w rękopisach zostało 12, wydanych tylko przezeń 15, razem dzieł i map około 50. Do ważniejszych należą: „Esquisse de l'histoire de la littérature polonaise" (Paryż, 1829); „Carte générale de l'Italie" (1830); „Les Polonais en Italie" (1830); „Histoire des legions polonaises" (2 t., 1829); „Histoire politique de Lithuanie" (1831); Esquisses polonaises" (1832); „Carte de la Pologne" (1831); „Notice biographique sur Lelewel" (1834); „Biographie du général Kościuszko" (1827); „Les nobles et les paysans" (1846); „La Pologne" (3 t., Paryż, 1835—42); „Histoire de Pologne" (1855). Nowe przerobione wydanie dzieła Malte-Bruna: „Tableau de la Pologne" (1830); „Historja domu Rawitów Ostrowskich" (Paryż, 1863—1871, Lwów); „Histoire populaire de la Prusse;" „Hist. pop. de l'Autriche;" „Bibliotèque historique polonaise etc."

Chodźko Michał, * 1807 w Krzywiczach, syn Jana, uczył się w Mińsku litewskim i uniwersytecie wileńskim. Z 11-tu prac jego wydanych, możemy przytoczyć: „Adam Mickiewicz" (Paryż, 1862); „Jezioro cudów," poemat (Paryż, 1857).

Chodźko Józef, * 1800 w Krzywiczach; generał-lejtnant, magister filozofji uniwersytetu wileńskiego, 1818 wstąpił do inżynierji i zdejmował plany tryangulacyjne pod sterem Tennera; w r. 1833 w Mołdawji, Wołoszczyznie, Turcji i Kaukazie, 1847 wszedł na szczyt Araratu, † 1881 r. w Tyflisie.

Chodźko Borejko Dominik Cezary, * 1796, † 1863; kształcił się w uniwersytecie wileńskim jednocześnie z Mickiewiczem, następnie był nauczycielem w szkołach publicznych, wydał w r. 1842—45 w 10-ciu tomach dzieła Brodzińskiego, nadto ogłosił: „Wiadomość o życiu i pismach Leona Borowskiego;" „Wzmiankę o życiu i pismach Adama Czarnockiego" (w *Ateneum* r. 1847); „Wyjątek z pamiętników życiorysowych Jana Piotra i Józefa Franków" i przetłómaczył kilka dzieł treści religijnej.

Chodźkowa Olimpja z Maleszewskich, żona Leonarda, wydała „Recueil d'articles tirés de la Pol. historique" (Paryż, 1835—42).

Chodżent, miasto powiatowe w obwodzie Samarkandzkim, w rosyjskiem generał-gubernatorstwie turkestańskiem, nad rz. Syr-Darją, ma 202 meczety, 24 medresy, 40 szkół, wielki bazar, 30,000 miesz., trudniących się wyrobem tkanin jedwabnych. **C.** uchodzi za najstarsze miasto w Azji Środkowej, zajęte zostało przez Rosję 4 czerwca 1865. — **C.** *powiat* ma 22,803 klm. kw. i 186,612 miesz.

Choi, miasto w prowincji Aserbeidżan w Persji, nad rz. Kotur, na drodze karawanowej z Tebrizu do Erzerum, liczy 30,000 miesz.

Choina Maciej, pseudonim Iżyckiego Władysława.

Choińscy, pisani także Chojeńskimi (Choyeńskimi), rodzina wielkopolska herbu Abdank. Wzięli dzielnicę od Skarbków-Konarskich. Mieszkali aż do końca XVIII stulecia na pograniczu szląskiem w dzisiejszem W. Ks. Poznańskiem, w pow. Krobskim, z rezydencją w Chojnie i Golejewsku (należącem obecnie do hrabiów Czarneckich). Utrzymały się dotąd ruiny zamku Chojno, zwanym przez lud Czestram Chojno (Czestrom, zepsute castrum). Rodzina ta nie ma nic wspólnego z domem tego samego nazwiska, z Choińskimi (Chojeńskimi) herbu Korczak, pochodzącymi z ziemi Mazowieckiej.

Choińska-Jeske Ludmiła.

Choińska-Jeske Ludmiła, z hr. Mikorskich, żona Teodora **C.**, * 1852 w Małachowie, w Poznańskiem,

Digitized by Google

† 1898 w Warszawie; utalentowana kompozytorka muzyczna. Pierwiastkowo kształciła się na śpiewaczkę, i w tym celu poważne odbyła studja pod kierunkiem znanej wiedeńskiej nauczycielki śpiewu, P. Marchesi, następnie Lampertiego (ojca) w Medjolanie, Réviala w Paryżu i słynnego Stockhausena we Frankfurcie. Kierując się jednak radą znawców, którzy dostrzegli w niej niepośledni talent kompozytorski, rychło porzuciła śpiew i z zapałem uprawiać zaczęła niwę kompozytorską. Pierwszych zasad teorji muzycznej uczyła się w konserwatorjum paryskiem, naukę wyższej harmonji ukończyła w Warszawie pod kierunkiem profesora Zawirskiego i Roguskiego, z nauką instrumentacji zapozał ją A. Münchheimer. Z licznych prac **C.-J.** największem cieszyły się powodzeniem opery komiczne: „Zuch dziewczyna," w 2 aktach, wystawiona na scenie Teatru Małego 1885 r. i 3-aktowa „Markiz de Créqui," wystawiona (1891) w Warszawie przez operę łódzką. Libretto do pierwszej z tych oper zostało osnute przez **C.-J.** na tle komedji K. Zaleskiego p. t. „Spudłowali," libretto zaś do „Markiza" przerobiła do wspólki ze swym siostrzeńcem, hr. Maurycym Mycielskim, z komedji francuskiej „Un colonel d'autrefois." Z prac pozostałych na wyróżnienie zasługują pieśni: „Do miłości," „Pożegnanie żołnierza," „Tyś moja" (walc). Z kompozycji drukiem ogłoszonych są znane: „Kołysanka," „Słoiwczek," „Zalotna" (do śpiewu), i utwory taneczne: polki „Ludmiła" i „Iskierka," mazury „Zuch" i „Do upadłego," polonez na orkiestrę i fortepjan „Na zamku," walc „Mój luby." Ostatnią pracą **C.-J.** większych rozmiarów jest balada orkiestrowa p. t.: „Rusałka;" za tę baladę, oraz za obie uwertury do oper wyżej wymienionych, otrzymała na wystawie powszechnej w Chicago (1893) i na wystawie w Amsterdamie (1894), dyplomy honorowe. Oprócz tych prac, napisała powieść „Muzykanci," drukowaną w tygodniku *Rola* (1884). Talent **C.-J.** cechuje melodyjność tematów i obfitość pomysłów interesujących; wogóle pisała łatwo i swe pomysły ujmowała w formy przejrzyste.

Choiński Jan, * 1487, † 11 marca 1538, herbu Abdank, biskup krakowski, kanclerz wielki koronny. Pochodził z rodziny osiadłej w Wielkopolsce; uzyskawszy w 18 roku życia bakalaureat w Akademji krakowskiej, za dekanatu Szymona Sierpskiego, wyjechał za granicę, skąd wrócił ze stopniem doktora obojga praw. W stanie duchownym, dzięki protekcji domów możnych, bardzo szybko się posuwa: rychło po przyjęciu święceń kapłańskich, zostaje kanonikiem krakowskim i kieleckim, około r. 1520 otrzymuje archidjakonat krakowski, w 1526 probostwo poznańskie, w r. 1530 biskupstwo przemyskie po Janie Karnkowskim, w 1536 postępuje na biskupstwo płockie, wreszcie w 1537 r. obejmuje po Latalskim krakowskie. Pomimo awansów w zawodzie duchownym, sprawy kościelne zaniedbywał, gorliwiej poświęcał się świeckim. Wyćwiczywszy się w prawie krajowem pod kierunkiem Jana Łaskiego, wszedł do kancelarji królewskiej, w której, jako biegły referent i zręczny dyplomata, stanowisko zajął wybitne. Wielokroć wyręczał zarówno w sprawach zagranicznych, jak miejscowych, podkanclerzego Piotra Tomickiego; jeździł w r. 1526 do Gdańska, jako komisarz królewski asystował w r. 1527 sejmikom: proszowickiemu i wiślickiemu, brał udział w poselstwie do Ołomuńca, oraz w r. 1530 w zjeździe poznańskim; w Wiedniu czynił zabiegi około małżeństwa Zygmunta Augusta z arcyksiężniczką Elżbietą. Obok tego razem z Jerzym Myszkowskim, z polecenia synodu łęczyckiego z r. 1523, układał statuty gnieźnieńskie, ogłoszone drukiem w r. 1528. Wiele świadczył młodzieży, Józefa Strusia własnym kosztem wysłał do Padwy; sześć lat trzymał przy sobie Marcina Kromera, który mu zawdzięczał i dalsze kształcenie się za granicą. Po śmierci podkanclerzego Tomickiego (1535) wbrew zabiegom Bony, protektorki Gamrata, otrzymał **C.** pieczęć mniejszą, a d. 7 lutego r. 1537 wielką. Podczas sejmu w Piotrkowie umarł nagle w 51 roku życia. Zagadkową śmierć kanclerza przypisywano Bonie, wrzekomej trucicielce książąt mazowieckich. Pochowano nieboszczyka w katedrze krakowskiej. Por. „Kanclerz Jan Choiński, mecenas uczonych polskich XVI wieku" (*Bibl. Warsz.* 1886.

Choiński Jan, biskup.

Choiński Piotr, herbu Abdank, kasztelan przemencki, † 1614. Jeden z pięciu synów Wojciecha i Heleny z Konarskich, synowiec kanclerza wielkiego koronnego, polerował się na dworze cesarza Rudolfa razem z wujem swoim, Krzysztofem Zborowskim. Zawikłany w sprawę Zborowskich, na sejmie roku 1585 świadczył przeciwko oskarżonym, stwierdzał zmowy Krzysztofa z posłem moskiewskim. Naprzód podczaszy królowej Anny, dnia 22 czerwca 1604 r. został kasztelanem sandeckim, w końcu przemenckim. Z Zofji Kościeleckiej miał synów: *Jerzego*, który pod Chocimem dostał się do niewoli tureckiej, a po powrocie do kraju osiadł w Kaliskiem, i *Jędrzeja*. Potomkowie Jerzego przenieśli się w połowie XVIII wieku do Prus zachodnich. Por. „Kanclerz Jan Choiński" (Warszawa, 1886).

Choiński Jarosz (Hieronim), brat poprzedn., kanonik i archidjakon krakowski, sekretarz królewski, podpisał unję lubelską.

Choiński Andrzej, syn Jerzego, wojownik, polerował się na dworze wojewody Opalińskiego, z którym jeździł w 1645 do Paryża z poselstwem

Digitized by Google

po Marję Ludwikę, jako rotmistrz karabinjerów koronnych. Zginął w bitwie pod Gołębiem przeciw Szwedom, d. 18 lutego 1656 r.

Choiński Eustachy, malarz polski, * 1814 w Wiedniu, † 1836 tamże; pierwsze wykształcenie w sztuce otrzymał w Paryżu, potem w akademji wiedeńskiej. W Wiedniu 1836 na wystawie były trzy jego obrazy; robił też portrety, chwalone z poprawności rysunku i dobrego kolorytu, czasem kopje. W Zbiorze Ossolińskich we Lwowie pomieszczona jest jego „Głowa mężczyzny z brodą" (Rastawiecki).

Choiński Tymoteusz, z tego samego domu co kanclerz: leśnik i rolnik, napisał dzieło pod tyt., „Urządzenie lasów, podręcznik praktyczny dla obywateli ziemskich" (Warszawa, 1873). Przeniósłszy się do Ameryki, zakupił w stanie Arkanzas ziemię i założył tam kolonję p. n. Warren Chojno, w której † 1890 r.

Choiński Antoni, brat poprzed., ksiądz, licencjat teologji, zajmuje się lingwistyką i polityką. Napisał po polsku studjum p. t. „Słówko o języku polskim," a po niemiecku kilka broszur teologicznych i politycznych. Mieszka obecnie we Wrocławiu, gdzie wydaje tygodnik naukowy, w dwóch językach, polskim i niemieckim, p. t. „Akademja domowa."

Choiński-Jeske Teodor, * 1854 w Pleszewie, w W. Ks. Poznańskiem, synowiec poprzedniego, pseudonim M. Bogdanowicz, beletrysta, polemista i krytyk literacki, nauki średnie pobierał w gimnazjach w Sremie i Poznaniu, a wyższe na wydziale filozoficznym uniwersytetów we Wrocławiu, Pradze Czeskiej (1880) i Wiedniu. Zawód literacki rozpoczął 22-letnim młodzieńcem w r. 1876 od „Czterech fantazji" na różne temata, pisał następnie „Studja" powieściowe w duchu wolnomyślnym: „Kossak i Kuczma" (1876), „Karmazyn" (1877); był potem współpracownikiem *Przeglądu Tygodniowego*, *Nowin* (za redakcji A. Świętochowskiego) i *Ateneum*, aż wreszcie powróciwszy z Wiednia (1882), przeszedł pod sztandar zachowawczy, tworząc tu odłam, tak nazwanego przez się „młodego konserwatyzmu," którego organami były: *Niwa* i *Słowo*. Zdolny, wykształcony, władający stylem jędrnym, potrafił zająć w tem kółku stanowisko wybitne jako polemista i krytyk. Jako wróg pozytywizmu i antysemita, występuje **C.** wytrwale w artykułach dziennikarskich i osobno ogłoszonych studjach: „Żydzi na tułactwie" (1884), „Pozytywizm warszawski i jego główni przedstawiciele" (1885), „Typy i ideały pozytywnej beletrystyki polskiej" (1888); „Po latach dwudziestu pięciu" (1891—charakterystyka działalności *Przeglądu Tygodniowego*); „Na schyłku wieku" (1894), „Główne prądy tendencyjnej powieści niemieckiej" (1881 w *Niwie*), „Dramat niemiecki XIX wieku" (1883), „Epopeja rycerska Niemców" (1884); „Henryk Heine" (1885); „Źródło i pochód naturalizmu w beletrystyce francuskiej" (1882 w *Niwie*); „Oktawjusz Feuillet" (1891); „Emil Zola, jako polemista i krytyk" (1892, w *Tygod. Ilustr.*). Z bieżącej literatury polskiej zdawał **C.** sprawę naprzód w *Niwie*, potem do dziś dnia w *Kurjerze Warszawskim*, z obszerniejszych rozpraw zasługuje na uwagę: „Historyczna powieść polska" (1887). Liczbę artykułów wstępnych, polemicznych, krytycznych, pomieszczonych w różnych czasopismach zachowawczych i antysemickich oblicza sam **C.** na 3,000 przeszło. Jako powieściopisarz **C.** wyrabiał się powoli, zdobywając sobie umiejętność charakterystyki i doskonaląc technikę. Po wspomnianych powyżej próbach młodocianych, nastąpiły: „Syn burmistrza" (1879); „Pierwsza miłość," „Stracowiec," „Za winy ojców" (1880); „Proletarjusz" (1882); „Przednia straż" (1883, w późniejszej przeróbce „Trzeźwi"); „Z miłości" (1884); „Stłumione iskry" (1886); „Nad Wartą" (1888); „Z kulą u nogi" (1891); „Po złote runo" (1892); „W pętach" (1893); „Majaki" (1895). Po cyklu powieści współczesnych, przerzucił się **C.** do powieści historycznej, zamierzywszy odtworzyć w szeregu powieści obraz cywilizacji łacińsko-chrześcijańskiej. Z cyklu tego wyszły dotąd dwie powieści: „Gasnące słońce" (1896) i „Ostatni Rzymianie" (1897). Trzecią powieść historyczną **C.** „Tyjara i Korona" drukował w *Kurjerze Warszawskim* (1898). Dramaty: „Na straconym posterunku", „Sara Weisblum" (1891) i „Ostatni akt" (1895, grany w teatrach: lwowskim, krakowskim i poznańskim). Obszerniejsze studja o nim: sylwetka przez Adolfa Dygasińskiego w *Echu muzycznem i teatralnem* (1886) i „portret literacki" Adama Dobrowolskiego w *Niwie* (1896).

Choiński-Jeske Teodor.

Choiseul, starożytna rodzina francuska w Szampanji, wywodząca swój początek od Rajnera I, późniejszego hrabiego Langres (około 1060). Znakomitszymi członkami tej rodziny są: **Choiseul-Amboise** Stefan Franciszek, książę de Stainville, * 1719, † 1785; służył naprzód wojskowo; później był posłem. W r. 1758, mianowany księciem de Choiseul, został ministrem spraw zagranicznych. Pracował usilnie nad przywiedzeniem do skutku przymierza z Austrją, a objąwszy 1761 ministerjum wojny, wpłynął najskuteczniej na zawarcie słynnego układu familijnego Bourbonów, oraz na zniesienie Jezuitów we Francji. W r. 1768 zajął Avignon i Venaissin, zdobył Korsykę; urządził systemat kolonjalny i marynarkę i pozakładał wzorowe szkoły wojskowe. W r. 1770 upadł skutkiem intrygi pani du

Digitized by Google

Barry i śród serdecznych owacji ludu opuścił stolicę, udając się do pięknej posiadłości Chanteloup. Ludwik XVI, ceniąc jego rozum i zdolności, często zasięgał jego rady. Ogłosił swe „Mémoires" (2 wyd., 2 t., Paryż 1790). Por. M-me de Pompadour „Correspondance" (Paryż, 1874): „Correspondance secrète de Louis XV" par. P. Boutaric (Paryż, 1886); Duc de Broglie „Le secret du roi" (Paryż, 1879); K. von. Schlöser **„Ch.** und seine Zeit" (Berlin. 1848). Filon „l'Ambassade de **Ch.** à Vienne en 1757 et 1758" (Paryż, 1872); Jobez „La France sous Louis XV" (Paryż, 1869—1873); Masson „Le cardinal de Bernis" (Paryż, 1884). **Choiseul-Gouffier** (Marja Gabrjel Florens August, hrabia, de, * 1752, gorący przyjaciel Grecji, którą osobiście zwiedził (1776); zjednał sobie autorską sławę dziełem p. t, „Voyage pittoresque de la Grèce" (Paryż, 1782). W latach 1784—92 był posłem w Konstantynopolu; jako stronnik Bourbonów w r. 1792 wyniósł się do Rosji, skąd powróciwszy 1802, mianowany został parem 1815 i † 1817 u wód w Akwizgranie. Por. L. Pingaud „Choiseul Gouffier, la France en Orient sous Louis XVI" (Paryż, 1887). **Choiseul-Gouffier** z Tyzenhauzów Zofja, * r. 1790 na Litwie, † w 1878 w Nizzy; wydała 1818 r. w Warszawie: „Le Polonais à St. Domingue;" „Barbe Radzivill" (1820), tłómaczyła na polski romans francuski „Haline Ogińska" (Bruksela, 1839); wydała nadto „Memoires sur l'Empereur Alexandre I;" „Ladislas Jagellon" (1824), przełoż. na polski przez Widulińską; „Le nain" i t. p.

Choiseul-Gouffier Zofja.

Choiseul Cezar, hr. du Plessis Praslin, * 1602, † 1675, marszałek i dyplomata francuski, syn Ferrego II de **Ch.** Nazywał się też hr. d'Hostel i był towarzyszem Ludwika XIII. W r. 1642 mianowany generał porucznikiem, zdobył Niceę i Tortonę. W r. 1645 został marszałkiem i brał udział przy oblężeniu twierdzy Rosas. W r. 1649 podczas Frondy oblegał Paryż. W r. 1652 mianowany ministrem stanu i kawalerem orderu królewskiego, w r. 1665 otrzymał tytuł księcia-para.

Choiseul Praslin Karol Hugo Teobald, książę, * 1806, † 1847. W r. 1824 ożenił się z córką generała Sebastiani i miał z nią dziesięcioro dzieci. Do r. 1840 dobrze żył z żoną, później zawiązywał stosunki z nauczycielkami swych dzieci, a jedna z nich, panna Deluzy-Desportes, rządziła całym domem. Księżna skarżyła się nieraz, i d. 18 sierpnia 1847 znaleziono ją zabitą we własnej sypialni z 30 ranami. Książę, podejrzany o zabójstwo żony, aresztowany, otruł się w więzieniu. Por. Cour des Pairs „Assassinat de M-me la duchesse de Praslin; procédure, proces-verbaux etc." (1847); Cellier-Dufayel: „Morale conjugale et style epistolaire des femmes. Appréciation des lettres de M-me la duchesse de Praslin" (Paryż, 1850); Lamenaire: „Les Quinze Praslin, le procès du dernier et toutes les lettres de la duchesse" (Paryż, 1847).

Choiseul-Gouffier hrabia, herb: W polu błękitnem krzyż złoty do brzegów, z tarczą we środku o złotem polu, z trzema parami (jumelles) poprzecznych pasików czarnych, między ramionami krzyża u góry po pięć cegiełek złotych, u dołu po cztery. Nad koroną hrabiowską godło: „A moi Bassigny," pod tarczą: „Virtutis fortuna comes." Tarczę podtrzymują dwa lwy. Potwierdzony w Państwie Rosyjskiem 1840 r. (Por. „Księgę herbową" hr. J. Ostrowskiego).

Choiseul-Houffier.

Choisi, oficer francuski, który wespół z oficerami Viomenil i Saillant odznaczył się niejednokrotnie w konfederacji Barskiej, a mianowicie w zdobyciu zamku krakowskiego i wzięciu jego załogi do niewoli (1772). Nareszcie sam pojmany w tym samym zamku i wysłany w głąb Rosji, skąd wrócił dopiero po ukończonej wojnie. Por. Rulhière'a „Histoire de l'anarchie de Pologne."

Choisnin Jan, * 1530 w Chatelleraud, towarzyszył Janowi de Montluc, biskupowi Walencji, wysłanemu do Polski celem torowania drogi Henrykowi Walezjuszowi do korony. Po spełnieniu tego zadania powrócił do Francji i w r. 1574 wydał w Paryżu pamiętniki, dotyczące tej sprawy. Ważny ten materjał wyszedł w przekładzie polskim w Wilnie 1818, p. t. „Pamiętniki Jana Szoanę (Jean Choisnin), sekretarza Mąluka, biskupa Walencji i radcy tajnej rady królewskiej XVI w." Przełożył z francuskiego Wincenty Turski (książę Adam Czartoryski). Por. De Noailles: „Henry de Valois et la Pologne en 1572" (Paryż, 1872).

Choisy Franciszek Tymoleon, pisarz francuski, * 1644 r. w Paryżu, znany z rozpustnego życia i gorszących sprawek swej młodości, jakich się dopuszczał w kobiecym stroju pod nazwiskiem hrabiny des Barres; napisał z owej epoki pamiętniki p. t. „Histoire de madame la comtesse des Barres" (Antwerpja 1735), które wyszły dopiero po jego śmierci. Zmieniwszy w 40 roku tryb życia, oddał się poważnej pracy, a towarzysząc ambasadzie francuskiej do Siamu, opi-

Digitized by Google

sał swą podróż p. t. „Rélation d'un voyage à Siam." (Paryż, 1687). Później nieco został księdzem i napisał: „Życie Dawida" i „Zycie Salomona" (właściwie panegiryki Ludwika XIV); dalej „Historję św. Ludwika, Filipa Walezjusza, Karola V," i t. d. Inne jego prace, równie jak i poprzednio wymienione, nie wielkiej są wartości. † 1724 w Paryżu, dotknięty na kilkanaście lat przed śmiercią czarną melancholją.

Choisy le Roi, miasto w departamencie Sekwany w okręgu Sceaux, nad Sekwaną, we Francji, o 11 klm. odległe od Paryża, liczy 8,440 m. i posiada fabryki: porcelany, sukna, chemikalji, oraz huty szklane. Na cmentarzu miejscowym spoczywają zwłoki Rongoua de l'Isle. Pamiętne dwiema potyczkami, stoczonemi z armją niemiecką, d. 30 września i 29 listopada 1870 r.

Chojecki Karol, konfederat barski, po szczęśliwem wydobyciu się z niewoli, do której popadł po zdobyciu zamku krakowskiego, w r. 1768 wydał dziełko p. t. „Pamięć dzieł polskich, podróż i niepomyślny sukces, Polaków, przez urodzonego Karola Lubicz Chojeckiego" (Kraków 1789).

Chojecki Karol Edmund, pisarz spółczesny, znany w literaturze francuskiej pod pseudonimem: Charles-Edmond; * 1822 na Podlasiu, w 1841 r. wydawał przez czas krótki przy *Gazecie Warszawskiej* czasopismo *Echo*. W r. 1844 wyjechał do Francji, gdzie pracował 1845—47 w *Revue Indépendante;* 1848 był na zjeździe słowiańskim w Pradze, za co ścigany przez rząd austrjacki, wrócił do Francji i pisywał do dziennika *Le peuple*. 1849 r. skutkiem procesu prasowego musiał opuścić Paryż i udał się do Egiptu, gdzie poświęcał się studjom nad językami wschodniemi; zabawiwszy następnie czas jakiś we Włoszech i Szwajcaryi, wrócił do Paryża 1851; 1855 walczył w wojnie krymskiej pod rozkazami Omer-baszy, później jako sekretarz towarzyszył ks. Napoleonowi w jego podróżach do mórz północnych; w roku 1862 został bibljotekarzem senatu; 1867 mianowany przewice-króla Egiptu komisarzem na powszechną wystawę paryską, urządzał całą wystawę starożytną, średniowieczną i nowożytną tego kraju. Od r. 1872 mieszka w Paryżu. Z pism polskich **Ch.** ważniejsze: „Wspomnienia z podróży po Krymie" (Warszawa, 1845); „Czechja i Czechowie przy końcu 1 połowy XIX stulecia" (2 t., Berlin, 1847); „Rewolucjoniści i stronnictwa wsteczne w r. 1848" (Berlin, 1849, Lipsk, 1864), „Alkhadar. Ustęp z życia ojców naszych" (3 t., Paryż, 1854; 2 wyd. Lipsk, 1869), wyborna powieść, niewątpliwie najlepszy utwór **Ch.**; „Prakseda," powieść w czasopiśmie *Kraj* (1869); Patryjotyzm i objawy jego u niektórych narodów" (Paryż, 1870); z dzieł pisanych po francusku przytaczamy: „Voyage dans les mers du Nord etc" (Paryż, 1857; 2 wyd. 1862); „Souvenirs d'un depaysé" (Paryż, 1862); „La Pologne et ses trois poètes: Mickiewicz, Krasiński, Słowacki" (Lipsk, 1864). Oprócz tego pisał komedje i dramaty, jak: „Les mers polaires" (1858), „La Florentine" (1856), „L'Africain" (1862), „L'Aïeule" (1865), „Le Dompteur" (1869) „Le fantôme rose" (1864): „Zephyrin Cazavan en Egypte" (1880); „Harald" (1881); „La Bucheronne" (1883), „Le trésor du Guebre" (1885), które wielkie miały powodzenie na scenie paryskiej. Z powieści tych w przekładzie polskim posiadamy: „Dzień zaduszny," nowele (w *Ateneum* 1881); „Herald" w *Gaz. Pols.* (1881); „Życie sen" (1885); „Drwalka" w *Kłosach* (1884); „Jan Dhasp." **Ch.** przebywa stale w Paryżu, gdzie pełni obowiązki bibljotekarza w bibljotece luksemburskiej. Portret **Ch.** pomieścił *Tyg. illstr.*. w 1889 r.

Chojecki Karol Edmund.

Chojnacki, herb polski, znany tylko z nazwy.

Chojnacki Wojciech Izydor, rektor szkoły nauczycieli w Łowiczu, wydał w początkach XIX wieku „Zasady pierwiastkowe pedagogiki i metodyki" (Warszawa, 1815); „Psychologja empiryczna i logika, z dzieła: „O filozofii", profesora Snell wyjęta i na polski język przełożona" (Warszawa, 1818).

Chojnacki Romuald, * w Warszawie, † w Odesie, malarz olejny; uczył się w Rzymie; długi czas mieszkał w Odesie, gdzie w kościele tamtejszym są jego utwory: „Obraz św. Jerzego" (oryginał), „Chrystus na krzyżu" (kopja i 12 stacji Męki Pańskiej. Na wystawie wiedeńskiej były „Czumaki i Ukrainki" (Rozplatanie włosów). „Dwie dziewczyny wiejskie" są w Muzeum Ord. Krasińskich w Warszawie i obrazy historyczne. Życiorys **Ch.** pomieścił *Tyg. illustr.*, 1885 r., w N-rze 126.

Chojnacki Henryk, artysta muzyk, autor około 200 kompozycji tanecznych, † 1894 w Warszawie.

Chojnan *(Chojna)* Jan, pisarz dolno-łużycki, * około 1600 po Chociebużem, † 1664 w Lubnowie, kształcił się w Witemberdze, był potem proboszczem. Studjował języki słowiańskie, oraz dzieje, obyczaje i wierzenia ówczesnych Serbów łużyckich. Znany jest jego „Linguae vandalicae ad dialectum districtus Cotbusiani formandae aliqualis conatus." Pisał o **Ch.** Michał Hórnik w *Časopisie Matícy Serbskiej* (1876).

Chojno, jezioro w W. Ks. Poznańskiem, powiecie Szamotulskim.

Chojno, wieś nad jeziorem t. n. w gub. Płockiej, pow. Rypińskim. W r. 1843 odkryto tu grób z czasów pogańskich, wyłożony płaskiemi kamieniami i zawierający w sobie 27 urn, w których, oprócz popiołów ludzkich, znaleziono nieco bronzowych przedmiotów.

Digitized by Google

Chojnice (po niem. *Konitz*), m. okręgowe w pruskiej regencji Kwidzyńskiej, nad jeziorem, przy drodze żel. Berlin—Królewiec, 10,100 miesz., gimnazjum, bardzo ożywiony przemysł i handel. Za czasów krzyżackich jedna z najsilniejszych twierdz na Pomorzu; w r. 1433 oblegane bez skutku przez wojska polskie i roty czeskie pod dowództwem Czapka ze San. Pamiętne także niepomyślną bitwą 18 września 1454 r. pod dowództwem króla Kazimierza z Krzyżakami. W r. 1466 zdobyte przez Polaków.—**Ch.** *powiat* 1,380 klm. kw. i 56,000 m., w połowie Niemców i w połowie Polaków.

Chojnowski Bronisław, doktor medycyny i profesor kliniczny, * 1836 w Muszyńcach na Ukrainie, † 1870 r. w Warszawie, studja lekarskie odbył w Kijowie, zaraz po skończeniu uniwersytetu (1858) został assystentem przy klinice terapeutycznej, w r. 1863 otrzymał stopień doktora medycyny, poczem odbył naukową podróż za granicę. Po powrocie do kraju został docentem patologji i terapji szczegółowej w Szkole Głównej warszawskiej, a po zamianie tej na uniwersytet, otrzymał klinikę terapentyczną; niedługo jednakże jej przewodził, gdyż, zaraziwszy się od chorego tyfusem wysypkowym, stał się ofiarą tej choroby. Bardzo wcześnie dał się poznać z prac swoich naukowych. Prace te odznaczały się zawsze umiejętnem wybraniem ważnego przedmiotu i sumiennem, wyczerpującem obrobieniem. Najważniejsze z nich są: „O dobowem wahaniu temperatury u człowieka zdrowego i chorego," rzecz oparta na długich i mozolnych badaniach, i „O oddechu krtaniowym" (ob. Oskrzelowy oddech), rozprawa umieszczona w przekładzie niemieckim w archiwum Virchowa: Drobniejsze prace dość liczne umieszczone były w *Gazecie Lekarskiej* i innych pismach. Życiorys jego podała *Gaz. Lekarska*, 1870, r. № 41.

Chojnowski Bronisław.

Chojrilos (*Choerilus*), pod tem nazwiskiem było czterech poetów greckich, a mianowicie: **Chojrilos** (Ateńczyk) * około 544, † 480 prz. Chr.; poeta tragiczny. Por. Nauck: w „Tragicorum graecorum fragmenta" (Lipsk, 1856). **Chojrilos** (Samijczyk), współczesny Herodata † około 400 opiewał zwycięstwo Ateńczyków nad Kserksesem. Por. Näke (Lipsk, 1817) i Kinkel w „Epicorum graecorum fragmenta" (Lipsk, 1877, t. I). **Chojrilos** (z Jasos), nędzny poeta, mniemany towarzysz Aleksandra Wielkiego: **Chojrilos**, uczeń i współpracownik tragika Elefantidasa.

Chokand, ob. Kokan.

Cholalowy kwas, $C_{24}H_{40}O_5$, kwas żółciowy, otrzymuje się przez osadzenie żółci wodą barytową i następnie rozłożenie siarkowodorem. Występuje albo w postaci czworościennych pryzmatów, albo jako bezkształtny, smaku gorzkiego; nie rozpuszcza się w wodzie, łatwo w eterze, skręca na prawo płaszczyznę polaryzacji; przy ogrzewaniu i gniciu wydaje dyslizynę. **Ch. k.**, połączony z organicznemi zasadami, glikokolem i taurynę, daje kwasy żółciowe, cholowy i choleinowy (ob.); u rozmaitych zwierząt **Ch. k.** ma skład różny; stąd nazwa kwasów hyocholalowego (u świni) i henocholalowego.

Choleinowy kwas, *taulocholowy kwas*, ob. Cholowy kwas.

Cholera, choroba epidemiczna, jedna z najstraszniejszych plag, jakie obecnie trapią rodzaj ludzki. Zajmuje ona przedewszystkiem kanał pokarmowy; zaczyna się stolcami częstemi, obfitemi, ale kałowemi; stolce stają się coraz częstsze i obfitsze, wodniste z pływającemi kłaczkami oderwanej błony śluzowej; wkrótce przyłączają się wymioty takąż cieczą wodnistą; tak znaczna utrata cieczy pozbawia krew surowicy, objętość krwi całego ciała się zmniejsza, krew gęstnieje i ciemnieje, a wskutek tego krążenie się zwalnia. Twarz się ściąga i przybiera zabarwienie sinawe, oczy zapadają, palce się marszczą, skóra chłodnie nadzwyczaj; skutkiem zwolnionego krążenia w płucach utrudnia się oddychanie, powstaje duszność, ściskanie w piersiach, gwałtowny niepokój, wreszcie krew cała niemal w żyłach się nagromadza, tętno znika, mocz wstrzymany, przytem głos bezdźwięczny i bolesne kurcze w łydkach, powoli siły słabną, władze umysłowe usypiają (okres martwiczy) i następuje śmierć powolna, cicha, niepoprzedzona zwykłym chrapliwym oddechem. Jeżeli choroba ma się pomyślnie zakończyć, przerzedzają się stolce i wymioty, przyjęte płyny zostają wessane, krew staje się płynniejszą, krążenie się przywraca, temperatura podnosi, chory ożywia i zwolna powraca do zdrowia. W perjodzie rekonwalescencji przyłączają się często zapalenia dyfterytyczne w rozmaitych organach; towarzysząca im gorączka powoduje ogromny upadek sił i stan tyfusowy, przed którym znikają objawy miejscowego cierpienia, stąd nazwa tych chorób *„tyfoid choleryczny" (Cholera-Typhoid)*. Przy sekcji trupów znajduje się błonę śluzową kanału pokarmowego przekrwioną, pozbawioną nabłonka na całej przestrzeni, krew gęstą i w żyłach nagromadzoną, wszystkie organy suche. Choroba nie zawsze przebiega wszystkie okresy, może poprzestać na prostej *biegunce cholerycznej;* gdy się do niej przyłączą wymioty, pragnienie, kurcze, głos bezdźwięczny, wszakże bez strasznych objawów martwiczego okresu, choroba nosi nazwę *choleryny*. Jak widzimy, wszystkie objawy dają się pojąć jako następstwa zajęcia przewodu pokarmowego (Niemeyer); niektórzy lekarze przyjmują bezpośredni

Digitized by Google

wpływ zarazka cholerycznego na systemat nerwowy, chorzy mają umierać nagle, bez biegunki— cholera sucha; pojęcie takie utrzymać się nie może. Nic dziwnego, że mocne zapalenie kanału pokarmowego, z jakiegokolwiek powodu powstające, może podobne, choć słabe, objawy powodować, jak zwłaszcza po użyciu niedojrzałych owoców; stąd wypadki choleryny pojedyńcze, sporadyczne—*cholera nostras*. Przyczyną, wywołującą cholerę, są specyficzne laseczniki, odkryte przez Kocha, morfologiczne i hologiczne własności tego laseczniką zbadał Koch w jego właściwej ojczyźnie, w Indjach, dokąd się udał w 1883 r. wysłany przez rząd niemiecki, w celu zbadania istoty tego strasznego cierpienia. Są to krótkie cienkie laseczki w postaci przecinka, posiadające swe własne ruchy; rozwijają się na rozmaitych glebach, w hodowlach żelatynowych rozpuszczają żelatynę, barwią się wszystkiemi farbami anilinowemi, przy temperatnrze 64° giną, wilgoć wpływa na nie dodatnio (stąd po dreszczach natężenie epidemji wzrasta (ob. *Bakterje fig, 9*). Laseczniki cholerycznе znajdują się zawsze w wypróżnieniach i zawartości kiszek, człowiek najczęściej zaraża się przez wodę do picia, laseczniki zawierającą, lub też przedmioty przez chorego zakażone. W czasie panującej epidemji zarazek **Ch.** najłatwiej chwyta się błony śluzowej, zmienionej chorobliwie; więc po poprzednich chorobach kiszek, po zaziębieniach i błędach w djecie. **Ch.** w zeszłym wieku była nieznaną prawie w nauce, w początkach tego wieku pojawiła się w Azji, w 1830 i 31 r. w straszny sposób zapanowała w Rosji, ówczesne wypadki polityczne sprowadziły ją do Polski, a stąd rozszerzyła się dalej na zachód Europy. Odtąd już epidemje często się pojawiały, choć słabsze; najsilniejsza panowała w r. 1852. Ostatnia wybuchła w 1892 r., srożyła się silnie w całej południowej Rosji i Hamburgu, gdzie mnóstwo ofiar pochłonęła. W Królestwie najwięcej ucierpiał Lublin, w Warszawie śmiertelnych wypadków było niewiele; trwała 3 lata, jakkolwiek w drugim i trzecim roku była znacznie słabszą. Śmiertelność w niektórych epidemjach była straszną, to też leczenie **Ch.** zajmowało uwagę bardzo wielu ludzi, Ochrona przed cholerą jest rzeczą zarówno państwa, jak i każdego człowieka. Obecnie podczas epidemji wszystkie państwa urządzają kwarantannę, ścisłą izolację chorych, dezynfekcję mieszkań, ustępów, ścieków i t, p. Każdy człowiek powinien się starać o własny wychodek, wystrzegać się przedewszystkiem zaziębienia, zachowywać ostrożnie djetę i pilnie baczyć nawet na lekką biegunkę. Po wybuchnięciu choroby środki zrazu napotne, następnie ściągające i narkotyczne (przedewszystkiem opium), dostarczanie ciepłego napoju, kąpiele, środki pobudzające, przy wyraźnem zgęszczeniu krwi wstrzykiwanie wodą wprost do naczyń. Środki te wszakże nie wystarczają często, i dlatego lekarstwo na cholerę stało się ulubionym tematem dla wielu lekarzy, i więcej jeszcze improwizowanych dobroczyńców ludzkości. Liczba podawanych, *niewątpliwie skutecznych* środków, jest ogromną. Por. Niemeyer „Ueber die symptomatische Behandlung der Cholera;“ Pettenkofer „Zur Frage über die Verbreitungsart der Cholera“ (Monachjum, 1855); Drasze „Monographie der Cholera“ (Wiedeń, 1860); Kryszka: „O cholerze w 1851 r.“ (Warszawa, 1853); Chawłowski: „Cholera morbus“ (Warszawa, 1885); Chałubiński: „O cholerze“ (*Gazeta Lek.*, 1885); Dzierżawski, Janowski, Hewelke i J. Zawadski: „Cholera, jej dawniejsze epidemje u nas, przyczyny, objawy i zapobieganie“ (Warszawa; 1892); Kowalski „Cholera azjatycka“ (Tarnów, 1892).

Cholera kur, choroba drobiu, napadająca niekiedy i króliki, występuje epidemicznie i ma przebieg szybki, tak, że ptaki padają często już po upływie kilkunastu minut. Nazwa choroby tej pochodzi stąd, że ukazuje się często równocześnie z cholerą azjatycką. Przyczyną choroby jest bakterja opisana po raz pierwszy przez Ferroncito 1878; zarazę cholery kur można przez kulturę osłabiać, a zaszczepienie tak osłabionego zarazka ptakom zdrowym sprowadza odporność na zarazek nieosłabiony.

Choleryna, ob. Cholera.

Cholerytryna, alkaloid wzoru $O_{38}H_{17}NO_8$, krystaliczny, łatwo topliwy, nierozpuszczalny w wodzie, rozpuszcza się w wyskoku. Znajduje się w kilku roślinach, głównie w jaskółczem zielu.

Cholos, *Czolosy*, plemię indyjskie z Panamy, zamieszkujące brzegi zatoki Daryjskiej; **Ch.** budują chaty na palach wysokości 2—2,5 metrów, nad wodą; językiem i obyczajami różnią się od innych plemion przesmyku.

Cholesteryna, $C_{26}H_{44}OC_{26}H_{43}.OH$, ciało bardzo rozpowszechnione w organizmie, znajduje się w żółci, jest głównym pierwiastkiem największej części kamieni żółciowych, również w rozkładających się tuberkułach i rakach, dalej w mózgu, krwi, żółtku i t. d., a nawet i w grochu, migdałach, zbożu, prawdopodobnie też w nasionach, kwiatach i młodej zieleni. Rozpuszczalność jej w alkoholu i eterze i łatwość, z jaką krystalizuje z tych roztworów, pozwalają ją łatwo wydzielić. Wydobywa się **C.** z kamieni żółciowych przez wygotowanie w wodzie i działanie eteru. **C.** opada w postaci cienkich i błyszczących blaszek rombowych, topi się przy 145°, ulatnia przy 360°. Z kwasami tworzy związki obojętne, odpowiadające eterom, zdaje się więc odgrywać rolę alkoholu jednoatomowego. Kwas azotny utlenia ją i obok kilku kwasów lotnych powstaje *kwas cholesterynowy* $C_8H_8O_5$. Rola **C.** w organizmie nie jest jeszcze dokładnie znaną.

Cholet, miasto okręgowe we francuskim depar. Maine-Loire, nad rz. Maine, liczy 16,000 mieszk.

Digitized by Google

Ognisko fabrykacji wyrobów lnianych, wełnianych i bawełnianych. Znaczny handel bydłem.

Cholewa.

Cholewa, starożytny herb polski: Na tarczy czerwonej miecz między 2 srebrnemi klamrami; u szczytu 5 piór strusich.

Cholewa Jan z Opatowic, Dominikanin, spowiednik kr. Władysława Jagiełły, a następnie biskup chełmski, założył klasztor Dominikanów: w Kościanie, Łowiczu, Sredzu, Horodle i Hrubieszowie.

Cholewa Mateusz, ob. Mateusz, herbu Cholewa.

Cholewa Stefan, pisarz czeski, * 1831 na Morawach, † 1894. Kształcił się w kieruku klasycznym w Ołomuńcu i Wiedniu, poczem był nauczycielem akademji Terezjańskiej w Wiedniu, gimnazjum w Salzburgu, od r. 1857 w Krakowie, od 1860 w Czerniowcach, od 1864 w Iglawie, od 1869 w Ołomuńcu, a po wyjściu de emerytury w roku 1887 zajął się szkołą przemysłową czeską w temże mieście. Lubiony przez uczniów i kolegów, gorący patrjota, nieraz doświadczał przykrości od władz wyższych i policyjnych. Pisał, przeważnie po niemiecku, rozprawy o Platonie, Sofoklesie, reformie gimnazjów i in.

Cholewa-Brynnicki, herb polski, znany tylko z nazwy.

Cholewiec.

Cholewiec, herb: W polu błękitnem między klamrami srebrnemi—działo złote, wylotem do góry. U szczytu trzy pióra strusie. Labry błękitne, podbite srebrem. Nadany 1842 przez cesarza Mikołaja I.

Cholijamb, właściwie *jamb kulawy*, jest to trimeter jambiczny (⏑ —), którego ostatnia miara jest trochaiczną lub spondaiczną (— ⏑ lub — —); zwany także wierszem *hyponaktycznym*, od satyryka greckiego Hyponaksa, który go pierwszy wprowadził w życie. Poeci greccy i rzymscy, Catullus i Martialis, używali **C.** najwięcej w poezji komicznej. Por. H. Gleditsch „Metrik der Griechen und Römer" (1890).

Cholina, $C_5H_{13}NO$, zasada organiczna, w małej tylko ilości znajdująca się w żółci, z której wydzielić ją można w postaci *chloroplatynianu choliny;* z tej soli wydzielona zasada w wodzie się rozpływa bardzo łatwo i ma silną reakcję alkaliczną, z powietrza przyciąga kwas węglany i wydaje z nim sól trudno krystalizującą.

Choloidynowy kwas, $C_{24}H_{38}O_4$, mieszanina kwasu cholalowego z dyslizyną, tworzy się w warunkach sprzyjających rozkładowi żółci (ob. Cholalowy kwas), więc w przewodzie pokarmowym, w kamieniach żółciowych; jest to masa smolista, nierozpuszczalna w wodzie, rozpuszczająca się łatwo w alkoholu.

Cholowy kwas, $C_{26}H_{43}NO_6$ **kwas żółciowy,** razem z *kwasem choleinowym*, $C_{26}H_{45}NSO_7$, stanowi jedną z najważniejszych części składowych żółci i z niej się otrzymuje. Oba kwasy inaczej nazywają się *glikocholowym* i *laurocholowym*. Żółć zagęszcza się, odbarwia węglem, wysusza, następnie wyciąga się alkoholem i filtruje: po dodaniu eteru do tego roztworu opadają kryształy (żółć krystalizowana). Z alkoholowego roztworu tych kryształów strąca się kolejno kwaśnym i obojętnym octanem ołowiu oba kwasy żółciowe. Stanowią one chemiczne związki kwasu cholalowego (ob.), pierwszy z *glikokolem*, drugi z *taurynq;* oba są ciałami krystalicznemi, smaku gorzkiego, płaszczyznę polaryzacji skręcają na prawo. Cholowy kwas trudno się rozpuszcza w wodzie i eterze, choleinowy z łatwością; rozkładając się tworzą między innemi *dyslizinę;* z kwasem siarczanym stężonym wydają piękną grę kolorów żółtego i zielonego, cukier i kwas siarczany barwią je na kolor piękny purpurowo-fjoletowy (próba Pettenkofera). Dawniej przypisywano tym kwasom ważne znaczenie fizjologiczne, obecnie przekonano się, że są to ciała głównie wydzielnicze; rozłożone w kanale pokarmowym wychodzą z kałem. W żółtaczce, razem z innemi częściami składowemi żółci, znajdujemy i **C.**, we krwi, moczu i innych wydzielinach.

Cholula, miasto w meksykańskim stanie Puebla, liczące 9,000 miesz. Było w czasie zdobycia

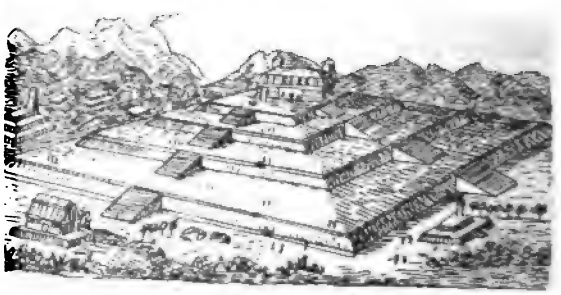
Teokali w Cholulu, za czasów najścia Hiszpanów.

Meksyku przez Korteza jednem z najbogatszych miast kraju i głównem siedliskiem obrzędów religijnych meksykańskich. Na cześć bożka Quetzalcoatl wzniesioną tu była świątynia, a raczej olbrzymia piramida z cegieł i gliny, zwana Teokali, której podstawa obejmowała 11 hektarów i na której spłaszczonym szczycie, zajmującym 4,200 metr. kw., urządzone były pomniejsze świątynie. Później Hiszpanie wystawili tu kościół, który, również jak i jego piramidalna podstawa, popadł w zaniedbanie i upadek.

Digitized by Google

Chołanty, sekta mahometańska, przyznająca *imanom* przymioty boskie.

Chołdowskie, jezioro, w Królestwie Polskiem, gub. Suwalskiej, pow. Sejneńskim, gminie Kadaryszki, zajmuje przestrzeni 80 morgów.

Chołm, miasto powiatowe w gub. Pskowskiej, z przystanią nad rz. Łowatą i Kunią, 5,899 miesz. Bardzo ożywiony handel zbożem i drzewem.— *Chołmski powiat*, 5,764 w. kw., a ludności 90,438.

Chołmogory, miasto powiatowe w gub. Archangielskiej, na wyspie, 1,112 m. W XVII w. miasto znajdowało się w stanie kwitnącym, było ogniskiem władz administracyjnych kraju okolicznego, siedliskiem biskupa i miejscem zamieszkania kupców rosyjskich i zagranicznych. Wzrost i znaczenie Archangielska przywiodły miasto do upadku. Dziś **Ch.** mają sobór z 1685, kilka cerkwi, monaster żeński, dawny pałac biskupi; przemysł i handel bez znaczenia. Tu żyła na wygnaniu Anna Leopoldówna z mężem, ks. Antonim Ulrychem, i dziećmi (1744—1781). *Chołmogorski powiat* zajmuje 14,731 wiorst kw. i liczy 35,479 m. Znakomite są łąki tutejsze, dostarczające pożywnej paszy dla bydła; Piotr W. sprowadził z Holandji kilkanaście sztuk bydła, które wytworzyło rasę, znaną pod nazwą **Ch**-skiej i bardzo w Rosji cenioną. W pow. **Ch.** leży wioska Denisowka, w której urodził się poeta Łomonosow.

Chołmski Daniło Dymitrowicz, książę, potomek książąt twerskich, odznaczył się za panowania Iwanowa III w wojnie przeciw Tatarom, w bitwie przy Muromie 1468 r., gdzie ich na głowę poraził. Walczył również pomyślnie (1471) przeciwko rzeczyposp. Nowogrodzkiej, a następnie Achmetowi, chanowi Złotej Hordy, i powtórnie przeciw Nowogrodowi (1477) i Tatarom (1480). W r. 1487 zdobył Kazań. Obok waleczności, słynął jako okrutnik, jeńcom bowiem nowogrodzkim kazał poobrzynać nosy i uszy, † 1493.

Chołmski Wasil, syn poprzedniego, wojewoda, wojował z Litwą. W r. 1508 zesłany na Biełoozsiera, gdzie † 1524 r. w więzieniu.

Chołoniewski hrabia, v. *Korczak* odm., herb: W polu czerwonem trzy wręby srebrne; nad koroną hrabiowską hełm z koroną, nad którą w czaszy złotej pół wyżła białego w obroży czerwonej. Labry czerwone, podbite srebrem. Nadany 1798 r. przez Franciszka II; tytuł potwierdzony w Cesarstwie Rosyjskiem 1842 r., w Królestwie Polskiem 1846.

Chołoniewski, hrabia.

Chołoniewski, waleczny rotmistrz jazdy pancernej, który 1607 r. w bitwie pod Guzowem przyczynił się znakomicie do zwycięstwa Zygmunta III nad rokoszanami.

Chołoniewski Stanisł., ksiądz, * 1794, † 1846, kształcił się w uniwersytecie wileńskim, 1816 r. szambelan dworu i urzędnik w ministerjum spraw zagranicznych, następnie przebywał za granicą, gospodarował w majątku swym Janowie na Podolu. W r. 1827 wstąpił do akademji duchownej w Rzymie, którą ukończył 1829, po powrocie do kraju 1832 został dziekanem katedralnym w Kamieńcu i kaznodzieją, jeden ze znakomitszych pisarzów ostatniego okresu. Dzieła jego są: „Narzędzia męki Chrystusowej“ (Wilno, 1842); „Sen w Podhorcach (1842, gdzie opisał Z. Krasińskiego); „Dwa wieczory u pani starościny Olbromskiej“ (Wilno, 1843); „Słowa nieprzyjaciół Chrystusa“ (1843). Pozostałe po nim rękopisy, wydane zostały w Lipsku 1851 r., p. t.: „Pisma pośmiertne.“ Por. Jan Badeni: „Ksiądz St. Chołoniewski“ (Kraków, 1889) i dr. Antoni Rolle 1878 w artykule: „J. I. Kraszewski i ks. St. Chołoniewski“, wydał też korespondencję **Ch.** w *Niwie* 1888.

Chołopienicze, miasteczko w gub. Mińskiej. Niegdyś odbywały się tu sejmiki, sądy ziemskie i grodzkie.

Chołopy, niegdyś w Rosji niewolnicy. Podług prawa z r. 1649 dzielili się na dwie kategorje: 1) *Starynnyje* (kupieni lub odziedziczeni) i 2) *kabalnyje* (dobrowolnie przyjmujący ten stan). Pierwszymi można było rozporządzać nieograniczenie; drudzy służyli tylko temu, komu się oddali.

Chołuj, słoboda w gub. Włodzimierskiej, pow. Wiaźnikowskim, nad Teszą. Mieszkańcy trudnią się malowaniem obrazów świętych, które roznoszą po całej Rosji t. zw. „ofenie.“

Chomanowski Jan Nepomucen, * 1818 w Kaliszu, † 1868 w Warszawie, artysta dramatyczny i reżyser teatrów warszawskich, wychowaniec Chełchowskiego, u którego był woźnicą. Występował od roku 1834, opracowywał role z wielkim zamiłowaniem i sumiennością. Od r. 1861—1864 był reżyserem dramatu i komedji, umarł obłąkany w szpitalu św. Jana.

Chomanowski Jan, * około 1846 w Królestwie Polskiem, † 1865 r. w Paryżu, skrzypek, uczeń Massarta w Paryżu, do końca życia był członkiem orkiestry wielkiej opery paryskiej.

Chomąto, herb: W polu czerwonem chomąto złote. Nad hełmem korona. Odmiana herbu rodziny pruskiej Cygembergów.

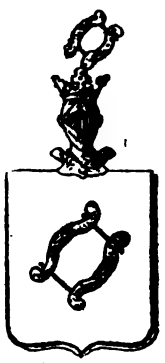

Chomąta.

Chomel Augustyn Franciszek, lekarz, * 1788, † 1859 w Paryżu, członek akademji medycznej i profesor uniwersytetu w Tours. Walczył, jako zwolennik anatomo-fizjologicznej szkoły lekarskiej, przeciw

Digitized by Google

sztucznym systematom i szkodliwym terapjom Brussais'go, Bouilland'a i t. d. Przyczynił się wiele do fizycznej metody badania, zwłaszcza serca i narządów oddechowych. Dzieła jego celniejsze są: „Éléments de pathologie générale“ (1817, 1840 i 1856); „Des fièvres et des maladies pestilentielles“ (1821); „Leçons de clinique médicale“ (3 tomy); „Typhus abdominalis“ i t. d.

Chomętowski I, v. *Bończa* odm., herb: Na tarczy dwudzielnej, w polach czerwonych, w I-m — jednorożec biały wspięty, w II-m — strzała srebrna bez opierzenia, dwa razy przekrzyżowana. U szczytu pół jednorożca białego. — **Ch.** II. v. *Bończa* odm.: Na tarczy dwudzielnej, w polu I-m ściętem, w górnem czerwonem — jednorożec jak wyżej, w dolnem złotem — jajo, przeszyte trzema czerwonemi strzałami, nad opierzeniem przeszywającej z góry na dół — krzyż kawalerski czarny, w polu II-em — błękitnem — kądziel z mieczem skrzyżowane. U szczytu pół jednorożca białego. — **Ch.** III: Na tarczy 4-dzielnej w polu I czerwonem — jednorożec, jak w poprzednich; w II-m błękitnem — kądziel z mieczem, jak w poprzednim, a nad niemi gwiazda złota 6-promienna; w III-em złotem — jajo, jak w poprzedniem; w IV-m czerwonem — strzała, jak w **Ch.** I. U szczytu pół jednorożca białego. Godło pod tarczą: „Dum spiro, spero“. Nadany 1736.

Chomętowski I-szy.

Chomętowski II-gi.

Chomętowski Stanisław, herbu Lis, syn Marcina, wojewoda mazowiecki, hetman polny koronny, * 1673 w Łasku, wierny stronnik Augusta II przeciwko Szwedom i Stanisławowi Leszczyńskiemu; nietylko walczył orężem w jego sprawie, ale także był używany w poselstwach do Turcji i papieża Klemensa XI, a następnie 1720 do cesarza Piotra W. † 1728 w Drohobyczy.

Chomętowski Władysław, literat i bibljotekarz ordynacji hr. Krasińskich, * 1828 pod Sandomierzem, we wsi Usarzowie, † 1876, wydał: „Dzieje teatru polskiego“ (1870); „Ks. Krzysztof Żbaraski“ (1865); „Przygody ks. Marcina Lubomirskiego“ (1867, 2 wyd. 1888); „Bibljoteka Ordynacji Krasińskich“ (3 t., 1868—1871), wszystko w Warszawie; „Legendy“ (wierszem, Kraków, 1862); „Stanowisko praktyczne dawnych niewiast“ (Warszawa, 1872); „Dzieci hetmańskie“ (2 t., 1877). Pod pseudonimem Władysława Korwina wydał: „Poezje w trzech obrazach“ (Warszawa, 1846).

Chomętowski Władysław.

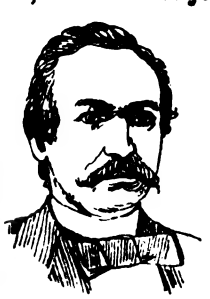

Chomętowski Stanisław.

Chomętowski Stanisław, psychjatra, * 1838 roku w Gortatowicach pod Rawą, † 1881 roku. Nauki gimnazjalne pobierał w Warszawie, medycynę studjował w akademji medyko-chirurgicznej, którą ukończył w 1862 roku. Był ordynatorem w szpitalu św. Jana Bożego, na którem to stanowisku pozostawał aż do śmierci; założył w Warszawie pierwszy prywatny zakład dla chorych nerwowych i umysłowych, prowadzony wzorowo. Napisał sporo mniejszych prac, jak: „O chorobach umysłowych“ (1864); „Kilka słów o postępie psychjatrji (1865) i w. in., które umieszczał w *Tygod. lekarskim*, *Pamięt. Tow. Lek.* i *Gazecie lekar.* Życiorys jego znajduje się w *Kłosach*, z r. 1881.

Chomiak, herb: W polu barwy niewiadomej — krzyż na trójkącie. Nad tarczą hełm z koroną („Księga herbowa“ hr. J. Ostrowskiego).

Chomiak.

Chomiakow Aleksy, * 1804 w Moskwie, † r. 1860. Po wyjściu ze służby wojskowej oddał się pracom literackim. Oprócz różnych artykułów i kilku dramatów („Jermak,“ „Dymitryj Samozwaniec“ wr. 1833), napisał wiele poezji lirycznych, wydanych w ogólnym zbiorze w Moskwie 1861 r., powtórnie w r. 1868. Był jednym z głównych przedstawicieli panslawizmu.

Chomik, ok. Skrzeczek.

Chomiński I, v. *Poraj* odm., herb: W polu czerwonem między strzałą srebrną bez opierzenia, u dołu rozdartą, a takimże bełtem, 5-listna róża srebrna. U szczytu trzy pióra strusie. — **Ch.** II, v. *Poraj* odm.: W polu czerwonem, na róży srebrnej, dwie rzędem wprost do góry strzały bez opierzenia, u dołu rozdarte, prawa bez

Chomiński I-szy.

Chomiński II-gi.

Digitized by Google

żeleźca. Nad hełmem w koronie trzy pióra strusie.

Chomiński Franciszek Ksawery, herbu *Poraj*, wzrósł w domu hetmana wielk. litewsk. Michała Ogińskiego, którego był przyjacielem i stałą radą. Zdolny do szabli i pióra, dowcipny, towarzyski, skarbił sobie wszelkiemi sposobami łaskę pańską i został dowódcą brygady petyhorskiej, stojącej w Pińsku. Posłował do Pińska na sejm 1782. Następnie został generałem majorem i starostą grodowym pińskim. Tu poznał go osobiście i polubił Stanisław August 1784 roku. Jako marszałek sejmu grodzieńskiego, w nagrodę podjętych trudów, dostał order Orła Białego. 1786 został marszałkiem trybunału litewskiego, a 1788 wojewodą mścisławskim, † 1809. Był to człowiek, wiernie przedstawiający epokę, zawsze atoli dążności zacnych i uczuć szlachetnych. Jeszcze za jego życia wyszły w Warszawie 1784: „Mowy przez Chomińskiego, marszałka sejmowego." W chwilach wolnych od zatrudnień publicznych z zamiłowaniem zajmował się literaturą, czego dowodem są rozmaite prace, np. „Fedra" tragedja z Rasyna (Warszawa, 1818); „Cynna," tragedja z Kornela, pozostała w rękopisie, tudzież „Ody Horacjusza," tłómaczenie (Wilno, 1765); „Oda o stałości umysłu w obojej doli" *(Dziennik Wil.*, 1815); „Oda na zepsucie świata," „Wiek złoty z Greseta" (tamże); „Człowiek wiejski czyli georgiki Delila" (tłóm., Wilno, 1818).

Chomiński Joachim, komisarz obwodowy tarnowski, potem dyrektor policji we Lwowie, * roku 1796, † 1867, wydał: Usprawiedliwienie się z rzezi tarnowskiej" (Lwów, 1848); „Słowo ku mojej obronie" (tamże).

Chomiński Stanisław, * 1804, † 1886. Skończył uniwersytet w Wilnie, w r. 1828 brał udział w wojnie tureckiej. W r. 1852 został marszałkiem szlachty powiatu Święciańskiego, a w roku 1857 gubernatorem kowieńskim, a następnie wołogodzkim. Napisał pamiętnik, który jest ważnem źródłem do historji emancypacji włościan. Por. *Kłosy*, t. XLIII, № 1106.—Syn jego *Aleksander*, wychowaniec uniwersytetu warszawskiego, wydał „Ostatni list," oraz napisał kilka innych utworów beletrystycznych.

Chomiński Ignacy, artysta dramatyczny sceny polskiej: * 1819 w Warszawie, † 1846; zwykle przedstawiał role pierwszych kochanków i w nich był ulubieńcem publiczności krakowskiej.

Chomiński Michał.

Chomiński Michał, * r. 1821, † 1886 r., młodszy brat poprzedniego, artysta teatrów warszawskich, nader pochlebnie przyjmowany od publiczności w rolach komicznych i charakterystycznych, z prawdziwym talentem przedstawianych.

Chomontów, *Chomutów*, ob. Komotau.

Chondodendron, rodzaj roślin z rodziny *Menispermaceae*, wijące się krzewy o liściach strzałkowych lub sercowatych, kwiatach w kształcie gron, oraz pestkowcach ogonkowatych. Znanych jest około 6 gatunków amerykańskich; z nich **C.** *tomentosum*, w Peru i Brazylji, dostarcza korzenia t. zw. *Pareira*, używanego jako środek leczniczy.

Chondrites, kopalne wodorosty morskie, znajdowane w wielu pokładach.

Chondrodyt, minerał układu jednoskośnoosiowego, przedstawiający się zwykle w postaci ziarnistej. Jest to krzemian magnezji z podwójnym fluorkiem krzemu i magnezu. Forma pierwotna — słup rombowy ukośny, twardość = 6,5, c. wł. = 3,14; prześwięcający, blasku szklistego, barwy żółtej lub czerwonej. Znajduje się w Ameryce Północnej, w Finlandji, Saksonji i Szwecji.

Chondrogen, ob. Chondryna.

Chondrologja, część anatomji, nauka o chrząstkach.

Chondrus, *Chrząstnica*, rodzaj wodorostów, z grupy krosorostów *(Florineae)*; obfita galareta, jaką dają przy gotowaniu gatunki tego wodorostu, jak np. **Ch.** *crispus*, była powodem używania jej w medycynie pod nazwą *mchu islandzkiego* lub *karagenu* (ob.).

Chondrus.

Chondryna czyli *klej chrząstny*, otrzymuje się z chrząstek tak stałych, jak kostniejących, i z rogówki oka; dla otrzymania **Ch.** gotuje się owe ciała pod silnem ciśnieniem, otrzymany roztwór osadza się kwasem octowym i wyciąga alkoholem i eterem; jest to ciało bezkształtne, w wodzie zimnej pęcznieje, w gorącej się rozpuszcza, a innemi własnościami też do kleju tkanki łącznej i glutyny się zbliża. Oba te ciała różnią się wszakże składem chemicznym (chondryna mniej zawiera azotu), reakcjami i produktami rozkładu. Zważywszy na sposób otrzymywania **Ch.**, przypuścić trzeba, że się ona gotowa w chrząstkach nie znajduje, a otrzymuje się tylko przez zmiany chemiczne innego ciała, zwanego *chondrogenem*.

Chondryty, grupa meteorytów (ob).

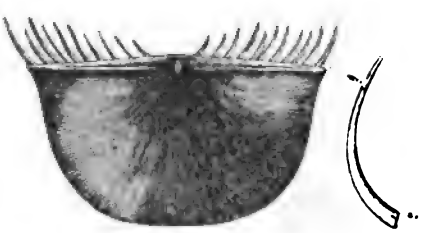

Chonetes. (Art. na str. 506-a).

Digitized by Google

Chonetes, rodzaj kopalnych mięczaków z gromady *ramienionogów*, którego gatunki są dość pospolite w sylurze górnym północnej Europy i Ameryki.

Choni, osada w gub. i pow. Kutaiskim, w pobliżu rz. Cchenich-Cchali, założona 812 r. przez króla Abchazów, Teodozjusza. Posiada bardzo starożytny kościół, pomnik pierwszych wieków chrześcijaństwa, 4,000 m.

Chonom, farba turecka, koloru czerwono-żółtawego, używana na Wschodzie do barwienia poznogci, dłoni, włosów i brody. Wydobywa się ona z liści drzewka Lausonia inermia.

Chonos, archipelag u zachodnich wybrzeży Patagonji, pomiędzy wyspami Chiloe i półwyspem Taytao, składający się z 45 wysp większych i wielkiej liczby małych, ogólnej powierzchni 12,200 klm. kw. Największa z nich, *Magdalena*, jest wzniesiona 1660 m. nad p. m.

Chons, bóg egipski, syn Ammona i Mut, uosabia wschód słońca. Królowie 20 dynastji wybudowali mu w świątynię Karnaku. Rysunek podali Perrot i Chipiez: „Histoire de l'art dans l'antiquité“ (t. I, 1882, str. 355).

Chons.

Choński Michał Pobóg, * 1779 we wsi Trydonie, gub. Augustowskiej, † 1855 r., po 5-letniem pobycie w akademji wileńskiej pozyskał stopień doktora filozofji i nauk wyzwolonych; 1805 r. mianowany profesorem prawa przyrodzonego i ekonomji politycznej w liceum krzemienieckiem, obowiązki te pełnił przez lat 25. Później zajmował się kształceniem młodzieży obywatelskiej we własnym domu, 1838 przeniósł się do skromnej zagrody wiejskiej w Łobaszynie nad Bugiem. Oprócz rozprawy „O wpływie systematów podatkowania na stan zamożności narodów i byt ich polityczny“ (Krzemieniec, 1816), oraz tłóm. niemiec. dzieła L. H. Jacobi'ego „Zasady ekonomji narodów, czyli umiejętności narodowego gospodarstwa“ (2 tom., Krzemieniec, 1820), zasilał artykułami pi ma perjodyczne: *Przegląd Naukowy* i *Athenæum*, w którem (oddział II, t. 3) zamieścił: „Handel w głównych zarysach, pod względem swej istoty, początku i t. d.“

Choński (Henryk, syn poprzedzającego, znakomity ekonomista, * 1809 r. w Krzemieńcu. Po wypadkach 1831 r. przeniósł się do Paryża i naturalizował się we Francji. Pracował jako redaktor w ministerjum rolnictwa i handlu. Oprócz dzieł: „De la reconstitution rationelle des nationalités européennes“ (Paryż, 1841); „Etudes sur les colonies hollandaises“ (Paryż, 1850) i tłómaczenia „Mémoires de lord Holland“ (1851), jest głównym autorem ważnej bardzo pracy: „Des Institutions de crédit foncier et agricole dans les divers Etats de l'Europe“ (Paryż, 1851); „Collection de relations de voyage de Stanislas de Danzig à Marienwerder“ (1833).

Choński Kazimierz, brat pop., lekarz, * 1814 † 1882 r. studjował medycynę w Berlinie, następnie był lekarzem głównym w dobrach poradziwiłowskich, w r. 1845 osiadł w Wilnie i był wice-prezesem tow. lekarskiego, od r. 1850 do 1860 był inspektorem urzędu lekarskiego w Żytomierzu. Wydał w Wilnie 1841: „Uwagi nad naturą, działaniem i używaniem druskienickich wód“ (1841); „O skuteczności chiny przeciw wściekliźnie“ (1846); „Zdanie sprawy z postępów terapji ogólnej“ (1841); „O wodach mineralnych w Pougnes“ (1857); „Pomysły do reformy w dobrach szlacheckich“ (1859).

Choper, lewy dopływ Donu, poczyna się w gub. Penzeńskiej, na pograniczu Saratowskiej, i ubiegłszy 740 klm., wpada w ziemi Wojska Dońskiego do Donu. Obfituje w jesiotry, a niekiedy poławiają tu i sterlety.

Chopi, u staroż. *Chabus*, rzeka w gub. Kutaiskiej, wpada do morza Czarnego pod Redut-Kale, długa około 100 w.

Chopin, *Szopen*, Fryderyk Franciszek, najznakomitszy kompozytor polski, wedle podań pochodził z familji polskiej, która z Leszczyńskim wyniosła się do Lotaryngji, i dopiero ojciec Fryderyka, Mikołaj (* 17 sierpnia 1770 roku w Nancy) wrócił 1796 do kraju, gdzie zajmował się dawaniem lekcji języka francuskiego, † 1845 roku. Matką C. była Justyna z Krzyżanowskich. Ur. się zaś 1810 r. w Żelazowej Woli pod Sochaczewem, majątku hr. Skarbków; siostr miał dwie, Ludwikę za Jędrzejewiczem, a drugę za Barcińskim. Lekcje muzyki zaczął brać w 7 roku życia od Żywnego (* 1756, † 1840), w 9 roku grał publicznie koncert Gyrowetza, a potem jeszcze dwa razy (przed Cesarzem Aleksandrem I), 1824—5 brał nagrody w 4 i 5-tej klasie liceum warsz. Od 1827 uczył się kompozycji od Elsnera, i usprawiedliwił swym talentem zajęcie, jakie mu okazywał wiolonczelista i autor „Fausta,“ ks. Antoni Radziwiłł. Powtórnie 1829 przed listopadem 1830 roku, wyruszywszy do Włoch na Wiedeń, musiał zawrócić do Londynu, po drodze dał koncert w Monachjum przed królem. Gdy na wizytę do Cherubiniego zajrzał po drodze do Paryża, tam odtąd zamieszkał. Pierwszy koncert 1834 r. zawiódł go, i potem grał tylko 1835, w Rouen, i z Moschelezem przed królem Ludwikiem Filipem. Wpływ arystokracji, która jak w kraju, tak w Paryżu i Londynie, otoczyła niebawem C., a zwłaszcza koncert na organach przy pogrzebie Nourrita 1839 dany, naprzód uznanie, a potem i byt materjalny wyjednały mistrzowi. Zdrowie jednakże, dla którego poratowania jeszcze 1826 jeździł do Reinerz, 1836 do Karlsbadu (chcąc przytem, choć napróżno, zobaczyć się z bohdanką lat

Digitized by Google

młodych) 1837 roku z George Sand (P. Dudevant) zimą na Majorkę, od 1840 r. coraz więcej podupadało, aż wreszcie zerwanie (1847) przez panią Dudevant stosunków z **C.**, którego wyrwała niemal z grobu, i śmierć wciąż leczącego go przyjaciela i doktora Molin'a (1848), ostatni cios zadały zbolałemu. Podróż do Londynu i Edymburga, gdzie grał u ks. Southland przed kr. Wiktorją, przyśpieszyły tylko ostatnią chwilę, którą przebył na ręku siostry Ludwiki i ucznia Gutmana, † 17 października 1849 w Paryżu. Pomnik w Zelazowej Woli wzniesiony został 11 października 1894 r.

Chopin Fryderyk Franciszek.

C. od kołyski wrażliwy na dźwięki aż do płaczu, żadną miarą nie mógł przejąć się (z drugiej ręki) od Żywnego duchem szkoły J. S. Bacha, któremu przeciwiła się wysoka czułość, w sentymentalizm rozwinięta przez życie salonowe. Wyjazd 1830 do Wiednia, przecinając Chopinowi powrót do Warszawy, dodał do wrodzonej czułości zawód (1836 r.) miłosny i tęsknotę do kraju. Macierzyński i umysłowy wpływ w George Sand (1837—1847), lubo w części ukoił zranione serce **C.**, lecz w połączeniu z jego słabowitością, nie dozwolił ocknąć się i rozwinąć hartowi męskiemu i dojrzałości ducha. Taki nastrój, przy społczesnem w kraju skierowaniu na polu muzyki do rytmów i melodji ludowych, fantazji i melodji polskich, krakowiaków odbił się w wyborze jego takich form i akcentów, w którychby trapiące go tęsknice ujawnić się mogły. Stąd *polonezy*, *mazury* pod ręką Szopena stanęły obok sonat; *nokturny*, *impromptu*, *balady*, *walce*, *fantazje* jeszcze smutniej ścieniowały sentymentalny i mglisty swój koloryt; wesołe *scherza* (podobnie jak *balady*), pierwszy raz zdradziły nostalgję **C.** w Paryżu. Wszakże jednostronność usposobień jego, lubo wyjednała mu chwałę jedynego mi-

Dom rodzinny Fryderyka Chopina w Żelazowej Woli.

strza w swym rodzaju, i wywołała w Niemczech szkołę Szumana, nie dozwoliła mu przekroczyć granicy, jaką materjał ludowy utworów jego (nie ujęty wedle zasad klasycznej metody) stawiał w opracowaniu, Mianowicie, gdzie forma odpowiadała, rozmiarami prostej wielce przeróbce harmonicznej **C.** wszędzie tam właściwości muzyki słowiańskiej, miękkie tonalności, chromatyzm, tempa (rubato): występując dobitnie i właściwie, składają się na arcydzieła pierwszorzędnej wartości. Za to *koncerty*, zbiorowe sztuki, a nawet formy charakterystyczne większych rozmiarów—dla braku harmonicznej dostatecznej pracy, miejscami tylko zadowalają. Pogwałcenie właściwego im charakteru zdradza się potrzebą specjalnego zgłębienia indywidualności **C.** i warunków jej rozwojów, aby módz stworzyć je w sobie, i tym sposobem przenieść się po za obrąb klasycznego, naukowe-

Pomnik Fryderyka Chopina w Żelazowej Woli.

go wykształcenia. Mało też kto potrafi dzieła tego romantyka oddać w sposób, który zamarł wraz z autorem, a którego nacisk na echo Lisztowskie, w użyciu przez Chopina całej klawjatury do osnucia w środku prowadzonej melodji, zastąpić nie da.—Wydawcami jego prac byli: Fontana, Peters, Gebethner. Por. Sikorski „Wspomnienie Szopena" (w *Bibl. Warsz.*, grud. 1850); tegoż różne szczegóły w *Ruchu Muzycznym*; Wójcicki „Cmentarz Powązkowski;" George Sand „Mon compagnon du tour de France;" Liszt „F. Chopin" (Paryż, 1852); Enault w *Athenaeum français;* „An Essays an the works of F. Chopin" (Londyn, 1850); Sowiński „Les musiciens polonais et slaves" (Paryż, 1857); Barbedette „Chopin" (2 wyd. Paryż, 1869); Karasowskiego ważne szczegóły z korespondencji **C.** w *Bibl. Warsz.* (1869, 3 wyd. 1881); M. A. Szulc „Chopin i jego utwory muzyczne" (Poznań, 1873); tegoż „Zbiór wiadomości i uzu-

Digitized by Google

pełnień, dotyczących życia i utworów **C.**“ (w *Echu Muzycznem*, 1880); Kleczyński „O wykonywaniu dzieł **C.**“ (1879); Niecks „Frédéric **C.** as a man and musician“ (Londyn, 1888), w przekładzie niemieckim W. Langhausa „Fr. **C.** als Mensch und als Musiker (2 t. Lipsk, 1889 i 1890); Hösick „F. Chopin“ (1898).

Choragium, u Greków część teatru za sceną, przeznaczona na skład sukien, dekoracji i na ćwiczenia chóru. **Ch.** mieściło się w oddzielnym budynku, odpowiednio urządzonym i posiadającym oddzielną administrację.

Choragos albo *Choregos* (z greck.), nauczyciel i przewodnik chóru tancerzy i muzyków w Atenach, wybierany z pośród znakomitszych obywateli, obowiązany nadto odziewać i żywić własnym kosztem jeden z chórów, biorących udział w Agonach Dyonizyjskich i t. p. Choragowie byli wybierani przez każdą z 10 gmin ateńskich; urząd **C.** nazywał się *Choragia*. Choragowie używali znacznych prerogatyw: między innemi mieli zapewnioną nietykalność osoby, a nadewszystko zyskiwali tym sposobem przychylność ludu, by dostąpić za jego pomocą wyższych w rzeczypospolitej godności.

Chorał, zowie się śpiew choralny, t. j. wykonywany przez wielką liczbę osób, a zwłaszcza wykonywany przez całe duchowieństwo w kościele rz.-kat., w którym największą mają zasługę w jego rozwinięciu św. Ambroży i papież Grzegorz W.— *Chorałem* nazywają także księgę, zawierającą zbiór melodji choralnych, używanych w kościele, mianowicie w kościele ewangelickim, który obejmuje melodje pieśni, zawartych w śpiewniku czyli kancjonale, z którego śpiewa całe zgromadzenie przy wtórze organów. Najlepsze wydali Sebastjan Bach, Kittel, Rinck, Anding, Becker, Zahn, M. Franck, H. Albert, a z pomiędzy kompozytorów polskich ks. Józef Surzyński z Poznania w wydawnictwie „Directorium chori.“ Por. Józef Antony „Archäologisch-Liturgisches Lehrbuch des Gregorianischen Kirchengesanges“ (Münster, 1820); Jules Bonhomme „Principes d'une véritable restauration du chant Grégorien etc.“ (Paryż, J. Lecoffre et Comp, 1857); R. Schlecht „Geschichte der Kirchenmusik“ (Ratyzbona, 1871); J. Pothier „Mélodies Grégoriennes“ (Tournay, 1879).

Chorassan, ob. Korassan.

Chorąbała, herb: Na tarczy czerwonej, w kręgu—krzyż srebrny kawalerski, a nad nim lilja srebrna.

Chorąbała.

Chorągiew, wielki proporzec na drzewcu przytwierdzony, służący za znak wojenny dla pewnego oddziału wojska, lub też za godło państwa, ziemi, korporacji duchownej lub świeckiej. Rzymianie pierwsi zaczęli właściwych chorągwi za godło wojenne używać; rzymska ta **C.** (*vexillum, bandum*), składała się z kwadratowej sztuki bławatu, w ten sposób przytwierdzonej do drążka, że tworzyła z nim kształt krzyża; kształt ten przechował się dotąd w sztandarach (ob.) jazdy, oraz **C.** kościelnych, używanych w procesjach. **C.** kształtu dziś używanego w piechocie, t. j. przytwierdzone jednym z czterech boków do drzewa, rozpowszechniły się zwłaszcza w wiekach średnich. W dzisiejszych wojskach europejskich każdy batalion lub pułk ma swoją **C.**; jest ona nietylko znakiem skupienia w boju, ale także znamieniem zaszczytu, męstwa, wierności. Ponieważ w początkowych wojskach regularnych każdy hufiec miał swoją **C.**, stąd też taki hufiec **C.** nazywano. *Chorągiew proroka, sandżak szeryf*, święta chorągiew mahometan jest czarną i sporządzoną niby z czarnej kotary, zasłaniającej wstęp do komnaty Aiszy, jednej z żon proroka.

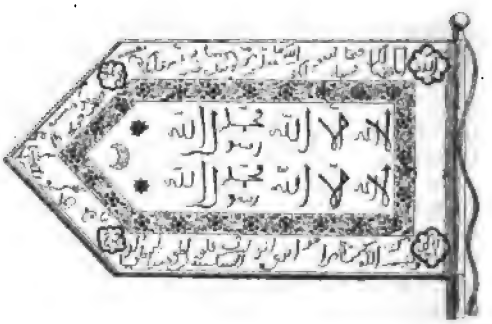

Chorągiew zdobyta przez Jana III pod Wiedniem.

C. ta, od kalifów bagdadzkich do Selima, przez Amurata III dostała się do Europy. Okryta 42 pokrowcami i złożona w kosztownem puzdrze, strzeżoną jest w kaplicy seraju przez kilku emirów, odprawiających nad nią ciągłe modły. *Chorągiewką* nazywają proporczyk u lancy ułańskiej. — Załączony rysunek wyobraża główny sztandar wojska tureckiego, zdobyty przez Jana Sobieskiego pod Wiedniem 1683 r. Długość jego wynosi 3.572 metra, wysokość 2.381 m. W liście do żony Jan III tak pisze: „Mam wszystkie znaki wezyrskie, które nad nim noszono, chorągiew mahometańską, którą mu dał cesarz jego na wojnę i którą dziś jeszcze posłałem do Rzymu Ojcu św.“ (z listem, zaczynającym się od słów: *Venimus, vidimus, vicimus*). Chorągiew tu jest zawieszona pod sklepieniem bazyliki św. Jana Lateraneńskiego w Rzymie. Opis jej następujący podał Jakób Kazimierz Rubinkowski w *Janinie* (Poznań, 1739): „Brzegi tej chorągwi u góry, dołu i przy drzewcu były na tle zielonem, na którem wyszyte były litery złote misterną sztuką, między tym brzegiem było znowu obwodzenie czerwone, na którem wyszyte były srebrne kwiaty, a sam środek był na tle lito-srebrnem, litery zaś szczero-złote; nad drzewcem gałka duża grubo pozłocona, u której szyi były dwa kółka ze sznurami jedwabnemi,

Digitized by Google

złotem przerobionemi dla defensji od wiatru, jeden zaś z tych sznurów był w batalji ustrzelony." Pomiędzy napisami główne miejsce zajmowało znane zdanie: „Niema Boga oprócz Allaha. Mahomet posłany od Allaha."

Chorągwie Kmitów I, v. *Radwan Sowity*, herb: W polu czerwonem, na drzewcach poprzecznych dwie chorągwie kościelne złote, o trzech połach, frendzlą obszytych. U szczytu 5 piór strusich. — **Ch. K. II** różnią się od poprzednich tem, że mają u szczytu, zamiast piór strusich, ogon pawi z gwiazdą srebrną 6-promienną po środku. — **Ch. K. III** różnią się od pierwszych tem, że mają nad chorągwiami dwie klamry srebrne skrzyżowane.

Chorągwie Kmitów II-gie.

Chorągwie Kmitów III-cie.

Chorąży, inaczej *propornik*, po łacinie w języku urzędowym *vexillifer* zwany, w dawnej Polsce urzędnik, niosący chorągiew przed wojskiem. Początek tej godności sięga XI w. W późniejszych były 3 główne rodzaje chorążych: 1) **C.** *wielcy* koronny *(v. Regni)* i litewski *(v. M. Ducatus Lituaniae)*; w ważniejszych uroczystościach publicznych, w razie obecności króla, towarzyszyli mu pierwszy po prawej, drugi po lewej stronie. Obaj należeli do dygnitarzy wielkich, szli zaraz po podskarbich nadwornych. **C.** koronny nastał po 1410 r., a litewski po unji Litwy z Koroną. 2) **C.** *nadworni:* Koronny, *(v. curiae Regni)* i litewski *(v. M. D. Lit.)* byli zastępcami **C.** wielkich, należeli również do dygnitarzy wielkich. I ci, i tamci, byli mianowani przez króla. 3) **C.** *Ziemscy (v. terrestris)*, było ich tylu, ile województw i ziem, tak w Koronie, jak i Litwie; ci istnieli już przed Kazimierzem W. Obowiązkiem ich było w czasie pospolitego ruszenia iść z chorągwią województwa lub ziemi, jeżeli był jeden, przed głównym powiatem, a jeżeli ich było więcej, każdy przed swoim powiatem. Przy uroczystościach mogli zastępować **C.** wielkich i nadwornych w razie ich nieobecności. Między urzędnikami ziemskimi szli po staroście grodowym. Ostatnim W. **C.** koronnym był Jan Kazimierz Stocki od 1790, zaś ostatnim W. **C.** litewskim Władysław Franciszek Czarnecki, mianowany 1790. Por. Lengnich „Prawo pospolite Król. Pol." (Kraków, 1836); Wolff „Senatorowie i dygnitarze W. Ks. Lit." (Kraków, 1855); Błeszczyński i Kossakowski „Monografie".

Chorcyca, ob. Chortyca.

Chorda, struna, w matematyce cięciwa, w anatomji ścięgno. **C.** *dorsalis, struna grzbietna*, utwór chrząstkowaty, stanowiący u zarodków zwierząt kręgowych oś i początek słupa kręgowego.

Chorditis, zapalenie strun głosowych.

Chorej, *Choreus*, miara wiersza, ob. Trochej.

Choreografja lub **Choregrafja** (z grec.), zowie się sztuka wyrażania odpowiedniemi znakami ruchów tanecznych, tak jak tańców muzycznych za pomocą nut. Pierwsze dzieło podające zasady tej sztuki wydał 1589 Thoinet-Arbeau, pseudonim Jana Tabourot z Langres, kanonik z Langres p. t. „Orchésiographie," po niem. Czerwiński „Tänze des 16. Jahrhunderts" (Lipsk, 1878). **C.**, udoskonalona przez Beachamp'a, Feuillet'a i Dupré, z Francji rozeszła się szybko po Europie i znalazła zastosowanie w baletach. — *Choreutyka*, sztuka tańczenia, mianowicie teatralnego. Por. St.-Leon „Stenochoréographie, ou l'art d'écrire promptement la danse" (Paryż, 1852); Dürholz „Praktischer Leitfaden für Tänzer und Tänzerinnen" (1855).

Choreus, ob. Trocheus.

Chorew lub **Choryw,** brat Kija, Szczeka i Łybiedzi, założyciel Kijowa. Według podania, mieszkał na górze pod Kijowem, która od niego *Chorowicą* nazwaną została. Por. kroniki Nestora (Monumenta Pol. hist. I, str. 555—565).

Chorier Mikołaj, * 1612 w Vienne w Delfinacie, adwokat parlamentu w Grenobli, gdzie † 1692. Wydał znaczną liczbę dzieł historycznych wierszem i prozą, po łacinie i po francusku, z których ważniejsze są: „Histoire générale du Dauphiné" (2 t., Lion, 1682); „La philosophie de l'honnête homme" (Paryż, 1647). Najgłówniejszem atoli jest jego dzieło: „Joannis Meursii Elegantiae Latini Sermonis, seu Aloisia Sigaea Toletana, de Arcanis Amoris et Veneris," surowo dla wielkiej lubieżności potępione. W r. 1658 wydał „Recherches sur les antiquités de Vienne," „Nicolai Chorerii carminum liber unus" (1680) i in. Pamiętniki **C.** wydał Valentin w „Bibl. de la Soc. de statistique de l'Isère" (t. 4).

Chorin, Choriner Aron, * 1765 w marg. Morawskiem, † 1844 w Aradzie. W 22 roku życia został rabinem. Postanowiwszy sobie rozpowszechnić oświatę i wytępić zabobony pomiędzy współwyznawcami, wydał w r. 1804 odpowiednią rozprawę (niem. przekład 1837), za co przez wielu był uznany za odstępcę i burzyciela. Po pewnym jednak czasie znalazł wielu zwolenników. Wydał: „Wahrheitseifer" (Dessau, 1818); „Ein Wort zu seiner Zeit" (Wiedeń, 1820); „Igureth Elasaph" (Praga, 1826) i t. d.

Chorion, ob. Kosmówka.

Choris Ludwik, * 1795 z rodziców pochodzenia niemieckiego, znakomity rysownik i malarz. W r. 1813 odbywał z marszałkiem Bibersteinem podróż po Kaukazie, a 1815—18 z Kotzebuem naokoło świata; w 1819 nauczył się we Francji li-

Digitized by Google

tografji, następnie udał się do Ameryki, gdzie przez rozbójników zamordowany został w Vera-Cruz 1828. Wydał: „Voyage pittoresque autour du monde“ (1821—23) i ciąg dalszy: „Vue et paysages des régions équinoxiales i t. d.“ (tamże, 1826, 24 tablice). Dzieła znakomitej wartości. Po śmierci jego wydano: „Recueil de têtes et de costumes des habitants de la Russie, avec des vues du mont Caucase etc.“

Chorizema, rodzaj roślin motylkowatych, drobne krzewy, zawsze zielone, w Nowej Holandji; mają kwiaty różowe lub żółte. **C.** *cordatum* i **C.** *illicifolium* dla obfitości kwiatów hodują się w cieplarniach.

Chorley, miasto fabryczne, w angielskiem hrabstwie Lancaster, 23,087 miesz. W pobliżu znajdują się pokłady węgla i łomy kamienia.

Chorley Henryk Fothesgill, pisarz angielski, * 1808, † 1872 w Londynie; kształcił się w królewskim instytucie w Liwerpoolu, z początku był kupcem, w 1834 r. został współpracownikiem *Ateneum* i pozostawał nim przez lat 35, pisując przeważnie recenzje muzyczne. Napisał: „Memoirs of Miss Hemans“ (1816); dzieło ilustrowane „The authors of England“ (1838, nowe wydanie 1861); „Music and manners in France and Germany“ (3 t., 1841); „Modern German music“ (2 t., 1854); „Shirty years' musical recollections“ (2 t., 1862); nadto dramaty i nowele, jak „Sketches of a seaport town“ (1835); „Pomfret“ (1845). Po śmierci jego wydano „Autobiography and letters“ (2 t., 1873) i wielkie dzieło „National music of the world“ (1880).

Chorłupy, zamek darowany przez Swidrygiełłę biskupom łuckim, który później król Henryk 1574 r. dozwolił zamienić z księciem Radziwiłłem na zameczek Falenicze. Dziś Chorłupy, są wioską w pow. Dubieńskim, posiadającą liczne kurhany, w których znajdują rozmaite przedmioty starożytne.

Choroba, stan organizmu, gdzie jeden albo więcej organów zmienia się w swych istotnych własnościach, przestaje służyć ogólnej sprawie życia i narusza harmonję wszystkich organów, stanowiącą zdrowie; towarzyszy temu zwykle przykre uczucie niedomagania. Choroby dawniej uważano za istotę jakąś oddzielną, która się do organizmu dostaje; **C.** wszakże tylko w żywym organizmie ma miejsce i jest tylko zmianą zwykłego życia. — Własności morfologiczne, fizyczne i chemiczne tkanek zmieniać się mogą pod wpływem warunków zewnętrznych i muszą pociągnąć za sobą zboczenia w funkcjach organu; **C.** stanowią więc nieprawidłowość, ale tylko odnośnie do organizmu chorego. Zmiany w budowie organów po większej części ukryte są dla nas za życia, i wnosić o nich możemy tylko ze zmian czynnościowych organizmu, z objawów. Raz dokonana zmiana może się zwolna wyrównać, lub potęguje się coraz bardziej, każda więc **C.** ma swój przebieg i zakończenie. Jeżeli zmiany materjalne w organach wracają do swego naturalnego stanu, to następuje wtedy zupełne wyzdrowienie, w przypadkach zaś, gdzie po przebytej chorobie pozostają w tym lub innym organie pewne stałe zmiany, defekty, mamy do czynienia tylko z pozornem wyzdrowieniem; śmierć następuje wtedy, kiedy zmiany w jednym lub całej grupie organów sprowadzają paraliż serca lub dróg oddechowych. Czynności wszystkich organów są ściśle związane, zmieniona czynność jednego z nich musi i innych zboczenia wywołać. Choroby się wikłają, rozszerzają w organizmie. Przyczyny chorób bywają bardzo rozmaite, polegać one mogą na fizycznych, chemicznych i biologicznych szkodliwościach; dodać tu jeszcze należy dziedziczność, która w wielu cierpieniach ma dominujące znaczenie, jak suchoty lub syfilis. Z anatomo-fizjologicznego punktu widzenia choroby dzielą się na miejscowe i ogólne; przy pierwszych zmianom materjalnym podlegają tylko poszczególne organy (zapalenie płuc, rak żołądka), drugie zaś odznaczają się zajęciem całych systematów tkankowych; tutaj przedewszystkiem należą choroby przemiany materji, jak: moczówka cukrowa, podagra, potem zołzy. Ze względu na czas, dzielą choroby na ostre, podostre i chroniczne; wśród ostrych najwięcej widzimy chorób infekcyjnych czyli zakaźnych, które też inaczej gorączkowemi zwą się z powodu zawsze im towarzyszącego podniesienia temperatury ciała. Instynkt zachowawczy każdego indywiduum musiał wywołać żądzę i usiłowanie usunięcia choroby, które się zwolna rozwinęły w ogromną naukę medycyny. Część medycyny zajmująca się samemi chorobami, badająca ich przyczyny, istotę i objawy, zowie się *patologją* (ob.).

Choroba Basedowa, C. *Brighta*, **C.** *morska*, **C.** *św. Walentego*, **C.** *św. Wita*, i t. d., ob. Basedowa choroba, Brighta **C.**, Morska **C.**, Walentego św. **C.**, Wita św. **C.** i t. d.

Choroby roślin, ob. Roślinna patologja.

Choroepiskopus, oznacza dwa różne urzędy kościelne: 1) *Biskup prowincjonalny*, mało znany, bo istnieli tylko do X wieku. Papież Benedykt domniemywa się, że czuwali nad księżmi po za granicami djecezjalnej stolicy, inni znów mniemają, że to byli biskupi bez djecezji. 2) Znaczył tyle, co dziś *Canonicus Cantor*.

Chorografja, opisanie pojedyńczej jakiej okolicy lub kraju, tak jak geografja jest opisaniem całej ziemi. *Chorograficznemi kartami* zowią się mapy pojedyńczych okolic lub okręgów, które nie są jednak szczegółowemi, jak topograficzne.

Choroidea, *naczyniówka*, jedna z błon oka (ob.).

Choroł, prawy, do 250 w. długi, dopływ Psioła (lewe dorzecze Dniepru), w gub. Połtawskiej, niespławny.

Choroł, miasto powiatowe w gub. Połtawskiej,

Digitized by Google

nad rz. Chorołem, ma 6 cerkwi, synagogę, progimnazjum żeńskie i 8,390 miesz. Wspominane w kronikach już w XI wieku. — *Chorolski powiat* zajmuje 2,909 w. kw. i liczy 173,945 miesz., trudniących się przeważnie rolnictwem.

Choromański Stanisław Kostka, herbu Lubicz, arcybiskup metropolita warszawski, * 1777, † 1838. W 1813 był proboszczem w Zambrowie i kanonikiem katedralnym płockim, a 1827 mianowany został sufraganem augustowskim i prekonizowany w Rzymie na biskupa adrazyjskiego *in partibus*. Następnie administrator djecezji augustowskiej, przeszedł 1836 na arcybiskupstwo warszawskie, W r. 1836 założył obok kościoła kks. Franciszkanów w Warszawie Akademję duchowną, która przetrwała do 1867 r.

Choron Aleksander Stefan, muzyk, * 1772 w Caen, † 1834 w Paryżu. Odebrawszy staranne wychowanie, oprócz muzyki, biegłym był w matematyce i otrzymał miejsce nauczyciela w szkole politechnicznej, które jednak wkrótce dobrowolnie opuścił, oddając się wyłącznie sztuce. Od 1816 dyrektor opery i założyciel głównej szkoły muzyki, która przeznaczona zrazu dla dzieci, później przezwana instytutem królewskim muzyki religijnej, następnie konserwatorjum muzyki klasycznej, kwitnęła do 1832. Prace jego są: „Principes de composition des écoles d'Italie" (3 tomy, 1810—1811); „Dictionnaire historique des musiciens" (wykończony przez Fayolle'a, Paryż, 1810); „Méthode concertante" (1818) i początek wydawnictwa „Manuel de musique vocale et instrumentale," które de la Fage 1839, t. 7 ogłosił. Skomponował kilka sztuk religijnych i wielką liczbę romansów.

Chorostków, miasteczko w Galicji, nad rz. Sajną Małą, w pow. Husiatyńskim, 4,900 miesz., pałac i piękne stado koni hr. Lewickiego; nowożytny kościół gotycki, poświęcony 1872 r. Ob. też Tustań.

Choroszcz, miasteczko w gub. Grodzieńskiej, nad Narwią, pomiędzy Białymstokiem a Tykocinem, posiada wielką fabrykę sukna i kortów, założoną 1839 przez Fryderyka Moesa.

Choroszewski Wincenty, inżynier górniczy, * w Wilnie 1845, kształcił się w instytucie górniczym w Petersburgu, w 1870 został naczelnym zawiadowcą zakładów huty bankowej w Dąbrowie, w r. 1873 urządzał oddział górniczy rosyjski na wystawie powszechnej w Wiedniu, brał udział w opracowaniu projektu prawa górniczego z d. 28 czerwca 1870, które dało impuls do rozwoju przemysłu górniczego w Król. Polskiem; w r. 1876 był powołany do Petersburga do departamentu górnictwa przy ministerjum skarbu i wydelegowany do spraw górniczych Królestwa, od 1883 pozostaje na stanowisku naczelnika zakładów górniczych rządowych w Królestwie Polskiem; puścił na nowo w ruch fabrykę żelazną w Mostkach, oraz założył w Dąbrowie szkołę górniczą, pozostającą dotąd pod jego zwierzchnictwem. **C.** ogłosił wiele prac w *Przeglądzie Technicznym*, *Pamiętniku fizjograficznym* i innych pismach.

Choroszewski Wincenty.

Choroszyłowo, sioło w pow. Niżnodiewickim, gub. Woroneżskiej, słynne wyrobami garncarskiemi; posiada wyborową glinę.

Chorośnicki Juljan, pseudonim Giżowskiego J.

Chorremabad, miasto główne perskiej prow. Luristanu, nad rz. Keszgan, ma 5,000 miesz.

Chors, nazwa jednego z bóstw ruskich, wspominana w kronikach, np. u Nestora pod r. 980, gdzie czytamy, że Włodzimierz postawił na wzgórzu bałwany Peruna i Chorsa (Хрьса). Piszą go też: Chrs, Chors, Chers, Churs, Chros. Jakiem był bóstwem, niewiadomo; większość uczonych uważa je za uosobienie słońca. Co do nazwy, dr. Jan Karłowicz uważa za najprawdopodobniejszy związek jej z wyrazem osetyńskim *chorsu*, co znaczy: dobry. Por. Krek „Einleitung in die slavische Literaturgeschichte" i **Máchal** „Nakres slovanského bájeslovi."

Chortyca, słoboda w gub. Jekaterynosławskiej na wyspie Chortycy. W r. 1620 warownia Kozaków Zaporozskich. W nowszych czasach osiedlili się tam Menonici z Gdańska.

Chorwacja *(Kroacja)*, królestwo wchodzące w skład monarchji austrjacko-węgierskiej, tworzy ze Sławonją tak zwany kraj koronny węgierski, graniczący na północ i na wschód z królestwem Węgierskiem, na południe z Dalmacją, Bośnią i Serbją, na zachód zaś z m. Adrjatyckiem, Istrją, Krainą i Styrją; obejmuje 42,533 klm. kw., z których 25,870 klm. kw. przypada na **Ch.** właściwą, a mianowicie komitaty: Lika-Krbawa, Belowar, Rjeka, Zagrzeb, Warażdyn; 16,663 klm. kw. zaś na Sławonję, t. j. komitaty: Pożeski, Wirowiticki i Srjemski (Syrmien). Powyższy podział administracyjny zmieniony został w 1886 r., a obecnie **C.** razem z Pograniczem Wojskowem dzieli się na 8 komitatów: Lika-Krbawa, Modrus-Fiume, Zagrzeb, Warażdyn, Belowar — Krzyż, Pożega, Wirowityce, Srjem. Stolicą jest Zagrzeb (Agram). **Ch.** jest przerznięta przez nizkie, po większej części lesiste odrośle Alp Krajińskich i Styryjskich, oraz bardzo urodzajne doliny, zroszone Sawą z Kulpią i Drawą.— *Klimat*, mimo bardzo południowego położenia, z przyczyny znacznego wzniesienia gruntu i sąsiedztwa Alp nie jest cieplejszy, niż w pogranicznych częściach Węgier, wogóle jednak łagodny i zdrowy, zwłaszcza we właściwej **Ch.** — *Ludność*, podług obliczenia z 1890 roku, wynosi 2,186,410 m. Pod względem narodowości skła-

Digitized by Google

da się przeważnie ze Słowian południowych (ob.), a zwłaszcza w **Ch.** z Chorwatów, w Sławonji ze Słowieńców, nadto znajduje się w **Ch.** 117,493 Niemców, 68,794 Węgrów, oraz pewna ilość Rumunów, Włochów, Cyganów i in. Panującemi wyznaniami są: rzymsko-katolickie i grecko-katolickie, z których pierwsze znajduje się pod zarządem arcybiskupa zagrzebskiego i trzech biskupów, drugie zaś pod patrjarchą w Karljowcu i trzema biskupami. — *Rolnictwo.* 90% powierzchni jest produkcyjnych; z tego przypada na rolę 32,36%, na lasy (przeważnie bukowe i dębowe)— 38,05%, na łąki i pastwiska—26,54%, na winnice 1,67%. Główne produkty: zboża, kukurydza, owoce strączkowe, proso, rzepak, kartofle, kapusta, buraki, len, konopie, a szczególnie drzewo i wino; tytuń głównie w komitacie pożeskim. Hodowla bydła rogatego, świń i koni rozwiniętą jest więcej w Sławonji, owiec w Chorwacji (w r. 1881 liczono tu 217,112 koni, 712,805 sztuk bydła rogatego, 588,638 owiec, 99,724 kóz, 468,053 świń). Zasługują także na uwagę jedwabnictwo, rybołówstwo i wyrób śliwowicy. W państwo mineralne **Ch.** nie obfituje i jedynemi prawie zakładami górniczemi są kopalnie siarki i węgla w Radoboju, oraz miedzi i żelaza w Rudzie (w pobliżu Samoboru). Ze źródeł leczniczych odznaczają się zwłaszcza siarczane w Krapinie i Toplicy. — *Przemysł* znajduje się wogóle na nizkim stopniu; ogranicza się do domowego wyrobu tkanin bawełnianych i przedmiotów drewnianych; przemysł fabryczny, rozwijający się od niedawna, produkuje cement, szkło, meble, papier, skóry, machiny i inne. Handel ogranicza się głównie na zbożu, winie oraz drzewie, i koncentruje się w Rjece, Zagrzebiu i Karlowcu. Ogniskiem ruchu umysłowego jest Zagrzeb (ob.), w którym znajduje się założona 1866 południowo-słowiańska akademja nauk i sztuk, towarzystwo rolnicze, towarzystwo literacko-historyczne, Matica Chorwacka,uniwersytet Franciszka-Józefa, otwarty w r. 1874, szkoła muzyczna, 2 muzea, ogród botaniczny i inne. **Ch.** posiada 11 gimnazjów, 6 szkół realnych, 1,300 szkół ludowych, 4 seminarja biskupie, szkołę żeglarską, szkołę gospodarstwa rolnego i leśnictwa, szkołę przemysłową, tkacką i 3 szkoły handlowe. — *Konstytucja* **Ch.** i i Sławonji opiera się na patencie 7 kwietnia 1850 roku, oraz na innych dawniejszych i nowszych prawach. Władza prawodawcza w sprawach krajowych, mianowicie wyznań, oświecenia publicznego, sprawiedliwości, policji i administracji wewnętrznej, spoczywa w ręku sejmu. Podług prowizorycznego prawa wyborczego z 24 maja 1865 r. sejm składa się, pod przewodnictwem bana, z arcybiskupa zagrzebskiego, metropolity karlowackiego, biskupów, wice-kapetana, magnatów (książąt, hrabiów i baronów), wielkich żupanów i żupana turopolskiego, dalej ze 112 deputowanych. W komitatach wybory odbywają się pośrednio, w miastach bezpośrednio. Deputowanym może być każdy obywatel, bez różnicy stanu, umiejący czytać i pisać i mający 24 lata skończone. Do obradowania nad wspólnemi sprawami finansowemi, handlowemi i obrony krajowej, wysyła sejm chorwacki, na mocy umowy z końca września 1868 roku, 40 deputowanych do izby niższej i 2 deputowanych do izby wyższej sejmu węgierskiego. Do węgierskiej delegacji państwowej wysyła izba niższa 11, wyższa zaś 1 z deputowanych chorwackich. W ministerjum węgierskiem **Ch.** jest reprezentowaną przez oddzielnego ministra. Na czele zarządu krajowego, odpowiedzialnego przed sejmem chorwackim, stoi ban, mianowany przez króla na przedstawienie ministerjum węgierskiego. Banowi podlegają bezpośrednio władze komitatowe i magistraty 9 miast wolnych. Na czele władzy komitatowej stoi wielki żupan, obok tego znajdują się rady żupowe (skupsztiny). Miasto Rjeka z okręgiem, ma, jako port madziarski, osobny zarząd i podlega ministerjum węgierskiemu. Dochody **Ch.** wynoszą około 8 mil. złr. *Herbem* **Ch.** jest tarcza pocięta na pola srebrne i czerwone; barwy narodowe są czerwona-biała-niebieska. Por. V. Klaić „Zemljopis zemalja u kojih obitavaji Hrvati“ (3 t., Zagrzeb, 1881—83); Krauss „Kroatien und Slavonien“ (Wiedeń, 1889); Adam ks. Sapieha „Listy z Kroacji“ (Przemyśl, 1883); Mapa Katzenschlägera, 1 : 504,000 (1863).

Herb Chorwacji.

Historja. **Ch.** razem z chorwacką częścią Pogranicza wojskowego i **Ch.** turecką, t. j. północno-zachodnią częścią Bośni, była w najdawniejszych znanych czasach zamieszkana przez Panonów, po których ujarzmieniu przez Rzymian pod panowaniem Augusta, została częścią Ilirji. Podbita w r. 489 przez Ostrogotów należała do ich państwa we Włoszech do r. 535, w którym zawojował ją cesarz Justynjan, Następnie podlegała władzy Awarów, aż ostatecznie 640 zajęli ją Kroaci (Chorwaci, Chrowaci, Herwaci, to jest mieszkańcy Karpat), i od nich pochodzi teraźniejsza nazwa tego kraju. Po długoletnich bojach w VIII w. podpadła **Ch.** pod władzę królów frankońskich, w następstwie jednak wywalczyła niepodległość i stanowiła niezależne państwo r. 799. Państwo to rozpadło się na dwie części, a mianowicie Dalmację i prowincję położoną pomiędzy Drawą i Sawą, którą od r. 884 władał Bracław, sprzymierzeniec króla niemieckiego Arnulfa. Część ta **Ch.** podpadła wkrótce pod władzę Madziarów, z pod której wyzwoliła się za czasów panowania króla Salomona. Władcy **Ch.**, będącej od IX wieku lennem państwa bizantyńskiego, przyjęli od 994 tytuł królów **Ch.**, zamieniony 1050 roku na tytuł królów Dalmacji. Wybra-

Digitized by Google

ny 1076 r. przez naród na króla Zwonimir, ban **Ch.** (1076—1089), chcąc utrwalić swą władzę, nie przyjął potwierdzenia królewskiej godności od dworu carogrodzkiego, lecz poddał się pod opiekę papieżowi Grzegorzowi VII, otrzymał od niego potwierdzenie tytułu królewskiego. Po † Zwonimira (1089) i wygaśnięciu rodu królewskiego, nastały wielkie zamieszki w **Ch.**, w skutek których podbił 1091 Ładysław I, król węgierski, cały kraj aż do Sawy, przyłączył go do korony węgierskiej i podzielił na komitaty. Wprawdzie po jego śmierci (1095) próbowała **Ch.** wybić się na wolność, była jednak ujarzmiona 1097 roku przez Kolomana II, poczem 1102 roku i pozostała część **Ch.** poddała się Węgrom. Czas jakiś zachowała pewien stopień samodzielności, aż 1342 przez Ludwika I razem z Dalmacją i Sławonją przyłączona do Siedmiogrodu, przeszła pod bezpośrednie panowanie Węgier. **Ch.** stanowiła kość niezgody pomiędzy Wenecją a Węgrami; od połowy XV w. podlegała napadom ze strony Turków. W r. 1527 stany chorwackie złożyły hołd Ferdynandowi I, z domu habsbursko-austrjackiego, wybranemu 1526 na króla węgierskiego, 1532 zdobyli Turcy twierdzę Bihacz, która razem z okolicą stanowi **Ch.** turecką (sandżak w Bośni). Od r. 1767—77 **Ch.** z Dalmacją i Sławonją tworzyła królestwo Ilirji, rządzone przez oddzielną deputację nadworną iliryjską w Wiedniu. Następnie każda z tych prowincji stanowiła oddzielne królestwo, przyczem **Ch.** i Sławonja zależały od korony węgierskiej. Chorwaci oburzeni z powodu prześladowania przez Madziarów języka i narodowości, zaczęli dążyć do uzyskania pewnej niezależności i w tym celu połączyli się z pokrewnymi sobie Serbami w Węgrzech. Ruch serbsko-chorwacki, który wybuchnął 1848 współcześnie z powstaniem węgierskiem, wywarł na jego przebieg znaczny wpływ. Na mocy uchwały państwowej z r. 1849 **Ch.** i Sławonja były oddzielone od korony węgierskiej i połączone razem w jeden kraj koronny. W latach 1849—60 zaprowadzono w **Ch.**, podobnie jak i w Węgrzech, austrjackie prawodawstwo, na mocy jednak patentu z 20 października 1860 roku przywrócono dawniejszą ustawę oraz narodowe urządzenia polityczne i prawne, a zarazem odnowiono unję z koroną węgierską 1868. Por. Csaplovicz „Slavonien und **Ch.**“ (2 t., Peszt, 1819); Neigebaur „Die Südslaven und deren Länder“ (Lipsk, 1851); S. Balenović „Povjestnica hrvatskoga naroda“ (Zagrzeb, 1870); T. Smiciklas „Poviest Hrvatska“ (Zagrzeb, 1879—82); dr G. Jellinek i dr Józef Pliverić „Das rechtliche Verhältniss Kroatiens zu Ungarn“ (Agram, 1885); Krauss „Die vereinigten Königreiche K.“ (1889);

Chorwacki język i piśmiennictwo, ob. Słowianie południowi.

Chorwat Jan, pułkownik austrjacki, w r. 1751 wszedł do służby rosyjskiej, przyprowadziwszy z sobą znaczną liczbę rodaków z Serbji, Multan, Wołoszczyzny, Bulgarji i Czarnogórza do kraju Noworosyjskiego, gdzie osiedlił się pomiędzy rz. Bugiem a Dniestrem i nazwał tę Krainę Nową Serbją. Dla obrony od Tatarów uzbroił 4,000 ludzi i wybudował warownię Elizabetgrad, a osadzie nadał urządzenie wojskowe, † 1780 r.

Choryganci, *Choryzanci*, sekta religijna, istniejąca w Niemczech około r. 1734; w chwilach ekstazy zwolennicy jej puszczali się w szalony taniec, nietylko na ulicy, lecz i w kościele.

Choryjamb (z grec.), miara wierszowa, złożona z choreju czyli trocheju (— ⏑) i jambu (⏑ —), a zatem — ⏑ ⏑ —, np. Coeliferam. Była to jedna z ulubionych miar Horacego.

Choryńcy, plemię burjackie, koczujące w obwodzie Zabajkalskim, wzdłuż rzeki Udy i Chyłki, wpadających do Selengi. Trudnią się głównie hodowaniem bydła i owiec.

Choryński, herb: W polu złotem dwa rogi bawole, prawy czarny, z trzema kleszczami srebrnemi rakowemi z boku, lewy srebrny z kleszczami czarnemi. U szczytu takież rogi. Labry czerwone, podbite złotem.

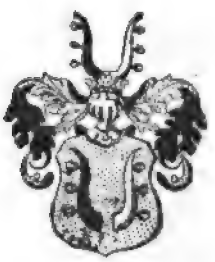

Choryński.

Chorzele, osada w gub. Płockiej, pow. Przasnyskim, liczy 2,900 miesz.

Chorzów, wieś górnicza na Szląsku pruskim, w regencji Opolskiej, pow. Katowickim, blizko Huty Królewskiej, z bogatemi kopalniami żelaza i węgla kamiennego, liczy 6,300 m. Obok Redernberg, z pomnikiem hr. Rederna, założyciela górno-szląskich kopalń węgla.

Chosławskie starostwo niegrodowe, leżało w województwie Mścisławskiem. W r. 1622 wedle metryk litewskich składało się ze wsi: Chosławicze, od której wzięło nazwę: Łyzy, Tyszki, Dudzino i Miksztyno. Wedle tychże metryk, było w posiadaniu prawie ciągłem od r. 1622 rodziny Ciechanowieckich. Ostatnim starostą, wedle przywileju króla Augusta III-go z 13 listopada 1754 roku, był Nepomucen Ciechanowiecki, syn Antoniego i Cecylji, Opłacano z niego kwarty złp. 1,287 gr. 9, a hyberny złp. 200.

Chosroes, nazwisko kilku szachów perskich, ob. Kosroes.

Choszobuz, *Chotiebuz*, *Chociebuz*, ob. Kottbus.

Chośnicki, v. *Podjaski* odm., herb: W polu błękitnem trzy strzały, na trzech listkach koniczyny wsparte, dwie ostrzami ku górnym kątom tarczy, trzecia prosto w górę obrócona. W szczycie takież trzy strzały.

Chośnicki.

Chotan *(Ilczi)*, miasto w Tur-

Digitized by Google

kestanie, na wschód od drogi karawanowej, idącej z Indji do Kaszgaru, na brzegu pustyni, niegdyś główne miasto chanatu; liczy 40,000 m.

Chotek, starożytny ród czeski, od roku 1725 hrabiowski; z członków tego rodu odznaczyli się zwłaszcza: **Ch.** *Jan Rudolf*, * 1748, † 1854, kanclerz i nadburgraf czeski 1802 r., był także ministrem skarbu i stanu, przyczynił się znacznie do rozwoju handlu i przemysłu czeskiego.—Syn poprzedniego, **Ch.** *Karol*, * 1783, † 1868, od młodości piastował wysokie urzędy w Austrji, r. 1819 był gubernatorem Tyrolu, 1825 kanclerzem dworu, od r. 1826—43 najwyższym burgrabią (namiestnikiem) czeskim. Położył wielkie zasługi dla oświaty i przemysłu w Czechach, podniósł i upiększył Pragę i t. d. — Syn Karota **Ch.** *Bogusław*, * 1829, był 1867—70 posłem austrjackim w Sztutgardzie, 1870—71 w Petersburgu, od r. 1873 w Brukseli.

Chotel Czerwony, wieś w gub. Kieleckiej, pow. Pińczowskim, niegdyś własność kapituły kolegjaty wiślickiej; posiada kościół wzniesiony 1440 r. kosztem Jana Długosza, kustosza kolegjaty wiślickiej, z ciosowego kamienia, w stylu gotyckim. Godną uwagi jest tutaj tablica erekcyjna, wykuta z kamienia piaskowego, umieszczona nad bocznemi drzwiami, wyobrażająca w płaskorzeźbie Boga Rodzicę, a obok niej świętych: Stefana króla i Hieronima, otoczoną napisem: „Anno Domini MCCCCL ad honorem Omnipotentis Dei et Beatae Mariae Virginis, Sanctorum Stephani regis et Jeromini confessoris haec ecclesia est fabricata." Wieś **Ch.** czerwony, tak nazwana od dachu czerwonego na kościele, ma razem z gminą 5,000 miesz.

Chotel Zielony, wieś położona niedaleko poprzedniej, o ½ mili od Buska, również tak nazwana od kościelnego dachu, pierwotnie nazywała się *Chotlem szlacheckim*. Istniejący tu kościołek modrzewiowy jest bardzo starożytny. W nim godnemi uwagi są dwa obrazy w stylu bizantyńskim, bardzo stare, malowane na drzewie na tle złoconem, wyobrażające Boga Rodzicę i ukrzyżowanego Chrystusa.

Chotimir, książę Słowian korutańskich od r. 753, † 769 r.; synowiec ks. Boruta, wychowany w Bawarji (jako zakładnik) w wyznaniu rzymsko-katolickiem, zajmował się więcej nabożnemi pielgrzymkami do Salcburga, aniżeli rządami swego księstwa.

Chotkowski Piotr, biskup płocki, * we wsi Chotkowie, † 1497, pobierał nauki w akademji krakowskiej, gdzie 1454 został bakałarzem, a 1457 doktorem filozofji i profesorem. Następnie przeniósł się do Bolonji i tu także nauczał filozofji; wreszcie poświęciwszy się medycynie, uważany był za jednego z najlepszych lekarzy. Sprowadzony przez Bolesława, księcia mazowieckiego (na Płocku), do kraju, został nauczycielem jego synów, a w skutek jego protekcji i rzeczywistej zasługi, kanonikiem kolegjat warszawskiej i łowickiej, później zaś katedry płockiej i kanclerzem mazowieckim. W r. 1481 mianowany został biskupem płockim. Na tem dostojeństwie był gorliwym i przykładnym pasterzem. W bibljotece Załuskich znajduje się w rękopisie dzieło jego p. t.: „Matthaei Sylvatici medici clarissimi pandectae medicinales explanantes peregrina medicinarum vocabula vel a graeca vel ab arabica lingua detracta" i „Medicinalia secreta ex auctoribus diversis." Por. Kośmiński „Słownik lekar. polski," str. 68; Krzyżanowski „Katedra płocka" (Płock, 1877, str. 107).

Chotkowski Ostoja Władysław Longin ks., * 1843 r. w Mielżynie, w W. Ks. Poznańskiem, kształcił się w Poznaniu i Monasterze w Westfalji, następnie był wikarjuszem przy kościele św. Marcina w Poznaniu, w Bydgoszczy, w roku 1882 mianowany został profesorem historji kościoła w uniwersytecie Jagiellońskim, 1890 prałatem domowym papieża Leona XIII, w r. 1892 rektorem, r. 1885 posłem do rady państwa w Wiedniu. Ogłosił: „Kazania o kwestji socjalnej" (Poznań, 1879); „Kazania o wychowaniu dzieci" (2 wyd., 1886); „Rozszerzanie protestantyzmu na ziemiach polskich pod rządem pruskim w XVII i XVIII wieku" (Poznań, 1881); „Przyczyny i początki reformacji w Polsce," „Didache, czyli nauka 12 apostołów," „Rzemiosła i cechy krakowskie w XV w.," „Szkoły jezuickie w Poznaniu;" „Djarjusz domu św. Barbary w Krakowie," „Dzieci nędzy" (1875); „O Myszeidzie Ignacego Krasickiego" (1874); „Wacław z Potoka Potocki" (1876) i in.

Chotkowski Władysław, ksiądz.

Chotmyżsk, miasto w gub. Kurskiej, nad rz. Worsklą, do 1838 powiatowe. Po przeniesieniu stąd stolicy powiatu do Grajworon i utworzeniu powiatu Grajworońskiego licha osada, bez żadnego prawie znaczenia. Ma 1,769 miesz.

Chotocz, ob. Chocz.

Chotomski Ferdynand, Prawdzic ze Szczawina, * 1797, † 1880 w Golczewie pod Płockiem; pierwsze nauki pobierał w Buczacu, dalsze u Pijarów na Żoliborzu w Warszawie, wyższe w Wiedniu i Paryżu, gdzie otrzymał stopień doktora medycyny i chirurgji. Za Księstwa Warszawskiego służył w wojsku polskiem

Chotomski Ferdynand.

Digitized by Google

i odbywał kampanje Napoleona I, następnie był urzędnikiem cywilnym w wydziale oświecenia. Po r. 1831 przeniósł się do Francji i tu obok praktyki lekarskiej zajmował się pracami literackiemi. Jego trawestowana „Enejda" Wirgiljusza była chciwie czytaną, jako utwór pełen humoru. Oprócz tego ogłosił: „Górno uczone kobiety" (Lwów, 1822); „Opis ptaków Królestwa Polskiego" (1830); „Jan Zahorowski" poemat (Paryż); „List ziemianina polskiego" (1844); „Sztuka zachowania zdrowia" (Warszawa, 1858). Z Eugenjuszem Brockim wydał „Pamiętnik galicyjski." Życiorys i wizerunek **Ch.** pomieścił *Tygodn. ilustr.* z r. 1881 w № 302. Por. Kośmiński „Słownik lek. polsk." (str. 62).

Chotomski Władysław, syn poprzedniego, * 1825 w Warszawie, wydał zbiór poezji p. t.: „Polne kwiaty" (Poznań, 1859); „Żale gorzkie" (1853 i t. d.).

Chotomski Bolesław, Prawdzic, wydał: „O mechanizmie zapisów kupieckich" (Poznań, 1868); „Rzecz o towarzystwie zabezpieczeń" (Toruń, 1868); „Rzut oka na handel" (Chełmno, 1865); „Uwagi nad broszurą: Czy kolonje polskie zakładać trzeba?" (Lipsk, 1866); „Due civilizazioni. Studio etnologico-storico" (Wenecja, 1869 roku).

Chotowo, miasteczko w gub. Mińskiej, na zachód od Mińska.

Chotusice, wieś w powiecie Czasłowskim, w Król. Czeskiem, 1,300 miesz.; pamiętna bitwą 17 maja 1742 r., w której król pruski odniósł zwycięstwo.

Chouans, ob. Szuanerja, Szuani.

Choulant Ludwik, lekarz, * 1791 w Dreźnie, † 1861 tamże. Po ukończeniu studjów medycznych w Lipsku osiadł w Altenburgu, gdzie zajmował się praktyką. W r. 1821 przeniósł się do Drezna, tutaj wkrótce mianowany został profesorem medycyny praktycznej i dyrektorem kliniki, w roku 1849 został dyrektorem akademji, 1844 referentem w ministerjum spraw wewnętrznych i tajnym radcą lekarskim. Z licznych prac jego piśmiennych, oprócz kilku wydawnictw dawniejszych dzieł medycznych, godniejszemi wzmianki są: „Lehrbuch der Therapie und speciellen Pathologie des Menschen" (5 wyd., 1853); „Bibliotheca medica historica" (1841); „Geschichte und Bibliographie der anatomischen Abbildungen" (1852); „Graphische Inkunabeln für Naturgeschichte und Medizin" (1858).

Chouquet Adolf Gustaw, francuski historyk muzyczny, * 1819, † 1886 w Paryżu; od 1840 do 1860 r. przebywał w Ameryce, jako nauczyciel muzyki, następnie w Paryżu. Napisał: „Histoire de la musique dramatique en France depuis ses origines jusqu'à nos jours" (1873) i tekst kantaty „Hymne de la paix," skomponowanej na otwarcie wystawy powszechnej w r. 1867.

Choutales, departament w rzeczypospolitej Nicaragua w Ameryce środkowej, 30,853 klm. kw. obszaru, liczy 31,000 miesz.

Chowacz, *Centorhynchus*, rodzaj owadów z rodziny słoników *(Curculionidae)*; różki 11—12 członkowe przed środkiem ryjka; tarcza szyjowa bardziej szeroka niż długa; pokrywy skrzydłowe dłuższe nieco niż całkowita szerokość, przedkarcze opatrzone na dolnej powierzchni rowkiem, służącym do ukrycia ryjka. Liczne gatunki **Ch.** są to chrząszczyki kształtu jajowatego, niektóre z nich szkodzą roślinom krzyżowym przez ogryzanie liści i kwiatów. Do najszkodliwszych należy **Ch.** *galasówka* **(Ch.** *sulcicollis)*; gąsienice jego mieszkają w łodygach roślin krzyżowych, tworząc orzeszkowate nabrzmiałości, w których spędza zimę, ulegając dopiero na wiosnę dalszym przeobrażeniom.

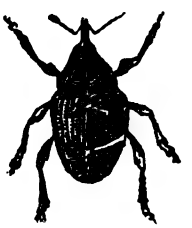

Chowacz.

Chowańscy, książęta, wywodzą ród swój od Gedymina, wielkiego księcia litewskiego i ruskiego.—**Chowański** Jan, zwany *Tatarcem*, † 1682. Mając udział w krwawych wypadkach 1682 roku w sprawie carówny Zofji został przełożonym izby strzeleckiej (Prykaza), ale obwiniony przez Miłosławskiego o zdradę stanu, został ścięty razem z synem Andrzejem w siole Wozdwiżeńskiem.

Chowaresm lub *Choresm*, inaczej *Charesm*, pierwotnie prowincja perska, później niepodległe państwo na wschodnich brzegach morza Kaspijskiego, wyżej Korassamu, w dzisiejszym Dżagataju, dzieliło się na dwie prowincje: Turkomenję i Chiwę. Grunt tu nieurodzajny; cały kraj prawie stanowi pustynię i stepy, na których koczują rozmaite plemiona pochodzenia tatarskiego. Od tej prowincji wzięła nazwisko jedna z dynastji perskich, której 9 sułtanów panowało w XI, XII i XIII wiekach.

Chód, ruch postępowy ciała, przyczem środek ciężkości, stale nad poziom wyniesiony, posuwa się jednostajnie. Dokonywa się u człowieka w sposób następujący: człowiek pochyla się ku jednej nodze i na niej się wspiera, następnie tę nogę prostuje, staje na palcach, przyczem druga, lekko zgięta, uniósłszy się w górę, jak wahadło ku przodowi się porusza, staje na ziemi i przejmuje na siebie czynną rolę: najbardziej czynnym jest tu mięsień ikrowy, który, kurcząc się, piętę ku górze unosi i nogę wydłuża; jest to ruch, którego człowiek się wyucza, ale który następnie dokonywa się bez woli niemal i wiedzy, należąc do tak zwanych ruchów uporządkowanych: skurczone mięśnie drażnią swe nerwy czu-

Digitized by Google

ciowe, wysyłają wrażenie do mózgu, które, odruchowo niejako, odpowiednim ruchowym nerwom się udziela. **C.** jest zmieniony przy chorobach kości i mięśni odpowiednich, jak również w chorobach mózgu i rdzenia kręgowego. Rodzaj chodu ma niezmierne znaczenie w djagnostyce chorób nerwowych i mózgowych dla pewnych stałych właściwości, ściśle związanych z rodzajem cierpienia; wspomnimy tu o t. zw. chodzie ataktycznym (ataksja) przy uwiądzie rdzenia.— Fizjologja chodu poznaną została głównie przez braci Wilhelma i Edwarda Weberów *(Mechanik der Gehwerkzeuge*, Getynga, 1836), Hermana Meyera (w „Müllers Archiv," z. r. 1853), Mareya (1873), Vierordta (1881) i w. in. Do badania chodu zastosowano bardzo korzystnie chronofotografję (ob.). Por. Neugebauera: „Kilka słów o sematologicznem i djagnostycznem znaczeniu badania śladów chodzenia, czyli ichnogramów ludzkich" (*Gazeta lekarska*, 1893).

Chór (grec. *Choros*, łaciń. *Chorus)*, nazywała się pierwotnie u starożytnych pewna liczba śpiewaków i tancerzy, którzy przy obchodach uroczystych obowiązani byli podnosić ich wspaniałość i przepych. To samo znaczenie miał chór w ówczesnych tragedjach i komedjach. Za świetnych czasów tragedji ateńskiej, chór składał się zwykle z pewnej liczby osób płci męskiej i żeńskiej, które w ciągu przedstawienia były jakoby świadkami działania na scenie, w chwilach przestanków śpiewały stosowne pieśni i zwykle wyobrażały lud albo też urzędników królewskich, obecnych przy odbywającej się akcji. Chór miał swe pomieszczenie w tak zwanej *Orchestra*. Początkowo składał się z 50, później najmniej z 15 osób. Wyuczenie chóru przez odpowiedniego nauczyciela, często przez samego autora dramatu, i utrzymanie go było w Atenach honorową względem państwa powinnością *(leiturgia* ob.) obywateli (ob. Choragos). Przywódca czyli przełożony chóru nazywał się *Koryfeusz (Koryphaios)*, który w chwilach udziału chóru w akcji, zwykle w jego imieniu przemawiał. Chór dzielił się czasami na dwie części, które z kolei śpiewały lub deklamowały. Obie te części chóru zmieniały stanowisko na scenie, przechodziły z jednej strony na drugą, i od tych poruszeń pochodzą rozmaite nazwy śpiewu, jak: Strofy, Antystrofy i Epody. Z upadkiem starożytnej tragedji, zarzucone także zostały i chóry; dopiero niektórzy poeci nowszych czasów wskrzesili je na nowo, jak np. Szyller w swojej „Narzeczonej z Messyny," chociaż i ci wkrótce potem znowu ich zaniechali.—W nowoczesnej muzyce pod nazwą chóru rozumieją pewne zjednoczenie śpiewaków lub instrumentów, przeznaczonych do wspólnego wykonania jakiego utworu muzycznego. **C.** mieszanym (zupełnym) zowie się taki, w którym cztery główne głosy: sopran, tenor, alt i bas są przedstawione, tak męskie, jak i żeńskie. Pod *chórem muzycznym* rozumieją w ściślejszem znaczeniu połączenie instrumentów dętych.—*Chórem* nazywają również bądź zbiór pewnych głosów, bądź też sam utwór muzyczny. Używają go zwykle, aby wyrazić jakieś uczucie ogółu; jeżeli ogół ten dzieli się na rozmaite objawy uczuć, wtedy powstaje **C.** podwójny, potrójny i t. p.—W kościołach **Ch.** zowie się pewne miejsce przed ołtarzem, często wzniesione o kilka stopni wyżej od reszty kościoła, albo też część położona najczęściej nad drzwiami, gdzie się organy kościelne znajdują.

Chrabąszcz, *Chrząbąszcz*, ob. Chrząszcz.

Chrabr, mnich bułgarski, żyjący w końcu wieku IX i na początku X, za cara Symeona, autor rozprawy o literach słowiańskich p. t.: „O pismenech czernoryzca Chrabra," drukowanej wielokrotnie w latach 1575—1580, 1621, 1637, 1770, 1781, 1891. Rozprawa ta przechowała się w rękopisie w bibljotece synodalnej w Moskwie. Por. Szafarzyk: „O pismenech Chrabra" (Praga, 1851—73, przekład polski Bońkowskiego); M. Hattala w „Czasopisie Czes. Muzeum" (32 t., roku 1858 i 1883); I. J. Hanusz „Der bulgarische Mönch Chrabru" (Wiedeń, 1859).

Chrap, *Chrapy*, w języku leśnym miejsce niskie, wśród lasu, z gruntem sapowatym, zarosłym drobnemi krzewami i po większej części zalanym wodą. *Chrapy*, także nozdrza u łosia lub konia.

Chrapanie, ob. Oddychanie.

Chrapcie, kołki w kształcie zgiętego klina, używane przez orylów, przy zbliżaniu pasów drzewa pod mostem przeprowadzanego.

Chrapicki Mikołaj, herbu *Rola*, biskup chełmiński od 1495 do 1515 r., to jest do czasu zrzeczenia się biskupstwa. Osiadł potem w założonym przez siebie klasztorze Bernardynów w Lubawie i tam umarł.

Chrapowicki Jan Antoni, h. Gozdawa, dyplomata polski XVII w., jako dworzanin i sekretarz królewski 1648, był kilkanaście razy posłem sejmowym i zasiadł w kole rycerskiem; używano go do załatwiania spraw wojskowych, a mianowicie do obliczeń należności wojska. Podczas wojen zajęty był ciągle na Litwie skąd znowu jako poseł smoleński przybył na sejm 1658 do Warszawy i został deputatem na trybunał skarbowy litewski; 1659 mianowany podkomorzym smoleńskim. Wkrótce podpisał ratyfikację paktów oliwskich w Warszawie, a następnie użytym był do rokowania z Rosją, skutkiem czego zawarto później traktat Andruszowski (1668). W r. 1670 został wojewodą smoleńskim. Stronnik króla Michała, był pośrednikiem pomiędzy nim a prymasem Prażmowskim i hetmanem Janem Sobieskim; pojednał ich w Ujazdowie 1672; 1683 znów traktował o wieczysty pokój, ale nim przywiódł do skutku zlecenie, † 1683. O ważniejszych czynach **C.** szczegółowa wiadomość mieści się w „Djarjuszu" przez niegoż pisanym, którego jedną część (1668—72) wydał Rusiecki (Warszawa, 1845). Wyciąg z tego djarjusza razem z życiorysem ogłosił dawniej jeszcze Marcin Stacewicz

Digitized by Google

p. t.: „Zebranie ciekawości za Jana Kazimierza i Michała Wiśniowieckiego etc." (Wilno, 1787). Z czterech jego synów *Krzysztof*, † 1703, towarzyszył Janowi Kazimierzowi do Francji, a stamtąd wróciwszy, był kapitanem gwardji i stolnikiem witebskim. Por. „Djarjusz" Chrapowickiego i Wolff „Senatorowie i dygnitarze W. Ks. Lit."

Chrapowicki Józef, * 1731, † 1801 w Warszawie, poseł na sejm konwokacyjny 1764 r., potem generał-major wojsk litewskich, 1782 konsyljarz rady nieustającej, następnie marszałek tejże rady 1784—86, wydał dziełko: „Projekta stanom zgromadzonym na sejm r. 1786 do uwagi podane;" mianowany kasztelanem mścisławskim, na sejmie czteroletnim był deputatem do Sielunia 1791, a w r. 1792 komisarzem skarbowym senatu. Por. Wójcicki „Cmentarz Powązkowski" (3 t., str. 6); Wolff „Senatorowie i dygnitarze w. ks. Lit." (str. 119); Zaleski „Korespondencja krajowa St. Augusta."

Chrastek Michał, pisarz słowacki, * 1825 w Nowem Mieście nad Wahą w Węgrzech, profesor teologji w Bańskiej Bystrzycy, oraz redaktor pisma *Cyryl a Metod*, tamże wydawanego przez miejscowego biskupa rzymsko-kat. Napisał: „Dzieje języka i piśmiennictwa słowackiego" i wydał „Wieniec śpiewów narodowych" (1862). Liczne jego artykuły znajdują się po wszystkich pismach słowackich i niektórych czeskich. Bogatą swą bibljotekę otworzył do użytku wszystkich; założył alumnat przy gimnazjum rzymsko-katol. w Bystrzycy, oraz brał czynny udział w założeniu *Maticy Słowackiej*.

Chrastina Jan, * 1729 w Puchowie, w północnych Węgrzech, od r. 1757 nauczyciel gimnazjum ewang. w Presburgu. Przez wiele lat wydawał „Kalendarze Słowackie," do których artykuły sam pisywał. Wydał także pewną liczbę zabawnych powieści.

Chraszczewska Helena, artystka dramatyczna polska, występująca pod nazwiskiem *Marcello*, * r. 1860 w Perigueux w okolicach Bordeaux we Francji, córka Marcellego **C.**, przybyła w trzecim roku życia do Warszawy i tu się kształciła. Zamiłowanie sceny objawiło się w niej wcześnie, a mając lat 14, wystąpiła po raz pierwszy w Częstochowie, w „Doktorze Robin." W roku 1876 weszła w skład trupy krakowskiej, w 1878 przez pół roku czynną była na scenie poznańskiej. W r. 1879 zaangażowana na scenę warszawską, zajmuje na niej stanowisko pierwszej artystki-bohaterki, podtrzymując repertuar komedji poważnej i dramatu. Grę jej cechuje temperament żywy, zapał, przy sumiennem opracowaniu ról.

Chraszczewska Helena (Marcello).

W r. 1898 wyszła za Palińskiego, aktora teatrów warszawskich.

Chreptowicz hrabia, v. *Odrowąż* odm. herb: W polu czerwonem strzała srebrna, u dołu rozdarta i na kształt wąsów wykręcona. Nad koroną hrabiowską hełm z koroną, w której na pawim ogonie taka sama strzała, skierowana ostrzem w lewo. Labry czerwone podbite srebrem. Tytuł w państwie Rosyjskiem potwierdzony 1843 r.

Chreptowicz.

Chreptowicz, znakomity dom litewski, pochodzący od Wyszegierda albo Wyszgierta. Najznakomitszymi jego członkami są: **Chreptowicz** Jan Litawor, starosta nowogródzki, od roku 1498 słonimski i kobryński, marszałek litewski, wysłany 1494 przez księcia Aleksandra do wielkiego księcia moskiewskiego w poselstwie z zażaleniem na gwałcenie granic przez ks. Odajewskiego i ks. Bielowskich. W bitwie pod Wiedroszą 1499 dostał się z Konstantym Ostrogskim do niewoli, z której dopiero 1508 roku powrócił, † 1513 r.

Chreptowicz Melecy Bohuryński, władyka włodzimierski, pochodzi ze starej, wygasłej już rodziny rosyjskiej, mającej w dziedzictwie wieś Bohuryn na Wołyniu. Pierwotnie odznaczał się jako obywatel i rycerz. W późniejszym wieku oddał się służbie bożej, był w Kijowie archimandrytą peczerskim, który to wybór Stefan Batory 1576 potwierdził. W 3 lata potem zawarł dobrowolny układ z władyką włodzimierskim Teodozym Łazowskim, aby otrzymać zarząd władyctwa; zostawił Łazowskiemu do śmierci dobra, przywiązane do władyctwa. Po śmierci jego 1588 został **Ch.** aktualnym władyką włodzimierskim i brzeskim; odtąd okazywał się bardzo czynnym w podniesieniu kościoła i poprawie obyczajów duchowieństwa; † na początku r. 1593. Por. Boniecki „Poczet rodów."

Chreptowicz Joachim Litawor, kanclerz wielki litewski, herbu Odrowąż, * 1729 w Jasieńcu. Pierwsze nauki pobierał od ks. Adama Chmielowskiego, dalsze w Wilnie i Brunsberdze; potem wszedł do służby wojskowej. Stolnik nowogródzki od 1751, przewodniczył odtąd sejmikom województwa, a później posłował kilka razy na sejmy, gdzie w bliższe wszedł stosunki z rodziną Czartoryskich, a jeszcze w bliższe z Massalskimi, których usilnie, chociaż bezskutecznie, pragnął pogodzić z Radziwiłłami. W r. 1764 poseł z Nowogródzkiego na sejm elekcyjny, miał zlecenie od wojska starać się o wybór Poniatowskiego, czego też dopełnił. Na sejmie koronacyjnym mianowany sekretarzem wielkim, odtąd właści-

Digitized by Google

wie zaczął zawód publiczny jako mąż stanu, przystępując do niego z wielkim zasobem nauki, nabytej po większej części usilną pracą. Podczas konfederacji barskiej, usuwając się od działań na jedną lub drugą stronę, po większej części przesiadywał w majętności swojej Szczorse, którą wzorowo postanowił urządzić. Następnie wyjechał za granicę, skąd powrócił na początku 1772. Na sejmie delegacyjnym mianowany podkanclerzym litewskim, 1773 zasiadł w senacie i podał królowi myśl obrócenia dóbr jezuickich na rzecz edukacji; wniosek ten natychmiast zamieniono w prawo i utworzono komisję edukacyjną. W niej objąwszy wydział szkół litewskich, pracował C. gorliwie nad poprawą zakładów naukowych. Fundusz edukacyjny, jak mógł, ratował od marnotrawstwa komisji Rozdawniczej. Przy pomocy Poczobuta zreformował cały departament szkół litewskich. Oświata i bogactwo narodowe—oto były cele rozumnej a szlachetnej działalności. Włościanom nadał w swoich dobrach wolność, założył fabryki żelazne i warzelnie. W Szczorsach bogatą utworzył bibljotekę. W latach 1778 i 1780 zasiadał w radzie Nieustającej. Na sejmie Czteroletnim, podzielając szczerze zbawienne zamiary pożytecznych reform, chętnie się do nich przykładał i sam przygotował projekt o miastach wolnych w Rzeczypospolitej, jakkolwiek w przedmiocie tym utrzymał się plan Suchorzewskiego. Po uchwaleniu ustawy, zasiadł w rządzie jako minister spraw zagranicznych. Po r. 1792 działania jego odmienny przybrały kierunek. Był to bowiem człowiek lękliwy i słabego charakteru. Doradziwszy królowi przystąpienie do Targowicy, mianowany był kanclerzem litewskim 1793, ale urząd ten wkrótce złożył i wyjechał za granicę, skąd powrócił dopiero w chwili powstania Kościuszki, popierając je wszelkiemi siłami. Z upadkiem tego powstania przekazał majątki synom, a sam osiadł w Warszawie i wiele pracował w przedmiocie urządzenia włościan, jak o tem świadczą artykuły jego, bardzo podówczas poszukiwane. † 1812 w Warszawie. Do ważniejszych zasług jego należy i to, że był jednym z najgorliwszych założycieli warszawskiego Towarzystwa przyjaciół nauk. Żywot jego opisał M. Bobusz w „Roczniku T. P. N." w t. 10. Zostawił także C. „Pamiętnik rodu Litaworów Chreptowiczów" od najdawniejszych czasów, aż do roku 1795, część którego drukowała „Teka Wileńska" (t. 5), oraz „Kronika Rodzinna". Drukował wiele artykułów w „Wizer. i roztrząs. naukowych.

Chreptowicz Joachim

Chreptowicz Adam, syn poprzedniego, * roku 1768 w Szczorsach; po odbytych podróżach za granicą, wrócił do kraju, przesiąkły francuszczyzną i został rotmistrzem kawalerji narodowej litewskiej. Na sejmie Czteroletnim był posłem nowogródzkim, a po podziale kraju wizytatorem szkół litewskich od uniwersytetu wileńskiego. W późniejszym czasie, usunąwszy się od zajęć publicznych, osiadł w dobrach dziedzicznych Wiszniewie, w gub. Wileńskiej, i tu † 1844 r.

Chreptowicz Jan, Litawor, stryj Joachima, by kasztelanem brzeskim 1752, a 1756 r. został kasztelanem nowogródzkim; † w pierwszych latach panowania Stanisława Augusta, 1765. Por. Wolff „Senatorowie i dygnitarze."

Chreptowicz Karol Litawor, syn Jakóba, stolnika grodzieńskiego, ulubieniec podskarbiego Flemminga, który go uczynił wice-ekonomem dóbr stołowych królewskich i tym sposobem dopomógł do szybkiego zbogacenia się. Później został pisarzem grodzieńskim, 1767 marszałkiem konfederacji grodzieńskiej, a stąd posłem na sejm konfederacki. W roku 1768 wyjechał do Rzymu, następnie zaś przyłączył się do konfederacji barskiej, domagając się natarczywie wkroczenia na Litwę, ale bezskutecznie. Po upadku konfederacji pogodził się z królem i otrzymał starostwo grodzieńskie 1781. Resztę życia przepędził pośród zajęć gospodarskich.

Chreptowicz Michał, hr., * 1809, † 1892, pełnił w Neapolu i Londynie posługi dyplomatyczne. W r. 1862 przybył z wielkim księciem Konstantym do Warszawy. Otrzymał od Mikołaja I tytuł hrabiowski, umarł bezdzietnie, a tytuł i nazwisko jego przeszło na syna Marji Chreptowiczówny.

Chreptyjowskie starostwo na Podolu, dziś gubernja Podolska, powiat Uszycki. Według lustracji z r. 1765, płaciło kwarty złp. 2,778 gr. 22; za Stanisława Augusta było w posiadaniu Koziebrodzkiego, sędziego grodzkiego halickiego i Zofji z Broniewskich.

Chrestomatja (z greck.), zbiór najlepszych i najpożyteczniejszych wyjątków z dzieł dawnych pisarzów, mianowicie prozaików. Zbiory takie p. t. C. dokonane już były w języku greckim na początku IV w. po Chr. przez Helladiosa i w połowie V w. przez Proklosa. Głównie jednak poczęły się upowszechniać Ch. dopiero w epoce Odrodzenia; w ostatnich czasach najdoświadczeńsi pedagogowie usuwają używanie Ch. w gimnazjach.

Chrétien de Troyes, słynny truwer francuski, * między 1140 a 1150, † około 1191, autor kilku poematów epicznych, jak: „Li Contes d'Erec," „Li contes de Cligès," „Li Romans del Chevalier de la Charrete," „Li Romans dou chevalier au Lyon" (wyd. Hollanda, Hanower, 1862; 2 wyd. 1880 i 87) i „Li contes del Graal" (najważniejszy utwór C. 1866—1872, t. 6), ściągających się po większej części do cyklu podań Artusa i Okrągłego Stołu, które w XIII w. naśladowało kilku poetów niemieckich. Por. Holland „Chrestien von Troyes" (Ty-

Digitized by Google

binga, 1854); Paulin Paris „Les romans de la Table-Ronde“ (5 t., 1868—77); Potvin „Bibliographie de C.“ (Bruksella, 1863).

Chriemhilda, właściwie *Grimhilta*, najcelniejsza postać kobieca w niemieckim poemacie „Nibelungów“ (ob.), żona Zygfryda, a następnie Etzela (Attyli).

Chrismo, ob. Krzyżmo.

Chrismon, zowią się pobożne znaki, jakiemi zwykle w wiekach średnich zaczynały się publiczne dokumenta. I tak: jeden albo trzy krzyże; od w V do IX litery I. C. n. (in Christi nomine) lub tylko I. C. (w Chrystusie); w IX i X, oraz na początku XI używano lit. C. także α i ω (alfa i omega), co znaczyło Jezus Chr. Od w. XIII rzadko już spotyka się **Ch.** W naszych czasach weszło w zwyczaj u Jezuitów pisać L. I. Ch. (niech będzie pochwalony Jezus Chr.).

Christ Wilhelm, filolog niemiecki, * 1831, kształcił się w uniwersytetach monachijskim i berlińskim, od 1860 profesor filologji klasycznej w uniwersytecie monachijskim. Napisał: „Metrik der Griechen und Römer“ (Lipsk, II wyd. 1879); „Geschichte der griechischen Literatur“ (Monachjum, 1888 i 1892); „Beiträge zur Metrik der griech. Lyriker und Dramatiker“ (1869); „Römische Kalenderstudien“ (1876); „Arien und die ältesten Nachrichten uber Iberien und d. Westküste Europas“ (1860); i w. in. W r. 1891 wyszły w Monachjum jego mowy p. t. „Reform d. Universitätsunterrichtes.“

Christburg, *Kiszporg*, po polsku *Dzierzgoń*, miasto w Prusach Zachodnich, regencji Kwidzyńskiej, pow. Sztumskim, nad rz. Serguną (Sorge), niegdyś starostwo i warownia (obecnia zwaliska), zdobyta przez Krzyżaków 1247 r. i przez nich przezwana **Ch.** W r. 1281 ks. Pomorski Świętopełk zdobył ją, ale Krzyżacy wystawili drugą warownię; obecnie liczy 3,200 miesz.

Christburskie starostwo grodowe. Leżało w województwie Malborskiem, o $1^1/_2$ mili od Sztumu. Szczególna jego nazwa pochodzi z tego powodu, iż około r. 1247 Henryk Wida, landmistrz krzyżacki, jak poświadcza Hartknoch, w ciągłych bojach z Prusakami, w nocy podczas Wilji Bożego Narodzenia, po wycięciu załogi pruskiej w starym zamku, zajął go. Świątopełk, książę pomorski, czując całą ważność tego miejsca, ustawiczne prowadził boje o tę fortecę z Krzyżakami. Miasto przy nim pozostałe przezwano Kiszporg, stąd to starostwo podwójną ma nazwę (ob. Kiszporskie starostwo).

Christchurch, miasto w hrabstwie Hants w Anglji, w pobliżu kanału La Manche, kąpiele morskie, 4,000 m.

Christchurch, miasto w prowincji Canterbury na południowej wyspie Nowej Zelandji; 38,000 m., posiada uniwersytet, ogród botaniczny, museum, teatr, katedrę, port Lyttelton.

Christiand'or, duńska moneta złota, bita w roku 1775, wartości 5 talarów.

Christiansand, miasto w Norwegji przy ujściu rzeki Torrisdalelf do Skagerraku, piękne, warowne, handlowe, rezydencja biskupa i wyższego sądu; liczy 12,300 m., posiada piękny kościół katedralny, bank, liczne fabryki, warsztaty okrętów wojennych, wyborny port (stacja jednej części floty), wzmocniony fortami *Christiansholm* i *Laugmansholm*. Miasto założone zostało 1641 przez króla Chrystjana IV, jest stolicą prowincji czyli Stiftu t. n., mającego 40,948 klm. kw. i 360,000 miesz.

Christianső, grupa należących do Danji skalistych wysepek, położonych na morzu Bałtyckiem, na północo-wschód od wyspy Bornholm, nosząca dawniej nazwę Ertholmene, 200 m., latarnia morska.

Christianstad, prowincja w Szwecji południowej, w Gotlandji, 6,511 klm. kw. powierzchni i 223,422 m.; gł. miasto *Christanstad* przy ujściu rz. Helge, 10,000 m.

Christianstaed, stolica wszystkich posiadłości duńskich w Indjach zachodnich, położona na wyspie św. Krzyża, pod 64° 40′ dł. od Gr. i 17°45′ sz. półn.; 6,000 m.

Christiani Franciszek Ksawery, * 1777 w Galicji; wszedł do służby w dyrekcji dróg państwa austrjackiego 1790, skąd powołany 1819 do Królestwa Polskiego, został dyrektorem generalnym dróg i mostów, i to w stopniu generała-lejtnanta; † 1842 w Warszawie. Kierował prowadzeniem licznych dróg bitych i ogłosił: „Rzut oka na ilość od 1819 do końca roku 1834 zbudowanych i do ukończenia lub rozpoczęcia pozostałych dróg bitych w Królestwie Polskiem“ (z mapą); „Prawidła do ułożenia i sprawdzenia anszlagów na budować się mające drogi, groblo, mosty“ (Warszawa, 1819); „Wzory do szarwarków;“ „Nauka praktyczna dla konduktorów“ i in. **Ch.** był członkiem Towarzystwa naukowego w Krakowie.

Christianissimus rex, honorowy tytuł królów francuskich. Tytuł ten dany przez papieży Piusa II i Pawła II w połowie XV w. królowi Ludwikowi XI. Por. Mabilon „De re diplom.“ (str. 22); Daniel w „Journal des savants“ (październik 1720, str. 270 i 536); „Enc. Kościelna.“

Christiansen Arne Einar, * 1861 w Kopenhadze, poeta duński, napisał komedje „Lindows bōru“ („Dzieci Lindowa,“ 1831), tragedję „Nero“ (1885) i kilka dramatów „Generationer“ (1889), wierszem dramaty: „Peter Plus“ (1890); „Letizia“ (1891); i powieść „Joppé“ (1889).

Christiansund, miasto nadmorskie w norweskim okręgu (amt) Romsdal, położone na trzech wysepkach, które otaczają port, mogący pomieścić całą flotę. Mieszkańcy, w liczbie 10,000, zajmują się rybołówstwem, handlem i żeglarstwem.

Christicz, *Christić*, Filip, mąż stanu serbski, * 1819 w Belgradzie, studjował do 1848 prawo w Wiedniu i Paryżu, poczem zwiedził Anglję, Niem-

Digitized by Google

cy i Włochy. Po powrocie do kraju w r. 1848 został sekretarzem w min. oświaty, potem 1851 był naczelnikiem wydziału prawnego w kancelarji książęcej, 1852 zastępcą rezydenta serbskiego w Konstantynopolu, 1856 r. członkiem sądu kasacyjnego, od r. 1856—58 przebywał w Wiedniu, jako delegowany rządu serbskiego przy komisji do uregulowania kwestji Dunaju; po powrocie mianowany senatorem; 1859 był sekretarzem ks. Miłosza, po śmierci zaś jego mianowany w r. 1860 przez ks. Michała prezesem gabinetu i ministrem spraw zagranicznych, pozostał na tem stanowisku do końca 1861, poczem zajął swe miejsce w senacie, 1870 mianowany był przedstawicielem rządu serbskiego w Konstantynopolu, w 1873 ministrem oświaty, ale złożył ten urząd w 1874, w 1878 został przedstawicielem Serbji w Konstantynopolu, w 1879 w Wiedniu, w 1882 w Londynie. Od r. 1885 pozostaje na posadzie dyrektora banku narodowego w Belgradzie.

Christicz Mikołaj, mąż stanu serbski. W r. 1883 był prezesem ministrów. W r. 1894 król Aleksander mianował go prezesem rady stanu (ob. Serbja dzieje).

Christinehamn, miasto w szwedzkiej prowincji Wermland, nad rzekami Lötelfi Warna, przy drodze żel. Sztokholm — Chrystjania, ma szkołę żeglarską, ożywiony handel i 6,000 m.

Christinestad, miasto nadmorskie w gub. Finlandzkiej Waza, ma 2,300 m., port.

Christofle Karol, przemysłowiec francuski, * 1805, † 1863; w swych zakładach galwanoplastycznych w Paryżu i Karlsruhe udoskonalił sztukę złocenia i srebrzenia, wyprodukował wiele przedmiotów znakomitej artystycznej wartości. Wynaleziony przez niego tombak posrebrzany ma nazwę *Christofle-metal*. Ogłosił: „Observations sur les lois qui regissent le commerce de la bijouterie“ (1835), „Histoire de la dorure et de l'argenture électrochimique“ (1851).

Christophe Henryk * 1767 na wyspie Grenadzie przybył jako czarny niewolnik na wyspę Haiti, walczył 1794 w szeregach powstańców przeciwko białym, posunął się szybko na stopień generała brygady, został 1807 prezydentem rzeczypospolitej, a w r. 1811 kazał się pod imieniem Henryka I koronować królem Haiti, ale w skutku wybuchłego powstania, zastrzelił się 1820. Por. Pamphile Lacroix „Histoire de l'expédition de Saint Domingue;“ Lanfrey „Histoire de Napoléon I;“ Madion „Histoire d'Haiti.“

Christophle Albert, polityk francuski, * 1830, studja prawne ukończył w Caen, od 1856 był adwokatem w Paryżu. Po upadku Napoleona III, był prefektem departamentu Orne, w 1871 członkiem zgromadzenia narodowego, 1876 członkiem izby deputowanych, następnie ministrem robót publicznych do 1877, w 1878 został dyrektorem banku *Crédit foncier*. Położył wielkie zasługi w urządzeniu wystawy 1889 r.

Christopulos Atanazy, zwany *Anakreontem* Nowej Grecji, * 1770 w Kastoria w Macedonji, † 1847; przepędził większą część życia w Konstantynopolu. Napisał gramatykę greckiego języka ludowego (Wiedeń, 1805), tłómaczył „Iljadę“ i prócz dramatów napisał znaczną liczbę pieśni lirycznych: „Erotica“ i „Bakchika,“ podług wzoru Anakreonta, które zebrał i wydał z przekładem francuskim Theocharopulos (2 tomy, Paryż, 1832). Pośmiertne jego prace wydano w „Hellenika archaiologemata“ (Ateny, 1853). W tłómaczeniu niemieckiem Boltz'a i Mitzschke'go wyszły p. t. „Lieder des *A.* **Ch.**“ (Lipsk, 1880 i 1893).

Christo-Sacrum, stowarzyszenie religijne, zawiązane 1797 w m. Delft, za staraniem Jakóba Henryka Ouder de Wyngaart Causius. Skutkiem prześladowania przetworzyło się po kilku latach istnienia w szczupłą sektę. Głównym jego celem było zjednoczenie wszystkich wyznań chrześcijańskich w jedno, na podstawie ogólnie przyjętych dogmatów. Apologja tego stowarzyszenia wyszła w r. 1801 p. t. „Heb genootschap Christo-Sacrum.“ Por. „Archiv. für Kirchengeschichte“ Stauedlina i Trschirnera.

Chrobacja (*Charwaty*, *Cherwaty*, *Chorwaty* (Chorwaci), *Chrawaty*, *Chrowaty*, *Chrobaty*, *Chorbaty*, *Haruaty*, *Herwaty*, *Horwaty*, *Krawaty*, *Kroaty*, *Krobaty*, *Krowaty* i t. p.), nazwa licznych pokoleń słowiańskich, wyszła już po części z użycia, a po części dotąd jeszcze używana. Pierwotną siedzibą wszystkich tych pokoleń są krainy Tatrzańskie, nazywane (u Konstantyna Porfirogenety) *Wielką* albo *Białą Chorwacją* czyli *Chrobacją* od gór Karpackich czyli *Cherbów*. Mieści on tam także i *Biało-Serbów*. Granice nie są znane dokładnie. (Czyt. Lelewela: „Polska wieków średnich“, t. II, str. 425 i 427, Poznań, 1856). Po raz pierwszy w dziejach występują Ch. w Galicji Wschodniej (Haliczu) pod nazwą *Karpi* (Karpiani) już u Efora (IV w. przed Chr.). Około r. 180—190 po Chr. domagali się od Rzymian rocznego haraczu, a od r. 227 zapuszczali się aż do Dunaju. W r. 305 i następ. większą ich część cesarze przesiedlili do Panonji, a jak się zdaje i do Dacji. W w. VII wyszły z Białochorwacji liczne oddziały **Ch.** za Dunaj (do Ilirji), gdzie założyli dwa mocarstwa, Jakaś ich część osiadła także w Czechach i w krajach połabskich (nad rzeką Elbą). W Haliczu wspominani są jeszcze w połowie X w. przez Konstantyna Porfirogeneta, a potem i u Nestora. W r. 885 przyłączeni zostali do państwa Olega, a 906 r. pułki chorwackie wyprawione zostały przeciwko Grekom. Kraj ich następnie nazwany był *Rusią Czerwoną*. Podług Szafarzyka („Starożytności Słow.“), Konstantyn Porfirogeneta pod nazwą *Biała* czyli *Wielka* **Ch.** rozumie Galicję wschodnią, Małopolskę, północną część Morawji i Czechy, a pod nazwą *Biało-Serby:* Wielkopolskę, Łużyce i resztę krajów w dzisiejszych północnych Niemczech, w owym czasie zamieszkanych przez Słowian. Na-

Digitized by Google

swy te jednak w X już wieku wyszły były z użycia, i wiedział on zapewne o nich tylko z ustnego opowiadania naddunajskich Serbów i Chorwatów, skutkiem czego nie określa dokładnie ani miejsca, ani czasu w swoim opisie. Kronikarz zaś bawarski (866—890) wielką ową krainę nazywa *Srbjany*, co zapewne ma znaczyć *Biało-Serbów* Konstantyna Porfirogenety, albo w szerszem znaczeniu *Biało-Ch.* Kronikarz czeski Dalemil tak się znów wyraża: „*W serbském jazyku* (narodzie) *jest zemie, jeżto Chervaty jest imie. W tej zemi biesze lech, jemuż imie biesze Czech.*" Por. Tadeusz Wojciechowski „Chrobacja, rozbiór starożytności słowiańskich" (Kraków, 1873).

Chroberz, wieś w g. Kieleckiej, pow. Pińczowskim, nad Nidą, należąca do margrabstwa Pińczowskiego, tak zwana od istniejącego tu niegdyś zamku Chroberz, wystawionego 1019 przez Bolesława Chrobrego. Kościół tutejszy, kilkakrotnie restaurowany, winien założenie swoje temuż królowi. W **Ch.** znajduje się też rozległy park i pałac z piękną bibljoteką, wzniesiony w 1850 r. przez margrabiego Aleksandra Wielopolskiego.

Chrobotek (*Cladonia*), rodzaj porostów (ob.), obejmujący liczne gatunki, rosnące w całej Europie po ziemi, w lasach, na kamieniach lub p n i a c h butwiejących. **C.** *renożywny* (**C.** *rangiferina*), jeden z najpospolitszych, rośnie po górach w całej Europie, a na równinach po suchych lasach szpilkowych środkowej i północnej Laponji, gdzie jest jedynym pokarmem zimowym renów, a u nas jeleni i sarn, gdy na innych zbywa. W czasie głodu używają go i Lapończycy. Różne gatunki **C.** używane były niegdyś w medycynie. Por. Krabbe „Entwickelungsgeschichte und Morphologie der polymorphen Flechtengattung Cladonia" (1891).

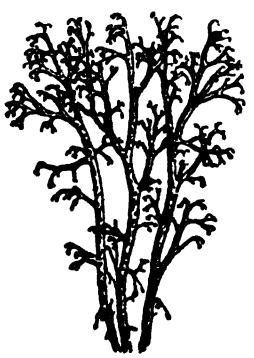

Chrobotek.

Chrobust, roślina, ob. Ostrożeń.

Chrodegang lub **Chrodegand,** *Ruotgangus*, *Drocteganguś* i *Sirigangus* (święty), ur. około 712 r. biskup w Metz 742 r., gdzie † 766 r., nadał duchownym swego biskupstwa regułę wspólnego życia, podług której żyli w jednym domu, jedli i sypiali wspólnie, modlili się i śpiewali w oznaczonych godzinach, nawet i w nocy (horae canonicae), i t. d., oraz odbywali posiedzenia, na których czytano rozdziały Biblji, a stąd posiedzenia te nazwane zostały *kapitułami*. Taki był początek kanoników i kapituł. Por. Schmitz „Chrodegangi Mettensis regula" (Hanower, 1869).

Chrom (z gr. *chroma*, barwa), pierwiastek chemiczny metaliczny, którego symbol jest *Cr*, ciężar atomowy 52, 45, odkryty przez Vauquelina 1797 w minerale, zwanym *ołowiem czerwonym syberyjskim*, który jest główną częścią *chromowego żelaza* (ob). Otrzymuje się z tlennika chromu działaniem węgla w wysokiej temperaturze; tworzy ziarna metaliczne, stalowo-szare, bardzo twarde, kruche, c. wł. = 5,9, Na powietrzu się nie utlenia w temperaturze zwykłej, rzucony w stopiony chloran potasu płonie płomieniem białym i przechodzi na chromian potasu; płonie też w chlorze i przechodzi w chlorek, rozpuszcza się w kwasie chlorowodornym. Z chlorem wydaje *chlorek chromu*, związek nietrwały, $CrCl_2$, otrzymywany przez wypalenie chlornika w wodorze. *Chlornik chromu*, $CrCl_3$, otrzymuje się przez wyżarzenie mieszaniny tlennika **C.** i węgla w chlorze; tworzy łuszczki kryształowe, fioletowe, słabo lotny, w wodzie nierozpuszczalny, rozpuszcza się dopiero za dodaniem chlorku chromu lub cyny, roztwór jest zielony; podobny roztwór otrzymuje się też przez gotowanie kwasu chromnego w kwasie solnym. Zdaje się, że istnieje związek $CrCl_6$, ale dotąd w stanie czystym nieotrzymany. Z tlenem **C.** wydaje cztery związki: tlenek **C.**, tlennik **C.**, kwas chromny i nadchromny. *Tlenek chromu* H_2CrO_2 i *kwas nadchromny* $HCrO_4$, związki bardzo nietrwałe, jako bezwodniki nie są znane. *Tlennik chromu* Cr_2O_3 jest proszkiem zielonym, otrzymuje się przez wypalenie chromianu rtęci; przez działanie chloru na chromian potasu, ogrzany do czerwoności, otrzymuje się w postaci małych kryształków. Ciepło go nie rozkłada, topi się dopiero w ogniu hutniczym. Pod nazwą *zieleni chromowej* używa się do barwienia szkła i do malowania na porcelanie. Przez dodanie amonji do roztworu zielonego chlornika chromu opada *wodan tlenku chromu*, H_3CrO_3, zasada wymagająca do nasycenia na 1 cząsteczkę 3 cz. kwasu jednozasadowego; jeżeli ilość kwasu jest mniejsza, sole są zasadowe. Sole te są zielone lub fijoletowe, światło przepuszczają w barwie czerwonej; okazują skłonność tworzenia soli podwójnych, z których najważniejsze są *ałuny chromowe* (ob. Ałun). Tlennik **C.** okazuje też naturę kwasową, czego dowodzi rozpuszczalność jego w alkaljach. *Bezwodnik kwasu chromnego*, CrO_3, przedstawia się w postaci igieł pryzmatycznych pysznej karmazynowej barwy, otrzymuje się przez dodanie kwasu siarczanego do roztworu dwuchromianu potasu. Roztwór jego barwy ciemnej, żółto-brunatnej. Jest to środek silnie utleniający. Właściwy kwas chromny H_2CrO_4 nie został otrzymany, w solach wodór zastąpiony jest metalami. Jest to kwas dwuzasadowy, sole jego odpowiadają siarczanom, są czerwone lub żółte, często używają się jako farby. *Chromian potasu* K_2CrO_4 jest punktem wyjścia w otrzymywaniu innych związków **C.**, otrzymuje się fabrycznie z żelaza chromowego przez wyżarzenie z potażem i wapnem w piecu płomienistym i wy-

Digitized by Google

ługowanie wodą; po odparowaniu roztworu daje żółty, krystaliczny osad. Przez dodanie do powyższego roztworu kwasu azotnego, zabierającego część potażu, powstaje *dwuchromian potasu* $K_2Cr_2O_7$, który z powodu mniejszej rozpuszczalności opada z roztworu, jako proszek pomarańczowy. *Chromian barytu* $BaCrO_4$, jasno-żółty, proszkowaty, nierozpuszczalny w wodzie, znany jest w handlu pod nazwą *żółtej ultramaryny*. *Chromian ołowiu* $PbCrO_4$, proszek ciężki, bardzo pięknej barwy żółtej, stanowi pyszną farbę malarską — *barwnik chromowy żółty*, w handlu znany pod różnemi nazwami. **C.** liczy się do pierwiastków dwuatomowych, kwestja jednak jego atomowości rozstrzyga się, jak u żelaza (ob.).

Chromascjametr, przyrząd zbudowany przez Holmgrena, służący do próbowania zdolności oceny barw za pomocą kontrastów barwnych (cieni barwnych); do tego samego celu służy również *chromascjoptykon* Cohna.

Chromatodyzopsja, *Dyschromatopsja*, ślepota barwna, toż co *achromatopsja* (ob.).

Chromatofory, komórki barwnikowe niektórych zwierząt, rozmieszczone w powierzchownych i głębszych warstwach skóry, zawierające drobnoziarnisty pigment, czarny lub czerwony. Podobne **C.** znajdują się u ryb, u mięczaków głowonogich, a wspólną ich cechą jest ściśliwość. Bardzo ściśle **C.** u ryb zbadał Siebold („Die Süsswasserfische von Mitteleuropa"). **C.** czarnoziarniste mają w stanie rozszerzenia postać gwiazdkową, czerwone są mniejsze. Mogą się zaś ściągać na drobne, czerwone lub czarne kropki, przez co miejsce, poprzednio zabarwione czarno lub czerwono, może się wydać bezbarwnem; jest to jedna z przyczyn, dla których, według Siebolda, małą wartość przyznawać można cechom pochodzącym z zabarwienia ryb. Dzięki **C.** mogą zwierzęta zabarwiać się na kolor otoczenia (t. zw. przystosowanie barwne), lecz własność tę tracą razem z utratą wzroku. Por. jeszcze: Krukenberg „Vergleichend-physiologische Studien an den Küsten der Adria" (1880).

Chromatologja, toż samo co chromatyka (ob.).

Chromatoskop, rodzaj kalejdoskopu (ob.), w którym przedmioty, tworzące obraz, przymocowane są do walca; walec ten, kręcąc się, daje szereg zmieniających się obrazów.

Chromatrop, narzędzie, za którego pomocą otrzymuje się na powierzchni białej, np. na ścianie, piękną grę barw i t. p. Osiąga się to za pomocą bardzo prostego przyrządu, który osadza się w latarni czarnoksięskiej lub w mikroskopie gazowym. Rzucając światło na dwie tabliczki szklane okrągłe, opatrzone malowidłami w kształcie rozet lub gwiazd i mogące obracać się z różną prędkością lub w przeciwnych kierunkach około wspólnej osi, otrzymuje się za pomocą soczewki na powierzchni białej obraz kolorowy obu tabliczek. Za obrotem szkieł w strony przeciwne, lub w jedną stronę z rozmaitą prędkością, występuje na murze wielka rozmaitość kolorów, po-

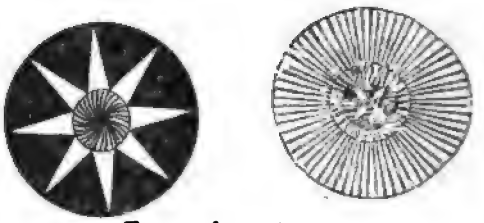

Tarcze chromatropu.

wstająca stąd, że co chwila zmieniają się części figur, na szkłach wzajemnie się zasłaniających.

Chromatyczna aberacja, zjawisko, polegające na tem, że promień światła zabarwia się przez rozszczepianie, przechodząc przez pryzmaty i soczewki (ob. Aberacja, Achromatyzm, Widmo).

Chromatyczna polaryzacja, ob. Polaryzacja.

Chromatyczny, w muzyce porządek dźwięków, idący przez same półstopnie czyli półtony, tak w górę, jak i na dół, a to w przeciwieństwie do djatonicznego, przez całe tony idącego; stąd

Skala chromatyczna.

mówi się: gama chromatyczna i bas chromatyczny. Te półtony i półstopnie oznacza się w muzyce za pomocą znaków: ♭ (bemol) i ♯ (krzyżyk, lub diez), jak to wskazuje załączony wzór.

Chromatyka, część optyki, obejmująca naukę o barwach (ob.).

Chromatypja, sposób przenoszenia obrazów kolorowych z prasy drukarskiej na naczynia porcelanowe, wynaleziony koło r. 1850 w Lipsku przez Kramera.

Chromiany, sole kwasu chromnego, ob. Chrom.

Chromiński Kazimierz, Bronisz na Chromnej, * 1759 we wsi Chromnej, gub. Siedleckiej. Po ukończeniu nauk wyższych w Warszawie, był sekretarzem Rzeczypospolitej, następnie plenipotentem bibljoteki Załuskich do 1795, a odtąd przez lat 6 profesorem w Lublinie. Wezwany 1802 przez Jana Śniadeckiego do Wilna, przyjął obowiązki nauczyciela historji powszechnej, prawa i polityki w gimnazjum, 1808 przeniesiony do Swisłoczy, skąd, otrzymawszy 1816 pensję emerytalną, przybył do Warszawy, z zamiarem dalszego pracowania około historji literatury polskiej. Zniechęcony doznanemi zawodami, w przystępie cho-

Digitized by Google

roby umysłowej, wyskoczył z okna trzypiętrowego domu 1816 r. i tegoż dnia życie zakończył. Z prac jego literackich, najważniejszą jest rozprawa „O literaturze polskiej, mianowicie czasów Zygmuntowskich, to jest złotego wieku pisarzów," umieszczona w *Dzienniku Wileńskim* na rok 1806, wydana i w osobnej odbitce t. r. Praca ta gruntowna z powodu mnóstwa ważnych szczegółów zachęciła Bentkowskiego do napisania znanej „Historji literatury polskiej." Oryginalne utwory poetyczne **C.** znajdują się w *Dzienniku Polskim* z r. 1806.

Chromit, ob. Chromowe żelazo.

Chromny kwas, ob. Chrom.

Chromochloryt, minerał włóknisty, fijołkowej barwy, znajdowany w Kisztymsku na Uralu i w Lancaster w Texas. Zdaje się to być odmianą chryzotylu, czyli azbestu serpentynowego, w którym znaczna część krzemionki została zastąpioną przez glinkę.

Chromodruk, ob. Chromotypja.

Chromofotografja, fotografja kolorowa, ob. Fotografja.

Chromograf, ob. Hektograf.

Chromolitografja, sztuka drukowania na kamieniu dwoma lub więcej kolorami, zasadzająca się na tem, że po zrobieniu ogólnego i kolorowanego rysunku wszystkie jego części, mające odbijać się różnemi kolorami, rysują się na kamieniach oddzielnych, z których każdy inną pociąga się farbą. Po wydrukowaniu wszystkich egzemplarzy jednym kolorem dominującym, też same arkusze idą powtórnie na prasę, na której leży kamień z częścią brakującą innego koloru, i tak następnie, aż do uzupełnienia całości. Ob. Litografja.

Chromosfera, warstwa słońca, bezpośrednio otaczająca fotosferę, a składająca się głównie z wodoru; **C.** podlega olbrzymim wybuchom, ukazującym się w postaci kolosalnych słupów ognistych, t. zw. protuberancjom. Ob. Słońce.

Chromoskop, ob. Kolorymetr.

Chromotypja, *chromodruk*, sposób mechanicznego drukowania obrazów barwnych, odbitych trzema kolorami: żółtym, czerwonym i niebieskim, które w praktyce malarskiej przyjęte są za zasadnicze i z których wszelkie inne mogą być otrzymane przez mieszanie. Sposób ten polega na rozkładaniu każdego tonu na wyżej wymienione i kolejnem ich odbijaniu. Jakkolwiek metoda sama, a raczej jej teorja, jest już starą, wprowadzenie jednakże jej w użycie stało się możliwem właściwie dopiero od r. 1893, gdy H. Vogel wespół z chromolitografem E. Ulrichem obmyślił filtry, wyłączające promienie barw, które w danej chwili działać nie powinny, oraz powiększył czułość klisz na promienie mało aktyniczne, t. j. słabo działające chemicznie, jako to: żółte, pomarańczowe, czerwone i zielone.

Chromowa zieleń, tlennik chromu, oraz niektóre inne barwniki, mieszane z błękitu berlińkiego i chromianu ołowiu, noszące w handlu różne nazwy, jak: *zieleni bronzowej, szmaragdowej, amerykańskiej, olejnej.*

Chromowe żelazo *(Chromit, Eisenchrom)*, minerał, należący do szeregu krystalicznego foremnego, postać jego pierwotna—ośmiościan foremny; kryształy małe i rzadkie, zwykle w masach zbitych z ziarnistą budową lub w ziarnach. Twardość 5,5; c. wł. 4,4—4,5; nieprzezroczysty, z blaskiem metalicznym, często tłustym; barwy żelaznej, czarnej. Jest to chromian żelaza, zawierający przy sobie glinkę, magnezję, a niekiedy krzemionkę. Ogólny wzór mu odpowiadający można przedstawić w formie: $(Fe\ Mg\ Cr)\ O + (Cr_2Al_2Fe_2)O_3$. Znajduje się na Szląsku, w Styrji, Francji, Norwegji, w Stanach Zjednoczonych i na Uralu w serpentynie, który jest zwykłym towarzyszem żelaza chromowego. Używany jest do wyrobu farb chromowych.

Chromowy ałun, ob. Ałuny.

Chromy, herb: Na tarczy dwudzielnej w polu 1-m błękitnem—na wzgórzu białem bocian trzyma w prawej łapie jabłko złote, w 2-m srebrnem — dokoła czerwonej laski dwa razy okręcony wąż zielony wspina się do różanego wianka. U szczytu bocian, jak na tarczy. Labry błękitne podbite srebrem. Nadany 1811 r. przez Franciszka II.

Chromy.

Chromy Dyzma, agronom galicyjski, ogłosił: „Objaśnienie co do hodowli bydła holenderskiego. List okólny i poufny do moich sąsiadów" (Kraków, 1853); „O sposobie poznania mleczności krów" (1853), oprócz artykułów rolniczych, zamieszczanych w rozmaitych pismach.

Chroniczne choroby, ob. Przewlekłe choroby.

Chroniewski *v. Gryf* odm., herb: W polu czerwonem wspięty gryf złoty, w prawym szponie trzyma trzy pióra strusie, w lewym obręcz złotą. U szczytu, w złotej obręczy trzy pióra strusie.

Chroniewski.

Chronka *(Thamnophylus)*, rodzaj ptaków wróblowatych owadożernych; mają dziób podobny do dzierzb, mocno ścieśniony i haczykowatem zagięciem szczęki wierzchniej zakończony. Żyją wszystkie w ciepłych krajach starego i nowego lądu.

Chronofotografja, metoda otrzymywania szeregu momentalnych zdjęć fotograficznych z przedmiotów pozostających w ruchu, głównie ludzi i zwierząt, w celach badań fizjologicznych. Oddzielne obrazy otrzymują się w nader krótkich

Digitized by Google

odstępach czasu i dają kolejne położenia przedmiotu w różnych fazach ruchu, których okiem bezpośrednio ująć nie można. Przy pomocy tau-

Fig. 1. Fuzja fotograficzna.

matropu, zootropu lub cynematografu można następnie, przez szybkie przesuwanie tych obrazów, ruch pierwotny odtworzyć. **C.** użytą była po raz pierwszy przez Janssena przy badaniu przejścia Wenery przez tarczę słoneczną 1882, następnie zastosował ją Muybridge do badania biegu koni, najbardziej zaś udoskonalił ją Marey. Do otrzymywania obrazów służy ciemnia optyczna w postaci strzelby, stąd zwana *fuzją fotograficzną* (fig. 1), urządzona na wzór rewolweru, w której płyta fotograficzna obraca się działaniem urządzenia zegarowego, a szczelina przed nią otwiera się 12 razy w ciągu sekundy; można więc na płycie tej otrzymać w ciągu sekundy 12 kolejnych obrazów, przyczem szczelina pozostaje za każdym razem otwartą tylko przez $^1/_{720}$ część sekundy. Można zresztą podobnież obrazy otrzymywać i na płycie nieruchomej, jeżeli przed nią obraca się tarcza, na której szczelina otwiera się w oznaczonych odstępach czasu. Dla badań ruchów człowieka okrywa się go odzieżą czarną (fig. 2), na której oznaczone są punkty i linje połyskujące, które jedynie fotografują się na płytach, tak, że cały szereg zdjęć przedstawia kolejne położenia głowy, ramion i nóg człowieka biegnącego (fig. 3). **C.** oddaje obecnie ważne usługi fizjologji ruchów zwierzęcych. W podobny sposób otrzymują się obrazy fotograficzne do cynematografów (ob.).

Fig. 2. Człowiek poddany badaniu ruchów, z jasnemi smugami na ramionach i nogach.

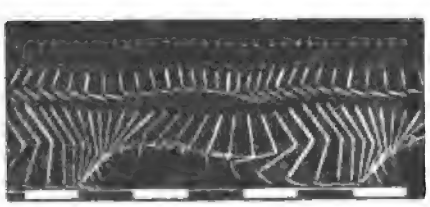

Fig. 3. Obraz fotograficzny człowieka biegnącego.

Chronograf (z gr. tyle co czasopis), rodzaj pism historycznych upowszechnionych w Rosji w XIV do XVII wieku. Rodzaj ten pism pochodzi z Bizancjum. Por. Iwanow w „Zapiskach kazan. uniw." (1845).

Chronograf, przyrząd astronomiczny, ob. Chronoskop.

Chronogram, *Chronogramat*, *Eteogram*, wiersz lub napis głoskami łacińskiemi, w którym litery, mające znaczenie cyfr rzymskich i dodane razem, tworzą rok zdarzenia, o którem w wierszu mowa; np. LVtetIa Mater natos sVos DeVoraVIt, w którem znajdują się głoski M 1,000—D 500— L 50— cztery V 20—dwa I 2, a te dodane do siebie dają liczbę 1572, to jest rok rzezi św. Bartłomieja. Podobnie rok Nieszporów Sycylijskich wypada ze zdania: franCorVm tVrbIs sICVLVs fert fVnera Vesper (1282). Data bitwy pod Montlhery zawiera się w następującym **Ch.** francuskim: à CheVaL, à CheVaL, gendarMes, à CheVaL (1465). Po łacinie najczęściej był do tego używany *heksametr*, i **Ch.** otrzymywał wtedy nazwę *Chronostichon* lub *Eteostichon*, albo heksametr i pentametr, i zwał się wówczas *Chronodistichon*.

Chronoizotermy, linje krzywe, dające przebieg dzienny lub roczny temperatury o jednej porze. Zazwyczaj wszelkie okresy meteorologiczne wyprowadzają się przez obliczenie wielkości średnich, lecz wówczas krzywe tracą swe cechy charakterystyczne i spłaszczają się w punktach zwrotnych. **Ch.**, jakkolwiek wielkości średnich nie dają, pozwalają natomiast z łatwością określać zmiany temperatury w danym dniu lub godzinie w zależności od położenia geograficznego. Ten rodzaj przedstawiania przebiegu temperatury wielokrotnie był stosowany w czasach ostatnich. Scott, który krzywe takie wykreślił dla obserwatorjum w Greenwich, nazwał je chronoizotermalami, lecz teraz noszą one nazwę **Ch.**, gdyż krzywe te są linjami jednakich temperatur, a rzędne poziome są w nich określone przez czas.

Chronologja, nauka o rachubie czasu, czasoznawstwo. Dzieli się na dwie części: *matematyczną* albo *astronomiczną* i *techniczną* albo *historyczną*. Pierwsza obejmuje część astronomji o ruchach ciał niebieskich, o ile te mają zastosowanie do oznaczania i porównywania jednostek czasowych; druga, techniczna, objaśnia, jak u rozmaitych narodów czas w życiu społecznem był podzielony i jak wypadki historyczne tychże narodów względem siebie odnośnie do rachuby czasu ustanawiać należy. Ta ostatnia okoliczność czyni chronologję razem z geografją jedną z głównych nauk pomocniczych historji. W przedmiocie tym, oprócz dawniejszych dzieł Scaligera, Calvisiusa i Petaviusa, celniejsze są: Idelera „Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie" (2 t., Berlin, 1825—26); „Lehrbuch

Digitized by Google

der Chronologie" (Berlin, 1831); Matzka „Die Chronologie in ihrem ganzen Umfange" (Wiedeń, 1844); oraz „L'art de vérifier les dates," przez Benedyktynów, uzupełniona i wydana przez Courcelles'a (19 t., Paryż, 1821—44). Ważne są także prace Lepsiusa i Brugscha o **C.** egipskiej, Mommsena o rzymskiej, Clintona i Böckha o greckiej i t. d. Wüstenfeld zestawił „Vergleichende Tabellen der mohammed. und christl. Zeitrechnung" (Lipsk, 1854); E. Brinckmeier „Praktisches Handbuch der historischen Chronologie aller Zeiten und Völker" (1882); E. Brockmann „System der Chronologie" (1883); H. Grotenfend „Handbuch der historischen Chronologie des deutschen Mittelalters und der Neuzeit" (1872), tenże „Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit" (1891). Konopacki ogłosił „**C.** dziejów Królestwa Polskiego" (Żytomierz, 1860). Ob. Era, Kalendarz, Rok.

Chronometr, wogóle nazwa wszelkich narzędzi, służących do mierzenia czasu, w szczególności zaś nazwa zegarów, zbudowanych ze szczególną dokładnością, za których pomocą można oznaczać bardzo drobne cząstki czasu. Codzienna zmiana stanu **C.** nosi nazwę *chodu*. Dobroć **C.** nie na tem polega, by zmiana ta była możliwie małą, lecz na tem, aby chód **C.** był regularny. Dlatego też głównem zadaniem w budowie **C.** jest, ażeby na regularność ich chodu wpływy zewnętrzne nie działały. Od zwykłych zegarów kieszonkowych różni się **C.** głównie budową tak zw. *balansjera*, który w **C.** składa się z dwu wzajemnie do siebie przylutowanych blaszek z różnych metalów, zazwyczaj ze stali na wewnątrz, a mosiądzu na zewnątrz (ob. fig.). Tak spojony pasek metaliczny jest rozcięty na dwa półkola, przytwierdzone jednym końcem do stalowej średnicy koła. Każde półkole ma w bliskości wolnego końca ciężarek. Gdy przy ogrzewaniu metal się rozszerza, końce półkul zginają się ku wnętrzu, gdyż mosiądz rozszerza się silniej niż stal; w ten sposób ciężarki zbliżają się ku środkowi, kompensując zwiększony przez rozszerzenie metalu moment bezwładności. W zegarkach zwykłych ostrożność ta zastosowywaną nie bywa. **C.** niezbędne są dla marynarzy do oznaczania długości geograficznej miejsca, tudzież dla fizyków i astronomów. Nazwa ta też dawniej w muzyce używaną była na oznaczenie metronomu (ob.). Por.: Aved de Magnac „Recherches sur l'emploi des chronomètres à la mer" (1874); Caspari „Untersuchungen über **C.**" (1893).

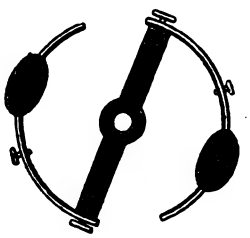

Balansjer chronometru.

Chronos (Czas), bożek grecki, uosobienie czasu. Według kosmogonji orfickiej, sprawca wszechświata. Por. Saturn.

Chronoskop, przyrząd służący do mierzenia czasu, za pomocą którego można ściśle oznaczyć trwanie przebiegu pewnej obserwacji, zwłaszcza krótkotrwałej. **C.** są rozmaitej konstrukcji. Najczęściej są używane obecnie **C.** elektromagnetyczne: na walcu np. jednostajnie się obracającym, za pomocą przyciągania elektromagnetycznego, rylec kreśli linję ciągłą, którą obserwator za pomocą zamknięcia prądu może przerwać; z tak nakreślonej linji można ściśle czas obserwacji oznaczyć. Z przyrządów tych najbardziej dokładnym jest zbudowany przez Hippa, którego rysunek tu podajemy. Składa się on z mechanizmu zegarowego **c.** o dwu cyferblatach, które wskazują setne i tysiączne części sekundy i które za pomocą elektromagnesu mogą być rozłączone z ciągle idącym wyżej wspomnianym mechanizmem po przerwaniu prądu. Przypuśćmy, że obserwujemy zjawisko spadku ciał i pragniemy skreślić ten krótki przeciąg czasu, w ciągu którego odbywa się spadek. Wówczas łączymy drut, idący z elektrodu ogniwa *p* z zegarem w *a*; następnie, okręciwszy się dokoła podkowy zegara, drut przechodzi od *b* przez *e* do statywy *FG*, przez śrubki *e i*, między któremi mieści się spadająca kulka *k*, i wreszcie przez *o*, wraca do ogniwa w punkcie *z*. Jednocześnie z drutów *o* i *c* wychodzą dwie gałęzie, łączące się z dwiema taflami metalowemi *m* i *n*, umocowanemi bez stykania się z sobą na desce *B*. Póki kulka *k* pozostaje na statywie, prąd jest zamknięty, lecz przez *m* i *n* nie przechodzi; gdy kulka pada, prąd się przerywa; skoro zaś kilka dotknie *B*, zbliża do siebie tafelki *m* i *n*, i prąd znów się zamyka, lecz przechodzi już teraz przez odgałęzienia *m*, *n*. Czas, odczytany na cyferblatach, wskazuje czas spadku kulki. Oprócz Hippa zbudowali podobne przyrządy, niektóre mniej dokładne, inne bardziej wygodne w użyciu, Wheatstone, Siemens, Pouillet, Navez i in. Za pomocą dobrych **C.** można dokładnie mierzyć $^1/_{10000}$, a z przybliżeniem $^1/_{100000}$ część sekundy.

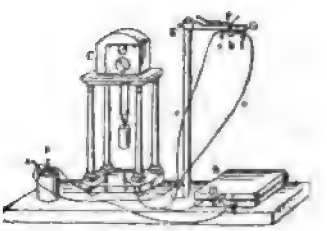

Chronoskop Hippa.

Chronus (z grec. *Chronos*), rzeka w dawnej Sarmacji, wspominana u greckich geografów, prawdopodobnie *Niemen*. Por. Szafarzyk „Starożytności słowiańskie."

Chropaczów, wieś w pruskiej regencji Opolskiej, obok Huty Królewskiej, kopalnie węgla kamiennego; 5,800 m.

Chrostowski, herb, znany tylko z nazwy.

Digitized by Google

Chrostowski Bronisław, lekarz współczesny w Warszawie, * 1852, we wsi Suchodole, w pow. Sokołowskim, gub. Siedleckiej, studjował nauki medyczne w Warszawie, następnie był ordynatorem kliniki prof. Baranowskiego (1875—79), lekarzem szpitala Dzieciątka Jezus (1879), ordynatorem szpitala św. Rocha (1880). Napisał: „O pęknięciach śledziony wogóle i t. d.," „Przypadek szkarlatyny i ospy, razem przebiegającej" (1881), „Przypadek ostrego zapalenia nerek," i in.

Chrotta, dawny instrument muzyczny smyczkowy, znany już w VI wieku po Chr., prawdopodobnie pochodzenia angielskiego. **C.** składała się z prostokątnego pudła rezonansowego, na którem rozciągnięte były struny, w liczbie 3, 5 lub 6, wsparte na podstawie, jak w skrzypcach; w Irlandji, Walji i Bretanji używana była przez lud jeszcze w końcu XVIII wieku.

Chróst, cienkie gałęzi i odpadki leśne, używane na opał lub faszynę do reparacji dróg. W leśnictwie **C.** oznacza żywe krzewy niewielkie, które dają materjał do wyplatania płotów; w bezleśnych okolicach używają chróstu do robienia płotowych ścian w stodołach, a nawet w chałupach wiejskich; w tym ostatnim razie jednak ściany grubo obrzucane są gliną. — *Chróstem* czyli *faworkami* nazywają pewien rodzaj ciasta smażonego na smalcu, które w kraju naszym najczęściej jedzą w zapusty.

Chróściel *(Rallus)*, rodzaj ptaków brodzących, stojący na przejściu do pływających. Odznacza się wysmukłością ciała, płasko z boków ścieśnionego, małą głową i nogami podkasałemi, z palcami miernie przedłużonemi; zwykle kryją się w gęstych trawach i zaroślach wilgotnych; biegają bardzo szybko po gąszczach i ukrywają się w nich starannie, latają słabo. Znoszą po kilkanaście jaj, podobnych do jaj ptaków grzebiących. Żywią się owadami, muszelkami, robactwem i ziarnem. Mięso ich dosyć jest smaczne. Znanych jest przeszło 40 gatunków w całej prawie Europie, Afryce Północnej i znacznej części Azji, które można zebrać w trzy naturalne grupy: *wodniki (Rallus)* z dziobem przedłużonym, *derkacze (Crex)* z krótkim dziobem i krótkiemi palcami, i *kurki (Porzana)* z dziobem krótkim, lecz palcami dłuższemi, niż u innych. U nas z tego rodzaju znajdują się: wodnik pospolity *(Rallus aquaticus)*, derkacz właściwy *(Crex pratensis)*, pospolicie zwany chróścielem, derkaczem lub kiecakiem, kurka wodna *(Ortygometra porzana)* i kurka zielona *(O. pusilla)*.

Chróściel.

Chróścielewski, herb, znany tylko z nazwy.

Chróściewski lub *Chrościejowski* Stanisław, zwany *Niger*, * w Ciechanowie, uczony lekarz poznański, od roku 1567 burmistrz w Poznaniu, wydał w Lipsku: „Epicedium in mortem immaturam illustrissimi principis domini Joannis de ducibus Lithuaniae, Praesulis Posnaniensis" (Lipsk, 1588). Napisał także: „Stanislai Nigri Poloni, Elegia elegans in laudem Thermarum Carolinarum, de earundem natura et usu," „Libellus de odore" i „Libellus de humoribus" (Kraków, 1570). **Chróściewski** Jan Hieronim, syn poprzedniego, * w pierwszej połowie XVI w., także znakomity lekarz i burmistrz m. Poznania w r. 1611, wydał w Wenecji, a później we Frankfurcie (1584) dzieło p. t.: „De puerorum morbis tractatus locupletissimus."

Chróścik *(Phryganea)*, rodzaj owadów żyłkoskrzydłych, z powierzchowności podobnych do niektórych nocnych motylków, a mianowicie do rodzaju *Phalena*, pospolity w całej Europie, z wyjątkiem Hiszpanji i Włoch. Mają małą głowę, oczy okrągłe, wydatne. Ciało ich, najczęściej pokryte gęstemi włoskami, tworzy ze złożonemi skrzydłami trójkąt podłużny. Skrzydła gałęzisto żyłkowane, zwykle kolorowe, jedwabiste lub kosmate, nogi długie, drobnemi kolcami opatrzone. Podobnie jak ćmy lecą do światła. Gąsienice żyją w wodzie, a mianowicie w strumieniach; mieszczą się w rurkach, które snują z jedwabiu przez siebie wydzielanego i powlekają na zewnątrz piaskiem, żwirem, kawałkami situ i t. p. Lud zwykle gąsienice te kłódkami nazywa i używa ich za doskonałą przynętę dla ryb do wędek. Przemianę na poczwarkę także w wodzie odbywa.

Chróścik i jego gąsienica w rurce powleczonej skorupkami ślimaków.

Chróścikowski Samuel, Pijar, * 1730, † 1799, ogłosił drukiem: „Monumenta virtutis Venceslai Rzewuski" (Lublin, 1754); „Fizyka doświadczeniami potwierdzona" (Warszawa, 1764); „Filozofja chrześcijańska o początkach praw naturalnych" (Warszawa, 1766); „Officia et obligationes hominum in omni statu" (1770); „De jure naturali et politico, philosophia moralis" (Warszawa, 1770); „Napomnienia chrześcijańskie każdemu stanowi ludzi pożyteczne (1770); „Rozmowy Focjona z francuskiego dzieła P. Mablego przełożone" (1770); „Matylda, tragedja z włoskiego wierszem przełożona" (Lwów, 1782). Por. „Przegl. pedagog." (II, rok 1883, str. 121—128); „Vita et scripta quorundam e Congregatione Cleric. Regul. Scholarum Piarum" (Warszawa, 1812); F. Bentkowski „Historja literatury polskiej" (Warsz., 1814).

Digitized by Google

Chróściński Wojciech Stanisław, mieszczanin warszawski, nobilitowany 1685, † 1717; sekretarz Jana III, a później syna jego Jakóba, wydał następujące prace: „Trąba wiekopomnej sławy Jana III, czyli opis wierszami bitwy i zwycięstwa nad Turkami pod Wiedniem i Parkanami w r. 1683" (Warszawa, 1864); „Pharsalja po polsku przetłómaczonego Lukana, albo raczej wojna domowa pomiędzy Pompejuszem a Cezarem, rzymskimi wodzami, z łacińskiego" (Oliwa, 1690); „Pharsaliej, albo raczej wojny domowej Rzymskiej, od zabicia Juljusza Cezara między dwoma stronami prowadzonej kontynuacja z rozmaitych historyków rzymskich w 10 księgach zebrana" (Oliwa, 1693); „Rozmowy listowne albo raczej wzajemna heroin greckich z kawalerami korespondencja z łacińskich Owidjusza wierszy przetłómaczona" (1695); „Aman, czyli historja Estery królowej, wierszem opisana" (Kraków, 1705); „Joba cierpiącego historja w piśmie świętem wyrażona, na wiersz ojczysty przełożona" (Warszawa. 1705); „Laur poetyczny czyli pieśni na pochwałę N. M. Panny, tłómacz. z łac." (Warszawa, 1706); „Józef od braci przedany, poema w 12 pieśniach" (Kraków, 1745) i kilka innych prac pomniejszych.

Chrószcz albo *Chrószczka*, ludowa nazwa gatunku bedłki, zwanego także chrząstką, bielem, krakowiakiem białym lub mleczajem *(Agaricus piperatus)*, którego kapelusz jest mięsisty i płaski, w końcu lejkowaty, wklęsły, 4—6 cali średnicy mający, biały lub żółtawy, z brzegiem ostrym, podwiniętym. Rośnie latem i jesienią w lasach; uważany jest za trujący, chociaż w niektórych okolicach bywa jadany.

Chrucki Jan Kanty, publicysta z pierwszej połowy XIX w., napisał broszurę p. t.: „System banku skombinowanego dla Księstwa Warszawskiego" (Warszawa, 1808). Później wydawał pismo dla dzieci „Ziemiomysł" i „Noworocznik dla dzieci" z rycinami.

Chrudim, miasto stołeczne pow. t. n. w król. Czeskiem, nad rzeką Chrudimką; 12,200 mieszk. i sławne jarmarki na konie; szpital, 4 kościoły, klasztor Kapucynów, gimnazjum realne, szkoły: handlowa, rolnicza i snycerska, sąd okręgowy, cukrownie, gorzelnie, browary, garbarnie, fabryki machin rolniczych. Istniało już w r. 888 jako stolica żupy **Ch.** Tu urodził się Ressel, wynalazca śruby okrętowej.

Chrulew Stefan, * 1808 w Moskwie, † 1870, generał rosyjski, zdobył 1853 r. warownię Akmeczed w Kokanie i stoczył 4 marca 1854 r. szczęśliwą bitwę pod Kalaraszem. Po bezskutecznem uderzeniu na Eupatorję 1855 dowodził obroną części m. Sewastopola, zwanej Korabelnaja i przy szturmie bastjonu Małachowa został raniony. Później wysłany do Karsu, przeprowadził stąd wojsko rosyjskie na Kaukaz. Napisał: „Projekt towariszczestwa dla razwitija torgowli z sredniej Aziej" (Petersburg, 1863).

Chryja (z grec. *chreia)*, nazwa w dawnej retoryce ćwiczenia szkolnego na zadany temat; najzwyczajniejszą była forma *aftonjańska* tak nazwana od Aftonjusza (ob.); dzieliła się na 8 części: 1) *dictum vel factum cum laude auctoris* (zdanie lub fakt z pochwałą autora); 2) *paraphrasis* (wyłożenie tematu); 3) *aetiologia* (uzasadnienie); 4) *contrarium* (objaśnienie przez kontrast); 5) *exemplum* (objaśnienie na przykładzie); 6) *simile* (objaśnienie przez podobieństwo); 7) *testimonium* i 8) *conclusio* (świadectwo i zakończenie).—U nas *Chryja* oznacza mowę lub pismo długie, nudne, często bezsensowne.

Chrynicki, herb: **Ch.** I, v. *Węda:* W polu czerwonem przewrócony krzyż srebrny z końcem u góry rozdartym, załamanym ku bokom tarczy i zakończonym w żeleźce od strzał. U szczytu 5 piór strusich. — **Ch.** II: W polu czerwonem przewrócony krzyż kawalerski srebrny z końcem u góry przedłużonym, rozdartym i zakręconym do środka. U szczytu 5 piór strusich.

Chrynicki I.

Chrynicki II.

Chrypka, zmieniony, nizki, cichy i chrypowaty głos, powstaje, gdy struny głosowe z powodu pewnych spraw patologicznych, na nich siedlisko swe mających, tracą swą sprężystość i gładkość; zmienione tak struny drgać nie mogą prawidłowo i głos przybrać musi wymieniono cechy. **C.** stanowi jeden z najważniejszych objawów chorób krtani wogóle; wywoływać ją mogą stany zapalne ostre, albo też specyficzne, jak: gruźlica, przymiot, nowotwory i porażenia nerwów krtaniowych. Leczenie stosować się musi do podstawowej choroby.

Chrysalis, poczwarka (ob.).

Chrysander Fryderyk, niemiecki pisarz muzyczny, * 1826. Założył „Towarzystwo Händla" w Lipsku 1859. Napisał: biografię Händla 1858—67; „Jahrbücher für musikalische Wissenschaft" (1863—7); „Über die Molltonart in Volksgesängen" i „Über das Oratorium" 1853. Od 1868—75 był redaktorem „Allgemeine Musicalische Zeitung."

Chrysanthemum, order japoński, ustanowiony przez mikada 1876 r., nadawany panującym i najwyższym urzędnikom państwa.

Chrysanthemum, roślina, ob. Jastruń.

Chryseis, postać homerowska, ob. Chryzeis.

Chrysippos, syn naturalny Pelopsa, sławny z nadzwyczajnej piękności, co mu śmierć zgoto-

Digitized by Google

wało; Atreusz bowiem i Tyeestes z namowy swej matki, żony Pelopsa, tajemnie go zgładzili. Według innej opowieści, wzniecił w Lajosie, synu Labdakosa, króla tebańskiego, niezdrową miłość i ze wstydu odebrał sobie życie.

Chrysippos z Soli, podług innych z Tarsus, grecki filozof szkoły stoików, * około 240 przed Chr., † około 206 roku. Przybywszy do Aten, odznaczył się wkrótce wielkim talentem w dysputach. W wykładzie pojedyńczych części filozofji trzymał się kierunku nadanego przez Zenona i Kleantesa. Por. Plutarch „Ethica," „De stoic, oppugn." Z 700 dzieł, które miał napisać, pozostały tylko same ułamki. Ob. Petersena: „Philosophiae Chrysippeae fundamenta" (Altona i Hamb. 1827); Baguet'a (Chrysippi vita, doctrina et reliquiae" (Lovanium, 1822).

Chrysippos, jeden z najsławniejszych malarzy starożytności, był autorem znanego obrazu: „Herkules, duszący lwa nemejskiego."

Chrysis, *Złotolitka*, rodzaj owadów z rodziny *Złotolitek* czyli *Złotych os (Chrysalidae)*, zostających w blizkiem pokrewieństwie z mrówkami, ciało mają walcowate, do zwijania się w kulkę przystosowane. Odwłok już to zaokrąglony, już to szczupły. Nazwa złotolitek pochodzi od złocistego z odcieniem niebieskim lub zielonym koloru ciała. Samice często kłują dotkliwie. Najczęściej latają w gorące dni lipca i sierpnia.

Chrysis.

Chrysobalanus, *Złotośliw*, rodzaj drzew z rodziny różowatych, z plemienia migdałowych, obejmujący krzewy i drzewa w Ameryce i Afryce, o białawych kwiatach. **C.** *icaco* wydaje owoce pestkowe, znane pod nazwą *ikako* lub *guajera*, owalne, dochodzące cala grubości, zwykle czerwone, chętnie są w Ameryce jadane, gaszą pragnienie; nasiona wydają olej. Liści **C.** używają jako środka ściągającego. Indjanie dobywają z nich barwnik czarny, którego używają do farbowania naczyń.

Chrysobalanus.

Chrysoloras Manuel, * w połowie XIV wieku, znakomity Grek z Konstantynopola, słusznie uważany za pierwszego krzewiciela literatury greckiej, przybywszy w r. 1391 do Włoch, nauczał języka greckiego we Florencji, Rzymie i innych miastach włoskich 1397. Z papieżem Janem XXII znajdował się na soborze w Konstancji 1413, gdzie † 1415. Oprócz rozmaitych prac teologicznych, napisał „Erotemata," pierwsze zasady języka greckiego (Wenecja, 1484, Berlin, 1584).

Chrysoloras Jan, synowiec poprzedniego, † r. 1462, znajdował się z nim we Włoszech i często mylnie jest uważany za tamtego.

Chrysomela, owad, ob. Złotek.

Chrysophyllum, *Złotolist)*, rodzaj roślin z rodziny sączyńcowatych (Sapotaceae), obejmujący drzewa w Ameryce południowej; niektórych gatunków owoce, jagody, stanowią pokarm bardzo przyjemny, jak **C.** *caintio*, **C.** *glabrum*, **C.** *acuminatum*.

Chrysops, owad, ob. Złotook.

Chrysoplenium, roślina, ob. Sledziennica.

Chrystjan lub *Krystyn*, pierwszy biskup pruski, potem chełmiński, pierwotnie misjonarz na Pomorzu, wyświęcony na biskupa w roku 1212; w pierwszych latach swego biskupstwa dowodził kilku wojennemi wyprawami Krzyżowców przeciwko Prusakom. On to głównie przyczynił się do utworzenia w Polsce zakonu Kawalerów Dobrzyńskich, których sam hojnie uposażył dobrami biskupiemi. Za jego też poradą sprowadził Konrad Mazowiecki zakon niemieckich Krzyżaków, którym biskup w latach 1230 i 1231 oddał wszystkie majątki i dochody, jakie tylko posiadał, z zastrzeżeniem dla siebie pewnych praw biskupich i duchownych nad darowanemi ziemiami. Początkowo Krzyżacy byli lennikami księcia i biskupa, po tej zaś darowiznie zeszedł biskup z władcy Zakonu na stanowisko podrzędne; musiał się ciągle oganiać przed ich natarczywością, żałował swych nadań i był najzawziętszym wrogiem Zakonu. W r. 1243 objął biskupstwo chełmińskie, na którem w kilka lat później życie zakończył. Doskonałe wyjaśnienie stosunków **Ch.** do Krzyżaków dają dwie wyborne rozprawy J. N. Romanowskiego w *Bibl. Warsz.* z r. 1856, t. I, i 1857, t. III), tudzież rozprawa łacińska „O zakonie Dobrzyńców i o stosunku Konrada do Krzyżaków" (Wrocław).

Chrystjan, imię kilku królów duńskich, z których najznakomitsi: **C.** albo *Christiern I*, król połączonych królestw Danji, Norwegji i Szwecji, * 1426, † 1481 w Nyborgu na wyspie Fionji. — Syn Chrystjana I i Doroty Brandeburskiej, **Ch.** II, zwany *Złym*, * 1481, † 1559, rządził chwalebnie Norwegją 1502 — 12 w charakterze namiestnika, lecz dając się powodować swej kochance Dyveke i jej niegodziwej matce Zygbrycie, a nadto, rozdrażniony nieuległością szlachty, dopuścił się wielu gwałtów i okrucieństw. Smierć kochanki (1516) uczyniła go jeszcze gorszym, pomimo że na rok pierwej zaślubił cnotliwą Izabelę, siostrę cesarza Karola V. W r. 1501 oderwała się Szwecja od unji z Danją i Norwegją, powierzywszy rządy namiestnikowi Sten Sture. **Ch.**, wstąpiwszy 1513 na tron, zaprowadził w Danji rząd samowładny, a przeciwko Szwecji przedsięwziął 1520 r. wyprawę, w której cały kraj zagarnął pod swą władzę. Mimo przyrzeczenia ogólnej amnestji, dopuścił się wiarołomstwa i srogiego okrucieństwa wymordowaniem w Sztokholmie 94

Digitized by Google

senatorów i biskupów (*Krwawa kąpiel sztokholmska*), jako też rozlewem krwi po prowincjach. To wywołało powstanie pod wodzą Gustawa Wazy (ob.), skutkiem którego Szwecja całkowicie się oddzieliła od unji kalmarskiej; niezadługo potem wybuchło także powstanie i w Jutlandji, przed którem uciekając, schronił się **C.** do Niderlandów, pomimo że mieszczanie i chłopi gotowi byli stanąć w jego obronie. Gdy w r. 1531 pokusił się wrócić na tron Norwegji, został pobity w r. 1532 i wzięty do niewoli. Trzymany przez 12 lat w ścisłem więzieniu w Sonderburgu, po zrzeczeniu się wszelkich pretensji, został uwolniony przez Chrystjana III-go i obdarowany miastem i zamkiem Kollundborg, gdzie † 1559. Por. Behrmann „Kong Christian II" (Kopenhaga, 1815). Potomków męskich nie zostawił. — **Ch.** IV, król Danji i Norwegji, książę Szlezwigu i Holsztynu, wybrany r. 1580 następcą tronu, panował od r. 1588 pod radą opiekuńczą, zaś od roku 1593 sam jeden; pierwsze lata panowania odznaczył wyprawą do przylądka północnego, walczył korzystnie w latach 1611—13 przeciw Szwecji, lecz jako przywódca protestantów podczas wojny Trzydziestoletniej mniej był szczęśliwym. Wyświadczył wiele dobrego dla marynarki, handlu, skarbu i prawodawstwa, opiekował się troskliwie naukami. Napastowany przez Szwedów, rozpoczął drugą wojnę szwedzką (1643—45), w której, mimo zwycięstwa, odniesionego na morzu, nie otrzymał żadnych korzyści. — **C.** VII, król Danji i Norwegji, * 1749, syn Fryderyka V i Ludwiki, księżniczki angielskiej, wstąpił na tron 1766 i w tymże roku zaślubił Karolinę Matyldę, księżniczkę angielską. Wrodzona słabość umysłu uczyniła go prostem narzędziem ministra Struensee, który strąciwszy 1770 hrabiego Berrstorff'a, gwałtownie wprowadzonemi zmianami rozjątrzył na siebie naród i wkrótce (16 stycznia 1772) sam, razem z protektorką swoją, królową, przez wpływy królowej wdowy, Juljanny Marji Brunświckiej, został strącony. Wtedy Berrstorff powtórnie stanął u steru rządu. Od r. 1784 następca tronu, późniejszy król Fryderyk VI, został współregentem. **C.** z powodu bombardowania Kopenhagi został usunięty do Rendsburga i tutaj † 1808.— **Ch.** VIII, król duński, ks. szlezwicko-holsztyński i luksemburski, * 1786, syn następcy tronu duńskiego, Fryderyka, przyrodniego brata **Ch.** VII, zaślubił 1806 księżniczkę Meklemburg-Szweryńską, a po rozłączeniu się z nią 1815), pojął w małżeństwo Karolinę Amelję, księżniczkę holsztyńską, z domu Augustenburg. Był namiestnikiem Norwegji (od r. 1813); gdy postanowiono odstąpienie jej Szwecji, wtedy przystąpił do tych patrjotów Norwegji, którzy ogłosili akt samoistności swego kraju, zwołał sejm do Edsholm, podpisał ułożoną tamże konstytucję i był okrzyknięty 19 maja 1814 r. królem norweskim; nie znalazłszy atoli nigdzie poparcia, zawarł 14 sierpnia zawieszenie broni ze Szwecją, zrzekł się 10 października korony norweskiej i odpłynął do Danji. Tutaj żył spokojnie, jako opiekun sztuk i nauk, a gdy 3 grudnia 1839 wstąpił na tron duński, stronnictwo liberalne domagało się od niego takiejże konstytucji, jaką niegdyś była norweska. Nie przychylił się wprawdzie do tego żądania, ale za to okazał się względnym na pretensje Duńczyków do księstw Szlezwigu i Holsztynu i pamiętnym listem otwartym z dnia 8 lipca 1846 roku, rozpoczął znaną kwestję szlezwicko-holsztyńską. Pośród wynikłych stąd sporów i zaburzeń, † 1848. — **Ch.** IX, król duński, * 1818 w zamku Luseunlund w Szlezwigu, czwarty syn Fryderyka Wilhelma Pawła Leopolda ks. Szlezwig - Holsztyn - Sonderburg-Glücksburg († 1831); ożeniony 1842 z ks. Ludwiką Karoliną, córką Wilhelma landgrafa hesko-kaselskiego, a synowicą Chrystjana VIII. Skutkiem tego małżeństwa protokółem warszawskim (d. 5 stycznia 1851) i traktatem londyńskim (8 maja 1852) wyznaczony następcą tronu, a prawem sejmowem duńskiem z dnia 13 lipca 1863 roku potwierdzony, po śmierci Fryderyka VII (ob.) objął faktycznie rządy królestwa w d. 15 listopada 1863 pod imieniem **Chrystjana** IX. Mocą konstytucji 18 listopada t. r., Szlezwig całkowicie do królestwa został wcielony. Prawo to wywarło w Niemczech nienawiść przeciw Danji na korzyść ludności niemieckiej Szlezwigu, zagrożonej niby w swej narodowości przez rząd duński. Skutkiem tego wojska sasko-hanowerskie zajęły w grudniu (24—31) 1863 r. ks. Holsztyn i i Lauenburg, a gdy konstytucji 18 listopada na żądanie Prus i Austrji cofnąć nie chciano, wojska austrjacko-pruskie przeszły 1 lutego 1864 r. Eider i rozpoczęła się t. zw. *wojna duńska*, w której Niemcy oprócz Szlezwigu zdobyli także duńską prowincję Jutlandję. Gdy po rozchwianiu się konferencji londyńskich (od kwietnia do czerwca), znikła nadzieja w pomoc zagraniczną, nowy gabinet konserwatywny, zastąpiwszy miejsce dotychczasowego narodowo-liberalnego, zawarł 30 października 1864 r. pokój, mocą którego Danja straciła ks. Szlezwig-Holsztyn i Lauenburg. Król **Ch.** ma sześcioro dzieci: książę Fryderyk, następca tronu, * 1843 r.; księżniczka Aleksandra, * 1 grudnia 1844, małżonka od r. 1763 ks. Walji; ks. Jerzy, * 24 grudnia 1845 r. z w. ks. Olgą, jest królem greckim; księżniczka Dagmara, * 1847 r., obecnie Najjaśniejsza Pani, Cesarzowa Wdowa Marja Teodorówna, która zaślubiła 1866 r. Cesarza Wszechrosyi Aleksandra III-go; księżniczka Thyra, * 29 września 1853 wyszła za mąż 1878 r. za syna ostatniego króla hanowerskiego, księcia Ernesta Augusta Kumberlandzkiego; ks. Waldemar, * 27 października 1858, zaślubił 1885 Marję Orleańską, córkę ks. de Chartres. Następcą tronu jest ks. Fryderyk, * 1843, ożeniony z Ludwiką, córką króla szwedzkiego, Karola XV. Por. Bar-

Digitized by Google

fod „Kong Kristian den Niendes Regeringsdagbog“ (Kopenhaga, 1869); tegoż „Kong Kristian IX“ (1888).

Chrystjan III, * 1503 w Gottorp, † 1559 r. w Kolding; panował od r. 1534 nad częścią Danji; od r. 1536 nad całą Danją, a od r. 1537 nad Norwegją. Por. Beauvois w „Gr. enc.“ Lamirault'a.

Chrystjan V, * 1646 we Flensburgu, † 1699 w Kopenhadze. Wstąpił na tron w r. 1670, jako pierwszy dziedziczny król duński.

Chrystjan VI, * 1699 w Kopenhadze, † 1746 w Hirscholm, koronowany w r. 1731.

Chrystjan Karol Fryderyk August, książę Schlezwig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg, * 1798, syn księcia Fryderyka Chrystjana († r. 1814) i Ludwiki Augusty, księżniczki duńskiej († 1843); głowa linji Augustenburskiej, zajmował się w dobrach swoich uszlachetnianiem rasy końskiej; w zgromadzeniu stanów bronił samoistności księstw, skutkiem czego zjednał sobie wielką sympatję u swoich, a nienawiść u Duńczyków. W r. 1848 wziął udział w ruchach politycznych, lecz stopniowo utracił całą popularność i ujrzał się zupełnie odosobnionym. Po przywróceniu rządów duńskich, został z całą rodziną wygnany 1851, lecz 30 grudnia 1852 r. za pośrednictwem Prus zawarł ugodę, mocą której za wynagrodzeniem 2,250,000 talarów zrzekł się dóbr swoich w księstwach na rzecz Danji, a natomiast zakupił inne posiadłości na Szląsku. W r. 1863 ogłosił zupełne zrzeczenie się prawa sukcesji w Szlezwig-Holsztynie, udzieliwszy pieniężne wynagrodzenie najstarszemu synowi, jako domniemanemu następcy; † 1869 w Primkenau. Z małżeństwa swego (1820) z Ludwiką Zofją, hrabianką Danneskiöld-Samsöe, miał 2 synów: Fryderyka Chrystjana Augusta (* 1829) i Fryderyka Chrystjana Karola Augusta (* 1831 r.), tudzież trzy córki.

Chrystjanizm, ob. Chrześcijański kościół.

Chrystjanja, stolica królestwa Norwegji, na północnym krańcu zatoki *Christianiefjord*, wzniesiona 1624 r. na miejscu spalonej dawnej stolicy Norwegji Oslo (dziś przedmieście Oslo lub Aslo) przez króla Chrystjana IV, liczy 192,141 (1897) miesz. Miasto to jeszcze w początkach bieżącego wieku liczyło zaledwie 10,000 m.; szczególnie szybki wzrost **Ch.** zaczyna się od r. 1878, w którym przyłączono do niej przedmieścia. Dziś posiada **Ch.** wiele pięknie zbudowanych, gazem lub elektrycznością oświetlonych ulic i znaczną liczbę gmachów i pomników. Z nich wyróżniają się: pałac królewski, giełda, katedra, gmach storthingu, halla targowa, pałac sprawiedliwości, uniwersytet, teatr narodowy, muzeum historyczne, pomniki Karola XIV i Chrystjana IV. Jako stolica, jest **Ch.** rezydencją króla, siedliskiem władz, parlamentu, biskupa; posiada uniwersytet, założony w roku 1811, a przy nim muzea, obserwatorjum, bibljotekę z 330,000 tomów, szkołę wojskową, techniczną, sztuk pięknych, ogród botaniczny, różne zakłady naukowe średnie, szkoły niższe, szpitale i różne zakłady i stowarzyszenia specjalne. Gęsta sieć dróg żelaznych i położenie nadmorskie uczyniły **Ch.** ogniskiem handlu i przemysłu norweskiego. **Ch.** znajduje się w bezpośredniej komunikacji morskiej z wielu miastami Europy i Ameryki. Wartość towarów przywiezionych wyniosła w roku 1895: 117,448,000, a wywiezionych 31,713,600 koron. Z zakładów przemysłowych są tu: przędzalnie i tkalnie bawełny, zakłady mechaniczne, browary, gorzelnie, cegielnie, tartaki, papiernie, olejarnie i t. p. **Ch.** jest nadto ogniskiem norweskiej oświaty i handlu książkowego, odznacza się pięknem położeniem i malowniczą okolicą. — *Chrystjanja*, prowincja w południowej części Norwegji, 26,798 klm. kw. przestrzeni i 573,000 m., obejmuje najżyźniejszą i najważniejszą część kraju.

Chrystologja, część teologji chrześcijańskiej, dotycząca osoby Chrystusa Pana, a mianowicie jego osobistości, natury i t. d.

Chrystus, ob. Jezus Chrystus.

Chrystusa *Zakon Rycerski i Order*, ustanowiony przez króla portugalskiego Djonizjana 1317 r., jest właściwie to samo, co dawny zakon Templarjuszów. Znakiem zakonnym jest podłużny krzyż biały, różowo obwiedziony, na różowej wstążce. — Papieski *Order Chrystusa*, ustanowiony przez papieża Jana XXII w r. 1319. W r. 1823 wprowadzony także w Brazylji, podobny jest do poprzedniego, lecz ma tylko jedną klasę i udzielany bywa za zasługi osób świeckich.

Chrystyna, królowa-regentka hiszpańska, ob. Krystyna.

Chryształoporski Mikołaj, wierszopis z XVI wieku, napisał poemacik niewielkiej wartości „Niniwe miasto“ (Kraków, 1572).

Chryzamina, $C_{20}H_{16}N_4O_8Na_2$, barwnik azowy, używany do barwienia bawełny na żółto.

Chryzaminowy kwas *(kwas polichromowy, aloesowy)*, $C_{14}H_4N_4O_{13}$, związek chemiczny, powstający z aloiny przez działanie kwasu azotnego na aloes; tworzy proszek żółty, łatwo rozpuszczający się we wrzącej wodzie w barwie purpurowej; z zasadami tworzy sole, posiadające najczęściej blask metaliczny złotozielony. Barwi wełnę na ciemno-brunatno, jedwab na purpurowo, z glinką wydaje związki fijoletowe i używa się niekiedy w farbiarstwie, podobnie jak kwas pikrynowy (ob.).

Chryzanilina, barwnik powstający przy wyrobie fuksyny, którego zasadą jest dwuamidofenilakrydyna $C_{19}H_{19}N_3$. **C.** handlowa jest zwana też *fosfiną, barwnikiem żółtym filadelfijskim* lub skórzanym, jest nitratem powyższej zasady $C_{19}H_{16}N_4O_3$ i służy do farbowania skóry.

Chryzantos z Sardes w Lidji (Azji Mniejszej), żył w IV wieku po Chr., filozof, poganin, pochodził z rodu senatorskiego, był arcykapłanem, na-

Digitized by Google

pisał wiele dzieł po grecku i po łacinie, ale wszystkie zaginęły. Eunapjusz („Vitae sophist."), także filozof, napisał życiorys, którego rozbiór znajduje się w Cousin'a „Fragments philosophiques."

Chryzeis, *Chryseis*, albo *Astynome*, córka Chryzesa, kapłana Apolina w Lirnesie, wzięta do niewoli przez Achilesa, w podziale łupów przypadła Agamemnonowi. Gdy ten nawet za okupem nie chciał jej wydać ojcu, Apollo zesłał na Greków zarazę, która dopiero po jej powrocie do ojca ustała. Por. Homer „Iljada," pieśń I.

Chryzen, węglowodór $C_{18}H_{12}$, znajduje się w wielu różnych materjałach, między innemi w smole. Tworzy listki pozbawione barwy i zapachu, chociaż z trudnością może być pozbawiony domieszki żółtego barwnika, fluoryzuje czerwono-fijoletowo, mało rozpuszczalny w alkoholu i eterze, topi się przy 250°, wre przy 436°; przy utlenianiu daje związek *Chryzochinon* $C_{18}H_{10}O_2$, krystalizujący w żółto-czerwone igiełki.

Chryzoaspidzi (grec. złototarczowi), był to oddział wojska, urządzony przez Aleksandra Sewera, na wzór macedońskich Argiroaspidów, a nazwany tak od złotych tarczy, jak tamci wzięli byli miano od srebrnych.

Chryzoberyl, *Chryzolit wschodni*, *Cymofan*, *Chryzopal*, *Aleksandryt*, minerał, którego postacią krystaliczną pierwotną jest słup rombowy prosty. Większa część jego okazów jest w kryształach otoczonych, barwy niebieskawej, z odcieniem mleczystym; pochodzą one z Brazylji i Cejlonu, gdzie znajdują się w piaskach, wraz z topazem, korundem i innemi twardemi minerałami, pochodzącemi z rozkruszenia skał dawniejszych. Nadto, znaleziono go także w Connecticut i Uralu. Kryształy amerykańskie mają barwę żółtozielonawą, syberyjskie zaś szmaragdową i te przedstawiają się zwykle w postaci podwójnej piramidy o 6 ścianach na wspólnej szerokiej podstawie. Twardość 8,5, c. wł. 3,65—3,8. Chemicznie jest to trójglinkan glucyny. C. przezroczyste i pięknej barwy należą do drogich kamieni.

Chryzofanowy kwas, *metylodwuoksyantrachinon*, $C_{15}H_{10}O_4=(CH_3)\,O_2(OH_2)$, znajduje się w poroście *Parmelia parietina*, w korzeniu rabarbarum, oraz w liściach różnych gatunków szczawiu, tworzy kryształy pomarańczowo-żółte, topiące się przy 162°; własności kwasowe posiada słabe.

Chryzofenina, barwnik azowy, używany do farbowania na żółto bawełny w kąpieli mydlanej.

Chryzografja, sztuka pisania i malowania złotem. Znaną już była starożytnym; w IV i V wieku po Chr. użycie głosek złotych było bardzo upowszechnione. Najpiękniejsze zabytki tego rodzaju są: *Biblja* w bibljotece cesarskiej w Paryżu, *Wirgiljusz* w księgozbiorze watykańskim, rękopisy Djoskorusa i wiele ksiąg kościelnych z owej epoki. Sztuka ta znaną była bardzo dawno w Egipcie i Azji. Por. Brugsch „Denkmäler" III, 167; Chabas „Etud. sur l'antiq. hist. d'après les mon. Egipt.," str. 43; „Filostrat w Żywocie Apolonjusza (II, 9); Benv. Cellini „Trattato interno alle otto principali arti dell'oreficeria"(Florencja1568); Duchesne „Essai sur les nielles" (Paryż, 1826 r.); Overbeck „Gesch. d. griech. Plastik" (Lipsk, 1857 roku); Garthausen „Griech. Palaeogr." (Lipsk1879); E. Saglio i Hen. Graux „Chrysographie" w „Diction. des antiq." Daremberga (Paryż, 1892).

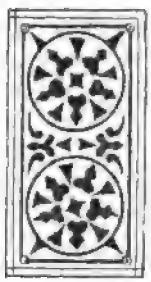

Chryzografja.

Chryzografja.

Chryzoidyna, ob. Dwuamidobenzol.

Chryzokol, *Zieleń miedziana*, *Sommerwillit*, minerał, znajdujący się zwykle w stanie bezkształtnym, w masach zbitych kulkowych, gronowych, nerkowatych, w fałszywych postaciach krystalicznych po lazurze miedzianym i węglanie ołowiu, czasem jako nalot. Twardość 2,5—3,5; c. wł. 2,0—2,2; na brzegach przeświecający lub nieprzezroczysty, bez blasku, rozmaitych odcieni zielonej barwy. Jest to wodny zasadowy krzemian tlenniku miedzi i znajduje się z innemi rudami miedzi w wielu krajach Europy i Ameryki, oraz na Uralu.

Chryzolina, barwnik smołowcowy składu $C_{37}H_{16}O_5Na_2$, używa się do barwienia jedwabiu na żółto.

Chryzolit, *Perydot*, *Oliwin*, *Hyalosiderył*, minerał, należący do liczby drogich kamieni. Postać jego pierwotna—słup rombowy prosty. Kryształy słupowe zwykle są krótkie, ze ścianami podłużnie ponarzynanemi; znajduje się bardzo często i w ziarnach krystalicznych lub bezkształtnych okrągłych; odłam ma muszlowy, twardość 6,5; c. wł. 3,3—3,44; przezroczystość rozmaita, blask silny, szklisty, barwa zielono-żółtawa i żółto-pomarańczowa z rozmaitemi odcieniami. Chemicznie jest to siarczan magnezji zasadowy, w którym część magnezji zastąpioną jest tlenkiem żelaza. Znajduje się na Wezuwjuszu, w Wyższym Egipcie, w Bretanji, w Bryzgowji.

Chryzolog Piotr, święty, ob. Piotr Chryzolog.

Chryzologja (z grec.), część ekonomji politycznej, traktująca o bogactwach.

Chryzopal, opal szmaragdwy, zwyczajny opal barwy jabłkowo lub oliwkowo-zielonej.

Chryzopraz, odmiana chalcedonu (ob.), rozmaitych odcieni zielonej barwy, pochodzącej od domieszki tlenku niklu. Znajduje się w przyrodzie w postaci zbitej i tabliczkowatej; prześwie-

Digitized by Google

cający z blaskiem tłustym, niekiedy matowym, używany bywa na wyroby galanteryjne. Znajduje się w Szląsku.

Chryzoryn, *złoto mozaikowe*, nazwa stopów miedzi i cynku, do złota podobnych, które się dobrze na powietrzu utrzymują i łatwo złocić dają.

Chryzostom Jan św., ob. Jan Złotousty św.

Chryzotyl, *azbest serpentynowy*, minerał z rzędu krzemianów, z grupy talku, podobny do azbestu, blasku jedwabistego, zwykle ciemno-zielony. Znajduje się w Saksonji, Alpach, Wogezach.

Chrzan, *Warzęcha*, *Cochlearia*, rodzaj roślin z rodziny krzyżowych, cechujący się łuszczynkami kulistemi lub elipsoidalnemi, obejmuje zioła roczne lub trwałe, oraz podkrzewy, najczęściej w Europie i Azji północnej: niektóre stanowią przyprawy kuchenne, oraz zawierają pierwiastki lekarskie. **C.** *lekarski*, *Warzęcha lekarska*, (**C.** *officinalis*), rośnie dziko w Europie północnej; łuszczynki drobne, kuliste. Świeże ziele i nasiona są lekarskie, stanowią zwłaszcza środek przeciw szkorbutowi. **C.** *angielski* (**C.** *anglica*), do poprzedniego podobny i tych samych własności. **C.** *zwyczajny* (**C.** *armoracia*) o kwiatach białych, drobnych, łuszczynki eliptyczno-kuliste, króciutką szyją uwieńczone. — Korzeń **C.** zawiera ostry olejek lotny, podobny składem i własnościami do olejku gorczycowego; od niego to zależy smak ostry i przenikający zapach chrzanu i jemu zawdzięcza **C.** swoje drażniące działanie, zużytkowywane dla celów lekarskich. Służy najczęściej jako przyprawa do potraw, ułatwiająca ich strawienie, używają go dla podrażnienia skóry; wreszcie sok świeżo wyciśnięty zalecano w szkorbucie.

Chrzan i jego korzeń.

Chrzanowska Anna Dorota, z domu de Frezen, żona poprzedniego, słynna z bohaterskiej odwagi, okazanej w czasie oblężenia Trębowli 1675. Kiedy mąż jej, zwątpiwszy o dalszej skutecznej obronie warowni, zaczął przemyśliwać o poddaniu jej Turkom, Anna stanęła przed nim, uzbrojona nożami, grożąc, że go zabije jednym, a siebie drugim, jeżeli dalej bronić się nie będzie. Chrzanowski, natchniony taką odwagą żony, odparł wdzierających się już wyłomami Turków i doczekał się odsieczy Jana Sobieskiego. Ten czyn bohaterskiej niewiasty przedstawił nasz artysta Aleksander Lesser w pięknym obrazie. Por. Baliński i Lipiński „Starożyt. Pol.;" A. Bielowski „Pamiątki Trębowelskie."

Chrzanowski, herb, znany tylko z nazwy.

Chrzanowski Jan Samuel, służąc od młodości wojskowo, w 1674 otrzymał stopień majora i dowództwo nad załogą zamku w Trębowli; odznaczył się (1675) dzielną przeciwko Turkom obroną. W nagrodę otrzymał na sejmie krakowskim 1676 klejnot szlachecki. W r. 1684 był podstolim smoleńskim, a r. 1688 dowódcą twierdzy Mikuliniec.

Chrzanowski Paweł, Pijar, * 1783, † 1849; nauczyciel, wydał w Warszawie: „Wybór różnych gatunków mowy wolnej ze stosownemi uwagami," dwie części (Warszawa, 1816). Są także jego „Kazania" (1813) i „Mowy pogrzebowe."

Chrzanowski Wojciech, generał polski, * 1788 w Krakowskiem, odebrawszy nauki w szkole wojskowej warszawskiej, służył jako oficer inżynierji w wojnach 1812 i 1813. W wojnie rosyjsko-tureckiej 1829 r., jako kapitan przykomenderowany do głównego sztabu rosyjskiego, odznaczył się pod Warną. Podczas wojny 1831 r. był szefem sztabu głównego; dowodził pod Kockiem przeciwko generałowi Thiemann, na Podlasiu stawił tamę postępom Rüdigera, stoczył bitwę pod Mińskiem 14 lipca, wywierał wpływ szkodliwy na Skrzyneckiego; w końcu sierpnia był pod Krukowieckim gubernatorem Warszawy; po upadku powstania, wszedł napowrót w stopniu podpułkownika do armji rosyjskiej, którą niezadługo opuściwszy, przeniósł się na stałe mieszkanie do Paryża. Powołany 1849 r. na reorganizatora armji sardyńskiej, jakkolwiek tylko w stopniu generał-majora, objął naczelne dowództwo w pamiętnej pięciodniowej kampanji (1849), która rozstrzygnęła losy Sardynji i całego półwyspu włoskiego. Prawdopodobnie obojętnie służył sprawie, w której powodzenie niezupełnie wierzył, i dlatego też korzystał potem ze sposobności, by klęskę pod Novara (23 marca) złożyć na nieposłuszeństwo gen. Romarino. Po skończeniu kampanji, za którą żadnego nie przyjął żołdu, uwolniony przez króla, pozostawał jeszcze, by się usprawiedliwić, w państwie Sardyńskiem do 1850. Następnie udał się do Ameryki płn., a potem do Francji, gdzie † 1861 r. Z prac jego naukowych ważniejsze: „Wyciągi z celniejszych dzieł o wyższej części sztuki wojennej" (Paryż i Berlin, 1844); „Zarys zastosowanej taktyki" (Paryż, 1846); „Kurs sztuki wojennej" (2 części); „Mapa Polski" w 48 arkuszach. Por. Puzyrewskij „Wojna polsko-rosyjska w 1831."

Gen. Chrzanowski Wójciech.

Chrzanowski Stanisław, synowiec poprzedzającego, poeta, * 1823, † 1849, oprócz artykułów,

Digitized by Google

umieszczanych w pismach czasowych polskich w Krakowie, Poznaniu i Warszawie, oraz dramatów: „Pan starosta" i „Pan Pułaski," zostawił w rękopisie kilka dramatów i powieści treści historycznej, jak oto: „Zebrzydowscy," „Sąd kapturowy," „Ostatnia z książąt Rożyńskich," „Chłop, pan i Żyd."

Chrzanowski Tadeusz, inżynier, *1822, † 1892, kształcił się w gimnazjum w Swisłoczy, następnie w instytucie dróg komunikacji w Petersburgu, od r. 1859 pracował przy budowie mostu w Warszawie, a w r. 1862 został konstruktorem tej budowy. W 1866 został dyrektorem kolei warszawsko-terespolskiej, zbudował most na Bugu i most na Wiśle dla kolei obwodowej (1872 — 1876). W roku 1874 przeprowadził studja drogi żel. Nadwiślańskiej. W r. 1883—5 prowadził budowę kolei od Wilna do Równego przez błota Pińskie, następnie osiadł w majątku swym Topolanach. Ogłosił: „Wyznaczenie sił, działających w krzyżulcach i ścianach pełnych pionowych belek i mostów systemu amerykańskiego (*Przegl. techniczny*, t. 1, 1875); „Wyznaczenie grubości ścian murowanych, podtrzymujących nasypy" (tamże, t. 3); „Teorja sklepień" (1877, przekł. franc. Grabowskiego); „Badania z historjozofji prawa, rządzące dziejami ludzkości" (4 cz., 1889—92).

Chrzanowski Tadeusz

Chrzanowski Leon, publicysta polski, * 1828 w Ojcowie, pow. Olkuskim, chodził na wydział prawny w uniwersytecie krakowskim, później kształcił się w Paryżu w szkole wojskowej i w szkole sztabu głównego. W Paryżu rozpoczął zawód publicysty, pisując do dzienników francuskich i polskich. Od 1854 do 1864 r. pisywał do *Czasu* sprawozdania z wypadków wojennych. W r. 1864 założył dziennik *Wiek*, który z powodu procesów prasowych po 6 miesiącach przestał wychodzić; 1867 r. obrany posłem na sejm galicyjski, należał (1867--1869) do delegacji sejmowej w Wiedniu i dwukrotnie do delegacji wspólnych. Powtórnie wybrany posłem 1870 r., złożył sejmowi (1871) trzy wnioski, dotyczące podźwignienia wychowania początkowego i szkół ludowych. Oprócz artykułów dziennikarskich w polskim, francuskim i niemieckim języku, wydał oddzielnie: „Chwila teraźniejsza" (Paryż, 1846); „Dźwięki mej duszy" (poezje, Paryż, 1847); „Rys geograficzno-statystyczny Słowiańszczyzny" (Kraków, 1850); „Pogląd na dzieje Słowiańszczyzny a w szczególności Polski" (Kraków, 1850); „Listy o Warszawie" (Kraków, 1853); „Przegląd położenia i działań na teatrze wojny" (w Niemczech i Włoszech. Kraków, 1866, powieść historyczna, napisana wraz z bratem Stanisławem, Kraków, 1871). Wydał i objaśnił „Pisma wojskowo-polityczne" stryja swego Wojciecha (1 t., Kraków, 1871).

Chrzanowski Ignacy K. publicysta. Wydawał od r. 1829 w Warszawie *Tygodnik dla dzieci*, był nadto współpracownikiem *Dziennika dla dzieci*, wydawanego przez Stanisława Jachowicza.

Chrzanowski Mieczysław, poeta, tłómaczył dla sceny lwowskiej w latach 1859 i 1860 dramaty: „Drzewo laurowe," „Ręce czarodziejskie" i t. d. Poezja jego „Sierota" drukowaną była w *Dodatku do Czasu* Krakowskiego za miesiąc marzec 1859 r.

Chrzanowski Bronisław, młody publicysta i krytyk literacki, † 1895 r., pisywał do *Prawdy*, *Głosu*, *Niwy* i t. d.

Chrzanowski Ignacy, literat i pedagog, * roku 1866 w Stoku w gub. Siedleckiej, kształcił się w Warszawie, w gimnazjum V (1876—1883) i na wydziale filologicznym uniwersytetu (1883—1888), gdzie otrzymał medal złoty za rozprawę p. t.: „Polityka kolonizacyjna Aten." Następnie studjował filozofję i dzieje piśmiennictw germańskich i romańskich w uniwersytetach wrocławskim i berlińskim, oraz w Sorbonie i „Collège de France" w Paryżu. Wróciwszy do Warszawy w r. 1894, poświęcił się pracy literackiej i nauczycielskiej. W r. 1896 został członkiem komitetu kasy Mianowskiego. Ogłosił: „Tragedja Szymonowicza *Castus Joseph* w stosunku do literatury obcej" (1892); „Zwierzyniec Reja" (1893, w *Ateneum*); „Facecje Mikołaja Reja" (Kraków, 1894); „Poezja łacińska w Polsce średniowiecznej" (1895); „Biografja psychologiczna Słowackiego" (z powodu dzieła F. Hösicka, *Ateneum*, 1896). Nadto ogłasza rozbiory i krytyki poezji współczesnej, oraz monografji historyczno-literackich w *Słowie*, *Ateneum* i *Kurjerze Warszawskim*. Od r. 1898 jest współredaktorem *Przeglądu Pedagogicznego*, w którym prowadzi dział krytyczny prac, dotyczących języka polskiego i dziejów literatury polskiej.

Chrzanów, miasto powiatowe w Galicji zachodniej, przy drodze żel. z Krakowa do Wiednia, posiada gorzelnię z dystylarnią, młyn, tartak, kopalnie ołowiu, galmanu i rudy żelaznej, 2 szkoły 4-klasowe, zakład dla ubogich i 7,800 miesz. — *Chrzanowski powiat* obejmuje 721,16 klm. kw. i liczy 79,000 miesz.

Chrząstka (*Cartilago*), jedna z tkanek organizmu zwierzęcego, ma twardość pośrednią między kością a więzadłem; jest giętka, bardzo sprężysta, barwy niebieskawo lub żółtawo-białej i pod mikroskopem rozróżnić pozwala dwie części: komórki i istotę międzykomórkową, należy więc do tkanek łącznych; komórki charakteryzują się torebkami, istota międzykomórkowa jest szklista, jednostajna albo też włóknista, skąd odróżniają rozmaite rodzaje tkanek, jak **C. szklista** (fig. 1),

Digitized by Google

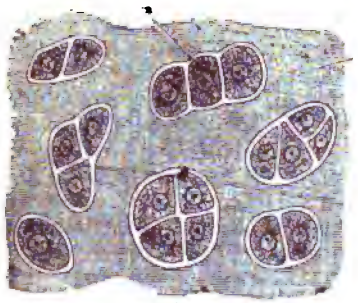

Fig. 1. Chrząstka szklista. *a* komórki, *b* istota międzykomórkowa.

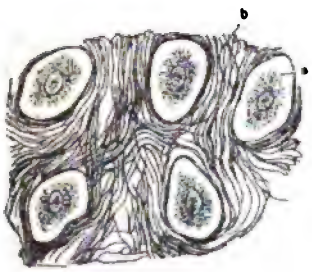

Fig. 2. Chrząstka włóknista.

C. *włóknista* (fig. 2). Naczyń **C.** nie zawierają; pod względem chemicznym charakteryzuje je *chondryna* czyli *klej chrząstny*. Wszystkie **C.** z wyjątkiem powierzchni stawowych, otoczone są tkanką, t. zw. *ochrzęstną (perichondrium)*, zawierającą naczynia krwionośne, które służą do odżywiania chrząstki; odżywianie to odbywa się przez dyfuzję, gdyż w samą **C.** naczynia krwionośne nie przenikają. Przeznaczenie chrząstek w organizmie zwierzęcym jest rozmaite: i tak dają one początek kościom; służą do utworzenia niektórych przewodów lub jam, stanowiąc giętką podstawę dla części miękkich, ograniczających takowe; w krtani przez swoją sprężystość przyczyniają się do wyrabiania głosu, a przedzielając pojedyńcze kości i wyścielając stawy, znoszą szkodliwe skutki uderzeń i zapobiegają zbytniemu tarciu stawowych końców kości o siebie. Chrząstki ulegają procesom chorobowym, jak zmięknieniu, zwapnieniu, zwłaszcza u starców, dają początek nowotworom.

Chrząstkowate ryby *(Chondropterygii)*, podgromada ryb, obejmująca ryby morskie, odróżniające się od ryb kościstych szkieletem nieskostniałym, lecz pozostającym we wszystkich perjodach życia w stanie chrząstkowatym, lub nawet błonowatym w niektórych częściach. U tych wszystkich ryb stos kręgowy jest słabo wykształcony, a niknąc stopniowo, pozostawia w niektórych rodzajach zaledwie ślad w postaci błonowatego sznureczka; te ostatnie zbliżone są już do zwierząt organizacji niższej, atoli inne wykształceniem swych organów zbliżają się do gadów, tak, że ich za niższe od ryb kościstych uważać nie można. Za podstawę podziału bierze się budowa skrzeli i według tego dzielą się na rzędy: do pierwszego należą jesiotry *(Sturiones, Ganoidei)*, do drugiego rekiny i reje *(Selachi, Phlagiostomi)*, do trzeciego minogi *(Suctorii, Cyclostomi)*. Liczba ryb **C.** znacznie jest mniejsza, niż kościstych. Wogóle ryby **C.** należą do drapieżnych, jak Chimera i Żarłacze.

Chrząstowski I, v. *Krzywda* odm., herb:

Chrząstowski I-szy

W polu błękitnem na barku podkowy srebrnej — krzyż kawalerski; w podkowie taki sam krzyż bez prawego ramienia. U szczytu lwia głowa, z paszczy ogień ziejąca. — **Ch.** II, v. *Łodzia* odm.: W polu czerwonem łódź złota. U szczytu lwia głowa w lewo, z paszczy płomień ziejąca („Księga herbowa" J. hr. Ostrowskiego).

Chrząstowski II-gi

Chrząstowski Piotr czy Mikołaj, biskup przemyski łaciński od r. 1436 do śmierci, t. j. do 1452 r.; używał sławy dobrego pasterza. Por. Łętowski „Katalog biskupów" (t. II, str. 115).

Chrząstowski Andrzej, teolog i kaznodzieja ewang.-refor., ostatnio w Wilnie, † 1612. Oprócz wielu innych wydał: „Obrona pewności dusznego zbawienia przeciwko papieskiej wątpliwości" i t. d. (Wilno, 1585); „Obrona tajemnicy Chrztu prawosławnego chrześcijaństwa" (1584); „Obrona prawdziwego szafunku Wieczerzy Pańskiej" (1594); „Contradictionum in libro R. Bellarmini de purgatorio index" (1593); „Bellum Jesuiticum" i t. d. (Bas., 1594). Inne, drukowane w Anglji, mało są znane naszym bibljografom.

Chrząstowski Andrzej, senjor kościoła ewan.-pol. m. (często brany za poprzedniego), ogłosił: „Rozmowa szlachcica ewangelika z ministrem ewangelickim, przytym też i list do panów ewangelików" (gdzie mówi o potrzebie poprawy kościoła) (1618) i „Obrona djalogu A. **Ch.** przeciwko księżej ministrom ewangelickim dystryktu lubelskiego" i t. d. (1619).

Chrząstowski Eugenjusz, publicysta, † 1850 wydawał w r. 1848 we Lwowie *Gazetę powszechną* w duchu demokratycznym.

Chrząszcz, *Chrabąszcz (Melolontha)*, rodzaj owadów z rzędu tęgopokrywych, z grupy pięciostawnych blaszkorogich (Pentamera lamellicornia). Cechy jego są: rożki na końcach zgrubiałe, podzielone na blaszki, u samca dłuższe, u samicy małe, nogi przednie uzbrojone na goleniach kolcami; pokrywy skrzydeł podłużne, wypukłe, tyłu ciała nie zakrywające. Pędraki ich żyją w ziemi i karmią się korzeniami roślin, owady dojrzałe ich liśćmi i w obu stanach szkodzą drzewom. **C.** w stanie pędraka przebywa 2—4 lat pod ziemią, i dlatego nie każdego roku jednakowa liczba tych owadów się zjawia. Zwykle

Digitized by Google

występuje gromadnie w maju, obsiada drzewa i częstokroć zupełnie je z zieloności ogołaca. Lot ich jest ciężki i nieostrożny. Życie **C.** niewiele nad miesiąc się przedłuża. Jaja swoje składa w ziemi, a te wylęgają się w 6 tygodni po złożeniu, to jest w sierpniu. Pędraki są kształtu robaka po-

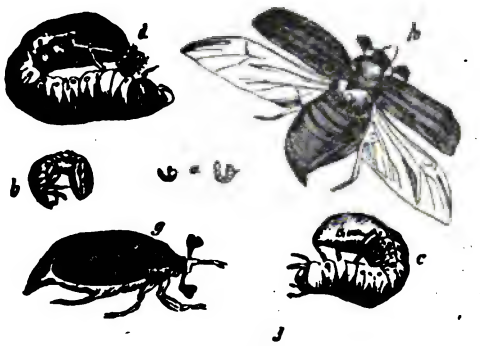

Chrząszcz.

a, *b*, *c*, *d* pędraki w kolejnych stanach rozwoju; *g*, *h*, owady dojrzałe.

dłużnego, obrączkowatego, brudno-białe lub żółtawe, miękkie, tylko głowa i krótkie szponowate nogi opatrzone są okryciem rogowem, barwy ciemniejszej. Podawano różne sposoby ich tępienia, a zwłaszcza codzienne otrząsanie z drzew, zbieranie i natychmiastowe niszczenie; pędraki są najwięcej tępione przez krety; wróble i inne ptaki niszczą owady dojrzałe. Pospolity jest u nas gatunek *M. vulgaris*. Rzadszy, większy i ozdobniejszy jest *M. fullo*, głównie w lasach choinowych.

Chrząszcz, pseudonim Władysława Hefflera.

Chrząszcze, *chrząszczowate owady*, ob. Tęgopokrywe.

Chrząszczewska, Jadwiga, autorka pism dla młodzieży: napisała: „Czary i nieczary" (Warszawa, 1896); „Pogadanki z dziećmi" (1896); „Słoneczko" (1896).

Chrząszczewski Antoni, autor pamiętników, był oficjalistą w dobrach Potockich na Ukrainie, podczas sejmu czteroletniego przebywał w Warszawie, pozostawił pamiętniki, ogłoszone przez J. I. Kraszewskiego, przy „Pamiętnikach Ochockiego" (4 t., Wilno, 1857); autograf ich znajduje się w bibljotece Kórnickiej.

Chrząszczyki borowe, małe owady, za korą drzew żyjące, tam odbywające swe przemiany i drzewom szkodliwe. Rodzaje ich są: *kornik* w lasach iglastych, *ogłódki* w drzewach okrągłolistnych, *butwiki*, *przekorniki*, *zatkaliki*, *trzewie*. Żywią się głównie rurką rdzenną młodych pędów.

Chrząśnica, *chrząścica*, *mech islandzki*, ob. Karagen.

Chrzcielnica, *Baptisterium*. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa chrzest odbywał się przez zanurzenie, i wtedy chrzcielnicami nazy-

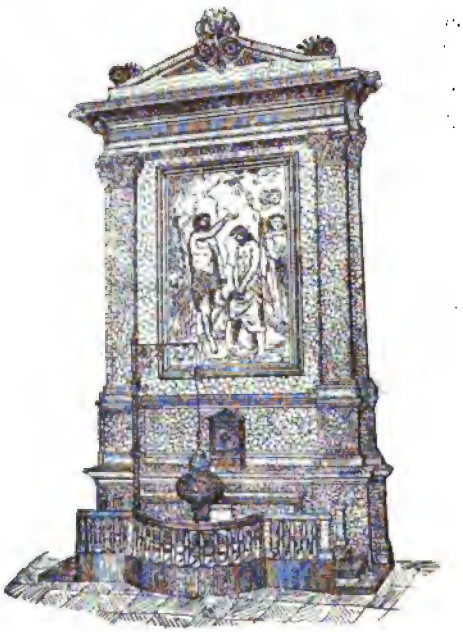

Chrzcielnica w kościele Wszystkich Świętych w Warszawie.

wano osobne w tym celu wznoszone budynki przy kościołach, lub też przeznaczone na tenże cel kaplice w samym kościele; prócz chrztu, odbywało się tam również przygotowanie katechumenów do tego obrzędu. W środku znajdowało się „źródło chrzestne" okrągłe lub w kształcie krzyża. Miewały one kształt rotund, ośmiokątów lub 12-kątów i bywały czasem tak obszerne, iż odbywały się w nich Sobory, np. chalcedoński. Najdawniejsza **Ch.** tego typu znajduje się w kościele św. Jana Laterańskiego w Rzymie Gdy zaczęto udzielać Sakramentu chrztu przez polanie, osobne budynki lub kaplice zastąpiono odpowiedniem naczyniem kościelnem, które ustawiano zrazu w znacznych rozmiarach zewnątrz kościoła, a następnie w samym kościele, w przedsionku, lub niedaleko od wejścia. Najdaw-

Chrzcielnica w Bodzentynie.

Digitized by Google

niejsze **Ch-e** polskie (z XIV w.) znajdują się w Rogoźnie, Gdańsku, Krakowie, Toruniu, Kłobucku (1492), Koprzywnicy, Jeżowie, Iwanowicach (1462). Podajemy tu rysunek chrzcielnicy kamiennej w kościele św. Krzyża w Bodzentynie. Nosi ona napis: „Jesus Maria. Anno Domini Mille CCCLXXXX secundo" (roku Pańskiego 1492); nadto wokoło są wyrzeźbione herby biskupów krakowskich: Dębno (kardynała Zbigniewa), Prus (Tomasza Strzępińskiego), Poraj (Gruszczyńskiego), Doliwa (Jana z Brzezia) i Półkozie (Jana Rzeszowskiego, † 1488). Orzeł oznacza herb kardynała Fryderyka Jagielończyka, za którego rządów chrzcielnicę ukończono.

Chrzczonowicz Karol, niegdyś nauczyciel, ostatecznie nadzorca szkoły powiatowej szlacheckiej w Święcianach, † 1850; autor kilku powieści rymowanych, jak np. „Księżna Słucka" (1838); „Dawnuta." W Wilnie r. 1861 wyszedł poemat jego w 18-tu pieśniach p. t. „Mesjasz."

Chrzest (po grec. *Baptismos*, po łac. *Baptismus* = obmycie, kąpiel).— Obrzęd religijny obmycia wodą był w użyciu u starozakonnych i Esejczyków, oznaczał zaś duchowe oczyszczenie się z grzechów. Św. Jan, syn Zacharjasza, chrzcił także *ku pokucie* (Ew. Mat. 3, 11), *chrztem vokuty na odpuszczenie grzechów* (Ew. Mar. 1,4).— W kościele chrześcijańskim **C.** jest najpierwszym Sakramentem, widomym znakiem przyjęcia do społeczności wyznawców Chrystusa, ustanowionym przez niego w słowach: *„Nauczajcie wszystkie narody, chrzcząc je w imię Ojca i Syna i Ducha św.* (Ew. Mat. 28, 18); oznacza także *odnowienie* czyli *odrodzenie*, t. j. zmartwychwstanie do nowego żywota czyli sprzymierzenie się z Bogiem. Może być udzielony tylko raz w życiu. Przy chrzcie mężczyzny, polegającym niegdyś na całkowitem zanurzeniu, usługiwali djakonowie, niewiastom zaś czyniły tę posługę djakonisy. Obecnie zwyczaj ten istnieje dotąd w kościele grecko-katolickim i niektórych innych (u baptystów). U innych wykonywa się tylko przez częściowe polanie głowy. U wszystkich jednak przy wymówieniu słów Chrystusowych: *„W imię Ojca i Syna i Ducha św."* Chrzest może być w koniecznej potrzebie udzielony przez każdego. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa zwykle chrzczono osoby dorosłe i tylko dwa razy do roku. Trwało to do wieku IX, a miejscami do XII wieku. Zwyczaj dodawania chrzczonemu *rodziców chrzestnych* jest bardzo dawny. W XI wieku weszło w zwyczaj dobierać większą liczbę takich rodziców czyli kmotrów (ob.). Co do ważności **C.** rozpoczęły się spory już w końcu II wieku, mianowicie: czy udzielony przez tak zwanych kacerzy jest ważnym, a zatem czy ma być ponowiony? Ostatecznie jednak zgodzono się (w IV w.), że nawróconych kacerzy chrzcić powtórnie nie należy, jeżeli zaświadczą, że byli ochrzczeni *„w imię Ojca i Syna i Ducha św.*, z wyjątkiem *Pauljanów* (Sobór Nicejski z r. 325, can. 8). Wyłączenie to jednak następnie podobnież usunięto (Sobór IV Lateraneński).

Chrześcijanin, pseud. Zagórskiego Apol.

Chrześcijanizm, jest religją objawienia się Bożego w osobie Jezusa Chrystusa, celem przywrócenia zerwanego przez grzech związku człowieka z Bogiem. **C.**, którego zasady są zawarte w Piśmie św., jako objawionem słowie Bożem, jest z tego powodu religją doskonałą, w obec której inne jednostronnie zapatrują się na istotę Boga lub cel człowieka. **C.** nazywa dlatego Pismo św. Królestwem Bożem. **C.**, realizując się tak w pojedyńczych jednostkach, jak i w społecznym ustroju ludzkim, tworzy *Chrześcijaństwo*, które jest urzeczywistnionym Chrześcijanizmem wśród ludzi. **C.** musiał stanąć w opozycji z judaizmem i poganizmem, pokonywając dla swoich zasad jeden i drugi. Pierwszymi wyznawcami nauki Jezusa Chrystusa byli chrześcijanie z Żydów, a później i z pogan, nazwę zaś tę (z gr. *kristianoi*) otrzymali po raz pierwszy (około 43 r.) w m. Antjochji (Dz. Ap. 11, 26).

Chrześcijańska archeologja, opisuje szczegóły wyrażające ducha i byt chrześcijan, mianowicie w pierwszych wiekach kościoła chrześcijańskiego. Przedmiotem jej są: 1) instytucje czyli ustanowienia, zwyczaje, nie zaś wypadki, te bowiem należą do historji; 2) szczegóły, w których głównie objawia się duch chrześcijański, nie zaś cechy wspólne chrześcijanom ze wszystkimi ludźmi; 3) szczegóły, przez które charakter chrześcijański objawia się nazewnątrz, nie zaś dotyczące wyłącznie życia wewnętrznego; 4) szczegóły, w których się wyraził duch społeczności chrześcijańskiej, a zatem dotyczące przeszłości (ob. Archeologja). Nauka ta powstała głównie pod wpływem reformacji kościelnej. Widoczne to z dzieła zwanego „Centurje Magdeburskie". Dzieła: Pellicia „De Christianae Ecclesiae primae, mediae et novissimae aetatis politia libri VI" (Neapol, 1777, t. 2 i później 3-ci); Bintercin „Denkwürdigkeiten der christkatholischen Kirche" (7 t., Moguncja, 1821 — 41); Auguti „Denkwürdigkeiten aus der christlichen Archeologie" (Lipsk, 1817—31) i Rheinwalda „Kirchliche Archeologie" (Berlin, 1830); „Encyklopedja kościelna;" „Wykład liturgji kościoła rzymsko-katolickiego" ks. Antoniego Nowowiejskiego (1898).

Chrześcijańska sztuka, nazywa się w ogólności cała nowsza jako przeciwstawienie sztuki starożytnej; szczególnie atoli pod tą nazwą rozumieć należy tę wyróżniającą się od starożytnej i nowoczesnej epokę w rozwoju sztuki, która otrzymała właściwą sobie cechę wyrażanemi przez jej pośrednictwo ideami, pojęciami i wyobrażeniami chrześcijańskiemi. Poczyna się ona od Konstantyna W. Formami jej rozwoju był styl bizantyński, rzymski i gotycki, tak w architekturze, jako też w rzeźbie i malar-

Digitized by Google

stwie. Dzieła: Neumajer „Geschichte der christlichen Kunst" (2 t., Szaffuza, 1856); d'Agincowrl „Histoire de l'art par les monuments" (6 t., Paryż, 1823); Kinkel „Geschichte der bildenden Künste bei den christlichen Völkern" (Bonn, 1845); Otto „Handbuch der kirchlichen Kunstararcheologie des deutschen Mittelalters" (Lipsk, 1854); Godard „Cours d'archéologie sacrée" (2 t., Paryż, 1853—54); Piper „Mythologie und Symbolik der christlichen Kunst" (2 t., Wejmar, 1847—51). Specjalna sztuka chrześcijańska powstała w nowszych czasach pod kierunkiem tak zwanych Nazareńczyków, między którymi najznakomitszymi byli Overbeck i Deger w Niemczech, Czechowicz, Smuglewicz, Hadziewicz i Krudowski u nas. W rzeźbie odznaczył się Dupré w grupie „Pietà," u nas Sosnowski, Pruszyński i Marczewski.

Chrześcijański kościół, jest to społeczność wszystkich chrześcijan, którzy uważają Chrystusa Pana za głowę tego kościoła (Efez. 1, 22—23), a siebie za członków, postanawiają jako jedna duchowa rodzina żyć w *wierze, miłości* i *nadziei* (1 Koryt., 13, 13). Widomym znakiem tej społeczności jest *Chrzest* (ob.), a podstawą nauki Pismo św. i skład wiary zwany *Symbolem Apostolskim*. — Kościół **C.** dlatego, że ma ogarnąć cały świat, wszystkie narody (Ew. św. Mar., 16, 15, św. Jan, 10, 16), nazywa się także *Powszechnym*, czyli (z gr. *katolikos* = ogólny) *katolickim*. Początkowe dzieje zawarte są w Piśmie św. Nowego Zakonu, w księdze zwanej „Dzieje Apostolskie" (2, 41—47, 4, 32—35, 5, 1—7, 8, i ł. d.). — Za czasów cesarza Konstantyna Wielk. *Chrześcijanizm* stał się religją państwową. Fakt ten uważają za zwycięstwo prawdy nad błędem. Poczynając od wieku IV, rozpoczęły się w chrześcijańskim kościele różne spory dogmatyczne, które aczkolwiek załatwione były na soborach ku temu celowi zwoływanych, nie wstrzymały jednak schizmy (ob. Chaldejski kościół). Z takiegoż powodu w r. 1053 nastąpił ostatecznie główny rozdział kościoła **C.** na dwie połowy: *wschodnią* czyli *grecką* (ob. Grecko-katolicki kościół) i *zachodnią* czyli *łacińską* (ob. Rzymsko-katolicki kościół); w XVI zaś wieku niemniej ważny nastąpił rozdział, który dał początek *kościołowi ewangelickiemu* (ob.). — Ogół chrześcijan wynosi obecnie na całym świecie przeszło 360 miljonów czyli trzecią część całej ludności. O bliższych szczegółach, ob. Abisyński, Afrykański, Anglikański, Armeński kościół, Amerykańskie wyznania, Azjatyccy, Arabscy chrześcijanie, oraz powyżej wskazane i przy nich pomieszczone odsyłacze.

Chrześcijański socjalizm. Jest to dążenie do rozwiązania kwestji robotniczej na gruncie religijno-chrześcijańskim, przez umoralnienie kapitalistów i robotników i zachęcenie ich do wzajemnych ustępstw w imię miłości Boga i bliźniego. Dążeniom tym dawał niejednokrotnie wyraz papież Leon XIII w swoich encyklikach.

Chrześcijańskie stowarzyszenie niemieckie, powstało 1780 r. w Bazylei, za staraniem Jana Ulspengera, celem rozkrzewiania Ewangelji i rozwijania życia pobożnego, i w tym zamiarze drukuje odpowiednie książki i upowszechnia je. Sprawozdania tego towarzystwa dały początek pismu p. t. „Sammlung für Liebhaber christlicher Wahrheit." Z niego powstały różne inne, jak „Towarzystwa biblijne, misyjne" i t. d.

Chrześcijańsko-socjalna partja w Niemczech, powstała w r. 1878 za inicjatywą kaznodziei nadwornego Stöckera, miała początkowo na celu rozwiązanie kwestji społecznej w duchu chrześcijańskim, ostatecznie jednak zmieniła się w partję czysto antysemicką. W 1895 r. rozpadła się na dwa odłamy: kościelno-socjalny o zabarwieniu konserwatywnem i chrześcijańsko-socjalny z bardziej radykalnym programem. Por. Wach „Die christlich-sociale Arbeiterpartei (1871); Oettingen „Was heisst Christlich social" (1886); Schön „Geschichte der Berliner Bewegung" (1889).

Chrząstniak (*Chondroma*), nowotwór (ob.), budową mikroskopową odpowiadający chrząstkom.

Chtoniczne bóstwa (grec. *chtonios*, podziemny), w mitologji greckiej przydomek bogów podziemnych, w przeciwstawieniu do bóstw olimpijskich (ob.). Należą do nich: Bachus, Pluton, Demeter, Persefona, i wogóle wszystkie bóstwa, mające związek z ziemią i wegetacją. Czczono je szczególnie w m. Hermjone w Argolidzie, gdzie na wiosnę obchodzono uroczystości zwane *Chtonjami*.

Chtonizotermy, *powierzchnie jednakowej temperatury*, powierzchnie, łączące we wnętrzu ziemi punkty, posiadające jednakową temperaturę.

Chuapa (*Choapa*), rzeka w Ameryce południowej, w rzeczypospolitej Chileńskiej, wytryska na zachodnim stoku Andów i wpada, ubiegłszy 193 klm., do oceanu Wielkiego.

Chubut. 1) Rzeka w rzeczypospolitej Argentyńskiej, wytryska w stanie Rio-Negro na wschodnim stoku Andów i wpada pod 43°18′ szerokości płd. do oceanu Atlantyckiego, ubiegłszy około 900 klm.— 2) Terytorjum argentyńskie, między 42° i 46° szerokości południowej, obejmuje 247,331 klm. kw. i 3,748 miesz. (1895). Wnętrze kraju jest prawie zupełnie pozbawione wody; nieliczni osadnicy przemieszkują na brzegu morza, lub na stokach Andów, trudniąc się rolnictwem i hodowlą bydła.

Chuć Jan, * 1734, † około 1810, pastor w Byczynie na Szląsku pruskim. Wydał: „Książeczka do sylabizowania i czytania dla szkół elementarnych" (Brzeg, 1803); „Pieśnioksiąg czyli Kancjonał ewangelicki dla Boga czczenia publicznego i domowego" (Brzeg, 1804—1838); „Hermes, uczna książka religji Jezusowej z niemieckiego" (Brzeg, 1808).

Chudecius Jerzy, wierszopis łacińsko-czeski, * około 1580 w Jaromierzu, uczył się we Wro-

Digitized by Google

cławiu, był nauczycielem w Pradze, Kutnej Horze i Czasławiu. Napisał wiele wierszy łacińskich, między innemi: „Xenia Maecenatibus," „Sylvula," „Prytaneum senatus Czaslaviensis." Por. *Czasopis Czesk. Muzeum*, 1897.

Chudoba, po niem. *Kudowa* (*Cudowa*), zdrojowisko z wybornemi szczawami żelazistemi w Szląsku pruskim, okręgu Wrocławskim. Wody *Chudobskie* wydobywają się pod wsią Chudobą (500 m.) z trzech źródeł, zwanych: *Pitne*, *Górne* i *Gazowe*, i należą do najobfitszych, jakie tylko znamy. Temperatura ich najwyższa jest +11° C. Obfite są w kwas węglany, do części zaś ich stałych należą: siarczan sody, węglan sody, wapna, magnezji i żelaza. Wody te pomagają w niedostatku krwi i osłabieniu ciała, kąpiele w porażeniach. Źródła te, znane od r. 1622, urządzone zostały dopiero w 1792 r.

Chudy z Ujezda Mikołaj, przodek książąt Lobkowiców, † 1453. Protektor Jana Husa z Husyńca, wpływem swym u króla Wacława IV w r. 1408 rozstrzygnął ów sławny spór o trzy głosy w obradach kapituły uniwersytetu praskiego, przez wyjednanie dekretu, którym odebrano Niemcom z dwóch głosów jeden i dodano go Czechom. Po śmierci króla Wacława został stronnikiem Zygmunta.

Chudziński Teofil, lekarz, studjował medycynę w Paryżu (1864) i był preparatorem pracowni antropologicznej wyższych kursów tamże; napisał: „Anatomję porównawczą zwojów mózgowych" (1878) w „Pamiętniku nauk ścisłych."

Chulm, niegdyś samodzielny chanat z 300,000 miesz., należący od r. 1850 do Afganistanu, w północno-wschodniej części ostatniego; przepływająca tędy rzeka **C.** ginie w piaskach pustyni, nie dochodząc do Amu-Darji; stolicą chanatu było miasto **C.,** dziś w ruinach leżące; na jego miejscu wznosi się miasto Taszkurhan, z 10,000 miesz.

Chumesz (z hebr. *chamiszah*, t. j. pięć), u Izraelitów nazwa pięcioksięgu Mojżesza.

Chunigard (łac.) *Kaenugardhi* (skand.), kraj lub miasto Hunnów, jedno z nieokreślonych nazw. Jedni odnoszą tę nazwę do ziem, przyległych Kijowowi, inni rozumieją pod całą Ruś lub północną Rosję. Niektórzy kronikarze północni dają także tę nazwę ziemi nadbałtyckich Serbów, Połabów, nad rz. Łabą (Elbą) i dale, na wschód aż do Odry. Kronikarze bizantyńscy i inni wyrazem Hunny oznaczają często Słowian.

Chunowski.

Chunowski v. *Janina* odm., herb: w polu błękitnem okrągła tarcza srebrna ze szpicem w środku. U szczytu trzy pawie pióra. Labry błękitne, podbite srebrem.

Chupa, baldachin używany u Izraelitów przy uroczystych obrzędach i procesjach, pod którym rabin i znaczniejsi gminy noszą Sefer-thorah, t. j. Pięcioksiąg Mojżesza, oraz przy ślubach.

Chuquet Artur Maksym, historyk francuski, * 1854. Napisał: „Le général Chanzy" (1883, nagrodzone przez akademję); „Les guerres de la révolution" (dotychczas 9 tomów, 1886—93). **Ch.** od r. 1888 jest redaktorem pisma *Revue critique d'histoire et de la littérature* i nauczycielem w szkole normalnej w Paryżu.

Chuquisaca, departament rzeczypospolitej Boliwji, w Ameryce płd., obejmujący 188,535 klm. kw. z 124,000 miesz., nie licząc 50,000 wolnych Indjan we wschodniej części. Składa się z dwóch części; wschodniej płaskiej, stanowiącej północną część równiny Chaco, i zachodniej górzystej (Kordyljery). Główne zajęcie mieszkańców stanowią rolnictwo i hodowla bydła, po części górnictwo (złoto, srebro, miedź, ołów). Stolicą departamentu i całej Boliwji jest Sucre (ob.).

Chur (po romańsku *Cuera*, po franc. *Coire*), stolica szwajcarskiego kantonu Gryzonów (Graubünden), nad rzeką Plessur, miasto położone malowniczo w wielkiej kotlinie; liczy 9,500 miesz., między którymi 2,700 katolików, zamieszkałych wokoło katedry św. Łukasza, pochodzącej z VIII wieku i posiadającej godną widzenia kryptę, wiele pomników grobowych i obrazów Holbeina i Dürera. Znajduje tu się także stary biskupi zamek z kaplicą staro-chrześcijańską i wielu przedmiotami starożytności, stary ratusz, muzeum starożytności retyckich, szkoła i bibljoteka kantonalna, seminarjum. **Ch.** jest także punktem zbornym dla turystów.

Church sir Ryszard, oficer zasłużony w powstaniu greckiem, * 1785, † 1873. W latach 1813 i 1814 dowodził pułkiem greckim, będącym na żołdzie angielskim, w r. 1826 ofiarował swoje usługi walczącym o wolność Grekom, 1827 mianowany został dowódcą wszystkich wojsk lądowych i odbył całą dalszą kampanję. Po zawarciu pokoju złożył naczelne dowództwo i był mianowany przez króla Ottona radcą stanu, senatorem i generałem armji greckiej. W r. 1843 **C.** był jeszcze raz jednym z głównych przywódców rewolucji, która obdarzyła Grecję rządem konstytucyjnym.

Church Fryderyk Edwin, malarz amerykański, * 1826 r. w Hartford w stanie Connecticut. W r. 1857 podróżował w Ameryce południowej, malował krajobrazy. Najznakomitszą jego pracą jest obraz p. t.: „Wodospad Niagary." W podróży na północ wymalował widok góry lodowej (Iceberg), który wystawił w Londynie r. 1863.

Churchill, także Missinippi lub English-River zwana, rzeka w Ameryce północnej, w posiadłościach brytańskich; wypływa z jeziora Methy, przechodzi przez jeziora Buffalo, La Crosse i Nelson, a ubiegłszy około 1,700 klm., wpada do za-

Digitized by Google

toki Hudsońskiej, pod warownią angielską tegoż nazwiska.

Churchill Arabella, * 1648, † 1730, kochanka Jakóba II-go, siostrą Jana Churchill, ks. Malborough. Była damą dworską Anny Hyde, żony ks. York, późniejszego króla Jakóba II. Stosunek jej z księciem zawiązał się w r. 1665, miała z nim czworo dzieci. W późniejszym wieku wyszła za pułkownika Karola Godfrey, z którym miała dwie córki. Por. „Dict. of Nat. Biogr." (t. X).

Churchill Jerzy, admirał, * 1654, † 1710 r., młodszy brat Jana **Ch.**, ks. Malborough. Jako dowódca okrętu „Windsor-Castle" brał udział w bitwach pod Beachy-Head i Barfleur. Od r. 1699 do 1702 był członkiem admiralicji, a po wstąpieniu na tron królowej Anny, był mianowany członkiem rady. Por. „Dict. of Nat. Biogr."

Churchill Karol, satyryk angielski, * 1731 w Westminster; przez pewien czas (w r. 1758) kaznodzieja w Westminster, skąd przeniósł się do Londynu, † 1764 w drodze do Boulogne. Jako autor poezji: „Rosciad" (1761, satyra na ówczesnych aktorów) i „Prophecy of famine, a Scotch pastoral," stawiany był wyżej od Popego; wszystkie jego dzieła wyszły w Londynie (3 t., 1774); poetyczne utwory wydano także oddzielnie (2 tomy, Londyn, 1804 i Edymburg, 1855 i 71—74).

Churchill Jan Winston Spencer, siódmy książę Malborough, * w Garboldisham Hall, hr. Norfolk, † 1883 w Londynie. W r. 1844 był członkiem parlamentu do 1857. W r. 1866 został marszałkiem nadwornym i członkiem rady tajnej. Od 1867 do 1868 był prezesem tejże rady. On to w r. 1856 wprowadził prawo, zwane od jego imienia (19 and 20 Vict. cap. 104), które postanowiło rozdzielić w wielkich miastach parafje na samoistne wikarjaty. W r. 1883 występował przeciw projektowi prawa, dozwalającego zawierać związki małżeńskie z siostrą zmarłej. „Dixased wife's sister's Marriage Bill." Por. „Dict. of Nat. Biogr."

Churchill Randolf Henryk Spencer, trzeci syn księcia Malborough, mąż stanu, * 1849, † 1895; do izby gmin wszedł w r. 1874, jako torys, lecz w r. 1880 założył własną frakcję. W 1885 powołany został na stanowisko sekretarza stanu dla Indji, a w roku 1886 na kanclerza skarbu, lecz wkrótce usunął się z powodu niezgody z kolegami ministerjalnymi w kwestji wydatków na armję i flotę, które chciał ograniczyć. Odtąd rzadko już występował na arenie politycznej. Z zasad ultratorys, energicznie zwalczający liberałów, był zarazem nietylko zwolennikiem nowoczesnych reform społecznych, lecz nawet wyznawcą liberalnej zasady głosowania powszechnego. Podróż jego po Afryce w r. 1891 i 1892 w wysokim stopniu zajmowała publiczność angielską. Opisał podróż tę p. t.: „Men, mines and animals in South Africa" (Londyn, 1892). Mowy jego wyszły w Londynie r. 1889. Por. Crozier „Lord R. Churchill, a study of the english Democracy;" A. Filon „Lord R. **Ch.** et la democratie conservatrice en Angleterre" (*Revue des deux Mondes*, 1 sept. 1888).

Churchill Jan, ob. ks. Marlborough.

Churwalden, stacja klimatyczna w kantonie Gryzońskim w Szwajcarji, 1,212 m. nad p. m.; kąpiele, hydropatja, kuracja mleczna.

Chus, pierworodny syn Chama, ojciec Nemroda, który z pokoleniem swojem zaludnił Etjopję czyli Abisynję, zwaną w Biblji *Chus*.

Chusan Rasathaim, król Mezopotamji, Murzyn, po śmierci Jozuego i Kalaba, ujarzmił bałwochwalczych Izraelitów pierwszy raz od wejścia ich do Ziemi Obiecanej i dręczył ich przez lat 18 ciężką niewolą. Por. Księgi sędziów, 3, 7 i nast.).

Chusyci, ob. Chasyd.

Chusz (*Husz*), m. w kr. Rumuńskiem (na Multanach), pow. Fulczyskim, na prawym brzegu Prutu, 4,500 m.; pamiętne pokojem, zawartym r. 1711 przez Piotra W. z Turkami, i zwycięstwem, odniesionem 1770 r. przez Rosjan nad wojskiem tureckiem.

Chutajowie (*Chutai*), naród, pierwotnie zamieszkały w starożytnej Suzjanie, a przez króla Salmanasara przeniesiony do Samarji, na miejsce uprowadzonych stąd Izraelitów. Czcili oni bożka *Nergala*. Pisarze rabiniczni nazwą **C.** oznaczali Samarytan (ob.).

Chuza, marszałek dworu króla Heroda Agrypy (Ew. Łuk. 8, 3), mąż Joanny, która z Zuzanną należała do liczby niewiast, opatrujących potrzeby życia Chrystusa Pana i apostołów.

Chuzai, Arachitczyk, przyjaciel Dawida, który pozornie przeszedłszy na stronę Absalona, przyczynił się wielce do jego porażki. Por. Księgi królewskie, II, r. 15 i nast.

Chwalczewski Stanisław, właściwie *Falczewski*, starosta kobryński, kronikarz polski XVI w., † około 1567, zostawił w rękopisie „Kronikę Polską," ogłoszoną przez Łukasza Gołębiowskiego 1829 w tomie 9 i 10 „Zbioru pisarzów polskich" Gałęzowskiego, a pisaną 1549. Zaczyna się ona od panowania Bolesława Chrobrego, a kończy na Bolesławie V. Jako dzieło historyczne, jest prawie bez wartości, ale interesować może pod względem badań językowych. Szczegóły niektóre o nim podał J. Przyborowski w „Wykazie Szkoły głównej warszawskiej" (1864). Por. jeszcze Schirmer „Stanisław Chwalczewski i jego kronika" w „Przewodniku naukowym i historycznym" z r. 1886; Lisiewicz w „Kwartalniku historycznym" (1888, str. 205); Pułaski „Gospodarka królowej Bony na kresach;" „Szkice i poszukiwania hist." (Kraków, 1877, str. 178); Boniecki „Poczet rodów" (str. 54); Jungfer „Słownik do kroniki St. Chwalczewskiego" (Sprawozdania komisji językowej Akademji umiejętności, t. IV, str. 88).

Chwalczewski Jerzy, biskup łucki rzymskokatolicki od r. 1535 do śmierci zaszłej w r. 1589.

Digitized by Google

W miejsce drewnianego kościoła, w którym się mieściła katedra, wystawił kościół murowany z ciosowego kamienia, który zgorzał w r. 1783. Por. J. Przyborowski „Życie domowe Stanisława Chwalczewskiego" („Spis wykładów w Szkole głównej" (Warszawa, 1864); Jabłonowski „Rewizja zamków ziemi Wołyńskiej" (Warszawa, 1877); Lisiewicz „Niezużyte materjały do życiorysu Stanisława Chwalczewskiego" („Kwartalnik historyczny" z r. 1888, str. 205).

Chwaleńskie, Chwalińskie, Chwaliskie morze, nazywano dawniej morze Azjatyckie czyli Kaspijskie, zwane także niekiedy Słowiańskiem. — *Chwalisy*, nazwa mieszkańców brzegów tego morza w IX i X wieku.

Chwalibóg Józef, * 1808 w Galicji, we wsi Żukowie, † 1841, pobierał nauki w uniwersytecie lwowskim, następnie urzędował. Po stracie żony i dzieci odbywał podróże we Włoszech, Grecji, Palestynie, skąd wrócił 1840 roku. Prace jego wydane we Lwowie 1840 r. p. t.: „Pisma Józefa Chwaliboga, poprzedzone opisem żywota jego" przez Prospera Chwaliboga. Przełożył wierszem nierymowym dramat Schillera: „Turandot, księżniczka chińska." Jego „Zarysy myślenia i wiary" wyszły w Poznaniu 1846.

Chwalibóg Hipolit, * 1824 w Płocku, naczelny prokurator przy IX departamencie rządzącego senatu, b. profesor Szkoły Głównej do wykładu kodeksu handlowego i procedury cywilnej. Główny współpracownik *Przeglądu Sądowego*, w którym umieszcza różne rozprawy, dotyczące kwestji prawa cywilnego i jego zastosowania, traktowanych pod zbiorowym tytułem: „Pytania prawne." W tymże Przeglądzie umieścił również rozprawę p. t.: „Wykład postępowania sądowego cywilnego," która wyszła także w oddzielnej odbitce (Warszawa, 1872).

Chwalibóg Izydor Konstanty, * 1825 w Warszawie, kompozytor dzieł religijnych, które były wykonywane w kościołach warszawskich, zwykle pod kierunkiem autora, jak oratorjum „Ofiara Abrahama," „Msza na 4 głosy," kantata „W żłobie leży" i t. p. Oprócz tego znane są: *Variations brillantes*, *marsze* i t. p.

Chwalibóg Jan, pseudonim Moraczewskiego.

Chwalibóg, ksiądz, pseudonim biskupa Kacpra Borowskiego.

Chwalimierz, ob. Falimierz.

Chwałkowski Łukasz, ogłosił: „Uczt muza na wesele Jana Leszczyńskiego, starosty Rodziejowskiego, i Zofji Opalińskiej" (Poznań, 1580); „Na śmierć Stefana, króla polskiego," wiersze (1587, tamże), „Deliberatio de principe Sueciae Regni Poloniae praecipiendo" etc (Poznań, 1587).

Chwałkowski Mikołaj, * we Wschowie, † około 1700 r., po ukończeniu nauk w akademji frankfurckiej nad Odrą, był radcą Jakóba, a potem Fryderyka Kazimierza, książąt Kurlandji, których interesa sprawował na dworze króla Jana III. Gruntowny znawca prawa publicznego polskiego; jego dzieła: „Regni Poloniae jus publicum ex Statutis et Constitutionibus depromptum" (Królewiec, 1676); „Singularia quaedam Polonica" (Lwów, 1686); „Principum occupationes singulares, etc." (Warszawa, 1690); „Effata regum Poloniae usque ad Joannem Casimiri etc. collecta" (Warszawa, 1694); „Pamiętnik albo kronika mistrzów i książąt pruskich, tudzież historja Inflancka i Kurlandji, z przydaniem rzeczy pamięci godnych, z rozmaitych kronikarzów zebrana, oraz jest szwedzka i moskiewska wojna za panowania Najjaśn. króla Augusta" (Poznań, 1712). Por. Załuski „Bibljoteka historyków" (Kraków, 1852); Balzer „Urywek nieznanego promptuarza praw" („Przewodnik naukowy i historyczny, z r. 1890).

Chwałyńsk, miasto powiatowe w gub. Saratowskiej, nad Wołgą, 15,465 m., przystań licznych statków. Powstało ze wsi Sosnowa w roku 1780.— *Chwałyński powiat*, 5,530 w. kwadr. i 197,471 miesz. (1897).

Chwast, *Zielska*, rośliny dziko rosnące i zanieczyszczające ogrody i grunty uprawne. Należą tu rośliny różnorodne, które wyniszczone być mogą staranną uprawą, pieleniem, albo też zasiewaniem roślin o gęstych liściach, a tem samem zacieniające **C.** Zużytkować je można na nawóz, **C.** zaś porastające ugory i miejsca nieuprawne, przyorane stosownie, przyczyniają się do użyźnienia gruntu. Por. Jastrzębowski „Rzecz o chwastach" (1877).

Chwastów, ob. Fastów.

Chwat Ludwik, chirurg, * 1831 w Warszawie, medycynę stydjował w Charkowie. Od 1859 był ordynatorem szpitala starozakonnych w Warszawie, przez półtora roku (1878—79) był nadto lekarzem naczelnym szpitala dla dzieci. W „Pamiętniku Tow. lekar. warszaw." pomieścił kilka rozpraw z kazuistyki chirurgicznej.

Chwat Gustaw Jerzy, * 1865 r. w Warszawie. Autor: „Buchalterji." Nagrodzony Dyplomem Honorowym na międzynarodowym kongresie buchalterów w Lionie 1894 r. Założyciel pierwszej w kraju szkoły handlowej wieczornej.

Chwaty, półkola w żelazach *denkowych* i *korkowych*, które ścisnąwszy zwierza, zatrzymują go na miejscu.

Chwejdańskie starostwo niegrodowe. Było położone w księstwie Żmujdzkiem, powiecie Pojurskim. Około r. 1771 było w posiadaniu Michała Bonikiera, cześnika W. Ks. Litew., który opłacał z niego kwarty złp. 4,089 gr. 28. Stany Rzpltej na sejmie roku 1773 za jego zasługi nadały mu na własność emfiteutyczną toż starostwo razem z wójtowstwem Wojnurskiem i wsią Deguciami.

Chwiećkowski Józef, lekarz, * 1821 w Przesławce w pow. Białostockim, † 1880 w Meranie. Medycynę studjował w Moskwie, praktykował

Digitized by Google

jako lekarz w Lipowcu i Białymstoku, lata od 1863—7 przepędził w Tomsku, po powrocie zaś do kraju osiadł w Warszawie; majątek, wynoszący około 60,000 rs., zapisał na cele dobroczynne i naukowe. Ogłosił: „Siła i materja, czyli stopniowy rozwój pojęć o tych przedmiotach“ (2 t., Warszawa, 1877).

Chwolson Daniel, spółczesny profesor języków wschodnich w uniwersytecie petersburskim, * 1820 w Wilnie z rodziny izraelskiej; po ukończeniu nauk we Wrocławiu osiadł w Petersburgu (1855), był członkiem komitetu do wydawania książek elementarnych dla szkół żydowskich, a po przyjęciu religji chrześcijańskiej został profesorem języka i literatury hebrajskiej w uniwersytecie, zaś w r. 1858 w prawosławnej akademji duchownej. Wydał: „O niekotorych sredniewiekow. obwinienijach protiw Jewrejew“ (1861); „Izwiestija o Chazarach, Burtasach, Bołgarach, Madiarach, Sławianach i Ruskich Abu Ali Achmeda ben Omar Ibn Dosta“ (1869); „Die Ssabier und der Ssabismus“ (2 t., Petersb., 1856); „Ueber die Ueberreste der altbabylonischen Litteratur in arabischen Uebersetzungen“ (1859); „Ueber Tanmuz und die Menschenverehrung bei den alten Babyloniern“ (1860); „Die semitischen Völker“ (Berlin, 1872); „Das letzte Abendmahl und der Todestag Christi“ (2. wyd., Petersburg, 1880); „Corpus inscriptionum hebraicarum“ (żydowskie napisy nagrobkowe w Krymie, 1882) i in.

Chwostka *(Malurus)*, rodzaj drobnych ptaszków wróblowatych owadożernych, zamieszkujących ciepłe kraje starego lądu; skromnie ubarwione, wysmukłe, nogi mają długie i szczupłe, biegają szybko po ziemi i zręcznie czepiają się po drzewach i trzcinach.

Chwostow Dymitr, hr., * 1757 w Petersburgu, † 1835 tamże, senator, w młodym wieku zaczął pisać komedje, później zajmował się poezją liryczną i tłómaczył klasyków francuskich. Jego ody wielce są cenione. Ogólny zbiór prac **Ch.** wydany w 4 t. w Petersburgu 1817 r. Wspólnie z innymi wydawał do 1806 roku „Druh Proswieszczenija.“

Chwoszcz, toż co skrzyp (ob.).

Chwoszczyńska Nadzieja, córka Dymitra, z męża Zajączkowska, autorka rosyjska, * 1825 w Kazaniu, † 1889 r. w Peterhofie, pisała pod pseudonimem *Wsiewołod Krestowski*. Jej „Romanse i powieści“ wyszły w Petersburgu 1859, a oddzielnie potem: „W ożydanii łuczszago“ (1861); „Bariton“ (1861); „Dwa pamiatnych dnia“ (1868); „Pierwaja borba“ (1869); „Albom, grupy i portrety“ (1874—77); „Bolszaja medwiedica“ (1870).

Chwytacz, *Widławiec (Cercoleptes)*, rodzaj zwierząt ssących drapieżnych, z rodziny niedźwiedzi, mający długi ogon, chwytny jak u małp amerykańskich, pysk krótki, śpiczasty, język szczupły, wysuwalny. Jedyny gatunek, **C.** *caudivolvulus*, żyje w gorących krajach Ameryki i na niektórych wyspach Antylskich. Jest wielkości kuny, pokryty szerścią wełnistą, szarą lub rudawą; żywi się miodem, jajami i drobnemi zwierzątkami. Mimo dzikości łatwy jest do oswojenia.

Chwytacz.

Chwytacz, przyrząd, służący w szybach górniczych do przytrzymywania wyciąganych z pod szybów skrzyń ładownych. **C.** nazywają się również zaczepnie u świdra górniczego ziemnego.

Chwytniki *(Rhizina)*, utwory włoskowate, najczęściej jednokomórkowe, zastępujące korzenie u roślin zarodnikowych, jak np. u wątrobowców lub grzybów.

Chwytnoogonowe, pewne rodzaje małp amerykańskich, mające długi i wysmukły ogon, mogący okręcać się wkoło gałęzi i tym sposobem na nich się uwieszać.

Chylak Włodzimierz, pisarz rusiński, znany głównie pod pseudonimem Jeronym Anonym, * 1843 wśród Łemków, † 1893 w Letynie, jako proboszcz unicki. Uczył się w Nowym Sączu, Preszowie i w uniwersytecie lwowskim. Wyświęcony 1866, w r. 1872 wystąpił w *Słowie* galicyjskiem z powieścią p. t.: „Polskij patriot,“ poczem nastąpił długi szereg powieści, humoresek i feljetonów w czasopismach: *Łystok*, *Nowyj prołom*, *Besieda*, *Czerwonaja Ruś* i t. d. Używał pseudonimów: Nelach, Ja sam, Nikyj, α—ω i in. Z prac naukowych wymienimy: „Obrzędy weselne u Łemków“ i „Humor Łemków.“ Część jego prac wyszła p. t.: „Powiesti i razskazy Jeronyma Anonyma“ (4 t., Lwów, 1882—87).

Chyliczkowski, herb, znany tylko z nazwy.

Chyliczkowski Jan, referendarz stanu, znakomity bibljograf, zgromadził mnóstwo dawnych druków polskich i zamieszczał w *Dzienniku Warszawskim* (1825—6—7) „Wiadomości bibljograficzne polskie.“

Chyliński v. *Jastrzębiec*, odm., herb: W polu czerwonem, w środku podkowy złotej — krzyż złoty kawalerski. U szczytu jastrząb z dzwonkiem złotym u lewej łapy, a w prawej trzyma taką samą podkowę z krzyżem, jak na tarczy.

Chyliński

Chyliński II, herb, znany tylko z nazwy.

Chyliński Samuel Bogusław, * na początku XVII w., † 1668 r. w Anglji, wydał w 1660 w Londynie litewskie tłómaczenie „Biblji,“ nadzwyczaj dziś rzadkie. Nieprawdziwą wiadomość co do

Digitized by Google

przypisywanego C-ma tłomaczenia Biblji sprostował i wyjaśnił M. Stankiewicz, na podstawie dokumentów, przytoczonych przez Józefa Łukaszewicza w jego dziele: „Dzieje kościoła wyznania helweckiego w Litwie“ (2 t., Poznań, 1841—40). Por. M. Stankiewicz „Wiadomość o Biblji litewskiej, drukowanej w Londynie 1663 r. i rzekomym jej tłómaczu S. B. Chylińskim“ (Kraków, 1886).

Chyliński Marjan, pisarz polski, ogłosił: „Myśli o nauce języków obcych“ (1861); „Słowniczek francusko-polski“ (1861); „O zarządzie wykupionego prawa szynku“ (1870).

Chyliński Michał, pisarz historyczny, pomieszczał swe prace w *Niwie*, między innemi „Hypoteza o Haliczu“ (1878); „Hugo Kołłątaj“ (1874).

Chylus, *mlecz*, ciecz znajdująca się w przestrzeniach limfatycznych kiszek podczas trawienia; różni się od zwykłej limfy obfitością tłuszczu w postaci emulsji i posiada w zależności od tego wygląd mleczny; im większą ilość tłuszczu zawierały spożyte pokarmy, tem bielszy i gęstszy bywa mlecz. Ob. Trawienie.

Chymus, *miazga pokarmowa*, tworząca się w żołądku z pokarmów pod wpływem soku żołądkowego; składa się ona w części z drobnych cząsteczek i skrzepów ciał białkowych, które się w żołądku nie zupełnie rozpuściły, w części z kuleczek skrobi lub tłuszczu, w części także z błonnika, cząstek istoty rogowej i innych podobnych składników, które i w dalszych częściach przewodu pokarmowego zmianie nie ulegają. Ob. Trawienie.

Chyrów, miasteczko w Galicji, nad Strwiążem, lewym dopływem Dniestru, posiada kościół katolicki z 1591 r., parafję rz.-katolicką i unicką oraz kolegjum, utrzymywane przez Jezuitów; liczy 1,800 mieszk.

Chyryn, piękna i nieszczęśliwa niewolnica perska, opiewana przez poetów swego kraju, żyjąca na początku V w. Wznieciwszy miłość w sercu księcia Chosru-Perwyz, po wielu przeciwnościach została jego żoną; po śmierci jego, ścigana przez rozkochanego w niej syna tegoż księcia, zażyła truciznę na grobie męża.

Chytil Józef, historyk morawski, * 1812 w Kojetinie, † 1861 w Bernie. Zasłużył się wyjaśnieniem wielu faktów z dziejów morawskich, oraz krytycznemi wydaniami źródeł. Wydał rzecz o sejmie ziemskim w Bernie 1848—9 r., tom V—VII „Dyplomatarjusza morawskiego“ i in.

Chytil Karol, czeski historyk sztuki, * 1857 w Pradze. Kształcił się w uniwersytecie praskim i wiedeńskim, poczem został nauczycielem geografji i historji w Pradze, 1882 otrzymał stopień doktora. Liczne jego prace dotyczą dziejów sztuki czeskiej, oraz jej zastosowania do przemysłu. Między innemi wydał: „Rozwój malarstwa minjaturowego czeskiego za królów z rodu Jagielonów“ (1896).

Chytraeus, właściwie *Kochhafen* Dawid, teolog ewangelicki, * 1531 w Ingelfingennie, † 1600 w Rostoku. W r. 1569 powołany był do uorganizowania kościoła ewangelickiego w Austrji, gdzie ułożył „Agendę“ (Linc, 1571); miał udział w układzie „Formula concordiae“ i oprócz kilku dzieł teologicznych i historycznych, napisał: „Chronicon Saxoniae ab a. 1500 ad a. 1595“ (Lipsk, 1595), i „Historia confessionis Augustanae (Rostok, 1576, Frankfurt, 1578). Por. Krabbe „Dawid C.“ (Rostock, 1870). **Chytraeus** Nataniel, brat poprzedniego, * 1543 w Mentzingen pod Heidelbergiem, † 1598 r., rektor gimnazjum bremeńskiego, odznaczył się jako nauczyciel i poeta łaciński.

Chyłoskocz.

Chyłoskocz *(Alactaga)*, rodzaj zwierząt ssących, z rzędu gryzących, oddzielony od rodzaju skoczka *(Dipus)*. Odznacza się długością nóg tylnych, a krótkością przednich, czyniących go podobnym do kangura. Głowa, długiemi opatrzona uszami, podobna jest do zajęczej. C. żyje w okolicach stepowych, przesiadując we dnie w norach; największy, *A. jaculus*, wyrównywa wielkością ciała wiewiórce.

Chyżość, ob. Prędkość.

Ciachowski Piotr, lekarz, ob. Cziachowski.

Cialdini Henryk, książę Gaety, generał włoski, * 1813 niedaleko Castelvetro w Modeńskiem, † 1892 w Liworno; miał udział w powstaniu Romanji, poczem uczył się chemji i medycyny w Paryżu, następnie wszedł do służby wojskowej hiszpańskiej. Tu dosłużył się stopnia podpułkownika. Na wezwanie rządu tymczasowego przyłączył się 1848 do wojowników medjolańskich. Służąc w korpusie Durando, otrzymał ciężką ranę w bitwie pod Vicenza. W 1849 na czele zorganizowanego przez się pułku ochotników brał czynny udział w ówczesnej kampanji pod rozkazami Romarino. Jako generał walczył podczas wojny krymskiej w bitwie nad rzeką Czarną. W wojnie włoskiej 1859 r. odznaczył się szczególnie pod Palestro, następnie wyznaczony był do operacji w Alpach. 18 września 1860 r. rozbiwszy pod Castelfidardo armję papieską, przekroczył 25 t. m. granicę neapolitańską, zwyciężył wojsko Burbonów pod Isernią, a po złączeniu się z armją Garibaldiego, 2 listopada

Cialdini Enrico.

Digitized by Google

zdobył Kapuę i rozpoczął oblężenie Gaëty, która kapitulowała 13 lutego 1862 r. W marcu poddała mu się cytadela Messyny. Następnie aż do 1 listopada będąc namiestnikiem Neapolu, oczyścił kraj z bandytów i objął komendę nad 4 okręgiem wojskowym w Bolonji. W wojnie 1866 r. nieznaczny biorąc udział, po klęsce pod Custozza mianowany był w miejsce generała La Marmora naczelnikiem sztabu generalnego. W październiku 1867 miał sobie zleconem utworzyć gabinet na podstawie konwencji wrześniowej, co mu się wszakże nie powiodło. W 1870 r. jako poseł nadzwyczajny towarzyszył królowi Amadeuszowi I (ob.) do Hiszpanji, w 1876 był posłem w Paryżu, lecz odwołany 1881, osiadł w Pizie.

Ciała niebieskie, ogólna nazwa gwiazd, komet, planet, mgławic i aerolitów.

Ciałka krwi, ob. Krew.

Ciało *(corpus)*, w fizyce, chemji i biologji każda ograniczona część materji. Pod względem stanu skupienia **C.** bywają stałe, ciekłe i lotne. Pod względem chemicznym dzielą się na pojedyńcze czyli pierwiastki chemiczne i złożone (ob. Chemja). Nadto odróżniają ciała *organiczne, organizowane* i *nieorganiczne* czyli *mineralne*. Własności ciał ogólne są: rozciągłość, nieprzenikliwość, dziurkowatość, podzielność, bezwładność (ob. te wyrazy). Co do ustroju wewnętrznego **C.**, ob. Materja; ob. też Chemja. W znaczeniu geometrycznem **C.** jest to część ograniczona przestrzeni, posiadająca wymiary: długość, szerokość i wysokość (głębokość). Ogólnie biorąc, **C.** trójwymiarowe jest tylko przypadkiem szczególnym wielowymiarowego; ilość wymiarów zależy od tego, jaki system elementów przyjąć zechcemy dla wytworzenia badanej przestrzeni. Jeźli za taki system weźmiemy układ punktów, otrzymamy zwykłą przestrzeń trójwymiarową, jeśli układ linij — czterowymiarową i t. d. **C.** wielowymiarowego wyobrazić sobie niepodobna, nie przeszkadza to nam jednak pomyśleć je sobie i badać teoretycznie. Czy badania takie mogą posiadać jakiekolwiek znaczenie praktyczne, w obecnym stanie wiedzy przewidzieć trudno. W analizie matematycznej **C.** nazywamy układ liczb lub wielkości, który ze względu na swe własności stanowi pewną określoną całość. — Ob. Bryła.

Ciało dyplomatyczne *(Corps diplomatique)*, znaczy zgromadzenie wszystkich agentów dyplomatycznych, uwierzytelnionych przy tym samym rządzie. Zgromadzenie to nie jest ani osobą prawną, ani moralną, zebranie składa się z osób zupełnie od siebie niezależnych, czasem jednak **C.** dyplomatyczne występuje jako jednostka zbiorowa w celu wyrażenia pewnych wspólnych uczuć lub przekonań, jak naprzykład w celu złożenia naczelnikowi państwa powinszowań i t. p.; zwykle występuje wtedy dziekan ciała dyplomatycznego (doyen), najczęściej najstarszy wiekiem lub nominacją. W krajach katolickich przewodniczy zwykle przedstawiciel papieża.

Ciało prawodawcze, ob. Prawodawstwo.

Ciałosze starostwo niegrodowe. Mieściło się w województwie Witebskiem, powiecie Orszańskim. Składało się wedle metryk litewskich z wsi: Babinowicze, Ciałosze i Suchwosty z przyległościami. Od r. 1647 było w posiadaniu Ostafiego Kurcza, kasztelana witebskiego, i jego żony Zuzanny; następnie dzierżyli je Marcin Ogiński, kasztelan witebski, z małżonką Teresą z Brzostowskich, a wreszcie posiadała rodzina Piórów (ob. Babińskie starostwo).

Ciampi Sebestjan, uczony włoski, zasłużony także i dla rzeczy polskich, * 1769 r. w Pistoja; otrzymawszy święcenia kapłańskie, chodził na uniwersytet w Pizie, gdzie otrzymał stopień doktora obojga praw. Jako nauczyciel prywatny wezwany został z Wenecji 1803 na profesora literatury starożytnej w Pizie, a stąd 1818 r. do uniwersytetu warszawskiego na profesora literatury greckiej. W 1822 r. opuścił Warszawę, którą odwiedził jeszcze 1830, następnie przemieszkiwał we Włoszech pod Florencją, gdzie † 1847 r. Z prac jego najcelniejsze: „Memorie della vita di Messer Cino da Pistoja" (Piza, 1808); „Notizie del Canonico Sozomeno" (Piza, 1810); „Memorie di Scipione Casteromaco" (Piza, 1811); „Memorie di Nicolo Forteguerri" (Piza, 1813); „De usu linguae Italicae saltem a saeculo quinto" (Piza, 1817); „Monumenti di un manuscritto autografo di Giov. Boccaccio da Certaldo" (Florencja, 2 wyd. 1830), zawierają bogaty materjał do historji Boccaccia, Petrarki, Zanobi da Strada i ich spółczesnych; „Notizie inedite della Sagrestia Pistoiese etc." (Piza, 1810); „Lettera di Michelangelo Bounarotti" (Florencja, 1834); „Gesta Caroli Mayni ad Carcassonam et Narbonam" (Florencja, 1823). Z prac odnoszących się do rzeczy polskich, ważniejsze: „Feriae Varsavienses etc.," trzy roczniki 1818, 1819 i 1820. (Warszawa), surowo skrytykowane przez Sobolewskiego w dziełku „Wiadomość o piśmie Feriae Varsavienses" (Wilno, 1821). „Flosculi Historiae Poloniae etc." (Puławy, 1830); „Sobiesciada Italiana" (Florencja, 1830); „Notizie di medici, maestri di musica e cantori, pistori, architetti, scultori ed altri artisti italiani in Polonia e Polacchi in Italia" (Lucca, 1830); „Catalogo di documenti manoscritti etc. ... racolti negli anni 1823, 24 i 25;" „Viaggio in Polonia nella state del 1830" (Florencja, 1831); „Bibliografia critica delle antiche reciproche corrispondenze dell' Italia colla Russia, colla Polonia ed altre parti settentrionali" (3 t. Florencja 1834—42); „Notizie del secoli XV e XVI sulla Italia, Russia e Polonia" (Florencja 1832). Por. F. M. Sobieszczański; Estreicher „Bibliografia Polska" (t. I., str. 211—212).

Ciampi Ignacy, historyk włoski * 1824 w Rzymie, † 1880; studjował prawo tamże, był adwo-

Digitized by Google

katem i członkiem rzymskiej rady stanu, w końcu oddał się wyłącznie studjom historycznym; 1874 został profesorem historji nowożytnej w uniwersytecie rzymskim. Oprócz poezji „Poesie varie“ (1857), „Stella“ (1858), „Nuove poesie“ (1861) i in. napisał: „La commedia italiana del secolo XVII“ (1856); „La vita artistica di Carlo Goldoni“ (1860); „Le reppresentazioni sacre del medio evo considerate nella parte comica“ (1865); „La commedia italiana del Cinquecento“ (1867); „La citta etrusca“ (1866); „Innocenzo X e la sua corte“ (1878) i wydane po śmierci „Storia moderna della scoperta dell' America alla pace di Westfalia“ (2 t., 1881—83). Por. Castagnola, „Ignacio C.“ (1880) w „Nuova Antologia“ i w „Bibliografia Romana.“

Ciampoli Jan Chrzciciel, poeta włoski, * 1589, r., sekretarz brevów papieskich i kanonik przy katedrze św. Piotra. Był tak zarozumiały, iż sądził się być wyższym od Wirgiljusza, co zjednało mu wielu niechętnych. Utwory jego poetyczne p. t. „Rime,“ wyszły w Rzymie 1648; inne pisma: „Prose,“ tamże 1667.

Ciampoli Dominik, poeta włoski, * 1855 w Atessa w Abruzzach, profesor historji literatury w liceum w Ankonie. Napisał szereg nowel i opowiadań, jak: „Fiori di monte“ (1878): „Fiabe abruzzesi“(1879): „Conti abruzzesi“(1880): „Treece nere“ (1882), znakomite obrazy życia ludu Włoch południowych, romans „Diana“ (1884); „L'Ignoto,“ „Cicuta,“ „Melodie russe“ (1881) i dzieła „Studii slavi“ (1881) i „Letterature slave“ (2 t. 1888 — 90), „Studi litterari“ (Catania, 1891).

Cianciana, miasto we włoskiej prow. Girgenti na wyspie Sycylji, 5,700 miesz.

Ciapiński Jerzy, Pijar, żyjący od 1718—68, r. sławny z rzadkiej biegłości w języku i literaturze łacińskiej, tudzież z płynnej i przekonywającej wymowy. Pisma jego ogłoszone drukiem tak łacińskie jako i polskie, wierszem i prozą, po większej części okolicznościowe, wychodziły pojedyńczo za życia autora. Najbardziej interesującem jest: „Methodus docendi pro Scholis Piis provinciae Litvanae“ (Wilno, 1762), i „Panegiricus in solenni Vilnam ingressu Palatino Vilnensi Cell. Principi Carolo Radziville“ (Wilno, 1763). Tłómaczenia kilku od łacińskich na polski dokonali ks. Paweł Brzostowski i ks. Ignacy Czetwertyński, Pijar, (Wilno, 1764—65).

Ciasto, nazwa wszelkiej mieszaniny mąki i wody, do których mogą być dodane różne przyprawy. W farmacji **C.** nazywają leki miękkie, posiadające smak słodki i przyjemny, w których zasadniczą częścią składową jest guma arabska, jak np. ciasto ślazowe.

Ciastowski Jakób, ksiądz, * 1791 w w. ks. Poznańskiem, † 1837; kształcił się u Pijarów w Warszawie, 1816 wyświęcony na kapłana, 1822 został rektorem szkoły wojewódzkiej w Radomiu, następnie w konwikcie szlacheckim na Żoliborzu prefektem, od 1828 rektorem do zwinięcia zakładu. Napisał: „Wiadomość historyczna o stanie nauk i umiejętności“ (w „Programie szkolnym dla konwiktu pijarskiego, 1821“) i „Wypisy francuskie“ (Warszawa, 1834). Por. ks. A. Sz. w *Bibliotece warszawskiej* z r. 1863, t. III., str. 341—352.

Ciąg, *ciągnienie*, *cug*, w języku myśliwskim lot dzikich gęsi, kaczek, żórawi, słomek i t. p. Oryle zowią ciągiem te miejsca, w których woda silniej bieży, i które dla niebezpieczeństwa starannie omijają.

Ciągliński Jan.

Ciągliński Jan, malarz polski, * w 1854 r. w Warszawie, kształcił się pod kierunkiem Gersona i 1879 r. w Akademji Petersburskiej; wykonał: „Sadzawka Siloe“ (1885 r.), obraz nagrodzony złotym medalem. „Dumka o Marji Potockiej“ (1891 r.); „Poranek,“ „Marsenia wiosenne,“ „Przypowieść o Łazarzu“ (1884 r.—nagrodzone medalem złotym); „Czarnogórzec,“ „Morski taras,“ „Fontanny Bakczyseraju,“ „Ustęp z r. 1812“ i in.

Ciągliwość, własność znacznej ilości ciał, polegająca na tem, że dają się one wyciągać w druty lub nici; własność tę posiadają: szkło stopione, kauczuk, włókna organiczne, miękka smoła i in. **C.** należy odróżniać od *klepalności*, polegającej na tem, że wiele ciał (przeważnie metali) daje się przez klepanie, ciśnienie lub walcowanie spłaszczać w cienkie blachy. Ciała ciągliwe odznaczają się silną spójnością; przeciwną jej jest kruchość, łamliwość. W technice **C.** ma zastosowanie przy wyrobie drutów za pomocą *drutownic* (ob). Otrzymywać teraz można druty metalowe kilkaset razy cieńsze od włosa końskiego. Tak wielka cienkość włókien daje się zastosować do wyrobu przędzy szklanej, mineralnej. W ostatnich czasach Boys podał sposób wyciągania włókien z minerału kwarcu. Nitki kwarcowe są tak cienkie, a jednocześnie tak trwałe, że w przyrządach fizycznych i astronomicznych zastępują dawniej używane nitki pajęcze. Por. Boys „Bańki mydlane,“ przekł. W. Biernackiego (1896).

Ciągło funkcje, w matematyce, ob. Funkcja.

Ciągłość, w fizyce i mechanice, własność zjawiska, polegająca na tem, że ono przebiega bez żadnych przerw w czasie i przestrzeni; tak np. ruch ciał niebieskich jest ciągłym.

Ciągły, wyraz ten ma w matematyce kilkorakie znaczenie. *Proporcja ciągła* jest to proporcja, której wyrazy średnie są sobie równe; 8: 4=4: 2. *Ułamek ciągły* jest to ułamek, którego licznikiem

Digitized by Google

jest 1, a mianownikiem całkowita z ułamkiem, którego licznikiem jest jedność i t. d., jak:

$$2+\cfrac{1}{1+\cfrac{1}{3+\cfrac{1}{2+\ldots}}}$$

Na wyrażenie tego kształtu rozwinąć można ułamek lub ilość niewymierną (ob.); w tym ostatnim razie ułamek jest nieskończony. Obliczając wartość ułamku ciągłego aż do pewnego ułamku składowego, otrzymujemy tak zwany *redukt*, stanowiący wartość przybliżoną wyrażenia, którego rozwinięciem jest ułamek ciągły. Redukty te coraz bliżej przystępują do prawdziwej wartości owego wyrażenia, im dalej się w obliczaniu posuwamy; w ten np. sposób otrzymać możemy szereg wartości przybliżonych stosunku okręgu koła do średnicy.

Ciąż, *ciąża*, *ciężanie*, w dawnej Polsce znaczyło albo karność, np.: „kto żołnierza nie ma w ciąży, sam się zwojuje;“ albo fantowanie dzisiejsze (z niemieckiego) za szkodę, zrządzoną w lesie przez zabranie siekiery, lub w polu (zajęcie bydła), albo zastaw, jako rzecz przyaresztowana, a stąd przenośnie ciężar, ciężary publiczne, a wreszcie brzemienność. Na Litwie używano wyrazu *sajmować*.

Ciąża, *brzemienność (graviditas)*, okres w życiu matki od chwili zapłodnienia do urodzenia dziecięcia; okres ten u kobiety trwa 9 miesięcy i 7 dni (10 miesięcy księżycowych, czyli 280 dni). Zapłodnione jajko, dostawszy się do macicy, zwolna się rozwija, przyczem objętość macicy się powiększa; inne zmiany w organizmie ciężarnej zachodzące są następcze i drugorzędne; pierwszym objawem, jaki zwraca uwagę jest zatrzymanie odpływów miesięcznych; do tego przyłączają się wkrótce bardzo często ranne wymioty wodniste wskutek odruchowego podrażnienia nerwów przeponowych i humor zmieniony: niezwykły apetyt, melancholijny nastrój ducha, lub inne przypadłości nerwowe. W czwartym miesiącu macica tak dalece jest już powiększona, że z łatwością nad spojeniem łonowem wyczuwać się daje. Następnie macica powiększa się ciągle i rozszerza powłoki brzuszne, a pochylając się ku przodowi, jeszcze bardziej przednią ścianę brzucha uwydatnia; rozciągnięta skóra pęka z boków powierzchownie i zostawia następnie blizny, wieczne świadki przebytej raz ciąży, środkowa linja brzucha barwi się na kolor brunatny. W 5-ym miesiącu ciężarna czuje już zwykle ruchy płodu, a przyłożone ucho wysłuchać może bicie serca w płodzie. Powiększona macica szkodzi uciskiem swoim: wypróżnienie często wstrzymane, oddech utrudniony, przez nacisk na żyły powstaje często obrzęk nóg, przez ucisk nerwów ból gwałtowny. Piersi powiększają się, pełnieją, brodawka wzrasta i otacza się ciemną obwódką z wydatnemi gruczołkami (Montgomera), przy końcu ciąży wycisnąć już z niej można płyn przezroczysty—siarę. Wymioty i nerwowe objawy pierwszej połowy ciąży ustępują zwykle w następstwie. Po upływie dziewięciu miesięcy z pierwszemi lekkiemi bólami kończy się ciąża, a następuje pierwszy okres porodu. Rozpoznanie ciąży, łatwe w drugiej połowie, jest w początkach często niepodobne. Raz przebyta ciąża zostawia ślady na zawsze w zabarwieniu brzucha i brodawek piersiowych, w bliznach na brzuchu i udach i w powiększonych, obwisłych piersiach. Objawy ciąży bardziej są wydatne, jeżeli zamiast jednego płodu rozwijają się bliźnięta w macicy, albo gdy objętość płodu powiększa się w skutek procesów chorobowych, mianowicie wodnej puchliny. Gdy płód obumiera, rozwijające się z początku objawy ciąży stają na jednem miejscu. Czasami ciąża zostaje przerwaną przez za wczesne urodzenie płodu—poronienie. Do najniebezpieczniejszych przypadłości w czasie ciąży należą krwotoki maciczne. Wyżej opisana ciąża jest *wewnątrzmaciczną*, fizjologiczną; zdarzają się wszakże przypadki ciąży nieprawidłowej—*pozamacicznej*; następuje ona wtedy, jeżeli zapłodnione jajko kobiety z jajowodów nie dostanie się do macicy, lecz pozostanie na drodze do niej prowadzącej. Gdy zapłodnione jajko powstaje w jajniku, mamy ciążę *jajnikową*, przy zatrzymaniu się w jajowodach następuje ciąża *tubarna*; wreszcie płód rozwinąć się może w jamie brzusznej—wtedy mamy ciążę *brzuszną*. We wszystkich tych stanach patologicznych naturalnego rozwiązania być nie może, prawie zawsze niezbędną jest pomoc chirurgiczna.

Ciążanie lub *Fantowanie*, jest to prawo zaboru cudzych rzeczy za dług, lub za szkodę zrządzoną, jak np. siekiery, wozu, piły, odzieży przy kradzeniu drzewa, lub innem jakiem naruszeniu cudzej własności.

Ciążenie, przypadek ogólnego przyciągania materji, odnoszący się do przyciągania przez ziemię ciał na niej będących, oraz do przyciągania wzajemnego ciał niebieskich; w tym ostatnim razie **C.** przybiera nazwę *powszechnego* czyli *grawitacji*. W obu razach prawa **C.** są też same: ciała przyciągają się w stosunku prostym swych mas, a odwrotnym kwadratów z odległości. Jeśli przez m i m' oznaczymy masy dwu przyciągających się ciał, znajdujących się od siebie w odległości d, wówczas siła ich wzajemnego przyciągania f wyrazi się wzorem: $f=k.\frac{m.m'}{d^2}$ gdzie współczynnik k oznacza *stałą ciążenia*. Stała ta wyraża wzajemne przyciąganie dwu jednostek mas z jednostki odległości, jeśli bowiem $m=m'$, a $d=1$, mamy $f=k$; w układzie miar bezwzględnych (ob.) daje się łatwo obliczyć i równa się 0.00000065. Prawa **C.** wykazał Newton (1682), dowiódłszy, że prawa Keplera (ob. Keplera prawa)

Digitized by Google

są koniecznym ich wynikiem. Nawzajem też z praw Keplera wynika prawo powszechnego ciążenia, jako wniosek konieczny. Przy ciążeniu ciał ku ziemi, z powodu, że masę ciał względem masy ziemi uważać można za nieskończenie małą, wolno jest spuścić z uwagi przyciąganie, wywierane przez ciała na ziemię, i mówi się tylko o przyciąganiu ciał przez ziemię. (Ob. Ciężkość). Przyciąganiem ziemi i planet przez słońce, w związku z wywiązującą się przytem siłą odśrodkową, tłómaczy się ruch tych ciał niebieskich dookoła słońca. Wzajemne przyciąganie planet sprowadza różne *zakłócenia* czyli *perturbacje* (ob.) ich ruchu; przyciąganie zaś ziemi przez księżyc wywołuje zjawiska *przypływów i odpływów morskich* (ob.), oraz *poprzedzanie punktów równonocnych* (ob.). Dla wytłómaczenia przyczyny **C.** przyjmowano dawniej wprost wzajemne działania na siebie ciał z odległości, t. zw. *actio in distans*, obecnie zaś — ciśnienie hydrostatyczne eteru (ob.), jeśli jest on materją ciągłą, lub też uderzenie wzajemne jego cząsteczek, o ile się on składa z atomów. Obie te teorje prawu Newtona nie przeczą. Por. Rosenberger „Geschichte der Physik" (1882—1887).

Ciążeń, wieś prywatna w gub. Kaliskiej, pow. Słupeckim, nad rz. Wartą, z pięknym pałacem i ogrodem, urządzonemi w końcu zeszłego stulecia przez Raczyńskiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego; tutejszy kościół parafjalny pochodzi z 1535 ruku.

Cibber Colley, syn rzeźbiarza Kaina Gabrjela *Cibber'a*, * 1671 r. w Londynie, † 1757 r. komedjopisarz i aktor angielski. Napisał znaczną liczbę komedji, z których kilka długie miało powodzenie. Najlepsza: „The careless husband" (1704). Dzieła jego wyszły w Londynie 1777 w 5 tomach.

Cibber Teofil, syn poprzedniego, * 1703 r., † 1767 r., jako aktor mniejszą miał wziętość od ojca. Znany jest w literaturze jako autor dzieła: „Lives of the poets of Great Britain and Ireland to the time of Dean Swift" (5 t. Londyn, 1753), chociaż rzeczywiście było napisane przez Szkota Roberta Shiel. Żona jego **C.** Zuzanna Marja, * 1716 r., † 1766 r., uważaną była za jedną ze znakomitszych artystek na scenie angielskiej.

Cibdareal Ferdynand Gomez * 1386 r. w Valladolid, lekarz i historyk króla Jana II, zostawił 105 listów objaśniających wiele ówczesnych wypadków historycznych od 1425 do 1454. Listy te stawiają go w rzędzie najdawniejszych wzorowych klasyków hiszpańskich. Wydane one zostały 1469 w Burgos p. t. „Centon Epistolaria del Bachiller Fernan Gomez de Cibdareal," drugi raz wydane przez Eug. Llaguno y Amirola w r. 1775.

Cibeby, ob. Rodzynki.

Cibora *(Cyperus)*, rodzaj roślin z rodziny ciborowatych, obejmuje kilka gatunków, z których **C.** *jadalna* (**C.** *esculentus)* ma korzeń trwały, czołgający się, pełen bulwiastych nabrzmień podłużnych, cisawych, wewnątrz biało-żółtawych, smaku słodko-migdałowego; rośnie w Afryce północnej i Europie południowej, u nas zaś uprawiana po ogrodach dla powyższych bulwek, zwanych kasztankami lub migdałkami ziemnemi *(Bulbuli, Thrasi, Dulcinia)*, których po 100—150 pod każdym krzaczkiem się znajduje; używane one są do robienia chłodzącego mleczywa (emulsji); jadają je także chętnie jako orzechy, lub w pieczywie, a palone zastąpić mogą kawę; ulubione są zwłaszcza w Hiszpanji. **C.** *żółtawa (C. flavescens)* i **C.** *czarno-brunata (C. fuscus)*, o korzeniu włóknistym, w całej Europie dosyć pospolita, nie ma żadnego użytku, prócz na liche siano. *C. papyrus*, ob. Prapapier.

Ciborowate *(Cyperaceae)*, rodzina roślin jednoliścieniowych plewiastych, zbliżona do traw, różniąca się jednak od nich źdźbłem rdzenistem, często trójkątnem, nieposiadającem kolanek, oraz pochewkami liściowemi całkowitemi. Kwiaty tworzą kłoski rzadko pojedyńcze, zwykle poskupiane w główki lub kłosy większe, i są nagie albo z kielichem, a każdy prócz tego z przysadką łuskowatą, pręcików 1—12; owoc ziarnczak 1-nasionowy, różnej postaci, nasiona mączyste. Wogóle mało się różnią od traw właściwych, rosną pospolicie w miejscach mokrych lub bagnistych, więcej w klimatach północnych, niż południowych. Należą tu rodzaje: cibora, prapapier, sitowie, wełnianka, turzyca. (Ob. te wyrazy).

Ciborski *v. Jastrzębiec* odm., herb: W polu błękitnem ze środka podkowy srebrnej ocelami do góry, wychodzi krzyż srebrny. U szczytu jastrząb trzyma w prawym szponie takąż jak na tarczy podkowę z krzyżem.

Ciborski.

Cibotium, rodzaj paproci z rodziny *Cyatheaceae*. **C.** *barometz* lub *Castodium barometz*, na wyspach Zuudzkich i w Chinach południowych, posiada łodygę grubą, okrytą złocisto-brunatnemi włoskami, które bywają używane jako środek, wstrzymujący upływ krwi. W Azji południowej włoski te noszą nazwę *Pakukidang*. Paproć ta stanowiła słynny niegdyś *baranek scytyjski* (ob.).

Cibrario Ludwik, kawaler, hrabia, mąż stanu i znakomity historyk włoski, * 1802 w Turynie, † 1870; używany niejednokrotnie przez Karola Alberta do misji dyplomatycznych, zajął 7 sierpnia 1848 r. jako komisarz królewski Wenecję, od 1852 był kolejno ministrem oświecenia i spraw zagranicznych, a od 1857 sekretarzem króla Wiktora Emanuela, w roku 1848 członkiem senatu. Z dzieł jego celniejsze: „Della economia politica del medio evo" (2 t., Turyn, 1861, z przedmową L. Wołowskiego); „Storia della monarchia di Sa-

Digitized by Google

voia" (3 t., Turyn, 1840—44); „Storia di Torino" (2 t., Turyn, 1847); „Studi storici" (2 t., 1851—52); „Della schiavitù e del servaggio" (2 t., 1868—69); „Delle artigliere del 1300 al 1700" (3 wyd., 1854); „Operette varie" (Turyn, 1860). Napisał także kilka nowel i wydał cały szereg dawniejszych i nowszych autorów włoskich. Por. Odorici „Il conte Luigi **C.** e i suoi tempi" (1873).

Cibsaim, miasto w ziemi obiecanej, w pokoleniu Efraima, miejsce ucieczki, dane na mieszkanie Lewitom z rodu Kaath, dziada Mojżesza.

Cibulka (po łac. *Caepola*) Izajasz, kapłan Braci Czeskich, * przed 1550, † 1582 w Kralicach, zajmował się wydaniem konfesji Braci Czeskich po łacinie, a następnie przekładem i wydaniem t. zw. Biblji Kralickiej.

Cibulka Józef, pisarz czeski, * 1796 w Pradze, † 1845 w Diwiszowie, gdzie był proboszczem i dziekanem. Drukował: „Osvieta naszich dni," „Titierky" i „Kazania."

Cicada, owad, ob. Konik.

Cicca, *Niesiecz*, rodzaj drzew z rodziny ostromleczowatych, właściwy Indjom wschodnim. Gatunku **C.** *disticha* owoce jagodowate, zielone, z kształtu podobne do wielkich wisien, stanowią w Indjach ulubiony owoc i jedzą się surowe, lub rozmaicie przyprawiane, zwłaszcza dla podniecenia apetytu. Również i **C.** *racemosa* bywa w tym celu hodowana w Kochinchinie.

Cicci Marja Ludwika, poetka włoska, * 1760 w Pizie, † 1794. W 10 roku życia pisała już poezje; mianowana członkiem arkadyjskiego towarzystwa w Pizie i towarzystwa „Intronati" w Sienie, pod imieniem Ermenia Tindarida. Jeden tom poezji razem z życiorysem **C.** wydał jej brat Paolo (Parma, 1796).

Cicer, roślina, ob. Cieciorka.

Cicero, Marcus Tullius, ob. Cyceron.

Cicero, w drukarstwie, ob., Cycero.

Cicerone, wyraz włoski, którym nazywają pewną klasę ludzi, niby na pół-uczonych, którzy w znaczniejszych miastach włoskich, za wynagrodzeniem dziennem, oprowadzają podróżnych, by im wszelkie pomniki i ciekawości tychże miast okazać i rozpowiedzieć.

Ciceruacchio, przywódca ludowy w Rzymie, ob. Brunetti.

Cichiński *v. Siekierz*, odm., herb: W polu czerwonem między półksiężycem złotym z prawej, a górną połową podkowy srebrnej z lewej strony, strzała srebrna, w opierzeniu rozdarta, w środku przekrzyżowana. U szczytu trzy pióra strusie. („Księga herbowa" hr. J. Ostrowskiego).

Cichiński.

Cichocki Kacper, * w Tarnowie, nauczyciel domowy książąt Ostrogskich. Napisał 1611 obronę Jezuitów p. t. „Anatomia consilii editi," tudzież wydał w Krakowie 1614 głośne w Europie dzieło: „Alloquiorum Osiecensium sive variorum familiarium sermonum libri V" (1615), które za obelgi, rzucone na Jakóba VI, króla angielskiego, publicznie ręką kata zostało spalone. Por. Niemcewicz „Zbiór pamiętników" (t. II, str. 480); August Sokołowski „Scriptores rerum polonicarum" (t. IV, str. 401); Siarczyński „Obraz wieku panowania Zygmunta III" (Lwów, 1828).

Cichocki, Cichovius Mikołaj, Jezuita, * 1598, wyjednał wpływem swoim ów edykt za panowania Jana Kazimierza, mocą którego wygnano z kraju Braci Polskich, † w Krakowie 1669 r., zostawiwszy kilkanaście dzieł polemicznych i teologicznych, po większej części po łacinie pisanych. Niektóre z nich przełożył na język polski ksiądz Teofil Rutka.

Cichocki Jan August, generał b. wojsk polskich, pułkownik fizyljerów, dyrektor komisarjatu wojskowego, w listopadzie r. 1790 otrzymał nobilitację z zastrzeżeniem skartabelatu. W r. 1793 był generał-majorem i jako komendant garnizonu warszawskiego zasiadał w komisji wojskowej koronnej. Podczas oblężenia Warszawy przez króla Fryderyka Wilhelma odpierał od Pragi korpus pruski.

Cichocki Józef, hr., † 1849 w Warszawie, miłośnik muzyki, grał na flecie, w 1830—40 urządzał chóry amatorskie, zebrania kwartetowe i t. p. W r. 1835—6 wydawał zeszytami „Pamiętnik muzyczny warszawski" i w 1839 dwa zeszyty „Spiewów kościelnych" na kilka głosów dawnych kompozytorów polskich. Zeszyt pierwszy zawierał dziesięć psalmów Mikołaja Gomółki († 1609), drugi „Dwie Msze ks. G. Gorczyckiego" († 1734).

Cichocki Teofil, chemik i technolog, * 1829, kształcił się w gimnazjum realnem w Warszawie i w akademji rolniczej w Proszkowie, był od 1850 preparatorem przy katedrze chemji i technologji, a następnie nauczycielem tych przedmiotów w instytucie rolniczym w Marymoncie. Od r. 1859 kierował pracownią chemiczną Towarzystwa rolniczego w Królestwie Polskiem, a jednocześnie wykładał chemję i nauki przyrodnicze w instytucie szlacheckim w Warszawie. Po zniesieniu Towarzystwa został profesorem w instytucie rolniczo-leśnym w Nowej-Aleksandrji. Gdy instytut ten zreorganizowano, przemianowany został na docenta; w r. 1881 uzyskał emeryturę. Powołany w 1886 na „ameljoratora dóbr" zapisu Kickiego, urządził stację doświadczalną w Sobieszynie, którą prowadził do 1893. Liczne artykuły ogłosił w *Przeglądzie Rolniczym*, *Gazecie Rolniczej* i innych pismach, oraz przełożył lub redagował przekłady wielu dzieł z dziedziny chemji, rolnictwa i nauk przyrodniczych.

Cichocki Edward, starszy budowniczy miasta Warszawy, * 1833 w Warszawie; wstąpił do byłej Szkoły Sztuk pięknych w Warszawie, którą ukończył w r. 1853. Dla wydoskonalenia się w o-

Digitized by Google

branym zawodzie, odbył podróż za granicę, skąd po 12-tu latach studjów i praktyki, powrócił do Warszawy, zajmując się jako budowniczy praktyką prywatną do 1871 r. Wstąpił do służby w charakterze budowniczego Rządu gubernialnego, spełniając obowiązki te przez lat 9, a od r. 1881 był pomocnikiem starszego inżyniera m. Warszawy, od którego to czasu pozostaje na stanowisku starszego budowniczego miasta. C. wykonał prace nagrodzone na konkursach: Resursy obywatelskiej, ratusza, w połączeniu z głównym korpusem dawnego pałacu ks. Jakłonowskich, z dobudowaniem bocznych skrzydeł: z lewej strony na domu Łagiewnickich, a z prawej w miejsce pałacu Blanka, Teatru ludowego, pozostałego w projekcie, oraz Towarzystwa kredytowego m. Warszawy. Oprócz wielu domów prywatnych, w mieście i na prowincji, C. projektował i wykonywał kościoły: w Ciechocinku, w Rożniszewie nad Pilicą, w Radziwiu nad Wisłą, SS. Piotra i Pawła w Warszawie, kaplicę na cmentarzu Brudzieńskim, oraz wspólnie z budowniczym Józefem Hussem kościół św. Augustyna na Nowolipiu, fundacyi ś. p. Augustowej z hr. Potockich hr. Potockiej. C. przez lat 20 był z wyboru członkiem komitetu Tow. Zach. Sat. Pięknych; członkiem komitetu przebudowy teatrów: Rozmaitości po pożarze, następnie teatru Wielkiego. Przez lat 2 członkiem sekretarzem komitetu budowy kanalizacyi, przy jej rozpoczęciu. Obecnie jest członkiem komitetu budowy Politechniki w Warszawie. Jako delegat magistratu z urzędu miał dozór nad przebudową pomnika Kopernika w 1897 r. C. był członkiem: do zbadania stanu spraw budowlanych w Warszawie i zaprojektowania środków poprawy, komitetu budowy kościołów: Wszystkich Świętych, Św. Aleksandra, Św. Florjana na Pradze, oraz sędzią wielu konkursów architektonicznych.

Cichocki Edward.

Cichocki Feliks, malarz polski, * 1861 w Warszawie, kształcił się w Monachjum i Paryżu, wykonał: „Na poddaszu," „W suterenie," „Arab na modlitwie," „Kowal przy ogniu," „Pensjonarki," „Mnich," „Murzyn," „Japonka," „Wspomnienie," „Zakonnica w celi." Do 1891 przebywał za granicą, następnie osiadł w kraju.

Cichocki K., pseudonim Kacpra Sawickiego.

Cichoński Jakób, oficer i literat polski, * 1792 na Wołyniu, w pow. Zasławskim, † 1850 w tymże powiecie, syn oficera konfederacji barskiej, a później pułkownika wojsk Rzeczypospolitej. Szkoły ukończył u Pijarów międzyrzeckich. Od 1814 przez lat kilka służył w gwardji polskiej, następnie osiadł na roli. Wiele jego pieśni pełnych uczucia i dowcipu dotąd jeszcze nie wydrukowano. Powieść zaś „Pan starosta Zakrzewski" wydał Michał Grabowski (Warszawa, 1860).

Cichorium, roślina, ob. Cykorja.

Cichosława, pseudonim F. Woszczatyńskiej.

Cichowski Adolf, * 1794, † 1854 w Paryżu; w młodym wieku wszedł do wojsk Księstwa Warszawskiego, odbył kampanję 1812—13 r. Ranny w Saksonji, opuścił dotychczasowy zawód, był jakiś czas redaktorem *Kurjera Polskiego* w Warszawie, następnie, rozmaite przykre przechodząc koleje, przeniósł się do Paryża. W czasie pobytu za granicą, z wielkim zapałem i poświęceniem zbierał wszelkie zabytki, dotyczące historji polskiej, których zgromadził ogromną kolekcję. Po jego śmierci znakomity ten zbiór przeszedł na własność jednego z naukowych zakładów paryskich.

Cichowski Roman, rolnik z Sandomierskiego, † 1889; wprowadził znaczne ulepszenia w konstrukcji pługów i inny narzędzi rolniczych, za co wynagradzany był na wystawach krajowych i zagranicznych; fabrykę tego rodzaju narzędzi założył w Linowie. Do ostatnich jego ulepszeń należy brona klawiszowa, która na próbach w Vincennes (w listopadzie 1878) zyskała pochwały. Wiele artykułów jego mieści się w pismach czasowych. Osobno drukował: „Opis pługów i narzędzi rolniczych" (1871), oraz „Polemikę z A. Kohnem" (1859). Por. J. K. Gregorowica „O zasługach R. C." *(Kłosy*, 1872).

Cichowski Roman.

Cicindela, *Piaskowiec*, rodzaj owadów tęgopokrywych, z rodziny szczypawek; są to owady zgrabne, ruchliwe; wewnętrzna część ich szczęki posiada ruchomy haczyk; oczy wystające, nogi długie, ciało podługowate, spód z połyskiem metalicznym. Owady dorosłe przebywają w miejscach piaszczystych, słonecznych; biegają i latają dobrze. Gąsienice żyją również na piaskach. Z licznych gatunków C. wymieniamy: C. *campestris*, P. polny; C. *silvatica*, P. leśny; C. *germanica*, P. niemiecki.

Cicinnurus, rodzaj rajskich ptaków czyli latawców (ob.).

Cicisbeo lub **Cigisbeo** (włosk.), kurtyzant, galant, u Włochów jawny przyjaciel domu, który kobiecie zamężnej zwykł towarzyszyć na wszelkie przechadzki, wizyty, zabawy i t. d. U nas i w innych krajach tego rodzaju towarzysz uważany jest powszechnie za osobę podejrzaną w stosunkach domowych.

Cicognara Leopold, hrabia, historyk sztuki, * 1767 w Ferrarze, † 1839 w Rzymie, sprawował

Digitized by Google

od 1796 w rzeczypospolitej Cyzalpińskiej kilka ważniejszych urzędów, został 1808 prezydentem akademji sztuk pięknych w Wenecji i był nim jeszcze po upadku Napoleona I. Sciągnąwszy 1823 r. niezadowolenie Austrji, przeniósł się do Rzymu, gdzie został dyrektorem zbiorów watykańskich. Oprócz głównego dzieła: „Storia della scultura dal suo risorgimento in Italia sino al secolo di Napoleone" (3 t., Wenecja, 1813—18, ze 181 miedziorytami), które wyszło także z pewnemi zmianami p. t. „Sino al secolo di Canova" (9 t., Prato, 1823) godne jeszcze uwagi: „Memorie Storiche dei letterati ed artisti Ferraresi" (Ferara, 1811); „Memorie spettanti alla storia della calcografia" (Prato, 1831); „Catalogo ragionato dei libri d'arti e d'antichità passeduti dal conte C." (2 t., Piza, 1821), zawiera cenne szczegóły bibljograficzne. Por. Zanetti „Cenni biografici di L. C." (Wenecja, 1834); Malmani „Memorie del conte L. C." (Wenecja, 1888); C. Pawłoski „La Grande Encycl." Lamirault'a.

Ciconi Teobald, dramaturg włoski, * 1824, † 1863 w Medjolanie, oprócz poezji napisał dramat „Eleonora e Taldo" (1853, komedje: „Le pecorelle smarrite" (1857); „Il troppo tardi," „I Garibaldini," „Le mosche bianche," „La rivincita," „La statua di carne," „La figlia unica."

Cicuta, roślina, ob. Cykuta.

Cid, z arab. *Sid*, t. j. pan, z przydomkiem *el Campeador* (wojujący), od miejsca urodzenia zwany także hr. *de Bivar*, * około 1050, bohater najbardziej sławiony w historji, podaniach i pieśniach hiszpańskich, zowiący się właściwie *Rodryg* albo *Ruy Diaz*. Za panowania Ferdynanda I, króla Kastylji, dokonał wielu świetnych czynów bohaterskich; za jego następcy, Sancha II, otrzymał naczelne dowództwo nad wojskiem, z którem 1071 pod Llantada zwyciężył jego brata Alfonsa VI, króla Leonu. Gdy Sancho poległ z ręki skrytobójcy, C. służył jego następcy Alfonsowi, który go jednak wygnał z kraju i skutkiem tego przywiódł do przyjęcia służby u maurytańskich królów Saragosy. W r. 1094 wywalczył sobie C. Walencję i tu panował aż do śmierci, zaszłej 1099. Jeszcze za życia opiewali współrodacy jego czyny waleczne, które i dotąd są treścią podań ludu hiszpańskiego. Najdawniejszem z nich, które naszych czasów doszło, jest „Poema del Cid" (najlepsza ed. Hinard'a, Paryż, 1858. Madryt, 1864); wreszcie Vollmöller Holla, (1879), powstałe w XII, lub na początku XIII w. Późniejsze romanse, na cześć C. pisane, zebrał na początku XVI w. Fernando de Castillo; zamieścił je także w „Romancero general" Pedro de Flores (1604), A. Keller, Sztutgard, 1840 i K. Michaelis, Lipsk, 1872 r. Ważnym jest także zbiór romansów, wydany przez Escobar'a p. t.: „Historia del muy noble y valeroso caballero, el Cid Ruy Diaz" (Lizbona, 1615). Na tle tych romansów Diego Jimenez de Ayllon osnuł o 32 pieśniach epopeję (Antwerpja, 1568); dramatycznie opracowali C.: Vega, Guillen de Castro, Corneille i inni. Znaczną ich liczbę przełożył na język niemiecki Herder, a na polski S. Pruszakowa (Duchińska). Por. Huber'a „Geschichte des Cid" (Berlin, 1829); Aschbach'a „De Cidi historiae fontibus" (Heidelberg 1843); Dozy'ego „Recherches sur l'histoire politique et littéraire de l'Espagne pendant le moyen âge" (Lejda, 1849), najważniejsza ze wszystkich prac o C., i Willemaers „Le Cid. Son histoire, ses légendes, ses poètes" (Bruksela, 1873).

Cidaris, zwierzę, ob. Jeżowce.

Ciechanowicz albo *Ciechanowiecki* Joachim, biskup greko-unicki piński i turowski, * 1687, † 1719 r.; początkowo od r. 1705 mnich bazyljański w Byteniu. W r. 1716 otrzymał od króla nominację na biskupa pińskiego. Por. Stebelski Ignacy, t. 3-ci „Przydatek do chronologji."

Ciechanowiec, dawniej miasto, a teraz osada, w gub. Łomżyńskiej, pow. Mazowieckim, nad rz. Nurcem; składa się z dwóch części: wschodniej, zwanej Starem miastem, należącej do gub. Grodzieńskiej, pow. Bielskiego, i zachodniej, zwanej Nowem miastem, do Król. Polskiego. Tu urodził się 1729 i tu zmarł Krzysztof Kluk, autor pierwszych dzieł przyrodniczych w języku polskim, któremu właściciel części miasta, Stefan Ciecierski, wystawił 1850 wspaniały pomnik z ciosowego kamienia. Odbywają się tu wielkie jarmarki na bydło i konie.—*Nowy* C. liczył w roku 1898 2,380 miesz.

Ciechanowiecki.

Ciechanowiecki v. *Mogila*, odm., herb: W polu czarnem, na mogile srebrnej, krzyż złoty. U szczytu pięć piór strusich.

Ciechanowiecki Krzysztof, † 1655, herbu Dąbrowa, w młodości swej walczył pod Chodkiewiczem i pułk cały własnym kosztem wystawił; później sprawował rozmaite urzędy publiczne; w r. 1653 kasztelan mścisławski, a około 1654 wojewoda miński. Por. Boniecki „Poczet rodów;" Wolff „Senatorowie i dygnitarze."

Ciechanowiecki Wojciech Konstanty, starosta orszański, odznaczał się w wojnach kozackich za panowania Jana Kazimierza, który, wynagradzając jego trudy rycerskie, złoty łańcuch zdjąwszy z piersi swoich, sam włożył na niego. W r. 1662, sejm, oceniając jego zasługi, oddał mu na lat 30 dzierżawę królewską Kuszliki w województwie Połockiem.

Ciechanowska ziemia, należąca do Mazowsza, składała się z trzech powiatów: Ciechanowskiego, Sąchockiego i Przasnyskiego; jej herbem był orzeł biały z rozpostartemi skrzydłami, bez korony, w czerwonem polu. Gdy w r. 1313, po śmierci Bolesława, Mazowsze rozdrobniono po-

Digitized by Google

między 3 jego synów: Ziemowita, Trojdena i Wacława, ziemia ciechanowska dostała się w podziale pierwszemu i stanowiła osobną dzielnicę. Następnie, po śmierci Bolesława, księcia warszawskiego, 1488 r., gdy ten umarł bezpotomnie, książę Konrad przyłączył do swojej jego dzielnicę, za zgodą brata Janusza, i rządził w całem księstwie warszawskiem, a Janusz II w płockiem, do którego odtąd należała ziemia ciechanowska. Po przyłączeniu później Mazowsza do Korony 1526, ziemia ta dostała się tytułem oprawy królowej Bonie i była w jej posiadaniu do 1556 r.; odtąd zaś do ostatnich czasów rzeczypospolitej była starostwem grodowem, a sejmiki i roki grodzkie ziemskie odbywała w Ciechanowie. Na sejm wybierała 2 posłów i miała swego kasztelana.

Ciechanowski Ferdynand, herbu Dąbrowa, * 1759, † 1828 w Chełmie. Od roku 1810 biskup Chełmski, gr.-unicki. Zaprowadził nowy porządek w djecezji i odnowił katedrę; za niego to Leon XII, papież, przywrócił kapitułę, która się urządziła na wzór łacińskich. Po przywróceniu królestwa zasiadał w senacie jako jeden z pierwszych senatorów. Jego staraniem wydane zostało dziełko: „Porządek nabożeństwa cerkiewnego, na djecezję chełmską przepisany“ (Warszawa, 1815). Utracił na starość wzrok. Jego „Listy pasterskie“ są drukowane. Por. Likowski „Dzieje,“ str. 355.

Ciechanowski Wincenty, magister filozofji, ogłosił drukiem w latach 1821—30 kilka przekładów z języka franc. i rosyjs. w Wilnie, między innemi: „Podróż do Persji etc.“ (Wilno, 1821); „Wzór cnotliwej damy, czyli anegdoty z życia Marji Leszczyńskiej, córki Stanisława Leszczyńskiego, króla polskiego“ (Wilno, 1828); „Bukiet kwiatów“ (1828); „Krótkie uwagi nad pomorkiem bydła rogatego“ (1830) i t. p.

Ciechanowskie starostwo grodowe, mieściło się w województwie Mazowieckiem, ziemi Ciechanowskiej. Wedle lustracji z r. 1664, składało się z miasta Ciechanowa i wsi następujących: Tatary, Prządzewo, Chrzanowo, Grędzice, Giełczyn, Opinogóra, Czernice, Kąty, Dzbonie, Kołaczkowo, Rąbiecz, Kuchary, Małowidz i Połomia. W r. 1771 było w posiadaniu Adama Krasińskiego, który z niego opłacał kwarty złp. 1,951 gr. 22, a hyberny złp. 1604 gr. 20.

Ciechanów, miasto powiatowe w gub. Płockiej, przy rzekach Łydynia i Sona, niegdyś stolica oddzielnej ziemi Ciechanowskiej i najcelniejsze na całem Mazowszu. Starożytne to miasto przez rozmaite przechodziło koleje. Prusacy z Litwinami zburzyli je 1267, a następnie sami Litwini 1337. Po rozrodzeniu się książąt mazowieckich przechodziło w posiadanie różnych dzielnic. Książę Janusz przeniósł gród na inne miejsce i w r. 1400 obdarzył przywilejem erekcyjnym. W r. 1463 poniosło znowu wielką klęskę od Krzyżaków. Po wcieleniu ziemi ciechanowskiej 1526 do Korony, królowa Bona przemieszkiwała w zamku tutejszym. W r. 1622 stało się pastwą płomieni; następnie w czasie drugiej wojny szwedzkiej za Augusta ucierpiało wiele od Szwedów, przyczem straszna zaraza wszystkich mieszkańców wytępiła. Po tylu klęskach Ciechanów, niegdyś ludny i zamożny, nie mógł się z ruin swoich podźwignąć, tem więcej, że w r. 1842, 19 sierpnia, pożar zniszczył w nim znowu domów 80. Obecnie miasto liczy 10,664 m. (1897). Tutejszy kościół parafjalny, czyli fara, zbudowany podobno przez starszego Ziemowita 1353 w stylu gotyckim krzyżackim, późniejszemi dodatkami niewiele w pierwotnym planie zmieniony, jest szacownym pomnikiem ówczesnej architektury. Z dawnego zamku ciechanowskiego, niegdyś w obrębie miasta, pozostały tylko dwie wieże i mur obwodowy. **C.** posiada jeszcze jeden kościół przy klasztorze Augustjanów, z XIV w., synagogę, magistrat, stację drogi żel. Nadwiślańskiej (1½ w. od miasta), cukrownię, browar parowy, cegielnie, olejarnie, garbarnie, młyn parowy. *Ciechanowski powiat* obejmuje 1056,7 w. kw., z 72,159 miesz.

Ciechocinek, osada kąpielowa w pow. Nieszawskim, gub. Warszawskiej, na pograniczu pruskiem, na lewym brzegu Wisły, w odległości 6 wiorst od Aleksandrowa, w wysokości 35,7 metra nad poz. m.; grunt piaszczysty, co posiada wielką doniosłość ze względu, że opady atmosferyczne nie zatrzymują się na powierzchni ziemi, lecz szybko bywają wessane. Głębszą warstwę stanowi pokład iłów, a później warstwy wapnia formacji jurajskiej, z którego szczelin wydobywa się woda mineralna ciechocińska, *solanka.* Miejscowość ta znaną była bardzo dawno; w XIII w. wywarzano tu sól. Właściwy jednak rozwój **C.** datuje się od 1817 r., gdy Lubecki, ówczesny minister skarbu Królestwa Polskiego, chcąc we własną sól kraj zaopatrzyć, po wykupie **C.** na własność rządu, powiększył znacznie eksploatację solanki przez urządzenie nowych otworów świdrowych i zarządził budowę trzech olbrzymich tężni (ob.), oraz zakładu warzelnianego. Na lecznicze własności solanki ciechocińskiej zwrócono uwagę dopiero w 1830 r., a w 1836 r. powstał pierwszy zaczątek zakładu kąpielowego przy miejscowej oberży; w 1842 do poprzednich 8 wanien przybyło jeszcze pięć i łaźnia w budynku przy machinie warzelni. Pierwszy zakład leczniczy stanął w latach 1846—49; jest to duży murowany gmach łazienny z 36 wannami, istniejący dotychczas. Na wzrost **C.** i rozwój zakładu leczniczego wpłynęło urządzenie (1872) wałów ochronnych od wylewów Wisły i zaprowadzenie kolei żelaznej. Obecnie **C.** szybko się rozwija; główny zakład kąpielowy znacznie rozszerzono, powstał oddzielny zakład kąpieli błotnych, zaprowadzono natryski solankowe, wybu-

Digitized by Google

dowano kursal z galerją spacerową, salę balową, teatr. Założony 1879 r., park rozwinął się do znacznych rozmiarów; w r. 1894 Komitet zarządzający zaprowadził wodociągi z wodą źródlaną. Klimat **C.** zbliża się do klimatu morskiego; roślinność w niektórych miejscach bardzo bogata, w niektórych zaś, dla zgubnego wpływu solanki na korzenie drzew, uboga. *Ciechocińskie źródła solankowe* nie tworzą nigdzie zdrojów naturalnych; solanka wydobywa się sztucznie przez 11 otworów świdrowych. Solanka przedstawia się, jako woda przezroczysta odczynu alkalicznego; w skład jej wchodzą: gips, chlorki wapnia, sodu, potasu i magnezu, bromek magnezu, jodek magnezu, węglan wapnia, węglan magnezu, tlennik żelaza, wolny kwas węglany, wolny siarkowodór; temperatura wody u źródła średnio wynosi 13°C. Działanie kąpieli solankowych wzmacnia się nieraz przez dodatek ługu i szlamu. *Ług* jest to płyn alkaliczny, żółto-brunatny, pozostały po oddzieleniu czystej soli kuchennej z solanek; *szlam ciechociński* jest to masa krystaliczna, wydzielająca się wskutek oziębienia ługu. *Kąpiele błotne* przyrządzają się z torfu ciechocińskiego, odpowiednio solanką rozrobionego. Prócz kąpieli solankowych i błotnych często używaną bywa łaźnia parowa i kąpiele, połączone z natryskami, oraz same natryski. Skuteczność kąpieli solankowych polega na działaniu samej wody, jej temperatury i zawartości ciał mineralnych. Kąpiele są wielce skuteczne przy skrofułach, krzywicy, artrytyzmach, cierpieniach reumatycznych, chorobach narządów płciowych kobiecych; wewnętrzne użycie solanki zbawiennie wpływa na czynność przewodu pokarmowego i dróg oddechowych. Por. Ignatowski „O wodach mineralnych słonych w **C.**" (1854); Siewruk „Krótki opis zakładu wód mineralnych w **C.**" (1876); Mieczkowski „**C.** pod względem historycznym i lekarskim" (1882); Stockman „**C.** pod względem lekarskim" (1882); Pajewski „Trzy sprawozdania lekarskie o **C.**" za rok 1888, 89 i 90."

Ciechomski Stanisław, krytyk muzyczny, * 1853 w Warszawie, kształcił się w muzyce pod kierunkiem Karola Bahra, następnie na wydziale przyrodniczym w uniwersytecie warszawskim. Od r. 1878 jest współpracownikiem wielu pism warszawskich, w których pomieszcza sprawozdania muzyczne, artykuły z dziedziny historji i teorji muzyki, życiorysy, sylwetki i t. p.

Ciechoniewski Kasper, wydał w roku 1804 w Warszawie ciekawą książeczkę p. t.: „Oko, hieroglifik ⊙, twór rzeczy, źródłosłów, pierwszy wyraz słownika polskiego... za wzór całego słownika polskiego, jaki może być zrobiony, wystawione."

Ciechoński Józef, pisarz polski, napisał: „Al Hakim" (2 t., Warszawa, 1872); „Ostatnia ofiara" (1872); „Patrycjusz" (1870); „Zła wróżba" (1873).

Ciecierów, ob. Teterów.

Ciecierski Franciszek, przeor Dominikanów wileńskich. Napisał pamiętniki, które wyszły w r. 1865, p. t.: „Pamiętnik **C.**, zawierający jego i towarzyszów jego przygody, doznane w latach 1797—1801" (odbitka z *Tyg. Nauk.*).

Cieciorka, *Cicioreczka*, *Groch włoski* (*Cicer*), rodzaj roślin z rodziny motylkowatych, cechujący się kielichem krótkim, dwuwargowym; żagielkiem kwiata motylkowego, niewiele dłuższym od kielicha, strąkiem okrągłym, stawowatym; małe krzewy w południowej i środkowej Europie; z 7 znanych gatunków niektóre posiadają własności

Ciecior**ka**

a, kwiat, *b*, owoc, *c*, owoc w przecięciu.

lekarskie, inne są ozdobne. **C.** *polna* (*C. arietinum*) hoduje się czasem dla ziarn, które są dosyć dobrem pożywieniem. Ziarna te, podobne do głowy baraniej, uprawiają się w różnych odmianach, czarne, czerwone, żółte i najlepsze blado-żółte. W Hiszpanji pod nazwą *garbanzos* stanowią codzienne pożywienie średnich klas ludności. **C.** nazywają też rodzaj *Otoczki* (*Coronilla*).

Cieciszewski Adam Józef, łowczy litewski, poseł i sekretarz sejmowy 1776, został 1780 wielkim pisarzem koronnym; jako mąż zdolny i prawy mianowany był konsyljarzem rady nieustającej, † 1783 r.

Cieciszewski Kacper Kazimierz Kolumna, * 1745 na Mazowszu, † 1831; kanonik warszawski od 1768, a w kilka lat koadjutor Franciszka Ossolińskiego, biskupa kijowskiego, i sam prekonizowany na biskupa Tebasty, a od 1780 oficjał warszawski. Został 1781 proboszczem bogatego opactwa Stróżów grobu Chrystusa. Jako wzorowy kapłan i pasterz, ojciec ludu, rozumiejący i czujący jego potrzeby, już wtedy zwracał na siebie uwagę. W r. 1784 wstąpił na biskupstwo kijowskie. Po sejmie 1786 r., na którym pierwszy raz zasiadał jako senator, otrzymał order Orła Białego. Na wielkim sejmie zajmował się gorliwie sprawami kościoła i wtedy przybrał do po-

Digitized by Google

mocy Woronicza, jako kanonika kijowskiego, który wyręczał go w wielu pracach piśmiennych. Po 2-m podziale kraju, gdy biskupstwo kijowskie przeszło pod panowanie Rosji, **C.** zmienił tytuł biskupa kijowskiego na pińskiego, a po zmienieniu granic djecezjalnych i połączeniu biskupstwa kijowskiego z łuckiem, został znowu biskupem tych dwu djecezji. Odtąd ciągle przemieszkiwał w Łucku. Po śmierci ks. Siestrzeńcewicza, jako najstarszy pasterz rzymsko-katolicki w cesarstwie Rosyjskiem, mianowany 12 marca 1827 r. arcybiskupem mohylowskim i metropolitą wszystkich kościołów rzym.-katolickich w cesarstwie. Pozostało po nim w druku mnóstwo rozmaitych pism, kazań, mów pogrzebowych i listów pasterskich. Kilka mów wyszło z druku w Krzemieńcu i Łucku. Por. Wójcicki *Tygod. Illustr.* z r. 1862.

Cieciura, herb polski, znany tylko z nazwy.

Cieco da Ferrara, * 1440 w Ferrarze, † 1495; właściwie Franciszek Bello, poeta włoski, niewidomy. Napisał niedokończony poemat w 45-ciu pieśniach p. t. „Libro d'arme e d'amore nomato Mambriana" (Ferrara, 1494, Wenecja, 1549).

Ciecz, *ciało ciekłe, płyn kroplisty*, ciało, którego cząstki okazują wprawdzie spójność, ale które przez najsłabsze ciśnienie mogą być usuwane. **C.** przeto posiadają własną objętość, ale nie mają własnego kształtu i przybierają postać naczyń, a tem się płyny kropliste czyli ciecze różnią od płynów rozprężliwych czyli gazów, które nie mają własnej objętości. W teorji obecnej, przyjmującej, że cząstki ciał pozostają w ciągłym ruchu, płynność ma miejsce wtedy, gdy siła żywa cząstek jest tak wielka, że ruch ich drgający wciąż dąży do przejścia w postępowy. Łatwo płynne ciecze są eter, alkohol, olejki eteryczne, olej skalny, woda; trudniej płynne są oleje tłuste, kwas siarczany, gliceryna, syrop, rtęć. — W cieczach, poddanych sile ciężkości, powierzchnia ich jest pozioma; **C.** pozostawiona sama sobie, usunięta z pod wpływu sił, przybieraćby musiała kształt kulisty, co też stwierdził doświadczeniami Plateau (1843) na mieszaninach wody i alkoholu, mających ciężar takiż sam jak olej. **C.** nie mają właściwych por, gdyż gdyby jakie przerwy istniały w cieczy, ruchliwe cząstki zapełniłyby je natychmiast; stąd dalej wypada, że ciecze mogą być tylko mało ściśliwe, bo nie mają por jak ciała stałe, a ich cząstki nie są bardzo odległe między sobą, jak u gazów. Z ruchliwości cząstek cieczy wypada też, że ciśnienie w jednem miejscu na ciecz wywarte rozchodzi się na wszystkie strony z jednakową siłą; na tej zasadzie polega urządzenie *hydrostatycznej prasy* (ob.). Z tej zasady, w połączeniu z działaniem siły ciężkości, wypada, że **C.** wywierają ciśnienie na dna naczyń, w których się znajdują; ciśnienie to nie zależy od kształtu naczyń, a tylko od wysokości słupa cieczy. Atoli, ponieważ ciśnienie rozchodzi się na wszystkie strony, ciecze wywierają też ciśnienie na boki naczyń; równa się ono ciężarowi słupa cieczy, którego podstawą jest miejsce na ciśnienie wystawione, a wysokością odległość jego od poziomu cieczy. Jeżeli z jednej strony jest otwór, ciecz tu wypływa, ciśnienie się znosi, przez co ciśnienie na ścianę przeciwległą przestaje być równoważonem, a gdy naczynie ustawione jest ruchomo, może nastąpić jego obrót w skutek pozostałego ciśnienia (młynek hydrauliczny Segnera). Z tych też zasad wypływa zachowanie się cieczy w rurkach spółkujących, komunikujących, czyli połączonych; w rurkach takich ciecz jednorodna staje w jednakowej wysokości, a wysokości słupów cieczy różnorodnych są w stosunku odwrotnym ich ciężarów właściwych. — Ponieważ ciśnienie rozchodzi się na wszystkie strony, przeto dalej w każdem miejscu ciecz wywiera też ciśnienie z dołu do góry, które jest równe panującemu w temże samem miejscu ciśnieniu z góry na dół. Ciśnienie to z dołu do góry uwidocznić można zapomocą walca otwartego, zamkniętego od dołu dnem, utrzymywanem na sznurku (ob. fig.); po wprowadzeniu rury tej do walca z wodą, dno nie odpada, pomimo wypuszczenia z ręki sznurka. Jest ono podtrzymywane przez ciśnienie wody z dołu, a odpada dopiero, gdy woda dolewana do rury dojdzie do wysokości wody otaczającej, co wykazuje, że ciśnienia wywarte na dno z obu stron są równe. Jeżeli przeto w ciecz wprowadzimy ciało stałe, to doznaje ono z góry na dół ciśnienia równego ciężarowi słupa cieczy nad nim ciążącego, a z dołu do góry ciśnienia słupa cieczy większego, bo od podstawy ciała, ciśnienie przeto ku górze jest większe niż ku dołowi i ciało traci na ciężarze, tak mianowicie, że ciało zanurzone w cieczy traci tyle na ciężarze, ile waży objętość cieczy przez to ciało wypchniętej, czyli cieczy tejże samej objętości, — zasada ta stanowi słynne *prawo Archimedesa* (ob. Archimedesa prawo). Co do molekularnych działań cieczy, ob. Włoskowatość, Dyfuzja, Endosmoza; co do ruchu cieczy, ob. Wypływanie.

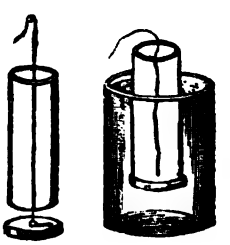

Ciśnienie cieczy z dołu ku górze.

Ciekanie, ob. Parzenie.

Ciekanowski Kacper, profesor matematyki w Akademji krakowskiej, ogłosił: „Abrys komety z astronomicznej i astrologicznej uwagi pod merydjanem krakowskim od grudnia 1680 do lutego 1681 r. wyrachowany i do wiadomości podany" (Kraków, 1681); „Kalendarz krakowski na rok 1691."

Ciekączka, ob. Biegunka.

Digitized by Google

Ciekliński z Cieklina, Piotr, poeta dramatyczny polski XVI wieku, * 1558 w Sanockiem, † 1604; pobierał nauki w Akademji krakowskiej, bawił przy dworach znakomitych panów, jak Zamojskiego, kanclerza i w. het. kor., był sekretarzem przy poselstwach do Rzymu, Szwecji i Turcji, oraz sekretarzem Zygmunta III, w końcu podczaszym królewskim. Z prac jego znane są tylko: „Potroyny z Plauta Piotra Cieklińskiego" (Zamość 1598), nie tłómaczenie, lecz naśladowanie komedji „Trinummus," która pięknym napisana językiem, wielkiej w swoim czasie używała wziętości, i „Św. Wojciecha Apostoła y Arcybiskupa polskiego Bogarodzica i hymny na święta Panny Najświętszej etc." (Zamość, 1600). „Potrójnego" przedrukowano w 1873 przy przekładach Plauta i osobno w Krakowie, 1891 r., z przedmową Jana Czubka.

Ciekliński Dobiesław, herbu Abdank, rotmistrz waleczny, wielce ceniony przez Chodkiewicza, pod którego buławą walczył 1609 w Inflantach, a 1612 w W. Ks. Moskiewskiem.

Ciekliński Józef, herbu Abdank, brat poprzedniego, porucznik w wojsku królewskiem. Kiedy 1611 niepłatne wojsko w Moskwie wypowiedziało służbę 6 stycznia 1612 r. i mimo Chodkiewicza przedstawień zawiązało konfederację, C. obrano jej marszałkiem i dowódcą w samowolnym odwrocie do kraju. Liczne nadużycia konfederatów dały się ciężko uczuć miejscom, przez które przechodzili, a największą winę wszelkich bezprawi przypisywano ich przywódcom, a między nimi C., który na sejmie 1623 r. skazany był na infamję. Kara ta dopiero w następnym roku wstrzymaną została.

Ciekliński Dobiesław, 1645 kasztelan czechowski, był 1648 pod Piławcami i należał do rady wojennej z Zasławskim i Kisielem, wnosząc, ażeby z Kozakami w żadne nie wchodzić układy, ale trzymać się w pogotowiu do boju.

Cielątkowa *v. Kucza, Kuczawa*, herb: w polu błękitnem złoty księżyc rogami do góry, przy rogach po sześciopromiennej złotej gwiaździe; z niego ku dołowi wychodzi pół takiegoż księżyca, a gwiazdą w prawo. W szczycie 5 piór strusich.

Cielątkowa.

Cielecki Hieronim, herbu Zaręba, * 1563, † 1627; naprzód człowiek świecki, był sekretarzem królewskim, potem został duchownym. Jako proboszcz krakowski 1606, jeździł w poselstwie do książąt włoskich z zaproszeniem na wesele Zygmunta III z Konstancją Rakuszanką; następnie był regentem kancelarji wielkiej koronnej i proboszczem poznańskim 1609, dalej kanclerzem królowej i dozorcą synów królewskich. W r. 1613 otrzymał referendarję koronną, 1614 dziekaństwo krakowskie. Sprzykrzywszy życie dworskie i jego intrygi, otrzymał od króla biskupstwo płockie 1624. Był to mąż znakomitych zdolności i kapłan wzorowy. Por. Krzyżanowski „Katedra płocka" (Płock, 1817, str. 37); Łętowski „Katalog" (t. II, str. 199).

Cielecki Jakób, przełożył z języka łacińskiego dzieło p. t. „Książki Juljusza Frontyna, senatora rzymskiego, o fortelach wojennych, ksiąg czworo" (Poznań, 1604, 2 ed. tamże, 1609).

Cielepały, *v. Czelepały, Czelepoły, Czelepele*, herb: W polu czerwonem na łodydze trzy liście szczawiu.

Cielepały. Cieleski.

Cieleski *v. Trestka* odm., herb: W polu błękitnem na pasie srebrnym ukośnym trzy krzyże złote, zakończone kulkami. U szczytu 5 piór strusich.

Cielę morskie, ob. Foka.

Ciemieniowe kości *(Ossa parietalia)*, kości parzyste, stanowiące sklepienie czaszki, są płaskie, czworokątne, zgięte, połączone szwem międzyciemieniowym (część szwu strzałkowego); każda z nich łączy się z przodu z kością czołową, dolnym brzegiem z kością skroniową, a tylnym z kością potylicową Ob. Czaszka.

Ciemieniuchy, ob. Ciemię.

Ciemiernik *(Helleborus)*, rodzaj roślin z rodziny jaskrowatych, z plemienia ciemiernikowych, cech następujących: okwiat koronowaty, 5-płatkowy, trwały; miodniki rurkowate; owoc tworzy 3—10 torebek, razem zrośniętych; rośnie na górach średniej wysokości w środkowej Europie. Rośliny te mają własności jadowite, stosownie zażyte stanowią lekarstwa. Wielka ich część kwitnie w zimie, lub zaraz z początkiem wiosny. Więcej znane gatunki ciemiernika są: **C.** *czarny (H. niger)*, z kwiatem białym, rosnący na Podolu, w Szląsku, Czechach, Francji i Grecji; **C.** *cuchnący (H. foetidus)*, z kwiatem zielonym, czerwononabiegłym, rosnący w całej Europie środkowej

Ciemiernik.

Digitized by Google

i **C.** *zielony (H. viridis)*, napotykany w Anglji, Francji, Szwajcarji, Włoszech i Niemczech. Pierwszy z tych gatunków w skutkach swoich jest najsłabszy. Korzenie wszystkich, zażyte w wielkiej ilości, są bardzo szkodliwe i o śmierć mogą przyprawić. Kłęby **C.** *czarnego*, *zielonego* i kilku innych gatunków stanowią leki silnie drażniące, działające przeczyszczająco, moczopędnie, przytem odurzają; użycie ich wszakże bardzo jest ograniczone. Znaleziono w nich właściwe ciało krystaliczne—*helleborynę*.

Ciemierzyca *(Veratrum)*, rodzaj roślin z rodziny liljowatych, odznacza się kwiatami mieszanopłciowemi, okwiatem sześciopłatkowym, trwałym, owocem torebkowym, 3-komorowym i wielonasiennym. Wszystkie gatunki jej są jadowite, odurzające i ostre, mianowicie **C.** *biała (V. album)*, o kwiatach białych, rosnąca wraz z **C.** *czarną (V. nigrum)*, o kwiatach brudno-ciemnoczerwonych, na Wołyniu i Podolu, na górach szwajcarskich, w Węgrzech, Grecji i Syberji, oraz **C.** *swojska (V. lobelianum)*, o kwiatach żółtawo-zielonych, rosnąca w całej dawnej Polsce i Szląsku. W medycynie używany bywa korzeń, a raczej kłąb **C.**; ma on do 3 cali długości, do 1 cala grubości, jest wielogłówkowy, po sproszkowaniu w nos wciągnięty wzbudza silne kichanie. Działa mocno drażniąco i stąd używa się dla podrażnienia skóry, dla ożywienia odrętwiałych wrzodów; wsypuje się do nosa celem orzeźwienia. Do wewnątrz dawniej był zadawany jako środek sprowadzający biegunkę, moczopędny, namiesięczny i w chorobach umysłowych. Skoro nauczono się z **C.** otrzymywać alkoloid *weratrynę* (ob.), użycia samego korzenia zaniechano. Prócz tego znajduje się tu i drugi alkaloid—*jerwina*.

Ciemię *(bregma)*, wierzchołek głowy, pomiędzy czołem a potylicą, odpowiednio kościom ciemieniowym. Także **C.** lub *ciemiątko (fonticulus)* jest błoniaste, najpóźniej kostniejące, miejsce na głowie dziecka, przy zbiegu kilku kości. Znajduje się ich cztery: czworokątne wielkie, na wierzchu głowy, pomiędzy dwiema kośćmi ciemieniowemi i dwiema czołowemi; ciemię trójkątne potylicowe przy zbiegu kości ciemieniowych z kością potylicową, i dwa ciemiona boczne, znajdujące się po każdej stronie dolnego, tylnego kąta kości ciemieniowej. Przez skórę z łatwością wyczuwać się dają i dlatego służą do rozpoznania położenia płodu w czasie porodu (ob. Poród). *Ciemieniuchami* nazywają pokrywę główki, którą zwykle dziecię na świat przynosi i przez jakiś czas zachowuje, a która się przedstawia jakby z łusk złożona.

Ciemiężyk *(Cynanchum)*, rodzaj roślin z rodziny trojeściowatych, zioła lub wijące się krzewy z sokiem mlecznym. Gatunek **C.** *pospolity (C. vincetoxicum, Vincetoxicum album)* jest jedynym przedstawicielem swej rodziny w naszej florze; jest to ziele trwałe, z korzeniem krótkim, węzłowatym, łodygą do 2 stóp dochodzącą, liście naprzeciwległe, krótkoogonkowe, sercowate, kwiaty białe, między ogonkami liści najwyższych umieszczone, owoce—mieszki proste, długokończaste, nasiona z białym czubem. Roślina bardzo zwyczajna po wzgórzach, skałach, lub gołoborzach w całej Europie, kwitnie od czerwca do września. **C.** był uważany za środek przeciw wściekliźnie, stąd jego nazwa u Syrenjusza *zwyciężyjad*.

Ciemna dolina, ob. Kimbarówka.

Ciemna jutrznia *(officium tenebrarum)*, zowie się w kościele rzymsko-katolickim nabożeństwo śpiewane wieczorem we środę, czwartek i piątek wielkiego tygodnia. Zapala się wtedy 6 świec na ołtarzu, a 15 lub mniej, według liczby psalmów, na trójkącie, stojącym w chórze od strony epistoły. W końcu każdego psalmu (Treny Jeremjaszowe) gasi się świeca na trójkącie, oprócz najwyższej, a w końcu ostatnich strof śpiewu *Benedictus* gaszone są świece stojące na ołtarzu. Por. ks. J. L. Łunkiewicz „Wykład Obrzędów" (Wilno, 1869).

Ciemnia, ob. Camera obscura.

Ciemniewski Eugenjusz, pedagog i historyk, * 1827 w Radomiu, † 1896; kształcił się w szkołach szczebrzeskich i warszawskich. Ogłosił: „Zbiór pamiętników do dziejów polskich" (Warszawa, 1858, wydany kosztem Włodzimierza hr. Platera); przełożył „Pamiętnik nowogródzkiego podsędka Teodora Jewłaszewskiego 1546—1604" (1860). W r. 1862 został nauczycielem języków starożytnych w gimnazjum łomżyńskiem, a następnie w Warszawie, gdzie obowiązki te sprawował do 1876.

Ciemniewski Manswet Józef Kazimierz, statystyk, * 1858 w Warszawie, wydział fizyko-matematyczny w uniwersytecie warszawskim ukończył 1880, pracował w biurze meteorologicznem przy muzeum przemysłu i rolnictwa, następnie w urzędzie statystycznym miasta Warszawy. Napisał: „Instrukcję dla stacji meteorologicznych" (1885); „O mieszkaniach ubogiej ludności" (1889); „Kwestja mieszkaniowa" (w języku rosyjskim, 1893); „O rozwinięciu całki oznaczonej na szereg" (w „Pracach matem.," 1890); „Śmiertelność na zapalenie płuc w Warszawie w ciągu okresu 6-letniego 1886—1891" (w „Zdrowiu" 1892); „O śmiertelności z chorób zakaźnych w Warszawie," „O małżeństwach w Warszawie," „Obraz graficzny śmiertelności z poszczególnych chorób zakaźnych w związku ze zmianami atmosferycznemi."

Ciemniewski Adam, malarz, * 1866 w Warszawie, kształcił się tamże pod kierunkiem profesora Gersona, oraz w Monachjum. Wykonał: „Wieczór," „Orka," „Bydło na pastwisku," „Żniwo" i „Pierwsze jagnię."

Ciemnogród, urojona kraina, której dał rozgłos Stanisław Potocki 4-tomikowem dziełem p. t. „Podróż do Ciemnogrodu przez autora Świstka

Digitized by Google

Krytycznego" (Warszawa, 1820). Odtąd *Ciemnogrodzianinem* nazywają człowieka nie pojmującego rozwoju i postępu społeczeństwa.

Cienaga, La, miasto w departamencie Magdaleny, w rzeczypospolitej Kolumbji, 10,000 miesz., trudniących się uprawą bawełny, tytuniu i trzciny cukrowej.

Cienfuegos, miasto na wyspie Kubie, nad zatoką Jagua, 40,964 miesz., założone 1819; handel drzewem mahoniowem, cedrowem i tytuniem.

Cienfuegos Nicasio Alvarez, de, poeta hiszpański, * 1764 w Madrycie, † 1809 we Francji. Od pierwszego wydania (1798) swoich utworów poetycznych zjednał sobie znakomite imię śród poetów hiszpańskich; urzędował w ministerjum spraw zagranicznych, lecz za rządów francuskich z powodu nieprzyjaznej agitacji przeciwko Napoleonowi, wywieziony został do Francji 1808. Wybór jego utworów poetycznych „Obras poeticas," wydany został w 2 tomach (Madryt, 1816). Napisał tragedje: p. t. „Idomeneo," „Zoraida," „La Candesa de Castilla" i komedję „Las Hermanos generosas" (Braunschwejg, 1839).

Cienkouszka (*Hapalotis*), rodzaj zwierząt z rzędu gryzących, z rodziny myszowatych; żyje w Nowej Holandji, ma pyszczek przedłużony, oczy duże, wielkie nagie uszy i mierny ogon włosisty. Wielkość szczura.

Cienkowski Leon, botanik, * 1822 w Warszawie, † 1887 w Lipsku; studja uniwersyteckie odbył w Petersburgu, gdzie stopień magistra otrzymał po obronie rozprawy „O rozwoju roślin szyszkowych;" wysłany przez akademję w celu badań źródeł Białego Nilu, wrócił wkrótce do Petersburga, gdzie rozpoczął wykłady w jednem z liceów i wreszcie w uniwersytecie (1855). Po otrzymaniu stopnia doktora botaniki (1856) zwiedzał w celach naukowych Niemcy, Francję i Włochy i zawarł znajomości z ówczesnemi powagami europejskiemi na niwie przyrodniczej. W r. 1862 mianowany był profesorem botaniki w Szkole Głównej w Warszawie, ale katedry tej nie objął i przeniósł się do Odesy, gdzie był profesorem botaniki do r. 1871. Szczególniejsze zasługi położył na polu badań roślin zarodnikowych i bakterji; nowych gatunków organizmów niższych odkrył przeszło 40. Z pism **C.** ważniejsze są: „Zur Entwickelungsgeschichte der Myxomyceten" (roczniki Pringsheima, t. 3), „Beiträge zur Kentniss der Monaden" (Arch. f. mikrosk. Anat. 1865); „Ueber Clathrulina" (tamże, 1867).

Cienkusz, lekkie wino, miód lub piwo; właściwie zaś są to popłóczki słodzinowe, do piwa już nieużywane, lecz służące za napój dla inwentarza.

Ciennik, w leśnictwie, drzewa, które po wycięciu poręby pozostawione bywają na miejscu w rozmaitych widokach gospodarczych.

Cień, zaciemnienie powstające, gdy rozchodzenie się światła w pewnej przestrzeni wstrzymane jest przez ciało nieprzezroczyste. Jedyną przyczyną powstawania **C.** jest prostolinijne rozchodzenie się światła. Jeżeli świecącym jest tylko jeden punkt J (fig. 1), a ciałem nieprzezroczystem kula, granice **C.** otrzymamy przez poprowadzenie stożka mającego wierzchołek w punkcie świecącym i stycznego do kuli; jeżeli jednak źródłem światła jest nie punkt, lecz ciało pewnych wymiarów, to przejście od cienia do światła nie jest nagłe, lecz stopniowe, i wtedy rozróżniamy cień *B S* i otaczający go *przycień* czyli *półcień* (fig. 2). Na przegrodzie *mn* rysuje się wtedy zupełnie ciemny cień, otoczony przycieniem, coraz ku brzegowi jaśniejszym. Teorja **C.** ważne ma, między innemi, znaczenie przy tłómaczeniu zaćmień (ob.) ciał niebieskich. Kształt **C.** ulega pewnym zmianom, gdy mamy do czynienia z ciałem nieprzezroczystem w postaci zasłony, lub gdy w zasłonie tej znajdują się bardzo małe otworki; zachodzą wówczas zjawiska uginania światła (ob.). *Cienie figur (pantominy cieniowe)* są rozrywką polegającą na rzucaniu za pomocą latarni czarodziejskiej (ob.) barwnych obrazów na białą zasłonę, albo też na tworzeniu się czarnych, ruchomych obrazów, wywoływanych za pomocą figur lub żywych osób, umieszczanych między lampą a gładką ścianą, albo też poza płaszczyzną przeświecającą, jak papierem stłuszczonym (cienie chińskie). Popularną jest również zabawka, polegająca na tworzeniu cieni humorystycznych za pomocą palców, jakichkolwiek przedmiotów lub sylwetek. Kreślenie zresztą granic **C.** opiera się na zasadach czysto geometrycznych i wchodzi w zakres geometrji wykreślnej; specjalny wykład tego przedmiotu znaleźć można w dziełach: Le Roy „Traité de stéréotomie;" Adhémar „Traité des ombres." **C.**, równie jak światło w malarstwie, stosownie rozdzielony i stopniowany, stanowi ważny środek zyskania większej wydatności czyli plastyki obrazu, który bez tego byłby tylko grubym zarysem.

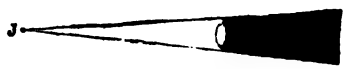

Fig. 1. Cień.

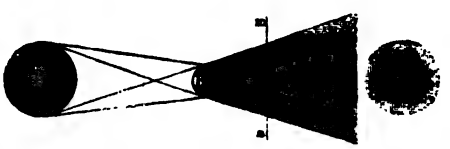

Fig. 2. Cień i przycień.

Cieńciewicz *v. Falkenfeldt*, herb: Na tarczy 4-dzielnej, w polach I i IV błękitnych — ręka zbrojna z mieczem, w II i III czerwonych -- po

Digitized by Google

dwa pióra; u szczytu między dwoma piórami strusiemi ręka z mieczem. Labry z prawej strony błękitne, z lewej czerwone, podbite srebrem. Nadany 1768 r.

Cieńciewicz.

Cieński Marcin, z Cienia w Sieradzkiem, regimentarz, znakomity rycerz, walczył we wszystkich bitwach Sobieskiego. Sławny z nadzwyczajnej siły (zwijał najgrubsze szyny, łamał i giął podkowy); w próbie z Augustem II okazał się znacznie mocniejszym od niego; † 1713. Córka jego słynęła także jako niewiasta olbrzymiej siły.

Ciepielów, dawniej miasteczko, a teraz osada w gub. Radomskiej, pow. Iłżeckim, nad rz. Iłżanką, liczy 1,100 miesz.

Ciepińskie jezioro, jezioro w Królestwie Polskiem, gub. Płockiej, pow. Lipnowskim, w dobrach Zbójno, na gruntach wsi Ciepień położone, 20 morgów rozległe, z głębokością stóp 23.

Cieplarnia, *szklarnia*, budynek o jednej lub więcej ścianach oszklonych, wystawionych na działanie słońca i służący do hodowania roślin, które naszego klimatu pod gołem niebem nie wytrzymują. Budowle tego rodzaju, dawniej głównie przeznaczone do przechowywania przez zimę drzew pomarańczowych i cytrynowych, nazywano oranżerjami (ob. Botanika).

Cieplice, pospolita nazwa wód cieplejszych od znajdującego się nad niemi powietrza, posiadających mniej więcej temperaturę krwi, albo nawet przewyższających ją. Najgorętsze wody mineralne dosięgają + 60 do + 80° C., jak np. wody gorące (Chaudes-aigues) i cieplice Lamockie we Francji, wody Poreckie w Niemczech i wiele innych. Temperatura ich zależy od głębokości, z jakiej się wydobywają. Ob. Źródła.

Cieplice Czeskie (czes. *Teplice*, niem. *Teplitz*), miasto w Król. Czeskiem, w obwodzie Litomierzyckim, w uroczej okolicy przy Sasko-Czeskiej kolei żelaznej; piękny zamek księcia Clary, gotycki kościół katolicki, kościół ewangelicki, synagoga, gimnazja, szkoła wyrobów garncarskich, teatr miejski, 3 szpitale; 18,000, a razem z przyłączonem do **C.** w 1895 miejscem kąpielowem Schönau 20,500 m., prawie wyłącznie Niemców. Zdrojowiska tutejsze, o których historja dopiero w XVI wieku wspomina, należą do alkaliczno-słonych wód mineralnych, obfitują szczególniej w kwas węglany i azot; temperatura, 25—48° C., zależy od głębokości, z jakiej się wydobywają; skuteczne są przeciwko podagrze, reumatyzmom, newralgji i innym cierpieniom nerwowym. Pamiętne są traktatem, zawartym 9 września 1813 r. przez trzy sprzymierzone państwa przeciwko Napoleonowi I. Por. Delhaes „Der Badeort Teplitz-Schönau" (3 wyd., 1886); Lustig „Karlsbad und Teplitz" (2 wyd., 1886).

Cieplice Kraińskie (po niem. *Teplitz bei Neustadt*), wieś w księstwie Kraińskiem, obwodzie Nowomiejskim, posiada źródło wody mineralnej temperatury 35° C., bez smaku i woni, w której funcie kupieckim znajdują się tylko 2 grany części stałych. Wody te służą tylko do kąpieli. Znane już były w 1481 r.

Cieplice Trenczyńskie, wieś o półtorej mili od miasta Trenczyna w Węgrzech, otoczona dokoła wysokiemi górami, 1,100 miesz., głównie Słowaków. Wody tutejsze siarczane, znane od 500 lat, wydobywają się 8 źródłami do kąpieli; posiadają temperaturę + 36 do + 40 C. Pomiędzy częściami składowemi pomienionych źródeł pierwsze miejsce trzyma siarczan wapna, drugie siarczan magnezji, następnie dwuwęglan wapna i chlorek sodu. Z gazów zaś, wchodzących w ich skład, są: gaz kwasu węglanego i siarkowodorowego. Por. Ventura „Der Kurort Trentschin" (7 wyd., 1892).

Cieplice Warażdyńskie, cieplice w królestwie Chorwackiem, o pół mili od Warażdyna, znane już Rzymianom, którzy je nazywali *Thermae Constantini*. Jest tu tylko jedno, lecz bardzo obfite źródło, bijące w samym środku miasteczka, w pobliżu skały wapiennej, w której spoczywa mnóstwo skamieniałości. Woda ze zbiorowiska zaczerpnięta posiada temperaturę 60° C., wydaje się zupełnie przezroczystą i bezbarwną, smaku słonawego, woni gazu siarkowodornego. Zawiera siarczan sody, siarczan wapna i węglan wapna, z gazów zaś kwas węglany i siarkowodór.

Cieplik. Według dawnych pojęć o naturze ciepła istotę jego stanowił płyn nieważki, który wchodząc w ciała, łączył się z niemi i je ogrzewał; płyn ten nieważki nazwano *cieplikiem*. Jednakowoż już prosta uwaga, że przez tarcie dwóch zimnych kawałków drzewa wywiązać można znaczne ciepło, zmusza do odrzucenia tej hypotezy. Wyraz ten, rzadko zresztą już używany, uważać dziś należy za jednoznaczny z ciepłem.

Cieplikowa maszyna, *cieplikowy motor*, *kaloryczna maszyna*, maszyna poruszana podwyższoną prężnością powietrza ogrzanego, lub gazów, otrzymywanych przy spalaniu się materjałów palnych. Liczne straty na cieple, jakie zachodzą w maszynach parowych, pobudziły do szukania innych sposobów użycia ciepła, jako siły poruszającej. Ericson w Ameryce w 1850 r. po wielu próbach urządził pierwszą maszynę **C.** Konstrukcja, najwięcej rozpowszechniona około 1860 roku, polegała na tem, że powietrze rozgrzane posuwa w walcu tłok, który obraca wał i osadzone na nim koło rozpędowe. Wszakże silne rozgrzewanie całej maszyny i gwałtowne wstrząśnienia, jakim ulega, sprowadzają szybkie jej nisz-

Digitized by Google

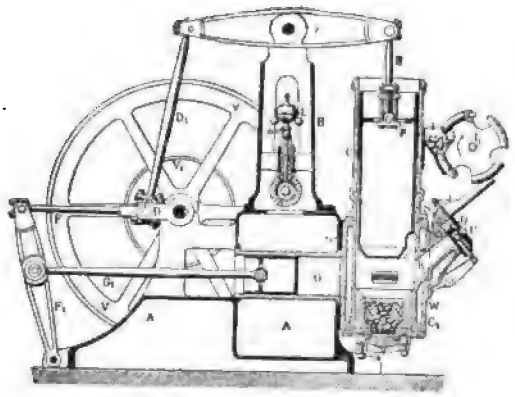

Cieplikowa maszyna

czenie, i dlatego maszyny **C.** dotąd rozpowszechnienia nie znalazły. Najbardziej rozpowszechnioną jest *maszyną Bénier*a (ob. fig.). Na podstawie A stoi cylinder CC_1, którego tłok P działa za pomocą pręta E, osadzonego na balansjerze Z, przymocowanym do słupa B, oraz pręta D_1, połączonego z korbą D, a więc i z kołem VV_1. Pompa powietrzna G wprawia się w ruch przy pomocy systemu dźwigni i korb F, F_1 i G_1. Wymaga ona siły poruszającej gazu, którego dostarcza palenisko XX. Inne części składowe aparatu mają za zadanie regulowanie ruchu maszyny.

Cieplińskí Marcin Ossorja, literat. Wydał razem z Karolem Balińskim w Warszawie r. 1844: „Snopek nadwiślański z płodów piśmiennictwa krajowego" i „Kilka prac literackich" (Warszawa, 1845).

Ciepło, przyczyna fizyczna tych stanów ciał, które oznaczamy nazwami: gorący, ciepły, letni, lub zimny. Wrażenie **C.** odbierać możemy bądź przez zetknięcie się z ciałem gorącem, bądź też z odległości, nawet gdy między nami a ciałem gorącem znajduje się próżnia. **C.,** rozchodzące się w ten drugi sposób, zowiemy **C.** *promienistem*, **C.** zaś, zwolna się po ciałach rozchodzące i takowe ogrzewające, **C.** *przeprowadzanem* (przewodzonem — Urbański). Naturę **C.** promienistego zbadał Melloni (1835); z prac jego okazuje się, że **C.** promieniste jest identyczne ze światłem, że rozchodzi się według tychże praw. Ciało, ogrzewając się, zaczyna wysyłać najpierw promienie ciepła ciemne, potem promienie czerwone, dalej żółte, wogóle im wyżej jest ogrzewanem, tem do poprzednich promieni przybywają promienie coraz wyższej łamliwości (Draper). **C.** to, towarzyszące światłu, zowiemy **C.** *jasnem*; w promieniu takiego **C.** nie można oddzielić działań cieplikowych od zjawisk świetlnych, **C.** podobnie się odbija, załamuje, rozprasza, rozszczepia, przechodzi przez ciała, lub przez nie zostaje pochłoniętem; okazuje podobneż zjawiska interferencji, polaryzacji, nawet polaryzacji obrotowej (Knoblauch, 1865). Tak więc tożsamość **C.** promienistego i światła nie ulega wątpliwości: **C.** podobnie jak światło polega na drganiu poprzecznem eteru (ob. Światło). Jeżeli promienie **C.** padają na ciało, ogrzewają je, i nawzajem ciało ogrzane wysyła promienie **C.**, widzimy tu zatem przemianę **C.** promienistego na **C.** wewnętrzne ciał, **C.** przeprowadzane, i nawzajem,—i ten drugi zatem sposób występowania **C.** polegać musi na zjawiskach ruchu. Jaśniej wypada to z *równoważności ciepła i pracy* (Mayer 1842, Helmholtz). **C.** powstać może w skutek pracy mechanicznej, przez tarcie, ściskanie, uderzanie i t. p., w ogóle tam, gdzie praca traci się bezużytecznie (Rumford, 1798); praca jednak ginąć nie może (ob. Energja), przeobraża się ona w **C.**, ruch całej masy ciała zamienia się na ruch najdrobniejszych jego cząstek; w machinach parowych nawzajem następuje zamiana ciepła w pracę. Jednostką do mierzenia pracy jest kilogrametr (ob. Praca), jednostką ciepła jest ciepłostka (ob.), otóż *równoważnikiem mechanicznym ciepła* jest 424 kilogrametrów, t. j., gdy się 1 ciepłostka zamienia w pracę, wydaje jej 424 km., i nawzajem 1 km. wydaje $^1/_{424}$ ciepłostki (Joule 1843—50; Hirn i inni). Równoważnik ten oznaczył Joule w sposób następujący: Na osi OO (ob. figurę) obraca się układ łopatek Ł w naczyniu, napełnionem wodą i posiadającem przegrody P, osadzone odpowiednio do przerw między łopatkami. Za pomocą sznura S, owiniętego dokoła korby R, i bloka B ciężar C, spadając, wprawia w ruch układ łopatek Ł. Obliczając pracę zużytą przez spadanie ciężaru, oraz podniesienie się temperatury wody w naczyniu, można już za pomocą rachunku określić szukany równoważnik.—Nie można dziś przeto uważać **C.** za objaw jakiegoś płynu nieważkiego (ob. Ciepłik), lecz przyjąć koniecznie należy, że jest ono objawem ruchu najdrobniejszych cząstek ciał; jakiego rodzaju jest ten ruch, dotąd ściśle określić niepodobna, posiadamy wszakże różne hypotezy (Redtenbacher, Clausius, i in.). Teorja, usiłująca wszystkie zjawiska **C.** objaśnić na zasadzie powyższych zasad, zowie się *teorją mechaniczną ciepła*. Głównem *źródłem* **C.** dla ziemi jest słońce; ilość odbieranego przez ziemię od słońca **C.** starał się oznaczyć Pouillet (1838) za pomocą pyrheliometru (ob.), dokładniej przeprowadził badania te Langley za-

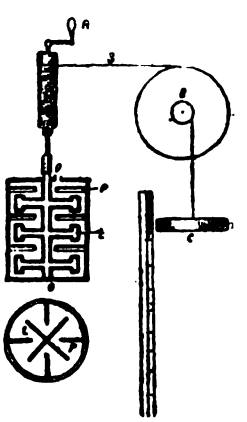

Przyrząd Joule'a do oznaczenia mechanicznego równoważnika ciepła.

Digitized by Google

pomocą bolometru (ob.). Różne teorje starały się wytłómaczyć źródło **C.** słonecznego; według Helmholza (1858), polega ono na stopniowem ściąganiu się słońca (ob. Słońce). Innem źródłem **C.** jest *palenie się ciał* (ob.); przyczyną tego **C.** jest także utrata pracy, powstająca przy związkach chemicznych, przez uderzanie się atomów ciał z sobą w związek wchodzących. Lavoisier pierwszy starał się oznaczyć ilość **C.** powstającą w skutek palenia się ciał; według Silbermanna i Favre'a (1853) przez spalenie 1 kilograma wodoru powstaje 34,462, 1 kil. węgla 8,000 ciepłostek, Nakoniec źródłem **C.** są też zjawiska życiowe (ob. **C.** zwierzęce). Natężenie **C.** czyli *temperatura* zależna jest od siły żywej cząstek drgających; *termometry* (ob.) podają nam tylko temperaturę względną, wedle podziałów umówionych. Temperatura bezwzględna musiałaby być liczoną od tego stanu, w którym ciało żadnego **C.** nie zawiera, czyli gdy wszystkie jego cząstki są w zupełnym spoczynku; punkt ten jest punktem bezwzględnego zimna i wedle pewnych wskazówek odpowiada—273°C (t. zw. punkt zera bezwzględnego); temperatura, od tego miejsca liczona, jest proporcjonalna do siły żywej cząstek drgających. **C.**, działając na ciała, wywołuje w nich szereg objawów. Pierwszym jest powiększanie się ich objętości (ob. Rozszerzalność). Drugim *zmiana stanu skupienia:* ciała stałe się topią, ciekłe się ulatniają, za oziębianiem ciała ciekłe krzepną, ciała lotne się skraplają. Przy topieniu i wrzeniu ciał, pewna ilość **C.** ciału dostarczana ginie, utaja się dla termometru; **C.** to utracone zwano **C.** *utajonem (C. utajone topliwości, C. wrzenia*). Teorja mechaniczna **C.** zjawisko to bardzo prosto tłómaczy: **C.** utajone nie ginie, lecz zamienia się w pracę, niezbędną dla zniszczenia spojności cząstek ciał, przy ich przeprowadzeniu w stan ciekły lub lotny. (Ob. Topienie, Ulatnianie, Wrzenie, Krzepnięcie, Skraplanie, Para). Trzecim objawem **C.** jest ogrzewanie ciał. Różne ciała potrzebują różnej ilości **C.** do ogrzania się do jednakiej temperatury. **C.** *właściwem (gatunkowem)* albo *ciepłojemnością* ciała zowie się ilość **C.**, wyrażona w ciepłostkach, jaką należy kilogramowi tego ciała doprowadzić, aby temperaturę jego podnieść o 1°C. **C.**, doprowadzone ciału, przechodzi w części na podwyższenie siły żywej jego cząsteczek, t. j. na wzrost temperatury, ale także wywołuje większe rozsunięcie się tych cząstek, zatem przezwyciężenie przyciągania, a nadto, gdy w skutek tego ciało powiększa swą objętość, musi pokonać zewnętrzne ciśnienie, pokonać opór,—czyli jedna część ciepła zużywa się na wykonanie *pracy wewnętrznej*, inna na *pracę zewnętrzną*. Gdyby można było z **C.** właściwego usunąć **C.** potrzebne na wykonanie tej pracy wewnętrznej i zewnętrznej, to otrzymalibyśmy istotną ilość **C.** potrzebną na ogrzanie ciała,—tę ilość Rankine nazywa **C.** *właściwem istotnem*, Clausius *zdolnością cieplikową*. Ważnem jest prawo **C.** właściwego ciał, branych w stosunku ich wag atomowych (ob. Chemja). Przyrządy, służące do mierzenia **C.** właściwego (i wogóle do dochodzenia ilości **C.**), zowią się *kalorymetrami* (ob. Kalorymetrja). Co do sposobu uważania **C.** właściwego gazów ob. Gazy.—**C.** rozchodzić się może, jakeśmy widzieli, przez *promieniowanie*, lub *przewodnictwo*. Do dochodzenia praw promieniowania Leslie używał termometru różnicowego, Melloni o wiele dokładniejszego *termomultiplikatora* (ob.). Co do szczegółów promieniowania ob. Wysyłanie, Pochłanianie, Odbicie, Załamanie, Widmo, Przecieplanie. Ob. też Przewodnictwo. Co do zastosowań praktycznych **C.** ob. Machiny cieplikowe, parowe, ogrzewanie. Por. dzieła Clausiusa, Zeunera, Redtenbachera, Hirna, Verdet'a. Maxwell „Theory of heat" (przekład niemiecki, 1878), Natanson „Wstęp do fizyki teoretycznej" (1890), Mach „Prinzipien der Wärmelehre" (1896), Planck „Vorlesungen über Thermodynamik" (1897). Popularny wykład podają: Clausius „Über das Wesen der Wärme" (Zurych, 1857), Cazin „La chaleur" (1868), Tyndall „Ciepło uważane jako rodzaj ruchu" (tłómaczenie polskie Egera, (Kraków, 1872), Kramsztyk „Praca i ciepło" (Warszawa, 1870); zresztą traktaty fizyki.

Ciepło promieniste, ob. Ciepło.

Ciepło utajone, ob. Ciepło.

Ciepło właściwe, ob. Ciepło.

Ciepło zwierzęce. Zwierzęta, mianowicie ciepłokrwiste, posiadają pewien, niezmienny stopień ciepła, stale wyższy od temperatury otoczenia; powstaje ono niewątpliwie w skutek procesów chemicznych, jakie się w organizmie dokonywają, i należy do najniezbędniejszych warunków życia; u człowieka wynosi 37°C—37.5°C, obniża się trochę co rano, podnosi wieczorem. Przez skórę i płuca traci zwierzę nieustannie ciepło, i utrata jest tem większa, im otaczająca temperatura jest wyższa i naodwrót. Organy te więc utrzymują ciepło zwierzęce na jednym zawsze stopniu, pomimo wahań temperatury zewnętrznej, i stąd ich nazwa *regulatorów ciepła;* tak wyrabianie, jak regulowanie ciepła, stoi wedle wszelkiego prawdopodobieństwa pod wpływem systemu nerwowego. W stanach chorobowych ciepło obniża się niekiedy, gdy przeróbka materji idzie leniwo, lub krążenie się zwalnia; najniższa temperatura ma miejsce w cholerze. Częściej bez porównania temperatura ciała podnosi się chorobliwie, a inne za sobą pociągając zboczenia, stanowi gorączkę (ob.). Do mierzenia temperatury służą termometry maksymalne (ob. Termometr). Nie wszystkie organy posiadają jednakową temperaturę; najwyższą jest ona w żyle wątrobowej (około 39,8°C), najniższą na skórze (od 27° do 33°C.). Temperaturę oddzielnych narządów mierzą zazwyczaj za pomo-

Digitized by Google

cą przyrządów termoelektrycznych, ilość wyprodukowanego przez ciało ciepła kalorymetrami (ob.) specjalnej budowy. Por. Helmholtz „Thierische Wärme" w Berliner Med. Encycl. „Medizinische Physik," Ficka. Ackermann „Die Wärmeregulation" (Deutsches Archiv für klin. Medizin., 1867). Chojnowski „O dobowem wahaniu temperatury ciała" (Rocznik Tow. Nauk. Krak. tom 33). Tereg „Die Lehre von der thierischen Wärme," oraz Podręczniki fizjologji Hermanna lub Cybulskiego (1894).

Ciepłobarwność, *termochroza*, ob. Przecieplanie.

Ciepłojemność, ciepło właściwe, ob. Ciepło.

Ciepłomierz, polska nazwa *termometru* (ob.); nazwa ztoli niewłaściwa, bo termometr do mierzenia ilości ciepła wcale nie służy, nazwa ta odpowiadałaby raczej *kalorymetrowi* (ob.).

Ciepłostka, *Kalorja*, jednostka do mierzenia ilości ciepła; jest to ilość ciepła potrzebna do ogrzania 1 kilogr. wody na 1^0 termometru stustopniowego. Jest to tak zwana ciepłostka wielka; **C.** mała oznacza ilość ciepła potrzebną do podniesienia temperatury 1 grama wody o 1^0C. Zamieniona na pracę jedna **C.** wielka odpowiada 424 kilogrametrom lub $4{,}212 . 10^7$ ergom (ob. Erga).

Ciepłota, wyraz niefortunny, proponowany na oznaczenie temperatury (ob.), używany głównie przez lekarzy.

Cierlica, *tarlica*, *międlica*, narzędzie do otłukiwania i oddzielania paździerzy od lnu i konopi.

Cierniczek, ryba, ob. Ciernik.

Cierniec, roślina, ob. Kaktus.

Ciernik, *jeżochrząszcz (Hispa)*, rodzaj owadów tęgopokrywych, z rodziny złotków *(Chrysomelidae)*. Ciało jego zaokrąglone, z grzbietem wypukłym, czyni go podobnym do biedrzonki, odznacza się wyrostkami ciernistemi na wierzchu ciała. U nas napotyka się gatunek *Hispa atra*; ma ½ cm. długości i przebywa zwykle na kwiatach i trawach.

Ciernik *(Gasterosteus)*, rodzaj ryb ciernioletwych, z rodziny makrelowatych *(Scomberoidei)*, u którego z płetw na grzbiecie pierwsza zredukowana jest do kilku oddzielnie stojących kolców ruchomych; podobnież i płetwy brzuchowe są u niego z każdej strony jednym tylko potężnym kolcem zastąpione; a u ich nasady spód brzucha zasłoniony jest obszernemi kośćmi miednicy, jakby tarczą od przodu i od tyłu ostro zakończony. Zamiast łusk znajdujemy u. **C.** listwy poprzeczne, całą prawie wysokość boku zajmujące. Gatunki tego rodzaju odznaczają się drobnością; niektóre z nich żyją w morzu, lecz znaczniejsza ich liczba zamieszkuje wody słodkie, a niekiedy najmniejsze strumyki. *C. pospolity (G. aculeatus)*, zwyczajny we wszystkich rzeczkach, zwany *kątem* lub *siekiem*, dochodzi zaledwie 6—7 cm. długości i ma tylko 3 kolce na grzbiecie. Drugi gatunek obfity w północnej

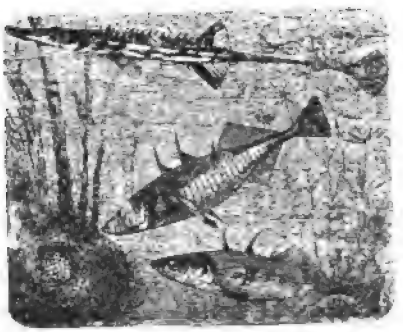

Ciernik.

Niżej C. pospolity, wyżej C. morski.

Europie, zwany *koluszką*, *rogatką* lub *cierniczkiem (G. pungitius)*, nie przechodzi nawet 5 cm. i ma zwykle 9—10 kolców. Jest to najmniejsza ryba w rzekach i jeziorach europejskich; u nas znajduje się tylko w Niemnie i jego dopływach. Gatunek morski u pobrzeży Europy *G. spinachia* większy jest od poprzednich. W obyczajach tej ryby osobliwą jest troskliwość o los młodych, której wogóle u ryb nie widzimy. Samce budują z ziół wodnych misterne gniazdo o dwóch otworach, w którem samica składa ikrę; samiec po zapłodnieniu ikry gniazdko zasklepia i czuwa nad niem aż do zupełnego rozwoju młodych. Pomimo zresztą drobności, **C.** odznacza się żarłocznością, nie przedstawia zaś żadnego użytku dla człowieka, a w gospodarstwie rybnem uważany jest nawet za szkodliwego; mógłby się nadać jedynie na nawóz.

Cierniogłowe, *Acanthocephali*, rzęd robaków (ob.).

Cierniokręt, *gąsiorek*, gatunek dzierżby (ob.).

Cierniomir, pseudonim Wł. Rozrażewskiego.

Ciernioletwe *(Acanthopterygii)*, rzęd ryb z działu kościstych. Ryby tego rzędu odznaczają się promieniami w płetwach ciernistemi, czyli szydłowatemi, z jednej części utworzonemi, a ostrym końcem wystającemi za brzeg błony je łączącej. Ryby te obejmują liczne gatunki, ujęte w kilkanaście rodzin; są to głównie gatunki morskie. W naszych wodach mają przedstawicieli rodziny: *okoniowate*, *tarczolice* (Scleroparei) i *wrzecionkowate* (Scomberoidei). Dodać należy, że nie wszystkie promienie w płetwach są u nich cierniste.

Cierń *(Spina)*, oznacza w botanice gałązkę, liść lub przylistki, zmienione w części twarde, ostrokończaste. **C.** powstają albo w skutek niewykształcenia rośliny z powodu warunków

Cierń.

Digitized by Google

niesprzyjających, albo też przeobrażenie części roślin w **C.** jest stalsze i zależne od natury rośliny. **C.** różnią się tem od kolców (ob.), że ich bez uszkodzenia części rośliny, na której rosną, odłamać nie można. Według Lotheliera (1891) ilość **C.** w roślinach jest zależną od stopnia wilgotności powietrza; im bardziej wilgotne jest powietrze, tem mniejszą jest ilość cierni.

Cierń, roślina, toż co *tarnina*, ob. Śliwa.— *Cierń Chrystusa*, ob. Paliurus.— *Ciernie białe*, w w niektórych miejscach nazwa berberysu (ob.). *Ciernie kozłowe* albo *Ciernie wirgińskie*, ob. Lycium.

Ciesielski, herb polski, znany tylko z nazwy.

Ciesielski Andrzej, polityk i poeta polski w XVI w., * w województwie Sieradzkiem, wydał: „Ad Equites Legatos ad conventionem Varsoviensem publice designatos et declaratos de regni defensione et justitiae administratione oratio. De Prussiae Ducatu declaratio. De Tartarorum contributione. De foederibus observandis. De moneta corrupta. De civitatibus et eorum commodis. De homicidiis et pixidibus. De interregno. De regis electione libera" (Kraków, 1572). Wiersze jego polskie są w „Kronice świata" Marcina Bielskiego (Kraków, 1564). Por. St. Krzyżanowski „Andrzej Ciesielski, studjum z literatury politycznej XVI wieku" (Kraków, 1886); Stanisława Tarnowskiego „Pisarze polityczni XVI wieku" (t. 2-gi, str. 3—9).

Ciesielski Teofil, botanik, * 1847, jest profesorem w uniwersytecie lwowskim i dyrektorem tamecznego ogrodu botanicznego; napisał kilka rozpraw w języku polskim i niemieckim, a między innemi „Untersuchungen über die Abwärtskrümmung der Wurzel" (1871). Był redaktorem czasopisma *Bartnik*.

Ciesielski Władysław, malarz polski, krajobrazista. W Warszawie w roku 1888 wystawił: „Dąb z lasku w Fontainebleau" i „Droga samotności."

Ciesiełka, *Ciesielstwo*, rzemiosło, obejmujące wyroby z drzewa w zastosowaniu do budowli wszelkiego rodzaju, jak wiązanie dachowe, mosty, belkowania, rusztowania, młyny. Cieśli nie powinna być obcą geometrja elementarna i wykreślna, oraz zasady mechaniki. Wszelkie konstrukcje ciesielskie składają się z pewnej ilości połączeń zasadniczych, otrzymywanych przez zazębianie lub wcinanie. Z dzieł poświęconych ciesiełce wymienimy: Emy „Traité de charpenterie" (2 t.). Adhémar „Traité de charpente," Karmarsch „Grundriss der mechanischen Technologie." W języku polskim wyszedł: „Przewodnik dla cieśli" (Warszawa, 1858). Zresztą zasady sztuki ciesielskiej znajdują się w traktatach zastosowań geometrji wykreślnej. W kopalniach, po uprzątnieniu ciał kopalnych, pozostają wypróżnione przestrzenie, czyli wybudowy, które wymagają wogóle podpór; zabezpieczenie to ścian drzewem stanowi *oprawę* czyli *cembrunek*, do czego są albo oddzielni cieśle kopalniani, albo też roboty te wykonywają sami górnicy.

Cieszanów, miasteczko powiatowe w Galicji, w obwodzie Żółkiewskim, liczy 3,500 miesz.

Cieszewski Karol, powieściopisarz i autor dramatyczny, * 1833 w Bełzie w Galicji, † 1867 w Woronowie, nauki pobierał we Lwowie, następnie urzędował w Żółkwi i Bełzie, poczem 1858 przeniósł się do Lwowa i poświęcił literaturze. Początkowo pisywał do *Przyjac. domowego* i *Dziennika literackiego*, 1860 założył czasopismo *Czytelnia dla młodzieży*, która wychodziła przez dwa lata. Nadto pisywał powieści i utwory dramatyczne. Wydał: „Talizman" (2 t., Lwów, 1862); „Sierotki hetmańskie" (1860); „Pozory" (3 t., 1864); „Zerwany most," komedja (1862); „Piekielne męki" i „Popas w Żółkwi," komedje (1867) i in. Życiorys **C.** skreślił Juljan Starkel w *Dzienniku literackim* (1867).

Cieszkowski, hr., v. *Dołęga* odm., herb: W polu błękitnem na barku podkowy srebrnej — złoty krzyż kawalerski, w podkowie — strzała srebrna. Nad koroną hrabiowską hełm z koroną szlachecką, a w niej szare skrzydło sępie, przeszyte strzałą. Labry błękitne, podbite srebrem. Nadany 1840 uczonemu Augustowi Cieszkowskiemu przez papieża Piusa IX; uznany w Prusiech 1854 roku.

Cieszkowski.

Cieszkowski Ignacy, herbu *Dołęga*, kasztelan liwski, * 1704, w młodości służył wojskowo, po śmierci Augusta II marszałek konfederacji ziemi Liwskiej, gorliwy stronnik Stanisława Leszczyńskiego, przy którym wytrwał do ostatka, towarzysząc mu do Gdańska i Królewca. Wróciwszy do kraju, był r. 1736 posłem na sejmy i deputatem na trybunały. Za zasługi położone dla kraju otrzymał starostwo zbuczyńskie i kleszczelowskie, 1757 został kasztelanem liwskim, 1758 dostał chorągiew pułku husarskiego w Koronie, † 1787 r.—Syn jego **C.** Florjan, adjutant hetmana w. kor. Jana Klemensa Branickiego, szambelan króla Stanisława Augusta, poseł liwski na sejm 4-letni, odznaczał się szczególną gwałtownością charakteru, mianowicie w stosunkach z mieszczanami starostwa kleszczelowskiego.

Cieszkowski Kryspin, syn Jana Mikołaja, podkomorzego nowogródzkiego, proboszcz rohatyński, kanonik lwowski (1747), wydał: „Opera latina poetica avunculi sui" (1747), w przedmowie dodał rozprawkę „De fato poeseos latinae apud Polonos." Ulubieniec arcybiskupa lwowskiego Sierakowskiego, za jego wpływem został biskupem nisseńskim *in partibus*, † 1792.

Digitized by Google

Cieszkowski Józef, zasłużony górnik, * 1798 w Czubrowicach w Skalbmierskiem, † 1867 w Warszawie, kształcił się w kraju, oraz w Niemczech i Anglji, poczem był naczelnikiem kopalń okręgu zachodniego. Pełen nauki i gotowości do poświęcenia, położył wielkie zasługi dla górnictwa krajowego. Założył, urządził i do znacznych doprowadził rozmiarów kopalnię węgla w Dąbrowie, zwaną *Ksawery*. W nagrodę jego pracy jedna z kopalń w Dąbrowie nazwaną została *Cieszkowskim*. Por. *Tygodn. ilustr.*, № 419 z 1867.

Cieszkowski Józef.

Cieszkowski Henryk, * 1808 w Bortnowie na Wołyniu, był urzędnikiem w Banku Polskim i przy Bibljotece Głównej w Warszawie, † 1873; ogłosił powieści: „Swiat i dusza" (Warszawa, 1852), „Postępowi" (Warszawa, 1855): „Wianek cierniowy," zbiór poezji (Warszawa, 1854); „Giełda" (kom. z Ponsarda, wyjątki w *Bibljotece warszawskiej* z 1865 r.); „Notatki z życia" (w rękop.). Wiele prac umieszczał w czasopismach.

Cieszkowski August, znakomity filozof i ekonomista, * 1814 na starem Podlasiu. Ukończył nauki w uniwersytecie berlińskim; odbywszy podróż naukową po Europie, za powrotem do kraju (1840 r.), czynnie wpływał na założenie pisma p. t. *Bibljoteka Warszawska*, które zaczęło wychodzić od 1841, był prezesem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu, założycielem szkoły rolniczej w majątku swym Żabikowie, członkiem zwyczajnym Akademji Umiejętności w Krakowie i wielu innych instytucji. Z prac jego najcelniejsze: „Prolegomena zur Historiosophie" (Berlin, 1838); „Du crédit et de la circulation" (Paryż, 1847); „Gott und die Palingenesie" (Berlin, 1842); „Zur Verbesserung der Lage der Arbeiter auf dem Lande" (Berlin, 1846); „Antrag zu Gunsten der Kleinkinderbewahranstalten, alsGrundlage der Volkserziehung" (1846); „De la pairie et de l'aristocratie moderne" (Paryż, 1844 r.). Po polsku ogłosił drukiem: „Rzecz o filozofji jońskiej, jako wstęp do historji filozofji" *Bibl. Warsz.* 1841); „O ochronach wiejskich" (Lwów, 1845), przedruk z *Bibljoteki Warsz.* 1842 i Poznań 1849); „Uwagi nad obecnym stanem finansów angielskich" (Warsz. 1844); „Organizacja handlu drzewem i przemysłu leśnego" (*Bibl. Warsz.* 1843). W r. 1855 wydał utwór poetyczno-filozoficzny

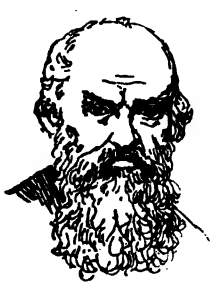

Cieszkowski August.

„Ojcze nasz" którego tylko wyszedł 1 tom. W r. 1847 przesiedlił się do Prus i osiadł w W. Ks. Poznańskiem, skąd wybrany był deputowanym na sejm berliński; † 12 marca 1894. Jako poseł ogłosił: „Wniosek o założeniu Szkoły Głównej czyli Uniwersytetu w Poznaniu" (Krak. 1852). Por. art. F. Krupińskiego w *Tygodn. Ilustrowanym* w marcu 1894 r.

Cieszkowski Henryk, malarz polski, * 1832 w Płocku, † w listopadzie 1895 w Rzymie, kształcił się w szkole sztuk pięknych w Warszawie, gdzie osiadł na stałe w r. 1848; w Rzymie wykonał: „San Pietro in Montorio w Rzymie" (1881), „Porta Salaria"(1888), „Mostów. Anioła w Rzymie" „Jezioro Cotosa," „Ranek pod Wezuwjuszem," „Via Appia w Rzymie," „Kampanja rzymska" (1893), „Trzy krajobrazy z okolic Rzymu" (1890).

Cieszkowskie starostwo niegrodowe. Leżało w województwie Krakowskiem, powiecie Bielskim. Powstało w połowie XVII wieku przez oddzielenie pewnych dóbr starostwa Niepołomskiego. Podług lustracji z r. 1660 składało się z miasta Cieszkowice, założonego przez Kazimierza W. w r. 1348 i z wsi Ostrusza, gruntu Dziubanowskiego, Kirzpna, Boguniewice z folwarkiem, wreszcie Glinnika Polskiego i Niemieckiego. W r. 1771 posiadał je Jacek Święcicki, opłacając kwarty złp. 1750, a hyberny złp.573 gr. 29. Po zajęciu przez Austrję, sprzedane Stadnickiemu.

Cieszyn (po niem. *Teschen*), niegdyś stolica książąt Cieszyńskich z rodu Piastów, dziś m. główne obwodu; leży u stóp Beskidów i zachodnich Karpat, nad rz. Olszą v. Olzą, w pięknej i urodzajnej okolicy. Miasto zabudowane jest porządnie, oświetlone gazem i dobrze zabrukowane. Liczba mieszkańców w r. 1890 wynosiła 15,220 osób, w $^4/_5$ katolików, w $^1/_5$ ewangelików i żydów. **C.** jest siedliskiem władz powiatowych i administracji dóbr arcyksiążęcych, oraz wikarjatu generalnego katolickiego djecezji wrocławskiej na Szląsk austrjacki. **C.** ma ożywiony handel i przemysł (fabryki sukna, likierów, przędzalnia lnu, browary i in.); jest węzłem czterech kolei żel.: do Bogumina, Bielska, Frydeku i Czaczy. Sprawom oświaty służą: szkoła realna, gimnazjum wyższe katolickie i ewangelickie, seminarjum nauczycielskie, oraz szkoła miejska dla dziewcząt i parę szkółek elementarnych. Polska „Macierz szkolna" rozwija się stale; miała ona w r. 1894-ym 41,400 złr. kapitału. W r. 1895 otworzono tu gimnazjum polskie. Z instytucji społecznych i dobroczynnych zasługują na uwagę: Towarzystwo rolnicze, kasa oszczędności, czytelnia ludowa polska, towarzystwo zaliczkowe, kilka szpitali i t. p. Z gmachów wyróżniają się: kościół ewangelicki, najstarszy w Księstwie, fara w stylu gotyckim, teatr, stara wieża, zwana Piastowską. Założone miało być 810 r. W czasie konfederacji barskiej **C.** był rezydencją Rady Najwyższej czyli Generalicji aż do r. 1772; pa-

Digitized by Google

miętne jest także traktatem pokoju, zawartym 1779 r. pomiędzy cesarzową austrjacką, Marją Teresą, a królem pruskim, Fryderykiem II, który zakończył wojnę o sukcesję bawarską.

Cieszyńskie księstwo, dziś obwód w Szląsku austrjackim, graniczy z Galicją, Węgrami, Morawją i Szląskiem Pruskim, złożony z trzech powiatów: cieszyńskiego, bielskiego i frysztadzkiego (Freistadt) obejmuje $34^1/_2$ mil kw. z ludnością 300000 m., wyłącznie prawie polską. Władające tą prowincją potomstwo Władysława, syna Bolesława Krzywoustego, podzieliło ją było na małe księstwa, które coraz bardziej drobniały w miarę rozradzania się ich dziedziców, aż 1291 r. Kazimierz II, książe na Opolu i Cieszynie, poddał się koronie czeskiej, uznając jednocześnie króla czeskiego Wacława, współzawodnika Władysława Łokietka, królem polskim. Za tym przykładem poszli książęta szląscy na Bytomiu, Raciborzu i in. Gdy 1625 r. wygasła ostatnia linja książąt Cieszyńskich, księstwo stanowczo zostało przyłączone do Czech, i dopiero 1722 r. cesarz Karol VI odstąpił je Leopoldowi Józefowi, księciu Lotaryngji, po którym 1729 r. odziedziczył je syn, Franciszek Stefan, późniejszy cesarz Rzymski. Po nim posiadał księstwo cieszyńskie od 1766 r. książę saski Albert, ożeniony z córką cesarza Franciszka I, po którego śmierci 1822 r. przeszło w spadku na najstarszego jego syna Albrechta 1846 r. Por. Biermann'a „Geschichte des Herzogthum Teschen" (Cieszyn, 1863). Peter „Das Herzogthum Schlesien" (Wiedeń, 1885). Hoff „Wisła i Wiślanie".

Cieśla, *Skrzypek (Lamia, Acanthocinus)*, rodzaj owadów tęgopokrywych, z rodziny długorogich. Nazwa ta służy właściwie najpospolitszemu ze wszystkich gatunkowi *Lamia aedilis*, mającemu najdłuższe wąsy czyli rogi, kolor ciała popielato szary, niewyraźnie napstrzony z wierzchu kropkami ciemniejszemi i dwiema takiemiż poprzecznemi przepaskami. Żyje na sosnach, lecz zbliża się także do mieszkań ludzkich, i przy robotach ciesielskich lubi przesiadywać na świeżych wiórach. Nadają również tę nazwę gatunkom rodzaju *Kozioroga (Cerambyx)* i innym pokrewnym.

Cieślewski Franciszek

Cieślewski Franciszek, * 1841 r. w Warszawie, od r. 1870 pierwszy tenor opery warszawskiej aż do r. 1886. Obdarzony dźwięcznym głosem uczuciem i temperamentem, z wielkiem powodzeniem śpiewał „Fausta" Gounoda, „Halkę" i „Flisa," Moniuszki, „Proroka," „Afrykankę i t. d.

Cieśnina, *kanał*, wązki pas wody, zawarty pomiędzy dwoma lądami i łączący z sobą dwie obszerniejsze części morza. Ważniejsze cieśniny w Europie są: cieśnina La Manche, Gibraltarska, Sycylijska, Otranto, Dardanelska, Konstantynopolitańska, Sund. Znaczenie polityczne **C.** polega na tem, że państwo nią władające może mieć łatwo podczas wojny przewagę na morzach, które ona łączy.

Cietrzew, ob. Głuszec.

Cietrzew, *v. Ciecierza, Birkhahn*, herb: W polu czerwonem cietrzew; w szczycie półksiężyc złoty, nad nim dwie gwiazdy złote.

Cietrzew.

Cięcie, *rąb*, w terminologji leśnej przestrzeń, na której w danym roku przypada drzewo do zużycia, jak również i sama czynność wybierania drzew, dokonywana ze względem na różne cele gospodarczo-leśne.—**C.** bywa *odmładniające* czyli *odnawiające* i *oczyszczające*. Pierwsze przedsiębranie jest w celu i w sposób, aby w miejsce wyciętego nowy las powstał, drugie ma na celu wybranie starodrzewu z pomiędzy młodzieży, drzew uschłych, lub powalonych.

Cięcie cesarskie *(Sectio caesarea, Caporo-Hysterotomia)*, operacja chirurgiczna, mająca na celu wydobycie dziecka z macicy. Dokonywa się tego przez przecięcie ściany brzusznej i macicy; operacja ta, obecnie nie przedstawiająca wielkiego niebezpieczeństwa, przedsiębraną bywa przy zwężeniach miednicy najwyższego stopnia, gdzie nawet rozczłonkować płodu nie można; w razach, gdy płód po rozczłonkowaniu wyjęty być może, ale wola matki lub inne okoliczności każą życie dziecka postawić wyżej niż bezpieczeństwo matki; wreszcie u osób brzemiennych, które po 27 tygodniach ciąży umierają, cięcie cesarskie jest prawem nakazane, ponieważ tym sposobem często jeszcze życie dziecięcia uratować można. Przy operacji tej zajść może silny krwotok ze ścian macicy lub zakażenie jamy brzusznej. Niebezpieczeństwa tego uniknąć można przez operację *Porro*, która polega na całkowitem wycięciu macicy, po uprzedniem przewiązaniu jej u szyjki i wydostaniu na zewnątrz. Operacja ta była wykonaną po raz pierwszy w 1875 r.; czyni ona kobietę bezpłodną na zawsze. Obecnie, przy wydoskonalonym sposobie zszywania ścian macicy, uciekają się do niej rzadko. Na osobach zmarłych **C.** wykonywano już w starożytności.

Cięciwa w geometrji jest to linija prosta, łącząca końce łuku jakiejkolwiek linji krzywej. W okręgu prostopadła, spuszczona na **C.** ze środka koła, dzieli ją i łuk odpowiedni na dwie równe części. **C.** w łuku, ob. Łuk.

Ciężar, wielkość ciśnienia ciała na podstawę poziomą. Ponieważ ciążenie jest ogólną własnością materji, każda cząstka ciała ma swój **C.** od-

Digitized by Google

powiedni, a suma tych ciężarków pojedyńczych cząstek, w ciele zawartych, daje jego *ciężar bezwzględny*. **C.** danego ciała można też określić jako siłę, której użyć trzeba, aby przezwyciężyć przyciąganie tego ciała przez ziemię czyli ciężkość ziemską (ob. Ciężkość). Im więcej cząstek materjalnych w jakiem ciele się zawiera, tem większy jest jego **C.**; dla tego też z wielkości **C.** możemy wnioskować o wielkości masy materji i przyjmujemy, że ile razy jakie ciało więcej waży niż drugie, tyle też razy masa jego większą jest od masy tamtego. Za jednostkę ciężaru bierze się gram, centnar, funt, łut. Doświadczenie uczy, że rozmaite ciała, mające tę samą objętość, okazują rozmaite ciężary bezwzględne; z czego wynika, że ciała te wielkością mas swoich różnią się od siebie.—**C.** *właściwy* czyli *gatunkowy* jest liczbą wskazującą, ile razy ciało dane waży więcej niż takaż sama objętość wody; tak **C.** wł. rtęci jest 14, t. j. jedna miara rtęci waży 14 raza więcej niż takaż sama miara wody.—**C.** wł. oznacza się zwykle na zasadzie prawa Archimedesa (ob.), za pomocą areometru (ob.) lub wagi hydrostatycznej (ob.). **C.** wł. różnych ciał podane są pod właściwemi nazwami.

Ciężary, ob. Podatki i Służebności.

Ciężkomierz, niewłaściwa nazwa, dawana niekiedy barometrowi (ob.).

Ciężkość, *siła ciężkości*, przyciąganie, jakie ziemia wywiera na ciała, stanowi szczególny przypadek ciążenia (ob.) powszechnego. Wszystkie ciała na ziemi są *ciężkie*, to jest objawiają dążność do spadania na ziemię, w skutek której wywierają pewne ciśnienie na podstawę na której się znajdują, lub ciągnienie, gdy są zawieszone, i istotnie na ziemię spadają, jeśli te przeszkody padaniu dostatecznego oporu nie stawią. Kierunek ciała wolno spadającego na ziemię jest *pionowy*, a płaszczyzna do niego prostopadła nazywa się *płaszczyzną poziomą*. Kierunek pionowy, który nam wystawia nitka, zawieszoną na niej kulką wyprężona, jest to kierunek siły przyciągającej ziemi w tem miejscu; położenie zaś poziome okazuje zwierciadło wody, w obszernem naczyniu spokojnie stojącej. W skutek przyciągania, jakie każda cząstka masy ziemi wywiera na pewien punkt materjalny nad nią położony, powstaje siła, która tę cząsteczkę do środka ziemi, jako kuli, ciągnie i *ciężkością ziemską* się zowie. Gdy zaś wszelką bryłę stałą na ziemi uważać można za zbiór punktów materjalnych ze sobą połączonych, z których każdy dąży do środka ziemi, a do tego bryły zwyczajne w stosunku do ziemi małą objętość posiadają, więc wszystkie siły ciężkości, działające na te pojedyńcze punkty materjalne, wolno brać za równe, a kierunki ich za równoległe, przeto składać je podług twierdzenia o siłach równoległych, działających w jednę stronę. Siła wypadkowa z tych wszystkich sił równoległych ciężkości jest równa ich sumie, i stanowi *ciężar bezwzględny bryły*; punkt przyczepienia zaś tej wypadkowej wszystkich sił ciężkości stałej bryły, czyli punkt przyczepienia jej ciężaru, zowie się *środkiem ciężkości*. Jeżeli więc ciało jest nad tym punktem zawieszone, albo pod nim podparte, nie spada, gdyż ciężar ciała znosi się działaniem oporu. Środek ciężkości wyznacza się dla brył geometrycznych rachunkiem, przez przybliżenie można go oznaczyć doświadczeniem. Wielkość czyli natężenie siły ciężkości (przyciągania ziemi) mierzy się jej głównym skutkiem, t. j. prędkością, jaką nadaje w każdej sekundzie ciału wolno spadającemu (ob. przysieszenie); dogodnie zwłaszcza do celu tego służy wahadło (ob.), które wykazało, że siła ciężkości jest na ziemi stateczną, ale działa najsilniej na biegunach, a najsłabiej na równiku, co się tłomaczy spłaszczeniem podbiegunowem, oraz siłą odśrodkową (ob.), wzbudzoną obrotem ziemi. Natężenie to na powierzchni ziemi pod szerokością 45^0, na powierzchni morza, czyni 9,81 metra czyli 981 centymetrów, co w ogólnych liczbach przyjmuje się za 10 metr. (32 dawnych stóp paryzkich) i oznacza się zwykle głoską *g (gravitas)*. W odniesieniu też do powierzchni morza jest na biegunie $g = 983{,}11$ cm., na równiku 978, cm., w Warszawie 981,23. W miarę zagłębienia się pod powierzchnię ziemi natężenie siły ciężkości słabnie, a w samym środku ziemi schodzi do zera.

Ciężosił.

Ciężosił, herb: Na tarczy, obramowanej złotem, w polu błękitnem, w środku i na końcach trójkąta srebrnego — 6-promienne gwiazdy srebrne, a nad trójkątem pszczoła złota. U szczytu pod rozwartym cyrklem srebrnym, opartym na dwóch gałązkach wawrzynu—łabędź biały. Labry błękitne, podbite srebrem. Nadany 1816 przez Cesarza Aleksandra I.

Cigale Maciej, pisarz słowieński, * 1819 w Krainie, † 1889 w Wiedniu, redaktor pierwszego dziennika polit. słowieńskiego *Slovenija* oraz *Terminologii Prawnej*, wydanej w Wiedniu 1853 r. Wydał także słownik niemiecko-słowieński (Lublana, 1860) i niektóre podręczniki; w r. 1880 wyszła jego „Terminologja naukowa."

Cigini, miejsce, w którem się potykał Mieczysław I z bratem Cydeburem przeciw Zygfrydowi, komesowi saskiemu. Według niektórych ma to być dzisiejszy Szczecin.

Cigisbeo, ,ob. Cicisbeo.

Cignani Karol, malarz szkoły bolońskiej, ostatni z *Caraccistów*, a dożywotni naczelnik tak zwanej szkoły *klementyńskiej* w rodzinnem mieście, * 1628 w Bolonii, † 1719. Malował szczególnie freski. Papież Klemens XI obsypał go

Digitized by Google

wszelkiego rodzaju dostojeństwy, a książę Ranuccio Farnese podniósł do godności hrabiego. Nad kopułą kościoła Madonna del Fuoco w Forli pracował lat 20. Celniejszymi uczniami **C.** byli: syn jego **C.** Felix, hr., * 1660, † 1724 i wnuk **C.** Paweł hr., * 1709, † 1764. Celował żywym, świetnym kolorytem, zwłaszcza w postaciach dziecięcych i kobiecych. Por. Zanetti „Vita del gran pittore C. C." (Bolonia, 1722); Lanzi „Storia pittorica della Italia" (Florencja 1792.

Cigoli (Ludwik Cardi da), malarz szkoły florenckiej, * 1559 r. w Cigoli, † 1613 r. w Rzymie; kształcił się głównie pod okiem Correggia. Powołany przez Klemensa VII do Rzymu, wymalował tamże w kościele ś. Piotra sławny obraz: *Uleczenie chromego.* Oprócz tego celniejsze jego utwory znajdują się w Toskanji; najpiękniejsze zaś: „*Ecce homo*" w Luwrze i „*Męczeństwo świętego Szczepana*" 1587 r. we Florencji. Biegłym także był w budownictwie; zostawił dobry traktat o perspektywie. Najlepsze reprodukcje jego obrazów wykonał Doriguy, Fra Lorencini i Cecchini.

Cikanowie, ze Słupska, książęcy ród szląski, osiadły w XIII w księstwie Cieszyńskiem i pieczętujący się herbem polskim „Kietlicz." Z pomiędzy członków tej rodziny wyróżnili się: Jan **C.,** ulubieniec króla węgierskiego Macieja, i Jerzy Jan **C.** † 1640 uczony klasyk napisał: „Annotationes in Taciti librum de Vita Agricolae." Ród ten wygasł w XVIII w.

Cikowski z Wojsławic, Stanisław, herbu Radwan, odznaczył się wielu czynami wojennemi, a mianowicie podczas wojny moskiewskiej 1565 r., w której czas jakiś naczelnie dowodził w zastępstwie hetm. Leśniowolskiego. Mianowany kasztelanem bieckim, był pierwszym opiekunem zboru krakowskiego i wydał dzieło p. t. „*Acta synodi colloquiique Scryninensis a.* 1567 *celebrati, cum omnibus responsionibus eorum, qui negabunt*" etc.— **C.** Mikołaj, her. Radwan, marszałek dworu Izabeli, królowej węgierskiej, siostry Zygmunta, sekretarz królewski, 1552 stolnik krakowski i burgrabia zamku, używany był kilkakrotnie przez króla do spraw poselskich, † około 1570 r.—**C.** Stanisław, her. Radwan, podkomorzy krakowski, posłował 1604 do Anglji i był administratorem ceł koronnych. Wydał w Krakowie dzieło: „W sprawach celnych odpis.... z strony fortelów kupieckich, szkodliwych skarbowi K. J. M. i Koronie." Tu wyjaśnia powody, dla których zniszczały cła koronne, a stąd skarb miał z nich bardzo mały i niepewny dochód.

Cilli Aleksander, artysta śpiewak, przez lat kilkadziesiąt bawił w Polsce, zostawał na dworze Zygmunta III. Ur. w Pistoi w Toskanji, przybył do Polski około 1584 r, i obok obowiązków śpiewaka przy nadwornej kapeli, był jednocześnie politycznym agentem dworu toskańskiego. W r. 1621 wróciwszy do ojczyzny, opisał rokosz Zebrzydowskiego i wojnę za sprawę Samozwańców w dziele wyszłem w Pistoi p. t. „Historia delle Sollevatione notabili seguite in Polonia nell'anni 1606, 1607 e 1608." „E dell'ationi heroiche e memorabili imprese fatte in Moscovia dal. Sigismundo III Re. del. Gran Regne di Polonia etc. etc." Korespondencja jego z Belizarjuszem Vinta, sekretarzem wielkiego księcia toskańskiego, od 1582 do 1620, znajduje się w archiwum Medyceuszów we Florencji, niektóre z listów wydrukował Ciampi w „*Bibliografia critica*" i życiorys **C.** w Notizie di Italiani in Polonia."

Cilnius, ob. Maecenas Cajus.

Cim Albert, ob. Cimochowski.

Cima (włas. wierzchołek), nazwa wielu szczytów we włoskich Alpach, jak. *Cima di Gelas* (3,188 m. nad p. m.) w Alpach nadmorskich; *C. di Jazzi* (3,818 m.) w Alpach waliskich; *C. di Castello* (3,402 m.) w Alpach południowo-retyjskich; *C. di Nordis* (3, 561 m.) w grupie Adamello; *C. d'Asta*(2844 m.); *C. di Longrei* (2,613m.); *C. di Rosetta* (1,854 m.) w Alpach południowo-tyrolskich.

Cima (C. da Conegliano) Jan Chrzciciel, malarz włoski, * około 1460 r. w Udine, kształcił się w malarstwie w Wenecji pod kierunkiem Bivariniego; obrazy jego pochodzą z czasu 1489—1508 i znajdują się w Parmie, Wenecji, Conegliano, Paryżu i Berlinie. Najwyżej cenionem jego płótnem jest „Modlitwa pasterzy." Por. Lanzi „Storia pittorica" (t. 3).

Cimabue Jan.

Cimabue Jan, malarz włoski, * 1240 r. we Florencji, † po 1302 r.; założyciel nowszej szkoły malarstwa, w której wbrew panującemu podówczas gustowi bizantyńskiemu, zaprowadził nieznaną dotąd powagę i wzniosłość stylu. Utwory jego pendzla znajdują się we Florencji i Assisi. Jego uczniem były Giotto (ob.). Por. Strzygowski „C. und Rom" (Wiedeń, 1888), Vasari „Vita degli artefici," (Medjolan, 1843—65; Florencja, 1882); Crowe i Cavalcaselle 1873, „Geschichte der italienischen Malerei" (Lipsk 1869—1876) 6 t.

Cimarosa Dominik, znakomity kompozytor włoski, * 1749 r. w Aversa. W młodym jeszcze będąc wieku, zasłynął już jako znakomity kompozytor. Z Włoch udał się do Petersburga, a następnie przebywał na różnych dworach niemieckich, a najdłużej w Wiedniu. Wróciwszy do Neapolu, wziął udział w knowaniach rewolucyjnych, skutkiem czego † 1801 r., podług jednych w więzieniu w Wenecji, a podług innych otruty. Najcelniejszem jego dziełem jest opera: „Il matrimonio segreto" (1792). Oprócz tego wysoko cenią: 1) „L'Italiana in Londra" (1774); 2)

Digitized by Google

„La Ballerina amante" (1782); 3) „L'impresario in angustie" (1788); 4) „Gianina e Bernadone" (1788); 5) „Il matrimonio per raggiro" (1794); 6) „Olimpiade" (1794). Opery poważne **C.** wyróżniają się świeżością i oryginalnością, komiczne zaś naiwną i żywą wesołością. Conova wykonał biust **C.** który znajduje się w Panteonie w Rzymie.

Cimarron, dopływ uchodzącej do Missisipi rzeki Arkanzas w Ameryce północnej, wypływa z gór Skalistych w stanie Meksyku, 800 klm. długi.

Cimarrones, zdziczałe konie w Ameryce południowej, pochodzić mają od koni, które pozostawione zostały, gdy pierwsi założyciele miasta Buenos Ayres opuścili je 1553 r.

Cimber Lucius Tillius, gorliwy stronnik Cezara, miał jednak udział w spisku przeciwko niemu. W dniu wykonania zamachu dał sygnał innym spiskowym, zerwawszy togę z ramion Cezara. Po śmierci Cezara był **C.** dowódcą floty po stronie Brutusa i Kasjusza. Por. Cic. Phil. z. II; Suet-Caes. 82.

Cimbex, rodzaj owadów z rodziny pilarzy (ob.).

Cimbri, ob. Cymbrowie.

Cimburka, (z), Ob. Cymburka (z).

Cimex, owad, ob. Pluskiew.

Cimicifuga, roślina, ob. Czerniec.

Cimmermann Apollon, syn Ernesta, generał rosyjski, * 1825, † 1884. W r. 1862 naczelnik sztabu okręgu wileńskiego, w 1877 r. dowódca korpusu, a w r. 1878 członek rady wojennej.

Cimochowski Albert, dziennikarz francuski, * 1845, pochodził z rodziny polskiej, pisywał pod pseudonimem *Alberta Cim.* Pomieszczał sprawozdania literackie w dziennikach francuskich i napisał powieści: „Jeunesse" (1880); „Deux malheureuses" (1882); „Service de nuit" (1885); „Les promesse d'une fille" (1885); „Institution de demoiselles" (1886); „La petite fée" (1887); „Les amours d'un provincial," „Femme incomprise" i inne.

Cimolit, *cymolja (Creta cimolia),* odmiana glinki, brudno-biała, znajduje się na greckiej wyspie Argentiera (w star. Kimolos) i używa się tam dotąd zamiast mydła do prania i do wywabiania plam. Znajduję się też w okolicach Zasławia i na dnie rzeki Świętochny na Wołyniu.

Cimperman Franciszek, poeta słowieński, * 1852 w Lublanie, † 1873 tamże. Utwory jego wydał w r. 1874 brat jego, *Józef* **C.,** również poeta, * 1847 w Lublanie. Poezje Józefa wyszły w latach 1869 i 1888 r. i należą do najlepszych utworów w języku słowieńskim.

Cinabaryt, toż co cynober (ob.).

Cinaloa, ob. Sinaloa.

Cinchona, roślina, ob. Chinowiec.

Cinciała Andrzej, notarjusz w Cieszynie na Szląsku austrjackim, * 1825, † 1898, kształcił się w uniwersytecie krakowskim, zasłużony autor i działacz w sprawie rozwoju oświaty ludowej na Szląsku, założył czasopismo: *Tygodnik cieszyński* 1848 r., był prezesem czytelni ludowej i Towarzystwa „Domu narodowego." Ogłosił: „Nowości niesłychane dla szląskich chłopów 1848 roku. „Rozmowa między Pawłem i Janem o najnowszych wypadkach, które się w m. marcu 1848 zdarzyły" (Cieszyn, 1848 r.); „Podręcznik prawniczy, książka dla ludu" (Cieszyn, 1883); „Podręcznik dla gmin szląskich, książka dla ludu" (tamże, 1884 i 1889); „Przysłowia, przypowieści i ciekawe zwroty językowe ludu polskiego na Szląsku w księstwie Cieszyńskiem" (1885); „Dodatek do przysłów cieszyńskich" (w *Wiśle,* 1888); „Pieśni ludu szląskiego z okolic Cieszyna" (Kraków, 1885); „Słownik wyrazów staropolskich, używanych w Cieszyńskiem" (1889).

Cinciała Andrzej.

Cincinnati, najznaczniejsze miasto w stanie Ohio i jedno z najbardziej handlowych i fabrycznych w Stanach Zjednoczonych, leży na prawym brzegu rzeki Ohio, przerznięte kanałem Miami. Założone zostało 1789; podniesione 1819 do rzędu miast, w r. 1850 liczyło 116,435, w r. 1860 już przeszło 160,000, a obecnie około 350,000 miesz., śród których trzecia część Niemców. Jest rezydencją arcybiskupa, posiada znaczną liczbę wielkich i wspaniałych budowli, 180 kościołów, mnóstwo rozmaitych zakładów naukowych, uniwersytet, siedm kolegjów medycznych, wiele szpitali, teatrów, obserwatorjum astronomiczne (od 1843) i t. p. i jest zarazem głównym punktem handlu produktów rolniczych, między któremi mięso wieprzowe jeden z najważniejszych artykułów stanowi i zjednało miastu nazwę Porcopolis (świńskiego miasta). Przemysł miasta jest bardzo znaczny; w r. 1890 było tu 7,684 zakładów, zatrudniających 89.528 robotników, wśród nich najwięcej fabryk obuwia (28), 102 fabryki wozów, 459 fabryk odzieży, 130 odlewni i fabryk maszyn, browar, gorzelnie, mydlarnie, garbarnie i t. d. **C.** jest punktem zbiegu 18 dróg żel. i dawniej nosiło nazwę *Królowej zachodu,* dziś sławę ustąpiło innym miastom, jak Chicago, St. Louis i San Francisco.

Cincinnatus, ob. Cyncynat.

Cincius, ob. Cyncjusz.

Cineraria, *Popielec, Popielnia,* rodzaj roślin z rodziny złożonych, zioła lub podkrzewy, których liście często są pokryte pilśnią mączystą, podobną do popiołu. Obejmuje około 25 gatunków, głównie w Afryce płd., których liczne odmiany, jak **C.** *hybrida,* **C.** *cruenta,* hodują się dla wielkich i długo kwitnących kwiatów.

Digitized by Google

Cineraria, popielnice, naczynia, w których starożytni przechowywali popioły spalonych trupów.

Cingoli, miasto w prowincji włoskiej Macerata, rezydencji biskupa, gimnazjum, stary ratusz, akwedukt rzymski i, razem z gminą, 12,000 m. Jest miastem rodzinnem papieża Piusa VIII.

Cinisi, miasto w prowincji włoskiej Palermo na Sycylji, uprawa wina i fig. 5,000 miesz.

Cinnamomum, ob. Cynamon.

Cino da Pistoja, właściwie *Guittone,* z rodziny Sinibaldi, prawnik i poeta włoski, * 1270 w Pistoja, † tamże 1336 r.; profesor we Florencji. Żył w stosunkach blizkiej przyjaźni z Dantem i Petrarką; należy do liczby najlepszych poetów swojego czasu. Jego „Poesie" wydał Ciampi w Pizie 1826, a w ostatnich czasach „Rime" Carducci (Florencja, 1864). Por. Nottola „Selvagia Vergiolesi e la lirica amorosa di C. da P." (Bergamo, 1889) i „Studi sul Canzoniere di C. da P." (Medjolan, 1893); Chiappelli „Vita e opere giuridiche di C. da P." (Pistoja, 1881).

Cinq-Mars Henryk Coiffier de Ruzé d'Effiat, margrabia de, ulubieniec Ludwika XIII, * 1620. Powodowany dumą przystąpił do spisku Gastona ks. Orleańskiego przeciwko Richelieu'mu, który go chciał używać jako narzędzie i szpiega swego przy boku królewskim. Oskarżony o zdradę stanu razem ze swym przyjacielem de Thou (ob.) został ścięty w Lieoni 1642 r. Na tle tych wypadków A. de Vigny osnuł romans „Cinq-Mars ou une conjuration sous Louis XIII" (2 t., Paryż, 1826). Por. „Neuer Pitaval" (Lipsk, 1843), Griffet „Histoire de Louis XIII;" Bazin „Histoire de Louis XIII;" L. Farges w *Gr. Enc.* Lamiraulta.

Cinquecento, tak nazywa się w historji sztuki i literatury włoskiej wiek XVI, oraz styl, jaki wytworzył się po wskrzeszeniu studjów starożytnych (por. Renaissance). *Cinquecentyści* są to pisarze i artyści wieku XVI, jak np. Bramante, Michał Anioł, Rafael, Correggio, Tycjan, Cellini i in., a w poezji Berni, Arjost, Tasso; Machiavelli i in.

Cinque Ports (Pięć portów), tak nazywają od czasów Wilhelma Zdobywcy okręg portowy na brzegach angielskich od Kent do Sussexu, leżący naprzeciwko brzegów Francji, do którego należy pięć sławnych portów handlowych, a mianowicie: Dover, Sandwich, Romney, Hythe i Hastings. Za rozmaite, udzielone im przywileje, pomienione porty miały obowiązek utrzymywać przez 40 dni w ciągu roku 80 okrętów do obrony brzegów. Jakkolwiek obowiązek ten już ustał i porty te z przyczyny zamulenia nie są tak ważne, to jednak niektóre z dawnych przywilejów zostały im zachowane i obecnie zostają jeszcze pod zwierzchnictwem oddzielnego gubernatora.

Cintra, miasto portugalskie w prowincji Estremadura; posiada starożytny zamek królewski, liczne wspaniałe wille i 4,500 miesz. Tutaj zawartą została 22 sierpnia 1808 r. konwencja pomiędzy angielskim generałem Dalrymple a generałem francuskim Junot'em, na mocy której ten ostatni z Portugalji ustąpił.

Ciocia Marynia, pseudonim M. Czarnowskiej.

Cioja, herb polski, znany tylko z nazwy.

Ciołek I, v. *Biała,* herb polski: W polu srebrnem czerwony—wół, w szczycie pół takiegoż wołu. — **C.** II: W polu złotem—wół czerwony. Nad tarczą korona. Nadany 1504 r.

Ciołek II.

Ciołek I.

Ciołek, optyk polski, zwany po łacinie *Vitellion* lub *Vitello,* żyjący w wieku XIII. Doświadczenia swe robił na górze Lasota, przy mogile Krakusa; być może, że od niego urosło podanie o Twardowskim. Pochodził pono z ojca Turynga, który osiadł w Polsce za Bolesława Wstydliwego; uczył się w Rzymie i Padwie. *Optyka* jego w 10 księgach, lubo oparta na poprzedniej pracy Alhazena, może być uważaną za pierwszy systematyczny wykład tej nauki. W pierwszej księdze C. podaje wykład potrzebnych mu twierdzeń geometrycznych, mówi dalej o prostolinijnem rozchodzeniu się światła, o budowie oka, o złudzeniach optycznych, o odbijaniu się światła, o zwierciadłach płaskich, sferycznych, parabolicznych, walcowych i stożkowych, nakoniec o przejściu światła przez ciała przezroczyste, i tu jest blizki poznania rozszczepienia światła. Risnerus wydawca dzieł Alhazena i Vitelliona uważa Vitelliona za twórcę optyki. Dzieło C. wyszło w Bazylei 1572. Por. Winc. Kerotyński „Ciołek, optyk XIII w." (Warszawa, 1867); L. W. Wituski „O życiu i dziele optycznem Vitelliona" (Poznań, 1870 r.); Szokalski „Stanowisko naukowe Ciołka" (1877, w *Ateneum* warszawskiem). Nazwisko C. wprowadził dopiero Wiszniewski przez spolszczenie nazwiska łacińskiego.

Ciołek Jędrzej, wojewoda mazowiecki, † około 1396, słynął z niewzruszonej sprawiedliwości, której podobno padł ofiarą, zginął bowiem od trucizny.

Ciołek Stanisław, syn poprzedniego, sławny z olbrzymiej siły. Będąc jeszcze dzieckiem, nosił dwu dorosłych mężczyzn na dłoniach. Później ogromny dzwon w Krakowie, którego 40 ludzi podźwignąć nie mogło, sam wniósł na wieżę Panny Marji. Gdy pochwycił świeżo ścięte drzewo, soki z niego wyciskał. Zginął na polu bitwy, w obronie ojczyzny.

Ciołek Stanisław, syn Jędrzeja czy Stanisława, biskup poznański, * około 1383, † 1437 roku. W młodości swej, jako zdolny poeta, zjednał so-

Digitized by Google

bie względy Władysława Jagiełły, który go mianował pisarzem królewskim, kantorem krakowskim, kustoszem gnieźnieńskim, kanonikiem sandomierskim. Używany do poselstw od króla, na sejmie horodelskim 2 października 1413 redagował układ Litwy z Koroną. W roku 1423 został podkanclerzym koronnym, 1428 r. biskupem poznańskim; 1434 wysłany był na sobór bazylejski. Wszelkie ważniejsze sprawy dyplomatyczne Władysława Jagiełły odbywały się bądź w obecności C., bądź też pod jego kierunkiem i za jego wiedzą. Z poezji jego nic nie pozostało. Por. Korytkowski „Prałaci i kanonicy katedry metrop. gnieźnieńskiej“ (1 t.).

Ciołek Erazm, * około 1460, † 1522, biskup płocki, słynny z nauki i wymowy dyplomata, ob. Erazm Ciołek.

Ciołek Poniatowskiego, konstelacja w roku 1777 przez Poczobuta oznaczona, na północnej półkuli nieba położona, między konstelacją Orła i Wężownika, więcej ku północy od Tarczy Sobieskiego.

Ciołek Torelli.

Ciołek Torelli, herb: Na tarczy 5-dzielnej w polach I i IV srebrnych — wąż czarny w złotej koronie, pożerający dziecię; w II i III złotych—lew wspięty w koronie; w V-m czerwonem — wół biały. Indygenat z r. 1569.

Cios, *ciosowy kamień*, zwykle piaskowiec dosyć twardy, drobnoziarnisty, dający się ciosać na kamienie, przydatne do budowli lub ozdobnej roboty kamieniarskiej; zresztą nie jest to nazwa gatunkowa. Ciosy należą głównie do utworów jurajskich, lub innych od nich wcześniejszych. Okolice Krakowa i Sandomierza obfitują bardzo w piaskowce ciosowe.

Cios.

Cios, herb: Na tarczy dwudzielnej, w polu I błękitnem — 6-promienna gwiazda złota, w II-m czerwona ręka zbrojna z mieczem. U szczytu takaż ręka. Nadany 1844 r. przez Cesarza Mikołaja I.

Ciota, postać mityczna Słowian, pokrewna czarownicy i niekiedy z nią łączona.

Ciotat, La, miasto w dep. franc. Ujść Rodanu, nad zatoką t. im., ma port, dwie latarnie morskie, wielkie warsztaty okrętowe z 3000 robotników, szkołę żeglarską i 10,500 miesz.

Cipaquira, miasto główne depart. t. im., w stanie Cundinamarca, w rzeczypospolitej Kolumbji, kopalnie soli kamiennej i 8,500 miesz.

Cipriani Giovanni Babtista, malarz i rytownik włoski, * 1727 w Florencji, przeniósł się 1754 do Londynu, gdzie † 1785. Prace jego artystyczne wielce są cenione w Anglji. Pomiędzy innemi robotami ilustrował także Arjosta „Orlanda Szalonego.“ Por. Ticozzi „Dizionario;“ Redgrave „Dictionary of artists of english schools.“

Cipriani Hamilkar, rewolucjonista włoski, * 1845 w Rimini, służył w wojsku, z którego uciekł, brał udział w wyprawie na Rzym 1862 r., po bitwie pod Aspromonte skazany na śmierć, ratował się ucieczką na Wschód, brał udział w powstaniu na wyspie Krecie, skąd razem z Flourensem udał się do Paryża, gdzie podczas oblężenia 1870—71, gdzie walczył z Niemcami i następnie przyłączył się do Komuny. Po stłumieniu jej przez wojska wersalskie, skazany na śmierć i następnie ułaskawiony, wysłany był do Numei, skąd po uzyskaniu amnestji w 1879 wrócił do Paryża. Za udział w rozruchach i opór policji wydalony z Francji w r. 1880, udał się w 1881 do Włoch, gdzie za nowe wykroczenie rewolucyjne został aresztowany i skazany na dziesięć lat ciężkich robót. Następnie wybrany był w Rawennie i Żorli na posła do izby, lecz wybór ten został unieważniony. W roku 1891 za rozruchy uliczne w Rzymie został uwięziony.

Ciraki Franciszek, autor chorwacki, * 1846. Studjował prawo w Zagrzebiu, podróżował po Włoszech, zajmował się beletrystyką, estetyką i poezją, szczególnie liryczną. Był czas jakiś posłem na sejm zagrzebski. Z poezji odznaczają się szczególnie jego „Sitne piesme“ i „Florentinske elegje.“ W *Viencu* zagrzebskim drukował piękne nowele.

Circe, postać homeryczna, p. Kirke.

Circenses, igrzyska cyrkowe w Rzymie.

Circleville, miasto w półn.-ameryk. stanie Ohio, handel zbożem, 6,600 miesz.

Circourt Adolf, hr. d. **C.** publicysta francuski, * 1817, † 1879. W r. 1848 był ambasadorem w Berlinie. Pisywał do wielu pism legitymistycznych do „Opinion publique,“ „Bibliothèque universelle,“ „Revue de Paris,“ „France et Europe,“ występował w nich jako stronnik starszej linji Burbonów. Żona jego Anastazja Klustin, słynęła z piękności i wykształcenia, była przyjaciółką i wielbicielką Mickiewicza, z którym korespondowała.

Circulus in demonstrando, probando, *(Dialela)*, dowodzenie polegające na obracaniu się w kółko, twierdzenie opierające się na argumentach czerpanych z samego twierdzenia, którego racjonalności należałoby przedtem dowieść. Jeżeli np. nazwiemy Mahometa prorokiem na tej zasadzie, że napisał Koran, popadniemy w błędne koło, gdyż niema dowodu na to, że Koran jest księgą świętą i zrodzoną z wyższych wpływów. Tak samo, jeżeli powiemy, że mędrzec jest to człowiek mądry, popełniamy błąd logiczny w definicji, określając rzecz nie na zasadzie nowych danych, lecz samą przez się, co niczego nie uczy.

Digitized by Google

Circulus vitiosus (łac.), błędne koło. Formuła filozoficzna, będąca definicją rozumowania, w którem konkluzja równa się punktowi wyjścia; jeżeli dowodzimy czegokolwiek tem, co było do dowiedzenia. Obacz artykuł poprzedni (Cirkulus in demostrando, probando), oraz „Petitio principii.

Circumflexus, jest to znak akcentu przeciągłego nad samogłoską długą. Postać jego ~ lub ^.

Cirencester, miasto w angielskiem hrabstwie Gloucester, nad rz. Churn: wspaniały kościół z XV w., muzeum starożytności, fabryki sukna i dywanów, 7,500 m.

Ciró, osada w prow. włoskiej Catanzaro, okr. Cotrone, połów sardeli, wyrób tkanin jedwabnych, 4,000 miesz.

Cirta, starożytne miasto w Numidji, stolica królów Masylijskich, za cesarza Konstantyna otrzymała nazwę Konstantyny, którą dotąd jeszcze nosi.

Cirripedia, dział skorupiaków, ob. Wąsopławne.

Cirrus, *chmury pierzaste*, ob. Chmury. W botanice i zoologji, wąsy roślin, wyrostki na ciele niższych zwierząt.

Cirsium, roślina, ob. Ostrożeń.

Cis *(Taxus)*, rodzaj drzew z rodziny iglastych, plemienia cisowatych, o kwiatach oddzielnopłciowych; bazie męskie bardzo liczne ku końcom gałęzi, w kątach liści, ogrągławe, żółte; żeńskie mniejsze, podłużne, od siebie odległe i zielone owoce mięsisto-soczyste, szkarłatne w podstawie łuseczkami otoczone, w pośród których sterczy nasiono czarno-cisawe. **C.** *zwyczajny (T. baccata)*, u nas dawniej w lasach dosyć pospolity, dziś bardzo rzadki, częstszy w Europie południowej, w okolicach górzystych; dochodzi wysokości 15 metrów i żyje do 500 lat, rośnie bardzo wolno. Drewno jego czerwonawe, bardzo twarde i trwałe. Sok z kory i liści, jakoteż ich odwar jest odurzający, nawet trujący, mięsisty jednak owoc, smaku słodkawego, jest nieszkodliwy. U starożytnych był **C.** drzewem zmarłych; gałązki cisowe używane były przy obrzędach religijnych.

Cis

a gałązka z kwiatami męzkiemi, a^1 z żeńskiemi, *b* gałązka z owocami, *c* kwiat męski, *d* kwiat żeński, *e* owoc w przecięciu.

Cis, w muzyce, drugi stopień gamy djatoniczno-chromatycznej w dzisiejszym układzie tonów. *Cis dur* lub *major (cis twarde)* jest to tonacja, w której za podstawę służy ton *c* podwyższony krzyżykiem (ob.); ma ona 7 krzyżyków. *Cis moll, minor*, jest to tonacja miękka o 4 krzyżykach, pochodna od twardej tonacji *E-dur*, mająca podobnież **C.** za podstawę. Obie tonacje rzadko używane. (Ob. Ton, Gamma).

Cis i *Trans*. Z tej strony i z tamtej strony. Stąd Cisleitanja i Transleitanja, część Austro-Węgier znajdująca się z tej, lub z tamtej strony Lejty.

Cisa, po madziarsku *Tisza* (wym. *Tisa*), po niem. *Theiss*, po Dunaju najznaczniejsza rzeka w Węgrzech, a najrybniejsza w całej Europie, wypływa z dwóch źródeł w komit. Maramoroskim nad granicą galicyjską w Karpatach, gdzie jako *Czarna Cisa* wypływa z *Czarnej Góry*, a jako *Biała Cisa* z góry *Busli*. Po kilkomilowym biegu obie te rzeczki łączą się w jednę **C.**, a przyjąwszy w siebie rz. *Wiso*, przybiera kierunek północno-zachodni przez Szigeth (Syhot) do Hust, gdzie wzmocniona licznemi potokami, wchodzi w wielką równinę, skąd dąży aż do Solnoku, a następnie w kierunku południowym płynie równolegle z Dunajem przez Czongrad i Segedin do Wojwodiny, gdzie poniżej m. Titla wpada do Dunaju. Całkowity bieg jej wynosi 1,358 klm., a szerokość od 200—300 metr., choć dochodzi i do 1 klm; spławną zaczyna być dopiero pod Syhotem, od Solnoku zaś unosi już większe nawet statki. Brzegi ma w większej części niskie, stąd okolice jej stanowią niezdrowe mocary, pełne ptastwa wodnego i żółwi.

Cislejtania, czyli *Przedlitawja*, *Przedlitawska* połowa państwa Austrjacko-Węgierskiego, tak zwana od rzeki *Litawy* (Leita), stanowiącej część granicy królestwa węgierskiego (Tranalejtanii) od strony Austrji. Ob. Austrjacko-Węgiersko-Monarchja.

Cisowski Kazimierz, Dominikanin, † 1726 w Janidłówku; kopjował wiele obrazów Dolabelli; prace jego znajdują się po większej części w dominikańskim klasztorze św. Trójcy w Krakowie.

Digitized by Google

Cissampelos *(Wdrzanka)*, rodzaj roślin z rodziny miesięcznikowatych *(Menispermaceae)*, z kwiatami rozdzielno-płciowemi i jagodą pestkową, jednonasienną; obejmuje krzewy w Ameryce płn. i Indjach wschodnich, zalecające się własnościami lekarskiemi. **C.** *pareira* jest krzewem brazylijskim, którego korzeń drzewiasty, smaku z początku słodkawego, potem gorzkiego i nieco ostrego, był słynnym niegdyś, pod nazwą *pereira brava*, jako środek skuteczny na kamień pęcherzowy; w Ameryce dotąd jest używany. Liście tego gatunku w Martynice używają się pod nazwą *Erva do nossa Senhora* przeciw ukąszeniu wężów jadowitych. Korzeń gatunku **C.** *ovalifolia*, pod nazwą *Orelha d' Onça*, używa się przeciw febrze.

Cissey Ernste Louis Octave Courtot de, generał francuski, * 1811, † 1882 roku w Paryżu, 1832 skończywszy szkołę wojskową w Saint-Cyr, wstąpił do armji jako podporucznik, 1835 zostawszy adjutantem jenerała Trézel, towarzyszył mu do Afryki, gdzie się niejednokrotnie odznaczył. W wojnie krymskiej brał udział początkowo jako pułkownik, po bitwie pod Inkermanem r. 1854 awansował na jenerała brygady. W rok 1863 został jenerałem dywizji. Podczas ostatniej wojny francusko-niemieckiej, dowodził dywizją w 4 armji Ladmirault, a w skutku kapitulacji Metzu dostał się do niewoli niemieckiej, od 1 czerwca 1871 r. objął zarząd ministerjum wojny. W r. 1875 został senatorem, w r. 1877 należał do zamachu stanu, 1878 był dowódcą 11-go korpusu. Oskarżony o stosunki z baronową Kaula, szpiegiem niemieckim, i o roztrwonienie funduszów ministerjum wojny, otrzymał 1880 r. dymisję, pomimo że oskarżenie to okazało się nieuzasadnione.

Cissojda, linja krzywa algebraiczna trzeciego stopnia, utworzona z dwóch odnóg nieskończonych, wychodzących z jednego punktu, symetrycznych względem osi przez ten punkt przechodzącej i posiadających asymptotę (ob.) prostopadłą do tej osi. **C.** odkrytą została przez matematyka greckiego Dioklesa, przy rozwiązywaniu zadania o podwojeniu sześcianu, czyli, co na jedno wychodzi, przy poszukiwaniu dwóch średnich geometrycznie ciągłych między dwiema danemi linjami. Bliżej zbadaną została przez Wallisa.

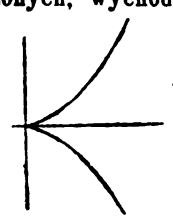

Cissojda.

Cissus *(Winnik, Winnobluszcz)*, rodzaj roślin, z rodziny winoroślowatych, obejmujący krzewy, rzadko drzewa, w krajach gorących, o kwiatach podobnych do winorośli. Sok z owoców **C.** *glauca* używa się w Indjach do rozpędzania wrzodów, odwar liści przeciw gorączkom. Owoce **C.** *caesia* w Gwinei są jadalne i wydają dobry ocet, z jagód **C.** *antarctica*, w Australji płd., wyrabia się napój, zwany *winem kangurów*. Są to wogóle krzewy wijące się i używają z powodu pięknych liści do oplatania okien w pokojach i cieplarniach.

Cissus.

Cistaceae, rośliny, obacz Czyszkowate.

Cistus, roślina, ob. Czystek.

Cisza, nieruchomość powietrza, zupełny brak wiatru. **C.** bywa złowrogą dla marynarzy, bądź jako zwiastunka burzy, bądź też jako jej następstwo, przykuwa bowiem okręty do jednego miejsca, przez ten czas wyczerpują się zapasy, a często jest **C.** poprzedniczką burz. Ob. Wiatr.

Ciśnienie, działanie wywierane przez jedno ciało na inne; może ono być skutkiem ciężaru, jak ugniatania przez ciała stałe lub ciekłe, albo też wywierane przez atmosferę lub też jest skutkiem rozprężliwości gazów i par, jak ciśnienie wywierane przez parę na tłok machiny parowej. Za miarę ciśnienia przyjmuje się często ciśnienie atmosferyczne (ob. Atmosfera).

Ciświcki, (Abraham), herbu Wieniawa, w nagrodę zasług położonych w czasie różnych wojen, jak równie i na trybunałach, gdzie bywał sędzią, Zygmunt III mianował go 1621 kasztelanem bydgowskim. W r. 1627 postąpił na kasztelanię szremską. W majętności swojej Zbąszynie odbudował zamek zburzony przez Szwedów i zamienił go w prawdziwą fortecę. W r. 1632 **C.** podpisał elekcję i przysięgę Władysława IV. W r. 1641 wybrano go do rozgraniczenia województw wielkopolskich ze Szląskiem i Pomorzem.

Ciświcki Franciszek Władysław herbu Wieniawa starosta stawiszyński. W r. 1663 otrzymał kasztelanię dobrzyńską, w r. 1667 został kasztelanem międzyrzeckim. W r. 1670 był komisarzem do zagodzenia pretensji i szkód, poczynionych obywatelom powiatu międzyrzeckiego, ze strony prowincji margrabiego brandeburskiego W r. 1674 podpisał elekcję króla Jana III Sobieskiego.

Citara (Acqua di). ob. Ischia

Digitized by Google

Citato loco, albo *loco Citato* w skróceniu **c. l.** albo **l. c.** znaczy: w miejscu cytowanem.

Citharexylon, roślina, ob. Bandurowiec.

Cito!—Citissimo prędko, szybko, najszybciej.

Cito, tuto, jucundo (łac) szybko, pewnie i przyjemnie.

Citrullus, rodzaj roślin z rodziny dyniowatych, płażące się zioła, wydające woń piżmową, opatrzone wąsami, o liściach głęboko wcinanych, kwiatach żółtych, dosyć wielkich, jednodomowych; owoce kuliste lub podłużne, wielonasienne, niepękające. Cztery znane gatunki rosną w Afryce zwrotnikowej i Azji. **C.** *colocynthis, kolokwinta,* wydaje owoce żółte, które pod cienką korą zawierają miazgę gorzką, białą, gąbczastą, w której rozłożone są w sześciu grupach nasiona

Citrulus i jego owoc w przecięciu.

postaci jajowatej. Kolokwinta rośnie w stanie uprawnym lub zdziczałym w Azji zach. i płd., na Kaukazie, w Afryce płn. Suszone owoce zawierają *kolocyntynę,* substancję gorzką, która działaniem kwasów rozpada się na cukier i żywiczną *kolocenteine.* Owoce te działają rozwalniająco, podobnie jak aloes, ale silniej jeszcze. Używają się w medycynie, oraz przeciw owadom. Prażone nasiona jadane są przez biedniejszą ludność Sahary. — Do rodzaju **C.** zaliczają też niektórzy *arbuz* (ob.).

Citrus, ob. Cytryna.

Citta (z włosk.) miasto, wyraz wchodzący do nazwy wielu miast włoskich.—*Cittadella,* miasto we własnej prowincji Padwa, ma 7700 m. i piękny kościół parafijalny, ozdobiony wielu znakomitemi obrazami. — *Citta di Castello,* starożytne miasto w prowincji włoskiej Perugji. nad wyższym Tybrem, 5800 m.—*Citta* lub *Civitta-Vecchia,* miasto na wyspie Malcie, silnie obwarowane, lecz upadające, ma 6600 m. W skale, na której miasto jest wzniesione, znajdują się katakumby i grota, w której apostoł Paweł po rozbiciu okrętu miał się ukrywać.

Cittadella (Jan hr.), historyk włoski * 1806 w Padwie, członek akademji padewskiej i weneckiej, występował naprzód jako pisarz beletrystyczny, później atoli przeszedł na pole historji i zjednał sobie znakomite imię dziełem „Storia della dominazione Carrarese" (2 tomy, Padwa 1842 r.).

Cittanova, miasto w prowincji Reggio di Calabrio we Włoszech, 12,000 m.; 1873 zupełnie zburzone zostało w skutek trzęsienia ziemi.

City, po angielsku znaczy w ogóle miasto, w którem jest lub dawniej była rezydencja biskupa, w szczególności zaś oznacza stare miasto Londynu. W Ameryce północnej *City* zowie się każde miasto (town), w którem się znajduje mayor z aldermanami.

Ciudad, hiszpańska nazwa każdego miasta pierwszego rzędu, z własną jurysdykcją, gdy tymczasem *Villa* nie posiada ustaw municypalnych. *Ciudad-Real,* miasto główne w hiszpańskiej prowincji t. n. (19,608 klm. kw. i 293,000 m.), jest rezydencją biskupa i ma 15,000 m.—*Ciudad-Real,* albo San-Cristoval, stolica stanu meksykańskiego Chiapas, nad rz. Rio-de-los-Zeldales, ma 10,500 m. — *Ciudad Rodrigo,* miasto i twierdza w hiszpańskiej prowincji Salamanca, o 3 mile od granicy portugalskiej, na prawym brzegu rz. Aguedo, 8400 m. Twierdza ta została zdobytą w lipcu 1810 r. przez Francuzów, a 19 i 20 stycznia 1812 odebraną przez Anglików pod dowództwem Wellingtona, za co Wellington mianowany był przez kortezy księciem Ciudad-Rodrigo.

Ciudad Bolivar, ob. *Bolivar.*

Ciudad-de-las-Palmas, ob. Las-Palmas.

Ciudadela, miasto (dawnej główne) na hiszpań. wyspie Menorce, ma port i 8,500 m.

Ciundziewicka, Anna, autorka dzieł z dziedziny gospodarstwa kobiecego, * 1803 r. w pow. Ihumeńskim na Litwie, z domu Pruszyńska, a żona Józefa **C.**, marszałka pow. Borysławskiego, napisała: „Gospodyni litewska" (1848); „Rocznik gospodarski" (Wilno, 1854 i 1861); zostawiła w rękopisie „Podręcznik wiejsko - lekarski." **C.** † 1850.

Ciupas, transportowanie więźniów pod strażą i pieszo.

Ciura lub **Ciora,** luzak wojskowy, posługacz dawnych towarzyszów i oficerów w wojsku Rzeczypospolitej. Obecnie wyraz ten ma pogardliwe znaczenie niedołęgi, głupca.

Civetta malarz, ob. Bles (Henryk de).

Civiale Jan, chirurg, * 1792 w Thiezac, depart. Cantal, † 1867 r. w Paryżu. Pracował nad usuwaniem kamieni z pęcherza bez operacji krwawej i po licznych próbach na trupach w 1824 wykonał pierwszą na chorym operację wynalezionym przez siebie instrumentem z bardzo pomyślnym skutkiem. Operacja polegała na kru-

Digitized by Google

szeniu kamieni w samym pęcherzu i następnem wypłókaniu ich stamtąd. Akademja dwukrotnie przyznała mu nagrodę za doskonały sposób operowania w pęcherzu (ob. Litotripsja). Ważniejsze jego dzieła są: „De la lithotritie" (Paryż, 1827—48); „Traité pratique sur les maladies des organes genito-urinaires" (3 wyd., 1858 — 60); „Traité pratique et historique de la lithotritie" (1847); „De l'urétrotomie" (1849). „La lithotritie et la taille" (1870).

Cividale del Friuli, miasto okręgowe w prow. włoskiej Udine, nad rz. Natisone, posiada stare mury, katedrę z 1502 r., baptysterjum z VIII w., archiwum rękopismów, muzeum starożytności, 4,000 m.

Civilis Klaudjusz), znakomity wódz Batawów (ob.), rozdrażniony na Rzymian z powodu skazania na śmierć jego brata, tudzież skutkiem obelżywego obejścia się z nim samym, skłonił Batawów łącznie z Kanninefatami i Fryzami do powstania przeciwko Rzymianom; uderzył na nich 69 po Chr. nad Renem, pobił dwukrotnie i złączywszy się z oddziałami Classicus'a i Tutor'a, którzy odstąpili Rzymian, obległ *Castra Vetera* (Xanten) w r. 70. Lecz powstańcy zwyciężeni przez legjony Cerealisa, zostali odparci za Ren i w skutek zawartego z nimi pokoju, zostały znowu przywrócone dawne stosunki. O dalszych losach Civilisa dzieje nic nie wspominają. Por. C. Meyer „Der Freiheitskampf der Bataver unter C." (Hamb. 1856). Taciti „Hist." IV, V.

Civis ob. Civitas.

Civis romanus sum (łac.): jestem obywatelem rzymskim. Wyrażenie oznaczające w ustach starych Rzymian poczucie wyższości nad całym światem.

Civita (z włosk.), miasto; wyraz początkowy w nazwie kilku miast włoskich. - *Civita Vecchia*, miasto w prow. włoskiej Rzymu, o 71 klm. w stronie północno-zachodniej Rzymu nad morzem Toskańskiem; ma warowny port wojenny, a zarazem port wolny, arsenał, więzienie galerników, wielkie warsztaty okrętów, magazyny, latarnie morskie, 10,000 m., licznie zwiedzane kąpiele morskie. Cytadela wzniesioną była z polecenia papieża Juljusza II przez San Gallo i Bramantego, według planów Michała Anioła; mury warowni wystawił Urban VIII; arsenał jest dziełem Berniniego. Miasto posiada piękną katedrę, teatr, starożytny akwedukt. — *Civita Castellana*, miasto w prow. włoskiej Rzymu; piękna katedra z 13 w., siedlisko biskupa, 4,300 m. W pobliżu wody mineralne, szczawy alkaliczne, + 50° C.

Civitali Matteo, rzeźbiarz włoski i budowniczy ze szkoły Quattrocentystów * 1435 w Lucce † 1501. Płaskorzeźba C. „Wiara" znajduje się w muzeum we Florencji. W Lucce znajdują się w kościele Volto Santo nagrobki Dominika Bertiniego i Piotra da Noceto 1472; ołtarz św. Regulasa z pięknemi posągami 1484 i wiele innych. Budował pałac Bernardini w Lucce, most na Serchio. Biografję C. napisał Yriarte (Paryż, 1886).

Civitas. W Rzymie oznaczało: 1) ogół praw cywilnych i politycznych, jakie przysługiwały obywatelowi rzymskiemu (civis romanus), 2) zbiór członków wolnej gminy politycznej, obejmującej dane terytorjum, odróżniano również nieliczne państwa niezależne (civitates liberae), państwa sprzymierzone (civitates foederatae) i t. z. civitates sine foedere, immunes, et liberae, które były w drodze łaski obdarzone przez Rzym autonomją. Rzymscy cives stanowili civitas romana, t. j. samoistną organizację prawną polityczną i religijną.

Civitella del Tronto, miasto w prow. włoskiej Teramo, ma silną cytadelę i 1,000 mieszk. Cytadelę zdobyli Francuzi w 1798 i 1805 r., Włosi zaś w r. 1861.

Civray, miasto okręgowe w dep. franc. Vienne, nad rz. Charente; kościół romański z 12 wieku, kolegjum i 2,400 m.

Civry, hrabina, naturalna córka Karola ks. brunświckiego i pewnej Angielki, nawrócona na katolicyzm przez księdza Lacordaire'a i z tego powodu odtrącona przez księcia, przeciw któremu prowadziła bezskutecznie kilka procesów i usiłowała pretensje swoje zabezpieczyć na jego majątku. Również bezskutecznym był jej proces o unieważnienie jego testamentu. Po jej śmierci (1880) syn jej Ulrych Eugeniusz Welf Stanoryusz de Collin de Bar vicehrabia de Civry, (* 1753 z małżeństwa jej u br. **C.**) w dalszym ciągu usiłował odzyskać majątek księcia Karola, ale prowadząc życie rozpustne, wpadł w nędzę i za oszustwo skazany był na trzyletnie więzienie, zaś pretensje jego zarówno przez sąd genewski jak i brunświcki były uchylone. Sąd paryski uznawszy się kompetentnym, uchylił wyroko sędzi genewskiego (1891) i uznał pretensje ks. U. C. ze względu, iż matka jego była przez księcia Karola urzędownie uznaną za córkę.

Ciwun albo **Tywun,** urzędnik ziemski, w Litwie znaczący tyle co wataman, to jest zwierzchnik wiejski, do którego należało wybieranie dochodów panującego księcia. Później wybieranie dochodów z dóbr królewskich oddzielono od sądownictwa, a ciwunowie byli wówczas prostymi dzierżawcami. Zagajali sejmiki, byli gospodarzami swego powiatu w czasie pospolitego ruszenia. Wybierano ich na sejmikach, a wybór król potwierdzał. W 1700 r. było na Litwie ciwunów 12. Konstytucją 1764 r., dozwolono im rozsądzać sprawy graniczne i mianować swoich komorników. Apelacja od tych sądów szła do starosty lub kasztelana żmujdzkiego.

Cklíwica, *Scilla*, rodzaj roślin z rodziny liljowatych; korzeń stanowi cebula; okwiat koronowaty, sześciopłatkowy; pręcików 6; słupek jeden wolny; torebki błonkowate, licznonasionowe, trójścienne, trójkomorowe. Należy tu około 80 ga-

Digitized by Google

Cebulica.

tunków, z których najważniejszy jest **C.** *pomorska (S. maritima, Urginea maritima)*, zwana pospolicie *cebulą morską*, odznaczająca się bardzo wielką cebulą, czasem wielkości głowy dziecięcej, o łupinach mięsistych, grubych, różowatych, ważącą do 4 funtów; kwiaty białe z zielonemi nerwami; kwitnie w sierpniu i wrześniu, na brzegach morza Śródziemnego, oceanu Atlantyckiego i na przylądku Dobrej Nadziei. Gatunki *S. bifolia* i *S. autumnalis* pospolite są w lasach i krzakach Europy środkowej, pierwsza często trafia się u nas. Niektóre gatunki jako ozdobne hodują się w cieplarniach. Korzeń jej czyli cebula (bulbus), używany w medycynie, jest jajowaty, waży 1 do 4 funtów i składa się z łusek suchych i czerwonych z wierzchu, a w środku białych i mięsistych; łuski środkowe pokrajane i wysuszone w postaci cieńkich, rogowatych pasków służą do użytku. Działającym pierwiastkiem **C.** jest *scyllityna*. **C.** należy do leków ostrych, przyłożona więc na skórę drażni ją i czerwieni; wewnątrz użyta drażni żołądek i kiszki. Sprowadza wymioty i biegunkę. Po dostaniu się do krwi drażni przedewszystkiem nerki; moczopędne jej działanie jest najwyraźniejsze i z niego też najczęściej medycyna korzysta.

Claar Emil, aktor i poeta, * 7 paźdz. 1842 r. we Lwowie, syn adwokata, próbował medycyny, handlu, w końcu został aktorem i z powodzeniem występował na kilku większych scenach niemieckich ogłosił: „Gedichte" (Lipsk, 1868 roku); „Die Heimkehr" (1871); „Der Friede" (1871); komedje: „Samson und Dalila" (1869); „Die Glücksmünze" (1873); „Auf den Knieen" (1874); „Gute Geister" (1871); „Shelley" (1874) i tom „Gedichte" (1885).

Claboni Krzysztof, Włoch rodem, sławny muzyk i śpiewak na dworze króla Stefana Batorego, a później Zygmunta III. W r. 1582 napisał muzykę do wiersza Kochanowskiego „Epinicion" i „Epithalamion."

Clackmannan, najmniejsze hrabstwo w Szkocji, obejmujące 129 klm. kw. powierzchni i 23,000 ludności. Miasto główne *Clackmannan*, przy ujściu rzeki Devon do Forth, liczy 1,800 m. Starożytny zamek tutejszy *Clackmannan-Tower* był w r. 1330 rezydencją Roberta Bruce.

Cladel Leon, powieściopisarz francuski, * 13 marca 1835 r. w Montauban (Tarn-et-Garonne), studjował prawo w Tuluzie, następnie udał się do Paryża i oddał się pracy literackiej; † 1892 r. w Paryżu, napisał: „Les martyrs ridicules" (1862); „Erac le dompteur" (1865); „Achille et Patrocle" (1869); „Le bouscassier" (1869); La fête votive de St. Bartholomée Porte-Glaive" (1872); zbiór szkiców i nowel „Les va-nu-pied" (1873); nowelę „La maudite" (1876); „Bonshommes (1879); „Crête rouge" (1880); „Par devant notaire" (1880); „N'a qu'un oeil" (1882); „L'amour romantique" (1882); „Le deuxième mystère de l'incarnation" (1883); „Urbains et ruraux" (1884); „Quelques sères" (1885); „Héros et pantins" (1885); „Titi Foyssac IV" (1886) i in.

Cladium, *kłoć*, *trawa błotna*, rodzaj roślin z rodziny ciborowatych, obejmuje wysokie rośliny trawiaste, o kłosach zbitych w główkę. **C.** *mariscus*, o liściach ząbkowanych i kwiatach brunatnych, w Europie półn., Ameryce półn. i Nowej Holandji; w Gotlandji tworzy wyspy pływające. Używa się na pokrycie dachów, młode pędy na paszę dla bydła.

Cladius, owad, ob. Trąd.

Cladonia, roślina, ob. Chrobotek.

Cladophora, rodzaj wodorostów z rzędu *Chlorophyceae*, rozpowszechniony na całej ziemi w licznych gatunkach, żyjących głównie w morzach: mają plechę silnie rozgałęzioną i wyrastają bądź na kamieniach, bądź pływają swobodnie na wodzie, niekiedy spleśnione w zbitą kulę. **C.** *fracta* pokrywa często znaczne przestrzenie wód i po wysuszeniu tworzy *papier meteorycknу*. **C.** *glomerata* jest pospolita w wodach bieżących.

Cladophora.

Cladosporium, grzybek, ob. Pleospora.

Cladothrix, **C.** *dichotoma*, bakterja nitkowata, wyrastająca często w wodach zanieczyszczonych, zwłaszcza w odpływach fabryk. Oddzielne laseczniki wyginają się i dzielą na nitki, a przez coraz dalsze dzielenie następuje ich splątanie. Wyraźnego znaczenia chorobotwórczego nie posiadają.

Clairac, miasto francuskie w depart. Lot-Garonne, nad rz. Lot; 2000 m., trudniących się uprawą najlepszego tytoniu we Francji. Clairac było pierwszem miastem francuskiem, które przyjęło religję reformowaną.

Clairaut Alexy Klaudjusz, matematyk; * w Paryżu 1713, † 1765 r. Już w 13 roku życia czytał dzieło l'Hopitala o przecięciach stożkowych, a praca o krzywych o podwójnej krzywiźnie (1731) zjednała mu w 18 r. życia miejsce w akademji. Wraz z Maupertuis'em udał się potem do Bazylei dla poznania nestora ówczesnych matematyków Jana Bernouillego, a następnie do Laponji na pomiar południka. W r. 1745 złożył akademji teorję postaci ziemi, gdzie pierwszy podał warunki analityczne równowagi cieczy.

Digitized by Google

Ogłosił następnie teorję księżyca (1752), przepowiedział powrót komety Halleya, a przez swą „Teorję ruchu komet“ (1760) wdał się w zacięty spór z d'Alembertem. Oprócz wielu jeszcze rozpraw ogłosił dwa dzieła elementarne: „Eléments d'algèbre“ (1746) i „Eléments de géometrie (1741, tłom. polskie Poczobuta 1772 i Przystańskiego 1856 r.).

Clairet, we Francji każde wino blado-różowe, także wino korzenne.

Clairin Juljusz Jerzy Wiktor, malarz francuski, ur. w Paryżu 1843. Wystawił „Wolontarjusz wolności,“ „Portret Sary Bernhardt,“ „Mojżesz i inne. W r. 1882 dostał medal 3-ej klasy, a w r. 1885—2-ej klasy.

Clairvaux, wioska we francuskim depart. Aube, na lewym brzegu rzeki Aube. Niegdyś znajdowało się tu najpiękniejsze i najbogatsze opactwo ś. Bernarda we Francji, założone 1115 r. przez ś. Bernarda. Obecnie w pozostałych po tem opactwie budowlach mieści się wielki dom pracy i poprawy.

Clairville Ludwik Franciszek Mikołaj, * 1811 r., jeden z najpłodniejszych autorów dramatycznych francuskich drugiego rzędu. Poprzednio sam był aktorem, następnie reżyserem trupy wędrownej, dopiero w r. 1836 wystąpił jako autor i odtąd corocznie zasilał scenę francuską kilkunastu nowemi utworami, jak: „Le muletier de Tolède“ (muzyka A. Adama); „La fille de M-me Angot“ 1873 (muzyka Lecocqua); „Cloches de Corneville“ (muzyka Planquetta); „Babiole“ (muzyka Laurenta); „Les cent vierges“ (muzyka Lecocqua); „Daphnis et Chloe“ (muzyka Offenbacha); „Jean, Jeannete et Jeanneton“; „Les sept châteaux du diable“, „Cendrillon“, „La lanterne magique.“ C. † 1879 w Paryżu.

Clajus Jan (młodszy), * 1616 w Miśni, † 1656 w Kitzingen. Był on od r. 1647 nauczycielem w Norymberdze, w szkole St. Sebalda i jednym z założycieli stowarzyszenia poetyckiego pod nazwą „Pegnitzorden“. W r. 1650 został kaznodzieją w Kitzingen. Napisał: „Pegnesische Schäfergedicht“, (Norymb. 1641) i „Geistlichen Trauer und Freudenspiele“; „Herodes der Kindermörder“; „Der leidende Christus“ i wiele innych. Wybór jego dzieł znajduje się w „Bibliothek deutscher Dichter“ t. 9, Lipsk, 1826.

Clam, ród hrabiowski z Karyntji, na początku wieku XVIII osiadły w Czechach.— **C.** (Karol Józef), * 1759, † 1826 r., ożeniwszy się z ostatnią dziedziczką Marją Anną hr. z Martinic w r. 1792 przybrał nazwisko i herb Martiniców, i odtąd starsza linja tego rodu nazywa się z Martinic. **Clam-Martinic** Karol Jan Nepomucen, syn poprzedniego, * 1792 w Pradze, † 1840 r., feldmarszałek porucznik odznaczył się nietylko jako wojownik podczas wielkich wojen Austrji, ale także jako dyplomata. Jawny nieprzyjaciel wyobrażeń postępowych i żarliwy obrońca przywilejów arystokracji, wywierał zawsze silny wpływ na sprawy swojego kraju. — Najstarszy syn jego **C.**, hr. Henryk Jarosław. * 1826 † 1887, prezydent rządu krajowego w Galicji zachodniej. **C.** hr., Jan Krzysztof, był założycielem młodszej linji, która w osobie hr. Chrystjana Filipa **C.** syna Jana Krzysztofa, z dziedzictwem dóbr hr. Gallasów przybrała nazwisko *Clam-Gallas.* — *Chrystjan Filip* **C.** pozostawił dziedzictwo wszystkich posiadłości swemu synowi hr. Chrystjanowi Krzysztofowi **C.**, dziedzicznemu wielkiemu marszałkowi królestwa Czeskiego, * 1770 † 1838 r. Jedynym synem tego ostatniego był hr. Edward **C. G.**, generał austrjacki, * 1805 w Pradze, walczył 1848 i 1849 z odznaczeniem we Włoszech, r, 1859 na czele 1 korpusu w bitwach pod Magentą i Solferino, poczem został generałem jazdy i komendantem wojsk w Czechach. Jako dowódca 1 korpusu armji w wojnie 1866 doznał porażki w bitwach pod Podolem, Jiczynem i t. d. wskutek czego rano przed bitwą pod Sadową, złożył dowództwo w ręce Gondrecourta i był oddany pod sąd wojenny, który 30 października uniewinnił go i powrócił mu wszelkie honory. **C.-G.** mimo to usunął się do życia prywatnego, † 17 marca 1891 r. Głową rodziny jest obecnie Franciszek * 1854 r.

Clam z Martinic Henryk Jarosław, hrabia, * 1826 r. w Węgrzech; wszedł 1847 r. do służby administracyjnej, w czasie zaburzeń marcowych 1848 r., znajdował się przy boku hr. Stadiona. Następnie mianowany został naczelnikiem okręgu mielnickiego, 1853 r. radcą namiestnictwa w Budzie, a 1856 r. gubernatorem Krakowa. Od r. 1860 członek rady państwa, występował na czele stronnictwa szlacheckiego w Czechach, które wkrótce połączyło się z innemi podobnemi stronnictwami koronnych krajów austrjackich i za jego staraniem założyło sobie własny organ w gazecie *Das Vaterland.* W r. 1861 obrany został prezydentem Muzeum Czeskiego. 1862 r. ustąpił z rady państwa i ograniczył swą działalność do sejmu czeskiego, † 1887 r. Jego młodszy brat, Ryszard, * 1832, oficer, do 1865 był przywódcą czeskich feudałów w austrjackiej radzie państwa. † 1891 r.

Clamageran Jan Juljusz, ekonomista i mąż stanu francuski, * 29 marca 1827 r. w Nowym Orleanie (w Ameryce półn.), nauki kończył w Paryżu, gdzie następnie był adwokatem i urzędnikiem magistratu. W r. 1882 senator, 1885 przez dziesięć dni minister skarbu. Podczas oblężenia Paryża miał sobie powierzonym rozdział żywności. Z prac jego najcelniejsze: „Du louage d'industrie, du mandat et de la commission dans le droit romain, dans l'ancien droit français et dans le droit actuel“ (1856); „De l'état actuel du protestantisme en France“ (1867); „Manuel électoral“ (1861); „Histoire de l'impôt en France“ (2 t., 1867—8); „Le matérialisme contemporain“ (1869

Digitized by Google

r.); „Souvenirs du siége de Paris“ (1872); „La France républicaine“ (1873); „L'Algerie, impressions du voyage 1873—81“ (1881); „La réaction économique et la démocratie“ (1890).

Clamart, wieś na południo-zachód Paryża, przy której d. 10 stycznia 1871 r., miała miejsce potyczka Francuzów z Bawarami. Jedno z ulubionych miejsc letniego pobytu paryżan.

Clamecy, miasto okręg. dep. franc. Nièvre, nad rzeką Yonne; kościół gotycki, kolegjum, bibljoteka, znaczny handel drzewem, węglem i bydłem etc.; 4,600 m.

Clamitat ad coelum vox sanguinis et sodomorum,
Vox oppressorum, viduae, pretium famulorum.
Woła do niebios głos krwi i sodomitów,
Jęk uciskanych, wdów i sług wstrzymana zapłata.
Heksametry, w których zawarto grzechy wołające o pomstę do nieba.

Clara voce czystym głosem.

Clan (celt. rodzina) w Szkocji, na wyspach Orkadzkich i Szkockich nazwa dobrowolnych, na posłuszeństwie rodzinnem opartych związków lennych, pomiędzy właścicielem dóbr i patrjarchalnym naczelnikiem okręgu, a jego poddanymi. Organizacja clanów została zniesiona po uśmierzeniu powstania 1745 r. Por. Buchanan „History of the clans“ (1775); Jonston i Robertson, „Historical geography of the clans of Scotland“ (Londyn 1872).

Clan-na-Gael (potomkowie Gaela), utworzony przez Irlandczyków, zwłaszcza przez O'Donovana Rosso w Stanach Zjednoczonych północnej Ameryki związek tajny, mający na celu za pomocą zamachów dynamitowych w Anglji, zmusić rząd do zaspokojenia wymagań Irlandczyków. Większa część przecież zamachów była chybiona i nie osiągnęła skutku. W końcu pomiędzy przywódcami związku w Chicago przyszło do sporu, w którym niektórzy z nich, zwłaszcza prezydujący O'Sullivan, obwinieni byli o sprzeniewierzenie, oskarżyciel zaś, dr. Cronin, został zamordowany skrycie w d. 4 maja 1889 r. Wywiązał się z tego proces kryminalny, zakończony skazaniem mordercy Buske, Coughlina i Sullivana na długoletnie więzienie.

Clanwilliam, okrąg w angielskiej kolonji Kapland, w Afryce południowej, ma 15,659 klm. kw. i 11,600 miesz.

Claparède Michał, hrabia, par Francji, generał porucznik, * 1770 w Gignac, departamencie Herault, † 1842; odbył kampanje włoską i reńską, z generałem Leclerc znajdował się na wyspie St. Domingo. Wróciwszy do Francji, miał zaszczytny udział we wszystkich wielkich bitwach cesarstwa, a w kampanji rosyjskiej był głównym dowódcą armji polskiej, zostającej w służbie francuskiej 1807 r. Za restauracji mianowany został generałem piechoty, gubernatorem Strasburga i parem Francji.

Clapeyron Bénoit Paweł Emil, inżynier, * 1799, † 1864. Po wyjściu ze szkoły udał się razem z Lamé'm do Petersburga, gdzie był profesorem w szkole inżynierji i kierował różnemi robotami publicznemi. Po powrocie do Francji 1830 r. poprowadził wiele kolei i wystawił kilka mostów, a zarazem był profesorem szkoły dróg i mostów. W r. 1858 wszedł do akademji nauk w miejsce Cauchy'ego. Oprócz kilku pięknych rozpraw, odnoszących się do mechaniki praktycznej, ogłosił w dzienniku szkoły politechnicznej rozprawę o sile poruszającej ognia, w której zasadę Carnota przeprowadził w sposób matematyczny.

Clapham, przedmieście Londynu, 44,000 m.

Clapier Aleksander, prawnik i mąż stanu francuski, * 1798 w Marsylji, † 1891; studjował prawo w Aix, poczem był adwokatem w Paryżu, a następnie w Marsylji; od 1842 prezes towarzystwa rolniczego, 1870 prezes komitetu liberalnego, 1871 wybrany do izby deputowanych, zasiadł w prawym środku. Wydał: „Le barreau français“ (16 t.), „La barreau anglais“ (3 t.), „Essai historique sur la Pologne“ (1821); „Marseille, son passé, son présent et son avenir“ (1863), oraz wiele prac w zakresie historji, ekonomji politycznej i finansowości.

Clapisson Antoni Ludwik, * 1808 w Neapolu, † 1866 w Paryżu, kompozytor muzyczny francuski. Napisał wiele romansów i kilka oper: „La symphonie“ (1839), „Le pendu“ (1841), „Frère et mari“ (1841), „Le code noir“ (1842), „Franchonette“ (1857) i in. W r. 1854 został członkiem akademji i konserwatorem zbioru instrumentów w konserwatorjum paryskiem.

Clapperton Hugo Marion, * 1788 w Annan w Szkocji, oficer marynarki angielskiej, przedsięwziął z Oudney'em i Denham'em podróż do wnętrza Afryki, z której wróciwszy 1825 r. do Anglji, mianowany został kapitanem i otrzymał polecenie zbadania koryta i biegu Nigru. W tym celu, w sierpniu 1825, udał się do Benin i dotarł aż do Sokkato, lecz zmarł w pobliżu tego miasta 1827. C. pierwszy z Europejczyków przedarł się od zatoki Benin w głąb Afryki i na długiej przestrzeni badał Niger. Pozostałe po nim papiery odwiózł jego służący Lander. Opis podróży Clappertona wydał Barrow w Londynie w latach 1826 i 1829 p. t. „Narrative of travels and discoveries in northern and central Africa.“ Uzupełnienia tego opisu podał Lander w dziele „Records of C. last expedition to Africa“ (2 tomy, Londyn, 1830).

Claque (fran.) uderzenie dłonią, klaskanie; *claqueurs*, klaskający, klakierzy, towarzystwo zorganizowane w celu oklaskiwania sztuk lub aktorów w teatrach i przyczyniania się tym sposobem do powodzenia. C. jako organizacja stała, założo-

Digitized by Google

na została w r. 1820 przez niejakiego Soutona w Paryżu p. n. *Assurance de succès dramatique* i następnie przyjęła się i w innych stolicach Europy. W Paryżu nazywani są oni nadto *Chevaliers du lustre* z powodu, iż siadają pośrodku parteru teatru pod żyrandolem. Dzielą się na: *Tapageurs*—oklaskujących hałaśliwie; *Connaisseur*—znawców, którzy półgłosem udzielają swych uwag sąsiadom; *Rieurs*—śmieszków; *Pleureurs*—płaczków; *Bisseurs* — domagających się bisowania i t. d.

Clare, hrabstwo w Irlandzkiej prowincji Munster, nad oceanem Atlantyckim, ma 3.351 klm. kw., 125,000 miesz. — Wieś *Clare*, od której całe hrabstwo nazwane zostało, leży przy ujściu rzeki Fergus do Shannonu i liczy 1,000 ludności. Stolicą hrabstwa jest Ennis.

Clare Jan, angielski poeta natury, * 1793 w Helpstone w Northamptonshire, syn ubogiego wyrobnika, wsławił się wielu pięknemi utworami, z których najlepsze zawarte są w zbiorach: „Poems descriptive of rural life and scenery" (3 wyd., Londyn, 1820) i „The village minstrel and other poems" (2 t., Londyn, 1821). Z powodu nieszczęśliwych spekulacji dotknięty chorobą umysłową, został pomieszczony w domu obłąkanych, gdzie † 1864 r. Por. Martin „The life of J. C." (Londyn, 1865); Cherry „Life and remains of J. C." (1873).

Clarence, rzeka w prowincji Nowej południowej Walji w Australji, uchodząca do zatoki Shoal, 380 klm. długa.

Clarence, cieśnina, oddzielająca wyspę Melville od lądu australskiego i łącząca zatokę Van Diemena z morzem Timor.

Clarence, hrabstwo w Nowej południowej Walji w Australji, nad oceanem Wielkim.

Clarence, książę de, tytuł młodszej linji książąt angielsk. domu królewskiego, pochodzący od Clarenza albo Chiarenza miasta w Grecji. Jerzy książę **C.,** młodszy brat króla Edwarda IV, * 1449, był pierwotnie przeciwnikiem swego brata, lecz w przeddzień bitwy pod Barnet (17 kwietnia 1471) przeszedł na jego stronę i przyczynił się do zwycięstwa. Mimo to jednak Edward IV nie mógł mu przebaczyć dawnego odstępstwa, przeszkodził jego małżeństwu z dziedziczką Burgundji, a nawet za mało znaczące uchybienie wydał nań wyrok śmierci. Gdy mu pozostawiono wybór śmierci, postanowił umrzeć w małmazji i kazał się utopić w kadzi napełnionej tym płynem. Por. Plantageneci Lionel i Tomasz, oraz Wilhelm IV.

Clarence Albert Wiktor, książę of C. i Avondale, hr. of Athlone, * 8 stycznia 1864 we Fragmore-Lodge pod Windsorem, najstarszy syn księcia Walji i księżniczki duńskiej Aleksandry; kształcił się w Oksfordzie, gdzie otrzymał dyplom dra praw, był rotmistrzem 10-go pułku huzarów, odbył wielkie podróże, pełnił różne obowiązki społeczne, w 1890 mianowany był przez swą babkę królowę Wiktorję księciem Clarence i członkiem izby lordów, † 14 stycznia 1892, wkrótce po zaręczynach z księżniczką Wiktorją Marją of Teck.

Clarendon, zamek królewski, obecnie w gruzach, pod miastem Salisbury, gdzie Henryk II w r. 1164 zebrał wielką radę, złożoną z baronów i prałatów, na której wydaną została pamiętna *konstytucja klarendońska*, oddająca duchowieństwo pod sądownictwo świeckie i będąca przyczyną długich sporów pomiędzy Henrykiem II i Tomaszem Becket.

Clarendon Edward Hyde, hrabia, wielki kanclerz angielski, * 1609 w Dinton w Wiltshire, †1674 w Rouen; członek parlamentu za Karola I, po odniesionem przez rewolucję zwycięstwie wychodziec i zręczny agent księcia Walji, późniejszego Karola II, mianowicie podczas układów z generałem Monk, które sprowadziły przywrócenie na tron rodziny Stuartów. Po restauracji 1657 został wielkim kanclerzem Anglji, 1660 kanclerzem uniwersytetu oksfordzkiego, 1661 parem i baronem Hyde, wice-hrabią Cornbury i hrabią Clarendon. Nareszcie usunięty od wszystkich godności i wygnany, przebywał we Francji, gdzie był również ścigany przez rozbudzone przeciwko sobie namiętności. Klasycznem jest jego dzieło: „History of the rebellion and civil wars in England" (3 t., Oksford, 1702; dokładniejsza zaś ed. 7 t., Oksford, 1849), którego uzupełnieniem są: „The history of the civil wars in Ireland" (Londyn, 1721 i „Clarendon's state papers" (Oksford, 1767 — 86). Por. Lister'a „Life and administration of **C.**" (3 t., Londyn, 1838). — Starsza jego córka *Anna Hyde* zaślubiła w Breda 1659 księcia Yorku, późniejszego króla Jakóba II i była matką królowych Anny i Marji; † 1671.

von Clarendon
Edward Hyde. Graf

Clarendon Jerzy Wilhelm Fryderyk Villiers, hrabia, angielski mąż stanu, wnuk Tomasza Villiers, syna hrabiego Jersey, który 1752 ożenił się z dziedziczką ostatniego Clarendon'a z rodziny Hyde i został 1756 baronem Hyde, a 1776 hrabią Clarendon. * 1800, rozpoczął zawód dyplomatyczny 1833, został 1840 wielkim strażnikiem pieczęci, a nadto 1840 kanclerzem księstwa Lancaster. We wrześniu 1841 razem z innymi wigami wystąpił z gabinetu, był 1846—47 prezesem biura handlu, następnie do 1852 lordem namiestnikiem Irlandji, od 1852 do 1858 ministrem spraw zagranicznych. Na tym urzędzie prowadził układy dyplomatyczne z Francją, Austrją, Turcją i Sardynją i podpisał pokój Paryski 1856 r. Po śmierci Palmerstona (1865) zarządzał ponow-

Digitized by Google

nie ministerjum spraw zagranicznych do 1866 i po trzeci raz w gabinecie Gladstone'a od 1868 do śmierci 1870. Był wielkim przyjacielem Napoleona III. Por. „Chamber's Encycl."(t. III, str. 277).

Clarens, wieś w szwajcarskim kantonie Waadt, nad jeziorem Genewskiem, posiada wiele pięknych willi i urocze widoki. Znaną jest z pism Jana Jakóba Rousseau.

Claretie Juljusz Arnaud Arsène, pisarz francuski, * 1840 w Limoges, kształcił się w liceum Bonaparté, następnie pisywał do różnych dzienników, miał udział w walkach w czasie oblężenia Paryża, kandydatura jednak do ciała prawodawczego upadła i oddał się wyłącznie piśmiennictwu. W r. 1885 został kierownikiem teatru „Comédie française," w 1888 członkiem akademji francuskiej. Ogłosił: „Les victimes des Paris" (1864); „L'assassin" (1866); „Les Muscadins" (1874); „La guerre nationale" (1870—71); „Histoire de la révolution 1870 — 71" (2 t., 1872); „L'Alsace et la Lorraine depuis l'annexion" (1876); „Madeleine Bertin" (1868); „Le train 17" (1877); „Le troisième dessous" (1878); „Monsieur le ministre" (1881); „Le million" (1882, w przekładzie polskim p. t. „Miljon," Warszawa, 1884); „Le prince Zilah" (1884); „Jean Mornas" (1885); „Candidat" (1886); „Puyjoli" (1890, w przekładzie polskim, 1891); dramaty: „La famille des Gueux" (do wspólki z Petruellim della Gattina, 1869); „Les Muscadins" (1874); „Le regiment de Champagne" (1877); „Les Mirabeau" (1878); „Monsieur le ministre" (1883); „Le prince Zilah (1885); „Petit Jacques" (1885); nadto „Les prussiens chez eux" (1872).

Claretie Juljusz

Claretta Gaudenzio, baron, historyk włoski, * 1835 w Turynie, prawo studjował tamże, poświęcił się jednak studjom historycznym, w 1872 został członkiem akademji turyńskiej, w 1873 sekretarzem komisji historycznej. Ogłosił: „Vita di Maria Francesca Elisabetta di Savoia-Nemours regina di Portogalla" (Turyn, 1865); „Storia della Regenza di Cristina di Francia, duchessa di Savoia" (tamże, 1868—1885, 3 t.); „Storia del regno e dei tempi di Carlo Emanuele II, duca di Savoia" (t. 3, Genua, 1877—79); „Sui principali storici piemontesi" (Turyn, 1875) i in.

Clark James, lekarz, * 1788 w Cullen, † 1870. Medycynę studjował w Edymburgu, przez pewien czas był chirurgiem floty, poczem wrócił do Edynburga, gdzie otrzymał stopień doktora medycyny; w 1826 przeniósł się do Londynu. W r. 1837 z tytułem barona został przybocznym lekarzem królowej Wiktorji. Z dzieł jego ważniejsze są: „The influence of climate in the prevention and cure of chronic deseases" (4 wyd., Londyn, 1846); „A treatise on pulmonary consumption" (Londyn, 1835).— *Wrzodem Clark'a* nazywa się wrzód płaski, znajdujący się na części pochwowej macicy; jest to najczęściej wrzód rakowy.

Clark Alvan, konstruktor przyrządów astronomicznych, * 1804 w Ashfield, w stanie Massachusetts, † 1877 roku; był pierwotnie portrecistą i rytownikiem i dopiero w 1836 zaczął wyrabiać lunety w Cambridgeport pod Bostonem. Gdy za pomocą refraktora o otworze 4½ cala odkrył kilka gwiazd podwójnych, zaczął budować przyrządy większe, a przy próbowaniu wielkiej soczewki przedmiotowej refraktora obserwatorjum Dearborn w Ewanston odkrył 1861 r. towarzysza Syrjusza (ob.); zbudował lunety dla obserwatorjum w Waszyngtonie (1873) o soczewce 66 cm. średnicy i 995 cm. odległości ogniskowej, dla Pulkowy o soczewce 76 cm. średnicy, dla obserwatorjum Licka na górze Hamilton w Kalifornji, o średnicy 91½ cm.— Synowie jego Alvan i John, również mechanicy, prowadzą dalej zakład ojcowski.

Clark James, teolog i filolog angielski, * 1836, był proboszczem a potem kapelanem w Memlu, od r. 1876 mieszkał w Antigoa na małych Antyllach. Napisał: „Grammaire comparée des langues aryennes et autres langues" (1865); „Les époques du langage" (1866) i „Qu'est-ce que la science morale et chrétienne."

Clarke Samuel, angielski teolog i filozof, * 1675 w Norwich, † 1729. Poglądy **C.** w jego religijno-filozoficznych dziełach: „The scripture doctrine of the trinity" (Londyn, 1712); „Demonstration of the being and attributes of God" (2 t., 1705—1706); „Verity and certitude of natural and revealed religion" (1705), które ściągnęły na niego niechęć prawowiernego duchowieństwa, uważać należy za podstawę racjonalnego supernaturalizmu. W sporze z Leibnitzem co do naturalnej filozofji i religji, okazał **C.** wiele bystrości umysłu i biegłości w dysputowaniu. Dotyczące tego sporu listy wyszły p. t. „Collection of papers, which passed between Leibnitz and Clarke" (Londyn, 1717) i doczekały się tłómaczeń prawie na wszystkie języki. Jego dzieła filozoficzne wyszły w Londynie 1732 — 43 w 4 t. Por. Zimmermann „S. Clarkes Leben und Lehre" (Wiedeń, 1870).

Clarke Henryk Jakób Wilhelm, hrabia Hüneburg, książę Feltre, marszałek Francji, * 1765 w Landrecis w Hennegawji, ze szlacheckiej rodziny irlandzkiej, † 1818; odznaczył się nietylko jako wojskowy, ale także jako dyplomata. W r. 1805 mianowany był gubernatorem Wiednia, a później Berlina, skąd wróciwszy 1807 został

Clarke Henryk.

Digitized by Google

ministrem wojny. Po niefortunnej wyprawie Anglików do Vliessingen (1809), Napoleon wynagradzając przezorność **C.**, mianował go księciem Feltre. Mimo to jeszcze przed abdykacją Napoleona, głosował **C.** za jego detronizacją 1813 r. W 1814 Ludwik XVIII uczynił go parem Francji i przeznaczył powtórnie na ministra wojny, w r. 1817 uwolniony od tych obowiązków, został marszałkiem.

Clarke Edward Danjel, mineralog i podróżnik angielski, * 1769 w Willington, w hrabstwie Essex, † 1822; podróżował od 1790 po rozmaitych krajach Europy, w latach 1800 do 1802 zwiedził Wschód, następnie został profesorem w Cambridge. Podróże jego p. t. „Travels in various countries of Europe, Asia and Africa," wyszły w 11 tomach w Londynie 1819—24. Jego greckie i wschodnie manuskrypty, a między niemi i słynny kodeks Platona, znaleziony przezeń na wyspie Patmos, kupił uniwersytet oksfordzki.

Clarke Marja Anna, * 1776 w Londynie, † 1852 w Boulogne, kochanka Fryderyka księcia Yorku, córka robotnika Thompsona. W r. 1794 wyszła za mularza C-a, a w 1803 została faworytą księcia i żyła wśród szalonych zbytków, wynikł stąd skandaliczny proces, w skutek którego książę zmuszony był zrzec się naczelnego dowództwa armji. W r. 1809 **C.** napisała pamflet p. t. „The Rival Princes" i została kochanką margrabiego Londonderry. W 1813 napisała nowy pamflet p. t. „A letter to the right hon. William Fitz Gerald," za co dostała się do więzienia na 9 miesięcy.

Clarke Mary Cowden, powieściopisarka angielska, * 1809 w Londynie, w r. 1828 zaślubiła Karola Cowden C., † 1877, 16 lat poświęciła nad ułożeniem „Complete concordance of Shakespeare" (wydane 1845), praca wielce użyteczna dla badaczów tego autora. Nadto napisała: „The adventures of Kit Bam" (1848); „The girlhood of Shakespears heroines" (nowe wyd. 1879); „The irou cousin" (1854); „Worldnoted women" (1858); „Trust and remittance" (1873); „A rambling story" (1874); parodję Longfellowa „Hiawatha" i in.

Clarke Hyde, pisarz angielski i inżynier, * 1815 w Londynie, † 1895, wykształcony wielostronnie, gdyż był inżynierem, dyplomatą, lingwistą i ekonomistą. Napisał: „Theory of railwoy - investment," „Engineering of Holland" (1846); „Colonization in our Indian empire" (1857); „Comparative philology" (1859); „Sovereign and quasi-sovereign states, debts etc." (2 wyd., 1879); „The prae-Hellenic in habitants of Asia Minor" (1864); „The tide of the Caucasus" (1873); „The Guarani of Brazil" (1875); „Serpent and Siva worship and mythology" (1875); „The Rhita and Phita-Peruvian epoch" (1877); „Himalayan origin and connection of the Magyar and Arian" (1878).

Clarke Jakób August Lockhart, lekarz, * 1817 w Londynie, † 1880; kształcił się w szpitalu Guy i szpitalu św. Tomasza, w 1871 został lekarzem szpitala epileptycznego w Londynie. Ogłosił badania nad budową mózgu, czynnościami rdzenia kręgowego, oraz nad patologją układu nerwowego. Od niego nazwane zostały *słupami Clarke'a* skupienia komórek zwojowych, znajdujące się w rdzeniu kręgowym, w pobliżu podstawy rogu tylnego.

Clarke'go maszyna, ob. Magneto-elektryczne maszyny.

Clarke's Fork, rzeka przepływająca przez stany Idaho i Waszyngton w Unji północno-amerykańskiej, powstaje z połączenia Flathead i Bitter Rood, 600 klm. długa, tworzy jezioro Pend d'Oreilles.

Clarkson Tomasz, filantrop angielski, * 1760 w hr. Cambridge, † 1846. Napisał rozprawę na temat: „Anne liceat invitos in servitutem dare," za którą otrzymał w r. 1786 nagrodę. Dążył usilnie do zniesienia handlu niewolnikami i doprowadził do tego, że parlament angielski, uchwalił d. 25 marca 1807 prawo znoszące handel niewolnikami, a w 1833 prawo znoszące niewolnictwo w kolonjach angielskich. W kwestji tej napisał **C.** wiele broszur: „An essay of the comparative efficiency of regulation or abolition as applied to the Slave Trade" (Londyn, 1788); „Thoughts on the necessity of improving the condition of the slaves in the Britisch colonies" (1823) i in.

Clarus Jan Chrystjan August, lekarz, * 1774 w Buch am Forst w Frankonji, † 1854 w Lipsku, był w latach 1810—48 naczelnym lekarzem szpitala ś. Jakóba i profesorem kliniki chorób wewnętrznych w Lipsku; odznaczył się też jako pisarz, zwłaszcza w dziedzinie psychjatrji. Ogłosił nadto: „Die Zurechnungsfähigkeit des Mörders Woyzeck" t. j. Wojciech, (Lipsk 1828).—Syn jego **C.** Juljusz był od 1854 profesorem zwyczajnym w Lipsku; ogłosił: „Handbuch der speciellen Arzneimittellehre" (1860) i in.

Clary *z Aldringenu*, ród książęcy w Czechach i Austrji, pochodzący z Toskanji, z której *Bernard de Clario* w w. XIV przybył do Pragi.—**C.** *Franciszek* w r. 1641 otrzymał tytuł barona.—Syn jego **C.** *Hieronim*, † 1671, ożeniwszy się z siostrą hr. z Aldringenu, odziedziczył po nim jego herb i posiadłość Teplice, a w r. 1666 mianowany został hrabią.—Syn jego **C.** *Jan Marek Jerzy*, od r. 1680 hrabia państwa, † 1700.—Najstarszy jego syn **C.** *Franciszek Karol*, † 1751 r., pozostawił majętności Teplickie, zamienione 1750 na majorat, swemu trzeciemu synowi hr. *Wacławowi* **C.**, * 1706 r., † 1788 r., który 1767 otrzymał godność książęcą. — Jego wnuk ks. *Edmund Maurycy* **C.**, * 1813 r., komornik cesarsko-królewski, tajny radca i dziedziczny członek izby wyższej miał trzech synów Karola, Zygfryda i Manfreda † 1844, syn jego Karol (*Carlos*), * 1844, jest obecnie głową domu i członkiem izby Panów. Z linji hrabiowskiej znany jest hr. *Leopold Kacper* **C.**,

Digitized by Google

* 1736 r., † 1800 r. minister stanu, prezes komisji prawodawczej. Wydał: „Tentamen historicum de titulo Imperatoris Romani, qui Carolo M. etiam ex pacto cum Graecis Imperatoribus accessisse vulgo creditur" (Wiedeń 1753, IV). Linja ta wygasła 1840 r. ze śmiercią hr. *Karola Franciszka* **C.**

Clary, bogaty negocjant marsylski, którego córka Julja wyszła 1794 za Józefa Bonapartego, a Dezyderja, o którą daremnie się starał Napoleon, za Bernadottego 1798, późniejszego króla szwedzkiego. Po przywróceniu drugiego Cesarstwa, różni członkowie tej familji zajmowali wysokie godności dworskie.

Clasen Karol, malarz historyczny szkoły düsseldorfskiej, * 1812 w Düsseldorfie, kształcił się w tamecznej akademji, † 1886 r. Z utworów jego po większej części treści oiblijnej ceniony jest głównie obraz, przedstawiający Rudolfa z Habsburga, podającego księdzu swojego konia 1840. **C.** Wawrzyniec, stryjeczny brat poprzedniego, * 1812 w Düsseldorfie, także malarz historyczny, przeniósł się 1851 do Berlina, a stąd 1854 do Lipska, gdzie redagował, poczynając od 7 tomu: „Conversations-Lexikon für bildende Kunst." Z prac jego ważniejsze: freski w ratuszu w Elberfeldzie, „Germania na straży Renu." w ratuszu w Krefeldzie; „Germania na morzu" i in. Nadto napisał: „Erlebtes und Verwebtes" (Lipsk, 1886).

Classen Jan, * 1805, † 1891 filolog niemiecki, był od r. 1853 dyrektorem gimnazjum we Frankfurcie, od r. 1864 w Hamburgu do r. 1874. Napisał: „De grammaticae graecae primordis" (Bonn, 1829), najważniejszem jego dziełem jest wydanie Tucydydesa z komentarzami (Berlin, 1862—89). Por. Schultess J. C. (Hamburg 1892).

Classiarii classici, marynarze rzymscy.

Classici obywatele w Rzymie z różnych klas, zwłaszcza z przedniejszych i marynarze (ob. Cassiari). Nazwa ta służyła także najcelniejszym pisarzom według tak zw. kanonu, ułożonego przez Gramatyków Aleksandryjskich, ob. Klasycy.

Classici auctores, klasycy autorowie łacińscy i greccy, wogóle pisarze najlepsi w każdej literaturze.

Classicus Juljusz, szlachetnego rodu Trewirczyk, w wojnie pomiędzy Ottonem i Witelijuszem w r. 70 po Chr., walczył w Galji po stronie tego ostatniego; lecz w Castra Vetera (Xanten) zawarł z Civilisem (ob.) przymierze przeciwko Rzymianom, skłonił część wojska rzymskiego do odstępstwa i wykonania przysięgi na utworzenie samodzielnego państwa Gallii, następnie wraz z Civilisem walczył przeciwko Rzymianom i w końcu podzielał los jego. Por. Taciti „Hist" IV.

Classis klasa obywateli rzymskich, ob. Census.

Classis flota rzymska, ob. Flota.

Clathrus *(Prochówka),* rodzaj grzybów z rodziny sromotników, cechujący się kulistą lub jajowatą otoczką, której skórka wewnętrzną tworzy kratkę, złożoną ze słupków mięsistych: kratka przy dojrzewaniu usuwa skórkę zewnętrzną i sama występuje na zewnątrz. **C.** *cancellatus,* w Europie płd. i środkowej, w Afryce płn. i Ameryce, wyrasta w lasach liściastych na ziemi, posiada kratkę czerwoną i dorosta 10 cm. wysokości.

Clathrus.

Claude Jan, teolog ewang.-refor. francuski, * 1619 r., w La Sauvetat w południowej Francji, † 1687 r. znakomity mówca. Na synodzie prowincjonalnym 1661 r., w Nismes, występował przeciw wnioskom księcia Conti, za co długo prześladowany, w końcu opuścił Francję i 1685 osiadł w Holandji, † w Hadze 1687 r. Najważniejszem jego dziełem jest: „La défense de la réformation" (Rouen, 1673, t. 4 i Paryż, 1844). Znaną jest także jego wymowna protestacja przeciw Ludwikowi XIV i opis zarazem prześladowań, jakich we Francji doznawali ewangelicy, p. t. „Plaintes des protestantes cruellement opprimés dans le royaume de France" (Kolonja, 1686). Dzieła: „Oeuvres posthumes" (5 t. 1688); wydał syn jego pastor w Hadze. Por. Landevéze „Abrégé de la vie de M. C." (Amsterdam 1687); Haag „La France protestante."

Claude Jan Maksym, malarz francuski, * 1824 w Paryżu, uczeń Gallanda, malował sceny myśliwskie, otrzymał kilka medali w latach 1866, 1869 i 1872. Na wystawie powszechnej w r. 1889 dostał medal srebrny.

Claude-Bernard, ob. Bernard (Klaudjusz).

Claude-Lorrain Klaudjusz z Lotaryngji, właściwie *Claude Gellée* jeden z największych pejzażystów, * 1600 w lotaryńskim zamku Champagne, kształcił się w Rzymie pod kierunkiem Augustyna Tassi w 1617, † 1682 w Rzymie. Obrazy jego uroczej są piękności i oprócz wszystkich, zalet, cechujących pendzel wielkiego artysty, odznaczają się głównie dziwną harmonją, a obłoki, powietrze, światło i cienie są najwierniejszem odbiciem natury. Z utworów jego, znajdujących się we wszystkich celniejszych galerjach Europy, najsławniejsze są cztery pory dnia: „Ranek, Południe, Zmrok i Wieczór" w galerji petersburskiej. Szkice wszystkich swoich obrazów sam zebrał w dziele: „Liber veritatis"

Claude Lorrain.

Digitized by Google

(księga prawdy), znajdującem się obecnie w posiadaniu księcia Devonshire, kopjowanem przez Jana Boydell i wydanem w Londynie 1774—77, p. t. „Liber veritatis. Or a collection of 100 prints after the original desings of Claude de Lorrain etc.“ Por. Gr. von Lepel „Oeuvres de Claude Gellée, dit leLorrain“ (Drezno, 1806); Mad. Mark Pattison „C., sa vie et ses oeuvres“ (Paryż, 1884); Dullea, „Claude Gellé de Lorrain“ (Londyn, 1887).

Claudius imię dwóch cesarzów rzymskich, ob. Klaudjusz.

Claudius, biskup turyński, ob. Klaudjusz.

Claudius Maciej, zwany *Asmus* albo *Wandsbecker Bote*, oryginalny ludowy poeta i literat niemiecki, * 1740 w Rheinfeld w Holsztyńskiem, † 1815 w Hamburgu. Pieśni jego, z których jedna mianowicie o winie reńskiem jest powszechnie znaną, drukowane były w wydawanem przezeń w latach 1770—75 piśmie perjodycznem „Der Wandsbecker Bote.“ Ogólny zbiór prac swoich sam wydał p. t. „Asmus omnia sua secum portans, oder Sämmtliche Werke des Wandsbecker Boten“ (8 tomów, Hamburg 1775 — 1812, 12 wyd. 1882, t. 2). Porów. Kahle'go „Claudius und Hebel“ (Berlin, 1864); Herbst „Matthias C. der Wandsbecker Bote“ (Gotha 1857—78); Mönckeberg „Matthias C.“; (Hamburg, 1869); Gerok „Matthias C“, (Darms, 1881).

Claudius Maciej.

Clauren Henryk, ob. Heun Karol.

Claus Karol Fryderyk Wilhelm, zoolog, * 1835 w Kassel, † 1896 w Wiedniu, kształcił się w Marburgu i Giessen, w 1858 został docentem w Marburgu, 1860 prof. nadzwyczajnym w Würzburgu, 1863 prof. zwyczajnym w Marburgu, 1870 w Getyndze, 1873 w Wiedniu, skąd też zarządzał stacją doświadczalną w Tryjeście. Zasłużył się pracami nad skorupiakami. Ogłosił: „Die Typenlehre und Häckels Gastraatheorie“ (1874 r); „Untersuchungen zur Erforschung der genealogischen Grundlage des Krustaceensystems“ (1876 r.); „Studien über Polypen und Quallen der Adria“ (1877); „Grundzüge der Zoologie“ (1866, 4 wyd., 1878); „Lehrbuch des Zoologie“ (1880, 3 wyd, 1885). Od 1878 wydawał pismo: „Arbeiten aus dem zoologischen Institut der Universität Wien und der zoologischen Station zu Triest.“

Clausel de Montals Klaudjusz Hipolit, teolog francuski, * 1769 r. w zamku Coussergues (Aveyron), † 1857 r., jałmużnik księżnej Angoulême, w r. 1819, a od r. 1824 do 1851 biskup w Chartres. Ważniejsze jego dzieła są: „Réclamations en faveur de l'Eglise de France“ (1817); „Le Concordat justifié“ (1818); „La Religion prouvée par la Révolution“ (1816); „Portrait fidéle de l'Eglise gallicane“ (1855).

Clausel albo **Clauzel** Bertrand, hrabia, marszałek Francji, * 1772 w Mirepoix. W początkach rewolucji wszedł do armji jako ochotnik, 1804 generał dywizji, zaszczytnie walczył w Hiszpanji, gdzie 1812 otrzymał naczelne dowództwo nad korpusem marszałka Marmont, wzorowo poprowadził odwrót armji przez Portugalję i do ostatniej chwili stał po stronie Napoleona. Ludwik XVIII mianował go generałem inspektorem piechoty. Jednakże po powrocie Napoleona 1815 C. znowu stanął w jego szeregach i stawiał Bourbonom jak najsilniejszy opór. Skutkiem tego ogłoszony zdrajcą, przymuszony był uciekać do Ameryki. W r. 1816 zaocznie na śmierć skazany, wrócił za amnestją, 1820 wybierany był dwukrotnie na deputowanego; w r. 1830 otrzymał naczelne dowództwo w Algierze po generale Bourmont i tu za okazane usługi otrzymał godność marszałka Francji, lecz w roku następnym skutkiem pewnych uchybień, został odwołany. W r. 1835 powtórnie przeznaczony na generała gubernatora Algieru; ale gdy klęskę Francuzów pod Konstantyną nieprzyjaciele jemu przypisali, wrócił 1837 do Francji, aby się usprawiedliwić z poczynionych mu zarzutów. Wybrany 1838 deputowanym, należał ciągle do opozycji, † 1842. Napisał: „Observations du général C.“ sur quelques actes de son gouvernement à Alger“ (Paryż, 1831) i „Explications du Maréchal C. 1837.

Clausel Bertrand.

Clausen Henryk Mikołaj, * 1793 r. w Maribo na wyspie Laaland, † 1877 r., teolog duński, od r. 1822 profesor uniwersytetu w Kopenhadze; w latach 1842—46 był prezydentem stanów prowincjonanych w Roeskilde, w r. 1848 członkiem tajnej rady stanu, a od 1848 do 1851 ministrem bez wydziału. Liczne jego pisma teologiczne są po większej części przetłómaczone na język niemiecki (Hermeneutika N. T. i inne 1840). Redagował pismo: „Tidsskrift der udelansk. theol. Liter“ od. r. 1833 i „Skriftorget og det levende Ort“ (1863); „Der kirkerlige Individer og der kirkerlige Samfund (1867). Po śmierci jego wydano pamiętniki p. t. „Optegnelser om min Lernets og min Tids Historie“ r. 1877.

Clausen Tomasz, astronom, * 1801 r. w Nübel w Szlezwigu, † 1885, był od 1824 r. asystentem w obserwatorjum w Altonie, od 1827 w takimże charakterze przeszedł do instytutu optycznego Utzschneidera w Monachjum; w 1842 r. został obserwatorem w Dorpacie i po Mädlerze objął tamże zarząd obserwatorjum. Prace jego tyczą się głównie obliczania dróg eliptycznych

Digitized by Google

komet. Liczbę π, t. j. stosunek okręgu koła do średnicy, obliczył do 250 cyfr dziesiętnych.

Clausewitz Karol von, generał pruski, * 1780 r. w Burg; 1793 —1812 odbywał wszystkie kampanje w pruskiej armji. Wstąpił 1801 r. do berlińskiej szkoły wojskowej, 1812 został majorem sztabu generalnego i nauczycielem następcy tronu pruskiego. Z rozpoczęciem wojny 1812 odznaczył się w służbie rosyjskiej. Przy formowaniu logjonu rosyjsko-niemieckiego był szefem sztabu głównego, lecz 1815 z tymże samym tytułem powrócił znów do służby pruskiej i mianowany został 1818 dyrektorem szkoły wojskowej. Przeniesiony 1830 do artylerji, został szefem jej sztabu głównego; † we Wrocławiu 1831 na cholerę. Pismami swemi, wydanemi po śmierci autora, 10 t., Berl. 1832—37) z których najcelniejsze „Vom Kriege" (4 wyd. 1880); „Der Feldzug von 1796 in Italien" (2 wyd. 1888); „Ueber das Leben und den Charakter von Scharnhorst" i „Der Feldzug von 1815," przyczynił się **C.** znakomicie do przekształcenia teorji sztuki wojskowej. Por. F. von Meerheimb „Karl von C." (Berlin, 1875); Schwartz „Leben des Generals Karl von C." (1877).

Clausilia, *Świdrzyk, Wrzecionka*, rodzaj ślimaków z rodziny *Helicidae*, cechujący się skorupką wydłużoną, wrzecionowatą, o licznych skrętach. W skorupce tej, niedaleko otworu, znajduje się wieczko wapienne, kolankowato zgięte, które mięczak zamyka po wciągnięciu ciała do wnętrza. Liczne gatunki, jak **C.** *laminata*, **C.** *biplicata*, żyją na całej ziemi, zwłaszcza w krajach górzystych, u nas na wapiennych skałach Tatr, Ojcowa, Złotego Potoku.

Clausilia, obok dolna część skorupki i wieczko.

Clausius Rudolf Jul. Emanuel, fizyk i matematyk, * 1822 r., w Koślinie na Pomorzu, † 1888, po ukończeniu studjów uniwersyteckich w Berlinie objął tamże docenturę, w r. 1855 powołany do politechniki związkowej w Zurychu, wkrótce potem objął profesurę w tamecznym uniwersytecie, od 1867 r. w Würzburgu, od 1869 w Bonn. Działalność naukową skierował **C.** do teorji ciepła i pierwszy wyrobił ją na poważny, naukowy systemat. Długi szereg jego rozpraw, zamieszczonych w rocznikach Poggendroffa, obejmuje ściśle uzasadnioną teorję matematyczną ogółu zjawisk ciepła, uważanego jako objaw ruchu najdrobniejszych cząstek (ob. Ciepło); stosuje ją do machin parowych, oraz do wyjaśnienia zjawisk elektrycznych; starał się też ścisłej określić rodzaj ruchu stanowiącego ciepło w rozprawie „Ueber die Art der Bewegung die wir Wärme nennen," Oprócz tego ogłosił prace o zjawiskach optycznych atmosfery, „Die Potentialfunction und das Potential" (1867). Zbiór rozpraw jego wyszedł też oddzielnie: „Sammlung der Abhandlungen über die mechanische Wärmetheorie" (1864—67).

Clauss Wilhelmina, słynna fortepjanistka * r 1834 w Pradze, † 1882 uczennica Proksch'a, wyszła 1855 zamąż za literata Szarvady w Paryżu, odznacza się zwłaszcza wykonywaniem utworów Beethovena i Chopina.

Clausula jako wyr. muz. ob. Kadencja.

Clausula cassatoria, (łac.) warunek kasujący zastrzeżenie, pisane na wekslu, aby nie był płacony.

Clauzel Bertrand, ob. Clausel.

Clavaria, *Goździeniec, Bedłka palczkowata* rodzaj grzybów z rzędu *Hymenomycetes*, cechujący się owocnikiem zmięcistym, rozgałęzionym lub maczugowatym, którego powierzchnia gładka pokryta jest łożyskiem zarodnikowem (hymenium); zarodniki po dojrzeniu rozsypują się w pył. Jadalne są: biała **C.** *coralloides, kozłar, kozak*, żółta **C.** *flava*, czerwona **C.** *botrytis*, zwana *baraniemi różkami*.

Clavaria.

Claveau Anatol Ferdyrand, literat francuski * 1835 w Bievre. W r. 1865 był sekretarzem i redaktorem ciała prawodawczego. Pisywał pod pseudonimami René. Daniel, Quisait, Quidam i in. do pism: „Soleil" „Gaulois" „Figaro." Z utworów jego wymienić należy: „Nouvelles contemporaines" (1860) i romanse: „Une Partie carrée" „Le roman de la comète" (1857, oraz tom zebranych artykułów krytycznych p. t. „Contre le flot" (1886).

Claves *St. Peter* (łac.), klucze św. Piotra.

Clavier Stefan, uczony hellenofil, * w Lionie 1762; po ukończeniu nauk uniwersyteckich na wydziale prawnym, otrzymał posadę sądową w r. 1804; był sędzią kryminalnym w czasie procesu generała Moreau, odznaczył się wtedy wielką prawością charakteru, za co otrzymał dymisję. † 1817. Ogłosił drukiem następujące dzieła: „Oeuvres complètes de Plutarque" z komentarzami; 1801—1806 „Bibliotèque d'Apollodore" (przekład 1805); „Discription de la Grèce par Pausanias" (przekład); „Histoire des premiers temps de la Grèce jusqu à l'expulsion des Pisistratides" (1889).

Clavière Stefan, polityk francuski, * 27 stycznia 1735 w Genewie, był kupcem, 1770—82 członkiem rady. Gdy 1782 przez interwencję zagraniczną zaprowadzony został w Genewie rząd oligarchiczny. **C.** skazany na wygnanie, udał się do Francji. W 1791 był członkiem Zgromadzenia Narodowego i należał do stronnictwa

Digitized by Google

Żyrondystów, 1792 został ministrem skarbu, w 1793 wraz z przywódcami żyrondystów na żądanie jakobinów aresztowany w d. 10 sierp. t. r. zgodził się w serce nożem. Żona jego w dwa dni później otruła się. Napisał: „De la France et des Etats-Unis"; „Foi publique envers les créanciers de l'etat" (Paryż, 1789) i in. „Adresse de la Société des amis des Noirs à l'Assemblée nationale" (Paryż, r. 1791); „Du Monétaire métallique" (1792).

Claviceps, rodzaj grzybów, ob. Sporysz.

Claviger, *Rozrożek*, rodzaj owadów tęgopokrywych, bez oczu, z pokrywami skrzydłowemi małemi; są to owady drobne, przebywające razem z mrówkami, które je karmią, a same natomiast zjadają ciecz słodką, którą **C.** wydziela ze swego ciała pod pokrywami. U nas napotykają się **C.** *testaceus*, brunatny, 2 mm. długości, oraz **C.** *longicerus*, nieco większy, jasno-czerwony.

Claviger, powiększony.

Clavijo y Fajardo Józef, pisarz hiszpański, * około 1730 na wyspach Kanaryjskich. Zajmując się pracami naukowemi, mieszkał w Madrycie, gdzie od r. 1773 wydawał dziennik „*Mercurio historico y politico*" i in. pisma perjodyczne. Przełożył także „Historję naturalną Buffona" (1791—1802); † 1806 na urzędzie wice-dyrektora gabinetu historji naturalnej. Imię jego stało się głośnem i za granicami Hiszpanji z powodu pojedynku z poetą francuskim Beaumarchais, który go oczernił w swojem „Mémoire" z 1774. Sławny ten pojedynek posłużył Goethe'mu za wątek do tragedji „Clavigo."

Clavis, w muzyce, ob. Klawisz i Klucz.

Clavius Krzysztof, właściwie *Schlüssel*, matematyk, * 1537 w Bambergu, † 1612 r., zwany Euklidesem XVI w. Wstąpił do zakonu Jezuitów, a wysłany przez nich 1581 r. do Rzymu, miał sobie przez Grzegorza XIII poruczoną pracę około poprawy kalendarza, z której się chlubnie wywiązał. Najważniejsze jego dzieła są: tłómaczenie Euklidesa, „Euclidis elementorum libri XVI cum scholiis" (1574) i „Calendarii romani gregoriani explicatio, jussu Clementis VIII" (Rzym, 1600). Zupełne wydanie jego dzieł wyszło w Moguncji 1612.

Clay Henryk, znakomity mąż stanu amerykański, * 1777 r. w Wirginji, † 1852 r. Najprzód adwokat w Lexington, wybrany został 1803 na reprezentanta do zgromadzenia prawodawczego, a 1806 na senatora w Kongresie. W r. 1811 został mówcą kongresu, 1814 komisarzem do ułożenia warunków pokoju z Anglją w Gandawie. Występował gorliwie za niezależnością południowo-amerykańskich wyborów i przeprowadził tak zwany zasadniczy *akt Missouri*, znoszący niewolę po za 36½ stopniem szerokości geograficznej ku północy. W czasie wyboru prezydenta 1824 porzucił stronnictwo demokratyczne i popierał wybór Jana Quincy Adamsa, który go zaraz mianował sekretarzem stanu do spraw zagranicznych. Pod prezydencją Jacksona był w senacie przywódcą opozycji, występował jako przedstawiciel stronnictwa opieki celnej i banku i został jednym z twórców partji whigów 1836 r. Pominięty przy następnych wyborach prezydenta, usunął się w r. 1844 i dopiero w r. 1847 wystąpił jako pośrednik w kwestji niewolnictwa, gdzie projekt jego został wprawdzie odrzuconym, w końcu atoli wnioski jego prawie w zupełności były przyjęte. Najlepsze wydanie mów **C.** uskutecznił Colton (6t., New-York, 1857). Życiorys **C.** napisali: Colton (New-York, 1846) i Schurz (Boston, 1885); Oliver Dyer „Great Senators of the Unit. States" (New-York, 1889); Calvin Coltres „Speeches and Letters of Mr. Clay" (New-York, 1857—64).

Clay Kasjusz Marceli, syn generała *Green Clay*, a synowiec poprzedniego, * 1810 w hrabstwie Madison w Kentucky, przyłączywszy się do stronnictwa emancypacjonistów (przeciwników niewoli murzynów), należał do najdzielniejszych jego przywódców. Podczas wojny meksykańskiej odznaczył się jako pułkownik dragonów i popadł w niewolę; w 1859 występował w Kentucky, jako kandydat do prezydentury. Za rządów Lincolna był posłem w Petersburgu do r. 1869. Słowem i czynem zjednał tryumf zasadom, wyznawanym przez stronnictwo późniejszych republikanów.

Clay Cross, miasto w angielskiem hrabstwie Derby, kopalnie węgla, huty żelazne, 8,000 m.

Clayton Jan Middleton, mąż stanu północnoamerykański, * 1796 w Dagsborough, stanie Delaware, † 1856 w Dover; adwokat, wybrany do rady prawodawczej stanu Delaware, potem na senatora do kongresu, został za prezydentury Taylora sekretarzem stanu 1849; lecz zachowanie się jego w kwestji niewolnictwa, jego polityka, odrzucająca wszelką w sprawach europejskich interwencję, traktat, Nicaragua (*traktat Clayton-Bulwer*) 1850, tudzież sprawa Cranford'a (ob.), tak dalece go zdepopularyzowały, że po śmierci Taylora przymuszony był podać się do dymisji. Por. I. P. Cornegy, „Memoirs of I. M. C." (Wilmington).

Clearinghouse, kantor likwidacyjny, miejsce, gdzie pełnomocnicy banków lub bankierów regularnie się schodzą celem obliczania i kompensowania wzajemnych pretensji kupieckich lub bankierskich firm, które przedstawiają. Postępowanie tego zakładu zwane *clearances* (likwidacje) na tem się zasadza, że posiadacze weksli wymieniają między sobą weksle już płatne, a różnicę dopłacają sobie w gotówce; jednocześnie jednak wierzytelności jednego domu bankierskiego odstępują się drugiemu, następnie trze-

Digitized by Google

ciemu i t. d., upraszczając interesa jak tylko można najwięcej, tak, iż ostatecznie każdy dom obliczać się potrzebuje tylko z dwoma lub trzema, dopłacając jeden drugiemu zachodzącą różnicę. Domy należące do Clearinghouse posiadają do tej czynności oddzielnych officjalistów zwanych *Clearer* lub *Clearing-clerc*. Najstarszy clearinghouse jest w Londynie (założony 1775), a jeden z najważniejszych istnieje w New-Yorku (założony 1853). W Paryżu od 1872. Por. Hübnera „Die Banken"; Gibbona: „The banks of New-York„ (1859); Seyd „Das Londoner Bank-Check-und Clearinghousesystem" (Lipsk, 1874); W. Stanley Jevons „Geld und Geldverkehr" (Lipsk, 1876); L. Kuhlenbeck „Der Check" (Lipsk, 1890).

Cleator Moor, miasto w angiel. hrabstwie Cumberland; jedne z najgłębszych w świecie kopalnie węgla kamiennego, 10,000 miesz.

Clebsch Rudolf Fryderyk Alfred, matematyk, * 1833 w Królewcu, † 1872 r.; nauki matematyczne studjował w Królewcu, był następnie nauczycielem w Berlinie, poczem docentem tamże, od 1858 profesorem w politechnice w Karlsruhe, od 1863 profesorem w Giessen, od 1868 w Getyndze. Liczne jego rozprawy, tyczące się fizyki matematycznej, rachunku przemienności, geometrji i algebry, mieszczą się w różnych pismach matematycznych, zwłaszcza w rocznikach Neumanna. Z oddzielnych dzieł wymienimy: „Theorie der Elasticität festen Körper" (1863); „Theorie der Abel'schen Functionen" (1866); „Theorie der binären algebr. Formen" (1871). Jego „Vorlesungen über Geometrie" wydał Lindemann (1875—76). W r. 1869 akademja paryska przyznała mu nowoustanowioną nagrodę Ponceleta za prace nad rozwojem geometrji.

Cleckheaton, miasto fabryczne w angielskiem hrabstwie York, fabryki sukna, przędzalnie wełny sztucznej, 12,000 miesz.

Clémanges Mikołaj, zwany także *de Clemangiis*, teolog francuski, * 1360 w Szampanji, † około 1434 r. w Paryżu, był sekretarzem papieża Benedykta XIII, potem mnichem kartuzyjskim, nareszcie profesor wymowy i teologji w kolegjum nawarskiem w Paryżu. Jest autorem wielu dzieł teologicznych i politycznych, dotyczących rodzinnego kraju. Por. A. Müntz „Nicolas Clémanges, sa vie et ses écrits" (Strasburg, 1846).

Clematis, roślina, ob. Powojnik.

Clémenceau Eugenjusz, mąż stanu francuski, * 1841 w Mouilleron w Wandei, po ukończeniu wydziału medycznego w Paryżu osiadł w Montmartre. Przyłączył się do radykalistów i po rewolucji 4 września 1870 wybrany merem 18 okręgu i członkiem komisji oświecenia, 1871, jako członek zgromadzenia narodowego, naprożno starał się obronić od śmierci generałów Lecomta i Klem. Thomas'a nie umiał kierować tym burzliwym okręgiem i złożył mandat. Następnie był członkiem i prezesem rady municypalnej paryskiej. W 1867 wybrany do izby deputowanych, przyłączył się do zbrojnej lewicy i zyskał rozgłos jako przeciwnik polityki oportunistycznej Gambetty; powtórnie wybrany do zgromadzenia 1876, zasiada na skrajnej lewicy. W r. 1880 założył dziennik *Justice* i od tego czasu jest jego redaktorem i stałym nieprzyjacielem wszystkich ministrów i wszystkich rządów. W r. 1882 przyczynił się do upadku Gambetty i jego następcy Freycineta, w 1885—Juljusza Ferry'ego, w 1886 Brissona, w r. 1887—Gobleta i t. d. Niewybrany po procesie rozwodowym 1892 do parlamentu oddał się literaturze i dziennikarstwu i odegrał znaczną rolę w sprawie Dreyfusa, domagając się rewizji procesu. Położył zasługi w sprawie wychowania elementarnego.

Clémenceau Jerzy, dziennikarz radykalny francuski, redaktor *Aurore*.

Clémencet don Karol, uczony Benedyktyn, * 1703 w Autun, † 1778 r. Oprócz współpracownictwa w dziele: „L'art de verifier les dates depuis la naissance de Jésus-Christ" (Paryż, 1750), ogłosił jeszcze: „Histoire générale de Port-Royal" (tom 10 i 11, r. 1762); „Histoire générale de la France" i „Histoire littéraire de S. Bernard" (Paryż, 1773).

Clemens Wacław, zwany *Żebracki*, *Żebracensis*, poeta łacińsko-czeski, * w m. Żebrace, w królestwie Czeskiem w końcu XVI w. Jako „bakałarz," wydał w r. 1608 w Pradze udatny poemat „Homo redivivus per Theantropum". W 1616 został magistrem i rektorem szkół rokicańskich. W 1622 zmuszony był opuścić ojczyznę, bawił w Gdańsku, Londynie i Lejdzie, a w końcu osiadł w Szwecji. Z wielu jego utworów zasługuje na wzmiankę piękny opis Gdańska p. t.: „Gedanum seu Dantiscum" (1632); „Threnus Bohemiae" i poemat „Gustavis" (ksiąg 9), w którym objawia tęsknotę do ojczyzny i silne czyni wyrzuty panującemu rodowi Hasburgów; „Antiqua Praga" (1616); „Planctus Glatoviae nad ohniem" (1615).

Clemens Samuel Langhorne, znany powszechnie pod pseudonimem *Mark Twain*, powieściopisarz i humorysta amerykański, * 1835 we Florydzie (Missouri), początkowo poświęcał się drukarstwu, następnie podróżował po Kalifornji, Newadzie, wyspach Hawajskich, Europie i Palestynie, poczem został redaktorem jednego z pism w New-Yorku, od 1862—1865. Między innemi wydał: „The Jounping Frog" (1867); The Innocents Abroad" (1869 r.); „Roughing it" (1872); „The Gildedage," komedja (1873 r.); „Adventures of Tom Samyer" (własne przygody w wieku młodzieńczym, 1876), zaś koleje życia w zamożności opisał w „Mississipi sketches" (1883); „A trampe abroad (1880);

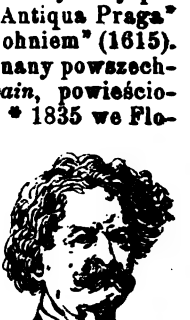

Clemens Samuel.

Digitized by Google

„The prince and the Pauper" (1881); „The stolen white elefant" (Londyn, 1882) i in. Wybór jego pism wyszedł p. t.: „The choice humerous works of Mark Twain" (1873). Por. Haweis „American humorists" (Londyn, 1882); po polsku: Przygody Hucka.

Clemens non papa, właściwie *Jacques Clément*, t. j. Klemens nie papież, kompozytor muzyczny z XVI w., Niderlandczyk, tak zwany dla odróżnienia od współczesnego mu papieża Klemensa VI, * 1475, † 1558 r. Wielką ilość jego mszy, motetów i t. p. wydał Piotr Phalese w czterech księgach p. t.: „Souter liedekens," w roku 1555—80 w Antwerpji.

Clemensruhe, pałac w Poppelsdorf, w pobliżu Bonn, w regencji kolońskiej w Prusach, niegdyś letni pałac księcia elektora kolońskiego, obecnie własność uniwersytetu w Bonn; mieści w sobie muzeum historji naturalnej, instytut gospodarstwa wiejskiego i t. p. zakłady.

Clément Jakób, Dominikanin, * 1565 w Sorbon, w djecezji arcyb. Rheims. Gdy król francuski Henryk III zbrojnie przeciwko Lidze szlachty katolic. wystąpił i obległ Paryż, mając główną kwaterę w St. Cloud, **C.** udał się tamże z Paryża i 31 lipca 1589 r. zamordował go, powodowany jedynie fanatyzmem religijnym i politycznym. **C.** został natychmiast po dopełnionem morderstwie przez nadbiegłą straż zabity. Por. Boucher „Apologie pour Jean Chatel" (1594); Marian „De rege et regis institutione" (1599).

Clément Djonizy Ksawery, * 1706 w Dijon, † 1772 w Bar, nadworny kaznodzieja i spowiednik Stanisława Leszczyńskiego, jako księcia Baru i Lotaryngji, wydał 1747 r. w 9 t. kazania: „Sermons et Panégyriques," w których liczbie „Oraison funèbre de la reine de Pologne." Pisał także wiele książek do nabożeństwa, z których „Journée du Chrétien" (1762) obecnie jeszcze wychodzi w licznych wydaniach, oraz: „Entretiens de l'âme avec Dieu" (1749); „Maximes pour se conduire chrétiennement dans le monde" (1784) i t. d. Por. Richard et Giraud „Bibliothèque sacrée ou Dictionnaire universel des sciences ecclésiastiques" (Paryż, 1821—27).

Clément Franciszek, Benedyktyn, * 1714 w Bèze, † 1793 r. Ułożył 11 i 12 tom dzieła: „Histoire littéraire de la France" i wspólnie z księciem Brial napisał 12 i 13 tom dzieła: „Collection des historiens de la France."

Clément Jan Marja Bernard, znakomity krytyk XVIII w., * 1742 w Dijon, † 1812 r. Celniejsze jego dzieła są: „Observations critiques" (1772); „De la tragédie" (1784); „Essai de critique sur la littérature ancienne et moderne" (1785); „Le Journal littéraire" (1796—1797); „Médée," tragedja (1799); „Essai sur la manière de traduire les poètes en vers" (1801) i t. d.

Clément Ambroży, ekonomista francuski, * r. 1805 w Paryżu, † 1886. Napisał studjum p. t.: „Recherches sur les causes de l'indigence" (Paryż, 1846); „Nouvelles Idées de reforme industrielle" (Paryż, 1842); „Essai sur la science sociale" (Paryż, 1867). Był nadto współpracownikiem w „Dictionnaire général de la politique" w „Dictionnaire du commerce et de navigation" i w „Dictionnaire de l'Economie politique." W roku 1872 został członkiem korespondentem akademji nauk moralnych i politycznych.

Clément Knut Jongbohn, filolog i historyk duński, * 1803 na wyspie Amram w północnej Fryzji, odbywał w latach 1836—39 podróż naukową po Europie, a od 1841—48 był prywatnym docentem w Kiel. Pracował gorliwie nad obudzeniem ducha narodowości we współrodakach księstwa Szlezwicko-holsztyńskiego. Z pism jego celniejsze: „Ueber den Ursprung der Teudisken" (Alton., 1836); „Erklärende Einleitung zur Geschichte Dänemarks" (Hamburg, 1839); „Lex Salica" (Manheim, 1843) i „Der Franzos und seine Sprache" (Franfurt, 1848); „Forschungen über das Recht der salischen Franken" (Berlin, 1876) i in.

Clément Jan Piotr, historyk i ekonomista francuski, * 1809 w Draguignan, † 1870, poświęcał się głównie dziejom skarbowości, administracji i handlu francuskiego. Oprócz artykułów, pomieszczanych w czasopismach, wydał: „Histoire de la vie et de l'administration de Colbert" (1846, n. wyd., 1874, t. 2); „Le gouvernement de Louis XIV" (1848); „Jacques Coeur et Charles VII ou la France au XV s." (2 t., 1853, 4 wyd., 1874); „Histoire du système protecteur en France" (1854); „Trois drames historiques" (1857); „Etudes financières et d'économie sociale" (1859); „Lettres, instructions et mémoires de Colbert" (7 t., 1863—73); „La police sous Louis XIV" (1866); „Madame de Montespan et Louis XIV" (1868); „Une abbesse de Fontevrault an XVII" (Gabrielle de Rachechouart-Mortemark; 3 wyd., 1871) i in.

Clément Karol, historyk sztuki, * 1821 w Rouen, † 1887, był konserwatorem Muzeum Napoleona III, następnie oddał się pracy literackiej i pomieszczał swe prace w *Revue des deux mondes* i innych czasopismach. Głównem jego dziełem jest „Michel Ange, Léonard de Vinci, Raphael" (4-te wyd., 1881); „Géricault" (3-e wyd., 1879); „Prud'hon, sa vie, ses oeuvres et sa correspondance" (3 wyd., 1880); „Artistes anciens et modernes" (1876); „Charles Gleyre" (1885) i in.

Clément Feliks, francuski pisarz muzyczny, * 1822, † 1885. Był w r. 1843 organistą i nauczycielem w kolegjum św. Stanisława w Paryżu, a później w Sorbonnie. Wydał: „Histoire générale de la musique religieuse" (1861); „Les musiciens célebres depuis le XVI siècle" (1868—1879); „Methode d'orgue d'harmonie et d'accompagnement" (1874). Napisał także kilka kompozycji religijnych.

Digitized by Google

Clément de Ris Dominik, hr., * 1750 w Paryżu, † 1827 r., pierwotnie dworzanin królowej Marji Antoniny, był więziony w Conciergerie, skąd uwolniony, został naczelnikiem wydziału w ministerjum oświecenia i wspólnie z Garatem i Ginguené był założycielem szkoły normalnej. W r. 1795 opuścił służbę, lecz Bonaparte powołał go 1804 na senatora, potem mianował go hrabią, a następnie pretorem senatu. W r. 1804 zasiadał w izbie parów i podobnież w r. 1819.

Clément de la Roncière, brat poprzedniego, był generałem porucznikiem. Pamiętny proces jego syna (ob. La Roncière) przyśpieszył zgon ojcu 1835.

Clementi Muzio, * około 1752 w Rzymie, znakomity fortepianista i kompozytor, od 1770 przebywał po większej części w Anglji, gdzie † 1832 w majętności swojej Evesham w Worcester. Udoskonaliwszy znakomicie grę na fortepjanie, przekształcił dawną sonatę na nowszą, świetniejszą, która dotąd jeszcze przez znawców wielce jest cenioną; zostawił szacowne dzieło muzyczne „Gradus ad Parnassum," obejmujące szereg ćwiczeń na fortepjan, poczynając od najłatwiejszych aż do najtrudniejszych. Cramer, John Field, Mocheles, Meyerbeer byli jego uczniami.

Clementi Muzio.

Clementinae constitutiones, zowie się zbiór uchwał soboru powszechnego w Vienne (1311), tudzież wyroków i postanowień papieża Klemensa V, stanowiący część *Prawa kanonicznego* rzymsko-katolickiego.

Clementinus Daniel, pastor, † 1644 r. we wsi Góry pod Chmielnikiem. Wydał: „Antilogiae et absurda, t. j. sprzeciwieństwa i niesłuszności wypływające z opinji Socinistów Ponurzonych;" „Antapologja, t. j. odpowiedź D. **C.** na odpowiedź p. Jonasza Schlichtinga" (Baranów, 1630); „Asymbolum Socinianorum, t. j. o przedniejszych powszechnej apostolskiej wiary cząstkach, Noncredo, albo niewiara arjanów dzisiejszych z ichże własnych scribentów sumownie zebrana" (tamże t. r.). „Pogrzebowa usługa Mikołajowi Glińskiemu w Krakowie 25 stycznia" (1622) i in.

Cleome *(Chełpa, Pigulecznik)*, rodzaj roślin z rodziny kaparowatych, obejmujący zioła i krzewy w krajach zwrotnikowych. **C.** *gigantea*, krzew omszony w Ameryce półn., o liściach 7 listkowych, używany jest przez krajowców jako środek drażniący skórę. **C.** *heptaphylla* i **C.** *polygama*, zioła amerykańskie, posiadają aromat balsamiczny, nadający im własność gojenia ran i wzmacniania żołądka. Nasiona **C.** *ornithopodioides* używają się jak gorczyca *(gorczyca lewancka)*.

Cleonus, owad, ob. Komośnik.

Clepsine, rodzaj pijawek (ob.).

Clerck Karol, zoolog, * 1710, † 1765, uczeń Linneusza, zarazem malarz, ogłosił: „Aranei suecici" (1757); „Icones insectorum rariorum" (1759); „Nomenclator rerum naturalium" (1759).

Clerckenwell, część Londynu, siedlisko zegarmistrzów i jubilerów, 68,000 miesz.

Clerfait lub **Clairfayt** Franciszek Sebastjan Karol Józef, de Croix, hrabia de, feldmarszałek austrjacki, * 1733 w zamku Bruille w Hennegawji, † 1798, odznaczył się znakomicie w wojnie siedmioletniej. W latach 1788 i 1789 walczył zaszczytnie przeciwko Turkom, a następnie w roku 1792 przeciw Francuzom, pod rozkazami księcia brunświckiego, r. 1795 otrzymał buławę marszałkowską z naczelnem dowództwem nad Renem, gdzie pobił Jourdan'a pod Höchst, zajął Moguncję i zawarł korzystny rozejm. Za powrotem do Wiednia, 1796 r. obsypany zaszczytami, został członkiem nadwornej rady tajnej. Por. von Vivenot, „Thugut, **C.** und Wurmser" (Wiedeń, 1869).

Clericis *laicos* (Bulla), ob. Bonifacy VIII.

Clermont, nazwa kilku miast we Francji, z których najważniejsze: 1) *Clermont-Ferrand*, stolica departamentu *Puy-de-Dôme*, pomiędzy rzekami Arier i Brédat. Z budowli, wzniesionych przeważnie z ciemnej lawy, odznaczają się: katedra gotycka, rozpoczęta 1248 i dopiero w ostatnich czasach ukończona, jeden z najwspanialszych pomników gotyku francuskiego, kościół Notre Dame du Port, pochodzący z 11 wieku. **C.** posiada fakultety przyrodniczy i literacki, szkołę lekarską, liceum, różne szkoły specjalne, bibljotekę, akademję sztuk i nauk, muzea, giełdę, jest rezydencją biskupa i prefekta. Jest miejscem urodzenia Pascala (pomnik) i Grzegorza de Tours. Przemysł i handel bardzo ożywione. Mieszkańców liczy 46,095 (1896). Na przedmieściu St.-Allyre wytryskują dwa źródła mineralne, używane do kąpieli. Wiele starożytności rzymskich świadczy o dawnem pochodzeniu tego miasta. Z kilku soborów, które się tutaj odbyły, najważniejszym był sobór z roku 1095, na którym postanowiono pierwszą krucjatę. 2) **Cl.** *de-l'Oise*, albo **C.** *en-Beauvaisis*, miasto okr. w dep. Oise, kilka starożytnych gmachów, wielki szpital obłąkanych, 5,600 miesz. 3) **Cl.**-*de-l'Hérault*, miasto w depar. Hérault, 4,800 miesz.

Clermont-Tonnerre, szlachecki ród francuski, którego gniazdem jest *Clermont* pod Grenoblą. Ród ten dostarczył Francji wielu znakomitych ludzi, którzy zasłużyli się w rozmaitych zawodach. W nowszych czasach odznaczyli się szczególniej: hr. **Clermont-Tonnerre** Stanisław, * 1747 r. był 1789 posłem szlachty do stanów generalnych i głosował wprawdzie za połączeniem trzech stanów, lecz należał do umiarkowanych; dla zrównoważenia wpływu klubu jakobinów, założył klub monarchiczny, głosował po-

Digitized by Google

tem za utworzeniem dwu izb, za królewskiem veto i za wszystkiemi prerogatywami korony konstytucyjnej; 10 sierpnia 1792 r. padł ofiarą wzburzonego ludu. Zbiór jego pism treści politycznej wyszedł w roku 1791 p. t.: „Recueil des opinions de Stanislas de C."—Ks. **Clermont-Tonnerre** Aimé Marja Kacper, * 1779 w Paryżu, odbył kampanje: włoską, niemiecką i hiszpańską; w r. 1808 został adjutantem króla neapolitańskiego Józefa. Po drugiej restauracji, mianowany parem, w 1820 ministrem marynarki, a 1823 ministrem wojny, przyczynił się wiele do reorganizacji wojska, zwłaszcza artylerji, kawalerji i generalnego sztabu. Od r. 1817 był jedną z głównych podpór reakcji i wrogiem wszelkiej wolności. Po rewolucji Lipcowej usunął się zupełnie od spraw publicznych i † 1865 w zamku Glissolles. Por. **C.** Rousset „Un ministre de la Restauration, le marquis de C." (Paryż, 1885).

Clerodendron, *Szczęśliwoń, Los, Losowe drzewo,* rodzaj roślin z rodziny *Verbenaceae,* drzewa i krzewy zwrotnikowe, o liściach szerokich, okółkowych lub naprzeciwległych, z kwiatami wonnemi i pestkowcami 4-nasiennemi. Jako rośliny ozdobne hodują się: **C.** *fragrans,* z kwiatami białemi, pełnemi, z Japonji; **C.** *squamatum,* z kwiatami żółto-szkarłatnemi, z Chin i Japonji, **C.** *Bungei,* z kwiatami czerwonemi, z Chin północnych.

Clerus, owad, ob. Przekrasek.

Clesinger Jan Chrzciciel August, rzeźbiarz i malarz francuski, * 1814 w Besançon, † 1883 w Paryżu; odznaczył się pierwotnie kilku pięknemi utworami, z pomiędzy których najcelniejszy: „Kobieta ukąszona przez węża." W r. 1848 ożenił się z córką sławnej pani Dudevand (George Sand). W 1848 modelował biust „Wolność," posąg „Braterstwo," w 1856 „Posąg konny Franciszka I," w 1869 „Kleopatra przed Cezarem" i wiele innych.

Clesse Antoni, poeta ludowy belgijski, * 1816 w Haadze, † 1889 w Mons. Napisał: „Chansons," wydane ze śpiewami (Bruksela, 1866). Poemat jego „Godefroi de Bouillon" w 1839 nagrodzony został złotym medalem. Drugi poemat „Rubens" wyszedł w 1841, komedja „Un poète" i „Nouvelles chansons et poésies" w 1888 r.

Clethra, *Orszelina, Olchówka,* rodzaj roślin z rodziny wrzosowatych, krzewy w Ameryce płn. i Azji wsch., o liściach długo-ogonkowych, skórzastych; owocem jest torebka wielonasienna. **C.** *alnifolia,* **C.** *arborea,* hodują się w ogrodach; ostatnia ma drewno bardzo twarde, używane na laski.

Cleve, ob. Kliwja.

Cleveden, kąpiele morskie w angiel. hrabstwie Somerset, niedaleko Bristolu, 5,400 mieszk.

Cleveland, dzielnica w ang. hrabstwie York, przedtem słabo zaludniona i tylko na pastwiska zajęta, lecz od czasu odkrycia niewyczerpanych pokładów żelaza i węgla kamiennego zaludniła się szybko i stała się ogniskiem wielkiego przemysłu górniczo-hutniczego.

Cleveland, ważne miasto w północno-amerykańskim stanie Ohio, przy ujściu rz. Cuyahoga do jeziora Erie. Miasto należy do najpiękniejszych w Unji; posiada szerokie, pięknie zabudowane ulice, po większej części wysadzone drzewami; **C.** liczy 262,000 mieszk., w czem blizko 100,000 urodzonych za granicą, i jest jednem z najbardziej przemysłowych miast w Stanach. W r. 1890 było tu 2,300 zakładów fabrycznych z 48,771 robotnikami i produkcją 104,199,169 dol. wartości, a mianowicie 104 odlewnie i fabryki maszyn, 21 fabryk żelaza i stali, 21 rzeźni, dalej drukarnie, tartaki, browary, gorzelnie i t. d. **C.** posiada port na jeziorze Erie i banhof centralny dla 5 dróg żelaznych; wielkie szpitale, bibljoteki, szkołę medyczną, prawną i inne; jest nadto siedzibą biskupa katolickiego.

Cleveland, angielski ród książęcy. Tytuł ten otrzymała naprzód kochanka Karola II, Barbara Villiers († 1709), córka wice-hrabiego irlandzkiego. Po niej odziedziczył syn jej Karol Fitzroy książę Southampton († 1730). W r. 1827 William Henryk Vane, * 1760, otrzymał tytuł margrabiego **C.,** a w 1833 tytuł księcia, † 1842. Po jego śmierci odziedziczył tytuł ostatni z trzech synów Henryk Jerzy, czwarty książę von **C.,** * 1803, † 1891, po którym tytuł ten przeszedł na krewnego, Henryka de Vere Vane, * 1854.

Cleveland Grover, prezydent Stanów Zjednoczonych północnej Ameryki, * 1837, był naprzód nauczycielem w instytucie ociemniałych, od 1859 adwokatem, 1881 prezydentem miasta Buffalo, 1882 gubernatorem stanu New-York. Na tem stanowisku dał się poznać jako administrator zdolny, gorliwy i nieskazitelny, poskromił nadużycia w szafowaniu grosza publicznego i zaprowadził oszczędności. Stronnictwo demokratyczne, oceniając zasługi **C.** w walce z konserwatystami, nie przebierającymi w środkach w celu zagarnięcia najwyższych stanowisk w widokach korzyści własnych, wystawiło jego kandydaturę na prezydenta i przeprowadziła wybór 4 marca 1884. Pozostając na tem stanowisku do tegoż dnia 1889 r., z równą co i dawniej gorliwością ścigał nadużycia i był przeciwnikiem wygórowanych protekcyjnych taryf celnych, przez co utracił wielu stronników i na wyborach następnych zwyciężony został przez Benjamina Harrisona. W 1889 **C.** powrócił do Buffalo, gdzie poświęcił się znowu adwokaturze. Wybrany ponownie na prezydenta, objął urzędowanie dnia 4

Cleveland Grover.

Digitized by Google

marca 1893 roku. Następcą jego został Mac Kinley (ob.). Por. King „Life and public services of Grover Cleveland" (New-York, 1885); C. T. Chamberlain „Early life and public services of Grover C."

Clewbai, zatoka na zachodniem wybrzeżu Irlandji, 23 klm. długa, 15 klm. szeroka.

Clianthus, rodzaj roślin z rodziny motylkowych, zioła w Australji o kwiatach bardzo pięknych. **C.** *puniceus*, o kwiatach karmazynowych, zebranych w grona zwieszające, jest wspaniałą rośliną ozdobną.

Clichy (klub). Po dniu 9 Termidora r. II (7 lipca 1795), utworzył się w Paryżu związek polityczny, złożony z ludzi znakomitszych, jak: Pichegru, Clausel, Roeyer i t. d., a mający na celu przywrócenie monarchji; otrzymał nazwisko od ulicy Clichy, gdzie się odbywały jego posiedzenia. Zamach 18 Fructidora r. V (4 września 1797) położył koniec jego istnieniu, a mnóstwo kliszystów wywieziono do Kajenny.

Clichy la Garenne, miasto we francuskim depart. Sekwany, nad Sekwaną, liczy 33,895 (1896) miesz. i posiada wiele fabryk wyrobów chemicznych, strun, świec stearynowych, litografje per kalików, cegielnie, huty szklane i t. p.

Clicquot Franciszek Henryk, * 1728 w Paryżu, † 1791 tamże; znakomity organista francuski z XVIII wieku. Jego dziełem są organy w kościele St.-Gervais, Notre-Dame, św. Sulpicjusza i w kaplicy królewskiej w Wersalu.

Clifford, jedna z najstarszych rodzin angielskich, protoplastą jej był Walter, syn barona normandzkiego, zwany Ryszard Fitz-Ponce, który za Henryka II od zamku Clifford w Herefordshire powyższą przybrał nazwę. Jeden z jego potomków *Robert*, pierwszy jako lord **C.**, zasiadał od 1299 w izbie wyższej. Ósmy z kolei lord *Tomasz* i dziewiąty *Jan*, gorliwi stronnicy Lankastrów, odznaczyli się w wojnach białej i czerwonej róży. Wnuk Jana, *Henryk*, mianowany został 1523 hrabią Cumberland.—**Clifford** Jerzy, hrabia Cumberland, wnuk pierwszego hrabiego Cumberland'u, * 1558 w Brougham-Castle w Westmoreland, ulubieniec królowej Elżbiety, wsławił się awanturniczemi wypadkami na morzu i był jednym z sędziów nieszczęśliwej Marji Stuart; przyczynił się także do uwięzienia hrabiego Essex, † 1605; na jego synowcu *Henryku* wygasł 1643 r. ród hrabiów Cumberland. Atoli baronostwo **C.** razem z godnością parowską przeszło za pośrednictwem linji żeńskiej do rodziny Southwall. W linji męskiej istnieją jeszcze parowie **C.** *Chudleigh*, z której pochodził *Tomasz* **C.**, * 1630, znany ze swoich intryg politycznych za Karola II, † 1673.

Clifton, przedmieście Bristolu w angielskiem hrabstwie Gloucester, na prawym brzegu rzeki Avon, w zachwycającem położeniu. Kąpiele tutejsze są licznie zwiedzane przez zamożniejszą ludność angielską.

Clinch River, rzeka w półn.-amer. stanach Wirginji i Tennesse, ubiegłszy 320 klm., wpada do rzeki Tennesse (system. Mississipi).

Clinchant Justyn, generał francuski, * 1820, † 1881. Podczas wojny w r. 1870, rząd obrony narodowej obrał go dowódcą dywizji w armji wschodniej, i kiedy generał Bourbaki targnął się na swe życie 1871, **C.** objął dowództwo armji i z całem wojskiem schronił się do Szwajcarji. W 1879 został mianowany gubernatorem wojennym Paryża.

Clinton. 1) Miasto w półn.-amer. stanie Jowa, nad Missisipi; tartaki, warsztaty kolejowe. 14,000 miesz.—2) Miasto fabryczne w stanie Massachusetts, 11,000 miesz. — 3) Miasto w stanie Missouri, fabryki cygar, 4,800 miesz.

Clinton Henryk, sławny wódz angielski podczas wojny o niepodległość amerykańską, * 1738, walczył naprzód w szeregach angielskich w ciągu Siedmioletniej wojny w Hanowerze, mianowany 1772 generałem majorem, został 1775 razem z Burgoyne'm i Howe'm wysłany do osad angielskich, które się ogłosiły niezależnemi od kraju macierzystego. Zdobył Nowy-York, później Charlestown, gdzie szczególną odznaczył się srogością, lecz w końcu pobity przez Washingtona, w 1782 został odwołany do Anglji. Przeznaczony na gubernatora Gibraltaru 1794, tutaj † 1795. Pamiętniki jego, dotyczące historji wojny północno-amerykańskiej, wyszły 1784 r. p. t. „Narrative."

Clinton Jerzy, wice-prezydent Stanów Zjednoczonych, * 1739 w Nowej Anglji, † 1812 w Washingtonie, pierwotnie wojskowy, potem adwokat, na sejmie kolonjalnym 1773 reprezentant swojej prowincji, 1775 członek kongresu w Filadelfji, od 1777 gubernator Now-Yorku do 1795; w czasie długiego zarządu tą prowincją, przyczynił się wiele do polepszenia jej bytu. W 1804 wyniesiony na godność wice-prezydenta Stanów Zjednoczonych i prezesa senatu, wyjednał zniesienie ogólnego banku (1811), przez co zniszczył na nowo wzrastający wpływ Anglików. Por. „Gr. Enc." Lamirault'a.

Clione, *Skrzydłopławka*, rodzaj mięczaków z gromady skrzydłopławów, drobne zwierzęta o ciele nagiem, wrzecionowatem, z głową wyraźną i jedną parą płetw, bez skrzeli. **C.** *limacina (Clio borealis)*, do 4 cm. długa, pospolita jest w morzach północnych, gdzie stanowi zwykłe pożywienie mew, ryb drapieżnych i wielorybów.

Clione.

Clisson Olivier, de, konetabl Francji, * 1336 w Bretanji, syn gubernatora Vannes, ściętego

Digitized by Google

w r. 1343 z rozkazu Filipa Walezjusza, za stosunki z Edwardem III królem angielskim i Montforte'm walczącym o posiadanie Bretanji z Karolem de Blois. Młody C., straciwszy oko w bitwie pod Auray 1364, pałał nieubłaganą ku Anglikom nienawiścią. Na dworze Karola V połączył się ściśle z du Guesclin'em i pomagał mu w wytępieniu tak zwanych *Grandes Compagnies* (ob. Condottieri). Od r. 1380 konetabl, dowodził przednią strażą w zwycięskiej bitwie przeciw Flamandom 1381 pod Rosebecque. W 1384 i 1385 ustalił powagę Francji we Flandrji. Podczas umysłowej choroby Karola VI pozbawiony przez regencję (książąt Burgundji i Berry) wszystkich godności, skazany został na zapłatę 100,000 marek srebra za zdzierstwa, o które go oskarżano. Usunął się wówczas do Bretanji, gdzie † 1407 na zamku Josselin. Obok bohaterskich czynów dopuszczał się wielu okrucieństw, co mu zjednało niezaszczytny przydomek *le Boucher*. Por. Mazas „Vies des grands capitaines français" (4 wyd., Paryż, 1875); De La Fontenelle de Vandoré „Hist. d'Olivier IV de Clisson" (Paryż, 1825); S. Luce „Hist. de B. Du Guesclin" (1876).

Clitheroe, miasto w angiel. hrabstwie Lancaster, w malowniczej okolicy położone; przędzalnie bawełny, drukarnie perkalików, 11,000 m.

Clitoris, ob. Łechtaczka.

Clitumnus, starożytna nazwa małej rzeki w Umbrji, wpadającej pod Mevania do rz. Tinia; obecnie zowie się ona *Clitunno*. W pobliżu jej źródła stała świątynia bożka *Clitumnus*. Wody jej miały posiadać tę własność, że krowy z niej pijące rodziły czerwone cielęta.

Clive Robert, lord, bohater angielski i założyciel obecnej potęgi Anglików w Indjach Wschodnich, * 1725 w zamku Styche w hrabstwie Shropshire, popłynął 1743 do Madras, gdzie wszedł do służby wojskowej i wkrótce odznaczył się w wojnach kompanji wschodnio-indyjskiej przeciwko Francuzom i krajowcom. Mianowany podpułkownikiem, poskromił 1755 Maharatów, z daleko słabszemi siłami zwyciężył pod Plassey 1757 Naboba Bengalu, Surahiah Dowla, i zwycięstwem tem ustalił potęgę Anglji w Indjach Wschodnich. W r. 1760 przyjmowano go w Anglji z wielkiemi honorami, mianowano parem Irlandji i baronem Plassey. W r. 1763 r., podczas nowego powstania w Indjach, zdobył dla kompanji znaczne przestrzenie kraju i do r. 1767 czynił wszelkie starania, by jej finanse uporządkować i polepszyć dotychczasowy systemat zarządu. Wróciwszy do Europy, obwiniony został o nadużycie władzy, z czego wszelako usprawiedliwił się w zupełności. Mimo ogromnego majątku, niezadowolony z siebie, zastrzelił się 1774. Biografje C. napisali Malcolm (3 t., Londyn, 1836) i Gleig (Londyn, 1848). Por. jeszcze Macaulay „Lord C. and letters and diary of Madame d'Arbley" (Lipsk, 1858); Mill „History of British India"; Caraccioli „Biografie" (Londyn, 1775—76).

Clive Robert.

Clivia, rodzaj roślin z rodziny amarylkowatych, rośliny cebulowe z czerwonemi kwiatami dzwonkowatemi lub rurkowatemi. C. *miniata* i C. *nobilis*, z Afryki południowej, hodują się jako ozdobne.

Cloaca Maxima, olbrzymi kanał starożytny w Rzymie; pozostał do dziś dnia.

Clodius Chrystjan August, filozof i poeta niemiecki, * 1738 w Annaberg w Saksonji, † 1784; profesor poezji i wymowy w Lipsku, położył niepoślednie zasługi jako krytyk i estetyk; jego utwory poetyczne, wyszydzone przez Goethego, poszły prawie w zapomnienie. — Jego żona, C. Julja Fryderyka Henryka, z domu Stölzel, * 1755 w Altenburgu, † 1805 w Dreźnie, niewiasta pełna zdolności, napisała słynny swego czasu romans „Edward Montrefeuil" (Lipsk, 1806). — Syn ich, C. Chrystjan August Henryk, * 1772 w Altenburgu, † 1836, jako profesor filozofji praktycznej w Lipsku 1811, ogłosił: „Gedichte" (Lipsk, 1794); „Entwurf einer systematischen Poetik" (2 t., tamże, 1804); „Von Gott in der Natur, in der Menschengeschichte und im Bewusstsein" (4 t., Lipsk, 1818 — 22) i inne dzieła, w których rozwijał te same co i Jacobi dążności. Po jego dopiero śmierci ukazał się alegoryczny poemat „Eros i Psyche" (Lipsk, 1838).

Clodt-Jürgensburg Piotr, baron, rzeźbiarz, * 1805, † 1867, od roku 1848 profesor akademji sztuk pięknych w Petersburgu; ze szczególnem zamiłowaniem tworzył grupy koni, jak na moście Aniczkowa w Petersburgu, konie na bramie tryumfalnej na drodze do Peterhofu, r. 1859 posąg konny cesarza Mikołaja I, nadto pomnik Karamzina w Simbirsku, Dierżawina w Kazaniu, Barclaya de Tolly w Dorpacie, 8 aniołów do kopuły soboru św. Izaaka i w. in.

Clodt-Jürgensburg Michał, malarz ruski, * 1835, od roku 1867 członek akademji, wykonał: „Czarna ława," „Przed odjazdem," „Męczennik," „Odwiedziny w więzieniu," „Ostatnia wiosna," „Siostra miłosierdzia" i inne.

Clonmel, stolica irlandzkiego hrabstwa Tipperary, nad rz. Suir, ma 8,500 miesz.

Clontárf, przedmieście Dublina, nad morzem położone, stary zamek, 5,100 miesz.

Cloots Jan Chrzciciel, baron pruski, marzyciel polityczny z epoki rewolucji francuskiej, * 1755 w Kliwji, wychowany w Paryżu, pod imieniem *Anacharsysa* zwiedził wiele krajów Europy, celem zjednoczenia ludów w jedną rzeczpospolitą powszechną, na wzór demokracji ateńskiej i spartańskiej. Podczas rewolucji francuskiej, która zdawała się sprzyjać jego zamiarom, był zago-

Digitized by Google

rzałym jakóbinem; wybrany deputowanym 1792, głosował za śmiercią Ludwika XVI, zaoczną śmiercią króla pruskiego i żądał nałożenia ceny na głowę tego ostatniego, ale wplątany przez Robespierre'a do sprawy Hébert'a, zginął na rusztowaniu 1794 r. Myśli, którym całe życie poświęcał, wypowiedział w dziełach: „Certitude des preuves du Mohammédisme" (Londyn, 1780); „L'orateur du genre humain, ou dépêches du Prussien Cloots au Prussien Hertzberg" (1791) i „Base constitutionnelle de la république du genre humain" (1793) i in. Por. G. Avenel „Anacharsis C., orateur du genre humain" (t. 2, Paryż, 1865).

Cloquet Hipolit, anatom, * 1787 w Paryżu, † 1840, jako profesor anatomji. Ważniejsze jego dzieła są: „Osphrésiologie, ou traité des odeurs, du sens de l'odorat etc." (1821); „Traité d'anatomie descriptive" (1835); „Faune des medecins" (6 t., 1823 — 28); „Traité complet de l'anatomie de l'homme" (5 t., 1827).

Cloquet Juljusz Herman, brat poprz., chirurg naczelny sztabu głównego gwardji narodowej, * 1790 w Paryżu, † 1883, od 1823 był profesorem kliniki chirurgicznej w fakultecie lekarskim; ogłosił: „Recherches anatomiques sur les hernies de l'abdomen" (1817); „De la squelettopée" (1819); „Anatomie de l'homme" (5 t., 1821—32); „Anatomie des vers intestinaux" (1820)—24); „Mémoire sur l'acupuncture" (1825); „Pathologie chirurgicale" (1831); „De la cautérisation appliquée à la guérison des ruptures du périné" (1855).

Cloquet Ludwik Andrzej Ernest, syn Hipolita, również lekarz, * 1818 w Paryżu, † 1855 w Teheranie, gdzie był lekarzem szacha. Rząd francuski mianował go ministrem upełnomocnionym w Persji. Badał choroby na Wschodzie panujące.

Clos Józef Antoni, de, doktor teologji, profesor akademji krakowskiej, prowizor szkół piiczowskich i nowodworskich, około połowy zeszłego wieku ogłosił w języku łacińskim kilka dzieł treści teologicznej.

Clos-Vougeot, sławna winnica w Burgundji, w departamencie Côte d'Or, w okolicy miasta Dijon, wydaje dobre, mocne wina czerwone; należała niegdyś do opactwa Citeaux, następnie do bankiera Tourton, który za ten kawałek gruntu, obejmujący zaledwie 60 hektarów (107 morgów polskich), zapłacił pół miljona franków.

Closen Karol, baron, mąż stanu bawarski, * 1786 w ks. Dwu Mostów, † 1856. Jako radca ministerjum, otrzymał dymisję z powodu opozycji na sejmach 1819—31. Na sejmach 1846—48 brał czynny udział i w chwili ruchów politycznych mianowany był członkiem komitetu pięćdziesięciu, posłem do związku niemieckiego i pełnomocnikiem przy władzy centralnej z tytułem nadzwyczajnego radcy stanu. Ogłosił między innemi: „Kritische Zusammenstellung der bairischen Culturgesetze" (Monachjum, 1818); „Die Armee als militärische Bildungsanstalt der Nation" (1850—51). Zasłużył się także jako założyciel towarzystw rolniczych w Bawarji.

Closse, malarz, rodem z Warmji, malował dla Ignacego Krasickiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego, szereg wizerunków w małym rozmiarze sławnych w dziejach Polaków. Oprócz tych, znane są także piękne jego pendzla obrazy Karola Chodkiewicza i Ignacego Krasickiego. Por. Rastawiecki.

Clot Antoni Bartłomiej, znany pod nazwiskiem *Clot-Bej*, * 1798 w Grenobli, † 1868, studjował medycynę w Marsylji, następnie udał się 1822 r. do Egiptu, gdzie uorganizował służbę lekarsko-wojskową, założył szkołę medycyny razem ze szpitalem w Abu-Zabel i z nią połączył szkołę aptekarzy, weterynarzy i akuszerek. Za trudy swoje nagrodzony 1831 tytułem beja, odwiedził 1832 swój kraj rodzinny, a od 1833 po powrocie do Egiptu zajął urząd generała sztab-doktora w armji i naczelnika służby lekarskiej w całym kraju. W r. 1848, otrzymawszy odpowiednią pensję, powrócił ostatecznie do Marsylji. Napisał i wydał kilka dzieł o sztuce lekarskiej w Egipcie, i w ogóle o tym kraju, jak: „Aperçu général sur l'Egypte" (2 t., 1840) i „Coup d'oeil sur la peste et les quarantaines" (1851).

Clotilde de Vallon-Chalys Małgorzata Eleonora, znakomita poetka francuska, * 1405 r. w zamku Vallon w Langwedocji. Poezje C., odkryte przez jej prawnuka Józefa de Surville w archiwum rodzinnem, dopiero w roku 1803 zostały wydane w Paryżu p. t.: „Poésie de Clotilde." Rzewnością i wdziękiem przewyższają wszystko, co kiedykolwiek wyszło z pod pióra kobiety.

Cloué Jerzy Karol, admirał francuski, * 1817, † 1889, od 1860 kontradmirał, 1872 r. gubernator wyspy Martyniki, 1874 r. wiceadmirał, 1878 szef biura hydrograficznego, 1880—1881 r. minister marynarki i kolonji. Napisał: „Pilote de Terre-Neuve" (2 t., Paryż, 1870); Filage de l'huile, son action sur les brisans de la mer" (1887) i in.

Clouet Franciszek, zwany *Janet*, francuski malarz portretowy, podobnie jak jego ojciec Jan C., * 1510, był malarzem nadwornym Franciszka II i Karola IX; † 1571 r. Malował w stylu holenderskim. Szczególnie pięknym jest obraz C., przedstawiający *Katarzynę Medycejską z dziećmi.*

Clove (wym. *klow*), angielska waga do wełny, obejmująca 7 funtów avoir-du-poids=3,175 kilograma.

Clovio Juljusz, zwany *Macedo*, minjaturzysta, * 1493 w Grizane, w Kroacji, † 1578, 1516—19 kształcił się w Rzymie. Wykonał wiele obrazów religijnych, które zjednały mu szeroki rozgłos, wezwany 1524 przez Ludwika II króla węgierskiego na malarza nadwornego, przebywał przy nim do bitwy pod Mohaczem i wykonał „Sąd Parysa" i „Lukrecję." Dostawszy się 1527 do niewoli Karola Bourbona, ślubował w razie uwol-

Digitized by Google

nienia poświęcić się służbie Bożej i 1528 został zakonnikiem w Mantui, ale po trzech latach opuścił klasztor. Przyozdobił liczne rękopisy i księgi minjaturami, jak mszał łaciński (w bibljotece lorda Holforda), poezje Petrarki (w bibljotece Trivulzi w Mediolanie), księgę psalmów, za którą otrzymał 2,000 dukatów, książkę do nabożeństwa dla kardynała Farnese. Książka ta, ozdobiona drogiemi kamieniami, oceniona na 30,000 dukatów, znajduje się w prywatnej bibljotece byłego króla neapolitańskiego. Por. Kukuljević Sakciński „Das Leben des G. I. C." (Agram, 1852); M. Bertolotti „Don Giulio Clovio, principe dei miniatori (Modena, 1852).

Clown, *Klown*, ulubiony pajac w teatrach angielskich, niegdyś nawet reprezentant komizmu w tragedji, spotykany i u Szekspira. Dziś ze sceny przeszedł do widowisk cyrkowych, gdzie udaną niezgrabnością, pod którą kryje się zwykle wielka zręczność gimnastyczna, rozśmiesza widzów w przerwach, kiedy akrobaci i akrobatki, znużywszy się trudnemi ćwiczeniami, wypoczywają. Klown ma przywilej mówienia błazeństw i niedorzeczności i należy do stałych figur repertuaru cyrkowego. Ubrany zwykle w strój fantastyczno-komiczny w rodzaju Pierrota, ze śpiczastym kapeluszem na głowie. Specjalną odmianę klowna stanowi t. zw. „głupi August," ubrany we frak czarny i udający skończonego idjotę i niedołęgę.

Clugny albo *Cluny*, miasto we francuskim departamencie Saône-Loire, nad rz. Grosne; ma 3,400 m. Tu istniało sławne niegdyś opactwo Benedyktynów, założone 910 r. przez Bernona z rodu hrabiów burgundzkich. Zgromadzenie kluniackie zostawało zawsze pod bezpośrednim zarządem papieży; z niego pochodzili Grzegorz VII, Urban II i Paschalis II papieże. Na jego czele stał opat kluniacki, który mianował przeorów wszystkich innych klasztorów, a zbierająca się corocznie kapituła generalna miała nad nimi władzę nadzorczą i prawodawczą. Zamożność i bogactwa klasztoru wpłynęły z czasem na jego rozprzężenie i zaniedbanie pierwotnej ścisłej jego reguły. Opactwo to zostało zniesione w roku 1790. Por. Champly „Histoire de l'abbaye de **C.**" (2 wyd., 1879); Penjon „**C.**, la ville et l'abbaye" (Cluny, 1885).

Clunes, miasto w australskiej prow. Victoria, kopalnie złota, 3,500 miesz.

Cluny, słynne muzeum w Paryżu, przy ulicy Du Sommerard, obejmujące ruiny gmachu zwanego Termy Juljańskie, zawierające w sobie ogromny zbiór zabytków z XIV, XV i XVI wieku, jak rzeźby, bronzy, meble, obrazy, szkła, porcelany, dywany, wyroby ze złota, broń, wyroby ślusarskie, drogie kamienie, powozy i t. p. W miejscu tem opaci kluniaccy (w Burgundji), założyli opactwo Cluny, które 1833 r. nabył Du Sommerard na pomieszczenie swoich zbiorów sztuki i 1840 ofiarował je miastu.

Clupea, ob. Śledź.

Cluse (*La*), miejscowość we francuskim departamencie Doubs, między Pontarlier a granicą szwajcarską położona, pamiętna zwycięską walką Niemców, stoczoną 31 stycznia 1871 r. pod dowództwem Werdera przeciwko armji wschodniej francuskiej.

Cluseret Gustaw Paweł, głównodowodzący wojskami Komuny paryskiej, * 1823 w Paryżu, ukończył szkołę w Saint-Cyr 1843, do 1858 oficer francuski, następnie służył w stopniu pułkownika pod Garibaldi'm we Włoszech, 1861 wstąpił do wojska Unji północno-amerykańskiej, 1863 został dziennikarzem. W 1867 r. powróciwszy do Francji, był uwięziony, lecz na reklamację posła Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej, został uwolniony jako obywatel tychże Stanów, starał się podczas wojny francusko-niemieckiej 1870 r. o utworzenie dla Francji legjonu irlandzkiego. Po rewolucji Wrześniowej (1870) mieszkając w Lionie, otrzymał zlecenie formowania wolnych strzelców, lecz dążąc do zaprowadzenia czerwonej republiki, musiał stąd uciekać; po zawieszeniu broni (1871) udał się do Paryża, gdzie objąwszy naczelne dowództwo nad armją Komuny, odznaczył się wielką sprężystością w zaprowadzeniu porządku i karności wojskowej; podejrzany o dążenie do dyktatury został uwięziony, następnie uwolniony, a po zdobyciu przez Wersalczyków Paryża, skazany na śmierć zaocznie, uciekł do Ameryki, następnie do Szwajcarji, w 1880 powrócił za amnestją do Francji, w r. 1888 wybrany do izby deputowanych. W czasopiśmie *Swiss Times* ogłosił opis wypadków 1870—71, w których brał udział. Nadto wydał dzieło: „L'armée et la démocratie," zbiór artykułów pomieszczonych przeważnie w czasopiśmie „La démocratie" i 3 tomy pamiętników „Mémoires." Por. „Mémoires du général **C.**" „Le deuxième siège de Paris" (3 t., 1887—88).

Clusia, *Okrętnica*, rodzaj roślin z rodziny Guttiferae, drzewa lub krzewy w Ameryce zwrotnikowej, z pięknemi kwiatami i torebkami skórzastemi, zawierają sok balsamiczny, którym opadające nasiona przyczepiają się często do pnia i kiełkują. Sok gatunku **C.** *flava* używa się pod nazwą gumy świńskiej, jako środek na rany, surogat balsamu kopajwy. Zranione dziki mają się tak długo trzeć o drzewo, dopóki sok nie wypływa.

Clusium, w starożytności jedno z dwunastu miast etruskich nad rz. Clanis i na południowym końcu jeziora kluzyńskiego (Clusinus lacus, teraz Lago di Chiana). Obecnie zowie się to miasto Chiusi; posiada wiele starożytnych zabytków.

Clusius, lekarz i botanik, ob. Lecluse.

Clusone, miasto okręgowe w prow. włoskiej Bergamo, ma starożytne kościoły, gimnazjum,

Digitized by Google

3,000 miesz. W starożytności zwało się Clausonium.

Cluver Filip, geograf i badacz starożytności, * 1580 w Gdańsku, † 1623 w Lejdzie, znany jest szczególniej jako autor dzieła: „Introductio in universam geographiam tam veterem, quam novam" (Lejda, 1629, najdokładniejsza ed. Bruzen'a de la Martinière, Amsterdam, 1729), które jest pierwszą a doskonałą próbą systematycznego obrobienia geografji w całej jej historycznej i politycznej obszerności. Oprócz tego napisał jeszcze kilka innych dzieł, dowodzących rozległej erudycji autora, jak „Siciliae antiquae libri II. Sardinia et Corsica antiqua" (wydał Heinsius, Lejda, 1619): „Italia antiqua" (wydał Heinsius, Lejda, 1623) i „Germania antiqua" (Lejda, 1616 i 1631).

Clyde, rzeka w południowej Szkocji, poczyna się w górach Lanark, łączy się z Forth za pośrednictwem *kanału Clyde* czyli *Glasgowskiego* i po 157 klm. biegu wpada pod Port-Glasgow przez *zatokę Clyde* do morza Irlandzkiego. Pod Lanark tworzy ona cały szereg wodospadów, między któremi wodospad Cora Lin jest najsławniejszy.

Clyde (Lord), ob. Campbell (Sir Colin).

Clymenia, rodzaj kopalnych głowonogów z grupy amonitów, który nadał nazwę *wapieniowi klimenitowemu*, stanowiącemu piętro górnej formacji dewońskiej.

Cło jest to opłata, pobierana od przewożonych w handlu towarów. Może ona być pobierana albo od towarów do kraju wprowadzanych, wtedy nazywa się cłem *przywozowem (importowem)*, albo od towarów przez kraj przewożonych, cło *przewozowe* (tranzyto), albo od produktów z kraju wyprowadzanych, cło *wywozowe* (eksportowe). Cła ze swej natury są podatkami pośredniemi (ob.) i jako takie mają wszystkie ich korzyści i niedogodności. Utrudniają one wprawdzie swobodę handlu, ale usprawiedliwione są: 1) celem finansowym, gdyż stanowią jedno z najbogatszych źródeł dochodu państwa; 2) celem ekonomicznym, t. j. potrzebą zapewnienia opieki wyrobom przemysłu krajowego i uchronienia ich od często niemożliwego do wytrzymania współzawodnictwa z zagranicą. **C.** znane było już w starożytności. W Atenach pobierano 2%, tak zwaną *pentekoste*, od przywożonych i wywożonych towarów; w Rzymie pobierano pod nazwą *portoria* i *vectigalia* ½—1%, a potem ⅛ ceny towaru. Od Rzymian cła przeszły do nowożytnych ludów, i w średnich wiekach były znane pod rozmaitemi nazwami (ripaticum, pontaticum, rotaticum) i pierwotnie pobierane przez potężnych magnatów i miasta od sposobu przewożenia, nie zaś od jakości towaru. Były to więc cła wewnętrzne, i dopiero później, z wytworzeniem silnej władzy państwowej, z miejscowych wewnętrznych opłat przeszły na zewnętrzne, tak, że dziś pod cłami zwyczajnie rozumieją opłaty na granicach państwa pobierane. Najważniejszą rolę dziś grają *cła przywozowe*. Wynikają one z teorji t. zw. ochrony (protekcji) przemysłowej, szeroko obecnie stosowanej przez wszystkie prawie kraje, z wyjątkiem Anglji. Po długim okresie swobody handlu, w którym dążono do zniesienia zapór celnych, cła ochronne powróciły znowu ze wznowioną siłą. W krajach rolnych, posiłkujących się jednak znacznym przywozem zboża, stosowane są obecnie wysokie cła przywozowe od płodów rolnych. Powrotowi tych ceł, które zwalczała w Anglji liga przeciwko cłom zbożowym, dał początek w Niemczech w 1879 r. Bismark. Odtąd one ciągle się podnosiły, a tylko małe w nich wyłomy czyniono na mocy układów handlowych. Kwestja pożytku ceł rolnych, jako też ceł w ogólności, należy do najbardziej spornych w nauce. Zdania jednak nowoczesnych ekonomistów przechylają się na stronę takiego stosowania ceł, jakie wskazują istotne, w danej fazie rozwojowej interesy kraju. Cłami opiekuńczemi nazywają się takie właśnie, które mają wyłącznie na celu opiekę nad rozwojem przemysłu. Cłami zakazowemi są takie, których celem jest zupełne niedopuszczanie przywozu obcych towarów. **C.** te stosują się najczęściej z pobudek niechęci politycznej względem innych państw. Cłami represyjnemi, retorcyjnemi, lub odwetowemi, nazywają się takie, w których chodzi o wywarcie odwetu wobec państwa, które pierwsze zastosowało cło zakazowe lub inne trudności we wzajemnem międzypaństwowem obcowaniem handlowem. Literatura przedmiotu jest bardzo bogata. Z nowszych dzieł godne uwagi: Adama Wagnera w „St. W. B." (wydawnictwo Bluntschli'ego), studjum „Zölle;" Block w „Dict. de l'administr.," „Entrepot, transit, doxane;" Say w „Dict. des France;" „Entropot, doxane;" Dowell „History of taxation and taxe in England." Polskich specjalnych dzieł niema. Rozprawy znajdują się: w *Encykl. Handl.* (1870 r.) i w *Encykl. Rolniczej* (wyd. Muzeum przemysłu i rolnictwa, t. 4): artykuły o „Polityce celnej rolnej" (str. 111—127), przez St. A. Kempnera i L. Krzywickiego.

Cło w Polsce. Już za Piastów spotykamy w Polsce cła, które stanowiły jedno z główniejszych nadzwyczajnych źródeł dochodu królewskiego i, jak świadczy przywilej Bolesława Pobożnego, księcia kaliskiego, nazywały się muta (myto, z niemieckiego Maut). W dyplomatach XIII i XIV w. znajdujemy wiele wzmianek o cłach w Polsce i o uwalnianiu od nich zupełnem lub częściowem miast. Po śmierci Zygmunta Augusta zaprowadzono nowe cła i do już istniejących komór na granicach dodano jeszcze nowe wewnątrz kraju. W ustawach tamtego czasu wiele czytamy o *Induktach* i *Ewektach* (towarach przywożonych i wywożonych). W r. 1596 wydruko-

Digitized by Google

wano *taryfę celną*, t. j. tabelę przynależnych z każdego towaru opłat. Prusy, łącząc się w 1454 r. z Koroną, zastrzegły sobie wolność od ceł. Wolnemi od ceł w późniejszym czasie były i towary, należące do duchownych i do szlachty, a przywilej ten dał powód do wielu nadużyć; szlachta bowiem i duchowni byli obowiązani przed celnikami wykonywać przysięgę, że towary prowadzone służą na ich użytek, nie na handel. Było to źródłem przekupstwa, zatargów oraz krzywoprzysięstwa. Oprócz tych ceł były jeszcze inne, które ciążyły wszystkich nawet królów, a te się zwały *cłem generalnem*. Co się tycze poborców ceł, celników, ci wszyscy musieli być szlachtą. Zarząd główny cłami spoczywał w ręku podskarbich, pod którymi było 4 superintendentów, pobierających po 4,000 złp. pensji i 4 ich pomocników, administratorów z płacą po 2,000 rocznie. Oprócz tego byli superintendenci ceł generalnych, mianowani przez sejmy. Często bardzo w czasie wielkiej potrzeby skarbu, od ogólnych zasad pobierania ceł odstępowano; tak w latach 1629, 1631, 1661, 1673, 1678 i 1703 szlachta poddawała się opłacie cła, później były często one wybierane za zaległy żołd przez oddziały wojsk skonfederowanych. Po podziale kraju stosunki podatkowe i celne także uległy ważnym zmianom. Najgłówniejsze zmiany tyczące się praw o cłach w Królestwie kongresowem, zaszły w latach 1810, 1811, 1816, 1817, 1840, 1842 i 1850 (zniesienie komór celnych między Królestwem a Cesarstwem), 1851 (wydanie taryfy celnej dla Król. Polsk.), 1857 i 1868. Por. „Prawo pospolite Król. Polskiego“ (Kraków, 1836); Hoffman „Vademecum“ (Paryż, r. b.); „Starożytności polskie“ (Poznań, 1842); „Dziennik praw,“ „Ustawa celna dla Król. Polsk.“ i in.

Cm, skrót na oznaczenie centymetra; *cm* ^{3} — centymetr sześcienny.

Cmentarz, *Cmętarz*, *(Mogilnik*, *Mogilki*, pe łac. *coemeterium* (z greck. *koimeterion)*, miejsce spania czyli spoczynku, stąd miejsce grzebania umarłych. Dawniej **C.** bywały przy kościołach, ze względów jednak hygjenicznych, co zresztą już prawa rzymskie przepisywały, usunięto je, mianowicie po miastach, za ich obrąb i wydano stosowne przepisy co do głębokości grobów i t. p. W Polsce, a mianowicie w Warszawie, **C.** parafjalne (przykościelne) postanowiono przenieść w odległejszą miejscowość już w r. 1745. Pojęcia jednak religijne opóźniły wykonanie. Dopiero Stanisław ks. Lubomirski, marszałek w. k., notą z d. 23 sierpnia 1770 r. do biskupa poznańskiego i kanclerza w. k. zwrócił też uwagę na konieczną potrzebę wykonania tego zamiaru, ze względów na zdrowie mieszkańców Warszawy. Propozycja ta jednak znalazła opór w większości nawet znakomitszych osób, które uważały tylko **C.** przykościelne za właściwe dla chrześcijan, a założenie ich gdzieindziej—za bezbożność. Nareszcie, gdy we Francji za zgodą arcybiskupa paryskiego i innych, edyktem króla francuskiego z d. 4 czerwca 1776 r., postanowiono przenieść **C.** za miasta, i u nas w r. 1781 założono pierwszy za Warszawą tak zwany *Świętokrzyski* (przy dzisiejszej ulicy Jerozolimskiej), Jednak nikt na nim nie chciał grzebać swych umarłych, pomimo zachęcań z kazalnicy i grzebania tam księży; wydawane zaś w tym względzie rozkazy uważane były za zniewagę religji. Przykład dopiero ks. G. Wodzyńskiego, biskupa smoleńskiego, który w testamencie polecił pogrzebać swe zwłoki na tym C. (pogrzeb 27 listop. 1788), dokonał zmiany takich pojęć. W r. 1790 powstał **C.** Powązkowski, 1792 ewangelicko-augsburski i ewang.-reformowany; 1799 żydowski, 1838 mahometański, 1841 prawosławny na Woli i 1878 katolicki na Brudnie. Por. An. Okolski w Wykładzie prawa administracyjnego; St. Woj. Łukomski „Oględziny i grzebanie ciał zmarłych“ (Warszawa, 1873); K. Wł. Wójcicki; ks. Starowolski: „Monumenta Sarmatorum sepulcralia“ (Kraków, 1665); ks. Marcin Siemieński. „Monumenta Ecclesiae Metropolitanae Gnesnen.“ (1823).

C-moll, *Do minore*, *Ut mineur*, toż co *C* z małą tercją. Akord *C-moll=c es g*.

CN, symbol chemiczny 1 cząsteczki cyanu, złożonej z 1 atomu węgla i 1 atomu azotu.

Cna, nazwa rzek: 1) Lewy dopływ Prypeci w gub. Mińskiej, wypływa w pow. Słuckim z błot Pińskich, niedaleko wsi Lubaszowa; wchodzi do pow. Pińskiego i, ubiegłszy 105 w., wpada do Prypeci poniżej Kożangródka.— 2) Rzeka w gub. Twerskiej, wypływa z bagnisk pow. Ostaszkowskiego, łączy się ze Szliną i kanałem Twereckim, a ubiegłszy w. 139, wpada do jeziora Mstyna; najmniejsza jej głębokość 1 metr.—3) Rzeka w gub. Razańskiej, bierze początek w Wysokiej Włości, o milę od miasta Jegorjewska, a w bliskości wsi Nowej Jegorji wpada do Oki, dł. 80 w.—4) Rzeka w gub. i pow. Tambowskim, powstaje z 3 rzeczek: Bacharewki, Osinówki i Ponzary; przechodzi przez powiaty Szacki i Jelatowski, ubiegłszy zaś 300 w., wpada do Moksy. Spławna jest tylko na długości 25 mil, od miasta Morszańska aż do ujścia, i to tylko z wiosną i w czasie jesiennym.

Cnapius Grzegorz, ob. Knapski.

Cneorum, *Przesłągwa*, *Wilczy pieprz*, rodzaj roślin z rodziny rutowatych, drobne krzewy o liściach skórzastych w obszarze morza Śródziemnego. **C.** *tricoccum* ma kwiaty żółte i drobne owoce czerwone, smaku ostrego i gorzkiego, które działają przeczyszczająco. **C.** *pulverulentum* z liśćmi szaro opylonemi, na wyspach Kanaryjskich, służyć ma za surogat chiny.

Cnethocampa, *prządka wędrowna*, ob. Prządki.

Cnicus, roślina, ob. Drapacz.

Digitized by Google

Cnota objawia się w człowieku w moralnem postępowaniu. W rozwoju historji filozofji pojęcie cnoty było różne. Według Sokratesa, cnota zasadza się na poznaniu tego, co dobre, i jego wykonaniu; podstawą cnoty jest mądrość; Platon zalicza do cnót mądrość, umiarkowanie, sprawiedliwość i waleczność; Arystoteles odróżnia cnotę intelektualną i moralną. Dla Epikurejczyków cnota zasadzała się na używaniu tego, co stanowi przyjemność; Stoicy zaś upatrywali ją w stłumianiu swych zachceń. Scholastycy trzymali się nauki Platona i Arystotelesa, ale uznawali jeszcze inny rodzaj cnoty: tak zwane cnoty teologiczne czyli chrześcijańskie. Kant widzi cnotę w moralnej sile woli człowieka w pełnieniu swych obowiązków. Ciekawą rozprawkę o **C.** napisał Micklewicz, jako próbę opracowania wyrazów do zamierzonego około r. 1846 w Paryżu wydawnictwa słownika polskiego. Wydrukowano ją w *Kronice Rodzinnej* z r. 1873 (str. 144), oraz w *Pracach filologicznych* (Warszawa, tom V, 1898) z objaśnieniem G. Korbuta.

Cnoty teologiczne w chrześcijaniźmie są: wiara, nadzieja i miłość. **C.** główne (*kardynalne*): rostropność, wstrzemięźliwość, sprawiedliwość, męstwo, oraz przeciwne grzechowi: pokora, szczodrobliwość, powściągliwość, pobożność, cierpliwość, czystość duszy i ciała, miłosierdzie.—O **C.** zresztą różni różne mają pojęcie, odnośnie do czasu i miejsca. I tak ile jest obowiązków, tyle cnót: jak np. obywatelska, żołnierska, małżeńska i t. d. Por. Teologja moralna w *Encyklopedji kościelnej*.

Co, w chemji symbol 1 atomu kobaltu.—W handlu skrót wyrazu kompanja, spółka; w Anglji i Ameryce płn. skrót wyrazu *county*, hrabstwo.

Coa, lewy dopływ rzeki Duero w Portugalji, wypływa z gór Sierra de las Mésas, 140 klm. długi.

Coahuila, stan w rzeczypospolitej Meksykańskiej, między 25°—29° 50′ szer. płn., ma 161,550 klm. kw. i 236,000 m., przeważnie metysów. Południowa część jest górzysta, północna posiada trawą porosłe równiny i urodzajne doliny, klimat zdrowy i umiarkowany; głównem zajęciem mieszkańców jest hodowla bydła, także rolnictwo, a w górach górnictwo (złoto, srebro, żelazo, miedź, węgiel, sól). Stolicą jest Saltillo.

Coanza, ob. *Koanza*.

Coast Range, (wym. kost-rendż), pasmo wyniosłości na zachodniem wybrzeżu Stanów Zjed. Ameryki Płn., ciągnące się na przestrzeni 2,000 klm. od rz. Colorado do zatoki San Juan de Fuca. Najwyższy szczyt ma 2,590 m.

Coatbridge, miasto fabryczne w hrabstwie Lanark w Szkocji, na wschód od Glasgowa, 30,000 miesz.

Coating (wym. keting), tkanina sukienna włosista, różnej grubości; tkanina ciężka tego rodzaju nazywa się *kastoryną*.

Coatzacoálcos, miasto portowe w meksyk. stanie Veracruz, przy ujściu rzeki **C.** do zatoki Campeche.

Cobaea, *Sępota*, rodzaj roślin z rodziny kozielkowatych (*Polemoniaceae*), wijące się rośliny z pięknemi kwiatami dzwonkowatemi, w Meksyku i Ameryce płd. podzwrotnikowej. **C.** *scandens*, z kwiatami pierwotnie zielonemi, następnie fjoletowemi, tworzy w lasach Meksyku okazałe girlandy, przerzucające się między drzewami.

Coban, miasto w Ameryce środkowej, rzeczypospolitej Guatemala, prowincji Vera-Paz, nad rzeką Cojabon, ma 19,000 m., po większej części Indjan.

Cobbett William, publicysta angielski, * 1762 w Fornham w hr. Surrey, † 1835 tamże, początkowo żołnierz; przeniósł się 1791 do Francji; 1792-1800 przebywał w Filadelfji, gdzie pod imieniem *Piotra Porcupine* pracował w dziennikach politycznych. Wróciwszy do Anglji (1801), ogłosił „The works of Peter Porcupine" (12 t., Lond. 1801) i pisał początkowo w duchu gabinetu torysów, później, obrażony przez Pitta, występował jako jawny radykalista. Oprócz „Collection of State trials" (3 t. Londyn, 1809—10) i „Parliamentary Debates" (20 t. Londyn, 1803—1818), wydał wiele dzieł treści ekonomicznej, moralnej i lingwistycznej; z tych ostatnich zasługuje na uwagę „Gramatyka angielska" (1819). Na jęz. pol. Snarski, Dominikanin, przełożył: „Historję reformy protestanckiej" (Wilno, 1843) i „Nowe listy" (t. r.). Por. Huish, „Memoirs of W. C. also a critical analysis of his scientific and elementary writings" (1836); Watson „Biographies of J. Wilkes and W. C." (Londyn. 1870); C. Smith, „W. C." (1878).

Cobbler, napój amerykański z wina, cukru, skórek pomarańczowych i tłuczonego lodu; pije się przez słomkę.

Cobden Ryszard, słynny obrońca wolności handlu, * 1804 niedaleko Midhurst w hrabstwie Sussex, † 1865; z ubogiego pasterza owiec wyszedł na fabrykanta perkalów w Manczesterze, zjednał sobie wielkie zaufanie mieszkańców tego miasta, na których silny wywierał wpływ; wypowiedziawszy jawnie w r. 1835 swoje myśli o polityce pokojowej, stanął na czele ligi zwanej Anti-cornlawleague, zawiązanej 1839. Wybrany 1841 ze Stockportu do izby niższej, ujrzał z zadowoleniem, że jego przeciwnik Peel (ob.) przyjął zasady ligi. Przyczynił się znakomicie do zniesienia aktu nawigacyjnego 1849 r., poczem wolność handlu nowe odniosła zwycięstwo. Pracował też gorliwie nad rozszerzeniem prawa głosowania do parlamentu. Pokojowa polityka **C.** niewielu

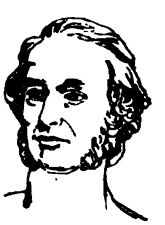

Cobden Ryszard.

Digitized by Google

miała zwolenników podczas wojny rosyjskiej 1854—1856; jednakże w r. 1857 większość izby niższej poszła za jego zdaniem, kiedy głośno potępiał wypadki zaszłe w Kantonie. Miejsca ofiarowanego w gabinecie odmówił w r. 1859, ale za to w tymże samym roku otrzymał specjalną misję do Paryża, gdzie w przeciągu kilku miesięcy zawarł (1 stycznia 1860) traktat handlowy, oparty na zasadzie wzajemności. W ostatnich latach, jakkolwiek nie brał czynnego udziału w polityce, głośno jednak i stanowczo występował na korzyść Stanów północnych podczas domowej wojny amerykańskiej. W Londynie na uczczenie jego pamięci założyli najprzedniejsi członkowie stronnictwa liberalnego *Cobden-club*. Wdowa po nim wydała wszystkie jego polityczne pisma: „The political writhings of Richard Cobden" (2 t. Londyn, 1867). Przyjaciele jego, John Bright i Thorold Rogers, ogłosili: „Cobden's speeches on questions of public policy" (2 t. Londyn, 1870). Por. Morley „Life of Richard C." (Londyn, 1821 2 t. Walcker „R. Cobdens volkswirtschaftliche und politische Ansichten" (Hamburg, 1885).

Cobenzl Ludwik, hr.), austrjacki mąż stanu * 1753 w Brukseli. Do 1792 sprawował kilka poselstw; w r. 1795 zawarł w imieniu cesarza niemieckiego przymierze z Anglją i Rosją przeciwko Francji, traktował 1797 z Bonapartem w Udine, podpisał 17 paźd. t. r. pokój w Campo-Formio, a następnie uczestniczył w kongresie Rastadzkim (9 grud. 1797) i zawarł nowy pokój w Luneville (1801). Mianowany kanclerzem państwa i ministrem spraw zagranicznych, po zawarciu pokoju presburskiego (1805), złożył swój urząd i † 1809 w Wiedniu. Por. „Correspondances intimes de l'empereur Joseph II avec son ami le comte de C." (Paryż 1871); Kalinka „Sejm czteroletni" (Lwów, 1881); Fournier „Gentz u C." (Wiedeń, 1880). **C.** Jan Filip, hrabia, ostatni członek tego rodu, * 1741 w Lublanie, † 1810; był kanclerzem państwa, a gdy mu się nie powiodło pośrednictwo dyplomatyczne w czasie zamieszek brabanckich, usunął się do dóbr swoich. Po pokoju lunewilskim sprawował urząd poselski w Paryżu, aż do rozpoczęcia nowej wojny (1805). Por. A von Arneth „Graf Philipp C. und seine Memoiren" (Wiedeń, 1885); A von Vivenot „Die Politik des öster. Vice Staatskanzlers Graf Philipp von C. unter Kaiser Franz II" (Wiedeń, 1874).

Cobet Karol Gabryel, znakomity filolog i krytyk niderlandzki, * 1813 w Paryżu. Od uniwersytetu w Lejdzie, którego profesorem został 1847, otrzymał godność: *doctor honoris causa*, co w Holandji niezmierną jest rzadkością i udziela się tylko najpierwszym uczonym. Poświęcając się głównie literaturze greckiej, położył ważne zasługi w zakresie metryki greckiej przez naukowe jej usystematyzowanie. † 1889 w Lejdzie. Z prac **C.** najcelniejsze: „Prosopographica Xenofontea" (Lejda, 1836); „Observationes criticae in Platonis Comici reliquias" (Amsterd. 1840); „Oratio de arte interpretandi grammatices et critices fundamentis innexa primario philologi officio" (Lejda, 1847); „Praefatio lectionum de historia vetere" (Lejda, 1853); „Novae lectiones etc" (Lejda, 1858); „Orationes et fragmenta Lysiae" (Amsterd. 1863) i inne. Wydał nadto kilku autorów greckich do szkolnego użycia. Por. Hartmann „De Car. Gabr. C." (Berlin, 1890).

Coblenz, miasto, ob. Koblencja.

Cobourg, miasto w kanadyjskiej prow. Ontario, nad jeziorem Erie, dobra przystań, uniwersytet, 5.000 m.

Coca, roślina, ob. Erythrotylon.

Cocagna, Cucagna, zowie się we Włoszech zabawa ludowa, urządzana w ciągu ostatnich czterech dni karnawału, podczas której na wysokim słupie piramidalnym, wysmarowanym tłustością, zawieszone są rozmaite artykuły żywności i wino, które stają się nagrodą tego, który wdrapawszy się na słup, zdjąć je potrafi. Francuzi nazywają *pays de Cocagne*—krainę wesołości, w której wszystko jakoby płynie mlekiem i miodem.

Coccapieller Franciszek, włoski agitator polityczny, * 4 paźdz. 1831 w Rzymie, pochodził z rodziny szwajcarskiej, służył w wojsku Garibaldiego, następnie oddał się dziennikarstwu. Ogłosił się trybunem ludu i zaczął w wydawanym przez siebie dzienniku w gwałtowny sposób napadać na ministrów, deputowanych i wyższych urzędników, których oskarżał o korupcję i wyzyskiwanie ludu. Pociągnięty do odpowiedzialności sądowej i osadzony w więzieniu, został w 1882 przez żywioły niezadowolone wybrany na posła do izby deputowanych, lecz nie znalazłszy w niej dla swych oskarżeń poparcia, złożył mandat w d. 9 czerwca 1883 i osadzony za nowe oszczerstwa w więzieniu ponownie, wyszedł z niego na mocy powtórnego wyboru do izby deputowanych w roku 1886.

Cocceji, niemiecki ród prawników. Baron Henryk *Cocceji*, * 1644 w Bremen, kolejno profesor prawa w Heidelbergu, 1672, Utrechcie 1688 i Frankfurcie nad Odrą 1690, mianowany 1712 baronem państwa niemieckiego, słynął szczególnie jako głęboki znawca prawa politycznego. † 1719. Napisał między innemi: „Exercitationes curiosae" (Lemgo, 1722); „Consilia et deductiones" 1725—28; „Grotius illustratus, seu commentarii ad Grotii de jure belli et pacis libros III" (Wrocław, 1744—52), i komentarz do Grotiusa „De jure belli ac pacis" wydany już po jego śmierci przez syna. Por. Bluntschli und Brater „Deutsches Staatswörterbuch" t. II, str. 580. Baron Samuel **C.**, syn poprzedniego, * 1679 w Heidelbergu, wszedł do służby pruskiej w wydziale sprawiedliwości, został 1727 ministrem stanu i wojny, w 1738 naczelnym dyrektorem sprawiedliwości, a w 1747 wielkim kanclerzem w Prusiech, † 1755.

Digitized by Google

Ułożył nową procedurę *Codex Fridericianus* (Berlin, 1747—50), napisał początek prawa cywilnego *Corpus juris Fridericianum* (Berlin, 1749—1752), a główne zasługi położył w ulepszeniu procedury pruskiej. Z dzieł jego prawnych najważniejszem jest *Jus civile Controversum* (wydane przez Emminghaus'a (1791—1798). Porów. Trendelenburga „Friedrich der Grosse und sein Grosskanzler Samuel von C." (1863).

Coccejus właściwie *Koch* Jan, * 1603 r. w Bremie, † 1669 r., znakomity teolog ewang.-refor., znawca jęz. hebrajskiego i chaldejskiego, od 1650 prof. w Lejdzie, starał się pogodzić wszystkie kwestje sporne i tym sposobem stał się założycielem tak zwanej *teologji federacyjnej*. Głównem jego dziełem jest: „Summa doctrinae de foedere et testamento Dei" (5 wyd., 1683). Ogólny zbiór pism jego wyszedł w Amsterdamie 1675—1678 t. 8 i 1701 w 10 t., oprócz oddzielnie wydanych: „Opera anecdota" (2 t., Amsterd. 1706). J. H. Majus wydał w r. 1698 jego „Lexicon et Commentarius sermonis hebraici et chaldaici Vet. Test. etc." Por. G. W. Meyer „Geschichte der Exegese" (Getynga, 1804, III 103).

Coccidae, owady, ob. Czerwiec.

Coccidium, rodzaj pierwotniaków z grupy gregaryn (ob).

Coccinella, owad, ob. Biedrzonka.

Coccionella, ob. Koszenila.

Coccius Ernest Adolf, okulista * 1825 r. w Knautheim pod Lipskiem, † 1890 r. Medycynę studjował w Lipsku, Pradze i Paryżu, od r. 1857 był profesorem okulistyki, od 1867 r. zarazem dyrektórem zakładu oftalmicznego w Lipsku. Połączył wziernik oczny z przyrządem polaryzacyjnym, co dozwoliło dokładnie rozpoznawać stan naczyniówki, oraz zbudował nowy oftalmometr; był dobrym operatorem i przyczynił się do rozwoju optyki fizjologicznej. Napisał: „Ueber das Gewebe und die Entzündung des menschlicten Glaskörpers" (1860), „Ueber den Mechanismus der Akkomodation des menschlichen Auges nach Beobachtungen im Leben" (1867), „Ueber Augenverletzungen und ihre Behandlung" (1871), „Ophthalmometrie und Spannungsmessung am kranken Auge" (1872), „Ueber die Diagnose des Sehpurpurs im Leben" (1877).

Coccoloba, *Rozdestnica*, *Morskie grono*, rodzaj roślin z rodziny rdestowatych, o kielichu barwnym i jagodzie jednonasiennej; drzewa średniej wysokości w Ameryce płd.; niektóre zalecają się działaniem lekarskiem, inne ozdobne. **C.** *uvifera (R. jagodowa)* ma wydawać *kino* (ob.) *amerykańskie;* owoce czerwone, wielkości wiśni, są jadalne, drzewo wydaje czerwony barwnik. Twarde drewno używa się na meble.

Cocculus, roślina, ob. Rybitrutka.

Coccus, owad, ob. Czerwiec.

Cocentaina, miasto okręgowe w hiszpańskiej prowincji Alicante, fabryki papieru, 8,000 mieszk.

Cochabamba, miasto główne departamentu t. n. (69,380 klm. kw. i 197,000 mieszk.) amerykańskiej rzeczypospolitej Boliwji, nad rz. Rio de Rocha, liczy 20,000 mieszk., ma uniwersytet, kolegjum, wiele kościołów i odznacza się przemysłem. Jest nadto rezydencją biskupa.

Coché Fel., Warszawianin, * z ojca Francuza w Warszawie, gdzie służył przy konsulacie francuskim, wydał po polsku pod mianem Kogucika Szczęsnego: „Jedź do Krakowa" (2 t., Warszawa, 1850), opisanie prawdziwego wypadku.

Cocherel, wioska we Francji, o półtorej mili od Evreux, pamiętna bitwą (1364), w której sławny Duguesclin, wódz Karola V, króla Francji, pobił wojsko Karola Złego, króla Nawarry, i zabrał do niewoli wodza nawarskiego, Jana de Grailly.

Cochery Ludwik Adolf, minister francuski, * 1819 w Paryżu, gdzie został adwokatem. Po rewolucji lutowej 1848 przez krótki czas był szefem gabinetu w ministerjum sprawiedliwości, następnie wydawał dziennik *Avenir National* i założył *L'indépendance de Montargis*. W 1869 wybrany do ciała prawodawczego, zasiadał po lewicy. W 1870 był komisarzem rządu obrony narodowej w departamencie Loiret. Towarzyszył Thiersowi przy układach jego o pokój w Wersalu i stał się gorliwym jego stronnikiem. W zgromadzeniu narodowem 1871 i ciele prawodawczem był czynnym w różnych komisjach, w r. 1878 objął tekę poczt i telegrafów, którą piastował w sześciu z kolei gabinetach aż do 1885, a działalność swoją rozpoczął od zniżenia opłaty za listy. W 1888 został senatorem.

Cochery Jerzy Karol Paweł, syn poprz., polityk francuski, * 1855 w Paryżu, kształcił się w szkole politechnicznej, był szefem biura w gabinecie ojca, w r. 1885 wybrany do izby deputowanych, gdzie przyłączył się do republikanów umiarkowanych. Od 1895 był prezesem komisji budżetowej. Uchodzi za najlepszego znawcę spraw finansowych. W 1896 w gabinecie Melina objął tekę finansów i porzuciwszy myśl Domueta opodatkowania postępowego dochodów, wystąpił z planem obciążenia podatkiem renty francuskiej. W 1898 razem z gabinetem Méline'a ustąpił z ministerjum.

Cochet Jan Benoit Dezyderjusz, archeolog francuski, * 1812 w Sanvic, odbywał nauki w seminarjum w Rouen, poczem został wyświęcony na księdza 1837; od 1867 r. konserwator muzeum starożytności w Rouen. Wydał między innemi: „Les églises de l'arrondissement du Havre" (2 t., 1844 — 46); „Les églises de l'arrondissement de Dieppe" (2 t., 1845—50); „Les églises de l'arrondissement d'Yvetot" (2 t., 1852); „La Normandie souterraine, ou notice sur des cimetières romains et franks explorés en Normandie" (1854); „Sépultures gauloises, romaines, franques et normandes" (1857); „Archéologie ceramique et sépulcrale" (1863); „Archéologie chrétienne" (1861) i in.

Digitized by Google

Cochin Karol Mikołaj, * 1715 w Paryżu, † 1790 tamże, syn i uczeń sztycharza Karola Mikołaja (* 1688, † 1754). Zbiór jego dzieł zawiera 15,000 sztuk. Szesnaście wielkich rycin wykonał dla cesarza chińskiego, są one dziś wielką rzadkością, gdyż tablice zatonęły w czasie podróży do Chin. Napisał: „Voyage d'Italie, ou recueil de notes sur les ouvrages de peintre et de sculpture qu'on voit dans les principales villes d'Italie" (Paryż, 1758) i razem z Gravelotem wydał „Iconologie par figures, ou traité complet des allégories, emblême etc." (Paryż, 1796).

Cochin, ob. Koczyn.

Cochlaeus, właściwie *Dobeneck* Jan, * 1479 w Wendelsteinie pod Norymbergą, † 1552; kanonik wrocławski 1539, zawzięty nieprzyjaciel reformacji i w tym kierunku wielce czynny. Wydał „Dzieje Husytów" 1549, do których napisania wypożyczył mnóstwo rękopisów od kapituły praskiej, a po zużytkowaniu spalił je. Wydał: „Lutherus sepiceps ubique sibi contrarius" (1529). Utrzymują, że także jego pióra jest: „Lockspiel Martin Luthers" (Moguncja, 1531). W piśmie „Commentaria de actis et scriptis M. Lutheri" (1517—46—49), twierdzi, że reformacja jest li tylko wynikiem kłótni Dominikanów z Augustjanami. Napisał też parę dzieł, traktujących o muzyce, oraz wydał „Kosmografję" Pomponjusza. Por. Gess „J. C., der Gegner Luthers" (Oppeln, 1886).

Cochlea, ślimak (ob.), także ślimak w uchu, ob. Ucho.

Cochlearia, roślina, ob. Chrzan.

Cochliodus, ryba, ob. Płaszczka.

Cochon, Karol, hr. *de l'Apparent*, minister francuski, * 1749 w Poitou, † 1825 w Poitiers; wybrany na deputowanego do stanów generalnych, następnie do konwencji, głosował 1792 za śmiercią Ludwika XVI. W dyrektorjacie był członkiem rady starszych, a 1796 ministrem policji, przytłumił dwa spiski: Babeuf'a i grenelski. Za konsulatu mianowany był prefektem departamentu Vienne. Napoleon nadał mu później godność hrabiowską i powołał go na członka senatu. Po jego upadku, jako królobójca wygnany z kraju, następnie ułaskawiony.

Cochon *de l'Apparent*, Albert August, geolog, ob. Lapparent.

Cochrane Aleksander Tomasz, hrabia *Dundonald*, margrabia de *Maranhao*, marynarz angielski, * 1775, syn sławnego chemika *Archibalda* **C.**, a synowiec admirała *Aleksandra* **C.**, który 1814 zdobył i zburzył Waszyngton; walczył naprzód przeciwko Francuzom, później w izbie niższej występował jako zwolennik stronnictwa radykalnego, lecz z powodu podstępnej spekulacji giełdowej wyniósł się za granicę. W r. 1818 dowodził flotą chilijską, od 1822 brazylijską, a w latach 1827—28 był wielkim admirałem w Grecji; wszędzie, gdzie działał, znakomite położył zasługi. Wróciwszy do Anglji 1832, został kontr-admirałem, 1842 wice-admirałem i † 1860 w Kensington. Szczegóły życia swojego opisał w „Narrative of services in the liberation in Chile, Peru and Brazil" (Londyn, 1858) i w „Autobiography of a seaman" (1860, nowe wyd. 1873).

Cochrane Jan Dundas, * 1780, również synowiec admirała Aleksandra **C.**, podróżował pieszo po Francji, Hiszpanji i Portugalji, a później zwiedził także Syberję. Tę ostatnią podróż opisywał w dziele: „Narrative of a pedestrian journey through Russia" (Londyn, 1824). W końcu udał się do Ameryki i tu † 1825 w Walencji, stanie Kolumbji.

Cochrane sir Tomasz Jan, * 1789, † 1872, syn admirała Aleksandra **C.**, został 1841 kontr-admirałem, 1844 naczelnym dowódcą w Indjach wschodnich, 1850 wice-admirałem, a 1856 admirałem.

Cochrane Aleksander Dundas Baillie, najstarszy syn poprzedniego, * 1816, † 1890 w Londynie, od 1841 gorliwy stronnik polityki antyrewolucyjnej, uderzał zapalczywie na systemat Palmerstona i silnie popierał Austrję i Neapol przeciwko stronnictwu liberalnemu, od 1859 członek parlamentu. Oprócz „Young Italy" (Londyn, (1865), w którem walczył przeciwko polityce rewolucyjnej, ogłosił dwa mierne romanse i „Young artist's life" (Londyn, 1864), książkę cenną dla wielu szczegółów o sztuce i życiu artystów.

Cochut Piotr Andrzej, ekonomista francuski, * 1812 w Paryżu, † 1890; współpracownik *Revue des deux Mondes*. Oprócz wielu prac mniejszych ogłosił „Les associations ouvrières" (1851); „Law" (1853) i in.

Cockerell Karol Robert, budowniczy i archeolog, * 1788 w Londynie, † 1863, w r. 1809 zajęty był odbudową teatru Coventgarden, 1810—17 r. studjował architekturę starożytną we Włoszech, Grecji i Azji Mniejszej, brał udział w poszukiwaniach świątyni Apollina w Phigalji; opisał: „Starożytności ateńskie," „Świątynia Jowisza w Agrigentum" (1830) i w. in.

Cockerell Fryderyk-Pepys, syn Karola, budowniczy, * 1833 w Londynie, † 1888 w Paryżu. Podróżował dużo i z zamiłowaniem studjował zabytki starożytne. Podług projektów F. **C**-a, wykonane są kolumny pamiątkowe w Castle-Howard i w Langley.

Cockerill Jan, przemysłowiec, * 1790 w Haslingston w hr. Lancaster, † 1840. W 12 roku życia udał się do Verviers za ojcem, który tam założył fabrykę maszyn. Po usunięciu się ojca od działalności, założył olbrzymią fabrykę maszyn i różnych narzędzi przemysłowych w Seraing, razem z bratem Jakóbem, której kapitał zakładowy wynosił około 16 miljonów franków. (Starszy ich brat Wiliam założył przędzalnię w Guben w Brandeburgji). Fabryka w Seraing zatrudniała 2,000 robotników, a dochody jej brutto wynosiły około 15 mil. franków. **C.** miał następnie udział w za-

Digitized by Google

łożeniu banku belgijskiego. W 1825 r. Jakób **C.** sprzedał swój udział królowi holenderskiemu. Odtąd **C.** rzucił się w jeszcze rozleglejsze przedsięwzięcia, dał początek około 60 zakładom przemysłowym w Belgji, Francji, Niemczech, Hiszpanji, Rosji, Polsce (fabryki sukna). Rewolucja belgijska wpłynęła niekorzystnie na jego bieg interesów, w 1838 r., gdy bank belgijski zawiesił wypłaty, **C.** zmuszony był uczynić likwidację; bilans przedstawiał stan czynny 26 mil., bierny zaś 18 mil. fr. Wkrótce, wezwany przez rząd rosyjski, zmarł w drodze powrotnej w Warszawie, gdzie ciało jego złożono w grobie Evansów. Dla robotników **C.** był ojcem i przyjacielem.

Cockermouth, miasto w angielskiem hrabstwie Cumberland, nad rz. Derwent, ruiny zamku, fabryki tkanin wełnianych, bawełnianych, oraz papieru, 5,500 miesz. W pobliżu kopalnie węgla. **C.** jest miejscem urodzenia poety Wordsworth'a.

Cockney, dawny z XII wieku, ironiczny przydomek mieszczan londyńskich, którzy nigdy miasta swego nie opuszczali. Ma stąd pochodzić, że gdy jakiś mieszkaniec Londynu po raz pierwszy na wieś wyjechał i usłyszał pianie koguta, zdziwiony i zachwycony miał wykrzyknąć: „Oh! the cock neighs! („Oh! kogut rży!)

Coda (włos. z łac. *cauda*), wyraz muz., dosłownie znaczy: ogon, dodatek, zakończenie. Tak się nazywa perjod muzyczny, zakończający kompozycję, taką zwłaszcza, w której główne części powtarzają się kilka razy.

Codemo Ludwika, powieściopisarka włoska, * 1828, w r. 1851 poślubiła Karola Gerstenbranda, owdowiała w 1880. Napisała: „Memorie di un contadino" (3 wyd., 1889); „Berta" (1858); „Misere e splendori della povere gente" (3 wyd., 1865); „La rivolluzione in casa" (2 wyd. 1872); „Scene e descrizione" (1871); „I nuovi ricchi" (1876); „Andrea" (2 wyd., 1877); „Pagine famigliari" (2 wyd., 1878); „Scene marinare" (1879); „Patire non morire, scene artistiche" (1886); „Un viaggio a bordo" (1886); „A guerra finita" (1887); dramaty: „L'ultimo Delmosti" (1867); „Un processo in famiglia" (1869); komedja „Una donna di cuore" (1869) i in.

Codogno, miasto we włoskiej prowincji Medjolanu, pomiędzy rzekami Po i Addą, liczy 9,750 miesz. Słynie z licznych fabryk jedwabnych i obszernego handlu serem parmezańskim. Posiada gimnazjum i szkołę techniczną.

Codrington Edward, admirał angielski, * 1770, † 1851; w 13-m roku życia wszedł do marynarki, miał udział w bitwie pod Trafalgar, potem służył na morzu Śródziemnem i w Ameryce północnej, został 1825 wice-admirałem, 1826 objął naczelne dowództwo na morzu Śródziemnem, a 1827 r. stoczył pamiętną z Turkami bitwę pod Nawarynem. W r. 1831 dowodził flotą, krążącą pod Lizboną, 1832—40 zasiadał w izbie niższej po stronie whigów. Por. Lądy Bourchier „Sir Edward **C.** Memoir" (Londyn, 1873—75).

Codrington Wiliam Jan, syn poprzedniego, * 1800, † 1884 w Londynie, został 1854 generałem majorem, walczył w stopniu brygadjera w Krymie nad Almą i pod Inkermanem, podczas oblężenia Sewastopola odznaczył się wielką sprężystością i mimo nieszczęśliwego rezultatu, jaki sprowadziło jego natarcie na Redan, otrzymał (1855) naczelne dowództwo nad armją angielską. Wróciwszy 1856 r. do kraju, wybrany został z Greenwich 1857 do izby niższej, a 1859 mianowany był komendantem Gibraltaru. W r. 1863 został rzeczywistym generałem.

Coecum, kiszka ślepa, ob. Kiszki.

Coehoorn Menno van, inżynier, * 1641 w Leeuwarden w Fryzji, † 1704; przeszedł w wojsku holenderskiem wszystkie stopnie, ostatecznie był generałem porucznikiem i inspektorem twierdz. Znany jest jako znakomity budowniczy wojenny, który zaprowadził teorję fortyfikacji odmienną od teorji francuskiego marszałka Vaubana. On także zastosował przy obronie i oblężeniu warowni małe moździerze, które od niego przyjęły nazwanie. Dokładny wykład jego systemu fortyfikacji znajduje się w dziełach: „De l'architecture des forteresses" (1801) Mandara, i w „Geschichte der beständigen Befestigung" (2 t., 1839) Zastrowa.

Coelenterata, zwierzęta, ob. Bezjelitowe.

Coelho Franciszek Adolf, lingwista portugalski, * 1847, od r. 1878 profesor lingwistyki porównawczej w Lizbonie; napisał: „A lingua portugueza" (Coimbra, 1868); „Origem da lingua portugueza" (Lizbona, 1870); „Os dialectos romanicos ou neo-latinos in Africa, Asia e America" (1881—82); „Os Ciganos" (1892) i in.; nadto wydał zbiór baśni ludowych p. t. „Contos populares portuguezes" (1879); w r. 1880 założył pismo *Revista d'ethnologia e glottologia.*

Coelia Lex, prawo ustanowione przez trybuna Coeliusa w Rzymie (630 po zał. Rz.), znoszące w zgromadzeniach ludowych głosowanie ustne i jawne, a wprowadzające głosowanie tajne, przez wrzucanie głosów do urny.

Coelibat, ob. Celibat.

Coelius, Coelia gens, rzymski ród plebejuszów, z którego pochodziły rodziny: Antypatrów, Apicjuszów, Balbinów, Kaldów, Kursorów, Laktancjuszów, Poljonów, Rufów, Seduljuszów i Wicimonów. Główniejszymi członkami jego byli: **C.** *Vibenus*, lukumon miasta Volsinii, przyszedł w pomoc Rzymowi przeciw Sabińczykom, za co otrzymał górę Celijską, gdzie osiadł ze swoją rodziną. — **C.** *Marcus*, mówca i uczeń Cycerona, człowiek gwałtowny i rozpustny, miał udział w spisku Katyliny. — **C.** *Kajus*, trybun ludu, sławny autor prawa celijskiego.

Coelius Mons, góra w Rzymie, ob. Rzym.

Coelogenys, rodzaj zwierząt gryzących z rodziny świnek morskich, w Ameryce płd. Są to

Digitized by Google

Coelogenys

zwierzęta niezgrabne, z dużą głową, o wielkich oczach i małych uszach. Nogi wysokie, 5-palcowe, podeszwy nagie, ogon krótki, pieńkowaty. **C.** *paca*, *paka*, zwierzę na 70 cm. długie i 35 cm. wysokie, sierści z wierzchu żółto-brunatnej, po bokach z 5-rzędami plam żółtawych. Kopie nory o dwu wyjściach, w których przebywa we dnie, a o zmierzchu wychodzi na żer i zrządza w plantacjach znaczne szkody. Dla smacznego mięsa mieszkańcy tamecznі chciwie na nie polują. Inny gatunek, **C.** *Taczanowskii*, odkryty został 1885 roku przez Sztolcmana w Ekwadorze; przebywa w górach, powyżej 2,000 metrów; do poprzedniego podobny, jest od niego mniejszy.

Coenurus, ob. Tasiemiec.

Coeroleum, farba mineralna jasno-niebieska, otrzymywana z siarczanu kobaltu z solą cynową i kredą, używa się w malarstwie olejnem i akwarelowem, a zwłaszcza do malowania na porcelanie.

Coeur Jakób, podskarbi Karola VII, króla francuskiego, * 1395 w Burges, † 1456 na wyspie Chio, syn kuśnierza z Allier. Jako kupiec dorobiwszy się kolosalnego majątku, hojnie wspierał swemi skarbami Karola VII. Mianowany dyrektorem mennicy, 1440 otrzymał szlachectwo i urząd podskarbiego, a królowi ciągle różne z największą bezinteresownością świadczył usługi. Oskarżony przez zawistnych ulubieńców królewskich o otrucie Agnieszki Sorel i inne jeszcze przewinienia, wzięty na najstraszniejsze tortury, nie mogąc ich wytrzymać, przyznał się do wszystkiego, skazany został 1453 na karę śmierci, którą zamieniono na konfiskatę całego majątku, oprowadzenie boso i w koszuli po ulicach miasta Poitiers i na wygnanie. Nie pomogły ani pokorne prośby rodziny, ani wstawiennictwo papieża Mikołaja V, ani oburzenie całej Francji; kara została wymierzoną. Nieszczęśliwy męczennik pieszo zawlókł się do Nicei, stąd popłynął do Rzymu, gdzie papież Kalikst V powierzył mu dowództwo floty przeciwko niewiernym. Ludwik XI nakazał proces, rehabilitujący pamięć zmarłego, ukarał niesprawiedliwych sędziów i oskarżycieli jego, a majątek zwrócił pozostałej rodzinie. Por. Clément „Jacques **C.** et Charles VII" (4 wyd., Paryż, 1874); De Beaucourt „Histoire de Charles VII" (Paryż, 1890).

Coeur Piotr Ludwik, znakomity kaznodzieja francuski, * 1805 w Tarare, w depart. Rodanu, † 1860 r.; był profesorem filozofji w seminarjum lionskiem do 1824 r. Wyświęcony na kapłana 1829 wystąpił pierwszy raz na kazalnicy w Lionie 1850 i zyskał wkrótce rozgłos. W r. 1848 na usilne naleganie generała Cavaignaca został biskupem Troyes.

Cogalniceanu Michał, historyk i mąż stanu rumuński, * 1817, profesor historji ojczystej w Jassach, następnie redaktor dzienników: *Dacja literacka*, *Archiwum rumuńskie*, *Gazeta wiejska* i *Postęp* (od 1841), oraz współpracownik kilku innych gazet rumuńskich. W r. 1856 zaczął wydawać nowy dziennik *Gwiazda dunajska*, w którym występował jako gorliwy stronnik zjednoczenia Multan i Wołoszczyzny. 1859 wybrany deputowanym, odznaczył się swojemi sprawozdaniami; w następnych latach czynny brał udział we wszystkich sprawach swego kraju. Jako minister oświaty założył uniwersytet w Jassach. Jako prezes gabinetu dokonał zamachu stanu 1864, przeprowadził prawa gminne, urządził rady departamentowe, ogłosił jednostajne prawa cywilne, kryminalne i edukacyjne. Skutkiem tych szybko przeprowadzanych reform powstały finansowe klęski, które sprowadziły upadek gabinetu **C.** Po upadku Cuzy (26 lutego 1866), mimo niepryjaźni stronnictwa, które wprowadziło na tron ks. Karola Hohenzollern'a, zasiadał ciągle w izbach, a nawet był ministrem spraw wewnętrznych od listopada 1868 do stycznia 1870 roku. W 1876 objął tekę spraw zagranicznych w gabinecie Bratiano, w 1878 bronił razem z Bratiano spraw Rumunji na kongresie berlińskim, od 1879 do 1880 był ministrem spraw wewnętrznych, następnie do 1881 posłem w Paryżu, † 1891 tamże. Z dzieł **C.** najlepsze: „Histoire de la Valachie et de la Moldavie" (Berlin, 1837), oraz „Letopisitz," zbiór dawnych kronik (3 t., Jassy, 1845—52). Oprócz tego wypracował doskonałą rozprawę o Cyganach i ich pochodzeniu, tłómaczoną na język polski w *Magazynie Powszechnym* (1843).

Cogels Józef Karol, * 1785 w Brukseli, † roku 1831 w Leitheim w okolicy Donauwörth, znakomity malarz krajobrazów, przepędził większą część życia w Düsseldorfie i Monachjum. Utwory jego uderzają szczególnie efektami światła i powietrza.

Coghetti Franciszek, znakomity malarz włoski, * 1804 w Bergamo, † 1875 w Rzymie, uczeń Diotti'ego i Camuccini'ego, naczelnik szkoły, z której wyszło już wielu celniejszych malarzy; należy do kierunku czysto klasycznego; szlachetnym rysunkiem i pełnem wdzięku idealizowaniem stara się podnieść z upadku sztukę włoską. Do najlepszych prac jego, oprócz malowideł w willi i pałacu ks. Torloni, zaliczają freski w bazylice Savona i Wniebowstąpienie Chrystusa w ołtarzu katedry w Porto-Maurizio.

Cogito, ergo sum—myślę, więc jestem. Fundamentalna zasada Dekarta. * 1596, † 1650, sta-

Digitized by Google

nowiąca dewizę jego systemu filozoficznego i oznaczająca, iż własność myślenia jest najważniejszym dowodem istnienia człowieka, a w dalszem rozwinięciu, iż człowiek jest istotą myślącą, t. j. duchem, rozumem, że wszystko, co rozum uznaje za rzeczywiste i prawdziwe stanowi kryterjum dla wszelkiej wiedzy dalszej, że istnieje doskonalsza od nas istota, t. j. Bóg, że z idei o Bogu wypływa przekonanie o istnieniu ducha i materji i t. d.

Cognac, miasto okręgowe we francuskim departamencie Charente; ma 17,000 miesz. Jest ono głównym składem wyrabianych w tutejszej okolicy wódek francuskich (koniaków). Istnieją tu jeszcze szczątki starożytnego zamku, w którym się Franciszek I urodził. Król ten zawarł tutaj w r. 1526 przymierze z Henrykiem VIII królem angielskim, papieżem, Wenecją i Medjolanem przeciwko cesarzowi Karolowi V.

Cognac, wódka, ob. Koniak,

Cogniard Hipolit i Teodor, bracia, wodewiliści francuscy, pierwszy, * r. 1807, drugi 1806, byli dyrektorami teatrów: *Porte St. Martin* i *Variété* i napisali ogromną liczbę utworów scenicznych. Od r. 1831 wystawiali corocznie po kilkanaście swych prac. Wymieniamy kilka w swym czasie popularniejszych: „La biche au bois," „La chatte blanche," „La poudre de Perlimpinpin," „Massena, l'enfant chéri de la victoire" i in. Teodor † 1872, Hipolit 1882 w Paryżu.

Cogniet Leon, francuski malarz historyczny, * 1794 w Paryżu,† 1880. Wróciwszy 1826 z Rzymu, ściągnął na siebie powszechną uwagę obrazami: „Marjusz na gruzach Kartaginy," „Rzeź młodzianków" (1824). Inne celniejsze jego utwory są: „Numa Pompiljusz;" „Św. Szczepan niosący pomoc ubogiej rodzinie;" „Porwanie Rebeki;" „Gwardja narodowa w 1792 r." Od 1849 członek Instytutu; jako profesor rysunku w szkole politechnicznej, od 1834 do 1876 wywarł znaczny wpływ na rozwój sztuki we Francji.

Cognosce te ipsum (łac), ob. Nosce te ipsum.

Cohausen Karol August, inżynier i badacz starożytności, * 1812 w Rzymie, † 1894 służył w wojsku pruskiem, 1850—51 kierował robotami przy badaniach starożytnych szańców i grobów w Niemczech, w r. 1857 badał fortyfikacje średniowieczne we Włoszech, w 1866 zaliczony do poselstwa pruskiego w Paryżu, a 1871 został konserwatorem muzeum starożytności w Wiesbadenie. W 1862 na żądanie Napoleona III badał starożytności rzymskie w prowincjach Nadreńskich do jego dzieła: „Życie Cezara." Oprócz rozpraw pomieszczanych w czasopismach specjalnych ogłosił: „Caesars Rheinbrücken" (Lipsk, 1867); „Römische Steinbrücke-an der Bergstrasse" (Darmstadt, 1876); „Das Römerkastell Saalburg" (Hemburg. 1878, 1889); „Der römische Grenzwall in Deutschland" (Wiesbaden, 1884); „Die Altertümer im Rheinland" (1890).

Cohen Józef, publicysta francuski, * 1817 w Marsylji, po ukończeniu studjów prawnych został adwokatem, 1842 był wysłany do Algieru dla zbadania położenia ludności żydowskiej. Od 1853 jest redaktorem dziennika *Pays*; napisał: „Analyse raisonnée de la législation des eaux" (2 t., 1841); „Examen de la vie de Jésus" (2 t., 1864); „Etudes sur l'empire d'Allemagne" (1878).

Cohen Juljusz Emil, kompozytor francuski, * 1833 w Marsylji, studjował muzykę pod kierunkiem Halévy'ego, w r. 1870 został profesorem konserwatorjum paryskiego i obowiązki te pełnił do 1891. Napisał; „Maitre Claude" (1861); „José Maria" (1866); „Les blouets" (1867); „Dea" (1870) i in.

Cohen Emil, geolog, * 1842 w Aakjaer w Jutlandji, studja przyrodnicze odbył w Berlinie i Heidelbergu, poczem był profesorem petrografji w Strasburgu, a od r. 1885 prof. mineralogji w Greiswaldzie. W r. 1872—73 zwiedził kopalnie złota i djamentów w Afryce południowej, badał głównie budowę mikroskopową i skład chemiczny skał. Napisał: „Ueber die Südafrikanischen Diamantfelder" (1883); „Sammlung von Mikrophotographien zur Veranchaulichung d. mikroskopischen Struktur von Mineralien und Gesteinen" (80 tablic, 1883); „Sammlung von Photographien zur Erläuterung der Struktur und Zusammensetzung des Meteoreisens" (1886).

Coherer (wym. *kohirer*), przyrząd zbudowany przez Minchina i Lodge'a do wykazania fal elektrycznych; polega on na tej zasadzie, że słup opiłek żelaznych w rurce szklanej staje się pod wpływem fal elektrycznych przewodnikiem elektrycznym. Ob. Elektryczne drgania.

Cohn Ferdynand Juljusz, botanik, * 1828 we Wrocławiu, jest od r. 1859 prof. botaniki tamże. W r. 1866 założył instytut botaniczno-fizjologiczny. Badania jego tyczą się głównie morfologji i historji rozwoju niższych wodorostów i grzybów, niższych organizmów zwierzęcych, a od 1854 biologji bakterji. Wydał: „Die Menschheit und die Pflanzenwelt" (1851); „Haushalt der Pflanzen" (1854); „Untersuchungen über die Entwickelungsgeschichte der mikroskopischen Algen und Pilze" (1854); „Neue Untersuchungen über Bacterien" (1872—1875); „Die Pflanze" (1882). Od 1856 redaguje: „Berichte der schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur," od 1870 wydaje „Beitrage zur Biologie der Pflanzen."

Cohn Herman Ludwik, okulista, * 1838 r. we Wrocławiu, studjował naprzód chemję i fizykę, następnie medycynę we Wrocławiu, Heidelbergu i Berlinie, w 1877 r. został profesorem okulistyki we Wrocławiu. **C.** pracował nad hygjeną oka, głównie ze względu na stosunki szkolne; ważne są też badania jego nad fotografowaniem wnętrza oka. Napisał: „Untersuchungen der Augen

Digitized by Google

von 10,060 Schulkindern, nebst Vorschlägen zur Verbesserung der den Augen nachteiligen Schuleinrichtungen" (1867); „Vorarbeiten für eine Geographie der Augenkrankheiten (1874); „Studien über angeborne Farbenblindheit" (1879); „Die Augen der Frauen" (Wrocław, 1879); „Die Hygiene des Auges in den Schulen" (1883); „Die Schule der Zukunft" (1890).

Cohnheim Juljusz, lekarz, * 1830 w Demminie na Pomorzu, † 1884; studjował medycynę w Berlinie, Würzburgu, Greifswaldzie i Pradze, w 1864 został asystentem Virchowa, w 1868 prof. anatomji patologicznej w Kiel, 1872 w Wrocławiu, 1876 w Lipsku. Prace jego odnoszą się do histologji, anatomji patologicznej i patologji doświadczalnej. Główną zasługą **C.** jest wykazanie, że przy każdem zapaleniu największa część ciałek ropnych składa się z ciałek białych krwi, które przedostają się przez ściany żył i naczyń włoskowatych, tak że bez naczyń krwionośnych zapalenie nie może mieć miejsca; stosował też pierwszy metodę zamrażania do badań świeżych preparatów. Ogłosił: „Neue Untersuchungen über die Entzündung" (2 t., 1878—80, 2 wyd., 1882), przekład polski: „Odczyty z patologji ogólnej" (3 t., 1884); „Gesammelte Abhandlungen" (1885). Por. Ponfick: „Gedächtnissrede auf **C.**" (1884).

Cohnstein Izydor, ginekolog niemiecki, * roku 1841, studjował medycynę w Berlinie, Pradze i Heidelbergu, gdzie w 1877 r. został docentem uniwersytetu. Z wielu prac jego przełożono na język polski: „O długotrwałem zapaleniu macicy" (Poznań, 1870), oraz „Wykład położnictwa dla użytku uczących się i lekarzy" (Warszawa, 1872).

Cohoes, miasto w stanie New-York w Unji północno-amerykańskiej, nad rz. Mohawk, węzeł kolei żelaznych, fabryki tkanin bawełnianych, 26,500 miesz.

Coiba, wyspa położona na oceanie Wielkim, o 25 klm. od wybrzeży rzeczypospolitej kolumbijskiej, należy do departamentu Panamy, 518 klm. kw. powierzchni.

Coimbatore, miasto, ob. Koimbatur.

Coimbra, stolica okręgu t. n. w portugalskiej prowincji Beira, na prawym brzegu rzeki Mondego; rezydencja biskupa i jedynego, dziś jeszcze bardzo bogatego, a niegdyś wielce sławnego uniwersytetu portugalskiego (założonego 1291); liczy 14,000 miesz. W średnich wiekach była rezydencją królewską.

Coin, miasto okręgowe hiszpańskie w prow. Malaga, posiada 10,200 m., kopalnie marmuru.

Coir, włókna kokosowe, ob. Kokos.

Coiter *(Koyter)* Volcher, anatom, * 1534 w Grenindze, † 1590, kształcił się w Pizie, Rzymie, Bolonji i Montpellier, w r. 1569 został lekarzem w Norymberdze, a następnie wstąpił jako lekarz do armji palatyna Jana Kazimierza. Odkrył zwoje w nerwach rdzenia kręgowego, wykonał pierwsze rysunki szkieletu zarodka i ogłosił pierwszy atlas topograficzny. Napisał: „Tractatus anatomicus de ossibus foetus" (1859), „Tabulae externarum et internarum humani corporis partium."

Coix *(Łzawica)*, rodzaj roślin trawiastych, z plemienia prosowych, obejmujący zioła gałęziste o łodydze pełnej i liściach dosyć szerokich. **C.** *lacryma (Ł. indyjska)*, pochodząca z Indji Wschodnich, ma ziarna czyli owoce twarde, jajowate i lśniące, prawie kościste, z postaci do łzy podobne, utrzymuje się w ogrodach dla osobliwości; w niektórych krajach w czasie głodu z ziarn wyrabia się rodzaj chleba. W Europie robią z nich różańce i paciorki, w Indjach naszyjniki i bransoletki.

Cojutepeque, miasto w rzeczypospolitej San-Salvador w Ameryce, 891 m. nad poz. morza, 15,000 miesz.

Coke Edward, wielki sędzia ławy królewskiej za Jakóba I, jeden z najznakomitszych prawników angielskich, * 1552 w Mileham, hrabstwie Norfolk, † 1634. Przeszedłszy wyższe stopnie w sądownictwie, mianowany został 1603 przez Jakóba I baronetem. Jako sumienny sędzia popadł w niełaskę, stracił urząd wielkiego sędziego i zasiadał tylko w parlamencie, którego prerogatyw zawsze z wielką bronił gorliwością, niełubiony przez dwór, który w chwili śmierci kazał zabrać wszystkie jego papiery, a nawet testament. Dziś jeszcze imię **C.** jest powagą prawną w Anglji. Jego „Institutes" (4 cz., Londyn, 1628—44) i „Reports," stanowią podstawy prawa angielskiego. Por. Johnson'a „Life of **C.**" (Londyn, 1845); „Dictionary of Nat. Biogr." (9 t., str. 229); Chambers *Encycl. Brit.* (3 t., str. 336).

Coke Tomasz William, hrabia Leicester, słynny rolnik angielski, * 1752, † 1842. Urządziwszy wzorowe gospodarstwo w Holkham, hrabstwie Norfolk, pierwszy zaprowadził w Anglji płodozmian, wynalazł siewnik, od jego nazwany imienia. Zajmował się także gorliwie ulepszeniem ras bydła i pierwszy zaprowadził w Anglji uprawę turnepsu i kukurydzy. W przeciągu 36 lat dochód z majątku, wynoszący 7,000, podniósł do 90,000 fun. st. Por. Molard „Système d'agriculture suivi par. M. **C.**" (1820), Rigby „Holkham, its agriculture etc." (Londyn, 1821).

Cokół (z niem, *Sockel*), najniższa część ściany, budynku lub kolumny, stanowiąca przejście od ściany właściwej do fundamentów. Jako wystawiony na ciśnienie całej budowli, **C.** powinien być budowany z materjałów najtrwalszych i najmniej ulegających wpływom wilgoci.

Col, włoska i francuska nazwa wąwozu, przejścia przez grzebień górski, jak w Alpach: **C.** *de St. Théodul* albo *Cervin* i *Matterjoch* na Montblanc (3,322 m.), **C.** *de Balme* (2,204 m.) **C.** *de la Seigne* (2,538 m), **C.** *Longet* na *monte Viso* (3,155 m.), **C.** *di Tenda* (1873 m.), za drogą ad Cuneo do Nizzy, przez którą w 1881 przeprowadzono tunel; w Pi-

Digitized by Google

renejach: **C.** *de Perthus* (250 m.), **C.** *de Jeganne* (2,826 m.), **C.** *de Canfranc* (1,682 m.); w górach Jurajskich **C.** *de Rache*.

Col (zam. con il), lub colle (zam. con le), collo (zam. con lo), albo colla (przed samogłoskami coll'), włoski wyraz muz. znaczy: z, np. col basso z basem, colle voci z głosami, colcanto ze śpiewem, colla parte z głosem (w akompanjamencie iść w takcie i rytmie za śpiewakiem i do jego woli stosować się); col legno uderzać w struny drzewcem smyczka, aż do miejsca oznaczonego wyrażeniem: coll'arco: smyczkiem; colla destra z prawą, colla sinistra grać z lewą ręką, t. j. to samo grać ręką prawą, co jest napisane dla lewej; coll'ottava z oktawą i t. d.

Cola, roślina, *orzech* **C.**, ob. Kola.

Colani Tymoteusz, teolog, przywódca stronnictwa liberalnego reformowanego kościoła we Francji, * 1824 w Lemé, † 1888 w Grindelwald, w r. 1864 uzyskał stopień doktora teologji, od r. 1847 był jednym z najpopularniejszych kaznodziejów w Strasburgu. 1850—1869 r. wydawał tamże: *Revue de théologie*, 1861 roku został profesorem literatury francuskiej w seminarjum protestanckim, 1864 profesorem teologji na fakultecie teologicznym w Strasburgu. W r. 1861 założył *Union protestante libérale*. Napisał „Jésus Christ et les croyances messianiques de son temps" (1864); wiele artykułów w *Revue des deux Mondes*; w 1870 r. zrzekł się katedry, wycofał się do życia domowego i opuścił stan duchowny. W roku 1872 brał udział w synodzie generalnym kościoła reformowanego we Francji.

Colasse Paskal, francuski kompozytor muzyczny, * około 1640 w Reims, † 1709 w Paryżu, był kompozytorem dworu Ludwika XIV. Napisał opery: „Les noces de Thétys et de Pélée" (1689); „Achille et Polixène," „Jason," kompozycje religijne i pieśni.

Colban Marja, z domu Schmidt, powieściopisarka norweska, * 1814 r., † 1884 w Rzymie; wyszła za mąż młodo, owdowiała w 30 roku życia. Jej *Lettres d'une barbare*, listy prywatne pisywane do pewnej znajomej, ogłoszone bez wiedzy **C.** uczyniły jej rozgłos w prasie francuskiej. Napisała: „Lärerinden" (1870); „Tre Noveller" (1873); „Trenye Noveller" (1875); „Jeglever" (1877); „Engammel Jomfsu" (1879), w przekładzie niem. „Eine alte Jungfrau" (1879); „Cleopatra" (1880); „Thyra" (1881). Prawie wszystkie jej utwory przełożono na język niemiecki.

Colberg Juljusz Wilhelm i Oskar, ob. Kolberg.

Colbert Jan Chrzciciel, minister finansów Ludwika XIV, * 1619 w Rheims, † 1683 r., syn kupca tamecznego, przyczynił się wiele do ówczesnej świetności Francji. Przeprowadził cały szereg zbawiennych reform, nietylko celem uporządkowania finansów swego kraju, ale także celem podźwignienia przemysłu krajowego, marynarki i osad francuskich w innych częściach świata. Dla oświaty położył znakomite zasługi, albowiem w r. 1663 założył we własnym domu akademję napisów, w 1666 r. akademję nauk, a r. 1671 akademję budownictwa. Wiele także uczynił dla centralizacji i wzmocnienia opieki rządu nad ludem. Z polecenia Napoleona III wydał Clement „Lettres, instructions et mémoires de **C.**" (7 t., Paryż, 1862—73). Znany jest także **C.** jako gorliwy zwolennik i przedstawiciel systemu merkantylnego (ob.), który niekiedy od jego imienia zwie się Colbertyzmem. Biografję **C.** napisał Goudrault (Paryż, 1870, 6 wyd., 1885); Clément „Histoire de **C.** et de son administration," 1874; Joubleau „Etude sur **C.**" (1856); Neymark „**C.** et son temps (1877); de Cosnac „Mazarin et **C.**" (1892).

Colbert Jan.

Colberta sos, tak nazwany od ministra Colberta sos, sporządzany z cebul, prażonej mąki, szampjonów i octu, używany głównie do ryb morskich.

Colbran Izabela, zamężna Rossini, * 1785, w Madrycie, † 1845 w Bolonji śpiewaczka włoska, uczennica Marinellego i Crescentiniego. Mając piękny głos kontraltowy, z wielkiem powodzeniem śpiewała w „Cyruliku," „Kopciuszku" i t. p. Jako kompozytorka wydała 4 zeszyty canzonet.

Colchagua, prowincja w południowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Chili, obejmuje 9,829 klm. kw. z ludnością 162,000, z miastem głównem San Fernando.

Colchester, miasto główne angielskiego hrabstwa Essex, nad rz. Colne, o 12 klm. od jej ujścia, ma 35,000 m., wygodny port, sławne pokłady ostryg i wiele starożytności z czasów rzymskich.

Colchester, Karol Abbot, lord, angielski mówca parlamentarny, syn pastora, * 1757 w Abingdon, † 1829; wszedł 1795 do izby niższej i w r. 1802 obrany został jej mówcą, na której to godności, bezstronnością i głęboką znajomością prawa zjednał sobie powszechne uznanie. Z powodu słabości zdrowia, złożył ten urząd 1816 i mianowany został parem i lordem. Porów. *Diary and correspondence of Lord* **C.**" (Londyn, 1861). Por. Diary and Correspondence of Lord C. by the second Lord C." 1861. Chamber's „Enc. Britan.," t. III 337.

Colchicum, roślina, ob. Zimowit.

Colcotar vitrioli, też co Caput mortuum (ob.).

Cold-cream (wym. *kold-krim*, ang. *biała śmietanka*), maść chłodząca, składającą się olbrotu, wosku, olejku migdałowego, gliceryny i wody różanej.

Colding Ludwik August, fizyk, * 1815 w Arnakke pod Holbäk, kształcił się w szkole poli-

Digitized by Google

technicznej w Kopenhadze, 1845 został inżynierem tego miasta, 1865 prof. szkoły politechnicznej. Należy w pewnej mierze do twórców teorji mechanicznej ciepła. Ogłosił „Die tropischen Cyclonen“ (1871), „Die Bewegungen der unterirdischen Wässer“ (1872).

Coldwater, miasto w półn.-ameryk. stanie Michigan, szkoła wyższa, odlewnie, młyny, 5,200 m.

Colebrooke Henryk Tomasz, * 1765 r. Do 1816 r. był urzędnikiem w Indjach Wschodnich; † 1837 r. jako prezydent towarzystwa azjatyckiego w Londynie; główne zasługi położył jako gruntowny znawca staroindyjskiego języka i literatury. Przetłómaczył kilka dzieł prawnych indyjskich, wydał kilka pism sanskryckich i napisał kilkanaście rozpraw w przedmiocie literatury i historji indyjskiej, których większa część znajduje się w dziele „Miscellaneous essays“ (2 t., Lond. 1837). Tłómaczeniem matematycznych dzieł indyjskich „Algebra of the Hindu,“ (Lond. 1817) wzbogacił historję matematyki. Ważnym jest także jego rozbiór filozoficznych systematów indyjskich, zawarty w rozprawie „On the philosophy of the Hindus,“ drukowanej w *Asiatic Researches*. Por. T. E. Colebrooke „Life of Henry Thomas C.“ (Londyn, 1873).

Colenso Jan William, arcybiskup anglikański w Natalu w Afryce, * 1814 r. w Kornwalji, był pierwiastkowo nauczycielem matematyki i ogłosił wykład algebry (1849) i arytmetyki (1853). W r. 1853 wyświęcony został na biskupa Natalu, djecezji przez niego utworzonej. W 1855 przybył do Anglji i przemawiał na korzyść Kafrów; po powrocie do Afryki, zajął się gorliwie badaniem miejscowych języków. W r. 1861 ogłosił „Saint Paul's epistle,“ w r. 1862 „The Pentateuch;“ w pierwszem zwalcza ortodoksję, która odmawia poganom zbawienia, w drugiem napisanie ksiąg Mojżesza odnosi do czasów Samuela i późniejszych; dzieła te w kościele urzędowym wznieciły popłoch i spowodowały kongres pananglikański 1867, na którym postanowiono oddanie biskupstw kolonjalnych pod ściśły nadzór metropolitalny i wyrzeczono potępienie biskupa **C.** † 1883. Por. Cox. „Life of J. W. C.“ (Londyn, 1888).

Coleone lub **Coleoni** Bartłomiej, * 1400 r. na wyspie Solza, jeden z kondotyjerów włoskich XV w.; służył naprzód Wenecji przeciwko księciu medjolańskiemu Filipowi Marja Visconti, potem temuż samemu księciu, lecz obudziwszy jego podejrzenie, został uwięziony, 1446; uwolniony następnie 1447 przez Medjolańczyków, którzy po wygaśnieniu Viscontich, chcąc przywrócić rzeczpospolitą, Coleoni'ego postawili na czele wojska. Pobił 1447 armję francuską, przybyłą dla podbicia Medjolanu. Później znowu wróciwszy do służby weneckiej, z tytułem i żołdem Generalissimusa usunął się do swego zamku Malpaga, gdzie † 1475. Rzeczpospolita wzniosła mu wspaniały pomnik na placu s. Jana, wyobrażający zbrojnego rycerza na koniu. Por. Agliardi „Cenni storici intorno al Bart. Coleone“ (Bergamo, 1840); Cicogna „Monumento di B. C. di Venezia“ (Wenecja, 1831); Spino „Vita di B. Coglione“ (Vicenza, 1476 i 1859).

Coleophora, Krobnik, rodzaj moli (ob.).

Coleoptera, owady, ob. Tęgopokrywe.

Coleorrhiza, ob. Korzeń.

Coleraine, miasto w irlandzkiem hrabstwie Londonderry, ożywiony przemysł i handel, 6,900 miesz.

Coleridge, Samuel Taylor, jeden z reformatorów poezji angielskiej, * 1772 r. w Ottery-St.-Mary, hrabstwie Devonshire; z powodu radykalnych zasad i uwielbienia dla rewolucji francuskiej musiał opuścić uniwersytet w Cambridge (1793); krótko służył w wojsku; w Bristolu zapalał młodzież odczytami (Conciones ad populum) o republikaniźmie jako zbawieniu ludzkości, i redagował demokratyczny dziennik „The Watchman“ (1796). Za powrotem z podróży do Niemiec stał się radykalnym konserwatystą i został współpracownikiem dzienników ministerjalnych; otrzymawszy w końcu od rządu pensję, † 1834 w Highgate. Zostając pod wpływem niemieckich romantyków, złączony ściśle z Wordsworth'em (ob.) wraz z *poetami jezior* (ob. *Angielska literatura*) pracował dla skruszenia pęt poezji i zajął najpierwsze stanowisko między tymi, co wyrobili w Anglji literacką szkołę XVIII w. Z utworów **C.** najcelniejsze: „Christabel“ (1816), pozostał tylko fragment i „Rhyme of ancient mariner,“ arcydzieło między baladami. Napisał także dramat p. t. „The fall of Robespierre“ (1794), Wszystkie poezje **C.** wyszły w „Poetical Works“ (3 tomy, Londyn, 1829; nowe ed. 1864 i 1889). **C.** jest niewątpliwie jednym z najoryginalniejszych w nowszych czasach poetów angielskich. Z pism prozaicznych najważniejsze: „The Friend“ (3 t. Lond. 1850). Rodzajem autobiografji jest „Biographia leteraria“ (2 t., Lond. 1817 i 1838—53); Gillman wydał „Memoirs of S. T. C.“ (2 t. Lond. 1838), a synowiec poety, Henryk Coleridge, „Literary remains of **C.** (Lond. 1836—39) i „Life of C.“ (1892). Por. jeszcze Traill (Londyn, 1884); Hall Caine „Life of S. T. C.“ (1877); Brandl „S. T. C. und die eng. Romantik“ (Berlin, 1886). Z synów jego Hartley **C.** (* 1796, † 1849) w znacznej części odziedziczył poetyczny genjusz ojca. Z poetycznych jego utworów „Poems“ (2 tomy, London, 1852), niejeden należy do najlepszych płodów poezji angielskiej. Najlepsze jego prace prozaiczne są zawarte w „Essays and marginalia“ (2 t., Londyn, 1851. Por. Brandes „Główne prądy lit.“

Coleridge Samuel.

Digitized by Google

Coleridge Sara, * 1803 w Keswick, † 1853, literatka angielska, jedyna córka Samuela Taylora. W r. 1829 zaślubiła Henryka Nelson C. (1800—1843). Napisała „Aids to reflections", „Phantasmion" (1837 i 74); „Pretty lessons in verse for good children" (1875). Córka jej wydała w r. 1873 „Memoir and letters of S. C."

Colesberg, prowincja w posiadłościach angielskich w kraju Przylądkowym w Afryce, nad rz. Oranje, posiada najbogatsze w całej kolonji pola djamentowe, 6,200 klm. kw., 8,300 m.— *Colesberg*, miasto główne tejże prowincji.

Colet Ludwika z domu Révoil, poetka francuska, * 1810 w Aix, † 1876 w Paryżu, ogłosiła wierszem i prozą kilkanaście rozmaitych utworów średniej wartości, jak: „Les fleurs du midi" (1835): „Penserosa" (1840); „Le poême de la femme" (1853): „La jeunesse de Goethe" (1839); „Deux mois d'émotion" (1843); „Folles et saintes" (1844); „Helène" (1854); „Deux mois dans les Pyrénées" (1860); „Naples sous Garibaldi" (1861) i in. Gwałtowna w uczuciach i niepohamowana w gniewie, surowo skarciła dwu swoich krytyków, a mianowicie Alfonsa Karr'a pchnęła nożem nieszkodliwie w jego własnem mieszkaniu, drugiego wypoliczkowała na ulicy.

Colotte, herb polski, znany tylko z nazwy.

Colsa, *Pochwiastka*, rodzaj roślin z rodziny wargowych, zioła lub krzewy aromatyczne z wielkiemi liśćmi przeciwległemi i drobnemi kwiatami, w Indjach Wsch., Australji i Afryce. Gatunki **C.** *Blumei*, **C.** *Mackragi*, **C.** *Verschaffelti* hodują się, dla pstrych liści jako rośliny ozdobne.

Colfax Schuyler, półn.-amerykański mąż stanu, * 1823 r. w New.-Yorku; w 1845 założył dziennik *St. Joseph Valley Register* i przyłączył się do stronnictwa whigów, 1854 wybrany przez stronnictwo republikańskie do kongresu, został 1861 prezesem komisji pocztowej, 1863 mówcą izb, a 4 marca 1868 wiceprezydentem rzeczypospolitej na czas do 4 marca 1873. † 1885. Por. O J. Hollester „Life of C." (New-York 1886).

Coligny Odet, przezwany kardynałem de Châtillon, * 1517 † 1571. Już w r. 1533 został kardynałem. Był zdolnym dyplomatą i miłośnikiem literatury. W r. 1561 wyparł się wiary katolickiej, za co papież w r. 1563 wyklął go. **C.** złożył kapelusz kardynalski, zrzekł się wszystkich beneficjów, został protestantem i ożenił się w r. 1564 z Izabellą Hauteville, damą honorową księżny sabaudzkiej, i przybrał nazwisko hrabiego Beauvais. W r. 1567 podczas wojny domowej we Francji, był posłem swoich współwyznawców. Kiedy Katarzyna Medycejska chciała pochwycić przywódców hugonotów, **C.** schronił się do Anglji, a po zawarciu pokoju w Saint Germain miał powrócić do ojczyzny, lecz umarł jakoby otruty z rozkazu królowej-matki. Por. Marlet „Correspondence d'O. de C" (Paryż, 1885).

Coligny, Kacper II de Chatillon, hr. de. admirał francuski, * 1519 r. w Châtillon-sur-Loing, syn marszałka Kacpra I de Coligny † 1522. Z dwoma braćmi d'Odet, biskupem w Beauvais i d'Andelot, przyjął wyznanie ewang. i jeszcze za panowania Franciszka I. odznaczał się jako dzielny wojownik. Po jego śmierci **C.** mianowany był przez Henryka II naczelnym wodzem armji, a następnie admirałem. W r. 1552 odbył wyprawę do Lotaryngji, skutkiem której trzy tameczne biskupstwa przeszły w posiadanie Francji, a 1554 przyczynił się skutecznie do zwycięstwa, odniesionego w bitwie pod Renty. Po klęsce doznanej przez wojska francuskie przy oblężeniu St.-Quentin 1557, **C.** bronił tego miasta z taką walecznością, jakiej nie znajduje prawie przykładu w dziejach sztuki wojennej. Po śmierci Henryka II, **C.** i brat jego bisk. Beauvais, stanęli na czele *Hugonotów* (ob.), i wtedy to wszczęła się zawzięta nienawiść pomiędzy admirałem a ks. Gwizjuszem, który mu zaprzeczał zasługi zwycięstwa pod Renty. Ze zgonem Franciszka II, pod regencją Katarzyny Medicis, Gwizjuszowie przyszli znowu do wpływu i zaczęli prześladować Hugonotów, skutkiem czego obie strony porwały się do oręża. **C.** mianowany wodzem swojego stronnictwa. Chociaż nie zawsze szczęśliwie (1569 pobity wraz z Kondeuszem pod Jarnac), jednakże dzielnie bronił swej sprawy. Pomimo nieskazitelności jego duszy wrogowie przypisywali mu niesłusznie morderstwo ks. Gwizjusza. Nareszcie po zwycięstwie, odniesionem przezeń w Burgundji 27 czerw. 1570 pod Arnay-le-Duc, dwór zawarł pokój z Hugonotami w St. Germain. Potem ufając szlachetności przeciwników, przybył **C.** do Paryża na gody weselne Henryka Nawarskiego (Henryka IV) z Małgorzatą Valois, siostrą Karola IX, i został zamordowany w pamiętnej nocy ś. Bartłomieja 23 sierpnia 1572 roku. Trupa jego wyrzucono oknem, a następnie powieszono na szubienicy w Montfaucon, głowę zaś posłano do Rzymu. Papiery **C.** spalił dwór w Luwrze. Pozostała z nich jeno historja oblężenia St. Quentin. Porów. De la Ponneraye'a „Histoire de l'amiral de **C.**" (Paryż, 1830). Delabord „Gaspard de Coligny" (1879—1882); Kervyn de Lestenhove ou les Huguenots et les Gueux" (Bruges 1883—84 t. 6); Tessier „L'amiral C. (1872); Bersier „C. vor den Religions-kriegen (1885); Marks „G. von **C.** und seine Zeit (Stuttg. 1892). Korespondencję jego z córką Luizą, księżniczką Orani, wydał Marchegay (1887).

Coligny, Kacper III, zwany marszałkiem de C., * 1584 † 1646, wnuk admirała. W r. 1622 został marszałkiem, a w r. 1643 mianowany był księciem i parem Francji.

Colima, stan rzeczypospolitej meksykańskiej, obejmujący 5,887 klm. kw. i 56,000 ludności, nad oceanem Atlantyckim położony, tworzy nizką, małemi wzgórzami poprzerzynaną, bardzo urodzajną krainę. W północno-wschodniej jej części

Digitized by Google

wznosi się wysoki na 3,886 metr. szczyt wulkaniczny *Pico-de Colima*, ciągle jeszcze ogniem buchający. W stronie jego południowej leży miasto główne Colima, mające 25,000 miesz.

Colin Aleksander Marja, malarz francuski * 1798 w Paryżu, † 1873. Obrazy swoje wystawiał od r. 1822; najlepsze z nich są: „Krzysztof Kolumb," „Masaniello," „Ukrzyżowanie," „Michał Anioł u łoża sługi swego," „Wieśniacy bretońscy" i wiele in. Brat jego Paweł Hubert był rzeźbiarzem.

Colin-Maillard Jan, znakomity rycerz flamandzki z Liéges, zwał się rzeczywiście *Collin*, w czasie bitwy z hrabią Louvain utracił oczy, mimo to jednak nie zaprzestał wojować i do każdej bitwy kazał się prowadzić przez dwu giermków, wskazujących mu gdzie i jak miał używać swej broni, którą najczęściej był tylko buzdygan (*maillet*, stąd i przydomek *Maillard*). Od niego to podobno gra dziecinna, znana u nas pod nazwą ślepej babki, nosi we Francji i Belgji nazwisko *Colin-Maillard*.

Colins Aleksander, znakomity rzeźbiarz niderlandzki * 1526 r. w Mechlinie, † 1612 tamże; udał się 1563 do Insbruku, gdzie wykonał większą część płaskorzeźb, znajdujących się na tablicach marmurowych na grobowcu Maksymiljana I. Po dokonaniu tej pracy **C.** osiedlił się w Insbruku i został rzeźbiarzem nadwornym. Pomnik pięknej Filipiny Welser 1580 ma być w większej części dziełem jego dłuta. Własny grobowiec, wystawiony później przez syna, także podobno swoją wykonał ręką. Por. von Schönherr „A. C. und seine Werke" (Heidelb. 1889).

Coliseum, ob. Colosseum.

Coll, wyspa przy zachodniem wybrzeżu Szkocji, należąca do grupy Hebrydzkich., 75 klm. kw. powierzchni i 520 miesz.

Colladon Jan Daniel, inżynier i fizyk, * 1802 w Genewie, † 1893, studjował najpierw w mieście rodzinnem prawo i uzyskał stopień doktora, przyczem jednak zajmował się też matematyką i naukami przyrodniczemi. W r. 1825 udał się ze Sturmem do Paryża i wraz z nim otrzymał 1826 r. nagrodę akademji za pomiary ściśliwości cieczy, a w r. 1830 otrzymał katedrę w nowozałożonej Ecole des arts. W r. 1834 wrócił do Genewy i został tam profesorem uniwersytetu. W r. 1841 odkrył, że żyły wodne dają się wewnątrz oświetlać, co znalazło zastosowanie do urządzenia wytrysków świetlnych: wykazał korzyści z użycia powietrza zagęszczonego do przenoszenia siły, co udogodniło budowę tunelów przez góry Cenis i św. Gotarda; przyczynił się nadto do podniesienia fabrykacji zegarów w Szwajcarji i ogłosił około 80 rozpraw, doniosłego znaczenia naukowego i technicznego. W Genewie wzniesiono mu pomnik przed uniwersytetem.

Callas Achilles, mechanik i rytownik francuski, wsławił się 1830 wynalazkiem machiny rytowniczej do łudzącego naśladowania wszelkich wypukłości, a przydatnej głównie do kopjowania medali i rzeźb. Składa się ona ze sztyftu pionowego, dotykającego wszystkich wypukłości i wklęsłości przedmiotu, z którym połączony jest rylec drugi, przenoszący jednocześnie te linje na płytę miedzianą. Za pomocą tej machiny wydał „Trésor de numismatique et de glyptique" (220 zesz. od 1834). Anglicy utrzymują, że machina ta była już wynalezioną w Anglji 1803, a **C.** udoskonalił ją tylko.

Collé Karol, poeta francuski, ur. 1709 w Paryżu, † 1783; z prac dramatycznych **C.** najcelniejszą jest komedja: „Partie de chasse de Henri IV." Jego „Journal historique," o wypadkach literackich od 1748 — 1772, wydał Barbier (3 t. Paryż, 1807). Ważniejszemi od utworów scenicznych są jego „Chansons" (2 t. Paryż, 1807). Bonhomme wydał jego „Correspondance inédite" roku 1864.

Colle di Val d'Elsa, miasto w prow. włoskiej Sieny, rezyd. biskupa, katedra, kilka pałaców, kąpiele mineralne, ożywiony przemysł, 6,000 miesz.

Collecta, zowie się modlitwa w kościele rzymsko-kat. we Mszy ś., odmawiana przed czytaniem Epistoły. Zawiera ona prośby za wiernymi i zawsze stosowaną jest do czasu, potrzeby i uroczystości.

Collectanea, (łac.), notatki, spisywane przy czytaniu rozmaitych książek, albo też proste z nich wyciągi. W nowszych czasach znane są **C.** Lessinga i u nas Sękowskiego „**C.** z dziejopisów tureckich etc." (2 tomy, Warszawa, 1828). Inny zbiór wydał Adolf Abicht p. t. „Collectanea medico-chirurgica" (Wilno, 1838); potem ogłosił Adam Tytus hr. Działyński zbiór p. t. „Collectanea, vitam resque gestas Joannis Zamoscii illustrantia" (Poznań, 1861).

Collema, rodzaj porostów galaretowatych, zbliżony do rodzaju trzęsidła (ob.).

Collett Jonas, mąż stanu norweski, * 1772 w Rönnebäksholm w Zeelandji, † 1851; w 1814 członek komisji, która uznała samoistność Norwegji. Po przyjęciu prawa zasadniczego 17 maja 1814, mianowany radcą stanu, wpływał na zawarcie konwencji w Moss, 14 sierpnia t. r., mocą której Szwecja uznała niezależność Norwegji i jej konstytucję. Po zjednoczeniu obu krajów **C.** pozostał radcą stanu i do r. 1822 zarządzał ministerjum spraw wewnętrznych, później finansów i handlu. W r. 1829 został prezesem rady stanu. W r. 1836, skutkiem nieporozumienia z dworem, złożył urzędowanie. Synowiec jego, **C.** Piotr Jonas * 1813 w Drammen, † 1851 r.; zasłynął w swej ojczyźnie jako znakomity prawnik dziełem „Forelåsninger over Personrett" (Chryst. 1845 i 1865—66). Wysoko także cenią jego poezje i prace estetyczno-krytyczne.

Digitized by Google

Collett Kamilla Jakóbina, literatka norweska, żona poprzedniego od 1841, siostra poety Wergeland'a (ob.), * 1813 r. w Christiansand, † 1891. Z pomiędzy wielu szacownych nowel i różnych prac fejletonowych, wyróżniają się szczególnie jej polemiczno-satyryczne szkice przeciwko uciskowi kobiet i romanse: „Amtmandens Döttre" (Chrystjanja 1855), „Fortaellinger" (Chryst. 1861) i „I de lange Naetter" (Chryst. 1863), któremi poczesne zajęła miejsce w literaturze ojczystej; nadto wydała „Sidste Blade" (1868—72) „Fra de Stummes Lejr" (1877), „Mod Strommen," (1879) i inne.

Colletta Piotr, neapolitański minister wojny i historyk, * 1775 w Neapolu, † 1833 we Florencji. W 1808 za rządów Murat'a został intendentem Kalabrji bliższej i później pod przywróconym rządem Burbonów sprawował jeszcze kilka wyższych urzędów. W czasie wybuchu rewolucji 1820 wysłany w charakterze wice króla do Sycylji, uśmierzył powstanie, a po interwencji austrjackiej powołany do Neapolu i mianowany ministrem wojny 1821; wszakże niezadługo wygnany został do Berna; później pozwolono mu osiąść we Florencji, gdzie napisał znakomite dzieło: „Storia del reame di Napoli dal 1734 sino al 1825," które wyszło dopiero po jego śmierci (Capolago, 1834) i „Opere inedite o rare" (Neapol 1861). Por. Cacciatore „Esame della storia del reame di Napoli di P. C." (Neapol 1850); Ulloa „Intorno alla storia del reame di Napoli di P. C." (1877); Reumont: Pietro C. w „Histor. Jahrbuch." (1885).

Collier Jan Payne, literat i krytyk angielski, * 1789 w Londynie, † 1883 w Maidenhead; od r. 1846 podskarbi towarzystwa *Camden-Society* i dyrektor *Shakespeare-Society;* odznaczył się wielu pożytecznemi pracami w dziedzinie historji dawnej literatury angielskiej, a szczególnie w krytycznem objaśnieniu dramatów Shakespeare'a. Celniejsze jego w tym zakresie dzieła są: „History of dramatic poetry" (3 t. Londyn 1831, nowe wyd. 1879); „New facts regarding the life and works of Shakespeare" (Londyn 1835), do których dodać jeszcze należy wydanie dzieł Szekspira: „Works" (8 t., Londyn 1842—44). Nadzwyczajne zajęcie wywołało także C. dzieło: „Notes and emendations to the text of Shakspeare's plays" (Londyn 1852), które, jak utrzymywał, znaleźć miał w starem jakiemś wydaniu in folio, a o którego prawdziwości tak w Anglji, jako i w Niemczech toczyły się długie i bardzo żywe spory. Potem wydał „Bibliographical account of rare books" (1865), „Illustrations of early English popular literature" (1863—64). Por. Bran, „C., Coleridge and Shakespeare" (1860).

Collignon Karol Stefan, inżynier, * 1802 w Metz, † 1885, kształcił się w szkole politechnicznej i w szkole dróg i mostów w Paryżu, w r. 1838 został inżynierem dróg wodnych i zbudował kanał łączący rzekę Marne z Renem. Następnie zajął się budową dróg żelaznych i jako dyrektor towarzystwa francuskiego dróg żelaznych rosyjskich zbudował 1857—61 drogę żelazną z Warszawy do Petersburga i z Moskwy do Niższego Nowgorodu. W r. 1866 został głównym kierownikiem robót portowych we Francji, a w r. 1870 podczas oblężenia Paryża był dyrektorem robót publicznych i prowadził fortyfikację miasta.—Syn jego Edward Roman Karol C., również inżynier, * 1831 w Laval, ukończył szkołę dróg i mostów w r. 1854 i został inżynierem wodociągów miasta Paryża; w r. 1857—62 budował mosty dróg żelaznych w Rosji, w r. 1876 został prof. analizy i mechaniki w szkole politechnicznej w Paryżu, w 1890 został inspektorem generalnym robót publicznych. Ogłosił: „Traité de mécanique" (5 t. 1872—85), „Traité de la résistance des matériaux," „Traité d'hydraulique," „Théorie des poutres droites" (1865).

Collignon Marja Albert, pisarz francuski, * 31 lipca 1839 w Metzu, studjował prawo, następnie został adwokatem, był współpracownikiem kilku dzienników, napisał: „L'art et la vie" (1867, t. 2); „L'art et la vie de Stendhal" (1869); „Diderot, sa vie et ses oeuvres" (1875) i in.

Collin Henryk Józef, dramatyczny poeta niemiecki, * 1772, † 1811, jego utwory dramatyczne wyszły w 3 t. w Wiedniu 1828. U spółczesnych wielki znalazła rozgłos jego tragedja „Regulus." Ogólny zbiór pism C. wydał brat jego (6 t., Wiedeń 1812). Na język polski mamy tłóm. „Pieśni austrjackiego ludu" (Zamość, 1809). Por. Laban „H. J. von C." (Wiedeń, 1879); Hauffen „Das Drama der klassischen Periode", II, 2. (Kürschners „Deutsche Nationalliteratur"). **Collin** Mateusz de, brat poprzedniego, * w Wiedniu 1779, † 1824; prof. estetyki i filozofji w Krakowie (1804), a potem w Wiedniu (1808), został 1815 guwernerem księcia Reichstadzkiego. W dramatycznych jego utworach (4 t., Peszt 1815—17) odbija się szlachetny sposób myślenia autora. Jego pisma poetyczne wydał J. von Hammer (2 t. Wiedeń 1827).

Collin d'Harleville Jan Franciszek, poeta francuski, * 1755 r. w Maintenon, około Chartres, † w Paryżu 1806 r.; wzbogacił scenę francuską mnóstwem komedji, przedstawianych niegdyś z największem powodzeniem. Jego „Oeuvres" wydane zostały w Paryżu we 4 t. 1828 i „Théâtre" wydał Moland (1876). Na polski język J. Tański przełożył: „Dobrogost," kom. (1808), Lisiecki kom. 3 ak. p. t. „Niestały" (1821) i Lipiński kom. 4-ak. „Zamki na lodzie" (Warsz. 1816).

Collingwood, miasto w Kanadzie, w prowincji Ontario, w Ameryce, nad jeziorem Hurońskiem, warsztaty okrętowe, handel drzewem, latarnia morska, 5,000 m.

Collingwood Cuthbert, lord, * 1750 w Newcastle-upon-Tyne, † 1810, niedaleko Minorki, admirał angielski, odznaczył się w bitwie pod Bunkershill przeciwko kolonistom amerykańskim, w wojnie Anglji z Francją dowodził jednym okrę-

Digitized by Google

tem pod rozkazami kontradmirała Bowyer, w r. 1805 przyczynił się wiele do zwycięstwa pod Trafalgar, poczem został parem Anglji i baronem Caldburne. Po śmierci Nelsona otrzymał dowództwo nad flotą angielską morza Śródziemnego Jego „Despatches and correspondence" wydał zięć (Lond. 1828). „Por. Memoirs and correspondence of Vice-Admiral lord **C.** (Londyn 1837); W. Clark Russell „Admirał lord **C.**" (Londyn 1891).

Collins Jan, matematyk, * w Wood-Lator pod Oksfordem 1624, † 1683 r., był sekretarzem towarzystwa król. w Londynie. Z licznych prac jego najważniejsze są: „The sector on a quadrant" (1658) i „Gnomonika geometryczna" (1659). Korespondencja jego ze współczesnymi uczonymi wydaną została 1712 r.

Collins Antoni, filozof angielski, * 1676, † 1729. Wsławił się dziełem p. t.: „A discourse of freethinking, occasioned by the rise and growth of a sect call'd freethinkers" (Londyn 1715); „Discours sur la liberté de penser" (Haag 1714); Por. Thorschmidt „Kritische Lebensgeschichte A. C., des ersten Freidenkers in England" (Drezno 1755); Lechler „Geschichte d. englischen Deismus" (Stuttgart, 1841).

Collins William, * 1721 r. w Chichester, † tamże 1759; angielski poeta liryczny, zostawił bardzo piękne ody. Jego „Poetical works" wydał Thomas (Londyn 1858).

Collins William, malarz angielski, * 1788 w w Londynie † 1847 tamże. W roku 1820 został członkiem akademji. Malował obrazy obyczajowe, z których lepsze są: „Niedzielny poranek," „Szczęśliwy jak król." Obrazy jego treści religijnej mniej miały powodzenia. Biografję **C.** napisał syn jego Wiljam i wydał wraz z korespondencją.

Collins William Wilkie, jeden z najpopularniejszych nowelistów angielskich, syn wysoko cenionego w Anglji malarza pejzażysty Wiljama **C.** (ob.), * 1824 roku w Londynie, † 1889 roku. Przeznaczony na kupca, prędko jednak porzucił to zajęcie i oddał się literaturze; długi czas był współpracownikiem Dickens'a „Household Words" w których umieścił nowele: „After dark" (1856) i „The dead secret" (1857). Najlepszemi jego utworami są romanse: „Woman in white" (1859—60), drukowany w „All the year round," „No name" (3 t. Londyn 1863), i „Armadale" (Lond. 1866), któremi ogromną zyskał sobie popularność: „Antonina or the fall of Rome" (1850); „Basil, a story of moderne life" (1852); „Hide and seek" (1854); Moonstone" (1868); „Man and wif" (1870); „Poor Miss Finck" (1872); „The new Magdalen" (1873); „Miss or Mrs ? and other stories" (1873); „The law and the lady" (1875); „Two destinies" (1876); „The black robe" (1881); „Heart and sene" (1883); „I say no" (1884) i wiele innych. Nieskończone dzieło: „Blind Love" (1890) dokończył Besant. Napisał także efektowne dramaty: „The frozen deep" (1857) i „Lighthouse," które długo nie schodziły z desek teatralnych. W polskiem tłómaczeniu mamy: „Kobieta w bieli" (w Gaz. Polsk.); „O zmroku" (Lwów 1871); „Panna czy pani" (1873). Por. **C.** von Wolzogen „Wilkie **C.**" (Lipsk 1885); Dickens „Letters of Ch. Dickens to Wilkie **C.** 1851—70" (1892).

Collins Mabel, pisarz angielski, ogłosił: „The story of Helena Modjeska, madame Chlapowska" (Londyn 1883).

Collinson Ryszard, żeglarz angielski, * 1801 w Gates head, † 1883; w r. 1823 wstąpił do marynarki angielskiej, odbył kilka wielkich podróży, 1850 wraz z Mac Clurem udał się na poszukiwania Franklina; dopłynął do 73° szer. płn., lecz wrócił na zimę do Hongkong; 1851 wyruszył powtórnie przez cieśninę Beringa, dotarł do wyspy Melville, dwie zimy przepędził wśród lodów i powrócił do Europy 1854. Napisał: „Nine weeks in Canada" (1862); „The three voyages of Martin Frobisher 1576—1578" (Londyn 1864).

Collioure, miasto w dep. franc. Pirenejów Wschodnich, okr. Céret, nad morzem Śródziemnem; port, uprawa wina, 3,300 m.

Collocalia, ptak, ob. Salangana.

Cölln Jerzy Fryderyk Wilibald Ferdynand von, publicysta niemiecki, * 1766 w Oerlinghausen w księstwie Lippe, † 1820; od 1805 urzędnik pruski w Berlinie. W kilku pismach swoich skreślił cały stan Prus po roku 1807, tak pod względem administracyjnym, jak i finansowym, skutkiem czego ściągnął na siebie śledztwo i został uwięziony. W r. 1815 był pomieszczony w biurze księcia Hardenberga. Z prac jego celniejsze: „Vertraute Briefe über die innern Verhältnisse am preuss. Hofe" (3 t., Amsterdam i Kolonia 1807—9; tom II zawiera „Beitrag zur Geschichte des Krieges in Preussen, Schlesien und Polen in den Jahren 1806—7;" „Neue Feuerbrände" (6 t. Lipsk, 1807—8); „Histor Archiv der preuss. Provinzialverfassungen" (7 zesz. Berl. 1819—20).

Cölln Daniel Jerzy Konrad von, synowiec poprzedniego, * 1788 w Oerlinghausen, † 1833 r., jako profesor teologji i radca konsystorza we Wrocławiu. Znany jest powszechnie jako autor dzieła: „Biblische Theologie" (2 t., Lipsk 1836), wydanego po jego śmierci przez Dawida Schulze.

Collon, góra w kantonie Wallis w Szwajcarji, na granicy z Pjemontem, 3,644 m. wysoka.

Colloquia, inaczej *termini generales* (wieca), sądy wiecowe, *judicia generalia*, wielkie sądy, wielkie roki. Były to sądy apelacyjne od sądów ziemskich i grodzkich, które się w każdej ziemi, przy zebraniu wszystkich urzędników ziemskich, pod przewodnictwem wojewody lub kasztelana, odprawiały. Z prałatów i baronów, jako części składowej wieców w dobie wytwarzania się w Polsce sejmu, powstał senat. Por. Nowakowski „O wiecach w Polsce w XI, XII i XIII wieku" w „Roczniku zbiorowym prac naukowych na rok

Digitized by Google

1879;" Abczyński „Ateneum" z roku 1880, t. 2, Hube „Prawo polskie w wieku XIII" (Warszawa, 1874).

Colloquium charitativum *(przyjacielska rozmowa)*, tak nazwano zebranie, zwołane ostatecznie na 28 sierpnia 1645 r. w Toruniu, z polecenia króla Władysława IV i z upoważnienia papieża Innocentego X, celem zjednoczenia w Polsce wyznań ewangelickich z wyznaniem rzymsko-katolickiem. Zebranie to, na które przybyli najznakomitsi przedstawiciele każdego wyznania, oprócz Braci Polskich (ob.), których z powodu ogólnej nienawiści nie zaproszono, po 36 posiedzeniach rozeszło się dnia 21 listopada 1645 r., nie doprowadziwszy do skutku z samej natury niemożliwego zjednoczenia, choćby tylko z powodu kwestji co do *głowy widomej*. Rezultatem zjazdu było tylko to, iż ewang.-reformowani i ewang.-augsburscy ogłosili drukiem swoje wyznanie wiary. Pierwsi p. t.: „Confessio fidei" (Lipsk, 1655), drudzy p. t.: „Declaratio Thorunensis" (1645). **C. Ch.** świadczy o wzniosłym umyśle Władysława IV, który, trzymając się uchwały sejmu warszawskiego 1573 r., nie dozwalającej żadnych prześladowań religijnych, pragnął nie krwi rozlewem i srogiemi gwałty, jak to się działo równocześnie w innych krajach Europy, lecz drogą układów i swobodnem roztrząsaniem załagodzić spory religijne i zabezpieczyć raz na zawsze równouprawnienie wszystkich wyznań. Por. Kubala „Jerzy Ossoliński" (1 t., str. 253); Łukaszewicz „O kościołach braci czeskich w dawnej Wielkiej Polsce" (str. 218); Lengnich „Geschichte der preussischen Lande Koeniglich Polnischen Antheils" (6 t., str. 225, Gdańsk, 1729); Krzyżanowski „Dawna Polska" (2 t., str. 312); „Relacje nuncjuszów apostolskich" (2 t.).

Colloredo, starożytny ród szlachecki austrjacki, wywodzący się od baronów *Wallsee* w Szwabji. Za protoplastę tej rodziny uważają *Wilhelma*, który w r. 1302 zbudował zamek *Colloredo* we Fryjulu, skąd pochodzi nazwisko rodowe. Trzech jego synów: *Askwin*, *Bernhard* i *Wejchardt* byli założycielami trzech oddzielnych linji tego rodu. I. Z *linji Askwińskiej*, godny wzmianki *Rudolf* **C.**, * 1585, był za panowania Ferdynanda II i Ferdynanda III feldmarszałkiem wojsk cesarskich, odznaczył się obroną Pragi 1648 i † r. 1657. II. Z *linji Bernhardyńskiej* odznaczył się *Jan Chrzciciel* **C.**-*Wallsee*, mianowany przez Wenecję 1648 podczas wojny tureckiej feldmarszałkiem, poległ pod Kandją 1649. III. Z *linji Wejchardzkiej* zasługują na wzmiankę: *Fabrycjusz* **C.**, * 1576, za panowania Kosmy II poseł do cesarza Rudolfa II, za panowania Fryderyka II, następcy Kosmy, pierwszy minister, † 1645.— *Leander* **C.**, * 1639, od 1686 kardynał, † 1709 jako wielki penitencjarjusz w Rzymie. Dwaj jego synowcowie dali początek pobocznym gałęziom linji Wejchardzkiej. Hr. *Hieronim* **C.** protoplasta *linji książęcej*, * 1674, wielki marszałek dworu, † 1726 r. w Wiedniu i *Rudolf* założyciel linji *Rudolfińskiej*. Z potomków Hieronima, najgłośniejsze ma imię hr. *Józef Marja* **C.**-*Mels* i *Wallsee*, * 1735, † 1818; odznaczył się w wojnie Siedmioletniej, następnie został feldmarszałkiem, ministrem stanu i sterownikiem nadwornej rady wojennej podczas wojny 1805—9. Z żyjących jest Paulus, hr. von **C.** Markiz w St. Sofja i Recanati, * 1850. Por. Crollalanza. „Das Adelsgeschlecht der Waldsee Mels und insbesondere der Grafen von **C.**" (Wiedeń, 1889). Brat jego *Franciszek de Paula Gundaccar* **C.**, * 1736, † 1806, ożeniwszy się z hr. Marją Izabelą *Mansfeld*, przybrał 1789 r. dla swych następców nazwisko **C.**—*Mansfeld*. Z synów jego odznaczyli się *Hieronim hr. v.* **C. M.**, * 1775, † 1822, jako generał w kampanji 1813 i *Ferdynand hr. v.* **C. M.**, * 1777, † 1848, jako dyplomata i oficer w bitwach pod Aspern i Wagram. Syn Hieronima *Franciszek de Paula Gundaccar, ks. v.* **C. M.**, * 1802, † 1852), generał brał udział w uśmierzeniu powstania w Pradze (1848) i w kampanji węgierskiej 1848—49. W r. 1850 mianowany był dowódcą drugiego korpusu wojsk austrjackich. Jego następcą jest Józef Franciszek Hieronim ks. **C.**, syn hr. Ferdynanda, * 1813. W r. 1868—69 był prezydentem Izby Panów. Jego starszy syn hr. Hieronim, * 1842, między 1859—65 służył w armji w r. 1879 należał do opozycji, † 1881.

Collot *(Colot)* Wawrzyniec, lekarz w Tremel w Szampanji, żyjący około połowy XVI w., sławny operator kamienia. Henryk II wezwał go 1556 do Paryża, mianował swoim chirurgiem i ustanowił dla niego posadę operatora w szpitalu Hôtel-Dieu, który to urząd przechodził kolejno na jego potomków, aż do praprawnuka *Filipa* **C.**, † 1656. Jeden z jego potomków *Franciszek Colot*, † 1706, ogłosił dzieło: „Traité de l'opération de la taille, avec des observations sur la formation de la pierre" (1727).

Collot d'Herbois Jan Marja, jeden z najgorętszych republikanów podczas pierwszej rewolucji francuskiej, * 1750 w Paryżu, pierwotnie aktor prowincjonalny; w początkach rewolucji pośpieszył do Paryża 1789, gdzie jako namiętny mówca zjednał sobie imię gorliwego patrjoty. Wybrany do konwencji 1792 r., pierwszy wystąpił z wnioskiem zaprowadzenia rzeczypospolitej i głosował za śmiercią króla. Jako członek komitetu bezpieczeństwa, przyczynił się czynnie do utrwalenia rzeczypospolitej w Lionie. Skutkiem zamachu uczynionego na jego życie, nabrał jeszcze większej wziętości, lecz Robespierre zaczął przeciwko niemu knowania, w czem **C.** uprzedził go, przyczyniwszy się skutecznie do jego upadku. Reakcja, jaka potem nastąpiła, okazała się przecież zgubną dla niego; wykluczony bowiem **C.** z konwencji, został deportowany do Gujany, gdzie † 1796. Por. „Mé-

Digitized by Google

moires" Barére'a; Desmoulins „Oeuvres," III; Aulard „Les Orateurs de la Legisl. et de la Convention;" Mortinier-Fernaux „Histoire de la terreur."

Colman Jerzy, * 1733 we Florencji, † 1794 r., gdzie jego ojciec był rezydentem angielskim. Od r. 1768 dyrektor teatru Coventgarden, od roku 1777 teatru Haymarket, napisał 26 sztuk scenicznych, które po większej części z wielkiem były przedstawiane powodzeniem. Wybór ich wydany był p. t.: „Dramatic works" (4 t., Londyn, 1877); „Miscellaneousworks" (1787).=**Colman** Jerzy, syn poprzedniego, * 1762, † 1836: objął w roku 1785 dyrekcję teatru Haymarket, a następnie otrzymał od króla Jerzego IV korzystny urząd cenzora teatru. Napisał mnóstwo komedji i wodewilów, które po większej części utrzymują się dotąd w repertuarze angielskim. Do najlepszych zaliczają: „Ways and means" (1788); „The iron chest" (1796); „The heir at law" (1797); „The poor gentleman" (1802); „John Bull" (1805), arcydzieło nowszej komedji angielskiej; „The law of Java" (1822) i in. Jego „Poetical works" wyszły w Londynie 1840 r., nadto pamiętniki „Random recollections" (2 t., Londyn, 1830). Por. Peake „Mémoirs of the **C.** family, including their correspondence with the most distinguished personages of their time" (Londyn, 1841),

Colman Samuel, malarz amerykański, * 1833 w Portland, samouk początkowo, później kształcił się w Paryżu i w Rzymie. Z obrazów jego wyróżniają się głównie krajobrazy: „Port w Sewilli," „Okręty w Antwerpji," „Algier," „Rzym," „Wenecja" i t. d. C. był członkiem akademji w New-Yorku i założycielem towarzystwa akwarelistów.

Colmar, miasto w Wyższej Alzacji, wcielone 1871 do Niemiec, niegdyś stolica francuskiego departamentu Wyższego Renu, w żyznej równinie u zbiegu rzeki Lauch i odnogi rzeki Vecht; ma 32,000 miesz., jest trzeciem co do wielkości i znaczenia miastem Alzacji, posiada przemysł i handel nader ożywione, wiele pięknych kościołów i gmachów. Jest to rzymskie Columbarium; jako Colmaria zjawia się w dokumentach z początku IX w.

Colmar *(Spisek kolmarski)*, dlatego tak nazwany, że sąd kryminalny tego miasta sądził pierwszy wielki proces polityczny, uformowany przeciw sprawcom zamachu, wymierzonego 1822 w Belfort przeciw Burbonom, z zamiarem obalenia restauracji. Spisek ten, odkryty przez zdradę jednego z należących do niego podoficerów, przypłacił życiem generał Berton, a inni przywódcy kilkoletniem więzieniem.

Colne, starożytne miasto na granicy Lancashire i Jorkshire w Anglji, rzymskie Colunio, 16,780 miesz., fabryki tkanin bawełnianych.

Colnet Karol Józef, z przydomkiem *du Ravel*, publicysta francuski, * 1768 w Pikardji, † 1832 w Paryżu. Nieprzychylny rządowi cesarskiemu, więziony był w czasie Stu dni; pracował w wielu ówczesnych pismach perjodycznych paryskich; z dzieł jego, oddzielnie drukowanych, godniejszemi wzmianki są: „La guerre des petits dieux," „Correspondence turque," „L'art de diner en ville, à l'usage des gens de lettres," poemat w 4-ch pieśniach; nareszcie zbiór satyryków XVIII w., do których zaliczył i siebie.

Colobus, małpa, ob. Niedołęg.

Colocasia, roślina, ob. Kolokazja.

Colomb Ferdynand August von, generał pruski, * 1775 we Fryzji wschodniej, † 1854, odznaczał się w latach 1813 i 1814 jako dzielny partyzant. Od 1843 dowódca 5 korpusu w Poznaniu, gdzie w latach 1846 i 1848 smutną zjednał sobie sławę srogością i brutalnem postępowaniem ze spokojnymi nawet mieszkańcami, skutkiem czego powstały spory między nim a komisarzem cywilnym gener. Willisen. Ciekawy jest jego opis wojny z lat 1813 i 1814 p. t.: „Aus dem Tagebuch des Rittmeisters von Colomb" (Berlin, 1854).

Colomb Enno, syn poprzedn., generał pruski, * 1812 w Berlinie, † 1886 w Kassel, wstąpił do wojska 1831, kształcił się w akademji wojskowej 1835—38, 1851 został rotmistrzem, 1858 majorem pułku ułanów, 1859 dowódcą tegoż pułku, 1866 brał udział w bitwie pod Königgrätz. W wojnie z Francją dowodził brygadą kawalerji, a 1873 był generałem lejtenantem, 1874 r. komendantem w Kassel, 1885 podał się do dymisji. Napisał: „Aus dem Tagebuch des Generalmajors v. **C.** 1870—71" (Berlin, 1876); „Beiträge zur Geschichte der preussischen Kavallerie" (1880); „Blücher in Briefen aus den Feldzügen 1813—15" (1876).

Colomb Józefina Blanka, * 1833 w Rochesur-Yon, literatka francuska, z domu Bouchet, żona profesora liceum wersalskiego. Napisała dla młodzieży: „La fille de Cariles" (1874); „Deux mères" (1875); „Contes pour les enfants" (1879); „Pour la patrie" (1884); „Jean l'Innocent" (1886) i „Danielle" (1887).

Colombat *de l'Isère* Marek, * 1797, † 1851 r. w Vienne, lekarz francuski, poświęcał się szczególniej chirurgji operacyjnej; najważniejsze zasługi położył przez metodyczne leczenie jąkania. Ważniejsze jego dzieła są: „Traité médico-chirurgical des maladies des organes de la voix" (1834); „L'orthophonie" (1834); „Traité des maladies des femmes" (3 t., 1839—43); „Traité de tous les vices de la parole" (3 wyd., 1843).

Colombes, osada w franc. dep. Sekwany, okr. St. Denis, 11 klm. od Paryża, rafinerje nafty, fabryki octu, 19,000 miesz.

Colombey-Nouilly, dwie wioski francuskie w dzisiejszej Lotaryngji niemieckiej, na wschód

Digitized by Google

od Metzu, pamiętne krwawą dla Niemców zwycięską, bitwą stoczoną 14 sierpnia 1870 r. przez pierwszą armję niemiecką pod wodzą Steinmetza, przeciwko oddziałom francuskiej armji reńskiej.

Colombi Marchesa, pseudonim powieściopisarki włoskiej Marji Torelli-Toriani, * 1849 w Navarze, autorki powieści: „Racconti" (3 t., 1878); „Senz amore" (1883); „Il tramonto d'un ideale" (1883); „Giornate piovose" (1884); Dalvero „Racconto peileambini" (1885); „Un triste natale" (1886); poezji: „Lungo la vita" (1891).

Colombia, ob. Kolumbja.

Colombier Marja, francuska artystka dramatyczna, * 1844, występowała z wielkiem powodzeniem w kilku teatrach paryskich, w 1878 razem z Sarą Bernhardt odbyła wycieczkę artystyczną do Ameryki i po powrocie ogłosiła: „Voyage de Sarah Bernhard en Amérique" (1881). Poróżniwszy się ze swą towarzyszką, wydała brudny pamflet p. t.: „Mémoires de Sarah Bernum" (1883), za który skazana była przez sąd na trzymiesięczne więzienie. W odpowiedzi na ten paszkwil Sara ogłosiła skandaliczną biografję **C.** p. t.: „La vie de Marie Pigeonnier par un de ses XXX" (1884) i „Affaire Marie Colombier et Sarah Bernhardt" (1884). **C.** nadto napisała nowele: „Le cornet d'une Parisienne" (1882); „Le pistolet d'une baronne" (1883) i in. Napisała nadto kilka dramatów bez wartości.

Colombina, po włosku: gołębica, tak zwie się typ kobiecy w starej komedji włoskiej, Commedia dell'arte. Była ona pokojówką córki Pantaleona, albo jego córką, lub narzeczoną, niekiedy kochanką lub żoną Arlekina. Ubrana w strój podobny do arlekinowego zwała się Arlechinetta. W XVII w. słynnemi przedstawicielkami tego typu na scenie francuskiej były: Katarzyna Biancoletti i panna Maillard, dla której Lesage napisał wodewil p. t.: „Colombine-Arlequin."

Colombo, stolica wyspy Cejlon, rezydencja gubernatora angielskiego i biskupa katolickiego, na brzegu południowo-zachodnim, miasto silnie obwarowane; ma 127,000 miesz. (1891), port; prowadzi obszerny handel i jest główną stacją okrętów pomiędzy Suezem i Azją wschodnią.

Colombo, *korzeń* **C.,** ob. Jateorhiza.

Colombo Krzysztof, ob. Kolumb.

Colon nazwisko hiszpańs. Krz. Kolumba (ob.).

Colonia (łac.), miasto filjalne, wyraz używany u Rzymian z dodatkiem nazwy założyciela, lub innej cechy, na oznaczenie rozmaitych miast, jak: **C.** *Agrippina*, dzisiejsza Kolonja nad Renem; **C.** *Aquensis* albo *Aquae-Sextiae*, Aix we Francji; **C.** *Augusta*, Pozzuoli w Neapolitańskiem; **C.** *Augusta Emerita*, Merida w Hiszpanji; **C.** *Cesarea Augusta*, Saragossa w Hiszpanji; **C.** *Eboracensis*, York w Anglji; **C.** *Romulea*, Sewilla w Hiszpanji; **C.** *Trevirorum*, dzisiejszy Trewir.

Colonia, departament w rzeczypospolitej Urugwajskiej w Ameryce południowej, nad zatoką La Plata, 5,682 klm. kw. przestrzeni i 37,615 m. (1893). — *Colonia* główne miasto tegoż departamentu, 2,500 miesz.

Colonna, stary ród włoski, słynny w wiekach średnich jako wróg Orsinich i stronnik Gibelinów. Sławniejszymi z nich byli: Egidio **C.,** * 1247 w Rzymie, napisał „De regimine principum" (Rzym, 1482), był nauczycielem Filipa Pięknego. W r. 1296 mianowany arcybiskupem, † 1316. Giacomo **C.** kardynał, brat jego Stefan, † 1379, był przyjacielem Petrarki i przeciwnikiem Rienzich. Oddone **C.,** papież Marcin V (ob.). Prospero **C.,** * 1452, † 1523, naczelny wódz wojska, zwycięzca z pod Bicocca 1522. Fabrizio, wódz papieski i konetabl neapolitański, i córka jego Wiktorja **C.,** * 1490, † 1547 słynna poetka włoska (ob.). Obecnie istnieją cztery gałęzie tego rodu: 1) **C.** Paliano, książęta Paliano w r. 1520, a książęta świętego Imperjum od r. 1710: 2) **C.** Stigliano książęta Galastro 1688 roku książęta Stigliano 1716, książęta Aliano 1716, grandowie hiszpańscy 1-ej klasy 1764; 3) **C.** di Sciarra i Barberini; 4) **C.** Romano. Por. Litta „Famiglie celebri italiane;" Coppi, „Memorie Collonnesi" (Rzym, 1855 r.); Reumont w „Beiträgen zur ital geschichte" (Berlin, 1857—81); „Korespondencja" (1888).

Colonna Idzi, profesor w Paryżu, * 1247, † 1316. Jako scholastyk, gorliwy realista i zwolennik Tomasza z Akwinu, nauczyciel Filipa Pięknego, napisał dzieło: „De regimine principum" (Rzym, 1492). — **C.** Jakób, kardynał i brat jego **C.** *Sciarra*, mszcząc się na papieżu Bonifacym VIII, który zburzył ich miasto Palestrynę, wspierali Filipa Pięknego, podczas jego napadu na papieża w Anagni. — Brat ich **C.** Stefan, † roku 1379, wygnany został z Rzymu 1347 przez trybuna ludu Rienzi. — **C.** Prosper, * 1452, walczył przeciwko królowi francuskiemu Karolowi VIII (1495), dowodził Medjolańczykami w bitwie pod La-Bicocca, gdzie Francuzi zostali porażeni 1522, zdobył Genuę i † 1523. — **C.** Marek Antoni ks. Paliano, zjednał sobie wielką sławę w bitwie pod Lepanto 1571 roku; później za Filipa II mianowany był wicekrólem Sycylji i † 1584 r. Por. Litta „Famiglie celebri italiane; Coppi „Memorie Colonnesi" (Rzym, 1855); Ortolani „Biografia degli uomini illustri della Sicilia" (Neapol, 1817—1821). — **C.** Wiktorja, najsławniejsza z poetek włoskich, * 1490 w Marino, po śmierci męża swego Franciszka d'Avalos, księcia Pescary 1525; poświęciła się życiu samotnemu i poezji; † 1547 w Rzymie. Najzupełniejsze wydanie jej utworów poetycznych uskutecznił Ercole Visconti (Rzym, 1840). Por. Albrizzi „Vita di V. C. (Deumert, 1856); Fontana „Documenti Vaticani su V. C. 1887; More, V. C." (Rzym, 1890). Listy jej wydał Ferrero i Müller, Carteggio di V. C." (Turyn, 1889). Do familji tej oprócz wymienionych należy papież Marcin V (ob.), wielu kar-

Digitized by Google

dynałów, wodzów, dyplomatów, uczonych i literatów. Pałac *Colonna* w Rzymie posiada znakomite skarby sztuki. Czyt. Coppi'ego „Memorie Colonnesi“ (Rzym, 1855) i Reumont'a „Beiträge zur ital. Geschichte“ (5 t., Berlin, 1877).

Colonna Pompeo, prałat włoski, † 1532 r. Pomimo że był biskupem, występował przeciwko papieżowi Juljuszowi II. Leon X mianował go kardynałem, **C.** zwrócił się przeciw niemu, i nawet przeciwko Klemensowi VIII, którego wybór sam popierał. Klemens odebrał mu kapelusz kardynalski, ale **C.** był tak potężny, że stawił mu czoło i umarł jako wice-król neapolitański. Napisał poemat p. t.: „De laudibus mulierum.“ Por. Martucelli „Biografia degli uomini illustri del regno di Napoli“ (Neapol, 1814—1830; Orloff „Mémoires sur le royaume de Naples“ (Neapol, 1825).

Colonna Lorenzo Onufry, możnowładca włoski, † 1689, był ks. Tagliacotti, Paliano i Castiglione, wice-królem aragońskim i neapolitańskim, ożenił się z Marją Manzini, siostrzenicą Mazariniego, która miała nadzieję, że ją poślubi Ludwik XIV. Marja nie chciała żyć z mężem, i ten, przeprowadziwszy rozwód, wstąpił do zakonu Maltańskiego.

Colonna Jan Paweł, włoski kompozytor muzyczny, * 1640 w Brescia, † 1695 tamże. Odznaczył się jako znakomity kompozytor utworów religijnych, wydał ich 12 zbiorów w Bolonji 1681—94, pierwszy p. t. „Salmi brevi a 8 voci,“ dwunasty „Psalmi ad vesperas.“ Oprócz tego napisał dwie opery i pozostawił znaczną liczbę dzieł w rękopisach w bibljotekach wiedeńskiej i bolońskiej.

Colonna de Castiglione, księżna Adela d'Afry, rzeźbiarka włoska, † 1879 w Castellamare. Pod pseudonimem Marcello wystawiała w Paryżu w salonie prace swoje; najlepsze z nich są popiersia: „Bianca Capello,“ „Gorgona“ (1865), „Maria Antonina,“ „Pythia“ i „Piękna Rzymianka“ (1875) i inne.

Colonno Juljusz Juda Edward, muzyk francuski, * 1838 w Bordeaux. Kształcił się w konserwatorjum w Paryżu i odznaczył się głównie jako dyrektor orkiestry. Od 1874 był dyrektorem „Concerts du Châlet.“ Wprowadził do programów swych koncertów utwory Berlioza i wszystkich ważniejszych kompozytorów francuskich.

Colorado, jedna ze znaczniejszych rzek w Texas, poczyna się w górach San-Sabu, na południowo-wschodnim krańcu płaskowzgórza Llano-Estacado, w wyższej części przyjmuje kilka rzek do swego koryta, i ubiegłszy przeszło 1,450 klm., na zachód od Matagordy wpada do zatoki Meksykańskiej.— **C.,** wielka rzeka w zachodniej części Ameryki północnej; wypływa jako Green-River w górach Skalistych, od strony zachodniej łączy się z mnóstwem rzek bocznych, z których Grande i Gila są najznaczniejsze; przechodzi przez kraj dotąd jeszcze dziki i niezaludniony, a nareszcie po 2,700 klm. biegu wpada do zatoki Meksykańskiej. — **C.** lub Cobu-Leufu, poczyna się na wschodniej stronie Andów w krajach La Plata, w nieznanym jeszcze dokładnie, 1,150 klm. długim biegu przechodzi przez północną Patagonję i wpada do oceanu Atlantyckiego.

Colorado, pustynia w Unji północno-amerykańskiej, zajmująca południową część Kalifornji, nad rz. **C.,** skalista i piaszczysta, przesycona solą.

Colorado, stan w Unji północno-amerykańskiej, utworzony w r. 1876 z części stanów: Utah, Nebraska i Kanzas; obejmuje przestrzeń pomiędzy 37—41° szerokości i 102—109° długości zachodniej; na południe graniczy z Nowym Meksykiem i Texas. Kraina ta, przerznięta pasmem gór Skalistych, z wierzchołkami: Blanco Peak 4,408 metr. nad p. m., Grays Peak 4,371 m., Mount Lincoln 4,357 m., Longs Peak 3,350 m. i in., obejmuje przestrzeni 269,150 klm. kw. i liczy 480,000 miesz. Przed odkryciem pokładów złota w 1858 r. kraj ten zamieszkany był jedynie przez dzikie plemiona Indjan, ale od tego czasu zaczyna się szybki rozwój **C.,** tak, że dziś stan ten posiada już 820,000 hektarów pod uprawą (kukurydza, pszenica, kartofle); bardzo szybko rozwija się także hodowla zwierząt domowych (w r. 1895 liczono 1,004,206 sztuk bydła rogatego i 1,305,989 owiec); ogromnie rośnie i górnictwo; w r. 1896 dobyto tu złota za 79,899,088 marek, srebra za 10,260,522, ołowiu za 12 miljonów, miedzi za 3,6 mil. marek, żelaza i stali za 14,029,480 marek; znajdują się tu też pokłady węgla, soli, siarki, gipsu. Długość linji dróg żelaznych w 1890 wynosiła 6,400 klm. W 1897 uczęszczało do szkół około 84,000 dzieci, nauczających było 2,895. Gazet i czasopism w r. 1896 wychodziło 286. Uniwersytet stanu znajduje się w Boulder City; jest także kilka szkół wyższych specjalnych. Przemysł nie rozwinął się jeszcze należycie.

Colorado, *chrząszczyk* **C.,** *chrząszczyk kartoflowy (Leptinotarsa decemlineata),* chrząszcz z rodziny złotków *(Chrysomelidae).* długości 10 mm.,

Chrząszczyk kartoflany (Colorado).

a jajka, *b, c, d* gąsienice, *e* poczwarka.

słabo połyskujący, czerwono-żółty, z 11 smugami czarnemi, oddzielonemi szeregami kropek; karmi się liśćmi psianki *Solanum rostratum* w górach Skalistych, zwłaszcza w dolinach rzeki Colorado.

Digitized by Google

Zimuje w głębi 60 cm. pod powierzchnią ziemi, w maju znosi 700—1,200 czerwono-żółtych jajek na dolnej stronie liści, z których rozwijają się gąsienice czerwone, które po 20 dniach zamieniają się w ziemi na poczwarki. Owad rozwija się po 12 dniach, a ta generacja powtarza się w czerwcu i sierpniu. Chrząszcz ten z rodzinnej swej rośliny przeszedł na kartofle i poczynił w nich olbrzymie spustoszenia; w r. 1859 posunął się ku wschodowi, a w 1874 dotarł do Atlantyku. W Europie zjawił się 1877, tu jednak zdołano powstrzymać jego rozprzestrzenianie się. Por. Gerstäcker „Der Coloradokäfer" (1878).

Colorado Springs, miasto w stanie Colorado w Unji północno-amerykańskiej, położone na wschodnim stoku gór Skalistych, założone w r. 1859, 11,200 miesz. (1892).

Colosseum (po włosku *Coliseo*), nazywa się wielki, przez Wespazjana zaczęty, a pod panowaniem Tytusa, w r. 80 po Chr. ukończony amfiteatr w Rzymie, który mógł pomieścić w sobie 80,000 ludzi, dotąd jeszcze w znacznej części się utrzymuje. Służył on do wszelkiego rodzaju przedstawień i zabaw publicznych, głównie atoli do walk ze zwierzętami, do igrzysk gladjatorskich, a ponieważ jego arena mogła być wodą napełniona, i do sztucznych bitew morskich. Obwód gmachu wynosi 1683, wysokość zaś 183 stóp. Strona jego zewnętrzna przedstawia 4 piętra; najwyższe z nich tworzy mur, poprzecinany oknami i zakończony wieńcem gzymsowym. Ze strony zewnętrznej pozostała już tylko część zwrócona ku Eskwilinowi. Całość Colosseum miała niegdyś cztery wspaniałe główne wchody, ozdobione czterokonnemi śpiżowemi rydwanami. Wewnątrz gmachu było jeszcze 5 murów otaczających arenę, a przedzielonych pomiędzy sobą korytarzami, z których dwa pierwsze przerznięte łukami, stanowiły przedsionki, dalsze zaś pochylone ku środkowi, dźwigały na sobie ławki dla widzów. Por. Platnera i Bunsen'a „Beschreibung der Stadt Rom" (3 t., Stutgardt, 1837); Reber „Die Ruinen Roms" (2 wyd., Lipsk, 1879).

Colostrum, ob. Siara.

Colquhoun (wym. *Kohun*) Patrycy, pisarz angielski, * 1745 w Dumbarton w Szkocji, † 1820. Był kupcem w Glasgowie i ugruntował ogromny odbyt na bawełnę i towary bawełniane ze Szkocji i Manchestru na ląd stały. W r. 1782 został lordem-prevostem tego miasta i do jego rozwoju znacznie się przyczynił. W r. 1792 przeniósł się do Londynu, gdzie założył kilka instytucji pożyteczności ogólnej; w 1804 został konsulem miast hanzeatyckich w Londynie. Z pism jego godniejsze wzmianki są: „On the police of the metropolis" (1796); „Treatise on indigence" (1807); „On the population wealth, power and resources of the British Empire" (1814).—Wnuk jego *Patrick Max Chombaich de* **C.**, * 1815, † 1891, był 1851 do 1854 r. sędzią na wyspach Jońskich. Ogłosił: „Summary of the Roman civil law" (3 t., 1850—1860).

Colquhoun Archibald, podróżnik i dziennikarz angielski, * 1846. W r. 1879, jako inżynier dróg żelaznych indyjskich, jeździł z misją do Sjamu, nakreślił plan drogi żelaznej, mającej połączyć Indje z Chinami, za co wynagrodzony został złotym medalem od królewskiego Towarzystwa geograficznego. W r. 1883—85 był korespondentem *Times'a* z Tonkinu. Napisał: „Across Chryse" (Londyn, 1882); po francusku „Autour du Tonkin" (Paryż, 1884—5); „Amongst the Shans" (1885); „Burma and Bourmans, best unopened market in the world" (1885).

Colson Feliks, historyk francuski, między innemi wydał: „De la Pologne et des cabinets du Nord" (3 t., Paryż, 1841), źródłowe, z powodu wielu nieznanych dokumentów historycznych i relacji z XVII wieku; „La Pologne et les Slaves" (1863).

Colt Samuel, przemysłowiec amerykański, * 1814 w Hartford w Connecticut, † 1862, wynalazca rewolwerów, zwanych od niego *Colts*, które w latach 1835 — 47 wyrabiane były w Paterson, stanie New-Yorku, pod jego kierunkiem w fabryce należącej do pewnego towarzystwa. Gdy jednak od czasu wojny meksykańskiej poszukiwanie ich wzrosło, **C.** założył w Hartford własną wielką fabrykę, dostarczającą rocznie około 50,000 sztuk rewolwerów.

Coluber, ob. Wąż.

Columba (św.), właściwie *Crimthan*, apostoł szkocki, * 521 w Irlandji, † 597; od r. 563 poświęcał się nawracaniu Piktów, którzy już za życia czcili go jako świętego.

Columbanus (św.), ob. Kolumban.

Columbaria (z łac.), właściwie gołębniki, nazywały się u dawnych Rzymian małe, jedne nad drugiemi urządzone nisze w grobach rzymskich, w których ustawiano popielnice. Obok tego sam grobowiec także czasem nazywano *Columbarium*.

Columbatio, dawna nazwa kolędy, albo dobrowolnych ofiar, składanych przez parafjan proboszczowi, chodzącemu po kolędzie.

Columbretes *(Węziowe wyspy)*, grupa małych wysp natury wulkanicznej na morzu Śródziemnem, należąca do hiszpańskiej prowincji Castellon, oddalona o 65 klm. od wybrzeża; w wiekach średnich służyły za kryjówkę maurytańskim rozbójnikom morskim. Największa z nich zowie się *Colibri*.

Columbus: 1) Miasto w stanie Georgji w Unji północno-amerykańskiej, na granicy ze stanem Alabama, nad rz. Chattahochee, 17,303 miesz.— 2) Miasto w tejże Unji w stanie Indiana, nad rz. Big-Blue, 8,640 miesz. — 3) Miasto w tejże Unji w stanie Mississipi, w pobliżu granicy stanu Alabama, nad rz. Tombigby, 4,800 miesz. — 4) Miasto główne stanu Ohio w tejże Unji, nad rzeką Sioto, 88,150 miesz. (1890). Miasto, założone w r.

Digitized by Google

1813, zabudowane jest wzorowo, posiada Kapitol, czyli pałac stanu Ohio, na wzór Panteonu rzymskiego, katedrę katolicką, operę, uniwersytet, szkołę politechniczną, sztuk pięknych, kilka szpitali; węzeł dziesięciu kolei żelaznych, handel ożywiony.

Columella L. Junius Moderatus, pisarz rzymski o rzeczach rolnych, * w Gades (Kadyksie) w Hiszpanji, żył w połowie I-go wieku po Chr.; pozostawił dzieło: „De re rustica“ w 12 księgach, w którem przedstawił zbiór wiadomości ówczesnych o rolnictwie (księgę dziesiątą o ogrodnictwie napisał wierszem), oraz urywek większego dzieła „De arboribus;“ oba wydane przez Schneidera w „Scriptores rei rusticae“ (4 t., Lipsk, 1894 — 97) przez Ressa we Flensburgu 1795, przekład niemiecki Curtiusa (Hamburg, 1769).

Columna rostrata, kolumna ozdobiona dziobami okrętów (rostra), wzniesiona na forum na pamiątkę zwycięstwa nad flotą kartagińską.

Columnae Herculis, słupy Herkulesa, starożytna nazwa cieśniny Gibraltarskiej.

Columnae itinerariae, słupy drogowe.

Colutea, roślina, ob. Truszczelina.

Colymbus, ptak, ob. Nur.

Coma (greck. *koma*), stan zupełnego niemal zawieszenia wszystkich czynności mózgowych i nerwowych, połączony z osłabieniem, nieczułością i stępieniem umysłowem; zdarza się najczęściej w czasie silnych gorączek, jak tyfus, jak również po wylewach krwi do mózgu, pęknięciu ropni mózgowych lub krwotokach wewnętrznych.

Coma (łac. włosy), warkocz komety, ob. Komety.

Comachio, laguna na morzu Adrjatyckiem, w departamencie włoskim Ferrara, 407 klm. obszaru, z miastem *Comachio*, zbudowanem na 13-tu wysepkach, liczącem 7,575 miesz.

Comarca (portug. i włos.), okrąg sądowy.—**Comarca di Roma,** okrąg obejmujący, oprócz Rzymu, miasta Tivoli i Sabiaco, który za czasów państwa Kościelnego stanowił oddzielną prowincję.

Camayagua, dawniej Nowy Valladolid, do r. 1880 stolica środkowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Honduras, obecnie departamentu t. n. Do r. 1827 miało ludności 18,000; obecnie posiada 9,500 miesz. i jest rezydencją biskupa. Departament C. obejmuje 11,361 klm. kw. i liczy 17,000 miesz. Stolicą rzeczypospolitej jest obecnie Tegucigalpa.

Comba Emil, historyk włoski, * 1839, od 1872 profesor seminarjum we Florencji; napisał: „Storia dei martiri della riforma italiana“ (2 t., 1879 —81); „Valdo ed i Valdesi avanti la riforma“ (1880); „Storia della riforma in Italia“ (1881); „Histoire des Vaudois d'Italie“ (Paryż, 1887); „Storia dei Valdesi“ (Florencja, 1892). Od 1873 redaguje miesięcznik *La rivista christiana* i od r. 1893 wydaje *Biblioteca della riforma italiana.*

Combalot Teodor, znakomity kaznodzieja francuski rzym.-katol., * 1798 w Chatenay (dep. Isère), † 1873: początkowo zwolennik księdza Lamennais'go, a następnie spółzawodnik księdza Lacordaire'a. Celniejsze jego dzieła są: „Eléments de philosophie catholique“ (Paryż, 1833); „La connaissance de Jésus Christ ou le dogme de l'incarnation envisagée comme la raison dernière et suprême de tout ce qui est“ (1841); „Mémoire adressé aux évêques de France aux pères de famille sur la guerre faite à la société par le monopole universitaire“ (1844), za które był skazany na jednomiesięczne więzienie; „Conférences sur les grandeurs de la Sainte Vierge“ (1845, wyd. 2 w 1854).

Combe Abraham, socjalista angielski, * 1785 w Edymburgu, † 1827 tamże. W r. 1820 zapoznał się z Robertem Owenem i odtąd stał się socjalistą. Napisał: „Metaphorical Sketches of the old and new Systems;“ „The religius creed of the new System“ (Edymburg, 1823); „The Sphere of Joint Stock Company“ (1825). Od 1825 do 1827 wydawał dziennik p. t. *The Register for the first society of adherents to divine revelation at Orbiston.*

Combe Jerzy, frenolog, brat poprz., * 1788 w Edymburgu, † 1858; do 1837 był adwokatem. Zaznajomiwszy się 1816 ze Spurzheimem, zajął się gorliwie teorją czaszki Galla, zawiązał towarzystwo frenologiczne, miewał o tym przedmiocie liczne odczyty w Anglji, Niemczech i Ameryce i starał się związać frenologję z etyką. Ogłosił: „System of phrenology“ (2 t., 1843); „The constitution of man, considered in relation to external objects“ (9 wyd., 1860).

Combe Andrzej, młodszy brat poprz., * 1797, † 1847; w latach 1835—36 był przybocznym lekarzem króla belgijskiego Leopolda, od 1838 królowej Wiktorji. Ogłosił: „Observations on mental derangement“ (1841); „Principles of physiology applied to the conservation of health“ (15 wydanie 1860); „The physiology of digestion“ (10 wyd. 1860).

Comber, *Czomber*, *Cąber*, nazwa grabietu zwierząt ssących.

Comber. Tak nazywają w Krakowie zabawę, odbywającą się w tłusty czwartek. Opis jej znajduje się w „Grach“ Gołębiowskiego. Por. też Kolberg „Krakow.“ I, „Radom.“ I, „Poznań“ I i III; „Pszczółka krak.“ 1820, I, 110; Wójcicki „Przysłowia“ I, 129; Łepkowski „Przegląd trad. krak.“ 40; Aleks. Darowski w „Kronice wiad. kraj.“ 1857, № 275; Maciejowski „Piśmiennictwo“ I, 181; Kuhn „Markische Sagen“ str. 307 — 311; „Wisła“ V, 970.

Comber, pseudonim Al. Weryhy-Darewskiego.

Combes, nazwa dolin w górach Jurajskich, należących do systemu dolin izoklinalnych.

Combes Franciszek, historyk francuski, * 1816, † 1890; profesor historji w Paryżu 1848, następnie w Bordeaux 1856—60; napisał: „Histoire générale de la diplomatie européenne“ (1854—55);

Digitized by Google

„La Russie en face de Constantinople et de l'Europe" (1854); „Histoire de la diplomatie slave et scandinave" (1856); „Histoire des invasions germaniques en France" (1873); „Lecture historique à la Sorbonne et à l'Institut" (1884—85); „Madame de Sévigné, historien" (1885) i tragedje „Le maréchal de Montmorency" (1866) i „Cathérine de Médicis" (1874).

Combin, potężny pień górski w szwajcarskim kantonie Wallis, 4,317 metr. wysoki.

Combretaceae, *Trudsiczkowate*, rodzina roślin dwuliścieniowych, spokrewniona z wiesiołkowatemi *(Onagraceae)*, obejmuje drzewa i krzewy podzwrotnikowe, wydające nasiona oleiste. Typowym rodzajem jest *Combretum*.

Combretum, *Trudsiczka, Sznurek*, rodzaj roślin z rodziny *Combretaceae*, wijące się krzewy o liściach całobrzegich, których stwardniałe ogonki służą roślinie do czepiania się; kwiaty zebrane w kłosy o długich pręcikach, owoce skrzydlate, jednonasienne. Około 120 gatunków w krajach zwrotnikowych, z których **C.** *grandiflorum*, **C.** *purpureum* i inne hodują się w cieplarniach. **C.** *butyraceum* w Afryce płd. wsch. dostarcza aromatycznego tłuszczu *chiquita*.

Comédie larmoyante, dosłownie komedja płaczliwa, nazywano ironicznie we Francji w XVIII wieku utwory, w których pierwiastek komiczny łączył się z patetycznym. Tego rodzaju komedje pisywał Nivelle de la Chaussée, Diderot, Beaumarchais.

Comelli Dominik, szambelan od 1769 r. i ulubieniec Stanisława-Augusta, którego sobie zjednywał wdziękami ładnej i młodej żony. W 1774 mianowany był pułkownikiem wojsk koronnych, a po wyjeździe króla do Petersburga pobierał jeszcze część dawnej pensji, wyznaczonej dla służby królewskiej. Pisał się de Stouckenfeld. Por. „Wewnętrzne dzieje Polski," t. III, str. 83.

Comelli-Stouckenfeld, herb polski, znany tylko z nazwy.

Comenius Jan Amos, ob. Komeński.

Comes, za czasów cesarstwa rzymskiego zachodniego, wyższy urzędnik państwowy, jeśli przy boku panującego, to rodzaj dzisiejszego ministra, a jeśli jako wielkorządca, to administrował tak zwaną djecezją pod swoją nazwą lub pod tytułem wikarego. W naszych kronikach polsko-łacińskich znaczy towarzysza królewskiego lub książęcego, naczelnika ziemi, radcę i współrządcę; od comesów powstali późniejsi wojewodowie, kasztelani *(comes palatinus* i *comes castellanus)*. W. A. Maciejowski (t. II „Hist. pr. słow.") pomieszał comesów z kmieciami *(cmethones)*. U Franków comes był urzędnikiem dworskim, albo rządcą kasztelanji (gerafa, graf), stąd nazwa graf, hrabia.

Comes u *Słowian* zjawia się jako tytuł panów udzielnych (879—890 r.) i brany za jedno w bulach papieskich z *dux* i *rex*. Znaczy tyle, co *župan* w języku krajowym. W Polsce zastępują **C.** jednoznaczne z nim wyrazy *kmethones* seu *jobagiones* (cubagio v. župan), *barones, magnates* v. *majores, seniores, primates*. W biegu czasu **C.** przybiera tytuł *praeses, wojewoda* (ob.), *capitaneus, praefectus urbis, starosta* (ob.), *kasztelan* (ob.), U Galla *comites* i *duces* objęci są ogólną nazwą *principes*. Składają tak zwany pułk dworski (acies curialis) i czestników dworskich (nobiles curiae). Należą do nich stolnicy i cześnicy. Są dowódcami swoich „uzbrojonych prowincji" i pełnią urząd sędziego w obecności monarchy. Jako jego delegaci [familiaris *włodarz* (ob.), *włodyka* (ob.)] noszą *krzeszno* (ob.) z łańcuchem rycerskim u pasa. Zwykle są czasowi i z jednej prowincji przechodzą do drugiej. Za Władysława Hermana powstaje urząd **C.** *palatyna* zastępcy króla, który za Bolesława III bywa tylko *hetmanem* (ob.) czyli *chorążym*, w jego nieobecności na wyprawie. Za Bolesława III było ich kilkunastu. *Comites* stanowili *radę* (consilium), lub zaś *zbór* (concio); uchwały ich nosiły miano: *jus civile*, urząd nazwę: *honor*. Z czasem wielu tych urzędników, jak *wojewoda, włódarz, kmieć* (ob.), stało się oficjalistami prywatnymi. U *Franków* **C.** w ich języku zowie się *gerefa*; *graf* i jak w Polsce jest rządcą kasztelanji czyli opola *(gau)*. W XII wieku ma tytuł **C.** *provinciales*. Obok tego jest **C.** *stabuli*, dozorca stajen i służby dworskiej (stąd francuski konetabl, angielski konstabl), **C.** *palatii* v. *comes palatinus* najwyższy sędzia po królu. **C.** *sacri palatii lateranensis* udziela dyplomów i herbów, mianuje notarjuszów, koronuje poetów, uprawnia bastardy. U *Byzantyńców* **C.** od czasów Konstantyna W. służy otoczeniu panujących, później wyższym urzędnikom—i tak: **C.** *Sacrarum largitionum* był ministrem skarbu, **C.** *rerum privatorum* minister dworu, **C.** *metallorum per Illirycum* minister górnictwa, **C.** *cubiculi* podkomorzy. Por. Mommsen „Die Comites Augusti der frühern Kaiserzeit" (Berlin, 1869); Momsen u. Marquardt „Handbuch d. Römischen Alterthümer" (Lipsk, I 392, II 301, pass.); Rambaud „L'empire grec au dexième siècle;" Schumberger „Sigillographie de l'Empire byzantin;" Waitz Georg „Deutsche Verfassungsgeschichte" (1882); Tardif „Etudes sur les institutions de la France" (1880); Fustel de Coulanges „Origines du régime féodal;" Glasson „Histoire du droit et des institutions de la France" (t. 1 i 3, 1888—1890); Hube „Statuta nieszawskie z r. 1454" (Warszawa, 1875, str. 11).

Comines v. *Commines* Filip, de, z łac. *Cominaeus* zwany, francuski mąż stanu, * około 1445 w Comines pod Lille, † 1509 w zamku Argenton; zostawał naprzód w służbie Karola Śmiałego 1472, później w służbie Ludwika XI, 1483, który mu podarował księstwo Talmont. Po śmierci Ludwika, z powodu kłótliwego charakteru, usunięty z rady regencji, a nawet skarany utratą czwartej części majętności i wygnaniem z dworu królew-

Digitized by Google

skiego, po niejakim czasie odzyskał wszakże dawny wpływ i miał udział w ważnych dyplomatycznych sprawach za Karola VIII. Pozostałe po nim pamiętniki „Mémoires" (4 t., Paryż, 1523, ostatnia ed. 3 t., Paryż, 1844—47), przedstawiają go jako zręcznego polityka, który wszelkiego rodzaju intrygi potrafił zręcznie przeprowadzać i umiejętnie opisywać. Por. Kervyn de Lettenhove „Lettres et négociations de **C.**" (Bruksela, 1867); Cantélauze w *Correspondant* (1880—81).

Comino, należąca do Anglji wysepka na morzu Śródziemnem, pomiędzy Maltą a wyspą Gozzo, 2 klm. kw. powierzchni, 1,000 miesz.

Comiso, miasto włoskie w prowincji Siracusa na wyspie Sycylji, 19,323 miesz., fabryki wyrobów garncarskich.

Comitán *(San Domingo C.),* miasto w meksykańskim stanie Chiapas, klasztor Dominikanów, 7,000 miesz.

Commedia del'arte, nazwa ludowej komedji włoskiej, nazwana z powodu, iż aktorowie otrzymywali tylko szkic główny, treść sztuki, zaś sceny i djalogi sami improwizowali podczas przedstawienia. Por. Bartoli „Scenari inediti della commedia dell'arte" (Florencja, 1881); Scherillo „La commedia dell'arte in Italia" (Turyn, 1884); Maurice Sand „Marques et Bouffons;" Ignacy Matuszewski „Bohaterowie Jasełek" (w zbiorze „Swoi i Obcy," 1898).

Commelin Hieronim, drukarz, * 1560 w Douay, † 1598; osiedlił się naprzód w Genewie, później w Heidelbergu; wsławił się poprawnemi wydaniami greckich i rzymskich klasyków.

Commelin Izaak, również drukarz, synowiec poprz., * 1598 w Amsterdamie, † 1676; uczynił ogród botaniczny w Amsterdamie najznakomitszym w Europie. Opis roślin tego ogrodu, przez niego przygotowany, wyszedł 1697.

Commelin Jan, syn Izaaka, botanik, * 1629 w Amsterdamie, † 1692 tamże, jako profesor botaniki.

Commelin Kacper, synowiec poprz., * 1667, † 1731, otrzymał katedrę swego stryja. Ogłosił opis ogrodu amsterdamskiego (1706), florę malabarską (1696) i inne.

Commelina, *Komelina, Przewdzięk̨la,* rodzaj roślin z rodziny strójkowatych (Commelinaceae), rośliny zielne międzyzwrotnikowe z korzeniem główiastym, owoc torebka trójkomorowa wielonasienna; niektóre znane są jako rośliny pokarmowe i lekarskie. Bulwki gatunków **C.** *tuberosa, coelestis, angustifolia* zawierają mączkę; gatunek **C.** *medica* używa się w Chinach do leczenia kaszlu i astmy.

Commelina.

Commelinaceae *(Strójkowate),* rodzina roślin jednoliścieniowych, cechująca się okwiatem podwójnym, tworzącym wyraźny kielich i koronę; była dawniej łączoną z sitowatemi. Właściwe są Indjom zachodnim i wschodnim, Europa nie posiada ich wcale. **C.** posiadają części składowe głównie śluzowe i wodniste, niektóre jednak są użyteczne, jak *Commelina* (ob.).

Commendoni lub *Commendone* Jan Franciszek, kardynał, nuncjusz w Polsce, * 1524 w Wenecji, † 1584 r. W dziecinnym wieku już celował zdolnościami; w 14 roku życia słuchał wyższych nauk w akademji padewskiej i wtedy przełożył większą część dzieł Platona na język łaciński. W 26 roku życia pojechał do Rzymu roku 1550, gdzie się dostał na dwór papieża Juljusza III, który go bardzo polubił i do najważniejszych używał posłannictw. Usługi, świadczone kościołowi w rozmaitych poselstwach, zaleciły go i następcom Juljusza. Paweł IV mianował go biskupem Zacyntu i równie jak Pius IV ciągle zatrudniał go dyplomatycznemi zleceniami w sprawach ze wszystkimi niemal monarchami Europy. Nareszcie w r. 1563 przysłany był do Polski, gdzie zaledwie rok jeden zabawiwszy, udał się na sejm rzeszy niemieckiej do Augsburga. W r. 1571 powrócił znowu do Polski, którą opuścił 1573 r. Podczas obu nuncjatur ważną w Rzeczypospolitej odgrywał rolę. Pracował nad przywróceniem zniesionej na sejmie piotrkowskim (1562—63), juryzdykcji biskupów, nad obaleniem zamysłów prymasa Uchańskiego (ob.), który chciał zgromadzić synod narodowy, skupił około siebie wszystkich biskupów, by działać w interesach kościoła, na króla samego wywierał także wpływ niemały. W środkach dla dopięcia celu, nie przebierał gorliwy dla swej sprawy i przebiegły dyplomata. Wymógł na królu w tak zwanym edykcie parczowskim przyjęcie uchwał soboru trydenckiego, wyjednał edykt wyganiający z kraju cudzoziemskich reformatorów, starał się o jak najsurowsze środki przeciw różnowiercom i razem z Hozjuszem oponował przeciw zbawiennemu dla Polski rozwodowi królewskiemu. Za drugim pobytem usiłował daremnie nakłonić króla do wojny przeciwko Turkom; zajmował się również bezskutecznie odzyskaniem sum neapolitańskich. Podczas elekcji, po śmierci Zygmunta Augusta, knuł z litewskimi szczególnie panami intrygi, celem wprowadzenia na tron króla katolika, a mianowicie arcyksięcia austrjackiego; nie dokonawszy tego, naraził się w Polsce, a za powrotem i w Rzymie na różne

Commendoni Jan.

Digitized by Google

przykrości, co podobno śmierć mu nawet przyśpieszyło.—*Pamiętniki*, ułożone z listów jego, zebrał J. Albertrandi, tłóm. J. Krzeczkowski, objaśnił i dopełnił M. Malinowski (2 t., Wilno, 1847 — 1851). Biografję **C.** napisał Gratiani (ob.); „De vita J. Fr. C. cardinalis libri IV" (Paryż, 1689); Niemcewicz w „Pamiętnikach historycznych o dawnej Polsce" (1 t.); Malinowski „Pamiętniki o dawnej Polsce z czasów Zygmunta Augusta" (Wilno, 1851) i prof. warsz. uniwer. Lubowicz (Warszawa, 1890).

Commentry, miasto w departamencie Allier, w okręgu Montluçon we Francji, 9,316 m. (1891), pokłady węgla kamiennego.

Commer Franciszek, kompozytor i pisarz muzyczny, * 1813 w Kolonji, † 1887, kształcił się w miejscowem kolegjum jezuickiem, następnie w Berlinie, pod kierunkiem Bacha. Wydał: „Collectio operum musicorum Batavorum," „Musica sacra." „Cantica sacra" i „Collection des compositions pour l'orgue" (Lipsk, 1866). W r. 1844 był dyrektorem chóru katolickiego w kościele św. Jadwigi w Berlinie, roku następnego członkiem akademji sztuk pięknych, od 1850 roku profesorem śpiewu w gimnazjum francuskiem. Napisał wiele oratorjów, mszy i kantat.

Commercy, miasto okręgowe w departamencie Mozy we Francji, 7,200 mieszk., piękny zamek w stylu 17 w., odnowiony przez króla Stanisława Leszczyńskiego, zamieniony obecnie na koszary kawalerji, starożytny klasztor Benedyktynów i kolegjum.

Commerell sir John Edmund, * 1829, admirał angielski. Służył w Chinach i Ameryce południowej, brał udział w wojnie w Aszantami, po powrocie do kraju powołany był na dwór królowej. W r. 1882 otrzymał naczelne dowództwo sił angielskich w Ameryce i Indjach.

Commerson Filibert, botanik, * 1727 w Chatillon les Dombes, † 1778. Po odbyciu podróży naukowej w Sabaudji i Szwajcarji powrócił 1755 do miasta rodzinnego, gdzie założył ogród botaniczny, 1767 wyznaczony został razem z Bougainville'm do podróży naokoło świata, w której zmarł na Ile de France, przekazawszy papiery i niezmiernie bogaty zielnik muzeum paryskiemu. Ze zbioru tego Jussieu i Lamarck zdeterminowali 60 nowych rodzajów. Zostawił dzieło: „Martyrologue de la botanique," gdzie skreślił biografje ludzi, którzy padli ofiarą gorliwości w pracach nad postępami botaniki. Ułożył też opis ryb morza Śródziemnego.

Commettant Jan Piotr Oskar, literat i kompozytor francuski, * 1819 w Bordeaux, odbył podróż po Ameryce, ogłosił: „Trois ans aux Etats-Unis" (1857); „Les civilisations inconnues" (1863); „L'Amérique telle qu'elle est" (1864); „De hauts en bas, impressions pyrénéennes" (1868); „La propriété intellectuelle" (1857); „Histoire d'un inventeur au XIX siècle" (1860); „Musique et musiciens" (1862); „Les compositeurs illustres de notre siècle" (1883) i in., nadto napisał wiele kompozycji na fortepian.

Comminges, hrabstwo niegdyś udzielne we francuskiej prowincji Gaskonji. Karol Wielki ustanowił w niem udzielnych hrabiów, a Marjusz połączył w X w. hrabstwa Comminges i Conserans w jedno i uczynił je dziedzicznem w swym rodzie. Później zostawało ono pod zwierzchnictwem hrabiego Tuluzy aż do r. 1453. W r. 1478 Ludwik XI podarował je Odetowi d'Aydie, a po wygaśnięciu jego rodu 1548 r. wcielone zostało ostatecznie do korony.

Commodus Lucius Aelius Aurelius Antoninus, cesarz rzymski, ob. Kommodus.

Commonhouse, w Anglji Izba niższa, lub Izba gmin, której członkowie wybierani są przez naród.

Common Law, tak nazywa się w Anglji prawo pospolite, czyli uświęcone zwyczajami stare prawo krajowe, sięgające pierwszego roku panowania Ryszarda I.

Common Prayer, *the book of...* (księga modlitw powszechnych), agenda kościoła anglikańskiego. Pierwotnie 1549 r. ułożona za wpływem Cranmera, następnie poczyniono w niej pewne zmiany, ostatecznie zaś zatwierdzoną została przez parlament 1662 r. aktem *of uniformity.*— Agenda kościoła episkopalnego w Ameryce północnej mało co różni się od niej. Por. Parker „The first Prayer Book of Edward VI" (1876); Daniel „The Prayer Book its history, language and contens" (1879); Butler „History of the Book of **C. P.**" (1880); Blunt „The annoted Book of **C. P.** beingan historical, ritual and theological commentary" (1885).

Communeros, t. j. mieszkańcy gmin *(Communes)*, ważną grają rolę w historji hiszpańskiej, z powodu mniej lub więcej obszernych przywilejów *(fueros)*, jakie otrzymywali od królów chrześcijańskich w Hiszpanji poddani, osiedlający się w zdobytych na Maurach prowincjach. Potęga i znaczenie **C.** w wiekach średnich była źródłem wytworzenia się w Hiszpanji rządu reprezentacyjnego. Despotyzm Habsburgów zdławił te swobody gmin w XVI w. Największy opór przeciw uciskowi stawiły gminy kastylijskie połączone w ligę *(hermandad)* 1520 r. Ogniskiem powstania było Toledo, gdzie przywodzili *Juan de Padilla* i żona jego *Marja Pacheco.* Padilla, po dzielnej walce zwyciężony pod Villar (1521) i wzięty w niewolę, został stracony; Marja zaś, nie mogąc dłużej utrzymać Toledo, uciekła do Portugalji. Powstanie wkrótce potem całkowicie zostało stłumione.—**Communeros** czyli *Synowie Padilli* (tak nazwani od wspomnianego Juana de Padilla), tajne towarzystwo w Hiszpanji, powstałe 1821 r. z wolnomularstwa i karbonarów, pragnęło ugruntować wszechwładztwo ludu; hasłem jego była wolność i zupełna rów-

Digitized by Google

ność, przywódcami Ballesteros (ob.) i Romeo Alpuente; w 1822 r. liczyło około 70,000 członków; w 1823 jeden z przywódców, Florez d'Estrada, utworzył nawet ministerjum; jednakże po drugiej Restauracji towarzystwo to zostało wytępione.

Communicatio idiomatum, zowie się w teologji nauka o obu naturach w Chrystusie P.

Communio laica. Duchowny, należący do hierarchji świętej, przez degradację pozbawiony stanu duchownego, wraca do społeczeństwa świeckiego od communionem laicam. Por. „Encykl. kościelna."

Como, stolica prowincji t. n. we Włoszech na południowo-zachodnim brzegu jeziora, mająca 25,000 ludności. Jest rezydencją biskupa; posiada wspaniały kościół marmurowy, ozdobiony wielu pięknemi obrazami, i kilka przepysznych pałaców, liceum, bibljotekę z 50,000 tomów, gimnazjum, seminarjum biskupie, szkołę techniczną, ożywiony przemysł i handel. Prowincja *Como* (2,796 klm. kw. i 556,000 miesz.); jest to departament gęsto zaludniony i doskonale uprawny; wydaje jedwab, wino, zboże, marmur **C.** jezioro *(Lago di Como)*, którego długość 49 klm., a szerokość zaledwie 4,6 klm. wynosi, utworzone z rzek Adygi i Mery, sławne jest z pięknego położenia swojego i brzegów malowniczych, które liczni podróżni z uwielbieniem zwiedzają. Podczas lata, gdy wody jego się zmniejszają, przylądek Bellaggio sięga niemal w jego środek i rozdziela je na dwie części, z których jedna przybiera wtedy nazwę *Lago di Lecco.* Statki parowe kursują regularnie z **C.** do Colico. Por. Leonhardi'ego „Der Comersee und seine Umgebungen" (Lipsk, 1862).

Comonfort Ignacy, prezydent rzeczypospolitej meksykańskiej, * 1812 w Puebla w Meksyku, † 1863, rozpoczął zawód polityczny w r. 1834, gdy skutkiem wewnętrznych zamieszek w Meksyku, Santo Anna objął ster rządu. Od tego czasu pełnił na przemiany obowiązki wojskowe i zasiadał w senacie, a w wojnie ze Stanami Zjednoczonemi najżywszy brał udział. Gdy w roku 1855 wspólnie z generałem Alvarez po kilku krwawych bitwach pokonał dyktatora Santa-Annę i do ucieczki go przymusił, został 11 grudnia tymczasowym prezydentem rzeczypospolitej Meksykańskiej. Na tym urzędzie przedsięwziął energiczne środki przeciwko wojsku i duchowieństwu, zatwierdził 11 marca 1857 nową, demokratyczną ustawę i w grudniu t. r. ogłoszony został rzeczywistym prezydentem. Walcząc ciągle ze stronnictwem wojskowem i duchowieństwem, uległ im wreszcie, a gdy ostania brygada załogi go opuściła, został w styczniu następnego roku wygnany ze stolicy i udał się do Stanów Zjednoczonych. Za prezydentury Juarez'a (ob.) wrócił do kraju i walczył jako generał przeciw Francuzom 1862. W r. 1863 został zamordowany przez gerylasów niedaleko San-Louis.

Comorin, przylądek na południowym krańcu półwyspu Indostańskiego, skalisty, wyniesiony na 800 m. nad p. m.

Comparetti Dominik, filolog włoski, * 1835 w Rzymie, od 1859 profesor literatury greckiej w Pizie, następnie we Florencji, w końcu w Rzymie. Ogłosił: „Intorno al libro dei Setti Savi" (Piza, 1865); „Saggi dei dialetti greci nell' Italia meridionale" (1866); „Iscrizioni greche di Olimpia e di Ithaca" (1881); „Virgilio nel medio evo" (Livorno, 1872); wspólnie z d'Ancona: „Canti e racconti del popolo italiano" (8 t., Turyn, 1870—1889). Jest współredaktorem czasopisma „Rivista di filologia e d'istruzione classico" i od 1884 wydaje „Museo italiano di antichità classica."

Comparse, ob. Kompars.

Compayré Juljusz Gabrjel, pedagog i historyk francuski, * 1843 r. w Albi, w depart. Tarn, był profesorem historji w Pau, Poitiers i Tuluzie, w 1881 r. został wybrany posłem do izby deputowanych, w 1890 r. został rektorem akademji w Poitiers. Oprócz wielu prac, pomieszczanych w różnych czasopismach, oddzielnie ogłosił: „Histoire critique des doctrines de l'éducation en France" (2 t., 1879); „Instruction civique" (1883); „Histoire de la pédagogie" (1885); „Cours de pédagogie théoretique et pratique" (1885) i in.

Compiègne, miasto okręgowe we francuskim departamencie Oise, na lewym brzegu rzeki Oise, mające 14,000 m. Posiada wspaniały, przez królów Ludwika XIV i Ludwika XV zbudowany, pałac, który Napoleon I wyrestaurował i do którego Napoleon III robił częste wycieczki myśliwskie. Ogromny park tutejszy graniczy ze sławnym lasem kompjeńskim, wielką bażantarnią, zwaną St. Corneille. Znajduje się tu kilka starożytnych kościołów, kolegjum, bibljoteka, wielki szpital i muzeum. Miasto **C.** pamiętne jest kilku sejmami i soborami. W r. 1430 było oblężone przez Anglików, którzy tutaj Dziewicę Orleańską do niewoli zabrali; w roku 1861 odbył się tutaj zjazd Napoleona III z królem pruskim Wilhelmem I.

Compitalia *(Ludi Compitales)*, ob. Lares.

Complutum, starożytna łacińska nazwa miasta Karpetanów w prowincji Hispania Tarraconensis, obecnie *Alcalu de Henares* (ob.).

Compositа, *Compositio*, zamiana dziesięciny wytycznej na pieniężną, uzyskana dla rzeczypospolitej polskiej przez Władysława IV w r. 1635, przez bullę papieża Urbana VIII.

Compositae, rodzina roślin, ob. Złożone.

Compostela, ob. Santiago de **C.**

Compound, ang. *złożony. Machina dynamoelektryczna* **C.** jest to machina dynamoelektryczna, w której do wzbudzania elektromagnesów służą nietylko odgałęzienia prądu, lecz również i sam prąd główny. Zwój drutu, przez który przechodzi prąd główny, służy do utrzymania

Digitized by Google

napięcia machiny na jednej wysokości. *Machina parowa* **C.**, ob. Parowe machiny.

Compsognathus, jaszczurka kopalna z rzędu dinozaurów (ob.).

Computatio graduum (łac.), sposób liczenia stopni pokrewieństwa, bądź pod względem cywilnym, bądź pod względem kanonicznym. Por. „Ks. 38, Dig. lit. X de gradibus et affinibus et nominibus eorum; Decreti S. C. Trid. Pars sec., causa XXXV" (Quest. V, cz. II).

Comte Franciszek Karol, deputowany i publicysta francuski, * 1782 w St. Etienne, † 1837 w Paryżu; jeden z najsłynniejszych adwokatów stolicy, od 1814 wydawca czasopisma „Le Censeur, examen des actes et des ouvrages, qui tendent à detruire ou à consolider la constitution de l'état," za które w r. 1817 ukarany był więzieniem. Następnie w r. 1819 zaczął wydawać nowe pismo: *Le Censeur européen*, które po krótkim przeciągu czasu połączył z *Kurjerem francuskim*. Z dzieł jego prawnych najważniejszem jest: „Traité de législation criminelle" (4 t.), za które akademja przyznała mu wielką nagrodę Monthyon'a (Paryż, 1827); „Histoire de la garde nationale" (1827); „Traité de la propriété" (1834) i in.

Comte August Izydor Marja Ksawery, twórca t. zw. filozofji pozytywnej, * 1798 w Montpellier, † 1857. Po ukończeniu szkoły politechnicznej był w niej repetytorem do r. 1848, razem ze Sturmem ubiegał się o katedrę analizy i mechaniki. Całe życie przepędził w niedostatku i pracy około wydoskonalenia swego systemu filozoficznego. W 1832 został repetytorem w szkole Politechnicznej, w r. 1836 egzaminatorem kandydatów do niej wstępujących. Gdy w r. 1843 posadę tę utracił, towarzystwo wielbicieli jego dzieł w Anglji zapewniło mu płacę roczną, umożebniającą mu prowadzenie dalsze jego prac. Od 1849 r. miewał odczyty o historji ludzkości, a podniecony miłością Klotyldy de Vaux, występował w wykładach tych jako apostoł religji ludzkości, zabronione jednak zostały w roku 1851. Głównem jego dziełem jest: „Cours de philosophie positive" (6 t., 5 wydanie, 1873 roku); oprócz tego ogłosił: „Traité de géometrie analitique," „Politique positive" (nowe wyd., 1880—83); „Catechisme positiviste" (3 wyd., 1870). We wszystkich pracach rozwija zuchwałą śmiałość myśli; względów dla panujących kierunków w nauce lub polityce nie zna żadnych. Przyjmuje on trzy stopnie rozwoju wiedzy: pogląd teologiczny odpowiada dzieciństwu ludzkiego ducha, potem idzie okres metafizyczny, t. j. mieszanina owych pojęć zasadniczych z coraz więcej się rozwijającą krytyką rozumową, ale te ograniczenie krytyki kończy się nakoniec i następuje pogląd czysto pozytywny. Tu z pierwotnych pojęć nic nie pozostaje i poglądy badania pozytywnego obejmują wyłączne panowanie. Filozofja pozytywna polega na zebraniu i powiązaniu wyników badania pozytywnego, dając w ten sposób obraz układu i głównych części składowych naszej wiedzy, a zarazem walcząc przeciw wszelkiemu poglądowi metafizycznemu, jako przeciw przekształceniu i fałszowaniu ogółu nauki. Z takiego filozoficznego zestawienia ogółu wiedzy najlepiej się udała C. matematyka (zwłaszcza rachunek przemienności, czyli warjacyjny) i mechanika, w innych jest znacznie słabszy, co zresztą przypisać należy względnie niskiemu nawczas stanowi nauk przyrodniczych. W zastosowaniu jednak zasady pozytywizmu do świata społecznego C. nie jest wolny od fantazji; z początku stronnik St. Simonizmu, nosił się następnie z myślą utworzenia *towarzystwa pozytywnego*, wyznającego cześć „wielkiej istoty," t. j. ludzkości, w którem zaprowadził pewien rodzaj hierarchji, na wzór urządzeń w kościele katolickim. W rozwoju życia politycznego uważa on konstytucjonalizm jako formę przechodnią między władzą potęgi a zasad, podobnie, jak metafizyka jest pośrednią między teologją a wiedzą, zatem jako metafizyka obejmuje perjod rychło przemijający. Jakkolwiek pogląd C. silnie był krytykowanym, znalazł licznych zwolenników, wywołał szkołę pozytywistów we Francji, oddziałał na wielu znakomitych myślicieli angielskich (Buckle, Carey, Mill). U nas około 1870 nazwę *pozytywistów* przybrało grono pisarzów młodych, jak Aleksander Świętochowski, Piotr Chmielowski, Ochorowicz, Br. Reichman, Doliński, B. Prus, którzy wywarli znaczny wpływ na rozwój umysłowości polskiej w ostatnich latach dwudziestu. Por. Robinet „Notice sur l'oeuvre et sur la vie d'A. C." (3-cie wyd., 1891); Littré „A. C. et la philosophie positive" (1863, 3 wyd., 1877); Franc. Krupiński „Szkoła pozytywna" (Bibl. Warsz., 1869); Pawlicki „Studja nad pozytywizmem" (1886); Struve „Filozofja pozytywna" (Bibl. Warsz. 1874); Smolikowski „Religja pozytywna" (tamże, 1875); Ziemba „Pozytywizm" (Kraków, 1872); Limanowski „Socjologja Comte'a," Chmielowski „Zarys najnowszej literatury polskiej" (1864—1897, wyd. 4, 1898).

Comte August.

Comte Piotr Karol, malarz francuski, * 1823 w Lionie, uczeń Roberta Fleury. Najlepszą jego pracą jest obraz p. t. „Spotkanie się Henryka III z księciem de Guize w zamku Blois w przeddzień nocy św. Bartłomieja." W r. 1849 wystawił w Salonie: „Koronacja Inez de Castro," „Zi-

Digitized by Google

ma" (1877), „Dante" (1878), „Franciszek I u B. Celliniego" (1880).

Comuleus Aleksander, opat noneński, nadzwyczajny nuncjusz w Polsce Klemensa VIII w r. 1594—7, celem zawiązania ligi chrześcijańskiej przeciwko Turkom. Nie nie wskórawszy w Polsce, również bezskuteczne czynił zabiegi u Fedora Iwanowicza, cara moskiewskiego, przez posła jego Weljaminowa, Przesiadywał w Wilnie, gdzie miał załatwić spór pomiędzy Litwą i biskupstwem wileńskiem z jednej strony, a Zygmutem III i biskupem Bernardem Maciejowskim z drugiej.

Comunidades, podług dawnej konstytucji hiszpańskiej, tak nazywano zgromadzenie polityczne, posiadające ważne i obszerne przywileje. W ostatnich czasach było takich zgromadzeń cztery: w Terruel, Daroca, Albaracin i Calatayud. Członkowie tych zgromadzeń, zwani *regidores*, wybierani byli co 3 lata z mieszkańców gminy; na obradach prezydował *corregidor*. Por. Ternaux-Compans „Les Comuneros d'après l'histoire inédite de P. de Alcocer" (Paryż 1834); Ferrer del Rio „Decadencia de Espaňa" (Madryt 1850); De Leva Giuseppe „Storia documentata di Carlo V" (Wenecja, 1861 — 81); Baumgarten „Gesch. Karls V," (Stutt. 1885; Brück „Die geheimen Gesellschaften in Spanien" (Moguncja, 1881 r.).

Con, włoski przyimek *z*, jako wyrażenie muzyczne, tworzy w połączeniu z różnemi rzeczownikami niewyczerpaną liczbę terminów muzycznych, bliżej określających sposób traktowania kompozycji. Najczęściej używane terminy są: con abbandono, swobodnie w takcie i rytmie; con affetto, z czuciem; C. agilità, lekko; C. anima, z duszą, uczuciem; C. brio, świetnie, z ogniem; C. amore, z miłością, słodyczą; C. disperazione, z rozpaczą; C. dolore lub C. duolo, z boleścią; C. espressione, wyraziście; C. forza, z siłą; C. fuoco, z ogniem; C. furia, ze wściekłością; C. grazia, z wdziękiem; C. gusto, z gustem, C. legerenzza, z lekkością; C. mano destra, prawą; C. m. sinistra, lewą ręką; C. molto espressione, z wielkim wyrazem, Con moto, z poruszeniem taktu, przyśpieszeniem. Con ottava, z dodaniem oktawy, górnej — dodaje się alta, dolnej — bassa; C. passione, z namiętnością; C. rabbia, ze wściekłością; C. sentimento, z uczuciem; C. sordino, z surdynkiem; C. spirito, z ogniem, z duszą; C. tristezza, ze smutkiem; C. tenerezza, z tkliwością, delikatnością.

Concarneau, miasto w dep. franc. Finistère, okr. Quimper, nad zatoką La Forest, składa się ze starego, na wysepce położonego miasta i z nowego na stałym lądzie, 5,900 m., port, znaczne rybołówstwo, sztuczna hodowla ryb i raków.

Concedo, zgadzam się, ustępuję.

Concepcion. 1) Stolica prowincji t. n. (9,155 klm. kw. i 224,000 m.), w południowo-amerykańskiej rzeczypospolitej Chili, nad rzeką Biobio, rezydencja biskupa, liczy 25,000 m. i prowadzi znaczny handel. 2) **C.** *del Uruguay*, główne miasto departamentu w argentyń. prow. Entre-Rios, nad rzeką Urugnay, posiada wyższą szkołę i wielki szlachtuz, 10,000 m. 3) **C.** *de Apolobamba*, miasto w boliwijskim départ. Beni, nad rz. Tuiche; mieszkańcy indyjscy zajmują się uprawą kakao i zbiorem kory chinowej. 4) *Villa de la* **C.**, miasto w meksykańskim stanie Chihuahua, słynne z uprawy jabłek. 5) *Villa Real de* **C.**, miasto w rzeczypospolitej Paraguay, wywóz herbaty paragwajskiej, 3,000 m. 6) **C.** *Cojedes*, miasto w stanie Zamora w Wenezueli, 10,000.

Conceptio immaculata beatae Virginis, Niepokalane Poczęcie N. M. Panny.

Conception, zatoka, dzieląca półwysep Avelon w New-Foundlandji na dwie części, pomiędzy przylądkiem Francis i Point of Graces, zachodząc, w szerokości 4 — 5 mil, na 25 mil w głąb kraju. Przy zachodnim jej brzegu leży ważne miasto portowe Harbour-Grace.

Concetti, (włosk.), koncept, dowcipne, ale wymuszone i naciągane mínki, igraszki słów, kalambury i t. p., których nie potrafili uniknąć tacy nawet poeci, jak Petrarka, Guarini, Ariosto i t. d. U nas w panegirykach, mowach obrzędowych, nawet w kazaniach z czasów jezuickich obfite znajdują się wzory takich concettów.

Concha, muszla, skorupa mięczaka. *Conchae praeparatae*, sproszkowane i oczyszczone muszle, używane jako środek do przytłumiania kwasów, oraz jako proszek do zębów.

Concha, Don Manuel Gutierez de la, generał hiszpański, * 1808 r. w Kordubie, w dawnem wicekrólestwie Buenos-Ayres. Wychował się w Hiszpanji. Odznaczył się 1834 r. w bitwach z Karlistami pod Alsasua, Zuniga i obronie twierdzy Salvatierra, 1835 pod Lavraga, 1836 pod Urnieta, 1839 jako generał brygady zdobył Arroniz; w 1840 mianowany marszałkiem za zdobycie Castettote, ciężką klęskę zadał Karlistom pod Olmedilla. Po ukończeniu wojny domowej, wziął udział (7 paźdz. 1841) w powstaniu wojskowem przeciw regencji Espartera i uciekł do Florencji. W powstaniu 1843 r. mianowany przez rząd tymczasowy naczelnym wodzem Andaluzji, zmusił do ucieczki Espartera. W 1847, gdy Hiszpanja interwenjowała w Portugalji, oblegał Oporto i kwestję portugalską rozstrzygnął bez krwi rozlewu; 1847—51 ukończył wojnę domową, wznieconą przez gen. Cabrerę. W 1868 powołany na prezesa rady ministrów; gdy jednak podczas rewolucji królowa Izabela II odrzuciła jego rady, zalecił komendantowi Madrytu nie przedsiębrać

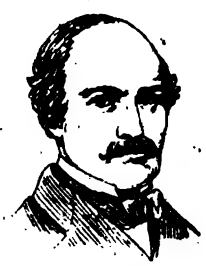

Concha Manuel.

Digitized by Google

żadnych środków dla stłumienia powstania. W wojnie z Karlistami 1873 uwolnił od oblężenia Bilbao, w 1874 mianowany został głównodowodzącym armją północną i poległ w bitwie pod Estetta 27 czerwca t. r. Por. „Relacion historica de la ultima campaña del Marques del Duero" (Madryt, 1874). **C.** Don José, margrabia de la Habana de la, młodszy brat poprzedniego, * 1810, także generał, odznaczył się w wielu bitwach w wojnie domowej z Karlistami. Dwukrotnie generał kapitan Kuby, od r. 1849 — 52 i 1854—56. 1862 poseł w Paryżu, 1863 minister wojny, 1864 prezes senatu. W oczach Hiszpanów uchodził za typ pałacowego generała pod rządami Izabeli II. Wraz z jej śmiercią zniknął z widowni, później był jeszcze raz gubernatorem Kuby 1872 — 75 r. i bezskutecznie usiłował stłumić powstanie. 1882 został prezesem senatu, 1883 komendantem armji północnej, † 1895.

Conchos lub **Conchas,** rzeka w północnym Meksyku, poczyna się w Sierra Madre, przechodzi przez najżyźniejszą okolicę Chihuahua i ubiegłszy 560 klm., w pobliżu Presidio del Norte wpada do Rio-Grande.

Conciergerie, słynne więzienie, mieszczące się w budowlach Pałacu Sprawiedliwości w Paryżu, dawniej mieszkanie królów francuzkich, którzy nadzór nad swoimi więźniami powierzali rządcy, czyli odźwiernemu, *concièrge*, z czego powstała nazwa i samego więzienia. Por. „Grand Dict. Larousse" (t. IV, 841).

Concino Concini, ob. Ancre (marszałek d').

Conclave, (łac.), nazwa miejsca, w którem kardynałowie zgromadzają się na wybór papieża. **Konklawistą** zowie się ten duchowny lub cywilny towarzysz, którego kardynał w czasie wyboru papieża, może z sobą zabrać do *Conclave*, lub jeżeli jest chorym, do siebie przywołać.

Concord, miasto główne północno-amerykańskiego stanu New-Hampshire na Merrimack'iem, 17,000 m.; posiada wiele pięknych budowli i liczne fabryki.

Concordantia (łac. zgodność). Dzieło, ułożone porządkiem abecadłowym i obejmujące wszystkie wyrazy, znajdujące się w jakiej książce, a szczególnie w Piśmie ś. Służy do łatwego wynalezienia potrzebnych ustępów i do porównania tekstów, odpowiednich sobie znaczeniem, lub wyrażeniem. Por. Chemnitz, „Harmonia quatuor Evangelistarum" (Frankfurt 1593); Ducripon (Paryż, 1838); I. Buxtorf (Bazylea, 1632); I. Fuerst (Lipsk, 1840); Henryk Estienne (Paryż, 1594); Bruder (Lipsk, 1843—76); Fluegel (Lipsk, 1842); Cowden Clarke „Complete Concordance to Shakespeare"(Londyn, 1844).

Concorde (Plac Zgody), słynny plac w Paryżu, założony 1748 przez Ludwika XV, ozdobiony wykonanym przez Bouchardona posągiem tegoż króla. Po 1789 nazywał się *Placem Rewolucji* i służył do wykonywania na nim wyroków śmierci. Na nim zginęli Ludwik XVI i królowa Marja Antonina. Obecnie otaczają go w koło posągi, wyobrażające główne miasta i prowincje francuskie.

Concordia.

Concordia, jako uosobienie Zgody, bogini rzymska, wyobrażana trzymającą w jednej ręce jeden lub dwa rogi obfitości, w drugiej pęczek rózg, jabłko granatu, albo czarę. **Concordia** res parvae crescunt, discordia maximae dilabuntur (łac.) — zgodą małe rzeczy wzrastają, niezgodą największe rozpadają się. Aforyzm Salustjusza (Jugurta, 10 — 6), pomieszczany dawniej na dukatach holenderskich.

Concordia, 1) Miasto w prowincji modeńskiej we Włoszech. nad rz. Secchia, 10,000 m. 2) Concordia, miasto w departamencie t. n. w prowincji Entre-Rios w rzeczypospolitej Argentyńskiej, 11,000 m., nad rz. Urugwajem.

Condamine Karol Marja de la, matematyk i podróżnik, * 1701 w Paryżu, † 1774. Wyszedłszy ze szkół, miał udział w oblężeniu Rosas, następnie wszedł do akademji nauk jako adjunkt chemji, a wkrótce potem z eskadrą Gouay Trouins zwiedził Wschód. W r. 1735 udał się wraz z Bouguer'em i Godinem do krajów podrównikowych Ameryki dla pomiaru stopnia południka, gdzie dla siebie obrał najtrudniejszą drogę i przez zjednanie sobie umysłów krajowców ułatwił zadanie ekspedycji, lecz gdy po powrocie główną zasługę sobie chciał przypisać, wywołał gwałtowne zatargi z Bouguer'em. Gorliwie starał się o wprowadzenie powszechnej jednostki miar długości i proponował po temu długość wahadła pod równikiem. Ostatnie lata życia przepędził schorowany. Znał wiele języków i oprócz innych rozpraw ogłosił: „Rélation d'un voyage fait dans l'intérieur de l'Amérique méridionale" (1775); „La figure de la terre determinée" (1749); „Mésure de trois premiers degrés du méridien dans l'hemisphère australe" (1751); „Histoire de l'inoculation de la petite vérole" (1773).

Conde Juan Antonio, * 1757, gruntowny znawca języków wschodnich, bibljotekarz w Eskurjalu, napisał głośne dzieło: „Historia de la dominacion de los Arabes en España" (Madryt, 1820). W r. 1814 oddalony od urzędu, opuszczony od wszystkich i wygnany, † 1820 w niedostatku.

Condé, 1) *Condé sur l'Escaut*, miasto i twierdza pierwszego rzędu we francuskim departamencie Nord, przy ujściu rz. Heine do Skaldy. Niegdyś stanowiło ono oddzielną baronję, która była własnością domu Burbonów i która nawet

Digitized by Google

jednej jego gałęzi swą nazwę (*Condé*) nadała; posiada 3800 mieszk. 2) *C.-sur-Noireau*, miasto w dep. franc. Calvados, ożywiony przemysł i handel, 6 000 m.

Condé, Kondeusz, gałąź królewskiej rodziny Bourbonów (ob.), ma swą nazwę od miasta (*Condé*) w Henegawji, wsławiona w historji Francji przez wiele znakomitych członków, z których najsławniejszymi są: Condé Ludwik I de Bourbon, ks. de, protoplasta domów książęcych *Condé* i *Conti* (ob.), najmłodszy syn Karola Bourbon, ks. Vendôme, stryj Henryka IV, * 1530 w Vendôme, w młodym jeszcze wieku odznaczył się w bitwie pod Saint-Quentin; po śmierci Henryka III, jako naczelnik Hugonotów, był duszą sprzysiężenia w Amboise, a następnie przywódcą w wojnach religijnych. Raniony pod Dreux 1562 i 1569 wzięty do niewoli w bitwie pod Jarnac, został zastrzelony przez dowódcę gwardji szwajcarskiej Montesquiou. Porów. „Mémoires de Louis de Bourbon, prince de C." (3 t. Strasb. 1569; najlepsza ed. 6 t. Lond. 1743 i 1745). Por. Aumale. „Histoire des princes de C." (Paryż 1869); Delaborde, „Eléonore de Roye" (Paryż 1876). Condé Ludwik II de Bourbon, ks. de, dla zdolności wojskowych i podniosłości umysłu Wielkim zwany, * 1621; w 16 roku życia wszedł do służby wojskowej, dowodził armją francuską w Niderlandach, gdzie 19 maja 1643 pobił najzupełniej Hiszpanów pod Rocroi, a 3 i 5 sierpnia 1644 generała bawarskiego Mercy w Alzacyi. W r. 1648 dowodził powtórnie w Niderlandach. W wojnie *Frondy* (ob.) występował po stronie dworu i Paryż przywiódł do posłuszeństwa. Nagrodzony niewdzięcznością, a nawet w r. 1650 chwilowo z rozkazu Mazarin'a uwięziony, przeszedł na stronę opozycji; stosunki jego z dworem nie polepszyły się i po objęciu rządów przez samego Ludwika XIV; jakoż 1652 wystąpił zbrojnie przeciwko niemu, odniósł zwycięstwo 6 kwietnia pod Bleneau, lecz nie mógł podołać Turenjuszowi, który z przeciwnej dowodził strony, i w następnym roku został na śmierć skazany. Po zawarciu pokoju 1658 rehabilitowany, powrócił do Paryża; zajął 1668 Franche-Comté, 1673 dowodził w Niderlandach; 1675 jako wódz naczelny po Turenjuszu w Niemczech, walczył przeciwko Montecuculi'emu, zdobył Hagenau i Zabern. Nękany podagrą, przymuszony był złożyć naczelne dowództwo, usunąwszy się do swej majętności Chantilly, † 1686 w Fontainebleau. Biografję C. pisali Mahon (Lond. 1840), Lemercier (Tours 1844) i Voivreuil (Tours 1847 roku). Por. jeszcze Desormeaux (Paryż 1766—68). „Ks. Ludwik Józef de Condé, Essai sur la vie du grand C." (1798—1806); Fitzpatrick, „The great C. and the period of the Fronde" (Londyn 1874); Chéruel „Histoire de France pendant la minorité de Louis XIV" (Paryż 1879—80) i tegoż „Histoire de France sous le ministère de Mazarin" (1883); **C.** Condé Ludwik Józef de Bourbon, ks. de, jedyny syn ks. Ludw. Henr. de Bourbon († 1742) i księżniczki Hessen-Rheinfels, * 1736 r., w młodości już odznaczał się odwagą i talentem wojskowym. W wojnie Siedmioletniej odniósł zwycięstwo pod Johannisberg. Podczas rewolucji, jako wierny stronnik familji królewskiej, na czele korpusu ze szlachty francuskiej, zwanego *armją Kondeusza*, walczył przeciw rzeczypospolitej i odznaczył się w wielu bitwach 1793 r. Po pokoju w Campo-Formio (1797), wstąpił do służby rosyjskiej i znowu pod Suworowem bił się 1799 przeciw Francuzom w Szwajcarji. Następnie przebywał w Anglji; w 1814 wrócił z królem do Francji i † 1818. Napisał „Essais sur la vie du Grand C." (Londyn 1806). Por. Chamballand'a „Vie de Louis Joseph, prince de C." (3 t. Paryż 1819—20). **C.** Condé Ludwik Henryk Józef ks. Bourbon, syn poprzedniego, * 1756, ojciec nieszczęśliwego księcia d'Enghien (ob); po restauracji 1817 przebywał po większej części w Chantilly, zostając pod wyłącznym wpływem Angielki, Zofji Dawes, z domu Clarke, późniejszej żony jego adjutanta, barona Feuchères. Po rewolucji Lipcowej dotknięty czarną melancholją, znaleziony został 27 sierpnia 1830 obwieszony we własnej sypialni. Na nim wygasła rodzina C. w linji męskiej. Testamentem z dnia 30 sierpnia 1829 mianował księcia Aumale, czwartego syna Ludwika Filipa, głównym spadkobiercą swego majątku, wyposażywszy także z wielką hojnością rodzinę Feuchères. Proces, jaki z tego powodu wytoczyli poboczni jego krewni, książęta Rohan, we wszystkich instancjach rozstrzygnięty na korzyść Orleanów, był powodem gorszących, chociaż nieuzasadnionych, podejrzeń przeciwko Ludwikowi Filipowi i rodzinie Feuchères. Czyt. „Histoire complète du procès relatif à la mort et au testament du duc de Bourbon" (Paryż 1832), Billaut de Gérainville „Histoire de Louis Philippe" (1875, t. 3); ks. Aumale „Histoire des princes de la maison de Condé" (2 wyd. 1886—1892, t. 6).

Ludwik II v. Bourbon. Condé.

Condé Ludwika Adelajda de Bourbon-Condé, Mademoiselle, * w Chantilly 1757, † 1824 w Paryżu. W dzieciństwie straciwszy matkę, wychowywała się w opactwie Beaumont les Tours. W r. 1786 została ksienią w Remiremont. Podczas rewolucji wyjechała z kraju i w Wiedniu miała zamiar założyć kongregację dla niesienia pomocy ubogim, ale z powodów praktycznych projekt ten nie mógł dojść do skutku. W r. 1797 wstąpiła do klasztoru Trapistek pod Martigni,

Digitized by Google

pod imieniem siostry Marji Józefy. Potem była w Konstantynopolu, Monachjum, Linzu, a w r. 1802 przeniosła się do klasztoru Benedyktynek w Warszawie i tu złożyła śluby pod imieniem Marji Ludwiki. W r. 1715 wróciła do Francji. Listy jej, które pisywała do idealnie ukochanego p. de la Gervaisais, wydał: Ballanche, (Paryż 1834), sam pan de la Gervaisais, (Paryż 1838) i Viollet, (Paryż 1878). Por. Farges w „Gr. Encycl." Lamirault'a.

Condillac Stefan Bennot, francuski filozof, należący do szkoły sensualistów, * 1715, † 1780. Wsławiwszy się swemi filozoficznemi dziełami, wezwany został do zajmowania się wychowaniem infanta parmeńskiego, dla którego niektóre z dzieł C. jako podręczniki były napisane. W pierwszych pracach: „Essai sur l'origine des connaissances humaines" (Amsterdam, 1746); „Traité des systèmes" (przeciwko Malebranche'owi, Leibnitzowi i Spinozie, 1749), trzyma się C. nauki Lokka, w dalszych jednak jak „Traité des animaux" (Amsterdam 1755), różniący się od niego tem, że zmysłowe wrażenia uważa za jedyne źródło naszych pojęć, uważając je jako przekształcenia naszych wrażeń (sensation transformée). Oprócz wymienionych prac napisał: „Traité des sensations" (Londyn i Paryż 1754), przełożył na język polski Antoni Lange p. t. „O wrażeniach zmysłowych" (Warsz. 1887). Ostatniem jego dziełem była „Logika" (1780), napisana na wezwanie komisji edukacyjnej dla szkół narodowych w Polsce i tłóm. na język polski przez Jana Znoskę, prof. uniw. wileńskiego (1802 i 8. Wydań zupełnych było kilka, pierwsze w Paryżu 1798 w 23 tom., 1803 w 32 t., 1824 w 16 t.). Dzieła C. pisane są jasnym i poprawnym językiem, stąd były powszechnie czytywane i do ostatnich prawie czasów wielki wpływ we Francji wywierały. O C. pisał Réthoré „C. ou l'empirisme et le rationalisme" (Paryż 1865). Por. jeszcze Louis Robert „Les théories logiques de C." (Paryż 1869); Devaule „C. et la psychologie anglaise contemporaine" (1892).

Conditio sine qua non (łac.), warunek konieczny. Por. *Sine qua non.*

Condom, miasto okręgowe w dep. franc. Gers, przy złączeniu się rzek Baïse i Gèle, piękna katedra, kolegjum, szkoła rysownicza, przemysł wódczany, 5,000 m. Od tego miasta wzięła nazwę kraina franc. Condomois, wchodząca obecnie w skład depart. Gers i Lot-et-Garonne.

Condorcet Marja Jan Antoni Mikołaj Caritat, margrabia de, jeden z najznakomitszych uczonych francuskich, * 1743 pod St. Quentin, poświęcił się matematyce, osiadł w Paryżu, gdzie prace jego, a zwłaszcza „Essai sur le calcul integral" (1765) i „Mémoire sur le problème des trois corps" w „Essais d'analyse" (1768) zjednały mu członkowstwo akademji nauk (1769), której został wieczystym sekretarzem. Z innych jego licznych prac matematycznych godne zwłaszcza uwagi są zastosowania szeregów do rozwiązania równań różniczkowych, oraz całkowanie równań mieszanych różnic. W czasie rewolucji pochwycił gorliwie stronę ludu i zaczął wydawać z Cerutti'm pismo „Feuille villageoise". W r. 1791 został komisarzem skarbowym, a wysłany z Paryża do zgromadzenia prawodawczego, wybrany został 1792 na jego prezesa. W zgromadzeniu narodowem głosował najczęściej z żyrondystami; wskutek tego zachowania się wykreślony został z listy akademji petersburskiej i berlińskiej. Upadek żyrondystów przeszkodził przyjęciu wypracowanej przez niego konstytucji. Oskarżony przez Chabot'a, jako wspólnik Brissot'a, znalazł przez 8 miesięcy schronienie u pewnej przyjaciółki, M-me Bernet, gdzie wypracował „Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'ésprit humain" (nowe wyd. 1864) i in. Długo błąkał się potem w okolicach Paryża, aż aresztowany w Clamar jako podejrzany i sprowadzony do Bourg la Reine, znaleziony został 28 marca 1794 nieżywym; prawdopodobnie zażył truciznę, którą oddawna przy sobie nosił. Ogólny zbiór jego dzieł, oprócz matematycznych, wydali Garat i Cabanis (1804, 21 t, i 1847—49, 12 t.). Por. Diamyère'a „Notice sur la vie et les ouvrage de C." (1796); Fr. Arago „Notice sur C., éloge" (Paryż 1841); Daire, „Notice sur C."; Robinnet „Vie de C." (Paryż 1893). Żona jego, Zofja de C., siostra marszałka Grouchy i pani Cabanis, miała udział w pracach literackich męża, * 1764, † 1822.

Condormientes (po łac. *śpiący razem*), sekta religijna, istniejąca około 1233 r., w okolicach Kolonji, której członkowie, bez względu na płeć i najbliższe pokrewieństwo, obcowali z sobą. Ścigana była przez papieża Grzegorza IX i wielu jej zwolenników zostało spalonych przez inkwizytora niemieckiego, Konrada z Marburga.

Condottieri, ob. Kondotjer.

Condrau Jakób, matematyk, * 1779 w Szwajcarji, † 1836; wstąpił do zgromadzenia Jezuitów w Połocku, uczył matematyki początkowo tamże, następnie w Tarnopolu. Wydał: „Geometriae elementa theor. et pract." (Połock 1818); „Trigonometria plana et sphaerica" (tamże 1819).

Condurango, korzeń mało zbadanej rośliny wijącej się, *Genolobus*, z rodziny trojeściowatych. Korzeń ten, podobnie jak i korzenie kilku innych roślin tejże rodziny, zawiera substancję gorzką, *kondurangin*ę. Pochodzi z północnej części Ameryki Południowej i zyskał w r. 1871 sławę lekarstwa skutecznego przeciwko rakowi; sława ta jednak bardzo prędko minęła.

Conegliano, miasto okręgowe w prow. włoskiej Treviso, piękny kościół, szkoła techniczna, produkcja wina i jedwabiu, 4,700 mieszk. Od te-

Digitized by Google

go miasta Napoleon I nadał marszałkowi Moncey tytuł księcia C.

Coney Island, mała wysepka na południe od New-Yorku, ma piękne wille, hotele i licznie odwiedzane kąpiele morskie.

Confer., conferato, cf., cfr. = porównaj, obacz.

Conferva, rodzaj wodorostów, ob. Niei wodne.

Confessio, ob. Konfesja.

Confessionis sigillum, Pieczęć spowiedzi.

Confetti (włos.), cukierki, konfekty, stąd też gałki gipsowe, któremi obsypują się maski podczas karnawału we Włoszech.

Confirmatio, ob. Konfirmacja.

Confiteor (łac. wyznaję), czyli spowiedź powszechna, zowie się w kościele rzymsko-kat. modlitwa, którą przy rozpoczęciu Mszy ś. kapłan odmawia, wyznając przed Bogiem, Najświętszą Panną i wszystkimi Świętymi, oraz przed całym ludem obecnym, że jest grzesznikiem, prosząc Boga o miłosierdzie i odpuszczenie, a lud o modlitwę za sobą. Por. „Encykl. kościelna" tom III.

Conformers, ob. Konformiści.

Confrérie de la Passion, t. j. Bractwo pasyjne czyli Męki Pańskiej. Stowarzyszenie zawiązane w r. 1398 przez paryskich mieszczan, w celu wystawiania na scenie misterjów religijnych. Karol VI w r. 1402 pozwolił na te przedstawienia w Paryżu i okolicach. W r. 1548 parlament zabronił przedstawiania misterjów religijnych, a w XVII wieku stowarzyszenie się rozwiązało. Por. Fischer „Passionsbrüder" w Encyklopedji Erscha i Grubera; L. Petit de Julleville „Les mystères" (Paryż 1888).

Confusio jurium, consolidatio. Podług wyobrażeń dawnego prawa polskiego, pierwsze zachodzi wtedy, gdy przymiot dłużnika schodzi się z przymiotem wierzyciela w jednej osobie i jeden po drugim staje się sukcesorem; drugie zaś, gdy rozdzielone części własności przechodzą na jedną osobę, czyli z sobą się łączą, np. gdy użytkowanie przechodzi na tego, który miał samą własność. U nas oba te wyobrażenia niewłaściwie zowią konsolidacją.

Congleton, miasto w ang. hrabstwie Chester, nad rz. Dane, znaczne fabryki wstążek jedwabnych, 10,800 miesz.

Congreve William, komedjopisarz angielski, * 1669 lub 1672 w Staffordshire, † 1729 w Londynie. Dzisiaj jeszcze bardzo jest ceniony w Anglji ze względu na szczególną umiejętność zawiązywania intrygi i zręczność prowadzenia dowcipnych djalogów. Najlepsze wydanie dzieł C, sporządził *Leigh Hunt* (Lond. 1849), ostatnio zaś A. C. Ewald p. t. „Complete plays" (Londyn 1887). Por. Gosse „Life of C." (Londyn 1888).

Congreve sir Wiliam, inżynier i artylerzysta, * 1772 w Woolwich, † 1828 w Tuluzie. Zasłużył się ulepszeniami w budowie kanałów i szluz, głównie jednak wsławił się wynalazkiem nazwanych od jego imienia *rac kongrewskich*, które pierwotnie używane były tylko do podpalania, później zastosowano do nich kule i granaty. Jego także wynalazkiem jest sposób jednoczesnego drukowania razem kilku kolorami. W 1824 r. znajdował się na czele towarzystwa, które przedsięwzięło wprowadzenie oświetlania gazem na stałym lądzie. Ogłosił: „Elementary treatise on the mounting of naval ordonance" (1812); „Description of the hydro-pneumatic lock" (1815); „Treatise of the Congreve-rocket system" (1827). Miał złożyć rządowi angielskiemu dwa projekty: jeden obrony Konstantynopola, drugi zburzenia tego miasta.

Congreve Ryszard, filozof angielski, * 1818 w Leamington w hrabstwie Warwick, kształcił się w Oksfordzie, utrzymywał osobiste stosunki z Comte'm i jest przywódcą grupy nielicznej, lecz wpływowej, pozytywistów angielskich. Wydał Arystotelesa „Politykę" (Londyn, 1855) i napisał: „The Roman Empire of the West" (1855); „Elizabeth of England" (1862); „Catechism of positive religion" (1858) i zbiór pism mniejszych „Essays political, social and religious" (1874).

Conidia, *konidje*, rodzaj zarodników, napotykanych u grzybów (ob.).

Coniferae, rośliny, ob. Szyszkowe.

Conil, miasto w hiszpańskiej prowincji Cadiz, nad oceanem Atlantyckim, ma port, 5,000 miesz., połów sardynek.

Conirostres, ptaki stożkodziobe.

Conium, roślina, ob. Pietrasznik.

Conjugatae, *Sprzężnice*, rzęd wodorostów (ob.).

Conjunctivitis, ob. Oftalmja.

Conkling Roscoe, polityk amerykański, * 1829 w Albany w stanie New-York, syn uczonego prawnika i członka kongresu Alfreda **C.**, studjował prawo, następnie został adwokatem, zasłynął jako gorący republikanin i 1859 został wybrany członkiem kongresu. Odznaczył się wymową i energją podczas wojny domowej; w r. 1861 został członkiem senatu ze stanu New-York, ale był opiekunem rozpowszechnionej za prezydentury Granta korupcji urzędników i nie dopuszczał do karania winnych. W 1877 wystąpił z kandydaturą na prezydenta rzeczypospolitej, lecz nie uzyskał większości, 1880 popierał ponowny wybór Granta bezskutecznie. W skutek opozycji przeciw Garfieldowi utracił krzesło w senacie. Prezydent Arthur mianował go 1882 członkiem najwyższej rady sądowej.

Connaught, najdalej na zachód położona prowincja Irlandji, obejmująca 17,773 klm. kw. z ludnością 724,000, dzieli się na hrabstwa: Leitrim, Sligo, Mayo, Roscommon i Galway. **C.** w wiekach średnich stanowiło oddzielnie królestwo, następnie przyłączone zostało do Anglji. Mieszkańcy używają języka celtyckiego i są bardzo mało wykształceni, liczba ich stale się zmniejsza.

Digitized by Google

Connaught Arthur William Patrick Albert, książę, trzeci syn królowej angielskiej Wiktorji (ob.), * 1850, był od 1886 — 89 naczelnym wodzem armji w Indjach. W roku 1879 ożenił się z księżniczką Luizą Małgorzatą * 1860 r. i miał z nią troje dzieci: 1) Małgorzata Wiktorja Charlota Augusta Nora, * 1882; 2) Arthur Fryderyk Patrick Albert, * 1883; 3) Wiktorja Patrica Helena Elizabeth, * 1886.

Connecticut, rzeka w Nowej Anglji; poczyna się na granicy Kanady, w stronie północnej względem New Hampshire, następnie odgranicza tenże stan od Vermont'u, przerzyna Massachusetts i Connecticut, a ubiegłszy 542 klm., wpada do cieśniny *Long-Island-Sound*.

Connecticut, jeden z najważniejszych stanów Ameryki północnej, graniczy na północ z Massachusetts, na zachód z Nowym Yorkiem, na południe z cieśniną Long-Islands-Sound, na wschód z Rhode-Island; obejmuje 12,925 klm. kw. z ludnością 747,000 i tworzy kraj pagórkowaty z mnóstwem bardzo urodzajnych dolin, przerznięty rzekami: Connecticut, Housatonic i Thames. Ważniejsze jego płody są: zboże, cukier, tytuń, len, konopie, bawełna, żelazo i marmur. Hodowla bydła i produkcja mleka stanowią jeden z najważniejszych środków utrzymania mieszkańców. Przemysł kwitnie głównie w wyrobach bawełnianych, lnianych, wełnianych i żelaznych i ciągle jest na drodze największego rozwoju. Władza prawodawcza składa się z senatu, liczącego niemniej od 18 i nie więcej nad 24 członków, tudzież z izby deputowanych, których każde miasto po 1 lub po 2 wybiera. Stan Connecticut, którego ważniejsze miasta są Hartford i New-Haven, dzieli się na 8 hrabstw: Tairfield, Hartford, Lichtfield, Middlesex, New-Haven, New-London, Tolland i Windham; na kongres wysyła 2 senatorów i 4 deputowanych. W r. 1891 do szkół uczęszczało tu około 150,000 dzieci, są liczne szkoły średnie i specjalne, uniwersytet w New-Haven z 2,000 studentów; gazet wychodzi tu 207.

Connemara, górzysta okolica w irlandzkiem hrabstwie Galway, pomiędzy Galway i Clewbay, zachodząca jakby półwysep w ocean Atlantycki, przedstawia widoki dzikiej, bardzo romantycznej natury. Słynie z hodowli małych koników, zwanych „pony."

Connétable, wyraz francuski, pochodzący z łacińskiego *comes stabuli*, oznaczał początkowo nadzorcę nad stajniami, czyli koniuszego. W r. 1191 po zniesieniu urzędu seneszala, konetabl został pierwszym dygnitarzem monarchji francuskiej i głównym dowódcą wojsk, czyli hetmanem. Ludwik XIII zniósł tę godność w 1627, a następcy jego już jej nie wznowili. Dopiero Napoleon I utworzył dla swego brata Ludwika w r. 1804 godność wielkiego konetabla, a dla Berthiera, księcia Wagram, tytuł wicekonetabla. Por. „Gr. Enc." Lamirault'a, t. 12, 447.

Conolly Jan, lekarz, * 1794 w Market-Rasen w hrabstwie Lincoln, † 1866; kształcił się w Edymburgu, od 1828 do 1831 był profesorem medycyny w Londynie, od 1839 do 43 dyrektorem zakładu obłąkanych w Hanwell (Middlesex asylum); tu zaprowadził on głoszony przez siebie system leczenia obłąkanych bez używania przymusu *(non restraint-system)*. System, z początku bardzo krytykowany, powoli zjednał sobie uznanie i dziś z małemi zmianami wszędzie został przyjęty. Napisał: „Treatment of the insane without mechanical restraints" (1856); „Inquiry concerning the indications of insanity" (1830); „Construction and government of lunatic asylums" (1847); „Study of Hamlet" (1863).

Conon, papież, ob. Konon.

Conquistadores (t. j. zdobywcy), nazywali się w osadach hiszpańskich w Ameryce zdobywcy i ich potomkowie, którzy zajmowali odrębne stanowisko tak względem ogółu ludności, jako też względem metropolji. **C.**, otrzymawszy liczne przywileje, rozdzielali zdobyte ziemie rodzajem prawa feudalnego między towarzyszów broni, lub puszczali w dzierżawę; podług prawa pierworodztwa przekazywali je niepodzielnie spadkobiercom po mieczu i władali jak panowie niezależni, mało dbając o wice-króla. Jednakże od Filipa III począwszy, arystokracja ziemska, oraz gminy miejskie i wiejskie *(cabildos)*, czyli ludność złożona przeważnie z *Kreolów* (ob.), musiały ustępować pierwszeństwa nowym z Europy przybyszom *(Chapetones)*. Zmiana ta, jak również ucisk metropolji wywołały rewolucje, na których czele stawali potomkowie **C.** i skutkiem których nastąpiło oderwanie osad od kraju macierzystego.

Conrad Karol Emanuel, malarz architektury, Niemiec, * 1810, † 1873. Kształcił się w akademji berlińskiej. Najchętniej malował budowle i był dobrym akwarelistą. Najlepsze z jego obrazów są: „Widok Wezlaru," „Katedra Kolońska," „Widok Rzymu z góry Pincio," „Widok Londynu" i t. d.

Conrad Jan, ekonomista niemiecki, * 1839 w Prusiech Zachodnich, kształcił się w Berlinie i Jenie, w 1870 został profes. ekonomji w Jenie, 1872 w Halli; wspólnie z Lexisem, Elsterem i Locningiem wydaje od 1889 wyczerpujący słownik nauk państwowych: „Handwörterbuch der Staatswissenschaften."

Conrad Jerzy, literat i powieściopisarz niemiecki, * 1846; od 1885 do 1895 wydaje w Monachjum czasopismo *Die Gesellschaft*, będące organem tak zw. szkoły naturalistycznej. Ogłosił: „Parisiana. Plaudereien über die neueste Litteratur und Kunst der Franzosen" (Monachjum, 1880); „Französische Charakterköpfe" (Lipsk, 1881); „Flammen für freie Geister" (1882); „Madame Lutetia, Neue Pariser Studien" (1882); „Lutetias Töchter" (1883); powieści: „Die klugen Jungfrauen" (3 t., 1889); „Was die Isar rauscht"

Digitized by Google

(1889); „Die Beichte des Narren (1890); „Gelüftete Masken“ (1891); komedję „Die Emanzipierten“ (1888), dramat „Die Firma Goldberg“ (1889), obie sztuki z udziałem L. Willfrieda. W r. 1895 wybrany do sejmu niemieckiego. Wydał jeszcze: „Raubzeug“ (1893); „Bergfeuer“ (1893); „In purpurner Finsterniss“ (1895); „Ketzerblut“ (1895); „Der Uebermensch in der Politik“ (1895).

Conräder Jerzy, malarz niemiecki, * 1838 w Monachjum i tamże się kształcił. Odznaczył się jako malarz historyczny. W r. 1860 został profesorem szkoły sztuk pięknych w Wejmarze, a w 1862 w Monachjum. Najlepsze jego prace są: „Tilli przed bitwą pod Breitenfeld,“ „Tasso,“ „Charlotte Corday,“ „Śmierć cesarza Józefa II,“ „Marja Stuart i Riccio,“ „Spotkanie się cesarza Józefa II z papieżem Piusem VI“ i in.

Conradi Jan Wilhelm Henryk, lekarz niemiecki, * 1780 w Marburgu, † 1861 w Getyndze, był profesorem kliniki w swem mieście rodzinnem, następnie w Heidelbergu, od 1823 w Getyndze; napisał: „Einleitung in das Studium der Medicin“ (1828); „Handbuch der allgemeinen Therapie“ (1833); „Handbuch der speciellen Therapie und Pathologie“ (2 t., Marburg, 1831).

Conradi August, kompozytor muzyczny, * 1821 w Berlinie, † 1873; uczeń Rungenhagena, od 1856 kapelmistrz teatru Wallnera w mieście rodzinnem. Pisał opery („Die Deserteure,“ „Rübezahl“), symfonje, uwertury, a zwłaszcza muzykę do licznych fars, przedstawianych w teatrach berlińskich.

Conrart Walentyn, literat francuski, * 1603 w Paryżu, † 1675. Urządzał od 1626 tygodniowe zebrania, na które schodzili się współcześni literaci i uczeni, jak: Chapelain, Godeau, Boisrobert i in. Zebrania te dały początek akademji francuskiéj, której **C.** w r. 1634 został sekretarzem. Napisał: „Mémoires sur l'histoire de mon temps,“ „Mémoires pour servir à l'histoire de France“ i „Poezje.“ Por. Kerviler i Barthélemy „**C.**, sa vie et sa correspondance (Paryż, 1881); Bourgoin „**C.** et son temps“ (Paryż, 1883).

Conring Herman, polihistor niemiecki, * 1606 w Norden, we wschodniej Fryzji, † 1681; sławny ze wszechstronnej uczoności profesor filozofji, medycyny i polityki w Helmstedt od 1632—1636; głównie atoli zajmował się prawodawstwem i uważany być może jako pierwszy założyciel naukowego traktowania tego przedmiotu. Kompletne wydanie dzieł jego uskutecznił Göbel (6 t., Brunświk, 1730). Por. Marx „Zur Erinnerung an der Wirksamkeit H. **C.-s**“ (Getynga, 1873); Stobbe „Herman **C.** der Begründer der deutschen Rechtsgeschichte“ (Berlin, 1870).

Conring Eliza Zofja, córka poprz., powtórnie zaślubiona z holsztyn-gotorpskim kanclerzem, baronem Reichenbach, † 1788, znaną jest jako poetka niemiecka.

Consalvi Herkules, kardynał, * 1757 w Rzymie, † 1824 tamże. Za Piusa VI minister wojny, zawzięty nieprzyjaciel rewolucji francuskiej. Pius VII mianował go później 1800 kardynałem i sekretarzem stanu, w którym to charakterze zawarł **C.** pamiętny konkordat z Napoleonem 1801. W r. 1814 znajdował się jako poseł papieski na kongresie wiedeńskim, uczestniczył także 1815 r. w układach z Francją, zajmując się jednocześnie administracją państwa Kościelnego. Później zawarł jeszcze kilka innych konkordatów (z Rosją, Polską, Prusami, Bawarją, Hiszpanją i t. d.), i zawiadował sprawami stolicy apostolskiej w czasie jej opróżnienia 1822 r. Słynął także jako gorliwy opiekun nauk i sztuk, dla których dużo zrobił dobrego. Por. Crétineau-Joly „Mémoires du Cardinal **C.**“ (2 t., Paryż, 1864); Daudet „Le cardinal **C.**“ (Paryż, 1866); Ranke „Histor.-biogr. Studien“ (Lipsk, 1877).

Consbruch Jerzy Wilhelm Krzysztof, lekarz, * 1764 w Herfordzie w Westfalji, † 1837 w Bielefeldzie. Był spółpracownikiem dzieła: „Allgemeine Encyklopädie für praktische Aertzte“ (12 t., 1802) i opracował tu dział anatomji i fizjologji, które przetłómaczone zostały na polski język przez S. Girtlera: „Nauka anatomji“ (1811); „Fizjologja czyli fizyka ciała ludzkiego i t. d.“ (1819).

Conscience Henryk, * 1812 w Antwerpji, † 1883, znakomity powieściopisarz i jeden z twórców nowszej literatury flamandzkiej; początkowo 1830 służył wojskowo, później był sekretarzem i archiwistą akademji sztuk pięknych w Antwerpji 1836. Po ogłoszeniu pierwszego romansu „In het wonderjaer 1566“ (Gandawa, 1837), który nadzwyczajne miał powodzenie, zjednał sobie sławę romansem „De Leeuw van Vlaanderen“ (1838). Potem ogłosił cały szereg romansów historycznych, oraz wiele zajmujących nowel i powieści. W przedstawianiu historycznych, albo do spokojnego życia odnoszących się obrazków, celuje jako prawdziwy mistrz sztuki holenderskiej. Powieści jego tłómaczone są niemal na wszystkie języki europejskie. U nas tłómaczył z języka francuskiego F. S. Dmochowski „Powieści belgijskie“ (Warszawa, 1851 i 1861), i z oryginału ks. Stargaczyński powieść „Choroba wyobraźni“ (Poznań, 1871). Por. Eekhoud „Henri **C.**“ (Burks, 1881); Rooses „Nieuw Schetsenboek“ (Gandawa, 1882); Pol de Mont „Conscience“ (Harlem, 1883).

Conscience Henryk.

Conscientiarii czyli *Sumiennicy*, tak się nazywali ateusze pomiędzy protestantami XVII wieku, zwolennicy niemoralnego Macieja Knutsena, przybyłego 1674 r.; miał on wielu zwolenników w studentach, czem ściągnął złą opinję na uniwersytet w Jenie. Jan Musäus napisał w r. 1674 w obronie uniwersytetu dzieło p. t. „Ableinung der

Digitized by Google

ausgesprengten Verleumdung, ob wäre in der Fürstlichen Residenz Jena eine neue Secte der sogenanten Gewissener entstanden." Por. „Encykl. kośc." tom III.

Conscripti Patres, nazywali się w dawnym Rzymie senatorowie, wprowadzeni do senatu przez pierwszych konsulów; później nazwa ta stała się ogólną dla całego senatu.

Consensus omnium, zgoda wszystkich.

Consentes dii, „bogowie współistniejący," nazwa 12 bogów rzymskich, a mianowicie 6-u żeńskich i 6-ciu męskich, których wylicza Ennius w następujących heksametrach: Juno, Vesta, Minerva, Ceres, Diana, Venus, Mars, Mercurius, Jovis, Neptunus, Volcanus, Apollo. U Etrusków **D. C.** byli to tajemniczy bogowie, imion niewiadomych, zwani też *Complices*, którzy razem powstali i razem zaginą.

Consentio, zgadzam się.

Considérant Wiktor, * 1808 w Salins, socjalista francuski, zwolennik szkoły Fourrier'a. Odbywał długie podróże po Francji celem krzewienia swoich zasad, później zwiedził Szwajcarję, Belgję i Niemcy. Po rewolucji Lutowej został członkiem zgromadzenia narodowego 1848, w którem głosował ze stronnictwem góry; z powodu udziału w zamierzonem powstaniu 13 czerwca 1849 oskarżony o zdradę stanu, schronił się do Belgji, skąd 1858 popłynął do Texas, gdzie założył gminę komunistyczną La Réunion, ale gdy próba ta nie udała się, 1869 powrócił do Francji, gdzie † 1893. Z pism jego najważniejsze: „Destinée sociale" (2 t., Paryż, nowe wyd. 1851); „Exposition abrégée du système phalanstérien de Fourier" (1845); „Le socialisme devant le vieux monde, ou le vivant devant les morts" (1848) i „La dernière guerre et la paix définitive de l'Europe" (1850) i w. in. Bezimiennie wydał: „Mexique, quatre lettres au maréchal Bazaine" (Bruksela, 1868). Por. Reybaud „Etudes sur les réformateurs ou socialistes modernes" (Paryż, 1864).

Consilium abeundi (łac.), rada oddalenia się. Istniejąca w przepisach uniwersytetów niemieckich formuła wydalenia czasowego lub zupełnego wydalenia studenta z uniwersytetu, za popełnione przekroczenie przepisów, nie odejmująca mu prawa wstąpienia do uniwersytetu innego.

Consols (ang.), ob. Konsolidowe fundusze.

Consort, wyraz ten znaczy, według prawa angielskiego, żonę lub męża panującego króla lub królowej. **C.** jest uważany za poddanego króla lub królowej, może nawet być obwiniony o zdradę stanu. W r. 1857 małżonek królowej Wiktorji, książę Albert, otrzymał tytuł Prince-Consort, „książę małżonek." Por. „Chamb. Enc." III, 429.

Consortes liti przeciwnicy w procesie.

Constable (ang.). Kiedy Normandowie Anglję zdobyli, wprowadzili do niej razem z lenniczym systematem francuskim, francuski język prawny i administracyjny. Tak, francuski Wielki-Connetable został odwzorowany w lordzie High Connetable (jednym z najwyższych urzędników korony i państwa starej Anglji), którego godność była lenną, lecz skończyła się na Edwardzie Stafford, księciu Buckingham w 1521 i od tego czasu już tylko przy niektórych uroczystych sposobnościach, była wznawianą. W Szkocji ta sama godność od czasów Roberta Bruce jest dziedziczną w rodzinie Errol od XII w. Od czasów Edwarda III nazywają w Anglji konstablami niższych agentów policyjnej władzy wykonawczej. Ich obowiązki i przywileje są ściśle nakreślone; mają oni prawo aresztowania obywateli zakłócających spokój publiczny, lub schwytanych na gorącym uczynku; nakazują szanowanie spokojności, a w każdym razie obowiązani są do okazania oznak swego urzędu, t. j. buławy albo laski drewnianej 7 stóp długiej, na której wierzchu znajduje się herb państwa, w zwykłych zaś zdarzeniach laseczki cynkowej, długiej na kilka tylko cali z koroną królewską. Bezpośrednimi ich zwierzchnikami są sędziowie pokoju. Jest to urząd honorowy, bezpłatny, corocznie wybierany przez gminy, wielkich posiadaczów ziemskich, sędziów i t. p., stosownie do zwyczajów każdej miejscowości. W Londynie od r. 1829 konstablowie zastąpieni są przez Policemenów albo Police-Konstablów. Por. Chamb. „Enc." (tom 3, 430); „Meyer's Conv. Lex" (t. 4-ty 717).

Constable Jan, angielski malarz krajobrazów, * 1776 w East-Bergholt, † 1837 w Londynie. Kształcił się w akademji w Londynie. Obrazy jego odznaczają się wiernością, prawdą i naturalnością. W r. 1825 otrzymał medal złoty, mianowany został członkiem akademji królewskiej i profesorem malarstwa krajobrazowego. Obrazy **C.** znajdują się w Nationalgalerie w Londynie i w Luwrze paryskim. Najlepsze z nich są: „Wóz siana, przejeżdżający przez bród pod chatą;" „Kanał w Anglji;" „Żniwo;" „Denham Mill" i inne. Por. Leslie „Memoirs of the life of John **C.**" (Londyn, 1845); Brock Arnold „Gainsborough and **C.**" (Londyn, 1881 r.).

Constable Jan.

KONIEC TOMU TRZECIEGO.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google